

UNIVERZITET U NOVOM SADU

FILOZOFSKI FAKULTET

ODSEK ZA ISTORIJU

**POKUŠAJ MODERNIZACIJE U
SRBIJI 1968–1972.**

IZMEĐU „REVOLUCIONARNOG KURSA“ I
REFORMSKIH TEŽNJI

DOKTORSKA DISERTACIJA

Mentor:

Prof. dr Aleksandar Kasaš

Kandidat:

Mr Milivoj Bešlin

Novi Sad, 2014.

UNIVERZITET U NOVOM SADU
FILOZOFSKI FAKULTET

KLJUČNA DOKUMENTACIJSKA INFORMACIJA

Redni broj: RBR	
Identifikacioni broj: IBR	
Tip dokumentacije: TD	Monografska dokumentacija
Tip zapisa: TZ	Tekstualni štampani materijal
Vrsta rada (dipl., mag., dokt.): VR	Doktorska disertacija
Ime i prezime autora: AU	Mr Milivoj Bešlin
Mentor (titula, ime, prezime, zvanje): MN	Dr Aleksandar Kasaš, redovni profesor
Naslov rada: NR	Pokušaj modernizacije u Srbiji 1968–1972. Između “revolucionarnog kursa” i reformskih težnji
Jezik publikacije: JP	srpski
Jezik izvoda: JI	srp. / eng.
Zemlja publikovanja: ZP	Republika Srbija
Uže geografsko područje: UGP	Autonomna pokrajina Vojvodina
Godina: GO	2014.
Izdavač: IZ	autorski reprint
Mesto i adresa: MA	Novi Sad, Dr Zorana Đinđića 2
Fizički opis rada: FO	(broj poglavlja / stranica / slika / grafikona / referenci / priloga) 6 poglavlja, 845 strane, 2609 fusnota, 501 referenca
Naučna oblast: NO	Istorija
Naučna disciplina: ND	Istorija modernog doba
Predmetna odrednica, ključne reči: PO	Jugoslavija (1968–1972), socijalizam, reforme, modernizacija, Savez komunista, Josip Broz Tito,

	Marko Nikezić.
UDK	
Čuva se: ČU	Filozofski fakultet, Novi Sad
Važna napomena: VN	
Izvod: IZ	<p>Istorijsko razdoblje u Jugoslaviji, u drugoj polovini šezdesetih godina 20. veka, nakon otpočinjanja privredne reforme i Brionskog plenuma, poznato je po svojim reformskim karakteristikama. Temeljna reforma ekonomskog sistema, ubrzo je proširena i na ostale segmente društva i uticala je na promenu samog karaktera federalističkog ustrojstva, kao i na decentralizaciju vladajuće partije. U Srbiji su modernizacijske i reformističke tendencije, koje su odnele prevagu u društvu, najcelovitije bile izražene u vreme rukovodstva Saveza komunista ove republike, na čijem čelu se nalazio Marko Nikezić (1968–1972).</p> <p>U radu su istraženi spoljnopolitički segmenti jugoslovenskog reformskog usmerenja, analizom kauzalnih odnosa sa istočnim i zapadnim hladnoratovskim blokom. Polazeći od strukturne krize u prvoj polovini šezdesetih, istražena je ekonomska i idejna osnova privredne reforme, odgovor na nju sa stanovišta levo radikalne studentske pobune 1968., kao i politički dometi Brionskog plenuma. U radu se istražuju i reforma i reorganizacija SKJ, suštinska decentralizacija jugoslovenskog federalizma, kao i odnosi reformskog rukovodstva Srbije sa drugim jugoslovenskim republikama i jugoslovenskim predsednikom Titom.</p> <p>Posebna pažnja u radu je posvećena partijskom rukovodstvu Marka Nikezića i njegovim temeljnim programskim usmerenjima, promovisanim pod idejom „Moderne Srbije“. Ideje socijalističke demokratizacije, sa povećanom ulogom autonomnih segmenata društva, poštovanje institucionalnog okvira i insistiranje na kompetentnosti, značajno su umanjili realan pritisak političkih struktura na društvo, jačajući ga na račun države. Takođe, svojim razumevanjem Jugoslavije kao složene države, odbacivanjem uloge Srbije kao čuvara Jugoslavije, odbacivanjem patronata nad Srbima u drugim republikama, povećanim samoupravnim pravima pokrajina – temeljno i suštinski je napravljen diskontinuitet sa svim centralističkim i nacionalističkim pojavama u Srbiji. Ovakva politika odvešće partijsko rukovodstvo republike u sukob sa predstavnicima nacionalističke kritičke inteligencije. U radu su analizirane i</p>

	<p>ekonomske postavke, kao i spoljnopolitička orijentacija rukovodstva SK Srbije, kao i njihova kulturna politika, koja je imala intenciju da ponudi alternativu postojećim obrascima u ovoj oblasti društva. Naposljetku, istražen je sukob koncepcija unutar rukovodstva Srbije, njihove međusobne razlike, kao i Titova arbitraža u korist jedne strane, koja će ključne reformske protagoniste modernizacije ukloniti sa političke i javne scene Srbije i Jugoslavije.</p>
<p>Datum prihvatanja teme od strane NN veća: DP</p>	<p>27. 03. 2009.</p>
<p>Datum odbrane: DO</p>	
<p>Članovi komisije: (ime i prezime / titula / zvanje / naziv organizacije / status) KO</p>	<p>predsednik: član: član:</p>

University of Novi Sad
Key word documentation

Accession number: ANO	
Identification number: INO	
Document type: DT	Monograph documentation
Type of record: TR	Textual printed material
Contents code: CC	Doctoral thesis
Author: AU	Ma Milivoj Bešlin
Mentor: MN	Professor Aleksandar Kasaš, Phd
Title: TI	The Attempt of Modernization in Serbia 1968–1972: Between “Revolutionary Course” and Reformist Tendencies
Language of text: LT	Serbian
Language of abstract: LA	eng. / srp.
Country of publication: CP	Republic of Serbia
Locality of publication: LP	Autonomous Province of Vojvodina
Publication year: PY	2014.
Publisher: PU	Author's reprint
Publication place: PP	Novi Sad, Dr Zorana Đinđića 2

Physical description: PD	6 chapters, 845 pages, 2609 footnotes, 501 references
Scientific field SF	History
Scientific discipline SD	Modern History
Subject, Key words SKW	Yugoslavia 1968–1972, socialism, reforms, modernization, League of Communists, Josip Broz Tito, Marko Nikezić.
UC	
Holding data: HD	Faculty of Philosophy, Novi Sad
Note: N	
Abstract: AB	<p>History of Yugoslavian in the second half of the 1960s, after the initiation of economic reforms and Brioni Plenary Session, is characterized by the reform attempts. Fundamental reform of the economic system was soon expanded on other parts of society, affected the federalist character of the state and led towards the decentralization of the ruling party. In Serbia, modernizing and reformist tendencies that have prevailed in the society, were in the most comprehensive way expressed at the time of the leadership of the League of Communists of Serbia by Marko Nikezić (1968-1972).</p> <p>In the beginning dissertation deals with foreign policy aspects of Yugoslav reform orientation by analyzing interrelatedness with Cold War policy of Great Powers. Starting from the structural crisis in the first half of the 1960s, economic and ideological basis of economy reform was researched, as well as the response from the radical left with the Students rebellion in 1968 and political achievements of the Brioni Plenary Session. Dissertation also explores reform and reorganization of the LSY, fundamental decentralization of Yugoslav federal system, as well as relations of leaders of Serbian reformist movement with other Yugoslav republics and president Tito.</p> <p>Particular attention is paid to the leaders of Serbian party and to its basic program guidelines, promoted under the idea of "Modern Serbia". Ideas of socialist democratization, with the increasing role of autonomous parts of society, respect of institutional framework and insisting on competence, have eroded existing pressure of political structure on the society, strengthening it at the expense of the state. Also, their understanding of Yugoslavia as a composite state, rejecting of the role of Serbia as a guardian of Yugoslavia, declining patronage of Serbs in other republics, increased self-</p>

	<p>government of the provinces – made fundamental and essential discontinuity with all the centralist and nationalist developments in Serbia. This policy led the Serbian party leadership in conflict with the representatives of the nationalist intellectuals. Dissertation analyzes economic attitudes, foreign policy orientation, as well as cultural policy of the Serbian party leadership, which had the intention to offer an alternative to existing patterns of society development. Finally, we studied the conflict of different concepts within the leadership of Serbia, their differences, and Tito arbitration in favor of one side, with decisive consequences that led towards the removal of key figures of modernization attempt from the political and public scene of Serbia and Yugoslavia.</p>
<p>Accepted on Scientific Board on: AS</p>	<p>March 23, 2009</p>
<p>Defended: DE</p>	
<p>Thesis Defend Board: DB</p>	<p>president: member: member:</p>

REZIME

Istorijsko razdoblje u Jugoslaviji, u drugoj polovini šezdesetih godina 20. veka, nakon otpočinjanja privredne reforme i Brionskog plenuma, poznato je po svojim reformskim karakteristikama. Temeljna reforma ekonomskog sistema, ubrzo je proširena i na ostale segmente društva i uticala je na promenu samog karaktera federalističkog ustrojstva, kao i na decentralizaciju vladajuće partije. U Srbiji su modernizacijske i reformističke tendencije, koje su odnele prevagu u društvu, najcelovitije bile izražene u vreme rukovodstva Saveza komunista ove republike, na čijem čelu se nalazio Marko Nikezić (1968–1972).

U radu su istraženi spoljnopolitički segmenti jugoslovenskog reformskog usmerenja, analizom kauzalnih odnosa sa istočnim i zapadnim hladnoratovskim blokom. Polazeći od strukturne krize u prvoj polovini šezdesetih, istražena je ekonomska i idejna osnova privredne reforme, odgovor na nju sa stanovišta levo radikalne studentske pobune 1968., kao i politički dometi Brionskog plenuma. U radu se istražuju i reforma i reorganizacija SKJ, suštinska decentralizacija jugoslovenskog federalizma, kao i odnosi reformskog rukovodstva Srbije sa drugim jugoslovenskim republikama i jugoslovenskim predsednikom Titom.

Posebna pažnja u radu je posvećena partijskom rukovodstvu Marka Nikezića i njegovim temeljnim programskim usmerenjima, promovisanim pod idejom „Moderne Srbije“. Ideje socijalističke demokratizacije, sa povećanom ulogom autonomnih segmenata društva, poštovanje institucionalnog okvira i insistiranje na kompetentnosti, značajno su umanjili realan pritisak političkih struktura na društvo, jačajući ga na račun države. Takođe, svojim razumevanjem Jugoslavije kao složene države, odbacivanjem uloge Srbije kao čuvara Jugoslavije, odbacivanjem patronata nad Srbima u drugim republikama, povećanim samoupravnim pravima pokrajina – temeljno i suštinski je napravljen diskontinuitet sa svim centralističkim i nacionalističkim pojavama u Srbiji. Ovakva politika odvešće partijsko rukovodstvo republike u sukob sa predstavnicima nacionalističke kritičke inteligencije. U radu su analizirane i ekonomske postavke, kao i spoljnopolitička orijentacija rukovodstva SK Srbije, kao i njihova kulturna politika, koja je imala intenciju da ponudi alternativu postojećim obrascima u ovoj oblasti društva. Naposljetku, istražen je sukob koncepcija unutar rukovodstva Srbije, njihove međusobne razlike, kao i Titova arbitraža u korist jedne strane, koja će ključne reformske protagoniste modernizacije ukloniti sa političke i javne scene Srbije i Jugoslavije.

Ključne reči: Jugoslavija (1968–1972), socijalizam, reforme, modernizacija, Savez komunista, Josip Broz Tito, Marko Nikezić.

THE ATTEMPT OF MODERNIZATION IN SERBIA 1968–1972: BETWEEN “REVOLUTIONARY COURSE” AND REFORMIST TENDENCIES

SUMMARY

History of Yugoslavian in the second half of the 1960s, after the initiation of economic reforms and Brioni Plenary Session, is characterized by the reform attempts. Fundamental reform of the economic system was soon expanded on other parts of society, affected the federalist character of the state and led towards the decentralization of the ruling party. In Serbia, modernizing and reformist tendencies that have prevailed in the society, were in the most comprehensive way expressed at the time of the leadership of the League of Communists of Serbia by Marko Nikezić (1968-1972).

In the beginning dissertation deals with foreign policy aspects of Yugoslav reform orientation by analyzing interrelatedness with Cold War policy of Great Powers. Starting from the structural crisis in the first half of the 1960s, economic and ideological basis of economy reform was researched, as well as the response from the radical left with the Students rebellion in 1968 and political achievements of the Brioni Plenary Session. Dissertation also explores reform and reorganization of the LSY, fundamental decentralization of Yugoslav federal system, as well as relations of leaders of Serbian reformist movement with other Yugoslav republics and president Tito.

Particular attention is paid to the leaders of Serbian party and to its basic program guidelines, promoted under the idea of "Modern Serbia". Ideas of socialist democratization, with the increasing role of autonomous parts of society, respect of institutional framework and insisting on competence, have eroded existing pressure of political structure on the society, strengthening it at the expense of the state. Also, their understanding of Yugoslavia as a composite state, rejecting of the role of Serbia as a guardian of Yugoslavia, declining patronage of Serbs in other republics, increased self-government of the provinces – made fundamental and essential discontinuity with all the centralist and nationalist developments in Serbia. This policy led the Serbian party leadership in conflict with the representatives of the nationalist intellectuals. Dissertation analyzes economic attitudes, foreign policy orientation, as well as cultural policy of the Serbian party leadership, which had the intention to offer an alternative to existing patterns of society development. Finally, we studied the conflict of different concepts within the leadership of Serbia, their differences, and Tito arbitration in favor of one side, with decisive consequences that led towards the removal of key figures of modernization attempt from the political and public scene of Serbia and Yugoslavia.

Key Words: Yugoslavia 1968–1972, socialism, reforms, modernization, League of Communists, Josip Broz Tito, Marko Nikezić.

S A D R Ź A J

Prolog: <i>Srpski liberali</i> – od društvenog pamćenja ka racionalnoj istorijskoj svesti.....	1
Teorijsko-interpretativni okvir: <i>Teorija modernizacije</i> – naučne kontroverze i ideološko-politička utilitarizacija.....	14
1. Evropski i hladnoratovski kontekst: Izvori i ograničenja reformskog socijalizma.....	26
1.1. Od <i>logorske imperije</i> do ideje <i>socijalizma sa ljudskim likom</i> : Staljinizam – destaljinizacija – reforme.....	26
1.2. Istorijski izazov prelomne 1948: Odbrana nezavisnosti – put u autentičnu socijalističku izgradnju.....	34
1.3. <i>Mraz dolazi iz Kremlja: Brežnjevljeva doktrina</i> , mogućnosti liberalizacije socijalističkih društava i Jugoslavija.....	38
1.4. Između nužnosti saradnje i principa slobode: Sovjetski pokušaji ograničavanja nezavisnosti i zaustavljanja reformi u Jugoslaviji 1966–1972.....	58
1.5. Zapadna politika diskrepancije: Od podrške liberalizaciji do straha od dezintegracije Jugoslavije.....	97
2. <i>Ništa što je stvoreno ne sme za nas biti toliko sveto da ne bi moglo biti prevladano</i> : Jugoslovenski okvir reformskog socijalizma i modernizacije.....	126
2.1. Konstituisanje alternative: Ideje i protivrečnosti esencijalnih karakteristika jugoslovenskog modela socijalizma	126
2.2. Divergentne tendencije u jugoslovenskom društvu: Između reformi i povratka revolucionarnim načelima	133
2.2.1. Strukturna kriza u Jugoslaviji u prvoj polovini šezdesetih. Konceptijski sukobi i ambivalencija u državno-partijskom rukovodstvu.....	133

2.2.2.	Privredna reforma 1965: Pokušaj kreiranja socijalizma u tržišnim uslovima.....	144
2.2.3.	Antireformski pokret radikalne levice: Političke konsekvence studentske pobune 1968.....	162
2.2.3.1.	Globalni kontekst: Mlada generacija i <i>nova levica</i>	162
2.2.3.2.	Jugoslovenska 1968: Stara dilema u novim okolnostima – revolucija ili reforma.....	167
2.3.	Brionski plenum: Pobeda reformskih struktura u SKJ 1966.....	197
2.4.	Utemeljenje reformske orijentacije 1966–1969: <i>Teze za reorganizaciju</i> i Deveti kongres SKJ.....	211
2.5.	Promena konstitutivne koncepcije: Ustavni amandmani 1967–1971.....	224
2.5.1.	Centralistička paradigma i otpori.....	226
2.5.2.	Reforma federacije: Suštinska decentralizacija.....	231
2.6.	<i>Liberalna koalicija</i> između saradnje i nerazumevanja: Odnosi političkih elita Srbije i Hrvatske 1968–1972.....	246
2.7.	Dijalog ravnopravnih: Politika rukovodstva Srbije prema drugim jugoslovenskim republikama 1968–1972.....	270
2.8.	Autoritarizam vs. reformizam.....	299
2.8.1.	Razgovori s Titom: Pokušaj očuvanja <i>modus vivendi</i> rukovodstva Srbije i jugoslovenskog predsednika.....	299
2.8.2.	Savezni politički centar i očuvanje monopola i nedeljivosti vlasti.....	312
3.	Preludijum: Srbija od Četvrte sednice SKJ do Šestog kongresa SKS 1966–1968.....	339
3.1.	Kontekstualizacija i interpretacija <i>Brionskog plenuma</i> u Srbiji kao naznačavanje nove političke paradigme: Suočavanje sa politikom nacionalne diskriminacije i metodama represije.....	339
3.2.	Disput sa konzervativizmom i nacionalizmom u partiji.....	350
3.2.1.	Lokalne krize u Srbiji 1967–1969.....	350
3.2.2.	Četrnaesta sednica CK SK Srbije 1968.....	359
3.3.	Šesti Kongres Saveza komunista Srbije: Pobeda reformista.....	370
3.4.	<i>Novi ljudi</i> na čelu Srbije: Idejni i personalni potencijal za reforme.....	380
4.	Politički i idejni okviri reformi i modernizacije u Srbiji 1968–1972.....	394
4.1.	Temeljna programska usmerenja: <i>Moderna Srbija</i>	394

4.2.	<i>Demokratsko ili nacionalističko: Pred izazovima kolizije modernog i atavističkog u nacionalnim odnosima.....</i>	425
4.2.1.	Diskontinuitet sa centralističkim modelom: Razumevanje Jugoslavije kao složene države.....	425
4.2.2.	Povratak izvornim principima: Konzistentnija veza autonomnih pokrajina sa jugoslovenskim federalizmom.....	447
4.2.3.	<i>Srpski narod još uvek nije etnički homogena celina: Odbacivanje Jugoslavije ravnopravnih u ideološkim koncepcijama reafirmisanog srpskog nacionalizma.....</i>	481
4.2.3.1.	Debata na Pravnom fakultetu u Beogradu 1971. Najoštrija kritika reforme jugoslovenskog federalizma.....	482
4.2.3.2.	Kulturna, književna i religijska delatnost u funkciji ideologije srpskog nacionalizma.....	491
4.2.4.	<i>Pravi i objektivni interes srpskog naroda – demokratska jugoslovenska federacija: SK Srbije pred izazovom konstituisanja alternative srpskom nacionalizmu.....</i>	509
4.3.	<i>Tržište će otvoriti svaku bravu: Ekonomska politika srpskog rukovodstva.....</i>	535
4.4.	Promene, modernizacija i liberalizacija privatnog života: Svakodnevnica i statistika.....	556
4.5.	Realni dometi pluralizacije i modernizacije u kulturi i javnom diskursu.....	570
4.5.1.	Osmišljavanje modernističkog odgovora konzervativno-nacionalističkom usponu u kulturnoj sferi.....	575
4.5.2.	Profesionalizacija i liberalizacija: Mediji kao <i>Ahilova peta</i> rukovodstva SK Srbije.....	596
4.5.3.	U duhu verske tolerancije i političke konfrontacije: Pokušaj dijaloga sa crkvom.....	618
4.5.4.	Sloboda stvaralaštva i(li) nacionalizam: Preispitivanje granice mogućeg i potraga za ravnotežom između slobode i odgovornosti.....	625
4.5.4.1.	Progonioci ili progonjeni: Istorija u <i>slepoj mrlji</i> kulture sećanja i dominantnog ideološkog obrasca savremenosti.....	637
4.6.	<i>Prozapadne formule – svetske formule: Spoljnopolitička orijentacija u Srbiji 1968–1972.....</i>	650
5.	Zaokret ka dogmatizmu i petrifikacija sistema: Odustajanje od reformske orijentacije 1972.....	672

5.1.	Konzervativci protiv reformista: Disolucija u Srbiji i potiskivanje alternative 1971–1972.....	672
5.2.	<i>Revolucionarni kurs</i> : Titova arbitraža, ostavke i čistka.....	695
5.3.	Svetska rezonanca političke krize u Srbiji 1972: <i>Titova Pirova pobjeda i poraz zapadnjaka</i>	723
5.4.	Apendix: Svedočanstvo o jednom poimanju politike i etike – M. Nikezić i L. Perović pred partijskom komisijom 1974.....	754
6.	Epilog: <i>Post factum</i> interpretacije.....	767
6.1.	Funkcionalizacija prošlosti: <i>Srpski liberali</i> kao objekat istorijskog relativizma u percepcijama intelektualne javnosti.....	767
6.2.	Alternativa pred sudom istoriografije: Interpretacije oslobođene heuristike.....	785
6.3.	Aposteriorna samopercepcija aktera.....	799
	Zaključak.....	818
	Izvori i literatura.....	831

Prolog: *Srpski liberali* – od društvenog pamćenja ka racionalnoj istorijskoj svesti

U kolektivnom pamćenju društva sa previše krhkom i nerazvijenom racionalnom istorijskom svešću, epoha jugoslovenske istorije između Brionskog plenuma 1966. i smene Marka Nikezića 1972. ostala je upamćena kao vreme „srpskih liberala”, često i pejorativno nazivanih „takozvanim“ ili „lažnim“.¹ Ovaj period bio je vreme najintenzivnijeg političkog, društvenog, ekonomskog i kulturnog razvoja, ubrzanih reformi, modernizacije i nepotpune i krivudave, ali postojeće demokratizacije specifičnog jugoslovenskog modela socijalne integracije. Za jedne ovo je bilo *Periklovo doba* jugoslovenskog socijalizma. Sa druge strane, gradila se decenijama slika o navedenom periodu kao vremenu zabrana, ideoloških hajki, pritisaka, cenzura, početka razbijanja Jugoslavije, slabljenja Srbije, njene fragmentacije, cepanja *nacionalnog bića* srpskog naroda, vremenu kada je progonjen svaki „srpski stav i mišljenje“, dobu kada Srbija nije imala „svog čoveka“ u jugoslovenskom vrhu, itd. Sve navedene interpretacije imaju zajedničku crtu – o vremenu *srpskih liberala* uvek se sa zanimanjem pričalo i pisalo, akteri u tome nisu prednjačili, najčešće nisu ni učestvovali, ali taj kolektivni narativ nije bio praćen i heurističkom osnovom, pa su zaključci, sudovi i interpretacije bili oslobođeni elementarnih dokumentarnih svojstava. Istraživanje je izostalo upravo da bi svaka interpretacija bila ravnopravna, legitimna i jednako vredna. Na taj način je društveno pamćenje izvršilo snažan uticaj na konstituisanje istorijske svesti, a unutar kolektivne memorije prevagu po pravilu ne odnose zaključci koji bi bili istraživački zasnovani ili imali neki viši stepen opštosti, već presuđuje društveni uticaj onih koji željeni istorijski narativ prezentuju kao istorijsku istinu.² Od njihove ideološke i političke snage zavisi i dubinska snaga „argumenata“, pa i intenzitet pritiska koji će izvršiti na kritičku historiografiju. U pristupu istraživanoj temi, oslobađanje od dominantnih narativa kolektivnog pamćenja formiranog pod uticajem hegemone ideološke klime u savremenosti, smatrano je primarnim.

¹ Razlika između kolektivnog pamćenja i racionalne istorijske svesti je prevashodno u tome što je pamćenje, posebno ako je politički omeđeno i vođeno, veoma selektivno, a najčešće zasnovano na potpuno pogrešnim premisama, dok je zadatak racionalne istorijske svesti da sistematskim istraživanjem prizvede što tačniji proces sećanja, tako da “naše poznavanje prošlosti ne bude ograničeno samo na ono što je u tekućem trenutku važno. Cilj je podatak s neograničenim primenama, a ne samo skup odraza sadašnjosti.” Džon Toš, *U traganju za istorijom. Ciljevi, metodi i novi pravci u proučavanju savremene istorije*, Beograd, 2008., str. 21–48.

² Istorijska svest kao fenomen već decenijama unazad predstavlja predmet naučnih istraživanja i analiza, predstavljajući “prostor u kome se susreću kolektivna sećanja, pisanja istorije i drugi vidovi oblikovanja slika prošlosti u javnosti”. Časopis *History and Memory* fokusiran je i specijalizovan za studije istorijske svesti. U jugoslovenskoj i srpskoj historiografiji, pojam istorijske svesti prvi je i najopsežnije analizirao Andrej Mitrović. Andrej Mitrović, “Sedam teza o mestu i ulozi istorijske nauke u istorijskoj svesti, u: *Marksistička misao*, br. 4, 1983, str. 3–19; Isti, *Raspravljajući s Klio, o istoriji, istorijskoj svesti i historiografiji*, Sarajevo, 1991; *Istorija i sećanje. Studije istorijske svesti*, (urednica Olga Manojlović Pintar), Beograd, 2006, str. 7.

Antikomunizam je legitimacijska osnova na kojoj se zasniva savremena posthladnoratovska međunarodna konstelacija, a njen ključni ideološko-manifestacioni pojavni oblik je narativ o izjednačavanju i osudi totalitarizama (fašizma i komunizma) i posmatranje svih socijalističkih sistema kao zločinačkih, kao grešaka i aberacija u „neukaljanoj“ nacionalnoj prošlosti. Fransoa Fire bez ironije piše da su narodi Istočne Evrope posle 1989. „prekinuli lance“ da bi se „što pre vratili izvorima svoje istorije“.³ Reč je, dakle, o ropstvu, aistorijskoj pojavi, izlasku iz kontituiteta nacionalne istorije, a cilj je zatiranje tragova sistema koji je iziskivao samo osudu, ne i racionalno proučavanje, jer je bio protivan „slobodi“ u čije su ime retorički nastupali pobednici u Hladnom ratu. Tako je antikomunizam, koji je imao mnogo dublje i trajnije korene, od sredine osamdesetih godina XX veka postao „glavni izvor legitimacije različitih ideoloških narativa“ svih postkomunističkih društava, da bi na kraju postao njihov dominantni ideološki sadržaj.⁴ Kroz totalno negiranje i delegitimizovanje čitavog socijalističkog razdoblja istorije, pojavilo se nekoliko pravilnosti na globalnoj ravni: apsolutna negacija svih modernizujućih iskoraka u istoriji, a ako se neke od tih pojava i mogu oceniti kao pozitivne – to nema nikakvog značaja u generalnoj oceni socijalizma; u svakom pojedinačnom društvu, nosioci poretka i komunističke ideologije su zločinci ili u najboljem slučaju pomagači zločinaca, koji zaslužuju prezir, izopštenje ili čak sudske kazne; i, komunizam kao ideologija i socijalistički režimi kao njihovi nosioci bili su u potpunosti lišeni legitimiteta. Prema tom tumačenju, komunizam je danas, kako kaže Fire, „sav sadržan u svojoj istoriji“, iznad svega, razume se, u staljinizmu.⁵ Ovako formulisana istorijska „istina“, oktroisana je i revizionističkim političkim aktima, usvojenim na globalnom, nadnacionalnom nivou. U Rezoluciji Evropskog parlamenta u Strazburu iz 1996. izjednačena su *dva totalitarna sistema* – fašizam i komunizam, čime je uz intenciju demonizacije socijalizma, kolateralno izvršena i *normalizacija* i istorijska rehabilitacija fašizma, čime se izgubila onotološka karakteristika zla, kao ključnog svojstva fašističkih ideologija i pokreta.⁶ Nova istorija „napisana“ kroz ovu Rezoluciju o zločinačkom i totalitarnom karakteru komunizma, kako se navodi, postala je temeljni okvir istorijskog revizionizma u nastupanju. Nova sadašnjica, tražila je i „novu prošlost“.⁷

Drugi ograničavajući faktor u istraživanju navedene epohe je nacionalni okvir. Antitotalitarizam i antikomunizam sa globalnog nivoa u Srbiji – gde socijalizam nije došao na sovjetskom tenku, kao import, već kao izraz autentične revolucije, sa dubinskim socijalnim i materijalnim osnovama – se transponuje i manifestuje kao antijugoslovenstvo i antititoizam. Predstavljan kao poredak koji je narušio vertikalnu „slavnu“ istoriju, pa ništa što je pripadalo korpusu ideja i procesa socijalističke prošlosti ne zaslužuje istraživanje, već apriorističku osudu i stigmom zbog „antisrpsstva“, „terora“,

³ Fransoa Fire, *Prošlost jedne iluzije. Komunizam u XX veku*, Beograd, 1996., str. 607.

⁴ Srđan Milošević, „O antikomunizmu kao izvoru legitimacije i ideološkom sadržaju tranzicionih društava“, u: *Antifašizam pred izazovima savremenosti*, ur. M. Bešlin, P. Atanacković, Novi Sad, 2012., str. 71.

⁵ Isto, str. 74.

⁶ Vid. <http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta96/ERES1096.htm>

⁷ Todor Kuljić, „Klasno društvo bez klasne borbe: bezalternativnost kapitalizma kao kontekst istorijskog revizionizma“, u: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam*, prir. Milo Petrović, Beograd, 2014., str. 71.

„neslobode“ itd. Tako se došlo do željene slike – „pošto više nema komunizma, a nema ni Jugoslavije“, trebalo je izbrisati i čitavu njihovu istoriju – čiji je najrasprostranjeniji falsifikat bilo prikazivanje tog perioda kao „beznačajne ravne linije na kojoj se smestio komunizam između dve 'demokratije'“. ⁸ Tako su svi protagonisti *komunističke hipoteze*, kako bi rekao Alen Badju, ⁹ „proglašeni“ istovetnima, i kao što među njima nije bilo nikakve razlike ili političke misli, u vreme takvog poretka nisu postojali ni bilo kakvi pokušaji reformi, uz istovremeno negiranje i prećutkivanje bilo kakvog civilizacijskog progresa i modernizacijskog iskoraka. Svi su „oni“ bili titoisti, bez distinkcije i autentičnosti, a kako je Tito u javnosti već bio, višegodišnjom propagandom, kriminalizovan, čitav poredak i svi koji su mu pripadali mogli su biti samo zločinci ili saučesnici, u najboljem slučaju poslušnici. Primenjivani obrazac koji je u označavanju *drugosti* podrazumevao olako izjednačavanje različitih političkih koncepcija, čak međusobno suprotstavljenih, bio je pre svega „odraz označitelja mnogo više nego što je predstavljao precizno svedočanstvo o označenom“, pisala je Olga Manojlović Pintar. „Sistem koji je brisao razlike“, smatra ona, „među onima koje je prepoznavao kao *druge* i *drugačije*, zapravo je pokazivao nespremnost grupe koja ga je uspostavila da prizna sopstvenu pluralnost.“ ¹⁰

I kao što u veličanstvenoj slici *daleke*, ali „slavne“ prošlosti koje se niko ne seća, pa ju je moguće „zamišljati“ – nije bilo „ni nepismenih, ni bede, ni gladi, ni stalnih ratova i ubijanja, ni kratkog životnog veka, ni masovnog umiranja dece, ni zemlje bez puteva, ni života bez kreveta, bez pravih škola i univerziteta, ni građana bez slobode“ ¹¹; tako u socijalističkoj prošlosti Jugoslavije nije bilo ni privrednog i ekonomskog rasta, ni najopsežnije i najintenzivnije modernizacije, ni industrijalizacije, ni životnog standarda, ni masovnog i besplatnog studiranja, ni minimalne korupcije, ni besplatnog lečenja, ni dobijanja stanova, ni kulturnog prestiža u svetu, ni istorijski neuporedivog neprovincijalizma, ni zavidnog međunarodnog ugleda, ni bilo kakve slobode – postojao je samo Moloh koji je satirao slobodoljubive i hrabre borce za nacionalnu slobodu (i jedinstvo), neretko zamaskiranu borbom za slobodu javne reči i kulturnog stvaralaštva. Jednu prošlost je trebalo glorifikovati, „vraćati“ joj se, iako nikada sem u nacionalnim stereotipima nije postojala, a drugu je trebalo demonizovati i prećutkivati, upravo da bi se sprečavanjem israživanja otvorio prostor za kriminalizaciju i iracionalnu propagandu „ponovo“ pronađene nacionalističke matrice, kao ne samo dominantnog, nego i sveprožimajućeg obrasca u društvu. U takvim okolnostim, već samo pominjanje pojmova reformi, liberalizacije ili demokratizacije sistema u Jugoslaviji, smatrano je nepoželjnom i „nepatriotskom“ temom, jer ako se čitavo društvo, jugoslovenska država i tada vladajući poredak do krajnjih granica kompromituju i naknadno totalitarizuju, u njemu nije moglo biti ni pokušaja navedenih tendencija. ¹² Ovu prošlost, sa

⁸ Olivera Milosavljević, „Jugoslavija je bila naša prva Evropa“, u: *Snaga lične odgovornosti*, Beograd, 2008., str. 13.

⁹ Alain Badiou, *Mračni raspad: o kraju državne istine*, Zagreb, 2009.

¹⁰ Olga Manojlović Pintar, „Liberal, liberalno, liberalizam“, u: *Snaga lične odgovornosti*, Beograd, 2008., str. 177.

¹¹ Olivera Milosavljević, *Činjenice i tumačenja*, Beograd, 2010., str. 5.

¹² Pri tome se zaboravlja poznati praški grafit: „Kraj demokratizacije, početak demokratije!“ Biserka Rajčić, *Češko pitanje*, Beograd, 1990., str. 209.

kojom je nužno napraviti raskid, jer ne predstavlja kontinuitet epske, nacionalne vertikale, trebalo je podvrgnuti sistematskom, ne samo negiranju i nipodaštavanju, već i nestajanju, primenom metoda *damnatio memoriae*, kao dobu sivila, mraka, terora, zabrana, cenzura, represije i odsustva bilo čega pamćenja vrednog u istoriji. Takav *par excellence* ideološki pristup nacionalističke matrice, kao svaki ideološki obrazac, negira i samu potrebu istraživanja jer unapred zna odgovore, njemu nije potrebna kritička historiografija koja za odgovorima traga, trudeći se samo da prošlost razume i objasni. Istorija je sebe lišila u svojim dominantnim tokovima racionalnih i kritičkih svojstava, samoodredivši se kao aspekt i pomoćna disciplina preovlađujućoj ideologiji današnjice, pa je sledstveno tome sve manje igrala ulogu naučnog subjekta, postajući protagonist, koji inkvizitorski sudi i presuđuje prošlosti. Nepristajanje na navedeni pristup vodilo je izopštavanju.

Treći, najuži, ograničavajući faktor, koji je utiče na istraživanje, zbog čega je ovaj važan period jugoslovenske istorije ostao neistražen, a i po kriterijumima tradicionalnih metoda, nakon više od četrdeset godina od završetka jednog procesa, vreme je da se podvrgne racionalnoj historiografskoj analizi – je odnos prema samim pojavama i akterima navedene teme, s kraja šezdesetih i početka sedamdesetih godina XX veka. Njihova politika, stavovi, principi bili su u Srbiji manjinski. Ako je Marko Nikezić kao ključnu opasnost identifikovao u sinkretizmu državnog socijalizma i srpskog nacionalizma, kada će se autoritarna Srbija homogenizovati da bi preustrojila Jugoslaviju – društvo koje je krajem osamdesetih krenulo upravo tim putem, nije ga moglo „vratiti“ u istoriju iz koje je bio proganjan početkom sedamdesetih. Reformski pokret u Srbiji koji je delovao pod vođstvom Nikezića, prvo su difamirali konzervativni komunisti, sistematski godinama posle smene, a na taj narativ se nadovezala demonizacija, takođe, konzervativnih srpskih nacionalista, koji su u njima s pravom videli svoj antipod. Zbog toga su *srpski liberali* jedina struja u jugoslovenskoj istoriji druge polovine XX veka, koja ne samo da nije istraživana, nego jedina koja nije ni viktimizovana, proglašavana žrtvom, pa samim tim nije ni pokušana njihova rehabilitacija. Kako razumeti da se u današnjoj Srbiji istovremeno heroizuju i viktimizuju četnici sa svojim antikomunizmom kao esencijalanom karakteristikom i najdogmatičniji komunisti, staljinisti – ibeovci; da su herojskom i žrtveničkom narativu izloženi i Ranković i četnici koji su mu ubili najbliže članove porodice, a policijski aparat pod njegovom komandom i njih i ibeovce – hapsio? U svemu ovome, uz svu podrazumevajuću konfuziju i neznanje, ipak, ima izvesnog sistema i pravilnosti. Kako u Srbiji globalni antikomunizam ima pojavni oblik i formu antititoizma – svi koji su se u određenom istorijskom trenutku našli s druge strane Tita, bili su stavljani u viktimizujući ili glorifikujući status, najčešće oba. Zbog toga je sve njih – i četnike i ibeovce i Dražu Mihailovića i Rankovića i Blagoja Neškovića i Milana Nedića i Penezića i Žujovića – moguće smestiti u isti panteon, „žrtava“ koje su se u određenom istorijskom kontekstu, i iz različitih koordinatnih sistema, konzervativnim pristupom, borile za „nacionalnu stvar“. Osim reformista Marka Nikezića, za koga je rečeno da nije razumeo „srpsko pitanje“ i da su se on i njegovi najbliži saradnici borili protiv „svakog srpskog stava i mišljenja“.

Srpski liberali, kako su ostali upamćeni u kolektivnoj svesti, sa ili bez znakova navoda, svojim istorijskim delovanjem, već i egzistencijom na političkoj sceni, nisu se uklapali u nametnutu sliku o prošlosti koja je konstruisana i oktroisana i na globalnoj i na lokalnoj ravni. Celinom svoje politike, relativno konzistentnim, iako nikada zvanično proklamovanim političkim programom, načinom na koji su ga implementirali, politikom dijaloga, načinom opštenja u javnom diskursu – razbijali su nametnutu sliku „mračne komunističke prošlosti“, koja, svedoče oni svojim postojanjem, nije bila jednoobrazna ravan u kojoj svi misle isto, a u stvari niko i ne misli. Takođe, oni su neprijatni svedoci i kada je u pitanju savremenost, „naša duga sadašnjica“, vreme raspada Jugoslavije, ratova i sloma devedesetih godina XX veka. Svojim odnosom prema nacionalizmu, nacionalnom pitanju, Jugoslaviji, pokrajinama, centralizmu, nacionalnoj toleranciji, odnosima prema susedima – oni su dokaz, ne samo da je alternativa postojala, da izabrani put nije bio i jedini, već i da su racionalni politički subjekti, u svojim analizama još s početka sedamdesetih videli i upozoravali da isti metodi uvek vode istom ishodu. Zbog toga ih je kao neprijatne „svedoke“ trebalo izgnati iz istorije, jer su uzroke neuspeha Srbije još pre četiri decenije tražili pre svega u nerazvijenim materijalnim osnovama, autoritarnoj političkoj kulturi, nespremnosti na kompromis sa drugima, nesposobnosti da se razume ideja složene države, davanju prednosti preraspodeli na račun razvoja, dakle, u sebi i svojoj sredini, a ne u nezahvalnim susedima ili međunarodnim zaverama. Naposletku, važnije im je bilo da ih ljudi razumeju nego da ih slede.

Imajući u vidu globalni kontekst antikomunizma, nacionalni okvir antijugoslovenstva i antititoizma i negatorski odnos prema samim reformistima Marka Nikezića i Latinke Perović, zbog politike koju su vodili, prevladavanje *duha vremena* i već ukorenjenog društvenog, kolektivnog pamćenja – bili su ključni. Poput arheologa, trebalo je odbaciti decenijama naslagane konstrukte kolektivne svesti i selektivnog društvenog pamćenja formiranog pod presudnim uticajima savremenosti i njene dominantne ideološke orijentacije. Definicija teme, odredila je i karakter pitanja koja su postavljana izvorima u pokušaju dobijanja odgovora i racionalnoj spoznaji prošlih zbivanja i procesa. Tek celina rada, koja je samo pokušala da obuhvati mnogostrukost društva, kompleksan karakter institucionalnog ustrojstva i pluralan i protivrečan karakter političke i intelektualne elite – mogla bi dati jedan od ponuđenih odgovora na centralno pitanje, zbog čega je ovaj pokušaj reformi i modernizacije Srbije u Jugoslaviji doživeo neuspeh? Samo navedenim strukturnoistorijskim pristupom, uvažavanjem objektivnih postulata historiografskog metoda, odbacivanjem globalnih i lokalnih ograničenja, a kombinujući pristupe tradicionalnog istorizma (arhivski rad), analitičke postupke i teorijske postulate, moguće je razumeti svu složenost prošlih zbivanja uz podrazumevani pokušaj njihovog objašnjavanja unošenjem sistematičnosti u nepreglednu i nesređenu „realnost“ prošlosti.

Ključni nedostatak ovakvog poimanja navedenog razdoblja je nesumnjivo odsustvo heurističkog utemeljenja, tj. istraživačke nepokrivenosti prevladajućih zaključaka i interpretacija. Važnije i lakše je bilo sećati se, interpretirati, makar i aproksimativno, nego istraživati. Sećanje, zakonomerno subjektivističkog karaktera, na istorijsko razdoblje koje se nije dalo lako predati

zaboravu, bilo je prihvatljivije nego ozbiljno, naučno, dokumentarno zasnovano istraživanje. Akterima je dopušteno da se sećaju, ali ne i istoričarima. Ipak, zbog nedostatka naučnih istraživanja, historiografija se često i pozivala samo na sećanja učesnika, uglavnom apstrahujući da nijedno sećanje nije istorija. Kao što ni prošlost i istorija najčešće nisu kongruentni pojmovi. Zbog svih navedenih ograničenja, posebno imajući u vidu da je konstruisanje ili osporavanje neuporedivo lakše, ako je svaka interpretacija “postmodernistički” ravnopravna i u jednakoj meri subjektivna i zasnovana na “slobodnoj volji” istoričara, istraživati navedenu temu bilo je zahtevno i povezano s brojnim izazovima. Ipak, na postjugoslovenskom prostoru u okvirima naučne historiografije nije identično stanje istraženosti posmatranog razdoblja. Slovenački reformski pokret u okvirima jugoslovenskog modela socijalizma s kraja šezdesetih, prvi je naučno istražen u tamošnjoj historiografiji. Božo Repe je još 1991. u osvit jugoslovenskih ratova, na ljubljanskom univerzitetu odbranio doktorsku disertaciju “*Liberalizem v Sloveniji*” pod mentorstvom Dušana Nećaka.¹³ U Hrvatskoj je nakon sloma evropskog socijalizma u javnosti dosta bio raširen narativ, usmeni i pisani o specifičnom reformskom razdoblju u ovoj republici, poznatog kao *Hrvatsko proljeće* ili *maspok*. Međutim, prva magistarska teza na tu temu je odbranjena tek sredinom prve decenije XXI veka¹⁴, a prvi naučni skup i iz njega proistekao zbornik okupio je istoričare na četrdesetogodišnjicu poraza toga pokreta, 2011.¹⁵ U Makedoniji su sećanja aktera menjala nedostajuću historiografiju o reformskom pokretu u toj republici krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina. U Srbiji, do sada, nije odbranjena ni jedna teza na temu *srpskih liberala*, niti je napisana naučna monografija ili studija od autora koji nisu bili direktno involvirani u navedena događanja i za koje period reformskog socijalizma u Srbiji i Jugoslaviji nije *već istorija*, nego je *samo istorija*.

Rukovodstvo Saveza komunista Srbije na čijem čelu se od 1968. do 1972. nalazio Marko Nikezić i svi ljudi koji su ga u datom istorijskom periodu sledili, teško ih je bilo nazvati jednim imenom, a možda najpreciznije reformskom strujom unutar monopolističke partije, predstavljali su alternativu. Suprotstavljeni akterima starog i kako su govorili prevaziđenog shvatanja partije u društvu, duboko i suštinski nesaglasni sa srpskim nacionalistima, udaljeni od levo-radikalne, filozofske kritike koja je izlaz jugoslovenske krize šezdesetih tražila u vraćanju izvornim principima komunizma – a sve navedene njima suprotstavljene orijentacije i pored međusobnog neslaganja ujedinjavao je konzervativizam i neka vrsta tradicionalističkog pristupa. Nasuprot njima, reformsiti Marka Nikezića su bili tvdi zagovornici moderne orijentacije u svim sferama i konsekventni u negiranju tradicionalnog, konzervativnog obrasca u svakom segmentu javnog života. Bilo je to očito u pitanjima, ekonomije, kulture, odnosa prema federaciji, idejama složene države, autonomiji pokrajina, nacionalnih odnosa, tolerancije prema različitom mišljenju, posmatranju pitanja Kosova, mesta Srbije u Evropi, pitanjima

¹³ Božo Repe, “*Liberalizem v Sloveniji*”, Ljubljana, 1991., str. 319.

¹⁴ Hrvoje Klasić, *Hrvatsko proljeće u Sisku*, Zagreb, 2006., str. 221.

¹⁵ *Hrvatsko proljeće – 40 godina poslije*, ur. Tvrтко Jakovina, Zagreb, 2012., str. 439.

okretanja sebi i vlastitom razvoju, odnosu prema Sovjetskom Savezu, rusofiliji, prema Zapadu, tretiranju Srba van Srbije, mestu i ulozi partije u društvu, karakteru same partije, itd. Nakon slamanja ove alternative, u političkom životu Srbije ostalo je “dominantno dogmatsko shvatanje socijalizma i Jugoslavije, koje je uslovalo rigidnu političku kulturu i nemogućnost razgovora sa onima koji su drugačije mislili i delovali”¹⁶, da bi s kraja osamdesetih i u devedesetim, precizno i u svemu, srpsko društvo krenulo neopozivo suprotnim smerom od svega što je agenda Nikezićevog tima zastupala kao svoju politiku. Posle svih poraza i istorijskog sloma, srpsko društvo se prve decenije XXI veka, u značajno drugačijim okolnostima, vratilo sintagmi *moderna Srbija* koja je obeležila Nikezićeve reformiste.

Ovaj rad je pokušaj postizanja bar delimične kongruentnosti kritičke historiografije i racionalne istorijske svesti sa društvenim pamćenjem. Okvir istraživane teme je Srbija, ali bi takav interpretativni koncept bio nepotpun i istorijski sasvim neodrživ ako u sebe ne bi uključivao i jugoslovenki kontekst (kao i evropski i globalni, hladnoratovski). Srbija je deo Jugoslavije, ne samo u državno-pravnom smislu, već čini jedinstveno jugoslovensko društvo, jedinstveni ekonomski prostor, tržište rada, uz sve podele, deo jedinstvene jugoslovenske kulture, mentalnog okvira, državnog identiteta, načina razmišljanja i sl. Srbija je deo jugoslovenske zajednice, čije su specifičnosti u globalnim okvirima prepoznatljivije i višestruke, jer je reč o socijalističkoj zemlji sa samoupravnim karakterom sistema; državi koja je u međunarodnim okvirima, jedan od predvodnika tzv. trećeg puta, jedina nesvrstana zemlja u Evropi; pri tome Srbija je deo Jugoslavije čiji su konstituensi pet nacija, ali je suštinska nacionalna ravnopravnost i multietničnost bila ugrađena u temelje koji su i državu i društvo držali na okupu.

U posmatranom periodu Jugoslavija je više nego bilo kada, navedeni prostor, u moderno doba, bila čvrsto i mnogostruko integrisana u međunarodne okolnosti. Zbog njenog neprovincijalnog karaktera, kosmpolitizma političke elite, globalnih ambicija, pokreta nesvrstanih, spoljnopolitičke uloge koju je igrala, a koja joj je omogućila da njen uticaj i ugled značajno prevazilazi njene realne mogućnosti – Jugoslavija je bila podložna turbulentnim međunarodnim procesima i brzim promenama koje su se na svetskoj sceni dešavale u periodu krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih. Zbog činjenice da je Jugoslavija bila alternativa ili je to makar pokušala da bude – i Istoku i Zapadu – njeni unutrašnji problemi su se reflektovali neizostavno i na međunarodnoj sceni, kao što je globalna konstelacija uticala na unutrašnja zbivanja u Jugoslaviji.

U tim saznanjima, pristup radu je koncipiran kao isključivo problemski, uz uvažavanje hronološkog redosleda istraživanih procesa. Prvi i najopštiji okvir je međunarodni, globalni, hladnoratovski u kome je pokušano da se objasni kontekst, posredni i neposredni međunarodni uticaji na jugoslovenska zbivanja, ali i direktni odnosi i međuzavisnost sa dva antagonizovana hladnoratovska

¹⁶ Olga Manojlović Pintar, “Liberal, liberalno, liberalizam”, u: *Snaga lične odgovornosti*, Beograd, 2008., str. 186.

bloka. Drugi centralni okvir istraživanja posmatrane teme je jugoslovenski. Reformska orijentacija u jugoslovenskoj partiji dobija perspektivu u vreme raskida Staljinom, do kraja se konstituiše na Šestom kongresu KPJSKJ, da bi se posle ovih preteča, federalnim odlukama i procesima privredne reforme i Brionskim plenumom, stekle pretpostavke da se reformska orijentacija i u Srbiji izrazi na najdirektniji način. U segmente navedenog konteksta spadaju i odnosi u federaciji, ustavne promene, odnosi Srbije sa ostalim jugoslovenkim republikama u istraživanom periodu, kao i odnosi Srbije i njenog rukovodstva sa saveznim političkim centrom i jugoslovenskim predsednikom. Treća tematska celina, istovremeno i najdetaljnija i najopsežnija je, Srbija unutar sebe – pobjeda reformske tendencije u njenoj partiji, različiti idejni aspekti delovanja Nikezićevog rukovodstva, društvene i političke prilike koje su ih determinisale. U nevedeni okvir spadaju i društvo, kultura, ekonomija, intelektualna elita, nacionalistička i levičarska opozicija partijskom rukovodstvu, naposljetku unutarpartijska pluralnost, koja stvara pretpostavke za disoluciju unutar Srbije i razrešenje istorijske kontroverze koja nije bila nova.

Ako je pristup u radu bio strogo problemski, kao kreativniji i suštinskiji stepen razumevanja i bolje unutrašnje integrativnosti sadržaja i interpretacije istraživanih procesa, okvir reformi i modernizacije posmatrani su prevashodno kroz svoje idejne i političke aspekte. Uprkos pokušaju da se teži totalnom pristupu (društvo, kultura, umetničko stvaralaštvo, ekonomija, privatni život, mediji, itd.) dominantan narativ je idejni i politički okvir. Više je razloga opredelilo navedeni pristup. Partija je uprkos promenama i reformama, ključni činilac društva i političkog sistema, u njoj se otvaraju, ali i zatvaraju promene u društvu, ekonomiji, politici, državi. Bez partije se nije mogao pokrenuti ozbiljniji politički proces u društvu, jer je ona prvorazredni i monopolistički politički subjekt u društvu. Zbog toga su procesi unutar Saveza komunista, promenjiva ravnoteža dve vodeće tendencije u njemu, bili od prekretnog značaja i za procese u čitavom društvu. Otuda najveći značaj, uprkos pokušaju totalnog pristupa, i istraživački fokus, na procesima u partiji. Idejni okviri modernizacije su ključni, jer uprkos značaju, Savez komunista Srbije, prevashodno deluje kao idejna i politička snaga, sa manje komandnih i konkretnih poteza. Zbog toga su sve sfere života na neki način propuštene kroz političku i idejnu optiku narativa o socijalističkoj moderizaciji i reformama, kao *crvenom niti* istraživanog perioda.

Hronološki okviri rada su nominalno definisani i numerički determinisani dolaskom i odlaskom rukovodstva SK Srbije, na čijem se čelu nalazio Marko Nikezić. Navedeno razdoblje bilo je vrhunac reformske orijentacije ne samo u Srbiji i centralna tačka čitavog istraživanja. Ali u širem smislu, kao donja hronološka granica, uzeta je 1965. kao godina početka privredne reforme, procesa koji je bio inicijalan za proširenje reformskog potencijala na čitavo društvo. Reforma u privredi podstakla je potrebu njenog prenošenja na društvo, partiju i državu, što je dalje uslovalo radikalniji otklon od konzervativne tendencije u samom Savezu komunista Jugoslavije, na svojoj Četvrtoj sednici na Brionima (1966). Tek taj događaj sa svim svojim političkim konsekvencama i dubinskim tumačenjima, kako na saveznom, tako i na nivou Srbije, snažno će ubrzati razvoj reformskih potencijala u društvu i

stvoriti uslove za potpunu, iako ne i dugoročnu prevagu ove orijentacije u zemlji. Gornja hronološka granica istraživanja (1972) poklapa se sa odlaskom Nikezića i njegovog tima u Srbiji sa političke i javne scene, jer je taj događaj i simbolički i stvarno bio kraj jednog procesa pokušaja promene temeljnih karakteristika sistema u čitavoj Jugoslaviji. Promena vlasti u Srbiji stavila je tačku na taj proces, pa se u tom smislu nije išlo dalje, jer bi preispitivanje efekata političkog preloma u Srbiji, podrazumevalo i duboko zasecanje u sedamdesete godine i bavljenje temama koje izlaze iz okvira ovako definisanog pojma.

Dokumentarna osnova istraživane teme smatrana je primarnim zadatkom. Zbog toga je najveći deo istraživanja obavljen u Arhivu Jugoslavije u Beogradu i Arhivu Srbije u Železniku. U Arhivu Jugoslavije pre svega je istraživan fond Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, a u okviru njega najviše Izvršni komitet i Izvršni biro Predsedništva SKJ, Predsedništvo SKJ, Centralni komitet SKJ, kao i fond Savezne skupštine i fond Kabinet Predsednika Republike, u kome se čuva građa Titovog kabineta. U Arhivu Srbije, gde se čuva istorijska građa republičkih institucija Srbije u navedenom periodu, takođe je najviše istraživano u fondu Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije – pre svega Centralni komitet, Sekretarijat, različite komisije CK Srbije, najviše za informisanje. U fondovima AS čuvaju se i stenogrami razgovora vrha SK Srbije sa predstavnicima drugih jugoslovenskih republika, razgovori sa predstavnicima medija, konferencije za štampu, odlasci i boravci čelnika SK Srbije po unutrašnjosti, itd. Pregledan je i fond republičke skupštine, pre svega ustavne komisije, koje su delovale pod njenim okriljem. Istraživanja, iako manje opsežna, vršena su i u Arhivu Vojvodine u Novom Sadu i Rukopisnom odeljenju Matice srpske u Novom Sadu. Ipak, vrata dva arhiva ostala su zatvorena za ovo istraživanje. Vojnoistorijski arhiv u Beogradu, ima zakonski rok za dostupnost građe od najmanje 50 godina, pa je uprkos pisanoj molbi, sadržaj arhiva ostao nedostupan. Arhiv *Srpske književne zadruga*, takođe, je ostao nedostupan, uprkos pokušajima da se deo istraživačkog posla i u njemu uradi.¹⁷

Osim arhivske građe, koja je smatrana primarnom u istraživanju, pomoć u razumevanju i objašnjavanju navedenih procesa pruža i korpus objavljenih izvora, pre svih memoarske i dnevničke literature, visoko pozicioniranih političkih aktera, novinara i publicista, razume se, uz nužnu dozu kritičkog sagledavanja svedočanstava savremenika, jer ni jedna od ovih knjiga, nezavisno od intencije autora ne sadrži celovitu sliku, niti sveobuhvatno objašnjenje događaja i procesa o kojima je reč. Od pomoći u istraživanju je bila i publikovana građa partijske provenijencije (četiri konferencije SKS, Šesti kongres, neke važne sednice, rasprava o ustavnim promenama, Kongres kulturne akcije i dr.)

¹⁷ Lična građa Marka Nikezića i Latinke Perović nalazi se u Arhivu Republike Slovenije u Ljubljani. Tamo se nalaze kopije njihovih govora čiji se originali nalaze u AJ i AS, pa zbog toga za ovo istraživanje navedeni arhiv nije konsultovan. U Arhivu Slovenije, u fondu „Srpski liberali“ nalazi se sem kopija stenograma i lična prepiska Nikezića i Perovićeve. Kako su za istraživanje jedne politike jedino relevantni javno izneti stavovi njenih ključnih protagonista, privatna prepiska nije se učinila, za sada, kao dovoljan razlog za posetu ljubljanskom arhivu.

Jedan od najviših partijskih funkcionera koji je ostavio svoje svedočenje o prelomnim događajima u kojima je bila aktivni učesnik je sekretar CK SK Srbije i najbliža saradnica Marka Nikezića – Latinka Perović. Iscrpna sećanja, sa dokumentarnim svojstvima i gotovo dnevničkog karaktera, pisana su neposredno nakon pada, a skoro dve decenije kasnije Perovićeva se vratila svom rukopisu i uz Nikezićeve sugestije i primedbe, pripremila ga za štampu i objavila 1991. pod nazivom *Zatvaranje kruga – ishod političkog rascepa u SKJ 1971/1972*. Akcenat je stavljen na poslednje dve godine provedene u vrhu vlasti, kada dolazi do kristalisanja dva puta kojima se može ići i Titov izbor jedne opcije, koji smatra presudnim. Autorka ne upada u zamku dobro poznatu istoričarima koji pišu svoja sećanja – intenciju da se subjektivni doživljaj *objektivizuje* pisanjem istorije određenog vremena kroz sopstvena sećanja. Pokušaj *objektivizacije* uočljiv je u deceniju kasnijem radu dr Latinke Perović, *Na tragu srpske liberalne tradicije – ko su i šta su bili srpski liberali sedamdesetih godina XX veka*, koji je nastao kao sveobuhvatan i analitičan predgovor knjizi *Srpska krhka vertikala*. Perovićeva događanja unutar Saveza komunista Srbije smešta u kontekst permanentnog disputa prisutnog tokom čitave moderne srpske istorije – konzervativizam ili liberalizam. Pisana u trećem licu, studija *Na tragu srpske liberalne tradicije* je najcelovitiji i najsvеobuhvatniji prikaz i analiza istorijskih procesa početkom sedamdesetih godina prošlog veka.

U pomenutom zborniku *Srpska krhka vertikala* autorka uvodne studije sabrala je najzapaženije javne istupe Marka Nikezića u razdoblju 1968–1972. U znalački odabranim tekstovima Nikezić govori o mnogim problemima: nacionalizmu, Kosovu, evropeizaciji i modernizaciji, demagogiji, identitetu Srbije i njenom mestu u Jugoslaviji, kontroli službi bezbednosti, ali i putevima njihovog rešavanja. Čak i ovako selektivno napravljen izbor manjeg dela Nikezićevih javnih istupa daje solidnu osnovu za izoštravanje slike o njegovoj politici.

Još jedan važan akter u posmatranom periodu, Dragoslav Draža Marković, predsednik skupštine Srbije, autor je zapaženih dnevničkih beleški *Život i politika 1967–1978*, koji, kao i sećanja Perovićeve, predstavljaju istorijski izvor prvoga reda za proučavanje procesa u Savezu komunista Srbije početkom sedamdesetih godina, ali i njegovih posledica. Značaj ovog izvora treba tražiti i u činjenici da je nastajao autorovim gotovo dnevnom reagovanjem na zbivanja. Stavovi iskazani u dnevničkim beleškama kompatibilni su sa kasnijim svedočenjem Dragoslava Markovića novinaru *Politike* Mirku Đekiću iz čega će nastati knjiga *Upotreba Srbije – optužbe i priznanja Draže Markovića*.

Pored pomenutih, najreferentnije i najcelovitije svedočenje, na koje se istoričari usled nedostatka naučne monografije najčešće pozivaju, kad je reč o posmatranom periodu, su zapisi direktora Radio-televizije Beograd i člana CK SK Srbije, Zdravka Vukovića, *Od deformacije SDB do maspoka i liberalizma. Moji stenografski zapisi 1966-1972*. Zahvaljujući visokim funkcijama koje je obavljao, Vukoviću su bili dostupni brojni izvori informacija, a komunikacija sa velikim brojem uticajnih pojedinaca česta. Vukovićeve voluminozne beleške (preko 700 strana) odlikuju se

sistematičnošću i sveobuhvatnošću. Posebna vrednost ovih beležaka je u tome što je Vuković registrovao i nezvanične razgovore, čijih sadržaja nema u arhivu, kao i one susrete na kojima stenografisanja nije bilo, zbog čega je ovaj izvor veoma kompatibilan sa istraživanjem arhivske građe.

Posebno zanimljivi i autentični su „Zapisi iz pokojne prošlosti“ Koče Popovića. Zapisi, fragmentarno i u izvodima objavljuvani tokom 1991. i 1992. u beogradskoj štampi, samo su deo šire zaostavštine ovog državnika pohranjene u Istorijском arhivu Beograda.

Pored navedenih korisne, ali naknadne zapise u vidu sećanja ostavili su i Mirko Tepavac, Dobrica Ćosić, Petar Stambolić, Veljko Mićunović, Mirko Čanadanović, Mijalko Todorović, Dragi Stamenković, itd.

O percepciji srpskih komunističkih reformista u drugim delovima Jugoslavije rečito govore svedočanstva vodećih ljudi tih republika: *Dnevnik in spomini Staneta Kavčiča*, *Hrvatsko proljeće* Mike Tripala, dvotomni memoari Savke Dabčević Kučar, *Hrvatski snovi i stvarnost '71*, *Zarobena vistina* Krste Crvenkovskog, *Strav od promeni* Slavka Milosavljevskog, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije* Raifa Dizdarevića, itd.

U nedostatku temeljnijih istoriografskih istraživanja, o procesima u Srbiji s početka sedamdesetih godina XX veka, odgovor su pokušali da daju novinari i publicisti, a među njima najuporniji je bio Slavoljub Đukić, koji je svojom knjigom *Slom srpskih liberala – tehnologija političkih obračuna Josipa Broza*, objavljenom 1990. i otvorio navedenu temu u javnosti u vreme sloma evropskog socijalizma. On se i u drugim svojim knjigama bavio nevedenom tematikom, simplifikujući istorijske procese, pa se kao najveći značaj njegovih knjiga može smatrati prvi i jedini javni istup Marka Nikezića posle pada, a neposredno pred smrt. Korisnu memoarsku dokumentarnu knjigu je ostavio i glavni urednik „Politike“ u navedenom razdoblju Aleksandar Nenadović, inače i autor knjiga intervju sa Mirkom Tepavcem i Kočom Popovićem. Dva okrugla stola u Beogradu organizovana povodom rasprava o *srpskim liberalima*, nisu donela značajnije istraživačke iskorake, ali su dali zanimljive i podsticajne uglove posmatranja i inovativne interpretacije navedene epohe, dok su u ovom radu korišćeni i kao izvori za šestu celinu o naknadnim interpretacijama.

Štampa, dnevna i periodična, bulevarski listovi i naučni časopisi toga doba, bili su važan i koristan izvor.

Naučna historiografija na postjugoslovenskom prostoru, kao što je napred rečeno, nije se istraživački bavila ovim značajnim periodom srpske i jugoslovenske istorije. Kraći eskursi o Nikezićevim reformistima i obračunu sa njima, mogu se naći u sintetičkim pregledima gotovo svih istoričara na navedenom prostoru. Prema istraživačkoj složenosti, razumevanju društvenih, političkih i ekonomskih tokova, trebalo bi izdvojiti Dušana Bilandžića, čije sinteze jugoslovenske istorije donose više od uobičajenog jednodimenzionalnog narativa i hroničarskog pristupa postjugoslovenskih historiografija.

Više pažnje od domaće, delatnosti i smeni reformskog rukovodstva u Srbiji, posvetila je zapadna, pre svega, britanska i američka historiografija. Strani istoričari su, iz razumljivih razloga, prvi iskoračili iz okvira koje je u zemlji postavila pobednička struja u partiji, čime je određena i granica dopustivosti, kada je reč o istraživanju posmatrane teme. Opseg i nivo istraživanja zapadnih istoričara, kao i način interpretacije su u velikoj meri unisoni, o čemu će biti reči u šestom delu.

U periodu o kome govorimo SFRJ je imala površinu od 255.804 km², a dužina granice iznosila je 2.969 km, dok je granica morske obale bila 2.092 km. Jugoslavija je izlazila na Jadransko more, a na kopnu se graničila sa: Italijom, Austrijom, Mađarskom, Rumunijom, Bugarskom, Grčkom i Albanijom. Jugoslavija je 1968. imala 20.154.000 stanovnika. Republika Srbija kao najveća jugoslovenska republika sa površinom od 88.361 km², (centralna Srbija 55.968 km², Vojvodina 21.506 km², Kosovo 10.887 km²) imala je 8.446.591 stanovnika, od toga centralna Srbija je brojala 5.250.365, Vojvodina 2.034.772, a Kosovo 1.584.410 stanovnika. Srbija je sem dve navedene pokrajine, administrativno bila podeljena na 181 opštinu, od toga 115 je bilo na teritoriji uže Srbije, u Vojvodini 44, na Kosovu 22 opštine.¹⁸

U navedenom periodu Srbija je imala, kao i ranije, dva rukovodstva, državno i partijsko. Državno rukovodstvo reprezentovao je predsednik Skupštine Srbije Dragoslav Draža Marković i predsednik Izvršnog veća (Vlada) Milenko Bojanić; nakon formiranja Predsedništva SFRJ 1971. i članovi ovog najvišeg tela iz Srbije su smatrani državnim rukovodstvom (Koča Popović, Dragi Stamenković i po funkciji kao predsednik Skupštine, Dragoslav Marković). Partijsko rukovodstvo Srbije činili su Marko Nikezić kao predsednik Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije i Latinka Perović kao sekretar. Oni su po automatizmu ulazili u Izvršni biro Predsedništva SKJ, rukovodeći organ savezne partije u kome su iz Srbije još bili Mijalko Todorović i Miroslav Pečujlić. Najuticajniji predstavnici Srbije u državnom rukovodstvu Jugoslavije bili su predsednik Savezne skupštine, Milentije Popović i šef jugoslovenske diplomatije, Mirko Tepavac. Država (SRFJ) i partija (SKJ) bile su u svojevrsnoj personalnoj uniji, koju je na najbolji način simbolizovao Tito, istovremeno obavljajući dve najviše funkcije u zemlji – predsednika Jugoslavije (i vrhovnog komandanta JNA) i predsednika Saveza komunista Jugoslavije. Od značajnijih društveno-političkih organizacija, delovali su Socijalistički savez radnog naroda, Savez omladine, Savez sindikata, itd., ali je njihov uticaj na realna politička i društvena kretanja bio relativno mali u istraživanom periodu.

Polazeći od misli Marka Bloka da „istorijska realnost ne postoji u gotovom stanju“, u arhivima, da bi se sama od sebe predala istoričaru, zbog čega on mora da se suoči „sa ogromnom i zbrkanom realnošću“, praveći pri tome vlastite izbore, što, kako piše Blok, „ne znači ni arbitražu, niti puko pabirčenje, već naučnu konstrukciju dokumenata, čija analiza mora dozvoliti ponovno uspostavljanje i objašnjavanje prošlosti“, zbog čega je u radu korišćen pre svega analitički i problemski prístup.¹⁹

¹⁸ *Jugoslavija 1918–1988*, statistički godišnjak, Beograd, 1989, str. 15–43.

¹⁹ Žak Legof, „Nova istorija“, u: *Istorijska sociologija*, prir. Pavle Milenković, Novi Sad, 2009, str. 69.

Selekcija dokumentarnog materijala, posebno aktuelna za period druge polovine XX veka, podrazumeva odbacivanje velike količine pisane građe, koja neposredno svedoči o istraživanoj epohi. Da bi ta selekcija zadovoljila kriterijume naučne objektivnosti, kao jednom od ključnih uslova racionalnosti, ova vrsta redukcije izbaranih materijala je morala da bude urađena minuciozno i sa dubinskim razumevanjem istraživanih procesa.²⁰ Istorijska interpretacija koja uvek proizlazi samo iz raspoloživih izvora, situiranih u određeni vremenski kontekst, važne su ose u koordinatnom sistemu istoričara, čiji je zadatak prevashodno, kako kaže Jirgen Koka, prevođenje minulih vremena na jezik i kriterije savremenosti, ne potirući vremensku i kvalitativnu razliku između današnjice i prošlosti.²¹ Zbog toga je bilo važno odavno napušteni vokabular, složeno institucionalno ustrojstvo, drugačije vrednosti minule epohe, različitu logiku ponašanja i delovanja, poglede ljudi pre gotovo pola veka razumeti i prevesti na jezik savremenosti, a istovremeno ih i ne „osavremenjivati“, pridajući im značenja, uverenja i osobine današnjice, što bi bio aistorijski pritup. Nesumnjivo je da svako vreme ima i svoj karakterističan rečnik i on je prevođen u radu tamo gde je to bilo neophodno, a svuda gde je to bilo moguće očuvana je leksička autentičnost epohe, ne u cilju preuzimanja jezika izvora, već usled nemogućnosti konstruisanja potpuno novog kategorijalnog aparata, procesa koji bi zahtevao i dalju eksplikaciju i dodatna usložnjavanja.

Borba za interpretaciju prošlosti neizostavno je element i u anticipaciji budućnosti. U bitkama za politiku sećanja, nikada nije prevashodno reč samo o istoriji, jer kako je pisao Džordž Orvel, posednici društvene moći, uvek su kontrolori, ne samo sadašnjosti, nego i prošlosti. Intencija ovog rada, ipak, je samo razumevanje i objašnjavanje procesa iz prošlosti, hermeneutičkim i analitičkim metodama kritičke historiografije; pokušaj prevladavanja prepreka karakterističnih za ograničavajuće legitimacijske okvire i dominantne ideološke obrasce savremenosti. Takvim pristupom načinio bi se i iskorak od društvenog pamćenja ka racionalno zasnovanoj istorijskoj svesti – otuda i neostvariv cilj, ali permanentno prisutna težnja da rekonstrukcija potpuno nadvlada konstrukciju objektivnih procesa u prošlosti. Mnoga pitanja u radu, s obzirom da su prvi put istraživana i bez oslonca u već utvrđenim racionalnim sa(znanjima) o prošlosti, više su nagoveštena, nego što je postojala namera da se proces njihovog istraživanja zaokruži ili daju konačni odgovori.

²⁰ Problematiku objektivnosti u istorijskoj nauci bi trebalo razlikovati od neutralnosti prema svim vrednosnim i etičkim izazovima u prošlosti. Objektivnost u historiografiji predstavlja nužnost istoričara da se drži činjenica, izvora i konteksta, a posebno obavezu da svaka istorijska interpretacija neizostavno mora da proizlazi iz što više onovremenih, relevantnih i raspoloživih izvora o datom događaju, pojavi, procesu ili ličnosti.

²¹ Jirgen Koka, *O istorijskoj nauci*, Beograd, 1994., str. 139.

Teorijsko-interpretativni okvir: *Teorija modernizacije* – naučne kontroverze i ideološko-politička utilitarizacija

Polazeći od široko prihvaćenog i naučno zasnovanog uverenja da nema relativno celovite slike o prošlosti bez teorije, analize i eksplikacije, kao razrađenih i osmišljenih vizija društvenog determinizma koje usmeravaju pravce i mehanizme istorijskih pojava i procesa, te da bez teorijsko-analitičkog pristupa suštinski i nema nauke, ne čini se dovoljno jasnim uzrok zbog koga domicilne humanističke nauke, historiografija posebno, u značajnoj meri eskapistički ignorišu postignute teorijske rezultate i analitičke mogućnosti kao dominantne tokove u istraživanju prošlih fenomena.²² Predstavnici bilefeldske historiografske škole u Nemačkoj, koji su dali neponovljiv doprinos zahtevu za više teorije²³ u istorijskoj nauci tvrdili su da je „skepsa prema teoriji bila deo istoričarske paradigme“, koja je kao prevladajući esnafski obrazac morala biti izmenjena da bi sama istorijska nauka pratila zahteve vremena, ali i (pro)nalazila smisao vlastitog postojanja. Takođe, nesumnjivo je da eksplicitna primena teorijskog i analitičkog potencijala u historiografiji povećava racionalnost naučne diskusije, olakšava identifikaciju i definiciju problema, te njihovo strukturisanje i uspešnije rešavanje. Teorije, prema Jirgenu Koki, pružaju istoričaru „veliki objašnjavački potencijal sistematskih susednih nauka i služe kao most između prošlosti koju treba ispitati i sadašnjosti istraživača koji ispituje.“ Jern Rizen smatra da teorije u istorijskoj nauci, uz neophodan uslov podizanja nivoa kompetentnosti svoje publike, predstavljaju „suštinski sadržaj kreiranja smisla u istoriji“. Ako istorijska nauka sebe ne teži da svede na pomoćnu nauku drugih humanističkih disciplina, ona, prema Rizenu, mora da stekne „sposobnost teorijskog izlaganja“ radi obrade i interpretacije činjenica dobijenih u heurističkom procesu. Sledstveno tome on istorijske teorije i definiše kao „misaone predstave koje služe tome da vremensku povezanost činjenica iz prošlosti (...) prikažu na logičan način, iako ona ne postoji ni u činjeničnom stanju, niti u prostom vremenskom sledu...“²⁴ Posebno imajući u vidu da „istorijska realnost ne postoji u gotovom stanju“ u arhivima, kako je pisao Žak Legof²⁵, već je potrebno uložiti veliki intelektualni napor, eksplikativni potencijal i analitičku dubinu u cilju opsežne naučne konstrukcije dokumenata radi što sveobuhvatnije rekonstrukcije prošlosti, pa ipak ni tada prošlosti i istorija ne mogu postati kongruentni

²² Pod teorijom podrazumevamo koherentan i logički utemeljen skup opštih sudova, čiji je osnovni zadatak definicija i eksplikacija uzroka, geneze, dinamike, kao i analitičke važnosti određenog društvenog fenomena.

²³ Vodeći autoritet u ovoj oblasti, Jern Rizen teorijske probleme u istorijskoj nauci svodi na dva nivoa: jedan je teorija o istorijskoj nauci (metateorija), a drugi, teorija u istorijskoj nauci (objektna teorija). U metateoriji istorijske nauke „reč je o samoj istorijskoj nauci, o njenoj samosvojnosti, naučnosti, principima istorijskog saznanja, pravilima istorijskog istraživanja, historiografiji...“ Pod objektnom teorijom istorijske nauke „podrazumeva se istorija kao stanje stvari, kao teorijski iskaz o promenama ljudskog roda kroz vreme, o svetu u prošlosti, o opštoj međuzavisnosti između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, o opštoj oceni istorijskih fenomena...“ Jern Rizen, „Teorija istorije“, u: *Istorija – leksikon pojmovna*, priredio Rihard van Dilmen, Beograd, 2010, str. 17.

²⁴ Jern Rizen, „Teorija istorije“, str. 35–37.

²⁵ Žak Legof, „Nova istorija“, u: *Istorijska sociologija*, prir. Pavle Milenković, Novi Sad, 2009, str. 69.

pojmovi. Prema shvatanju Lisjena Fevra, historičar bi posebno morao da vodi računa o idejama i teorijama; idejama, zato što nauka napreduje „samo zahvaljujući stvaralačkoj i originalnoj snazi misli“, a teorijama, zato što bez njih historiografija, kao antikvarijat činjenica „nikada ne obujmljuje svu bezmernu složenost“ prošlih događaja i historijskih pojava.²⁶ Zbog svega rečenog odsustvo teorijsko-analitičkog i problemskog modela samu historijsku nauku svodi ili čak redukuje na stepen pukog retrospektivnog narativa uz nesistematično i paseističko gomilanje činjenica, jer empirizam se u moru izvorne građe, naročito za savremenije periode, bez neophodnog teorijsko-analitičkog selektora, mora pokazati, ako ne posve neodrživim, onda sasvim sigurno manjkavim metodom.

Pored teorija nacije, tzv. studija nacionalizma, jedna od dominantnih teorijskih perspektiva u humanističkim naukama u drugoj polovini XX veka su *teorije modernizacije*, koje su predstavljale zasebnu teorijsku paradigmu u oblasti proučavanja problematike društvenog razvoja. Modernizacijski narativ je kao najopštiji interpretativni model strateški uticao na idejno-teorijsko profilisanje razvojnog ili modernizacijskog diskursa u društvenim naukama u vidu posebnih teorijskih pravaca, među kojima su se poslednjih decenija naročito isticale teorije društvene tranzicije i teorije globalizacije. Potreba kritičkog sagledavanja epistemoloških osnova teorija društvenog razvoja i modernizacijskog diskursa u humanistici uopšte neophodna je kako iz naučnih motiva, tj. potrebe za razumevanjem historijskih procesa, takođe i zbog političke upotrebe navedenih teorija u hladnoratovskom disputu imperijalnih sila, a posebno zbog upotrebe u političkom diskursu u Srbiji krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina XX veka.

Veliki preobražaj, kako ga je determinisao Karl Polanji, podrazumevao je širok historijski proces koji je temeljno izmenio društvene, političke i ekonomske odnose u svetu i do danas je prepoznatljiv pod imenom *Moderna*. U njen kvantum karakteristika pouzdano se mogu ubrojati: industrijska tehnologija, kapitalizam, birokratizacija državne uprave, ubrzana urbanizacija, sekularizacija društva, racionalizacija nauke, liberalno-kapitalistička država, građanski individualizam, potrošačko društvo...²⁷ Sledstveno tome pod pojmom modernizacije u najopštijem smislu podrazumevaju se transformacijski procesi širokog opsega putem kojih određeno društvo nastoji da stekne ekonomska, politička, društvena i kulturna svojstva za koja se smatra da pripadaju *moderni*.²⁸ Takođe, historijska dinamika modernog doba, zasnovanog na idejama prosvetiteljstva i racionalizma, neshvatljiva je bez epistemološkog doprinosa humanistike što podrazumeva i utvrđivanje opštih idejnih i historijskih pretpostavki u čijim je okvirima moguće locirati temelje modernizacijske teorije u društvenim naukama kao institucionalizovane saznavno-teorijske konsekvence univerzalističkog diskursa evropske modernosti. Jedno od temeljnih svojstava teorije modernizacije u društvenim naukama i humanističkim disciplinama je interdisciplinarnost, budući da se predmetna interesovanja i metodi istraživanja

²⁶ Lisjen Fevr, *Borba za istoriju*, priredila Dubravka Stojanović, Beograd, 2004, str. 29–30.

²⁷ Karl Polanji, *Velika transformacija. Politička i ekonomska ishodišta našeg vremena*, Beograd, 2013.

²⁸ Alberto Martineli, *Modernizam. Proces modernizacije*, Podgorica, 2010, str. 13.

različitih teorijskih pravaca međusobno preklapaju u različitim istraživačkim postupcima teorija modernizacije.

Teorije modernizacije u humanističkim, društvenim naukama druge polovine XX veka konstituisane su na epistemološkim osnovama funkcionalističke i evolucionističke sistemske teorije društvenog razvoja. Centralna tačka teorija društvenog razvoja polazi od pretpostavke da svaka socijalna promena predstavlja rezultat evolutivnog procesa složene diferencijacije društvene strukture, usled čega dolazi do funkcionalne specijalizacije celokupnog društvenog sistema, te se na taj način omogućava formiranje funkcionalno uravnoteženog modernog socijalnog poretka kao naredne, više faze društveno-istorijskog razvoja tradicionalnih društava.²⁹

Klasične teorije modernizacije obuhvataju saznajne pretpostavke pomenutih teorijskih stanovišta i baziraju se na tvrdnji da proces modernizacije celokupnog društvenog sistema počiva na relativno ujednačenom procesu unifikatorske transformacije različitih društvenih podsistema, te otuda isključuje ekonomski redukcionizam pojedinih teoretičara društvene modernizacije prema kojima je stepen ekonomskog i tehničko-tehnološkog razvitka datog društvenog sistema dominantan faktor društvenog razvoja, ali i ključni pokazatelj uspešnosti sveukupnog procesa transformacije od tradicionalnog ka modernom društvu. Nasuprot tome, holistička perspektiva insistira na istovremenom procesu transformacije društvenih odnosa i institucionalnih struktura, podjednako u ekonomskoj, političkoj i kulturnoj sferi društvenog sistema, naglašavajući, pritom, ekskluzivan značaj modernizacije vrednosno-normativnog sistema kao neophodnog preduslova progresivnog razvoja. Krajnji ishod ovog evolutivnog procesa diferencijacije različitih aspekata društvene strukture je progresivna transformacija društava sa pretkapitalističkog stadijuma društvenog razvoja u moderne socioekonomske sisteme. Jedna od ključnih pretpostavki ovako shvaćenog procesa modernizacije je postojanje i aktivno delovanje moderne nacionalne države, zasnovane na principima birokratske organizacije i racionalnog znanja u duhu modernog naučnog razvoja.³⁰

Pozitivistički teoretičari modernizacije, koji prihvataju hegemoni utilitarno-funkcionalistički obrazac, suštinske aspekte navedenog procesa svode na: razvoj nauke i tehnologije kao primarne izvore ekonomskog rasta; industrijalizaciju zasnovanu na tehnologiji mašina; formiranje globalnog kapitalističkog tržišta i pojačavanje međuzavisnosti; strukturnu diferencijaciju i funkcionalnu specijalizaciju različitih sfera društvenog života; transformaciju struktura klasa i staleža i porast društvene mobilnosti, pre svega smanjenje seljaštva i porast industrijskih radnika; afirmacija sekularnih država-nacija i birokratizaciju uprave; sekularizaciju društva i povlačenje religije u sferu privatnosti; afirmaciju individualizma, racionalizma i utilitarizma; porast gradova; privatizaciju porodičnog života i njegovo izolovanje od društvene kontrole; razvoj masovne kulture i potrošnje; razvoj komunikacije;

²⁹ Milan Rakita, „Prilog kritici teorija modernizacije i tranzitologije u društvenim naukama“, u: *Izgubljeno u tranziciji. Kritička analiza procesa društvene transformacije*, ur. A. Veselinović, P. Atanacković, Ž. Klarić, Novi Sad, 2011., str. 9–11.

³⁰ Milan Rakita, „Prilog kritici teorija modernizacije i tranzitologije u društvenim naukama“, str. 11–13.

shvatanje vremena i prostora i njihove organizacije prema potrebama industrijske proizvodnje i takmičenja na svetskom tržištu.³¹ Istorijska alternativa kapitalističkoj bila je socijalistička modernizacija, koja je delila neka esencijalna obeležja s prvom, poput razvoja tehnologije i industrije, ali je razlika bila u titularu svojine nad sredstvima za proizvodnju i različitom odnosu prema tržištu, međutim, zbog nepripadanja korpusu vrednosti u duhu liberalističke ideološke paradigme jedan deo zapadnih teoretičara ju je *a priori* odbacivao, označavajući je kao „lažnu modernost“.³²

Hladnoratovska bipolarna konstelacija međunarodnih u međunarodnim odnosima druge polovine XX veka, kao i izrazita ideološko-politička konfrontacija glavnih nosilaca hegemonije politike, predstavljali su opšti istorijsko-politički kontekst u kome su formulisani temeljni principi modernizacijske teorije i empirijski formulisane postavke razvojne doktrine nakon Drugog svetskog rata. Nastao kao svojevrsna idejno-politička platforma i ekonomski program spoljnopolitičkog nastupa SAD, modernizacijski projekt i doktrina društvenog razvoja predstavljali su programsku agendu političkih, ekonomskih, tehnoloških i dr. aktivnosti i niza praktičnih mera orijentisanih na širenje globalnog uticaja Sjedinjenih Država i sinhrono ograničavanje manevarskog prostora i uticaja Sovjetskog Saveza u interesnim sferama oko kojih nije postojala saglasnost kome su pripadale, a pre svega je bila reč o različitim oblicima direktnog ili indirektnog usmeravanja ekonomskih i političkih procesa u tzv. zemljama u razvoju.³³ Ključne tačke kritike teorije modernizacije bile su usmerene na: izjednačavanje modernizacije i vesternizacije i promovisanje severnoameričkog i zapadnoevropskog razvojnog modela kao optimalnog i čak bezalternativnog; apstrahovanje spoljnih činilaca razvoja (rat, kolonijalizam, itd.) i međunarodnih okvira (globalni kapitalistički sistem i njegovo ustrojstvo); konstruktivističko-ideološku pretpostavku da postoji univerzalna, linearna razvojna šema kroz koju prolaze sve zemlje i čiji kuliminacionu tačku predstavlja *moderna*; prihvatanje čvrste dihotomne podele na *tradicionalna* i *moderna* društva...³⁴

Nakon reizbora za predsednika SAD, Hari Truman je u svom inauguralnom govoru Kongresu, 20. januara 1949. predstavio *Program tehničke pomoći zemljama u razvoju*. Ova deklaracija predstavljala je dugoročni, strateški plan posleratnog spoljnopolitičkog delovanja SAD i imala je prevashodni cilj – sprečavanje širenja sovjetskog komunističkog uticaja kroz čvršće institucionalno i organizaciono povezivanje Zapada, predvođenog Amerikom i ekonomsko-političku saradnju sa zemljama u razvoju. Program se sastojao od četiri tačke koje su se odnosile na pružanje vojne, političke, ekonomske i tehničko-tehnološke pomoći zemljama saveznicama Zapada, kao i nerazvijenim zemljama, odnosno zemljama u razvoju koje su u prvim posleratnim godinama lavirale između

³¹ Alberto Martineli, *nav. delo*, str. 21–25.

³² Piotr Sztompka, *The sociology of social change*, Oxford, 1993. Prema Frensisu Fukujami sovjetska modernizacija bila je izvedena “putem neposrednog terora”, dok je u zapadnim zemljama dovršena “pomoću neprinudnih sredstava”. Frensis Fukujama, *Kraj istorije i poslednji čovek*, Podgorica, 2002, str. 120.

³³ Anthony Giddens, *The Consequences of Modernity*, Stanford, 1990.

³⁴ Mari-Žanin Čalić, *Socijalna istorija Srbije 1815–1945*, Beograd, 2004, str. 11.

suprotstavljenih blokova. I dok su prve tri tačke *Programa* definisale strateške smernice za formiranje Severnoatlantskog saveza, davanje podrške OUN, ustanovljenje *Maršalovog plana* i drugih formalnih organizacija, institucija i projekata zapadnog sveta, četvrtom tačkom *Programa* definisani su oblici pružanja američke ekonomske pomoći i modaliteti implementacije razvojnih programa namenjenih zemljama u razvoju Latinske Amerike, jugoistočne Azije, Afrike, Bliskog istoka i južne Evrope za podsticanje ekonomskog rasta u oblasti privrede, poljoprivrede, industrije i obrazovanja kroz uvođenje tzv. *razvojne doktrine*, odnosno **teorija modernizacije** u društvenom naukama: „Moramo pokrenuti odvažan novi program kako bismo prednosti sopstvenih naučnih dostignuća i industrijskog napretka učinili dostupnim nerazvijenim delovima sveta“ – izjavio je predsednik Truman prilikom predavljanja Programa. Kao dodatak *Trumanovoj doktrini* iz 1947., *Program tehničke pomoći zemljama u razvoju* prevazilazio je karakter formalne programske deklaracije i bio je *sui generis* strateški dokument koji je predstavljao praktičnu osnovu celokupne posleratne vojne, bezbednosne, ekonomske, političke, propagandne, etc. arhitektonike zapadnog kapitalističkog poretka.³⁵ *Teorija modernizacije* ili sam pojam modernizacije bio je na taj način osmišljen i konstituisan kao teorijski model zapadnjaštva i američkog uticaja na zemlje Trećeg sveta gde je trebalo da se antagonizuje sa interesima sovjetske ekspanzivne ideološke paradigme. U institucionalnom smislu, elite Trećeg sveta udružene 1957. u *Savetu za istraživanja u društvenim naukama* skupa sa američkim humanističkim naučnicima predložili su zapadnjački uzor – modernizacijski model kao kontrapunkt marksističkoj teoriji o društvenim promenama. Obe teorije imale su sličnosti ne samo po svojoj ekstremnoj ideološko-hegemonističkoj utilitarizaciji, već i po idealnotipskom modelu razvoja i obećanju brzog progressa koji bi nadomestio istorijsku *zakasnelost* datih društava.³⁶

Kao polazna osnova kreatorima *teorije modernizacije* poslužila je knjiga harvardskog sociologa Talkota Parsonsa, *Struktura društvene akcije* iz 1937. u kojoj je tvrdio da se sveobuhvatna i stabilna tranzicija u industrijsko društvo može realizovati samo kroz temeljne izmene u političkim i kulturnim vrednostima.³⁷ Sem njega ključni kreatori novonastale teorije bili su Danijel Lerner sa masačusetskog Tehnološkog instituta i Volt Vitman Rostou, harvardski profesor čija je knjiga *Etape u ekonomskom razvoju: nekomunistički manifest*, postala uz Parsonsovu ugaoni kamen u konstituisanju *teorije modernizacije*. Ovi naučnici stavljeni u službu zapadnog ekspanzionizma i politike obuzdavanja sovjetskog uticaja, 1957. su napisali studiju *Predlog: Ključ efikasne spoljne politike* u kojoj su upozoravali na komunističku opasnost među vekovima inertnom svetskom populacijom. Komunizam se, prema autorima, predstavljao kao put ka socijalnim pogodnostima, ekonomskom razvoju, ličnom i

³⁵ Zbog ovoga će britanski premijer Vinston Čerčil iste godine odati priznanje američkom predsedniku sledećim rečima: „Više od bilo koga pomogli ste da se sačuva Zapadna civilizacija“, dodavši još i da je „Trumanova politika obuzdavanja (sovjetskog uticaja) ostvarila dobre rezultate u Evropi, dok su *Maršalov plan* i četvrta tačka *Programa tehničke pomoći zemljama u razvoju*, kao njegova dopuna, obnovili zapadne demokratije“.

³⁶ Milan Rakita, „Prilog kritici teorija modernizacije i tranzitologije u društvenim naukama“, str. 13–16.

³⁷ Talcott Parsons, *The Structure of Social Action. A study in social theory with special references to a group of recent european writers*, New Delhi, 1974., str. 817.

nacionalnom samopoštovanju. U takvim okolnostima SAD su morale svojim “pozitivnim intervencionizmom”, širenjem svojih vrednosti, shvaćenih kao istorijska misija da pariraju pretnji od sovjetskog komunizma.³⁸ Šezdesetih godina Kenedijeva i Džonsonova administracija krenule su agresivnije nego do tada u spoljnopolitički ekspanzionizam, jer bi rasprostranjeno siromaštvo u svetu dovelo do kolapsa političkih i društvenih struktura, “što bi neizbežno prizvalo totalitarizam u sva slaba i nestabilna područja... Čitava južna polovina sveta – Latinska Amerika, Afrika, Bliski Istok i Azija – našla se u avanturama ostvarivanja nezavisnosti i modernizacije zastarelih načina življenja”, rekao je predsednik Džon Kenedi u obraćanju Kongresu 1961. godine. U tim procesima *teorija modernizacije* bila je ključni i nazaobilazni ideološki *credo* hladnoratovskog delovanja SAD, a jednog od očeva teorije Volta Rostoua Kenedi je postavio na čelo *Saveta za planiranje politike* u Stejt departmentu.³⁹ Takođe, neizbežan pratilac idejne prethodnice, *teorije modernizacije* bilo je vojni faktor, odnosno *teorija ograničenih intervencija* u različitim delovima sveta za koje bi bilo procenjeno da su ugroženi američki interesi. Sličan princip je već primenjivao Sovjetski Savez svojim intervencionizmom i stalnim ograničavanjem suvereniteta socijalističkih država.

S obzirom da je u institucionalno-organizacionom pogledu *teorija modernizacije* bila inkorporirana u obrazovni i akademski sistem SAD kao naučni *mainstream* društvenih nauka, u ideološkom i teorijskom diskursu je neposredno reflektovala dominantne političke interese liberalne demokratije i zapadnog kapitalizma. Takođe, može se reći da je teorija modernizacije ne samo sasvim korespondirala sa strateškim ciljevima pomenutog *Programa tehničke pomoći zemljama u razvoju*, kao praktičnog opredmećenja modernizacijskog projekta, već je postojala direktna idejna i praktična podudarnost između osnovnih sazajnih pretpostavki teorije modernizacije i posleratne strategije spoljne politike SAD, kao hegemonu zapadnog bloka. Posmatrano u tom kontekstu teorije modernizacije imale su nesumnjivu instrumentalnu ulogu u procesu praktičnog sprovođenja strateških principa modernizacijskog projekta i razvojne doktrine, kao prethodnica dominacije *zapadnih vrednosti* i inkorporiranja u zapadnu/američku interesnu sferu, jer kako su tvrdili teoretičari liberalizma “nema drugog vitalnog puta ka punoj ekonomskoj modernosti” od zapadnog. *Teorija modernizacije*, prema Frensisu Fukujami, dala je za njegov ideološki korpus vrednosti, optimističku perspektivu u cilju univerzalizacije čitavog sveta, koji bi se razvijao prema “tipičnom američkom obliku”.⁴⁰

Ključne odrednice modernizacijskog diskursa u društvenim naukama, odnosno centralni pojmovi teorija modernizacije direktno su korespondirali sa vodećim političkim i ekonomskim kategorijama tog istorijskog perioda, kao što su istorijski progres, ekonomska i politička modernizacija, opštedruštveni razvoj, industrijalizacija, urbanizacija, itd. Kao aktivni dodatak razvojnih programa ekonomske, političke, vojne i tehničko-tehnološke pomoći SAD zemljama u razvoju u oblasti

³⁸ Od Arne Vestad, *Globalni Hladni rat. Intervencije u Trećem svetu i oblikovanje našeg doba*, Beograd, 2008, str. 52.

³⁹ Od Arne Vestad, *nav. delo*, str. 53.

⁴⁰ Frensis Fukujama, *Kraj istorije i poslednji čovek*, Podgorica, 2002, str. 119, 92.

industrije, privrede, trgovine, obrazovanja, kulture – teorija modernizacije u društvenim naukama direktno je bila u funkciji uvoza i instaliranja novih ideološko-teorijskih sadržaja i vrednosnih obrazaca kroz obrazovne i naučne sisteme zemalja Trećeg sveta radi saobražavanja postojećih sistema razvojnom modelu zapadnih društava. Tako je u praksi implementirana jedna od bazičnih pretpostavki same teorije modernizacije. Naime, shvatanje prema kojem je radikalna raskid sa tradicionalističkim vrednosno-normativnim obrascima i usvajanje liberalno-demokratskih modela u političkoj sferi i kapitalističkih principa u ekonomskoj, po ugledu na društveno-političko ustrojstvo SAD i razvijena industrijska zapadnoevropska društva, *conditio sine qua non* budućeg ekonomskog rasta i sveukupnog društvenog napretka, a istovremeno i glavni pokazatelj progresivne modernizacije nerazvijenih, odnosno zemalja u razvoju. Otuda proizlazi da je teorija modernizacije kao legitimacijska osnova strateških interesa zemalja liberalnog kapitalizma, imala instrumentalnu ulogu u posleratnom procesu modifikovanja postojećih sistema zemalja u razvoju u pravcu prilagođavanja tradicionalnih, često i konzervativnih društvenih odnosa i struktura političkim, kulturnim, ideološkim postulatima liberalne demokratije i ekonomskim standardima kapitalističkog načina proizvodnje i razmene.⁴¹

Jedan od bazičnih principa razvojne doktrine i modernizacijskog projekta u prvim poratnim decenijama bio je sadržan u univerzalističkoj ideji prema kojoj je model ekonomskog napretka i društveno-političkog uređenja SAD i razvijenih industrijskih zemalja Zapada figurirao kao teorijski i normativni ideal opštedruštvenog razvoja za ostatak sveta, te da je upravo neposrednom primenom racionalnih naučnih postulata i proverenih praksi uspešnog ekonomskog razvoja moguće otkloniti uzroke nerazvijenosti zemalja Trećeg sveta i ujedno predložiti najadekvatniji put izlaska iz tradicionalne zaostalosti. Kako je u praksi izgledala ova unifikacijska teza, možda je najočitije pokazao 1958. jedan od najuverljivijih pobornika američke hegemonije u međunarodnim odnosima i zagovornik oblikovanja društvenih sistema zemalja Bliskog istoka prema zapadnjačkom modelu modernizacije, u prologu svoje knjige karakterističnog naziva (*The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East* – „Kraj tradicionalnog društva: modernizacija Bliskog istoka) jezgrovito će iskazati univerzalistički karakter i intencije modernističkog projekta rečima koje ujedno predstavljaju i *sukus* knjige: „Amerika je... sve ono čemu teži Bliski istok koji se modernizuje“.⁴² Bez obzira na različita kulturno-istorijska ishodišta konkretnih društava, sistem standardizovanih naučnih pokazatelja univerzalnog društvenog napretka u teoriji modernizacije bio je konstruisan kako bi veći ili manji raskorak između prošlosti i budućnosti, starog i novog, tradicije i modernosti bio uspešno prevaziđen, postojeće razlike među različitim društveno-istorijskim sistemima minimizirane, a tradicionalni društveni specifikumi svake od zemalja neutralisane kao prepreka na putu univerzalnog i nezadrživog istorijskog progressa. Teleološkim usmeravanjem realnih i heterogenih društvenih procesa u jedinstven modernizacijski tok univerzalne istorije, različita društva su posmatrana kao funkcionalni elementi sve

⁴¹ Milan Rakita, „Prilog kritici teorija modernizacije i tranzitologije u društvenim naukama“, str. 26–27.

⁴² Daniel Lerner, *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East*, New York, 1968.

integrisanijeg globalnog društvenog sistema, sposobnog da asimiluje mnoštvo nesinhronizovanih, partikularnih razvoja, istorija, kultura i naroda u jedinstvenu idealno tipsku konfiguraciju svetske istorije zasnovane na opštevažećoj, univerzalnoj zakonitosti istorijskog progresa i modernizacije. Institucionalna sprega sistema naučnog istraživanja, planiranja i predviđanja, sa jedne, i državnih politika društveno-ekonomskog razvoja, sa druge strane, garantovala je ne samo strukturne promene u društvima u razvoju, već i ubrzanje nepovratnog procesa progresivne društvene transformacije i konačno ostvarenje ideala konvergencije (evolutivnog spajanja) kao ultimativnog cilja modernizacijskih procesa. U njima bi svi parametri visokomodernizovanog društva (visok stepen industrijalizacije i urbanizacije, razvoj sredstava masovne komunikacije, potrošačko društvo i konzumerizam, itd.) bili neminovno realizovani. Na ovaj način, teorija modernizacije u društvenim naukama XX veka je kao svojevrsna ideološka matrica zapravo predstavljala funkcionalan element i jedan od aktivnih faktora istorijskog procesa univerzalizacije zapadnjačkog, hladnoratovskog, proaktivnog pristupa.⁴³ Upravo zbog navedenih razloga, teorija modernizacije je bila suočena sa brojnim problemima i preprekama, usled svojih univerzalizujućih svojstava inkompatibilnih sa brojnim fanatizovanim dvadesetovekovnim nacionalizmima, kulturnim, regionalnim i istorijskim tradicionalizmima i drugim specifičnostima. S druge strane i bilans zapadne vojne, političke, finansijske i kulturne hegemonije bilo je suviše egocentrično shvatanje koje je kanonizovalo tezu da isključivo zapadni liberalni i kapitalistički razvoj predstavlja valjan, ispravan, prihvatljiv i uspešan model.

Rečju, teorija modernizacije, kao naučni *mainstream* svoga doba, bila je prevashodno svojevrsni oblik naučne legitimacije interesa SAD u svetu i njegove posleratne međunarodne politike – vodeća ideološka matrica najuticajnijih zemalja liberalnog kapitalizma u hladnoratovskoj borbi za ostvarivanje globalne prevlasti i promociju vlastitih ekonomskih, političkih i dr. interesa.⁴⁴ Teorije modernizacije su takođe sa drugim sredstvima razvojne doktrine predstavljale uz sve navedeno i instrument politike prevencije potencijalnog uticaja konkurentne modernizacijske paradigme SSSR-a u zemljama u razvoju kroz aktivnu borbu da se bivše kolonije (koje su u međuvremenu oslobođene kolonijalnog položaja, zadobile nov istorijski status i političku ulogu u globalnom preoblikovanju međunarodnih političkih odnosa, stekavši eufemistički naziv tzv. *zemalja u razvoju*) privuku sopstvenom modernizacijskom bloku i podvrgnu procesu društveno-ekonomskog i političkog modifikovanja i transformacije u skladu sa principima zapadnjačkog modela modernizacije. Pored ograničavanja idejno-političkog i ekonomskog uticaja SSSR-a u američkim interesnim zonama, još

⁴³ Mark Kesselman, „Order or Movement? The literature of Political Development as Ideology, *World Politics* 26, br. 1, 1973., str. 139–154.

⁴⁴ Frensis Fukujama u poznatoj studiji, *Kraj istorije i poslednji čovek*, pišući o istoriji intelektualnih borbi između Istoka i Zapada u drugoj polovini XX veka smatrao je da: „Poslednja značajna Univerzalna Istorija koja je bila napisana u dvadesetom veku, nije bila delo pojedinca, nego kolektivnog napora grupe sociologa – uglavnom američkih – koji su pisali posle Drugog svetskog rata u okviru *teorije modernizacije*“. Frensis Fukujama, *Kraj istorije i poslednji čovek*, Podgorica, 2002, str. 91.

jedan od razloga za pružanje ekonomsko-financijske pomoći SAD zemljama u razvoju bio je pragmatičan pokušaj tehničko-tehnološke standardizacije njihovih privredno-ekonomskih sistema radi podsticanja izvoza američkih roba i industrijskih proizvoda na tržišta zemalja Trećeg sveta, pre svega Latinske Amerike i jugoistočne Azije. SAD su nizom mera ekonomske politike strateški usmeravale i kontrolisale tok razvoja ekonomskih sistema ovih zemalja kako bi prevashodno podstakle vlastitu industrijsku proizvodnju i održale nivo privrednog rasta iz perioda Drugog svetskog rata. Osnivanjem različitih tela i agencija za ekonomsko planiranje i trgovinsku saradnju sa zemljama u razvoju, Stejt department i američke korporacije su tokom narednih decenija uspešno oblikovale bilateralne ekonomsko-trgovinske odnose sa partnerskim zemljama Trećeg sveta u skladu sa dugoročnim razvojnim politikama SAD-a.⁴⁵

Navedene paradigme ne svedoče samo o sistemskom karakteru institucionalne međuzavisnosti naučnog znanja i političke moći pod maskom naučne objektivnosti i vrednosne neutralnosti, već nesumnjivo ukazuju na genezu dublje logičke i intelektualne utemeljenosti teorija modernizacije i njihove strukturne povezanosti sa različitim modalitetima i praksama istorijske dominacije Zapada. Rečju, nesumnjiva idejno-teorijska dominacija teorije modernizacije u društvenim naukama zasniva se na jednoj fundamentalnoj interpretaciji sveta koja predstavlja konzistentan sistem univerzalnih i opšteprihvaćenih znanja, predstava, ideja i stavova, na čijim je osnovama zapadni subjekt znanja (i moći) istorijski konstituisao svoja tumačenja nezapadnog sveta, iza kojih je stajao ugled akademskih institucija, ali i često jasna vojna, ekonomska i politička dominacija nad manje razvijenim narodima i društvima. U tom kontekstu teorije modernizacije u humanističkim naukama sa svojom širom idejnom predistorijom, u duhu racionalizma i prosvetiteljstva, poput teorije društvene tranzicije koja se pojavila početkom sedamdesetih godina XX veka, kao sazajno-teorijski produkt modernizacijske teorije, predstavljale su specifičan fenomen ne samo u kontekstu hladnoratovske borbe za idejnu i teorijsku premoć nad konkurentskom marksističkom paradigmom i njenom teorijom društvenog razvoja, već su takođe i proizvod i otelotvorenje trajnije promocije partikularnog zapadnog modela saznanja sa univerzalističkim pretenzijama, koji je svojim korpusom naučnih saznanja suštinski uticao i na predmetnu i sadržinsku stvarnost većine društvenih nauka.⁴⁶ Kao konsekvencija svega navedenog, teorija modernizacije se sedamdesetih godina iscrpla i faktički doživela neuspeh kao projekat, „ali nije trebalo“, smatrao je vodeći teoretičar liberalne ideologije, Frensis Fukujama.⁴⁷

Prema zagovornicima zapadne liberalističke dominacije, kritika teorije modernizacije dovela je u krizu i sam koncept modernosti, a posebno je uzdrmla uverenje da sve nacije iskreno žele da usvoje principe zapadnog liberalizma i da nema drugog podjednako prihvatljivog obrasca razvoja.⁴⁸ Otuda se razmatranje istorijskog porekla pojma modernosti i analiza sazajne funkcije ove centralne kategorije u

⁴⁵ Robert E. Baldwin, Tain-Jy Chen; Douglas R. Nelson, *Political economy of U.S. – Taiwan trade*, Michigan, 1995.

⁴⁶ Milan Rakita, „Prilog kritici teorija modernizacije i tranzitologije u društvenim naukama“, str. 17–18.

⁴⁷ Frensis Fukujama, *nav. delo*, str. 356.

⁴⁸ Frensis Fukujama, *nav. delo*, str. 93.

razvojno-modernizacijskom diskursu društvenih nauka XX veka, tiče određivanja šire saznanje i teorijske pozadine teorije modernizacije, koja je kao svojevrsan agens sistematizacije različitih (sa)znanja američkog i evropskog Zapada prema nezapadnim društveno-ekonomskim sistemima i kulturama, imala presudnu ulogu u formiranju opštih naučnih predstava i konkretnih teorijsko-analitičkih okvira namenjenih proučavanju istorijskih odnosa između centralnih i perifernih delova svetskog kapitalističkog sistema.⁴⁹

Teoretičar svetskog sistema Imanuel Volerstin, video je savremeni svet kao poprište stalnih tenzija u kome vladaju odnosi dominacije i potčinjavanja. Sistem je sačinjen od država matica i perifernih područja. Države matice ekonomski dominiraju i eksploatišu ostatak sistema. Periferna područja, koja on čak i ne naziva državama jer su to obično slabe države u rasponu od njihovog nepostojanja (u kolonijalnoj situaciji) do niskog stupnja autonomije (u nekolonijalnoj situaciji), imaju svoju funkciju u svetskom sistemu jer obezbeđuju sirovine za matične države i bivaju visoko eksploatisane od matičnih država. Postoje i polu – periferna područja koja se nalaze između matice i periferije, neka od tih područja su u ranijim fazama svetske privrede bila matična područja, neka su bila periferna područja koja su kasnije unapređena zbog promena u geopolitici sve šire svetske privrede. Prema Volerstinu, specifičnost modernog doba jeste to što je kapitalizam omogućio osnovu za rast i razvoj svetske ekonomije, a to je učinjeno bez ikakve intervencije političkih struktura moći, zbog toga se može reći da je kapitalizam ekonomska varijanta političke dominacije.⁵⁰

Na ovu teoriju o *centru i periferiji* nadovezivao se i fundamentalni teorijsko-konceptualni odgovor američkoj teoriji modernizacije – *teorija zavisnosti*. Prema njenim postavkama, nerazvijena, *periferna* društva, pre svega zemlje Trećeg sveta uključivanjem u svetski kapitalistički sistem i razmenu, nisu mogle postati ni bliže *centru* niti razvijenije, već su samo mogle potpomagati reprodukciju dotadašnjih odnosa i ekonomskih trendova u kojima su neokolonijalnim pristupom razvijeniji ubrzavali svoj razvoj, a manje razvijeni sve više zaostajali, usled *neuravnoteženog razvoja*, osuđeni na izvoz sirovina i poluproizvoda i uvoz zastarele i raubovane tehnike.⁵¹ Međutim, kao ni *teorija modernizacije*, ni njoj suprotstavljena *teorija zavisnosti* nije mogla biti univerzalna i opštevažeća za sve moguće paradigme. Teoretičari su na nizu primera pokazali da integracija nerazvijenih i *perifernih* agrarnih društava u svetsku kapitalističku raspodelu ne mora nužno i neizostavno da završi u razvojnom i političkom slomu, čak da je nizu malih evropskih i vanevropskih zemalja uspelo da ostvari razvojni put u uslovima integracije u svetsko tržište.⁵² Prema istraživanjima Berenda i Rankija, gubici ili dobici u trgovini nisu jednoznačno proizlazili iz centralnog ili perifernog

⁴⁹ Utemeljivači teorije o *centru i periferiji* industrijske revolucije u Evropi su poznati mađarski ekonomski istoričari Ivan Berend i Đerđ Ranki. I. Berend, Gy. Ranky, *Evropska periferija i industrijalizacija 1780–1914.*, Zagreb, 1996.

⁵⁰ Immanuel Wallerstein, *Suvremeni svjetski sistem*, Zagreb, 1986., str. 263.

⁵¹ Samir Amin, *Akumulacija kapitala u svjetskim razmjerima*, Beograd, 1978. Fernando Cardoso i Enzo Faletto, *Dependency and Development in Latin America*, Berkli, 1979.

⁵² Mari-Žanin Čalić, *nav. delo*, str. 13.

položaja neke zemlje, već su prevashodno bili posledica proizvodne strukture i izvozne aktivnost. Dakle, benefite u svetskoj raspodeli je određivala i sposobnost ili nesposobnost zemlje da se prilagodi i odgovori na zahteve tržišta, a ne samo tokovi „transfera vrednosti“ na relaciji centra i periferije. Sem navedenih elemenata, ekonomski rast je zavisio i od sposobnosti odgovarajuće unutrašnje strukture, delovanja domaćih institucija i njihove prilagodljivosti da služe interesima društva. Tako je uspeh ili neuspeh uvek bio rezultat sinkretizma i sadejstva domaćih snaga sa snagama svetskog kapitalističkog tržišta, te sledstveno tome, „uključivanje neke zaostaliye zemlje nije nužno i u svakom slučaju vodilo ka njenoj *periferizaciji*; a nije niti nužno bilo prilika za napredovanje“, smatraju Berend i Ranki.⁵³

Istorijsko poreklo globalnog pristupa Zapada, samoodređenog kao nosioca univerzalnog istorijskog razvoja, i njegove istorijske dominacije trebalo bi potražiti u idejnoj tradiciji prosvetiteljske modernosti, zasnovane na racionalističkoj ideji o postojanju slobodnog građanina i moderne državnosti, kao antipoda mitotvoračkim tradicijama legitimizacije političke zajednice koje svoj vrhunac doživljavaju u različitim oblicima autarhije i partikularizma. Usled toga se još od istorijskih početaka epohe ekonomsko-političke globalizacije pa do savremenosti svaki fenomen kulturne, religijske, političke ili ekonomske specifičnosti vanevropskog sveta percipira kao oblik partikularizma koji predstavlja potencijalnu aberaciju prevlađujućem univerzalističkom projektu zapadne modernosti, kao vid ekskluzivističke percepcije vlastite političke, kulturne, istorijske i civilizacijske superiornosti. U tom kontekstu, teorije modernizacije ne mogu biti prihvaćene kao isključive i apsolutno univerzalne, kakva bi svojstva hteli da im pridaju njihovi zagovornici, jer je reč pre svega o konceptualizaciji i implementaciji zapadnih interesa u tzv. zemljama u razvoju, stoga su više izraz „jedne ideologije nego čvrsti temelji naučnog saznanja“, prevashodno fragment zapadnjačke liberalno-kapitalističke modernosti i njene istorijske dominacije nad nezapadnim i neliberalnim državama i društvima tokom druge polovine XX veka.⁵⁴

Iako su u savremenosti bezmalo svi univerzalni modeli i interpretativni obrasci razvoja doživeli neuspeh, utilitarizovana i unifikacijska *teorija modernizacije*, ali i njen opozit – *teorija zavisnosti*, dali su značajan epistemološki doprinos u humanističkim naukama, ali bi njihova nekritička primena ili *ad litteram* prihvatanje vodilo ciljevima koji su s one strane naučnosti. Upravo zbog toga istraživači upozoravaju da bi na pitanje, jedna ili višestruka modernizacija trebalo odgovoriti ne redukcijom, nego kompleksnošću – jedna, ali ne jedinstvena, smatra Dejan Kršić. Ne postoji jedna prava modernizacija, ona zapadna u odnosu na koju su sve druge devijantne, smatra on, navodeći primere – istočna, periferna, provincijalna, kolonijalna, postkolonijalna. Modernizacija postoji samo u tom mnoštvu u kojem se ostvaruje, u „svojim aporijama i inherentnim kontradikcijama“. Unutrašnji rasep konstitutivan je element same modernizacije, upravo zbog toga što se ekonomska i društvena

⁵³ I. Berend, Gy. Ranky, *nav. delo*, 193–217. Samir Amin, *Akumulacija kapitala u svjetskim razmjerima*, str. 3–4.

⁵⁴ Susanne Bodenheimer, “The Ideology of Developmentalism. American Political Sciences Paradigm-Surrogate for Latin American Studies”, *Berkeley Journal of Sociology*, 15, 1970, str. 95–136. Milan Rakita, „Prilog kritici teorija modernizacije i tranzitologije u društvenim naukama“, str. 19–20, 30.

modernizacija ne odigravaju u prečišćenim laboratorijskim uslovima, bez društvenih otpora, konflikata, protovrečnosti, antagonizama vođenih partikularnim interesima pojedinaca i grupa.⁵⁵

⁵⁵ Dejan Kršić, "Grafički dizajn i vizualne komunikacije, 1950–1975", u: *Socijalizam i modernost. Umjetnost, kultura, politika 1950–1974.*, Zagreb, 2012., str. 211–212.

1. Evropski i hladnoratovski kontekst: Izvori i ograničenja reformskog socijalizma

1.1. Od logorske imperije do ideje socijalizma sa ljudskim likom: Staljinizam – destaljinizacija – reforme

Fundamentalne koordinate *moderne*: racionalizam, prosvetiteljstvo, Velika francuska revolucija i industrijska revolucija u Engleskoj, konstituisanje nacija kao političkih kategorija i stvaranje nacionalnih država, otkriće parne mašine i mašine za tkanje, etc. stvorili su idejne, političke, ekonomsko-socijalne i kulturne pretpostavke globalni svetski kapitalistički poredak. Epoha devetnaestovekovnog liberalizma kao idejna osnova kapitalističkog *Laissez-faire* sistema u nastupanju, otvorila je eru političkih, ekonomskih i individualnih sloboda; proširene su slobode pojedinca, afirmisano slobodno tržište, itd. ali ova vrsta *oslobođenja* odnosila se prevashodno na imućnije slojeve, uglavnom vlasnike sredstava za proizvodnju i višu klasu.⁵⁶ Neograničena sloboda poslovanja dovela je do neograničene i ničim regulisane eksploatacije nove klase – industrijskog proletarijata i znatnog dela stanovništva. Međutim, revolucionarni događaji krajem XVIII i u prvoj polovini XIX veka, na istorijsku scenu doveli su novu silu, do tada nepoznatog pokretača i kreatora istorije – suvereni narod – obespravljene mase kao odlučujućeg aktera promena. Bio je to prekretni i inicijalni istorijski proces u konstituisanju nove političke snage u Evropi – socijalističkog pokreta.

U martu 1837., u časopisu *New Moral World*, glasilu ovenista, objavljen je na naslovnoj strani članak koji je predlagao da se za pripadnike ovog *Novog moralnog sveta* koristi naziv *socijalisti*, pojam koji ima prednost i zbog „kritike koju ističe prema svim drugim oblicima ljudske kooperacije“. Bila je to pojava fundamentalne kritike postojećih društava i orijentacije ka jednom novom konceptu uspostavljanja zajedničkog života ljudi. Ubrzo je ovaj naziv proširen na sve škole društvene kritike i alternativne koncepte društva. Nešto kasnije u odnosu na rani socijalizam nastao je pokret koji je nakon 1840. sažet i istorijski prepoznat pod nazivom – *komunizam*. Time su, s jedne strane, bile označene pristalice konsekvantno egalitarnog društva (Etijen Kabe, Žan Žak Pijo, Teodor Dezami i dr.), a s druge strane, predstavnici jedne nasilne promene odnosa i privremenog uspostavljanja revolucionarne diktature radnika (Luj Ogist Blanki i dr.). Crvena zastava tada je postala simbol revolucionarne, komunističke levice.⁵⁷

Prvi teoretičari socijalizma i komunizma naglašavali su vezu sa modernim proletarijatom, koji je narastao, ideje ovih pokreta smatrali su ovaploćenjem težnji francuskih prosvetitelja i naposljetku ove

⁵⁶ Karl Polanji, *Velika transformacija. Politička i ekonomska ishodišta našeg vremena*, Beograd, 2013.

⁵⁷ Marvin Peri, *Intelektualna istorija Evrope*, Beograd, 2000., str. 309–315. Michael Brie, Christoph Spehr, *Šta je socijalizam?*, Beograd, 2012, str. 14–16.

pokrete i njihove ideje interpretirali su kao *nauku o društvu*, utemeljenu u principima evropskog racionalizma i veri u ljudski razum kao vrhunsko dobro. Već prvi teoretičari ovih pokreta, među kojima najznačajniji Karl Marks i Fridrih Engels pokušali su da reše fundamentalnu kontroverzu levice, koja će se kao takva protegnuti i na ceo XX vek – usaglašavanje i saobražavanje dva divergentna pojma, postulirana još tokom Francuske revolucije – **slobode** i **jednakosti**.⁵⁸ Na treće ključno pitanje revolucionarne levice – svojina nad sredstvima za proizvodnju, odgovor je dala prva socijalistička revolucija u svetu, Oktobarska (1917), koja će kreirati sistem u istoriji poznatog kao državni socijalizam, sa čvrsto hijerarhijski ali i oligarhijski ustrojenom partijom kao kontrolorom svih društvenih tokova. Svojim očekivanjem lojalnosti od svih građana i nemilosrdnom borbom protiv neistomišljenika, proglašenih “neprijateljima naroda”, vođa Oktobarske revolucije, Vladimir Iljič Lenjin (1870–1924), pripremiće teren za svog naslenika.⁵⁹ Ubrzo nakon stvaranja Saveza sovjetskih socijalističkih republika (SSSR), umro je njegov tvorac i predvodnik revolucije, Lenjin, i vlast je preuzeo generalni sekretar Svesavezne komunističke partije (boljševika), SKP (b), Josif Visarionovič Staljin (1924–1953). Provodeći politiku nedeljivog jedinstva, neprikosnovenog kulta deifikovanog vođe, apsolutne kontrole i bezgranične poslušnosti, uz mere represije i terora aparata sile, neuporedive po svom obimu i opsegu u modernom dobu, Staljin je kreirao obrazac novog sistema – totalitarne diktature, modela u istoriji poznatog kao *staljinizam*.⁶⁰ Organizovanom tehnologijom terora svemoćne tajne policije, stavljene iznad svih institucija sistema i uz višestruko umnožen birokratski aparat slepo odan, “Ocu”, “Vođi”, “Prijatelju i Učitelju”, “Najvećem geniju svih vremena i naroda”, Staljinu, kao jedinom predmetu obožavanja – ugušena je svaka sloboda i inicijativa pojedinca, koji je ropski podređen autoritetu državne vlasti, čak i u najintimnijim sferama privatnosti.⁶¹ O razmerama terora bolje od bilo čega drugog je svedočila mreža logora i milionski broj građana koji su u njima boravili, radili i umirali, zbog čega je jedan od najpoznatijih istoričara, sovjetoologa, Robert Konkvest, Staljinovu državu i nazvao “logorskom imperijom”.⁶² Staljinizam kao ideologija bio je konzervativni supstrat i sinkretizam velikoruskog, imperijalnog nacionalizma u spoljnoj i diskriminatorско-asimilatorskog šovinizma u unutrašnjoj politici, sa tradicionalnim antisemitizmom, ksenofobijom, petrifikovanim državnim socijalizmom, sveopštom kontrolom i gušenjem svih društvenih tokova i metodama represije koje su svojom “administrativnom efikasnošću” šokirale svet i pre Drugog svetskog rata.⁶³ Bila je to u

⁵⁸ Michael Brie, Christoph Spehr, *Šta je socijalizam*, str. 15. Marvin Peri, *Intelektualna istorija Evrope*, str. 344.

⁵⁹ Роберт Пейн, *Ленин. Жизнь и смерть*, Москва, 2003., str. 417–495.

⁶⁰ Fuad Muhić, *Staljinizam. Teorijski pogled na jedan fenomen*, Sarajevo, 1981. Hana Arent, *Izvori totalitarizma*, Beograd, 1998. Jean Elleinstein, *Historija staljinskog fenomena*, Zagreb, 1980.

⁶¹ Roj Medvedev, *Za sud istorije o Staljinu i staljinizmu*, Beograd, 2012.

⁶² Robert Conquest, *The Great Terror: A Reassessment*, Oxford, 1991. Marvin Peri, *Intelektualna istorija Evrope*, str. 525–532.

⁶³ Broj žrtava staljinističkog terora procenjuje se između 17 i 22 miliona ljudi, u međuratnom periodu. Sa žrtvama Drugog svetskog rata i posleratne represije, ukupan bilans staljinskog razdoblja doseže brojku od 50 miliona ljudi, kako procenjuju zapadni istoričari. Istraživanja u samoj Rusiji, započeta nakon pada komunizma, zaustavljena su poslednje decenije, kada se menja kultura sećanja na staljinizam. Džon Luis Gedis, *Hladni rat*, Beograd, 2003., str. 23. Алан Буллок, *Гитлер у Сталин. Жизнь и власть*, 2, Смоленск, 1994., str. 609–649.

unutrašnjoj politici mešavina “haosa i okamenjene krutosti”, uz permanentnu upotrebu terora “revolucionarne diktature” upravo protiv “malih ljudi”, koji su bili žrtve i prethodnog poretka, srušenog u socijalističkoj revoluciji.⁶⁴ U spoljnoj politici, Staljinov imperijalizam, čija je žrtva bila i Jugoslavija, bio je manifestovan stavljanjem jednakosti između bezbednosti i teritorija, gde je propagiranje proleterskih revolucija, bilo samo ideološka kulisa iza koje se krila stara ekspanzivna politička težnja ruskog nacionalizma za svetskom dominacijom i nametanje surovih okupacionih režima jednom broju evropskih zemalja.⁶⁵

Iako je Hana Arent pisala da totalitarizam, kao i tiranija, nosi u sebi klice vlastitog uništenja, staljinistički fenomen, kao što nije nastao sa jednom ličnošću, niti je bio ograničen samo na SSSR, nije ni nestao fizičkim iščeznućem svog utemeljitelja.⁶⁶ Zbog toga je proces destaljinizacije istočne Evrope i Sovjetskog Saveza bio nedosledan, kontradiktoran, protivrečan i nepotpun, sve dok u centru u Kremlju, nakon dolaska L. Brežnjeva (1964) nije pobedila orijentacija ka restaljinizaciji poretka i ceo pokušaj demontiranja Staljinovog nasleđa za neko vreme zaustavljen. Istraživači su registrovali tri aspekta procesa destaljinizacije: unutar Sovjetskog Saveza, unutar drugih komunističkih partija i unutar društava gde su komunističke partije kao monopolističke bile na vlasti.⁶⁷ Katalizator i mera stepena destaljinizacije bio je naznačeni proces u samom centru, u Moskvi. Iako se kao inicijalni događaj u procesu destaljinizacije uzima XX kongres KPSS-a i Hruščovljev Tajni referat – prvi udarac staljinizmu i početak pucanja sovjetskog monolita odigrao se još dok je Staljin bio živ. Reč je o jugoslovenskoj emancipaciji 1948. koja je imala globalni značaj, jer su prvi put jedna komunistička zemlja i partija otvoreno otkazale poslušnost sovjetskom vođi, udarivši u temelje mita o njegovoj apsolutnoj nepogrešivosti, o čemu će biti reči.

Naravno meran, kolebljiv, neujednačen, polovičan i protivrečan proces destaljinizacije započet je posle Staljinove smrti, nakon što je novi lider N. S. Hruščov učvrstio svoj položaj. On je na istorijskom XX kongresu pročitao svoj Tajni referat, pod službenim nazivom, “O kultu ličnosti i njegovim štetnim posledicama”, čime je sovjetska partija od uporišta staljinizma, postala subjekt njegove delimične i vremenski ograničene razgradnje. Hruščovljev referat predložen delegatima kongresa KPSS-a, 14. februara 1956. iako prezentiran oskudnom retorikom, doziran i u izvesnom smislu relativizatorski, imao je ogroman istorijski značaj, jer je otvorio proces suočavanja sa zločinima staljinizma. Hruščov je Staljinovu vladavinu obeleženu nasiljem i bezakonjem, pre svega kritički podvrgao zbog kulta ličnosti, pokušavajući upadljivo da staljinizam predstavi kao odstupanje od lenjinskih načela, kao aberaciju u sovjetskom revolucionarnom pokretu, istovremeno uspostavljajući vlastiti kontinuitet sa već obogotvorenim vođom Oktobarske revolucije. On je podsetio na najpoznatija politička ubistva revolucionarnih vođa i partijskih funkcionera, pre svega u čistkama tridesetih godina,

⁶⁴ Barington Mur, *Društveni koreni diktature i demokratije*, Beograd, 2000., str. 444–445.

⁶⁵ Džon Luis Gedis, *Hladni rat*, str. 30–33. Roj Medvedev, *Za sud istorije o Staljinu i staljinizmu*, str. 744–749.

⁶⁶ Hana Arent, *Izvori totalitarizma*, str. 486.

⁶⁷ Sava Živanov, *Staljinizam i destaljinizacija*, Novi Sad, 1969., str. 54.

Staljinovo poverenje u Hitlera i nepripremljenost zemlje za rat, ali najbrojnije, milionske razmere žrtava sistema logora – *gulaga*, nije pominjao, ali je istorijski iskorak bilo ukidanje logorskog sistema i oslobađanje miliona ljudi, kao posledica destaljinizacije izvršene na XX kongresu.⁶⁸ Radi uspostavljanja ravnoteže, Hruščov je naveo i pozitivna dela, ubrajajući u njih pre svega Staljinove uspešne likvidacije “narodnih neprijatelja”. I tako polovičan i kompromisan, referat je ostao tajna za javnost u SSSR-u, iako je nekoliko ublaženih verzija nezvanično kružilo, dok je na Zapadu ubrzo objavljen integralno.⁶⁹ Ipak, i ovaj gest, ma koliko bio kunktatorski, bio je civilizacijski iskorak, jer je pokazao mehanizam terora i sistem masovnih zločina, bezakonja i samovolje koji je vladao Sovjetskim Savezom blizu tri decenije.⁷⁰

Važne tačke u procesu destaljinizacije su bile i događaji u Mađarskoj i Poljskoj 1956., u kojima je sovjetski režim masovnim ubistvima odredio dopustive granice procesa destaljinizacije. Ipak, vrhunac destaljinizacije, odigrao se u Evropi u vreme kada je SSSR već provodio politiku restaljinizacije i reafirmacije vrednosti staljinske epohe.⁷¹ Čehoslovačke reforme, poznatije kao pokušaj izgradnje *socijalizma sa ljudskim likom*, najdalje će otići u pokušaju pomirenja socijalizma i individualnih prava u istočnoj Evropi, o čemu će biti reči. Dok je na Zapadu unutar komunističkih partija, vrhunac reformi i destaljinizacije dostignut u procesu konstituisanja novog pravca, poznatog kao *evrokomunizam*.

Sovjetska invazija na Čehoslovačku, uništila je izgleda za socijalizam u Evropi, što je bio balast za zapadnu levicu, čija je delatnost bila pod teškom hipotekom sovjetskih zločina i nasilja, kad *modus operandi* realno postojećeg socijalizma. Kako su Sovjetski Savez, njegovi satelitski režimi i istočnoevropske komunističke partije izgubile svaki demokratski legitimitet i bilo kakav reformski potencijal, politika levice u Evropi posle 1968. morala je da se razvija ne više u saradnji i solidarnosti, već u opoziciji prema komunističkim partijama vezanim za režim u Kremlju.⁷² Iz navedenih motiva, a kroz žestoku osudu nasilnog gušenja „Pražkog proleća“ i solidarisanje sa jugoslovenskom reakcijom na taj čin, nastajao je novi levičarski pokret – *Evrokomunizam*, kao jedan od fundamentalnih pojmova reformskog socijalizma, ali i konačan kraj iluzije o mogućnosti jedinstvenog međunarodnog komunističkog pokreta. Bio je ovo vrhunac destaljinizacije na globalnom planu, podstaknut i reafirmacijom marksističke levice tokom pobunjeničke 1968. u zapadnoj Evropi. Do tada nezamislive

⁶⁸ *Tajni referat N.S. Hruščova*, Zagreb, 1970., str. 15–92. Giuseppe Boffa, *Povijest Sovjetskog Saveza*, II, Opatija 1985., str. 350–355.

⁶⁹ Zanimljivo je da je i u Jugoslaviji *Tajni referat*, iako je bio mnogo blaži od nekadašnjih jugoslovenskih optužbi na račun Staljina, ostao neobjavljen. Biće publikovan tek deceniju i po kasnije, na vrhuncu reformskog razdoblja u Jugoslaviji 1970.

⁷⁰ Sava Živanov, *Staljinizam i destaljinizacija*, str. 67–78. Mihail Geler, Aleksandar Nekrič, *Utopija na vlasti*, Podgorica, 2000., str. 495–499.

⁷¹ Politika restaljinizacije inaugurisana je i utemeljena na aprilskom plenumu CK KPSS, 1968. Navedenu promenu politike i konzervativni kurs, L. Brežnjev je najavio već 29. marta 1968. u svom govoru na gradskoj partijskoj konferenciji u Moskvi. Vrhunac te politike biće agresija i okupacija Čehoslovačke, 21. avgusta te godine, u cilju zaustavljanja reformskog pokreta. Sava Živanov, *Staljinizam i destaljinizacija*, str. 74–75.

⁷² „Пражская весна“ и позиция западоевропейских компартий“, *Вопросы истории*, 12/2008., str. 3–23.

razmere antisovjetske kritike u komunističkim partijama na Zapadu, stvorile su široki pokret ideološke orijentacije komunista u Italiji, Španiji, Francuskoj, Švedskoj, Islandu, Grčkoj, Velikoj Britaniji i Japanu. Iako sama odrednica ne potiče od njih, preuzele su ga partije u ovim zemljama, kako bi njime označile vlastiti put prema socijalizmu, koji je podrazumevao distancu i emancipaciju od sovjetske ideološke i empirijske paradigme.⁷³ Ključno je bilo saobraziti svaki put u socijalizam specifičnim nacionalnim prilikama, uslovima i tradicijama što je decenijama ranije već postulirala kao princip KPJ, nakon 1948., izgradnjom jugoslovenskog samoupravnog modela socijalizma. *Evrokomunizam* nije bio geografska već ideološko-politička odrednica, o čemu svedoči i činjenica da su se i japanski komunisti ubrajali među *evrokomuniste*.

Početak Hruščovljeve destaljinizacije i XX kongres KPSS-a, 1956., nasilje nad mađarskim i poljskim pokretima i potonji konflikt između Moskve i Pekinga potkopali su u idejnom i praktičnom smislu vodeću ulogu Sovjetskog Saveza i postali rodno mesto reformskog socijalizma – *evrokomunizma*.⁷⁴ Međutim, konačni udarac dominaciji *kremaljske* vizije puta u socijalizam zadala je tek intervencija Sovjetskog Saveza i njegovih saveznika u Čehoslovačkoj u avgustu 1968., kao i nasilni slom Socijalističkog fronta u Čileu 1973., kao vodećeg uzora nedogmatskog socijalizma. Iako su sam izraz skovali italijanski liberali, smatrajući pokret opasnom kulisom, lažno reformisanih komunista, čiji je cilj bila sovjetizacija Evrope, E. Berlingver je etiketu usvojio i od tada ona je označavala širok pokret zapadnajčkog puta u socijalizam.⁷⁵

Visoki funkcioner italijanske komunističke partije, Serđo Segre, ovaj pokret okarakterisao je kao “slaganje nekih komunističkih partija u zapadnoj Evropi i izvan nje, kao na primer u Japanu, o tome što bi trebalo da bude socijalizam u visoko razvijenom društvu i što ne bi trebalo da bude. On je koncepcija demokratskog puta prema socijalizmu.” Dok je njegov španski kolega, Eugenio Triana, pisao da su ciljevi evrokomunizma da “od kapitalističkog društva učiniti socijalističko demokratsko društvo, društvo u kojem bi bila sačuvana politička sloboda svih ideologija, stajale one levo ili desno, društvo u kojem bi bila zagarantovana sloboda sindikata, u kojem bi se poštovala sva ljudska prava, u kojem se poštuje pravo opštih izbora kao izvor političke vlasti, društvo u kojem se država ne veže ni na koju religiju, decentralizirano društvo s regijama i opštinama u kojem je osiguran demokratski razvoj

⁷³ Termin “evrokomunizam” skovao je nekadašnji jugoslovenski novinar i glavni urednik NIN-a, Frane Barbijeri, koji je nakon represije, posle smene Nikezićevog rukovodstva, izbegao u Italiju i postao jedno od najvećih imena tamošnjeg žurnalizma. On je 26. juna 1975. u liberalnom, antikomunističkom listu „Il Giornale nuovo“, prvi put u negativnom kontekstu upotrebio navedeni pojam. Berlingver je taj pojam kao naziv za opis njihovog pokreta upotrebio 3. januara 1976. u razgovoru sa Žoržom Maršekom u Parizu. Džef Ili, *Kovanje demokratije: Istorija levice u Evropi, 1850 – 2000.*, str. 548.

⁷⁴ Osnovi emancipacije zapadnih komunističkih partija od Moskve su podstaknuti Hruščovljevom destaljinizacijom, kao i nasiljem prema mađarskom pokretu 1956. Prvi je već 1956. najdalje otišao lider italijanskih komunista Palmiro Toljati, koji je kritikovao Hruščova, jer je osudi izložio samo Staljinovu ličnost, a ne sistem u celini. Već tada Toljati se zalagao za policentričnost u komunističkom svetu i poštovanje različitih puteva u delovanju komunističkih partija. Džef Ili, *Kovanje demokratije: Istorija levice u Evropi, 1850 – 2000.*, str. 446–447.

⁷⁵ Džef Ili, *Kovanje demokratije: Istorija levice u Evropi, 1850 – 2000.*, str. 482–486.

svih sektora produktivnog života opština, regija i parlamenta.”⁷⁶ Iz tih i brojnih drugih stavova vodećih *evrokomunista* možemo prepoznati novu strategiju preuzimanja vlasti koja počiva na uvidu da se u zapadnim industrijskim zemljama socijalizam ne može ostvariti putem *diktature proleterijata*, nego samo demokratskim putem. Tragični poraz demokratske levice u Čileu konačno je *evrokomunistima* učinio očitim da se prilikom preuzimanja vlasti ne mogu oslanjati na malobrojnu većinu (avangardu), već moraju obezbediti podršku koja dolazi od svih slojeva stanovništva. Da bi dobili što širi pristanak za svoju politiku, *evrokomunisti* su se odrekli centralnog pojma *diktatura proleterijata*, koga su zamenili gramšijevskim narativom o *hegemoniji radničke klase*. Time su prevashodno želeli da izbegnu sve asocijacije i sećanja koje se vežu za sam pojam diktature. Takođe, smatrali su da je odrednica *proletarijat* preuska da bi izrazila širinu društvenog konsenzusa na koje se morala oslanjati izgradnja socijalizma. Jedan od ključnih inspiratora reformskog socijalizma u Evropi i sekretar Komunističke partije Španije, Santjago Kariljo, tvrdio je da se “partije koje pripadaju struji evrokomunizma slažu u potrebi da postignu socijalizam na demokratski način. One se zauzimaju za višepartijski sistem, za politički pluralizam, za parlamentarne metode, za reprezentativne institucije, za suverenitet naroda koji proizlazi iz izbora koji se održavaju u pravilnim vremenskim intervalima, za sindikate koji su nezavisni od države i partije, za slobodu opozicije, za ljudska prava, za slobodu religije i za slobodu kulture, nauke i umetnosti.”⁷⁷ Upravo je Kariljova knjiga “Evrokomunizam i država” okupila predstavnike komunističkih partija Italije, Španije i Francuske u tek oslobođenom, postfankističkom Madridu 1977. gde su precizirani ciljeva pokreta, a kao referentna tačka i dalje je uzimano “Praško proleće”, kao inspiracija o mogućnosti ostvarenja i pomirenja principa socijalizma i prava čoveka, ali i dokaz neophodnosti konfrontacije sa sovjetskim dogmatskim i hegemonističkim poimanjem socijalizma. Zbog čega su okupljeni predstavnici najjačih zapadnoevropskih komunističkih partija i ovoga puta naglasili svoje distanciranje u odnosu na Moskvu, nastavili žestoku kritiku invazije na Čehoslovačku i afirmisali pravo svake zemlje da gradi vlastiti put u socijalizam, uz osudu teških kršenja ljudskih prava u SSSR-u.⁷⁸

Evrokomunizam je nadahnuo očekivanja levice u čitavom svetu i bio je poslednji pokušaj pre sloma evropskog socijalizma, da se putem ovog reformskog poketa obnove ciljevi i ideali levice i izvrši njena relegitimizacija, nepovratno izgubljena sovjetskog praksom. *Evrokomunizam* je imao simpatija za jugoslovensko iskustvo u izgradnji socijalizam, njen antifašizam, antistaljinizam, samoupravljanje, ali je išao dalje u pluralizaciji i demokratizaciji društava, tim pre jer je njegov vrhunac padao u drugoj polovini sedamdesetih, kada je jugoslovenski unutrašnji razvoj išao u suprotnom smeru. Ipak, *evrokomunizam* je imao dosta dodirnih tačaka sa jugoslovenskim pokušajem reformi i modernizacije, posebno s kraja šezdesetih i početka sedamdesetih. Tako su u zajedničkoj programskoj izjavi italijanski

⁷⁶ Julius Oswald, “Evrokomunizam i ljudska prava”, *Obnovljeni život*, Vol. 38. No. 3–4, Zagreb, avgust 1983., str. 248–249.

⁷⁷ Julius Oswald, “Evrokomunizam i ljudska prava”, str. 250.

⁷⁸ Džef Ili, *Kovanje demokratije: Istorija levice u Evropi, 1850 – 2000.*, str. 548.

i francuski komunisti pisali su da se put prema izgradnji socijalizma i socijalističkog društva, koje su predlagali kao perspektivu za svoje zemlje, mora ostvarivati u demokratskoj atmosferi ekonomskog, socijalnog i političkog života. Socijalizam je, prema ovim projekcijama, trebalo da bude viša faza demokratije. U tom duhu trebalo bi da budu zajamčene i razvijene sve slobode, bilo da su one rezultat velikih građanskih (buržoaskih) revolucija ili socijalističkih i radničkih pobuna. Oni su se izjašnjavali i u korist slobodnog delovanja i autonomije sindikata, a posebnu važnost davali su razvoju demokratije u privrednim kolektivima i to na takav način da radnici istinski participiraju u njihovom vođenju, te da raspolazu širokom mogućnošću odlučivanja. Poseban značaj je pridavan demokratskoj decentralizaciji, koja je podrazumevala princip supsidijarnosti, tj. što više ovlašćenja i funkcija prepustiti regijama i lokalnim samoupravama, koje bi trebalo da raspolazu širokom autonomijom u izvršavanju svoje vlasti.⁷⁹

Direktno izjašnjavanje za demokratiju i prava čoveka, otvorena kritika Sovjetskog Saveza, negacija *diktature proleterijata* i napuštanje doktrine *lenjinizma* kod španskih komunista označavaju temeljnu promenu ideološko-političke samopercepcije reformskog socijalizma. Navedeni principi u izvesnom smislu približavali su *evrokomunizam* socijaldemokratiji, ali samo naizgled. Naime, u konačnom cilju ove dve političke orijentacije na levisi radikalno su se razilazile. Jedan od ključnih protagonista reformskog socijalizma, generalni sekretar italijanske KP, Enriko Berlingver, smatrao je da su se socijaldemokrati, “pokazali nesposobnima da dovedu do stvarnog prevladavanja kapitalizma”. Slično je smatrao i Manuel Azkarate, ugledni španski komunista, koji je socijalističke i socijaldemokratske partije optuživao da nisu ni u jednoj zemlji kojom su vladali dovele u pitanje kapitalistički sistem. Zbog toga je *evrokomunizam* jasno odbacivao socijaldemokratsku političku orijentaciju, kao korpus vrednosti kapitalističkog poretka. Predstavnici *evrokomunističke* orijentacije zalagali su se za demokratski, pluralistički put koji uvažava političke i individualne slobode, ali koji kao svoj fundamentalni cilj ima transformaciju i prevazilaženje kapitalističkog poretka, nikako njegovo zadržavanje u bilo kojoj formi. Francuski komunisti, prema rečima, Žaka Denisa, intenzivno su radili na pobedi demokratskog socijalizma. Oni su se sami menjali, da bi ostvarili svoj cilj, kako bi “radničkoj klasi i francuskom narodu mogli bolje da služe”, kako bi mogli da postanu bolji komunisti, a nikada socijaldemokrati, kako je rekao.⁸⁰ Rečju, konsenzualno odbacivanje socijaldemokratije, ali i modela istočnoevropskih, prosovjetskih režima, navelo je *evrokomuniste* da traže nove puteve u socijalizam i konstituišu alternativu, vlastiti *treći put* – poslednji pokušaj reformskog socijalizma, poslednja istorijska težnja za sinkretizmom principa slobode i jednakosti.

Sve ove ideje strukturnih reformi imale su kao cilj jednu vrstu demokratskog tržišnog socijalizma u kome tržište i privatni kapital nisu ukinuti, ali su podređeni društvenoj kontroli i zajedničkom odlučivanju i integrisani u celovito državno planiranje. Ovde je itekako postojala

⁷⁹ Julius Oswald, “Evrokomunizam i ljudska prava”, str. 250–251.

⁸⁰ Julius Oswald, “Evrokomunizam i ljudska prava”, str. 251–252.

konvergencija sa protagonistima reformskih snaga u istočnoj Evropi, koje su, sa druge strane, propagirale promenu petrifikovanog državnog socijalizma sa planskom privredom u jedan demokratski vođen tržišni socijalizam, koji podržava individualnu inicijativu i zajedničko odlučivanje. Zajedničko svim ovim strujama socijalizma bila je težnja da pronađu oblike razvoja modernih društava koja prevazilaze kapitalizam, u kojima će, kako je pisao Marks, “slobodan razvitak svakog pojedinca biti uslov za slobodan razvitak svih”.⁸¹

Iako su odbacivali fundamentalne pojmove, kao što su *diktatura proleterijata* ili *lenjinizam*, *evrokomunisti* nisu napustili temeljne postulate marksizma i *naučnog socijalizma*, tj. Marksa, Engelsa i Lenjina. U jednoj od svojih programskih rezolucija, usvojenoj na partijskom kongresu španski komunisti se samoodređuju kao “marksistička, revolucionarna i demokratska partija koja se inspiriše na teorijama socijalnog razvoja kako su ih izradili začetnici naučnog socijalizma – Marks i Engels.” Prateći njihove istraživačke metode, španski komunisti se nisu odricali ni lenjinističkog doprinosa, kao i doprinosa ostalih značajnih revolucionara. Francuski komunisti napisali su u uvodu partijskog statuta da njihova partija zasniva svoju aktivnost na marksizmu-lenjinizmu, kao najprogresivnijem filozofskom, ekonomskom, socijalnom i političkom korpusu saznanja. Sličan stav imali su i italijanski komunisti, čiji je svaki član bio dužan da dođe do spoznaje marksizma-lenjinizma, da ih produbi i potom te “nauke primeni prilikom rešavanja konkretnih zadataka”.⁸² Rečju, marksizam je ostao ideološka osnovica *evrokomunista*, a sledstveno tome budući da su ideje Marksa, Engelsa i Lenjina determinisale strategiju i konkretnu političku akciju *evrokomunista*, kada je u pitanju vlasništvo, iako nisu ograničavali privatnu svojinu, zalagali su se za to da veliki privredni kolektivi ne budu u privatnom vlasništvu uzanog sloja posednika krupnog kapitala, već da budu u vlasništvu čitavog društva, odnosno težili su nekom obliku kolektivne, društvene svojine. *Evrokomunizam* je odbacio i model kadrovske partije lenjinističkog tipa, čime je navedene partije izveo iz samoizolacije, otvorivši ih za najšire društvene slojeve, a ne samo radnički proletarijat, što ih je dalje primoralo i na promenu od militarizma ka parlamantarnoj umerenjačkoj praksi, ali i ka demokratskijoj unutrašnjoj strukturi.⁸³

Iako je krajem sedamdesetih *evrokomunizam* bio u opadanju, do početka osamdesetih već politički poražen, utro je put najvećim zapadnoevropskim društvima ne ka socijalizmu, ali ka političkoj stabilnosti, otvarajući, ne svojom voljom, prostor socijaldemokratiji, čime je (nestankom revolucionarnog socijalizma) postizan elementarni konsenzus, a ova društva ulazila u polje političke stabilnosti posle više decenija. *Evrokomunizam* u istoriji ostaje i kao vrhunac politike reformskog socijalizma, kao najozbiljniji pokušaj alternative između zapadnoevropske prokapitalističke socijaldemokratije i dogmatskog represivnog komunizma istočnog bloka, kao istorijska potvrda mogućnosti pomirenja socijalizma sa individualnim pravima čoveka i političkom pluralnošću.

⁸¹ Michael Brie, Christoph Spehr, *Šta je socijalizam*, str. 80.

⁸² Julius Oswald, *nav. delo*, str. 252–253.

⁸³ Džef Ili, *Kovanje demokratije: Istorija levice u Evropi, 1850 – 2000.*, str. 555–556.

1.2. Istorijski izazov prelomne 1948: Odbrana nezavisnosti – put u autentičnu socijalističku izgradnju

Odnosi sa Sovjetskim Savezom kao hegemonom istočnog bloka, bili su nesumnjivo primarni za jugoslovensku državu i njenu diplomatiju, te su zbog toga predstavljali i neku vrstu ličnog zabrana predsednika Tita, najdelikatniju ne samo spoljnopolitičku oblast u koju je malo kome bio dozvoljen pristup. Jugoslovenski predsednik je čak zahtevao od ambasadora u Moskvi da uz redovne izveštaje vladi i nadležnom ministarstvu u svakoj prilici obaveštavaju i njega lično.⁸⁴ Ipak, sovjetsko-jugoslovenski odnosi oscilirali su u posleratnom periodu od divergencije i sukoba do saradnje i razumevanja, a istraživači su identifikovali tri velike krize na relaciji Moskva–Beograd. Prva eskalacija neprijateljstva desila se prelomne 1948. Rezolucijom IB-a, teškim Staljinovim optužbama na račun Tita i KPJ, te potpunim prekidom odnosa između dve zemlje.⁸⁵ Ovaj istorijski prelom, doveo je do najdramatičnijih posledica, kako po KPJ i poredak koji je stvarala, tako i do, u perspektivi, dalekosežnih konsekvencija po čitavu Jugoslaviju. Sam sukob nije došao ni toliko nenadano, ni neočekivano, iako se činilo da je, kako su to Amerikanci zaključivali, Jugoslavija, „najodaniji sovjetski satelit“.⁸⁶ Staljinova potreba da ostvari potpunu kontrolu i ovlada državama i društvima koja su potpala pod njegovu dominaciju, nije se do kraja i jednostavno mogla sprovesti u Jugoslaviji, zbog tihog unutrašnjeg opstruiranja tog procesa. KPJ kao predvodnik zemlje, koja je provela pre svega vlastitim snagama uspešan oslobodilački rat, kao zemlja sa snažnim antifašističkim pokretom, kao društvo koje je provelo autentičnu socijalnu revoluciju, rečju, ni revolucija ni oslobođenje nisu došli na sovjetskom tenku, nije mogla pristati na jedoobrazni podređeni položaj. Emancipatorski pokret, socijalno i nacionalno oslobođenje nisu bili spojivi sa podređenošću bilo kome, pa ni prestonici međunarodnog radničkog pokreta. Razvijajući svojevrstni socijalistički patriotizam, veoma podstaknut osećanjem ponosa zbog globalno priznatog jugoslovenskog doprinosa pobjedi nad fašizmom, Jugoslavija je već u leto 1946. pružila otpor osnivanju mešovitih sovjetsko-jugoslovenskih društava, zbog neravnopravnog položaja. Odbijeno je i stvaranje mešovite banke, a Sovjete je posebno pogodila jugoslovenska kritika sovjetskih vojnih i civilnih stručnjaka na radu u FNRJ. Sve to se nije uklapalo u model bespogovorne

⁸⁴ Veljko Mićunović, *Moskovske godine 1956/1958*, Beograd 1984, 33; Todor Kuljić, *Tito – sociološkoistorijska studija*, Zrenjanin 2005, 302.

⁸⁵ *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine* (zbornik radova sa naučnog skupa), Beograd, 1999. Vladimir Dedijer, *Izgubljena bitka J. V. Staljina*, Sarajevo, 1969. Radovan Radonjić, *Sukob KPJ s Kominformom*, Zagreb, 1979; Branko Petranović, Sava Dautović, *Velika šizma – četrdesetosma*, Podgorica 1999; Edvard Kardelj, *Sećanja – borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944–1957*, Beograd–Ljubljana, 1980., str. 99–137.

⁸⁶ Tvrтко Jakovina, *Američki komunistički saveznik 1945–1955.*, Zagreb, 2003., str. 232–242. Lorejn M. Lis, *Održavanje Tita na površini. Sjedinjene države, Jugoslavija i hladni rat*, Beograd, 2003., str. 17.

poslušnosti Staljinu, a moglo je pružati vrlo negativan primer samosvojnosti ostalim zemljama istočnog bloka. Zbog toga je Jugoslavija morala brzo biti dovedena u stanje potpune poslušnosti Kremlju. Sukob je bio neizbežan. Druga vrsta pacifikacije koju je Staljin morao da provede nad Jugoslavijom, bila je ona na međunarodnom planu. Ljudski i materijalno razorenom i iscrpljenom dugogodišnjim ratom protiv fašizma, SSSR-u nikako nije odgovarao novi sukob, otuda opreznost u međunarodnoj politici.⁸⁷ S druge strane, jugoslovenska odlučnost u otporu Zapadu (rušenje američkih aviona, nepristajanje na povlačenje u tršćanskoj krizi, itd.) bila je u Moskvi tumačena kao opasan „avanturizam“ Jugoslovena. Kada drugi metodi nisu uspeali, Staljin se odlučio na direktan pritisak i napad na državno i partijsko rukovodstvo Jugoslavije, misleći da je to dovoljno za njegov brzi pad i postavljanje marionetskog režima. Staljinova logika je bila jasna, tretirajući i dalje KPJ samo kao sekciju sovjetske partijske centrale, ignorišući istorijsku ulogu jugoslovenske partije u borbi protiv fašizma i izvođenju revolucije, on je smatrao da će slamanjem Komunističke partije, kao vladajuće, istovremeno pokoriti i Jugoslaviju i podvrgnuti je sovjetskoj hegemonističkoj politici. Objekat za provođenje staljinističke imperijalne politike, trebalo je da bude Informacioni biro, čija bi uloga odgovarala nekadašnjoj ulozi Kominterne. Takav pristup on je i demonstrirao prilikom poslednjeg putovanja jugoslovenske delegacije u Moskvu pre sukoba, u februaru 1948., kada ih je (M. Đilas, K. Popović, E. Kardelj) sovjetski vođa podvrgao pritiscima i ponižavanju, tretirajući ih samo kao svoje satelite, nastojeći da provede politiku „podređivanja“ i Jugoslaviju „spusti na nivo okupiranih istočnoevropskih zemalja“, kako je napisao član poslednje jugoslovenske delegacije kod Staljina, Milovan Đilas.⁸⁸ I pre sastanka u Moskvi, jugoslovensko-sovjetski odnosi su ozbiljno narušeni krajem 1947. kada je SSSR odbio da potpiše trgovinske ugovore za sledeću godinu sa Jugoslavijom, čime je najdirektnije bila ugrožena i politika industrijalizacije i materijalna egzistencija ove zemlje. Do najdirektnijeg protivljenja Staljinu doći će na sednici Politbiroa KPJ, 1. marta 1948. kada je odbačena naredba sovjetskog vođe jugoslovenskoj delegaciji, da se najhitnije stvori federacija Bugarske i Jugoslavije. Tito je tom prilikom ocenio da bi Bugarska u tom slučaju odigrala ulogu „trojanskog konja“ u Jugoslaviji. Već tada, Tito formuliše stav da se odnosi sa međupartijskog nivoa moraju prebaciti na međudržavni, što je značilo da je Staljin ugrožavao nezavisnost Jugoslavije.⁸⁹ Biće to istorijski dalekosežan zaključak, a odbrana nezavisnosti zemlje prioritetni cilj jugoslovenskih vlasti, sve do smrti sovjetskog vođe u martu 1953.

Otvoreno odbacivanje Staljinovog zahteva i to na zvaničnoj sednici najvišeg partijskog tela, bio je jedinstven slučaj u istoriji međunarodnog radničkog pokreta, zbog čega je ubrzo stigao odgovor iz Kremlja. Sovjetska Vlada je obavestila jugoslovensku da 18. marta 1948. povlači svoje civilne stručnjake iz Jugoslaviji, a dan kasnije i vojne savetnike i instruktore, jer su i jedni i drugi, navodno, okruženi „nedruželjubljenom“. Na Titov zahtev da sovjetska Vlada odgovori o pravim motivima ovog

⁸⁷ Roj Medvedev, *Za sud istorije o Staljinu i staljinizmu*, Beograd, 2012. Vladimir Volkov, *Staljin je hteo drugačiju Evropu*, Beograd, 2007. Mihail Geler, Aleksandar Nekrič, *Utopija na vlasti. Istorija Sovjetskog Saveza*, Podgorica, 2000.

⁸⁸ Milovan Đilas, *Razgovori sa Staljinom*, Beograd, 1990., str. 110–119.

⁸⁹ *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, 1985., str. 356.

političkog akta, nije odgovorila Vlada SSSR-a, već CK SKP(b) sa potpisom Staljina i Molotova. Pismo je datirano, ne slučajno na 27. mart, a vraćanje sa državnog na partijski „kolosek“ je urađeno sa namerom, da bi se KPJ prisilila na pokornost Moskvi, a preko nje i čitava Jugoslavija. Staljin je optužio rukovodstvo KPJ za čitavu spoljnu i unutrašnju politiku zemlje, ponajviše zbog, navodnog, širenja antisovjetskog raspoloženja i zbog jačanja kapitalističkih elemenata u Jugoslaviji, zbog čega se ona više ne može smatrati komunističkom partijom. Međutim, Titova formulisana pozicija, da je reč o odbrani nezavisnosti Jugoslavije i međudržavnom pitanju, nije više mogla biti dovedena u sumnju, tim pre što je u svom odgovoru rukovodstvo KPJ postavilo tezu, da koliko god bilo ko od jugoslovenskih komunista voleo SSSR, kao zemlju socijalizma, on „ne smije ni u kom slučaju manje voljeti svoju zemlju, koja takođe izgrađuje socijalizam“.⁹⁰ Suštinu započetog sukoba, KPJ je svela na osnovni problem, karakter odnosa između socijalističkih država i da li će njega determinisati podređenost centru u Kremlju ili ravnopravnost i međusobno uvažavanje. Ta dilema, koja je polazila od potrebe poštovanja nacionalne i državne nezavisnosti Jugoslavije, ostaće aktuelna i narednih decenija u odnosima dve zemlje.

Pokušavajući da jugoslovenske komuniste disciplinuje i podredi svom autoritetu, Staljin je sazvaio skup organizacije komunističkih partija – Informacioni biro (naslednik Kominterne), koji je u Bukureštu, 28. juna 1948. doneo „Rezoluciju o stanju u Komunističkoj partiji Jugoslavije“. Ni mesto održavanja skupa, sasvim blizu istočnih granica Jugoslavije, ni specifičan datum održavanja skupa, koji je trebalo da ukazuje na ratnu simboliku – nisu bili slučajno odabrani. Ključna poruka „jedinstvenog komunističkog fronta“, nakon nabiranja svih „grešaka“, je bio poziv članstvu i „zdravim snagama“ u KPJ da smene aktuelno partijsko vođstvo i postave „novo internacionalističko rukovodstvo KPJ“. Gotovo sve komunističke partije u svetu izrazile su saglasnost sa Rezolucijom IB i donele odluke na tragu Staljinovih osuda Jugoslavije, sa idejom da se prekinu svi kontakti s KPJ i ona u potpunosti izoluje.⁹¹ Usledila je ekonomska blokada Jugoslavije od strane istočnih zemalja, koja je u situaciji nepostojanja odnosa sa Zapadom, nanela velike materijalne štete, zemlji razorenoj četvorogodišnjim ratom. Takođe, vojni pritisak zemalja IB-a na Jugoslaviju je bio veliki, a kao rezultat blizu 8.000 graničnih incidenata, koji su se dešavali gotovo svakodnevno, poginule su desetine jugoslovenskih vojnika i građana.⁹² Velika izdvajanja za odbranu i držanje u pripravnosti vojske u poluratom stanju otežavali su materijalnu i ekonomsku krizu u Jugoslaviji. Sam Tito kao simbol otpora jugoslovenskih naroda fašizmu, a sada i staljinizmu, ali i integrativni činilac zemlje i kreator fundamentalnih teza u otporu Sovjetima, bio je na udaru više atentatora poslanih iz Moskve, navode Staljinovi biografi.⁹³

⁹⁰ *Istorija Saveza komunista Jugoslavje*, str. 357. Zvonko Štaubringer, *Ne staljinizmu*, Zagreb, 1980., str. 41–43.

⁹¹ Leonid Gibianskii, „Sovjetsko-jugoslovenski sukob 1948. Istorioografske verzije i novi arhivski izvori“, u: *Jugoslavija v Hladni vojni*, Ljubljana, 2004., str. 27–47. *Istorija Saveza komunista Jugoslavje*, str. 359–361. Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988.*, 3, Beograd, 1988., str. 204–216.

⁹² *Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji*, Beograd 1951.

⁹³ Roj Medvedev, *Za sud istorije o Staljinu i staljinizmu*, str. 745.

U prvim sedmicama, KPJ je pokušala na svom Petom kongresu (21–28. jula 1948), da odbaci sve optužbe, dokazujući vernost Staljinu i pravovernost i ispravnost sovjetskoj komunističkoj empiriji, kao svom jedinom uzoru. Najavljena je radikalna i brza staljinizacija čitavog društva i totalna kontrola KPJ nad svim segmentima života (od seljaštva do kulture i umetnosti), ali su i ovoga puta detaljno i odlučno negirane sve optužbe ostalih komunističkih partija. Lojalistička dihotomija članstva i rukovodstva KPJ – sebi i svojoj zemlji, ali i Staljinu i SSSR-u, narednih meseci intenziviranja sukoba će nestajati, a dolaziće se do suštine spora. Svi ovi procesi će pred jugoslovenske komuniste nametati imperativ izbora, ali i potrebu osmišljavanja alternative i vlastitog puta u socijalizam. U stanju faktičke ratne opasnosti i izgledne agresije na Jugoslaviju, prema onoj manjini jugoslovenskih komunista, koji će se opredeliti za argumentaciju Rezolucije IB-a i za Staljina, biće primenjene surove represivne mere izolacije na ostrvima Goli otok i Grgur, kroz koje je, prema podacima, prošlo, 16.312 ljudi.⁹⁴ Ipak, ova brutalna represija, koju je provodila, prateći partijsku politiku, Udba, pod kontrolom Aleksandra Rankovića, ipak, nije bila uporediva sa pojačanim merama represije, uključujući i brojne fizičke likvidacije, kojima su bili izloženi rukovodioci i članova istočnoevropskih komunističkih partija, uglavnom optuženi zbog „titoizma“.⁹⁵

Bilo je to za jugoslovenske komuniste i njihovog prvog čoveka, kako će kasnije priznati, najteže iskušenje u životu. Uprkos velikoj odlučnosti i vehementnosti u otporu Staljinu, Tito je istovremeno pokazao i visok stepen fleksibilnosti, strahujući od ireverzibilnosti i prelaska iz antistaljinizma u otvorenu i konačnu sovjetofobiju, karakterističnu za veći deo zapadnog, kapitalističkog sveta. Vremenom poboljšani odnosi sa Zapadom, ostajali su bez alternative samo do Staljinove smrti (1953), kada novo rukovodstvo u Moskvi pokazuje želju za prevazilaženjem antagonizama. Novi sovjetski lider, Nikita Hruščov 1955. je došao u posetu Beogradu, koja je sa dobrim razlogom u zapadnim izvorima interpretirana kao *Kanosa* kremaljsog vrha, pristao je da stavi potpis na *Beogradsku deklaraciju*⁹⁶, koja je garantovala različite puteve razvoja socijalizma, čime je Jugoslavija izašla kao nesumnjivi moralni pobednik iz ovog sukoba.⁹⁷

⁹⁴ Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, Zagreb, 1990. *Istorija SKJ*, str. 370–371. *O neistinitim i nepravednim optužbama protiv KPJ*, izabrani materijali, Beograd, 1948., str. 5–44.

⁹⁵ Volter Laker, *Istorija Evrope 1945–1992.*, Beograd, 1999., str. 208–213. Richard J. Crampton, *Eastern Europe in the twentieth century – and after*, London – New York, 2006., str. 255–274.

⁹⁶ U *Beogradskoj deklaraciji*, koju su 2. juna 1955. potpisali jugoslovenski predsednik Tito i sovjetski premijer Bulganjin, stoji da su obe strane saglasne sa: tim da „saradnja među narodima“ mora počivati na principima „poštovanja suverenosti, nezavisnosti, integriteta i ravnopravnosti“; prihvatanjem i priznavanjem „miroljubive koegzistencije (...) bez obzira na ideološke razlike i razlike u društvenom uređenju; pridržavanjem načela „uzajamnog poštovanja i nemešanja u unutrašnje stvari (...) pošto su pitanja unutrašnjeg uređenja različitih društvenih sistema i različitih formi razvitka socijalizma stvar isključivo naroda pojedinih zemalja“; osudom „svake agresije i svakog pokušaja da se nametne politička i ekonomska dominacija drugim zemljama“, te da svaka politika svrstavanja u vojne blokove „podriva poverenje među narodima i povećava opasnost od rata“. Sledeće godine potpisana *Moskovska deklaracija* potvrdila je ključne postulate *Beogradske deklaracije*. „Deklaracija Vlada FNRJ i SSSR o daljim merama za svestrano unapređenje saradnje“, u: Radoica Luburić, *Pomirenje Jugoslavije i SSSR 1953–1955, tematska zbirka dokumenata*, Podgorica 1999, 510–514.

⁹⁷ Darko Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, Zagreb, 1988., str. 667–734; Radoica Luburić, *Pomirenje Jugoslavije i SSSR 1953–1955, tematska zbirka dokumenata*, Podgorica, 1999. Edvard Kardelj, *Sećanja – borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944–1957*, str. 145–149.

Odbranom nezavisnosti zemlje, stvoriće se neophodne pretpostavke za izgradnju posebnog jugoslovenskog modela socijalizma i nezavisne i spoljne i unutrašnje politike koju će Jugoslavija voditi. Uspešan otpor Jugoslavije staljinističkom imperijalizmu, podićiće ugled zemlje u svetu, gotovo jednako koliko i borba protiv fašizma. Prvi težak Staljinov posleratni poraz na međunarodnom planu, pucanje sovjetskog monolita i početak defanzive istočnog bloka, imaće globalni značaj i uticaj, a Jugoslaviju će lansirati u žižu svetskih zbivanja, čineći je zbog toga uticajnijim, uglednijim i snažnijim međunarodnim subjektom, nego što su njena realna snaga, veličina i materijalni osnovi dopuštali. Značajne globalne konsekvence na planetarnoj ravni, navedeni procesi će imati i na međunarodni radnički pokret, pre svega evropsku levicu, imajući u vidu da je Staljinov hegemoni pristup gušio svaku alternativu i svaki pokušaj izgradnje humanije verzije socijalizma, pre svega svaki pokušaj reformi i demokratizacije socijalizma. U tom kontekstu, Jugoslavija i njen, kao direktna posledica 1948., projekat izgradnje samoupravnog socijalizma, narednih decenija su bili inspiracija i uzor levičarskim, socijalističkim i komunističkim strankama i pokretima, kako na Istoku, tako i na Zapadu, u Evropi, ali i širom sveta.

Disolucija između jugoslovenskih komunista i njihovih dotadašnjih sovjetskih uzora, imaće konstitutivno mesto i u stvaranju i razvoju reformske opcije unutar KPJ / SKJ. Za predstavnike ove orijentacije, 1948. je bila rodno mesto i centralna tačka inspiracije u borbama za unutrašnju demokratizaciju i partije i društva, posebno zbog insistiranja na stalnom i sve većem razlikovanju jugoslovenskog samoupravnog modela socijalizma u odnosu na sovjetski državno-socijalistički. I kao što većini predratnih članova KPJ, revolucionarnoj generaciji, nije bio jednostavan raskid sa Staljinom i emancipacija od sovjetskog modela, kao do tada jedinog uzora, pre svega zbog centralnog mesta koje su imali u formativnom periodu i jugoslovenskih komunista – za mlađe reformski orijentisane strukture unutar SKJ, ali i sve liberalnije predstavnike pokreta, upravo je 1948. i epoha destaljinizacije, oslobađanja i emancipacije u svim sferama, imala značenje formativnog perioda, koji će ih trajnije obeležiti, nadahnuti i motivisati.

1.3. *Mraz dolazi iz Kremlja: Brežnjevljeva doktrina, mogućnosti liberalizacije socijalističkih društava i Jugoslavija*

Realni dometi liberalizacije i reformi u socijalističkim, istočnoevropskim društvima bili su determinisani iznad svega ponašanjem i stavovima Moskve, ne samo zbog činjenice da je bio dopušten samo jedan put izgradnje socijalizma, jedan model – državno-socijalistički, već i usled čvrstog uverenja Kremlja da svaka unutrašnja reforma i demokratizacija trajno i strukturno približava Zapadu, vodi u kapitalizam i samim tim udaljava i vrednosno i geopolitički izvan orbite sovjetskog režima. Za

monolitna poimanja sovjetskog režima, svaka reforma i svaka liberalizacija socijalizma, bila je označena kao kontrarevolucija, u svrhu čijeg slamanja su dozvoljena sva sredstva, pa i ona najdrastičnija.⁹⁸ Najpoznatiju paradigmu navedene teze predstavljala je okupacija Čehoslovačke 1968., koja se najčešće uzima kao prekretnica u daljem razvoju socijalizma, kako zbog nikad jasnije i šire emancipacije konsterniranog međunarodnog, pre svega evropskog radničkog pokreta od Moskve, tako i zbog nepovratnog gubitka podrške i poverenja u socijalističke režime, jer je ovim agresivnim aktom, prema krajnje miroljubivom i pacifističkom idealizmu „Pražskog proleća“, izvršena i totalna delegitimizacija komunizma u Evropi, pokazujući *urbi et orbi*, jasnije od bilo čega drugog, da se on samo najbrutalnijim nasilnim metodama može održati. Era Leonida Brežnjeva, nazivana *olovnim sedamdesetim*, simbolizovala je konzervativno i amoderno društvo, sa naglašenom revolucionarnom frazeologijom, neprivačno bilo kome van vlastitih granica, svedeno na samo jednu mogućnost – nametanja prevlasti ogoljenim nasiljem i međunarodnom uticaju zasnovanom samo na jednom argumentu – sposobnosti da svojim strateškim naoružanjem uništi planetu u rekordno kratkom roku.

Jugoslavija je gušenjem reformskog pokreta, koji je nastajao i po ugledu na njen samoupravni model socijalizma i okupacijom idejno bliske i prijateljske zemlje, bila višestruko pogođena, tim pre jer je njeno rukovodstvo verovalo da je upravo SFRJ pravi cilj napada Varšavskog pakta na Čehoslovačku. Zbog toga su ova zemlja i njen prvi čovek, Tito, koji je sebe video kao zaštitnika reformskog socijalizma u svetu, burno reagovali na nasilno slamanje čehoslovačke kulturne, ekonomske i političke liberalizacije, čime je nastalo treće ozbiljno antagonizovanje jugoslovensko–sovjetskih odnosa u posleratnom periodu.

Tradicionalno prozapadno orijentisana i sa demokratskim potencijalom, Čehoslovačka je formalno postala deo istočnoevropskog *lagera* 1948., kombinacijom izborne pobeđe Komunističke partije i nasilja nad nekomunističkim političarima. Sovjetizacija javnog života u duhu staljinizma pretvorila je ovu srednjeevropsku zemlju u tvrđavu komunističkog bloka. Proces destaljinizacije⁹⁹, karakterističan za skoro sve istočnoevropske zemlje, Čehoslovačku je poslednju zahvatio i kao i drugde odlikovao se neravnomernošću, neujednačenošću, kolebljivošću i protivrečnošću, što je dalo neznatne i polovične rezultate.¹⁰⁰ Autokratski kurs komunističkog dogmatizma sa državno-socijalističkim sadržajem, koji je personalizovao prvi čovek države i partije, Antonjin Novotni, doživeo je konačni krah na januarskom plenumu 1968. smenom Novotnog sa mesta prvog sekretara KP Čehoslovačke,

⁹⁸ Džef Ili, *Kovanje demokratije: Istorija levice u Evropi, 1850 – 2000.*, Beograd, 2007., str. 483.

⁹⁹ Ključni događaj u procesu destaljinizacije bio je XX kongres KPSS iz 1956. kada je sovjetski lider Nikita Hruščov podneo tzv. tajni referat u kome je izneo brojne primere nasilja, zločina i zloupotrebe vlasti, koje je počinio njegov prethodnik Staljin. Reč je o najoštrijoj i najsveobuhvatnijoj kritici staljinističkog razdoblja, koja se mogla čuti od jednog visokog sovjetskog zvaničnika. *Tajni referat N. S. Hruščova*, Zagreb, 1970., str. 17–92; Jurij Aksjutin, „Hruščov protiv Staljina“ u: *Hruščov: život i sudbina*, (ur. Aleksej Serov), Moskva, 1989., str. 14–18; Mihail Geler, Aleksandar Nekrič, *Utopija na vlasti*, Podgorica 2000., str. 495–499; Sava Živanov, *Staljinizam i destaljinizacija*, Novi Sad, 1969., str. 57.

¹⁰⁰ Richard J. Crampton, *Eastern Europe in the twentieth century – and after*, London – New York, 2006., str. 319–325; Sava Živanov, *nav. delo*, 57; Peter Calvocoressi, *Svjetska politika nakon 1945*, Zagreb, 2003., str. 294, 298; Volter Laker, *Istorija Evrope 1945–1992*, Beograd 1999., str. 434–435; Jiří Pelikan, *Praško proljeće*, Zagreb, 1982.

nakon petnaest godina i izborom Slovaka, Aleksandra Dubčeka za novog partijskog lidera.¹⁰¹ Politički sputano i ekonomski devastirano društvo se sa puno nade i poleta budilo iz dvodecenijske stagnacije, poniženja i kolektivne apatije, a reformski deo partije na čelu sa Dubčekom je predvodio ovaj istorijski proces. Demokratizacija javnog života, započeta u januaru 1968. dosegla je zenit na aprilskom plenumu, kada je usvojen *Akcioni program* KPČ, svojevrsna *Magna carta* reformskih stremljenja Dubčekovog rukovodstva, kako ga je determinisao Jirži Valenta.¹⁰² Ovaj dokument je pošavši od „čehoslovačkih uslova“ i odustajući od „mehaničkog i nekritičkog“ usvajanja sovjetskih iskustava, proklamovao „naš, čehoslovački način izgradnje i razvoja socijalizma“, koji je podrazumevao: demonopolizaciju uloge partije u društvenom životu, ukidanje cenzure, slobodu govora, udruživanja, odlazaka u inostranstvo, participaciju radnika u upravljanju preduzećima, obnavljanje funkcija tržišta i razvijanje konkurencije u privredi, konačnu i potpunu rehabilitaciju svih politički progonjenih, reorganizaciju sudstva na načelima pune samostalnosti, nacionalnu ravnopravnost, federalizaciju zemlje, jačanje uloge institucija, posebno Narodne skupštine.¹⁰³ Ekonomska osnova programa „Praškog proleća“ bila je privredna reforma, koju je po ugledu i na jugoslovensku koncipirao Ota Šik. Polazišne osnove bi joj bile: oslobađanje privrede od administrativnih mera, osamostaljivanje preduzeća, obnavljanje funkcije tržišta i podsticanje konkurentnosti, orijentacija na samoupravljanje, ukidanje državnih subvencija, sprečavanje neekonomskih mera u sistemu cena, uvođenje pluraliteta vlasništva, jačanje motivacije, inicijative i duha preduzetništva u privredi, a istovremeno napuštati centralno planiranje i državnu kontrolu.¹⁰⁴

Novi kurs je zadobio plebiscitarnu podršku građana i za kratko vreme doneo stepen slobode i demokratije do tada nezabeležen u bilo kojoj socijalističkoj zemlji na svetu. Eksperiment nazvan *socijalizmom sa ljudskim likom*¹⁰⁵, *praškim prolećem* ili *preporodom* mnogi istraživači i svedoci porede sa sovjetskom *perestrojkom*, dvadeset godina pre Gorbačova.¹⁰⁶ Ipak, uspeh reformskog socijalizma nadrastao je po svome značaju granice Čehoslovačke, a privlačnost toga poduhvata i nove mogućnosti koje je nagoveštavao, nije bilo teško anticipirati, zbog čega je izazivao ogorčene reakcije u većem delu

¹⁰¹ Zvaničan stav sovjetske historiografije i deset godina nakon intervencije bio je da je izborom A. Dubčeka prevladala „desno oportunistička“ i „antisocijalistička“ struja u KPČ, usmerena „protiv politike Partije i socijalističkog sistema.“ *Большая советская энциклопедия*, t. 29, Moskva 1978.³, str. 152.

¹⁰² Jiři Valenta, „Revolutionary Change, Soviet Intervention, and Normalization in East-Central Europe“, *Comparative Politics*, Vol. 16, No. 2, New York, Jan. 1984., str. 131.

¹⁰³ „Rezolucija o savremenoj političkoj situaciji“, *Čehoslovačke perspektive*, Beograd 1968., str. 71–82; Vesna Prga, „Čehoslovačka 1968. – praško proljeće“, *Naše teme*, 33 (1–2), Zagreb 1989., str. 241–244; Jurij Gustinčič, *Čehoslovačka 1968*, Ljubljana, 1969., str. 31–49; Ciril Baškovič, *ČSSR 1968*, Ljubljana, 1983., str. 47–69; Zdeněk Mlynář, *Mraz dolazi iz Kremļa*, Zagreb, 1985., str. 107–111, 119–120; Ljubodrag Dimić, „Pogled iz Beograda na Čehoslovačku 1968. godine“, *Tokovi istorije*, 3–4/2005, Beograd 2005., str. 219; Sava Živanov, *nav. delo*, str. 83, 91.

¹⁰⁴ Vesna Prga, „Čehoslovačka 1968. – praško proljeće“, *Naše teme*, 33 (1–2), Zagreb 1989., str. 243.

¹⁰⁵ Ova sintagma često vezivana uz događaje u Čehoslovačkoj 1968. ima svoju etimologiju u Dubčekovoj rečenici: „Sve što mi želimo da učinimo, to je da izgradimo socijalizam koji neće izgubiti svoj ljudski karakter.“ Mihail Geler, Aleksandar Nekrič, *Utopija na vlasti*, Podgorica, 2000., str. 582.

¹⁰⁶ Zdeněk Mlynář, „Bilanca politike „praškog proljeća“ dvadeset godina kasnije“, *Naše teme*, 33 (1–2), Zagreb 1989., str. 208–221; Vaclav Slavik, „Čehoslovačka 1968–1988“, *Naše teme*, 33 (1–2), Zagreb 1989., str. 222–230; Fransoa Fire, *Prošlost jedne iluzije – komunizam u dvadesetom veku*, Beograd 1995., str. 606–607.

sovjetskog lagersa. U Moskvi se na čehoslovačke napore u procesu demokratizacije gledalo kao na „demagoške parole“ kojima su vešto prikrivani agresivni napadi „desno oportunističkih i antisocijalističkih“ snaga, usmerenih na rušenje socijalizma, ukidanje „vodeće uloge radničke klase“, narušavanje savezništva Čehoslovačke sa SSSR-om i drugim socijalističkim zemljama.¹⁰⁷ Prema *Sovjetskoj enciklopediji*, obrazovani tabor „antisocijalističkih snaga“ sa podrškom „imperijalističkih krugova na Zapadu“ načinio je široku bazu „kontrarevolucionarnog prevrata“ u cilju „restauracije buržoaskog sistema“.¹⁰⁸ Treba podsetiti da je KPSS-a nakon smene Hruščova 1964. napustila tezu o legitimnosti različitih puteva u socijalizam, koja je prevladala na XX kongresu partije. Restaljinizacija i dogmatizacija sovjetskog sistema, nakon dolaska L. Brežnjeva, a posebno od aprilskog plenuma KPSS-a (1968.) na međunarodnom planu je označila reafirmaciju monopola SSSR-a u pitanjima razvoja socijalizma u drugim socijalističkim zemljama.¹⁰⁹

Savez komunista Jugoslavije i predsednik Tito, iako, naredne godine će pokazati, sami nespremni na tako duboku demokratizaciju svoje zemlje, izražavali su interesovanje i umerene simpatije za izmenjenu situaciju u Čehoslovačkoj.¹¹⁰ Bliski, čak i svakodnevni diplomatski kontakti između zvaničnika dve zemlje prevazilazili su okvire uobičajene diplomatske prakse.¹¹¹ Šef jugoslovenske diplomatije Marko Nikezić je krajem jula 1968. u razgovoru sa zamenikom ministra spoljnih poslova Čehoslovačke Pleskotom rekao: „Aktuelni proces koji se odvija u ČSSR-u ima veliku važnost i za Jugoslaviju, pomaže joj da se dotakne nekih zanemarenih problema i otvori ih. (...) Uspeh vašeg pokušaja ima temeljnu važnost za celi socijalistički svet. Već se mnogo napravilo i to je u interesu snaga demokratskog socijalizma.“¹¹² Jugoslovenska štampa je uz prećutno odobravanje vlasti entuzijastično i iscrpno pratila čehoslovačku demokratsku evoluciju, zadovoljna jer se još jedna zemlja našla na jugoslovenskom putu samoupravnog socijalizma, kao i zbog činjenice da se spoljnopolićka orijentacija Čehoslovačke u brojnim pitanjima približavala jugoslovenskoj.¹¹³ Tito koji je od ranije pokazivao intenciju da pomogne reformskim snagama u zemljama istočne Evrope, sa simpatijama i zanimanjem je pratio procese u Čehoslovačkoj. Njegov kratkotrajni boravak u Moskvi u aprilu 1968. i višednevna poseta Pragu, desetak dana pre vojne intervencije, jasno su bili usmereni na odvrćanje

¹⁰⁷ A. A. Гордин, „Чехословацкие события 1968 года: Советская пропаганда и настроения Российской провинции“, *Отечественная история*, No. 6, XI–XII 2008., str. 108–116.

¹⁰⁸ *Большая советская энциклопедия*, t. 29, Moskva, 1978.³, str. 152.

¹⁰⁹ Vesna Prga, „Čehoslovačka 1968. – praško proljeće“, *Naše teme*, 33 (1–2), Zagreb 1989., str. 242–243.

¹¹⁰ Intenziviranje prijateljskih odnosa između dve zemlje bilo je uočljivo još tokom 1967. godine, prilikom posete Novotnog Jugoslaviji. Ljubodrag Dimić, „Pogled iz Beograda na Čehoslovačku 1968. godine“, *Tokovi istorije*, 3–4/2005, Beograd 2005, 212–215; Jan Pelikan, „Jugoslavija i Praško proleće posle pojačanja sovjetskog pritiska na Čehoslovačku (jul 1968)“, str. 97–127.

¹¹¹ Ljubodrag Dimić, „Pogled iz Beograda na Čehoslovačku 1968. godine“, str. 206.

¹¹² Jan Pelikan, „Jugoslavija i Praško proleće posle pojačanja sovjetskog pritiska na Čehoslovačku (jul 1968)“, u: *1968 – četrdeset godina posle*, Beograd 2008, str. 100.

¹¹³ Ranko Petković, *Subjektivna istorija jugoslovenske diplomatije*, Beograd, 1995., str. 49–50; Ljubodrag Dimić, „Pogled iz Beograda na Čehoslovačku 1968. godine“, str. 211.

sovjetske pretnje i pružanje nedvosmislene podrške Dubčeku i njegovim saradnicima.¹¹⁴ Zbog svega toga, upad sovjetskih tenkova i okupacija prijateljske zemlje, izazvali su u Jugoslaviji snažan šok i opštu konsternaciju, uprkos prethodnim procenama rukovodstva da je sukob Moskva – Prag neminovan.¹¹⁵

Čehoslovačka demokratizacija i reformski zamah je posebno dobio na intenzitetu krajem juna, kada je u 300.000 primeraka objavljen manifest „2000 reči“ Ludvika Vaculika, koji su podržali najuticajniji čehoslovački intelektualci i kojim se radikalizovalo opšte raspoloženje građana i njihovo poistovećivanje sa započetim demokratskim i reformskim procesima. Ubrzo, u noći između 20. i 21. avgusta 1968. trupe SSSR, NR Bugarske, NR Mađarske, DR Nemačke, i NR Poljske tenkovima su ušle na teritoriju suverene Čehoslovačke, izvršivši time njenu okupaciju.¹¹⁶ Vojske pet zemalja članica Varšavskog pakta, suočene samo sa pasivnim otporom gnevni građana brzo su prodrle do Praga, kidnapovale čehoslovačke lidere na čelu sa prvim sekretarom KPČ Aleksandrom Dubčekom, predsednikom Narodne skupštine J. Smrkovskim i premijerom O. Černjakom, te ih odvele na teritoriju Sovjetskog Saveza, gde su bili podvrgnuti torturi.¹¹⁷ Na delu je bila primena, naizgled, nove tzv. doktrine ograničenog suvereniteta.¹¹⁸ Na dan invazije zemalja Varšavskog pakta na Čehoslovačku, 21. avgusta 1968. vodeći sovjetski dnevni list, *Pravda*, je citirajući državnu novinsku agenciju, pisao, obrazlažući osnove nove/stare doktrine Sovjeta: „TASS je ovlašćen da prenese, da su se partijski i

¹¹⁴ Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb, 1999., str. 525–527; Leo Mates, *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*, Beograd, 1976., 184–187; Lj. Dimić, „Pogled iz Beograda na Čehoslovačku 1968. godine“, 230–231.

¹¹⁵ Nasuprot jugoslovenskim procenama, da su ponašanje i retorika Sovjeta „siguran znak da će se ... u Čehoslovačkoj intervenisati“, na zapadu su bili skeptični u pogledu skore sovjetske invazije, smatrajući je „veoma malo verovatnom“. Lj. Dimić, „Pogled iz Beograda na Čehoslovačku 1968. godine“, str. 219, 221; Jiří Valenta, „The Bureaucratic Politics Paradigm and the Soviet Invasion of Czechoslovakia“, *Political Science Quarterly*, Vol. 94, No. 1, Spring, 1979., str. 55-56.

¹¹⁶ Neposredno nakon sovjetske invazije, Aleksandar Dubček će u očajanju izjaviti: „Kunem se svojom komunističkom čašću da nisam imao ni najmanju sumnju ni indikaciju da bi neko mogao preduzeti onakve korake protiv nas... To što su mi učinili nakon što sam ceo svoj život posvetio Sovjetskom Savezu, to je tragedija mog života.“ Paolo Vittorelli, „Istočnoevropske zemlje od Brežnjevljeve doktrine do Gorbačovljevog novog kursa. Prethodnice, razrada i posljedice Brežnjevljeve doktrine“, *Naše teme*, 33 (1–2), Zagreb, 1989., str. 236.

¹¹⁷ Nakon otmice i torture kidnapovani čehoslovački lideri (prvi sekretar KPČ Aleksandar Dubček, premijer Oldřih Černjak, predsednik Narodne skupštine Jozef Smrkovski, sekretar KPČ Zdenjak Mlinarž i u međuvremenu pristigli predsednik Republike Ludvig Svoboda) su dovedeni u Moskvu na razgovore sa sovjetskim rukovodstvom, gde su naterani na potpisivanje „Sporazuma“ tj. *sui generis* kapitulacije, kojom legitimni organi Čehoslovačke *post factum* sankcionišu čin agresije i kršenja odredaba međunarodnog prava od strane SSSR. Ova *de facto* kapitulacija između ostalog predviđa: borbu protiv kontrarevolucije, poništavanje 14. kongresa KPČ, izbacivanje iz partijskog vrha *nekorisnih* funkcionera tj. onih koji su neloyalni okupatoru, prihvatanje okupacionih trupa na svojoj teritoriji, obnavljanje cenzure, zaštitu od gonjenja onih koji su pomagali okupatoru, zabranu svih partija koje nisu deo Narodnog fronta, obavezu KPČ da konsultuje Sovjete u vezi sa svim važnijim odlukama... Fred H. Eidlin, „*Capitulation, Resistance and the Framework of Normalization: The August 1968. Invasion of Czechoslovakia and the Czechoslovak Response*“, *Journal of Peace Research*, Vol. 18, No. 4, (1981), 322-325; Richard J. Crampton, *nav. delo*, 336–337; Zdeněk Mlynář, *Mraz dolazi iz Kremļa*, Zagreb 1985; Volter Laker, *nav. delo*, 440–441; Jiří Valenta, *Soviet Intervention in Czechoslovakia, 1968: Anatomy of a Decision*, Baltimore, London 1991; Mihail Geler, Aleksandar Nekrič, *nav. delo*, 580–583; Peter Calvocoressi, *nav. delo*, 307–309; Jurij Gustinčič, *Čehoslovačka 1968*, Ljubljana, 1969., str. 73–77.

¹¹⁸ Prethodni plan sovjetskog režima o izazivanju podele u vrhu KPČ, kada bi dogmatska struja u ime „vlade revolucionarnih radnika i seljaka“ pozvala sovjetske trupe u pomoć, koje bi se pojavile u ulozi arbitra, bila je osujećena, jer su neki predstavnici konzervativne, antireformske frakcije odustali od svojih namera. Džef Ili, *Kovanje demokratije. Istorija levice u Evropi, 1850–2000.*, Beograd, 2007., 481–482.

državni zvaničnici Čehoslovačke Socijalističke Republike obratili Sovjetskom Savezu i drugim savezničkim zemljama s molbom za pružanje neodložne pomoći bratskom čehoslovačkom narodu, uključujući i oružanu pomoć. Taj poziv je iniciran opasnošću ... kontrarevolucionarnih snaga, koje nastupaju u dogovoru sa spoljnim, socijalizmu neprijateljskim silama.¹¹⁹ Iako je principe „proleterskog internacionalizma“ promovisao još Lenjin, a Hruščov intervencionističku politiku SSSR–a primenio u slučaju gušenja mađarske revolucije 1956.,¹²⁰ nastanak i primena *doktrine ograničenog suvereniteta* socijalističkih zemalja, vezuje se uz ime sovjetskog lidera Leonida Brežnjeva i agresije na Čehoslovačku. Temeljne postavke ove politike svode se na legalizaciju derogiranja suverenosti socijalističkih država, uključujući i vojnu silu kao njen instrument, u cilju postizanja hegemonije Moskve u komunističkom svetu, nametanjem vlastitog političkog modela, petrifikovanog državnog socijalizma, svim drugim zemljama, nezavisno od nacionalnih i dr. specifičnosti.¹²¹ Teorijsko utemeljenje nove/stare koncepcije sovjetskog rukovodstva, na Zapadu kritički nazvanoj *Brežnjevljeva doktrina*, a na Istoku, uz prigodnu glorifikaciju, *doktrina o ograničenom suverenitetu*, bilo je obelodanjeno najpre u moskovskoj *Izvestiji*, 25. septembra 1968. a sutradan je isti tekst Sergeja Kovaljova prenela i službena *Pravda*, pod naslovom „Suverenitet i internacionalne obaveze socijalističkih država“. Autor članka, čiji su postulati na Zapadu smatrani esencijom tzv. *Brežnjevljeve doktrine*, iznoseći stav državnog i partijskog rukovodstva Sovjetskog Saveza, tvrdio je da svaka komunistička partija snosi odgovornost „ne samo pred svojim narodom već i pred svim socijalističkim zemljama, pred celim komunističkim pokretom... Socijalistička država koja se nalazi u sistemu drugih država koje čine socijalističku zajednicu, ne može zanemariti zajedničke interese te zajednice... Komunisti bratskih zemalja, prirodno, nisu mogli da dopuste da u ime apstraktno shvaćenog suvereniteta socijalističke države ostanu pasivni i gledaju kako se u zemlji odvija antisocijalistički prevrat... Oni koji govore o *nezakonitosti* delovanja savezničkih socijalističkih država u Čehoslovačkoj zaboravljaju da u klasnom društvu ne postoji i ne može postojati besklasno pravo... Ne može se zbog formalno-pravnih prigovora napuštati klasni pristup stvari.“¹²² *Pravda* je obrazlažući postulate *Brežnjevljeve doktrine*, naglašavala da „slabljenje bilo koje veze u svetskom socijalističkom sistemu direktno pogađa sve socijalističke zemlje koje ne mogu biti ravnodušne“ kada se takav proces

¹¹⁹ *Pravda*, 21. avgusta 1968. *Хрестоматия по истории России с древнейших времен до наших дней*, (сост. А. С. Орлов и др.), Москва 2000., str. 565.

¹²⁰ Sovjetska vojna intervencija u Čehoslovačkoj nije bila novo iskustvo u političkom životu istočne Evrope, koja se u posleratnom periodu razvijala pod snažnom dominacijom Moskve. Naime, u Mađarskoj je u jesen 1956. sovjetska vojska uz brojne žrtve ugušila širok pobunjenički pokret. Vid. Peter Rokai, Zoltan Dere, Tibor Pal, Aleksandar Kasaš, *Istorija Mađara*, Beograd 2002., str. 598–608; Giuseppe Boffa, *Povijest Sovjetskog Saveza*, II, Opatija 1985., str. 374–375; Volter Laker, *nav. delo*, 377–380; Mihail Geler, Aleksandar Nekrič, *nav. delo*, 503–509; Ivan Ivanji, *Mađarska revolucija 1956.*, Beograd, 2007; Dobrica Ćosić, „Sedam dana u Budimpešti“ u: *Nada i akcija*, Beograd 2000., str. 31–132.

¹²¹ Stanislav Stojanović, *Doktrina ograničenog suvereniteta i „autonomni socijalizam“*, Beograd, (bez godine izdanja), 3, 5; Sava Živanov, *nav. delo*, 31, 78.

¹²² *Politika*, 27. septembar 1968, 3; Mihail Geler, Aleksandar Nekrič, *nav. delo*, 582–583, 721. Paolo Vittorelli, „Istočnoevropske zemlje od Brežnjevljeve doktrine do Gorbačovljevog novog kursa. Prethodnice, razrada i posljedice *Brežnjevljeve doktrine*“, *Naše teme*, 33 (1–2), Zagreb, 1989., str. 236.

odvija. „Antisocijalistički elementi“, nastavljao je teoretičar S. Kovaljov, su u Čehoslovačkoj „prikivali revandikaciju takozvane neutralnosti i povlačenje Čehoslovačke iz socijalističke zajednice“, a navodno istupanje ove zemlje iz socijalističkog sveta bilo bi „u suprotnosti sa životnim interesima Čehoslovačke i štetno za druge socijalističke zemlje“. Sredinom novembra, iste godine i sam L. I. Brežnjev je pred kongresom poljske komunističke partije poručio: „Kad unutrašnje i spoljne snage neprijatelji socijalizma nastoje sprečiti razvoj neke socijalističke zemlje u smislu ponovnog uvođenja kapitalističkog poretka, kad se u toj zemlji pojavi opasnost za samu stvar socijalizma, opasnost za socijalističku zajednicu u celini – tada se nalazimo ne samo pred problemom zemlje koja je u pitanju, nego i pred problemom koji je zajednički i koji postaje uzrokom zabrinutosti svih socijalističkih zemalja.“¹²³

Jugoslavija se dvostruko našla pogođenom zbog ovakvog razvoja događaja – kao socijalistička zemlja mogla se sasvim izgledno naći na udaru ove *doktrine*, ali sovjetskom intervencijom, takođe, je i značajno sužavan maneverski prostor reformama i demokratizaciji u istočnom bloku, za šta je jugoslovenski vrh bio zainteresovan, zbog čega je pomoć i podršku tim procesima smatrao svojom internacionalnom dužnošću. Zbog toga je očekivano i razumljivo, prva Titova zvanična reakcija bila nedvosmislena i oštra osuda, jer je ulaskom trupa Varšavskog pakta u Čehoslovačku 21. avgusta 1968, kako je rekao, „narušen, pogažen suverenitet jedne socijalističke zemlje i zadat težak udarac socijalističkim i progresivnim snagama u svijetu“.¹²⁴ Šef jugoslovenske diplomatije, Marko Nikezić iskoračio je iz diplomatskog, ezopovskog vokabulara i sovjetsku intervenciju nazvao pravim imenom – primenom sile koja je kažnjiva prema Povelji UN i nametanjem *teorije ograničenog suvereniteta* čitavom socijalističkom svetu.¹²⁵ Tih dana (22. i 24. avgusta) održane su masovne demonstracije u Beogradu i Novom Sadu, na kojima su se govornici, Mijalko Todorović i Mirko Tepavac, pre svih, teško obrušili na hegemonističku i agresivnu politiku SSSR–a.¹²⁶ Istodobno, jugoslovenska štampa je u svojim redovnim i vanrednim izdanjima dramatično izveštavala o situaciji u Čehoslovačkoj, nazivajući akt Sovjeta invazijom, agresijom, okupacijom, tragedijom....¹²⁷

¹²³ Paolo Vittorelli, „Istočnoevropske zemlje od Brežnjevljeve doktrine do Gorbačovljevog novog kursa. Prethodnice, razrada i posljedice *Brežnjevljeve doktrine*“, *Naše teme*, 33 (1–2), Zagreb, 1989., str. 237. Stanislav Stojanović, *Doktrina ograničenog suvereniteta i „autonomni socijalizam*, str. 3–12.

¹²⁴ *Dnevnik*, Novi Sad, 22. avgust 1968, 1.

¹²⁵ Ranko Petković, *nav. delo*, 50.

¹²⁶ U Beogradu je na Trgu Marksa i Engelsa 22. avgusta 1968. pred 250.000 ljudi održan miting „jugoslovenske solidarnosti“, na kome je izražena „nepodeljena podrška narodima Čehoslovačke“. Masa je skandirala Titu i Dubčeku, a glavni govornik bio je sekretar Izvršnog komiteta CK SKJ Mijalko Todorović, koji je ne pominjući ni jednom direktno Sovjetski Savez ili neku od zemalja agresora, između ostalog rekao da čitava Jugoslavija „doživljava ovu tešku dramu bratskih naroda Čeha i Slovaka kao svoju sopstvenu...“ *Politika*, 23. avgust 1968.

¹²⁷ Najoštriji diskurs prvih dana nakon invazije na Čehoslovačku je imala *Borba*, kao zvanični tumač stavova vlasti. I dok je npr. prvog dana nakon šokantnih vesti, *Politika* imala naslov da su trupe Varšavskog pakta „zapele“ Čehoslovačku, *Borba* je neobičajeno krupnim slovima kao naslov stavila „Čehoslovačka okupirana!“ Na naslovnici je bio i dramatičan naslov da je „za šest časova“ okupirana cela teritorija zemlje, da su „Sovjetski tenkovi u centru Praga“, ali je na prvoj strani *Borbe* bilo mesta među naslovima i za citat, „Rusi, idite kući!“ *Borba*, vanredno izdanje, 21. avgust 1968; *Politika*, 22. avgust 1968.

U takvim okolnostima održana je 23. avgusta 1968. uveče, Deseta sednica CK SKJ. Tito je na početku u svojoj uvodnoj reči događaje od 21. avgusta nazvao okupacijom, za koju je rekao da je Sovjeti pripremaju od kako je izabrano novo, reformsko rukovodstvo KPČ, na čelu sa Dubčekom.¹²⁸ Za smenjeno rukovodstvo A. Novotnog, on je rekao da je izazvalo stagnaciju i nije imalo nameru da raščisti sa ostacima staljinističkih metoda. On je zvaničan razlog za ulazak trupa Varšavskog pakta u Čehoslovačku nazvao „apsurdnim“, a prave motive okupacije okarakterisao je kao nameru da se „spreči jedan progresivni razvitak u Čehoslovačkoj“, za koji je rekao da je imao snažna obeležja demokratizacije i brzog razvoja „socijalističkih društvenih odnosa“. Čehoslovačkom progresivnom razvoju, prema Titovom mišljenju, suprotstavile su se države koje još stoje na pozicijama „starih metoda, staroga razvoja“, rekao je on. Da motivi agresije nisu spoljnopolitički, nego se tiču samo čehoslovačkog unutrašnjeg razvoja, jugoslovenski predsednik je potkrepio položajem Rumunije, koja „nije baš mnogo odskočila od onih starih unutrašnjih društvenih elemenata razvitka kao što je bilo još i za vreme dok je Staljin bio živ“. Rumunska emenacipacija, smatrao je Tito, ticala se samostalnijeg istupanja u spoljnoj politici, a da je ona „preduzela takve mere kao što je Čehoslovačka ja sam uvjeren da bi ona bila prva...“ Agresija je trebalo da služi sprečavanju razvitka društvenih odnosa u socijalističkim zemljama, da se one disciplinuju kao što se to htelo i sa Jugoslavijom, smatrao je Tito.¹²⁹ Tito je čak rekao da nije Čehoslovačka bila glavna meta, „nego je to Jugoslavija“. Sovjeti nisu imali razloga, rekao je, da sumnjaju u lojalnost Čehoslovačke u Varšavskom paktu ili *lageru*, ali pošto je već tamo, ona nije imala pravo da svoj unutrašnji razvoj podešava prema vlastitim specifičnostima, rekao je Tito, naglašavajući da su to osnovni elementi za okupaciju. On je i ovoga puta izrazio radost što Jugoslavija nije ušla ni u jednu sovjetsku asocijaciju.

Jugoslovenski predsednik je ovom prilikom i obavestio članove najvišeg partijskog rukovodstva da je on dva puta dobio poziv od Brežnjeva da sa povratka iz Mongolije dođe u Moskvu. Tito je pretpostavio da je motiv tog poziva da dobiju i jugoslovensku podršku za stav da u Čehoslovačkoj kontrarevolucija raste i da je potrebna spoljna intervencija. O svojim razgovorima u Kremlju na kojima je bilo prisutno celokupno sovjetsko rukovodstvo, Tito je rekao da je Brežnjevi bio vrlo nervozan dok je govorio o događajima u Čehoslovačkoj, jer je tamošnje rukovodstvo „nesposobno“, „da je isпустило čitavu stvar iz ruke, da tamo divljaju razni reakcionarni neprijateljski elementi, da se vređa Sovjetski Savez, da je štampa ispuštena iz ruku, radio itd.“, citirao je Tito Brežnjeva, koji mu je i rekao da naročito brine zbog mogućeg ulaska zapadnonemačkih trupa u Čehoslovačku, o čemu su navodno

¹²⁸ Stalni predstavnik Jugoslavije u UN dr Anton Vratuša, zatražio je da „se sve okupacione trupe odmah povuku s teritorije Čehoslovačke.“ Obraćajući se 23. avgusta, uveče, Savetu bezbednosti UN, jugoslovenski ambasador je rekao da je za njegovu zemlju „neprihvatljiva doktrina kojom se pravda strana intervencija na Čehoslovačku... Nikakvi principi socijalizma ne mogu se uzeti kao paravan za pravdanje ove grube povrede suvereniteta jedne države i za okupiranje njene teritorije... Oružane snage izvršile su invaziju s namerom da utiču na pravac razvitka u ČSR. One hoće da liše narod, vladu i druga ustavna tela Čehoslovačke neotuđivog prava da suvereno odluče o svom razvitku.“ *Dnevnik*, Novi Sad, 25. avgust 1968.

¹²⁹ AJ, CK SKJ – 507, CK SKJ, II/35, Stenografske beleške sa 10. sednice CK SKJ, 23. avgust 1968.

Sovjeti imali informacije.¹³⁰ Na Titov odgovor da Čehoslovaci imaju jaku Komunističku partiju, vojsku, radničku klasu i da će se ta zemlja, bude li trebalo sama braniti, Sovjeti su burno reagovali negirajući Titove tvrdnje. Nakon toga sledio je verbalni napad na Jugoslaviju, da se u njoj dešavaju slični procesi kao u Čehoslovačkoj, da prodire kapitalizam, da je to već i ozakonejno, da je zemlja zadužena na Zapadu, da ima puno nezaposlenih, itd. Tito i Kardelj su čak citirali Bežnjeva da sovjetske ljude „srce boli“ zbog tako lošeg stanja u Jugoslaviji. Na to je Tito odgovorio da će Jugoslavija sve svoje probleme sama rešiti i da Sovjeti nipošto ne bi trebalo da brinu zbog toga. On je Sovjetima odgovorio da su jugoslovenska dugovanja posledica ratnih razaranja, ali i sovjetskih postupaka od 1948., ali Jugoslavija se stabilizovala „bez obzira na sav vaš pritisak“, poručio im je Tito. Tako „samo malo zaustavili onaj jaki pritisak, odnosno napad na nas“, rekao je on, uz komentar da se „zbilja rasrdio“, kako je rekao – „bio sam ljut, sa kojim pravom ima tu da pričate na taj način“, rekao je. Na Brežnjevljeve primedbe da u jugoslovenskoj štampi ima antisovjetizma, on je odgovorio da i mnogi sovjetski listovi i intelektualci, vojna lica, govore negativno o Jugoslaviji. On je posebno upozorio da svaka upotreba sile mora biti isključena u vezi sa situacijom u Čehoslovačkoj. Razgovor u Moskvi se završio time da će i SSSR i Jugoslavija pomoći Čehoslovačkoj, „samo se mi nismo nadali takvoj pomoći“, rekao je Tito, okarakterisavši taj akt Sovjeta kao „glupost“.¹³¹

Jugoslovenski predsednik je svojim saradnicima opisao i svoju posetu Pragu, gde ga je narod oduševljeno dočekao, rekavši da je imao zaista „veličanstveni prijem“, što nije naišlo na odobravanje ostalih zemalja sovjetskog bloka. On je rekao da je čehoslovačkim rukovodiocima poručio da imaju pravo na „svoj unutrašnji razvitak“, a da njihova nezavisnost treba da bude garantovana, „neokrnjena“. Čitav dalji razvoj događaja rezultat je „agresivnih mera“, koje su u čitavom svetu, a posebno u Jugoslaviji izazvale „ogromno negodovanje“, rekao je Tito. Čehoslovaci, njegova je ocena, ničim nisu dali povoda za jedan takav napad, „neizazvan bez odobrenja i bez pitanja legalne vlade i legalnih vlasti u Čehoslovačkoj“. On je ponovo rekao da su se Sovjeti odlučili za jedan tako nepopularan akt, da se kurs kojim je krenula Jugoslavija ne bi širio „u tim njihovim lagerskim zemljama“, jer bi to bio definitivni krah politike hegemonije Sovjetskog Saveza, kako je rekao. Pozivajući čak dva puta najviše partijsko telo u Jugoslaviji da zauzme principijelan stav u vezi sa okupacijom Čehoslovačke, Tito je naglasio da „moramo njima jasno dademo znati i svakome... da mi ćemo braniti ako bi došlo do nečega što bi ugrožavalo našu nezavisnost da ćemo svim sredstvima znati čuvati našu nezavisnost, naš slobodni razvitak...“¹³² On je poručio da Jugoslavija „treba biti spremna“, ne bi trebalo širiti neosnovano paniku, ali je jugoslovenski predsednik pozvao na oprez, jer „đavo bi ga znao ko šta misli“.¹³³ Tito je ocenio i da se Jugoslavija nalazi u vrlo osetljivom geografskom položaju, a posle toga

¹³⁰ AJ, CK SKJ – 507, CK SKJ, II/35, Stenografske beleške sa 10. sednice CK SKJ, 23. avgust 1968.

¹³¹ Isto

¹³² Isto

¹³³ Aleksandar Radić, „Vežba Avala – jugoslovenska odbrana od Varšavskog pakta 1968. godine“, *Istorija 20. veka*, br. 2/2006, Beograd, 2006., str. 87–104.

akta, koji je nazvao „užasnim udarcem“, on je stavio do znanja da više ne veruje u bilo kakve garancije. Sovjeti su srušili poverenje, smatrao je Tito, bio je to udarac „svim progresivnim snagama u svetu“, a taj čin upravo će se loše njima samima vratiti, smatrao je Tito. On je pozvao članove CK da otvore diskusiju, ali hladnokrvo i bez uvreda, koje bi se shvatile kao neprijateljske. Pošto se niko nije javljao za reč, Tito je rekao: „Dajte kažite svoje osećaje, valjda nešto osećate. Ja znam da smo svi pomalo ošamućeni a ja sam dosta ali moramo da razmišljamo.“¹³⁴

Šef diplomatije Jugoslavije, Marko Nikezić je na navedenoj sednici rekao je da je u centru Evrope izvršena jedna vojna operacija, ocenjena, u vojnim i političkim štabovima onih koji su za nju izdali zapovest, kao uspešna. Ovim aktom neuspeh su doživela i sva jugoslovenska dvodecenijska nastojanja da se ozakone odnosi stvarnog prijateljstva i ravnopravne saradnje među socijalističkim zemljama, umesto odnosa potčinjenosti, kako je rekao. Jedna „pogrešna politika“ pokazala se potpuno ogoljena kao „politika sile“, a kao i uvek „u momentima krize u životu društva u toj krizi je progovorila suština stvari, kroz metode progovorila je i prava priroda i pravi ciljevi te politike“, rekao je M. Nikezić. On je podsetio da je pobeda sovjetskog oružja u Drugom svetskom ratu imala odlučujuću ulogu u oslobođenju Evrope od fašizma, ali je i taj istorijski trenutak bio pun protivrečnosti, zbog činjenice da je Sovjetski Savez bio opterećen brojnim problemima i zaostalošću i što je važnije, opterećen „metodama i shvatanjima iz prošlosti Rusije“, rekao je Nikezić. Ta vrsta opterećenja koju su Sovjeti nosili iz prošlosti bila je posebno vidljiva usled veličine te zemlje i njenog odnosa prema susedima, koji je jugoslovenski šef diplomatije opisao kao hegemoniju.¹³⁵ Tu vrstu odnosa socijalističkih zemalja za SSSR-om „život nije prihvatio“, za njeno održavanje bila je potrebna sila, rekao je Nikezić, tvrdeći da će se ta vrsta odnosa sve više urušavati kako se socijalističke zemlje budu više razvijale. On je podsetio da Jugoslavija ne bi nikada osporavala valjanost sovjetskog puta u socijalizam, ali da se ne može očekivati ni od koga da taj put prihvati kao jedini, „da se socijalizam identifikuje sa rasprostranjenošću jednog unutrašnjeg sistema koji bi bio identičan sa sovjetskim državnim sistemom, koji bi, u stvari, bio produžetak, značio širenje i produžetak sovjetske nacionalne teritorije“, rekao je Nikezić. On je ukazao da nije reč o prihvatanju gotovih modela, već o tome da svaki socijalistički razvoj mora da stekne one forme koje „istorija i okolnosti, potrebe i volja svakoga naroda donose u svakoj pojedinoj zemlji“. On je uporedio imperijalno ponašanje Sovjeta u Čehoslovačkoj, sa sličnim američkim u Vijetnamu, rekavši da su svi pogođeni takvim činom, „ne govorim samo sentimentalno, sentimentalno ide sa političkim“, jer je to bio udarac svima koji su uložili sebe u stvaranje „jednog boljeg sveta“.¹³⁶

Uprkos težini trenutka, on je smatrao da pre svih komunisti moraju da budu oštri u osudi ovakvog čina, jer ako oni ne budu nosili „zastavu nacionalne ravnopravnosti među narodima,

¹³⁴ AJ, CK SKJ – 507, CK SKJ, II/35, Stenografske beleške sa 10. sednice CK SKJ, 23. avgust 1968.

¹³⁵ Isto

¹³⁶ Isto

ravnopravnih odnosa, nacionalne nezavisnosti“, uzeće je drugi. Zbog toga je važno bilo razdvojiti borbu svih socijalističkih snaga u svetu, od svake hegemonije, pa i sovjetske, jer je ta zemlja vlada ogromnim prostranstvima, ali vrlo malom podrškom „u političkoj svesti masa“; dok je kod Čeha i Slovaka upravo obrnuto, njihov polet i entuzijizam u otporu je motivisan snažnom podrškom koju su imali i u masama i u čitavom svetu. Kada je reč o Jugoslaviji, Marko Nikezić je smatrao da sovjetska okupacija Čehoslovačke, unosi „jednu novu jasnoću“, pre svega kada je reč o nezavisnom putu unutrašnjeg razvoja, nezavisne spoljne politike, ali i u sferu unutrašnjih karakteristika jugoslovenskog modela socijalizma – „pitanju odnosa među nacijama i odnosa između države i čoveka i oslobođenja čoveka uopšte“, rekao je budući prvi čovek Srbije.¹³⁷ Nikeziću je bilo jasno da samo raskid sa svim esencijalnim karakteristikama sovjetskog sistema i jasno distanciranje od sovjetske državno-socijalističke prakse, znači dugoročno i emancipatorski karakter Jugoslavije, ali i njemu suštinsku nezavisnost u odnosu na hladnoratovske blokove. Govoreći o Jugoslaviji i jugoslovenskim komunistima, on je rekao da su „rođeni i opstali u borbi na dva fronta“ i to ne samo u jednom segmentu, nego u mnogim stvarima, kao alternativa i zapadnom kapitalizmu i istočnom državnom socijalizmu. Takvu situaciju „mi nismo hteli ali verujem da će tako i dalje biti“, rekao je Nikezić, uz upozorenje da sa tom razapetošću Jugoslavije između dva bloka treba računati. On je rekao i da oni koji su u svojoj zemlji delegitimisani i ostali bez oslonca traže oslonac napolju na bilo kojoj strani. Slično Titu i Nikezić je smatrao da je potrebno mirno i zrelo reagovati na stvari, upozorivši da će biti teških trenutaka, ali je pozitivno saznanje, smatrao je, to što je politika Saveza komunista, kao retko kada bila podržana od cele zemlje, svih njenih naroda, jer je kao malo kada, na ovom pitanju bilo kristalno jasno da SKJ „nema drugih interesa do interesa naroda Jugoslavije da se njegova misija, čitav njegov život sastoji, iscrpljuje u službi tim interesima“, zaključio je svoje izlaganje šef jugoslovenske diplomatije.¹³⁸

Prvi čovek SK Vojvodine, Mirko Tepavac rekao je da je okupacija donela „narodu Čehoslovačke veliku tragediju, a okupatorskim zemljama neizmernu sramotu“. Položaj sovjetskog rukovodstva one je ocenio kao „nemoguć“ u svetu, a u Jugoslaviji je postajalo jako teško razdvojiti osećanje prijateljstva prema tim narodima sa ogorčenjem potezima koje su njihove vlade i partije povukle. Teška kompromitacija socijalizma u svetu se, prema Tepavčevoj oceni, donekle ublažavala samo držanjem čehoslovačkih komunista, stavom SKJ i međunarodnog radničkog pokreta, koji su žestoko i beskompromisno osudili agresiju i okupaciju. Narušavanje vere u socijalizam se, smatrao je, može se zaustaviti što jasnijom osudom akata SSSR-a, te je i jugoslovenski stav potvrda, a ne sumnja u „bazične ideje socijalizma, demokratije i slobode“, rekao je Tepavac. Okupacija je na površinu ponovo iznela „zloduhe informbirovske doktrinerstva“, koji su socijalizam poistovećivali sa hegemonističkim interesima Sovjeta.¹³⁹

¹³⁷ AJ, CK SKJ – 507, CK SKJ, II/35, Stenografske beleške sa 10. sednice CK SKJ, 23. avgust 1968.

¹³⁸ Isto

¹³⁹ Isto

Apostofirajući nacionalizam kao ideologiju koja je delovala ne samo protiv politike nacionalne ravnopravnosti, nego i protiv samog socijalizma, on je smatrao važnim da se nacionalizam u čitavoj Jugoslaviji uzima kao prvorazredni protivnik, kao ključni faktor uperen protiv političkog jedinstva zemlje. A samo jedinstvo, smatrao je Tepavac, nije se moglo postići tek osudom agresije na Čehoslovačku i verbalnim zalaganjem za nezavisnost Jugoslavije – trajna i stabilna nezavisnost zemlje ostvarivala se doslednim samoupravnim i reformskim procesima i orijentacijom. Konzervativne tendencije, oličene u birokratizmu, etatizmu, „crvenogardejstvu“ prirodni su saveznik, smatrao je Tepavac, snaga koje su okupirale Čehoslovačku. Takva tendencija prirodno je opravdavala sovjetsku hegemoniju u spoljnoj politici, a u unutrašnjoj se zalagala za „dirigovanje“ i birokratski socijalizam. Zbog toga je borba za reformski kurs u partiji i reformu i društva i samog Saveza komunista bila borba ne samo za progres, nego i za očuvanje nezavisne pozicije Jugoslavije. Reformska i moderna tendencija je morala brže da „pretegne“ u SK, jer je to bio uslov da mladi, sposobni i borbeni „osveže“ redove partije, zbog čega je trebalo ubrzati pripreme za saziv republičkih kongresa, jer politika partije je bila „jasna“, „skoro plebiscitarno“ prihvaćena kod građana i trebalo je uspostaviti „projektovane organizacione oblike“, ali i odabrati odgovarajuće „kadrovske ekipe“ koje mogu i žele da iznesu navedeni politički kurs, bio je jasan Mirko Tepavac.¹⁴⁰ I sam Tito se u kratkom zaključnom govoru na ovoj sednici nadovezao na Tepavca, pozvavši na ubrzanje u sprovođenju reformi u Jugoslaviji, što svakako u velikoj meri objašnjava smenu generacija u republičkim rukovodstvima izvršenu u novembru te godine.

U Rezoluciji Desete sednice CK SKJ izraženo je „duboko ogorčenje i protest protiv okupacije ČSSR“, a istovremeno je data i podrška narodu i legalnim organima prijateljske zemlje. U stavu jugoslovenskih naroda prema agresiji na Čehoslovačku, SKJ je video „nepresušni izvor snaga i podstreka za dalje napore u borbi za razvoj socijalističkih, demokratskih i humanih odnosa među ljudima“, a protiv svih oblika ugnjetavanja i hegemonije. SKJ je „nasilnu akciju“ u Čehoslovačkoj ocenio i kao direktno suprotstavljenu suštinskim interesima socijalizma. Nezavisno od opravdanja za SKJ nije bilo sporno da je reč o primeni „gole sile“ i ataku na nezavisnost suverene zemlje, da si se sprečio njen „samostalan socijalistički razvitak“ i da bi se ona potčinila. U Rezoluciji je sadržana implicite i vrlo oštra kritika sovjetskog modela socijalizma, jer se kaže da su progres socijalizma zaustavljale snage „birokratskog etatizma koje kočće oslobađanje rada i čovekove ličnosti, teže identifikaciji socijalizma sa etatističkim dirigovanjem i monopolističkom ulogom od radničke klase i društva osamostaljenih centara ekonomske i političke moći, vode zatvaranju socijalizma u uske granice lagera i njegovom ograđivanju od ostalog sveta“. Takva praksa dugoročno će voditi jačanju dogmatizma i kompromitovanju ideje socijalizma. U borbi za dalji razvoj socijalizma, jugoslovenski komunisti su težili, stoji u Rezoluciji, daljem oslobađanju rada i čovekove ličnosti, a protiv

¹⁴⁰ AJ, CK SKJ – 507, CK SKJ, II/35, Stenografske beleške sa 10. sednice CK SKJ, 23. avgust 1968.

birokratskog etatizma, borili su se jačanjem samoupravljanja i razvojem socijalističke demokratije; snaženjem nacionalne ravnopravnosti i jedinstva jugoslovenskih naroda; nezavisnošću zemlje stvoreni su uslovi za „sopstveni, slobodan, i nesmetan socijalistički razvoj“; reorganizacijom i demokratizacijom SKJ odupirali su se konzervativnim i birokratskim snagama i ostvarivali svoju vodeću idejno-političku ulogu; politički sile i hegemonizma u međunarodnim odnosima, SKJ se suprotstavljao borbom za ravnopravne odnose i saradnju među narodima i državama. SKJ i jugoslovensko društvo „neprekidno kritički preispituju vlastitu socijalističku praksu“, a partijski vrh se posebno na kraju Rezolucije obraćao mladim ljudima, koji su samo dva i po meseca ranije podigli pobunu na univerzitetima, da se „široko uključuju u društveno-političku aktivnost i da stupaju u redove SKJ kako bi ojačali njegovu udarnu snagu i stvaralačku moć u daljoj izgradnji našeg socijalističkog društva“.¹⁴¹

Ipak, 2. septembra 1968. održana je na Brionima Dvanaesta zajednička sednica Predsedništva i Izvršnog komiteta CK SKJ, koja je otkrila, ali i ponovo otvorila duboka neslaganja u partijskom vrhu, koja su trajala od početka šezdesetih godina i eskalirala 1962. i 1963. napadima na Koču Popovića i Marka Nikezića i „sipovsku liniju“, ocenjenu kao prozapadnu i antisovjetsku, Tito je tada čak ocenio da su postojale dve koncepcije jedna Centralnog komiteta i druga DSIP-a. Takođe, i prethodne 1967. pokazale su se duboke razlike između te dve orijentacije povodom prekida diplomatskih odnosa sa Izraelom i prvim Titovim odlaskom na sastanak zemalja Varšavskog pakta u Moskvi. Partijsko-državno rukovodstvo se i ovoga puta podelilo na, uslovno rečeno, zapadnjake i sovjetofile, što je već bila konstanta političkih sporova u prethodnoj deceniji, ali ovoga puta u veoma zaoštrenoformi, da se metaforički može govoriti o svojevrsnoj „Jalti“ u SKJ.¹⁴² Tito je sednicu sazvao povodom pretećeg demarša sovjetske Vlade, koji mu je uručio ambasador Benediktov, o čemu će biti reči u poglavlju o sovjetsko-jugoslovenskim odnosima. Tito je državno-partijskom vrhu izneo procenu da bi sovjetski ekonomski pritisak mogao načiniti Jugoslaviji „dosta štete“, iako oni nisu prekinuli najvažnije trgovinske sporazume, dalje zaoštavanje bi moglo dovesti do toga. Prekid odnosa koji bi bio uporediv sa onim 1948. smatra Tito, naneo bi i više štete nego u vreme IB, jer bi se jugoslovenska privreda u ovom slučaju teže preorjentalisala ka Zapadu, nego pre dve decenije. Zbog svega toga, smatrao je, Jugoslavija nije smela da načini korake koji bi imali „provokativni ili neprijateljski karakter prema Sovjetskom Savezu, prema sovjetskom narodu“. Trebalo je poći putem „smirivanja“, a ne daljeg podjarivanja jugoslovenske javnosti, jer su mediji već proizveli veliko ogorčenje u javnosti protiv

¹⁴¹ AJ, CK SKJ – 507, CK SKJ, II/35, Stenografske beleške sa 10. sednice CK SKJ, 23. avgust 1968.

¹⁴² Navedenu metaforu o Jalti u SKJ treba shvatiti u prenesenom, a ne doslovnom značenju. Iako se, ne samo u jugoslovenskoj diplomatiji toga vremena, termin „Jalta“ pogrešno koristio za podelu interesnih sfera između Istoka i Zapada, jer na samoj Krimskoj konferenciji takva formulacija nikada niti je usvojena, niti je o njoj bilo reči, navedeno je ovde u svom metaforičkom značenju. Podelu interesnih sfera između dva bloka, predložio je britanski premijer Čerčil Staljinu prilikom njihovih razgovora u Moskvi, bez prisustva američkih predstavnika, 9. oktobra 1944. Prema Čerčilovom predlogu, koji je Staljin parafirao, podela interesa u Jugoslaviji bi bila 50:50. Vinston S. Čerčil, *Drugi svetski rat, tom VI Trijumf i tragedija*, Beograd, bez godine izdanja, str. 206–207.

SSSR-a i njegovih saveznika. S druge strane, jugoslovenski predsednik je rekao da to nije značilo ćutanje kada je reč o odbrani socijalizma „od svih mogućih skretanja“. Nije trebalo pokazivati kolebanje kada je reč o javnim osudama onoga što je učinjeno u Čehoslovačkoj, ali „ne smijemo dozvoliti ni da ispadne tako kao da smo protiv čehoslovačkih rukovodilaca, koji su pristali na tzv. sporazum“. Svoj stav Tito je pojasnio i rečima da je trebalo izbegavati iritiranja i davati izgovore Sovjetima za zaoštavanje, ali to nikako nije značilo kapitulaciju, kako je rekao, „kada se radi o principima i našim stavovima, onda nema odstupanja“. ¹⁴³

Marko Nikezić je namere sovjetskog režima tumačio željom da se vojnim snagama izaove podela u čehoslovačkom rukovodstvu, partiji i celoj zemlji, kako bi se aktuelno vođstvo pretvorilo u „poslušni instrument“, a ako to ne bi uspelo biće dovedeni drugi ljudi. On je dilemu čehoslovačkog rukovodstva sazeo u dva pojma – otpor nametnutom sporazumu sa Sovjetima ili kolaboracija. Očito je da se Dubčekovo rukovodstvo odlučilo za traženje rešenja kroz sporazume i kompromise, a Nikezić je smatrao da će život reći koji je izbor bio ispravniji. Kada je reč o Jugoslaviji on je smatrao da bi ekspanzivna sovjetska politika mogla ići u dva smera – učvršćenje dosadašnje sfere uticaja na Istoku bi samo zahtevalo „sprečavanje svakog uticaja Jugoslavije na prilike u lageru“, ali u slučaju da se Kremlj odluči na proširenje sfere uticaja, to bi direktno vodilo ugrožavanju nezavisnosti Jugoslavije, upozorio je šef jugoslovenske diplomatije. Jugoslavija je, rekao je on, morala da uzme u obzir da je Sovjetski Savez „postao glavna kontinentalna sila. Zauzeo je mesto Nemačke u tom pogledu“, rekao je uz upozorenje da misli na poziciju moći, ne sa politiku. SSSR je i ranije delovao na sličan način, dok je bio „neindustrijska država, išao je prema Aziji, prema manje razvijenim društvima. Danas sebi može da postavi ambicioznije planove“. Za dve decenije oni su, rekao je, konsolidovali svoje pozicije u istočnoj Evropi i sada su svoj interes širili prema Sredozemlju, Bliskom i Srednjem istoku, rekao je Nikezić. ¹⁴⁴ Šef diplomatije je ovom prilikom i kritikovao spoljopolitičku poziciju koju je Tito zastupao, rekavši da je Jugoslavija poslednjih godina narušila ravnotežu „u odnosima prema Istoku i Zapadu“, a razvoj situacije je pokazao, da je ta „manja zastupljenost“ ravnoteže u spoljnoj politici, u korist Sovjeta, učinjena na štetu Jugoslavije, odnosno, više nego što „nam je potrebno“, upozorio je on. Za njega je neophodno bilo da Jugoslavija „ponovo uspostavi bolji balans“ između Istoka i Zapada, koji je sama narušila. ¹⁴⁵ Kritika Titove spoljopolitičke pozicije poslednjih godina, u kojoj ni sam Nikezić nije podržavao brojne poteze predsednika, bila je na tragu kritike i Koče Popovića, ali je skupa sa poređenjem Sovjetskog Saveza sa nekadašnjom Nemačkom, makar i uz ograde, izazvala negodovanje partijskih konzervativaca.

¹⁴³ AJ, CK SKJ – 507, CK SKJ, III/135, Stenografske beleške sa 12. zajedničke sednice Predsedništva i Izvršnog komiteta CK SKJ, 2. septembra 1968. Svetozar Vukmanović *Tempo, Memoari 1966–1969*, knjiga 2, Beograd, 1985., str. 377–378.

¹⁴⁴ AJ, CK SKJ – 507, CK SKJ, III/135, Stenografske beleške sa 12. zajedničke sednice Predsedništva i Izvršnog komiteta CK SKJ, 2. septembra 1968.

¹⁴⁵ AJ, CK SKJ – 507, CK SKJ, III/135, Stenografske beleške sa 12. zajedničke sednice Predsedništva i Izvršnog komiteta CK SKJ, 2. septembra 1968.

I Veljko Vlahović je kritikovao jugoslovenski pristup Sovjetskom Savezu, rekavši da je pogrešna bila osuda samo sovjetskog birokratskog i etatističkog sistema, a da je potpuno znamarena „velikodržavna politika i hegemonizam Sovjetskog Saveza“. Unutrašnju krizu, smatrao je, koju je SSSR proživljavao restalinizacijom u brežnjevlevskom periodu, oni su pokušali da prebrode na „spoljnom planu, putem bonapartizma“, što dugoročno neće ojačati, već oslabiti socijalističke zemlje. Kiro Hadživasilev je smatrao da je Jugoslavija olako shvatila pad Hruščova, koji je imao „veći društveni i istorijski značaj nego što smo mu mi pridavali“, pa su i promene u Sovjetskom Savezu posle dolaska Brežnjeva i dogmatizacija tamošnje politike, očito izazvale veće promene u samom tom sistemu.¹⁴⁶ I Edvard Kardelj je ukazao na činjenicu da u jugoslovenskom vrhu postoje razlike kako u gledanjima na situaciju u Sovjetskom Savezu, tako i na dalje odnose Jugoslavije sa tom zemljom. Prema njegovoj oceni, u SKJ su postojale dve tendencije, s jedne strane postoji stav „da smo u prošlosti grijeshili što smo suviše vjerovali Rusima i time, navodno, oslabili sami sebe“, što je za njega bila neprihvatljiva ocena, jer je za njega „osnovni kurs naše spoljne i unutrašnje politike bio ne samo ispravan, nego i nužan i jedino moguć ako smo htjeli da podržimo progresivne procese u Sovjetskom Savezu i u ostalim socijalističkim zemljama“. On je i relativizovao sovjetsku politiku prema Čehoslovačkoj, rekavši da je i ona podložna promenama. On je ipak smatrao da posle okupacije Čehoslovačke, uloga SSSR-a se ne može vratiti na staro. Sovjetski Savez će, prema njegovoj oceni, i dalje biti „objektivni oslonac antiimperijalističkih i revolucionarnih snaga u borbi protiv američkog i drugog imperijalizma. Ali ne više i centar socijalističke revolucije. Moskva više nije nepogrešivi Rim.“ Sovjetska praksa je doživela, rekao je, kritiku revolucionarnih snaga, čime je započeta i nezadrživa emancipacija tih snaga od Sovjetskog Saveza, smatrao je Kardelj. On je na kraju predložio i da Jugoslavija inicira razgovor sa sovjetskim predstavnicima, radi relaksiranja situacije.¹⁴⁷

Ivan Gošnjak je smatrao da je trebalo preispitati jugoslovensku reakciju od intervencije na Čehoslovačku, rekavši da je iz toga potrebno izvući neka iskustva i proceniti „da li smo pravilno postupali“, rekao je misleći na oštre osude okupacije. Sledio je, prema njemu, težak period u kome je trebalo očekivati „brutalno zaoštavanje i pritisak od strane Sovjetskog Saveza i cijelog lagersa“, zbog čega je on predlagao da u Jugoslaviji prevlada „državnička mudrost“, i da se više ne povlače potezi koji će Sovjete da iritiraju i daju povoda za „njihove akcije protiv nas“. On je faktički zastupao povlačenje dalje podrške Čehoslovačkoj i pozvao da se u delikatnoj situaciji, odbije prijem čehoslovačke delegacije, pozove delegacija Sovjetskog Saveza na razgovor. Ovo je bilo u potpunoj suprotnosti sa Nikezićevim predlozima, što je on i rekao, naglasivši da se „ne slaže s onim što je prije toga govorio Nikezić“. On se odlučno založio protiv bilo kakve promene jugoslovenske spoljne politike, što je predlagao šef diplomatije, smatrajući da nikakvo dovođenje u ravnotežu odnosa prema Istoku i Zapadu,

¹⁴⁶ AJ, CK SKJ – 507, CK SKJ, III/135, Stenografske beleške sa 12. zajedničke sednice Predsedništva i Izvršnog komiteta CK SKJ, 2. septembra 1968.

¹⁴⁷ Isto

o čemu je govorio Nikezić, nije trebalo činiti, već zadržati dotadašnju politiku, a o bilo kakvim promenama je „preuranjeno“ i razgovarati, smatrao je dugogodišnji ministar odbrane (1953–1967).¹⁴⁸

Odmah posle Gošnjaka, javio se za repliku Koča Popović, koji je smenu, konzervativnog i prosovjetskog Gošnjaka, sa mesta ministra vojnog postavio kao svoj prioritetni cilj tokom kratkotrajnog potpredsedničkog mandata.¹⁴⁹ Popović gotovo nikada nije govorio na sednicama, a javljao se samo kada bi neku pojavu ili proces ocenjivao kao fundamentalan, zbog čega je njegovo izlaganje izazvalo pažnju prisutnih.¹⁵⁰ On je rekao da nije imao nameru da govori, ali je bio isprovociran Gošnjakovim istupom i njegovim tumačenjem jugoslovenske pozicije. On je ocenio da je postojalo neslaganje, a uslov za dalju akciju u tako osetljivim trenucima je bio „da se dobro međusobno razumemo i da budemo na istoj liniji“. Naglasio je da je čitav niz Gošnjakovih stavova odstupa od već afirmisane jugoslovenske politike i onoga što je bio zvaničan stav. On se složio s Gošnjakom da je trebalo preipitati jugoslovensku spoljnu politiku u prošlosti i njene poteze, ali ne poslednjih desetak dana, od okupacije Čegoslavačke, već poslednjih godina, jer „i tada smo zauzimali neke stavove, preduzimali neke akcije koje treba da preispitamo pošto je došlo do krupne promene političke situacije. Sama ta činjenica zahteva adekvatne promene u našoj politici“, rekao je Koča Popović, izrazivši time stav identičan onome što je predložio i njegov najbliži saradnik, Marko Nikezić. Rekavši da ne može da pređe preko onoga što je Gošnjak rekao, da „nemamo ništa da menjamo“, Popović je direktno poručio da je to potpuno pogrešno u tadašnjoj situaciji, jer se „očigledno moramo nešto menjati u primeni politike, suočeni sa ovakvom politikom Sovjetskog Saveza“, rekao je on, uz poziv da zatvaranje očiju ovom prilikom neće biti od pomoći.¹⁵¹

Gošnjaka je u zaštitu uzeo Svetozar Vukmanović, koji je kritikovao Marka Nikezića zbog oštine osude Sovjeta, za koje je rekao da su „neprihvatljive“. Vukmanović je smatrao da se ne može govoriti o politici jedne zemlje, nezavisno od sistema koji u njoj vlada, poručivši, to što su Sovjeti okupirali Čehoslovačku ne znači da nisu socijalistička zemlje, a to je obavezivalo, smatrao je. On je replicirao i Koči Popoviću u Nikeziću, u vezi sa osudama odnosa Jugoslavije prema SSSR-u, rekavši

¹⁴⁸ AJ, CK SKJ – 507, CK SKJ, III/135, Stenografske beleške sa 12. zajedničke sednice Predsedništva i Izvršnog komiteta CK SKJ, 2. septembra 1968.

¹⁴⁹ Aleksandar Nenadović, *Razgovori s Kočom*, str. 145.

¹⁵⁰ Dvanestog novembra 1968. Koča Popović je zapisao da je prethodno veče čuo da su Bakarić i Tripalo ovaj njegov govor ocenili kao „anti-titovski“. Smatrao je da ta etiketa nema veću vrednost „nego recimo kad Rusi sad kažu *antisovjetski*. Svako iole *nezavisnije* mišljenje može se tako *otpisati*...“ Vraćajući se na septembarsku zajedničku sednicu najužeg partijskog vrha, on je zapisao: „Tada se već javno videlo, verovatno, da *ne govorimo istim jezikom*. I neki su – verov.(atno) i ti – protumačili moje istupanje ovako kako sam zapisao na početku ove zabeleške“, obraćao se Popović „imaginativnom“ Titu u svojim *Zapisima*. (12. novembar 1968) Koča Popović, „Zapisi iz pokojne prošlosti“, 8, *Vreme*, 20.1.1992., str. 34

¹⁵¹ AJ, CK SKJ – 507, CK SKJ, III/135, Stenografske beleške sa 12. zajedničke sednice Predsedništva i Izvršnog komiteta CK SKJ, 2. septembra 1968. Svetozar Vukmanović *Tempo, Memoari 1966–1969*, str. 384–385. Dušan Čkrebić, *Koča Popović – duboka ljudska tajna*, Beograd, 2011., str. 186.

da bliski odnosi sa tom zemljom, ne samo da nisu bili pogrešni, nego je trebalo da budu još bliži, jer bi se time, navodno, uticalo na pozitivne procese u samom Sovjetskom Savezu.¹⁵²

Upravo zbog Gošnjakovih iskrivljenih interpretacija, Tito je na kraju sastanka rekao da je pogrešno shvaćen njegov poziv na smirivanje, jer „naravno, nikakvo smirivanje – u to ne bi smjeli imati iluzije – neće odobrovoljiti Sovjetski Savez, koji ima jedan dalekosežni plan“, rekao je on. On je naglasio i da Jugoslaviju ne bi trebalo da interesuje šta će o njenoj politici misliti Sovjetski Savez, već je važno kako će „naše smirivanje gledati međunarodni radnički pokret, revolucionarni pokret, naši prijatelji...“ On je rekao i kako su navodno jugoslovenski radnici zabrinuti i strahuju zbog pisanja štampe, koja „dolijeva ulje na vatru“, rekao je naglasivši da Savez komunista treba da spreči „takvo dolijevanje ulja na vatru“. On je još jednom pojasnio da pod „smirivanjem“ misli na se spreči „senzacionalističko piskaranje“, a ne da se odustane od „naših principijlenih stavova“. Tito je posebno bio nezadovoljan zbog izraženog temeljnog neslaganja u vrhu partije, jer se u teškom trenutku „pokazuje nejedinstvo“, za koje je rekao da je „odraz naših prošlih neslaganja u politici“.¹⁵³ On se osvrnuo i na spoljnopolitičke kritike Marka Nikezića i Koče Popovića, za koje je rekao da „duboko griješe“. Tito, kako je rekao, nije smatrao da se pogrešilo, zbog toga „što smo išli linijom saradnje sa Sovjetskim Savezom, što smo bili suviše pažljivi u toj saradnji, što nijesmo htjeli ničim da povrijedimo naše odnose...“ On je rekao i da je Jugoslavija time što je „branila“ Sovjetski Savez „svuda gdje smo stigli“ po čitavom svetu, samo povećala svoj ugled, a time što je SSSR izneverio nade Jugoslavije, on sam je izgubio, mislio je Tito, braneći vlastitu politiku. Na direktnu polemiku Nikezića i Popovića sa Gošnjakom, o tome treba li menjati jugoslovensku spoljnopolitičku orijentaciju sprovedenu poslednjih godina, on nije ostavljao dilemu. Odbacio je argumente onih koji su mislili, kako je rekao, da bi „sada trebalo malo više okrenuti Zapadu“, jer će upravo inicirane agresijom na Čehoslovačku, jačati antistaljinističke snage u istočnom bloku, a podrška Jugoslavije njima bi bila dragocena. On je pozvao partijski vrh na jedinstvo, a ne „da se nadmudrujemo oko toga ko je imao pravo u prošlosti, a ko nije“. Replicirao mu je vrlo žustro Koča Popović, rekavši da „diskusija mora da se razvija, s pravom lutanja... Drukčije ne može. Mi nećemo doći d ojedinstvenog gledišta, ako ne razgovaramo. Nema smisla da nazivaš to nadmudrivanjem“, obratio se on Titu.¹⁵⁴ Jugoslovenski predsednik je ponovio da to jeste nadmudrivanje i raskoš, koja se „ne može danas dozvoliti“, jer je potrebno manje diskusije, a više realnog sagledavanja. Popović je uzvratilo nije reč o raskoši, jer je „diskusija naša potreba i neophodnost“, pošto samo „kroz slobodnu diskusiju, prema sposobnostima čoveka...“ pokušao je, ali ga

¹⁵² AJ, CK SKJ – 507, CK SKJ, III/135, Stenografske beleške sa 12. zajedničke sednice Predsedništva i Izvršnog komiteta CK SKJ, 2. septembra 1968.

¹⁵³ Isto

¹⁵⁴ U svojim *Zapisima* iz tog perioda, Koča Popović je Titovu politiku prema Sovjetskom Savezu označio kao “kombinaciju skleroze – svemoći – i kapitulantstva – prema SS. Da, intimno, neizlečivo kapitulantstvo na bazi potpuno zastarelih predstava o socijalizmu a posebno o prvoj z.(emlji) soc. i njenoj politici. Jezivost te evolucije – petenovske od vođe osl. borbe do vođe kapitulacije! Što se ne može drukčije objasniti nego upravo sklerozom i nezajazljivom željom za vlašću.” (30. novembar 1968.) Koča Popović, “Zapisi iz pokojne prošlosti”, 9, *Vreme*, 27.1.1992., str. 42.

je Tito prekinuo i okončao raspravu na temu odnosa sa SSSR-om, a da kao i prethodnih godina, elementarni konsenzus unutar jugoslovenskog državno-partijskog vrha nije ostvaren.¹⁵⁵

Odjeci u rukovodstvu SKJ zbog neslaganja i izraženih suprotstavljenih koncepcija na ovoj sednici, mogli su se čuti i narednih dana, uglavnom u poluprivatnim razgovorima najviših funkcionera. Pominjalo se Titovo upozorenje, da sa jugoslovenske strane ne bi smelo da dođe do zaoštavanja, posebno se trebalo čuvati povišenih tonova i uvredljivih istupa na račun Sovjeta, da je neke od protagonista državne politike trebalo smirivati, ali, kao i obično u kriznim situacijama, pokazale su se suštinske razlike u gledanjima unutar državno-partijskog vrha zemlje. Govor generala Ivana Gošnjaka je tumačen kao prosovjetski, izgovoren s namerom da Titove reči o neprovociranju Rusa, gotovo, predstavi kao neku vrstu podrške intervenciji, jer je sama Jugoslavija preterivala u osudama agresije, koje je okarakterisao kao „istrčavanje“. Time se Jugoslavija našla na istoj strani sa kapitalističkim zemljama, bez podrške Arapa i Indije. Pominjano je i da je Gošnjak pisanje jugoslovenske štampe napao kao „izazivačko“. Nikezićevu prvu reakciju Gošnjak je ocenjivao kao „jednostranu“ i tumačio kao pokušaj da se Jugoslavija okrene Zapadu, što je bila još jedna u nizu optužbi na račun šefa diplomatije kao „zapadnjaka“. Gošnjakov govor je tumačen kao poziv partijskom vrhu da ne čini više ni jedan potez koji bi mogao da „naljuti Ruse“. Jugoslaviji ne pretila opasnost od SSSR-a, pa shodno tome ne bi trebalo ništa menjati u strategiji odbrane.¹⁵⁶

Na ovoj sednici je raspravljano i pitanje strategije odbrane Jugoslavije, pokrenuto na dan intervencije. Konstatovano je da je JNA bila raspoređena samo prema zapadnim granicama i da su „svi planovi odbrane računali samo sa tom varijantom“, da opasnost od napada pretila isključivo sa Zapada. Zbog toga su „sve odbrambene mere bile okrenute prema zapadu, tj. prema mogućnosti napada sa zapada“, dok su granice prema istoku bile potpuno „neobezbeđene“, jer se smatralo da „sa te strane ne pretila opasnost“. Odmah su bile preduzete hitne mere u smislu prebacivanja vojnih efektivna na istočne granice. Mirko Tepavac kao prvo čovek SK Vojvodine, koja bi prva bila na udaru u slučaju sovjetskog napada je izneo podatke dobijene od komandanta novosadskog korpusa Dake Puača, koji mu je rekao da „od granice s mađarskom pa sve do Novog Sada, nema ni hiljadu naoružanih vojnika“, što je bila porazna nespremnost za bilo kakav napad sa Istoka, sam novosadski korpus je bio u fazi rasformiranja.¹⁵⁷ Sve to skupa je ocenjeno kao poraz „Gošnjakove koncepcije“ da bi rat Jugoslaviji mogao biti nametnut samo sa Zapada. Problem su bili i vojni krugovi oko samog I. Gošnjaka, koji su bili vrlo konzervativni u unutrašnjim pitanjima, pa time i „prolagerski“ orijentisani u spoljnim, što je nametalo pitanje sprovodivosti nove koncepcije u vojsci. Smatrano je da su progresivniji generali bili penzionisani ili marginalizovani. Stanje u JNA, kao „uporište“ konzervativizma je dodatno pogoršavao

¹⁵⁵ AJ, CK SKJ – 507, CK SKJ, III/135, Stenografske beleške sa 12. zajedničke sednice Predsedništva i Izvršnog komiteta CK SKJ, 2. septembra 1968. Svetozar Vukmanović Tempo, *Memoari 1966–1969*, str. 388–389. Dušan Čkrebić, *Koča Popović – duboka ljudska tajna*, Beograd, 2011., str. 187.

¹⁵⁶ Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma*, str. 225.

¹⁵⁷ Aleksandar Nenadović, *Mirko Tepavac. Sećanja i komentari*, Beograd, 1998., str 127.

rad sovjetskih službi, koje su produbljivale unutrašnje koncepcijske razlike u Jugoslaviji i rasprostirale priču o vojnoj moći SSSR-a, u poređenju sa kojom Jugoslavija „ništa ne predstavlja“, pa je i „svaki otpor besmislen“.¹⁵⁸ Treba naglasiti da je identične ocene, o besmislenosti otpora Sovjetima, izgovorio i dugogodišnji ministar odbrane, Ivan Gošnjak na XI vanrednoj zajedničkoj sednici Predsedništva i Izvršnog komiteta CK SKJ, uveče, 21. avgusta 1968. On je tom prilikom glorifikovao sovjetsku vojnu moć, a za slabost Jugoslavije okrivio njeno nejedinstvo i neslogu u vrhu SKJ. Na sličnom tragu je bio i Tito, koji je napravio inverziju, braneći i svoje koncepcije, rekavši da jugoslovenska slabost nije bila u prebliskim vezama sa SSSR-om i odlascima mnogih jugoslovenskih oficira na specijalizaciju, već u onima koji su to pitanje stalno pokretali i time sejali nejedinstvo u vrhu.¹⁵⁹

Tito se dvostruko nalazio pogođen navedenim tokom rasprave o dramatičnim događajima u Čehoslovačkoj i izazovima koje je Jugoslavija imala. Fundamentalno neslaganje ne samo oko koncepcije odbrane, već i u vezi sa dugoročnom orijentacijom zemlje, spoljnopolitičkom, ali i unutrašnjepolitičkom, došli su tog kriznog dana do izražaja. Ovo odsustvo elementarnog konzensusa kuda će se Jugoslavija i njen razvoj u budućnosti orijentisati, bilo je refleksija i Titove političke ambivalentnosti i pokušaja da zadrži istovremeno sve opcije i mogućnosti u igri. Naposletku, jugoslovenski predsednik je ispravno procenjivao da je oštra kritika Ivana Gošnjaka zbog prosovjetske koncepcije odbrambenog sistema Jugoslavije, bila i kritika samog Tita, koju su prisutni prepoznavali, ali je niko nije izgovorio. Kao direktna konsekvencija ovog neslaganja, ali i opasnosti sa Istoka, organizovana je tzv. vojna vežba „Avala“, u kojoj su pod tim imenom, kako se ne bi otvoreno provocirale zemlje Varšavskog pakta, prikrivane složene i brojne višemesečne odbrambene aktivnosti u skladu sa novim i radikalnom izmenjenim konceptom bezbednosti. Direktna posledica ove, konspirativno nazvane, „vojne vežbe“, je bila promena strateških promena odbrambene strategije Jugoslavije u koju su bili uključeni rizici od konflikata sa strane oba hladnoratovska bloka, a ovaj koncept se održao sve do kraja Hladnog rata i raspada zemlje. Operacija „Avala“ je pokazala da se „više ne sme dozvoliti jednostrana procena izvora opasnosti za Jugoslaviju“. Brežnjevljeva doktrina je predstavljala otvorenu pretnju Evropi, ali i Jugoslaviji, a oružana sredstva u njenom nametanju pojedinim zemljama nisu bila isključena, zbog čega je JNA razradila detaljne operacione planove za slučaj konflikta sa sovjetskim blokom, a pre toga je izvršena reorganizacija i modernizacija ratnog vazduhoplovstva i protivvazdušne odbrane.¹⁶⁰ Do agresije na Čehoslovačku u najvišim komandnim i obaveštajnim strukturama JNA, Varšavski pakt „nisu smatrali za potencijalni izvor bezbednosnog ugrožavanja.“ Međutim, to se promenilo i u Generalštabu JNA 25. avgusta 1968. potpisano je strogo poverljivo naređenje, broj 342, kojim se definišu povišene mere borbene gotovosti. Sutradan komanda

¹⁵⁸ Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma*, str. 226–227.

¹⁵⁹ Mile Bjelajac, „JNA na iskušenjima 60-ih godina prošlog veka“, u: *1968 – četrdeset godina posle*, Beograd, str. 400–401. Svetozar Vukmanović *Tempo*, *Memoari 1966–1969*, str. 354–355.

¹⁶⁰ Aleksandar Radić, „Vežba Avala – jugoslovenska odbrana od Varšavskog pakta 1968. godine“, *Istorija 20. veka*, br. 2/2006, Beograd, 2006., str. 87–104.

JRV i PVO izdaje naređenje broj 472 sa detaljnim uputstvima šta bi trebalo učiniti da bi se spremno dočekala potencijalna intervencija. Zbog želje da se ne provociraju Sovjeti, čitava akcija je bila obavljena velom tajne i nosila je kodirano ime „vežba Avala“. Dugoročna konsekvenca krize u ČSSR bila je „promena strateških procena koja su sve do kraja postojanja SFRJ bile usmerene na razradu dve mogućnosti agresije od strane oba bloka...“¹⁶¹

Vojna intervencija Varšavskog pakta 1968. nesumnjivo je bila emanacija ne samo nasilnog metoda koji je kao *procédé* bolje od svega drugog svedočio o sovjetskom obrascu delovanja, motivisana težnjom da se spreči čehoslovačka demokratska evolucija, ocenjena kao aberacija koja je izlazila iz okvira kremaljske paradigme socijalizma kao jedino moguće, već je bila i izraz jedne dugoročnije i kontinuirane politike ruskog upliva u srednjoevropske prilike, kao imperijalne tendencije nezavisno od karaktera režima i društvenog uređenja u samoj Rusiji. Nasuprot tome jugoslovenski odgovor je bio s one strane uhodanih mehanizama i obrazaca u odnosima najveće zemlje sveta i onih teritorija koje su, s pravom ili ne, označene kao ruska/sovjetska interesna sfera. Reakcija jugoslovenskog državnog i partijskog vrha bila je odgovor respektabilnog i ravnopravnog činioca u kompleksnoj diplomatskoj igri; srednjerazvijenog, visokopokretljivog društva koje se razvijalo prema vlastitom, endemskom identitetsko-političkom obrascu, koje je sebe videlo kao predvodnika „trećeg sveta“ i zemlju koja se beskompromisnom antifašističkom borbom, koliko i autentičnom socijalnom revolucijom i dotadašnjim posleratnim razvojem nametnula kao neponovljiv emancipatorski projekat, a odgovorima na istorijske izazove fašizma i staljinizma 1941. i 1948. i definitivno napustila periferiju dospevši u sam centar međunarodnih odnosa. Odlučno držanje jugoslovenskog državnog i partijskog vrha tokom krize izazvane agresijom zemalja Varšavskog pakta na suverenu Čehoslovačku 1968. posebno imajući u vidu sovjetsku spremnost da koristi vlastitu vojnu supremaciju u Evropi, usled američke defanzive zbog vijetnamskog rata, činilo je poziciju Jugoslavije rizičnijom, ali i prestižnijom u svetu. Uprkos ogorčenosti sovjetskog vrha zbog oštre jugoslovenske osude agresivnog čina, čak i neskrivenim pretnjama po bezbednost i suverenitet Jugoslavije, Brežnjevljevo rukovodstvo se nije usudilo na radikalnije korake, da bi tri godine kasnije i sam sovjetski lider posetio Beograd, ali tek nakon prijateljske posete američkog predsednika Niksona Jugoslaviji, čime je jugoslovenska država dospela u sam centar međunarodnih odnosa.

Argumentovana i beskompromisna odbrana čehoslovačke nezavisnosti, pomoć njenim izbeglicama, gostoprimstvo delu njene legitimne vlade, te nepodeljena empatija i solidarnost konsternirane jugoslovenske javnosti sa žrtvom, neće biti zaboravljeni među građanima okupirane zemlje, teško pritisnute procesom „normalizacije“ (dogmatizacije) u senci sveprisutnih sovjetskih

¹⁶¹ Aleksandar Radić, „Vežba Avala – jugoslovenska odbrana od Varšavskog pakta 1968. godine“, *Istorija 20. veka*, br. 2/2006, Beograd 2006, 87–104.

tenkova, narednih meseci i godina.¹⁶² Najzad, oštra kritika sovjetskog nasilja, koje je kroz metode progovorilo o suštinskim karakteristikama sistema u čije ime je nastupalo, kako je rekao šef jugoslovenske diplomatije, Nikezić, kao i jasno ukazivanje na alternativne pravce u izgradnji socijalizma, Savez komunista Jugoslavije i njegov prvi čovek su se faktički nametnuli kao predvodnici reformističkih evropskih komunista, kojima su pripadale komunističke partije najrazvijenijih zapadnoevropskih zemalja. Na unutrašnjepolitičkom planu antagonizovanje jugoslovensko-sovjetskih odnosa 1968. dalo je zamah reformskim i liberalnijim elementima unutar republičkih partija, pred kongrese održavane krajem godine, čime se jugoslovensko usmerenje nedvosmisleno dodatno distanciralo od državno-socijalističkih karakteristika sovjetskog modela. Takođe, do izvesne mere poljuljan kredibilitet monopolističke partije nakon studentskih demonstracija u junu 1968. bio je nesumnjivo učvršćen homogenizacijom jugoslovenskih građana u otporu latentnoj opasnosti sa Istoka, aktuelizovanoj nakon avgustovskog upada u Čehoslovačku.

Vehementno braneći principe miroljubive koegzistencije, humanizma, poštovanja međunarodnog prava, ali i pravo svake zemlje na sopstveni put u izgradnji socijalizma, Jugoslavija je značajno uvećala svoj prestiž u međunarodnim odnosima, šireći prostor za nezavisnije istupanje manjih zemalja, proširujući granice reformi i liberalizacije socijalističkih društava, ali i učvršćujući vlastitu suverenost u svetu kojem su dve super sile pokušale da nametnu isključivu i monolitnu bipolarnu konstelaciju. Imajući u vidu datost petrifikovanih, hladnoratovskih okvira međunarodnog poretka, sovjetsku spremnost da nasilno odredi realne domete liberalizacije istočnoevropskih društava, ali ne apstrahujući i dotadašnji razvoj jugoslovenske države i društva, posebno od 1948. više od toga nije se moglo, a manje se nije smelo.

1.4. Između nužnosti saradnje i principa slobode: Sovjetski pokušaji ograničavanja nezavisnosti i zaustavljanja reformi u Jugoslaviji 1966–1972.

Imajući u vidu čvrsto postavljeni hladnoratovski okvir međunarodnog poretka i raspodelu snaga, a ne zanemarujući veoma važan međuratni formativni period većine jugoslovenskih komunista, neraskidivo povezan sa Moskvom i Kominternom, ne bi trebalo da čudi činjenica da odnosi socijalističke Jugoslavije sa Sovjetskim Savezom nikada nisu predstavljali samo spoljnopolitički

¹⁶² Dr Ota Šik, potpredsednik Vlade ČSR, dr Jirži Hajek, ministar spoljnih poslova i dr František Vlasak, ministar za narodnoekonomsko planiranje Čehoslovačke, na poziv jugoslovenskog rukovodstva provodili su odmor na jadranskoj obali, gde ih je zatekla vest o sovjetskoj agresiji na njihovu zemlju. Vid. Jan Pelikan, „Pokušaj stvaranja jezgra čehoslovačke emigracije u Jugoslaviji nakon sovjetske okupacije Čehoslovačke u avgustu 1968. godine“, *Tokovi istorije*, 1–2/2007, Beograd, 2007., str. 81–106.

domen, već i *par excellence* unutrašnjepolitičku tematiku. Od Jugoslavije, koja je na Zapadu u godinama posle Drugog svetskog rata percipirana kao „najodaniji sovjetski satelit“, do Tita kao *virusa* kome su bezuspešno pokušavali da nametnu uloga nosioca disolucije istočnog lagersa¹⁶³, menjali su se odnosi Beograda i Moskve po sistemu toplo-hladno, ali i predstava o njima samima. Zbližavanje Jugoslavije sa Sovjetskim Savezom u prvoj polovini šezdesetih, Titova snažna podrška Hruščovu protiv Kine, sve oštrije kritike Zapada na Prvoj konferenciji nesvrstanih, najava „izbijanja antisovjetizma“ iz glava visokih zvaničnika SKJ, napadi na DSIP zbog navodnog prozapadnog stava, o čemu će biti reči, nisu bili uzdrmani ni nakon svrgavanja Hrušova (1964) i dolaska L. I. Brežnjeva. Tako je prilikom posete Moskvi 1965. jugoslovenskim predsednik poručio sovjetskom vrhu, odgovarajući generalu Malinovskom na njegove kritike pozicije Jugoslavije: „Sada vam je valjda jasno gde smo mi, gde smo bili i gde ćemo biti, vi ste sumnjali gde smo mi“.¹⁶⁴

Ipak, svaki direktniji pokušaj uvlačenja Jugoslavije u sovjetski blok, Tito je odbijao. Tako je iste godine, prilikom posete SSSR-u, Jugoslaviji upućen zvanični zahtev za koji je Tito partijskom vrhu rekao: „Zaharov, načelnik Generalštaba sovjetske armije, potpisao je zahtev u kome oni traže našu saglasnost da mogu preletati svojim avionima preko naše zemlje radi rekognosciranja Sredozemlja. To je škakljiva stvar i ja i Gošnjak sami nismo mogli to rešiti, već želimo učiniti s vama.“ Tita je prekinuo Koča Popović, koji je zbog distanciranih odnosa sa Sovjetima tokom 1962. i 1963. trpeo i Titove i Rankovićeve kritike, rekavši da tema nije ni malo nije „škakljiva“ već je potpuno „neprihvatljiva za jednu suverenu zemlju“. Tito je posle ovakvog stava mogao da se izjasni: „Mislim da treba da im na jedan lep način kažemo kakve to posledice može imati, da neće to ni njima biti korisno, a nama će biti rđavo.“ Nakon što je Tito faktički odbio taj zahtev, javio se i Kardelj, rekavši da „ako se to poveže sa nekim drugim stvarima onda je pitanje koliko je to njima uopšte potrebno“, na šta je Tito: „Ma nije im toliko potrebno. Ako hoće, neka idu preko Bugarske i neka tamo rade šta hoće.“¹⁶⁵ Time je diplomatskom veštinom, jugoslovenski predsednik zadržao sve opcije u svojim rukama, vojno zbližavanje je odbačeno, a on je uvek mogao da kaže da nije lično odbio Sovjete, već je to uradio partijski vrh.

Međutim, odnosi na Sovjetskim Savezom će se iskomplikovati nakon Brionskog plenuma se smene Aleksandra Rankovića. Prema rečima šefa jugoslovenske diplomatije Marka Nikezića, sve informacije iz Sovjetskog Saveza i zemalja istočnog bloka govorile su u istom smeru – nedvosmislenoj rezervisanosti i namernog stavljanja do znanja o njihovom jasnom nezadovoljstvu zbog smene jugoslovenskog potpredsednika, dolaska Koče Popovića na njegovo mesto i odluka i namera o daljem političkom razvoju posle Brionske sednice najvišeg jugoslovenskog partijskog vrha. Nikezić je povodom smene Rankovića izneo procenu na zatvorenoj sednici Predsedništva i IK CK SKJ da je

¹⁶³ O tome više u Lorejn M. Lis, *Održavanje Tita na površini – Sjedinjene države, Jugoslavija i hladni rat*, Beograd 2003.

¹⁶⁴ AJ, fond 507 – CK SKJ, Izvršni komitet, 1965. III/112, Prilog 1. „Zapisnik sa sednice IK CK SKJ, 2. jul 1965.“

¹⁶⁵ AJ, fond 507 – CK SKJ, Izvršni komitet, 1965. III/113, Prilog 1. „Stenografske beleške sa sednice IK CK SKJ, 12. i 13. novembra 1965.“

„retko kad spoljnopolitički položaj Jugoslavije toliko neposredno bio povezan sa načinom i uspehom rešavanja naših unutrašnjih problema“, jer se zbog unutrašnjih promena u zemlji u brojnim inostranim prestonicama govori o krizi usled koje je jugoslovensko društvo oslabilo. Neke zemlje su, prema Nikeziću, želele da iskoriste te slabosti za postizanje svojih ciljeva, tim pre što se očekivalo da će Jugoslavija iz reformi izaći ojačana i sa snažnijom demokratskom legitimacijom. Nije teško u ovoj aluziji prepoznati Sovjete, sa čijim se permanentnim pritiscima moralo računati, dok je trajala faza reformi u preobražaja u zemlji. „Rusi“, kako je rekao, „nam kažu da su zabrinuti za unutrašnji razvoj u našoj zemlji, za sudbinu socijalizma u Jugoslaviji“ i tu svoju pretenziju oni su iskazivali jasno i nedvosmisleno.¹⁶⁶ Sovjete je posebno iritirala činjenica da su reformski procesi u Jugoslaviji i evolutivna demokratizacija davali naznake kojim se putem može ići u izgradnji socijalizma, tim pre što je u samom SSSR-u došlo do određenih reformi u privredi, ali je uloženi veliki napor da se taj reformski poduhvat strogo svede samo na sferu ekonomije i nikako ne proširi na ostale društvene oblasti, dok je jugoslovenski primer govorio upravo suprotno, što je za njim moralo biti vrlo neprijatno. Oni bi hteli, analizirao je Nikezić, da ponekim novim potezima u ekonomskoj politici „učine sve da sačuvaju stare društvene odnose“. Navodeći nedvosmisleno da pitanje jugoslovenske suverenosti, očito još nije bilo do kraja rešeno, Nikezić je ustvrdio da „Rusi po svemu sudeći ne smatraju da su stvari kod nas konačno rešene i izgleda da su uvereni da bi oni još uvek mogli ozbiljno da utiču na naš razvoj“. Soveti su, prateći svoj stari i mnogo puta oprobani *modus operandi* verovali u mogućnost raskola u SKJ, želeći da „nađu snage i da podrže one koji bi im eventualno bili bliži“, one koje su nazivali *zdravim snagama*.¹⁶⁷ Zbog svega toga je smena Rankovića i njemu bliskih ljudi za njih predstavljala nepovoljan razvoj događaja, te se nisu ustezali da iskažu distancu i svoje kritičke poglede u komunikaciji s jugoslovenskim diplomatskim predstavnicima.¹⁶⁸ Zbog svojih unutrašnjih problema, Poljaci su bili vrlo negativno orijentisani prema jugoslovenskim reformama, pa su im Sovjeti dodelili ulogu najoštrijih kritičara Jugoslavije, procenjivao je Nikezić. Ipak, uprkos doziranog dogovorenog pritiska na Jugoslaviju, istočni blok nije doveo u pitanje celinu i koliko-toliko ustaljeni razvoj bilateralnih odnosa sa SFRJ, imajući u vidu iskustva dotadašnjih sukoba sa jugoslovenskom državom i partijom. Uspeh reformi u Jugoslaviji, procenjivao je šef diplomatije, dovešće do toga da će istočni blok morati da odustane od pritiska, dok bi eventualni krah i neuspeh reformi predstavljao signal za intenziviranje pritiska i diktiranje uslova Jugoslaviji. Ipak, procenjivao je Nikezić, nezavisno od razvoja situacije u Jugoslaviji „dalji pritisak moramo da očekujemo i moramo da računamo sa njegovom mogućnošću“,

¹⁶⁶ AJ, fond 507 – CK SKJ, Zajedničke sednice Predsedništva i Izvršnog komiteta, III/124, Prilog 2. „Autorizovane stenografske beleške sa Prve zajedničke sednice Predsedništva i IK CK SKJ, 7. decembar 1966.“

¹⁶⁷ Krste Crvenkovski je povodom sovjetskih reakcija na smenu Rankovića rekao da je sa njim išao 1964. na Kongres KPSS u Moskvi i da su se sve istočnoevropske delegacije „grabile da ga pozovu u privatnu posetu, dok je on prihvatajući te posete, istovremeno dosta otvoreno kritikovao ideje o reformi i reorganizaciji SKJ, koje su bile u toku. AJ, fond 507 – CK SKJ, Zajedničke sednice Predsedništva i Izvršnog komiteta, III/124, Prilog 2. „Autorizovane stenografske beleške sa Prve zajedničke sednice Predsedništva i IK CK SKJ, 7. decembar 1966.“

¹⁶⁸ AJ, fond 507 – CK SKJ, Zajedničke sednice Predsedništva i Izvršnog komiteta, III/124, Prilog 2. „Autorizovane stenografske beleške sa Prve zajedničke sednice Predsedništva i IK CK SKJ, 7. decembar 1966.“

jer su motivi sovjetskog pritiska, pre svega njihova unutrašnja procena da je pogodan period za hegemonu i imperijalnu politiku, kao i učvršćenje dominacije unutar „lagera“, ali i Međunarodnog radničkog pokreta.¹⁶⁹ Sa druge strane, smatrao je Nikezić, Zapad je imao interes da podrži i pomogne sprovođenje jugoslovenskih reformi, ali ne iz empatičnih ili iracionalnih motiva, već pre svega kao vid pritiska i antisovjetskog uticaja na zemlje istočne Evrope. Rečju, uspeh reforme i demokratizacije u Jugoslaviji uticao bi na krnjenje monolitnosti sovjetskog bloka, što je bio nesumnjiv interes Zapada. Kao pravce delovanja jugoslovenske spoljne politike Nikezić je naveo najpre davanje na znanje Sovjetima, čiji se pritisak najintenzivnije osećao **„da smo shvatili i da potpuno odbacujemo njihovu poruku, jer je smatramo mešanjem u naše unutrašnje stvari“**.¹⁷⁰ Jugoslavija nije sporila pravo SSSR-u da se ne slaže sa pravcem razvoja jugoslovenskog društva, ali nije dopuštala sovjetsku akciju koja bi za cilj imala promenu kursa politike SKJ, posebno od početka privredne reforme i smene Aleksandra Rankovića. S druge strane, delovi istočnog bloka, koji se zalažu za reforme i demokratizaciju svojih zemalja morale bi imati najširu moguću podršku od Jugoslavije, smatrao je šef diplomatije. U širem smislu, cilj diplomatije SFRJ bi morao da bude da ukaže svim međunarodnim činiocima da ima „najširu lepezu aktivnosti u svim pravcima i da bude svakom jasno da u našim spoljnopoličkim odnosima ... niko nije glavni i nezamenjivi partner ... i da nismo zavisni ni od jednog sektora neposredno“.¹⁷¹ Nikezić je posebno ukazao da je Evropa za Jugoslaviju i njenu diplomatiju mora da ima „**rastući značaj**“, pre svega jer je tri četvrtine jugoslovenske trgovinske razmene išlo u evropske zemlje, nezavisno od blokovske podele, zbog čega je pređašnji nivo političke saradnje postajao nedovoljan. Zbog promene političke klime u SR Nemačkoj, Nikezić je najavljavao normalizaciju odnosa sa ovom zemljom. Naposletku, šef jugoslovenske diplomatije je posebno upozoravao da je nepohodno dalje razvijanje otvorenog i aktivnog dijaloga sa SAD, jer to „jedna velika sila sa kojom moramo da budemo u stanju da direktno rešavamo naše poslove, jer kad bismo izgubili tu sposobnost, došli bismo u situaciju da neko drugi sa njima umesto nas, razgovara o ovim poslovima u kojima se mi nalazimo“.¹⁷² Na reforme kao katalizatora u sovjetsko-jugoslovenskim odnosima je ukazao i Tito najvišem partijskom vrhu, rekavši da ga mu je sovjetski naučnik, sa kojim je bio u prijateljskim odnosima rekao: „Opet ste nas prešli. Kada ćemo mi vas stignuti?“ Titov odgovor je bio da se to Jugoslaviju ne tiče, jer ona ide u promene i povećanje efikasnosti koliko može. Mnoge socijalističke zemlje zbog toga gledaju sa simpatijama na unutrašnji razvoj Jugoslavije, jer im je pouka da bi reformama mogle ubrzati svoj unutrašnji razvoj, smatrao je Tito.

¹⁶⁹ AJ, fond 507 – CK SKJ, Zajedničke sednice Predsedništva i Izvršnog komiteta, III/124, Prilog 2. „Autorizovane stenografske beleške sa Prve zajedničke sednice Predsedništva i IK CK SKJ, 7. decembar 1966.“

¹⁷⁰ AJ, fond 507 – CK SKJ, Zajedničke sednice Predsedništva i Izvršnog komiteta, III/124, Prilog 2. „Autorizovane stenografske beleške sa Prve zajedničke sednice Predsedništva i IK CK SKJ, 7. decembar 1966.“

¹⁷¹ Isto

¹⁷² Isto

Kada su u pitanju odnosi sa Sovjetima, Državni sekretarijat za inostrane poslove je pripremio strogo poverljivu analizu za najuži partijski vrh o reakcijama istočnog bloka na smenu Rankovića i reforme u Jugoslaviji. U analizi se tvrdi da je posle razmene mišljenja rukovodstva SSSR-a sa ostalim socijalističkim zemljama odlučeno da se zadrže „poznate rezerve“ prema jugoslovenskom unutrašnjem razvitku, ali je poseban napor učinjen da se sve ostale zemlje istočnog bloka u tom pitanju „postroje na sovjetskim stavovima“. Tako je poljski funkcioner Kliško u izlaganju partijskim aktivistima u toj zemlji rekao da **„najnovije promene u Jugoslaviji izazivaju kod sovjetskog rukovodstva ozbiljne rezerve, nespokoјstvo i sumnje kuda sve to vodi.“**¹⁷³ (akcenat – jugoslovenski DSIP) Navedene rezerve on je sveo na sledeća pitanja, koje je sovjetsko rukovodstvo smatralo najspornijim: reorganizacija SKJ, privredna reforma, decentralizacija zemlje i uticaj Zapada. Rečju, **sve** ključne tačke reformske orijentacije i modernizacije u Jugoslaviji za partijsko i državno rukovodstvo Sovjetskog Saveza i zemalja Varšavskog pakta su bile sporne i ocenjivali su ih krajnje negativno, pod izgovorom navodne zabrinutosti za budućnost jugoslovenske federacije. Prema rečima poljskog partijskog funkcionera, u javno i zvanično izgovorenoj reči, sovjetsko rukovodstvo je **„spremno za vršenje određenog pritiska na Jugoslaviju, sa ciljem da pomogne snagama koje su im bliže po shvatanjima i da utiče na dalji razvoj situacije u Jugoslaviji...“**¹⁷⁴ (akcenat jugoslovenski DSIP) Nešto mekši, ali u načelu negativan ton imali su i poverljivi bilteni CK KP Čehoslovačke, čiji se stav može svesti na potrebu zadržavanja rezervisanog odnosa prema Jugoslaviji, ali i da bi trebalo sačekati i videti kuda će reforme da vode, posebno u kontekstu tešnjih odnosa sa Zapadom i slabljenja uloge partije u društvenom životu. Ocena mađarskih zvaničnika bila je da je u Jugoslaviji i dalje reč o revizionističkim stavovima, ali su i oni zadržavali uzdržan stav, ne započinjući još uvek kampanju protiv Jugoslavije. Za razliku od njih, bugarske diplomate po svetu su otvoreno napadale situaciju u Jugoslaviji, apostrofirajući kult ličnosti i „plemensku neslogu“ koju su poredili sa sukobljenim afričkim plemenima. Prema informacijama do kojih je došao Državni sekretarijat za inostrane poslove Jugoslavije, Sovjeti su planirali „teorijsku“ kampanju protiv Jugoslavije, nizom ideoloških polemičkih članaka u štampi, ali uz zadržavanje korektnih međudržavnih odnosa. Takođe, predstavnici zemalja istočnog bloka nisu krili da je pokretač kampanje protiv Jugoslavije bio vrh KP Sovjetskog Saveza. Posebno je bio indikativan stav u sovjetskom Institutu za svetsku ekonomiju socijalizma, gde su tvrdili da će liberalizacija i otvaranje ka tržištu ugušiti jugoslovenski privredu „koja nije sposobna da se nosi sa kapitalističkom“. Prema mišljenju rukovodioca navedenog Instituta, Ranković **„koji je bio bolji i pošteniji komunista od onih koji su ga smenili, to je video i nije želeo takav razvoj“** i upravo zbog

¹⁷³ AJ, fond 507 – CK SKJ, Zajedničke sednice Predsedništva i Izvršnog komiteta, III/124, Prilog 4, „Neki momenti u našim odnosima sa SSSR i socijalističkim zemljama Evrope posle IV i V Plenuma CK SKJ“

¹⁷⁴ Isto

toga je smenjen, jer ga je osudila pobjednička koncepcija, koja „**vodi u liberalizam** i liči na socijaldemokratiju“. ¹⁷⁵ (akcentat aut.)

Uprkos sovjetskom nezadovoljstvu ili baš zbog njega, Tito je na Brionima 12. jula 1966. primio ambasadora SSSR u Jugoslaviji, Puzanova. Predsednik Tito je, čim se, prvi put posle Brionskog plenuma, našao sa ambasadorom pokrenuo temu smenjivanja Rankovića, navodeći da su sva najvažnija dokumenta i stavovi objavljeni i dostupni Sovjetima. Tito je Puzanovu detaljno govorio o odnosu sa Rankovićem, poverenju koje je u njega imao, stanju u tajnoj policiji, sednici Izvršnog komiteta CK SKJ iz 1962, itd. Sovjetski ambasador se posebno interesovao da li je Ranković sa svojom grupom nameravao da promeni spoljnu politiku Jugoslavije, što je Tito odlučno demantovao. Puzanov je konstatovao i da je Ranković na Brionima vrlo malo govorio. Sovjete je posebno interesovalo da li će jačati uloga partije u društvu, zbog čega su izrazili svoje brige povodom smena na Brionima i reformi i reorganizovanja SK, kao posledice navedenih događaja. ¹⁷⁶

Krajem 1966. Brežnjev je došao u zvaničnu posetu Jugoslaviji. Već u pripremnim materijalima jugoslovenski Državni sekretarijat za inostrane poslove je naglasio da će jedna od najvažnijih tema razgovora biti vezana za Brionski plenum, jer je rukovodstvo SSSR-a smatralo da je društveno-ekonomski razvoj Jugoslavije došao u „ozbiljnu krizu koja je zahvatila i rukovodstvo SKJ, a koju IV plenum nije razrešio“. Fundametalna sovjetska briga se odnosila na pitanje reorganizacije partije, pri čemu se „izražava **bojazan od preteranoh udaljavanja SKJ sa komandnih pozicija vlasti i njene preterane liberalizacije**“. Sovjete je posebno interesovalo koje će ličnosti u personalnom smislu dobiti prevagu u budućem rukovodstvu SKJ, ali i koja će ličnost biti „broj dva“ u novom raspodeli moći u Jugoslaviji. ¹⁷⁷ (akcentat aut.)

Kada je reč o ekonomskom aspektu, sovjetsko-jugoslovenskih odnosa, on je uvek zavisio od političkih prilika, iako je najveća zemlja sveta zauzimala, sa obimom trgovinske razmene od 330 miliona dolara, prvo mesto i učestvovala sa čak 13% u ukupnom jugoslovenskom prometu sa inostranstvom. ¹⁷⁸ Narednih godina to mesto u trgovini sa Jugoslavijom će zauzeti zemlje Evropske zajednice. U tom kontekstu, sovjetska prvobitna ocena jugoslovenske privredne reforme iz 1965. je bila pozitivna, nazivana „smelim i originalnim“ poduhvatom, koji bi trebalo da služi jačanju socijalističke ekonomije. I tada su bile aktuelne rezerve sovjetskog vrha, da će reforma dovesti do preterane liberalizacije, da će podsticati partikularizam; istovremeno Sovjeti su rado isticali probleme u privredi Jugoslavije, a takođe i apstrahovali društvenu i političku stranu reformi. Posle IV plenuma, kada je bilo jasno da je ekonomska reforma samo deo šireg reformskog poduhvata, eskalirale su negativne ocene reformi u Jugoslaviji, insistirali su na krizi sistema iz koga SKJ ne ume da pronađe izlaz. Prema sovjetskim

¹⁷⁵ AJ, fond 507 – CK SKJ, Zajedničke sednice Predsedništva i Izvršnog komiteta, III/124, Prilog 4, „Neki momenti u našim odnosima sa SSSR i socijalističkim zemljama Evrope posle IV i V Plenuma CK SKJ“

¹⁷⁶ AJ, 838 – KPR, I-3a/101-83

¹⁷⁷ AJ, 838 – KPR, I-3a/101-83, Prilozi 1 – 6.

¹⁷⁸ AJ, 838 – KPR, I-3a/101-83, Prilog 7, „Ekonomske odnosi SFRJ – SSSR“

ocenama Brionski plenum je „rezultat sukoba snaga koje su za punu decentralizaciju i jačanje samoupravljanja i onih koji su za umereniji kurs na liniji očuvanja demokratskog centralizma.“ Sovjetske simpatije i podrška su bile na strani ovih drugih, u čijim protagonistima su prepoznali Rankovića i njegove saradnike.¹⁷⁹

U prvim mesecima 1967. došlo je do izvesne pacifikacije odnosa na relaciji Moskva – Beograd, a publicitet i negativna refleksija o Jugoslaviji, kao izraz sovjetskog nezadovoljstva reformama i smenom Rankovića, jenjavali su. Prema analizi jugoslovenske ambasade u Moskvi, štampa u SSSR-u je vrlo šturo izveštavala o događajima u Jugoslaviji, dok je sasvim drugačija situacija bila sa tzv. internim biltenima novinske agencije TASS. Posle Kine u njima je Jugoslavija bila najprisutnija i to „štelovanjem“ i „filtriranjem“ informacija za političku klasu, kojima je trebalo u sovjetskom rukovodstvu utvrditi uverenje u neuspeh politike SKJ i ispravnosti orijentacije KPSS.¹⁸⁰ Takođe, u to vreme je održan sastanak Tita i Brežnjeva u Moskvi 1967. na kome je glavna tema razgovora bilo predstojeće savetovanje komunističkih partija u Evropi. Sovjetski generalni sekretar i premijer Kosigin su želeli da preinače jugoslovensku odluku da se ne ide na savetovanje komunističkih partija, kombinujući vrlo oštre pritiske i istovremeno komplimente Titu i njegovoj ulozi i ugledu u Međunarodnom radničkom pokretu. Jugoslovenska diplomatija je tim povodom očekivala dalje pritiske oko učešća na savetovanju evropskih KP i unutrašnjih reformi u Jugoslaviji.¹⁸¹

Na jugoslovenke reformske zahvate odgovorila je i moskovska *Pravda* člankom „O ulozi partije i države u socijalizmu“. Cilj ovog članka, prema oceni jugoslovenske diplomatije je da se sovjetsko iskustvo i praksa nametnu kao jedini pravilan put. Svako različito gledište od sovjetskog je karakterisano kao „desno“ ili „levo“ skretanje, koje je vodilo „podrivanju rukovodeće uloge radničke klase“. Sovjetsko rukovodstvo, iako je u fokusu ovih napada imalo Jugoslaviju, želelo je, zapravo, da homogenizuje stanje u svom bloku, kako bi se osujetili reformski i demokratizirajući pokušaji u nekim od zemalja sovjetske interesne sfere. Iako se u članku napada i kineski model socijalizma, Jugoslavija je, ipak, u fokusu, jer su, prema oceni jugoslovenske diplomatije, uočena neslaganja u rukovodstvu SKJ, pa je to olakšavalo vršenje pritiska.¹⁸² Poseban cilj je bilo što veće ograničavanje uticaja Jugoslavije na ostale socijalističke zemlje. Prema oceni jugoslovenske diplomatije, ovi članci pokazuju da se sovjetsko rukovodstvo „dugoročnije orijentiše na slabljenje uticaja jugoslovenskog iskustva na socijalističke zemlje, skrećući im pažnju na opasnost i štetnost sadašnjih naših mera.“ Ovde više nije bila reč o neslaganjima sa pojedinim aspektima politike SKJ, već duboko koncepcijsko neslaganje sa čitavom reformskom orijentacijom jugoslovenskog razvoja, posebno intenziviranom posle Brionskog

¹⁷⁹ AJ, 838 – KPR, I-3a/101-83, Prilog 6. „Sovjetska ocena privredne reforme u Jugoslaviji“

¹⁸⁰ AJ, fond 507 – CK SKJ, Zajedničke sednice Predsedništva i Izvršnog komiteta, III/125, Prilog 3, „Tretiranje Jugoslavije u sovjetskoj štampi“

¹⁸¹ AJ, fond 507 – CK SKJ, Zajedničke sednice Predsedništva i Izvršnog komiteta, III/124, Prilog 3, „Poseta predsednika Tita SSSR-u“

¹⁸² AJ, fond 507 – CK SKJ, Zajedničke sednice Predsedništva i Izvršnog komiteta, III/124, Prilog 3, „Povodom članka *Pravde* o ulozi partije i države u socijalizmu“

plenuma. Nakon smene Rankovića u dva susreta jugoslovenskih i sovjetskih najviših zvaničnika, rukovodioci SSSR-a to nisu krili.¹⁸³

Jugoslavija je sredinom aprila 1967. negativno odgovorila na poziv čehoslovačkih, poljskih i francuskih komunista da prisustvuje savetovanju komunističkih i radničkih partija Evrope o evropskoj bezbednosti, koje se održavalo od 24. do 27. aprila 1967. u Karlovim Varima. Jugoslovenski komunisti su svoje neučestvovanje obrazložili starim metodama rada ove asocijacije u kojima je SSSR nametao svoja rešenja i poglede. Rukovodstvo SKJ i Jugoslavije bilo je svesno da im takav odgovor neće olakšati saradnju sa Sovjetima, sa kojima su bili zategnuti odnosi još od Brionskog plenuma i smene Rankovića.¹⁸⁴

U analizi jugoslovenske diplomatije, kao priprema delegacije SFRJ za put u Moskvu na obeležavanje 50. godišnjice Oktobarske revolucije, stoji da su odnosi dve države veoma zakomplikovani posle IV i V Plenuma CK SKJ. Na sovjetskoj strani je došlo do „ozbiljnih rezervi prema koncepciji i praktičnoj politici našeg unutrašnjeg razvoja, posebno reorganizacija SKJ i privredna reforma...“ Sovjetski Savez je početkom 1967. objavio ciklus teoretskih članaka u *Pravdi* kojima su podvrgnuti oštroj kritici jugoslovenski idejni stavovi, ali i praksa. Takođe, Sovjeti su uticali na negativan stav ostalih zemalja istočnog bloka prema Jugoslaviji. Međutim, kriza na Bliskom istoku, izraelska agresija i jugoslovenska oštra osuda tog čina, Titovo aktivno učešće na moskovskom i budimpeštanskom savetovanju uticalo je da se kreira povoljnija atmosfera u odnosima dve zemlje. Na simboličkoj ravni, Brežnjev je u svom govoru u Volgogradu, povodom obeležavanja bitke kod Staljingrada u sklopu podrške savezničkih armija naveo i Jugoslaviju, a izostavio Poljsku i Čehoslovačku. Prilikom svakog njima neprijatnog pisanja jugoslovenske štampe, Sovjeti bi reagovali.¹⁸⁵ Međutim, problemi su nastajali zbog pisanja jugoslovenske štampe, tj. sovjetske potrebe da je oni uređuju, pa bi kao po pravilu svaki put kad bi dolazilo do popravljavanja sovjetsko-jugoslovenskih odnosa, Sovjeti pomislili da je sazeo trenutak za saobražavanje jugoslovenske štampe istočnoj i što je još važnije, uključivanje Jugoslavije u *lager*, dok je jugoslovensko rukovodstvo to odlučno odbijalo. Naposletku, Sovjeti su svaki akt koji bi u spoljnoj politici bio kompatibilan sa sovjetskim interpretirali kao krah politike nesvrstanosti i vraćanje Jugoslavije u blok.¹⁸⁶ Ipak, ključna stvar, prema analizama jugoslovenske diplomatije, bila je u tome da su velikim međunarodnim ugledom i uticajem u različitim delovima sveta, Sovjeti bili onemogućeni u direktnijem, frontalnom napadu na Jugoslaviju. SSSR je računao da je uspešnim razvojem bilateralnih odnosa i raznim vrstama

¹⁸³ AJ, fond 507 – CK SKJ, Zajedničke sednice Predsedništva i Izvršnog komiteta, III/124, Prilog 3, „Povodom članka *Pravde* o ulozi partije i države u socijalizmu“

¹⁸⁴ AJ, fond 507 – CK SKJ, Zajedničke sednice Predsedništva i Izvršnog komiteta, III/124, Prilog 3, „Povodom članka *Pravde* o ulozi partije i države u socijalizmu“

¹⁸⁵ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 75, I-2/36, 2.

¹⁸⁶ Radio Moskva je za vreme Titove posete arapskim zemljama objavila komentar da „arapski narodi pozdravljajući J. B. Tita vide u njemu ovlašćenog predstavnika socijalističke zajednice.“ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 75, I-2/36, 2.

uticaja, ugradio u ključne tačke jugoslovenskog razvitka (privredna reforma, reorganizacija SKJ, demokratizacija, armija...) dispute i protivrečnosti do „stepena koji mu omogućuje da traži postupne i parcijalne koncesije u raznim domenima sovjetskih interesa“. Posebne rezerve i u bilateralnim kontaktima sa jugoslovenskim državnim i partijskim zvaničnicima Sovjeti su iskazivali prema društveno-ekonomskom razvoju Jugoslavije i onome što su oni videli kao posebno problematično – **slabljenje uloge partije u društvu**. Ove tendencije su eskalirale posle Brionskog plenuma, a ocene najrelevantnijih predstavnika sovjetske partije se mogu svesti na stav da je Rankovićevom smenom „partija izgubila rukovodeću ulogu i uticaj, kako u državnim organima, tako i u privredi i da ono što se sprovodi u Jugoslaviji nema ničeg zajedničkog sa sovjetskom praksom“.¹⁸⁷ Prema procenama jugoslovenskih diplomata, a na temelju razgovora sa sovjetskim rukovodiocima, SSSR je imao ozbiljnih rezervi kako prema političkim tendencijama koje su došle do izražaja na Plenumu, tako i personalno prema ličnostima koje su ponele ključnu odgovornost za dalji jugoslovenski razvoj. Prema sovjetskim ocenama Jugoslavija je težila prevelikoj decentralizaciji iza kojih su stajale „uže nacionalističke ambicije“. Jugoslovenskoj diplomatiji je rečeno preko Bjernova, šefa balkanskog odseka u CK KPSS da će za vreme Brežnjevljeve posete Beogradu pre svega morati da se razjasne motivi smene Rankovića.¹⁸⁸

Zbog toga je na razgovorima Tita i Brežnjeva, septembra 1966. jugoslovenski predsednik je objasnio sovjetskom lideru motive Jugoslavije da počne složeni proces privredne i društvene reforme, i kao jedan od ključnih je uzimao nerentabilnost jugoslovenske privrede. Tito je, takođe, značajnu pažnju posvetio objašnjavanju ključnih razloga koji su doveli do političke eliminacije Aleksandra Rankovića. Tito je, znajući stav Sovjeta, posebno insistirao na devijacijama sistema, zahvaljujući kojima je UDB-a pretela da postane moćniji društveni faktor od partije što je veoma štetilo ugledu i uticaju SKJ. Tito je imao potrebu i posebno da apostrofira činjenicu da je Srbija prihvatila smenu Rankovića i da je to posebno potvrdila na Šestom plenumu CK SKS.¹⁸⁹ Na posebnu Brežnjevljevu bojazan u vezi sa reorganizacijom i reformama u partiji, Tito je rekao da je intencija rukovodstva da „komunisti postanu zaista dominirajuća idejna snaga u našem društvu, a ne da komanduju“.¹⁹⁰ Na kraju svoje posete Jugoslaviji generalni sekretar KPSS je želeo da razgovara o „delikatnim pitanjima“, naglasivši da je zahvalan na detaljnoj informaciji u vezi sa IV plenumom CK SKJ i istakao da je postupak prema Aleksandru Rankoviću unutrašnja stvar Jugoslavije i da to neće imati nikakvog uticaja na odnose između dve zemlje. Svako uvažavanje Rankovića u SSSR-u je bilo u stvari uvažavanje Tita, rekao je Brežnjević i zaključio da daljih „pitanja *Aleksandar Ranković* u SSSR-u neće biti“. Kao i u ranijim prilikama Brežnjević je izrazio nezadovoljstvo pisanjem jugoslovenske štampe o Sovjetskom Savezu. Takođe, Brežnjević je iskazao nezadovoljstvo i neprihvatanje u vezi sa reorganizacijom SKJ i privredne

¹⁸⁷ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 75, I-2/36, 2.

¹⁸⁸ AJ, 838 – KPR, I-3a/101-83, Prilog 8, „Odnosi i saradnja SKJ – KPSS“

¹⁸⁹ O tome u poglavlju 3.1.

¹⁹⁰ AJ, 838 – KPR, I-3a/101-84, Prilog 3, „Zabeleška o razgovorima J. B. Tita i L. I. Brežnjeva“

reforme. „Možda sam privrženik naše sheme“, rekao je ne bez smisla za cinizam, Brežnjev, najavljujući da će takav razvoj Jugoslavije možda biti meta napada ekonomista i političara u SSSR-u. Tito je rekao da će se iz Jugoslavije na takve napade odgovoriti. Brežnjev je po ko zna koji put rekao da je za njega ključno pitanje uloga SKJ u društvenom i političkom životu i da mu je to najsporniji deo. Posebno ilustrativno za njega je bilo da se u svim aktima u vezi sa reorganizacijom terminološki govori da SKJ „razmatra pitanja“, a da nigde nema navoda da SKJ „odlučuje“. Titov odgovor je bio da je ta reorganizacija „naša unutrašnja stvar“, koja se vrši zbog što uspješnije izgradnje socijalizma. „Nama ne treba smetati i ne treba nas ometati. Mi naše reforme sprovodimo sa ogromnom odgovornošću i pažnjom“, rekao je jugoslovenski predsednik.¹⁹¹ Brežnjev je i na razgovorima sa najvišom jugoslovenskom delegacijom u januaru 1967. u Moskvi izrazio sumnje i izvršio određeni pritisak na Jugoslaviju u vezi sa sprovođenjem privredne reforme. Sovjetski lider se posebno obrušio na Milentija Popovića, zbog njegove izjave „Komunistu“ da SKJ „treba da bude bez vlasti, da kod vas treba da se razvija bezpartijska demokratija“, interpretirao je Brežnjev Popovića. U reorganizaciji SKJ Brežnjev nije video ništa pozitivno, jer je, prema njegovoj oceni, umanjivala ulogu partije u društvu, ali „nismo hteli da vas vređamo“, poručio je sovjetski lider jugoslovenskim zvaničnicima, uz upozorenje da kod sovjetskih teoretičara, navodno, postoji „uznemirenost“ jer ove jugoslovenske postavke nisu naišle na sovjetski odgovor.¹⁹² Zvaničnici KPSS su čak direktno saopštili jugoslovenskom državnom i partijskom rukovodstvu da oni ne mogu da razumeju i prihvate tok jugoslovenskog razvoja, jer to po njima znači **„tolerisanje grupaštva, stvaranje nekakvih novih frakcija, slabljenje partijske discipline, odnosno slabljenje organizacione strukture i stvarnog uticaja SKJ...“**¹⁹³ (akcentat aut.) Odgovarajući na sovjetske pritiske da jugoslovenska štampa povremeno kritički piše o SSSR-u, Mijalko Todorović je odgovorio da jugoslovenska štampa ima direktivu iz CK da „piše pozitivno o SSSR-u, ali da piše realno“. Kada se to uporedi sa pisanjem jugoslovenske štampe o zbivanjima o Jugoslaviji „stiče se utisak da je bolje u SSSR-u nego u Jugoslaviji. Znači nerealno informišemo čitaoce“, bio je oštar Todorović u polemici sa Brežnjevom u vezi sa pisanjem štampe. Brežnjev je sam priznao da je sa sovjetskom štampom lakše, jer „kod nas nema samoupravljanja, nego je jedinonačaljuje – u tome je razlika.“¹⁹⁴

Odnosi dve zemlje se značajnije popravljaju kada je Jugoslavija prihvatila da učestvuje na savetovanju rukovodilaca Komunističkih partija i šefova država i vlada socijalističkih zemalja koje je održano u Moskvi 9. i 10. juna 1967. Posebnu sovjetsku naklonost je dobio Titov stav izrečen u zvaničnom govoru na konferenciji da pozdravlja odluku vlade SSSR o slanju hitne vojne pomoći

¹⁹¹ AJ, 838 – KPR, I-3a/101-84, Prilog 3, „Zabeleška o razgovorima J. B. Tita i L. I. Brežnjeva“

¹⁹² AJ, 838 – KPR, I-2/31-1, Prilog 3, „Zabeleška o jugoslovensko-sovjetskim razgovorima prilikom nezvanične posete J. B. Tita SSSR-u od 28. do 31. januara 1967.“

¹⁹³ AJ, 838 – KPR, I-2/31-1, Prilog 3, „Zabeleška o jugoslovensko-sovjetskim razgovorima prilikom nezvanične posete J. B. Tita SSSR-u od 28. do 31. januara 1967.“

¹⁹⁴ Isto

arapskim zemljama i posebno UAR, navodeći da dotadašnja sovjetska oružana pomoć nije bila dovoljna. Tito je naglasio da je i Jugoslavija spremna da najodlučnije podrži borbu arapskih zemalja.¹⁹⁵ Bilo je to i vreme izvesne stagnacije u unutrašnjim reformama u Jugoslaviji, splašnjavanja početne euforije posle smene Rankovića, međutim, burni događaji u Čehoslovačkoj su već sledeće godine izneli da površinu sve protivrečnosti jugoslovenskog i sovjetskom modela socijalizma. Jugoslovenski predsednik je posetio Moskvu od 28. do 30. aprila 1968. a jedna od ključnih tema razgovora je bila situacija u Čehoslovačkoj, očigledna podrška jugoslovenske štampe tim događajima, uticaj čehoslovačkih reformi na određene slojeve stanovništva u samom SSSR-u, u kome su se pojavili zahtevi za većim slobodama. Teme razgovora su bili i događaji na Bliskom istoku, savetovanje KP, konferencija nesvrstanih, pitanje evropske bezbednosti.¹⁹⁶ Već u analizi Državnog sekretarijata za inostrane poslove Jugoslavije stajalo je da je u Čehoslovačkoj reč o „oštroj konfrontaciji progresivnih i konzervativnih snaga“. Aprilskim plenumom KPČ došlo se do snažne afirmacije progresivnih snaga kako u društvu, tako i u partiji, ocenjivao je DSIP. Reformski procesi u Čehoslovačkoj imali su, prema ocenama jugoslovenske diplomatije, „dalekosežno značenje“ i „tek će naći svoju punu potvrdu“. Upravo zbog toga je Sovjetski Savez pokazivao vidljivu nervozu i permanentno jačao pritisak na Čehoslovačku. S druge strane, Zapad se držao trezveno i trudio se, prema oceni jugoslovenske diplomatije, da ne otežava poziciju čehoslovačkog reformskog rukovodstva i da ne iritira SSSR.¹⁹⁷ Tokom čitave prve polovine 1968., a nakon izrazitog poboljšanja odnosa dve zemlje u 1967. došlo je do zahlađenja sa sovjetske strane, što je, prema analizi DSIP-a bilo vidljivo već iz tretiranja Jugoslavije u sovjetskoj štampi, koja je u navedenom periodu retko i malo pisala o Jugoslaviji. Prenošene su protokolarne agencijske vesti, dok su suštinska pitanja razvoja jugoslovenskog društva, pre svega reformski procesi i društveni odnosi, ostajali potpuno van dometa medija u SSSR. S druge strane interni bilten TASS, čija su izdanja bila nemenjena predstavnicima vlasti, prenosio je isključivo negativne napise o Jugoslaviji: privrednim teškoćama, nezaposlenosti, štrajkovima, odlivu radnika u inostranstvo, incidentima, manifestacijama nacionalizma, itd. Ovaj ton je bio radikalno drugačiji od onoga koji je bio zastupljen u izveštavanju iz zemalja Istočne Evrope. S druge strane, jugoslovenska štampa je naglašeno pozitivno pisala o dešavanjima u Sovjetskom Savezu, čak prema oceni jugoslovenske diplomatije, nekritički su preuzimani sudovi bazirani isključivo na sovjetskim izvorima. U tom smislu, sovjetske kritike jugoslovenske štampe bile su neutemeljene, jer su sovjetska očekivanja bila da i jugoslovenska štampa bude na liniji pisanja „lagerske“, što je, prema ocenama DSIP-a bilo sasvim nerealno.¹⁹⁸

¹⁹⁵ AJ, 838 – KPR, I-2/33, Prilog 3, „Beleška sa savetovanja rukovodilaca Komunističkih partija i šefova država i vlada socijalističkih zemalja, Moskva 9. i 10. juni 1967.“

¹⁹⁶ AJ, 838 – KPR, I-2/38-4, Prilog 2, „Informativno-politički materijali“

¹⁹⁷ AJ, 838 – KPR, I-2/38-4, Prilog 2, „Informativno-politički materijali“

¹⁹⁸ Isto

U vreme kada se u Jugoslaviji, posle Brionskog plenuma, stvaraju okolnosti za radikalnije reforme i liberalizaciju poretka, u SSSR-u se dešavaju, posle smene Hruščova (1964) suprotni procesi. U drugoj polovini 60-ih rukovodstvo KPSS-a je veoma naglašavalo tezu o rukovodećoj ulozi partije u društvu i o partiji kao komandnom centru. Dotadašnji period izgradnje socijalizma u SSSR-u, kao i u drugim socijalističkim zemljama, je, prema sovjetskim izvorima, potvrdio postavke o „neophodnosti rukovodeće uloge partije“, koja je morala da ima odlučujući značaj u svim sferama života. Uporedo sa tim podvlačila se i neophodnost postojanja gvozdene discipline unutar partije. Zbog toga je jugoslovenska paradigma delovala na sovjetsko partijsko rukovodstvo kao vrlo neprijatna, jer je najdirektnije negirala konzervativni i dogmatični kurs ka kome je sve otvorenije sovjetska vrhuška išla. Ovaj disput je posebno zaoštren posle reformskih procesa u Čehoslovačkoj 1968. kada je socijalistički svet imao dve paradigme, jugoslovensku i sovjetsku.¹⁹⁹ Porastu sovjetskog dogmatizma doprinosilo je i samoreprodukovano uverenje da „živimo u vreme najoštrije borbe imperijalizma i snaga socijalizma i progresa“. Vid sovjetskog pritiska na Jugoslaviju²⁰⁰ u to vreme je bio i tretman informbirovske, jugoslovenske emigracije koja je živela u Sovjetskom Savezu. Taj broj je procenjivan na oko 450 ljudi, koji su zbog svog političkog značaja za zemlju domaćina imali veoma povoljan socijalni i materijalni status.²⁰¹

Kada je reč o susretu Tita i Brežnjeva u Moskvi, do njega je došlo 29. aprila 1968. Ključna tačka razlaza je bila politička situacija u Čehoslovačkoj. Brežnjev je smatrao da razvoj političkih prilika u toj zemlji „nije povoljan i da snažno deluju antisocijalistički elementi“. Štampa i drugi mediji oteli su se kontroli partije i ne služe interesima socijalizma, smatrao je sovjetski lider, uz bojazan da su ugroženi svi rezultati socijalizma u ovoj srednjeevropskoj zemlji, što je potkrepljivao time da sa koriste parola: modernizacija, demokratizacija i liberalizacija. U Čehoslovačkoj je na delu pokušaj sramoćenja partije i „smatram da je pomoć KP ČSSR danas potrebija nego ikada ranije, jer se sada tamo radi o sukobu sa kontrarevolucionarnim snagama“. Oponirajući Brežnjevu, Tito je tvrdio da će aktuelno čehoslovačko rukovodstvo održati situaciju u toj zemlji stabilnom, posebno ako mu se da podrška u težnjama da ograniči uticaj „reakcionarnih krugova“.²⁰² Prema rečima Brežnjeva, Sovjete je najviše provocirala situacija u čehoslovačkim medijima i slobodoumni intelektualni krugovi, koji svi skupa, prema Brežnjevu, ne dozvoljavaju radničkoj klasi Čehoslovačke da deluje i istupa. Umesto komunista, smatrao je Brežnjev u Čehoslovačkoj su se ukrštali interesi Amerikanaca, Francuza, crkve, socijaldemokrata, raznih intelektualnih krugova i sl. „Ako se nastavi proces koji je u toku tamo će još streljati komuniste i pred istorijom će se postaviti pitanje ... šta su radili komunisti drugih zemalja, šta

¹⁹⁹ AJ, 838 – KPR, I-2/38-4, „Aktuelna pitanja unutrašnjeg razvoja SSSR-a“

²⁰⁰ Pritisci sovjetskog vrha na Jugoslaviju bili su razučeni i permanentni, a išli su od najkрупnijih državnih pitanja, npr. prava preletanja sovjetskih aviona preko jugoslovenske teritorije, do bizarnosti poput, navodno, antisovjetskih odrednica u Prosvetinoj „Maloj enciklopediji“.

²⁰¹ AJ, 838 – KPR, I-2/38-4, „Bilateralna saradnja SFRJ – SSSR“

²⁰² AJ, 838 – KPR, I-2/38-4, „Zabeleška o razgovorima Tita i članova jugoslovenske državno-partijske delegacije sa sovjetskim državnim i partijskim rukovodiocima u Moskvi 29. aprila 1968.“

je radila KP SSSR-a“, rekao je Brežnjev Titu.²⁰³ Jugoslovenska odgovornost, prema Brežnjevju, je bila u tome što je štampa snažno podržavala navedene procese u Čehoslovačkoj, čime se stvarao utisak da čitav SKJ podržava Čehoslovačku i njenu demokratsku evoluciju, što je Sovjetima „teško padalo“. „Vidite“, obraćao se Brežnjev Titu, „oni se pozivaju na vašu štampu i češki građani misle da je ono što se radi pravilno i da vi to podržavate“. Brežnjeva je posebno brinula moguća lančana reakcija i u drugim socijalističkim zemljama, pa i u Jugoslaviji. „Kod nas takvi ekcesi ne mogu da se pojave“, odgovorio je Tito, ali nije ubedio sovjetski vrh, jer su oni smatrali da se i u Pragu tako krenulo, najpre „kritikovati metod, stil ranijeg rada, isticati potrebe promena u ekonomskom sistemu, ali ne dirati u SSSR. U drugoj etapi došlo je do smenjivanja Novotnog i mnogih drugih starih drugova. Zatim razne socijalističke i narodne partije, klubovi i sl. ... Radio i televizija su u rukama reakcionarnih snaga. Sada su počeli već i nas da napadaju, istažuju ko je ubio Masarika i sl. A sve to u cilju navodnog „novog modela“ socijalizma, iza koga se krije buržoaska republika. ... Sada se postavlja pitanje šta znači mešanje u unutrašnje stvari. U socijalističkim zemljama ima pitanja koja su zajednička i opšta. Ako smo povezali svoju sudbinu u zajedničkom naporu na delu izgradnje socijalizma, prirodno je da nas interesuje šta se kod vas radi i obratno. ... Kod nas i sada ima mnogo nedoumica oko vaše privredne reforme, tj. da li ona vodi pravom putu na ekonomskom i političkom planu... Mi vidimo da je pala proizvodnja, da prodire strani kapital, da ima nezaposlenosti isl. ... Vi ste ranije bili dužni milijardu dolara a sada je to već blizu dve. Pitamo se kako će se to vratiti. ... Mi to sa najboljim namerama činimo, jer nas duša boli.“²⁰⁴ Tito je na ovo rekao da je jugoslovenska ekonomska situacija stabilna, da zemlja može da servisira svoj dug, koji je uglavnom nastao u vreme Staljinove blokade Jugoslavije. Posebno oštra sporenja između članova dve delegacije je izazvalo nepristajanje Jugoslavije da učestvuje sastanku komunističkih partija. Reorganizacija SKJ, takođe, je dovela do sporenja, jer je Brežnjev bio zabrinut da će te mere „smanjiti rukovodeću ulogu partije“. Tito je negirao takav cilj i naglasio da jugoslovenski komunisti nemaju nameru da odstranjuju starije, ratne kadrove.²⁰⁵ Sovjeti su štampu u Jugoslaviji konstantno držali kao temu na razgovorima, čak i kad nisu imali konkretnih primedaba, ne bi li time održavali stanje konstantnog pritiska, tako je bilo i ovog puta.

Bio je ovo uvod Treće ozbiljno antagonizovanje jugoslovensko–sovjetskih odnosa, koje je bilo inicirano agresijom na Čehoslovačku, koju su 21. avgusta 1968. izveli SSSR i njegovi istočnoevropski saveznici. Burna reakcija homogenizovane jugoslovenske javnosti i političke elite, izazvala je brz odgovor SSSR-a, pa je sovjetski ambasador zatražio hitan prijem kod predsednika Tita, do koga je došlo u rezidenciji jugoslovenskog predsednika na ostrvu Vangi, 30. avgusta 1968. Dan posle pomenutog sastanka dnevni listovi u Jugoslaviji su na prvim stranicama doneli sasvim kratku

²⁰³ AJ, 838 – KPR, I-2/38-4, „Zabeleška o razgovorima Tita i članova jugoslovenske državno-partijske delegacije sa sovjetskim državnim i partijskim rukovodiocima u Moskvi 29. aprila 1968.“

²⁰⁴ AJ, 838 – KPR, I-2/38-4, „Zabeleška o razgovorima Tita i članova jugoslovenske državno-partijske delegacije sa sovjetskim državnim i partijskim rukovodiocima u Moskvi 29. aprila 1968.“

²⁰⁵ Isto

protokolarnu vest Tanjuga, pod naslovom „Tito primio sovjetskog ambasadora“, iz koje se o samom toku razgovora ne može saznati ništa više, sem vremena i mesta sastanka.²⁰⁶ Razgovoru koji je u jugoslovenskom vrhu okarakterisan kao „vrlo težak“²⁰⁷ je pored Tita i Benediktova prisustvovao i sekretar Izvršnog komiteta CK SKJ Mijalko Todorović. Dijalog sa povišenim tonovima je trajao nepunih sat vremena, a na početku je sovjetski ambasador pročitao demarš svoje partije i vlade, ogorčenih zbog „neprijateljske i antisovjetske propagandne kampanje u jugoslovenskoj štampi.“ Diplomatska nota sovjetskog rukovodstva je polazila od pretpostavke da na Čehoslovačku nije izvršen napad, već da je u duhu „iskrene saradnje i proleterskog internacionalizma“ toj zemlji, tj. njenom socijalističkom društvenom uređenju pružena pomoć. Jugoslovenski predsednik je isprovociran ovom vrstom cinizma prekinuo sovjetskog ambasadora, pitajući kakva je to pomoć.²⁰⁸ Aludirajući na otvoren proces reformi i demokratizacije²⁰⁹, Benediktov je nastavio da je u Čehoslovačkoj kontrarevolucija bila u toku²¹⁰, te da „svi kojima leže na srcu interesi socijalizma i svetskog mira treba da podrže taj internacionalistički korak država članica Varšavskog ugovora“ rekao je sovjetski ambasador, uz najdirektniju poruku jugoslovenskom vrhu: „Mi smo ogorčeni što se Jugoslavija solidarizala sa antisocijalističkim snagama...“ Na to je Tito prekinuo Benediktova uz povike da to nije istina i da je reč o „običnoj laži“ sovjetskog rukovodstva. Jugoslavija je, po Titu, pružala podršku čehoslovačkim komunistima i onim „ličnostima sa kojima ste vi vodili razgovore u Moskvi“. Ne osvrćući se na Titove proteste, Benediktov je nastavio da ređa navodne ciljeve sovjetske agresije, kao što su zaštita socijalizma i slobode, dok su „pojedini jugoslovenski rukovodioci izjavljivali da Sovjetski Savez ima za cilj da spreči progresivni razvitak u ČSSR“. Bila je to aluzija na govor Mijalka Todorovića na mitingu solidarnosti sa narodima Čehoslovačke, održanom 22. avgusta 1968. u centru Beograda.²¹¹

Posebno oštro, sovjetsko rukovodstvo je zamerilo Jugoslaviji što je ustupila gostoprimstvo potpredsedniku i dvojici ministara legitimne i legalne čehoslovačke vlade. Reč je o „osobama kao što

²⁰⁶ Iako je reč o vrlo kratkoj protokolarnoj vesti preuzetoj od Tanjuga, *Politika* je znajući važnost ovog razgovora i uopšte važnost odnosa sa SSSR-om, tako kratkoj agencijskoj vesti dala neuobičajeno krupan naslov u vrhu prve strane, „Predsednik Tito primio sovjetskog ambasadora“. *Politika*, 31. avgust 1968.

²⁰⁷ Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma – moji stenografski zapisi 1966–1972*, Beograd, 1989., str. 222.

²⁰⁸ Arhiv Jugoslavije (AJ), KPR 1-3-a/ 101-108. Zabeleška o prijemu sovjetskog ambasadora kod predsednika Tita

²⁰⁹ O procesu evolucije od staljinizma ka socijalizmu sa ljudskim likom, najdetaljnije na srpskom jeziku vid. *Čehoslovačke perspektive*, Beograd 1968.

²¹⁰ Dok je Benediktov Tita desetak dana posle intervencije ubeđivao da je bila reč o „velikoj zaveri međunarodne reakcije protiv socijalizma u Čehoslovačkoj i uopšte protiv socijalizma“, deceniju posle okupacije, zvanično objašnjenje iz Moskve ju je opravdavalo „kontrarevolucionarnom situacijom“ i navodnom činjenicom da se Čehoslovačka našla na „ivici građanskog rata“. U takvim uslovima „hiljade komunista i vanpartijskih građana“ u nemogućnosti da zaustave „nadiruću kontrarevoluciju“, obratili su se „bratskim partijama socijalističkih zemalja s molbom za internacionalnu pomoć čehoslovačkom narodu u cilju zaštite socijalizma.“ S osloncem na „internationalnu podršku, marksističko-lenjinističke snage u KPČ, proširile su borbu protiv antisocijalističkih elemenata, oportunističkih i revizionista...“ *Большая советская энциклопедия*, t. 29, Москва 1978., str. 152.

²¹¹ Sporni deo govora glasi: „Svima je danas očevidno da se ovde radi o tome da se zaustavi preporod čehoslovačkog socijalističkog razvitka i da se zaustavi demokratski put razvitka socijalizma u Čehoslovačkoj, koji je KPČ, po volji i zahtevima radničke klase i svih radnih ljudi otpočela u januaru ove godine“, rekao je Todorović uz burno odobravanje okupljene mase. *Dnevnik*, 23. avgust 1968, 2.

su Šik, Vlasak i Hajek“, kojima je, po sovjetskoj interpretaciji, Jugoslavija ne samo pružila gostoprimstvo, već i „podršku njihovoj delatnosti“.²¹² Bez rezultata su ostala i Titova energična objašnjenja da su oni bili na jadranskoj obali na odmoru, jer je sovjetsko rukovodstvo smatralo da su pomenuti lideri „razvijali antisocijalističku i antisovjetsku delatnost“.²¹³

Veliko ogorčenje i oštre kvalifikacije Sovjetskog Saveza izazvalo je izveštavanje i pisanje jugoslovenske štampe. „Jugoslovenska novinska agencija Tanjug prenosila je razne antisovjetske izjave i antisovjetske napise. Dopisnik Tanjuga²¹⁴ u svojim izveštajima podržavao je ilegalni takozvani vanredni kongres KPČ.²¹⁵ Delegat Jugoslavije u OUN učestvovao je u antisovjetskoj propagandnoj kampanji koju su u UN pokrenule imperijalističke i reakcionarne snage.²¹⁶ Prema oceni sovjetske Vlade i Partije, celokupna jugoslovenska štampa već duže vremena vodi antisovjetsku kampanju. U Beogradu je 23. avgusta organizovan miting sa antisovjetskim sadržajem na kome su učestvovalе vodeće jugoslovenske ličnosti. Bilo je direktno neprijateljskih parola protiv Sovjetskog Saveza i drugih socijalističkih zemalja“²¹⁷, rekao je sovjetski ambasador. Na to je jugoslovenski predsednik ljutito uzvratilo, prekinuvši sovjetskog ambasadora rečima „Kako se usudite da predamnom čitate takve klevete! Kako dozvoljavate sebi da ponavljate takve laži!“ Naposletku poruka CK KPSS i Vlade SSSR od 30. avgusta 1968. je glasila da će „odgovornost za posledice ovim od strane SSSR ničim izazvane kampanje koja se u Jugoslaviji vodi protiv Sovjetskog Saveza pada na jugoslovensku stranu. Takva kampanja se mora štetno odraziti na sovjetsko-jugoslovenske odnose, kao i na stvar socijalizma u Jugoslaviji.“²¹⁸

Odgovor vlade SFRJ i CK SKJ na Izjavu CK KPSS i vlade SSSR od 30. avgusta 1968. stigao je 11. septembra, a pročitao ga je jugoslovenski ambasador u Moskvi Dobrivoje Vidić predsedniku

²¹² Dr Ota Šik, potpredsednik Vlade ČSR, dr Jirži Hajek, ministar spoljnih poslova i dr František Vlasak, ministar za narodnoekonomsko planiranje Čehoslovačke.

²¹³ O njihovoj delatnosti detaljno: Jan Pelikan, „Pokušaj stvaranja jezgra čehoslovačke emigracije u Jugoslaviji nakon sovjetske okupacije Čehoslovačke u avgustu 1968. godine“, *Tokovi istorije*, 1–2/2007, Beograd 2007, 81–106.

²¹⁴ Reč je o Velimiru Budimiru, dopisniku Tanjuga iz Praga.

²¹⁵ U pitanju je legalno sazvani, 14. vanredni kongres KPČ, održan u uslovima okupacije 22. avgusta 1968. u radničkoj četvrti Praga, Visočani. Skup, čije je održavanje planirano za 9. septembar, je osudio invaziju i izabrao potpuno reformsko vođstvo Partije. Moskovskim „Sporazumom“ Kongres je proglašen nelegalnim, a sve njegove odluke poništene. Jiří Pelikan, *Praško proljeće*, Zagreb 1982, 267–273; Richard J. Crampton, *nav. delo*, 336; Jurij Gustinčič, *nav. delo*, 79–80.

²¹⁶ Stalni predstavnik Jugoslavije u UN dr Anton Vratuša, zatražio je da „se sve okupacione trupe odmah povuku s teritorije Čehoslovačke.“ Obraćajući se 23. avgusta, uveče, Savetu bezbednosti UN, jugoslovenski ambasador je rekao da je za njegovu zemlju „neprihvatljiva doktrina kojom se pravda strana intervencija na Čehoslovačku... Nikakvi principi socijalizma ne mogu se uzeti kao paravan za pravdanje ove grube povrede suvereniteta jedne države i za okupiranje njene teritorije... Oružane snage izvršile su invaziju s namerom da utiču na pravac razvitka u ČSR. One hoće da liše narod, vladu i druga ustavna tela Čehoslovačke neotuđivog prava da suvereno odluče o svom razvitku.“ *Dnevnik*, Novi Sad, 25. avgust 1968, 9.

²¹⁷ U Beogradu je na Trgu Marksa i Engelsa 22. avgusta 1968. pred 250.000 ljudi održan miting „jugoslovenske solidarnosti“, na kome je izražena „nepodeljena podrška narodima Čehoslovačke“. Masa je skandirala Titu i Dubčeku, a glavni govornik bio je sekretar Izvršnog komiteta CK SKJ Mijalko Todorović, koji je ne pominjući ni jednom direktno Sovjetski Savez ili neku od zemalja agresora, između ostalog rekao da čitava Jugoslavija „doživljava ovu tešku dramu bratskih naroda Čeha i Slovaka kao svoju sopstvenu...“ *Dnevnik*, 23. avgust 1968, 1–2.

²¹⁸ AJ, KPR 1-3-a/ 101-108. Zabeleška o prijemu sovjetskog ambasadora kod predsednika Tita

Vrhovnog sovjeta SSSR-a Nikolaju Podgornom.²¹⁹ U jugoslovenskom odgovoru se oštro odbacuju sve sovjetske optužbe na račun Jugoslavije i izražava „duboka nesaglasnost“ sa demaršom sovjetskog rukovodstva od 30. avgusta 1968. Sovjetske optužbe su ocenjene kao neistinite, uvredljive, zabrinjavajuće, a uz to i „lišene svakog osnova“, zbog čega je ocenjeno da se „prema SFRJ nastoje ponovo primeniti metodi i sredstva koji su bili javno osuđeni i sa sovjetske strane i za koje smo bili uvereni da se ne mogu više ponoviti...“ I ovom prilikom najviši jugoslovenski organi su izrazili najdublje neslaganje sa agresijom na Čehoslovačku, jer je „za nas upotreba sile kao sredstva za rešavanje sporova i nesuglasica u odnosima između suverenih država uvek bila neprihvatljiva, bez obzira na ciljeve i motive kojima se takva upotreba sile pokušava prvdati.“ Najzad, odgovarajući na najdirektniji način na temeljne postavke *doktrine ograničenog suvereniteta*, najviši jugoslovenski organi su poručivali da „SFRJ ne priznaje nikome pravo da se primenom vojne intervencije ili bilo kakvih oblika pritiska samovoljno meša u unutrašnji razvoj i poslove nezavisne zemlje.“ Na kraju je poručeno da će se narodi Jugoslavije „svim sredstvima“ suprotstaviti svakom ugrožavanju jugoslovenske suverenosti, koji je značio i „naš sopstveni put razvitka socijalističkog društva“.²²⁰

U sličnom duhu je protekao i nastup šefa jugoslovenske diplomatije Marka Nikezića na Generalnoj skupštini Ujedinjenih nacija u Njujorku, 14. oktobra 1968. Produžetak rata u Vijetnamu, kao i oružanu intervenciju i okupaciju Čehoslovačke, Nikezić je apostrofirao kao „žarišta sukoba“ koja „dovode u pitanje osnove međunarodnog poretka“.²²¹ Odbacujući u ime svoje zemlje blokovsku podelu sveta, Nikezić je u sedištu UN poručio da svet „ne može zauvek ostati podeljen između Istoka i Zapada, kao svet super-sila, svet koji bi njihove razmirice dovodile na ivicu rata, a njihovi dogovori osuđivali na potčinjenost.“ Ova podela sveta, po njemu, dobija i svoje doktrine i teorije, jer se „danas otvoreno predlaže kao doktrina, po kojoj vodeća sila, braneći tzv. viši interes jednog bloka, može jednostrano da interveniše u svojoj „zoni“ sa ciljem uspostavljanja stanja koje njoj odgovara...“²²² Takvu politiku on je nazvao „teorijom o uslovnom suverenitetu“. Odbacujući svaki „viši interes“ koji se postavlja iznad nezavisnosti i suvereniteta država, Jugoslavija je, naglašavao je Nikezić, odbacivala „tutorstvo ma koje grupacije, bilo ono zasnovano na regionalnom, etničkom ili ideološkom pripadništvu“. Skupo plaćena jugoslovenska nezavisnost, koja je podrazumevala i pravo na vlastiti društveno-ekonomski i politički razvoj, nije, prema Nikeziću, mogla biti predmet bilo kakvog kompromisa.²²³ Jasniju poruku od ove, Sovjeti teško da su mogli dobiti, a njena recepcija je bila vidljiva već u Brežnjevljevom pismu Titu kroz stav o „antisovjetskoj kampanji“ diplomatskih predstavnika Jugoslavije.

²¹⁹ U vrhu prve strane *Politika* je donela kratku *Tanjugovu* informaciju da je jugoslovenski ambasador Vidić na svoj zahtev posetio predsednika Vrhovnog sovjeta SSSR-a Nikolaja Podgornog i predao mu odgovor Vlade SFRJ i CK SKJ na prethodni sovjetski demarš. *Politika*, 12. septembar 1968.

²²⁰ AJ, KPR I-1/1007, Odgovor Vlade SFRJ i CK SKJ na Izjavu CK KPSS i Vlade SSSR od 30. avgusta 1968. godine

²²¹ *Politika*, 15. oktobar 1968.

²²² Isto

²²³ Isto

Posle oružane intervencije snaga Varšavskog pakta na Čehoslovačku u Jugoslaviji se očekivao „domino efekat“ odnosno nastavak privođenja poslušnosti Moskvi ostalih socijalističkih zemalja, tj. *primena doktrine ograničenog suvereniteta* i na Jugoslaviju. Tako su različite izjave sovjetskih i istočnoevropskih zvaničnika tumačene kao pretnja jugoslovenskoj zajednici. U septembru 1968. general Jepišev je napao jugoslovenskog izaslanika zbog primedbe da postoje informacije koje govore o koncentraciji sovjetskih snaga na jugoslovenskoj granici: „To je provokacija, izmišljotina i sramota što radite i pričate. To ste radili oko Čehoslovačke, a sa tim i sada produžavate. Sve to ozbiljno dovodi u pitanje naše dosadašnje odnose i celoukupnu saradnju. Ja ne znam ko je kod vas pokrenuo celoukupnu sovjetsku propagandu i ratnu histeriju, ali ona ima takve razmere kakve nema ni u jednoj drugoj zemlji... Radi se o tome da ste vi usvojili i proglasili antisovjetsku politiku i sprovodite je svuda i po svim linijama.“²²⁴ Brežnjev je u svome pismu Titu od 17.10.1968. optužio „atmosferu koja se sada širi u Jugoslaviji“ za najozbiljnije narušavanje odnosa dve zemlje. Razlike između dve zemlje više se, prema njegovoj oceni, nisu svodile na različite prilaze teoriji i praksi socijalizma, već o jednom sasvim drugom pravcu, koji je „Jugoslavija neosnovano zauzela“ i u kome se razvija politika SFRJ. Do izgladivanja jugoslovensko-sovjetskih odnosa nije moglo doći dok se u Jugoslaviji širila „antisovjetska kampanja“, prema oceni Brežnjeva.

Za sve vreme pokušaja da se poprave odnosi Moskve i Beograda ili bar da jedna strana ubedi drugu u ispravnost svojih i greške u gledištima druge, u sovjetskoj štampi su trajali napadi na Jugoslaviju. I dok se iz manje zemlje na njih nije odgovaralo istom merom, Sovjeti su i samo izveštavanje iz okupirane Čehoslovačke ili zastupanje sopstvenih političkih pozicija u Jugoslaviji smatrali dovoljnim razlogom za teške napade. Prvi je znak za napad, svojim komentarom dala državna novinska agencija TASS, koja je već 24. avgusta 1968. oštrim kvalifikacijama napala kako zapadne zemlje („imperijaliste“) tako i socijalističke koje su se protivile intervenciji Varšavskog pakta u Čehoslovačkoj (Jugoslavija, Rumunija i Kina).²²⁵ Optužujući Jugoslaviju da se pridružila antisovjetskom „imperijalističkom horu“, TASS je navodio Beograd kao mesto odakle „politički avanturisti iz Praga, koji su se tih dana zatekli van Čehoslovačke, začinju svoje intrige.“ Aludirajući na govor Antona Vratuše pred Savetom bezbednosti UN, sovjetska novinska agencija je nastavljala: „koliko su daleko jugoslovenski patroni antisocijalističkih snaga (u Čehoslovačkoj – prim. M. B.) otišli u tom pravcu pokazuje provokativna izjava jugoslovenske vlade, upućena Ujedinjenim nacijama. (...) Ova izjava se potpuno podudara s pozicijom zemalja Atlantskog pakta.“²²⁶ Pored jugoslovenskog društveno-ekonomskog uređenja, spoljnopoličke pozicije, nesvrstavanja, predmet oštrog napada sovjetske štampe je bio i vladajući Savez komunista. Konstatujući da jugoslovensko rukovodstvo sprovodi kurs slabljenja partije, *Pravda* je u komentaru od 19. septembra, upravo takvu orijentaciju

²²⁴ AJ, 838 – KPR, I-3-a/101–131, „Sovjetske izjave o odnosima sa Jugoslavijom“

²²⁵ *Politika*, 26. avgust 1968., str. 3, 5.

²²⁶ Isto, str. 5.

SKJ navela kao paradigmu koja je „nadahnjivala revizionističke elemente u Čehoslovačkoj...“²²⁷ Stavljajući Savez komunista Jugoslavije u red „besnih protivnika marksističko-lenjinističke partije“, *Pravda* je osuđivala i teoriju i praksu jugoslovenskih komunista, karakterišući ih kao „desne oportuniste i revizioniste“²²⁸ koji „izopačavajući principe marksizma-lenjinizma poriču rukovodeću ulogu komunističke partije, kao političkog vođe i organizatora trudbenika u izgradnji i razvoju novog društva.“²²⁹ Svakako da ovako oštre i nimalo naivne optužbe, slične onima sa kojima se suočavala i Komunistička partija Čehoslovačke neposredno pred agresiju na tu zemlju, nisu mogle ostaviti ravnodušnim jugoslovenske vlasti, ali je direktniji odgovor i ovoga puta izostao. U drugoj polovini septembra i moskovska *Izvestija* se bavila Jugoslavijom, analizirajući rezultate privredne reforme i izvrgavajući ruglu ideju samoupravljanja kao temelja jugoslovenskog modela socijalističke izgradnje. Samoupravljanjem se, po *Izvestiji*, rađa „anarhičan sistem razdvojenih samoupravnih kooperativa koje bi neizbežno pale pod uticaj stihije tržišta (...) to je na delu pokazala i praksa Jugoslavije gde već odavno dejstvuju principi privređivanja koje sada predlažu O. Šik i njegovi sledbenici za Čehoslovačku.“²³⁰ Sve češćim optužbama da je Jugoslavija glavni krivac za socijalno-političku emancipaciju Čehoslovačke i reforme koje su pre sovjetske agresije tamo sprovedene, pridružio se tokom septembra i sovjetski nedeljnik *Za rubežom*. U njemu je Jugoslavija direktno apostrofirana kao „pokrovitelj“ Čehoslovačke, a jugoslovenski stavovi ocenjeni su kao identični onima koje iznose „bonski političari i bivši SS-ovci“.²³¹ Jugoslovensko učešće u „širokoj provokatorskoj galami (...) igralo je ne malo ulogu u onom zaoštavanju političke situacije u ČSSR, koja je zahtevala neodložnu pomoć prijatelja čehoslovačkog naroda.“²³² Beskrupuloznost napada na Jugoslaviju u ovom listu može se tumačiti činjenicom da on nije bio namenjen samo sovjetskim čitaocima, nego i inostranim interesentima.²³³

Odgovori jugoslovenskih zvaničnika na agresivne napade na zemlju koja se usudila da, iako bez direktne zaštite bilo koje velike sile, iznese nezavisan stav u pitanju agresije na Čehoslovačku je bio odmeren, ali istodobno i vrlo odlučan. U javnim istupima je podvlačeno da će se država braniti i da je svaki napad na društveno-političko uređenje ili samog Tita napad na celu zemlju. U cilju odvratanja neprijateljskih akata Savezna skupština je po hitnom postupku u septembru 1968. na dnevni red stavila

²²⁷ *Politika*, 20. septembar 1968, str. 2.

²²⁸ Optužbe za revizionizam su se pojavljivale kao obavezni deo vokabulara i prilikom dve prethodne krize u sovjetsko-jugoslovenskim odnosima. Etiketa *revizionizma* je imala posebno veliku simboličku vrednost, jer je istovremeno ukazivala na devijantna skretanja jugoslovenskih komunista, ali je direktno ukazivala i na shvatanje po kome je sovjetski model socijalističke izgradnje jedini ispravan.

²²⁹ *Politika*, 20. septembar 1968., str. 2.

²³⁰ *Politika*, 22. septembar 1968, str. 2.

²³¹ Isto

²³² Isto

²³³ Samo ime nedeljnika „Za rubežom“, u prevodu „U inostranstvu“, dovoljno je govorilo o ciljnoj grupi čitalaca.

predlog zakona o narodnoj odbrani i predlog zakona o vojnoj obavezi. Beogradska *Politika* je članak o tome nasloвила, „Agresor treba da zna da smo spremni na beskrajni opštenarodni odbrambeni rat.“²³⁴

Kako je mesecima nakon invazije na Čehoslovačku situacija u ovoj zemlji pacifikovana (politika tzv. „normalizacije“), reforme ugušene, ključni reformisti smenjeni sa svojih položaja i odnosi Jugoslavije i Sovjetskog Saveza su krenuli obazrivom uzlaznom putanjom, pa je 18. maja 1969. analiza jugoslovenskog DSIP-a bila posvećena politici SSSR-a prema Jugoslaviji. Uprkos izvesnog stišavanja kampanje i dozirane pacifikacije u suštini nije bila promenjena, barem u osnovnim starateškim ciljevima i da se oni mogu svesti na to da SSSR i dalje predstavlja „realnu pretnju bezbednosti Jugoslavije“. U prilog tome ide izjava načelnika sovjetskog generalštaba Zaharova o spremnosti sovjetskih vojnika da „izvrše svoj nacionalni i internacionalni zadatak“, pohvale procesu „normalizacije“ u ČSSR-u, kao i permanentna „zabrinutost“ za sudbinu socijalizma u Jugoslaviji, koju karakterišu: stihija, kapitalistički elementi, nezaposlenost, strani kapital, niski dohoci, neosnovana bogaćenja, socijalne razlike, itd. Takođe, u tzv. naučnim časopisima u SSSR-u osporavala se čitava jugoslovenska praksa socijalizma (samoupravljanje, nesvrstanost, delovanje SKJ, reforma, itd.) Uz sve to jugoslovenski zvaničnici i štampa su optuživani za antisovjetizam i za vođenje antisovjetske politike.²³⁵

Prilikom prijema ambasadora Benediktova, 18. maja 1969. kod Tita, upućen je poziv novom državnom sekretaru Tepavcu da poseti SSSR i iskazana potreba da se poprave odnosi. Tito se načelno saglasio sa tim ali je jasno rekao da je moguć odlazak Tepavca, samo nakon što šef sovjetske diplomatije, Gromiko dođe u Jugoslaviju, jer je poziv njemu davno upućen. Dogovoreno je da se ne razgovara o situaciji u ČSSR. Benediktov je rekao da im razvoj situacije ide u prilog, da je intervenciju trebalo izvršiti. Tito je odgovorio da je razvoj u Čehoslovačkoj „stvar naroda i partije ČSSR“. Ali da on smatra da „ono što je učinjeno nije bilo pravilno. Reкао sam Brežnjevju da bi svaka druga akcija osim političke bila štetna“.²³⁶

Prema oceni jugoslovenske diplomatije Sovjeti su od Aprilskog plenuma CK KPSS 1968. krenuli u ofanzivu jer je naglašeno da se „savremena etapa istorijskog razvitka karakteriše naglim zaoštavanjem ideološke borbe između kapitalizma i socijalizma“, te da je glavni zadatak komunista da vode „ofanzivnu borbu protiv buržoaske ideologije u svim pravcima“, te je u tom konteksti trebalo razumeti i agresiju na ČSSR. Od intervencije u Čehoslovačkoj jača i vojni pritisak na Jugoslaviju: izvođene su vežbe štabova i komandi mađarske i bugarske armije, uz njihov izlazak u neposrednu blizinu jugoslovenske granice; vršene su probne mobilizacijske uzbune u susednim zemljama; vršena je popuna ljudstvom i materijalom „do pune formacije“ svih sovjetskih jedinica Južne grupacije, koja je bila uz jugoslovensku granicu u Mađarskoj, odakle je bi bio najlogičniji napad preko ravnice; mere

²³⁴ *Politika*, 26. septembar 1968, 5.

²³⁵ AJ, 838 – KPR, I-3-a/101–112

²³⁶ AJ, 838 – KPR, I-3-a/101–112, „Zabeleška o razgovoru Predsednika Republike sa ambasadorom SSSR, Benediktovim, 18. maja 1969.“

popune izvršene su i u jedinicama 1. bugarske armije, koja je locirana duž jugoslovenske granice; u kopnenim i vazduhoplovnim jedinicama Južne grupacije Sovjetske armije izvršeno je ubrzano preoružavanje modernim sredstvima; isto je primenjeno i sa mađarskom i bugarskom vojskom.²³⁷ Uz sve te realne vojne pripreme i postupke, brojni predstavnici sovjetske armije i armija zemalja Varšavskog ugovora bile su sračunate na izazivanje nemira, panike i zabrinutosti u pogledu moguće agresije na Jugoslaviju i pitanja njene bezbednosti. Vodeći sovjetski rukovodioci su uporno odbijali da demantuju glasove o koncentraciji trupa prema Jugoslaviji i da javno potvrde nameru SSSR-a da poštuje integritet Jugoslavije.²³⁸ Uporedo sa tim najviši sovjetski rukovodioci (Brežnjev, Gromiko) i zvanični tumači stavova Kremlja (*Pravda*, pre svih) zastupali su javno tezu o pravu socijalističkih zemalja na „zaštitu tekovina socijalizma u drugim zemljama“, kada one procene da su te tekovine ugrožene. I predstavnici drugih istočnoevropskih zemalja su izricali javne pretnje Jugoslaviji, pa je tako bugarski general Trnski rekao da će bugarska armija zajedno sa sovjetskom krenuti „sutra i drugde da gasi požar kontrarevolucije“.²³⁹ Sovjeti su i ovaj stav odbili da demantuju ili da se ograde od njega. Istovremeno je vršen pritisak na Jugoslaviju da ne podiže borbenu gotovost u zemlji i da odustane od prihvaćene doktrine „opštenarodnog rata“. Svakako kao jedan od vidova sovjetskih pritisaka i mešanja u unutrašnje stvari SFRJ je bilo i podvajanje rukovodstva na one koji su za dobre odnose sa SSSR-om i tzv. sovjetofobe. Osim personalnog podvajanja postojalo je i razvrstavanje republika na istočne koje će biti na strani Sovjetskog Saveza i zapadne koje su, navodno, protiv. I pisanje jugoslovenske štampe konstantno je držano u središtu sovjetskih pritisaka na Jugoslaviju. S druge strane, sovjetska štampa je vrvela od, najčešće vrlo prizemnih, uvreda na račun Jugoslavije i njenih zvaničnika. U sovjetskoj štampi su se konstantno isticali napadima na reformski kurs u Jugoslaviji, o tome kako su u njoj na delu „kapitalističke tendencije“, o njenoj „zavisnosti od kapitalističke ekonomije“, o „odricanju od marksizma i prelasku na buržoaske pozicije“, o tome da je privredna reforma doživela krah, kao i istrgnute rečenice o nezaposlenosti, o cenama u Jugoslaviji i posebno maliciozno su praćeni ekonomski pregovori sa SR Nemačkom.²⁴⁰ U brojnim predavanjima širom SSSR-a, studentski pokret u Jugoslaviji je navođen kao manifestacija kraha samoupravnog modela socijalizma i dubokog nezadovoljstva društvenim, političkim i privrednim razvojem u zemlji. U internim informacijama CK KPSS kaže se da je čitava spoljna i unutrašnja politika Jugoslavije koncentrisana u rukama Tita, koji se „nametnuo čitavom savremenom svetu kao jaka i autoritativna ličnost“. On je sprečavao ozbiljnije unutrašnje sukobe i krize, pa nije bilo prostora da socijalističke zemlje preduzimaju bilo šta u odnosu na Jugoslaviju. Ali posle Tita stanje u Jugoslaviji će se „radikalno izmeniti“ i u tom trenutku SSSR i druge

²³⁷ AJ, 838 – KPR, I-3-a/101–113, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi. Informacije i prikazi“ i KPR, I-3-a/SSSR, „Manevri Varšavskog pakta na teritoriji Mađarske i Bugarske“

²³⁸ Vladimir Popović je to eksplicite pitao ambasadora Bendiktova prilikom njegove posete Titu, 19.10.1968. potom ambasador Vidić je to tražio od generala Jepičeva načelnika Političke uprave Sovjetske armije 2.9.1968, itd.

²³⁹ AJ, 838 – KPR, I-3-a/101–113, „Principi i osnove saradnje“

²⁴⁰ AJ, 838 – KPR, I-3-a/101–113, „Tretiranje Jugoslavije u sovjetskoj štampi“

socijalističke zemlje moraju biti spremne da „pomognu Jugoslaviji da nađe svoje mesto u socijalističkoj zajednici“. I u svojim međunarodnim kontaktima sovjetski diplomati su iznosili stav da će posle Tita novo rukovodstvo biti znatno slabije, bez međunarodnog kredibiliteta i autoriteta, nejedinstveno, što će znatno uvećati mogućnosti sovjetskog uticaja.²⁴¹

Kako su svi sukobi na relaciji Moskva – Beograd bili pre svega izraz težnji SSSR-a za hegemonijom i bili motivisani nepriznavanjem prava Jugoslaviji na nezavisnu i svoju politiku, shvatanja i praksu u izgradnji socijalizma, i poslednja kriza je bila samo logičan nastavak te politike. Da bi neutralisala pritisak, jugoslovenska strana je konstantno afirmisala principe nemešanja i ravnopravnosti, u pokušaju da izvrši deideologizaciju odnosa dve zemlje, kako bi se oni zasnivali na načelima koja imaju priznati univerzalni karakter i na temelju Povelje OUN, kako bi Jugoslavija bila do kraja afirmisana kao nezavisna zemlja van svih sfera uticaja, čime bi se obezbedila i trajnija bezbednost zemlje, odnosno cilj je bio staviti je u takav položaj da nadležnost *doktrine ograničenog suvereniteta* socijalističkih zemalja ne može da se protegne na SFRJ. Jugoslaviju je najviše brinulo to što je sa socijalističkim zemljama SSSR polazio od shvatanja da „ideološka komponenta predstavlja osnovnu i polaznu tačku za naročit karakter odnosa (*na bazi marksizma-lenjinizma i proletereskog internacionalizma*)“.²⁴² Posebno uporni Sovjeti su bili u odbacivanju Beogradske i Moskovske deklaracije, čime su želeli da pokažu nastojanje da se nametnu druge osnove za saradnju dve zemlje, a takođe i da izvrše kritiku Hruščovljeve politike prema Jugoslaviji, koja je svoj odraz imala u navedenim dokumentima.

U beogradskim razgovorima M. Tepavca i A. Gromika, 2. septembra 1969. jugoslovenski šef diplomatije je istakao potrebu jugoslovensko-sovjetske saradnje na principima Beogradske i Moskovske deklaracije, koje imaju „trajnu vrednosti i za buduće odnose“, dok je šef sovjetske diplomatije, ne pominjući ove dokumente, budućnost odnosa dve zemlje video u „idealnoj situaciji bez razlika“ u kojoj će Jugoslavija biti u „jedinstvenom stroju sa ostalim socijalističkim zemljama“.²⁴³ U razgovorima Tita i Gromika, sovjetski šef diplomatije je u pomirljivijem tonu pozvao na uspostavu saradnje, uz sve standardne kritike na račun jugoslovenske štampe, na šta je dobio odgovor sa najvišeg mesta, da u Jugoslaviji nema cenzure, niti vlasti imaju nameru da je uvode, štampa je slobodna i ne odražava nužno politiku i stavove SKJ. Tito je Sovjetima poručio da je vreme da shvate da je „u Jugoslaviji socijalistički sistem slobodan i demokratski, da dozvoljava slobodu izražavanja“, pa je pojedine članke neracionalno dramtizovati i kvariti odnose dve zemlje. Tito je od svog sovjetskog sagovornika zatražio da se obustave napadi u istočnom bloku na jugoslovenski društveno-ekonomski i politički sistem, uz poznati zahtev da se poštuju specifičnosti i razlike u izgradnji socijalističkog sistema. Jugoslavija je, prema Titu, složena mnogonacionalna država, zato je borba protiv nacionalizma

²⁴¹ AJ, 838 – KPR, I-3-a/101–113, „Interne sovjetske ocene politike i društveno-političkog sistema SFRJ. Obaveštajni podaci.“

²⁴² AJ, 838 – KPR, I-3-a/101–113, „Principi i osnove saradnje“

²⁴³ AJ, 838 – KPR, I-3-a/101–113, „Informacija o prvom danu razgovora M. Tepavca sa A. Gromikom“

u njoj stalna. Takođe, u Jugoslaviji postoji podela na razvijene i nerazvijena područja. Međutim, „sovjetski drugovi često ne shvataju taj naš komplikovani unutrašnji socijalistički razvitak“, rekao je Tito Gromiku.²⁴⁴ SFRJ, prema Titu, želi ravnopravnu saradnju i sa Istokom i sa Zapadom i sa nesvrstanimi. „Naš put sigurno nije put prema Zapadu. Mi smo socijalistička zemlja... Mi dobro znamo šta znači zapadni kapitalistički svet“, poručio je jugoslovenski predsednik Sovjetima, uz garancije da niko na Zapadu, čak iako ima takve intencije, neće moći da se koristi neslaganjima Jugoslavije i Sovjetskog Saveza. Ipak, Tito je očito vrlo pogođen napadima na Jugoslaviju poručio Gromiku, „nemojte da napadate naš sistem. Naš sistem je naša stvar“. Takođe, Jugoslavija „veoma žali“ zbog sovjetskog postupanja u Čehoslovačkoj, a sam Tito je svoje osećanje nakon 21. avgusta okarakterisao kao „ogorčenje“. Šta god danas Sovjeti rekli, Tito je smatrao da je Jugoslavija zauzela principijelan stav i od njega neće odsutpiti.²⁴⁵ U svom odgovoru Titu, Gromiko je rekao da je jugoslovenski sistem njena unutrašnja stvar, ali SSSR kao „bratska zemlja“ ne može a da ne posvećuje pažnju i „unutrašnjim odnosima u socijalističkim zemljama“. Bilo je to u skladu sa „socijalističkim internacionalizmom i sa proleterskim internacionalizmom. Svi smo zainteresovani za jačanje socijalizma u socijalističkim zemljama“, zbog čega SSSR neće biti indiferentan ni prema razvoju socijalizma u Jugoslaviji, izneo je Gromiko esencijalne karakteristike *Brežnjevljeve doktrine ograničenog suvereniteta*. Međutim, uprkos tome, sovjetska strana je, verovatno i zbog oštrog sukoba sa Kinom, izrazila jasnu spremnost na poboljšanje odnosa sa socijalističkom Jugoslavijom, na bazi različitih puteva u socijalizam, izjasnivši se na kraju u korist Beogradske i Moskovske deklaracije.²⁴⁶

Međutim, uporedo sa zvaničnim poboljšanjem odnosa, nakon posete Andreja Gromika Jugoslaviji, napadi Sovjeta i istočnoevrpskih zemalja na jugoslovensku privrednu, duštvenu reformu i demokratizaciju su nastavljeni. Reforme su se, prema tim ocenama, nalazile u ćorsokaku, a u Jugoslaviji su postojale „zdrave snage“ i „zdrave tendencije“ koje su se protivile postojećem razvitku i koje je trebalo podržati. A u tom kontekstu ministar odbrane SSSR-a, maršal Grečko je jugoslovenskom ambasadoru Vidiću rekao otvoreno da se „neprijateljske snage“ nalaze među rukovodećim kadrovima u Jugoslaviji i da su vrlo uticajne.²⁴⁷ Istovremeno su članovi najužeg poljskog

²⁴⁴ AJ, 838 – KPR, I-3-a/101–113, „Zabeleška o razgovorima predsednika Tita sa ministrom inostranih poslova SSSR Andrejem Gromikom, na Brionima 4. septembra 1969.“

²⁴⁵ AJ, 838 – KPR, I-3-a/101–113, „Zabeleška o razgovorima predsednika Tita sa ministrom inostranih poslova SSSR Andrejem Gromikom, na Brionima 4. septembra 1969.“ Svoje dugo i decidirano obraćanje Gromiku Tito je, ne bez smisla za ironiju, završio „možda u svemu nisam bio potpuno jasan, jer već duže vremena nisam razgovarao na ruskom jeziku“.

²⁴⁶ AJ, 838 – KPR, I-3-a/101–113, „Zabeleška o razgovorima predsednika Tita sa ministrom inostranih poslova SSSR Andrejem Gromikom, na Brionima 4. septembra 1969.“

²⁴⁷ Savka Dabčević Kučar je u memoarima zapisala da su članovi najužeg rukovodstva partije povremeno dobijali na čitanje ruske poverljive spise do kojih su dolazile jugoslovenske obaveštajne službe, sa ocenama stanja u Jugoslaviji. U nekim od tih dokumenata kao prozapadni, gotovo uvek su pominjani, navodi ona, Marko Nikezić, Latinka Perović, Krste Crvenkovski, Miko Tripalo i Savka Dabčević Kučar. Povremeno su u tom kontekstu navođeni i Edvard Kardelj i Vladimir Bakarić. Slične tvrdnje, na više mesta u svojoj knjizi, iznosi i ruski istoričar, Sergej Romanjenko, ali bez uporišta za navedene tvrdnje u građi moskovskih arhiva. Savka Dabčević Kučar, *71. Hrvatski snovi i stvarnost*, Zagreb, 1997., str. 560–561. Сергей Романенко, *Между „пролетарским интернационализмом“ и „славянским братством“*. *Российско-югославские отношения в контексте этнополитических конфликтов в Средней Европе*, Москва, 2011.

rukovodstva jugoslovenskom ambasadoru izrazili nerazumevanje zbog smene Rankovića, jer to „slabi Jugoslaviju“ i otvara bojazan ko će naslediti Tita. Sovjeti su, takođe, izražavali nezadovoljstvo i zbog smene generala Hamovića, jer je „bio dobar čovek“. I potpredsednik mađarske vlade, Timar, je u razgovoru sa jugoslovenskim ambasadorom rekao da i oni, navodno, vide podelu u Jugoslaviji na one koji su „privrženi socijalizmu“ i one koji to nisu. I visoki zvaničnici resovjetizovane Čehoslovačke su govorili o prevlasti „desničarsko-oportunističkih snagama u jugoslovenskom rukovodstvu“, upoređujući stanje u Jugoslaviji sa „deformacijama“ i „antisocijalističkim metodama“ u ČSSR za vreme Praškog proleća.²⁴⁸ Savetnik sovjetske ambasade u Beogradu, Smirnov je protestovao što se sovjetska propaganda tretira kao i svaka druga strana propaganda u Jugoslaviji. SSSR je, prema njegovim rečima, polazio od toga da je „ista ideologija, ciljevi isti, pa prema tome i saradnja mora biti drugačija i veća“.²⁴⁹ Načelnik Generalštaba SSSR, general Zaharov je 5. septembra 1969. jugoslovenskom vojnom izaslaniku rekao: „Pozdravite načelnika Generalštaba i novog i starog. Stari je bio dobar čovek, a penzionisali ste ga.“ Usledio je odgovor jugoslovenskog diplomate: „Takav je kod nas zakon, stari ljudi idu u penziju“. Član Politbira poljske PURP, Kliška, oktobra 1969. je rekao: „Tito je i pored svih nedaća koje postoje između Jugoslavije i socijalističkih zemalja, blizak nama i našim stavovima. Kardelj nikada nije hteo, niti je pokušao da razume lager i njegovu politiku, a naročito poljske stavove. Nije realno pretpostaviti da se Jugoslavija raspadne posle Tita. Jake su partijske i državne ličnosti iz Hrvatske i Slovenije, na čelu sa Kardeljem, koje će potpuno okrenuti leđa socijalističkim zemljama. Te su snage likvidirale Rankovića, čije su koncepcije bile slične našima.“²⁵⁰ I novoimenovani jugoslovenski ambasador u Moskvi Veljko Mićunović je novembra 1969. upozoravao Tita da SSSR preko „lagerskih“ zemalja, najviše putem Poljske, širi tezu o raspadu Jugoslavije, zbog čega bi istočnoevropske zemlje trebalo da „osvoje ključne pozicije u Srbiji, Makedoniji i Crnoj Gori“, da su uslovi za to povoljni i da su te republike uvek bile „proslovenske“, dok je druga polovina Jugoslavije „prozapadna“ i „nije važno šta će biti s njom“. Ova sve češće pominjana „fifti-fifti“ politika, podgrevana iz Kremlja, je bila intenzivirana kako su rasle unutrašnje protivrečnosti Jugoslavije. Svaki napredak Jugoslavije u unutrašnjoj politici, smatrao je Mićunović, zakonomerno je jačao njenu poziciju u odnosima sa SSSR-om, a jednako tako „svaki naš neuspjeh samo će jačati sovjetske aspiracije za još veći pritisak, za veći sovjetski uticaj u Jugoslaviji i njihovo miješanje u naše unutrašnje stvari“, procenjivao je krajem 1970. jugoslovenski ambasador u Moskvi.²⁵¹

Indikativno je da je u analizi DSIP-a, koju je ako ne pisao, a svakako odobrio šef diplomatije, Mirko Tepavac, kao segment od posebnog značaja navedeno da „naša štampa ne izbegava kritičke

²⁴⁸ AJ, 838 – KPR, I-3-a/101–113, „Neke karakteristike jugoslovensko-sovjetskih odnosa posle posete Gromika.“

²⁴⁹ AJ, 838 – KPR, I-3-a/101–113, „Izjave o Jugoslaviji rukovodilaca, vojnih lica i funkcionera SSSR. 1. septembar – 20. novembar 1969.“

²⁵⁰ AJ, 838 – KPR, I-3-a/101–113, „Izjave o Jugoslaviji rukovodilaca, vojnih lica i funkcionera SSSR. 1. septembar – 20. novembar 1969.“

²⁵¹ Veljko Mićunović, *Moskovske godine 1969/1971.*, Beograd, 1984., str.66, 99.

napise o pojedinim aspektima sovjetske politike, kada za to postoji stvarni povod, čime se parališe sovjetski zahtev da se o SSSR piše samo na jednostrano – pozitivan način i time olakšava delovanje u pravcu stvaranja idejno-političkih uporišta u našoj sredini. Što realnije obaveštavanje naše javnosti je ujedno i put ka stvaranju što većeg jedinstva u zemlji oko politike prema SSSR.²⁵² Kada se ima u vidu koliko je Sovjetima bilo važno pisanje jugoslovenske štampe, tim pre je bio značajan ovaj promišljeni savet štampi.

Loši i nestabilni odnosi bili su pre svega determinisani divergentnim tokovima u sovjetskom i jugoslovenskom društvu u drugoj polovini šezdesetih. Dok je Jugoslavija najintenzivnije sprovodila reforme u svim oblastima, Sovjeti su išli ka dogmatizaciji i petrifikaciji sistema, u cilju stabilizacije poretka. Ovi procesi posebno kreću na aprilskom plenumu CK KPSS 1968., kada je lansirana teza o zaoštavanju idejne borbe na međunarodnom planu i na starim osnovama i sadržajima razvijena ideološka i politička ofanziva širokih razmera u unutrašnjim i međunarodnim dimenzijama. Za vreme proteklo od aprilskog plenuma sovjetsko rukovodstvo je učinilo velike napore da suzbije i neutrališe težnje za kritičkim preispitivanjem društvenog razvoja, okonča „dileme“ i izvrši potpunu stabilizaciju društveno-ekonomske i političke situacije u zemlji. Poništavajući reformske procese i XXII Kongres KPSS išlo se ka dogmatizmu i „shvatanju socijalizma kao etatističke političke strukture“.²⁵³ Osećajući opasnost, sovjetsko rukovodstvo je krajem 60-ih odlučnije krenulo u jednu etapu znatno brže i radikalnije revizije procesa destaljinizacije, polazeći od toga da samo čvrsti etatizam, a nikako demokratski i reformski procesi mogu sovjetskom društvu i čitavom lageru garantovati stabilnost. A čak ni prethodni proces destaljinizacije nije izvršio koreniti diskontinuitet, ukinuvši samo čistke i masovne likvidacije ljudi, ali sačuvavši poredak i glavne društvene norme, procenjivala je jugoslovenska diplomatija.²⁵⁴ Oспорavanje sovjetskog modela socijalizma širom sveta, posebno u levičarskim krugovima bilo je u SSSR-u shvatano sve više kao osporavanje prvenstva i hegemonije u socijalističkom svetu i Međunarodnom radničkom pokretu. Zbog toga je ideologija od kraja 60-ih postala uporedo sa političkim, ekonomskim i vojnim segmentima ravnopravna dimenzija sovjetske spoljne politike, ne zaostajući ni najmanje za ostalima. Gubljenjem ideološke bitke vođstvo Sovjetskog Saveza je znalo da time istovremeno gubi ili čak unapred obesmišljava sve druge borbe za prevlast. Strah od deligitimizacije, zbog toga je bio usmeren prema izvora alternativnog shvatanja socijalističke izgradnje, a Jugoslavija je svakako bila u njegovom centru. Zbog toga je konsolidacija u Sovjetskom Savezu, krajem 60-ih bila usmerena, pre svega na intenzivniju i sve radikalniju reviziju i osporavanje procesa destaljinizacije i izgradnju novog etatizma i gušenje svakog procesa demokratizacije – što bi sve skupa trebalo da obezbedi stabilnost i unutrašnju homogenizaciju najpre u „lageru“, a onda i da ostvari pretpostavke za spoljnu ekspanziju. Na konkretnom planu od 1968. donesen je čitav niz

²⁵² AJ, 838 – KPR, I-3-a/101–113, „Neke karakteristike jugoslovensko-sovjetskih odnosa posle posete Gromika.“

²⁵³ AJ, 838 – KPR, I-2/53, „Put J. B. Tita u SSSR, 5-10. 6. 1972.“ Informativno-politički materijal

²⁵⁴ Isto

dokumenata programskog karaktera kojima je izvršena revizija programa KPSS i postavljena osnova za novi „čvršći“ kurs.²⁵⁵ Fundamentalno pitanje ovog pravca razvoja sovjetske ideologije je bila osuda svih „skretanja“ i postizanje pune hegemonije u interpretaciji principa ideologije marksizma-lenjinizma kao jedino ispravne i dopustive. Evolutivno je izvršena gotovo potpuna istorijska rehabilitacija čitave staljinističke politike, time što su svi segmenti te politike ponovo postali „pravilni“ i „nepogrešivi“, s tim što nije bilo vezano lično za Staljina, već je stavljeno u kontinuitet „pravilne politike KPSS“ ili kako je to jugoslovenski DSIP definisao kao prilično zaokružen sistem „ideološke restauracije“.²⁵⁶ Prirodno je u takvim uslovima jugoslovenska paradigma delovala subverzivno po ovakvo shvatanje budućeg razvoja, a posebno imajući u vidu činjenicu radikalne asinhronosti u pravcima daljeg razvoja socijalizma. Naime, u isto vreme kad se sovjetska politika dodatno okreće dogmatizmu i što većoj primeni administrativnih mera, poništavajući poslednje principe liberalizacije i destaljinizacije koje su karakterisale Hruščovljevu epohu, što je manifestovano pre svega kroz porast rukovodeće uloge partije kao komandnog centra, u Jugoslaviji dolazi do suprotnog procesa, reformskog zahvata u privredi, koji se nakon Brionskog plenuma proširio na čitavo društvo, politiku, partiju, itd. Suštinski, centralna tačka sporenja ticala se mesta i uloge partije u društvenom, javnom, privrednom, kulturnom, itd. životu. Zbog toga je jugoslovenska diplomatija i uočavala da je glavni problem Sovetskog Saveza, „vanredno uska osnova upravljanja društvom“, a da sama vrhuška ne samo da nije spremna da se suoči, nego i beži u suprotne procese.²⁵⁷ U tom smislu oni Jugoslaviju navode kao negativan primer, posebno u međunacionalnih odnosa. Dok je Staljin aparatu ulivao strah, Hruščov nervozu i nesigurnost, osnova Brežnjevjevog rukovođenja je stabilnost, samopouzdanje i uzajamna lojalnost sa birokratskim aparatom, smatrano je u DSIP-u.²⁵⁸

Kada je reč o sovjetskim reakcijama na događaje u Jugoslaviji 1971. i početkom 1972. situacija je bila opisiva jedino rečju, pritisak. Ofanziva Sovjetskog Saveza na jugoslovensku federaciju je bila je vidljiva u štampi, u razgovorima diplomata dve zemlje, na polju naučno-istraživačkog rada, obaveštajnih službi, trgovine, kulture, sporta, itd. Sovjeti su otvorene rasprave i demokratizaciju jugoslovenskog društva tokom 1971. očito posmatrali kao slabost i kao unutrašnju krizu, koju je trebalo iskoristiti u ideološko-imperijalne svrhe SSSR-a. Ranije sporadične ocene i interesovanja za unutrašnje događaje i procese u Jugoslaviji, zamenili su brutalni pritisci i opisi stanja u Jugoslaviji veoma dramatičnim tonovima. Moskva je takođe instruirala i satelitske države u Evropi da pritiskaju

²⁵⁵ Isto

²⁵⁶ AJ, 838 – KPR, I-2/53, „Put J. B. Tita u SSSR, 5-10. 6. 1972.“ Informativno-politički materijal

²⁵⁷ Naličje komandne privrede i društva kao i izdvajanja za megalomanske svemirske i ostale projekte je ogromna korupcija, šverc, prostitucija, bolesti, manjak zdravstvenih radnika, nedodstatak namirnica, glad, epidemije, alkoholizam i kao *kontrolor* ovih negativnih pojava – jačanje represivnog policijskog aparata. Javno se ne objavljuju vesti o kriminalu niti ta vrsta statistika postoji unazad 40 godina. Takođe, nerešeni i konfliktni nacionalni odnosi, dominacija Rusa, pobune tzv. malih nacija izloženih denacionalizaciji, snažan antisemitizam i pritisci na Jevreje, konstantni progoni inteligencije. Isto.

²⁵⁸ AJ, 838 – KPR, I-2/53, „Put J. B. Tita u SSSR, 5-10. 6. 1972.“ Informativno-politički materijal

Jugoslaviju u vezi sa njenim unutrašnjim razvojem.²⁵⁹ Sredstva pritiska delila su se na javna, koja su podrazumevala manipulativno i segmentarno prenošenje informacija iz domaće štampe, uz obavezni zaključak da je jugoslovenski model socijalizma pretrpeo neuspeh, da se zemlja nalazi u potpunoj krizi – političkoj, ekonomskoj, državnoj, partijskoj, međunacionalnoj, itd; dok je interna, tj. nejavna kampanja sprovedena u partijskim organizacijama, objašnjavala i interpretirala tu „jugoslovensku krizu“ kao rezultat pogrešnog kursa u izgradnji socijalizma, koji nije pratio „jedino ispravan“ sovjetski model. Ova vrsta propagandne ideološke ortodoksije je prenošena i u srednje škole u većim sovjetskim centrima gde je uz najgore karakterisanje jugoslovenskih procesa obavezno dodavano da je „nešto slično već bilo u ČSSR“.²⁶⁰ Kada se ima u vidu kako je sovjetska vrhuška reagovala na događaje u Čehoslovačkoj, jasno je da je Jugoslavija bila izložena mogućoj presiji i od vojne agresije državno-socijalističkog režima u SSSR-u. Prema informacijama jugoslovenske diplomatije, čak se ni najviši predstavnici SSSR-a nisu ustručavali da legalizuju otvorenu zabrinutost za razvoj socijalizma u Jugoslaviji, a u stvari da time ostvare svoje pravo na mešanje u unutrašnje stvari, što je najdirektnije učinio premijer Kosigin u razgovoru sa ambasadorom SFRJ Mićunovićem, početkom 1972. Perfidni načini pritiska su polazili uvek od „bratske zabrinutosti“, „razumljivim interesom prijatelja“ za jugoslovenski razvoj; pravdanjem da Sovjeti, navodno, žele Jugoslaviji „uspeha u rešavanju problema“, ali i da oni opravdano sumnjaju u mogućnost prevazilaženja protivrečnosti u mnogonacionalnoj zemlji u kojoj „svaka republika ili nacija jedino vodi računa o sebi“ i gde su „najkrupniji problemi političkog i međunacionalnog karaktera“, a gde partija nije u stanju da političke probleme „reši administrativnim sredstvima, iako je vlast u njenim rukama“.²⁶¹ U osnovi „zabrinutosti“ svih *lagerskih* zemalja nalazio se, kako su govorili, strah od „pojave separatizma“, neverovanje u opstanak i budućnost jugoslovenske federacije. Šef mađarske diplomatije je bez zazora, izražavajući ne samo stav svoje zemlje, govorio da je „Jugoslavija socijalistička zemlja, ali drugačija od ostalih. U Jugoslaviji zanemaruju jedinstvo zemlje, pogrešno se sve prepušta republikama. Jedino Titov autoritet održava Jugoslaviju jedinstvenom.“ Slično je rekao i šef sovjetske delegacije na II Kongresu samoupravljača (Vladičenko), izražavajući nevericu da će Jugoslavija izaći iz krize, jer „nove osnove jedinstva“ ne mogu biti uspešne pošto je cela zemlja na „pogrešnom putu“, na putu u kaos, koji će se produbljivati. Ipak, Sovjeti nisu propuštali da istaknu svoju zainteresovanost za „očuvanje jedinstvene i snažne Jugoslavije“, ali je to prema rečima šefa diplomatije Gromika, moguće samo ako se Jugoslviija „sredi“ i vrati na „proverene metode“ i odbaci reforme kao osnovni uzrok teškoća u Jugoslaviji i kao rezultat delovanja „obaveštajnih službi Zapada“.²⁶²

²⁵⁹ AJ, 838 – KPR, I-2/53, „Put J. B. Tita u SSSR, 5-10. 6. 1972.“ Ocene i komentari u inostranstvu o našem unutrašnjem razvoju

²⁶⁰ AJ, 838 – KPR, I-2/53, „Put J. B. Tita u SSSR, 5-10. 6. 1972.“ Ocene i komentari u inostranstvu o našem unutrašnjem razvoju

²⁶¹ Isto

²⁶² Isto

Sovjetima nisu bile strane ni direktne aluzije na mogućnost vojne intervencije u Jugoslaviji, što je posle agresije na Čehoslovačku bila, svakako sasvim uverljiva i verodostojna pretnja. Tako je član CK KPSS i glavni urednik zvanične *Pravde*, M. V. Zimjatin, kao potpuno kredibilan da tumači i iznosi zvanične državne i partijske stavove SSSR-a rekao u razgovoru sa glavnim urednikom *Komunista* Savom Kržavcem, da „**pitanje opstanka Jugoslavije kao jedinstvene socijalističke države nije samo njena unutrašnja stvar. Ona predstavlja značajno strategijsko područje i raspadanje Jugoslavije moglo bi imati tragične posledice na stanje odnosa na Balkanu, u Evropi pa i u čitavom svetu. Mi veoma budno i pažljivo pratimo šta se događa u vašoj zemlji. Stvari su vrlo loše. Mi smo zabrinuti kao i Tito koji ulaže nadčovečanske napore da sačuva jedinstvo zemlje, partije, pokreta, da sačuva tekovine revolucije. Nama ne može biti svejedno ko će i kako sutra čerupati Jugoslaviju. Raspadanje Jugoslavije ne sme se dopustiti... Nacionalisti kod vas idu na to da najpre razbiju partiju, njeno jedinstvo, koje je, ako se smem usuditi da kažem, ozbiljno ugroženo. A posle toga dolaze nove i veće razbijačke akcije čiji je konačan cilj razbijanje Jugoslavije. To se ne sme dopustiti. Prema tome se ne može biti ravnodušan i ostati po strani u ime nekakvog nemešanja. Mirno posmatranje raspada Jugoslavije značilo bi izdaju internacionalizma, izdaju principa Marksa i Lenjina.**“²⁶³ (akcenat aut.) Ovime je svakako legalizovana i teorijski i praktično ideološki objašnjena i opravdana eventualna sovjetska vojna intervencija u Jugoslaviji. A samo pitanje intervencije *provlačili* su sami Sovjeti evazivno u mnogo navrata. Tako je službenik sovjetske ambasade u Beču, Savgorodni, rekao da bi „u slučaju ugožavanja socijalizma u Jugoslaviji trupe Varšavskog ugovora intervenisale, isto kao što su činile u Mađarskoj i ČSSR“, jer oni Jugoslaviju smatraju socijalističkom zemljom, a „intervencija dolazi u obzir samo u slučaju pokušaja uklanjanja predsednika Tita i u slučaju da se inostrane agresivne snage umešaju u unutrašnje razdore ugrožavajući socijalizam u Jugoslaviji i bezbednost susednih socijalističkih zemalja. SSSR-u bi bilo teško da ne odgovori na eventualne pozive iz Jugoslavije za pomoć.“ Slično su tvrdili i atašei za štampu mađarske i poljske ambasade u Sofiji upućene jugoslovenskim diplomatama – „možda će vam ipak trebati pomoć bratskih socijalističkih zemalja? Možda će drug Tito ovog puta lično tražiti pomoć? Mi Mađari ne želimo nikome da pomažemo, ali šta možemo ako nas neko na to natera.“²⁶⁴

Posebno značajan za Jugoslaviju bio je XXIV kongres KPSS-a na kome je izražena spremnost za „jačanje socijalizma u Jugoslaviji“, ali su se i davali okviri i uslovi buduće saradnje, kao i „zabrinutost“ za sudbinu socijalizma u samoupravnoj federaciji. Uzevši u obzir *post factum* legalizaciju agresije na Čehoslovačku na navedenoj Kongresu, kao i mestu koje je dato Jugoslaviji, uporedo sa ostalim socijalističkim zemljama i u trenutku ozvaničavanja *teorije o ograničenom suverenitetu*, ovim gestom L. Brežnjeva se indirektno, ali vrlo jasno, *ozakonjivao* i stav SSSR-a da se Jugoslavija nalazi u

²⁶³ AJ, 838 – KPR, I-2/53, „Put J. B. Tita u SSSR, 5-10. 6. 1972.“ Ocene i komentari u inostranstvu o našem unutrašnjem razvoju

²⁶⁴ Isto

orbiti *Brežnjeveljeve doktrine*. Sve izraženije nezadovoljstvo Sovjeta političkom situacijom u Jugoslaviji time je dobijalo nove šanse za njihove interese na Balkanu. Tokom 1972. jugoslovenska diplomatija je procenjivala da su Sovjeti smatrali da su „prebrinuli“ glavnu brigu u vezi sa kompromitacijom i diskreditacijom jugoslovenskog modela socijalizma, kao opasne paradigme i uzora za istočni blok.²⁶⁵ Prema sovjetskim procenama, Jugoslavija je bila pred raspadom i nije im više predstavljala idejnog takmaca u komunističkom svetu, ali ih je sada preokupirala strateško-politička situacija posle mogućeg raspada Jugoslavije i kako će izgledati politička karta Evrope nakon toga. Prema procenama jugoslovenskog ambasadora Mićunovića, Sovjeti su se krajem 1971. i u 1972. istinski plašili brzog razvoja situacije na štetu SSSR-a u slučaju krupnijih poremećaja u Jugoslaviji. Suštinski, sovjetska politika prema Jugoslaviji u to vreme, već se nije u toj meri koncentrisala na diskreditaciju i ukidanje uticaja jugoslovenskog reformskog modela socijalizma, koliko na zauzimanje pozicija u strateškoj, geopolitičkoj trci sa Zapadom za uticaj u Jugoslaviji u posstitovskom periodu. Takođe, dalja liberalizacija i reformski kurs, koji bi izlaz iz ekonomskih teškoća tražio u oslanjanju na Zapad, značio bi još veće udaljavanje od „socijalističke zajednice“, pa time i od sovjetskih interesa.²⁶⁶

Da sumnje u sovjetsku intervenciju nisu bile sasvim neosnovane govore su i veze sa prijateljskom Rumunijom, koja je posle distanciranja od Istoka i Varšavskog bloka bila jedan od najpouzdanijih spoljnopolitičkih saveznika. Za razliku od Čehoslovačke, Rumunija nije pratila jugoslovenski unutrašnji razvoj. Ali tokom 1971. i 1972. prvi put rumunski lider Čaušesku je izražavao veliku zabrinutost zbog problema u Jugoslaviji, naročito zbog „pojave nejedinstvenih stavova u SKJ“. To je, prema njemu moglo da dovede u pitanje interese za očuvanjem nezavisne i nesvrstane Jugoslavije. U razgovorima sa jugoslovenskim šefom diplomatije, Tepavcem, Čaušesku je posebno naglašavao zainteresovanost velikih sila za dešavanja u Jugoslaviji i izrazio nadu da će upravo zbog toga u ovoj zemlji prevladati jedinstvo, kako spoljnim faktorima ne bi ostalo ništa drugo sem da razvijaju odnose sa Jugoslavijom „takvom kakva jeste“. U suprotnom, prema Čaušeskovo proceni, ako bi se dalje slabilo jedinstvo Jugoslavije, jedna ili druga strana bi mogle nešto da pokušaju.²⁶⁷ Da se ovo ne bi desilo, bilo je neophodno da jugoslovenski komunisti „učvrste svoje jedinstvo“, da „zadrže i nešto centralizma“, jer smatrao je dogmatični rumunski lider, „ne postoji ni jedna zemlja u kojoj nema jedinstvenog i centralnog rukovodstva“.²⁶⁸

Tokom trajanja dramatičnih trodnevnih razgovora na Brionima, poznate 17. sednice Predsedništva SKJ (28–30. aprila 1971), na kojoj je trebalo da se rešava tzv. hrvatsko pitanje (prethodnica 21. sednice u Karađorđevu na kojoj je smenjeno rukovodstvo SK Hrvatske), Tito je

²⁶⁵ Isto

²⁶⁶ AJ, 838 – KPR, I-2/53, „Put J. B. Tita u SSSR, 5-10. 6. 1972.“ Ocene i komentari u inostranstvu o našem unutrašnjem razvoju

²⁶⁷ AJ, 838 – KPR, I-2/53, „Put J. B. Tita u SSSR, 5-10. 6. 1972.“ Ocene i komentari u inostranstvu o našem unutrašnjem razvoju

²⁶⁸ Isto

obavestio prisutne da ga je njegov sekretar prekinuo u vreme ručka, sa informacijom da ga zove Brežnjev telefonom. Samom Titu je bilo sumnjivo, jer se ti razgovori održavaju jednom u dve godine. „Pozdravimo se i pitam Brežnjeva u čemu je stvar. Kaže, druže Tito, pronose se svakakve glasine. Postoje informacije da se kreću neke vaše trupe prema Beogradu, da je situacija kritična, itd. On je baš tako rekao da je situacija „očen važna“. To znači da nije dobra. Ja sam rekao: druže Brežnjev, mi smo tri dana razgovarali, sada smo pri završetku. Sve te informacije koje ste Vi čuli su dezinformacije. To nije tačno. To je laž. Nikakve trupe se ne kreću, niti mi trebamo neke trupe da upotrebljavamo prema unutra... Rekao sam da su naši razgovori dobri, da radimo na učvršćenju Partije, jer imamo pred sobom dosta krupnih pitanja koje moramo riješiti, a to može samo Partija. Pravilno – rekao je. Rekao sam mu – budite uvjereni da mi imamo dosta snage da sve to riješimo sami, bez ikakve pomoći bilo koga... Kaže: „ja ponjimaju, objema rukama pozdravljam. Pozdravljam ja tu vašu inicijativu i tu energiju da zbilja treba svim neprijateljima socijalizma dati pravilan odgovor.“ Rekao sam: to mi i radimo i moćemo lako riješiti naše probleme i hvala na brizi. Samo, mi smo sami dovoljno snažni.“²⁶⁹ Na kraju razgovora saglasili su se da bi trebalo da sastanu i razgovaraju o svemu. Tito je iz svega izvukao zaključak da se oko Jugoslavije „pletu krupne spletk“, koje su „omča oko vrata“ i da se zbog toga moraju eliminisati unutrašnji problemi u funkcionisanju zemlje. „Nemojte misliti“, nastavio je Tito, „da je sve to šala, da je to sitnica, da je to panika. Moram da vam kažem da sam ja najmanje u životu bio paničar. Ja, kada sam bio načisto s nečim, onda sam sa svom oštrinom htio da sprovedem i sa više ljudi, a ponekad sam morao i nametnuti. Ovog puta, ja mislim da ne treba nametati, da je jasno da mi moramo zauzeti jedan oštriji kurs, da moramo učvrstiti Savez komunista, jer **bez Saveza komunista nema života naše zajednice**.“²⁷⁰ (akcenat M.B.) Indikativno je da je neprijatna epizoda, u vezi sa Brežnjevlevim pozivom o kome se u vrhu države puno pričalo, ostala nepoznanica za tadašnjeg jugoslovenskog ambasadora u Moskvi Veljka Mićunovića. On je na prijemu u kanadskoj ambasadi u Moskvi od sovjetskih zvaničnika čuo za dramatični poziv Brežnjava, kada ga je zamenik premijera SSSR-a, Poljanski, obavestio o tome. Kao iskusan diplomata Mićunović nije pokazao da mu je čitav slučaj nepoznat, već se zahvalio na brizi svojim sovjetskim domaćinima. „Nijesam mogao pitati“, pisao je Mićunović, „za tok ovog telefonskog razgovora, jer bi se vidjelo da Beograd ambasadora Jugoslavije u Moskvi nije o tome čak ni obavijestio, iako se radilo, o postupku SSSR-a od najvećeg značaja za Jugoslaviju.“ Jasno je bilo da je sovjetski vrh koristio unutrašnju nestabilnost u Jugoslaviji, koju je ocenjivao kao „kritičnu i opasnu“ i „vrlo blizu haosu“, za povećavanje pritiska, ograničavanje nezavisnosti i zaustavljanje reformi. U osnovi svega je bila „zlurada želja“, kako analizira Mićunović, da se iznošenje protivrečnosti jugoslovenskog društva u javnost i otvorena debata, kao pratioci demokratizacije društva, prikažu kao „krah“ jugoslovenskog modela socijalizma.²⁷¹

²⁶⁹ AJ, CK SKJ – 507, III/153, Stenografske beleške sa 17. sednice Predsedništva SKJ, 28–30. aprila 1971. na Brionima

²⁷⁰ AJ, CK SKJ – 507, III/153, Stenografske beleške sa 17. sednice Predsedništva SKJ, 28–30. aprila 1971. na Brionima

²⁷¹ Veljko Mićunović, *Moskovske godine 1969/1971.*, Beograd, 1984., str. 129–131.

Brežnjev je o telefonskom razgovoru Titu u toku dramatične sednice Peredsedništva SKJ, aprila 1971. prvi put progovorio jugoslovenskom ambasadoru Veljku Mićunoviću, na Jalti, 12. avgusta 1971., tokom priprema Brežnjevljeve posete Jugoslaviji. On je Mićunoviću govorio o razlozima koji su ga rukovodili da pozove na „otvorenom telefonu“. „Brežnjev je“, prema Mićunoviću, „bitno umanjio razloge za ovaj neobičan korak govoreći samo o čestitanju prvomajskog praznika i o interesu sovjetskog rukovodstva za prilike u Jugoslaviji. Kada mi je Tito kazao da je sve u redu, ja sam saopštio drugovima, članovima Politbiroa CK KPSS koji su čekali, rekao je Brežnjev.²⁷² Na dramatiku ovog, od sovjetskog vrha vešto režiranog pritiska, Mićunović je kasnije upozorio, u svom telegramu DSIP-u, avgusta 1971., kada je javio da je saznao kako je u vreme Brežnjevljevog poziva Titu „u Kremlju sazvan Politbiro CK KPSS, i to jedino zbog Jugoslavije, da je Politbiro za stolom očekivao rezultat telefoniranja, što mi je potvrdio i Brežnjev u razgovoru od 10. avgusta. Ovde su, ne jedanput slično postupali u vezi Čehoslovačke 1967–1968.“²⁷³

Zajednička karakteristika svih ovih akcija je otvoreni pritisak na Jugoslaviju, a tu je ulazilo: telefoniranje Brežnjeva Titu za vreme sastanka na Brionima, zahtev za prelet Jugoslavije sovjetskih vojnih aviona, ruska procena unutrašnje situacije u Jugoslaviji kao veoma kritične, insisitiranje Brežnjeva da Tito dođe na „odmor“ u SSSR, itd. Prema oceni jugoslovenskog ambasadora u Moskvi, Mićunovića, Rusi su precenili unutrašnje teškoće SFRJ i smatrali su da je ona do te mere oslabljena da neće biti u stanju da pruža energičan otpor ruskom pritisku i mešanju u unutrašnje stvari, kao pre toga. Da su Rusi realnije cenili unutrašnju situaciju, svakako bi mudrije postupali, ne bi bilo poziva Brežnjeva Titu, a posebno ne bi „zbog Jugoslavije“ sazivali u Kremlju Politbiro CK KPSS, dok je čitav najviši partijski vrh napeto iščekivao ishod telefonskog razgovora. Sličan *modus operandi* je primenjivan i u slučaju Čehoslovačke, više puta pre agresije.²⁷⁴ Antijugoslovenska linija i kampanja toliko je bila do Brežnjevljeve posete razgranata da je prodrla čak i u osnovne škole u kojima se deci od 10 do 14 godina, u vidu nastave održavani časovi propagande protiv Jugoslavije, kako je pisao ambasador Mićunović. Zbog toga su građani SSSR.a, kao i rukovodeći kadar, Jugoslaviju doživljavali kao leglo antisovjetizma, kao zemlju u kojoj su pogaženi principi socijalizma, koja srlja u kapitalizam, gde je položaj radnika užasan, gde svakodnevno izbijaju štrajkovi i međunacionalni sukobi, te da je ova zemlja u totalnom rasulu i pred potpunim raspadom, nakon čega će postati lak plien zapadnog „imperijalizma“. Sovjetski Savez i njegovi saveznici to nisu smeli da dopuste. Zbog svega toga, jugoslovenska vlast je bila zabrinuta, jer se sovjetska javnost pripremala sličnom propagandom i za napad na Čehoslovačku, gde vrhuška nije direktno napadala Čehoslovačku, ali su taj posao radili mediji, kao i u slučaju Jugoslavije, jer štampa u Sovjetskom Savezu nije bila u funkciji informisanja

²⁷² AJ, 838 – KPR, I-3-a/101–131, „Poseta generalnog sekretara CK KPSS Leonida Iljiča Brežnjeva SFRJ. Razgovor Mićunovića sa Brežnjevom“

²⁷³ Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971.*, Beograd, 2012., str. 314.

²⁷⁴ AJ, 838 – KPR, I-3-a/101–131, „Povodom posete Brežnjeva Jugoslaviji. Mišljenja i predlozi.“

građana, nego puki objekat u sprovođenju državne politike KPSS.²⁷⁵ Sovjetski pritisci na istraživanom periodu imali su i svoju ekonomsku stranu, jer su Sovjeti uporno odbijali da prihvate jugoslovenski predlog o promeni sistema plaćanja u trgovini putem upotrebe konvertibilne valute i insistiraju na sistemu kliringa, tj. robne razmene, tretirajući Jugoslaviju kao i ostale zemlje svog bloka. S druge strane, Jugoslaviji su devize od spoljne trgovine bile veoma potrebne. Pokušaj Jugoslavije da se oslobodi „ideološkog faktora“ u trgovini nije uspeo. Uz to, ključni faktor u sovjetskim pritiscima na Jugoslaviju je bila jugoslovenska unutrašnja situacija, koja je imala „daleko neposredniji i jači uticaj na naše odnose sa SSSR-om nego sa bilo kojom drugom velikom silom“, pisao je Titu ambasador, Veljko Mićunović. Jugoslovenske unutrašnje teškoće direktno su stimulisale Ruse na politiku pritisaka i mešanje u jugoslovenske unutrašnje stvari. Sovjetski vrh je posebno negativno gledao na jugoslovensku reformu, reorganizaciju partije, demokratizaciju društva. Decentralizacija je nailazila na žestoke osude u Sovjetskom Savezu, jer, kako su smatrali, ustavne promene nisu predstavljale izlaz iz teškoća već su dovodile do slabljenja Jugoslavije kao jedinstvene države, smatrali su. Jugoslovenska diplomatija se pribojavala da će L. Brežnjev prilikom posete Jugoslaviji 1971. izraziti „zabrinutost“ za jugoslovenski unutrašnji razvitak, čime bi pokušao da utvrdi sovjetsko *pravo* da se meša u unutrašnje stvari Jugoslavije, odnosno da nisu „ravnodušni“ na jugoslovenski unutrašnji razvoj i da su spremni da pruže „pomoć“ u svakom trenutku.²⁷⁶

Sovjetski filozof, S. Kovaljov, koautor teorije o ograničenom suverenitetu, kao predstavnik moskovske *Pravde* u Mongoliji je rekao jugoslovenskom novinaru, Miodragu Maroviću da će tržišni socijalizam, kao glavno obeležje privredne reforme, predstavljati kraj socijalizma u Jugoslaviji. Milion radnika u inostranstvu i nekoliko miliona nepismenih u Jugoslaviji, to je sramota, rekao je Kovaljov, naglašavajući da to nije samo njegov stav, već i stav daleko značajnijih ljudi u SSSR.²⁷⁷ Ambasador Benediktov je na oproštajnom ručku otvoreno rekao da se boraveći u Jugoslaviji uverio u „pravi internacionalizam Srba i Crnogoraca“, što ne bi mogao da kaže „za Hrvate i Sloveniju“, što je bila direktna pretenzija na istočne delove Jugoslavije nakon njenog raspada, koji se i ovime podsticao. Takođe, Brežnjev je 21. jula 1969. u Poljskoj rekao da „socijalistički internacionalizam označava visoku odgovornost za budućnost socijalizma, ne samo u sopstvenoj zemlji“, dok je 21. aprila 1970. u Moskvi rekao da je „zaštita socijalizma internacionalni dug komunista“. Prema informacijama jugoslovenskih obaveštajnih krugova, sovjetski predstavnici u Jugoslaviji su posebno pojačali kampanju u aprilu 1971. uoči 17. sednice Predsedništva SKJ i Brežnjevljevog poziva Titu, šireći priču da mora da se „preseče“ dalja neizvesnost, da će „mnogi morati da odu“, da je krajnje vreme da se spasi situacija u Jugoslaviji, čak su se i personalno izjašnjavali ko je morao otići, ciljajući na čelnike dve najveće republike. Ovakva mišljenja i stavove su iznosili kod jugoslovenskih građana, za koje se

²⁷⁵ AJ, 838 – KPR, I-3-a/101–131, „Povodom posete Brežnjeva Jugoslaviji. Mišljenja i predlozi.“

²⁷⁶ Isto

²⁷⁷ AJ, 838 – KPR, I-3-a/101–131, „Sovjetske izjave o odnosima sa Jugoslavijom“

znalo da će ih preneti rukovodstvu SKJ. Posle Brionske sednice, međutim, počeli su da iznose razočarenja i komentare o tome kako „i ovom prilikom osim izjava i fraza, ništa novo nije rečeno, da će i dalje sve teći po starom, da neizvesnost ostaje“, itd.²⁷⁸

U razgovorima Tita i Brežnjeva 22. do 25. septembra 1971. u Beogradu, sovjetski lider je u fokus pažnje stavljao jugoslovensku štampu, kao „centar pogoršanja odnosa“ između dve zemlje, jer ona utiče na „umove radnika, službenika, javno mnjenje, na mišljenje trudenika Jugoslavije“. Generalno, ton Brežnjeva u Beogradu je bio pomirljiviji, sve vreme se pitao „zašto su nam potrebne svađe?“ Naglašavajući da je došao u Jugoslaviju da kaže „istinu“, da želi da SSSR i SFRJ budu prijatelji „i kao marksisti i kao komunisti i kao ljudi koji stoje na marksizmu-lenjinizmu i kao ljudi koji grade komunističko društvo“, rekao je sovjetski lider, uz naglašavanje da na tim osnovama želi da gradi dobre odnose dve zemlje, a ne da „pokreće pitanja koja su već prevaziđena“, misleći na Čehoslovačku. Brežnev je, takođe, sa „uzbuđenjem“ odbacio svaku tvrdnju da bi SSSR mogao napasti ili vojno intervenirati u Jugoslaviji.²⁷⁹ Tito je Brežnjevu naglasio da jugoslovenska promena Ustava ne znači dezintegraciju, „nego je to zaista ono što smo uvek smatrali da moraju imati nacionalnosti... To može samo jačati našu zajednicu. Naša zemlja je čvrsta i jedinstvena.“²⁸⁰ Na marginama ovih sastanaka, Titov čovek od poverenja, Stane Dolanc je tražio od Brežnjeva da utiče na aktivnost grupe antijugoslovenskih i prosovjetskih emigranata na čelu sa Vladom Dapčevićem, koji je tada boravio u Belgiji. Takođe, zanimljiv i indikativan je bio razgovor o nacrtu jugoslovensko-sovjetske izjave 24. septembra 1971. Sovjetski predstavnik, Katušev, jedan od tvoraca Brežnjevljeve doktrine i partijski šef diplomatije (Gromiko je bio državni) tražio je najpre da se izbací termin „hegemonizam“, koji je stojao uz „imperijalizam“, jer je mogao da ima dvosmisleni karakter. Jugoslovenski šef diplomatije, Tepavac, oštro je reagovao i iz sovjetskog nacrtá rezolucije izbacio termin „bratske partije i države“, rečima da jugoslovenska diplomatija ne barata tim terminima, ali i zbog činjenice da nisu svi građani SFRJ Sloveni, pa bi rezolucija bila diskriminatorna. Tepavac je izbacio iz sovjetskog predloga i termin „marksizma-lenjinizma“, jer su postojale i druge socijalističke zemlje i pokreti, iskreni u svojim nastojanjima, koja se ne temelje na navedenim principima. Polemički ton je dodatno zaoštren kada je ruski predstavnik, Katušev ljutito pitao: „Zar moramo u svakom pasusu govoriti o nezavisnosti naroda, ravnopravnosti i drugim principima? Ne moramo u svakoj prilici prihvatiti kompletnu sadržinu Beogradske deklaracije... Moramo, najzad, poći od toga da ne počinjemo da gradimo na golom mestu.“²⁸¹ Jugoslovenska delegacija nikako nije mogla pristati na princip jedinstva socijalističkog internacionalizma, posebno posle sovjetskog objašnjenja da ovaj princip znači „nemešanje u unutrašnje

²⁷⁸ AJ, 838 – KPR, I-3-a/101–131, „Podsetnik o međunarodnoj poziciji i spoljno-političkim stavovima SSSR“

²⁷⁹ AJ, 838 – KPR, I-3-a/101–131, „Stenografske beleške sa razgovora Josipa Broza Tita i Leonida Iljiča Brežnjeva, u Beogradu, 23.9.1971.“

²⁸⁰ AJ, 838 – KPR, I-3-a/101–131, „Stenografske beleške sa završnih razgovora Josipa Broza Tita i Leonida Iljiča Brežnjeva, u Beogradu, 24.9.1971.“

²⁸¹ AJ, 838 – KPR, I-3-a/101–131, „Zabeleška o razgovorima vođenim za vreme posete L.I. Brežnjeva o nacrtu jugoslovensko-sovjetske izjave, Beograd – Karadorđevo, 24.9.1971.“

stvari“, ali i „pružanje bratske podrške i solidarnost“, što je bila formulacija prilikom agresije na Čehoslovačku. Takođe, sovjetska delegacija je insistirala da se u zajednički dokument ubaci stav da su „aktivne snage koje teže da komplikuju sovjetsko-jugoslovenske odnose“. Posebno dalekosežno i po Jugoslovene iritantno je zvučao stav iz sovjetskog nacarta da bi trebalo „pojačati međusobne konsultacije u vezi sa aktivnošću snaga koje žele da komplikuju naše odnose“. Takođe, Sovjetima je smetalo jugoslovensko insistiranje na terminima **ravnopravnost** i **reciprocitet**, da bi Tepavac sasvim otvoreno rekao da se aktuelni odnosi između dve zemlje ne mogu opisati kao ravnoravni. „Mi nikada nećemo imati punu ravnopravnost, uzimajući u obzir naše i vaše materijalne mogućnosti. Međutim, za nas je suštinsko pitanje da nam se pruže odgovarajuće mogućnosti, a mi ćemo ih koristiti u skladu sa realnošću...²⁸² Vi ste velika, a mi mala zemlja i zato je moralno i politički važno da se ovaj princip jasno zabeleži“, poručio je Sovjetima šef jugoslovenske diplomatije.²⁸³ Tepavac je čak „zapretio“ Sovjetima da bi se u Jugoslaviji mogao doneti propis čija bi primena pokazala u čemu je sve suština neravnopravnosti u odnosima SSSR i SFRJ. Nesuglasice su nastale i zbog principa nesvrstavanja, pošto je sovjetska delegacija odbila da u zajedničku izjavu uđe i podrška nesvrstanim, što je bilo u skladu sa stavom moskovskih *teoretičara* da socijalistička zemlja ne može da bude nesvrstana. Podsećajući Sovjete koliko je napora Jugoslavija ulagala da nesvrstani ne bi dobili antisovjetski karakter i svojstva, Mirko Tepavac je upitao „zaista ne razumemo da ne pokazujete više simpatija za politiku nesvrstavanja uopšte, a posebno za našu politiku nesvrstavanja“, imajući u vidu da takav sovjetski hermetičan stav mogu da koriste samo SAD i Kina. Posebno muke je Tepavac imao da objasni Sovjetima da se Jugoslavija ne bori u svetu za „trijumf naučnog komunizma“, već za nove odnose, za novo društvo, zbog čega za navedene ciljeve nisu bile dovoljne samo komunističke i radničke partije, već aktivnost svih progresivnih snaga u svetu. Jugosloveni su odbacili i sovjetski stav o zajedničkoj spoljnoj politici, pominjući različite stavove u vezi sa Čehoslovačkom, što je izazvalo ljutnju i oštru reakciju pripadnika sovjetske delegacije, ali i prekid pregovora o zajedničkom dokumentu.²⁸⁴ Posle tri dana pregovora, mnogo prekida i tenzije, naposljetku su tekst usaglašavale delegacije na najvišem nivou. Tepavac je u ime Jugoslavije posebno insistirao na unošenje formulacije o suverenitetu Jugoslavije, na šta ga je Brežnjev vrlo oštro prekinuo: „Vi idete i suviše daleko! Kako možete vi meni da diktirate takve stvari? Zar vi sumnjate u moj odnos prema suverenitetu Jugoslavije? Onda bi Tito mogao da mi kaže da odmah idem kući...“ Tepavac je rekao da ništa ne diktira, već samo konstatuje važnost ovog pitanja i predlaže da u tekst uđu principi na kojima se temelji jugoslovenska politika. Na ponovno Brežnjevljevo čitanje dokumenta i retoričko pitanje, šta nedostaje, Tepavac je odlučno odgovorio, „suverenitet!“

²⁸² „Tu nam marksizam malo pomaže“, rekao je Tepavac Sovjetima, „radi se o konkretnim odnosima i praksi. Kod nas ima razmišljanja da stranim zemljama ubuduće dajemo samo ono što mi dobijamo u odgovarajućim zemljama.“

²⁸³ AJ, 838 – KPR, I-3-a/101–131, „Zabeleška o razgovorima vođenim za vreme posete L.I. Brežnjeva o nacrtu jugoslovensko-sovjetske izjave, Beograd – Karadorđevo, 24.9.1971.“

²⁸⁴ AJ, 838 – KPR, I-3-a/101–131, „Zabeleška o razgovorima vođenim za vreme posete L.I. Brežnjeva o nacrtu jugoslovensko-sovjetske izjave, Beograd – Karadorđevo, 24.9.1971.“

Dodajući da je reč o klasičnoj formuli Varšavskog ugovora, a da Jugoslavija nije članica tog ugovora. U vrlo nelagodnoj atmosferi, Tito je više puta pozivao na mir i na zaustavljanje svađe. Na Kardeljeve tvrdnje da bi narod u Jugoslaviji voleo da vidi afirmaciju principa Beogradske i Moskovske deklaracije, Tepavac je ponovo pokušavao da obrazloži potrebu usvajanja formule koja će rezimirati dosadašnje zajedničke dokumente. Na to je ambasador u Beogradu, Stepakov uzvratilo da „drug Mirko Tepavac jedini ima subjektivan prilaz!“ Tepavac je na to, prema zapisniku, vrlo mirno zamolio „da se ne daju kvalifikacije o mojoj ličnosti“. ²⁸⁵ Sovjeti su i ovom prilikom pokušali da koriste staljinističke taktičke metode, razdvajanja pojedinih jugoslovenskih funkcionera, na „zdrave snage“ i antisovjetske elemente. Slično je i Katušev tokom razgovora, tokom ranijeg usaglašavanja ironično prokomentarisao, dok je Tepavac odbijao da prihvati isključivo formulu *marsizma-lenjinizma*: „Ne prolazi marksizam-lenjinizam...“ A zatim malo zastao, pa dodao, „u MID-u“. ²⁸⁶ Tepavac je bio uporan, „svestan sam da će se drug Brežnjev ponovo ljutiti na mene, ali... u tekst izjave mora ući kategorija suvereniteta.“ Naposletku u tekst je ušla formulacija „...i dveju suverenih država.“ ²⁸⁷ Tokom ovih pregovora Brežnjev je pokrenuo pitanje formiranja Društva sovjetsko-jugoslovenskog prijateljstva. Na sve veći pritisak, Kardelj je rekao da treba biti otvoren i bez okolišanja reći da postoji istorijski kontekst i vrlo negativno iskustvo sličnog društva iz 1948., koje je „odigralo vrlo negativnu ulogu i to nam je ostalo u sećanju. Ne treba da se vraćamo na te forme“, rekao je on. ²⁸⁸

Tito je na proširenoj sednici Izvršnog biroa SKJ, održanoj 3. oktobra 1971. na Brionima, govorio o tek okončanoj poseti Brežnjeva, rekavši da je u razgovorima u „četiri oka“ Brežnjev bio „nervozan“, da je nekorektno lupajući šakom o sto govorio da Sovjetski Savez nikada nije imao pretenziju da napadne Jugoslaviju, insistirajući da manevri na jugoslovenskim granicama nikako nisu imali za cilj pritisak na Jugoslaviju, odnosno „pripremu nekog upada u Jugoslaviju“. Brežnjev je, prema Titovim rečima, tvrdio da je agresija na Jugoslaviju „apsolutno nemoguća“. Posle je i na zajedničkom sastanku, prema Titovim rečima, sa suzama u očima rekao da je strašna stvar da je Jugoslavija poverovala u mogući sovjetski napad. Jugoslovenski predsednik je rekao Brežnjevu „da se tih njihovih manevara ne bojim, da znam šta znači vojska i da su manevri potrebni... i mi ćemo imati sada manevre u Jugoslaviji i nećemo okrenuti te manevre niti prema vama, niti prema Zapadu.“ Tito je rekao i da je lično odbio Brežnjevljev predlog o formiranju društva prijateljstva dve zemlje. Tito je rekao i da ga je Brežnjev u autu zamolio, znajući da jugoslovenski predsednik ide u posetu SAD, da bude posrednik u pacifikaciji odnosa dve super-sile i da prenese Niksonu da SSSR želi mirovni

²⁸⁵ AJ, 838 – KPR, I-3-a/101–131, „Zabeleška o neformalnom razgovoru između delegacija SKJ i KPSS prilikom definitivnog usaglašavanja teksta jugoslovensko-sovjetske izjave, u noći 24-25. septembra 1971. u Karadorđevu“

²⁸⁶ Radi se o optužbi staroj više od decenije da je jugoslovenski DSIP uporište „zapadnjaka“ i da je „sovjetofobski“ orijetisan. Sam Tito je tokom 1962. i 1963. imao napade na Državni sekretariat zbog navodnog „antisovjetizma“, o čemu će biti reči.

²⁸⁷ AJ, 838 – KPR, I-3-a/101–131, „Zabeleška o neformalnom razgovoru između delegacija SKJ i KPSS prilikom definitivnog usaglašavanja teksta jugoslovensko-sovjetske izjave, u noći 24-25. septembra 1971. u Karadorđevu“

²⁸⁸ AJ, 838 – KPR, I-3-a/101–131, „Zabeleška o neformalnom razgovoru grupe jugoslovenskih zvaničnika i L. I. Brežnjeva, 23.9.1971.“

sporazum i na Dalekom i Bliskom istoku. Zbog složenih međunarodnih okolnosti, izlaska Kine na svetsku scenu, Brežnjev je odavao utisak, prema Titovoj oceni, da mu je jako stalo do poboljšanja odnosa sa Jugoslavijom. Tito je na kraju partijskom vrhu poručio i da je nezadovoljan pisanjem jugoslovenske štampe o ovoj poseti, jer dok je sovjetska kao i zapadna štampa pisala pozitivno, jugoslovenska je ćutala, a čak je i govoreno „da sam ja dao koncesije Beržnjev“, što je ocenio kao netačno i zlonamerno.²⁸⁹ Trebalo bi još napomenuti da je zapadna štampa dolazak Brežnjeva u Beograd komentarisala kao „pobedu Titove politike“, pri čemu se tvrdilo da je jugoslovenski predsednik postigao više nego što se očekivalo, a kao posebno je naglašeno da je olabavio sovjetski pritisak, čak i ideološki, ali su i uklonjene uznemirujuće pretnje po Jugoslaviju. Kao najdalekosežnije jugoslovensko postignuće, zapadni mediji navode da je posle ove posete jasno da „Jugoslavija nije deo sovjetske interesne sfere u Istočnoj Evropi“. Zajedničku sovjetsko-jugoslovensku izjavu, zapadna štampa je komentarisala kao manifestaciju „teškog kompromisa“, ali da je njome Jugoslavija, ipak, „dobila izvestan prostor da slobodno diše“. Jedan deo zapadne štampe je imao i negativne komentare na zajedničku izjavu, komentarima da je Tito „učinio krupne ustupke“, pristavši na „veću socijalističku solidarnost u spoljnoj politici“, ali se u nastavcima za to krivila politika zapadnih vlada koje Jugoslaviji nisu pružale dovoljnu podršku, koje bi morale „otvorenije da se angažuju u pružanju podrške Jugoslaviji radi održavanja podrške pozicije prema SSSR-u.“²⁹⁰ Ni američka štampa nije donosila nikakve aluzije o skretanju Jugoslavije ka SSSR, dok je opširno citirala principe Beogradske i Moskovske deklaracije, nasuprot sovjetskoj štampi koji ih nisu ni pomenuli, kao ni politiku nesvrstavanja, ali su zato posetu L. I. Brežnjeva stavili u isti kontekst sa posetama Bugarskoj i Mađarskoj, kako bi ostavili utisak „učvršćenja jedinstva i monolitnosti socijalističkih zemalja, njihovog prijateljstva i bratstva...“ Namera je Sovjeta bila da svojim građanima sugerira ideju o približavanju Jugoslavije socijalističkom bloku i čvršćem vezivanju za SSSR.²⁹¹

Tokom čitavog istraživanog perioda, SSSR je imao dva kanala informisanja o Jugoslaviji – prvi, zvaničan, koji se rukovodio potrebama održavanja međudržavnih odnosa i drugi, interni – koji je imao za cilj napade na Jugoslaviju i kompromitaciju njenog modela socijalizma. Tokom zime 1971/72. održane su u oblasnim komitetima KPSS u raznim delovima zemlje sesije o Jugoslaviji, gde je ova zemlja žestoko napadana sa državno-socijalističkih pozicija. Istaknuti emigranti, pripadnici IB su po Sovjetskom Savezu držali predavanja gde su žestokoj kritici i uvredama izlagali ličnost jugoslovenskog predsednika Tita. Sovjetski državni i partijski zvaničnici su po pravilu odbijali tvrdnje jugoslovenskih rukovodilaca o postojanju i delovanju IB emigracije, iako je njihovih pripadnika bilo, prema jugoslovenskim podacima, 424-oro. Iako je najveći broj njih instrumentalizovala sovjetska politika u svojim napadima na Jugoslaviju, odgovor Sovjeta na jugoslovenske žalbe je uvek bio da postoje

²⁸⁹ AJ, 838 – KPR, I-3-a/101–131, „Izlaganje Tita na proširenoj sednici IB Predsedništva SKJ, 3.10.1971.“

²⁹⁰ AJ, 838 – KPR, I-3-a/101–131, „Inostrana štampa o poseti Brežnjeva“

²⁹¹ AJ, 838 – KPR, I-3-a/101–131, „Inostrana štampa o poseti Brežnjeva“

„pojedinci jugoslovenskog porekla, lojalni mada i donekle kritični prema ranijoj domovini“.²⁹² Ove grupe su, prema ocenama jugoslovenskih diplomatskih i obaveštajnih krugova, bile u najmanju ruku tolerisane u SSSR-u, bile su povezane, a održavale su redovne kontakte u svojim neprijateljskim planovima i delovanjima prema Jugoslaviji, pre svega sa informbirovskim krugovima u zemljama Istočne Evrope, u Parizu i Briselu, gde je živio i delovao Vlado Dapčević.²⁹³ Cilj ovih krugova je bio formiranje „nove KPJ“ sa centrom na Zapadu, koja bi objedinjavala sve emigrantske grupacije sa komunističkim usmerenjima, ali koja bi svoje uporište tražila i u samoj Jugoslaviji. Ozbiljniji naponi za osnivanjem ove „partije“ odigrali su se, svakako ne slučajno, u jeku sovjetsko-jugoslovenskog sukoba posle agresije na Čehoslovačku.²⁹⁴ Na sovjetskom radiju, u emisijama za Jugoslaviju bilo je u redakciji zaposleno čak 12 informbirovskih emigranata, u Institutu za balkanistiku i slovenske nauke, troje; veliki broj tih emigranata bio je zaposlen u univerzitetkim i visokonaučnim ustanovama u Moskvi, Lenjingradu, Kijevu, Odesi... Svi oni se uvažavaju kao „eksperti“ za Jugoslaviju i učestvuju u kreiranju i zauzimanju stavova prema SFRJ. Takođe, ibeovci su jedini stranci koji su primljeni na službu u Crvenu armiju i zauzimaju visoke položaje, njih blizu 90, prema informacijama jugoslovenske diplomatije. Mnogi od jugoslovenskih ibeovaca učestvovali su u agresiji na Čehoslovačku, zagovarajući sličnu akciju i u Jugoslaviji, pozivajući na organizovanje „snaga unutrašnjeg otpora“, negirajući jugoslovensku revoluciju, napadima na nesvrstanu politiku, uvredama na račun Tita i sl. Takođe, Sovjeti su preko raznih izvora vršili konstantnu obaveštajnu presiju prema jugoslovenskim oficirima na školovanju u SSSR-u. Gotovo svi sovjetski diplomatski predstavnici pred svaki put u Jugoslaviju prolazili su specijalnu obuku, odnosno bili pripremani i instruirani po jedinstvenim, vrlo negativnim kriterijumima.²⁹⁵

Još na početku treće krize u sovjetsko-jugoslovenskim odnosima krajem 1968. pojedini zvanični predstavnici zapadnih zemalja, štampa na Zapadu, a kasnije i štampa jugoslovenke emigracije javljali su o sprezi hrvatske ekstremističke, ustaške emigracije sa sovjetskom obaveštajnom službom i o susretima visokih sovjetskih zvaničnika sa vođama ustaške emigracije na Zapadu. Navodni sporazum bi uključivao pomoć SSSR-a u stvaranju „nezavisne Hrvatske“, a za uzvrat Sovjeti bi dobili baze na Jadranu. Ovakvih dojava jugoslovenskim obaveštajnim centrima bilo je na desetine iz američkih, nemačkih, austrijskih, italijanskih i francuskih izvora. Na sve to sovjetske reakcije i demantiji su bili vrlo dvosmisleni i neuverljivi, prema ocenama jugoslovenske diplomatije.^{Postojali su i podaci} o sovjetskim isporukama oružja hrvatskoj ekstremno desničarskoj emigraciji radi izvođenja terorističkih akata. Sovjetski ambasador u Beogradu je redovno dobijao emigrantski ekstremni list *Hrvatska država*, koji je

²⁹² AJ, 838 – KPR, I-2/53, „Aktivnosti iz SSSR koje štete jugoslovensko-sovjetskim odnosima“

²⁹³ Slavko Ćuruvija, *Vlado Dapčević – ja ibeovac*, Beograd, 1990.

²⁹⁴ AJ, 838 – KPR, I-2/53, „Aktivnosti iz SSSR koje štete jugoslovensko-sovjetskim odnosima“. U „Proglašenju članova KPJ“ se svi komunisti Jugoslavije u zemlji i inostranstvu pozivaju na „ujedinjenje i da izvrše organizacionu i idejnu obnovu KPJ...“

²⁹⁵ AJ, 838 – KPR, I-2/53, „Aktivnosti iz SSSR koje štete jugoslovensko-sovjetskim odnosima“.

mesecima pisao o „kontaktima sa sovjetskom stranom i sovjetskim obećanjima hrvatskim nacionalistima“.²⁹⁶ Prema jugoslovenskim obaveštajno-diplomatskim izvorima, Sovjeti su preduzeli ozbiljnije korake u vezi sa pacifikacijom antijugoslovenske IB dijaspore, tek posle 21. sednice Predsedništva SKJ i političke eliminacije CK SK Hrvatske u Karađorđevu, decembra 1971. Razlog zbog koga su jugoslovenski *ibeovci* upozoreni da prestanu sa napadima na Jugoslaviju bio je obrazložen time „kako ne bi smetali zdravim snagama u Jugoslaviji u njihovim aktivnostima nakon 21. sednice“. Objasnjeno je da „zdrave snage“ nisu samo kominformovci, već svi koji su za zблиžavanje sa SSSR-om. Dakle, svi konzervativni elementi u SKJ.²⁹⁷ Očito je rukovodstvo KPSS ispravno *pročit*alo zaokret u kursu demokratizacije nakon Karađorđeva, pa je želeo da pokaže dobru volju prema jugoslovenskom vrhu.

Osim hrvatskih, uočljive su i veze između srpskih nacionalista i Sovjeta. I oni su neretko korišćeni kao sredstvo pritiska na jugoslovenske vlasti. Tako je savetnik sovjetske ambasade u Beogradu, Smirnov u razgovoru sa saradnikom u Odeljenju za međunarodne odnose i veze Predsedništva SKJ, Borislavom Miloševićem, 7. novembra 1969. zahtevao da priča o drami „Kad su cvetale tikve“ Dragoslava Mihailovića i njenom skidanju sa pozorišnog repertoara. Jugosloveni bi morali, prema Smirnovu, da priznaju da je i sa njihove strane bilo grešaka, „da su neki ljudi stradali ne zato što su bili politički neprijatelj, već samo zato što su voleli Ruse“. SSSR-u veoma smeta, prema rečima Smirnova, oštra kampanja u štampi i po medijima protiv predstave, jer se politički značaj tih kritika „prenosi i na sadašnje vreme“. Smetao je i taj balans koji se pravio, navodno, Zoranu Gluščeviću je suđeno, jer je vređao SSSR, a „Tikve“ su napadnute kao protivteža. Smirnov je tvrdio da ti ljudi nisu bili informbirovci, „mi nerado kontaktiramo sa takvima, oni nemaju realan već subjektivan prilaz tom periodu“. On je dalje naglašavao da mu je neshvatljivo da jedna socijalistička zemlja vodi nesvrstanu politiku, „šta znači to nesvrstanost“, jer jedna socijalistička zemlja mora da bude uz druge.²⁹⁸ Sličan snažan pritisak iz Moskve na Jugoslaviju, ali u suprotnom smeru, zahtevima za kažnjavanjem je izvršen u cilju sankcionisanja pisca Zorana Gluščevića, koji je u „Književnim novinama“ izneo oštre kritike povodom godišnjice napada Varšavskog pakta na Čehoslovačku.²⁹⁹

Bilo je i nekoliko slučajeva koji su za jugoslovenske vlasti ostali nepoznati, ali su izlazile u susret sovjetskim težnjama. Tako je zvaničnim državnim kanalima na proslavu povodom 50. godišnjice Oktobarske revolucije, 1967. u dokumentima i pripremama nekoliko jugoslovenskih delegacija koje je trebalo da prisustvuju proslavi, naveden i Brana Crnčević, tada već oštar kritičar jugoslovenskih komunista i nacionalistički pisac i satiričar. I dok su u sovjetskim pozivnicama za sve članove jugoslovenske delegacije navedeni podaci ko ih je pozivao i po kojoj osnovi, a reč je isključivo bila o

²⁹⁶ AJ, 838 – KPR, I-2/53, „Aktivnosti iz SSSR koje štete jugoslovensko-sovjetskim odnosima“.

²⁹⁷ AJ, 838 – KPR, I-2/53, „Aktivnosti iz SSSR koje štete jugoslovensko-sovjetskim odnosima“.

²⁹⁸ AJ, 838 – KPR, I-3-a/101–113, „Izjave o Jugoslaviji rukovodilaca, vojnih lica i funkcionera SSSR. 1. septembar – 20. novembar 1969.“

²⁹⁹ O slučaju kažnjavanja Zorana Gluščevića opširno u poglavlju 4.5.

državnim i partijskim funkcionerima, koji su odlazili na poziv kolega po rangu, dakle pozvani strogo institucionalno, dotle je za Crnčevića u pozivnici samo navedeno: „književnik, sa suprugom, nepoznato od koga“.³⁰⁰ Iako im to nije moglo biti prijatno, jugoslovenske vlasti su da ne bi ljutile Sovjete odlučile da povedu u svojoj delagaciji i B. Crnčevića.

Zapažena je bila sovjetska antijugoslovenska aktivnost i na teritoriji same Jugoslavije. Sovjetski konzularno-diplomatski predstavnici, kao i obični građani koji su boravili na teritoriji Jugoslavije od 1968. do 1972. su imali zadatak da propagandno i ideološki deluju u pravcu diskreditacije i omalovažavanja jugoslovenskog društvenog, političkog i ekonomskog razvoja, uz istovremeno veličanje sovjetskog sistema. Pred jugoslovenskim građanima oni su širili teorije o „internacionalnim obavezama SSSR“, dokazivali da je „socijalizam u SFRJ u opasnosti“, da je većina jugoslovenskih zvaničnika naklonjena Zapadu, da se ide ka restauraciji kapitalizma, da su međunacionalne netrpeljivosti u porastu, i sl. Isticali su da će posle raspada Jugoslavije Srbija, Crna Gora, Makedonija i BiH biti na njihovoj strani dok su Slovenija i Hrvatska prozapadne. Ovakva istupanja posebno su se intenzivirala posle 17. sednice Predsedništva SKJ. Sovjetski zvaničnici tada su izražavali otvoreno nezadovoljstvo i razočarenje što „pojedinci iz jugoslovenskog vrha nisu otišli“, aludirajući na vrhove CK Hrvatske i Srbije.³⁰¹ Neki službenici sovjetske ambasade su pred jugoslovenskim diplomatama otvoreno govorili da je jedini spas za Jugoslaviju sovjetska vojna intervencija, uz aludiranje da poziv za „pomoć“ mogao doći iz redova JNA. Takođe, sovjetski obaveštajni kadrovi su se u samoj Jugoslaviji povezivali sa obevcima u zemlji, ali posle 1966. i sa smenjenim konzervativcima na Brionskom plenumu. Jedan od centara za „regrutovanje“ informativno-propagandne delatnosti bio je Dom sovjetske kulture u Beogradu, koji je dnevno posećivalo oko 400 građana Jugoslavije, a gde se vrlo otvoreno širila propaganda SSSR-a i diskreditovala Jugoslavija. Nakon smene hrvatskog rukovodstva gotovo kompletna diplomatska misija SSSR-a je povučena, dovedeni su novi ljudi sa naučnim zvanjima, koji će „efikasnije uticati na tokove razvoja prilika u Jugoslaviji“. Nova sovjetska garnitura u Beogradu otvoreno je pružila podršku stavovima i konzervativnom kursu 21. sednice Predsedništva SKJ u Karađorđevu. Jugoslovenskim snagama bezbednosti je bilo poznato da su sovjetski obaveštajni predstavnici premrežili Jugoslaviju, skupljajući razne obaveštajne, vojno-odbrambene i privredne podatke. Postojala je pri sovjetskoj ambasadi analitika kadrovske kartoteke, sa „ko je ko“ sistemom, kojim su jugoslovenski zvaničnici bili podeljeni na „prosovjetski“ i „prozapadno“ orijentisane.³⁰²

U leto 1972., kada je bilo jasno da posle smena u Hrvatskoj sledi slična praksa i u Srbiji, kroz jačanje Titove uloge, reafirmaciju demokratskog centralizma i faktičko zaustavljanje reformskih procesa u zemlji na račun novopronađenog „revolucionarnog kursa“, jugoslovensko-sovjetski odnosi

³⁰⁰ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 75, I-2/36, 1.

³⁰¹ AJ, 838 – KPR, I-2/53, „Aktivnosti iz SSSR koje štete jugoslovensko-sovjetskim odnosima“.

³⁰² AJ, 838 – KPR, I-2/53, „Aktivnosti iz SSSR koje štete jugoslovensko-sovjetskim odnosima“.

prelaze u mirniju i idiličniju fazu.³⁰³ Od 5. do 10. juna 1972. odigrala se veoma dobro pripremljena i vrlo srdačna poseta Tita i jugoslovenske delegacije Moskvi. Tom prilikom Titu je, među brojnim poklonima, uručen i Orden Lenjina, za „borbu protiv fašizma“ i „razvitak i učvršćenje bratske saradnje i prijateljskih odnosa između naroda SSSR i Jugoslavije“.³⁰⁴ Razgovori Tita i Brežnjeva u Moskvi 6. juna 1972. bili su neuobičajeno srdačni, uz naglašenu bliskost ne samo dve zemlje, nego i prijateljsku naklonost dvojice lidera. Sam Brežnjev je naglasio u tim razgovorima da su se odnosi „značajno popravili“ posle „nekih zastoja“, kako je nazvao krizu u međusobnim odnosima iz 1968. Sovjetski lider je čak isticao da neće na razgovorima pokretati pitanje sistema jugoslovenskog društva, tj. samoupravljanja. Za njega je to bilo pitanje metoda, nazvavši je „sitnicom“. U odnosima SSSR-a i SFRJ, prema rečima Brežnjeva, nije bilo nikakvih spornih pitanja, rekao je Brežnjev obraćajući se Titu rečima „ti imaš dobru ruku i možeš da udariš po potiljku“.³⁰⁵ Tito je osim ekonomskih problema informisao sovjetski vrh i o političkim događajima u Jugoslaviji. „Verovatno Vam je poznato“, rekao je Tito, „da smo prošle godine imali vrlo snažne nacionalističke pojave, uglavnom u SR Hrvatskoj... Rukovodstvo Hrvatske je prepustilo politiku raznim antisocijalističkim elementima. Ja sam dva puta istupao kod njih. Međutim, to nije pomoglo i zatim sam ih pozvao u Karadordevo. Smenili smo rukovodstvo, mislim tu trojku... Međutim, većina u Izvršnom komitetu SRH je bila dobra, ona je kritikovala takvu liniju dela rukovodstva, ali nije mogla ništa da uradi jer nije imala dovoljno podrške sa naše strane. Sada imamo novo rukovodstvo neke nacionalističke neprijatelje smo pohapsili i sada ćemo im suditi...“³⁰⁶ Navedene procese on je nazvao borbom partije za svoju rukovodeću ulogu. Krenulo se, prema Titu, putem konsolidacije partije u Jugoslaviji. „Učinili smo krupne korake, ali **još uvek nismo završili**“, rekao je on, očito aludirajući na ostale republike, pre svega Srbiju. (akcenat aut.) Kada je sekretar Izvršnog biroa Predsedništva SKJ, Stane Dolanc u obraćanju Brežnjevu rekao da se u partiji sa „subjektivizmom“ raščistilo, Tito ga je prekinuo rečima „još nismo u potpunosti raščistili, još uvek raščišćavamo. Ne bi bilo realno da kažemo da smo raščistili“. Brežnjev je sve to saslušao uz prećutno odobravanje, izvršivši jedino pritisak na jugoslovensku delegaciju u vezi sa tolerisanjem „trockizma“ u Jugoslaviji. Reč je bila o knjizi Lava Trockog koja je objavljena u Rijeci. Takođe, posle sovjetskog pritiska prethodne godine, Dolanc je sada informisao Brežnjeva da su jugoslovenski organi

³⁰³ Nakon smene rukovodstva SK Srbije i definitivnog popravljavanja odnosa SSSR i Jugoslavije, Titova slika u Sovjetskom Savezu, u medijima, udžbenicima, enciklopedijama je postala neopozivo i jednodimenzionalno pozitivna. Dok je „titoistiku“ u Sovjetskom Savezu do tada karakterisao dihotoman pristup, mešavine pozitivnih i negativnih interpretacija, što je u vremenima kriza u odnosima modifikovano u pamfletske i isključivo negativne tekstove, nakon 1972. odnosno od 1973. Titova slika i istorijska uloga je neopozivo posmatrana i interpretirana kao pozitivna. Nikita Bondarev, *Misterija Tito. Moskovske godine 1935–1937.*, Beograd, 2013., str. 236–242.

³⁰⁴ AJ, 838 – KPR, I-2/53, „Put J. B. Tita u SSSR, 5-10. 6. 1972.“

³⁰⁵ AJ, 838 – KPR, I-2/53, „Prilog 3 – Stenografske beleške sa razgovora vođenih između Josipa Broza Tita i Leonida Iljiča Brežnjeva“

³⁰⁶ AJ, 838 – KPR, I-2/53, „Prilog 3 – Stenografske beleške sa razgovora vođenih između Josipa Broza Tita i Leonida Iljiča Brežnjeva“

reagovali i da su uhapsili manju grupu trockista na beogradskom univerzitetu.³⁰⁷ Na kraju ove posete, Tito je na veliku radost Brežnjeva, rekao da saradnja Jugoslavije i SSSR-a mora da bude „na liniji socijalističkih zemalja – pošto smo svi komunisti“.³⁰⁸

Iako je došlo do vidnog otopljanja u odnosima, a Brežnjev i sovjetski vrh su ispoljili daleko veću fleksibilnost u prihvatanju jugoslovenske nezavisne i samoupravne pozicije, ipak su došle do izražaja poznate sovjetske intencije, iako ovaj put manje agresivno izražene, da se forme i metodi saradnje sa Jugoslavijom približe oblicima saradnje sa drugim socijalističkim zemljama, odnosno da se učine odlučujući koraci ka identifikaciji Jugoslavije sa drugim socijalističkim zemljama. Očito su promene koje su se odigravale u Jugoslaviji krajem 1971. i tokom 1972. ovu zemlju udaljavale od reformske paradigme i izgradnje demokratskog socijalizma, pa su sledstveno tome, Sovjeti, gledajući u Jugoslaviji sve manje alternativu svom modelu razvoja socijalizma, bili spremni i da prihvate jugoslovensku federaciju sa znatno ublaženim pritiscima. U tom kontekstu nije slučajno da je u sovjetskoj i socijalističkoj štampi toliko podvlačen Titov stav u jačanju uloge partije u jugoslovenskom društvu.

1.5. Zapadna politika diskrepancije: Od podrške liberalizaciji do straha od dezintegracije Jugoslavije

Jugoslavija je tokom prvih godina hladnog rata bila centralna tačka pokušaja SAD da izazovu rascep unutar komunističkog sveta. *Strategija klina*, kako su je u Vašingtonu nazivali, oslanjala se na emancipaciju i kombinaciju američkog pritiska i podrške radi stvaranja podela između Sovjetskog Saveza i drugih komunističkih država. Iako stvorena da bi se koristila i u Evropi i u Aziji, ova strategija je najviše primenjivana u američkoj politici prema Jugoslaviji. U početku ocenjivana u SAD kao „nemilosrdni, totalitarni, policijski režim“, administracija Harija Trumana je nakon 1948. kao centralni aspekt svoje spoljne politike postavila očuvanje nezavisnosti Jugoslavije, odmetnute od svojih komunističkih saveznika. Titov put nezavisnosti, percepirano je u to vreme u Vašingtonu, dvostruko je koristio Sjedinjenim Državama – zbog uskraćivanja SSSR-u vojnih resursa Jugoslavije, sa više od 30 divizija u kritičnom delu centralne Evrope i zbog mogućeg domino efekta, tj. destabilizujućeg uticaja na ostale istočnoevropske države unutar sovjetskog bloka. Pomažući Jugoslaviju SAD su želele da

³⁰⁷ Iz ovog razgovora je nesumnjivo da je beogradska trockistička trojka (Pavluško Imširović, Milan Nikolić i Jelka Kljajić) uhapšena pod snažnim pritiskom Sovjetskog Saveza i Brežnjeva lično. O njihovom progonu više u poglavlju 4.5.4.

³⁰⁸ AJ, 838 – KPR, I-2/53, „Prilog 3 – Stenografske beleške sa razgovora vođenih između Josipa Broza Tita i Leonida Iljiča Brežnjeva“

pokažu kako autonomni komunistički režimi mogu očekivati srdačnu dobrodošlicu na Zapadu.³⁰⁹ Trumanova i Ajzenhauerova administracija pokazale su se kao voljne da izdašno pomažu Jugoslaviju i uglavnom nisu zauzvrat tražile nikakve veće ustupke. Međutim, potreba da Jugoslavija iskaže „lojalan i kooperativan pristup“ ostala je bitna komponenta politike pružanja pomoći. Nespremnost Jugoslavije da ispuni ta očekivanja, zajedno sa američkom rešenosti da na tome istraje, često je ugrožavalo *strategiju klina*. Nemoguća misija ubeđivanja jugoslovenskog lidera da se približi Severnoatlantskom savezu, uz istovremenu spremnost da obilato koristi američka finansijska sredstva, jačanje veza sa nesvrstanim zemljama i Titov pozitivan odgovor na mirovnu inicijativu novog sovjetskog rukovodstva, dovodilo je Amerikance u unutrašnje sporove o nastavku pomoći Jugoslaviji.³¹⁰ Međutim, jasno su iščitavali samo da bi prestanak pomoći Titu naneo veću štetu nego korist njihovoj nacionalnoj bezbednosti, jer ga je moglo ponovo odgurati u sovjetski tabor, kako su strahovali. Sjedinjene Države, tvrdio je predsednik Ajzenhauer, „moraju biti pripremljene da učine skoro bilo šta kako bi održale Tita ne samo izvan orbite Kremlja, već koliko je to moguće, aktivno na našoj strani“. Tokom pedesetih izgledalo je u Vašingtonu da je Tito dobio svoju hladnoratovsku igru između Istoka i Zapada. Obe strane su pružale pomoć njegovoj zemlji i obe su tražile njegovu podršku. Međutim, Sovjetski Savez je i dalje ostao katalizator odnosa SAD–Jugoslavija, jer su se inverznim putem kretali odnosi Beograda s Vašingtonom, čije administracije uprkos povremenih kriza u odnosima, procenjuju da se Tito neće vratiti u sovjetski blok i da je ta rešenost bila i ostaje centralna tačka njegove politike. Podrška Sjedinjenih Država i njihovih saveznika omogućila je Titu da održi svoju nezavisnost i samo taj udarac Sovjetima opravdavao je nastavak američke pomoći, procenjivali su u SAD.³¹¹ Ipak, prvi pokušaj Titove posete SAD 1956. na poziv Dvajta Ajzenhauera bio je neuspešan. Kako je informacija o poseti procurela u javnost, pokušano je odlaganje za sledeću godinu, no u atmosferi makartizma i antikomunističke kampanje u američkoj javnosti, obostrano je zaključeno da bi Titov odlazak u Vašington bio kontraproduktivan. Kampanja koju su predvodili katolički i konzervativni krugovi svedočila je o limitima jugoslovensko-američke saradnje. U tekstu rezolucije Predstavničkog doma Kongresa SAD je pisalo da je Tito zbog „bezbroy sramotnih djela... odvratan i prezira vrijedan u očima američkog naroda“. ³¹² Poseta je otkazana, a Tito je u Njujork prvi put doputovao tek 1960. kao gost OUN. Tri godine kasnije jugoslovenski predsednik biće gost Džona Kenedija u Beloj kući na poslednjem diplomatskom prijemu koji je američki predsednik imao pre odlaska na poslednji put u Dalas (1963). Prva polovina šezdesetih protekla je u rđavim jugoslovensko-američkim odnosima i zbog Titovog oštrog antizapadnog govora prilikom otvaranja Prve konferencije nesvrstanih u Beogradu

³⁰⁹ Lorejn M. Lis, *Održavanje Tita na površini – Sjedinjene Države, Jugoslavija i hladni rat*, Beograd, 2003., str.17–59. Tvrтко Jakovina, *Američki komunistički saveznik. Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države 1945–1955.*, Zagreb, 2003.

³¹⁰ Tvrтко Jakovina, *Američki komunistički saveznik*, str. 326–350.

³¹¹ Lorejn M. Lis, *Održavanje Tita na površini*, str. 87–318.

³¹² Tvrтко Jakovina, „Povijesni uspjeh šizofrene države. Modernizacija u Jugoslaviji 1945–1974.“, u: *Socijalizam i modernost. Umjetnost, kultura, politika 1950–1974.*, Zagreb, 2012, str. 35.

(1961) i njegovog „nekritičkog i apologetskog stava prema sovjetskoj najavi obnove nuklearnih proba i njegova podrška Hruščovljevoj politici“ u rešavanju berlinskog pitanja. Sledeće godine usledila je i Titova poseta SSSR-u, odakle se vraća da stavom, da je potrebno izbaciti „antisovjetizam“ iz glava visokih jugoslovenskih rukovodilaca, što će te i sledeće godine povećati pritiske na rad DSIP-a.³¹³

Od sredine šezdesetih, privredna reforma, koju su SAD ocenjivale vrlo pozitivno kao deregulaciju u smeru liberalizacije i posebno smena A. Rankovića uticali su da se u stožeru zapadnog sveta o Jugoslaviji piše i govori sa mnogo više simpatija. Tako su u Stejt departmentu sa simpatijama ocenjivali 1966. da Ranković nije smenjen zbog protivljenja i jednom pojedinačnom ekonomskom ili političkom potezu, već zbog toga što je postao „simbol jednoga modela upravljanja, određenih krugova, čije je ideje više ili manje zastupao. U otporu liberalizaciji i decentralizaciji borio se oslanjanjem na centralizirane birokratske strukture koje je nadzirao u policiji i srpski nacionalizam.“³¹⁴ U američkim procenama Brionskog plenuma stoji da je „Tito ispoljio duboku zabrinutost za vrstu sistema koju ostavlja za sobom i očigledno je poverovao da bi se Ranković suprotstavio radikalnoj podeli vlasti na uštrb partije. Štaviše, konzervativni element koji se okupio oko Rankovića čvrsto veruje da Jugoslavija već trpi zbog prenaplašene decentralizacije i 'prekomerne demokratije“. CIA je analizirala da je Rankovićeva smena „prvenstveno pobeda liberalnog krila u partiji, onog koje će verovatno biti dominantno u neposrednoj budućnosti Jugoslavije“. Sam Tito, kako je, pokazaće se ispravno, procenjivala američka agencija, još uvek nije rešio protivrečnost između partijske diktature i „sadašnje politike sve većeg smanjivanja uloge partije“.³¹⁵ Slično tome i Britanski ambasador u Beogradu Dankan Vilson je svojoj Vladi poslao izveštaj neposredno nakon smene Rankovića, u kome stoji da je tokom godina Udba težila da postane „partija umesto partije“ i pokušavala da spreči trendove samoupravljanja, koje su njeni čelnici tumačili kao slabljenje partijske kontrole nad zemljom. Ipak, ni reforma Službe, nije pre Vilsonu, nije bila znak da se ide ka slabljenju uloge partije u društvu, već je pre svega bila reč o nameri da se razbije snažna grupacija nad kojom se izgubila kontrola. On je procenjivao i da bi Sovjeti i njihovi istočnoevropski saveznici s pravom trebalo da sumnjaju jesu li se jugoslovenski komunisti dugoročno opredelili za „jačanje partijske pozicije“. Ovu smenu procenjivala je britanska diplomatija, Tito će iskoristiti i da bi Zapadu i nesvrstanim demonstrirao svoj „liberalizam“ u trenutku kada su procesi u Rumuniji bili u središtu pažnje. Vilson je procenjivao da se smena A. Rankovića neće posebno reflektovati na građane, jer Jugoslavija nije policijska država, kontrola je popustila, a prosečni čovek nije vodio računa o aktivnostima tajne policije. U ovom slučaju je pre svega bila reč o odnosu SDB-a i partije, jer su se optužbe odnosile na postupanje prema članovima i funkcionerima SKJ. Ranković je, smatrao je britanski ambasador, u samoupravljanju i decentralizaciji video slabljenje moći partije, zbog čega je jačao kontrolu nad njom. Na kraju je D.

³¹³ Dragan Bogetić, „Pogoršavanje jugoslovensko-američkih odnosa posle Prvog samita nesvrstanih zemalja u Beogradu“, u: *Istorija 20. veka*, br. 2, Beograd, 2006., str. 71–85.

³¹⁴ Tvrтко Jakovina, „Povijesni uspjeh šizofrene države“, str. 40.

³¹⁵ *Dokumenta CIA o Jugoslaviji 1948–1983*. prir. M. Pavlović, Beograd, 2009., str. 230–232.

Vilson svojoj Vladi slao pesimističnu procenu, da uprkos priča o demokratizaciji i većem učešću građana, „Partija se nije nameravala odreći svoje uloge u društvu niti demokratizovati u zapadnjačkom smislu reči“.³¹⁶

Američka ambasada u Beograda je bila direktnija: „Rankovićev pad i događaji koji su usledili dugoročno su u američkom interesu. Cilj američke politike prema Jugoslaviji je potpora liberalizaciji jugoslovenskog društva i održavanje jugoslovenske nezavisnosti od centralističke komunističke kontrole, posebno od Moskve. Ranković je bio partijski čelnik s autoritarnim sklonostima koji je nadzirao ulogu Partije da kontroliše i upravlja jugoslovenskim društvom. On je prema tome bio simbol partijskog zvaničnika koji se ne može prilagoditi unutrašnjim promenama pa se prema tome osećao ugroženim od ekonomskih i društvenih reformi. On je takođe najviše odgovarao Sovjetima s kojima je imao najbliže kontakte, ukoliko im i sam nije bio naklonjen.“ Zapad je nakon Rankovićeve smene diskretno podsticao reformu Službe državne bezbednosti i snažno podržavao najavljenju liberalizaciju jugoslovenskog društva i političku i već započetu ekonomsku. U pozitivne konsekvence Brionskog plenuma Američka obaveštajna agencija (CIA) je navodila i oslobađanje DSIP-a od Rankovićevog uticaja i pritiska, koje je ostvarivao postavljajući sebi odane ljude, a pre svega šefa obaveštajne službe u ovom Sekretarijatu (misli se na Ranka Zeca). Prema proceni američkih izvora, do aprila 1965. Ranković je „potpuno preuzeo“ kontrolu nad DSIP-om, šireći svoj uticaj i na jugoslovenska moćna spoljnotrgovinska preduzeća. Jedino, prema proceni CIA-e gde nije ostvario uticaj, bila je vojska. Zapadne diplomate su prenosile i atmosferu iz severozapadnih delova Jugoslavije nakon Brionskog plenuma, koju je najbolje ilustrovala rečenica jednog građanina da „trenutno plivamo u moru sreće“.³¹⁷ U tom kontekstu, jer su Brionski plenum smatrali šansom za dalje jugoslovensko približavanje Zapadu, diplomati američke ambasade u Beogradu su upozoravali i preporučivali dopisnicima američkih medija da se uzdržavaju u interpretacijama događaja vezanih za pad Rankovića, kako se one ne bi preterano razlikovale od zvaničnog jugoslovenskog stava. Ako to ne bi bio slučaj izazivala bi se negativna reakcija vlasti u smislu antizapadnjaštva. Iako je bilo jasno da će Jugoslavija ostati jednostranačka država, preporuka Stejt Departmentu iz beogradske ambasade je bila da materijalnu i finansijsku podršku treba nastaviti, kako bi se i dalje pružala snažna podrška ekonomskoj reformi, jer bi uspeh reformista „u uvođenju humanijih i demokratskijih elemenata u političku i društvenu strukturu mogao imati posledice ne samo u Jugoslaviji već i u susednim komunističkim zemljama koje su pomno pratile razvoj događaja u Jugoslaviji.“³¹⁸ Stav američke, ali i drugih zapadnih diplomatija je bio unison da će odluke donesene na Brionskom plenumu rezultirati daljom liberalizacijom društvenog života i

³¹⁶ Ante Batović, “Od ekonomske reforme do Brijunskog plenuma: Američki i britanski izvještaji o Hrvatskoj (1964–1966)”, *Historijski zbornik*, God. LXIII (2010), br. 2, str. 551–553.

³¹⁷ Ante Batović, “Ante Batović, “Od ekonomske reforme do Brijunskog plenuma: Američki i britanski izvještaji o Hrvatskoj (1964–1966)”, str. 554–556.

³¹⁸ Ante Batović, “Ante Batović, “Od ekonomske reforme do Brijunskog plenuma: Američki i britanski izvještaji o Hrvatskoj (1964–1966)”, str. 557.

neminovnim slabljenjem partijske kontrole nad društvom, što će ojačati demokratske procese, koji će modernizovati i ojačati jugoslovensku federaciju. Međutim, kada demokratski procesi budu doveli do nestabilnosti početkom sedamdesetih, zapadnu nadu će zameniti strah od dezintegracije zemlje, što bi otvorilo prostor za povećani sovjetski uticaj, bilo kao nepozvanih, bilo od Tita pozvanih „spasilaca“ socijalizma i jedinstva. Zapadna podrška liberalizaciji zemlje tako je uvek bila ograničena strahom od sovjetske invazije i pod konstantnim imperativom očuvanja jedinstvene, stabilne i prosperitetne komunističke Jugoslavije, kao najoptimalnijeg reprezentata i zapadnih interesa u globalnoj hladnoratovskoj konstelaciji.

Odnosi između dve zemlje su se spustili na niske grane 1967. kada se Jugoslavija pridružila najoštrijim kritičarima izraelske i američke politike na Bliskom istoku i približila svoja gledišta sovjetskim. Ambasador Veljko Mićunović razgovarao je tada sa državnim sekretarom Raskom i izneo probleme u komunikaciji dve zemlje, kao i ograničenje u trgovinskim odnosima. Rask je odgovorio da nema nikakvih promena u politici vlada SAD prema Jugoslaviji. Vlada Sjedinjenih Država gleda na odnose sa Jugoslavijom kao i ranije i veoma je zainteresovana ne samo za njihovo održavanje, već i produbljivanje. Probleme u trgovini između dve zemlje on je objasnio inicijativom Kongresa, protiv koje je bila administracija predsednika Džonsona. Državni sekretar Rask je posebno istakao da „vlada SAD podržava reformu kod nas i da je spremna da nas pomaže koliko može“.³¹⁹ Poseban problem u odnosima dve zemlje su bili teroristički akti koje je manje-više nekažnjeno prema jugoslovenskim diplomatskim predstavnicima provodila nacionalistička i ekstremistička emigracija poreklom iz SFRJ. Jugoslovenski ambasador je ukazao na nasilničke akte prebijanja jugoslovenskih građana i diplomata, kao i pokušaje terorističkih napada koji su trajali sve vreme tokom Titove petodnevne posete Njujorku. Mlaka reakcija američkih državnih organa iritirala je jugoslovenske vlasti, koje su upozoravale da će ovaj problem igrati sve krupniju ulogu u odnosima između dve zemlje.³²⁰ Raskov pomoćnik za Evropu je nakon toga Mićunoviću ponovio da spremnost vlade SAD da podrži reformu u Jugoslaviji, nakon čega je saopštio da je otežana trgovina rezultat Kongresnog zakonodavstva, a takođe, i jugoslovenski predlozi o odlaganju vraćanja kredita Exim banci i Ministarstvu poljoprivrede SAD ne nailaze na odobrenje kod ovih institucija. Jedino na šta je američka vlada bila spremna jeste omogućavanje novih

³¹⁹ AJ, fond 507 – CK SKJ, Zajedničke sednice Predsedništva i Izvršnog komiteta, III/126, Prilog 2, „Autorizovane stenografske beleške sa Treće zajedničke sednice Predsedništva i IK CK SKJ, 18. aprila 1967.“

³²⁰ Četiri jugoslovenska predstavništva u SAD, ambasada u Vašingtonu i konzulati u Njujorku, Čikagu i San Francisku, bila su 29. januara 1967. izložena bombaškim, terorističkim aktima. Izvršioi su bili emigrantski fašistički krugovi, koji su se na kraju rata povukli sa ostalim kvislinškim snagama iz zemlje i emigrirali u SAD. Najave i pozivi za napad na jugoslovenska diplomatsko-konzularna predstavništva u SAD, objavljeni su čak i javno po elektronskim medijima u ovoj zemlji, sa obrazloženjem da se „odjeci i prasak bombi dalje čuju nego pisanje protestnih pisama“... jer se od „pojedinaca kao boraca za slobodu normalno očekuje...“ Jugoslovenska vlada nije imala podatke da je bilo ko od vinovnika brojnih napada na predstavništva u SAD izveden pred sud i odgovarao za počinjena dela. AJ, fond 507 – CK SKJ, Zajedničke sednice Predsedništva i Izvršnog komiteta, III/124, Prilog 3, „Nota vlade SFRJ vladi SAD od 17. 2. 1967.“

kredita Jugoslaviji. Mićunoviću nije ostajalo drugo, sem da konstatuje da su to loše vesti, te da je stvarna situacija drugačija od zvanično proklamovane politike podrške Jugoslaviji.³²¹

Pred Titovu posetu SAD u jesen 1971. jugoslovenska diplomatija je procenjivala da su odnosi sa ovom supersilom stabilni, da je saradnja veoma razvijena, a da je podrška koju Sjedinjene Države pružaju Jugoslaviji prihvatljiva, jer su SAD definisane kao „faktor koji pozitivno utiče na naš opšti međunarodni položaj i bezbednost i kao faktor koji bitno doprinosi našem ekonomskom i tehnološkom razvoju“. Posebno je isticano da dobri odnosi sa SAD jačaju jugoslovenske pozicije i prema Sovjetskom Savezu i nagone SSSR na poboljšavanje odnosa sa Jugoslavijom. Takođe, nije se smelo apstrahovati da su SAD uvek pokušavale da održavaju dobre odnose sa SFRJ i da bi uticale na promenu spoljne i unutrašnje politike Jugoslavije u pravcu američkih interesa. Ipak, američke Vlade su vremenom shvatale da Jugoslaviju mogu jedino da prihvate takvu kakva jeste – što je značajno uticalo na smanjenje pritiska od strane Vašingtona. Ali, ako bi se međunarodne okolnosti i hladoratomska konstelacija promenili, jugoslovenska diplomatija nije imala dilemu da bi se američki pritisak intenzivirao.³²² Za SAD je bilo karakteristična zainteresovanost za održavanje i jačanje nezavisne Jugoslavije kao važnog faktora stabilizacije prilika i ravnoteže u Evropi – što je bio vitalni interes ne samo SAD, nego i NATO-a, procenjivalo se u SSIP-u. SAD, kao i ostale zapadne zemlje, bile su svesne „značaja otpora Jugoslavije pritisku druge strane“, zbog čega je kapitalistička super-sila ostvarivanju svog uticaja i prisustva u Jugoslaviji, kao i značajnom unapređenju bilateralne saradnje sa njom bila spremna da investira i nezanemarljiva materijalna sredstva – što je govorilo o dugoročnim interesima Vašingtona. Podrška SAD-a Jugoslaviji se naročito intenzivirala nakon početka sprovođenja privredne reforme, kako bilateralno, kroz odluke o reprogramiranju otplate dugova u visini od 68 miliona dolara, tako i kroz podršku u međunarodnim finansijskim institucijama, pre svega MMF-u, ali i lobiranjem kod glavnih zapadnih partnera Jugoslavije (Italija, SR Nemačka). Jugoslaviji je ta podrška bila potrebna i uvažavana, a posebno stav da je SAD prihvataju kao nezavisnu i nesvrstanu. U DSIP-u je, takođe, izražavano zadovoljstvo zbog visokih ocena koje su jugoslovenske reforme dobile u Vašingtonu.³²³

Jedini stav zvaničnog Vašingtona koji Jugoslavija nikako nije mogla da prihvati i sa njim da se pomiri bilo je svrstavanje Jugoslavije u američkim analizama u istočnoevropski blok, uz Rumuniju. Jugoslavija je posebno bila zadovoljna finansijskim aranžmanima i američkim ulaganjima u njenu privredu, kao i normalizovanje i razvijanje odnosa u vojnoj sferi i delimično obuzdavanje jugoslovenske ekstremno desničarske i terorističke emigracije, naseljene u Americi. Ciljevi jugoslovenske zajednice prilikom Titove posete SAD-u su se ticale učvršćenja bezbednosti i integriteta Jugoslavije, njene nezavisne spoljne politike, održavanje SFRJ kao „međunarodnog faktora koji vodi

³²¹ AJ, fond 507 – CK SKJ, Zajedničke sednice Predsedništva i Izvršnog komiteta, III/124, Prilog 3, „Razgovor ambasadora Mićunovića sa Raskom“

³²² AJ, 838 – KPR, I-2/50, „Preliminarni materijali za posetu Predsednika SAD-u i Kanadi“

³²³ AJ, 838 – KPR, I-2/50, „Preliminarni materijali za posetu Predsednika SAD-u i Kanadi“

svetsku politiku i ne da se svesti na lokalnog faktora“, kako stoji u analizi DSIP-a.³²⁴ Poseta SAD-u najviše jugoslovenske državne delegacije zahtevali su dalje razvijanje osnovnih komponenata jugoslovenske spoljne politike, koji su bili svodivi na: nesvrstanost, angažman u OUN, aktivan pristup u Evropi, saradnju sa susedima, ali i trećim svetom, samostalne odnose sa velikim silama. U takvoj konstelaciji Jugoslavija je trebalo da postane što prisutniji partner SAD-u, što je trebalo da služi jačanju njene bezbednosti i širenju njenog manevarskog prostora. Jugoslavija je morala da ima, prema procenama njene diplomatije, mnogo aktivniji pristup Sjedinjenim Državama, pre svega jer su u sve aktivniji odnos sa SAD ulazili i SSSR, Kina, Rumunija, istočnoevropske zemlje, arapske države, itd. Prema planu jugoslovenske diplomatije, u američkoj administraciji i najuticajnijim medijima bilo je od presudne važnosti afirmisati osnove međunarodne politike Jugoslavije, kao „čvrstog i nezavisnog međunarodnog faktora, koji istorijski, ustavno ima preciznu i jasno definisanu strateško-političku poziciju vanblokovske zemlje koja ne priznaje niti pripada ničijim interesnim sferama“. Mimo političke, od posebne važnosti za Jugoslaviju je bila ekonomska pomoć Amerike, ali i daleko razgranatija ekonomska i tehnološka saradnja sa njom, posebno u svetlu činjenice da se jugoslovenska privredna reforma nezgodno poklopila sa svetskom monetarnom krizom.³²⁵

„Što se Balkana tiče – o kome se u poslednje vreme sve više piše kao o prostoru aktivnog interesa, pritiska i mogućih ekspanzionističkih namera SSSR-a, i o njegovom rivalitetu sa Kinom – tu bi mi, na oprezan i direktan način kroz iznošenje naših ocena situacije na Balkanu, naše balkanske politike, mogli da utičemo na SAD koje su zainteresovane za *status quo*, da vode računa da nam je u interesu da sređujemo sve što je preostalo i što je opterećenje u odnosima sa Italijom i da u tom pravcu olakšavaju takva nastojanja. Kada već SSSR uporno teži da bude „balkanski faktor“, onda je i zbog opšte ravnoteže korisno da i SAD budu prisutne. Naravno, bilo bi najbolje da obe sile puste Balkan balkanskim zemljama“, stajalo je u analizi jugoslovenskog DSIP-a.³²⁶ Cilj jugoslovenske diplomatije bio je da podvuče nezavisnost nesvrstane politike, i da relativizuje ugovore koje su UAR i Indija potpisale sa SSSR, ali i da Jugoslavija garantuje da ona neće ići na slične aranžmane ni sa kim.³²⁷ Jugoslovenima je bilo važno da Vlada i javnost SAD steknu utisak da je jugoslovenska zajednica na dobrom putu da reši sva otvorena pitanja svog unutrašnjeg razvoja, koja će osigurati snažnu zemlju, koja se uspešno hvata u koštac sa svim ekonomskim poteškoćama, koje nisu male i zbog toga bi i Amerikanci trebalo „da pomognu i direktno i na međunarodnom planu uviđajući značaj toga i u širem kontekstu“. U političkom smislu Jugoslavija je očekivala da dobri odnosi sa SAD više ne budu, kao

³²⁴ Isto

³²⁵ AJ, 838 – KPR, I-2/50, „Preliminarni materijali za posetu Predsednika SAD-u i Kanadi“

³²⁶ AJ, 838 – KPR, I-2/50, „Preliminarni materijali za posetu Predsednika SAD-u i Kanadi“

³²⁷ Nikezić je smatrao da Indiji takav sporazum sa SSSR-om nije bio potreban, da je sama sebi učinila „medvedu uslugu“, jer od tada ništa drugo i ne rade nego samo dokazuju da nisu promenili stav na međunarodnom planu. AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Stenografske beleške razgovora novinara lista *Politika* sa Markom Nikezićem i Latinkom Perović 8.9.1971.“

nekada deo antikomunističke strategije ove zemlje, namenjujući jugoslovenskoj federaciji ulogu disidenta istočnog bloka, što je Jugoslavija i u mnogo težim uslovima pedesetih godina odbijala.³²⁸

Brežnjevljeva poseta Jugoslaviji u Americi je učvrstila stav da su i Sovjeti veoma zainteresovani za uticaj u samoupravnoj federaciji, dok je Jugoslavija pokazala svoju nezavisnost reafirmisanjem Moskovske i Beogradske deklaracije, ali Vašingtonu nije promakla ni činjenica da se Brežnjev nije odrekao svoje doktrine, već je saradnju sa Jugoslavijom uspeo da prebaci na međupartijski kolosek, što je bio glavni kolosek za komunikaciju sa „lagerskim“ zemljama. Kada je u pitanju delatnost ekstremističkih i terorističkih grupa jugoslovenske emigracije (ustaše i četnici, pre svega), Niksonova administracija je pokazale jasnu distancu u odnosu na njih, zabranama okupljanja, zabranom učešća guvernerima na emigrantskim skupovima, itd, čime je pokazan interes vlade SAD za očuvanjem nezavisne i jedinstvene jugoslovenske federacije.³²⁹

Prema saznanjima jugoslovenske diplomatije, američka vlada je sa zabrinutošću pratila politiku SSSR-a prema Balkanu, ali da se čvrsto stanovište Vašingtona za održavanjem *statusa quo* na ovom prostoru ne izražava direktno, već preko predstavnika NATO-a. Američki funkcioneri su naglašavali i ranije jugoslovenskim zvaničnicima, da su upozoravali SSSR da ne preduzima bilo kakve akcije prema Jugoslaviji, kao i da je administracija nezadovoljna pisanjem američke i zapadne štampe o situaciji u Jugoslaviji, koja objektivno ide na ruku Sovjetima, te da će preduzeti mere u tom pravcu. Takođe, u skladu sa tim, generalni sekretar NATO-a, Luns je septembra 1971. izjavio da su „Sovjeti znali da zapadnoevropski saveznici neće preduzeti ništa kada su okupirali ČSSR 1968. ali ne znaju šta će se dogoditi ako napadnu Jugoslaviju“. Dobro obavešteni „Njujork Tajms“ je u dva svoja uvodnika upozorio da bi mogući sovjetski napad na Jugoslaviju skupo koštao i same Sovjete.³³⁰ S druge strane, pozicija Jugoslavije je u svemu tome bila nepromenjena i dosledna, braniće se od bilo kog napada, sa Istoka ili Zapada i tražiti pomoć one druge strane. Takođe, jugoslovenskoj diplomatiji je bilo jasno ili bar njenom šefu da se dve super sile neće tući i ratovati zbog Jugoslavije, kao što se nadao i da se neće sporazumevati na račun Jugoslavije. Ako bi se stvari u Jugoslaviji dalje komplikovale u smislu unutrašnje politike, to bi obe strane pozvalo da prošire svoje kompetencije i nad ovom zemljom, odnosno uvođenje neke vrste protektorata, jer za nezavisnost je trebalo imati unutrašnju stabilnost i snagu, smatrao je Mirko Tepavac.³³¹

Nakon sovjetske intervencije u Čehoslovačkoj 1968. dolazi do radikalne promene jugoslovenske spoljne politike – do tada veoma prisni odnosi sa SSSR-om, naglo se kvare, a zbog arapsko-izraelskog rata, zaoštreni odnosi sa SAD naglo se popravljaju. Teorija divergencije u odnosima Jugoslavije sa dve super sile se i ovoga puta pokazala na delu. Posle dosta oscilacija u međusobnim

³²⁸ AJ, 838 – KPR, I-2/50, „Preliminarni materijali za posetu Predsednika SAD-u i Kanadi“

³²⁹ AJ, 838 – KPR, I-2/50, „Aktivnost naše neprijateljske emigracije u SAD“

³³⁰ AJ, 838 – KPR, I-2/50, „SAD i naša osnovna međunarodna pozicija“

³³¹ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Stenografske beleške sa sastanka Političkog aktiva Srbije, 8.7.1971.“

odnosima, ovaj period i vreme dolaska Ričarda Niksona u Belu kuću označiće umirivanje klatna i početak stabilnih i prijateljskih odnosa dve zemlje. O permanentnoj zainteresovanosti SAD za dalje unapređenje saradnje sa Jugoslavijom svedočilo je i Niksonovo pismo dva dana pred njegov ulazak u Belu kuću upućeno Titu, kada on izražava nameru da poseti Jugoslaviju i lično upozna Tita: „Žalim što nisam do sada imao mogućnost da se sa Vama lično sretnem. Bilo bi mi drago da do tog sastanka dođe u toku mog mandata“, pisao je. Tito je u vrlo kratkom roku lično pozvao američkog predsednika da poseti Jugoslaviju. Međutim, tokom svog prvog boravka u Evropi u februaru i martu 1969. na samom početku mandata, R. Nikson, uprkos ishitrenom jugoslovenskom pozivu nije želeo da dođe. Iako su SAD pokazivale visok stepen benevolentnosti prema Jugoslaviji u vreme njenog diplomatskog sukoba sa Sovjetskim Savezom, Niksonovo odbijanje da poseti Jugoslaviju je bila očita poruka upozorenja Titu zbog njegovog držanja tokom arapsko-izraelskog sukoba, kada je Jugoslavija ne samo prekinula diplomatske odnose sa izraelom, nego se jugoslovenski predsednik isticao izrazitim antiameričkim izjavama i delovanjem.³³² Za razliku od Jugoslavije, Rumunija je imala više izbalansiran pristup, bila je jedina socijalistička zemlja koja nije prekinula diplomatske odnose sa Izraelom, pa je sledstveno tome i bila prva socijalistička zemlja koju je posetio Ričard Nikson. Jugoslavija je bila gnevna i revoltirana zbog toga; ocenjeno je da će ovaj potez SAD biti protumačen kao „opadanje interesa za Jugoslaviju“, što bi moglo dovesti do „opadanja njene međunarodne uloge“.³³³ Iako je Tito očekivao skoriju posetu američkog predsednika, ona je odlagana i zbog radikalne antiameričke retorije jugoslovenskog predsednika, povodom bliskoistočne i vijetnamske krize. Ocenjujući Titove istupe kao jednostrane i neobjektivne zvaničnici u Vašingtonu su se kolebali oko svrsishodnosti posete američkog predsednika Jugoslaviji. Ovakav Titov stav prema SAD, slično tadašnjem šefu diplomatije Nikeziću, 1967. ni u ovom periodu, nije podržavao aktuelni šef diplomatije Mirko Tepavac i ambasador u Vašingtonu Bogdan Crnobrnja, koji je u Beogradu juna 1970. ukazao na pogubnost nepotrebnog zaoštavanja odnosa sa SAD, ocenivši takvu politiku kao „radikalizam“ koji je „kontraproduktivan“. Takva politika odražavala je „stare poglede“ prema Americi „kao da je ona još uvek jedini i glavni izvor hladnog rata. A nije.“ Takva politika je mogla i da blokira neophodnu finansijsku podršku Sjedinjenih Država Jugoslaviji, upozoravali su u DSIP-u.³³⁴

Do prve posete jednog američkog predsednika Jugoslaviji, Ričarda Niksona, došlo je 30. septembra 1970. neposredno nakon veoma uspešne treće konferencije nesvrstanih u Lusaki (septembra 1970), kojom je Jugoslavija veoma uvećala svoj međunarodni prestiž i uticaj, postigavši da se u čitavom svetu na nju gleda kao na „politički faktor koji iza sebe ima šezdeset zemalja“.³³⁵ U vreme zaoštavanja i vijetnamske i bliskoistočne krize, kao i hladnoratovskih napetosti u Evropi, interes

³³² Aleksandar Životić, „Jugoslavija i kriza na Bliskom istoku 1967–1968. godine“, u: *1968. četrdeset godina posle*, Beograd, 2008., str. 51–66.

³³³ Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971.*, Beograd, 2012., str. 285–288.

³³⁴ Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971.*, str. 289.

³³⁵ Tvrtko Jakovina, *Treća strana Hladnog rata*, Zagreb, 2011., str. 71–79.

međunarodne javnosti za razgovore Tita i Niksona je bio izuzetan, povećan i činjenicom, da Tito zbog njih nije otišao na sahranu jugoslovenskog prijatelja, egipatskog lidera Nasera. U svojoj zdravici Tito je oštro kritikovao imperijalizam velikih sila u Vijetnamu i na Bliskom istoku, naglasivši američkom predsedniku da „veliki mir ne može dugo počivati na malim ratovima“. Čehoslovačku Tito nije pomenuo direktno, sem u aluziji, ali to nije pomoglo da ne dođe do oštre negativne reakcije Moskve na Niksonovu posetu SFRJ. Iako je značajan deo u razgovorima posvećen međunarodnim temama, oko kojih nije bilo saglasnosti, jugoslovenski predsednik je ipak najveći značaj u dvodnevним razgovorima posvetio unapređenju bilateralne ekonomske saradnje i američkoj pomoći privredi Jugoslavije. On je pokušao da uveri Niksona da ukoliko SAD podržavaju jugoslovenska nastojanja za očuvanjem nezavisnosti u odnosu na sovjetske pritiske, nisu bile potrebne nikakve deklaracije ili retorika, već bi najveća podrška bila stvaranje povoljnog ambijenta za ekonomsku saradnju i obezbeđivanje povoljnih kreditnih aranžmana SAD i međunarodnih finansijskih organizacija. Nikson je pokazao spremnost da izađe u susret Jugoslaviji u ovim pitanjima, rekavši da je i američki interes razvoj privredne saradnje Jugoslavije i SAD, koji bi u budućnosti trebalo dase nametne kao model u odnosima i sa drugim socijalističkim državama.³³⁶

Ipak, jedan segment posete Ričarda Niksona Jugoslaviji je privukao posebnu pažnju i domaće i međunarodne javnosti. Američki predsednik je drugog dana boravka, 1. oktobra posetio Hrvatsku, odnosno Zagreb, što je predstavljalo iznenađenje za jugoslovenske zvaničnike. Tamo je u govoru poručio da „duh Zagreba, duh Hrvatske, nikada nije uništen i nikada nije porobljen“, da će „Hrvatska uvek živeti“, da bi govor završio na srpskohrvatskom jeziku klicanjem Jugoslaviji i Hrvatskoj. I dok su neki članovi rukovodstva Hrvatske u kome je već postojala podvojenost, to tumačili kao podršku aktuelnom republičkom rukovodstvu i mešanje u unutrašnje stvari, premijer Jugoslavije, Mitja Ribičič je rekao da od te posete ne bi trebalo praviti „intrige“ ili plesti neke velike zaključke, već samo konstatovati da su Amerikanci dobro upoznati sa unutrašnjim odnosima u Jugoslaviji. Ambasador Bogdan Crnobrnja je bio najanalitičniji, jer je napisao u svom izveštaju za ovaj period, da SAD kao i svaka velika sila u političkoj strategiji razmatra sve moguće opcije. Kada je reč o Jugoslaviji, unutrašnja kriza je sama otvarala realnost tih opcija, SAD su prema njegovoj proceni iznad svega zainteresovani za jedinstvenu i nezavisnu jugoslovensku zajednicu. Ukoliko bi se Jugoslavija konsolidovala i povratila političku stabilnost, SAD bi pružile maksimalnu političku i ekonomsku pomoć i podršku. Ali, ako bi došlo do dalje nestabilnosti i dezintegracije, što, s obzirom na unutrašnja jugoslovenska kretanja, u Vašingtonu više nisu smatrali nemogućim, onda će na scenu stupiti različiti alternativni pristupi („pomoćni planovi“). Iskusni diplomata je upozoravao da su unutrašnja kretanja u Jugoslaviji „aktulizirala ustvari nikada potpuno napuštenu opciju 50% – 50%“.³³⁷ Odlazak američkog

³³⁶ Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971.*, str. 292–298.

³³⁷ Američki predstavnici su uvek oštro demantovali tvrdeći da tu vrstu dezinformacija smišljno šire sovjetske obaveštajne službe i diplomate. Prema američkim izvorima, ambasada SSSR u Jugoslaviji je namerno forsirala bliske i česte kontakte sa

predsednika u Zagreb i sadržaj tamošnjeg njegovog govora, smatrao je Crnobrnja, „u krajnjoj konsekvenci je praktično značio pokazivanje naglašenog interesa za zapadni deo Jugoslavije“.³³⁸

Naposletku ni sovjetska diplomatija nije skrivala svoju posebnu zainteresovanost za istočni deo Jugoslavije. Ali, sva ova nagađanja su bila pre svega podstaknuta autohtonim jugoslovenskim zbivanjima, a velike sile su reagovala na mogućnosti raspada, koja je neretko zamaskirana i pitanjem „šta će se desiti sa Jugoslavijom posle Tita“? Svakako manje pretpostavki od Vašingtona i Moskve su iznosile zapadnoevropske prestonice, koje su očekujući da će moguća dezintegracija Jugoslavije ugroziti i krhku evropsku stabilnost, aktivnije podržavale svaki pokret koji bi doveo do stabilizacije unutrašnjim prilika u federaciji. Otuda, otvorena britanska podrška Titove smene hrvatskog rukovodstva u Karađorđevu. Međutim, ni SAD nisu samo mirno posmatrale unutrašnju nestabilnost, poslednja Niksonova stanica prilikom posete Jugoslaviji bio je Kumrovec, rodno mesto Josipa Broza Tita. Ovime je američki predsednik poručio da najveća svetska sila, uprkos podršci reformskim, federalističkim pa i emancipatorskim pokretima u Jugoslaviji, iznad svega vidi svoj (i zapadni) interes u očuvanju jedinstvene, stabilne i socijalsitičke, dakle, Titove Jugoslavije. Ali ova podrška nije bila samo nominalna ili retorička, već je do kraja Niksonovog boravka u Beogradu dogovorena snažna američka ekonomska pomoć i finansijska injekcija, za koju su u Niksonovoj administraciji verovali da će trajnije stabilizovati i političke, a ne samo ekonomske prilike. Pored toga, poseta Ričarda Niksona je uticala veoma pozitivno i na međunarodni prestiž Jugoslavije, ali i jačanje njene bezbednosti, jer je ovo bio prvi američki predsednik jasno, javno i zvanično potvrdio da SAD u potpunosti i bez rezervi prihvataju i podržavaju Jugoslaviju kakva je bila – nesvrstanu i socijalističku sa pravom da sama bira svoj put i sa Titom koga je jedan američki predsednik u Beogradu označio kao „diva na svetskoj sceni“.³³⁹

U Sovjetskom Savezu su burno i negativno reagovali na Niksonovu posetu Jugoslaviji, a po prvi put posle Staljina, Jugoslavija je dovedena u vezu sa fašizmom. Ambasador Mićunović je pisao da su kružile priče u establišmentu da je Jugoslavija „deo vojnog poligona SAD na Mediteranu“, koji se „dopunjuje sa američkom Šestom flotom“ i što je bilo posebno uvredljivo, imajući u vidu angažovanje jugoslovenskih komunista u vezi sa Španskim građanskim ratom, pravilo se poređenje Jugoslavije sa Frankovom Španijom i pomoći koju je ona pružala američkim snagama na Mediteranu.³⁴⁰ Sovjetski lider Leonid Brežnjev je u septembru 1971. bio u poseti Beogradu, a postizanje izbalansiraniye spoljne

američkom ambasadam u Beogradu, kako bi kod jugoslovenskih vlasti izazvala „podozrenje o šurovanju dve sile“ na račun Jugoslavije i njenu izglednu podelu. Rusi su, prema američkim informacijama, smišljeno proturali glasine o dogovoru SSSR i SAD, da Zapad investira u zapadnim jugoslovenskim republikama, a Istok da manifestuje svoju naglašenu prisutnost u istočnim delovima SFRJ. U tom kontekstu, predstavnici sovjetske ambasade su obilazili jugoslovenska preduzeća u Srbiji, koja su bila u teškoj situaciji i nudili im „dopunske veštački stimulatívne poslove“. Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971*, str. 306. I sekretar SK Srbije Latinka Perović je iza zatvorenih vrata nekoliko puta u ovom periodu pomenula slične aktivnosti Sovjeta, o čemu će biti reči.

³³⁸ Isto, str. 299–300.

³³⁹ Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971*, str. 293, 300–301.

³⁴⁰ Veljko Mićunović, *Moskovske godine 1969/1971.*, Beograd, 1984., str. 98.

politike posle dugo godina oscilacija, biće postignuto tek nakon uzvratne Titove posete Niksonu, u Vašingtonu u koji je stigao 27. oktobra 1971.

Ovoga puta američki domaćini su se potrudili da se izbegnu neprijatni momenti sa kojima se Tito suočio prva dva puta kada je dolazio u SAD (1960. i 1963). Oba puta je bio suočen sa snažnim i agresivnim antijugoslovenskim demonstracijama, čiji su ključni protagonisti bili pripadnici ekstremističke emigracije, uglavnom poraženih jugoslovenskih kvislinga. Tom prilikom on nije mogao da se kreće ulicama, da ostvari bilo kakav kontakt sa američkim građanima, što je ostavilo na njega „snažan osećaj gorčine“. Uz to uvrede na njegov račun tokom demonstracija privlačile su više pažnje nego rezultati njegove posete, posebno prilikom razgovora sa predsednikom Džonom Kenedijem. Kako bi se ovoga puta predupredilo slično, pobinuli su se ambasador Crnobrnja i Niksonov savetnik za nacionalnu bezbednost Henri Kisindžer. I sam predsednik Nikson je četiri dana pre Titovog dolaska na pres konferenciji pozvao da se Titu ukaže doček dostojan šefa jedne prijateljske države. Zahvaljujući tome, ova poseta je prošla bez incidenata, uz hvalospeve američke štampe, što je sve na samog Tita ostavilo pozitivan utisak. Tokom čitave posete, Titu su ukazivani znaci posebne pažnje i uvažavanja, pa je imao retku privilegiju da se razgovori ne vode u Beloj kući, nego u privatnoj rezidenciji predsednika SAD u Kemp Dejvidu, što je samo po sebi isticalo značaj i gosta i razgovora.³⁴¹

U razgovorima dvojice predsednika, Tita i Niksona u oktobru 1971. u Vašingtonu, dominirale su međunarodne teme, Tito je delovao kao neka vrsta mosta ili posrednika između Istoka i Zapada, uz opasku američkog predsednika da je Tito lider sa najviše međunarodnih kontakata na svetu. Posebno važna je bila poruka prvog čoveka SAD da iako Sjedinjene Države „imaju puno mana, ne predstavljaju ni u kom slučaju opasnost za Jugoslaviju, koja može da ima trgovinske i druge odnose sa SAD, ne strahujući pri tom ni od kakvog mešanja sa njihove strane“, kao i da svoje odnose sa Moskvom ili Pekingom Vašington neće graditi na račun manjih zemalja. Nezavisnost Jugoslavije, nezavisno od njenog unutrašnjeg sistema, u skladu je sa američkim interesima, ali nije u skladu sa sovjetskim, smatrao je Nikson, jer je Jugoslavija „trn u oku“ Sovjetskom Savezu.³⁴² Takođe, na poređenje američkog predsednika da i Rumunija vodi nezavisnu politiku, Tito je žustro reagovao, tvrdnjom da postoje ogromne razlike između njegove zemlje i Rumunije. Pred američkim sagovornicima, Tito je posebno isticao da se u Jugoslaviji odigravaju „vanredno značajni procesi i reforme“, kojima se na temelju dosadašnjeg iskustva, stvaraju uslovi za potpuniju „afirmaciju stvaralačke inicijative ljudi i njihove uloge u društvu, za još demokratskije, ravnopravne odnose u našoj višenacionalnoj zajednici“. Jugoslavija je odlučna da provede svoju reformu i stabilizuje privredu, otkloni teškoće koje nikada nije prikrivala da ima, naglašavao je Tito značaj reformskog kursa, verovatno procenjujući da će to goditi

³⁴¹ Leo Mates, *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*, Beograd, 1976., str. 207–208. Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971*, str. 322–323.

³⁴² AJ, 838 – KPR, I-2/50, „Zapisnik sa razgovora predsednika Tita i Niksona“

njegovim američkim domaćinima, jednako koliko to nije odgovaralo Sovjetima.³⁴³ Svojim američkim domaćinima jugoslovenski predsjednik je poručio i da je Jugoslavija otvorena zemlja za kretanje ljudi i „najširu cirkulaciju ideja i dobara“, te da u saradnji sa drugim zemljama nema nikakvih predrasuda i da svoje partnere ceni samo prema tome koliko su korektni prema svetu i samoj Jugoslaviji. „Iz iskustva znamo da razlike između zemalja, same po sebi, ne isključuju dobru saradnju, kao što ni sličnosti ne garantuju automatski prijateljske odnose“, poručio je Tito u Vašingtonu.³⁴⁴

Izrazi prijateljstva su dostigli vrhunac kad je Nikson na srpskohrvatskom jeziku, prilikom pozdravnog govora, uzviknuo: „Živela Jugoslavija“, a Tito odmah uzvratilo: „Viva Amerika“. Ipak, najveća Titova bojazan je bila posebno pojačana zbog predstojećeg susreta Nikosona i Brežnjeva u Moskvi, od mogućih sporazuma dvaju velikih na račun Jugoslavije i njenih interesa. Zbog toga je jedna od njegovih glavnih briga bila da uveri američkog predsjednika kako će se Jugoslavija braniti u slučaju ugrožavanja svoje nezavisnosti i da bi i po interese SAD bilo štetno ako bi Vašington odustao od svoje i političke i ekonomske podrške jugoslovenskom suverenitetu. Tokom njihovih vašingtonskih razgovora, Tito je dobio čvrste Niksonove garancije da bilo kakav sporazum sa SSSR neće biti postizan na račun bilo koje manje zemlje, a posebno ne Jugoslavije.³⁴⁵

Ipak, najvažnije poruke tokom ovog sastanka odigrale su se mimo zvaničnih razgovora. Naime, tokom svečane večere, 28. oktobra, koju je američki predsjednik priredio u Beloj kući, šef jugoslovenske diplomatije se u četiri oka dramatično obratio državnim sekretaru, Rodžersu: „Želim da znate, ovo je samo za Vaše uši – susret sa Brežnjevom nije protekao dobro. Vi treba to da znate. Vi ste jedini kome sam to rekao.“ Na Rodžersovi primedbu da će on to morati da prenese Niksonu, Tepavac je odgovorio da je to u redu i da mu je Tito rekao da to saopšti Rodžersu, kako bi ovaj to preneo predsjedniku SAD. Bilo je ovo u suprotnosti sa onim što je o svojim razgovorima Tito saopštio Niksonu tokom oficijelnih susreta u Kemp Dejvidu i Vašingtonu, jer je tom prilikom Tito povoljno ocenjivao razgovore da Brežnjevim. Ipak, Mirko Tepavac je tokom te večere i samom Niksonu rekao vrlo uznemirujućim tonom, da će se Jugoslavija verovatno suočiti sa ozbiljnim problemima. „Predsjednik Tito je veoma star i kada on umre“, rekao je Tepavac, „tada ćemo se suočiti sa pokušajima nekih od naših suseda da iskoriste tu činjenicu“, zbog čega se od SAD očekivalo da svojom snagom i uticajem budu garanti jugoslovenske nezavisnosti i da iskoriste „sav svoj uticaj da drugi drže ruke dalje od Jugoslavije“. Kada je Nikson odgovorio da će Amerika postupiti upravo tako, Tepavac je zadovoljno odgovorio: „Primili ste poruku“. Američki zaključak je mogao jedino biti da su Jugosloveni „smrtno preplašeni“, da se veoma „plaše Rusa“ i da se razlikovanje između onoga što Tito zvanično govori i poverljivih poruka koje šalje preko Tepavca, može da se tumači samo Titovim strahom od Sovjeta, koji ga sprečava da kaže šta zaista misli. Ovu američku procenu je potvrdio sam Tito koji je u četiri oka i

³⁴³ AJ, 838 – KPR, I-2/50, „Zdravica predsjednika Tita u Beloj kući, 28. oktobra 1971.“

³⁴⁴ AJ, 838 – KPR, I-2/50, „Zdravica predsjednika Tita u Beloj kući, 28. oktobra 1971.“

³⁴⁵ Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971*, str. 324, 327,

bez prevodioca na kraju večeri rekao Niksonu: „Ministar inostranih poslova me je obavestio o svojim razgovorima sa Vama i mi se sada osećamo mnogo bolje“.³⁴⁶

Ovom prilikom Tito se sreo i sa ekonomskim delom Vlade SAD i predstavnicima brojnih kompanija i banaka koje su bile spremne da ulažu u Jugoslaviju, koja im je zakonskim izmenama 1967. i 1970. pružila tu šansu.³⁴⁷ U završnici posete, Niksonove izjave su govorile u prilog snažne američke podrške očuvanju nezavisnosti Jugoslavije, kao vlastitom nacionalnom interesu, što je ušlo i u zajednički kominike, kasnije nazvan „Vašingtonska deklaracija“, koji je bio okosnica dobrih američko-jugoslovenskih odnosa naredne gotovo dve decenije. Uspešnosti ove posete treba dodati i veoma pozitivne i po Jugoslaviju laskave reakcije američke štampe. Komentatori su pisali kako Amerika danas gleda mnogo povoljnije na Tita nego ranije, ali to nije zbog toga što se Tito promenio, već Amerika. Amerika je Titu izražavala svoje divljenje, u moru sivih i drugorazrednih političara, jugoslovenski predsednik je, prema američkoj štampi još uvek zadržavao „sjaj i oreol veličine“, titulisan je kao „legendarni lider“. Štampa ga je u SAD glorifikovala: „topao, duhovit, pije viski, znatiželjan za sve što se oko njega događa. Kao političar on je u kontaktu sa skoro svim svetskim liderima.“ Beogradski dopisnik „Vašington posta“ u detaljnoj analizi jugoslovenskih prilika, koja je svakako šira od jednog lista i odražava i državne stavove, kaže kako Tito više ne uživa autokratsku vlast, kao nekada i to na sopstvenu inicijativu, „kao dokaz njegovog vanrednog dara intuicije da se kreće u skladu sa promenama. Stvarnije sistema radničke demokratije u fabrikama, koja je zamenila stari sistem komandovanja u privredi, prenošenje više vlasti na direktore fabrika i banaka 1965. i letošnje ustavne reforme, koje daju regionalnim političkim liderima daleko širu vlast, za sve to je on dao inicijativu.“ Zbog svega toga u Jugoslaviji je nastupila epoha otvorenosti, a decentralizacija je donela više slobode, ocenjuje „Vašington Post“. Dok je direktor Instituta za Istočnu Evropu iz Amsterdama događanja u Jugoslaviji nazvao „najintenzivnijim samokritičkim ispitivanjem, najširim i najkritičkijim u odnosu na sve zemlje do danas“.³⁴⁸

U kapitalističkom svetu, pre svega, SAD i zapadnoj Evropi, pratilo se i proučavalo sa velikom pažnjom i to na nivou vlada, poslovnih i diplomatskih krugova, štampe itd. jugoslovenska demokratska evolucija i autentični reformski društveno-politički razvoj. Posebnu pažnju zapadnih izvora je privlačilo stanje u SKJ, međunacionalni odnosi, odnosi između republika, državnost republika po reformisanom federalističkom konceptu, uloga republika u izmenjenoj federalističkoj konstelaciji, odnosi federacija – republike, položaj autonomnih pokrajina, uticaj republika u međunarodnim odnosima. Pitanje koje je, iznad svih, karakterisalo odnos Zapada prema Jugoslaviji je bilo konstantno i permanentno isticanje zainteresovanosti za očuvanjem stabilne i nezavisne Jugoslavije, prevashodno kao brane daljoj sovjetskoj penetraciji. Rečju, inetres Zapada, uz izvesno različito akcentovanje u

³⁴⁶ Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971*, str. 328–330.

³⁴⁷ Lj. Adamović, Dž. Lempi, R. Priket, *Američko-jugoslovenski ekonomski odnosi posle Drugog svetskog rata*, Beograd, 1990., str. 91–93, 97–100.

³⁴⁸ AJ, 838 – KPR, I-2/50, „Komentari i štampa“

pojedininim zemljama, bilo je očuvanje *statusa quo* u datim uslovima, a Jugoslavija je bila ključna u navedenoj politici, pisalo je u analizama jugoslovenske diplomatije.³⁴⁹ U zapadnim izvorima, nasuprot sovjetskim, ističu se kao nužne i neophodne društvene i političke promene u Jugoslaviji, posebno interesi dalje ekonomske stabilizacije u cilju samoodrživosti privrednog razvoja. Ova vrsta podrške Jugoslaviji nije bila samo retorička, jer je jedan broj zapadnih zemalja bio spreman i finansijski da podrži jugoslovenski reformski zahvat. U svemu tome, Zapad, a posebno Zapadna Evropa je tretirala Jugoslaviju „ne samo kao važnog elementa ravnoteže u Evropi, već joj pridaje i značajno mesto u procesu popuštanja i oblikovanja međuevropskih odnosa...“³⁵⁰ Jugoslovenskoj diplomatiji je u istraživanom periodu bilo jasno da su u svemu tome veoma važnu ulogu igrali i uvek prisutni specifični strateški interesi SAD, pre svega NATO-a, za suprotstavljanje svakom daljem širenju ineteresne sfere SSSR-a. Istovremeno, Zapad je procenjivao da baš kao što je njima bila potrebna stabilnost u Jugoslaviji, tako su Sovjeti podsticali svaku vrstu nestabilnosti u Jugoslaviji, u cilju što efikasnijeg dekonponovanja, kako bi obezbedili svoj dalji prodor ka Balkanu i Sredozemlju. U takvim uslovima tebalo je očekivati da će SSSR pojačavati svoj pritisak na Jugoslaviju, kao i svoju idejnu, političku, zavisno od mogućnosti, i vojnu prisutnost na tom prostoru. Ipak, vojna intervencija Varšavskog pakta, prema zapadnim ocenama nije bila realna.³⁵¹

Prema ocenama jugoslovenske diplomatije, prateći medije na Zapadu, bila je uočljiva težnja i čak porast želje da se Jugoslaviji pomogne i da se prevaziđu ekonomske i političke teškoće, posebno tokom nestabilne 1971. Nedvosmislena i unisona ocena svih zapadnih listova je bila da je 17. sednica Predsedništva SKJ u aprilu 1971. bio neophodan korak predsednika Tita da svojim autoritetom „nametne rešenje nastalih problema“, te da je brionsko saopštenje dokaz da je najviše rukovodstvo uspelo da postigne saglasnost o putevima i metodama rešenja postojećih problema. Posebnu skepsu na Zapadu je izazivalo iskustvo da mnoga retorički veoma pozitivna rešenja nisu primenjena i da je najslabija karika u tome bio ekonomski segment. Čitava zapadna štampa je akcentovala nesporni Titov autoritet, ali je to i podstaklo permanentno prisutne spekulacije o Jugoslaviji posle Tita.³⁵² Slična reakcija će biti i posle 21. sednice Predsedništva SKJ u Karađorđevu, kada će zapadne zemlje podržati smenu hrvatskog rukovodstva u ime stabilnosti Jugoslavije.

Kada je reč o politici SAD, Stejt department je i početkom sedamdesetih nastavio sa svojim kursom davanja pune podrške Jugoslaviji i ispoljavanju visokog stepena razumevanja za situaciju u ovoj zemlji. Izveštaj državnog sekretara Rodžersa je posebno naglašavao da je Jugoslavija prolazila kroz period intenzivnih promena koje su uključivale decentralizaciju države i privrede, kao i prestruktuiranje političkih institucija u cilju obezbeđivanja „kontinuiteta kohezije na saveznom nivou, uz omogućavanje većeg stepena autonomije republika“. Državni sekretar SAD je posebno naglašavao

³⁴⁹ AJ, 838 – KPR, I-2/53, „Ocene i komentari u inostranstvu o našem unutrašnjem razvoju. Zapadna Evropa i SAD“

³⁵⁰ AJ, 838 – KPR, I-2/53, „Ocene i komentari u inostranstvu o našem unutrašnjem razvoju. Zapadna Evropa i SAD“

³⁵¹ Isto

³⁵² Isto

odlučnost Jugoslavije da očuva svoju nezavisnost i sprovede program liberalizacije i ekonomskih reformi, što je po rečima državnog sekretara „dobijalo poštovanje i podršku SAD“.³⁵³ O povećanoj američkoj zainteresovanosti za što bliskije odnose sa Jugoslavijom svedočila je i visoka frekventnost poseta američkih funkcionera Jugoslaviji, kao rezultat Niksonovih inicijativa da se jačaju veze dve zemlje, posebno pred Titovu posetu SAD-u.³⁵⁴ U cilju uspona američko-jugoslovenskih odnosa Stejt department je tražio od nižih organa vlasti i kod predstavnika zakonodavne vlasti da preduzmu restriktivniji odnos prema ekstremističkim emigrantskim krugovima, kojima su Sjedinjene Države pružale gostoprimstvo. Ambasador SAD u Beogradu je u razgovorima sa jugoslovenskim zvaničnicima naglašavao da njegova vlada „pozitivno i sa razumevanjem“ gleda na jugoslovenski razvoj, težnje i na formulisane ciljeve; Americi je odgovarala jaka Jugoslavija, federalistička, sa ravnopravnim narodima, te je naglašavao da se njihove skepse tiču prevashodno ekonomskih problema. Američka diplomatija je procenjivala da se aktuelnim jugoslovenskim reformama odlučuje i prelama kako će izgledati posttitovski period i da bi u tom kontekstu SAD trebalo da se postave „konstruktivno i aktivno, u onoj meri i onoliko, koliko to jugoslovenska vlada i zajednica žele i prihvataju“.³⁵⁵ Šef američke diplomatije Vilijem Rodžers je 9. jula 1972. posetio Beograd i rekao da njegova poseta potvrđuje „izuzetno srdačne odnose između SFRJ i SAD“. U zdravici tim povodom, Mirko Tepavac, je rekao da su „odnosi između SFRJ i SAD jasni, otvoreni i zdravi“.³⁵⁶

S druge strane, najuticajniji američki mediji *Njujork tajms* i *Vašington post* pisali su o Jugoslaviji uglavnom senzacionalistički, sa visokim stepenom dramatike, predimenzionirajući krizu u zemlji do krajnjih granica. Zbog toga je, prema podacima jugoslovenske diplomatije, Stejt department vršio uticaj na glavne listove da jasnije izraze interes SAD za održavanje i dalji reformski razvoj Jugoslavije kao jedinstvene i nezavisne države. *Krišćens sajens monitor* je tim povodom pisao da je „znak snage federacije i otvorenosti društva koje je stvoreno u Titovom liberalnom komunizmu taj što se razlike mogu rešavati i rešavaju političkim sredstvima“. SAD, kao i eksperti NATO-a, su procenjivali da će ustavne promene dovesti do ublažavanja međurepubličkih suprotnosti, time što će brojne nadležnosti preneti na republike, koje će imati mnogo veću materijalnu bazu.³⁵⁷

Na veoma sličnim, čak identičnim pozicijama je bila i britanska politika prema Jugoslaviji. Svi relevantni politički činioci u Velikoj Britaniji bili su zainteresovani za očuvanje „jedinstvene, čvrste i nezavisne Jugoslavije“, a svaki drugi scenario bi stimulisao razne kombinacije na Istoku, a možda i u nekim krugovima na Zapadu. Istorijski razvitak je Jugoslaviju stavio u poseban položaj prema ostalim istočnim zemljama, „da sopstvenim primerom vrši uticaj“, što je već po sebi bio dovoljan razlog za

³⁵³ Državni sekretar Rodžers je, kao i predsednik Nikson, Jugoslaviju smeštao s one strane gvozdene zavese, tj. u zemlje Istočne Evrope.

³⁵⁴ AJ, 838 – KPR, I-2/53, „Ocene i komentari u inostranstvu o našem unutrašnjem razvoju. Zapadna Evropa i SAD“

³⁵⁵ Isto

³⁵⁶ *Politika*, 9. jul 1972.

³⁵⁷ AJ, 838 – KPR, I-2/53, „Ocene i komentari u inostranstvu o našem unutrašnjem razvoju. Zapadna Evropa i SAD“

„preduzimanje energičnih mera za ekonomsku stabilizaciju i efikasnost jugoslovenskog privrednog sistema“, procenjivalo se u britanskom Forin Ofisu. Cilj Velike Britanije je bio jačanje unutrašnjeg jedinstva i međunarodnog položaja Jugoslavije. Zapad, pa time i Britanija je bio „zainteresovan za pozitivan uticaj“ jugoslovenske paradigme na dalji razvoj u zemljama istočne Evrope, ali ne u cilju dezintegracije lagerskog i socijalističkog sistema, kako je rekao podsekretar u Forin Ofisu, Ford, već prevashodno u „smislu demokratizacije sistema u istočnoevropskim zemljama, kao osnove za buduću koegzistenciju i saradnju u Evropi“. ³⁵⁸ Britanska štampa kao i vlada dali su snažnu podršku decentralizaciji Jugoslavije i daljoj izgradnji jugoslovenskog federalizma, posebno insisitirajući da Zapad ne vidi „praktičniju i privlačniju alternativu stabilnoj i nesvrstanoj Jugoslaviji na Balkanu.“ Britanci su posebno uočavali nezadovoljstvo Sovjeta ovakvim razvojem Jugoslavije, kojima se ona faktički udaljavala od sovjetskog modela socijalizma, pa je Moskva činila napore da omete Jugoslaviju u svom razvoju. U tom kontekstu britanskoj diplomatiji nije promakla Titova kritika na račun Rusa, kada je pomenuo zemlje kojima je Jugoslavija trn u oku. Ipak, ruski ciljevi, prema britanskim procenama, u Jugoslaviji će se postizati „političkim intrigama“, pre nego oružanom intervencijom kao u Čehoslovačkoj. ³⁵⁹

Kod zvaničnika Vlade SR Nemačke bila je nesporna velika zainteresovanost za postojanje nezavisne Jugoslavije, koja je, prema njihovom mišljenju, predstavljala „faktor stabilnosti i smanjenja zategnutosti u Evropi i na Sredozemlju“. Najviši zapadnonemački zvaničnici su u razgovorima sa jugoslovenskim predstavnicima ukazivali da je interes Bona da Jugoslavija postoji „takva kakva jeste“, te da ostane stabilan i nezavisan privredni partner. Posebno je istican interes mladih levičara u Zapadnoj Nemačkoj za jugoslovenskim ekonomskim modelom, te je izražavana ozbiljna spremnost da Bon „sarađuje kod uklanjanja nastalih teškoća“ u jugoslovenskoj privredi, jer je to i u nemačkom političkom i ekonomskom interesu. Sve to je bilo posebno ojačano dolaskom Brantovih socijaldemokrata na vlast i temeljnom revizijom demohrišćanske spoljne politike. Sam kancelar Vili Brant je kao posebnu pretnju za mir video moguću primenu Brežnjevljeve doktrine na Jugoslaviju. I bonski establišment je posebnu opasnost video u postitovskom periodu, ali i zbog činjenice da je Jugoslavija krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih istovremeno menjala i ustavni sistem, ali i privredni ambijent. ³⁶⁰

Italija je takođe manifestovala veliku zainteresovanost za davanje najšire podrške konsolidaciji nezavisne i vanblokovske Jugoslavije. Eventualni poremećaj odnosa snaga bi, prema tim procenama, i Italiju doveo u vrlo težak položaj. Slične su pozitivne reakcije i u Francuskoj. Obe zemlje su upozoravale da Jugoslaviji najveća opasnost pretili od SSSR-a, koji će političkim pritiscima i preko

³⁵⁸ AJ, 838 – KPR, I-2/53, „Ocene i komentari u inostranstvu o našem unutrašnjem razvoju. Zapadna Evropa i SAD“

³⁵⁹ Isto

³⁶⁰ Isto

ekstremne (ustaške) emigracije ugrožavati integritet Jugoslavije.³⁶¹ Naglašen interes za očuvanjem i konsolidacijom nezavisne i jedinstvene Jugoslavije pokazivale su i susedna Austrija i Grčka, ali i Holandija, Belgija, Turska, Skandinavske zemlje.³⁶²

Privredna reforma u Jugoslaviji i teškoće u stabilizaciji jugoslovenske ekonomije zavređivale su zapažen interes u svetu, pre svega na Zapadu. Izražavana je zabrinutost u pogledu daljeg privrednog razvoja zemlje, poslovni krugovi su postavljali pitanja mogućih granica daljeg zaduživanja, kao i sposobnosti da se odgovori na postojeća dugovanja. Sumnje i nedoumice na Zapadu su izražavane i u pogledu uspešnog sprovođenja stabilizacionog programa u uslovima široke decentralizacije i različitih regionalnih interesa. Na Zapadu je postojala bojazan od mogućeg ugrožavanja jedinstvenog jugoslovenskog tržišta, mogućnosti zauzdavanja inflatornih kretanja i rešavanja problema nezaposlenosti. Sumnje na Zapadu su izazivala i zaduživanja jugoslovenskih privrednih organizacija i veliko podizanje kredita od strane banaka i preduzeća; postojala je i sumnja da Narodna banka SFRJ nije u stanju da disciplinuje inostrana zaduživanja jugoslovenskih poslovnih banaka, zbog čega je postojala izvesna uzdržanost u davanju obimnijih i dugoročnih kredita.³⁶³ S druge strane, konsekvantno stavu Stejt Departmenta o podršci Jugoslaviji i njenoj reformskoj politici, Sjedinjene Države su pokazale veoma veliko razumevanje i spremnost da odgode sve otplate kredita čije rate dospevaju 1971. i 1972. u visini od 60 miliona dolara, uz desetogodišnji rok otplate i dvogodišnji „grejs period“. Sa ovim povlasticama trebalo je da se složi i misija MMF-a, koja je održavala monitoring u Beogradu. SAD su, takođe, bile spremne da rade na povećanju jugoslovenskog izvoza u tu zemlju, kako bi Jugoslavija obezbedila veći priliv deviza. Vašington je obećao i podršku jugoslovenskim privrednim, poslovnim i finansijskim zahtevima kod ostalih partnera na Zapadu.³⁶⁴

Italija je kao podršku jugoslovenskoj privrednoj reformi obećala kredit u iznosu od 75 miliona dolara i procena je jugoslovenske diplomatije, da je ova zemlja bila najspremnija i najodređenija kada je reč o podršci Jugoslaviji.³⁶⁵ Francuski premijer Šaban Delmas je, takođe, obećao pomoć jugoslovenskoj privredi, uz uslov da i ostale zemlje liberalnog kapitalizma urade isto. Zapadna Nemačka je bila najtvrdi pregovarač, kada je bila reč o podršci jugoslovenskim reformama, dok je London bio spreman na odobrenje uz konkretne dogovore koji su se ticali britanskog izvoza u Jugoslaviju i nakon pozitivne ocene MMF-a. Što se tiče ocene MMF-a za 1971/72. one su bile uglavnom negativne. Kretanja u privredi su bila nepovoljna: povećana je masa novca, nekontrolisano povećan rast uvoza i pad izvoza, sve je to dovelo do povećanih zaduživanja, posebno kratkoročnog, svi

³⁶¹ Danski listovi su pisali o vezi ustaške, terorističke emigracije i SSSR-a, odnosno sovjetskih obaveštajnih službi.

³⁶² AJ, 838 – KPR, I-2/53, „Ocene i komentari u inostranstvu o našem unutrašnjem razvoju. Zapadna Evropa i SAD“

³⁶³ AJ, 838 – KPR, I-2/53, „Ocene i komentari u inostranstvu o našem unutrašnjem razvoju. Zapadna Evropa i SAD. Privredni krugovi.“

³⁶⁴ AJ, 838 – KPR, I-2/53, „Ocene i komentari u inostranstvu o našem unutrašnjem razvoju. Zapadna Evropa i SAD. Privredni krugovi.“

³⁶⁵ Inače, Italija je bila na prvom mestu po robnoj razmeni sa Jugoslavijom, SR Nemačka na drugom, a Sovjetski Savez na trećem mestu. AJ, 838 – KPR, I-2/53, „Prilog 3 – Stenografske beleške sa razgovora vođenih između Josipa Broza Tita i Leonida Iljiča Brežnjeva“

vidovi potrošnje, a posebno investiciona su bili vrlo visoki, rast plata ne prati rast privrede, itd. Zbog svega toga MMF nije bio spreman da odobri novi kreditni aranžman Jugoslaviji. MMF je savetovao jugoslovensku Vladu da učini odlučnije reformske poteze, jer bez njihove podrške ni finansijska pomoć ostalih kreditora, SAD i EEZ bi se povukli, a posledice bi daleko prevazilazile samo ekonomske.³⁶⁶ Zbog tvrdog stava MMF-a, bio je potreban stalan pritisak Sjedinjenih Država na ovu međunarodnu finansijsku organizaciju, kako bi se naglasila i politička dimenzija kredita Jugoslaviji, jer za zapadne zemlje pitanje održivosti Jugoslavije nije bilo ekonomsko ili tehničko, već iznad svega političko pitanje.³⁶⁷

Za razliku od sovjetske politike prema Jugoslaviji koja je bila pe svega u granicama političkih tema i ideološki motivisana, Zapadna politika je bila vođena pragmatičnijim, u slučaju evropskih zemalja, uglavnom ekonomsko-finansijskim interesima. U istraživanom periodu, krajem šezdesetih, ekonomska povezanost Jugoslavije sa zapadnim zemljama je bila u permanentnom usponu, jer je ka Zapadu bilo usmereno preko 50% jugoslovenskog izvoza, a iz ovih zemalja je dolazilo oko 70% uvoza u SFRJ, od toga 40% samo iz zemalja članica EEZ. U istom periodu jugoslovenski izvoz u istočne zemlje je bio 31%, a uvoz iz ovih zemalja sam 21%. Zemlje Trećeg sveta i nesvrstani³⁶⁸ s kojima je Jugoslavija blisko politički sarađivala učestvovala su u njenoj trgovini sa zanemarivih 7%.³⁶⁹ Iako je bilo razlike u stavovima i između samih zemalja Zapada, u globalu politika prema Jugoslaviji i Titu je bila teleološka i stabilna. Temeljni cilj je bio obazrivim političkim akcijama, koje ne bi ugrožavale jugoslovensku politiku nezavisnosti i ekonomskim i finansijskim merama postići reforme, modernizaciju i liberalizaciju privrede, društva i političkog života. Smena Rankovića na Zapadu je probudila velike nade da su Sovjeti trajnije istisnuti sa Balkana i da će liberalnija i otvorenija klima u Jugoslaviji, veća sloboda medija i pojedinca, bliža saradnja sa Zapadom, suštinska federalizacija, tržišna privreda sa osnaženom autonomijom preduzeća, većom produktivnošću i željom da postanu konkurentnija – pozitivno uticati na pacifikaciju međunacionalnih i međurepubličkih antagonizama s

³⁶⁶ AJ, 838 – KPR, I-2/53, „Ocene i komentari u inostranstvu o našem unutrašnjem razvoju. Zapadna Evropa i SAD. Privredni krugovi.“

³⁶⁷ Nasuprot Zapadu, zemlje sovjetske sfere uticaja su odbijale da daju pomoć Jugoslaviji, parazitirajući na njenim nevoljama i pronalazeći još jednu potvrdu ispravnosti svog državno-socijalističkog sistema. Ipak, privrednu saradnju sa Jugoslavijom, zemlje Varšavskog pakta su rado prihvatale, vođene pre svega političkim interesima prisustva u jugoslovenskoj federaciji.

³⁶⁸ Azijske i afričke države su se vidno manje bavile jugoslovenskim prilikama, kako zbog vlastitih problema, tako i zbog udaljenosti i odsustva direktnijeg interesa kada je Jugoslavija bila u pitanju. Ipak, većina ovih zemalja su zadržavale zainteresovanost za jugoslovensku unutrašnju stabilnost, pre svega zbog očuvanja spoljnopolitičkog kursa SFRJ, kao stuba politike nesvrstavanja. Tako su se u Zambiji i Tanzaniji tokom 1971. izražavale prijateljske zabrinutosti, pre svega pod uticajem pisanja zapadne štampe, koliko će nestabilna unutrašnja situacija „imati negativan uticaj na jugoslovensku aktivnost na međunarodnom planu“, te da je „Jugoslavija izgubila ugled u inostranstvu i da neće više biti u stanju da igra odlučujuću ulogu na planu nesvrstavanja“. Blagonaklonu zainteresovanost za situaciju u Jugoslaviji pokazivali su i: Etiopija, Indija, Indonezija, Sirija, Irak, Liban, Alžir, Kenija, Tunis, UAR, Kina, države Latinske Amerike, itd. AJ, 838 – KPR, I-2/53, „Ocene i komentari u inostranstvu o našem unutrašnjem razvoju. Zemlje Azije i Afrike.“

³⁶⁹ Ante Batović, „Titova Jugoslavija i Ujedinjeno Kraljevstvo za vrijeme Hrvatskog proljeća“, u: *Hrvatsko proljeće 40 godina poslije*, ur. Tvrtko Jakovina, str. 79.

jedne strane, ali i trajnije jugoslovensko društvo približiti Zapadu, po unutrašnjim karakteristikama i svojstvima (modernizacijom i pozapadnjačenjem). Sve je to trebalo da Jugoslaviju promoviše kao uspešnu, dinamičnu, stabilnu socijalističku zemlju – uzor svima koji bi se emancipovali od Moskve. Bila bi ovo dugoročna brana sovjetskom uticaju na jugoistoku Evrope, ali i pozitivan primer za dalje uspešne disolucije u istočnom bloku. Zapad je bio svestan karaktera komunističkog sistema u Jugoslaviji, podržavao je sve reformiste unutar partije, dok nisu kao u slučaju hrvatskog pokreta, počeli da dovode u pitanje stabilnost zemlje, prete mogućom dezintegracijom i otvaraju prostor za sovjetski vojni i politički uticaj. Američki predsednik Nikson je prilikom svoje posete, već agendom puta izložio kvintesenciju zapadne i američke politike prema Jugoslaviji – Beograd – Zagreb *via* Kumrovec. Poseta je manifestovala američku zainteresovanost za Jugoslaviju, u kojoj je pružana podrška nacionalnoj ravnopravnosti, politici decentralizacije, ali i unutrašnjim demokratskim reformama, od kojih su medijski na Zapadu bile najeksponiranije one u Hrvatskoj. Ali posetom Kumrovcu je slata i poruka da podsticaji reformama u Jugoslaviji ne smeju da ugroze njenu stabilnost, jer je američka podrška bila potpora ne samo što liberalnijoj i ekonomski prosperitetnoj, nego i čvrstoj, jedinstvenoj, stabilnoj socijalističkoj Jugoslaviji na čelu sa Titom kao garantom. Obazriva zapadna podrška što više demokratskoj i liberalnoj, ali i socijalističkoj i stabilnoj Jugoslaviji vodila je neretko u diskrepanciju, pa i povlačenje, kao kada se u drugoj polovini 1971. shvatalo da liberalizacija na Balkanu ne vodi neminovno u širenje slobode pojedinca, već u agresivni nacionalizam i međuetničku mržnju, koja je vodila rastakanju federacije. Zapadna, posebno američka podrška reformama i modernizaciji bila je zbog toga ograničena samo strahom od dezintegracije, jer bi tada bili dovedeni u pitanje i globalni interesi SAD, kao predvodnika zapadnog sveta, na jugu Evrope i u Mediteranu, čime bi se Sovjetima otvorio pristup „toplim morima“ – staroj imperijalnoj intenciji ruske politike. Dokle god je Tito bio brana uplivu sovjetskih brodova na Mediteranu i uopšte snažnijem i neposrednijem sovjetskom uticaju, Zapad je bio spreman da žrtvuje demokratske principe i podršku reformama i reformistima u ovoj, kako su je nazivali, „maverick communist county“³⁷⁰, ali i da kao u slučaju SAD vrši konstantan pritisak na svoje saveznike i međunarodne finansijske institucije da apstrahuju ekonomske parametre i zbog političkih interesa što izdašnije pomažu posrnulu ekonomiju jugoslovenskog socijalizma.

Na svojoj 72. sednici, Savezno izvršno veće je 8. aprila 1970. u formi strogo poverljivog dokumenta, a na predlog DSIP-a, ratifikovalo Trgovinski sporazum između SFRJ i Evropske Ekonomske Zajednice (EEZ), koji je bio potpisan u Briselu 19. marta 1970. Sporazum je, ukoliko ga ratifikuju obe strane trebalo da stupi na snagu 1. maja 1970. Jugoslovenska Vlada je na ovoj sednici donela i odluku da se bilateralni sporazumi sa pojedinim državama članicama EEZ moraju usaglasiti i sinhronizovati sa ovim Sporazumom, koji je za zapadnoevropske zemlje smatran krovnim. Jugoslavija

³⁷⁰ Hrvoje Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968*, Zagreb, 2012., str. 441.

se Sporazumom obavezala i da će, nakon 1. maja 1970. sprovesti sniženje carina na proizvode koji su nevedeni u aneksu Trgovinskog sporazuma SFRJ – EEZ. Niže carine, shodno GATT Sporazumu o carinama iz Ženeve, odnosiće se na sve zemlje, a ne samo članice EEZ. SIV je odredio i nosioce prava za izdavanje sertifikata o kvalitetu mesa i stoke (pre svega goveda i goveđe meso) koji će se uvoziti u Evropsku zajednicu prema ovom Sporazumu. Na ovoj sednici Vlada je odredila i stručne službe koje će pratiti sedmično kretanje visine minimalnih cena žive stoke i mesa, podatke o stvarnim cenama, realizovanim prodaja na tržištu zemalja EEZ, kao i podatke o kretanju izvoznih količina mesa i stoke (uglavnom goveda i goveđe meso) na tržište Zajednice.³⁷¹ Treba napomenuti da je SIV još na svojoj 67. sednici, od 11. marta 1970. prihvatio izveštaj o završenim pregovorima SFRJ sa EEZ, koji je u Briselu parafiran 6. februara 1970. U ime Jugoslavije, Trgovinski sporazum sa EEZ je potpisao Toma Granfil, član SIV-a i šef jugoslovenske delegacije za pregovore. U predlogu DSIP-a da SIV ovaj Sporazum usvoji, navedena je i potreba Jugoslavije da on „što pre stupi na snagu“. Zbog hitnosti postupka, jugoslovensko ministarstvo spoljnih poslova je navodilo i da je zaobišlo uobičajenu proceduru davanja sporazuma na prethodno mišljenje nadležnim resorima i zainteresovanim institucijama, već ga je direktno uputilo SIV-u na usvajanje i hitnu ratifikaciju. Tekst Sporazuma je trebalo i objaviti u „Službenom listu SFRJ“, „izuzev poverljivih pisama“.³⁷² I jugoslovenski predsednik Tito je tim povodom rekao srpskom rukovodstvu u jesen 1970., da se Jugoslavija sada malo više okreće Evropi i to je „jako dobro“ i trebalo je taj kurs otvorenosti prema Evropi stalno držati, jer „da vam pravo kažem, oni jako žele da sa Jugoslavijom... imaju više dijaloga, kontakta...“ Marko Nikezić je dodao da Evropljani imaju „ogroman interes da Jugoslavija postoji takva kakva je. Kad bi Rusi bili na Jadranu... u celoj Evropi bi drugi vetar duvao.“ Tito se nadovazao da su i Rusi sa svoje strane svesni toga.³⁷³

U tekstu „Trgovinskog sporazuma između Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i Evropske Ekonomske Zajednice“, čiji su potpisnici bili „Vlada SFRJ“ sa jedne i „Savet Evropskih Zajednica“ sa druge strane, stajalo je kao cilj „proširenje ekonomskih i trgovinskih odnosa“ između potpisnika rukovođenih željom da unaprede „razmenu i razvoj ekonomske saradnje na obostrano korisnim osnovama“. I dok je ispred Jugoslavije Sporazum potpisao član SIV-a zadužen za ekonomske odnose, T. Granfil, Savet Evropskih zajednica su predstavljali Pierre Harmel, njegov predsednik i Jean Rey, predsednik Komisije Evropskih zajednica.

Dokument je imao Preambulu i deset članova. Prvi član Sporazuma je glasio da Jugoslavija i Zajednica „odobravaju jedna drugoj tretman najpovlašćenije nacije“ u trgovini i carinskom režimu i u pogledu dažbina svih vrsta koje se primenjuju prilikom uvoza i izvoza u oba smera. Sporazum je predviđao i načine naplate svih carinskih obaveza. Ove odredbe se nisu primenjivale na već odobrene

³⁷¹ AJ, f. 130 - SIV, kutija 502, 72. sednica Saveznog izvršnog veća

³⁷² AJ, f. 130 - SIV, kutija 502, 72. sednica Saveznog izvršnog veća, materijali, „Predlog Državnog sekretarijata za inostrane poslove za ratifikaciju Trgovinskog sporazuma između SFRJ i EEZ, potpisanog u Briselu 19. marta 1970.

³⁷³ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 66, II-2/489, „Razgovor predsednika Tita sa predstavnicima SR Srbije, Beograd, 28. oktobra 1970.“

olakšice u carinama i trgovini i na pogranične olakšice u trgovini sa susednim zemljama. Obe strane su se obavezale da jedna drugoj odobravaju „najviši stepen liberalizacije uvoza i izvoza“, koji su primenjivale prema trećim zemljama. Ukoliko bi došlo do sporova u sprovođenju ovih mera, njih je trebalo da rešava Mešovita komisija, koja je imala rok od 30 dana da reši problem, pre nego što bi se on izneo pred institucije Opšteg sporazuma o carinama i trgovini (GATT). Potpisnice su se obavezale i da će unaprediti i pojačati svoju trgovinsku razmenu „na osnovama jednakosti i međusobnih prednosti“, potvrđujući svoju volju da „pristupe na liberalan način izvršavanju ovog Sporazuma“. Sporazum se odnosio na proizvode obuhvaćene Aneksima 1 i 2. Sporazumom je ustanovljena i Mešovita komisija, sačinjena od predstavnika strana ugovornica, koja je bila predviđena za nadgledanje sprovođenja Sporazuma i rešavanje mogućih sporova. Komisija se sastajala jednom godišnje, a vanredno i češće, zavisno od potreba. Sporazum je predviđao rok važenja od tri godine sa mogućnošću produženja. Sporazum je bio važeći i načinjen na francuskom, holandskom, italijanskom, nemačkom i srpskohrvatskom jeziku.³⁷⁴

Aneksi Sporazuma su predviđali tačnu carinsku stopu za određene grupe proizvoda (riba 8%, voće 18%, sušeno voće 6%, vode i mineralne vode 4%, uglj 6,5%, drvo 5%, stolarija i stolarski proizvodi 7%, konfekcija, tepisi i dr. 10,5%, gvožđe 7%, cevi i cevovodi 9%, polupreradeni kamen 5%, kućni električni uređaji 23% etc). Sporazumom je predviđena i efikasna kontrola izvoza uvođenjem sertifikata sa jugoslovenske strane, koji je potvrđivao poreklo i kvalitet robe. Jugoslavija se obavezivala i da će poštovati ugovorenu dinamiku izvoza i sprečiti znatnije oscilacije.³⁷⁵

Takođe, predsednik Evropskih komisija i Saveza Evropskih zajednica su uputili i zvanično obaveštenje Vladi Jugoslavije da ovim zaključenim Sporazumom SFRJ i EEZ prestaju da važe one odredbe sporazuma zaključenih između Jugoslavije i zemalja članica, koji su inkompatibilni sa ovim Sporazumom ili su im istovetne. Očito je EEZ veća tada davala prednost integraciji na račun nacionalne legislative i bilaterale. U Pismu je navedeno i da prava utvrđena ovim Sporazumom ne mogu biti ograničena ili sužena.³⁷⁶ Prema naknadno razmenjenim pismima, iz Sporazuma je bio izostavljen jugoslovenski izvoz kukuruza, vina i duvana, na tržište Zajednice, jer se nije mogla postići saglasnost o carinskim stopama, pa je to ostavljeno Mešovitoj komisiji na rešavanje.³⁷⁷

Nakon što su rešene sve proceduralne stvari, SIV je doneo odluku da Sekretarijati za spoljne poslove i spoljnu trgovinu sinhronizuju sporazume potpisane sa državama članicama EZ sa ovim Sporazumom, kao i da u skladu sa njim, Sekretarijat za finansije koriguje carinsku politiku Jugoslavije.

³⁷⁴ AJ, f. 130 - SIV, kutija 502, 72. sednica Saveznog izvršnog veća, „Trgovinski sporazum između Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i Evropske Ekonomske Zajednice“

³⁷⁵ AJ, f. 130 - SIV, kutija 502, 72. sednica Saveznog izvršnog veća, „Trgovinski sporazum između Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i Evropske Ekonomske Zajednice“

³⁷⁶ AJ, f. 130 - SIV, kutija 502, „Razmena pisama Br. 1“

³⁷⁷ AJ, f. 130 - SIV, kutija 502, „Razmena pisama Br. 5“

Vlada SFRJ je nalagala i početak redovnog izdavanja sertifikata o poreklu i kvalitetu robe koja je izvožena na evropsko tržište.³⁷⁸

Indikativno je da je ceo paket pregovora sa Evropskom zajednicom Jugoslavija poimala kao čisto tehnički i trgovinski posao. Iako procedura za pregovore otvorena u vreme pokretanja privredne reforme, u januaru 1965., a prvi pregovori EEZ – SFRJ otpočeli 15. oktobra 1968. i trajali do 10. novembra 1968. Finalni pregovori su, usled spore birokratske procedure i neslaganja oko pitanja govedine, nastavljeni tek 2. februara 1970. U to vreme razmer spoljno trgovinskih odnosa je bio na strani Zajednice, npr. 1968. ona je uvozila iz Jugoslavije robe u vrednosti 418 miliona dolara , a izvozila u nju artikle u vrednosti 740 miliona dolara, ostvarujući suficit od 322.000.000 \$, prema podacima Evropske komisije.³⁷⁹ Iako je EEZ bila zasnovana i na političkim i vrednosnim osnovama, u pregovorima sa Jugoslavijom one nisu pomenute.³⁸⁰ Takođe, Jugoslavija je svoj ugao gledanja na ovo pitanje iskazala već i činjenicom da je glavni pregovarač bio Toma Granfil, ministar za trgovinu, pre kao tehničko lice i da sam Sporazum nije potpisao ni predsednik SIV-a, kao politička ličnost, iako je u tom periodu i njegov autoritet u opadanju. S druge strane Sporazum ispred EEZ su potpisali čelni ljudi Evropskog Saveta i Komisije. Očito je Jugoslavija želela da izbegne bilo kakve političke dodire sa Zajednicom, svodeći pragmatično svoje odnose sa njom isključivo na finansijsko-trgovinske.

Najveći jugoslovenski spoljnotrgovinski partneri su bili na Zapadu, a reč je o Italiji i SR Nemačkoj, članicama EEZ. Njima je trebalo dodati i Austriju, jer je spadala uz dve pomeute zemlje u najveće utočište jugoslovenskih radnika („gastarbajtera“), čijim velikim odlivom su u velikoj meri deakumulirane negativne konsekvence realne ekonomske situacije u Jugoslaviji. Navedeni ključni ekonomski partneri, kojima je trebalo dodati i SAD, čija se potpora manje zasnivala na trgovinskim odnosima, a više na političkoj podršci i finansijskoj pomoći, krajem šezdesetih, sinhrono sa krizom u odnosima sa SSSR-om, uticalo je na intenziviranje „prozapadne“ orijentacije zemlje, kako su procenjivale britanske diplomate u Beogradu. Britanski konzul u Zagrebu je zaključio da su Sovjeti „u toku jednog dana učinili više za prozapadni stav jugoslovenskog života nego što je to Zapad učinio u toku decenije“.³⁸¹

Italija, sa kojom je Jugoslavija imala veoma narušene odnose u prvim posleratnim godinama zbog Trsta, izrasla je do kraja šezdesetih u najvažnijeg spoljnotrgovinskog partnera, a odnosi sa njom zauzeli su posebno mesto u agendi jugoslovenske diplomatske aktivnosti. U istraživanom periodu, na uzlazne spoljnotrgovinske odnose senku su bacile – kriza 1967. zbog nemogućnosti usaglašavanja stavova oko novog trgovinskog ugovora između dve zemlje, povezanog koliko sa ekonomskim preferencijalima, toliko i ponovnim oživljavanjem teritorijalnog spora u vezi sa statusom bivše *zone B*.

³⁷⁸ AJ, f. 130 - SIV, kutija 502, „Predlog odluka SIV-a o primeni i sprovođenju Trgovinskog sporazuma SFRJ – EEZ“

³⁷⁹ COMMISSION OF THE EUROPEAN COMMUNITIES, P-14, Non-Preferential Trade Agreement with Yugoslavia

³⁸⁰ Žorž Anri Sutu, *Neizvestan Savez. Istorija Evropske zajednice*, Beograd, 2001.

³⁸¹ Saša Mišić, „Jugoslovensko-italijanski odnosi i čehoslovačka kriza 1968. godine“, u: *1968. četrdeset godina posle*, Beograd, 2008., str. 293.

Problem je eskalirao i kada je na protestnom mitingu u Beogradu, povodom agresije na Čehoslovačku, Mijalko Todorović među oblasti koje su oslobodili jugoslovenski partizani nabrojao i Trst, što je izazvalo nezadovoljstvo u Rimu i protestne note italijanske Vlade. Ipak, ove prolazne krize nisu niukoliko narušile bliske ekonomske, pa i političke odnose dve zemlje, tim pre kada je zvanična Italija preko jugoslovenskog ambasadora u Rimu, Srđe Price 2. septembra 1968. davala tajne i bezuslovne „garancije bezbednosti“ Jugoslaviji, ako ona bude u „ovoj teškoj situaciji... iz bilo kakvog razloga“ želela da povlači i premešta trupe sa Zapada na Istok zemlje, dakle sa granice sa Italijom. Italijanske garancije „za sve što želi“ Jugoslavija bile su date samoinicijativno i naišle su na pozitivan prijem u vrhu države i kod samog Tita. Italijanske garancije da su „leđa Jugoslavije“, apsolutno bezbedna, bila je po svoj prilici usaglašena i dogovorena sa ostalim zapadnim saveznicima, a pre svega sa SAD.³⁸² Zanimljivo je da je istog dana najviši partijski vrh raspravljao upravo o ovoj temi, kada se desio još jedan od unutrašnjih sukoba unutar SKJ da li Jugoslavija na Zapadu ili Istoku ima (ne)prijatelje. Italijanske diplomate su u to vreme saopštavale jugoslovenskim kolegama da su činili sve da iz razgovora sa Sovjetima saznaju njihove namere prema Jugoslaviji, kako bi upozorile na vreme, ako je prijateljska zemlja izložena opasnosti. Međutim, nikakav konkretniji odgovor od sovjetskih diplomatskih predstavnika u pogledu namera prema Jugoslaviji nisu dobili. Italija je kao temeljna država južnog krila NATO-a i važna karika zapadne premoći na Sredozemlju, smatrala da je „nezavisna jaka i liberalna Jugoslavija“ veoma važan faktor i njene vlastite bezbednosti. Popravljen klima i sve bliži odnosi dve zemlje bili su manifestovani i javnim izjavama o bliskosti dve zemlje, koje su isticali Tito i Kardelj. Benevolentnost zvanične Italije prema Jugoslaviji podrazumevala je u tim mesecima i stalnu brigu pred zapadnim saveznicima u slučaju mogućeg sovjetskog napada na Jugoslaviju.³⁸³

Prijateljski odnosi Jugoslavije i Italije, koji dostižu vrhunac posle 1968. nisu ostali samo na deklarativnom i manifestacionom nivou. Drugi važan segment je bio ekonomski u situaciji kada je Jugoslavija privrednom reformom liberalizovala svoj ekonomski sistem, a Italija, zahvaljujući komplementarnosti privrednih struktura, kao najvažniji spoljnotrgovinski partner, želela da pomogne unutrašnji razvoj Jugoslavije u liberalnom i reformskom smeru. Međutim, do većih iskoraka u ovoj oblasti neće doći, sve dok Jugoslavija ne bude 1970, potpisala Trgovinski sporazum sa EEZ, koji je bio okvir i za Italiju i koja je pružala unutar EEZ pružala podršku jugoslovenskim interesima tokom pregovora sa Briselom. Najdoslednije je iz svojih protekcionističkih interesa i zaštite vlastite poljoprivredne proizvodnje trgovinske sporazume zapadnoevropskih zemalja sa Jugoslavijom blokirala Francuska.³⁸⁴ U bilans teme povoljnih jugoslovensko-italijanskih odnosa ne može se zaobići ni

³⁸² Saša Mišić, „Jugoslovensko-italijanski odnosi i čehoslovačka kriza 1968. godine“, str. 296–297.

³⁸³ Saša Mišić, „Jugoslovensko-italijanski odnosi i čehoslovačka kriza 1968. godine“, str. 298–303.

³⁸⁴ Na brojne argumente drugih zemalja zbog čega bi Jugoslaviji bilo važno pomoći, francuski predstavnik je u jednom trenutku ironično prokomentarisao: „Izgleda mi preterano reći da se pitanje ruskih pretnji može rešiti goveđim mesom.“

financijska podrška preko potrebna Jugoslaviji odobrena u Rimu ugovorom potpisanim 16. aprila 1969. kojim je SFRJ dobila sredstva u iznosu od 68,8 miliona dolara, po povoljnoj stopi od 5,5% i sa rokom otplate od osam godina.³⁸⁵

Kruna uzlazne putanje italijansko-jugoslovenskih odnosa je bila poseta šefa diplomatije Pjetra Nenija Beogradu u maju 1969. kada je izgovorio poznati stav da će, ako bi bio ugrožen suverenitet Jugoslavije, „jugoslovenska istočna granica“ postaći i „italijanska istočna granica“. Jugoslavija kao nezavisna i socijalistička zemlja, sa otvorenim sistemom bila je temelj bezbednosti Italije, stabilnosti na Sredozemlju, ali i prostor za italijanske proizvode i prisnu ekonomsku saradnju. Najzad, 25. marta 1971. desila se prva zvanična poseta jugoslovenske državne delegacije, na čelu sa Titom, Italiji. Prethodne godine, Tito je obišao gotovo sve članice EEZ i ugostio američkog predsednika Niksona, a vrhunac dobrih odnosa sa Zapadom i podrške koju su jugoslovenske privredne i političke reforme uživale, trebalo je da bude poseta Italiji, nekadašnjoj najspornijoj članici zapadnog bloka, zbog tršćanskog pitanja. Iako je ova poseta više bila manifestacija bliskih odnosa dve zemlje, nego napredak u tim odnosima, jer sporna pitanja poput sporazuma o granici i manjinama, nisu pokretana, ipak je ona ostala upamćena kao „istorijska“, svakako i zbog Titove posete papi Pavlu VI u Vatikanu. Jugoslovenska delegacija je posebno tokom posete ubrzavala drugu i treći tranšu kredita koji je Jugoslaviji odobrila Italija, zatraživši i novi „konsolidacioni“ kredit, što je bio deo šireg plana da se već bliski odnosi sa Zapadom i protržišna reforma iskoriste za dobijanje kredita od 650 miliona dolara. Jugoslavija je u ovoj operaciji najviše računala na SR Nemačku, od koje je očekivano 200 miliona dolara, od MMF-a, pre svega od SAD-a, 150 miliona, dok su Italija, Francuska i Velika Britanija trebalo da podele sumu od 150 miliona dolara. Italija, koja je pristajala na sve što bi Jugoslaviju približavalo Zapadu i održavalo privrednu reformu u životu, obećali su da će ubrzati isplatu starih i odobriti novi kredit, koji je kasnije te godine odredila na iznos od 75 miliona dolara.³⁸⁶

Promenjivi politički odnosi Jugoslavije sa SR Nemačkom šezdesetih, nikada suštinski nisu poremetili najbliže ekonomsko-trgovinske veze dve zemlje. Kada je Jugoslavija, nakon pomirenja Tita i Hruščova, priznala međunarodno nepriznatu istočnu Nemačku, SR Nemačka je shodno Halštajnoj doktrini, o tome da je ona jedini legitimni predstavnik nemačkog naroda, dok je njen prvi sused tretiran ne kao država već kao „sovjetska okupaciona zona“ – prekinula 1957. diplomatske odnose sa SFRJ. Ovim svojim gestom, Jugoslavija je i izgubila pravo na plaćanje obeštećenja žrtvama fašističkog okupacionog režima, jer je SR Nemačka priznanje istočnog suseda tumačila da je SFRJ svojim priznanjem DR Nemačke osporila i zapadnonemački zahtev da bude jedini predstavnik Nemaca, pa

Jugoslovenske kvote za izvoz govedine su bile ključne u pregovorima. Saša Mišić, „Jugoslovensko-italijanski odnosi i čehoslovačka kriza 1968. godine“, str. 306–308.

³⁸⁵ Isto, str. 310–311.

³⁸⁶ Saša Mišić, „Poseta Josipa Broza Tita Italiji 1971.“, u: *Tito – viđenja i tumačenja*, ur. Olga Manojlović Pintar, Beograd, 2011., str. 505–519.

time i pravni naslednik Trećeg rajha.³⁸⁷ Prestanak priliva ovih reparacija uticao je na jugoslovensku ekonomsku stagnaciju krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina XX veka. Kada su diplomatski odnosi ponovo uspostavljeni početkom 1968. Jugoslavija se obavezala da pitanje odštete neće pokretati, a u zamenu za što bližu ekonomsku saradnju. Bilo je to vreme kancelara Viliija Branta i njegove „istočne politike“, koji je iste godine i posetio Beograd, a sama Jugoslavija približavala Zapadu zbog sovjetskog pritiska i obećanja finansijske podrške za njena reformska stremljenja u ekonomiji. Ipak, krediti, trgovina i finansijski sporazumi Beograda i Bona nisu bili ni u jednom trenutku prekidani tokom godina nepostojanja diplomatskih odnosa. Međutim, iako su nemačko-jugoslovenski privredni odnosi stalno išli uzlaznom putanjom, disbalans u trgovinskim odnosima na jugoslovensku štetu i konstantan platni deficit u trgovini sa Nemačkom nikada nije bio smanjen, zbog čega je najveću korist od brojnih kredita koje je odobravala Jugoslaviji, imala upravo sama Nemačka. Zbog ovog razloga, nemačka finansijska pomoć je za razliku od američke koja je bila pre svega političkog karaktera, bila pragmatična i ekonomski isplativa samoj Nemačkoj.³⁸⁸

Kada je došlo do ponovnog uspostavljanja političkih i diplomatskih odnosa između dve zemlje, posle decenije prekida, bilans je bila učtvorostručena trgovinka razmena, što je bio rekordan slučaj kada je reč o Jugoslaviji. Godinu dana od uspostavljanja diplomatskih odnosa sklopljen je Sporazum o ekonomskoj, industrijskoj i tehničkoj saradnji koji je otvorio put dobijanju novog kredita od čak 300 miliona maraka za modernizaciju jugoslovenske industrije.³⁸⁹ Kao i do tada, značajan deo novca se vraćao zapadnonemačkoj privredi kroz jugoslovenske nabavke tehnologije, industrijskih mašina i sl. Uporedo sa tim je išla i jugoslovenska liberalizacija uvoza u SR Nemačku, najpre 1967. a potom dodatna nakon potpisivanja Trgovinskog sporazuma sa EEZ, 1970., koja je imala primat nad državnim, bilateralnim sporazumima zemalja članica.³⁹⁰ Jedini važan aspekt saradnje u kojem je Jugoslavija sa SR Nemačkom ostvarivala platni suficit je bilo turističko. Jugoslaviju je na samom početku šezdesetih posetilo 208.540 zapadnonemačkih turista, da bi taj broj 1970. iznosio čak 1.216.270 ljudi iz SR Nemačke, koji su ostvarili preko osam miliona noćenja u SFRJ.³⁹¹

Važan aspekt nemačko-jugoslovenskih odnosa ticao se jugoslovenskih radnika na „privremenom“ radu u inostranstvu, pre svega u Nemačkoj. Vlasti su najpre s neodobravanjem gledale na ove odlaske, posebno obrazovanih i viskokvalifikovane radne snage. Ipak, i u ovom slučaju, ubrzo

³⁸⁷ Zoran Janjetović, „Poluslužbeno partnerstvo – Jugoslavija i Savezna Republika Nemačka šezdesetih godina XX veka“, u: *1968. četrdeset godina posle*, Beograd, 2008., str. 260–265.

³⁸⁸ Leo Mates, *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*, Beograd, 1976., str. 173–174. Zoran Janjetović, „Poluslužbeno partnerstvo – Jugoslavija i Savezna Republika Nemačka šezdesetih godina XX veka“, str. 265–267.

³⁸⁹ Branko Pavlica, *Nemačka kao privredni partner Srbije i Jugoslavije 1882-1992.*, Smederevo, 2003., str. 144–146.

³⁹⁰ U maju 1971. Tito je rukovodstvu Srbije poručio da u ekonomiji ima velikih problema, jer izvoz stagnira, a uvoz raste, „hodamo po svijetu, šaljemo emisare da prosjače tamo kredite, pa to je bruka za našu zemlju. Mene je sram, brate moj.“ Najteža je situacija bila u pregovorima sa Nemačkom, koja je nudila kredite, a obustavljala isplatu obeštećenja za ratna razaranja, što je jugoslovenski predsednik ocenio kao veliki udarac za ugled zemlje, jer „mi prosjačimo ono što je naše“. AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 68, II-2/520, „Prijem predstavnika SR Srbije, Beograd, 11.5.1971.“

³⁹¹ Zoran Janjetović, „Poluslužbeno partnerstvo – Jugoslavija i Savezna Republika Nemačka šezdesetih godina XX veka“, str. 269.

je pronađeno rešenje u obostranom interesu. Zapadnoj Nemačkoj je nedostajala radna snaga, koja nije mogla doći iz drugih socijalističkih zemalja čije su granice bile zatvorene, a Jugoslavija je time rešavala socijalni problem nezaposlenosti, gradila imidž otvorenog društva i primala korisne finansijske doznake iz kapitalističkog sveta. Do početka sedamdesetih godina u SR Nemačkoj je bilo oko 400.000 jugoslovenskih građana na „privremenom“ radu, što je tada činilo blizu 22% ukupne inostrane radne snage u toj zemlji. Zbog toga je 12. oktobra 1968. potpisan međudržavni sporazum koji je regulisao pitanje jugoslovenskih radnika u zapadnoj Nemačkoj, čime je njihov tretman u najvećoj meri izjednačen sa položajem domicilnih radnika.³⁹² O ovom pitanju, daljem razvijanju nemačko-jugoslovenske perivredne saradnje, daljem radu na građenju evropske stabilnosti, Brantovoj istočnoj politici, etc. razgovarali su u Bonu zapadnonemački kancelar i jugoslovenski predsednik, prilikom Titove posete SR Nemačkoj 11. oktobra 1970.³⁹³

Za razliku od nemačke ili italijanske, britanska politika prema Jugoslaviji bila je manje pragmatična u ekonomskom i materijalnom smislu, a više je odražavala globalne i geostrateške interese zapadnog sveta i po tome je bila sličnija u pristupu američkoj. Već je pomenuta snažna podrška Velike Britanije odlukama Brionskog plenuma i idejama šire ekonomske i političke liberalizacije Jugoslavije. Jedino ograničenje u tom smislu je predstavljala moguća nestabilnost i opasnost da to iskoriste Sovjeti za zauzimanje pozicija u Jugoslaviji. Događaji u Hrvatskoj u istraživanom periodu, zbog svoje burnosti, imali su najsnažniju refleksiju, kada je reč o Jugoslaviji, kako u britanskom Forin Ofisu, tako i u štampi. Tako je britanska diplomatija sa velikom pažnjom i iznenađenjem ispratila „slučaj Žanko“, koji je uzima kao početak Hrvatskog proljeća. Otvorena diskusija, prenošena u direktnom prenosu u medijima, bila je prema njihovoj oceni, „najsnažnija moguća manifestacija političkih i ekonomskih prava Hrvatske unutar federalne Jugoslavije i negacija bilo kakvih tendencija koje bi Jugoslaviju mogle odvesti nazad prema autoritarnoj centralističkoj državi“. Popularnost Savke Dabčević i Mike Tripala, britanske diplomatije u Jugoslaviji su tumačile time da ljudi u Hrvatskoj vole da vide „svoje političke vođe kako se suprotstavljaju Beogradu na tako odlučan način“.³⁹⁴

Veliku pažnju britanske diplomatije izazvale su ustavne promene u Jugoslaviji 1971. Optimistične prognoze i pozitivne ocene britanske ambasade u Beogradu bile su pomešane sa sumnjom da će se republike, kada preuzmu znatno veću odgovornost za funkcionisanje jedinstvene države, ponašati odgovornije od savezne države. Na ovu javno izrečenu Kardeljevu nadu, britanski ambasador Tomas Garvi je izrazio sumnju u analizi svojoj Vladi da je to „izgubljena bitka“, ali nije ni isključio mogućnost da se Kardeljeva logika pokaže kao „ispravana“. Ambasador se za opis situacije u kome se

³⁹² Vladimir Ivanović, „Brantova istočna politika i jugoslovenska emigracija u SR Nemačkoj“, u: *1968. četrdeset godina posle*, Beograd, 2008., str. 283–291. Zoran Janjetović, „Poluslužbeno partnerstvo“, str. 269–271.

³⁹³ Leo Mates, *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*, str. 174.

³⁹⁴ Ante Batović, „Titova Jugoslavija i Ujedinjeno Kraljevstvo za vrijeme Hrvatskog proljeća“, u: *Hrvatsko proljeće 40 godina poslije*, ur. Tvrtko Jakovina, Zagreb, 2012., str. 84.

nalazila federacija koja je ostajala sa jako malim dijapazonom ovlašćenja, poslužio metaforom da je ona u situaciji „lovočuvara bez puške“, koji bi trebalo da nadgleda republike, koje je opisao kao „dobro naružane lovokradice“. Da bi federacija uspešno funkcionisala, trebalo je da „lovokradice“ preuzmu ulogu „lovočuvara“, tj. da same republike preuzmu punu odgovornost za efikasno funkcionisanje zajedničke države.³⁹⁵ I kao ključni argument za podršku daljim ustavnim reformama, britanska diplomatija se, poput američke (kao i sam Tito) nadala da će veće nadležnosti republika smanjiti međunacionalne i mađurepubličke tenzije i antagonizme, pre svega između Srba i Hrvata, što će doprineti stabilnosti Jugoslavije za koju je Zapad bio veoma zainteresovan. Proces ustavnog redefinisanja Jugoslavije trebalo je, prema mišljenju britanskih diplomata, da ukloni „dugotrajne strahove u pojedinim republikama (pre svega u Hrvatskoj) da neko u centru radi protiv njih“. Međutim, optimizam britanskih diplomata u Beogradu istopiće se pred događajima koji su sledili u drugoj polovini 1971. Ustavne promene, mimo njihovog očekivanja, nisu donele priželjkivanu stabilnost Jugoslaviji i održivo rešenje političkih kriza. Novi britanski ambasador D. Stjuart je zapisao, analizirajući situaciju u navedenom periodu: „Jugoslavija je sada tako nedisciplinovana da su nedavne ustavne promene dovele do javne političke trgovine između republičkih vođa, a posledica je bila ozbiljna politička kriza“. ³⁹⁶ Do jeseni je stav britanske ambasade bio potpuno izmenjen, entuzijazam i podrška još zbog demokratizacije i liberalizacije Jugoslavije je bio zamenjen sumnjom i zabrinutošću zbog destabilizacije zemlje, posebno zbog situacije u Hrvatskoj. Posebno je kritikovan u izveštajima prisutan nacionalizam u intelektualnim krugovima, prema novom Pravopisu Matice hrvatske, koji je kao „netolerantna selekcija“ namerno naglašavala razlike između srpske i hrvatske varijante i dalje jedinstvenog srpskohrvatskog jezika. Britanski diplomati su upozoravali da bi to moglo da dovede do međunacionalnih tenzija i stvaranja odvojenih škola u mešovitim sredinama. Britanci su bili kritični i prema zahtevu Hrvatske za „svojim devizama“, jer su one bile zarađene zahvaljujući jedinstvenom jugoslovenskom tržištu, navodi se u izveštaju britanske ambasade u SFRJ. Zapadni interes očuvanja stabilne i celovite Jugoslavije nalagao je i britansku osudu hrvatskih partikularističkih i emancipatorskih težnji. Zapaljiva atmosfera u Hrvatskoj u jesen 1971. ozbiljno je destabilizovala Jugoslaviju, što je jačalo sovjetski pritisak i pojačavalo strah Zapada od moguće intervencije. U tom smislu, Titova arbitraža u Karađorđevu i smena hrvatskog rukovodstva je Zapadu donela olakšanje, ali i novo strahovanje zbog mogućeg odustajanja od demokratskog kursa. Britanski diplomati se pre bili razočarani slomom jugoslovenskog pokušaja liberalizacije i demokratizacije, navodeći „visok stupanj slobode govora i medija“, kao „glavno obeležje političke liberalizacije u Jugoslaviji poslednjih godina“. ³⁹⁷ Ipak, ambasador Stjuart je procenjivao da su hrvatski lideri otišli predaleko u svojim ekonomskim zahtevima i tolerisanju nacionalizma, što bi Jugoslaviju brzo vratilo u predratno stanje

³⁹⁵ Ante Batović, „Titova Jugoslavija i Ujedinjeno Kraljevstvo za vrijeme Hrvatskog proljeća“, str. 85.

³⁹⁶ Isto, str. 86.

³⁹⁷ Isto, str. 88–89.

nestabilnosti, od koje je Zapad strahovao. Ipak, najuticajniji britanski mediji („Economist“, „Obzerver“ i „Fajnenšel tajms“) su danima oštro osuđivali smenu hrvatskog rukovodstva i represivne mere u ovoj republici. Forin ofis je zaključio da takvi napisi utiču na građenje negativne slike o Jugoslaviji i kvare odnose sa vlastima te zemlje, pa je predlagano da se medijima dostave poverljive diplomatske analize koje je slala britanska ambasada u Beogradu o negativnim aspektima dešavanja u Hrvatskoj pre smene. Istovremeno je u provladinom „Tajmsu“ objavljen članak „Put napred za Jugoslaviju“ u kome se odražavao stav britanske političke elite, da je hrvatski nacionalizam otišao predaleko i da je Titova reakcija bila opravdana. List je upozoravao da bi prekid demokratizacije i decentralizacije, kao i zaokret Jugoslavije ka konzervativnom kursu bio pogrešan.³⁹⁸ Kada se sličan scenario bude odigrao u jesen 1972. u Srbiji, zapadni mediji i diplomate neće to smatrati opravdanim potezom, o čemu će biti više reči.

³⁹⁸ Ante Batović, „Titova Jugoslavija i Ujedinjeno Kraljevstvo za vrijeme Hrvatskog proljeća“, str. 90–91.

2. Ništa što je stvoreno ne sme za nas biti toliko sveto da ne bi moglo biti prevladano: Jugoslovenski okvir reformskog socijalizma i modernizacije

2.1. Konstituisanje alternative: Ideje i protivrečnosti esencijalnih karakteristika jugoslovenskog modela socijalizma

Odbrana nezavisnosti Jugoslavije 1948., otpor koji je pružen agresivnim napadima Sovjetskog Saveza i njemu podređenih zemalja, stvorili su uslove za konstituisanje alternativnog puta u izgradnji socijalizma. Prvobitna reakcija na Staljinove napade bilo je ubrzano snaženje sovjetskih karakteristika jugoslovenskog sistema. Od proleća 1948. do kraja te, ali i sledeće godine, KPJ je dokazujući lojalnost sovjetskom modelu izgradnje socijalizma, kao jedinom uzoru do tada, jačala državni aparat, snažila partijski karakter sistema i kontrolu svih sfera društva, vršila kolektivizaciju sela, itd. Osim dokazivanja pravovernosti, osporene Rezolucijom IB, koju su potpisale gotovo sve komunističke partije u svetu, KPJ je imala i dodatni motiv za snaženje partijskog karaktera države i jaču komunističku kontrolu nad društvom – pripremu za odbranu od mogućeg oružanog napada Sovjeta i njihovih saveznika.³⁹⁹ Međutim, već tokom 1949. ova kontroverza postaje sve teže održiva, jer je bilo nemoguće istovremeno voditi bitku protiv Staljina, negirati njegov autoritet i nepogrešivost, ali mu se istovremeno i zaklinjati na vernost i prihvatiti i preuzimati njegov model izgradnje socijalizma kao ispravan. Počinje da sazreva svest, koja će u kasnijim vremenima biti polazišna tačka u svim jugoslovenskim reformama – samo promenama i demokratizacijom jugoslovenskog društva, udaljavanjem od sovjetskog totalitarnog, staljinističkog obrasca, moguće je dugoročno i suštinski očuvati nezavisnost Jugoslavije.

Upravo ovim putem krenuće se na samom početku pedesetih godina u konstituisanje alternative i izgradnju jugoslovenskog modela socijalizma. Izlaz u vreme najdramatičnije krize je potražen najpre u izvorima jugoslovenskog oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije – narodnim masama i na drugoj strani umesto šematizovane, vulgarizovane i simplifikovane staljinističke teorije, vratilo se delima K. Marksa i F. Engelsa. Pre svega, već tokom 1949. izvršen je važan simbolički akt u destaljinizaciji Jugoslavije – desetine hiljada slika J. Visarionoviča je uklonjeno iz javnog prostora i bačeno, skupa sa „Kratkim kursom istorije SKP(b)-a“, Biblijom staljinizma. Tako je počela idejna emancipacija od Sovjeta i traženje modusa za izgradnju nove idejno-političke koncepcije u izgradnji socijalističkih društvenih i ekonomskih odnosa. Osloncem na klasike marksizma, KPJ će postepeno iz faze odbrane i dokazivanja, pravovernosti, kidati sa sovjetskim modelom, postajati sve kritičnija prema

³⁹⁹ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988.*, 3, str. 216–227, 263–287. Jelena Popov, *Drama na vojvodanskom selu (1945–1952)*, Novi Sad, 2002. Jože Pirjevec, *Tito i drugovi*, Zagreb, 2012., str. 234–290.

njemu, da bi prešla u fazu napada, optužujući SKP(b) da je napustila Marksovo učenje, da se u SSSR-u razvija državni kapitalizam i da se socijalistička vlast degenerisala u „vlast birokratske kaste“, koja pod „nacionalističkim mrakobesjem“ drži pod okupacijom „šest civilizovanih evropskih država“.⁴⁰⁰ U svojoj evoluciji jugoslovenski komunisti su se brzo kretali, pa je već 1950. staljinizam označen kao najveća opasnost za radnički pokret. Sem Tita čija je neuporediva istorijska uloga u otporu Staljinu već apostrofirana, ključni ljudi u izgradnji jugoslovenske destalinizacije i vodeći kreatori njenog modela socijalizma bili su Edvard Kardelj i Boris Kidrič. Kardelj je tokom 1950. pisao da nikakav birokratski aparat, „ma kakvo mu genijalno rukovodstvo stajalo na čelu, ne može da izgradi socijalizam“, koji se može stvoriti samo iz inicijative milionskih masa, uz „rukovodeću ulogu proleterske partije“, čime je udareno u same temelje sovjetskog sistema. Boris Kidrič je osnove socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa izložio u „Tezama o ekonomici prelaznog perioda“, koje su bile „prvo uputstvo za praktičan rad i sprovođenje promena“, a u njima je izložio ključne principe i karakteristike socijalističke robne proizvodnje. Bio je to zametak ideje o kombinovanju tržišnih i administrativnih mehanizama u privredi, ali uz podrazumevajuće državno prisvajanje akumulacije. Uz ove inicijalne postavke, dela Marksa i Engelsa, uzeta su u obzir i iskustva iz revolucije i organizovanost narodnooslobodilačkih odbora, koji su imali određene segmente samoupravnosti.⁴⁰¹ Kidrič je već 1950. govorio da se mora dozvoliti početak „stihijnog djelovanja ekonomskih zakona“, jer socijalizam nije bio zaokružen i konačan sistem, već „kretanje koje nosi i kapitalističke elemente i rađa nove socijalističke“. Fundamentalni problem je bila kontroverza kako pomiriti robnu proizvodnju i tržišni mehanizam sa samoupravljanjem i socijalističkim svojstvima sistema – kvadratura kruga koju će pokušati kao polaznu osnovu da reši svaka reforma koja se u Jugoslaviji bude provodila. Kidrič je rešenje, za početak pedesetih veoma progresivno, video u ekonomsko-pravnoj samostalnosti preduzeća, ali bi ograničavajući faktor, kako autonomija privrednih kolektiva ne bi prešla u anarhiju, tipičnu za kapitalizam, bila činjenica da se zakonom akumulacija (profit) i dalje centralizuje, dakle, da je uzima država preko investicionih fondova – saveznih, republičkih, lokalnih.⁴⁰² Ovi antistaljinistički principi, postavili su osnove nedogmatskog pristupa u izgradnji jugoslovenskog puta u socijalizam.

Na navedenim principima, krajem 1949. Boris Kidrič kao predsednik Privrednog saveta i Đuro Salaj kao prvi čovek sindikata, potpisali su „Uputstvo o osnivanju i radu radničkih saveta državnih privrednih preduzeća“, koja je upućena svim predstavnicima sindikata i u prvih 215 kolektiva u kojima je trebalo konstituisati radničke savete, prve organe radničkog samoupravljanja. Nakon uspešnog realizovanja ovih početnih koraka, Savezna skupština je 27. juna 1950. izglasala „Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva“, nazivan i „Zakonom o predaji fabrika radnicima“ ili „Zakonom o radničkom

⁴⁰⁰ Milovan Đilas, *Savremene teme*, Beograd, 1950., str. 4.

⁴⁰¹ Olivera Milosavljević, *Radnički saveti u Beogradu 1949–1953.*, Beograd, 1983., str. 30–33. Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988.*, 3, str. 288–291.

⁴⁰² Boris Kidrič, *Sabrana dela*, 6, Beograd-Novi Sad, 1985., str. 133–134.

samoupravljanju“.⁴⁰³ Na sednici je zakonski predlog obrazlagao Tito, koji je tom prilikom izneo sada već gotovo zaokruženu koncepciju KPJ o izgradnji socijalističkih društvenih i ekonomskih odnosa, kojom bi se pre svega negiralo sovjetsko etatističko uređenje. Jugoslovenski komunisti su krenuli od principa „odumiranja države“, koji je morao počinjati odmah i sprovoditi se evolutivno i etapno. On je rekao da se sa ovim principima zakasnilo, jer se „suviše nekritički primala i presađivala“ sovjetska praksa, zbog čega se javljala tendencija da se partija integriše s aparatom vlasti i počne da deluje kao sredstvo prisile, umesto kao partija radničke klase. Zbog toga se KPJ morala distancirati od aparata vlasti, a državno vlasništvo se moralo transformisati u društveno, pod upravom neposrednih proizvođača.⁴⁰⁴ Predaja fabrika radnicima je bila samo početna faza u čitavom procesu, jer je i sam zakon bio tranzicionog karaktera, od etatističkom ka društvenom, samoupravnom sistemu. Iako su radnici birali radničke savete koji su upravljali preduzećima, ona su i dalje ostajala državna, a država je i dalje uzimala kompletnu akumulaciju, bez prava radnih kolektiva da raspoložu profitom, čime je zadržan važan segment centralističkog i etatističkog sistema, ali istovremeno i načinjen ogroman iskorak u odnosu na sovjetski staljinistički koncept društveno-ekonomskih i političkih odnosa. U daljoj razradi samoupravno koncepta, kao *sukusa* jugoslovenskog modela socijalizma, najpre su 1951. ukinuti državni privredni planovi, jer radnički saveti u početku niti su mogli da raspoložu viškom rada, niti su imali mogućnost da zaista upravljaju preduzećima, jer im je sve bilo isplanirano u državnom aparatu, odakle su preduzeća dobijala operativne privredne planove. Kidrič je nastavio i tokom 1952. da unapređuje navedeni sistem, tako da su do Šestog kongresa KPJ, kao vrhunca reformi i promena etatističkog sistema u samoupravni, preduzeća za kratko vreme upućena na tržište da zarađuju svoj prihod, oslobođena planskih naloga države i stavljena pod upravu radnih kolektiva, iako je s druge strane, država i dalje uzimala najveći deo viška rada, tj. profita. Tako je pre svega zahvaljujući brzim teorijskim razradama Borisa Kidriča izgrađen novi model društveno-ekonomskih odnosa, koji je radikalno uticao na dalju demokratizaciju Jugoslavije. Ostaje kao neverovatna istorijska činjenica, brzina sazrevanja misaonog procesa i teorijskih razrada kod jugoslovenskih komunista, koje su takođe velikom brzinom provedene u praksi – čime je sistem od ultracentralističkog, i superetatističkog vrlo brzo odgovorio na izazove „tri D“ – decentralizacija, debirokratizacija i demokratizacija.⁴⁰⁵

Vrhunac ovih reformskih procesa je bio Šesti kongres KPJ, održan u oktobru 1952. na kome je u jeku destalinizacije Jugoslavije, žestoko osuđena etatističko-birokratska koncepcija razvoja društvenih odnosa, ali i postavljeni osnovi još bržeg razvoja karakteristika novog jugoslovenskog modela socijalizma na osnovama samoupravljanja „daljim širenjem i produbljivanjem“ prava neposrednih proizvođača i to u sferama raspodele viška rada, nacionalnog dohotka, novih investicija,

⁴⁰³ Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988.*, tematska zbirka dokumenata, Beograd, 1988., str. 1017–1027.

⁴⁰⁴ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988.*, 3, str. 291–294. *Istorija SKJ*, str. 373–378.

⁴⁰⁵ Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, str. 321–329. Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988.*, 3, str. 296–299.

itd.⁴⁰⁶ Dalje širenje poslovne autonomije privrednih kolektiva zaustavljeno je 1954. posle Staljinove smrti, prestanka direktne opasnosti iz Sovjetskog Saveza, odlaska Kidriča i nakon „slučaja Đilas“, kada će se ograničiti dometi reformi i u izvesnom smislu petrifikovati sistem, sve do promena iz 1965. To je i period zaustavljanja daljeg približavanja Zapadu i prvih naznaka normalizacije odnosa sa SSSR-om. Debirokratizacija i deetatizacija društva, izvođena velikom brzinom u periodu do 1949. do 1954. bila je ograničena ne samo prestankom daljeg radikalnog suprotstavljanja staljinizmu, već i odlaskom dvojice važnih protagonista toga procesa u Jugoslaviji iz vrha vlasti – smrću Borisa Kidriča (1953), koji je najdalje otišao u reformama u društveno-ekonomskoj oblasti i smenom Milovana Đilasa, kao jednog od najenergičnijih i najglasijih protagonista tih procesa u sferi ideologije.

Najviši stepen reformi i destaljinizacije Jugoslavije bio je Šesti kongres KPJ, održan u Zagrebu od 2. do 7. novembra 1952. nazivan još i kongresom preimenovanja, jer na njemu Komunistička partija Jugoslavije promenila ime u Savez komunista Jugoslavije, manifestujući i time privrženost utemeljivačima izvornog marksizma, pre svega K. Marksu, čija je organizacija nosila navedeno ime. Kongres je sumirajući četvorogodišnju praksu destaljinizacije i demokratizacije jugoslovenskog društva formulisao najteže kvalifikacije na račun staljinističke teorije i celovitu i zaokruženu kritiku sovjetske prakse. Tamo se početna radničko-seljačka vlast degenerisala u „birokratsku kontrarevoluciju“, koja je restaurirala „carističko-despotski režim“, zavela sistem ropskog rada, zgazila prava neruskih naroda i okrenula se imperijalnoj osvajačkoj politici ruskih careva. Na ovom Kongresu je čak sovjetski režim izjednačen s fašizmom, što je bila najteža zamisliva optužba i vrhunac kritike staljinizma.⁴⁰⁷ Ovi stavovi se više neće ponavljati u ovako oštrom vidu, a u potonjim istorijama partije, navedene kvalifikacije sovjetskog sistema su izostavljane ili ublažavane. Prateći liniju samoupravljanja, promena imena i kritika Sovjeta, sve je trebalo dalje da istakne samoupravni karakter jugoslovenskog puta u socijalizam, dok je preimenovana partija trebalo da napusti svoju komandnu ulogu, da se odrekne neposrednog rukovođenja i transformiše se idejnu i političku usmeravajuću snagu u društvu. Partija koja je upravljala svim područjima društvenog života, morala se povući ako se želelo dalje ostvarivanje koncepta samoupravljanja.

Međutim, tako sveobuhvatna i radikalna društvena i ekonomska reforma nije mogla zaobići ni partiju, koja je stvorena i očuvana uprkos njenom stavljanju van zakona i žestokoj represiji monarhističkog režima i zatim okupatora.⁴⁰⁸ U takvim okolnostima, konspiracija i poverenje su bili od presudnog značaja, pa se KPJ razvijala kao malobrojna, kadrovska partija. Duboka reforma i izgradnja jugoslovenskog puta u socijalizam, nametali su potrebu struktuiranja SKJ kao „ideološke avangarde“

⁴⁰⁶ „Rezolucija Šestog kongresa KPJ o zadacima i ulozi Saveza komunista Jugoslavije“, u: *Šesti kongres KPJ*, Beograd, 1952., str. 263.

⁴⁰⁷ *Istorija SKJ*, str. 382–389. Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, str. 342.

⁴⁰⁸ Milivoj Bešlin, „Kraljevina Jugoslavija u borbi protiv antifašizma. Istorijski izazov Španskog građanskog rata kao kristalizaciona tačka političke aktivnosti u Jugoslaviji“, u: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam*, prir. Milo Petrović, Beograd, 2014., str. 199–222.

ne samo radničke klase, nego i društva. Usled navedenih okolnosti, ali i uslovljeno potrebom da se omasovi u borbi protiv staljinizma, KPJ se otvorila za najšire pristupanje jugoslovenskih građana, povećavajući broj članova od polovine 1948. do 1952. za čak 63% na blizu 800.000. Kao posledica promena u partiji, restrukturirane su i ostale masovne organizacije – Narodni front Jugoslavije 1953. postao je Socijalistički Savez, dok je AFŽ iste godine postao Savez ženskih društava Jugoslavije.⁴⁰⁹ Vreme Šestog kongresa SKJ, vrhunac je izgradnje jugoslovenskog samoupravnog modela i socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa i narednih decenija on će ostati kao uzor svim reformskim strukturama u partiji, dok će ga Tito kasnijih godina pominjati u negativnom kontekstu, kao primer Đilasovog velikog uticaja i doba slabljenja partije, čak pokušaja njene „likvidacije“. Negativne ocene Šestog kongresa SKJ, posebno će biti učestale posle udara na reformske strukture u partiji 1972. i kampanje koja je tim povodom vođena.⁴¹⁰

Sve nevedene promene, u političkom, društvenom, ekonomskom životu, provođene od 1949. do 1953. konačno su uobličene i pravno sankcionisane u Saveznoj narodnoj skupštini januara 1953. Tada je izglasan „Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja FNRJ“, koji je faktički zamenio Ustav iz 1946. Novi konstitucionalni akt je trebalo da konačno kodifikuje izvršene promene, ali i da podstakne nove, u duhu koncepcija Šestog kongresa. Novi Ustav je proglasio društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju i samoupravljanje neposrednih proizvođača. Ustavnim zakonom izvršene su promene i u političkom sistemu, ustanovljena su u saveznoj i republičkim skupštinama veća proizvođača kao drugi dom. Uvedena je i nova institucija – predsednika Republike, a za prvog šefa države izabran je Tito, koji je do tada bio predsednik Vlade, koja je ovim izmenama preimenovana u Savezno izvršno veće.⁴¹¹ Ovim ustavnim promenama utvrđeni su osnovi konstituisanog samoupravnog socijalizma, kao jugoslovenskog trećeg puta i alternative sovjetskom staljinističkom totalitarizmu i zapadnom neoliberalnom kapitalizmu.

Međutim, uzlazni reformski kurs, demokratizacije jugoslovenskog društva biće uskoro ograničen i privremeno zaustavljen. Smrću J. V. Staljina u martu 1953. prestala je egzistencijalna opasnost po opstanak Jugoslavije, koja je pozitivno odgovila na želju novog sovjetskog vrha za normalizacijom odnosa, što se kao i narednih decenija zakonomerno reflektovalo i na unutrašnje reformske procese i na odnose sa Zapadom. Kao što je rečeno, te godine je umro i ključni kreator promena i destaljinizacije društveno-ekonomskog sistema, B. Kidrič, a kao posledica svih ovih tendencija usledilo je dramatično uklanjanje jednog od najglasnijih jugoslovenskih kritičara sovjetskog državnog socijalizma (u zvaničnoj jugoslovenskoj retorici tada još uvek nazivanog „državnim kapitalizmom“) i birokratizma, Milovana Đilasa. Procenivši da su Staljinovim odlaskom prestali motivi

⁴⁰⁹ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988.*, 3, str. 302–308. Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, str. 342–343.

⁴¹⁰ Dragan Marković, Savo Kržavac, *Liberalizam od Đilasa do danas*, 1, Beograd, 1978., str. 30–33.

⁴¹¹ Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost*, tematska zbirka dokumenata, 2, Beograd, 1987., str. 351–354.

za naglašeni antistaljinistički kurs, strahujući i od moguće sovjetofobije, kao i da u atmosferi reformističkog Šestog kongresa jačaju liberalne i pluralne tendencije, Tito je sredinom juna 1953. sazvao Drugi plenum CK SKJ na Brionima, odakle je upućeno pismo svim komunistima. U njemu su kritikovane pojave raznih „antimarksističkih teorija“, najavljena politička akcija protiv „buržoasko-liberalističkih tendencija“, osuđeni komunisti zbog pasivizacije, itd. Milovan Đilas se nije do kraja složio sa kursom kočenja demokratizacije, ali je ostao usamljen.⁴¹² On je u vreme kada sazreva želja jugoslovenskih vlasti za normalizacijom odnosa sa Sovjetskim Savezom i istovremeno jača antizapadno raspoloženje zbog nagoveštaja SAD i Velike Britanije da će Trst definitivno predati Italiji, počeo oktobra 1953. u „Borbi“ da objavljuje svoje kritičke članke o ideologiji, politici, moralu. Tekstovi su imali zapaženu rezonancu u javnosti, a poslednji od njih, objavljen u časopisu „Nova misao“, pod naslovom „Anatomija jednog morala“, bio je i direktan povod za smenu i političku eliminaciju Milovana Đilasa.⁴¹³ Treći plenum CK SKJ, 16. i 17. januara 1954. osudio je Đilasove ideje i političko ponašanje, jer je vodilo, kako je Tito rekao u anarhiju. Energičnim obračunom sa Đilasom i njegovim odstranjivanjem iz vrha partije, nanet je ozbiljan udarac procesima dalje demokratizacije partije i društva, kao i nastavku reformi.⁴¹⁴ Konzervativni duh Drugog plenuma je ovime produbljen, a kao rezultat došlo je do zblizavanja odnosa sa Sovjetima, bez namere da se vrati u njihov „lager“. Nakon smene, svi partijski forumi su mesecima raspravljali o ovom slučaju, prorađujući pre svega Titove i Kardeljeve referate sa osudoma političkih koncepcija Milovana Đilasa. U javni govor je ušla i tih meseci veoma frekventno korišćena sintagma za diskreditaciju i osudu – *liberalizam*, kao i nova kovanica, *đilasovština*.

Dinamičan, neizvestan i protivrečan proces izgradnje esencijalnih karakteristika jugoslovenskog socijalizma je ustavnim promenama i obračunom sa Đilasom bio zaokružen, na dalje promene i dublje reforme privremeno je stavljena tačka, sa intencijom da se do tada postignuti rezultati stabilizuju, konsoliduju i učvrste. U tom smislu je druga polovina pedesetih bila epoha konsolidacije poretka, pomirenja sa SSSR-om, izgradnje zemlje, značajnog ekonomskog uspona i brzog privrednog rasta na osnovama novog samoupravnog društvenog i ekonomskog sistema. Tako su utvrđene karakteristike jugoslovenskog modela samoupravnog socijalizma čije su distinkcije u odnosu na sovjetski državno-socijalistički model bile i u zapadnoj teorijskoj misli prepoznatljive. Dok je u SSSR-u cilj bio socijalizam posredstvom jake državne vlasti, u Jugoslaviji je cilj bilo odumiranje države; u sovjetskom sistemu država je bila vlasnik sredstava za proizvodnju, dok je u Jugoslaviji postojalo radničko upravljanje tim sredstvima u društvenoj svojini; u sovjetskoj državi poredak je postojao radi samog

⁴¹² *Istorija SKJ*, str. 396–397. Milovan Đilas, *Vlast*, London, 1983., str. 251–253.

⁴¹³ O traženju novog smisla revolucije, Đilas je pisao: “Revolucija se ne može spasiti svojom prošlošću. Revolucija mora naći nove ideje, nove oblike, nove pozive, drukčije od nje same, nekadašnje. Nov stil i jezik... Revolucija se mora preobraziti ako neće da bude ugašena – u demokratiju i socijalizam, u nove humanističke odnose. U stvaranje. To je njena budućnost.” Veljko Stanić, “Magični krug Milovana Đilasa”, *Politika*, 4.7. 2010.

⁴¹⁴ Branislav Kovačević, *Đilas, heroj – antiheroj*, Podgorica, 2006., str. 321–387. Jože Pirjevec, *Tito i drugovi*, str. 357–370. Milovan Đilas, *Vlast*, str. 267–280.

sebe, a u jugoslovenskoj u cilju lične sreće i oslobođenja čovekove ličnosti. Način postizanja navedenih ciljeva se, takođe, znatno razlikovao u dva modela socijalizma – u sovjetskom su ciljevi ostvarivani hijerarhijski organizovanim državnim aparatom, a u jugoslovenskom samoupravnom modelu, posredstvom autonomnih preduzeća. Jasne razlike postojale su i u sredstvima između državno-socijalističkog i samoupravnog modela – prvi je koristio državnu svojinu, drugi društvenu; prvi se oslanjao na centralno planiranje, drugi na društveno planiranje; prvi se služio administrativnom alokacijom robe, drugi tržišnim mehanizmima u privredi; prvi je propisivao administrativno upravljanje, kod drugog su to činili finansijski instrumenti; prvi je administrativno određivao nadnice, u drugom su radnici sami sebi određivali visinu nadnice; prvi je funkcionisao u okvirima centralizovanog državnog budžeta, drugi u decentralizovanoj državi, sa načelno određenim budžetom za ekonomske transakcije; prvi model je potiskivao potrošnju, u drugom je ona bila nezavisni prioritet i faktor razvoja; sovjetski model je kolektivizovao poljoprivredu, dok su u jugoslovenskom postojale poslovne seljačke zadruge, ali i brojna individualna gazdinstva.⁴¹⁵ Naravno, deformacije navedenih idealno-tipskih modela, kao i odstupanja teorije i prakse, nominalnog i realnog su bila prisutna u oba navedena slučaja, verovatno i više u jugoslovenskom, gde je stepen voluntarizma i devijacija bio stalno prisutan.

Ipak, jugoslovenski socijalizam je bio strukturiran kao reformski u periodu postavljanja njegovih osnova (1949–1953), pa je određen stepen dinamike, čak i u periodima odsustva velikih promena, uvek postojao. U tom kontekstu, značajan proces je bilo i donošenje novog programa SKJ, u čije temelje su autori ugradili reformu i stalne potrebe promena i usavršavanja. *Program Saveza komunista Jugoslavije*, usvojen na Sedmom kongresu, održanom u Ljubljani (22. do 26. aprila 1958.) bio je prvi moderni programski akt jugoslovenskih komunista, posle Vukovarskog programa (1920.) i Programa KPJ (1948), koji je usvojen na Petom kongresu, i shodno tome imao je još uvek dihotomni karakter i dosta prosovjetskih svojstava.⁴¹⁶ *Program SKJ* je zadržao kao cilj „postupno odumiranje države“ kao osnovu socijalističkog društvenog sistema. *Program* je naglašavao potrebu oslobađanja rada, kreiranja Jugoslavije kao slobodne „zajednice proizvođača“, navodeći i proces stalnog širenja slobode ličnosti, jer socijalizam nije smeo da „ličnu sreću čovekovu podređuje nekakvim višim ciljevima, jer je najviši cilj socijalizma lična sreća čoveka“. SK je kao svoj cilj u ovom dokumentu naveo da u reformama i progresu jugoslovensko društvo „ne zaostaje“, ali i da se „ne istrčava“ preko „okvira datih konkretnim materijalnim i društvenim odnosima“. Tako su kreirane granice dopustivosti, između onoga što je programom okarakterisano kao „konzervativizam“ sa jedne strane i „anarhističko-frazerska zaletanja u apstraktne konstrukcije“, sa druge strane. Ipak, jasan reformski i dinamičan karakter *Programa* je odražavao stav da socijalsitičko društvo nikada ne sme da bude zadovoljno samo sobom, jer je trebalo da označava „stalan napredak, stalno kretanje, stalan obračun sa idejnim konzervativizmom i s

⁴¹⁵ Laslo Sekelj, *Jugoslavija – struktura raspadanja*, Beograd, 1990., str. 244. Denison Rusinow, *The Yugoslav Experiment 1948–1974.*, London – Los Angeles, 1978., str. 47–107.

⁴¹⁶ *Istorija SKJ*, str. 362–365.

tendencijama svake stagnacije“. Težeći stvaranju „slobodne ličnosti“ i „društva bez države, klasa i partija“, a „kritični prema sebi i svom delu“, *Program* je bio prečišćen sadržaj marksističke filozofije, ali i ideja hegelijanskog dijalektičkog pristupa i vere u konstantan, pravolinijski i svrsishodan ljudski progres. Na kraju *Programa*, nezvanično nazivanog i „Poveljom samoupravljanja“, autori su samoodređujući se kao „nepomirljivi neprijatelji svakog dogmatizma“, ugradili i važno geslo kao karakteristiku jugoslovenskog socijalizma – „ništa što je stvoreno ne sme za nas biti toliko sveto da ne bi moglo biti prevladano i da ne bi ustupilo mesto onome što je još naprednije, još slobodnije, još ljudskije“. ⁴¹⁷ Iako je *Program SKJ* bio vrlo načelan, ne navodeći puno konkretnih reformskih poteza, čitav njegov duh je bio vrlo moderan i reformski orijentisan, pa će se reformisti unutar partije narednih godina pozivati na njega u težnjama da legitimišu svoju orijentaciju i ojačaju vlastite pozicije u konstantnom trvenju između dve tendencije u okvirima monopolističke partije. Iz tih razloga izazvao je lavinu kritika u Moskvi i bio povod za izbijanje druge velike krize u jugoslovensko-sovjetskim odnosima. ⁴¹⁸

2.2. Divergentne tendencije u jugoslovenskom društvu: Između reformi i povratka revolucionarnim načelima

2.2.1. Strukturna kriza u Jugoslaviji u prvoj polovini šezdesetih. Konceptijski sukobi i ambivalencija u državno-partijskom rukovodstvu

Šezdesete godine XX veka predstavljale su nesumnjivo, period najintenzivnijeg političkog razvoja druge Jugoslavije. Početak šezdesetih godina, period je vrlo povoljne konstelacije u međunarodnim odnosima socijalističke Jugoslavije. Sovjetski Savez je u vreme normalizacije odnosa (1955/56) prihvatio alternativni put u kreiranju socijalizma, a nakon prevladavanja obnovljene krize 1958–1961., kada Maova Kina na početku ove dekade ulazi u otvoreni sukob sa SSSR-om, srdačni i prijateljski odnosi Tita i Hruščova bivaju ponovo uspostavljeni, čime i sam hegemon istočnog bloka konačno prihvata alternativni jugoslovenski model. Zapadnom bloku je takođe odgovaralo postojanje socijalističke zemlje, sa brzim ekonomskim usponom u drugoj polovini pedesetih, kao dokaz prosperitetnosti socijalizma nezavisnog od Moskve. Istovremeno, kraj pedesetih i početak šezdesetih je i epoha izgradnje trećeg puta u međunarodnim odnosima, pokreta nesvrstanih, kao pokušaju ne samo

⁴¹⁷ “Program Saveza komunista Jugoslavije”, u: *VII Kongres Saveza komunista Jugoslavije*, stenografske beleške, Beograd, 1958., str. 926–1105.

⁴¹⁸ Vid. Dragan Bogetić, “Drugi jugoslovensko-sovjetski sukob 1958. i koncept aktivne miroljubive koegzistencije”, u: *Istorija 20. veka*, br. 2, Beograd, 2004., str. 123–153.

prevazilaženja hladnoratovskih antagonizama, već i pružanju alternative i sovjetskom i američkom imperijalizmu. Jugoslavija i sam Tito, imaće u tom istorijskom procesu centralno mesto i globalnu ulogu.⁴¹⁹ Apsurdno, ali najveći problem Jugoslavije u međunarodnim odnosima, biće njena unutrašnja nekoherentnost i nekonzistentnost spoljne politike, nastala kao odraz dubokih unutrašnjih neslaganja o smeru razvoja društva i političkog i ekonomskog sistema, o čemu će biti reči na kraju ovog dela.

Nasuprot veoma povoljnom spoljnopolitičkom položaju i činjenici da su oba bloka uvažavala jugoslovensku nesvrstanu orijentaciju, što nije ozbiljnije dovedeno u pitanje ni tokom krize izazvane sovjetskom intervencijom u Čehoslovačkoj, avgusta 1968., na unutrašnjem planu, kriza je početkom šezdesetih postajala sve očitija. Brojni i složeni problemi nagomilavani duže od jedne decenije čekali su rešenja. Ekonomsko zaostajanje zemlje, degeneracija i petrifikacija sistema, sve učestalije svađe među republičkim rukovodstvima oko raspodele dohotka, uz sve intenzivniji pritisak za decentralizacijom, doveli su do svesti da je dublja reforma neophodna, ali su uticali i na generisanje nacionalističke plime i nestabilnosti u zemlji. Problemi u privredi bili su gorući, jer se težnja za racionalnijim privređivanjem javljala i ranije, ali je na višem stepenu razvitka počela veoma da se zaoštava, jer „sve viši nivo društvenog razvitka nije mogao trpjeti krute i neracionalne administrativne i birokratske metode i odnose“, smatra Dušan Bilandžić.⁴²⁰ Zbog toga se partijski vrh 1965. odlučio na provođenje privredne reforme, koja je bila, kako smatraju neki istraživači „politički odgovor na ekonomsku krizu“.⁴²¹

Jugoslovenski privredni i društveni model do početka šezdesetih funkcionisao je vrlo uspešno, sa indeksom rasta od 221% u periodu 1947–1959., ali već krajem pedesetih znakovi krize i stagnacije su bili vidljivi, što je kreiralo svest o potrebi protržišnih reformi u ekonomiji zemlje, kako bi se povećala produktivnost i konkurentnost. Razvoj, modernizacija i ideologija tražili su tešku industriju, u kojoj bi se, kako smatra Tvrтко Jakovina, kovala radnička klasa.⁴²² Do kapitala za industrijalizaciju se dolazilo na račun bilo kakvog luksuza, putem nacionalizacije, raubovanjem poljoprivrede, kao i sovjetskim, iza toga i zapadnim kreditima. Mase stanovništva sa sela su pohrlile u gradove koji su narastali, stvarajući akumulaciju ljudi za industriju koja se gradila. Američka pomoć koja je od početka pedesetih, posle raskida sa Sovjetima bila preko potrebna, dostigla je sredinom šezdesetih 2,2 milijarde dolara u ekonomskoj i vojnoj pomoći.⁴²³

Sredinom šezdesetih Kardelj je ovako opisivao jugoslovensku zbilju u prvom delu te dekade: „Mi imamo ponekad velike sistemske diskusije koje izgledaju potpuno besmisleno i apstraktno zato što

⁴¹⁹ Tvrтко Jakovina, *Treća strana Hladnog rata*, Zagreb, 2011. Leo Mates, *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*, Beograd, 1976.

⁴²⁰ Dušan Bilandžić, *Historija SFRJ – glavni procesi 1918-1985*, Zagreb, 1985.³, str. 305–306

⁴²¹ Laslo Sekelj, *Jugoslavija – struktura raspadanja*, Beograd, 1990., str. 18.

⁴²² Tvrтко Jakovina, „Povijesni uspjeh šizofrene države. Modernizacija u Jugoslaviji 1945–1974.“, u: *Socijalizam i modernost. Umjetnost, kultura, politika 1950–1974.*, Zagreb, 2012, str. 11, 19.

⁴²³ Tvrтко Jakovina, „Povijesni uspjeh šizofrene države“, str. 24. Tvrтко Jakovina, *Američki komunistički saveznik 1945–1955.*, Zagreb, 2003.

niko neće sasvim otvoreno da kaže da je protiv neke odluke zbog toga što gubi jednu ili više milijardi dinara koje neće da se odrekne, ili zato što mora dati nekoliko milijardi dinara pa se sa tim ne slaže. Radi toga se paralizira rad Saveznom izvršnom veću, unosi se jedno duboko nepoverenje među kadrovima. Mi smo danas u tom pogledu došli do toga da se unapred gleda na kome će mestu biti ko postavljen iz republike. Unapred se zna ako je direktor banke iz druge republike onda je prema njemu nepoverenje, skepsa, počinju hajke, ogovaranja, obmane, itd.“⁴²⁴

Kriza koja je početkom šezdesetih bila vidljiva u svim oblastima otvarala je širok prostor neslaganja i u samom vrhu partije u kom smeru dalje razvijati jugoslovensko društvo – u pravcu komandne ekonomije ili otvaranje prema tržišnim mehanizmima; ići na dalju decentralizaciju ili jačati centralistički model; snažiti društveni karakter zajednice i relativizovati partijske stege reformama SKJ ili jačati partijsku kontrolu nad društvom. Navedene dihotomije nisu se naravno ovako oštro niti jasno očitovale, ali su najmanje dve koncepcije daljeg puta bile uočljive i to ne samo u unutrašnjoj nego i u spoljnoj politici, koje su se pojačale optužbama Rankovića na rad DSIP-a i njegovog prvog čoveka Koču Popovića (1962). Oštre rasprave vođene su i povodom različitih konstitucionalnih koncepcija, izraženih u pripremi Ustava iz 1963., o čemu će biti više reči.

Nakon godinu dana od usvajanja Programa SKJ na ljubljanskom Kongresu, podstaknuti njegovim rešenjima, ali i sve očitijim usporavanjem ekonomskog razvoja iz pedesetih, vrh partije je pokrenuo tzv. malu privrednu reformu iz 1961. zasnovanu na „dohodovnoj platformi“. Pristalice reforme implicate su podgrevale i težnje ka slabljenju centralističkih tendencija, dok je druga struja u vrhu partije bila za održavanje *status quo*. U određivanju osnovnih pravaca razvoja tada je još uvek dominantnu ulogu imao savezni politički centar u kome su se nagoveštavale dve tendencije. Savezne institucije, nezavisno od svog personalnog sastava nisu mogle biti predvodnici u borbi protiv osnovnih karakteristika sistema, jer bi slabila njihova uloga. Organizaciono-politički sekretarijat i aparat CK SKJ su bili u rukama Aleksandra Rankovića i njemu bliskih ljudi i još uvek su određivali tokove razvoja. Pitanje na koje je reforma iz 1961. trebalo da odgovori bilo je – ko bi trebalo da raspolaže sredstvima proširene reprodukcije: država ili proizvođači i njihove organizacije. Zahtev sa nižih nivoa, iz sindikata i lokala je bio da se sredstva pretežno ostave preduzećima, jer se pokazalo da ih ona najracionalnije investiraju.⁴²⁵

Pritisak za reformom početkom šezdesetih bio je sve jači, jer je postojeći sistem bio u raskoraku sa principima radničkog samoupravljanja. Kako bi se proširila inicijativa radnih kolektiva i podstakao dalji razvoj samoupravljanja krenulo se u reformu i Savezna skupština je martu 1961. donela zakone o izmenama u privrednom sistemu. Sve izmene odnosile su se na raspodelu društvenog proizvoda između privrednih organizacija i države i smatraju se najdubljom i najtemeljnijom

⁴²⁴ AJ, fond 507 – CK SKJ, Izvršni komitet, 1965. III/113, Prilog 1. „Stenografske beleške sa sednice IK CK SKJ, 12. i 13. novembra 1965.“

⁴²⁵ Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb, 1999., str. 406–407.

promenom u jugoslovenskom društveno-ekonomskom sistemu još od 1950. i predaja fabrika radnicima. Raspolaganje sredstvima iz prihoda prvi put je postalo autonomno pravo radnih kolektiva, bez zakonskog propisivanja kako bi ga trebalo raspoređivati, sem toga izvršena je i devalvacija dinara, ali je država i dalje kontrolisala cene za čak 70% proizvoda, čime je direktno uticala na materijalni položaj velikog broja privrednih grana. I ova minimalna promena (mala reforma) je ipak veoma zaoštrila protivrečnosti u društvu. Sredine koje su privredno zaostajale protivile su mu se, kao i rukovodstva velikog broja preduzeća. A žiža svih otpora je bila u saveznom partijskom centru. Tako su se početkom šezdesetih jasnije ocrtavale dve struje – jedna za dalju deatizaciju i širenje prava radnih kolektiva, dalju liberalizaciju, a druga protiv ovih trendova. Iz tog razloga se s reformom stalo na pola puta – jedni su tražili dalje promene, a na drugoj strani je rastao otpor njima, situacija se početkom šezdesetih zaoštravala i jasnije kristalisala, izazivajući sve veću nestabilnost sistema. Kada se na sve to 1962. pojavila i privredna recesija, na koju vlast, uljuljkana stalnim rastom u drugoj polovini pedesetih nije navikla – reforma je sasečena i zaustavljena. Naravno recesiju nije izazvala reforma, ona je samo brže razotkrila ekonomske probleme. Prvi znaci recesije već su bili vidljivi 1960. nakon pravolinijskog osmogodišnjeg privrednog rasta. Međutim, jugoslovenskim vlastima i ekonomistima još nisu bile jasne razmere recesije, verujući u početku da je reč o uobičajenim oscilacijama. Tako je godišnja stopa rasta sa 16 i 17% u pedesetim godinama pala na samo 4,1% 1960–1961, uz istovremeni porast cena i inflacije, dok se nezaposlenost u društvenom sektoru popela na čak 200.000 ili 6%.⁴²⁶ Istovremeno sa velikim padom stope privredng rasta, mnoga preduzeća su, dobivši zakonsko pravo, počela da povećavaju plate zaposlenih. Ovaj proces su započela uspešna preduzeća, ona koja su imala natprosečnu proizvodnju i produktivnost, ali ubrzo da bi se ispravile disproporcije u socijalnoj jednakosti, počela su i neuspešna preduzeća da nerealno podižu plate zaposlenih, kako bi ih „uskladile“ sa onima drugim u svojoj okolini, a sve u ime jednakog materijalnog položaja radništva. Takođe, i mnogi direktori su neslućeno povećali vlastite zarade. Tako je u najkritičnijem periodu reforme ona slomljena i pre nego što je ozbiljno započeta. Plate su narasle znatno iznad proizvodne dinamike, tako da je ta razmera bila 23:3,4%. Istovremeno su smanjeni investicioni fondovi za dalja ulaganja, a radnici su bili sve nezadovoljniji, jer im zarade nisu rasle očekivanim tempom, a posebno su negativno reagovali na prvu pojavu nejednakosti u zaradama i između sebe i na relaciji radnici – uprava kolektiva. Protivnici reforme, još uvek veoma snažni i politički, imali su dovoljno argumenata da zaustave ovu reformu i pokušaju da vrata administrativno upravljanje privredom. Serijom zakonskih ograničenja krajem 1961. i u 1962. vraćeni su stari mehanizmi u ekonomskoj politici, a Titov govor u Splitu samo je formalno označio kraj ovog kratkotrajnog reformskog pokušaja, dok su svi problemi privrede i uzroci stagnacije ostali, generišući dalji pad. Višemesečna kampanja za ispravljanje

⁴²⁶ Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, str. 407–412. Džon Lempi, *Jugoslavija kao istorija. Bila dvaput jedna zemlja*, Beograd, 2004., str. 246–247.

„društvenih deformacija“, sprečila je zloupotrebe, ali je istovremeno sasekla i uspešne kolektive i njihovu poslovnu inicijativu.⁴²⁷

Istovremeno sa ozbiljnom strukturnom krizom u privredi, radom na nacrtu novog jugoslovenskog ustava, početkom šezdesetih je eskalirala i najozbiljnija politička kriza u političkom vrhu. Sve intenzivniji sukobi oko raspodele dohotka i karaktera promena u privredi bili su prisutni u svim ključnim institucijama, od Centralnog komiteta SKJ do SIV-a i drugih saveznih institucija. Sve veća ekonomska kriza stvarala je nervozu i antagonizme u vrhu partije, gde su podele išle različitim linijama od regionalnih i nacionalnih, do idejnih. Dve ključne tačke sukoba se kondenzuju oko pitanja reforme ekonomskog sistema i prelaska na tržišne mehanizme u privredi i drugo centralno pitanje je bilo nacionalno, koje se postavljalo sve otvorenije u smislu zahteva za decentralizacijom i redistribucijom političkog uticaja na više centara. U osnovi oba ova pitanja mogla su se svesti na problem odnosa prema daljoj demokratizaciji društva, razvojem samoupravljanja, širenjem autonomnosti privrednih, političkih i institucionalnih subjekata na račun saveznog administrativno-političkog centra. Za dalje usmerenje u tom pravcu je morala da postoji spremnost u partijskom vrhu, s obzirom da je SKJ bio jedina politička instanca koja je mogla prelomiti na jednu ili drugu stranu. Međutim, u samom partijskom vrhu, pat pozicija je trajala nekoliko godina, uz permanentne sukobe reformske struje i pristalica daljeg administrativno-centralističkog načina upravljanja. Ako je nesnalaženje i povlačenje u vezi sa malom privrednom reformom bila paradigma te pat pozicije u ekonomiji, sednica Izvršnog komiteta CK SKJ iz marta 1962. je primer političke opstrukcije zbog različitih koncepcija daljeg razvoja u vrhu partije. Nasuprot uverenju građanstva u stabilan i ekspanzivan razvoj zemlje i jedinstvenu partiju, u vremenu vrlo različitom od početka sedamdesetih kada su bezmalo sve nedoumice, rasprave i sporovi bili javni, najuže rukovodstvo države i partije je na strogo zatvorenoj sednici Izvršnog komiteta CK SKJ održanoj od 14. do 16. marta 1962. otvorilo pitanje suštinskog nejedinstva u vrhu i strukturnu krizu u svim sferama života, zbog čega je više puta tokom sednice pomenuta i mogućnost raspada Jugoslavije.⁴²⁸

Otvarajući sednicu jugoslovenski predsednik je stanje u zemlji okarakterisao kao krizno, a uzroke video u nedisciplini, nejedinstvu komunista „o raznim pitanjima društvenog razvitka“. Krupna neslaganja koja se već duže javljaju i koja se u javnosti „zamazuju“ više se, smatrao je on, nisu mogla ni skrivati, jer su dovela do toga da je „ugrožena naša društvena zajednica“. Takav stepen unutrašnjeg neslaganja je postavio i pitanje, da li se Jugosalavija može održati, a da se ne raspadne, čak „da li je ta zajednica zrela za život ili nije“. Mijalko Todorović kao glavni kreator privredne politike, naveo je negativne elemente reforme, unutrašnje sukobe u privrednim sistemima, ali i jačanje ideja zapadne socijaldemokratije i kapitalističke logike. Kao problem on je postavio i činjenicu da se Jugoslavija

⁴²⁷ Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, str.413.

⁴²⁸ „Stenogram proširene sednice IK CK SKJ“, u: *Početak kraja SFRJ – Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane 14–16. marta 1962. godine*, prir. M. Zečević, Beograd, 1998.

nalazila između čekića i nakovnja, između zemalja EEZ i SEV-a. Njemu se suprotstavio Svetozar Vukmanović, koji je u ime sindikata tražio veća ovlašćenja za radne kolektive u raspolaganju prihodima.⁴²⁹ Rato Dugonjić iz BiH je najveću opasnost video u davanju više ingerencija republikama i osamostaljivanju republičkih partija, što je vodilo, smatrao je, u konfederaciju. Bosanskohercegovački premijer, Osman Karabegović smatra da su sukobi blokirali razvoj zemlje u svim oblastima i sferama, dok je državno-partijski vrh izbegavao da raspravi sporna pitanja, što je produbljivalo političku krizu. Prvi čovek slovenačkih komunista, Miha Marinko oštro se suprotstavio govornicima iz nerazvijenih republika, smatrajući da daju „izopačenu sliku“ uzroka krize, o tome kako je novi privredni sistem kriv za nastalo stanje. On je isključivog krivca video u starom administrativno-centralističkom sistemu, dok novi nikada nije konsekventno sproveden, a kao prilog tome naveo je da ni jedno preduzeće nije likvidirano zbog nerentabilnosti.⁴³⁰ Predsednik Savezne skupštine, Petar Stambolić bio je na pola puta između sukobljenih koncepcija, zagovarajući jačanje saveznog centra s jedne strane, a sa druge, tražeći da se u tom centru više čuju stavovi republika. On je veoma dobro ilustrirao odnos prema privrednoj reformi iz 1961. rekavši da su svi ćutali posle referata kreatora reforme Milentija Popovića, a „već u hodniku su se čula neslaganja... Cela godina je protekla u jednom otporu ili neslaganju ili pasivnom ćutanju...“ On je ukazao i da je nacionalni faktor zbog stalne opasnosti od sukoba s IB bio potisnut u Jugoslaviji i da kada te opasnosti nema i tu će morati stvari da se menjaju. Aleksandar Ranković je istupio sa izrazito centralističkih pozicija, smatrajući da je ključni problem, jer svi gledaju „samo svoje interese, svoj sektor, svoju republiku“, a od odluka saveznih partijskih i državnih organa se provodi samo „ono što osigurava te njihove interese“. Jedinstvo, koje je smatrao ključnim, ugrožavali su istaknuti rukovodioci republika i pokrajina, posebno apostrofiravši vojvođansko rukovodstvo.⁴³¹ Ranković je na kraju kao svoj ideal naveo obnovu monolitnog jedinstva kakvo je postojalo u partiji od Titovog dolaska 1937., pa sve vreme rata, do druge polovine pedesetih. Bila je to koncepcija partije boljševičkog tipa, koja se nije mogla sprovesti bez zaoštavanja *čvrstorukaškog* kursa i smenama rukovodećih struktura republika i pokrajina. Prvi čovek srpskih komunista, Jovan Veselinov, smatrao je da postoji totalno neslaganje prisutnih čelnih ljudi partije „o svim bitnim pitanjima“, navodeći kao tačke neslaganja: društveni plan, politiku investicija, osnove privrednog sistema, problem razvijenih i nerazvijenih područja, politika daljeg razvoja poljoprivrede. Veselinov, blizak Rankoviću, rešenje je video u borbi protiv „republičkih partikularizama“, jačanju saveznih institucija, upozoravajući da i

⁴²⁹ Vukmanović je u ovom periodu već bio politički marginalizovan, nakon štete koju je, kao jedan od ključnih ljudi zadužen za investicionu politiku, napravio Jugoslaviji tokom posete Vašingtonu 1955, ne poštujući odluke najvišeg partijskog tela. Premešten je 1958. na čelno mesto saveznog sindikata, institucije „sovjetskog stila, koja je bila na umoru“, kako piše Dž. Lempi. Džon Lempi, *Jugoslavija kao istorija. Bila dvaput jedna zemlja*, str. 248.

⁴³⁰ „Stenogram proširene sednice IK CK SKJ“, u: *Početak kraja SFRJ – Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane 14–16. marta 1962. godine*

⁴³¹ U tom periodu pokušava se suziti ili čak ukinuti autonomija Vojvodine, što je dugo ostalo neistraženo u nauci. Vid. Ranko Končar, Dimitrije Boarov, *Stevan Doronjski – odbrana autonomije Vojvodine*, Novi Sad, 2011., str. 275–364. Slobodan Bjelica, „Rotacija ili diferencijacija u Vojvodini?“, u: *Antifašizam, AVNOJ, Autonomija*, Novi Sad, 2013., str. 60–70.

Udba i JNA traže oštru intervenciju, zabrinute zbog ugrožavanja „bratstva i jedinstva“. I Veljko Vlahović je podržavao Rankovića, osuđujući trend da se SKJ pretvara u koaliciju republičkih partija. Premijer Hrvatske, Jakov Blažević je nasuprot njima, svu krivicu za jugoslovensku krizu prebacio na saveznu administraciju, koja izvlači novac iz cele zemlje u svoje fondove, zatim ih samovoljno investira, ne pitajući nikoga, pri tome širi mit o vlastitoj nepogrešivosti, a za neuspeh optužuje preveliku samostalnost republika ili autonomiju radnih kolektiva. On je kao ilustraciju žestokog centralizma naveo hiljade ljudi iz republika koji svakog jutra avionima putuju za Beograd, objijajući pragove, hvatajući veze u grčevitim pokušajima da reše probleme svojih sredina, a da na kraju sve zavisi od benevolentnosti saveznih birokrata da li će, shodno ličnim afinitetima, usvojiti nečiju argumentaciju ili ne. Nasuprot njemu, prvi čovek bosanskohercegovačke skupštine, Đuro Pucar, se izjasnio otvoreno i protiv ekonomskih reformi i protiv daljeg razvoja samoupravljanja, jer povećava autonomnost u delovanju privrednih i političkih subjekata. Član SIV-a, Josip Kolar je rekao da je atmosfera u saveznim organima takva, da je dalji rad „potpuno nemoguć“.⁴³² Dragi Stamenković, predsednik sindikata Srbije, direktno je optužio Sloveniju da ugrožava jedinstvo Jugoslavije i da joj ograničavanje saveznih investicija odgovara, jer je industrijalizovana, dok bi takvom politikom ostale želela da drži u stanju nerazvijenosti, kako bi od ostalih izvlačila ekstradohodak. Savezni ministar unutrašnjih poslova i Rankovićev najbliži saradnik, Svetislav Stefanović, upozorio je da SIV nije kolektivni organ, što bi trebalo da bude, da on „na sve drugo liči samo ne na to“, jer se ministri ponašaju samo kao predstavnici republika iz kojih dolaze. On je uzroke krize pronalazio u pokušajima demokratizacije i slabljenju partije – „sve se to nekako razlabavilo i rasplinulo i meni se čini da tu nešto treba menjati“, rekao je uz upozorenje da nestaje i politički centar, da „nema političkog rukovodstva“. Za razliku od mračnog stanja u Savezu komunista, „Služba je jedinstvena“, rekao je on, jer u njoj „nemamo skoro nikakvih problema“, a ponajmanje ih ima „u sferi međurepubličkih odnosa“, pošto, upozorio je Stefanović na poželjnu metodologiju rešavanja problema, „mi takve stvari ne bismo dozvolili“.

Edvard Kardelj, koji je implicite optužen od strane centralističkih snaga, odgovorio je obazrivo, da on ne brine ni za jedinstvo zemlje, ni za sudbinu socijalizma, već jedino zbog činjenice da generacija koja je izvela revoluciju, obračun sa Staljinom, uvela samoupravljanje, „kao da više nije sposobna da svoje delo dovede do kraja“. On je smatrao da se upravo u vremenu krize, SKJ mora postaviti „u duhu 1948.“ kada partija nije mislila samo na sebe, već na širu zajednicu. On je upozorio da bi odustajanjem od samoupravljanja jugoslovenski komunisti doveli u pitanje ne samo sebe i svoju zemlju, već i „kardinalne probleme razvitka socijalizma u svijetu“ i time poslali poruku da nema izlaska iz „staljinističkog ćorsokaka“. On se najpre založio za prekid uplitanja nestručnih partijskih kadrova, u poslove koje bi trebalo da rešavaju stručnjaci. Posebno je insistirao da se mora menajti

⁴³² „Stenogram proširene sednice IK CK SKJ“, u: *Početak kraja SFRJ – Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane 14–16. marta 1962. godine*

ekonomska strategija, preorijentacijom i izgradnjom takve strukture privrede koja bi bila sposobna za integraciju u svetsko tržište. U Jugoslaviji je, smatrao je Kardelj, tada na delu bila potpuno suprotna politika, koja je promovisala autarhični razvoj, što je ocenio kao „nemoguću liniju“. „Svaki naš plan“, rekao je on, „mora biti orijentisan na to da prvenstveno usmerava sredstva u one grane iz kojih mi realno, sigurno i dugoročno možemo izvoziti“ kako bi se smanjio uvoz i povećao dugoročniji izvoz na strana tržišta što bi obezbedilo privrednu stabilnost. On je na kraju upozorio da su „robna proizvodnja i princip materijalne zainteresovanosti ne politika nego zakon života“, objasnio je on tržišni pristup, rekavši da je alternativa tome jedino staljinizam.⁴³³ Tito je trećeg dana, kada je video da se nejedinstvo samo produbljuje, rekao da ne vidi nikakvu perspektivu u nastavku sastanka. Nije krio svoje duboko razočarenje i nesposobnost partije da se organizuje, jer „mi smo u krizi; subjektivno – kriza je ovdje, kriza nas samih. U tome je stvar. I, to pokazuje ova diskusija“, rekao je prvi čovek SKJ, koji je tokom ovog sastanka više puta pominjao i najavljavao svoje povlačenje. Na kraju, izvinio se za svoj „ispad“, rekavši da mu je teško da to sve sluša i da mu je „prosto nemoguće ovako izdržati“. Lazar Koliševski, dve decenije prvi čovek makedonskih komunista, rekao je da 80% stvari „prvi put sam čuo ovde“, a ostalih 20% je čuo na ulici, što je dobro ilustrovalo stanje u partiji. On je rekao i da mu je ta sednica bila „mučnija nego što je bila ona 1948. u Belom dvoru kada je izašla Rezolucija IB-a“. Pošto mu se činilo da tadašnji sastav najužeg partijskog vođstva ne može ni partiju ni državu da izvuče iz krize, on je predložio radikalno rešenje – da Tito temeljno rekonstruiše ceo vrh SKJ. Ministar odbrane, Ivan Gošnjak, pristalica tvrde linije, odveć sklon, pokazaće se, Sovjetskom Savezu, naveo je nasuprot podeljenoj partiji, pozitivan primer monolitnosti – JNA, koja je, kako je rekao, „jedinstvena kako ideološki, tako i politički“. On je smatrao da je jedan od uzroka krize, to što Jugoslavija, navodno, nije imala vladu, već „delegatski sistem“, u kome ljudi dođu na sednice da bi zastupali „republičke interese“. On je rekao i da je diskusija na sednici bila toliko „divergentna“, kao da „nismo članovi jedne partije“, zbog čega on nije video izlaz iz krize. On je smatrao da pošto je vrh partije toliko nejedinstven, sa toliko „razilaženja“, uz to Tito na njega i nije mogao da računa, ali je uživao podršku i članova partije i radničke klase, iz čega je bilo jasno za koju vrstu rešenja je Gošnjak pledirao. Sednicom Izvršnog komiteta i manifestovanjem velikog neslaganja, nije se, smatrao je Gošnjak, „ni koraknulo“ u pravcu stvaranja „jedinstvene države“. On je upozorio i da se u novom ustavu, koji se pripremao ne smeju dati široka samoupravna prava, sve dok se ne stvori jaka, monolitna partija, bez koje bi samoupravljanje bilo pretvoreno u anarhiju.⁴³⁴

Nasuprot njemu, govorio je prvi čovek Socijalističkog saveza i glavni arhitekta privredne reforme, Milentije Popović, ka kome je, uz Kardelja, išlo najviše osporavanja predstavnika tvrde linije. On je odbacio svrsishodnost povratka na stari, administrativni sistem, dopuštajući najviše mogućnost uvođenja globalnih proporcija u raspodeli dohotka između potrošnje i akumulacije, da bi se izbegla

⁴³³ Isto

⁴³⁴ Isto

stihija. Popović nije prihvatio ni teze o potrebnom ideološkom jedinstvu, insistirajući na nesuglasicama, kao normalnoj pojavi, jer „privredna pitanja danas postaju čisto politička“, jer se ekonomija pretvarala u politiku. On je poručio i da partija nije trebalo da komanduje, već samo usmerava, jer državni i samoupravni organi odlučuju. Boris Krajger, predsednik Vlade Slovenije odbijao je sve optužbe na račun republika, a za krizu je optužio loše uređenje i politiku federalnog vrha. Prema njegovoj oceni, Jugoslavija je vodila ekonomsku politiku koja je bila više autarhična čak i od nekih istočnih zemalja, jer je jugoslovenski izvoz ispod 10% BDP-a, a pri takvoj politici, rekao je, „nema ni zdrave ekonomije, ni stabilnosti, ni samoupravljanja, ni zdrave raspodjele...“ On je optužio savezni politički centar da su najneracionalnije i najštetnije one investicije koje je on planirao i finansirao.⁴³⁵ Očito su razlike između slovenačkih predstavnika sa jedne i predstavnika savezne vlasti i većine iz Srbije koja ju je podržavala, bile nepremostive, duboke i koncepcijske. Predstavnici ostalih republika trudili su se da laviraju, pokazujući inklinaciju jednom ili drugom konceptu. Ne bez razloga za personalne nosioce ovih suprotstavljenih koncepcija smatrani su Aleksandar Ranković i Edvard Kardelj, što je i sam Tito, prema nekim svedočenjima, identifikovao kao ključni problem.⁴³⁶ Upravo zbog toga, jedan broj prisutnih (Vladimir Bakarić, Svetozar Vukmanović, Lazar Koliševski) je predlagao da se kolektivno povuče čitav partijski vrh i da Tito od nekih ljudi iz aktuelnog, ali i novih ljudi formira novo državno-partijsko rukovodstvo, kako u federaciji, tako i u republikama. Iako se Tito o tom predlogu nije izjašnjavao, politički razvoj narednih godina, posebno Brionski plenum i smena generacija izvršena na Šestom kongresu je išla tome u prilog. Ratna i revolucionarna generacija je i, prema vlastitom priznanju, iscrpla svoje potencijale u doprinosu daljem razvoju društva. Suština spora i jedna od osnova strukturne krize u Jugoslaviji u prvoj polovini šezdesetih, je, kako je najbolje pokazivao tok sednice Izvršnog komiteta, bila kontroverza, prisutna otvorenije još od vremena pisanja Programa SKJ 1958., koja će od dve prisutne orijentacije prevladati. Prva, administrativno-centralistička i druga koja je insistirala na suštinskoj federalizaciji; prva je bila za ograničavanje efekata samoupravljanja, uz jačanje administrativne kontrole i druga, koja je upravo u daljem razvoju samoupravljanja videla šansu za razvoj i emancipaciju. Podela je zasecala i u koncepcije ekonomske politike, između zagovornika centralizovane privrede sa jakim administrativnim uplivom i tržišnih mehanizama, koji su davali u skladu sa samoupravnim konceptom, samostalnost privrednim subjektima; i najzad, podela je išla i prema spoljopolitičkim determinantama, između onih koji su, s pravom ili ne, ocenjeni kao „sovjetofobi“ (pre svega Koča Popović i Edvard Kardelj) i onih koji su bili za bliže odnose sa istočnim blokom. Ova kontroverza, prisutna, kao što je rečeno na početku ovog poglavlja, vrlo često i u partijskom vrhu biće pojačana nakon Rankovićevog govora u fabrici u Kijevu 22. decembra 1962., kada je u govoru apostofirao „radničku klasu celog sveta pod vođstvom

⁴³⁵ Isto.

⁴³⁶ Jože Pirjevec, *Tito i drugovi*, Zagreb, 2012., str. 464. Dušan Bilandžić, *Povijest izbliza. Memoarski zapisi 1945–2005.*, Zagreb, 2006., str. 82.

Sovjetskog Saveza“, što je bila prva ovako jasna i javna identifikacija visokog jugoslovenskog zvaničnika sa Sovjetima od 1948. U reformskim krugovima u Jugoslaviji i na Zapadu, govor je izazvao veliku zabrinutost, a kada je njegove reči prenela i jugoslovenska štampa, bilo je jasno da nije reč o ličnom stavu.⁴³⁷ Sukobi i oko spoljne politike su nastavljeni u vrhu partije, pa je na zatvorenoj sednici najvišeg partijskog tela, Izvršnog komiteta, 23. aprila 1963. Tito oštro kritikovao šefa diplomatije, Koču Popovića i njegovog zamenika Marka Nikezića, zbog zapadnjaštva, jer ne slede partijsku politiku približavanja Jugoslavije SSSR-u, kao i zbog izjednačavanja dva bloka. Tito ih je upozorio, da iako je Jugoslavija nezavisna, ona je ipak „dio socijalističkog sveta“.⁴³⁸ Tita su tada podržali i Ivan Gošnjak („mi nismo ništa drugo već dio socijalističkog svijeta“), kao i Aleksandar Ranković i Đuro Pucar.⁴³⁹ Ova sednica je bila tek nastavak trodnevnog martovskog sukoba u vrhu SKJ, povodom različitih koncepcija unutrašnjeg razvoja Jugoslavije.⁴⁴⁰ U partijskom vrhu je sve više sazrevalo uverenje, kako kaže Petar Stambolić, da Koča Popović „ima rezerve prema Sovjetskom Savezu“ i da je „mek prema Zapadu“.⁴⁴¹ S druge strane, Koča Popović smatrao je da se u to vreme moglo zaključiti da je slabila Titova vera u nesvrstanost i da „čak dolazi do naginganja ka sovjetskim pozicijama u međunarodnim sukobima“. U to vreme, podseća on, jugoslovenski predsednik je u Moskvi rekao da „nema dvoumljenja oko toga na čijoj ćemo strani biti u slučaju rata“. Kao državni sekretar, Koča Popović je, kako kaže, ublažavao i relativizovao ove izjave, „izlažući sebe sve većem gnevu naše ideološki tvrde struje u vrhu partijske i državne uprave“. Konsekvenca ovakvih nastupa konzervativaca je bila, smatra on, da „Jugoslavija, ma koliko da je nesvrstana, ne može biti podjednako nepristrasna i prema Zapadu i prema Istoku samim tim što po svom političkom programu i istorijskom cilju pripada *socijalističkom svetu* odnosno *međunarodnom radničkom pokretu* u kome, uprkos svemu, SSSR ima odlučujuću ulogu.“⁴⁴²

Svojom zaključnom ocenom, ove u velikoj meri dramatične sednice najvišeg državno-partijskog vrha, Tito je pokušao da širinom pristupa postigne konsenzus, što će četiri godine kasnije, u julu na Brionima, oceniti kao svoju veliku grešku. On je iskreno priznao da se već dve godine bavi „sam sobom“ i načinom na koji bi rešio navedenu kontroverzu u partiji. Ipak, on je najpre osudio

⁴³⁷ Jože Pirjevec, *Tito i drugovi*, Zagreb, 2012., str. 470.

⁴³⁸ Sličan stav, koji pokazuje da je Titova nesvrstanost bila ipak bliža Istoku, jugoslovenski predsednik je ponavljao i kasnije. „Ja se ne slažem“, rekao je Tito 1969. na sednici najvišeg partijskog vrha, „sa tim da u dlaku uvek jednako merimo te dve imperijalsitičke sile. Amerika ratuje. Ona već godinama proliva krv... Ovi ne ratuju još. A to što oni pričaju ponekad...“ AJ, 838 – KPR, I-3-a/101–131, „Izlaganje Tita na proširenoj sednici IB Predsedništva SKJ“

⁴³⁹ Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb, 1999., str. 460.

⁴⁴⁰ AJ, fond 507 – CK SKJ, Izvršni komitet za 1963., Zapisnik sa sednice IK CK SKJ održane 23. aprila 1963. III/97, „Naša spoljna politika i odnos SKJ prema međunarodnom radničkom pokretu“

⁴⁴¹ Da bi kontrolisao Popovića, Ranković je za šefa obaveštajne službe SIP-a postavio sebi bliskog Ranka Zeca. Stambolić koji je prisustvovao sednici na kojoj je kritikovana spoljna politika Koče Popovića, smatra da ostali partijski rukovodioci, koji su čekali, nisu podržali Tita i Rankovića u napadu na Koču Popovića. Nakon toga je održan „čuvani Peti plenum na kome je Ranković podneo referat o spoljnoj politici, a zatim ojačao obaveštajnu službu u SIP-u, sa Živadinom Simićem i Boškom Vidakovićem“, navodi P. Stambolić. Venceslav Glišić, *Susreti i razgovori. Prilozi za biografiju Petra Stambolića*, Beograd, 2010., str. 124.

⁴⁴² Aleksandar Nenadović, *Razgovori s Kočom*, str. 134–135.

konzervativnu koncepciju, jer „neki drugovi misle da sada treba ići natrag, misle o nekom komandiranju“, kakvo je postojalo u posleratnom periodu, ali je on odlučno presekao, „ne, ja sam protiv toga“. Time je i odbacio predloge o konstituisanju novog državno-partijskog vođstva, koje bi on načinio. On je čak rekao da ga čudi da su neki visoku funkcioneri na ovom sastanku doveli u pitanje sistem i radničko samoupravljanje – „pa, to je najveća tekovina naše revolucije“, oštro je upozorio prvi čovek SKJ. On je posebno odbacio mogućnost da sam vrh partije postane „nosilac ili učvršćivač nekih birokratskih centralističkih tendencija“, a posebno jer se sticao utisak da „postajemo zaštitnici neke nove nacionalne politike, politike likvidacije nacionalnih interesa, da smo mi ti koji forsiramo neki centralizam i neko jugoslovenstvo koje anulira nacionalne tekovine pojedinih republika“. Kao i u vezi sa samoupravljanjem, vrh SKJ je bio dužan da čuva, upozorio ih je Tito, „tekovine revolucije“ u i nacionalnom pitanju.⁴⁴³ Kritikovao je i one koji su rekli da se otišlo predaleko s decentralizacijom, rekavši da što se tiče privrede i materijalnih sredstava, ne samo da se nije otišlo predaleko, već naprotiv, još uvek su vladale snažne „centralističke tendencije“. Ipak, sa druge strane, on je kritikovao i republički egoizam i partikularizam, kao i dezintegracione procese i pokušaje „razbijanja naše socijalističke zajednice“. Ovaj svoj stav, Tito je pojačao u govoru na mitingu u Splitu, mesec i po dana kasnije, o kome će biti više reči, a kojom prilikom je osudio i „republikanizam“ i „lokalizme“, nastale zbog toga što su, kako je rekao, „neki komunisti zaboravili na šire interese čitave zajednice“, zaboravljajući da „ni jedna naša republika ne bi bila ništa, da nismo svi zajedno“.⁴⁴⁴

Navedenim stavovima jugoslovenski predsednik je bio na pola puta, zadržavajući i legitimišući obe prisutne tendencije u partiji i narednih godina održavajući *status quo*. Ovakav pristup, neće dovesti do rešenja problema, pa je koegzistencija različitih konceptijskih pristupa dalje generisala krize i nestabilnost u vrhu SKJ, što se zakonomerno prenosilo i na državu. Rasprave oko novog Ustava iz 1963. (o čemu će biti reči) i pokušaji iskoraka na Osmom kongresu (1964) pokazali su se kao nedovoljni, pa je opsežna i dubinska protržišna reforma izgledala kao jedini izlaz iz krize. Dalji ostanak na pola puta činio se nemogućim, alternativa radikalnijim reformskim rešenjima u svim sferama života, liberalizaciji i modernizaciji i privrede, ali i društva i partije, kao jedinim rešenjima, mogla je biti – povratak na rigidni administrativno-centralistički kurs, sa svim unutrašnjepolitičkim i spoljnopolitičkim konsekvencama koje bi takav izbor nosio sa sobom. U tom kontekstu se sveobuhvatna privredna reforma iz 1965. činila kao neizvesno, ali jedino održivo rešenje, koje Jugoslaviju može izvesti iz krize, koja je bila istovremeno i ekonomska i politička i državna i identitetska – dakle, strukturna. Polazeći od tih principa, opredeljujući se za reformsku orijentaciju u svim oblastima, liberalnije krilo u partiji je prevladalo i dotadašnja ideološka unutarpartijska *koegzistencija* je morala biti prekinuta, što se i desilo amputiranjem njenog konzervativnog krila ili bar njegovih nosilaca, na Četvrtoj sednici CK SKJ, jula

⁴⁴³ „Stenogram proširene sednice IK CK SKJ“, u: *Početak kraja SFRJ – Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane 14–16. marta 1962. godine*

⁴⁴⁴ „Govor J. B. Tita na mitingu u Splitu“, u: Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988.*, tematska zbirka dokumenata, Beograd, 1988., str. 1085–1088.

1966. To je dalje otvorilo prostor i dalo zamajac reformama i intenzivnim promjenama u svim sferama jugoslovenskog društva, a *novi ljudi* u osnaženim republičkim partijama shvatili su ovaj proces kao temeljan i ireverzibilan, zbog čega su i bili najviši izraz navedenih težnji. Ipak, i njihova prevaga, pokazaće se, imala je kako vremenske, tako i idejne limite, koje su monopolistička partija, sa demokratskim centralizmom kao svojim fundamentalnim principom funkcionisanja, i njen prvi čovek, mogli da tolerišu.

2.2.2. Privredna reforma 1965: Pokušaj kreiranja socijalizma u tržišnim uslovima

Veliki privredni rast Jugoslavije u pedesetim godinama, bio je u opadanju početkom šezdesetih, zbog smanjivanja finansijske pomoći sa Zapada i delimično kao rezultat narušenih odnosa sa SR Nemačkom, kao najvećim spoljnotrgovinskim partnerom. Prva faza industrijalizacije, koja se temeljila na državnom intervencionizmu i potpunoj kontroli privrednih tokova se iscrpla, a jugoslovenska privreda nije mogla da prati globalne ekonomske trendove zbog svoje velike nekonkurentnosti. Početkom šezdesetih na naplatu su došli i zajmovi iz prethodne decenije. Tako je na samom početku šezdesetih došlo do privredne stagnacije, povećanja nezaposlenosti, povećanja spoljnotrgovinskog finansijskog deficita i teškoća u otplati stranih kredita. Da bi prevazišla ove teškoće i sasvim neodrživ deficit, Jugoslavija je podnela prijavu za članstvo u Opštem sporazumu o carinama i trgovini (GATT), a do kraja te godine kriza je ublažena i novom tranšom američke pomoći od 275 miliona dolara. Ipak, pokušaji reforme su, kao što je rečeno, krahirali, posebno Titovim splitskim govorom iz 1962., nakon koga je zatvoren veliki broj malih uslužnih radionica i zanatskih radnji. Tako se jugoslovenska privreda sredinom šezdesetih našla u još ozbiljnijoj krizi. Novi Ustav iz 1963. i Osmi kongres SKJ (1964) su postavili strukturne osnove za temeljniju reformu jugoslovenske privrede na koju se odlučio partijski vrh pritešnjen sve težom ekonomskom situacijom i sve većim brojem radničkih štrajkova. Iste godine kao neka vrsta uvoda u predstojeću reformu ukinuti su doprinosi državnim investicionim fondovima, a sredstva prenesena na banke kao ključnu polugu kreditiranja privrede. Investiciona politika bila je jedna od ključnih tačaka razdora u državno-partijskom vrhu, jer je više pogodovala nerazvijenijim republikama, nasuprot Sloveniji i Hrvatskoj koje su se smatrale prikraćenim; s druge strane niske cene energije i sirovina, koje su bili glavni proizvodi nerazvijenih držani su na niskim cenama, pa su se svi delovi Jugoslavije već početkom šezdesetih smatrali uskraćenim takvim sistemom. Ipak, disparitet razvijenih i nerazvijenih je sa ekonomskim usponom samo rastao, nezavisno od političkih načela koje je partija promovisala. Tako je godišnji prihod Slovenije po stanovniku 1950. bio tri puta veći nego na Kosovu, a na početku šezdesetih – pet puta. Problem je bila i neefikasna i okoštala struktura

jugoslovenske privrede, jer su jugoslovenska preduzeća bila nalik sovjetskim (preduzeća sa više od 4.000 ljudi su zapošljavala 62% radne snage), a malih i prilagodljivih kolektiva gotovo nije ni bilo. Drugi strukturni problem su bili politički postavljeni nestručni direktori, sa lošim obrazovanjem, često birani samo po kriterijumu ratnih zasluga.⁴⁴⁵

Temelje nove, radikalnije privredne reforme postavile su dve studije, poznate kao Žuta i Bela knjiga. Jedna ekonomska škola je podržavala srednji, kompromisni kurs Žute knjige, dok su pre svega ekonomisti iz zapadnih delova Jugoslavije snažno zagovarali smeliju reformu i gotovo potpuno ukidanje državne kontrole, što su zagovarali autori Bele knjige. Sve teža ekonomska kriza u zemlji, produbljena recesija sa do tada najvišom inflacijom od čak 10%, dupliranje spoljnotrgovinskog deficita, prisilila je partijski vrh da se uprkos otporima opredeli za radikalniji i opsežniji reformski zahvat. Platni bilans sa inostranstvom je bio sve problematičniji, jer je izvoz sve manje pokrивao uvoz i taj razmer je bio samo dve trećine, a u trgovini sa Zapadom, jugoslovenski izvoz pokrивao je samo tri petine uvoza iz zapadnih zemalja. Kao i sve ostale deficite i ovde je država budžetskim sredstvima „ispravljala“ probleme, pa su do početka privredne reforme ti subvencionisani podsticaji iznosili čak 400 milijardi dolara. Takođe, trebalo je menajti i politiku kontrolisanja cena kojima je do tada država upravljala i usmeravala razvoj privrede, pre svega zamrzavanjem cena gotovih proizvoda, energije, poluproizvoda i sirovina na niskom nivou, čime su one umesto razvojne kategorije tumačene kao isključivo socijalne. Brojni poremećaji na tržištu i u privredi nastali zbog arbitrarne kontrole cena, bili su „ispravljani“ kompleksnim sistemom podsticaja i subvencija. U fazi relativno razvijene industrije, ovaj sistem cenovne kontrole nije više mogao da održivo funkcioniše.⁴⁴⁶

Mere privredne reforme najpre su podrazumevale devalvaciju precenjenog dinara, smanjenje carinskih zaštita, smanjivanje izvoznih subvencija kako bi se podstakla konkurentnost privrede na svetskom tržištu. Time je dat podsticaj prerađivačkoj industriji koja je dobila mogućnost kupovine znatno jeftinijih sirovina u svetu i lakši uvoz. Povećane su cene proizvoda i usluga za prosečnih 24%, jer ih je trebalo dovesti na nivo njihove realne vrednosti. Tako je 67% cena industrijskih proizvoda povećano u skladu sa svetskim merilima, 12% je povećano prema troškovima proizvodnje, a 21% cena je i dalje čvrsto držan pod kontrolom. Poljoprivredni proizvodi su poskupeli u proseku za 33%, a industrijski za 14% (od toga sirovine i poluproizvodi 23%, a gotovi proizvodi 8%). Ugalj i struja su poskupeli 36% i 34%. Daleko realnijim cenama, stvarao se osnov za tržišni pristup, a pokušaji da se čitava cenovna politika prepusti tržištu nikada nije profunkcionisao, jer jugoslovenska privreda nikada nije delovala u potpunosti u skladu sa ekonomskim zakonitostima tržišnih privreda. Značajna promena je napravljena i u raspodeli prihoda preduzeća, jer je do tada 54% išlo državi, a samo 46% je ostajalo za investicije i plate. Merama privredne reforme porezi na dohodak i profit su ukinuti, kao i porez na

⁴⁴⁵ Džon R. Lempi, *Jugoslavija kao istorija. Bila dvaput jedna zemlja*, Beograd, 2004., str. 249–251. Ante Batović, “Od ekonomske reforme do Brijunskog plenuma: Američki i britanski izvještaji o Hrvatskoj (1964–1966)”, *Historijski zbornik*, God. LXIII (2010), br. 2, str. 539–541.

⁴⁴⁶ Džon R. Lempi, *Jugoslavija kao istorija*, str. 252–254.

proizvodnju, koji je zamenjen porezom na prodaju; istovremeno preduzeća su mogla da zadrže 71% svojih prihoda, a istovremeno su i smanjena izdvajanja za komune. Kao i u prvoj privrednoj reformi, problem je nastao kada su preduzeća, dobivši veću autonomiju u poslovanju i raspolaganju prihodima, taj novac koristila pre za povećanje plata, nego za nove investicije, što je trebalo da reguliše novouvedeni princip da su zarade mogle da se povećavaju samo u skladu sa uspešnošću poslovanja, što je dovelo do velikih nesrazmera u visini ličnih dohodaka, pa je stvaralo socijalne tenzije, koje su neretko prerastale i u političke, kao 1968. Pritisak u neprofitabilnim preduzećima za porastom zarada, uvlačio ih je u još veći problem, jer su one ipak povećavane, na račun smanjivanja ulaganja, pa su i onako neuspešna preduzeća morala da se sve više kreditno zadužuju kod banaka, koje su ograničile ovu vrstu kreditiranja, a kako su istovremeno bili ukinuti i svi državni investicioni fondovi i državno investiranje – došlo je do velike nelikvidnosti i pada proizvodnje. Nešto kasnije reformske mere iz 1967. i 1969. ozakonile su strane investicije, omogućile formiranje mešovitih akcionarskih preduzeća i dopustile autonoman izbor direktora od strane radnih kolektiva, što je do tada bilo u ingerenciji partije i njenih opštinskih i gradskih komiteta.⁴⁴⁷

Okosnica privredne reforme iz 1965. bio je set zakona usvojen u Saveznoj skupštini. U martu je bio donet Zakon o bankama koji je radikalno menjao ulogu banaka u finansijskom sistemu u smeru tržišne privrede, jer su one prestajale da budu institucije za preraspodelu državnog novca i postale su samostalni subjekti odgovorni samo svojim klijentima, a ne više državi, bar ne direktno. Do tada je veliki broj banaka, oko 380, delovao na lokalnom ili republičkom nivou, uz samo tri savezne banke sa sedištem u Beogradu, koje su raspolagale sa sredstvima saveznih društvenih investicionih fondova: Jugoslovenska investiciona banka, Jugoslovenska banka za spoljnu trgovinu i Jugoslovenska poljoprivredna banka. Reformskim zakonima broj banaka je sveden na oko 40, a njihov sistem poslovanja je trebalo da postane čisto komercijalni, obezbeđujući dugoročne i kratkoročne kredite preduzećima, uglavnom iz svoje republike. Kako su merama za sprovođenje privredne reforme ukinuti društveni investicioni fondovi, a njihova sredstva prebačena na republičke ili savezne banke, koje su dobile pravo samostalnog raspolaganja novcem, i uz potpuno ekonomsko, a uskoro i političko razvlašćivanje federacije, tri navedene savezne banke sa sedištem u Beogradu faktički su počele da deluju kao banke Srbije iako su zadržale sredstva nekadašnjih saveznih investicionih fondova, prikupljenih u čitavoj Jugoslaviji.⁴⁴⁸ Biće to osnova za buduće ozbiljne nesuglasice između republika, pre svega između Beograda i Zagreba i stalnih zahteva rukovodstva Hrvatske da politička decentralizacija mora da bude praćena i ravnomernijom raspodelom finansijskog kapitala, koji je bio pre svega u funkciji razvoja privrede u Srbiji.

⁴⁴⁷ Berislav Šefer, *Ekonomski razvoj Jugoslavije i privredna reforma*, Beograd, 1969., str. 13–33. Ante Batović, “Od ekonomske reforme do Brijunskog plenuma”, str. 543–544. Lj. Adamović, Dž. Lempi, R. Priket, *Američko-jugoslovenski ekonomski odnosi posle Drugog svetskog rata*, Beograd, 1990., str. 77–78.

⁴⁴⁸ Džon R. Lempi, *Jugoslavija kao istorija*, str. 255. Ante Batović, “Od ekonomske reforme do Brijunskog plenuma”, str. 544. Berislav Šefer, *Ekonomski razvoj Jugoslavije i privredna reforma*, str. 47–54.

Razlike u shvatanjima u vezi sa deviznim režimom vezane su za pravo na raspolaganje devizama i za utvrđivanje deviznog kursa. Pitanje raspolaganja devizama bilo je fundamentalno. Predstavnici republika su u tom smislu predlagali različita rešenja od zahteva za produženjem trenutnog stanja, do zalaganja za princip da devize potpuno pripadaju onima koji ih ostvaruju. Hrvatska se posebno isticala u zahtevu da devize pripadaju onima koji ih zarađuju, kao i da kurs dinara prema inostranim valutama mora biti realan, što u Jugoslaviji nije bio slučaj, pa je prema shvatanjima Privredne komore ove republike, „stvaralac deviznog priliva u većoj ili manjoj meri u dohotku zakinut“. „Devizni režim“, rekao je predsednik Privredne komore Hrvatske, „bi trebao osigurati, pored realnog tečaja deviza, još i pravo svake republike da raspolaže svojim ostvarenim devizama, bilo da ih koristi u tokovima svojeg razvoja ili da ih djelomično prodaje na unutarnjem deviznom tržištu“. Takva konstelacija bi tražila i odgovornost republike za svoj devizni plati bilans. Tako bi se rešio i problem ekonomskih poremećaja u republici, koji proizlaze iz velikog platnog deficita, za koji niko ne snosi odgovornost. On je naglasio i da devizni prihodi ne mogu biti „opšte dobro“, i za njih je trebalo da važe samoupravna prava radnih organizacija, kao i u slučaju dinarskog dohotka, a tamo gde stvaralac nije radna organizacija, devize bi pripadale „društveno-političkoj zajednici“, odnosno republici.⁴⁴⁹ Ovo je prema stavu hrvatskih predstavnika bilo kompatibilno i sa novim ustavnim rešenjima – prema kojima su republike odgovorne za svoj razvoj, a da bi one mogle da nose tu odgovornost i da utiču na vlastiti razvoj, one su morale da raspolažu sa najmanje dva faktora razvoja: mnogo veći uticaj na monetarnu politiku, uključiv i uticaj na bankarski kreditni potencijal i raspolaganje vlastitim deviznim prilivom, uz uvođenje realnog deviznog kursa kako bi jugoslovenska preduzeća bila konkurentna na svetskom tržištu.

Nasuprot ovim stavovima stojao je stav predsednika Privredne komore Makedonije kome je neprihvatljiva teza o velikim pravima o raspolaganju ostvarenim deviznim sredstvima zbog toga što će se time: još više ojačati privilegije pojedinih grupacija i privrednih organizacija koje su nosioci izvoznih poslova; time bi se stvorili uslovi za pojavu devizno aktivnih izvoznika koji će početi da vrše i uvoz na račun domaćih privrednih organizacija; što bi se pojavila velika nesrazmera u snazi pojedinih privrednih kolektiva i pojedinih grana industrije; što će promena monetarnog kursa obezbediti povećan uvoz robe iz inostranstva i izazvati nestabilnosti u privredi.⁴⁵⁰

Između ova dva suprotstavljena stava stajali su predstavnici privreda preostalih republika, koje su se zalagale za veća prava radnih organizacija u raspolaganju ostvarenim devizama i da je potrebno da se uloga radne organizacije učini dominantnom u ekonomskim odnosima sa inostranstvom. Ni jedna druga republika sem Hrvatske nije se zalagala za puno pravo svake republike da raspolaže svim ostvarenim devizama koje je ostvarivala.

⁴⁴⁹ AS, CK SKS – godine 1970–1971. Centralni komitet SKS – Komisija CK SKS za informisanje i propagandu, br. kutije 150, Pregled stavova republika o deviznom režimu

⁴⁵⁰ Isto

Drugo otvoreno pitanje bila je realnost pariteta dinara, odnosno deviznog kursa. Prvi stav koji su zastupale Srbija i BiH išao je za tim da se promenjivi devizni kurs formira na deviznom tržištu i da bude u granicama odstupanja koje priznaje MMF. Oscilacije u deviznom kursu kretale bi se u granicama koje proističu iz međunarodnih obaveza Jugoslavije prema MMF-u. Zbog složenosti ovog pitanja trebalo bi napraviti poseban dogovor o granicama osciliranja kursa. Drugi stav zastupala je Slovenija, zalagao se za „klizajući kurs“ koji bi formirala ponuda i potražnja na deviznom tržištu. To je, prema njihovom stavu, jedini način da se dođe do realne vrednosti dinara, što bi pozitivno uticalo na razvitak izvoznih grana i specijalizaciju privrede, a istovremeno bi eliminisalo neopravdane privilegije koje je pojedinim proizvođačima donosio obavezni otkup i distribucija deviza po zvaničnom kursu. Hrvatska je tražila, pak, da se devizni kurs uskladi sa stepenom inflacije i mora da prati rast cena u zemlji. Devizni kurs je trebalo da prati razliku u porastu cena u Jugoslaviji i porast u zemljama s kojima se odvija razmena. Nasuprot ovome, Makedonija je predlagala čvrst i potpuno fiksni devizni kurs sa odstupanjem plus ili minus jedan procenat, shodno pravilima MMF-a. Očito je da su razlike bile velike i faktički nepremostive.⁴⁵¹ Kada je reč o deviznim bilansima, primera radi, u 1970. godini ukupan priliv deviza u Jugoslaviji je bio 40.747 miliona dinara, a odliv 46.513 miliona dinara. Još zanimljivije je kada se pogleda struktura navedenog – priliv po osnovu trgovine robom (izvoz, uvoz) je bio 12.919, a odliv 24.428 miliona. Sledeća najveća *zlatna koka* deviznog priliva su bili iseljenici i radnici, koji su obezbeđivali priliv od čak 6.246 miliona, dok je na toj stavci odliv bio samo 24 miliona dinara. Kada je reč o turizmu, on je donosio priliv od 3.168, ali i odliv deviza iz Jugoslavije od 1.212 miliona. Takođe, i troškovi trgovine su donosili priliv od 2.149, a odliv od 1.665 miliona dinara.⁴⁵²

Pitanje oko kojeg su se sve republike slagale bila je „liberalizacija ekonomskih odnosa sa inostranstvom“ i orijentacija ka pretvaranju dinara u konvertibilnu valutu. Cilj svih bilo je i napuštanje „administrativnih formi i oblika regulisanja privrednih tokova“, kao i sužavanje administrativnog intervencionizma u posovanju privrednih subjekata. Svi su se slagali i oko ideje o liberalizaciji ekonomskih odnosa sa inostranstvom, smatrajući je velikim korakom ka konvertibilnosti dinara. Socijalistički samoupravni odnosi nametali su neophodnost napuštanja administrativnih formi u regulisanju privrednih tokova, kao i sužavanje administrativnog intervencionizma u poslovanju privrednih subjekata i sa inostranstvom, dakle, i u spoljnotrgovinskoj i deviznoj oblasti. Paritetno sastavljena komisija složila se da važeći spoljnotrgovinski i devizni režim ne obezbeđuje liberalizaciju ni otvaranje mogućnosti ka konvertibilnosti dinara. Predstavnik Privredne komore Srbije smatrao je da bi trebalo pristupiti širenju liberalizacije ekonomskih odnosa sa inostranstvom; učiniti ulogu radnih organizacija dominantnim u ekonomskim odnosima sa inostranstvom; afirmisati dinarski dohodak kako u unutrašnjoj ekonomiji, tako i u poslovanju sa inostranstvom; smanjiti administrativnu regulativu u

⁴⁵¹ AS, CK SKS – godine 1970–1971. Centralni komitet SKS – Komisija CK SKS za informisanje i propagandu, br. kutije 150, Pregled stavova republika o deviznom režimu

⁴⁵² Isto

funkcionisanju spoljnotrgovinskog i deviznog računa, pre svega unosom „objektivnog automatizma“.⁴⁵³ Decentralizacija finansijskog kapitala i banaka i tzv. devizno pitanje, biće u fokusu većine političkih rasprava u istraživanom periodu, a bili su inicirani merama privredne reforme iz 1965.

Važna mera za sprovođenje privredne reforme bila je i februarska (1965) odluka o formiranju Fonda za ubrzani razvoj nerazvijenih republika i Kosova i Metohije, koji je trebalo da nadoknadi ukinute društvene investicione fondove i smanji jaz između razvijenih i nerazvijenih delova Jugoslavije. Fond je bio kompromisno rešenje, između različitih interesa, gde bi razvijenima ostavilo više samostalnosti, ali ih kao članove zajednice obavezivalo i na određeni stepen solidarnosti. Fond je trebalo da finansiraju sve federalne jedinice, izdvajajući 1,85% društvenog proizvoda, a njegovi korisnici su bili: Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Makedonija i pokrajina Kosovo. Značajna reformska mera je bio i Zakon o stranim investicijama iz 1967., što je Jugoslaviju veoma razlikovalo od drugih socijalističkih zemalja. Uz amandmanske dopune iz 1970. koje su Jugoslaviju trebalo da učine privlačnijom stranim investitorima, stvaraju se u tom periodu i prva *joint ventures*, zajednička mešovita preduzeća sa stranim kapitalom.⁴⁵⁴

Ipak, politika i mere privredne reforme nailazile su na otpor u konzervativnim partijskim strukturama koje su gubile kontrolu nad privredom i tokovima novca ili su htele da spreče prodor kapitalistički elemenata; privreda je i dalje bila insolventna zbog spoljnotrgovinskog platnog deficita; i dalje se više trošilo nego što je proizvedeno; ekonomskim merama decentralizacije oslabila je makroekonomska politika što je samo povećavalo razliku između bogatih i siromašnih delova federacije, što je dobijalo aspekt međurepubličkih, pa i međunacionalnih trvenja (sukob između dunavske i jadranske koncepcije razvoja); devalvacija dinara i povećavanje cena, ali i plata, uticali su na porast inflatornih kretanja, što je sa restriktivnijom investicionom politikom banaka dovelo do velikog pada investicija i dodatnog smanjenja privrednog rasta i povećavanje nezaposlenosti, zamaskirane masovnim odlascima na rad u inostranstvo. Ograničavanje dometa privredne reforme desilo se i nakon studentskih demonstracija 1968. kada su neki od temeljnih reformskih koraka poništeni. Tako je izmenjena politika dohotka, pa je opseg između najvišeg i najmanjeg dohotka smanjen sa 8:1, na 5:1. Time se znatno uticalo na smanjenje produktivnosti jugoslovenske privrede, zarad socijalne jednakosti, što se negativno odrazilo na ekonomski rast.⁴⁵⁵ Privrednom reformom ekonomski sistem SFRJ je prestao da bude pod državnom (i partijskom) kontrolom, ali usled različitih društvenih i političkih otpora, nije izgrađen ni tržišni sistem, pa je Jugoslavija ostala na pola puta sa i

⁴⁵³ AS, CK SKS – godine 1970–1971. Centralni komitet SKS – Komisija CK SKS za informisanje i propagandu, br. kutije 150, Pregled stavova republika o deviznom režimu

⁴⁵⁴ Lj. Adamović, Dž. Lempi, R. Priket, *Američko-jugoslovenski ekonomski odnosi posle Drugog svetskog rata*, Beograd, 1990., str. 79–80.

⁴⁵⁵ Džon R. Lempi, *Jugoslavija kao istorija*, str. 255–257. Lj. Adamović, Dž. Lempi, R. Priket, *Američko-jugoslovenski ekonomski odnosi posle Drugog svetskog rata*, str. 78–81.

dalje neuspešnom privredom, koju je prikrivao odlazak velikog broja zaposlenih na rad u inostranstvo i brojni krediti, uglavnom zbog političkog pritiska SAD, vrlo povoljni – kojima se zaduživala kod zapadnih zemalja i međunarodnih finansijskih organizacija.

Privredna reforma, najopsežnija u republikanskoj Jugoslaviji uvedena je, posle opsežne rasprave u državnom i partijskom vrhu, 1965. Ambicije njenih kreatora bile su velike, a mogle su se svesti na pokušaj spajanja tržišta i samoupravljanja i po svojim osnovnim intencijama bile su bliže zahtevima razvijenih, nego nerazvijenih privreda u svetu. Najpre su u susret realnijim tržišnim cenama skočile cene stanarina, hleba mleka, goriva, uglja, električne energije. Skok tih cena za oko 30% izazvao je i rast inflacije.⁴⁵⁶ Sve to je izazivalo s jedne strane velike promene u društvu, intenzivnije socijalno raslojavanje, ali i brži rast industrije, veću socijalnu pokretljivost, bržu prodaju automobila, aktivniju izgradnju putne infrastrukture, otvaranje više benzinskih stanica, restorana, i u opšte rast uslužne delatnosti u zemlji, koja se ubrzano modernizovala, tj. *pozapadnjačivala*. Odlučeno je da u cilju sprečavanja daljih sukoba republičkih rukovodstava, sada u većoj meri tržište bude regulator ekonomije. Pokrenuti proces deetatizacije u ekonomiji je doneo: devalvaciju dinara, smanjenje carinske zaštite domaćeg tržišta, restriktivnu kreditno–monetarnu politiku i smanjenje kredita radi obaranja inflacije, smanjenje budžetske potrošnje, smanjenje poreskih opterećenja privrede, rešenost da plate ne rastu iznad produktivnosti, povećanje cena i njihovu korekciju prema svetkim nivoima, restrikciju i racionalizaciju investicione potrošnje. Uz prethodno rasformiranje svih društvenih investicionih fondova (saveznih i republičkih), ove odluke su činile okosnicu prestrukturiranja privrednog sistema Jugoslavije.⁴⁵⁷

Na sednici Izvršnog komiteta CK SKJ 28. maja 1965. u Beogradu je faktički najavljeno započinjanje privredne reforme. Tačka dnevnog reda je bila naslovljena sa „Problemi odnosa cena i pariteta dinara“. Termin *Privredna reforma*, koji će kasnije biti modifikovan i proširivan raznim drugim epitetima ući će u zvanični vokabular u drugoj polovini 1965. Miloš Minić je najvišem partijskom telu podneo izveštaj o radu sekretarijata i stručnih komisija, pre svega na saveznom nivou, sa ciljem razrade i priprema temeljne reforme u svim granama privrede. Tokom marta i aprila 1965. ova stručna tela su pripremila brojne predloge, elaborate i statističke analize koje su podneli Saveznom izvršnom veću kako bi se utvrdile temeljne pretpostavke za reformu. Jedan od ključnih kreatora privredne reforme, Kiro Gligorov, obavestio je Izvršni komitet da je misija Međunarodnog monetarnog fonda koja je boravila u Beogradu, procenila „da je ovo zdrav koncept i baza koja može biti prihvatljiva za njih“. Prema konstatacijama MMF-a temeljna reforma privrede je neophodna za dalji razvoj Jugoslavije, kako bi se ona šire uklopila u „međunarodnu podelu rada“. Insistirajući na hitnosti, MMF je, takođe, pokazao spremnost da finansijski pomogne opsežnu reformu jugoslovenskog privrednog

⁴⁵⁶ Tvrтко Jakovina, „Povijesni uspjeh šizofrene države“, str. 37.

⁴⁵⁷ Berislav Šefer, *Ekonomski razvoj Jugoslavije i privredna reforma*, Beograd, 1969., str. 26–34.

sistema, sa oko 80 miliona dolara za popunu deviznih rezervi, rekao je Gligorov, postavljajući kao ključni cilj reforme modernizaciju privrede i što radikalnije mere u cilju otklanjanja unutrašnjih problema, koji su doveli do stagnacije i zaostajanja.⁴⁵⁸ Već sam stručni materijal je govorio da je planirana reforma „ne samo ekonomski akt, nego i politička odluka od posebnog značaja“, te da je za njeno uspešno provođenje, posebno u prvo vreme, neophodna maksimalna politička podrška i angažovanje svih segmenata društva. Kasnije će ekonomska logika da prevlada, ali „u prvo vreme je politička podrška presudna, jer kolebanja, sumnje, napuštanje odluka i sl. može celu akciju ugroziti.“⁴⁵⁹ Znajući to, Tito je problematiku privredne reforme ocenio kao politički prioritet, jer da bi se ekonomija zemlje izvukla iz stagnacije, „prilično je jasno da moramo sada krenuti baš u ovom pravcu...“ Kako je reforma podrazumevala i brojne nepopularne mere, poput podizanja cena, čime bi došlo do pada standarda, Tito je pozivao da se naprave političke pripreme, jer su ljudi, da bi prihvatili nova rešenja, morali da budu svesni teškoća u kojima se celokupni privredni sistem nalazio.⁴⁶⁰ U odgovoru Titu, Krste Crvenkovski, jedan od ključnih zagovornika reformske orijentacije rekao je da bi se trebalo osloboditi iluzije da će „svi biti pomireni, da će ostati dosadašnja zaposlenost... teret će morati da snosi i radnička klasa“, koju ne bi trebalo idealizovati, smatrao je. Suštinu reforme on je video i u raskidanju dotadašnje prakse koju je nazvao „potkradanjem budućnosti“. I on se založio za hitnost u sprovođenju reforme, ali je u tom slučaju apelovao na intenzivnu političku akciju, jer se u javnom mnjenju kreiralo očekivanje „da ćemo sada uvesti neke mere koje će dovesti do smanjenja cena, a mi sada idemo na povećanje cena...“⁴⁶¹ Tokom rasprave članovi Izvršnog komiteta vraćali su se povremeno na neuspeo pokušaj privredne reforme 1961. Praveći distinkciju da je ova reforma mnogo bolje i temeljnije pripremljena, Tito je rekao: „Ono je tako ispalo. Kupili smo lek a nismo znali od čega bolujemo. Ovo je sada malo drugačije. To je sada kompleksnije...“ Jovan Veselinov je ukazao na ogroman rast budžetskih korisnika, pre svega administracije, koja se poslednjih godina u pojedinim institucijama i utrostručila. Jakov Blažević je kao jedan od osnovnih ciljeva privredne reforme naveo potrebu za tržišnom orijentacijom jugoslovenske privrede, jer je tada 70 do 80 % artikala određivao Zavod za cene, dakle komandnim, a ne tržišnim principom.⁴⁶² Edvard Kardelj je akcenat stavio na potrebu modernizacije privrede kao osnovnog sredstva za postizanje ključnog cilja – obezbeđivanje veće produktivnosti rada u Jugoslaviji, kroz povećavanje produktivnosti svih privrednih organizacija. Produktivnija i modernija privreda bila bi polazna tačka u integrisanju radnih organizacija u velike sisteme, što će postati jedna od ključnih tačaka programa jugoslovenskih komunista narednih godina.⁴⁶³ Zbog prvih negativnih konsekvenci do koje će provođenje reforme dovesti, ne zbog reformi kao

⁴⁵⁸ AJ, fond 507 – CK SKJ, Izvršni komitet, 1965. III/111, Prilog 1.

⁴⁵⁹ Isto

⁴⁶⁰ Isto

⁴⁶¹ AJ, fond 507 – CK SKJ, Izvršni komitet, 1965. III/111, Prilog 1.

⁴⁶² Isto

⁴⁶³ AJ, fond 507 – CK SKJ, Izvršni komitet, 1965. III/111, Prilog 1. Stenografske beleške IK CK SKJ od 28. maja 1965.

uzroka, već zbog činjenice da će ona pokazati sve nedostatke jugoslovenskog privrednog sistema, Kardelj je smatrao da bi trebalo pažljivo i temeljno pripremiti raspravu u Skupštini, ali je predlagao otvaranje informativnog štaba u Saveznom izvršnom veću, sa zadatkom da svakodnevno objašnjava javnosti i medijima namere i ciljeve mera koje su se pripremale. Takođe, Kardelj je u svojoj analizi razumeo da će biti velikih otpora i političkih pritisaka, jer će reforma dovesti do „unutrašnjih materijalnih preraspodela na bazi postojećeg nivoa materijalnih snaga... Neko će tu da gubi, neko će da dobija...“⁴⁶⁴ Osvrćući se na optužbe zemalja državno-socijalističkog sistema, da Jugoslavija gradi slobodno tržište, Kardelj je rekao „mi u stvari uopšte nemamo slobodno tržište, niti smo ga imali niti ga imamo. Imamo to da svaku cenu takoreći individualno drže...“ Pretpostavke za kreiranje slobodnog tržišta je, prema njemu, tek trebalo stvarati, svesni toga da „ne možemo imati neposrednih materijalnih rezultata danas, nego tek kroz nekoliko godina i da u međuvremenu moramo da izdržimo tu bitku i da ne kapituliramo pod pritiskom.“⁴⁶⁵ Mijalko Todorović je kao posebno negativne karakteristike jugoslovenske privrede, kojih se reformom trebalo osloboditi, naveo zamrzavanje cena, nestabilnost u uvozu i izvozu, preveliko administriranje, itd.

Prve predložene ekonomske mere su pre svega podrazumevale: odluku o promeni kursa dinara (devalvacija i denominacija), uvođenje novih carinskih tarifa, donošenje novih tarifa poreza na promet u potrošnji, promenu kamatnih stopa na fondove u privredi, izmenu kreditne politike, dogovor Sindikata, Privredne komore i SIV-a o politici plata, dogovor Vlade i MMF-a o novom sporazumu za finansijsku pomoć Jugoslaviji.⁴⁶⁶

Nesporno je da je cilj partijskog i državnog rukovodstva pri konceptualizaciji i konkretizaciji ideja privredne reforme bio ispravljanje krupnih disproporcija i neefikasnosti u funkcionisanju jugoslovenske ekonomije, pre svega većim oslanjanjem na tržišne principe ponude i potražnje, povećavanjem produktivnosti rada i smanjivanjem njegovih troškova, intenzivnom modernizacijom i specijalizacijom ekonomije, integracionim procesima u privredi, rastom plata samo u skladu sa produktivnošću privrede, a sve manje korišćenjem komandnih mehanizama, kojih se država nikada nije do kraja odrekla. Ipak, specifičnost ove reforme nije ni prepuštanje svim *zakonitostima* tržišta, u kojima se gubi socijalni karakter društva i zanemaruje briga o tzv. običnom čoveku, čime bi se ugrozila temeljna legitimacijska osnova sistema – položaj radničke klase kao, makar nominalno, upravljačke u društvu. Čuvanju fundamentalne uloge radništva u novim tržišnijim okolnostim, trebalo je da služi samoupravljanje kao svojevrsni korektiv kapitalističkim obrascima tržišta i uključivanja u svetsku ekonomsku raspodelu, prevashodno kao vid participacije radnika u sistemu upravljanja privrednim kolektivima, čime su se jačale socijalističke karakteristike jugoslovenskog socijalnog okvira. Rečju, sami socijalistički društveni odnosi, pre svega društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju i sistem

⁴⁶⁴ AJ, fond 507 – CK SKJ, Izvršni komitet, 1965. III/111, Prilog 1.

⁴⁶⁵ AJ, fond 507 – CK SKJ, Izvršni komitet, 1965. III/111, Prilog 1.

⁴⁶⁶ AJ, fond 507 – CK SKJ, Izvršni komitet, 1965. III/111, Prilog 2. „Problemi odnosa cena i pariteta dinara“

samoupravljanja su bili zamišljeni kao brana kapitalističkim uplivima i regulator tržišnih mehanizama, koji su se smelije uvodili.

Kada je privredna reforma ozbiljnije krenula, predsednik Tito je na sednici IK CK SKJ, novembra 1965. uradio bilans i kritički osvrt na dotada preduzete mere i njihove rezultate. Odluke Osmog kongresa SKJ (1964) ni po pitanju privrede, ni nacionalnih odnosa se ne sprovode. Situacija je, prema Titovoj oceni, „danas mnogo gora nego što je bila uoči Osmog kongresa“. Najviše partijsko telo je tada proklamovalo modernizaciju, rekonstrukciju privrede, njenu proširenu reprodukciju, kako bi se ona osposobila za izvoz, podsticanje integrativnih procesa i ulaganje u privredu. Privredna reforma je trebalo da reafirmiše ove principe Osmog kongresa, ali Tito je sam priznao da je bio skeptičan na samom početku reforme pre svega sumnjajući u to da li su izvršene sve neophodne pripreme za nju. Jedina priprema, prema oceni jugoslovenskog predsednika, koja je urađena se ticala traženja finansijske pomoći međunarodnih finansijskih institucija – procesu koji je ocenio kao „dosta mučan“.⁴⁶⁷ Zalažući se protiv novih investicionih kredita, Tito je smatrao da se time ulazi u nova zaduženja. S druge strane primetio je veliko nezadovoljstvo prvim efektima reforme kod običnih ljudi i izrazio bojazan da će racionalizacija privrede i veliki skok cena to nezadovoljstvo učini još manifestnijim, jer „standard se smanjio, hteli mi ili ne hteli, i to se dobro smanjio“. Upravo zbog toga, Tito je, kao lider koji je imao stalni kontakt sa stanovništvom, tvrdio da „politička situacija nije dobra. Nije dobra u masama“, tvrdio je, predlažući da se ne traži samo od radnika da pronalaze unutrašnje rezerve i da „sami iz sebe stvaraju i reprodukuju tu reformu“.⁴⁶⁸ Pozivajući partijski vrh da preuzme odgovornost za situaciju u zemlji na sebe, Tito ih je upozoravao: „Ne možemo iza svega toga mi biti više anonimni, samo kriviti ekonomske stručnjake i one koji se bave ekonomikom. Na kraju krajeva, hteli mi to ili ne hteli, ljudi ipak nas vide, makar smo se sakrili. Ljudi nas kritikuju onako anonimno i govore da ne valja rukovodstvo ... ako niste sposobni idite ... A kad bi oni još sve saznali kakva je situacija u našim redovima onda bi još gore bilo.“ Kao jedan od uzroka loše situacije u društvu Tito je naveo i centralizam, rekavši da je vreme da se „**prestane sa centralizacijom svega onoga što nije neophodno**...“⁴⁶⁹ (akcenat – aut.) Nasuprot Titu, predsednik SIV-a, Petar Stambolić je situaciju smatrao solidnom i očekivanom, jer se tokom prva tri meseca provođenja privredne reforme nisu desili bilo kakvi nepredviđeni procesi u oblasti proizvodnje, izvoza, zaposlenosti, nivoa investicija, monetarno-kreditnih odnosa, itd. Prema podacima koje je izneo realni porast ličnih dohodaka u odnosu na prošlogodišnji period je iznosio 5 %. Ipak, pad standarda, zbog ispravljanja cenovnih dispariteta i „odmrzavanja“ cena jednom broju artikala, je bio evidentan i vrlo loše primljen u javnosti, a na njega su posebno negativno uticale poplave i suša. Kao

⁴⁶⁷ AJ, fond 507 – CK SKJ, Izvršni komitet, 1965. III/113, Prilog 1. „Stenografske beleške sa sednice IK CK SKJ, 12. i 13. novembra 1965.“

⁴⁶⁸ Isto

⁴⁶⁹ AJ, fond 507 – CK SKJ, Izvršni komitet, 1965. III/113, Prilog 1. „Stenografske beleške sa sednice IK CK SKJ, 12. i 13. novembra 1965.“ Tom prilikom Tito je, takođe, rekao: „Mi moramo više paziti i na budućnost. Meni nije svejedno šta će biti kad nas ne bude. Meni je baš najvažnije ono šta će da bude, a ne ono što je bilo i što je sada najvažnije. Mi smo se borili za ono što će biti, a da bi bilo tako mi moramo sada uslove stvoriti, a ovo nisu nikakvi uslovi koje stvaramo na takav način.“

jedno od najranjivijih mesta za reformu Stambolić je smatrao cenovnu politiku, jer „ne možemo dugo ostati na tome da tržište ne deluje na cene“. Bolni rezovi su, prema njemu, podrazumevali i da su u mnogim sredinama radnici sa sela morali da počnu sami da plaćaju troškove prevoza do radnog mesta, kako bi se rasteretili rashodi preduzeća. Prve reakcije radnika na očekivane negativne efekte reforme, koja nije uslovila, već pokazala sve negativne strane jugoslovenske privrede, bio je masovniji odlazak na rad u inostranstvo.⁴⁷⁰ Samo tokom prve reformske godine (1965.), prema rečima Stambolića, bilo ih je čak 64.000, što je počelo da predstavlja i politički problem.⁴⁷¹ Krste Crvenkovski je smatrao privrednu reformu neodvojivom i od reformskih zahvata i u ostalim sferama društva, jer je potrebno kreirati „jedan slobodniji tok“ i osloboditi se „preostalih stega“. Crvenkovski se upitao i kakav će dalji odnos biti prema sve intenzivnijim zahtevima za stvaranjem nacionalnih banaka, kompatibilan sa idejama o „stvaranju nacionalnih privreda“, koje dalje idu ka „razgraničenju u pogledu dohotka i svega među nacijama i narodina“.⁴⁷² Iako je bilo jasno da je trebalo sprečiti i svako zatvaranje u svoje republičke okvire, Crvenkovski je, upozorio da se „**jedinstvo više na stari način ne može postizati**“, anticipirajući neophodnost širenja reformske baze i na ostale segmente društva. (akcenat – aut.) Veljko Vlahović je sažeo težnje zbog kojih se krenulo u privrednu reformu na „snažnija delovanja ekonomske logike“, ali je kao jedan od partijskih ideologa posebnu zabrinutost iskazao zbog apolitičnosti i nezainteresovanosti omladine za aktuelna zbivanja u jugoslovenskom društvu, čime se rađa „pogodno tle i za razne uticaje“. Anticipirajući burna dešavanja u vezi sa *šezdesetosmaškom* pobunom studenata, Vlahović je rekao: „**Omladina je rasla ovih dvadeset godina u periodu stalnih uspona i ona se sa njim saživela, tako da su sadašnje teškoće za najmlade došle kao iznenađenje... na omladinu to deluje kao šok...**“⁴⁷³ (akcenat – aut.) Osim navedenog, reforma je, prema njegovim rečima, imala zadatak i da razbije „iluzije o socijalizmu kao socijali, koje su uhvatile dublji koren u našem društvu“. Smatrao je i da ne bi trebalo potcenjivati reakciju onih koji će biti primorani da se oslobode tih iluzija, jer se ne bi smeo potceniti „dosta jak pritisak ka uravnilovci“. I Vlahović je smatrao da pitanje reforme ne bi trebalo redukovati na privredu, već čitavom procesu dati sveobuhvatniji politički i društveni karakter, što će u narednim godinama biti osnovna agenda partije. Veljko Vlahović je reformu i pretpostavljene reakcije na nju u zemlji posmatrao iz jednog sasvim specifičnog ugla – spoljopolitičkog. Tvrdio je da se u Jugoslaviji ne shvata u dovoljnoj meri činjenica da od uspeha jugoslovenske reforme zavise politička kretanja u drugim socijalističkim zemljama, kao i među levicom u čitavom svetu.⁴⁷⁴

⁴⁷⁰ Krste Crvenkovski je o navedenoj temi rekao da je „malo tragično“, jer kako objasniti da ljudi napuštaju socijalizam? Ali je to objasnio i svetskim trendovima da „naši ljudi odlaze u Nemačku, a Nemci idu u Ameriku“.

⁴⁷¹ AJ, fond 507 – CK SKJ, Izvršni komitet, 1965. III/113, Prilog 1. „Stenografske beleške sa sednice IK CK SKJ, 12. i 13. novembra 1965.“

⁴⁷² Isto

⁴⁷³ Isto

⁴⁷⁴ AJ, fond 507 – CK SKJ, Izvršni komitet, 1965. III/113, Prilog 1. „Stenografske beleške sa sednice IK CK SKJ, 12. i 13. novembra 1965.“

Takođe, bilo je ukazivanja na tendenciju da se reforma tumači kao ustupak razvijenima (Slovenija i Hrvatska) na račun nerazvijenih. Na takve kritike slovenački predstavnik u IK CK SKJ Miha Marinko je rekao da je reforma stavila u težak položaj prerađivačku industriju u odnosu na sirovinsku, pa je time Slovenija, koja je imala pretežno prerađivačku industriju došla u teži položaj nego pre reforme. Kiro Gligorov, kao jedan od njenih kreatora, smatrao je da privredna reforma, koja je prvi put podrazumevala sveobuhvatnu i celovitu koncepciju, daje očekivane, pozitivne rezultate, pre svega zahvaljujući radikalnim merama na samom početku sprovođenja, misleći pri tome na značajna rasterećenja privrede smanjivanjem obaveza prema raznim budžetskim korisnicima, zatim, realan kurs dinara u odnosu na dolar i jasnu izvoznu orijentaciju. Jugoslovensku privrednu strukturu Gligorov je ocenio kao polurazvijenu, sa velikim rasponom u produktivnosti, a kao ključne mere video je sužavanje neproduktivne potrošnje, liberalizaciju deviznog režima i temeljnu modernizaciju.⁴⁷⁵ Zahvaljujući reformskim merama, u poslednjem kvartalu 1965. jugoslovenski devizni bilans u razmeni sa inostranstvom je bio pozitivan i to prvi put od kako se vrše takva merenja. Boris Krajger kao jedan od vodećih zagovornika modernizacije je smatrao da se reformom načinio „radikalni preokret u raspodeli“, pre svega prenosom poreza na promet iz proizvodnje u sferu potrošnje, kao i smanjenjem kamata, čime su rezultati najdirektnije vezani za aktivnosti u privredi. Ovu vrstu prihvatanja tržišnih zakona poslovanja, Krajger je smatrao revolucionarnim potezima. Kao još uvek nerešene probleme video je pitanje deviznog poslovanja, bankarskog mehanizma, pitanja sistema proširene reprodukcije, kao i problem kontrole cena, koji bi, prema njemu, trebalo zameniti praćenjem, analizom i uticajem na cenovnu politiku koji postoje na Zapadu. U tom kontekstu on nije imao puno razumevanja za brigu o padu standarda i suviše brzim i radikalnim zahvatima, jer je sam standard u prvom kvartalu 1965. neposredno pred početak privredne reforme bio potpuno nerealan i fiktivan.⁴⁷⁶ Sve ove zaokrete, objedinjene pojmom – privredna reforma, Krajger je dosledno nazivao revolucionarnim, zbog čega je anticipirao i najavljiivao delatnost mnogih protivnika vlasti, koji bi teškoće u ekonomiji zemlje, koje je reforma razotkrila, mogli da iskoriste za svoje političke ciljeve. Indikativno je da je jugoslovenski potpredsednik Aleksandar Ranković smatrao da je reforma rezultirala „krizom međusobnog poverenja“, kako je ocenio političku situaciju povodom modifikovanja ekonomskog sistema zemlje, tražeći odlučnije reagovanje partije i institucija sistema na razne „neprijateljske pojave“. Kao posebno neuralgičnu tačku, Ranković je apostrofirao stanje na univerzitetu i spornu ideološko-političku orijentaciju među studentima. „Očigledno je da skoro na svim nivoima nema potrebne discipline“, smatrao je Ranković, zalažući se za „oštrije mere“, radi efikasnijeg uvođenja reda.⁴⁷⁷ Edvard Kardelj je suštinu reforme video u izmeni parireta dinara i sve druge mere koje bi privredu orijentisale na veću produktivnost rada i prelazak sa ekstenzivnog na intenzivno privređivanje, odnosno u temeljnoj

⁴⁷⁵ Isto

⁴⁷⁶ Isto

⁴⁷⁷ Isto

promeni društveno-ekonomske strukture. Ne bude li društvo reformisalo, smatrao je Kardelj, doći će u pitanje i „ovaj naš demokratski kurs i kurs na samoupravljenje“, čime će doći do opasnosti „da se vratimo na nekakav policijski režim pa da silom odozgo stegnemo...“ Ovo potonje rešenje za njega je bilo ne samo apsolutno neprihvatljivo, nego bi u konačnici „razorilo jedinstvo zemlje“. ⁴⁷⁸ Ciljeve privredne reforme on je svodio na totalnu deetatizaciju i preorijentaciju na „moderno privređivanje i razvitak socijalističkih društvenih odnosa“. Posebno veliku odgovornost Kardelj je uviđao prema međunarodnom socijalizmu, jer je upravo Jugoslavija, prema njemu, bila vodeća paradigma koja je vršila uticaj na „celokupni razvoj svetskog socijalizma“, ali i na „sve međunarodne odnose“, što je bio jedan „istorijski kapital“ koji je jugoslovensko društvo imalo, pa je tim pre odgovornost njegove vladajuće elite na dalja kretanja tog društva bio veći. Tito je gotovo svaki put kada je bila reč o privrednoj reformi upozoravao da je odgovornost Jugoslavije ogromna i pred celim svetom, „mnoge su zemlje gledale u nas i još gledaju... Danas gleda čitav svet kako mi sprovodimo reformu i kako ćemo uspeti, mnogi veruju da ćemo uspeti...“ ⁴⁷⁹ Smatrajući reformu revolucionarnim aktom, Tito je pozivao na smanjenje investicija koje je trebalo „drakonski smanjiti“, a sve ostale nepohodne mere preduzeti kako bi se sve „potčinilo“ reformi. Stabilizaciju privrede Tito je video kao prvorazredni zadatak, jer će to jugoslovensko društvo načiniti stabilnim, nezavisno od mnogonacionalnog karaktera zemlje. Održiva, razvijena i moderna ekonomija biće „cement i za stabilizaciju naših međunacionalnih odnosa“. „Temelje naše socijalističke zajednice moramo postaviti na zdravoj i dobro smišljenoj ekonomskoj politici i odnosima u privredi“, smatrao je Tito. ⁴⁸⁰ S druge strane, i Tito je prihvatio stav reformskog krila SKJ da privredna reforma ne može da se okonča samo na reformama ekonomskih osnova zemlje, već bi morala da preraste u reformu „celokupnog društvenog kretanja naše zemlje“. Izražavajući nezadovoljstvo što su jugoslovensko školstvo, zdravstvo, briga o deci pali na „najniži stepen“, Tito je očekivao da će upravo reforma stvoriti uslove za uspostavljanje željenih socijalnih mera u društvu koje je sebe videlo kao humano, solidarno i socijalističko. ⁴⁸¹ Mijalko Todorović je smatrao da je reč o preobražaju čitavog jugoslovenskog društva, te da dalji razvoj reformi „zaseca u sve oblasti našeg života“, sa čim se slagao i Kardelj, zbog čega je apelovao na najviše partijsko telo da mora imati poverenje u konačni rezultat reforme, jer „alternativa toga je samo orijentacija na administrativnu centralizaciju akumulacije“, odnosno vraćanje na napušteni državno-socijalistički model upravljanja. ⁴⁸²

Krajem 1966. Predsedništvo i Izvršni komitet CK SKJ održali su svoju prvu zajedničku sednicu kako bi se raspravilo pitanje daljeg sprovođenja reformi i produbljevanja reformske orijentacije u

⁴⁷⁸ AJ, fond 507 – CK SKJ, Izvršni komitet, 1965. III/113, Prilog 1. „Stenografske beleške sa sednice IK CK SKJ, 12. i 13. novembra 1965.“

⁴⁷⁹ AJ, fond 507 – CK SKJ, Izvršni komitet, 1965. III/114, Prilog 1. Zapisnik sa sednice IK CK SKJ, 16. decembra 1965.

⁴⁸⁰ AJ, fond 507 – CK SKJ, Izvršni komitet, 1965. III/114, Prilog 1. Zapisnik sa sednice IK CK SKJ, 16. decembra 1965.

⁴⁸¹ Isto

⁴⁸² Isto

društvu nakon smene Rankovića i obračuna sa konzervativnim tendencijama u SKJ. Predsednica Izvršnog veća Hrvatske, Savka Dabčević Kučar je otpore reformi svrstala u tri kategorije. Prvu su činili oni koji su kritikovali sporost i inertnost u realizaciji proklamovanog, te su takvi stavovi podloga za brže i doslednije sprovođenje reforme. Drugu grupu kritičara reformi su činili oni koji su bili najdirektnije pogođeni merama i konsekvencama privredne reforme, koje nije stvorila reforma, ali je pokazala sve razmere devastiranja raznih segmenata jugoslovenske privrede. Tu je, pre svega, bila reč o „preduzećima koja su u gubicima, a morala su biti u gubicima jer su neefikasno poslovala...“ Treću grupu činili su, prema njoj, direktni protivnici reformi i promena, a njih su činile strukture koje su uskraćene u „svojim dosadašnjim privilegovanim pozicijama ili koji ne vide perspektivu na **novim osnovama** i koji u suštini idu protiv **osnovnog duha, intencija reforme**.“⁴⁸³ (akcenat – aut.) Već iz ovoga je bilo jasno da je postojala ne samo reformska orijentacija, već nešto što je Kučar definisala kao nove osnove na kojima se zasnivao osnovni duh reforme privrede, ali i društva. Takođe, ona je kritikovala partijski stav o tome da se u dijalog ulazi sa protagonistima „staroga pristupa“, čime SKJ sebe dovodi u jedan defanzivan položaj. Primera radi, govori se mnogo o neefikasnim preduzećima, jer je reforma „jasno pokazala onu neefikasnost koju smo mi u našem društvenom tkivu imali“, i umesto da se taj problem neefikasnosti sagledava u sklopu mera za povećavanje društvene produktivnosti radi što bržeg izlaženja iz neefikasnosti, stavljanjem akcenta na zdravo tkivo i progresivne strukture, „mi se isuviše zabavljamo i bavimo oko onoga što nam je negativno i što ne valja“. Posebno značajnim Dabčević Kučar je smatrala opasnost od svodenja reforme isključivo na stabilizaciju kursa putem devalvacije i na kreditno-monetarne mere, iako su navedeni mehanizmi neophodan segment celine reformskih stremljenja. Političke ideje reformi, koje je partija bila u obavezi da promovira, ticao se modernizacije i „mnogo dubljeg i korenitijeg menjanja i strukture i efikasnosti našeg privređivanja i menjanja pozicije radnog čoveka u društvu koje se konstituira kao samoupravno“.⁴⁸⁴ Kao mere za rešavanje aktuelnih problema Dabčević Kučar je predložila „vrlo odlučan kurs na nov kvalitet privređivanja“, pre svega modernizaciju privrede, integracione procese, specijalizaciju, veće oslanjanje na tehnički i tehnološki progres, rečju elastičniju i fleksibilniju ekonomsku politiku, koja će kao svoj rezultat imati i podizanje standarda. Predlagala je i veću aktivaciju partijske strukture, „ne čekanje spontanih društvenih procesa, nego naše političko angažovanje“. Konstantno insistiranje na suštinki sadržaj reformske orijentacije – oslobađanje od starih recidiva centralne i administrativne intervencije u privredi. Naposljetku, predlagala je mere štednje da „za sve važi princip da trošimo toliko koliko imamo“, kao i neophodno i energično delovanje sa reformskih pozicija i na sve ostale (vanprivredne) segmente društva.⁴⁸⁵ S druge strane, Krste Crvenkovski je upozorio da jugoslovenski partijski vrh nikako ne bi smeo da apstrahuje međunarodnu poziciju socijalističke Jugoslavije, posebno ulogu koju

⁴⁸³ AJ, fond 507 – CK SKJ, Zajedničke sednice Predsedništva i Izvršnog komiteta, III/124, Prilog 2. „Autorizovane stenografske beleške sa Prve zajedničke sednice Predsedništva i IK CK SKJ, 7. decembar 1966.“

⁴⁸⁴ Isto

⁴⁸⁵ Isto

„u međunarodnom životu, a i u socijalističkom svetu sve više igramo“. Tito je u tom kontekstu upozorio da socijalistički svet Jugoslaviji „otežava reformu sa svojim stalnim kritikama i rezervama“. ⁴⁸⁶ Brionski plenum je u kontekstu privredne reforme, prema Crvenkovskom, „otvorio novu fazu čitavog našeg razvitka“, tumačeći ga prevashodno kao „jednu krupnu pobedu nad izrazito konzervativnim birokratskim snagama u našem društvu“. Smenom Rankovića i njegovih saradnika, koji nisu bili jedina konzervativna uporišta u političkom establišmentu, ohrabrene su sve reformske snage u društvu u cilju realizacije modernizacijskih koncepcija. Reformskim razvojem jugoslovenskog socijalizma probuđeno je puno nade, smatrao je Crvenkovski, kako u zemlji tako i među levičarskim pokretima širom sveta, zbog čega su sem nade, probuđeni i strahovi da će se sa mogućim krahom reformi u Jugoslaviji vratiti „stara forma“, da će se zemlje ponovo okrenuti „starim tendencijama koje su izgleda u socijalizmu stalno jake i permanentne“. ⁴⁸⁷ Posebno retrogradne snage Crvenkovski je prepoznavao u obrazovanju gde je na delu bila devetnaestovekovna koncepcija, posebno u visokom obrazovanju, gde je svaka moderna inicijativa bila osuđena na neuspeh. Predsednik CK Srbije, Dobrivoje Radosavljević smatrao je Brionski plenum prekretnicom posle koje su „dramatično razoreni stari odnosi“ sinhrono sa pokušajem izgradnje demokratske političke kulture. U toj novoj situaciji Savez komunista se, prema njegovoj oceni, loše snalazio, jer je bio nedorastao i nesposoban za idejnu i političku ulogu zbog činjenice da se previše oslanjao na „elemente vlasti i službu bezbednosti“. Kao poseban problem on je izneo „viškove“ zaposlenih u UDB-i. U saveznoj Službi je bilo oko 700 ljudi u pitanju, u republičkoj i beogradskoj oko 500 i oko 300 ljudi iz unutrašnjosti Srbije – što je sve skupa činilo oko 1.500 obučenih ljudi koji se odstranjuju iz državnog aparata i gotovo svi iz Srbije. ⁴⁸⁸ Takođe, Radosavljević je pomenuo i potrebu reformi federacije, koja je bila veoma potrebna, jer reforma nije smela da stane samo na pitanjima privrede, već se morala proširiti na čitavo društvo. Reforma savezne države i racionalizacija uprave značila bi, pre svega za Srbiju, bar još 700 ljudi koji će morati da ostanu bez posla, kao i njih oko 300 iz republičkih organa. Uz to, analizom za potrebe racionalizacije, došlo se do brojke od još oko 700 ljudi, tzv. profesionalnih političara koji su se od rata permanentno rotirali na važnim državnim funkcijama i koji više nisu mogli, pre svega zbog nedostatka kvalifikacija, da odgovore potrebama novih odnosa u društvu i ekonomiji. Sve je to skupa bio težak rez koji je najveća republika morala da primi. ⁴⁸⁹

Druga kompleksna specifičnost Srbije ticala se milionski brojnog albanskog stanovništva na Kosovu i Metohiji, koje je bilo glavni objekat UDB-ine represije od završetka rata 1945. Uporedo sa tim je išao proces demokratizacije zemlje, postizanja veće nacionalne ravnopravnosti i ta dva

⁴⁸⁶ O tome opširnije u poglavlju 1.4.

⁴⁸⁷ AJ, fond 507 – CK SKJ, Zajedničke sednice Predsedništva i Izvršnog komiteta, III/124, Prilog 2. „Autorizovane stenografske beleške sa Prve zajedničke sednice Predsedništva i IK CK SKJ, 7. decembar 1966.“

⁴⁸⁸ Isto

⁴⁸⁹ AJ, fond 507 – CK SKJ, Zajedničke sednice Predsedništva i Izvršnog komiteta, III/124, Prilog 2. „Autorizovane stenografske beleške sa Prve zajedničke sednice Predsedništva i IK CK SKJ, 7. decembar 1966.“

divergentna procesa su okončana Četvrtom sednicom CK SKJ, nakon čega se desila albanska „nacionalna renesansa“ i afirmacija u pokrajini, kako je definisao Radosavljević. U tom istorijskom procesu postaviće se pitanje do koje mere je dovoljan okvir kosovsko-metohijske autonomije koji je do tada postojao. Sledila je borba da se „u srpskoj javnosti izborimo za punu afirmaciju Šiptara⁴⁹⁰ na terenu Republike, ali mislim da to isto treba dosledno sprovesti i na nivou federacije“. ⁴⁹¹ Afirmacijom i ravnopravnom zastupljenošću albanske, ali i mađarske manjine u Jugoslaviji idejno se samoupravni sistem postavljao u superiornu poziciju u odnosu na dogmatske državno-socijalističke sisteme u matičnim državama pomenutih naroda, što je sve skupa trebalo da zameni demontirane represivne mehanizme vlasti. Prema Mijalku Todoroviću cilj sveobuhvatne reforme je i bio modifikovanje Saveza komunista iz komandnog centra praktične politike u „idejno-političku usmeravajuću snagu“ u društvu. Osnovno pitanje reforme totaliteta jugoslovenskog društva, Todorović je video u četiri najvažnija segmenta: **privredna reforma i oblast ekonomske politike, koju je trebalo nastaviti brže i intenzivnije; područje neprivrednih delatnosti, pre svega obrazovanje, kultura, nauka, zdravstvo i socijalno osiguranje; treći segment reformi ticao se društveno-političkog sistema i kao četvrto polje izvođenja reformi, naveo je Savez komunista.** ⁴⁹²

Bilansirajući rezultate reforme na kraju 1967. šest federalnih institucija najdirektnije involviranih u provođenje reforme (Savezni zavod za privredno planiranje, Savezni sekretarijat za privredu, Savezni sekretarijat za finansije, Savezni sekretarijat za spoljnu trgovinu, Narodna banka Jugoslavije i Savezni zavod za cene) navodile su kao osnovni strateški cilj reformskih težnji – kreiranje racionalnijih kriterijuma privređivanja koji bi vodili intenzifikaciji proizvodnje, bržoj modernizaciji, integracionim procesima u privredi; povećavanju produktivnosti rada, strukturnim adaptacijama koje bi uz povećanu efektivnost vodili bržem uključivanju jugoslovenske privrede u svetsko tržište i naposljetku kao rezultat svih navedenih procesa, povećanju životnog standarda u Jugoslaviji. Dva temeljna postupka kao preduslovi provođenja reformi su bila – uklanjanje uzroka inflacije i usklađivanje odnosa između ponude i potražnje na domaćem tržištu; uspostavljanje realnog kursa dinara, čime se daje stimulans izvozu i postiže racionalniji uvoz, što je kao krajnju konsekvencu imalo otklanjanje deficita u platnom bilansu. ⁴⁹³ U dotadašnjem toku privredne reforme izvršena je i temeljna rekonstrukcija cenovnih dispariteta u skladu sa cenama na svetskom tržištu. Time je trebalo ukloniti jedan od najkrupnijih nedostataka u razvoju jugoslovenske privrede – nelogične disparitete u cenama koji su poništavali sve ekonomske kriterije i ugrožavali rentabilnost proizvodnje. Usklađivanje cenovne

⁴⁹⁰ Naziv „Šiptar“ za jugoslovenske Albance je relativno često korišćen u zvaničnom vokabularu. Tek posle 1968. i amandmana na Ustav, isključivo je upotrebljavan univerzalan naziv „Albanci“, dok se termin „Šiptar“ zadržao u pejorativnoj i negativnoj konotaciji, u nacionalističkom diskursu.

⁴⁹¹ AJ, fond 507 – CK SKJ, Zajedničke sednice Predsedništva i Izvršnog komiteta, III/124, Prilog 2. „Autorizovane stenografske beleške sa Prve zajedničke sednice Predsedništva i IK CK SKJ, 7. decembar 1966.“

⁴⁹² Isto

⁴⁹³ AJ, fond 507 – CK SKJ, Zajedničke sednice Predsedništva i Izvršnog komiteta, III/129, Prilog 5. „Privredna kretanja u 1967. i elementi ekonomske politike u 1968. godini“

politike sa elementarnim ekonomskim parametrima, kao i uspostavljanje jedinstvenog deviznog kursa je trebalo i da eliminiše najveći deo subvencija i regresiranja iz saveznog budžeta. Ove mere bi, uz neophodnu reformu poreskog sistema „posekle korene jakom žarištu etatističke intervencije kojom se raspoređivao značajan deo dohotka“.⁴⁹⁴ Rečju, kao ključne ciljeve reforme ekonomskog sektora, trebalo je eliminisati „suvišnu državnu intervenciju“, kao i ojačati „ekonomske kriterije u investicionoj politici“. Teško je reći da li je pri provođenju reforme jugoslovenski vrh pre imao u vidu Marksa ili Kejnza, ali je ograničenje državnog intervencionizma bilo jasno proklamovano, pa se u teorijskom smislu može reći da je u pitanju sinkretizam više ekonomskih škola mišljenja, pri čemu su društvena svojina i sistem samoupravljanja imali zadatak da očuvaju esencijalne karakteristike jugoslovenskog modela socijalizma, pa i prevlast socijalizma nad ostalim društveno-ekonomskim formacijama. Kao rezultat svih ovih mera eliminisan je dotadašnji budžetski deficit; postignuta stabilnost tržišta; investiciona politika je usklađena sa raspoloživim sredstvima, tj. materijalnim mogućnostima; visoka stopa inflacije koja je karakterisala predreformski period, praktično je zaustavljena; počelo je povećavanje deviznih rezervi, kao rezultat porasta izvoza; adekvatnijom kreditnom politikom, držanjem emisije u ekonomski opravdanim okvirima postignut je visok stepen unutrašnje stabilnosti tržišta, cena i valute; otvoren je proces diferencijacije između produktivnijih i manje produktivnih, pa i nerentabilnih preduzeća.⁴⁹⁵ O tome govori i činjenica da je u trogodišnjem predreformskom periodu kurs dinara na slobodnom tržištu u svetu devalvirao oko 40% (u zemlji zvanično oko 10%), dok je za dve godine reforme devizni kurs je ostao stabilan, a slobodni kurs dinara u inostranstvu se kretao na paritetu zvaničnog u zemlji. Kao rezultat reforme ukupan društveni proizvod Jugoslavije je porastao sa 89.076 miliona (novih) dinara u 1964. godini na 99.750 miliona 1967. godine. Nacionalni dohodak (GDP *per capita*) je sa 82.670 miliona novih dinara 1964. porastao na 92.380 miliona u 1967. godini.⁴⁹⁶ Takođe, menjala se intenzivnije i struktura društvenog proizvoda po privrednim oblastima – industrija je 1964. imala udeo od 40,7% u ukupnom društvenom proizvodu, dok je 1967. njen udeo pao na 35%; udeo poljoprivrede je neznatno opao za navedeni period od 25,5% na 25, 3%, što znači da se osnovna struktura još uvek teško menjala, a da je poljoprivreda zauzimala veoma važno mesto; udeo šumarstva je pao sa 1,5% na 1,3%, građevinarstvo je ostalo na istom nivou sa 7,9%, dok je saobraćaj neznatno porastao sa 7,9% na 8%. Najveći skok imali su trgovina i ugostiteljstvo sa 11,2% 1964. na 16,5% 1967. i zanatstvo koje je povećalo svoj udeo sa 4,7% na 5,2%. Kada je u pitanju strukturisanje na nivou svojine, društvena (kolektivna) privreda je za navedeni period neznatno smanjena sa 78,8% na 78,3%, dok su individualne (privatne) privredne grane zabeležile tendenciju rasta sa 21,2% udela u

⁴⁹⁴ Isto

⁴⁹⁵ AJ, fond 507 – CK SKJ, Zajedničke sednice Predsedništva i Izvršnog komiteta, III/129, Prilog 5. „Privredna kretanja u 1967. i elementi ekonomske politike u 1968. godini“

⁴⁹⁶ AJ, fond 507 – CK SKJ, Zajedničke sednice Predsedništva i Izvršnog komiteta, III/129, Prilog 5. „Privredna kretanja u 1967. i elementi ekonomske politike u 1968. godini. (Osnovni statističko-dokumentacioni materijal)“

ukupnoj privredi na 21,7% za posmatrani period.⁴⁹⁷ Bruto društveni period po privrednim oblastima je porastao 1967. u odnosu na 1964. u industriji sa 55.438 miliona novih dinara na 91.290; poljoprivreda 27.399 na 44.730; građevinarstvo 10.334 na 17.800; saobraćaj 7.974 na 13.700; trgovina i ugostiteljstvo 10.111 na 24.180; zanatstvo 6.482 na 11.130. Ukupan privredni rast za naznačeni period je bio sa 119.583 miliona dinara na 206.130 miliona. Kako je reforma pojačala tržišni aspekt jugoslovenske privrede, bio je razumljiv i porast nezaposlenosti sa 212.500 ljudi u 1964. na 281.900 u 1967. Znatno je bila povećana i lična potrošnja građana sa 29.000 miliona dinara 1964. na 58.850 miliona 1967. godine.⁴⁹⁸ Savka Dabčević Kučar je oktobra 1967. tvrdila da i privredna reforma, a da se ne govori o celini reformskog zahvata, imaju pre svega najkrupnije „idejno-političko značenje“ u datom istorijskom trenutku jugoslovenskog razvoja, pre svega u prevazilaženju „administrativno-etatističkih struktura“. Jedan od kreatora jugoslovenskog socijalističkog sistema, Edvard Kardelj je tvrdio na kritike da bi vlada morala u potpunosti da prepusti proizvođačima da rade i da se ne meša, da je apsolutno nemešanje države u privredne tokove „iluzija, jer zadatak tzv. centra je da stvara društvenu klimu i kanale u kojima će samostalna akcija mnogobrojnih društvenih subjekata dati usklađene i optimalne rezultate“.⁴⁹⁹

Međutim, rast cena, otpuštanja, devalvacija dinara, itd. izazivali su veliko nezadovoljstvo. U ekonomskom smislu 1967. je bila jedna od najneuspešnijih godina u Jugoslaviji, iako je bilo jasno da privredna reforma nije generator negativnih efekata, već samo pokazatelj lošeg stanja jugoslovenske privrede. Sinkretizam tržišnog principa i samoupravnog okvira doveo je da evolutivnog povlačenja države iz privrede, ali se taj princip u socijalističkom sistemu nije mogao dosledno sprovesti. Gubitaka i neproaktivnih subjekata u jugoslovenskoj privredi je bilo previše, a njihov pritisak za državnim subvencijama permanentan. S druge strane američke analitičare su nepovoljne statistike veoma malo brinule, jer su bili zadovoljni generalnim ekonomskim kursom Jugoslavije. „Jugoslavija je komunistička država“, stajalo je u izveštaju iz aprila 1967., „po imenu i u teoriji, ali u praksi je to posve neovisna zemlja koja je odbacila većinu socijalističkih iskustava drugih komunističkih država, uključujući SSSR. Svjesno je veći dio gospodarstva izvukla ispod izravnog centralizovanog nadzora i unatoč zadržavanju jednopartijskog političkog sustava, većinom je oslobodila građane arbitrarne vlasti.“⁵⁰⁰

Problemi jugoslovenske ekonomije ticali su se i njene spoljnopolitičke situacije. Naime, Jugoslavija je sa zemljama SEV-a, istočnog bloka mogla da trguje samo na osnovama kliringa (roba za robu), sovjetski zajmovi su bili klirinški, a Jugoslaviji je potreban „živ“ novac, devize, radi daljih sprovođenja mera privredne reforme, i to je bila ključna prepreka. U trgovini sa Zapadom, najveći

⁴⁹⁷ Isto

⁴⁹⁸ Isto

⁴⁹⁹ AJ, fond 507 – CK SKJ, Zajedničke sednice Predsedništva i Izvršnog komiteta, III/129, Prilog 2, „Autorizovane stenografske beleške sa Šeste zajedničke sednice Predsedništva i IK CK SKJ, 19. 10. 1967.“

⁵⁰⁰ Tvrtko Jakovina, „Povijesni uspjeh šizofrene države“, str. 40.

partneri u ukupnom obimu su bili SR Nemačka i Italija, ali jugoslovenski proizvodi su bili nekonkurentni na zapadnom tržištu, jer je privreda bila na nižem stupnju produktivnosti, pa time i proizvodi skuplji. A sa zemljama Trećeg sveta je politika išla ispred trgovine, sa njima je bilo kratkoročnih i pojedinačnih uspeha, ali daleko manje od očekivanog. Od tri navedena izbora, ni jedan se nije sa punim uspehom ostvario i to je bio ključni problem jugoslovenske privrede, uz nedosledno provođenje privredne reforme. Ipak, sprovedene reformske mere u privredi bile su ireverzibilne, jer se opšti trend nije mogao zaustaviti, mogao se samo degenerisati o podvrći truljenju.

2.2.3. Antireformski pokret radikalne levice: Političke konsekvence studentske pobune 1968.

2.2.3.1. Globalni kontekst: Mlada generacija i *nova levica*

Studentske demonstracije u Beogradu u junu 1968. kao najveći i najorganizovaniji protestni događaj tokom trajanja socijalističke Jugoslavije, nije došao ni neočekivano, ni neorganizovano i spontano. Vreme i povod za izbijanje demonstracija bili su proizvod stihije, ali sve ostalo, a pre svega suštinski motivi i uzroci protesta, nisu bili iznenadni. U čitavom svetu studentski pokreti tokom šezdesetih, bili su paradigme transnacionalnog i kosmopolitiskog pristupa, prvih posleratnih generacija (bejbi bum), koje su živele u, kao nikada do tada, globalizovanom svetu. Iako će najuticajniji profesori predvodnici studentske pobune u Beogradu kasnije završiti u nacionalizmu, *juni 68.* je bio ne samo najveća pobuna protiv vlasti tokom trajanja druge Jugoslavije, nego, kako primećuje D. Rusinov i poslednji značajan događaj u ovoj multietničkoj zemlji u kojoj nacionalnost nije igrala nikakvu ulogu.⁵⁰¹

Protestna iskustva beogradskih studenata u pripremi šezdesetosmaškog protesta, takođe, nisu bila efemerna. Prvi sukobi policije u studenata bili su 1952., a prvi studentski štrajk se odigrao 1953. u Beogradu. Sukoba je bilo i 1954. i 1959. a motivi za studentske proteste nisu prevazilazili ekonomske i imali su apolitični karakter, fokusirani na lošu situaciju u menzama u kojima su se studenti hranili. Studenti su prve političke proteste organizovali zbog međunarodnih dešavanja, tako su u Beogradu, kao i u drugim evropskim metropolama izbile demonstracije 1961. u znak protesta zbog ubistva kongoanskog premijera Patrisa Lumumbe. Ipak, svi ovi protesti, uprkos sukobima sa policijom, a imajući u vidu vreme u kome su se odigrali, svedočili su o dosta visokom stepenu tolerancije vlasti prema ovoj društvenoj grupi, smatraju istraživači.⁵⁰²

⁵⁰¹ Denison Rusinow, *The Yugoslav Experiment 1948–1974.*, London – Los Angeles, 1978., str. 234.

⁵⁰² Predrag J. Marković, “Najava bure: studentski nemiri u svetu i Jugoslaviji od Drugog svetskog rata do početka šezdesetih godina”, *Tokovi istorije*, br. 3–4, Beograd, 2000., str. 51–62.

Jedan od najsnažnijih okidača za studentske pokrete širom sveta u drugoj polovini šezdesetih godina, bio je Vijetnamski rat. Širom Evrope i Amerike održavani su protestni skupovi, oblikovala se jedna nova generacije i kultura. Tako je u decembru 1967. u Berlinu za vreme održavanja „Vijetnamske nedelje“ došlo do prvi većih sukoba studenata i policije, što će biti početak evropske 1968. U Beogradu je 23. decembra, posle mitinga, grupa studenata krenula ka Američkoj čitaonici, gde ih je dočekalo kordon policije na konjima, ali do sukoba tada nije došlo. U tom smislu bi se Vijetnamski rat i antiratni pokret koji se razvio i proširio po svetu, mogao označiti kao katalizator studentskog bunta krajem šezdesetih. Ali svaka od zemalja imala je i svojih specifičnosti, koje su provocirale protestne pokrete. Zapadna levica postigla je, smatra Predrag Marković, razmere mobilizacije neviđene još od Španskog građanskog rata.⁵⁰³ Ipak, malo je ko razmišljao o stvarnom odlasku u rat i izlaganju toj vrsti iskušenja, što je govorilo o izvesnoj teatralnosti i romantičarskom karakteru pobuna šezdesetih. Erik Hobsbaum smatra da je u to vreme nastala „globalna kultura mladih“, koja nikada pre nije bila moguća. Mladost više nije viđena kao pripremna faza zrelosti, već kao konačna etapa punog ljudskog razvitka. Takođe, tadašnjim svetom i na Istoku i na Zapadu upravljala je, kako smatra Hobsbaum, gerontokratija, u znatnijoj meri nego u većini ranijih perioda, zbog čega su mladi i harizmatični vođi kubanske revolucije Fidel Kastro i njegov saveznik Ernesto Čegevara postali simboli i uzori globalnih mladalačkih pobuna. Važan revolucionarni element mladalačkog entuzijazma i internacionalizma šezdesetih bilo je i oduševljenje novim pokretom – maoidom, posebno nadahnutim na počecima *Kulturne revolucije* koju je kineski vođa Mao Cedung sprovodio (1966–1976), a o čijim razmerama i konsekvencama je zapadna levičarska studentska omladina u početku bila površno obaveštena. Anarhični i nasilni, u početnim fazama studentski pokret, kineski vođa je pokrenuo najpre da bi potisnuo i disciplinovao naraslo i ojačalo partijsko rukovodstvo. Apsurdno je da je ovaj najstrašniji društveni eksperiment, kako ga ocenjuje Hobsbaum, u svom antiintelektualizmu, upravo sasekao visoko školstvo u Kini, zaustavljanjem univerzitetskog obrazovanja, a intelektualci „prevrednovani“ prisilnim fizičkim radom u selima ili rudnicima.⁵⁰⁴ U Maovim koncepcijama, revolucija se nije smela završiti, spas od degenerisanja se mogao naći podsticanjem konstantne dinamike društvenih sukoba, koji su u ovoj dekadi odveli milione Kineza u smrt kao žrtava ove vrste politički motivisane brutalnosti.⁵⁰⁵

Važan podsticaj revolucionarnim pokretima šezdesetih postala je i „kultura mladosti“, dominantna u razvijenim tržišnim privredama, zbog čega je porastao značaj mladih, povećan i rastom

⁵⁰³ Predrag J. Marković, „Studentski pokret u Jugoslaviji 60-tih godina XX veka: Između nacionalizma i internacionalizma, između reformizma i dogmatizma“, *Dijalog povijesničara/istoričara* 7, Zagreb, 2003., str. 395.

⁵⁰⁴ U Kini je u vreme *Kulturne revolucije* praktično ukinuto čitavo više obrazovanje. Npr. u zemlji koja je tada imala 830 miliona stanovnika, 1970. je 4.260 mladih ljudi upisano na fakultete prirodnih nauka i samo 90 studenata na društvenim naukama i to računajući sve kineske institucije visokog obrazovanja. Nepostojanje bilo kakvih podataka o postdiplomskim studijama sugerise o njihovom mogućem potpunom ukidanju. Erik Hobsbaum, *Doba ekstrema. Istorija kratkog XX veka 1914–1991.*, Beograd, 2004, str. 226, 353.

⁵⁰⁵ Erik Hobsbaum, *Doba ekstrema*, str. 352–355.

mobilnosti u svetu, kome su oni pre mogli da odgovore i da mu se prilagode nego starije generacije, na šta se nadovezivala i logična pojava do tada neviđenog stepena internacionalizma među mladim generacijama, koji se ogledao u „blu džins“ estetici i popularnosti rok muzike. Sve ove procese i homogenizujući protestni potencijal mladih je multiplikovalo i produženje redovnog obrazovanja i posebno stvaranje ogromnih naseobina mladića i devojaka, koji su živeli zajedno u univerzitetskim studentskim naseljima. Emancipacija pojedinca u to vreme, mladih pre svega, obuhvatala je i sferu seksualnosti kao čin povezivanja političke i seksualne revolucije, a sastavni deo je bila i veoma rasprostanjena upotreba marihuane na Zapadu.⁵⁰⁶

Idejni osnov šezdesetosmaškog pokreta u svetu, pa i u Jugoslaviji bila je tzv. nova levica. Nastala u vreme hladnog rata, *nova levica* je kritikovala staljinizam sa jedne strane, ali i imperijalizam zapadnih zemalja. Posebno je bilo učestalo da ime *nova levica* daju sebi razni komunistički disidenti koji su mimo postojećih partija zagovarali tzv. izvorni komunizam, takođe razne grupe maoističke ili trockističke orijentacije. Šezdesetih godina naziv *nova levica* proširio se u Evropi i SAD – kao zajednički naziv za ideologije studentskih pokreta koji su, distancirajući se od sovjetskog državnog socijalizma, zagovarali globalnu antikapitalističku revoluciju i tražili uzore i heroje u zemljama Trećeg sveta. Iako su se pozivali na Marksa, sličnost sa tradicionalnim marksizmom se završavala na pozajmljivanju termina, kao što su: „oslobođenje“, „revolucija“, „alijenacija“. Tako je Erih From doprineo popularizaciji Marksa kao humaniste, time što je preuzeo samo Marksovu utopiju, ne preuzimajući ništa od metodologije koja bi trebalo do nje da dovede: teoriju države, proletarijata, revolucije.⁵⁰⁷ *Nova levica* bila je revolucionarni intelektualni pokret, pre svega, jer je odbacivala reformističko stanovište i širila potrebu potpunog izlaska izvan postojećeg društva, a u isto vreme je priznavala da nije u stanju da predloži nikakvu pozitivnu utopiju, tvrdeći čak da u tadašnjim uslovima takva utopija ne može ni da bude kreirana. Ikona *nove levice*, filozof Herbert Markuze je u revolucionarnom nasilju video sredstvo za oslobađanje ljudi, što je uticalo na radikalizam ideje i pokreta koji je zahvatio univerzitete širom Evrope i SAD – a, šezdesetih godina, „jedino ona (revolucija) može spasiti pokret od industrije zabave i ludnice, time što svoju energiju upravlja na društveno relevantne manifestacije“, poručivao je. Mnogi studenti i intelektualci nastojali su da stvore jedno alternativno društvo, kontrakulturu koja bi očuvala autonomnost pojedinca i mogućnost njegovog samoostvarenja naspram nemilosrdnog rasta i zahteva tehnokratije.⁵⁰⁸ Markuze je tako stekao globalnu slavu izvan akademskih krugova, polovinom šezdesetih godina, kada ga je studentski pokret proglasio svojim ključnim ideologom.

Nova levica je prihvatila Marksove teze o eksploataciji i alijenaciji proletarijata, ali nije se identifikovala sa proletarijatom, u novoj, globalnoj revoluciji lumpenproletarijat, rasne manjine i

⁵⁰⁶ Isto, str. 248–254.

⁵⁰⁷ Lešek Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma III*, Beograd, 1985., str. 437, 551 – 555.

⁵⁰⁸ Herbert Markuze, *Kontrarevolucija i revolt*, Beograd, 1982, str. 22, 128.

studenti, kojima se pridodaju i zemlje „trećeg sveta“, treba da preuzmu onu ulogu koja je u klasičnom marksizmu bila namenjena proletarijatu. Svojom energijom, brojnošću i organizovanošću mladi, pre svega studenti, postaju jezgro pokreta *nove levice*. Umesto u radničkoj klasi, čija je revolucionarnost „kupljena“ blagodetima potrošačkog društva, novolevičari „grobare kapitalizma“ počinju da traže upravo u studentima. Studenti su, tada se smatralo, postali najrevolucionarniji deo društva.⁵⁰⁹ „Kada se Nova levica tako energično bori za obnovu prirode, za javne parkove i obale, za područja mira; kada ona zahteva novi seksualni moral i oslobođenje žena, onda se ona bori protiv materijalnih odnosa koji su ljudima nametnuti kapitalističkim sistemom i njegovom reprodukcijom“, pisao je H. Markuze.⁵¹⁰ On je veliki problem zapažao u tome što je industrijsko društvo determinisano svojom osnovnom funkcijom, a to je proizvodnja lažnih potreba, čime su se ljudi sve više pretvarali u lakomislene potrošače. Zaokupljenost neograničenim sticanjem i neobuzdanom potrošnjom, paralisalo je svaki interes za društvenom debatom i kritikom postojećeg društva, smatrao je. Na taj način su se stvarale pretpostavke za nastanak totalitarnog društva i svodenje pojedinca na jednodimenzionalno biće.⁵¹¹ „Proizvodi indoktriniraju i manipuliraju; oni proizvode krivu svijest koja je imuna spram svoje krivosti. Kad ovi beneficijalni proizvodi postaju pristupačni sve većem broju ljudi u sve više slojeva, tad indoktrinacija koju oni nose prestaje biti publicitet; ona postaje način života. To je dobar način života – mnogo bolji nego prije – i, kao takav on se protivi kvalitativnoj promjeni. Tako nastaje model *jednodimenzionalne misli i ponašanja* u kome su odbijene, ili reducirane na određenja univerzuma postojećeg, one ideje, aspiracije i objektivne mogućnosti koje, po svom sadržaju, transcendiraju postojeći svijet rasuđivanja i akcije“, pisao je Markuze u svojevrsnom manifestu tzv. nove levice.⁵¹²

Na konstituisanje i deltnost *nove levice* uticala je i Kellnerova teorija tehno-kapitalizma, zasnovana na tvrdnji da savremeno društvo nije napredovalo u postmoderno ili postindustrijsko doba, već je reč samo o narednoj fazi kapitalizma, koju on naziva tehno-kapitalizam. Njega Kellner vidi kao fazu u razvoju kapitalističkog društva u kojoj tehnologija ima značaj kakav nikada do sada nije imala. Tehničko i naučno znanje, automatizacija, kompjuteri i napredna tehnologija uključeni su u proces proizvodnje jednako kao što su ljudski rad, mehanizacija i mašine imali odlučujuću ulogu u ranijoj fazi kapitalizma, što je snažilo kritiku *tehnokratizma* kod tzv. nove levice. Zajedno sa promenama u proizvodnom procesu, menjaju se i modeli društvene organizacije, obrasci kulture, kao i svakodnevni život. Kao posledica vladavine tehno-kapitalizma, javlja se specifična tehno-kultura kao hibrid nastao mešavinom masovne kulture i konzumerskog društva u kojem su roba, film, televizija, masovne predstave i kompjuterizovane informacije postale dominantne kulturne vrednosti. U tom kontekstu su i Pol Baran i Pol Sweezy napravili pomak u neomarksističkoj teoriji ekonomije, uočivši da je u drugoj

⁵⁰⁹ Lešek Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma III*, Beograd, 1985., str. 388. Hrvoje Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.*, Zagreb, 2012., str. 77.

⁵¹⁰ Herbert Markuze, *Kontrarevolucija i revolt*, Beograd, 1982, str. 22.

⁵¹¹ Herbert Marcuze, *Čovjek jedne dimenzije*, Sarajevo, 1989., str. 152.

⁵¹² Isto, str. 30.

polovini XX veka tržišni kapitalizam zamenjen monopolističkim. U monopolističkom kapitalizmu jedan ili nekoliko kapitalista, odnosno, velikih korporacija kontrolišu dati sektor ekonomije. Posledica postojanja monopola je da je konkurencija znatno smanjena ili uopšte ne postoji. U poređenju sa ranijim tržišnim kapitalizmom gde je postojalo nadmetanje u cenama proizvoda, monopolisti nisu u obavezi da slede zakone tržišta, oni se rukovode samo sopstvenom težnjom za maksimizacijom profita.⁵¹³

Poznati neomarksistički teoretičar Anri Lefevr je isticao da prostor na različite načine može da učestvuje u reprodukciji kapitalističkog sistema, kao i da oblikuje klasnu strukturu unutar datog ekonomskog sistema. Prostor je taj koji stvara profit, to nije samo fabrika, nego i železničke pruge i autoputevi stoje na usluzi fabrikama, na primer, za dopremanje sirovina u fabriku ili otpremanje gotovih proizvoda na tržište.⁵¹⁴ Prostor može da posluži za postizanje i održavanje dominacije, može da bude demonstracija moći, on može da postane saučesnik u uspostavljanju efikasne kontrole sistema tako što će se, na primer, graditi široki bulevari koji mogu da olakšaju posao vojsci i policiji u gušenju društvenih pobuna. Tako svaka revolucionarna akcija mora biti usmerena i na delatnost restrukturiranja prostora. Kada Lefevr govori o društvenoj proizvodnji prostora, njegov cilj jeste skretanje pažnje na političku upotrebu prostora onih društvenih grupa koje se nalaze na pozicijama moći; oni su ti koji stvaraju zatvoren svet koji je ispražnjen od suštinskih sadržaja, najuočljiviji primer ovakve pojave jesu bezgranični horizonti na kojima nema ničega osim autoputeva, da bi oni bili izgađeni potrebno je iz prostora ukloniti sve, pa i živote lokalnih zajednica, smatrao je jedan od inspiratora *nove leveice*.⁵¹⁵

Slično je i Mišel Fuko svojim analiziranjem strukture panoptikona, koji je poslužio u izgradnji specifične arhitekture zatvora, došao do zaključaka o tome na koji način upotreba prostora može da svedoči o nastanku i efikasnom funkcionisanju totalnih ustanova koje stoje u službi porasta represivne aparature sistema. Panoptikon je model funkcionisanja vlasti u industrijskom društvu. Na svakom od svojih polja primene, panoptikon omogućava da vršenje vlasti postane savršenije, zato što bez ikakvog fizičkog instrumenta, samo svojom arhitekturom i geometrijom, neposredno deluje na jedinke. Svet krupnim koracima gazi ka disciplinarnom društvu, upozorava Fuko, mehanizam prinude se više ne pojavljuje u obliku batine, u savremenom svetu, on ima dejstvo tranzistora, rasprostire se kapilarno, nevidljiv je i sveprožimajući.⁵¹⁶

U Istočnoj Evropi događaji 1968. su pokrenuli zahteve za pluralizmom, slobodnim izborima, mešovitom ekonomijom, kulturnim slobodama, opštom demokratizacijom. Međutim, sovjetska invazija ugušila je praško proleće i konačno ugasila izgled za reformu socijalizma. Ipak, smatra Džef Ili, energije koje su oslobođene '68. oživele su mnoštvo novih aktivizama i socijalnih pokreta, kao što su: feminizmi, homoseksualne politike, radikalna ekologija, skvotovanje, pacifistički pokreti, antirasizam,

⁵¹³ George Ritzer, *Modern Sociological Theory*, New York, 2008., str. 156 – 157, 159.

⁵¹⁴ Anri Lefevr, *Urbana revolucija*, Beograd, 1974., str. 57.

⁵¹⁵ Isto, str. 60, 203.

⁵¹⁶ Mišel Fuko, *Nadzirati i kažnjavati*, Novi Sad, 1997., str. 190 – 220.

multikulturalizam i drugi.⁵¹⁷ Fokus novih pokreta bio je vanparlamentarna sfera, time su oni proširili značenje političke akcije, i izazvali pomeranje glavnog terena politike. Nijedna od tih oblasti nije se nalazila u tradicionalnom jezgru socijalizma, pa su etablirane levičarske političke partije i na Istoku i na Zapadu (komunističke, socijalističke i socijaldemokratske) bile izvan ovih procesa, i najčešće izražavale neprijateljstvo prema *novoj levice* i njenim idejama. Tako se na Zapadu levičarsko jezgro pocepalo na sistemske partije i društvene pokrete, koji su se razvijali lokalno, odozdo, bez podrške levih partija, dok su levičarske stranke birokratizovale unutar parlamentarnih sistema. Time je postao uočljiviji odnos između levice i socijalizma: socijalizam je uvek bio jezgro levice, ali je leвица uvek bila šira od socijalizma, smatra Ili.⁵¹⁸

2.2.3.2. Jugoslovenska 1968: Stara dilema u novim okolnostima – revolucija ili reforma

Studentski revolt u svetu 1968. kao poslednji pokušaj svetske revolucije, imao je istinski globalni karakter, jer su svi navedeni uzroci, preduslovi i teoretičari dopirali do svih delova zemljine kugle. Mladi ljudi su čitali iste knjige i u Buenos Airesu, Rimu, Parizu ili Hamburgu, a studenti krajem šezdesetih su bili prva generacija u istoriji čovečanstva za koju su jeftine avionske karte ili prekookeanske telekomunikacione mreže bile normalna pojava, zbog čega nisu imali problem da se obaveste u svakom trenutku o dešavanjima u svakom delu svetu i da samim tim razviju specifičnu vrstu podsticaja i solidarnosti.⁵¹⁹ Neprovincijalno i u svetske tokove veoma uključeno jugoslovensko društvo nije moglo ostati izvan svih navedenih globalnih trendova i tokova. Pariski slogan „zabranjeno je zabranjivati“, koji je meteorskom brzinom stekao svetsku slavu nije mogao zaobići ni mladu generaciju u Jugoslaviji. Jugoslovenski studenti bili su veoma dobro upućeni u revolucionarna i pobunjenička kretanja u Evropi tokom čitave prve polovine 1968. *Zvanični* elektronski i pisani mediji nisu skrivali tu vrstu informacija, ali su im daleko više pažnje i analitičnosti posvećivali studentski listovi, koji su uglavnom delovali iz dosta nezavisne uređivačke pozicije u odnosu na vlast. Beogradski „Student“ i „Susret“ (važilo je i za ostalu studentsku i omladinsku štampu, pre svega razvijenu u Ljubljani i Zagrebu) posvetili su veliku pažnju protestima nemačkih studenata 1968. i njihovom vođi Rudiju Dučkeu, koji posebno nakon atentata, u aprilu, doživljava zvezdane trenutke u jugoslovenskoj omladinskoj štampi, koja ga u glorifikaciji naziva „Crvenim Dučkeom“.⁵²⁰ Fotografije Dučkea krasile su i naslovnice i unutrašnje strane ove štampe, a često je na njihovu štetu upoređivan sa domaćim

⁵¹⁷ O novim socijalnim pokretima u Jugoslaviji, kao posledici studentske pobune 1968. vid. *Društvo u pokretu. Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas*, ur. Đ. Tomić, P. Atanacković, Novi Sad, 2009., str. 259.

⁵¹⁸ Džef Ili, *Kovanje demokratije: Istorija levice u Evropi, 1850 – 2000.*, Beograd, 2007., str. 663 – 664, 625.

⁵¹⁹ Erik Hobsbaum, *Doba ekstrema*, str. 337.

⁵²⁰ Marko Zubak, „Pripremanje terena: Odjek globalnog studentskog bunta 1968. u jugoslovenskom omladinskom i studentskom tisku“, *1968 – četrdeset godina posle*, ur. Radmila Radić, Beograd, 2008., str. 423.

omladinskim funkcionerima, optuživanim za karijerizam. Zbog toga ne čudi spontanost i masovnost prilikom demonstracija u Beogradu, sredinom aprila 1968. kojima se izražavala podrška idealizovanom reovlucionarnom heroju.⁵²¹ Do maja 1968. omladina u Jugoslaviji je bila slabo obavještena o kretanjima na francuskim univerzitetima. Bujica napisa o francuskim studentima počinje u jugoslovenskoj studentskoj i omladinskoj štampi kada je u maju 1968. eksplodiralo nezadovoljstvo u Parizu. Žestoko se napadala brutalnost policije, krutost rektora i institucija sistema, dok je beogradski „Student“ vešto iskoristio boravak filozofa, *praksisovca* Mihaila Markovića u Parizu, koji je sa mesta događaja prenosio svoje impresije pune oduševljenja prema revolucionarnim studentima. On nije smatrao da će studenti stvoriti novi svet, ali je bio ubeđen da će biti katalizator za otvaranje nepredvidivih revolucionarnih procesa u čitavom svetu. Slično Dučkeu, ova štampa je veliki prostor uz sličnu heroizaciju posvećivala i vodi pariskih studenata Danijelu Kon-Benditu. Omladinska i studentska štampa je prenosila atmosferu sa protesta i na italijanskim, poljskim, čehoslovačkim i američkim univerzitetima i ulicama. Snažno je manifestovana podrška ovim pokretima, podsticalo se entuzijastično raspoloženje među jugoslovenskim i pre svega beogradskim studentima, stvarao se utisak da je svetska revolucija sa nepredvidivim ishodom u toku.⁵²² Eksplozija protestnog ponašanja u Beogradu u junu 1968. zbog svega toga nije mogla biti posve neočekivana, kao što nije bila ni nepripremljena.

Ipak, svi ovi globalni levičarski revolucionarni trendovi, imali su u svakoj zemlji, pa tako i u Jugoslaviji svojih specifičnosti. Uporište navedenih svetskih trendova u teoriji i empiriji levice u Jugoslaviji je bio časopis „Praksis“ (1964–1974) i Korčulanska letnja škola (1963–1974) – centralne i noseće institucije, uporišta levičarske opozicije, odnosno leve kritike jugoslovenskog samoupravnog socijalizma. Uprkos tome i časopis i škola nastaju i održavaju se samo zahvaljujući materijalnim resursima države, a kada prestaju da postoje, nikada zvanično nisu zabranjeni – institucije SR Hrvatske su samo prestale da ih finansiraju.⁵²³ Specifičnost i složenost jugoslovenskog sistema se sastojala i u tome, što je država iako je sve vreme finansirala ova uporišta *nove levice* u Jugoslaviji, istovremeno i trpela njihove žestoke kritike, ali im i odgovarala, vodeći povremeno vrlo oštre kampanje u provladinim medijima i protiv „Praksisa“ i protiv „Korčulanske letnje škole“. Istovremeno, fenomen

⁵²¹ Marko Zubak, „Pripremanje terena: Odjek globalnog studentskog bunta 1968. u jugoslovenskom omladinskom i studentskom tisku“, str. 424–425.

⁵²² Isto, str. 426–451.

⁵²³ Časopis „Praxis International“ nastao je 1981. protiv volje većine osnivača originalnog „Praksisa“, koji je iako jugoslovenski, izdavalo Hrvatsko filozofsko društvo. *Spiritus movens* odluke da se upotrebi ime nekadašnjeg časopisa bio je Mihajlo Marković, podržan od većine predstavnika beogradske grupe *praksisovaca*. Navedenoj odluci iz Beograda su se usprotivili Miladin Životić i Andrija Krešić, a iz Zagreba su otpor pružili gotovo svi osnivači „Praksisa“, s izuzetkom Rudija Supeka (Branko Bošnjak, Veljko Cvjetičanin, Danko Grlić, Milan Kangrga, Ivan Kuvačić, Gajo Petrović, Žarko Puhovski i Predrag Vranicki). Novi časopis je koristeći se imenom nekadašnjeg, dovodio u zabludu čitaoce, jer je donosio platformu koja je „bitno drugačija“ od nekadašnje, napisali su u svom pismu pomenuti osnivači „Praksisa“, koji su se protivili svojatanju imena njihovog časopisa od strane grupe okupljene oko Mihajla Markovića. Andrija Krešić je smatrao da novi časopis nije bio filozofski, već „izrazito političko glasilo“. *Humanizam i kritičko mišljenje. Tako je govorio Andrija Krešić*, prir. Božidar Jakšić, Beograd, 2010., str. 117–124. *Praxis. Društvena kritika i humanistički socijalizam*, ur. D. Olujić, K. Stojaković, Beograd, 2012., str. 392–403.

„Korčule“ je bio paradigma jugoslovenskog trećeg puta, ali i unutrašnjih protivrečnosti društva. Svakog leta u navedenom periodu, ostrvo na hrvatskoj obali Jadrana je postajalo centar okupljanja najpoznatijih svetskih filozofa, politikologa, antropologa, sociologa i drugih humanističkih teoretičara. Mogućnost da na istom mestu, u potpuno slobodnoj i otvorenoj (i veoma prijatnoj) atmosferi, vode dijalog i polemišu marksisti i nemarksisti, naučnici socijalističkog Istoka (Lešek Kolakovski, Karel Kosik, Đerđ Lukač, Ivan Varga, Agneš Heler, itd.) i kapitalističkog Zapada (Ernst Bloh, Erih From, Jirgen Habermas, Herbert Markuze, itd.) – bila je neponovljiva i moguća samo u Jugoslaviji šezdesetih.⁵²⁴

Od prvog broja „Praksisa“ bilo je očito da je deo jugoslovenskih filozofa svoju društvenu ulogu video znatno šire od hermetičnog naučnog diskursa i čisto akademskih ciljeva, kako je to bilo do tada. Društvena praksa, aktuelna politička, ekonomska i ideološka pitanja dolaze u žižu interesovanja nove kritičke inteligencije koja se stvarala, a koja nije krila i sve eksplicitnije političke ambicije. U prvom broju časopisa upozoreno je da pitanja o kojima oni žele da raspravljaju „prelaze okvire filozofije kao struke“, a to su pre svega pitanja na kojima se susreću filozofija, nauka, umetnost, ali i savremeno društveno delovanje i „životna pitanja našeg vremena“. Centar njihove inspiracije postaje mladi Marks, povratak izvornim principima komunizma, „bespoštedna kritika svega postojećeg“, kako su neretko govorili.⁵²⁵ Činilo se da vlast dobija sve organizovaniju levičarsku opoziciju, ali i da vladajući komunisti gube monopol na levu ideju, borbu za isključivo zastupanje radnika, itd. jer je jedan od ključnih ciljeva ove grupe bilo „kritičko raspravljanje o jugoslovenskom socijalizmu“, kako su napisali u prvom broju „Praksisa“. Naposljetku, sve aktivnijim zagovaranjem revolucionarnih praksi, koje će svoj klimaks imati u junskim događajima 1968., vlast Saveza komunista gubila je isključivo pravo na revolucionarnu legitimaciju u društvu.⁵²⁶

Centar kritike i otpora leve opozicije, postaje privredna reforma, tržišna privreda i robno-novčani odnosi. S obzirom da su vlasti u „socijalističkim robno-novčanim odnosima“ i tržištu videle izlaz iz krize, *praksisovci* su se sve više koncentrisali na negativne konsekvence tih odnosa. Fenomeni poput sve prisutnijeg bogaćenja, korupcije, privrednog kriminala, gašenja preduzeća, nezaposlenosti, odlazaka na rad u inostranstvo – postaju fokus sve intenzivnije leve kritike jugoslovenskog samoupravnog socijalizma, videvši u privrednoj reformi uzroka svih negativnih tendencija u društvu, posebno jer nije uspela da redukuje preglomazni birokratski aparat. Ipak, najproblematičniji aspekt privredne reforme, po njima, bilo je prepuštanje privrednog razvitka isključivo tržišnoj logici, jer bi konačni rezultat mogao biti urušavanje socijalizma i uspostava klasičnog modela liberalno-

⁵²⁴ Michael Koltan, „Filozofija *Praksisa* i studentski prosvjedi 1968.“, u: *Praxis. Društvena kritika i humanistički socijalizam*, ur. D. Olujić, K. Stojaković, Beograd, 2012., str. 151–152. Boris Kanclajter, Krunoslav Stojaković, „1968. u Jugoslaviji – studentski protesti između Istoka i Zapada“, *1968 – četrdeset godina posle*, ur. Radmila Radić, Beograd, 2008., str. 460–461. Hrvoje Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.*, str. 56–57.

⁵²⁵ Zagorka Golubović, „Kritička filozofija u periodu postsocijalističke tranzicije“, u: *Praxis. Društvena kritika i humanistički socijalizam*, ur. D. Olujić, K. Stojaković, Beograd, 2012., str. 116–117.

⁵²⁶ Michael Koltan, „Filozofija *Praksisa* i studentski prosvjedi 1968.“, str. 152–154. Hrvoje Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.*, str. 57–59. Boris Kanclajter, Krunoslav Stojaković, „1968. u Jugoslaviji – studentski protesti između Istoka i Zapada“, *1968 – četrdeset godina posle*, ur. Radmila Radić, Beograd, 2008., str. 455.

kapitalističkog društva. Kako bi se ovaj najgori scenario izbegao, *praksisovci* su umesto tržišne orijentacije privrede predlagali vraćanje planskim mehanizmima, s tom razlikom što ovoga puta ne bi bila reč o državnom, nego o društvenom planiranju, autoregulacijom ili „autoplaniranje proizvodnih snaga rada“. Time bi se izbegla mogućnost da ekonomski život uređuju i uslovljavaju „interesi kapitala“, smatrali su.⁵²⁷ Privrednom reformom, smatra jedan od najuticajnijih predstavnika beogradskog dela „Praksis“ grupe, Mihailo Marković, „jugoslovenski socijalizam je polako gubio svoju dušu“, a „filozofija socijalne pravde, solidarnosti i samouprave transformisala se u filozofiju efikasnosti, individualizma i egoizma“. Rekacija na privrednu reformu i njome, smatra on, izazvanu socijalnu krizu („masovna otpuštanja zaposlenih“ i „nepojmljiva socijalna diferencijacija“) bio je *šezdesetosmaški* pokret studenata. Konkurentnost koja je promovisana privrednom reformom, stvorila je, smatra on, od tržišta „džunglu u kojoj se sve smatralo dozvoljenim u borbi za preživljavanje“, a kao posebno negativan segment reforme on je ocenjivao otvaranje jugoslovenskih granica „za uvoz svakovrskih potrošačkih dobara“ sa Zapada.⁵²⁸ Upravo zbog toga je osvrćući se na bilans *šezdesetosmaške* pobune Mihailo Marković sa ponosom poručio: „I reformu smo srušili“.⁵²⁹

Kada je reč o uticajima i ulozi nastavnika, filozofa na studente u nastanku i realizaciji *šezdesetosmaške* pobune, Hrvoje Klasić, smatra da bi moglo da se govori o profesorskom pokretu, koliko i o studentskom. Za razliku od Zapada gde je profesorska „kasta“ bila simbol zastarelog režima, u Beogradu 1968., oni ne samo da su se solidarizovali sa svojim studentima, nego su postali i „ravnopravni sudionici pokreta koji je prerastao u zajedničku kritiku jugoslavenske stvarnosti“, smatra Klasić. I ne samo to, svojim višegodišnjim nastavničkim i naučnim radom, koji je, kako smo videli, svesno izlazio iz strogo akademskih okvira, profesori, praksisovci su stvorili preduslove za nastanak revolucionarnog *šezdesetosmaškog* pokreta. Ova intencija bila je sistematična i u skladu sa Markuzeovom teorijom da se revolucionarni potencijal može ostvariti samo sinergijskim delovanjem inteligencije i studenata. Gotovo da nije bilo filozofa oko „Praksisa“ koji nije vrlo aktivno učestvovao u studentskoj pobuni, i gotovo da nije bilo studentskog zahteva koji nije bio u skladu sa principima praksisovske filozofije.⁵³⁰ Iako su demonstracije izbile (u smislu povoda) spontano, već sutradan, prvog dana ujutro, profesori u Studentskom gradu manifestuju govorima svoju snažnu podršku studentima, da bi u rizičnom probijanju do centra grada upravo oni predvodili studentsku povorku. *Praksisovci* su tako, smatra jedan od njih, Svetozar Stojanović, „živeli“ svoju revolucionarnu teoriju.⁵³¹ I kao što su

⁵²⁷ Hrvoje Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.*, str. 60–61. Boris Kanclajter, Krunoslav Stojaković, „1968. u Jugoslaviji – studentski protesti između Istoka i Zapada“, str. 463.

⁵²⁸ Mihailo Marković, *Juriš na nebo. Sećanja*, 1, Beograd, 2008., str. 101–105, 107,

⁵²⁹ Dušan Čkrebić, *Koča Popović – duboka ljudska tajna*, Beograd, 2011., str. 212.

⁵³⁰ Hrvoje Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.*, str. 142.

⁵³¹ Klasić navodi poverljivu arhivsku belešku o tajnom razgovoru radnika SDB-a i Mihaila Markovića tokom trajanja protesta, u kojoj on objašnjava trenutnu situaciju na pobunjenom Univerzitetu. Prema njegovim rečima postojale su dve struje – pomirljiva, koja je za normalizaciju stanja i pregovore s partijom, i radikalna, koja želi da ide „do kraja“ bez obzira na posledice. Sebe je Marković ubrojao u prvu, a kao predvodnika radikala naveo je Dragoljuba Mićunovića, koji „drži

studenti započeli svoj protest bez profesora, koji im se odmah ujutro pridružuju, tako su i profesori prvog dana proglasili štrajk na Beogradskom univerzitetu i potpunu obustavu rada, koju studenti pozdravljaju. Tako profesori postaju ne samo ravnopravni učesnici pokreta, već i njegovi „prvoborci“. Snaga studentske pobune u Beogradu u junu 1968. nesumnjivo je pripadala studentima, ali na smer u kome su se događaji dalje kretali i na njihovo prerastanje iz stihijskih demonstracija u dobro organizovan pokret, „najveći utjecaj imali su profesori“, smatra H. Klasić.⁵³² Dok Draža Marković piše u svom dnevniku, ne bez ironije, da iznenađuje činjenica da „filozofi – naučnici nisu baš u velikoj meri okrenuti nauci i da su (i M. Marković, Z. Pešić, S. Stojanović, V. Milić i dr.) pokazali veliki smisao za konkretnu političku akciju“.⁵³³ Strani istraživači su saglasni da je kritika grupe „Praksis“ formulisana tokom niza godina, našla svoj odjek u studentskoj pobuni, redukujući ovaj uticaj na samo teorijsku ravan, a on je u praktičnom smislu bio i značajniji nakon početka protesta.⁵³⁴ Uprkos tome, konsekvence pobunjeničke političke aktivnosti beogradskih *praksisovaca* u naredne četiri godine neće snositi oni, već reformsko partijsko vođstvo Marka Nikezićia, koje ih je, iako se sa njima nije slagalo, štitilo od posledica koje im je Tito namenio zbog junskih događaja.

U zemlji čija je omladina odrastala na revolucionarnim tradicijama i sa revolucionarnom retorikom svojih očeva, u društvu koje se ponosilo svojim antiimperijalizmom, u političkom sistemu za koji je međunarodna levica verovala da emanira njene želje i težnje – teško se mogla očekivati eksplozija nezadovoljstva na idejnoj platformi međunarodnih studentskih protesta, jer se činilo da upravo jugoslovensko društvo i radničko samoupravljanje, koje ga je ključno određivalo, na delu ostvaruju ciljeve zbog kojih su se studenti širom sveta borili. Uprkos tome, u noći između 2. i 3. juna 1968. tuča između omladinaca i policije na marginama jednog koncerta u Beogradu, započeta zbog sasvim efemernog razloga, očito je imala svoje dubinske uzroke s obzirom da se pretvorila u masovan i dobro organizovan protestni pokret. Uslovi studiranja bili su zbog brojnosti studenata sve lošiji. Jugoslavija je uz Švedsku i Holandiju imala najveći broj visokoškolaca u Evropi. I posle prvog, inicijalnog sukoba, sutradan, trećeg juna snage bezbednosti su upotrebile silu da bi zaustavile studente u nameri da dođu u centar prestonice, što im nije uspelo, pa su studenti rano popodne „zauzeli“ zgradu beogradskog univerziteta, koga su na predlog jednog od profesorskih vođa pobune, Ljubomira Tadića, jednoglasno preimenovali u „Crveni univerzitet Karl Marks“. I pobunjeno Zagrebačko sveučilište studenti su preimenovali u „Socijalističko sveučilište Sedam sekretara SKOJ-a“, što je već bio jasan nagoveštaj o ciljevima i dominantnoj idejnoj orijentaciji politički vrlo difuznog studentskog pokreta 1968. u Jugoslaviji.⁵³⁵ O tome je svedočio i prvi vanredni broj beogradskog „Studenta“ od 4. juna, na

studente” i pretilo da će sa njima izaći na ulicu “makar izginuli”, ako se pokuša bilo kakvo popuštanje. Očito je i iz ove informacije, uloga profesora u čitavoj pobuni bila nezaobilazna. Hrvoje Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.*, str. 146.

⁵³² Hrvoje Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.*, str. 143–147.

⁵³³ Dragoslav Marković, *Život i politika 1967–1978*, 1, Beograd, 1987, str. 73.

⁵³⁴ Michael Koltan, “Filozofija *Praksisa* i studentski prosvjedi 1968.”, str. 148.

⁵³⁵ Mirko Arsić, Dragan R. Marković, '68. *Studentski bunt i društvo*, str. 113–114. Hrvoje Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.*, str. 125–126. Michael Koltan, “Filozofija *Praksisa* i studentski prosvjedi 1968.”, str. 161–163.

čijoj naslovnici je dominirala jarko crvena boja, sa deset slika Vladimira Iljiča Lenjina u različitim situacijama i upadljivim natpisom – „Stvara se studentski pokret na Beogradskom univerzitetu“.⁵³⁶ Narednih dana „osvojeni“ Univerzitet je postao epicentar političkog rebelijanskog vrenja. U često veoma radikalnim i kontroverznim debatama studenti, profesori i pojedini građani koji su im se pridružili bučno su debatovali o najrazličitijim problemima jugoslovenskog društva, dok su snage bezbednosti ne koristeći nakon prvog dana, otvorena nasilna sredstva, izolovale pobunjeničke fakultete u Beogradu. Sem jednog broja građana, studentima i njihovim nastavnicima su svojim fizičkim prisustvom ili govorima podršku pružili i brojni poznati glumci, pisci, umetnici (Ž. Pavlović, Ž. Žilnik, M. Bečković, M. Kovač, B. Pekić, B. Mihailović Mihiz, Ž. Stojković, B. Tirnanić, D. Maksimović, D. Radović, M. Stupica, Lj. Simović, S. Selenić, S. Žigon, D. Makavejev, S. Lukač, itd.)⁵³⁷

Obeležja i simboli koji su se najčešće mogli videti su bile državne i partijske zastave Jugoslavije i SKJ, slike Tita, Lenjina i Marksa, pevane su jugoslovenska himna i Internacionala, ali i originalna „Koračnica Crvenog univerziteta“, napisana za ovu priliku.⁵³⁸ Među parolama koje su se najčešće mogle čuti su bile: „Nećemo restauraciju kapitalizma“, „Borimo se za boljeg čoveka, a ne za bolji dinar“, „Revolucija još nije završena“, „Dok upravljaju amateri, stradaju proleter“, „Protiv bogaćenja na račun radnika“, „Tražimo socijalnu jednakost“, „Nećemo da radimo za svetski kapitalizam“, „Pravo na rad svim radnicima“, „Dosta nam je crvenih buržuja“, „Samoupravljanje od vrha do dna“, „Sloboda, istina, pravda“, „Ukidanje privilegija“, „Dole korupcija“, „Tražimo rešavanje nezaposlenosti“, „Birokratijo, sebi ruke od radnika“, „Dosta nezaposlenosti“, „Dole kneževi socijalizma“, „Radnička omladina na fakultete“, „Svima jednake uslove za školovanje“, „Politički rad – besplatan rad“, „Čuvajmo delo naših radnika“, „Ne verujte štampi“, „Tražimo smanjenje nezaposlenosti“, „Studenti – radnici“, „Recite istinu drugu Titu“, „Opreмимо bolnice a ne privatne vile“, „Mi gradimo socijalizam a vi vile“, „Poštujemo mrtve heroje, ali od živih tražimo odgovornost za izneveravanje socijalizma“, „Protiv akcionarskog socijalizma“, „Dole falsifikovani socijalizam“, „Ko tamo desnom korača? Leva! Leva!“ „Ogorčeni smo ogromnim ekonomskim i društvenim razlikama“, „Protiv smo toga da samo radnička klasa snosi teret privredne reforme“, „Posao svima“, „Mi smo sinovi radnog naroda“, „Revolucija još nije završena“, itd. Bilo je i retkih koji su brzo uklonjeni, poput: „Živeo kralj“, „Dajte nam oružje“, „Dole ustaška vlada“, „Branimo Čosića, šta je sa njime“, itd.⁵³⁹

⁵³⁶ „Student“, Beograd, 4. jun 1968.

⁵³⁷ Boris Kanclajter, Krunoslav Stojaković, „1968. u Jugoslaviji – studentski protesti između Istoka i Zapada“, 1968 – četrdeset godina posle, ur. Radmila Radić, Beograd, 2008., str. 453–454.

⁵³⁸ K'o kiša plamna na zemlji sušnoj / Što mlazom vode peva / Putem revolucije koračajmo / Leva! Leva! Leva! / Nek' sunce padne u srca naša / Nek' munja zemljom seva / Kljusinu istoriju poterajmo / Leva! Leva! Leva! Za hrabrost očeva znamo iz knjiga / I njihov je san to što zagreva / Danas i dalje naša je briga / Leva! Leva! Leva! / Pred očima nam sada k'o nekada njima / Komuna – zvezda izgrev / Mladost je naša privilegija / Leva! Leva! Leva! *Beogradski univerzitet i 68. Zbornik dokumenata o studentskim demonstracijama*, Beograd, 1989., str. 67. Nebojša Popov, *Društveni sukobi – izazov sociologiji. "Beogradski jun" 1968.*, Beograd, 2008., str. 45.

⁵³⁹ Boris Kanclajter, Krunoslav Stojaković, „1968. u Jugoslaviji – studentski protesti između Istoka i Zapada“, str. 427–428. Mirko Arsić, Dragan R. Marković, '68. *Studentski bunt i društvo*, Beograd, 1984., str. 92–95. Hrvoje Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.*, str. 126–127. *Dva veka srpskog novinarstva*, Beograd, 1992., str. 303.

Verujući u tzv. revolucionarnu zakonitost da je radnička klasa subjekt revolucije, studenti su pokušali da se povežu da velikim privrednim kolektivima u Beogradu i od njih dobiju podršku za svoj pokret i zahteve, ali je ova akcija prošla bez odaziva radnika. Iako je svoje reči izgovarao na protestu u Sarajevu i u Beogradu su popularisani stavovi jednog od predvodnika tamošnje pobune, historičara Milorada Ekmečića koji je smatrao da je „bogaćenje u socijalističkom društvu umnogome legalizovano“, što je držao za ključnu „društvenu opasnost“. On je ukazao i na potrebu borbe protiv tržišne orijentacije reforme, jer izjave zvaničnika „o robnoj proizvodnji u Jugoslaviji i o robnoj proizvodnji kao karakteristici socijalističke proizvodnje“ dobijaju obrise „ideologije“ o čijoj prihvatljivosti se nije javno raspravljalo. A upravo to „trućanje“ o tržišnoj orijentaciji, rekao je Ekmečić, izazivalo je „idejnu pustoš i strah kod većeg dijela omladine da postoji realna opasnost od obnove kapitalizma i društva sa klasnim razlikama“. On je posebno oštro kritikovao vlast jer se u medijima „guslalo o otvaranju privatnih fabrika kao uspjesima u izgradnji socijalizma“. On je studentima širom zemlje poručio i da se moraju boriti protiv nezaposlenosti, i za savezništvo sa radnicima, jer „kao i uvek u istoriji, avangarda u društvu pripada samo radničkoj klasi“, a omladinski pokret, iako bučan mora imati „sekundarno značenje“ i ima šansu na uspeh „samo onda kad je na liniji progresivnih težnji radničke klase“. M. Ekmečić je oštro kritikovao i „nacionalističke oligarhije“ u republikama, pojave „autonomnosti“ republičkih institucija, pobunivši se i protiv „etničkih granica“ i decentralizacije, što je bio *par excellence* unitaristički pristup, koji je dovodio u pitanje ustavne temelje Jugoslavije.⁵⁴⁰

Osim navedene ikonografije, parola i govora, ideološku orijentaciju i političko-ekonomske težnje studentskog pokreta dobro su pokazivali i ključni dokumenti studentskog pokreta 1968. Sažeti u dve ključne teze, ciljevi studentske revolucije iz 1968. u Beogradu, pre svega, mogli su se svesti na zahteve za: većom egalitacijom društva, smanjenjem socijalnih razlika u njemu i smanjenje i ukidanje nezaposlenosti u društvu. Postojalo je i nekoliko manje dubinskih, a više reaktivnih zahteva (reakcija na poteze vlasti), kao što je kažnjavanje odgovornih za policijsku represiju, otvranje medija za studentski pokret i demokratizaciju društva, ali ne u smislu predstavničke, nego direktne demokratije konventskog tipa, koja je i praktikovana tokom trajanja pokreta.⁵⁴¹ Oba suštinka zahteva studentske pobune (socijalna nejednakost i nezaposlenost) bila su najdirektnije povezana sa političkim i

⁵⁴⁰ Mirko Arsić, Dragan R. Marković, '68. *Studentski bunt i društvo*, str. 99, 109–110. Nebojša Popov, *Društveni sukobi – izazov sociologiji. "Beogradski jun" 1968.*, Beograd, 2008., str. 73–75. Hrvoje Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.*, str. 220–221

U svojoj poslednjoj knjizi M. Ekmečić kao osnovne zahteve studentske pobune u Jugoslaviji, navodi “suzbijanje nacionalnog separatizma i zahteve za demokratizovanjem društva”. Milorad Ekmečić, *Dugo kretanje između klanja i oranja. Istorija Srba u novom veku (1492–1992)*, Beograd, 2011., str. 538.

⁵⁴¹ U ovoj analizi manja pažnja će se posvetiti reaktivnim studentskim zahtevima, jer su oni bili proizvod trenutka i ponašanja vlasti, kao što u fokusu neće biti materijalni i ostali zahtevi koji se tiču situacije na univerzitetu. Zahtevi koji su činili jedinstvenost *šezdesetosmaškog* pokreta bili su oni političkog o opštedruštvenog karaktera, pa su u tom kontekstu i relevantni za istraživanu temu. O materijalnom položaju studentske populacije, vid. Dragomir Bondžić, “Materijalni položaj beogradskih studenata i studentske demonstracije 1968.”, u: *1968 – četrdeset godina posle*, ur. R. Radić, Beograd, 2008., str. 493–516.

ekonomskim efektima privredne reforme i snažnijeg delovanja tržišnih mehanizama u jugoslovenskoj privredi, zbog čega je ne kao posledicu reforme, već lošeg stanja u ekonomiji zemlje, došlo do otkrivanja svih negativnih pojava. Nominalno studenti su prihvatili od samog početka neupitnost Titovog autoriteta i Program SKJ proglašavali i za „svoj“ program, tražeći njegovo dosledno sprovođenje. Osim dve navedene tačke, svi ostali segmenti društva bili su na udaru kritike, a prvi akcioni programski akt beogradskih studenata, „Rezolucija studentskih demonstracija“ je navodila četiri tačke kao ključne: socijalna nejednakost, nezaposlenost, postojanje jakih birokratskih snaga i loša situacija na univerzitetu. Kao rešenje problema studenti su između ostalo tražili „energičnu akciju protiv bogaćenja na nesocijalistički način“, doslednu raspodelu prema radu, ukidanje svih privilegija, demokratizaciju Saveza komunista, itd.⁵⁴²

Na Rezoluciju se nadovezivao *Akciono-politički program* studentskog pokreta usvojen u Beogradu je 5. juna, a ubrzo su svoje programske akte izdali i zagrebački i ljubljanski studenti, koji su takođe bili u pobuni. Najhitniji zadaci prema mišljenju beogradskih studenata su „smanjenje velikih socijalnih nejednakosti i likvidiranje privilegija i bogaćenja“. Izlaz se tražio pre svega u primeni principa raspodele prema radu, ali i ukidanje razlika u platama za „privilegovane nesocijalističke položaje“, strožije oporezovanje viših ličnih dohodaka, ali i nacionalizacija „nepravedno“ stečene imovine. Kao osnovni zahtev beogradski studenti su u svom *Akcionom programu*, koji je bio blaža i kompromisna verzija prvobitnih ciljeva, tražili kao „osnovno“ obezbeđivanje „prava na rad svim radnim ljudima naše zemlje“. Program je zahtevao i sprečavanje pojave svih oblika kapitalističkih odnosa u društvu. Beogradski studenti su zahtevali da se spreče „energično, svi pokušaji, da se društvena svojina dezintegriše ili da se izrođava u akcionarsku svojinu“. Trebalo je i „sprečiti tendencije da se lični rad pretvara u kapitalisanje pojedinaca i grupa“, pisalo je u *Akcionom programu*. Zagrebački studenti su u svom Proglasu tražili da osnovni kriterijum u provođenju privredne reforme treba da bude „unošenje eminentno komunističkih solucija u sve naše društvene procese i odnose“.⁵⁴³ Studenti Novosadskog univerziteta snažno su podržali *Akcioni program* beogradskih kolega, ali su ga i dopunili potrebom borbe protiv korupcije, ogorčenjem zbog „rastuće socijalne diferencijacije, prekomernog bogaćenja, privrednog kriminala, malograđanštine i karijerizma, s jedne strane, a nezaposlenosti i bede, s druge strane“; traženo je i progresivno oporezovanje visokih plata, dekret kojim će se omogućiti proizvođačima da zadržavaju 70% dobiti, ali i da se propiše „oduzimanje neopravdano stečene dobiti“, itd.⁵⁴⁴

⁵⁴² *Beogradski univerzitet i 68. Zbornik dokumenata o studentskim demonstracijama*, Beograd, 1989., str. 17–18. „Rezolucija studentskih demonstracija“, u: Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988.*, tematska zbirka dokumenata, Beograd, 1988., str. 1122.

⁵⁴³ Mirko Arsić, Dragan R. Marković, '68. *Studentski bunt i društvo*, str. 112. Hrvoje Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.*, str. 137–138. Michael Koltan, „Filozofija *Praksisa* i studentski prosvjedi 1968.“, str. 162–163.

⁵⁴⁴ Nebojša Popov, *Društveni sukobi – izazov sociologiji. "Beogradski jun" 1968.*, Beograd, 2008., str. 76–77.

Najoštriju kritiku *Akcionog programa* tzv. Crvenog univerziteta u Beogradu izneli su studenti i nastavnici Akademije za primenjene umetnosti, koji su poručili da je Program napisan na „stari rutinski način“ kao i da je „razvodnjen i opterećen opštim frazama“. Preloženi tekst je bio suviše blag i nije odražavao raspoloženje pobunjenika, smatrali su.⁵⁴⁵

Kao što je rečeno, studentski pokret nije ni u jednom trenutku pokazao otpor prema Titu i njegovom autoritetu u društvu, a još manje bi se moglo govoriti o nekakvoj nameri da se u pobuni izvrši kastracija tog autoriteta. Naprotiv, sve vreme protesta od prvog dana, do poslednjeg koji je obeležen Titovim govorom i podrškom studentima, šezdesetosmaški poret predsednika SFRJ i SKJ doživljava kao svog saveznika u borbi protiv onoga što su videli kao partijsku birokratiju, koja je iz oportunističkih razloga izneveravala revolucionarne težnje i kurs. Slično kao i u Srbiji 1972. i u 1968. godini revolucija je stavljana nasuprot reforme, a Tito je tu sa dobrim razlozima viđen kao saveznik, iako se do poslednjeg dana protesta nije oglašavao. Već je pomenuto da su sale, aule fakulteta, amfiteatri dominantno bili okićeni Titovim slikama, uz nešto ređe Marksove i Lenjinove. Čak su se dešavali apsurdni, kada je policija naredila skidanje svih obeležja sa zgrade rektorata BU, uključiv i slike, studenti su odbijali da sklone Titovu sliku, što je same predstavnike organa represije stavljalo u neugodan položaj.⁵⁴⁶ Moglo bi se i iz pisma koje sledi i čitavog toga pobune, a posebno načina na koji je završena tvrditi da su šezdesetosmaši radili na jačanju Titovog autoriteta, snažeći patrimonijalne i autoritarne tendencije u društvu i posebno svojim zahtevima slabeći reformske strukture u partiji, koje je i sam Tito držao pod pritiskom (pre svega kreatore privredne reforme i tim okupljen u Komisiji za reformu i reorganizaciju partije, koji je tri godine radio pod vođstvom Mijalka Todorovića). O snaženju Titovog autoriteta i patrimonijalnim tendencijama u pokretu svedoči i jedan od najvidljivijih slogana ispisan na protestu – *Recite drugu Titu istinu*.⁵⁴⁷ Takođe, o svemu navedenom svedoči i pismo koje su pobunjeni studenti uputili jugoslovenskom predsedniku 4.6.1968. u ime „Crvenog univerziteta Karl Marks“ i rečima da žele da ga upoznaju sa ciljevima svog pokreta. U prvoj rečenici studenti ističu da se ne bore za svoje materijalne interese, već zbog toga što su „ogorčeni ogromnim društvenim i ekonomskim razlikama u našem društvu“. „Mi smo“, pisali su Titu, „protiv toga da radnička klasa snosi teret privredne reforme“, navodili su ključnog *krivca* već u drugoj rečenici obraćanaj. Naveli su i da se zalažu za samoupravljanje „od vrha do dna“ i kako institucije odlučivanja u Jugoslaviji nisu sastavljene od „predstavnik neposrednih proizvođača“. Sledeća ključna poruka Titu i motiv za pobunu je bio stav da su *šezdesetosmaši* „protiv sve većeg bogaćenja pojedinaca na račun radničke klase“, a posebno su bili odlučno, poručivali su Titu, „protiv pokušaja da se uspostave **akcionarska**

⁵⁴⁵ *Beogradski univerzitet i 68. Zbornik dokumenata o studentskim demonstracijama*, Beograd, 1989., str. 126–127.

⁵⁴⁶ U petom delu rada, posvećenom kulturi i Kongresu kulturne akcije u Srbiji, tri godine kasnije, reformsko rukovodstvo Srbije na jednom od najznačajnijih skupova koje je organizovalo, u salu nije unelo ni Titovu sliku, kojom bi obeležilo scenografiju, ni bilo koji znak njegovog autoriteta (bistu, ime, stilozovani potpis i sl.). Tom prilikom, nije ni upućeno protokolarno pozdravno pismo Titu, uobičajeno za sve skupove te vrste.

⁵⁴⁷ *Beogradski univerzitet i 68. Zbornik dokumenata o studentskim demonstracijama*, str. 310.

kapitalistička preduzeća“, jer su bila protivna društvenoj svojini, smatrali su pobunjenici. (akcentat njihov). Studente posebno „boli“, kako su napisali, što „hiljade radnika mora da odlazi da služe i rade za svetski kapital“, pisali su predsedniku Jugoslavije. Studenti su poručivali i da neće dozvoliti suprotstavljanje njihovog pokreta i radnika, jer su „interesi radničke klase opšti interesi a to su jedini pravi interesi socijalizma“.⁵⁴⁸

Rečenica iz pisma koja nije razrađena, ali iako nije eksplicirano, svakako se odnosila na republička rukovodstva – glasi da *šezdesetosmaši* neće dopustiti da „birokratski interesi“ razbiju „bratstvo i jedinstvo naših naroda“. Ova rečenica i stav o nacionalnom pitanju otkriva i njihov odnos prema Jugoslaviji, ali i dekonstruiše kasniju vrlo blisku saradnju, čak i sinkretizam sa predstavnicima tzv. desne opozicije, nacionalistima, koje će biti ostvarivano već od sledeće godine (o tome u nastavku). Ta *koalicija*, nije bila tehničkog karaktera, motivisana činjenicom da je u oba slučaja reč o opozicionim grupama, ona je bila dubinskog karaktera, zasnovana na zajedničkoj platformi, podstaknuta istovrsnim razumevanjem Jugoslavije i odbacivanjem ideje o afirmisanju složenog karaktera federacije. Prema koncepciji jugoslovenskog federalizma, Jugoslavija je sastavljena od pet nacija, konstituenata i šest republika kao „nacionalnih država svojih naroda“. Kako su interesi naroda ostvarivani u republikama, prema koncepciji jugoslovenskog federalizma, pokušaji da se republike negiraju ili svedu na „birokratske“ i nepotrebne, što je D. Ćosić pokušao da afirmiše u javnosti još 1962., mogli su biti činjeni isključivo sa nepobitno unitarističkih pozicija. Na toj platformi unitarizma, koji je bio u to vreme još uvek najrasprostranjeniji vid srpskog nacionalizma (do kraja istraživanog perioda, kao što će biti objašnjeno, decentralizacijom je unitarizam bio obesmišljen, pa srpski nacionalizam preuzima velikodržavna obličja i preuzima svesrpsku homogenizujuću koncepciju), našli su se predstavnici obe ključne opozicione grupacije. U tom kontekstu, teza o isključivo internacionalističkom karakteru *šezdesetosmaškog* pokreta mogla bi se tumačiti samo intelektualnom lenjošću istraživača ili nepoznavanjem jugoslovenskog federalističkog koncepta.⁵⁴⁹ Naposletku, personalna struktura intelektualaca i viđenijih učesnika ovog poretka, kako u Beogradu, tako i u Sarajevu, koji su bili ako ne pokretači, onda svakako duhovni inspiratori pobune – njihova evolucija narednih godina i decenija do najgorljivijih zagovornika nacionalizma i ratne politike, navedenom argumentacijom postaje objašnjiva. Najuticajniji predstavnik beogradskog dela „Praksisa“, Mihailo Marković daje šezdesetosmaškom pokretu sem socijalne i „nacionalnu“, kako kaže, dimenziju. On smatra da je „nerešeno“ srpsko nacionalno pitanje u Jugoslaviji najpre shvatio Dobrica Ćosić, dok su ostali pod uticajem blagostanja „saradnje, nesumnjivo brzog razvoja, velikih uspeha naše države“ ignorisali ili nisu shvatali potrebu otvaranja tog pitanja. Ali, smena Rankovića, Osmi kongres SKJ, Titovo izjašnjavanje kao Hrvata, demonstracije na Kosovu 1968. dovela je, smatra Maraković, do

⁵⁴⁸ Mirko Arsić, Dragan R. Marković, '68. *Studentski bunt i društvo*, str. 121.

⁵⁴⁹ Vid. Milivoj Bešlin, „Josip Broz Tito i jugoslovenski federalizam (1963–1974)“, u: *Tito – viđenja i tumačenja*, zbornik radova (ur. Olga Manojlović Pintar), Beograd, 2011, str. 58–85.

„spoznaje“ o „ugroženosti Srbije. On smatra da je centralna institucija koja je radila na „buđenju zamrle svesti srpskog naroda“ bila Srpska književna zadruga, čiji on postaje 1969. član najužeg rukovodstva, a Dobrica Ćosić predsednik. Ovime su predstavnici „leve“ i „desne“ opozicije, radikalne levice i nacionalista, simbolički preko svoja dva najuticajnija predstavnika u Srbiji napravili i formalno jedinstven front u otporu režimu. U SKZ-u je, smatra Marković, „s ogromnim zakašnjenjem“ otpočeo „rad na duhovnom jedinstvu razbijenog srpskog naroda“.⁵⁵⁰ Onemogućavanjem političkog rada (posebno na terenu u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini gde su živeli Srbi) Srpskoj književnoj zadruzi, u jesen 1972. bilo je, „blokirano“, smatra on, „dalje buđenje srpske nacionalne svesti“ sve do Memoranduma SANU.⁵⁵¹ Institucionalno povezivanje ove dve grupe je završeno tokom 1971. saradnjom SKZ-a i Filozofskim društvom Srbije i Institutom za filozofiju, koji su bili uporišta beogradskih šezdesetosmaša. Kao rezultat njihove saradnje objavljene su dve knjige u novopokrenutoj ZadruGINOJ ediciji – „Stihija savremenosti“ Mihaila Đurića i „Preispitivanja“ Mihaila Markovića.⁵⁵² Sem SKZ-a, i saradnje unutar nje, o novoj *koaliciji* praksisovaca i nacionalista svedočio je višednevni skup u Beogradu, održan krajem novembra i početkom decembra 1969. U organizaciji Filozofskog društva Srbije, pod nazivom „Socijalizam i kultura“, prvi put su se na jednom mestu, i bez idejnih razilaženja i međusobnih polemika, našli predstavnici dve opozicione grupe – beogradskog krila „Praksisa“, filozofi *šezdesetosmaši* i nacionalisti okupljeni oko Srpske književne zadruge.⁵⁵³

Naposletku studentskog pisma upućenog Titu oni poručuju da drugog programa osim Programa SKJ i jugoslovenskog Ustava oni nemaju, te da svi njihovi pobrojani zahtevi samo idu za tim da se dva navedena akta „dosledno sprovode“. U poslednjoj rečenici *šezdesetosmaši* izražavaju veru u Titovu „veliku revolucionarnost“, zbog čega su bili ubeđeni da će ih on „razumeti i podržati“.⁵⁵⁴ U tom uverenju oni se nesumnjivo nisu prevarili, što će okončanje njihovog protesta i potvrditi.

Mnoštvo studentskih zahteva ipak bi se moglo sistematizovati i svesti na nekoliko osnovnih ciljeva *šezdesetosmaškog* pokreta: „svesno ovladavanje zakonom vrednosti nasuprot tržišnoj stihiji“, jednakost na osnovu društvene svojine i distribucija dobara prema radu „nasuprot obnavljanju kapital-odnosa i bogaćenju mimo rada“, uspostavljanje vlasti radničke klase na svim nivoima društva, nasuprot onome što su videli kao redukciju radničkog upravljanja na uzan fabrički krug, „radničko-klasno

⁵⁵⁰ Trebalo bi naglasiti da nisu svi beogradski predstavnici grupe okupljene oko „Praksisa“ prihvatili saradnju i koaliciju s nacionalistima. Neki od njih, poput Andrije Krešića, Nebojše Popova, Miladina Životića, protivili su se takvoj orijentaciji.

⁵⁵¹ Mihailo Marković, *Juriš na nebo. Sećanja*, 1, Beograd, 2008., str. 79–89.

⁵⁵² Ljubinka Trgovčević, *Istorija Srpske književne zadruge*, Beograd, 1992., str. 138.

⁵⁵³ U razgovorima čiji su izvodi tada objavljeni u glasilima dve navedene političko-intelektualne grupacije, „Studentu“ i „Filosofiji“, učestvovali su između ostalih: Svetozar Stojanović, Miladin Životić, Zagorka Golubović, Branislav Crnčević, Borislav Mihajlović Mihiz, Nikola Milošević, Živorad Stojković, Aleksandar Popović, Milan Nikolić, Dobrica Ćosić, Dragoljub Mićunović, itd. Na nastavak skupa bili su pozvani i pojedini provladini intelektualci poput Oskara Daviča i Vuka Pavićevića, koji su kao i čitava kulturna i ne samo kulturna politika SK, bili izloženi oštroj kritici prisutnih. Idejnih razilaženja, između predstavnika dve naizgled različite grupacije kritičke inteligencije, na ovom razgovoru nije bilo, a jedno od centralnih integrativnih faktora je bilo idealizovano sećanje na *šezdesetosmaški* protest. *Protiv zabrana. Razgovor „Socijalizam i kultura“ Filozofskog društva Srbije 1969.* stenogram prir. Z. Kućinar, Beograd, 2011., str. 265

⁵⁵⁴ Mirko Arsić, Dragan R. Marković, '68. *Studentski bunt i društvo*, str. 121–122.

ustrojstvo obrazovnog sistema nasuprot njegovom građanskom karakteru“ i transparentnija kontrola vlasti i sredstava komunikacija, kao reakcija na ono što su oni videli kao „birokratsku manipulaciju“ medijima tokom trajanja protesta.⁵⁵⁵ Osim poslednjeg segmenta koji je bio kratkoročno-reaktivnog karaktera kao posledica represije prema pokretu, svi šušinski zahtevi studenata i motivi za njihovu pobunu ticali su se odgovora na privrednu reformu i konsekvenci koje je njeno sprovođenje imalo na ekonomiju, društvo, svakodnevni život pojedinca, itd.

O programu, težnjama i intencijama studentske pobune 1968. sem citiranih ključnih dokumenata, koji su govorili o dosta konsekventnim ciljevima i idejnoj orijentaciji pobune, svedočio je još jedan njihov programski dokument, pisan godinu dana kasnije, ali kako je sam proces još bio u toku, ne može se smatrati naknadnim tumačenjem. Radi se o dokumentu *3.000 reči*, čiji je već naslov trebalo da mu da na značaju jer je preuzet iz čuvene proklamacije „Praškog proleća“ iz juna 1968. koja je ušla u istoriju kao *2.000 reči*. Dokument je napisan za objavljivanje 3. juna 1969. na godišnjicu početka pobune, a bio je koncipiran kao svojevrsno bilansiranje rezultata pokreta i još jednom objašnjavanje njegovih ciljeva kao i odgovor na kritike koje su se u međuvremenu pojavile.⁵⁵⁶ Kao ključna stvar i priznanje neuspeha, *3.000 reči* konstatuje da su „socijalne razlike ostale i dalje ogromne“, navodeći primer da je raspon u platama ostao i do 1:30, čak i 1:40. Godinu dana „nakon Juna“, koga već u skladu sa prisutnim mitologizovanim predstavama i interpretacijama pišu velikim slovom, jugoslovensko društvo se nije „ni malo približilo rešavanju problema nezaposlenosti“, navode oni bilans drugog ključnog zahteva pokreta – o punoj zaposlenosti. Tražeći u uzrocima ekonomske zaostalosti lek protiv nje, autori dokumenta lamentiraju nad činjenicom da je *lov na veštice* nakon demonstracija bio samo kratkotrajan i navode – „kratko vreme nakon Juna vođena je društvena akcija protiv pojava pljačke društvene imovine, neopravdanog bogaćenja privatnih zanatlija, zloupotrebe forme GG preduzeća, itd. (...) Nikakve odlučne mere nisu preduzete, niti su na vidiku protiv upropašćavanja društvene imovine, široko rasprostranjene korupcije, mita, izigravanja obaveza prema zajednici, zloupotrebe društvenih fondova...“⁵⁵⁷ Žestoko osuđujući „sitno-buržoaske tendencije“ *3.000 reči*, ali i odbacujući da su protivnici zalaganja za „jednakost u siromaštvu“, autori ovog programskog dokumenta su se obrušili i na nacionalni i republički „egoizam i partikularizam“, što je bilo dodatno razrađivanje nedovoljno razijenih unitarističkih tendencija iz juna 1968. Identičnu formulu kritike nacionalnog ili republičkog „partikularizma“ koristili su nacionalistički protagonisti okupljeni oko D. Čosića i Srpske književne zadruge u svom protivljenju decentralizacije i otporu idejama o shvatanju

⁵⁵⁵ Mirko Arsić, Dragan R. Marković, '68. *Studentski bunt i društvo*, str. 115.

⁵⁵⁶ Na godišnjicu demonstracija savezni politički centar je tražio od CK SK Srbije da se izda naredba o zabrani demonstracija. Srpsko rukovodstvo na to nije pristalo, uz obrazloženje da bi takva represivna odluka poništila jednogodišnje rezultate političkog rada partije na Univerzitetu. Latinka Perović, *Zatvaranje kruga – ishod političkog rasepa u SKJ 1971/1972*, Sarajevo, 1991., str. 65–66.

⁵⁵⁷ Mirko Arsić, Dragan R. Marković, '68. *Studentski bunt i društvo*, str. 138–139. Boris Kanzleiter, “1968. u Jugoslaviji – tema koja čeka istraživanje”, u: *Društvo u pokretu. Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas*, ur. Đ. Tomić, P. Atanacković, Novi Sad, 2009., str. 37.

Jugoslavije kao složene države. Krivce za jačanje nacionalnih antagonizama nije pre svega trebalo tražiti, smatraju autori ovog dokumenta, u lingvistima, književnicima i kulturnim radnicima, već u „birokratskim snagama koje svoje posebne interese identifikuju s interesima pojedinih nacija i republika“ i koje „otvoreno ili prikriveno podržavaju nacionalsitičke elemente u redovima inteligencije“.⁵⁵⁸ Bio je ovo najdirektniji napad beogradskih studenata na hrvatsko rukovodstvo i pokušaj sređivanja stanja u toj republici, izvan nje. I u tome se, kao i u svemu ostalom, pre svega u odnosu na privrednu reformu, studentski pokret u potpunosti razilazio sa idejama i koncepcijama republičkog vrha Srbije (Nikezićevog rukovodstva), a slagao se i podupirao Titove koncepcije. Zaokret u unutrašnjoj politici 1971/72. bio je na tragu potpune realizacije svih navedenih težnji. Na kraju studentski pokret je odbacivao kritike na svoj račun, podsećajući da nije bio protiv privredne reforme, već samo protiv „jedностранog insistiranja samo na stihiji tržišta“ i da je pokušavao da zaustavi „otvoreno zalaganje za princip preživljavanja jačih i propadanja slabijih, što je u praksi dovelo do neopravdanog povećanja socijalnih razlika, do masovne nezaposlenosti i do prodiranja malograđanskih (liberalnih – prim.aut.) shvatanja, potreba i aspiracija u svim oblastima i u svim slojevima društva“, stajalo je u poslednjem programskom dokumentu *šezdesetosmaškog* pokreta. Studenti su se založili i za „brže i doslednije“ realizovanje programa SKJ i ukidanje „postojećih oblika eksploatacije i neravnopravnosti“. Na kraju je ponovljen stav da studenti nisu bili protiv privredne reforme, kao što su im, kako kažu, „prebacivali i prebacuju malograđanski neoliberali“, navodeći da su podržavali racionalnije poslovanje, ali su bili protiv „stihijnog delovanja tržišta“. Oštro je negirana i druga vrsta optužbe, koja je dolazila, kako kažu, od birokrata (konzervativaca) da su se zalagali za „pluralizam buržoaske demokratije“ ili za „anarhično razaranje“ institucija – *3.000 reči* je odgovaralo negacijom tih tvrdnji i insistiranjem da se studentski pokret zalagao za socijalističku demokratiju.⁵⁵⁹ Zanimljivo je ovo diferenciranje dveju vrsti optužbi koje su šezdesetosmaški identifikovali protiv svog pokreta sa strane dve orijentacije unutar partije, od kojih je po svemu sudeći jedna okarakterisama kao „malograđanski neoliberali“. Da li je tom prilikom ciljano Nikezićovo rukovodstvo, koje je aluzivno, ipak, izricalo navedene ocene protiv studentskog pokreta i koji su se ljudi tom prilikom ciljali ostaje nepoznato.⁵⁶⁰ Ako se mislilo i na vrh SK Srbije, onda bi ovo morala biti prva optužba tog rukovodstva zbog liberalizma. Stara dilema javila se i ovoga puta u novom obličju i izmenjenom istorijskom kontekstu – reforma ili revolucija.

⁵⁵⁸ Mirko Arsić, Dragan R. Marković, '68. *Studentski bunt i društvo*, str. 140. Boris Kanzleiter, "1968. u Jugoslaviji – tema koja čeka istraživanje", str. 37–38.

⁵⁵⁹ Mirko Arsić, Dragan R. Marković, '68. *Studentski bunt i društvo*, str., str. 140–141. Boris Kanzleiter, "1968. u Jugoslaviji – tema koja čeka istraživanje", str. 38–39.

⁵⁶⁰ Autor *3.000 reči* je po svemu sudeći bio prvi čovek "Studenta" Alija Hodžić. Kako je on odbijao da govori o temi 1968. ni ovaj segment nije do kraja razjašnjen. Ideja sastavljača dokumenta, koji je studentsko vođstvo usvojilo kao radni papir i platformu za razgovor, bila je da ga objavi u "Studentu", u čemu su sprečeni. Jedan od učesnika navedenih zbivanja u najužem jezgru studentskog pokreta, Dragomir Olujić Oluja, tvrdi da se navedenom sintagmom ciljalo i na strane intelektualce i partijski vrh Srbije. Razgovor autora sa Dragomir Olujićem, 25. 8. 2014.

Ključne teze ovog *sui generis* antireformskog manifesta, poslednjeg programskog dokumenta koji je rebelijanski pokret iznedrio, bile su apsolutno kongruentne sa stavovima jugoslovenskog predsednika izrečene u *Pismu Izvršnog biroa* i njegovim interjuom „Vjesniku“, kojima je najavio čistku u Srbiji, ali i konačno zatvorio jednodecenijsko poglavlje upornih pokušaja reformskog krila partije da temeljnije izmeni društvene, političke i ekonomske obrise zemlje.

Nema sumnje da je silina beogradskih junskih demonstracija iznenadila vlasti, jasno je da je prvi put od Drugog svetskog rata došlo do javne i organizovane manifestacije neslaganja sa režimom, ali o uzdrmanosti poretka teško da je moglo biti reči. Od tog inicijalnog disputa kreću i određenja dalekosežnijih političkih uticaja beogradskog juna 1968. Preuveličavanjem i hiperbolisanjem straha i zbuđenosti partije i samog Tita, izvlače se i navodno prekretnne posledice i istorijske promene koje su *šezdesetosmaši* izvojevali. Činjenica je da savremeni izvori i svedoci ne potvrđuju posebnu Titovu uplašenost ili čak paniku, kako se često može čuti u pretpostavkama i konstruisanim tezama učesnika zbivanja sa strane protestanata. Predstavnici državnog i partijskog aparata, koji su bili u svakodnevnom direktnom kontaktu sa Titom, naprotiv, svedoče o njegovoj odlučnosti da situaciju pacifikuje, ali i „savršenoj smirenosti“.⁵⁶¹ Najzad i sam način na koji je jugoslovenski predsednik okončao pobunu studenata, a koji je ocenjen kao rutinski, govori u prilog tezi o uobičajenom, političkom potezu.⁵⁶² Najdramatičnije je ponašanje jugoslovenskog predsednika okarakterisao Svetozar Vukmanović Tempo, pišući o sednici najviših partijskih organa, 9. juna 1968: „Sjednicu je otvorio Tito. Bio je vidno neraspoložen, ljut. Rijetko sam ga viđao takvog.“⁵⁶³ Šef Titovog kabineta, Marko Vrhunec svedoči da je jugoslovenski predsednik na početku nemira došavši s Briona u Beograd iz aviona izašao „namršten i loše raspoložen.“⁵⁶⁴ Ipak, neutemeljeno je praviti bilo kakvu komparaciju sa nemerljivo značajnijim političkim događajem evropskih i svetskih razmera, agresijom Varšavskog pakta na Čehoslovačku, avgusta 1968. Državno-partijski vrh, kao ni sam Tito u stanju opšte konsternacije, tada nisu krili veoma visok stepen ogorčenja, zabrinutosti, čak i strahovanja.⁵⁶⁵ Naravno, sve navedeno nije značilo da vlast nije bila iznenađena i zabrinuta nečekivanim razvojem situacije. Tako je prvi čovek SK Srbije, koji je formacijski i snosio najveću odgovornost, jer se pobuna desila u njegovoj republici, Petar Stambolić, na savetovanju u Skupštini Srbije rekao: „Ja sam govorio, 1968. godine mi smo sedeli na sastanku, bilo nas je 10 ili 20 i u dva sata noću smo naterali generala Šumonju da probudi Tita, da makne jednu diviziju sa terena Požarevca na Beograd. Ona nije trebala, ali ja i danas mislim da bi mi

⁵⁶¹ Svedočenje Latinke Perović, u vreme protesta članice IK CK SKS. (Razgovor autora sa dr Latinkom Perović od 21. jula 2008.) U publikovanom svedočenju Oliveri Milosavljević, Perovićeva je rekla da je od samog početka Tito bio „neopisivo miran i spokojan“. *Snaga lične odgovornosti*, Beograd, 2008., str. 43.

⁵⁶² Misli se na Titov govor, kojim su okončane demonstracije. *Borba*, 10. jun 1968., str. 1.

⁵⁶³ Svetozar Vukmanović Tempo, *Memoari 1966–1969*, Beograd–Zagreb, 1985., str. 301.

⁵⁶⁴ Marko Vrhunec, *Šest godina s Titom (1967–1973)*, Zagreb, 2001., str. 171.

⁵⁶⁵ *Deseta sednica CK SKJ*, Beograd, 1968; Milivoj Bešlin, „Prilog istoriji jugoslovensko-sovjetskih odnosa“, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 77–78, Novi Sad, 2008. str. 165–187.

napravili veliku grešku da to tada nismo uradili, u jednom momentu, kad nismo mogli oceniti kako će ići tok stvari u junjskim događajima...“⁵⁶⁶

Na temelju pomenutih premisa o prekretnom i dalekosežnom uticaju i konsekvencama studentskih protesta, te shodno tome neuobičajenoj i nesvakidašnjoj reakciji, u javnosti se od učesnika protesta protokom vremena, jer racionalnih istraživanja, koja bi iskoračila iz čvrsto postavljenog narativa koji su odredili sami učenici protesta i nema puno – izvlače nove i do sada nepoznate konsekvence. Jedna od teza koja se može čuti glasi da je Tito pod utiskom studentskih nemira i zahteva za „otopljavanjem“ političkih prilika, u novembru iste godine, kada se su održavali partijski kongresi u svim republikama, dozvolio mlađim, reformskim kadrovima, tzv. partijskim *liberalima* da zauzmu ključne pozicije, pre svega u Srbiji, Hrvatskoj, Sloveniji i Makedoniji. Sličnog su utemeljenja i često izricane teze da su Tito i pre svih Edvard Kardelj, shvativši istrošenost klasnog obrasca jugoslovenske integracije, posegnuli za nacionalnim pitanjem, tj. nacionalizmom kao novom ideološkom legitimacijskom doktrinom. Međutim, čitav proces je počeo značajno pre studentskih demonstracija i ne može se uspostaviti bilo kakva korelacija među njima.

Odbace li se ove najkrupnije konsekvence⁵⁶⁷, ostaje pitanje da li su studentske demonstracije imale bilo kakvih dalekosežnijih posledica na politički život Jugoslavije, izuzmemo li privremeno gašenje nekolicine političkih karijera, od kojih je najpoznatiji bio slučaj Miloša Minića. Naime, kao predsednik Skupštine Srbije, Minić je na samom početku demonstracija pregovarao sa studentima i bio svedok policijskog nasilja prema demonstrantima. Svojim dolaskom kod podvožnjaka, gde je došlo do sukoba policije i demonstranata i javnom osudom takve policijske akcije, te, zahtevom da se „organi reda“ povuku iz okruženja Filozofskog fakulteta i najzad kvalifikovanjem protestanata kao progresivnog „novog studentskog pokreta“, izazvao je veliko nezadovoljstvo i oštre kritike partijskih kolega, pa je nakon VI Kongresa SKS i IX Kongresa SKJ u novembru 1968. i februaru 1969. ostao bez bilo kakve značajnije funkcije.⁵⁶⁸ Međutim, ni to neće biti trajno, jer je posle smene Nikezićevog rukovodstva i ostavke Mirka Tepavca, postao šef jugoslovenske diplomatije krajem 1972. ostavši na tom položaju narednih šest godina.

Sledeća direktna konsekvencija studentskih demonstracija 1968. je bio *slučaj* osmoro profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu, koji su uklonjeni iz nastave zbog „moralno-političke nepodobnosti“ i

⁵⁶⁶ AS, CK SKS, god. 1969-1974, Centralni komitet SKS; sastanci u CK, br. kutije 94. „Stenografske beleške sa sastanka održanog u Skupštini Srbije 5. jula 1972.“

⁵⁶⁷ U javnosti se, posebno krajem 1968. javila teza da su albanske demonstracije na Kosovu i u Makedoniji, s kraja novembra i iz decembra 1968. bile refleksija studentske pobune. Sam Tito je u procesu pacifikacije izneo takvo tumačenje. Ipak, nema sumnje da je albanska pobuna bila podstaknuta emancipatorskim, ali i nacionalističkim motivima, te da nije imala direktne ili indirektno veze sa junjskim događajima. U vreme albanskih demonstracija odvijala se kulminacija rasprava o nivou autonomije pokrajina, u procesu priprema drugog seta amandmana na Ustav iz 1963. Amandmani su usvojeni krajem decembra 1968. godine i njima su pokrajine dobile znatno viši stepen samouprave. Albanska pobuna je, nesumnjivo, bila i reakcija na radikalno popuštanje policijske represije na Kosovu, kao direktne posledice smene Aleksandra Rankovića. Milivoj Bešlin, *Nacionalno pitanje u Srbiji krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina XX veka* (magistarski rad u rukopisu)

⁵⁶⁸ Dragoslav Marković, *Život i politika 1967–1978*, I, Beograd, 1987., str. 70–73.

to *lex specialis* Skupštine Srbije iz januara 1975. Reč je o filozofima: Dragoljubu Mićunoviću, Miladinu Životiću, Zagorki Golubović, Mihailu Markoviću, Nebojši Popovu, Ljubomiru Tadiću, Trivi Inđiću i Svetozaru Stojanoviću, koje je najviše zakonodavno telo u Srbiji stavilo „na raspoloženje“ Sekretarijatu za nauku i obrazovanje.⁵⁶⁹ Ključni uzrok takve odluke je Titovo identifikovanje „grupe profesora“ kao podstrekača junske pobune, nakon čega je trajao višegodišnji pritisak na srpsko partijsko rukovodstvo, radi odstranjivanja sa fakulteta navedenih nastavnika, u cilju sprečavanja njihovog daljeg uticaja na studente.⁵⁷⁰ Ne bez smisla za ironiju, Draža Marković je u svom dnevniku (16. jun 1968.) zapisao da „iznenađuje činjenica da filozofi – naučnici nisu baš u velikoj meri okrenuti nauci i da su (M. Marković, Z. Pešić, S. Stojanović, V. Milić i dr.) pokazali veliki smisao za konkretnu političku akciju... Oni sa svojom akcijom nastavljaju i dalje. Vršu još uvek veliki uticaj na studentske organizacije...“⁵⁷¹ Sudbina osmoro profesora Filozofskog fakulteta je od trenutka Titove osude postala prvorazredno političko pitanje, sve do skupštinske odluke o odstranjivanju s Fakulteta. U tom periodu jugoslovenski predsednik, prilikom najvažnijih obraćanja partijskom vrhu, nije zaboravljao „profesore“. Tako je na XXI sednici Predsedništva SKJ u Karađorđevu, decembra 1971. na kome je hrvatsko rukovodstvo prisiljeno na povlačenje, Tito oštro opomenuo i Nikezićeve reformiste zbog popustljivosti prema „onim elementima koji ... skreću našu omladinu pravcu koji nije poželjan za naš razvitak... Šta smo mi tu do sada učinili? Nismo makli ni jednog čovjeka. Na beogradskom univerzitetu, na primjer, tačno smo znali ko je izazvao i ko je zapravo bio protagonist onih poznatih nemira studenata.“⁵⁷² Slično je tvrdio i prilikom smene samih *liberala*, oktobra 1972. kada je popustljivost i prema „filozofima“ bila jedna od centralnih optužbi protiv rukovodstva Srbije. U svom govoru Tito je apostrofirao beogradske profesore koji „uzgajaju našu omladinu koja će, ako se to bude produžilo, sutra biti apsolutno tuđa našem socijalističkom sistemu“. Tito je podsetio koliko je puta poručivao rukovodstvu Srbije da „mi moramo takve profesore pozvati na odgovornost i onemogućiti im da predaju na univerzitetima“.⁵⁷³ Tito je rekao da su njihova imena poznata, mnogo puta pominjana, ali se vrh SK Srbije redovno oglašivao o ovaj njegov zahtev. I zaista, profesori ne samo da nikada nisu bili tema ozbiljne rasprave u partijskom vrhu Srbije, već je na zahteve ministra unutrašnjih poslova Slavka Zečevića, u leto 1972. da ne nekoga od njih potrebno uhapsiti, da bi se „zaplašili“ ostali, čelni ljudi srpskog partijskog vrha su reagovali s indignacijom i odlučnim odbijanjem.⁵⁷⁴ Time je sudbina

⁵⁶⁹ Nebojša Popov, *Slučaj grupe profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu*, Beograd, 1989.

⁵⁷⁰ O ostalim oblicima i primerima represije režima nad učesnicima demonstracija, gašenja studentskih listova, prekidanja karijera u usponu i sl. na ovom mestu neće biti reči, jer izlazi iz okvira ovako postavljene teme i pripada drugoj vrsti analize. Grupu profesora apostrofiramo na ovom mestu, zbog njihovog značaja za javni i politički život Jugoslavije, tada i kasnije, ali i zbog činjenice da je njihova profesionalna sudbina bila političko pitanje *par excellence*.

⁵⁷¹ Dragoslav Marković, *Život i politika*, 73.

⁵⁷² *Dnevnik*, Novi Sad, 4. decembar 1971. 4.

⁵⁷³ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 70–71, II-2/570, “Neautorizovane magnetofonske beleške sa sastanka rukovodilaca SR Srbije kod Predsednika Republike, 9. oktobra 1972.”

⁵⁷⁴ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, II-4-b, Neki elementi procene situacije u Beogradu i SR Srbiji, izneti od S. Zečevića, 24.6.1972

profesora Filozofskog fakulteta od prvorazrednog političkog pitanja, sve vreme bila i poluga za konstantni pritisak na reformsko rukovodstvo Srbije, ali i podsticajna tačka za što brži obračun sa njim, zbog rezolutnog odbijanja da se odlučnije umeša u ovaj slučaj.

Svakako se kao najdirektnija i najdalekosežnija konsekvencija studentskih demonstracija iz juna 1968. na politički život socijalističke Jugoslavije može smatrati dokument kompleksnog naslova – *Smernice o najvažnijim zadacima Saveza komunista u razvijanju sistema društveno-ekonomskih i političkih odnosa*, usvojen 9. juna, iste godine, na zajedničkoj sednici Predsedništva i Izvršnog komiteta CK SKJ. Po „zvaničnoj verziji“ inicijativa za njihovo donošenje je stigla 20. maja 1968. dakle, znatno pre početka studentskih nemira, čime se želelo da izbegne tumačenje po kome su *Smernice* odgovor vladajućih komunista na *Akciono-politički program* pobunjenih studenata. Suštinski *Smernice* su odredile političke modalitete kojima će Partija da sprovodi ključna programska i idejna akta u predstojećem periodu, jer je konstatovano „da se zaostaje u razradi koncepcija daljeg razvoja društveno-ekonomskog i političkog sistema, u pronalaženju pravih odgovora na aktuelna pitanja i u realizovanju usvojene politike SKJ, naročito u sprovođenju društveno-ekonomske reforme.“⁵⁷⁵ Dakle, ne radi se o novom ni po bilo čemu originalnom programskom dokumentu, jer je njega mogao da usvaja samo najviši organ Partije, Kongres, već je reč o preraspodeli prioriteta i metodologiji implementacije već postojećeg programa jugoslovenskih komunista, koga su i sami studenti smatrali svojim.

Prva tačka *Smernica* „Razvoj samoupravljanja – jedini mogući put ka socijalizmu“, predstavljala je snažnu afirmaciju jugoslovenskog puta u socijalizam, u čijim se temeljima nalazilo samoupravljanje, ali je bila i direktan odgovor na protestantske zahteve za jačanjem samoupravljanja. Druga tačka „Opravdana je kritika radnih ljudi što se odlučnije i efikasnije ne realizuje idejno-politička platforma SK“ je tražila da se takva kritika kanališe transformacijom u „stvaralačku društvenu akciju“. Treća tačka „Odlučnije i efikasnije mere za ubrzano ostvarivanje reforme“ najavljivala je intenziviranje reformskog kursa u cilju „dubokog preobražaja naše privrede i društva“ u cilju povećanja efikasnosti ekonomije i podizanja kvaliteta životnog standarda „radnih ljudi“, povećanja zaposlenosti i uopšte jačanje „materijalne osnove društva“ kao fundamentalnog preduslova bržeg razvoja „nauke, obrazovanja, kulture, zdravstva i socijalne zaštite.“ Sledeća tačka *Smernica*, „Samoupravna struktura treba da kontroliše i tržišne odnose“, direktno se referirala na antitržišne napade na reformu sa levo radikalnih pozicija, koji su se često čule tokom protesta u Beogradu, ali i drugim centrima pobune. Odlučni u stavu da je tržišna orijentacija temelj reforme koja je bila u toku, jugoslovenski komunisti su poručivali da su svesni „protivrečnosti“ i „deformacija“ koje ona nosi, ali i da rešenje problema nije u prevaziđenim i oprobanim formulama „administrativnog upravljanja privredom“ i vraćanju na

⁵⁷⁵ „Smernice o najvažnijim zadacima Saveza komunista u razvijanju sistema društveno-ekonomskih i političkih odnosa“, *Politika*, 14. jun 1968. 1; Svetozar Vukmanović Tempo, *Memoari 1966–1969*, Beograd–Zagreb, 1985., str. 312, 317–339.

etatističke obrasce, već u „svesnom samoupravnom usmeravanju tržišne privrede.“⁵⁷⁶ Ovaj stav je značio da bi „radni čovek“ kao „nosilac društvene reprodukcije“ kao i samoupravna struktura celokupnog društva trebalo da budu osposobljeni da „usmeravaju i kontrolišu tržišne odnose i usklađuju ih sa načelima socijalističkog društva“, čime se delimično izlazilo u susret protestantima, jer se nedvosmisleno nagoveštavalo doziranje i ograničavanje tržišnih mehanizama u privredi. Deo *Smernica*, „Sticanje, utvrđivanje i raspodela dohotka“ bio je najdirektniji odgovor na egalitarističke zahteve demonstiranata. Priznaje se da „ima velikih razlika u dohocima... pojedinih grana delatnosti i grupacija koje nisu zasnovane na rezultatima rada“, već na temelju monopola, ekstraprofita i sl. čime se stvaraju „neopravdane razlike i rađaju politički problemi.“ Zbog toga najviši organi SKJ smatraju da je neophodno „usavršiti uslove i mere koje utiču na sticanje dohotka i istovremeno razraditi instrumentarij koji će delovati u pravcu ekonomski normalnog izdvajanja sredstava za proširenu reprodukciju i za lične dohotke, a u zavisnosti od realno ostvarenih rezultata...“⁵⁷⁷

Važan deo *Smernica* odnosio se na „sprečavanje otuđivanja sredstava od proizvođača“, kao i onemogućavanje monopolističkih pojava i zatvaranja tržišta. Tržišno je pledirao i deo dokumenta koji se zalagao da se „unutrašnji ekonomski odnosi u radnim organizacijama, celokupno samoupravno dogovaranje i odlučivanje, uređuju na ekonomskim kategorijama, odnosno na objektivnim merilima rezultata rada...“ Ipak, *Smernice* su se odlučno suprotstavljale pokušajima da se „radni ljudi dovedu u položaj najamnih radnika“, kao što su odlučno usprotivile svakoj menadžerskoj i tehnokratskoj tendenciji u privredi. Poreska politika je trebalo da obezbedi pravedniji sistem, progresivnog oporezovanja, te da na taj način „svi građani koji stiču viši lični dohodak, više i doprinose podmirivanju zajedničkih potreba.“ Zbog toga je „razvijanje socijalističke solidarnosti“ postavljeno kao važan cilj vladajuće elite. S druge, strane samo je opšti porast proizvodnje mogao dovesti do „podizanja realnih ličnih dohodaka i za istovremeno smanjivanje razlika među njima.“ Direktni odgovor vladajućih komunista na optužbe demonstiranata je bio i stav da se moraju onemogućiti visoka lična primanja, kao i dohodak na osnovu posedovanja materijalnih dobara, nekretnina, zemljišta i sl. Takvi slučajevi su „predmet opravdanih političkih osuda“, konstatuje se u *Smernicama*.⁵⁷⁸

Ključni deo *Smernica* vrlo je direktno izlazio u susret studentskim težnjama. U tom je kontekstu zapošljavanje obrazovanih ljudi, stručnjaka, naročito mladih, proglašeno za „jedan od uslova za uspešno ostvarivanje reforme“, a u cilju ispravljanja „inače nepovoljne kvalifikacione strukture.“ Odgovor na studentske kritike sadržavao je i stav iz dokumenta da su obezbeđena sredstva „za povećanje obima stambene izgradnje“. Obećavana je i stroga „kontrola radnih ljudi nad upotrebom budžetskih sredstava na svim nivoima“, kao i odlučno slamanje otpora protiv „primene nauke u

⁵⁷⁶ Isto.

⁵⁷⁷ „Smernice o najvažnijim zadacima Saveza komunista...“ *Politika*, 14. jun 1968. 1–2.

⁵⁷⁸ Isto.

proizvodnji“ u cilju prožimanja naučnih ustanova i radnih kolektiva.⁵⁷⁹ Predsedništvo i Izvršni komitet CK SKJ su konstatovali da se obrazovni sistem sporo i neefikasno reformiše, te da ga je potrebno „temeljito menjati“ u cilju razvitka „savremenih proizvodnih snaga i stvaralačkih sposobnosti omladine i radnih ljudi i izgrađivanja socijalističkih odnosa.“ Sve to bi se postiglo doslednom reformom univerziteta, čime bi se otvorile „dalje perspektive visokog školstva“. Takođe, kao „neophodno“ je ocenjeno stvaranje uslova za „puno učešće studenata u samoupravljanju da bi mogli odgovorno uticati na rešavanje svih pitanja visokog školstva i svog vlastitog položaja“, kao i da „samostalno upravljaju objektima studentskog standarda.“ Indikativno je zvučao i stav da će se SK „odlučno zalagati za poboljšanje socijalne strukture studenata u korist radničke i seoske omladine.“

Smernice su vrlo jasno i beskompromisno osudile i jedan deo političkih zahteva demonstranata koji su komunisti smatrali posebno destruktivnim po svoj politički monopol. Reč je o „antisamoupravnim pojavama“ koje se sa „buržoaskih pozicija“ a „pod plaštom borbe za demokratiju suprotstavljaju napretku socijalizma i samoupravne demokratije“. U toj grupi posebno su akcentovani zahtevi za političkim pluralizmom tj. višestranačkim sistemom, kao i „ultralevičarski radikalizam“. Na političkom planu, posebno je istaknuta potreba za nastavkom doslednog i energičnog procesa reorganizacije Saveza komunista u cilju njegovog „revolucionisanja“ kroz „neprestanu akciju na rasvetljavanju i rešavanju vitalnih problema društva.“⁵⁸⁰

Suštinski *Smernice* su potvrdile da, nakon izvesnog nesnalaženja, nema odustajanja od dotadašnjeg pravca izgradnje jugoslovenskog društva, da nema zaokreta u razvoju samoupravljanja i provođenja osnovnih postulata privredne i društvene reforme, ali je udarac koji je pretrpela ovim protestom i ustupak antitržišnim mehanizmima u privredi, takođe, bio evidentan. Nastale prevashodno kao rezultat snažne težnje vladajućih komunista da povrate izgubljenu inicijativu i vlastito samopouzdanje, *Smernice* su političku aktuelnost izgubile vremenskim udaljavanjem od događaja zbog koga su nastale i na koji su sasvim direktno reagovala. Deo stavova iz ovog dokumenta će biti inkorporiran u nove partijske programe usvajane na republičkim partijskim kongresima krajem 1968. kao i na kongresu Devetom kongresu SKJ 1969. One se nakon toga više neće pominjati u političkom životu Jugoslavije, a kao direktna posledica *Smernica* mogu se smatrati i neki usvojeni zakoni, najavljeni u ovom dokumentu, poput zakona o zapošljavanju mladih stručnjaka, zakona o participaciji studenata u upravljanju studentskih ustanova, o povećanju minimalnog ličnog dohotka, o zdravstvenoj zaštiti itd.⁵⁸¹

Kada je reč o odnosu rukovodstva Srbije Marka Nikezića, koje dolazi nekoliko meseci posle studentskih demonstracija, o tome je bilo reči u kontekstu zaštite profesora i odbijanja njihovog izгона sa fakulteta. Ali, to nikako nije značilo da je reformski partijski vrh delio mišljenje *šezdesetosmaškog*

⁵⁷⁹ „Smernice o najvažnijim zadacima Saveza komunista...“ *Politika*, 14. jun 1968. 2–3.

⁵⁸⁰ Isto.

⁵⁸¹ Hrvoje Klasić, *nav. delo*, str. 259–260.

pokreta. Više puta, oni su se naknadno izjašnjavali o tome. Latinka Perović je sa novinarima i urednicima Politike analizirala u jesen 1971. privrednu situaciju smatrajući da je jugoslovensko društvo mnogo više bilo otvoreno i spremno na reformu 1965. nego u trenutku njihovog razgovora. Razlog je pre svega bio politički, liberalizacija na tom polju, određena stihijnost, doveli su do nestabilnosti i faktičke nespemnosti ljudi na bolne rezove. Trebalo je na vreme analizirati efekte socijalnih potresa usled daljeg sprovođenja reforme, te da će socijalne konsekvence reformi, koje se gube iz vida, nesumnjivo komplikovati i političke odnose, za šta je SK morao da preuzima odgovornost. Smatrala je da je potrebno raditi politička predviđanja i provoditi akciju u vezi sa tim, jer je alternativa tome da se „pod pritiskom stihije povlačimo, a mi smo to napravili 1968. Ja mislim da cena toga povlačenja je drastično odstupanje od ciljeva privredne reforme i da mi tu cenu još uvek sada plaćamo“, smatrala je Perovićeva, nemajući dilemu da je *šezdesetosmaški* pokret bio pre svega antireformski udar s levice.⁵⁸²

Nikezić je smatrao da je tzv. nova levica, studenti, da su imali pogrešnu i idelizovanu predstavu posleratnog perioda, kao nekog zlatnog doba egalitarizma i bez razlika. „To je bilo društvo u kome je bilo više činovnika nego industrijskih radnika, pre 20 godina, svakako više državnih službenika, kad uzmemo učitelje i sve redom. I jedna masa seljaštva. To nije bilo društvo jednakosti bez obzira kakva je bila njegova fasada i sa razvojem ne samo industrije nego i usluga i sa tim što je poljoprivreda odahnula razume se da su razlike narasle i mislim da će u društvu stvari stalno tako i teći: izvesne razlike će se ispravljati, a nove će se pojavljivati.“ Radnici koji su dolazili sa sela, dojučerašnji siromašni seljaci, koji su se pomerali u gradove, dobijali posao u industriji, shvatali su to kao svoj napredak i jeste bio, smatrao je Nikezić, ali zato radnici u gradu, koji su školovali svoju decu su se takođe pomerali u višu socijalnu kategoriju u razvojnom smislu i društva i pojedinca – iz proste reprodukcije se prelazilo u složeniju, iz industrije u usluge ili obrazovanje. Zbog toga Nikezić nije video drugi način napredovanja „u industriji, pa i u našem društvu, bez pojave stalnih novih razlika“.⁵⁸³

Posebno problematična za Nikezića je bila reakcija na socijalne probleme koja je išla na osporavanje tržišne reforme u celini, a posebno je važno bilo i ovaj put naglasiti da „tržišna privreda nije pogrešno orijentisana... bez nje nema ni stabilnosti ni razvitka ni za kolektive ni pojedinačno“. I nisu tu izuzetak bile ni socijalističke zemlje, sem Kine i Kube, smatrao je Nikezić. „Svi moramo na kraju ići na tržište da bi se obezbedili stimulansi za proizvodnju, mora se valorizovati svačiji rad, i kolektiva i pojedinca“, jer je tržišna privreda jedini način da se stvori pokretačka snaga koja pokreće proizvodnju i unapređuje je, smatrao je prvi čovek CK SKS. Problem u jugoslovenskom društvu je, prema njemu, bio da „nemamo ekonomsku i socijalnu politiku koja bi korigovala sve negativne posledice“ tržišne privrede i niz nuspojava je trebalo korigovati, ali ne dovodeći svaki put u pitanje i samu tržišnu orijentaciju. Socijalna politika koja bi rešavala pitanja zaposlenosti, školstva, zdravstva, neravnomernog razvitka

⁵⁸² AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Stenografske beleške razgovora novinara lista *Politika* sa Markom Nikezićem i Latinkom Perović 8.9.1971.“

⁵⁸³ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Stenografske beleške razgovora novinara lista *Politika* sa Markom Nikezićem i Latinkom Perović 8.9.1971.“

pojedinih krajeva... je morala da postoji, ali da ne ugrožava motor privrede – tržište, smatrao je Marko Nikezić. Ipak, ovi socijalni mehanizmi su, prema njemu „palijativi, iako neophodni“, dok „osnovno pitanje razvoja rešava tržišna privreda“ i posebno pitanja mobilnosti radnika i prekvalifikacija, jer se ima u vidu negativan sovjetski primer – gde se ljudi zadržavaju po svaku cenu na svojim radnim mestima bez obzira na produktivnost.⁵⁸⁴ Latinka Perović je ovakve pojave smatrala refleksom i političkim krilaticama koja dolazi iz „konzervativnih krugova, iz kominformovskih krugova“.⁵⁸⁵

Na prvom sastanku novoizabranog rukovodstva SK Srbije sa Titom, januara 1969., novoizabrana sekretarka CK SKS, Latinka Perović je izdvojila dva centralna problema sa kojima se Srbija suočavala u tom periodu – dve najosetljivije tačke – Kosovo i situaciju na univerzitetu. Uprkos merama koje su perduzete u cilju unapređenja prava studenata i poboljšavanju studentskog standarda, ona je smatrala da je situacija tamo vrlo nestabilna, zbog toga što je ogroman broj studenata politički potpuno depolitizovan i samim tim podložan jakom opozicionom jezgru koje to nije bilo. Zbog toga je široko rasprostranjena apolitičnost studenata bila, prema njenoj oceni, ključni uzrok zbog koga su se oni mogli jako lako izmanipulisati od strane različitih opozicionih grupa. Kao jedan od najvećih problema na univerzitetu ona je videla snažnu tendenciju ka uravnilovci, što je bio jasan antireformski i antitržišni refleks događaja iz juna 1968. Taj, po svaku cenu, egalitarni koncept, „da svi primaju isto, jer su stomaci jednaki“ imao je prema njenoj oceni uporište u širokom krugu studenata, pa je idejno i politički sa tim moralo da se računa.⁵⁸⁶ Kao još jedan negativan trend među studentskom omladinom u Srbiji, ona je uočila i nacionalizam. Iako se verovalo da studenti predstavljaju levu opoziciju i kritiku sistema sa internacionalističkih pozicija, događaji na Kosovu u novembru 1968. su otkrili da u Srbiji među studentskom omladinom „imamo prilično raspaljen srpski nacionalizam“. Ova ideologija je bila vezana za određene kulturne krugove, kao i uticajne ljude na univerzitetu, i „mislim da sa njima moramo dugo da računamo“, rekla je L. Perović. Sem nacionalizma, i informbirovska pozicija je bila vrlo prisutna na univerzitetima u Srbiji, ali ono što je prema njenoj oceni, potpuno promaklo studentima u Srbiji, globalni fenomen koji nije izazvao nikakve ozbiljnije rasprave i diskusije, bili su čehoslovački događaji, reforme ali i napad Varšavskog pakta na ovu zemlju. Očito bilo koja vrsta progresivnih i reformskih zahvata u svetu nije previše zanimala konzervativne univerzitetske krugove u Srbiji. Informbirovska, prosovjetska i antireformska orijentacija, bile su prema njoj ključne za objašnjenje stanja na Beogradskom univerzitetu. Ovakva dosta mračna ocena stanja na univerzitetu u Beogradu, Perovićevu je navelo na zaključak da bi trebalo biti oprezan, jer su „ozbiljnije gužve“ i dalje moguće i zbog toga je trebalo biti vrlo strpljiv, ali i odlučan i političkim razgraničenjima, jer konfuzije

⁵⁸⁴ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Stenografske beleške razgovora novinara lista *Politika* sa Markom Nikezićem i Latinkom Perović 8.9.1971.“

⁵⁸⁵ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Stenografske beleške sa sastanka Političkog aktiva Srbije, 9.10.1970.“

⁵⁸⁶ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 53, II-2/306, „Zabeleška o razgovorima Predsednika Republike i predsednika SKJ, Josipa Broza Tita sa predstavnicima SR Srbije na Brionima 24. januara 1969.“

u vezi sa junskim događajima su i dalje trajale, „to se prosto ponekad prikazuje kao nova revolucija od koje svet počinje“.⁵⁸⁷ Nadovezujući se na ono što je L. Perović rekla, Nikezić je orijentaciju ka „uravnolovci“ među beogradskim studentima stavio u kontekst „prirodne tendencije kod mladih ljudi“, ali i širenja popularnosti *nove levice* u čitavom svetu. S druge strane studentske demonstracije 1968. u Jugoslaviji su se, prema Nikeziću, nezgodno poklopile sa trenutkom najdublje stagnacije domaće privrede, pre nego što je počela da se kreće uzlaznom putanjom. Ta egalitariistička tendencija, bila je, prema njegovoj oceni, i refleks izrazito neravnomerno razvijene strukture Srbije, jer bi nerazvijeni krajevi želeli da se više izjednače u potrošnji. Tako da je raspoloženje na univerzitetu u prečišćenijem ideološkom vidu, u stvari posmatrano sa objektivnim stanjem na terenu. Kao i u drugim situacijama, Marko Nikezić je procese u društvu svodio na pitanja ekonomskog razvoja i kretanja u privredi. „Na jednoj uzlaznoj liniji“, rekao je, „kad se kreće ekonomija, ne samo u našoj zemlji nego svud u svakoj zemlji, onda su i političke debate i filozofija optimističke, a kad je ekonomija na silaznoj liniji, onda su i političke debate i filozofije drukčije.“⁵⁸⁸ U svakom slučaju, Nikezić je smatrao da se u tretiranju studentskog pitanja, postojala „potreba da idemo na veći širinu“.⁵⁸⁹

Što se tiče studentskih organizacija i dešavanja među studentima 1971. Latinka Perović je rekla da bi aktuelna rukovodstva studentskih organizacija htela da budu partneri vlasti, i da oni sebe vide i deluju kao „političke stranke u malom“. Ta su rukovodstva mnogo više zainteresovana za koaliciju sa vladajućim političkim strukturama, nego za stvarni aktivizam studentskih masa. Na temelju razgovora sa studentima Pravnog fakulteta, Perović je zaključila da „ti mladi ljudi imaju veoma malu količinu znanja, da kod njih postoji veoma mali stepen poznavanja stvarnih društvenih kretanja.“ Prema njenoj oceni, uprošćene formulacije i brza rešenja kompleksnih društvenih problema studenti su videli u tome „da se obezbede jednaki uslovi“. Kada bi rukovodstva obezbedila jednake uslove za sve, „onda bi oni bili ubeđeni da su postigli ono što su želeli.“⁵⁹⁰ Ovakva gledanja Latinka Perović je smatrala nekompatibilnim sa promenama u unutrašnjem sistemu zemlje, kao svojevrsno nerazumevanje vremena. S druge strane studentski pokret u Hrvatskoj je imao i nacionalistička obeležja, dok je jedine studente koji su razumevali savremena društvena kretanja Perovićeva pronalazila u Sloveniji. Njihov odnos prema reformama u Jugoslaviji je bio veoma različit od njihovih beogradskih kolega, bio je saglasan duhu vremena, ali „tu svoju ulogu igra stepen civilizacije, kulture, pa i opšti uslovi“, smatrala

⁵⁸⁷ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 53, II-2/306, „Zabeleška o razgovorima Predsednika Republike i predsednika SKJ, Josipa Broza Tita sa predstavnicima SR Srbije na Brionima 24. januara 1969.“

⁵⁸⁸ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 53, II-2/306, „Zabeleška o razgovorima Predsednika Republike i predsednika SKJ, Josipa Broza Tita sa predstavnicima SR Srbije na Brionima 24. januara 1969.“

⁵⁸⁹ Indikativno je da je Tito na kraju analize situacije na univerzitetu rekao da jugoslovenski studenti ne mogu uvek da shvatešta mere u privredi i sve probleme, „jer još uvijek kod nas dominiraju zapadna ekonomska shvatanja“, Nikezić ga je odmah prekinuo kratkom replikom: „I istočna su popularna.“

⁵⁹⁰ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Stenografske beleške sa razgovora Latinke Perović u redakciji *Večernjih novosti*, 12. januara 1971.“

je ona.⁵⁹¹ Kada je reč o studentskom buntu 1968. Latinka Perović je nekoliko godina kasnije, govoreći sa novinarima „Večernjih novosti“ smatrala da je krajnji efekat tog pokreta „jedan intelektualni poraz“. Jedinu utehu koju je *nova levica* imala, prema njoj, bila je „porazila nas je sila državne mašinerije“. Taj čitav program, ta koncepcija šezdesetosmaška se do tada (1971) prilično istanjila i politički i intelektualno, što je uticalo demoralizatorski i za nosioce i i deologe toga pokreta. A kao poseban problem ona je videla u tome što se taj opozicioni pokret „vrlo brzo okrenuo nacionalizmu“. U omladinskim masama, kao i unutar studentskih organizacija očigledno je, prema njoj, bilo okretanje nacionalizmu – i to je bila bezmalo jedina zajednička karakteristika studentskih listova i organizacija širom zemlje.⁵⁹² Ako je studentska populacija išemu naučila starije, smatrala je Perovićeva, to je neophodnost razračunavanja sa nacionalsitičkom ideologijom u vlastitoj generaciji. Dugo je vladalo uverenje da je omladina imuna od nacionalizma, da je ona za jugoslovenstvo, ali kad „ispod tog jugoslovenstva malo zagrebetе, otkrije se nacionalizam“, smatrala je Latinka Perović. I kao grešku Saveza komunista ona je držala analizu da ako je ičega dobrog bilo u junskim događanjima 1968. da nisu bili nacionalistički – ali to nije bilo tačno. „To prosto nije bilo tada na dnevnom redu. Sva kretanja posle toga vrlo brzo su pokazala da se radilo o okupljanju na nacionalnoj osnovi, bar u dobrom delu.“⁵⁹³ Idealističko jugoslovenstvo studenata će se vrlo brzo pokazati kao nacionalistički unitarizam. Takođe, Perović je smatrala da sami studentski lideri vode nedemokratski život. Dok studenti realno žive pod teškim okolnostima – loši domovi, male stipendije, nekvalitetni restorani studentske ishrane, njihovi lideri tih problema nisu imali. Zbog toga su sa partijskim vrhom odbijali da razgovaraju o studetskom standardu, optužujući Savez komunista da hoće da ih depolitizuje. Uostalom, smatrala je Perovićeva, takvo ponašanje studentski lideri su naučili od Saveza komunista – uzimajući od njega onu najlošiju stranu.⁵⁹⁴

Na konferenciji za medije, Latinka Perović je aprila 1972. pri kraju svog mandata, studentske demonstracije iz 1968. okarakterisala i kao „opravdano pobunjenu mladež“. ⁵⁹⁵ U to vreme je održana i 39. sednica CK, posvećena reformama u visokom školstvu, na kojoj je Latinka Perović rekla da u krčenju puteva za reformsku orijentaciju treba savladavati inertnost, ali ne samo na univerzitetu, već i u privredi, društveno-političkim zajednicama. Smatrala je da je sa razvojem visokog školstva Srbija dobila masovniju inteligenciju, što je uticalo na savladavanje elitističkih tendencija. Ona je podsetila na

⁵⁹¹ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Stenografske beleške sa razgovora Latinke Perović u redakciji *Večernjih novosti*, 12. januara 1971.“

⁵⁹² AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Stenografske beleške sa razgovora Latinke Perović u redakciji *Večernjih novosti*, 12. januara 1971.“

⁵⁹³ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Stenografske beleške sa razgovora Latinke Perović u redakciji *Večernjih novosti*, 12. januara 1971.“

⁵⁹⁴ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Stenografske beleške sa razgovora Latinke Perović u redakciji *Večernjih novosti*, 12. januara 1971.“

⁵⁹⁵ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96. Magnetofonske beleške sa konferencije za štampu Latinke Perović sa glavnim urednicima štampe, radija i televizije, 15. aprila 1972.

savet „kritičarima svega postojećeg“ iz 1968. da „negacija svega u društvu jeste ustvari samo kandidatura za vlast nad društvom i partijom“ i da ne obezbeđuje izlaz iz krize i rešavanje realnih problema. Ukazujući na nacionalizam na univerzitetu, ona je rekla da je 1968. bio prikriven, ali da je i tada bila jasna jedna unitaristička i centralistička struja, koja je mnogo jasnije izbila na površinu u vreme ustavnih amandmana 1971. Takođe je rekla: „Mi se sa nacionalistima u Savezu komunista Srbije nismo razišli na pitanju da li ima nacionalizma i kod drugih, već da li ima nacionalizma i u Srbiji i kako iz njega izaći: daljom demokratizacijom jugoslovenske federacije, razvojem politike nacionalne ravnopravnosti, ili jačanjem centralizma i velikodržavnih tendencija, koje su objektivno morale biti i velikosrpske.“⁵⁹⁶ Ona je rekla i da se „sa staljinistima ne razlikujemo u tome da li se tući protiv nacionalizma ili ne, već kako se tući“, poručila je Perovićeva. Ta struja je uzroke nacionalizma želela da pretvori u izlaz iz njega, struji koja „u sužavanju samoupravljanja i socijalističke demokratije, u starateljstvu nad radničkom klasom, u zatvaranju tržišta, u vraćanju unatrag u odnosima u federaciji i u politici nacionalne ravnopravnosti vidi tobož izlaz iz nacionalističke opasnosti“, rekla je ona. Najvažnije je bilo „da politički potisnemo nacionalizam“, a presudno je bilo učiniti ga „anahronim“, tako što će se razviti „one snage, društveni odnosi i svest s kojima u poređenju nacionalizam u našim uslovima i nije ništa drugo do jedna reakcionarna i kratkovida politika“, poručila je L. Perović. Zbog toga je u zalaganju za demokratsku i reformsku idejnu i političku orijentaciju, prepoznato i kakvi se društveni odnosi žele, ali i kakav karakter SKS se zagovara.⁵⁹⁷

Marko Nikezić je na 39. sednici, govoreći o univerzitetu rekao da koncentracija znanja određuje i položaj u hijerarhiji i mogućnosti uticaja u društvu. Smatrao je da „ako je znanje danas jedna od osnova nejednakosti, sutra će biti osnova jednakosti. Možda su nejednakosti koje potiču iz razlika u znanju danas veće i trajnije nego nejednakosti koje potiču iz svojine.“ Podsetio je i da se u revolucijama svojinski odnosi lakše menjaju nego razlike u znanju. Univerzitet je prvi, smatrao je Nikezić, koji je morao da se oslobađa od dogmatskog mišljenja, jer je uvek opasno „reprodukovanje konzervativne svesti, utoliko više ako se to radi na nivou univerziteta“. Zbog toga je smatrao da je zadatak iznad svih zadataka univerziteta – „osposobljavanje ljudi za samostalno mišljenje. To je osnov svake druge samostalnosti i svake slobode uopšte.“⁵⁹⁸ Upozorio je i da je društvo u kome su živeli bilo još uvek dvostruko sputano – nacionalnim isključivostima sa jedne strane i dogmatizmom ransocijalističkog perioda. Međutim, demokratizacija i u društvu i u partiji, smatrao je Nikezić nije mogla samo da se svede na popuštanje stega, već je morala da podrazumeva i veću i masovniju organizovanost i participaciju ljudi. Kada je reč o nauci, smatrao je da se nisu smela ograničavati

⁵⁹⁶ AS, CK SKS – godine 1972. sednice 39, 40 i 41, br. kutije 82, Magnetofonske beleške sa 39. sednice CK SKS, 6. i 7. juni 1972.

⁵⁹⁷ AS, CK SKS – godine 1972. sednice 39, 40 i 41, br. kutije 82, Magnetofonske beleške sa 39. sednice CK SKS, 6. i 7. juni 1972.

⁵⁹⁸ AS, CK SKS – godine 1972. sednice 39, 40 i 41, br. kutije 82, Magnetofonske beleške sa 39. sednice CK SKS, 6. i 7. juni 1972.

istraživanja, već ih je trebalo podsticati. Uspela originalna rešenja u jugoslovenskom socijalizmu, upravo su rezultat nedogmatskog mišljenja i istraživanja bez predrasuda, smatrao je. Moralo se biti jasan u stavovima i idejnoj orijentaciji, ali „generalne restrikcije, koje bi nekim opštim zabranama trebalo da nas obezbede od svake eventualnosti, mogle bi da vode samo opštem zastoju, jer bi pored sprečavanja ekscesa, ugušile u zametku i sav onaj rad koji donosi rešenja. Zato naša otvorenost mora biti opšta, a restrikcije i intervencije konkretne i pojedinačne. One su prateće i treba da omoguće dalji slobodan rad u istraživanjima u razvoju društvenih odnosa, a ne da sve zamrznu zato da bi jedan mali broj slučajeva eliminisale.“ S druge strane „oslobađanje od dogmatskog mišljenja“ nije značilo, smatrao je M. Nikezić oslobađanje od „socijalističkog opredeljenja, od koncepcija i od metoda“, zbog čega je bilo važno ne pretvoriti marksizam vulgarizacijom na čistu politiku, na „režimski veronauk“.⁵⁹⁹ Iako se založio za to da univerzitet bude opredeljen „protiv svakog avangardizma, Nikezić mu je pripisivao važnu ulogu u „podizanju opšteg nivoa u društvu“.

Marko Nikezić je na sastanku s Titom 1970. rekao, analizirajući tzv. novu levicu, *šezdesetosmaše*, da „pod novom kožom imamo stare nacionalističke pojave“, pod raznim zahtevima za pravi socijalizam, javljaju se već viđena rešenja, navodeći primer mađarskih studenata *novolevičara*, koji su oštro kritikovali ratne kadrove Mađare, koji su se zabarekadirali u svoje položaje i „ne vode dovoljno brigu za mađarske interese“. Takva orijentacija je živela među omladinom, pa se čak išlo dotle da se govorilo da su rukovodstva u Jugoslaviji izmislila nacionalno pitanje, „da su se ti birokrati podelili i podelili republike“, i rekao je Nikezić, „sad oni misle da su predstavnici nove levice, u zapadnoevropskom smislu, i nekog pravog radikalnog socijalizma, a u stvari istupaju na jednoj velikosrpskoj liniji. Možda oni toga nisu ni svesni. Ali faktički se nacionalizam javlja opet u nekom novom ruhu.“⁶⁰⁰ Govoreći o „novojoj levici“ i levoj opoziciji, Nikezić je smatrao, čim se „malo zagrebe tu je nacionalizam“. Većina njih je u kritici politike SK kretala s leva, a „uvek nas udara sa desno“ i o tome je svedočila i studentska štampa i u Beogradu i u Zagrebu, smatrao je.⁶⁰¹

Egzaktnije kvantifikovanje uticaja i konsekvenci studentskih demonstracija 1968. na političku situaciju u Jugoslaviji i dalji razvoj reformskog pokreta u osnovi je veoma kompleksno. Političke prilike u Jugoslaviji su se u to vreme odvijale pod snažnim uticajem aktuelne transformacije privrednog sistema započetog reformom iz 1965., širenjem reformske baze na čitavo društvo; politički život zemlje je bio i pod intenzivnom refleksijom Brionskog plenuma, kao katalizatora složenog procesa debirokratizacije sistema, reorganizacije monopolističke partije, ali i tada započetog ustavnog pretemeljenja i suštinske decentralizacije Jugoslavije. Pod teretom ovih strujanja je počela 1968., a

⁵⁹⁹ AS, CK SKS – godine 1972. sednice 39, 40 i 41, br. kutije 82, Magnetofonske beleške sa 39. sednice CK SKS, 6. i 7. juni 1972.

⁶⁰⁰ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 65, II-2/459, „Razgovor predsednika Tita sa rukovodiocima SR Srbije, Beograd, 20. maja 1970.“

⁶⁰¹ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Magnetofonske beleške sa sastanka u CK SKS sa glavnim urednicima dnevnih listova, direktora radija i televizije, 12. marta 1971.

ubrzo nakon studentskih nemira, čitava zemlja, a posebno njeno rukovodstvo su bili ozbiljno uzdrmani definitivnim porazom reformskog socijalizma u Čehoslovačkoj i promocijom nasilja, koje je kroz metode *prve zemlje socijalizma*, progovorilo o suštinskom karakteru sistema u čije ime je nastupalo, a žrtva sovjetskih tenkova je mogla postati i Jugoslavija. Takođe, od ranije se znalo da će 1968. biti godina republičkih kongresa Saveza komunista, na kojima je pod uticajem svih pomenutih faktora, sprovedena do tada najradikalnija smena generacija i prevladavanje mlađih, obrazovanijih i reformski nastrojenih kadrova. Rečju, transparentniji ekonomski odnosi, intenzivirali su socijalne protivrečnosti i zakonomerno zaoštrili političke odnose u zemlji. Kao rezultanta je proizašao studentski protest, kao autentična pobuna prvih generacija rođenih, odraslih i školovanih u socijalističkoj Jugoslaviji, koje su prvi put od 1945. stavile vlast pred izazov javnog i masovnog neslaganja sa monopolističkom partijom, kao do tada jedinim tumačem opšteg interesa, ali i jedinim zagovornikom leve, revolucionarne prakse. Reformistički delovi, nikada sasvim monolitnog, Saveza komunista su pouku *šezdesetosmaške* pobune videli koliko u nužnosti, još više odlučnost da se reformski procesi nastave, ubrzaju i prodube, dok su konzervativni elementi u navedenim događajima iščitavali potvrdu svojih uverenja o neophodnosti „stezanja kursa“ i odustajanja od doziranog otvaranja privrede i nastavka evolutivne demokratizacije jugoslovenskog društva. Ne bi trebalo zanemariti ni modalitet zaustavljanja studentske pobune. Svojim govorom studentima, koristeći lični autoritet, predsednik Tito je zaobilazeći legalne institucije sistema, partiju, svoje saradnike, direktno komunicirao sa nezadovoljnicima, ukinuvši svakog posrednika između sebe i mase. Time je Tito, nesumnjivo, snažio autokratski karakter svoje vlasti, ali i utvrđivao čvrstorukaški obrazac jugoslovenskog poretka, kao i patrimonijalne tendencije domaće političke kulture. Ipak, sudeći po sadržaju Titove pacifikacije i podrške studentskog bunta, jasno je da jugoslovenski predsednik i nije bio sasvim neiskren ili manipulativno nastrojen, kako tvrde neki istoričari. Komparacijom njegovog obraćanja studentima, i kasnijim istupima, pre svega kada je smenjivano rukovodstvo u Srbiji 1972., (Pismo Izvršnog biroa i intervju Dari Janeković u *Vjesniku*) može se zapaziti veoma visok stepen kongruencije u navedenim stavovima.

U analizi navedenih stavova logično je uzeti dekadu od početka šezdesetih, kada su reformska pitanja otvorena i krenula da se rešavaju, do početka sedamdesetih kada su smenama pre svega u Hrvatskoj i Srbiji zatvoreni reformski procesi u Jugoslaviji. U tom periodu bilo je tri Titova govora ocenjena kao prekretna, sva tri izgovorena sa veoma sličnih pozicija, prvi 1962., drugi 1968., i najzad treći 1972. Prvi govor, o kome je bilo reči, jugoslovenski predsednik je održao u Splitu, 6. maja 1962. i godinama kasnije je izazivao nostalgiju pristalica „čvrste ruke“ u partiji. Tito je u njemu pozvao ne samo komuniste, već i javnost u borbu protiv bogaćenja, uzurpacije vlasti, a uzrok za većinu problema nalazio je u partiji i „rukovodećim ljudima“ u njoj. On je pozvao da se osnaži uticaj SKJ, da komunisti preuzmu direktniju odgovornost za razvoj socijalizma u Jugoslaviji. On je posebno pozvao na osudu i oštrije mere protiv onih koji žele da se obogate, protiv špekulanata koji putuju u inostranstvo i rasipaju devizna sredstva, ostajući tamo i po nekoliko meseci, poručio je on. Tito je upozorio i na porast mita i

korupcije u privrednim kolektivima, posebno među rukovodećim ljudima, poručivši da se zalaže i za gašenje i smanjenje velikog broja spoljnotrgovinskih preduzeća. Jugoslovenski predsednik je osudio ovom prilikom i „jagmu za brzom zaradom“ koja se javila u jugoslovenskoj privredi, a kao jednu od restriktivnih mera on je pohvalio i zabranu uvoza automobila u Jugoslaviju. On je oštro kritikovao i one direktore u privredi koji su „gledali što više da ušićare i koji se nisu obazirali na ono što je kolektiv odlučio“, rekao je on, poručivši da mora da postoji pravedna raspodela dobara i određivanje visine plata.⁶⁰² Nakon ovog govora, porastao je revolucionarni zanos masa, skandiralo se i zaklinjalo Titu u čitavoj zemlji, dotle da se govorilo da je jugoslovenski lider, zaobilazeći partiju i državne institucije, „održao partijski sastanak s čitavim narodom“.⁶⁰³ Sami studenti su tokom pobune povremeno podsećali na ovaj Titov govor kao pozitivan primer kompatibilan sa njihovim zahtevima, pa su tako pobunjeni studenti Akademije za primenjenu umetnost u zaključcima svog zbora 6. juna 1968. eksplicite tražili „bezuslovno sprovođenje u delo Titovih reči u Splitu jula 1962.“⁶⁰⁴

Svoj govor kojim je završena studentska 1968. u Jugoslaviji Tito je održao 9. juna i složio se sa studentima da su problemi nagomilani i da su junski događaji preduhitrili partiju u nameri da se posveti rešenju tih problema. I on je kao prevashodne probleme video „pitanja samoupravljanja u preduzećim i radnim kolektivima“, koji su se morali hitno rešavati. On je poručio da razume studente, optuživši partiju da nije bila „oštroga sluha“ kada su je studenti i ranije upozoravali da bi probleme trebalo brže rešavati. Bilo je, smatrao je, krajnje vreme da se odstrani sporost i neefikasnost u rešavanju problema. Partija je bila jedinstvena samo u sagledavanju problema i donošenju zaključaka, ali u primeni toga ne, jer je uvek bilo problema i „posebnih gledišta“, rekao je Tito. Privredna i društvena reforma zahtevala je mnogo brže i efikasnije rešavanje problema, „kako bi se mogla dati perspektiva ljudima“. Tito je pozvao da se preduzmu mere da bi se „poboljšali uslovi života i rada radničke klase“. Bilo je potrebno, ponavljao je Tito studentske zahteve, poboljšati položaj proizvođača, na koje nije trebalo da pada teret reforme, posvetiti se pitanju zapošljavanja, i posebno otklanjati „krupne nesocijalističke pojave“, koje su sve više dolazile do izražaja. Kao poseban problem koji zahteva hitno rešenje on je naveo pitanje zapošljavanja mladih, koji završe fakultet i stručno su osposobljeni.⁶⁰⁵

Revolt studenata, smatrao Tito, došao je spontano, da je uprkos infiltraciji „tuđih elemenata“, tu reč o „poštenoj omladini, o kojoj mi nismo vodili dovoljno računa“ i to je bila greška. On je najenergičnije osudio „neopravdano bogaćenje“, „razne nesocijalističke pojave“, pre svega otvaranje privatnih fabrika, naglasivši da se takve stvari neće dozvoliti. Obećao je i rešavanje studentskih problema, materijalnog položaja, rešavanje pitanja nezaposlenosti među mladima. Tito je i ovoga puta

⁶⁰² „Govor J. B. Tita na mitingu u Splitu“, u: Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988.*, tematska zbirka dokumenata, Beograd, 1988., str. 1085–1088.

⁶⁰³ Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb, 1999., str. 431.

⁶⁰⁴ *Beogradski univerzitet i 68. Zbornik dokumenata o studentskim demonstracijama*, str. 41. Studenti su ovde pogrešno datirali Titov splitski govor na juli.

⁶⁰⁵ *Politika*, 10. jun 1968. *Beogradski univerzitet i 68. Zbornik dokumenata o studentskim demonstracijama*, Beograd, 1989., str. 326–327.

zapretio partijskim redovima da oni koji ne bi izvršavali dogovorenu politiku, koji bi „išli drugim pravcem“, umesto da se u punoj meri založe za dogovorenu politiku – „tome neće biti mjesta među nama“. SKJ je rešio, rekao je Tito da „ojača jedinstvo“ svojih redova. Tito je posebno poručio da se ne može na radničku klasu prebacivati teret reformi, a očekivati da će ona sve to podnositi. Kao ključna i hitna pitanja za rešavanje on je naveo – „pitanje radničke klase, odnosno olakšavanje proizvođačima njihove situacije u preduzećima, problem raspodjele sredstava, likvidiranja ogromnog raspona između plata koji bode oči i sa kojim se ja nikako ne slažem“. ⁶⁰⁶ On je podsetio i da se sa zahtevima i stavovima studenata „uvijek slagao“, te da su njihovi stavovi izneseni tokom protesta bili od ranije i njegovi, ali „velika je krivnja“ na Savezu komunista koji se nije dovoljno zalagao za rešenje problema u društvu, sporo se išlo i oklevalo, poručio je Tito. On je kritikovao partiju i zbog toga što su je zasenile „razne investicije“ i da je zaboravila da brine o čoveku, rekao je. Tito je pozvao studente i da prate realizaciju ciljeva, a „kad god im nešto nije jasno, kad god nešto treba razjasniti, neka dođu kod mene, neka pošalju delegaciju“. Jugoslovenski predsednik je na kraju poručio da je studentski revolt na tragu i njegovih zahteva i problema, koja je on postavljao, ali se „ona ipak nisu rješavala“, ali ovoga puta „ja obećavam studentima da ću se svestrano založiti za rješenja i u tome studenti treba da mi pomognu“, poručio je Tito. ⁶⁰⁷

Nakon ovog govora, nastalo je oduševljenje i egzaltacija među beogradskim studentima. Nakon slušanja govora u mukloj tišini, posle završetka nastalo je oduševljenje među okupljenim studentima u Studentskom gradu, ali i među protestantima na fakultetima. Studenti su skandirali Titu i partiji, („Tito, Tito“, „Mi smo Titovi – Tito je naš“ i sl.) pevali su partizanske i pesme o Titu, igrali Kozaračko kolo. Stotine telegrama podrške upućeno je Titu sa različitih jugoslovenskih univerziteta i fakulteta: „Mi smo uvek duboko verovali u tebe i našu partiju...“, „Tvoje reči upućene radničkoj klasi, nama i celom narodu prihvatili smo sa oduševljenjem...“, „U ovim velikim trenucima studentskog oduševljenja socijalizmom i Tvojom revolucionarnom ličnošću, šaljemo Ti vatrene pozdrave i izražavamo našu spremnost da Te sledimo i podržavamo“, „Ti si uvek bio i jesi sa omladinom i omladina je uvek bila i danas je sa Tobom“, „Mi smo ti zahvalni što si pokazao razumevanje za našu akciju i što si glasno rekao istinu o njoj“, „Tito dobro govori, ali neki ne rade kako bi trebalo“, „Svaka reč druga Tita prirasla nam je za srce“, itd. ⁶⁰⁸

Treći pomenuti Titov prekretni govor, potekao iz istog idejnog i arsenala – intervju „Vjesniku“ i poznato „Pismo“, kojim je započeo kampanju za smenu rukovodstva u Srbiji (1972), neće se detaljnije analizirati na ovom mestu, jer pripada segmentu obračuna sa Nikezićevim vrhom. Tito je svojim obraćanjem studentima 1968. u osnovi dezavuisao i disciplinovao partiju, udarajući po njoj studentskim zahtevima. Čitavim procesom ojačale su patrimonijalne karakteristike društva i autokratski obrisi

⁶⁰⁶ Isto.

⁶⁰⁷ *Politika*, 10. jun 1968. *Beogradski univerzitet i 68. Zbornik dokumenata o studentskim demonstracijama*, str. 328–330.

⁶⁰⁸ *Politika*, 10. jun 1968. Dragan Marković, Savo Kržavac, *Liberalizam od Dilasa do danas*, 1, Beograd, 1978., str. 273–275. Mirko Arsić, Dragan R. Marković, *nav. delo*, str. 125.

političkog sistema. Jedan od predvodnika pobune, Mihailo Marković je rekao da se Tito obraćao studentima kao njihov „saborac“, koji pokušava da ostvari upravo ono za šta su se i oni zalagali, ali je birokratija pružala otpor tome.⁶⁰⁹ Ipak, jugoslovenski predsednik nije studentima govorio kao saborac – on im se obraćao kao predvodnik „revolucije“, obećavajući ispunjenje njihovih egalitarnih i antikapitalističkih ideala. Titov lični autoritet veoma je osnažen, „preko glava svih državnih i partijskih institucija, Tito je direktno komunicirao studentskom omladinom... Nova revolucija sa starim vođom“, zapisala je Latinka Perović.⁶¹⁰ Ipak, privredna reforma nije zaustavljena, iako su neke preduzete mere udarale u same njene temelj, o čemu će biti reči. Slično kao i posle Splitskog govora 1962., kada je ubrzo u jednom istupu u Beogradu, pokušao da ograničiti efekat ranijeg istupa, osudom „lova na veštice“, tako je i ovoga puta *Smernicama*, u osnovi reformski projekat nastavljen, uz pojedine materijalne ustupke studentskoj populaciji. Jedan od najboljih poznavalaca Jugoslavije šezdesetih, D. Rusinov je napisao da je ovim dokumentom prevagu ipak odnela „liberalna“ orijentacija u partiji i da su „još jednom, ko zna koji put u tri godine, konzervativni protivnici reforme upozoreni da prestanu da se protive i sabotiraju, jer će biti izbačeni iz Partije“.⁶¹¹ U tom kontekstu čine se prenatlaženim ocene, pojedinih istoričara koji su studentskom pokretu pripisali snagu da zaustavi započetu reformu u Jugoslaviji. Američki istoričar Jugoslavije, Džon Lempi tvrdi da studentsko i *praksisovsko* „neprijateljstvo prema tržišnoj reformi iz 1965. snosi izvesnu odgovornost za neuspeh da se ona nastavi“. On ovu interpretaciju osnažuje i tvrdnjom da zbog njihovog pritiska da se „odstupi od reforme iz 1965.“, univerziteti nisu dali „teorijsku podršku“, dakle, neku vrstu intelektualne i stručne pomoći za nastavak i produbljivanje reforme, što je uticalo na njen krah.⁶¹² I Branko Petranović smatra da je *šezdesetosmaška* pobuna radikalne levice označavala „udarac za pristalice privredne reforme i robne razmene, idući na ruku birokratiji da blokira – u ime eliminacije socijalnih razlika – zahteve za racionalizacijom proizvodnje i podsticanjem robne razmene“. *Smernicama*, smatra on, iako nije zaustavljena, „otupljivala se privredna reforma“.⁶¹³

Ipak, ključ za pokretanje ili zaustavljanje reformi u jugoslovenskom društvu, kao i kada je reč o svim drugim prekretnim procesima, imao je samo jedan politički subjekt – Savez komunista. Njime su otvarana reformska razdoblja, njegov vrh je određivao snagu i intenzitet reformskih zamaha u Jugoslaviji, ali je partijom reforma i ograničavana ili zatvarana. Studentske i levo radikalne *praksisovske* parole su bile nedvosmisleno antireformske, čak i kada su nominalno tvrdili da nisu protivnici reforme. Celina njihovih zahteva, kao i ideološka orijentacija je konsekventno išla u tom smeru, nudeći jugoslovenskom društvu s kraja šezdesetih, modifikovane stare formule i amoderne revolucionarne obrasce (zamaskirane novim kulisama u duhu mlade generacije) iz kojih su se i partija i

⁶⁰⁹ Mihailo Marković, *Juriš na nebo*, str. 49.

⁶¹⁰ Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 57.

⁶¹¹ Denison Rusinov, *The Yugoslav Experiment 1948–1974.*, London – Los Angeles, 1978., str. 98.

⁶¹² Džon R. Lempi, *Jugoslavija kao istorija. Bila dvaput jedna zemlja*, Beograd, 2004., str. 267–268.

⁶¹³ Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988.*, tematska zbirka dokumenata, Beograd, 1988., str. 1133.

društvo s mukom oslobađali.⁶¹⁴ Ali, idejna orijentacija i personalni sastav čelnika republičkih partija izabраниh na kongresima potkraj 1968., kao i stavovi Devetog kongresa SKJ iz 1969. idu u prilog tvrdnji da uprkos željama, *šezdesetosmaši* nisu ozbiljnije ugrozili reformsku orijentaciju tada dominantnog krila partije. Za razliku od njihovih kolega na Zapadu, jugoslovenskim studentima cilj nije bilo rušenje sistema, već njegovo popravljjanje, povratkom izvornim, revolucionarnim, principima komunističkog pokreta⁶¹⁵, dovedenog, smatrali su, u pitanje liberalizacijom i reformama koje su videli kao upliv kapitalističkih elemenata u jugoslovenski socijalizam. Sledstveno tome ostaje pitanje, koliko su tokom zaokreta 1971. i 1972. koji su partijski vrh i sam Tito načinili, određivši ga kao „revolucionarni kurs“ u idejnom smislu, ali i povratkom na personalna kadrovska rešenja iz revolucije, bili inspirisani ili podstaknuti i studentskom pobunom iz juna 1968.⁶¹⁶

Još pre sloma jugoslovenskog socijalizma krajem osamdesetih godina, većina predstavnika intelektualne opozicije režimu, kao i predominantan deo beogradske intelektualne scene se regrutovao upravo iz redova *šezdesetosmaškog* pokreta. Posebno nakon sloma socijalizma i nacionalistički režim i njemu ideološki slična i kompatibilna pseudoalternativa udružena u dve najjače opozicione stranke bili su predvođeni od vrlo aktivnih učesnika junskih dešavanja 1968. Vladajućoj i hegemonij SPS na čelu se nalazio jedan od lidera studentskog pokreta, Mihailo Marković⁶¹⁷, dok su nacionalističku opoziciju predvodili Dragoljub Mićunović i Ljubomir Tadić (DS) i Vuk Drašković (SPO), takođe vrlo aktivni učesnici pokreta 1968.⁶¹⁸ Slična je situacija bila i u intelektualnim i medijskim krugovima u Beogradu devedesetih (N. Popov, M. Životić, M. Ekmečić, M. Bečković, M. Danojlić, Lj. Ristić, itd.). Zbog navedene političke i intelektualne hegemonije *šezdesetosmaša* (od kojih je velika većina konvertirala u najekstremnije nacionaliste i protagoniste ratne politike) ometan je svaki pokušaj racionalnog i kritičkog poimanja, saznavanja i interpretacije navedenih događaja, zbog čega ni bezmalo pola veka od ovog nesumnjivo važnog političkog procesa u Jugoslaviji ne postoji kritička i istraživačka studija koja

⁶¹⁴ Otuda ne čudi gorljivo oduševljenje nekih od predstavnika najrigidnije i najkonzervativnije struje SKJ, studentskim pokretom, od Svetozara Vukmanovića, do Miloša Minića. S. Vukmanović Tempo navodi u memoarima veliko oduševljenje sa kojim su ga pobunjeni studenti dočekali, kada je došao da im se obrati, na Medicinskom fakultetu. Slušajući ih, dok govore “o crvenoj buržoaziji, privilegijama koje ona uživa u društvu, o obespravljenosti radnika, studenata o izrođavanju revolucije”, Tempo je *šezdesetosmašku* kritiku smatrao “sasvim opravdanom”. Svetozar Vukmanović Tempo, *Memoari 1966–1969*, Beograd–Zagreb, 1985., str. 283–286.

⁶¹⁵ U prilog ovoj tvrdnji, sem svega navedenog, govori i jedna vizuelna, ali veoma ilustrativna činjenica. Beogradski studenti, koji su najčešće isticali tokom protesta Titove slike, birali su njegove potrebe iz ratnog i revolucionarnog perioda, u uniformi, a ne one u “civilu” iz potonjeg perioda, iz vremena predsedničkog mandata.

⁶¹⁶ Hrvoje Klasić kao možda najvažniju konsekvencu studentskog pokreta navodi početak sistematskog i organizovanog okupljanja kritičkih intelektualaca, koji u ovom periodu, kao što je navedeno, ulaze u jedinstven opozicioni front, od čega je najveći broj njih evoluirao od levo radikalnih do nacionalističkih pozicija. H. Klasić, *nav. delo*, str. 272.

⁶¹⁷ Indikativna za analizu srpske intelektualne elite ostaje činjenica da je jedan od najvatrenijih zagovornika studentske *šezdesetosmaške* revolucije u Parizu i mesec kasnije u Beogradu, Mihailo Marković, koji je žestoko osuđivao policijsku brutalnost i u Francuskoj i u Jugoslaviji, dve decenije kasnije iz pozicije vlasti zastupao potpuno suprotan stav. Naime, kao predsednik vladajuće i monopolističke stranke u Srbiji (SPS) M. Marković je svojim izjavama podsticao policijsku represiju prema studentima koji su u Beogradu tražili slobodu medija i demokratizaciju društva na protestima 1991. i 1992. Kao posledica prekomerne upotrebe sile državnih organa u centru Beograda je 1991. ubijen sedamnaestogodišnji učenik Branislav Milinović. 9. mart 1991. Foto monografija, Beograd-Užice, 1991., str. 146.

⁶¹⁸ Dubravka Stojanović, “Traumatični krug srpske opozicije”, u: *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, ur. Nebojša Popov, Beograd, 2002.², str. 67–97.

bi bila s one strane romansiranih sećanja učesnika ili pokušaja historičara, koji uglavnom završavaju u nedeljivom identifikovanju istraživača sa predmetom istraživanja. Studentski (i profesorski) pokret u Beogradu 1968. sačuvao je sakrosanktan status i mitsko mesto u hegemonij *kulturi sećanja* na jugoslovenski socijalizam, zbog čega ga je vremenom sve teže situirati u realni istorijski kontekst. Najmanji zajednički sadržalac svih navedenih sećanja, ali i njima sličnih istraživačkih pokušaja je minimum odsustva samorefleksivnosti, kritičnosti i kontekstualizacije, uz istovremeno snažno osećanje ponosa i značaja učešća u *šezdesetosmaškom* pokretu. Zbog toga je talas stilizovanja, romantizacije, idealizacije i mitologizacije doveo vremenom do potpune reinterpretacije, prevrednovanja i do veoma iskrivljenog smisla i suštine navedenih događaja.⁶¹⁹ Ako za svako, pa i *šezdesetosmaško* sećanje, koje je uvek živo svedočanstvo ne samo čega se protagonisti sećaju, nego i šta bi hteli da zaborave, mora da postoji i razumevanje i objašnjenje, kada je reč o kritičkoj istoriografiji to nije slučaj.

2.3. Brionski plenum: Pobeda reformskih struktura u SKJ 1966.

Interpretacija, objašnjenja, učitavanja smisla Brionskog plenuma je veoma mnogo. Različitim povodima i u različitim vremenima ovaj važan istorijski događaj u političkom i društvenom životu socijalističke Jugoslavije, tumačen je uglavnom u skladu sa aktuelnim političkim i dr. interesima. Ipak, od brojnih interpretacija o kojima će biti reči, nesumnjivo je najvažnija i jedina izvorna, ona koju su u toku samog događaja iznosili njegovi akteri, kao i ona manifestovana mesecima nakon same Četvrte sednice, kojom su jugoslovenski i srpski komunisti naznačavali *per se* dalji smer razvoja jugoslovenskog sistema, dajući smisao smeni Aleksandra Rankovića i objašnjavajući motive za nju. U tom kontekstu posmatrano, uz sam Plenum jednako su važne bile i njegove interpretacije i *post factum* objašnjenja narednih godina, već zbog same činjenice da su imali dalekosežnije političke posledice, nesumnjivo doprinoseći shvatanju smisla i identifikaciji motiva za izvođenje brzometnog partijskog obračuna u kome je smenjen drugi čovek Jugoslavije i vladajućeg SKJ.⁶²⁰

U državno-partijskom rukovodstvu u prvoj polovini šezdesetih su se uočavala duboka konceptijska razmimoilaženja u pogledu daljeg razvoja jugoslovenskog federalizma, reformskih zahvata u društvu, daljeg razvoja i produbljivanja samoupravnog koncepta, itd., o čemu je bilo reči. Kompromisni karakter Ustava iz 1963. nije bio dovoljan, Osmim kongresom SKJ (1964) su

⁶¹⁹ Todor Kuljić, „Od Marksa do Krunskog saveta“, *Politika*, 7. maj 2009. Mira Bogdanović, *Konstante konvertitstva*, Beograd, 2013.

⁶²⁰ Iako ne postoji naučna studija o tome, o A. Rankoviću i njegovom padu objavljene su brojne publicističke i memoarske knjige: Miloš Mišović, *Tamna strana brionske istine*, Beograd, 1997; Zoran Sekulić, *Pad i čutnja Aleksandra Rankovića*, Beograd, 1989; Selim Numić, *Dobra zemlja, lažu – Do istine u Brionskoj aferi prisluškivanja*, Beograd, 1990; Jovan Kesar i Pero Simić, *Leka – Aleksandar Ranković*, Beograd, 1990; Vojin Lukić, *Brionski plenum, Obračun sa Aleksandrom Rankovićem – sećanja i saznanja*, Beograd, 1990; Ivan Dragović, *Brionski plenum*, Beograd, 2002. Pomenimo i memoarske knjige samog Rankovića i njegove supruge: Aleksandar Ranković, *Dnevničke zabeleške*, Beograd, 2001; Slavka Ranković, *Život uz Leku – sećanja*, Beograd, 1998.

nagoveštene dalje reforme federacije u cilju rešavanja nacionalnog pitanja, a privredna reforma i njena sveobuhvatnost su na dnevni red stavljali potrebu proširenja reformskih stremljenja i na ostale oblasti društva.⁶²¹ Tako je krajem 1965. na sednici CK SKJ Edvard Kardelj direktnije nego do tada izneo osnovne elemente inovirane koncepcije decentralizacije, kojima bi se išlo u pravcu dalje federalizacije Jugoslavije i jačanja državnosti republika. Kao središte otpora tim promenama i uporište centralističkih snaga, on je odredio Srbiju koja je preko saveznih fondova vršila pritisak na federaciju, što je bilo povezano sa „oživljavanjem raznoraznih unitarističko-centralističkih teorija“, smatrao je Kardelj, implicite optužujući Rankovića, gde je preko prvog čoveka partije, Jovana Veselinova, njegov uticaj bio najsnažniji.⁶²² Potrebu promene konstitutivnog koncepta on je obrazložio činjenicom da nove generacije koje su ulazile u politički život nisu raspolagale autoritetom ratne generacije, te zbog toga postoji opasnost da ponovo dođu do izražaja „veoma negativne tendencije u našem društvenom životu i da će se ponovo početi da nameću neke unitarističke tendencije.“ Zbog toga je predlagao da se u samom sistemu stvore takvi odnosi koji će garantovati „da se **niko nikome ne može nametnuti ni pod kojim uslovima.**“⁶²³ Razlike između dve orijentacije su pronalazene i u pogledu odnosa prema Sovjetima i demokratizaciji društva. Dok je u prvoj polovini šezdesetih na organizacionom sekretarijatu partije optuživao Koču Popovića zbog distance koju ima prema Sovjetskom Savezu, podozrenje prema Rankoviću, brojnih jugoslovenskih rukovodilaca, ojačala je njegova zdravica održana u Kijevu, tokom decembarske posete SSSR-u 1962. Potpredsednik Jugoslavije tamo je poručio da je „SSSR glavni oslonac svim socijalističkim zemljama, uključujući i Jugoslaviju, pod čijim se zajedničkim stijegom bore u međunarodnom radničkom pokretu“.⁶²⁴ Intenzitet borbi u vrhu partije tih meseci, prema Tvrtku Jakovini, pokazuje i partijska istraga protiv visokog funkcionera SK Hrvatske, Vladimira Bakarića, zbog izjave u beogradskom NIN-u 1965. o tome kako su „nacionalni odnosi u Jugoslaviji riješeni tek u teoriji, ali da su oni u praksi kao u doba Pere Živkovića“.⁶²⁵ S druge strane, strahujući da se smena Rankovića ne doživi kao antisrpski čin, Tito je duže vremena odlagao konačan razlaz sa Rankovićem, smatra Dušan Bilandžić⁶²⁶, a sličan zaključak proizlazi iz Titovog govora na samoj 4. sednici CK SKJ. On se, naime, vratio na raspravu u partijskom vrhu 1962. godine, smatrajući

⁶²¹ Prema svedočenju vodećeg jugoslovenskog ustavnopravnog eksperta i ustavopisca Jovana Đorđevića, Ranković je predstavljao „centar otpora samoupravljanju“. O razmimoilaženjima između Rankovića i Kardelja i Titovom laviranju Đorđević je svedočio: „Kardelj je bio jedan obaveštajni centar. On to nije javno ispoljavao, ali sam video kako se ne zauzima za Ustav (vreme priprema Ustava iz 1963. – prim. aut.); prepušta, ostavlja Ustav stručnjacima.“ Boro Krivokapić, *Beskonačni Tito*, Beograd, 2006, str. 228–229.

⁶²² Od početka šezdesetih se smatralo da Srbiji zbog strukture njene privrede više odgovara centralistički sistem, zbog čega su saveznici traženi među nerazvijenim republikama, čiji bi razvoj bio ugrožen smanjenjem investicija kao neminovnom posledicom decentralizacije.

⁶²³ Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, str. 485–488; Ljubodrag Dimić, *Istorija srpske državnosti*, str. 383–384.

⁶²⁴ Tvrtko Jakovina, „Povijesni uspjeh šizofrene države. Modernizacija u Jugoslaviji 1945–1974.“, u: *Socijalizam i modernost. Umjetnost, kultura, politika 1950–1974.*, Zagreb, 2012, str. 9–10.

⁶²⁵ Tvrtko Jakovina, „Povijesni uspjeh šizofrene države“, str. 37.

⁶²⁶ Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, str. 489–491.

greškom što tada nisu utvrđeni izvori problema, što se nije išlo „do kraja“, nego „smo zbog izvesnih kompromisnih težnji... stali na pola puta.“⁶²⁷

Prvi, pripremni sastanak IK CK SKJ u vezi sa političkim „zemljotresom“ koji je izazvao Brionski plenum, održao se 16. juna 1966. u Beogradu. Sednicom je predsedavao generalni sekretar SKJ, Tito, koji je na iznenađenje prisutnih rekao da će tema biti „pitanje rada bezbednosti i SUP-a“. On je najviše partijsko telo obavestio da je bez njegovog znanja i pristanka njegova rezidencija ozvučena da bi se prisluškivao. „Prisluškivanje mene kao šefa države“, nastavio je Tito, „kao i ostalih naših rukovodećih drugova... ulaženje i u naš najintimniji porodični život i to na ovakav način, mora da nas duboko zabrine.“⁶²⁸ Na ovom sastanku Tito se direktno upitao da li je UDB-a usmerena protiv protiv neprijatelja ili državnog i partijskog rukovodstva, nazvavši tu situaciju neodrživom. Postavljajući stvari u širi kontekst on je rekao da to nije tehnički problem, već „pitanje sistema i političkih odnosa“ i odmah ukazao na odgovorne, apostrofirajući činjenicu da je SUP, bez ikakve kontrole najvišeg partijskog tela, dvadeset godina vodio Aleksandar Ranković sa svojim najbližim saradnicima Svetislavom Stefanovićem i drugima. Tito je ovom prilikom rekao i da „dvadeset godina nismo imali ni državne ni partijske kontrole nad radom UDB-e. Kriv sam i ja...“⁶²⁹ Jugoslovenski predsednik je predložio da organi bezbednosti „budu stavljeni pod kontrolu društva“, odlazeći i korak dalje idejom o reorganizaciji Saveza komunista, jer „govorimo o slobodi, a nema dovoljno slobode ličnosti“. Na njegov predlog na ovoj sednici IK predložena je komisija koja bi razmotrila činjenice u vezi sa ovom aferom i predložila rešenja. U njen sastav su ušli: Krste Crvenkovski kao predsednik i Dobrivoje Radosavljević, Đuro Pucar, Blažo Jovanović, Franc Popit i Miko Tripalo.⁶³⁰ Indikativno je da je Tito na kraju svog izlaganja rekao da bi o svim saznanjima trebalo obavestiti Izvršni komitet CK SK Srbije, ne pomevši instance ni jedne druge republike. Iz nevedenog stava se nameće zaključak o **posebno dalekosežnim konsekvencama po Srbiju onoga što je proizlazilo iz političke eliminacije Aleksandra Rankovića**. Nekoliko dana kasnije, Tito je na sastanku sa partijskim vrhom praksu delovanja UDB-e, a time i samog Rankovića okarakterisao kao „staljinističke deformacije“.⁶³¹ Posmatrano u kontekstu čitave istorije razvoja jugoslovenskog socijalizma od 1948. i raskida sa Staljinom, Brionski plenum bi se mogao posmatrati i kao logičan sled događaja u procesu demokratizacije i reformi jugoslovenskog društva u cilju razvoja autentičnog modela izgradnje

⁶²⁷ „Stenografske beleške sa Četvrte sednice CK SKJ održane na dan 1. jula 1966. godine na Brionima“, u: *Četvrta sednica CK SKJ – Brionski plenum*, priredio: Jovan P. Popović, Beograd, 1999, str. 201.

⁶²⁸ Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 507 – CK SKJ, Izvršni komitet 1966, Zapisnik sa sednice IK CK SKJ održane 16. juna 1966. u Beogradu, III/118.

⁶²⁹ AJ, fond 507 – CK SKJ, Izvršni komitet 1966, Zapisnik sa sastanka održanog kod druga Tita, 20. juna 1966. u Beogradu, III/119.

⁶³⁰ Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 507 – CK SKJ, Izvršni komitet 1966, Zapisnik sa sednice IK CK SKJ održane 16. juna 1966. u Beogradu, III/118.

⁶³¹ „Ovo je Sovjetski Savez u svoje vreme koštalo 15 miliona ljudi“, rekao je Tito.

socijalizma i daljeg distanciranja od državno-socijalističkih karakteristika sovjetske paradigme.⁶³² Naznačavajući, više nego otkrivajući i dublje motive za krupne promene u partijskom vrhu, Krste Crvenkovski je u ime Komisije koja je istraživala ceo slučaj u vezi sa političkom zloupotrebom policije, rekao da se zapaža tendencija da su „Centralni komitet i Partija poistovećeni sa Rankovićem... Nailazi se na veliki otpor reorganizaciji. Očigledna je želja da se zadrži koncentracija u federaciji i da SSUP ostane kao politički informator i oslonac Partije. Na zahtev republičkih organa iz Srbije vršeno je prisluškivanje istaknutih Šiptara.“⁶³³ Dalje u interpretaciji Rankovićeve smene je otišao Petar Stambolić, rekavši da je „Ranković bio oslonac srpskom šovinizmu“ i kao takav posebna „smetnja daljem razvitku Saveza komunista i društva“. Na sastanku se i čulo da je u Srbiji bilo „veoma mnogo nacionalističkih ispada vezanih za Rankovića“.⁶³⁴

Prema rečima Jovana Veselinova, Ranković je želeo od svoje smene da „napravi antisrpsku kampanju“, na šta je Tito doslovno odgovorio: „Bojao sam se dve godine da preduzmem ovo što sada preduzimamo da slučajno ne bi dobilo antisrpsko tumačenje.“⁶³⁵ I Dragi Stamenković je strahovao da se „ne stvori atmosfera obračuna sa Srbima“. Tim pre što se, prema rečima Dušana Petrovića, u Srbiji „bez Rankovića nije radilo“.⁶³⁶ Upravo zbog toga je bila važna činjenica da su idejno i personalno ključni protagonisti reformske politike u Srbiji snažno podržali orijentaciju Četvrte sednice CK SKJ (Brionski plenum), kao i njenu suštinsku interpretaciju, u čemu bi trebalo tražiti jedan od ključnih motiva njihovog dolaska na vodeće položaje u Srbiji narednih godina. Titu je bila neophodna podrška političkih struktura u Srbiji u obračunu sa Rankovićem, ali i oslanjanje na one snage u najvećoj republici koje će sprovoditi politiku koja je sledila kao prirodna konsekvenca Brionskog plenuma. Aktuelni i bivši jugoslovenski šefovi diplomatije, Marko Nikezić⁶³⁷ i Koča Popović isticali su brojne zloupotrebe tajne policije u Državnom sekretarijatu za inostrane poslove i otpore na koje su nailazili u pokušaju da te probleme reše. Sam Tito je u razgovoru sa najbližim saradnicima rekao da će sprovođenje *brionskih* odluka „imati posebne zadatke u Srbiji. Naročito se ne sme dozvoliti da se čitav

⁶³² Krste Crvenkovski, koji se nalazio na čelu Komisije za ispitivanje deformacija tajne policije je kasnije rekao da pitanje prisluškivanja Tita i „nije bitno u čitavoj stvari.“ U centru pažnje komisije bila je odgovornost zbog činjenice da se UDB-a „uzdigla kao sila iznad društva... Da li je Tito prisluškivan ili ne, nije bilo bitno ni suštinsko u radu komisije... to nismo proveravali, mi smo to uzeli kao gotovu činjenicu.“ *Duga*, br. 399, 10–23. juna 1989., str. 45. Detaljnije o radu komisije vid. Krste Crvenkovski, Mirče Tomovski, *Zarobena vistina*, Skopje, 2003., str. 327–337. Član komisije Miko Tripalo, iako piše da „partijska komisija nije tražila niti sama pronašla dokaze“ o prisluškivanju, jer su od početka smatrali da to „nije bitno, niti najvažnije“, navodi brojne primere teških zloupotreba UDB-e do kojih je tokom rada, došla komisija. Miko Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, Zagreb, 1990., str. 73–77. Koča Popović, koji je nasledio Rankovića na položaju potpredsednika SFRJ, smatrao je da je Ranković osuđen „za nešto što se nije moglo dokazati.“ Aleksandar Nenadović, *Razgovori s Kočom*, Zagreb, 1989., str. 140

⁶³³ Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 507 – CK SKJ, Izvršni komitet 1966, Zapisnik sa sastanka održanog kod druga Tita, 20. juna 1966. u Beogradu, III/119.

⁶³⁴ AJ, fond 507 – CK SKJ, Izvršni komitet 1966, Zapisnik sa sastanka održanog kod druga Tita, 20. juna 1966. u Beogradu, III/119.

⁶³⁵ Isto

⁶³⁶ Prema rečima Dušana Petrovića, „Ranković je intervenisao da Gedža (Dobrica Ćosić – prim. aut.) uđe u CK“.

⁶³⁷ Marko Nikezić je kao ministar spoljnih poslova u interpretaciji UDB-inog Koordinacionog odeljenja u DSIP-u bio označen kao frakcionaš.

problem postavi na nacionalističkim pozicijama“. Krste Crvenkovski je se složio da će biti „najteže u Srbiji“, ali je i ispravno anticipirao da će „ako se pravilno postave u Srbiji doći do poleta“. ⁶³⁸

Na sastanku Izvršnog komiteta CK SKJ Tito je UDB-u, a time i Rankovića lično, optužio da su se vremenom sve više pretvarali u „instrument borbe protiv progresivnog kretanja“, čime je dat dublji smisao političkih promena, koje su očito bile koncepcijske prirode. Atmosferu i stanje u partiji nakon Osmog kongresa Tito je nazvao „učmalom“, a izlazak iz tog stanja, bez većih promena bi bio veoma težak. U političkom smislu Tito je nedelju dana pred sam Plenum odredio pravac budućeg razvoja jugoslovenskog društva. Najpre je trebalo znatno smanjiti „preglomaznu“ Državnu bezbednost i saobraziti je sa proklamovanom politikom Jugoslavije, a to je bila „politika samoupravljanja, razvoja demokratije, stišavanja nacionalnih strasti...“⁶³⁹ Na navedenom sastanku, Krste Crvenkovski je govorio o nalazima Komisije na čijem se čelu nalazio. Zaključak iz svih informacija koje je imao je bio da je UDB-a postala „monopol pojedinaca“, kao da je neko time što je stvarao tu Službu dobio „tapiju na njeno posedovanje“. I dok je jugoslovensko društvo napredovalo, razvijalo se i demokratizovalo, Služba je stagnirala, ostajući uporište konzervativizma, „sila iznad društva“, koja je igrala značajnu ulogu i u političkom životu zemlje, svojevrsna „politička policija, branilac revolucije, čak i od ideja partije...“⁶⁴⁰ Iako će se pitanje prisluškivanja vremenom marginalizovati na račun suštinskih razloga Rankovićeve smene, prema saznanjima Crvenkovskove komisije, prisluškivanja je, nesumnjivo bilo, a rezultatima i dojavama su se uglavnom služili ljudi bliski rukovodstvu UDB-e, radi obezbeđivanja svojih pozicija. Boris Krajger je smatrao da bi većinu kadrova UDB-e trebalo penzionisati, jer su oni pune dve decenije formatirani kao ključni čuvari jedinstva Jugoslavije i na uverenju da celovitost zemlje od njih zavisi, a „ako se prema njima nešto preduzme ili nastupi onda zemlja dolazi u pitanje...“⁶⁴¹ Krajger je rešenje nagomilanih problema u tajnoj policiji video u „promeni čitavog aparata UDB-e... mislim da bi trebalo formirati čvrste štabove po republikama za razmeštanje tih ljudi“. On je, takođe, izneo suštinske razloge za Rankovićevu smenu i ograničavanje moći UDB-e, kao jednog od ključnih elemenata oslobađanja reformskih potencijala u društvu. Pitanje prisluškivanja on je ostavljao istražnim organima, a na partiji je bilo da deluje politički, „protiv jednog konzerviranja i jedne zaostalosti na području našeg društvenog razvitka koji se povezuje između UDB-e, kadrovske uprave i određenog sistema partijskih organizacija u nekim institucijama, naročito u saveznim ustanovama.“⁶⁴² I

⁶³⁸ AJ, fond 507 – CK SKJ, Izvršni komitet 1966, Zapisnik sa sastanka održanog kod druga Tita, 20. juna 1966. u Beogradu, III/119.

⁶³⁹ AJ, fond 507 – CK SKJ, Izvršni komitet 1966, Zapisnik sa sednice Izvršnog komiteta CK SKJ, održane 22. juna 1966. u Beogradu, III/120.

⁶⁴⁰ AJ, fond 507 – CK SKJ, Izvršni komitet 1966, Zapisnik sa sednice Izvršnog komiteta CK SKJ, održane 22. juna 1966. u Beogradu, III/120.

⁶⁴¹ AJ, fond 507 – CK SKJ, Izvršni komitet 1966, Zapisnik sa sednice Izvršnog komiteta CK SKJ, održane 22. juna 1966. u Beogradu, III/120. Indikativno je da su mnoge potonje nacionalističke interpretacije istorije Jugoslavije, upravo Brionski plenum i delimičnu demontažu tajne policije smatrale početkom raspada SFRJ.

⁶⁴² AJ, fond 507 – CK SKJ, Izvršni komitet 1966, Zapisnik sa sednice Izvršnog komiteta CK SKJ, održane 22. juna 1966. u Beogradu, III/120

Petar Stambolić je akcenat stavio na politička pitanja, rekavši da bi ova problematika došla na dnevni red i da nije bilo afere sa prisluškivanjem, jer je Ranković sve češće pružao otpor „našim određenim kretanjima“. Aleksandar Ranković u svom izlaganju nije negirao osnovne elemente optužujućih izlaganja koja su se mogla čuti, ali je opovrgavao bilo kakvu svoju vezu sa navedenim negativnim procesima. Edvard Kardelj je uočavao da je jugoslovensko društvo u svim segmentima društveno-ekonomskog i političkog razvoja napredovalo, a da je u pitanjima policije i službi bezbednosti ostao zatvoreni sistem bez bilo kakve kontrole ili javne odgovornosti, što je moglo da ove strukture pretvori u aktere konzervativne političke aktivnosti. „Ponekad mi je“, tvrdio je Kardelj, „izgledalo da se sama UDB-a pretvara u političku grupu“, koja je delovala protiv reformskih procesa u društvu i politici.⁶⁴³ Vrlo sličan smisao smeni Aleksandra Rankovića je davao i jedan od ključnih reformista, Mijalko Todorović. Ostavljajući istrazi konkretne stvari u vezi sa prisluškivanjem i on se koncentrisao na političke odluke u pravcu rešavanja „društveno-političkih stvari koje treba ceo naš razvitak da kreće dalje“. Konstatujući da je UDB-a ostala zatvorena i izolovana, mimo kontrole društva i time je izrasla u „činioca nad društvom“.⁶⁴⁴ Dok je u čitavom jugoslovenskom društvu bio na delu proces „deetatizacije i oslobođenja ljudske ličnosti“ u policijskim strukturama je „jačao sistem vladavine nad ljudima... U sukob sa UDB-om mi smo morali doći. Da li smo do njega došli preko mikrofona ili drugih stvari, to je sporedno. To je **jedan čir koji je stajao na organizmu našeg društva i na neki način je morao da pukne... Mi smo sada u tu tvrdavu ušli i to moramo da raščistimo.**“⁶⁴⁵ (akcenat – aut.) Logičan nastavak ovih procesa, koji su otvoreni, prema Todoroviću, je bilo dalje jačanje procesa demokratizacije društva i reorganizacije SKJ. „Mi pristupamo jednoj generalnoj reformi na celom frontu, na svim područjima društvenog života“, smatrao je nekadašnji politički komesar Prve proleterske brigade, uz insistiranje da je reč o političkoj odgovornosti za dalji razvoj jugoslovenskog društva i sprovođenje reformi „do temelja“. Uz to, da bi se reformisalo društvo bilo je potrebno reformisati i partiju, jer je „sazrelo vreme njenog reformisanja“, a čitav proces u vezi sa Brionskim plenumom je interpretirao kao „početak i stvaranje uslova za reformisanje... Sada je došao momenat, a o tome duže vremena osećamo potrebu.“⁶⁴⁶ On je čak rekao, da će SK ako se ne reformiše postati

⁶⁴³ AJ, fond 507 – CK SKJ, Izvršni komitet 1966, Zapisnik sa sednice Izvršnog komiteta CK SKJ, održane 22. juna 1966. u Beogradu, III/120

⁶⁴⁴ U prilog ovakvoj tvrdnji ide i ponašanje Rankovićevog najbližeg saradnika Svetislava Čeće Stefanovića. On ne samo što je odbio da saraduje sa komisijom za ispitivanja zloupotreba u radu UDB-e, nego je i otvoreno pokušao da izvrgne ruglu čitav njen rad. Predsednik Komisije, Crvenkovski se požalio Izvršnom komitetu partije da je Stefanović neskriveno opstruirao njen rad, tvrdeći da je u ponašanju čoveka koji se zbog kontrole nad tajnom policijom osećao svemoćno bilo „nečeg osiljenog, ima psihologiju jednog silnika“. AJ, fond 507 – CK SKJ, Izvršni komitet 1966, Zapisnik sa sednice Izvršnog komiteta CK SKJ, održane 22. juna 1966. u Beogradu, III/120

⁶⁴⁵ AJ, fond 507 – CK SKJ, Izvršni komitet 1966, Zapisnik sa sednice Izvršnog komiteta CK SKJ, održane 22. juna 1966. u Beogradu, III/120

⁶⁴⁶ Isto

kočnica promena, jer je i „sad Partija u mnogo čemu kočnica“. Todorovićev istup je bolje od drugih formulisao svu dubinu reformskih težnji liberalnijih elemenata unutar nikada monolitnog SKJ.⁶⁴⁷

Rankovićeve smena, jasno proizlazi iz navedenih govora, izazvala je velika očekivanja reformističke struje u jugoslovenskom društvu i hegemonoj partiji. Utoliko je atmosfera u čitavoj Jugoslaviji, a posebno u Srbiji, koja je najjače osećala konsekvence uticaja Aleksandra Rankovića, bila veoma povoljna za suštinske i temeljne promene u društvu, a Nikezićev dolazak na čelo srpske partije 1968. trebalo bi u tom kontekstu tumačiti kao najviši izraz težnji u tom trenutku dominantne struje u partiji. Reformski potencijal, oslobođen Rankovićevom smenom emaniran je bio u afirmaciji ljudi, koji su bili prepoznati kao zagovornici, ali i nosioci reformske politike unutar Saveza komunista. Rečju, vreme je pronašlo ljude, a u istorijskom periodu veoma dinamičnog razvoja jugoslovenskog društva od 1966. do 1972. osnovne koordinate političke aktivnosti su postavljene odlukama, namerama i suštinskim poimanjem istorijskog procesa poznatog kao Brionski plenum.

Kada je reč o operativnim stvarima, na sednici IK CK SKJ od 30. juna 1966. je dogovoren dnevni red Četvrte sednice CK SKJ, ukazano je na potrebu da partijski vrh bude što je moguće više otvoren prema javnosti, sem u vezi sa konkretnim slučajevima prisluškivanja, diskusije sa plenarne sednice je trebalo objaviti, dogovorena je komisija za reorganizaciju SKJ na čijem čelu bi se nalazio Mijalko Todorović, a na predlog Srbije i njenog prvog čoveka, Jovana Veselinova, za potpredsednika SFRJ je predložen Koča Popović, a za sekretara CK SKJ Mijalko Todorović.⁶⁴⁸ Predlaganjem kandidata iz Srbije za dve ključne funkcije koje je Ranković do tada obavljao, želeo se izbeći utisak da je ova republika navedenim procesima prikraćena ili diskiminisana.

Na Četvrtoj sednici CK SKJ, koju je otvorio svojim govorom sam Tito, najpre je ukazano na činjenicu da se 1962. na proširenoj sednici IK „nije išlo do kraja“ i da je to bila **greška**. Problem koji je na Brionskoj sednici bio ključni, prema Titu, je nastajao „gotovo blizu deceniju“. Ipak, Tito je kao prvi govornik na istorijskoj sednici sveo stvari na suštinu rečenicom da su odluke koje slede – **političke**, a ne obaveštajne, jer je osnova razilaženja u vrhu partije „politička stvar“.⁶⁴⁹ U skladu sa tim, a poredeći atmosferu u jugoslovenskom društvu, zbog delatnosti Udbe, koja je „prejašila partiju“, sa staljinističkim metodama, jugoslovenski predsednik se i više nego što je možda želeo nadovezao na tradicije 1948. osnaživši u tom smislu reformske potencijale u Savezu komunista. „Dok je naš cjelokupni društveni razvitak išao brzim tempom naprijed“, rekao je Tito, „državna bezbednost je ne samo stagnirala nego je išla natrag“. Ona je, prema Titu, imala svoju koncepciju, da se „stavi iznad

⁶⁴⁷ Neki od govornika na ovoj sednici su otvoreno govorili o “konzervativnim elementima” unutar SKJ.

⁶⁴⁸ AJ, fond 507 – CK SKJ, Izvršni komitet 1966, Zapisnik sa sednice Izvršnog komiteta CK SKJ, održane 30. juna 1966. na Brionima, III/121.

⁶⁴⁹ “Stenografske beleške sa Četvrte sednice CK SKJ održane 1. jula 1966. na Brionima”, u: Jovan P. Popović, *Četvrta sednica CK SKJ – Brionski plenum*, Beograd, 1999, str. 201–202.

društva“.⁶⁵⁰ Veliki aplauz je na Brionskoj sednici CK dobio Dobrivoje Radosavljević kada je, smeštajući čitavu priču u politički kontekst, rekao da se „ovim počinje borba i za druge unutrašnje demokratske odnose unutar Partije“. Smisao Plenuma on je video u daljoj borbi za demokratizaciju društvenih odnosa i u odbacivanju monopolističkih položaja bilo koje institucije. Naposletku, Dobrivoje Radosavljević je najdirektnije otvorio temu spornog Rankovićevog odnosa prema nacionalizmu. Aparat UDB-e on je, bar kada je reč o Srbiji, okarakterisao kao „jedan od centara nacionalističkih parola i stavova“, dok je Rankovićev odgovor na ranije Radosavljevićeve žalbe bio da toga ima „i kod drugih“.⁶⁵¹ U svom završnom govoru i Tito je pomenuo „nacionalističke devijacije koje su se pojavile čak i u redovima komunista“. Brionski plenum je, prema Titovoj oceni, „**pogodio u pravi izvor tih raznih nacionalističkih tendencija**“.⁶⁵² Sam dokumentarni materijal koji je pripremila specijalna partijska komisija je svedočio o različitom tretiranju albanskih političkih funkcionera sa Kosova, koji su masovno prisluškivani. Iz raspoloživog materijala proizlazi da je jedini motiv za ovakav odnos prema njima bila nacionalna pripadnost.⁶⁵³

Dokument koji je naznačavao put kojim su jugoslovenski komunisti, posle smene Aleksandra Rankovića i delimične demontaže UDB-e, želeli da idu je bilo Obrazloženje nacarta odluke o reorganizaciji rukovodećih organa SKJ. Njime su objašnjeni motivi i potrebe reformi vladajuće partije. Prema shvatanju autora ovog dokumenta⁶⁵⁴, Savez komunista kao vodeća idejno-politička snaga u jugoslovenskom društvu se morala oslobađati konzervativizma i prevaziđenih nedemokratskih shvatanja, kao i „tendencija za koncentracijom političke moći u rukama pojedinaca ili uskih grupa“.⁶⁵⁵

Čitava jugoslovenska štampa je sa ogromnom pažnjom pratila događaje, uzroke i konsekvence vezane uz obračun u partijskom vrhu. Partija je svoj kurs i uzroke obračuna sa Rankovićem branila, pre svega, javnošću rada i publikovanjem u medijima gotovo svih materijala vezanih uz Četvrtu sednicu SKJ, sa idejom da „radni ljudi naše zemlje shvate duh i suštinu IV plenuma“. Javnost je za događaje na Brionima reagovala sa velikim zanimanjem, pa su sledstveno tome i tiraži štampe dramatično porasli. Samom plenumu jugoslovenska štampa nije davala senzacionalistički ton, a izvučeni su suštinski delovi iz govora vodećih ličnosti SKJ. Štampa svojim pristupom nije bila samo objekat u prelomnim događajima, već je svojim analizama i komentarima, u skladu sa partijskom politikom i svojim doprinosom pokušala da bude subjekt političkih promena u zemlji. Ilustraciju zainteresovanosti medija za navedena događanja dobro oslikava informacija da je u prva dva dana nakon Plenuma TV Beograd

⁶⁵⁰ „Stenografske beleške sa Četvrte sednice CK SKJ održane 1. jula 1966. na Brionima“, u: Jovan P. Popović, *Četvrta sednica CK SKJ – Brionski plenum*, str. 202–203.

⁶⁵¹ „Stenografske beleške sa Četvrte sednice CK SKJ održane 1. jula 1966. na Brionima“, str. 254–255.

⁶⁵² Isto, str. 280.

⁶⁵³ „Stenografske beleške sa Četvrte sednice CK SKJ održane 1. jula 1966. na Brionima“, str. 287–288.

⁶⁵⁴ Ključni kreator dokumenata o reorganizaciji SKJ bio je Mijalko Todorović.

⁶⁵⁵ AJ, fond 507 – CK SKJ, III/123, „Obrazloženje nacarta odluke o reorganizaciji rukovodećih organa SKJ“

preko sedam sati svog programa posvetila navedenim događajima i materijalima sa brojnih sednica partijskog vrha i njegovih komisija.⁶⁵⁶

U reakcijama na političke promene izazvane Brionskim plenumom na Zapadu su reakcije bile vrlo indikativne. Ministarstvo inostranih poslova SR Nemačke je konstatovalo da je „ugled predsednika Tita u porastu i da će ojačati mlađe liberalne snage koje nisu opterećene ratom i sa drugačijim gledanjima na značaj i probleme Evrope“.⁶⁵⁷ U Stejt Departmentu u Vašingtonu su bili uvereni u „kontinuitet i stabilnost evolucije u Jugoslaviji“. U vladi SAD su bili sigurni da će Brionski plenum da „ubrza ekonomske i društvene reforme u Jugoslaviji i ojača njen međunarodni prestiž“. Poseban značaj za Sjedinjene Države je imao *modus operandi* koji je bio lišen „ekstremnih mera“ bio dokaz napretka „processa demokratizacije jugoslovenskog društva“.⁶⁵⁸

Sovjetski lider Leonid Brežnjev je nominalno saopštio da se radi o „unutrašnjoj stvari SKJ“ i da sa puno poverenja prihvata odluke Četvrtog plenuma. Ipak, kroz analizu glavnog urednika moskovske „Izvestije“ da se iščitati i nešto drugačiji stav sovjetskog rukovodstva prema smeni Aleksandra Rankovića i demontaži savezne UDB-e. Partija, smatrao je Tolkunov, „ne može deliti rukovodeće mesto, a još manje ga prepuštati drugim organizacijama i forumima... Pažljivo čitanje materijala ne govori u prilog jačanju uloge Partije i zato je dalji unutrašnji razvitak Jugoslavije pun neizvesnosti i nejasnoća...“⁶⁵⁹ Sovjetskim zvaničnicima nije bila jasna težnja jugoslovenskih komunista o daljoj evoluciji mesta i uloge SK u društvu, zbog čega su izražavali otvorenu zabrinutost. Takođe, smetala im je i dalja decentralizacija Jugoslavija, jer su smatrali da to vodi u „stalna lokalistička trvenja“. Sovjetima je, sudeći po reakcijama njihovog ambasadora u Pragu, bila od interesa i buduća sudbina Rankovića. Ovaj diplomata je akcenat stavio na odnose Rankovića i Kardelja, smatrajući da se tu radi o „obračunu između dve tendencije u razvoju Jugoslavije“, između njih dvojice Sovjeti su, očito, bili naklonjeniji Rankoviću, jer je on predstavljao „revolucionarniju“ orijentaciju, sa „kojom treba računati“.⁶⁶⁰ Takođe od poljskih diplomata se moglo saznati da „ne isključuju mogućnost izvesne manje zategnutosti sa SSSR, jer je poljsko rukovodstvo i ranije znalo da Sovjeti igraju na kartu Rankovića“. Sovjeti su čak poslali i neku vrstu upozorenja Titu, jer je njihov ambasador u Mongoliji izrazio nadu da „neće biti težih posledica za Rankovića, pa ni za Stefanovića“. Dok su, prema ocenama čehoslovačke diplomatije, navedena dvojica smenjeni, pre svega, jer „nisu razumeli i prihvatili nove koncepcije“, čime su došli u sukob sa „partijom i daljim razvitkom socijalizma“.⁶⁶¹ I jugoslovenski DSIP je procenjivao da će u SSSR-u, nakon Brionskog plenuma uslediti „naglašenije nepoverenje prema našem daljem unutrašnjem razvitku“, jer su Sovjeti reformu i reorganizaciju partije ocenjivali

⁶⁵⁶ Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma. Moji stenografski zapisi 1966–1972.*, Beograd, 1989., str. 27–28.

⁶⁵⁷ AJ, fond 507 – CK SKJ, II/28, Prilog 197, „Informacija DSIP-a o reagovanju u svetu na IV plenum CK SKJ“

⁶⁵⁸ AJ, fond 507 – CK SKJ, II/28, Prilog 197, „Informacija DSIP-a o reagovanju u svetu na IV plenum CK SKJ“

⁶⁵⁹ Isto

⁶⁶⁰ AJ, fond 507 – CK SKJ, II/28, Prilog 198, „Informacija DSIP-a o reagovanju u svetu na IV plenum CK SKJ“

⁶⁶¹ Isto

kao „jačanje zapadnih pozicija na ideološkom i ekonomskom planu“, ali i kao ugrožavanje socijalizma u Jugoslaviji, u krajnjoj konsekvenci. Citiran je često stav sovjetskih funkcionera prema jugoslovenskom pokušaju reformi, da se u „privredi može eksperimentisati, ali je opasno eksperimentisati sa ulogom komunističke partije“. Krajem 1966. u Moskvi je ocenjivano da je situacija u SKJ „veoma komplikovana“, Tito navodno nije više uživao punu podršku, stvari su počele da se razvijaju „stihijski“, a partija je „sebe lišila nužnih kompetencija u privredi, nacionalne razlike su vrlo ispoljene... Koncept o mestu i ulozi SKJ je konstrukcija bez presedana u istoriji socijalizma. KP Sovjetskog Saveza ne može podržati tekuće promene...“⁶⁶² Prema informacijama jugoslovenskog DSIP-a, pojavili su se povodom Brionskog plenuma i glasovi da je „deo rukovodilaca pretežno Srba i Crnogoraca uvek zastupao liniju čvršćeg oslanjanja na SSSR i socijalistički lager“. SSSR je otvoreno izražavao „žaljenje“ zbog smenjivanja Rankovića, jer je on predstavljao „one snage u SKJ koje su se iskreno zalagale za poboljšanje odnosa sa socijalističkim zemljama“. Karakteristični su bili i komentari u sovjetskom vrhu da nije tačno da se Ranković sa saradnicima borio za vlast, već su se samo „suprotstavljali reformističkim tendencijama u rukovodstvu“. Cela afera sa prisluškivanjem je „isfabrikovana“, kako bi reformisti na „ličnoj liniji pridobili Tita“, zaključivali su u Moskvi, naglašavajući da se u čitavom događaju „osećaju prsti Amerike što potvrđuje pravac političkih reformi koje vode sve većoj likvidaciji Partije kao rukovodećeg faktora u zemlji“. Kako je aktuelan jugoslovenski kurs reformi bio u direktnoj suprotnosti onome u Moskvi, koji je nakon ustoličenja Brežnjeva vodio dogmatizaciji i restaljinizaciji, očekivalo se u DSIP-u da će SSSR pokušati da se meša u dalji tok unutrašnjeg razvitka Jugoslavije, vršeći pritisak u antireformskom smeru, jer „mi smo svesno odabrali svoj drugačiji put... mi, dakle, nećemo Partiju *čvrste ruke*“, navođeno je u analizama jugoslovenske diplomatije.⁶⁶³

Nasuprot sovjetskim rezervama i zabrinutosti da sledi slabljenje rukovodeće uloge partije u jugoslovenskom društvu, zapadne diplomate su jednodušno pozitivno ocenjivale rezultate Brionskog plenuma, pretpostavljajući da se one neće sa odobravanjem biti dočekane u Moskvi, jer „znače poraz Istoka i šansu za Zapad“. Tito je, smatrala je italijanska diplomatija, „osigurao pobeđu, ako ne liberala, onda bar progresivnih...“ Italijanska diplomatija je posebno isticala iznenađenje sovjetskog rukovodstva brionskim odlukama, koje ih nisu obradovale, jer su „očekivali da će dolaskom Rankovića na vlast ojačati svoje pozicije u Jugoslaviji i na Balkanu. Poraz Rankovića je poraz sovjetske diplomatije ne samo u Jugoslaviji nego i u lageru, jer su nastale promene nov podsticaj idejama demokratizacije, nezavisnosti i društvenih reformi...“ Grčka diplomatija je konsekvence Četvrtedne sednice CK SKJ tumačila kao „distanciranje od koncepcija socijalističkih zemalja... kao i naglašenu inklinaciju prema Zapadu“.⁶⁶⁴ I zapadna štampa je Rankovića najdirektnije povezivala sa Sovjetima,

⁶⁶² Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma*, 62–63.

⁶⁶³ Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma*, 64–65.

⁶⁶⁴ AJ, fond 507 – CK SKJ, II/28, Prilog 198, „Informacija DSIP-a o reagovanju u svetu na IV plenum CK SKJ

tumačeći Brionski plenum kao veliku koncesiju reformama, demokratizaciji i uopšte „zapadnim vrednostima“ u Jugoslaviji. Zapadna štampa je događaje u Jugoslaviji u leto 1966. svodila na sukob „liberalnih“ i „konzervativnih“ snaga.⁶⁶⁵

Jedna od posledica Brionskog plenuma su bile i sasvim konkretne mere reorganizacije i racionalizacije Saveznog sekretarijata za unutrašnje poslove, gde je trebalo otpustiti sa radnih mesta oko 50% radnika. Ovu meru je bilo neophodno brzo preduzeti, kako stoji u poverljivom dokumentu, „da bi se smanjio glomazni i zabirotkratisani aparat“.⁶⁶⁶ Prema ovoj informaciji u okvirima same UDB-e je otvorena „potpuno slobodna i svestrana“ diskusija o iskustvima minulog perioda. Na neuobičajeno dugim sastancima, od kojih su neki trajali, prema ovom izvoru, i preko 30 sati, „izneto je niz nepravilnosti iz dosadašnjeg rada i odnosa među ljudima“. Za bivše najviše rukovodioce Službe, Rankovića i Stefanovića se moglo čuti da „suviše jeftino prolaze za sve ono što su učinili“. Posle ovih diferencijalnih procesa unutar same institucije odlučeno je da od 1.473 dotadašnja radnika u SSUP-u, na svojim mestima, prema novoj sistematizaciji, ostane 802 čoveka. Reč je o obrazovanijim, stručnijim i mlađim pripadnicima savezne UDB-e. Zanimljivo je da je u vrhu savezne vlasti odlučeno da se svim otuštenim radnicima Službe, koji nisu imali rešeni stambeno pitanje, dodele stanovi. Oni radnici koji su ispunjavali uslove za penziju su penzionisani, njih 275. Dok su se za ostale (ukupno otpušteno 709 radnika) tražila alternativna rešenja za zaposlenje.⁶⁶⁷

Predložene su i izmenjene metode i sredstva rada reformisane „Službe bezbednosti“, koje su morale da budu „u skladu sa ustavom, zakonom i principima socijalističkog humanizma i ne mogu se koristiti na način kojim bi se ograničavala sloboda i prava građanina, vređalo dostojanstvo ljudske ličnosti...“ Ciljne grupe Službe je bila delatnost „stranih obaveštajnih službi, političke emigracije i neprijateljskih elemenata u zemlji“, a primena sredstava i metoda „ne sme imati tendenciju *totalnog pokrivanja*. Ona se mogu primeniti samo kada se pomenuta delatnost pojavila ili postoji osnovana sumnja da će se pojaviti.“⁶⁶⁸ „Isleđivanje svih krivičnih dela, pa i onih u čijem otkrivanju i sprečavanju učestvuje Služba bezbednosti, vrše isključivo sudovi i u tom smislu treba uskladiti propise o krivičnom postupku. SB može prikupljati podatke o građaninu SFRJ samo ako postoji osnovana sumnja da on neprijateljski deluje ili je u vezi sa delovanjem neprijatelja.“⁶⁶⁹ Ovim promenama je izvršena i fakterička federalizacija Službe, jer su za „obavljanje poslova iz delokruga Službe bezbednosti odgovorne, pored federacije, i socijalističke republike“. Savezna Služba bezbednosti bila je svedena na poslove koordinacije rada službi bezbednosti u republikama i vršenje nadzora nad njihovim radom. Savezna UDB-a je mogla preduzimati konkretne operativne poslove samo kada je to bilo „od posebnog značaja

⁶⁶⁵ Isto

⁶⁶⁶ AJ, fond 507 – CK SKJ, III/123, „Informacija o preduzetim merama za smanjenje broja radnika u Saveznom sekretarijatu za unutrašnje poslove“

⁶⁶⁷ AJ, fond 507 – CK SKJ, III/123, „Informacija o preduzetim merama za smanjenje broja radnika u Saveznom sekretarijatu za unutrašnje poslove“

⁶⁶⁸ AJ, fond 507 – CK SKJ, III/123, „Teze za reorganizaciju Službe državne bezbednosti“

⁶⁶⁹ Isto

za bezbednost zemlje“, dok su svi ostali poslovi „prikupljanja podataka i obaveštenja o delatnostima neprijatelja u zemlji, stranih obaveštajnih službi i političke emigracije“ spadalo u delokrug rada republičkih Službi bezbednosti. „Na čelu Službe bezbednosti u federaciji i republici stoji direktor Službe bezbednosti kojeg postavlja savezno, odnosno republičko izvršno veće. Direktor za svoj rad odgovara sekretaru unutrašnjih poslova.“ Izvršene su i izmene u finansiranju Službi bezbednosti, jer su one u potpunosti bile vezane za republičke budžete.⁶⁷⁰ U predloženim izmenama Osnovnog zakona o unutrašnjim poslovima, SDB je prerastao u „specijaliziranu stručnu službu“ koja je imala zadatak da „otkriva organizovanu i tajnu delatnost pojedinaca, grupa i organizacija, kao i stranih obaveštajnih službi, koja je usmerena na podriivanje ili obaranje Ustavom utvrđenog poretka“.⁶⁷¹ Obrazlažući predlog zakonskih izmena, savezni sekretar za unutrašnje poslove, Milan Mišković je rekao da je cilj izmena da se u budućnosti ne dogode slične deformacije i zloupotrebe Službe, zbog čega je potrebno „uspostaviti efikasnu društvenu kontrolu od strane predstavničkih tela i njihovih političko-izvršnih organa“. Kao ciljeve i metode delovanja organa sigurnosti u novim uslovima, Mišković je naveo javnost rada, strožu kontrolu predstavničkih tela, obaveštavanje šireg kruga ljudi o problemima u radu Službe, da bi ona izvršavala svoje temeljne ciljeve – zaštitu lične sigurnosti, prava i imovine građana, kao i nacionalnu bezbednost.⁶⁷² Time je do kraja demontirana nekada moćna UDB-a, čiji je opseg rada prešao u nadležnost šest, odnosno kasnije osam republičko-pokrajinskih službi bezbednosti.

Kada je reč o političkim aspektima Brionskog plenuma, u „Nacrtu teza za ocenu političke situacije posle IV i V sednice CK SKJ“ stoji da su prekretno odluke, pre svega sa Brionske sednice dale snažan zamah razvoju društva i dovele do „značajnih promena u političkim odnosima, atmosferi i političkoj situaciji u celini“. Posebno je naglašen odlučan diskontinuitet sa „birokratsko-etatičkim i konzervativnim snagama i koncepcijama“. Promene do kojih je dolazilo interpretirane su kao dosledno ostvarivanje odluka zasrtanih na Osmom kongresu SKJ 1964. Nagovešteno je „snažno bujanje demokatzima“ u čitavom društvu i dati podsticaji razvitku demokratskih odnosa i demokratizirajuće atmosfere koja je izražena u „sve otvorenijoj i nesputanoj kritici“. U takvoj atmosferi demokratizacije i društvene i ekonomske reforme razotkrivale su se sve protivrečnosti i svi problemi u razvoju jugoslovenskog društva, što je u izvesnoj meri davalo podstreka autokratskim, etatičkim i *čvrstorukaškim* snagama u društvu.⁶⁷³

Nakon oštih optužbi protiv Aleksandra Rankovića, pokrenut je i istražni postupak, ali je Savezno veće Savezne skupštine stavilo 9. decembra 1966. tačku na formalno-pravni deo problematike vezane za smenu jugoslovenskog potpredsednika. Član SIV-a Avdo Humo je podneo izveštaj savezne

⁶⁷⁰ Isto

⁶⁷¹ AJ, fond 160 – Savezna skupština, Predsedništvo, sednice 38–39, kutija 16, “Dnevnik Savezne skupštine”, 10. decembar 1966.

⁶⁷² AJ, fond 160 – Savezna skupština, Predsedništvo, sednice 38–39, kutija 16, “Dnevnik Savezne skupštine”, 10. decembar 1966.

⁶⁷³ AJ, fond 507 – CK SKJ, Zajedničke sednice Predsedništva i Izvršnog komiteta, III/124, Prilog 3, „Nacrt teza za ocenu političke situacije posle IV i V sednice CK SKJ“

vlade o „protivustavnoj delatnosti grupe oko Aleksandra Rankovića i o zloupotrebljavanju SDB u političke svrhe“. Sednicom je predsedavao Miloš Minić. Humo je najpre podsetio da su formirane dve komisije, prva sa ciljem istraživanja zloupotrebe u organima bezbednosti, a druga sa zadatkom reorganizacije državne bezbednosti sa idejom „prilagođavanja njene funkcije i delokruga rada razvoju samoupravljanja i socijalističke demokratije.“⁶⁷⁴ Humo je za sve „deformacije“ Državne bezbednosti optužio „grupu oko Aleksandra Rankovića“, koja je putem organa bezbednosti sprovodila svoj osnovni cilj – političku akciju. Osnovna koncepcija ove grupe je bilo „totalno praćenje svih pojava“ i uticaj na političke tokove u jugoslovenskom društvu, putem „masovne kontrole građana“, kojima su se masovno kršila ustavna prava. „Rankovićeve grupa“ je, prema ovom izveštaju „forsirala SDB da prodire u sve samoupravne i državne organizme, u društveno-političke organizacije i da se protivustavno meša u njihov rad...“ Pod „totalnom kontrolom i agenturnom obradom“ nalazile su se sve relevantne političke i društvene institucije u Jugoslaviji, šireći na taj način „konzervativnu svest“ onih koji su Udbu kontrolisali.⁶⁷⁵ Posebno štete poražena grupa oko Rankovića je nanela ravnopravnosti jugoslovenskih naroda i toku sprovođenja društvene i privredne reforme, „sejali su sumnju u sve što je progresivno i sumnjali su u svakoga ko nije mislio kao oni“. Postupno su, prema oceni pisaca navedenog izveštaja, razarali državne institucije i društvene i političke organizacije, sa ciljem „paralize procesa razvoja progresivne misli i akcije“. Autori navedenog izveštaja su u delatnosti Rankovića i njemu bliske grupe videli ideološku koncepciju i političku platformu „duboko protivrečnu našem samoupravnom sistemu“. Kao ključne tačke optužbi protiv ove grupe navedeno je: kreiranje Državne bezbednosti kao organizacije za totalnu kontrolu društva; podrivanje ustavnog poretka i izgradnja koncepcije suprotne samoupravnoj; vršenje brojnih zloupotreba i protivpravnih radnji; širenje nacionalne mržnje u cilju ostvarenja „velikodržavnih“ i „centralističkih“ koncepcija; masovno kršenje ustavnih prava građana zloupotrebom dosijea onih za koje nije postojao nikakav osnov da ih dobiju; zloupotreba i masovno korišćenje prislušnih uređaja. Rečju, Služba državne bezbednosti je „bila van društvene kontrole“, a u njoj su godinama „pothranjivana konzervativna i birokratska mišljenja i metodi.“⁶⁷⁶ Svodeći Rankovićeve odgovornost na pre svega političku kategoriju, uprkos brojnim delima kažnjivim prema Krivičnom zakonu, Avdo Humo je u Saveznoj skupštini predložio da se odustane od krivičnog gonjenja tzv. Rankovićeve grupe, jer „humanističko-idejna“ sadržina jugoslovenskog društva može da ispolji „velikodušnost i ljudski postupak i pored najdublje društvene osude samog dela.“⁶⁷⁷ Predsednik Tito je bio saglasan sa abolicijom, ukoliko bi Savezna skupština prihvatila izveštaj SIV-a.⁶⁷⁸ U potonjoj

⁶⁷⁴ AJ, fond 160 – Savezna skupština, Predsedništvo, sednice 38–39, kutija 16, “Dnevnik Savezne skupštine”, 10. decembar 1966.

⁶⁷⁵ Isto

⁶⁷⁶ Isto

⁶⁷⁷ Teško je utvrditi koliko su na ovakvu odluku jugoslovenskih vlasti uticala sovjetska upozorenja da ne bi trebalo da bude težih posledica po Rankovića.

⁶⁷⁸ AJ, fond 160 – Savezna skupština, Predsedništvo, sednice 38–39, kutija 16, “Dnevnik Savezne skupštine”, 10. decembar 1966.

skupštinskoj raspravi, čulo se još dosta argumenata u prilog tvrdnjama koje su stojale i u izveštaju komisije koji je pročitao Avdo Humo. Jedan od argumenata Milorada Milatovića je bio da je reč o snazi i jasnoj idejnoj orijentaciji Saveza komunista, koji je imao političku viziju i snagu da se obračuna sa deformacijama u SDB-u koji je sam stvorio što je bio, svakako, „jedinstven slučaj“, sa obe strane hladnoratovskih podela – niti montirani sudski procesi na Istoku, niti represija i represija *makartizma* na Zapadu, nisu smogli snage da se suoče sa mračnim stranama i nečasnim metodama vlastitih mehanizama u delatnosti upravljačkih struktura. U tom smislu savezna poslanica Tankosava Simić je posebno apostrofirala represivne metode Službe na Kosovu, naročito eskalirale prilikom akcije prikupljanja oružja tokom 1955. i 1956. Na kraju rasprave Savezno veće Savezne skupštine je usvojilo izveštaj SIV-a o „protivustavnoj delatnosti grupe oko Aleksandra Rankovića i o zloupotrebljavanju SDB u političke svrhe“.⁶⁷⁹

Prethodno je kod Tita je 22. novembra 1966. održan sastanak na vrhu (Tito, E. Kardelj, Koča Popović, P. Stambolić, Mijalko Todorović, S. Vukmanović, I. Gošnjak, M. Nikezić) na kome je konstatovano da je retko kad spoljnopolitički položaj Jugoslavije u tolikoj meri zavisio od uspešnog rešavanja unutrašnjih problema. Partneri Jugoslavije na svim stranama su smatrali da je Jugoslavija oslabljena iznutra i da bi to trebalo iskoristiti, jer je to „pravi trenutak da se izdejtstvuju rešenja koja bi bila povoljnija za njih no što bi bila u nekom drugom momentu“. Uspeh privredne reforme, ne samo u ekonomskom pogledu, nego i u političkom ojačaće zemlju, jer će se oslanjati na širu demokratsku podršku, zbog čega je u tim prelomnim trenucima trebalo očekivati pritiske, stoji u Nikezićevoj belešci sa ovog sastanka. Poseban interes za pritiscima pokazali su na Istoku, „Rusi su stvarno zabrinuti, ali se postavlja pitanje – za šta?“ Jugoslovenski vrh je postavljao pitanje, šta Sovjeti zapravo misle kad izražavaju zabrinutost za sudbinu socijalizma u Jugoslaviji. Njihov put je, prema oceni jugoslovenskog vrha bio pogrešan, jer su krenuli u reformu, ali striktno rešeni da je ograniče na ekonomsku sferu i nikako nije smela da se proširi na društvenu, ili kako je to Nikezić definisao „novom ekonomskom politikom želeli bi da sačuvaju stare društvene odnose... razvoj u Jugoslaviji pokazuje im da jedno ne ide bez drugoga, što je za njih neprijatan zaključak.“⁶⁸⁰ Sovjetsko rukovodstvo, prema oceni jugoslovenskog vrha, nije smatralo da su stvari u Jugoslaviji „konačno rešene“ i računalo je da bi još dosta moglo uticati na unuutrašnje prilike u SFRJ. Pritisci iz Moskve su išli u tri pravca: neoficijelnim kanalima su saopštavane rezerve, distanciranje i kritika zbog razvoja situacije u Jugoslaviji; drugi pravac je išao posredno i javno, preko trećih – socijalističkih zemalja u kojima se govorilo o „teškim greškama SKJ“; treći vid presija se manifestovao tako što su zaustavljani ili otežavani određeni ranije dogovoreni aranžmani, uglavnom ekonomski, između dve zemlje, što je u Jugoslaviji tumačeno kao vid ruskog izražavanja pritisaka i nezadovoljstva zbog smene Rankovića. Tito je smatrao da se u osnovi

⁶⁷⁹ AJ, fond 160 – Savezna skupština, Predsedništvo, sednice 38–39, kutija 16, “Dnevnik Savezne skupštine”, 10. decembar 1966.

⁶⁸⁰ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 53, II-2/306, “Zabeleška sa sastanka održanog kod predsednika Republike, na dan 22. novembra 1966.”

svih ruskih pritisaka radi o „razočarenju zbog neispunjenih očekivanja da će Jugoslavija postepeno, kroz saradnju sa njima, ući u lager“. Osim toga Sovjeti su uvek jako puno nade polagali u unutrašnju nestabilnost u Jugoslaviji i razjedinejnost u rukovodstvu, smatrao je Tito, uz poruku, „moramo im dati na znanje da ne možemo trpeti pritisak i da nas čudi da opet počinju nešto zbog čega će kasnije žaliti“. ⁶⁸¹ Tito je smatrao da i „levi i desni i istočni i zapadni hteli bi da Jugoslavija bude satelit. To mi nećemo nikada dozvoliti“, rekao je Tito. ⁶⁸² Edvard Kardelj je smatrao da Sovjeti ne mogu ići daleko u pritiscima na Jugoslaviju, jer su izloženi raznim pritiscima i problemima u svojoj zemlji, ali i u lageru, gde su takođe bile jake reformske težnje, „ako Česi uspeju sa svojom reformom, to će biti još jedno slabljenje autoriteta starog sistema i principa rukovodećeg centra“, anticipirao je Kardelj burne događaje u Čehoslovačkoj, koji su sledili. Potpredsednik Koča Popović je podsetio da rezerve prema Jugoslaviji koje su se pojavile od jačanja konzervativnog kursa u Moskvi, posle dolaska Brežnjeva – nikada nisu prestale, a nakon privredne reforme i Brionskog plenuma, samo su se pojačale. Međutim, rekao je Popović, na tragu Titovog stava, „ćutanje ne rešava ništa, već akcija“. ⁶⁸³ Tito je značaj reforme smatrao ključnim, pa je tih dana direktoru RTV, Vukoviću rekao da „bez društvene reforme, mi ne možemo izvršiti ni privrednu reformu.“ ⁶⁸⁴

2.4. Utemeljenje reformske orijentacije 1966–1969: Teze za reorganizaciju i Deveti kongres SKJ

Na Brionskom plenumu, 1. jula 1966. formirana je Komisija za reorganizaciju SKJ, a prva sednica navedene Komisije održana je 15. jula 1966. u Beogradu. Radom Komisije tokom tri godine njenog rada predsedavao je Mijalko Todorović, sekretari su bili Miroslav Pečujlić, Mitja Ribičič i Budo Šoškić, a imala je 57 članova. Rad Komisije je prestao nakon Devetog kongresa SKJ, kada su sva dostignuća rada te institucije i delovi javne rasprave o dokumentima koje je Komisija izradila, inkorporirani u programske akte koje je usvojio Deveti kongres SKJ, 1969. ⁶⁸⁵ U radu Komisije učestvovao je, kao i u izradi njenih akata i Edvard Kardelj, a iz Srbije su bili Latinka Perović, Miroslav Pečujlić, Milentije Popović kao i sam predsednik, Mijalko Todorović. Vremenom konstituisanja, načinom rada, idejama, jasnim promovisanjem reformskog kursa kojim je partija morala da krene,

⁶⁸¹ Isto

⁶⁸² AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 53, II-2/306, “Zabeleška o razgovorima Predsednika Republike i predsednika SKJ, Josipa Broza Tita sa predstavnicima SR Srbije na Brionima 24. januara 1969.”

⁶⁸³ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 53, II-2/306, “Zabeleška sa sastanka održanog kod predsednika Republike, na dan 22. novembra 1966.”

⁶⁸⁴ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 53, II-2/306, “Stenogram razgovora Tita sa direktorom RTV, Zdravkom Vukovićem, 24. novembar 1966.”

⁶⁸⁵ AJ, CK SKJ – 507, Komisija CK SKJ za razvoj i reorganizaciju, XXII – k.1 / 1–8.

naglašavanjem da ona kao centralni politički subjekt nije mogla ostati izvan promena i reformi – davao se pravi i suštinski smisao odlukama Brionskog plenuma.

Već na konstitutivnoj sednici Komisije Mijalko Todorović je odredio koordinate rada, rekavši da će se njen rad temeljiti pre svega na zaključcima Četvrte sednice CK SKJ. Kao fundamentalna pitanja od kojih se krenulo u radu bila su – mesto, uloga i karakter Saveza komunista u aktuelnoj fazi socijalističkog razvoja jugoslovenskog društva, ali je podrazumevalo i kritičku ocenu i analizu dotadašnje prakse SKJ. U najkraćem, rekao je Todorović, reč je bila o reformi jugoslovenske partije. Reformisanje privrede, koje je prešlo i na okvire čitavog društva nije smelo da izostavi ni vladajuću partiju – SKJ. Inicijalni trenutak za navedene procese je Četvrta sednica, koja je bila, smatrao je Todorović, **dramatično razrešavanje protivrečnosti** u samom Savezu komunista, jer se sa službi bezbednosti vrlo brzo akcenat stavio na raščišćavanje u samoj partiji. Ukoliko je Savez komunista bio odlučan da predvodi reformisanje čitavog jugoslovenskog društva, on je to morao, jer bez njega reformskih procesa i nije moglo da bude, pa je i on sam morao da se reformiše, smatrao je Mijalko Todorović. U procesu razvoja samoupravljanja i jačanja elemenata socijalističke demokratije, SK je morao “daleko brže da likvidira elemente sopstvene vlasti i monopola”, smatrao je jedan od ključnih reformista Todorović.⁶⁸⁶ Dve, prema njegovoj oceni, ključne pouke Brionskog plenuma – razvoj samoupravljanja i dalja demokratizacija društva, pokazale bi se nemogućim bez temeljnog reformisanja samog Saveza komunista.

Na februarskim sastancima Komisije za reorganizaciju 1967., kada se privodio kraju rad na ključnom dokumentu, Nacrtu Teza za reorganizaciju, Latinka Perović je kao član sekretarijata Komisije za reorganizaciju rekla da je prvobitni smisao otklanjanje deformacija o kojima je raspravljao Brionski plenum, ali to je bila samo početna intencija koja je kasnije veoma evoluirala. Najpre je evoluirala u organizacionom segmentu, a kasnije je svoju delatnost proširila i na mnogo širu idejnu bazu reforme. Ona je insistirala da se u tekstu Teza moraju naći poveznice koje će da uspostave kontinuitet reformske orijentacije u Savezu komunista, polazeći od Šestog kongresa (1952), preko Programa SKJ (1958), ustavnih raprava 1961–1963., Trećeg plenuma i privredne reforme (1965), pa do Četvrtog plenuma. Ova reformska vertikalna je, prema njenoj oceni, duboko menjala “društveno biće” Saveza komunista, kome je bila potrebna unutrašnja “diferencijacija” i razgraničavanje između dogmatskih, birokratskih i reformskih orijentacija, kako sama partija ne bi postala “konzervirajuća snaga”.⁶⁸⁷ Miroslav Pečujlić je reformu partije tumačio ne kao akt nečije volje, već kao jedan proces koji je uslovljen “karakterom celokupnog društvenog preobražaja”, a da su upravo sve strukturne ekonomske, socijalne i političke promene determinisale unutrašnju organizaciju i način delovanja Saveza komunista. Miko Tripalo je smatrao da je u Jugoslaviji bio na delu “proces razbijanja sraščivanja partije sa državnim aparatom i

⁶⁸⁶ AJ, CK SKJ – 507, Komisija CK SKJ za razvoj i reorganizaciju, XXII – k.1 / 1–8, Stenografske beleške sa sastanka Komisije za razvoj i reorganizaciju SKJ, 15. jula 1966.

⁶⁸⁷ AJ, CK SKJ – 507, Komisija CK SKJ za razvoj i reorganizaciju, XXII – k.3 / 1–3, Stenografske beleške sa sastanka Koordinacione grupe Komisije za reorganizaciju razvoj SKJ, 21. februar 1967.

jedan proces razbijanja monopola političkog odlučivanja Saveza komunista”. Latinka Perović je smatrala da je neophodno afirmisati snagu institucija, pre svega da se moralo suvereno odlučivati u skupštini, da ona odgovara onima koji su je birali, da Vlada odgovara parlamentu. Kao posebno osetljivo je smatrala pitanje odgovornosti komunista prema sadržini odluka koje se donose u samoupravnim organima. Koča Popović je savetovao članovima Komisije za reorganizaciju da je u procesu prelaska sa “administrativnog” na “političko” odlučivanje u Jugoslaviji, najpre neophodno promeniti same odnose i način odlučivanja u Savezu komunista.⁶⁸⁸ Slično je razmišljala i Latinka Perović, smatrajući da je od Šestog kongresa bilo intencija da SK od faktora vlasti postane idejno-politička snaga, ali je problem bio što u svojoj unutrašnjoj organizaciji partija nije ništa krupnije menjala, zadržavajući staru unutrašnju organizacionu strukturu, a tim putem se ne može postići cilj – stvaranje “moderne političke organizacije”. Kao ključan problem tih procesa, navela je konzervativne otpore reformi društva, koje je trebalo najpre slomiti u Savezu komunista.⁶⁸⁹ Krajem 1966. ona je kao centralnu tačku čitavog procesa reorganizacije, smatrala potrebu da se SK oslobodi “nedemokratskih odnosa i konzervativnih snaga”.⁶⁹⁰

Nakon prihvatanja teksta Nacrta Teza za reorganizaciju, Komisija je od kraja 1967. nastavila rad bazirajući se pre svega na stvaranju idejnih i organizacionih pretpostavki za pripremu republičkih kongresa i Devetog kongresa SKJ. Usvajajući Teze Komisija je ispunila najveći deo svojim zadatka, ali je u njenom daljem radu bilo dogovoreno da prati javnu raspravu o tom dokumentu i kreira na toj idejnoj i političkoj platformi pripreme za Deveti kongres. Posle Titove negativne reakcije na sadržaj nacrta Teza, sama Komisija za reorganizaciju je detektovala opstrukcije u svom radu. Članica Komisije iz Srbije, Latinka Perović je na sednici u septembru 1967. najpre konstatovala da se sprovodi samo praktična strana strana reorganizacije, neka vrsta “tehnološke reorganizacije”, ali da su ta organizaciona rešenja odvojena od suštinske i dubinske rasprave o reformi i demokratizaciji Saveza komunista. Rečju, reforma je bila redukovana na onaj manje osetljiv tehnički segment, dok je idejni bio potisnut, kako ne bi bio narušen njen monopolistički karakter. Takođe, ona je konstatovala i da postoji namerna opstrukcija u radu Komisije, da ne postoje uslovi za njen rad, nije bilo prostorija za sednice, nije bilo tehničkog osoblja koje bi pomagalo članovima radnih grupa, itd. Svi ovi problemi su bili manifestacija negativnog odnosa prema idejama koje su radni materijali Komisije promovisali, i zbog toga je L. Perović konstatovala da za nju navedena pitanja nikako nisu samo tehničke prirode. Naprotiv. Ona je,

⁶⁸⁸ AJ, CK SKJ – 507, Komisija CK SKJ za razvoj i reorganizaciju, XXII – k.3 / 1–3, Stenografske beleške sa sastanka Koordinacione grupe Komisije za reorganizaciju razvoj SKJ, 21. februar 1967

⁶⁸⁹ AJ, CK SKJ – 507, Komisija CK SKJ za razvoj i reorganizaciju, XXII – k.3 / 1–3, Stenografske beleške sa sastanka Koordinacione grupe Komisije za reorganizaciju razvoj SKJ, 21. februar 1967

⁶⁹⁰ AJ, CK SKJ – 507, Komisija CK SKJ za razvoj i reorganizaciju, XXII – k.3 / 1–3, Stenografske beleške Komisije za razvoj i reorganizaciju SKJ – grupa: Uloga i položaj SK u sistemu samoupravljanja, 25. novembar 1966.

takođe, i pozvala na odlučniju odbranu Teza i difrenciranje u odnosu na birokratsko-konzervativne koncepcije koje su, kako je rekla, frontalno napadale Teze.⁶⁹¹

Dakle, ključni dokument reformske orijentacije u SKJ bio je *Nacrt teza o daljem razvoju i reorganizaciji Saveza komunista Jugoslavije*, završen u maju 1967. posle više sastanaka Komisije za reorganizaciju. Temeljna pretpostavka od koje je krenula nevedena Komisija bila je da je jugoslovensko društvo ušlo u novu fazu razvitka, koju su obeležavale duboke promene, pre svega u proizvodnji i ekonomskom segmentu, ali i samoupravljanju, te da u takvim okolnostima ni partija nije mogla da ostane izvan tih tendencija. U tom kontekstu, privredna reforma je predstavljala ugaoni kamen daljeg razvitka zemlje i daljeg preobražaja jugoslovenskog društva, a reorganizacija SKJ smatrana je i interpretirana i kao internacionalistička “obaveza” jugoslovenskih komunista da daju odgovore na globalne izazove i osnovne društvene dileme i protivrečnosti savremenih društava. Da bi u novim okolnostima i izmenjenim uslovima društvenog razvitka i dalje ostvarivao predvodničku idejnu, političku i organizacionu ulogu Savez komunista je morao da “izvrši svoju sopstvenu transformaciju”, da čitavu svoju delatnost i organizacionu strukturu saobrazi novim okolnostima.⁶⁹² Reformske tendencije u društvu kao i dalji razvoj socijalističke demokratije nalagali su odustajanje partije od dotadašnjih metoda rada, nametanja stavova spolja i sa vrha. SK je morao da deluje u svom segmentima društva kao “unutrašnji faktor koji se snagom ideja i argumenata bori da odluke koje organi samoupravljanja suvereno donose budu usmerene ka progresu socijalističkog društva”. Zbog toga je bilo neophodno da se napuštaju elementi prevaziđene prakse, “stare svesti”, nasleđeni “politički mentalitet”, ali i strogi hijerarhijski odnosi u organizacionoj strukturi partije – a sve u cilju da bi se otvorile široke mogućnosti svestrane inicijative članstva i da se oblici organizovanja tako postave da komunisti budu u poziciji da što neposrednije deluju na svim nivoima i u svim segmentima društva. Intencija je bila da SK što uspešnije i efikasnije realizuje svoje programske ciljeve i politiku i da “demokratskim putem postiže stvarno jedinstvo u pogledima i u akciji”. Čitava aktivnost morala je neminovno da podrazumeva i “odlučnu borbu” protiv konzervativnih snaga koje su nastojale da partiju zadrže na starim pozicijama i na prevaziđenom načinu delovanja, ali je podrazumevalo i otklon prema onim intencijama koje su išla za potpunom atrofijom njegove društvene uloge.⁶⁹³

Vraćajući se na prvobitno razdoblje razvitka jugoslovenskog društva, nakon revolucionarne borbe u ratu, autori Teza su smatrali da je imperativ promene društvenih odnosa nalagao dominaciju partije i prevlast države u svim sferama društvenog života. Takva koncentracija ekonomske i političke moći u rukama nove revolucionarne vlasti bila je imanentna životnim interesima radničke klase u cilju

⁶⁹¹ AJ, CK SKJ – 507, Komisija CK SKJ za razvoj i reorganizaciju, XXII – k.1 / 1–8 , Stenografske beleške sa sastanka sekretarijata Komisije za razvoj i reorganizaciju SKJ, 21.09.1967.

⁶⁹² AJ, CK SKJ – 507, Komisija CK SKJ za razvoj i reorganizaciju, XXII – k.1 / 1–8 , Nacrt teza o daljem razvoju i reorganizaciji Saveza komunista Jugoslavije

⁶⁹³ AJ, CK SKJ – 507, Komisija CK SKJ za razvoj i reorganizaciju, XXII – k.1 / 1–8 , Nacrt teza o daljem razvoju i reorganizaciji Saveza komunista Jugoslavije

“društvenog oslobođenja rada”, kako bi se efikasno uklonila sva uporišta društvene dominacije “eksploatatorskih klasa” i obezbedilo što brže menjanje njene socijalne strukture. U takvim uslovima kada je državni aparat bio glavni instrument menjanja društvenih odnosa, KPJ je ostvarivala vodeću ulogu koncentrišući se na upravljanje državom. Međutim, u pozadini ovih procesa krila se opasnost od osamostaljivanja upravljačkog sloja koji je vršio funkciju vlasti i koji se birokratizovao srastajući sa državnim aparatom. U cilju sprečavanja navedenih procesa SK se okrenuo kreiranju samoupravnih institucija, kao radikalnom iskoraku u ostvarivanju socijalističkih društvenih odnosa. Na tom tragu je i prateći navedenu vertikalnu išla i aktuelna reforma i reorganizacija partije.⁶⁹⁴

Komisija koja je izradila nacrt Teza smatrala je da jugoslovensko društvo i dalje karakterišu sukobi interesa, privrečnosti, pritisak spoljnih snaga sa Istoka i Zapada, zbog čega je radničkoj klasi bila potrebna vodeća ideno-politička snaga. Međutim, u novim okolnostima logika i dinamika društvenog, ekonomskog i političkog razvitka stavljala je među prioritete i promene u **ulozi i organizaciji** Saveza komunista, pre svega u smislu prevazilaženja “stroge hijerarhije i koncentrisanja ovlašćenja u rukama malobrojnih i centralizovanih tela i izvršnih aparata”. Pisci navedenih Teza bili su, prema vlastitom priznanju, bili su rukovođeni marksističkom teorijom o socijalizmu kao “istorijskom procesu društvenog oslobađanja rada”, smatrali su da Savez komunista ne treba da bude udarna snaga vlasti već “faktor društvene svesti... koji inspiriše i usmerava celokupan proces konstituisanja i razvoja političkog sistema na principima neposredne demokratije i samoupravljanja”. Cilj takve reforme i reorganizacije bi bio – izgradnja mehanizma demokratskog odlučivanja i političkih institucija koji bi obezbeđivao da samoupravljači najdirektnije izražavaju svoje težnje i interese u svim društveno-političkim zajednicama od opština do federacije, zbog čega su decentralizacija i demokratizacija državne vlasti bili osnova nove reformske i modernizacijske tendencije.⁶⁹⁵

Sistem neposredne socijalističke demokratije, u čijoj funkciji je bila i reorganizacija i reforma SKJ, nije bio sam sebi cilj, već sredstvo za “uspešnu borbu radničke klase za ostvarenje njenih istorijskih interesa u izgradnji besklasnog društva”. Ipak, u uslovima protivrečnosti u društvu u kome su još delovali različiti interesi sistemu socijalističke demokratije bio je neophodan “organizovan uticaj” oličan u avangradnoj idejno-političkoj snazi. U ovoj koncepciji država je imala svoju ulogu kao presudan faktor očuvanja i zaštite socijalističkog poretka od spoljnih i unutrašnjih protivnika, ali i kao garant nesmetanog razvoja socijalističkih produkcionih odnosa. U takvim uslovima Savez komunista je morao i dalje da vrši “presudan uticaj na sadržaj i pravac državne politike”, sve dok još nije bila dovoljno razvijena društveno-ekonomska osnova socijalističkog društva i dok je državni aparat bio ključni instrument preobražaja društvenih odnosa. Upravo se iz takve uloge rađala tendencija srastanja državnog i partijskog aparata i birokratizacija političke vlasti. Zbog toga je morao da se menja i odnos SK prema vlasti, jer da bi se ostvarivao socijalistički pravac društvenog razvoja, partija je morala da

⁶⁹⁴ Isto

⁶⁹⁵ Isto

prenese težište u sam mehanizam samoupravnih odnosa i to kao njihov integrisani idejni i politički segment. Svoj uticaj na politiku i rad organa vlasti SK bi, prema ovim zamislima, ostvarivao: afirmisanjem opšte političke orijentacije društvenog razvoja i određivanjem strateških ciljeva; zalaganjem za doslednu primenu ustavnih načela o skupštinama kao samostalnim predstavničkim telima političkog odlučivanja i zalaganjem za javnost rada svih državnih organa; aktivnim angažovanjem komunista u izborima za predstavničke institucije kao i aktivnim i odgovornim pristupom u radu svih skupština društveno-političkih zajednica; težnjama i radom na formiranju demokratskog i otvorenog javnog mnjenja koje bi imalo aktivnu ulogu u procesima političkog odlučivanja.⁶⁹⁶ Navedenim pristupom, svojom idejnom i političkom aktivnošću SKJ će, smatraju autori Teza, ostvarivati realan i direktan uticaj na sve poluge vlasti, čime je društvo zaštićeno od opasnosti da vlast u državi bude iskorišćena od bilo kojih drugih snaga stranih politički komunista. U navedenim procesima važna uloga je pripadala i drugim društveno-političkim organizacijama, pre svega sindikalnim i omladinskim, koje je trebalo da utiču na formiranje “socijalističke društvene svesti i idejne orijentacije”, sa ciljem političkog obrazovanja, a zbog osposobljavanja građana za participiranje u javnom životu u ulozi aktivnih subjekata u sistemu “neposredne demokratije”. Sve ove organizacije, a pre svih Socijalistički savez trebalo je da reprezentuje svu pluralnost i mnogostrukost interesa u društvu i izražavaju najšire interese svih socijalnih slojeva. Na taj način bi se značajno proširila baza u izgradnji socijalističkih društvenih odnosa, ali i sprečio monopol partije na formiranje i reprezentovanje interesa najrazličitijih segmenata društva, stajalo je u radnim materijalima Komisije za reorganizaciju SKJ.⁶⁹⁷ Autori nacrtu Teza su insistirali na idejnoj ulozi Saveza komunista kao uslovu za njegovo što uspješnije delovanje u praksi. A partiju su definisali kao “organizaciju ideoloških istomišljenika”, koja je na osnovama marksizma i lenjinizma otkrivala društvene protivrečnosti i težila da ih razreši kroz demokratsku političku akciju. Zbog svega toga, autori Teza su smatrali da je potrebno jačanje kulturno-duhovnog i intelektualnog segmenta u partiji, kao i njegovo povezivanje sa interesima i delatnošću radničke klase. Takođe, Teze su zastupale i ideju obezbeđivanja “stvarne slobode naučnog i umetničkog stvaralaštva” kao i prevazilaženje svakog “vlastitog ideološkog monopola u ovoj oblasti”, ali i svih drugih monopolskih intencija u navedenim segmentima stvaralaštva.⁶⁹⁸

Poseban deo u Tezama posvećen je samom Savezu komunista, a ne samo njegovoj viziji društva i socijalističkog razvoja u Jugoslaviji. Za sam SKJ je u Tezama rečeno da “nije politička partija u klasičnom smislu te reči i nema nikakve svoje posebne partijske interese”. Ipak, egzistencija organizacije Saveza komunista je interpretirana kao “izraz neophodne i specifične društvene funkcije koja se sastoji u tome što vodeće snage našeg društva – radnička klasa i svi ljudi u društvenom radu – svesno, organizovano i neprekidno vrše sintezu progresivne inicijative i akcije celokupnog stvaralačkog

⁶⁹⁶ Isto

⁶⁹⁷ AJ, CK SKJ – 507, Komisija CK SKJ za razvoj i reorganizaciju, XXII – k.1 / 1–8, Nacrt teza o daljem razvoju i reorganizaciji Saveza komunista Jugoslavije

⁶⁹⁸ Isto

potencijala”. Kao centralni i ključni uslov za uspešno ostvarenje predestinirane društvene uloge komunista u Tezama je naveden “demokratizam u unutrašnjem životu SKJ”, a kao ključni neprijatelji ovakvog stava i razvoja prilika u partiji, navedeni su “birokratizam” i “malograđanski liberalizam”, te je dosledna borba protiv oba ova uticaja smatrana uslovom demokratskog ponašanja komunista. Suština težnji za demokratizacijom SK nalazila se u potrebi ostvarivanja takvog položaja članova partije koja bi omogućavala svakome od njih da može konstantno i aktivno da doprinosi i utiče na formiranje politike i stavova Saveza komunista na svim nivoima. Suština demokratizacije je značila da svi članovi učestvuju i u kreiranju, a ne samo u sprovođenju odluka, te da se celokupna delatnost partije zasniva na neprekidnoj aktivnosti članstva i organizacija. Metoda konstituisanja političkih odluka SKJ zasnivala bi se, prema Tezama, na “demokratskom suočavanju mišljenja, uz slobodu kritike svih stavova”, ali samo “u okvirima onih idejnih, programskih i političkih pozicija koje obavezuju sve komuniste”. Postizanju “mehaničkog jedinstva” putem bespogovorne discipline, trebalo je pretpostaviti izgradnju jedinstva kroz raspravu, analizu i dijalog, kroz sučeljavanje mišljenja u atmosferi demokratskih odnosa. Rukovodstva SK je trebalo da funkcionišu u tom smeru, jer nisu “komandni štabovi” već “organizatori političke inicijative članstva”. U skladu sa tim, Teze su predviđale i demokratsko konstituisanje rukovodstva i organa partije, smenjivost rukovodećih organa, ravnopravno učešće svih članova u izboru rukovodećih organa, ravnomernu nacionalnu zastupljenost pri izboru rukovodstva, odvajanje državnih od partijskih funkcija i od delatnosti u drugim društveno-političkim organizacijama.⁶⁹⁹

Predlog temeljnih reformi i reorganizacije partije kada je reč o organizacionoj strukturi predviđao je konstituisanje: organizacija Saveza komunista u radnim zajednicama (kako u privredi, tako i u vanprivrednim organizacijama), mesnih organizacija SK na području jedne ili nekoliko mesnih zajednica, opštinskih organizacija koje bi objedinjavale sve mesne organizacije sa teritorije određene opštine; Savezi komunista socijalističkih republika i pokrajina činili bi jedinstvenu organizaciju Saveza komunista Jugoslavije, predviđeno je u Tezama za reorganizaciju.⁷⁰⁰

Reakcije zapadne štampe na rad Komisije za reorganizaciju bio je nedvosmisleno afirmativan. Kvintesencija tih komentara je bila da je reč o dubinskim promenama u Jugoslaviji i procesu odstanjivanja “čvrstorikaških” kadrova iz vrha SKJ. Zapadni listovi su očekivali od reforme partije odvajanje partijskih od državnih struktura i svođenje uloge SK na subjekta koji definiše političku orijentaciju zemlje. Prema pisanju nemačke levičarske štampe planovima reforme trebalo je da dođe do “znatnog slabljenja uticaja i kontrole partije nad privredom i drugim oblastima života”. Italijanski “Avanti” je procenjivao da će ako reforma partije uspe, SKJ prerasti u “evropsku otvorenu partiju”, a komentator italijanskog levičarskog “Mondo nuovo” ovaj reformski napor ocenio je kao “ozbiljan i

⁶⁹⁹ Isto

⁷⁰⁰ AJ, CK SKJ – 507, Komisija CK SKJ za razvoj i reorganizaciju, XXII – k.1 / 1–8, Nacrt teza o daljem razvoju i reorganizaciji Saveza komunista Jugoslavije

hrabar”. Predstavници i protagonisti pokušaja demokratskog socijalizma u zapadnoj Evropi sa posebnom su pažnjom posmatrali reformu SKJ, verujući da su jugoslovenska iskustva i za njih paradigmatična i korisna. Gotovo svi zapadni listovi koji su pisali o ovoj temi opsežno su navodili citate predsednika Komisije, Mijalka Todorovića. Komentari istočnoevropskih medija bili su odmereniji, ali sem albanskih, lišeni oštijih kritičkih nota.⁷⁰¹

Nakon objavljivanja Teza, zapadni komentari su bili u dobroj meri razočaravajući. Tako je agencija Junajted Pres napisala u komentaru da SKJ izgleda neodlučan u tome koliko reforme može sebi da dozvoli. Tekst Teza je, prema oceni ove agencije nejasan, konfuzan i “ni izdaleka ne ispunjava očekivanja liberalnih reformatora Partije”. Agencija je sumnjala i u razdvajanje države i partije i jačanje samostalnosti institucija, navodeći da se u Jugoslaviji vodila oštra borba između “liberala” i “konzervativaca”. “Konzervativci” su odneli pobjedu, prema tumačenju ove agencije, jer se SKJ i dalje pridržavao principa demokratskog centralizma, “koji je obavezivao članove Partije da sprovedu odluke čak i kada se sa njima ne slažu”. Agencija Frans pres je suštinu Teza videla u potrebi SKJ da težište svoga rada prenese sa vršenja vlasti na ideološku i političku akciju. Ipak, zapadni mediji su bili ohrabreni pisanjem moskovske Pravde o reformi Saveza komunista da je “apsolutno nepodnošljivo ograničavati ulogu Partije i svoditi je samo na ideološku ulogu”. Britanski Gardijan je suštinu rasprava o Tezama sveo na cilj da se njima “postave granice radikalnijim predlozima za koje se zalažu neki partijski funkcioneri”. Gardijan je dalje pisao da “ortodoksni jugoslovenski komunisti smatraju ovo za težak izlaz iz spora koji je mogao podeliti Partiju na dva krila i konačno dovesti do nečega što podseća na dvopartijski sistem... Insistiranje Teza na potrebi za elastičnijim formama organizovanja, pružiće svim članovima Partije priliku da se zalažu za svoje predloge u reformi.”⁷⁰² Čehoslovačko “Rude pravo” je pisalo da je demokratizacija cilj reforme i reorganizacije partije i da je reč o sukobu dve struje “birokratske i konzervativne sa demokratskom i naprednom”. Češki list je isticao da je privredna reforma izazvala i društvenu, što je neminovno zaoštrilo sukobe između “konzervativnih i naprednih koncepcija”.⁷⁰³

Nakon Osmog kongresa SKJ 1964. zahtevi za reformom partije postajali su sve frekventniji u cilju efikasnijeg i jedinstvenijeg delovanja izabranih organa; učestali su zahtevi za demokratizacijom unutrašnjih odnosa u partiji, nedostatku debate, idejno-političkoj pasivnosti i birokratizaciji, nedostatku uticaja članstva na političke procese, itd. Navedene procese u SKJ je kristalisao i do kraja zaoštrio Brionski plenum, te su pitanja vezana za mesto i ulogu Saveza komunista u društvu i njegov značaj u razvoju socijalizma, postale centralne tačke u procesu reformi i reorganizacije partije. Institucionalno, Izvršni komitet je predložio Centralnom komitetu da izabere komisiju koja bi organizovala dijalog i

⁷⁰¹ AJ, CK SKJ – 507, Komisija CK SKJ za razvoj i reorganizaciju, XXII – k.2 / 1–3, Bilten Komisije CK SKJ za razvoj i reorganizaciju, br. 2, Beograd, 1966.

⁷⁰² Isto

⁷⁰³ AJ, CK SKJ – 507, Komisija CK SKJ za razvoj i reorganizaciju, XXII – k.2 / 1–3, Bilten Komisije CK SKJ za razvoj i reorganizaciju, br. 6, Beograd, 1966.

debatu o navedenim pitanjima unutar SK, ali i u široj jugoslovenskoj javnosti, koja bi rezultirala konkretnim predlozima i rešenjima. Ideja je sa puno poleta prihvaćena i CK je istovremeno sa Rankovićevom smenom, 1. jula 1966. formirao Komisiju za razvoj i reorganizaciju SKJ. Komisija je posle opsežnih debata izradila navedeni dokument, koji je završen u maju 1967. kada je dat na javnu raspravu. Centralni komitet je o njima raspravljao 1. jula 1967. Komisija za reorganizaciju, takođe je uradila i *Predlog odluke o oblicima i načinu organizovanja SKJ*, kojim su određeni struktura i organizacija rukovodećih organa i tela. U okvirima Komisije za razvoj i reorganizaciju SKJ vršena je i temeljita priprema i diskusija o karakteru, suštini i principima Devetog kongresa SKJ. *Teze o daljem razvoju i reorganizaciji* predstavljale su platformu prema kojoj su izvršene organizacione i idejne promene i na temelju kojih se sprovodila reforma partije.⁷⁰⁴

Mijalko Todorović je u pripremama za Deveti kongres još u oktobru 1967. rekao da bi prvi put trebalo da se republički kongresi održe pre saveznog, te da Kongres SKJ bude „sinteza rada republičkih kongresa“, a prevashodno da bude rezultat i vrhunac reformisanja i preobražaja partije nakon Brionskog plenuma. Sve kongresne odluke i sva dokumenta trebalo je, prema njegovoj zamisli, staviti na javnu raspravu kako bi se išlo u pravcu demokratizacije i što šire participacije članstva.⁷⁰⁵ Prema prvom predlogu teza za pripremu IX Kongresa, ovaj skup je zamišljen kao kvintesencija „dostignutog stepena razvoja socijalističkih društvenih odnosa“ u Jugoslaviji. Ciljevi Kongresa je trebalo da budu: razrešavanje protivrečnosti u jugoslovenskom društvu; preobražaj SK i njegove društvene pozicije modifikovanjem u „savremeniju, borbeniju i dinamičniju društveno-političku snagu“. ⁷⁰⁶ Deveti kongres je posebno trebalo da da pečat modernizaciji u jeku napora za sprovođenje privredne i društvene reforme, ali i da dinamizuje sve navedene procese za period koji je sledio. Plan priprema IX Kongresa SKJ je predviđao i da se on održi posle republičkih kongresa, što je predstavljalo nov i značajno izmenjen oblik konstituisanja centralnih partijskih organa. Svakako je uz proces decentralizacije Jugoslavije tekao i sinhroni proces decentralizacije partije, jer kako u pripremnim dokumentima stoji savezni kongres je trebalo da se u svom radu „oslanja na odluke republičkih kongresa“, a ne obrnuto kao uvek do tada. Ključne teme u pripremnim tezama za Kongres ticale su se ostvarivanja reforme i naznačavanje pravca daljeg privrednog razvoja zemlje, kao i planiranja reformi u oblasti društveno-političkog sistema.⁷⁰⁷ Ostale teme bile su: dalji razvoj samoupravljanja, razvoj odnosa između konstituenasa jugoslovenskog federalizma, položaj kulture, problemi obrazovanja i nauke, perspektiva omladine, međunarodni odnosi, kao i položaj Jugoslavije u Međunarodnom radničkom pokretu.

⁷⁰⁴ AJ, CK SKJ – 507, XXII – k. 1-6. Komisija CK SKJ za razvoj i reorganizaciju SKJ

⁷⁰⁵ AJ, fond 507 – CK SKJ, Zajedničke sednice Predsedništva i Izvršnog komiteta, III/129, Prilog 2, „Autorizovane stenografske beleške sa Šeste zajedničke sednice Predsedništva i IK CK SKJ, 19. 10. 1967.“

⁷⁰⁶ AJ, fond 507 – CK SKJ, Zajedničke sednice Predsedništva i Izvršnog komiteta, III/129, Prilog 7, „Prijedlog orijentacionog programa priprema Devetog kongresa SKJ“

⁷⁰⁷ AJ, fond 507 – CK SKJ, Zajedničke sednice Predsedništva i Izvršnog komiteta, III/129, Prilog 7, „Prijedlog orijentacionog programa priprema Devetog kongresa SKJ“

Deveti Kongres SKJ počeo je 11. marta 1969. i trajao je do 15. marta. Vreme održavanja Kongresa, Tito je u svom referatu ocenio kao vrhunac sprovođenja privredne i društvene reforme. Ocenjujući period od Osmog do Devetog Kongresa SKJ on je rekao da je bio obeležen privrednim razvojem, promenama u kvalitetu privređivanja, ekonomičnijeg poslovanja, osamostaljivanja privrednih organizacija, podsticanja inicijative, modernizacije i integracija u privredi. U uslovima delovanja tržišnih zakona i brzih promena u tehnologiji, Jugoslavija je, prema Tiovoj oceni, pokazala da ima privredne kolektive koji mogu da budu “stvarni pokretači i nosioci materijalnog napretka”. Kao jednu od ključnih problema sa kojima se partija u navedenom periodu suočavala, naveo je, podcenjivanje i nedovoljno oštru borbu protiv “reakcionarnih”, “konzervativnih” i “dogmatskih” snaga koje su imale spoljnu podršku, rekao je Tito, ciljajući na sovjetsku podršku ovim snagama u zemlji.⁷⁰⁸ Ovaj stav je bio u skladu sa politikom reformskih republičkih partijskih struktura, koje su iste snage označavale kao ključne kočničare. Rešenje u borbi protiv dogmatskih snaga Tito nije video u politici “čvrste ruke”, već je smatrao da se mora verovati u snagu “idejno-političke borbe” SKJ protiv svih protivnika samoupravnog sistema. Intenziviranje idejne akcije bilo je od presudnog značaja za produbljivanje socijalističke demokratije u Jugoslaviji, a kao jednog od ključnih protivnika on je detektovao u “ostacima najreakcionarnijih grupa”, nacionalistima, pre svega, povezanih sa crkvenim krugovima, koji se nisu slagali sa temeljnim svojstvima socijalističkih društvenih odnosa.

Ipak, opredeljujući se za zakone tržišta Jugoslavija se nije, prema njegovoj oceni, odrekla planiranja i društvene intervencije samoupravnih institucija. Jugoslovenski socijalizam je želeo da postigne saglasnost socijalističkog samoupravljanja sa principima ekonomske i društvene reforme. Sa jedne strane jugoslovenski socijalizam su ugožavale liberalističke težnje i zahtevi za višestranačjem i sa druge strane za administrativnim merama u socijalizmu. Prvi čovek SKJ založio se za “produbljivanje socijalističke demokratije”, ali i u ovom segmentu, Tito je postavio granicu koja je glasi da – nema demokratije za antisocijalističke elemente kojima se neće dozvoliti da “u ime slobode i demokratije rovale protiv našeg samoupravnog sistema i protiv jugoslovenske zajednice...”⁷⁰⁹ U svom završnom izlaganju na Devetom kongresu, nakon izbora za predsednika SKJ, Tito je kao ključne ciljeve partije naveo – “dosljedno ostvarivanje privredne i društvene reforme”, jer je jugoslovensko društvo stiglo do one tačke svoga razvitka “kada nema više dileme da li će naša reforma uspeti ili neće. Ona mora uspeti... **Vrijeme kolebanja je prošlo.**” Kao dalje ciljeve partije njen prvi čovek je naveo pronalaženje takvih rešenja koja će ubrzati dosledno sprovođenje privredne i društvene reforme.⁷¹⁰ (akcenat – aut.)

Za Deveti kongres urađen je i Nacrt novog partijskog Statuta, koji je trebalo da verifikuje nove odnose u monopolističkoj partiji. Komunisti Jugoslavije i njihovi savezi u republikama, prema Statutu su ujedinjeni u jedinstven SKJ, kao političku snagu svih članova i njihovih organizacija, na “osnovu

⁷⁰⁸ AJ, CK SKJ – 507, I/IX – k.1/1 – 15, Deveti kongres SKJ, Stenografske beleške sa druge plenarne sednice

⁷⁰⁹ AJ, CK SKJ – 507, I/IX – k.1/1 – 15, Deveti kongres SKJ, Stenografske beleške sa druge plenarne sednice

⁷¹⁰ *Deveti kongres SKJ*, Stenografske beleške, knjiga VI, Beograd, 1970, str. 347.

njihove jedinstvene ideološke orijentacije i političke opredeljenosti”. Prema novom Statutu, Savezi komunista BiH, Crne Gore, Hrvatske, Makedonije, Slovenije i “Savez komunista Srbije sa Savezom komunista Kosova i Savezom komunista Vojvodine” su “samostalne organizacije u jedinstvenom Savezu komunista Jugoslavije”. Pokrajinske, gradske i opštinske organizacije SK imale su pravo na svoje statutarno organizovanje na osnovama Statuta SKJ i statuta republičkog SK. SKJ je u svom radu bio samostalan i odgovarao je samo “svojoj radničkoj klasi i svojim narodima”. Pokrajinski Savezi komunista u skladu sa prihvatanjem suštinske autonomije pokrajina prerasli su u samostalne organizacije, a ne više samo podružnice SK Srbije. Članovi Saveza komunista “na području autonomne pokrajine udružuju se u Savez komunista Autonomne Pokrajine Vojvodine, odnosno Savez komunista Autonomne Pokrajine Kosovo”.⁷¹¹ U skladu sa političkim, ekonomskim, kulturnim i nacionalnim uslovima i potrebama razvoja pokrajine, “**pokrajinska organizacija** Saveza komunista **samostalno** utvrđuje i ostvaruje svoje zadatke”. (akcenat – aut.) U svom završnom govoru na Devetom kongresu Tito se osvrnuo i na činjenicu da su prvi put u istoriji KPJ održani kongresi SK u republikama, a zatim savezni kongres. “Mi smo htjeli”, rekao je Tito, “da se prvo na republičkim kongresima SK prodiskutuju problemi, da se zauzmu stavovi, da se iznesu pogledi na cjelokupan rad SKJ. I vidite, nije došlo ni do kakvog raskoraka između stavova kongresa Saveza komunista u republikama i kongresa SKJ.”⁷¹²

U Izveštaju o radu CK SKJ između Osmog i Devetog kongresa naglašen je značaj privredne i društvene reforme koja je u tom periodu započela. Reforma je ojačala tendencije intenzivnijeg i efikasnijeg privređivanja i bržu tehničku i tehnološku modernizaciju, ali je i podstakla integracione procese u privredi. Ovi procesi u privredi su, prema izveštaju, kristalisali idejne i političke snage na one “progresivne demokratske”, koje su se borile za realizaciju reformskih mera i na “konzervativno-birokratske” koje su se protivile dubljim promenama. U tom smislu su Četvrti plenum i “reorganizacija” koju je pokrenuo činili prekretnicu u razvoju Saveza komunista, sa intencijama da se preoblikuje u “savremenu idejno-političku avangardu”, koja bi delovala kao unutrašnja snaga sistema, a ne spolja nametnuti autoritet. Temeljna reforma SK bila povezana i sa potrebom dubokih promena u čitavom društvu. Kao posebno važnu stavku u realizaciji reformske orijentacije u SK, u izveštaju je naveden Nacrt teza o daljem razvoju i reorganizaciji SK, koji je u maju 1967. dat na javnu raspravu, a o kome se raspravljalo na Sedmoj sednici CK, jula 1967. Ovaj programski dokument je bila reformska platforma SK. U tom kontekstu, demokratizacija odnosa u Savezu komunista je predstavljala “osnovnu komponentu njegove transformacije”.⁷¹³ Kao poseban značaj za demokratizaciju SK naveden je Brionski plenum, koji je zadao “ozbiljan udarac konzervativnim birokratskim snagama, koje su

⁷¹¹ AJ, CK SKJ – 507, I/IX – k.1/1 – 15, Deveti kongres SKJ, Nacrt Statuta Saveza komunista Jugoslavije. Izmene i dopune u Nacrtu Statuta Saveza komunista Jugoslavije.

⁷¹² *Deveti kongres SKJ*, Stenografske beleške, knjiga VI, Beograd, 1970, str. 346.

⁷¹³ AJ, CK SKJ – 507, I/IX – k.1/1 – 15, Deveti kongres SKJ, Izveštaj o radu Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije

nastojale da zaustave procese demokratizacije i u društvu i u Savezu komunista”. Kao najvažnija konsekvencija Četrvrte sednice navedena je reorganizacija SK koja “ukazuje na neophodnost veće demokratizacije unutrašnjeg života u SK”. Nova organizaciona struktura Saveza komunista saobrazna uslovima demokratizacije u potpunosti je prekinula sa zatvorenim organizacijama ćelijskog tipa, čime su stvorene jedinstvene opštinske organizacije Saveza komunista, a na toj osnovi i u skladu sa novom organizacijom u ovom periodu, po prvi put su kongresi SK **najpre** održani u republikama i konferencije SK u autonomnim pokrajinama, na njima su prvi put usvojeni statuti republičkih, odnosno pokrajinskih organizacija. **Nakon** toga je zakazan Deveti kongres SKJ. U idejnom pogledu demokratizacija je potkopavala etatiističke temelje društva, kao što je privredna reforma smanjila neproduktivnost privrednih kolektiva, dok je u političkoj praksi naglašena bila borba protiv nacionalizma i tendencija unitarizma.⁷¹⁴

U Rezoluciji Devetog Kongresa SKJ između ostalog stoji da se zalaže za: smanjenje opterećenja privrede; za ograničavanje administrativnih mera u privredi; jačanje uticaja radnog čoveka u privredi; širenje i intenziviranje integracionih procesa u privredi; modernizaciju i deetatizaciju privrede; sprečavanje monopola i tehnokratizma u privredi; ukidanje izvora sredstava federacije namenjenih za finansiranje privrede; ukidanje državnog kapitala u poslovnim bankama; “osiguranje pravo nacija, odnosno socijalističkih republika da raspoložu rezultatima svoga rada”; liberalizaciju cenovne politike; rast životnog standarda; ekonomsko povezivanje sa zemljama u razvoju; puno opismenjavanje stanovništva; reforme obrazovnog sistema; stvaranje uslova za slobodu stvaralaštva u kulturi i nauci, kao deo procesa oslobađanja ličnosti (“SK ne rukovodi kulturom, ne donosi operativna rešenja, ne cenzuriše i ne arbitrira”); dosledno ostvarivanje federalističke koncepcije savezne države; jačanje samostalnosti republika, njihovo ravnopravno i demokratsko dogovaranje i onemogućavanje majorizacije; jačanje uticaja opština u procesu demokratizacije, kao i mesnih zajednica, kako bi se centri odlučivanja što više približili građanima; jačanje uloge skupštine i jačanje skupštinskog sistema; demokratizaciju i jačanje samostalnosti medija, itd.⁷¹⁵ Rezolucija Devetog kongresa se zalagala za smanjivanje posredničke uloge države u raspolaganju viškom rada čime se ide u susret reformskim težnjama, koje su trebale da dovedu do odlučnije modernizacije i povećanja produktivnosti privrede.⁷¹⁶

Na sednici Komisije za dalji razvoj SKJ, na IX Kongresu, Latinka Perović je rekla da je Predlog o idejno-političkim osnovama daljeg razvoja partije rezultat širokih rasprava i debata, ali i praktičnih koraka koji su učinjeni nakon Brionskog plenuma. Uslovi za razvoj socijalističke demokratije su, prema njenoj oceni, bili veoma dobri “s obzirom da staljinistička koncepcija partije doživljava duboku

⁷¹⁴ AJ, CK SKJ – 507, I/IX – k.1/1 – 15, Deveti kongres SKJ, Izveštaj o radu Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije

⁷¹⁵ AJ, CK SKJ – 507, I/IX – k.1/1 – 15, Deveti kongres SKJ, Rezolucija Devetog kongresa SKJ. Socijalistički razvoj u Jugoslaviji na osnovama samoupravljanja i zadaci Saveza komunista

⁷¹⁶ AJ, CK SKJ – 507, I/IX – k.5/1 – 15, Deveti kongres SKJ, Predlog Rezolucije Devetog kongresa SKJ. Socijalistički razvoj u Jugoslaviji na osnovama samoupravljanja i zadaci Saveza komunista

krizu, da je postala kočnica društvenog i ekonomskog razvoja”, te da je poražena i u međunarodnom radničkom pokretu. Idejno-politički osnovi daljeg razvoja SKJ bili su naslonjeni na Teze za reorganizaciju partije, nastale kao rezultat reformskih poduhvata posle Četvrtog plenuma. Osnovna ideja predloga o idejno-političkim osnovama koje je trebalo da usvoji IX Kongres ticala se razbijanja dogme o nepromenljivosti društvene pozicije i uloge komunista, pre svega i težnjama za srastanjem države i partije koje su dovele do velike koncentracije ekonomske i političke moći u rukama partijskog vođstva i aparata. U početnim fazama razvoja socijalizma ta vrsta koncentracije je bila od koristi, čak i neophodna, smatrala je L. Perović. Međutim, u jugoslovenskim uslovima s kraja šezdesetih godina, zbog promena u društvu ova koncepcija je postajala neodrživa. U svemu tome je ključno pitanje bilo ko je osnovni subjekt socijalizma – državna mašinerija ili udruženi radnici.⁷¹⁷ Prema njenoj oceni, najdublji izvor preobražaja SK je u promenjenim društvenim odnosima u kome sem klasičnog radništva jačaju i umnožavaju se intelektualni radnici, intenzivira se uloga nauke kao neposredne proizvodne snage i nosioca reprodukcije u socijalističkom društvu. Doprinos razvoju socijalističke demokratije SK je mogao dati samo ako bude delovao kao “faktor idejne i političke integracije, a ne kao neposredni nosilac vlasti”, smatrala je Latinka Perović, naglašavajući da je taj proces nemoguć bez **autoriteta institucija političkog života i autonomnog razvoja društveno-političkih organizacija**. Razvijanje samoupravnih odnosa i dalji razvoj i modernizacija privrede, kao i demokratizacija i učešće u odlučivanju pretpostavke su za razvoj društva kao “i kao moderne industrijske i kao demokratske i humanističke zajednice”, kao zajednice u kojoj je “slobodan razvoj svakog pojedinca uslov slobodnog razvoja svih”.⁷¹⁸ S druge strane ekonomske tržišne zakonitosti su, prema njenoj oceni, nužnost i zbog toga je istorijska uloga SK bila u tome da ih pomiri sa socijalističkim sistemom i reši tu fundamentalnu protivrečnost. Bez političke borbe i bez slobodnog izražavanja “društvenih protivrečnosti” u SK će, prema oceni L. Perović, jačati “birokratske i konzervativne snage državnog socijalizma”. Te snage su bili nosioci oportunitizma svaki put kad bi se učinio smeliji korak u autonomiji odlučivanja društvenih subjekata i jačanja samoupravnih karakteristika sistema. Polazna osnova za navedenu ulogu jugoslovenske partije, prema njenoj oceni je bio razvijen idejni i politički život unutar SK, čije su pretpostavke bile “slobodna razmena i suočavanje mišljenja “. Savez komunista ne smatra, prema njenoj oceni, da su njegove koncepcije univerzalne i opštevažeće, one su pre svega “izraz naših pogleda na socijalizam”, ali su nesumnjivo ovakvom metodologijom jugoslovenski komunisti dali doprinos naporima i težnjama levice u čitavom svetu, jer su se protivljenjem i sukobom sa dogmatizmom, nasiljem i hegemonijom, reafirmisale sve prednosti socijalizma, smatrala je L. Perović.⁷¹⁹

⁷¹⁷ AJ, CK SKJ – 507, I/IX – k.1/1 – 15, Deveti kongres SKJ, Komisija za dalji razvoj SKJ – uvodno izlaganje

⁷¹⁸ Isto

⁷¹⁹ AJ, CK SKJ – 507, I/IX – k.1/1 – 15, Deveti kongres SKJ, Komisija za dalji razvoj SKJ – uvodno izlaganje

U istovetnom tonu je govorio i Milentije Popović, koji je rekao da su dalja demokratizacija i deetatizacija, kao i razvoj “slobodnijih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa” uslovi progresa jugoslovenskog društva. Navedeni ciljevi su od SK zahtevali borbu za “ukidanje starih odnosa i institucija”, ali i postuliranje i razvijanje novih odnosa i institucionalnog okvira. Društvene protivrečnosti u jednoj demokratskoj atmosferi trebalo je rešavati ne u partijsko-političkoj režiji, već “neposrednim samoupravnim organizovanjem”. Jugoslovenska samoupravna demokratija je, prema M. Popoviću, trebalo da izbegne stare “buržoasko-klasne”, ali i “dogmatsko-etatističke” odnose. Prva koncepcija je počivala na reafirmaciji privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju, klasičnom partijsko-političkom angažovanju i građanskoj demokratiji, dok je drugi podrazumevao državnu svojinu, monopol jedne partije i birokratsko-etatističke strukture. Da bi se izbegla oba rešenja društveno-politički sistem je morao da omogući izražavanje mnogostranost i protivrečnosti interesa svih činilaca u društvu.⁷²⁰ Bili su ovo temeljni principi na kojima je počivala, činilo se, trajnija prevaga reformskih struktura u Savezu komunista i kao najviši reformski domet, započet privrednom reformom i Brionskim plenumom. Samo partija koja je sama pokazivala snažnu tendenciju ka reformama i promenama mogla je biti ključni subjekt promena u čitavom društvu. Ipak, posle privrednih i političkih, na dnevnom redu su bile krupne promene u karakteru jugoslovenskog federalizma, emanirane kroz reformu federacije.

2.5. Promena konstitutivne koncepcije: Ustavni amandmani 1967–1971.

Polazeći od vlastitih, kroz dugogodišnju raspravu kristalisanih federalističkih opredeljenja, poučeni negativnim međuratnim iskustvom i svesni činjenice da se nova Jugoslavija, raznovrsna i etnički heterogena, može graditi samo na temelju istinske ravnopravnosti i nacionalnog pluralizma, vođstvo Narodnooslobodilačkog pokreta, pod dominacijom Komunističke partije Jugoslavije i Titovim rukovodstvom, zvanično je prvi put progovorilo o federaciji uoči Drugog zasedanja AVNOJ–a u novembru 1943. godine, a prethodilo mu je proklamovanje „punih nacionalnih prava Hrvata, Slovenaca, Srba i Makedonaca, Crnogoraca i drugih“.⁷²¹ Početkom novembra 1943. zvanično utvrđeno rešenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji u formi federacije ravnopravnih naroda, dobilo je svoj najpotpuniji izraz u odlukama Drugog zasedanja AVNOJ–a, održanog 29. novembra iste godine.

⁷²⁰ AJ, CK SKJ – 507, IIX – k.1/1 – 15, Deveti kongres SKJ, Komisija za razvoj društveno-političkog sistema i međunacionalnih i međurepubličkih odnosa – uvodno izlaganje

⁷²¹ Janko Pleterski, *Nacije, Jugoslavija, revolucija*, Beograd, 1988, str. 436. O odnosu KPJ prema nacionalnom pitanju i federalizmu u međuratnom periodu, vid. Latinka Perović, *Od centralizma do federalizma*, Ljubljana, 1984; Desanka Pešić, *Jugoslovenski komunisti i nacionalno pitanje (1919–1935)*, Beograd, 1983; Branislav Gligorijević, *Kominternu – jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd, 1992; Gordana Vlajčić, *Jugoslovenska revolucija i nacionalno pitanje 1919–1927*, Zagreb, 1987; Sima Marković, *Nacionalno pitanje u svetlu marksizma*, Beograd, 1923; Josip Broz Tito, „Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svetlosti Narodno-oslobodilačke borbe“ u: *Borba za oslobođenje Jugoslavije*, Beograd, 1944.

Polazeći od neotuđivog prava svakog naroda na samoopredeljenje, „uključujući pravo na otepljenje ili na ujedinjenje sa drugim narodima“, a saglasno istinskoj volji svih naroda Jugoslavije, AVNOJ kao najviše zakonodavno telo nove Jugoslavije, odlučilo je da se „Jugoslavija izgrađuje i da će se izgrađivati na federativnom principu, koji će obezbediti punu ravnopravnost Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca, odnosno naroda Srbije, Hrvatske, Slovenačke, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine.“⁷²²

Pri kraju rata partizanski pobednici su imali obrise nove federacije koja se svojim karakterom veoma razlikovala od prethodne jugoslovenske države, dok je proklamovanje federalne Srbije u jugoslovenskom okviru konačno utvrđeno na Velikoj antifašističkoj narodno-oslobodilačkoj skupštini Srbije, novembra 1944. godine. Na njoj je Srbija konstituisana kao složena federalna jedinica u koju su inkorporirani: oblast Sandžaka, autonomna pokrajina Vojvodina i autonomna Kosovsko-metohijska oblast. Dve autonomne jedinice (Vojvodina i Kosovo i Metohija) predstavljale su konstitutivne delove Srbije, ali i pored nepostojanja državnosti, činile su istodobno i „elemente u političkom sklopu federativne Jugoslavije.“⁷²³ Suštinske karakteristike posleratnog shvatanja jugoslovenskog federalizma među komunistima, lapidarnije od drugih je krajem 1944. objasnio potpredsednik AVNOJ-a i vodeći ideolog nacionalnog pitanja u Jugoslaviji u tom periodu, Moša Pijade, u čijem spisu *Ravnopravnost Srba i Hrvata u Hrvatskoj* stoji, da iako još nije vreme za utvrđivanje unutarrepubličkih granica, one će biti tako povučene da „federalna Hrvatska ne može obuhvatiti sve Hrvate, kao što ni federalna Srbija ne može obuhvatiti sve Srbe, pa ma kakve bile njihove granice. Jedan znatan deo srpskog naroda mora ostati izvan njenih granica (...) nije moguće naći rešenje, da svi Srbi budu u svojoj federalnoj jedinici, a svi Hrvati u svojoj...“⁷²⁴ Zbog toga se nacionalni problem može ispravno postaviti i razumevati samo ako se ima u vidu jedinstvo državne zajednice, jer samo ona „obuhvata u svojim granicama celinu srpske, kao i celinu hrvatske nacije“.⁷²⁵ Na istom je tragu, kada je reč o platformi za rešavanje nacionalnog pitanja i sa njim najtešnje vezanim karakterom jugoslovenskog federalističkog ustrojstva, bio i sam Tito koji je na mitingu u Zagrebu, maja 1945. međurepubličke granice uporedio sa „onim blijedim crtama na mramornom stupu“, jer to ne znači „povući granicu između ove ili one federalne jedinice, pa ti prijeko radi što znaš i što možeš, a ja ću ovdje kako ja znam. Ne!“ Granice federalnih jedinica u federalnoj Jugoslaviji, prema njemu, „nisu granice razdvajanja, nego granice spajanja“.⁷²⁶

⁷²² Branko Petranović, Slobodan Nešović, *AVNOJ i revolucija. Tematska zbirka dokumenata 1941–1945*, Beograd, 1983, str. 452–453; Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost*, tematska zbirka dokumenata, prvi tom 1914–1943, Beograd, 1987, str. 791–796, 800–801; Janko Pleterški, *Nacije, Jugoslavija, revolucija*, str. 461.

⁷²³ Dragoljub Petrović, *Konstituisanje federalne Srbije*, Beograd, 1988, str. 167; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992, str. 688–707; Ljubodrag Dimić, *Istorija srpske državnosti 3 – Srbija u Jugoslaviji*, Novi Sad, 2001, str. 284–316.

⁷²⁴ Moša Pijade, *Ravnopravnost Srba i Hrvata u Hrvatskoj*, (bez mesta izdanja), 1944, str. 4.

⁷²⁵ *Isto*, str. 5–7.

⁷²⁶ Josip Broz Tito, *Nacionalno pitanje i revolucija*, Beograd, 1977, str. 83; Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb, 1999, str. 228.

Nacionalna politika KPJ i Tita oslonjena na vlastiti nadnacionalni karakter i državno jedinstvo čija osnova nije bila jedinstvena nacija, kao u slučaju međuratnog integralnog jugoslovenstva, nego jedinstvena, monolitna partija, (s)tvorila je federaciju ravnoteže bez dominantnog naroda i sa ugrađenom idejom nacionalnog pluralizma, kako smatra Todor Kuljić.⁷²⁷ Na temelju prava na samoopredeljenje, pet jugoslovenskih naroda je konstituisalo federaciju sa pet svojih nacionalnih država – republika i Bosnom i Hercegovinom, nastalom prema istorijskom kriterijumu, čime je formirana federacija u čijoj se osnovi nalazio nacionalni pluralizam, bez vodeće nacije sa ugrađenom formulom etničke ravnoteže kao svojim fundamentalnim principom i ravnopravnošću konstitutivnih naroda na čitavom jugoslovenskom prostoru. Odbacujući u ovom slučaju sovjetsko iskustvo⁷²⁸ kao paradigmu izgradnje socijalizma u gotovo svim ostalim segmentima društvenog i političkog života, Tito je već 1949. u Skoplju rekao da „mi odbacujemo teorije o vladajućoj naciji, pa ma koliko bila neka od naših nacija veća od onih u najmanjim republikama“.⁷²⁹ Ova diferencirana i složena konstelacija jugoslovenskih komunista trebalo je da relativizuje temeljni princip svake nacionalističke ideologije, prema uticajnom teoretičaru Ernestu Gelneru, o kongruenciji etničke i političke jedinice.⁷³⁰

2.5.1. Centralistička paradigma i otpori

Jugoslovenska federacija je u posleratnom periodu u uslovima nekritičkog preuzimanja sovjetskog modela, ratne psihoze zbog tršćanske krize, pa nakon 1948. izgledne Staljinove agresije, suštinski funkcionisala kao *pseudofederacija*, kako ju je determinisao Branko Petranović.⁷³¹ Celokupna vlast bila je koncentrisana u Politbirou i Titovoj ličnosti, te je partijska monolitnost *a priori* ograničavala svaki iskorak ka ozbiljnijem praktikovanju federalizma, koji podrazumeva realan stepen

⁷²⁷ Todor Kuljić, *Tito, sociološko–istorijska studija*, Beograd, 1998, str. 184–185.

⁷²⁸ Sovjetska paradigma je tokom rata i u neposrednom poratnom periodu bila uzor gotovo celokupne jugoslovenske izgradnje. Ipak ceneći sve specifičnosti, ali i osetljivost nacionalnog pitanja, KPJ je u ovom slučaju pronašla rešenje koje je bilo suprotno sovjetskom iskustvu, gde je nesumnjivo postojao vodeći, hegemoni narod – Rusi. U pripremama Devetog kongresa SKJ predsednik Tito je između ostalog napisao da je jugoslovenska politika zasnovana na „principijelnom stanovištu da u našoj zemlji ne može biti vodećih nacija, niti prevlasti velikih i jačih nad manjim i slabijim“. Josip Broz Tito, „Aktuelni unutrašnji i međunarodni problemi i uloga SKJ u socijalističkom sistemu samoupravljanja“, u: *Deveti Kongres Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, 11–13. marta 1969, stenografske beleške*, I, Beograd, 1970, str. 88; Mihail Geler, Aleksandar Nekrič, *Utopija na vlasti*, Podgorica, 2000, str. 135–140; Giuseppe Boffa, *Povijest Sovjetskog Saveza*, I, Opatija, 1985, str. 144–157; Isto, II, str. 259–272; Džeffri Hosking, *Istorija Sovetskog Saveza (1917–1991)*, Smolensk, 2001, str. 85–110; 215–247; 390–425.

⁷²⁹ Josip Broz Tito, *Nacionalno pitanje i revolucija*, Beograd, 1977, str. 148.

⁷³⁰ Ernest Gelner, *Nacije i nacionalizam*, Novi Sad, 1997, str. 12.

⁷³¹ Branko Petranović, *Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije*, Beograd, 1993, str. 86–92; Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, Beograd, 1991, str. 216–217.

decentralizacije i redistribucije političke i ekonomske moći i uticaja na više centara.⁷³² Normativna kodifikacija vrednosne orijentacije i državno-socijalističkog modela izgradnje u posleratnom periodu bila je izražena kroz Ustav iz 1946. pisan po ugledu na sovjetsku paradigmu iz 1936.⁷³³ On je novu Jugoslaviju definisao kao „federativnu državu naročitog tipa“, jer je zvanično proklamovana ravnopravnost svih nacija dobrovoljno ujedinjenih u zajedničku državu ostvarivana kroz „suverena prava i državnost narodnih republika kao sastavnih delova federativne države“, kako je smatrao Edvard Kardelj.⁷³⁴ U prvoj fazi nakon konstituisanja, socijalistička Jugoslavija je, prema oceni Ljubodraga Dimića, egzistirala u „duhu ideja partizanskog jugoslovenstva“, kao i „apsolutne centralizacije vlasti“, jer su republike uprkos pravu na postojanje vlastitih institucija, ustava, formalnih oznaka državnosti (naziv, grb, zastava), morale da sve svoje odluke usaglašavaju sa saveznim ustavom i zakonima koji su imali supremaciju nad republičkim i važili su na čitavoj teritoriji federacije.⁷³⁵ Uz to, kruta dogma *demokratskog centralizma* iz rata i revolucionarne konspiracije izašlih partijskih kadrova, u velikoj meri je zvanično proklamovane federalističke principe svodila na kulise.

Međutim, u složenoj državi takvo stanje nije bilo dugo održivo, te su se već od ranih pedesetih, prema istraživanjima Olivere Milosavljević, unutar jugoslovenskog komunističkog centra javljale napetosti između rastućeg „republičkog partikularizma“ – „republikanizma“ i saveznog vrha – „centralizma“, percipiranog u tom periodu ne kao jednostavanog zbira republičkih predstavnika, što će kasnije biti slučaj, već kao „nadrepubličkog i samim tim kao izdvojenog centra moći suprotstavljenog republičkim interesima“. Već je prva decenija funkcionisanja jugoslovenskog federalizma dovela do saznanja o nužnosti „institucionalizacije sistema koji bi omogućio kontrolisanu decentralizaciju do granice koja bi obezbeđivala popuštanje stega centralizovanog sistema, ali i onemogućila razgradnju federacije“.⁷³⁶ Prema istraživanjima Marije Obradović, iako je princip „demokratskog centralizma“ deklarativno istican kao metod organizacije unutarpartijskog života, pa time i kao obrazac državne integracije, u praksi je bio permanentno narušavan „nacionalnim partikularizmima“ izraženim u svim

⁷³² Iako iskustvo jugoslovenskog unikatnog i specifičnog razvoja nema nužno puno toga zajedničkog sa klasičnim teorijama federalizma, prema savremenijim teoretičarima, federativni konstitucionalni sistem ili policentričnost polazi od toga da je pojedinac član različitih autonomnih političkih jedinica i omogućeno mu je da deluje u okviru svake od njih, čime mu je stavljen na raspolaganje pristup većem broju konkurentskih političkih struktura. Vincent Ostrom, *Politička teorija složene republike*, Zagreb, 1989. str. 131. Sam pojam „federalizam“ grčkog je porekla i prema Jovanu Đorđeviću, znači „udruživanje i saradnju radi postizanja zajedničkih ciljeva inače samostalnih ili autonomnih subjekata ili individualiteta“. U najširem smislu federalizam označava „složenu ili pluralističku koncepciju društvenog i političkog života“, a primenjen na državu on podrazumeva „niz sistema pluralističkih ili složenih zajednica“. Jovan Đorđević, „Savremene teorije o federalizmu“, u: *Federacija i federalizam*, Niš, 1987, str. 9–11.

⁷³³ Jovan Đorđević, *Ustavno pravo*, Beograd, 1977; Miroslav Jovanović, „Preslikana ili samobitna društvena izgradnja: komparativna analiza Ustava FNRJ (1946) i „staljiniskog“ Ustava SSSR-a (1936)“, *Tokovi istorije*, 1-2/2008, Beograd, str. 280–289; *Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, Beograd, 1956.³

⁷³⁴ Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost*, tematska zbirka dokumenata, drugi tom 1946–1986, Beograd, 1987, str. 211–244; Ljubodrag Dimić, *Istorija srpske državnosti*, str. 329–337.

⁷³⁵ Ljubodrag Dimić, *nav. delo*, str. 333–337; Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost*, tom 2, str. 234–244.

⁷³⁶ Olivera Milosavljević, „Centralizam i republikanizam – nacionalizam u Jugoslaviji 1945–1955“, *Sociologija*, Vol. XXXIV, br. 3, Beograd, jul–septembar 1992, str. 365–367, 369.

republikama.⁷³⁷ Međutim, centralističko ustrojstvo Jugoslavije uz dominciju federalnih institucija u ovom periodu je, ipak, onemogućavalo svaku tendenciju ozbiljnijeg jačanja republičkih vlasti, pa time i suštinskiju federalizaciju.

Ipak, narasla svest o neophodnosti većeg stepena decentralizacije u cilju postizanja skladnijeg života svih delova i nacionalnih sastavnica jugoslovenskog državnog okvira, doveli su do doziranog i nejavnog antagonizovanja unutar samog partijskog i državnog vrha uz visok stepen ambivalentnosti jugoslovenskog predsednika. Tokom unutarpartijskog disputa, kada su sukobljene opcije „republikanaca“ i „centralista“ već bile lako učljive, Tito se na proširenoj sednici IK CK SKJ od 14. marta 1962. još uvek držao bliže staroj praksi centralizma. Najuzi partijski vrh je upozoravao na dubinu društvene krize i „je li naša zemlja zbilja kadra da se još drži, da se ne raspadne? (...) Koliko je krvi proliveno za jedinstvo naših naroda, za jedinstvo naše zajednice! I danas se sve to skupa dovodi u pitanje. Postavlja se: da li je ta zajednica zrela za život ili nije? Ima separatističkih pojava. (...) Decentralizacija kod nas dobija kod pojedinih naših ljudi sve više karakter i smisao dezintegracije.“⁷³⁸ Dezintegracione procese u jugoslovenskoj državi i društvu Tito je ocenio kao veoma opasne i zbog toga „niko od nas ne može očekivati niti nam može zamjeriti ako budemo uvijek najoštrije spriječavali takve tendencije“.⁷³⁹ I na toj sednici Aleksandar Ranković je kritikovao decentralizatorsku praksu da svako „gleda samo svoje interese, svoj sektor ili svoju republiku...“ uz odlučnu osudu „razvodnjavanja“ uloge Saveza komunista, ali i pojedinih republičkih i pokrajinskih rukovodstava koji od SKJ prave „koaliciju komunista“⁷⁴⁰; dok je Edvard Kardelj nasuprot njemu, ukazivao na opasnost od „stvarnog velikodržavnog hegemonizma i ukidanja principa samoupravljanja naroda“ jer, prema njemu, Jugoslavija nije mogla napredovati bez jedinstva, ali koje bi podrazumevalo potpuno poštovanje „nacionalne politike i samostalnosti republika“.⁷⁴¹ Međutim, kao što Kardelj nije dovodio u pitanje celinu jugoslovenske zajednice, tako ni Ranković nije stavljao pod znak pitanja egzistenciju republika, ali su različiti pristupi praksi federalizma uočljivi.⁷⁴² Najzad, zaključujući trodnevni sastanak Tito se

⁷³⁷ Marija Obradović, *“Narodna demokratija” u Jugoslaviji 1945–1952*, Beograd, 1995, str. 211–264.

⁷³⁸ „Stenogram proširene sednice IK CK SKJ“, u: *Početak kraja SFRJ – Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane 14–16. marta 1962. godine*, prir. Miodrag Zečević, Beograd, 1998, str. 31–32.

⁷³⁹ *Isto*, str. 258.

⁷⁴⁰ *Isto*, str. 104–108.

⁷⁴¹ *Isto*, str. 192–196.

⁷⁴² Jedan od najzapaženijih slučajeva prepoznavanja različitih koncepcija razvoja jugoslovenskog federalizma u tom periodu je jednogodišnja polemika književnika Dobrice Ćosića i Dušana Pirjevca. Inicirana Ćosićevim intervjuom zagrebačkom „Telegramu“, januara 1961. u kojem je izneo centralističko-unitarističke stavove, dovodeći u pitanje i samo postojanje republika unutar Jugoslavije. Burna reakcija Pirjevca je išla za tim da pokaže da će republike opstati i sačuvati „sve svoje prirodne funkcije“, jer one predstavljaju „jasno uobličene nacionalne organizme i zbog toga su neprikosnovene... kao što je neprikosnovena narodna volja koja ih je stvorila.“ I dok je Ćosić najveću opasnost video u republičko-nacionalnim partikularizmima, Pirjavec ju je uočavao u centralističko-integralističkim zahtevima. Iako je polemika bila sasvim personalizovana, upućeni su implicite prepoznavali da se iza stavova srpskog i slovenačkog intelektualca kriju dve nekompatibilne koncepcije shvatanja Jugoslavije i njene budućnosti, koje su se „prelamale“ kroz raspravu o konkretnim rešenjima pripremanog ustava. Latinka Perović, „Kako su se izražavali različiti politički interesi u Jugoslaviji? Polemika između Dobrice Ćosića i Dušana Pirjevca 1961/1962. godine“, u: *Dijalog povjesničara/istoričara*, 9, Vršac, 2004, str. 189–209; Dobrica Ćosić, *Nada i akcija*, Beograd, 2000, str. 185–260; Slavoljub Đukić, *Dobrica Ćosić – Čovek u svom vremenu*,

pozvao na Rankovića i idealizujući posleratno iskustvo u funkcionisanju federacije, ukazao jasno da politika partije mora biti okrenuta „jugoslovenstvu“ uz poštovanje nacionalnih posebnosti.⁷⁴³ Osudivši istovremeno jačanje partikularističkih tendencija, ali se izjasnivši i protiv vraćanja na staro, jugoslovenski predsednik je još jednom pokazao ambivalenciju, a oštrim osudama „dezintegracije i razbijanja naše socijalističke zajednice“ doprineo održavanju *statusa quo* i za nekoliko narednih godina.

Politički, društveni i pravni odnosi uspostavljeni pedesetih godina u „Prokrustovoj postelji“ Ustava iz 1946. nikako nisu pogodovali stvarnosti života u jugoslovenskoj zajednici početkom šezdesetih, što je navedena sednica IK CK SKJ iz 1962. veoma dobro pokazala. Pošto je princip federalizma nesumnjivo predstavljao „jednu od osnovnih organizacionih poluga i karakteristika ne samo državnog već i političkog i društvenog uređenja Jugoslavije“, kako smatra Jovan Đorđević⁷⁴⁴, suštinska promena karaktera jugoslovenske federacije i razgrađivanje dominantne centralističke paradigme će se pokazati kao prvorazredni zadatak. Ovaj istorijski tok se odvijao tegobno i evolutivno, a važnu tačku u tom reformskom procesu predstavljali su Ustav iz 1963, Osmi kongres SKJ (1964), Brionski plenum (1966), amandmani na Ustav iz 1967. i 1968. dok je potpuni diskontinuitet bio označen usvajanjem trećeg seta ustavnih amandmana 1971. i poslednjim jugoslovenskim Ustavom iz 1974. čime je definitivnu prevagu odnela decentralizatorska konstitutivna koncepcija, bazirana na nacionalnim osnovama jugoslovenskog federalizma.

Ustav iz 1963. bio je po svome karakteru i sadržini proizvod kompromisa između dotadašnjeg centralizma i suštinskog federalizma, kome se težilo, čime je bio obeležje vremena i tranzicionih političkih procesa u kojima je nastao. U svim vidovima ispoljen diskontinuitet sa teorijom i praksom sovjetske ustavnosti, predstavljao je *sui generis* originalan pravni akt koji nije donosio samo skup državnih normi, nego je bio i „kodeks društva“⁷⁴⁵, jer se njegova funkcija nije iscrpljivala u uspostavljanju političkog sistema, već i etabliranju samoupravljanja kao fundamentalnog socijalnog okvira jugoslovenske integracije. Ustav iz 1963. je Jugoslaviju definisao kao „saveznu državu dobrovoljno ujedinjenih i ravnopravnih naroda“, ali i kao „zajednicu zasnovanu na vlasti radnog naroda i samoupravljanju“. Već je drugi član Ustava poimence nabrajao sve republike koje sačinjavaju SFRJ, dok je prvi put u teoriji i empiriji jugoslovenske ustavnosti određen i karakter federalne jedinice – republike i to kao „državne socijalističke demokratske zajednice zasnovane na vlasti radnog naroda i

Beograd, 1989, str. 121–137, 145–147; Dobrica Ćosić, *Piščevi zapisi (1951–1968)*, Beograd, 2001, str. 215–218; Jasna Dragović Soso, *Spasioci nacije – Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Beograd, 2004, str. 70.

⁷⁴³ „Stenogram proširene sednice IK CK SKJ“, u: *Početak kraja SFRJ – Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane 14–16. marta 1962. godine*, str. 252–261.

⁷⁴⁴ Jovan Đorđević, *Ustavno pravo*, Beograd, 1977, str. 132.

⁷⁴⁵ Jovan Đorđević, *Ustavno pravo*, str. 338; Janko Nicović, *Ustavni razvoj Srbije 1804–2006*, Beograd, 2007², str. 420–421.

samoupravljanju“.⁷⁴⁶ Sem ove odrednice, o izmenjenom karakteru jugoslovenskog federalizma svedoči i činjenica da je sam duh Ustava promovisao princip da federacija ima samo ona prava koja su joj najvišim pravnim aktom izričito propisana, što je trebalo da naglasi osnaživanje republičkih ingerencija. Josip Broz Tito je u osvit donošenja novog Ustava početkom 1963. i dalje bio zagovornik *srednjeg rešenja* koje je sama ustavna koncepcija i promovisala. Upozoravajući da se ne smeju mešati pojmovi nacije i države, zalagao se za stav da integracija ne može biti u suprotnosti ili na štetu interesa pojedinih republika ili nacionalnosti, kao što ni same republike ne mogu imati sve attribute državnosti.⁷⁴⁷

Donošenjem novog Ustava nije završeno preoblikovanje i pretemeljenje jugoslovenske federacije, nego je taj složeni proces ulazio u novu, intenzivniju fazu. Osmi Kongres SKJ održan decembra 1964. transparentnije i jasnije nego do tada je postavio na dnevni red nacionalno pitanje u cilju suzbijanja unitarističke svesti, kao uslova za ozbiljno i suštinsko demontiranje centralističkog sistema, što će najzad i dovesti do temeljnih reformi jugoslovenskog federalizma, emaniranih kroz amandmansku interpolaciju Ustava iz 1963. godine. Predsednik Tito je na Kongresu ukazao na opasnost deformacije politike SKJ o nacionalnom pitanju, naročito apostrofirajući teze o naciji kao preživeloj kategoriji i potrebi njenog izumiranja, što sve liči na „asimilaciju i birokratsku centralizaciju, na unitarizam i hegemonizam“, kome ne može biti mesta među jugoslovenskim komunistima.⁷⁴⁸ Ukazujući na „neke protivrječnosti“ na nivou federacije, ali i republika, Tito im uzrok nije nalazio u nerešenom nacionalnom pitanju, već u ekonomskom razvoju, ali i administrativno-birokratskoj raspodeli. Jasno odbacujući kao prevaziđene nacionalnu unifikaciju i „unitarističko ignorisanje društveno-ekonomske funkcije republika i autonomnih pokrajina“, ali i suviše emancipatorsku tendenciju zatvaranja u „svoje (unutarrepubličke – prim. aut.) granice“, smatrao ih je „podjednako štetnim za normalni proces ekonomske i društvene integracije“.⁷⁴⁹ Time se jugoslovenski predsednik na Osmom kongresu još uvek deklarirao kao predstavnik *srednje linije* i ovom prilikom pokazujući svoje ambivalentne intencije kada je reč o problematici federalizma i decentralizacije. U svom referatu na Kongresu, ustavopisac Edvard Kardelj je naznačavajući tendencije u daljem razvitku karaktera federalističkog ustrojstva, insistirao na činjenici da je Jugoslavija „višenacionalna zajednica“ u kojoj su „ekonomski aspekti od presudne važnosti“ u međunacionalnim odnosima, te je sledstveno tome „nacionalna ekonomska samostalnost (...) specifičan vid samoupravljanja radnih ljudi“. Za ključnog jugoslovenskog ustavnog demijurga, svaki narod mora imati pravo i mogućnost „da živi i da se razvija

⁷⁴⁶ *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije; Ustavni amandmani od I do XLII (iz 1967, 1968. i 1971. godine)*, Beograd, 1971, str. 52, 95.

⁷⁴⁷ Josip Broz Tito, *Nacionalno pitanje i revolucija*, Beograd, 1977, str. 240–242.

⁷⁴⁸ *VIII Kongres Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, 7–13. decembra 1964, stenografske beleške*, I, Beograd, 1965, str. 343.

⁷⁴⁹ *Isto*, str. 343–344.

u skladu sa rezultatima svoga rada“, te zato „nikakva snaga izvan njega samog“ ne može uticati na njegov razvoj.⁷⁵⁰

Istoričari su saglasni da je Osmi kongres eksplicitnije otvorio temu visokog stepena senzibilnosti o kojoj se u partiji nije **javno** govorilo dvadeset godina, u čemu bi trebalo tražiti uzrok zbog koga su skoro svi ostali govornici odbili da se izjašnjavaju o navedenoj problematici. Ovaj kongres, kao i Titovo i Kardeljevo istupanje su ukazivali i na pravac kojim će se ići u razgrađivanju centralističkog sistema i promeni karaktera jugoslovenskog federalističkog okvira. Naime, legitimacijska osnova pretemeljenja Jugoslavije nije samo tražena u suverenosti nacija, kao „buržoaske kategorije“, već i u marksističkoj koncepciji samoupravne suverenosti neposrednih proizvođača kao nosilaca ovog istorijskog procesa. U tom kontekstu, Brionski plenum, smena Rankovića i ustavne reforme, bili su logičan sled događaja, a Osmi kongres je bio polazna tačka od koje, kako uočava Dušan Bilandžić, „počinje desetogodišnje razdoblje borbe za reformu federacije.“⁷⁵¹ Na istom tragu je bila i Latinka Perović kada je napisala da će ovaj kongres „ostati posebno zabeležen po značaju koji je pridao nacionalnim odnosima“ u Jugoslaviji, čime su prvi put posle rata oni „postavljeni tako široko“, što se pokazalo dalekosežnim potezom, jer će nacionalno pitanje ostati na dnevnom redu tokom čitave decenije posle ovog kongresa SKJ.⁷⁵² Već od unutarpartijskih ustavnih rasprava 1961–63. a posebno od Osmog kongresa SKJ 1964. pa čitave naredne decenije, do usvajanja poslednjeg jugoslovenskog Ustava iz 1974. pitanje karaktera i suštine jugoslovenskog federalizma, tj. stepena decentralizacije će ostati na dnevnom redu kao fundamentalna tema i *spiritus movens* političkog života u zemlji.

2.5.2. Reforma federacije: Suštinska decentralizacija

Posebnu bojazan, ključni arhitekta jugoslovenskog federalizma i ustavnosti, Edvard Kardelj je ispoljavao u pogledu anticipacije budućnosti Jugoslavije, kada iščezne autoritet ratne i revolucionarne generacije političara, koji je bio neupitan i kao takav fundamentalni integrativni faktor u društvu. Mlađe generacije moraće svoj uticaj da temelje na efikasnom rešavanju problema sadašnjice, a ne na legitimitetu stečenom u prošlosti. U takvim okolnostima mogle bi da počnu da se „nameću neke unitarističke centralističke tendencije“ koje bi dovele u pitanje jedinstvo Jugoslavije. Kao jedan od ključnih zadataka reforme, koju je, očito, video daleko šire od privrede, Kardelj je smatrao da se moraju u „**samom sistemu stvarati takvi odnosi koji će biti puna garancija da se niko nikome ne**

⁷⁵⁰ Isto, str. 411–413.

⁷⁵¹ Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb, 1999, str. 473; Isti, *Historija SFRJ – glavni procesi 1918–1985*, Zagreb, 1985, str. 304.

⁷⁵² Latinka Perović, *Zatvaranje kruga – ishod političkog rasepa u SKJ 1971/1972*, Sarajevo, 1991, str. 31.

može nametati ni pod kojim uslovima.“ Obrazlažući dalje svoj stav, rekao je „**nismo se mi u Jugoslaviji ujedinili zbog Jugoslavije nego smo se ujedinili zbog socijalizma.** I ako nam ne bude jasno da je socijalizam taj koji ujedinjuje Jugoslaviju onda nikakav drugi faktor ne može Jugoslaviju da ujedini...“⁷⁵³ (akcentat aut.) Smatrao je da bi Jugoslavija kao specifična zajednica naroda mogla da postane i model ujedinjavanja naroda u svetu. Racionališući međunacionalne odnose u zemlji, Kardelj je smatrao da je ključna greška u njihovom tretiranju kao nečega izuzetnog, „kao da su odnosi između jugoslovenskih naroda drukčiji nego što su odnosi između nekih drugih naroda. Ništa u tim odnosima nema izuzetnog sem da nas je istorijska sudbina spojila, da smo u etničkom pogledu bliski itd. Međutim, takvi odnosi postoje i između mnogih drugih naroda. Prema tome ne treba da tražimo izlaz u rešavanju problema u nekim izuzetnim odnosima nego u onim normalnim odnosima...“⁷⁵⁴ Kada je u pitanju reforma federacije i dalje rešavanje nacionalnog pitanja, Kardelj je tu video iskristalisane tri pozicije. Prva je bila birokratska i centralistička, koja se uzdala u postojanje centralnih fondova i pritisaka na federaciju. Kao glavnog protagonista ovih „unitarističko-centralističkih tendencija“, ali i „ostataka velikosrpskih teorija“, Kardelj je video Srbiju. Otpori takvim pogubnim trendovima u samoj Srbiji, smatrao je, nisu nailazili na dovoljno snažnu podršku u ovoj republici. Od Srbije kao najveće republike i Srba kao najveća nacije i njihove orijentacije „daleko više zavisi od stava bilo koje druge nacije“, smatrao je Kardelj, naglasivši da ne potcenjuje ni druge nacionalizme ali da „najveću štetu jedinstvu ove zemlje“ može da nanese upravo srpski nacionalizam i centralistički kurs koji u Srbiji ne bi naišao na snažan otpor.⁷⁵⁵ Drugu grupu u Jugoslaviji Kardelj je video kod manje razvijenih republika koje su centralističku orijentaciju podržavale iz straha da će deetatizacija i decentralizacija dovesti do smanjivanja podrške njihovom privrednom razvitku. Držao je ovakav stav neopravdanim, jer će podrška razvitku manje razvijenih biti veća, ako se jugoslovenski privredni sistem modernizuje i razvije, čime će pojedinačni razvoj u svakoj od republika povećati i jedinstveni jugoslovenski razvoj. Treću grupu čine razvijene republike, Slovenija i Hrvatska koje su orijentisane po svaku cenu na decentralizaciju, pa makar to bila i „etatistička decentralizacija“, čime se ide ka nametanju pritiska jednih republika prema drugima, razvijenih prema nerazvijenima.⁷⁵⁶ Izlaz iz navedene situacije, Kardelj je video u jasnoj deetatizaciji naslonjenoj na samoupravljanje kao i integracione procese u preduzećima, kojima će pomoći banke koje ne bi smele više da budu „političke organizacije“, već ključni nosioci integracija i privrednog razvoja. Integracioni procesi za njega su podrazumevali kako intrajugoslovenska povezivanja, tako i uključivanje jugoslovenske privrede u svetske tokove i svetsko

⁷⁵³ AJ, fond 507 – CK SKJ, Izvršni komitet, 1965. III/113, Prilog 1. „Stenografske beleške sa sednice IK CK SKJ, 12. i 13. novembra 1965.“

⁷⁵⁴ Isto

⁷⁵⁵ Isto

⁷⁵⁶ AJ, fond 507 – CK SKJ, Izvršni komitet, 1965. III/113, Prilog 1. „Stenografske beleške sa sednice IK CK SKJ, 12. i 13. novembra 1965.“

tržište. Takođe, kao jedan od uslova napretka, Kardelj je video u nestanku „statističkog saveznog kolača“, tj. u likvidaciji saveznih investicionih fondova.⁷⁵⁷

Smisao i suština promena u karakteru jugoslovenskog federalizma, ostvareni su kroz novu konstitutivnu koncepciju, sprovedenu putem tri seta ustavnih amandmana, usvajanih u Saveznoj skupštini od 1967. do 1971. godine. Prema svedočenju šefa njegovog kabineta, Tito je bio ubeđen da će se njihovim prihvatanjem i primenom u praksi „likvidirati nacionalizam“⁷⁵⁸, te bi zbog toga njihovo usvajanje trebalo podržati.⁷⁵⁹ Prva grupa ustavnih amandmana, proglašena u Saveznoj skupštini 18. aprila 1967. nije se ticala ustavnog položaja republika i autonomnih pokrajina. Od ukupno šest amandmana, tri su se odnosila na ingerencije federacije. Proširena su prava Veća naroda Skupštine SFRJ, redukovana je mogućnost federacije da finansira investicije, dok je kao direktna posledica Brionskog plenuma, 4. amandman predviđao da „zaštita ustavnog poretka“ (SDB) više nije u isključivoj nadležnosti federacije, već i republika.⁷⁶⁰

Drugu grupu amandmana na Ustav Savezna skupština je usvojila 26. decembra 1968. i oni su donosili temeljnije izmene u karakteru jugoslovenskog federalizma, a posebno su se ticali složenog karaktera Srbije, jer su prevashodno tretirali problematiku pokrajinskih autonomija. Ipak, od trinaest amandmana, većina je išla za tim da ojača „državnost republika.“⁷⁶¹ Takvu intenciju ustavotvoraca je posebno iskazivao 7. amandman u kojem su nabrojane sve republike, čime je naglašena njihova državnost, dok su eksplicitnim navođenjem obe pokrajine u 18. amandmanu i one faktički izdignute na nivo elementa federalizma, čime se želela da naglasi njihova neposrednija veza sa federacijom i one izraze dvostruko – i kao pokrajine u sastavu Srbije, ali i kao elementi jugoslovenskog federalizma, o čemu će biti reči.⁷⁶²

Rasprava na Ustavnoj komisiji Savezne skupštine za treći set amandmana započela je na samom početku 1970. Predsednik Komisije, Milentije Popović je smatrao da su ključna tri problema oko kojih nije postojala elementarna saglasnost među republikama: devizni režim, raspodela dohotka i proširena reprodukcija. Međutim, u oktobru 1970. već su se na sednicama Ustavne komisije svih veća Savezne skupštine kristalisali obrisi ustavnih promena koji su dobijali podršku političkog vrha. Trebalo je uvesti novu instituciju Predsedništvo SFRJ i dati mu ingerencije i uspostaviti njegovu vezu sa ostalim saveznim institucijama. Takođe, bilo je potrebno na nov način formulisati odnose između federacije, republika i pokrajina, redefinisati skupštinski sistem i naposljetku razgraničiti ekonomske

⁷⁵⁷ AJ, fond 507 – CK SKJ, Izvršni komitet, 1965. III/113, Prilog 1. „Stenografske beleške sa sednice IK CK SKJ, 12. i 13. novembra 1965.“

⁷⁵⁸ O reakcijama u Srbiji na treću grupu amandmana na Ustav iz 1963. koje su bile suprotne Titovim očekivanjima, opširno u: Milivoj Bešlin, *Nacionalno pitanje u Srbiji krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina XX veka*, Novi Sad, 2008. (magistarska teza u rukopisu)

⁷⁵⁹ Marko Vrhunec, *Šest godina s Titom (1967–1973)*, Zagreb, 2001, str. 256.

⁷⁶⁰ *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije; Ustavni amandmani od I do XLII (iz 1967, 1968. i 1971. godine)*, Beograd, 1971, str. 161–164.

⁷⁶¹ Janko Nicović, *nav. delo*, str. 453.

⁷⁶² *Ustav SFRJ; Ustavni amandmani*, str. 169, 177–178.

odnose između federacije u republika. Većina daljeg usaglašavanja prešla je na Koordinacionu komisiju Ustavne komisije.

Na sednici Zajedničke komisije svih veća Savezne skupštine za ustavna pitanja, od 28. oktobra 1970. predsedavajući Milentije Popović je sažeo suštinu ideja u vezi sa trećim setom ustavnih amandmana, tvrdeći da su oni jedno od ključnih političkih pitanja u zemlji, jer se pre svega tiču “odnosa među republikama i odnosa između federacije i republika”. Edvard Kardelj je na navedenoj sednici rekao da je reč o vrlo ozbiljnim koracima u daljem razvoju “našeg ustavnog sistema”. On je naveo da su 1963. kada je pisan drugi Ustav socijalističke Jugoslavije, načinjeni “dosta veliki kompromisi”, koji su tada bili “opravdani i nužni”, dok su u datom trenutku jugoslovenskog razvoja ti kompromisi bili kočnica u razvoju društva, smatrao je Kardelj. Kao osnovni uzrok smetnji u daljem razvoju jugoslovenskog društva, on je naveo “etatističke instrumente u federaciji”. koji su postali smetnja “ne samo za razvoj republika kao nacionalnih zajednica i za punu afirmaciju nacionalnog suvereniteta”, već su blokirali i “razvoj samoupravnih struktura u njihovom unutarnjem povezivanju”.⁷⁶³ Rad na ustavnim promenama Kardelj je stavio u celokupan reformski poduhvat koji je podrazumevao veoma duboke promene u političkoj i društveno-ekonomskoj strukturi jugoslovenskog društva, vođenim “progresivnom”, “samoupravnom” i “demokratskom” orijentacijom Saveza komunista.

Pred samo usvajanje treće grupe amandmana, predsednik Koordinacione komisije za usaglašavanje teksta amandmana, E. Kardelj je na sednici Zajedničke komisije svih veća Savezne skupštine za ustavna pitanja rekao da je sem svih članova te komisije i sam Tito učestvovao u završnom razmatranju Nacrta amandmana. Polazne osnove za rad Koordinacione komisije bile su inicijativa predsednika Tita za ustavne promene i stavovi Predsedništva SKJ. Zadatak Komisije, prema rečima Kardelja, je bio da usaglasi stavove i omogući politički dogovor o najvažnijim pitanjima između republika, pokrajina, institucijama federacije, kao i drugim društveno-političkim organizacijama. Kao rezultat rada navedenih političkih činilaca on je video postizanje “sporazumnih rešenja među narodima i narodnostima Jugoslavije”, kojima se, kako je rekao, “ujedinjuje i učvršćuje” jugoslovenska zajednica. Naglašena potreba za stalnim usaglašavanjem stavova proizlazila je, prema njemu, iz činjenice da Jugoslavija višenacionalno društvo i država, pa će od tada i Savezna skupština, kao najviši zakonodavni organ morati da usaglašava stavove sa odgovornim republičkim skupštinama, što je video kao doprinos razvoju demokratske klime u zemlji.⁷⁶⁴

Članovi Zajedničke ustavne komisije su potvrdili osnovne intencije izmena Ustava da “radni ljudi, narodi i narodnosti ostvaruju svoja suverena prava u socijalističkim republikama i socijalističkim autonomnim pokrajinama, a u federaciji ostvaruju ona svoja prava, koja su u zajedničkom interesu

⁷⁶³ AJ, Savezna skupština – 160, Zajednička komisija svih veća za ustavna pitanja, br. kutije 3932, Stenografske beleške, 28. oktobar 1970.

⁷⁶⁴ AJ, Savezna skupština – 160, Zajednička komisija svih veća za ustavna pitanja, br. kutije 3932, Stenografske beleške, 4. mart 1971.

utvrđena Ustavom. Prema predloženim rešenjima koja je podržala ustavna komisija, SFRJ je imala dvojak karakter – savezna država dobrovoljno ujedinjenih naroda i njihovih socijalističkih republika i pokrajina, a zasnovana je na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih “radnih ljudi”. I drugo, Jugoslavija je definisana i kao “samoupravna demokratska zajednica radnih ljudi i građana, ravnopravnih naroda i narodnosti”. Prema rečima Jure Bilića, amandmanima je samo dosledno razrađen princip koji je postojao i u ranijim jugoslovenskim ustavima, da su “republike osnovni nosioci državnih funkcija, osim prava koja se prenose na federaciju”. Međutim, prema njegovoj oceni, tek je ovim amandmanima ovo pravilo dosledno ostvareno, ravnopravnim i paritetnim pristupom, jer organi federacije nisu “nacionalne tvorevine, već zajednički organi svih republika i autonomnih pokrajina”. Jugoslavija se kao federativna zajednica zasnivala na republikama kao “suverenim državama naroda”, koje su definisane i kao “samoupravne demokratske socijalističke zajednice naroda i narodnosti, radnih ljudi i građana”. Pripadnici manjina (narodnosti), sem mogućnosti na ostvarivanje svojih suverenih prava u republikama i pokrajinama, bili su u mogućnosti da svoja prava ostvaruju i u opštinama kao osnovnim društveno-političkim zajednicama. Bilić je smatrao da se navedenim ustavnim promenama klasične forme države i odnosa u njoj zamenjuju “novom erom ravnopravnih demokratskih i samoupravnih odnosa u Jugoslaviji”.⁷⁶⁵ Za usaglašavanje stavova bio je zadužen SIV, a takvom praskom institucionalizovanja sistema dogovaranja želela se izbeći bilo kakva majorizacija i preglasavanje. Dosledna interpretacija principa jugoslovenskog federalizma je podrazumevala da ako ne bi bio “sačuvan interes svake republike i pokrajine putem samoupravnog dogovaranja i usklađivanja interesa, onda savezni organi neće moći ni pravovremeno i efikasno djelovati.” U ekonomskom pogledu, amandmani su, prema rečima Kire Gligorova, išli za tim da afirmišu jedinstveno jugoslovensko tržište, princip deetatizacije privrede putem tzv. ekonomskih funkcija federacije. Afirmisano je i pravo “nacija i republika da raspolažu dohotkom”, koje je moglo biti do kraja sprovedeno samo ako bi radnici bili u poziciji da raspolažu rezultatima svoga rada. Ideja da se ide sa slobodnijim pristupom ka tržištu i da ekonomske zakonitosti ne bi trebalo sputavati administrativnim ograničenjima, mogle su biti samo stavljene u kontekst socijalističkog samoupravnog principa u kome je radni čovek subjekt “društvene reprodukcije”, jer neposredno upravlja poslovima i odlučuje o dohotku – čime je data osnovica društvenog položaja radnog čoveka. U najkraćem, jedinstveno tržište sa svim njemu svojstvenim mehanizmima, moralo je biti kombinovano sa “razvijenim oblicima samoupravnog planiranja i vrlo razuđenim mehanizmom dogovaranja”, smatrao je jedan od arhitekata jugoslovenskog ekonomskog sistema, K. Gligorov.⁷⁶⁶

Nacrt amandmana na Ustav podnet 1971. ključni ustavopisac Edvard Kardelj je pred najvišim partijskim organom nazvao „dogovorom progresivnih snaga“ jugoslovenskog društva, ali ga je

⁷⁶⁵ AJ, Savezna skupština – 160, Zajednička komisija svih veća za ustavna pitanja, br. kutije 3932, Stenografske beleške, 4. mart 1971.

⁷⁶⁶ AJ, Savezna skupština – 160, Zajednička komisija svih veća za ustavna pitanja, br. kutije 3932, Stenografske beleške, 4. mart 1971.

determinisao i kao „obnovljenu platformu bratstva i jedinstva i ravnopravnosti naroda Jugoslavije“. Polazeći od avnojevskih rešenja, tj. od Deklaracije Drugog zasedanja AVNOJ-a u Jajcu 1943. za koju je rekao da je „naš prvi Ustav“, jer je „utvrdila osnove za zajednički život naroda Jugoslavije i za vlast radničke klase“, Kardelj je rekao da su temeljna, polazišna rešenja ovog akta bila u osnovi svih jugoslovenskih ustavnih rešenja. Međutim, prema njegovoj oceni, svi jugoslovenski ustavi bili su odraz društvene realnosti u kojoj su nastajali, ali i „odnosa snaga“ koje su postojale u datom istorijskom trenutku. Prema njegovoj oceni, Ustav iz 1963. nije bio u stanju da prekine sa sistemom zasnovanim na „državno-sopstveničkim odnosima“, pa je privredna reforma 1965. pokazala i snažnu potrebu za daljim reformama u ustavnom sistemu. Ova vrsta odnosa je prirodno generisala razvoj jugoslovenskog društva ka „birokratskom centralizmu“ i „veliko-državnom hegemonizmu“. Međutim, reforme u jugoslovenskom društvu, težnja ka „slobodnoj saradnji, dogovaranju, i sporazumevanju između republika“, trebalo je da svedu „mehanizam supranacionalne državne strukture u federaciji“ na minimum koji bi jedino i stvarno bio u interesu svih nacija i republika i pokrajina, smatrao je E. Kardelj.⁷⁶⁷ Iako je Jugoslavija prolazila kroz česte promene ustavnih rešenja, činjenica je da se jasan „načelni pravac koji leži u osnovi revolucionarnog razvitka“, u stvari nije menjao, rekao je Kardelj. Zbog toga promene i nisu govorile o političkoj nestabilnosti, već o „velikoj stabilnosti osnovnih društveno-ekonomskih odnosa“, ocenjuvao je glavni jugoslovenski ustavotvorac, nazivajući ih iskorakom jugoslovenske revolucije. U tom kontekstu, on je govorio o jednom kontinuitetu razvlašćivanja državnog kapitala i podele akumulacije, čija je redistribucija izazivala velika nezadovoljstva i generisala nacionalizam u društvu, smatrao je on. Navedeni proces je načelno otvoren donošenjem novog Ustava 1963. ali su ta načela u praksi zaživela tek 1965. privrednom reformom, što je Kardelj nazvao „drugom fazom razvoja samoupravljanja“, u kojoj je trebalo da samoupravni odnosi počnu da obuhvataju i „celokupnu proširenu reprodukciju“, kao i „oblast društvene reprodukcije“. Potrebu za daljim aktima decentralizacije Kardelj je objasnio i protivrečnošću između državnog intervencionizma koncentrisanog uglavnom u federaciji, koja sukobe protivrečnih interesa nije više mogla rešavati snagom prinude, već je morala tražiti sporazumevanje sa nosiocima samoupravnih interesa – republikama. Tako su se u svakodnevnoj praksi protivrečnosti između samoupravljanja i državnog centralizma izražavale kao sukobi republika sa federacijom. Sve ove procese Kardelj je video kao „neophodnost“, jer se u sklopu reformi privrednog sistema, pa i čitavog društva, morao reformisati i društveno-politički sistem u celini, a samim tim i federacija, jer bi odsustvo reformi u toj oblasti povećalo međunacionalne probleme i trvenja, smatrao je.⁷⁶⁸

On je podsetio i da se bitno izmenila struktura jugoslovenskih nacija, što je bio važan impuls za ustavne promene. Iz rata i revolucije one su izašle, smatrao je Kardelj, ekonomski relativno zaostale i

⁷⁶⁷ AJ, CK SKJ – 507, Predsedništvo CK SKJ, III/152, Magnetofonske beleške sa 16. sednice Predsedništva SKJ, 2. marta 1971.

⁷⁶⁸ AJ, CK SKJ – 507, Predsedništvo CK SKJ, III/152, Magnetofonske beleške sa 16. sednice Predsedništva SKJ, 2. marta 1971.

pretežno seljačke nacije, dok su krajem šezdesetih one, nezavisno od međusobnih razlika, „postale kompletne moderne nacije, koje ne mogu da ne traže sve neophodne uslove za svoju punu i svestranu ekonomsku, političku i kulturnu afirmaciju“. Međutim, u tom kontekstu, reforma federacije je samo početni i neophodni korak ka rešavanju drugih gorućih problema, jer su nerešeni ekonomski problemi dalje poprimali karakter međunacionalnih sukoba. Tako je on probleme u međunacionalnim odnosima, nacionalizam i sl. posmatrao kao strukturni problem međurepubličkih odnosa i ustrojstva federacije. Kao jedan od izvora unitarističkih intencija u Jugoslaviji on je naveo i shvatanje da su jugoslovenske nacije drugačije od ostalih, da one „u stvari nisu potpune nacije, nego da je njihova svest nešto na sredini procesa preobražavanja“, rekao je Edvard Kardelj, nazivajući taj stav veoma opasnom zabludom, koja bi mogla odvesti na pogrešan put u rešavanju nacionalnog pitanja u jugoslovenskoj federaciji. Nasuprot tim shvatanjima, on je tvrdio da su jugoslovenske nacije „formirane i stabilizovane“, sa „dugom tradicijom i učvršćenom svešću“. Zbog toga one neće i ne mogu svoje međusobne odnose rešavati drugačije nego što ih rešavaju sve druge nacije u svetu, s tom razlikom što je jugoslovenska društvena struktura jugoslovenske nacije usmeravala ka internacionalizmu. Moderno vreme je, prema njegovoj oceni, prevazilazilo pre svega u ekonomskom smislu granice nacionalnog autarhizma, ali to ne može biti potreba nametnuta spolja, već saznanje svake nacije da je šira saradnja i integracija u savremenim uslovima jedini mogući put ostvarenja interesa svake nacije. S druge strane, narode Jugoslavije nije spajala samo ogoljena ekonomska i politička računica, već ih je spajala i zajednička istorija, osećanje povezanosti, etničke bliskosti i iznad svega „zajednička svest koju je izgradila revolucija i zajednička borba za samoupravno demokratsko socijalističko društvo“, rekao je Kardelj.⁷⁶⁹

Imajući sve to u vidu, smatrao je, morala je postati jasna uloga republike „kao države i instrumenta vlasti radničke klase“, a osporavanje tendencija republičke državnosti trebalo je otkloniti, čemu su služili upravo amandmani na Ustav. Zato je bilo besmisleno poricati neophodnost da se izvrši decentralizacija funkcija i u državnom smislu, jer je postojao čitav set etatističkih prerogativa koje je lakše regulisati na nivou republike nego federacije, jer „ljudi unutar jedne republike lakše podnose određene državne regulativne mere i promene koje potiču od republike, nego kada one dolaze sa nivoa federacije“. Zato je narativ o opasnosti „republičkog etatizma“, čak iako je u funkciji odbrane samoupravljanja, Kardelj okarakterisao kao „odbranu centralizma u federaciji“. Kao veliki značaj u životu svakog naroda on je označio mogućnost ne samo da bude slobodan, već i da samostalno raspolaze uslovima i sredstvima za takvu afirmaciju, kako u materijalnoj, tako i u društvenoj ili kulturnoj sferi. Bilo koji vid sputavanja iz nekog federalnog centra koji bi ograničavao stvaralačke mogućnosti, automatski bi generisao nezadovoljstvo i otpore, zbog čega ih je amandmanima trebalo eliminisati. Sve što se odnosilo na jugoslovenske nacije, prema Kardeljevoj oceni, podrazumevalo je i

⁷⁶⁹ AJ, CK SKJ – 507, Predsedništvo CK SKJ, III/152, Magnetofonske beleške sa 16. sednice Predsedništva SKJ, 2. marta 1971.

„narodnosti“, kao „aktivne konstitutivne faktore društveno-ekonomskog i političkog sistema“ Jugoslavije.⁷⁷⁰

Govoreći o dilemi da li je Jugoslavija federacija ili navedenim ustavnim promenama postaje konfederacija, Kardelj je rekao da se Jugoslavija ne može uklapati u bilo kakve forme klasičnog federalizma ili konfederalizma, već da je reč o „specifičnoj socijalističkoj kako državnoj, tako i samoupravnoj zajednici“. Kao ključne elemente jugoslovenskog federalizma, koji su afirmisani ustavnim amandmanima, Kardelj je naveo: pravo svakog naroda na samoopredeljenje, koje uključuje i otcepljenje, kojim se naglašava dobrovoljni karakter jugoslovenskog ujedinjenja; državni položaj i suverenitet naroda i njihovih republika unutar jedinstvene jugoslovenske zajednice; položaj svakog naroda u jugoslovenskoj zajednici koji mu jemči „mogućnosti samostalnog raspolaganja celokupnom društvenom reprodukcijom u republici“, kao mehanizmu zaštite od eksploatacije, ali mu i otvara mogućnosti za svestranu „nacionalnu afirmaciju, obezbeđenu kako položajem i ulogom republika, kao država, tako i socijalističkim, samoupravnim i demokratskim karakterom društvenih i ekonomskih odnosa“; povezanost jugoslovenskih naroda zajedničkom revolucijom i borbom za izgradnju „vlasti radničke klase“ i „socijalističkog, samoupravnog i demokratskog društva“, što je sve skupa trebalo da jača zajedničku društvenu svest, revolucionarnu solidarnost i internacionalizam svih radnih ljudi i naroda Jugoslavije – zbog čega su amandmanima i uopšte ustavnim sistemom obezbeđene jedinstvene osnove društvenog i političkog sistema; garancija jedinstvenog jugoslovenskog tržišta i privrednog područja, što bi doprinosilo bržem ekonomskom razvoju svih naroda, zbog čega su se organima federacije poveravale osnovne regulatorne funkcije u cilju obezbeđivanja ravnopravnog položaja svih radnih organizacija i republika (o elementima ekonomske politike federacija nije mogla odlučivati bez saglasnosti nadležnih republika u svakom pojedinačnom slučaju); očuvanje svesti o „sudbinskoj povezanosti“ koja upućuje jugoslovenske narode na čuvanje svoje nezavisnosti i nacionalne bezbednosti, zbog čega je spoljna politika bila u ingerenciji savezne države; JNA je „zajednička i jedinstvena oružana snaga i jezgro odbrambenih snaga naroda Jugoslavije“; ustavna obaveznost konsenzualnog odlučivanja republika u federaciji oko svih vitalnih interesa, koji se odnose na njihov ravnopravni ekonomski i politički položaj; izgradnja takve strukture osnovnih organa federacije, koja obezbeđuje direktno učešće republika u formulisanju i sprovođenju politike saveznih organa.⁷⁷¹

Kao motive za uvođenje ustavnih promena, E. Kardelj je naveo da je bilo potrebno ukloniti uzroke koji su stvarali nepoverenje prema federaciji i u odnosima između republika; drugo, promene u federaciji bile su neophodne da bi se oslobodili putevi samoupravne integracije; i treće, bilo kakav razvitak samoupravnog demokratizma nije bio moguć ako bi bilo koja zajednica naroda svoj opstanak u zajedničkoj državi zasnivala na nekoj vrsti prinude, a ne na dobrovoljnom poimanju vlastitih interesa i

⁷⁷⁰ Isto

⁷⁷¹ AJ, CK SKJ – 507, Predsedništvo CK SKJ, III/152, Magnetofonske beleške sa 16. sednice Predsedništva SKJ, 2. marta 1971.

potreba. Jugoslovensko društvo u procesu demokratizacije moralo je da poštuje „nacionalnu svest i njenu slobodu“, ali i da stvara uslove za svestranu afirmaciju svih naroda. S druge strane, svi narodi su svojim doprinosom za demokratsko rešavanje unutrašnjih kontradikcija u federaciji pokazivali svoju istorijsku odgovornost. U svemu navedenom Kardelj je video suštinu ustavnih promena 1971.⁷⁷²

Mijalko Todorović koji je vodio Komisiju za reformu i reorganizaciju partije smatrao je da je ustavnim amandmanima jugoslovensko društvo ušlo u najintenzivniju fazu reformisanja političkog sistema. Ustavnu reformu on je posmatrao povezanom i sa preobražajem u društveno-ekonomskoj sferi. Kao osnovnu intenciju ustavnih promena on je naveo „dalju emancipaciju i afirmaciju tj. maksimalnu samostalnost i odgovornost naroda i narodnosti, odnosno republika kao i pokrajina za sopstveni i zajednički život i razvoj“. U jugoslovenskoj ustavnosti proklamovano samoopredeljenje naroda, značilo je prema oceni Todorovića, „neotuđivo pravo na vlastitu državu, na slobodan društveni, ekonomski i kulturni razvoj“. Zbog toga je početna osnova bilo pravo svih jugoslovenskih naroda na pravo da definiše vlastite interese, kao i da se putem demokratskog dogovaranja sporazumevaju o zajedničkim interesima. Mijalko Todorović je podsetio da svi ponavljaju da Savez komunista mora da bude snažan kohezioni subjekt jugoslovenske zajednice, ali je on morao da bude samo idejno-politička i usmeravajuća snaga u „sve slobodnijem višenacionalnom društvu“. Savez komunista nije smeo da bude zamena za slabosti samog društvenog sistema, njegovih mehanizama i institucija, jer bi to značilo da preuzima kompetencije drugih subjekata u društvu, čime ih slabi i degradira.⁷⁷³

Najradikalnija treća grupa ustavnih amandmana proglašena u Skupštini SFRJ 30. juna 1971. donela je najsuštinskije i najdalekosežnije promene u legislativi i empiriji jugoslovenskog federalizma. Reč je o dvadeset tri amandmana (20–42), koji nisu bili samo dopuna ustavnog teksta, niti njegova korekcija, već „radikalno menjanje čitavog kompleksa odnosa u ustavnoj materiji.“⁷⁷⁴ Apstrahujući ovom prilikom deo amandmana koji uređuju društveno-ekonomsku oblast, najvažniji njihov doprinos se nalazio u daljoj reformi federacije i nacionalnim odnosima, jer su većinu od 23 amandmana na Ustav činili tzv. nacionalni amandmani, koji su suštinski dali izmenjene obrise karakteru jugoslovenskog federalizma. Proces priprema ustavnih promena započeo je u leto 1970. kada je Tito u svojstvu predsednika Republike naložio da se izradi tekst ustavne reforme federacije. U oktobru iste godine, nakon postignute saglasnosti svih konstituenata jugoslovenske federacije, započela je rad zajednička ustavna komisija svih veća Savezne skupštine na čijem čelu se nalazio Edvard Kardelj.⁷⁷⁵

Već je prvi amandman usvojen 1971. ukazivao na suštinu i duh novog ustavotvornog koncepta. Naime, u njemu je pisalo da „radni ljudi, narodi i narodnosti ostvaruju svoja suverena prava u socijalističkim republikama i u socijalističkim autonomnim pokrajinama (...) a u SFR Jugoslaviji kad je

⁷⁷² Isto

⁷⁷³ AJ, CK SKJ – 507, Predsedništvo CK SKJ, III/152, Magnetofonske beleške sa 16. sednice Predsedništva SKJ, 2. marta 1971.

⁷⁷⁴ Janko Nicović, *nav. delo*, str. 454.

⁷⁷⁵ Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, str. 545.

to u zajedničkom interesu...⁷⁷⁶ Karakter ovog 20. amandmana relativizuje stav iz sledeće, druge tačke, da je Jugoslavija „savezna država kao državna zajednica dobrovoljno ujedinjenih naroda“ i njihovih republika i pokrajina.⁷⁷⁷ Treća tačka istog amandmana je republiku definisala kao „državu zasnovanu na suverenosti naroda i na vlasti i samoupravljanju radničke klase (...) i ravnopravnih naroda i narodnosti.“ Ili kako je sam Tito rekao tokom aprila 1971. u jednom govoru, tokom posete BiH: „Suvereniteti svih šest republika predstavljaju jedan opšti jugoslovenski suverenitet“.⁷⁷⁸ Dvadeset petim amandmanom zajamčeno je jedinstveno jugoslovensko tržište, ali je 34. ukidao pravo federacije da vrši investicije, tj. da osniva fondove ili preuzima finansijske obaveze, sem kada se sa tim slože skupštine svih republika i autonomnih pokrajina.⁷⁷⁹ Jedina funkcija i nadležnost federacije, kada su u pitanju ekonomski odnosi, bila je pomoć nerazvijenim republikama i pokrajini Kosovo. Narodnom bankom Jugoslavije, prema 27. amandmanu, rukovodio je Savet guvernera koji su činili guverneri savezne, republičkih i pokrajinskih narodnih banaka.⁷⁸⁰

Pored dotadašnjih organa federacije: Savezne skupštine, Saveznog izvršnog veća i predsednika Republike, amandmanom 36. je ustanovljena nova institucija na kojoj je Tito insistirao. Reč je o kolektivnom Predsedništvu SFRJ, koje bi trebalo da „usklađuje zajedničke interese republika odnosno autonomnih pokrajina (...) u ostvarivanju prava i dužnosti Federacije.“⁷⁸¹ Radi se o paritetno sastavljenoj instituciji u kojoj bi se konsenzualno donosile sve odluke *državne zajednice*, a u perspektivi bi nakon Titovog odlaska preuzelo funkciju kolektivnog šefa države. Sam Tito je priznavao da je to bio pokušaj uhodavanja i tranzicije vlasti za period posle njegovog odlaska. Smatrao je da „Predsedništvo treba da se uhoda uz moje učešće u njegovom radu, s tim što bih imao pravo da na njega mogu da prenesem mnoge od tih prerogativa.“ Namera je bila da se obezbedi politički kontinuitet, jer je Tito želeo da se „jednog dana povuče“.⁷⁸² Poput Predsedništva i Savezno izvršno veće i Ustavni sud Jugoslavije su morali da budu paritetno formirani, tj. „jednak broj članova iz svake republike.“⁷⁸³

U gotovo svim slučajevima rada saveznih organa (Predsedništvo, SIV, Savezna skupština), postojala je ustavna obaveza „usklađivanja stavova“, da bi odgovarajuće odluke imale pravnu snagu. Pravni stručnjak Jovan Đorđević nazvao je takvo, ustavom uslovljeno jednoglasje, „vetom na zadnja

⁷⁷⁶ *Ustav SFRJ, ustavni amandmani od I do XLII*, str. 181.

⁷⁷⁷ O izmenjenim okolnostima i radikalno promenjenoj političkoj klimi govori činjenica da su u prvoj deceniji funkcionisanja jugoslovenskog federalizma (1945–1955) u diskusijama u partijskom vrhu u vezi sa donošenjem Ustavnog zakona iz 1953. jasno kristalisan stavovi da „suverenitet pripada samo federaciji“. Zbog toga su član devet predloga Ustavnog zakona koji je sadržavao odredbu po kojoj „federacija štiti suverenitet narodnih republika“, nedvosmisleno osporili zakonodavni odbori oba veća Savezne skupštine, smatrajući da „suverenitet pripada samo federaciji“. Olivera Milosavljević, „Centralizam i republikanizam – nacionalizam u Jugoslaviji 1945–1955“, str. 368.

⁷⁷⁸ *Politika*, 6. april 1971.

⁷⁷⁹ *Ustav SFRJ, ustavni amandmani od I do XLII*, str. 196–198, 215–216.

⁷⁸⁰ Isto, str. 199–200.

⁷⁸¹ *Ustav SFRJ, ustavni amandmani od I do XLII*, str. 217.

⁷⁸² *Ustavne promene*, str. 14–15.

⁷⁸³ *Ustav SFRJ, ustavni amandmani od I do XLII*, str. 227–230.

vrata.⁷⁸⁴ Način i metodologiju „usklađivanja zajedničkih stavova“ regulisao je 33. amandman. Prema njemu federacija može doneti neku odluku samo „na osnovu usaglašenih stavova s nadležnim republičkim i pokrajinskim organima.“⁷⁸⁵ Bilo kojoj zajedničkoj odluci federacije prethodila bi, po ovom amandmanu, inicijativa SIV-a, koji „obezbeđuje usaglašavanje stavova“ s republičkim i pokrajinskim izvršnim većima.⁷⁸⁶ Faktički, republike i pokrajine su utvrđivale svoju politiku, koju bi preko međurepubličkih komiteta usklađivale, dok je federacija verifikovala unapred donete i usaglašene republičke i pokrajinske odluke. Najzad, Ustav je mogao biti promenjen odlukom Savezne skupštine, uz saglasnost skupština svih republika i autonomnih pokrajina, dakle, konsenzusom, što ga je svrstavalo u red *tvrdih* ustava.⁷⁸⁷

Ovaj koncept federalizma, koji u temelje strukture federalizma stavlja primat na nacije i njihove istorijski konstituisane političke formacije – republike, prvi put je izražen u trećoj grupi amandmana na Ustav iz 1963. i utvrđen Ustavom iz 1974. Ovaj novi koncept, ipak, nije promenio “teorijski zasnovanu i trajnu” karakteristiku jugoslovenskog ustavnog prava, “radnog čoveka” kao jedinog političkog nosioca suvereniteta, smatra Jovan Đorđević. Prema njegovom tumačenju ideja o „nepodeljenom suverenitetu“ je sačuvana, ali je naglašen stav da su republike i pokrajine zajednice u kojima subjekti suvereniteta („radni ljudi, narodi i narodnosti“) originerno i osnovno ostvaruju svoja suverena ustavna prava.⁷⁸⁸ Ustavnim izmenama Jugoslavija je postala *de iure* i *de facto* sporazumna zajednica naroda koji su je stvorili; država je suštinski i dosledno federalizovana, ali je i pripremljen teren za poslednje modifikovanje kroz Ustav iz 1974. Naime, Edvard Kardelj, sva tri seta amandmana na Ustav iz 1963., je označio kao „prvu fazu“ promena, kojima su „odnosi Federacije i republika postavljeni na relativno nove osnove“, a sledstveno tome su određeni nova uloga i redukovane nadležnosti federacije. Najzad, u pogledu karaktera sadržine funkcija federacije i ingerencija republika i pokrajina, Ustav iz 1974. nije donosio nikakve novine, jer su amandmani iz 1971. nudili „celovito rešenje“ te su zbog toga ugrađeni u poslednji jugoslovenski ustav „bez ikakvih suštinskih promena.“⁷⁸⁹

Dosledna i suštinska federalizacija države, kroz tri grupe ustavnih amandmana, bila je praćena istodobnom federalizacijom Saveza komunista. Deveti kongres SKJ prvi je u posleratnom periodu koji je održan nakon obavljenih kongresa u svim republikama, marta 1969. godine.⁷⁹⁰ Kongresi republičkih partija, održavani sukcesivno krajem 1968. prethodno su izabrali i sve savezne organe, pa i članove

⁷⁸⁴ Džon R. Lempi, *Jugoslavija kao istorija – bila dvaput jedna zemlja*, Beograd, 2004, str. 276.

⁷⁸⁵ *Ustav SFRJ, ustavni amandmani od I do XLII*, str. 211–212.

⁷⁸⁶ Isto, str. 216.

⁷⁸⁷ Isto, str. 210–211.

⁷⁸⁸ Jovan Đorđević, *Ustavno pravo*, str. 136.

⁷⁸⁹ Edvard Kardelj, *Osnovni uzroci i pravci ustavnih promena*, Beograd, 1973, str. 104.

⁷⁹⁰ O fundamentalno drugačijim okolnostima između Osmog i Devetog kongresa SKJ rečito svedoči činjenica da na najvišem partijskom skupu 1964. nije postojala komisija za međunacionalne odnose, dok je 1969. na Devetom kongresu kao prva bila konstituisana „Komisija za razvoj društveno-političkog sistema i međunacionalnih i međurepubličkih odnosa“. *VIII Kongres Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, 7–13. decembra 1964, stenografske beleške, I–III*, Beograd, 1965; *Deveti Kongres Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, 11–13. marta 1969, stenografske beleške, I–VI*, Beograd, 1970.

Predsedništva SKJ, te ih je jugoslovenski kongres samo nominalno potvrdio.⁷⁹¹ Ovaj proces nazivan je „reorganizacijom“ ili „preobražajem“ Saveza komunista, u cilju deetatizacije, demokratizacije i debirokratizacije, a pokrenut je kao deo opsežnog talasa širenja reformske baze u periodu nakon Brionskog plenuma.⁷⁹² Takođe, u novembru 1968. godine, sinhrono sa značajnim proširenjem pokrajinskih autonomija, a kao deo politike preobražaja, dotadašnji ogranci Saveza komunista Srbije za Vojvodinu i Kosovo i Metohiju, postali su samostalni Savezi komunista Vojvodine i Kosova, iako formalno determinisani kao sastavni delovi jedinstvene partijske strukture Srbije. Prema slovu novog Statuta SKJ, organizacije Saveza komunista autonomnih pokrajina „samostalno utvrđuju i ostvaruju svoje zadatke“, na osnovu programa i statuta SKJ i SKS, ali „u skladu sa društveno-političkim, ekonomskim, kulturnim i nacionalnim uslovima i potrebama razvoja autonomne pokrajine.“⁷⁹³

Praveći jasnu distinkciju između unitarizma kao procesa nacionalne unifikacije, karakterističnog za monarhistički period jugoslovenske istorije i centralizma kao oblika državnog uređenja, Tito nikada nije težio bilo kakvom vidu nacionalne unifikacije, često ističući negativno iskustvo međuratnog perioda. S druge strane, svako njegovo isticanje pojma „jugoslovenstva“, korišćeno je isključivo u kontekstu pripadnosti „jugoslovenskoj državnoj zajednici“ sa socijalističkom sadržinom i uz obaveznu napomenu da „osećaj pripadnosti državi ne znači negaciju jugoslovenskih nacija.“ Centralistička praksa, posebno prve decenije funkcionisanja Jugoslavije, nije bila povezana sa unitarističkim intencijama, jer je za Tita bila aksiom socijalističke izgradnje i to pre svega kao vid monolitnosti države i partije.⁷⁹⁴ Sledstveno tome, njegovo prihvatanje jačanja državnosti republika, krajem šezdesetih godina, uz sinhrono smanjivanje federalnih nadležnosti, imalo je svoje naličje u čestim pozivima na jačanje monolitnosti partije, ali i očuvanje jugoslovenskog državnog jedinstva. U tom kontekstu, za razumevanje odnosa jugoslovenskog predsednika prema federalizmu je verovatno najbliža istini jednostavna misao Petra Stambolića: „Titov politički stav o Jugoslaviji i Srbiji bio je stav KPJ.“⁷⁹⁵

Predsednik Savezne skupštine u njene Ustavne komisije, Milentije Popović, 10. aprila 1971. obavestio je Tita kako teku usaglašavanja ustavnih promena, rekavši da će taj proces biti završen do juna 1971. kada će se krenuti u izbor novog Prdsedništva SFRJ i SIV-a. Tito je rekao da „rad na

⁷⁹¹ *Deveti kongres Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, 1969; Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost*, 2, str. 433–437.

⁷⁹² „Uloga, razvoj i reorganizacija Saveza komunista Jugoslavije“, u: *Deveti Kongres Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, 11–13. marta 1969, stenografske beleške*, I, Beograd, 1970, str. 133–143.

⁷⁹³ „Statut Saveza komunista Srbije“, u: *Šesti kongres Saveza komunista Srbije*, Beograd, 1968. str. 100, 114–115; „Komisija za reorganizaciju i razvoj Saveza komunista Srbije“, u: *Šesti kongres Saveza komunista Srbije*, str. 83–84; „Savez komunista Srbije u borbi za dalji razvoj samoupravnih odnosa – referat Petra Stambolića“, u: *Šesti kongres Saveza komunista Srbije*, str. 38–39; „Izveštaj o radu Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije između Petog i Šestog kongresa“, u: *Šesti kongres Saveza komunista Srbije*, str. 262–269; *Četrnaesta konferencija Saveza komunista Autonomne pokrajine Vojvodine*, Novi Sad, 1968.

⁷⁹⁴ Olivera Milosavljević, „Titov Jugosloven – nacionalni ili državni identitet?“, u: *Dijalog povjesničara/istoričara*, 7, Beograd, 2002. str. 179–180.

⁷⁹⁵ Venceslav Glišić, *Susreti i razgovori – prilozi za biografiju Petra Stambolića*, Beograd, 2010, str. 88.

ustavnim amandmanima treba ubrzati, jer uz debatu i raščišćavanje se pojavljuju i razne kuhinje iz ulice, koje žele korigirati amandmane. I pojava nacionalizma ovih dana je jedna od borbi protiv amandmana.“ Kada je reč o funkciji predsednika Republike, nju je trebalo prilagoditi amandmanima i novom Predsedništvu, a funkciju predsednika Predsedništva, Tito je prihvatio samo godinu dana, a posle je trebalo ići sistemom rotacije, jer on fizički ne bi mogao duže od godinu dana da vodi Predsedništvo SFRJ.⁷⁹⁶ Tito je Popoviću skrenuo pažnju na govor Brežnjeva na kongresu KPSS, rekavši da se tu radi o „otvorenim vratima“ za pritisak, zbog čega je u zemlji vidljiva pojačana aktivnost obaveštajnih službi, na šta je Milentije Popović dodao, „naročito ruske“. Cilj te aktivnosti, prema Titu je da, širi razne uznemirujuće parole i vesti koje „emocionalno naelektriziraju atmosferu kod nas“, pa je trebalo ubrzati usvajanje amandmana i vratiti stabilnost u društvu.

Predsednik Tito je tokom 1971. pozivajući da se prihvati treći set ustavnih amandmana smatrao da oni „znače jačanje naše socijalističke zajednice, a ne njeno slabljenje i dezintegraciju“, jer novim konstitutivnim konceptom će se ukloniti „ono što je izazivalo nesporazume među republikama, kao i između Federacije i republika“. Ustavne promene će, smatrao je Tito, rešiti mnoge „protivrječnosti života u našoj mnogonacionalnoj socijalističkoj zajednici.“ Nemajući iluziju da je moguće rešiti sve probleme, jugoslovenski predsednik je naglašavao da će se njima nesumnjivo „smanjiti protivrječnosti i sprečiti nastajanje novih.“⁷⁹⁷ Amandmani će, smatrao je Tito „osigurati potpunu slobodu svih naroda i narodnosti u svih šest republika.“ Nije u pitanju dezintegracija, tvrdio je, već „integracija ali na drugoj osnovi“, jer amandmani moraju da dovedu do „pune nacionalne ravnopravnosti.“⁷⁹⁸ O samom karakteru amandmana najsažetije je ipak govorio na zatvorenoj sednici najužeg partijskog vrha, gde je njihovu suštinu sveo na to da se „stvora jedna homogenost na drugoj liniji, na demokratskoj liniji.“⁷⁹⁹ Nova ustavna rešenja Tito je gledao kao operacionalizaciju politike nacionalne ravnopravnosti, jer „niko ni u jednoj republici, ni jedan narod, ni jedna nacionalnost ne želi druge nacionalnosti u slabijem položaju (...) nego da se ta ravnopravnost, pravo svakog naroda, da veoma dođe do punog izražaja“, poručivao je jugoslovenski predsednik. Ipak, kao i u gotovo svim istupima, duboko svestan svoje integrativne uloge, upozoravao je i tada da se mora gledati interes „za našu celinu, za naše jedinstvo (...) ne sme ni jedan gledati samo sebe, nego mora gledati drugoga...“⁸⁰⁰

Tito je u svom govoru na Predsedništvu SKJ koje je bilo posvećeno ustavnim amandmanima snažno podržao sve intencije u vezi sa promenama u karakteru jugoslovenskog federalizma, iznetim u Kardeljevom referatu. Pozvao je na „mirnu“ javni raspravu koja je trebalo da se organizuje tim

⁷⁹⁶ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 67, II-2/517, “Prijem Milentija Popovića, Beograd, 10.4.1971.”

⁷⁹⁷ *Ustavne promene*, str. 13.

⁷⁹⁸ *Politika*, 6. april 1971.

⁷⁹⁹ AJ, fond 507 – CK SKJ, IV/133, prilog 1, „Stenografske beleške sa sednice Izvršnog biroa Predsedništva CK Jugoslavije, održane na Brionima 17. 1. 1971. godine“

⁸⁰⁰ AJ, fond 507 – CK SKJ, IV/134, prilog 1, „Magnetofonske beleške sa 72. proširene sednice Izvršnog biroa Predsedništva SKJ od 23.1.1971.“

povodom. Tito je pozvao i na što brže usvajanje amandmana u Skupštini, kako se ne bi stvarao vakuum u funkcionisanju zemlje. Kao prvi čovek Saveza komunista, Tito je pozvao partiju da se „postavi jedinstveno u čitavoj zemlji“, jer SK odavno nije imao „tako snažno oružje kao što ga ima sada, u ovim promjenama društvenog i privrednog sistema“. U procesu decentralizacije, Tito je u snažnoj i jedinstvenoj partiji video garanta i državnog jedinstva, poručivši partijskim rukovodiocima da Savez komunista u Jugoslaviji „nema granica, ni republičkih, ni lokalnih, ni drugih... idejno-politički rad i idejno-politička uloga Saveza komunista moraju biti jedinstveni za čitavu zemlju“. Jugoslovenski predsednik se nadao i da će komunisti širom zemlje prihvatiti sve ključne elemente ustavnih promena.⁸⁰¹ Na sednici najužeg partijskog vrha jugoslovenski predsednik je čak ustvrdio: „Mi komunisti nemamo granice u Jugoslaviji. Ja smatram to da nemamo granice. Mi smo revoluciju sproveli, borili smo se, mi nismo imali granice.“⁸⁰² Krajem 1971. on je poručivao da je Savez komunista „jedini faktor“ koji ima pravo „idejno političkog-delovanja u opštejugoslovenskim okvirima“.⁸⁰³ Ovakav Titov stav nije bio samo garant jedinstva zemlje sa najvišeg mesta, već i relativizovanje decentralizatorskih rešenja nove ustavne koncepcije, koja su se nekima mogla učiniti previše radikalnim. Traženjem od najvišeg partijskog vrha da se ustavni amandmani usvoje u skupštini što pre „do kraja juna ili ako to nikako nije moguće, barem sredinom jula“, Tito je pokazivao nedvosmislenu podršku njihovoj sadržini, jer je verovao da će oni konačno „začepiti usta mnogima“.⁸⁰⁴ Ipak, nedvosmisleno je da se on ni na koji upadljiv način nije mešao u konkretne sadržaje tih rešenja. On je ostavio Kardelju, Saveznoj skupštini, Koordinacionoj komisiji, republičkim rukovodstvima da pronađu optimalna rešenja za dalje funkcionisanje federacije.

U jesen 1971. Tito je poručivao da je u mnogonacionalnom društvu „jako osjetljivo“ uređivanje unutrašnjih odnosa, jer se takvo društvo „ne može držati na okupu nekim centralističkim kursom, niti se na taj način može stvarati duh jedinstva. Zato rješavanju toga pitanja prilazimo sa drukčijih pozicija, tj. da se svako osjeća ravnopravnim, da niko ne osjeća pritisak većeg, jačeg, itd, nego da je svako svoj potpuni gospodar.“ Upozoravajući da Jugoslavija može postojati jedino na tim osnovama, kao zajednica svih naroda, jugoslovenski predsednik je poručivao da kao što je čitava zemlja suverena i nezavisna, jednako tako su i svi narodi u svakoj republici „gospodari na svom tlu“.⁸⁰⁵ Karakter jugoslovenskog federalizma za Josipa Broza Tita bio je suštinski i dubinski neraskidivo vezan uz nacionalno pitanje kao primarno u složenoj i multinacionalnoj jugoslovenskoj državi. Shvatajući da je na toj kristalizacionoj tački stvorena, ali i doživela neuspeh prva južnoslovenska integracija, on je na

⁸⁰¹ AJ, CK SKJ – 507, Predsedništvo CK SKJ, III/152, Magnetofonske beleške sa 16. sednice Predsedništva SKJ, 2. marta 1971.

⁸⁰² AJ, fond 507 – CK SKJ, IV/134, prilog 1, „Magnetofonske beleške sa 72. proširene sednice Izvršnog biroa Predsedništva SKJ od 23.1.1971.“

⁸⁰³ *Borba*, 5. decembar 1971.

⁸⁰⁴ AJ, CK SKJ – 507, Predsedništvo CK SKJ, III/152, Magnetofonske beleške sa 16. sednice Predsedništva SKJ, 2. marta 1971.

⁸⁰⁵ Josip Broz Tito, *Nacionalno pitanje i revolucija*, str. 396.

poznatoj 21. sednici Predsedništva SKJ, početkom decembra 1971. rekao da su nedavno usvojeni ustavni amandmani dali „zaista snažan temelj za dosljednije rešavanje nacionalnog pitanja“, te da po njima „svaka republika ima svoj suverenitet i pravo da ga čuva“, ali da prema spolja mora postojati samo jedan jugoslovenski državni suverenitet. On nije bio, prema Titovom shvatanju, apstraktni pojam, „nego je sastavljen od suvereniteta svih naših republika“, tj. u jedinstvenom jugoslovenskom suverenitetu „sve republike imaju svoj dio“. ⁸⁰⁶ Jedan od najvažnijih Titovih motiva za snažnu podršku ustavnim amandmanima bio je povezan sa težnjom ka političkoj stabilizaciji koja bi bila moguća ako nova rešenja budu svima prihvatljiva i ako bi se, pre svega u oblasti privrede, „raščistile stvari“, kako je rekao. Po rečima jugoslovenskog predsednika, Jugoslaviji je bio potreban „čist sto i da svaka republika, svaka nacija zna na čemu je“. To bi, po njemu, razrešilo nagomilane protivrečnosti, onemogućilo konflikte i međusobne optužbe u budućnosti, o tome kako jugoslovenski narodi jedni druge „eksploatišu“, „pljačkaju“, „podvaljuju“ i sl. ⁸⁰⁷

Predstavnicima Saveza omladine Jugoslavije predsednik Tito je poručivao da je najvažnije „osiguranje jedinstva Jugoslavije, njena kohezija na osnovama bolje uređenih odnosa i veće odgovornosti svake republike, bez dominacije bilo koga.“ ⁸⁰⁸ Ipak, kada je postignut konsenzus o svim ustavnim rešenjima, Tito ih je dosledno i odlučno zastupao i branio u javnosti. Pred njihovo usvajanje, kada su se u javnoj raspravi mogle čuti vrlo oštre kritike, on je na velikom mitingu u Labinu rekao: „Kada budu usvojeni ustavni amandmani i kada republike preuzmu na sebe ogromnu, takoreć, državnu odgovornost (...) Federacija će imati ulogu koordinatora i zadržati izvjesne funkcije (...) kao što su armija, spoljni poslovi i još neke, što će u amandmanima biti precizirano. Kada je riječ o amandmanima, treba istaći da to nisu sitne stvari. Pregrupisanje u jednoj državi krupna je stvar. Naime, krupna je stvar stvoriti u jednoj mnogonacionalnoj zajednici kao što je naša, takve odnose (...) **da svi narodi budu zadovoljni...**“ ⁸⁰⁹ (akcentat – aut.) Iz ovog govora, bolje nego iz drugih koje je tih meseci držao, može se videti da je Tito najpre do detalja bio upoznat sa karakterom ustavnih promena, da ih je vehementno branio, da je bio svestan istorijskog preloma koji promenom konstitutivne koncepcije nastaje i najzad, da je njegova motivacija bila jasna – stvoriti zajednicu u kojoj će uprkos nacionalne šarolikosti i različitih interesa, svi biti zadovoljni. Intencija za postizanjem *modus vivendi* u trajnijem funkcionisanju Jugoslavije korespondirala je sa, tih meseci više puta izraženom, Titovom željom za povlačenjem, što je posebno bilo vidljivo u jedinom ustavnom rešenju na kome je on sam insistirao. Reč je bila o formiranju Predsedništva SFRJ, kao tranzicione institucije, koje bi ga nasledilo i preuzelo funkciju kolektivnog šefa države.

Naposletku, Tito je srpskom rukovodstvu rekao u septembru 1969. „da mu jako teško pada to što više ne čujem o Jugoslaviji, nego čujem samo federacija. Federacija, federacija, a u inostranstvu

⁸⁰⁶ *Borba*, 5. decembar 1971.

⁸⁰⁷ *Borba*, 9. april 1971; *Ustavne promene*, str. 13–16.

⁸⁰⁸ *Politika*, 13. mart 1971.

⁸⁰⁹ *Politika*, 3. maj 1971.

niko ne zna za našu federaciju, zna za Jugoslaviju kao takvu. Da, mi kao zajednica više nacionalnosti predstavljamo mnogo u svijetu, a svaki posebno ne bi značio ništa. A vani već trljaju neki ruke – ja čitam svaki dan to – kažu to se dezintegrija, tu imaju teškoće, teško da će ih prebroditi. E pa, sad, ako ovaj umre, to jest ja, onda znači se sve raspada. A ja ne bih htio da se raspadne, nego ću raditi i s vama zajedno tako da se ona nikad ne može raspasti, da se ne smije raspasti. Toliko je krvi proliveno za tu zajednicu da je to jedan cement koga niko ne može da razbije. I nećemo dozvoliti nikome da ga razbije, da razbije tu zajednicu.”⁸¹⁰ Time je uz navedene integrativne faktore, Jugoslavija, reformom federacije, nastavila da funkcioniše sa inoviranim federalističkim rešenjima, za koje se verovalo da su kao produkt kompromisa i u velikoj meri otvorene javne rasprave i širokih konsultacija, doneli trajno, održivo i moderno rešenje nacionalnog pitanja. Ustavnim izmenama iz 1971. Jugoslavija je postala *de iure* i *de facto* sporazumna zajednica naroda koji su je stvorili, suštinski federalizovana država sa konfederalnim elementima, a esencijalne karakteristike značajno izmenjenog jugoslovenskog federalizma su bile iznad svega koncepcije reformskih rukovodećih struktura u partijama dve najveće republike.

2.6. Liberalna koalicija između saradnje i nerazumevanja: Odnosi političkih elita Srbije i Hrvatske 1968–1972.⁸¹¹

Ohrabreni nesumnjivom liberalizacijom jugoslovenskog društva nakon Brionskog plenuma, orijentacije koja je i institucionalno, formalno, ali i faktički učvršćena nakon izbora reformskih rukovodstava na Šestim kongresima republičkih partija (novembar 1968), te, mogućnošću legitimne borbe za vlastitu političku jedinicu, kroz brigu za njen ekonomski položaj, novo vođstvo na čelu sa energičnom predsednicom CK SK Hrvatske Savkom Dabčević Kučar, krajem šezdesetih je sve odlučnije kritikovalo ekonomski položaj ove republike. U savezu sa članom Predsedništva SKJ, Mikom Tripalom, pod pokroviteljstvom Vladimira Bakarića i uz Titovu podršku, novo hrvatsko vođstvo je povrglo oštroj kritici poziciju ove republike u Jugoslaviji, čemu su posebno doprineli nepovoljni efekti privredne reforme u Hrvatskoj i nesrazmerno visok broj radnika koji su napuštali ovu republiku i odlazili u inostranstvo, što je davalo osnova za sve otvorenije iskazivanje nezadovoljstva. Drugi, važniji motiv navedenih procesa bilo je „devizno pitanje“, tj. problem preraspodele zarade u stranim valutama, za koje je zvanična Hrvatska verovala da je zakinuta, te da joj zbog turističke ekspanzije,

⁸¹⁰ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 63, II-2/424, “Razgovor predsednika Tita sa predstavnicima SR Srbije, Beograd, 24. septembra 1969.”

⁸¹¹ Sintagmu „liberalna koalicija“, misleći na kompatibilnost rukovodećih struktura, zagovornika reformskog socijalizma, pre svega u dve najveće republike, koristili su zapadni sociolozi, politikolozi i istoričari u svojim studijama o Jugoslaviji. Npr. Džon R. Lempj, *Jugoslavija kao istorija. Bila dvaput jedna zemlja*, Beograd, 2004, str. 271. Od domaćih autora navedenu formulaciju upotrebljavao je Todor Kuljić. Vid. Todor Kuljić, *Tito. Sociološko-istorijska studija*, Zrenjanin, 2005., str. 264.

pripada daleko više zarađenih deviza. Političke ideje hrvatskog reformskog rukovodstva zagovarale su znatno širu decentralizaciju u cilju postizanja pune kontrole nad svojom republikom, pa samim tim i nad tokovima novca u njoj, što je bila osnova politike „čistih računa“.⁸¹² Otvoreno iskazivanje nezadovoljstva i značajna politička liberalizacija doprineli su klimi u kojoj su za većinu ekonomskih nevolja, najveći demografski pad u Jugoslaviji i najbrojniji odliv radnika u inostranstvo, optuživani centralizam i unitarizam, implicite Srbija i Beograd u koji su se, navodno, slivale devize zarađene na hrvatskoj obali. Političko popuštanje je dalo oduška i hrvatskom nezadovoljstvu zbog nesrazmerno visokog učešća domicilnih Srba u republičkim organima, duplo većem od stvarnog udela u stanovništvu republike. Lideri *maspoka*, koji su liberalizacijom i javnim iskazivanjem nezadovoljstva položajem svoje republike u federaciji, zapravo dali krila vlastitom nacionalizmu, zvanično su se stavili na čelo pokreta u vreme 10. sednice CK SKH, januara 1970. Nacionalistička plima, koja je dobila široku podršku u Hrvatskoj, naišla je na oštre kritike projugoslovenski nastrojenog potpredsednika Savezne skupštine, Miloša Žanka, koji je preko saveznog glasila, *Borbe*, bespoštedno kritikovao hrvatski nacionalizam i separatizam.⁸¹³ Uz Titovu saglasnost hrvatsko rukovodstvo je smenilo Žanka na 10. sednici CK SKH, čiji tok i karakter su usmerili čitavu politiku Hrvatske sve do kraja 1971. Naime, objavivši da centralizam i unitarizam predstavljaju najveću opasnost, a ne hrvatski nacionalizam, SK Hrvatske ga je samo dodatno podsticao.⁸¹⁴ Od početka 1971. i ustavne debate koja je nagoveštavala radikalni raskid sa svim vidovima centralizma i konfederalizaciju zemlje, hrvatski pokret dobija na širini i intenzitetu, nadržavajući i kulturne institucije i hrvatsku partiju, posebno kada su mu se pridružili studenti, sa sebi svojstvenim radikalizmom. Sve frekventnije insistiranje na hrvatskoj državnosti, dostiglo je kulminacionu tačku u novembru iste godine, štrajkom studenata na zagrebačkom Univerzitetu, sa zahtevima za zasebnu spoljnu politiku, mestom Hrvatske u Ujedinjenim nacijama, preuzimanjem *hrvatskih* deviza, formiranjem vlastitih oružanih snaga, itd. Reformskom vođstvu, koje je do tada uživalo Titovu podršku, situacija je, očito, izmakla kontroli i 1. decembra 1971. u Karađorđevu na 21. sednici Predsedništva SKJ, jugoslovenski predsednik je oštro istupio protiv nacionalizma, osudivši događaje u Hrvatskoj, nakon čega su Dabčević, Tripalo, Pirker i ostali istaknuti lideri *maspoka* podneli ostavke, iza kojih je nastupio represivni talas, ne samo u Hrvatskoj.⁸¹⁵

Hrvatskom rukovodstvu je stanovište Srbije o politici *čistih računa* i ekonomskim funkcijama federacije bilo, prema rečima Savke Dabčević Kučar, prihvatljivo. Generalno posmatrano, vođstvo CK SKH nije imalo bilo kakve zamerke prema politici srpskog rukovodstva, što je bio i stav koji je saopšten Titu.⁸¹⁶ Prihvatanjem izazova politike *čistih računa*, reformski vrh Srbije je išao u susret

⁸¹² Savka Dabčević Kučar, *'71. hrvatski snovi i stvarnost*, Zagreb 1997., str. 236–246, 269–278.

⁸¹³ Jovan Kešar, Đuro Bilbija, Nenad Stefanović, *Geneza maspoka u Hrvatskoj*, Beograd, 1990., str. 4–15.

⁸¹⁴ Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, str. 557–568.

⁸¹⁵ Savka Dabčević Kučar, *nav. delo*, str. 940–985; Miko Tripalo, *nav. delo*, str. 183–202.

⁸¹⁶ Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 169.

težnjama ostalih republika za decentralizacijom zemlje, čime je načinjen ključni preludijum za konstituisanje novog, tj. značajno izmenjenog modela integracije jugoslovenske zajednice, kroz usaglašavanje i usvajanje trećeg seta ustavnih amandmana 1971., dok je sinhrono sa Srbije nepovratno skidao hipoteku centralizma i težnje za dominacijom u Jugoslaviji. Bio je to *conditio sine qua non* svakog ozbiljnijeg dijaloga i saradnje sa hrvatskim partijskim rukovodstvom u posmatranom periodu.

Sušтина odnosa srpskog rukovodstva prema događajima u Hrvatskoj u naznačenom hronološkom okviru mogla bi se sažeti u stav Latinke Perović, izrečen na Mašinskom fakultetu, tokom burne 1971. Naime, predstavnici CK Srbije su smatrajući nepochodnim saradnju, dogovaranje i otvorenost, poručivali da „pitanja jugoslovenske zajednice nisu rešiva ni u sporu ni u sporazumu samo između Srbije i Hrvatske.“ Rešenja su tražili jedino u sporazumu svih naroda (republika) koji žive u Jugoslaviji, a mesto za te dogovore mogle su biti samo paritetno formirane federalne institucije. U vreme ustavnih promena sa ciljem afirmacije „svih nacija i narodnosti, propustiti pitanje jugoslovenske zajednice kroz optiku srpskohrvatskih odnosa značilo bi vratiti se duboko unazad“ na radikalska rešenja, koja ne bi uvažavala nove odnose kreirane u socijalističkoj Jugoslaviji, smatrala je Latinka Perović. Naprihvatljiv je bio stav hrvatskog rukovodstva o osovini Beograd–Zagreb na kojoj se lomila sudbina zemlje, jer nije uvažavao Jugoslaviju kao „zajednicu koja pripada svima“, ali je previđao i „evoluciju koju su drugi jugoslovenski narodi doživeli.“⁸¹⁷ I Marko Nikezić je mnogo puta, posebno do smene hrvatskog rukovodstva u Karadorđevu, isticao da se kompleksna jugoslovenska problematika ne može i ne sme redukovati na pitanje srpskohrvatskih odnosa, jer bi svođenje federacije na relaciju Beograd–Zagreb dovelo u neravnopravan položaj manje brojne narode.⁸¹⁸ Opovrgavajući teze da su nesporazumi dve najveće republike, u osnovi ključni problemi Jugoslavije, Nikezić je upozoravao da su sva sporna pitanja „zajednički problemi svih nacija, svih republika“, koji se mogu rešavati „jedino kroz ravnopravno i puno učešće sviju njih“. Ono što Srbija i Hrvatska mogu same da rešavaju u direktnom, međusobnom kontaktu, ne bi po njemu smelo da prelazi ni u kom pogledu uticaj koji bi na Jugoslaviju ostvarivale bilo koje druge dve republike.⁸¹⁹ U tom kontekstu je srpsko rukovodstvo smatralo neprimerenim svako insistiranje na apstrahovanju tzv. malih naroda i manjina, što bi međunacionalnu problematiku vratilo na međuratni, monarhistički obrazac o potrebi „sporazuma sa Hrvatima“ kao *conditio sine qua non* opstanka države.⁸²⁰

S druge strane, čelnici *Hrvatskog proljeća* su, posebno otvoreno nakon demisioniranja, lamentirali zbog izostanka direktnog hrvatsko-srpskog dijaloga, pa i dogovora. Osim Tita, kome bi sporazum dve najveće republike oduzimao moć neprikosnovenog arbitra, Miko Tripalo je kao prepreku

⁸¹⁷ *Politika*, 15. april 1971, str. 6; Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 140.

⁸¹⁸ Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma*, str. 470; Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 240–241.

⁸¹⁹ Marko Nikezić, „Republike su u osnovi i po pravilu nacionalne države jugoslovenskih naroda“, u: *Srpska krhka vertikala*, str. 189.

⁸²⁰ Mihailo Konstantinović, *Politika sporazuma*, Novi Sad, 1998.

željenom dogovoru apostrofirao i Edvarda Kardelja, koji je „zapravo strahovao od srpsko-hrvatskog sporazuma, čime bi njegova uloga, kao i uloga Slovenije i još nekih republika kao arbitara i „spasilaca“, bila bitno umanjena. Na taj način bi, po Kardeljevom mišljenju, stvarna ravnopravnost drugih republika – osim Srbije i Hrvatske – bila dovedena i pitanje.“⁸²¹ Tvrdeći da do ozbiljnih razgovora o važnim temama, pa i sporazumevanju između Srbije i Hrvatske, nije došlo prevashodno zbog Nikezićevog izbegavanja, pravdanog uznemirenjem koje bi to izazvalo u drugim republikama, Tripalo je ostajao pri stavu da bi takvi razgovori „mogli razjasniti, pa i razriješiti neke sukobe“. Međutim, pravi razlog odbijanju srpskog rukovodstva da se pristupi direktnim dogovorima dve najveće republike, Miko Tripalo je pronalazio u tome što su „vrlo utjecajne snage u srpskom rukovodstvu vjerovale da se još uvijek može ostvariti savez s nerazvijenim republikama kako bi se odbacili ili bar odgodili prijedlozi Hrvatske o promjenama u privrednom sistemu i ekonomskoj politici.“⁸²² Slično je tvrdila i Savka Dabčević Kučar, pronalazeći zajednički interes dva rukovodstva u potrebi decentralizacije, u osnovnim postavkama ekonomske reforme i u zahtevima za liberalizacijom i demokratizacijom političkog sistema, ali optužujući rukovodstvo Srbije da su konsenzus i volja za dogovaranjem prestajali sa dovođenjem u pitanje „političke dominacije i koncentracije kapitala u Srbiji. Zato nas nisu poduprli kad smo zahtijevali da se razbiju centri ekonomske moći.“⁸²³ Međutim, iako se navedene teze posmatrane iz ugla smenjenog rukovodstva Hrvatske mogu činiti logično, ne sadrže dovoljno elemenata za utemeljeniju eksplikaciju odnosa srpskog vrha prema direktnim dogovorima na relaciji Beograd – Zagreb. Raspoloživi izvori govore koliko o načelnom, toliko i racionalnom i realističnom držanju srpskog partijskog vrha, koji je lišen bilo kakvih parcijalnih ili solipsističkih težnji, iznad svega vodio računa o realnim interesima Jugoslavije kao sporazumne zajednice i specifičnog, endemskog socijalnog modela njene integracije. Verovatno je stav srpskog rukovodstva bolje nego bilo ko drugi izrazila Latinka Perović svojim opsežnim izlaganjem na Sedamnaestoj sednici Predsedništva SKJ, aprila 1971. Detektujući srpski nacionalizam kao i stvarno i potencijalno najopasniju pojavu u zemlji, ali šaljući poruku i ostalima kako se odnositi prema toj pojavi u svojim sredinama, rekla je, razlikujući nacionalnu afirmaciju od nacionalističkog ekstremizma, da bi „borba za afirmaciju nacionalnog identiteta imala socijalistički sadržaj, moramo biti jasni prema nacionalizmu“.⁸²⁴ Naglašavajući da za jugoslovensku zajednicu odnosi Srbije i Hrvatske ne smeju postati centralno pitanje, pošto je to teza koja odgovara pre svega nacionalistima, jer bi se u tom slučaju najpre išlo na „sporazum sa Hrvatima na račun svih ostalih, a potom sa Hrvatima stvari rešavati na bazi odnosa snaga“. „Toga moramo biti podjednako svesni, jer ta faza mora da se okrene protiv komunista u svakoj od ovih dveju nacija najpre, a potom i protiv socijalističke Jugoslavije.“⁸²⁵ Uz naglašavanje da

⁸²¹ Miko Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, Zagreb, 1990, str. 170.

⁸²² Isto, str. 170–170.

⁸²³ Savka Dabčević Kučar, *'71. hrvatski snovi i stvarnost*, knjiga I, str. 179.

⁸²⁴ AJ, fond 507 – CK SKJ, III/153, prilog 1, „Magnetofonske beleške sa 17. sednice Predsedništva SKJ“

⁸²⁵ Isto

„zajednička pitanja moramo rešavati svi zajedno“, jer samo ta formula jemči očuvanje jugoslovenske zajednice, čelnica srpskog partijskog vrha ovime je slala poruka i hrvatskom partijskom vođstvu da nema parcijalnih dogovora, ali i saveznom centru, Titu pre svega, da će srpsko rukovodstvo izbegavati na svaki mogući način antagonizovanje odnosa sa hrvatskim vrhom, čime se gubila svaka perspektiva nadrepubličkog posredovanja ili arbitraže.

Važne poruke pred 17. sednicu Predsedništva SKJ, na kojoj se raspravljalo o navodnoj zaveri protiv hrvatskog rukovodstva u koju su bile umešane obaveštajne službe, ali posredno optuživana i Srbija, Latinka Perović je uputila rukovodstvu CK Hrvatske, na sednici CK SK Srbije.⁸²⁶ Najpre da Srbija neće prihvatiti bilo kakvu identifikaciju sa snagama osuđenim na Brionskom plenumu. Svaka teze, kako je rekla, koja bi „Beograd poistovećivala sa centralizmom, unitarizmom, podzemljem i čaršijom“, morala bi da razotkrije onoga koje iznosi i ko bi na taj način želeo, optužujući druge da nađe lak izlaz iz „sopstvenih protivrečnosti“. Navodeći da Beograd nije ni centar neprijateljske delatnosti ni uporište centralizma, kako se to često čulo od čelnika CKH, ali i jugoslovenskog predsednika, ona je podsetila da je on glavni grad SFRJ, najvažniji ekonomski, kulturni i politički centar Srbije, sa 116.000 članova SK, 7.000 nosilaca partizanske spomenice i nacionalno vrlo heterogenim stanovništvom, u kome je posle Srba živeo najveći broj Hrvata. Navodeći vlastiti primer kako se bori protiv sopstvenog nacionalizma, u ime SK Srbije, L. Perović je poručila da je politika partije u ovoj republici pod snažnim pritiskom nacionalista i otvorenih i prikrivenih, koji svojim ekstremizmom ne mogu menjati utvrđeni kurs. Komunisti u Srbiji, rekla je, pod stalnom su vatrom opozicione kritike u zemlji i emigrantske propagande napolju u pokušaju da se dokaže da jedino Srbija ima „anacionalne“ ljude na svom čelu: „jer su izdali nacionalni interese, jer Makedoniju priznaju kao suverenu republiku, jer nemaju pretenzija prema Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori, jer su dali maksimalna prava Kosovu“. U

⁸²⁶ Na sastanku sa članovima Saveta federacije iz Srbije, 12. aprila 1971. Latinka Perović je govorila o aferi „zavere protiv hrvatskog rukovodstva“. Obavestila ih je da je 23. marta održana proširena sednica Izvršnog biroa Predsedništva SKJ, bez dnevnog reda i da je stigao izveštaj jedne komisije koja je utvrđivala činjenice u vezi sa neprijateljskom delatnošću protiv Jugoslavije. Posle Dolancovog čitanja izveštaja otvorila se debata. Glavna poenta izveštaja, prema njoj, je bila da su širene insinuuacije protiv hrvatskog rukovodstva, da je povezano sa ustaškom delatnošću van zemlje. Za srpsko rukovodstvo te stvari su bile nove, rekla je ona. Ali rukovodstvo SK Hrvatske je izdalo saopštenje za javnost i prvi i jedini dao tumačenje zatvorene sednice Izvršnog biroa. Osim toga u jednoj ustavnoj zemlji, govorilo se o zaveri, to su bile stvari koje imaju ogromne posledice, zbog čega je srpsko rukovodstvo insistiralo da Izvršni biro da svoj zaključak. Dalje je IK CK SKH kritikovao Izvršni biro SKJ što nije dao svoje saopštenje. Posle toga je Sekretarijat CK SKS odustao od svoje sednice, da ne bi SKS sebe pozicionirao kao jednu stranu u sukobu. Srbija je smatrala da se trebalo ponašati kao u vreme X sednice, da događaji u Hrvatskoj i ponašanje rukovodstva SKH ne bi smeli da budu povod za jačanje nacionalizma u Srbiji.⁸²⁶ Reakcije u Srbiji sa lokala po Srbiji, prema rečima Perovićeve, su izražavale nepoverenje da bilo koja od jugoslovenskih institucija ima sposobnost da učini nešto u rešavanju krize. Posebno je, kada je reč o ponašanju Srbije, bilo važno da ne deluje huškački, ali i da bude jasna u svojim stavovima, tim pre da ističe principijelan stav da ništa ne može biti predstavljano kao odnos Srbije i Hrvatske, već je svaki nesporazum iznad svega jugoslovensko pitanje i tako mora biti i tretirano i rešavano. Sve što se ticalo jugoslovenskih pitanja, Srbija nikada neće na sebe preuzeti odgovornost da ih rešava sa rukovodstvom iz Hrvatske, jer, kako je članovima Saveta federacije poručila L. Perović, „mislimo da bi to definitivno razbilo inače oslabljene jugoslovenske institucije i da u njima, takve kakve jesu, moramo tražiti mogućnost da o jugoslovenskim pitanjima razgovaramo“, ali u isto vreme „ne možemo nad Srbijom zavesti prinudnu upravu ostalih“. Politiku srpskog vođstva prema problemima u Hrvatskoj, Koča Popović i Mijalko Todorović su ocenili kao „strpljivu“ i „racionalnu“, čak i po cenu da u samoj Srbiji ne bude uvek sasvim dobro shvaćena. AS, CK SKS, god. 1969-1974, Centralni komitet SKS; sastanci u CK, br. kutije 94. „Stenografske beleške sa sastanka članova Saveta federacije iz Srbije, 12. aprila 1971.“

takvim optužbama, SK Srbije je nalazio samo potvrdu ispravnosti svoje političke orijentacije i „nepremostive suprotnosti koja deli socijalističke snage Srbije od svih nacionalista, danas, kao i pre trideset godina“, bila je jasna u svojoj poruci hrvatskom rukovodstvu, naglašavajući da komunisti koji izbrišu granicu između sebe i nacionalista, ali i svih onih „koji su uvek bili na suprotnoj strani“, nemaju pravo da očekuju od javnosti da ih razlikuje. Bilo je teško, citirala je ona Nikezić, „čistiti pred svojom kućom, ako to svi ne rade u isto vreme“, rekla je L. Perović uz komentar da se navedena istina potvrdila u višenacionalnoj jugoslovenskoj zajednici, gde se „**nacionalizmi uzajamno podstiču i hrane**“. (akcenat – aut.) Jasno praveći distinkciju između ideologije nacionalizma i nacionalnog identiteta, ona je i ovoga puta poručila da je „nacionalna ravnopravnost i ravnopravno odlučivanje u jugoslovenskoj zajednici sa šest republika i sa dve pokrajine bitno pitanje njenog opstanka i razvoja“, kojih nema, dakle, nacionalne ravnopravnosti i opstanka zajednice, „bez borbe protiv nacionalizma – i to svuda“. Činjenica da je Jugoslavija prolazila kroz fazu „afirmacije nacionalnih identiteta“ i ostvarivanja i inplementacije politike nacionalne ravnopravnosti, nije trebalo da znači zapostavljanje borbe protiv nacionalizma, već naprotiv njeno intenziviranje. Samo na taj način afirmisani identiteti će postati tačka spajanja a ne sukoba jugoslovenskih naroda, smatrala je L. Perović, pa su zbog toga i SKJ kao celina i svi njegovi delovi morali da imaju „nedvosmislen i jedinstven stav prema nacionalizmu“. Ponavljajući da nema ni spora ni sporazuma samo na relaciji Srbije i Hrvatske i da formula za očuvanje Jugoslavije „nije hegemonija ni velikosrpska, ni velikohrvatska“, kao ni dogovor na toj relaciji koji bi ostale jugoslovenske narode „neizbežno **pretvorio u predmet njihovog nagadanja**“. ⁸²⁷ (akcenat – aut.)

Kada je reč o problemu „zavere protiv hrvatskog rukovodstva“, ona je poručila da je SK Srbije bio nedvosmislen – policijska afera se morala razdvojiti od političkih pitanja, istraga je morala biti sprovedena do kraja, a izvori intriga nisu mogli biti traženi u Srbiji i Beogradu. Tom prilikom, ona je upozorila i na sve teže funkcionisanje saveznih institucija od Savezne skupštine, SIV-a, Izvršnog biroa i Predsedništva SKJ, što je sve pojačano ubistvom ambasadora Rolovića. Dijalog i demokratska rešenja i u takvim okolnostima nisu smeli imati alternativu. Ona je ovom prilikom upozorila i na nedosledno sprovođenje odluka iz 1966. o potrebi stavljanja službi bezbednosti pod društvenu kontrolu i „haotično stanje među trinaest“ nereformisanih obaveštajnih službi. ⁸²⁸

Ipak, direktni razgovori partijskih rukovodećih struktura dve najveće republike održani su u dva navrata. Prvi samostalni razgovori srpskog i hrvatskog rukovodstva održani su u Zagrebu sredinom decembra 1969. neposredno pred X sednicu CK SKH. Sam sastanak, kako je govorio Nikezić, nije održan da bi se na njemu odlučivalo, nego sa „namerom da se postigne neko veće razumevanje“. ⁸²⁹

⁸²⁷ AS, CK SKS – godine 1971. Centralni komitet SKS – sednice, br. kutije 77, Magnetofonske beleške sa 27. sednice CK SK Srbije

⁸²⁸ AS, CK SKS – godine 1971. Centralni komitet SKS – sednice, br. kutije 77, Magnetofonske beleške sa 27. sednice CK SK Srbije

⁸²⁹ Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma*, str. 323.

Nikezić i Perovićeva su se i ovom prilikom jasno ogradili od bilo kakvog srpsko-hrvatskog sporazumevanja, dok je hrvatsko rukovodstvo istrajavalo na dogovaranju, ali ne na račun trećih. Naravno, glavni povod insistiranja hrvatskog rukovodstva da se održi ovaj sastanak, iako je srpsko smatralo da je trenutak loše odabran, su bili Žankovi članci u *Borbi* u kojima je optuživao Hrvatsku da ne vodi, u dovoljnoj meri, borbu protiv vlastitog nacionalizma.⁸³⁰ Prema Savki Dabčević Kučar, serija članaka u *Borbi* je na deformisan način interpretirala događaje u Hrvatskoj, što je bilo na liniji onoga što su tvrdili na Istoku i među ibeovcima. Takođe, članci su izazvali veliko uznemirenje i među Srbima u Hrvatskoj, naročito u zaostalim selima, gde je počeo da se širi strah od novog bratoubilačkog rata. Stavovima iznetim u Žankovim člancima posebno su bili senzitivirani pripadnici starije generacije i boračke organizacije, smatrala je Dabčević Kučar.⁸³¹ Reč je bila o vrlo jasnom napadu na hrvatsko rukovodstvo, koje je izrazilo i nezadovoljstvo tretmanom u beogradskoj štampi, koja ih, smatrali su oni, ignoriše i ne daje glavne informacije, već sve svodi na efemernosti i incidente. Hrvatsko rukovodstvo je jasno naglasilo da očekuje podršku CK SK Srbije, čiji čelni ljudi su im odgovorili da im je mogu pružiti samo na „principijelnoj liniji borbe protiv nacionalizma“. Druga vrsta pomoći je borba u samoj Srbiji protiv srpskog nacionalizma i angažovanje na rešavanju spornih stvari u federaciji. Već tada je procena Latinke Perović bila da je „pritisak nacionalizma u Hrvatskoj suviše jak i da može i CK biti pod tim pritiskom, ali je to i šansa za CK, jer mogu učiniti mnogo ako budu jasni“.⁸³² U *post factum* svedočenjima srpsko rukovodstvo je zameralo hrvatskom što mnoga od spornih pitanja, koja je pokrenula Deseta sednica, nisu pokrenuta u legalnim jugoslovenskim institucijama, jer bi se time „izbegao utisak da se za određenu liniju moraju (hrvatsko rukovodstvo – prim. aut.) izboriti protiv svih ostalih“.⁸³³

Drugi direktni razgovor i poslednji u tom sastavu, vođen je između delegacija CK SK Srbije i Hrvatske u Beogradu 28. septembra 1971. Na njemu su bile vidljive kako sličnosti tako i izvesne razlike i drugačiji pristupi u političkoj logici, ali i praksi dva rukovodstva.⁸³⁴ Prema aposteriornim svedočenjima učesnika, bila je to razmena mišljenja o političkim pitanjima, koja je uveravala u mogućnost dijaloga, ali i pokušaj hrvatskog rukovodstva da izađe iz svojevrzne izolacije i uspostavi most sa srpskim reformskim vrhom.⁸³⁵ Već u svom uvodnom izgalanju sekretar CK SK Srbije Latinka Perović je naglasila da politički vrh Srbije tih dana održava slične sastanke i sa predstavnicima drugih republika, pa tako i sa Hrvatskom, čime se želeo izbeći utisak bilo kakvog ekskluziviteta ili prekretnog

⁸³⁰ Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 112–113.

⁸³¹ J. Kesar, Đ. Bilbija, N. Stefanović, *Geneza Maspoka u Hrvatskoj*, Beograd, 1990, str. 4–538.

⁸³² Zdravko Vuković, *nav. delo*, str. 324–325.

⁸³³ Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 127.

⁸³⁴ Sutradan, 29. septembra 1971., beogradska *Politika* je donela kratku protokolarnu vest o razgovorima predstavnika CK SK Srbije i Hrvatske. U informaciji je još stajalo da su “razmenjena gledišta o aktuelnim političkim i ekonomskim pitanjima”, kao i da se razgovaralo o “daljem razvoju odnosa i međusobnoj saradnji dve republike”. Iako u dnu pete strane, *Politika* je uz kratku informaciju o susretu dva rukovodstva objavila i krupnu fotografiju sa sastanka, čime je, ipak, naglašen značaj čitavog događaja. *Politika*, 29. septembar 1971. str. 5.

⁸³⁵ Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 305.

karaktera srpsko-hrvatskog dijaloga. Ključna pitanja, prema njenim rečima, su „dalja izgradnja jedinstvenog društvenog sistema“, nacionalno pitanje i odnos prema Jugoslaviji nakon ustavnih promena, na kojima bi trebalo usaglasiti stavove. Drugo ključno pitanje za srpsko rukovodstvo je bilo pitanje nacionalnih odnosa. U tom kontekstu je kao posebno važnu temu, za dijalog dva rukovodstva, Perovićeva kandidovala fenomen šireg prodora nacionalističke ideologije i okolnosti koje su je izvele na političku scenu. Borba protiv takvih, za višenacionalnu, složenu zajednicu, opasnih pojava morala je sem palijativnih političko-administrativnih sredstava, posebno da se koncentriše na dugoročniju idejno-političku borbu. Prihvatljivo rešenje nacionalnih odnosa za srpsko rukovodstvo je polazilo od stanovišta da svaka nacija ima pravo na svoju državnost kao i pravo na sopstveni razvoj, ali je uvek kao ključno postavljano pitanje karaktera te državnosti, tj. orijentacije vlasti u svakoj od republika. Kao jedan od problema koji, prema njoj, nije smeo da bude zapostavljan jesu „antisrpska“ i „antihrvatska“ raspoloženja u masama, koja jedino mogu biti neutralisana politikom istinske ravnopravnosti i suzbijanjem velikosrpskih i velikohrvatskih ideja. A borbu protiv tih ideja trebalo je da vode „leve snage“ unutar svakog od tih naroda. Borba protiv tih snaga (nacionalizma i separatizma) koje su se „osamostalile u našim društvenim zajednicama i predstavljaju protivnika sa kojim smo svuda suočeni“, podrazumeva da „i mi i vi moramo da potvrđujemo da je vitalni interes svakog od naših naroda da se očuva jugoslovenska zajednica“, smatrala je Latinka Perović.⁸³⁶ Za sekretara IK CK SKH Pera Pirkerera postojala su četiri strateška pitanja kojima se moraju podrediti sve praktične političke akcije. Reč je o „daljim koracima u razvoju samopravljanja u Jugoslaviji“; „potpuna nacionalna afirmacija Hrvatske i to ne bilo kakva nego samoupravna, socijalistička“; treće pitanje od vitalnog interesa hrvatskog naroda je „zajednički život u Jugoslaviji“, zbog čega separatističke tendencije nemaju u Hrvatskoj „nikakvih ozbiljnijih utjecaja“; i najzad četvrto, „razvoj demokratskih prerogativa uopće“.⁸³⁷

Iz svega rečenog proizlazi da je odnos prema Jugoslaviji, njeno razumevanje kao sporazumne i složene, decentralizovane zajednice, zasnovane na demokratskijim unutrašnjim odnosima i stremljenjima, rečju, neupitnost jugoslovenskog samoupravnog okvira, bilo konsenzualno i nesporno prihvaćeno kod oba rukovodstva, ugrađeno u same temeljne odredbe njihovih političkih agendi. Već je formulisanje i sprovođenje politike *čistih računa* i značajno redukovanje nadležnosti federacije davalo osnova za tvrdnju o veoma sličnom razumevanju i poimanju jugoslovenske zajednice, koja nije dovođena u pitanje, ali je i sadržaj toga jedinstva, tj. pitanje karaktera i unutrašnjeg ustrojstva te zajednice, takođe bila stvar podudarnosti, iskazane i kroz konkretna ustavna rešenja 1971.⁸³⁸

Na beogradskom dijalogu dva rukovodstva, ipak, nisu rešenja svih pokrenutih tema bila konsenzualno prihvatana. Tako je Pero Pirker upozoravao da se mora uvažavati i „taj nacionalni

⁸³⁶ AS, Savez komunista Srbije (SKS) – Centralni komitet: Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95. „Stenografske beleške sa razgovora vođenih između delegacija SK Srbije i delegacije CK SK Hrvatske, u Beogradu 28. 09. 1971.“

⁸³⁷ Isto.

⁸³⁸ Isto.

elemenat u socijalističkom razvoju“, te da je upravo samoupravljanje osnovica na kojoj se „svaka afirmacija nacija može učiniti“. Nikezićevom rukovodstvu je ovakva politika bila podrazumevajuća, ali je u značajno manjoj meri isticana, pre svega zbog bojazni od raspaljivanja nacionalističke ideologije, koja je u svom srpskom varijetetu smatrana najopasnijom po opstanak Jugoslavije, kao zajednice ravnopravnih naroda. „Potpuno nam je jasno da je u jednom razdoblju Hrvatske ta nacionalna komponenta bila zanemarena“, ali je jasno da danas svaka takva tendencija koja bi posmatrala „državnost Republike van socijalističkih i samoupravnih pozicija nije prihvatljiva za Hrvatsku, niti joj može ozbiljnije pomoći“, smatrao je sekretar IK CK SKH.⁸³⁹ Slično je i Savka Dabčević Kučar na Brionima aprila 1971. vrlo otvoreno govorila o „nacionalnoj afirmaciji hrvatske državnosti“, o „pozitivnoj nacionalnoj emancipaciji“ u kojoj je došlo do „slobodnijeg izražavanja nacionalnih osjećaja“, ali je i naglašavala da je u svemu tome „važno da mi vladamo pokretom masa“.⁸⁴⁰ Pirker je na 17. sednici Predsedništva SKJ, obrazlažući evidentan porast nacionalizma u svojoj republici isticao da je „jačanje te nacionalne samosvesti, rezultat činjenice da smo u jednom periodu našeg razvoja nacionalnu komponentu zanemarili, potisnuli i gotovo nacionalni osjećaj često puta suprotstavili socijalističkoj opredeljenosti. Stoga sada nacionalna emancipacija, koja postaje dio samosvesti i socijalističkog opredeljenja, jeste onaj vid **pozitivnog trenda**, bez obzira što u tom svemu postoje i elementi jače naglašenosti upravo zbog neracionalnog potiskivanja u jednom prošlom periodu.“ (akcenat – aut.) Zbog toga on navodi i pojavu svojevrsnog „nazdravičarskog hrvatstva“, koje bi trebalo razlikovati od šovinizma, jer je, po njemu, bliže socijalističkom opredeljenju.⁸⁴¹ Uočljiva karakteristika Pirkerovog izlaganja tokom beogradskih razgovora sa rukovodstvom CK SK Srbije bila je i često apostrofirana nacionalna identifikacija, npr. „**Mi** se nismo uspjeli iole ozbiljnije konstituisati kao gospodska **nacija**...“ „Smatramo da bi za **nas**, kao i za svaku drugu **naciju** u Jugoslaviji...“ (akcenat – aut.) Nasuprot, *pluralis maiestatis*-u hrvatskog rukovodstva, vrh SKS je uvek podrazumevao rukovodstvo Srbije ili Republiku Srbiju kao političku zajednicu. U vokabularu srpskog vrha gotovo je nemoguće pronaći takav nacionalni pristup ili princip etničke identifikacije, već samo državne, u smislu republike koju predstavljaju. Zbog toga je Nikezić upozoravao svoje sagovornike da je prodor nacionalista u „naš prostor jedna stvar, a prodor u naše glave je druga stvar, drugi kvalitet“, jer je potonja pojava krajnje zabrinjavajuća i sa njom bi trebalo prekidati.⁸⁴² Opasno je kad nacionalizam prodre u naše glave, u naše redove, poručivao je prvi čovek Srbije hrvatskim kolegama, vrlo slično

⁸³⁹ Arhiv Srbije (AS), Savez komunista Srbije (SKS) – Centralni komitet: Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95. „Stenografske beleške sa razgovora vođenih između delegacija SK Srbije i delegacije CK SK Hrvatske, u Beogradu 28. 09. 1971.“

⁸⁴⁰ Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 507 – CK SKJ, III/153, prilog 1, „Magnetofonske beleške sa 17. sednice Predsedništva SKJ“

⁸⁴¹ Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 507 – CK SKJ, III/153, prilog 1, „Magnetofonske beleške sa 17. sednice Predsedništva SKJ“

⁸⁴² Arhiv Srbije (AS), Savez komunista Srbije (SKS) – Centralni komitet: Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95. Stenografske beleške sa razgovora vođenih između delegacija SK Srbije i delegacije CK SK Hrvatske, u Beogradu 28. 09. 1971.

savetu koji je Perovićeva dala Miku Tripalu i Savki Dabčević Kučar u Karadževiću: „Nemojte sve braniti“, misleći na nacionaliste od kojih se trebalo diferencirati.⁸⁴³

Tokom beogradskih razgovora dva rukovodstva bio je primetan i određen stupanj neslaganja u oceni političkih prilika u Hrvatskoj. „Mi imamo jednu izrazito povoljnu političku klimu u celini u Hrvatskoj“, poručivao je Pero Pirker svojim sagovornicima, uprkos onome što bi iz javnosti i pisanja štampe moglo da se protumači.⁸⁴⁴ Takvom ocenom političkih prilika u svojoj republici hrvatsko rukovodstvo suštinski je *a priori* odbacivalo svaku kritiku za porast nacionalizma u vlastitoj sredini, za koju su u Srbiji smatrali da jeste pod pritiskom i hipotekom socijalizmu strane i suprotstavljene ideologije. Prema Pirkerovoj interpretaciji u Hrvatskoj je postojao jedan snažan politički prodor, Savez komunista je priznat u narodu, ne samo u klasi, ljudi ne beže od njega, od prihvatanja odgovornosti, kao što je bilo nekada; „ja ne priznajem nikakvu klasnu orijentaciju ukoliko ona široko ne može okupiti šire slojeve naroda... mora se stvarati široki pokret“, smatrao je drugi čovek hrvatske partije.⁸⁴⁵ Njegovoj analizi aktuelnog političkog trenutka u Hrvatskoj je, međutim, nedostajalo objašnjenje na kojoj osnovi se ide ka intenzivnom omasovljenju pokreta, jer je sve to moglo da se interpretira kao eklekticizam demagogije, koja je, kako je smatrao Nikezić, nužna pratilja demokratizacije, i povlađivanja nacionalizmu, što je bila velika razlika u odnosu na političko delovanje u Srbiji u to vreme. Pirker je prihvatao kritiku za nacionalizam kao perifernu pojavu u hrvatskom društvu, identifikujući ga, tj. redukujući na izolovane krugove oko Matice hrvatske i delimično Univerziteta. Ali i te pojave nacionalizma su relativizovane apostrofiranjem etatističko-centralističkih snaga okupljenih oko, rukovodstvu nesklone, boračke organizacije. Time se pravila dosta provokativna i, za dominantnu ideološku konstelaciju, teško prihvatljiva ravnoteža, kako zbog nesrazmernog uticaja koji su navedene, suprotstavljene, grupacije imale u javnosti, još više zbog izjednačavanja „revolucionarnih“ struktura, koje su stvarale Jugoslavije i bile važan elemenat legitimizacije i učvršćenja poretka, sa opozicionim, neretko i antidržavnim, a svakako, antirežimskim intelektualnim i nacionalističkim krugovima.

Na nesumnjiv konsenzus predstavnika obe republike je naišao stav Pera Pirkera da je „u ovom trenutku jedna činjenica jasna, da se danas preko Hrvatske prelamaju mnoge jugoslovenske suprotnosti.“ Svako suprotstavljanje kursu hrvatskog rukovodstva, samo tako izgleda na površinskoj ravni, jer to nije „izraz samo onoga što se događa unutar Hrvatske“, smatrao je Pirker. U personalnom i idejnom smislu sve ono što je težilo ka reformskoj orijentaciji moralo je izabrati ili Srbiju ili Hrvatsku, jer „tu mora biti glavno“.⁸⁴⁶ U te dve republike se *prelama* kurs politike SKJ, vrlo ispravno je sekretar IK CK SKH anticipirao događaje i procese koji su sledili. Slično je na Brionima na 17. sednici

⁸⁴³ Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 328.

⁸⁴⁴ Arhiv Srbije (AS), Savez komunista Srbije (SKS) – Centralni komitet: Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95. „Stenografske beleške sa razgovora vođenih između delegacija SK Srbije i delegacije CK SK Hrvatske, u Beogradu 28. 09. 1971.“

⁸⁴⁵ Isto.

⁸⁴⁶ Isto.

Predsedništva SKJ tvrdio i Miko Tripalo kada je rekao da bi nedemokratske metode koje bi bile sutra upotrebljene u Jugoslaviji predstavljale poraz čitavog Saveza komunista.⁸⁴⁷ Hrvatsko kao i srpsko rukovodstvo znalo je za tu vrstu zakonomernosti, zbog koje su srpski reformisti u decembru 1971. jedini bili protiv arbitraže saveznog vrha u bilo kojoj od republika, pa time i protiv smene hrvatskog vrha u Karadorđevu.

Slično svom saradniku Pirkeru koji je pledirao da se moraju učiniti trajni koraci ka demokratizaciji odnosa unutar Saveza komunista i čelnica hrvatske partije je tvrdila da je to „vidna i osnovna pretpostavka za demokratizaciju cijelog društva“. Savka Dabčević Kučar je srpskom rukovodstvu govorila o „našem sve većem demokratizmu od kojeg ne smemo odstupiti, kojeg moramo razvijati i dalje...“, ističući da je „apsolutno za najslobodnije komuniciranje i povezivanje za sve oblike ispoljavanja ne samo građanskih prava, jer ako nismo autoritarno društvo, ako smo stvarno demokratsko samoupravno društvo, a prema tome i demokratska partija... u kojoj izgrađujemo stavove i tražimo odgovore, onda razlike moraju biti prisutne...“⁸⁴⁸ Bila je to jasna intencija za daljom demokratizacijom odnosa u društvu i partiji, u potpunosti kompatibilna sa težnjama srpskog rukovodstva, jer se i Marko Nikezić u svom istupu koncentrisao na pitanja „dalje demokratizacije koja obuhvata i problem nacionalnih odnosa i samoupravljanje“. Ako postoji demokratski kurs, onda će, po njemu, i glavne teškoće biti rešene. Slično je govorila i Savka Dabčević na poznatom majskom mitingu u Zagrebu (1971.), apelujući na „više međusobne tolerancije, razumijevanja i uvažavanja specifičnosti i različitosti, više sluha za probleme, teškoće i predloge drugih, traženje zajedničkih riješenja...“⁸⁴⁹

Postojala je nesumnjiva podudarnost dvaju političkih elita i kada je odnos prema Istoku, tj. *lageru* bio u pitanju. Pero Pirker je apostrofirao „sovjetski element“ koji je, po njemu, bio u sprezi sa konzervativnim snagama u Hrvatskoj, a sličnu vrstu simbioze prosovjetske orijentacije i domaćeg konzervativizma je uočio i Nikezić, istakavši da „Jugoslavija nije SSSR i položaj Srba u njoj nije položaj Rusa u SSSR, tj. u Jugoslaviji se ne može napraviti jaka i stabilna država, a da stvari ne budu rešene na demokratskoj osnovi. To mora da bude demokratska zajednica da bi mogla da opstane kao zajednica“.⁸⁵⁰ Čelnici oba rukovodstva smatrali su SSSR daleko najopasnijim kada je u pitanju pritisak na Jugoslaviju, „nisam siguran da smo i taj elemenat dovoljno ukalkulisali u naše prilike“, rekao je Nikezić.⁸⁵¹ I srpsko rukovodstvo je kao i hrvatsko videlo u obnovi centralizma ključnu opasnost po Jugoslaviju. „Kada čitam da su svemu krive republike, izgleda mi kao da se neko kaje“, govorio je

⁸⁴⁷ Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 507 – CK SKJ, III/153, prilog 1, „Magnetofonske beleške sa 17. sednice Predsedništva SKJ“, str. 369.

⁸⁴⁸ Arhiv Srbije (AS), Savez komunista Srbije (SKS) – Centralni komitet: Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95. „Stenografske beleške sa razgovora vođenih između delegacija SK Srbije i delegacije CK SK Hrvatske, u Beogradu 28. 09. 1971.“

⁸⁴⁹ *Borba*, 8. maj 1971, str. 11.

⁸⁵⁰ Arhiv Srbije (AS), Savez komunista Srbije (SKS) – Centralni komitet: Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95. „Stenografske beleške sa razgovora vođenih između delegacija SK Srbije i delegacije CK SK Hrvatske, u Beogradu 28. 09. 1971.“

⁸⁵¹ Isto.

Nikezić, izražavajući i ovoga puta bojazan od mogućih recentralizatorskih tendencija, koje su bile neodvojive od nedemokratskih i konzervativnih impulsa u političkom životu Jugoslavije. „Ako su sve republike grešile u isto vreme i na isti način, znači da neko implicira da je pogrešno što je u ruke republičkih institucija stavljeno toliko odgovornosti“, bila je jasna Nikezićeva kritika Tita i saveznog centra u kojoj je išao, nesumnjivo, dalje od hrvatskog rukovodstva, što je bilo očekivano s obzirom na nejednake metodološke pristupe, a sledstveno tome i različite intencije dva rukovodstva prema prvom čoveku Jugoslavije. Različit odnos prema Titu i dijametralno drugačija komunikacija sa njim karakterisala je čitav posmatrani period. Prisnosti hrvatskog rukovodstva sa jugoslovenskim predsednikom, čega je najeklatantnija paradigma govor-zdravica Savke Dabčević Kučar u zagrebačkoj *Esplanadi*, 15. septembra 1971⁸⁵², kao i predlog predsednice CK Hrvatske da Jovanka Broz bude predstavnik ove republike u novoformiranom Predsedništvu SFRJ⁸⁵³ srpsko partijsko rukovodstvo je suprotstavljalo racionalan i u izvesnom smislu distanciran pristup jugoslovenskom predsedniku, uz odlučnost dijaloga, ali na ravnopravnoj osnovi i uz uvažavanje institucionalnog okvira.⁸⁵⁴

Na kraju ovog dijaloga, kao i dve godine ranije, hrvatsko rukovodstvo je problematizovalo pisanje beogradskih medija o Hrvatskoj, posebno u tom kontekstu apostrofirajući „Politiku“, koja je svojim „ekscenim“ pristupom izazivala nepoverenje između dva naroda, smatrala je Dabčević Kučar, a posebno je okretala vojne krugove, boračke organizacije i hrvatske Srbe protiv čelnih ljudi CK SKH. Čelnica hrvatskih komunista smatrala je da će takvo pisanje stvoriti negativnu sliku o Hrvatskoj u samoj Srbiji.⁸⁵⁵ Pirker je, takođe, prigovorio atmosferi koju beogradska štampa širi dramatičujući događaje u Hrvatskoj i konstruišući navodno antisrpsko raspoloženje u toj republici. Loše je, po njemu, što osim nacionalističkih i opozicionih listova to rade i „zvanični“. Nikezićev odgovor je bio da štampa reflektuje realnost, a da je realnost u Hrvatskoj često takva da daje povoda za takvo pisanje beogradske štampe. Latinka Perović je sagovornicima poručila da kurs demokratizacije podrazumeva i oslobađanje štampe, da je naravno bitno i njeno opredeljenje, ali da se ona mora ostaviti da preuzme u novim uslovima i rizik vlastite odgovornosti.⁸⁵⁶ Oni su kolegama iz Hrvatske preporučili da u direktnim

⁸⁵² „Dodite nam opet družu Tito, čeka Vas, zove i priželjkuje s jednakom ljubavlju i toplinom svaki kutak socijalističke Hrvatske. Dižem ovu čašu za čovjeka u čijoj se osobi najreljefnije izražava slava, junaštvo i uspjesi naše prošlosti, revolucionarna socijalistička snaga naše sadašnjosti i svijetla perspektiva naše sutrašnjice, za velikog revolucionara, mislioca i državnika, za istinskog borca za radnička, nacionalna i ljudska prava i slobode, za najvećeg sina u povijesti hrvatskoga i svih naših naroda i narodnosti, za dragog nam druga Tita i drugaricu Jovanku.“ Iz govora Savke Dabčević Kučar, *Vjesnik*, 16. rujna 1971, str. 3.

⁸⁵³ Na ovaj predlog Savke Dabčević Kučar, iznesen u zagrebačkoj vili Zagorje, Tito je ljutito reagovao, napustivši prostoriju. Sličnih predloga više nije bilo. S. D. Kučar je računala da bi tim predlogom mogla pojačati pozicije Hrvatske u federaciji. Marko Vrhunec, *Šest godina s Titom (1967–1973). Pogled s vrha i izbliza*, Zagreb, 2001., str. 367.

⁸⁵⁴ Latinka Perović danas tvrdi da je srpsko rukovodstvo iznenađivala naivnost hrvatskog vrha da će dodvoravanjem pridobiti i nadigrati Tita, odnosno upotrebiti ga za svoje političke ciljeve. Neretko u privatnim razgovorima taj stav je i saopštavan čelnicima hrvatskog Saveza komunista. Razgovor autora sa dr Latinkom Perović, 29. decembar 2011.

⁸⁵⁵ Arhiv Srbije (AS), Savez komunista Srbije (SKS) – Centralni komitet: Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95. „Stenografske beleške sa razgovora vođenih između delegacija SK Srbije i delegacije CK SK Hrvatske, u Beogradu 28. 09. 1971.“

⁸⁵⁶ Govoreći o praksi pisanja štampe u Srbiji, Perovićeva je, nesumnjivo, ciljajući na tretman jugoslovenskog predsednika u medijima rekla: „Živi i u samoj beogradskoj štampi navika i inercija da je savezni centar uvek važniji“.

razgovorima sa urednicima „Politike“ iznesu svoje primedbe, a partijski vrh Srbije može najviše da bude posrednik u zakazivanju takvog dijaloga. Do susreta u redakciji „Politike“ je i došlo 20. oktobra 1971. koju su tom prilikom posetili čelnici CK i SSRN Hrvatske i razgovarali o spornim pitanjima.⁸⁵⁷

Osmišljenom i minucioznom dekonstrukcijom izvora koji svedoče o poslednjem direktnom razgovoru dva rukovodstva uočljiva je izvesna distanca i uzdržanost, evazivnost i načelnost u otvaranju osetljivih tema, posebno kada se uporede sa tonom i načinom razgovora srpskog rukovodstva sa čelnicima ostalih republika u ranu jesen 1971.⁸⁵⁸ Kompleksna i napeta situacija u Hrvatskoj, evidentan porast nacionalizma i radikalizacija kulturnih i studentskih krugova u toj republici, nejedinstvo i već vidljive disolucione težnje u hrvatskoj partiji, uočljiva izolovanost rukovodstva Savke Dabčević Kučar, specifičan odnos sa Titom, nesvojtven ostalim republičkim rukovodstvima... Sve je to ukazivalo na nejasnu situaciju i težnju srpskog reformskog vrha da konsekvantno istrajava na dijalogu, ali da se čuva svake neposrednije involviranosti u političku konstelaciju u čijem nastanku nije sudelovao.⁸⁵⁹

Ipak, uprkos stanovitim neslaganjima i često različitim pristupima, srpsko rukovodstvo je tokom prelomne 1971. znajući da se na *hrvatskom slučaju* lomi kurs reformi i demokratizacije u čitavoj zemlji, odbijalo da se pridruži osudi političkih prilika u Hrvatskoj. Na 17. sednici Predsedništva SKJ gde su u centru pažnje bili odnosi u vrhu partije i među republikama, kao i kolokvijalno nazvana „zavera protiv hrvatskog rukovodstva“, Latinka Perović je posebno naglašavala da između dva rukovodstva, pa time i dve republike ne postoje problemi, ističući permanentnu spremnost srpskog rukovodstva na dijalog.⁸⁶⁰ Po završetku tog sastanka na vrhu, Savka Dabčević je Perovićevoj zahvaljivala na korektnom i principijelnom držanju srpskog vrha uz rečenicu „Mnogo ste pomogli. (...) Neko radi i protiv nas i protiv vas.“⁸⁶¹ Slično se ponovilo i nakon proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ maja 1971. kada su Miko Tripalo i Savka Dabčević izrazili zadovoljstvo istupima Nikezića i Perovićeve o nacionalizmu.⁸⁶² Zastupajući u svojim javnim istupima sve frekventnije tezu da je srpski nacionalizam najopasniji po opstanak Jugoslavije, reformisti u Srbiji su slali poruku saveznom centru,

⁸⁵⁷ Savka Dabčević Kučar tom prilikom nije došla, pa je delegaciju iz Hrvatske predvodio sekretar Izvršnog komiteta CK SKH, Pero Pirker; sa njim su bili i Josip Vrhovec i Stjepan Ivić. Ključne optužbe su bile da „Politika“ zanemaruje legitimne težnje Hrvatske, kao i ozbiljne napretke, dok o međunacionalnim odnosima, pre svega srpsko-hrvatskim izveštava netačno, tendenciozno i pristrasno. Ključno je bilo da u prikazivanju rđavog stanja u Hrvatskoj, list zloupotrebljava svoj „nesumnjiv ugled“ i u Jugoslaviji i u svetu, gde mu se veruje. Razgovor je završen u prijateljskom tonu, uz večeru za goste iz Zagreba. Aleksandar Nenadović, *Glavni urednik. „Politika“ i pad srpskih liberala, 1969-72.*, str. 190.

⁸⁵⁸ Eklatantan primer otvorenog dijaloga bio je razgovor delegacija CK SKS i CK SKBiH u septembru 1971. Arhiv Srbije (AS), Savez komunista Srbije (SKS) – Centralni komitet: Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95. „Stenografske beleške sa razgovora vođenih između delegacije CK SK Srbije i CK SK BiH, u Beogradu 27. 09. 1971.“

⁸⁵⁹ Iako se u memoaristici ili vrlo oskudnoj literaturi ne naslućuje bilo kakva uzdržanost u komunikaciji dva rukovodstva, čak sa pogrešnim i posve neutemeljenim izjednačavanjem, zbog načina na koji su otišli sa političke scene, Latinka Perović potvrđuje tu uzdržanost u odnosima sa čelnicima „Hrvatskog proljeća“ u jesen 1971. dakle u sam osvit razrešenja političke krize u Karadorđevu. Ipak, ta uzdržanost nije srpski vrh vodila ka izbegavanju dijaloga, a još manje u podršku nasilnoj smeni hrvatskog rukovodstva na 21. sednici Predsedništva SKJ. Razgovor autora sa dr Latinkom Perović, 29. decembar 2011.

⁸⁶⁰ Više o navedenoj aferi u poglavlju 4.2.1.

⁸⁶¹ Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 252.

⁸⁶² Isto, str. 271.

ali i ostalima u zemlji da su svesni odgovornosti koju nose, te, davali garancije da će nacionalizam najbrojnijeg naroda držati pod kontrolom; istodobno domaćim nacionalistima je poručivano da liberalizacija i demokratizacija društva ne podrazumeva i neograničeno pravo širenja nacionalističkih matrica; takođe, tokom 1971. insistiranjem na borbi protiv srpskog nacionalizma, želelo se koliko poručiti hrvatskom rukovodstvu šta bi bio poželjan model delovanja, toliko i olakšati njegova pozicija time što ga Srbija neće provocirati i pokazivati pretenzije da *žandariše* u susednoj republici. Ovaj kompleksni manevar bio je neophodni, temeljno osmišljeni i krajnje racionalni obrazac delovanja u uslovima složene višenacionalne integracije u kriznim vremenima.

U Karadorđevu⁸⁶³ gde je suštinski “presuđeno” *Hrvatskom proljeću* i njegovim liderima, Marko Nikezić je u svome istupu, nalazeći opravdanje za situaciju u Hrvatskoj, smatrao da je povećanjem samostalnosti republika i u opštem talasu demokratizacije “bilo neizbežno da i nacionalisti nađu prostor da se izraze”, tvrdeći da je najopasnije to što je nacionalizam pokušao prodor i u redove SK, a da je u novim uslovima republička državnost počela da se apsolutizuje, što je dovelo do opasnosti da se komunisti transformišu u “nacionaliste ili birokratske državotvorce”.⁸⁶⁴ Najzad, prema Nikeziću, “samo hrvatski komunisti i samo demokratski kurs može da tuče nacionaliste u Hrvatskoj, nikakav birokratski centralizam i nikakav konzervativizam”. Smatrajući da samo nacionalisti mogu zagovarati tezu da su drugi pozvani da spasavaju socijalizam u Hrvatskoj, Nikezić je apelovao da se zbog toga stvari ne rešavaju “silom i po kratkom postupku”.⁸⁶⁵ Kao ključni zadatak svog rukovodstva prvi čovek srpske partije je smatrao suzbijanje vlastitog nacionalizma, jer će se “srpski nacionalisti prirodno sada ponuditi da se bore protiv hrvatskog nacionalizma (...) pod vidom podrške Titu napadaće SKH u celini i hrvatski narod”.⁸⁶⁶ Slično je, a nasuprot dominantnoj tendenciji na sastanku, govorila i Latinka Perović, tvrdeći da bi se protiv negativnih elemenata u SKJ, a posebno u Hrvatskoj trebalo boriti “samo daljom i doslednom demokratizacijom Saveza komunista”. Ne sporeći pravo saveznih institucija da raspravljaju o događajima u pojedinim delovima zemlje, ipak, trajno rešenje se hrvatskim komunistima ne može nametati spolja, oktroisanjem ili arbitražom, smatrala je sekretarka CK SKS.⁸⁶⁷

⁸⁶³ Dvadeset prva sednica Predsedništva SKJ bila je konačni čin u obračunu sa dominantnom strujom u CK SK Hrvatske. Istorijski proces nazivan „Hrvatskim proljećem“ ili „maspokom“ završen je višednevnim sastancima u Karadorđevu Tita i rukovodstva SKH, koji su kulminirali 1. decembra 1971. sednicom jugoslovenskog partijskog vrha. Posle snažnog pritiska i Titove osude legitimno rukovodstvo Hrvatske, kao i predstavnici ove republike u saveznim organima, na čelu sa Savkom Dabčević Kučar, Mikom Tripalom i Perom Pirkerom bili su prinuđeni na ostavke nakon čega je započela opsežna čistka u toj republici. „Dvadeset prva sednica“ i „Karadorđevo“, postali su simboli gušenja ne samo jednog dinamičnog istorijskog perioda u drugoj po veličini jugoslovenskoj republici, nego i početak Titovog zaokreta ka zaoštavanju političkog kursa. Hrvoje Klasić, *Hrvatsko proljeće u Sisku*, Zagreb, 2006; Savka Dabčević Kučar, *’71. hrvatski snovi i stvarnost*, Zagreb, 1997; Miko Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, Zagreb, 1990; Latinka Perović, *Zatvaranje kruga – ishod političkog rascepa u SKJ 1971/1972*, Sarajevo, 1991.

⁸⁶⁴ AJ, fond 507 – CK SKJ, III/157, prilog 1, Autorizovane stenografske beleške sa XXI sednice Predsedništva SKJ, 1–2. 12. 1971.

⁸⁶⁵ Isto

⁸⁶⁶ Isto

⁸⁶⁷ Isto, str. 144, 146.

Saveznom političkom centru koliko i svim republičkim rukovodstvima bilo je posle XXI sednice Predsedništva SKJ jasno da je srpsko rukovodstvo jedino koje je iskazalo razumevanje za specifične prilike i teškoće u kojima se nalazilo hrvatsko vođstvo. Posle Karađorđeva važno je bilo sprečiti likovanja i zluradost srpskog nacionalizma, dok se druga najveća opasnost krila u sasvim realnoj mogućnosti zaokreta u odnosu na kurs demokratizacije.⁸⁶⁸ Srbija ni u kom slučaju u tom osetljivom trenutku nije želela da ostavi utisak da „nameće i arbitrira“, jer su je novi odnosi u federaciji obavezivali da ne uzima „nikakva posebna prava ili obaveze“ u odnosu na ostale republike, bila je prva reakcija srpskog rukovodstva posle prelomne sednice u Karađorđevu.⁸⁶⁹ Marko Nikezić je smatrao da će buduća fizionomija i SKJ i Jugoslavije zavisiti od načina na koji se bude rešila politička kriza u Hrvatskoj. Apelujući da se izbegne svaka upotreba sile i pritiska, Nikezić je upozoravao, aludirajući na Šestojanuarsku diktaturu kralja Aleksandra Karađorđevića, da „postoji opasnost da se desi da se na hrvatskom pitanju odustane od demokratskog kursa. Ako počne da se leđi onda će se leđiti svuda.“⁸⁷⁰ Zbog svega toga, neposredno nakon XXI sednice Savka Dabčević Kučar rekla je bez ustezanja Nikeziću i Perovićevoj: „Potpuno su mi jasne konsekvence ovoga po Jugoslaviju“.⁸⁷¹ U svojim memoarima, pisanim ubrzlo posle pada, Perovićeva je smatrajuću Karađorđevo naopakim odgovorom na izazov demokratizacije društva, prihvatila tezu da je reč o „grešci za sto godina u srpsko-hrvatskim odnosima“.⁸⁷² Navedene prve reakcije čelnika SK Srbije jasnije su od bilo čega drugog govorele da zvanična Srbija niti će koristiti tešku situaciju u Hrvatskoj radi svojih ciljeva, niti će pristati na bilo koji vid revidiranja postignutih rezultata u demokratizaciji i decentralizaciji zemlje. Odustajanje od reformskog kursa koji je konsekventno vođen posle VI kongresa republičkih partija, čemu je Karađorđevo trebalo da posluži, reformisti u Srbiji su dugoročno smatrali najozbiljnijom opasnošću po opstanak jugoslovenske zajednice.

Na Političkom aktivu Srbije Latinka podnela je referat i rekla da su pre 21. sednice Predsedništva politiku SKJ karakterisali „velika idejna zbrka“ i „mnogo kolebanja“.⁸⁷³ Osnovna poenta posle Karađorđeva bila je za nju, da bi svi morali da „ponesu svoj deo tereta“. Najopasnija kontrareakcija na događaje u Hrvatskoj i pacifikaciju nacionalizma bila bi, prema rečima Perovićeve,

⁸⁶⁸ Arhiv Jugoslavije (AJ), Fond 507 – CKSKJ, III/158, prilog 4, Informacija o aktivnosti u SKS posle XXI sednice Predsedništva SKJ, Izlaganje sekretara CK SKS Latinke Perović na sastanku političkog aktiva Srbije, 5. decembra 1971, str. 3.

⁸⁶⁹ Isto, str. 6.

⁸⁷⁰ Zdravko Vuković, *nav. delo*, str. 603.

⁸⁷¹ Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 328.

⁸⁷² Isto, str. 346.

⁸⁷³ Rukovodstvo Srbije ne samo da nije otvorilo krizu, već se jedino usprotivilo obračunu sa hrvatskim vođstvom. Prisećajući se uz pomoć zapisnika, za nju, mučne sednice u Karađorđevu, predsednica CK SKH Savka Dabčević Kučar karakteriše istupe Nikezića i Perovićeve kao „vrlo korektne“, jer se nisu „upregli u kola našega pribijanja na križ“. Umesto toga srpski reformistički dvojac je govorio o problemima u Srbiji, uz naglašenu potrebu demokratizacije Jugoslavije. Nikezić je isticao da samo demokratski kurs hrvatskih komunista, a ne konzervativizam, „može uspešno tući hrvatski šovinizam“, što je S. Dabčević propratila komentarom: „zapravo, podupire nas!“ Savka Dabčević Kučar, *'71. Hrvatski snovi i stvarnost*, Zagreb, 1997., str. 944–945. Sličan stav o držanju srpskog rukovodstva tokom čitave 1971. iznosi i Miko Tripalo u svojim memoarima. Miko Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, Zagreb, 1990., str. 187, 192.

zastupanje teze da nam republike i pokrajine nisu potrebne, da su nacije izmišljene i sl. „**Jugoslavija, valja se i ovoga puta podsetiti, nije nastala administrativnom podelom na republike i pokrajine, već rešenošću jugoslovenskih naroda u revoluciji da žive zajedno**“, naglasila je ona.⁸⁷⁴ (akcenat – aut.) Situaciju u Hrvatskoj ona je okarakterisala kao vrlo tešku, pre svega imajući u vidu ekonomske teškoće, stanje među omladinom, inteligencijom, dok su sa druge strane u ostatku Jugoslavije bila na vrhuncu antihrvatska raspoloženja, zbog čega je i najopasnija reakcija, koja bi samo dolivala ulje na vatru bila upravo unitaristička. Zbog toga je za rukovodstvo Srbije bilo ključno, što pre ući u bitku sa „svakom zloradošću velikosrpskog nacionalizma“, koji bi želeo tešku situaciju u Hrvatskoj da iskoristi i okrene u svoju korist, u cilju recentralizacije i redogmatizacije političkih prilika. Ali takva reakcija srpskog nacionalizma bi istovremeno i dala „alibi hrvatskom nacionalizmu i separatizmu i otežala borbu hrvatskim komunistima“. Upravo zbog toga ni u jednom segmentu, Srbija nije smela ostaviti utisak da „nameće i arbitrira“ i to ne zato što želi da bude široka i čini velike gestove, već zbog toga što su se odnosi u jugoslovenskoj zajednici nepovratno promenili i što je jedinstvo Jugoslavije shvatano samo kao „zajednički interes i odgovornost svih republika“, zbog čega su upravo u tom prelomnom trenutku Republika Srbija i SKS morali, prema Perovićevoj, da potvrde svoju spremnost da u Jugoslaviji „ne traže nikakva posebna prava, niti u njoj preuzimaju specijalne obaveze“.⁸⁷⁵ Iz ovakve krize jugoslovenska zajednica je mogla izaći samo ako bi u svakom narodu bio suzbijen nacionalizam, i ako bi svaka nacija, u novostvorenim okolnostima videla za sebe mogućnost ostvarenja svojih legitimnih prava na slobodan i nesputan razvoj, smatrala je sekretar CK Srbije. Zbog toga je glavna orijentacija komunista u Srbiji, trajnog usmerenja, bilo sprovođenje „politike nacionalne ravnopravnosti unutar višenacionalne Srbije“. Uslov svih uslova političke stabilizacije i u Srbiji i u federaciji bilo je rešavanje nagomilanih ekonomskih teškoća i pitanja održivog privrednog razvoja, a polazišna tačka ovih odnosa je bila politika *čistih računa*, kao osnovni uslov da svako raspolaže viškom svoga rada, koji stvara, a upravo je u tome „društvena sadržina nacionalnog pitanja u uslovima samoupravljanja“, jer je društveni interes, a ne republički morao imati primat kao „osnova ujedinjavanja u Jugoslaviji, ne samo političkog, nego i ekonomskog“.⁸⁷⁶ Shvatajući svu opasnost od promene kursa u Jugoslaviji, zbog hrvatskog pitanja, Nikezić je ključnim posle 21. sednice smatrao kakav će Savez komunista izaći iz te krize – da li sa širim demokratskim osloncem ili zatvoren u sebe, sa naglaskom na represivnim merama i autoritaran u metodama, a u suštini nemoćan da rešava realne probleme ekonomskog razvoja i društvenih odnosa. To je značilo da bi svako morao da samostalno rešava svoje probleme, onda sledstveno tome svojom stabilnošću doprinosi opštoj, koja je uslov za prosperitetni razvoj cele jugoslovenske zajednice. I zbog toga je upravo posle Karađorđeva bilo važno

⁸⁷⁴ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Magnetofonske beleške sa sastanka Političkog aktiva Srbije, 5.12.1971.“

⁸⁷⁵ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Magnetofonske beleške sa sastanka Političkog aktiva Srbije, 5.12.1971.“

⁸⁷⁶ Isto

sa najvišeg mesta u Srbiji poslati poruku da „ne može biti jake Jugoslavije u kojoj ma koji od njenih naroda ne bi bio siguran da je upravo ova zajednica garant njegovog slobodnog razvoja, njegove pune nacionalne, društvene i svake ljudske slobode“.⁸⁷⁷ Poruka Srbije posle Karađorđeva je bila da se nacionalizam u Hrvatskoj i drugde u Jugoslaviji može poraziti samo na demokratskom kursu, nikako na sa njim kompatibilnim konzervativnim pristupom. Kao što nije dolazilo u obzir raščišćavanje problema u Hrvatskoj sa strane, uvođenjem neke vrste protektorata ili savezne uprave nad ovom republikom. Niko nije smeo da se oseća pozvanim da rešava krizu u Hrvatskoj i poboljšava socijalizam u njoj, sem samih hrvatskih komunista i ljudi koji tamo žive, smatrao je Nikezić. Posebno je važno bilo takvu poruku uputiti u Srbiji, jer bi svaka pretenzija iz ove republike da se „žandariše“ po Hrvatskoj bila samo izraz krajnjeg nacionalizma ili nedemokratske težnje, koja u svakoj krizi nudi „rešenje“ – „da nas odvede natrag u vode državnog socijalizma“.⁸⁷⁸ Jedina podrška Hrvatskoj iz Srbije bi mogla da bude – suzbijanje veliksrbskog nacionalizma i njegove tendencije da širi antihrvatsko raspoloženje u društvu.

Iako nije moglo biti reči o koaliciji u doslovnom značenju toga pojma, srpsko i hrvatsko rukovodstvo, vodeće ljude reformske orijentacije, povezivali su teleologija njihovog javnog delovanja, tj. fundamentalni ciljevi daljeg razvoja i izgradnje jugoslovenske zajednice, te socijalnog i političkog okvira njene integracije. Ipak, simboličke koliko i suštinske tačke neslaganja, dispute i disonantni tonovi u komunikaciji dva rukovodstva nisu bili ni retki niti zanemarljivi i nesumnjivo su generisali i intenzivirali ograničenja u saradnji najuticajnije zagovornike reformskog socijalizma u Jugoslaviji u navedenom periodu. Sličan odnos prema uticaju saveznog političkog centra, uprkos vrlo različitim metodološkim pristupima u komunikaciji i saradnji sa Titom; gotovo istovetno razumevanje Jugoslavije, ali sa različitim pogledima prema srpsko-hrvatskom dijalogu i njegovom značaju u daljem razvitku političkog sistema; nominalno identičan, ali praktično dosta različit i nejednak tretman vlastitih nacionalizama; slaganje oko ekonomskih funkcija federacije, ali bez dogovora u vezi sa daljim reformama u ekonomsko-finansijskom sektoru; odlučne pristalice liberalizacije društva i političkog života, ali sa intencijom da se pacifikuju intelektualci i mediji u susjednoj republici... Sve je to skupa odnose srpskih i hrvatskih vladajućih elita činilo kompleksnim, protivrečnim, ali istovremeno i otvorenim i spremnim na saradnju.⁸⁷⁹ Nesumnjivo da se u sasvim konkretne rezultate u saradnji političkih elita dveju najvećih republika mogu navesti: formulisanje i operacionalizacija politike *čistih*

⁸⁷⁷ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Magnetofonske beleške sa sastanka Političkog aktiva Srbije, 5.12.1971.“

⁸⁷⁸ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Magnetofonske beleške sa sastanka Političkog aktiva Srbije, 5.12.1971.“

⁸⁷⁹ Svakako da je otvorenom dijalogu i poverenju, ne samo sa predstavnicima CK SKH, već i drugih republika, veoma dopriniosio antinacionalistički stav *liberala* da su Srbi van Srbije, tj. oni koji su živeli u drugim republikama, „kod svoje kuće“, te sledstveno tome slobodni i ravnopravni, te da nikada neće biti tretirani kao „porobljeni delovi srpskog naroda“, kako je rekla Latinka Perović u razgovoru sa delegacijom CK SK BiH. Svoju politiku srpski partijski vrh je u periodu 1969–1972. iscrpljivao s one strane bilo kakvih paternalističkih tendencija najveće republike u Jugoslaviji. Arhiv Srbije (AS), Savez komunista Srbije (SKS) – Centralni komitet: Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95. „Stenografske beleške sa razgovora vođenih između delegacije CK SK Srbije i CK SK BiH, u Beogradu 27. 09. 1971.“

računa; usaglašavanje i usvajanje ustavnih amandmana 1971. čime je inaugurisana značajno modifikovana konstitutivna koncepcija jugoslovenske federacije; iako privremena i dozirana, ipak, značajna liberalizacija i demokratizacija društvenih odnosa i političkih prilika u zemlji, uz podrazumevajuće ograničenje autoritarne vlasti jugoslovenskog predsednika.

Ipak, u drugoj polovini 1971. uočljiva je izvesna uzdržanost prilikom direktne komunikacije, koja koliko može biti rezultat različitih pogleda na važna pitanja razvoja jugoslovenskog društva, toliko bi mogla biti i rezultat bojazni srpskog rukovodstva od osećaja simetrije sa, zbog proboja nacionalizma, dosta izolovanim rukovodstvom CK SKH. Naglašeno je bilo i insistiranje srpskog rukovodstva na izbegavanju svakog bilateralnog dogovora Zagreba i Beograda, jer bi on bio ostvarivan samo u direktnim međurepubličkim kontaktima, čime bi se derogirale federalne institucije, što bi zakonomerno otvaralo prostor za vaninstitucionalni upliv Tita, od čije se arbitraže strahovalo.⁸⁸⁰ Jasno iščitavajući navedene opasnosti, Nikezićevo rukovodstvo je upadljivo izbegavalo nacionalno zaoštavanje, posebno sa SK Hrvatske, okretalo Srbiju vlastitim problemima, pozivajući permanentno na dogovor kroz legitimne savezne institucije uz učešće i u interesu svih naroda.⁸⁸¹ Takođe, tokom uzavrele 1971. javnost u Srbiji je bila posebno senzitivirana na događaje u Hrvatskoj, zbog čega se republički partijski vrh, kako svedoči Latinka Perović, posebno plašio da ne deluje huškački, ne samo zbog toga što su „prezirali jevtinu popularnost“, nego i zato što su „strahovali od provale emocija.“⁸⁸² Polazeći od pretpostavke da su se dve antagonističke ideologije nacionalizma u svom hrvatskom i srpskom varijetetu, i u ovom periodu, kao, gotovo uvek od polovine XIX veka, nalazile u *sui generis* simbiotskoj vezi, međusobno se generišući⁸⁸³, te da bi se izbegao proboj recipročnog nacionalizma i u Srbiji, kao odgovor na intenziviranje takve klime u Hrvatskoj, srpsko rukovodstvo je kroz istupe svojih čelnika upozoravalo da bi svako trebalo da rešava vlastite probleme, jer kada bi „za komuniste u jednoj republici glavni problem postao nacionalizam kod suseda, bio bi to siguran znak da su oni sami izbrisali granice između sebe i sopstvenih nacionalista.“⁸⁸⁴

⁸⁸⁰ Analizirajući situaciju u Hrvatskoj posle Karađorđeva, Latinka Perović je smatrala suštinski važnim da odgovornost za ishod i konsekvence ne preuzme zvanična Srbija, već „autokratska vlast, koja je sebe održavala izazivajući, a zatim rešavajući krize u odnosima između Srba i Hrvata.“ Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 329.

⁸⁸¹ Latinka Perović svedoči da je Tito u pokušaju da isprovocira sukob srpskog i hrvatskog rukovodstva i stavi se u ulogu arbitra, tokom 1971. pitao Nikezića: „Reci mi šta vi zamerate Hrvatima, pa ću ti reći šta oni vama zameraju!“ „Ništa“, odgovorio je Nikezić na Titovo neskriveno nezadovoljstvo. Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 303.

⁸⁸² Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 303.

⁸⁸³ Nacionalizam kod najbrojnijih jugoslovenskih naroda, Srba i Hrvata, pre svih, „nikada nije išao bez velikodržavnih koncepcija, kao što nikada nije značio samo ideologiju i pokret okrenut sopstvenoj samosvesti“, smatra Olivera Milosavljević, već je njegovo važno svojstvo bila „negacija bliskih naroda“ jer, kako piše Umberto Eko u studiji Večni fašizam „jedna nacija dolazi do svog identiteta samo preko svojih neprijatelja“. Olivera Milosavljević, „Jugoslovenstvo, velikodržavlje i demokratija“, *Tokovi istorije*, 1–2/1996, Beograd, 1996, str. 176; Umberto Eko, „Večni fašizam“, www.pešćanik.net/eko-vecnifasizam

⁸⁸⁴ Marko Nikezić, „Politička istupanja vrede u onoj meri u kojoj pridobijaju ljude za određeni cilj i pomažu njihovom organizovanju“, *Dnevnik*, 8. maj 1971, str. 7; Aleksandar Nenadović, *Glavni urednik – „Politika“ i pad srpskih liberala, 1969–72*, Beograd, 2003, str. 170.

Nakon promene rukovodstva CK SK Hrvatske, posle 21. sednice Predsedništva SKJ, održani su u vili „Vajs“ u Zagrebu, 23. marta 1972. razgovori na vrhu predstavnika srpske i novog rukovodstva hrvatske partije. Sekretar Izvršnog komiteta CK SK Hrvatske, Josip Vrhovec je najpre obavestio sagovornike o najaktuelnijem političkom pitanju u Hrvatskoj – „čišćenju“ od nacionalizma, za koje je rekao da se pokazalo lakše od očekivanog. Posebno je naglasio opasnost od procesa prodora nacionalizma u redove Saveza komunista, kada on postaje najrazorniji. On se osvrnuo i na koncepcije smenjenih čelnika SK Hrvatske, koji su „usmjerili“ SKH u savez sa nacionalizmom, što je bila strategija štetna, sa nizom negativnih posledica. Kao najštetnije on je naveo stalno svođenje računa u Jugoslaviji pet prema jedan, gde se Hrvatska uvek nalazila sa druge strane, čime se dodatno podsticao osećaj navodne ugroženosti ove republike, što je generisalo izolaciju i separatizam, kako je rekao. On je obavestio partijski i državni vrh Srbije o seriji sastanaka u rukovodstvu SKH na kojima se, kako je rekao, „dokazalo da postoje dvije različite, odvojene strategijske koncepcije“, koje su neminovno morale doći u sukob. Vraćajući se na dramatičnu sednicu saveznog partijskog vrha u Karađorđevu, Vrhovec je podsetio na njihov stav da „točku na i“ i konačni sud o političkom raščišćavanju u Hrvatskoj moraju da urade njeni partijski predstavnici, da je to stvar same Hrvatske i njenog obračuna sa nacionalizmom u svojim redovima. On je i detaljno upoznao sagovornike iz Srbije o procesima obračuna sa nacionalističkim pojavama i protagonistima masovnog pokreta na terenu.⁸⁸⁵

Latinka Perović se referišući svojim sagovornicima iz Hrvatske vratila na Brionski plenum i privrednu reformu kao konstitutivne elemente za utemeljenje kursa reforme, za koji je naglasila da nije sigurna da je prevladao u SKS i u Srbiji generalno. Bilo bi nerealno tvrditi da je reformska orijentacija odnela trajnu prevagu u Srbiji i zbog toga što bi značilo da „podcenjujemo i izvesne tradicije u političkom životu Srbije, da podcenjujemo složenu privrednu i socijalnu strukturu, naročito da podcenjujemo ono što na planu političkog života proističe iz nacionalne složenosti Srbije“. Za aktuelni vrh SKS, prema rečima L. Perović, ključni cilj je bio postići jasnoću opredeljenja u samoj srpskoj partiji, osposobiti sve institucije u Srbiji da „efikasno funkcionišu i ponesu svoj deo odgovornosti“ i ići na širu participaciju masa u političkom životu, a bez davanja ustupaka nacionalizmu. Ona se podsetila i tzv. opštinskih slučajeva, u kojima se partija sukobila sa konzervativizmom i nacionalizmom, a najpre sa „jednom tradicionalnom Srbijom“. Sudar sa tom Srbijom, prema njenoj oceni, podrazumevao je oslanjanje na jednu savremenu koncepciju, koja bi otvorila nove materijalne mogućnosti u privredi republike, još uvek pretežno seljačkog društva – koncepcije koja bi se oslonila na novu inteligenciju, na savremeno obrazovanu omladinu. Sve to je bilo vezano i za sposobnost i mogućnosti razvoja „stvarne socijalističke demokratije“, koja bi savladala birokratske i autokratske tendencije u društvu. Kao

⁸⁸⁵ AS, SKS – Centralni komitet, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95, Stenografski zapisnik sa sastanka delegacija SR Srbije i SR Hrvatske, održanog 23.3.1972. u Zagrebu, u vili „Vajs“

negativnu pojavu ona je ocenila i dogmatizam, koji je vukao stvari na „državno-socijalističke tendencije“, a da mu je pogodovala čitava jugoslovenska situacija.⁸⁸⁶

Kao ključno pitanje za Srbiju, ona je navela odnos prema srpskom nacionalizmu i generalno politiku partije u nacionalnim odnosima. Ona se složila sa sagovornicima da pitanje nacionalizma nije u opozicionim ili neprijateljskim krugovima, nego je pre svega najveća odgovornost na Savezu komunista. Podsetila je na široku identifikaciju Srbije sa Jugoslavijom, i koliko truda je trebalo da bi se objasnilo masama u najvećoj republici da Jugoslavija pripada „jednako srpskom kao i svim drugim narodima“. Protiv politike nacionalne ravnopravnosti koju je vodio SK Srbije, prema rečima Perovićeve, stajao je pre svega srpski nacionalizam sa parolom „Srbi na okup“, kao izrazu duboke neverice u opstanak Jugoslavije i sa osloncem van zemlje. Naime, dve stvari su se u srpskim masama podrazumevale – jedinstvo Jugoslavije i bliski odnosi sa Sovjetskim Savezom. Ali pitanje je bilo sadržine tih odnosa, odnosno da li je Jugoslavija zajednica ravnopravnih i da li se odnosi sa velikim silama zasnivaju na odnosima ravnopravnosti. Ključno je bilo objasniti da Srbija nema nikakvih posebnih prava, niti nekih specijalnih obaveza u Jugoslaviji i da bi joj svaki pokušaj „žandarisanja“ nametnuo tešku hipoteku u odnosima sa svima ostalima. Bilo kakav savez sa nacionalistima, podsetila je na dobro poznati stav srpskog rukovodstva, doveo bi najpre same komuniste na začelje političkih događanja. Takođe, podsetila je i na borbu da se odnosi u Jugoslaviji ne smeju svoditi na odnose Srbije i Hrvatske.⁸⁸⁷

Govoreći o separatističkim težnjama u Hrvatskoj koje su se probile u javnosti pre 21. sednice, ona je ukazala da se takve težnje javljaju i u Srbiji kada je sprečena da ostvari svoju dominaciju u Jugoslaviji. Govoreći o periodu pre smene hrvatskog rukovodstva u Karađorđevu, ona je izrazila razumevanje za politički pristup smenjenog rukovodstva, jer je rešavanje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji rešavano sa zakašnjenjem, kao što se i kasnilo sa „razlaganjem saveznog birokratskog centralizma“. Takođe, zadržavani su i neraščišćeni ekonomski odnosi u kojima se stvarao utisak da su svi opljačkani. Navedenim stavovima ona je objasnila i poteze koje je na samoj 21. sednici povlačilo rukovodstvo SK Srbije, koje se tada nije pridružilo jednodušnoj osudi rukovodstva Savke Dabčević i Mike Tripala. Vrh SK Srbije bio je zabrinut zbog činjenice da prilike u Jugoslaviji nisu smele konstantno da se kreću između separatizma i unitarizma, te da je samostalnost republika i pokrajina uslov efikasnog funkcionisanja i jugoslovenskih institucija. U tom kontekstu, ustavne amandmane je smatrala uslovom demokratskog razvoja u jugoslovenskoj federaciji. Tokom ustavnih rasprava, nacionalizam se efikasno uključio u politički život, prodro u sam SK, a došlo je i do izvesnog brisanja granica između komunista i nacionalista, što je ocenila kao izuzetno težak period.⁸⁸⁸ Na primedbe da CK SK Srbije ne deluje dovoljno konkretno, ona je odgovorila da bi to bilo „sužavanje naše linije“, jer

⁸⁸⁶ Isto

⁸⁸⁷ Isto

⁸⁸⁸ AS, SKS – Centralni komitet, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95, Stenografski zapisnik sa sastanka delegacija SR Srbije i SR Hrvatske, održanog 23.3.1972. u Zagrebu, u vili „Vajs“

bi sve drugo bilo defanzivno, tj. SK bi bio samo „faktor sanacije nacionalističkih ekscesa“. Slažući se sa stavom J. Vrhovca da je na delu i talas konzervativizma u zemlji, ona je rekla da se upravo zbog toga u Srbiji toliko insistira na tome da suzbijanje separatizma nije nikakvo otvaranje vrata centralizmu i za vraćanje na stare odnose u nacionalnom pitanju. Posebno je bilo važno da Srbija bude jasna u tim pitanjima, smatrala je Perovićeva. Kao posebno važan indikator demokratske i antinacionalističke klime u Srbiji, ali i sveukupnosti društvenih odnosa, ona je navela položaj narodnosti u ovoj republici, navodeći posebno položaj Hrvata u Vojvodini, kao jedan od problema koji je u velikoj meri bio „potiskivan i potcenjivan“. Latinka Perović je i posebno apostrofirala problem odnosa razvijenih i nerazvijenih, navodeći da ne misli samo na pitanje odnosa među republikama, jer je navedeni problem bio i intrarepublički – unutar same Srbije. Ako se pitanje nerazvijenih ne bi efikasnije rešavalo, to će se neminovno javiti i kao nacionalni problem, rekla je, misleći u prvom redu na Kosovo.⁸⁸⁹

Govoreći o pitanju kulture i inteligencije u Srbiji, ona je rekla da se u prošlosti ova republika nije mogla pohvaliti nekom širinom i posebno „liberalnim odnosom prema tim pitanjima“. Kao ključan problem u toj sferi ona je videla inferiornost SK u tim pitanjima, koja vode njegovoj atrofiji. Metodi „kratkog postupka“, „egzekutorsko“ ponašanje, bez razvijanja vlastite idejne orijentacije vodilo je dugoročno slabljenju pozicije komunista u borbi sa nacionalizmom. „Spremnost da se glave skinu“ je najlakša, jer ne traži nikakav rad, ali dugoročno vodi u poraz. S druge strane, nacionalizam je osvajao monopole u čitavoj kulturnoj sferi, od štampe, preko izdavačke delatnosti do univerziteta i kulturnih institucija. Kada bi se nacionalistički monopol u kulturi napao, sledila je široka akcija za zaštitu slobode stvaralaštva i njeno ugrožavanje ili težnju ka navodnoj zaštiti nacionalnih interesa. Prodiranje iznutra i razbijanje nacionalističkih monopola u kulturi je i bio cilj Kongresa kulturne akcije, rekla je L. Perović.⁸⁹⁰ Bila je sve to važna pouka i podvlačenje razlike u odnosu na brojne administrativne i represivne mere koje je novo rukovodstvo provodilo tokom te godine u Hrvatskoj.

Predsednik Vlade Hrvatske, Ivo Perišin je u sklopu ekonomskih tema, pokrenuo i jednu vrlo osetljivu temu, koja se veoma često provlačila i tokom trajanja Hrvatskog proljeća. Reč je o koncentrisanju finansijskog kapitala u beogradskim bankama i izvoznim preduzećima. Podsećajući da je i smenjeno hrvatsko rukovodstvo isticalo zahtev za federalizaciju tih organizacija i institucija, kako bi jednako služile svima u Jugoslaviji, on je ukazao da bi „posrbljivanje“ navedenih ekonomskih činilaca otvorilo jedan negativan proces. On je u prilog tome naveo i statistiku da potencijal Hrvatske u bankarstvu Jugoslavije iznosi oko 17%, dok je udeo Hrvatske u ukupnoj privredi zemlje bio i do 29%. Time je hrvatska privreda, prema oceni Perišina, imala tražnju za „napajanjem“ finansijskim sredstvima, koju njeni bankarski potencijali nisu mogli da prate. Nekad su na račun toga ulazile savezne banke, čiji je kapital tokom politike čistih računa bio uglavnom razvlašćen. On je upozorio i na

⁸⁸⁹ Isto

⁸⁹⁰ AS, SKS – Centralni komitet, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95, Stenografski zapisnik sa sastanka delegacija SR Srbije i SR Hrvatske, održanog 23.3.1972. u Zagrebu, u vili „Vajs“

izjave poput onih da su banke u Beogradu u stvari „srpske banke“, banke koje moraju da služe isključivo privredi Srbije, čime se apstrahovala čitava geneza razvoja i osnivanja tih institucija. On je upozorio partijsko i državno rukovodstvo Srbije da bi bilo loše, kada je reč o bankarskom, finansijskom kapitalu pristupiti po sistemu „tko prvi djevojci, njegova djevojka“, jer bi Hrvatska tada bila na ozbiljnom gubitku. On je kao prirodni proces konkretizacije decentralizacije i politike „čistih računa“ naveo i rešavanje spornih pitanja između dve republike koje je pokrenuo na ovom sastanku.⁸⁹¹ Odgovor na ova pitanja uputio je premijer Srbije, Milenko Bojanić, iz koga se moglo zaključiti da i Srbija očekuje rešavanje pitanja bankarskog i finansijskog kapitala, te da ova republika ne predstavlja prepreku rešavanja spornih pitanja.

Tokom razgovora na dnevni red je došlo i pitanje odnosa prema „Praksisu“, tj. Korčulanskoj školi, za koje je Josip Vrhovec rekao da nisu na nacionalističkoj poziciji i da nema razloga da se i oni podvrgavaju administrativnim merama, u situaciji kada je u Hrvatskoj trajala borba protiv nacionalizma. S druge strane sam „Praksis“ je izlazio sa parolom da je razbijanje studentskog pokreta 1968. bila platforma za pobedu nacionalizma.

Takođe, kao vrlo sporno u razgovorima je pomenuto puštanje na slobodu nacionalističkog prestupnika advokata S. Subotića, što je u Hrvatskoj vrlo negativno odjeknulo. Rukovodstvo SKH je upozorilo kolege u Srbiji da takvi slučajevi njima veoma otežavaju situaciju, kada je reč o borbi protiv nacionalizma u Hrvatskoj. Dušan Dragosavac je upoznao goste iz Srbije sa problemom srpskog nacionalizma u Hrvatskoj, gde je njegov glavni kanal delovanja bilo srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“, koje se u svom političkom delovanju naslanjalo na nacionaliste u Srbiji, pre svega na Srpsku književnu zadruhu.⁸⁹²

Predsednik skupštine Srbije, Draža Marković je polemisa sa tezama Ive Perišina u vezi sa koncentracijom finansijskog kapitala, pominjući nerešeno pitanje poljoprivrede u kojem je Srbija pronalazila ugroženost svojih interesa. On je izrazio bojazan za jedinstveno jugoslovensko tržište, ali i podsetio da su tzv. savezne banke, oko kojih je Hrvatska često protestovala, upravo i postigle poslovne uspehe, jer su iza njih stajali jugoslovenski aranžmani i poslovi u svetu. On je upozorio hrvatske sagovornike da se stvari ne mogu posmatrati izvan konteksta, izdvajanjem jednog problema, a apstrahovanjem celine prednosti koji je je jugoslovenski okvir donosio svima. Marković je otvoreno rekao da argumenti koje je čuo nisu bili dovoljni za federalizaciju saveznih banaka, čime je ne prvi put pokazao prema nekim zahtevima iz Hrvatske ili sa Kosova, ranije, oko stepena autonomije, različit stav u odnosu na partijsko rukovodstvo Marka Nikezića. Smatrajući da je položaj saveznih banaka, čiji je kapital koristila privreda Srbije, regulisan u skladu sa zakonom i da jedinstvenog jugoslovenskog tržišta neće biti ako „postoje međe ne samo kretanju robe, nego i kapitala i finansijskih sredstava“, Marković je faktički odbio zahteve iz Hrvatske. On je podsetio i da jugoslovenski koncept reformi podrazumeva

⁸⁹¹ Isto

⁸⁹² Isto

autonomnost i suverenost svih subjekata, pa i poštovanje ekonomske i tržišne logike, jer je postojala realna opasnost etatizacije privrede, državnog intervencionizma i vraćanja na „stare odnose“ pod pritiskom gorućih potreba privrede, smatrao je D. Marković.⁸⁹³ Nasuprot njemu I. Perišin je smatrao da bi se bez decentralizacije finansijskog kapitala društvo i privreda vratili na pređašnji nivo „federalne intervencije“, videći jedini intervencionizam isključivo u saveznom vrhu, a do tada urađeno smatrao je ne ciljem nego tek početkom suštinske federalizacije zemlje. I on je potvrdio temeljno neslaganje dve republike oko „saveznog bankarstva“, koje je tumačio kao nasleđe „bivše federacije kad je ona bila centar intervencionizma“. Perišin je oštro i negirao stav rukovodstva Srbije da njihova odgovornost nije veća nego drugih, rekavši da se u Srbiji nalazi centar i da ova republika ima više mogućnosti komandovanja kadrovima i nametanja stavova saveznim institucijama. On je podsetio i da se u Hrvatskoj „u doba euforije“ često postavljalo pitanje kako to da hrvatske banke nazaduju, da li je tu samo reč o neznanju, dok u Beogradu banke napreduju? Marković je na ove primedbe uzvratio da Srbija čini koliko može da sa sebe i Beograda skine tu hipoteku bilo kakvih većih obaveza ili odgovornosti. Latinka Perović je podsetila da je stav rukovodstva Srbije i bilo snažno zalaganje za raščišćavanje političkih odnosa u federaciji, utvrđivanje ekonomskih funkcija federacije – što je u samoj Srbiji bilo teško objasniti, jer je najbrojnija, Srbi su najzastupljeniji u armiji, u Beogradu je centar federacije i sl. Kao realan odgovor na hrvatske primedbe ona je jedino navodila – dalje raščišćavanje odnosa u jugoslovenskim institucijama, bankama, spoljnoj trgovini, itd. Ako se ova pitanja ne bi rešavala, pretvarala bi se u međunacionalne sporove, a Srbija nikako nije želela da se nađe naspram svih ostalih kao Hrvatska u vreme prethodnog rukovodstva, rekla je L. Perović. Ona je smatrala da rastu rezerve kada je reč o ekonomskom usponu Srbije, ali da bi trebalo imati u vidu ogromna nerazvijena područja u samoj Srbiji. Zbog toga su „čisti odnosi“ bili potrebni koliko zbog mira u federaciji, toliko i zbog ekonomskog razvoja same Srbije, jer će po nju biti neodrživa situacija kada bi samo ona bila pod nekim specijalnim režimom centra federacije. Zato je pozvala da se prekine dokazivanje ko je više ugrožen, već da se na temelju međusobnog poverenja u centar pažnje stave politička pitanja koja bi nerazjašnjene stvari sistemski rešavala.⁸⁹⁴

Marko Nikezić je podsetio da je posle 21. sednice i mogućih različitih interpretacija rekao da je potrebno insistirati na potrebi „jakih socijalističkih republika u Jugoslaviji“, a u skladu sa tim formulisati koncepte sopstvenog interesa i razvojnih programa, te da to nije u protivrečnosti sa jugoslovenskim rešenjima. Nakon Karađorđeva važno je bilo isticati potrebu „jake Hrvatske“, jer je jugoslovenski federalizam sa snažnom individualnošću i samostalnošću republika dobijao nov kvalitet, a to je trebalo potvrđivati upravo na primeru Hrvatske, pritisnute stigmom događaja iz 1971. Pouka

⁸⁹³ AS, SKS – Centralni komitet, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95, Stenografski zapisnik sa sastanka delegacija SR Srbije i SR Hrvatske, održanog 23.3.1972. u Zagrebu, u vili „Vajs“ i Dragoslav Marković, *Život i politika*, str. 345.

⁸⁹⁴ AS, SKS – Centralni komitet, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95, Stenografski zapisnik sa sastanka delegacija SR Srbije i SR Hrvatske, održanog 23.3.1972. u Zagrebu, u vili „Vajs“

Karađorđeva nije smela biti slabljenje republičkih centara i vraćanje dominacije saveznog vrha, i još manje negiranje nacionalnog pitanja i uzimanje unitarizma za saveznika protiv separatističkih pojava, jer bi to hrvatski narod neminovno odbijalo od Jugoslavije, a Srbiju vraćalo unatrag. Svaki unitarizam bi kao svog prirodnog saveznika uzimao srpski nacionalizam, koji je mogao biti potisnut samo kroz „jednu demokratsku socijalističku federaciju“, rekao je Nikezić. On je podsetio i na dobro poznati stav da su separatisti iz Srbije samo razočarani unitaristi, sa željom da se uvek vrte na unitarizam, jer je srpski nacionalizam zaokružena ideologija, koncepcija, koja se pri tome i samoostvarila u jednom trenutku što joj je davalo „nekakvu kompletnost“.⁸⁹⁵ Za razliku od Draže Markovića, on je izrazio i razumevanje za primedbe Ive Perišina oko koncentracije finansijskog kapitala, jer činjenica da su te institucije u Beogradu, sa određenim sastavom svojih službenika, ipak je moglo da ima neko značenje u praksi, smatrao je Nikezić. On je podsetio i na stav da nema izuzetnosti srpsko-hrvatskih odnosa, jer bi se time kompromitovao sistem koji je napravljen. A sistem je ustrojen „ne zato što smo mi svi slepi pa ne znamo da ima, recimo, Srba više nego Makedonaca ili Hrvata više nego Crnogoraca, nego smo sistem napravili kao neku vrstu korekture te stvarnosti“, da se stvari ne bi rešavale na bazi brojnosti i odnosa snaga, jer u tom slučaju nema pravog jedinstva, smatrao je Nikezić. Određena pravila ponašanja i pravila igre moraju biti poštovana, jer upravo služe kao korektura postojećih materijalnih odnosa. U kompleksnoj situaciji posle Karađorđeva, poručio je Nikezić, važno je bilo ne ugroziti ne samo postojeći nivo nacionalne ravnopravnosti, nego i postignuto u sferi tržišne privrede i samoupravljanja, jer „vraćanje na centralizam u politici i na državnu privredu još uvek je iskušenje“, a to bi onda tražilo novu reformu i prekompoziciju, jer su stare formule neodržive.⁸⁹⁶

Marko Nikezić je podržao stav Perišina oko decentralizacije finansijskog kapitala, jer sistem i principi koji su usvojeni ne mogu biti kršeni nekažnjeno, pošto, smatrao je prvi čovek partije u Srbiji, „ako ga probijemo na jednom ili drugom mestu onda taj brod više neće ploviti“. Vraćanje na centralizam u bankama bio bi početak da se i druge stvari centralizuju. Tada bi prevladala logika da se stvari mogu brže sređivati, ako se više centralizuju, jer ne može se ići na centralizaciju samo određenih segmenata – „ili moraš imati jedan sistem ili drugi“, poručio je Nikezić. Interes Srbije, smatao je on i nije promet banaka i finansijskog kapitala, već industrijalizacija, jer je to „jedino na čemu može da počiva neki prosperitet, standard i razvoj radničke klase“. Prema njegovoj oceni pitanje razvijenih i nerazvijenih će narednih dvadeset godina biti ključno u Jugoslaviji, jer ako se ta pitanja ne reše, onda su i amandmani „samo papir“. Zajednica je morala da se pokaže sposobnom da olakša razvoj onih koji su manje razvijeni, smatrao je Nikezić. Srbija je u tom smislu bila slična čitavoj federaciji – statistički je bila na jugoslovenskom proseku, ali je zapravo unutar sebe bila toliko raznovrsna i razvojno

⁸⁹⁵ AS, SKS – Centralni komitet, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95, Stenografski zapisnik sa sastanka delegacija SR Srbije i SR Hrvatske, održanog 23.3.1972. u Zagrebu, u vili „Vajs“

⁸⁹⁶ Isto

neujednačena, da to nikako nije bio garant neke stabilnosti i održivosti. A ta pitanja se nisu mogla rešavati palijativno, već samo u skladu sa jednim opštim razvojnim planom i jasnom koncepcijom.⁸⁹⁷

Osvrćući se na problem tehnokratizma, Nikezić je poručio da se kao saveznik protiv ove pojave nikako nije smeo uzimati konzervativizam i birokratizam. Bilo je dosta ovih snaga koje je potisnula privredna reforma i sada su se nudile kao saveznik u borbi protiv tehnokratije. To je bilo najgore rešenje, smatrao je M. Nikezić, jer je čitava zemlja ekonomski išla brže, nego što su tekle reforme u društvenom životu. Ekonomija je narasla, dok institucionalno i društveno odnosi nisu rešeni i uređeni i zbog toga nastaju sporovi koji se prenose na mađunacionalni ili interrepublički spor, tako da kada se društveni odnosi budu regulisali društvenim sporazumom, regulisaće se i odnosi među republikama, pa i rešiti sporovi koji nastaju i u mađunacionalnim odnosima, rekao je Nikezić. On je rekao i da je i tokom 1971. i nakon Karađorđeva očekivao više animoziteta u Srbiji prema Hrvatskoj, da ga nije bilo mnogo, ali da je više nervoze bilo u vezi sa Kosovom. Generalno u celoj zemlji, smatrao je Nikezić, konzervativci su digli glavu posle 21. sednice Predsedništva SKJ. Manifestacije konzervativizma Marko Nikezić je video u zagovaranju etatizma u privredi, komandovanju u partiji i svođenju društvene složenosti na partiju i eliminisanje drugih organizacija.⁸⁹⁸

U manje formalnom delu razgovora, govoreći o političkim procesima u Hrvatskoj i turbulencijama, Josip Vrhovec je rekao da je od dopisnika AFP-a čuo da se u Beogradu priča da je vrh CK Srbije „privremeno rukovodstvo“, pitajući odakle idu te priče? Latinka Perović je odgovorila da zna da se u Beogradu priča da su oni privremeno, tj. odlazeće rukovodstvo. Marko Nikezić je dodao da su dobile na zamahu konzervativne snage, „ljudi određene generacije, prošlosti i profila“, koji imaju svoja ograničenja, navodeći boračke organizacije kao uporište tih snaga. Milka Planinc se složila da je u pitanju reafirmacija posleratnih shvatanja Jugoslavije i socijalizma, koja hvata pozicije ponovo. Tim strukturama čistka u Hrvatskoj nije bila dovoljna, trebalo je jače udariti, osnažiti represiju, jer je aktuelno rukovodstvo bilo blago. Latinka Perović je kada je bio pomenut savezni politički centar rekla otvoreno da su ga oni, srpsko partijsko rukovodstvo, doživljavali „kao opasnost u odnosu na nas“.⁸⁹⁹

2.7. Dijalog ravnopravnih: Politika rukovodstva Srbije prema drugim jugoslovenskim republikama 1968–1972.

⁸⁹⁷ Isto

⁸⁹⁸ AS, SKS – Centralni komitet, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95, Stenografski zapisnik sa sastanka delegacija SR Srbije i SR Hrvatske, održanog 23.3.1972. u Zagrebu, u vili „Vajs“

⁸⁹⁹ AS, SKS – Centralni komitet, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95, Stenografski zapisnik sa sastanka delegacija SR Srbije i SR Hrvatske, održanog 23.3.1972. u Zagrebu, u vili „Vajs“

Rukovodstvo CK SK Srbije u istraživanom periodu uvelo je praksu zvaničnih bilateralnih kontakata sa rukovodstvima ostalih jugoslovenskih republika. U situaciji prenošenja gotovo svih nadležnosti na republičke instance i nezadovoljstva atrofiranjem i neefikasnim funkcionisanjem saveznih institucija, Nikezićevo rukovodstvo je smatralo da će se time poboljšati saradnja među republikama i pospešiti njihovo bolje razumevanje kao platforma za rešavanje spornih pitanja. I ovom prilikom je demonstriran dobro poznati stav da Jugoslavija jednako pripada svima, da se ne sme svoditi na dogovore najvećih na račun manjih i slabije razvijenih, zbog čega su u ovom dijalogu sve republike nezavisno od veličine i ekonomske snage tretirane na jednak način.⁹⁰⁰

Sudeći prema sačuvanoj građi u arhivima, najčešći su bili sastanci srpskog rukovodstva sa čelnim ljudima Crne Gore. Predstavnici dva Centralna komiteta sastali su se 28. januara 1971. na pripremnom sastanku, jer su na njemu bili niže rangirani funkcioneri, a nakon njega su usledili sastanci na vrhu. Na poziv iz Beograda članovi crnogorskog Sekretarijata su boravili u SK Srbije, a centralne teme razgovora su se ticale nauke, obrazovanja i kulture. Na ovom preliminarnom razgovoru predstavnika Srbije sa predstavnicima crnogorske partije, članovi sekretarijata crnogorskog CK obavestili su svoje kolege iz Srbije da su ključna pitanja u najmanjoj jugoslovenskoj republici – problem nerazvijenosti i sa njim u vezi koncipiranje srednjoročnog plana razvoja i kao drugo, pitanja crnogorske kulture. Počev od 1970. prema rečima crnogorskih predstavnika, SK CG je „ušao u akciju o idejno-političkim problemima crnogorske kulture“. U stvari iza eufemizma o crnogorskoj kulturi nalazilo se ključno pitanje u Crnoj Gori – identitetsko. Nacionalno pitanje je u Jugoslaviji presecalo je sva ostala, pa se tako i u najmanjoj republici reflektovalo na veliki broj otvorenih pitanja, jer se nacionalno pitanje u ovoj republici videlo kao ključna „neuralgična tačka“, kako su govorili predstavnici Sekretarijata crnogorskog CK. U širokoj javnoj raspravi i pripremama za sednicu CK Crne Gore koja bi se bavila pitanjima crnogorske kulture, konstatovane su različite dileme i „idejne polarizacije“, u kojima se tražilo da partija arbitrira, i to između – sa jedne strane „ekstremno-nacionalističke“ pozicije (misli se na crnogorski nacionalizam) i sa druge strane „velikosrpske tendencije“.⁹⁰¹ Prema rečima članova CK Crne Gore, njihova platforma je „razočarala oba ova pola“, ali je izražavala „autentične interese crnogorskog naroda i njegove kulture“. Konkretno, među te interese oni su ubrajali: konstituisanje Univerziteta Crne Gore, intenziviranje rada naučnih društava, pokretanje crnogorskog dnevnog lista i radio-televizijskog programa. Kao jedan od ključnih problema, predstavnici crnogorskog CK su isticali delovanje nacionalista u Srbiji i paternalistički odnos dela beogradskih listova prema Crnoj Gori. U tom smislu posebno je apostrofirana uglavnom *šezdesetosmaški* i kritički list „Student“, kao i vrlo aktivno nacionalističko delovanje jednog broja

⁹⁰⁰ Nažalost u Arhivu Srbije nisu sačuvani stenogrami razgovora sa drugim republikama koji su vođeni van Beograda. Iako je većina razgovora obavljena u jugoslovenskoj prestonici, dijalog sa predstavnicima Makedonije je bio u Skoplju, pa o njemu nije ostalo svedočanstvo u beogradskim arhivima.

⁹⁰¹ AS, SKS – Centralni komitet, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95. Informacija o vođenim razgovorima sa CK SK Crne Gore, 28. januara 1971.

beogradskih Crnogoraca – kulturnih radnika. Popis stanovništva, otvaranje jezičkih pitanja, problemi u vezi sa izgradnjom Njegoševog mauzoleja na Lovćenu, kao i pitanje istorijskih interpretacija koje su se pojavile u aktuelnom procesu pisanja višetomne istorije Crne Gore, dodatno su usložnjavali sve nevedene identitetske probleme u najmanjoj jugoslovenskoj republici.⁹⁰²

Prvi razgovori na najvišem partijskom nivou između delegacija centralnih komiteta SK Srbije i Crne Gore održani su 7. aprila 1971. u Beogradu. Latinka Perović je na početku kao najvažniju karakteristiku navedenog perioda naglasila „politizaciju masa“, kao sastavni deo demokratskog kursa i povećavanja javnosti u radu. Pretpostavka za dalje uspešno sprovođenje ove politike bilo je konfrontiranje sa „protivničkim strujama“, a posebno srpskim nacionalizmom. Navodeći pitanja reforme i ekonomskog razvoja, kao ključne u Srbiji, ona je naglasila da je neophodno što pre sprovesti promene i svesti svakoga na „realne rezultate njegovog rada, lišiti argumenata one radne organizacije, pa ako hoćete i one slojeve, koji u sistemu vide izgovor za sopstvenu nisku produktivnost, neorganizovanost...“ Takvi slojevi su izlaz tražili u vraćanju na metode čvrste ruke i pojačanoj državnoj intervenciji, smatrala je L. Perović.⁹⁰³

Ona je odnos prema nacionalizmu i centralizmu u procesu provođenja ustavnih promena, smatrala ključnim zbog svih hipoteza „iz starije i novije istorije“ koje je Srbija imala. Centralizam je, prema njenoj oceni, imao svoje korene upravo u Srbiji, jer je u „svesti srpskih masa poistovećenost Srbije sa Jugoslavijom“, zbog čega je posao CK SKS bio veoma težak, akcija na tom polju je morala da bude strpljiva i dugoročna. Ali sa intenziviranjem te akcije, postajalo je jasno da je „konzervativizam veoma jak“, da je prihvatao borbu, uznemiren političkom orijentacijom vrha srpske partije.

Kao posebno bitno pitanje u funkcionisanju CK Srbije, ona je videla pitanje shvatanja SR Srbije. Teze o „nacionalnoj određenosti republika kao država“ postojale su i ranije i nametnula se potreba da bi i Srbija trebalo da se odredi kao nacionalna država srpskog naroda. CK SKS je i sam pošao od činjenice, prema oceni L. Perović, „da srpski narod nema drugu državu osim ove ovde, ali smo mislili da moramo biti vrlo određeni u tome kakav je društveni sadržaj te srpske državnosti danas i zbog toga smo išli sa shvatanjem i tezom o tome da ona jeste nacionalna država srpskog naroda, ali i država svih delova onih jugoslovenskih naroda koji u njoj žive i narodnosti.“ Sve drugo bi, a posebno nepoštovanje prava na samoopredeljenje „narodnosti“ (manjina) prema njenoj oceni, nesrbe u SR Srbiji dovelo u poziciju građana drugog reda.⁹⁰⁴

Perovićeva je crnogorskom rukovodstvu saopštila i da je Srbija imala dve krupne sugestije oko ustavnih promena – najpre reč je o potrebi jedinstvenog tržišta i to ne zbog nekih specifičnih ili

⁹⁰² AS, SKS – Centralni komitet, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95. Informacija o vođenim razgovorima sa CK SK Crne Gore, 28. januara 1971

⁹⁰³ AS, SKS – Centralni komitet, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95, „Stenografske beleške sa razgovora između delegacija SR Crne Gore i SR Srbije, 7. aprila 1971.“

⁹⁰⁴ AS, SKS – Centralni komitet, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95, „Stenografske beleške sa razgovora između delegacija SR Crne Gore i SR Srbije, 7. aprila 1971.“

parcijalnih potreba Srbije, već zato što će sve republike platiti cenu mogućeg zatvaranja tržišta u republičke okvire. Drugo pitanje ticalo se prava veta unutar federacije, ali pošto su svi ostali takav način odlučivanja prihvatili, Srbija je odlučila da ne predstavlja opoziciju takvom rešenju, rekla je Perović. Srbija je u mandatu Nikezićevog CK, po prvi put „na dosta jasan način, učinjen vidljiviji prekid te identifikacije Srbije sa saveznim centralizmom“, tačnije poistovećivanja Srbije sa Jugoslavijom. Srbija je sebe videla samo kao „ravnopravnog partnera sa ostalima u jugoslovenskoj zajednici“. S druge strane, Srbija u svojoj borbi protiv centralizma nije smela, kao ni bilo ko drugi, smatrala je sekretarka CK SKS, da dovede u pitanje jugoslovensku zajednicu i da „negatorski“ interpretira njen dotadašnji razvoj.⁹⁰⁵

Samoupravno organizovanje republike, prema njenoj oceni, je podrazumevalo „širu demokratizaciju političkog života“, dalje konkretne korake u politici nacionalne ravnopravnosti, ali i „intenzivan život u Savezu komunista“. Takva demokratska orijentacija Srbije, prema oceni Latinke Perović, bila je najbolja osnova i za odnose prema drugim jugoslovenskim republikama, na pozicijama „najšireg otvaranja i ravnopravne pozicije“. Srbija nikako nije želela sa drugima da sarađuje sa pozicije sile, ili brojnosti, ali je imala i svoje realne interese u jugoslovenskoj federaciji, ne preuzimajući za nju veću odgovornost od ostalih, smatrala je sekretarka CK Srbije. Takvu politiku Srbije, ona je okarakterisala kao „zaokret“, koji je načinjen jer su se stekli uslovi za to. Trebalo je u ljudima lomiti tendenciju otpora federaciji ravnopravnih, poraziti orijentaciju na nacionalizam i hegemonizam, ali i pokušaje izolacionizma, kao vida defetističkog otpora promenama u karakteru federalizma. Otpor tim tendencijama CK Srbije vršio je politikom definisanja stvarnih pozicija i interesa Srbije, a istovremeno i jačanjem odnosa saradnje i poverenja sa drugima. U Srbiji je nacionalizam, prema njenoj oceni, bio u porastu, što je povezivala sa procenom da je to tendencija u celoj zemlji, gde se dešavala „nacionalistička euforija“, kako je rekla. Srpski nacionalizam, prema oceni L. Perović, bio je taj najmanji zajednički sadržalac svih konzervativnih snaga u republici, od kominforma do onih koji su sebe identifikovali sa snagama poraženim na Brionskom plenumu. Srbija borbu protiv nacionalizma nije vodila kao vid ustupka drugima, kako je rekla Perovićeva, već je to bilo u najdubljem interesu same Srbije, jer je to ključno pitanje „njene društvene orijentacije, socijalističkih snaga u njoj“.⁹⁰⁶

U Srbiji je dogodila velika evolucija u tokovima političkog života, a kao prekretnicu toga procesa ona je uzimala Brionski plenum, koji je posebno uticao na nacionalne odnose u zemlji. Pre svega, sazrela je svest u Srbiji da nacionalni problem nije izmišljen, da istorijski nije skinut s dnevnog reda i da se mora rešavati elolutivno i u sklopu opšte demokratizacije političkog života. Nisu mogla biti ostvarivana individualna radnička i građanska prava i slobode, a da pri tome čitave nacionalne grupacije budu lišene prava na emancipaciju i vlastiti ekonomski i kulturni razvoj. Kao neuralgične

⁹⁰⁵ Isto

⁹⁰⁶ AS, SKS – Centralni komitet, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95, „Stenografske beleške sa razgovora između delegacija SR Crne Gore i SR Srbije, 7. aprila 1971.“

tačke srpskog nacionalizma, ona je navela beogradske listove „Student“ i „Jež“, ali i grupu profesora na Pravnom fakultetu u Beogradu, gde je kao primere nacionalizma navela diskusiju o amandmanima. („Angažovala se partijska organizacija, razjasnila stvari“ na Pravnom fakultetu, rekla je ovim povodom). Kao pojave nacionalizma ona je navela i manifestacije vezane za izgradnju pruge Beograd – Bar. Tu je bilo otvorenih nacionalističkih manifestacija, ali i i „primitivnih i folklornih elemenata“. Ukratko, prema oceni L. Perović, Srbija je bila konstantno u ratu sa nacionalizmom, zbog čega se CK često osećao „usamljen“ u tome, ali da je uvek imao svest da je upravo srpski nacionalizam „i ekonomski i politički najopasniji, a istorijski je najbolje fundiran“.⁹⁰⁷

Ona se i ovoga puta osvrnula na tezu da je centralni problem Jugoslavije – odnos između Srbije i Hrvatske, i da je važno da se ta dva centra sporazumeju i budu u dijalogu. Politički vrh SK Srbije je takvu tezu morao u potpunosti da odbaci, naglasila je to pred predstavnicima najmanje razvijene republike u federaciji. Najpre, jer nije želeo da bude strana u sporu i drugo, time bi se negirala realnost stvorena u Jugoslaviji i iz razgovora bili isključeni ostali, pa time i poništen princip nacionalne ravnopravnosti. O jugoslovenskim problemima potrebno je da „razgovaramo u jugoslovenskim institucijama, jer su na bazi pariteta i isključena je mogućnost majorizacije“. Sa predstavnicima Hrvatske Srbija nije odbijala dijalog, ali kao što bi se to činilo i sa ostalim jugoslovenskim republikama, prenela je crnogorskoj delegaciji dobro poznati stav vrha CK Srbije, Latinka Perović.⁹⁰⁸

Kada je reč o konkretnim ekonomskim odnosima sa Crnom Gorom, predsednik Izvršnog veća Srbije Milenko Bojanić ih je ocenio kao vrlo povoljne i to pre svega u oblasti elektroprivrede, izgradnje dalekovoda, povezivanja elektroenergetskih sistema, razvoj i korišćenje luka, stvaranje velikih skladištenih prostora, saradnja u oblasti prerade obojenih metala, kože i obuće. Nezadovoljavajuća je bila saradnja u oblasti tekstilne industrije i na tome se radilo, rekao je M. Bojanić. Trgovinska i poljoprivredna saradnja između dve republike je, takođe, bila na visokom nivou, a u velikom usponu je bila saradnja u oblasti turizma. Kao pozitivne primere u oblasti trgovine on je naveo aktivnosti Robnih kuća Beograd, INEKS-a, Jugopetrola, Ateksa, Tehnoprometa, Elektrotehne, Metalservisa, Agroeksporta, PKB-a; dok su u oblasti turizma brojni kolektivi iz Srbije ulagali u crnogorsku obalu u Čanju, na Svetom Marku, u Reževićima, na Ostrvu cveća, u Meljinama, Zeleniki, itd. Naravno nakrupniji privredni poduhvat dve republike je bila pruga Beograd – Bar. Predstojali su projekti za saradnju u oblasti elektronske i automobilske industrije između Srbije i Crne Gore, najavio je prvi čovek Izvršnog veća Srbije.⁹⁰⁹

Prvi čovek crnogorskog CK je iznad svega isticao ekonomske probleme u ovoj republici, navodeći da su duge rasprave u vezi sa ustavnim promenama u izvesnom smislu zakočile napore oko postizanja ekonomskog rasta. Kao posebno nepovoljnu okolnost on je naveo „jako dugo odlaganje

⁹⁰⁷ Isto.

⁹⁰⁸ AS, SKS – Centralni komitet, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95, „Stenografske beleške sa razgovora između delegacija SR Crne Gore i SR Srbije, 7. aprila 1971.“

⁹⁰⁹ Isto.

rešenja u pogledu obezbeđenja materijalne osnove politike bržeg razvoja nedovoljno razvijenih“. Crna Gora zbog ovih kašnjenja nije mogla da pokrene već pripremljene razvojne projekte, pre svega na najnerazvijenijem svom delu, na severu. Osnovna politička priča o ustavnim reformama federacije je otovrila, prema rečima V. Đuranovića, na kulturnom polju tendencije nacionalističkog kraktera. Jedna od tih orijentacija zasnivala se na „antisrpskoj platformi“, uz „koketiranje sa ekstremnim krugovima u Zagrebu“, dok je druga tendencija bila pretežno centralistička i unitaristička i zasnivala se na „antihrvatskoj platformi“ i koja se povezivala sa nacionalističkim grupama u Beogradu, rekao je on.⁹¹⁰

Takođe je detektovao krizu i atrofiju u idejno-političkom centru SKJ, što se manifestovalo u nemoći saveznog političkog centra, pre svega Izvršnog biroa. A kao drugi problem, on je naveo da u pojedinim republičkim centrima veoma dominira nacionalni aspekt, uz istovremeno veliko zapostavljanje klasnog, kao i jednostranosti u naglašavanju republičke državnosti, ciljao je na događaje i procese u Hrvatskoj. On je, takođe, rekao i da je u Crnoj Gori na negativne reakcije naišao „jedan totalno negatorski, nihilistički odnos“ prema dvodecenijskom periodu socijalističke izgradnje u Jugoslaviji. Veselin Đuranović je i doveo u pitanje karakter savezne države, onako kako su je doživljavale veće republike – da je federalni nivo puko reflektovao samo dogovore „republičkih država“, što bi se pretvorilo, prema njegovoj oceni, u suprotnost željenom kursu deetatzacije i samoupravljanja. Posebno su ove tendencije bile opasne u pitanjima zatvaranja tržišta i stvaranja dogovornog tržišta na federalnom nivou. Opasnosti koje je on video bile su u stvarnoj dezintegraciji, republičkom zatvaranju i udaljavanju, što bi se posebno nepovoljno odrazilo na Crnu Goru kao najmanju republiku. Posebnu zabrinutost u Crnoj Gori su izazivali srpsko-hrvatski odnosi, tj. odnosi Srbije i Hrvatske, rekao je Đuranović. Ova dinamika, sudeći prema onome što su javljali mediji, veoma je zabrinjavala Crnu Goru, jer je delovalo kao veoma „oštra konfrontacija na ovoj relaciji“. Ipak, on je kao vinovnike toga eksplicite pomenuo „neke stavove“ Saveza komunista Hrvatske. On je kao mogući problem u percepciji naveo i to što Crna Gora nije imala vlastite medije, nego je preuzimala medijsku sliku iz drugih republika.⁹¹¹ I Vidoje Žarković je ponovio potrebu što hitnijeg rešavanja fonda za nerazvijene, ali je izneo i kritiku ustavnih amandmana, rekavši da je stavljanje isključivog akcenta na nacionalno pitanje, a zanemarivanje samoupravnih osnova društva, ljude u najmanjoj republici dovodilo u zabunu.

Ipak, osnovna pitanja su bila privrednog karaktera i ticala su se ulaganja u crnogorsku obalu, investicije, izgradnji crnogorskih luka, Geneksa i Ineksa kao faktora razvoja juga Crne Gore. Kako ta pitanja nisu bila političkog karaktera, predloženo je da pređu u ingerenciju i na dijalog predstavnika vlada dveju republika. Naime, i pruge i luke su naplaćivale usluge, a ostajalo je pitanje koliko je Srbija

⁹¹⁰ AS, SKS – Centralni komitet, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95, „Stenografske beleške sa razgovora između delegacija SR Crne Gore i SR Srbije, 7. aprila 1971.“

⁹¹¹ AS, SKS – Centralni komitet, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95, „Stenografske beleške sa razgovora između delegacija SR Crne Gore i SR Srbije, 7. aprila 1971.“

davala u infrastrukturu i koliko je zbog toga imala pravo na beneficije u korišćenju ovih kapitalnih infrastrukturnih objekata.⁹¹²

Objašnjavajući poziciju Srbije tokom ustavnih promena, predsednik skupštine Draža Marković je nešto drugačije od partijskog rukovodstva rekao ovom prilikom da se pita „dokle će srpski narod i nacija da sedi na optuženičkoj klupi za centralizam, za unitarizam, zašto bismo mi bili nosioci nekakve jake i jedinstvene Jugoslavije i da po sebi stalno primamo udarce za izvesnu centralističku orijentaciju“. Politiku Srbije neidentifikovanja sa Jugoslavijom, on je nazvao „distanciranjem“, ali i okretanjem sebi i oslanjanjem na sopstvene snage. Draža Marković se složio sa strahovanjima crnogorske delegacije oko slabosti saveznog političkog centra, rekaviši da se samostalnost i državnost republika teško mogu ostvariti, ako jedinstveni Savez komunista ne bude „zaloga nekakvog jedinstva Jugoslavije“, što je otvaralo potrebu „dručkijeg funkcionisanja njegovih rukovodećih tela i organa“, što je opet bilo različito od stalnih strahovanja čelnika SK Srbije, koji su se najviše plašili prevelikog jačanja saveznog političkog centra i njegovih pokušaja arbitraže.⁹¹³

Marko Nikezić se posebno založio da se sistem u Jugoslaviji tako uredi da bude u interesu svih, i na korist svima, a ne samo nekim jedinicama. Ako bi sistem tako bio postavljen da u jednom prostoru ljudi stalno lošije prolaze, to nije sistem koji može da deluje integrativno u složenoj zajednici, kakva je Jugoslavija. Ne može, rekao je Nikezić, biti sistema u kome se kaže – „nekog moramo da skratimo za jednu nogu ili za glavu“. Zato je trebalo negirati filozofiju i motive, prema kojima bi se sistem pravio tako da se u njega uklupe Hrvatska, Slovenija, Vojvodina, uža Srbija, a ostali neka se snađu. Takođe, Nikezić je podržao stav Crne Gore oko potrebe odbrane federacije, što su njeni predstavnici često isticali. Srbija je to izbegavala, „pošto je bila optužena i federacija i onaj ko je brani, možda smo mi malo bili povučeni“, jer se Srbija plašila i optužbi za centralizam i za identifikovanje sa Jugoslavijom, ali došlo je vreme da se mora reći više u potrebi odbrane federacije, rekao je Nikezić. Na kritike predstavnika Crne Gore da su savezne institucije oslabljene preko svake mere, prvi čovek Srbije je odgovarao, da se savezni aparat „razilazi“, da je sve slabiji, jer se „sistematski po njemu udara“. Protivrečnosti severa i juga, razvijenih i nerazvijenih će se komplikovati, ako bi ekonomska politika bila loša. Naposljetku, „i sam politički sistem živeće samo utoliko, ukoliko bude praćen inteligentnom ekonomskom politikom“, jer mase neće podržavati politički sistem koji ne bi bio u stanju da rešava njihove egzistencijalne probleme.⁹¹⁴

Kada je reč o političkom sistemu on je poručio da insistiranje na skupštinskom sistemu nije ni pitanje formalizma ili parlamentarizma, jer skupštinska vladavina „sada pušta korene u Srbiji“, što je bio korak ka cilju da se odustanje od vladanja „preko Centralnog komiteta i policije“, rekao je Nikezić. Sva ta pitanja, koja su mučila Jugoslaviju tokom burne 1971. nisu bila izmišljena i prema rečima Marka

⁹¹² Isto

⁹¹³ Isto

⁹¹⁴ Isto

Nikezića, sve te stvari su morale da se otvore i dođu na dnevni red, što je bio odgovor crnogorskom vrhu, koji je bio kritičan prema prevelikoj otvorenosti, pre svega hrvatskog rukovodstva. Odgovarajući na kritičke istupe crnogorskog vrha, pre svega o međunacionalnim odnosima, prvi čovek Srbije je smatrao da je ta kriza mnogo dublja i da je reč o „krizi jednog načina rada, u kome mimo sistema i mimo zvaničnih institucija rešavamo o stvarima u užim uticajnim krugovima“, smatrao je Nikezić, promovišući i tom prilikom želju za institucionalnim uređenjem sistema u Jugoslaviji. Takođe, na kritike crnogorskih rukovodilaca o slabosti, ali i potrebi jačanja saveznog političkog centra, Marko Nikezić je odgovarao da je taj utisak proizašao iz „podržavljenja KP“. Savez komunista je „sve držao“ dok je Jugoslavija bila centralizovana država, i kada je počela decentralizacija pokazale su se sve manjkavosti zbog srastanja države i partije, jer je postalo jasno da SK „kao nešto odvojeno od države, što ima svoju liniju, ne postoji“. Onog momenta kada su krenuli procesi decentralizacije države, počelo je i segmentiranje partije, kao predmet i njegova senka ili, kako je rekao Nikezić, „kada nema zajedničke vladavine, nema više zajedničkog sadržaja. Znači, pokret je bio sveden na državu, na vladavinu.“ Jasnije nego drugi, on je crnogorskom vrhu poručio nema više „nikakvog centra koji bi mesto nas radio“, rekavši da su oni, republički partijski vrhovi odgovorni i za funkcionisanje saveznog centra.⁹¹⁵ Faktički, on je vođstvo CK Crne Gore suočavao sa novom realnošću, da nije postojao neki nadcentar, već je savezni vrh, kao i savezna država uostalom, bio zbir i najmanji zajednički sadržalac republičkih centara i interesa. Događaji naredne godine neće potvrditi istrajnost demokratskog Nikezićevog uverenja.

Govoreći o političkim namerama Srbije, on je rekao da je prevashodni cilj ići još odlučnije i intenzivnije na deetatizaciju. U najglobalnijem smislu on je smer Srbije, ali i federacije definisao tako da u ekonomiji mora da se ide ka većoj integraciji, a u političkom smislu ka većoj političkoj samostalnosti. Loše bi bilo, prema njegovoj oceni, da sa političkom decentralizacijom jačaju dezintegracioni faktori i u ekonomiji. Ipak, decentralizacija i demokratizacija će stvoriti zdraviju atmosferu u društvu, neće više biti permanentnog izgovaranja *a priori* grešne savezne države, kao dežurnog krivca. Sada će sve protivrečnosti morati da se rešavaju unutar svake od zajednica – republika, a njihove vlade će u morati sa se susretnu licem u lice s narodom i rešavaju sve probleme. U tom smislu Srbija je načisto sama sa sobom, pitanje široke autonomije pokrajine, decentralizacije prema unutra, regionalizacije – sve su to bili procesi koji su bili na dnevnom redu u najvećoj republici, rekao je Nikezić. Pokrajine i njihova autonomija su bile najsnažnija tačka razlaza sa nacionalistima u Srbiji i ta vrsta razjašnjenja, najpre unutar SKS je najpre obavljena i to u Srbiji ne bi trebalo da bude problem, sem ako ne dođe do promene politike, pa se i to pitanje ponovo otvori, smatrao je Nikezić.⁹¹⁶

⁹¹⁵ AS, SKS – Centralni komitet, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95, „Stenografske beleške sa razgovora između delegacija SR Crne Gore i SR Srbije, 7. aprila 1971.“

⁹¹⁶ Isto

Kada je reč o srpsko-hrvatskim odnosima, najlakše je svesti Jugoslaviju na tu osovinu, rekao je Nikezić, pitajući se da li je to jasno nekim ljudima koji govore da je ipak to „glavno“. Podsećajući na stav srpskog rukovodstva da nema srpsko-hrvatskog dogovora o Jugoslaviji, Marko Nikezić je rekao da Srbija insistira da se razgovara samo na jugoslovenskim forumima. On je rekao da je taj stav iznesen i Titu, da je opasno svoditi Jugoslaviju na odnose dva najveća naroda, jer bi to bilo „potpuno suprotno interesima i budućnosti federacije“. Kada je reč o odnosima Srbije i Crne Gore, Nikezić je smatrao da su ekonomsko-trgovinski interesi obostrani i da bi bilo kakva politička kontrola ili intervencija bile štetne, pa se CK Srbije time neće baviti.

Kada je reč o odnosu sa Titom, Nikezić je obavestio crnogorski vrh o razgovorima delegacije Srbije sa jugoslovenskim predsednikom, rekavši da je prvom čoveku SKJ i federacije jasno poručeno da „ne može više niko da očekuje da će sve republike biti samostalne, a da će Srbija biti pod nekom vrstom zajedničke prinudne uprave“. I druga stvar, da „ne pokušavaju da stavljaju SKS na optuženičku klupu, zato što misli da, kao i drugi, samostalno vodi svoje poslove“, bio je rezolutan Nikezić, upozoravajući i ovom prilikom da „ne može niko u federaciji da odlučuje o nama bez nas“.⁹¹⁷

Odgovarajući na kritike crnogorskog vodstva da je nastalo utrkivanje razvijenijih i većih republika ko će sakupiti više dokaza i tvrdnji da mu federacija nije potrebna, Latinka Perović je rekla da to nije sasvim netačno, ali je govoreći u ime Srbije podsetila na stav – „za sve vreme političke krize u jugoslovenskim institucijama i opšte paralize, mi smo stalno govorili da treba sačuvati institucije i ne napustiti ih i u njima rešavati jugoslovenska pitanja“. Ali Srbija je, prema rečima Latinke Perović bila konstantno suočena sa optužbama da je za očuvanje *statusa quo*, da joj centralizam najviše odgovara, da je centar otpora promenama, itd. Zbog svega toga, Srbija je, prema rečima L. Perović, morala da se izjasni, da jasno kaže na kojim je pozicijama, da nije ni za manji ni za veći stepen samostalnosti u odnosu na druge, te da i Srbija kao i drugi mora da ima ista prava i iste odgovornosti. Ona je podsetila da je takav pristup nailazio i u samoj Srbiji na otpor od konzervativnih i centralističkih snaga, koje žele da zadrže hegemoni položaj Srbije u Jugoslaviji. Takođe, unutar samog SK Srbije trebalo je razjasniti šta je značila politika „emancipacije“ Srbije i okretanja sebi i svom razvoju. Ona je podsetila i da je rukovodstvo Srbije odbacilo Titovu konstataciju da imaju najveću odgovornost, rečima da ne prihvataju odgovornost veću nego drugi.⁹¹⁸ Osnovna namera Srbije i njenog rukovodstva je bila da jasno saopšti „gde Srbija stoji u odnosu na sve promene, stati na svoje vlastite noge, odlepiti se od saveznog centralizma“, ali je i sigurno da Srbija sebe nije videla van i bez Jugoslavije. Ona je podsetila kolege iz Crne Gore kroz šta je srpsko rukovodstvo prošlo tokom rada na ustavnim amandmanima i reformama, nazvavši ih velikim i revolucionarnim promenama. Srbija je uvek bila, prema njenoj oceni, ambivalentna, pa je savezni centralizam upravo i računao na Srbiju, kao na onaj subjekt koji će umesto

⁹¹⁷ AS, SKS – Centralni komitet, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95, „Stenografske beleške sa razgovora između delegacija SR Crne Gore i SR Srbije, 7. aprila 1971.“

⁹¹⁸ Isto

njega obaviti posao stezanja i centralizacije. Da bi se tome oduprla, kao i da bi u Srbiji trajno prevladala nenacionalistička pozicija, ova republika je, prema oceni, Latinke Perović morala imati jasnu demokratsku orijentaciju. Ona je poručila crnogorskom rukovodstvu i da je napetost između saveznog vrha i Srbije nastala principijelno, zbog metoda rada, da jedna republika bude izostavljena kada se o njoj raspravlja.⁹¹⁹

Prihvatajući argumente i otvoren pristup vođstva SK Srbije, Veselin Đuranović se složio, posebno sa postojanjem jedne nacionalističke euforije u vezi sa izgradnjom pruge Beograd – Bar, o čemu je Latinka Perović govorila. On je kao poseban problem istakao institucionalnu neizgrađenost Crne Gore u medijskom smislu, i činjenicu da je čitava republika čitala beogradsku štampu, koja je često imala nedobronameran pristup kada je reč o Crnoj Gori, ističući tu posebno tendenciozne i anticrnogorske napise u *žutoj štampi*, „Večernjim novostima“ i „Politici ekspres“. Navedeno je i da je najveću privrednu saradnju Crna Gora imala sa Srbijom 70%, pa sa BiH 20% i sa Hrvatskom 10%. Takođe, pomenute su i migracije građana Crne Gore u Srbiju i da se preko 80% crnogorskih studenata koji odu u Srbiju na školovanje nikada ne vrati. Zbog toga je interes Crne Gore i bio da se izgradi mreža visokoškolskih ustanova, a to je bilo povezano i sa privrednim rastom.⁹²⁰ U tom emancipatorskom kontekstu, Vidoje Žarković je pomenuo i veoma važnu potrebu za popravljanjem medijske slike u Crnoj Gori, pre svega pokretanjem naučnih društava, televizijskog centra, radija i dnevnog lista. Međutim, on je kao problem naveo što je kod jednog broja ljudi to doživljeno kao da tim potezima „hoćemo da se odvojimo od Srbije, da je to neka naša nacionalistička politika, da bi pokidali tradicionalne veze“, dok je druga interpretacija toga da „hoćemo da se zaštitimo od Srbije, jer smo ugroženi od Srbije“, naveo je Žarković. A jedini motiv takvih poteza, prema njegovoj oceni, je bila potreba privrednog i društvenog razvoja ove republike.⁹²¹

Izražavajući razumevanje za autentične potrebe crnogorskog društva, Latinka Perović je navela da većina u kulturnoj javnosti Srbije ne razume i ne prihvata navedene tendencije u Crnoj Gori. Zbog toga je ona predlagala dijalog crnogorskih vlasti i predstavnika inteligencije i medija u Srbiji koji bi „pomogao razumevanju napora koji se čine u Crnoj Gori“, da bi se ova republika izvukla iz stanja nerazvijenosti. S druge strane CK Srbije, prema rečima njegovog sekretara, polazio je od stava da je kulturna emancipacija Crne Gore, uz njenu ekonomsku i razvojnu konsolidaciju, kao političkog subjekta – vrlo značajna, zbog čega je postojala puna podrška partijskog vrha Srbije. Zbog svega nevedenog je bilo veoma važno da Crna Gora ima podršku Srbije za sve emancipatorske projekte, kao što su naučna društva, univerzitet, dnevni list, radio i televizija. Ona je obećala i pomoć Univerziteta u Beogradu stvaranju visokoškolskih institucija u Crnoj Gori. Nemajući dilemu odakle i sa kojim motivima bi dolazili otpori u Srbiji navedenim procesima u najmanjoj jugoslovenskoj republici, ona je

⁹¹⁹ AS, SKS – Centralni komitet, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95, „Stenografske beleške sa razgovora između delegacija SR Crne Gore i SR Srbije, 7. aprila 1971.“

⁹²⁰ Isto

⁹²¹ Isto

navela da će „svaki otpor u Srbiji“ u tom smislu biti „lako savladan“. Kao primer ona je navela veliko protivljenje pojedinih intelektualnih krugova u Srbiji da se stvori univerzitet u Prištini.⁹²² Ona je podsetila na ogroman broj studenata iz Crne Gore i ostalih republika Jugoslavije koji se školuju na univerzitetima u Srbiji, a da nikada nije izvedena ni statistička ni finansijska računica u Srbiji o tome. A bilo je jasno, prema njenim rečima, da je Srbija sve to plaćala. Zbog toga je bilo važno u svim sredinama otvoriti visoke škole, ići na emancipaciju, da bi se i sama Srbija rasteretila, ne samo finansijski, nego i demografski, jer je većina tih ljudi ostajala i posle završetka fakulteta u Srbiji. Na kritike sa kojima se suočava rukovodstvo Crne Gore, da je reč o osamostaljivanju od Srbije, L. Perović je odgovorila da je to proces koji je neosporno u toku, a da je SKS najveći problem imao sa „kulturnim radnicima“ koji su došli iz Crne Gore. „Niti imamo nameru da ih onemogućimo tu da rade, niti da ih pošaljemo, ali mora se razumeti koliki je to splet veza koje su veoma delikatne, naročito u Beogradu, gde ne rade samo kulturni motivi nego rade i neke potpuno iracionalne kategorije“, navela je Perovićeva. Ključni otpor kulturnoj emancipaciji Crne Gore ona je videla u nacionalizmu, ali je kao ključno postavila pitanje – da li se komunisti identifikuju sa tim ili ne i to je bio problem koji je važio za čitavu Jugoslaviju.⁹²³

Sledeći sastanak između predstavnika dve republike, Srbije i Crne Gore, održan je 29. septembra 1971. ali bez učešća vodećih ljudi centralnih komiteta, zbog čega je bio samo informativno-protokolarne prirode. Predrag Ajtić, član Sekretarijata CK SKS i prvi čovek SSRN Srbije je ponovio stav rukovodstva svoje republike, da su jedino mesto dogovora i rešavanja spornih pitanja u Jugoslaviji – paritetno zasnovane jugoslovenske institucije, koje su morale biti osposobljene da vrše poslove iz oblasti svojih nadležnosti. Odnos prema ovim institucijama je merilo i lakmus prema ustavnim promenama i stvarnoj ravnopravnosti u federaciji. Takođe, on je podsetio i da su odnosu u samom Savezu komunista evoluirali, da se „ne mogu uspostaviti stari odnosi“ koji su prevaziđeni. U navedenom trenutku, smatrao je Ajtić, dijalog u partiji je bilo moguće voditi samo na osnovama ustavnih amandmana – u „uslovima samostalnosti i ravnopravnosti republika i pokrajina i poštovanja njihovih interesa i stavova“, rekao je Ajtić. Najveći stepen jedinstva bio je, prema njegovoj oceni potreban u dva ključna pitanja – društvenih odnosa i nacionalne politike. Kao jedno od krucijalnih pitanja naveo je i to – šta je jugoslovensko rukovodstvo? Da li je ono, iako sastavljeno na bazi pariteta „nekakav nadrepublički organ ili arbitar, ili samo mesto za dogovor“. Navodeći tvrd stav rukovodstva Srbije, savezne institucije nisu nikako mogle biti arbitar, već samo „mesto za dogovor, za donošenje saglasnih odluka, uz poštovanje suvereniteta i samostalnosti republika i pokrajina“.⁹²⁴ Ajtić je upozorio i da će se republički partijski vrh suprotstaviti tendencijama koje su išle na unutarrepubličku

⁹²² AS, SKS – Centralni komitet, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95, „Stenografske beleške sa razgovora između delegacija SR Crne Gore i SR Srbije, 7. aprila 1971.“

⁹²³ Isto

⁹²⁴ AS, SKS – Centralni komitet, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95, Stenografske beleške razgovora između članova Sekretarijata CK SK Crne Gore i CK SK Srbije, 29. septembra 1971.

homogenizaciju, na to da „republika i republički organi budu surogat nacionalnog interesa“. Srbija je prema njegovoj oceni, zbog ogromnih razlika u stepenu razvijenosti njenih pojedinih delova, različitog istorijskog i kulturnog nasleđa, nacionalne heterogenosti stanovništva, itd. morala da izgradi takav sistem u kome će svaki region moći u dovoljnoj meri da se izrazi, da bi se na taj način konstituisala jedinstvena republička politika. Takođe, Srbija je unutar svojih granica imala oko milion ljudi albanske nacionalnosti, gotovo pola miliona mađarske, a imala je i brojne druge nacionalnosti (Rumune, Bugare, Slovake...) zbog čega je Srbija morala da reši to pitanje na odgovarajući institucionalan način, kako bi i svaka od tih zajednica bila reprezentovana u republičkoj skupštini, ali i da bi se utvrdile obaveze Republike prema njima u pogledu razvoja njihove kulture, jezika, pa i razvoja ekonomskih regiona koje su nastanjivali.⁹²⁵ U odnosu na novu realnost prouzrokovanu ustavnim promenama i većom samostalnosti republika, on je kao stav Srbije naveo najširu moguću otvorenost prema svima, upravo nasuprot tendencijama zatvaranja u republičke okvire. Posebno je naglasio potrebu i obavezu Srbije da pomaže i doprinosi razvoju i afirmaciji Crne Gore, kao „ravnopravne i samostalne republike“. Kao ključnog protivnika SKS on je naveo srpski nacionalizam, koji je teško mogao optuživati rukovodstvo SK da ne brani interes svoje republike, pa su se nacionalisti morali okrenuti drugim temama kao što je položaj Srba van Srbije i pitanju odnosa Srba sa ostalim nacijama. Međutim, kada je reč o kulturi srpskog naroda, P. Ajtić je kao stanovište SKS naveo da se ona „ne poklapa sa granicama Srbije“, ali je i tamo srpski narod kobaštinik sa drugim narodima, dostignuća te kulture, pre svega sa crnogorskim i hrvatskim narodom. Zbog toga je stav SK Srbije bio da se o jeziku, kulturi, tradiciji i istorijskom nasleđu ne može govoriti bez dogovora i učešća pre svega Crne Gore, BiH i Hrvatske, rekao je on. Ali, sa druge strane ta nepodudarnost republičkih i kulturnih granica i svojevrsna nedeljivost kulture nikako nije smela biti povod da se pokreće pitanje revizije jugoslovenskog društveno-političkog sistema i posebno „suverenosti republika i pokrajina“. Upravo ovako podešen sistem je bio, prema njegovj oceni, jedini mogući kompromis između prava svakog naroda na suverenost i prava svakog naroda na jedinstvo kulture.⁹²⁶

Nenad Bućin je izvestio predstavnike CK Srbije o tome šta se u Crnoj Gori radi na pitanjima institucionalne, naučno-obrazovne i medijske emancipacije ove republike, sa posebnim osvrtom na potrebu otvaranja prvog dnevnog lista koji bi izlazio u Titogradu. Zbog toga je on podsetio predstavnike Srbije, da se građani Crne Gore pre svega informišu putem listova iz Srbije i da glasila iz Beograda ispunjavaju tu prazninu koja je postojala u ovoj republici. Međutim, prema oceni crnogorskog CK, ta činjenica, da su beogradski mediji igrali i tu ulogu crnogorskih medija, nije obavezivala redakcije iz Srbije. Odnos srbijanskih medija i listova prema Crnoj Gori on je okarakterisao kao stalnu plimu i oseku, gde su se periodi korektnog izveštavanja smenjivali sa

⁹²⁵ Isto

⁹²⁶ AS, SKS – Centralni komitet, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95, Stenografske beleške razgovora između članova Sekretarijata CK SK Crne Gore i CK SK Srbije, 29. septembra 1971.

periodima tendencioznog izveštavanja, koje je na određeni način nipodaštavalo Crnu Goru. On je kao primere nekorektnog izveštavanja o događajima i procesima u Crnoj Gori naveo NIN, „Politiku“ i „Večernje novosti“, koji su svojim pisanjem izazivali nestabilnost i imali u izvesnom smislu provokativni karakter u odnosu na same intracrnogorske kontradikcije i protivrečnosti. Pisanje bulevarske „Politike ekspres“ o Crnoj Gori, Bućin je čak nazvao „revolvertaskim“. U to bi se dalje uključivala zagrebačka štampa, i tako je išao ponovo srpsko-hrvatski antagonizam za prvenstvo preko leđa Crne Gore, smatrao je Bućin. Na kritike crnogorskog rukovodstva, beogradska štampa je odgovarala da je reč ne o stavu redakcije, već individualnim stavovima njihovih dopisnika iz Crne Gore, što je Bućin smatrao „neuverljivim i neprihvatljivim“ odgovorima. On je čak obavestio predstavike SKS da postoje zahtevi da se sam vrh crnogorskog CK izjasni o pitanjima pisanja beogradske štampe, iritirani njenim odnosom prema Crnoj Gori. Bućin se, takođe, zahvalio institucijama Srbije na pomoći povodom konstituisanja i konsolidovanja nekih crnogorskih fakulteta. Crnogorski vrh, imao je primedbe i na školske udžbenike koje je izdavao Zavod za izdavanje udžbenika Srbije, a u kojima se na nezadovoljavajući način tretirala crnogorska istorija, kultura, itd.⁹²⁷

Odgovarajući na ne prvi put izrečene primedbe crnogorskog vrha u vezi sa pisanjem beogradske štampe, član Sekretarijata CK SKS, Bora Simić je obavestio crnogorski partijski vrh da je i nakon prethodnog razgovora rukovodstvo CK Srbije preuzelo na sebe da povede dijalog sa predstavnicima štampe, tj. komunistima u redakcijama. Ipak, on je ukazao da je neophodan zajednički dijalog o štampi i u saveznim institucijama, jer postoji tendencija da svako hvali štampu iz svoje sredine, a izriče oštre kritike štampi iz susednih republika, što je ukazivalo na „teritorijalizovano srašćivanje“ štampe sa političkim vrhovima u republikama i pokrajinama. Kao manifestacije na koje je, kada je reč o beogradskoj štampi, CK Srbije posebno bio osetljiv su bile pojave nacionalizma, posebno kada je reč o pisanju o drugim jugoslovenskim republikama. Kao problematične on je identifikovao pojave arbitriranja i paternalizma u odnosu prema drugim sredinama u Jugoslaviji. Kao negativne primere on je naveo NIN i njegovo pisanje o kulturnim prilikama u Crnoj Gori, gde je dotadašnji sportski dopisnik Radio Beograda počeo da piše o kulturnim prilikama u ovoj republici. Kao suprotno težnjama partijskog vrha Srbije, on je naveo i pokušaje zatvaranja slobodnog cirkulisanja informacijama, ograničavanje prodaje nekog lista na određenoj teritoriji, a posebno ideje i težnje za dirigovanjem kada je reč o pisanju štampe. Tendencije „suprotne demokratskoj poziciji štampe u društvu“ on je prepoznavao u namerama da se štampi oktroiše da mora pisati isključivo pozitivno i po volji određenih partijskih vrhova. On je podsetio i na Nikezićeve reči da štampa u demokratskom društvu mora da ima poziciju samostalnosti i odgovornosti, da upozorava i kritikuje, te da joj niko ne može oduzeti pravo „da bude slobodna“.⁹²⁸ On je u ime srpskog partijskog vrha insistirao na stalnom dijalogu sa štampom,

⁹²⁷ AS, SKS – Centralni komitet, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95, Stenografske beleške razgovora između članova Sekretarijata CK SK Crne Gore i CK SK Srbije, 29. septembra 1971.

⁹²⁸ Isto

nudeći ulogu posrednika između crnogorskog vrha i beogradske štampe u dijalogu koji bi razrešio sporna pitanja, jer bi bilo kakvo pravljenje barijera štampi bilo „suprotno onom kursu demokratizacije za koji se mi zalažemo“, rekao je Simić.

Predstavnica Sekretarijata CK Crne Gore, Olga Perović je ukazala na to da se na univerzitetima Srbije ne izučava ni crnogorska istorija, ni kultura, ni stvaralaštvo, što je narušavalo princip nacionalne ravnopravnosti i davalo argumentaciju i srpskim i crnogorskim nacionalistima. Kao poseban problem, sem štampe, ona je navela i pitanje svojatanja crnogorske kulture od strane srpskih nacionalista i njihovih saveznika u samoj Crnoj Gori. Predstavnicima CK SKS su apostrofirali predstojeći Kongres kulturne akcije u Srbiji kao mesto dijaloga i povezivanja u kulturi i pokušaj davanja stvaralačkog odgovora na nacionalističke izazove u kulturi. Oni su ukazali i činjenicu da su komunisti u dnevnim listovima otvoreni za dijalog za predstavnicima CK Crne Gore, ali i na činjenicu da u Srbiji postoje i nacionalistički mediji na koje partija nije imala poseban uticaj, poput „Književnih novina“, „Ježa“ ili „Studenta“.⁹²⁹

Kada je reč o dijalogu predstavnika Sekretarijata CK Srbije i Slovenije i on se ticao ozbiljnih primedaba na pisanje beogradske štampe, pre svega listova „Politika“ i NIN. Razgovor predstavnika dve partije održan je 24. aprila 1972. Predstavnik Sekretarijata CK Slovenije, A. Marinc je podsetio da je i ranije bilo primedaba na pisanje beogradske štampe, ali sa su one izricane u nezvaničnoj formi, uglavnom na marginama sednica saveznih institucija. Suština nezadovoljstva slovenačkog vrha ticala se pisanja dva navedena lista, koja su prema najzapadnijoj jugoslovenskoj republici, prema oceni njenog partijskog vođstva, imala „tendenciozan“ stav, stvarajući „iskrivljenu sliku“. Kao posebno sporno on je izdvojio pisanje navedenih listova o Trećoj konferenciji SK Slovenije, o tzv. akciji 25 poslanika, reorganizaciji ljubljanskog SK, napade direktora „Velenja“ na rukovodstvo ove republike, itd. Prema oceni slovenačkog CK, iza ovakvog pisanja beogradskih listova „stoji određen koncept, određena politika“, a pitali su se čija. Članovi Sekretarijata CK Slovenije upitali su kolege iz Srbije, imaju li primedaba na njihov rad i ako imaju da bi trebalo otvoreno da im to saopšte. Kao najproblematičnije u navedenim analizama pisanja beogradske štampe nevedeno je konstantno nagoveštavanje nejedinstva i raskola u slovenačkom rukovodstvu, a kao posebno je apostrofirao novinar NIN-a, Miloš Mišović. U pisanju „Politike“ najsporniji je bio senzacionalizam u pristupu slovenačkim temama.⁹³⁰

Odgovarajući na navedene primedbe i kumulirano nezadovoljstvo slovenačkih kolega, sekretar CK Srbije, L. Perović je naglasila da je partijski vrh SKS nedvosmisleno razumeo značaj i težinu pisanja o događajima i pojavama u drugim republikama, jer je beogradska štampa najtiražnija i njena odgovornost je najveća. Ona je upoznala sagovornike iz Slovenije o pripremama savetovanja o štampi,

⁹²⁹ AS, SKS – Centralni komitet, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95, Stenografske beleške razgovora između članova Sekretarijata CK SK Crne Gore i CK SK Srbije, 29. septembra 1971.

⁹³⁰ AS, SKS – Centralni komitet, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95, Beleška o razgovoru predstavnika Sekretarijata CK SK Srbije i CK SK Slovenije, 24. aprila 1972.

čiji bi zadatak bio da je se dovede do toga da ima „sopstvenu odgovornost“, a da pri tome ne dovodi u pitanje osnovne postavke politike SK. Ona je naglasila i da vrh SKS nikada nije radio analize niti sistematski pratio pisanje o Srbiji u štampi drugih republika. Informisanje, pa i pisanje štampe, prema njenoj oceni, kasnilo je za suštinskim promenama koje su u Jugoslaviji ostvarene, ali „nije samo na štampi da obezbeđuje veze među republikama“, jer je prema oceni Perovićeve nastao određeni vakuum, a štampa je u svemu tome prepuštena da sama gradi ili ruši veze među republikama. Ona je kao posebno problematične navela pretenzije iz saveznog političkog centra da se „manipuliše beogradskom štampom“ ili da se ona stavi u poseban položaj. Politika SKS je bila upravo suprotstavljena tome i stajala je na stanovištu da beogradska štampa nije mogla imati drugačiji status od sredstava informisanja u drugim republikama.⁹³¹ S druge strane, u samoj beogradskoj štampi javljale su se centralističke i paternalističke tendencije i one su, prema oceni L. Perović doživljavane kao udar na politiku SK Srbije. Centralističke snage u SR Srbiji su, prema njenoj oceni, „velika realnost“, zbog čega je vrh SKS posebno osetljiv i reaguje na sve napise koji bi bili manifestacija tih tendencija, navodeći neke od konkretnih primera. Ona je kao problematične sem nacionalizma, prema kome je SKS držao stalno „otvoren i aktivan front borbe“, navela i različite pritiske „sa konzervativnih pozicija na politiku SKJ“. Kada je reč o konkretnim primerima nekorektnog izveštavanja beogradske štampe o Sloveniji, ona je sagovornike obavestila da će sa tom problematikom upoznati članove Sekretarijata CK SK Srbije, vodeće ljude u toj republici, ali i redakcije odgovarajućih listova. Predstavnici CK Slovenije su se složili sa njenom ocenom da su neki od napisa u beogradskoj štampi o Sloveniji i faktički napad na politiku SKS i na „progresivne snage“ u ovoj republici. A. Marinc se složio sa ocenama Perovićeve da ne bi trebalo pritiskati navedene redakcije iz CK SK Srbije, već bi im trebalo sugerisati da urade sami vlastitu analizu napisa o Sloveniji.⁹³²

U analizi pisanja beogradske „Politike“ o događajima i pojavama u Ljubljani navedeni su primeri i aluzije o navodnoj cenzuri u Sloveniji; o nejedinstvu u slovenačkom rukovodstvu; o navodnom izdvojenom mišljenju Slovenaca u Jugoslaviji; tendenciozno citiranje nekih slovenačkih rukovodilaca, a ne onih vodećih; senzacionalizam i površnost u izveštavanju o političkim procesima u Sloveniji. Slično je navedeno i u analizi pisanja NIN-a, u kome su ključne reči, kada se piše o Sloveniji, „konflikti“ i „kolizija“, „konfrontacije“, „nesporazumi“, „slovenačka diferencijacija“, itd.⁹³³

Najvažniji dijalog između rukovodstava Srbije i Bosne i Hercegovine odigrao se 27. septembra 1971. u Beogradu. Latinka Perović je već na početku pridala veliku pažnju ovim razgovorima, rekavši da su pripreme za njega vršene i u CK Srbije, i na sednicama Sekretarijata. Ona je dijalog s bosanskim

⁹³¹ AS, SKS – Centralni komitet, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95, Beleška o razgovoru predstavnika Sekretarijata CK SK Srbije i CK SK Slovenije, 24. aprila 1972.

⁹³² AS, SKS – Centralni komitet, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95, Beleška o razgovoru predstavnika Sekretarijata CK SK Srbije i CK SK Slovenije, 24. aprila 1972.

⁹³³ AS, SKS – Centralni komitet, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95, Informisanje jugoslovenske javnosti o odnosima u Sloveniji

rukovodstvom krenula od ustavnih amandmana, kao te godine najaktuelnijeg pitanja u Jugoslaviji, ocenivši da su oni „uspostavili realne odnose u okviru jugoslovenske zajednice“. Centralno pitanje, prema njenoj oceni, bila je činjenica da su amandmanima precizirane i jasno definisane nadležnosti saveznih institucija, da su one sastavljene na bazi pariteta i da postoje uslovi da „preuzmu odgovornost za poslove koji su im pripali po ustavu“. Za rukovodstvo Srbije fundamentalna provera spremnosti da se ustavni amandmani implementiraju bila je spremnost da „jugoslovenske institucije počnu sa odgovornošću da rešavaju svoje poslove“, kao i da se „nijedno od zajedničkih pitanja ne može rešavati izvan njih, pod pritiskom“, smatrala je ona. Ovime se pre svega želeo izbeći vaninstitucionalno mešanje Tita i njegova arbitraža u nesuglasicama republičkih vrhova. L. Perović je podsetila i da su postojala nerešena ekonomska pitanja, ali da je u njihovom rešavanju trebalo suočiti svoje legitimne interese unutar jugoslovenskih institucija i na taj način ih rešavati. Ova otvorena pitanja su morala što pre da budu rešena, jer su ugrožavala tržišne odnose i uticala na nove pojave zatvaranja. Kao najveću opasnost, Perovićeva je videla odnos razvijenih i nerazvijenih, jer se u toj kontradikciji kriju i najdublje protivrečnosti i uzroci mogućih novih kriza i ekonomskih i političkih u Jugoslaviji.⁹³⁴

Kada je reč o događajima u Savezu komunista Jugoslavije, ona je smatrala da je ključno „razjasniti se oko karaktera jedinstva“ unutar same partije, tj. razrešiti pitanje demokratske orijentacije i u vezi sa nacionalnom politikom, odnosno pitanjem nacionalne ravnopravnosti u Jugoslaviji. Kao najveću opasnost ona je videla u „sejanju iluzija“ da je obnova centralizma i prevazidenih odnosa moguća preko SKJ, koristeći princip demokratskog centralizma, što je neretko bio manir jugoslovenskog predsednika, a svakako će biti *modus operandi* prilikom smena rukovodećih struktura i u Hrvatskoj i u Srbiji. U novim okolnostima uspostavljenim ustavnim amandmanima, na principima samostalnosti i ravnopravnosti republika, trebalo je otvoriti šta bi SKJ trebalo da znači i šta da predstavlja, pledirajući za njegovu najnačelniju ulogu u društvu – rešavanja najkrupnijih i najopštijih zajedničkih idejno-političkih pitanja. Ona je ukazala na lošu praksu u partiji, spajanja državnih i partijskih funkcija, što je ocenila kao pokušaj povratka na staro stanje, pre reorganizacije, dakle, Rankovićev period. Ona je smatrala da se mora voditi računa o prirodnim razlikama i različitim interesima republika, ali da se o zajedničkim pitanjima morala postizati saglasnost.⁹³⁵

U ekonomskom smislu Latinka Perović je podržala mere SIV-a, koje su išle za smanjivanjem potrošnje, sužavanjem investicija i smanjenju gubitaka, jer bez toga bi bili dovedeni u pitanje osnovni ciljevi reforme, a to su, prema njenoj oceni, modernizacija i integracioni procesi u privredi. U sklopu tih procesa neophodno je raditi na daljem razvoju samoupravljanja, na širenju njegove baze, kako bi se razbile tendencije da se odlučivanje skoncentriše u uskim krugovima. To je ocenila i kao opiranje tehnokratskim intencijama, tim pre što je „borba protiv tehnokratizma“ postala parola izrazito

⁹³⁴ AS, SKS – Centralni komitet, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95, Stenografske beleške sa razgovora delegacija CK SK Srbije i CK Bosne i Hercegovine, u Beogradu 27. septembra 1971.

⁹³⁵ AS, SKS – Centralni komitet, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95, Stenografske beleške sa razgovora delegacija CK SK Srbije i CK Bosne i Hercegovine, u Beogradu 27. septembra 1971.

nacionalističkih snaga u Srbiji, u želji da ograniče manevrski prostor rukovodstva SKS. Iz tih parola da je vrh CK SKS previše okupiran industrijalizacijom, htelo se reći, premalo se pažnje posvećuje nacionalnom pitanju, odnosno politika SKS „nije dovoljno nacionalna“. Takođe, je kao važno pitanje za Srbiju istakla i problematiku nacionalnih odnosa unutar republike i položaja manje vidljivih nacionalnih zajednica, sem albanske i mađarske. Vrh SKS je smatrao da je tu trebalo ići na „smelija rešenja“, kojima bi se jasnije izrazila i institucionalno zagarantovala nacionalna struktura Srbije. To je bilo neophodno, jer je 75% svih manjinskih zajednica u Jugoslaviji živelo na teritoriji Srbije, delom je to uređeno zahvaljujući autonomiji pokrajina, ali je bilo potrebno takvu strukturu i institucionalno preslikati, kako se pripadnici manje brojnih nacionalnih zajednica ne bi osećali kao „ljudi drugog reda“, smatrala je Perovićeva.⁹³⁶

Od posebnog značaja za Srbiju je bilo pitanje položaja pokrajina, zbog čega je neophodno odupreti se svim centralističkim i nacionalističkim tendencijama, koje su se pojavile tokom debate o ustavnim promenama, a koje bi najpre dovele u pitanje autonomiju Vojvodine i Kosova. Međutim, ona je pred partijskim vrhom BiH upozorila i da je rukovodstvo Srbije uočilo „preveliku brigu za pokrajine“ koja se pokazivala izvan Srbije, a što oni nisu želeli da dramatičuju, iako su verovali, kako je rekla Perović, da je sve to bilo „motivisano i time da se nekako oslabi Srbija“. Ipak, rukovodstvo Srbije je prelomilo da pokrajine budu zastupljene i u federaciji i ta bitka je u Srbiji dobijena, da su Vojvodina i Kosovo „element i federalizma i Republike“. Ali, sada su nastajali problemi, jer se shvata da je Srbija bila iskrena u tome da su pokrajine i elemenat federalizma i da će se u institucijama federacije pojavljivati sa svojim specifičnim interesima. Politika SK Srbije je tu toliko jasna, smatrala je L. Perović – nije bilo mogućnosti da ponovo dođe do političkih kolebanja kada je reč o autonomiji pokrajina, što je bilo kompatibilno sa politikom demokratizacije čitavog političkog sistema, koju je vrh SKS vodio. Pitanje demokratizacije moralo se, prema njenoj oceni, odnositi i na sredstva informisanja, sektor obrazovanja, nauke, kulture.⁹³⁷

Upravo je u sferi kulture, nauke i stvaralaštva partija u Srbiji spremala inicijativu, jer je ocenjeno da je bila defanzivna na tom području, da je samo odgovarala na izazove različite vrste koji su dolazili iz tih oblasti, a iznad svega, SKS bavio se incidentima. Ona je smatrala da je potrebno u toj oblasti kreirati alternativu, preuzeti inicijativu, a ne samo savlađivati otpore i ići na akciju kada je politika partije dovedena u pitanje i osporena. Ona je ocenila i da je inteligencija potrebna, jer bez njenog šireg angažovanja u razvoju društvenih odnosa, neminovno će doći do deformacija i simplifikacija i idejne uloge i političke akcije. Potrebno je ući u disput sa nacionalistima, upravo preuzeti inicijativu na pitanju jezika, odnosa prema tradiciji, prošlosti, itd. Tome je trebalo da služi i Kongres kulturne akcije, koji je trebalo da pokaže da su komunisti kao „društveno-politička snaga“

⁹³⁶ AS, SKS – Centralni komitet, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95, Stenografske beleške sa razgovora delegacija CK SK Srbije i CK Bosne i Hercegovine, u Beogradu 27. septembra 1971.

⁹³⁷ AS, SKS – Centralni komitet, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95, Stenografske beleške sa razgovora delegacija CK SK Srbije i CK Bosne i Hercegovine, u Beogradu 27. septembra 1971.

sposobni da ponude alternativu nacionalizmu i da mogu da ponude program saradnje, stvaranja i slobodne komunikacije, pre svega u sferi kulture. Bio bi to jedini način, prema njenoj oceni, koji bi stavio nacionalističke snage i njihov program u defanzivu. Zato se išlo na Kongres kulturne akcije, koji nije kongres nacionalne kulture, koji nije bio kongres srpske kulture, već je trebalo da ponudi alternativu programu koji se, prema njenoj oceni dovršavao, a to je inicijativa da se „postavi pitanje srpske kulture kao jedinstvene nacionalne kulture i to izvan Saveza komunista“, upozoravala je L. Perović.⁹³⁸ Ona je sagovornike u BiH upoznala i o svojim razgovorima sa institucijama koje su upravo zagovarale takav program, misleći pre svega na Srpsku književnu zadrugu. Otvoreno im je saopštila stav da se kultura srpskog naroda ne poklapa sa državnim granicama SR Srbije, ali da ta činjenica nije mogla da se posmatra kao razlog promene državnog i društvenog uređenja SFRJ. Takođe im je rekla da SKS delove srpskog naroda koji žive u BiH ne smatra za pastorčad, već „slobodni delovi u okviru jugoslovenske socijalističke zajednice sa istim društvenim statusom“ i da nikakva paternalistička briga Srbije nije potrebna. To je, prema njenoj oceni, jedina politika koja bi bila u stanju da razvije program stvarnog suživota, komuniciranja uz poštovanje ravnopravnosti i koja bi suzbijala velikosrpski nacionalizam i njegove pretenzije. S druge strane, takvu akciju SK Srbije, značajno su otežavala „antisrpska raspoloženja“ u nekim sredinama, jer su upravo pomagala i ubrzavala homogenizaciju srpskih nacionalista, rekla je ona.⁹³⁹ Bio je ovo stav na tragu Nikezićevog sarajevskog govora iz 1970. kojim je Srbija garantovala stabilnost Bosne i Hercegovine, koji je zbog akcija i srpskog i hrvatskog nacionalizma vođstvo SKS moralo često da ponavlja kao neku vrstu garancije kolegama iz susedne republike.

Kongres kulturne akcije nije mogao zaobići ni pitanja nauke i obrazovanja, kao što nije mogao biti maska za „političko okupljanje svih Srba pod firmom kulturne akcije“, rekla je L. Perović. Naprotiv tih intencija, on je morao da progovori o pitanjima kulture u realnim političkim i društvenim konstelacijama koje su postojale u Jugoslaviji. Na njemu će biti ljudi različitih političkih uverenja i shvatanja, ali upravo će kroz sudar ideja i da se proverí njihova održivost. Ona je upozorila svoje sagovornike iz BiH, da će se na Kongresu čuti različita shvatanja, i da ne bi bilo dobro da se u drugim republikama uoče samo opozicioni stavovi, jer će i shvatanja komunista tu doći na probu. Naime, prema njenim rečima, nacionalizam koji je monopolisao kulturu, upravo je kritikovao SK da nema svoju kulturnu politiku i između ostalo tome je trebalo da služi Kongres, da pokaže jasnu opredeljenost komunista na polju kulture. Na Kongresu će biti delegacije svih jugoslovenskih republika. Takođe, ona je podvukla da se u odnosu na sličan Kongres u Hrvatskoj, SK Srbije naučio kojim putem ne bi trebalo ići – „nikakvo nacionalno okupljanje u kulturi, jer to bi bilo novo porobljavanje u kulturi“.⁹⁴⁰

⁹³⁸ AS, SKS – Centralni komitet, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95, Stenografske beleške sa razgovora delegacija CK SK Srbije i CK Bosne i Hercegovine, u Beogradu 27. septembra 1971.

⁹³⁹ Isto

⁹⁴⁰ AS, SKS – Centralni komitet, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95, Stenografske beleške sa razgovora delegacija CK SK Srbije i CK Bosne i Hercegovine, u Beogradu 27. septembra 1971.

Latinka Perović je smatrala da analizirajući istorijsko iskustvo, postoje samo dve opasnosti za Jugoslaviju – ili će se ići na recentralizaciju, koju bi izazvali nacionalizmi, koji bi zakonomerno poništili samostalnost republičkih i pokrajinskih zajednica i posebno poništili rezultate politike nacionalne ravnopravnosti. Druga vrsta opasnosti je obnova vrednosti nekadašnjeg građanskog društva, pre svega u sferi nacionalne politike. To bi dovelo u pitanje i samoupravljanje kao dominirajuću socijalnu snagu u zemlji, ali bi neminovno stvorilo i jak nacionalistički pokret. Ako bi se npr. problem Srba, smatrala je Perovićeva, svuda učinio spornim od Kosova do Hrvatske, to bi značilo prevagu nacionalizma i u Srbiji. A bilo koje nacionalno organizovanje i homogenizacija u Bosni, to je „zaista jedan slom“ za BiH, ali i za Jugoslaviju, smatrala je Perovićeva. Kao alternativu ovim opcijama, ona je navodila – „jedinstvena društvena orijentacija, jedna nacionalna politika u okviru Jugoslavije koja ima više nacija, u takvoj Jugoslaviji široko, kulturno komuniciranje, povezivanje je samo prednost.“ A sve ove preduslove je mogao da odbrani samo socijalistički samoupravni sistem sa demokratskom orijentacijom. Zato su morale da postoje u federaciji institucije gde će se sve ove stvari analizirati, o njima razmišljati i razgovarati.⁹⁴¹

Kada je reč o demokratizaciji Srbije, ona je smatrala da ta potreba i insistiranje vrha SKS na tome nije motivisano „nekim našim liberalnim raspoloženjem, već unutrašnjom složenošću Republike“. Raznolikost same Srbije, u razvojnom smislu, sferi ekonomskih interesa regiona, potom, nacionalna struktura ove republike, sve je to nalagalo jednu širinu i otvorenost, a iznad svega „punu nacionalnu slobodu“. Pitanje ekonomske demokratizacije bilo je najdirektnije vezano za položaj radničke klase, koji je zavisio od daljih integracionih procesa u privredi, ali i razvoja samoupravljanja. Sačuvati celovitost Srbije, značilo je uvažiti sve navedene specifičnosti i posebnosti ove republike, a to se moglo samo i jedino insistiranjem na demokratskom kursu, smatrala je Latinka Perović. U taj kontekst ona je stavila i odnos Srbije prema drugim republikama, tim pre što se iz same Srbije čuju teze da bi se trebalo zatvoriti, stati na svoje noge i sa te pozicije razgovarati sa drugima. Politika CK SKS je bila, prema tvrdnjama L. Perović, najšire otvaranje prema drugima u Jugoslaviji i to kao jedino moguće rešenje, jer bez intrajugoslovenskog otvaranja nije bilo ni otvorenosti prema Evropi i svetu, smatrala je ona.⁹⁴²

Kada je reč o odnosu Srbije prema Bosni i Hercegovini, ona se pozvala na sarajevski govor Marka Nikezića, rekavši da se tu radi o trajnom opredeljenju Srbije, Saveza komunista u Srbiji i da je to „konstanta naše politike“, koju ne određuje samo trenutna politička konstelacija. Vrh SK Srbije, ponovila je svojim bosanskim kolegama Perovićeva, insistiraće sa svoje strane iznad svega na „učvršćivanju Bosne i Hercegovine, a to znači na njenoj daljoj afirmaciji unutar Jugoslavije kao ravnopravne republike, kao ravnopravne političke organizacije“. Eventualni unutrašnji konflikti i nestabilnost u BiH, koji bi bili na relaciji međunacionalnih odnosa, imali bi, prema njenoj oceni,

⁹⁴¹ Isto

⁹⁴² AS, SKS – Centralni komitet, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95, Stenografske beleške sa razgovora delegacija CK SK Srbije i CK Bosne i Hercegovine, u Beogradu 27. septembra 1971.

dalekosežne posledice za jedinstvo i mir u čitavoj Jugoslaviji. Iako je stav zvanične Srbije bio jasan, u Srbiji su postojali pojedinci i organizacije koji su odudarali od takve politike, rekla je ona, smatrajući važnim dijalog sa bosanskohercegovačkim političkim vrhom. To je bilo pitanje i orijentacije same Srbije, pošto srpski nacionalizam i nije imao, prema njenoj oceni, drugu politiku sem funkcionalizacije Srba izvan Srbije. A ako se jedna politika angažuje na toj osnovi, onda su pretenzije prema BiH i logične i očekivane, a za SKS je ključno pitanje kako to onemogućiti. Ako je jedinstvo unutar Jugoslavije bilo neophodno po bilo kom pitanju, onda je, prema njenom stavu, to bilo pitanje odnosa prema nacionalnoj politici, jer „možemo imati samo jednu nacionalnu politiku“, a to je politika nacionalne ravnopravnosti.⁹⁴³ Ona je smatrala da je sa bosanskim rukovodstvom potrebno razgovarati i o pojavama separatizma u Jugoslaviji, da su se neki delovi Saveza komunista identifikovali sa nacionalizmom, a bilo je potrebno i u drugim sredinama napraviti jasnu distinkciju, kakva je u Srbiji već napravljena, između SK i vlastitog nacionalizma, jer je taj savez najozbiljnije ugrožavao Jugoslaviju, ali je predstavljao i opasnost za demokratski kurs unutar svake republike, upozoravala je Perovićeva, aludirajući pre svega na događanja u Hrvatskoj. Zbog toga je svako pitanje i traženje alternative nacionalizmu u problemima jezika, kulture, tradicije podrazumevalo obavezan dijalog sa predstavnicima BiH, Crne Gore, ali i Hrvatske. Zbog toga je ona smatrala da je pred Kongres kulturne akcije u Srbiji od suštinske važnosti čuti stavove čelnih ljudi u BiH i Crnoj Gori, kako oni gledaju na tu situaciju i šta su njihovi predlozi u kom smeru bi trebalo razvijati političku aktivnost. Sa duboko antinacionalističkom orijentacijom, koja će se potvrditi na Kongresu kulturne akcije, Srbija bi se široko otvorila prema svima u Jugoslaviji, „uz neophodnost da se poštuje ravnopravnost i suverenitet svake republike“, kao *conitio sine qua non* opstanka Jugoslavije ravnopravnih, smatrala je Latinka Perović.⁹⁴⁴

Ispred CK SK BiH govorio je član Sekretarijata, Hasan Grabčanović, koji se pozvao na XVII sednicu Predsedništva SKJ, koja je otvorila procese „diferencijacije u SK“, češćim prelascima u akciju i ulaskom u otvorenije političke borbe. On je aktuelni politički trenutak ocenio kao povoljan za širenje delovanja „opozicionih i neprijateljskih snaga“, koje sve više relativizuju republičke granice, šireći parole „Srbi/Hrvati/Muslimani na okup“, posebno apostrofiravši Maticu hrvatsku. „Neprijateljsku delatnost“ na teritoriji BiH on je video i u studentskim organizacijama, štampi, čak i unutar SK BiH. Od medija je posebno apostrofirao beogradske opozicione listove „Student“, „Književne novine“, „Jež“, itd., istakavši da je bosansko rukovodstvo moralo da pribegne zabranama i administrativnim merama da bi suzbilo navedene tendencije, naglasivši da „ni jedan režim u svetu ne isključuje ovo sredstvo samozaštite“.⁹⁴⁵

Govoreći o konkretnim problemima, Grabčanović je kao najspornije naveo pisanje beogradskih medija, koji su se široko čitali u Bosni. U tome se primedbe bosanskohercegovačkog rukovodstva nisu

⁹⁴³ Isto

⁹⁴⁴ AS, SKS – Centralni komitet, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95, Stenografske beleške sa razgovora delegacija CK SK Srbije i CK Bosne i Hercegovine, u Beogradu 27. septembra 1971.

⁹⁴⁵ Isto

razlikovale od nezadovoljstva pisanjem beogradske štampe u svim drugim krajevima Jugoslavije. On je najpre naveo tekstove u „Politici“ i NIN-u, koji su „dovodili u pitanje nacionalni identitet Muslimana“. ⁹⁴⁶ Oni su zvanični stav o muslimanskoj naciji pokušali da dovedu u pitanje i sa političkog i sa naučnog stanovišta, smatrao je Grabčanović. Oba ova lista su relativizovala stav o postojanju mislimanske nacije, smatrajući da o tome još treba da se razgovara, navodeći i stavove onih koji se nacionalno identifikuju kao Muslimani, ali i onih koji im tu vrstu samoopredeljenja osporavaju. Na istu temu Grabčanović je naveo i tekst Petra Lubarde u „Studentu“, koji je bio ocenjen kao uvredljiv po Muslimane. ⁹⁴⁷

Posebno nezadovoljstvo rukovodstvo BiH je izrazilo tretiranjem slučaja teroriste M. Hrkača u beogradskoj štampi, kako bi se iskonstruisalo postojanje organizovanih terorističkih grupa u BiH, koje su republičke institucije, navodno, prikrivale. Prema Grabčanovićevim rečima, radilo se o intrigama Saveznog sekretarijata za unutrašnje poslove i Radovana Stijačića, ali je rezonanca svega toga postojala i u beogradskoj štampi. Posebno uznemirujuće on je ocenio pisanje beogradskog tabloida „Večernje novosti“, koje su radile, prema ocenama Grabčanovića, na raspirivanju mržnje u BiH, a ponovo preko neproverenih informacija koje je u taj medij puštao savezni SUP i njegov šef, Stijačić. On je naveo i druge primere, kako je rekao, „pakosti“ beogradske štampe prema Bosni, navodeći tekstove „Večernih novosti“ i satiričnog, nacionalističkog časopisa „Jež“. On je naveo da tu nije reč o slučajnostima ili pojedinostima, već o sistematski plasiranoj slici sa ciljem koji je postojao kako u Zagrebu, tako i u Beogradu – otpor konstituisanju Bosne i Hercegovine kao ravnopravne republike u Jugoslaviji. ⁹⁴⁸

Posebno problematičnim rukovodstvo BiH je smatralo istupe uticajnih intelektualaca u Srbiji, koji su osporavali Bosnu. Kao primeri su navedeni govor D. Ćosića na Skupštini SKZ, koji je „na neki način“ podržao sekretar za obrazovanje i kulturu Srbije; potom nacionalistički istupi Mihajla Đurića; razne publikacije i knjige od kojih je navedena „Krajina i krajišnici“, gde se tvrdi da je Bosna „oduvek bila srpska zemlja“, a reka Sava „srpska reka“. ⁹⁴⁹ Hasan Grabčanović je apelovao na rukovodstvo Srbije, da mora imati svest o tome da sve što se dešava u Srbiji i Hrvatskoj ima svoju veoma snažnu rezonancu u Bosni i prelama se na vrlo negativan način u ovoj republici. On je podsetio da kada su nacionalisti u Hrvatskoj ili Srbiji bili onemogućavani oni su se trudili da prenesu nestabilnost na Bosnu, navodeći primere D. Ćosića i M. Đurića, čija zabrinutost „za sudbinu progonjenog srpskog nacionalnog

⁹⁴⁶ O toj temi vid. Husnija Kamberović, „Sedamnaesta i Dvadeseta sjednica CKSKBiH i diskusije o nacionalnom pitanju“, u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, zbornik radova, Sarajevo, 2009., str. 241-295. Isti, „Stav političke elite o nacionalnom identitetu Muslimana u Bosni i Hercegovini sredinom 1960-ih godina“, u: *Prilozi*, br. 38, Sarajevo, 2009., str. 165-191. Isti, „Politička elita u Bosni i Hercegovini i afirmacija bošnjačkog nacionalnog identiteta sredinom 1960-ih i početkom 1970-ih godina“, *Zbornik Nikše Stančića*, Zagreb, 2011., str. 329-342.

⁹⁴⁷ AS, SKS – Centralni komitet, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95, Stenografske beleške sa razgovora delegacija CK SK Srbije i CK Bosne i Hercegovine, u Beogradu 27. septembra 1971.

⁹⁴⁸ AS, SKS – Centralni komitet, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95, Stenografske beleške sa razgovora delegacija CK SK Srbije i CK Bosne i Hercegovine, u Beogradu 27. septembra 1971.

⁹⁴⁹ Navedena knjiga je bila povučena iz prodaje odlukom nadležnih sudskih instanci, ali je prethodno u velikom broju prodata širom BiH.

i duhovnog bića, ne može da nema odraza u BiH, a isto tako i u Hrvatskoj“, upozorio je Nikezića i Perovićeve H. Grabčanović. Pojačana delatnost nacionalista i njima bliskih institucija u Srbiji i Hrvatskoj jačala je i muslimanski nacionalizam. Takođe, snažan hrvatski nacionalizam u BiH omogućavao je srpskom i muslimanskom nacionalizmu da se maskiraju, da „izigravaju državotvornu ulogu i da lansiraju kako sve zlo dolazi od Hrvata“, navodio je on kompleksne i teške prilike u ovoj multinacionalnoj republici, u vreme porasta nacionalizma u čitavoj Jugoslaviji.⁹⁵⁰ Bosanskohercegovačko rukovodstvo je očekivalo od srpskog pomoć u ovakvim okolnostima, pre svega u vidu povezivanja i koordiniranja akcija u vezi sa otvorenim političkim problemima. Time bi se akcije učinile efikasnijim, a svakako bi se izbegli nesporazumi i sukobljavanja. On je podsetio da je bosanskohercegovački vrh doneo zaključak na Centralnom komitetu da se uzdrže od bilo kakvih javnih kritika postupaka u drugim republikama. Međutim, u situaciji kada stvari izmiču kontroli i kada izjave pojedinih funkcionera u susednim republikama imaju krupnih konsekvenci u Bosni, ta odluka će biti promenjena, jer se rukovodstvo ove republike više nije moglo uzdržavati od javnih reagovanja, a takve situacije će moći da se izbegnu samo češćim konsultovanjem i usaglašavanjem stavova, upozorio je Grabčanović. Član bosanskog CK, Branko Mikulić je podsetio da umesto pitanja klase i naroda u Bosni „vaskrsavaju“ ustaška i četnička ideologija i da je jedan od uzroka i ideja o paritetnoj, a ne više proporcionalnoj zastupljenosti naroda u BiH. Kako su ovakve ideje dolazile iz određenih krugova u Hrvatskoj, on je tražio da se rukovodstvo Srbije, nakon konsultacija, izjasni o tome.⁹⁵¹

Marko Nikezić je obraćajući se sagovornicima iz rukovodstva BiH vratio temu na ustavne amandmane rekavši da je Srbija tokom te rasprave bila „hendikepirana“, zbog načina na koji je rasprava o njima vođena u većem delu zemlje, jer se centralna tema pretvorila u pitanje „kako suzbiti navodni otpor Srbije i opšti konzervativizam Srba svuda u Jugoslaviji da bi se mogla Federacija organizovati na nov način“. Iz toga je dalje proizlazilo uverenje da se Srbija bavi pitanjima vlastitog razvoja jer „nema smelosti da raspravlja o jugoslovenskim pitanjima“, zbog toga što je odnos snaga nepovoljan po nju, jer je „savezni vrh opredeljen protiv Srbije“, kako je rekao Nikezić. Ali, okrećući se sebi, Srbija nije bežala od jugoslovenskih tema, već je smatrala da je put realnog uticaja na jugoslovenske poslove, ostvarivanje određenih rezultata u svojoj sopstvenoj sredini. Srbija i njen vrh su u takvom pristupu i u tom ključu iščitavali i „filozofiju ustavnih amandmana“, kako je rekao Nikezić. Vraćajući se na izjave članova bosanske delegacije o porastu nacionalizma, prvi čovek Srbije je rekao da su te rasprave morale da se odigraju, jer se ranije o tome nije raspravljalo i da su prvi put u javnost izašle, u sferi nacionalnih odnosa, stvari kako jedna sredina vidi drugu. „To ranije“, rekao je Nikezić, „nikada u javnost nije izlazilo, ali je bilo činjenica i imalo je svoje posledice.“ Nacionalno pitanje i

⁹⁵⁰ AS, SKS – Centralni komitet, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95, Stenografske beleške sa razgovora delegacija CK SK Srbije i CK Bosne i Hercegovine, u Beogradu 27. septembra 1971.

⁹⁵¹ Isto

problemi u vezi sa njim nisu u Jugoslaviji izmišljeni, oni su bili realni, a neprijatne stvari je uvek bolje čuti i o njima voditi debatu.⁹⁵²

Pitanje ekonomskog razvoja zemlje Nikezić je smatrao ključnim i za političko jedinstvo i za opstanak i nezavisnost Jugoslavije. Ekonomska suština je ta koja se probijala kroz sve segmente života i zato je ključna u radu republičkih rukovodstava. Kada je reč o Savezu komunista, koji je, prema njegovoj oceni, nosilac svih društvenih promena, mora i sam biti prožet tim duhom, i sam spreman na duboke promene. On je upozorio i da republičke organizacije Saveza komunista nemaju onu vrstu samostalnosti koju imaju republike unutar Jugoslavije i to prevashodno zbog toga što je temeljno političko opredeljenje da **Jugoslavija, koja je sačinjena od većeg broja nacija i republika, u isto vreme želi da bude „jedno jedinstveno društvo“, a karakter tog jedinstva izražavao je upravo Savez komunista, pa zbog toga nije bilo prostora za različitost u društvenom i političkom smislu, koliko je moralo da postoji u nacionalnom i republičkom pogledu.** (akcenat aut.) U vezi sa jedinstvom, on je rekao da se ono ostvaruje i bilateralnim razgovorima republika, ali i funkcionisanjem legalnih saveznih institucija, zasnovanih na paritetnoj osnovi. Opasnost od obnove saveznog centralizma je, prema Nikezićevoj oceni, postojala, tim pre što je usred polemika između republika, u masama mogla da se pojavi želja za obnavljanjem sistema čvrste ruke i centralizacije. On je svojim sagovornicima iz Sarajeva poručio da je dobro da se različiti stavovi i interesi konfrontiraju javno, „moramo imati nerava da prođemo kroz ovo“, jer je alternativa povratak na preživjele metode.⁹⁵³

Vraćajući se na tezu bosanskih sagovornika da se u njihovoj republici reafirmišu ustaška i četnička ideologija, Nikezić je upozorio da će se ekstremni nacionalisti, zbog svoje vezanosti za fašizam u ratu lako uočiti i savladati, lakše nego kada je reč o prodoru „buržoaskih struja koje su liberalne, koje su za građansku demokratiju“. Ipak, njih je, smatrao je Nikezić, najlakše identifikovati i raspoznati upravo na nacionalnom pitanju, jer se razotkrivaju svojom isključivošću baš na temi odnosa prema nacionalizmu. Ako i postoje u određenom stepenu nedoumice kako razlikovati težnje tih „liberalno-buržoaskih“ struja od „elemenata naše demokratizacije“, na nacionalnom pitanju se te razlike najlakše identifikuju, na temi „šta je odbrana nacionalnog interesa u socijalističkim odnosima u Jugoslaviji, a šta su sve moguće isključivosti na nacionalističkoj liniji“, upozorio je M. Nikezić. Srpski nacionalisti, rekao je i on, nemaju svoj program i zato se koncentrišu na postavljanje problema Srba van Srbije. Odsustvo bilo kakvog razvojnog programa nacionalista u Srbiji u ekonomskoj, društvenoj, kulturnoj oblasti, trebalo bi iskoristiti da SK iz defanzive pređe u programsku akciju i iskoristi tu vrstu prednosti. Kada je reč o levoj opoziciji, tzv. novoj levici, Marko Nikezić je smatrao da „oni imaju naš program i nastoje nas tući time što kažu – vi ste u Ljubljani rekli to i to, a od onda ste bili spori,

⁹⁵² AS, SKS – Centralni komitet, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95, Stenografske beleške sa razgovora delegacija CK SK Srbije i CK Bosne i Hercegovine, u Beogradu 27. septembra 1971.

⁹⁵³ Isto

nedosledni, pravili ste kompromise...“⁹⁵⁴ Sumirajući, konstatovao je da jedni beže u prošlost, jer nemaju odgovore na izazove modernog sveta i savremenosti, a drugi imaju program SKJ, ali bi ga oni bolje ostvarivali od vladajućih elita u republikama.

Odgovarajući na zabrinutost bosanskohercegovačkog rukovodstva zbog porasta nacionalizma u Srbiji, koji se na vrlo negativan način reflektuje u BiH, Nikezić je rekao da za SKS „u prvom planu ostaje borba protiv srpskih nacionalista“, pre svega za uticaj i prevagu u samoj Srbiji. Moguće su razlike u gledanjima na prioritete i možda se iz Sarajeva borba protiv nacionalizma koju vodi SKS ne vidi na pravi način, ali to ne bi trebalo, prema Nikezićevoj oceni, dramatisovati, tim pre što je vlast u Srbiji otvorena za direktan razgovor o svim suštinskim pitanjima. I on se pozvao na svoj sarajevski govor iz prethodne godine, ali i na stav koji je L. Perović saopštila kulturnim radnicima, da su „Srbi van Srbije kod svoje kuće i slobodni i ravnopravni u drugim republikama“, odnosno da nisu „porobljeni delovi srpskog naroda“. Postoje ljudi koji se ne slažu sa tim, rekao je Nikezić, pomenuvši da mu je nedavno došla u posetu delegacija Srba iz Like, čiji predstavnici su mu rekli da su ljudi u njihovom kraju plakali zbog njegove sarajevske izjave da „nismo staraoci Srbima van Srbije“. Nacionalizam je u Srbiji kontinuitet i „ja vidim“, rekao je Marko Nikezić, „smisao naše političke akcije u borbi sa tim kontinuitetima“.⁹⁵⁵

Na konkretne pimebde u vezi sa pisanjem beogradske štampe, Nikezić je svoje sagovornike iz BiH, kao i predstavnike drugih republika, uputio na direktan dijalog sa redakcijama, ali ih i podsetio da su neprijatne stvari i nezgodni napisi uvek mogući u društvu u kome se u svim segmentima razvija „autonomija uz odgovornost“. On se na određeni način suprotstavio i njihovom insistiranju na zabranama i administrativnim merama, upućujući na to da institucije treba da funkcionišu i primenjuju zakone.

U tom kontekstu, Branko Mikulić je predložio da se nekako uspostavi sistem, da BiH ili Crna Gora, možda i Hrvatska delegiraju svoje ljude u redakcije listova, koji bi uticali kada je reč o pisanju beogradskih medija iz ovih republika, uz ograđivanje da ne žele da ograniče samostalnost uređivačke politike. Ipak, najviše primedaba i negativnih uticaja na bosanskohercegovačke prilike, bez sumnje je bilo iz Hrvatske, o čemu je vrh SKS odbijao da se direktnije izjašnjava, smatrajući to temom za razgovore rukovodstava ovih dveju republika.

Takođe, u razgovorima se i postavilo pitanje smenjenog šefa saveznog MUP-a, Radovana Stijačića i problema saveznih kadrova, koji bi ostajali u Beogradu, koju je vrsta ingerencija SK Srbije imao prema njima. Slično je bilo i u slučaju Miloša Žanka. Latinka Perović je rekla da će predložiti da sve savezne funkcionere u Beogradu „drže na vezi njihove republičke organizacije“, jer oni ne mogu biti u nadležnosti SK Srbije, bar dok su na položaju i dok imaju mandat svoje republike. U ovom

⁹⁵⁴ AS, SKS – Centralni komitet, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95, Stenografske beleške sa razgovora delegacija CK SK Srbije i CK Bosne i Hercegovine, u Beogradu 27. septembra 1971.

⁹⁵⁵ Isto

slučaju, na konkretnom političkom pitanju, smatrala je ona, **važno je pokazati da BiH nije nikakva „surogat republika“, jer je upravo to najbolja odbrana od „paternalističkih tendencija iz Srbije“**. (akcenat aut.) Ona je pomenula veliki broj ljudi iz drugih republika, koji su radili u saveznim organima, većinom Srbi po nacionalnosti, koji su predstavljali svoje republike i sad su u Beogradu i imaju očekivanja i političke pretenzije, a da nemaju nikakve veze sa politikom SK Srbije i time postaju neka vrsta „političkih emigranata“. ⁹⁵⁶

Član Sekretarijata CK Srbije, Bora Simić je uzeo u zaštitu beogradsku štampu, kojoj se sve više sužavao manevarski prostor, sve glasnijim zahtevima da piše po porudžbini, da se diriguju stvari. On je pomenuo i oscilacije, da mediji različito pišu i izazivaju različite reakcije, ali i da postoji tendencija da se mediji u iz svoje republike hvale, a napadaju oni iz susedne. Na savete o dijalogu sa beogradskom štampom, Hasan Grabčanović je rekao da su iz CK BiH pokušali da razgovaraju telefonom o nekim temama, ali su dobili odgovor da je „davno prošlo vreme“ telefonskih intervencija u štampi.

Predstavnici BiH su posebno ukazali na delatnost Srpske književne zadruge u ovoj republici, da i ona poput Matice hrvatske upisuje u članstvo svoje sunarodnike. Obe su delovale sa nacionalističkih stanovišta i širile nacionalnu distancu u Bosni, smatrali su njeni vodeći ljudi. M. Nikezić je podržao političku akciju bosanskog vrha, ali konkretne stvari je savetovao da moraju biti normativno i zakonski regulisane. ⁹⁵⁷

Na česta pominjanja Matice hrvatske, prvi čovek SK Vojvodine, Mirko Čanadanović je rekao da je Matica srpska, upravo zbog sličnih tendencija pod budnim okom Pokrajinskog komiteta i da je „dogovorno sprečen“ prodor ove institucije u Bosnu, zbog čega mu je smetalo poređenje Matice srpske sa Maticom hrvatskom, radi ravnoteže. On je pomenuo i napisanu istoriju jugoslovenske književnosti, koja je bila u fioci, jer se nisu rešila tri sporna pitanja: mesta književnosti Bosne i Hercegovine, književnosti Crne Gore i Dubrovačke književnosti. Predstavnici bosanskog rukovodstva upozorili su da Matica srpska svakako nema na njihovu republiku toliko destruktivan uticaj koliko je imala Matica hrvatska, ali da bi trebalo imati u vidu da je nacionalističko i političko delovanje Srpske književne zadruge „produžena ruka delovanja Matice srpske“. SKZ je po Bosni i Hercegovini upisivala i regrutovala svoje članove, okupljala intelektualce na nacionalističkoj platformi i time nesumnjivo unosila nestabilnost u ovu republiku, smatrali su njeni čelnici. M. Čanadanović je demantovao navode da Matica srpska deluje kao produžena ruka SKZ-a, rekavši da su Matica srpska i SANU „umirene“ preko njihovih čelnih ljudi, a da je tu političku funkciju širenja nacionalizma preuzela Zadruga. ⁹⁵⁸

Kako se na ovim razgovorima pokrenulo i pitanje jezika, L. Perović je naglasila da hrvatskom narodu niko ne može osporiti pravo da svoj jezik zove kako hoće, jer je to „sveto pravo svakog

⁹⁵⁶ AS, SKS – Centralni komitet, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95, Stenografske beleške sa razgovora delegacija CK SK Srbije i CK Bosne i Hercegovine, u Beogradu 27. septembra 1971.

⁹⁵⁷ AS, SKS – Centralni komitet, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95, Stenografske beleške sa razgovora delegacija CK SK Srbije i CK Bosne i Hercegovine, u Beogradu 27. septembra 1971.

⁹⁵⁸ Isto

naroda“. Međutim, drugo pitanje je da li je tu reč o jednom jeziku ili nasilnom razdvajanju jezika, kako bi se išlo na političko razdvajanje i čak napuštanje Jugoslavije. Ako Hrvatska sebe vidi u Jugoslaviji, onda je i pitanje jezika legitimna tema za razgovor, a bilo kakvo nasilje u tom pogledu se nije smelo primenjivati, smatrala je L. Perović. Ona je ukazala, da su svi zaokupljeni pitanjem srpskohrvatskog jezika, a da se zaboravlja na ravnopravnost slovenačkog, makedonskog i jezika nacionalnih zajednica. Prema njenoj oceni, „nije sporno pitanje srpskohrvatskog jezika, nego pitanje života Srba i Hrvata u novoj socijalističkoj federaciji“. Kada je reč o pitanjima ćirilice i latinice, ona je insistirala na zadržavanju pune ravnopravnosti oba pisma, jer je srpski nacionalizam hteo ceo narod da svede na okvire ćirilice i „nije to samo srpski nacionalizam, to je jedna rusofilska orijentacija, jer, kao najveći narod na svetu piše ćirilicom“. Ona je pomenula i svoj skorašnji razgovor sa direktorom RTV Beograd, koji je postavio pitanje pisma koje će se upotrebljavati na novoootvorenom drugom programu i navela je svoj savet Zdravku Vukoviću: „Ako mene pitaš ja bih uvek išla na latinicu i to ne zbog okolnosti unutar Jugoslavije nego zato što bi mi stalo da taj drugi program može da gleda još neko u Evropi ko piše latinicom“. Reč je ne više o unutarjugoslovenkom političkom fenomenu, nego je to pitanje i povezivanja i integracije u Evropu i svet, jer ako se piše samo ćirilicom, smatrala je ona, „to znači da se upućujemo samo na Bugarsku ili Rusiju“. Najzad, bilo je očito da je u Srbiji bio jedan od prioriteta izboriti se sa nacionalizmom za ravnopravnost oba pisma, ne prevlast latinice nad ćirilicom, nego samo pravo latinice na ravnopravnost, koju su joj srpski nacionalisti zamenom teza uskraćivali. Marko Nikezić je smatrao da je ta vrsta nametanja jednog pisma koju čine srpski nacionalisti bila izvodljiva samo u Rusiji – „centralnoazijski narodi su pod Lenjinom pisali latinicom, a posle im propisali ćirilicu, sada i Mongoli pišu ćirilicom“.⁹⁵⁹

Zatvarajući dvodnevne razgovore sa delegacijom BiH, Marko Nikezić je rekao da je već samo postojanje Bosne i Hercegovine prepreka nacionalističkoj identifikaciji republičkih i nacionalnih interesa, što se u tom periodu javljalo u Jugoslaviji. Takođe, prema njegovoj oceni, samostalna politika bosanskohercegovačkog rukovodstva utoliko više potvrđuje ovaj pozitivan efekat Bosne na čitavu Jugoslaviju. Zbog svega rečenog, smatrao je Nikezić, „oni koji su zainteresovani za jedinstvo Jugoslavije moraju biti zainteresovani i za jedinstvo u Bosni i Hercegovini“. Zbog toga je važno voditi računa o tome kakve su konsekvence poteza koje „vučemo po interese drugog“, jer je **brinuti o drugome u Jugoslaviji, prema Nikezićevoj oceni, značilo voditi računa o sopstvenom interesu.** (akcenat aut.) Takvu orijentaciju Srbije, smatrao je, promovisaće i Kongres kulturne akcije, koji će pokazati sa kojom vrstom ideja je trebalo ići pred ljude, a nacionalizam je „opasan upravo u prvom redu za tu naciju, koja mu se prikloni, jer je narcisoidan“. Kultura ne poznaje granice, ona je „svetska“, rekao je Nikezić, ali ona ima i nacionalne karakteristike i ako bi se one ignorisale, to ne bi bila borba protiv nacionalizma, već naprotiv, prepuštanje čitave te oblasti nacionalistima. Upravo zbog toga je

⁹⁵⁹ AS, SKS – Centralni komitet, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95, Stenografske beleške sa razgovora delegacija CK SK Srbije i CK Bosne i Hercegovine, u Beogradu 27. septembra 1971.

Latinka Perović, razgovarala o Kongresu kulturne akcije sa predstavnicima SANU, SKZ, Matice srpske, rekao je Nikezić, jer nije postojala ideja da se te institucije prepuste nacionalistima.⁹⁶⁰

Varaćajući se na jednu od ključnih primedaba svojih bosanskih sagovornika u vezi sa pisanjem beogradske štampe, prvi čovek srpskih komunista je najpre upozorio da iz štampe pre svega treba učiti i saznavati, „a ne samo tražiti odjek svojih reči“. Kompleksno je bilo pitanje kako postići slobodu u informativnosti, ali i odgovorno ponašanje štampe, rekao je Nikezić, podsećajući da je bilo „jedno vreme kada smo diktirali u pero, pre 20 godina. Sada kada smo izišli iz toga ne bismo hteli da se vratimo, a i kada bismo hteli ne bi mogli. U ekonomiji imamo određena slobodna kretanja, a tu da bude suprotno, teško je zamisliti.“ On je apostrofirao „Večernje novosti“ kao novine koje i njemu lično priređuju konstantno neprijatna iznenađenja, i to u političkom, a ne ličnom smislu. On je upravo ovaj bulevarski list povezo sa saveznim tajnim službama, koje su nekada bile vrlo moćne, a sada su bile svedene na proturanje intriga kroz novine sa manjkom integriteta i profesionalizma. Rečju, nije to bio problem bosanskog rukovodstva, već i srpskog, sa tom vrstom štampe. On je rešenje toga problema video ne u disciplinovanju novina, koje su tu objekat, već u smanjenju prostora za delovanje „saveznoj birokratskoj vrhuški“ koja ih je instrumentalizovala u svoje svrhe. Tom centru moći, rekao je Nikezić, odavno je ukazano na, za njih, neprijatnu okolnost, da „posle svih republika i Srbija postaje nezavisna“ i da je prirodno što nekada svemoćni birokratski aparat, koncentrisan u Beogradu i dalje želi da predstavlja silu za sebe, traži svoje medije, kanale za plasiranje dezinformacija, itd. On se složio i da mediji u Srbiji imaju refleks da nesrazmerno najveću pažnju pridaju stavovima rukovodilaca i događajima iz Hrvatske. Tu vrstu inercije Nikezić je okarakterisao kao „velikosrpsku“, da se svemu što dolaze otuda pridaje veći značaj i da se Jugoslavija svodi na odnose Srba i Hrvata. To onda stvara utisak, ako se čita štampa da su drugi nevažni, u Hrvatskoj su nezadovoljni jer misle da se namerno njih targetira, što je srpskim nacionalistima išlo na ruku jer su smatrali da je vreme za revanš Hrvatima, itd., a sve to uprkos zvaničnim stavovima CK Srbije, rekao je Marko Nikezić. Latinka Perović je dodala da je pitanje štampe i političko pitanje, konkretno, „pitanje dalje demokratizacije“ jugoslovenskog društva, jer je važno ne vraćati štampu na dnevno sredstvo politike i ne provincijalizovati je, pošto beogradska štampa, prema njenim rečima mora biti „otvorena i kritična“ pre svega prema politici koja se vodi u Srbiji.⁹⁶¹

Dvodnevni sastanak delegacija Republike Bosne i Hercegovine i Srbije je završen konstatacijom o najvišem stepenu saglasnosti u vezi sa ključnim pitanjima, od reformi federacije, ustavnih amandmana, borbe protiv nacionalizma i centralizma, izdvajanju za nedovoljno razvijene delove Jugoslavije, itd. Postignuta je i saglasnost da je potrebno nastaviti dijalog o tretiranju

⁹⁶⁰ Isto

⁹⁶¹ AS, SKS – Centralni komitet, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95, Stenografske beleške sa razgovora delegacija CK SK Srbije i CK Bosne i Hercegovine, u Beogradu 27. septembra 1971.

bosanskohercegovačkih prilika u beogradskoj štampi i refleksija tog pisanja na događaje u samoj Bosni.

U proleće, kada se u Srbiji već dešava disolucija u najvišem rukovodstvu, kada se smanjuje manevarski prostor Nikezićevog rukovodstva i stvari kreću da se razvijaju u pravcu Titove arbitraže, kreću i napadi dogmatskih struktura iz drugih republika na SK Srbije. Tako je visoki partijski funkcioner CK Hrvatske, Jure Bilić, posle Druge konferencije SKJ žestoko napao Latinku Perović zbog politike koju vrh srpske partije vodi. Svoj napad, koji je bio temeljno pripremljen na podsetnicima, i koji nije bio privatan čin, Bilić je počeo osudom navodne „antititovske atmosfere u Srbiji“ i to ilustrovao ponašanjem Koče Popovića prema Titu. U dvosatnom razgovoru Bilić je sem insistiranja na lošim odnosima srpskog rukovodstva sa Titom, pokrenuo i pitanje odnosa koji je rukovodstvo SK Srbije imalo prema štampi, kritikujući „suviše demokratičan“ pristup, a tražio je i objašnjenje zbog čega je nacionalistički advokat Subotić pušten iz zatvora. Pored odnosa prema Titu i problema prevelike demokratičnosti, treće pitanje, tj. kritiku politike rukovodstva CK Srbije, Bilić je identifikovao u problematičnom odnosu tog rukovodstva prema saveznom centralizmu, za koji je smatrao da je opasnost od njega u Srbiji namerno preneglašavana.⁹⁶² Draža Marković je pozitivno ocenio napad Jure Bilića na politiku partijskog rukovodstva u Srbiji, pre svega zbog „preglašavanja opasnosti od neostaljinizma i centralizma“, zbog preteranog demokratizma, „žongleraja oko slobode štampe“ i uopštavanja bez konkretne političke akcije.⁹⁶³

Politički procesi koji su se odvijali u Hrvatskoj su bili vrlo kompleksni, talas represije, zabrana, hapšenja, procesuiranja, otpuštanja, izbacivanja iz partije, itd. je bio veoma širok, ali je i otpor politici novog, oktroisanog političkog rukovodstva koje nije uživalo širi legitimitet u javnosti bio veliki.⁹⁶⁴ Nevedene represivne mere su bile još teže prihvatane zbog nepromenjene politike koja se u Srbiji vodila, gde su i dalje glavne teme bile demokratizacija društva i reforme. U tom kontekstu bi trebalo razumeti i osuđujuće govore D. Dragosavca i J. Vrhoveca, zbog stanja u Srbiji, prilikom posete rukovodstva Srbije Zagrebu, na samom početku aprila 1972. Spektar kritika tada se kretao od stanja u beogradskoj štampi, na univerzitetu, do tehokratizma u privredi. Na sastanku republičkog vrha Hrvatske, Vladimir Bakarić je još ranije, 19.11.1970. naveo da je novi oblik sukoba Hrvatske i Srbije u „sferi velikih poduzeća i bankama“, jer se u beogradske banke sliva oko 56% kamata čitave Jugoslavije, što je odgovaralo Srbiji, a išlo na štetu Hrvatske. On je smatrao i da postoje indikatori da srpsko rukovodstvo „želi obnovu kapitalizma“, u Beogradu „djeluju ideolozi kapitalističkih odnosa“, oni smatraju da je komunizam, pa i jugoslovenski utopija, kaže Bakarić. Uz to, „glavni nosioci

⁹⁶² Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma*, str. 653–654. Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 365.

⁹⁶³ Dragoslav Marković, *Život i politika*, str. 345.

⁹⁶⁴ Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, str. 680–683.

prozapadne politike su u Beogradu“, navodi on. Na pitanje da li je „ovakva prokapitalistička i prozapadna“ politika srpskog rukovodstva mogla biti dovedena u sklad sa „velikosrpskim interesima“, Bakarić odgovara da bi mogla. Ako Srbija „bude ta koja bi Jugoslaviju dovela na Zapad, ona bi mogla računati na prevlast u Jugoslaviji. Za takav rasplet Srbija ima kapital i kadrove“, smatrao je Bakarić. Dok je Mika Špiljak 6. septembra 1972. ustvrdio da „partijski vrh Srbije forsira antirusku politiku“.⁹⁶⁵

Iz Slovenije su u proleće 1972. počeli da stižu prvi glasovi osude politike srpskog partijskog rukovodstva zbog tehnokratizma, tj. postojanja velikih sistema u Srbiji. Predstavnici ove republike sve češće su o tome govorili najavnim skupovima i u tamošnjoj štampi. S druge strane, iz Bosne i Hercegovine, centar problema u Srbiji je identifikovan u prevelikoj otvorenosti štampe u ovoj republici. Visoki bosanskohercegovački partijski zvaničnik i predstavnik ove republike u Izbršnom birou SKJ, Todo Kurtović pokrenuo seriju sastanaka o medijima, u kojima su uvek na dnevnom redu bila sredstva informisanja iz Srbije, pre svega, beogradska „Politika“.⁹⁶⁶

Izolacija u kojoj se nalazilo rukovodstvo CK Srbije zbog svoje različite idejne orijentacije, koja je bila vidljiva već na 21. sednici Predsedništva SKJ u Karadorđevu, sada je sve više dolazilo do izražaja. Otpor iz ostalih partijskih centara je bio sve očigledniji, jer je reformska orijentacija SK Srbije ugrožavala politiku konzervativnih struktura u ostatku zemlje, zbog čega je princip *demokratskog centralizma* i saobražavanje i ujednačavanje političke linije u Srbiji politici SKJ bio sledeći logičan korak.

Jedna od novih političkih praksi koje je rukovodstvo CK Srbije sa Markom Nikezićem na čelu pokrenulo uz javnost u radu, redovne i česte konferencije za medije, održavanje sastanaka van Beograda u unutrašnjosti, itd. bila je i praksa zvaničnih bilateralnih kontakata sa predstavnicima drugih jugoslovenskih republika. Na njima je manifestovana politika SKS da se Jugoslavija može samo razumeti kao složena država, nesvodiva na srpsko-hrvatske dogovore i sučeljavanja, već kao zajednica ravnopravnih, čije se odluke donose uz učešće i u interesu svih njenih činilaca u legitimnim i za to predviđenim saveznim institucijama. Dijalozi sa predstavnicima drugih jugoslovenskih republika bili su i prilika da Srbija skine sa sebe višedecenijsku hipoteku patronata nad ostalima ili čitavom federacijom, da se prikaže u drugačijem svetlu, kao ravnopravan činilac jednak sa drugima, koji za sebe ne traži dodatna prava, ali ne prihvata ni posebne obaveze. Ovi dijalozi su, uključujući i one sa predstavnicima Hrvatske, bili prilika i da čelni ljudi Srbije saslušaju probleme i potrebe drugih, koji su od njih vrlo često tražili kooperativnost u stabilizaciji vlastitih društava, jer bez Srbije koja je razgraničena sa nacionalističkom ideologijom u vlastitoj sredini, nije moglo biti ni stabilnosti, pre

⁹⁶⁵ Dušan Bilandžić, *Povijest izbliza. Memoarski zapisi 1945–2005.*, Zagreb, 2006., str. 98–99, 125.

⁹⁶⁶ Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 366.

svega u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Hrvatskoj. Na ovim razgovorima vlasti u Srbiji su promovisale i uveravale predstavnike drugih republika u predanost Srbije stvarnoj nacionalnoj ravnopravnosti i jednakosti svih jugoslovenskih naroda i nacionalnih zajednica. Osim neizbežnih ekonomskih i privrednih pitanja, najčešća tačka sporenja je bilo pisanje beogradskih medija i nezadovoljstvo u svim drugim republikama tim pisanjem, koje su često ocenjivali kao nekorektno i diskriminatorno ili nacionalističko, a u svakom slučaju otvorenije nego u drugim jugoslovenskim sredinama. Ne želeći da budu cenzori u ime nezadovoljstva drugih, Marko Nikezić i Latinka Perović su ih upućivali na direktan dijalog sa medijima, ukazujući da ni u ovom segmentu društva, nije moglo biti vraćanje na stare prakse, kako su često govorili. Ova razlika u odnosu na druge republika, uz veliku otvorenost i kritičnost prema mogućoj arbitrarnoj ulozi saveznog političkog centra, iza koga se nalazio sam Tito, činila je poziciju srpskog rukovodstva ranjivom, posebno nakon smene u Karađorđevu. Zbog uočenih razlika, u prvoj polovini 1972. javljaju se otvoreniji napadi na politiku SK Srbije iz drugih republika, koje su već bile pripremljene i oblikovane za novi kurs jugoslovenske partije, promovisan u Titovom Pismu i intervjuu „Vjesniku“ iz oktobra 1972. U vreme kulminacije političkog pritiska, reformsko rukovodstvo Srbije bilo je u velikoj meri izolovano, čime je i njihova *differentia specifica* u odnosu na ostale bila uočljivija, ali i neminovnost pada izvesnija.

2.8. Autoritarizam vs. reformizam

2.8.1. Razgovori s Titom: Pokušaj očuvanja *modus vivendi* rukovodstva Srbije i jugoslovenskog predsednika

Prvi razgovor predsednika Jugoslavije i SKJ, Josipa Broza Tita i rukovodstva Srbije se odigrao 24. januara 1969. nepuna dva meseca posle Šestog kongresa Savez komunista Srbije, na kome je izabrano partijsko rukovodstvo Srbije. Državno rukovodstvo je još uvek bilo u starom sastavu, tako da su bili prisutni i odlazeći predsednik Skupštine Srbije, Miloš Minić i odlazeći premijer Đurica Jojkić, kao i predsednici PK Vojvodine i Kosova, Mirko Tepavac i Veli Deva. Jedna od ključnih tema sastanka je bio predstojeći Deveti kongres SKJ, prvi savezni koji se odigravao posle republičkih – što je bio jasan znak spremnosti na demokratizaciju unutrašnjih odnosa u partiji i njenu federalizaciju. Na ovom sastanku najviše pažnje je posvećeno privrednim kretanjima u Srbiji, infarstrukтури i daljem funkcionisanju fonda za nerazvijene, pre svega se to ticalo Srbije, zbog Kosova, ali takođe, i velike privredne stagnacije i krize u Vojvodini. Prema rečima predsednika Skupštine Vojvodine, Ilije Rajačića, Vojvodina je godinama imala konstantno opadanje, pa je tako 1967. ukupna zaposlenost u društvenom sektoru bila ista kao i 1961. Jedan od metoda za privredni rast u Vojvodini bilo je i

povećanje cena poljoprivrednih proizvoda, što je Tito smatrao pogrešnim putem rešavanja problema. Na ovom sastanku, Nikezić je upozorio na inflaciju demagoških zahteva, ali i obećanja u sferi privrede. Tražen je kraći radni staž, veći lični dohodak, zadržavanje nivoa cena, sprečavanje uvoza, modernizacija industrije, puna zaposlenost, itd. Dakle, „stvari koje sve možemo želiti ali koje ne možemo istovremeno imati“. Apsurdno je, prema Nikeziću bilo, istovremeno tražiti porast davanja za nerazvijene, povećanje dotacija društvenim službama i smanjivanje opterećenja privrede.⁹⁶⁷ Trebalo je, prema njemu, podstaknuti dijalog između onih koji stvaraju i onih koji troše, jer je do tada privreda u vladi gledala nekoga ko im uzima previše, dok su društvene službe u vladi gledale onoga ko uvek premalo daje. Došlo je vreme, prema oceni prvog čoveka SKS, da „malo **zaplivamo protiv struje, protiv politike obećanja...**“ (akcenat – aut.) Svi zahtevi morali su biti uzeti sa stanovišta realnih materijalnih mogućnosti. A ljudi koji su vodili javne, političke poslove, trebalo je da reskiraju nešto od svoje popularnosti, pa da „počnemo da govorimo one stvari koje nisu prijatne... Treba da se podmetnu leđa i da kažemo stvari kakve jesu.“⁹⁶⁸ Na prvom sastanku sa Titom, novoizabrana sekretarka CK SKS, Latinka Perović je detektovala dva ključna problema sa kojima se vlast u Srbiji borila – dve najosetljivije tačke – Kosovo i situacija na univerzitetu. Uprkos svemu što je učinjeno na unapređenju prava studenata i poboljšavanju studentskog standarda, ona je smatrala da je situacija tamo vrlo eksplozivna, zbog toga što je ogroman broj studenata politički potpuno pasivan i depolitizovan, a postojalo je jako jezgro koje to nije bilo, ali je ono bilo opoziciono nastrojeno. Navela je i da se partija još uvek nije oporavila od junskih događanja, za koja je navela i da su imala čitav niz pozitivnih efekata, pre svega u cilju razvijanja mnogo intenzivnije političke akcije.⁹⁶⁹

Na razgovorima delegacije Srbije sa Titom, 24. septembra 1969. posvećenom ekonomskim pitanjima i razilaženjima u federaciji i između republika, jugoslovenski predsednik je direktno pitao „da mi kažete ovdje kakve vi prigovore imate prema Hrvatima. Ja sam pitao i njih, i oni su mi kazali. Sada bih htio da znadem šta vi prigovarate, u čemu se suština sporova“, upitao je Tito. Odgovor koji je dobio od srpskog rukovodstva, premijera M. Bojanića i predsednika CK, Nikezića, bio je da Srbija nikakvih prigovora nema ni direktnih ni indirektnih. Kada je Tito upitao u vezi sa, za hrvatsko rukovodstvo najspornijim pitanjem, deviznog sistema, Bojanić je odgovorio da tu nije reč o sporu Srbije i Hrvatske, već o neslaganjima Hrvatske sa federacijom, čime je Srbija odbacila mogućnost da bude strana u sukobu, a jugoslovenski predsednik arbitar. Ipak, Tito je insistirao da nesporzumi između hrvatskog rukovodstva i federalnog vrha njemu izgledaju kao da je reč o sukobu sa SR Srbijom, odnosno sukobu „između Hrvata i Srba“.⁹⁷⁰ Predstavnici Srbije su bili da jasni da ova

⁹⁶⁷ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 53, II-2/306, “Zabeleška o razgovorima Predsednika Republike i predsednika SKJ, Josipa Broza Tita sa predstavnicima SR Srbije na Brionima 24. januara 1969.”

⁹⁶⁸ Isto

⁹⁶⁹ Isto.

⁹⁷⁰ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 63, II-2/424, “Razgovor predsednika Tita sa predstavnicima SR Srbije, Beograd, 24. septembra 1969.”

republika ne brani *status quo*, a da je mesto za razgovore i rešavanje svih nesuglasica SIV i ostale savezne institucije. Sve dileme oko deviznog, privrednog sistema i svih ostalih spornih stvari, tiču se „bez izuzetka svih u Jugoslaviji ili se tiču svih republika“, rekao je Titu Nikezić, naglašavajući da nema ni jednog pitanja koje bi mogle dve republike da reše među sobom. Biće to principijelan i nepromenljiv stav rukovodstva Srbije do pada rukovodstva, oktobra 1972., jer kako je rekao Marko Nikezić jugoslovenskom predsedniku, nepovoljna će već biti i sama atmosfera koja se stvara da će sporazum Srbije i Hrvatske „diktirati uslove u Jugoslaviji“. Ipak, uprkos pozitivnoj i mirnoj atmosferi na razgovorima Tita i srpskog rukovodstva 1969. on im je na kraju zamerio što su do tada bili „prilično mlaki“ kada je u pitanju štampa, koja unosi „zlu krv između nacionalnosti“, a niko nije sankcionisan, smenjen, isključen iz partije – „**tu kod nas liberalizma ne može biti**“, poručio je Tito političkom vrhu Srbije, posle samo nekoliko meseci njihovog rada. (akcenat – aut.) On im je takođe obećao, kad je čuo argumente, da će i da „zauzda“ stvari, da ne dođe do nepotrebnih sporova, iako mu rukovodstvo SK Srbije to nije tražilo. Naprotiv, traženo je čak suprotno, da se ne meša i prepusti spor institucijama. Međutim, on je uzvratilo: „Ja sam rekao u Zagrebu: drugovi, dajte, vi to napišite šta imate, pa ćemo mi vidjeti da li ste vi u pravu ili niste u pravu“.⁹⁷¹

Nakon 17. sednice Predsedništva SKJ, aprila 1971. Tito je razgovarao sa delegacijom Srbije, 11. maja, iste godine. Razgovor je iniciralo rukovodstvo CK Srbije. Marko Nikezić je Tita informisao da su odluke Brionske sednice u Srbiji interiorizovane, a posebno ustavni amandmani, za koje je naglasio da je bilo otpora, i da će ih tek biti u procesu izrade novog Ustava Srbije, misleći prevashodno na pitanje statusa pokrajina. On je naglasio da je bilo otpora promenama u jugoslovenskom federalizmu i da srpskom rukovodstvu nije bilo od pomoći što je Srbija identifikovana javno kao centar tih otpora. Obraćajući se Titu u oštrom tonu, Nikezić je upitao zbog čega je u Sarajevu održana sednica Izvršnog biroa SKJ bez predstavnika iz Srbije. Istovremeno, Mijalko Todorović je bio pod sumnjom obaveštajnih službi⁹⁷², postojale su sumnje u zaveru penzionisanih generala u Beogradu, sumnje u odnose pojedinih funkcionera Srbije s Rusima, pokušaj smenjivanja pojedinih rukovodilaca iz Srbije⁹⁷³, itd. Stavljajući održavanje sednice Izvršnog biroa bez predstavnika Srbije u kontekst „stalnih kritika na Beograd, a time i na Srbiju“, Nikezić je bilansirao optužbe na račun najveće republike, a time i na teret svog rukovodstva, za tolerisanje političkog podzemlja, beogradske „čaršije“, opozicionog delovanja na

⁹⁷¹ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 63, II-2/424, „Razgovor predsednika Tita sa predstavnicima SR Srbije, Beograd, 24. septembra 1969.“; Isto i AS, CK SKS, br. kutije 97, razgovori predsednika SFRJ i SKJ sa predstavnicima SR Srbije, „Magnetofonske beleške sa razgovora predsednika Republike sa predstavnicima SR Srbije, 24. septembar 1969.“

⁹⁷² Na ovoj sednici otvorilo se i pitanje intrige vezano za Mijalka Todorovića, kao još jedan vid diskreditacije rukovodstva Srbije. Navodno je Todorović rekao na mestu na kome su to Sovjeti mogli da čuju, da je unutar jugoslovenskog rukovodstva nejedinstvo i da se Tito i Kardelj ne slažu. Sovjetsko rukovodstvo je to počelo da, prema Titovim informacijama, veoma izdašno koristi. Todorović je ljutito reagovao na čitavu priču, oštro zamerajući Titu zbog čega nije njega lično najpre obavestio o čitavoj aferi, tražeći da odgovori na pitanje ko je dopustio anonimnom vojnom atašeu da uhodi i špijunira člana Izvršnog biroa SKJ.

⁹⁷³ Ovde je Nikezić mislio na Titov predlog njemu da se smeni Draža Marković

univerzitetu i u štampi, nesenzitivnosti na delatnost penzionisanih generala. Srbija je prozvana, sve je izašlo u javnost, a politički vrh najveće republike je bio pod hipotekom, smatrao je Nikezić prebacujući problem predsedniku SKJ, za koga je, očito, smatrao da je inspirator tih događanja.⁹⁷⁴ Osim što je taj vid slabljenja rukovodstva Srbije išao u korist srpskih nacionalista, bio je elementarno nekorektan, rekao je Nikezić, jer „za nas nije prihvatljiv položaj u kome bi Srbija bila pod stalnim pritiskom i neravnopravna... **Nije prihvatljiva prinudna uprava nad Srbijom**“, poručio je Titu prvi čovek SKS stav koji je već iznosio na sastancima saveznog vrha. (akcenat – aut.) Srpsko rukovodstvo na čijem je on čelu bio neće prihvatiti prinudnu upravu, bilo da je ona izražena u državnom, vojnom, policijskom ili partijskom vidu, jer niko „pa ni **ova republika se ne može staviti pod takvu kontrolu da bude neravnopravna**“, poručio je Nikezić Titu, uz upozorenje da se svi zajednički ciljevi mogu postići samo u savezu sa „socijalističkim snagama u SR Srbiji, ne bez njih, ne mimo njih, a pogotovo **ne protiv njih**.“⁹⁷⁵ (akcenat – aut.) Tito je u odgovoru pokušao da bude pomirljiviji, ali i da obrazloži svoju poziciju. Smatrao je da je srpsko rukovodstvo premalo informisano i da je zbog toga fleksibilnije u odnosu na različite „neprijateljske“ pojave. Upozorio ih je na opasne kuloarske priče o vojnom puču u zemlji, potom na nacionalističke ispade na univerzitetu u vezi sa amandmanima (misli se na raspravu na Pravnom fakultetu), koja se proširuje na kritiku celokupnog jugoslovenskog razvitka od 1945., što je bila, prema njegovoj oceni, kontrarevolucija. Posebno je insistirao na snažnoj delatnosti i istočnih i zapadnih obaveštajnih službi, koja se zakonomerno intenzivirala u vreme unutrašnjih nestabilnosti u Jugoslaviji. Preneo im je i navodni stav Sovjeta „ako srpska vlada traži, mi ćemo intervenisati“, a sličan stav bi imao i Zapad, ako bi hrvatsko rukovodstvo to tražilo. Jugoslovenski predsednik se ogradio da poziv Sovjetima ne bi uputilo aktuelno rukovodstvo SKS, jer je njihova distanca prema Sovjetima bila poznata, ali bi poziv, prema Titu, uputile „one srpske ekipe“, kojima bi to išlo u korist. A zemlje Varšavskog bloka su, prema Titovim obaveštajni izvorima, čistile bunkere na granicama prema Jugoslaviji. Spoljnopolitičku situaciju Jugoslavije Tito je najlapidarnije opisao rečenicom „mi smo opkoljeni“, što svakako nije bilo sasvim netačno, ali je bilo očekivana konsekvencija odluke da se bude neutralan (neangažovan) u postojećim blokovskim podelama, posebno u oštro podeljenoj Evropi. Sa izvesnom dozom opravdavanja svoje pozicije, Tito je rukovodstvu Srbije pokušao da objasni svoju osetljivost na opozicione aktivnosti u njihovoj republici, rečima da je „Beograd centar“, i da je u njemu najjača koncentracija opozicione aktivnosti, pa je zbog toga u njemu „svaka reč osetljiva“.⁹⁷⁶ Obraćajući se Nikeziću, poručio je da nije spreman takve pojave mirno da gleda, da zbog toga interveniše i traži odgovore, a „Vi družite Nikeziću, mi niste objasnili šta su značili oni zatvoreni

⁹⁷⁴ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 68, II-2/520, “Prijem predstavnika SR Srbije, Beograd, 11.5.1971.”; Isto i AS, CK SKS, br. kutije 97, razgovori predsednika SFRJ i SKJ sa predstavnicima SR Srbije, „Magnetofonske beleške sa razgovora predsednika Tita sa predstavnicima SR Srbije, 11. maj 1971.“

⁹⁷⁵ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 68, II-2/520, “Prijem predstavnika SR Srbije, Beograd, 11.5.1971.”

⁹⁷⁶ Isto

sastanci u Beogradu“, bio je oštar Tito.⁹⁷⁷ Opasnosti u unutrašnjem razvoju zemlje, Tito je smatrao ključnim, apostofirajući ponovo profesore beogradskog Univerziteta, podsetivši da on jeste za demokratiju, „ali samo za onu koja je u interesu socijalizma i naše revolucije“, čime je podvukao razliku između sebe i rukovodstva Srbije.⁹⁷⁸ U oštar Titov ton je dodatnu dramatiku uneo predsednik SK Beograda, Bora Pavlović, rečima da su Titove ocene otišle „zaista preko mere“ i da su njegove informacije o stanju u Srbiji i Beogradu „nemoguće“. Tito je i tu pokušao da relativizuje stvari, rečima da je on posebno osetljiv na podele unutar partije, jer ima „prokleta teško životno iskustvo borbe protiv frakcionaštva“. U tom kontekstu, on je imao ozbiljnih primedaba na javno izrečen stav na Konferenciji SKS, da se Srbiji ne može nametati tutorstvo saveznog vrha. Vraćajući se na međuratni period, on je rekao da bi takav stav uništio KPJ ili je bar potpuno onesposobio za sprovođenje istorijskih ciljeva kojima je bila predana, rekao je, ostajući u okvirima koncepta monolitne partije. Shvatajući i realnost kao i izmenjene okolnosti, on je dodao da postoje i republički centralni komiteti, rukovodstva republika, ali „ima jedno rukovodstvo koje se bira iz svih republika“, koje, prema Titovom sudu, „mora imati pravo da kaže svoje mišljenje o nekim stvarima. **I vi ne možete zahtevati da se niko ne meša. Ako iko u Jugoslaviji ima pravo da se meša, to jedino ima pravo Savez komunista. Inače, ako on neće imati pravo, zbogom brate i ovo jedinstvo što ga mi imamo. Ja gledam samo u Savezu komunista onu snagu... koja može da sačuva to naše jedinstvo, tu našu zajednicu jedinstvenu.**“ (akcentat – aut.) Poručio je Tito, uz još jedno upozorenje rukovodstvu Srbije da nemaju pravo na stepen samostalnosti koji oni traže za sebe, uz upozorenje: „to vam ja kažem“.⁹⁷⁹ Time je Tito pokušao disciplinovanje odveć samostalnog rukovodstva najveće republike, ali i podvlačio svoj poznati stav, da je za najširu decentralizaciju, ali samo u uslovima jedinstvenog i što monolitnijeg Saveza komunista. Tito se ovom prilikom založio i za promene unutar SK u cilju njegove recentralizacije i ojačavanje položaja saveznog centra, odbacujući *a priori* moguće optužbe za unitarizam, jer komunistička ideologija nije unitarizam, „već nužda ili potreba u razvitku socijalizma. **I jedino to nas može držati na okupu, jedino to**“, poručio je jugoslovenski predsednik. On je podsetio i na temeljne principe demokratskog centralizma, da se rukovodstvo Srbije ne mora složiti sa svim stavovima SKJ, ali da nemaju pravo da rade protiv usvojene partijske politike. Posebno se založio za jačanje principa demokratskog centralizma u funkcionisanju partije u vremenu nakon prihvatanja ustavnih amandmana, kojima su republike dobile znatno šira ovlašćenja. On je, kao i mnogo puta do tada, pozvao rukovodstvo Srbije da odstrani sa Beogradskog univerziteta profesore „koji su nam tuđi, koji su tuđi socijalizmu“, zamerivši SK Srbije na „liberalnom“ odnosu prema tom pitanju. On je posebno bio isprovociran žestokim nacionalističkim napadima profesora i asistenata Pravnog fakulteta na ustavne

⁹⁷⁷ Mislio je na Četrnaestu sednicu CK SK Srbije, posvećenu spoljnim pritiscima i neprijateljskoj delatnosti. Više o tome u poglavlju 4.6.

⁹⁷⁸ U indirektnom odgovoru, Titu, Latinka Perović je rekla da u društvu demokratije ili ima ili nema.

⁹⁷⁹ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 68, II-2/520, “Prijem predstavnika SR Srbije, Beograd, 11.5.1971.”

amandmane iz 1971. Predsednik SKJ je rukovodstvu Srbije zamerio i lošu socijalnu strukturu partije u toj republici, „imate vi malo radnika u rukovodećim telima; dajte malo njih, bogamu, dignite“, poručio im je Tito, uz opasku da partiju ne „čiste“ od kritizera, već od radnika, što je njemu bilo neprihvatljivo.⁹⁸⁰

Odgovor Marka Nikezića Titu, bio je u formi kontraoptužbe, da se jugoslovenski vrh previše tolerantno ponaša prema nacionalističkoj euforiji u Hrvatskoj, dok Srbija trpi konstantne optužbe iz čitave zemlje kao uvek dežurni zagovornik jugoslovenskog centralizma. Sticao se utisak da su sve republike bile ravnopravne, a Srbija, „pošto je malo brojnija i veća, neka bude pod malo tvrdim režimom“, rekao je Nikezić. Srbija je vrlo odlučno tražila „da ne bude razlika u tretmanu među republikama i da ne bude to da jedan ili dvojica imaju neke slobode koje drugi nemaju... **Postoji utisak da hrvatski CK ima posebne slobode... da ima široku Vašu podršku** u tome“, bio je direktan Nikezić, obraćajući se Titu, koji je ovakve sumnje oštro demantovao. (akcenat – aut.) „Jako Vas“, uzvratilo je Nikezić, „identifikuju sa tom linijom“, što je stvaralo ozbiljne probleme u funkcionisanju rukovodstva Srbije, koje je u vlastitoj republici zbog toga percipirano kao „mutavo“, kako je rekao.⁹⁸¹ Takođe, Nikezić je tražio od Tita i da konkretizuje svoje optužbe na račun stanja u Srbiji, a ne da stavove formira na temelju aproksimativnih i uopštenih procena. Rukovodstvo Srbije zamerilo je Tito i što nije sprečio napad rukovodstva CK Hrvatske na Tepavca, zbog navodne zavere protiv hrvatskog rukovodstva.

Na Titov upit šta je konkretno urađeno, Nikezić je naveo sudsku zabranu beogradskog *Studenta*, dok je Tito insistirao na zabrani i kažnjavanju satiričnog i opozicionog *Ježa* i ostalih glasila koja šireći nacionalnu mržnju i netrpeljivost krše jugoslovenski Ustav. Nikezić se požalio i da je srpsko rukovodstvo suočeno sa optužbama da previše zabranjuje i žandariše, dok je jugoslovenski predsednik uzvratilo da „bez batine nema tu ništa“. Posebna pažnja na ovom sastanku je bila posvećena nacionalističkim govorima na Pravnom fakultetu, Tito se zauzeo za oštar kurs prema tim nastavnicima, ali je na kritike onih koji su iznosili stavove protiv njega lično i njegovog izbora za predsednika republike, rekao da oni imaju pravo to da iznose i da tu nije reč o kršenju Ustava ili zakona, dok širenje nacionalne mržnje jeste.

Predsednik Skupštine Srbije, Draža Marković se složio da nije sporno da „neprijatelj deluje u i Beogradu i u Republici Srbiji“, kao i da je demokratsko otvaranje značajno uticalo na tu vrstu slobodnije aktivnosti, ali da takva situacija nije specifikum Srbije, već je karakteristična i za sve ostale sredine i republike u Jugoslaviji. On je kao agresivne u pritiscima na Jugoslaviju posebno apostrofirao bezbednosne i političke predstavnike Sovjetskog Saveza, koji su konstantno tokom 1971. radili na stvaranju „psihoze“ u Jugoslaviji. Marković je kao stigmatizovan zbog rezervi prema ustavnim

⁹⁸⁰ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 68, II-2/520, “Prijem predstavnika SR Srbije, Beograd, 11.5.1971.”

⁹⁸¹ Isto

promenama dao i ovom prilikom garancije Titu da Srbija ne ruši smer ka daljoj decentralizaciji, da je za nju „krvno zainteresirana“, kako je rekao, te da će predlog ustavnih promena biti u ovoj republici najdoslednije sproveden, naglasivši da „mi nemamo danas nijednu rezervu u odnosu na predložene ustavne amandmane“.⁹⁸² On se, takođe, složio sa Titom da „nikakav liberalizam“ i „liberalni demokratizam“ Jugoslaviji i Srbiji nisu potrebni. Slično ostalima u republičkom rukovodstvu Srbije i Marković je smatrao da je nacionalizam ključni neprijatelj komunista, upozoravajući, decidnije nego ostali u republičkom vodstvu na zabrinjavajuće pojave o tzv. dobrom nacionalizmu, pozitivnom, koji bi značio nacionalnu afirmaciju, misleći pre svega na Hrvatsku. On je insistirao na činjenici da se srpski komunisti od Četvrtog plenuma CK SKJ najdoslednije bore protiv nacionalizma u svojoj republici i da je ta politika – kontinuitet, jer srpski komunisti, prema njegovoj oceni ne bi mogli da postupaju drugačije, jer bi bili prvi na udaru nacionalista. On je naglasio i da je Srbija prekinula sa bilo kakvom politikom unitarizma i centralizma, te da bilo kakve optužbe u tom smeru nisu tačne.⁹⁸³

Sekretarka CK Srbije, Latinka Perović je smatrala da je Srbija permanentno dovedena u poziciju da se brani, sam srpski narod, zbog svega što se dešavalo u Jugoslaviji, bio je, prema njenoj oceni doveden u poziciju „uvredenosti i ogorčenosti“, jer su na „antisrpskoj liniji“, kako je rekla, izricane mnoge optužbe od centralizma, unitarizma, hegemonizma, tehnokratizma, do navodno nerazjašnjenih odnosa sa Rusima. Sve to je otvorilo prostor za „široku nacionalističku akciju“, u pokušajima samoviktimizacije. Srpski nacionalizam je i zbog svega toga bio u porastu, „mi smo u sudaru sa njim“, ali sve drugo što se dešavalo u Jugoslaviji je slabilo moć srpskih komunista da se bore protiv nacionalizma u svojoj sredini, smatrala je Perovićeva. U Srbiji se zbog svega toga, ponovila je i Nikezićev stav, smatralo da je rukovodstvo Srbije „anacionalno“ i „mutavo“, jer nije „pokazalo zube, nije pokazalo pesnicu“, naglašavajući da aktuelno rukovodstvo to neće činiti, a da će neko buduće možda i pristati na tu vrstu odmeravanja odnosa snaga u Jugoslaviji. Zamerajući Titu jer se situacija u političkom životu Srbije posmatra iz tamne optike, Perović je posebno apostrofirala atmosferu nepoverenja u kojoj je otežan normalan politički rad. Govoreći o situaciji na Beogradskom univerzitetu ona je jugoslovenskom predsedniku obrazložila ključne postavke idejne akcije, u pokušaju da odbrani stav rukovodstva kome je pripadala, od stalnih Titovih kritika zbog stanja među studentima i profesorima. Perović je rekla da nije sporno „da bi se moglo to sve poišitati za 24 sata“, ali da je cilj „borba za ljude“ koji bi unapred bili izgubljeni, ako bi se svaka politička aktivnost „glajhšaltovala“, odnosno poravnala, jer „mi ako hoćemo da uzmemo sekire u ruke, mi to možemo brzo da sve sredimo. Ali moramo da se izborimo i za ljude i da ih u nešto ubedimo, i da dobijemo njihovu podršku“, tvrdila je sekretar CK SKS.⁹⁸⁴ Latinka Perović je tom prilikom rekla i da postoji čitav sistem informacija koji

⁹⁸² AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 68, II-2/520, “Prijem predstavnika SR Srbije, Beograd, 11.5.1971.”

⁹⁸³ Isto

⁹⁸⁴ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 68, II-2/520, “Prijem predstavnika SR Srbije, Beograd, 11.5.1971.”

ima za cilj stvaranje atmosfere da je Srbija i rukovodstvo SKS usmereno protiv Tita. Nazivajući takve tvrdnje „bezumnim“, ona je podsetila da je srpsko rukovodstvo svaku provokaciju protiv Tita shvatalo i kao akt protiv sebe i politike koju je vodilo. Napadajući neskriveno vrh CK Hrvatske, koje je očitno identifikovala kao generatore sukoba svog tima sa Titom, ona je rekla da ako je neka aktivnost bila suštinski usmerena protiv Tita, to je bila ona koja ga je svojatala i slala poruke da on pripada više jednoj republici i narodu, nego svima drugima, što je bila jasna aluzija na politiku i taktiku Savke Dabčević. U toj taktici ona je videla ključan uzrok nepoverenja jugoslovenskog predsednika prema republičkoj vlasti u Srbiji.⁹⁸⁵

Kada je u pitanju sumnjičenje Mijalka Todorovića, a preko njega i srpskog rukovodstva, za odnose sa Sovjetima, Perovićeva je rekla da je do tada Nikezićovo rukovodstvo sumnjičeno „po drugoj liniji, da smo više neki liberali, demokrati“, dakle, skloni Zapadu u političkom smislu, a „sad vidim da smo baza i za Ruse“. Ona nije sporila da je pritisak Sovjeta i njihovih službi na Beograd i Srbiju veoma veliki, kao i da se oni povezuju sa srpskim nacionalistima i sa svima onima sa kojima je SK Srbije bio u najžešćem sukobu. „Rusi“ su prema njenoj oceni imali „svoje ljude“ u institucijama Srbije, u privrednim sistemima, u sredstvima informisanja, itd. Srpski nacionalizam, prema oceni Latinke Perović, kada počne da iskazuje pretenzije prema Srbima u Hrvatskoj, prema Bosni, uvek će kao svog saveznika u tim situacijama tražiti oslonac na „Ruse“. Ona je navela tom prilikom, kao činjenicu, saznanje da su nekadašnji najviši predstavnici vlasti u Srbiji, sa kojima se partija upravo razišla na temi odnosa prema srpskom nacionalizmu, stupili u kontakte sa Sovjetima. Ona je to videla kao prirodno savezništvo protiv politike koju je Nikezićovo rukovodstvo vodilo u Srbiji.⁹⁸⁶

Zamerajući Titu na učešću u stvaranju loše atmosfere za politički rad u Srbiji, ona je navela poslednje afere kojima su bili izloženi Mirko Tepavac i nakon njega Mijalko Todorović, pitajući se, motivisana tek obavljenom sahranom Milentija Popovića, „**zar ćemo zaista o tim srpskim kadrovima dobro govoriti samo u nekrolozima**“. (akcenat – aut.) Poručila je jugoslovenskom predsedniku da u Srbiji hvata dublji koren jedna stvaralačka i antinacionalistička pozicija, koja bi lako mogla da bude presečena, čime bi se dalje komplikovali odnosi u Jugoslaviji. U tom kontekstu, ona je navela da ako Srbija bude izložena većim pritiscima i jednom „tvrdom kursu“ od strane saveznog političkog centra, ona će sama taj kurs zauzimati unutar sebe, pre svega prema pokrajinama. Takođe, ona je upozorila da ni jugoslovenske institucije ne funkcionišu, da su faktički „pokopane“, a njihov autoritet „jako oslabljen“.⁹⁸⁷

Petar Stambolić je kao najbolji lakmus političke krize u Jugoslaviji naveo činjenicu da se sovjetski lider Brežnjev osmelio da preteće poziva Tita telefonom u vreme sednice najvišeg partijskog tela. Za njega je to bio „najmarkantniji izraz... naše slabosti danas“. On je podsetio Tita da Srbija nije

⁹⁸⁵ Isto

⁹⁸⁶ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 68, II-2/520, “Prijem predstavnika SR Srbije, Beograd, 11.5.1971.”

⁹⁸⁷ Isto

imala „svog“ čoveka u komisiji CK SKJ koja se bavila istraživanjem zloupotreba Službe bezbednosti, navodio je i primere drugih sastanaka koji su prolazili bez učešća predstavnika Srbije, dok je s druge strane Srbija bila „na tapetu“ zbog niza loših poteza. Sve to je kod njega izazivalo pitanje „pa bogamu da li smo toliko krivi“, uz podsećanje na „ulogu Srbije u oslobodilačkom ratu“, na „ogromne žrtve koje su podnete i logore i klanja...“ Suštinski obrazac Petra Stambolića je unekoliko podsećao na argumentaciju u međuratnom periodu i veoma se razlikovao od racionalnog modela koji su upražnjavali Nikezić i Perovićeva. Ipak, kritikujući savezni centar zbog odnosa prema Srbiji, Stambolić je rekao da su osim aktuelnog rukovodstva ostalo „birokratske krpe i otpatci“. On osim Nikezićevog rukovodstva nije video nikoga ko bi se efikasno borio protiv nacionalizma, jer sve drugo u Srbiji implicite ili eksplicite inklinira Rankoviću.⁹⁸⁸ Slično Stamboliću i Mijalko Todorović je smatrao da je sovjetskim uplitanjem u jugoslovenske unutrašnje probleme kao i Brežnjevljevim pozivom Titu u vreme 17. sednice CK SKJ došlo do faktičke legalizacije tzv. doktrine ograničenog suvereniteta socijalističkih zemalja i protezanja njene jurisdikcije i na Jugoslaviju.⁹⁸⁹ Ipak, on je smatrao da je 17. sednica rešila ključna pitanja u partiji, to je pratila Vlada inicijativom za rešavanje ekonomskih pitanja, da bi se na Kongresu samouravljača u Sarajevu, proces konsolidacije proširio i na radničku klasu zemlje. Ali, najvažnija ekonomska pitanja su ostala nerešena, jer, kako je rekao, „mi pečalbom naših radnika pokrivamo jedan deo deficita u platnom bilansu“, a to nije moglo biti ohrabrujuće. Todorović je kritikovao Tita zbog široko rasprostranjenog uverenja da su Srbija i njeno rukovodstvo permanentno na „optuženičkoj klupi“. Kao ilustracije tog osećaja on je naveo optužbe za eksploataciju u bankarskom sektoru, a reč je o beogradskim bankama, zatim spoljnotrgovinska preduzeća sa sedištem u Beogradu, politička nestabilnost i opoziciona delatnost, takođe je vezivana za Beograd, centralističke tendencije i strah od srpskog nacionalizma, pisanje beogradske štampe, itd. Dug je bio spisak optužbi na račun Srbije. Dalje, Todorović je Titu oštro i u polemičkom tonu zamario jer nije apostrofirao javno problem nacionalizma u Hrvatskoj i da izbegava tu temu na sednicama Predsedništva, kao i da namerno previđa otvoreni nacionalizam u medijima ostalih republika.⁹⁹⁰ Iz svega navedenog, jugoslovenski predsednik je izvukao zaključak da srpsko rukovodstvo njega stavlja na optuženičku klupu, dok je Todorović u ime tog rukovodstva, koje tada još uvek govori unisono i bez ikakvih disonantnih tonova⁹⁹¹, rekao da se

⁹⁸⁸ Isto

⁹⁸⁹ Tito je ovom prilikom opsežnije govorio o tom pozivu Leonida Brežnjeva. “Ja sam već na Brionima mislio, majku mu kad te zove na telefon šta je to. Nikada to nije učinio. Mi ovdje zasjedamo. Oni već znaju gore da mi zasjedamo, šta ćemo mi rešiti. I onda me pita tamo: šta to, kakvo peredviženije vojske tam v Belgrade i tak dalje. Bilo bi red da sam mu kazao šta se vas to tiče. Ali, ja sam znao da to nije istina ništa. Pa sam rekao to nije istina, to je dezinformacija, to neprijatelj širi okolo itd. Ne brinite, mi ćemo sve to... No, kaže, sve harašo, ja pozdravljaju. I onda kaže nu ja pojdu sičas s mojim tovarišem, mi sobrali zdes. Znači, zasedavali su, brate, šta će da rade, da li da idu ili ne idu.” AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 68, II-2/520, “Prijem predstavnika SR Srbije, Beograd, 11.5.1971.”

⁹⁹⁰ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 68, II-2/520, “Prijem predstavnika SR Srbije, Beograd, 11.5.1971.”

⁹⁹¹ Svi članovi delegacije Srbije (M. Nikezić, L. Perović, D. Marković, P. Stambolić, M. Todorović, B. Pavlović, D. Stamenković, itd.) bili su apsolutno jedinstveni i čak komplementarni u svojim stavovima. Saglasnost čitavog republičkog vođstva je bila i na marginalnim temama, kada je Tito predložio da Miloš Minić privremeno predsedava Saveznom

„stvorilo jedno osećanje da se druge nacije pokušavaju ... **da svoju nacionalnu emancipaciju i nacionalno afirmisanje izvrše borbom protiv srpskog naroda.**“ (akcentat – aut.) On je naveo da se takva atmosfera stvarala u Srbiji poslednjih godina. Prema njegovoj oceni, politička stabilnost u Jugoslaviji se nije mogla stvarati na temeljima „jednostranih pritisaka“ na Srbiju i SKS od strane Tita ili drugih republika. U Srbiji, prema Todorovićevoj oceni, drugog rukovodstva nije bilo, niti ga je bilo moguće stvoriti, te da Nikezićevom timu nije moguće pronaći alternativu, bar ne na usvojenom kursu politike SKJ.⁹⁹²

Ipak, jedan član delegacije Srbije na razgovoru sa Titom je odstupao od jedinstvenog stava, a to je bio predstavnik Kosova, Fadilj Hodža. On je vrlo kritički govorio o beogradskim medijima, tumačeći tolerisanje pisanja „Ježa“ ili „Studenta“, kao podršku rukovodstva Srbije takvim napisima. On se požalio i na neravnopravnost u tretiranju kosovskog rukovodstva u beogradskim medijima. U osnovi, Hodža je stao na Titovu stranu i podržao njegove kritike na račun rukovodstva Srbije. On je i podsetio da borba protiv albanskog separatizma na Kosovu može da bude uspešna samo ako se srpski komunisti bore protiv nacionalizma većinske nacije, implicirajući da to u Srbiji nije bio slučaj. On je čak progovorio i o razlikama između rukovodstva Srbije i Kosova, navodeći da je stav republičkog vođstva da se pokrajinsko nije dovoljno angažovalo protiv albanskog nacionalizma. Fadilj Hodža je osudio republičko rukovodstvo Srbije za štetan pokušaj izjednačavanja Tita sa hrvatskim rukovodstvom, što je ocenio kao akt uperen protiv Jugoslavije.⁹⁹³ Bliski kontakti Tita i kosovskog rukovodstva nastavljeni su i narednih meseci, pa je čak jugoslovenski predsednik organizovao sastanke sa njima, bez prisustva predstavnika rukovodstva republike.⁹⁹⁴ Jugoslovenski predsednik je na ovom sastanku dobio odlučnu podršku svih prisutnih predstavnika Srbije da novi savezni premijer bude Kiro Gligorov, jedan od arhitekata privredne reforme. I zbog toga je kasnija Titova odluka da imenuje Džemala Bijedića izazvala, prema svedočenju Latinke Perović, „opštu konsternaciju“.⁹⁹⁵

Pretposlednji Titov razgovor sa državnim i partijskim rukovodstvom Srbije, Tito je održao 11. aprila 1972. Marko Nikezić je podneo izveštaj, stavljajući u prvi plan stanje u Srbiji posle 21. sednice Predsedništva SKJ i talasa smenjivanja u Hrvatskoj. Kao ključnu opasnost Nikezić je video pokušaje da se stvarna podrška jedinstvu zemlje izjednači sa osećanjem trijumfalizma i „pobede nad Hrvatima“. U tom smislu je glavni zadatak u Srbiji bilo suzbijanje srpskog nacionalizma, koji se manifestovao u

skupštinom, posle iznenadne smrti Milentija Popovića. Jedinstveni stav svih prisutnih je bio da se Titov predlog odbije kao potpuno neprihvatljiv.

⁹⁹² AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 68, II-2/520, “Prijem predstavnika SR Srbije, Beograd, 11.5.1971.”

⁹⁹³ Mirko Čanadanović je na ovom sastanku naveo primer zabrane Indeksa u Novom Sadu, zbog napada na crnogorsko rukovodstvo u tekstu “Vi možete i bog vam dao”. On je kao svoj najveći problem naveo da ostali ne žele da prate vojvođansko rukovodstvo u politici zabrana, a “mi smo potukli deset političkih nevaljalaca”, rekao je Titu.

⁹⁹⁴ Više o tome u poglavlju 4.2.2.

⁹⁹⁵ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 68, II-2/520, “Prijem predstavnika SR Srbije, Beograd, 11.5.1971.” i Latinke Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 272. Husnija Kamberović, „Izbor Džemala Bijedića za predsednika SIV-a 1971. godine“, u: *Zbornik radova sa naučnog skupa 60 godina Muzeja hercegovine u Mostaru*, Mostar, 2010., str. 71-82.

zahtevima za oštrijim merama prema akterima i pojavama u Hrvatskoj, ali i za revandikacijom amandmana iz 1971., koji su se od nacionalista percipirali kao prolazno i privremeno rešenje. Udar na ustavna rešenja iz amandmana, prema Nikeziću, značio je pre svega obnovu pretenzije da Srbija ima patronat nad Srbima u drugim republikama i ostalim delovima Jugoslavije. Kao najvažnije unutarrepubličko pitanje Srbije on je naveo integracione procese koji vode „modernijoj privredi, više evropskoj“.⁹⁹⁶ U Srbiji je posle 21. sednice ojačala delatnost iberovaca i četničkih nacionalista. Potonji su kao najfrekventniju mantru koristili tezu o „izdajstvu srpskog naroda“ od strane komunista, jer je svako ko se brine samo o Srbiji, a ne o čitavom srpstvu, svako ko bi kao opseg svoga delovanja uzimao Republiku Srbiju, prema njima bi bio izdajnik. Odbacivanje pretenzije da se objedinjuje i upravlja čitavim tzv. srpskim etničkim prostorom za nacionaliste je smatrana za izdaju. S druge strane, iberovci su imali internacionalistički, ali socijalni i demagoški narativ u kome su parazitirali na realnim teškoćama društva, zbog čega ih je Nikezić smatrao opasnijim. Nacionalizam se reflektovao, pre svega, u kulturnoj sferi i njima je trebalo parirati na idejnoj ravni, smatrao je Nikezić. Jugoslaviju je rukovodstvo Srbije i ovaj put videlo samo na demokratskim osnovama i uz najdoslenije poštovanje nacionalne ravnopravnosti, što je nacionalizam u kulturi osporavao. U kulturnim institucijama pojavili su se monopoli nacionalističkih grupa, da bi se čitav sistem kulturnih ustanova u dobroj meri privatizovao i pao u ruke uskom krugu ljudi. Komunisti i marksisti su želeli da deluju unutar tih institucija, čemu je trebalo da posluži i Kongres kulturne akcije. SKS se, verujući u idejnu akciju, nije mirio sa činjenicom da je „kultura jedna posebna sfera da Partija drži politiku, a da kulturni radnici drže kulturu i da mi možemo samo državnom silom i administracijom da raspravljamo sa njima“.⁹⁹⁷

Predsednik gradskog odbora SKS Beograda, Bora Pavlović je posebnu pažnju posvetio borbi protiv nacionalizma, čijih je manifestacija najviše bilo u Beogradu. Predstavnici nacionalističke ideologije koristili su svaku priliku, od ustavnih promena do epidemije variole da uzdrmaju temelje nacionalne ravnopravnosti, a time i Jugoslavije, smatrao je Pavlović. On je pomenuo nekoliko administrativnih mera koje su preduzimate prema nacionalistima, pomenuvši sudsko procesuiranje Mihaila Đurića zbog nacionalističkog govora na Pravnom fakultetu; promenu uredništva časopisa „Umetnost“ na čelu sa Lazarom Trifunovićem; smene u listu „Jež“; predstojali su sastanci partijske organizacije u „Prosveti“ i Srpskoj književnoj zadruzi, gde „mislimo da mora da dođe uz ostalo i do kadrovskih promena“; on je pomenuo i izvršene „temeljite kadrovske promene“ u redakcijama „Studenta“, „Vidika“ i „Stradije“; izmenjen je i kadrovski sastav univerzitetskog komiteta Saveza komunista. On je izvestio Tita i da je vođa studentske pobune iz 1968., Vlada Mijanović nastavio

⁹⁹⁶ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 69, II-2/551, “Prijem predstavnika SR Srbije, Brioni, 11.4.1972.”; Isto i AS, CK SKS, br. kutije 97, razgovori predsednika SFRJ i SKJ sa predstavnicima SR Srbije, „Razgovor predsednika Tita sa predstavnicima SR Srbije, 11.4.1972.“

⁹⁹⁷ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 69, II-2/551, “Prijem predstavnika SR Srbije, Brioni, 11.4.1972.”

studije i da je jedna grupa studenata pokušala da ga izabere u skupštinu studenata.⁹⁹⁸ Za razliku od Pavlovića, Latinka Perović se koncentrisala na idejnu akciju, jer komunisti nisu razradili mehanizam „društvenog uticaja“ u kulturi, a nacionalisti su neizostavno išli sa dve parole – prva je zaštita slobode stvaralaštva, dok je druga bila, nacionalni interes, smatrala je L. Perović. Prema njenoj oceni iza obe parole se kriju stvaralačka nemoć ili organizovana politička akcija nacionalizma. Ona je kao važnu idejnu pretpostavku borbe protiv nacionalizma navela organizovanje Kongresa kulturne akcije. Odlučnost i radikalizam u odnosu Centralnog komiteta prema nacionalistima, smatrala je Perovićeva, trebalo je preneti i na druge segmente društva – tužilaštva, sudove, redakcije, kulturne institucije, univerzitete, gde se mogao javiti „oprtnizam ili liberalizam“, ako se komunisti ne bi na svim tim mestima borili protiv ne samo nacionalističkih pojava, već i protiv „građanske liberalističke ideologije u pitanjima društvenih odnosa i po pitanjima naročito položaja radničke klase“.⁹⁹⁹ Ključne nacionalističke postavke, ona je svela na osporavanje amandmana i insistiranje na privremenosti njihovih rešenja, kao i pretenzije za patronatom nad Srbima van Srbije, pre svega u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj. U tom smislu njihova je perspektiva bila da Jugoslavija može postojati samo kao velikosrpska, smatrala je L. Perović. Ona je apostrofirala i veliku pasivnost partije prema radnicima i faktičko zanemarivanje radničkog pitanja u SKS, obećavajući političku akciju u cilju poboljšanja socijalne strukture Saveza komunista Srbije. Ona je ustvrdila i da su komunisti obrazovni sistem u „celini izgubili kao glavnu polugu uticaja i za marksističko obrazovanje i za samoupravnu društvenu orijentaciju omladine...“ U obrazovanju su, posebno u oblasti marksizma, bila jaka dogmatska i suštinski prosovjetska shvatanja o tome da je čitav posleratni jugoslovenski razvoj bio samo jedna revizija marksizma.¹⁰⁰⁰

Bio je ovo bio poslednji pokušaj postizanja *modus vivendi* Tita i rukovodstva SK Srbije, kada je već bilo jasno da će promena političkog kursa teško ostati ograničena samo na Hrvatsku. Takođe, predstavnici „frakcija“ koje će se ubrzo sukobiti u Srbiji, na ovom razgovoru još uvek nastupaju uglavnom jedinstveno, braneći kurs politike srpskog rukovodstva i najavljujući intenziviranje „akcije“. Sam Tito je svoje obraćanje sagovornicima iz republičkog rukovodstva Srbije koncipirao u polemičkom tonu, apostrofirajući da je poverenje u SK jednim delom vraćeno posle 21. sednice Predsedništva partije. Njegove zamerke na račun politike SK Srbije ticala se sporog i neefikasnog pravnog sistema, koji je oslobodio desničarskog advokata Subotića, za koga je Tito rekao da je „četnik“ i „lopov“. Politička situacija na univerzitetu je, prema Titovoj oceni, bila vrlo loša, za šta je odgovornost snosila i partija u Srbiji, jer „**niste ništa učinili da biste takve uklonili sa univerziteta**“. Izražavajući slaganje sa sadržinom izgovorenog na sastanku, Tito je pozvao srpsko rukovodstvo da

⁹⁹⁸ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 69, II-2/551, “Prijem predstavnika SR Srbije, Brioni, 11.4.1972.”

⁹⁹⁹ Isto

¹⁰⁰⁰ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 69, II-2/551, “Prijem predstavnika SR Srbije, Brioni, 11.4.1972.”

konačno verbalna zalaganja pretvori u konkretne akcije, kojima će se najviše pomoći u raščišćavanju nacionalizma u Hrvatskoj, gde je, prema Titovoj oceni, „dosta teška situacija“. Po njemu, srpski partijski vrh je ipak bio previše tolerantan i neodlučan u borbi protiv nacionalista, koje je ocenio kao „najbrojnijeg“ i „najsposobnijeg“ protivnika.¹⁰⁰¹ Prema Titovim informacijama srpski nacionalisti su raspolagali velikim količinama novca, koje partija nije imala. Posebno je apostrofirao D. Ćosića i rad Marice srpske i Srpske književne zadruge, koje su uvodile u svoje članstvo „ljude koji nemaju nikakve kulture, čak i nepismene“, jer su u svojoj delatnosti bili vođeni isključivo političkim motivima. Dobricu Ćosića Tito je smatrao „dobrim književnikom“, koga bi bilo pogrešno izlagati represiji, ali se moralo imati u vidu da je on „opasan velikosrpski nacionalista“ koji „nama nanosi velike štete“, poručio je jugoslovenski predsednik. Tito se osvrnuo na ekstremističke izjave vladike žičkog, Vasilija Kostića, protiv koga je tužilac povukao tužbu pod pritiskom javnosti, iako je tog vladiku, prema Titovoj oceni i sam patrijarh ocenjivao kao „mrcinu“ i „pokvarenjaka“. „Nije dosta samo govoriti o nacionalizmu, nego ga treba tući na konkretnim slučajevima, i preduzimati administrativne mjere“, poručio je Tito, podsetivši srpsko rukovodstvo da je nastavak političke borbe protiv Rankovića neophodan. Posebna Titova bojazan je bila od „spuštanja“ Ćosićevih ideja i srpskog nacionalizma u mase, apostrofirajući u tom kontekstu još i Živorada Stojkovića, Nikšu Stipčevića, Mihajla Đurića, list „Jež“...¹⁰⁰² Vrlo oštro jugoslovenski predsednik je zamerio srpskom rukovodstvu pokušaje konfrontiranja sa njim, „onako indirektno, u nekim govorima, uvijek negdje malo...“ Podsetio ih je da on nije imao nikakvu posebnu koncepciju, već je njegova politika ugrađena u politiku SKJ, a da pojedinci iz vrha Srbije vešto polemišu javno sa njim, čak se usuđuju da ga kao Predrag Ajtić „okrppljuju“ u javnosti. Ipak, samokritičnošću i pokazivanjem spremnosti na akciju državni i partijski vrh, još uvek jedinstveni, otupeli su pripremljenu Titovu oštru kritiku, kako je sam rekao. Latinka Perović je smatrala da je najteža „ta intriga da smo politika suprotna Vašoj“, dok je Nikezić rekao da su nijanse moguće, ali da je, ipak, reč o jedinstvenoj politici SKJ. Na Nikezićevu analizu da većina u Srbiji nikada neće ići protiv Jugoslavije, već naprotiv u integraciju do unitarizma, Stane Dolanc je replicirao da Tito i nije mislio na državnu, nego na „ideološku dezintegraciju“.¹⁰⁰³

Nakon ovog razgovora, svi pokušaji da dođe do razgovora rukovodstva SK Srbije i Tita, prošli su bez uspeha. Kada je u proleće 1972. unutar samog rukovodstva u republici napravljena breša, jugoslovenski predsednik je mogao da kaže Draži Markoviću tokom majske posete zapadnoj Srbiji da sa Nikezićem, Kočom Popovićem, Tepavcem i Latinkom Perović ne želi da razgovara, jer se tu ne radi o razlikama, koje se razgovorom mogu ispraviti – „to je drugi koncept, to je druga pozicija“.¹⁰⁰⁴ Ipak,

¹⁰⁰¹ Isto

¹⁰⁰² Isto

¹⁰⁰³ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 69, II-2/551, “Prijem predstavnika SR Srbije, Brioni, 11.4.1972.”

¹⁰⁰⁴ Dragoslav Marković, *Život i politika*, str. 356.

Tito će se u manje transparentnim političkim aktivnostima baviti diskreditacijom rukovodstva SK Srbije, u pokušajima očuvanja monopola vlasti.

2.8.2. Savezni politički centar i očuvanje monopola i nedeljivosti vlasti

Duboke strukturne reforme sprovedene u Jugoslaviji krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina, sinhroni procesi decentralizacije, jačanje državnosti republika uz procese demokratizacije i institucionalnog osnaživanja, autonomnosti različitih društvenih subjekata, veća samostalnost medija, oštre javne rasprave i polemike o svim političkim pitanjima – stvorile su u zemlji naizgled veoma nestabilnu situaciju. Iako rasprave u državno-partijskom rukovodstvu, sada između različitih republičkih rukovodstava, nisu bile nove, njihovo iznošenje u javnost, kao i značajno transparentnija opoziciona aktivnost menjala je izgled i društvenu klimu u Jugoslaviji. Titovo nezadovoljstvo unutrašnjom situacijom, pojačavala su i dva važna faktora – spoljni pritisci ohrabreni unutrašnjim krizama izazivali su njegovu zabrinutost da bi se Sovjeti mogli ponuditi da pruže „bratsku pomoć“, što se tokom 1971. i desilo i decentralizacija sa kredibilnim republičkim rukovodstvima, koja je značajno umanjila njegov uticaj i suzila mu manevraski prostor za praktikovanje sistema nedeljive vlasti. Pokušaji Tita i saveznog političkog centra da očuvaju taj monopol podrazumevali su najrazličitije mehanizme, od partijskih do obaveštajnih.

Politička nestabilnost, smatrao je Tito, bila je najveća tokom 1971. i uticala je i na ekonomsku, zbog čega se morala vratiti politička stabilnost. On je rekao predsedniku skupštine SFRJ, Milentiju Popoviću da je odlučio da sazove za drugu polovinu aprila na Brionima proširenu sednicu Prededništva SKJ, na kojoj „moramo rešiti sukobe i uvesti partijsku disciplinu... Sprečiti moramo da neki ne divljaju i da ne radi svak šta hoće. Ako u tome ne uspem dat ću ostavku. Ja neću biti nikome tetka ili pokrivač. Zato sam odlučio: ili – ili...“ Žaleći se da ga situacija u partiji podseća na frakcijske borbe u KPJ od 1936. do 1938. Tito je rekao da je to rešio zbog toga što su komunisti oko njega tada bili jedinstveni, a sada nisu. Izvršni biro kao novi organ se pokazao kao slab i neučinkovit, a prihvaćene odluke se ne sprovode. „Ja sam besan i ljut na Hrvate, zato sam ih danas pozvao kod sebe. Oni idu odmah u javnost, tako se ne radi, mene niko ne pita, a ja sam kao predsednik SKJ odgovoran“, rekao je on Popoviću.¹⁰⁰⁵

Sedamnaesta sednica Predsedništva SKJ, održana je na Brionima od 28. do 30. aprila 1971. i glavni referat je imao Tito, koji je već u prvoj rečenici svog izlaganja situaciju u partiji okarakterisao kao kriznu, a stanje u zemlji kao „nervozu“. Kao jedan od uzroka on je naveo štampu koja se „razularila“, na način koji ne bi bio moguć ni u nekoj kapitalističkoj zemlji, kako je rekao. Atmosfera u

¹⁰⁰⁵ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 67, II-2/517, “Prijem Milentija Popovića, Beograd, 10.4.1971.”

zemlji je bila takva, prema Titovoj oceni, da je negirano sve što je postignuto u poslednjih četvrt veka, čak i antifašistička borba. Jedan od uzročnika te situacije on je detektovao u samom Savezu komunista, a zbog unutrašnje krize počeo je da pada i ugled zemlje u svetu, smatrao je Tito. „Kompromitovali smo, sa takvim ponašanjem unutra, i takvom situacijom, naš društveni, samoupravni socijalistički sistem“. Upravo zbog takvog stanja u partiji, Tito je poručio da je JNA njegova „jedina vjera“ da se Jugoslavija neće raspasti. Takođe, otvoreno je poručio da se plaši građanskog rata, navodeći latentno stanje sukoba i zavađene teritorijalne odbrane kao moguće uzroke unutrašnjeg rata u Jugoslaviji. Da se to ne bi desilo, Tito je poručio da se mora napraviti red, a u njegovom zavodjenju obećao da neće „prezati ni od kakvih sredstava“, jer je potrebna „reorganizacija“ Saveza komunista, kome je potrebno „čišćenje“, kako je rekao. Trebalo je odstraniti one koji nisu idejno pripadali SK, ali i one koji su „izgubili smisao“ za disciplinu i demokratski centralizam. On je ukazao i da oni sami moraju uvesti red, jer će to uraditi neko drugi.¹⁰⁰⁶ Tito je pozvao i na što hitnije usvajanje amandmana, protiv kojih se govorilo vrlo otvoreno na beogradskom Univerzitetu. On je posebno apostrofirao štampu, za koju je rekao da „divlja“. Kao jedini izlaz iz krize za Jugoslaviju, on je video usvajanje ustavnih amandmana, kojima bi se „do kraja“ rešilo nacionalno pitanje. Njihovim usvajanjem konačno će se skinuti s dnevnog reda „i pitanje hegemonije i pitanje unitarizma“ i kada se dobijaju sva ta prava, „kada svako bude sobom upravljao – od fabrike pa gore, do države – onda će biti glupost govoriti o unitarizmu. Svako će, brate, sebi biti gazda.“

Tokom sednice, on je upozoravao na mogućnosti sovjetske intervencije, da bi baš tokom njenog trodnevnog trajanja, jugoslovenski predsednik imao telefonski poziv iz Moskve od Brežnjeva sa pitanjem, da li mu je potrebna pomoć za uvođenje „reda“ u Jugoslaviji. Tito je obavestivši najviši partijski vrh o neobičnom i nesumnjivo pretećem pozivu iz Kremlja, rekao da se oko Jugoslavije „pletu krupne spletke“, koje su „omča oko vrata“ i da se zbog toga moraju eliminisati unutrašnju problemi u funkcionisanju zemlje. „Nemojte misliti“, nastavio je Tito, „da je sve to šala, da je to sitnica, da je to panika. Moram da vam kažem da sam ja najmanje u životu bio paničar. Ja, kada sam bio načisto s nečim, onda sam sa svom oštrinom htio da sprovedem i sa više ljudi, a ponekad sam morao i nametnuti. Ovog puta, ja mislim da ne treba nametati, da je jasno da mi moramo zauzeti jedan oštriji kurs, da moramo učvrstiti Savez komunista, jer **bez Saveza komunista nema života naše zajednice.**“¹⁰⁰⁷ (akcentat – aut.) On je tražio zaoštavanje kursa prema medijima, zaustavljanje širenja navodnih dezinformacija, prema strancima, političkim protivnicima, čak i u privredi. On je posebno apostrofirao beogradski „Jež“ za koji je rekao da bi ga trebalo „potpuno ošišati“, ali i stanje na Univerzitetu, pre svega beogradskom, gde rade profesori „o kojima već godinama pričamo... a ništa protiv njih ne preduzimamo.“ On je podsetio članove partije i na princip demokratskog centralizma koga su dužni da se pridržavaju, ali i na „suviše liberalno“ ponašanje sudstva, koje je bilo blago u kaznenoj politici,

¹⁰⁰⁶ AJ, CK SKJ – 507, III/153, Stenografske beleške sa 17. sednice Predsedništva SKJ, 28–30. aprila 1971. na Brionima

¹⁰⁰⁷ Isto

posebno prema aktima korupcije. Princip demokratskog centralizma je trebalo da afirmiše jedinstvo u partiji u uslovima kada su se, prema Titovoj oceni, Savezi komunista u republikama „suviše emancipirali“. Posebno nezadovoljstvo Tito je izrazio držanjem rukovodilaca „drugova iz dve republike – Hrvatske i Srbije... **Nemojte da idemo u tom pravcu da ćemo morati preduzimati nedemokratske mjere.** Ne zbog tih dviju republika, nego uopće zbog stanja koje je u zemlji i koje može dovesti do katastrofe naše socijalističke zemlje“, upozorio je Tito.¹⁰⁰⁸ (akcenat – aut.)

U zaključcima 17. sednice Predsedništva SKJ se kaže da je u „iscrpnoj“ i „otvorenoj“ diskusiji ovo telo jedinstveno u oceni „ozbiljnosti sadašnje političke i ekonomske situacije“. Najviši organ partije je pozivao SKJ da se suoči sa svim „slabostima, neuspesima i otvorenim problemima“, kako bi se pronašla rešenja koja će voditi daljem jačanju zajednice jugoslovenskih naroda. Konstatovani su privredni problemi, porast nacionalizma, kao i pogoršanje stanja i odnosa u SKJ. Kao ključnu tačku rešenju navedenih problema, navedeno je hitno usvajanje ustavnih amandmana i njihovo sprovođenje, kao važnog preduslova za rešavanje aktuelnih političkih i ekonomskih teškoća. Prema zaključcima Predsedništva, ustavni amandmani značili su „dalju afirmaciju vodeće uloge radničke klase, pune ravnopravnosti naroda i narodnosti, odgovornosti republika i pokrajina za sopstveni i zajednički razvoj“. Amandmani su afirmisali i metod sporazumevanja i dogovaranja kao „jedino moguće“ u rešavanju otvorenih problema. Insistirano je i na „socijalističkom i klasnom sadržaju nacionalne afirmacije“, otklanjanju birokratskog centralizma i ostataka unitarizma, kao i odlučniju i konkretniju borbu protiv svih vidova nacionalizma u vlastitoj sredini, jer je nacionalizam „osnova okupljanja svih antikomunističkih snaga“.¹⁰⁰⁹ Uprkos Titove verbalne oštine on ovaj puta nije preduzimao konkretnije mere, a sami zaključci sa ove sednice su bili pisani u duhu reformske orijentacije, koja je još uvek bila dovoljno snažna.

Ipak, dalje komplikovanje prilika u zemlji, a posebno talas nacionalizma u Hrvatskoj prelomili su Tita da krene u promenu političkih odnosa u Jugoslaviji. U cilju ponovnog preuzimanja pune odgovornosti za stanje u zemlji i obuzdavanje reformskog kursa, koji je mešavinom demokratizacije i decentralizacije izazvao previše nestabilnosti, Tito je krajem novembra 1971. pozvao hrvatsko rukovodstvo u Karadorđevo. Tamo im je oštro zamerio činjenicu da je kod njih pitanje uloge i odnosa prema radničkoj klasi potpuno zanemareno, kao i to što je u Hrvatskoj centralno pitanje bilo „hrvatska država, suverenitet, itd. Ja bih htio da čujem od vas kakav vi to suverenitet i kakvu vi državu hoćete. Kakva ona treba da bude? Treba li to da bude klasična država kralja Tomislava, neka država koja je glavni cilj vaš ili to treba da bude socijalistička zajednica radnog naroda, proizvođača, zajednica samoupravljanja?“¹⁰¹⁰ Tito je nastavio da se pitanje državnosti republika, koje nije bilo sporno ni po amandmanima iz 1971. u Hrvatskoj, ali i u drugim republikama nije definisano onako „kako ja mislim

¹⁰⁰⁸ Isto

¹⁰⁰⁹ AJ, CK SKJ – 507, III/153, Stenografske beleške sa 17. sednice Predsedništva SKJ, 28–30. aprila 1971. na Brionima

¹⁰¹⁰ Tito je veoma zamerio hrvatskom rukovodstvu što je stavljalo u istu ravan unitarizam, koji nije više imao nikakvnog uporišta, pa ni realne političke snage, sa nacionalnim šovinizmom, koji je u Hrvatskoj „najbrojniji i ima najpogodnije tlo“.

da bi trebalo da bude“. „Ako hoćete o suverenitetu“, obratio se Tito hrvatskom rukovodstvu, „onda Jugoslavija ima jedan suverenitet koji je sastavljen od suvereniteta svih republika. Jeste li me razumijeli šta mislim time? Jugoslovenski suverenitet nije neka apstraktna stvar...“ Sloboda radničke klase, prema Titu, nije podnosila jaku državu, pa ni onu hrvatsku – pa je tim greška veća, što je hrvatsko rukovodstvo *zaboravilo* cilj jugoslovenskih komunista – odumiranje države. Radnička klasa je glavni faktor, rekao je Tito, a ne „neka država apstraktna“. Državnost Srbije, Hrvatske i ostalih republika, prema Titu je trebalo shvatiti kao „jedan geografski pojam“. ¹⁰¹¹

Zalogu jedinstva Jugoslavije, pošto od decentralizacije nije odustao, Tito je video u jedinstvenoj partiji i u njenoj recentralizaciji, afirmacijom principa demokratskog centralizma. Tako je on u Karadorđevu rekao da se na taj princip, očito, zaboravilo i ne samo da se zaboravilo, nego mu se i pružao aktivan otpor, „kaže se – nema vi tu šta da se miješate u naše unutrašnje stvari. To sam ja čuo, to je meni lično kazano. Nema šta, kaže, mi tu sami odlučujemo. Čuo sam to i u Beogradu od drugova kada sam razgovarao. Otpor se daje, a bez demokratskog centralizma, jedna takva revolucionarna organizacija, kao što je SK ne može da bude.“ Savez komunista, prema Titovom mišljenju, bio je jedinstvena, čak je ironično upotrebio izraz „unitaristička“ organizacija, jer je to „**jedina snaga u Jugoslaviji koja može održati tu našu zajednicu, ne samo idejno, nego i koheziju naše zajednice uopšte.**“ ¹⁰¹² (akcenat – aut.) Tito je tokom ovih razgovora najavio sled događaja, upozorivši da ih nije pozvao da se „mi tu malo ispričamo“ i da je stvar vrlo ozbiljna, te da se ovoga puta „nećemo baš tako rastati da ne znamo što smo uopšte došli“. Događaji u Hrvatskoj nisu samo hrvatski problem, rekao je Tito delegaciji SRH, „to je jugoslovenska stvar. **Toga ima i u drugim republikama. Mi ćemo i drugdje morati poslije.** Ali vama je sazrelo tamo...“ ¹⁰¹³ (akcenat – aut.) Očito je mislio u prvom redu na Srbiju. ¹⁰¹⁴ Tito je događaje u Hrvatskoj ocenio kao masovnu psihozu i eksploziju nacionalizma, zbog čega raste mržnja prema Hrvatskoj u čitavoj Jugoslaviji, ne samo u Srbiji. Jugoslovenski predsednik je kritikujući koncepcije rukovodstva CK SK Hrvatske kao „apsolutno tuđe socijalističkom razvitku, apsolutno idejno tuđe Savezu komunista Jugoslavije“, a misleći pre svega na nacionalizam, rekao da je to pojava koja „tinja u mnogim republikama“, da ima sličnih slučajeva ali u manjim razmerama. I onda evidentno misleći na Srbiju rekao, da su „u jednoj republici možda isti takvi razmjeri“, samo je razlika bila u tome da i „oni tinjaju ne duboko pod pepelom, jer ga prigušivaju odozgo. Tu su mudriji malo, znaju malo zamazivati. Jednog dana bi, razumije se, to planulo sve, to sam siguran“, rekao je Tito najavljujući da će sličnu akciju pokrenuti i u Srbiji. Čitavoj Jugoslaviji, prema

¹⁰¹¹ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 68, II-2/542, „Prijem delegacije SK Hrvatske, 30.11.1971. u Karadorđevu”

¹⁰¹² Isto

¹⁰¹³ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 68, II-2/542, „Prijem delegacije SK Hrvatske, 30.11.1971. u Karadorđevu”

¹⁰¹⁴ Latinka Perović na direktno pitanje, kada im je postalo jasno da će morati da idu i da su neslaganja i razlike nepremostive, kaže da je bilo jasno već tokom 1971. da tu postoje različite koncepcije, ali da im je (Marku Nikeziću i njoj) posle Karadorđeva bilo jasno da sledi sličan rasplet i u Srbiji. Razgovor autora sa dr Latinkom Perović, u Beogradu, 6.8.2013.

njegovoj oceni, nije trebalo oklevanje, nego „brza akcija“.¹⁰¹⁵ Takođe, Tito je u Karadorđevu rekao i da je rukovodstvo Srbije osporavalo i njega i demokratski centralizam, praveći i u tome paralelu u ponašanju rukovodstva Hrvatske i Srbije. Tako je politička smena u Hrvatskoj bila tek uvod u slične radikalne poteze i u drugim republikama, pre svega u Srbiji.

Tito je 22. aprila 1971. na njihov zahtev primio delegaciju Službe državne bezbednosti, pred 17. sednicu Predsedništva SKJ i u jeku afere oko tzv. zavere protiv hrvatskog rukovodstva. Načelnik Saveznog SDB-a, Borče Samonikov je na početku razgovora, podsetio Tita da je posle Četvrtog plenuma i smene Rankovića bezbednosna funkcija „po prvi put postala pravo i obaveza republika i pokrajina“. Savezna Služba je imala samo obavezu da „usmerava i koordinira rad republičkih i pokrajinskih službi u poslovima od interesa za bezbednost zemlje“. Savezni SDB je radio neposredno „samo prema stranim diplomatsko-konzularnim predstavništvima u Beogradu i to na osnovu posebne odluke SIV-a“. Predstavnici Službe požalili su se jugoslovenskom predsedniku na nepovoljne političke uslove i negativnu društvenu klimu, prema SDB-u posle Brionskog plenuma, za njihov nesmetan rad. U postbrionskom periodu, prema rečima Samonikova, Služba je nesmanjenim intenzitetom radila samo u emigraciji, prema teroristima i stranim obaveštajnim službama, dok je u zemlji zbog kampanje protiv nje, uglavnom mirovala. Prema njegovom mišljenju Služba je najveći uspeh postigla na Kosovu, jer je predvidela i doznala tačan dan i sat demonstracija, obavestila o tome pokrajinsko rukovodstvo, ali su oni to minimizirali, apstrahovali, otišli na godišnjicu proslave Dana republike u Jajce, odbivši i da preduzmu bilo šta u cilju sprečavanja, ali i da obaveste vrh države i partije o tim podacima. Političko rukovodstvo pokrajine je predstavnicima SDB-a, na sva upozorenja odgovaralo, „to nije vaša briga, stanje nije takovo, mi odgovaramo za to, vi radite svoje poslove i nemojte da se sekirate...“¹⁰¹⁶ Među bojnim „nepravdama“ na koje su se rukovodioci Službe žalili Titu, bila je neefikasnost sudstva u procesuiranju terorista, nesardnja drugih institucija sa njima, i kao jednu od tačaka je apostrofirao tzv. „slučaj Mijalka Todorovića“. Reč je o informaciji da se o njemu navodno vodio dosije, u saveznoj ili srpskoj Službi, ostalo je nejasno, prema rečima Samonikova. To je bio povod da „srpsko rukovodstvo traži kontrolu i da ustanovi da li se zaista o drugu Mijalku Todoroviću vodi dosije“. Oni su, prema rečima šefa savezne Službe, izazvali uznemirenje u SDB-u, da bi se ustanovilo da nema ničega, rekavši da posle svih afera vezano za Brionski plenum, nema radnika SDB-a koji bi smeo da „uvede predmet i vodi dosije ne samo za Mijalka Todorovića nego ni za jednog našeg rukovodioca“.¹⁰¹⁷ Kako je ovo bio prvi sastanak Tita sa predstavnicima Službe od 1966. posebno su se požalili na ljude iz javnog i kulturnog života, koji su praćeni, za koje postoji mnoštvo elemenata za procesuiranje, ali „niko se do

¹⁰¹⁵ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 68, II-2/542, “Prijem delegacije SK Hrvatske, 30.11.1971. u Karadorđevu”

¹⁰¹⁶ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 67, II-2/519, “Razgovor predsednika Tita sa delegacijom Službe državne bezbednosti”

¹⁰¹⁷ Isto

sada, u nijednom rukovodstvu, nije našao spreman da uzme te podatke i da stvari raščisti. Zbog čega mi to radimo?“ upitao se prvi čovek Službe bezbednosti. Posebno je bio indikativan slučaj Mihiza, koji je postavljao čitavo rukovodstvo Matice srpske, rukovodstvo Srbije je to sve znalo i ništa nije preduzimalo, rekao je Samonikov. Tito je smatrao da su mu ovi podaci vrlo korisni, pred sednicu Predsedništva SKJ na Brionima i da opozicionari u Jugoslaviji imaju podršku, „imaju zaleđe i kod političkih ljudi“, prema njima se odnosi „vrlo fer, liberalno – pusti nek ide, na univerzitet i svugdje...“¹⁰¹⁸ Potvrđujući Titovo mišljenje, Samonikov je rekao da je jasno da iza studentskih pobuna u Beogradu stoje Ljubomir Tadić, Mihailo Marković i ostali filozofi i da Služba ima nepobitne dokaze. Samonikov se požalio Titu i da u uslovima potpune decentralizacije vlasti, ali i organa bezbednosti, Služba ne može da funkcioniše, „jesmo za akcije, nismo za akcije, ovaj misli ovako, onaj misli onako – Služba ne može da radi. Mi moramo kao Služba da znamo jesmo li ili nismo“. U tome bi trebalo tražiti uzroke pojačane neprijateljske aktivnosti u tom periodu, a one su bile česte – dve eksplozije na stanicama, bomba u bioskopu „Beograd“, mine u vozovima, slučaj u Mostaru, Mirogoj u Zagrebu, pre toga slučaj teroriste Hrkać i sve to za samo godinu dana.

Ipak, najveće primedbe Službe su bile upućene Titu na ponašanje srpskog partijskog vrha, gde su navođeni primeri poput jednog da je pronađen jedan radnik u administraciji Srbije koji odaje informacije. Radnik Službe je to rekao Milosavu Preliću tražeći ime toga radnika. Prelić je o tome napravio zabeležku, poslao je Birou, Biro je prosledio CK Srbije, Latinki Perović, a ona je o tome izvestila čitav plenum Srbije, rekao je Samonikov. Onda je ta informacija poslata republičkoj komisiji za kontrolu službe, na ispitivanje, predsedniku Skupštine Srbije, predsedniku SIV-a i ministru savezne policije. Tako je napravljen prvorazredni politički problem zemlje, ali je on bio i vrlo indikativan, jer je govorio o tome koliki je stepen nepoverenja vladao u zemlji i do koje mere je Služba bila *sumnjiva*, pre svega rukovodstvima Srbije i Hrvatske.¹⁰¹⁹ Poslednji slučaj je pokazao da su unapred određeni krivci pripadnici Službe, a ne oni koje bi sumnjičili, rekao je Samonikov, najdirektnije optužujući srpsko rukovodstvo za opstrukciju rada organa bezbednosti. „Mi tako ne možemo da rukovodimo ovom službom“, rekao je Samonikov Titu, jer „u istoriji ove zemlje i ove Službe nikada nije postojala takva kontrola kakva danas postoji“, rekao je Samonikov, navodeći iskustva u radu nekoliko komisija za kontrolu rada Službi. Uz mnoštvo komisija za istrage, stalna sumnjičenja, optužbe, etikete, pretnje krivičnim progonom, niske plate, Služba koja je konstantno u „nokdaunu“ nije mogla da radi, da ima saradnike, da izvršava svoje ustavne i zakonske obaveze, poručio je na kraju Samonikov jugoslovenskom predsedniku. Njegovi saradnici su ukazali da je bilo koji vid kontakta sa strancima, pre svega Rusima i Amerikancima, prestao da bude na bilo koji način sumnjiv, dok je svaki kontakt sa

¹⁰¹⁸ Isto

¹⁰¹⁹ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 67, II-2/519, “Razgovor predsednika Tita sa delegacijom Službe državne bezbednosti”

predstavnicima Službe bilo sumnjivo, sporno i kontroverzno političko pitanje koje se izdizalo na najviši politički nivo, pre svega u Srbiji.

Tito je od njih tražio da pronađu inspiratore špijunske afere, jer je ona imala i nesagledive političke konsekvence, „to dobro dođe Srbima, da se Hrvati tako blate, jer odavde i dolazi: sada su ustaše tamo... I to je stvar samo potenciralo, zaoštrilo između Srbije i Hrvatske...“ Situacija je vrlo loša i u Beogradu i u Zagrebu, rekao je Tito. „Ovdje u Beogradu je opasna situacija, ovdje se širi šovinizam i maltene proglašava čitava Hrvatska ustaškom“, rekao je Tito. Ljudi iz partije po Beogradu nose oružje, naoružavaju se mimo zakona, pričaju se priče u gradu da je došlo 80 ustaša da pobiju sve, prenosio je Tito mučnu klimu u društvu.¹⁰²⁰ Svakodnevno se kršio Ustav, širila nacionalna mržnja, a rukovodstva po republikama su sve to krajnje mirno posmatrala i pasivno, kao da nemaju nikakvu moć, procenjivao je Tito, posebno se osvrnuvši opet na Beogradski univerzitet i nastavnike koji su uspeli da „zatruju“ studente, podsetivši da je taj Univerzitet nekada bio „nosilac progresa“, a u savremenosti prejanica najkonzervativnijih strujanja u društvu. U prilog tome je išlo i seirenje na Istoku da se Jugoslavija raspada, te da će oni morati da brane socijalizam u njoj, što je bila evidentna pretnja primenom Brežnjevljeve doktrine, zbog čega je Tito upozorio da „**mi sami sebe sečemo sa ovakvom politikom kakva je sada**“. (akcenat – aut.)

Tito se raspitivao i oko problema koordinacije trinaest službi, u situaciji sve veće samostalnosti republika i zaokruživanja njihove državnosti, ali u svemu tome Savez komunista je morao da bude jedinstven, samo je on bio garancija jedinstva. Takođe, poručio je da hrvatsko rukovodstvo preteruje sa strahom od unitarizma, ali i sa apologijom svoje X sednice, koju ističu kao „sveto pismo“, rekao je on, uz naglasak da ih je podržao, ali ne u tolikoj dramtizaciji stanja. Šef savezne Službe je odmah rekao da Srbi kao kontrapunkt hrvatskoj X sednici ističu svoju III konferenciju SKS, „vidim u novinama sve III konferencija...“ U političkom smislu, Tito je konstatovao da „ne možemo više ovako. Ja vidim da tu nama mnoge stvari smetaju. Mi smo vrlo brzo pošli nekako široko, oslanjajući se na duboku svijest. Kakva vražija svijest. Kod svih ljudi nema svijesti. To se može samo tražiti kod onoga pravog revolucionara...“ A kao jednu od najproblematičnijih manifestacija nestabilnosti u zemlji, on je naveo štampu, koja „divlja“ i koja je „fantastično gadna“ da će on predložiti hitne mere da se obuzdaju sredstva informisanja. Univerzitet je posmatrao kao veliki problem, beogradski, pre svega a na njemu Pravni i Filozofski fakultet, koji bi samo da „razaraju“ i „ruše“, kako je rekao. Par ljudi, najodgovornijih za nemire, moraće da se uklone, ne mogu oni tamo ostati, rekao je Tito, ali „do sada nikome od njih nije dlaka s glave pala“; idu u Ameriku, drže predavanja, uzimaju ogromne devizne honorare, primetio je jugoslovenski predsednik.¹⁰²¹

¹⁰²⁰ Isto

¹⁰²¹ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 67, II-2/519, “Razgovor predsednika Tita sa delegacijom Službe državne bezbednosti”

Na osnovu ovih, ali i drugih poverljivih, obaveštajnih izvora, može se rekonstruisati da je Titov odnos prema rukovodstvu Srbije bio od samog početka pod sumnjom. Naime, načelnik uprave Službe bezbednosti u JNA, general Ivan Mišković je uputio tajno pismo Titu 24. avgusta 1970. u kome podseća da ga je molio da primi na razgovor Slavka Zečevića, ministra unutrašnjih poslova Srbije, oštro protivnika reformskog rukovodstva SK Srbije. Bilo je važno, navodi on, da Zečević Titu referiše „o nekim njegovim spoznajama, saznanjima i ocenama stanja u SR Srbiji i u samom Beogradu“. Iz daljeg teksta strogo poverljive depeše proizlazi da je bio dogovor da S. Zečević dođe kod Tita ne samo sam, već i tajno, jer je Tito predložio da se razgovor održi za vreme dok ministar policije bude na odmoru u Fažani (Istra) i da ga obaveštajci vojne službe bezbednosti čamcem prebace kod Tita na Vangu. Hitnost postupka je svedočila i o mogućim motivima za razgovor u četiri oka, koji, očito, nije stenografisan. Hitnost razgovora sa Zečevićem je motivisana informacijom da se „drugovi iz rukovodstva SR Srbije pripremaju da, po Vašem dolasku u Beograd a prije Vašeg puta u Lusaku, traže prijem kod Vas... bilo bi veoma korisno da druga Zečevića primite prije toga“, pisao je šef uticajne vojne obaveštajne službe.¹⁰²² Konspirativnost ovog susreta, kao i važnost tajminga su govorili ne samo o pravim namerama S. Zečevića, za koga se znalo da je protivnik čelnih ljudi SK Srbije, već i o Titovom odnosu prema legitimnom rukovodstvu partije u najvećoj jugoslovenskoj republici.¹⁰²³

Drugi dokument koji svedoči o ulozi ministra policije Srbije, Slavka Zečevića i tajnih službi na rušenju Marka Nikezića i Latinke Perović, bio je tajni i strogo poverljivi izveštaj od 24. juna 1972. koji je Zečević uputio Titu. Dokument pod šifrom, „strogo poverljivo“ je nosio naziv, „Neki elementi procene situacije u Beogradu i SR Srbiji, izneti od S. Zečevića, 24.6.1972.“ Dokument je poslat Titu u vreme kada je otvoren raskol u rukovodstvu Srbije, koje je upravo u to vreme imalo razgovor u skupštini Srbije, na kome su razlike unutar rukovodstva eskalirale i sukobi postali javni. Rukovodstvo CK Srbije, pisao je on, kao ključni cilj svoje politike je imalo razmišljanje „kako da se suprotstavi ocenama koje je drug Tito dao u Užicu, na Univerzitetu i u nekim drugim prilikama“. Čelnicima srpske partije je „naš materijal predstavljao jedan veoma ozbiljan problem“, naveo je on misleći na poverljivi dopis, analizu republičkog Sekretarijata za unutrašnje poslove, koji navodi sve neprijateljske aktivnosti u Srbiji i apostrofira nespремnost SKS da se sa njima obračuna. Iz činjenice da Zečević ne pojašnjava karakter tog dokumenta, jasno je da je Tito bio upućen u njegov sadržaj. „Oni nisu mogli ni da prihvate, a još manje da ga odbace“, pisao je, navodeći da je za njih dodatni problem bio što im je

¹⁰²² AJ, KPR – 837, Kabinet Predsednika republike, II-2, „Pismo šefa Službe bezbednosti JNA Ivana Miškovića, 24. avgusta 1970.“

¹⁰²³ Slavko Zečević postao je ministar unutrašnjih poslova Srbije 1966. posle smene Srbe Savića, koji je podelio političku sudbinu Aleksandra Rankovića. Zečević je bio žestoki protivnik dolaska Marka Nikezića i Latinke Perović na čelne pozicije u Srbiji. U svojim sećanjima je tvrdio da je Nikezić bio od samog početka protiv njega kao sekretara unutrašnjih poslova Srbije, ali ga nije tako otvoreno osporavao kao Latinka Perović. S. Zečević je navodio i da je unapred znao sve Nikezićeve „poteze i reagovanja“, jer mu je prisluškiavao telefon, naglašavajući i naknadno ono što je bilo očito i s kraja šezdesetih i početka sedamdesetih godina, da ministar policije ne samo da je bio politički protivnik čelnih ljudi reformskog rukovodstva Srbije, jer nije mogao ni da se složi, ni da odobri najvažnije poteze koje su vukli, već je i aktivno radio protiv njih. Slavko Zečević, *Sećanja i kazivanja*, Beograd, 2004, str. 259.

stavljeno do znanja da je materijal „došao i u ruke druga Tita“. ¹⁰²⁴ Zečević dalje navodi da je videvši „da oni igraju na različite karte i kod pokrajina“, obavestavao Tita da je i čelnike njihovih partija upoznao sa tim dokumentom, koji je trebalo da bude ne *optužnica* protiv ljudi koji se u njemu pominju, nego po svoj prilici, protiv rukovodstva CK Srbije. On je pisao da su čelnici SKS „svoju neaktivnost, oportunističke stavove o radu i držanju Saveza komunista“, želeli da prikriju pozivanjem na Četrnaestu sednicu CK Srbije iz 1970. i Dvadeset devetu sednicu – koje su obe trebalo da služe „konfrontiranju“ sa predsednikom Republike, procenivao je Zečević. ¹⁰²⁵ Dvadeset prvu sednicu Predsedništva SKJ, na kojoj je osuđena politika SK Hrvatske, Nikezić i Perovićeva su, piše Zečević, smatrali kao „Titovu izmišljotinu, koja je njemu trebala da se izvuče iz sosa koji se našao u Hrvatskoj, a da što se nas tiče u Srbiji ta 21. sednica nije bila potrebna“. Ključni njihov cilj je bio kako da ospore pomenutu dokumentaciju i procene MUP-a, čime su „doveli u pitanje i stavove druga Predsednika“, koji je u svojoj akciji prema njima polazio „od podataka i informacija koje su sadržavale te naše procene“. Na osnovu tih dokumenata, sazvan je dvodnevni sastanak Sekretarijata CK, ministarstva unutrašnjih poslova, tužilaštva i sudstva. Na njemu je partijsko rukovodstvo, prema Zečeviću, osporavalo vrednost krivičnih prijavi, koje je MUP podneo, a podržali su ih i predstavnici sudske i tužilačke grane vlasti, jer su branili sebe, „pošto nisu konsekvantno sproveli politiku gonjenja“. Oni su zajednički minimizirali policijske podatke, o „neprijateljskoj aktivnosti“, svodeći ih na „beznačajne kafanske slučajeve, senilne starce“, koji nemaju nikakvog značaja da se njima bavi tužilaštvo, a kamoli političko rukovodstvo, a najmanje CK, pisao je Zečević Titu. On im se suprotstavljao veoma obimnim materijalom koji je prelazio i 1.000 različitih dojava. Vrh SKS je, prema njemu, pokušao i da podeli organe bezbednosti i unese razdor među njih, ali su sprečeni u tome, pisao je. ¹⁰²⁶ Slavko Zečević je optužio srpsko rukovodstvo da zloupotrebljavaju i Rankovića, jer su pod „rankovićevštinu“ podvodili sve one sa kojima se nisu slagali i koje su ocenjivali kao konzervativce, čak su gotovo stigli dotle da su optuživali i „samog Predsednika kao rankovićevca“, iako to „nisu smeli otvoreno da kažu ali je to bilo vrlo prisutno u vazduhu, jer čitave ove aktivnosti su se odvijale u pritajenoj, podmukloj i nekorektnoj polemici sa Predsednikovim stavovima“. On je u dostavi Titu posebno apostrofirao jedan od govora Marka Nikezića, gde je prvi čovek srpske partije, prema Zečevićevoj interpretaciji, rekao da „služba DB odnosno organi unutrašnjih poslova imaju pretenzije da preuzimaju političku vlast“. To je bila, smatrao je ministar policije, teška optužba, jer je time Nikezić, stavio organima bezbednosti „na dušu“ vlastite „propuste, oportunističke i nesposobnost“, pisao je Zečević. On je dalje navodio da je partijski vrh Srbije imao pretenzija da utiče i na rad vojske, računajući da je Tito na to posebno osetljiv. A

¹⁰²⁴ AJ, KPR – 837, Kabinet Predsednika republike, II-4-b, „Neki elementi procene situacije u Beogradu i SR Srbiji, izneti od S. Zečevića, 24.6.1972.“

¹⁰²⁵ AS, CK SKS – godine 1970. Centralni komitet SKS – sednice, br. kutije 74, Četrnaesta sednica CK SK Srbije

¹⁰²⁶ AJ, KPR – 837, Kabinet Predsednika republike, II-4-b, „Neki elementi procene situacije u Beogradu i SR Srbiji, izneti od S. Zečevića, 24.6.1972.“

posebno je Nikeziću i Perovićevoj, pisao je, smetalo stvaranje sve većeg jedinstva republičkih službi bezbednosti, koje su „oni ocenili kao opasnost za svoju politiku i svoje pozicije“.¹⁰²⁷

Slavko Zečević je u svojoj analizi upućenju Titu objasnio i da su organi unutrašnjih poslova nailazili u Srbiji na veliku opstrukciju u svom radu, od strane vođstva CK i da su „imali velike muke“ da preduzimaju planirane mere prema ljudima na Beogradskom univerzitetu. Tako je, prema njegovom svedočenju, Latinka Perović u pokušajima da spreči mere represije, poručila Zečeviću da će „Univerzitet biti u plamenu“, ako „pipnemo Mihajla Markovića“. On je obavestio Tita i da je 3. februara 1972. govorio u skupštini Srbije o „preduzimanju mera prema Mihajlu Đuriću“ i da zbog tadašnjeg otpora čelnika SK Srbije, „one nisu bile dozvoljene“, za šta se „posebno zauzimala Latinka“, pisao je. Naveo je i da je „služba dala opširne materijale za političko diskreditovanje određenog broja ljudi“, ali da u Srbiji niko ništa nije želeo da napiše i iskoristi taj materijal. Procena Zečevića je bila i da ljudi u Srbiji imaju ispravna gledišta, ali su zavedeni od strane lošeg rukovodstva partije, jer „ne znaju pravu igru, smatraju da je Marko (Nikezić – prim. aut.) skroman, dobronameran, mada čovek kada ozbiljno razmišlja i posmatra čitavu stvar ne može da se otme utisku da je odavno napustio marksističku ideologiju“. Rukovodstvu CK SK Srbije „zapadne i druge ideologije manje smetaju“, procenjivao je u dojavu Titu, Slavko Zečević. Iz svega navedenog, on je procenjivao da „oni ne misle da se povlače“, žele „taktiziranjem da dobiju na vremenu“, zbog čega „ako stvari mogu da se reše“, mislio je na hitnu smenu reformista, ne sme se nikako čekati redovni kongres partije, već ih treba požurivati na odlazak „neprekidnim teranjem na čistinu“, dakle, konstantnim pritiskom. Na kraju je sasvim konkretno navodio pet zakulisnih koraka kojima su Marko Nikezić i Latinka Perović pokušavali da se održe na vlasti i u vrhu: najpre diskreditovanjem SUP-a i „preko toga druga Tita, koji se na informacije SUP-a oslanjao“. U tome su se lično, kako kaže angažovali i Nikezić i Perovićeva, ali su uključili i „štampanu u celini“. Dalje su hteli da dobiju u vremenu, s namerom da odlože rasprave i sukobe, kako bi se sačuvali „u celini“, čak i sa Kočom Popovićem, koga se nisu odrekli. Hteli su, procenjivao je Zečević, da dovedu u sumnju „sposobnost Draže (Markovića – prim. aut.) i Pere (Stambolića – prim. aut.) i drugih i da ih diskredituju kao ljude koji se oslanjaju na policiju i vojsku i ljude čvrste ruke“. Tražili su i sebi „blisku garnituru“ koja će ih zameniti ako bude trebalo, na čemu su, navodno, bili angažovani Dobrivoje Radosavljević i Mijalko Todorović. Naposljetku vladajući dvojac u Srbiji je, prema oceni Zečevića, hteo da izazove dezorjentaciju SK Srbije, a od sebe da naprave „mučenike“, kako je napisao.¹⁰²⁸

U oktobru 1972. se ponovo u vezi sa smenom partijskog rukovodstva Srbije, pojavljuje šef vojne obavestajne službe, general Ivan Mišković. Jugoslovenski politički centar je o navedenim događajima u Srbiji, odlučio da obavesti Sovjete, a kao posrednici su iskorišćeni istočni Nemci. Član

¹⁰²⁷ Isto

¹⁰²⁸ Isto

Saveta federacije, Aleš Bebler je tražio susret sa ambasadorom DR Nemačke, Karlom Kormasom, kome je i pre Titovog susreta sa srpskim rukovodstvom, govorio o rascepu u ovoj republici. Kormas je u informaciji, koju je dobio od Beblera i odmah prosledio sovjetskom vrhu naveo da su u Srbiji postojale dve grupe – prvu su činili: M. Nikezić, L. Perović, B. Pavlović, M. Tepavac, M. Todorović, K. Popović, M. Čanadanaović, a drugu – P. Stambolić, D. Marković, M. Bojanić, B. Pešić i drugi. Ove dve grupe su, prema informaciji, istočnonemačkog ambasadora u Beogradu, imale različite stavove o „ulozi SKJ u društvu, različit prilaz principu demokratskog centralizma u partiji i o drugim pitanjima unutrašnjeg razvoja zemlje, a posebno prema problemu ekonomske stabilizacije SFRJ“, navodio je.¹⁰²⁹ Kormes je u informaciji prosleđenoj po želji jugoslovenskih vlasti, Sovjetima, navodio da su Izvršni biro Predsedništva SKJ i Tito, u „**akciji protiv srpskog rukovodstva“ uglavnom koristili materijale „koje im je predao general I. Mišković“, koji je na osnovu „podataka Službe državne bezbednosti upozoravao na moguće posledice političkog smera CK SKS“.**¹⁰³⁰ (akcenat – aut.) Slične poglede i sumnje je, prema ovoj informaciji, sa Miškovićem, delio i bivši načelnik Generalštaba JNA, Viktor Bujanj, „zajedno s nizom vodećih oficira – Srba, koji rade u Generalštabu“. Kormes je sovjetske zvaničnike upozorio i da „deo srpskog rukovodstva zna za ulogu I. Miškovića u srpskim događajima u sadašnje vreme, njega smatraju jednom od ličnosti današnje antisrpske kampanje“, navodio je Kormes u poverljivoj informaciji Sovjetima.¹⁰³¹

Sovjetima je o stanju u Srbiji, nakon smene reformskog rukovodstva, upućena i informacija krajem 1972., ovoga puta preko čehoslovačkih predstavnika. Kako je razgovor tzv. političkog aktiva Srbije obavljen iza strogo zatvorenih vrata, a informacije koje su tih dana kružile su bile vrlo protivrečne, nikada se do kraja nije saznao realan odnos snaga na tom skupu. Kao što je pretpostavka da bi dezavuisano rukovodstvo SK Srbije, imalo nadmaoćnu većinu u Centralnom komitetu, da je došlo do glasanja, zbog čega su i podneli ostavke i pokušavali da spreče raspravu, koja bi bila tumačena kao

¹⁰²⁹ „Poverljiva informacija koju je u oktobru 1972. Sovjetima dao ambasador Nemačke Demokratske Republike u SFRJ Karlo Kormes“, u: Pero Simić, Zvonimir Despot, *Tito – strogo poverljivo*, Zagreb, 2010., str. 310.

¹⁰³⁰ Smenjene čelnike iz Srbije, služba bezbednosti je opservirala i narednih godina. Tako je na sednici Predsedništva CK SKJ 1975. prvi čovek CK Srbije, Tihomir Vlaškalić koristeći „dokumentaciju“ službi rekao da „liberalističko-tehnokratska grupacija“ i njeni najizrazitiji predstavnici sa kojima se SKS „obračunao posle Pisma“, stoji na stanovištu da „treba da sačuva svoje dostojanstvo, da svaki od njih treba da ostane na onome što je rekao na sastanku političkog aktiva“, međusobno su povezani, trude se da te svoje veze šire, pre svega sa ljudima iz štampe i kulture o čemu su govorili obaveštajni podaci, naveo je Vlaškalić. Prema ovim podacima „grupacija najizrazitijih liberala i tehnokrata“ je zainteresovana posebno za vreme posle Tita, preko svojih veza u SIP-u povezivali su se sa Zapadom, širili su strahovanja od napada Sovjetskog Saveza, „razvijajući teoriju o vraćanju Evropi, što je orijentacija na NATO, a nesvrstanost i politiku prema trećem svetu nipodaštavaju“. Slična je bila i informacija saveznog ministra unutrašnjih poslova, Franje Hreljevića iz septembra 1978. na sednici Predsedništva SFRJ. On je referisao o razgranatim kontaktima „liberalističke grupacije“, sa posebnim akcentom na Koču Popovića, koji se sem u domaćih ličnosti, sastajao i sa diplomatama i poznatim ličnostima zapadnih zemalja. U razgovorima sa predstavnicima „liberalističke grupe“, Koča Popović je iznio „negativne ocene o ljudskim slobodama, ekonomici, kulturi, kadrovima, aktivnosti najviših državnih i partijskih organa“. Hreljević je čak na sednici najviše državne institucije citirao delove prisluski vanih razgovora Koče Popovića: „Naša vrhuška ne zna probleme zemlje, njeno polje je polje čistog politiziranja... danas i Rusi u vrhunskim rukovodstvima više i otvorenije raspravljaju o političkim temama“, citirao je Hreljević Koču Popovića. Pero Simić, Zvonimir Despot, *Tito – strogo poverljivo*, Zagreb, 2010., str. 346–347, 459–460.

¹⁰³¹ „Poverljiva informacija koju je u oktobru 1972. Sovjetima dao ambasador Nemačke Demokratske Republike u SFRJ Karlo Kormes“, u: Pero Simić, Zvonimir Despot, *Tito – strogo poverljivo*, Zagreb, 2010., str. 310.

direktno suprotstavljenje Titu. Ipak, nakon bilansiranja sastanka političkog aktiva, koji je trajao četiri dana, savezni politički centar je imao procenu odnosa snaga koju je predsednik Saveza sindikata dao delegaciji iz Čehoslovačke, a ova je odmah uputila sovjetskoj ambasadi u Beogradu. Prema njoj, „otpor liniji J. B. Tita među predstavnicima srpskog rukovodstva bio je veoma veliki“ i kasnije, posle „uklanjanja grupe Nikezića taj otpor i dalje je još veoma jak i to ometa realizaciju stavova koji su navedeni u pismu J. B. Tita“. Prema rečima D. Petrovića, „svih trideset osoba“ koje su na sastanku političkog aktiva „nastupili protiv Titove linije biće postupno oslobođeni dužnosti koje zauzimaju“, navodi se u informaciji sovjetske ambasade u Beogradu, poslate u Moskvu.¹⁰³²

Prve jasne obrise političkog obračuna koji je sledio u Srbiji, moglo se detektovati u proleće 1972., kada je rascep u političkom rukovodstvu republike – između državnog i partijskog vrha postao javan. Rascep je oslabio do tada ako ne posve jedinstveni, a svakako nekonfliktni blok rukovodstva u Srbiji i otvorio prostor za Titovu arbitražu i nametanje rešenja od strane saveznog političkog centra. Prvi čovek državnog rukovodstva Srbije, tada već suprotstavljenog partijskom, Draža Marković održao je zdravicu Titu, na Zlatiboru, povodom njegove posete zapadnoj Srbiji, početkom maja 1972. Tom prilikom on je poslao i važne političke poruke koje su svedočile u suprotstavljenim gledištima u Srbiji o temeljnim problemima društva. On je 9. maja 1972. rekao da samoupravni socijalsitički sistem nikada nije značio „nikakvo formalističko demokratsko opredeljenje“ i parafrazirajući Kardeljevu misao, rekao da „nijedan društveni sistem nije propao zbog toga što je u njemu bilo malo demokratije, ali su mnoge demokratije propale zbog toga što su ljudi koji su stajali na čelu jednog demokratskog kursa, jednog progresivnog razvoja bili nerealni, pravili korake koji nisu bili mogući i sistem su dovodili u pitanje“, poručio je on, jasno ciljajući na Nikezića.¹⁰³³ Formalistički demokratizam, rekao je D. Marković je bio građansko, a ne revolucionarno opredeljenje i za jugoslovenske komuniste „ne znači ništa“, zbog čega se založio za veću aktivnost komunista u borbi protiv protivnika sistema. Ovom prilikom Marković je i obnovio nekadašnju tezu, sa kojom je Nikezićev vrh načinio radikalni diskontinuitet – o posebnoj obavezi i odgovornostima Srbije u Jugoslaviji. On je podsetio da je Srbija „najveća republika“ u federaciji, što joj je nametalo i „posebnu obavezu“ i osećaj „dužnosti“ za njene komuniste da onemogućavaju sve „negativne posledice“ i „devijacije“ u društvu, jer kada se to dešava u Srbiji „ima daleko veće posledice nego kada se dešava na drugom mestu“.¹⁰³⁴ Istom prilikom, tokom ove posete, Tito je saopštio Draži Markoviću da je nezadovoljan stanjem u Srbiji, da ne želi da priča sa

¹⁰³² „Poverljiva informacija sovjetske ambasade u SFRJ, dostavljena najvišem sovjetskom rukovodstvu 23.12.1972“, u: Pero Simić, Zvonimir Despot, *Tito – strogo poverljivo*, str. 315.

¹⁰³³ „Države i društva u istoriji nisu propadali zbog toga što su propadale njihove demokratije, nego su mnoge demokratije propadale zbog toga što nisu mogle da savladaju unutrašnje protivrečnosti i suprotnosti i da odbrane sopstveni društveni sistem od pritiska suprotnih tendencija, bilo revolucionarnih ili reakcionarnih.“ Edvard Kardelj, *Raskršća u razvitku našeg socijalističkog društva*, Beograd, 1969., str. 21.

¹⁰³⁴ *Politika*, Beograd, 10. maj 1972.

Nikezićem, Kočom Popovićem, Latinkom Perović, Tepavcem, jer „ne radi se o razlikama; to je drugi koncept, to je druga pozicija“, rekao je jugoslovenski predsednik.¹⁰³⁵

U ofanzivu za smenu političkog rukovodstva Srbije, Tito sa najbližim saradnicima u saveznom političkom centru, kao što se vidi, nije krenuo bez saglasnosti i nekih čelnih ljudi Srbije. Od 1941. pa preko svih ključnih istorijskih odluka, Tito nikada nije prelamao sudbinu Jugoslavije bez Srbije, znajući njen značaj za čitavu zajednicu. Ni ovog puta o Srbiji se nije odlučivalo mimo nje same i političkih struktura ove republike.

Ipak, konačna ofanziva saveznog političkog centra za smenu čelnih ljudi u SK Srbije i očuvanje monopola vlasti, počela je u ranu jesen 1972., nakon što je u samoj Srbiji već izvršena konačna i javna podela unutar rukovodstva, obznanjena u julu na sastanku u republičkoj skupštini, kojom prilikom je i zatražena arbitraža jugoslovenskog vrha. Ovaj proces je imao nekoliko centralnih uporišnih tačaka, a može se svesti na delatnost dvojice ključnih Titovih saradnika, Edvrada Kardelja i Staneta Dolanca, koji su svojim javnim istupima pripremili teren za objavljivanje Titovog pisma i njegovog intervjua „Vjesniku“, kojim je Marku Nikeziću i Latinki Perović, politički bilo presuđeno i kada se čekalo da se ceo proces i formalizuje tamo odakle je i počeo – u samoj Srbiji.

Svoj govor u Splitu 19. septembra 1972. Stane Dolanc je posvetio napadu na rukovodstvo SK Srbije, upozorivši ih da „određene stvari, mi kao Izvršni biro, tražimo da se sprovedu u narednom vremenu od svih partijskih organizacija u zemlji“, a oni koji ne budu sprovodili „revolucionarni“ kurs iz Titovog pisma, snosiće konsekvence, upozorio je Dolanc. Bila je ovo najava objavljivanja Pisma, koje je Izvršni biro Predsedništva SKJ doneo dan ranije, a o kome javnost još nije ništa znala. U govoru koji su bili obavezni da prenesu u isto vreme svi televizijski centri u svim republikama i pokrajinama, a kojim je obelodanjen „novi“, „revolucionarni“ kurs i Pismo, koje ga definiše, on je podsetio da su „komunisti u ovoj zemlji na vlasti“, jer ako nisu oni, onda je neko drugi, a u nekim sredinama je „sramota“ to reći, kao da se komunisti skrivaju od toga pričama o „nekoj nedefinisanoj političkoj organizaciji“ o partiji kao „idejnoj organizaciji“, što je bila jedna od ključnih postavki Nikezićevog rukovodstva.¹⁰³⁶ SKJ je bio „klasna“ i „revolucionarna“ partija i oko toga nije moglo biti rasprave. S. Dolanc je oštro kritikovao pojave „negatorstva“ prema svemu što su komunisti postigli od 1945., čime su, kako je rekao, sami „devalvirali svoj revolucionarni rad“, što je davalo „neprijateljima“ povod da partiju optuže da je svojim radom jugoslovensko društvo dovela u „bezizlaznu situaciju“.¹⁰³⁷

Sekretar izvršnog biroa Predsedništva savezne partije je ovom prilikom poručio i da je SKJ „jedinstvena politička organizacija radničke klase Jugoslavije“, pa „ako nekome to danas još nije jasno, valja ponoviti da uz puno poštovanje autonomije republičkih Saveza komunista... mi smo ipak

¹⁰³⁵ Dragoslav Draža Marković, *Život i politika*, 1, str. 356.

¹⁰³⁶ Na ove teze Dolanca, odgovorila je ubrzo Latinka Perović, stavom da je odgovornost Saveza komunista da podstakne rad „samoupravnih organa i društveno-političkih organizacija, a ne da preuzme odlučivanje i neposredno izvršavanje zadataka“. NIN, 8. oktobar 1972., str. 4.

¹⁰³⁷ NIN, 1. oktobar 1972., str. 10.

jedinstvena revolucionarna organizacija“, pa se i svi njeni delovi, što znači i SK Srbije, moraju povinovati volji centra, poštujući princip *demokratskog centralizma*. Pozivajući se na 21. sednicu Predsedništva SKJ, kada je savezni vrh politički amputirao rukovodstvo SKJ, Dolanc je rekao da ako je i bilo dileme da li je SKJ jedinstvena politička organizacija, tada su razvejjane. Ali, ta dilema, kako je rekao, postojala je još u nekim „intelektualnim krugovima“, ali i u pojedinim „forumima“ samog Saveza komunista. Uostalom, bez „revolucionarne, jedinstvene političke organizacije“ i Tita, Dolanc je rekao da „ne veruje“ da bi Jugoslavija „mogla da ostane zajedno“. Time je poručeno direktno, da oni koji bi se suprotstavljali Titu i kursu saveznog političkog centra bi direktno radili na razbijanju Jugoslavije. Princip „demokratskog centralizma“, upozorio je Dolanc rukovodstvo u Srbiji, „ne važi samo od republičke pa do osnovne organizacije, nego važi od saveznog centra pa do osnovne organizacije“, čime je minimizirana uloga republičkih partija. On je najavio i da će „ekipa Predsedništva SKJ“ ići u sve partijske organizacije JNA u svim republikama i pokrajinama, gde će „preneti te stavove“ i upoznati ih sa onim što je partija odlučila, sa novim „revolucionarnim“ kursom koji je bila rešena da sprovede. Direktno pominjanje i uključivanje armije u unutarpolitički obračun, što nije bio čest slučaj, i to radi odstanjivanja dela samo jedne republičke partije, svedočilo je o odlučnosti da se sa rukovodstvom SK Srbije, što pre raščisti i ono politički neutralizuje.¹⁰³⁸

U ovom govoru Dolanc je govoreći o Titu kao ključnoj kohezioj snazi jugoslovenske zajednice, jugoslovenskog predsednika okarakterisao kao ne samo istorijsku ličnost, kako je rekao, već kao „istorijski pojam“, kao pojam „diktature radničke klase“ na čijim je isključivim osnovama i partija „gradila i sprovodila svoju revolucionarnu politiku“. Odgovarajući na optužbe „da smo radikalisti“, da je „sve ovo što danas SK traži da je to radikalizam, neki idu čak i dalje i nazivaju da je to konzervativizam, da je to vraćanje na stare pozicije“, on je odgovorio da ako je to „što mi tražimo odstranjivanje socijalnih razlika“, jačanje uloge partije, uvođenje marksizma u škole, radikalizam, „onda sam ja za takav radikalizam“, poručio je Stane Dolanc čitavoj zemlji, a pre svega rukovodstvu SK Srbije, koje je okarakterisao, ne pomenuvši ih direktno, kao „idejno neprijateljske snage“. Paralelno sa optužbama u zemlji za konzervativizam i vraćanje dogmatizmu, išla je i „hajka protiv Jugoslavije“, kako se izrazio i u inostranstvu, gde se „piše i govori da se Jugoslavija vraća Istoku, da u Jugoslaviji prevlast dobijaju konzervativne snage...“¹⁰³⁹ On je na kraju zapretio da svi oni koji se sa navedenom politikom SKJ ne slažu treba da se „izbace“ iz partije, „oslobode“ svojih dužnosti, ali je sve to bilo nedovoljno, moralo se pristupiti „istjerivanju“ i da „treba s time početi svugdje, na svim nivoima“.¹⁰⁴⁰

Dolanc je naveo da su komunisti u drugoj polovini šezdesetih načinili „veliku pogrešku“, jer su „ispustili iz ruku kadrovsku politiku“ i to posebno u važnim segmentima, koja su od životnog značaja – u upravi, sudstvu, tužilaštvu, „čak i u bezbjednosti, prosvjeti“, ekonomiji, itd. Time je najavljeno

¹⁰³⁸ NIN, 1. oktobar 1972., str. 10.

¹⁰³⁹ NIN, 1. oktobar 1972., str. 10.

¹⁰⁴⁰ Miodrag Marović, „Politika“ i politika, str. 121.

poništanje ključnih reformskih procesa, učinjenih posle Brionskog plenuma, najavljujući ponovnu striktnu partijsku kontrolu nad ovim sektorima društva. On se založio ovom prilikom i za zaustavljanje procesa socijalnog raslojavanja, za sprečavanje „otvaranja makaza socijalnih razlika“ i krivično gonjenje onih koji su se obogatili koristeći „rupe“ u zakonu, kako je rekao, verujući da će se time i smanjivati socijalne razlike. Na kraju, Stane Dolanc je pozvao da se umesto „reformizma“ i „raznih drugih ideologija“, vrati „dobroj staroj partiji“, kako je rekao, zasnovanoj na principima „marksizma i lenjinizma“.¹⁰⁴¹

Pismo Izvršnog Biroa Predsedništva SKJ i predsednika Tita, usvojeno je na sednici ovog tela 18. septembra i bilo je osnova za početak akcije sprovođenja principa demokratskog centralizma i političkog obračuna sa rukovodstvom SK Srbije. Pismo je i na suštinskom i na manifestacionom nivou označavalo prekretnicu u političkoj delatnosti partije, inaugurišući novi konzervativni politički kurs. Nakon usvajanja, Pismo je bilo štampano u desetinama hiljada primeraka i na svim jugoslovenskim jezicima i poslano širom Jugoslavije svim osnovnim organizacijama SKJ, kao obavezni akt za „prorađivanje“ na partijskim sastancima. U zvaničnu retoriku ušao je izraz „sprovođenje Pisma“, pa je ono imalo i *sui generis* programski karakter, ali je istovremeno i sam Savez komunista došao u apsurdnu situaciju, nije se više govorilo o sprovođenju partijskog Programa, već sprovođenju Pisma, koje je u dosta elemenata odstupalo od ljubljanskog Programa SKJ. Pismo je dve i po nedelje ostalo nepoznato javnosti, da bi bilo objavljeno u trenutku kada su počinjali razgovori Političkog aktiva Srbije sa Titom, kao nesumljivi vid pritiska na, još uvek, relativno snažnu reformsku orijenciju u vrhu SKS.

Na početku dokumenta stoji da je usvojen na sednici 18. septembra 1972. na Izvršnom birou Predsedništva SKJ, uz „učešće druga Tita“, a da prethodno razmotrena „neka suštinska pitanja ostvarivanja politike SKJ“ i utvrđene mere koje je trebalo „odlučno i bez kolebanja“ preduzeti kako bi partija povratila svoje „jedinstvo, akcionu sposobnost i efikasnost u delovanju“. Imperativni ton čitavog Pisma je već razotkrivao i njegove suštinske karakteristike.

Pismo je počinjalo pozivanjem na zaključke 21. sednice Predsedništva SKJ iz Karađorđeva, na kome je politički osuđeno hrvatsko rukovodstvo i gde počinje zaokret jugoslovenske partije od politike koju je sprovodila od privredne reforme i posebno od Brionskog plenuma i Devetog kongresa SKJ. Sednica u Karađorđevu je afirmisala princip *demokratskog centralizma*, odnosno prevagu saveznog političkog centra nad republičkim centrima SK. Partija je prelazila u „idejnu i političku ofanzivu“, kako bi se uhvatila „u koštac sa svim protivnicima politike SKJ“ i da bi se izvršilo „ujedinjavanje snaga“, stajalo je na početku dokumenta. Pismo je upozoravalo da „postignuti rezultati“ i „uspeh politike“ SKJ mogu da budu dovedeni u pitanje ako se ona ne „preobrati“ u organizaciju „revolucionarne akcije“, koja bi bila u stanju sa svoju politiku i stavove efikasno provodi u život.¹⁰⁴² Ključni poziv komunista je bio „izvršavanje usvojenih zadataka“, direktna akcija i to je bila mera „stvarne spremnosti“ na

¹⁰⁴¹ Dnevnik, 22. septembar 1972., str. 5.

¹⁰⁴² Dragan Marković, Savo Kržavac, *Liberalizam od Đilasa do danas*, 2, Beograd, 1978., str. 187–188.

provođenje partijskog programa, a ne retorika i deklarativni pristup. Prihvaćeni stavovi se sporo realizuju, odlaganjem akcije se često otupljuje „oštrica“ partijske politike, a praktični poduhvati se „odlažu i neutralizuju“, zbog čega je dolazio u pitanje položaj „radničke klase“, ekonomska politika, primena ustavnih amandmana, prevazilaženje socijalnih razlika, itd. Zbog „nedoslednosti, kolebanja i neefikasnosti“ došlo je do negativnih pojava i „vodećim organima Saveza komunista“, čime se aludiralo na vrh partije u Srbiji, uz navođenej tih negativnosti: suprotstavljanje interesa „radničke klase“ i „socijalističkog samoupravljanja“; upliv „sitnosoptveničke stihije“ i „malograđanske psihologije“ (pejorativni izraz za liberalizam), inspirisanih „neprijateljskim elementima“ iz zemlje i inostranstva u partijski vrh; tolerisanje „pogleda i političkih ponašanja koji su suprotni ideologiji i politici Saveza komunista“; neujednačenost kriterija i spremnosti na akciju u različitim delovima SKJ; idejno-politička razjedinjenost u vrhu partije. Iskorenjivanje, kako stoji u Pismu, svih ovih pojava zahtevalo je „beskompromisnu borbu“ vratiti partiji „odlučujući uticaj“ na društvena zbivanja.¹⁰⁴³

Pismo je pozivalo sa prekidom prakse usvajanja „uopštenih“ i „nedovoljno jasnih“ zaključaka i na „idejno raščišćavanje“ koje bi definisalo politiku partije u svakoj od republika. Posebno se morala povući granica prema onim „shvatanjima, interesima i akcijama“ koje „odudaraju od klasne suštine politike SKJ“. U svakoj od pojedinih partijskih organizacija bilo je potrebno uvesti praksu „kritičkog ocenjivanja“ sprovođenja usvojenih zaključaka, kao metod za ocenjivanje „stvarnih ideoloških kvaliteta“ komunista. Pismo je tražilo „odstranjivanje“ iz redova partije onih „elemenata“, koji su bili „tuđi ideologiji i politici“ partije, svih: egoista, korumpiranih, malograđana, oportunist, karijerista. Posebno je naglašen problem „kolebanja“ i „odstupanja od principa demokratskog centralizma“. Naglašen je stav da princip demokratskog centralizma ne važi samo za „odnose u okviru republike“, već je to princip koji važi od „osnovnih organizacija do Predsedništva SKJ“. To je zahtevalo suprotstavljanje dezintegracionim procesima u SKJ, pokušajima njegovog pretvaranja u „labilnu koaliciju republičkih i pokrajinskih organizacija“ i cepanje radničke klase po nacionalnoj i republičkoj pripadnosti.¹⁰⁴⁴ Ovim stavom kojim su faktički negirani rezultati reforme i reorganizacije partije posle 1966. i odluke Devetog kongresa, a republička rukovodstva svedena na regionalne okvire i sprovednike volje saveznog političkog centra i Tita lično. Tim stavom obezvređeno je poverenje koje je u Centralnom komitetu CK SK Srbije uživalo Nikezićovo rukovodstvo i sa njim je okončano, jer je izgubilo podršku saveznog partijskog centra kao primarnog. Izvršni biro je u Pismu konstatovao da je „idejno-politička osposobljenost“ partije za akciju u raskoraku sa potrebama trenutka i obavezama koje su zadaci partije nalagali. Pismo je pozivalo da se posebno povede računa o kadrovskoj politici partije u njenim rukovodećim forumima, ali i njenoj čvršćoj kontroli u privredi, obrazovanju, sredstvima informisanja, javnoj upravi, sudstvu tužilaštvu, organima bezbednosti.¹⁰⁴⁵

¹⁰⁴³ Isto, str. 188–189.

¹⁰⁴⁴ Dragan Marković, Savo Kržavac, *Liberalizam od Dilasa do danas*, 2, str. 190.

¹⁰⁴⁵ Isto, str. 191.

Pismo je pozivalo i na borbu za „prevazilaženje socijalnih razlika“, kao i „energično potiskivanje i suzbijanje“ pojava koje vode „raslojavanju društva na bogate i siromašne“. Pismo je pozivalo sve komuniste na „hitnu organizovanu i široku akciju“ na presecanje i otklanjanje „izvora bogaćenja“ i „sticanje prihoda bez rada“. Državni organi su bili pozvani da bez odlaganja pristupe ostvarivanju navedenih ciljeva. Posebno se pozivalo na kažnjavanje onih koji su se bavili trgovinom, nekretninama, rentiranjem, korupcijom, krađom itd. U ovom delu, Pismo nije odudaralo i veoma je podsećalo na Titove stavove iz splitskog govora 1962. i junskog iz 1968.

U Pismu je posebna pažnja posvećena lošem stanju u medijima i pozvano na primenu hitnih i energičnih mera kako bi se uspostavio „red“ u ovoj oblasti, kako bi se onemogućilo „destruktivno pisanje“ i „odstranili sa rukovodećih mesta svi oni koji ne prihvataju politički kurs SKJ“, uz neodložno sprečavanje pisanja koje je „suprotno politici SKJ“.¹⁰⁴⁶

Pismo na kraju poziva na „jačanje revolucionarnog karaktera vlasti radničke klase“, zagovara „socijalističku sadržinu svih društvenih odluka“, poziva na jedinstvo partije i aktivizaciju u cilju sprovođenja usvojene politike – na kraju je pozivalo sve organizacije da kritički preispitaju vlastitu idejno-političku praksu i prema tome postupaju. Sa potpisom Tita i Dolanca, pisano anahronim i hermetičnim vokabularom, neprimerenim za vreme u kome je nastalo, Pismo je bilo znak za početak kampanje za promenu partijskog vrha u Srbiji i bilo je doživljeno kao svojevrsni *katul-ferman* u cilju političke eliminacije Marka Nikezića i Latinke Perović i vrha SK Srbije. Partijski apologeti ubrzo su ga proglasili „izuzetnim“ i „istorijskim“ dokumentom, programom sa „dalekosežnim ciljevima“, njegov stil „nosio je obeležje Titove ličnosti“, Pismo je bilo „razumljivo za sve“, „odlučno u zahevima“ i veoma brzo donelo Jugoslaviji „takvu živost kakva se dotle nije pamtila“.¹⁰⁴⁷

Sledilo je povećavanje pritiska i objavljivanje govora koji je Edvard Kardelj održao 18. septembra 1972. u Mostaru, na kome je govorio o „opasnostima“ prete Savezu komunista u ostvarivanju negove „revolucionarne uloge“. Kao prvi uslov one je naveo da je „neophodno pojačati vodeću društvenu ulogu“ partije i odbaciti sve one koji bi hteli da „potkopaju“ osnaživanje partijske uloge u društvenom životu. Zbog toga je bilo nužno „odlučno se sukobiti“ sa svim „pseudoliberalističkim“ i „pseudodemokratskim“ frazama koje obećavaju otvaranje puteva za „demokratiju islobodu za sve političke snage u našoj zemlji“, pa će biti rešeni svi problemi. Bio je ovo direktan napad na politiku SK Srbije u navedenom periodu, koje je nazvao „pseudodemokratskim“ i „antisocijalističkim“ „oportunistima“, čije je teze da se time jugoslovenski komunisti „vraćaju na staro“, trebalo odlučno odbaciti, jer se nalazio pod „pritiskom malograđanštine“ i odvojen od „osnovnih slojeva radničke klase“. Posebno je trebalo napraviti diskontinuitet sa njihovom tezom sa Savez komunista „ne treba da se meša“ u društvena kretanja i da „digne ruke“ od „revolucionarne vlasti radničke klase“. Naprotiv, rekao je Kardelj, partija, čiji je autoritet trebalo pojačati, kako je rekao,

¹⁰⁴⁶ Isto, str. 193–194.

¹⁰⁴⁷ Dragan Marković, Savo Kržavac, *Liberalizam od Dilasa do danas*, 2, str. 194–195.

morala je da se meša, jer bi u protivnom bila nepotrebna. Ona je bila potrebna da „neprekidno zaoštava“ socijalističko usmerenje nosilaca svih državnih, društvenih i ostalih funkcija.¹⁰⁴⁸

U svom mostarskom govoru Kardelj je napao i velike privredne sisteme, tzv. integracije, koji su bili zamajac privrede u Srbiji, i koji su nastajali prethodnih pet godina. On ih ne okarakterisao kao „opasne i štetne“ pojave po razvoj socijalizma, jer deformišu njegov razvoj, pošto „nekoliko desetina ljudi raspolaže milijardama društvenog kapitala“.¹⁰⁴⁹ On je oštro kritikovao i davanje kredita i finansijskih podsticaja sektoru privatnog zanatstva i usluga, jer se tako društveni kapital pretvata u „privatnu sopstvenost“, što je bilo unošenje elemenata kapitalizma u jugoslovenski sistem i proizvodnje „naših novih milijardera“. On je upozorio da će biti napada i u zemlji i iz inostranstva da se „vraćamo staljinizmu“, ali na te napade nije trebalo obraćati pažnju, poručio je. Na kraju svog izlaganja u Mostaru, na kome je obrazlagao novi partijski kurs inaugurisan Pismom, i on je iskazao nezadovoljstvo stanjem u štampi i pravosuđu, založivši se za neposredniju vezu komunista sa organima pravosuđa i sredstava informisanja, što je bio eufemizam za ponovno ovladavanje čvrste partijske kontrole nad medijima i sudstvom, pre svega u Beogradu i Zagrebu.¹⁰⁵⁰

Nakon svih ovih priprema, sledio je završni čin. U nedelju 8. oktobra, dan pred početak razgovora (9. oktobar) na kome se rešavala politička sudbina SK Srbije, svi dnevni listovi su na naslovnim stranama i četiri ili pet strana u unutrašnjosti lista (zavisno od preloma) preneli integralno Titov intervju dat Dari Janeković, novinarki „Vjesnika“. Intervju je nesumnjivo označio zaokret jugoslovenske politike, ali je po svojoj dalokosežnosti revidirao osnovne tokove jugoslovenskog razvoja, ne samo u poslednjih pet do šest godina, već i mnogo ranije. Na samom početku jugoslovenski predsednik je izrazio veliko zadovoljstvo situacijom u Jugoslaviji, koja je od jedne razorene zemlje, potpuno preobražena i razvijena i politički i ekonomski. Većinu kritika on je sveo na napade iz inostranstva, koji takođe ne mogu da ospore jugoslovenske „uspehe“, ali im je veoma smetao „socijalistički sistem našega društva“. Problem je, prema njegovoj oceni bio što su i u samoj Jugoslaviji postojale jake „antisocijalističke snage“, koje su pomagale tim inostranim snagama. Prema Titovoj oceni, od završetka rata „nama nisu dali mira“, na razne načine su iz inostranstva ometali Jugoslaviju u svom razvoju i tako je „sve do danas“, ali i pored toga postignuti su „ogromni rezultati“. Ipak, da bi se zemlja brže razvijala, komunisti su morali drugačije da se ponašaju, jer smatrao je, upravo oni su „odgovorni u prvom redu“ za dalji napredak i razvitak zemlje. Vraćajući, činilo se napušteni model, Tito je podsetio da kao što su komunisti nosili ključnu odgovornost u ratu, u posleratnoj izgradnji, tako su i u navedenom vremenu oni i „nitko drugi“ odgovorni za dalje procese. Zbog toga je bilo neophodno

¹⁰⁴⁸ *Dnevnik*, 10. oktobar 1972., str. 9.

¹⁰⁴⁹ U sklopu borbe protiv „liberalizma“ i „tehnomenažerskog sloja“, ubrzo posle smene čelnika SK Srbije, sukcesivno su smenjivani uspešni direktori svih najvećih privrednih sistema u Srbiji, čije su kompanije bile okosnica ekonomskog razvoja Srbije, ali i Jugoslavije. Vid. Rade Grujić, *Kako smo smenjeni. Obračun sa direktorima velikih kolektiva u Srbiji*, Beograd, 1989.

¹⁰⁵⁰ *Dnevnik*, 10. oktobar 1972., str. 9.

partiju „ojačati“, kako bi ona bila „ono što treba da bude na današnjem stupnju našeg razvitka“, tek tada će sve ići lakše nego što je išlo poslednjih godina, rekao je.¹⁰⁵¹

Jugoslovenski predsednik je ovom prilikom pozvao i na „jedinstvo misli i akcije“ u Savezu komunista, naglašavajući da to nije „nikakvo vraćanje nazad na neki staljinistički koncept“, već neophodna promena izazvana pokušajem „da nam se omete naš socijalistički razvoj“. Odluke koje je SKJ donosio bile su, podestio je Tito, obavezne za sve, što je bila suština principa demokratskog centralizma, na kome se tih dana veoma insistiralo. Ali, identifikovao je Tito, ključni problem, „ima još pojedinih sredina u nekim republikama, u kojima se krivo shvaća demokratski centralizam i kome se pružaju otpori“, što je bila očita prozivka SK Srbije. Zbog toga je trebalo reći da u SK ne može biti mesta za one koji „nemaju apsolutno nikakve veze sa socijalizmom i komunizmom“, koji ometaju razvitak i pratijskog života i društva, poručio je predsednik SKJ. Zbog toga se u partiji moraju „poduzeti najoštrije mjere protiv svih onih koji ne sprovode odluke, koji nisu komunisti... i u njoj se ponašaju nekomunistički, nesocijalistički“. Posebno su morali biti izbačeni iz partije oni koji su se obogatili, a njih je trebalo i „administrativno goniti“. Kao prapočetak svih problema u partiji, gubitak njenog prestiža, desio se „poslije Šestog kongresa“, 1952., jer su je tada „htjeli naprosto eliminirati kao najvažniji faktor u procesu razvitka socijalizma“, govorio je prvi čovek SKJ, iako je i sam aktivno učestvovao u postavljanju koncepcije nove uloge partije na navedenom kongresu. Ali kao što su se reformske snage u Savezu komunista vraćale na Šesti kongres kao na svoje rodno mesto i izvorište, tako su konzervativne snage u njemu videle najmračniju etapu u istoriji partije, kada je pokušana njena likvidacija. Već uoči Šestog kongresa, nastavljao je Tito, a naročito posle njega, „nastala je neka euforija demokratizacije svega i svačega do te mjere da je uloga partije bila potisnuta u svim važnim domenima društvenog života“, a ostavljena joj je samo funkcija da idejno usmerava i to nikako nije bilo dovoljno prema njegovoj proceni.¹⁰⁵² Savez komunista je morao da povрати gvozdenu disciplinu, kako bi „onemogućavao klasnom neprijatelju“ da zauzima pozicije u društvu, što se u Jugoslaviji već dešavalo, jer nije smelo biti demokratije za „klasne neprijatelje“, za „naše protivnike“, jer oslobodilačka borba u Drugom svetskom ratu je bila i „klasna borba“, podsetio je Tito. Kada je rat prestao sa „klasnim neprijateljem“ je prestalo da se oštrije razračunava, kako je rekao, i oni su se „razmahali“ koristeći se „demokratičnošću“ i „nebudnošću“ komunista, rekao je Tito, naglašavajući da se sa demokratijom se u Jugoslaviji išlo u „preveliku širinu“.¹⁰⁵³ On je poručio i da će se „doskočiti“ svima onima koji budu pokušali da spreče „jašanje njegove odlučujuće uloge“, a tih pojava „ima ne malo i mi sada moramo u bitku“, poručio je Tito nedvosmisleno dan pred početak obračuna sa reformskim rukovodstvom SK Srbije. „Nikakav liberalizma“ nema mesta u Savezu komunista i nikome neće biti dopušteno da ometa započeti proces čišćenja partije od tih pojava u kojima „moramo biti

¹⁰⁵¹ *Dnevnik*, 8. oktobar 1972., str. 2.

¹⁰⁵² Isto.

¹⁰⁵³ Vid. Todor Kuljić, „O shvatanju neprijatelja u ideologijama liberalizma, konzervativizma i socijalizma“, *Zbornik Filozofskog fakulteta*, XIII-2, Beograd, 1983., str. 211–221.

nemilosrdni“, poručio je Tito. A da je takav kurs ispravan, jugoslovenski predsednik je potvrđivao pitanjem: „Zar bi široke mase nama dale povjerenje, kao što nam ga daju, kad ne bismo bili u pravu?! (...) I narod od nas traži da napravimo reda.“¹⁰⁵⁴

Vrativši se na pitanje bogaćenja i stvaranja milijardera, kako je rekao u Jugoslaviji sa kojima se moralo razračunati, on je ukazao kako su oni radije odlazili da trguju sa Zapadom, nego sa Istokom, kako bi u zapadnim bankama ostavljali novac. On je rekao i da su pomenuti tehno-menadžeri i bogataši imali zaštitnike u strukturama, koji bi „htjeli da nas skrenu s toga puta“. On je rekao da će se ispitati poreklo i način sticanja imovine bogatih ljudi u Jugoslaviji i ako je sticano „špekulacijom“ ili na račun rada drugih ljudi, biće procesuirano i oduzeto, konfiskovano, kako je rekao. Ali bilo je ljudi u partiji koji „onemogućavaju da se s njima obračuna“, zbog toga je najpre bilo potrebno da partija izvrši raščišćavanje u svojim redovima, rekao je Tito, nastavljajući – „do sada smo govorili da treba, a sada ćemo reći: mora! Pa ćemo vidjeti... I tko neće da se tome potčini, taj mora van iz Saveza komunista“. I kao što se u karakterističnoj političkoj i društvenoj klimi koju je kreirao u zemlji Tito negativno osvrtao na 1952. i Šesti reformistički kongres partije, tako je kao pozitivan primer kome se trebalo vraćati pomenuo na inicijativu novinarku njegov govor iz Splita (1962), kojim je zaustavljena tzv. mala privredna reforma. Međutim, bilo je partijskih struktura koje su namerno ignorisale i zaboravile taj njegov govor koga je on ponovo, deceniju kasnije, želeo da afirmiše. A njegov motiv je bila samo duboka senzitiviranost, jer kako je rekao, „osjećam nepravdu“, koja ga „boli i peče“. „Nemate pojma“, rekao je jugoslovenski predsednik, „koliko je meni teško kada vidim to o čemu smo govorili, to bogaćenje, tu jagmu za dinarom. A veoma dobro znam kako žive porodice s najnižim primanjima.“¹⁰⁵⁵

Na pitanje o nejedinstvu u partiji, o čemu je i zapadna štampa pisala, Tito je rekao da je „duboko uvjeren“ da je partija jedinstvena. Nejedinstva ima u „izvjesnim sredinama, u izvjesnim forumima“, ali je se „mi sada borimo da postignemo jedinstvo“ i u tim delovima SK. „Neka naša rukovodstva radila su forumski, a ne partijski. Neki bi i dalje htjeli da tako rade: ima tamo dvojica-trojica ili nekoliko njih koji rade kao da nema ni Centralnog komiteta, ni organizacija, ni članova. Oni nameću svoje stavove. Vlast u rukama nekoliko ljudi. I oni imaju oko sebe, i izvan partije i u partiji, podršku nekoliko protivničkih elemenata...“ Bila je ovo vrlo jasna aluzija na stanje u rukovodstvu SK Srbije, koje je već mesecima i javno bilo razdirano nejedinstvom. U predstojećim akcijama bila je potrebna „oštrina“ kako je rekao, a u tome nije bilo nejedinstva „među nama koji smo rukovodili revolucijom“, pomenuvši Kardelja i Bakarića. Ali bilo je i drugih čelnika u partiji koji su „potekli iz nezdravih intelektualnih sredina nesocijalističke inteligencije. Oni su ti koji nam daju otpor.“ Govoreći o revoluciji, Tito je pomenuo da će novom, „revolucionarnom“ kursu podršku pre svega pružiti borci. On je poručio da je njemu posebno stalo da se očuvaju „revolucionarne tekovine“ u Jugoslaviji, za koje se on „već tolike godine“ bori. „Kad bih mogao“, rekao je Tito, „ja bih se sada vrlo rado odmorio.

¹⁰⁵⁴ *Dnevnik*, 8. oktobar 1972., str. 3.

¹⁰⁵⁵ *Dnevnik*, 8. oktobar 1972., str. 3.

Vrijeme bi bilo da se odmorim. Ali, vidite, ja moram da radim... Jer, sada smo na jednoj takvoj prekretnici na kojoj se moramo obračunavati sa svima onima koji su protiv socijalističkog razvoja naše zemlje.¹⁰⁵⁶ On je kao pozitivan primer posebno „efikasnog“ sudskog progona „nepritelja“ naveo Bosnu i Hercegovinu, koja je prva preduzela „energične mjere“, ali im se zato prigovara iz „nekih drugih republika“, od strane onih koji „sjede tamo gdje ne bi trebalo da sjede“ i „favoriziraju ono što ima karakter klasnog protivnika“, što je bila jasna aluzija na Srbiju.

U navedenom istupu Tito je potvrdio i nameru koja je bila poznata, da se Deseti partijski kongres SKJ ne može održati 1973., kada mu je bilo vreme, već je morao biti odložen dok se dogmatskom kursu ne „privede“ i SK Srbije, jer su prema odlukama Devetog kongresa, u jugoslovenske partijske organe ulazili oni kadrovi koje su delegirale republičke partije. Bez okolišanja Tito je rekao da „nije sve spremno“ za održavanje kongresa, jer „smo u fazi borbe za čišćenje“ partije, u kojoj „moramo napraviti reda“, i rešiti sve probleme u svim delovima Saveza komunista, bio je jasan Tito. I kao najvažniji cilj, koji je morao biti urađen: „jačanje partije – to je sada glavna stvar“. A on nije mogao biti postignut bez dominacije saveznog partijsko-političkog centra i negiranja rezultata reformi i reorganizacije partije koja je trajala od 1966. „Iz razne štampe vidim“, rekao je on, ciljajući na još u velikoj meri autonomnu beogradsku štampu, „da još ima toga da se republika nastoji što više zatvoriti u svoj krug, kao da je Savez komunista Jugoslavije neka federacija, pa da u svakoj republici partija može potpuno samostalno da radi... bez direktiva koje se nekim ne sviđaju. Ali tako ne može. Zato sam počeo borbu za jedinstvo naše partije. Ustao sam protiv dezintegracije SKJ“, govorio je u prvom licu o inicijatoru procesa koji je u Srbiji bio u toku, dan pred završni razgovor političkog aktiva Srbije. Idejno i političko usmerenje moralo je biti jedinstveno za sve delove Saveza komunista u svim jugoslovenkim republikama i pokrajinama, smatrao je Tito. Ovo jedinstvo i monolitnost, kako je rekao, kojem se SKJ vraćao, bili su i garancija jedinstva Jugoslavije, jer je on bio ključna „koheziona snaga“ u zemlji. Jasna je bila i opasnost po čitavu zemlju od onih koji su narušavali jedinstvo partije.¹⁰⁵⁷

U svom intervjuu „Vjesniku“, kojim je inaugurisao faktički novu, antireformsku politiku partije, Tito je eksplicite kao podržavaoce tog kursa i garante političkog jedinstva u zemlji naveo Kardelja, Bakarića i Dolanca, ne pomenuvši ni jednu ličnost iz Srbije, iako je sam SK Srbije bio na dnevnom redu. Ali, u intervjuu je jedna ličnost bila personalno pomenuta i to u negativnom kontekstu. Reč je bila, kao i u napadima ministra policije Slavka Zečevića ili predsednika skupštine Draže Markovića, uvek o jednoj ličnosti koja je smatrana, opravdano ili ne, najopasnijim predstavnikom Nikezićevog rukovodstva – Latinki Perović. Već je pitanje sugerisalo metu udara – „neki funkcioneri Saveza komunista išli su na razne specijalizacije, na primjer, u SAD“, pitala je Janekovićeva. Put Latinke Perović u SAD tokom leta 1969. nije bio nepoznat javnosti, tim pre zbog afere i Titovog

¹⁰⁵⁶ Isto, str. 4.

¹⁰⁵⁷ *Dnevnik*, 8. oktobar 1972., str. 4.

nezadovoljstva koje se tim povodom pojavilo.¹⁰⁵⁸ Tito je podsetio da je „protiv toga otvoreno protestirao“ i rekao da misli da se „to ne može dopustiti“. „Partijski rukovodioci“, a njih nije bilo puno, dok je u SAD bila poslednjih godina samo jedna, pa je iako nepomenuta bilo jasno o kome je reč, „ne mogu da idu van na specijalizaciju“, ali ga se i u tome nije poslušalo. Pri kraju intervjua još jedna važna ličnost rukovodstva Srbije bila je izložena napadu – Koča Popović. Kao i u slučaju L. Perović, na provokativno, čak huškačko pitanje novinarka o „deformacijama kojima su podlegli“ i najistaknutiji borci, Tito odgovara da ih ima i na veoma važnim položajima. (Koča Popović je tada još uvek član Predsedništva SFRJ, delegiran od strane Srbije). Novinarka je nastavljala da je jedan od „velikih revolucionara“ rekao da je „malo takvih ljudi koji su spremni da nose breme revolucije na svojim plećima čitavog života“, što je bio direktan citat Koče Popovića iz vojnog lista „Front“ (iz maja 1972.), kojim se želela njegova kompromitacija – teksta koji će postati važan argument u napadu na reformsko rukovodstvo Srbije.¹⁰⁵⁹ Tito je Koči Popoviću odgovorio posredstvom „Vjesnika“ na sledeći način: „Tobože umorio se, tobože zaslužio je da ide sada da uživa to za šta se borio, da živi na lovorikama. Toga ima dosta. A ja smatram – naročito ako takvih ima među starim komunistima – da oni daju vrlo loš primjer našim mladim generacijama komunista, onima koji se danas vaspitavaju. Jer, barem oni koji su bili komunisti čitavog života morali bi znati da na to nemaju pravo. To je pogrešno. Takvi onda više nisu komunisti... Ja mislim da su komunisti vojnici. Kad je neko komunista, on je vojnik dokle god revolucija traje, on je vojnik revolucije... A ne da izvan Saveza komunista ima neke svoje teorije, o ovome ili onome...“¹⁰⁶⁰

Jugoslovenski predsednik pozvao je ovom prilikom i na borbu protiv tehnokratije, protiv „rukovodećeg kadra“ u privredi, naglašavajući da samo nova, ojačana uloga partije može ojačati samoupravljanje, „kao što je bila ona za vrijeme rata, na frontu“. Pri kraju intervjua i odabrana novinarka i sam jugoslovenski predsednik su se ponovo vratili na potrebu reafirmacije njegovog splitskog govora iz 1962. Već ta činjenica, višestruka afirmacija vrednosti istaknutih u njemu, ali i antireformske simbolike, koju je u međuvremenu dobio, kao i ne jednom tokom intervjua negativno pominjanje Šestog kongresa iz 1952., čije će se „posljedice“, „još dugo kušati“, svedočile su više nego

¹⁰⁵⁸ Uz saglasnost Marka Nikezića, Latinka Perović je kao sekretarka CK Srbije boravila u drugoj polovini jula i u avgustu 1969. u SAD kao gošća Governmental Affairs Institute. Bilo je to studijsko putovanje, koje je uz predusretljivost ljubaznih domaćina, kako je pisala, provela na univerzitetima i institutima, gde se najviše zanimala za tamošnja istraživanja šezdesetosmaškog pokreta i Kulturne revolucije u Kini. Još tokom njenog boravka u SAD, Tito je u jednom govoru u Sloveniji pomenuo to kao negativan primer, da bi ga i direktno imenovao na jednom zatvorenom okupljanju. To je dalo krila različitim intrigama, a L. Perović je posle povratka razgovarala sa Titom o tome na svoju inicijativu. On je tu temu lakonski skinuo s dnevnog reda, priznajući da je reč o „ružnim intrigama“ i da je to okončano. Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 102–105.

¹⁰⁵⁹ List JNA, „Front“ je u maju 1972. u više brojeva obeležavao Titov 80. rođendan. Kada je svečanost prošla, „Front“ je u broju od 26. maja 1972. objavio članak o tome na koji način je Koča Popović odbio da piše ili govori u povodu Titovog jubileja, čime je otvorena ova afera. Sa namerom da se Koča Popović, pa preko njega i vođstvo SKS, diskredituje list je jasno sugerisao Kočinu negativnu percepciju Tita. K. Popović je ovom prilikom poslao i posrednu poruku Titu, koju je Janekovićeva u svom pitanju citirala, ali je i rekao da je njihova generacija uradila dosta, „pa bi se trebalo i povlačiti“. Više o tome u poglavlju 5.1. o disoluciji u Srbiji. *Front*, br. 720, 26.5.1972., str. 7.

¹⁰⁶⁰ *Dnevnik*, 8. oktobar 1972., str. 5.

jasno o smeru kojim se, ovoga puta, bez ostatka i nedeljivo krenulo. Da bi situacija u društvu bila bolja, trebalo je najpre „očistiti“ partiju od pojedinaca i grupa koji su „krivi“ i tek kada se njih „odstrani“, kada „sve to negativno nestane iz Saveza komunista“, onda će i situacija u zemlji biti bolja, poručio je predsednik SKJ dan pred prelomne razgovore o stanju su SK Srbiji. Da ne bi bilo dileme, one koji ne bi prihvatili ovaj kurs i novu „revolucionarnu“ politiku, trebalo je ne samo pozvati na odgovornost, već i „raspustiti“ one partijske organizacije koje bi se pokazale kao nepoćudne i „stvarati nove“. Jasniju poruku srpskoj partiji šef SKJ nije mogao poslati.¹⁰⁶¹ Zbog velikih promena koje su partiju očekivale i faktičkog diskontinuiteta koji se pravio, on je ovom prilikom najavio promene dva ključna dokumenta – Programa i Statuta SKJ. Oba dokumenta su bila prevaziđena, posebno statut, sa unutrašnjom organizacionom autonomijom i trebalo ih je menajti da se „neki ne mogu pozivati“ na ove dokumente. Takođe, znajući da u Centralnom komitetu SK Srbije i njegovom Sekretarijatu ne postoji većina za novi partijski kurs i da Nikezić i Perovićeva uživaju većinsku podršku, zbog čega je i sazvano nepostojeće telo – politički aktiv i uloženi veliki naponi da se ne saziva CK, Tito je bez okolišanja poručio: „Ako u nekoj partijskoj organizaciji manjina ima pravo, onda je viši forum taj koji će to ipak vidjeti. Ako se to ne riješi u samoj organizaciji onda se ide dalje“ – opet jasnija poruka dan pred sastanak tzv. političkog aktiva Srbije, njegovim učesnicima nije mogla biti odaslana.

Na sugestivno pitanje, Tito je oštro kritikovao i činjenicu da se „ništa ne poduzima“ protiv onih koji proturali „razne utjecaje“ na omladinu, misleći na *šezdesetosmaše* i profesore Filozofskog fakulteta, koji su i dalje bili na svojim mestima. On je izrazio i veliku zabrinutost zbog „sve manje radničke i seljačke omladine na univerzitetima“, dok je rastao broj materijalno dobrostojećih studenata. Bio je to samo jedan od studentskih zahteva iz 1968. na koje se Tito četiri godine kasnije vratio kao na svoje uverenje, svoju i partijsku orijentaciju. Upravo zbog toga nije propustio da u završnim porukama intervjua pomene „borce“ i „omladinu“, u koje polaže najveće nade.¹⁰⁶²

Intervju je imao i jasnu antizapadnu notu, pomenutu na više mesta, od boravka Latinke Perović u Americi, podrške Zapada jugoslovenskoj emigraciji, da bi najoštrij napad bio na Sjedinjene Države, kao „imperijaliste“ koji „ruše i ubijaju hiljade i hiljade ljudi u Vijetnamu“, zbog čega su sva njihova obeležja (značke i sl.) u Jugoslaviji morala biti „apsolutno zabranjena“, kako je rekao. Ne izdržavši na ovom mestu je novinarka morala da opiše „zaprepašćujući“ negativni uticaj Zapada na onaj deo omladine „koji se povodi za pomodnim i lakim životom, navodeći kao primere, reklame na ulicama i prodavnicama, američke filmove, nazivajući to „najnegativnijim“ uticajem koji prati potrošačko društvo.¹⁰⁶³ I dok su Amerika i Zapad žestoko proskribovani u intervjuu zbog imperijalizma, Sovjetski Savez nije ni jednom rečju pomenut, što se uklapalo u Titove koncepcije o samo jednom licu imperijalizma, o čemu će biti reči.

¹⁰⁶¹ *Dnevnik*, 8. oktobar 1972., str. 4.

¹⁰⁶² *Dnevnik*, 8. oktobar 1972., str. 5.

¹⁰⁶³ Isto.

Sumirajući naposljetku čitav intervju i zadatke koji su sledili, Tito je kao prvi i najvažniji naveo da Savez komunista „mora očistiti svoje redove“ i taj zadatak „ništa ne može odgađati“. Kao drugo, trebalo se obračunati sa „problemom bogaćenja“, stupiti u akciju i državnim merama represije, sudovima i tužilaštvima „onemogućiti one koji to rade“ i na kraju im „konfiskovati“ imovinu. Kao treći zadatak naveo je vratiti u politički život Savez boraca, koji „mora biti nosilac stavova Saveza komunista“, jer „borci dobro vide sve ono što ne valja“, rekao je Tito koji se u obračunu sa reformskom politikom SK Srbije upravo na navedenu grupu u Srbiji i oslonio, o čemu je svedočio i vrlo arbitrarni spisak pozvanih na razgovor tzv. političkog aktiva. Na samom kraju Tito je poručio da „rukovodeći ljudi u svim republikama“ moraju imati „jedinствeno mišljenje“ i da se više ne može trpeti situacija, „u jednoj republici – da, a u drugoj – ne! To ne može! Moramo imati jedinstvene stavove, moramo jedinstveno raditi.“ Zbog toga je „već odavno riješio“ da ovoga puta „moram ići do kraja... Ja nemam ni vremena mnogo. Meni je prilično dojadilo da se stalno nosim s tim pojedincima i zato sada moram učiniti sve, a mogu učiniti.“¹⁰⁶⁴

Ovom najavom i govorom isključivo u prvom lici Josip Broz Tito je završio intervju, koji je već tada ocenjen kao prekretan. Dileme nije bilo. Rukovodstvo Saveza komunista Srbije je moralo da ode i to je bilo jasno i Marku Nikeziću. Toga dana uveče skupština Beograda je organizovala svečani prijem povodom 80. rođendana Ive Andrića. Kao gosti su bili najavljeni čelnici SK Srbije. Smatrajući da je izgubio ne samo podršku, nego i svaki legitimitet, Nikezić je odbio da se pojavi to veče u sovјstvu predsednika SKS. Latinka Perović se pojavila, zbog Andrića sa kojim je bila u dobrim odnosima, ali i iz „prkosa“, kako je kasnije napisala. Osećajući Titove reči kao „presudu“ te večeri, kako piše, mnogo ljudi joj je u gradskoj skupštini „stislo ruku“, svima je sve bilo jasno, samo imena nisu formalno izgovorena.¹⁰⁶⁵

O karakterističnoj društvenoj klimi koja je stvorena pred opšti napad na Nikezićеvo rukovodstvo, kao i poimanje uloge medija u društvu, svedočila je i činjenica da je Tito sam odabrao medij i novinarku preko koje će da se obrati najširoj javnosti. Motiv za njen izbor je bila samo „njezina lojalnost“, kako je rekla Jovanka Broz šefu Titovog kabineta, M. Vrhunecu, kao odgovor na brojne pristigle primedbe zbog čega je izbor pao baš na nju. Ipak, nakon pročitanih pitanja, Tito je bio nezadovoljan i vratio ih je, preko šefa kabineta, na doradu i popravku „lojalnoj“ novinarki, uz napomenu da joj u tome pomogne i Milka Planinc, predsednica CK Hrvatske i članica Predsedništva SKJ.¹⁰⁶⁶ I urednica najuticajnijeg dnevnog lista u Hrvatskoj i čelnica druge najveće partijske organizacije u zemlji, bile su tim gestom tretirane kao službenice u kabinetu predsednika monopolističke partije. Ipak, ton i sadržaj pitanja, neuobičajen i za tadašnju jugoslovensku štampu, bio je iznanađujuć zbog svojih svojstava koja se ne mogu drugačije okarakterisati sem kao veoma

¹⁰⁶⁴ Isto

¹⁰⁶⁵ Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 438.

¹⁰⁶⁶ Marko Vrhunec, *Šest godina s Titom (1967–1973)*, Zagreb, 2001., str. 214.

„podsticajna“ i „motivirajuća“ za akciju koja je pokrenuta. Pazilo se na svaki detalj, u svakom pitanju umetnuto je „druže Tito“, nasuprot rukovodstvu SK Srbije, koje je insistiralo na titulisanju „druže predsjedniče“, kako bi se naglasila njegova ustavna uloga; dotle se u intervjuu Janekovićeva obraća isključivo sa „druže Tito“, kako bi se i na taj način označila paternalistička, nadustavna i očinska figura. Navedenim obrascem, počelo se ne samo sa novim partijskim kursom, nego je jasno naznačavana i nova Titova uloga u društvu, oživljavanje njegov autoriteta, čak i kulta, pripremljeno za sedamedesete, protekle u atmosferi odsustva suštinske protivrečnosti u društvu i partiji, koje su bile karakteristične za dotadašnje vreme. Nova uloga partije tražila je i novu ulogu vođe.

Svakako je atmosferi koja je stvorena ovim intervjuom i političkim porukama koje su poslate, veliki doprinos dat i pitanjima, koja su bila, kako je rečeno, kolektivno delo. Neka od karakterističnih su: „Na koji bi se način, druže Tito, Savez komunista mogao što prije ojačati i osposobiti za tešku bitku što mu predstoji, u kojoj već zapravo jesmo, jer u Savezu komunista sve je počelo i odatle se mora i sada početi“; „U Savezu komunista, druže Tito, ima mnogo članova koji s partijom i njezinim programom nemaju ništa zajedničko, kojima, ukratko, nije mjesto u SKJ, a gotovo se nikakve mjere ne poduzimaju“; „Ima u partiji veoma bogatih, druže Tito“; „Kada je poslije Šestog kongresa, kako kažete, partija oslabljena – a to je i realnost pokazala, koje su greške počinjene, što je to ispušteno iz ruku što nam je kasnije otežavalo situaciju i što danas, zapravo, nalaže korekturu i energične mjere“; „I koji su se, druže Tito, već obogatili...“; „Tehnokratsko-birokratske snage i klasni neprijatelj veoma su čvrsto povezani, na razne načine“; „Što će se, druže Tito, poduzeti prema članovima partije koji su veoma bogati“; „Ključne pozicije, druže Tito, u raznim centrima, što se nazivaju centrima otuđene ekonomske i političke moći, drže članovi partije. Prema tome oni su odgovorni... Neće li tu akciju pokrenuti Savez komunista, raščišćavajući najprije u svojim redovima“; „Druže Tito, vi ste u čitavom nizu svojih govora, počevši još od Splita... upozoravali i govorili o njima. Ali, najčešće su rješavani samo pojavni oblici društvenih problema, a problemi u suštini nisu dirani. Sada smo došli u razdoblje kada se više ne može govoriti nego raditi“; „Kao što ste kazali, druže Tito, većina je poštenih ljudi, narod zahtijeva i traži akciju, ali mnoge pozicije u društvu drže oni kojima nije u interesu da se takve akcije poduzimaju, jer su one protiv njih. Na koji će se način onda pokrenuti bitka“; „Druže Tito, vidim da vas najviše zaokuplja problem bogaćenja, raslojavanja našeg društva na bogate i siromašne, raslojavanja u Savezu komunista, pa i među borcima. Kako postići jedinstvo mišljenja i akcije...“; „Ne znam da li je točno, ali kažu, druže Tito, da na jadranskoj obali ima 200.000 'vikendica'... Ima i golemih vila...“; „Ali ima druže Tito, jedna druga stvar: čim se osjete mjere, čim upravo ti protiv kojih su mjere usmjerene osjete da će se izvjesne stvari mijenjati, da će se rješavati energičnije, odmah se ubacuju parole protiv tjeranja vještica, protiv vraćanja nazad i sl.“; „Kad govorimo o demokraciji, u našem društvu ima čitav niz područja gdje su stvari bile ispuštene iz ruku, gdje ima više anarhičnosti nego demokracije. Energičnije mjere sada za neke znače vraćanje nazad“; „Molila bih Vas, druže Tito, da nešto više kažete o jedinstvu u Savezu komunista. Htjela bih Vas podsjetiti da se u posljednje vrijeme,

u međunarodnoj štampi i u svijetu uopće, dosta govori o nejedinstvu u Savezu komunista“; „Ali partija, ovakva kakva jest ne može to bez brze i energičnije akcije u svojim redovima“¹⁰⁶⁷; „Na ključnim pozicijama u partiji ima ljudi koji to (raščišćavanje – prim aut.) ometaju. Hoće li Predsjedništvo SKJ nešto poduzeti“; „Upravo se zbog toga i očekuje vaša riječ, druže Tito, riječ koja se uvijek čula u historijskim i odlučujućim trenucima razvoja naše zemlje“; „Neke presude u Bosni, u Sarajevu, koje su bile oštre, ali pravične, javnost je izvanredno primila. Njihovi suci pobrali su aplauze i u drugim republikama. Narod zna da su sudovi preblagi, da često sude u korist neprijatelja...“; „Savez komunista je – ako mogu da zaključim, druže Tito, na osnovu toga što ste kazali – ono spojno tkivo koje u prvom redu drži na okupu mnogonacionalnu Jugoslaviju“; „U stvaranju jedinstvene čvrste Jugoslavije komunisti moraju prednjačiti“; „Neki funkcioneri Saveza komunista išli su na razne specijalizacije, na primjer u SAD“; „Ja ću Vas, druže Tito, ipak podsjetiti na jedan Vaš citat... Kada ste u svibnju 1962. govorili u Splitu, to je govor koji se i danas spominje...“; „Neće li, druže Tito, upravo o tom subjektivnom faktoru, odnosno o sposobnosti partije da se razračuna s greškama... ovisiti perspektiva...“; „Ima i raznih utjecaja (na studentsku omladinu – prim.aut.) protiv kojih se ništa ne poduzima“; „Često se događa, i praksa je pokazala, osobito posljednjih godina, da u određenim partijskim organizacijama manjina može biti u pravu. Kako osigurati da se ta manjina izbori za svoj stav“; „Smatrate li, druže Tito, da se Savez komunista nalazi na odlučujućoj prekretnici kada stvari treba energično rješavati“.¹⁰⁶⁸

Ovime nije samo okončano sa dotadašnjom politikom SK Srbije, nego je završeno i dugo razdoblje borbi za reformu, modernizaciju i demokratizaciju i društva i partije, kao što je do kraja njegove istorijske egzistencije, okončana unutrašnja dihotomija dve tendencije u Savezu komunista – reformske i konzervativne, koja je postojala sve vreme, smenjujući se naizmenično u svojoj dominaciji, tokom šezdesetih godina XX veka. Time je i osetno smanjen potencijal u društvu za promene, time i modernizaciju. Militantna retorika, povratak revolucionarnim načelima, vraćanje vlastitom revolucionarnom idealizmu u istorijski neuporedivim okolnostima (što je podsećalo na studentske proteste 1968. kada su nosili samo Titove ratne slike), retorička brutalnost manifestovana u intervjuu, autoritarni pristup, visok stepen demagogije – sve je to skupa delovalo na one koje je trebalo politički poraziti, „odstraniti“, kao nokaut, pa i njihovo držanje na razgovoru političkog aktiva, narednog dana, treba posmatrati u ovom kontekstu. Autoritarizam je preko noći odbacio i partijske forume i legitimna rukovodstva i statutarne institucije SK, naposletku i sam Statut i Program partije – manjina „ako je u pravu“, pretvarana je jednim novinskim intervjuom u većinu, a Pismo u Program SKJ. Aurotarizam se poslužio snažnom socijalnom demagogijom, odbacio je tržišni princip koji je s otporima građen od privredne reforme 1965., a privatna inicijativa dopuštena zakonom, preko noći je kriminalizovana,

¹⁰⁶⁷ *Dnevnik*, 8. oktobar 1972., str. 2–3.

¹⁰⁶⁸ *Dnevnik*, 8. oktobar 1972., str. 4–5.

našavši se pod pretnjom konfiskacije. Jednakost po svaku cenu, pa makar i u siromaštvu, umesto razvoja, bila je temeljan udarac i ovom pokušaju modernizacije.

3. Preludijum: Srbija od Četvrte sednice SKJ do Šestog kongresa SKS 1966–1968.

3.1. Kontekstualizacija i interpretacija *Brionskog plenuma* u Srbiji kao naznačavanje nove političke paradigme: Suočavanje sa politikom nacionalne diskriminacije i metodama represije

Kada je reč o razlozima i motivima za smenu Aleksandra Rankovića, od nje same su bile važnije interpretacije, jer su se preko njih otvarali dubinski motivi za ovaj važan događaj, čime je određivan smer kojim će se dalje kretati politički procesi u društvu, a posebno se to odnosilo na Srbiju. U osnovi, trebalo bi praviti jasnu distinkciju između prisluškivanja kao povoda za optužbu na Brionima, od uzroka, koji su bili znatno složeniji i kompleksniji, samim tim teži za dokazivanje na kratkotrajnom partijskom obračunu. Samo bi velikom uticaju koji je Ranković realno imao kako u represivnom aparatu vlasti (unutrašnji poslovi), tako i u samoj partijskoj strukturi, kao i slabosti reformske orijentacije, trebalo pripisivati što već prvobitna rasprava nije mogla da otvori i suštinske razloge za smenu. Već je Titova izjava na Brionima, tokom 4. sednice, da je raznim deformacijama stvoren „jedan sistem koji je pritiskao čitavo naše društvo“¹⁰⁶⁹, govorila o osetljivosti ovog procesa, koji je ipak najsenzitivniji bio u samoj Srbiji, koja je kako su isticali, najneposrednije i osećala Rankovićev uticaj, od koje je, kako se čulo tim povodom, stvarano središte otpora promenama, decentralizaciji i zbog čega je suštinsko raskidanje sa *dobrionskom* praksom imalo poseban značaj u ovoj republici. Zbog toga je pravi smisao svojim odnosom prema praksi iz prošlosti i (re)interpretacijom brionskih odluka, dala Šesta sednica CK SKS, održana u Beogradu, 14. i 15. septembra 1966. Tok ove važne, za srpske komuniste, istorijske sednice, odredio je već i sam radni materijal, podeljen prisutnima. Reč je o *Izveštaju* komisije CK Srbije za ispitivanje političke odgovornosti za rad SDB-a. Potvrđujući brionske ocene saveznog vrha o „političkim zloupotrebama“ i „deformacijama u radu“ Službe, *Izveštaj* je konstatovao da su je u Srbiji karakterisali „zaostalost“ i sprečavanje razvoja „demokratskog samoupravnog sistema“, pretenzije da se stavi iznad čitavog društvenog života, praćenjem ogromnog broja ljudi, a svakako, daleko većeg nego što to zahtevaju okviri borbe protiv „neprijatelja“, uz visok stepen subjektivizma, tendencioznosti, nestručnosti u radu.¹⁰⁷⁰ Ipak, najveće razmere zloupotreba u radu, desile su se na Kosovu i Metohiji, gde je SDB,

¹⁰⁶⁹ „Stenografske beleške sa Četvrte sednice CK SKJ održane na dan 1. jula 1966. godine na Brionima“, u: *Četvrta sednica CK SKJ – Brionski plenum*, priredio: Jovan P. Popović, Beograd, 1999., str. 202.

¹⁰⁷⁰ „Izveštaj komisije Izvršnog komiteta CK SKS za ispitivanje političke odgovornosti pojedinih rukovodilaca vezane za rad Službe državne bezbednosti“, u: *Aktivnost Saveza komunista Srbije posle Četvrte sednice CK SK Jugoslavije – Šesta sednica CK SK Srbije* (stenografske beleške, septembar, 1966), Beograd, 1966., str. 276–277.

proglasivši ovo područje „najugroženijim“ delom Jugoslavije, sebe nametnuo kao svemoguću vlast. Služba DB je u Pokrajini, stoji u *Izveštaju*, bila posebno „orijentisana na šiptarsku narodnost... U njihovim dosijeima nalazili su se mnogi poštenu građani“, članovi i funkcioneri SK, lokalni rukovodioci, direktori u privredi i sl. Posebno je naglašeno često mešanje Službe u kadrovsku politiku na Kosovu, neopravdano političko sumnjičenje, „maltretiranje ljudi“, „grubo kršenje zakonitosti“ u istrazi, „kadrovska diskriminacija“ prema manjinama („narodnostima“), koja se ogledala u potpunom odsustvu Albanaca ili Mađara (u Vojvodini) u strukturi zaposlenih u organima unutrašnjih poslova. Bio je to rezultat permanentnog „odnosa nepoverenja prema narodnostima“, čak i kada se radilo o najvišim i najlojalnijim partijskim funkcionerima. Da su autori *Izveštaja* imali ozbiljnu nameru diskontinuiteta sa dotadašnjom praksom, govori i stav da problem nije samo identifikovan u nacionalnoj (ne)proporcionalnosti pri zapošljavanju, koliko u „ideološkoj osnovi na kojoj se rodila ta politika. **Ideološka osnova takve politike u resoru Srbije jeste, u stvari, nacionalizam i šovinizam.**“ (akcentat – aut.) Manjinski kadar u republičkim i pokrajinskim organima bezbednosti je „svesno zaobilažen“, ne samo na Kosovu, nego i u Vojvodini.¹⁰⁷¹ U delu *Izveštaja* koji se odnosi na političku odgovornost dugogodišnjeg visokog funkcionera SDB-a, SUP-a i najbližeg Rankovićevog saradnika, Vojina Lukića se uz najteže zloupotrebe, frakcionašenje, tolerisanje nezakonitosti, navodi i „nacionalistički i šovinistički tretman narodnosti (naročito na Kosmetu).“ Za vreme političkih diskusija u vezi sa Ustavom iz 1963. Lukić je operativcima u Vojvodini naređivao da ga posebno obaveštavaju o „autonomaštvu“, iako je autonomija Vojvodine bila ustavna kategorija.¹⁰⁷² Najzad, pri kraju iscrpnog *Izveštaja*, stoji da su sve zloupotrebe i deformacije u radu moćne tajne policije, kao i sva ideološka zastranjivanja bila „u pojačanoj meri usmerena prema Srbiji i kadrovima u našoj Republici“, što govori o posebnom političkom interesu za Srbiju, jer je očito, Ranković pridavao „naročitu važnost“ neposrednijem učešću u političkom životu najveće federalne jedinice.¹⁰⁷³ Zastupajući tezu da bi Srbija kao najveća trebalo da ima uticajnije mesto od ostalih u Jugoslaviji, te protežirajući centralizam, nacionalizam i etatizam, uklonjeni Ranković, Stefanović, Lukić... su Srbiju doživljavali kao svoju bazu, zbog čega je ova republika bila pod najtežim teretom njihovog delovanja. Upravo zato, važne odluke na donesene na Brionima jula 1966., kao i istinsko suočavanje sa brojnim negativnim pojavama, pre svega u nacionalnoj politici, imali su daleko najveću važnost za Srbiju i nametale su potrebu najodlučnijeg raskida sa starom praksom, pre svega Savezu komunista Srbije. Ovaj istorijski zadatak je u srpskoj partiji krajnje ozbiljno shvaćen, a rešenost da se napravi jasan otklon i promene pravci političkog delovanja, nedvosmisleni. U svemu tome, *Šesta sednica* je imala fundamentalni značaj, o čemu svedoče i *Zaključci* doneti na kraju dvodnevne rasprave. U njima se nedvosmisleno podržavaju odluke, ocene i zaključci Brionskog plenuma i vrlo oštro osuđuju snage, koje su delovale sa pozicija

¹⁰⁷¹ „Izveštaj komisije Izvršnog komiteta CK SKS za ispitivanje političke odgovornosti pojedinih rukovodilaca vezane za rad Službe državne bezbednosti“, str. 278–280, 289.

¹⁰⁷² *Isto*, str. 283, 287.

¹⁰⁷³ *Isto*, str. 290, 293.

„unitarizma, nacionalizma i centralizma“, zaklanjajući se navodnom, potrebom da se zaštite nacionalni interesi Srbije i ojača njen uticaj.¹⁰⁷⁴ Posebno vehementna je bila osuda „diskriminacije i bezakonja koja su činili neki delovi SDB-a, naročito prema šiptarskoj narodnosti“, što je ocenjeno kao „drastičan vid šovinističke prakse“, suprotne osnovnim opredeljenjima partije. Zaključci su obavezali SK na „znatno viši stepen demokratizma“, podsticaje na „ispoljavanje razlika“ u procesu odlučivanja, te dosledno poštovanje nacionalne ravnopravnosti.¹⁰⁷⁵ Već u uvodnom izlaganju na Šestoj sednici, Dobrivoje Radosavljević je kao glavne grehe „frakcionaške grupe Ranković–Stefanović“, naveo birokratske otpore samoupravljanju, sprečavanje „razvijanja međunacionalnih odnosa na zdravim osnovama“, što se posebno ogledalo u grubom „kršenju zakonitosti i ustavnih prava građana – Šiptara u Pokrajini Kosovo i Metohija.“¹⁰⁷⁶

U toku diskusije spisak optužbi i destrukcija Rankovića i njegovih saradnika se širio, obuhvativši pored „centralizma“, „birokratizma“, „nacionalizma“, „hegemonizma“ i „pružanje otpora decentralizaciji i deetatizaciji zemlje“, kao i osudu njihovih teza o neophodnosti „uvođenja reda“, „čvrste ruke“, potrebe „spasavanja jedinstva države“... Posebnu pažnju, međutim, izazvao je govor člana CK sa Kosova, Veli Deve, koji je prenevši najširu podršku kosovskog članstva odlukama najviših partijskih tela, otvorenije i konkretnije nego inače, izneo spisak optužbi za zloupotrebe i represiju tajne policije u pokrajini. Prenoseći čestu parolu, koja je tih nedelja kružila među Albancima, da ih je Savez komunista „po drugi put oslobodio“, Deva je konstatovao da je DB godinama gajio „duboko nepoverenje prema nacionalnim manjinama“, a posebno prema Albancima, posmatrajući ih kao potencijalne agente stranih službi. On je naveo podatke da je na Kosovu praćen veliki broj građana o čemu je svedočilo oko 120.000 dosijea, a posebno su bili sumnjivi svi koji su se bavili politikom i intelektualci iz redova albanske zajednice. Ipak, u najtežem položaju, po njemu, su bili nastavnici albanskog jezika, književnosti i istorije. „Oni su veoma često pozivani u UDB-u i govoreno im je šta ne treba da predaju iz programa“, čime je suštinski tajna policija prekrajala nastavni plan, odobren od prosvetnih vlasti Srbije, svedočio je Deva.¹⁰⁷⁷ On je naveo kao poseban problem, metode fizičkog zlostavljanja, koje su Udba i organi bezbednosti često primenjivali prema albanskom stanovništvu, posebno tokom 1956. u vreme „prizrenske afere“. Sredstva mučenja koja su primenjivana bila su ne samo nesvakidašnja, nego „srednjovekovna“, navevši udaranje drvenim toljagama, vešanje na kuk i sl.

¹⁰⁷⁴ AS, CK SKS, godine – 1966., br. kutije 1, Šesta sednica CK SKS, 14. i 15. septembar 1966. „Zaključci Šeste sednice CK SK Srbije“, u: *Aktivnost Saveza komunista Srbije posle Četvrte sednice CK SK Jugoslavije – Šesta sednica CK SK Srbije* (stenografske beleške, septembar, 1966), Beograd, 1966., str. 321–323.

¹⁰⁷⁵ AS, CK SKS, godine – 1966., br. kutije 1, Šesta sednica CK SKS, 14. i 15. septembar 1966. „Zaključci Šeste sednice...“, str. 323–330.

¹⁰⁷⁶ AS, CK SKS, godine – 1966., br. kutije 1, Šesta sednica CK SKS, 14. i 15. septembar 1966. Dobrivoje Radosavljević, „Aktivnost SKS posle Četvrte sednice CK SKJ“, u: *Aktivnost Saveza komunista Srbije posle Četvrte sednice CK SK Jugoslavije – Šesta sednica CK SK Srbije* (stenografske beleške, septembar, 1966), Beograd, 1966., str. 17, 27.

¹⁰⁷⁷ AS, CK SKS, godine – 1966., br. kutije 1, Šesta sednica CK SKS, 14. i 15. septembar 1966. *Aktivnost Saveza komunista Srbije posle Četvrte sednice CK SK Jugoslavije – Šesta sednica CK SK Srbije* (stenografske beleške, septembar, 1966), Beograd, 1966. 55–59.

Rezultati toga, prema njegovim informacijama, bila su ubistva jednog broja građana, brojni su ostali invalidi, a jedan broj je završio u mentalnim ustanovama u Nišu. Ta vrsta terora, rekao je, faktički je nastavljena do samog Brionskog plenuma. Sve to je imalo vrlo široku osnovu i kao rezultat su se javila antidržavna raspoloženja među samim Albancima, pa i nepoverenje prema SKJ, rekao je Deva.¹⁰⁷⁸

Na sličnom tragu je bio i Kolj Široka, tvrdnjama o fizičkim zlostavljanjima u policiji, posebno se osvrnuvši na nasilja DB-a, prilikom akcija prikupljanja oružja od građana. On se osvrnuo na tretman seljačkog stanovništva, koje su predstavnici organa bezbednosti fizički zlostavljali, silovali im žene, uzimali zemlju, itd. Ali Šukrija je poseban porast represije na Kosovu datirao od 1955. (a ne u vreme obračuna sa „kontrarevolucijom“ ili IB) do Četvrtog plenuma, jer je u tom periodu veliki broj građana, pa i Albanaca ušao u sistem samoupravljanja, što je povećavalo „aktivnost“ UDB-e na tim prostorima. Proglasivši ga za „najugroženije područje“ u kome se „priprema prevrat“, tajna policija je svojim postupcima na Kosovu „stvorila atmosferu opšteg straha“, upozoravao je Šukrija. On je „Prizrenski proces“ okarakterisao i kao političku „seču knezova“ u kojoj je trebalo obezglaviti čitavu političku eliti kosovskih Albanaca. Posle smene Rankovića, koja je značila „dubok zaokret“, cilj političkog delovanja SKS bi, po njemu, trebalo da bude razbijanje „atmosfera koja je uterana u duše ljudi, da živi slobodan čovek, na Kosmetu“, kao i drugde u Jugoslaviji.¹⁰⁷⁹ Dokaze o šikaniranju i terorisanju kosovskog stanovništva, posebno manjinskog, iznosili su i srpski predstavnici iz pokrajine poput Stanoja Aksića i Milije Kovačevića. Šokantna svedočanstva, koja su se prvi put čula na najvišem partijskom telu u Srbiji, o represiji generisanoj nacionalnim motivima, izazvali su snažnu konsternaciju, praćenu osećajem stida¹⁰⁸⁰, među srpskim predstavnicima.¹⁰⁸¹ Tražena je garancija, ne samo da se rukovodstvo ograđuje od te vrste nacionalne diskriminacije i surovih metoda represije, već i spremnost da se svi vinovnici, posredni i neposredni pozovu na odgovornost i najavljuvan je ozbiljan rad na „otklanjanju posledica koje je nanela nacionalistička politika prema narodnostima“.¹⁰⁸² Milija Kovačević je rekao da je svima na KiM bilo jasno i da je privlačilo pažnju to što se znalo da ne može Albanac doći na čelno

¹⁰⁷⁸ AS, CK SKS, godine – 1966., br. kutije 1, Šesta sednica CK SKS, 14. i 15. septembar 1966. (u objavljenim stenogramima sa Šeste sednice izostavljani su delovi diskusija u kojima su opisivani najbrutalniji akti mučenja).

¹⁰⁷⁹ AS, CK SKS, godine – 1966., br. kutije 1, Šesta sednica CK SKS, 14. i 15. septembar 1966. *Isto*, 171–175.

¹⁰⁸⁰ O tome su u svojim istupima govorili: Vukašin Stambolić („vređa nas sve ljude i komuniste srpske nacionalnosti takav odnos“ prema albanskoj manjini u prošlosti), Mihajlo Turtić („Ja sam se posle diskusije druga Deve vrlo neprijatno osećao.“ „Mi bismo morali... da se dublje zamislimo nad svim tim pojavama i aktivnostima, da vidimo u kojoj meri mi... snosimo i konkretnu i opštepitičku odgovornost, pa da to javno i otvoreno kažemo.“), Mihajlo Švabić („Osećao sam se postidjen i kao komunista i kao Srbin i kao čovek kada sam ... slušao izlaganje druga Deve... čovek, ipak, mora da se oseća krivim, da se oseća odgovornim...“), Stanoje Aksić („Ja se kao komunista srpske nacionalnosti iz tog kraja osećam još uvek uznemiren i potišten što su se takve zloupotrebe i krivična dela mogla da događaju...“), Simeon Zatezalo („Mislim da izaziva još veće gnušanje što je neko radio u ime srpstva... Osećam grižu savesti.“) AS, CK SKS, godine – 1966., br. kutije 1, Šesta sednica CK SKS, 14. i 15. septembar 1966.

¹⁰⁸¹ U svojim beleškama sam Ranković je reagujući na istupe srpskih predstavnika na Šestoj sednici zapisao: „Osiromašenog političkog morala, a kratke pameti i plitke savesti, ne stide se da sad i na javnim skupovima uzvikuju kako ih je sramota što su poreklom Srbi.“ Govori koji su bili prožeti osećajem stida bili su motivisani zgroženošću zbog navedenih metoda represije, a ne usled porekla. Aleksandar Ranković, *Dnevničke zabeleške*, Beograd, 2001., str. 162.

¹⁰⁸² AS, CK SKS, godine – 1966., br. kutije 1, Šesta sednica CK SKS, 14. i 15. septembar 1966. *Aktivnost Saveza komunista Srbije posle Četvrte sednice CK SK Jugoslavije – Šesta sednica CK SK Srbije*, 168.

mesto u partiji u pokrajini ili imati odgovoran položaj u policiji. Zbog toga je on rekao i da će koliki god bio značaj Brionskog plenuma za Jugoslaviju, za probleme na Kosovu će značiti „pet puta više“. Dobrica Ćosić, koji je tada bio član CK SK Srbije, na ovoj sednici je bio prisutan, ali jedan od retkih koji se nije javljao za reč. Kasnije je napisao da se sa njenim tokom nije slagao, tim pre jer je ovom prilikom politički osuđen i isključen iz partije, zbog nacionalno motivisane represije i njegov blizak prijatelj, republički ministar policije, tada već u ostavci, Životije Srba Savić.¹⁰⁸³

Šireći smisao Brionskih odluka u Srbiji, Mijalko Todorović im je pridavao i *učitavao* dalji razvoj „stvarne demokratije“, produbljuvanje reforme, unutrašnju demokratizaciju Saveza komunista, decentralizaciju zemlje, „otvoreniju konfrontaciju mišljenja“ i uopšte, borbu protiv svih vidova konzervativizma i birokratizma. Todorović je sa zadovoljstvom konstatovao da je Šestom sednicom i spremnošću na suočavanje i promenu dotadašnje prakse, Savez komunista Srbije, isprednjačio u odnosu na inicijative saveznog partijskog centra, doživljavajući „jednu veliku renesansu“. ¹⁰⁸⁴ U Savezu komunista su se, rekla je tom prilikom članica CK Latinka Perović, morali uspostavljati takvi odnosi da komunisti mogu otvoreno da raspravljaju nacionalizam kao pojavu, koja im nanosi štetu. Isto tako, nacionalizam kod drugih naroda, rekla je, delovao je integrativno na nacionalističke snage u Srbiji, opasne ne samo za komuniste u Srbiji, već i srpsku naciju u celini, pa i Jugoslaviju i nacionalnu ravnopravnost u njoj. Srpska nacija je bila najbrojnija, pa je borba protiv srpskog nacionalizma bila ne samo važna za Srbiju, već i za borbu protiv nacionalizma u svim drugim jugoslovenskim nacijama, rekla je Perovićeva.¹⁰⁸⁵ I na IX sednici CK SKS, 21–22. aprila 1967. L. Perović je pozvala da se ne može orijentisati na to da se u borbi sa nacionalističkom ideologijom „grmi iz svih topova“ samo kada se javljaju nacionalistički incidenti i ekscesi. „Mislim da je danas“, poručila je ona, „više možda nego ikad ranije, potreban konstruktivan napor da se brojna pitanja u međunacionalnim odnosima vide na nov način i da se na nov način počnu da rešavaju“. ¹⁰⁸⁶

Neuobičajeno otvoreni, *katarzični* karakter Šeste sednice CK SKS, možda su bolje od drugih svojim istupima naglasili Jovan Veselinov, koji je kao čelnik CK Srbije, naglasio da se „osećamo moralno odgovornim za sve što se tamo dogodilo“, misleći na Kosovo, dok je Živan Vasiljević precizirao da su komunisti sami „dozvolili da dođe do nemogućih neljudskih stvari... Zašto smo to dopustili“, upitao je svoje kolege.¹⁰⁸⁷

Na Šestoj sednici se često moglo čuti da se u Srbiji, pod uticajem Rankovića, osećao otpor uvođenju sistema samoupravnosti, decentralizacije, oslobađanju građanina, a posebno da su postojali brojni problemi u međunacionalnim odnosima. Istican je veliki značaj i uticaj A. Rankovića u smislu

¹⁰⁸³ Dobrica Ćosić, *Piščevi zapisi 1951–1968.*, Beograd, 2001., str. 276–277.

¹⁰⁸⁴ AS, CK SKS, godine – 1966., br. kutije 1, Šesta sednica CK SKS, 14. i 15. septembar 1966. *Isto*, 211, 221.

¹⁰⁸⁵ AS, CK SKS – godine 1970–1971. Centralni komitet SKS – Komisija CK SKS za informisanje i propagandu, br. kutije 151. Izbor stavova o međunacionalnim odnosima i nacionalizmu 1966–1972.

¹⁰⁸⁶ AS, CK SKS – godine 1970–1971. Centralni komitet SKS – Komisija CK SKS za informisanje i propagandu, br. kutije 151. Izbor stavova o međunacionalnim odnosima i nacionalizmu 1966–1972.

¹⁰⁸⁷ AS, CK SKS, godine – 1966., br. kutije 1, Šesta sednica CK SKS, 14. i 15. septembar 1966.

degradiranja stanja u Srbiji, što se odrazilo na njen razvoj, ali i u kadrovskoj politici, nacionalnom pitanju i sl. Već na početku rasprave se čulo da ono što se dešavalo od strane SDB-a na Kosovu može da se okarakteriše kao „teror“ u čijoj se osnovi nalazilo nasilje i ugnjetavanje, pa bi o njemu trebalo „smelo, otvoreno i javno“ govoriti.

U Zaključcima Šeste sednice CK SKS se kaže da najviše partijsko telo u Srbiji „u potpunosti prihvata ocene i zaključke Četvrte sednice CK SKJ“. Prevaga birokratskih i etatističkih snaga, koje su se suprotstavljale „jačanju demokratije“, sve više je tražila uporište u nacionalizmu i unitarizmu. Ovakve tendencije u Srbiji bile su maskirane brigom za „položaj Srbije“ i njen „nacionalni program“, zbog čega se u sprovođenju odluka Brionskog plenuma u Srbiji moralo pre svega uhvatiti u koštac sa nacionalističkim otporima. Bilo je, stoji u Zaključcima, pokušaja da se Četvrta sednica dovede u sumnju, izražavanjem „strahovanja za srpsku naciju i njene interese“, brigom za „srpsko predstavništvo“ i sudbinu „srpskih kadrova“, nisu retki bili ni pokušaji da se odgovornost za nacionalističku orijentaciju pripiše čitavoj politici SK. U dokumentu se kao zadatak komunista u Srbiji navodi ne samo osuda i žigosanje nacionalističkih pojava, već pre svega otklanjanje njegovih pravih korena i uzroka. „Diskriminacije i bezakonja koje su činili neki delovi SDB“, pre svega prema građanima albanske nacionalnosti, predstavljali su najdrastičniji, ali ne i jedini vid antiustavne i nacionalističke prakse.¹⁰⁸⁸ Zaključci su pozivali komuniste u Srbiji, da u borbi protiv nacionalističkih tendenija idu „dosledno i do kraja“, jer bi svaki kompromis sa njima štetio razvoju socijalističkih društvenih odnosa, ali bi pre svega bio suprotstavljen „najdubljim interesima same Srbije s obzirom na njenu nacionalnu strukturu“. Krivci za ovu vrstu devijacija nisu mogli biti samo u redovima SDB-a, već su njihovi uzroci mnogo dublji i nalazili su se u birokratizmu i nerešenim protivrečnostima u razvoju jugoslovenskog društva. Zaključci su pozivali i na brži razvoj neposredne demokratije, jer se birokratizam nije mogao iskorenjivati birokratskim zahtevima i metodama u kojima se efikasnost postizala politikom „čvrste ruke“. CK SKS je pozivao i na dodatne napore u sprovođenju reforme, jer je Četvrti plenum „sastavni deo jedinstvenog procesa“ koji je kretao od Osmog kongresa (1964) i posebno od početka sprovođenja privredne reforme (1965). CK SKS je pozivao i na odlučnu reformu i reorganizaciju partije kao uslova šire demokratizacije čitavog društva. Pozivano je i na borbu protiv pojava gušenja borbe mišljenja unutar SK, kao ostatak birokratskih koncepcija, jer komunisti moraju, prema ovim Zaključcima, polaziti od toga da je „ispoljavanje razlika u procesu donošenja partijskih odluka“ demokratska pretpostavka obezbeđivanja jedinstva.¹⁰⁸⁹

U mesecima nakon Brionskog plenuma, srpsko partijsko rukovodstvo, koje je bilo pod najsnažnijim pritiskom grupe oko Rankovića, počelo je da otvara dubinske uzroke brionskog raskida. Svodeći stvari na suštinu, SK Srbije je šireći motive disolucije u vrhu partije, obznanio probleme u

¹⁰⁸⁸ AS, CK SKS, godine – 1966., br. kutije 1, Šesta sednica CK SKS, 14. i 15. septembar 1966. Zaključci Šeste sednice CK SKS

¹⁰⁸⁹ AS, CK SKS, godine – 1966., br. kutije 1, Šesta sednica CK SKS, 14. i 15. septembar 1966. Zaključci Šeste sednice CK SKS

politici nacionalne ravnopravnosti, koje su na Brionima, kako je rečeno, bile tek kolateralno pomenute. U tom procesu, neponovljiv značaj je imala Šesta sednica CK SKS, na kojoj je Ranković eksplicitno stigmatizovan zbog srpskog nacionalizma i njime izazvane politike nacionalne diskriminacije i represije. Govoreći na 41. sednici CK SKS, 1972. Latinka Perović se vratila značaju Brionskog plenuma za srpske komuniste, nazivajući ga „raskršćem“, koje je odredilo čitavu njegovu orijentaciju prema nacionalnom pitanju. „Suština Četvrtog Brionskog plenuma CK SKJ **postupno** je shvatana u Savezu komunista Srbije“¹⁰⁹⁰, u prvom trenutku kao „pitanje zavere i stavljanje SDB-a iznad društva i Partije.“ (akcentat – aut.) Tek sa Šestom sednicom SKS, najpre „kroz položaj manjina – Albanaca u prvom redu, a potom i šire, postaje jasno u kojoj je meri njegova suština (Brionskog plenuma) povezana sa nacionalnom politikom i posebno, sa osudom velikosrpskog nacionalizma.“¹⁰⁹¹

Kao krucijalni dokaz nacionalističkih, ali i staljinističkih metoda, uzimana je situacija i ponašanje snaga bezbednosti na Kosovu, posebno razmere represije prema albanskoj nacionalnoj zajednici. Iako *kosovski argument* na Brionima nije ni jednom pomenut, u daljoj *razradi* Četvrtog plenuma i sprovođenju postbrionske politike, on će imati jedno od centralnih mesta.¹⁰⁹² Jednostavan razlog nalazi se u činjenici da su jugoslovenski komunisti, vođeni maksimumom, da se svako bori prevashodno protiv vlastitog nacionalizma, prepustili srpskim komunistima da na svom najvišem partijskom organu, Centralnom komitetu, otvore pitanje srpskog nacionalizma. U tom kontekstu, Šesta sednica CK SKS je ne samo *katarzična*, nego i prelomna, jer je definitivno i dugoročno determinisala suštinu odnosa prema Rankoviću, ali i *utvrdila* uzroke njegovog pada. Od tada prisluškivanje i zloupotreba tajne policije, kao snage iznad društva, što je bila glavna optužba protiv Rankovića na Brionima, ustupa primat optužbama za „centralizam“, „unitarizam“, „velikosrpski šovinizam“ i svaku vrstu antireformskog delovanja.¹⁰⁹³ Gotovo mantrično ponavljanje tih optužbi, imalo je svrhu da odredi smernice daljeg društvenog razvitka i utvrdi pravac i karakter političkih promena koje su nastupale.

U toku diskusije na Šestoj sednici CK SKS spisak optužbi i destrukcija A. Rankovića i njegovih saradnika se širio, obuhvativši pored „centralizma“, „birokratizma“, „nacionalizma“, „hegemonizma“ i „pružanje otpora decentralizaciji i deetatizaciji zemlje“, kao i osudu teza o neophodnosti „uvođenja reda“, „čvrste ruke“, potrebe „spasavanja jedinstva države“... Šireći smisao Brionskih odluka u Srbiji, Mijalko Todorović im je *učitavao* dalji razvoj „stvarne demokratije“, produbljuvanje reforme,

¹⁰⁹⁰ U toj „postupnosti“ bi trebalo tražiti razloge za vremensku razliku između 1. jula 1966. kada je održana 4. sednica CK SKJ i sredine septembra, kada je održana *Šesta sednica* srpskih komunista.

¹⁰⁹¹ Latinka Perović, „Aktivnost Saveza komunista Srbije u borbi protiv nacionalizma i šovinizma“, u: *Aktivnost Saveza komunista Srbije u borbi protiv nacionalizma i šovinizma u SR Srbiji*, Beograd, 1972., str. 6.

¹⁰⁹² Član komisije za ispitivanje zloupotreba organa bezbednosti, Miko Tripalo tvrdi da „što se tiče djelatnosti UDB-e na Kosovu, na 4. plenumu i u radu komisije nije bilo ni govora... Čudno je da ni komisija, čiji sam član bio, ni jedan diskutant na 4. plenumu nije spomenuo skupljanje oružja i druge nepravilnosti u radu UDB-e na Kosovu.“ Miko Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, str. 77–78.

¹⁰⁹³ Procena Rankovićevog naslednika na mestu potpredsednika SFRJ, Koče Popovića je bila da je Ranković bio „više sprovednik i saučesnik nego kreator“ čitave posleratne politike KPJ/SKJ. Aleksandar Nenadović, *Razgovori s Kočom*, str. 142.

unutrašnju demokratizaciju Saveza komunista, decentralizaciju zemlje, „otvoreniju konfrontaciju mišljenja“ i uopšte, borbu protiv svih vidova konzervativizma i birokratizma.¹⁰⁹⁴

Ako je Brionski plenum za Jugoslaviju emanirao suštinski politički diskontinuitet sa državno-socijalističkim i konzervativnim karakteristikama jugoslovenskog sistema, intenzivirajući njegovo reformsko i samoupravno usmerenje, on je istodobno za Srbiju, posmatrano kroz vizuru Šeste sednice CK SKS, imao dodatni istorijski značaj, koji se ogledao u raskidu sa svim vidovima nacionalne diskriminacije, isticanjem istinske jednakopravnosti svih građana, prihvatanjem dosledne i suštinske federalizacije i odustajanjem od uloge glavnog čuvara jugoslovenskog jedinstva, te insistiranjem na političkoj demokratizaciji, koja će svoj najpotpuniji izraz imati u delovanju Nikezićevog rukovodstva u periodu 1968–1972.

Ipak, nisu svi u Srbiji sa odobravanjem prihvatili novu politiku. Nakon odluka Brionskog plenuma u Srbiji je bilo i vrlo negativnih komentara koji su se značajno razilazili sa nominalno usvojenim partijskim stavovima. Posebno su indikativne nacionalističke reakcije u Srbiji, naročito među Srbima na Kosovu: „Zašto se kažnjavaju samo Srbi?“ „Srbi su pogođeni ovim odlukama.“ „Pogrešno je što na našim novčanicama stoje ispisani nazivi republika. Treba samo da stoji naziv SFRJ.“ „Radi se o napadu na srpske rukovodioce.“ „Nacije treba brisati.“ „Uklanjanje rukovodilaca iz Srbije je atak na srpski narod. Ima li šovinizma u drugim republikama?“ „Neka se hapsi Tito i Partija, ja sam za Rankovića – Šumedinca.“ „Katolici nam oduzeše vlast. Sve je ovo Rankoviću namestio Kardelj...“ „Eto, jednog Srbina imamo i njega oteraše...“ „Imali smo jednog čoveka koji se borio protiv Albanije i vodio borbu da Kosmet ne pripadne njoj. Postavljam pitanje ko će da nas brani od Albanije?“ „Srbi, ipak, češće dolaze na red.“ „Ode Marko, kome ćemo sada da se žalimo?“ „Atak na srpske kadrove.“ „Odoše iz Izvršnog komiteta svi na –ić.“ „Ko će dalje zastupati Srbiju?“ „Uhvatili su Hrvati vlast...“ „Odoše Srbi.“ „Ovako bi trebalo u prosveti, zdravstvu, itd, ali neće – jer tamo na čelu nisu Srbi.“ „Četvrti plenum je nastavak likvidacije Srba u državnim i partijskim organima.“ „Ovo je obračun sa Srbijom. Srbe likvidiraju – Stepince ostavljaju.“ „Žao mi je Rankovića, jer je on ipak pošten čovek i što je najglavnije Srbin.“ A svakako najbrojniji su komentari među građanima u Srbiji da je „ovo udar po Srbima“. U Nišu su 3. jula osvanule na dva mesta u centru grada parole: „Živela Srbija, živeo Aleksandar Ranković, dole SKJ“.¹⁰⁹⁵ Sam Tito je dobijao preteća pisma zbog smene Rankovića. U jednom od njih se kaže da je Ranković „nepravедno oklevetan“, a Srbija je „uvek bila na strani nevino napadnutih i lažno oklevetanih“. U sličnom tonu je i još jedna poruka Titu koja kaže da on ne može smeniti Rankovića, jer „ako srpska krv uzavri neće biti dobro, jer je Srbin u svako doba spreman da golom rukom uhvati za nož“.¹⁰⁹⁶ Tokom leta održani su brojni sastanci nižih instanci Saveza

¹⁰⁹⁴ AS, CK SKS, godine – 1966., br. kutije 1, Šesta sednica CK SKS, 14. i 15. septembar 1966.

¹⁰⁹⁵ Jovan P. Popović, *Četvrta sednica CK SKJ – Brionski plenum*, Beograd, 1999, str. 543, 563–565, 569, 571, 574, 582.

¹⁰⁹⁶ Jovan P. Popović, *Četvrta sednica CK SKJ – Brionski plenum*, str. 704–705.

komunista na lokalnu, u gradovima i opštinama, pre svega na teritoriji Srbije sa pokrajinama. Predstavници partijskog rukovodstva su nižim ešalonima objašnjavali odluku i branili novi kurs partije, pripremajući partijsku bazu za Šestu sednicu CK. Prema informacijama o odjecima Četvrtog plenuma u SK Srbije, negativnih komentara je bilo ali su oni bili relativno retki i proizvod pojedinačnih disonantnih tonova, nikako organizovanog protivljenja novoj, reformskoj orijentaciji.¹⁰⁹⁷ Sama diskusija po organizacijama SK širom Jugoslavije je trebalo da mobiliše partiju za promene i odlučnije reformske zahvate koji su sledili. Prema informacijama vrha partije, do izražaja je došla „snažna antibirokratska orijentacija, razrešile su se i aktivirale snage koje nose proces socijalističkog demokratizma. Nanet je težak udarac birokratskoj unitarističko-centralističkoj tendenciji i ostalim nacionalističkim pojavama i snagama koje su bile izložene najoštrijoj osudi...“¹⁰⁹⁸ Brionski plenum je već tada percipiran i interpretiran kao obračun sa konzervativnim pojavama u SK, ali i kao obračun sa nacionalizmom, pre svega srpskim. Time je svakako naznačavan pravac kojim se išlo, ka odlučnijim reformama i decentralizaciji zemlje u cilju dalje nacionalne afirmacije svih jugoslovenskih nacija i nacionalnih zajednica.

Konačno procesuiranje najodgovornijih čelnika organa bezbednosti Srbije zbog politike terora, kako je determinisana, posle brojnih istraga, odigralo se nepune dve godine posle Brionskog plenuma. Izvršni komitet CK SKS je na sednici od 17. aprila 1968. razmotrio zahtev PK SKS za Kosovo i Metohiju, a povodom „deformacija i zloupotreba Službe državne bezbednosti na Kosovu“ i da se pozovu na političku odgovornost bivši funkcioneri Službe. Reč je o Čedomiru Mijoviću, bivšem sekretaru Oblasnog sekretarijata za unutrašnje poslove KiM, Budimiru Gajiću, Vuju Vojvodiću i Jovi Bajatu, bivšim načelnicima sreskih sekretarijata unutrašnjih poslova u Prizrenu, Peći, Đakovici i Kosovskoj Mitrovici. Kao najveća deformacija SDB je bila određena koncepcija – o „nacionalnostima kao nesigurnom i prema Socijalističkoj Jugoslaviji nelojalnom elementu“. Na toj koncepciji je i u praksi proveden „poseban odnos“ prema manjinskim nacionalnim zajednicama, koji je bio u „direktnoj suprotnosti sa linijom SKJ“. Političke ocene koje je SDB davao o stanju na Kosovu, pre svega o raspoloženju među Albancima, bitno su se razlikovale od ocena foruma SK u pokrajini. Polazeći od takvih shvatanja, kako je stajalo u izveštaju, SDB je preduzimala i praktične mere prema velikom broju kadrova albanske nacionalnosti. Primenjivane su mere praćenja, iskrivljavanja, pa i „podmetanja“ negativnih stvari. Posebno je u izveštaju negativno apostrofirani primer „Prizrenskog procesa“, ali i

¹⁰⁹⁷ Na nacionalističkoj osnovi su mnogi komentari povezivali smenu Rankovića sa „slučajevima“ penzionisanja generala Miloja Milojevića i Radivoja Jovanovića Bradonje.

¹⁰⁹⁸ „Informacija komisije CK SKJ za informisanje o aktivnosti SK posle IV sednice CK SKJ od 29. 9. 1966“, u: Jovan P. Popović, *Četvrta sednica CK SKJ – Brionski plenum*, str. 659.

pojave otvaranja velikog broja dosijea za političke kadrove, sumnjičenja, prisluškivanja, zatvorenosti SDB za kadrove iz redova Albanaca.¹⁰⁹⁹

Posebno negativan odnos Služba je imala prema inteligenciji albanske nacionalnosti, stajalo je u izveštaju, a među njima posebno su represiji bili izloženi prosvetni radnici. „Veliki broj novinara, književnika i publicista albanske narodnosti sumnjičen je kao nelojalan element i njihova delatnost praćena“, pisalo je. Detaljno su praćeni i svi listovi na albanskom jeziku i u njima traćeni povodi ne bi li im se pripisala „neprijateljska pozadina“.

Ipak, najteže posledice i deformacije je imala akcija prikupljanja oružja, koja je izvršena u zimu 1956. „Metode kojima je akcija sprovedena“, pisalo je u dokumentu, „prelazile su sve okvire ustavnih i zakonskih ovlašćenja svih organa. Ljudi su maltretirani, od šamaranja do drastičnih mera mućenja, koje su dovele do brojnih slučajeva trajnog onesposobljavanja, fizičke likvidacije, samoubistva...“ Surove represivne mere su kod pripadnika albanske i turske nacionalnosti stvarale osećaj diskriminisanosti i budile nacionalizam, pothranjivale „reakcionarne“ i druge „neprijateljske“ elemente.

SDB je imala negativan uticaj na Kosovu i na ljude iz pravosudnih organa, tužilaštva, kao i na lekare. Od njih je traćeno da rade u korist Službe, često i da podmeću lažne svedoke, da lažiraju dokumentaciju i sl. Organi Službe su se aktivno mešali i u politički život na Kosovu, tako što su delili ljude na „poverljive“ i „nepoverljive“ na „naše“ i one koji to nisu.¹¹⁰⁰

Kada je reć o odgovornosti Čedomira Mijovića, kao sekretara sekretarijata unutrašnjih poslova KiM, on je politiku represije i nacionalne diskriminacije doveo do vrhunca, stajalo je u izveštaju. On je čak i najistaknutije političke ljude iz pokrajine sumnjičio, preteći im da se njihova sudbina nalazi u njegovim rukama, a vrlo često ih je otvoreno i neargumentovano optuživao za separatizam. Vrhunac te prakse bilo je prikupljanje oružja i „Prizrenski proces“ u kome su prevaziđene sve granice u „najmonstruoznijim mućenjima i zlostavljanju ljudi“, navodi se u izveštaju. Tom prilikom je torturi izloženo preko 2.000 ljudi, od čega je ubijeno njih 69, 5 lica je izvršilo samoubistvo, jer nisu mogli da izdrže policijska mućenja i sadizam; uz to, 84 građanina je teško telesno povređeno i trajno onesposobljeno za rad. Izveštaj tereti Mijovića da je lićno znao i podsticao takve mere, a u krajnjoj liniji i uticao da se vrši pritisak na zdravstvene radnike, sudove i advokate u cilju prikrivanja zloćina poćinjenih od strane SDB. Izveštaj je podsećao da je oblasni komitet partije na KiM osudio ponašanje policije, ali to nije imalo nikakvog uticaja.¹¹⁰¹ Inaće, iseljavanje jugoslovenskih Turaka u Tursku, započeto početkom 1954. bilo je znaćajno intenzivirano nasiljem SDB-a u akciji prikupljanja oružja.

Nakon Brionskog plenuma, na suđenju Vuji Vojvodiću, kada su se otkrile sve represivne mere i metode rada Službe, Mijović je i dalje branio navedenu praksu. Pred navedenom Komisijom, on je izjavio da je „pošteno služio državi i partiji“, te da „ni od čega nije prezao kada je u pitanju interes

¹⁰⁹⁹ AS, SKS – Centralni komitet, Godine: 1969. Sekretarijat CK SKS, sednice 24 – 45, br. kutije 100. Izveštaj Komisije IK CK SKS o utvrđivanju političke odgovornosti nekih članova SK, bivših funkcionera SDB na Kosovu

¹¹⁰⁰ Isto

¹¹⁰¹ Isto

Partije“. On je pred Komisijom rekao da je akcija prikupljanja oružja bila „opravdana“, da ono nije držano iz patriotskih motiva i da su za tu akciju znali i savezni i republički organi, a da su on i njegove kolege za rezultate te akcije bili pohvaljeni i odlikovani. On je rekao i da nikada nije kreirao politiku SDB, već je „samo izvršavao ono što mu je pripadalo u dužnost“. Komisija je, međutim, odbacila njegove tvrdnje, argumentacijom da je resor unutrašnjih poslova u dugom periodu, sve do Brionskog plenuma bio „zatvoren i izolovan od uticaja i kontrole društva, kao sila izvan i iznad društva“. Tako i na Kosovu, SDB je delovala potpuno izvan kontrole društveno-političkih organa pokrajine. Komisija je na osnovu pregledane dokumentacije utvrdila da se akcija prikupljanja oružja vodila u početku bez znanja partije i institucija društva, da bi u sred ove akcije intervenisao SK „u pravcu onemogućavanja brutalnih metoda pritiska i zlostavljanja građana“. Mijović se, inače, posebno negativno izražavao o Šestoj sednici CK SKS iz septembra 1966.¹¹⁰²

Budimir Gajić, načelnik policije u Peći je u izveštaju Komisije naveden kao jedan od nosilaca represije u tom delu Kosova, motivisan „velikosrpskim šovinizmom“. Uz njegovo odobrenje i komandu, prilikom akcije prikupljanja oružja, „nasilje koje je vršeno nad stanovništvom, metodi i mere koji su primenjivani, predstavljali su najgrublje kršenje elementarnih građanskih i ustavnih prava i dovodile do najtežih povreda ličnosti, dostojanstva i osećanja čovečnosti i humanosti“. Komisija je navela jedan od izveštaja samog Gajića, koji je uputio republičkim organima SDB, u vreme prikupljanja oružja, u kome je stajalo i to da je „palica mnoge zaplašila, tako da su posle njene primene“ građani pristajali na kooperativnost i predaju oružja. „Praktikovali smo“, stajalo je dalje u izveštaju, „da pri pozivu jednog lica budemo tako uporni da smo ga zadržavali i po 4 i 5 dana... a bilo je i nekih slučajeva da su po neka lica po 4 pa do 5 dana zadržavana na snegu, a uporedo i tučeni“, citirano je u izveštaju Gajića.¹¹⁰³

Komisija je pronašla i zatiranje tragova zločina SDB-a i naknadno pravdanje učinjenih zločina. Navođeni su u izveštaju imenom i prezimenom ljudi ubijeni u torturi, kod kojih nije nađeno oružje, ali su tada angažovani operativci SUP-a, da u kuće tih ljudi ubace puške, kako bi se one prilikom pretresa „pronašle“ i time „opravdao“ učinjeni zločin. Konkretno su navođeni u izveštaju Komisije ubijeni ljudi u Suvoj Reci. U ispitivanju Komisije, Gajić je priznao zloupotrebe i praksu terora Službe na Kosovu, ali je odbacio svoju odgovornost, rekavši da je smatrao da je to politika kreirana na višim instancama. Komisija je iz arhivske građe utvrdila da je SDB u Prizrenu u akciji prikupljanja oružja široko primenjivala metode fizičkog nasilja, zlostavljanja, nad velikim brojem ljudi, te da su neki pripadnici Službe i odgovarali krivično i osuđeni pravosnažno, posle Brionskog plenuma. Gajić je u svoju

¹¹⁰² Isto

¹¹⁰³ AS, SKS – Centralni komitet, Godine: 1969. Sekretarijat CK SKS, sednice 24 – 45, br. kutije 100. Izveštaj Komisije IK CK SKS o utvrđivanju političke odgovornosti nekih članova SK, bivših funkcionera SDB na Kosovu

odbranu rekao da je sistemska greška bila u tome što je skoro sav aparat SDB bio sa Kosova, pa su često ti ljudi „pristupali i ličnim obračunima zbog nekih retkih ili posleratnih razloga i interesa“.¹¹⁰⁴

Komisija je istraživala i odgovornost Jova Bajata, načelnika policije u Đakovici i Mitrovici. Ocenili su ga kao „birokratu“ i „šovinistu“, koji je konstantno želeo da prikaže Albance kao nesiguran i neloyalan elemenat. Izveštaj ga je sumnjičio, kao i za saučesništvo Vuju Vojvodića, u ubistvu četvorice albanskih učitelja od strane SDB-a. Bajat je osumnjičen i za teško prebijanje više lica, od kojih je indikativan slučaj teškog zlostavljanja jednog bračnog para, Albanca i Srpkinje, jer su protiv njegove volje sklopili nacionalno mešoviti brak. (Imena žrtava su navedena u izveštaju). Pred Komisijom Bajat je izjavio da su Brionski plenum i Šesta sednica CK SKS „previše oštro osudili ulogu državne bezbednosti, posebno na Kosovu“. Komisija je prikupila podatke i o ličnom učešću Bajata u fizičkim maltretiranjima u zlostavljanjima, stajalo je u izveštaju. Inače, na brojne dokaze da je Bajat lično učestvovao u zlostavljanjima, on je priznao jedan slučaj u kome je učestvovao, „pravdajući se da je bio izazvan“.¹¹⁰⁵

Na takav način, direktnim i konkretnim suočavanjem sa politikom nacionalne diskriminacije i teškim metodama represije, iako većina najtežih stvari nikada nije iznošena u javnost, Savez komunista Srbije je pokazivao stvarnu nameru da navedenu politiku promeni i zaokret koji je napravljen nakon Brionskog plenuma svede na njegove suštinske karakteristike, čime se dobijalo na uverljivosti, ali i dugotrajnosti nove politike koja je prema nacionalnom pitanju vođena. Bio je to način ne samo da se partija razgraniči sa nacionalizmom i normalizovanom represijom prema Albancima, već i da promoviše svoju politiku stvarne nacionalne ravnopravnosti. Ipak, ni ta politika, ma koliko je bila u duhu opštijih civilizacijskih normi, nije bila u svim segmentima društva i samog Saveza komunista do kraja prihvaćena.

3.2. Disput sa konzervativizmom i nacionalizmom u partiji

3.2.1. Lokalne krize u Srbiji 1967–1969.

Lokalne političke krize i sukobi u Srbiji, poznatiji kao „opštinski slučajevi“, eskalirali su 1967. Neposredni povod za njih su izbori sa više kandidata za poslanike u Saveznoj skupštini, a uzroci ovim, u nauci još nedovoljno objašnjenim, procesima su brojni – od socio-ekonomskih do društveno-političkih. Manifestacije nacionalizma, demagogije, pokušaji reafirmacije politike „čvrste ruke“, namere legitimisanja kroz izborni proces ibeovaca i protagonista poraženog srpskog kvislinštva iz rata,

¹¹⁰⁴ Isto

¹¹⁰⁵ AS, SKS – Centralni komitet, Godine: 1969. Sekretarijat CK SKS, sednice 24 – 45, br. kutije 100. Izveštaj Komisije IK CK SKS o utvrđivanju političke odgovornosti nekih članova SK, bivših funkcionera SDB na Kosovu

u suštini bazično odbijanje reformske politike Saveza komunista, koja se ne bez teškoća probijala u partiji posle smene Rankovića, nailazila je u Srbiji, na terenu, na neočekivane i snažne otpore. Iako se u javnosti govorilo o nekoliko lokalnih kriza, a njihovi akteri postali široko prepoznatljivi, žarišta kriza u Srbiji u navedenom periodu je bilo na desetine: Lazarevac, Požarevac, Kraljevo, Čačak, Surdulica, Vlasotince, Kuršumljija, Preševo, Vladičin Han, Brus, Bujanovac, Leskovac, Niš, Tutin, Loznica, Rača Kragujevačka, Velika Plana, Svetozarevo, Malo Crniće, Novi Pazar, Vranje, itd. Iako su sve ove krize izbile na površinu na skupštinskim izborima 1967. one su tinjale i ranije, ali sa manjim intenzitetom, tim pre što su izbori sa više kandidata postojali samo za lokalne skupštine, pa je čitav proces ostao marginalan u političkom smislu. Međutim, eskalaciji opštinskih kriza nije doprineo samo novi izborni zakon i izbori sa više kandidata i za Saveznu skupštinu, već i značajno promenjena politička atmosfera nakon Brionskog plenuma. Pritisak organa bezbednosti i partijskog aparata koje je kontrolisao Aleksandar Ranković i koji se osećao u čitavoj Jugoslaviji, u Srbiji je nesumnjivo bio najjači, pa je njegov nagli nestanak stvorio vakuum autoriteta, čime je otvoren prostor za slobodnije delovanje, ali i idejnu „dezorijentaciju“. S druge strane, opštinske krize se ne mogu posmatrati ni izvan konteksta nezadovoljstva patrijarhalnih i konzervativnih refleksa u srbijanskom društvu uklaňanjem Rankovića, zbog čega se kao važan motiv za njihovo pojavljivanje mora uzeti i protivljenje u značajnim segmentima društva u Srbiji procesima koji su menjali karakter i državnog i društvenog uređenja u Jugoslaviji. Ipak, nesumnjivo se može tvrditi da su četiri ključne tačke, ugaona kamena, koji su bili osnova za razumevanje navedenih slučajeva – Brionski plenum, intenziviranje privredne i društvene reforme inicirane 1965., početak reforme i reorganizacije Saveza komunista i demokratizacija političkog sistema, koja je podrazumevala skupštinske izbore sa više kandidata.¹¹⁰⁶

U jesen 1966. kada se u političkom i javnom diskursu insistiralo na otvorenom procesu demokratizacije društva, kada je trebalo dati dubinski smisao brzinski izvedenoj političkoj seči na Brionima, raspisani izbori sa više kandidata za deo poslanika Skupštine SFRJ, kao i za Republičku skupštinu. Procedura za sprovođenje izbora je već nagoveštavala burne događaje, a znalo se da je nepohodno obezbediti ravnopravnost kandidata u izbornoj trci, a čest lajt motiv je bio izraz da je reč o „kandidovanju za reformu“. Brojna nesnalaženja i pokušaji su dobro ilustrovani već činjenicom da se primera radi, samo u Loznici za jednog republičkog poslanika kandidovalo čak dvadeset petoro ljudi. Kako je većina ovih slučajeva eskalirala u malim sredinama nesumnjivo je jedan od važnih motiva bila i nerazvijenost političke kulture, ali i slabe materijalne osnove i ekonomska zaostalost. Upravo kao refleks navedenih pojava, u atmosferi popuštanja starih stega, javljao se nekadašnji obrazac političke kulture koji je decenijama atavistički bio ukorenjen u Srbiji, emaniran kroz pre svega radikalska predizbornih nasilja, korupciju, potkupljivanje, surove obračune koji su političkog protivnika tretirali

¹¹⁰⁶ AS, CK SKS – godine 1970–1971. Centralni komitet SKS – Komisija CK SKS za informisanje i propagandu

kao krvnog neprijatelja.¹¹⁰⁷ Specifikum ovih istorijskih procesa u drugoj polovini šezdesetih godina je bio što je sve nastajalo i odvijalo se unutar partijskih okvira, u naizgled jedinstvenom, ali nikada posve monolitnom Savezu komunista. Zaostalost materijalna i duhovna, primitivna i nerazvijena politička kultura, odsustvo kulture dijaloga, korupcija, autoritarni politički obrazac, očekivanje brzih i lakih rešenja iz partije kao komandnog centra, nerazvijenost i difuzna idejna orijentacija i karakter Saveza komunista Srbije na terenu, vakuum autoriteta posle smene Rankovića, atomizacija i dezintegracija društva, konzervativizam u vidu snažnih, iako potisnutih nacionalističkih poriva, netrpeljivost, patrijarhalnost, neprihvatanje i nerazumevanje nove reformske orijentacije u partiji – sve su to bili nedostaci i anomalije, koje nisu izazvali procesi demokratizacije i izbori sa više kandidata, već su ih samo izneli na površinu i osvetlili kao dubinske i temeljne probleme nerazvijenosti još uvek dominantno seljačkog društva u Srbiji. Pri svemu tome ispoljila se i nemoć partije da se sa navedenim izazovima suoči i rešava ih lišavajući sebe represivnog karaktera i naredbodavnog *modus operandi*.

Iako su lokalne krize u unutrašnjosti Srbije nazivane najčešće „lokalnim slučajevima“, čime se želelo da implicira njihov pojedinačni i incidentni karakter, Latinka Perović je u razgovorima sa političkim aktivom grada Niša uočila da već sama činjenica da su ti slučajevi toliko brojni pokazuje da se radi o nekim „zakonitim tendencijama“ u političkim kretanjima, što opovrgava tezu o endemskom karakteru istih. Lokalne krize su, rekla je ona, stavljale političke strukture pred potrebu da „mnogo dublje mnogo temeljnije odgovorimo o kakvim se to političkim odnosima snaga u Srbiji radi, u Savezu komunista Srbije, i šta ti brojni slučajevi govore“.¹¹⁰⁸ Suočen sa ovom vrstom izazova, Sekretarijat CK SKS je od kraja novembra 1968. kada je nakon Šestog kongresa na njegovo čelo došla Latinka Perović, pokazao veliki dinamizam i aktivnost na terenu. Sednice su, što nije bila dotadašnja praksa, držane često van Beograda, razgovarano je sa predstavnicima političkog i ekonomskog života u lokalnim sredinama, a sama Perovićeva je vrlo često obilazila gradske i opštinske komitete po Srbiji.

Najpoznatiji slučaj lokalne krize, koji je uzdrmao čitavu Srbiju i dospelo u žižu javnosti, odigrao se u Lazarevcu tokom 1967. Pred početak krize ništa nije ukazivalo na moguću nestabilnost, tim pre što je sam grad bio u sve većoj ekonomskoj ekspanziji, jer su zbog privredne reforme povećane cene osnovnih grana lazarevačke privrede: elektroenergetskog sektora, rudarstva i poljoprivrede. U ovoj opštini je od ranije postojao sukob na relaciji opštinska skupština – opštinski komitet SK sa svojim funkcionerima, da bi tokom 1967. ta netrpeljivost izašla u javnost, a čitav problem je uvećao i savezni poslanik iz Lazarevca, prenzionisani general Radivoje Jovanović Bradonja, koji je davao snažnu podršku skupštini na račun partijskog komiteta opštine.¹¹⁰⁹

¹¹⁰⁷ Vid. o tome, Bogumil Hrabak, „Radikalna nasilja u Vojvodini u vezi s izborima 8. februara 1925.“, *Zbornik za istoriju*, br. 24., Novi Sad, 1981., str. 157–181; Latinka Perović, *Između anarhije i autokratije. Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX–XXI)*, Beograd, 2006; Vladimir Jovanović, *Tajna policija Kneževine Srbije. Političko nasilje i upravljачke strategije u Srbiji 19. veka*, Beograd, 2012.

¹¹⁰⁸ Živorad Žika Minović, *Politička palanka. Oblici političkog grupašenja u Srbiji 1965–1971.*, Čačak, 2008.², str. 103.

¹¹⁰⁹ O ličnoj drami u porodici Radivoja Jovanovića Bradonje, vid. Fahrija Kapetanović Jovanović, *Vjera i strah*, Beograd, 1986.

Kada su raspisani izbori 1967. mnogi komunisti su bili iznenađeni, posebno u malim sredinama novim pristupom i izbornim postupkom, pa mnogi od njih nisu umeli da se snađu, jer su očekivali *zvaničan* stav partije ko su kandidati za koje je trebalo da se glasa. Kada je stigao odgovor da su skoro svi kandidati za jednog saveznog poslanika, koliko je davao Lazarevac i republičke poslanike članovi partije i da SK nema „svog“ kandidata, nastala je dezorjentacija i neverica. Sugestija iz SK je glasila da je trebalo favorizovati kvalitetnije kandidate i da komunisti, kao i ostali građani treba da se opredeljuju na osnovu tih kriterijuma. Najveći problem u Lazarevcu se desio najpre u vezi sa samostalnim kandidovanjem Radivoja Jovanovića za poslanika, da bi ubrzo usledilo njegovo odustajanje od kandidature, što je bilo praćeno njegovom žalbom, da je odustao pod pritiskom partijskog vrha iz Beograda, iako je on sam želeo da se kandiduje pošto se osećao „potisnut“, „likvidiran“ i „politički odbačen“.¹¹¹⁰ Međutim, Jovanović, idejno blizak smenjenom jugoslovenskom potpredsedniku Rankoviću, je neočekivano još jednom promenio mišljenje u kratkom roku i odlučio da se, ipak, kandiduje, uprkos ubeđivanju predsednika skupštine Srbije Miloša Minića da to ne čini. Sve ove političke manevre on je izvodio vrlo javno i upadljivo, kao deo svoje predizborne kampanje, jer se kandidature nije odricao i ponovo je prihvatao pismenim putem, već na međuopštinskim konferencijama, pred mnoštvom građana, uz bučne govore i demagoške parole. I sasvim očekivano, nadmoćno pobedio i bio izabran za saveznog poslanika iz Lazarevca.¹¹¹¹ R. Jovanović je posebno snažnu podršku dobio od starih boračkih kadrova i ruralnog stanovništva, jer je njegova grupa vodila intenzivnu kampanju po selima. Jovanović-Bradonja je nakon izbora krenuo u žestok obračun sa opštinskim komitetom Saveza komunista u Lazarevcu, kao i njegove čelnike. Sem toga on je pred biračima iznosio najdirektnije stavove suprotne politici i ideološkoj koncepciji SK, nastupajući sa opozicionih pozicija protiv privredne reforme, što je u potpunosti paralisalo politički rad u Lazarevcu, a „slučaj“ dospeo do Izvršnog komiteta i Centralnog komiteta SK Srbije u Beogradu. Sa svojom neformalnom grupom, Jovanović je preuzeo opštinsku skupštinu u Lazarevcu, opštinske institucije popunio je sebi bliskim ljudima, kada je započelo direktno mešanje u rad dva najveća privredna kolektiva – Termoelektrane i rudarskog basena „Kolubara“. Institucije sistema su ignorisane, opštinski komitet partije je bio marginalizovan i delegitimisan, a odluke su „potvrđivane“ na tzv. zborovima birača, koji su neke podsećali na devetnaestovekovni način rada Tome Vučića Perišića, skupljanjem naroda, traženjem podrške i gromoglasnim skandiranjima. Jovanović i njegovi saradnici na tim su skupovima poručivali da „jedinstvo može da se uspostavi za jedan sat“, napadajući privrednu reformu i pitajući se šta će biti sa srpstvom.¹¹¹²

U analizama CK Srbije se navodilo i da je Jovanović sa svojim saborcima opstruirao proces integracija dva najveća privredna giganta u Lazarevcu, „Kolubare“ i termoelektrane, i da se generalno

¹¹¹⁰ Živorad Žika Minović, *Politička palanka*, str. 109–115.

¹¹¹¹ R. Jovanović je dobio 44.038 glasova, dok je drugi kandidat imao 10.436, a treći 10.032. Slavoljub Đukić, *Političko groblje*, Beograd, 2009., str. 99.

¹¹¹² Živorad Žika Minović, *Politička palanka*, str. 116–123.

sa svojom grupom ponašao kao da je „osvojio područje“ kojim može da vlada i da usmerava sve odluke vezane za taj prostor. Nakon napada i kompromitacija OK SKS, pokušao je da ga preuzme, zagovarajući vanrednu konferenciju Opštinskog komiteta, na kojoj bi se birao novi sastav. Vrh SK Srbije je poruku iz Lazarevca ozbiljno shvatio, pa je dvodnevna 12. sednica Centralnog komiteta (21. i 22. novembar 1967.) razmatrala izveštaj o ovom slučaju. Prethodno je na sednici Opštinskog komiteta Jovanović osporio i nadležnost CK, govoreći da stanje u Srbiji mora da rešava neki drugi centralni komitet. Ispred Izvršnog komiteta CK SKS situaciju u ovoj opštini je pratila članica ovog tela, Latinka Perović, koja je na 12. sednici i podnela izveštaj o tome.¹¹¹³ U toku rasprave na CK posebnu zabrinutost je izazvalo to što je Jovanović uz pomoć dela boračke organizacije pokušao da sruši Opštinski komitet SK, pozivajući borce na revolucionarnost i smelost, kako bi oborili „činovničku ekspozituru“ pojedinaca iz CK. Kako se R. Jovanović sve više razotkrivao kao protivnik politike SKJ, prvom čoveku SK Srbije, Dobrivoje Radosavljević ga je označio kao frakcionaša. U Zaključcima 12. sednice CK SKS se navodi da je „frakcionaška aktivnost“ bila na liniji politike osuđene na Brionskom plenumu i Šestoj sednici SK Srbije, a da se manifestovala u „zaobilaženju svih institucija stvorenih u političkom sistemu“. Savezno veće Skupštine Jugoslavije je 6. decembra 1967. konstatovalo ostavku Radivoja Jovanovića Bradonje, na mesto saveznog poslanika, a IK CK SK Srbije ga je početkom januara sledeće godine isključio iz Saveza komunista.¹¹¹⁴ Latinka Perović smatra da je u pitanju bio sukob između dve struje komunista – „stranke reda“, kako su je zvali i one orijentacije koja je zagovarala dalju reformu i demokratizaciju. Komisija koja je ispitivala detaljno lazarevački slučaj, došla je do saznanja da je oko Radovića Jovanovića Bradonje delovala organizovano grupa u kojoj je bilo i ljudi iz DB-a, penzionisanih nakon Brionskog plenuma.¹¹¹⁵

Iako najviši partijski vrh nije odlučivao o opozivu Radivoja Jovanovića, niti je to mogao da čini, on je sam podneo ostavku, Centralni komitet više nije na sličan način vršio pritisak na poslanike koji su izabrani mimo volje Saveza komunista, ali je i za njih u lazarevačkom slučaju postavljena granica, do koje mere će biti tolerisani njihovi, uslovno rečeno, opozicioni istupi.¹¹¹⁶

Sličnih primera je širom Srbije bilo dosta. Jedan od poznatijih, koji je privlačio pažnju medija je bio požarevački slučaj, gde je eskalirao, za Srbiju tog vremena, vrlo paradigmatičan sukob tzv. dve strane „brankovaca“ i „jankovaca“. Podela nije bila ni politička ni ideološka, već pre svega lična,

¹¹¹³ Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 47–50.

¹¹¹⁴ Živorad Žika Minović, *Politička palanka*, str. 125–134.

¹¹¹⁵ Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 49.

¹¹¹⁶ Radivoje Jovanović Bradonja se kasnije isticao žestokim nacionalističkim istupima. Devedesetih godina XX veka bio je jedan od najuverenijih podržavalaca ratne politike. U svojoj poslednjoj knjizi je pisao da je Brionski plenum “otvorio vrata politici razbijanja zemlje”, a da je Ustav iz 1974. bio samo “pravni izraz Brionskih političkih odluka”, koje su značile “novi ropski položaj srpskog naroda, naročito u Hrvatskoj i BiH”. Suštinsku federalizaciju Jugoslavije je smatrao “najgorim mogućim rešenjem”. Prema Jovanoviću i privredna reforma je bila “u službi razbijanja SFRJ”. Najveća žrtva takve “anacionalne” politike bio je srpski narod, koga smatra za “predstražu Rusije”. Protiv srpskog naroda je, smatra on, “poveden najpodmukliji i najprljaviji propagandni rat, neviden u dosadašnjoj istoriji”, jer nije pristao na “tzv. avnojske granice”. Radivoje Jovanović Bradonja, *Uvod u kritičku analizu strategije NOR-a Jugoslavije 1941-1945.*, Beograd, 1998., str. 220–226.

pitanje borbe za vlast, novac, privilegije, pravo na zapošljavanje rođaka i prijatelja, a sredstvo održanja na vlasti demagogija i nacionalizam. Ekonomska situacija u Požarevcu je bila loša u to vreme, a privredu u gradu, nespremnu na modernizaciju i integracione procese, su tada nazivali „bankrotskom“. Zbog toga su svi pomoć očekivali u „čvrstoj ruci“ i prinudnim merama, a demagoške parole uspevale i brže nego drugde. U centru političkog spora je bio izbor Branka Ivoševića za predsednika Opštinske skupštine 1967. i 1969. kada je izabran i za republičkog poslanika. Bio je isključen iz partije, zbog odbijanja da poštuje kriterije o deakumulaciji funkcija, ali je svoju političku volju provodio preko gradske skupštine, čiji je bio predsednik. Sa građanima je imao neposredan kontakt, putem različitih demagoških mehanizama: pojavljivao se na gotovo svim sahranama, presecao vrpce i kod najmanjih renoviranja u gradu, nije propuštao navijačke fešte dva lokalna fudbalska kluba, bio stalan gost na hipodromu, kako je imao oratorske sposobnosti, često je govorio po kafanama i javnim mestima, obećavajući uvek nove graditeljske uspehe (novi most, hotel, robnu kuću, itd.), često je viđan u društvu crkvenih velikodostojnika, a pružao je i podršku podizanju crkava u svojoj opštini (govorio je, „ma, pustite ljudi narod neka zida crkve, ovaj srpski narod je crkva i održala“). Ivošević se služio u velikoj meri i nacionalizmom i tradicionalno-kontervativnim obrascem, posebno ga promovisao na manifestacijama, poput Ljubičevskih konjičkih igara, gde je sve bilo u navedenom duhu, a brojni su primeri toga, a neretko su veličani srpski vladari, ali i Ranković, Srba Savić i dr. Branko Ivošević je promovisao nacionalističke književnike, podržavao njihov „Predlog za razmišljanje“, insistirajući na upotrebi ćirilice, koja, kako je govorio „treba da pobeđi u Jugoslaviji, jer je ina zemlji i u kosmosu i na mesecu“.¹¹¹⁷ Sem svega toga, najmoćniji čovek Požarevca je održavao, mimo institucija, bliske kontakte i sa predstavnicima sovjetske ambasade, a zbog svega toga, popularnost mu je bila veoma visoka. Oko Ivoševića su se okupljali predstavnici konzervativnog sloja, nacionalisti, rusofili, ideovci, nekadašnji pripadnici kvislinških formacija u Drugom svetskom ratu, smenjeni i penzionisani kadrovi nakon Brionskog plenuma, ali i ljudi koji su imali materijalnih interesa – zbog čega se u Požarevcu oko Opštinske skupštine stvorio dosta jak front otpora reformskoj politici SKS i Opštinskom komitetu. Sekretarijat i CK SKS su u februaru 1970. svoje sednice posvećivali dešavanjima u Požarevcu. U analizi Sekretarijata CK se navodi da se nejedinstvo organizacije SK u ovom gradu uočava još od izbora 1967., a da je posebno eskaliralo nakon izbora 1969., a manifestovalo se kako u idejnim suprotstavljanjima politike SKS, takođe i u metodama rada. Predstavnici partije na lokalnu nisu bili u stanju da se izbore sa ovom vrstom opozicije u gradskoj skupštini, pa je u pomoć pozvan sam partijski vrh, koji je ocenio da Savez komunista suočen sa „širokim talasom seljačkog politikantstva i nacionalizma“. Naposletku je konstatovano da je reč o sukobu dve koncepcije – reformskoj i konzervativnoj.¹¹¹⁸ Kada je nakon toga opštinska skupština pokušala da smeni predsednika, B.

¹¹¹⁷ Živorad Žika Minović, *Politička palanka*, str. 135–147.

¹¹¹⁸ AS, SKS – Centralni komitet, Godine: 1970. Sekretarijat CK SKS, br. kutije 101. Stengrafske beleške sa sednica Sekretarijata CK SKS

Ivoševića, on je organizovao upad građana u zgradu, nastao je haos, nasilje, odbornici su odlazili, dok nije nestalo kvoruma, a beogradski i zagrebački mediji su pisali o „kaubojima“ i „Teksasu“ u Požarevcu.¹¹¹⁹ Tek je 2. marta 1970. posle šestočasovne rasprave i čestih opstrukcija Ivoševića i njegovih pristalica, Skupština opštine Požarevac smenila svog predsednika, čime su se stekli uslovi za normalizaciju stanja u ovoj sredini, potresanoj višegodišnjim političkim krizama.¹¹²⁰ Na prelomnoj sednici lokalne skupštine govorila je i srekretar CK SK Srbije, Latinka Perović, koja je rekla da politička borba i previranja koja su postojala u Požarevcu nisu bila nikakav poseban slučaj, pošto su krize sa sličnim karakteristikama postojale i u drugim opštinama u Srbiji. Ta borba, prema njenoj oceni nije vođena da bi se „obnovile stare, niti uspostavile nove podele“, već je suština bila u borbi za određenu politiku, kako je rekla. Reč je o bila o suprotstavljanju onim političkim tendencijama i njihovim protagonistima, koji su izlaz iz kriza tražili u brzim i olakim rešenjima i demagoškim parolama. Ona se založila i za brži izlazak Požarevca i okoline iz ekonomske krize, jer je to bio put i za izlazak iz političke krize, prevazilaženjem „mentaliteta palanke, malograđanštine“, koji se prirodno vezuju za nacionalizam, a preko njega i sa onim političkim tendencijama van Jugoslavije, koje su želele da joj ograniče i ugroze nezavisnost, aludirala je na Sovjetski Savez. Zbog toga je naglasila ključnim – postojanje jasne političke orijentacije, snažnih institucija, koje će funkcionisati na temelju reformske politike partije, a to je na primeru Požarevca značilo pre svega se sukobljavati da „kominformovski i nacionalističkim snagama“, poručila je L. Perović. Jasnom, reformskom politikom te snage nisu mogle biti izbrisane, ali ih se moglo potisnuti na periferiju političkog života, kako je rekla, a uslov svih uslova je da sam SK unutar sebe najpre eliminiše ideološku konfuziju, koegzistenciju različitih orijentacija, da rečju, da se unutar sebe oslobodi prisustva konzervativnih, nacionalističkih i demagoških snaga, poručila je ona Požarevljanima.¹¹²¹ Požarevački slučaj ili kriza, bila je paradigmatična za čitavu Srbiju u tom vremenu, a jedina razlika u odnosu na ostale krize je što je ova bila burnija i dugotrajnija od većine ostalih.

Slična situacija je bila i u Kraljevu u to vreme, i tamo je sukob bio između Skupštine opštine i Opštinskog komiteta SK; pristalice su bile podeljene između „popadićevaca“ i „janićevaca“, jer su sukobe personalizovali prvi čovek partije, Spasoje Popadić i Miodrag Janić, predsednik lokalne skupštine. Sukob je i tamo krenuo 1967. u vreme izbora sa više kandidata. Specifičnost kraljevačkog slučaja je što se dve grupe ljudi nisu puno ideološki razlikovale, a metodi borbe „do istrebljenja“ su im bili slični, kao i ciljevi. Sukob je dostigao vrhunac 1969. kada je Janić izabran i za saveznog poslanika. Ipak, za razliku od Požarevca, snažna kraljevačka privreda je ostala imuna na političke sukobe i nestabilnost. Partijski vrh je angažovao Predraga Ajtića da pokuša da pacifikuje sukobe u Kraljevu, da

¹¹¹⁹ *Vjesnik*, Zagreb, 14.3.1970., NIN, Beograd, 8.3.1970.

¹¹²⁰ *Politika*, Beograd, 7.3.1970.

¹¹²¹ Živorad Žika Minović, *Politička palanka*, str. 172.

bi krajem te godine, tek novi izbori za partijske organe i novi sastav Opštinske konferencije SK, koji je izabrao novi Opštinski komitet uspeo da krene ka prevazilađenju sukoba.¹¹²²

U Čačku je kao i u drugim mestima bila reč o sinkretizmu konzervativne orijentacije, atavističke političke kulture, radilakskog mentaliteta, veorovanja u jake lidere i „šerife“ na lokalnu, koji umesto stabilnih institucija, efikasno i po kratkom postupku rešavaju sve probleme svoje sredine. Specifičnost sukoba u Čačku je bila u velikoj aktivnosti boračkih organizacija, koje su želele da usmeravaju politička kretanja i konstanto se žalila da su „istiskivani“, da „nemaju prostor da se politički izraze“, pa su počele i deobe na stare „revolucionare“ i mlađe „samoupravljajuće“. U skladu sa tim kontekstom, centralna ličnost političkih kriza u Čačku je bio penzionisani general Sredoje Urošević, koji je 1967. izabran za saveznog poslanika, sa minimalnom većinom, da bi posle svoje demagoške aktivnosti, na izborima 1969. nadmoćno potukao sve protivkandidate, iako su i Savez komunista i Socijalistički savez bili protiv njegovog kandidovanja. Pozivajući se na svoje ratne zasluge, obaveze prema „narodu“, kao i na „volju naroda“, a provodeći je na seoskim zborovima u selima čačanskog kraja, Urošević je i 1969. obezbedio kandidaturu, ali ovoga puta mimo volje i uz aktivno protivljenje političkih struktura, izuzev Saveza boraca, u kome je imao snažno uporište. U argumentaciji Socijalističkog saveza, zbog čega je trebalo odbaciti Uroševićevu kandidaturu navođen je njegov dvogodišnji skupštinski staž saveznog poslanika (od 1967.) koji je bio obojen opozicionim istupima i snažnom demagoškom aktivnošću, pre svega negiranjem mera i ciljeva privredne i društvene reforme. Po svoj prilici, ovakvi njegovi stavovi kao i metodi rada u stilu bučnih lokalnih tribuna, demagoga, će mu i doneti ovoga puta mnogo uverljiviju pobjedu 1969., nego dve godine ranije.¹¹²³

Reagujući na seriju lokalnih kriza koje su potresale politički život u Srbiji, njen prvi čovek Marko Nikezić je smatrao da je društvo, pa tak o i te opštine, koje su „poprište sukoba“, razdirane protivrečnostima u procesu razvoja i modernizacije. Sukobe, smatrao je, nije trebalo dramatičizovati, već posmatrati kao prirodnu posledicu ubrzanih političkih i ekonomskih promena, naglašavajući da je bolje da oni postoje i iznose na videlo sve protivrečnosti, nego da postoji mirna situacija koja bi prikivala autoritarni monopol i čvstorukaški kurs lokalnih moćnika. Ove konzervativne i patrijarhalne tendencije su uvek postojale, samo je demokratizacija sada dopustila da se one pokažu u javnosti, da izađu na površinu, smatrao je Nikezić. Srbija je imala niz protivrečnosti, od razlike između orijentacije na tržišnu privredu i zahteva za većom jednakošću, potom nesklad između njenih razvijenih i nerazvijenih krajeva, protivrečnosti između pojedinih grana privrede, neusaglašenosti uspešnih i neuspešnih kolektiva, itd. SKS je pokrenuo snažno „nove tokove“, smatrao je, reforme u svim oblastima, generacijske smene, jačanja institucija. Kao reakcija na to javljao se i zahtev da se „vratimo unatrag“, vraćanjem na „stare *dobre* metode“, na „brzinu“ i „efikasnost“, koju obačava svaki autoritarizam. Bila je to podloga idealna za razvoj demagogije, koja je uvek i u svim društvima neminovna „pratilja

¹¹²² Živorad Žika Minović, *Politička palanka*, str. 175–189.

¹¹²³ Isto, str. 191–213.

demokratizacije“. Ono na šta je trebalo obraćati pažnju, smatrao je M. Nikezić, da se demagogija „hrani našim zakašnjenjima, našim polovičnim rešenjima“, kao i da se uvlači u sam Savez komunista. Tako se, smatrao je Nikezić, demagogija pojavljivala kao treći faktor u borbi modernih, reformskih i konzervativnih opredeljenja, vičući da se ne ide dovoljno brzo i efikasno i nudeći svoju „politiku lakih obećanja“ i brzih rešenja strukturnih problema. A model tih demagoških obećanja je, govorio je Marko Nikezić, izgledao ovako – za nerazvijene će se učiniti više, ali će se razvijenima uzeti manje, privreda će se rasteretiti, dok će se društvenim služabama dati više, skratice se radni staž, ali i povećati plate – i „to sve istovremeno“.¹¹²⁴

Pred izbore 1969. on je smatrao važnim da poruči da će se SK Srbije odlučno boriti u „sprovođenju reforme, što znači savladavanju svega što je inertno i konzervativno“. Ako je partija u Srbiji tako odlučno krenula „protiv struje“ u nacionalnim odnosima i nacionalizma, on je smatrao da je krajnej vreme da se krene protiv struje i u „politici lakih lažnih obećanja“ i demagogije svake vrste. Naravno, nikoga se nije moglo sprečiti da govori ili se kandiduje, još manje se smelo takmičiti sa demagozima u davanju lažnih obećanja i obećavanju olakih rešanja, rekao je on, ali je zadatak komunista bio da kažu niz „neprijatnih istina o akutnosti naših savremenih potreba i o ograničenosti naših mogućnosti“. On je smatrao posebno važnim da se ova poruka pošalje pred izbore, te 1969. jer je bilo potrebno u skupštinu poslati ljude koji će aktivno i kompetentno raditi na rešavanju postojećih problema, a ne destruktivne ljude, koji će demagoški obećavati brza i laka rešenja. U vremenima kada je jačao institucionalni uticaj skupštine, bilo je veoma važno koje će ljude birači tamo poslati, jer „sintetičkih“ nije bilo, biralo se, rekao je Nikezić, među živim ljudima. A oni su morali da dižu industriju „iz blata“, da kreiraju takav poslovni ambijent da jugoslovenski proizvodi budu konkurentni i na tržištima zemalja koje su razvijenije od Jugoslavije, potrebno je u skupštine slati ljude iz nauke, prosvete i kulture koji razumeju vreme i idu u korak sa konkurencijom u razvijenom svetu, projektujući budućnost jugoslovenskog društva, poručio je Marko Nikezić.¹¹²⁵

Latinka Perović je izbore 1967. održane u senci velike promene političke klime nakon Brionskog plenuma, označila incidentnim zbog nedovoljno razvijenog političkog sistema. Izbori su pre svega manifestovali veliku podeljenost u Savezu komunista, usled idejne nekonzistentnosti, zbog čega su u okvirima iste političke organizacije „istupali ljudi sa objektivno različitim platformama“ deleći na taj način biračko telo. Savez komunista je tako preuzeo karakteristike Sovijalističkog saveza, koji je trebalo da izražava najširi pluralizam različitih političkih interesa, pisala je. Brojnost lokalnih slučajeva govorila je da se ne radi o incidentima, već o zakonitim tendencijama, koje su bile izraz nerazvijenih političkih odnosa u opštinama, u kojima se godinama političko odlučivanje koncentrisalo u „rukovodećim vrhuškama“, koje su bile oslonjene na moćnike u republičkom centru, odakle se crpela moć. Sve sukobljene grupe na lokalnu su se verbalno izjašnjavale za ciljeve SK – demokratizaciju,

¹¹²⁴ Marko Nikezić, „Demagogija je pratilja demokratizacije“, *Srpska krhka vertikala*, str. 121–125.

¹¹²⁵ Isto, str. 122–123.

reformu, razvoj samoupravljanja, ali nisu bile spremne da snose konsekvence te platforme. Vrh SKS nije želeo da primenjuje stare metode, navela je ona, kako bi se pacifikovali incidenti. Lokalne krize nisu želeli da rešavaju političkim autoritetom iz republičkog centra, putem komisija, disciplinskih mera, represije, jer bi to samo privremeno rešilo situaciju, ali bi dugoročno samo učvrstilo autoritarni obrazac i ne bi povećalo ličnu odgovornost ljudi na lokalnu.¹¹²⁶

Nakon završenih izbora 1969. praćenih snažnom idejnom akcijom dinamičnog Sekretarijata CK SKS, njegova predvodnica Latinka Perović ih je ocenila kao „korak napred u demokratizaciji političkog života“. Rezultati izbora pokazali su masovan prodor obrazovanih, stručnih i kvalifikovanih ljudi, kao i jasnu kadrovsku obnovu – dokaz još uvek velike socijalne propustivosti u društvu. Tako su rezultati izbora za Skupštinu Srbije pokazali da je 76% poslanika imalo više i visoko obrazovanje, dok je o drugoj tvrdnji, kadrovskoj obnovi, svedočio podatak da je 80% ljudi prvi put izabrano za poslanika.¹¹²⁷

Indikator dubinskih i suštinskih promena u Srbiji – političkih, ekonomskih, kulturnih, društvenih; promena u poimanju Jugoslavije, izmena u nasleđenom modelu nacionalnih odnosa, drugačiji odnos prema proizvodnji i redistribuciji, naposljetku promena u dominantnom modelu političke kulture – bile su brojne i često vrlo dramatične krize u lokalnim sredinama u Srbiji, u gotovo svim njenim delovima, od Lazarevca do Surdulice i od Čačka do Niša. Otpor koji su patrijarhalno, konzervativno i nerazvijeno društvo i delovi monopolističke partije davali tim promenama, odbijanje da se one prihvate, odbacivanje reformskog modela političke kulture, konstituisanog s one strane autoritarnih mehanizama patrimonijalnog obrasca i insistiranje na ličnoj inicijativi i odgovornosti ljudi, kao korak u skladu sa savremenim svetom – bio je kristalisan u begu od modernizacije na koju se sve ove promene mogu svesti. Tradicionalistički i konzervativni odgovor, najčešće unutar delova samog Saveza komunista, snažno je pružen u čitavom nizu gradova i varoši u Srbiji, nudeći stare nacionalističke forme i anahrone demagoške reflekse na izazove koje je društvo u pomenama postavljalo pred sve svoje pojedince. Ruralna Srbija i autarhični duh palanke¹¹²⁸ stajali su nasuprot kosmopolitskoj i modernističkoj veri u progres u koji su ih uveravali novi čelni ljudi političkih struktura republike s kraja šezdesetih godina XX veka.

3.2.2. Četrnaesta sednica CK SK Srbije 1968.

¹¹²⁶ Latinka Perović, *Savremena uloga avangarde. Idejno-politička praksa Saveza komunista Srbije*, Beograd, 1969., str. 40–43.

¹¹²⁷ Latinka Perović, *Savremena uloga avangarde*, str. 43–44.

¹¹²⁸ Upravo je u to vreme filozof Radomir Konstantinović pisao svoje poznato delo „Filozofija palanke“, čije se prvo izdanje pojavilo u Beogradu 1969.

Prvi ozbiljniji pokušaj rehabilitacije politike partije do Brionskog plenuma, osporavanje politike nacionalne ravnopravnosti i pokušaj otvaranja tzv. nacionalnog pitanja u Srbiji, problematizovanjem mesta i položaja srpskog naroda u Jugoslaviji, odigrao se potpuno neočekivano u redovima Saveza komunista Srbije. Naime, 29. maja 1968. bila je održana 14. sednica CK SKS sa prvom i najvažnijom tačkom dnevnog reda, „Zadaci Saveza komunista Srbije u ostvarivanju politike nacionalne ravnopravnosti u SR Srbiji.“ Međutim, u toku rutinske sednice, javio se za reč član Centralnog komiteta SKS, pisac i javni radnik Dobrica Ćosić. U brižljivo isplaniranom istupu, pozivajući se na znanje i savest i ističući „nesumnjiv demokratski progres našeg društva“, Ćosić je smatrao da je pogodan trenutak za razjašnjavanje krupnih razlika i suprotstavljenih shvatanja među komunistima, kada su u pitanju nacionalni odnosi u Jugoslaviji, opterećeni „sve snažnijim birokratskim nacionalizmima.“ Obrušavajući se najdirektnije, iako bez pominjanja imena, na Kardeljev koncept „samoupravnosti nacija“ i republičke suverenosti, kao najpotpunijem izrazu nacionalne ravnopravnosti, Ćosić ju je determinisao kao stvaranje „primitivnog, dezintegrisanog, partikularizovanog, neminovno birokratskog i siromašnog društva“, što će za posledicu imati podsticanje etničke distance, netrpeljivosti, egoizma i mržnje među jugoslovenskim narodima.¹¹²⁹ Ističući da dominantan koncept vlasti, kojoj je u tom trenutku i sam pripadao, inicira nacionalnu diferencijaciju, intenziviranje ekonomske neravnopravnosti i samim tim nejednakosti, optuživao je „birokratski nacionalizam“, koji je preuzimao primat nad „marksističkim internacionalizmom“ u jugoslovenskoj federaciji. Kvalifikujući politiku nacionalne ravnopravnosti kao birokratsko-nacionalističku, Ćosić je u, inače, najoštrijoj i najozbiljnijoj kritici koja se u zemlji mogla javno čuti do tada, negirao sve njene fundamentalne postavke, pre svega da se „socijalistička samouprava“ može poistovetiti sa „nacionalnim i državnim suverenitetom“, predviđenim za socijalističke republike. Karakterišući praksu koja je u politici partije primenjivana do Brionskog plenuma, kao „demokratski internacionalizam“, kome je nova vladajuća paradigma suprotstavljala „retrogradnu nacionalnu svest“ i „lažne nacionalne potrebe“, Dobrica Ćosić je faktički negirao naraslo nezadovoljstvo dotadašnjom praksom nacionalnih odnosa u Jugoslaviji, koji su se dominantno prelamali kroz najvažniju, kristalizacionu dilemu – centralizam ili decentralizacija.¹¹³⁰ U svom govoru, on se založio za produženje *status quo*, optužujući snage koje su ga narušavale, da veštački generišu krizu i faktički izmišljaju nacionalno pitanje, nametanjem nove sadržine vladajuće ideologije. Stavljajući se u ulogu autentičnog tumača misli i osećaja čitavog naroda, Ćosić u ključnom delu svom istupa na 14. sednici, rekao: „**Nezadovoljstvo svojim razvojem i položajem, odnosima prema njemu i izgledima za budućnost, rezignacija,**

¹¹²⁹ Dobrica Ćosić, „Potreba za kritičkim razmatranjem vladajuće ideološke koncepcije u nacionalnoj politici“, u: *Savez komunista u borbi za nacionalnu ravnopravnost*, Beograd, 1968. (stenografske beleške 14. sednice CK SKS, održane 29. i 30. maja 1968.), str. 101–102.

¹¹³⁰ Latinka Perović je iznoseći stav rukovodstva SKS, tokom 1972. govorila da je jedna od teškoća u „borbi protiv velikosrpskog nacionalizma“ i činjenica da se unitarizam i sa njim povezan centralizam ne smatraju u Srbiji nacionalističkim pojavama, zbog čega je po njoj, važna idejna diferencijacija, koja bi pokazala da „centralizam nije isto što i demokratsko jedinstvo Jugoslavije.“ *Dnevnik*, Novi Sad, 12. juli 1972., str. 5.

osećanje povređenog nacionalnog i istorijskog dostojanstva i nekakav sveopšti gnev, obuzeli su vrlo široke slojeve srpskog naroda.¹¹³¹ (akcenat – aut.) Uz sve rizike, koje masovna karakterizacija podrazumeva, pisac je, nesumnjivo iskazivao stav jednog, nezanemarljivog broja predstavnika humanističke inteligencije u Srbiji, nezadovoljne predstojećim ustavnim promenama. Nastavljajući deskripciju psihološkog stanja naroda u čije ime je imao intenciju da govori, Ćosić je procenjivao da se zbog prezrivo i nipodaštavajućeg stava partije prema teškom položaju najveće nacije, u njoj rasplamsava „anahrono, nazadno, primitivno srpstvo i srbovanje“, zbog čega se ljudi okreću mitologizovanoj istoriji, sinhrono sa gubitkom moći za razumevanje realnosti. Ova, po Ćosiću, namerno izazvana konfuzija i vrednosna dezorijentacija srpskog naroda, posebno je bila provocirana, naraslim „zabrinjavajućim antisrpskim raspoloženjem“, naročito široko ispoljenim u Sloveniji i Hrvatskoj, što će po njemu, zakonomerno probuditi „antihrvatstvo“ kod Srba.¹¹³²

D. Ćosić je u svom govoru posebno anatemisao tvrdnje, da su Srbi unitaristi, etatisti, centralisti, konzervativci, koji samo potčinjavaju i „žandarišu“. „Jesmo li mi zaista takvi u Jugoslaviji? Ako nismo, zašto nas onda takvima vide i takvima smatraju“, pitao se uticajni književnik.¹¹³³ Iako česte, pomenute karakteristike su bile isključivo vezivane uz ime i politiku smenjenog Rankovića i njegove saradnike, ali je Dobrica Ćosić u pokušaju samoviktimizacije, čitav srpski narod identifikovao sa optužbama protiv uklonjenih partijskih konzervativaca, uprkos činjenici da je nesumnjiva većina i u SK Srbije podržala smenu uticajnog jugoslovenskog potpredsednika i faktičkog šefa tajne policije. Ovaj obrazac biće nastavljen i narednih godina.

Predlažući temeljno preoblikovanje i pretemeljenje ideološke koncepcije Saveza komunista Jugoslavije u celokupnoj oblasti nacionalne politike, nameran da je vrati korak nazad u perdrbrionski period, Ćosić je najpre pokušao da opovrgne sve optužbe i apostofirane devijacije u toj oblasti, pripisane ranijoj političkoj koncepciji, personifikovanoj u Aleksandru Rankoviću. Jedna od najčešćih optužbi je ukazivala na represiju i diskriminaciju albanske manjine na Kosovu i Metohiji u tom periodu.¹¹³⁴ Zbog toga je Ćosić naglašavao da je Republika Srbija od svog nastanka (1945), vodila prema nacionalnim manjinama i etničkim grupama „na svom području“ u potpunosti „demokratsku i internacionalističku politiku“, a ako je ponegde od nje i odstupano, uzroke ne treba tražiti u srpskom nacionalizmu, već u „sveukupnoj jugoslovenskoj državnoj i partijskoj politici.“

Posebno važno mesto u Ćosićevoj kritici nacionalne politike komunista, zauzima negativna analiza političke situacije u pokrajinama, sa posebnim akcentom na loše stanje na Kosovu i Metohiji,

¹¹³¹ Dobrica Ćosić, „Potreba za kritičkim razmatranjem vladajuće ideološke koncepcije u nacionalnoj politici“, u: *nav. delo*, str. 103.

¹¹³² Dobrica Ćosić, „Potreba za kritičkim razmatranjem vladajuće ideološke koncepcije u nacionalnoj politici“, u: *nav. delo*, 104.

¹¹³³ Vodeći moderni teoretičar nacija i nacionalizma, Ernest Gelner piše da bi politička delotvornost nacionalnog sentimenta bila mnogo slabija „da su nacionalisti imali tako prefinjen senzibilitet za nedela koja je počinila njihova nacija, kakav su imali za nedela koja su počinjena protiv nje.“ Ernest Gelner, *Nacije i nacionalizam*, Novi Sad, 1997., str. 12.

¹¹³⁴ O represiji i nacionalnoj diskriminaciji nad kosovskim Albancima u periodu do smene Rankovića u srpskoj Partiji se prvi put otvoreno progovorilo na Šestom plenumu CK SKS u septembru 1966. godine. Više o tome u poglavlju 3.1.

za čije oslobođenje je srpski narod „dao velike žrtve i velika sredstva“.¹¹³⁵ Upozoravao je politički vrh Srbije, da nemaju pravo da zatvaraju oči pred: zaoštavanjem odnosa između Srba i Albanaca, „osećajem ugroženosti Srba i Crnogoraca, pritiscima za iseljavanje, sistematskim potiskivanjem sa rukovodećih mesta Srba i Crnogoraca... neravnopravnošću pred sudovima... ucenama u ime nacionalne pripadnosti.“¹¹³⁶ Jugoslovenski komunisti, po Ćosiću, ne vide u pravim razmerama „šovinističko raspoloženje i nacionalističku psihozu u šiptarskoj narodnosti“, čime se potcenjuje i prisutni separatizam među kosovskim Albancima. Žestokim obrušavanjem na albanski nacionalizam, bez makar formalnog napada na vlastiti, srpski, Ćosić je kršio jedan od utvđenih tabua među komunistima u Jugoslaviji, da borbu protiv nacionalizma i šovinizma svako vodi u svojoj kući, tj. najpre u svojoj naciji. U kritici stanja na Kosovu, Ćosić, je posebno apostrofirao Pokrajinski komitet SK koji je, po njemu, povlađivao, umesto da se bori protiv većinskog, albanskog nacionalizma na Kosovu. Stanje na Kosovu, postalo je posebno zabrinjavajuće, prema njemu, nakon Brionskog plenuma, a kao jedan od indikatora te nepovoljne situacije, bila je i prebrza („bez razvojne postepenosti“) težnja Albanaca za proporcionalnom nacionalnom zastupljenošću na radnim mestima, tj. u strukturi zaposlenih u pokrajini. Ne zaobilazeći ni „snažnu biološku ekspanziju“ albanskog stanovništva i njome uzrokovanu demografsku supremaciju, na teritorijama koje naseljava, „šiptarski narod, nosi vidnu etnocentričnu energiju... i težnju ili čežnju za ujedinjenjem sa svojim sunarodnicima iz Albanije“, a tu težnju, po Ćosiću, „izvanredno podstiču“ aktuelni jugoslovenski procesi decentralizacije. Albanski separatizam, može se suzbiti „samo pod **sasvim određenim društvenim uslovima**“, navodeći ekonomski napredak i demokratiju.¹¹³⁷ (akcenat – aut.)

Najzad, protiveći se bilo kakvom uspostavljanju kosovskog, tj. pokrajinskog suvereniteta, kao okvira za ostvarivanje nacionalnih prava albanske manjine, Ćosić je izneo dalekosežnu tvrdnju, da su na prostoru Kosova i Metohije moguća samo dva oblika državnosti jugoslovenski **ili** albanski, jer „**kombinacija oba... nije moguća sa pozitivnim ishodima**“. (akcenat – aut.) Suprotnu tezu ovoj, Ćosićevoj, zastupali su Nikezićevi reformisti, verujući u jedan, jugoslovenski suverenitet nad SAP Kosovom, ali u podeljenu odgovornost i kosovsku (albansku) i jugoslovensku. Slične stavove i dve decenije kasnije u javnosti je branio i Koča Popović.¹¹³⁸

Iako ustavno definisana kao autonomija, u kritičkom osvrtu Dobrice Ćosića nije zaobiđena ni severna pokrajina u kojoj se, po njemu, prećutkuje i toleriše „mađarski nacionalizam i segregacionizam“, vojvođansko „birokratsko autonomaštvo“, kao svojevrсни retrogradni

¹¹³⁵ Dobrica Ćosić, „Potreba za kritičkim razmatranjem vladajuće ideološke koncepcije u nacionalnoj politici“, u: *nav. delo*, str. 114.

¹¹³⁶ Isto, str. 106.

¹¹³⁷ Isto, str. 112.

¹¹³⁸ Više o tome u poglavlju 4.2.2.

partikularizam, koji ima intenciju da napravi granicu između Beograda i Novog Sada, Mačve i Srema, Banata i Podunavlja, a Srbiju pretvori u „beogradski pašaluk“. ¹¹³⁹

Završavajući svoj istup, Dobrica Ćosić je upozoravao prisutne visoke partijske funkcionere, ali i javnost, koja je bila upoznata sa njegovim istupom, da proces „nacionalnog konstituisanja u jedinstvene državne... zajednice na Balkanu još nije završen“, te da će nacionalno pitanje ostati u fokusu i „narednih generacija“. Ako u Jugoslaviji pobjedi „partikularistička orijentacija“, kako je determinisao decentralizaciju, u srpskom narodu bi se mogao „razgoreti stari historijski cilj i nacionalni ideal – **ujedinjenje srpskog naroda u jedinstvenu državu**“, anticipirao je Ćosić. ¹¹⁴⁰ (akcenat – aut.) Ukoliko se Jugoslavija bude razvijala u uslovima „doslednog internacionalizma“, stvar „**nacionalne integracije** srpskog naroda može da se nastavi u duhu opredeljenja“ iz vremena revolucije. (akcenat – aut.) Dakle, pri kraju ovog signifikantnog govora, Ćosić stiže do suštine, nacionalne integracije srpskog etničkog prostora, koja je, po njemu, bilo ugroženo aktuelnom decentralizacijom, što je bio obrazac najklasičnije, definicije nacionalizma prema Ernestu Gelneru, kao prevashodnoj težnji za kongruencijom etničke i političke jedinice. ¹¹⁴¹ Više puta tokom govora Ćosić je decentralizaciji suprotstavljao demokratizaciju, iako nije sasvim jasno, kako se mogla pomiriti težnja za recentralizacijom države, afirmacijom *dobrijskih* političkih prilika u Jugoslaviji i demokratizacija, koja je pre bila kompatibilna sa decentralizacijom i redistribucijom političke moći i uticaja sa jednog na više centara i spuštanjem uticaja (princip supsidijarnosti) na niže instance, kako bi se približio građaninu. ¹¹⁴²

Za razliku od Ćosića, koji je govorio u prilog jugoslovenstva, ali sa srpskih nacionalnih pozicija, historičar Jovan Marjanović, kritikovao je nacionalnu politiku Saveza komunista, sa projugoslovenskih pozicija. Osporavajući na početku svog obraćanja uzroke promene konstitutivne paradigme, zbog potpunijeg ostvarivanja nacionalnih prava, Marjanović je doveo u pitanje i samo egzistiranje nacionalnih interesa, izvan društvenih snaga koje predvode takav pokret, aludirajući na republičke partije. Po njemu, SKJ, kao i svaka vodeća društvena snaga pronalazi rešenja nacionalnih problema u skladu sa vlastitim interesima, a oni su sve manje imali socijalistički karakter, a sve više nacionalni, jer je propušteno „onemogućavanje svake vrste nacionalnih privilegija i svake vrste nacionalne supremacije i nacionalnih trvenja.“ ¹¹⁴³ Zbog toga je pozivao na neizostavnu kritičku analizu

¹¹³⁹ Isto, str. 109.

¹¹⁴⁰ Isto, str. 111.

¹¹⁴¹ Ernest Gelner, *Nacije i nacionalizam*, str. 12.

¹¹⁴² Iako se Ćosić više puta ograđivao od nacionalizma i izražavao strah od eskalacije te pojave u Srbiji, njegov bi se istup teško mogao izdvojiti iz nacionalističkog konteksta. Antoni Smit, apostrofirajući duboku različitost nacionalizama, koju ne uočavaju samo „lenji historičari“, nespremni da objasne svaku nacionalističku ideju zasebno, tvrdi da ova pojava poput kameleona menja boju zavisno od kontekstualizacije, odnosno da svaka „konkretna nacionalistička ideja“ zavisi od situacionog specifikuma. Antoni D. Smit, *Nacionalni identitet*, Beograd, 1998., str. 127–128. Ako se navedeni istup Dobrice Ćosića posmatra u ovom Smitovom ključu, jasno je da je zahtev za unitarizacijom i recentralizacijom Jugoslavije, bio tek vid nacionalističkog ispoljavanja u cilju dominacije najbrojnije nacije.

¹¹⁴³ Jovan Marjanović, „Odnos klasnog i nacionalnog“, u: *Savez komunista u borbi za nacionalnu ravnopravnost*, Beograd, 1968. (stenografske beleške 14. sednice CK SKS, održane 29. i 30. maja 1968.), str. 89–90.

dotadašnjih iskustava u rešavanju nacionalnog pitanja i posebno naglasio potrebu davanja stvarne (akcenat njegov) ocene u toj oblasti. Zahtevao je da rasprava o toj temi mora biti sasvim konkretna, ne bi li se utvrdila utemeljenost teza o privilegijama koje su Srbi, navodno, imali u vreme centralizma, što nisu bili retki argumenti u zahtevima za decentralizacijom. Zabrinut nad sudbinom jedinstva SKJ, Marjanović je upitao prisutne partijske funkcionere, jesu li oni prvenstveno pripadnici svojih nacija, ili komunisti koji deluju u svojim nacionalnim sredinama. Odbacujući tezu o prednosti nacionalne nad klasnom svešću, poručio je da „nacije razume se postoje, ali treba da postoji i komunistička svest... ona treba da nas ujedinjuje jače od nacionalne svesti“, upozoravajući da „nekada u tom pogledu nije ni bilo dileme.“¹¹⁴⁴ I Marjanović se kritički osvrnuo na situaciju na Kosovu, gde su „naši drugovi Albanci“ više zauzeti proširivanjem ingerencija pokrajinske autonomije i njenim „nacionalnim amblemima i obeležjima“, nego rešavanjem problema iseljavanja srpskog i crnogorskog stanovništva, izazvanog problematičnom nacionalnom atmosferom u pokrajini, o kojoj se čuti „radi mira u kući“.

Važno mesto u diskusiji poznatog istoričara, Jovana Marjanovića, na 14. sednici CK SKS, posvećenoj nacionalnim odnosima u Srbiji, zauzela je zabrinutost nad sudbinom celovitosti srpskog naroda, zbog njegove velike disperzovanosti i izmešanosti sa drugim nacijama u Jugoslaviji. U kontekstu činjenice da se čak trećina Srba nalazi izvan teritorije Republike Srbije, trebalo bi realistično sagledati „tendencije daljeg nacionalnog razvoja Srba“, koji su podneli „ogromne žrtve... u **borbi za svoje oslobođenje i ujedinjenje**.“ (akcenat – aut.)¹¹⁴⁵ Zbog činjenice da jugoslovenski komunisti gotovo uopšte ne pišu i ne raspravljaju o „položaju i tendencijama razvoja srpskog naroda“, ovo se važno polje ostavljalo antikomunističkim snagama u cilju raspirivanja nacionalizma, upozoravao je Marjanović. Pledirajući za ideje jugoslovenskog jedinstva, u težnji za ponovnom afirmacijom i dominacijom nadnacionalnog jugoslovenstva, kao „prirodnog istorijskog procesa“, Marjanović je, neosnovanim nazvao njegovo izjednačavanje sa „unitarističkom, reakcionarnom politikom“ međuratne monarhije. Krivce za iščezavanje jugoslovenskog osećaja, tražio je, slično Ćosiću, u uskonacionalnim, birokratsko-nacionalističkim republičkim elitama („republikanizam“), koje su pod izgovorom borbe protiv unitarizma, mnogo više pažnje obraćale na „elemente prema kojima se razlikujemo i odvajamo u nacionalnom pogledu, nego na one koje nas zbližavaju i spajaju.“¹¹⁴⁶ Republički, nacionalistički egoizmi, po njemu, su podsticali centrifugalne sile i pripremali atmosferu za „nacionalna sukobljavanja i sporove“, u kom je isljučivom kontekstu posmatrao i „**bесmisleno 'proglašavanje' nove, muslimanske nacije** u Jugoslaviji.“ (akcenat – aut.) Ovaj akt, kao i skupovi o „crnogorskoj nacionalnoj kulturi“, povećavaju nacionalna trvenja i netrpeljivost, pre svega u Srbiji, tumačio je Marjanović.¹¹⁴⁷

¹¹⁴⁴ Jovan Marjanović, „Odnos klasnog i nacionalnog“, u: *nav. delo*, str. 92.

¹¹⁴⁵ Isto, str. 96.

¹¹⁴⁶ Isto, str. 97.

¹¹⁴⁷ Husnija Kamberović, „Stav političke elite o nacionalnom identitetu Muslimana u Bosni i Hercegovini sredinom 1960-ih godina“, u: *Prilozi*, br. 38, Sarajevo, 2009., str. 165-191.

U pokušaju analize uzroka „povećanih nacionalnih osetljivosti“, posle dve i po decenije socijalizma, odnosno prvog ozbiljnog otvaranja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, kako je rekao, Marjanović se nije zadovoljavao objašnjenjem da je dozirana liberalizacija sistema omogućila da ovi problemi izbiju na površinu. Prirodno, to bi makar implicate podrazumevalo, da nacionalni problemi nisu u posleratnom periodu trajno rešeni, već čvrstom rukom, samo potisnuti s one strane političke dopustivosti. Zbog toga Jovana Marjanovića ne zadovoljava ovo objašnjenje, jer „sloboda i demokratija doprinose uklanjanju nacionalnih trvenja i nepoverenja, a ne obrnuto“, previđajući da ta „zakonitost“ važi samo u uslovima, postojanja opšteg konsenzusa u stepen prihvatljivosti rešenja svih nacionalnih pitanja. Naposljetku, govoreći o ekonomskoj sferi problema, on je eksplicitnije progovorio o suštini sveukupnosti svojih pogleda na nacionalno pitanje i karakteru svojih razmimoilaženja sa partijom. Oštro kritikujući privrednu reformu i njene rezultate, Marjanović je veću ulogu tržišta povezao sa autarhičnim tendencijama republika i pokušajima zatvaranja republičkih privreda, zbog čega je posebno odlučan bio u kritici odsustva zanemarene, a „potrebne centralizacije“, u tekućem procesu izgradnje nacionalnih, republičkih („zatvorenih“) ekonomija, kao „sasvim nemogućoj“ pojavi u slučaju srpskog naroda.¹¹⁴⁸

Neočekivani istupi dvojice uglednih srpskih komunista, uticajnog jugoslovenskog pisca i partizanskog borca, Dobrice Ćosića i takođe, borca, vodećeg istoričara oslobodilačkog rata i revolucije, Jovana Marjanovića, izazvali su snažan i neočekivan šok među prisutnim partijskim rukovodiocima Srbije. Obojica, organski intelektualci, ponikli u samom komunističkom pokretu, u doba njegovog revolucionarnog uspona, koji su oni svojim književnim i naučnim radovima afirmisali, sada su se razilazili sa partijom, po važnom pitanju, navodnog napuštanja jugoslovenskog idealizma i državne celovitosti, nezadovoljni položajem srpskog naroda u novim uslovima. Detektujući njihove govore, kao mogući vrh ledenog brega, jednog daleko šireg fronta nezadovoljnika izmenjenim partijskim kursom, percepiranog kao izneveravanje jedinstva zemlje, ali i srpskih nacionalnih interesa, prisutni članovi Centralnog komiteta u pokušaju *kontrole štete*, krenuli su ofanzivno u pobijanje teza *jeretičkih* istupa. Razvila se, zatim rasprava u kojoj su sa Ćosićem i Marjanovićem polemicali svi viđeniji predstavnici srpskog rukovodstva.

Osećajući se i lično pogođen Ćosićevim napadima na vojvođansku autonomiju, jedan od najenergičnijih u pobijanju njegovih stavova, bio je predsednik Saveza komunista Vojvodine, Mirko Tepavac. Konstatujući da u jugoslovenskom društvu, ali i partiji, postoji mnoštvo različitih stavova, pozivao je na energičan prekid „ideološke koegzistencije“ i raznolikosti, koja vlada u mnogim važnim pitanjima. Za Tepavca je određivanje prema istupima Ćosića i Marjanovića i uopšte prema nacionalnoj politici SKJ, bila prelomna tačka od koje bi trebalo započeti prevazilaženje ideološke dihotomije. Detektujući nesumnjiv „porast nacionalizma“, Tepavac je nedostatnim smatrao uveravanja, da je samo

¹¹⁴⁸ Isto, str. 99.

došlo vreme u „kome su se jasnije ispoljila izvesna nacionalistička raspoloženja“. Međutim, istupe dvojice intelektualaca i alternative koje su nudili, nije video kao rešenje tog problema, već naprotiv, kao važan doprinos porastu nacionalističke plime, jer su ukazivali samo na negativne pojave u drugim sredinama, čime se davao podsticaj „nacionalizmu svoje sredine i svoje neposredne okoline“.¹¹⁴⁹ Upozoravajući Ćosića, da stav o Kosovu, kao „kolevci srpstva“, ne ostavlja Albancima mogućnost, nego da se osećaju kao „podstanari u srpskoj nacionalnoj državi, da prime na znanje da su građani drugog reda“, Tepavac je rekao da onaj ko „hoće da upropasti Srbiju samo treba da propoveda srpski nacionalizam“, kao najsigurniji put devastacije i degradacije i Srbije i srpskog naroda. Zbog toga su po njemu moguća samo dva pristupa ovoj temi: politika suštinske nacionalne ravnopravnosti ili asimilacija i depriviranost manjina. Stavovi koji su se sve češće mogli čuti, ne samo u redovima SK, da je ugrožen „integritet i suverenitet srpskog naroda“, koji je marginalizovan u federaciji, da su ga sapele pokrajine, Albanci i Mađari, a zapravo nedoslednost nacionalne politike komunista, Tepavac je determinisao kao pogreške, prema kojima bi trebalo biti posebno senzitivn.¹¹⁵⁰

Šef jugoslovenske diplomatije i budući čelnik srpske partije, Marko Nikezić, dočekaio je stavove Dobrice Ćosića i Jovana Marjanovića sa iznenađenjem, nezadovoljstvom i sa žaljenjem. Podržavajući pravo kritičkog mišljenja i preispitivanja, po njemu, u dva sporna izlaganja uzroci i posledice zamenili su mesta, jer se žigosao novi kurs „kojeg smo izgradili i usvojili kao instrument za rešavanje upravo tih problema našeg razvitka“, koje su u svojim istupima Marjanović i Ćosić apostrofirali. Rečju, prevaziđeni centralistički sistem, kao uzrok krize, kod njih je ponuđen u vidu spasonosnog i demokratskog rešenja, dok se, po Nikeziću, koren nezadovoljstva aktuelnom situacijom, ne bi smeo tražiti u reformama koje samo iznose probleme „na površinu i stavljaju ih na dnevni red za rešavanje.“¹¹⁵¹ Konstatujući da su nezadovoljni članovi CK sve negativne pojave u društvu pripisali politici nacionalne ravnopravnosti i tržišnoj privredi, Nikezić je upozorio da se bez tih elemenata kao polazišnih ne može nastaviti demokratizacija društva. Nasuprot Ćosiću i Marjanoviću, koji su isticali sve prednosti pređašnjih rešenja, Marko Nikezić se ozbiljno kritički osvrnuo na period kada su svi problemi bili „odgurnuti u stranu... u korist formalnog jedinstva, jednoobraznosti, fikcije da je sve rešeno... da rukovodstvo sve zna i sve može.“ Napuštanjem takve prakse i fokusiranjem na samoupravljanje, demokratizaciju i punu nacionalnu ravnopravnost, tj. decentralizaciju, jedan deo srpskih komunista, koji je želeo da ovekoveči stare metode, razilazio se posebno nakon Brionskog plenuma sa partijom, čime je narasla potreba za „diferencijacijom“, koja je zapravo bila središnja tačka 14. sednice CK SKS. Tačka razlaza je po Nikeziću, bila sasvim jednostavna: ili „**samouprava i zajednička odgovornost, a to znači i teški put merenja, sporenja i sporazumevanja... ili**

¹¹⁴⁹ Mirko Tepavac, „Moramo prekinuti ideološku koegzistenciju“, u: *Savez komunista u borbi za nacionalnu ravnopravnost*, Beograd, 1968. (stenografske beleške 14. sednice CK SKS, održane 29. i 30. maja 1968.), str. 138–140.

¹¹⁵⁰ Isto, str. 141, 145.

¹¹⁵¹ Marko Nikezić, „Stalno polaganje računa pred narodima i narodnostima“, u: *Savez komunista u borbi za nacionalnu ravnopravnost*, Beograd, 1968. (stenografske beleške 14. sednice CK SKS, održane 29. i 30. maja 1968.), str. 210–211.

učvršćenje diktata“, koji bi bio i mnogo teži nego onaj posleratni, jer bi bio toliko nesaobrazan vremenu i potrebama društva, nad kojim bi se morala izvršiti snažna i nasilna presija. (akcenat – aut.) Plašeći se socijalističkog konzervativizma, kao ključnog protivnika, Nikezić je istupe Ćosića i Marjanovića, stavio u kontekst retrogradnog državnog socijalizma i paternalizma, prisutnog u sovjetskom lageru, tvrdeći da smo „tu vodu pili... nužnost nas je poterala dalje i **ne želimo da nas iko vraća na te izvore**.“ Brigu nezadovoljne dvojice, zbog ugroženog jedinstva, Marko Nikezić, je tumačio **prikrivenim težnjama za izgubljenom dominacijom** i to slikovito izrazio rečenicom, po kojoj će ostati prepoznatljiv: „**Mi se nismo tukli za parolu jedinstva, mi smo se ujedinili radi slobode**.“¹¹⁵² Najzad *jedinstvo* koje su Ćosić i Marjanović prizivali, moralo bi, po Nikeziću, imati svoje uporište „**van naroda Jugoslavije**“, aludirajući na sovjetski imperijalizam, a sama takva platforma bila bi neprihvatljiva i ostalim jugoslovenskim narodima. (akcenat – aut.)

Čelnik kosovskih komunista Veli Deva, slično dvojici *otpadnika* iz partije, Brionski plenum je smatrao vododelnicom sveukupnih političkih prilika u zemlji, pa i u svojoj Pokrajini, s tom razlikom, što je za njega *poslebrionski* period imao progresivni predznak. Osuđujući podjednako i albanski i srpski nacionalizam, Deva je u tom kontekstu, kao posebno štetan okarakterisao Ćosićev istup i dileme „čije je Kosovo, da li je naše ili njihovo“ i pokušaj nametanja srpske supremacije, sa argumentacijom, da oni koji su prvi došli na Kosovo imaju više prava, dok „ovi koji su kasnije došli moraju da imaju manje prava“, interpretirao je Veli Deva Ćosićev referat.¹¹⁵³ Ne sporeći da albanski nacionalizam želi da uznemiri srpsko i crnogorsko stanovništvo i da im oteža položaj, da je cilj albanskog nacionalizma etnički homogena kosovska teritorija i da se u tu svrhu potiskuje slovensko stanovništvo, Deva je sve skupa stavio u kontekst snažnog „nacionalnog romantizma“, kroz koji je prolazio većinski narod na Kosovu. Ipak, njegov čelnik je uz ogradu da je to rezultat perioda do 1966., kada nije bila ostvarivana puna nacionalna ravnopravnost Albanaca, davao garancije da se aktuelno pokrajinsko rukovodstvo svim silama bori protiv navedenih negativnih pojava. Podsećajući na predratnu istoriju albanske depriviranosti, kada je bilo „više zatvora i žandarmerijskih stanica, nego škola i učitelja“, Deva je rekao da Kosovo i Metohija i dalje imaju najlošiju obrazovnu strukturu, dok je na Ćosićeve kritike o navodnom izbacivanju Srba sa svojih poslova, tvrdio da ne stoje, te da su „Srbi u pokrajini procentualno zaposleniji nego Srbi u užoj Srbiji“, dok su Albanci mnogo manje zastupljeni od vlastitog udela u broju stanovnika, što je dolivalo ulje na vatru albanskog nacionalizma. Odgovarajući na Ćosićevu tvrdnju o separatizmu, Deva se saglasio da je prisutan, ali ne od juče i ne kao rezultat reformi, politike nacionalne ravnopravnosti i ustavnih promena, kako je sugerisao Ćosić, već kao „izraz određenih klasnih kretanja i tendencija“, ne preciziravši na šta tačno misli.¹¹⁵⁴

¹¹⁵² Isto, str. 215.

¹¹⁵³ Veli Deva, „Sprega šovinizma i nacionalizma“, u: *Savez komunista u borbi za nacionalnu ravnopravnost*, Beograd, 1968. (stenografske beleške 14. sednice CK SKS, održane 29. i 30. maja 1968.), str. 204.

¹¹⁵⁴ Isto, str. 207–208.

Dobrivoje Radosavljević, okarakterisao je dva sporna istupa Dobrice Ćosića i Jovana Marjanovića, kao „diverziju“ i drugačiji koncept suprotan politici partije, dok ih je Dragoslav Marković ocenio kao nedvosmisleno opozicionu platformu, opterećenu visokim stepenom nacional-šovinizma, a upućenu, ne partiji, već nekoj „drugoj javnosti“. Negirajući teze da su nacionalizam generisale republičke i pokrajinske birokratije, Marković je tvrdio, da ako se pođe od realnosti postojanja različitih nacija u Jugoslaviji, tada po pravilu mora postojati i uvek aktuelan problem „obezbeđenja pune nacionalne ravnopravnosti.“¹¹⁵⁵ Radosavljević, koji se čak dva puta javljao za reč da polemiše sa dvojicom nezadovoljnih članova CK, konstatovao je da je u pitanju jedno „duboko neslaganje sa celokupnom politikom Saveza komunista“, a istupe Ćosića i Marjanovića nazvao je „nedopustivim“, zbog posezanja za „poluistinama... vređanjem... diskvalifikacijama“ pre svega, čitavog SK Kosova i Metohije. Upitan nad činjenicom da li oštre kritike nacionalne politike komunista doprinose popravljajući međunacionalnih odnosa u Srbiji, Radosavljević je bio uveren da su one destruktivne, te da će samo intenzivirati ispoljavanja nacionalizma, naneti političku štetu Republici, reafirmisati mnoge koji žele vraćanje na „stari put, koga smo isprobali i napustili.“¹¹⁵⁶ Veće iznenađenje od Ćosića, koji je zahladneo svoj odnos prema partiji u periodu nakon Brionskog plenuma, izazvao je istup Jovana Marjanovića, koga je Radosavljević optužio za nacionalizam, protiv koga se verbalno izjašnjavao, ali „kada dođeš na srpski teren i govoriš o srpskom narodu onda, izvini, progovori nešto nacionalističko“, obraćao se Radosavljević, istoričaru i partijskom zvaničniku Marjanoviću. Briga za srpstvom, odavala je po predsedniku CK SKS, srpskog nacionalistu, kome je prevashodna briga zaštita srpskih nacionalnih interesa i to ne samo Srba u njihovoj matičnoj republici, nego svih Srba širom Jugoslavije, smatrao je Dobrivoje Radosavljević.

Na istom tragu je bio i Petar Stambolić, koji je posebno oštro kritikovao Marjanovićevu dilemu, jesu li članovi SK, pripadnici svojih nacija ili internacionalni komunisti, koji samo deluju u svojim nacionalnim sredinama. Takvu dilemu Stambolić je smatrao ne samo apsolutno neprihvatljivom, već dramatično destruktivnom po jugoslovenski put izgradnje vlastitog modela socijalizma, nezavisnog od SSSR–a. Naime, Marjanovićevo insistiranje na prvenstvu klasne nad nacionalnom svešću iz temelja je potkopavalo jugoslovensku argumentaciju u otporu Moskvi, kao prestonici svetskog komunističkog pokreta, jer bi takva teorija mogla da posluži kao legitimacijska osnova „**jednom zahtevu da smo svi mi komunisti, da imamo internacionalističke obaveze i da se moramo podrediti određenim stavovima koji bi se doneli na nekom zajedničkom svetskom savetovanju komunista.**“¹¹⁵⁷ (akcenat – aut.) Stambolić je negirao i Ćosićevu tezu o navodnoj ugroženosti i neravnopravnosti srpskog naroda

¹¹⁵⁵ Dragoslav Marković, „Stvarnost se ne može suprotstavljati viziji budućnosti“, u: *Savez komunista u borbi za nacionalnu ravnopravnost*, Beograd, 1968. (stenografske beleške 14. sednice CK SKS, održane 29. i 30. maja 1968.), str. 153–159.

¹¹⁵⁶ Dobrivoje Radosavljević, „Birokratizam – izvor nacionalizma“, u: *Savez komunista u borbi za nacionalnu ravnopravnost*, Beograd, 1968. (stenografske beleške 14. sednice CK SKS, održane 29. i 30. maja 1968.), str. 235.

¹¹⁵⁷ Petar Stambolić, „Podstrek da se svi komunisti temeljitije bave ostvarivanjem politike ravnopravnosti naroda i narodnosti“, u: *Savez komunista u borbi za nacionalnu ravnopravnost*, Beograd, 1968. (stenografske beleške 14. sednice CK SKS, održane 29. i 30. maja 1968.), str. 305.

u Jugoslaviji, jer manjina ne može da majorizuje većinu, već samo obrnuto, a tekuće modifikovanje ustavne koncepcije, nije video kao dezintegraciju, već integraciju na „dobrovoljnoj i ravnopravnoj osnovi“.¹¹⁵⁸

U odgovoru partijskim drugovima na mnogobrojne izrečene kritike, Ćosić se u valorizaciji svojih tvrdnji pozvao na „javnost i vreme“, što je donekle potvrđivalo sumnje da se i nije obraćao prevashodno visokom partijskom forumu, koliko širem auditorijumu, u kome je očekivao više razumevanja za izrečene stavove. Karakterišući svoje intencije kao iskrene, dobronamerne i moralne, zamerio je svojim kolegama što nisu polemicali sa njegovim argumentima, već su se bavili interpretacijom i iskrivljavanjem iznesenih stavova. Nesvakidašnje za komunistu koji se, očito, razišao s partijom, Dobrica Ćosić je odbio da odstupi od svega što je rekao u svom govoru i odbacujući bilo kakvu političku odgovornost za negativne posledice sopstvenog istupa, poručio da će i pored svega „ostati na uverenjima“ koje je do tada imao, a koje je za razliku od svih ostalih, kvalifikovao kao „komunistička i humanistička“.¹¹⁵⁹

Jovan Marjanović je imao manje volje za direktno antagonizovanje s partijom, iskreno iznenađen zbog reakcija visokih zvaničnika, odbacio je svaku idejnu povezanost s nacionalizmom i u tu svrhu široko citirao delove programa SKJ.

Na kraju višednevne sednice, izglasani su i „Zaključci CK SK Srbije o političkim gledištima Jovana Marjanovića i Dobrice Ćosića“ u kojima se najviše partijsko telo ograđuje od kontroverznih istupa dvojice svojih članova, apostrofirajući posebno Ćosićevo izlaganje kao „suprotno programskim načelima i pozitivnim tekovinama SKJ u nacionalnoj politici.“ Izneseni stavovi su ugrožavali napore u ostvarivanju nacionalne ravnopravnosti u *postbrionskom* periodu i bili direktan podsticaj destruktivnim nacionalizmima, stajalo je u Zaključcima, uz posebno oštru osudu kritike na račun pokrajinskih komiteta SKS u Vojvodini i na Kosovu i Metohiji.¹¹⁶⁰

Četrnaesta sednica CK SKS predstavljala je najozbiljniju unutarestabilšmentsko suočavanje sa nacionalizmom u samom vrhu SKS, iznad svega zbog govora Dobrice Ćosića koji je žestoko odjeknuo u javnosti, jer se toliko razlikovao od svega što se moglo čuti do tada. Sam autor je nakon rezolutnog odbijanja da se pokaje, napustio partiju, i počeo oko sebe da okuplja nezadovoljne sličnomišljenike, čija je tačka oslonca bila duboko neslaganje sa vladajućom politikom nacionalnih osnova jugoslovenskog federalizma, pokušavajući da reafirmiše nacionalizam u cilju otvaranja tzv. srpskog pitanja. Tako su udareni temelji alternativnoj političkoj platformi, čija će središnja ličnost postati sam Ćosić, 1969. izabran za predsednika Srpske književne zadruge, tada vodećeg centra nacionalističke

¹¹⁵⁸ Isto, str. 309.

¹¹⁵⁹ Dobrica Ćosić, „Proizvoljna i subjektivistička tumačenja mojih reči“, u: *Savez komunista u borbi za nacionalnu ravnopravnost*, Beograd, 1968. (stenografske beleške 14. sednice CK SKS, održane 29. i 30. maja 1968.), str. 297–299.

¹¹⁶⁰ „Zaključci CK SK Srbije o političkim gledištima Jovana Marjanovića i Dobrice Ćosića“, u: *Savez komunista u borbi za nacionalnu ravnopravnost*, Beograd, 1968. (stenografske beleške 14. sednice CK SKS, održane 29. i 30. maja 1968.), str. 314–315.

opozicije.¹¹⁶¹ Okupivši oko sebe raznorodnu grupu intelektualaca: pisce, lingviste, kritičare, umetnike, pravnike, ekonomiste, filozofe i istoričare, Ćosić je stvorio novu „koaliciju“, koja je stajala na nacionalističkom stanovištu srpskog kulturnog i duhovnog jedinstva, nezavisno od postojećih republičkih granica.¹¹⁶² Istodobno, sednica je označila Ćosićevu transformaciju iz uloge zagovornika jugoslovenskog unitarističkog ekskluzivizma, koju je igrao u polemici sa D. Pirjevcem u vodećeg opozicionog protagonistu srpskog državnog i nacionalnog jedinstva, ugroženog politikom vladajućeg SKJ.¹¹⁶³ Bila je ovo paradigmatična tendencija, ne samo za ovog predstavnika humanističke inteligencije u Srbiji.

3.3. Šesti Kongres Saveza komunista Srbije: Pobeda reformista

Šesti Kongres Saveza komunista Srbije, kojim je izvršena kadrovska obnova partije i definitivna pobeda reformskih tendencija u njoj, održan je u Beogradu od 21. do 23. novembra 1968. U radnom Predsedništvu Kongresa bili su, između ostalih, i dotadašnji predsednik CK SKS Petar Stambolić, sekretar IK CK SKS Stevan Doronjski, članovi CK SKS i lideri pokrajinskih partija Mirko Tepavac i Veli Deva, Dobrivoje Radosavljević, Mahmut Bakali, Dragi Stamenković itd.¹¹⁶⁴ Prema Odluci CK SKS o kriterijumima i načinu izbora delegata za Šesti kongres SKS, opštinske i gradske konferencije su birale delegate po sistemu “jedan delegat na 700 članova Saveza komunista”.¹¹⁶⁵

Kontroverze u vezi sa izborom prvog čoveka CK SK Srbije počele su nezvaničnim odustajanjem Petra Stambolića od kandidovanja na funkciju koju je kratko vreme pred Kongres vršio. Ta informacija, praćena nezvanično iskazanim stavom samog Stambolića da bi na tom položaju želeo šefa diplomatije Marka Nikezića, bila je predmet neformalnih rasprava, ali i diskusije članova Komisije za kadrovske pripreme Kongresa sa grupom nezadovoljnih članova CK SKS.¹¹⁶⁶ Iz beležaka sa ovog razgovora iščitava se nezadovoljstvo kod konzervativnijeg dela funkcionera kako odustajanjem Stambolića, za koga su smatrali da bio najbolji kandidat za predsednika, tako i kandidovanjem Nikezića, jer im je ostalo nepoznato ko ističe njegovu kandidaturu. Takođe, način za eliminaciju Nikezićeve kandidature Bosa Cvetić je videla u jasnom opredeljivanju koji bi sama Komisija za

¹¹⁶¹ Ljubinka Trgovčević, *Istorija SKZ*, Beograd, 1992., str. 275–276.

¹¹⁶² Jasna Dragović Soso, *Spasioci nacije – Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Beograd, 2004., str. 73–74.

¹¹⁶³ Audrey Helfant Budding, *Serb Intellectuals and the National Question, 1961–1991.*, Harvard University, 1998., str. 129–134. (doktorska disertacija u rukopisu)

¹¹⁶⁴ Arhiv Srbije, f. CK SKS, Centralni komitet, god. 1968, VI Kongres CK SKS, br. kutije 54.

¹¹⁶⁵ Arhiv Srbije, f. CK SKS, Centralni komitet, god. 1968, VI Kongres CK SKS, br. kutije 54. Uputstvo o izboru delegata za IX kongres SKJ i VI kongres SKS i o predlaganju kandidata za organe SKJ i SKS, str. 2.

¹¹⁶⁶ Milka Minić je na jednom od konsultativnih sastanaka u predkandidacionim aktivnostima rekla stav koji je čula da se “kod druga Tita” dogovaraju kadrovska rešenja za republike. Arhiv Srbije, f. CK SKS, Centralni komitet, god. 1968, VI Kongres CK SKS, br. kutije 54, Beleška o razgovorima sa sastanka grupe članova CK SKJ sa teritorije SR Srbije u vezi sa predlaganjem kandidata za organe SK, 9.10.1968, str. 5.

kadrovska pitanja zauzela, što su njeni članovi izbegavali.¹¹⁶⁷ Kako su njenu strukturu činili manje uticajni delovi srpskog partijskog rukovodstva razumljivo je, da u situaciji kada nije postojao jasno kristalisan stav o tome ko će personalno zauzeti čelne pozicije, izbegavanje same Komisije da se jasnije odredi u delokrugu rada koji joj je dodeljen. Zanimljivo je i da su na ovom sastanku kao najrealniji predlozi za sekretara IK CK SKS figurirali Bora Pavlović i Miroslav Pečujlić, a da kao i na sastancima same Kadrovske komisije, u početnim fazama nije ozbiljnije uzimana u razmatranje kandidatura Latinke Perović, koja je na tu funkciju izabrana na Kongresu.¹¹⁶⁸ Na navedenom zatvorenom sastanku Mihajlo Švabić je možda najlapidarnije izrazio stavove konzervativnih struktura u partiji rečima da „ne treba smena generacija“, jer bi time došlo do „kadrovske diskontinuiteta“ za koji je mislio da je loš. Tražeći da čuje razloge promena i smene generacija u Savezu komunista, Švabić ih je u svom izlaganju označio kao „nasilje“. Odgovarajući na argument o stručnosti i obrazovanju, Švabić je tvrdio „nije stvar u znanju i sposobnostima, treba steći i poverenje“.¹¹⁶⁹ I drugi učesnici ovog sastanka su pominjali „strah“, „nesigurnost“ i potrebu uspostavljanja kontinuiteta koji se gubio. Imajući u vidu potonji razvoj situacije, narednih godina, jasno je da je u partiji tokom čitavog reformskog razdoblja, posebno od Brionskog plenuma, bilo otpora politici promena i diskontinuiteta i da poverenje o kojem je Švabić govorio reformisti u jednom delu partije nisu imali. Replicirajući navedenim stavovima partijskih konzervativaca, Nikeziću blizak, Zdravko Vuković je upozoravao da njega mnogo više zabrinjava gubljenje kontinuiteta sa mladim generacijama, te da se SK nalazi pred odlučujućim periodom za razvoj reformi i samoupravljanja, a u kontekstu toga je nedvosmisleno rekao da Marko Nikezić „treba da se vrati u Srbiju“.¹¹⁷⁰ Još direktnije je u tom kontekstu na jednom od sastanaka tokom unutarpartijske rasprave govorila kandidatkinja za sekretara CK Srbije Latinka Perović, koja je pozvala partijsku strukturu da se „ne reprodukuje iz same sebe“, kao i da je potrebno šire angažovanje inteligencije „jer je ona sada malo zastupljena“.¹¹⁷¹ Indikativan je i argument Bore Pavlovića da bi Nikezića trebalo izabrati za predsednika CK Srbije jer je odlično obrazovan i savremen.¹¹⁷² Nasuprot njemu, Slavko Zečević, ministar policije Srbije se oštro protivio dolasku Nikezića na čelnu poziciju u SKS s argumentacijom da „nije godinama radio u Srbiji i ne poznaje probleme koji se događaju i zbivaju u Srbiji“.¹¹⁷³ Miloš Minić, jedan od onih koji se snažno protivio predloženim rešenjima, je čak

¹¹⁶⁷ Arhiv Srbije, f. CK SKS, Centralni komitet, god. 1968, VI Kongres CK SKS, br. kutije 54, Zabeleške o razgovoru vođenom sa grupom članova CK SKS u vezi predlaganja kandidata za organe SKJ i SKS, dana 7.10.1968. godine, str. 1–4.

¹¹⁶⁸ Arhiv Srbije, f. CK SKS, Centralni komitet, god. 1968, VI Kongres SK Srbije, br. kutije 54, Zabeleške o razgovoru vođenom sa grupom članova CK SKS u vezi predlaganja kandidata za organe SKJ i SKS, dana 7.10.1968. godine, str. 2. Na predkandidacionim razgovorima se za sekretara IK CK SKS najviše pominjao Mirko Tepavac, predsednik PK SKS za Vojvodinu

¹¹⁶⁹ Isto, str. 5.

¹¹⁷⁰ Isto, str. 9–10.

¹¹⁷¹ Arhiv Srbije, f. CK SKS, Centralni komitet, god. 1968, VI Kongres CK SKS, br. kutije 54, Zabeleška vođena na sastanku grupe članova CK SKS u vezi sa predlaganjem kandidata za članove organa SKJ i SKS, dana 8.10.1968, str. 5.

¹¹⁷² Arhiv Srbije, f. CK SKS, Centralni komitet, god. 1968, VI Kongres CK SKS, br. kutije 54, Zabeleška o razgovoru vođenom sa grupom članova CK SKS u vezi sa predlaganjem kandidata za organe SKJ i SKS, održan 9.10.1968, str. 2.

¹¹⁷³ Isto, str. 2.

upozoravao da bi njihova realizacija mogla da dovede do razbijanja Saveza komunista, a svakako do manifestacija njegovog nejedinstva i pojava „grupašenja“ za šta, po njemu odgovornost nose oni koji su „išli na ovakvu orijentaciju“. ¹¹⁷⁴ Nikola Ljubičić, savezni ministar odbrane je protiveći se ovim rešenjima, smatrao da bi zbog jedinstva trebalo odustati od kriterijuma sposobnosti po svaku cenu. ¹¹⁷⁵ Predstavnicima Vojvodine i Kosova i Metohije ¹¹⁷⁶ su na svojim pokrajinskim komitetima uglavnom podržali predložena rešenja, koja je personifikovao Marko Nikezić. ¹¹⁷⁷ Iz brojnih sačuvanih stenograma sa sastanaka predstavnika Kadrovske komisije sa članovima CK SKS i CK SKJ iz Srbije, vođenih tokom oktobra 1968. u predkandicionim aktivnostima, bila je očita snažna dinamika, različite idejne orijentacije i sukob najmanje dve koncepcije razvoja jugoslovenskog i srpskog društva i partije. ¹¹⁷⁸ Ako se tome dodaju složene okolnosti u kojima se Srbija nalazila, razdirana unutrašnjim krizama, tzv. opštinskim slučajevima, demonstracijama studenata, porastu nacionalizma, albanskim demonstracijama koje su u to vreme buknule u najvećim kosovskim gradovima, sovjetske pritiske i pretnje koji su tada kulminirali, naposljetku vakuumu autoriteta posle smene Rankovića – bivaju jasnije veoma kompleksne okolnosti u kojima su M. Nikezić i L. Perović prihvatili odgovornost za ključne položaje u republici.

Kada su u pitanju kadrovska rešenja na Kongresu, raspoloživa arhivska građa, pre svih zapisnici sa sednica Komisije za kadrovske pripreme Kongresa, svedoče o institucionalnom putu kojim se došlo do postojećih rešenja. Nesumnjivo je da su se mnoga rešenja pronalazila i vaninstitucionalnim putem, o čemu ne postoje zvanična akta. Ipak, da bi se izbeglo neformalno kadrovsko kombinovanje i zaobilaženje institucionalnih okvira i pravila, izvršene su konsultacije sa opštinskim i gradskim konferencijama SKS (baza), ali i sa rukovodećim ljudima u partiji. Kriterijumi kojim su se vodili članovi komisije pri predlaganju novih organa Srbije ticali su se: ravnomerne teritorijalne zastupljenosti, ne podleganju tendencijama da se zadrži i konzervira dotadašnja partijska struktura, šireg uključivanja mladih personalnih rešenja i onih koji se prvi put biraju na navedene funkcije u cilju deakumulacije funkcija, promovisanje novih kadrovskih rešenja, poštovanja kriterijuma ravnomerne

¹¹⁷⁴ Arhiv Srbije, f. CK SKS, Centralni komitet, god. 1968, VI Kongres CK SKS, br. kutije 54, Beleška o razgovorima sa sastanka grupe članova CK SKJ sa teritorije SR Srbije u vezi sa predlaganjem kandidata za organe SK, 9.10.1968, str. 6, 10, 15. Istovremeno, Milka Minić je problematičnim smatrala forsiranje mladih ljudi, neproverenih, jer su se neki od njih služili raznim nedozvoljenim sredstvima, pretnjama, pre svega. Isto, str. 15.

¹¹⁷⁵ Isto, str. 13.

¹¹⁷⁶ U ovom periodu naziv Autonomne pokrajine Kosovo je sadžalo i odrednicu “Metohija”, pa držeći se nominalnih naziva koristimo ime ove političke jedinice u njenom ustavno definisanom obliku. Ime pokrajine se menja u drugom setu ustavnih amandmana u decembru 1968.

¹¹⁷⁷ Indikativno je da su tokom novembra, kada su personalna rešenja već bila uobličena sa sastanaka kandidacionih tela odsustvovali oni koji su im se najoštrije suprotstavljali: Miloš i Milka Minić, Nikola Ljubičić, Moma Marković, Jovan Veselinov, Dobrica Ćosić, Slavko Zečević, itd.

¹¹⁷⁸ Draža Marković je bio među onima koji su se žestoko protivili dolasku Marka Nikezića na čelo SK Srbije i generacijskom podmlađivanju rukovodstva partije. Nikezić ne može biti na čelu partije, pisao je, jer nema potrebnu “težinu”, tim pre što je u teškim okolnostima u kojima se Srbija našla bilo potrebno da se “nađe ličnost koja ima autoriteta, ugleda i čiji profil ima nacionalne dimenzije... Plašim se jedne intelektualističke orijentacije... Takav pristup mi je nemoguć i neprihvatljiv”. Dragoslav Marković, *Život i politika*, str. 88–89.

nacionalne strukture Srbije, poštovanja principa rodne ravnopravnosti, starosne, socijalne i obrazovne strukture predloženih, ali i idejno-političke orijentacije, veće participacije žena itd.¹¹⁷⁹

Na Trećoj sednici pomenute komisije od 2. oktobra 1968. raspravljalo se o personalnim rešenjima. Nakon ove svojevrsne javne rasprave za funkciju predsednika CK SKS predloženi su: Marko Nikezić, Mijalko Todorović, Miloš Minić i Petar Stambolić. Većina članova Komisije je podržala predlog da Nikezić preuzme čelnu funkciju u srpskoj partiji, drugi po broju glasova je bio Todorović, a dva glasa je dobio Minić.¹¹⁸⁰ Kandidati za sekretara IK CK SKS predlagani su: Živan Vasiljević, Široka Kolj, Latinka Perović, Bora Pavlović i Predrag Ajtić. Prva dvojica navedenih dobila su najveći broj glasova, dok su Perovićeva i Pavlović dobili po dva glasa, a jedan član je predirao za kandidaturu Predraga Ajtića. Za članove Predsedništva SKJ predloženi su: Mijalko Todorović, Milentije Popović, Dobrivoje Radosavljević, Petar Stambolić, Miroslav Pečujlić, Miloš Minić, Latinka Perović i Mileva Planojević. Oko kandidature Todorovića, Popovića i Radosavljevića mišljenja u Komisiji su bila nepodeljena, dok je u vezi sa ostalim kandidatima bilo razilaženja i disonantnih tonova.¹¹⁸¹

U referatu za VI Kongres, „SKS u borbi za dalji razvoj samoupravnih odnosa“ naznačeni su pravci u kojima će partija u Srbiji, kao deo jedinstvenog SKJ, ići. Spoljnopolitički je ukazano, u kontekstu avgustovskih događaja u Čehoslovačkoj, da „odnosi između socijalističkih zemalja ne mogu biti zasnovani na hegemoniji jedne države“. I u ovom dokumentu je jasno osuđena agresija na suverenu Čehoslovačku. Drugi temeljni okvir daljeg razvoja društva u Srbiji se ticao osude konzervativnih snaga poraženih na Četvrtoj sednici CK SKJ na Brionima 1966. U ovom programskom dokumentu komunisti Srbije su se zalagali za dalju demokratizaciju i decentralizaciju zemlje, za produbljivanje nacionalne ravnopravnosti svih naroda, afirmaciju autonomnih pokrajina i u tom kontekstu dalju borbu protiv nacionalističkih snaga. Sudeći prema ovom dokumentu suštinski činilac preobražaja i demokratizacije Saveza komunista bila je i „radikalna kadrovska obnova svih političkih foruma“. Podmlađivanje partije i demisija ratne i revolucionarne generacije bila je jedan od preduslova započetih reformskih procesa, stajalo je u navedenom programskom aktu iako na vrlo evazivan način.¹¹⁸²

Nakon dinamične kandidacione aktivnosti, na samom Kongresu predlog nadležne Komisije bio je da za čelne funkcije SKS predloži Marka Nikezića i Latinku Perović. Kandidati za članove Predsedništva SKJ iz Srbije su bili: Mijalko Todorović, Milentije Popović, Miroslav Pečujlić, Petar

¹¹⁷⁹ „Nastojati da se nacionalna struktura budućih organa SK Srbije obezbedi u skladu sa odgovarajućim procentom stanovništva po nacionalnosti i narodnosti koje žive SR Srbiji. Procentat članstva organa SKS iz redova naroda i narodnosti da ne bude manji od procenta stanovništva određenog naroda i narodnosti u ukupnom stanovništvu SR Srbije.“ Arhiv Srbije, f. CK SKS, Centralni komitet, god. 1968, VI Kongres CK SKS, br. kutije 54. Zapisnik sa III sednice Komisije za kadrovske pripreme i Aktivnost SKS u kadrovskim pripremama za organe Saveza komunista Jugoslavije i CK Srbije

¹¹⁸⁰ Arhiv Srbije, f. CK SKS, Centralni komitet, god. 1968, VI Kongres CK SKS, br. kutije 54. Zapisnik sa III sednice Komisije za kadrovske pripreme

¹¹⁸¹ Isto

¹¹⁸² AS, f. CK SKS, Centralni komitet, god. 1968, VI Kongres CK SKS, br. kutije 55, Savez komunista Srbije u borbi za dalji razvoj samoupravnih odnosa

Stambolić i Krsta Avramović. Među pedeset petoro kandidata za najvažniji partijski organ između dva kongresa – Centralni komitet između ostalih su predloženi: Predrag Ajtić, Mahmut Bakali, Vukoje Bulatović, Tihomir Vlaškalić, Zdravko Vuković, Miloško Drulović, Simeon Zatezalo, Orhan Nevzati, Marko Nikezić, Latinka Perović, Nikola Petronić, Branko Pribićević, Miloš Sindić, Mirko Čanadanović, Kadru Reufi i dr.¹¹⁸³

U novom Statutu koji je usvojen na Šestom kongresu u procesu reorganizacije SKJ unete su indikativne izmene, a sam dokument u celini je dobar izvor za analizu funkcionisanja vladajuće partije. Polazne osnove su da je Savez komunista Srbije „vodeća idejno-politička snaga radničke klase i radnih ljudi SR Srbije, koja se bori za njene istorijske težnje i neposredne interese“. Osnovni princip organizacionog ustrojstva SKS je bio „demokratski centralizam“. Odnos prema saveznoj partijskoj organizaciji je rešen tako što je SKS definisan kao deo Saveza komunista Jugoslavije, „samostalan i odgovoran za sprovođenje Programa SKJ u SR Srbiji i za njen društveno-ekonomski, kulturni i politički razvoj i izgradnju samoupravnih socijalističkih društvenih odnosa“.¹¹⁸⁴ Svaki član SKS po automatizmu je bio priman u članstvo SKJ. Za svoju idejnu osnovu SKS je uzimao „naučni socijalizam – marksizam, lenjinizam, prema kome se stvaralački odnosi kao prema teoriji koja se stalno razvija...“ U ostvarivanju avangardne uloge radničke klase SKS se bori putem svoje javne uloge. U cilju demokratizacije i prevazilaženja „staljinističke koncepcije“ afirmisana je uloga pojedinca, člana Saveza. U cilju demokratizacije i decentralizacije unutar SKS konstituisani su autonomni Savezi komunista Vojvodine, Kosova i Metohije i Beograda.¹¹⁸⁵

Nesumnjivo je da je period između Petog i Šestog kongresa SKS vreme najdinamičnije političke aktivnosti u Srbiji i Jugoslaviji. Suočavanje sa ekonomskim zaostajanjem kao preduslov za okretanje tržišnoj orijentaciji emaniranoj kroz privrednu reformu 1965., koja je produbila svest o neophodnosti proširenja reformske baze i na društvo i politiku. Brionski plenum kao preduslov dalje decentralizacije i demokratizacije, koji će imati vrlo specifične refleksije upravo u Srbiji između dva kongresa. I naposljetku, lokalne krize, studentske demonstracije i spoljopolitička nestabilnost tokom 1968. stavljali su rukovodstvo SKS pred veoma ozbiljne izazove. U Izveštaju se kao prelomna tačka u ostvarivanju programa i ciljeva Osmog kongresa SKJ navodi Četvrta sednica CK SKJ do koje su dovele „deformacije u Službi državne bezbednosti, političko stanje u društvu i birokratsko-konzervativni otpori“, što je bilo neposredan povod za otvaranje rasprave o suštinskim problemima u zemlji. Nakon toga organi SKS „razvili su veoma široku i intenzivnu aktivnost u razjašnjavanju i ostvarivanju odluka Četvrte sednice CK SKJ“ i to putem široke rasprave vođene u „jednoj novoj

¹¹⁸³ AS, f. CK SKS, Centralni komitet, god. 1968, VI Kongres CK SKS, br. kutije 55, Izveštaj Kandidacione komisije Šestog kongresa SK Srbije

¹¹⁸⁴ AS, f. CK SKS, Centralni komitet, god. 1968, VI Kongres CK SKS, br. kutije 56, Komisija za reorganizaciju i razvoj SKS (stenografske beleške)

¹¹⁸⁵ Isto

atmosferi slobodnog iznošenja mišljenja“.¹¹⁸⁶ U želji da se razume suština odluka Bionskog plenuma, održana je septembra te godine Šesta sednica CK Srbije na kojoj je osuđena opstrukcija sprovođenja privredne reforme, konzervativizam, podsticanje nacionalizma i sl. Sve to skupa podstaklo je „stvaralačku inicijativu i polet na najširoj društvenoj osnovi“ za dalji ekonomski i politički razvoj Srbije. U Izveštaju se navodilo i da su neka od ponuđenih rešenja alternativu rukovodećoj ulozi SKJ videle u „delovima humanističke inteligencije“, što je bila očita aluzija na studentske demonstracije. U Izveštaju je i data analiza reorganizacije SKJ posle 1966, odnos SKS prema pojavama i manifestacijama nacionalizma u Srbiji, suošavanje sa tzv. opštinskim slučajevima, kao i određivanje prema spoljopolitičkim izazovima iniciranih agresijom Varšavskog pakta na Čehoslovačku. Posebno je istaknuto suošavanje i raskid sa praksom nacionalne diskriminacije na teritoriji AP Kosova i Metohije.¹¹⁸⁷

Kada je reč o strukturi izabranih u najviše partijsko telo u Srbiji – Centralni komitet SKS, prvi put je na tu funkciju bilo predloženo 61,8 %, dok je onih koji su već bili birani u neki od organa SKS izabrano 38,2%, što svedoči o pokušaju izbegavanja samoreprodukcovanja političke elite. Slično je bilo i sa rezultatima izbora 1969. za republičku i saveznu skupštinu. Tako je u skupštinu Srbije po prvi put izabrano 80% poslanika, a u najvišem saveznom predstavničkom telu bilo je 62,6% novih poslanika.¹¹⁸⁸ Predloženih žena je bilo 12,7 %, što je uzevši u obzir kratkotrajno učešće žena u javnim poslovima i žilav patrijarhalni obrazac, bilo srazmerno veliko učešće. Starosna struktura novog Centralnog komiteta je dala za pravo interpretaciji Šestog kongresa kao smene generacija u Srbiji. U novoizabranom sastavu CK je bilo 7,3% ljudi mlađih od 28 godina; čak 34,5% novog sastava je bilo u rasponu od 28 do 35 godina; dok je najviše članova CK SKS pripadalo starosnoj grupi između 36 i 45 godina – 47,3; bilo je i 10,9% onih koji su imali između 46 i 50 godina. Ni jedan član novog CK nije imao više od 50 godina.

Nacionalni sastav novog partijskog vođstva je dosledno odražavao nacionalnu strukturu Republike Srbije. U njemu je bilo 74,6% Srba, 7,3% Mađara, 7,3% Albanaca, po 1,8% Crnogoraca, Hrvata, Rumuna, Makedonaca, Turaka i Muslimana (po jedan član). Ova nacionalna struktura je doslednije izražavala multinacionalnost Srbije u odnosu na dotadašnji sastav CK.

Profesionalna struktura je činila 20% (3,7% u prethodnom sazivu) radnika, neposrednih proizvođača; 10,9% (6,6% u prethodnom) radnika iz oblasti privrede (inženjeri, tehničari, službenici, direktori); 1,8% poljoprivrednika; 1,8% vojnih lica; 23,6% radnika iz oblasti društvenih delatnosti (profesori, novinari, ekonomisti, direktori RTV, pozorišta, arhiva...); i 41,9% društveno političkih radnika, ljudi koji su se i do tada nalazili na funkcijama. Poslednje kategorije tzv. profesionalnih političara je u

¹¹⁸⁶ AS, f. CK SKS, Centralni komitet, god. 1968, VI Kongres CK SKS, br. kutije 54, Izveštaj o radu Centarlnog komiteta i Saveza komunista Srbije između Petog i Šestog kongresa SKS

¹¹⁸⁷ Isto

¹¹⁸⁸ AS, f. CK SKS, god. 1969, Republička konferencija SKS, br. kutije 65, Izveštaj o radu CK SKS od VI kongresa do I konferencije SKS

dotadašnjem CK bilo čak 77,3%, što je jasno govorilo o pokušaju zaustavljanja oligarhizacije partije i presecanju trenda samoreprodukcovanja političke elite. U prilog tome je govorilo i da je tek četvrtina novog CK bilo učesnika u NOB-u, 25,4%. Stepenn stručne spreme: 3,6% doktora nauka, 1,8% magistar nauka, 49,1% visoka stručna sprema, 10,9% viša škola, 16,4% srednja škola (velika matura), 18,2% srednjih stručnih škola i zanata.¹¹⁸⁹

U govoru pred Izvršnim biroom Predsedništva SKJ Nikezić je marta 1970. konstatovao da su izbori Savezu komunista Srbije dali potpuno nove ekipe, veoma izmenjenu strukturu rukovodećih tela. Prema Nikeziću bilo je čak oko 75% novih sekretara organizacija, i oko 50% novih sekretara opštinskih komiteta, a sve su to bili uglavnom vrlo mladi ljudi u svojim tridesetim godinama, kvalifikovaniji i obrazovaniji od svojih prethodnika. Oni nisu bili profesionalni funkcioneri i političari, pa su samim tim veoma nezavisni jer imaju svoje profesije i računaju da će im se vratiti posle isteka mandata, posle nekoliko godina. Zbog toga je u partijskim organizacijama na lokalnu oživela aktivnost, ljudi su otvoreni, prihvatili su odgovornost i bili spremni da rade.¹¹⁹⁰

Uvidom u rezultate glasanja za stalni deo Konferencije SKS, gde je na listi bilo 60 kandidata ili za Centralni komitet na čijoj se listi nalazilo 55 imena bilo je samoočevidno da su najmanje glasova dobili predstavnici nesrpskih nacionalnih zajednica. Zanimljivo je da se uvidom u same glasačke listiće lako uočava trend da su pojedini delegati Kongresa i to ne mali broj njih odbijali da glasaju za predstavnike albanske, mađarske i muslimanske nacionalnosti. Oni koji su odbijali da zaokružuju kandidate nesrpske nacionalnosti, u najvećem broju slučajeva su listom odbijali da glasaju za sve kandidate sa mađarskim, muslimanskim ili albanskim imenima.¹¹⁹¹ Motiv za ovu pojavu, pošto nije bila endemska, je svakako morao biti nacionalizam koji je prevladavao kod određenog broja delegata i koji govori o širokoj rasprostranjenosti u nižim strukturama Saveza komunista.

Na Šestom kongresu SK Srbije izabran je novi Centralni komitet sa 55 članova, među kojima i: Predrag Ajtić, Vukoje Bulatović, Živan Vasiljević, Tihomir Vlaškalić, Zdravko Vuković, Miloško Drulović, Momčilo Dugalić, Simeon Zatezalo, Rajko Kecman, Miroslav Marković, Orhan Nevzati, Bora Pavlović, Marko Nikezić, Latinka Perović, Branko Pribičević, Kadri Reufi, Miloš Sinđić, Mirko Stamenković, Mirko Čanadanović, itd. Na prvoj konstitutivnoj sednici novog Centralnog komiteta, odmah po završetku Šestog kongresa za predsednika CK je izabran Marko Nikezić, a za sekretara Latinka Perović. Centralni komitet je izabrao i operativno, izvršno telo, Sekretarijat, kojim je rukovodila L. Perović kao sekretar, a u koji su pored nje ušli: Predrag Ajtić, Miloš Sinđić, Bora Pavlović, Mihajl Šefer, Orhan Nevzati i Đorđe Lazić. Bio je to mali, ali vrlo operativan i kompetentan

¹¹⁸⁹ AS, f. CK SKS, Centralni komitet, god. 1968, VI Kongres CK SKS, br. kutije 57, Komisija za kadrovske pripreme. Predlog kandidata za organe SKJ utvrđen na XVIII sednici CK SKS i Predlog kandidata za organe SKS koga je utvrdila Komisija CK SKS za kadrovske pripreme Kongresa

¹¹⁹⁰ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Izlaganje Marka Nikezića na sednici Izvršnog biroa Predsedništva SKJ 16.3.1970.“

¹¹⁹¹ AS, f. CK SKS, Centralni komitet, god. 1968, VI Kongres SK Srbije, br. kutija 63, 64.

Sekretarijat CK, koj je u osnovi sprovodio partijsku politiku. On se sastajao najmanje jednom nedeljno, vrlo često i van Beograda, što do tada nije bio slučaj. Na prvoj sednici CK izabrani su i predsednici Komisija Centralnog komiteta SKS: Vukoje Bulatović za predsednika Komisije za međunarodne odnose, Milutin Milošević za međunacionalne odnose, Tihomir Vlaškalić za predsednika Komisije za društveno-ekonomske odnose, Zvonimir Damjanović je bio na čelu Komisije za kulturu, Mirko Popović za politički sistem, Blažo Radonjić za razvoj SK i Slavko Veselinov za selo. Na Kongresu je izabrana i Nadzorna i Statutarna komisija, kao i članovi stalnog dela konferencije SK Srbije.

Šesti kongres je izabrao i predstavnike SK Srbije u saveznoj partiji (SKJ), odnosno dao svoje kandidate za Deveti kongres SKJ, koji je trebalo da se održi kroz nekoliko meseci. Izabrani kandidati za najviši organ, Predsedništvo SKJ – Krsta Avramović, Miroslav Pečujlić, Milentije Popović, Mijalko Todorović i Petar Stamobolić. Kandidati SK Srbije za Stalni deo Konferencije SKJ su bili: Oskar Davičo, Krsta Jovanović, Đurica Jojkić, Milutin Milinković, Miloš Minić, Gordana Mitić, Džavid Nimani, Najdan Pašić, Mileva Planojević i Koča Popović.¹¹⁹²

U svom govoru nakon izbora, novi predsednik CK SK Srbije Marko Nikezić se založio za dalju izgradnju društva slobodnih ljudi u kome će se praviti atmosfera za „iznošenje sopstvenog mišljenja, u kojoj će uvek biti tolerancije za razlike u debati jer bez debate nema jedinstva, a bez jedinstva nema snage“.¹¹⁹³

O intencijama i programskoj aktivnosti CK SK Srbije dobro je manifestovala Prva sednica Republičke konferencije Saveza komunista Srbije od 23. decembra 1969. Štampani dokument je sažimao suštinu samim svojim naslovom „Preobražaj Saveza komunista Srbije“.¹¹⁹⁴ U Izveštaju o radu CK Srbije od Šestog kongresa do Prve konferencije, dakle, u prvih godinu dana, kao suštinska stremljenja su navedeni borba za ostvarenje stavova VI kongresa SKS, IX kongresa SKJ, rešavanje društvenih pitanja i vlastiti preobražaj, odnosno reforma samog Saveza komunista, kao preduslova širih reformskih zahvata u samom društvu.¹¹⁹⁵ Društvena, politička i ekonomska situacija u Srbiji se u ovom dokumentu opisuje kao vrlo povoljna. Privredna reforma je davala pozitivne rezultate, privredna kretanja su bila pozitivna, izražena kroz „visoku stopu rasta proizvodnje, porasta produktivnosti, izvoza i zaposlenosti“, što je evidentno okretalo fokus vrha partije ka političkoj problematici na mesto ekonomske, koja je početkom 60-ih bila ključna. Ostaje pitanje da li je ekonomska situacija bila toliko povoljnija, nego u periodu pre privredne reforme iz 1965, pa su zbog toga u fokus dolazila politička, a ne ekonomska pitanja ili su goruća politička pitanja i intenziviranje političkog života u celoj zemlji zamaskirali ekonomske teme. Sledeća tačka delovanja novog partijskog vrha Srbije, prema ovom

¹¹⁹² *Šesti kongres Saveza komunista Srbije*, Beograd, 1968., str. 369–371.

¹¹⁹³ AS, f. CK SKS, Centralni komitet, god. 1968, VI Kongres CK SKS, br. kutije 55, Plenarne sednice VI Kongresa Saveza komunista Srbije (stenografske beleške)

¹¹⁹⁴ *Preobražaj saveza komunista Srbije*, Beograd, 1970.

¹¹⁹⁵ AS, f. CK SKS, god. 1969, Republička konferencija SKS, br. kutije 65, Izveštaj o radu CK SKS od VI kongresa do I konferencije SKS

Izveštaju, ticala se „razvoja i demokratizacije političkih odnosa i političkog života u opštinama, pokrajinama i Republici“.¹¹⁹⁶ Pozitivno su ocenjeni i rezultati u nacionalnim odnosima, jer je politika nacionalne ravnopravnosti našla svoj najpotpuniji odraz u ustavnim promenama, odnosno drugom setu amandmana na Ustav, što je stvorilo „mirniju i konstruktivniju atmosferu“ za rešavanje pitanja iz ove oblasti i otvorilo dalji manevarski prostor u „borbi protiv nacionalističkog i šovinističkog delovanja“. Suštinu političkog delovanja u godinu dana rada novog Centralnog komiteta pisci Izveštaja su saželi u sintagmu o „otvorenoj političkoj borbi za reformu, samoupravljanje i demokratizaciju. To je još više podstaklo unutrašnje promene Saveza komunista, **koje su još ranije započete**.“¹¹⁹⁷ (akcenat M. B.) Iz poslednje rečenice prisutna je svest da reforme i demokratizacija ne počinju, već se samo intenziviraju dolaskom novog rukovodstva na Šestom kongresu. Oni su se svojim doslednim reformskim delovanjem nadovezali na uvek postojeću reformsku struju unutar SKJ. Ipak, pisci Izveštaja su upozoravali, reforma i preobražaj SK se „nije odvijao jednostavno već u upornoj borbi između novog i starog“, jer nije bilo reformskog zahvata u političkim odnosima, međunacionalnoj politici, kulturi, privredi, a da „stare snage nisu ponudile svoje rešenje – uzeti čvrsto sve u svoje ruke“ zagovarajući komandni model upravljanja društvenim procesima. Trebalo je izbegavati „prevaziđene odnose u Savezu komunista, koji vuku na pozicije presudne uloge političkog centra“.¹¹⁹⁸

U ovom Izveštaju naveden je i *modus operandi* demokratizacije društva u odsustvu klasičnog političkog pluralizma. CK je obrazovao 11 komisija i 2 radne grupe. U komisijama je radilo 389 komunista iz čitave Srbije i iz vrlo heterogenih organizacija. Same komisije na svojim sednicama, radnim grupama okupljale su veliki broj „neposrednih proizvođača, ljudi iz prakse, društveno-političkih, naučnih kulturnih i javnih radnika“. CK je takođe angažovao „nekoliko stotina aktivista koji neposredno učestvuju u konstituisanju i razrađivanju stavova i njihovoj realizaciji u organizacijama“.¹¹⁹⁹ SKS je veliki broj ljudi okupljao na seminarima i savetovanjima na nivou republike, regionalnim savetovanjima, na proširenim sednicama CK, Sekretarijata i komisija, čime je značajno širio bazu, izoštravao pravac svoje politike i pridobijao ljude za svoju orijentaciju radi uspešne realizacije vlastite politike. U institucionalnom i strukturnom pogledu svojevrсна podela rada je izgledala ovako: privrednim pitanjima se bavilo Izvršno veće (Vlada), pitanjima političkog sistema skupština Srbije, Centralni komitet je bio zadužen za idejna i politička pitanja, Sindikat i Socijalistički savez za stvaranje šire idejne osnove u javnosti, među ljudima. Politika srpskog reformskog vodstva se zalagala za što izraženiju samostalnost i autonomiju u delovanju svih ostalih institucija kako bi se postigla realizacija politike. Takođe, ostvarivana je „vrlo tesna veza“ sa pokrajinskim komitetima, insistirano je i na što većoj političkoj samostalnosti pokrajinskih komiteta Saveza komunista Vojvodine

¹¹⁹⁶ Isto

¹¹⁹⁷ Isto

¹¹⁹⁸ Isto

¹¹⁹⁹ AS, f. CK SKS, god. 1969, Republička konferencija SKS, br. kutije 65, Izveštaj o radu CK SKS od VI kongresa do I konferencije SKS

i Kosova, jer je „porast njihove samostalnosti doprineo jačanju odgovornosti pokrajinskih rukovodstava...“¹²⁰⁰ Ovo je bio svojevrsan institucionalni okvir, posmatran u izvesnom smislu idelno-tipski, dok je sadržaj i sprovođenje usvojene politike, ipak, prevashodno zavisio od ljudi koje su je nosili i reprezentovali.

Strana štampa i na Istoku i na Zapadu pisala je o Šestom kongresu SKS 1968. na kome su predstavnici reformske orijentacije zauzeli ključne položaje u srpskoj partiji. Čehoslovački mediji su posebno opširno izveštavali o tome, ističući u prvi plan poruke da se odnosi između socijalističkih zemalja ne mogu zasnivati na principima „hegemonije jedne države“. Radio Prag je kao posebno zanimljive sekvence naveo otvoreni karakter diskusije na Kongresu, veliki udeo mladih delegata od kojih su mnogi predloženi u najviše organe, ali i potpunu javnost u radu Kongresa, koji se prenosi u direktnom prenosu preko radija. Ovaj medij je konstatovao i da su odbačeni predlozi predstavnika beogradskih studenata – komunista, da bude više kandidata od broja koji se bira. Radio Prag je navodio i da su učesnici Kongresa, bez izuzetka istakli odlučnost da se brani suverenitet Jugoslavije i najodlučnije odbacili sve teorije o ograničenom suverenitetu kao „duboko nesocijalističke“. Ostali mediji istočnog bloka, prenosili su kratke informacije o održavanju Kongresa, bez bilo kakvih opsežnijih vesti o pojedinostima u radu. Na kraju su i obavljene informacije o izboru M. Nikezića i L. Perović za čelne ljude SK Srbije. Indikativno je da štampa SSSR-a, Poljske i Istočne Nemačke nije objavila ni jednu informaciju o održavanju Kongresa SK Srbije.

Štampa na Zapadu, posebno levičarska, opširno je pisala o Šestom kongresu SKS. Italijanska „Unita“ je pod naslovom „Radikalna reorganizacija SK Srbije“, isticala uvođenje instituta Konferencije SK, koja bi trebalo da omogući godišnju „strogu“ rotaciju kadrova, ali i „dalju demokratizaciju SK“. List je isticao u prvi plan i poruke da odnosi među socijalističkim zemljama ne mogu biti zasnovani na hegemoniji jedne države. AFP je u prvi plan sa Kongresa isticala da je 70% izabrano novih članova u CK i ostale rukovodeće organe. Agencija Rojters je posebno naglašavala značaj izbora M. Nikezića za prvog čoveka partije u Srbiji. Austrijski „Di Prese“ je u tekstu pod naslovom „Podmlađivanje na Savi“ pisao da je izbor 47-ogodišnjeg Nikezića za predsednika i 35-ogodišnje L. Perović za sekretara srpske partije – simptomatičan događaj, koji je ukazivao na okrenutost najveće partijske organizacije u zemlji ka reformama i podmlađivanju. Dopisnik lista je ocenjivao i da je M. Nikezić spadao u red retkih komunističkih vođa, koji nije išao partijskim putem, već je karijeru napravio u diplomatiji. I zapadnonemački i američki listovi i novinske agencije su pisale o izboru Marka Nikezića za prvog čoveka SKS. „Frankfurter rundschau“ je uz vesti iz Beograda navodio da je Nikezić trebalo da do kraja otkloni negativne posledice u srpskoj partiji, posle isključenja A. Rankovića.¹²⁰¹

¹²⁰⁰ AS, f. CK SKS, god. 1969, Republička konferencija SKS, br. kutije 65, Izveštaj o radu CK SKS od VI kongresa do I konferencije SKS

¹²⁰¹ AS, CK SKS – godine 1968-1970., br. kut. 149, Komisija CK SKS za informisanje i propagandu. Pregled pisanja strane štampe o radu Šestog kongresa

3.4. *Novi ljudi na čelu Srbije: Idejni i personalni potencijal za reforme*

Marko Nikezić. Za čitav modernizacijski pokret u Srbiji s kraja šezdesetih nije postojalo u vreme kada su bili na čelu SKS jedinstveno ime, nisu bili homogena grupa, formalna ili neformalna, ali je svima zajedničko bilo nezavisno od generacije kojoj su pripadali, položaja na kome su se nalazili, stepena obrazovanja, itd. da su u navedenom periodu pratili Marka Nikezića, kao nesumnjivog simbola reformskog pokreta u Srbiji. On je, kako će mnogi od njih i kasnije govoriti, imponovao svojim znanjem, erudicijom, političkim pristupom. Marko Nikezić je rođen 13. juna 1921. u Beogradu. Njegova majka Suzan Depre (1895–1977) bila je Francuskinja, a otac, Petar Nikezić (1890–1967) je bio Crnogorac iz Bara. Marko Nikezić se izjašnjavao kao Srbin.¹²⁰² Petar Nikezić je tokom Prvog svetskog rata po nalogu crnogorske vlade išao u diplomatske misije u SAD i Rusiju, a posle rata je radio za moćni američki koncern *Standard Oil Company*. On je kod svog sina probudio prva interesovanja za politiku i društvena kretanja u Rusiji. Dobri materijalni uslovi u porodici, omogućili su Marku Nikeziću da od ranog detinjstva ima veoma kvalitetno obrazovanje; mnogo je čitao, putovao, učio jezike. Perfektno je govorio francuski, engleski i ruski jezik, dok je nemački znao, ali ga nije koristio. U Beogradu je završio osnovnu školu i upisao Treću mušku gimnaziju. Istoričar književnosti i njegov profesor Miodrag Popović, napisaoe kasnije da su se na radnom stolu Marka Nikezića nalazile i knjige koje su bile nedostupne i onima koji su mnogo čitali. Dok je njegov prijatelj iz školskih dana, i kasnije, poznati arheolog Milutin Garašanin govorio da je već u školi Nikezić pokazivao retku darovitost uma, “do krajnosti analitičan”, a istovremeno i sintetičan, “učeci istoriju, analizirao je do tančina svaki događaj, svaku činjenicu stavljao je u kontekst drugih istovremenih događaja i iz toga izvodio svoje zaključke...”¹²⁰³ Vrlo rano Marko Nikezić je pokazao veliko interesovanje i izraziti dar za skulptorski rad. Vajar Risto Stijović, koji mu je u gimnaziji predavao umetnost, postao je kao prijatelj njegovog oca i njegov učitelj vajarstva. Prve svoje vajarske radove koji su nagoveštavali uspešnu umetničku karijeru, isklesao je još kao gimnazijalac, 1937.¹²⁰⁴ Maturirao je školske 1938/39. i upisao arhitekturu na Tehničkom fakultetu u Beogradu. Dolazeći rat će izmeniti njegove životne prioritete. Kao student je postao član SKOJ-a, 1939. a u KPJ primljen 1940.¹²⁰⁵ Već u junu 1941. na samom početku Drugog svetskog rata u Jugoslaviji, otići će, kao član mesnog i okružnog komiteta SKOJ-a,

¹²⁰² AS, f. CK SKS, Centralni komitet, god. 1968, VI Kongres CK SKS, br. kutije 54, personalni kartoni

¹²⁰³ Latinka Perović, „Na tragu srpske liberalne tradicije. Ko su i šta su bili srpski liberali početkom sedamdesetih godina XX veka“, u: Marko Nikezić, *Srpska krhka vertikala*, Beograd, 2003., str. 36–37.

¹²⁰⁴ Slavica Stamenković, *Skulptura Marka Nikezića*, Beograd, 1993., str. 13.

¹²⁰⁵ AS, f. CK SKS, Centralni komitet, god. 1968, VI Kongres CK SKS, br. kutije 54, personalni kartoni. *Ko je ko u Jugoslaviji: Jugoslovenski savremenici*, Beograd, 1970., str. 715.

potom kao sekretar sreskog komiteta KPJ za Beograd, u ilegalu, u kojoj će ostati do kraja rata.¹²⁰⁶ Specijalna policija Nedićeve kvislinške uprave je bila raspisala poternicu za njim, sa fotografijom i visokom novčanom nagradom na koju je bila ucenjena njegova glava. Na poternici je bio naveden i nadimak, “Cvikeraš”. Pošto je tada skinuo naočare, u drugoj poternici za njim, objavljenoj u “Policijskom glasniku”, 31. marta 1943. navedena je njegova fotografija bez naočara, sa punim imenom i prezimenom, i nalogom da ga “treba pronaći i privesti Odeljenju specijalne policije”.¹²⁰⁷ Ubrzo su mu uhapšeni roditelji i sestra i zatočeni u banjički logor, a on prelazi na ilegalni rad u Zemun. U zemunskom periodu nastala su i njegova doživotna prijateljstva sa Mirkom Tepavcem, Palom Šotijem i Brankom Pešićem.¹²⁰⁸ Od 1943. do oslobođenja Beograda, proveo je na ilegalnom radu u unutrašnjosti, u okupiranoj Srbiji; bio je član i organizacioni sekretar Okružnog komiteta KPJ za Beograd. Jedini je od devet članova Mesnog komiteta SKOJ-a za Beograd iz 1941., koji je kraj rata dočekao živ.¹²⁰⁹

Odmah posle oslobođenja do 1950. bio je potpredsednik Izvršnog narodnog odbora za Beograd, na čijem čelu se nalazio predratni građanski političar, Ninko Petrović. Tokom 1950–1951. bio je sekretar Gradskog komiteta KP Srbije za Beograd, što je smatrao važnim mestom, zbog značaja Beograda u Jugoslaviji.¹²¹⁰ Neprovincijalan, obrazovan, analitičan, sa odličnim poznavanjem vodećih svetskih jezika, logičan je bio njegov prelazak u diplomatiju 1952., koja će biti jedna od najvećih ljubavi i interesovanja. Posle kratkog boravka u Državnom sekretarijatu za inostrane poslove (DSIP), postaje ambasador Jugoslavije u Egiptu (1953–1956).¹²¹¹ Bilo je to vreme kada se konstituisala jugoslovenska bliskoistočna politika (1946–1956), a mesto ambasadora u Kairu je bilo ključno, pa je izbor Marka Nikezića, posebno u vreme spoljnopolitičke ekspanzije, nakon Staljinove smrti, bio logičan izbor. Opširni i iscrpni elaborati o političkoj, socijalnoj, ekonomskoj situaciji u Egiptu, koji su daleko nadilazili uobičajene diplomatske telegrame, veoma su uticali da se izoštri jugoslovenska percepcija političkih promena u Egiptu nakon vojnog udara i odredi nova politika prema tom regionu.¹²¹² O tome koliko se Nikezić izdvajao svojim diplomatskim radom i važnom ulogom u zbližavanju Tita i Nasera, kao i u kojoj meri je nadilazio uobičajene diplomatske norme, svedoči i nesvakidašnji problem vezan za njegov diplomatski premeštaj na novu dužnost u Prag. Čehoslovačka je u oktobru 1954. već bila odobrila agreman za novog jugoslovenskog ambasadora, Nikezića, kada je mimo protokola egipatski poslanik u Beogradu intervenisao kod jugoslovenskih vlasti sa izričitom molbom na dosadašnji ambasador u Kairu ostane na svom položaju, jer je “toliko uradio za

¹²⁰⁶ *Ko je ko u Jugoslaviji*, str. 715.

¹²⁰⁷ *Policijski glasnik. Službeni policijski organ šefa Srpske državne bezbednosti*, br. 868, 31. mart 1943., str. 4.

¹²⁰⁸ Mirko Tepavac, *Moj drugi svetski rat i mir*, Zagreb, 2012.

¹²⁰⁹ Živko Milić, „Portreti savremenika, Marko Nikezić. Za pravu meru“, *Borba*, 31.12.1968. – 1. i 2.1.1969.

¹²¹⁰ *Ko je ko u Jugoslaviji*, str. 715. Latinka Perović, „Na tragu srpske liberalne tradicije“, str. 39.

¹²¹¹ Ranko Petković, *Subjektivna istorija jugoslovenske diplomatije*, Beograd, 1995., str. 47.

¹²¹² Vladimir Petrović, *Jugoslavija stupa na Bliski istok. Stvaranje jugoslovenske bliskoistočne politike 1946–1956.*, Beograd, 2007., str. 62–63.

unapređenje bilateralnih odnosa”.¹²¹³ Bilo je ovo koliko neuobičajeno, toliko i retko priznanje jednom diplomati u međudržavnoj komunikaciji. Kao najviši jugoslovenski diplomatski predstavnik, odlazi u Prag 1956. i ostaje na tom mestu do 1958. Tada odlazi na novu dužnost – jugoslovenskog ambasadora u prestonici jedne od super-sila, Sjedinjene Američke Države, gde ostaje do 1962. Bio je ovo najveći izazov do tada za perspektivnog diplomatu. Izazovi za novog ambasadora su bili brojni, jer su se američko-jugoslovenski odnosi u navedenom periodu veoma narušili. Negativna američka reakcija na Beogradsku konferenciju nesvrstanih, hapšenje Milovana Đilasa, približavanje Jugoslavije Sovjetima, oštri sukobi oko orijentacije u državno-partijskom rukovodstvu, sve je to veoma otežavalo posao ambasadoru u Vašingtonu, koji je i po ličnom uverenju dobre i bliske odnose sa SAD smatrao jugoslovenskim interesom i prioritetom. Ipak, njegovi dometi će se više svesti na gašenje požara i smirivanje antagonizama. Već tada je bio ocenjen i u konzervativnim krugovima u Jugoslaviji označen kao zapadnjak, jer se zalagao za bliskije odnose sa Vašingtonom, čak je tokom njegovog diplomatskog mandata bilo primetno u nekoliko slučajeva da “stavovi ambasade u Beogradu odudaraju od stavova politike u Beogradu”.¹²¹⁴ Sve do kraja svog mandata, avgusta 1962. Nikezić je u atmosferi vrlo narušenih odnosa između Beograda i Vašingtona predstavljao umereniju struju, koja je “gasila požar”. Ipak, o tome koliko je uživao poverenje šefa diplomatije, Koče Popovića, svedoči i jedan telegram, poslan Nikeziću u Vašington, u kome Popović ističe da ima toliko lično i profesionalno poverenje u svog ambasadora, da čak nije potrebno da mu šalje bilo kakve instrukcije.¹²¹⁵ Uskoro ga povlači iz Vašingtona i imenuje za svog zamenika, dužnost koju će obavljati od 1962. do 1965. U tom periodu će se utvrditi izuzetno bliski lični i potpuno podudarni politički odnosi između Koče Popovića i Marka Nikezića. Doživotno prijateljstvo, najbliža profesionalna saradnja, identični pogledi na ključna politička pitanja i stalno usaglašavanje, dovešće ih u zajednički politički poraz, koji je kulminirao ostavkama i odlaskom iz javnog života, koje su prema dogovoru podneli istog dana oktobra 1972.

Kao zamenik Koče Popovića, Marko Nikezić je trpeo pritiske u navedenom periodu, karakterističke za čitav SIP, zbog njegove prozapadne i antipartijske politike. Približeni Titovi odnosi sa Sovjetima, narušeni odnosi sa SAD, zaustavljenje privredne reforme iz 1961. i sukob unutar partijskog vrha, posebno u martu 1962. eskalirao je napadima Tita i Rankovića na Koču Popovića i navodno sovjetofobnu politiku jugoslovenske diplomatije. Sam Marko Nikezić se našao na direktnom i žestokom Titovom udaru 23. aprila 1963. kada je jedan njegov istup na kolegijumu DSIP-a, Tito na sednici najužeg partijskog rukovodstva ocenio kao “potpuno suprotan našoj politici”. On je tom prilikom rekao da već dugo nailazi na “otpor kod nekih kadrova u DSIP-u” i da tamo postoje ljudi koji bi “trebalo da idu što pre” iz jugoslovenske diplomatije, navevši pri tome Veljka Mićunovića i “naročito Nikezića”. Navedeni govor i principi jugoslovenske spoljne politike, kako ih je Nikezić

¹²¹³ Vladimir Petrović, *Jugoslavija stupa na Bliski istok*, str. 70.

¹²¹⁴ Petar Žarković, *Marko Nikezić kao ambasador u SAD (1958–1962)*, Beograd, 2012., str. 65. (master teza u rukopisu)

¹²¹⁵ Petar Žarković, *Marko Nikezić kao ambasador u SAD*, str. 56, 65.

izložio, Tita su, kako je rekao, “prosto zaprepastili”, ocenivši ih kao suprotne politici SKJ i Jugoslavije. Takvi ljudi, rekao je jugoslovenski predsednik, “ne mogu biti rukovodioci i određivati liniju i smernice naše spoljne politike”. Ovakve ljude trebalo je, prema Titu, odstraniti iz SIP-a i tamo dovesti “dobre komuniste”, a Koči Popoviću je zamerio što je bio “nekritičan” prema najbližim saradnicima. Napadima na Nikezića, pridružio se i Aleksandar Ranković.¹²¹⁶

Ipak, nakon odlaska Koče Popovića sa čela jugoslovenske diplomatije, nasledio ga je najbliži saradnik i prvi zamenik, Marko Nikezić, koji će na tom mestu ostati od 24. aprila 1965. do 26. decembra 1968. Bio to period “vrhunskog dometa” jugoslovenske diplomatije, prema ocenama istoričara i diplomata, domaćih i stranih.¹²¹⁷ Bilo je to vreme vrhunca hladnoratovskih napetosti, eskalacije američkog rata u Vijetnamu, intervencije na Dominikansku republiku, učvršćenja Leonida Brežnjeva u SSSR-u i postupne restalinizacije, početka krvave Kulturne revolucije u Kini, vojnog udara u susednoj Grčkoj, Šestodnevno rata na Bliskom istoku 1967., burnog “Praškog proleća” i sovjetske intervencije u Čehoslovačkoj 1968. i treće krize u odnosima sa SSSR, itd. U zemlji je to bio početak odlučnijih reformskih procesa, privredne reforme, smene A. Rankovića i demontiranja Udbe, demonstracija – studentskih i kosovskih, otvaranja medija, itd. Nikezić je kroz sve izazove prolazio sa nepodeljenim utiskom o vlastitom profesionalizmu, do 1967. kada je došao ponovo u oštar sukob sa jugoslovenskim predsednikom. Nakon izbijanja Šestodnevno arapsko-izraelskog rata, Tito koji je u tom periodu bio u vrlo prisnim odnosima sa Brežnjevim i čak po prvi put učestvovao na sastanku rukovodilaca komunističkih partija u Moskvi (Varšavski pakt), na iznenađenje svetke javnosti, ocenio je taj akt kao napad na “ceo napredni svet” i tražio prekid odnosa sa Izraelom. Marko Nikezić se usprotivio takvoj odluci, smatrajući da nije u jugoslovenskom interesu, a njegov sta podržali su i Mišo Pavićević i Veljko Mićunović, zamenik i pomoćnik šefa diplomatije. Ishod je bila odluka vlade SFRJ od 13. juna 1967. o prekidu diplomatskih odnosa sa Izraelom, zbog “agresije prema arapskim zemljama”. Do kraja postojanja Jugoslavije diplomatski odnosi sa ovom zemljom nisu ponovo uspostavljeni, a Tito je Nikeziću pred najvišim partijskim forumom zamerio zbog njegovog držanja i zbog toga “što nije blagovremeno upozorio” na nepovoljan razvoj situacije na Bliskom istoku.¹²¹⁸ Nasuprot tome, sledeće 1968. prilikom dramatičnih avgustovskih događaja i sovjetske okupacije Čehoslovačke, Tito i Nikezić imali su podudarne odnose, a jugoslovenski šef diplomatije je tom prilikom održao svoje istorijske govore, što mu Sovjeti nisu zaboravili. O svemu tome će biti više reči.

¹²¹⁶ AJ, fond 507 – CK SKJ, Izvršni komitet za 1963., Zapisnik sa sednice IK CK SKJ održane 23. aprila 1963. III/97, „Naša spoljna politika i odnos SKJ prema međunarodnom radničkom pokretu”

¹²¹⁷ Ranko Petković, *Subjektivna istorija jugoslovenske diplomatije*, str. 47.

¹²¹⁸ Aleksandar Lebl, „Prekid odnosa SFRJ-Izrael 1967.”, *Tokovi istorije*, br. 1–4, 2001., str. 44–53. Ranko Petković, *Subjektivna istorija jugoslovenske diplomatije*, str. 48–49.

Marko Nikezić bio je nosilac „Spomenice 1941“. Za člana najvišeg partijskog rukovodstva CK SK Jugoslavije biran na Sedmom (1958.) i Osmom kongresu (1964.), a za člana CK SK Srbije na Drugom kongresu (1949).¹²¹⁹

Na Šestom kongresu SK Srbije, krajem novembra 1968. biće izabran na svoju najodgovorniju funkciju, predsednika CK SK Srbije i to uz većinsku želju ljudi u vrhu partije, i uz Titovu uzdržanost. Izraziće na taj način nepodeljenu reformsku orijentaciju u Srbiji nakon Brionskog plenuma. Iako je u pokretu od međuratnog perioda, biće dočekan sa velikim entuzijazmom i nadama, kao “novi čovek”.¹²²⁰ “Borba” je u veoma opsežnom portretu svog novogodišnjeg izdanja, na početku nove 1969. uočila tu kontradikciju, Marko Nikezić nije bio novi u pokretu, nije bio ni mlad (47 godina), njegov dolazak nije bio neočekivan, on je bio na tragu tada dominantne reformske struje u partiji, a ipak, kako je napisao Živko Milić u ovom listu, u čitavoj javnosti je njegov dolazak “symbolisao promenu”.¹²²¹ Ipak, Srbija za njega nije bila nova i, kako je rekao, *terra incognita*; rat je proveo u njoj, radio u Beogradu, sve vreme bio i član najviših partijskih foruma. Na prekretnici istorijskog razvoja, zahtevima modernizacije, dok su ljudi nekada određivali sistem, u vremenu s kraja šezdesetih, on je tražio njih. Otuda je izbor Nikezića na čelnu funkciju u Srbiji bio logičan izbor. Činjenica da je jugoslovensko društvo postajalo bogatije, složenije i prosvetljenije, nije umanjivala ulogu rukovodstva, smatrao je Nikezić, samo ju je činilo skromnijom i kompleksnijom. Zaostalo društvo traži jaku vlast, u njemu distribucija moći između rukovodstva i naroda ide na uštrb naroda, a “u nas je stanje već takvo – a takva su nam naročito stremljenja – da ne govore u prilog nekih većih individualnih pretenzija na vođstvo”, poručio je skromno na početku mandata, ne dajući da se fascinira “spektakularnom ulogom vodećeg”, kako je uz dozu ironije primetio.¹²²² Pojedinaac ili grupa ljudi na funkcijama, posle iskoraka koji je Srbija napravila u posleratnom periodu, “nisu više presudan faktor”, rekao je prvih dana mandata. U odnosu na posleratni period, mesto partije, njenih funkcionera i članova “zahtevaju drugi stil, novu svest o putevima i mogućnostima političkog uticanja”. Za njega Srbija nije trebalo da bude “palanka s turskom kaldromom”, još manje “biće atavističkih otpora” modernizaciji. Već na početku svog mandata, video ju je kao moderno i urbano društvo, sa snažnim radništvom, razvijenom industrijom i masovnom inteligencijom. Sem stila, nije ostao nezapažen ni njegov drugačiji pristup, bez imperativnog tona i kategoričnih tvrdnji, izvan demagogije i simplifikacija, govorio je u potencijalu, više kao “glasna konteplacija”, koja je sagovorniku ostavljala prostor za sumnju i neslaganje.¹²²³ Bio je spreman na dijalog, gotov da sasluša sagovornika, ali ako bi uočio veliku simplifikaciju ili nerazumevanje, nije krio ironičan osmeh ili blago sarkastičnu primedbu. I najvažnija promena, koju su

¹²¹⁹ AS, f. CK SKS, Centralni komitet, god. 1968, VI Kongres CK SKS, br. kutije 54, personalni kartoni

¹²²⁰ *Ekonomska politika*, br. 869, god. XVII, 25. novembar – 1. decembar 1968.

¹²²¹ Draža Marković je u svom dnevniku o Marku Nikeziću ogorčeno zabeležio: “...i on je taj *novi čovek*... ne znam u čemu je i po čemu on nov – za svih 25 godina bio je vrlo istaknut i visoki funkcioner.“ Dragoslav Marković, *Život i politika*, str. 101.

¹²²² Živko Milić, „Portreti savremenika, Marko Nikezić. Za pravu meru“, *Borba*, 31.12.1968. – 1. i 2.1.1969.

¹²²³ Živko Milić, „Portreti savremenika, Marko Nikezić. Za pravu meru“, *Borba*, 31.12.1968. – 1. i 2.1.1969.

uočavali savremenici, sa Nikezić se trebalo oprostiti od političkih fraza, u kojima je ogrezao javni govor toga doba. Došao je na čelo Saveza komunista Srbije sa svešću i porukom da je partija koja je bila inicijator promena i demokratizacije, poslednja koja se menja i demokratizuje i javno govorio o tome, kako bi se i to promenilo i kako bi odagnao sumnju da SKS želi da u drugom vidu očuva recidive “njegovih ranijih komandnih pozicija”. Ako je na početku izgradnje socijalizma, monopolistička uloga partije i bila progresivna, smatrao je, u trenutku kada je on došao na njeno čelo, kada su se socijalistički sistem i društveni odnosi ugradili u temelje, “ranije pozicije i metodi delovanja” bili bi ne samo izlišni, nego i “neizbežno konzervativni”, smatrao je Nikezić. Čim je došao na čelnu poziciju u Srbiji, poručio je: “Moramo da naučimo da živimo s tim da su sva pitanja otvorena i da se o njima može diskutovati”, jer ako to nije slučaj, vlast će da se oligrahizuje i zatvori u uske okvire. I nije to za Marka Nikezića bilo u Srbiji pitanje puke promene načina rada rukovodstva, već “pitanje tradicije i mentaliteta”. Nedovoljna aktivnost ljudi, nezainteresovanost i apolitičnost uvek je otvarala prostor za “uzurpaciju prava odlučivanja od strane uskog kruga vodećih ljudi”, što je prirodno radikalizovalo odnose u društvu. Nasuprot tome, kada bi najveći mogući broj ljudi participirao u odlučivanju, ukreiranju politike, tada postoji “i osećaj slobode i osećaj odgovornosti, svest o realnim mogućnostima”. Verujući da je moguće boriti se demokratskim metodama za pravu meru stvari, Marko Nikezić je poručio da “samo borba interesa i mišljenja donosi neophodne dalje promene”, borbu protiv zaostalosti i maksimum progresa u datim okolnostima.¹²²⁴

Osim vajarstva, imao je još jednu nepolitičku strast – lov. Samo vajarstvo figuriralo je sve vreme njegove diplomatske aktivnosti. Tokom perioda diplomatskog rada, uradio je devet skulptura u drvetu i bronzi. Možda ima simbolike u činjenici da je poslednja skulptura pre dolaska na čelnu poziciju u Srbiji, nosila ime “Sanjarenje” (1967), a da su prve skulpture urađene nakon političkog izгона, tokom trajanja kampanje protiv njegovog smenjenog rukovodstva bile – dva portreta Latinke Perović (1973. i 1974), a između njih skulptura pod nazivom, “Skrivanje” (1973).¹²²⁵

Najbliži saradnik i ravnopravi sukreator politike u Srbiji u naznačenom periodu bila je Latinka Perović. Među njima je postojala jasna podela odgovornosti. U odličnim ljudskim odnosima, iako se pre dolaska na funkcije u CK nisu dobro poznavali, tokom trajanja svog mandata delovali su veoma kompatibilno. Njemu su prepuštana načelnija pitanja, analize, najšire idejne orijentacije, dok se ona bavila konkretnijim problemima, već i po prirodi svog položaja koji je bio izvršnog karaktera – sekretar CK SK Srbije. Poverenje i međusobno uvažavanje koje se stvorilo tokom trajanja njihovog mandata u CK nikada nije bilo dovedeno u pitanje, a ostalo je nepromenjeno do samog kraja, do Nikezićeve smrti. Bili su, kako je govorio Nikezić, tandem, i intelektualni i politički i ljudski.¹²²⁶ Njihov sličnomišljenik i saveznik, šef diplomatije, Mirko Tepavac je smatrao da je Nikezić u Latinki Perović pronašao

¹²²⁴ Isto.

¹²²⁵ Slavica Stamenković, *Skulptura Marka Nikezića*, str. 13–14.

¹²²⁶ Olivera Milosavljević, *Činjenice i tumačenja. Dva razgovora sa Latinkom Perović*, str. 96.

“izuzetnog saradnika i efikasnog realizatora, pa zatim i doživotnog prijatelja. Te dve ličnosti kao da se nikako nisu ni mogle mimoći.”¹²²⁷

Latinka Perović je rođena 4.10.1933. u Beloševcu kod Kragujevca. Osnovnu školu i gimnaziju je završila u Kragujevcu. Dolazi u Beograd na studije 1952., gde je u rekordnom roku diplomirala srpski jezik i književnost na Filozofskom fakultetu (1954). Na istom fakultetu završila je i magistarske studije, odbranivši tezu pod naslovom, “Dopunske i odredbene sintagme u jeziku Ive Andrića” (1956).¹²²⁸ Drugu magistarsku tezu, “Kulturna politika u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata”, odbranila je na Visokoj školi političkih nauka, kasnijem Fakultetu političkih nauka u Beogradu 1965. Članica KPJ postala je 1951.¹²²⁹ Vredna, metodična, samodisciplinovana, brzo se uspinjala u partijskoj hijerarhiji i 1953. ušla u predsedništvo omladine Srbije. U tom periodu je, pored studija, redovno išla na teren, obilazila omladinske organizacije po Srbiji, organizovala brojne kulturne manifestacije, takmičenja i sl. Zbog ispoljenih velikih organizacionih sposobnosti i sistematičnosti, brzo je prešla na savezni nivo, u predsedništvo jugoslovenske omladine (1956), na čijem čelu je tada bio Miko Tripalo. U tom okruženju se učila, kako će kasnije reći, razumevanju Jugoslavije kao složene države u kojoj “svi mogu da budu to što jesu”.¹²³⁰ Sa nepunih 28 godina, 1961. postala je, na predlog Aleksandra Rankovića, predsednica Konferencije za društvenu aktivnost žena Jugoslavije, krovne ženske organizacije u zemlji (nekadašnji AFŽ). Na toj funkciji će ostati do kraja 1964., kada je na Petom kongresu Saveza komunista Srbije (1965), izabrana u najviše republičko partijsko telo, Centralni komitet.¹²³¹ Od 1965. bila je i predsednica uticajne Komisije CK SKJ za ideološki rad.¹²³²

Nakon Brionskog plenuma, krenula je višegodišnja kampanja za reformu i reorganizaciju partije. Započelo se sa velikim kadrovskim i institucionalnim promenama, pa je nakon oktobarske reorganizacije saveznog partijskog rukovodstva, na red došlo, 4. novembra 1966. i vođstvo SK Srbije. Na Sedmoj sednici CK SKS, za novog predsednika partije u ovoj republici izabran je Dobrivoje Bobi Radosavljević, stari partijski kadar, ali vrlo sklon mlađim i reformskim tendencijama, dok je za sekretara Izvršnog komiteta CK SKS izabran Stevan Doronjski. U novom reformisanom Izvršnom komitetu, najužem rukovodstvu partije, našla se i dotadašnja članica CK, Latinka Perović.¹²³³ Bez sumnje je bila izabrana u vrh, zahvaljujući zalaganju D. Radosavljevića, koji je već ozbiljno narušenog zdravlja, svoju kratkotrajnu ulogu vršioca dužnosti partijskog lidera, video u promovisanju mlađih i

¹²²⁷ Tepavac smatra da je L. Perović bila na visini Nikezićevih koncepata, “njegovih shvatanja politike i moralnih obzira. Imala je, međutim, više nego on smisla za organizaciju i akciju. Bolje od njega je poznavala političke prilike u Srbiji... Umela je i da ga zaštiti od onih poslova za koje je ona znala da njemu ne leže, ili da ih ne voli – dugih sastanaka, natezanja, usklađivanja nesuglasica – što je mogao samo neko ko ima tako neograničenu energiju...” Aleksandar Nenadović, *Mirko Tepavac. Sećanja i komentari*, Beograd, 1998., str. 70.

¹²²⁸ Olivera Milosavljević, *Činjenice i tumačenja. Dva razgovora sa Latinkom Perović*, Beograd, 2010., str. 15–34.

¹²²⁹ AS, f. CK SKS, Centralni komitet, god. 1968, VI Kongres CK SKS, br. kutije 54, personalni kartoni

¹²³⁰ Olivera Milosavljević, *Činjenice i tumačenja. Dva razgovora sa Latinkom Perović*, str. 34–35.

¹²³¹ AS, f. CK SKS, Centralni komitet, god. 1968, VI Kongres CK SKS, br. kutije 54, personalni kartoni

¹²³² *Ko je ko u Jugoslaviji: Jugoslovenski savremenici*, Beograd, 1970., str. 784.

¹²³³ Ranko Končar, Dimitrije Boarov, *Stevan Doronjski – odbrana autonomije Vojvodine*, Novi Sad, 2011., str. 419–420.

obrazovanih kadrova, kako bi se u Srbiji prevazišlo Rankovićevo nasleđe i utvrdila reformska orijentacija.

Na novoj dužnosti L. Perović je pokazala velike organizacione i intelektualne sposobnosti i radni potencijal. Sa snažnom podrškom D. Radosavljevića i uticajnih saveznih kadrova iz Srbije, Milentija Popovića, novog predsednika skupštine Jugoslavije, Mijalka Todorovića, novog sekretara SKJ i Petra Stambolića, predsednika SIV-a, kao i novoizabranog potpredsednika SFRJ Koče Popovića, bila je već u tom periodu u centru političkih procesa u republici. Novi kurs Saveza komunista posle Brionskog plenuma, tražio je i nove ljude, posebno u Srbiji. Postala je član i sekretar Komisije za reformu i reorganizaciju SKJ, koja je napravljena na Brionima, odmah posle smene A. Rankovića, kako bi se manifestovalo reformsko opredeljenje partije. Komisija od koje se mnogo očekivalo i koja je bila *spiritus movens* reformskih stremljenja u partiji, radila je pune tri godine pod predsedništvom Mijalka Todorovića, načinila je važan dokument – Teze za reorganizaciju SKJ, koje su uključene kao temelj programskih akata Devetog kongresa (1969), o čemu će biti reči.¹²³⁴ Osim navedenih dužnosti, nakon imenovanja u IK CK SK Srbije, Latinka Perović se istakla i u aktivnosti oko „Književnih novina“ i tzv. opštinskih slučajeva u Srbiji. Odlično obrazovana, spremna na dijalog, ali i jasno politički orijentisana, motivisana i aktivna u sprovođenju nove partijske politike, pre svega u smislu protivljenja dogmatskim i konzervativnim, kao i nacionalističkim pojavama, učestvovala je u rešavanju problema „Književnih novina“, u periodu posle Brionskog plenuma, centralnog foruma za nacionalističko i opoziciono ideološko delovanje u Srbiji. Zalažući se za političko delovanje, nasuprot administrativno-represivnom, posebno na polju kulture, smatrala je da bi trebalo stvarati atmosferu koja će omogućiti raspravu i dijalog o spornim pitanjima, „idejno vrenje“ i nove političke okolnosti zahtevale su „sasvim drugu akciju“ od one na koju se u prošlim vremenima oslanjalo, smatrala je tim povodom.¹²³⁵

Kada su na izborima sa više kandidata u postbrionskim političkim prilikama u unutrašnjosti Srbije počele da se javljaju lokalne krize, nastavila je još intenzivnije da putuje po republici i organizuje opštinske i gradske komitete partije po Srbiji, da ih edukuje kako da funkcionišu u novim okolnostima, provodeći i mesece u saniranju političkih rascepa i sukoba, o čemu je bilo reči. Kada su izbili studentski nemiri u Beogradu, juna 1968. bila je jedan od najaktivnijih partijskih funkcionera, koji je provodio dane na fakultetima u razgovorima sa pobunjenim studentima i profesorima.¹²³⁶ Verujući da se ne sme dopustiti prekid komunikacije sa studentima, da se mora ići među njih, istrpeti

¹²³⁴ AJ, CK SKJ – 507, Komisija CK SKJ za razvoj i reorganizaciju, XXII – k.1 / 1–8.

¹²³⁵ AS, CK SKS – Centralni komitet SKS – Komisija CK SKS za informisanje i propagandu „Idejno-politička pozicija *Književnih novina*“. Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma*, str. 121.

¹²³⁶ Ministar policije Srbije Slavko Zečević, optuživao je Latinku Perović da je imala blagonaklon odnos prema pobunjenicima, jer je za eskalaciju protesta optuživala policijsku brutalnost, odbijajući da zauzme, kako je napisao, „jedan stav nužan za rešenje problema“, odnosno da podrži nasilne metode koje je forsirao Zečević. Slavko Zečević, *Sećanja i kazivanja*, Beograd, 2004, str. 258–262.

moguće neprijatnosti, ali razgovarati – otišla ja na pobunjeni Mašinski fakultet u Beogradu.¹²³⁷ Osim toga, Latinka Perović je u trenutku kada je došla na jednu od dve čelne funkcije u CK Srbije, novembra 1968. imala i tri napisane knjige, *Kultura u socijalizmu*, *Savez komunista u novim uslovima* i *Savremena uloga avangarde*, u kojima je izložila moderne, reformske poglede na politički sistem, ulogu partije u društvu, pitanja demokratizacije, kulturne politike, itd.¹²³⁸ U jednoj od njih konzervativne snage i predstavnike „čvrste ruke“ u partiji, za koje je verovala da još uvek imaju jaka uporišta, 1967. je upozorila da je njihovo vreme prošlo. Model po kome je partija „nosilac vlasti i glavni arbitar u odlučivanju u privrednim, društvenim, političkim i idejnim pitanjima“, dakle, partije koja na taj način vlada ljudima, ocenila je kao izraz „zaostale svesti“, prevaziđenih shvatanja i materijalnih okolnosti, naposljetku, najkraći put do pasivizacije i birokratizacije same te partije.¹²³⁹ Posebno značajno mesto demokratizacije SK, čije korene je videla u Šestom kongresu SKJ (1952) i ljubljanskom Programu partije (1958), moralo je da se posveti „borbi mišljenja, polemici i diskusijama“, jer je upravo „slobodnu diskusiju, dolaženje do stavova kroz razlike u mišljenjima ... demokratski put da se dođe do jedinstva u Savezu komunista“. Demokratizacija partije, čiji su Brionski plenum i formiranje Komisije za reorganizaciju, samo inicijalni, nikako krajnji događaji, kao preduslov svake demokratizacije društva, podrazumevala je, prema njenoj oceni, „da svako doživi i svoju ličnu reformu... svaki pojedinac...“¹²⁴⁰

Imajući to sve u vidu, predlog Petra Stambolića, dotadašnjeg privremenog predsednika CK SK Srbije, da za novog sekretara CK pred Šesti kongres predloži Latinku Perović, činio se očekivanim, kao i prihvatanje tog predloga od strane kandidata za novog partijskog lidera, Marka Nikezića.¹²⁴¹ Predloženo rešenje je posle nekoliko Stambolićevih razgovora sa njim, prihvatio i sam jugoslovenski predsednik i lider SKJ.¹²⁴² Jedan broj konzervativnijih i starijih partijskih kadrova u Srbiji, pružao je otpor ovom kadrovskom rešenju, dolasku Latinke Perović na drugu čelnu poziciju SKS, motivisan konceptijskim neslaganjem.

¹²³⁷ Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 53–55. Olivera Milosavljević, *Činjenice i tumačenja. Dva razgovora sa Latinkom Perović*, str. 45–46.

¹²³⁸ Latinka Perović, *Kultura u socijalizmu*, Beograd, 1965; Ista, *Savez komunista u novim uslovima*, Beograd, 1967. Ista, *Savremena uloga avangarde. Idejno-politička praksa Saveza komunista Srbije*, Beograd, 1969.

¹²³⁹ Latinka Perović, *Savez komunista u novim uslovima*, Beograd, 1967., str. 33–34.

¹²⁴⁰ Isto, str. 5, 8, 13, 43, 47.

¹²⁴¹ Postoje i tvrdnje da je Marko Nikezić svoj pristanak da napusti mesto šefa diplomatije i dođe na čelnu poziciju SK Srbije uslovio time da sekretar CK bude Latinka Perović. Sama L. Perović danas takve tvrdnje smatra malo verovatnim, jer su se ona i Nikezić pre dolaska na navedene funkcije relativno slabo poznavali. I svoje, kao i Nikezićevo kandidovanje ona pripisuje Petru Stamboliću. Venceslav Glišić, *Susreti i razgovori. Prilozi za biografiju Petra Stambolića*, Beograd, 2010., str. 112. i Razgovor autora sa dr Latinkom Perović, 15. avgust 2014.

¹²⁴² Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma*, str. 244. Petar Stambolić je u razgovoru sa Zdravkom Vukovićem, 15. novembra 1968. ponovio svoj predlog da M. Nikezić i L. Perović preuzmu čelne funkcije u Srbiji, navodeći da se na kraju i Tito saglasio sa tim. On je obavestio Vukovića da su predstavnici Hrvatske pružali otpor zbog odlaska Nikezića sa mesta šefa jugoslovenske diplomatije, pravdajući to time da se neće moći naći „adekvatna zamena“. Stambolić je sumnjao da je u pitanju o „zaziranju od dolaska tako jake ličnosti na dužnost u Srbiji“. Tek kada se Tito složio sa Stambolićevim predlozima, krenulo se u proceduru kandidovanja.

Osim tandema Marko Nikezić – Latinka Perović, kako su sebe nazivali, personalni potencijal za reforme u Srbiji i evolutivnu promenu sistema činili su i pojedinci, njihovi saradnici ili uzori, na koje su se najviše oslanjali u radu. Teško je bilo napraviti izbor i gradirati uticaj ili značaj svake individue. Svakako da je većina u Centralnom komitetu, kao što će se pokazati i kasnije, snažno podržavala usvojenu politiku. Sekretarijat CK, koji je vodila L. Perović bio je malobrojan, ali veoma efikasan, kvalifikovan i operativan. Njihove analize, agilnost i kompetencije bile su presudne u sprovođenju dogovorene politike. Ipak, na ovom mestu izdvojiće se pojedini saradnici, prema značaju svoje funkcije, položaju koji su obavljali, važnosti koju im je partijsko rukovodstvo Srbije pridavalo, čak i bliskim, ličnim odnosima. Svi oni našli su se u jednom trenutku, iako nisu uvek i u svim pitanjima bili istomišljenici, sa jedne strane, štiteći se i podržavajući međusobno – i sve ih je u jednom trenutku Tito sa partijskim konzervativcima stigmatizovao kao „remetilačke faktore“. Padom rukovodstva u Srbiji, bile su okončane i njihove političke i javne uloge.

Miroslav Pečujlić, rođen 7. januara 1929. u Sisku. U istraživanom periodu bio je član Predsedništva CK SKJ i predstavnik srpske partije u Izvršnom birou Predsedništva CK SKJ. U partijskom vrhu se isticao znanjem i kompetencijom. Osnovnu školu i gimnaziju je završio u Beogradu. Posle rata je radio u gradskom Narodnom odboru Beograda. Nakon diplomiranja, izabran 1958. na Pravnom fakultetu u Beogradu za asistenta na predmetu Opšta sociologija. Tokom 1959. boravio na specijalizaciji u Velikoj Britaniji na prestižnoj *London School of Economics and Political Science*. Doktorirao je 1961. sa disertacijom na temu *Savremene socijaldemokratske teorije o prelazu iz kapitalizma u socijalizam* i izabran za docenta 1962. Bio stipendista Fordove fondacije 1961–1962., kada je proveo godinu dana na specijalizaciji na univerzitetima u SAD (Kolumbija, Čikaški univerzitet, Univerzitet u Berkliju i En Arboru). Paralelno sa Pravnim fakultetom u Beogradu, Miroslav Pečujlić je predavao na Visokoj školi političkih nauka i bio jedan od osnivača Fakulteta političkih nauka u Beogradu. Napisao je brojne radove i dao veliki doprinos u oblasti izučavanja opšte sociologije i socijalne teorije, društvene strukture, političke sociologije, metodologije društvenih nauka i globalnih društvenih procesa, što ga je svrstalo među najistaknutije stvaraoce u sociološkoj i uopšte društvenoj misli u Jugoslaviji u posleratnom periodu. Bio je učesnik NOB-a od 1943., član SKOJ-a od 1944., a KPJ od 1945. Posle rata, pored veoma uspešne nastavne, naučne i stručne karijere, bio je na istaknutim političkim funkcijama u Savezu komunista: član Gradskog komiteta SKS Beograda, a na VIII Kongresu (1964) izabran u CK SKJ.¹²⁴³

Predrag Ajtić, rođen 3.2.1921. u Prizrenu. U istraživanom periodu bio predsednik Socijalističkog saveza radnog naroda Srbije i član CK SKS. Bio je jedan od najpoznatijih zagovornika

¹²⁴³ AS, f. CK SKS, Centralni komitet, god. 1968, VI Kongres CK SKS, br. kutije 54, personalni kartoni. *Ko je ko u Jugoslaviji: Jugoslovenski savremenici*, Beograd, 1970., str. 773.
<http://www.ius.bg.ac.rs/informacije/pecujlic%20biografija.htm>

reforme, protivnik uplitanja Udbe u politički život, bio oštar kritičar A. Rankovića u vreme njegovog velikog uticaja. Zbog kritike Titovog odnosa prema Sovjetima i posebno represivnih metoda rada Udbe, izrečenih dok je bio jugoslovenski ambasador u Sofiji, bio je opozvan i podvrgnut montiranom procesu pred partijskom komisijom i represiji. Isključen je iz SKJ. Neposredno nakon Brionskog plenuma bio je rehabilitovan (1966), a u partijski vrh vraćen, dolaskom Marka Nikezića na čelo SKS. Govorio je sedam jezika, od kojih i albanski. Kao Srbin sa Kosova i politički protivnik Rankovića, bio veliki pobornik srpsko-albanskog suživota u pokrajini. Imao je važno mesto u antifašističkoj kulturu sećanja, jer je od studentskih dana bio invalid, usled povreda pucnjima u obe noge, koje su izazvali jurišni odredi Ljotićevog *Zbora*, 1940. Član KPJ bio od 1938.¹²⁴⁴

Milentije Popović, rođen 1913. u Crnoj Travi. Završio Tehnički fakultet u Beogradu, član KPJ postao 1939. Učestvovao na raznim dužnostima u NOVJ i bio delegat na Drugom zasedanju AVNOJ-a. Od 1948. neprekidno na dužnostima u saveznim institucijama, kao poslanik ili ministar u Vladi. Od 1958. izabran za predsednika Saveznog saveta za naučni rad. Za člana CK SKJ biran na V, VI, VII i VIII kongresu. Na Devetom kongresu (1969) izabran prvi put u Predsedništvo CK SKJ. Jedan od ključnih arhitekata i prve (1961) i druge privredne reforme (1965). Kao vodeći predstavnik reformske struje u SKJ i zagorovornik demokratizacije države i partije, nakon smene Rankovića na Brionskom plenumu, odmah izabran za člana najvišeg partijskog tela, Izvršnog komiteta CK SKJ, oktobra te godine izabran i u Predsedništvo CK SKJ, čime se posle skrajnutosti, zbog neslaganja sa Rankovićev vratio u najuže rukovodstvo. Od 1967. izabran za predsednika Savezne skupštine.¹²⁴⁵ Na ovim funkcijama će dočekati i kraj života (1971), posle sukoba sa Titom, zbog sarajevskog napada jugoslovenskog predsednika na rukovodstvo Srbije, sa kojim se M. Popović u potpunosti identifikovao.¹²⁴⁶ Autor je stotina članaka i nekoliko monografija: *Razmatranja o savremenim društvenim kretanjima*, *Društveno ekonomski sistem* i *Neposredna socijalistička demokratija*. Prirodu odnosa u Jugoslaviji, upozoravao je u intervjuu, krajem 1966. karakterisao je već otvoren sukob, izašao na površinu na Četvrtom plenumu, između kontervativnih birokratskih i reformskih, samoupravnih društvenih snaga. Kroz ovo pitanje, smatrao je Popović, prelamali su se i svi politički sukobi u Jugoslaviji. Jačanje društva na račun države i deetatzacija je bila karakteristika i zahtev vremena i najprogresivnijih struktura i na zapadu i na istoku, kao i u zemljama trećeg sveta. Uslov za uspeh navedenih težnji video je u temeljnim promenama u Savezu komunista, koji nije trebalo popravljati ili menjati, već temeljno redefinisati, prevesti ga na potpuno „novi način mišljenja“, jer bez „odlučnog

¹²⁴⁴ AS, f. CK SKS, Centralni komitet, god. 1968, VI Kongres CK SKS, br. kutije 54, personalni kartoni. *Ko je ko u Jugoslaviji: Jugoslovenski savremenici*, Beograd, 1970., str. 7. Olga Popović Obradović, *Kakva ili kolika država*, Beograd, prir. Latinka Perović, Beograd, 2008., str. 16.

¹²⁴⁵ *Ko je ko u Jugoslaviji: Jugoslovenski savremenici*, Beograd, 1970., str. 828.

¹²⁴⁶ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 68, II-2/520, “Prijem predstavnika SR Srbije, Beograd, 11.5.1971.” i Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma*, str. 518–524.

obračuna sa nagomilanim predrasudama iz prethodnog etatičkog perioda nećemo moći ići napred“.¹²⁴⁷

Mijalko Todorović, rođen 25.9.1913. u Kragujevcu. Završio Tehnički fakultet u Beogradu. Član SKJ od 1938. Na početku rata jedan od vodećih organizatora ustanka i stvaranja prvih oružanih jedinica u kragujevačkom kraju. Bio politički komesar legendarne Prve proleterske brigade, nakon toga i divizije i korpusa, kojima je komandovao Koča Popović. U periodu 1953–1963. savezni ministar i potpredsednik SIV-a, a od 1963. do 1966. predsednik Savezne skupštine.¹²⁴⁸ Decenija rada u SIV-u, u ekonomskim resorima, učinila ga je ključnim arhitektom promene privrednog sistema u zemlji i vodećeg zagovornika reformi. Za člana CK SKJ biran na VI, VII, i VIII kongresu.¹²⁴⁹ Zbog dubokih neslaganja sa Aleksadrom Rankovićem, bio jedan od ključnih ljudi na Brionskom plenumu, nakon kojeg je zauzeo mesto sekretara Izvršnog biroa CK SKJ. Bio na čelu Ustavne komisije Savezne skupštine, koja je pripremala ustavne promene i decentralizaciju Jugoslavije. Kao vodeći zastupnik reformske orijentacije, izabran na Brionskom plenumu za predsednika Komisije za reformu i reorganizaciju SK, koja je radila naredne tri godine.¹²⁵⁰ Sa tog mesta, pred republičke kongrese 1968. na kojima će se desiti smena generacija, objavio knjigu, koja je bila kvintesencija reformskih stremljenja u partiji, *Preobražaj Saveza komunista Jugoslavije*.¹²⁵¹

Koča Popović, rođen 14. marta 1908. u imućnoj trgovačko-industrijskoj porodici. Prvo obrazovanje je dobio u Švajcarskoj, gde je naučio da čita na francuskom; na srpskohrvatskom je naučio tek po povratku u Beograd 1921. Sem ova dva jezika, oba ih je smatrao maternjim, odlično je znao nemački, engleski i španski. Maturirao je 1926. u Drugoj muškoj gimnaziji i sledeće godine u Sarajevu završava vojnu školu. Na Sorboni u Parizu diplomira filozofiju. Već ranih tridesetih postaje marksista i simpatizer revolucionarne levice, a 1933. postaje član ilegalne KPJ. Pisao je filozofske spise u međuratnom periodu, kada postaje jedan od najpoznatijih jugoslovenskih nadrealista. Proslavljena knjiga iz te epohe mu je bila „Nacrt za jednu fenomenologiju iracionalnog“.¹²⁵² Sa teorije na empiriju prelazi odlaskom u Španiju, gde se u činu poručnika od jula 1937. do februara 1939. bori u prvom velikom sukobu fašizma i antifašizma. Briljantan um i zadivljujuću erudiciju pokazuje kada se posle Španije uključio u književnu polemiku na levici, a najpoznatiji spis iz tog perioda mu je „Ratni ciljevi Dijalektičkog antibarbarusa“. Krajem 1940. i početkom 1941. uhapšen i mučen u jugoslovenskom zatvoru. U partizanima komanduje Posavskim partizanskim odredom, a 1. decembra 1941. postaje prvi komandant Prve proleterske brigade/divizije/korpusa.¹²⁵³ Intelekt, kreativnost u ratovanju, bogato iskustvo poneseno iz Španije učiniće da iz rata izađe ovenčan mnoštvom vojnih pobeda, odlikovanja i

¹²⁴⁷ *Komunist*, 1. decembar 1966., str. 3–4.

¹²⁴⁸ *Ko je ko u Jugoslaviji: Jugoslovenski savremenici*, Beograd, 1970., str. 1078–1079.

¹²⁴⁹ AS, f. CK SKS, Centralni komitet, god. 1968, VI Kongres CK SKS, br. kutije 54, personalni kartoni

¹²⁵⁰ AJ, CK SKJ – 507, Komisija CK SKJ za razvoj i reorganizaciju, XXII – k.1 / 1–8.

¹²⁵¹ *Mijalko Todorović, Preobražaj Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, 1968.

¹²⁵² *Koča Popović, Nacrt za jednu fenomenologiju iracionalnog*, Beograd, 1985.

¹²⁵³ *Koča Popović, Beleške uz ratovanje*, Beograd, 1988., str. 317–319.

priznanja, ali i oreolom oslobodioca Beograda i Srbije, u činu generala, sa titulom narodnog heroja i prepoznatljivošću jugoslovenske žive legende. U vreme najveće opasnosti od Staljinove agresije, bio je načelnik generalštaba JNA (1945–1953), a kada je opasnost prošla i trebalo Jugoslaviju promovisati u svetu, dvanaest godina (1953–1965) je kao ministar spoljnih poslova, kreirajući planetarno cenjenu jugoslovensku diplomatiju, sa globalnim značajem i uticajem. Razlaz sa Titom je već šezdesetih bio uočljiv, sve češće je bio izolovan i optuživan na partijskim forumima kao sovjetofob.¹²⁵⁴ Pritisak i optužbe Aleksandra Rankovića na Popovića u prvoj polovini šezdesetih su se intenzivirale. Za člana CK SKJ biran na VI, VII i VIII kongresu. Tito i Koča Popović su poslednji put blisko saradivali na Brionskom plenumu kada je smenjivan Ranković. Pružio je snažnu podršku toj smeni, verujući da otvara prostor za promene, demokratizaciju i reforme. Iz tog razloga je za kratko prihvatio da bude potpredsednik Jugoslavije (1966–1967).¹²⁵⁵ Aktivirao se ponovo od 1969. do 1972. kao znak snažne podrške Nikezićevom rukovodstvu, tada već optuživan i zbog „antititoizma“.¹²⁵⁶ Na njihov nagovor, kao manifestaciju potpore reformama i demokratizaciji, prihvata, juna 1971. poslednju i neželjenu državnu funkciju, predstavnika Srbije u novoformiranom Predsedništva SFRJ.¹²⁵⁷ Ovaj predlog nije prošao bez Titove negativne reakcije.¹²⁵⁸ U navedenom periodu Popović se dva puta se oglasio. Jedinim govorom na Predsedništvu države, gde je osudio kapitulantsko držanje prema Sovjetima¹²⁵⁹ i drugi put kada je izbila afera u vojnom listu *Front*, čije je novinare ironično ismejao zbog poltronstva prilikom obeležavanja Titovog rođendana.¹²⁶⁰ Upravo su na manifestnom nivou rođendani

¹²⁵⁴ AJ, fond 507 – CK SKJ, Izvršni komitet za 1963., Zapisnik sa sednice IK CK SKJ održane 23. aprila 1963. III/97, „Naša spoljna politika i odnos SKJ prema međunarodnom radničkom pokretu” i Aleksandar Nenadović, *Razgovori s Kočom*, str. 133–134.

¹²⁵⁵ Dušan Čkrebić, *Koča Popović. Duboka ljudska tajna*, Beograd, 2011.

¹²⁵⁶ “Šta uopšte znači takvo etiketiranje?!” pitao se u svojim *Zapisima* 12. novembra 1968. “Nekakvu veću vrednost nego recimo kad Rusi sad kažu “antisovjetski”. Svako iole “nezavisnije” mišljenje može se tako “otpisati”, umesto da se ceni po svojoj vrednosti – meritumu. Podrazumeva se unapred – i – slepa – neprikosnovenost svakog T.(itovog) stava, ocene, nekadašnje ili sadašnje!... Forsira se u stvari “kult”... Sprečava svaku normalnu razmenu mišljenja...” K. Popović je smatrao da Tito državno i partijsko rukovodstvo zemlje tretira kao “obične podređene činovnike”. Koča Popović, “Zapisi iz pokojne prošlosti”, *Vreme*, 20.1.1992., str. 34.

¹²⁵⁷ Koča Popović se opirao prihvatanju i ove funkcije. Marko Nikezić i Latinka Perović su ga ubeđivali. Na njegovo pitanje kakvu će ulogu navedena institucija imati, Perovićeva je bez okolišanja odgovorila, nominalnu i protokolarnu, “ne veću od sadašnjeg Saveta federacije”, koji je bio poptuno provizoran. Ipak, bilo je važno, rekla je, da se Popović toga prihvati, zbog podrške naporima SK Srbije. Na kraju je prihvatio: “Ja već deset godina ne želim da delim odgovornost za ono što se u zemlji radi. Smatram da je orijentacija CK SK Srbije dobra. Ona mi daje nadu. Zbog nje, i vas dvoje, prihvatiti.” Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 280.

¹²⁵⁸ U zvaničnom razgovoru koji je tražio da obavi sa njim, kao predsednikom Skupštine Srbije, Tito je u oštroj formi postavio pitanje “zašto je za Predsedništvo SFRJ predložen Koča Popović kad se zna da se on sa njim (Titom) nije slagao u nekim situacijama i zašto on (Tito) o tome nije konsultovan”. Marković sadržaj razgovora ne navodi u svojim dnevničkim beleškama, ali je rukovodstvo Srbije obavestio o njemu. Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma*, str. 553. Dragoslav Marković, *Život i politika*, 1, str. 289. Dragi Stamenković, *Između ideala i politike. Lično kazivanje i svedočenje*, Beograd, 2002., str. 190–191.

¹²⁵⁹ Aleksandar Nenadović, *Razgovori s Kočom*, str. 135.

¹²⁶⁰ Vojni list “Front” je 1972. u više brojeva obeležavao Titov 80. rođendan. U moru prigodnih tekstova u ovom časopisu, u kojima je Tito bio predmet snažne glorifikacije, nije bilo nikoga iz partijskog rukovodstva Srbije. A kada je svečanost prošla, “Front” je u broju od 26. maja 1972. objavio članak o tome na koji način je Koča Popović odbio da piše ili govori u povodu Titovog jubileja. Do tačnina su opisane “muke” novinara sa legendarnim komandantom Prve proleterske, koji je teškom ironijom ismevao i ponižavao novinare zbog poltronstva prema jugoslovenskom lideru. K. Popović je ovom

jugoslovenskog predsednika i Kočine reakcije tim povodom bili lakmus ozbiljnog narušavanja odnosa dvojice državnika usled krupnih unutrašnjepolitičkih i spoljnopolitičkih koncepcijskih razilaženja.¹²⁶¹ Snažnom i bezrezervnom podrškom, svojim ugledom i autoritetom, Koča Popović je verovatno i više na simboličkoj ravni, bio snažan zamajac reformskom rukovodstvu Srbije, ali i balast usled Titove tada već izražene podozrivosti prema njemu.¹²⁶²

Mirko Tepavac, rođen 13.8.1922. u Zemunu. U toku rata Tepavac je prošao razne dužnosti u vojvođanskim partizanskim jedinicama, član KPJ postao 1942. Posle rata bio je član CK SK Srbije, poslanik u Skupštini Vojvodine, ministar Srbije za prosvetu i kulturu, direktor Radio Beograda, ambasador u Mađarskoj, pomoćnik šefa jugoslovenske diplomatije. Od 1965. do 1967. bio je direktor i glavni urednik beogradske *Politike*. Od 1967. kada u Jugoslaviji reformska tendencija, posle smene Rankovića, hvata dublji koren i postaje dominantna, Tepavac dostiže zenit svoje političke karijere, kao prvi čovek Vojvodine, odnosno predsednik pokrajinskog Saveza komunista. Na Devetom kongresu SKJ (1969) biće izabran u Predsedništvo SKJ.¹²⁶³ U aprilu 1969. vraća se u Beograd i zauzima jedno od najodgovornijih položaja – šefa jugoslovenske diplomatije. Nastavio je uspešnu spoljnu politiku svojih prethodnika Koče Popovića i Marka Nikezića, sa kojima se često viđao i konsultovao. Na položaju će ostati do pada reformskog vođstva u Srbiji 1972., kada zbog izvršenih promena u Srbiji, podnosi ostavku. U kampanji protiv smenjenih kadrova u Srbiji, njemu je bila namenjena stigma da je bio suviše evropski orijentisan. Mirko Tepavac je u ime Jugoslavije potpisao prvi trgovinski sporazum ove zemlje sa Evropskom zajednicom, 19. marta 1970.¹²⁶⁴

prilikom poslao i posrednu poruku Titu, da je njihova generacija uradila dosta, “pa bi se trebalo i povlačiti”. *Front*, br. 720, 26.5.1972., str. 7.

¹²⁶¹ Koča Popović 24. maja 1952. piše Titu dugačku i vrlo srdačnu prijateljsku rođendansku čestitku koja počinje sa „Dragi druže Stari“... „Zaista mi je žao što baš ove *okrugle* godine, neću moći i usmeno da ti čestitam. Tako se kaže, a u stvari bilo bi mi isto tako žao i da nije *okrugla*... Ne znam da li ćete se sastati, ali se sećam da sam svake godine, negde posle ponoći, bio pozivan da ispijem najveću čašu koja bi se zatekla u sobi. Proglašavao si to kaznom zato što sam, navodno, dotada suviše malo pio... Čestitam ti Stari od sveg srca. A šta? Svakako ne to što već imaš 60 godina, nego što su ispunjene onako kao što jesu, što si i ove godine naš isti Stari, naš najdraži drug. Koča. P.s. Neka te ova ceduljica i rukopis potsete na one zbog kojih si mi se potsmevao za vreme rata.“ Sa druge strane ceduljice je nešto kraće pismo Lepe Perović, supruge K. Popovića. Pismo Koče Popovića Titu deceniju kasnije, istim povodom, od 24. maja 1961. je duplo kraće, a Lepa Perović je samo potpisana. Ne oslovljava ga sa „Stari“, nego Tito. „Dragi druže Tito, veoma mi je žao što moram putovati iz zemlje baš na dan Tvog rođendana i što tako neću moći lično da ti čestitam. Zajedno sa Lepom od sveg srca ti čestitam. Iskreno želimo da Ti budu lepi i dragi ovi dani i da još dugo imaš mnogo sreće u životu i zadovoljstva u radu – za koji ćemo mi i drugi mlađi od nas kolikogod možemo pomoći da Ti bude ipak manje naporan nego do sada. Koča i Lepa“ Drugo pismo je relativno srdačno, ali protokolarno. Lišeno snažnih emocija kao 1952. Deceniju kasnije, 1972. Popovićeve „čestitka“ Titu posredstvom „Fronta“ je bila pre svega primljena kao uvreda i direktno osporavanje njegovog neprikosnovenog autoriteta. AJ, Lični fond J. B. Tita – 838, II-1/155.

¹²⁶² Aleksandar Nenadović, *Razgovori s Kočom*, Zagreb, 1989.

¹²⁶³ *Ko je ko u Jugoslaviji*, str. 1072.

¹²⁶⁴ Aleksandar Nenadović, *Mirko Tepavac. Sećanja i komentari*, Beograd, 1998. Ranko Petković, *nav. delo*, str. 53–57.

4. Politički i idejni okviri reformi i modernizacije u Srbiji 1968–1972.

4.1. Temeljna programska usmerenja: *Moderna Srbija*

Najdoslednije i najtemeljnije sprovođenje reformske orijentacije u Srbiji, usmerenja koje odnosi prevagu u čitavoj zemlji nakon 1965/66., označen je dolaskom „liberalno nastrojenih zagovornika odlučnije demokratizacije“¹²⁶⁵, kako je Marka Nikezića i Latinku Perović determinisao istoričar Sima Ćirković. Vođeni Nikezićevom maksimom da „politika treba da deluje u pravcu otvaranja vrata za promenu“, njihov dolazak označio je otvorenije zalaganje za demokratsku transformaciju društva i političkih odnosa, negiranje, administrativno–represivnih mera, insistiranje na dijalogu unutar partije, ali i sa neistomišljenicima, uz ubeđenje u superiornost vlastite idejne akcije.¹²⁶⁶ Bio je to srpski pokušaj *socijalizma sa ljudskim likom*, koji će 1972. imati isti epilog kao i onaj četiri godine raniji čehoslovački, ali će u naznačenom periodu dovesti do najšire liberalizacije političkog života nakon 1945. godine. Reč je, prema oceni, Olge Popović Obradović o „nesumnjivo najliberalnijem razdoblju sa stanovišta slobode javne, pa čak i organizovane kritike postojećeg poretka.“¹²⁶⁷ Američki istoričar Džon Lempí ocenjuje taj period, kao vreme kada „u opuštenijoj političkoj atmosferi nakon pada Aleksandra Rankovića ... opozicija postaje javna.“¹²⁶⁸

Kao osnovni cilj svog programa i „stvarni pravi naš program“ bila je – **demokratizacija**, rekao je Nikezić novinarima. A to je značilo osmisлити republiku u novim okolnostima, a pre svega prema daljem ekonomskom i društvenom razvoju.¹²⁶⁹ Polazeći od stava da je Četvrti plenum „najviše koristio Srbiji“, kako je rekao Nikezić, Latinka Perović je smatrala da je pre Brionskog plenuma postojao jedan „pasivan i inferioran“ SK Srbije, kako u odnosu na jugoslovenske, tako i u odnosu na vlastite probleme, te da je ključno bilo oživljavanje rada partije i njene aktivizacije.¹²⁷⁰ U takvim sulovima politički vrh Srbije pozivao je na otkrivanje života sa razlikama, zalažući se za preko potrebnu „debatu i javnost“ u radu, što su mogle biti „odlike pokreta koji se ne samo deklariseo za socijalističku demokratiju nego koji i sam demokratski živi.“¹²⁷¹ Neretko, Nikezić je poručivao da „moramo da naučimo da živimo s tim da su sva pitanja otvorena i da se o njima može diskutovati“, jer se u

¹²⁶⁵ Sima Ćirković, *Srbi među evropskim narodima*, Beograd, 2004., str. 295.

¹²⁶⁶ Marko Nikezić, „Koliko odgovaramo na zahteve vremena“, u: *Krhka srpska vertikala*, str. 224.

¹²⁶⁷ Olga Popović Obradović, „Srpska i(li) srbijanska politika“, *Prelomna '72*, Beograd, 2003., str. 44.

¹²⁶⁸ Džon R. Lempí, *Jugoslavija kao istorija – Bila dvaput jedna zemlja*, Beograd, 2004., str. 266, 268.

¹²⁶⁹ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Magnetofonske beleške sa sastanka u CK SKS sa glavnim urednicima dnevnih listova, direktora radija i televizije, 12. marta 1971.

¹²⁷⁰ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96. Stenografske beleške razgovora sa direktorima i glavnim urednicima listova, radija i televizije, 23. novembra 1970. i Magnetofonske beleške sa konferencije za štampu Latinke Perović, 15. aprila 1972.

¹²⁷¹ Latinka Perović, „Opređenje SKS i njegova idejna pozicija u društvu“, u: *Savez komunista Srbije u razvoju društveno–političkog sistema* (Treća konferencija SKS), Beograd, 1971., str. 111.

protivnom uticaj i vlast seli u uske oligarhijske zabrane.¹²⁷² U medijima, pogotovo u štampi je došlo do značajno veće samostalnosti redakcija u kreiranju uređivačke politike, čime se prekidalo sa praksom jednoznačne transmisije stavova vladajućih političara. Govoreći o neophodnosti oslobađanja od agitacije i potrebi objavljivanja pune informacije o svemu, Marko Nikezić je u razgovoru sa glavnim urednicima beogradskih medija poručivao, da je odsustvo te prakse, kao kad „objavljuješ odgovor na pismo koje nisi objavio.“ Protiveći se zatvaranju u „nekakav srpski palanački“ duh, predsednik CK SKS je pozivao medije na korektan odnos i otvorenost, koja bi podrazumevala „ponašanje jugoslovensko i evropsko“, protiveći se atmosferi „malograđanske i nacionalističke nostalgije“ u delu štampe.¹²⁷³ Ipak, bio je duboko svestan da represivni aparat ne može ukloniti uzrok neke negativne pojave, nego tek njenu spoljnu manifestaciju, kada je rekao da „možemo mi svašta zabraniti“, ali se društveni problem na tom nivou ipak „ne može rešiti“. ¹²⁷⁴ I sekretar CK SKS Latinka Perović je došla do sličnog zaključka, kada je u svom teorijskom spisu, jasno stavila do znanja da srpska partija neće igrati ulogu „političke policije“, koja će palijativnim reakcijama gasiti požare, koje potpaljuju nacionalisti, nezadovoljni celinom nacionalne politike vladajućih komunista, već se po njoj, mora preći na polje političke i idejne akcije, jer u meri u kojoj je opadala ideološka akcija komunista, otvarao se, po njoj, prostor za porast nacionalizma.¹²⁷⁵

Razgovarajući sa univrzitetskim radnicima 1970. o priličnom „otopljavanju“ do koga je zadnjih godina došlo, Marko Nikezić se založio za promenu prakse olakog oslanjanja partije na disciplinu i centralizam, što je karakterisalo predratna i ratna vremena, kada su to bili neophodni elementi u borbi, te naglasio da to ne može biti univerzalni princip kada dođe „vreme demokratskog otvaranja“. „Mi smo pokušali da se izvučemo iz toga i da idemo na demokratsko otvaranje“, što nije bilo nimalo jednostavno, jer „treba sebe transformisati.“¹²⁷⁶ Ako bi se postratna praksa „generalne restrikcije“ i „opšte zabrane“ nastavila, ona bi, po Nikeziću, vodila opštem zastoju, jer bi pored negativnih pojava, ugušila u zametku i sva korisna rešenja društvenih problema. Rečju, za razliku od ranijih vremena, kada su zabrane bivale pravilo, a slobodniji pristup izuzetak od njega, sada su se reformsiti držali teze da „otvorenost mora biti opšta, a restrikcije i intervencije konkretne i pojedinačne.“¹²⁷⁷

Sem nacionalne ravnopravnosti kao temeljnoj pretpostavci suštinske demokratizacije društva, o čemu je bilo reči u poglavlju 3.2. predsednik CK SK Srbije je za ideje moderne Srbije, presudnim držao i permanentnu otvorenost za „debate i različite škole mišljenja“ u svakoj republici, od kojih se nije

¹²⁷² Živko Milić, „Za pravu meru“, *Borba*, 31. decembar 1968. i 1–2. januar 1969., str. 3.

¹²⁷³ Zdravko Vuković, *nav. delo*, 421–422. Krajem novembra 1971. govoreći o događajima u Hrvatskoj, Nikezić je upozoravao da se mediji u Srbiji ne smeju predstaviti kao neko „ko greje ruke na tuđoj vatri, jer od toga do onoga koji izaziva samo je jedan korak. Nema razloga da nemamo razumevanja za situaciju u kojoj su.“ Dušan Čkrebić, *Između pamćenja i zaborava*, Novi Sad, 2007., str. 409.

¹²⁷⁴ Marko Nikezić, „Nacionalni faktor – trajni problem Jugoslavije“, u: *Srpska krhka vertikalna*, str. 198–199; Isti, „Identitet Srbije“, str. 206.

¹²⁷⁵ Latinka Perović, *Savremena uloga avangarde*, Beograd, 1969. 64; *Dnevnik*, Novi Sad, 12. juli 1972. 5.

¹²⁷⁶ Marko Nikezić, „Identitet Srbije“ u: *Srpska krhka vertikalna*, str. 205.

¹²⁷⁷ Marko Nikezić, „Osposobljavanje ljudi za samostalno mišljenje – osnov samostalnosti i slobode“, str. 311–312.

smeo praviti novi republički monolit, čime bi se umesto jednog saveznog, dobilo šest republičkih etatizama. Jer demokratizacija je spor, ali kontinuiran proces „malih koraka napred“ u kome ne bi vodilo dobru da „tražimo *a priori* da svi u SR Srbiji misle jednako, da postoji jedinstvo po svaku cenu“, jer je potrebno o svemu raspravljati, pošto „odlučivanje bez debate vodi u sterilnost.“¹²⁷⁸

Marko Nikezić je smatrao da su se razvojem samoupravljanja, osamostaljenjem radnih kolektiva, kao i svih društvenih subjekata, jačanjem suvereniteta republika i generalno smanjenjem direktnih ingerencija države u životu društva, konstituisale temeljne pretpostavke za promenu društvene uloge i modusa delovanja i samog Saveza komunista. Njegov način rada je postao javan, bio je i sam deo intenzivirane socijalne mobilnosti, inicirao je uvećavanje brojnosti centara autonomnog odlučivanja, a podsticanje dijaloga i debate je smatrano njegovom važnom ulogom, kako ju je video Nikezić.¹²⁷⁹ Demokratizacija je u viđenju Nikezićevog CK podrazumevala promenu prakse i razvoj novih odnosa u komuni, pokrajini i na nivou same Republike. SKS je prevashodno mogao da pomogne ovim procesima delimičnim odustajanjem od svoje sveprožimajuće i monopolizatorske uloge, jačanjem funkcija organizacija koje su reprezentovale društvo, poput Socijalističkog saveza, Saveza sindikata i Saveza omladine. Decentralizacija, da bi se dosledno sprovodio proces demokratizacije, nije se smela zadržati na raspodeli kompetencija između nosilaca vlasti u opštinama, pokrajinama, republikama i Federaciji. Takva praksa je smatrana u reformskom vrhu kao dalje jačanje etatističkih koncepcija, ali i stvaranje osnove za nove sukobe. Zbog toga se insistiralo na jačanju „sve presudnijeg uticaja radnih ljudi i radnih organizacija na uređivanju odnosa u svim društveno-političkim zajednicama“. U tom pravcu je trebalo da ide dalja zakonska regulativa koja bi trebalo da „omogući jačanje samoupravnog položaja radnih organizacija i opština“.¹²⁸⁰ Demokratizacija i debata, kao pretpostavke modernizacijske agende, su poželjni, ali je pitanje na kojim vrednosnim orijentacijama. Nikezić je smatrao da su „zakoni i ideologija svih društava zasnovani na opredeljivanju. Razlika je u tome kojim se interesima u kome društvu daje prioritet, a ne u tome što u nekim društvima postoji, a u nekima, navodno, ne postoji određivanje prioriteta i njihovo organizovano ostvarivanje“.¹²⁸¹

U aprilu 1972. Latinka Perović je kao najvažnija dostignuća navela rad na najmarkantnijim društvenim pitanjima – „demokratizaciji i socijalnoj i generacijskoj obnovi“, kao pretpostavkama moderne Srbije. Ne smatrajući konačni rezultat presudnim, već pravac kojim se išlo, prevashodno što je vreme koje je dolazilo ocenila kao doba kolebanja i konzervativnih i dogmatskih pritisaka. Oni bi, prema njenoj oceni doveli do vraćanja na podržavljenu privredu, prevlast političkog volunarizma nad

¹²⁷⁸ Marko Nikezić, „Srbija u socijalističkoj zajednici jugoslovenskih naroda i narodnosti“, u *Srpska krhka vertikala*, Beograd, 2003. 213–214; *Teorija in praksa*, broj 12, 1970., str. 1693–1703.

¹²⁷⁹ „Uvodno izlaganje Marka Nikezića“, u: *Preobražaj Saveza komunista Srbije*, Beograd, 1970, str. 19; AS, f. CK SKS, god. 1969, Republička konferencija SKS, br. kutije 66, Stenografske beleške sa Prve konferencije SKS 23. i 24. 12. 1969. (magnetofon)

¹²⁸⁰ AS, f. CK SKS, god. 1969, Republička konferencija SKS, br. kutije 65, Izveštaj o radu CK SKS od VI kongresa do I konferencije SKS

¹²⁸¹ „Uvodno izlaganje Marka Nikezića“, u: *Preobražaj Saveza komunista Srbije*, Beograd, 1970, str. 21.

njom, obnavljanje „egzekutorske uloge partije“, koja bi u svakoj teškoći koncentrisala svu moć u svoje ruke, stavljajući van snage legitimne institucije, a time i sam sistem. Rečju, povratak na stanje i odnose zbog kojih je i moralo da se idu u reformu privrede, društva i političkog sistema.¹²⁸² Reformski program i orijentacija indukovali su probleme i konsekvence na socijalnom planu, ali je ona naglašavala da reforma nije stvorila te negativne pojave, već ih je obelodanila i locirala. SK se prema njenoj oceni povlačio pred tim pritiscima, zbog čega je ona u vreme „stezanja“ kursa zbog situacije u Hrvatskoj, pozivala na povratak na reformu, „na njene ciljeve, sredstva i metode“ i to kao program svakodnevnog ponašanja i delovanja. Podsećajući na reči Borisa Krajgera da je reforma rat, Perovićeva je kao smisao postojanja Saveza komunista navela promenu stanja, podsticanje industrijalizacije i modernog razvoja društva, čupanje iz ekonomske i kulturne zaostalosti. „Partija koja želi da menja uslove rada i života ne može da se svede samo na zaštitu postojećeg. Ona mora vući napred i upravo zato ploviti uz struju i saopštavati i neprijatne istine“, poručila je u Nišu L. Perović.¹²⁸³ Među te neprijatne stvari, ona je navela nisku produktivnost, čak i sa najmodernijom opremom, preveliko zaduživanje u inostranstvu, odlaganje restruktuiranja gubitaških preduzeća, tendencije ka zatvaranju tržišta, upotreba socijalne demagogije u javnom govoru. Kao slabosti sistema i antireformsko ponašanje ona je navela i masovna odsustvovanja sa posla, predugo trajanje i neefikasnost studija, neracionalnu i glomaznu administraciju. Samoupravljenje je, prema njoj, i postojalo da bi se razvila inicijativa ljudi, aktivirale snage i postigla odgovornost institucija – i „nema sistema koji to može zameniti“. Kao najdublje idejno kolebanje partije, ali i društva ona je navela tržišnu privredu i ulogu državnog intervencionizma u njoj. Produktivniji privredni sistemi tražili su manju intervenciju države, dok su niskoproduktivni bili skloniji daleko većem intervencionizmu koji bi nadoknađivao njihovu malu produktivnost. Prema njenim rečima, svaki kolektiv je morao da prolazi na tržištu srazmerno svom radu, a solidarnost je trebalo da znači pomoć u savladavanju niske produktivnosti, a ne rad umesto drugog. Svaki radnik, kao i privredni sistem je morao ekonomski misliti i odlučivati, ali samim tim i spreman da snosi posledice svojih odluka, bio je princip modernizacije po kome se trebalo ravnati. U tom kontekstu, L. Perović je smatrala da je savezni centralizam često bio i maska za odlaganje rešavanja društveno-ekonomskih problema unutar svake od republika.¹²⁸⁴

Poseban odnos Nikezićevi reformisti su u svojoj modernizacijskoj agendi pokazivali prema strogom poštovanju institucionalnog okvira, prema institucijama koje se bez arbitrarnosti moraju poštovati, kao i stroga podela vlasti. Postojalo je državni i partijsko rukovodstvo. Tako je Nikezić novinarima „Politike“ rekao da poslovi koji su u ingerenciji vlade „mi nećemo neposredno da ih vršimo, jer bi u tom slučaju imali dve vlade. Mi možemo da razgovaramo sa vladom o tome, ali

¹²⁸² AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 69, „Izlaganje Latinke Perović na Izornoj konferenciji SKS u Nišu, 1.4.1972.“

¹²⁸³ Isto

¹²⁸⁴ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 69, „Izlaganje Latinke Perović na Izornoj konferenciji SKS u Nišu, 1.4.1972.“

nećemo da vršimo one stvari za koje je nadležan drugi.“¹²⁸⁵ Demokratizacija, kako je više puta isticala Latinka Perović, podrazumevala je uvažavanje institucionalne strukture društva, a jedino je orijentacija na demokratizaciju političkog života u Srbiji iskorenjivala svaku vrstu autokratije i „kneževskog mentaliteta“ koji je karakterisao politički život Srbije. Takođe, uslov svega toga je bila javnost u radu i javno izgrađivanje političke orijentacije u Srbiji koja bi se kreirala u skladu sa mestom i ulogom različitih institucija u političkom sistemu – Skupštine, Izvršnog veća, Socijalističkog saveza, Sindikata i Saveza omladine, dok bi Savez komunista bio „idejna i politička kičma sistema“, smatrala je Perovićeva.¹²⁸⁶ I Nikezić je govorio da je nužno prevladati jugoslovensku dugoročnu slabost, kako ju je definisao – nepoštovanje institucionalnog ustrojstva i prakse da se za „najvažnije stvari u zajednici traže rešenja van institucija“ i to u uslovima, kada se o svemu moguće sporazumeti na legitimnim institucionalnim osnovama.¹²⁸⁷

U tom kontekstu, poseban značaj u razvoju političkog sistema SK Srbije je pridavao ulozi skupština, kao „najviših organa vlasti i organa društvenog samoupravljanja“. Socijalistički savez koji, prema vizijama Nikezićevog partijskog vrha, predstavlja političku osnovu samoupravljanja, trebalo je da jača svoju ulogu u procesima odlučivanja. Prema ovoj zamisli „demokratizacija političkog života zahteva da socijalistički savez u znatno većoj meri nego do tada postane osnovni organizacioni oblik političkog života najširih slojeva“. Takođe, Savez sindikata i Savez omladine je trebalo da daju svoj doprinos, povećavanjem dinamike društvenih kretanja i zastupanjem specifičnih interesa grupa koje zastupaju.¹²⁸⁸ Posebno je indikativna analiza mesta, uticaja i uloge Saveza komunista u političkim koncepcijama Nikezićevog tima. Savez komunista je definisan kao „vodeća snaga radničke klase, nezamenljiv faktor integracije progresivne svesti i kreator koncepcije samoupravnog političkog sistema“. Iz te i tako opredeljene uloge proizlazila je i odgovornost SK za sudbinu socijalizma u Jugoslaviji. Međutim, u dokumentu dalje stoji da je Savez komunista „bitan element političkog sistema, ali **ne i deo mehanizma političke vlasti**. Kao vodeća idejno-politička snaga radničke klase, on snosi odgovornost za opšti smer kretanja društva i tokova odlučivanja u političkim i samoupravnim institucijama.“ (akcenat M. B.) Uloga partije je bila da pre svega deluje svojom idejnom snagom i argumentima u cilju podsticanja i usmeravanja šire društvene i političke akcije, ali „ne kao institucionalizovani držalac osnovnih poluga društvene moći“. Savez komunista, prema ovim idejama, trebalo bi da se bori za svoje ciljeve i unutar SSRN, sindikata i dr. ali i da iz ovih organizacija prima

¹²⁸⁵ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Stenografske beleške razgovora novinara lista *Politika* sa Markom Nikezićem i Latinkom Perović 8.9.1971.“

¹²⁸⁶ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Magnetofonske beleške sa sastanka Političkog aktiva Srbije, 5.12.1971.“

¹²⁸⁷ Isto

¹²⁸⁸ AS, f. CK SKS, god. 1971, Republička konferencija SKS, br. kutije 68. „Teze CK SK Srbije o daljem razvoju političkog sistema“

impulse. „SK mora neprestano težiti sopstvenom preobražaju, razvijanju svoje ideologije, demokratizaciji unutrašnjih odnosa i neprestanom obnavljanju“.¹²⁸⁹

Marko Nikezić je demokratizaciju poimao kao suprotnost tendenciji da se komunistička partija na vlasti „bez ostatka identifikuje sa državom“. Tu tendenciju pokazivale su sve partije na vlasti u istočnom bloku, dok se Savez komunista „odvojio od tog toka i pošao protiv struje prihvatanjem samoupravljanja“ i odbacivanjem identifikacije partije i države. Opasnost u novim decentralizatorskim okolnostima, on je video u vraćanju toj tendenciji, ali na republičkoj ravni, preko identifikacije partijskog i državnog, a kroz „prirodnu povezanost državnog i nacionalnog i izjednačavanju partijskog i nacionalnog“. Zbog toga će, upozoravao je Nikezić, SK ako dopusti da bude sveden na državni faktor, neizbežno biti sveden i na nacionalni, čime komunisti postaju nacionalna snaga, zaboravljajući da se društveni problemi u Jugoslaviji ne mogu rešavati parcijalno, jer su društveni problemi jedinstveni po svojoj suštini.¹²⁹⁰

Nikezić je smatrao da je jugoslovenskom društvu potrebna snažna i moderno organizovana država, jer je samo takva mogla da ispuni osnovne ciljeve – zaštitu socijalističkih proizvodnih odnosa i pružanje okvira za razvoj „socijalističke demokratije“. To je, prema njegovoj oceni, značilo pre svega oslobađanje od proizvoljnosti u tumačenju zakona, dakle izgradnja institucija pravne države i drugo, strogo poštovanje institucionalnog ustrojstva. Njegova analiza i eksplikacija jugoslovenskog političkog sistema je podrazumevala socijalizam kao „jedinstveno knjigovodstvo čitave privrede“, što nije smelo da znači oduzimanje samostalnosti radnim kolektivima; istovremeno socijalistička demokratija je bila u obavezi da obezbedi jednakost i prava svakog građanina u Jugoslaviji. Na suprotnoj strani od ovakvih shvatanja je, prema Nikezićevoj oceni, konzervativizam oličen u birokratizmu i državno-socijalističkim karakteristikama.¹²⁹¹ Ove opasnosti je trebalo izbegavati, jer su bile potrebne godine da se „tržišna privreda i samoupravljanje izvuku – i još se nisu sasvim izvukli – ispod tutorstva političkog faktora“, pa bi svaki povratak na tu vrstu državno-partijskog starateljstva bio, prema Nikezićevoj oceni, nenadoknativ gubitak. Administrativna preraspodela i ponovno podržavljenje privrede razorno bi delovalo upravo na najproduktivnije ekonomske činioce.¹²⁹²

Međutim, demokratizacija je davala krila i različitim do tada potisnutim političkim orijentacijama. Tako je Milentije Popović, član Predsedništva SKJ iz Srbije, smatrao da sa liberalizacijom političkih odnosa i uopšte društvene klime, dve negativne pojave „kominformizam“ i „četništvo“ pokušavaju da se legalizuju i dobiju pravo građanstva. Za komuniste, smatrao je Popović, na Prvoj konferenciji SKS tu nije bila reč o opozicionim mišljenjima, već o istorijskim i političkim

¹²⁸⁹ AS, f. CK SKS, god. 1971, Republička konferencija SKS, br. kutije 68. „Teze CK SK Srbije o daljem razvoju političkog sistema“

¹²⁹⁰ Isto

¹²⁹¹ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 69, „Izlaganje Marka Nikezića na izbornoj konferenciji SK opštine Stari grad, 27.3.1972.

¹²⁹² AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 69, „Izlaganje Marka Nikezića na izbornoj konferenciji SK opštine Stari grad, 27.3.1972.

pojavama „izdaje i zločina“. Obe ove pojave, za koje tvrdi da ih je „istorija fiksirala“ morale su da spadaju „van političkih diskusija i izvan diskusija o društvenim odnosima. Oni jednostavno spadaju pod zakone.“¹²⁹³ Prve simptome ovih pojava Popović je uočavao još u vreme studentskih demonstracija, posebno apostrofirajući zapažanje da se tzv. nova levica (praksisovci) našla kao saveznik prosovjetskim i pročetničkim akterima na intelektualnoj sceni. Prema njima, koji su sebe videli kao privilegovani, upravljački sloj društva, smatrao je Milentije Popović, trebalo je voditi „oštru politiku“. Bila je ovo i reakcija srpskog partijskog vrha na diskusiju u Filozofskom društvu 1969, ali je i pokazala granice u intencijama dalje demokratizacije društva.

Demokratizaciju društva M. Nikezić nije posmatrao u konceptima i teorijskim sistemima liberalne ideologije kao predstavnički stranački pluralizam, već prevashodno kao samoupravnu koncepciju, kao alternativu liberalnoj zapadnoj ideologiji. Odbacujući liberalnu ideologiju kao deo arsenala „malograđanske“ kritike komunizma, Nikezić je pre svega pledirao za prevlast idejne akcije, jer su „političke rezerve kojima raspolažemo velike“. Trebalo bi svakako imati u vidu da je za jugoslovenske komuniste liberalizam značio stihiju i nered, neku vrstu haosa, koji bi bio poguban za jednu tako složenu zajednicu kakva je bila Jugoslavija. Takođe, sam Nikezić je pred najvišim partijskim vrhom federacije postavio silogizam prema kome se „svaki nered završio uvođenjem nekog određenog reda. Što duži i dublji nered, to je tvrdi i uprošćeniji i često manje human red koji se zavodi posle toga.“¹²⁹⁴ Aluzija na Sovjetski pritisak i gušenje Praškog proleća je bila evidentna. Nikezić se i u januaru 1970. osvrnuo na distinkciju između demokratizacije za koju se njegovo rukovodstvo odlučno zalagalo i ideološke liberalizacije protiv koje je bilo, jer liberalizma „nema koji nije građanski“. Pod tim on je podrazumevao „slobodnije ponašanje individualističko“, a to nije „prava demokratizacija“, jer, rekao je Marko Nikezić, liberalizam odgovara „jednoj drugoj ekonomiji, drugim društvenim odnosima. Liberalizam u politici može da odgovara samo privatnoj svojini na sredstva proizvodnje i to u jednoj fazi koja je prošla i u kapitalizmu.“ Za sebe je rekao tom prilikom da je pristalica „demokratskih masovnih akcija“, a to nije bio liberalizam, smatrao je, rekavši da je liberalizam moguć samo kao „karakteristika vladajućih krugova“.¹²⁹⁵ On je tom prilikom podsetio i na situaciju u Čehoslovačkoj, gde se uz demokratizaciju išlo i na liberalizam. Ako se SKS se bude aktivirao u masama i na idejnom planu, ojačaće konzervativna klima, koja će reći da je „vaš liberalni eksperiment“ propao i vratiti stvari na stara rešenja, odgovarao je na sve češće optužbe partijskih konzervativaca za vlastiti liberalizam. Nikezić se i u izlaganju na proširenoj sednici Izvršnog biroa Predsedništva SKJ, januara 1970. izjasnio o liberalnoj ideologiji i odnosu vrha SKS prema njoj. Nadovezujući se na ranije

¹²⁹³ AS, f. CK SKS, god. 1969, Republička konferencija SKS, br. kutije 66, Stenografske beleške sa Prve konferencije SKS 23. i 24. 12. 1969. (magnetofon)

¹²⁹⁴ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Izlaganje Marka Nikezića na sednici Izvršnog biroa Predsedništva SKJ 16.3.1970.“

¹²⁹⁵ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Stenografske beleške sa sastanka u CK SKS sa glavnim urednicima listova, radija i televizije, 9. januara 1970.

govornike koji su uočili upliv liberalizma u redove jugoslovenskih komunista, prvi čovek srpskog CK je to nazvao rezultatima „izvesnog lutanja“ u traženju regulatorne formule daljeg razvoja jugoslovenskog društva. To traganje za samoodrživošću i funkcionalnošću sistema dovelo je, prema Nikeziću, do „izvesnog nadmetanja u liberalizmu, pozajmljenog iz arsenala malograđanske kritike komunizma“, što je u određenoj meri dovelo do pasivnosti partijskog članstva. Ipak, određeni upliv liberalizma bio je neminovan u procesu demokratizacije, smatrao je Marko Nikezić.¹²⁹⁶ Prema njegovom mišljenju, „samoupravljanje je postalo najvažnija zajednička crta u načinu mišljenja i u društvenoj praksi ljudi u čitavoj našoj zemlji“, jer upravo je u njemu sadržana kvintesencija čitavog društvenog sistema i uređenja u okvirima autentičnog puta socijalne integracije.¹²⁹⁷ Sama privredna reforma, kao inicijalna u procesu sveobuhvatne transformacije društva trebalo je da ulogu države svede na minimalnu ili „neophodnu meru“, jer „ako imamo državnu privredu neizbežno ćemo imati podržavljeno društvo, sa svim posledicama, kulturnim i ljudskim...“ Zalažući se za tržišne principe, a protiv administriranja u privredi, želelo se ići ka podružljavanju političkih odnosa, dok bi hod u suprotnom smeru vodio podržavljenju partije, smatrao je Nikezić. Od početka privredne reforme cilj je bio izlaženje iz „tutorstva politike nad privredom“.¹²⁹⁸

Latinka Perović je demokratizaciju posmatrala i kroz instrument jačanja institucionalnog okvira zemlje, smatrajući to presudnim činiocem za dalji razvoj političkih prilika u zemlji, jer „ukoliko mi od tih institucija napravimo samo jedan politički dekor, a odluke o osnovnim političkim pitanjima preselimo u formalne ili neformalne grupe, teško je verovati u jednu demokratsku orijentaciju...“ Srbija, prema njenim rečima, u okviru federacije ne može odigrati ulogu demokratskog faktora, ako ne obezbedi takav karakter u i spostvenom biću, pre svega kroz pitanje nacionalne ravnopravnosti. Polazeći od činjenice da dve trećine jugoslovenskih „narodnosti“ (službeni izraz za manjinsko stanovništvo, tj. ono kojem je matica bila izvan Jugoslavije) živi u Srbiji, potom da Srbija ima dve pokrajine, te da srpski narod u velikom broju živi i na teritorijama Bosne i Hercegovine i Hrvatske, Perovićeva je izvlačila zaključak da „karakter federacije koja bi garantovala punu ravnopravnost predstavlja elementarni interes Srbije“.¹²⁹⁹ Odbacujući ideje vaninstitucionalnih dogovaranja i zatvarajući time prostor za razne vrste arbitrarnosti, Perović je insistirala da Srbija ne brani savezne institucije, jer sebe (opet) identifikuje sa saveznom državom i političkim centrom, već Srbija kreira i dovršava konstituisanje vlastitog identitetskog okvira, što je bila politika u njenom najdubljem ekonomskom i političkom interesu, onako kako ga je aktuelni partijski vrh video. Srbija je branila

¹²⁹⁶ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Izlaganje Marka Nikezića na proširenoj sednici Izvršnog biroa Predsedništva SKJ“

¹²⁹⁷ AS, f. CK SKS, god. 1969, Republička konferencija SKS, br. kutije 67, Stenografske beleške sa Druge konferencije SKS 1. i 2. juna 1970. (magnetofon)

¹²⁹⁸ AS, f. CK SKS, god. 1969, Republička konferencija SKS, br. kutije 67, Stenografske beleške sa drugog dela Druge sednice Konferencije SKS 29. i 30. juna 1970. (magnetofon)

¹²⁹⁹ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Razgovor urednika i saradnika *Politike* sa sekretarom IK CK SKS Latinkom Perović, 22. juli 1970.“

legitimne jugoslovenske institucije jer ih je smatrala „jedinim okvirom ravnopravnog odlučivanja“, dakle, uz učešće svih i bez marginalizacije bilo koga. Svaki drugi put bi značio parcelisanje zemlje na interesne sfere ili odlučivanje dva najjača centra na račun ostalih, a time bi federacija *de facto* izgubila svoj dotadašnji karakter, jer se „problem razvoja jugoslavije ne može zaista svesti na srpskohrvatski kompleks, nego moramo otvoriti mogućnost ravnopravnog tretmana“. Sve to je bio motiv za insistiranje Nikezićevog rukovodstva na jačanju institucionalnog okvira, generalno, jer je sve drugo, kako je rekla Latinka Perović, „voluntarizam i jačanje onih elemenata vlasti koji očigledno ne obezbeđuju jedan demokratski razvoj u Srbiji, pa ni u Jugoslaviji“. ¹³⁰⁰

Odustajanje od represivnih mera i insistiranje na političkoj i idejnoj akciji, takođe, je bio važan aspekt politike liberalizacije i modernizacije Srbije. Govoreći pred partijskim rukovodstvima svih republika i pokrajina, Perovićeva je krajem 1970. upozorila da je Srbija u prošlosti imala „vrlo mnogo zabrana“ i proglašavajući diskontinuitet sa takvom praksom, rekla „mi ne mislimo da u tome pravcu nastavljamo“, a jedini angažman kojim se srpsko reformsko rukovodstvo nameravalo da služi je bio politički, kako je rekla. ¹³⁰¹ Marko Nikezić je u redakciji „Politike“, februara 1971. u vrlo otvorenom i čak polemičnom razgovoru sa novinarima rekao da štampa u Srbiji nije loša i da on ne pripada onoj vrsti političara „koji se nerviraju“ zbog onoga što se objavljuje u štampi, jer „mislim da je to zastarelo“, kao metod. Kada su u pitanju medijske slobode, Nikezić je rekao da ne misli da je situacija u Jugoslaviji i Srbiji idealna, ali da novinari imaju mogućnost da samostalno biraju teme, da se izjašnjavaju, pišu i svojim pisanjem vrše društveni uticaj. ¹³⁰² Govoreći na sastanku Političkog aktiva Srbije, a na predloge da štampa treba da ima aktivniju ulogu, kao transmitor određenih političkih procesa, predsednik CK Srbije je rekao da bi se on ogradio od štampe koja bi imala takve intencije, „govorio sam, govorim i to mislim i sada, štampa treba da bude samostalna, pravovremena, da ima slobodu, a da ima i odgovornosti. Kao i svaki faktor u našem društvu da bude autonomna“, poručio je Nikezić. ¹³⁰³

Smatrajući otvorenost i javnost u radu jednim od temelja politike srpskog partijskog vodstva, Latinka Perović je novinarima „Politike“ rekla na polovini svoga mandata, da je za godinu i po održano 17 sednica Centralnog komiteta SKS, oko 60 sednica sekretarijata Sekretarijata CK SKS, tri republičke konferencije SKS i da ni jedna od tih sednica nije bila zatvorena za javnost, sem jedne delimično i to zbog spoljnopolitičkih razloga (sovjetskog pritiska), posebno jer je spoljni pritisak uvek imao povoda u unutrašnjim protivrečnostima Jugoslavije. Zatvorene sednice na saveznom nivou jesu postojale, ali je

¹³⁰⁰ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Razgovor urednika i saradnika *Politike* sa sekretarom IK CK SKS Latinkom Perović, 22. juli 1970.“

¹³⁰¹ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Izlaganje na sednici Izvršnog biroa sa sekretarima SK republika i pokrajina, 16. novembar 1970.“

¹³⁰² AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Stenografske beleške razgovora Marka Nikezića i Latinke Perović sa urednicima i novinarima *Politike* 22.2.1971.“

¹³⁰³ AS, CK SKS, god. 1969-1974, Centralni komitet SKS; sastanci u CK, br. kutije 94. „Stenografske beleške sa sastanka kod Marka Nikezića, 20. i 21. jula 1969.“

rukovodstvo Srbije, prema rečima Perovićeve, pošto nije imalo dve politike i na tim sednicama iznosilo svoje javno izrečene stavove.¹³⁰⁴ Demokratski kurs u partiji, kako ga je videla Latinka Perović, trebalo je da prevlada u članstvu, od čega je zavisila celokupna programska orijentacija SKS, koji nije smeo da se svodi na naredbodavne ili „egzekutorske funkcije“, dok za sam rukovodeći tim „nije u pitanju podela vlasti nego podela odgovornosti na jednoj jedinstvenoj i usvojenoj politici“. SK je prema njoj, morao svoj uticaj da bazira na idejnoj i programskoj orijentaciji, a ne na autoritetu rukovodstva „koje mora da bude slušano“. Tu dilemu najjednostavnije je definisati kontroverzom, da li Savez komunista vrši vlast ili uticaj. Ona je rekla da se često suočava sa kritikom da „idemo na preveliku liberalizaciju“, da je previše pažnje posvećivano raspravama oko opštinskih slučajeva u Požarevcu, Kraljevu, Lazarevcu, itd. Smatrajući raspravu veoma potrebnom, ona je uzimala ozbiljno i kritike da je „ceo taj naš izborni sistem u stvari jedan hermafrodit između jednopartijskog i višepartijskog sistema, to jest da nije ni jedno ni drugo, ali da je vrlo pogodan za manipulacije, za pritisak raznih grupa“, te da preko njega najmanje mogu da se afirmišu vrednosti koje su zvanično proklamovane.¹³⁰⁵ Suprotstavljajući tome, epohu posleratnog perioda centralizma, Latinka Perović ga je na ekonomskom, socijalnom, državnom nivou smatrala pojednostavljivanjem, ali široko prihvaćenim. Međutim, on je sa razvojem društvenih i ekonomskih odnosa u Jugoslaviji postao „kočnica daljeg razvoja“. Zbog toga se krenulo dalje, tezama za izradu novog programa SKJ krajem pedesetih, parolom o „borbi mišljenja“, iako još uvek u uslovima odsustva demokratskih pravila. Dalje je sledila borba za prevladavanje stava da se interesi moraju oslobađati i izražavati slobodno, i „**ja zaista mislim, da smo mi tu fazu oslobađanja interesa i mišljenja doveli do maksimalnih granica**“, smatrala je Perovićeve.¹³⁰⁶ (akcenat M. B.) Da bi se taj trend nastavio trebalo je privući mlade ljude i najprogresivnije snage u društvu, a to je moglo samo ono vođstvo koje je imalo viziju, „samo onaj ko je opredeljen i koji je u stanju da preuzme rizik za određene stavove, makar često puta bio u manjini“. Način i metod da se u procesu *borbe mišljenja i oslobađanja interesa* dođe do naprogresivnijih, najmodernijih struktura, sa stanovišta budućeg razvoja, može se samo „diferencijacijom“, koliko god ta teza, kako je rekla Perovićeve, nailazila na podsmeš u javnosti. Samo na taj način bilo je moguće najhumanijim metodama konstituisati jezgro koje „danas zna šta hoće i koje je danas u stanju da okupi oko sebe napredne snage“ i izvrši demokratsko ujedinjavanje, kako je rekla. Ovo svakako nije bio kraj, nego tek početak, jer je u taj sistem bilo neophodno ugraditi mehanizme daljeg razvoja i stvoriti „stalni faktor evolucije“ i modernizacije, a protiv ovekovečenja bilo koje generacije.¹³⁰⁷ Poznati pravni stručnjak, Jovan Đorđević je na Trećoj konferenciji SKS zastupao stav da politička demokratija „zahteva slobodu misli opredeljenja i niz

¹³⁰⁴ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Razgovor urednika i saradnika *Politike* sa sekretarom IK CK SKS Latinkom Perović, 22. juli 1970.“

¹³⁰⁵ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Razgovor urednika i saradnika *Politike* sa sekretarom IK CK SKS Latinkom Perović, 22. juli 1970.“

¹³⁰⁶ Isto

¹³⁰⁷ Isto

drugih osnovnih ljudskih i građanskih sloboda, a pre svega, takav politički sistem koji je sposoban da artikuliše različite poglede, stavove i interese u okviru socijalističkog društva...“ Bez ovih preduslova politički život je uništen, ljudi nezainteresovani da participiraju i beže u apolitičnost, čime se stvaraju uslovi da se politički sistem pretvori u „režim gole dominacije“, a samoupravljanje se obesmišljava i svodi na formu.¹³⁰⁸

Sekretar CK Srbije, Latinka Perović je i na Četvrtoj konferenciji SKS konstatovala da je u rukovodstvu partije sve manje ljudi koji su autoritet i poverenje stekli u vremenima rata i revolucije. Ta vrsta poverenja „opravdano traje duže no samo vreme u kome se ono stiče“, dok su se tada, početkom 70-ih u rukovodstvu SKS nalazili pretežno mlađi ljudi, koji su svoj autoritet gradili različito od ratne generacije, pre svega znanjem i stručnošću, profesionalnom kompetencijom, na kojoj se insistiralo na putu modernizacije. Kurs reformi i demokratizacije, prema njoj, je izrastao iz idejnih previranja i političke borbe do koje je u Srbiji došlo posle Brionskog plenuma. U tim okolnostima „iskristalisao se program modernog ekonomskog razvoja, tržišne privrede i samoupravljanja, nacionalne ravnopravnosti i odgovarajuće shvatanje uloge Saveza komunista.“¹³⁰⁹ Ta idejna orijentacija trpela je najveće pritiske i osporavanja od nacionalističkih i uopšte konzervativnih segmenata društva i politike, ali i od strane „prividno leve, a u stvari velikosrpske“ koncepcije.¹³¹⁰ Osnovama konstituisanja novog, modernog političkog sistema Latinka Perović je smatrala Deveti kongres SKJ, raščišćavanje ekonomskih funkcija federacije i njihovo svodenje na minimum zajedničkog interesa: jedinstveno tržište, okvirni ekonomski plan i društveno-ekonomski sistem, potom su sledili ustavni amandmani, inicijativa Tita o konstituisanju Predsedništva SFRJ, Kardeljev referat na Predsedništvu SKJ na kome su izložene osnovne promene u političkom sistemu. Čitav navedeni posao oko krupnih promena u političkom sistemu nije mogao da se odvija mimo javnosti i ne sme da bude zatvoren. U izgradnji tog novog sistema moralo se početi od „organizacija udruženog rada i od produkcionih odnosa koji u njima nastaju kao bazi iz koje treba da bude izveden čitav sistem“.¹³¹¹ Posebnu opasnost Perovićeva je videla u tome da se umesto razbijanja saveznog centralizma, on spusti na republičke nivoe, čime će se odnosi u zemlji dodatno iskomplikovati. Srpsko rukovodstvo je, prema njoj, bilo jasno „ne savez integracija i ne savezna država, nego jedna nova integracija koja bi polazila od samoupravljanja“. Ona je posebno istakla da je dalja moderna i demokratska evolucija Srbije nemoguća i nezamisliva bez jačanja autonomije pokrajina, a njih je definisala kao „jedan tip društveno-političkih zajednica kakvih nema u drugim svetskim zajednicama...“ O njihovim nadležnostima štetno je bilo raspravljati se u okvirima etatističkih formula, tj. na nivou raspodele državne nadležnosti i vlasti, jer će to diskusiju odvesti na

¹³⁰⁸ AS, f. CK SKS, god. 1971, Republička konferencija SKS, br. kutije 68, Stenografske beleške sa Treće konferencije SKS 9. i 10. marta 1971. (magnetofon)

¹³⁰⁹ AS, f. CK SKS, god. 1972, Republička konferencija SKS, br. kutije 69, „Magnetofonske beleške sa Četvrte konferencije SKS“

¹³¹⁰ Isto

¹³¹¹ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Stenografske beleške sa razgovora Latinke Perović u redakciji *Večernjih novosti*, 12. januara 1971.“

pogrešan put. Pokrajine su jedan deo jugoslovenskog federalizma, važan u meri u kojoj se očekivala dalja decentralizacija nadležnosti ekonomskih i političkih funkcija republike. S druge strane one su i sastavni, integralni deo Republike Srbije.¹³¹²

Da bi demonstrirali svu razuđenost i razgranatost političkog sistema, ali i spremnost vlasti na dijalog, kako bi i na taj način manifestovali društvenu pluralnost, a svakako i da bi dobili što širu podršku za svoju političku koncepciju, predstavnici vrha CK SKS, pre svega predsednik Nikezić i sekretarka Perović, su redovno obavljali konsultativne sastanke sa predstavnicima raznih formalnih i neformalnim institucijama i organizacija. Tako su redovno držani sastanci Političkog aktiva Srbije, kome su uglavnom prisustvovali svi predstavnici Srbije u saveznim organima, kao i republički funkcioneri. Redovne su bile posete Nikezića i Perovićeve redakcijama beogradskih listova, gde su satima u vrlo otvorenom dijalogu odgovarali na uobičajenu novinarsku znatiželju. Redovno su držani sastanci sa predstavnicima rukovodstva Saveza komunista iz drugih jugoslovenskih republika, kao i sastanci kod jugoslovenskog predsednika Tita. Srpsko reformsko rukovodstvo odžavalo je frekventne sastanke i sa predstavnicima studentskih organizacija, predstavnicima Univerzitetskih komiteta Saveza komunista, članovima Saveta federacije iz Srbije, sa predstavnicima raznih društveno-političkih organizacija, sa protagonistima privrednog života Republike, sa rukovodstvima različitih gradova i opština u Srbiji, sa predstavnicima Sindikata, sa vodećim kulturnim institucijama u Srbiji, čak i sa predstavnicima opozicione Srpske književne zadruge. Takođe, Latinka Perović je vrlo često sednice Sekretarijata CK držala po gradovima Srbije, kako bi se izašlo van Beograda.¹³¹³

Početkom sedamdesetih, kada se partija „odlepljivala od vlasti“, Latinka Perović je kao jedan od uzroka nestabilnosti u političkom sistemu videla u tome „što smo mi dugo imali jako monolitan Savez komunista koji se oslanjao na vlast“. Sada je, prema njoj bilo vreme menjanja pozicije partije u društvu, kao što se radikalnije menjaju i društveni odnosi, „ne kažem da smo bog zna koliko otišli napred, ali smo neke od tih stvari promenili“, rekla je Perovićeva. Ključno pitanje za nju je bila kadrovska obnova, na kojoj je rukovodeći tim SKS veoma insistirao, jer bez toga „nema ni daljeg progresivnog razvoja“ u društvu i privredi Srbije. Ali ta obnova i osvežavanje nije moglo da podrazumeva samo partiju, jer je i u njoj delovalo dosta ljudi za koje bi se moglo reći da su konzervativni, smatrala je Perovićeva.¹³¹⁴

Teze za III Konferenciju SKS 9. i 10. marta 1971. bile su verovatno najcelovitiji dokument o demokratizaciji društva i uopšte modernizaciji i reformama u Srbiji, izrađen u navedenom periodu, kojim je SKS opredeljivao pitanja razvoja političkog sistema. Predlozi promena bi prema rukovodstvu SKS morali biti otvoreni za uticaj najšire javnosti, radnih ljudi, naučne misli, društvenih organizacija i

¹³¹² AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Stenografske beleške sa razgovora Latinke Perović u redakciji *Večernjih novosti*, 12. januara 1971.“

¹³¹³ AS, CK SKS, god. 1968-1972, Centralni komitet SKS; sastanci u CK, br. kutija 90–98.

¹³¹⁴ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Stenografske beleške sa razgovora Latinke Perović u redakciji *Večernjih novosti*, 12. januara 1971.“

raznih drugih činilaca društva. SK bi u toj debati trebalo da bude „činilac ujedinjenja svesti, razložnosti i konstruktivnosti“. ¹³¹⁵ Usporavanje u prelasku na „novi sistem“, kako je nazivao reformske procese u društvu, Marko Nikezić je uviđao u strukturama koje je produkovala državna privreda koja je formirala „svest čitave jedne generacije u našem pokretu“. Taj konzervativizam, koga je ocenjivao kao „prostor samovolje“ je, ipak, prema njegovoj oceni bio u povlačenju, jer ga je potiskivala „socijalistička demokratija“, koja je pre svega značila da se „najvažnije stvari u našoj zemlji više ne mogu rešavati bez društvene saglasnosti“. Navedena činjenica je učvrstila praksu nacionalne ravnopravnosti, samoupravljanja i ličnih prava i sloboda – kao konstitutivnih elemenata jugoslovenskog socijalizma, smatrao je predsednik CK Srbije. Samo u uslovima kada se utemelji uverenje da „ono što je opšte pripada svima ... svaki radnik i građanin može osećati da je jedno sa svojom zemljom.“ ¹³¹⁶

Upravo na Trećoj konferenciji SKS, sekretar Latinka Perović je navodeći ciljeve dugoročnijeg razvoja društva ali i političkog sistema navela da je partija morala na svom putu modernizacije da savlada ne samo ekonomsku i kulturnu zaostalost, već i „odsustvo demokratskih tradicija u našem društvu“, zato je SK mogao dalje da ide samo sa programom dubokih i korenitih promena, tj. kao „nastavak revolucije u socijalnom i u nacionalnom smislu“. ¹³¹⁷ „Zbog toga i treba brže da se oslobađamo religijskih predstava o društvu i našem vlastitom pokretu. Treba da se osposobimo da otkrivamo i rešavamo realne protivrečnosti da živimo, kako je to dobro rečeno, sa razlikama. Upravo zbog toga je nama potrebna debata, javnost i odgovornost, a to mogu biti odlike pokreta koji se ne samo deklarirao za socijalističku demokratiju, nego koji i sam demokratski živi.“ Latinka Perović. ¹³¹⁸ Tadašnji trenutak u razvoju socijalizma, Nikezić je okarakterisao kao krizu, izazvanu podržavljenjem ekonomije i celog društva. Bio je to pokušaj autoritarizacije i etatizacije čitavog socijalističkog pokreta i ideologije. Jugoslovenska reformska paradigma u pokušajima demokratizacije i podružavljanja je upravo išla suprotnim putem, iako je „država kod nas“, smatra Nikezić, misleći i na Jugoslaviju i na Srbiju, „i previše prisutna i nedovoljno organizovana“. ¹³¹⁹ Na sastanku sa vojvođanskim rukovodstvom SK, Marko Nikezić je rekao da je uloga partije da raspravlja i daje orijentaciju u svim segmentima, ali „ne i da donosi odluke“, čak ni da prejudicira zaključke onih institucija koje su neposredno odgovorne.

¹³¹⁵ AS, f. CK SKS, god. 1971, Republička konferencija SKS, br. kutije 68. „Teze CK SK Srbije o daljem razvoju političkog sistema“

¹³¹⁶ AS, f. CK SKS, god. 1969, Republička konferencija SKS, br. kutije 67, Stenografske beleške sa drugog dela Druge sednice Konferencije SKS 29. i 30. juna 1970. (magnetofon)

¹³¹⁷ AS, f. CK SKS, god. 1971, Republička konferencija SKS, br. kutije 68, Stenografske beleške sa Treće konferencije SKS 9. i 10. marta 1971. (magnetofon)

¹³¹⁸ AS, f. CK SKS, god. 1971, Republička konferencija SKS, br. kutije 68, Stenografske beleške sa Treće konferencije SKS 9. i 10. marta 1971. (magnetofon)

¹³¹⁹ AS, f. CK SKS, god. 1971, Republička konferencija SKS, br. kutije 68, „Stenografske beleške sa Treće konferencije SKS, 9. i 10. marta 1971.“

Savez komunista Srbije, prema rečima njegovog prvog čoveka, nije „imao pretenzija da o stvarima odlučuje“, već da političkom raspravom podstakne traženje rešenja.¹³²⁰

Govoreći o ustavnim promenama, Marko Nikezić je smatrao da rešenja moraju biti takva da obezbede i olakšaju „stvaran život“, a ne da ga blokiraju. On je i ovoga puta ukazao na opasnost od toga da se etatizam zatvori na republičkoj ravni, da se u republici koncentriše sva moć i kompletno odlučivanje, nazivajući to opasnom konzervativnom tendencijom. U tom smislu, „interesi delova“, a pre svega Vojvodine, morali su biti stalno prisutni, trebalo se naviknuti da „različiti interesi mogu da se manifestuju“, rekao je prvi čovek Srbije. Takođe, trebalo je računati sa stalnim tendencijama sa Kosova i iz nerazvijenih delova Srbije, da što više nadležnosti, posebno ekonomskih budu zajedničke, a iz Beograda i Vojvodine, kao najrazvijenijih, da što manje stvari budu zajedničke. A postojale su stvari koje su morale da budu zajedničke, naveo je petrohemiju ili naftnu industriju, koje su prevazilazile po svom značaju neke uske okvire odlučivanja. Nije reč o etatizmu, smatrao je Nikezić, već o činjenici da se tu radi o strateškim stvarima, koje nisu smele da budu autarhične, jer oni koji bi trošili svoja sredstva na autarhične poduhvate, prvi bi postali žrtve svojih gubitaka, koje će plaćati vlastitim dohotkom. U takvim slučajevima, smatrao je on, nije se trebalo čuvati ni političkih intervencija, ne u najvulgarnijem smislu, već u smislu razvojnih koncepata, jer „mi ćemo svi otići sa tih poslova, a posledice će ostati“.¹³²¹ Podsetio je i da centralizam ne bi jačao jedinstvo, te da ni unutar partije, SKJ ili SKS, nije trebalo da postoji jedinstvo koje bi „zaobilazilo ili poništavalo samostalnost postignutu ustavnim promenama“. Centralizam u partiji bi samo značio da je društvo napredovalo i da su se tu nametnule neke promene, a da SK „nije u stanju da evoluiru na način koji bi ga osposobio da to ostvaruje“, rekao je Marko Nikezić. Sličnu logiku je imao i kada je reč o intervencijama partije u kulturi ili ekonomskoj oblasti – činjenica da se prečesto reagovalo na događaje na odbrambeni način, kroz „suzbijanje tuđih akcija“, govorila je o niskoj sposobnosti Saveza komunista da ponudi modernu stvaralačku alternativu i time odgovori „današnjem stepenu razvitka društva“.¹³²²

Kao najveću opasnost za Jugoslaviju, njen međunarodni položaj i za sam sistem koji je u njoj građen, Nikezić je video u fuziji nacionalizma i staljinizma, za koju je postojala objektivna baza u Srbiji. Uzroke tim pojavama je video u činjenici da je napravljen jedan veoma progresivan sistem u Jugoslaviji, ali da za njega nije postojala ekonomska osnova, jer je niz krajeva u zemlji, kao i brojne privredne grane su bile ekonomski nerazvijene, tako da je tek trebalo stvarati naprednu ekonomsku bazu za takav sistem. Kada je rekao staljinizam, pojasnio je, nije mislio na ubijanje ljudi ili logore, već na državno-socijalističko poimanje društvenih odnosa. U nerazvijenim regionima se moglo često čuti, rekao je, „nismo dorasli za tu trku, dajte malo da odahnemo, zatvorite granice, fiksirajte cene, utvrdite

¹³²⁰ AS, CK SKS – godine 1972. sednice 39, 40 i 41, br. kutije 82, Magnetofonske beleške sa 39. sednice CK SKS, 6. i 7. juni 1972.

¹³²¹ AS, CK SKS – godine 1971. Sekretarijat CK SKS, br. kutije 106, Stenografske beleške sa zajedničkog sastanka Sekretarijata CK SKS i PK SKV, 10. septembra 1971.

¹³²² Isto

drugačije uslove privređivanja...“ Lako je bilo govoriti o tržišnoj privredi, smatrao je, ali kada bi došlo do problema, posezalo se ili su se tražila stara, prevaziđena rešenja koja su joj suprotna, koja opet vuku u „vreme paternalizma“. Nije se tu radilo samo o reformi federalne strukture, smatrao je, mnogo je teže bilo promeniti ukupni unutrašnji položaj, preći na „novi sistem“, a time onda zaštititi i svoj međunarodni položaj.¹³²³ On je podsetio i da je na početku reforme bilo rečeno i da su se svi sa time složili, da „slobodno dišemo na svetskom tržištu“, gde će biti teško, jer je u toj utakmici Jugoslavija jedna od siromašnijih, ali trebalo se boriti, a kada se već ušlo u sve to – nije smelo biti popuštanja i izuzetaka za bilo koga. Da bi se sve to postiglo, trebalo je modernizovati se, raskidati sa tradicionalnim formama, raznim vrstama nasleđa, smatrao je Nikezić. Već sam prosvetni sistem, koji formira ljude istovremeno i optereti atavizmom i potrebno je kasnije da se „udara glavom o zid da bi se neke stvari istresle koje su posisane sa tom prosvetnom, nacionalnom i drugom tradicijom“, rekao je. U moru toga nasleđa u koje je ubrojao jezik, istoriju, kulturno nasleđe, trebalo je vešto izdvojiti šta vuče napred, koji segmenti osposobljavaju sledeću generaciju za život u savremenom dobu, u svom vremenu, a šta opterećuje i vuče u nazad. On je ukazao i na jedan paradoks kada je u pitanju prosveta – da su u oba sistema i na Istoku i na Zapadu „ljudi koji formiraju ljude“ najbednije plaćeni u društvu.¹³²⁴ Prosveta i obrazovanje su najtešnje povezani i sa tradicijom, pa u konačnoj instanci i sa nacionalizmom. Jugoslovensko i srpsko društvo su bili siromašni, imali su „malu istoriju“ i u tome je M. Nikezić video nesposobnost da se izade iz nje, da se oslobodi „balasta istorije“, kako je rekao, da se razdvoji šta je u njoj vredno za pamćenje, a šta nije. „Mi“, poručio je prvi čovek SK Srbije, „sve skupljamo, svaku krpu, svaku izjavu, sve je važno. Sve treba čuvati, od seljačkih ustanaka do kostiju naših kraljeva sve je dragoceno, sve mora da dobije mesto u našim srcima, prema tome dobija mesto i u štampi.“ U društvima sa bogatijom istorijom i kulturom, lakše je bilo da se vrši selekcija i da se vrednuju stvari iz prošlosti, jedan italijanski levičar imao je tu vrstu slobode da je mogao mnogo „savremenije da se postavi“, smatrao je Nikezić. Ipak, on je naglasio i da nema nameru da predlaže bilo kakvu reformu školstva, jer kada se pogledaju stare novine „vidi se da reforma školstva uvek traje“.¹³²⁵

U pravcu izgradnje modernog društva, smatrao je, trebalo se orijentisati na „moderani deo naše privrede“, koji je trebalo da dobije jedan preovlađujući položaj, time što bi dobio nedvosmislenu podršku komunista, koji bi ako su reformski orijentisani, trebalo da naprave „spregu sa njima“. Tako bi najprogresivniji delovi društva uticali i na političke strukture i to ne samo na one visoke, državne, nego i na opštinske, lokalne. U Srbiji je ipak, još uvek preovladavao tip konzervativnog i provincijalnog političara, čak i kada se nalazi u Beogradu, a taj obrazac je uvek birokratski po svojoj suštini. Kada se tome doda oslonac na selo, takođe konzervativno, dobija se jedna jaka konzervativna kombinacija,

¹³²³ AS, CK SKS – godine 1968–1969. Sekretarijat CK SKS, br. kutije 99, Stenografske beleške sa sastanka Sekretarijata CK SKS i predstavnika TANJUG-a, 6. marta 1969.

¹³²⁴ AS, CK SKS – godine 1968–1969. Sekretarijat CK SKS, br. kutije 99, Stenografske beleške sa sastanka Sekretarijata CK SKS i predstavnika TANJUG-a, 6. marta 1969.

¹³²⁵ Isto

smatrao je.¹³²⁶ S druge strane, svi građani su bili jednaki, sa istim pravima, ali politika je ipak morala da daje prednost nekim orijentacijama, a druge da potiskuje, jer politika se tu i razlikovala od statistike, smatrao je Marko Nikezić. Zato je trebalo forsirati određene grane, one progresivne i moderne, jer ako se njima budu otvarali putevi, olakšavalo poslovanje, one će zakonomerno celo društvo vući brže napred. Razumljivo, takva politika nije značila otpisivanje jednog velikog broja stanovnika Srbije, posebno u nerazvijenim krajevima – o njima se moralo voditi računa, najpre iz humanih razloga, a posle i zbog činjenice da će taj „ljudski kapital“ predstavljati u budućnosti i tržište i potencijal i rezervoar radne snage, koji će dati zamajac ubrzanja privrednog i društvenog razvoja. U suprotnom moglo se demagoški oslanjati na zaostalost, to je politički uvek profitabilnije, ali je neminovno kreiralo „konzervativnu politiku“, pošto iz zaostalosti nema rasta i razvoja.¹³²⁷

U ovom, svojevrsnom manifestu modernizma, Marko Nikezić je ukazao na još jedan tradicionalni i konzervativni obrazac, a to je poistovećivanje pojedinaca sa institucijama. Jugoslovensko društvo je izlazilo, smatrao je, iz „jedne faze liderstva“. Međutim, još uvek je imalo svog „ratnog i političkog šefa“ – Tita, ali onda se stvaralo jedno naopako uverenje da bi svaka republika trebalo da ima svog „Tita“, jer imamo nacije, a to bi trebalo da budu „očevi nacija“, kako je rekao. Dalje se nevedeni obrazac reprodukovao i prenosio na lokal, na opštine, koje su sve želele da imaju svoje šefove, knezove. Napravljen je čitav jedan amoderan sistem u kome ne funkcionišu institucije, već postoje jaki lideri i „sad se dosta teško osloboditi toga“, jer kada se jedan takav autoritarni sistem ukoreni, on je i „privlačan na svoj način“, jer ljude oslobađa odgovornosti. „Tako da“, rekao je Nikezić, „svi služimo narodu ali pod uslovom, recimo, da sednemo pa da budemo tu 10 godina. Razume se, onda se tu sredstvo i cilj izmešaju, ko kome služi“.¹³²⁸

Kada je reč o štampi, Nikezić je rekao da ima „dosta kritičnih stvari i ja msilim da je to dobro“, posebno što ima različitih orijentacija, akcenata, jer „ne treba sve novine da liče jedna na drugu“. On se založio i za dalji razvoj specijalističkog novinarstva, jer je to podizalo opšti nivo stručnosti i informativnosti medija. Kao redovni čitalac mnogih svetskih listova, on je procenio da jugoslovenska štampa po svom kvalitetu i intelektualnoj razini ne zaostaje za štampom u najrazvijenijim društvima. On je pozvao i na više saradnje i dijaloga sa sredstvima informisanja, a manje mešanja i uticaja politike na njih, jer je to način da se brže napreduje. Sloboda koja se otvarala za medije, prema njegojvoj oceni, bila je privlačna stvar, ali i vrlo nezgodna, jer su se mnogi brzo iscrpli – „slobodan si da kažeš sve što hoćeš i sve što znaš“, a onda dolazi do izražaja ko koliko zna. Zbog toga je bilo vrlo važno, smatrao je, da štampa ne pada u svom intelektualnom i stručnom nivou. On je napomenuo i da mu lično smeta kada se ozbiljni listovi takmiče u „bulevarštini“ sa štampom koja je inače buvelarska. Neka svako radi svoj posao, ali rekao je M. Nikezić, uvek je žalio što jugoslovensko društvo nije imalo jedan ozbiljan i

¹³²⁶ Isto

¹³²⁷ AS, CK SKS – godine 1968–1969. Sekretarijat CK SKS, br. kutije 99, Stenografske beleške sa sastanka Sekretarijata CK SKS i predstavnika TANJUG-a, 6. marta 1969.

¹³²⁸ Isto

analitičan list kakav je bio pariski „Mond“. Takođe, u kontekstu štampe, ali i generalno, on je rekao da „treba rehabilitovati ovaj običan ljudski jezik u političkim odnosima“, na čemu je trebalo da rade prevashodno mediji, smatrao je. U jugoslovenskoj politici, a mediji su bili transmisija toga, smatrao je Nikezić, funkcionisalo je nekoliko od ranije formulisanih klišea i floskula koje nisu ništa značile, koje nisu mogle da uđu „ni u čiju glavu“, a ono što je najgore, nisu mogle da izazovu bilo kakvu asocijaciju na nešto stvarno i realno u životu. Običan jezik i prijemčiv stil je jugoslovenska štampa primenjivala u spoljnopoličkim temama, dok je na terenu unutrašnje politike koristila „štule“, tj. pomenute hermetične i nerazumljive klišee.¹³²⁹ Tako se čovek koji je napravio diskontinuitet sa „ptičijim jezikom“ jugoslovenskih komunista i kome je Ivo Andrić rekao da su mu „govori su pismeni“, jer „pismeno misli“, založio i javno za modernizaciju i u političkom vokabularu.¹³³⁰ Štampi je Marko Nikezić poručivao i da bi trebalo da bude kritična, a što manje senzacionalistička. Jer ako je svakog dana senzacionalizam na prvim stranama, onda je to društvo „ludnica“, kako je rekao ili je ta štampa „nesolidna“ i ne reflektuje stvarna zbivanja i procese. Trebalo je izbeći i vulgarizaciju i deformaciju, jer je to društvo i ljude pretvaralo u „uličare“. On je pomenuo glavnim urednicima beogradskih medija i da su česte primedbe na njihov račun, ali da on kao predsednik CK odbija da priča o tome, odbija i da prima kritiku na račun medija i da ih brani, jer je sve to stvar koja je karakteristika prošlih vremena i društvenih odnosa. Slično je i sa Sovjetima, koji uvek postavljaju „isto pitanje“ – štampe u Srbiji. I svima je uvek isto odgovarano, rekao je Nikezić, „mi žandarisi u pogledu štampe nećemo dok smo tu, niti ćemo pustiti ikog da žandariše mimo nas“, poručio je.¹³³¹ Kada je reč o štampi, Marko Nikezić je smatrao da ona nije smela da postane „sputnik agitatora“ i da se pretvori u agitpropovsku mašineriju koja objavljuje odgovor na pismo koje prethodno nije objavila, jer je „puna informacija neophodna“, poručio je on glavnim urednicima beogradskih medija. Oko orijentacije medija, on je smatrao da je „generalnu liniju“ oko koje je postojala saglasnost trebalo „objasniti i podržati“, kako bi se ljudi aktivirali i participirali u procesu demokratizacije. Odgovornost medija on je, po vlastitim rečima, video pre svega prema materiji o kojoj pišu i prema društvu kome se obraćaju, a ne prema partijskim forumima. On se ovom prilikom založio i za otvorenost beogradskih medija, pod kojom je podrazumevao „ponašanje jugoslovensko i evropsko“, što ipak nije trebalo mešati sa neopredeljenošću i neutralnošću. U tom smislu je bilo vrlo važno da se mediji, smatrao je Marko Nikezić, ne zatvaraju u „nekakav srpski palanački stil“, koji je uvek sadržan u ponašanju i delovanju i političara i štampe u Srbiji. Ipak, on je podsetio i na reči svoje najbliže saradnice, Latinke Perović, da rukovodstvo Srbije

¹³²⁹ AS, CK SKS – godine 1968–1969. Sekretarijat CK SKS, br. kutije 99, Stenografske beleške sa sastanka Sekretarijata CK SKS i predstavnika TANJUG-a, 6. marta 1969.

¹³³⁰ Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala*, str. 30.

¹³³¹ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Magnetofonske beleške sa sastanka u CK SKS sa glavnim urednicima dnevnih listova, direktora radija i televizije, 12. marta 1971.

nema iluziju da se kroz štampu mogu rešavati problemi i nedostaci društva, koje je korene tih problema imalo na drugim mestima, zbog čega i nije trebalo u medijima graditi paralelnu sliku stvarnosti.¹³³²

Poručujući da modernu Srbiju „ne možemo graditi i na industriji i na kosovskom mitu“, moralo se krenuti ka konzervativizmu ili progresivizmu i modernom razvoju društva, Marko Nikezić je smatrao da je potrebno privredno, ekonomski misliti, jer ako se politički misli mimo ekonomskih osnova i parametara – to je politikantstvo i površnost, smatrao je. Ta vrsta političara bila je u novim okolnostima anahrona i prevaziđena, a novinari su ti koji su mogli da pomognu stvarajući javno mnjenje u kojoj će te stvari biti vidljivije. Tako će se menjati javno mnjenje, modernizovati čitav javni diskurs, pod uticajem medija, a jedni će to prihvatati jer razumeju, dok će se drugi prikloniti toj školi mišljenja jer je to „moda“, kako je rekao. Ali koji god da su motivi, važno je ljude vući ka modernim i progresivnim orijentacijama, jer „u jednom modernom društvu sredstva komunikacija i reklama zamenjuju ono za šta jedno zaostalo društvo upotrebljava silu“, smatrao je Nikezić. Trebalo je lansirati određene stvari i ljudi će to prihvatati, rekao je on, navodeći primere iz posleratne Engleske, gde je parola da moraju „izvoziti ili umreti“ mnogo puta ponovljena, ušla u uho svima i pokrenula društvo u željenom smeru.¹³³³

Demokratizaciju kao proces područjavanja rukovodstvo Saveza komunista je praktikovalo kroz savetovanja sa sekretarima opštinskih komiteta i međuopštinskih konferencija SKS, razgovore sa privrednicima, sekretarima univerzitetskih komiteta SKS i predstavnicima univerziteta, sa književnicima, kulturnim radnicima, predstavnicima vojske, sa urednicima dnevnih listova, radija i televizije, urednicima lokalnih listova. Vrh SKS je dosta radio i na javnosti svog rada i uopšte prepoznatljivosti u javnosti, kroz održavanje otvorenih sednica, redovnije održavanje konferencija za štampu i česte i vrlo sadržajne razgovore o aktuelnim pitanjima sa predstavnicima medija, čime je najšira javnost bila u toku sa radom najviših političkih foruma u Srbiji.¹³³⁴ Ilustrujući kurs povlačenja partijskog komandovanja iz javnog života, Nikezić je 1969. rekao da se SKJ posle Brionskog plenuma mnogo više pričao o tome čime ne bi trebalo da se bavi, od onoga što bi trebalo da radi. „Mi se nikako“, smatrao je Marko Nikezić, „nećemo vraćati, ne nameravamo vraćati na stil donošenja odluka koje bi onda drugi samo potvrđivali...“¹³³⁵ Latinka Perović je, ne jednom, u tom kontekstu govorila da demokratizacija podrazumeva „podelu posla“ sa raznim društvenim organizacijama, kao vid

¹³³² AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96. Stenografske beleške razgovora sa direktorima i glavnim urednicima listova, radija i televizije, 23. novembra 1970.

¹³³³ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Magnetofonske beleške sa sastanka u CK SKS sa glavnim urednicima dnevnih listova, direktora radija i televizije, 12. marta 1971. AS, CK SKS – godine 1968–1969. Sekretarijat CK SKS, br. kutije 99, Stenografske beleške sa sastanka Sekretarijata CK SKS i predstavnika TANJUG-a, 6. marta 1969.

¹³³⁴ „Izveštaj o radu CK SKS i njegovih tela od Prve do Treće konferencije Saveza komunista Srbije“, AS, f. CK SKS, god. 1971, Republička konferencija SKS, br. kutije 68.

¹³³⁵ AS, CK SKS, god. 1968–1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Izlaganje Marka Nikezića u Valjevu“

praktikovanja sistema samoupravljanja, ali i neposredne demokratije. To je posebno početkom sedamdesetih bila velika potreba, jer je društvo postalo veoma složeno, a problemi toliko brojni i razučeni, da se nisu mogli svesti samo na Savez komunista, zbog čega su društvene organizacije postale „neophodna potreba“.¹³³⁶ Takođe, čelni ljudi CK Srbije i predstavnici Sekretarijata i Centralnog komiteta imali su redovne susrete sa novinarima i konferencije za štampu, koje su držane više puta mesečno, a na njima su novinari mogli vrlo otvoreno da razgovaraju sa njima, postavljaju pitanja, polemišu i najčešće su to bile višesatne otvorene debate. Na njima su čelni ljudi CK Srbije razlagali svoju politiku, stavove, ali i ukazivali urednicima, koja su usmerenja njihove politike, i granice do kojih se u otporima konzervativizmu i autoritarizmu smelo ići, u ime realističnosti i odgovornosti na koje su poslenici javne reči pozivani. Razgovori su često završavani savetom da je „potrebno da budemo u kontaktu oko informacija do kojih vi dolazite i do kojih mi dolazimo“ i da je iznad svega potrebno, kako je jednom prilikom rekla L. Perović, „jedno naše odgovorno ponašanje“. U republici od partije do medija „moramo biti jasniji“, jer je trebalo izbegavati sve što bi vodilo u konfrontaciju ili stvaranje argumentacije za optužbu da je Srbija „uvek centar otpora, leglo intriga političkih“, ciljala je na česte Titove optužbe.¹³³⁷ S druge strane sami predstavnici medija (najčešće su bili prisutni F. Barbijeri, A. Nenadović, Lj. Veljković, Z. Vuković, itd.) nisu pokazivali značajnije razilaženje sa stavovima Nikezića i Perovićeve, naprotiv, snažno su podržavali njihovu modernu političku orijentaciju i jedino neslaganje je moglo biti oko taktike, tj. koliko su mediji mogli otvoreno da govore i pišu, a koliko su se morali služiti i mimikrijom, kako bi srpski partijski vrh poštedeli pritisaka, zbog „razularenosti“ beogradske štampe, kako je Tito neretko govorio. Iz brojnih stenografskih i magnetofonskih zapisa o razgovorima sa čelnicima beogradske redakcije, ne može se izvesti zaključak o pritisku na medije, već pre činjenica da su čelnici SK Srbije i vodeći mediji u republici bili na *zajedničkom poslu*, da je postojala jasna podela uloga (SKS sprovodi reforme, širi ideju modernizacije u svim oblastima, proširuju se granice medijskih sloboda, dok mediji to promovišu, popularizuju i podržavaju, ali se i trude da oko osetljivih stvari, pre svega odnosa prema Titu, Sovjetima, nacionalizmu u drugim republikama i sl. ne pišu provokativno i senzacionalistički, jer bi konsekvence takvog ponašanja povukli čelnici SK Srbije, koji su uživali snažnu podršku tih medija) i da su na kraju i jedni i drugi otišli zajedno sa javne scene. Od medija i glavnih urednika sa kojima se vrh SK Srbije veoma često sastajao, očekivalo se da prihvate političku koncepciju Nikezićevog tima, pre svega u odnosima prema nacionalizmu, okretanje Srbije sebi, prestanka identifikovanja sa Jugoslavijom, modernizacije u najširem smislu, kao odgovornu i racionalnu i da u tom kontekstu orijentišu svoju uređivačku politiku, jer je samo to bila pomoć vrhu srpske partije, dok suprotno tome „nije služilo

¹³³⁶ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 65, II-2/459, “Razgovor predsednika Tita sa rukovodiocima SR Srbije, Beograd, 20. maja 1970.”

¹³³⁷ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Magnetofonske beleške sa sastanka u CK SKS sa glavnim urednicima dnevnih listova, direktora radija i televizije, 30. marta 1971.

interesima Srbije“.¹³³⁸ Sami razgovori bili su potpuno ravnopravni, glavni urednici su otvoreno govorili o svemu, postavljali pitanja, dok je partijski vrh pre svega informisao čelnike beogradskih redakcija o svim političkim kretanjima, tj. oni su bili u ulozi informanata redakcijama. Ovakvi sastanci, nekada i po tri, četiri puta mesečno bili su organizovani povodom svakog važnijeg političkog sastanka. Političke koncepcije i orijentaciju vrha SKS trebalo je po vertikali spuštati u društvo, putem medija. Poseban senzibilitet je iskazivan prema medijima zbog toga što je vrh SKS najčešće i bio prozivan kako od saveznog vrha i Tita lično, pa do čelnika svih ostalih republičkih partija – zbog pisanja beogradske štampe. Navedena tema je bila nesumnjivo prva i najvažnija u kritičkoj oceni SKS prilikom razgovora njegovih čelnih ljudi sa svima drugima. U tom kontekstu se ovi razgovori pojavljuju kao važan podrške medijima u Srbiji, podsticanja promene političkog obrasca, njegove demokratizacije, ali i pokušaja rasterećenja pritiska pod kojima su čelni ljudi srpske partije radili. Sličan *modus operandi* je primenjivan i sa institucijama kulture, čak i prema onima u kojima su prevladavali nacionalisti, poput SKZ. Novim metodama, izvan obrazaca represije, pritiska i korišćenja političke moći da bi se naređivalo, razgovorom, objašnjavanjem situacije u kojoj se SKS nalazio, pa i sama Srbija, pokušano je širenja modernizacijskih ideja i kreiranje alternative. Bio je to osnovni vid delovanja dvoje čelnih ljudi SKS, koji su pratili i ostali u partiji. Dugim i čestim razgovorima sa glavnim urednicima, u izvesnom smislu su usaglašavani stavovi i orijentacije, novinari su informisani o svim kretanjima u vrhu, a u tom ravnopravnom dvosmernom dijalogu, politički čelnici su slušali stavove urednika i njihova zapažanja, kritike, analize... Nekad je to bilo i traganje za „zajedničkim gledištima“ u nekim važnim pitanjima. A sam Nikezić je upozoravao urednike da ne pomisle da on očekuje podršku za sve što radi rukovodstvo, ali je molio da kada ih se „kritikuje i pritiskuje“ da to ne bude u konzervativnom pravcu dogmatizacije i koncentracije vlasti, gde bi se tražila jednostavna rešenja iz jednog centra za sve protivrečnosti u društvu. Naposljetku, mediji su, smatrao je on, trebali da podižu političku samosvest građana, jer „samo takav čovek može da bude slobodan“.¹³³⁹ Uostalom, porast slobode štampe, rekao je, ide zajedno sa porastom njene odgovornosti, a najslobodniji su mediji koji su i „istinski angažovani“ i to bi trebalo da bude „naša formula“. Istovremeno, on je neretko upozoravao novinare da njegova izlaganja u tim razgovorima uzimaju samo kao lično mišljenje, a zaključke neka izvlači svako za sebe i po slobodnom uverenju. Kada je reč o uticajima politike na medije, on je rekao da urednici čelne ljude SK Srbije mogu uvek da pozovu, jer „bolje je da vi uzimate nego mi jer mi izbegavamo telefon i ostavljamo ga da se odmori, ali smo spremni uvek da ga podignemo kad vi okrenete.“¹³⁴⁰ Bio je ti istinski dijalog

¹³³⁸ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Magnetofonske beleške sa sastanka u CK SKS sa glavnim urednicima dnevnih listova, direktora radija i televizije, 4. marta 1971.

¹³³⁹ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Magnetofonske beleške sa konferencije za štampu u CK SKS, 5. novembra 1970.

¹³⁴⁰ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Stenografske beleške sa sastanka u CK SKS sa glavnim urednicima listova, radija i televizije, 15. septembra 1969.

ravnopravnih u kojem su urednici vrlo često polemisali sa čelnicima partije i suprotstavljali svoja gledišta, mada samo u taktičkim, vrlo retko u temeljnim, strateškim pitanjima, oko kojih je uglavnom postojala saglasnost. Naposljetku i sama demokratizacija je morala da bude temeljna pa time i evolutivna, smatrao je Nikezić, navodeći primer Čehoslovačke gde nije bilo prave demokratizacije, nego staljinizam koji se raspao i „oni su se odjedanpu osetili goluždravi, bez koncepcije, bez prakse, bez postepenog privikavanja na jedan sveži vazduh demokratizacije i šta je moglo da se desi? Ovo što se desilo. To je moralo da se desi, upravo zato što taj organizam nije stigao da ojača...“¹³⁴¹

U novembru 1970. Latinka Perović je upoznala čelne ljude beogradskih redakcija sa sadržajem sastanka Izvršnog biroa sa sekretarima republičkih CK, o pitanju štampe, njenom ponašanju, kao i da će Komisija SKJ započeti razgovore o pitanju štampe. Ona je rekla da je stav SK Srbije u saveznim organima bio da se o štampi nije moglo raspravljati bez njenih predstavnika i da je ta rasprava morala biti javna, jer „nikakvo dociranje i čitanje lekcija... ne bi došlo u obzir kao generalno ponašanje Saveza komunista prema štampi“, rekla je ona. Odgovornost štampe je velika, ali se na nju nije moglo navaliti više odgovornosti nego kada je reč o političkim ličnostima i institucijama, jer štampa pre svega reflektuje politička kretanja. Ona je kao stav SK Srbije rekla da je važno da štampa ima određen stepen kritičnosti i prema politici koju je vodila partija u Srbiji, jer bi se u suprotnom pretvorila u „ekspozituru direktno republičkog rukovodstva“, čime bi izgubila samostalnost, što nikome nije trebalo.¹³⁴² Ona je prenela da je na Birou govorila i da beogradska štampa piše šire od same Srbije, zbog čega je neki optužuju za unitarizam, ali da se ta otvorenost kod svih mora pokazati, za pisanje i o drugima, da bi se izbegla republička zatvorenost. Govoreći o štampi pri kraju svog mandata, Latinka Perović je i ovoga puta iznela poznati stav da ona samo reflektuje sve kontradikcije društva i politike i da je nema smisla pritiskati. Posebno se osvrnula na pritiske, kako je rekla, na mnoge listove u Srbiji, apostrofirajući pre svih „Politiku“, napadano zbog navodno male distance prema srpskom rukovodstvu. „A šta to znači“, upitala se Perovićeva, „to znači vratiti list „Politika“ na jednu konzervativnu, u stvari nacionalističku poziciju.“ Ona se založila za otvoren dijalog u Srbiji o medijima, izvan svih fraza, koje su skrivale razlike koje su, kada je reč o karakteru i značaju medija u procesu demokratizacije, očito bile vrlo izražene u ovoj republici. Kada je reč o vrhu SKS, samo jedna stvar se u ovoj temi nije smela dovoditi u pitanje – beogradski mediji nisu smeli imati po bilo čemu drugačiji status i tretman u odnosu na sredstva informisanja iz ostalih delova Jugoslavije, iz svih drugih republika.¹³⁴³

Latinka Perović je u novembru 1969. razgovarajući sa grupom glavnih urednika, na godišnjicu dolaska novih ljudi na čelne pozicije u SK Srbije rekla da je CK bio vrlo aktivan, operativan i da se

¹³⁴¹ Isto

¹³⁴² AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Magnetofonske beleške sa sastanka u CK SKS sa glavnim urednicima dnevnih listova, direktora radija i televizije, 23. novembra 1970.

¹³⁴³ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96. Magnetofonske beleške sa konferencije za štampu Latinke Perović sa glavnim urednicima štampe, radija i televizije, 15. aprila 1972.

trudio da oko svega budu konsultovani ljudi iz privrednog života, iz opština i gradova, sa univerziteta, iz kulture, itd. Insistiralo se na širini akcije, ali sa jasnom idejnom orijentacijom. I druga ključna tačka, prema njenoj oceni, bila je javnost u radu Centralnog komiteta, ali i Sekretarijata i to kako u pripremama sednica, tako i prilikom njihovih realizacija, što je bila nova praksa u Srbiji. Kada je reč o radu partije u Srbiji, pa i na lokalnom nivou, ona je rekla da je neophodno najdoslednije pridržavanje „principa rotacije“ i „principa izmenjivosti na funkcijama“, kao temeljnih u kadrovskoj i strukturnoj obnovi SKS. U opštinama je zbog toga bilo posebno aktuelno pitanje kako dovesti stručne i kompetentne ljude, one koji znaju, a pri tome su pripadali reformskom političkom kursu, a ne „konzervativnoj i malograđanskoj“ sredini. Princip izmenjivosti je trebalo da rezultira time da „na funkcije dođu sposobni ljudi“, a društvo i politički pokret je bio dužan da tim ljudima osigura radnu i političku perspektivu, smatrala je L. Perović. Ona je smatrala da su konzervativne snage izbore 1969. videle kao šansu da stvari vrata unatrag i ponove situaciju sa izbora 1967. posebno kada je reč o kadrovskoj politici i naročito u lokalnim sredinama, a u tom kontekstu, ona je smatrala da ni štampa nije trebalo da igra ulogu „zidnih novina“ gde će svako nalepiti svoje shvatanje, već je trebalo objasniti i osvetliti različite političke orijentacije.¹³⁴⁴

Početak oktobra 1972. L. Perović se na pres konferenciji zapitala da li će se dopustiti da „konzervativizam obezbeđuje jedinstvo u Jugoslaviji i da je brani?“ Ona je smatrala da bi bilo vrlo opasno Srbiju i SKS tretirati van jugoslovenskog konteksta, gde su takve snage već jačale, ali su u Srbiji imale formu centralizma i unitarizma. Kako je u to vreme tek napisano Pismo Tita i Izvršnog biroa, ona je u razgovoru s novinarima insistirala na sprovođenju i reafirmaciji odluka i orijentacije Devetog kongresa SKJ – „ako ćemo samoupravno društvo, ako ćemo slobodno izražavanje protivrečnosti, ako ćemo jedinstveno jugoslovensko tržište... nama je potrebna partija koja živi demokratski... koja nije identifikovana sa vlašću...“ Sve to bilo je, prema njenoj oceni, Deveti kongres.¹³⁴⁵ Slično je tvrdila i 18. jula 1972. da konzervativne snage, nacionalisti i „rankovićevština“ oživljavaju jednu nazadnu orijentaciju koja bi mogla „da ugrozi ono što smo zvali šansom moderne Srbije i u ekonomskom smislu i u društvenim odnosima i u nacionalnim odnosima i u daljem razvoju politike socijalističke demokratije i učvršćivanja Jugoslavije kroz nacionalnu ravnopravnost...“ Zbog svega toga protiv SKS se vodi jedna snažna, kako je rekla, podzemna akcija, pre svega zbog politike u nacionalnom pitanju i shvatanja Jugoslavije kao složene države ravnopravnih. „Konzervativne“ i „dogmatske“ snage, kako je rekla, napadale su politiku SKS u svim tačkama – od velikih ekonomskih sistema, tržišne privrede, profesionalizma u štampi, do pomenutih nacionalnih odnosa. Čitava ta konzervativna orijentacija, prema njenoj oceni, nije shvatala duboke promene koje su se odigrale kako

¹³⁴⁴ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Stenografske beleške sa konferencije za štampu sa glavnim urednicima, 10. novembar 1969.

¹³⁴⁵ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Magnetofonske beleške sa sastanka u CK SKS sa glavnim urednicima dnevnih listova, direktora radija i televizije, 2. oktobar 1972.

u federaciji, tako i u politici same Srbije, pre svega u obrazovanju ljudi, modernizaciji privrede, hvatanju koraka sa „razvijenim svetom“, demokratizaciji političkog života, obrazovanju ljudi, javnosti u radu institucija, afirmaciji prava narodnosti i odnosu prema pokrajinama, kao važnom vidu i činiocu demokratizacije; rečju, da se Srbija temeljno promenila i modernizovala. Ona je čak rekla da je njihovom politikom, u sam mehanizam republike „ugrađen“ otpor svakom „velikodržavnom centralizmu“ kao uslovu socijalističke, demokratske i jedinstvene Srbije, kako je rekla.¹³⁴⁶

Latinka Perović je u razgovoru sa novinarima, maja 1971. povezala „neprijateljski rad“ i spoljnopolitički pritisak, koji se konsolidovao i dolazio je pre svega sa Istoka i „naročito od Sovjetskog Saveza“ – što je bilo sasvim na tragu XIV sednice CK SKS. Ona je kao ključnu tačku politike SK Srbije – zadržavanje procesa demokratizacije političkog života u republici, naglasivši da će se na tome i dalje istrajati. Ali, ona je naglasila i da to ne isključuje „udaranje po onom što taj kurs kompromituje“, uz pojašnjenje da određene zabrane u Srbiji ne znače odustajanje od kursa, već upravo borbu za njegovo očuvanje, jer „ako zabranimo Anale u kojima se napada šef države, to smo obavezni da učinimo po Ustavu i Zakonu“, rekla je, jer „ako hoćemo da imamo jedan demokratski kurs, mi moramo imati stabilnu vlast u Republici Srbiji, i zato je važno da se mi u toj stvari razumemo.“¹³⁴⁷ I Nikezić je kada je reč o slobodi medija, tvrdio da ne bi trebalo SK da stalno „drži makaze u rukama“ i da i novinari sami moraju da imaju svest da su „osnovne slobode održive, ako se razumno koriste“, naglašavajući da bez „demokratije u društvu nema slobode štampe“, nasuprot novinarima koji su tvrdili da bez slobode štampe nema demokratije. Time je poručio da neodgovorno ili provokativno ponašanje beogradskih sredstava informisanja može zasigurno da kompromituje politiku SK Srbije, pojača spoljni ili unutrašnji Titov pritisak i dovede u pitanje dalji opstanak rukovodstva Srbije, a time bi bio završen i eksperiment sa profesionalizacijom medija, što se na kraju pokazalao kao sasvim izgledan scenario. U novim decentralizovanim uslovima, Nikezić je poručio novinarima da predmet kritike i analize treba da bude pre svega republika i sve ono što republika predstavlja i reprezentuje, kao ključni nosilac vlasti. Perovićeva je tom prilikom pozvala beogradsku štampu, iako je naglasila da ona nije republička i „dirigovana“, da ne zaoštrava sa drugim republikama, da što manje iritira u tim odnosima, jer je ceo kurs u Jugoslaviji tako postavljen da „potiskuje konzervativizam“, pa je Srbiji i njenoj političkoj orijentaciji odgovarao. Iluzija, kako je rekao Nikezić, o posebnoj ulozi Srbije – oslonac je za svaki jugoslovenski centralizam, dakle, ako Srbi neće da igraju ulogu trojanskog konja, centralizam i unitarizam nemaju šanse, pa samim tim ni Titova mogućnost arbitraže i uplitanja, smatrali su. U tom kontekstu je Latinka Perović više puta i ukazivala na tendenciju da se od savezne partije – SKJ, napravi

¹³⁴⁶ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Magnetofonske beleške sa sastanka sa direktorima i glavnim urednicima listova, u CK SKS, 18. jula 1972.

¹³⁴⁷ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Stenografske beleške sa sastanka u CK SKS sa glavnim urednicima dnevnih listova, direktora radija i televizije, 19. maj 1971.

instrument jedne konzervativne orijentacije, koja bi, pod Titovim uticajem, pružala otpor promenama i na državnom i na društvenom planu, rekla je ona.¹³⁴⁸ U razgovoru sa novinarima „Borbe“, L. Perović je rekla da je za merilo demokratije uzimano oslobađanje interesa i njihovo slobodno izražavanje, na čemu je SK Srbije, kako je rekla, jako insistirao. S druge strane, jugoslovensko društvo karakterisao je „monolitizam“ i „autoritarnost“ iz kojih je trebalo postepeno izlaziti.¹³⁴⁹ Zbog toga je demokratski kurs u Srbiji i SKS bio presudan, rekao je Nikezić, a on je podrazumevao da se ona ponaša kao i drugi, „ne tražeći više i ne prihvatajući manje nego sve ostale republike“ i na tome bi se zasnivalo jedinstvo i stabilnost u Jugoslaviji.¹³⁵⁰ Marko Nikezić je u razgovoru sa novinarima, maja 1971. rekao da karakter ustavnih amandmana daje za pravo politici rukovodstva SKS, a to je – okretanje Srbije sebi i da to nije, kako se moglo čuti, izraz slabosti, pritisaka iz Hrvatske, zbog oportunitizma ili odnosa prema Titu. Dugoročno, smatrao je Nikezić, trebalo je investirati u sebe, u „organizaciju iz koje crpiš snagu“, jer samo „koncentracija na sebe“ garantuje investiranje koje će jedino dati rezultat, iako na prvi pogled „veoma neambiciozno izgleda“. „Vi znate“, rekao je on, „da nikada nismo bili zagrejani u Srbiji za novopronađenu nacionalnu komponentu“, ali to je bio kontekst koji je prevladao u čitavoj federaciji.¹³⁵¹

Govoreći o Srbiji, Nikezić je na ovom sastanku sa novinarima rekao da su dva ključna pitanja na dnevnom redu – decentralizacija i demokratizacija i da će u tome opštine imati ključnu ulogu, jer ne bi trebalo da zavise od samo od kretanja na republičkom ili pokrajinskom vrhu. Takođe, opštine nisu smele da budu podložne promenama u političkim odnosima u državnom vrhu, jer se morao razbiti sistem „u kome se sve kuva u centru“. Kada je reč o Srbiji – ključna je, prema njegovoj oceni, modernizacija „za koju mislim da postoje uslovi“, rekao je Nikezić. „Moderne tendencije“ u Srbiji, pre svega u ekonomiji, biće generator ekonomskog razvitka, koji će stvoriti novu društvenu klimu, zbog čega im je trebalo dati mogućnost da se razviju, smatrao je on, poručivši i da se veoma uzda u „ozloglašenu stihiju tržišta“. S druge strane „potpunom izgradnjom nacionalne države nacionalni identitet se afirmiše“ i on je to smatrao realnošću, koja će doprineti i smirivanju nacionalizama i velikim korakom u nacionalnoj ravnopravnosti u Jugoslaviji.¹³⁵² Na konferenciji za štampu, posle Treće konferencije SKS, Latinka Perović je rekla da je skup potvrdio „jednu demokratsku orijentaciju“ koja je postojala u SK Srbije i to načinom debate i širinom iskazanih pogleda. Takva orijentacija u

¹³⁴⁸ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Magnetofonske beleške sa sastanka u CK SKS sa glavnim urednicima dnevnih listova, direktora radija i televizije, 4. marta 1971.

¹³⁴⁹ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Magnetofonske beleške intervjuja novinara „Borbe“ sa Latinkom Perović, 28.5.1970.

¹³⁵⁰ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Magnetofonske beleške sa sastanka u CK SKS sa glavnim urednicima dnevnih listova, direktora radija i televizije, 30. marta 1971.

¹³⁵¹ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Stenografske beleške sa sastanka u CK SKS sa glavnim urednicima dnevnih listova, direktora radija i televizije, 19. maj 1971.

¹³⁵² AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Magnetofonske beleške sa sastanka u CK SKS sa glavnim urednicima dnevnih listova, direktora radija i televizije, 4. marta 1971.

Srbiji trebalo bi da generiše dalje kretanje i širu demokratizaciju i u čitavom SKJ, ali i da doprinese emancipaciji Srbije, kako je rekla i utvrđivanju njenog identiteta. I Nikezić je smatrao da je emancipacija Srbije bila prvorazredni zadatak, jer se ona ona poslednja od republika, faktički emancipovala od saveznog centralizma, i to tek nakon 1966.¹³⁵³ Sem prema nacionalizmu, u Srbiji se, prema njenoj oceni, trebalo razgraničiti i prema onim inicijativama da Srbija bude tutor Srbima u Bosni, Hrvatskoj, čak i prema Srbima na Kosovu. Ona je rekla i da se u Srbiji moralo voditi računa o socijalnim pitanjima, čak i tokom te 1971. jer ljudima nisu mogli da ponude amandmane umesto „niskih nadnica, nerešenih dečijih ustanova, loše stambene politike“. Marko Nikezić je i tom prilikom podsetio novinare da je u Jugoslaviji nacionalno tada bilo „glavno“ i „na površini“, ali i da „Srbija nije počela s time“, kao i da se mora biti realan da je u relaciji identiteta „nacionalno neophodno“, a kroz njega se dalje izražavalo i sve ostalo. U Srbiji je u tom trenutku na dnevnom redu bilo okretanje sebi, vlastitom razvoju kao centralnom preduslovu modernizaciji, jer će tako „koncentrisati svoje snage na realna pitanja koja mogu nju kao društvo i ekonomiku da unaprede“. I drugo, tako će i njen položaj u Jugoslaviji „biti normalno ponašanje ravnopravnog među ravnopravnima. Ni više ni manje.“ Trebalo se osloboditi logike, da se „duša“ daje za svakog „žandarma centralizma“ monarhističkog ili centralističkog, jer je, prema njegovoj oceni, to ponašanje rezultiralo pretenzijama na više, u kojima se uvek ispadalo inferiorno. Srbija je tu morala da bude realistična, jer „na laži se nikad ne može da gradi neka politika ozbiljna“.¹³⁵⁴ Već na prvim razgovorima sa novinarima, Latinka Perović je kao jedan od prioriteta u radu navela odbranu od nacionalizma u Srbiji i borba sa ovom ideologijom, te da se neće libiti da uđu bitku sa njim „svejedno da li će to izazvati aplauze ili će navlačiti odijum. Radimo to sa čvrstim uverenjem da su u pitanju stvari koje su sudbonosne za dalji razvoj Jugoslavije, za progresivni i demokratski razvitak u Srbiji.“¹³⁵⁵ Rečju, modernizacija je podrazumevala okretanje sebi, raskidanje sa nacionalističkim atavizmom, partijskim konzervativizmom o koncentrisanje na razvoj, politički, društveni i ekonomski.

U novembru 1970. Nikezić je pred novinarima iz čitave Srbije rekao da se slaže sa njima kada je reč o potrebi otvorenosti i medija i rada u institucijama. Prema njegovoj oceni, trebalo je ići i brže u tom otvaranju, ukoliko se društvo opredelilo za put demokratizacije, „kao što mi se čini da jesmo“. On je i ovaj put pokazao potrebu za što češćim konsultacijama na jugoslovenskom nivou, jer su one „lekovite“ i „otreznujuće“, zbog raznih isključivosti i činjenice da su svi skloni da sliku tumače samo iz svog ugla i sa svog stanovišta. Neprijatne teme unutar zemlje, čak i dramatične diskusije, prema

¹³⁵³ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Magnetofonske beleške sa sastanka u CK SKS sa glavnim urednicima dnevnih listova, direktora radija i televizije, 5. novembar 1970.

¹³⁵⁴ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Magnetofonske beleške sa sastanka u CK SKS sa glavnim urednicima dnevnih listova, direktora radija i televizije, 12. marta 1971.

¹³⁵⁵ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Stenografske beleške sa sastanka u CK SKS sa predstavnicima štampe, radija i televizije, 10. septembra 1969.

njegovoj oceni, nije trebalo izbegavati, jer su i Jugoslavija i SKJ morali da prođu „kroz to trnje“. On je u ekonomskoj sferi, takođe, očekivao neprijatne stvari i bolne poteze, podsećajući da „smo svi za reformu pod uslovom da može da živi i onaj koji je ispod prosečne produktivnosti rada i mi ćemo svi biti za stabilizaciju pod uslovom da pare i dalje pritiču...“ On je pred novinarima rekao tim povodom, podsećajući da je slično rečeno i Titu, da je „Srbija sita toga da se na nju ukazuje kao na konzervativni elemenat“, onaj koji zaustavlja i opstruira reformske procese u zemlji i da će i reforma federacija i politika čistih računa, to pokazati. Uostalom, čitava Jugoslavija se nalazila, prema njegovoj oceni u „reformskoj i naglašeno federalističkoj“ fazi razvitka, smatrao je Nikezić.¹³⁵⁶ Ograničavajući faktori u svemu tome su bili pre svega vezani za tradiciju državne distribucije, a preslabi koreni tržišne privrede i socijalističke demokratije, kako je rekao. On je smatrao da jugoslovenski komunisti puno pričaju o sistemu, ideologiji, a malo o ekonomskoj politici, jer je ceo sistem stvoren „iz političke revolucije gde je prvo stvorena sila za nasilni društveni preobražaj. Buržoazija je političku vlast stvorila i osvojila kao ekonomski faktor. Oni su prvo naučili da trguju, prvo su naučili da barataju svojinom, pa posle toga su i u ime toga preuzeli vlast u društvu. Mi smo prvo preuzeli vlast. Ili smo imali jedan negativni odnos... protiv banaka, protiv trgovine, protiv parazita...“¹³⁵⁷

Latinka Perović je na razgovoru s novinarima, septembra 1969. rekla da je borba s nacionalizmom potrebna ne zbog odnosa sa drugim republikama i neke ravnoteže, nego pre svega jer ako se gradi demokratska, moderna i progresivna Srbija, kako je rekla, borba protiv nacionalizma u njoj je ključni preduslov. Ali ta borba se nije smela pretvoriti u „žandarisanje“, već u bitku na idejnom planu i sveobuhvatni koncept politike nacionalne ravnopravnosti u čitavoj zemlji.¹³⁵⁸ Tom prilikom, Nikezić je rekao na kraju da je „orijentacija o osnovnim pitanjima, o svim važnim pitanjima, ista, da je naš način mišljenja suštinski isti, možda su nam akcenti različiti...“ On i naglasio da je antireformska težnja kod ljudi očekivana, jer im povećava stepen nesigurnosti, a takođe i konzervativni način razmišljanja, da će se problemi rešiti i da više o neuralgičnim tačkama ne moramo da mislimo – a oni koji tako misle moraju „nastradati na kraju“. Reformama u ekonomiji, odnosima u federaciji, nacionalnim odnosima i drugim važnim modernizacijskim pitanjima, smatrao je Nikezić, mora se baviti uvek. Druga ključna stvar, koju je poručio urednicima beogradskih medija, bilo je pitanje institucija, jer „ne treba podvlačiti koliko jedino to može da bude osnova i garancija za to da ćemo i u buduće stvari uspeti da rešimo, institucije. Institucija znači mesto gde se svi sreću, gde se mogu interesi izmeriti i gde kroz to upoređenje može da se dođe do rešenja koja su za sve prihvatljiva, koje ne mora nikoga da

¹³⁵⁶ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Magnetofonske beleške sa konferencije za štampu u CK SKS, 5. novembra 1970.

¹³⁵⁷ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Magnetofonske beleške sa konferencije za štampu u CK SKS, 5. novembra 1970.

¹³⁵⁸ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Stenografske beleške sa sastanka u CK SKS sa glavnim urednicima listova, radija i televizije, 15. septembra 1969.

zadovolji do kraja.¹³⁵⁹ Slično je govorila i L. Perović sa novinarima, tvrdeći da interesi u Jugoslaviji nikada neće biti identični, ali se baš zbog toga moraju slobodno izražavati i „dogovorno rešavati u našim demokratskim institucijama, bez ikakvih mistifikacija, javno i odgovorno.“ Bilansi dogovaranja u saveznim institucijama nisu smeli da budu rezultat bilo kakve majorizacije, već izraz principa saradnje i dijaloga uz uvažavanje svih. A posebno kada se govori o malim i velikim u Jugoslaviji, „morali bismo sebe više da situiramo i u svetski kontekst“, rekla je L. Perović.¹³⁶⁰

Marko Nikezić je ukazivao i na veliko zaostajanje Srbije u kulturi, koja je jedan mnogo širi fenomen, zbog čega je bilo potrebno boriti se za „ubrzano kultivisanje naše sredine čija je kultura užasno skromna i na dnu Evrope“, iako je samopercepcija bila drugačija. Naposletku, i po siromaštvu, kao i po kulturi „smo tu na donjem kraju skale“, ali se o tome ne priča puno, pa se i ne traže rešenja. Kultura u Srbiji je, smatrao je Nikezić, „toliko niska“, da je zbog toga bila potrebna veoma široka kulturna aktivnost, koje nije bilo, tim pre što se sama kultura zatvarala i elitizovala i imala sve manje veze sa životom običnog čoveka.¹³⁶¹ On je i smatrao da se s kulturom ne treba autoritarno da postupa, „ja mislim da smo odustali od raznih diktata komiteta, vlada, itd. mislim uskih krugova, oduzeli smo im mnoge kompetencije, dosta smo ih kompromitovali“, rekao je on.¹³⁶²

Marko Nikezić je 17. novembra 1970. imao viščasovni razgovor, press sa stranim dopisnicima u Beogradu. Zanimljivo je pitanje novinara „Vašington posta“, koje su njegove mere doprinele većoj demokratizaciji. On je rekao da te procese ne bi trebalo vezivati za pojedinca, jer je on došao sa čitavom grupom ljudi, rekavši da on ne vidi sebe kao odlučujući faktor, nego kao deo tima. Uostalom, „sama činjenica da su ti ljudi dovedeni na te poslove govori da je i u organizacijama Saveza komunista... postojala određena opredeljenost o tome da su potrebne izvesne promene“, tačnije da je neophodno nastaviti i ubrzati već započete promene, rekao on, naglasivši da svoj dolazak na čelo SKS ne bi posmatrao kao „neku vododelnicu“. Reč je o jednoj od mnogih stepenica u „evoluciji jugoslovenskog društva“. U Srbiji se posebno insistiralo na „učvršćenju institucija“, kao „dugoročnoj bazi odgovornosti“, kako bi partija prestala da ima komandnu ulogu. „Mi nastojimo da u Savezu komunista Srbije“, rekao je on, „svako zadrži svoje mogućnosti, svoja prava i svoje odgovornosti, tj. bežimo od pritisaka da se ide kraćim putem...“¹³⁶³ On je i rekao tom prilikom da od banaka očekuje da budu banke, a ne „investicioni servis privrede“, istakao je i da smatra da „nema moderne privrede bez

¹³⁵⁹ Isto

¹³⁶⁰ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Stenografske beleške sa sastanka u CK SKS sa predstavnicima štampe, radija i televizije, 10. septembra 1969.

¹³⁶¹ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Stenografske beleške sa sastanka u CK SKS sa glavnim urednicima listova, radija i televizije, 15. septembra 1969.

¹³⁶² AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Stenografske beleške sa sastanka u CK SKS sa glavnim urednicima listova, radija i televizije, 9. januara 1970.

¹³⁶³ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Stenografske beleške sa konferencije za štampu sa stranim novinarima, 17. novembra 1970.

velikih preduzeća“. On je rekao da je jugoslovensko društvo učinilo napredak u otvorenosti, ali u „sasvim određenim okvirima socijalističke organizacije“. On je pomenuo i položaj Vojvodine, rekavši da „mi nismo mogli da industrijaliziramo iz drugih sredstava nego da pljačkamo poljoprivredu. Šta je otkup?“ Marko Nikezić je stranim dopisnicima u Beogradu rekao da 1965. godinu vidi kao vreme početka ozbiljnijih pokušaja demokratizacije, odlučnijeg iskoraka u pravcu tržišne privrede, većeg otvaranja prema svetu. On je rekao i da je tendencija u SK Srbije bila da dođe jedna nova, mlada generacija, koja bi bila obrazovana i kvalifikovana, u svojim tridesetim godinama i generacija koja se ne bi legitimisala svojim „ratnim reminiscencijama“. On je stranim novinarima ukazao, da se čitava struktura vlasti u Srbiji, od lokala, opština do vrha, republike, menjala i podmlađivala u navedenom smeru. Rekao je i da ne misli da je svakog starijeg učesnika u ratu trebalo skloniti, ali je sigurno da oni nisu mogli da budu „nosioći naših poslova na terenu“. Pojedinci su mogli ostati, ali „ako hoćete ceo front da držite pomoću te generacije, onda to ne ide“, rekao je M. Nikezić, naglašavajući da su mladi, obrazovani ljudi, koje je forsirao, imali još jednu pozitivnu karakteristiku – nisu imali idolopoklonički odnos prema autoritetu, koji su imali stariji. Oni, rekao je, „nisu uopšte impresionirani više nikakvim autoritetom. Mislim da je to vrlo važna stvar, a naročito na Balkanu“, izneo je Nikezić svoju viziju moderne Srbije.¹³⁶⁴

U svom obraćanju glavnim urednicima beogradskih medija, Marko Nikezić je poručio da je jedinstveno tržište „glavna brana nacionalizmu“, ali i koncentraciji vlasti u republičkim rukovodstvima, kao i dominacije vlasti i partije nad privredom, kulturom i nad ljudima. Jedinstveno tržište bilo je i garancija hipertrofije čiste politike nad društvom. U privredi je dalje trebalo podržavati integracije i koncentracije, tj. stvaranje velikih sistema, smatrao je, čak i po cenu da njegovom rukovodstvu bude „slomljen vrat na tome da su tehokrate, da su stranka industrije“. Ne opovrgavajući optužbe da je njegovo rukovodstvo previše na strani industrije, on je rekao, „neka samo industrija napreduje, neka jača ono što je moderno, neka budu pravilna opredeljenja, razumna, dalekovidna, tržišna, eksportna. A kakve će garniture da se smenjuju, mislim da uopšte nije važno ni za Srbiju, a pogotovo za Jugoslaviju.“¹³⁶⁵ Ovu modernizacijsku orijentaciju mogao bi da slomi samo novi autoritarizam i konzervativizam, smatrao je, on uz anticipatorsko upozorenje da ta opcija uvek može da odnese prevagu, da se ona može uvek i dogovoriti oko kadrovskih rešenja, da će moći da posmenjuje uspešne direktore, ali da samo jedno nikada neće moći – da otvori perspektivu razvoja zemlje. Šta su konzervativci mogli da ponude društvu kao rešenje, upitao se Nikezić, ako bi bili „razmeštani na poslove koje sa teškoćom vode i ljudi mlađi i obrazovaniji od njih? Šta da ponude društvu koje ih je davno preraslo i iz čijih su mehanizama ispali... zato što više nisu mogli ni da traže rešenja u savremenim političkim odnosima i u jednoj tržišnoj i izvoznoj privredi. Jugoslavija, sa njima obešenim

¹³⁶⁴ Isto

¹³⁶⁵ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Magnetofonske beleške sa sastanka u CK SKS sa glavnim urednicima listova, radija i televizije, 5. januara 1972.

o vrat, nije mogla da ide dalje i morala ih je poslati u penziju“, rekao je Nikezić, naglašavajući da tačka razlaza nije bila generacijska, već je reč o jednoj temeljnoj društvenoj smeni, koja je samo površinski gledano uzela vid generacijske promene. SK Srbije bio je, prema njegovim rečima, orijentisan da vrši dalja modernizacijska pomeranja i reforme ka mlađima i obrazovanijima, ka onima koji idu u korak sa vremenom sa napretkom nauke.¹³⁶⁶ Osvrnuvši se na kritiku tehnokratije, u situaciji gde na Kosovu, npr. postoji jedan inženjer na hiljadu radnika, Nikezić je rekao da je nosilac tih kritika bio konzervativni sloj uglavnom slabo pismenih ljudi, „koji su držali vlast 25 godina“ i koji su čuvali svoje pozicije. Reč je o birokratskom sloju i o „konzervativnim koncentracijama vlasti“, koja nije mogla da govori o budućnosti, već samo o prošlosti. Zbog toga je prednost trebalo dati mlađim generacijama i obrazovanijim kadrovima, posebno u privredi, jer je bilo pogrešno dalje ići u reforme sa „starim rukovodećim sastavom u mnogim preduzećima“, rekao je.¹³⁶⁷

U novembru 1970. Marko Nikezić je novinarima rekao da je nacionalnu emancipaciju nužno posmatrati kao deo šireg procesa „opšte demokratizacije“, ali je problem bio što je sama demokratizacija bila u senci porasta nacionalizma, a kada on ojača, ugroziće i krhki proces demokratizacije, smatrao je on. Za njega je i ovom prilikom bilo pitanje – ko će koga u borbi političkih snaga, koje su veoma opredeljene; dok je najveću opasnost video u tome da pod plimom nacionalnih emancipacija komunisti uđu u savez sa nacionalistima i to u situaciji kada „republička nacionalna rukovodstva dobijaju ovlašćenja koja ranije nisu imala“.¹³⁶⁸ Srpski partijski vrh je demokratizaciju, smatrao je Nikezić, videlo pre svega u snaženju i osamostaljenju institucija – skupštine, Izvršnog veća, opština, itd. kao i da su sve institucije u najnačelnijem smislu trebalo da prate politiku SKS. I to, ne politiku CK, nekoliko ljudi, kako je rekao, već široko usvojenu orijentaciju čitave partije, što nikako nije značilo nesamostalnost institucija, jer su „transmisije“ ukinute i bile, smatrao je Nikezić, prevaziđene. I Latinka Perović je pred kraj mandata ključne izazove svog sekeretarijata CK i u opšte SKS videla borbu sa konzervativnim elementima najpre u nacionalnim odnosima i drugo u borbi za tržišnu privredu i samoupravne odnose protiv svih dogmatskih i konzervativnih orijentacija. Ona je posebno pred Četvrtu konferenciju SKS smatrala ključnim reafirmaciju vrednosti i ciljeva privredne reforme, tržišne privrede i da se u ime „lažne zaštite radničke klase“ nisu smele vraćati državno-socijalističke karakteristike sistema u Jugoslaviji. Pitanja produktivnosti privrede u Srbiji, kao i problem neravnomerne razvijenosti, a iznad svega pitanja razvojne politike – prema njenoj oceni pokazivala su se kao centralne tačke u Srbiji i Jugoslaviji. Naime, ako Jugoslavija nije u stanju da definiše razvojnu politiku, na ispit je dolazila i spremnost i svrsishodnost života u ovoj federalnoj

¹³⁶⁶ Isto

¹³⁶⁷ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Magnetofonske beleške sa konferencije za štampu u CK SKS, 5. novembra 1970.

¹³⁶⁸ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96. Stenografske beleške razgovora sa direktorima i glavnim urednicima listova, radija i televizije, 23. novembra 1970.

zajednici, smatrala je Perovićeva, jer bi se bez modernizacije u svim oblastima zatvarala i razvojna perspektiva, pa i šanse za napredovanje. Takođe, ona je upozorila i da su ključna mesta za otvaranje savremenih perspektiva veliki privredni sistemi, integrisani kolektivi, dok iz malih i zaostalih „prčvarnica“ ne može doći nikakva „ni moderna misao, ni moderna politika“. Pri tome, srpsko rukovodstvo je podsticalo i mala preduzeća, ako su išla u korak sa svetom, pratila tehnološki razvitak, itd.¹³⁶⁹ Ona je upozorila i da Srbija nije imala povoljnu privrednu strukturu, jer ju je sve manja gradila na industriji i proizvodnji, a sve više na bankama i spoljnoj trgovini.

L. Perović je ovom prilikom kao vrlo nepovoljnu ocenila situaciju u naučnim krugovima u Srbiji. Ona je inteligenciju u Srbiji ocenila kao konvertitsku i labilnu, jer se uglavnom „prismače uz vlast, svejedno kakva je, važno je da je on uz nju“. Kada je reč o rezultatima naučne i teorijske misli, ona je smatrala da su se tu stvari petrifikovale, da se ta misao pokazala kao stagnantna, nesposobna da se „stvarno kritički odredi prema masi stvari“. Zbog toga je u nauci, smatrala je, potrebno odlučnije podsticati mlađe naučnike, koji će biti sposobni da donesu „jednu modernu misao“. Zbog toga je intencija rukovodstva Srbije bila da se sve snage orijentišu na, kako je rekla, jačanje tržišne privrede, produbljivanje reformskih procesa u svim segmentima društva i snaženje društvenih odnosa, naspram državno-komandnih.¹³⁷⁰ Bez ovih preduslova, nije se imalo smisla ni boriti protiv opozicionih grupa i konzervativnih snaga u društvu. U tom smislu ona je obavestila novinare i da su zbog temeljnog rada, izbori 1972. prvi put u Srbiji prošli bez naleta dogmatskih snaga, čime je poražena konzervativna orijentacija iz vremena *opštinskih slučajeva* 1967. i 1969. Ona je pomenula i statistiku koja je svodočila o velikom broju novih i stručnih ljudi koji su došli na čelo opštinskih komiteta SK, iz svojih struka; samo u Vojvodini njih čak 26-oro. Ipak, uprkos tome, u Srbiji su i dalje bili jaki „konzervativni pritisci“, kako je navela L. Perović, koji su uglavnom poticali od intelektualne inferiornosti i nemogućnosti suočavanja sa modernim izazovima. Zbog toga je uslov napretka, smatrala je bilo pitanje demokratskih odnosa u Savezu komunista, koje je CK Srbije pokretao, a koje je bilo praćeno iznenađenjem „da smo se usudili progovoriti u ovom momentu o demokratiji u Partiji“, kako je rekla. Već je ta činjenica, smatrala je Perovićeva, negativno govorila o stanju duha u zemlji, ako je hrabrost problematizovati pitanje demokratskih deficita u monopolističkoj partiji.¹³⁷¹ U tom kontekstu, ona je kao posebno pogubno ocenila nesigurnost i izvesno iščekivanje o političkom raspletu u Srbiji, koje je stvaralo stagnaciju u svim poljima. Zbog toga je smatrala da je bilo potrebno uvek se vraćati osnovnim programskim karakteristikama i iz njih izvlačiti stimulans za konkretne aktivnosti. Na sve češće kritike srpskog rukovodstva da ima dobre stavove, ali da to nije dovoljno, ona je oštro odgovarala – „izvinite

¹³⁶⁹ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96. Magnetofonske beleške sa konferencije za štampu Latinke Perović sa glavnim urednicima štampe, radija i televizije, 15. aprila 1972.

¹³⁷⁰ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96. Magnetofonske beleške sa konferencije za štampu Latinke Perović sa glavnim urednicima štampe, radija i televizije, 15. aprila 1972.

¹³⁷¹ Isto

molim vas, nije bilo dobro imati loše stavove, i ti loši stavovi su ulazili u glave pa su postali materijalna snaga u jednom momentu, pa valjda će dobri stavovi ući u glave pa će oni postati materijalna snaga...“ Iz tih razloga je poručila da stalno vraćanje na osnovna programska pitanja i demokratsku orijentaciju, nije manifestacija slabosti ili nesposobnosti srpskog rukovodstva, već rezultat utemeljene i dosledne političke aktivnosti. Ona je naglasila i da nije protiv konkretne borbe protiv nacionalističkih ekscesa, ali da bi se, prema njenoj oceni, suzbijanjem tih pojava samo maskirala realna situacija, jer bi se stvorio lažan utisak da se SK Srbije bori protiv nacionalizma, a u stvari pojedinačnim slučajevima se ništa ne bi rešilo, jer bi oni samo prikrili suštinsko uvođenje nacionalističke i konzervativne orijentacije u temelje političke strukture, čime bi ta bitka bila unapred izgubljena.¹³⁷²

Naposletku posmatrajući i nacionalno pitanje i demokratizaciju kao pitanje modernizacije i razvoja, pre svega zbog potrebe jedinstvenog i otvorenog tržišta, Marko Nikezić je u svom poslednjem javnom istupu poručio da „ravnopravni nacionalni odnosi ne bi bili održivi ako postignuti stepen decentralizacije ne bi vodio daljoj demokratizaciji u svim delovima zajednice“, već bi se učvrstio republički i savezni konzervativizam i birokratizam i nastalo „šest ili osam autokratija“. I decentralizacija i demokratizacija, smatrao je, „mogu da opstanu ukoliko se obezbedi zajedničko tržište i jedinstvena razvojna politika“, a to nije bilo garantovano, jer u društvu i u SKJ „još uvek postoje dve duše“ – samoupravna i državno-socijalistička.¹³⁷³ Demokratizacija se u Jugoslaviji, smatrao je Nikezić, uvek razvijala neravnomerno, a sve krize su uvek bile „povezane sa zastojećima u njenom toku“. „Teškoće koje smo doživeli u razvitku demokratskog socijalizma u Jugoslaviji ne mogu se rešiti odustajanjem od kursa i vraćanjem u stanja koja su i zahtevala reformu ekonomije, Partije, političkog sistema i Federacije. Nas nisu slučajne ideje isterale iz određenih odnosa i naterale na reformu...“, poručio je u svom poslednjem javnom istupu Marko Nikezić.¹³⁷⁴

„Moderna Srbija“ kao parola koja nije bila samo retorička, već je i suštinski određivala karakter i svojstva politike koju je SK Srbije pod rukovodstvom Marka Nikezića i Latinke Perović vodio, koja tada stiče široku popularnost i u jesen 1972. postaje jedna od ključnih uzroka njihovog pada, podrazumevala je mnogostrukost ciljeva i višeslojnost reformskih težnji. Otvorenost u radu, drugačiji pristup medijima, partijskom životu i političkim protivnicima, jasna politika ka demokratizaciji, dijalogu, samoupravljanju kao vidu autonomije svih segmenata društva, povlačenje partije kao kontrolora svih društvenih procesa, novi stil rada, podsticanje mladih i kompetentnih kadrova u privredi i partiji, insistiranje na poštovanju institucionalnog okvira itd. sve je to spadalo u korpus vrednosti ideja o modernizaciji Srbije. Ovome svakako treba dodati i odnos prema Jugoslaviji kao složenoj državi i odbacivanje svake simplifikacije i pokušaja dominacije, odnos prema pokrajinama

¹³⁷² AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96. Magnetofonske beleške sa konferencije za štampu Latinke Perović sa glavnim urednicima štampe, radija i televizije, 15. aprila 1972.

¹³⁷³ Marko Nikezić, „Bez banaka se ne može“, u: *Srpska krhka vertikala*, str. 263–264.

¹³⁷⁴ „Demokratski uslovi jedinstva“, *NIN*, br. 1131, 10. septembar 1972., str. 34–37.

kao pitanju razvoja Srbije, a ne problemu državnih granica, snažnu podršku privrednoj integraciji i ekspanziji o čemu će biti reči. Bila je to zaokružena modernizacijska agenda koja je morala da obuhvati sve političke, ekonomske, društvene i kulturne segmente, da prožme i po horizontali i vertikali društvo i promeni Srbiju, koja već 1972. nije podsećala po mnogo parametara na društvo koje je bilo najtvrdje uporište jugoslovenskog konzervativizma u vreme do Brionskog plenuma.

4.2. *Demokratsko ili nacionalističko: Pred izazovima kolizije modernog i atavističkog u nacionalnim odnosima*

4.2.1. Diskontinuitet sa centralističkim modelom: Razumevanje Jugoslavije kao složene države

Sveobuhvatne reforme, uključiv i one u domenu federacije, pa s tim u vezi izmenjena konstitutivna koncepcija jugoslovenskog federalizma, usko je vezana i sa demokratskim i reformskim kursom u SK Srbije, koji su personifikovali Marko Nikezić i Latinka Perović. Bila je to politika radikalnog diskontinuiteta sa centralističkim modelom, vezivanim decenijama uz Srbiju i suštinsko poimanje Jugoslavije kao složene države. Ta politika podrazumevala je apsolutnu ravnopravnost konstituenasa federalizma, napuštanjem ideje da je zajednička država potrebija Srbiji nego drugima i odustajanjem od uloge ključnog čuvara Jugoslavije, te je Nikezić nedvosmisleno poručivao da je „prošlo vreme takve vrste identifikacije Republike Srbije sa Jugoslavijom“, zastupajući ideju „koncentracije na sebe“, tj. pokušaja Srbije da se okrene sebi i sopstvenom ekonomskom i političkom razvoju, jer se jedinstvo zemlje može postići samo istovrsnim položajem svih naroda, te sledstveno tome, ni za Srbe kao najbrojniju naciju ne može biti „posebnih prava, a ni posebnih obaveza.“ Suštinu politike okretanja Srbije sebi Marko Nikezić je video kao fokusiranje „svoje snage na realna pitanja“ unapređenja društva i ekonomije, čime će se i najveća republika odnositi prema federaciji kao i ostali, a ne kao neko „ko ima pretenzije na više, a u praksi ispadne inferioran“. Zbog toga je Srbiju trebalo osloboditi „osećaja o svojoj posebnoj misiji“ o ulozi glavnog čuvara Jugoslavije, da bi se „okrenula sebi i pokrenula svoje stvaralačke snage.“ Razumevanjem složene države i odbacivanjem svih pojava oblika centralizma kao šanse za izgradnju Srbije kao moderne države, zagovaranjem dosledne i suštinske federalizacije, energično zastupajući politiku „čistih računa“ između federalnih jedinica, raskidajući sa unitarnim i centralističkim idejama u državi ili partiji, ali i odbacujući svesrpsku koncepciju i nacionalnu homogenizaciju kao metode političkog delovanja, zalažući se za široku i suštinsku autonomiju pokrajina, raskidajući sa tezom da je Jugoslavija Srbima potrebija nego drugima, pa je sledstveno tome oni moraju braniti pre nego ostali, najzad, odbacujući patronat nad

Srbima izvan Srbije, Nikezićevi reformisti su konstituisali program, ne samo izvan, nego i nasuprot decenijama ukorenjenoj paternalističkoj tradiciji Srbije nad Jugoslavijom, čime su načinili suštinski diskontinuitet sa gotovo svim ključnim ideološkim postavkama srpskih elita od 1918. ponudivši novu programsku koncepciju identiteta Republike Srbije, šire posmatrano i novu filozofiju politike, apsolutno kompatibilnu sa izmenjenim konstitutivnim konceptom jugoslovenskog federalizma i poimanjem Jugoslavije, u uslovima demokratizacije, jedino održive kao složene zajednice ravnopravnih.¹³⁷⁵ Upravo zbog toga, Nikezić je posle donošenja ustavnih amandmana 1971. bio optimističan, jer su urađenim solidnim razgraničenjima, kako je rekao, stvoreni uslovi da se o svim razlikama mirnije raspravlja, na konkretnijem nivou, a „ne samo kao o načelnim i nebeskim pitanjima, nego kao ovozemaljskim razlikama i da ih takođe razrešavamo na ovozemaljski način“, pre svega kroz spremnost na kompromis ili kako bi „Englezi rekli kroz podelu razlike“, rekao je on.¹³⁷⁶ Govoreći o potrebi postizanja kompromisa među jugoslovenskim republikama, Marko Nikezić je u martu 1970. pred najvišim partijskim telom ponovio poznati stav srpskog rukovodstva da se može raditi samo o „jugoslovenskim formulama“ u kojima bi interesi svih jugoslovenskih republika i nacija bili jednako uvažavani.¹³⁷⁷ Nije smelo biti značajnih pitanja koje bi se ticalo dveju ili triju republika, pa makar to bile i najveće – Srbija i Hrvatska. Nikakvi sporazumi dveju republika ne bi pomogli Jugoslaviji, jer bi značili „samo pokušaj nametanja trećima“. Ipak, ni to konsenzualno sporazumevanje u interesu svih nije bilo prihvatljivo u bilo kakvoj formi, već je bilo ostvarivo jedino u okvirima ustavno definisanih saveznih institucija. Neprihvatljiv je bio novi početak svakog puta, jer „mi imamo gde i imamo na osnovu čega da zajedno radimo“.¹³⁷⁸

Kada je reč o odnosima u federaciji, Latinka Perović je rekla da bi svaka centralistička orijentacija koja bi dovela u pitanje samostalnost republika i pokrajina, mogla samo da ubrza „dezintegracione procese u Jugoslaviji“, a nikako da pomogne učvršćivanju jedinstva. Trebalo je dokazivati da je „novo jedinstvo“ moguće upravo „uz punu samostalnost i odgovornost njenih delova“. Uz to, morala je biti obezbeđena i puna funkcionalnost preostalih nadležnosti federacije, koje su na nju „kao svoje zajedničke funkcije prenele republike i pokrajine“. Takođe, trebalo je dati pun doprinos praksi da se o pitanjima jugoslovenske zajednice ne sme odlučivati „izvan institucija koje su za to

¹³⁷⁵ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara. Marko Nikezić, *Srpska krhka vertikala*, prir. Latinka Perović, Beograd, 2003; Latinka Perović, *Zatvaranje kruga – ishod političkog rascepa u SKJ 1971/1972*, Sarajevo, 1991; Milivoj Bešlin, *Nacionalno pitanje u Srbiji krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina XX veka*, Novi Sad, 2008, str. 143–148. (magistarska teza u rukopisu)

¹³⁷⁶ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Stenografske beleške razgovora novinara lista *Politika* sa Markom Nikezićem i Latinkom Perović 8.9.1971.“

¹³⁷⁷ Draža Marković je bio protiv ove vrste ravnopravnosti i pariteta, pitajući se, „u ime koje ravnopravnosti i kojih principa Crna Gora sa 500.000 stanovnika i Makedonija sa 1.500.000 treba da daju isti broj predstavnika svuda i u svakom slučaju (kao i Srbija sa 8 miliona ili Hrvatska sa 5 miliona). Ne razumem. Ne plašim se nikakvih etiketiranja za nekakav nacionalizam, ali mi savest i osećanje odgovornosti ne bi nikako dopustili da se s tim saglasim.“ Dragoslav Marković, *Život i politika*, str. 58.

¹³⁷⁸ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Izlaganje Marka Nikezića na sednici Izvršnog biroa Predsedništva SKJ 16.3.1970.“

uspostavljene“, rekla je ona. Savez komunista je u uslovima visokog stepena samostalnosti republika i pokrajina trebalo, prema oceni L. Perović, da deluje kao „faktor jedinstva“, ali on je mogao vršiti tu svoju funkciju samo ako se dalje bude demokratizovao i jasno opredeljivao prema svim ključnim idejnim i društvenim pitanjima jugoslovenske zajednice.¹³⁷⁹ Pred 17. sednicu Predsedništva SKJ na Brionima na kome je trebalo da se raspravlja o navodnoj zaveri protiv hrvatskog rukovodstva i optužbi na račun saveznog vrha, ali i Srbije, održana je u kritičnim okolnostima 21. aprila 1971. sednica CK SK Srbije u proširenom sastavu. U dosta dramatičnom trenutku po zemlju, u ime reformskog rukovodstva Srbije Latinka Perović je poručila da se za sva sporna pitanja moraju tražiti rešenja i izlazi u legitimnim saveznim institucijama „zajedno sa drugima“, na „način miran i razumljiv, bez nametanja drugima, ali i bez zaobilaženja neprijatnih, pa i bolnih pitanja“. Jugoslovenske institucije, koje je videla kao „sintezu“, nisu savršene, upozorila je, ali „**uzrok krizi nije njihova nesavršenost, već činjenica da se često odlučuje izvan i mimo njih**“. (akcenat – aut.) Ovakav pristup SK Srbije nije bio, prema njenoj oceni, „stvar stila, već politike“, jer su kao odgovorni ljudi, kako je istakla, imali pred očima „ukupni i dugoročni interes“ za čitavu jugoslovensku zajednicu, pa su zbog toga „gledajući dalje od sadašnjeg trenutka“, iza svakog spora videli sporazum. I ovoga puta je naglasila da je „jasnoća opredeljenja SKS za učvršćenje samostalnosti i odgovornosti Republike morala razočarati velikosrpske nacionaliste u njihovim pretenzijama na posebnu ulogu Srbije, kao i sve druge nacionaliste koji svoj nacionalizam kriju iza teze o tome da je Srbija centar otpora promenama, jer želi sačuvati postojeće odnose u federaciji“.¹³⁸⁰

L. Perović je ovom prilikom poručila i da se „bez drugog ne može ni zamisliti uspešno delovanje SKS danas“, te da bi se on bez jasne demokratske koncepcije i programa našao dezorjentisan u svojoj složenosti tadašnjeg političkog trenutka, a posebno se bez profilisanog programa nije mogao razjasniti „karakter republičke državnosti u uslovima samoupravljanja i višenacionalnog sastava stanovništva naše Republike“. Takođe, bez demokratske orijentacije u Srbiji ne bi se ni mogao situirati dalji razvoj autonomnih pokrajina u republici i federaciji. Zbog toga je, smatrala je, samo demokratska orijentacija Srbije – „ravnopravne među ravnopravnima, okrenute sebi i jednako odgovorne sa ostalima za poslove u jugoslovenskoj zajednici“, omogućavala raskid sa praksom saveznog centralizma koji samu Srbiju neće u tim okolnostima baciti u izolacionizam, okrećući je protiv drugih u federaciji. Za onoga ko je znao atmosferu među ljudima u Srbiji i političko raspoloženje, to je moralo biti pitanje od najvećeg značaja, smatrala je.¹³⁸¹ U dramatičnim okolnosti pre 17. sednice Predsedništva SKJ pozivala je na strpljenje u „traženju demokratskih rešenja, uz odgovorno zastupanje svojih interesa, ali i uz

¹³⁷⁹ AS, CK SKS – godine 1971. Sekretarijat CK SKS, br. kutije 106, Stenografske beleške sa zajedničkog sastanka Sekretarijata CK SKS i PK SKV, 10. septembra 1971.

¹³⁸⁰ AS, CK SKS – godine 1971. Centralni komitet SKS – sednice, br. kutije 77, Magnetofonske beleške sa 27. sednice CK SK Srbije

¹³⁸¹ Isto

razumevanje i uvažavanje drugih“, jer je samo takav pristup omogućavao sinkretizam samostalnosti i odgovornosti republike sa jedne strane i jedinstva jugoslovenske zajednice sa druge.

Na samoj 17. sednici Predsedništva SKJ, ispred Srbije je govorila upravo L. Perović, koja je iznoseći koncepcije ove republike u razumevanju i poimanju Jugoslavije u kriznom trenutku, najpre pomenula Brionski plenum kao „onu graničnu tačku od koje su počele vidljivije promene u odnosima političkih snaga u Srbiji“, koje su dovele do svesti o potrebi promena i reformi u ekonomiji, društvenim odnosima, nacionalnom pitanju, razvoju jugoslovenske zajednice kao federacije ravnopravnih. „Na takvom opredeljenju“, rekla je Perovićeva, „izrastala je i nova politika i novi ljudi“. Takva orijentacija nije i bezuslovno jedina, ali jeste ona za koju se borio SK Srbije, kao i sve ono što je „napredno i misleće“ u ovoj republici. Važilo je i suprotno, svaki udar po politici SKS nije mogao biti ništa drugo do „ohrabrenje konzervativizma, velikosrpskog nacionalizma i onih snaga sa kojima smo se svi sukobili na Četvrtom plenumu“, čime je poslala jasnu poruku saveznom političkom centru. SKS radi na politizaciji masa i njihovom uključivanju u politiku, rekla je ona, društvo u Srbiji je složeno i ekonomski i politički, ali jedno je bilo jasno – niko nije video izlaz u vraćanju unatrag u politici razvoja samoupravljanja i nacionalne ravnopravnosti. Kao ključna pitanja u Srbiji ona je navela: ekonomsku situaciju; promene u političkom sistemu i ustavne amandmane; nacionalne odnose i stanje i odnose u SKJ.¹³⁸² Ona je podsetila da je politika „čistih računa“ u Srbiji prihvaćena, pre svega zbog težnji da „svako bude sveden na rezultate svoga rada“ i ova republika će na navedenim principima i dalje insistirati. Govoreći o ustavnim promenama, ona je podsetila na debatu o njima i podsetila da su ključni protivnici SK Srbije – nacionalizam i centralizam, a ceo proces oko amandmana je trebalo da razbije uverenje kako je ova republika centar otpora decentralizatorskim promenama, rekla je Perovićeva, naglašavajući da „naše opredeljenje za ustavne promene nije iznuđeno“, jer su u novi sistem ugrađeni i ekonomski interesi Srbije, kao i opredeljenje ove republike da je jugoslovenska zajednica održiva „samo u uslovima ravnopravnosti i zajedničke odgovornosti svih“. Teza da je Srbija davala otpor promenama polazila je od činjenice da „veću pažnju privlače stavovi protivnika Saveza komunista Srbije, nego stavovi samog Saveza komunista Srbije prema promenama“, ciljajući na aktivnosti nacionalističke intelektualne opozicije i konzervativnog dela partije. SR Srbija i njeni predstavnički organi nisu imali „nijednu primedbu na ustavne amandmane“, poručila je L. Perović. Savez komunista Srbije bio je u raspravi oko amandmana jasan oko tri ključne stvari – karaktera federacije, republičke državnosti i autonomije pokrajina, jer je u sva tri elementa izražena složenost zajednice i poštovani interesi svih. Funkcije federacije trebalo je utvrditi sporazumno, što je bio uslov da se ona održi, a „vitalni interes srpskog naroda jeste da upravo takva, demokratska socijalistička zajednica, ima mogućnost daljeg razvoja“.¹³⁸³

¹³⁸² AJ, CK SKJ – 507, III/153, Stenografske beleške sa 17. sednice Predsedništva SKJ, 28–30. aprila 1971. na Brionima

¹³⁸³ Isto

Kada je reč o unutrašnjoj orijentaciji same Srbije, ona je smatrala da je ključni lakmus odnos prema pokrajinama. „Ekonomski zatvorena“, rekla je Perovićeva, „politički autokratska Srbija ne vidi razvoj pokrajina u pravcu njihove ekonomske i političke samostalnosti u federaciji i u Republici. Samoupravna i demokratska politika u Srbiji drugačije ne može ni zamisliti položaj pokrajina. Naša pozicija je da su one konstitutivni elemenat jugoslovenske federacije i integralni deo republike.“¹³⁸⁴ Ona je smatrala da se moralo polaziti od pretpostavke da su republike i pokrajine, kao i nacije i narodnosti suverene i apsolutno ravnopravne, a da istovremeno jugoslovenske institucije „moraju biti osposobljene da realizuju utvrđenu politiku“. One su, prema njenoj oceni, „mesto za ravnopravan dogovor svih“. Jugoslovensku zajednicu nije mogla održati „srpska hegemonija“ i protiv te politike se CK SKS angažovao „bez ostatka“. Ali da bi afirmacija nacionalnog identiteta imala socijalistički sadržaj, prema oceni L. Perović, ključan je bio odnos prema nacionalizmu, a srpski nacionalizam je bio najopasniji po jugoslovensku zajednicu „i stvarno i potencijalno“, smatrala je ona, uz naglašavanje da je određenje prema nacionalizmu potrebno svuda u Jugoslaviji. „Rat“ protiv nacionalizma će i u Srbiji da potraje, ali je smatrala da je posebno na ovoj sednici Predsedništva SKJ od suštinske važnosti da se utvrdi da ta borba „mora da se vodi svuda“, čime je poslata jasna poruka predstavnicima CK Hrvatske, pre svega Savki Dabčević i Miki Tripalu, ali i samom jugoslovenskom predsedniku čiju su podršku uživali.¹³⁸⁵ Nastavljajući o srpsko-hrvatskim odnosima, ona je poručila da to ne može biti centralno pitanje u Jugoslaviji, jer je ta teza mogla da odgovara samo nacionalistima – „najpre sporazum sa Hrvatima na račun svih ostalih, a potom sa Hrvatima stvari rešavati na bazi odnosa snaga“.¹³⁸⁶ Bile su

¹³⁸⁴ Pokrajine su prema novim ustavnim odredbama bile nabrojane u najvišem pravnom aktu SFRJ kao činioci federacije, ali ih to i dalje nije činilo konstitutivnim elementima federalizma. One su bile elemenat jugoslovenskog federalizma, ali konstituensi su, prema temeljima druge Jugoslavije utvrđenim na AVNOJ-u, bile pet nacija (Srbi, Hrvati, Makedonci, Slovenci i Crnogorci) i pet republika konstituisanih po nacionalnom principu i BiH, po istorijskom kriterijumu. Upravo zbog toga što pokrajine nisu bile konstitutivni elemenat, već samo elemenat federalizma one nikada nisu ni imale pravo na samoopredeljenje do otepljenja, pravo predviđeno samo za konstituense, dakle, one koji su se dobrovoljno ujedinili u jugoslovensku zajednicu.

¹³⁸⁵ AJ, CK SKJ – 507, III/153, Stenografske beleške sa 17. sednice Predsedništva SKJ, 28–30. aprila 1971. na Brionima

¹³⁸⁶ Trodnevna Sedamnaesta sednica je i organizovana u vreme najdublje krize u Jugoslaviji tokom 1971. Bila je to godina najintenzivnijeg uspona nacionalizma u Hrvatskoj, kada su rasprave o karakteru jugoslovenske države bile u završnoj fazi i pomešane sa ubrazanom demokratizacijom i javnošću rada, dospevale i do najširih slojeva stanovništva putem već veoma otvorenih medija. I dok je Sovjetima, pa i samom Titu delovalo da je zemlja pred raspadom, otvorila se i afera, poznata kao „zavera protiv hrvatskog rukovodstva“, koja je bila i neposredni povod za 17. sednicu Predsedništva SKJ. Rukovodstvo CK Hrvatske je smatralo da „zaverenici“ iz saveznih organa, podržani iz Srbije, pokušavaju da ih povežu sa ekstremističkom proustaškom emigracijom. Krizu u zemlji i paralizu političkog života je pojačalo i uznemirenje zbog ubistva jugoslovenskog ambasadora u Švedskoj, Vladimira Rolovića, koje su 7. aprila 1971. izveli ustaški teroristi. SK Srbije je bio pod višestrukim pritiskom: direktna pretnja Brežnjeva pozivom Titu, tokom sednice, Titovo žestoka kritika pre svega stanja u Srbiji (mediji i univerzitet) iako je hrvatski nacionalizam izazivao centralnu nestabilnost; iz Hrvatske je rukovodstvo SK Srbije, pre svega preko napada na Mirka Tepavca optuživano da pomaže skandalozne optužbe protiv Dabčevićkinog rukovodstva; najzad, unutar same Srbije u kojoj je „ključalo“ antihrvatsko raspoloženje, izazvano nacionalizmom i posebno nakon ubistva Rolovića, pojačavalo je pritisak na Nikeziću i Peroviću u očekivanju da Srbija, odnosno čelnici njene partije „odgovore“ istom merom, u duhu starih formula i krenu u „spasavanje“ Jugoslavije. Kako je vrh SK Srbije to odbijao, povećavao je pritisak na sebe od strane nacionalističke inteligencije kao i dogmatskog dela partije, koji su očekivali konzervativni odgovor Srbije i vraćanje na ulogu branioca Jugoslavije. Na XVII sednici M. Nikezić i L. Perović su odbili i da se sukobe sa vrhom SK Hrvatske, čime je izbegnut srpsko-hrvatski spor, a čitava afera oko navaodne zavere protiv hrvatskog rukovodstva prenesena na relaciju Hrvatska – savezni politički centar. AJ, CK SKJ – 507, III/153, Stenografske beleške sa 17. sednice Predsedništva SKJ, 28–30. aprila 1971. na Brionima. Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do*

to teze koje bi se najpre okrenule protiv komunista u ovim republikama, a naposljetku i protiv Jugoslavije. Takođe, promene koje su se desile na državnom i društvenom planu nisu mogle Savez komunista ostaviti neizmenjen i pozvala prisutne da se izjasne oko toga da on ne može biti „pretvoren u sredstvo za očuvanje centralizma“ koji je eliminisan na državnom i društvenom nivou, poručila je Perovićeva. Savez komunista je morao da izražava složenost čitave zajednice, čime je u izvesnom smislu i doveden u pitanje princip *demokratskog centralizma*. Ono za šta se ona založila jeste „jedinstvo uverenja“ u partiji, a ono je moralo biti postignuto građenjem novih odnosa u društvu, i odgovorima na pitanje kakvu zajednicu su jugoslovenski narodi želeli u uslovima ekonomskog razvoja, modernizacije i demokratizacije.¹³⁸⁷ Sinhroni proces diskontinuiteta sa centralističkim modelom, u partiji i državi, za šta je prekretna tačka bio Deveti kongres SKJ, Nikezić je posmatrao između dva pola – tendencija federalizacije partije i zahteva da se procesi vrate na staro stanje kada se sve odlučivalo u jednom, jugoslovenskom centru, a po republikama i pokrajinama samo sprovodilo. U novim okolnostima društvenog razvoja i SK je imao novo poimanje principa na kome je funkcionisao – demokratskog centralizma. Uprkos i partijske decentralizacije i segmentacije uticaja, svi su prema Nikeziću bili saglasni da postoji samo jedan Savez komunista, a da time ništa od odgovornosti partija u republikama i pokrajinama nije bilo dovedeno u pitanje. Specifikum Jugoslavije su, prema Nikezićevoj oceni, bile nacije i one su bile izražene kroz federalno uređenje, kroz postojanje republika i pokrajina. Ali ono što je istovetno i zajedničko je samoupravni i socijalistički karakter društva – što su reflektovalo kroz sveukupnost socijalnih odnosa. Savez komunista je, prema prvom čoveku srpskog reformskog vođstva, morao da kao vodeća politička snaga izražava u svom idejnom i praktičnom pojavnom obliku oba navedena svojstva. I jedinstveni socijalistički karakter društva i složeni višenacionalni sastav jugoslovenske federalističke konstelacije.¹³⁸⁸

Marko Nikezić je smatrao da su ustavni amandmani osnova izgradnje demokratske Jugoslavije ravnopravnih, a kada je reč o Srbiji, Savez komunista ove republike, na čijem se čelu on nalazio, nije želeo da ih „krišom provuče“, smatrajući da je važno da se ljudi sa njihovim rešenjima upoznaju, a partija za njihovo prihvatanje „izbori“, da ih mase prihvate, ali ne samo to, već i da se njihovim prihvatanjem utiče na svest ljudi, na to da prihvate koncepcije složene države. Posebno je trebalo menjati svest ljudi na pitanju autonomije pokrajina i samostalnosti republika – na kojima su „konzervativne snage“ i „zaostala shvatanja“ pokazali svoje prave stavove. Bez sukoba sa njima, ni moderna shvatanja ne bi postala politika samog Saveza komunista, niti bila prihvaćena u široj javnosti

maspoka i liberalizma, str. 503–517. Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 213–254. AS, CK SKS – godine 1971. Centralni komitet SKS – sednice, br. kutije 77, Magnetofonske beleške sa 27. sednice CK SK Srbije

¹³⁸⁷ AJ, CK SKJ – 507, III/153, Stenografske beleške sa 17. sednice Predsedništva SKJ, 28–30. aprila 1971. na Brionima Neposredan povod za ovu sednicu Predsedništva SKJ, navodnu zaveru i klevete protiv čelnih ljudi CK SKH, Latinka Perović je okarakterisala kao iznenađenje, poručivši da zavere i afere ne mogu biti oblik političkog života zajednice koja je želela da ostane na okupu, ali je i pozvala na hitno raščišćavanje navedene situacije.

¹³⁸⁸ AS, CK SKS, god. 1968–1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Magnetofonske beleške sa sastanka Političkog aktiva Srbije, 5.12.1971.“

Srbije, smatrao je Nikezić. Borba sa srpskim nacionalizmom bila je, prema njegovoj oceni, uslov opstanka i razvoja socijalizma u Srbiji, ali i uslov njenog napretka kao jugoslovenske zajednice i dela savremenog sveta. Iznad svega, za Srbiju je to bio uslov da odbrani modernu koncepciju i savremenu perspektivu svoga razvoja od konzervativnih snaga, poraženih u revoluciji, smatrao je Nikezić. Komunistima u Srbiji, rekao je, jasno je da bi srpski nacionalizam u Jugoslaviji prvo ugušio Srbiju, zatvorio perspektivu svim demokratskim snagama u njoj i uništio šansu za nastanak ekonomski i kulturno razvijene i moderne Srbije, rekao je Marko Nikezić. Potčinio bi najpre radničku klasu i nesrpske nacionalne zajednice, a zatim i sve ostale, a u Jugoslaviji kada se ne bi mogao nametnuti svima ostalima, zatvorio bi se, jer su „srpski nacionalisti samo prikriveni hegemonisti“, rekao je.¹³⁸⁹

Poštujući politiku *čistih računa* i polazeći od njih, jedinstvo Saveza komunista bilo je bitno, prema Nikezićevoj oceni, za jedinstvo socijalističkog društva u Jugoslaviji, ali je ono moglo biti jedino zasnovano na zajedničkim uverenjima, do kojih se dolazilo „slobodnim izražavanjem interesa i gledišta“. Dijalog i debata sa strpljenjem i uvažavanjem, ma koliko bili teški i komplikovani metodi, bili su jedini putevi utvrđivanja zajedničkih stavova, rekao je M. Nikezić. On je i upozorio da je potpuno neprihvatljivo stvaranje saveznog političkog centra koji bi sam određivao predstavnike republika i pokrajina u državnim i društveno-političkim organizacijama. Ako bi se centralizam pokušao na taj način da sprovodi preko SKJ, to bi bilo, kako je rekao, „ravno uspostavljanju prinudne uprave nad nacijama“.¹³⁹⁰ Kada je reč o pokrajinama, Nikezićeva postavka je bila da bi Srbija „bez dinamizma, bez perspektive“ bila slabo naseljena i ne bi mogla niti koga da privuče, niti da zadrži ostale krajeve uz sebe, jer se stvaraju druge veze, kohezije, pre svega na ekonomskom planu. Srbija je u prošlosti imala, smatrao je on, kohezionu silu zbog oslobođenja seljaštva, a u savremenosti je to mogla postići samo ako bi imala razvijenu industriju, jer „nije stvar u crkvama“, pošto oko spomenika ili bogomolje ne možete dugoročno okupiti ljude, rekao je Marko Nikezić.¹³⁹¹ Slično je tih dana tvrdio i u razgovoru sa novinarima, kada je upozorio da se u Beogradu nalaze i mnogi Srbi iz drugih krajeva, koji ne samo da se osećaju unitaristički, „nego uvek imaju i svoju formulu o tome kako bi Srbija trebalo da se ponaša“, jer su imali neku vrstu straha, zbog svog perifernog položaja. A kada je reč o SK, on je upozorio da SKJ nije mogao biti jedinstveniji, nego što je to bilo jugoslovensko društvo, jer „kakvo društvo takav i SKJ“, poručio je. SK nije ni mogao ni smeo da reflektuje neko veštačko jedinstvo niti unisonost, nekakvu mehaničku formulu, jer „**složili smo se da ćemo da živimo s tim razlikama**“ (akcenat – aut.) Tako je i sa Jugoslavijom, smatrao je, a mase u Srbiji su morale izaći iz rezonovanja „govori srpski da te svaki razume“, jer je bila reč o zajednici sa velikim razlikama, koje su i etničke i

¹³⁸⁹ AJ, CK SKJ – 507, III/153, Stenografske beleške sa 17. sednice Predsedništva SKJ, 28–30. aprila 1971. na Brionima. Isto i: AS, CK SKS – godine 1971. Centralni komitet SKS – sednice, br. kutije 77, Magnetofonske beleške sa 27. sednice CK SKS Srbije

¹³⁹⁰ AJ, CK SKJ – 507, III/153, Stenografske beleške sa 17. sednice Predsedništva SKJ, 28–30. aprila 1971. na Brionima

¹³⁹¹ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Magnetofonske beleške sa sastanka u CK SKS sa glavnim urednicima dnevnih listova, direktora radija i televizije, 4. marta 1971.

kulturne i ekonomske i istorijske. Šarenilo i neujednačenost, različitosti i protivrečnosti su bile jugoslovenska realnost, smatrao je Nikezić, jer „ako svi dođu do izražaja izgledaće ovako“. U tom kontekstu, Nikezić je savetovao i štampi, da ne bi trebalo da bude provincijalna, već da izražava i evropski i jugoslovenski pogled, da oni treba da znaju, obraćao se glavnim urednicima, da se na beogradsku štampu ljute mnogi, od opština i fabrika, do raznih republičkih i saveznih institucija, ali da „mi nećemo izigravati žandarma“, ponovio je mnogo puta izrečeni stav.¹³⁹²

Kada je reč o pokrajinama, Nikezić je smatrao da je to pitanje složenosti „bića“ same Srbije, da bi pokrajine trebalo pre svega da kažu za šta se zalažu kada je reč o njihovom položaju, ali da je trebalo izbiti iz glave ideju da bi se preko njih mogao vršiti pritisak i arbitrarati u samoj Srbiji, što je bila reakcija na Titove učestale sastanke sa kosovskim rukovodstvom i osporavanje politike CK SKS od strane PK Kosova. A sa druge strane, kod Srba unutar SKS, mnogi još, prema njegovoj oceni, „nisu svarili“ pitanje autonomija. I tu su se javila i pitanja, ako se republike konstituišu kao nacionalne države, da li je trebalo iznova otvarati debatu o celishodnosti postojanja pokrajina i može li se Srbija konstituisati u državu uz postojanje dve autonomne pokrajine. Takva mišljenja su, smatrao je, postojala u srpskoj partiji. Dve stvari je, smatrao je Nikezić, trebalo izbiti iz glave – da će se preko Kosova rušiti demokratski kurs koji je Srbija vodila, i druga poruka, na čijem je stanovištu čvrsto stajao SK Srbije – pitanje autonomija je pitanje „stečenih demokratskih prava“ koja se nisu mogla smanjivati ili ukidati, već samo proširivati, ma šta konzervativizam zagovarao, rekao je. Takvi ljudi razmišljali su u kategorijama prošlosti, što je bila „besmislica“, jer, „vraćamo narode u prošlost, da se spore oko takvih stvari, umesto da vidimo šta zajedno možemo da uraditi na rešenju ekonomskih problema. Ako se oni ne budu rešavali mi ćemo se tući oko zastave, ali faktički ćemo se tući oko Kosova“, a Srbiju „**ne možemo graditi i na industriji i na kosovskom mitu**“, to je moralo da se prelomi – konzervativizam ili modernizam.¹³⁹³ (akcenat – aut.) Zbog toga se trebalo izboriti sa tim „konzervativnim tendencijama“ u Srbiji koje su smatrale da samo centralizam i posebna uloga Srbije čuvaju Jugoslaviju, smatrao je Nikezić. Vođen tim stavom, SK Srbije je, rekao je on, od Brionskog plenuma „praktično u ratu“ sa srpskim nacionalizmom, a „ja bih voleo da mogu da kažem da je to svud slučaj, nama bi pomoglo kad bi se svi tako ponašali prema svom nacionalizmu“, aludirao je Nikezić na situaciju u Hrvatskoj, jer problemi u Jugoslaviji se nisu rešavali ako su svi složni „samo u pogledu borbe protivu velikosrpskog nacionalizma“. Borba protiv nacionalizma u Srbiji je bila prioritet, smatrao je, ne samo zato što će on iskazati pretenzije na Bosnu ili Hrvatsku, već zbog toga što je to pitanje „ko govori u ime Srbije“ i to je uvek bilo na dnevnom redu, te dve tendencije su ili gazile jedna drugu ili ratovale, jer je to pitanje „ko

¹³⁹² AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Magnetofonske beleške sa sastanka u CK SKS sa glavnim urednicima dnevnih listova, direktora radija i televizije, 4. marta 1971.

¹³⁹³ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Magnetofonske beleške sa sastanka u CK SKS sa glavnim urednicima dnevnih listova, direktora radija i televizije, 12. marta 1971.

će koga u Srbiji“. Suština je u tome, ako se mase u Srbiji ne bi ujedinjavale pod zastavom komunista, to bi onda bila nacionalistička, a „mi imamo dovoljno vojske svoje da njih tučemo u Srbiji“, rekao je, misleći na nacionaliste. On je kao posebno opasnu tendenciju video i savezništvo sa nacionalističkom ideologijom. Oni koji bi pustili nacionaliste u partiju sa idejom da se bore za isti cilj, pod parolom da nije važno ako „guraju naša kola“, apstrahovali su pitanje „ko će određivati pravac tih kola“. On je rekao da su oni u Srbiji hteli da imaju „čistu poziciju“ u svakom trenutku, bez dileme u odnosu prema nacionalizmu. Nikakvog ujedinjavanja sa nacionalistima i politike „Srbi na okup“ dok je on bio na njenom čelu, neće biti, rekao je. Marko Nikezić je i ovom prilikom podsetio da bi bilo opasno, posebno kada to dolazi iz Srbije, da se u ime klasnog zaobilazi i apstrahuje nacionalno, jer bi se time zanemarile sve složenosti jugoslovenske zajednice.¹³⁹⁴

U razgovoru sa stranim dopisnicima, Nikezić je naglašavao da ni jedan konstitutivni narod Jugoslavije „nije manjinac i ne treba da bude manjinac u drugoj republici. On mora biti tamo kao kod svoje kuće jer na tome je zasnovana Jugoslavija“. Ako su ravnopravne nacije u federaciji, moraju biti ravnopravni i svi pojedinci, nezavisno od toga u kojoj republici žive. „Mi ne vodimo računa“, rekao je Nikezić, „niti raspravljamo sa rukovodstvima u Bosni i Hercegovini i u Hrvatskoj o položaju Srba u tim republikama. Oni su tamo zastupljeni i vode sami o sebi računa.“ U tom kontekstu, on je po Jugoslaviju video opasnost od „politike jake ruke u republici“, tj. da republičkim rukovodstvima ne bi smelo da se „vrti u glavi da su oni nekakva vođstva nacija“.¹³⁹⁵ Na pitanje šta misli o predlogu hrvatskog rukovodstva da devize treba da ostaju onome ko ih je zaradio, on je rekao da „sva pitanja treba staviti istovremeno na sto“. Na direktno pitanje pariskog „Monda“ da li u Jugoslaviji postoji srpsko pitanje, Nikezić je kratko odgovorio: „**Ja mislim da ne postoji.**“ (akcenat – aut.)

Braneći složeni karakter Jugoslavije, nakon faktičke smene hrvatskog rukovodstva u Karađorđevu, Latinka Perović je u januaru 1972. sa novinarima izrazila strah da partija ne postane „izrazito konzervativna snaga“, jer je ona u mnogim segmentima i dalje ona stara, stari metodi su živeli, kako je rekla, „u svakome od nas“, i čovek je morao toga da se oslobađa, ali čitav pokret, „to je zaista jedan strašno mukotrpan i komplikovan posao“. I u ovim vremenima krize, posle Karađorđeva, smatrala je da Srbiji treba „orijentacija na sebe, na sopstvene snage... vratiti se opet na te svoje poslove, mislim da je kapitalno...“ Nakon Karađorđeva biće sve jasnije, kako vreme bude proticalo, „koliko je to jedna **otvorena rana za jugoslovenske prilike** i koliko će od svih nas zavisiti kako će se to preboleti“, rekla je L. Perović. (akcenat – aut.) Ona je rekla i da ne može biti ravnoteže Srbije i Hrvatske, i odbacile ideje da se SKZ „proglasi“ za isto što i Matica hrvatska, jer „ona to stvarno još nije postala“. Ali, sekretarka SK Srbije je ključnim smatrala „jedno **stvarno razumevanje** za taj hrvatski problem“,

¹³⁹⁴ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Magnetofonske beleške sa sastanka u CK SKS sa glavnim urednicima dnevnih listova, direktora radija i televizije, 12. marta 1971.

¹³⁹⁵ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Stenografske beleške sa konferencije za štampu sa stranim novinarima, 17. novembra 1970.

koje je Srbija morala da reflektuje, jer je to bilo veoma važno za stabilnost Jugoslavije dugoročno, jer **„treba u Jugoslaviji s Hrvatima da živimo, i sutra posle Tita“**.¹³⁹⁶ (akcenat – aut.) Ona je ovom prilikom i rekla da postoji problem „vojnog faktora“, koji nije trebalo da bude nikakva tabu tema, kako se izrazila, tim pre što je trebalo govoriti o segmentima društva koji su se stavljali „iznad samoupravljanja“. To je bio problem koji je mogao da nanese veliku štetu razvoju samoupravljanja, zbog čega je potrebno na jugoslovenskim institucijama o tome govoriti – kakvom se sistemu time utire put, kako se to razumeva Jugoslavija nakon Karađorđeva. Ta pitanja je i samim ljudima iz vojske trebalo predočavati i razgovarati sa njima. Ona je prenela i stav, za koji je rekla da je rasprostranjen, a koji je glasio da je „faktor bezbednosti postao vrlo moćan u političkim i društvenim odnosima“, što je bila i implicitna kritika Titu posle smene hrvatskog rukovodstva.¹³⁹⁷ Ona je ovom prilikom govorila i da demokratija i red nisu suprotstavljeni pojmovi i da demokratija nikako ne znači „nered, kaos, birokratski voluntarizam“, već se u složenim mehanizmima u „demokratskom sistemu zna šta može institucija i šta može pojedinac“. „I mi često boreći se za taj demokratski sistem i za demokratizam, zaista ličimo na nekakve apstraktne liberale koji su protiv reda u društvu. A građanin kome je ugrožena imovina, ugrožena sigurnost, vidi ne funkcionišu sudovi, ne funkcioniše ni milicija, onda kaže ako vam je to demokratija, ja sam više za nekakav red.“¹³⁹⁸

Marko Nikezić je na sastanku sa glavnim urednicima beogradskih medija januara 1972., posle Karađorđeva, poručio da se SKJ suviše bavi sobom, misleći da su svi problemi zaista u njemu, a u stvari, partija i njen vrh su samo najviše diskutovali o problemima, jer su ih tu pre svega kristalisali i tražili rešenja, ali „svi bi realni problemi ostali“ i kad bi partija ćutala o njima ili nestala sa političke scene. Međutim, u Jugoslaviji se, smatrao je Marko Nikezić, „lako prodaje misao da su probleme izmislili oni koji su ih formulisali“. Nacionalno pitanje nisu komunisti izmislili, ono je u Jugoslaviji uvek bilo aktuelno zbog karaktera same zajednice, jer u njoj to pitanje, smatrao je Nikezić, **„ulazi iskosa i seče po svojoj dijagonali sve naše društvene probleme“**, čineći ih još složenijim.¹³⁹⁹ (akcenat – aut.) Kao probleme srpskog društva on je video pre svega **konzervativizam i autokratiju**, a osnove za to nalazio je u zaostalosti i problemima podeljenog društva, jer se „oklevalo kad god je trebalo proširiti krug koji odlučuje“, ali iako je taj krug uzan, „ova zemlja ima vladu kakvu zaslužuje“, jer ljudi veruju da je moguće imati „demokratske odnose za koje neće morati da se bore“. Nedemokratski sistem u Jugoslaviji, smatrao je Nikezić bio je „rezultat naših autokratskih struktura i tradicija“, ali te stvari su se mogle preblikovati „jedino promenama u društvu, dubokim, stalnim

¹³⁹⁶ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Magnetofonske beleške sa sastanka u CK SKS sa glavnim urednicima listova, radija i televizije, 5. januara 1972.

¹³⁹⁷ Isto

¹³⁹⁸ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Magnetofonske beleške sa sastanka u CK SKS sa glavnim urednicima listova, radija i televizije, 5. januara 1972.

¹³⁹⁹ Isto

promenama, sporim ali generalnim“. On je za ove probleme tražio i materijalne osnove, jer nije mogao, kako je rekao, da zamisli stvarno demokratske odnose u jednoj seljačkoj zemlji, u jednom ruralnom i nerazvijenom društvu. Seljaštvo je bilo „motorna sila“ jugoslovenske revolucije, ali mogućnosti demokratizacije rašće samo sa stepenom industrijalizacije, kao što je za nju neophodna i razvijena politička kultura. Po demokratizaciju, tada, nakon Karađorđeva, najveća opasnost je bila u „naletu konzervativizma“, za koji je rekao da je od suštinske važnosti da ne prevlada i ovoga puta, jer je „jedna ovakva situacija izuzetna prilika za konzervativne snage“, smatrao je on.¹⁴⁰⁰ Marko Nikezić je posle 21. sednice poručivao i da je najbolje što ceo problem nije otvoren i reflektovan kao srpsko-hrvatski, čime bi se kompromitovala mogućnost da on bude rešen na jugoslovenskoj ravni. Nakon Karađorđeva, kada su se svi uverili da problem nije srpsko-hrvatski, on je to smatrao retkom pozitivnom okolnošću čitave situacije, jer bi to bilo opasna i dugoročna zabuna, da je ta smena išla kao neki zahtev Srbije. To bi trajno bilo prepreka dobrim srpsko-hrvatskim odnosima, smatrao je, ali je time i konačno prevaziđena predrasuda da svaka kriza u Jugoslavija mora da ide srpsko-hrvatskom osovinom. To je bilo i objašnjenje držanja predstavnika Srbije u Karađorđevu (M. Nikezić i L. Perović), rekao je on, imajući potrebu da to objasni novinarima, jer „neki misle da je sadržalo suviše razumevanja za položaj Hrvata“. Važno je sem činjenice da nije reč o srpsko-hrvatskom sporu i pokazati da cilj nije bio da se Hrvatska porazi, već da se Jugoslavija osposobi za rešavanje ekonomskih i društvenih pitanja. Svojim držanjem, Srbija je pokazala u jednoj krizi, možda prvi put, da iza jačanja saveznih institucija ne mora da stoji ni pritisak ni pretenzija Srbije. On je upozorio i na opasnost od srpskih nacionalista i konzervativaca, kojima je politika *čistih računa* srpskog partijskog vrha neprihvatljiva, jer „hoće da kažu – da vodeći računa samo o SR Srbiji, rukovodstvo u Srbiji prihvata nametnutu situaciju da je ono nadležno samo za Republiku Srbiju, tj. izdaje srpstvo kao celinu, a trebalo bi svaka vlada u Srbiji da vodi računa o svim Srbima, o celom srpstvu. To je smisao te zamerke.“¹⁴⁰¹ Kada je reč o nacionalnom pitanju Marko Nikezić je smatrao da nije moglo biti skinuto sa dnevnog reda, jer su jugoslovenski narodi živeli zajedno, doživljavali uspehe i neuspehe, prevazilazili i razlike koje su postojale – u stepenu ekonomskog razvoja, položaja, itd. Razlika u Jugoslaviji bi bilo i da su samo regionalne, ali su one u mnogonacionalnom kontekstu bile u stvari multiplikovane. Najopasnija tendencija koja je dolazila iz Srbije, bila je ta da se kaže da nacionalno pitanje više nije bitno i da se skida sa dnevnog reda. Bio bi to put prema unitarizmu. Što se tiče klasnog pitanja, važilo je isto – nije postojalo društvo bez unutrašnjih

¹⁴⁰⁰ Isto

¹⁴⁰¹ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Magnetofonske beleške sa sastanka u CK SKS sa glavnim urednicima listova, radija i televizije, 5. januara 1972.

razlika i jedno socijalističko uređenje je moralo to da respektuje kao svoje trajno pitanje, obrazlagao je Nikezić razumevanje svih složenosti Jugoslavije.¹⁴⁰²

Ključnu tačku u procesu nacionalne i državne emancipacije svih, prvi čovek CK Srbije je video u politici *čistih računa* „za sve republike i za sve nacije“ kao osnovom ravnopravnih odnosa. Politiku čistih računa je bilo moguće kritikovati, smatrao je Nikezić, kao nedovoljnu ili nesavršenu, ali samo pod uslovom da se ona prihvati kao polazna osnova svake orijentacije. Primedba da nije sve u *čistim računima*, smatrao je Nikezić, nije smela biti izgovor za građenje društvenih i međunacionalnih odnosa na „nečistim računima“, smatrao je. U situacijama kada se odstupalo od politike *čistih računa*, trebalo je odstupati dobrovoljno i sa svešću da se u materijalnom smislu nešto žrtvuje da bi se rešila druga pitanja. Reč je o kompromisima – neophodnom instrumentu svakog društva. I *čisti računi*, kao osnova reformske orijentacije, kao i ostale faze reforme, izazvali su u Srbiji, smatrao je Nikezić, nelagodu i negativne reakcije. Ipak, rukovodstvo u Srbiji, prema njemu, insistiralo je samo na dva elementa – jasnom protivljenju centralizovanju i centralističkim prerogativima u federaciji i neophodnosti održanja jedinstvenog tržišta. Svi ostali segmenti morali su biti otvoreni za razgovore i kompromise. On je novinare upozorio da se mora biti spreman na ustupke, da bi se menjao sistem u smeru u kome su se svi u federaciji izjasnili.¹⁴⁰³ Centralna, savezna vlada je u tom slučaju trebalo samo da se brine o generalnim uslovima za funkcionisanje čitavog sistema, o onome što je bitno, što je najnačelnije, smatrao je Nikezić, rekavši da on ni na jednoj ravni ne veruje u sistem nad kojim bi 24 sata bdio „inteligentni centar“, koji bi u svakom momentu dao odgovore na sva pitanja. Ipak, međusobno nemešanje republika u poslove one druge, nije se smelo, smatrao je Nikezić, pretvoriti u to da svako u svojoj sredini gaji vlastite nacionaliste, koji će se međusobno jako dobro razumeti, kao što je bio slučaj hrvatske „Deklaracije o jeziku“ i srpskog odgovora u vidu „Predloga za razmišljanje“. Nacionalizmi su međusobno bili spremni da jedni drugima izdaju garancije o isključivoj nadležnosti svakoga u svojoj sredini, vršeći homogenizaciju – čime bi nacionalisti počeli da odlučuju „kad će da nas posvađaju, a kad da nas mire i pod kojim uslovima“, smatrao je. U tom smislu, nacionalno se nije moglo, niti trebalo veštački potisnuti, ali se njegov značaj mogao u izvesnom smislu relativizovati tako što bi se išlo više na opštine i radne organizacije i time kapilarno uticalo na aktivizaciju masa i demokratizaciju društva.¹⁴⁰⁴

Kada je reč o nacionalizmu i njegovom neprihvatanju ideja složene države i decentralizacije, Latinka Perović je smatrala da je tu ključno pitanje pokrajina, koje su „činilac demokratskog jedinstva u Srbiji“, ali i „činilac stabilnosti Srbije“, koje bi eventualna nacionalistička i konzervativna orijentacija

¹⁴⁰² AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96. Stenografske beleške razgovora sa direktorima i glavnim urednicima listova, radija i televizije, 23. novembra 1970.

¹⁴⁰³ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96. Stenografske beleške razgovora sa direktorima i glavnim urednicima listova, radija i televizije, 23. novembra 1970.

¹⁴⁰⁴ Isto

prvo dovela u pitanje. Zbog toga je pitanje „demokratske evolucije“ Srbije i dalji razvoj politike nacionalne ravnopravnosti pre svega pitanje pokrajinskih autonomija, jer bi one prve stradale u sudaru dve suprotstavljene orijentacije u Srbiji – modernističke i reformske i dogmatsko-konzervativne. Zbog toga su pitanja pokrajina ključni indikator ka kojoj orijentaciji Srbija gravitira – „konzervativnoj, autokratskoj, u stvari velikosprskoj“ ili demokratskoj. Drugo pitanje koje bi nacionalizam osporio – bila bi mogućnost funkcionisanja federacije na amandmanskim principima. Ona je negirala ovom prilikom i tezu da je nacionalizam poražen, posebno nakon Karađorđeva – „vraga je poražen, to mi imamo da poražavamo još kroz generacije u Jugoslaviji. Mi ga poražavamo od Četvrtog plenuma naovamo u Srbiji pa se stalno obnavlja. To je jedna stoglava hidra, koja niče iz tih socijalnih sporova koji postoje u društvu“, navela je L. Perović.¹⁴⁰⁵ Kao probleme sa nacionalizmom u Srbiji, ona je detektovala i konstantno funkcionalizovanje Srba van Srbije i zloupotrebu kulturnih institucija u svrhu nacionalističke ideologije, u prvom redu centralnu instituciju tog tipa – SKZ. Međutim, ona je kao realan problem videla opasnost da se borba sa konzervativnim i nacionalističkim snagama u kulturi pretvori u borbu protiv kulture i inteligencije, kako je rekla. Tu je bila potrebna jedna vrlo važna distinkcija, koju je potrebno stalno podvlačiti, a tome je trebalo da služi i Kongres kulturne akcije. Ona je tim povodom najavljivala dalje razgovore sa predstavnicima Srpske književne zadruge, kako bi se razdvajao njen kulturni rad od političkog i ideološko-nacionalističkog delovanja.¹⁴⁰⁶

U martu 1970. Marko Nikezić je na sednici Izvršnog biroa Predsedništva SKJ postavio pitanje otuđenja dva važna centra moći i uporišta saveznog političkog centra – Jugoslovenske narodne armije i diplomatije. Prvi čovek srpske partije je kritikovao praksu prema kojoj CK, Izvršno veće i Skupština Srbije nemaju praktično nikakvog uticaja na rad ovih dveju važnih jugoslovenskih institucija. Opasnost da oni postanu otuđeni centri moći ili da kroz netransparentan i vaninstitucionalan način funkcionišu, moglo bi da rezultira stvaranjem različitih idejnih orijentacija, pa i da blokira rad ovih instiucija. Takođe, bio je jasan Nikezić, „mi smatramo da treba svi da se izjašnjavamo i svi da utičemo na politiku i u tim oblastima.“¹⁴⁰⁷ Imajući u vidu da su pitanja vojske i diplomatije smatrana za neku vrstu Titovog ličnog zabrana, više je nego jasan bio Nikezićev stav da srpsko rukovodstvo smatra da bi trebalo svi da realno utiču i svi da se pitaju kada je reč o kreiranju politike u tim oblastima, te da ni one ne bi smele da ostanu van zone zajedničkog odlučivanja, kao neka vrsta uporišta saveznog centralizma. Posebno je bilo važno, prema njemu, poštovati institucionalne okvire i rad navedenih oblasti usmeravati putem savezne Vlade, Skupštine, itd. O radu ovih dveju važnih grana jugoslovenske politike (vojska i diplomatija) je kroz dispute i rasprave trebalo dolaziti do zajedničkog stava i zajednički utvrđene

¹⁴⁰⁵ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96. Magnetofonske beleške sa konferencije za štampu Latinke Perović sa glavnim urednicima štampe, radija i televizije, 15. aprila 1972.

¹⁴⁰⁶ Isto

¹⁴⁰⁷ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Izlaganje Marka Nikezića na sednici Izvršnog biroa Predsedništva SKJ 16.3.1970.“

politike, a kada se iskristališe, tada bi se ona kao zajednička državna politika prosleđivala „na izvršenje“ i oružanim snagama i jugoslovenskoj diplomatiji – i nakon toga „nikakve izmene ne mogu doći osim kroz utvrđene jugoslovenske institucije“. ¹⁴⁰⁸ Bila je to ideja o suštinskom razgrađivanju saveznog centralizma i najočitiji diskontinuitet sa koncepcijama posleratnog jugoslovenskog federalizma. U zauzimanju stavova u zajedničkim jugoslovenskim institucijama, u cilju ograničavanja vanustavnog delovanja jugoslovenskog predsednika, Nikezić je smatrao posebno važnim da konsenzulani pristup i uvažavanje stavova svih konstituenasa kao i ustavnih i institucionalnih faktora, ne ugrozi efikasnost u radu posebno diplomatije, dok je druga opasnost koje se trebalo čuvati bio provincijalizam, kao veoma štetan u međunarodnim odnosima. Što se Srbije tiče, Nikezić je na osnovu skeniranja stanja na terenu konstatovao, da Srbija sve više, sada već kao i druge republike, ima svoje stavove i da su izbledele stare težnje da se Srbija nužno morala identifikovati sa Jugoslavijom i sa stavom saveznog vrha. ¹⁴⁰⁹ U razgovoru sa redakcijom „Politike“, početkom 1971. Nikezić je pitanje dogovora političkih elita republika o nadležnostima i budućem funkcionisanju savezne države veoma plastično opisivao, tvrdnjama da se kombinuju sloboda i zajednica, potpuni suverenitet i obavezno usaglašavanje stavova, pitanje nacionalnih ekonomija i zajedničkog tržišta, da bi se zapitao da li je Jugoslavija „jedna država ili evropska ekonomska zajednica?“ Pronalazeći zajedničke tačke u funkcionisanju EEZ i SFRJ, on je apostrofirao hiljade činovnika u Briselu i konstituisanje vrlo složenog mehanizma kakav Jugoslavija nije imala, radi usaglašavanja stavova i konstituisanja zajedničkog tržišta, povezivanja ekonomija. „I za tu koordinaciju i povezivanje njihovih ekonomija i to lagano sraččivanje tih ekonomija postoji već takva jedna birokratska sila. To ne sprečava svako od tih preduzeća da posluje na osnovi samo profita, ova sila birokratska ne izdržava nikoga“, smatrao je Nikezić dajući naznake i kojim putem bi mogla Jugoslavija da krene. ¹⁴¹⁰ Ipak, osnovne elemente koji jednu državu čine državom trebalo je sačuvati. Kao primer je naveo težnje slovenačkog rukovodstva da se sačuva jedinstveno jugoslovensko tržište, ali i ukupnost jugoslovenske ekonomije, jer je to štitilo ekonomski interes i proizvodnju najrazvijenije republike.

Doprinos razbijanju centralističke paradigme i pitanjima decentralizacije, srpsko partijsko rukovodstvo je prilazilo dubinski, iznoseći oštru kritiku i posleratnog perioda jugoslovenskog razvoja. Priroda vlasti koju je uspostavila KPJ nakon rata, kao „hegemon“, kako je rekao Marko Nikezić, i politički, i vojni, i administrativni – bila je zasnovana na strogo centralističkoj jugoslovenskoj bazi. To je bila klica i nosilac centralističkog ustrojstva – „jaka država i kroz državu se rešava sve“. Međutim, sa demokratizacijom, otvaranjem, postavilo se i nacionalno pitanje i republike koje su u centralizmu bile, prema Nikeziću, svedene na formu, postaju subjekti koji imaju „svoj sopstveni život“. Ne bežeći ni od

¹⁴⁰⁸ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Izlaganje Marka Nikezića na sednici Izvršnog biroa Predsedništva SKJ 16.3.1970.“

¹⁴⁰⁹ Isto

¹⁴¹⁰ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Stenografske beleške razgovora Marka Nikezića i Latinke Perović sa urednicima i novinarima *Politike* 22.2.1971.“

svoje odgovornosti, jer je sve vreme bio funkcioner KPJ, Nikezić je smatrao da je posleratni centralizam rešio ta ključna pitanja učvršćenja vlasti i izgradnje države, a cena toga je bila činjenica da su neka fundamentalna pitanja postavljena tek šezdesetih godina.¹⁴¹¹ U Srbiji, koja je imala državnu tradiciju, prema Nikeziću, postojala je neka vrsta „življenosti“ navedenim procesima, dok je kod većine ostalih naroda, koji nisu imali državu u modernom smislu, to bilo na dnevnom redu tek u socijalističkoj Jugoslaviji. Naposljetku, i nacionalni disputi su bili u svetu uobičajena stvar, ako su vođeni civilizovano, smatrao je Nikezić, navodeći primere Kanade, Belgije, Indije... Takođe, prema njemu, ukoliko Jugoslavija nastavi put demokratizacije i nezavisnosti, neka vrsta „krize“ tj. rasprava će postati stalni *modus operandi* i na to se trebalo navići, jer će se stalno postavljati zadatak usklađivanja „različitih interesa među nacijama i republikama, kako shvatiti jedan moderan kurs i tržišnu ekonomiju u jednoj zemlji koja je zaostala...“¹⁴¹² Svi ti različiti interesi, unutrašnji potresi rasprave su bili legitiman deo političkog života, prema Nikeziću, sve dok ne bi počeli ozbiljno da štete „interesima naše nacionalne nezavisnosti“. Pozivajući se na govor Mirka Tepavca, šefa diplomatije, da unutrašnje ponašanje u Jugoslaviji počinje da slabi njenu spoljnopolitičku poziciju, jer se ostavlja utisak slabe i nestabilne države, što je nesumnjivo jačalo pretenzije nekih velikih sila, jer „smo mi već dugo vremena na ivici kad to ponašanje traži jedan veći stepen discipline, zrelosti i odgovornosti“.¹⁴¹³ Nakon usvajanja ustavnih amandmana 1971. u svim republikama se očekivalo da će se nešto dobiti, ostvariti, a „sada izlazi da smo uglavnom podelili – dug federacije!“ Posle ovih reči, Nikezić je smatrao da je to delovalo vrlo otrežnjujuće za sve. Pre toga se uvek govorilo o tuđoj odgovornosti, a kada su republike dobile ingerencije jačala je svest i odgovornost u rukovodstvima svake od njih.¹⁴¹⁴

Ustavne amandmane Nikezić je najlapidarnije u celini posmatrao kao evoluciju federacije u pravcu „mnogo veće samostalnosti republika“. U skladu sa tom novom i značajno izmenjenom raspodelom nadležnosti, sledila je i nova raspodela odgovornosti.¹⁴¹⁵ U razgovoru sa redakcijom i uredništvom „Večernjih novosti“, Latinka Perović je smatrala nužnim u jeku debate oko treće grupe ustavnih amandmana 1971. da se razjasni šta je, u stvari, Jugoslavija? Tačnije, karakter jugoslovenske zajednice – da li je ona savez država ili je savezna država i da li je ona skup nacija ili je u isto vreme i zajednica radnih ljudi i građana? Sva ova pitanja za partijsko rukovodstvo Srbije nisu bila stvar pravnog normiranja, nego suštinskog političkog razjašnjavanja o tome koji je karakter države i društva u kome se živelo. Osvrćući se na kritike u Srbiji, tačnije jednu vrstu straha, koji „nije ni sasvim bezrazložan“, od dezintegracionih procesa, Perovićeva je rekla da pre svega Srbija u novim

¹⁴¹¹ Isto

¹⁴¹² Isto

¹⁴¹³ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Stenografske beleške razgovora Marka Nikezića i Latinke Perović sa urednicima i novinarima *Politike* 22.2.1971.“

¹⁴¹⁴ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Stenografske beleške razgovora novinara lista *Politika* sa Markom Nikezićem i Latinkom Perović 8.9.1971.“

¹⁴¹⁵ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Izlaganje Marka Nikezića u Valjevu“

okolnostima ima dužnost da vodi „mnogo više računa o političkim pozicijama drugih republika“, a posebno se moralo voditi računa „o stanju i raspoloženjima u masama“. ¹⁴¹⁶ Na pitanje iz dela javnosti da se u novim okolnostima Srbija faktički raspada, da se želi oslabiti, sekretarka CK Srbije je smatrala i da ti glasovi zavređuju temeljitu raspravu. Srbija je, prema njoj, na putu da konačno raščisti sa pitanjem da svoje interese ne može nametati drugima, kao i da interese Jugoslavije „ne možemo identifikovati sa svojim interesima“. Upravo zbog toga pred Srbijom je bila istorijska odgovornost da sama odredi puteve vlastitog razvoja u budućnosti, rečju da se okrene sebi i svojim interesima, pre svega pitanjem intenzivnijeg ekonomskog napretka. Od stvaralačkih pozicija Srbije, od toga koliko bude radila i privredno se razvijala zavisice i njena pozicija u Jugoslaviji, kao i za svaku drugu republiku, smatrala je Perović. Jedino na šta Srbija, prema njoj, nije mogla da pristane jeste svojevrсно tutorstvo savezne države, pre svega u definisanju karaktera pokrajina. „Ona granica preko koje nećemo da predemo, to su savezna rešenja koja prejudiciraju karakter odnosa u Srbiji“, rekla je Latinka Perović, naglašavajući težnje srpskog partijskog vođstva da izbegne arbitrarnu ulogu saveznog političkog centra, pod kojim se pre svega podrazumevao Tito. Takođe, Perovićeva nije osporila u javnosti Jugoslavije prisutne teze da postoje snage koje žele da naglase da je država „starija“ od samoupravljanja, odnosno da je etatistički okvir važniji od samoupravnog sadržaja. ¹⁴¹⁷ Ona nije sporila i da je 1970. u Srbiji bilo ozbiljnih otpora ustavnim promenama i reformi federacije, pre svega manifestovano kao „nacionalistička zabrinutost za Jugoslaviju i za položaj Srbije“. Ovu vrstu otpora rukovodeći tim je smatrao centralnom tačkom svih rasprava o ustavnim promenama, rekla je ona, uz naglašavanje da je trebalo i prekinuti sa drugom vrstom nerealnih procena – da je Srbija centar svih otpora aktuelnim promenama. ¹⁴¹⁸ Važno je bilo, prema njoj, u Srbiji otkloniti reflekse državnog centralizma i skinuti sa dnevnog reda Srbiju kao poslednji zabran saveznog centralizma. Srbija se nalazila pred izazovom jednog „demokratskog samoupravnog, vrlo efikasnog organizovanja u samoj Republici“, i to ne zbog „nekog trulog liberalizma“, nego zbog jedne sasvim jasne koncepcije o razvoju društvenih odnosa koje se ne mogu zaustaviti samo na nivou republike, ali koja bi svojim ekonomskim, zakonodavnim i političkim funkcijama faktički zaokružila svoju „maksimalnu samostalnost“, što je želela da postigne i na nivoima pokrajina i lokalnih zajednica. ¹⁴¹⁹ Objašnjavajući unitarističku tendenciju prisutnu u javnosti Srbije, Nikezić ju je tumačio činjenicom da je srpski narod kroz čitav jedan vek, vodeći bitku protiv monarhističkog režima, žandara, korumpiranih ministara, ipak, u osnovi državu uvek smatrao svojom, kao i vojsku, pa se ta identifikacija prenela i na obe Jugoslavije, koliko god različite bile. Ali to nikako,

¹⁴¹⁶ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Stenografske beleške sa razgovora Latinke Perović u redakciji *Večernjih novosti*, 12. januara 1971.“

¹⁴¹⁷ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Stenografske beleške sa razgovora Latinke Perović u redakciji *Večernjih novosti*, 12. januara 1971.“

¹⁴¹⁸ Nezadovoljan zbog insistiranja na javnoj raspravi pre usvajanja ustavnih amandmana 1971. Edvard Kardelj se Marku Nikeziću i Latinki Perović, misleći na Srbiju, obratio: „Pružali ste uvek otpor svakoj promeni u federaciji“. Na kontrapitanje Latinke Perović: „Samo Srbi? Svi Srbi?“, Kardelj je rekao: „Ne, i Tito“. Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 195.

¹⁴¹⁹ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Stenografske beleške sa sastanka Političkog aktiva Srbije, 22.1.1971.“

prema njemu, nije značilo da će Srbija prihvatiti u procesu decentralizacije, manje državnosti od ostalih republika, niti neku posebnu nadležnost jugoslovenskog političkog centra na svojoj teritoriji.¹⁴²⁰ U više prilika Nikezić je upozoravao da SKJ ne može biti lek za sve i da se preko njega i pomoću njega ne mogu rešavati svi oni propusti čitavog sistema ili putem ukupnog društvenog ponašanja. Saveznim političkim centrom se nije smeo dovoditi u pitanje „onaj stepen samostalnosti i odgovornosti koje su republike inače primile. Znači, da na mala vrata uvodimo neki jači centralizam.“¹⁴²¹

Predrag Ajtić, čelnik Socijalističkog saveza Srbije je u referatu „Idejno-politička uloga CK Srbije u razvoju društveno-političkog sistema“, naveo na Trećoj konferenciji SKS da je došlo do snažne emancipacije svih naroda koji žive u Srbiji, kao i da je došlo do značajnog napretka u međunacionalnim odnosima. U skladu sa tim, Republika Srbija je sve jasnije iskazivala vlastiti identitet, interese i opredeljenja kao deo zajednice ravnopravnih u okvirima Jugoslavije.¹⁴²² Pokrajinsku samobitnost on je isticao kao važan segment razvoja samoupravnih odnosa i složenosti Jugoslavije, jer je porastom njihove autonomije afirmisan „optimalan okvir za ispoljavanje specifičnih interesa ljudi koji u njima žive“. Pokrajine su učestvovala u izgradnji i razvoju Republike Srbije, ali su preko svojih predstavnika bile zastupljene i u organima federacije, kao element jugoslovenskog federalizma. S druge strane, redukovanjem nadležnosti saveznog političkog centra, jačale su nadležnosti republika, a nacionalnom emancipacijom jačali su prerogativi republičke državnosti sa demokratskim i samoupravnim sadržajem, smatrao je Ajtić.¹⁴²³ Sem pokrajine Kosovo i veliki delovi Srbije su spadali u nerazvijena područja, pa je zadatak republičkog rukovodstva bio da se nadvlada nasleđena struktura istorijske zaostalosti. Takođe, rukovodeća struktura Srbije nije zanemarivala višenacionalni i heterogeni sastav Srbije, zbog čega je nacionalna ravnopravnost predstavljala jedan od temelja i ugaoni kamen te politike. Prema Predragu Ajtiću, „ne može biti reči o procesu oslobođenja rada, ako se pod njim ne podrazumeva i njegova nacionalna dimenzija. U tome i vidimo jedinstvo klasne i nacionalne komponente u društvenim odnosima.“¹⁴²⁴ Rečju, u punoj nacionalnoj ravnopravnosti, ostvarenoj kroz samostalnost republika, Srbija je videla put ka jačanju jugoslovenske zajednice, ali i pronalazila formulu održivosti jugoslovenskog federalističkog rešenja. Ova politika je svakako bila na tragu jugoslovenskih revolcionarnih tradicija, jer je socijalistička revolucija u Jugoslaviji proklamovala ne samo socijalnu, već i nacionalnu emancipaciju.

Mijalko Todorović je period jugoslovenske istorije posle 1945. determinisao kao „centralizam“ i „etatizam“ koji je konstituisan u prvim posleratnim danima, ali je negirao da je takvo stanje bilo

¹⁴²⁰ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Stenografske beleške razgovora Marka Nikezića i Latinke Perović sa urednicima i novinarima *Politike* 22.2.1971.“

¹⁴²¹ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Stenografske beleške sa sastanka Političkog aktiva Srbije, 22.3.1971.“

¹⁴²² „Idejno-politička uloga CK Srbije u razvoju društveno-političkog sistema“ „Idejno-politička uloga CK Srbije u razvoju društveno-političkog sistema“, AS, f. CK SKS, god. 1971, Republička konferencija SKS, br. kutije 68.

¹⁴²³ „Idejno-politička uloga CK Srbije u razvoju društveno-političkog sistema“, AS, f. CK SKS, god. 1971, Republička konferencija SKS, br. kutije 68.

¹⁴²⁴ Isto

rezultat nekog posebnog zahteva srpskih komunista, čime je nesumnjivo pokušavao da skine *rankovićevsku*, centralističku hipoteku sa Srbije. Posleratni centralizam bio je prema njegovoj interpretaciji u interesu svih jugoslovenskih naroda, kao „izričita potreba i oruđe revolucije“. Međutim, aktuelni stepen razvoja jugoslovenske privrede i društva je nalagao promenu centralističke paradigme, kojoj otpor pružaju „dogmatsko-konzervativne snage“, koje su se proizvodile iz nerazvijene društvene i ekonomske osnove jugoslovenskog društva.¹⁴²⁵ Odnos Srbije prema Jugoslaviji, po Todorovićevoj analizi, morao je posle četvrt veka funkcionisanja socijalističke federacije da bude strogo racionalan, što je podrazumevalo „puno idejno i političko raščišćavanje i saživljavanje sa novom situacijom“, pre svega u pogledu toga da je Srbija bila posebno odgovorna za funkcionisanje Jugoslavije iz čega je onda proizlazila svest o većoj zavisnosti i većoj potčinjenosti Srbije saveznom političkom centru. Put ka modernizaciji i progresu, prema njegovom tumačenju, vodio je preko strpljive, demokratske i tolerantne diskusije u traženju najboljih rešenja, ali i kroz razgraničavanje sa „konzervativnim“, „nazadnim“ i „nacionalističkim“ idejama i njihovim protagonistima.¹⁴²⁶

Prema tumačenju Marka Nikezića, evolucija međunacionalnih odnosa prelamala se preko odnosa među republikama u procesu eliminacije centralističkih recidiva i daljih smanjenja ingerencija saveznih organa. Ovaj proces je morao da ide u pravcu podružljavanja i prenošenja ingerencija na „organe samoupravljanja“, kako bi se izbeglo jačanje republičkog etatizma, koji „ima tendenciju da zaokružuje prerogative“. A etatizam republike ili pokrajina, smatrao je, nije bio ništa manje opasan, kao „prepreka opštoj demokratizaciji“, od saveznog.¹⁴²⁷ Koncentracija ekonomske moći u rukama republike mogla bi se usmeriti ka daljoj disperziji ingerencija u pravcu različitih društvenih faktora, ali i ka koncentraciji svake od jugoslovenskih republika u pravcu reafirmacije „svega što smo odbacili ne samo kao funkciju savezne države već kao društveno preživelo“. ¹⁴²⁸ Temeljna je politika reformskog rukovodstva bila – eliminisati državu kao predominantni faktor u životu društva i distanciranje od državnosocijalističke paradigme. Bila je to koncepcija samoupravljanja i neposredne demokratije za koju se Nikezićev vrh čvrsto zalagao, osmišljavajući je i definišući državu kao potrebnu formu organizovanja u cilju zaštite temeljnih socijalnih odnosa, ali nikako kao „silu iznad društva“¹⁴²⁹

Draža Marković je tvrdio 1970. da se Jugoslavija ne može razumevati kao „supernacionalna tvorevina, superdržava, nego kao socijalistička, samoupravna zajednica ravnopravnih naroda“. Veća uloga republika je, po njemu, značila veće nadležnosti, ali i veću odgovornost republika, ali je ona, kao uostalom i federacija, pokrajine ili opštine smatrana oblicima i stupnjevima samoorganizovanja

¹⁴²⁵ AS, f. CK SKS, god. 1971, Republička konferencija SKS, br. kutije 68, „Stenografske beleške sa Treće konferencije SKS, 9. i 10. marta 1971.“

¹⁴²⁶ AS, f. CK SKS, god. 1971, Republička konferencija SKS, br. kutije 68, „Stenografske beleške sa Treće konferencije SKS, 9. i 10. marta 1971.“

¹⁴²⁷ „Uvodno izlaganje Marka Nikezića“, u: *Preobražaj Saveza komunista Srbije*, Beograd, 1970, str. 11–12; AS, f. CK SKS, god. 1969, Republička konferencija SKS, br. kutije 66, Stenografske beleške sa Prve konferencije SKS 23. i 24. 12. 1969. (magnetofon)

¹⁴²⁸ Isto

¹⁴²⁹ Isto

građana.¹⁴³⁰ Ipak, prema Markoviću, spuštanje nivoa odgovornosti vlasti sa federacije na republiku nije smelo da se svede na novu koncentraciju vlasti, već dalje spuštanje na opštinske nivoe, ali i što je suštinski važno, na „samoupravne asocijacije“, čime se, u stvari, radilo o promeni karaktera tih funkcija.¹⁴³¹ Kao specifičnost Srbije on je video postojanje autonomnih pokrajina koje su nastale na temelju ekonomskih, istorijskih i pre svega nacionalnih specifičnosti. I Rukovodstvo Saveza komunista Srbije je polazilo u svojoj politici od nacionalne složenosti Srbije, u kojoj je, što se veoma često isticalo, živelo tri četvrtine manjinskog stanovništva u Jugoslaviji, uključujući i Albance i Mađare kao najbrojnije. U tom kontekstu politika pune i suštinske nacionalne ravnopravnosti nije mogla imati alternativu, smatrali su u vrhu SKS. Sadržaj te ravnopravnosti se morao iskazivati u svim segmentima društva, pre svega u pogledu jezičke ravnopravnosti, razvoja kulture, zastupljenosti manjinskih kadrova u javnim poslovima u Srbiji, ali i u pogledu ekonomskog položaja manjina.¹⁴³²

Procesi demokratizacije i društvene reforme vodili su, prema interpretaciji vrha SKS, ka „osamostaljivanju svih faktora socijalističkog društva“, što je značilo posle saveznog i derogiranje ingerencija i „uklanjanja ostataka republičkog centralizma u odnosu na pokrajine, a posebno na opštine“. Politika daljeg širenja pokrajinskih ingerencija i njihova puna afirmacija je smatrana trajnim opredeljenjem srpskih komunista, kao *cinditio sine qua non* ostvarenja pune nacionalne ravnopravnosti. Nikezićovo rukovodstvo je smatralo da je jedinstvo Jugoslavije i Srbije moguće i ostvarivo „samo na demokratskim osnovama, kako zbog višenacionalnih sastava, tako i zbog tržišne privrede i samoupravljanja, sa kojim prestaju mogućnosti političkog odlučivanja bez demokratske rasprave“.¹⁴³³

A svaka rasprava o nacionalnom pitanju morala je biti javna, jer posebno je upozoravala Latinka Perović 1970. pred popis, nije smelo biti bilo kakvih pritisaka, te je rukovodstvo Srbije imalo samo jednu politiku na kojoj je insistiralo – da se ljudi slobodno opredeljuju.¹⁴³⁴ U tom smislu, promene koje su se tokom 1971. vršile na nivou federacije, prema oceni SKS, izraz su „potreba naše mnogonacionalne zajednice“, uzevši u obzir dostignuti stepen razvoja i nacionalne ravnopravnosti. Intencija je da se „otklone etatistički elementi u strukturi savezne države i da se u temelje federativne zajednice ugrade novi elementi društvene kohezije...“ Predstavnički organi SR Srbije i pokrajina su dali svoj aktivni doprinos stavovima o karakteru i ulozi federacije, njenim funkcijama i nadležnostima, kao i odnosima između republika i federacije. U tim stavovima je izneto i gledište SKS. SKS je u promenama funkcija federacije video stvaranje uslova za jačanje samoupravnih karakteristika jugoslovenskog federalizma, učvršćenje ravnopravnosti nacija kroz jačanje suvereniteta republika i

¹⁴³⁰ AS, f. CK SKS, god. 1969, Republička konferencija SKS, br. kutije 67, Stenografske beleške sa Druge konferencije SKS 1. i 2. juna 1970. (magnetofon)

¹⁴³¹ Isto

¹⁴³² „Izveštaj o radu CK SKS i njegovih tela od Prve do Treće konferencije Saveza komunista Srbije“, AS, f. CK SKS, god. 1971, Republička konferencija SKS, br. kutije 68.

¹⁴³³ Isto

¹⁴³⁴ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Stenografske beleške sa sastanka Političkog aktiva Srbije, 9.10.1970.“

autonomnih pokrajina. Područja zajedničkog interesa, koji uvek moraju biti pitanje dogovora svih, su prema SKS: obezbeđivanje jedinstvenih osnova „društveno-ekonomskog i političkog sistema“, odbrana nezavisnosti, spoljna politika i međunarodni odnosi, jedinstveno jugoslovensko tržište i razvoj nedovoljno razvijenih područja.¹⁴³⁵ Karakter federacije bi morao da bude dogovorani, ali njeno funkcionisanje efikasno i odgovorno. Preglasavanje kao metod moralo bi da bude isključeno. Sincrono sa smanjenjem nadležnosti države u ekonomiji prvorazredni interes dobijaju „samoupravno povezivanje i integracija u čitavoj jugoslovenskoj zajednici“. Time se otvaraju, prema ocenama SKS, nove mogućnosti i perspektive Srbije za „ekonomski razvoj, demokratizaciju političkog života, jačanje nacionalne ravnopravnosti i razvijanje autonomnosti pokrajina i samoupravnosti komuna i radnih organizacija i obezbeđivanje odlučujućeg uticaja radnih ljudi“.¹⁴³⁶ Ustavne promene i decentralizaciju funkcija federacije, koje su 1971. bile u toku, SKS nije video kao jednoznačno prenošenje državnih i političkih prerogativa sa saveznog vrha na republičke centre, već kao novu mogućnost „jačanja uticaja udruženog rada, opština i pokrajina na politiku republike i afirmaciju samoupravne strukture društva“. Dalji razvoj političkog sistema trebalo je da „demokratskim, samoupravnim dogovorom svih činilaca društveno-političkog života i struktura Republike“ omogući dosledno sprovođenje kursa deetatizacije i decentralizacije funkcija i kompetencija republike; jačanje skupštinskog sistema kroz davanje prioriteta zakonodavnim i predstavničkim institucijama u odnosu na izvršne i političke organe republike; još doslednije ostvarivanje nacionalne ravnopravnosti svih nacija u Srbiji; jasno definisan ravnomerni regionalni razvoj svih delova Srbije, sa posebnim akcentom na ubrzani razvoj nerazvijenih krajeva, pre svega Kosova.¹⁴³⁷ Indikativna je i definicija Srbije koju je u ovim tezama data: „SR Srbija je demokratska samoupravna socijalistička zajednica radnih ljudi i građana, ravnopravnih naroda i narodnosti i suverena državna zajednica srpskog naroda, narodnosti i delova drugih naroda koji u njoj žive, ujedinjenih trajnim zajedničkim interesima izgradnje samoupravnog socijalističkog društva. Ona je složena i integralna zajednica sa autonomnim pokrajinama kao specifičnim elementima njenog političkog uređenja.“¹⁴³⁸ Pokrajine su u ovom dokumentu definisane kao „sastavni deo Republike sa punom samostalnošću i odgovornošću u zakonodavnoj, upravnoj i razvojnoj politici“. Pokrajine su determinisane istovremeno kao „komponente SR Srbije“, ali i kao elementi jugoslovenskog federalizma i „kao takve aktivno učestvuju u njegovoj izgradnji i zastupljene su u federaciji“. Takođe, u ovom dokumentu je posebno apostrofirana opština kao „polazna osnova samoupravne društvene integracije i organizacije političke vlasti i samoupravljanja“. Za realizaciju namenjene uloge opština u procesu deetatizacije i daljeg razvoja samoupravnih karakteristika jugoslovenskog federalizma, „neophodno je obezbediti daleko veću materijalnu i normativnu samostalnost“. S druge strane,

¹⁴³⁵ AS, f. CK SKS, god. 1971, Republička konferencija SKS, br. kutije 68. „Teze CK SK Srbije o daljem razvoju političkog sistema“

¹⁴³⁶ Isto

¹⁴³⁷ Isto

¹⁴³⁸ Isto

konstitutivni elementi opštine i aktivni činiooci vršenja njenih javnih funkcija su „radne, mesne i interesne zajednice, društveno-političke i druge organizacije građana“. Integracijom i aktivnošću navedenih elemenata i izraženih interesa ljudi u njima, u SKS-u su videli osnov razbijanja monopola, demokratizacije i društvene pluralnosti.¹⁴³⁹

Suštinu i osnovne strateške ciljeve koncepcije razvoja političkog sistema za čije se ostvarenje SKS zalagao moguće je svesti na nekoliko osnovnih elemenata. Najpre, „društvena svojina sredstava za proizvodnju, kao opšta društveno-ekonomska osnova razvoja samoupravnih socijalističkih odnosa“; veća uloga individue (čoveka) kao „osnovnog faktora političkog odlučivanja“; samoupravljanje kao sistem afirmacije uloge i značaja pojedinca (radnog čoveka); puna ravnopravnost svih naroda i narodnosti „u okviru jedinstvenog društveno-političkog sistema“; nezavisan međunarodni položaj Jugoslavije. Prema oceni rukovodećeg tima SKS, reč je o konstantama jugoslovenskog političkog sistema i položaja Srbije unutar te konstelacije.¹⁴⁴⁰ Pošavši od Ustava 1963, privredne reforme 1965. i odluka Brionskog plenuma – procesa koji su doveli do ubrzane demokratizacije u društvu, koja se ogledala u intenzivnijoj i sadržajnijoj afirmaciji svih nacionalnosti, posebno manjinskih, tom cilju doprinosile su i ustavne izmene, jer se preko veće samostalnosti republika i pokrajina u okvirima jugoslovenske federacije obezbeđivala i šira afirmacija svih nacionalnih zajednica. „SKS se odlučno zalaže za dalju izgradnju Federacije, kao stabilne demokratske društveno-političke zajednice, u kojoj će biti zatvoreni izvori svake hegemonije i nametanja bilo čijih posebnih interesa celoj zajednici. SR Srbija je zainteresovana za svođenje funkcija Federacije, uključujući ekonomske, na područje prethodno utvrđenih zajedničkih interesa naroda i narodnosti.“¹⁴⁴¹ U tom smislu su formulisani stavovi Predsedništva Skupštine i Izvršnog veća Srbije kojim je zauzet stav da bi funkcije Federacije trebalo da budu svedene na: „obezbeđenje i razvijanje jedinstvenog socijalističkog društveno-ekonomskog i političkog sistema zasnovanog na društvenom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju“; „osiguranje i razvijanje jedinstvenog tržišta i obezbeđivanje onih instrumenata privrednog sistema koji su uslov jedinstvenog tržišta, kao i obezbeđivanje materijalnih sredstava za ubrzanje razvoja nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine“; „narodna odbrana i odbrana nezavisnosti i integriteta zemlje, kao i međunarodni odnosi Jugoslavije“.¹⁴⁴² U skladu sa tim, jedna od fundamentalnih idejnih postavki reformskog rukovodstva u operacionalizaciji poimanja Jugoslavije kao složene zajednice bila je politika *čistih računa* sa ostalim republikama, čime bi se njihovi odnosi prvi put postavili na stabilne i racionalne osnove. Smatrajući *čiste račune* za sve konstituente federacije važnom pretpostavkom

¹⁴³⁹ AS, f. CK SKS, god. 1971, Republička konferencija SKS, br. kutije 68. „Teze CK SK Srbije o daljem razvoju političkog sistema“

¹⁴⁴⁰ „Izveštaj o radu CK SKS i njegovih tela od Prve do Treće konferencije Saveza komunista Srbije“, AS, f. CK SKS, god. 1971, Republička konferencija SKS, br. kutije 68.

¹⁴⁴¹ „Izveštaj o radu CK SKS i njegovih tela od Prve do Treće konferencije Saveza komunista Srbije“, AS, f. CK SKS, god. 1971, Republička konferencija SKS, br. kutije 68.

¹⁴⁴² „Izveštaj o radu CK SKS i njegovih tela od Prve do Treće konferencije Saveza komunista Srbije“, AS, f. CK SKS, god. 1971, Republička konferencija SKS, br. kutije 68.

preustrojstva Jugoslavije i zdravih međusobnih odnosa, Nikezić je dopuštao i mogućnost odstupanja od ovog principa, ali samo na bazi dobrovoljnosti „svesni da nešto u materijalnom smislu žrtvujemo zato da bismo rešili druga pitanja.“¹⁴⁴³ Program koji je operacionalizovao politiku *čistih računa* usvojen 22. oktobra 1970. na sednici Predsedništva Skupštine Srbije i Izvršnog veća Srbije, pod nazivom *Dokument o osnovnim stavovima Srbije o ekonomskim funkcijama federacije*, podrazumevao je svođenje federalnih ingerencija na minimum. Prema njemu, federacija je trebalo da: prekine sa izvršavanjem postojećih investicionih obaveza, koje bi preuzele republike i pokrajina Vojvodina; ukine sve svoje dotadašnje obaveze po osnovu beneficiranih kamata; prestane kreditiranje izvoza opreme, brodova i investicionih radova; ukine Savezni fond za naučni rad; ukine premije i regrese i prepusti ih republikama i pokrajinama.¹⁴⁴⁴ Savezne ingerencije bile bi svedene na zajedničku odbranu, spoljnu politiku i nezavisni kurs zemlje, te očuvanje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta i najzad, obezbeđenje materijalnih sredstava za intenziviranje razvoja nedovoljno razvijenih delova Jugoslavije. Prema rečima Marka Nikezića, zvanična Srbija je bila zainteresovana da se ekonomske i političke funkcije federacije bez odlaganja, svedu samo na zajednička opredeljenja i interese svih u Jugoslaviji.¹⁴⁴⁵ Srpsko partijsko rukovodstvo smatralo je svojim prioritetom dalje „raščišćavanje odnosa i preuzimanje od strane republika funkcija federacije.“¹⁴⁴⁶ Najzad, *čisti računi* su, po njemu, podrazumevali sem ravnopravnosti svih republika i njihove emancipacije i „neophodnu zajedničku perspektivu.“¹⁴⁴⁷ Sekretar CK SKS Latinka Perović je govoreći o motivima Srbije da se zalaže za politiku *čistih računa* kao njihov primarni cilj navela mogućnost da „svako bude sveden na rezultate svoga rada“.¹⁴⁴⁸ Usvajanjem izazova politike *čistih računa*, reformsko rukovodstvo SK Srbije je išlo u susret težnjama svih konstituenasa za decentralizacijom federacije, ali je i nadograđivalo vlastitu politiku racionalnog poimanja Jugoslavije kao složene zajednice, zasnovane na interesima i zajedničkoj perspektivi, čime je načinjena ključna pretpostavka za konstituisanje značajno izmenjenog modela integracije jugoslovenske integracije, kroz usaglašavanje i usvajanje trećeg seta ustavnih amandmana 1971, dok je sinhrono sa Srbije najtransparentnije skidao hipoteku centralizma i težnje za dominacijom u Jugoslaviji.

¹⁴⁴³ Marko Nikezić, „Nacionalni faktor – trajni problem Jugoslavije“, u: *Srpska krhka vertikala*, str. 192.

¹⁴⁴⁴ *Politika*, 23. oktobar 1970, str. 1; *Dnevnik*, 23. oktobar 1970, str. 1.

¹⁴⁴⁵ Marko Nikezić, „Neophodno održati jasan kurs dalje demokratizacije društva“, u: *Politika*, 23. oktobar 1970, str. 6.

¹⁴⁴⁶ „Reč Marka Nikezića“, *Savez komunista Srbije u razvoju društveno-političkog sistema* (Treća konferencija SKS), Beograd, 1971, str. 251.

¹⁴⁴⁷ Marko Nikezić, „Uz svu ravnopravnost republika neophodna je i zajednička perspektiva“, u: *Dnevnik*, 26. februar 1971, str. 4.

¹⁴⁴⁸ Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 507 – CK SKJ, III/153, prilog 1, „Magnetofonske beleške sa 17. sednice Predsedništva SKJ“, str. 40.

4.2.2. Povratak izvornim principima: Konzistentnija veza autonomnih pokrajina sa jugoslovenskim federalizmom

Antifašistički i oslobodilački pokret, pod vođstvom KPJ, tokom Drugog svetskog rata u Jugoslaviji, od početka otvara i pitanje Vojvodine u budućim političkim promenama koje će nastati već tokom rata i nakon oslobođenja zemlje. U pitanju je jasno političko opredeljenje za autonomiju Vojvodine u procesima federalizacije jugoslovenske države. Uspesima vojvođanskih partizanskih jedinica na frontu, ali i konstituisanjem političkih i vojnih institucija vojvođanskog karaktera: Glavnog štaba za Vojvodinu, Glavnog Narodnooslobodilačkog odbora Vojvodine, Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu itd., obezbeđivala se osnova za trajnije rešenje statusa Vojvodine i nesumnjivo anticipirao njen ravnopravni status u novoj federaciji, koja se kreirala. U tom smislu politička i vojna institucionalizacija Narodnooslobodilačkog pokreta Vojvodine, i veoma razvijen antifašistički pokret, istorijski presudno predodređuju njen autonomni status, i to kao jugoslovenske jedinice, jer su, u ratu formirane, pokrajinske institucije bile u neposrednoj vezi sa jugoslovenskim rukovodstvom i pod njegovim političkim i vojnim ingerencijama.¹⁴⁴⁹ Ipak, odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a konstituišu jugoslovensku federaciju na nacionalnim, a ne i na istorijskim osnovama (sa izuzetkom BiH). U državno-pravnom smislu pet jugoslovenskih nacija (Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci i Crnogorci) konstituišu jugoslovensku federaciju, na principu nacionalnog samoopredeljenja do otcepljenja, što je značilo da su federalne jedinice državnog, a ne administrativnog karaktera. Takođe, Vojvodina, koja je posle pogibije Žarka Zrenjanina, sekretara PK KPJ za Vojvodinu, novembra 1942., na Drugom zasedanju AVNOJ-a je bila bez politički uticajnog čoveka u partijskom vrhu, nije pomenuta.¹⁴⁵⁰

Prema odlukama AVNOJ-a, federaciju je činilo šest federalnih jedinica, konstituisanih na nacionalnom principu, s izuzetkom BiH, kao istorijske pokrajine. Pomeranje autonomije Vojvodine od federacije ka Republici Srbiji, okončano je 30. i 31. jula 1945., ubrzo nakon konačnog oslobođenja Jugoslavije od fašizma, 30–31. jula 1945. na *Skupštini izaslanika naroda Vojvodine – Srba, Mađara, Hrvata, Slovaka, Rumuna, Rusina, Jevreja* – koja je donela na osnovama istorijskih, nacionalnih i drugih specifičnosti, odluku o konstituisanju Vojvodine u autonomnu pokrajinu. Istovremeno je na Skupštini donesena i odluka da se autonomna pokrajina „prisajedini federalnoj Srbiji“. Iz redova svih nabrojanih naroda govorio po jedan predstavnik koji je podržao stav o autonomnoj Vojvodini koja

¹⁴⁴⁹ Ranko Končar, „Autonomija Vojvodine – Istorijska geneza i njeno konstituisanje“, u: *Antifašizam – AVNOJ – Autonomija*, Novi Sad, 2013., str. 22–23.

¹⁴⁵⁰ Neposredno pred početak Drugog svetskog rata u Jugoslaviji, Zrenjanin je formulisao platformu federalne pozicije Vojvodine u Jugoslaviji. Navodeći specifičnosti Vojvodine u ekonomskoj i nacionalnoj sferi, on je pisao da se ova „samostalna istorijska jedinica sa svojom tradicijom, ne može bez posledica po njene narode uključiti ni u jednu pokrajinu“, zbog čega, smatrao je, „Vojvodina treba da bude ravnopravna jedinica u budućem državnom preuređenju sa ostalim pokrajinama“. Ranko Končar, „Izbor dokumenata o razvitku političke koncepcije autonomije Vojvodine i o procesu njenog konstituisanja u autonomnu pokrajinu u revolucionarnoj praksi KPJ od 1935. do 1945.“, *Autonomija Vojvodine*, Novi Sad, 1976, str. 244.

pristupa Srbiji – njihove izjave su bile zvanične i štampane uz Odluku Skupštine u *Službenom listu Vojvodine*, čime je naglašeno da su narodi Vojvodine bili u temelju njene autonomije.¹⁴⁵¹ I u tom smislu, Vojvodina je unilateralno konstituisala svoju autonomiju, a takođe, i u formalno-pravnom smislu je bilo važno obnoviti vezu Vojvodine sa Srbijom, ali na novim osnovama, 1945. Naime, odlukama međunarodno priznate Privremene Narodne Skupštine DFJ, posebno je naglašeno da „između predratne i današnje Jugoslavije nema, u pogledu njenog unutrašnjeg uređenja, nikakvog kontinuiteta“ – dakle, međunarodno nova Jugoslavija je prihvatila kontinuitet sa Kraljevinom, ali u unutrašnjem poretku proklamovan je potpuni pravni diskontinuitet – zbog toga je i formalno-pravno, ali i politički bilo nužno obnoviti vezu Vojvodine sa Srbijom 1945. Odluke Skupštine izaslanika verifikovao je AVNOJ na svom trećem zasedanju 10. avgusta 1945.¹⁴⁵²

Međutim, već 1. septembra 1945. Predsedništvo Narodne Skupštine Srbije donosi Zakon o ustanovljenju i ustrojstvu AP Vojvodine. Rukovodstvo Srbije je preko navedenog akta pokušalo da ozakoni tumačenje prema kome je autonomiju Vojvodine formirala Srbija. Zakon je otvorio pitanje: ko je ustanovio autonomiju Vojvodine i da li se njime pravno obesmišljava odluka Skupštine izaslanika naroda Vojvodine i potvrda jugoslovenske skupštine od 10. avgusta 1945. U traganju za regulatornom formulom održivosti federacije, pred ustavne promene u jugoslovenskom vrhu je 1961. ponovo otvoreno i vojvođansko pitanje u pokušaju IK CK SKS da se pre donošenja novog ustava pitanje autonomije Vojvodine reši na drugačiji način, a u krajnjoj konsekvenci ona i konačno ukine. Zahtevi republičkog vrha su išli prevashodno za osporavanjem samih osnova autonomije, pokušajima da se ona izrazi isključivo kao pokrajina Srbije, koju je ona svojom unilateralnom voljom konstituisala i čiji status može menjati u svakom trenutku. Nerazumevanje i neprihvatanje ideje složene države, izrazilo se u srpskom partijskom vrhu i ovom prilikom, napadima na same temelje pokrajinske autonomije i ugrožavanje njenog identiteta i daljeg razvoja; te težnje prema vojvođanskoj autonomiji najotvorenije i najuverljivije je izrazio potpredsednik Izvršnog veća Srbije, Slobodan Penezić, rečima: „Ako sada ne ujedinito Vojvodinu, nikad više nećemo moći“.¹⁴⁵³ U to vreme istraživačima je bila uočljiva intencija da se legalizuje stav kako se Srbija ne može konstituisati u nacionalnu državu zbog svog složenog karaktera, odnosno, postojanja pokrajine. Ključne tačke u ovom, po Vojvodinu, prelomnom disputu, bile su iskrivljene i neistorične interpretacije o motivima nastajanja njene autonomije – u kojoj meri je ona izraz istorijskih, a u kojoj kompleksnih etničkih i političkih konstelacija i koliko je oportuno vojvođansku autonomiju ugrađivati u jugoslovensku federalističku konstelaciju. Republički partijski vrh, koji je u tom periodu delovao pod snažnim uticajima A. Rankovića, relativizovao je istorijske

¹⁴⁵¹ Milivoj Bešlin, „Autonomija Vojvodine u jugoslovenskom federalizmu“, u: *Antifašizam – AVNOJ – Autonomija*, Novi Sad, 2013., str. 50–51.

¹⁴⁵² Ranko Končar, „Izbor iz dokumenata o razvitku političke koncepcije autonomije Vojvodine i o procesu njenog konstituisanja u Autonomnu Pokrajinu u revolucionarnoj praksi KPJ od 1935. do 1945.“, *Savremenost*, Novi Sad, 1974, str. 89–160.

¹⁴⁵³ Ranko Končar, Dimitrije Boarov, *Stevan Doronjski – odbrana autonomije Vojvodine*, Novi Sad, 2011, str. 8.

konceptije i kontinuitet autonomije Vojvodine, marginalizovao istorijski značaj njene višenacionalne strukture u procesu konstituisanja autonomije i opravdanost autonomije kao kategorije jugoslovenskog federalizma.¹⁴⁵⁴

Razvoj kosovske autonomije po malo čemu je podsećao na vojvođansku genezu. Masovna kolaboracija u toku rata, rezultirala je krajem rata albanskom pobunom protiv novih vlasti, koje su zavele Vojnu upravu (februar – juni 1945). Nakon toga Kosovo je tretirano kao „oblast“ sa nerešenim statusom, sve do zasedanja ASNO Srbije, održane 7. aprila 1945. koja je razmatrala pitanje „Kosovsko-metohijske oblasti“ i zaključila da je kao autonomnu jedinicu treba prisajediniti federalnoj Srbiji. Tom prilikom je pročitana i Izjava predstavnika Narodnooslobodilačkog odbora Kosova i Metohije da narodi ove oblasti „žele da se prisajedine federalnoj bratskoj Srbiji“. Tom prilikom je i saopšteno da će se skupština oblasti, koja će potvrditi ovu odluku, organizovati nakon ukidanja Vojne uprave. Konačno rešenje statusa Kosova utvrđeno je na Oblasnoj narodnoj skupštini Kosova i Metohije, održanoj od 8. do 10. jula 1945. u Prizrenu, na kojoj su prihvaćene odluke AVNOJ-a, afirmisan princip ravnopravnosti naroda, Jugoslavija označena kao „istinka domovina“ svih naroda ove oblasti. Skupština je izglasala i da ne priznaje okupatorsko komadanje Jugoslavije i odlučuje da se oblast priključi Srbiji „kao njen sastavni deo“. Ove odluke, a pre svega priključenje KiM Srbiji je potvrdila 7. avgusta 1945. Privremena Narodna skupština DFJ (Treće zasedanje AVNOJ-a). Oblast je raspolagala autonomnim pravima, ali su svi atributi državnosti bili u nadležnosti Srbije kao „federalne države“, što je potvrđeno Zakonom o ustanovljenju i ustrojstvu Autonomne Kosovsko-metohijske oblasti od 1. septembra 1945.¹⁴⁵⁵ Iako će razvoj Oblasne autonomije imati različita svojstva od pokrajinske autonomije Vojvodine, a kako će postbrionski period pokazati, bio je opterećen delovanjem represivnog aparata, u formalno-pravnom smislu, prema odredbama novog Ustava iz 1963., Kosovi i Metohija prerasta u Autonomnu Pokrajinu, čime je u statusu izjednačeno sa Vojvodinom.

Reformska politička orijentacija je u Vojvodini označena je dolaskom novog čoveka na čelo Pokrajinskog komiteta, iz Beograda. Prvi put se ime Mirka Tepavca kao kandidata za čelnog čoveka vojvođanske partije pomenulo na konsultativnom sastanku članova Izvršnog komiteta PK SKS, 19. 1. 1967. Konsultacije su se odnosile na kadrovske promene u Republici i informativno u federaciji. Kako je dotadašnji predsednik PK, Đurica Jojkić bio predlog za predsednika Izvršnog veća SR Srbije, logično je njegovo mesto šefa Pokrajinskog komiteta ostajalo upražnjeno, te je predložio Mirka Tepavca, tada još uvek direktora „Politike“.¹⁴⁵⁶ Na sledećoj konsultativnoj sednici Predsedništva i IK PK SKS za Vojvodinu od 29. marta 1967. na kome je birano novo partijsko vođstvo pokrajine, uz već poznati predlog da Mirko Tepavac bude predsednik PK, iznet je i novi, za jedan deo članova ovih tela čak iznenađujuć (sudeći po njihovim reakcijama) – da Mirko Čanadanović bude sekretar PK. Taj

¹⁴⁵⁴ Ranko Končar, Dimitrije Boarov, *Stevan Doronjski – odbrana autonomije Vojvodine*, str. 606.

¹⁴⁵⁵ Ljubodrag Dimić, *Istorija srpske državnosti*, III, Novi Sad, 2001., str. 298–302.

¹⁴⁵⁶ AV, f.334, Zapisnici i stenografske beleške sa sednica plenuma i Sekretarijata Pokrajinskog komiteta Saveza komunista Srbije za Vojvodinu, Zapisnik sa konsultativnog sastanka Predsedništva i IK PK SKS od 19.1.1967.

predlog je izazvao konsternaciju i protivljenje značajnog broja članova najužeg partijskog vođstva, da tridesetdvođodišnji Mirko Čanadanović bude novi sekretar PK SKS za Vojvodinu, faktički drugi čovek Pokrajine. Najubeđenije konzervativne pristalice u PK su pružile i otvoreni otpor ovom izboru (Antun Kusturin, Đorđe Radosavljević Grne, Ida Sabo itd.). Bio je to otpor novoj politici u Vojvodini, njenom prvom čoveku Mirku Tepavcu, čiji je Čanadanović bio izbor, da bi se izbor okončao kada je na pitanje predsedavajućeg da li se svi slažu sa kadrovskim rešenjima nastao tajac, koji je on propratio rečima da „ćutanje znači odobravanje“.¹⁴⁵⁷ Na jedanaestoj proširenoj sednici PK SKS za Vojvodinu, održanoj 6. aprila 1967. izvršen je konačni izbor novog partijskog vođstva.¹⁴⁵⁸ Već samo prvo obraćanje novog predsednika PK, kratko, sažeto, jasno izlaganje o potrebi reformi i promena, svedočilo je o novom pristupu i suštinskim promenama u Vojvodini. Ipak, i nakon toga je deo vojvođanskog vođstva izrazio skepsu u svrsishodnost ovog izbora, pa je Jon Tapalaga na sledećoj sednici PK, poručio da je izbor novog rukovodstva Vojvodine prošao bez razgovora i konsultacija sa „drugovima, koji su godinama bili na raznim položajima... da im se na neki način objasnilo kakva je situacija u kojoj se sada nalazimo i da im se otvori neka društvena perspektiva.“¹⁴⁵⁹ Kao podrška Tepavčevom izboru i dolazak Vojvodine na političke pozicije partijskog vrha Srbije, bilo je gostovanje čelnika SK Srbije Dobrivoja Bobija Radosavljevića, u jesen na sednici Pokrajinskog komiteta, kada je poručio „da će biti potrebno dosta objašnjavati šta znači modernizacija“ u svim sferama i da se ona ne bi pretvorila kao i reforme u političku parolu. Odražavajući stav tadašnjeg tranzicionog republičkog partijskog vođstva, on ju je redukovao na jedan segment – „modernizacija se pre svega odnosi na privredu kao celinu, a u okviru nje potrebna su diferenciranja na one radne organizacije koje imaju i one koje nemaju perspektivu“. „Reforma svojim osnovnim društveno-ekonomskim zahtevom traži brže povezivanje proizvodnje, njenu modernizaciju i specijalizaciju u cilju osposobljavanja da se efikasno uklopi u međunarodnu podelu rada i svetsko tržište. Istovremeno, raznovrsni vidovi povezivanja proizvodnje predstavljaju i jedan od osnovnih uslova ostvarivanja reforme“, poručeno je na sa sednice partijskog vrha Vojvodine.¹⁴⁶⁰ Tako su snažnim zalaganjem M. Tepavca, jasnom podrškom partijske centrale u Beogradu i D. Radosavljevića lično, slomljeni otpori konzervativaca u Pokrajinskom komitetu, čime je u velikoj meri politički kurs u Vojvodini došao na pozicije onog u republici.

Više puta je prvih meseci novog pokrajinskog rukovodstva Mirko Tepavac morao da pacifikuje nezadovoljni deo vojvođanske partije, koji je zvonio na uzbunu zbog povećnog broja navodnih „neprijatelja“. Tako je već krajem oktobra 1967. upozoravao da se teško može govoriti „da su se neprijateljski elementi toliko namnožili“. Objasnjavajući osnovne postulate demokratizacije društva, on

¹⁴⁵⁷ AV, f. 334, Zapisnici i stenografske beleške sa sednica plenuma i Sekretarijata Pokrajinskog komiteta Saveza komunista Srbije za Vojvodinu, Zapisnik sa konsultativnog sastanka Predsedništva i IK PK SKS od 29.3.1967.

¹⁴⁵⁸ AV, f. 334. Stenografske beleške sa 11. Proširene sednice PK SKS za Vojvodinu od 6. aprila 1967. Izveštaj izborne komisije za izbor predsednika, sekretara i četiri člana IK PK SKS za Vojvodinu

¹⁴⁵⁹ AV, f. 334, Stenografske beleške sa zajedičke sednice Predsedništva PK i IK PK SKS za Vojvodinu. Od 13. juna 1967.

¹⁴⁶⁰ AV, f. 334, XIII Proširena sednica PK SKS za Vojvodinu, održana 19. septembra 1967. (stenografske beleške)

je poručio: „Mi smo u stvari u poslednjih nekoliko godina izašli na teren otvorene političke konfrontacije. Sve ono što je sadržavalo naše društvo, njegove unutrašnje suprotnosti, sve je to sada dobilo jednu legalnost, dobilo je mogućnost slobodnog ispoljavanja.“¹⁴⁶¹ Drugom prilikom, konstatujući da su se i društvo i partija navikli na cenzuru, tačnije da se drugačija mišljenja drže ispod površine, te da se sada kada je došlo do određene liberalizacije i kada se takva, SK-u suprotstavljena mišljenja vide otvorenije, kod komunista dolazi do nesnalaženja i odsustva političke akcije, smatrao je, uz upozorenje da reforma podrazumeva i „da se naviknemo i naučimo na javnu političku borbu“. Tepavac je direktno upozoravao „jastrebove“ u redovima sopstvenog PK da se treba rešiti „nervoznih iluzija“ da će se „odmah nešto preduzeti“ i da više neće biti opozicionih istupa. Sa njima će se u „novim pravilima igre imati trajno posla“. Prilično nedvosmisleno delovala su i česta Tepavčeva upozorenja da se ne može vraćati na sveprožimajuću tajnu policiju u borbi sa neistomišljenicima ali i neprijateljima, već samo u slučajevima gde je reč o direktnim neprijateljskim aktivnostima, poput terorizma. U svim drugim pojavnim oblicima, moralo se delovati političkom i idejnom akcijom komunista. Ključni uzrok iz koga izviru svakovrsni opozicionari bili su realni nerešeni problemi od nacionalnog pitanja do penzionisanja oficira iz rata, koji sada iskazuju svoje nezadovoljstvo kroz „antipartijsku“ aktivnost, aludirajući na tzv. opštinske slučajeve. Tepavac je konstatno tokom svog kratkotrajnog mandata u Pokrajinskom komitetu Vojvodine pozivao i na „diferencijaciju“ sa konzervativnim i antireformskim snagama, te da se „učini sve što je moguće na obeležavanju i eliminaciji onih gledanja i shvatanja i onih aktivnosti koje su protiv reforme, protiv demokratije i protiv samoupravljanja.“¹⁴⁶²

Prilikom sledeće promene, u aprilu 1969., kada je Tepavčevim odlaskom na mesto šefa diplomatije M. Čanadanović postao novi lider vojvođanskih komunista, otpori su već značajno oslabili, a Vojvodina u velikoj meri sinhornizovala svoju politiku sa opštim orijentacijama u zemlji. Iako su odnosi na relaciji Beograd – Novi Sad sve do pada reformskog rukovodstva u Beogradu proticali, kao nikada pre i posle toga, bez tenzija i neslaganja, iako pristup problemima, pre svega ulozi partije u društvu i primeni administrativnih mera, nije bio identičan u poimanju republičkog i pokrajinskog rukovodstva. Ključni problemi više nisu bili političke prirode, već ekonomskog karaktera – privredno zaostajanje Vojvodine, za koje je sam Tito u razgovoru sa pokrajinskim rukovodstvom 1969. rekao da su bili dvostruko izazvani iznuđenom politikom partije. Najpre su posle 1948. izvučena gotovo sva industrijska postrojenja i preseljena u „druge krajeve“, a samim tim Vojvodina je došla u „diskriminisan“ položaj, kako je rekao. Bila su to iznuđena rešenja usled spoljne opasnosti, međutim, kako je rekao Tito, „nije se poslije vodilo računa kako ćete vi to nadoknaditi i na osnovu čega ćete moći da krenete brže u svom razvoju“. Drugi razlog su bile veoma niske otkupne cene poljoprivrednih

¹⁴⁶¹ AV, 334, Zajednička sednica Predsedništva i Izvršnog komiteta PK SKS za Vojvodinu, od 30.oktobra 1967. (stenografske beleške)

¹⁴⁶² AV, 334, XIV proširena sednica PK SKS za Vojvodinu, održana 8.novembra 1967. (stenografske beleške)

proizvoda, kako bi se na račun agrara pravila akumulacija za indutrijalizacijau, ali je pomenuo i treći faktor, kolonizaciju i dolazak stanovništva iz najnerazvijenijih delova zemlje, koje nije bilo naviknuto na savremene metode zemljoradnje. Šef pokrajinskih komunista tom prilikom je rekao da je Vojvodina posle rata po razvijenosti bila odmah iza Slovenije, krajem šezdesetih je bila „poslednja na lestvici kretanja“. U tom periodu zamajci vojvođanske privrede su bile poljoprivreda i prehrambena industrija, a planovi razvoja su išli ka intenzivnijem razvoju grana za proizvodnju i preradu nafte i gasa, jer je vojvođanski „Naftagas“ već tada participirao u ukupnoj jugoslovenskoj proizvodnji nafte sa 30% i gasa sa čak 50%.¹⁴⁶³ Glavni uzroci vojvođanskog zaostajanja su bili i u nedostatku sredstava i mogućnosti kontrole prihoda, dok je nakon rasformiranja saveznih investicionih fondova, u Vojvodini kasnilo formiranje investicionih fondova na pokrajinskom nivou, što je uslovalo vrlo nizak kreditni potencijal, za razliku od ostalih delova federacije. Ipak, ključne stvari biće rešene promenom ustavnog položaja pokrajina i pravima da raspoložu izvornim prihodima u većoj meri nego do tada.

Ključni problemi Kosova su bili, takođe, razvojni, ali su se manifestovali kao nacionalni i bili su najdirektnije determinisani konsekvencama Brionskog plenuma u Srbiji, o čemu je bilo reči. Višemesečne rasprave i debate tokom 1968. povodom druge grupe amandmana na Ustav, koji su se pre svega ticali pokrajinskih autonomija, eskalirale su krajem novembra iste godine u nasilne proteste. Kosovske demonstracije su počele 27. novembra 1968. oko podne u Gnjilanu, a zatim se brzo proširile i na Uroševac, Podujevo i Prištinu, a znatan deo učesnika su bili studenti i učenici. Oni su izvikivali parole: „Republika“, „Samoopredeljenje i otepljenje“, „Hoćemo ustav“, „Živeo Enver Hodža“, „Tražimo prisajedinjenje Albaniji“, a bilo je i parola „Živeo Tito“. Tokom denonstracija lupani su izlozi na prodavnicama, prozori na javnim objektima, prevrtani i paljeni automobili i autobusi. U sukobu sa demonstrantima povređeno je desetak pripadnika snaga reda i „više demonstranata“, a „pucalo se na obe strane“. Jedan demonstrant, učenik je poginuo. Centar okupljanja protestanata u Prištini je bio Filozofski fakultet i studentski domovi, a demonstranti su pokušali su da prodru i u pokrajinsku skupštinu, Pokrajinski komitet SK, i druge institucije, ali ih je policija u tome sprečila. PK SK Kosova je bio upoznat da bi ovakvi ispadi mogli da se dogode, ali je ipak zbog proslave Drugog zasedanja AVNOJ-a, skoro celokupno pokrajinsko rukovodstvo bilo van Kosova. SKK i institucije Srbije (SKS, Izvršno veće, SSRN) bile su tokom nemira u stalnom kriznom zasedanju (dogovori, slanje depeša, praćenje situacije, kontakti sa medijima, dežurstva, preduzimanje mera predostrožnosti, itd.), naređeno je i veće prisustvo policijskih snaga, koje su poslate iz drugih delova republike.¹⁴⁶⁴

¹⁴⁶³ Slobodan Bjelica, “Razgovor Josipa Broza Tita i rukovodstva AP Vojvodine 1969. godine” (rad u rukopisu)

¹⁴⁶⁴ Ministar policije Srbije Slavko Zečević optuživao je naknadno Marka Nikezića i Latinku Perović da nisu bili „odlučno protiv demonstracija“ na Kosovu, baveći se dijalogom u pokrajini, ekonomskim analizama i sličnim aktivnostima koje je on okarakterisao kao „beskorisne“, jer je problem mogla da reši samo upotreba sile, smatrao je. On je i optužio vrh CK Srbije da nije želeo da iskoristi demonstracije na Kosovu da bi se ponovo uspostavio „određen red stvari“, odnosno policijski režim u pokrajini, koji je vladao do pada Rankovića. Slavko Zečević, *Sećanja i kazivanja*, str. 260–263.

Pokrajinski komitet je izdao saopštenje, a njegov prvi čovek Veli Deva je dao izjavu ovim povodom. U noći 28. na 29. novembar u Peći je na krovu muzeja eksplodirala bomba. PK je ocenio demonstracije kao delo „neprijateljskih elemenata“ povodom 28. novembra, Dana albanske zastave, nacionalnog praznika Albanije. Ova akcija, ocenio je PKK je uperena protiv „bratstva i jedinstva naroda na Kosovu i Metohiji, protiv samoupravnog socijalizma, protiv ustavnog uređenja Jugoslavije i interesa naroda Pokrajine i Jugoslavije“.¹⁴⁶⁵

Neposredno nakon demonstracija na Kosovu, Marko Nikezić je na sastanku političkog aktiva Srbije 28. novembra 1968. rekao da je pitanje brojne albanske manjine delimično rešeno zajedničkom oslobodilačkom borbom svih naroda na Kosovu protiv fašizma. Međutim u posleratnom razvoju, demokratska evolucija je bila sporija nego što je trebalo, prevashodno zbog pritiska SSSR-a, pa je i put ostvarenja pune nacionalne ravnopravnosti na Kosovu bio značajno usporen. Ipak, nakon Brionskog plenuma „izlaženjem iz jedne faze stagnacije i konzervativizma u mnogim oblastima, krenulo se posebno ubrzanim korakom ka unapređenju položaja albanske narodnosti“.¹⁴⁶⁶ Nevedena politička evolucija i nacionalna emancipacija kao i politika nacionalne ravnopravnosti na kojoj je insistirano posle 1966. izazvali su na jednoj strani ogorčenje i negativni reakciju predstavnika srpskog nacionalizma, ali je to istovremeno probudilo i velikodržavne težnje albanskih nacionalista. Svim navedenim procesima, zamah je dala i veća otvorenost u društvu, kao i rasprava u vezi sa ustavnim amandmanima 1968. i budućim položajem autonomnih pokrajina. Nasilne albanske demonstracije na Kosovu, pre svega su, po Nikeziću, štatile politici nacionalne ravnopravnosti, daljim procesima nacionalne emancipacije, unapređenju položaja Albanaca i „jednom novom osećaju da su zaista kod svoje kuće u novim prilikama“.¹⁴⁶⁷ Komunisti Kosova su u složenoj situaciji posle demonstracija imali posebnu odgovornost da deluju u pravcu pacifikacije stanja i suzbijanja nacionalističkih delovanja, u čemu je trebalo da imaju podršku CK Srbije, koji je morao da se bori i protiv srpskog nacionalizma, jer je „svakom komunisti veoma teško da vodi borbu protiv sopstvenih šovinista, ako se na drugoj strani ne čini isto to. Teško je čistiti pred svojom kućom, ako svi to ne rade u isto vreme.“¹⁴⁶⁸ Incidenti i nasilja tokom albanske pobune na Kosovu neće naterati SKS da odustane od demokratskog kursa, procesa društvene evolucije i transformacije kao i zalaganja za potpunu nacionalnu ravnopravnost, jer je najvažnije da za „sve građane Jugoslavije postoje podjednake mogućnosti da sva svoja prava realizuju u punoj slobodi“, smatrao je Nikezić. S druge strane upozoravao je da će zemlja biti branjena kako od spoljnih neprijatelja, tako i od onih iznutra koji budu pokušavali da je razbiju. „Neka ne gaje nikakve iluzije“, poručio je Nikezić, „da bi naš nekakav liberalizam mogao dovesti do ustupaka na

¹⁴⁶⁵ AS, CK SKS – Sekretarijat, Služba za informisanje, „Informacija o demonstracijama u AP Kosovu i Metohiji“

¹⁴⁶⁶ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Iz zaključne reči Marka Nikezića na sastanku političkog aktiva SR Srbije, održanog 28. novembra 1968.“

¹⁴⁶⁷ Draža Marković je bio duboko nezadovoljan Nikezićevim istupima povodom nemira na Kosovu, smatrajući da svojim blagim pristupom predsednik CK Srbije pokazuje apolitičnost i nerazumevanje situacije. Dragoslav Marković, *Život i politika*, str. 103.

¹⁴⁶⁸ Isto

račun integriteta i stabilnosti Jugoslavije kao države i stabilnosti njenog socijalističkog poretka“.¹⁴⁶⁹ Suština razumevanja nacionalnog pitanja, prema Nikezićevom obraćanju Političkom aktivu Kosova, je bilo da Albanci u Srbiji i Jugoslaviji „ne mogu i ne smeju da se osećaju kao manjina, oni su kod svoje kuće“, dok istovremeno Srbi i Crnogorci kao manje brojni narodi „isto tako ne mogu na Kosovu biti manjina, nego su i oni kod svoje kuće“. Ako bi se prihvatila ova maksima, i to ne samo na primeru Kosova, politika nacionalne ravnopravnosti i emancipacije bi bila unapređena i učvršćena, a iz nemilih događaja u novembru 1968. bi se izvukla važna pouka.¹⁴⁷⁰

Latinka Perović je u skladu sa svojom operativnom ulogom i praksom čestih boravaka na terenu, 27. decembra 1968., mesec dana posle demonstracija, održala sednicu Sekretarijata CK SKS sa predstavnicima Opštinskih komiteta SK sa juga Srbije, i to iz Preševa, Bujanovca, Medveđe, Vranja, Trgovišta, Vladičinog Hana, Surdulice, Bosilegrada, Crne Trave, Vlasotinca, Leskovca, Lebana i Bojnika. Cilj sastanka je bio pokušaj rešavanja ekonomskih problema i zaostalosti juga Srbije, ali i političkih problema, koji su ovde nastali zbog kosovskih demonstracija. Na početku sastanka, ona je predložila da određeni broj partijskih ljudi dođe na jug i pomogne oko politike SK na terenu, pre svega u domenu međunacionalnih odnosa, jer je tu bilo i najviše nerazumevanja, ali i „jako mnogo otpora našoj politici“, koji su zahtevali „vrlo dug politički rad“ sa ljudima na terenu. Na dalje naznake jačanja „organizovane“ i nacionalističke akcije na Kosovu, Perovićeva je poručila da SKS „neće sedeti skrštenih ruku“ i da će nastupiti vrlo jedinstveno i odlučno, kako je rekla. Ona je osudila i sejanje sumnji u pokrajinsko rukovodstvo SK Kosova i Veli Devu, jer ako su oni dovedeni u pitanje, „mi udaramo na ono jezgro koje je dole danas u najžešćoj, najljućoj bici sa nacionalistima“. Ako bi to rukovodstvo bilo srušeno, jasno je koje bi ga snage zamenile, smatrala je ona. Posebnu opasnost ona je videla u tome što je u Srbiji čitavo Kosovo i pokrajinski SK počeo da se identifikuje sa grupom nacionalista koja je izazvala nered.¹⁴⁷¹ Ona je upozorila i da postoje bezbednosne procene da bi nemiri mogli da se prenesu u Bujanovac i Preševo, da je situacija vrlo komplikovana, kako je rekla. Politikom SK moralo se učiniti sve da se zaustave dalji pokušaji destabilizacije situacije na jugu, jer ako bi se ušlo u dalju spiralu nasilja, to bi moglo da ima nesagledive posledice. SK je morao politički da učini sve i da deluje i zbog još jedne realne opasnosti koju je trebalo izbeći po svaku cenu – „da sada nama vojna sila iziđe na scenu kao jedini arbitar sukoba u Srbiji“, strahovala je ona. Moralo se raditi svim političkim sredstvima kako bi se negativna spirala zaustavila, rekla je L. Perović. S druge strane, sami komunisti u Srbiji su pokazivali, uprkos načelno proklamovanim stavovima, određenu netrpeljivost prema „jednoj narodnosti koja želi da istakne svoju zastavu“. Time su iritirani Albanci i podstican nacionalizam kod njih, smatrala je ona. Zbog toga je pozvala ljude sa terena, sa juga, da pokažu daleko više tolerancije i

¹⁴⁶⁹ Isto

¹⁴⁷⁰ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Izlaganje Marka Nikezića na Pokrajinskom političkom aktivu u Prištini.“ (magnetofonski snimak)

¹⁴⁷¹ AS, CK SKS – godine 1968–1969. Sekretarijat CK SKS, br. kutije 99, Stenografske beleške sa sastanka sa sekretarima opštinskih komiteta SK sa juga Srbije, 27. decembra 1968.

trpeljivosti, kao i mnogo više širine. Prava Albanaca i nacionalna ravnopravnost, rekla je, nisu nikakav ustupak, to je bilo najdublje uverenje. Oni koji se sa tom politikom partije nisu slagali, oni koji su raspirivali mržnju, izazivali „bratoubilački rat“ – morali su da idu iz partije i tu „nikakve sentimentalnosti nema“. Ona je rekla i da nije za prelamanje preko kolena i delovanje „po kratkom postupku“, da je ljudim potrebno objasniti politiku, tumačiti im suštinu nacionalne ravnopravnosti, ali tamo gde se sva sredstva iscrpe, ne može biti kompromisa da li će se nacionalizam u SKS tolerisati ili ne.¹⁴⁷² U diskusiji je istaknut i problem o tome da neki predstavnici SK iz Vranja ne žele da dozvole isticanje nacionalnih simbola albanske zajednice i traže da CK SKS preispita i preinači svoj stav o tom pitanju. S druge strane nacionalisti iz redova Albanaca su isticali zahtev da se Bujanovac i Preševo moraju priključiti Kosovu.

Veli Deva je u januaru 1969. pred partijskim vrhom Srbije rekao da je osnovno žarište nacionalizma i ekstremizma na Kosovu, koje je i dovelo do ishoda sa demonstracijama, bilo na području Prištine – prevashodno u školskim i fakultetskim krugovima, dok je drugi centar bio u Prizrenu. Namera tih krugova je bila da se ponove demonstracije koje su bile krajem novembra 1968. Ključni deo oko organizovanja nove pobune nalazio se, prema Devi, u univerzitetskom centru u Prištini. Pacifikacija i smirivanje psihoze su, prema njemu, išli putem pojačane aktivnosti organizacija SK. Prema njegovoj oceni, postojale su dve su vrste ekstrema koje su se mogle čuti u kosovskom društvu – jedna je navodila republiku kao lek za sve probleme i nejasnoće, a druga je težila samoopredeljnu do otcepljenja. Prva je bila srpska, centralistička i težila je negiranju pokrajinskih nadležnosti, dok je druga bila albanska, separatistička i zagovarala je secesiju Kosova iz Jugoslavije.¹⁴⁷³ Kao poseban problem on je apostrofirao nacionalno motivisana ubistva u pokrajini. Od 38 krivičnih dela ubistava, dva su bila na nacionalnoj osnovi – Albanci su izvršili nad Srbima. Obrnuti slučajevi te godine nisu se desili. Organi vlasti, prema Devi, nisu imali pojačan senzibilitet za ovu vrstu nasilja, posmatrajući ga kao i sva ostala. Tako je, prema Devi, predsednik Okružnog suda u Peći, Živa Cvejić rekao, da je reč samo o dva od čak 38 ubistava, ali „on uopšte ne vidi da je teži politički poraz ova dva ubistva Srba nego sva druga ubistva“. On je naveo i podatak koji je bilo nemoguće egzaktno proveriti, da na Kosovu živi „oko dve do tri hiljade porodica zatvoreno u kućama iz kojih nijedan muškarac ne sme da izađe“, zbog nasilja koje je izvršeno nasusedom. Država tu nije mogla ništa da garantuje, ljudi joj nisu verovali da će moći da ih zaštiti. I kada se taj civilizacijski nivo i „takva stihija sruči na mešano stanovništvo“ tada tek problem postaje kompleksan.¹⁴⁷⁴

¹⁴⁷² AS, CK SKS – godine 1968–1969. Sekretarijat CK SKS, br. kutije 99, Stenografske beleške sa sastanka sa sekretarima opštinskih komiteta SK sa juga Srbije, 27. decembra 1968.

¹⁴⁷³ AS, CK SKS, god. 1969-1974, Centralni komitet SKS; sastanci u CK, br. kutije 94. „Stenografske beleške sa sastanka kod Marka Nikezića, 20. i 21. jula 1969.“

¹⁴⁷⁴ AS, CK SKS, god. 1969-1974, Centralni komitet SKS; sastanci u CK, br. kutije 94. „Stenografske beleške sa sastanka kod Marka Nikezića, 20. i 21. jula 1969.“

Mirko Tepavac, tada još u funkciji predsednika PK Vojvodine, smatrao je da se srpski nacionalizam najlakše razotkriva na pitanju odnosa prema Albancima, pledirajući za „jedan energičan odnos protiv srpskog nacionalizma“. Osnove za takvu akciju dao je i PK Kosova, koji je pokazao svu snagu u obračunu sa albanskim nacionalizmom. Tepavac je kritikovao rukovodstvo SK Srbije jer se „suviše tolerantno ponašamo prema jednom podivljalom srpskom nacionalizmu koji se na albanskom pitanju rađa i razvija na sve strane.“¹⁴⁷⁵

Ne samo na ovom sastanku, u mnogo prilika tih meseci pominjan je problem ozbiljnog porasta nacionalizma na obe strane kao konsekvencija kosovskih demonstracija. Navedeni problem nije zaobišao ni redove Saveza komunista, posebno u unutrašnjosti Srbije. Neke od karakterističnih reakcija u partijskim organizacijama u Srbiji na kosovske demonstracije su bile: demonstracije neće biti uzaludne, mnogi zahtevi koje su istakli albanski nacionalisti biće usvojeni; u demonstracijama nisu samo učestvovali studenti i srednjoškolci, već gotovo svi Albanci, čak su i žene zaključavale decu po kućama da bi se pridružile povorci; među učesnicima demonstracija bili su i sinovi i kćeri rukovodilaca i funkcionera sa Kosmeta, a neki od njih su bili na čelu povorke ili držali govore (Džavid Nimani, Ali Šukrija, Fadilj Hodža); uoči 29. novembra pojedini Albanci su iz privatnih stanova telefonom pozivali neke funkcionere SKJ, SKS i vlade da dođu u Prištinu i vide kako se proslavlja Dan Republike; neki rukovodioci albanske narodnosti i ranije su zahtevali da se Kosmet izdvoji u posebnu republiku; na jednom sastanku sa Albancima Veli Deva je rekao – zašto kupujete zemlju od Srba, pričekajte malo, dobićete je besplatno, to je bilo vaše i biće; demonstranti su u centru prištine spalili srpsku zastavu; zašto rukovodstvo SKS nije verovalo Ćosiću kad je blagovremeno upozorio na stanje na Kosmetu; Srbi na Kosmetu ne vide nikakav izlaz iz ove situacije, svi oni koji imaju bilo kakve mogućnosti, sele se u druge krajeve Srbije; na Kosovu se ne može zaposliti onaj čije se prezime završava na –ić; u gradovima na Kosovu nigde se ne vidi jugoslovenska zastava, samo albanska; prerano su data prava Albancima, Ćosić i Marjanović su bili u pravu, kad bi se sprovedla anketa, većina bi odobrila stavove Ćosića i Marjanovića; na XIV sednici je zataškavana neprijateljska delatnost Albanaca na Kosovu; da je Ranković tu demonstracija ne bi bilo; dali smo im demokratiju, a oni je zloupotrebljavaju; trebalo je ranije doneti zakon o državnom jeziku, pa bi sada bio mir; Ćosić je bio u pravu kad je ukazivao na opasnost od albanskog šovinizma; trebalo bi proterati „Šiptare“ iz Beograda; Ćosić je govorio istinu na plenumu CK SKS; evo vam vaše demokratije, možda je Dobrica bio u pravu; za razvoj Kosova je već toliko dato, šta oni hoće više; mi smo se Srbi mnogo čega odricali za račun Kosmeta i „Šiptara“; šta će sada da kažu Dobrivoje Radosavljević i Petar Stambolić; tek se sada pokazalo da je Dobrica Ćosić bio u pravu kada je na XIV sednici CK SKS onako diskutovao o stanju i problemima na Kosmetu; članstvo SK prihvatilo je svojevrmeno tumačenje XIV sednice, međutim, sada će verovatno biti uvereni da je tačno ono što su pričali Ćosić i Marjanović; Albanci ruše objekte u demonstracijama i uništavaju

¹⁴⁷⁵ AS, CK SKS, god. 1969-1974, Centralni komitet SKS; sastanci u CK, br. kutije 94. „Stenografske beleške sa sastanka kod Marka Nikezića, 20. i 21. jula 1969.“

društvenu imovinu, za koju smo im mi dali sredstva; ovakvi događaji na Kosmetu nisu bili mogući dok je bilo Rankovićeve čvrste ruke; ako im se ne sviđa, neka idu kod Envera; kome god se ne sviđa, treba otvoriti granicu neka ide napolje; ko treba Ćosiću i Marjanoviću da se izvini što je prema njima tako postupljeno; Albanci su se „razularili“ posle Četvrtog plenuma; Ranković bi trebalo sada da bude tamo, da sredi stvari; itd... Opšti je utisak na osnovu partijskih reagovanja, da su diskusije Ćosića i Marjanovića, „postale veoma aktuelne, naročito se mnogo komentariše Ćosićeva diskusija“.¹⁴⁷⁶ Krajem decembra 1968. javljano je ponovo o napetoj situaciji na jugu, pokušajima isticanja albanske zastave i srpsko-albanskim čarkama u Preševu i Bujanovcu.

U prvim analizama Informativne službe CK SKS je konstatovano da se i među komunistima i među građanima javljala tendencija potpunog izjednačavanja „nacionalističko-šovinističkih i neprijateljskih elemenata“ i „albanske narodnosti u celini“. Čitava albanska zajednica se okrivljuje za nemire tokom demonstracija i to se vidi po pitanjima tipa: zar su demonstracije zahvalnost zajednici za ogromna sredstva koja je društvo uložilo u razvoj pokrajine; kakva prava, demokratiju i slobodu žele „Šiptari“ kada je naše društvo u tom pogledu postiglo rezultate koji nisu poznati ni u jednoj mnogonacionalnoj zemlji na svetu; ko da veruje Albancima posle ovoga, itd. U analizi CK SKS se navodi da među građanima postoji uverenje da je uzrok događaja „prevelika sloboda i demokratija“ koja je data Albancima, kao i da je to rezultat degradiranja i slabljenja SDB, posle Četvrtog plenuma. Bilo je i puno komentara da su nacionalističke pojave proizvod albanskog primitivizma i nedovoljno oštrog istupa prema neprijateljima. Često se među građanima i komunistima moglo čuti da su iza demonstracija stajali pojedinci iz PK SK. Posebno je bilo rašireno mišljenje da je Albancima dato previše prava, a zamerano je i zbog materijalnog ulaganja u Kosovo, zbog čega je, kako se često moglo čuti, Srbija na gubitku, i čak žrtva toga. U analizi je kao posebno problematično isticano da je u Srbiji korišćen položaj Srba na Kosovu radi raspirivanja nacionalne mržnje, uz opsežno i često korišćenje stavova iz diskusije D. Ćosića na XIV plenumu CK SKS. Posebno su često pronošene glasine o navodno masovnom iseljavanju Srba iz pokrajine. Tražio se često odgovor na pitanje koliko je Srba iseljeno posle Brionskog plenuma sa Kosova. CK Srbije je kao veliki problem video težnje građana za reafirmacijom „čvrste ruke“ i povratak metodama koje su osuđene na Brionskom plenumu. Često su u javnosti Srbije pronošene neistinite priče da je na Kosovu živelo „preko 70% Srba“, a da se posle Brionskog plenuma taj broj rapidno smanjio. Analiza CK je konstatovala da nije samo reč o reafirmaciji SDB-a i Rankovića, već i generalno osuda demokratizacije političkog i društvenog života u Jugoslaviji. „Postoji duboko ukorenjeno shvatanje“, piše u analizi, „da je na strani jedne nacije (srpske) moć i velikodušnost, oni su ti koji daju materijalnu pomoć i prava („šta hoće ti „Šiptari“ – sve smo im

¹⁴⁷⁶ AS, CK SKS – godine 1968–1969. Sekretarijat CK SKS, br. kutije 99, informacije o komentarima građana o demonstracijama na Kosovu

dali“). Na drugoj su oni, „Šiptari“ koji traže ravnopravnost i od kojih se bar očekuje zahvalnost za to. Po nekima, zbog zaostalosti i primitivizma oni nisu kadri da prihvate demokratiju.¹⁴⁷⁷

Strani mediji javljali su opširno o demonstracijama na Kosovu. Tako je npr. pariski „Mond“ imao duži izveštaj beogradskog dopisnika o događajima u Prištini, Uroševcu, Gnjilanu i Podujevu. List navodi da su „stotine studenata i učenika u Prištini i drugim gradovima organizovali demonstracije koje su na momente imale žestok karakter“. U informaciji se takođe kaže da su demonstranti nosili albanske zastave, klicali Enveru Hodži i vređali Veli Devu, čineći pri tome i materijalnu štetu, posebno na radnjama sa srpskohrvatskim natpisima. Dopisnik pariskog lista je navodio da je situacija bila vrlo napeta i da se očekivala reakcija srpskog stanovništva. List je uz navođenje zvaničnih partijskih stavova konstatovao i da ni jedan od tih dokumenata i zaključaka ne objašnjava uzroke ovih događaja, koji će imati „teških reprekusija u već zategnutim odnosima između Srba i Albanaca“, posebno u svetlu zahteva za „stvaranje albanske republike“ u predstojećoj reviziji Ustava, navodio je „Mond“.¹⁴⁷⁸

Nesumnjivo, jedan od okidača za demonstracije na Kosovu su bile i oštre, delom i javne debate o stepenu i karakteru autonomije pokrajina, koje je trebalo definisati na novim osnovama u procesu ustavnih reformi. Na sednici Koordinacione komisije skupštine Srbije za ustavna pitanja, koja je trebalo da pripremi i usaglasi nova rešenja, 19. juna 1968. pokrenuto je pitanje jezika nacionalnih zajednica kao i prava na isticanje nacionalnih simbola i znamenja autonomnih pokrajina. Jovan Đorđević je zastupao tezu da kulturno i nacionalno obeležje ne može biti političko pravo pokrajine, dok su simboli autonomnih pokrajina morali biti garantovani statutom. Draža Marković je podsećao da se u Ustavu ne kaže ni za narode da imaju pravo na korišćenje svojih simbola, ali da bi to trebalo menjati. Fadilj Hodža je upitao članove republičke komisije na osnovu čega je SUP zabranio upotrebu zastave, kao nacionalni simbol Albanaca, na šta je Jovan Đorđević odgovorio da je reč o zastavi druge države.¹⁴⁷⁹ Na ovoj sednici Koordinacione komisije utvrđeno je da se Ustavom utvrdi delokrug društvenih odnosa koji bi bio regulisan od strane republike, dok bi u svim drugim oblastima pokrajine samostalno regulisale odnose svojim zakonima, istovremeno bi za teritoriju republike van autonomnih pokrajina skupština Srbije regulisala svojim zakonima. Takođe, prihvaćen je i stav iz nacerta amandmana da autonomne pokrajine, kao društveno-političke zajednice, treba da imaju „samostalne izvore prihoda i da njima rapolažu“. Pokrenuto je i pitanje nadležnosti ustavnog sudstva na teritoriji autonomnih pokrajina. Na predlog predsednika Komisije, Draže Markovića, izostavljen je stav „za potpuniju afirmaciju autonomije značajno je i odgovarajuće izražavanje autonomije kao elementa

¹⁴⁷⁷ AS, CK SKS – godine 1968–1969. Sekretarijat CK SKS, br. kutije 99, Informacija o političkom reagovanju SK i građana u SR Srbiji povodom demonstracija u nekim gradovima Kosova i Metohije

¹⁴⁷⁸ AS, CK SKS – godine 1968–1969. Sekretarijat CK SKS, br. kutije 99, Informacija o reagovanju na najnovije događaje na Kosovu i Metohiji

¹⁴⁷⁹ AS, Skupština SR Srbije, br. fonda G-18, Komisija za ustavna pitanja 1968, Sednica Koordinacione komisije za ustavna pitanja 19. juna 1968.

jugoslovenskog federalizma. Pri tome je važno da se učini jasna razlika autonomne pokrajine kao jedinice jugoslovenskog federalizma, od autonomne pokrajine kao elementa jugoslovenske federativne zajednice“. Iako je ovo bio nesumnjivi princip koga se držalo, Marković je smatrao da takvo „teoretisanje“ treba izbaciti iz teksta amandmana. Fadilj Hodža je sugerisao da bi trebalo ubaciti stav i potrebu da „autonomne pokrajine kao elementi jugoslovenskog federalizma budu adekvatnije prisutne i u celokupnoj kadrovskoj politici federacije i u kreiranju njene politike“. ¹⁴⁸⁰ Na ovoj sednici došlo je i do polemike predsednika Skupštine Srbije i predstavnika Vojvodine, Draže Markovića i Mirona Rajačića. Dok je Marković zastupao stav da u sastavu delegacije Srbije za Veće naroda Savezne skupštine, koju bira republička skupština, treba da idu poslanici sa područja čitave republike, predstavnik Vojvodine je tvrdio da bi Srbija trebalo da šalje delegaciju samo sa užeg područja republike, da bi se pokrajinske delegacije tretirale „što je moguće samostalnije“, što bi trebalo da bude samoupravna intencija ustavnih promena koje su provođene. Draža Marković nije dopuštao ovaj princip, pa je odluka prenetu u nadležnost Savezne komisije, koja je odlučila u korist pokrajina. Takođe, na ovoj sednici je prihvaćen stav oko naziva Autonomne Pokrajine Kosovo ili Kosovo i Metohija, da se to prenese kao „samoupravno pravo“ na samu pokrajinu i njenu odluku kako bi želela da se zove. Na ovakav Markovićev predlog, Fadilj Hodža je odgovorio da predstavnici Kosova smatraju „da je to naša stvar“ i da prihvataju predlog predsednika Komisije. On je upozorio i da bi trebalo paziti na naziv „Kosovo“ i „Kosova“, zavisno od toga da li je reč o srpskohrvatskom ili albanskom jeziku. ¹⁴⁸¹ Prethodno je Koordinaciona komisija prihvatila predlog predstavnika Kosova, Fadilja Hodže, da se na svim mestima gde se govori o ravnopravnosti naroda, navede „naroda i narodnosti“. Na izričit zahtev Draže Markovića, odbijen je Hodžin predlog da se razmatra mogućnost da osnovni akt pokrajine nosi naziv Ustav. ¹⁴⁸² Prema Markovićevoj oceni, to bi bio elemenat državnosti i primeren samo za Jugoslaviju i republike. Za njega je to pitanje bilo „jako principijelno i krupno“. Jovan Đorđević je predlagao da naziv najvišeg pokrajinskog akta bude „statut – osnovni zakon“. Fadilj Hodža je predložio naziv „Ustavni zakon“, ali je Marković odgovorio da termin Ustavni zakon ima drugi smisao, zakona koji se tiče sprovođenja Ustava. Hodža je podsetio da je na pokrajinskoj Komisiji usvojen stav da bi to trebalo da se zove Ustav, ali da on neće insistirati na tome. Marković je predložio termin, „Osnovni zakon pokrajine (Statut)“. ¹⁴⁸³ Takođe, Komisija je prihvatila i potrebu utvrđivanja

¹⁴⁸⁰ Isto

¹⁴⁸¹ AS, Skupština SR Srbije, br. fonda G-18, Komisija za ustavna pitanja 1968, Sednica Koordinacione komisije za ustavna pitanja 19. juna 1968.

¹⁴⁸² Draža Marković je pisao da se moralo voditi računa i o „raspoloženju kod Srba“, jer je moguće da je i dotadašnjim popuštanjem „pređena granica tolerantnosti“, ali „dalje od toga je nemoguće“. I on je, slično ministru policije Slavku Zečeviću, smatrao da su stvari na Kosovu posle Brionskog plenuma „ispuštene iz ruku“, a posebno „besprincipijelnom tolerantnošću i popuštanjem“ pod pritiskom Albanaca, smatrao je. Dragoslav Marković, *Život i politika*, str. 92–93.

¹⁴⁸³ Isto

osnova za ustanovljenje tri vrhovna suda u Srbiji – pored Vrhovnog suda Srbije i dva pokrajinska vrhovna suda u Novom Sadu i Prištini.¹⁴⁸⁴

Na sednici Ustavne komisije Skupštine Srbije, održanoj 12. novembra 1968. podržan je stav, usaglašen i na Saveznoj ustavnoj komisiji, da pokrajine u Veću naroda Skupštine SFRJ imaju 10 poslanika, a republike 20.¹⁴⁸⁵ U članu 2. jugoslovenskog Ustava, izvršila bi se preformulacija u tekstu, gde pokrajine ne bi bile navođene uporedo sa republikama, ali bi bile pomenute u jednoj, kako je rekao Draža Marković, „elastičnijoj formulaciji“, kako bi se snažnije afirmisale kao „elemenat federalizma“. O ovoj temi se oštro polemicalo na oktobarskoj sednici Ustavne komisije, na kojoj su predstavnici Kosova tražili da se autonomije uvrste u nabranjanja prilikom navođenja federalnih jedinica u saveznom ustavu. Predstavnici Kosova su tvrdili (preinačujući na taj način i avnojevska rešenja o tome da Jugoslaviju čini pet nacija i šest republika) da su autonomne pokrajine „sastavni delovi federalizma“ i da bi ih trebalo „uvrstiti u red federalnih jedinica koje sačinjavaju Federativnu Jugoslaviju“.¹⁴⁸⁶ Draža Marković je na to odgovorio da je to staro pitanje, da li su autonomne pokrajine element jugoslovenskog federalizma ili su federalne jedinice. Pravni stručnjak Jovan Đorđević je odgovorio da je nesporno da u SFRJ postoje dve autonomne pokrajine u sastavu Srbije, ali „ne mogu se one postaviti na istom nivou nabrojane kao sastavni delovi savezne države“. I predstavnici Vojvodine su išli za tim da je potrebno jače izraziti i otvorenije definisati pokrajine u odnosu na federaciju. Predstavnici Kosova su tvrdili da je federacija „sastavljena od osam subjekata, od toga šest subjekata kvaliteta Republike, a dva su kvaliteta autonomne jedinice, pokrajine“. Draža Marković je oponirao stavom da Jugoslavija „nije sastavljena od osam nego od šest subjekata, od šest republika, a u jednoj od republika imamo autonomne pokrajine“. On je pravio jasnu distinkciju između elemenata federalizma, kome su pripadale i pokrajine i subjekata, odnosno konstituenasa federalizma, u koje su spadale samo republike.¹⁴⁸⁷ Na oktobarskoj sednici podržan je i stav savezne ustavne komisije da „federacija štiti Ustavom utvrđena prava i dužnosti autonomnih pokrajina i ravnopravnost naroda i narodnosti“. Predstavnici Kosova su još na junskim sednicama Ustavne komisije zastupali stav da pokrajine „treba da budu potpuno izražene kao kategorija federacije i da se određeno reguliše status tih autonomnih pokrajina u strukturi

¹⁴⁸⁴ Zanimljivo je da je na martovskoj sednici Koordinacione komisije Draža Marković podsetio na stav da je kod definisanja pokrajinske autonomije Kosova na prvom mestu nacionalni elemenat, pa onda istorijski; dok je kod Vojvodine obrnuto, najpre istorijski, a nacionalno pluralni kao sekundarni. AS, Skupština SR Srbije, br. fonda G-18, Komisija za ustavna pitanja 1968, Sednica Koordinacione komisije za ustavna pitanja, 29. marta 1968.

¹⁴⁸⁵ Ova činjenica je važna, jer je Fadilj Hodža na oktobarskoj sednici Ustavne komisije tražio da se pokrajinska delegacija u Veću naroda ni po čemu ne razlikuje od delegacija republika, tj. da one budu „sasvim samostalne i sasvim ravnopravne delegacije“. AS, Skupština SR Srbije, br. fonda G-18, Komisija za ustavna pitanja 1968, Stenografske beleške sa sednice Ustavne komisije Skupštine SR Srbije od 18. oktobra 1968.

¹⁴⁸⁶ AS, Skupština SR Srbije, br. fonda G-18, Komisija za ustavna pitanja 1968, Stenografske beleške sa sednice Ustavne komisije Skupštine SR Srbije od 18. oktobra 1968.

¹⁴⁸⁷ AS, Skupština SR Srbije, br. fonda G-18, Komisija za ustavna pitanja 1968, Stenografske beleške sa sednice Ustavne komisije Skupštine SR Srbije od 18. oktobra 1968.

federacije“.¹⁴⁸⁸ Sva ova najspornija pitanja, u čiji delokrug ulaze: naziv južne pokrajine, odrednica „socijalistička“ ispred naziva pokrajine, naziv osnovnog zakona pokrajine, samostalnost pokrajinskih poslanika u Veću naroda Savezne skupštine, pitanje slobodne upotrebe nacionalnih simbola, itd. pokrenuta su od strane člana Komisije sa Kosova Ragiba Mahmutija, još na majskoj sednici Ustavne komisije Srbije. Na istoj sednici predsednik Ustavne komisije Kosova i Metohije, Fadilj Hodža je genezu nastanka pokrajina interpretirao time, da je „sasvim jasno da su se narodi i narodnosti Kosova i Metohije, na osnovu principa samoopredeljenja do otcepljenja, opredelili još 1945. i priključili NR Srbiji...“ Govoreći o „samoopredeljenju manjina“, Hodža je rekao da predstavnici Kosova neće na tome insistirati, ali da ima i tumačenja da bi to „bilo podesno“.¹⁴⁸⁹ On je zaoštrio i pitanje naziva pokrajinskog statuta, smatrajući da „statut ima i udruženje vatrogasaca u svakom gradu“, kao i da je potrebno naziv pokrajine promeniti u Kosovo, što je bio stav celog pokrajinskog rukovodstva, za razliku od 1963. kada je većina bila za to rešenje, ali su dva člana, pokazao se najbitnija, bila protiv, pa je odluka izostala. On je smatrao da je „dobro da se menja“ naziv, da termin Metohija nikada nije ušao u upotrebu u narodu, sem kod nekih „koji su posle rata došli“ u pokrajinu, smatrao je F. Hodža. Negirajući princip samoopredeljenja manjina, Draža Marković je podsetio i da postoje razlike između „federalne jedinice“ i pokrajina koje su „element federalnog odnosa“. „Za mene“, rekao je Marković, „autonomna pokrajina nije jedinica federalnog sistema, ali je element tog sistema“. On je čak rekao da bi rešenje pitanja pokrajina i prava manjina treba tražiti „u okviru Srbije, a ne na nivou federacije“. On se, takođe, usprotivio brisanju termina „Metohija“ iz naziva pokrajine, ali i korišćenju nacionalnih simbola kao pokrajinskih i uvođenju terminu „socijalistička“ kod naziva pokrajina, što je po njemu bio „atribut državnosti“.¹⁴⁹⁰ Marković se suprotstavio i stavu na samoopredeljenje do otcepljenja prilikom nastanka pokrajinskih autonomija, navodeći da se navedeno pravo odnosi na narode, a ne i na „narodnosti“, odnosno manjine, čije pravo samoopredeljenja se odnosilo samo u segmentu da se „u okviru državne zajednice mogu konstituisati organizovano ali u sastavu Republike Srbije...“ On je posredno, ali jasno optužio F. Hodžu za separatistički pristup, što je ovaj odbacio, rekavši da ga može optužiti za „partikularizam“, ali ne i za separatizam. Insistirao je i na tome da teorijska zbrka oko toga jesu li pokrajine elemenat jugoslovenskog federalizma ili federalne jedinice, nije slučajna.¹⁴⁹¹

U novembru 1968. je i prihvaćen stav da termin „socijalistička“ u nazivu pokrajine nije oznaka državnog suvereniteta, pa je usaglašena formulacija naziva glasila, „Socijalistička Autonomna Pokrajina“. Ranije, na oktobarskoj sesiji Ustavne komisije, pitanje atributa „socijalistička“ bilo je

¹⁴⁸⁸ AS, Skupština SR Srbije, br. fonda G-18, Komisija za ustavna pitanja 1968, Stenografske beleške sa sednice Ustavne komisije Skupštine SR Srbije od 28. juna 1968.

¹⁴⁸⁹ AS, Skupština SR Srbije, br. fonda G-18, Komisija za ustavna pitanja 1968, Stenografske beleške sa sednice Ustavne komisije Skupštine SR Srbije od 8. maja 1968. Treba podsetiti da manjinski narodi nisu bili konstituensi jugoslovenske federacije i shodno tome nikada nisu raspolagali pravom samoopredeljenja do otcepljenja, kao i što geneza nastanka kosovske autonomije nije identična vojvođanskoj.

¹⁴⁹⁰ AS, Skupština SR Srbije, br. fonda G-18, Komisija za ustavna pitanja 1968, Stenografske beleške sa sednice Ustavne komisije Skupštine SR Srbije od 8. maja 1968.

¹⁴⁹¹ Isto

pomenuto u zaoštrenoj formi, jer su predstavnici Srbije tvrdili da je to oznaka karakteristika državnosti, te da je zbog toga bila rezervisana samo kao sastavni deo naziva republika i federacije.¹⁴⁹² Tada je upozoreno da slede ozbiljni problemi ako bi se nevedeni atribut vezao i za nazive pokrajina. Sam predsednik komisije Draža Marković je taj atribut vezivao za oznake državnosti i suverenosti i bio rezervisan prema ideji da ga ponesu i pokrajine; sličan stav je imao i Jovan Đorđević.¹⁴⁹³ Na novembarskoj sednici, razvila se i oštra polemika između predstavnika iz Srbije i Vojvodine, da li je moguće osnovni zakon pokrajine nazivati ustavnim zakonom. Ustav pokrajine je predstavnicima Srbije bio neprihvatljiv, a odrednica „statut“ se pokrajinskim predstavnicima činila kao degradiranje. Usvojen je i jedinstven stav da se osnovni zakon pokrajine ne može zvati ustavom. Predložena je formulacija – „pokrajinski ustavni zakon“.¹⁴⁹⁴ Na novembarskoj sednici je na predlog predstavnika Kosova pokrenuta i diskusija oko nastanka pokrajina, zbog predloga kosovskih članova da se ide sa predlogom da su obe pokrajine „nastale i obrazovane u zajedničkoj borbi naroda i narodnosti...“¹⁴⁹⁵ To je otvorilo ponovno pitanje istorijskog konstituisanja pokrajina i njihovog udruživanja sa federalnom Srbijom. Predstavnici republike na ovoj sednici prihvatili su stav da su pokrajine nastale kao ishod antifašističke borbe, kada su i oformljene kao posebne teritorijalno-političke jedinice, nakon čega su ušle u sastav Srbije. Ali, jedna stvar se apstrahovala u pokrajinama, uz slobodno izraženu volju naroda i narodnosti pokrajina da priđu Srbiji, morao se pridodati „i izraz slobodne volje stanovništva Srbije da ih primi, da se udruže u jedinstvenu republiku“. Predstavnici Vojvodine su, međutim, ovaj proces posmatrali unilateralno – borbu protiv okupatora, konstituisanje pokrajinske autonomije i odluku da se priključi Srbiji.¹⁴⁹⁶ Identičan spor nastao je i na oktobarskoj sednici Ustavne komisije, kada je predstavnik Srbije Mirko Popović tvrdio da se „narodi i narodnosti autonomnih pokrajina nisu udružili sa narodom Srbije na osnovu slobodne volje naroda pokrajine nego i na osnovu volje naroda Srbije“. Time je republika pokazivala intenciju da stavu pod svoju kontrolu „slobodno izraženu volju pokrajina“, pa time i nad njihovim autonomnim pravima. Predstavnici Kosova su tražili da se posle toga ubaci i „volja i saglasnost federacije“, što je prihvaćeno. Predstavnik Vojvodine, Ilija Rajačić je tražio kao najbitniji segment formulacije, da su pokrajine nastale u toku narodnooslobodilačkog rata.¹⁴⁹⁷ Na junskoj sednici

¹⁴⁹² Kao i na komisiji, Draža Marković je i u svom dnevniku zapisao da je tu reč o „menjanju karaktera autonomnih pokrajina, davanju i njima elemenata državnosti i državnog suvereniteta. A to se ne može. To predstavlja onu graničnu preko koje se ne može.“ Dragoslav Marković, *Život i politika*, str. 92.

¹⁴⁹³ AS, Skupština SR Srbije, br. fonda G-18, Komisija za ustavna pitanja 1968, Stenografske beleške sa sednice Ustavne komisije Skupštine SR Srbije od 18. oktobra 1968.

¹⁴⁹⁴ Ova dilema, Ustav ili Osnovni zakon je pokrenuta još na junskoj sednici Ustavne komisije Srbije, kada su albanski predstavnici u Komisiji sa Kosova tražili Ustav, kao i pravo na korišćenje nacionalnih simbola, čak i ako su oni identični simbolima druge države, dok su srpski predstavnici u Komisiji, sa Kosova, pledirali za Osnovni zakon, kao najviši pokrajinski pravni akt. AS, Skupština SR Srbije, br. fonda G-18, Komisija za ustavna pitanja 1968, Stenografske beleške sa sednice Ustavne komisije Skupštine SR Srbije od 28. juna 1968.

¹⁴⁹⁵ AS, Skupština SR Srbije, br. fonda G-18, Komisija za ustavna pitanja 1968, Stenografske beleške sa sednice Ustavne komisije Skupštine SR Srbije od 12. novembra 1968.

¹⁴⁹⁶ Isto

¹⁴⁹⁷ AS, Skupština SR Srbije, br. fonda G-18, Komisija za ustavna pitanja 1968, Stenografske beleške sa sednice Ustavne komisije Skupštine SR Srbije od 18. oktobra 1968

Ustavne komisije, Draža Marković je čak predložio formulaciju da u Srbiji postoje dve pokrajine, Vojvodina i KiM, „koje su 1945. ustanovljene Odlukom Narodne skupštine NR Srbije, na osnovu ispoljene volje stanovništva ovih pokrajina“. Ali predstavnici Vojvodine nisu prihvatili ovu formulaciju, jer bi to značilo da je Srbija ustanovila autonomiju Vojvodine, pa može njome i da raspolaže, tj. da je smanjuje ili ukida.¹⁴⁹⁸

Na sednici Ustavne komisije skupštine Srbije od 26. decembra 1968. a shodno ranije donetim odlukama, ova instiucija je primila k znanju i bez izjašnjavanja usvojila zahtev Skupštine Autonomne Pokrajine Kosova i Metohije za promenu naziva pokrajine, brisanjem reči „Metohija“ i preimenovanjem ove društveno-političke zajednice u „Socijalistička Autonomna Pokrajina Kosovo“. Prethodno je ovu odluku pokrajinske skupštine verifikovala savezna ustavna komisija. Na ovoj sednici je i utvrđen stav na predlog vojvođanskih predstavnika, da ne može ni jedna društveno-politička zajednica vršiti republičke funkcije na svojoj teritoriji, sem pokrajine. Pokrajinski organi uprave bili su ovlašćeni da donose upravne akte i preduzimaju radnje iz tih oblasti, za koje su saveznim i republičkim propisima ovlašćeni republički organi uprave, sem ako to nije posebnim aktima definisano kao posebna nadležnost republike.¹⁴⁹⁹ Indikativno je da je predstavnik Kosova, Fadilj Hodža na sednici Ustavne komisije u oktobru, rekao da „prvi put diskutujemo o autonomiji na ravnopravnoj osnovi. Nama su uvek Ustav krojili i zbog partijske i druge discipline prihvatili smo. I prvi put da naši komunisti Kosova i Metohije učestvuju u diskusiji...“¹⁵⁰⁰

Kada je reč o saveznoj instanci, prvi materijali vezani za budući položaj pokrajina došli su na dnevni red Komisije za ustavna pitanja Savezne skupštine 19. juna 1968. Ključni jugoslovenski ustavopisac, Jovan Đorđević je smatrao da ustavne promene 1968. idu za tim da afirmišu i institucionalno izraze konstitucionalno definisan princip prema kome je Jugoslavija definisana kao „zajednica naroda i narodnosti i zajednica radnog naroda i građana“. Oba ova segmenta su morala da budu reprezentovana u strukturi Savezne skupštine, jer je politička struktura podrazumevala narode i građane, dakle, društvo i druge strukture koje su podrazumevale radnike u radnim organizacijama. Ovaj drugi elemenat je, prema njegovoj oceni, obezbeđivao doprinos razvitku socijalističke demokratije. Takođe, Jugoslavija se na kraju šezdesetih nalazila u fazi „kada etničke grupe narodnosti dolaze do izražaja i traže svoju ravnopravnost i mesto u strukturi predstavničkih tela“, čime bi se samo izrazila jedna već postojeća realnost. Ustavna komisija se složila da je saveznim Ustavom trebalo garantovati da autonomnim pokrajinama „pripadaju prava da pokrajinskim zakonima samostalno utvrđuju određene odnose i pitanja u oblasti privrednog i društvenog razvitka...“ Takođe, u oblastima u kojima

¹⁴⁹⁸ AS, Skupština SR Srbije, br. fonda G-18, Komisija za ustavna pitanja 1968, Stenografske beleške sa sednice Ustavne komisije Skupštine SR Srbije od 28. juna 1968.

¹⁴⁹⁹ AS, Skupština SR Srbije, br. fonda G-18, Komisija za ustavna pitanja 1968, Stenografske beleške sa sednice Ustavne komisije Skupštine SR Srbije od 26. decembra 1968.

¹⁵⁰⁰ AS, Skupština SR Srbije, br. fonda G-18, Komisija za ustavna pitanja 1968, Stenografske beleške sa sednice Ustavne komisije Skupštine SR Srbije od 18. oktobra 1968

federacija utvrđuje samo opšta načela, autonomne pokrajine bi mogle donositi svoje zakone, sem u onim oblastima koje su Ustavom Srbije definisane kao republička nadležnost.¹⁵⁰¹ Takođe, u saveznom ustavu je trebalo afirmisati i prava i ravnopravnost „narodnosti“, posebno pravo na korišćenje maternjeg jezika. Amandmanima je trebalo i obezbediti veći uticaj i participaciju pokrajina kako u strukturi Savezne skupštine, tako i u kadrovskom i svakom drugom kreiranju politike federacije. Predlog je predviđao da pokrajine moraju da dobiju i samostalne izvore prihoda, što je i bila jedna od centralnih tačaka njihovog autonomnog statusa. Komisija je u tom delu brisala predlog da pravo na izvorne prihode pokrajina ide u skladu sa „načelima utvrđenim ustavom SR Srbije“, jer se ta vrsta konstitucionalne usklađenosti podrazumevala, ali je i mogla da deluje „ograničavajuće“, kako je rekao član komisije Blažo Jovanović. Komisija je usvojila i predlog da u autonomnoj pokrajini funkcije vrhovnog suda vrši Vrhovni sud AP. Saveznim ustavom je bilo i garantovano ostvarivanje slobode građana na izražavanje svoje „narodnosti i kulture“, kao i neotuđivo zajemčeno pravo svakoj nacionalnosti i nacionalnoj manjini da slobodno upotrebljava svoj jezik, razvija svoju kulturu, identitet i ostala prava. Prema tumačenju predsednika republičke Ustavne komisije, Draže Markovića, jezici jugoslovenskih naroda i manjinskih su ravnopravni, s tim što je svaka pojedinačna „društveno-politička zajednica“ (federacija, republika, pokrajina, opština, itd.) određivala, na osnovama utvrđenih prava, konkretizaciju tog principa.¹⁵⁰² Fadilj Hodža je smatrao da je potrebno što više principa razraditi i garantovati saveznim Ustavom, jer je to bila garancija da neće biti velikog raskoraka između proklamovanih prava i njihove primene na terenu, kao što je bio slučaj u prvih 20 godina funkcionisanja nacionalne ravnopravnosti u Jugoslaviji, kada su pokrajine bile izražene pre svega kao deo Srbije, zanemarujući njihovu vezu sa jugoslovenskim federalizmom. Ustavne promene su, prema njegovoj oceni, morale do kraja da konstituišu „potpunu ravnopravnost naroda i narodnosti“, ostavljajući pokrajinama u kojima su živeli pripadnici manjina da realizuju i razrađuju proklamovani princip. Na Kosovu i Metohiji je bilo 67% Albanaca, 23% Srba, 4% Crnogoraca, oko 2,5% Turaka, a nikada do kraja nije primenjen princip pune ravnopravnosti jezika, jer se na nivou republike, njenim ustavom i propisima, proglašavao službeni, tzv. republički jezik, tj. srpskohrvatski kao zvanični jezik u Srbiji. Ilija Rajačić je smatrao da bi trebalo ostaviti pokrajinama, zbog njihove specifične nacionalne strukture, da one svojim propisima obezbeđuju građanima pravo na korišćenje svojih prava. On je podsetio da i dalje nije postignuta saglasnost oko termina „socijalistička“ u nazivima autonomnih pokrajina. I Laslo Rehak iz Vojvodine je smatrao da je princip ravnopravnosti manjina i njihovog jezika potrebno uneti kao deklaraciju u garanciju u savezni Ustav, jer ta prava nisu bila „u svakoj istorijskoj situaciji toliko jednosmislena koliko danas“.¹⁵⁰³

¹⁵⁰¹ AJ, Savezna skupština – 160, Zajednička komisija svih veća za ustavna pitanja, juni 1968, br. kutije 3930, Stenografske beleške, 19. juni 1968.

¹⁵⁰² Isto

¹⁵⁰³ AJ, Savezna skupština – 160, Zajednička komisija svih veća za ustavna pitanja, juni 1968, br. kutije 3930, Stenografske beleške, 19. juni 1968.

Na sastanku Ustavne komisije Savezne skupštine 23. i 24. jula 1968. pokrenuto je i pitanje kako definisati saveznu državu. Jedan od predloga koji je imao široku podršku glasilo je da „Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju sačinjavaju socijalističke republike: BiH, Makedonija, Slovenija, Srbija sa AP Vojvodinom i sa AP Kosovom i Metohijom, Hrvatska i Crna Gora“. I ovde su postojala neslaganja između predsednika republičke ustavne komisije, Draže Markovića i pojedinih članova pokrajinske ustavne komisije sa Kosova. Neslaganja, u implicitnoj formi su sa republičke komisije prenošena na saveznu, kojom je predsedavao Milentije Popović. Kao sporno je bilo i pitanje ulaska u ustav nastanka i geneze autonomnih pokrajina. Unutar komisije je prevladao stav, da je za razliku od dotadašnjeg stanja, neophodno uspostaviti princip da autonomna pokrajina samostalno uređuje sve društvene odnose, osim onih za koje je ustavom republike utvrđeno da predstavljaju pravo i dužnost republike. Polazilo se od pretpostavke da sve odnose uređuje autonomna pokrajina, tako da je to, prema pravnim tumačenjima članova ustavne komisije, značilo da i kada se saveznim zakonom daju ovlašćenja republici – to podrazumeva da na teritoriji autonomne pokrajine te odnose reguliše sama pokrajina, sem ako to ustavom republike nije definisano kao njeno (republičko) ekskluzivno pravo.¹⁵⁰⁴ Takođe, Aleksandar Fira je predložio na Komisiji da se u ustavna ovlašćenja pokrajina navede izričito da imaju pravo da donose zakone. Takođe, na ustavnoj komisiji problematizovano je i pitanje da li u slučaju ako postoji vrhovni sud pokrajine, a pokrajina obrazuje i druge svoje pravosudne organe, može da se govori o jednom ili o tri sudska područja za istovetno zakonodavstvo. Takođe, pokrajine su prema ovom predlogu imale izvorne prihode i punu ravnopavnost jezika naroda i narodnosti. Na oktobarskoj sednici (31.10.1968.) savezne ustavne komisije dogovoreno je, na predlog kosovskih članova da su za „vršenje zadataka i poslova iz oblasti Ustavom utvrđenih isključivih prava i dužnosti federacije odgovorne i republike i autonomne pokrajine...“ Ovime su pokrajine prvi put dobile nadležnosti iz oblasti odbrane i državne bezbednosti. Na navedenoj sednici vođena je i opsežna debata o tome da li se podrazumeva da pokrajina reguliše sve društvene odnose na svojoj teritoriji, sem onih koje su direktno navedene kao republička nadležnost. Do tada je savezni Ustav prava autonomnih pokrajina rešavao putem nabiranja i one su imale samo ono što im je saveznim i republičkim ustavima bilo delegirano. U novim okolnostima savezni Ustav je polazio od prezunkcije da autonomne pokrajine vrše sve ono što je pripadalo republici, sem u onome što je nabrojano kao isključiva savezna odnosno republička nadležnost. Time su Vojvodina i Kosovo dobijale ne samo više nadležnosti, nego su i autonomije u većoj meri nego do tada izražavane kao savezna, federalna kategorija.¹⁵⁰⁵ Ovim izmenama pokrajinske skupštine su dobile i pravo zakonodavne inicijative, a ukoliko bi se desila kolizija između zakona pokrajine i republike ili pokrajine i federacije, do odluke Ustavnog suda primenjivao bi se republički, odnosno savezni zakon. Kao i većina ograničavajućih prava pokrajina, iz saveznog ustava su na

¹⁵⁰⁴ AJ, Savezna skupština – 160, Zajednička komisija svih veća za ustavna pitanja, br. kutije 3931, Stenografske beleške, 23–24. juli 1968.

¹⁵⁰⁵ AJ, Savezna skupština – 160, Zajednička komisija svih veća za ustavna pitanja, br. kutije 3932, Stenografske beleške, 31. oktobar 1968.

predlog kosovskih članova Komisije, izbačene i odredbe o osnivanju i ukidanju autonomnih pokrajina, čemu je Draža Marković insistirao. Iz ovih odredaba je proizlazilo da su pokrajine ustavne konstrukcije i da kao takve mogu biti i ukinute, što bi povlačilo izmenu čitavog federalnog ustrojstva Jugoslavije. Predstavnik Ustavne komisije Srbije, Draža Marković bio je protiv toga da se briše član prema kome republika na područjima posebnog nacionalnog sastava i na osnovu izražene volje stanovnika može obrazovati autonomne pokrajine. Predsednik savezne Komisije, Milentije Popović je smatrao da se dve postojeće pokrajine, Vojvodina i Kosovo ne mogu tretirati kao novoosnovane, jer su one istorijski subjekti, a ne slučajna i privremena rešenja. Bio je ovo stav prema autonomiji pokrajina koji je delilo i rukovodstvo SK Srbije, a što se razilazilo sa zalaganjem Draže Markovića za sužavanjem i ograničavanjem pokrajinskih nadležnosti.¹⁵⁰⁶ Od strane većine članova savezne Komisije za ustavna pitanja, odredba o osnivanju i ukidanju pokrajina je protumačena kao „degradiranje statusa pokrajine“ i njenog svođenja na nivo opštine.¹⁵⁰⁷ U ustavna rešenja je ušao i princip garantovanja teritorijalne nepovredivosti pokrajine, bez saglasnosti pokrajinske skupštine. Takođe, pokrajina je definisana kao društveno-politička zajednica sa posebnim nacionalnim sastavom i drugim specifičnostima, nastala na temelju određenih istorijskih pretpostavki. Prateći istoričnost procesa nastanka autonomije Vojvodine, njen predstavnik u ustavnoj komisiji Ilija Rajačić je predložio da neizostavno u definiciji pokrajine ostane da su se one udružile sa Srbijom kao autonomne pokrajine, odnosno kao autonomne ušle u sastav Srbije. Tako je usaglašen tekst glasio da su Vojvodina i Kosovo nastali i obrazovani u „zajedničkoj borbi naroda i narodnosti u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji“ i da su se „na osnovu slobodne volje stanovništva“ udružile „kao autonomne pokrajine u SR Srbiju u okviru SFRJ“. Kada je u pitanju pun ustavni naziv južne pokrajine, savezna ustavna komisija je rešila da to pitanje ostavi pokrajinskoj komisiji. Dilema je bila da li je trebalo zadržati naziv „Metohija“ u zvaničnom imenu pokrajine. Savezna ustavna komisija prihvatila je i punu ravnopravnost jezika i pisma naroda i narodnosti na teritoriji pokrajina.¹⁵⁰⁸ Na decembarskoj i poslednjoj sednici Ustavne komisije Savezne skupštine, potvrđen je stav da Skupština Kosova i Metohije izglasa predlog o eventualnoj izmeni naziva pokrajine. Onako kako bi pokrajinska skupština odlučila, tako bi bilo uneto u konačan tekst amandmana. Prema pismu predsednika kosovske Skupštine upućenom predsedniku Savezne ustavne komisije Milentiju Popoviću, namera je bila da se naziv pokrajine promeni iz Kosovo i Metohija u Kosovo.¹⁵⁰⁹ Postignuta je i saglasnost da pokrajine dobiju Ustavni zakon.

Posle višemesečnih usaglašavanja, drugi set amandmana Savezna skupština je proglasila 26. decembra 1968. i on je imao dalekosežnije posledice po dalji razvoj Jugoslavije, a posebno Srbije. Od

¹⁵⁰⁶ Marković se ovakvom rešenju i javno protivio, a u dnevniku je zapisao da je Srbija kao republika time „degradirana“. Dragoslav Marković, *Život i politika*, str. 98.

¹⁵⁰⁷ Isto

¹⁵⁰⁸ AJ, Savezna skupština – 160, Zajednička komisija svih veća za ustavna pitanja, br. kutije 3932, Stenografske beleške, 31. oktobar 1968.

¹⁵⁰⁹ AJ, Savezna skupština – 160, Zajednička komisija svih veća za ustavna pitanja, br. kutije 3932, Stenografske beleške, 12. decembar 1968.

trinaest amandmana, većina je išla za tim da ojača „državnost republika.“ Takvu intenciju ustavotvoraca je posebno iskazivao 7. amandman u kojem su nabrojane sve republike, čime je naglašena njihova državnost, dok su eksplicitnim navođenjem obe pokrajine u 18. amandmanu i one faktički izdignute u rang „elemenata federacije“, čime je uspostavljena njihova konzistentnija veza sa jugoslovenskim federalizmom, jer su iskazivane i kao delovi republike Srbije, ali i elementi savezne države.¹⁵¹⁰ Uz to 7. amandmanom, ispred imena pokrajina dodat je atribut „socijalistička“, kao i u slučaju svih republika, dok je Kosovo, koje se do tada zvalo *Autonomna Pokrajina Kosovo i Metohija* dobilo novi naziv, *Socijalistička Autonomna Pokrajina Kosovo*.¹⁵¹¹ U 18. amandmanu stoji izričito i da „Federacija štiti Ustavom utvrđena prava i dužnosti autonomnih pokrajina.“¹⁵¹² Predsednik republičke Ustavne komisije Dragoslav Marković je ovu poziciju definisao tako da „socijalističke autonomne pokrajine jesu element federalizma, ali nisu federalne jedinice.“¹⁵¹³ Amandmani iz 1968. su dalje predviđali da se teritorija autonomnih pokrajina nije mogla menjati bez saglasnosti pokrajinskih skupština. Pravosudni sistem pokrajina izjednačen je sa onim u republikama, dotle da „Vrhovni sud pokrajine vrši za teritoriju pokrajine prava i dužnosti republičkog vrhovnog suda.“¹⁵¹⁴ Osamnaesti amandman, koji reguliše glavninu pokrajinskih nadležnosti, ovu teritorijalnu jedinicu definiše kao „socijalističku, demokratsku, društveno-političku zajednicu sa posebnim nacionalnim sastavom i drugim osobenostima, u kojima radni narod ostvaruje društveno samoupravljanje, uređuje pokrajinskim zakonima i drugim propisima društvene odnose, obezbeđuje ustavnost i zakonitost, usmerava razvitak privrede i društvenih službi, organizuje organe vlasti i samoupravljanja, obezbeđuje ravnopravnost naroda i narodnosti, stara se o pripremanju i organizovanju odbrane zemlje i o zaštiti Ustavom utvrđenog poretka i vrši druge poslove od zajedničkog interesa za politički, privredni, kulturni život i razvitak pokrajine – osim poslova od interesa za republiku kao celinu, koji se utvrđuju republičkim ustavom.“ U istom amandmanu pisalo je i da su za vršenje zadataka i poslova federacije na „teritorijama autonomnih pokrajina odgovorne i autonomne pokrajine.“¹⁵¹⁵ Poslednji 19. amandman iz 1968. sprovodeći dosledno politiku pune nacionalne ravnopravnosti u svim pravima i dužnostima je izjednačio *narode* i *narodnosti*, tačnije jugoslovenske i manjinske nacionalnosti.¹⁵¹⁶ Time su manjinski narodi u Jugoslaviji *de facto* i *de iure* postali legitiman i ravnopravan politički faktor, a ne samo kulturni ili jezički entiteti, makar implicate deprivirani, kao u većini drugih zemalja.¹⁵¹⁷

¹⁵¹⁰ *Ustav SFRJ; Ustavni amandmani*, str. 169, 177–178.

¹⁵¹¹ Izbacivanjem termina *Metohija* (koji potiče od grčke reči *metoh*, što označava manastirsko imanje) izašlo se u susret težnjama kosovskih Albanaca.

¹⁵¹² *Ustav SFRJ, ustavni amandmani od I do XLII*, str. 178.

¹⁵¹³ *Borba*, 6. januar 1971.

¹⁵¹⁴ *Ustav SFRJ, ustavni amandmani od I do XLII*, str. 178.

¹⁵¹⁵ Isto, str. 177–178.

¹⁵¹⁶ Isto, str. 179.

¹⁵¹⁷ Na Osmom kongresu SKJ 1964. Tito je o problematici „etničkih nacionalnih grupa“ između ostalog rekao: „Polazna tačka naše politike u odnosu na nacionalne grupe jeste jedinstveni tretman i jednak društveni položaj svih radnih ljudi, bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost, bez obzira na to da li su iz redova veće ili manje nacije. To je, dakle, politika potpunog uklanjanja svake senke nacionalne diskriminacije.“ *VIII Kongres Saveza komunista Jugoslavije*, str. 350.

Na prvom sastanku srpskog rukovodstva s Titom, posle Šestog kongresa, Draža Marković je obrazlažući novi položaj pokrajina, posle decembarskog usvajanja amandmana 1968. rekao da autonomne pokrajine kao društveno-političke zajednice dobijaju punu samostalnost u finansiranju, samoorganizovanju, one dobijaju i pravo na svoju delegaciju u Veću naroda Savezne skupštine, vlastite Vrhovne sudove, a takođe, su rešena i precizirana mnoga pitanja punog izjednačavanja svih nacionalnosti koje su živele na njihovim teritorijama. On nije preskočio ni da naglasi da će taj novi položaj pokrajina stvoriti probleme i teškoće na relaciji pokrajina – republika, „koje možda u ovom trenutku nisu do kraja sagledane“. Marković je i ovoga puta izrazio svoje rezerve prema ustavnim promenama, kojima se na obe ustavne komisije protivio. Njegove rezerve su se pre svega odnosile na nadležnost skupštine Srbije na užoj i široj (sa pokrajinama) teritoriji republike, koji bi uvodio uži i širi sastav Skupštine. Teškoće će se, prema njegovoj oceni, javljati jer su pokrajine „same po sebi dosta komplikovane u pogledu ustavno-pravnih odnosa“, ali bez obzira na teškoće, trebalo je usvojiti ovo rešenje, za sada, „a pustiti vremenu i iskustvu da nam pokaže da li će trebati nešto menjati“.¹⁵¹⁸ Kada je reč o Kosovu, tu su proširenja nadležnosti autonomije izazvala nacionalističke otpore kod dela Srba i incidente sa nacionalističkom sadržinom kod nekih Albanaca. Veli Deva je na sastanku rukovodstva Srbije sa Titom, precizno opisivao kako je izgledala idejna akcija i mobilisanje partijskih kadrova, Albanaca, da bi se sprečile nove demonstracije, koje su bile planirane za Novu godinu, mesec dana posle novembarskih 1968. Međutim, prema njegovoj oceni, nadirektnije konsekvence demonstracija od 28. novembra su širenje nepoverenja među nacionalnostima koje su živele na Kosovu i narušavanje partijske politike bratstva i jedinstva. Neretki su bili slučajevi, kao u mešovitom Goraždevcu, gde je pored jugoslovenske bila istaknuta i albanska zastava u skladu sa zakonom, a Srbi je skidali i uništavali, da bi Albanci stavljali novu, pored koje su držali staže. Javljali su se incidenti i između srpskih i albanskih nacionalista i po školama na Kosovu. Postojali su i incidenti na klasnoj osnovi, koji su se prelamali preko nacionalnih podela. U kosovskim rudnicima, preko 90% rudara su bili Albanci, dok su Srbi, zbog stepena obrazovanja, ali i nacionalne nejednakosti u ranijem periodu u preko 90% bili u administraciji. Želje i prirodne tendencije i jednih i drugih da poboljšaju uslove svoga rada su često bile na ivici nacionalnih obračuna, tim pre što su Albanci bili u težem ekonomskom položaju.¹⁵¹⁹ Deo albanskog stanovništva je bio ohrabren, prema Devi, blizinom Albanije, ali i mešavinom socijalne i nacionalne propagande odatle, i polagao je nade u nju, dok je deo Srba jako teško usvajao politiku nacionalne ravnopravnosti i to da su Srbi i Albanci u jednakom položaju i sa jednakim šansama, pa su neki od tih srpskih komunista čak i prekinuli da dolaze na partijske sastanke. Na navedenom sastanku sa političkim vrhom Srbije i pokrajina, Tito je o temi Kosova dosta opširno i otvoreno govorio. Državni

¹⁵¹⁸ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 53, II-2/306, “Zabeleška o razgovorima Predsednika Republike i predsednika SKJ, Josipa Broza Tita sa predstavnicima SR Srbije na Brionima 24. januara 1969.”

¹⁵¹⁹ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 53, II-2/306, “Zabeleška o razgovorima Predsednika Republike i predsednika SKJ, Josipa Broza Tita sa predstavnicima SR Srbije na Brionima 24. januara 1969.”

vrh je, prema Titovoj oceni, „mnogo grešio“, posebno do Četvrtog plenuma, kada je „Ranković imao monopol za Kosovo“ i sada se Jugoslaviji svetio taj period nacionalne diskriminacije. Važno je, prema njegovoj oceni, što više investirati na Kosovu, ekonomski ulagati, otvarati radna mesta koja će apsorbovati nezaposlene i time umanjiti mogućnosti političkog ekstremizma. Socijalistički razvitak je trebalo da postane dominantan, a ne nacionalno pitanje, smatrao je jugoslovenski predsednik. Naglasio je i da se pogrešilo sa pitanjem zastave, jer je trebalo usvojiti „specijalnu zastavu“ za Kosovo, na kojoj bi se izrazila albanska nacionalnost, a ne prihvatati zastavu Albanije, jer je ona simbol državnosti, suvereniteta – i da je ista kao ona u Tirani. To je trebalo menjati, „kad bi vi imali obeležje na toj zastavi Kosova u sastavu Jugoslavije, u sastavu Republike Srbije, onda bi mi te razne sukobe mnogo lakše rešavali.“¹⁵²⁰ Tito je oba rukovodstva i Srbije i Kosova upozorio da nema manjina, već samo etničkih grupa.

Marko Nikezić je smatrao da bi se, u situaciji kada je jedna trećina Albanaca živela u Jugoslaviji, težnja ka ujedinjavanju sama po sebi nametnula kao tema, jer je poznato čemu nacije teže. Na Titovu opasku, da bi razvoj socijalizma u Jugoslaviji mogao da prouzrokuje suprotnu težnju, da se Albanija pripoji Jugoslaviji, Nikezić je replicirao da bi trebalo posmatrati situaciju koja je bila aktuelna, a da je nerealno očekivati na jugu Evrope, gde je niži nivo, manja tolerancija, nego na severu – tu vrstu racionalnog odgovora koji je Tito pomenuo. I ta napetost, nacionalističke težnje ka ujedinjavanju, netolerancija – sa svim tim je trebalo računati i u budućnosti. Dok se konstelacija radikalno ne promeni, prema Nikeziću, „ovo je u neku ruku večni problem“. On će menjati forme, ali će uvek zadržati posebnu osetljivost i „uvek će tražiti posebnu promišljenu politiku“.¹⁵²¹ Situaciju na Kosovu Nikezić je posmatrao u konstelaciji nasledenih suprotnosti iz prošlosti, ekonomskog zaostajanja, dugog vremena nacionalne neravnopravnosti i diskriminacije – u takvim okolnostima proklamovanje jedne nove i moderne politike Saveza komunista nije moglo suštinski da izmeni sve ove okolnosti u kratkom vremenu. Kosovski problem se, prema njegovoj oceni, nije stvorio preko noći, niti ga je generisala demokratizacija jugoslovenskog društva posle Brionskog plenuma. Demokratizacija je iznela na videlo kosovske, kao i sve ostale protivrečnosti u Jugoslaviji. Javna debata oko ustavnih amandmana, maksimalistička rešenja koja su se pojavljivala kao predlozi, neminovno su kada su konačna rešenja usvojena, a morala su biti kompromisna, izazvala ozbiljna razočarenja i reakciju koja je manifestovana na ulicama kosovskih gradova. On je kao ključni problem na Kosovu video „pokret iredente“ koji je najviše uporišta imao u intelektualnoj, profesorskoj sredini, kako je rekao.¹⁵²² Ključna stvar je bila – ne potceniti ga. Nacionalna podeljenost je postojala vekovima na tim prostorima, takođe i jedan antagonizam pod svim vlastima, smatrao je Nikezić. „Mi po prvi put sada, u socijalističkoj Jugoslaviji, pokušavamo da damo jedan demokratski odgovor na te suprotnosti koje su objektivne“,

¹⁵²⁰ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 53, II-2/306, „Zabeleška o razgovorima Predsednika Republike i predsednika SKJ, Josipa Broza Tita sa predstavnicima SR Srbije na Brionima 24. januara 1969.“

¹⁵²¹ Isto

¹⁵²² Isto

rekao je Nikezić, uz stav da bi površno bilo izvore tih suprotnosti tražiti u pojedinačnim incidentima. Spoljni faktor, odnosno delatnost Albanije, nije bila za podcenjivanje, ali prema Nikeziću, to je uvek linija manjeg otpora, dobar izgovor da je sused nešto prouzrokovao, jer „u zdravu situaciju spoljni faktor teško može da se ubaci. Prema tome, mi smo odgovorni za ovo što je kod nas, a spoljni faktor će uvek pokušavati. Da li će uspeti to će zavisiti od toga šta mi radimo.“ Albanija će uvek želeti da destabilizuje stanje u Jugoslaviji pokazivati nekakvu pretenziju, makar i samo zbog toga što svaki treći Albanac živi preko granice, menjaće se metodi, neće slati diverzante, tražiće kulturnu razmenu, ali će nesumnjivo koristiti sve mogućnosti i slabosti samog jugoslovenskog društva.¹⁵²³ U javnosti Srbije, Nikezić je očekivao dve vrste reakcije – najpre nacionalističku, da problem Kosova nije ni trebalo otvarati, da je ranije „sve bilo u redu“ i da ništa nije trebalo menjati. Druga vrsta reakcije je razumljiva briga ljudi za integritet i za sudbinu Jugoslavije – da demokratizacija ne bude zloupotrebljena i njome dovedena u pitanje čitava zajednica, „koju hoćemo da očuvamo i da je napravimo boljom“. On je podsetio i da su oba rukovodstva i Srbije i Kosova bila pod pritiskom, jedni da su previše dali, drugi da nisu dovoljno izborili – u pregovorima oko ustavnih promena. Tu se probilo dosta nacionalizma i puno nezadovoljstva sa obe strane. Savez komunista će morati da pojača mere i aktivnosti na konkretizaciji rešenja problema na Kosovu, da Albanci i objektivno budu ravnopravni, ali i da bude jasno da je to „ostvarivo u okviru takve Jugoslavije kakva je, a ne u akciji protiv nje“, rekao je Nikezić.¹⁵²⁴

Uz demonstracije krajem novembra 1968., među najdramatičnija zbivanja u kosovskoj istoriji u navedenom periodu spada i 28. sednica Pokrajinskog komiteta Saveza komunista Kosova, koja je održana 21. i 22. juna 1971. u Prištini. Na njoj je došlo do konfrontacije dela srpskih članova PK sa albanskim delom rukovodstva pokrajine. U jeku nacionalističkih tenzija u Hrvatskoj i porastu nacionalizma u Srbiji, ova sednica najvišeg kosovskog partijskog foruma, smatrana je potencijalno opasnim i vrlo dramatičnim upozorenjem kuda bi stvari mogle da krenu. U Informaciji o 28. sednici PK SK Kosova se kaže da je razmatrano ostvarenje političkih stavova posle 17. sednice Predsedništva SKJ i da je u diskusiji učestvovalo čak 40 članova ovog tela. Mimo gorućih pitanja saveznog vrha, na sednici su razmatrani i specifični problemi Kosova: popis stanovništva, problemi zapošljavanja, migraciona kretanja, problemi ravnopravnosti jezika i generalno međunacionalni odnosi.¹⁵²⁵ Iako su na sednici iznošena različita, čak vrlo suprotstavljena mišljenja, u Informaciji se kaže da je vladala demokratska atmosfera i otvorenost u iznošenju mišljenja o svim spornim pitanjima. Kao posebno važno smatralo se da ni u jednom trenutku nije došlo do „podvojenosti na nacionalnoj osnovi“, iako je

¹⁵²³ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 53, II-2/306, “Zabeleška o razgovorima Predsednika Republike i predsednika SKJ, Josipa Broza Tita sa predstavnicima SR Srbije na Brionima 24. januara 1969.”

¹⁵²⁴ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 53, II-2/306, “Zabeleška o razgovorima Predsednika Republike i predsednika SKJ, Josipa Broza Tita sa predstavnicima SR Srbije na Brionima 24. januara 1969.”

¹⁵²⁵ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 68, II-2/532, „Informacija o XXVIII sednici PK Saveza komunista Kosova“

činjenica da su opozitni tonovi dolazili samo od srpskih članova i imali prizvuk ugroženosti ove, na Kosovu, manjinske zajednice. Ipak, uprkos svim disonantnim tonovima, Zaključci sa ove sednice, usvojeni jednoglasno, konstatovali su da je politika SK Kosova dovela do značajnih rezultata u razvoju samoupravnih i demokratskih odnosa, ali i obezbeđivanja pune nacionalne ravnopravnosti svih naroda koji su živeli u pokrajini. Pohvaljen je i nov kvalitet u međunacionalnim odnosima, koji je manifestovan u bržoj afirmaciji nacionalne ravnopravnosti. Ustavne promene u Jugoslaviji, davale su širok prostor za „dalju afirmaciju Pokrajine“, ali i borbu protiv svih vidova hegemonije, majorizacije i ostalih vidova nacionalne neravnopravnosti, stajalo je u Zaključcima.¹⁵²⁶ Postignuti rezultati u međunacionalnim odnosima su bili, prema oceni PK Kosova, vidljivi u svim sferama političkog, ekonomskog, i kulturnog života, a posebno kod Albanaca, čiji se položaj znatno unapredio. Kao svoje fundamentalne ciljeve SKK je smatrao „beskompromisnu borbu“ protiv nacionalizma, jer je svako tolerisanje i mirenje sa nacionalizmom u vlastitoj naciji, narušavalo ugled komunista. SKK je konstatovala da su sve „dezinformacije“ i „neargumentovane i neodgovorne ocene“ štetile proklamovanoj politici dosledne nacionalne ravnopravnosti na Kosovu. SKK se obavezivao da će i dalje da kreira takvu klimu i društvenu svest da je SAP Kosovo „ravnopravna zajednica svih naroda i narodnosti“, i da sve one moraju ispoljavati „jednak angažman“ i „osećati jednaku odgovornost“ za prosperitet pokrajine. Posebno visoke ocene od strane najvišeg partijskog foruma u pokrajini dobila je uspešna organizacija i realizacija popisa stanovništva, zahvaljujući kojoj je „stvorena povoljna demokratska atmosfera za potpuno slobodno nacionalno izjašnjavanje građana.“¹⁵²⁷ U pripremnim materijalima za navedenu sednicu se kaže da je bilo i problema u identifikovanju slučajeva pritisaka, posebno kod ljudi mislimanske i romske nacionalnosti, a da su rezultati popisa pokazali „značajna pomeranja u nacionalnoj strukturi stanovništva“. Ova činjenica je kod određenih pripadnika „nacionalnosti koje su u opadanju“ izazvala „potištenost“ i „iznenađenje“ rezultatima, pre svega kada je reč o Srbima, gde je bilo reakcije nacionalističke sadržine, dok su albanski nacionalisti u tim rezultatima videli „ohrabrenje za agresivnije ponašanje“.¹⁵²⁸ U Informaciji sa 28. sednici reaguje se i na pojedine istupe srpskih članova PK, gde je rečeno da je poboljšavanje nacionalne i kvalifikacione strukture zaposelnih išlo na štetu Srba i Crnogoraca. Pokrajinski komitet je bio mišljenja da su ovi stavovi „neosnovani i jednostrani“, jer je u pokrajini 1970. bio zaposlen svaki 17-ti Albanac i svaki sedmi Srbin i svaki četvrti Crnogorac. U Informaciji je navedena analiza da su Albanci činili 73,8% ukupnog broja stanovništva Kosova, a da je njihov udeo u ukupnom broju zaposlenih iznosio 55,1%; Srbi su činili 18,4% stanovništva pokrajine, a njihovo učešće u zaposlenosti je bilo 33,4%; Crnogoraca

¹⁵²⁶ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 68, II-2/532, „Zaključci XXVIII sednice PK Saveza komunista Kosova“

¹⁵²⁷ Isto

¹⁵²⁸ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 68, II-2/532, „Neka aktuelna pitanja političke situacije i zadaci Saveza komunista na daljem ostvarivanju stavova XVII sednice Predsedništva SKJ“

je bilo 2,5%, a učešće u zaposlenosti 7,7%.¹⁵²⁹ U Informaciji je odgovoreno i na zloupotrebu i jednostrano tumačenje uzroka migracionih kretanja na Kosovu. Navedeno je da su uzroci toga bili pre svega ekonomski i karakteristični za celu zemlju, posebno za stručni kadar, kao i da je ovaj proces jednako zahvatao sve nacije. U prilog tome je naveden podatak da su od ukupnog broja zaposlenih u inostranstvu, sa Kosova, 80% bili Albanci; a od ukupnog broja 13.500 građana koji su otišli u toku 1970. na rad u inostranstvo, 90% su bili Albanci. PK je time nedvosmisleno odbacio mišljenja, prema kojima su migraciona kretanja, rezultat pritisaka na pripadnike srpskog i crnogorskog naroda u pokrajini. Takođe, PK Kosova je odbacio i kritike dela srpskih članova ovog tela, kada je reč o ravnopravnosti upotrebe jezika u pokrajini.¹⁵³⁰

Zbog navedenih napetosti i nacionalističkih tendencija na sednici PK Kosova, Tito je 1. jula 1971. primio, na vlastiti zahtev, delegaciju kosovskog vrha (Mahmut Bakali, Aslan Fazlija, Pavle Zvicer i Ilija Vakić), a na ovom sastanku po prvi put, nije bilo predviđeno prisustvo predstavnika rukovodstva Srbije. Mahmut Bakali kao novi predsednik PK SK Kosova, obavestio je Tita o toku sporne sednice, minimizujući brojnost i argumentaciju onih koji su sa nacionalističkih pozicija kritikovali politiku SK Kosova. Neslaganja je bilo u diskusijama, ali su na kraju svi, bez izuzetka prihvatili zaključke, rekao je Bakali, uz tvrdnju da je štampa dramatisovala čitavu sednicu. Posebno je oštro demantovao utisak u javnosti da se PK pocepao po nacionalnim šavovima, tvrdeći da su diskutanti koji su podržavali politiku SK Kosova bili ravnopravno i srpske i albanske nacionalnosti, a da je broj Srba koji su se kritički izražavali bio ne veći od 5, od preko 40 diskutanata. On je insistirao kod Tita da je popisna procedura omogućila „potpunu demokratsku atmosferu u pogledu nacionalnog izjašnjavanja svakog građanina“. Rezultati popisa jesu pokazali promenu u broju stanovnika, i to je za PK Kosova bilo pitanje nauke i demografije da tumače natalitet, ali „za pitanja nataliteta se ne može optuživati ni Savez komunista ni PK“, rekao je Bakali.¹⁵³¹ Kritičari politike SK, unutar PK Kosova na 28. sednici, interperetirali su, po njih, negativne rezultate popisa u pokrajini, pogrešnom politikom u međunacionalnim odnosima na Kosovu. S druge strane, Bakali je insistirao na tome da se SK mogao optuživati samo ukoliko nije bio dosledan u obezbeđivanju demokratske atmosfere i sprečavanju svakog pokušaja pritiska. Prema Bakaliju, iz činjenice da je porastao broj stanovnika albanske nacionalnosti, iz činjenice da je poboljšan i ujednačen sastav zaposlenih, pa i učešće Albanaca u upravljačkim strukturama u privredi i u pokrajini – uzimani su kao dokazi da se vrši nacionalna diskriminacija Srba. Mahmut Bakali je smatrao da je reč o jednoj tendenciji koja je želela Kosovo da vrati u stanje nestabilnosti, pre 17. sednice Predsedništva SKJ. On je smatrao da je beogradska štampa dala ogroman i nesrazmeran publicitet malom broju kritičara politike SK i čak otišla i dalje,

¹⁵²⁹ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 68, II-2/532, „Informacija o XXVIII sednici PK Saveza komunista Kosova“

¹⁵³⁰ Isto

¹⁵³¹ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 68, II-3-a-1, „Razgovor predsednika sa delegacijom Kosova, 1. juli 1971.“

pokušavajući i sama da doprinese podrškom tim stavovima. S druge strane prava pozicija SK Kosova, koja je uživala gotovo konsenzualnu podršku i kosovskih Srba je ostajala u dubokoj senci, za beogradsku štampu. Tako su putem dezinformacija unošeni nemir i zabrinutost među građane Srbije, ali i veoma vešto pothranjivan srpski nacionalizam, ali i albanski, koji je uvek spreman da odgovori na srpski, smatrao je Bakali.¹⁵³² Teze koje su kritičari politike PK Kosova izneli, nisu prema Bakaliju autohtone teze Srba sa Kosova, već je „to samo deo jedne šire igre koja se sa posebnom slašću i atrakcijom vodi upravo na Kosovu“, a reč je o neprekinutom kontinuitetu jedne koncepcije koja vuče korene od Brionskog plenuma i od nastupa Dobrice Ćosića na plenumu CK SKS. Rečju, to su bili inspiratori trenutne političke nestabilnosti na Kosovu, koji su delovali još od smene Rankovića, ciklično se javljali i posebno se aktivirali u vreme rasprave oko ustavnih amandmana, sa pozicija protivljenja bilo kakvog proširenja pokrajinskih nadležnosti, ali tvrdio je Bakali, spor se u suštini sa tim snagama i nije svodio na pokrajine, već oko organizacije federacije – „kad se dovede do kraja teza razgovora o Pokrajini, vidi se da se u stvari svodi na razgovor o Federaciji“.¹⁵³³ Ove nacionalističke snage su optuživale pokrajinski vrh i za demonstracije, novembra 1968, a Srbe koji su nastupali sa internacionalističkih i antinacionalističkih pozicija, oni su proglašavali „anacionalnim beskičmenjacima“, rekao je predsednik PK SK Kosova.

Tito je najpre kosovskom vrhu poručio da moraju biti vrlo oštri kada imaju pred sobom manifestacije nacionalizma, čiji je cilj izazivanje raskola na nacionalnoj osnovi na Kosovu. Ljudi koji su to radili, dobijali su direktive van Kosova, smatrao je jugoslovenski predsednik – „ja znam otkuda vjetar duva“. On je nacionalizam ocenio kao pojavu koja „razdire naš organizam“, a razbuktao se u „**nekim republikama, ne u svim. To su dvije velike republike. U sklopu jedne ste vi.**“¹⁵³⁴ (akcentat – aut.) Slično izjednačavanje stanja u Hrvatskoj i Srbiji, Tito će činiti i narednih meseci, sa idejom nivelacije odgovornosti vlasti u Zagrebu i Beogradu za stanje u svojim republikama. On je kosovskom rukovodstvu savetovao „budite komunisti, budite internacionalisti, ne dajte ničim povoda da vam se može prebaciti“, jer će samo tako uživati podršku svih komunista Jugoslavije. Koncentričući se na veoma komplikovanu situaciju u Hrvatskoj i najavljujući raščišćavanje, Tito je rekao da za njega kosovski slučaj „nije toliko težak“, jer je tamošnje rukovodstvo postiglo velike uspehe u sprečavanju nacionalizma, prevashodno albanskog. Izražavajući veliku zabrinutost za stanje u Jugoslaviji, Tito je rekao da je u pogledu Makedonije, Bosne i Hercegovine i Slovenije zadovoljan, „ali u Hrvatskoj i Srbiji nije dobra stvar. Tu je najjači sukob nacionalističkih elemenata“. Amandmani su, po njegovoj oceni, pojačali „apetit velikih nacija“ za svojom državom, težeći da od Jugoslavije naprave konfederaciju, pa čak i labaviji vid zajednice. Na Kosovu je ključni problem ekonomski, kao i u celoj zemlji, a aktuelna nestabilnost je udaljavala politički vrh od rešavanja tih realnih problema, rekao je

¹⁵³² AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 68, II-3-a-1, „Razgovor predsednika sa delegacijom Kosova, 1. juli 1971.“

¹⁵³³ Isto

¹⁵³⁴ Isto

Tito. On je kosovskom rukovodstvu poručio da mu „drugovi iz borbe“ i „stari revolucionari“ govore da su jako zabrinuti, jer je u toku „borba protiv mene. I to vrlo podmuklo, odozdo. Jer se **ne slažu** sa tim mojim koncepcijama – ni sa jedinstvom Saveza komunista u Jugoslaviji, ni sa mojom koncepcijom **da Savez komunista mora da bude glavni faktor u našem cjelokupnom društvenom životu; da on mora da se miješa u stvari...**“¹⁵³⁵ (akcenat – aut.) Tito je konstatovao da on lično, izgleda, dosta smeta nekim republikama, zbog čega pokušavaju da ga eliminišu kao politički faktor. On je rekao da bi se on najpre povukao sa funkcije šefa države, jer mu to vezuje ruke kao predsedniku SKJ, ali da jedino kao predsednik SFRJ može da komanduje vojskom, a „vojsku moram držati“, rekao je on. Jer, ako ne bi moglo drugačije, „**bolje da ja unutra u Jugoslaviji napravim red sopstvenim snagama – bilo vojnim ili uz pomoć radničke klase – nego da mi dođu Rusi...**“ (akcenat – aut.) On je i vojnu diktaturu posmatrao kao bolje rešenje od trenutnog stanja koje je, prema njegovoj oceni, išlo u pravcu jačanja ne samo nacionalističkih, nego i fašističkih tendencija u nekim republikama. I jednoga dana, obećavao je Tito, to će morati da se preseče. Jasno je bilo da je on bio rešen da problem u Hrvatskoj „preseče“ i da je i Srbija bila sledeća na redu. Iz veoma iskrenog obraćanja kosovskom rukovodstvu, to je bilo nedvosmisleno. U heterogenoj Jugoslaviji, toliki stepen nacionalističkih aspiracija, nije bio prihvatljiv, rekao je Tito.¹⁵³⁶ Jugoslovenski predsednik je u radikalizmu, izazvanom teškom situacijom u zemlji, u jednom trenutku rekao, da mu pada na pamet da je Mao Cedung „ipak imao pravo“ kad je sproveo kulturnu revoluciju.¹⁵³⁷ To je neka vrsta građanskog rata, ali ako bi u Jugoslaviji krenuo takav rat, on bi bio mnogo krvaviji nego u Kini, procenjivao je predsednik Tito, jer je Jugoslavija imala više nacionalnosti. Zbog izrazite multietničnosti, Jugoslavija nije mogla da napreduje „bez jedne organizacije, koja od Đevđelije pa do Maribora ne bi bila jedinstvena i dobro idejno-politički usmjeravana. Mi moramo to učiniti.“¹⁵³⁸ Tito je i ovom prilikom više puta oštro sudio o rukovodstvu Srbije, pred njim oni bi delovali zadovoljavajuće, ali „poslije se drukčije govori“. Otvoreno je rekao i da nije imao podršku Nikezićevog rukovodstva za svoje mere. Posebno nezadovoljstvo je izražavao stanjem i klimom u prestonici, jer „Beograd ne diše duhom socijalizma i duhom te radničke klase, nego duhom čaršije. To sam ja njima rekao. Rekoh, kako možete dozvoliti da vam čaršija tu sada muti.“ Oštro je kritikovao srpsko rukovodstvo i zbog toga što nije imalo radnika u svojim redovima. Implicite je i okrivio vrh Srbije da je „skrenuo sa puta“ izgradnje socijalističkog društvenog uređenja i da se ne angažuje dovoljno u borbi protiv nacionalizma. On je upozorio i da je unutrašnja nestabilnost, kao i prevelika otvorenost u jugoslovenskoj štampi, u ogromnoj meri podstakla priče i na Istoku i na Zapadu da se Jugoslavija raspada. Zato su oba bloka krenula da zauzimaju pozicije i postali „jako prisutni

¹⁵³⁵ Isto

¹⁵³⁶ Isto

¹⁵³⁷ Tito je kasnije naglasio, tokom razgovora, da ne bi bio pogrešno shvaćen, da se našalio kada je govorio o Kulturnoj revoluciji.

¹⁵³⁸ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 68, II-3-a-1, „Razgovor predsednika sa delegacijom Kosova, 1. juli 1971.“

svigdje“ u zemlji.¹⁵³⁹ On se kosovskom rukovodstvu poverio da će pokušati na lep način da sredi situaciju u zemlji, a ako ne bude bilo moguće, najvljivao je da će „otvoreno istupiti“. Tvrдио je da se on lično ne sme povući, jer u republičkim rukovodstvima nije bilo ni energije ni želje da se uhvate u koštac sa nacionalističkim pojavama. Ciljajući opet na srpsko rukovodstvo, on ih je optužio i za tehnokratizam, kao i da govore o tehnokratiji kao takvoj, a oni samo radili su, prema njegovoj oceni, tehnokratski – „govori se protiv tehnokratije, a s druge strane tehnokratski se postupa“. Kao vrhunac tehnokratskog pristupa srpskog rukovodstva on je video činjenicu da u vrhu nisu imali nigde ni jednog radnika, smatrajući da su oni nesposobni, procenjivao je jugoslovenski predsednik.¹⁵⁴⁰ Oba republička rukovodstva, Srbije i Hrvatske su zaboravila i da govore o „klasnom neprijatelju“, a oni su se sada sve više aktivirali, rekao je Tito. Predsednik SKJ je apostrofirao i štampu kao jednog od inicijatora krize u zemlji, označivši se kao „veliku nesreću za našu zemlju – ona nam pravi jako velike štete.“ On je najavio da će u svojim predstojećim akcijama „poduhvatiti“ i štampu i to predočiti republičkim rukovodstvima, od kojih stalno sluša, kako je rekao, parole „slobodna štampa!“ Sa takvom štampom, demokratija se u Jugoslavija „razularila“, tako da su tu slobodu koristili svi „neprijateljski elementi“. Naveo je pre svega problem beogradskog „Ježa“, dok je za „Politiku“ rekao da „doslovce“ prenosi samo ono što je „ovima u interesu“, misleći na rukovodstvo CK SK Srbije, ne navevši ni jedan drugi medij kao negativan primer. On je naglašavao da u Savetu federacije, Savezu boraca, ima puno starih revolucionarnih kadrova, koji su jako zabrinuti zbog kursa kojim zemlja ide i da on ima nameru da se više u predstojećim političkim akcijama, oslanja na njih. Reakcije rukovodilaca PK SK Kosova bile su nedvosmisleno na Titovoj strani, na strani zaoštavanja kursa, koje im je najavio, u smislu osude stanja koje je stvoreno delovanjem rukovodstva CK SK Srbije, a posebno je insistirano i na snažnoj i nepodeljenoj podršci kosovskog stanovništva jugoslovenskom lideru.¹⁵⁴¹ Ovim manevrom jugoslovenski predsednik je na konzervativnoj osnovi pridobio podršku rukovodstva PK Kosova u svojoj težnji da smeni republički partijski vrh Srbije. Nakon toga su osnažila neslaganja PK Kosova i SK Srbije, Nikezić je upozoravao da je neprihvatljivo da se preko pokrajina pokušava uvođenje prinudne uprave u Srbiji, da bi na kraju najoštrije argumente u korist smene reformista u Beogradu iznosili upravo članovi kosovskog rukovodstva.

Zalažući se za suštinsku autonomiju pokrajina, Marko Nikezić je početkom 1972. smatrao da bi trebalo razlikovati motive dva specifična slučaja samouprave. U Vojvodini je u pitanju „društveno-istorijski fenomen“, emaniran kroz odlučnu želju za neposrednim zastupanjem vlastitih interesa u federaciji, koje ničim nije moglo „dovesti u pitanje vezu Vojvodine sa Srbijom“, dok je u kosovskom

¹⁵³⁹ Isto

¹⁵⁴⁰ Isto

¹⁵⁴¹ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 68, II-3-a-1, „Razgovor predsednika sa delegacijom Kosova, 1. juli 1971.“

slučaju primaran „nacionalni sastav“, koji je „problem ne samo Srbije i odnosa srpskog i albanskog naroda“, već je to „širi, jugoslovenski problem.“¹⁵⁴² Svestan složenosti tog problema, Nikezić je tvrdio da njegovo rukovodstvo nikada neće kosovsku kompleksnost sagledavati kao „isključivo pitanje“ Srbije, niti ga redukovati na odnose između srpskog i albanskog naroda, a još manje na odnos između rukovodećih struktura pokrajine i republike. Uklapajući Kosovo u širi jugoslovenski kontekst, Nikezić je kritikovao one snage u Srbiji koje su inklinirale stavu da bi Kosovo trebalo posmatrati isključivo kao pitanje Srbije, a probleme na njemu rešavati na temelju odnosa snaga, jer su „slepi za tu širu relanost“, smatrao je. Zalažući se za zajedničku odgovornost i opštejugoslovenska rešenja u pitanjima nacionalne ravnopravnosti, jer su to problemi „zajedničkog življenja“, poručio je, „ili je Jugoslavija, takva kakva jeste, demokratska, samoupravna, u kojoj smo svi ravnopravni, ali onda svi rešavamo njene probleme, ili je faktički nema.“ Rukovodstvu Kosova, Albancima pre svega, on je savetovao i da moraju da se naviknu da se ponašaju kao većina, jer su sa svim ovlašćenjima dobili i ogromne odgovornosti za uređenje života u pokrajini i društvenih odnosa u njoj. Rukovodstvo Kosova je bilo iznenađeno kada je bilo suočeno sa zahtevima svoje manjine tamo, rekao je prvi čovek SKS, smatrajući da se ne može kombinovati „ovlašćenje većine i udobni položaj manjine koja uvek može da postavlja zahteve.“ Isključivosti i srpske i albanske na Kosovu, proizvod su i ogromne ekonomske nerazvijenosti pokrajine, smatrao je Marko Nikezić.¹⁵⁴³ Upravo je ovo bila najvažnija konsekvencija novih ustavnih rešenja koja su pokrajine neposrednije vezivala za jugoslovenski federalizam, a ne više ekskluzivno i samo za Srbiju, čime su one bile dvojno određene i kao entiteti u sastavu Srbije, ali i **elementi jugoslovenskog federalizma**, sa pravom paritetne zastupljenosti (sa manjim brojem predstavnika) u organima i institucijama savezne države; pošto nisu bile **konstitutivni** elementi jugoslovenskog federalizma, nisu raspolagale ni pravom na samoopredeljenje. Ipak, ovaj dihotomno izražen karakter pokrajina jačao je njihovu autonomiju i samosvest, povećavao nadležnosti, ali je omogućavao i put ka trajnijem i mirnom rešavanju kosovskog problema u situaciji kada je represivni državni aparat prestao da bude „politički faktor“ u odnosima Srbije sa južnom pokrajinom. Deleći identitet između pokrajinskog sa širokim elementima samouprave, republičkog i jugoslovenskog, dakle pomirenjem albanskog nacionalnog i jugoslovenskog državnog ideniteta¹⁵⁴⁴ prvi put je pokušano postizanje *modus vivendi* koji bi podrazumevao solomonsko rešenje s one strane i separatističkih težnji i represivnih

¹⁵⁴² AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Magnetofonske beleške sa sastanka u CK SKS sa glavnim urednicima listova, radija i televizije, 5. januara 1972.

¹⁵⁴³ Isto

¹⁵⁴⁴ Na postojanost ovog stava ukazuje misao Nikezićevog bliskog političkog saveznika, Koče Popovića, deceniju i po kasnije. Naime, govoreći o političkoj nestabilnosti na Kosovu, krajem 80-ih godina XX veka, Popović je rekao da ne osporavajući prava Srbije na Kosovu, ipak smatra da „Srbija ne može biti jedina identifikacija nacionalnog i političkog određenja za Albance sa Kosova. Njima mora biti otvorena jugoslovenska opcija.“ Polazeći od uverenja da bi isključivi srpski pristup, bez jugoslovenskog okvira, od Albanaca stvarao „građane drugog reda“, Koča Popović je tvrdio oni „mogu biti Albanci i Jugosloveni, ali teško da bi mogli biti Albanci i Srbi.“ Aleksandar Nenadović, Razgovori s Kočom, str. 179–180.

odgovora na njih, a iznad svega kao pokušaj prevazilaženja nacionalističkih antagonizama kao generatora sukoba.

Sekretar CK SKS Latinka Perović je konstatujući ustavnim amandmanima „naglašenu ulogu pokrajina kao društveno–političkih zajednica“, isticala da se tu ne radi o dobroj volji i širokoj ruci „republičkog etatizma“, već taj rezultat prirodno izvire iz značajno promenjenih samih društvenih osnova na kojima je u drugoj polovini šezdesetih počivalo jugoslovensko društvo, te su sledstveno tome pokrajinske autonomije prirodni temelji najveće jugoslovenske republike.¹⁵⁴⁵ Ocenjujući protivljenje široj autonomiji Vojvodine i Kosova kao „nacionalistička i nedemokratska razmišljanja“, prisutna kako u Srbiji, tako i u SKS, Nikezić je ukazivao da su autonomije „činjenice“ i realnost u stečenim demokratskim dostignućima, te da „tu ne može da se ide nazad“. Druga strana proliferacije autonomističkih ideja, bila je i nedvosmislena odlučnost, da se u korenu saseče svaka ideja stavljanja Srbije u pat poziciju, pokrajinskim autonomijama, od kojih se ne mogu napraviti poluge „pomoću kojih će neko da manipuliše našom politikom, pa da unutar Republike stavlja veto, diktira... To treba svako sebi da izbije iz glave“, upozoravao je Nikezić, u situaciji kada je Tito već imao bliske odnose sa pokrajinskim vrhom Kosova, koji su, što pre toga nikada nije bio slučaj, isključivali prisustvo predstavnika Srbije u razgovorima.¹⁵⁴⁶

Latinka Perović je pitanje nacionalnih zajednica u Srbiji i sa njim vezanu problematiku autonomnih pokrajina smatrala suštinskom i iznad svega problemom demokratizacije Srbije u širem smislu, jer „ne možemo razvijati demokratske slobode u jednom delu, a Kosovo držati pod vojnom upravom ili pod državnim protektoratom. To ne može biti naš interes.“¹⁵⁴⁷ Pokrajine su, prema njoj, pokazale smisao i potrebu svog postojanja, ali u novim okolnostima su morale da se definišu njihovi odnosi prema republici, ali i prema federaciji, jer u uslovima određivanja i utvrđivanja i zaokruživanja identiteta svih republika i Srbija je to morala da učini. U tom kontekstu, kada je reč o tome da li će Kosovo biti republika, to, prema Perovićevoj, „nije stvar samo Srbije“, jer to pitanje ima i opštejugoslovenski značaj, kao i međunarodne implikacije. Ali ključno pitanje za Kosovo nije državno, nego pitanje njegovog ekonomskog razvoja, višedecenijskog zaostajanja. Rukovodstvo Srbije, prema njoj je sa promenama u ekonomskom sistemu počelo da traži puteve i metode najefikasnijeg i što intenzivnijeg razvoja Kosova i to ne samo kao problematika budžetske pomoći za nerazvijene, već kao pitanje povezivanja kosovske privrede sa privredom ostalih delova Jugoslavije, kako bi se radilo na njenoj samoodrživosti. Takođe, rekla je ona, „mi moramo da uverimo srpsku javnost u potrebu ubrzanog razvoja Kosova“, ali u Srbiji je bilo još nerazvijenih područja, kojima je bila potrebna

¹⁵⁴⁵ Latinka Perović, „Međunacionalni odnosi u Srbiji i idejnopolitička uloga Saveza komunista“, str. 127.

¹⁵⁴⁶ Marko Nikezić, „Veća svest Srbije o sebi“, u: *Srpska krhka vertikala*, str. 280.

¹⁵⁴⁷ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Stenografske beleške sa razgovora Latinke Perović u redakciji *Večernjih novosti*, 12. januara 1971.“

budžetska podrška.¹⁵⁴⁸ U pitanju konstituisanja kosovske republike, Perović je rekla da to jeste i pitanje Jugoslavije, ali i da zadire u pitanje integriteta srpskog naroda. „Tako postavljeno pitanje očevidno predstavlja zajednicu drugačijeg karaktera od ove koju danas imamo i ona se ne pravi razmeštanjem granica na mapi nego se vrši kroz teške nacionalne, socijalne i političke sukobe.“¹⁵⁴⁹ Veoma važnim Latinka Perović je smatrala da se u raspravi o ustavnim promenama utvrdi položaj pokrajina, koje su novom koncepcijom utvrđene kao „elemenat federalizma i kao sastavni deo Republike“. Ali je suštinskim smatrala i determinisanje karaktera same Srbije. Najpre pitanje državnosti republika nije moglo biti jednako interpretirano u Makedoniji koja ju je ostvarila tek sredinom XX veka i u Srbiji koja ju je imala vek i po. Srbija je, prema njenom shvatanju, bila složena zajednica sa autonomnim pokrajinama, sa višenacionalnim karakterom, sa brojnim „narodnostima“, te ju je bilo nemoguće i neprihvatljivo određivati kao nacionalnu državu srpskog naroda – „ona jeste i to, ali je u isto vreme državna i društvena zajednica narodnosti i delova drugih naroda koji u njoj žive.“¹⁵⁵⁰ Rasprava o amandmanima i ustavnim promenama, prema Perovićevoj, je bila u suštini priča o nacionalnoj ravnopravnosti, a to je istovremeno i značilo političku borbu sa nacionalizmom, koga je determinisala kao „stvarnog protivnika“.¹⁵⁵¹ Posmatrajući pokrajine kao ključno pitanje za Srbiju, ona je problem njihovog statusa datirala još u vreme poznatih sukoba 1961–1963. kada su se javile snažne tendencije da se one ukinu, sve do uspostavljanja njihove pune autonomije u ustavnim promenama 1968., kada se javila i druga ekstremna ideja da se one po svom položaju faktički izjednače sa republikama. Rukovodstvo CK Srbije je u tome, prema oceni Perovićeve, imalo jasan stav – pokrajine su „elemenat federalizma“, jer su sve više odgovorne za vlastiti ekonomski i ukupni razvoj, zbog čega su morale da budu potpunije reprezentovane u instiucijama federacije, ali su u isto vreme i „integralni deo Republike Srbije“. Pitanje pokrajina Nikezićovo rukovodstvo je shvatalo i kao odgovor o karakteru i poimanju Srbije kao društvene zajednice. Ako bi u Srbiji preovladala orijentacija na autokratski, čvrstorukaški i centralistički kurs – pokrajine bi bile tretirane kao organi lokalne samouprave, ali ako bi demokratski kurs u republici jačao, prirodno je bilo da i samostalnost pokrajina postaje veća, smatrala je L. Perović. Nesporazume koje je Srbija imala u vezi sa pokrajinama, poticali su i od drugih republika, koje su neretko u tome videli motive za slabljenjem političkih odnosa unutar Srbije, što je podsticalo „državotvorne, centralističke i nacionalističke tendencije“ u samoj Srbiji, komplikujući položaj CK SKS u borbi za svoju političku orijentaciju, smatrala je ona.¹⁵⁵² Poseban značaj koji je SK Srbije

¹⁵⁴⁸ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Stenografske beleške sa razgovora Latinke Perović u redakciji *Večernjih novosti*, 12. januara 1971.“

¹⁵⁴⁹ Isto

¹⁵⁵⁰ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Stenografske beleške sa sastanka Političkog aktiva Srbije, 22.1.1971.“

¹⁵⁵¹ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Stenografske beleške sa sastanka Političkog aktiva Srbije, 22.3.1971.“

¹⁵⁵² AS, SKS – Centralni komitet, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95, „Stenografske beleške sa razgovora između delegacija SR Crne Gore i SR Srbije, 7. aprila 1971.“

pridavao svojim pokrajinama, smatrao je Predrag Ajtić, proisticao je iz činjenice da se komunisti tu najpre sukobljavaju sa srpskim nacionalistima, koji su napadali politiku SK najpre u toj oblasti. Položaj pokrajina SK Srbije nije gledao kao „iznuđeno jedinstvo“, već kao proces integracije u sastavu Srbije zavisno od obostranih interesa, ali i kao pokrajinsko sve češće pojavljivanje u federaciji i kao „samostalnog faktora sa sostvenim interesima i stanovištima“.¹⁵⁵³ U tom kontekstu, Srbija je, poručivao je Nikezić, bila načisto sama sa sobom, pitanje široke autonomije pokrajine, decentralizacije prema unutra, regionalizacije – sve su to bili procesi koji su bili na dnevnom redu u njoj. Pokrajine i njihova autonomija su bile najsnažnija tačka razlaza sa nacionalistima u Srbiji i ta vrsta razjašnjenja, najpre unutar SKS je obavljena i to u ovoj republici ne bi trebalo da bude problem, sem ako ne dođe do promene politike, pa se i to pitanje ponovo otvori, smatrao je on.¹⁵⁵⁴ Najveću opasnost po autonomni status Vojvodine i Kosova i Latinka Perović je videla u „obnovi centralističkih i nacionalističkih teza“, koje su potisnute, ali nisu prestale da postoje. Zbog toga je uvek trebalo da bude kristalno jasan stav SK Srbije, koji je morao da političku i društvenu praksu i nove odnose odvede dovoljno daleko da recidivi centralizma i nacionalizma ne mogu više da ugroze tekovine demokratskih političkih odnosa u Srbiji. Neefikasniji metod savlađivanja centralističkih i nacionalističkih otpora autonomiji pokrajina, smatrala je Perovićeva, biće da se i one same „što pre kompletiraju kao ekonomske, društvene i političke celine, u onim okvirima koje daju ustavni amandmani“. Bio je to, prema njenoj oceni, „primaran interes demokratske orijentacije unutar Republike Srbije“. Takođe, kao „jedini odbrambeni mehanizam“ od nacionalističkih pretenzija na pokrajine, bila je, smatrala je ona, „široka, demokratska politika nacionalne ravnopravnosti unutar svake od užih zajednica i njena otvorenost prema ostalima“.¹⁵⁵⁵

Kada je reč o Vojvodini, Marko Nikezić je smatrao da je ona bila realno „oštećena“ u prošlosti, pre svega politikom niskih cena i industrijalizacijom. Tek je demokratskom organizacijom i orijentacijom Srbije, proširivanjem autonomnih prava, Vojvodina počela da dobija ravnopravan status, a to je ipak „jedinica od dva miliona stanovnika, jedna civilizovana pokrajina...“ Naposljetku i gubici koje je Vojvodina imala u prošlosti bili su gubici i same Srbije, smatrao je.¹⁵⁵⁶ Ipak, on je poručio da za vlastite probleme i „komplikacije na svom terenu ne bi trebalo tražiti korene van njega“. Suština je bila u tome da ljudi koji su dolazili sa strane nisu mogli ništa da „zamute“, ako je stanje na terenu bilo kako treba, rekao je navodeći primer, da probleme između Srba i Mađara nije mogao da izmisli niko u Beogradu ili Budimpešti, ako oni ne postoje na licu mesta, a gde „nikada ranije i nisu postojali stvarni odnosi ravnopravnosti i gde su odnosi u prošlosti bili opterećeni“. Naravno, trebalo je očekivati da će

¹⁵⁵³ AS, SKS – Centralni komitet, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95, Stenografske beleške razgovora između članova Sekretarijata CK SK Crne Gore i CK SK Srbije, 29. septembra 1971.

¹⁵⁵⁴ Isto

¹⁵⁵⁵ AS, CK SKS – godine 1971. Sekretarijat CK SKS, br. kutije 106, Stenografske beleške sa zajedničkog sastanka Sekretarijata CK SKS i PK SKV, 10. septembra 1971.

¹⁵⁵⁶ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Magnetofonske beleške sa sastanka u CK SKS sa glavnim urednicima dnevnih listova, direktora radija i televizije, 12. marta 1971.

se u kulturi uvek javljati ljudi koje imaju pretenziju da misle u ime nacije, kako je rekao, ali ako je stanje na terenu stabilno i njihov uticaj će biti minoran, poručivao je Nikezić vojvođanskom rukovodstvu. U čitavoj Jugoslaviji, Vojvodina je imala najpovoljniju međunacionalnu situaciju, ali to ne bi trebalo posmatrati kao nešto nasledno, već je tu reč o rezultatima jedne ispravne politike, gde se u dobre odnose konstantno „investira“. Kultura je tu imala svoju ulogu, ona je trebalo da bude „savremena, demokratska i socijalistička“, ali ona ima i svoju nacionalnu dimenziju, a to je značilo da su „kulturne vrednosti nerazdvojne od nacija“. Delovi tih nacija su živeli i u Vojvodini, pa se trebalo čuvati i toga da se u borbi protiv nacionalizma, u multinacionalnoj pokrajini, zbog mira u kući, stvara lično slobodan, ali „nacionalno neodređeni“ građanin. Sve nacionalne zajednice u Vojvodini su delovi svojih nacija i kultura koju stvaraju je deo kulture tih nacija, smatrao je Nikezić, uz podsećanje da pripadanje naciji ili nacionalnoj kulturi, nije nacionalizam, *per se*. On je rekao i da ne vidi da se može stvoriti „vojvođanska kultura ili vojvođanska ekonomija ako ćemo poštovati zakone tih oblasti društvenog života“. To sa druge strane nije značilo da pokrajinska zajednica nije mogla biti ujedinjena i solidarna, iznad svega u odbarni uslova suživota u kojima „svaka nacionalnost ima mogućnost da bude i deo svoje nacije i da živi sa svojom kulturom i u kojoj svaka radna organizacija ima mogućnost da bude deo jugoslovenske ekonomije i šire evropske ekonomije“. Bila je to, prema Nikeziću, uspela formula za Vojvodinu, koja je zvučala složeno, ali je bila osnova solidarnosti i jedinstva jedne tako specifične zajednice.¹⁵⁵⁷

Latinka Perović je u razgovoru sa novinarima rekla da srpski nacionalizam pokrajine „vari kao teško kamenje“, jer nastupa sa jedne autokratske i centralističke, a u osnovi konzervativne pozicije.¹⁵⁵⁸ Pokrajine su, prema shvatanju vrha SKS, elemenat federalizma i deo republike, a Srbija je orijentisana „u pravcu njihove pune ekonomske, političke i normativne samostalnosti“. Ako je njima potrebno više od toga i o tome se moglo razgovarati, ali su te zahteve same pokrajine morale da formulišu, rekla je ona uz preciziranje, da Kosovo mora najpre samo da reši da li će tražiti status republike u Jugoslaviji. U odnosu na pokrajine, morao se primenjivati isti sistem kao i u odnosima u federaciji ili ekonomiji, jer je demokratski kurs morao da se reflektuje u svim segmentima života, smatrala je ona, poentiravši da se ne sme u toj demokratskoj debati skliznuti u retoriku o komadanju Srbije i sl.¹⁵⁵⁹

Rukovodstvo SK Srbije je u istraživanom periodu smatralo da se sistemske i institucionalne osnove za postizanje politike pune nacionalne ravnopravnosti ostvaruju kroz ustavne promene jačanjem

¹⁵⁵⁷ AS, CK SKS – godine 1971. Sekretarijat CK SKS, br. kutije 106, Stenografske beleške sa zajedničkog sastanka Sekretarijata CK SKS i PK SKV, 10. septembra 1971.

¹⁵⁵⁸ U razgovorima s novinarima L. Perović je neretko pominjala autokratiju kao problem. U novembru 1970. je rekla da se „autokratske crte u Savezu komunista“ mogu prevazići širinom pristupa i forumskim radom. AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Magnetofonske beleške sa sastanka u CK SKS sa glavnim urednicima dnevnih listova, direktora radija i televizije, 23. novembra 1970.

¹⁵⁵⁹ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Magnetofonske beleške sa sastanka u CK SKS sa glavnim urednicima dnevnih listova, direktora radija i televizije, 4. marta 1971.

uloge i odgovornosti republika, pokrajina i jedinica lokalne samouprave, daljem insistiranju na reformama i samoupravnoj praksi, čime se „stvaraju uslovi i za potpunije izražavanje nacionalnih interesa svakog naroda i narodnosti“.¹⁵⁶⁰ Pozivajući se na decembarske promene Ustava iz 1968. i jačanje samostalnosti pokrajina, CK Srbije je smatrao da su time „stvorenii uslovi da se u pokrajinama u većem stepenu nego do sada razrešavaju specifični problemi u ostvarivanju politike nacionalne ravnopravnosti.“ Od velikog je značaja bio i ekonomski rast na nivou republike, jer su time stvoreni uslovi za razvoj nedovoljno razvijenih područja, pre svega Kosova, u čemu je Nikezićevo rukovodstvo videlo ostvarivanje politike nacionalne ravnopravnosti.¹⁵⁶¹ U istom cilju je bilo i otvaranje srednjih i viših škola kao i univerziteta, radi poboljšavanja obrazovne strukture u redovima narodnosti. Razvijana je izdavačka delatnost i sredstva informisanja na jezicima manjina. U ovom periodu se u Novom Sadu i Prištini otpočelo sa izvođenjem univerzitetske nastave na manjinskim jezicima, pre svega na mađarskom i albanskom. U školama sa nacionalno mešovitom decom je na principima dobrovoljnosti i izbornosti afirmisano učenje nematernjeg jezika sredine i za učenike većinske (srpske) nacionalnosti. U nacionalno mešovitim sredinama evolutivno i etapno je uveden princip dvojezičnosti i višejezičnosti kako bi se afirmisalo „princip ravnopravnosti jezika naroda i narodnosti“.¹⁵⁶² Suštinski pitanje međunacionalnih odnosa, Nikezićevo rukovodstvo je stavljalo u kontekst široke demokratizacije odnosa u društvu i rešavanja ekonomskih pitanja, smatrajući da će podizanjem demokratske i dijaloške političke kulture i opšte privredne razvijenosti Srbije biti unapređen i civilizacijski stepen odnosa pokrajina i republike, ali i šire posmatrano, međunacionalnih odnosa, u trenucima kada je „nacionalno svuda na površini“.¹⁵⁶³

4.2.3. Srpski narod još uvek nije etnički homogena celina: Odbacivanje Jugoslavije ravnopravnih u ideološkim koncepcijama reaffirmisanog srpskog nacionalizma

Demokratizacija političkog života u Jugoslaviji u drugoj polovini šezdesetih, otvaranje medija, početak debata u vezi sa reformama federacije, etc. generisali su nacionalističku plimu u čitavoj zemlji. Srpski nacionalizam, podstaknut pre svega decentralizacijom, većom samostalnošću republika i autonomijom pokrajina, naglašavanjem koncepta ideje složene države i afirmacijom nacija sa čijim se

¹⁵⁶⁰ AS, f. CK SKS, god. 1969, Republička konferencija SKS, br. kutije 65, Izveštaj o radu CK SKS od VI kongresa do I konferencije SKS

¹⁵⁶¹ Isto.

¹⁵⁶² Isto

¹⁵⁶³ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Stenografske beleške razgovora Marka Nikezića i Latinke Perović sa urednicima i novinarima *Politike* 22.2.1971.“

postojanjem i ravnopravnošću teško mirio, reafirmisao se i u istraživanom periodu ostvario mnoštvo zapaženih manifestacija. Debata na Pravnom fakultetu bila je najkonsekventnija kritika reformi i nacionalnih osnova jugoslovenskog federalizma, dok su ostale uticajnije manifestacije analizirane u narednom potpoglavlju.

4.2.3.1. Debata na Pravnom fakultetu u Beogradu 1971. Najoštrija kritika reforme jugoslovenskog federalizma

Diskusija o ustavnim promenama održana na Pravnom fakultetu u Beogradu 18. 19. i 22. marta 1971., predstavljala je važan skup brojnih uglednih predstavnika intelektualne elite Srbije na jednom mestu.¹⁵⁶⁴ Značaj ovog doprinosa javnoj raspravi o trećem talasu suštinskih izmena Ustava iz 1963. trebalo bi tražiti u britkosti i eksplicitnosti u problematizovanju tzv. srpskog nacionalnog pitanja i pokušaju njegovog stavljanja na dnevni red, kao i nedvosmislenom ukazivanju na „jednostranost i problematičnost“ rešenja koja će popločati put poslednjem jugoslovenskom ustavu iz 1974.¹⁵⁶⁵ Sem intelektualnih predstavnika nacionalističke i u manjoj meri liberalne opozicione alternative, na skupu su svoj ideološki koncept objašnjavale i predstavnici vlasti. Kroz čitavu debatu jasno je vidljiva ideološka dihotomija, divergentnih, čak suprotstavljenih shvatanja jugoslovenskog federalizma i aktuelnih procesa reformi federacije.

Diskusiju je svojom uvodnom reči otvorio vodeći jugoslovenski ustavopisac i stručnjak u toj oblasti, Jovan Đorđević, koji je naglašavajući značaj i dubinu modifikacije najvišeg pravnog akta, rekao da amandmani čine jedan dodatni, paralelni ustav, koga je definisao terminom „amandmanski“. Uzroke za ovu promenu Đorđević je tražio u kriznoj političkoj situaciji, koja se manifestovala i kao kriza federacije i političkog sistema, ali i kao neuspeh postratnog, revolucionarnog koncepta jedinstva. Prenormiranost predloženih amandmana i ubacivanje materije koja po difiniciji nije ustavna, dobro upućeni ustavotvorac je tumačio protivrečnošću različitih interesa u zemlji i s njima povezanim težnjama da se „svoja koncepcija obezbedi, da se svoj interes zakuje i učvrsti...“¹⁵⁶⁶ (kurziv njegov) Reafirmacija nacionalnog pitanja i povećan značaj nacionalnih determinanti, po Đorđeviću, su takođe jedan od bitnih inicijatora ustavnih promena. Slično ostalim socijalističkim zemljama, koje su sve

¹⁵⁶⁴ Jedan od mlađih učesnika tribine, Kosta Čavoški, kasnije je svedočio da je Draža Marković „preko svojih ljudi na Pravnom fakultetu u Beogradu podstakao javnu raspravu protiv nacrtu ovih amandmana.“ Kosta Čavoški, *Badingova protiv Badingove*, Beograd, 2006., str. 56. Prvobitno protivljenje Markovića nekim rešenjima iz ustavnih amandmana iz 1971. bilo je poznato i vrhu SKJ, zbog čega je Tito predložio Marku Nikeziću smenu Draže Markovića sa mesta predsednika skupštine Srbije, što je ovaj odbio da učini.

¹⁵⁶⁵ O atmosferi u kojoj je ova tribina održana govori i ikonografija s „parolama i karikaturama s očiglednim nacionalističkim sadržajem“, kojom su iskićeni holovi zgrade Pravnog fakulteta, uključujući i samu salu u kojoj je vođena rasprava. Dragan Marković, Savo Kržavac, *Liberalizam od Dilasa do danas*, 2, Beograd, 1978. 202.

¹⁵⁶⁶ Jovan Đorđević, „Uvodna reč o nekim osnovnim političkim i ustavnopravnim pitanjima ustavnih promena“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, Beograd, broj 3, maj–jun 1971., str. 209–210.

prihvatile nacionalni okvir i u Jugoslaviji je došlo do otvaranja nacionalnog pitanja ili kako je doslovno rekao posluživši se antonimijom – „relativne eksplozije nacionalnog pitanja“. Ne mogavši da pretpostavi raspoloženje prisutnih kolega, Jovan Đorđević je čak pozvao da se pitanje rešavanja nacionalnih odnosa i realizacije prava nacija ne potcenjuje, te da bi ono trebalo da bude „jedna od polaznih tačaka na našim raspravljanjima“.¹⁵⁶⁷

Pavle Ristić je u svojoj kritici ustavnih amandmana akcenat stavio na „geografski, privredni, nacionalni i politički položaj SR Srbije“, preciznije njenu, navodnu, nejednakost i neravnopravnost sa ostalim federalnim jedinicama Jugoslavije. U osnovi ove ustavne anomalije Srbije nalaze se njene autonomne pokrajine, koje po njegovom razumevanju amandmana XX, XXVII, XXVIII, XXX, XXXII, XXXV, dobijaju tretman „konstitutivnog elementa jugoslovenske federacije.“¹⁵⁶⁸ Legislativno uporište ovakve teze Ristić je pronašao u pravu veta kojim pokrajine raspolažu, kao i predstavljanjem u organima federacije, sa pravom samostalnog odlučivanja, zbog čega autonomije postaju element jugoslovenskog federalizma („nove federalne jedinice“) i faktički izmiču *kontroli* matične republike. Kao posebno problematično sa teorijskog stanovišta Ristić je apostrofirao činjenicu da se odredbe o pokrajinama ne odnose na sve federalne jedinice, na sve subjekte federacije, „već obavezuju samo SR Srbiju,“¹⁵⁶⁹ čime se, smatrao je, ukazuje na podređen i neravnopravan položaj Srbije u novom konstitutivnom konceptu. Iz ove činjenice sledi odstupanje od osnovnih postulata federalizma, pre svega prava na samoorganizovanje svake federalne jedinice, čime je ozbiljno doveden u pitanje ustavno garantovani suverenitet Republike Srbije. Iako su prema odredbama amandmana, pokrajine definisane kao deo Srbije, očito je njihova reprezentativnost u saveznim organima izazivala uznemirenje, interpretacijama o „cepanju i komadanju“ države.

Ipak, suština njegove kritike i nije bila sama reforma federacije, koliko činjenica su se autonomije izražavale i kao elemenat jugoslovenskog federalizma, kao i jugoslovensko pitanje, čime se „dobija utisak da je takođe jedna od funkcija federacije utvrđivanje određenog tipa odnosa između SR Srbije i pokrajina, čime se unapred određivao položaj i status ovih drugih, ograničavajući istovremeno u dobroj meri Ustav SR Srbije da to učini.“ Ustavne odredbe su sledstveno tome, Srbiju sprečavale da sama uredi svoj odnos s pokrajinama i time bude arbitar njihove autonomije, koji je može u svakom trenutku derogirati ili ukinuti po svojoj volji, bez prava federalnog vrha da se upliće u unutrašnje republičke odnose. Svakako se računalo na promenu unutrašnjepolitičke konstelacije i činjenicu da bi u izmenjenoj ideološkoj paradigmi lakše bila ukinuta ili obesmišljena pokrajinska autonomija, ako bi ona zavisila samo od matične republike. Pavle Ristić je u svojoj kritici ustavnih amandmana istakao i depriviranost većinskog naroda u Srbiji, zbog „**paternalizma narodnosti nad Srbima i to u republici**

¹⁵⁶⁷ Isto, str. 212.

¹⁵⁶⁸ Pavle Ristić, „Neka pitanja u vezi sa nacrtom amandmana XX“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, Beograd, broj 3, maj–jun 1971., str. 215.

¹⁵⁶⁹ Isto, str. 216.

koju srpski narod konstituiše kao izraz svoga suvereniteta“.¹⁵⁷⁰ (akcenat – aut.) Dramatizujući tezu o potčinjenosti većinskog naroda u sopstvenoj federalnoj jedinici, Ristić je ustvrdio da čitavoj istoriji ustavnosti do danas nije poznato da suvereni narod u „svojoj državi“ ne može da ostvaruje „izvesna suverena prava u pojedinim njenim delovima“, aludirajući na pokrajine Vojvodinu i Kosovo. Pored navedenih kritika ustavnih amandmana sa teorijskog i formalno-pravnog stanovišta, Pavle Ristić je izneo niz primedaba političkog karaktera u kojima se dovode u pitanje sami temelji na kojima počiva jugoslovenska ustavnopravna koncepcija. Tako se on pita, ako je osnovni razlog konstituisanja SAP Kosovo, ostvarenje suverenosti, tj. rešenje nacionalnog pitanja Albanaca, kako će svoju suverenost ostvarivati makedonski i crnogorski Albanci, koji čine preko 30% ukupnog broja ovog naroda u Jugoslaviji, kada u navedenim republikama ustavni amandmani ne predviđaju nikakvu autonomiju. Zbog toga je ključno pitanje bilo kako će tako veliki broj nekosočkih Albanaca ostvariti svoja prava i ravnopravnost bez autonomije ili „možda ovi Albanci nemaju potrebu ili želju da ostvaruju svoja suverena prava,“ zapitao se Ristić. Više puta iznet argument o neravnopravnosti i neprincipijelnosti u rešavanju nacionalnog pitanja, na štetu srpskog naroda, po Ristiću je direktno vodio u „jačanje nacionalističkog osećanja Srba, usled osećanja podređenosti i nejednakog tretmana njihove matične republike“, jer po njemu, ovakva rešenja su išla ka potpunoj dezintegraciji celine SR Srbije u „**granice koje to nisu ni etnički, ni nacionalno, ni istorijski**“.¹⁵⁷¹ (akcenat – aut.)

Nastavnik Pravnog fakulteta Kosta Čavoški je uvodeći u raspravu o ustavnim amandmanima elemente protivpravne borbe, najpre konstatovao da je režim poništio osnovni smisao ustava, ograničavanje samovlade i apsolutizma, te posebno štetnim držao uvođenje konsenzualnosti svih konstitutivnih elemenata, faktičko pravo veta. Tumačeći taj akt, kao „oružje u rukama“ onih koji će se boriti za očuvanje trenutnog, za Srbe nepovoljnog stanja, on je upozoravao „da **istorija ne poznaje samo redovni odnosno ustavni postupak za promenu postojećeg ustava, već i neustavni put, odnosno promenu vanustavnim sredstvima**“, apostrofirajući u tom kontekstu pravo na „otpor i pobunu“. (akcenat –aut.) Radi potkrepljenja ovih vaninstitucionalnih metoda, Čavoškom su poslužile reči američkog političara Tomasa Džefersona, da bi narod trebalo da se seti „da uzme oružje“, jer se „drvo slobode mora zalivati krvlju rodoljuba i tirana“, bar svakih 20 godina, a u Jugoslaviji je prošlo čak 25 godina od kako su isti ljudi doneli i prvi posleratni Ustav, podsećao je ovaj stručnjak za ustavno pravo. Očito prevazišavši tu dilemu, Kosta Čavoški je na kraju zapitao prisutne, da li je zadatak „nas pravnika da tumačimo i branimo Ustav ili da dovodimo narod do svesti o pravu na pobunu?“¹⁵⁷²

¹⁵⁷⁰ Isto, str. 218.

¹⁵⁷¹ Isto, str. 220. U ovom izlaganju je bila primenjena klasična teorijska postavka svakog nacionalizma, koji se obavezno pozivao na „primordijalnu lojalnost“ i solidarnost sa sunarodnicima s kojima se delila istovrsna kultura i zajedničko poreklo ili mit o njemu. Tomas Hilan Eriksen, *Etnicitet i nacionalizam*, Beograd, 2004., str. 173–174

¹⁵⁷² Kosta Čavoški, „Ustavnost i pravo veta“, u: *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, Beograd, broj 3, maj–jun 1971., str. 223–224.

Ni Pavlu Nikoliću sa Pravnog fakulteta nije promakao položaj autonomnih pokrajina. Izražavajući nepodeljenu podršku onome što je o decentralizaciji Srbije rekao Pavle Ristić, Nikolić je ocenio da su pokrajine faktički izjednačene s republikama, te najavio da će posledice tog izjednačavanja biti teške i dalekosežne. Druga, načelna primedba se odnosila na činjenicu da su pokrajine predviđene samo unutar jedne federalne jedinice – Srbije. Iz ovih prigovora Pavle Nikolić je zaključivao da se predloženom ustavnim koncepcijom krši suverenost Srbije kao države, ali se narušava i njena ravnopravnost sa drugim republikama. Sve to skupa moglo bi po njemu predstavljati „znak slabljenja, pa ako hoćete i **ugrožavanje jedinstva** Republike (Srbije – prim. aut.) kao takve.“¹⁵⁷³

Profesor Pravnog fakulteta u Beogradu Andrija Gams je bez uvijanja u drugoj rečenici svoga govora suštinu ustavnih izmena determinisao kao razbijanje Jugoslavije, zbog političkih pritisaka. Nazivajući predložene amandmane istorijski neopravdanim, politički neuravnoteženim, idejno konfuznim i naučno nezasnovanim, Gams je rekao kako se Srbija našla u situaciji da bude nepravedno optužena za centralističke pretenzije i hegemoniju, te da je pod prinudom prihvatila politiku koja je „**suprotna njenim interesima**“ (akcenat –aut.) Kao uzročnike te prinude Gams je identifikovao jaku političku grupaciju u Hrvatskoj, čija je politika dovela do „situacija koje unose veliki nemir u narod... naročito tamo gde se te stvari dešavaju“. Ukazujući na teško objašnjivu dilemu – pripada li suverenitet republikama ili federaciji, on je posebno neslaganje izrazio sa statusnim pitanjem pokrajina, za koje je rekao da „nije pravilno rešeno.“ Pitajući se šta su zapravo pokrajine, Andrija Gams je ukazao na nedoslednost i nedorečenost u kriterijumu za njihovo konstituisanje, „da li je tu bitna istorijska tradicija (onda bi Dalmacija trebalo da bude pokrajina), da li etnička ili nacionalna raznovrsnost (u tom slučaju morali bismo da dajemo pokrajinu ne samo Šiptarima u Makedoniji nego prvenstveno Srbima u Hrvatskoj, bar u onim mestima u kojima oni homogeno žive)“.¹⁵⁷⁴ U Gamsovoj diskusiji nacionalno pitanje „prelamalo“ se i kroz ekonomsku neravnopravnost i eksploataciju siromašnijih istočnih republika, koju čine privredno razvijenije, zapadne republike.¹⁵⁷⁵ Uzrok tome je razbijanje zajedničkog tržišta na nacionalne ekonomije, pri čemu „razvijene republike pokušavaju da svoju robu nametnu nerazvijenim republikama, a da imaju depresivne cene u pogledu sirovina...“ Razvijene republike će, tvrdio je Gams, sve više zatvarati svoje tržište za uticaje robe i kapitala iz drugih republika, a same će, koristeći se ekonomskom supremacijom, vršiti privrednu ekspanziju na nerazvijene. Najdalje u toj vrsti „eksploatorskog“ ponašanja je po njemu otišla Slovenija. Sve navedeno, anticipirao je Andrija Gams, biće uzrok mnogo težih sukoba od onih koji su se do tada odigrali, jer je Srbija i do tada nosila veliki teret, bila „proglasaena za izvor mnogih zala i za nosioca mnogih epiteta, kao što je unitarizam“, te da

¹⁵⁷³ Pavle Nikolić, „Predsedništvo SFRJ, autonomne pokrajine, SIV“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, Beograd, broj 3, maj–jun 1971., str. 229.

¹⁵⁷⁴ Andrija Gams, „Koncepcije amandmana: istorijski promašaj, naučna zbrka“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, Beograd, broj 3, maj–jun 1971., str. 238–239.

¹⁵⁷⁵ U osamdesetim godinama XX veka u Srbiji je često varirana tema ekonomskog izrabljivanja istočnih republika od strane Slovenije i Hrvatske. „Memorandum SANU“, *Naše teme*, 33 (1–2), Zagreb, 1989., str. 128–163; Ljubomir Madžar, „Ko koga eksploatiše“, *Srpska strana rata* (priredio Nebojša Popov), Beograd, 2002., str. 203–233.

nju posebno sputava zvaničan stav nemešanja u stvari drugih republika, pre svega u Hrvatskoj, što je smatrao pogrešnim.

Živomir Đorđević iščitavao je ustavne amandmane kao preoblikovanje Jugoslavije u „zajednicu republika i autonomnih pokrajina“, jer centralni organi nemaju nikakva sredstva ili moć da ostvare sopstvene nadležnosti. Ipak, oštrica i njegove kritike bila je okrenuta statusu pokrajina, kao indikaciji neravnopravnosti Srbije i srpskog naroda u Jugoslaviji. S predloženom izmenom jugoslovenskog konstitutivnog okvira, po njemu, nezadovoljni su mnogi, „možda čak **svi Srbi u Srbiji ili bar većina**“,¹⁵⁷⁶ (akcenat – aut.) slikovito ilustrujući to nezadovoljstvo dosetkom koja je kružila *u narodu* da se Srbija sastoji iz dve pokrajine i „Užasa“.¹⁵⁷⁷ Prethodno postojeća forma pokrajinske autonomije tek odustajanjem od centralizma postaje ispunjena suštinom, jer u vreme jakih centralnih organa „pitanje fizionomije Republike Srbije i veza njenih autonomnih pokrajina s njom i saveznom državom, predstavljalo je manje osetljivo pitanje nego danas kada se Jugoslavija konstituiše prevashodno kao zajednica republika, i to u osnovi na konfederativnom principu.“¹⁵⁷⁸ U takvoj situaciji, smatrao je Đorđević, Srbi ne vide jasno svoju republiku, a od njih se ne može zahtevati „da budu manje zainteresovani za svoju državu“ od ostalih jugoslovenskih naroda. Suština utvrđene neravnopravnosti Srbije, po njemu, se ne nalazi u samom postojanju pokrajina, već u činjenici da to pitanje nije principijelno rešeno, tj. što nije ostavljena mogućnost svim republikama da mogu imati svoje autonomne pokrajine. Osvrćući se na izrečene teze režima da su pokrajine „bogatstvo Srbije“, Đorđević je ne bez smisla za ironiju zatražio da se „sticanje tog bogatstva dopusti i drugim republikama,“ te apelovao na sagovornike iz Vojvodine i s Kosova, pošto su se već deklarirali kao protivnici izjednačavanja pokrajina i republika, da se snažno založe za izmenu predloženih amandmana. Kvalifikujući status pokrajina, kao identičan republikama, Živomir Đorđević je Srbiju video kao „**nedonošče ili monstrum**“ tvorevinu, a suštinu predloženih izmena kao „podvalu“. Pobijajući argumente u korist egzistiranja vojvođanske autonomije, isticao je poznatu nacionalističku tezu o bespredmetnost njenog istorijskog utemeljenja, jer se za autonomiju borila „u okviru tuđe i neprijateljske države“, što je bila forma očuvanja srpskog nacionalnog identiteta i sredstvo borbe za ujedinjenje sa Srbijom. Postignućem toga cilja, Vojvodina „u kojoj preovlađuje srpski živalj, nema više potrebe za autonomijom“, pošto Srbija nije neprijateljska država, te se time obesmišljava svaka potreba za ovim vidom autonomnog organizovanja. Pozivajući na jedinstvo u odbijanju ustavnih izmena, sve političke faktore u Srbiji, Živomir Đorđević je anticipirao mračnu i neizvesnu budućnost jer se može

¹⁵⁷⁶ Nacionalizam sobom predestinira društvenu koheziju svih pripadnika određenog etniciteta, tj. bratstvo svih pripadnika nacionalne zajednice, što podstiče „ideju o nedeljivosti nacije“, intenzivirajući misao o njenom bešavnom, organskom karakteru. Time se pod dominantnim uticajem ove ideologije izgrađuje autoritarni i monolitni karakter političke kulture u kojoj se od svih pripadnika nacije očekuje da misle jednoznačno i po kriterijumima „nacionalnog interesa“. Antoni D. Smit, *Nacionalni identitet*, str. 122–123.

¹⁵⁷⁷ „Uža Srbija“, Srbija bez pokrajina.

¹⁵⁷⁸ Živomir S. Đorđević, „Osnovna pitanja preobražaja našeg društveno-političkog sistema“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, Beograd, broj 3, maj–jun 1971., str. 250.

„očekivati u dogledno vreme formiranje šest ili osam nezavisnih država na ovom tlu“. Poručujući da je Srbija „postojala i pre socijalizma i postojaće i posle“ njega, jer narod i zemlja ostaju, on je pri kraju izlaganja ustao protiv formiranja i protežiranja određenih nacija, čime je direktno potkopao ustavne temelje nacionalne ravnopravnosti, založivši se protiv „nasilno“ sprovedenog principa da „svaka naša republika predstavlja državni izraz određene nacije,“ pri čemu se zaboravlja da jedna nacija može biti organizovana u više republika, aludirajući na izdajenost srpskog etničkog prostora međurepubličkim granicama.¹⁵⁷⁹ Upravo ta etnička i kulturna „dezintegracija“ srpskog naroda, viđena kao poništavanje primordijalne tekovine jugoslovenske države, navelo je Đorđevića da posebno zameri ustavnim promenama što ne predviđaju mogućnost međusobnog reintegriranja pojedinih društveno-političkih zajednica (republika ili pokrajina) u okviru federacije, čime su dovedene direktno u pitanje granice jugoslovenskih republika. Završavajući obraćanje kolegama, ali i javnosti, poručio je još da će Srbi biti na braniku zajedničke države, „kao što smo uvek i bili“, međutim, „za Jugoslaviju ne treba da se borimo više nego drugi narodi Jugoslavije“, čak naprotiv, smatrao je Đorđević, neka se sada „drugi bore za Jugoslaviju“, rekao je na kraju istupa.¹⁵⁸⁰

Radoslav Stojanović je ne pominjući direktno Srbe, apostrofirao jednu od najosetljivijih tačaka srpskog nacionalizma u tom periodu – „cepanje“ i „dezintegraciju“ etnosa izmešanih na jugoslovenskom tlu, što po pravilu, smatrao je, mora otvoriti nacionalno pitanje, hteo to neko ili ne, jer „nacije teže svom jedinstvu“. „Ako ih vi dezintegrišete imaćete suprotan efekat, tj. tendenciju ka jedinstvu tih nacija“, rekao je. Govoreći o srpskom nacionalizmu, Stojanović je konstatovao da se jedna pojava javlja kada postoje povoljni uslovi za njen nastanak, praveći analogiju, da se srpski nacionalizam pojavio „kada je Srbija bila u granicama Beogradskog pašaluka“, te da je vladajući komunisti ustavnim amandmanima ponovo sateruju u te granice i time, navodno, reafirmišu srpski nacionalizam.¹⁵⁸¹

Budimir Košutić je kao primarni zadatak stavio pozivanje na odgovornost onih funkcionera, koji su bez saglasnosti naroda „faktički promenili karakter jugoslovenske zajednice.“ Po njemu, proklamovani cilj ove fundamentalne promene – postizanje nacionalne ravnopravnosti svih jugoslovenskih naroda i narodnosti, nije ostvaren. Uzrok tome je činjenica da nijedna republika, sem Slovenije nije bila nacionalno homogenog sastava, što je po Košutiću imalo za posledicu, „bar delimičnu nacionalnu obespravljenost u stanju dezintegrirajućeg federalizma“.¹⁵⁸²

Stevan Vračar podvrgao je razornoj kritici ne samo predložene ustavne amandmane, nego i stanje u jugoslovenskom društvu. Optužujući vladajuće komuniste za zaprepašujućí paradoks, da se

¹⁵⁷⁹ Isto, str. 252.

¹⁵⁸⁰ Isto, str. 256.

¹⁵⁸¹ Radoslav Stojanović, „Državnost Jugoslavije po ustavnim amandmanima“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, Beograd, broj 3, maj–jun 1971., str. 265–266.

¹⁵⁸² Budimir Košutić, „Ustavni amandmani i suverenost naroda“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, Beograd, broj 3, maj–jun 1971., str. 301.

posle dvadeset godina samopohvala za uspešno rešeno nacionalno pitanje, dešava potpuna i temeljna revizija zvanične politike i ideologije u tom važnom segmentu društvenog života. Taj kopernikanski obrt, izvršava se, prema Vračaru, „pod smišljenim pritiscima centara političke moći samo jedne republike“, misleći na Hrvatsku, čiji je nacionalizam dobio „očiglednu blagonaklonost najviših centara političke moći.“¹⁵⁸³ I dok u Hrvatskoj teče „mutan talas nacional-šovinizma“, izazivajući preteće posledice i tamo i drugde, u Srbiji se po njemu dešava jedna „čudna defanzivnost“ zasnovana na osećanju vlastite krivice. Same ustavne izmene imaće dalekosežne posledice, jer sve vodi u slabljenje, pa čak i razbijanje jugoslovenske zajednice, a samim tim dolazi u pitanje „integritet, opstanak i celina“ njenih sastavnih delova – republika. Ustavne promene je ocenio kao „očigledno retrogradno“ rešenje, koje će pripremiti „najtragičnije oblike razrešavanja **neizbežnih konflikata**“, najavljuvao je Stevan Vračar.¹⁵⁸⁴ (akcenat – aut.)

Dragaš Denković je, kao i mnogi govornici pre njega, status autonomnih pokrajina identifikovao kao važan nedostatak ustavnih promena. Kako se već čulo na skupu, Srbija nije ravnopravna sa ostalim republikama, jer ima balast pokrajina, dok ni jedna druga republika ustavnim amandmanima nije viđena kao složena federalna jedinica „čak i kad bi se stanovništvo određenog područja izjasnilo za obrazovanje pokrajina“.¹⁵⁸⁵ S druge strane, Denković je uočavao, da se od pokrajina suštinski prave republike, što je znatno ograničavalo Republiku Srbiju u svom suverenitetu, tj. težnji da se konstituiše kao nacionalna država. Ako se s pravom mora imati obzira prema legitimnim interesima manjina, „tim pre mora se imati obzira i prema opravdanim interesima srpskog naroda, odnosno poštovati i suverenost SR Srbije kad se već toliko i posebno ističe suverenost republika“.¹⁵⁸⁶

Danilo Basta je u svom oštrou istupu naglasio da pitanja u vezi sa predloženim amandmanima nisu ni pravna, ni politička, već „istorijska pitanja tla na kome živimo“, zbog dalekosežnosti i opasnosti ponuđenih rešenja. U pitanju je, kako je rekao, najočitije razbijanje jedne države na šest novih, pokrenuto zbog navodne nacionalne ravnopravnosti i čistih računa, a zapravo izazvano „razobručenim i slepim nacionalizmom“, aludirajući na situaciju u Hrvatskoj. Zbog svega toga, razmah nacionalnih strasti, se po njemu, tek može očekivati na svim stranama, što nas „vraća na strasti prošlosti i zatvara nam vidike budućnosti, nagriža nas, odeljuje nas, uništava nas“.¹⁵⁸⁷ Dijagnoza postojeće situacije je „istorijska kriza zajedničkog života,“ te idejni i ljudski krah jedinstvene jugoslovenske države, smatrao je Basta.

¹⁵⁸³ Stevan Vračar, „Tzv. Ustavni amandmani su izraz društvene krize, ali nisu i izlaz iz ove krize“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, Beograd, broj 3, maj–jun 1971., str. 335–336.

¹⁵⁸⁴ Isto, str. 336.

¹⁵⁸⁵ Dragaš Denković, „Potreba jasnih koncepcija o organizovanju države“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, Beograd, broj 3, maj–jun 1971. 352.

¹⁵⁸⁶ Isto, str. 353.

¹⁵⁸⁷ Danilo Basta, „Nekoliko metaustavnih razmišljanja“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, Beograd, broj 3, maj–jun 1971., str. 357.

Uprkos oštini svih prethodnih diskusija, vrhunac kritičkog pristupa prema reformi jugoslovenskog federalizma, na tribini Pravnog fakulteta u Beogradu iz marta 1971. dosegao je filozof Mihajlo Đurić. Dolazak na skup o ustavnim promenama, njemu je bio samo povod, jer po vlastitom priznanju, nije imao nameru da govori o temi tribine. Goruće pitanje za njega je bilo, mesto i položaj Srbije i srpskog naroda u novoj konstitutivnoj konstelaciji, za koju je nalazio da je nametnuta „tuđim zahtevima“, predstavljenim kao „njegovo vlastito htenje i potreba“. I Đurić je glavni uzrok promena video u nacionalističkoj zaslepljenosti, koja je u Jugoslaviji poslednjih godina uzela „zastrašujuće razmere“, te ciljajući na događaje u Hrvatskoj, prozvao jedan jedini „nasrtljivi“, „isključivi“ i „mrzilački“ nacionalizam, prema njemu, privilegovan od režima, koji je zahvaljujući tome stekao „pravo građanstva“. Konstatujući nestrpljenje i netrpeljivost, koju je identifikovao kod ustavotvoraca, Đurić ih je protumačio činjenicom da „oni dobro znaju šta time dobijaju“, dok je konstruktivni pristup srpskog rukovodstva, kome se promene, navodno, silom nameću, percepirao kao zbunjenost, nelagodu i oklevanje, jer oni „tačno znaju šta gube“. Ustavnim promenama, uperenim **protiv „najdubljih životnih interesa“** srpskog naroda, po njemu, se temeljno menjao karakter dotadašnje jugoslovenske zajednice, čak dotle da se zapravo odbacivala sama ideja zajednice kao takve. „**Treba biti načisto s tim da je Jugoslavija već danas gotovo samo geografski pojam, budući da se na njenom tlu, ili tačnije, na njenim razvalinama... uspostavlja nekoliko samostalnih, nezavisnih čak i međusobno suprotstavljenih nacionalnih država...**“ Međutim, nastavljao je Đurić, „**ne pada mi ni na kraj pameti da se zalažem za spasavanje po svaku cenu nečeg što se ne može spasti i što u ovakvom vidu ili prividu nije ni vredelo stvarati.**“¹⁵⁸⁸ (akcenat – aut.)

Predstavljajući nacionalno i državno razgraničavanje kao nametnute, Đurić je dalje apelovao na svest prisutnih, zbog istorijske odgovornosti pred narodom kome pripadaju, da moraju znati da je „za srpski narod u ovom času od najveće važnosti pitanje njegovog identiteta i integriteta, dakle, **pitanje njegovog političkog, njegovog državno–pravnog objedinjavanja**“.¹⁵⁸⁹ (akcenat – aut.) Granice svih jugoslovenskih republika, po njemu, imaju samo „uslovno značenje“, a posebno granice SR Srbije, koje nisu „nikakve **ni nacionalne ni istorijske granice srpskog naroda**“, a njihova „neprikladnost“, „proizvoljnost“ i „**neodrživost**“ postaju sasvim očigledne kada se one posmatraju kao granice nacionalnih država.¹⁵⁹⁰ Nezadovoljstvo tim granicama Đurić je izrazio stavom da ni za jednu republiku sem Slovenije, one nisu odgovarajuće, a „pogotovo ne za Srbiju“. Iznoseći podatak da izvan tzv. uže Srbije, živi čak 40% Srba, on se zapitao ima li srpski narod pravo da bude ravnodušan prema „svojim mnogobrojnim delovima izvan **sadašnjih** granica SR Srbije“ i to u trenutku kada se konstituišu

¹⁵⁸⁸ Mihajlo Đurić, *Izazov nihilizma – iskustvo razlike*, Beograd, 1997., str. 199–200; Isti, „Smišljene smutnje“, *Analitički Pravnog fakulteta u Beogradu*, Beograd, broj 3, maj–jun 1971., str. 230–231.

¹⁵⁸⁹ Isto, str. 201; 232.

¹⁵⁹⁰ Ernest Gelner nacionalizam smatra teorijom političke legitimnosti koja ističe da etničke granice ne bi smele da budu presećane političkim, a posebno to da „**etničke granice u okviru date države ... ne bi trebalo da razdvajaju one koji imaju veću moć od ostalih.**“ Ernest Gelner, *Nacije i nacionalizam*, Novi Sad, 1997., str. 12.

nacionalne države na jugoslovenskom prostoru.¹⁵⁹¹ (akcenat – aut.) Upravo zbog velike disperzije po gotovo čitavoj zemlji, Đurić je slično Živomiru Đorđeviću, nalazio da Srbi moraju tada, kao i oduvek, biti „mnogo više zainteresovani“ za Jugoslaviju, od bilo kog drugog naroda, konstituenta zajedničke države.

Srpski narod, nastavljao je Mihajlo Đurić, nalazio se i do tada u neravnopravnom položaju, a usvajanjem promena ustava, ta će se žalosna činjenica pogoršati, jer izvan Srbije, Srbi žive u još četiri od pet republika, ali ni u jednoj od tih preostalih republika, oni „**ne žive svojski**“. Navedenu tezu je potkrepio tvrdnjom da u Ustavima Hrvatske i Makedonije nema zagarantovanih prava za Srbe, dok u Bosni i Hercegovini, iako čini „**većinu stanovništva**“, srpski narod nije imao ni pravo na „svoje ćirilično pismo“, što je imalo za cilj izdvajanje iz celine nacionalne kulture, tj. razbijanje jedinstvenog kulturno-duhovnog prostora. I najzad u Crnoj Gori, srpskom narodu se osporava čak i pravo na vlastito nacionalno ime, poentirao je Đurić.¹⁵⁹² Predložene ustavne promene je doživljavao kao sipanje soli na živu ranu i pogoršavanje i onako „nezavidnog položaja srpskog naroda.“ U svom istupu, Đurić je ustvrdio i da su Srbi „nepravедно“ optuženi za centralizam i unitarizam, koji su po njemu, posle rata sprovedeni zato da bi se „sprečilo postavljanje pitanja **nacionalnih odgovornosti za genocid** koji je za vreme Drugog svetskog rata počinjen nad srpskim narodom“.¹⁵⁹³ (akcenat – aut.) Na kraju je apelovao na otrežnjenje od „zabluda prošlosti“, te naglasio da „srpski narod mora da se okrene sebi, mora početi da misli na svoj opstanak, mora početi da se bori za **svoj opasno ugroženi nacionalni identitet i integritet**“, dok ustavne amandmane treba u celini odbaciti, ne baviti se njihovim efemernim doterivanjem, već se treba založiti, zahtevati i boriti za neka druga, ozbiljnija, odgovornija i „**istorijski zasnovanija rešenja**“, zaključio je Đurić, ne preciziravši, već samo nagovestivši šta bi ta rešenja podrazumevala.¹⁵⁹⁴ (akcenat – aut.)

Ovaj višestruko važan i paradigmatičan govor, eksplicitnije i jasnije od drugih je davao smernice i okvire srpskog nacionalizma u nastupanju, ali je i emanirao nagomilanu nacionalnu frustraciju dela nacionalistički orijentisane intelektualne elite u Srbiji. Jugoslavija je bila neuspešan projekat na čijim bi razvalinama, destruirajući „uslovne“, „administrativne“, „aproksimativne“, „neistorijske“, „nepravедne“, „neistorijske“, „privremene“ etc. međurepubličke granice, trebalo integrisati srpski etnički prostor, zaključuje se iz Đurićevog istupa na Pravnom fakultetu. U ovoj ustavnoj raspravi, bolje se nego drugde očitovao i proces transformacije nacionalne politike iz tzv. *srpskog jugoslovenstva*, tj. iz centralističke u svesrpsku, velikodržavnu nacionalističku platformu, kao,

¹⁵⁹¹ Po Antoniju Smitu, nacionalistička ideologija je sunarodnike izvan granica „nacionalne države“ po pravila smatrala „izgubljenim“, a njima nastanjene zemlje domovinom, koja se mora povratiti i „izbaviti“ od „tuđinske“ vlasti. Antoni D. Smit, *Nacionalni identitet*, Beograd, 1998., str. 122.

¹⁵⁹² Mihajlo Đurić, *Izazov nihilizma – iskustvo razlike*, str. 202.

¹⁵⁹³ Prvi put javno u Jugoslaviji je izgovorena teza o kolektivnoj odgovornosti Hrvata za genocid nad Srbima tokom Drugog svetskog rata. O raširenosti stereotipa o „genocidnosti Hrvata“ koji je bio naročito često pominjan tokom devedesetih godina XX veka, više u: Olivera Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o „nama“ i „drugima“*, Beograd, 2002., str. 261–262.

¹⁵⁹⁴ Mihajlo Đurić, *Izazov nihilizma – iskustvo razlike*, str. 203.

za njih jedinu prihvatljivu alternativu suštinski federalizovanoj Jugoslaviji ravnopravnih, koju su kao ideju apsolutno odbacili u navedenom periodu.¹⁵⁹⁵ Najzad, tokom procesa idejne modifikacije, konstituisan je u narednim decenijama utvrđen stav srpske nacionalističke opozicije, koji je možda lapidarnije od drugih definisao Sima Ćirković, svodeći ga na simplifikovanu dilemu: „ili federacija po meri Srbije i Srba, ili Srbija kao nacionalna država na teritorijama gde Srbi žive“.¹⁵⁹⁶

Epilog trodnevne rasprave na Pravnom fakultetu bilo je rešenje o privremenoj zabrani rasturanja časopisa *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* u kojima su integralno prenete sve diskusije sa skupa, zbog „napisa kojima se iznose alarmantna tvrđenja, a kojima se izaziva uznemirenje građana...“¹⁵⁹⁷ Takođe, Mihajlo Đurić, godinu i po dana nakon skupa, osuđen je na dve godine zatvora, jer je „lažno i zlonamerno prikazivao prilike u zemlji“, te „širio nacionalnu mržnju i netrpeljivost.“ Presuda je postala pravosnažna u januaru 1973. posle preinačenja, kojim je kazna umanjena na devet meseci, koje je Đurić izdržao u Požarevcu.¹⁵⁹⁸ Sadržina Đurićevog govora, te i naredne godine potezana je više puta u unutarpartijskim obračunima u Srbiji, najčešće koristeći Titu i partijskim konzervativcima da Nikezića i Perovićevo prikažu kao *oportuniste* i *anarholiberale*, koji tolerišu „protivustavno pozivanje na razbijanje Jugoslavije, njeno cepanje...“¹⁵⁹⁹ Zapadne novinske agencije su u izveštavanju u ovom slučaju najčešće citirale „Praksis“, koji je u svom uvodniku Đurićev nacionalistički govor stavio u kontekst „represivnih mera protiv stvaralačkog marksizma“.¹⁶⁰⁰

4.2.3.2. Kulturna, književna i religijska delatnost u funkciji ideologije srpskog nacionalizma

Teoretičari su uglavnom saglasni da je nacionalizam ideologija, doktrina, ali on je pre svega oblik kulture: jezik, mitologija, simbolika, istorija, svest... Polazeći od teze da su nacija i nacionalni identitet derivati nacionalizma i njegovih diseminatora, ne čudi da je među njima najviše pripadnika kulturne, umetničke, naučne elite, koji najčešće samo izražavaju šira stremljenja, čime se u velikoj meri objašnjava uloga kulture, umetnosti i nauke u svrhe veličanja i apoteoze vlastite nacije.¹⁶⁰¹ Entoni Smit nema dilemu da „postoji mnoštvo dokaza za prvorazrednu ulogu intelektualaca kako u generisanju

¹⁵⁹⁵ Olga Popović Obradović, „Srpska i(li) srbijanska politika“, *Prelomna '72*, Beograd, 2003., str. 48–49.

¹⁵⁹⁶ Sima Ćirković, *Srbi među evropskim narodima*, Beograd, 2004., str. 297.

¹⁵⁹⁷ *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, Beograd, broj 3, maj–jun 1971., str. 471.

¹⁵⁹⁸ Jovica Trkulja, „Osuda i izgon Mihajla Đurića“, u: *Hereticus – časopis za preispitivanje prošlosti*, Beograd, 2002; Rajko Danilović, *Upotreba neprijatelja*, Beograd, 2002., str. 305–309 ; *NIN*, broj 1112, 30. april 1972., str. 18. *NIN*, broj 1124, 23. jun 1972., str. 21–22. Latinka Perović, *Ljudi, događaji i knjige*, Beograd, 2000., str. 94.

¹⁵⁹⁹ Citat iz govora predsednika Skupštine Srbije Dragoslava Markovića, na razgovoru političkog aktiva Srbije sa Titom, oktobra 1972. Dragan Marković, Savo Kržavac, *Liberalizam od Đilasa do danas*, 2, Beograd, 1978., str. 231.

¹⁶⁰⁰ *AJ, TANJUG, Dnevni informativni bilten*, Beograd, 26. i 27. jul 1972.

¹⁶⁰¹ O upotrebi nauke u nacionalističke svrhe na konkretnom primeru, vid. Olivera Milosavljević, „Upotreba autoriteta nauke – Javna politička delatnost Srpske akademije nauka i umetnosti (1986–1992)“, *Republika*, 1–31.07.1995.

kulturnog nacionalizma, tako i u obezbeđivanju ideologije... političkog nacionalizma.“¹⁶⁰² S druge strane filozof Žilijen Benda smatra da je dužnost intelektualaca („klerika“) da se „suprotstavljaju realizmu nacija“, ali da su u XX veku, upravo oni „svojim moćima i sa potpunom rešenošću“ radili na podsticanju nacionalizama, te „nove vere“, kaku je je odredio. Ovakav stav Benda je nazvao „izdajom intelektualaca“.¹⁶⁰³

U posmatranom periodu, posebno aktuelno je bilo pitanje jezika, koji se našao na razmeđu između nauke i nacije. Iako se veruje da je „jezičko pitanje“ kao nacionalnu problematiku u socijalističkoj Jugoslaviji otvorila *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*, iz 1967., njoj je prethodio *Rečnik srpskohrvatskog jezika* Miloša Moskovljevića, ubrzo po izlasku (1966.) oglašen nacionalističkim štivom i sudski zabranjen.¹⁶⁰⁴ Robert Grinberg prihvata sud o ovoj knjizi kao o „buretu baruta“, jer je nesumnjivo pojačala srpsko-hrvatske jezičke tenzije,¹⁶⁰⁵ dok je Aleksandar Nenadović napisao da je Moskovljevićev *Rečnik*, istorijski posmatrano „bio uvod u *Deklaraciju o jeziku* hrvatskog nacionalizma, koja je, opet, bila uvod u *Predlog za razmišljanje srpskog nacionalizma*“.¹⁶⁰⁶ U arhaizovanom Rečniku, neka objašnjenja su sa nacionalne tačke gledišta zaista, delovala veoma sporno, čak i protivustavno; tako npr. kao objašnjenje odrednice „Slovenac“ stoji „pripadnik severozapadne grane Jugoslovena“, dok je objašnjenje uz imenice „Srbin“, „član naroda istočnog dela Jugoslovena“. U Rečniku se može naći i glagol „srbovati“, koji je Moskovljević objasnio rečima „ponašati se kao pravi Srbin“. Odrednice „Crnogorac“ i „Maćedonac“ napisane su bez etničkih karakteristika, kao „stanovnik Crne Gore“ i „stanovnik Maćedonije“, identično kao i nepostojeće nacionalne grupe „Bosanac – stanovnik Bosne“ ili „Vojvođanin – stanovnik Vojvodine“.¹⁶⁰⁷ Sem nepriznavanja nacionalnih identiteta, svih jugoslovenskih nacija, što je bilo nesumnjivo unitarističko gledište i to u vreme kad se u Jugoslaviji afirmišu nacionalni specifikumi, a zemlja izgrađuje na temelju ideje o zajednici republika, kao nacionalnih država, Moskovljevićeve tvrdnje u odeljku Rečnika posvećenom pravopisu, da su jugoslovenske „autonomne pokrajine i **pojedine republike** u okviru savezne države **privremene administrativne** jedinice“, delovale su veoma tendenciozno.¹⁶⁰⁸ (akcenat – aut.) Takođe, u Moskovljevićevom Rečniku srpskohrvatskog jezika su izostavljene odrednice „Hrvat“, „Hrvatska“, „hrvatski“, ali se sem odrednica „Srbin“, „srpski“, mogu naći i „srbiti“, „srbljak“, „srbovati“, „srbožder“, „srbulja“... Takođe, sve hrvatske varijante reči jedinstvenog jezika Srba i Hrvata su označene kao „pokrajinske“ i navedene u zagradama, kao svojevrsni provincijalizmi, „koje

¹⁶⁰² Antoni D. Smit, *nav. delo*, str. 146–149.

¹⁶⁰³ Žilijen Benda, *Izdaja intelektualaca*, Beograd, 1996., str. 102–103.

¹⁶⁰⁴ Moskovljević je bio uveren, po sećanjima Dragoljuba Jovanovića, da je njegov *Rečnik* uništen jer je tada u štampi bio „jedan mnogo veći i mnogo skuplji rečnik srpsko-hrvatski i bojali su se da ga neće prodati, ako se tržište zasiti kraćim i jevtinim.“ Dragoljub Jovanović, *Ljudi, ljudi...*, I, Beograd, 1973., str. 299–308.

¹⁶⁰⁵ Robert D. Greenberg, *Jezik i identitet na Balkanu*, Zagreb, 2005. str. 44–45.

¹⁶⁰⁶ Aleksandar Nenadović, *Mirko Tepavac – sećanja i komentari*, Beograd, 1998., str. 12.

¹⁶⁰⁷ Miloš Moskovljević, *Rečnik savremenog srpskohrvatskog književnog jezika s jezičkim savetnikom*, Beograd, 1990., str. 746, 760, 761, 415, 879, 68, 129.

¹⁶⁰⁸ Isto, str. 929.

najviše upotrebljavaju Hrvati“. Ubrzo je stigla reakcija Društva književnika Hrvatske, koje je u svojim Zaključcima, žestoko osuđujući Moskovljevićev Rečnik, isticalo da je njime ne samo negiran „opstanak hrvatskog naroda, nego je zatrt svaki trag i svim izvedenicama riječi Hrvat.“ Njime se pod uticajem unitarizma, a protivno smernicama VIII kongresa SKJ pokušala čitavom području srpskohrvatskog jezika nametnuti „jedinstvena norma i samo jedna terminološka, leksička, sintaksička i pravopisna varijanta“. ¹⁶⁰⁹ Uz navedene primere, predstavnike vlasti je provociralo i objašnjenje imenica „partizan“ („učesnik partizanske borbe“ ili „čovjek koji se pristrasno rukovodi interesima svoje političke partije“), „četnik“ („dobrovoljac u sastavu neredovnih oružanih četa koje su se borile... za oslobođenje od Turaka ... za vreme Drugog svetskog rata protiv partizana.“), dok je reč „fašizam“ objašnjena kao „protivteža komunizmu“. ¹⁶¹⁰

Marta 1967. na skupštini Udruženja književnika Srbije, pojavio se spis nazvan *Predlog za razmišljanje*, koji je predstavljao direktan odgovor na jezičko-političke dileme u Hrvatskoj, tačnije na pojavu tamošnje *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*. Potpisnici *Predloga za razmišljanje* ¹⁶¹¹ pošavši od *Deklaracije*, čije su suštinske intencije u osnovi podržali, smatrali su „legitimnim i neotudivim pravom svakog naroda da donosi odluke o nazivu i razvoju svog sopstvenog jezika“. ¹⁶¹² Poštujući autoritet hrvatskih institucija koje su podržale *Deklaraciju*, grupa srpskih pisaca, potpisnika *Predloga*, proglasila ju je „reprezentativnom“ i „meritornom“, iz čega je proizlazilo poništavanje Bečkog i Novosadskog književnog dogovora o jedinstvenom srpskohrvatskom jeziku. Sledstveno tome, „hrvatski i srpski jezik razvijace se u punoj samostalnosti i ravnopravnosti“. Ovi stavovi, suštinski su bili replika onoga što se nalazilo u hrvatskoj *Deklaraciji*, međutim u nastavku potpisnici *Predloga* su dalje zahtevali od Radio-televizije Beograd da prekine da „neovlašćeno igra ulogu centralnog jugoslovenskog studija i da u svom lokalnom programu uvede ćirilicu“, dok bi se u zajedničkim emisijama RTJ paralelno upotrebljavala oba pisma. U *Predlogu* se dalje zahteva da se svim Srbima u Hrvatskoj omogući „pravo na školovanje na svom jeziku i pismu i po svojim nacionalnim programima“, kao i pravo na „upotrebu svog nacionalnog jezika i pisma u opštenju sa svim organima vlasti“, uz omogućavanje neometanog i slobodnog negovanja „svih vidova svoje

¹⁶⁰⁹ „Zaključci izvanrednog plenuma Društva književnika Hrvatske o problemima suverenog jezika hrvatske književnosti, znanosti, školstva i sredstava masovne komunikacije“, u: Olga Moskovljević, *Knjiga na lomači: kako je uništeno delo dr Miloša Moskovljevića*, Beograd, 1998., str. 54–57.

¹⁶¹⁰ Miloš Moskovljević, *nav. delo*, str. 536, 886, 855. Inače, prvi predstavnik vlasti koji je ukazao na sporne delove *Rečnika* bio je tadašnji direktor *Politike*, Mirko Tepavac, koji se u komentaru objavljenom u listu na čijem se čelu nalazio, upitao „treba li i društvo nešto da uradi“, povodom objavljivanja spornog dela. *Politika*, 6. mart, 1966; Aleksandar Nenadović, *Mirko Tepavac*, str. 248–250.

¹⁶¹¹ Ključni autor *Predloga* je književnik Borislav Mihajlović Mihiz, koji je sastavio inicijalni tekst i doneo ga u izdavačku kuću *Prosveta* u kojoj je bio zaposlen. Tu su prvobitni sardžaj *Predloga za razmišljanje* sa Mihajlovićem, redigovali Antonije Isaković, Petar Džadžić, Sveta Lukić. Među četrdeset i dva potpisnika dokumenta, sem pomenutih, nalaze se između ostalih: Milorad Pavić, Stevan Raičković, Matija Bečković, Zoran Glušević, Brana Crnčević... *Borba*, 8. april, 1967., str. 6.

¹⁶¹² Uz Mihajlovića vodeći inicijator *Predloga*, Antonije Isaković je tvrdio da ono što je izašlo u javnost „nije definitivni tekst“ i da ga kao takvog „nije trebalo publikovati u štampi.“ Isaković je tvrdio da je do sastavljanja *Predloga* došlo, nakon objavljivanja u medijima hrvatske *Deklaracije*, prvobitno publikovane bez komentara i osude, što je isprovociralo srpske književnike. „Izjava Antonija Isakovića“, *Borba*, 2. april 1967., str. 5.

nacionalne kulture“.¹⁶¹³ Rečju, ako Hrvati imaju intenciju da ostvare znatno viši stepen kulturne autonomije u odnosu na Jugoslaviju, onda će istovrsna prava morati da garantuju Srbima u svojoj republici. Poslednjom tezom, prvi put u socijalističkoj Jugoslaviji direktno i javno je postavljeno pitanje srpskog naroda u Hrvatskoj, sa jasnom intencijom da kao njegovi zastupnici govore Srbi iz Beograda, sa namerom uređivanja odnosa u susednoj federalnoj jedinici.¹⁶¹⁴ Jasna Dragović Soso konstatuje da su srpski pisci svojim *Predlogom za razmišljanje*, slično autorima hrvatske *Deklaracije* „implicitno vezali pitanje jezika za problem državnosti“, jer „suštinsko političko pitanje koje je stajalo iza rasprave o jeziku“ bilo je pitanje „nacionalnog jedinstva Srba“.¹⁶¹⁵ Uz to, ovim aktom, jezički raskolnici iz Hrvatske, dobili su sličnomišljenike u Srbiji, među potpisnicima *Predloga za razmišljanje*, koga su vlasti proglasile „šovinističkim aktom“ i podvrgle oštroj kritici preko štampe.¹⁶¹⁶

Jezičku problematiku funkcionalizovanu u nacionalne svrhe, sa srpske strane je ipak, najbolje i najcelovitije osvetlio i izoštrio, profesor lingvistike na novosadskom Univerzitetu Pavle Ivić, objavivši, 1971. knjigu, *Srpski narod i njegov jezik*. Već u uvodu, Ivić, za uglavnom opisno nazvani jezik („naš jezik“ i „jezik kojim govori srpski narod“) kaže, da je „mnogo širi“ od srpskog naroda koji njime govori, jer se njime služe „i ljudi koji nisu Srbi“.¹⁶¹⁷ Ime jezika je izbegnuto da se koristi, jer je autor očito odbacivao ustavno ime – srpskohrvatski jezik, a „mnogo šira“ odrednica za korisnike jezika je bio pokušaj nametanja srpskog jezika čitavom štokavskom narečju. Vreme izlaska knjige (1971), izdavač (*Srpska književna zadruga*) i najzad sama tematika, govore da intencije autora nisu bile samo akademske, već su imale i širi ideološko-politički značaj, o čemu jasno svedoči i uvodna rečenica da je knjiga upućena „širem čitalačkom krugu“, čemu su prilagođeni način i jezik izlaganja.

U dominantno stručnom, ali i nekoherentnom štivu, pisanom različitim povodima i u različito vreme, nalaze se i delovi koji su u trenutku kada je knjiga izašla u javnost bili politički veoma aktuelni. Izlazeći u susret većinskoj težnji hrvatskih intelektualaca da jezik kojim govore nazovu (samo) svojim imenom i time razvrgnu leksičko jedinstvo, Ivić, zagovara odustajanje od jezičke integracije i na srpskoj strani. Konstituisanje hrvatskog jezika moralo bi u tom slučaju biti praćeno istovrsnim procesom, tj. nastankom srpskog jezika za Srbe u Hrvatskoj „sa svima konsekvencama koje iz tog ističu u školstvu, upravi i kulturi“.¹⁶¹⁸ Ovaj stav je nailazio na oštru osudu vladajućih struktura u Srbiji

¹⁶¹³ „Šta sadrži *Predlog za razmišljanje*“, *Borba*, 2. april 1967. str. 5.

¹⁶¹⁴ Grinberg smatra da je ta „zabrinutost za identitet hrvatskih i bosanskih Srba“ bila preteča nacionalne retorike devedesetih godina 20. veka. Robert D. Greenberg, *Jezik i identitet na Balkanu*, str. 51.

¹⁶¹⁵ Jasna Dragović Soso, *nav. delo*, str. 63–64.

¹⁶¹⁶ Dobrica Ćosić, koji nije učestvovao u izradi *Predloga za razmišljanje*, kasnije je pisao da su hrvatska *Deklaracija* i srpski *Predlog*, bili „jugoslovenske vododelnice, simboli duhovnog raskola između srpskog i hrvatskog naroda, raskola kojim se okončavaju jugoslovenska ideja i zajednička država.“ Dobrica Ćosić, *Prijatelji*, Beograd, 2005., str. 45.

¹⁶¹⁷ Pavle Ivić, *Srpski narod i njegov jezik*, Beograd, 1971., str. 6.

¹⁶¹⁸ Isto, str. 221. Ovaj stav Ivića, identičan principima iznetim u „Predlogu“ veoma podseća na argument Srpskog kulturnog kluba iz 1939. nakon formiranja Banovine Hrvatske, kada su preko njegovog glasila „Srpskog glasa“ podsticani Srbi u Hrvatskoj da traže sva ona prava koja su Hrvati tražili za sebe u Jugoslaviji. U tom smislu je posebno značajan tekst „Jugoslovenski karakter srpsko-hrvatskih pokrajina“ („Srpski glas“ br. 2, 23. novembar 1939.) u: Miodrag Jovičić, „*Jako*

zbog, pokušaja Ivića da bude advokat „za jezička pitanja Srba koji žive izvan SR Srbije“. ¹⁶¹⁹ Sam Ivićev stav je bio apsolutno saglasan sa *Predlogom za razmišljanje srpskih intelektualaca*, za koje je Marko Nikezić rekao da skupa s autorima *Deklaracije o položaju hrvatskog jezika*, pokušavaju da se nametnu kao nadležni stručnjaci u odlučivanju „kad će da nas posvađaju, a kad da nas mire“, jer svako u svojoj naciji, misli da ima diskreciono pravo na njeno zastupanje. ¹⁶²⁰

U tom složenom procesu „mi ne smemo zaboravljati“, poručivao je Pavle Ivić, da kod Srba egzistiraju dva vida književnog jezika ekavica i ijekavica i pogrešno bi bilo nametati bilo koji od ova dva varijeteta kao čisto srpski. Ipak, fundamentalni zadatak po njemu je očuvanje „celovitosti naše kulture“ u situaciji kada se „mi Srbi zbog svoje državnopravne izdajenosti nalazimo u složenijem položaju nego većina drugih nacija.“ Sva tragika toga položaja po Iviću, proizlazi iz činjenice da veliki deo Srba živi van osnovne političke jedinice srpskog naroda, dok je još početkom XX veka postojala svest da se „istureni delovi srpskog naroda mogu spasti samo ujedinjenjem Srba.“ ¹⁶²¹ S obzirom da kao konstitutivnu jedinicu srpskog naroda, u to vreme on vidi samo užu Srbiju, sledstveno tome, Srbi se nalaze u težem položaju od svih drugih evropskih nacija „ako apstrahujemo sasvim izuzetne okolnosti pod kojima žive Baski i Katalonci.“ ¹⁶²² Zastupajući, istorijski teško održivu tezu o naciji kao kategoriji starijoj od svih granica, Ivić je pozivao Srbe da se ne odriču nacionalne kulture kao zajedničkog dobra, nezavisno od „**istorijski uslovljene teritorijalne izdajenosti.**“ (akcenat – aut.) Na polju kulture „nema zadatka koji bi bio osnovniji od čuvanja kulturnog jedinstva Srba“, pisao je Ivić, dodajući ovom još samo jedan primarni cilj kulturne politike, da „svako srpsko dete“ stekne osnovno obrazovanje. Ukoliko bi se javile smetnje u oživotvorenju prvopomenutog cilja, Ivić je upozoravao da će „potencijal srpske kulture“ biti manji od „potencijala srpskog naroda“, čiji bi se delovi tada pretvorili u „kulturne kolonije“ drugih naroda ili doživeli kulturno-duhovnu regresiju u „zagušljivoj teskobi regionalne zatvorenosti.“ ¹⁶²³

Afirmišući tezu o potrebi očuvanja dvoazbučnosti Srba, negovanjem i ćirilice i latinice, Pavle Ivić je upozoravao da je veoma važno da se pripadnici srpskog naroda u Hrvatskoj i BiH ne udalje od ćirilice, te da tadašnje „programske izjave o rehabilitaciji ćirilice u tim sredinama budu zaista i ostvarene.“ Jer ovo pismo brane „živa tradicija i navika u velikom delu Srpstva“, te svest o njoj kao jednom od „osnovnih nacionalnih obeležja...“ ¹⁶²⁴ Međutim, razmer raspodele ove azbučne dihotomije kod Srba, zakonomerno je po Iviću išao u korist latinice, koja je najviše napredovala u etnički heterogenim sredinama: Hrvatskoj, BiH, Vojvodini, pa čak i Beogradu, pre svega zbog srpske

srpstvo – jaka Jugoslavija“. Izbor članaka iz „*Srpskog glasa*“, organa Srpskog kulturnog kluba, objavljenih 1939–1940, Beograd, 1991, str. 20–22.

¹⁶¹⁹ NIN, broj 1121, Beograd, 2. juli 1972., str. 61.

¹⁶²⁰ Marko Nikezić, „Nacionalni faktor – trajni problem Jugoslavije“, u: *Srpska krhka vertikala*, str. 196–197.

¹⁶²¹ Pavle Ivić, *nav. delo*, str. 201.

¹⁶²² U to vreme među Baskijcima se javlja terorizam kao sredstvo za rešavanje njihovog nacionalnog pitanja. Volter Laker, *Istorija Evrope 1945–1992*, Beograd, 1999., str. 473, 539–541.

¹⁶²³ Pavle Ivić, *Srpski narod i njegov jezik*, str. 222.

¹⁶²⁴ Isto, str. 223.

„dobronamernosti“, javljala se ta „bezbolna, tiha koncesija“ Hrvatima, na putu ka potpunijem jedinstvu.¹⁶²⁵

Konstatujući da je Novosadski srpsko–hrvatski jezički dogovor iz 1954. godine¹⁶²⁶ mrtav, činom raskida „druge strane“, Ivić je uprkos uverenju da varijante jedinstvenog jezika nikako nisu dostatne da bi se smatrale „različitim jezicima“, pledirao za vraćanje „srpskom imenu jezika“, kao jedino mogućem „izlazu za sve Srbe“, ako se zajedništvo ne bi moglo očuvati, čime su jezički „raskolnici“ iz *maspoka* dobili simetriju i među srpskim jezikoslovcima, tačnije, jednom od najautoritativnijih među njima.¹⁶²⁷ Prednost vraćanja jeziku srpskog imena, po Iviću, leži u „nacionalnom obeležju, osveštanom iskonski starom upotrebom“, a bilo bi značajno i u funkciji „**samopotvrđivanja nacije u istorijskom trenutku koji preživljavamo.**“ (akcenat – aut.) Takođe, nakon hrvatske jezičke secesije, trebalo bi sačuvati jezičko zajedništvo Srbije sa Crnom Gorom i Bosnom i Hercegovinom, jer po njemu „nije u interesu ni jedne od tih republika da se to zajedništvo raskida.“ Zbog toga je jedna od ideja vodilja Ivićeve studije i želja da se u začetku onemogućiti svaka inicijativa o crnogorskoj jezičkoj posebnosti, koja se tih godina javila u nekim stručnim krugovima najmanje jugoslovenske republike. Argumentacija uticajnog srpskog lingviste, koji je taj pokušaj video kao još jedan u nizu sličnih, uperen ka disoluciji srpskog etničkog jezgra, išla je u pravcu naučnog osporavanja toga pokušaja. Toj ideji „bojovnika ubojite nacionalne strasti,“ po njemu, nedostaje lingvistička podloga, a u crnogorskom slučaju nije bio prihvatljiv ni stav o „pravu na vlastiti jezik“ kao suverenom pravu svakog naroda, iskazan u slučaju razvrgavanja srpskohrvatske jezičke integracije.¹⁶²⁸ Jer, jedini argument koji je Ivić priznao za izdvajanje hrvatskog književnog jezika je „pravo na vlastiti jezik“, kao „suvereno pravo svakog naroda“, te da hrvatski narod u jezičkoj emancipaciji gleda „**potvrdu svoje nacionalne individualnosti**“. (akcenat – aut.) Sličan argument se u crnogorskom slučaju, očitno nije smatrao prihvatljivim, jer se odbacivalo i egzistiranje same nacije.¹⁶²⁹

Imajući u vidu maksimum da je jezik „dijalekat iza kog stoji vojska“¹⁶³⁰ kao i vreme izlaska knjige, kada Hrvatsku potresa najintenzivniji nacionalistički talas, delovi Ivićeve studije su delovali vrlo izazovno. Teze o tome kako su u vreme osmanske najeзде Srbi „na sebe primili rizik stradanja“ da bi spasili hrvatsku teritoriju pod austrijskim žezlom, da je „Dubrovnik po jeziku bio uvek srpski“, da su Hrvati usvojili „gramatički i glasovni sistem tršićkog govora“ za svoj književni jezik, da je hrvatskom književnom govoru najbliži istočnohercegovački dijelekat „koji su u Hrvatsku uneli Srbi“, da je kolevka štokavskog dijalekatskog tipa bila srednjovekovna Srbija, da je *Deklaracija o položaju*

¹⁶²⁵ Isto, str. 210.

¹⁶²⁶ Prvi zaključak *Novosadskog dogovora* glasi: „Narodni jezik Srba, Hrvata i Crnogoraca jedan je jezik.“ Kompletan tekst *Novosadskog dogovora* iz 1954. godine u: Robert D. Greenberg, *nav. delo*, str. 179–180.

¹⁶²⁷ Pavle Ivić, *nav. delo*, str. 198, 227–228 ; *NIN*, broj 1121, Beograd, 2. jul 1972., str. 32–34.

¹⁶²⁸ Pavle Ivić, *nav. delo*, str. 216–220.

¹⁶²⁹ Isto, str. 216. Jezik je, kako smatra Olivera Milosavljević, mnogo puta bio funkcionalizovan za *nacionalne* potrebe, kako bi se „pojedini jezički individualiteti osporili a populacija koja njima govori uključila u svoju etničku/nacionalnu grupu.“ Olivera Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma*, str. 103.

¹⁶³⁰ Tomas Hilan Eriksen, *nav. delo*, str. 180.

hrvatskog jezika trebalo da izvrši jezičku uniju, kad se već „nije mogla izvršiti crkvena“, da je za Hrvate van Hrvatske traženo ono što se uskraćivalo Srbima u Hrvatskoj (pravo na vlastito jezičko ime)¹⁶³¹ ... nisu ostali bez odjeka.

U nacionalističkoj buci tokom 1971., Ivićeva knjiga nije u političko–ideološkom smislu privukla veću pažnju. Međutim, nakon smene hrvatskog rukovodstva u Karađorđevu, knjiga *Srpski narod i njegov jezik*, okvalifikovana kao „duhovna hrana i za srpske i za hrvatske nacionaliste“, ali i „da minorizuje hrvatsku kulturu, istoriju, pa i nacionalno biće“, našla se u središtu interesovanja i na udaru kritike hrvatskih filologa, srpskih političara u Hrvatskoj, štampe u Srbiji... Zagrebački *Vjesnik* je objavljivao i polemiku novosadskog lingviste sa svojim zagrebačkim kolegom Antom Nazorom, a jezik kao sistem znakova koji služi za označavanje pojmova radi sporazumevanja među ljudima, ostao je i dalje *malum discordiae* u nacionalističkim disputima i političkim polemikama. Ili kako je napisao Grinberg, u „takvoj atmosferi jezični nacionalizam narušava jednu od osnovnih jezičnih funkcija... kao sredstva međuljudskoga sporazumijevanja.“¹⁶³²

Knjiga Dobrice Ćosića, *Moć i strepnje*, objavljena u Beogradu, 1971. zbog nacionalizma je povučena iz prodaje, nakon što je rasprodat skoro ceo tiraž.¹⁶³³ Sadržala je uglavnom njegove govore i beleške o kulturi i kulturnoj politici, nastale između 1966. i 1971. *Crvena nit* koja se provlači kroz čitavo štivo je svest o ozbiljnoj ugroženosti srpskog kulturno-duhovnog nasleđa, usled „razjedinjenosti i parcijalizacije“, te potreba njegovog objedinjavanja.¹⁶³⁴ Pomalo ezopovski vokabular svega izrečenog sam autor je u predgovoru opravdao tvrdnjom da za najkrupnije istine o stvarnosti u tom trenutku „nema opštih uslova“, te nadom da će svaki čitalac moći i na „datim pretpostavkama i naznačenim temama i idejama da shvati autorove namere i stavove.“¹⁶³⁵ Već u prvom napisu, beleškama za predavanje na Kolarcu, 1967. Ćosić varira temu nejedinstva srpskog etničkog prostora kroz istoriju, po balkanskim, jadranskim i panonskim prostranstvima, pišući o nejedinstvu kao najtragičnojoj karakteristici srpske nacionalne kulture, koja je prati poput fatuma. To nejedinstvo „sadržajno, vremensko i **prostorno** ... vladajući činoci danas uporno podstiču“, smatrao je tada još uvek član CK SKS, nastavljajući da je samo u tu svrhu stvorena čitava jedna ideologija, kao amalgam „austroougarske i kominternovske koncepcije Balkana i Jugoslavije.“¹⁶³⁶ Problem je što, po njemu, u srpskoj kulturi nema „prave svesti“ o tome, niti uslova da ona nastane i pored strasnog istorijskog nastojanja za političkim i kulturnim „jedinstvom i uzajamnošću“ srpskog naroda, ostvarenim po najvišoj ceni, pisao je Ćosić. Ona je brojala dva i po miliona Srba koji su dali živote za „svoje oslobođenje i ujedinjenje“,

¹⁶³¹ Pavle Ivić, *nav. delo*, str. 51, 141, 191, 216, 41, 217, 214.

¹⁶³² Robert D. Greenberg, *nav. delo*, str. 25.

¹⁶³³ Knjiga je štampana u tiražu od 3000 primeraka, a do njenog povlačenja prodato je preko dve hiljade. NIN, broj 1097, Beograd, 16. januar 1972., str. 17; Marko Lopušina, *Crna knjiga – cenzura u Jugoslaviji 1945–1991*, Beograd, 1991., str. 61.

¹⁶³⁴ Dobrica Ćosić, „Socijalizam i kultura“, *Moć i strepnje*, Beograd, 1971., str. 161.

¹⁶³⁵ Isti, *Moć i strepnje*, Beograd, 1971., str. 6.

¹⁶³⁶ Isti, „Kako stvaramo sebe“, *Moć i strepnje*, Beograd, 1971., str. 12.

te ta tekovina, političkog, etničkog i kulturnog jedinstva mora da se odbrani, jer „srpski narod još uvek nije etnički homogena celina i ne živi u jednom državno-političkom obliku, odnosno federalnoj republici“, pisao je Ćosić 1967. godine.¹⁶³⁷ (akcenat – aut.) Ovim predavanjem na Kolarcu, Dobrica Ćosić „prvi put otvara srpsko nacionalno pitanje“, smatra publicista Slavoljub Đukić.¹⁶³⁸ Takođe, Ćosić je tom prilikom prvi put javno pokušao da izjednači nacionalnu koncepciju jugoslovenskih komunista sa austrougarskom i kominternovskom antijugoslovenskom, optužujući komuniste za protivrpsku politiku.¹⁶³⁹

Njegovoj pažnji ne izmiče ni položaj Srba van matične Republike, posebno u Hrvatskoj, u čijem se društvu, po Ćosiću razvila jedna politička tendencija, koja je svoj najizrazitiji iskaz imala u „Deklaraciji o položaju hrvatskog književnog jezika“ iz 1967. Ta orijentacija prećutkuje ili čak poriče pravo Srbima u SR Hrvatskoj da jezik kojim govore nazivaju svojim (ili i svojim) imenom, negira im pravo da „ravnopravno sa Hrvatima izražavaju i potvrđuju svoj nacionalni individualitet“, upozoravao je Ćosić u razgovoru sa Esadom Ćimićem za časopis *Odjek*.¹⁶⁴⁰ Tu politiku on je poredio sa unijaćenjem i kvalifikovao je kao ekspanzivni velikohrvatski nacionalizam, koji će svoju simetriju naći u probuđenom srpskom nacionalizmu.

Temu nacional-šovinističke plime, Ćosić je posvetio i dobar deo pripremljenog, a nikad održanog predavanja u sarajevskom Narodnom univerzitetu.¹⁶⁴¹ Konstatujući da se ondašnji nacionalizam, tj. šovinizam konstituše u društvenu koncepciju i ideologiju, u „sistem vrednovanja, u mentalitet, u intelektualni i privredni moral, u opštu psihozu, u kolektivnu paranoju, u društvenu šizofreniju“, pisac njegove izvore pronalazi u želji za nivelisanjem istorijskih nesuglasica, povređenom nacionalnom dostojanstvu i integritetu, jugoslovenskom centralizmu i unitarizmu, separatizmu, osećanju ugroženosti i neravnopravnosti...¹⁶⁴² Naročito plodno tle za reafirmaciju ove ideologije, Ćosić vidi u siromaštvu, neprosvećenosti, ali i teritorijalnoj, etničkoj i društvenoj neintegrisanosti većine balkanskih nacija. Iako nastupa kao načelni kritičar svih jugoslovenskih nacionalizama, poseban problem on identifikuje u jednom – hrvatskom, zbog čega naročito ustaje protiv, smatrao je, neutemeljenih srpsko-hrvatskih simetrija i paralela. Ne negirajući uslovljenost i međuzavisnost dveju nacionalnih ideologija, Ćosić svaku komparaciju te vrste odbacuje kao neodrživu i apsurdnu, jer „nismo svi uvek i za sve podjednako krivi i odgovorni“. Smatrajući naivnom i licemernom tvrdnju o bezopasnosti nacionalizma manjih naroda (pritom je naveo „šiptarski“ i slovenački¹⁶⁴³), Ćosić je

¹⁶³⁷ *Isto*, str. 47.

¹⁶³⁸ Slavoljub Đukić, *Čovek u svom vremenu*, Beograd, 1989., str. 183.

¹⁶³⁹ Iako samo predavanje na Kolarcu 1967. nije izazvalo nikakvu reakciju vlasti, njegov transkript je bio zvaničan povod za zabrnu knjige, četiri godine kasnije.

¹⁶⁴⁰ Dobrica Ćosić, „Vreme, književnost, jezik...“, *Moć i strepnje*, Beograd, 1971., str. 67.

¹⁶⁴¹ Ćosićevo predavanje predviđeno za 8. Maj 1969. u Sarajevu otkazano je zbog intervencije iz CK SK BiH.

¹⁶⁴² Dobrica Ćosić, „Uslovi i mogućnosti kulture danas“, *Moć i strepnje*, Beograd, 1971. str. 107–108.

¹⁶⁴³ Marko Nikezić je maja 1971. rekao da se iz Beograda ne očekuje da „Crnogorci ili Makedonci, istim rečima i u istom obimu govore o nacionalizmu kao mi u Srbiji. Budimo realni – izađimo iz političkih šablona...“ Marko Nikezić, „Priznati postojeće razlike“, u *Srpska krhka vertikala*, Beograd, 2003., str. 219.

udarao i na ustaljenu jugoslovensku praksu, da antinacionalistička borba podrazumeva najpre „čišćenje ispred sopstvene kuće“, tačnije obračun sa vlastitim nacionalizmom. Paradoksalno, ali u vizuri Dobrice Ćosića, glavni generatori nacionalizma su bili upravo komunisti, jer su se borili protiv istog, međutim, smatrao je on, na pogrešan način. Aludirajući na srpske komuniste, Ćosić ih je optuživao da ne razlikuju slobodarske tradicije i „ciljeve svoje nacionalne kulture“, od njima suprotnih paradigmi, te da nipodaštavaju vrednosti koje ne razumeju, „krivotvore istorijske činjenice, kleveću i podmeću, prekrštavaju mrtve, psuju prošlost kao takvu...“¹⁶⁴⁴ Sve skupa uz, navodno, nametanje kompleksa nacionalne krivice svom narodu, zonomerno je rađalo nacionalistički duh i šovinističku netrpeljivost. Smatrajući sve jugoslovenske nacionalizme nazadnjačko-antijugoslovenskim i provincijalno-inferiornim, Ćosić im je koren pronalazio i u neslobodi, unižavanju kulturnih vrednosti, te partijskoj dominaciji nad čovekom i njegovim stvaralaštvom.

Idejni *credo* knjige verbalizovan stavom da „srpskoj nacionalnoj kulturi u celini danas tragično nedostaje zabrinutost nad mestom, ulogom, značajem koje nema ili koje treba da ima u balkanskoj, jugoslovenskoj i svetskoj zajednici naroda,“¹⁶⁴⁵ ipak najbolje emanira poslednji i najeksplicitniji napis. Reč je o tekstu „Porazi i ciljevi“, tačnije govoru u svojstvu predsednika, na 64. godišnjoj skupštini Srpske književne zadruge, u Beogradu 17. maja 1971.¹⁶⁴⁶ Označivši instituciju na čijem se čelu nalazio kao delo „tri intelektualne generacije“, Dobrica Ćosić je poručio da je u SKZ–u, od knjiga i izdavačke delatnosti važniji duh koji Zadruga nosi, „vrednosti koje zastupa, ciljevi kojima teži.“¹⁶⁴⁷ Ta stremljenja bila su neraskidivo vezana sa izmenjenim stanjem duha i novim okolnostima sa „dalekosežnim posledicama“ u kojima se razvijala kultura srpskog naroda, jer su **važni nacionalni i kulturni ciljevi „iskazivani na bojištima i stratištima, u tamnicama i logorima“, plaćani najvišom cenom, „suštinski prekrojeni i porečeni“**.¹⁶⁴⁸ (akcenat – aut.) Implicite optužujuću vlast za najdublje i najdalekosežnije promene, teško uporedive sa bilo čim sličnim u Evropi, a sve mimo volje naroda i intelektualne elite, za preobražaj mnogih opštih ciljeva, poricanje „važnih istorijskih obećanja“ i gušenje kolektivnog stvaralačkog duha srpskog naroda.¹⁶⁴⁹ Podsetivši da je SKZ osnovana u cilju razvoja prosvete i kulture, da je okrenuta razvitku „duhovnog i kulturnog jedinstva čitavog srpskog naroda“, on je naglasio da se njena delatnost u posleratnom periodu sužavala samo na Republiku Srbiju, što nije odgovaralo opsegu čitavog srpskog etničkog prostora u Jugoslaviji. Taj problem se

¹⁶⁴⁴ Dobrica Ćosić, „Uslovi i mogućnosti kulture danas“, *Moć i strepnje*, str. 111.

¹⁶⁴⁵ Dobrica Ćosić, „Socijalizam i kultura“, *Moć i strepnje*, str. 163.

¹⁶⁴⁶ Odgovarajući na ovaj i njemu slične istupe, Marko Nikezić je pozivao na demistifikaciju, jer od desetina hiljada intelektualaca i profesora, ne mogu da se „sastanu tri pisca da govore u ime inteligencije“ ili „u ime budućnosti nacije. Šta je nacija – je li ona mutava, da ne ume da govori sama za sebe?“ Marko Nikezić, „Društveni odnosi postajaće složeniji“, u: *Srpska krhka vertikala*, Beograd, 2003., str. 182.

¹⁶⁴⁷ Dobrica Ćosić, „Porazi i ciljevi“, *Moć i strepnje*, Beograd, 1971., str. 165.

¹⁶⁴⁸ Eli Keduri piše da „nacionalisti smatraju da su političke i kulturne stvari **nerazdvojive**“, te da nijedna kultura „ne može imati svoj život“ ukoliko nema **vlastitu državu**. Takvi pokušaji, po njemu, „imaju kao posledicu jedino politizaciju umetničkih, literarnih i lingvističkih problema, tj. njihovu upotrebu kao oruđa u nacionalističkim borbama.“ Eli Keduri, *Nacionalizam*, Podgorica, 2000, str. 123–124.

¹⁶⁴⁹ Dobrica Ćosić, „Porazi i ciljevi“, *Moć i strepnje*, str. 165.

posebno aktuelizovao napuštanjem centralističke paradigme i novim ustrojavanjem Jugoslavije, kojim se „ozbiljno dovodi u pitanje pravo na ispoljavanje duhovne celokupnosti srpskog naroda“, segmentira „istorijsko i sadržajno jedinstvo srpske kulture“. To srpsko kulturno-duhovno jedinstvo, nezavisno od državnih i administrativnih granica ili prostorne razuđenosti, u modernoj istoriji, pored Saveza komunista, jedino su još osporavali Austro-Ugarska i Hitlerov Treći Rajh, smatrao je Ćosić.¹⁶⁵⁰ Iznesenim stavom, poznati književnik je vladajuće komuniste teško optužio za antisrpstvo i direktno ih uporedio sa Austro-Ugarskom i nacističkom Nemačkom. Bio je to, nesumnjivo, jedan od najtežih u Jugoslaviji, javno izrečenih napada na SKJ, zbog politike nacionalne ravnopravnosti. Anatemišući, dalje vlast i za nedoslednost i neprincipijelnost, Ćosić je podsetio da nijedan programski dokument KPJ/SKJ od 1941. do savremenog doba, nije ideološki ili legislativno osporio neotuđivo pravo na negovanje i razvoj „kulture srpskog naroda kao celine“ u situaciji u kojoj je federalno uređenje tumačeno kao oblik demokratske integracije srpskog etničkog prostora. Međutim, proklamovani principi, po Ćosiću, su se značajno razilazili sa delatnom političkom praksom u realnosti, jer su se Srbi posle 1945. u vlastitom „naivnom“ uverenju, kao najpotpunijoj emanaciji jugoslovenskog socijalističkog idealizma, odricali svoje „nacionalne posebnosti“ uz istodobno potiskivanje, prećutkivanje ili nedovoljno isticanje „celokupnosti kulturne svesti“ nacije i premalo težili za potvrđivanjem „jedinstva srpske kulture bez obzira na republičke i teritorijalne podele i granice“.¹⁶⁵¹ Takva štetna politika „znanih činilaca“ dovela je do ozbiljnih posledica, pre svega do redukcije srpske nacionalne kulture u „granice **današnje Republike Srbije**“, dok insistiranje na celini nacionalne kulture Srba, nezavisno u kojoj republici se razvijala, „neki moćni ljudi ocenjuju kao velikosrpstvo“, smatrao je Dobrica Ćosić.¹⁶⁵² (akcenat – aut.) Konsekvenca takvog odnosa prema srpskom narodu bio je i procvat „nazadnog partikularizma u kulturi“, dominacija regionalnih i političkih kriterijuma, što je sve skupa na koncu vodilo u rastakanje „celovite... kulturne svesti srpskog naroda“, njegovu istorijsku regresiju i ponovno bavljenje nacionalnim pitanjem za koje se verovalo da je davno rešeno. Pozivajući se na pravo na otpor takvoj politici u ime „razuma, savesti“ i navodno, socijalističkih namera, Ćosić je osuđivao anatemisanje ljudi, koji nisu prihvatili takvu politiku vlasti, kao „velikosrpskih nacionalista“, „centralista“ i slično. U ime institucije na čijem se čelnom mestu nalazio, Dobrica Ćosić je tumačeći, kako je rekao, „novo ustrojstvo“ jugoslovenskog socijalizma, koje je reafirmisalo nacionalne pripadnosti i samobitnosti, tražio jemstva za prava Srba koji ne žive u Srbiji, na „slobodno ispoljavanje pripadnosti svojoj nacionalnoj kulturi u celini“, jer takva „kulturna prava“ ne mogu biti uskraćivana nikome.¹⁶⁵³

¹⁶⁵⁰ Isto, str. 169.

¹⁶⁵¹ Isto, str. 171.

¹⁶⁵² Ernest Gellner nacionalizam određuje i kao težnju da se politika i kultura učine kongruentnim, da se „kulturi podari sopstveni politički krov i ne više od tog jednog krova“. Ernest Gellner, *Nacije i nacionalizam*, Novi Sad, 1997. str. 67.

¹⁶⁵³ Dobrica Ćosić, „Porazi i ciljevi“, u: *Moć i strepnje*, Beograd, str. 1971. 172.

D. Ćosić ni početkom sedamdesetih ne odustaje potpuno od jugoslovenstva, „kao težnje za zajedništvom“, iako je jasno da ono više nema primarno mesto u njegovoj vrednosnoj orijentaciji, nasuprot srpske nacionalne i državne integracije.¹⁶⁵⁴ Služeći se mimikrijom i držeći se isključivo teme kulture, Ćosić je mnogo toga rekao i o aktuelnom političkom trenutku, bremenitom, kako je smatrao, dramatičnim pogoršavanjem mesta i položaja srpskog naroda u izmenjenim društveno-političkim okolnostima nakon Brionskog plenuma. Sem protivljenja generalnoj liniji vlasti, Ćosić je implicite iznosio i obrise nove, nacionalističke platforme, kreirane u krugu njemu bliskih ljudi, mahom predstavnika beogradske, kritičke inteligencije, okupljenih u Srpskoj književnoj zadruzi.

Godine 1972. iz štampe su izašla prva dva toma Ćosićevog životnog dela, romana *Vreme smrti*, istorijsko-epske parabole o stradanju, žrtvovanju i junaštvu Srbije za stvaranje jugoslovenske države, tokom oslobodilačke borbe u Prvom svetskom ratu. Erik Hobsbaum je s pravom uočio da je „istorija sirov materijal za nacionalističke, etničke ... ideologije“, jer je prošlost bitan, čak „suštinski elemenat za ove ideologije“, dajući mitološku osnovu u procesu jačanja kolektivne nacionalne kohezije, jer „prošlost legitimizuje“, pružajući „veličanstvenu pozadinu za sadašnjost.“¹⁶⁵⁵ Svi navedeni ciljevi su se najlakše postizali mešavinom istorijskih činjenica i piščeve imaginacije u književnom delu, koje je uvek pogodnije za tu svrhu od istoriografije, koja bi ipak, trebalo da bude odgovorna prema istorijskim činjenicama, sa kojima se u spisateljskom radu može odnositi krajnje kreativno, iščezavanjem granice između fakta i fikcije. A. Smit kao važno kognitivno obeležje nacionalnog identiteta smatra „oživljavanje slika patnji i nepravdi iz prošlosti“, koje se zakonomerno transponuju na potomke.¹⁶⁵⁶ Na toj osnovi, uveren u „odista časnu i patničku prošlost“ srpskog naroda, Dobrica Ćosić je gradio kolosalnu strukturu svoga epskog dela *Vreme smrti*, čija su se prva dva toma pojavila pred čitaocima tokom 1972.¹⁶⁵⁷ Fabula romana smeštena je u Srbiji na samom početku Prvog svetskog rata, tačnije tokom prve, surove ratne godine. Da bi drama o veličini, junaštvu i mučeništvu Srbije izgledala uverljivije, Ćosić se ne oslanja samo na vlastitu imaginaciju. Naprotiv, on prenosi autentična dokumenta, informacije iz štampe, delove stenograma, proklamacije, istorijske činjenice i ličnosti, koje vešto uklapa i kombinuje sa imaginarnim likovima i događajima. Taj metod i pripovedačka veština, davali su romanu ne samo veliku autentičnost, nego i snažnu emotivno-martirološku crtu. Mali, ali ponosan narod, u dramatičnom vremenu, po najvišoj ceni i iznad svoje realne snage, brani vlastitu slobodu, iskreno i naivno se žrtvujući za srpsko, ali i južnoslovensko jedinstvo.¹⁶⁵⁸ Nasuprot Srbima, romanom defiluju licemerni zapadni saveznici, spremni da žrtvuju namučenog, balkanskog saveznika,

¹⁶⁵⁴ Isto, str. 176.

¹⁶⁵⁵ Erik Hobsbaum, *Nacije i nacionalizam od 1780. Program, mit, stvarnost*, Beograd, 1996., str. 212; Isti, „Uvod – Kako se tradicije izmišljaju“, u: Erik Hobsbaum, Terens Rejndžer (urednici), *Izmišljanje tradicije*, Beograd, 2002., str. 22.

¹⁶⁵⁶ Tomas Hilan Eriksen, *nav. delo*, str. 270.

¹⁶⁵⁷ Slavoljub Đukić, *Lovljenje vetra – Politička ispovest Dobrice Ćosića*, Beograd, 2001., str. 120.

¹⁶⁵⁸ Ćosić kroz svog junaka, Vukašina Katića o nacionalnim ciljevima piše: „Nikad u istoriji nije bilo povoljnijih uslova da se najzad reši srpsko pitanje. **Da se ujedini srpski narod.**“ (akcenat – aut.) Dobrica Ćosić, *Vreme smrti*, I, Rijeka, 1977., str. 173.

Srbiju, zarad svojih interesa ili grube oholosti.¹⁶⁵⁹ Najzad, tu su Hrvati, koji ratuju na protivničkoj strani, paleći Srbiju, bučno se radujući kada poraze Srbe, lascivno im se rugajući preko linije fronta, pevajući o „Velikoj Hrvatskoj“, dok se srpski vojnici u svom razočaranju kolebaju: „A mi smo verovali da smo braća. Mi ratujemo da se ujedinito“.¹⁶⁶⁰ Vrhunski dramatizovan lirski, lamentirajući, samoviktimizujući obrazac doveden je gotovo do vrhunca ovim Ćosićevim književnim ostvarenjem, koje je imalo značajnog uticaja na diseminaciju nacionalizma u Srbiji.

Teško je pobrojati sve književnike, umetnike i uopšte kulturne radnike, koji su svoje ime ili delo stavili u funkciju ideologije srpskog nacionalizma u istraživanom periodu, ali je jedan od najoštrijih i najzapaženijih u svom javnom istupu bio je lektor i književni istoričar, Živorad Stojković. Već sredinom i u drugoj polovini šezdesetih on se angažovao na izdavanju dela Slobodana Jovanovića, Miloša Crnjanskog i Jovana Dučića. Međutim, sem književnih Stojković nije bežao ni od političkih istupa, od kojih je najzapaženiji bio njegov govor na tribini Udruženja književnika Srbije, aprila 1971. povodom ustavnih amandmana. Karakterišući tekuću reformu federacije kao pripremu za „stvaranje šest do osam država u državi“, Stojković je prizivajući duh studentske pobune iz juna 1968. rekao da oni koji su je izveli imaju obavezu da „nešto kažu“ i o trenutku, koji je smatrao presudnim za Jugoslaviju. Osvrnuvši se na događaje u Hrvatskoj, Stojković je tamošnje zahteve nazvao „političarskim pseudoproblemima“, iza kojih stoje kulturne ustanove kao neoficijelna politička uporišta, koji „ispoljavaju pretenzije“ destabilizujući zemlju „premnogo plaćenu... šestocifrenim sumama“ ljudskih žrtava.¹⁶⁶¹ Po Stojkoviću, Jugoslavija je te, 1971., dospela do svoga „najkritičnijeg trenutka“, jer federacija „zasnovana na nelogičnom, neprirodnom ukrštanju nacionalnih i teritorijalnih republika“ iskazuje svu svoju defektnost kao posledicu „improvizovanog“ ustavnog koncepta, pogrešno postavljenog još u toku rata. Udarivši u same *avnojevske* temelje države, Živorad Stojković ju je nazvao „ništa manje veštačkom, ali mnogo više antagonističkom“ od prve Jugoslavije. Predložene amandmane na Ustav eksplicitno je nazvao „državnim udarom“, uperenim „**protiv nacionalnog, kulturnog, istorijskog identiteta najbrojnijeg naroda** ove zemlje“, koji izvršavaju sami nosioci vlasti, optužujući ih što dotadašnji centralizam „pripisuju srpskoj naciji – jedinjoj i bez svog pravog centra i bez sopstvenog centralizma“.¹⁶⁶² (akcenat – aut.) Zbog toga, po njemu, ključna pitanja i ne bi trebalo da se tiču novih ustavnih rešenja, već težine njihovih posledica po „status i stanje srpskog naroda u Jugoslaviji“, jer od tada on neće imati „**nijednu svoju od toliko nacionalnih država...** iako tog naroda ... ima bezmalo koliko svih ostalih zajedno“, smatrao je Stojković, upitavši se da li išta garantuje „stvarna prava Srba“ u „predstojećim državama drugih nacija i teritorija“ koje su se po njemu

¹⁶⁵⁹ „Zar smo to zaslužili? Mi ginemo za Saveznike, a oni Bugare darivaju srpskom zemljom! (...) Našim zemljama hoće da ih kupe za ratne saveznike. I to su nam saveznici!“ Dobrica Ćosić, *Vreme smrti*, I, Rijeka, 1977., str. 169–171.

¹⁶⁶⁰ Dobrica Ćosić, *Vreme smrti*, II, str. 142.

¹⁶⁶¹ Živorad Stojković, „Državni udar redovnim putem – O ustavnim `amandmanima` iz 1971“, u: Živorad Stojković, *Otisci 1951–1996*, Beograd, 1996., str. 85–86.

¹⁶⁶² Živorad Stojković, „Državni udar redovnim putem“, str. 87–88.

stvarale. (akcenat – aut.) Ne prvi put u posmatranom periodu, pravljena je paralela nacionalne politike vladajućih komunista sa austrougarskom i nacističkom politikom. Podsećajući na aneksiju BiH 1908. koja je značila „glogov kolac“ za Srbiju i Crnu Goru, Živorad Stojković je ustvrdio da ono što nije stigla da ostvari Austrija „sprovode sada oni na čiju se inicijativu i insistiranje, pod vidom amandmana“ ubija Jugoslavija. Nova ustavnost, po njemu, znači „**glogov kolac srpskom narodu**“, jer ga „vraća na staro: **razjedinjenog, izolovanog, razbijenog na četiri države** u kojima predstavlja većinu stanovništva“ i na tri ostale u kojima nije ni „priznat kao narod“. ¹⁶⁶³ (akcenat – aut.) Time „jedino“ Srbi od svih naroda u Jugoslaviji ne žive ravnopravno, kao ostale nacije. Srpski narod, po Stojkoviću, posle Drugog svetskoga rata razbijen po republikama, „smanjene“ etničke teritorije, amandmanima je bio sveden na „manju teritoriju od Nedićeve okupacione zone“. Time se Srbi pretvaraju u „podstanare“ u državi, oba puta stvorenoj „zahvaljujući uglavnom srpskom narodu“, koju sada prema svojim interesima „kroje i raskrajaju“ oni koji na to najmanje imaju pravo jer ih je „najmanje koštala“. Optužujući ostale jugoslovenske narode, da međurepubličkim granicama „razdvajaju Srbe da bi okupili sebe“, te da im ni „dosadašnja **desrbizovana Jugoslavija** nije bila dobra ni dovoljna“, Stojković je upozoravao one koji su Srbima „skrivili preteško“ da zapravo i „ne slute šta čine.“ (akcenat – aut.) Time ove „**novoiskrse nacionalne državnice... bez ikakvih nacionalnih osnova**“ ponovo otvaraju „teško, mučno, nimalo bezazleno i bezopasno: *srpsko pitanje u Jugoslaviji*“. ¹⁶⁶⁴ (kurziv njegov) Rešenje otvorenog srpskog pitanja Stojković nije ponudio, ali je nagovestio metodologiju njegovog rešavanja, jer „**Srbi svoja prava nisu dobijali na zasedanjima, kongresima, plenumima – tamo su ih po pravilu gubili.**“ ¹⁶⁶⁵ (akcenat – aut.) To upozorenje Stojković je upućivao onima koji se bave sve „opasnijim igrama linčovanja istorije, kulture, jezika, pa i životnih interesa srpskog naroda u Jugoslaviji“. Posebno oštroj kritici je podvrgao vlasti u Srbiji, koje, po njemu, koristeći nekadašnje parole austrougarske zavojevačke kampanje, za „velikosrpski nacionalizam“ proglašavaju svaku „obavezu da se misli na srpski narod upravo u onim delovima zemlje gde je on bio biološki istrebljivan, a **izlagan i dosad, mirnodopskom genocidu** asimilacije.“ (akcenat – aut.) Optužujući srpske vlasti za „indignaciju“ i „alergiju“ prema svemu nacionalnom, Živorad Stojković ih je optužio za nebrigu prema vlastitom narodu, koga je snašla teška sudbina da mu najodgovorniji ljudi ponavljaju argumente negdašnje propagande iz Beča, kao današnji dokaz „idejne, intelektualne emancipovanosti“. ¹⁶⁶⁶

¹⁶⁶³ Autor verovatno misli na „užu Srbiju“, Vojvodinu, Crnu Goru i Bosnu i Hercegovinu u kojima su po njemu, Srbi činili većinu, dok pod tri preostale „države“ u kojima „nisu priznata prava Srba“, verovatno, misli na Hrvatsku, Kosovo i Makedoniju, koju je eksplicitno pomenuo. Po Ustavu, Kosovo je bilo deo Srbije, kao i Vojvodina, dok su u republičkim ustavima Hrvatske i BiH, Srbi bili konstitutivni narod tih republika u sastavu federalne Jugoslavije.

¹⁶⁶⁴ Živorad Stojković, „Državni udar redovnim putem“, str. 89–91.

¹⁶⁶⁵ Ovde je prvi put javno nagoveštena kasnije široko rasprostranjena teza Dobrice Ćosića, da su „Srbi pobednici u ratu, a poraženi u miru.“ Sam Ćosić ju je prvi put javno izrekao u pristupnoj besedi u SANU 1978. Dobrica Ćosić, „Književnost i istorija danas (Pristupna beseda u SANU, izgovorena 29. marta 1978. godine)“, u: Dobrica Ćosić, *Stvarno i moguće*, Rijeka, 1982., str. 159–173; Slavoljub Đukić, *Lovljenje vetra – Politička ispovest Dobrice Ćosića*, Beograd, 2001., str. 119–120.

¹⁶⁶⁶ Živorad Stojković, *nav. delo*, str. 91–92.

U istraživanom periodu, jedan od važnijih motiva oglašavanja nacionalističke inteligencije u Srbiji, postaje „odbrana Njegoša“, tačnije otpori i protesti zbog izgradnje Meštrovićevog mauzoleja na Lovćenu.¹⁶⁶⁷ Tako je Živorad Stojković u rušenju kapele, video simboličnu tragiku srpske nacije, jer sudbina koja ju je snašla bila je „zloslutna u svojim posledicama.“ Stojković je smatrao tragičnim da se „uz toliko nepogoda i neizvesnosti“, koje su u tom vremenu snašle srpski narod, još i to „veliko uporište... najviši predajnik pesničkih i zavetnih poruka“ ruši i pretvara u simbol „smutnji, razdora, obnevidelosti“.¹⁶⁶⁸ Ocenjujući Ivana Meštrovića kao srbofoba, karakterišući njegovo držanje tokom rata kao proustaško, a artistske kvalitete kao drugorazredne, Stojković je ustajao ne samo protiv izgradnje „političkog mauzoleja“, nego i protiv njegovog umetničkog neimara. Motive ovakvog poteza vlasti, Živorad Stojković je pronalazio ne u želji da se Njegoš „grandomanski obeleži“, već da se zapravo, „prebeleži“, tj. prevrednuje i „otuđe“ od srpske istorije i Lovćen i sam Njegoš. Reč je po

¹⁶⁶⁷ Crnogorski vladar i vladika Petar II Petrović Njegoš (1813–1851), podigao je 1845. na Lovćenu, na Jezerskom vrhu, omanju crkvu, posvetio je svome stricu, Svetom Petru Cetinjskom i više puta izrazio želju da u njoj bude sahranjen. Prvobitno, nakon smrti (1851) pokopane u Cetinjskom manastiru, zbog straha od osmanske odmazde, Njegoševе kosti su 1855. bile prenesene na Lovćen i sahranjene u crkvi na njegovom vrhu. Tokom Prvog svetskog rata, u vreme austrijske okupacije Crne Gore, Njegoševa zadužbina je razrušena, a ostaci vraćeni na Cetinje. Na inicijativu mitropolita crnogorsko-primorskog Gavrila Dožića, kapela je obnovljena, a zemne ostatke Petra II Petrovića Njegoša uz najviše državne počasti u crkvu su 1925. uneli kralj Aleksandar Karadorđević, članovi kraljevske vlade i deo episkopata SPC. Zbog veličine i značaja samog Njegoša u srpskoj tradiciji, sudbine same kapele, ona je još pre 1918. a posebno u međuratnoj Jugoslaviji, izrasla u jedan od najupečatljivijih simbola srpskog nacionalizma. U vreme ekspanzije nacionalističke ideologije, krajem 60-ih u Crnoj Gori se aktuelizovalo „pravo svojine“ važnih dostignuća crnogorske, odnosno, srpske kulture. Odri Bađin konstatuje da je „struja srbofoba“ u Crnoj Gori u tom periodu jačala, dobijajući posebno na značaju u časopisu *Odjek*, osnovanom 1969. godine. U pitanju su bili zagovornici teze da je uključivanje ličnosti i ostvarenja iz Crne Gore u srpske kulturne kanone predstavljalo „velikosrpsko zadiranje u prošlost druge nacije.“ U socijalističkoj Jugoslaviji, tokom 1952. godine, reafirmisana je decenijama stara zamisao o podizanju grandioznog mauzoleja u čast Njegošu, prema projektu Ivana Meštrovića, koju je poznati vajar obelodanio još 1924. godine. Iako je već tada bilo različitih mišljenja o mestu podizanja spomenika, od čitave ideje se ubrzo odustalo zbog megalomanskih zamisli o veličini građevine, koja bi iziskivala značajne materijalne troškove. Međutim, u znatno povoljnijim ekonomskim uslovima i izmenjenoj društvenoj klimi, reaktuelizovana je diskusija o subini kapele i izgradnji mauzoleja. Impuls raspravi je dala opštinska skupština Cetinja, koja je decembra 1968. godine, donela odluku o definitivnom uklanjanju kapele i izgradnji Meštrovićevog mauzoleja na vrhu Lovćena. U kasnije mnogo puta osporavanoj Odluci, kao obrazloženje je navedeno: „Tumačeći želje Jugoslovena, a posebno Crnogoraca i stanovnika opštine Cetinje, SO Cetinje odlučuje da se na Lovćenu – Jezerskom vrhu podigne Mauzolej Njegošu po projektu i izradi Ivana Meštrovića.“ U februaru 1969. Zavod za zaštitu spomenika kulture Crne Gore dao je odobrenje opštini Cetinje da „izmjesti kapelu“. Među prvima je oštro reagovao Sveti arhijerejski sabor Srpske pravoslavne crkve, saopštenjem po kome se „ne može saglasiti sa odlukom“ da se Njegoševa zadužbina, posvećena svetom Petru Cetinjskom, sruši, poredeći takav čin sa varvarskim uništenjem kapele u vreme austrijske okupacije. Međutim, opštinska skupština Cetinja donela je jednoglasno, marta 1969. godine, neopozivu odluku o podizanju mauzoleja na mestu kapele, posebno oštro odbacujući kritike SPC. Poput Crkve i nacionalistički krugovi u Srbiji žestoko su se protivili ovom činu, gledajući u tome „svetogrđe“, „skrnavljenje Vladikinog groba“, nastavak procesa „rasrbljivanja“ Crne Gore i preinačavanja smisla Njegoševog dela. Narušavanje „poslednje volje“ i uništenje zadužbine najproslavljenijeg nacionalnog romantičara, vladara i crkvenog poglavara Crne Gore, bilo je idealna prilika za intelektualne predstavnike opozicione nacionalističke alternative da ispolje svoje duboko nezadovoljstvo, ne toliko rušenjem kapele, pretvorene u važan nacionalistički mit, koliko da isticanjem odgovarajuće simbolike samog objekta i tragizovanjem čina njegove konačne destrukcije, kristališu sveukupnost kolektivne nacionalističke frustracije i nezadovoljstva, navodno, lošim položajem nacije, u čije ime su pretendovali da govore. Audrey Helfant Budding, *nav. delo*, str. 83; Gavrilo Dožić, *Memoari*, Cetinje, 2000, str. 43–78; *Umetnost*, br. 27/28, Beograd, juli–decembar, 1971, str. 14–20; „Odluka o podizanju Njegoševog mauzoleja po projektu i izradi Ivana Meštrovića na Lovćenu“, u: *Umetnost*, br. 27/28, Beograd, juli–decembar, 1971, str. 84; *Politika*, 18. mart, 1969; Petar Petrović Njegoš, *Gorski vijenac*, Beograd, 1996.

¹⁶⁶⁸ Živorad Stojković, „Hegemonija falsifikata“, u: *Otisak*, Beograd, 1996. str. 71–72; *Umetnost*, br. 27/28, Beograd, juli–decembar, 1971., str. 147–152.

njemu, o „rušenju pesničkog zaveta“ i podizanju jedne „umetničke laži“ i „istorijskog falsifikata“ kao svojevrsnom izazovu, svemu onome što je Njegoš značio kao „potomak i predak onih duhovnih, moralnih osobina **svoje nacionalnosti**, koje on oličava jače no iko posle njega“. (akcenat – aut.) Optužujući na kraju režim i zbog „razbijanja ujediniteljskog ishoda“ ostvarenog uz „milionske“ žrtve u Prvom svetskom ratu, Stojković je pozvao na otpor onima koji svoju revolucionarnost dokazuju „raskrinkavanjem i samog identiteta, a ne samo integriteta“ srpske nacije, u čemu je uništenje Njegoševe kapele imalo važno mesto.¹⁶⁶⁹

Mihailo Đurić je u tekstu pisanom 1971. smatrao da se povodom događanja na vrhu Lovćena „zvoni na uzbunu“, jer je reč o „jasnoj nameri“ da se „oskrnavi Njegošev grob“. Reč je po njemu o „mrtvoj trci“ najviđenijih imena srpske kulture sa bezimenim poslušnicima i punomoćnicima najviše državne vlasti, koji bi hteli da Njegoša zazidaju „Meštrovićevim kamenim oklopom“. A suština se krije u nameri režima da „preinači smisao Njegoševog dela, da se njegov grob obeleži novim **tuđim** znacima“, aludirajući na Hrvata, katolika Meštrovića. (akcenat – aut.) A „tuđa“ obeležja po Đuriću bi „unela zabunu i pometnju među potomke Njegoševog plemena“, što je bilo nedopustivo, jer je reč o „neprikosnovenoj nacionalnoj veličini“ i „prvim među svim srpskim pesnicima.“ Nazivajući mauzolej „spomenikom razdora“, koji očigledno protivurečiti svojoj svrsi, jer ga neće nikada kao svoj usvojiti „predstavnicu srpske kulture“, po Mihailu Đuriću, upravo oni koji su „najpre pozvani da odaju poštu jednom od njenih najviših vrhova“.¹⁶⁷⁰

Pisac Dobrica Ćosić je podizanje mauzoleja na mestu stare kapele na Lovćenu nazvao „istorijskim kriminalom ... sa očiglednim ciljem“. A taj cilj on je video u metaforičkom ubistvu Njegoša, čupanjem iz „celine kulture srpskog naroda“. U želji za afirmacijom crnogorske nacionalne kulture ili nacionalne posebnosti, činjena je nepravda Njegošu. Po Ćosiću, Njegoš je „duhovni i etički ideolog oslobodilačke nacionalne svesti **srpskog naroda u celini**, bez obzira na državne, republičke i druge granice u prošlosti i sadašnjosti“, te je zbog toga svaki pokušaj preinačenja i „najteža iznevera Njegoša“. Zbog toga je Ćosić smatrao neophodnim da od „krivotvorstva branimo sebe i svoju istoriju“, jer je Njegoš „najveći srpski pesnik 19. veka“, bez koga čitava srpska kultura gubi svoj smisao.¹⁶⁷¹

Bora Glišić se možda najviše približio suštini ove rasprave, pitanjem u *Književnim novinama*, čiji je Njegoš pesnik? Odgovor koji nudi je nedvosmislen: „Njegoš oličava najtragičnije i najsuštinskije tradicije, predanja... bit i misao samog opstanka, nesreće i slavu čitavog srpskog naroda.“ Glišić sledstveno tome pronalazi vezu između Njegoševog dela, rušenja njegovog groba i „pretvaranju u drugu naciju“, crnogorsku. Po njemu lovćenski vrh je „grandiozno znamenje srpskog opstanka“, a u rušenju „svetilišta“ on je video tragični, herostratski čin. Praveći paralelu sa ustaškim rušenjem srpskih

¹⁶⁶⁹ Živorad Stojković, „Hegemonija falsifikata“, 73–80.

¹⁶⁷⁰ Mihailo Đurić, „Kamen razdora“, u: *Izazov nihilizma – iskustvo razlike*, Beograd, 1997. 204–207. *Umetnost*, br. 27/28, Beograd, juli–decembar, 1971., str. 186–187.

¹⁶⁷¹ *Umetnost*, br. 27/28, Beograd, juli–decembar, 1971., str. 246.

svetinja u Drugom svetskom ratu, Glišić se pitao, zašto „obesvećivati Njegoša“ i time ponovo „gaziti po bolu srpskog naroda“.¹⁶⁷²

U junu 1970. na Filološkom fakultetu u Beogradu, održan je skup u odbranu Njegoševe kapele, na kome se moglo čuti da njenom odbranom „branimo Njegoša – velikog srpskog pesnika, filozofa, državnika, branimo **svoje** kulturno nasleđe i **svoju** istoriju“.¹⁶⁷³ (akcenat – aut.) Ustajući u odbranu kapele, koja je u to vreme bila i deo zvaničnog, republičkog grba Crne Gore, pesnik Gojko Đogo je pisao da „niko nema pravo da sknavi to sveto mesto“, koje je po njemu bilo „deo tradicije i nacionalni simbol“.¹⁶⁷⁴ Dušan Baranin je rušenje kapele smatrao zadavanjem „bolnog udarca srpskom narodu“, dok je Pavle Ivić „monstruoznost“ tog čina video u činjenici da se na „grobu najvećeg Srbina među srpskim pesnicima ustoličuje tvorevina čoveka obnevidelog u mržnji na srpski narod“.¹⁶⁷⁵ Književnik i istoričar umetnosti Milan Kašanin nije imao dilemu da je u Crnoj Gori na delu „poricanje nacionalne prošlosti“, te je kao deo tog procesa nastalo i uklanjanje kapele, da bi se zatrla Crna Gora, prepoznatljiva po „svojoj borbi za srpstvo, veru i slobodu“.¹⁶⁷⁶

U „odbranu Njegoša“ i „srpstva“ Crne Gore, Vojislav Lubarda je 1971. naslikao čuveni „Sumrak Lovćena“, a Milić od Mačve je na svojim slikama lovćensku crkvicu slikao pokraj srpskih srednjovekovnih manastira. Pisanom reči, ogorčeni zbog „prevrednovanja“ Njegoša, svojim proznim ili poetskim lamentima u javnosti su se u ovom periodu oglasili i Dragan Nedeljković, Lazar Trifunović, Dejan Medaković, Mića Popović, Antonije Isaković, Meša Selimović, Borislav Mihajlović Mihiz, Dragoslav Mihailović, Stevan Raičković, Matija Bečković, Dušan Radović, Ljubomir Simović, Milan Komnenić, Momir Vojvodić, Slobodan Rakitić itd.

Tim povodom, Marko Nikezić je u avgustu 1969. u razgovoru sa novinarima rekao da se pomeraju granice slobode i mogućnosti otvorene debate u Jugoslaviji, da se tolerišu stvari, koje su do juče bile nezamislive, da se svi uče da žive na „jedan drugačiji način“. Ipak, nije trebalo prelaziti granicu, posle koje se strasti usijaju, kada se u „demokratskoj debati“ ode predaleko, posle čega više nema debate i stvari postaju sasvim drugačije. On se tom prilikom osvrnuo i na u Srbiji žive rasprave oko spomenika na Lovćenu, upitavši se „šta imamo mi tu da žvaćemo oko Lovćena u Beogradu. Ako su to Crnogorci koji žive u Beogradu, neka raspravljaju stvari tamo, treba da pokrenu celu srpsku štampu oko toga, kao neku vrstu artiljerije u raspravama međusobno“, rekao je. Prema njegovom stavu, reč je o odluci cetinjske lokalne, crnogorske skupštine i „neka se oni raspravljaju tamo, a ne ovde“.¹⁶⁷⁷ Nikezić se upitao čemu je trebalo da služi tolika količina napisa u štampi, peticija i svega što se tim

¹⁶⁷² Isto, str. 128–130.

¹⁶⁷³ Isto, str. 136.

¹⁶⁷⁴ Isto, str. 100.

¹⁶⁷⁵ Isto, str. 198.

¹⁶⁷⁶ Isto, str. 251.

¹⁶⁷⁷ Draža Marković je mislio drugačije od Nikezića, jer je taj potez smatrao neshvatljivim, a teško mu je padalo i što zbog funkcije koju je obavljao nije mogao da se javno usprotivi izgradnji mauzoleja i rušenju Njegoševe kapele. „**Teško je razumeti motive i razloge za rušenje... Zar se Meštrovićev spomenik ne može postaviti na drugo mesto?**“ Dragoslav Marković, *Život i politika*, str. 136. (akcenat – aut.)

povodom pokrenulo u Beogradu, u vezi sa izgradnjom Njegoševog mauzoleja, sem „tutorisanju“ Crne Gore. Nacionalisti su se oko toga „raspištoljili“, smatrao je i pokrenuli jednu „rvačku akciju“, prenoseći savremene kriterije na XIX vek. On je smatrao da su besmislene i anahrone rasprave o Njegošu, „ko tvrdi da je Njegoš srpski pesnik, tvrdi da on nije crnogorski, a može biti samo crnogorski ili srpski... To su gluposti... Dovoljno ga je čitati pa videti“, rekao je Nikezić uz stav da „mi ne treba da budemo domaćini takvim stvarima“.¹⁶⁷⁸

Kada je reč o nacionalističkom delovanju SPC, ona je imala pretenziju da bude predstavljena kao „narodna crkva“, isticane su njene žrtve u Drugom svetskom ratu, ali je vrlo često insistirano i na istorijskim zaslugama za „nacionalni opstanak srpskog naroda“ i tzv. državotvornost crkve kroz istoriju. U osnovi nacionalizma SPC bilo je uverenje o ulozi „čuvara nacije“. Crkva je konstantno pokušavala da se umeša u međunacionalne probleme u zemlji, šireći nacionalističke antagonizme i igrajući ulogu tzv. zaštitnika srpskog naroda. Ona se povezivala sa određenim intelektualnim krugovima, oslobađala se dogmatskih balasta, pokušavajući da se ostvari kroz historiografiju i publicistiku, stvarajući klimu za afirmaciju „svetosavlja“ i velikodržavnih ciljeva. Time je crkva želela da se ispolji i kao politički faktor, pre svega se to vidi iz novog i uticajnog glasila „Pravoslavlje“, koje počinje da izlazi 1967. Već svojim naslovima dovoljno je govoreno o intencijama: „Ideali Nemanjića i danas aktuelni“, „O hegemoniji hrvatskog književnog jezika“, „Srbi su uvek bili za jezičku toleranciju“, „Srbija se odlikuje velikom trpeljivošću“, „Dubrovčani – iako katolici osećaju se Srbima“, „Srbi se ujedine tek u nevolji“, itd. Centralna Srbija sa Kraljevom i okolinom je posebno bila izložena nacionalističkim ispadima i direktnom uplitanju u politiku, jer je čitava crkvena organizacija bila stavljena u njenu službu, zbog delovanja vladike Vasilija Kostića.¹⁶⁷⁹

„Pravoslavlje“ list srpske patrijaršije, koje je štampano „s blagoslovom Njegove svetosti Patrijarha srpskog“, objavilo je 1968. vidovdanski govor vladike Nikolaja Velimirovića, bliskom snagama srpskog kvislinštva tokom Drugog svetskog rata, koji je ovaj kontroverzni crkveni velikodostojnik održao u manastiru Ravanica 1939. Govor je postao poznat pod nazivom, „Čiji si ti, mali narode srpski“, a sadržavao je *par excellence* rasistički kontekst i glorifikaciju arijevtva, u trenutku kada je pod tim nazivom u Hitlerovom Trećem rajhu već sproveden holokaust. U govoru koji je „Pravoslavlje“ prvi put u Jugoslaviji objavilo integralno i bez pravnih konsekvenci, Velimirović se pitao, „Čiji ste vi, mali Srbi?“ i odgovarao: „Mi smo deca Božja. I ljudi arijevske rase kojoj je sudba dodelila počasnu ulogu da bude glavni nosilac Hrišćanstva u svetu. Mi smo članovi velike porodice slovenske, koja je kroz mnoge vekove burno čuvala stražu na kapijama Evrope, da plemena druge rase i druge vere ne bi uznemiravali krštenu Evropu u njenom mirnom razvijanju i napredovanju. Mi smo narod kršteni, narod hristonosni. I tako, mi smo po krvi arijevc, po prezimenu Sloveni, po imenu Srbi,

¹⁶⁷⁸ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Stenografske beleške sa razgovora Marka Nikezića s novinarima, 8. avgust 1969.

¹⁶⁷⁹ AS, CK SKS – godine 1971. Centralni komitet SKS – sednice, br. kutije 78. Aktivnost SK Srbije na realizovanju Zaključaka 14. sednice

a po srcu i duhu Hrišćani.¹⁶⁸⁰ „Pravoslavlje“ je 1970. pisalo da bi država bila „čvrsta i dugoveka“ trebalo se boriti da se od „Srba, Hrvata i Slovenaca“ stvori „jedna veća, jedinstvena, jugoslovenska narodna celina“, jer kao što su Nemanjići od „Rašana, Zećana, Humljana i Neretljana pravili Srbe“, tako su Srbi bili pred istorijskim zadatkom da od naroda koji su živeli u Jugoslaviji prave jedinstvenu „naciju“, pisalo je list, što se uklapalo i u politiku nepriznavanja nacionalnih identiteta Makedonaca, Crnogoraca i Muslimana, o čemu je i patrijarh German javno govorio, iznoseći navedeno mišljenje kao svoj politički stav.¹⁶⁸¹ Sličnih napisa u listu kao i nacionalističkih tekstova je bilo veoma mnogo da bi se moglo o ovoj temi šire pisati. Tako je npr. list „Pravoslavlje“, nakon burnih rasprava o autonomiji pokrajina krajem 1968. i demonstracija na Kosovu, objavio 1969. pesmu u kojoj se kaže: „Tajni glas i danas Kosovom se čuje, / glas silni i večni jednog svetog mesta, / gde moć carstva srpskog bitisati presta. / Ma šta da nas snađe, ma ko da nas psuje / Tog nam glasa nikad neće da ponesta.“¹⁶⁸²

Najzapaženiji politički, nacionalistički gest jednog crkvenog velikodostojnika i primer direktne konfrontacije pravosudnih vlasti i crkve u istraživanom periodu je govor vladike žičkog Vasilija Kostića u selu Brezna, održan trećeg oktobra 1971. Vladika Vasilije, od ranije je važio za predstavnika najtvrđe antikomunističke i nacionalističke struje u Crkvi, ali ga je pomenuti govor ovoga puta odveo u direktnu konfrontaciju sa pravosuđem, zbog čega je prekršajno gonjen i osuđen na jednomesečnu zatvorsku kaznu. Svoj govor okupljenom narodu (dve, do tri hiljade ljudi) u crkvenoj porti, on je najpre počeo izgovaranjem monarhističke himne „Bože pravde“, nazivajući je „srpskom himnom“ i „najlepšom molitvom“ koju je taj narod izgovorio, upitavši se da li je „srpski narod najgrešiji na ovoj kugli zemljinoj“ kada mu se ne dozvoljava da je peva i to u vreme kada „naša braća Hrvati pevaju Ljepa naša domovino?“ Žestoko napadajući vlast jer mladima, navodno, brani dolazak u crkvu, vladika je konstatovao da od takve omladine ne bi trebalo „očekivati ništa dobro“, te pozvao na suprotstavljanje takvoj praksi, jer „ako se ne suprotstavimo bićemo pregaženi“. Pozivajući se u svom govoru na Nikolaja Velimirovića, Nemanjiće, Lazareviće, Karađorđevića, vojvode iz Prvog svetskog rata... vladika žički je rekao da su „oni doneli slobodu, svima vama, jer su se borili za ono što je osnovno za krst časni i slobodu zlatnu“, dok oni koji danas vladaju „nisu dostojni da (im) skinu ni blato sa obuće“.¹⁶⁸³

¹⁶⁸⁰ http://www.svetosavlje.org/biblioteka/vlNikolaj/KosovoiVidovdan/Lat_KosovoiVidovdan07.htm. „Politički tamjan“, NIN, 8. oktobar 1972., str. 31.

¹⁶⁸¹ „Pravoslavlje“, 22. januar 1970.

¹⁶⁸² AS, SKS – Centralni komitet, Godine: 1969. Sekretarijat CK SKS, sednice 24 – 45, br. kutije 100. Informacija sa proširenog sastanka Sekretarijata CK SKS, 30. jun 1969.

¹⁶⁸³ Radisav S. Celić, *Branio sam vladiku žičkog dr Vasilija – dokumenti jednog vremena*, Kraljevo, 1995., str. 17–21, 51–60.

4.2.4. Pravi i objektivni interes srpskog naroda – demokratska jugoslovenska federacija: SK Srbije pred izazovom konstituisanja alternative srpskom nacionalizmu

Među prioritetima Nikezićevog rukovodstva SK Srbije nesumnjivo je bilo nacionalno pitanje kao i istrajna borba protiv vlastitog nacionalizma. Motivi „politike suzbijanja“ nacionalizma i pokušaja otvaranja srpskog nacionalnog pitanja, bili su višestruki, ali se mogu svesti na nekoliko osnovnih elemenata: iskreni kosmopolitizam,¹⁶⁸⁴ internacionalizam¹⁶⁸⁵ i nedvosmisleno ubeđenje o štetnosti nacionalističke ideologije po sam srpski narod, ali i budućnost višenacionalne Jugoslavije,¹⁶⁸⁶ u kojoj „nacionalno pitanje ulazi iskosa i seče po svojoj dijagonali sve naše društvene probleme“ dodatno ih usložnjavajući¹⁶⁸⁷. Nove okolnosti i zalaganje za dalju demokratizaciju odnosa u društvu, doprineli da nacionalističke pojave postanu transparentnije nego ranije, ali i da se reprodukuju. O tome svedoči Nikezićev stav s kraja 1970. da bi odgovorne ljude u Srbiji morao da zabrine „talas nacionalizma, koji ako ne raste, svakako se više ispoljava.“¹⁶⁸⁸ Latinka Perović je već početkom 1969. bila uverena da se „u poslednje vreme susrećemo sa velikom ofanzivnošću srpskog nacionalizma“, sa ciljem da se ukoreni i u samom Savezu komunista Srbije, čime bi doveo do njegove dezintegracije. U nekim sredinama, prvi put od Drugog svetskog rata „ima pojava otvorenog raspirivanja nacionalizma“, jer se u ratu poraženo velikodržavlje počelo da integriše s poraženim unitarističkim snagama, radi „odbrane srpstva“.¹⁶⁸⁹

Njihovo zalaganje je bilo da je nacionalizam trebalo potiskivati ne represivnim i administrativnim metodama, već na idejnom planu, uz podrazumevajuće poštovanje zakonskih okvira, držeći to jedino dugoročnim obezbeđenjem od opasnosti nacionalističke eskalacije, jer je bilo „važno imati generalnu liniju i mogućnost širokog delovanja i okupljanja i na toj osnovi idejnu akciju,“ kako je 1972. govorila Latinka Perović.¹⁶⁹⁰ Naime, primarnu funkciju Saveza komunista kao centralne političke organizacije u oblasti nacionalnih odnosa, ona je sagledavala znatno šire od pojedinačnih administrativnih mera države, kao suštinski palijativnog i defanzivnog sredstva u ovoj oblasti. Aktivna

¹⁶⁸⁴ Govoreći o stavu svog rukovodstva prema nacionalizmu, Nikezić je u maju 1971. rekao: „Vi znate da nikada nismo bili posebno zagrejani u Srbiji za novopronađenu nacionalnu komponentu.“ Marko Nikezić, „Priznati postojeće razlike“ u: *Srpska krhka vertikala*, Beograd, 2003., str. 222.

¹⁶⁸⁵ Marko Nikezić je govorio da je socijalistički pokret u Srbiji od „svojih početaka bio internacionalistički“. „Završna reč Marka Nikezića na 41. sednici Centralnog komiteta SKS“, u: *Aktivnost Saveza komunista Srbije u borbi protiv nacionalizma i šovinizma u SR Srbiji*, Beograd, 1972., str. 135.

¹⁶⁸⁶ „Za SR Srbiju, kao i za Jugoslaviju, demokratski, internacionalistički stav u nacionalnom pitanju je od suštinskog značaja“, rekao je Marko Nikezić u intervjuu, krajem 1970. godine. *Teorija in praksa*, br. 12, decembar 1970., str. 1694.

¹⁶⁸⁷ Marko Nikezić, „Cela piramida postavljena na glavu“, u *Srpska krhka vertikala*, str. 246.

¹⁶⁸⁸ Marko Nikezić, „Identitet Srbije“, *Srpska krhka vertikala*, str. 203.

¹⁶⁸⁹ Latinka Perović, „Međunacionalni odnosi u Srbiji i idejnopolićka uloga Saveza komunista“, u *Politićka situacija, međunacionalni odnosi u savremenoj fazi socijalistićkog razvitka i zadaci Saveza komunista Srbije* (stenografske beleške sa Diskusionog politikološkog seminara Instituta za politićke studije FPN, održanog 11–13. januara 1969.), Beograd, 1969., str. 128.

¹⁶⁹⁰ Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma. Moji stenografski zapisi 1966–1972*, Beograd, 1989., str. 657–658.

uloga podrazumevala je „mnogo više angažovanja“ u idejno–političkoj sferi nacionalnih odnosa, što će značiti i „najefikasniju borbu protiv nacionalizma u Jugoslaviji... borbu za svest, za glave ljudi.“¹⁶⁹¹ Upravo zbog toga, modernizacijom Srbije, nacionalizam je valjalo „učiniti anahronim“, razvojem onih snaga i društvenih odnosa u poređenju s kojima se nacionalna ideologija očituje kao „reakcionarna i kratkovida politika“, čime se omogućuje i dugoročna pobeda na idejnom planu, smatrala je Perovićeva.¹⁶⁹² Zalažući se za borbu protiv nacionalizma, Latinka Perović ga je determinisala kao „izraz zaostale svesti, reakcionarnih ideologija i političkog konzervativizma“, destruktivnog prevashodno za naciju u kojoj se razvije.¹⁶⁹³ Zbog toga u koncepciji Marka Nikezića, Srbija nije smela da postane „biće atavističkih otpora“ ili „palanka s turskom kaldrmom“ već moderni, urbani deo šire socijalističke zajednice.¹⁶⁹⁴ Pišući *post factum* o razlozima antinacionalizma svog rukovodstva, Perovićeva je navela dva osnovna uzroka: nacionalistička isključivost percepirana je kao „najveća opasnost za stvarne i nacionalne interese“, kako su ih oni razumevali i formulisali, dok je drugi važan uzrok identifikovala u uverenju, da se „svom narodu kažu i neprijatne stvari, da (se) i u trenutku eufrije rekne: to može štetiti.“¹⁶⁹⁵

Početak 1969. Marko Nikezić se usprotivio tezi da su socijalističke revolucije eliminisale i rešile nacionalno pitanje, jer to „očigledno ne stoji“. Simplifikovano objašnjenje da nacije pripadaju kapitalizmu, te da se samim izvršenjem socijalističke revolucije nacionalni problemi automatski iščezavaju, po Nikeziću nije bilo utemeljeno.¹⁶⁹⁶ Neminovnost života u višenacionalnoj zajednici, činilo je „nacionalni faktor“ trajnim i uvek aktuelnim problemom Jugoslavije, te bi jedna od najopasnijih stvari po Srbiju bila, ignorisanje nacionalizma, smatrao je Marko Nikezić, jer „nacionalno pitanje u Jugoslaviji je na površini svuda“, a Srbija, iako nije sa tim počela, morala je nužno da prođe kroz taj proces.¹⁶⁹⁷ Upravo zbog toga je bilo neophodno povući demarkacionu liniju između „nacionalne emancipacije i nacionalne isključivosti“, jer internacionalistička politika Saveza komunista Srbije, po Nikeziću jeste podrazumevala akciju protiv nacionalizma, „velikoalbanskog, velikosrpskog ili nekog trećeg“, ali nije zastupala denacionalizaciju, ili nacionalnu nivelaciju, jer „nije prihvatljivo da je mir moguć u kući samo po cenu da se svak odrekne toga da bude Albanac, odnosno Srbin, Crnogorac ili Turčin.“¹⁶⁹⁸ Slično je tokom burne 1971. u jeku rasprava o ustavnom amandmanima, govorila i Latinka Perović, smatrajući da se politika SKS ne može ostvariti „na anacionalnom

¹⁶⁹¹ Latinka Perović, „Međunacionalni odnosi u Srbiji i idejnopolićka uloga Saveza komunista“, u *Politićka situacija, međunacionalni odnosi u savremenoj fazi socijalistićkog razvitka i zadaci Saveza komunista Srbije* (stenografske beleške sa Diskusionog politikološkog seminara Instituta za politićke studije FPN, održanog 11–13. januara 1969.), Beograd, 1969. 121, 128.

¹⁶⁹² *Dnevnik*, Novi Sad, 7. juni 1972., str. 4.

¹⁶⁹³ Latinka Perović, *Savremena uloga avangarde*, str. 53–54, 61.

¹⁶⁹⁴ Živko Milić, „Za pravu meru“, *Borba*, 31. decembar 1968. i 1–2. januar 1969., str. 3.

¹⁶⁹⁵ Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 14–15.

¹⁶⁹⁶ Marko Nikezić, „Nerešavanje problema – materijal za buduće eksplozije“, u *Srpska krhka vertikala*, str. 119.

¹⁶⁹⁷ Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma*, str. 471; Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 205.

¹⁶⁹⁸ Marko Nikezić, „Razvoj Kosova moguć samo kao deo celokupnog jugoslovenskog razvoja“, u *Srpska krhka vertikala*, str. 254.

programu“, kao što joj je jednako neprihvatljiva i nacionalistička koncepcija. Demokratskog socijalizma, prema njoj, nema bez slobode svake nacije, a to znači punu „ekonomsku, političku i kulturnu ravnopravnost“ uz jasno distanciranje od svake nacionalističke teze.¹⁶⁹⁹

Prvi konkretan nacionalistički izazov s kojim se novo rukovodstvo suočilo ticao se albanskih demonstracija na Kosovu, novembra 1968. godine. Govoreći tim povodom na sednici CK SKJ, Marko Nikezić je sagledavajući rešenje albanskog problema u južnoj pokrajini s one strane nasilja, prinudnih mera i antidemokratskih postupaka, ali i siromaštva i ekonomske nerazvijenosti, insistirao na tome, da se državna represija kao važan uzrok tek pacifikovanih nemira ne sme uzimati za rešenje problema. Reč je o politici „čvrste ruke“ i širokog tumačenja državnog monopola na aparat prinude, što je okarakterisao kao nacional-šovinistički manir za kojim srpski komunisti pod njegovim vođstvom neće posegnuti, jer „za očuvanje integriteta Jugoslavije nisu nam potrebni ni metodi ni saveti šovinista, ni otvorenih ni prikrivenih.“¹⁷⁰⁰ Pledirajući za suštinsku i faktičku, a ne tek nominalnu i provizornu nacionalnu ravnopravnost na Kosovu,¹⁷⁰¹ Nikezić je bio svestan da bi to moglo izazvati nezadovoljstvo nacionalista na obe strane, srpske i albanske, jer „jednima oduzima iluziju o nekakvoj nasleđenoj nadmoćnosti i privilegisanoj položaju u državi, jer je to njihova država, a onih drugih nije, a drugima oduzima perspektivu jedne ekstremne nacionalističke akcije“, koja bi u nerešavanju i diskriminaciji albanskog stanovništva, tražila izgovor za vlastiti separatizam i rešavanje svojih problema izvan okvira Srbije i Jugoslavije. Sledstveno tome, svoju politiku je definisao kao „neudobnu“ i „razočaravajuću“ i za jedne i za druge.¹⁷⁰² Shvatajući da je taj složeni istorijski poduhvat tek na početku i da će mu biti suprotstavljeni svi „nasleđeni antagonizmi i nepoverenje prošlosti“, Nikezić ga je smatrao ne samo neophodnim, nego i jedino mogućim, ne bi li se sve nacionalnosti na Kosovu oslobodile atavističkih poriva i okrenule privrednom napretku, jer je „ekonomska zaostalost baza političkog konzervativizma.“¹⁷⁰³ Dosledno racionališući uzroke nezadovoljstva na Kosovu, Marko Nikezić je pozivao na fokusiranje onih izvora krize „koji leže kod nas“. „Uvek je opasno reći da je stvar van nas, da ima i spoljnih uticaja. Odatle je samo jedan korak do zaključka da su pretežni spoljni uticaji – sused nas mrzi i, prema tome, on je sve to zakuvao.“ Po njemu, spoljni faktor može da deluje samo ako postoji osnov u objektivnim okolnostima i nedostacima vlastite politike, te je uvek blagotvorno i u

¹⁶⁹⁹ *Borba*, 15. april 1971., str. 3.

¹⁷⁰⁰ Marko Nikezić, „Pod istovremenim udarom šovinista sa obe strane“ u *Srpska krhka vertikalna*, str. 101. Marko Nikezić, „Snaga Jugoslavije je u ravnopravnosti svih naroda i narodnosti“, *Borba*, 7. decembar 1968., str. 4.

¹⁷⁰¹ Druga strana zalaganja za suštinsku ravnopravnost Albanaca, bila je nepokolebljiva rešenost da se ne dozvoli dezintegracija Jugoslavije, čiji „ćemo integritet štitić“, kako je više puta isticao Nikezić. Nesporno da je „Kosovo naše“, samo je pitanje u kom smislu, „da li je neko pod nama ili smo mi zajedno s nekim u jugoslovenskoj federaciji“, rekao je u razgovoru sa rektorima univerziteta u Srbiji, januara 1969. Marko Nikezić, „Neznanje je baza spokojstva“, u: *Srpska krhka vertikalna*, str. 138.

¹⁷⁰² Marko Nikezić, „Snaga Jugoslavije je u ravnopravnosti svih naroda i narodnosti“, *Borba*, 7. decembar 1968. 4. U cilju ostvarivanja nacionalne ravnopravnosti otvoren je Univerzitet u Prištini. Na upite da li je Srbiji potreban još jedna visokoškolska ustanova, Marko Nikezić je odgovarao da je neophodna, ako „hoćemo da Albanci ubrzano izlaze iz položaja zaostalosti, a dok ne izađu iz zaostalosti oni ne mogu biti ravnopravni.“ Marko Nikezić, „Neznanje je baza spokojstva“, u: *Srpska krhka vertikalna*, str. 166.

¹⁷⁰³ Marko Nikezić, „Pod istovremenim udarom šovinista sa obe strane“ u: *Srpska krhka vertikalna*, str. 102–103.

„našem sopstvenom interesu, da računamo da uzroci leže tu, kod nas i da ih tu treba eliminisati.“¹⁷⁰⁴ A to se najefikasnije ostvarivalo jednakim pravima za sve nacionalne zajednice u Srbiji, „u atmosferi ravnopravnosti i tolerancije“, jednakih mogućnosti na samoostvarenje i nesebičnu „podršku sredine, bez obzira na njen nacionalni sastav.“ To je značilo da je Albancima koji su živeli u Srbiji (van Kosova) trebalo pružati više „podrške i razumevanja“ nego što je bila dotadašnja praksa, jednako tako Srbi na Kosovu, prema Nikeziću, „ne smeju imati razloga za strepnju“ za svoju budućnost i moraju u južnoj pokrajini „apsolutno da se osećaju kod svoje kuće“.¹⁷⁰⁵

Paradigmatičan je bio pristup predsednika CK SKS, tačnije njegov govor u trenutku trajanja nemira na Kosovu, kada je pozvao komuniste Albance da umire svoje sunarodnike, pružajući u tome punu podršku Srbije. Međutim, ta podrška bi se ogledala, pre svega u onemogućavanju svakog nacionalističkog ili šovinističkog ispada Srba, koji bi eventualno bacao kolektivnu krivicu na albansku nacionalnu zajednicu u celini i time onemogućio izolaciju ekstremista, kao nesumnjive manjine među Albancima.¹⁷⁰⁶ Ovaj stav, Nikezić je obrazložio uverenjem da je svakom komunisti teško da se bori protiv sopstvenih šovinstava, ako se na drugoj strani ne čini isto, tj. kako se slikovito izrazio „teško je čistiti pred svojom kućom, ako svi to ne rade u isto vreme,“ jer borbu „protiv nacionalne isključivosti u jednoj sredini“ mogu efikasno da vode i dobiju samo ljudi iz te sredine.¹⁷⁰⁷ Krajem novembra te godine, Nikezić se založio za dosledni federalizam, pri čemu se ne može na jedan deo zemlje (Kosovo) primenjivati neki sasvim drugi sistem, misleći na onaj poražen na Brionskom plenumu. Neodrživo je imati „dva merila, dva društvena bića, dva sistema, dva položaja građana“, smatrao je je.¹⁷⁰⁸ Osvrćući se na kritiku nacionalne politike komunista, koju je najozbiljnije formulisao Dobrica Ćosić na 14. sednici CK SKS, maja 1968., kada je pomenuto i ujedinjenje Srba, kao odgovor na dalju decentralizaciju, Nikezić je uz podsećanje da Srbi žive i u Hrvatskoj i BiH, rekao da bi u tom slučaju trebalo na „drugoj bazi organizovati Jugoslaviju“, što bi zakonomerno vodilo u „stare formule, koje su nas dovele do 1941.“ Samo egzistiranje tog koncepta, pa i njegova reafirmacija, za prvog čoveka Srbije je bio problem, čije je „raščišćavanje“ držao veoma važnim za Savez komunista, ne zbog

¹⁷⁰⁴ Marko Nikezić, „Nerešavanje problema – materijal za buduće eksplozije“, u: *Srpska krhka vertikala*, str. 117.

¹⁷⁰⁵ Marko Nikezić, „Demagogija je pratilja demokratizacije“, u: *Srpska krhka vertikala*, 124.

¹⁷⁰⁶ U svom dnevniku 13. decembra 1968. Draža Marković piše da je Nikezićovo izlaganje na plenumu, povodom događaja na Kosovu bilo dosta „neumesno i apolitično“. U trenutku kada se analiziraju događaji na Kosovu, on je akcenat stavio na „isticanje pravilnosti politike Pokrajinskog komiteta i neophodnost učenja jezika malih naroda i jezika nacionalnih manjina“. Draža Marković smatra da se „nije mogao izabrati gori momenat da se o tome govori“, što je svedočilo u prilog njegovoj tezi o Marku Nikeziću kao čoveku „apstraktnog prilaza i nerealnog teoretisanja“ Dragoslav Marković, *Život i politika*, str. 103.

¹⁷⁰⁷ Marko Nikezić, „Komunisti Kosova i Metohije dobiće našu punu podršku“, *Borba*, 2. decembar 1968. 4. Isti, „Identitet Srbije“ u: *Srpska krhka vertikala*, str. 203. Ovaj stav je jasno izražen i u razgovoru sa glavnim urednicima beogradskih medija, kojima je savetovao da bi trebalo da pišu i o drugim jugoslovenskim republikama, ali „ima stvari koje se mogu i o njima reći pišući o sebi.“ Marko Nikezić, „Cela piramida postavljena na glavu“, u: *Srpska krhka vertikala*, str. 252. Draža Marković se nije slagao sa ovakvom Nikezićevom postavkom, pa je u februaru 1971. rekao Kardelju da zbog događaja u Hrvatskoj „teza kako svako u borbi protiv nacionalizma treba da se brine samo o svojoj kući kući više nije dovoljna“. Dragoslav Marković, *Život i politika*, str. 261.

¹⁷⁰⁸ Marko Nikezić, „Nerešavanje problema – materijal za buduće eksplozije“, u: *Srpska krhka vertikala*, str. 113.

disciplinovanja i nivelacije mišljenja, već zato što je to od „osnovnog značaja ne samo za stabilnost SR Srbije, nego za stabilnost i jedinstvo Jugoslavije. I za to kakve će odnose srpski narod imati sa ostalim narodima Jugoslavije i na kojoj osnovi će želeti da reguliše te odnose.“¹⁷⁰⁹ Alternativu nacionalističkoj tezi o državnom i nacionalnom jedinstvu srpskog naroda, Marko Nikezić je pronalazio u snažnom razvoju ekonomije, nesputanom, zajedničkom jugoslovenskom tržištu, praćenog jedinstvenim kulturnim prostorom, izgradnjom jake industrije, tržišne privrede i modernog sistema, u kome bi republičke i međunacionalne granice postajale irelevantne i efemerne, jer „samo jedinstvo ekonomskog i kulturnog prostora“¹⁷¹⁰ označava civilizacijski iskorak na nestabilnom evropskom jugoistoku. Upravo zbog tako dalekosežnih ciljeva Nikezić je upozoravao da Savez komunista Srbije pod njegovim vođstvom neće biti nikako popustljiviji prema pritiscima sopstvenog atavističkog nacionalizma, kome se ne sme ostavljati više prostora za delovanje, posebno u redovima same partije. U tom smislu posebnu opasnost je video u amalgamisanju srpskog nacionalizma i konzervativnog, državnog socijalizma, iz čiste „nostalgije za hegemonijom u određenim slojevima“. Već u aprilu 1969. Nikezić je pominjao „uticajne slojeve društva“, koji rade na „buđenju masa koje je počelo“, aludirajući na političku delatnost nacionalista u Srbiji, čiji je važan cilj bila borba protiv federacije, kad već nisu mogli da je učine instrumentom srpske dominacije, a u cilju revizije ustavnih rešenja i na federalnom i republičkom nivou.¹⁷¹¹ Gotovost na destrukciju federacije u ime nacionalnih prava, po Nikeziću je podrazumevalo, postavljanje srpskog pitanja na dnevni red, pozicioniranje Srbije kao opozicije federaciji i što je još važnije otvaranje pitanja Bosne i Hercegovine i Hrvatske, u kojima je živio veliki broj Srba. Tu vrstu polaganja prava na centralnu jugoslovensku republiku – BiH, prvi čovek srpskih komunista, identifikovao je i kod hrvatskih nacionalista, zaključujući da kad „počnu da se svađaju srpski i hrvatski nacionalisti oko Bosne, to je razbijanje Jugoslavije“. U još jednom osvrtu na 14. sednicu SKS iz 1968., gde se čulo mišljenje da o srpskom narodu kao celini nema ko da vodi računa, jer Srbija ne obuhvata sve Srbe, Nikezić je prepoznavao „nostalgiju za državnim socijalizmom“, odnosno, poziv na vraćanje *proverenim* sovjetskim uzorima, „čvrstoj ruci“ i centralizaciji, karakterističnoj za period do Brionskog plenuma. Baš zbog toga, srpski nacionalisti su po Nikeziću, bili upućeni na Ruse, ne zbog slovenstva, već zato što su priroda i karakter njihove ideologije bili vođeni težnjom da se i Jugoslavijom upravlja na sovjetski način, sa Srbima kao dominantnim narodom.¹⁷¹²

U predvečerje poslednje, treće faze modifikacije Ustava iz 1963. kada se u čitavoj Jugoslaviji nacionalizam legitimiše i ulazi u sve pore života, predsednik Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije, Marko Nikezić, održao je 11. novembra 1970. paradigmatičan govor u Sarajevu, pred političkim aktivom BiH. Tom prilikom on je Jugoslaviju odredio kao jedinstvenu državu u kojoj se ravnopravnim

¹⁷⁰⁹ Isto, str. 113.

¹⁷¹⁰ Marko Nikezić, „Zatvaranje Beograda vodi u parohijalnost“, u: *Srpska krhka vertikala*, str. 275.

¹⁷¹¹ „Završna reč Marka Nikezića na 41. sednici Centralnog komiteta SKS“, u: *Aktivnost Saveza komunista Srbije u borbi protiv nacionalizma i šovinizma u SR Srbiji*, Beograd, 1972., str. 136.

¹⁷¹² Marko Nikezić, „Opasnost udruživanja nacionalizma i državnog socijalizma“, u *Srpska krhka vertikala*, str. 127, 129.

narodima omogućuje realizacija njihovog suvereniteta, kroz formu republika koje su „u osnovi i po pravilu nacionalne države jugoslovenskih naroda.“ Suprotstavljajući nacionalističkom cilju o integraciji srpskog etničkog prostora, ideju demokratske, policentrične federacije, Nikezić je perspektivu srpskog naroda izvan Srbije da živi u jednoj zajednici, posmatrao isključivo u pravcu u kome se jugoslovenska transformacija kretala, dakle, u okviru „demokratske, socijalističke federacije u kojoj su svi građani slobodni u ispoljavanju svojih nacionalnih osećanja i kulture, slobodni da se kreću i da rade u svakoj od naših socijalističkih republika.“ Samo takva multinacionalna, decentralizovana i sadržajno socijalistička zajednica, predstavljala je za srpski, ali i ostale narode, puno ostvarenje „težnji za slobodom i jedinstvom.“ Latinka Perović je takve odnose dugoročno posmatrala kao ostvarenje „maksimalno slobodnog razvitka“ svih jugoslovenskih naroda, što bi kauzalno dovelo i do „jačanja Jugoslavije kao celine.“¹⁷¹³ Rečju, dalja federalizacija, radi postizanja i očuvanja dugoročne integracije. Time je vladajuća elita u Srbiji, nudila osmišljen i stvaralački odgovor na nacionalističke izazove, koji su pozivajući na otpor daljim ustavnim izmenama, nudili istorijski oprobana rešenja „hegemonističkih pretenzija“, koja su po Nikeziću mogla biti poražena samo uspehom ovako zamišljene federacije.¹⁷¹⁴ Naime, bez doslednog razvijanja politike nacionalne ravnopravnosti i produbljivanja procesa demokratizacije, nema ni mogućnosti za ostvarivanje „pune slobode svake nacije i narodnosti, a tada će se javiti nacionalistički pokret, koji će težiti „okupljanju svih Srba“, anticipirala je Latinka Perović.¹⁷¹⁵ Na istom tragu je, govoreći krajem 1970., bio i Marko Nikezić, kada je kao prvu pretpostavku demokratizacije političkog sistema naveo „demokratsku i internacionalističku politiku u nacionalnom pitanju, kao uslov i važan izvor našeg opšteg demokratskog razvitka.“¹⁷¹⁶ Svrsi nacionalne ravnopravnosti i realizaciji interesa svih konstituenata federacije imala je da služi i dosledna decentralizacija, jer u Srbiji centralističke tendencije zakonomerno nose „pečat srpskog nacionalizma“, spremnog da dovede u pitanje i samo očuvanje Jugoslavije, ako bi alternativa bila široka decentralizacija. Jugoslovensku zajednicu ne može jačati nikakav „administrativni centralizam“, koji bi naprotiv, samo generisao nove separatizme, jer centralizam je, po shvatanju Latinke Perović, društveni odnos zasnovan na „moći države i vladavini njenog aparata“, tačnije, proces svođenja društva na državu, poistovećenu sa vladajućom partijom.¹⁷¹⁷ Upravo zbog toga, decentralizacija i deetatizacija nije smela biti zaustavljena u trenutku kada je stigla do republika, jer bi se u tom slučaju umesto jednog

¹⁷¹³ Latinka Perović, „Međunacionalni odnosi u Srbiji i idejnopolitička uloga Saveza komunista“, u: *Politička situacija, međunacionalni odnosi u savremenoj fazi socijalističkog razvitka i zadaci Saveza komunista Srbije* (stenografske beleške sa Diskusionog politikološkog seminara Instituta za političke studije FPN, održanog 11–13. januara 1969.), Beograd, 1969., 118.

¹⁷¹⁴ Marko Nikezić, „Republike su u osnovi i po pravilu nacionalne države jugoslovenskih naroda“, u: *Srpska krhka vertikala*, 187–188.

¹⁷¹⁵ „Uvodno izlaganje Latinke Perović“ (33. sednica CK SKS, 24.12.1971.), *Informativni bilten CK SKS*, broj 9, Beograd, 1971., str. 7.

¹⁷¹⁶ *Teorija in praksa*, broj 12, Ljubljana, 1970., str. 1694; Marko Nikezić, „Srbija u socijalističkoj zajednici jugoslovenskih naroda i narodnosti“, u: *Srpska krhka vertikala*, 212.

¹⁷¹⁷ Latinka Perović, „Opređenje SKS i njegova idejna pozicija u društvu“, u: *Savez komunista Srbije u razvoju društveno-političkog sistema* (Treća konferencija SKS), Beograd, 1971., str. 109.

konstituisalo šest monolitnih centralizama, a tada bi postojala realna opasnost da se u svakoj od tih ekonomski autarhičnih republika–državica razvije domicilni, tradicionalni nacionalizam. Rečju, napušteni centralizam i monolitizam na saveznom nivou, nije trebalo restaurirati i održavati na republičkim nivoima.¹⁷¹⁸ Ili kako je tvrdila Latinka Perović, „apsolutizacija republičke i pokrajinske državnosti“, neizbežno bi vodila u nacionalne homogenizacije, što bi zakonomerno išlo u smeru amalgamisanja komunista i nacionalista, u kome bi potonji diktirali prioritete.¹⁷¹⁹ Jugoslaviji, po Nikeziću, nije bila potrebna ta vrsta iskustva, da bi se utvrdilo da „vodi u slepu ulicu“, jer mi „nemamo toliko vremena“.¹⁷²⁰

Srpski narod, smatrao je Nikezić, nalazi vlastiti identitet i punu afirmaciju kako u Jugoslaviji i Srbiji, tako i u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, republikama u kojima Srbi žive ravnopravno sa drugim narodima. Upravo zbog toga bi **bilo kakva pretenzija ili samo intencija Republike Srbije za staranjem o svim Srbima u Jugoslaviji „bio čist nacionalizam“**, nedvosmisleno je poručivao prvi čovek Srbije u Sarajevu.¹⁷²¹ Sarajevski govor Marka Nikezića, bio je dobra prilika da zvanična Srbija jasno iskaže svoje namere i u pogledu budućnosti i karaktera centralne jugoslovenske republike, u kojoj zajedno žive Hrvati, Srbi i Muslimani „ne odričući se svog nacionalnog identiteta i kulture, već naprotiv, potvrđujući ih u punoj slobodi“, što je „osnov jedinstva i stabilnosti Bosne i Hercegovine...“¹⁷²² Pozivajući komuniste sva tri bosanskohercegovačka naroda na borbu protiv „nacionalističkih koncepcija i ponašanja“ unutar svog naroda, Marko Nikezić je posebno neprihvatljivim smatrao svaki pokušaj uplitanja ili tutorstva nad bosanskim Srbima ili Hrvatima od strane Beograda ili Zagreba, što će njegovo rukovodstvo smatrati „jednom od svojih prvih obaveza.“ Time je Srbima u Bosni poslata jasna poruka, da puteve rešavanja životnih pitanja moraju tražiti u dogovoru sa narodima sa kojima žive, ali je poručeno i hrvatskom rukovodstvu da nacionalistički talas koji je zahvatio ovu republiku ne preliva na susednu BiH. Nacionalistima unutar Srbije, Nikezić je svojim sarajevskim govorom, indirektno, ali i bez dileme, poručio da reformsko rukovodstvo srpskih komunista, SR Srbiju u svojim ustavnim granicama doživljava kao konačan, a ne privremen okvir, koji će biti prvom prilikom zamenjen novim granicama između jugoslovenskih republika. Umesto imperijalnih težnji i intencije za patronatom nad Srbima izvan Srbije, vođstvo SKS je uvažavajući realnost, ponudilo novu paradigmu, verujući da „Srbija treba dublje da porine sama u sebe, da se zabavi

¹⁷¹⁸ „Reč Marka Nikezića“, *Savez komunista Srbije u razvoju društveno–političkog sistema* (Treća konferencija SKS), Beograd, 1971., str. 256.

¹⁷¹⁹ „Uvodno izlaganje Latinke Perović“ (33. sednica CK SKS, 24.12.1971.), *Informativni bilten CK SKS*, broj 9, Beograd, 1971., str. 7.

¹⁷²⁰ „Demokratski uslov jedinstva“, *NIN*, broj 1131, Beograd, 10. septembar 1972., str. 37.

¹⁷²¹ Iako je odbijao starateljstvo nad Srbima van Srbije, Nikezić je ipak, decembra 1970. upozorio da je veća samostalnost federalnih jedinica bitan element demokratizacije, ali to s druge strane obavezuje svaku od njih da se u ime „nacionalnog jedinstva“ ne smeju ugroziti demokratski odnosi unutar svake republike, niti se sme „radi održavanja fronta prema susedu, ućutkati sve kod kuće“, već se mora „obezbediti stvarna nacionalna ravnopravnost za sve“ u svakoj od federalnih jedinica, bio je nedvosmislen prvi čovek Srbije. Marko Nikezić, „Identitet Srbije“, u *Srpska krhka vertikala*, str. 202.

¹⁷²² Marko Nikezić, „Republike su u osnovi i po pravilu nacionalne države jugoslovenskih naroda“, u: *Srpska krhka vertikala*, str. 188.

sopstvenim razvojem, da na tome mobilise svoje narasle snage... da se oslobađa pijemontske uloge...¹⁷²³

U tom kontekstu je zanimljivo je kako su u koncepcijama partijskog vrha Srbije viđene različite ideološke pozicije u odnosu na politiku nacionalne ravnopravnosti. Najpre je navedena „konzervativno-birokratska i unitaristička koncepcija“ koja svodi nacije na državu kao silu iznad ljudi; potom „dogmatsko-staljinistička pozicija“ koja podrazumeva odricanje od nacionalnog određenja u ime viših interesa; „birokratsko-dogmatska orijentacija“ prema kojoj se jedinstvo može ostvariti samo na etatističko-unitaristički način, dok je u multinacionalnosti viđeno zlo kome bi se trebalo suprotstaviti; „liberalističke koncepcije prema kojima su nacije, nacionalnost i nacionalna svest istorijsko zlo, stvar prošlosti, zbog čega komunisti mogu biti samo nosioci klasnog a ne i nacionalnog interesa“. Nasuprot svemu tome, Savez komunista je nudio politiku stvarne nacionalne ravnopravnosti kroz „jedini mogući koncept samoupravnih, socijalističkih međunacionalnih odnosa“.¹⁷²⁴ Ono što je SKS uzimao kao svoju zaslugu, a bilo je utemeljeno u realnosti da se o međunacionalnim odnosima i problemima više nije raspravljalo u uskim forumima i iza zatvorenih vrata, već je nacionalno pitanje postalo predmet debata i dijaloga u svim društvenim strukturama, medijima, javnosti. Među najistaknutije manifestacije nacionalizma, Nikezić je video aktivnosti crkve, „koja hoće da brine o srpskom narodu, pošto mi ovde iz Beograda, navodno, nećemo da brinemo o Srbima van Srbije“.¹⁷²⁵ Slično je tvrdila i L. Perović, da srpski nacionalizam najviše udara SKS, zbog toga što „smatra da nismo dobri zaštitnici srpskih interesa van Srbije. A mi uvek kažemo, pa dobro, to je onda druga organizacija Jugoslavije“.¹⁷²⁶ Tito je na sastanku sa srpskim rukovodstvom 1970. rekao šta je njemu najviše smetalo u vezi sa nacionalnim pitanjem, „moram da kažem da se meni ne sviđa rubrika „šta si“, jesi li Srbin, jesi li Hrvat i da Jugosloven ne smeš da kažeš. Sad, Jugosloven, nije nacija. Ali dajmo, pustimo mu, neka on kaže šta hoće, to je njegova lična stvar.“ Nikezić je odgovorio da su, pošto je bilo vreme popisa stanovništva, i PK Vojvodine i Kosova i SKS izdali saopštenja tim povodom, da ne sme da bude nikakvih pritisaka, lažnih analogija, ako se čovek izjasni da govori srpskim jezikom, da to automatski znači da je odredio i nacionalnu pripadnost, jer su mnogi Muslimani govorili tim jezikom, a bilo je takvih tendencija na Kosovu u Bosni – stav je bio jasan, izjašnjavanje je bilo potpuno slobodno „piše se kako god ko hoće“, rekao je predsednik CK SKS.¹⁷²⁷ Kao negativan primer Nikezić je navodio sovjetsku paradigmu, gde u „Sovjetskim novostima“ jedan njihov naučnik piše o nacijama i hvali se da je tridesetak nacija nestalo, i da je to jedan progresivni tok, svi su naučili da govore ruski, itd. On je to ocenio kao „centralističku vilikodržavnu silu“. Problem je bio, prema Nikeziću, što je nešto od te stare politike pretrajavalo i u

¹⁷²³ Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 165.

¹⁷²⁴ AS, f. CK SKS, god. 1969, Republička konferencija SKS, br. kutije 65, Izveštaj o radu CK SKS od VI kongresa do I konferencije SKS

¹⁷²⁵ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 66, II-2/489, “Razgovor predsednika Tita sa predstavnicima SR Srbije, Beograd, 28. oktobra 1970.”

¹⁷²⁶ Isto

¹⁷²⁷ Isto

Jugoslaviji – da je brisanje razlika progresivno; poželjno je, prema njemu, bilo brisati ekonomske razlike među ljudima, ali ono što je kultura, identitet je trebalo negovati kao razliku.¹⁷²⁸ Čvrsto verujući da će intenzivan ekonomski razvoj doprineti pacifikaciji nacionalnih pitanja i njihovom potiskivanju u drugi plan, Nikezić je upozoravao da je Jugoslavija moguća i održiva na racionalnim osnovama, samo ako bi predstavljala „podjednak interes svih naroda koji u njoj žive“. Rukovodstvo Srbije je permanentnu borbu protiv ideologije srpskog nacionalizma smatralo uslovom opstanka socijalističkih društvenih odnosa, ali i osnovnom pretpostavkom očuvanja i jedinstva jugoslovenske federacije. Zbog toga su oni svaku manifestaciju srpskog nacionalizma smatrali aktom uperenim „protiv interesa SK Srbije, celog srpskog naroda i SFRJ“.¹⁷²⁹ Oko nacionalističke ideologije se okupljaju sve antisocijalističke snage, ali se njima veoma smanjio manevarski prostor, jer nisu mogle da se bore ni protiv dostignutog stepena ravnopravnosti među republikama i nacijama, ni protiv prava manjinskih naroda i autonomije pokrajina. Kao posledica tih procesa nacionalističke snage se, prema Nikeziću, „pomeraju iz četništva u Informbiro, iz Informbiroa u novu levicu. Iz sadašnjice u prošlost, iz politike u kulturu“, upravo da bi sa tih naizgled stručnih i nepolitičkih pozicija uticale na politiku i sadašnjicu.¹⁷³⁰

Suštinu odnosa stvarne nacionalne ravnopravnosti Nikezić je stavljao u mnogo širi kontekst. Polazeći od činjenice da u Srbiji ne žive samo Srbi, kao i da srpski narod ne živi samo u Srbiji, smatrao je da su „stvarna sloboda i ravnopravnost srpskog, kao i svih drugih naroda, u Jugoslaviji moguće samo u socijalističkoj federaciji kakva je naša, u kojoj, kako u socijalističkim republikama, tako i u federaciji, položaj čoveka ne zavisi od brojnosti nacije kojoj pripada, već u kojoj svaki građanin živi i radi kao slobodan čovek“.¹⁷³¹ Na IV Konferenciji SKS, Nikezić je uzroke pojave nacionalizma video u realnim problemima u funkcionisanju jedne mnogonacionalne zajednice kakva je bila Jugoslavija. Posmatrajući nacionalizam u literaturi samo kao kolateralnu pojavu, prvi čovek srpskih komunista je njegove uzroke i dubinske motive pronalazio u nedovoljno razvijenim društveno-ekonomskim uslovima, što je trebalo da bude prevaziđeno tržišnom privredom u uslovima jedinstvenog jugoslovenskog privrednog prostora.¹⁷³² U zemljama kakva je bila multinacionalna Jugoslavija, sve je, prema Nikeziću, moralo da ima nacionalni pečat; posebno imajući u vidu da je puna ravnopravnost i nacionalna emancipacija u Jugoslaviji novi fenomen i da je bio potreban dug proces da se ovaj princip usvoji, a još duži period potreban da se on provede u praksi. Kao primer navedene problematike naveo je odnose Srba i Albanaca. Nacionalno pitanje se prelamalo i kroz ekonomiju u situaciji u kojoj manje

¹⁷²⁸ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 66, II-2/489, “Razgovor predsednika Tita sa predstavnicima SR Srbije, Beograd, 28. oktobra 1970.”

¹⁷²⁹ “Uvodno izlaganje Marka Nikezića”, u: *Preobražaj Saveza komunista Srbije*, Beograd, 1970, str. 16; AS, f. CK SKS, god. 1969, Republička konferencija SKS, br. kutije 66, Stenografske beleške sa Prve konferencije SKS 23. i 24. 12. 1969. (magnetofon)

¹⁷³⁰ Isto

¹⁷³¹ Isto

¹⁷³² AS, f. CK SKS, god. 1972, Republička konferencija SKS, br. kutije 69, „Magnetofonske beleške sa Četvrtre konferencije SKS“

razvijeni pokušavaju da sustignu razvijene, a razvijeniji žele da očuvaju tu prednost.¹⁷³³ U Zaključcima Prve konferencije SKS navedeno je kao prioritet ostvarivanje politike nacionalne ravnopravnosti i u skladu sa tim borba protiv, „u ovom periodu posebno agresivnog nacionalizma, naročito srpskog i albanskog“. Jugoslavija je, prema ovom shvatanju, moguća samo kao „socijalistička društvena zajednica, moguća samo u onoj meri u kojoj predstavlja podjednak interes svih naroda i narodnosti koji u njoj žive“.¹⁷³⁴ Samo je dosledna borba protiv srpskog nacionalizma mogla biti garant jedinstva Jugoslavije i socijalističkih društvenih odnosa u njoj. Odnosi u Jugoslaviji mogu biti uređeni samo na ravnopravnim osnovama i uz jednaku odgovornost svih naroda, a svaka rasprava o zajedničkim poslovima i interesima morala bi da se vodi „javno i odgovorno“, jer će je u protivnom koristiti nacionalističke snage. Te snage „pod plaštom brige za jedinstvo Jugoslavije i sudbinu Srbije“ politici suštinske ravnopravnosti svih nacija suprotstavljaju svoju nacionalističku ideologiju srpske prevlasti. One, takođe, prema ocenama vrha SKS, Srbiju odvrćaju od realnih pitanja razvoja pre svega ekonomskog i kulturnog.¹⁷³⁵ Prema definiciji Nikezićevog vrha „zajedničko može biti u Jugoslaviji samo ono što predstavlja saglasno utvrđen zajednički interes svih naroda i narodnosti. U okviru samostalnosti republika, SR Srbiji otvoren je put ekonomskog napretka, demokratizacije društveno-političkog života, jačanja samoupravljanja i razvijanja brojnih inicijativa za povezivanje i saradnju sa drugim narodima i narodnostima.“¹⁷³⁶

Odbacujući patronat Srbije nad Srbima u drugim republikama, odbijajući tu vrstu etničkih kriterija, Latinka Perović je često podsećala na svoj stav koji bio izrečen na razgovorima srpskog i hrvatskog partijskog rukovodstva 1969. – „Ako će Srbin iz Srbije brinuti o položaju Srba u Bosni ili Hrvatskoj, i obrnuto, ako će Hrvati iz Hrvatske brinuti o položaju Hrvata u Srbiji, onda nema toga ravnopravnog položaja, nema samoupravljanja i to se onda rešava u nekom drugom kontekstu koji u svakom slučaju nije socijalistički kontekst.“ Imajući u vidu disperziju Srba na prostoru Jugoslavije, politika nacionalne ravnopravnosti, koja je polazila od jednakog položaja čoveka i građanina nije, prema Perovićevoj imala alternativu, jer bi se u suprotnom postavilo pitanje ko je legitimni predstavnik srpskog naroda, a tada bi nacionalizam izašao na istorijsku pozornicu, on bi se najpre „okrenuo protiv srpskih komunista, koji su direktno zainteresovani za ovakvu politiku nacionalnih odnosa“. Odgovarajući na kritike da je politika CK Srbije anacionalna i da su u drugim republikama tolerantniji prema svom nacionalizmu. Ona je smatrala da pitanje nacionalizma ne sme biti svodeno na nekakvu ravnotežu, jer je za Srbiju „nacionalizam jedno užasno nazadovanje, vraćanje na ono najzaostalije u

¹⁷³³ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Izlaganje Marka Nikezića na sednici Izvršnog biroa Predsedništva SKJ 16.3.1970.“

¹⁷³⁴ Zaključci Prve konferencije Saveza komunista Srbije, u: *Preobražaj Saveza komunista Srbije*, Beograd, 1970, str. 140.

¹⁷³⁵ AS, f. CK SKS, god. 1971, Republička konferencija SKS, br. kutije 68. „Teze CK SK Srbije o daljem razvoju političkog sistema“

¹⁷³⁶ AS, f. CK SKS, god. 1971, Republička konferencija SKS, br. kutije 68. „Teze CK SK Srbije o daljem razvoju političkog sistema“

privredi, kulturi, politici, u svemu.¹⁷³⁷ Zbog toga je za nju bila ključna borba za identitet Srbije u situaciji kada se ona okretala sebi i odustajala od štetnog kursa identifikovanja sa federacijom. Pohvale za suzbijanje nacionalizma u Srbiji, ona je smatrala u osnovi nekorisnim, jer „našoj stvari koristi više borba protiv svih nacionalizama u drugim republikama, jer nacionalizam se uglavnom uvozi i to je sistem uslovnih refleksa i najpametnije je da to svako uredi u svojoj kući...“ Srbija nije imala niti tražila nikakav specijalni položaj kao najveća republika i najbrojnija nacija u Jugoslaviji, ali ni federacija nije mogla da ima „specijalna ovlašćenja u odnosu na Srbiju, tako da i tu moramo da se razgraničimo“, upozoravala je Latinka Perović.¹⁷³⁸ Možda je suštinsku poentu shvatanja nacionalnog pitanja kod nove generacije reformskih komunista najbolje sažela upravo Latinka Perović, stavom da se mora ukoreniti spoznaja o tome da se borba za ravnopravne nacionalne odnose u Jugoslaviji, u stvari, nikada ne završava i da se ono nikada ne može skinuti s dnevnog reda, kritikujući posleratni stav da je revolucija rešila nacionalno pitanje i kao politički problem ga skinula s dnevnog reda za duži period. Opasnost koja je postojala početkom sedamdesetih, Perovićeva je detektovala u iluziji da će se uspostavljanjem *čistih računa*, preciznim utvrđivanjem ekonomskih funkcija federacije konačno skinuti s dnevnog reda nacionalno pitanje. I jugoslovensko društvo i Savez komunista morali su, prema njenoj oceni, da budu spremni i osposobljeni da nacionalno pitanje „trajno rešavamo na demokratski način“.¹⁷³⁹

Marko Nikezić je završavajući Treću konferenciju SKS rekao da je „ostvarenje sopstvene nacionalne države bitan elemenat društvenog razvoja svake nacije“, zbog čega su i srpski komunisti u ostvarenju „nacionalne ravnopravnosti suvereniteta i državnosti svake nacije u Jugoslaviji“, videli uslov vlastite nacionalne afirmacije i emancipacije. Naslanjajući se na tezu Mijalka Todorovića da srpski narod ne može biti povezivan s centralizmom, Nikezić je tvrdio da srpski narod nije imao više koristi od drugih naroda od jake centralne vlasti, zbog čega se trebalo suprotstaviti poslednjim recidivima centralističkog načina mišljenja – pokušajima da se autoritet saveznih institucija na poseban način protegne na Beograd i Srbiju.¹⁷⁴⁰ Bio je ovo nesumnjiv pokušaj izbegavanja Titovog arbitriranja u poslove i probleme Srbije. Interes Srbije bio je, prema Nikeziću, ako se ide na „osamostaljenje svih republika“ da i emancipacija Srbije bude dosledna, sprovedena bez odlaganja, kompromisa i polovičnih rešenja, uz jasno formulisanje jednakih prava i odgovornosti. Takođe, kada su u pitanju nadležnosti pokrajina, ključna stvar, prema njegovoj oceni, je bilo „likvidiranje ostataka republičkih nadležnosti u izvršnim poslovima“ pokrajina Vojvodine i Kosova. Pokrajinske samouprave i specifična decentralizacija nisu po Nikeziću bile samo realne činjenice ili birokratske formule, već „stvarne tekovine demokratskih odnosa uopšte, i posebno naše politike nacionalne ravnopravnosti u SR Srbiji i

¹⁷³⁷ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Razgovor urednika i saradnika *Politike* sa sekretarom IK CK SKS Latinkom Perović, 22. juli 1970.“

¹⁷³⁸ Isto

¹⁷³⁹ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Izlaganje na sednici Izvršnog biroa sa sekretarima SK republika i pokrajina, 16. novembar 1970.“

¹⁷⁴⁰ AS, f. CK SKS, god. 1971, Republička konferencija SKS, br. kutije 68, „Stenografske beleške sa Treće konferencije SKS, 9. i 10. marta 1971.“

Jugoslaviji“. Ipak, po njemu, „demokratizacija socijalističkog društva ne iscrpljuje se nacionalnom ravnopravnošću, niti SKS može da se svede na instrument nacionalne politike.“¹⁷⁴¹ Latinka Perović je na Četvrtoj konferenciji SKS tvrdila da politika SKJ obezbeđuje ravnopravan položaj svih ljudi u Jugoslaviji, garanciju afirmacije nacionalnog identiteta, samostalnost i ravnopravnost svih republika, a u okviru njih „slobodu, celovitost i jedinstvo svake od naših nacija“. Time se oduzimalo pravo i mogućnost nacionalističkoj ideologiji da nastupa u ime odbrane tzv. nacionalnog interesa bilo kog naroda. Prema njenoj oceni, srpski komunisti su morali poneti najveću odgovornost u borbi protiv srpskog nacionalizma, čime su bili u obavezi da spreče svaku mogućnost okupljanja Srba na „velikosrpskoj osnovi“.¹⁷⁴² Početkom sedamdesetih Perovićeva je na saveznom partijskom vrhu otvoreno upozorila da je SKS jasno „da tu postoji izvesno vrenje“, jer „moramo računati sa tim da je posejano dosta nacionalističkog semena, i da mi, što se Srbije tiče, u tom pogledu nikakva nijansiranja ne možemo praviti, jer bi nam se lako moglo desiti da sve druge brzo dostignemo i prestignemo u nacionalizmu“. Ono što je, prema njoj, bilo od suštinske važnosti bilo je da svi komunisti, svako u svojoj sredini i prema tome sa kolikim nacionalističkim izazovima se suočava, krene u tu borbu, a ona je u ime Srbije predstavnicima ostalih republičkih i pokrajinskih Saveza komunista poručivala da će srpski komunisti tome dati najveći doprinos, pre svega zbog „najveće opasnosti velikosrpskog nacionalizma“ po opstanak Jugoslavije. U suprotnom, ako do toga ne dođe, zapašće se u stanje entropije u kome će se uspostavljati svakovrsna savezništva, što će na kraju dovesti do prevage nacionalizma i raspada Saveza komunista. Bila je ovo pre svega poruka upućena hrvatskom partijskom vođstvu. S druge strane u Srbiji, među mladima i u omladinskim i studentskim listovima, nacionalizam je bio u porastu. Perovićeva je smatrala da se potcenjuje ta činjenica, verovanjem da su mladi imuni na nacionalizam i to „može skupo da nas košta“.¹⁷⁴³

U osvit 1970., prema Nikeziću, glavni protivnik srpskim komunistima ostaje srpski nacionalizam u svom, kako je rekao, „državno-socijalističkom“ izdanju. Nije tu reč o trenutnom stanju, stvaranja široke koalicije protiv politike SK, već o realnom i prirodnom sinkretizmu srpskih nacionalista i staljinista. Za srpske komuniste, prema Nikeziću, „ne može biti razumevanja ni za jednu varijantu srpskog nacionalizma“, jer bi se komunisti u savezu s nacionalistima vrlo brzo našli na začelju dešavanja, primorani da budu „sprovednici tuđe politike“, prinuđeni da se bore za svoj identitet i smisao vlastitog postojanja. Srpski nacionalizam se, prema njemu, javljao u dva osnovna vida – unitarističkom, koji se zalagao za Jugoslaviju sa srpskom dominacijom i separatističkom vidu, koji je zastupao tezu da ako Srbi ne mogu da nameću svoju hegemoniju, onda bi trebalo da se okrenu rušenju

¹⁷⁴¹ Isto

¹⁷⁴² AS, f. CK SKS, god. 1972, Republička konferencija SKS, br. kutije 69, „Magnetofonske beleške sa Četvrte konferencije SKS“

¹⁷⁴³ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Izlaganje na sednici Izvršnog biroa sa sekretarima SK republika i pokrajina, 16. novembar 1970.“

Jugoslavije i na njenim ruševinama izgrade „neku vrstu Velike Srbije, razume se što veće“.¹⁷⁴⁴ Nije tu bila reč o dve koncepcije, već o dve strane suštinski istovrsnog koncepta, jednog maksimalističkog, da se upravlja celom Jugoslavijom i drugog, uslovno rečeno, minimalističkog, da se pravi onolika država u kojoj će Srbi moći da imaju hegemoniju. Oba ova koncepta su bila permanentno prisutna. Dugo je unitarističko-centralistički vid navedene koncepcije bio dominantan, zbog politike koja je u partiji vođena, međutim, kako je postajalo jasno da je u strukturama, posebno posle Brionskog plenuma, ova politika poražena, srpski nacionalizam je prelazio na alternativni pristup. Prema Nikezićevoj analizi, hegemonisti se pretvaraju u nacionaliste, kako zbog definitivnog i bespovratnog poraza unitarizma na državnom nivou, tako i zbog učvršćenja nacionalnog identiteta ostalih jugoslovenskih nacija. U ideologiji srpskog nacionalizma se, prema njemu, nikada i nije radilo o borbi za Jugoslaviju, već za dominaciju njome, pa kad već to nije moguće prelazilo se na „golu velikosrpsku formulu“. To je bilo jasno od početka, ali je sad bilo vidljivije nego ranije. Najotvorenije je taj trend uočen u vreme „Deklaracije o hrvatskom jeziku“ i srpskog odgovora u vidu „Predloga za razmišljanje“. Nikezić je srpski odgovor razumeo kao poruku Hrvatima – „želite razgraničenje, kao predigru odvajanja, vrlo dobro, to od uvek i mi mislimo!“¹⁷⁴⁵ Ova politika je posebno aktivizirala Srpsku pravoslavnu crkvu, čije je glavno uporište u Srbiji. Na sve to se nadovezivala i kompleksna spoljnopolitička situacija, jer je u susret aktivnostima probuđenog srpskog nacionalizma išla i ruska kombinatorika sa perspektivom „potpunog ili delimičnog zahvata prema nama“. Srpskim nacionalistima ili makar pojedinim njihovim delovima bi, prema Nikeziću, više odgovarali Amerikanci, ali „Amerikanci su daleko, a Rusi su bliže!“ Uprkos tome što ovaj protivnik nije imao veliku podršku, on je bio prisutan i „Savez komunista Srbije ostaje u ratu sa tom gospodom“, bio je odlučan Marko Nikezić. Taj „rat“ je započet u svim institucijama gde su nacionalisti zauzeli određene pozicije i „za razliku od 1968.“ tada je većina „nacionalističke opozicije“ bila izvan Saveza komunista, ali i državnih institucija.¹⁷⁴⁶ Savez komunista je prema tom ključnom pitanju bio jasan i očekivao je tu vrstu jasnoće, odnosno podrške i od drugih, aludirao je Nikezić na Hrvatsku. Ipak, predsednik CK Srbije je Savez komunista smatrao „faktorom jedinstva“ zbog toga što je svuda isti, tj. „programatski i ideološki jedinstven“ i time ispunjava sve jugoslovenske društveno-političke organizacije „istovetnom suštinom“, uprkos različitim okolnostima u kojima se razvijaju različiti delovi jugoslovenske federacije. Upravo je, poentirao je Nikezić, republička autonomnost u radu i delovanju u ostvarivanju konsenzualno usvojene politike –

¹⁷⁴⁴ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Izlaganje Marka Nikezića na proširenoj sednici Izvršnog biroa Predsedništva SKJ“

¹⁷⁴⁵ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Izlaganje Marka Nikezića na proširenoj sednici Izvršnog biroa Predsedništva SKJ“

¹⁷⁴⁶ Isto

neophodna! Dok je savezni centar, kao skup republičkih i pokrajinskih predstavnika Nikezić video kao „mesto raspravljanja“, jer se u protivnom „drže monolozici“ i klizi u autoritarizam.¹⁷⁴⁷

Prema proceni Latinke Perović u Srbiji se, u toku spuštavanja nadležnosti sa saveznog nivoa na niže, mnogo manje raspravljalo i naglašavalo pitanje „republičke državnosti“, kako je rekla, dok se mnogo više isticalo pitanje „samoupravne organizacije Republike“. To pitanje je bilo uslovljeno i veoma različitim istorijskim okolnostima u kojima su se u prošlosti pojedine republike nalazile. Pitanje makedonske državnosti bilo je istorijski veoma drugačije shvatano kada se zna da ju je ona stekla tek u vreme Drugog svetskog rata i socijalističke revolucije. S druge strane, Srbija u uslovima dokidanja saveznog centralizma nije mogla imati manje državnosti od drugih. Zbog multinacionalnog sastava Srbije i postojanja dve pokrajine, ona se nije mogla svesti samo na „domovinu srpskog naroda“, već je morao da se naglašava i njen samoupravni karakter.¹⁷⁴⁸ Pitanje političkog sistema, prema njoj, nije bilo apstraktno pitanje, nego problem položaja građana, uslova njihovog života, rada i privređivanja – zbog toga ta pitanja nisu smela da budu stvar dogovora „nekakvih koalicija u vrhu“. „Mi smo sve ove promene sada nazvali novim dogovorom naroda i narodnosti u Jugoslaviji i mislim da je to sasvim prirodno da mi očekujemo i da računamo s tim da će se u jednoj takvoj višenacionalnoj zajednici, kao što je naša, na pojedinim etapama razvoja biti neophodno da utvrdimo osnove zajedničkog života dalje. Ali upravo zbog toga što tim promenama dajemo takav karakter, mislim da moramo obezbediti najširu javnu raspravu i najšire političko učešće ljudi u tim debatama.“¹⁷⁴⁹

Nacionalno pitanje bilo je u SKS doživljavano prema maksimi „svako u svojoj kući“, a Latinka Perović je smatrala da se i načelno i praktično u tome iscrpljivala nacionalna politika, jer bi svaka druga teza podrazumevala starateljstvo nad Srbima u Hrvatskoj i Srbima u BiH. Uz to sama Srbija je trebalo sa sebe da skida tu hipoteku protektora svih Srba u Jugoslaviji, jer ako će se „Srbi brinuti za Srbe u Hrvatskoj, a Hrvati za Hrvate u Vojvodini, onda je to kraj socijalizma i sistema samoupravljanja“, smatrala je Latinka Perović. Uz to bilo bi to i ponižavanje tih Srba, koji ne mogu o sebi da se staraju, već u njihovo ime mora da govori republika izvan zajednice u kojoj žive. Vreme može demantovati ove stavove kao pogrešne, ali srpsko rukovodstvo iz najdubljih uverenja ne može voditi drugu politiku, tvrdila je sekretarka CK SKS.¹⁷⁵⁰ U samoj Srbiji ona je detektovala veliku osetljivost na crnogorsko pitanje i upitala se zbog čega nekome u Beogradu smeta da područje sa pola miliona stanovnika, koje ima nacionalni i kulturni razvoj, identitet, ima svoj univerzitet? Zašto je Niš mogao da ga ima, a Crna Gora nije smela, upitala se Perović, navodeći da je upravo interes Beograda da se smanji veliki broj studenata iz Crne Gore i BiH, tim pre što Beogradski univerzitet jedini nije

¹⁷⁴⁷ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Izlaganje Marka Nikezića na sednici Izvršnog biroa Predsedništva SKJ 16.3.1970.“

¹⁷⁴⁸ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Stenografske beleške sa razgovora Latinke Perović u redakciji *Večernjih novosti*, 12. januara 1971.“

¹⁷⁴⁹ Isto

¹⁷⁵⁰ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Stenografske beleške sa razgovora Latinke Perović u redakciji *Večernjih novosti*, 12. januara 1971.“

postavio pitanje rasčišćavanja materijalnih odnosa.¹⁷⁵¹ Za Srbiju, smatrala je Latinka Perović, drugog puta nema sem politike nacionalne ravnopravnosti i političke tolerancije. „Neke stvari moraju da se izlive... ali tu treba da pokažemo punu hladnokrvnost i mir, moramo da imamo živce u tim stvarima“, poručila je novinarima „Večernjih novosti“. U nacionalnom pitanju je srpski vrh polazio od jedne maksime – demokratizacija odnosa u društvu. U tom smislu na pitanje o jeziku i pismu, Perovićeva je odgovarala u ime Srbije: „Šta drugo može biti – **biće ravnopravna sva pisma i svi jezici. Ako nećemo da organizujemo veliku seobu naroda...**“ (akcenat – aut.) U tom kontekstu u Srbiji je, prema njoj, napravljen veliki prelom u shvatanjima, jer je načinjana vrlo krupna i značajna promena u pogledu nacionalnog pitanja. Možda se kvintesencija pogleda reformskog rukovodstva Srbije prema nacionalnom pitanju može svesti na stav Latinke Perović da „**pravi interes i objektivni interes srpskog naroda jeste demokratska jugoslovenska federacija**“.¹⁷⁵² (akcenat – aut.)

Posle 21. sednice Predsedništva SKJ i smene hrvatskog rukovodstva, Latinka Perović je smatrala da je posle poraza „separatističkog vida nacionalizma“, što je bila oznaka za hrvatski nacionalizam, najveća opasnost Jugoslaviji pretila od „velikosrpskog nacionalizma“. Suštinski borba sa dubinskim motivima nacionalističke ideologije je podrazumevala doslednu politiku nacionalne ravnopravnosti, ka kojoj je Srbija krenula, tek posle Četvrtog plenuma SKJ 1966. zbog činjenice da je upravo ova republika bila pod najtežim pritiskom „rankovićevštine“. Sada je trebalo sem ulaska u pojedinačne borbe sa manifestacijama nacionalističke ideologije, pre svega menjati uslove koji je u Srbiji generišu i reprodukuju. Opasnost od srpskog nacionalizma posebno je bila velika posle 21. sednice, kada je na dnevnom redu bio obračun sa hrvatskim nacionalizmom, jer bi pod parolom borbe za odbranu Jugoslavije, on mogao da preuzme primat SK Srbije, a odmah nakon toga on bi doveo u pitanje „važnost ustavnih amandmana i linije Saveza komunista Jugoslavije u nacionalnom pitanju“. Pod vidom odbrane Jugoslavije, srpski nacionalizam je u svom unitarističkom obliku izazivao povratnu spregu antijugoslovenskih i separatističkih reakcija. Centralističke pretenzije srpskog nacionalizma, kada je u pitanju očuvanje federacije nije uvek lako identifikovati i demistifikovati, smatrala je Latinka Perović, jer se „mešaju sa elementarnim interesom naroda za jedinstvom Jugoslavije“, ali ih je zato najlakše prepoznati na pitanju autonomije pokrajina.¹⁷⁵³ Protiv nacionalizma se, prema Perovićevoj, trebalo boriti ne zabranama, represijom jer tamo gde su se komunisti okretali „konzervativnim i birokratskim rešenjima svuda su bili žestoko tučeni“. Rešenje koje je ona nudila bilo je alternativa i konzervativnom nacionalizmu i dogmatskom birokratizmu, a svodilo se na savremenu, modernu orijentaciju i socijalističku demokratiju. Rukovodstvo SK Srbije bilo je, prema njenim rečima, ubeđeno da je širok prostor za nacionalizam otvoren krizom socijalističkih rešenja, dovodenjem u pitanje jedinstvenog tržišta i generalno nesnalaženjem u širenju procesa demokratizacije. Kada je reč o Srbiji,

¹⁷⁵¹ Isto

¹⁷⁵² Isto

¹⁷⁵³ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93.

ona se osvrnula pre svega na „teškom mukom izborenu orijentaciju na okretanje sebi, na to da je Srbija samo jedna od šest republika u okviru Jugoslavije“; a dovođenje u pitanje ovog postulata bila bi jedna od polazišnih tačaka za razvoj nacionalizma u Srbiji. Posebno opasnim ona je smatrala zahtev „da se vrše egzekucije bez političke borbe“. Aktuelno rukovodstvo na to, kako je rekla, neće pristati. Primena represivnih mera, prema njoj, je samo taktički manevar da bi se drugima dali dokazi da se bori, ali se ne zadire u suštinu i ništa dalekosežno ne rešava, već samo jača nacionalizam. Zbog toga je borba protiv nacionalizma u Srbiji neodvojiva od borbe za demokratizaciju političkih odnosa. Rečju, samo je demokratska i socijalistička Srbija mogla suštinski da porazi nacionalizam i politiku nacionalne diskriminacije.¹⁷⁵⁴ Identičan ton je odavao i prvi Nikezićev govor, nakon 21. sednice Predsedništva SKJ, u kome je poručivao da rešenja moraju doći „iz mozga a ne iz pesnice“, te da su problemi Jugoslavije, u stvari „defekti orijentalne države“, podsećajući da „despotija goni zbog razgovora, a nije u stanju da zaštiti građanina.“ Protiveći se nedvosmisleno svakoj „izlišnoj upotrebi sile... svakom izlišnom pritisku“, Nikezić je najveću zabrinutost video u „opasnosti da se desi da se na *hrvatskom pitanju* odustane od demokratskog kursa.“¹⁷⁵⁵ Govoreći istim povodom, nakon osude hrvatskog rukovodstva u Karadorđevu, Latinka Perović je naročito važnim smatrala činjenicu da „raščišćavanje nije došlo pod pritiskom Srbije i da ona nije otvorila krizu“. Sagledavajući svu težinu i dugoročnost političke, društvene, ali i nacionalne frustracije u Hrvatskoj, sekretarka srpske partije je verujući da „odgovoran političar mora da evoluiru brže od sredine“¹⁷⁵⁶, uzdržan stav političkih predstavnika Srbije, uprkos pritisaka iz same Republike da se na događaje u Hrvatskoj odgovori nacionalnom homogenizacijom i u Srbiji, smatrala investiranjem u budućnost dobrih srpsko-hrvatskih odnosa, „za period posle Tita“.¹⁷⁵⁷

Marko Nikezić je govoreći u ime Srbije na 16. sednici Predsedništva SKJ, 2. marta 1971. rekao da su u ovoj republici ustavni amandmani shvaćeni kao „ostvarenje pune samostalnosti i odgovornosti republika i pokrajina. Oni su prihvaćeni u uverenju da je to stvarni interes svih naroda i narodnosti naše zemlje, put učvršćivanja nezavisnosti i slobodnog socijalističkog razvitka za sve nacije koje žive u Jugoslaviji“. Javna rasprava, rekao je Nikezić, potvrdiće i u Srbiji orijentaciju na potpunu ravnopravnost nacija, ali će i naići na kritiku pre svega sa pozicija nacionalističkih i centralističkih snaga, koje ni do tada nisu podržavale politiku nacionalne ravnopravnosti. Ipak, amandmani, prema njegovoj oceni neće rešiti sve probleme, jer je većina njih u sferi privrede, ali će oni uneti jasnoću i u ekonomske i u političke odnose. On je upozorio da bez raščišćavanja ekonomskih odnosa nema materijalnih uslova ni za nacionalnu ravnopravnost, jer političku samostalnost može imati samo ona društveno-politička zajednica koja može da vodi i ekonomsku politiku i snosi njene posledice.

¹⁷⁵⁴ Isto

¹⁷⁵⁵ Dušan Čkrebić, *Između pamćenja i zaborava*, str. 409.

¹⁷⁵⁶ Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 16.

¹⁷⁵⁷ „Uvodno izlaganje Latinke Perović“ (33. sednica CK SKS, 24.12.1971.), *Informativni bilten CK SKS*, broj 9, Beograd, 1971. str. 5.

Izbegavanje decentralizacije u ekonomskoj sferi i politike *čistih računa*, ne bi mogao da nadoknadi ni radikalizam na političkom polju. Federaciji je trebalo staviti u dužnost da obavlja samo ono što je neophodno i to u „zajedničkom interesu i uz saglasnost svih“. On je pledirao i za očuvanje jedinstvenog tržišta ili će tržište samo nametnuti svoje zakone. Ukoliko se brže bude išlo u afirmaciju samostalnosti republika, toliko će pre u svakoj naciji doći na dnevni red pitanje razvoja, ekonomskog napretka i ukupnih društvenih odnosa, smatrao je Nikezić.¹⁷⁵⁸ Socijalističke snage, smatrao je M. Nikezić, morale su da budu spremne da se svaka u svojoj sredini sukobe sa ideološkim protivnicima, zbog čega je SK Srbije suprotstavljanje srpskom nacionalizmu smatrao jednom od „osnovnih tačaka svog političkog programa i akcije“. Zbog toga se neminovno postavljalo pitanje „čija je nacionalna država?“ Odgovor prvog čoveka CK Srbije glasio je da su radne mase zainteresovane za „socijalistički samoupravi sadržaj nacionalnog suvereniteta“. Jugoslovenska revolucija je politički reafirmisala ideju Jugoslavije, ali kao države ravnopravnih naroda i jedinstvo te države moglo je biti zasnovano samo na jednom kriteriju – slobodnoj volji jugoslovenskih nacija da žive zajedno, rekao je Nikezić. Ali su unutrašnji sadržaji te zemlje, kao društvene zajednice, koji su podrazumevali karakter svojine, samoupravljanje, položaj radnika i građanina, bili jednako bitni kao zaštita nezavisnosti i slobode. Zbog toga je još veće „naglašavanje posebnosti“ nerazdvojno vezano za dalju afirmaciju nacija, ali će ono biti relativizovano kretanjem roba i ljudi, modernim tendencijama u privredi, kulturi, informacijama, itd., što će sve skupa doprineti povećanju sličnosti načina života, a time i upoznavanja i poverenja unutar Jugoslavije. Takođe, unutrašnjoj koheziji trebalo je da služi i jedinstveni Savez komunista, čija se jedinstvena organizacija morala zasnivati na jedinstvu uverenja, a ne obrnuto. A ta uverenja su iznad svega podrazumevala okupljanje na platformi da Jugoslavija bude uređena na načelima „socijalizma, samoupravljanja i nacionalne ravnopravnosti“.¹⁷⁵⁹

Važna tačka u suprotstavljanju nacionalizmu je bila i Četrdeset prva sednica CK SK Srbije, održana 30. juna 1972. sa dnevnim redom „Aktivnost Saveza komunista Srbije u borbi protiv nacionalizma i šovinizma u SR Srbiji“. Uvodni referat je podnela sekretarka CK SKS, Latinka Perović, istakavši na početku izlaganja da navedena tema nije nova u SK Srbije i da je prethodne četiri godine nacionalizam bio gotovo neprekidna tema. Kao i uvek, u priči o nacionalizmu i šire nacionalnim odnosima, ona se vratila na Brionski plenum, i njegov vrlo važan produžetak, Šestu sednicu CK SK Srbije, ali je kao ugaoni kamen navedene teme pomenula i ustavne amandmane 1971. i Treću konferenciju SKS. Ipak, decenijska borba komunista protiv srpskog nacionalizma ne počinje Brionskim plenumom, ona je nerazdvojni deo politike duge decenijama. Centralizam u socijalističkoj Jugoslaviji je kao nužnu posledicu imao i određena unitaristička skretanja, a u Srbiji je zakonomerno bio praćen i srpskim nacionalizmom, zbog čega je i bio neophodan Brionski plenum. Suština Brionskog

¹⁷⁵⁸ AJ, CK SKJ – 507, Predsedništvo CK SKJ, III/152, Magnetofonske beleške sa 16. sednice Predsedništva SKJ, 2. marta 1971.

¹⁷⁵⁹ AJ, CK SKJ – 507, Predsedništvo CK SKJ, III/152, Magnetofonske beleške sa 16. sednice Predsedništva SKJ, 2. marta 1971.

plenuma u Srbiji je shvatana postupno, najpre kao „pitanje zavere i stavljanje Službe državne bezbednosti iznad društva i Partije“. Tek sa Šestom sednicom CK SKS, pre svega kroz položaj manjina, Albanaca pre svih, postalo je jasno u kojoj meri je suština Četvrte sednice povezana sa nacionalnom politikom i potrebom osude srpskog nacionalizma, rekla je L. Perović.¹⁷⁶⁰ U periodu nakon Brionskog plenuma u Srbiji je veoma evoluiralo shvatanje o važnosti nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, kao ključnog za njen opstanak kao nezavisne i samoupravne zajednice. U tom vremenu, podsetila je ona, trebalo je dokazivati i „takve notorne činjenice kao što je ta da su nacije realnost u Jugoslaviji i da ih nije izmislio SKJ, odnosno politička rukovodstva“. Stepen identifikacije Srbije sa Jugoslavijom bio je toliko veliki, prema oceni Latinke Perović, da je trebalo krenuti od elementarnih činjenica, a važna stvar nije bila samo kako srpski komunisti sebe vide i kakvi su njihovi stavovi, već je od ogromne važnosti bilo i to „kako ih drugi vide u Jugoslaviji“, smatrala je ona. Brionski plenum, podsetila je, imao je dulji politički i idejni značaj za čitavu Jugoslaviju, pre svega zbog sukoba sa konzervativizmom i birokratizmom, kao presudnim fazama borbe „za izlazak iz državno-socijalističkih odnosa“ u zemlji. Ali, istovremeno je bio pitanje od posebnog značaja i za samu Srbiju, pre svega u sferi nacionalnih odnosa i otpora nacionalizmu, što je olakšalo društvu u ovoj republici da se okrene sebi i svom razvoju. Sve navedeno je, prema njenoj oceni, uticalo da SK Srbije stavi akcenat na reformske procese, razvoj samoupravljanja i demokratizaciju odnosa u partiji i društvu, kao tok stvari koji je veoma prevazišao i ideju i argumentaciju samog Brionskog plenuma, smatrala je sekretarka CK SKS.¹⁷⁶¹

Kao prekretnu tačku u strukturnoj borbi protiv nacionalizma, Latinka Perović je ocenila i usvajanje ustavnih amandmana 1971. SK Srbije je trebalo da izdrži dvostruki pritisak – ujedinjenih konzervativno-nacionalističkih snaga u Srbiji, koji su činili sve da spreče promenu odnosa u federaciji, pa i prirodu same federacije, a sa druge strane stajao je pritisak nacionalista u drugim republikama koji su Srbiju i SKS hteli da prikažu kao snage opredeljene protiv ustavnih promena. U to vreme trebalo je obezbediti i da ljudi u Srbiji razumeju i prihvate smisao i suštinske intencije tih promena, a akcija koja je tim povodom pokrenuta bila je po želji vođstva SKS „javna i demokratska“, rekla je Perovićeva, naglašavajući da je „taj metod bio u prirodi nacionalne politike za koju se SKS borio“. Tu politiku ona je ocenila kao otpor unitarizmu, srpskom separatizmu, a kao afirmaciju „samostalnosti i odgovornosti Srbije za sopstveni razvoj i zajedno sa ostalim republikama za razvoj Jugoslavije“. Na, u javnosti prisutne, teze da je smisao ustavnih promena trebalo iskoristiti za stvaranje „jake nacionalne države“ i u njoj monolitne partije kao snazi „reda i nacije“, CK SKS je, prema njenim rečima, suprotstavio društveni i samoupravni sadržaj republičke državnosti i demokratsku i idejno snažnu partiju.¹⁷⁶²

¹⁷⁶⁰ AS, SKS – Centralni komitet, Sednice: 41, 42, 43, 44, broj kutije 83. Magnetofonske beleške sa Četrdeset prve sednice CK SKS, 30. jun 1972.

¹⁷⁶¹ AS, SKS – Centralni komitet, Sednice: 41, 42, 43, 44, broj kutije 83. Magnetofonske beleške sa Četrdeset prve sednice CK SKS, 30. jun 1972.

¹⁷⁶² Isto

U vreme krize, tokom 1971. orijentacija CK Srbije je imala zadatak da ne dozvoli „političko organizovanje nacionalizma u Srbiji, da ga spreči u pokušaju da se nametne Srbiji, pod parolom da je jedini u stanju da bude partner hrvatskom nacionalizmu“. Srpski nacionalizam se, prema njenoj oceni, borio da ovlada politikom Srbije i da nametne svoju politiku Savezu komunista Srbije. Nezavisno od toga da li bi srpski nacionalizam kasnije išao na sukob sa hrvatskim ili na koaliciju na račun drugih, nezavisno od toga da li bi išao na dominaciju ili separatizam, jedno je bilo sigurno – on bi od Srbije napravio činioca konzervativizma i nejedinstva u Jugoslaviji. Nakon 21. sednice Predsedništva SKJ, u Srbiji je ključno bilo onemogućiti nacionalistička reaganja i razbiti očekivanje revanša za Brionski plenum. Nacionalizam u Jugoslaviji tokom 1971., „naš je zajednički poraz“, a rešenost da se iz toga izade nije smelo biti pretvoreno u pobedu srpskog nacionalizma. Zato je u vreme političkih procesa protiv nacionalizma u Hrvatskoj, CK Srbiju okretao sebi, unutrašnjem razvoju, jer bi Srbija „konzervativno i nacionalistički orijentisana iznutra, brzo postavila pitanje svoje posebne uloge, a time i prava u Jugoslaviji“, rekla je Perovićeva.¹⁷⁶³ Prilikom usvajanja amandmana, prema njenim rečima, uočene su dve tendencije – jedna koja je vodila jačanju republika, decentralizaciji ekonomskih funkcija federacije, ali sa dominantnom ulogom „radničke klase“ i društvenim odnosima kao vodećim; dok je druga tendencija vodila ka parcelisanju etatizama, što je stvaralo birokratizam i dugoročno stvaralo osnove za centralizam na republičkom nivou, koji bi zakonomerno završio u separatizmu nacionalističkih pokreta, smatrala je. Zato je bitan karakter te novoosvojene republičke državnosti. U Srbiji je na delu bio „konzervativni savez“, koji je neminovno morao imati nacionalistički vid. Sve te tendencije postojale su kako u društvu, tako i u partiji i zbog toga je trebalo boriti se za „za ljude, za shvatanja“. Konzervativne i nacionalističke snage su polazile od toga da je čitava jugoslovenska konstelacija dovedena u pitanje, da su samoupravljanje i demokratizacija ugroženi, da je potrebno pokrajine vratiti u raniji status, a čitavu koncepciju federacije preispitati. Takođe, prema njenim rečima, nacionalističke snage su tražile saveznika u birokratizmu i dogmatizmu u partiji, jer je i jedne i druge spajao zajednički konzervativizam, jer „bez obzira u kome se narodu javlja nacionalizam uvek ima istu suštinu; on je uvek konzervativna i reakcionarna svest“. ¹⁷⁶⁴ Ali, upozoravala je ona, kao što u borbi protiv etatizma ne može biti dovedena u pitanje država, tako i u borbi protiv nacionalizma ne sme biti dovedena u pitanje nacija kao istorijska realnost, ali da bi se nacionalizam učinio bespredmetnim, SK je morao imati „društveni program koji obezbeđuje ekonomski, politički i kulturni razvitak svake nacije“, rekla je L. Perović. Ipak, iskustvo je pokazivalo da se nacionalizam obnavljao i reprodukovao u onoj meri u kojoj je društvo ostajalo na „državnosocijalističkoj koncepciji“ i konzervativnoj ideologiji, kada je nacionalizam prodirao i u sam Savez komunista. SK Srbije bi se, prema rečima Latinke Perović, najlakše izborio sa nacionalizmom u svojoj sredini i zatvorio mu perspektivu kroz razvoj „demokratske

¹⁷⁶³ AS, SKS – Centralni komitet, Sednice: 41, 42, 43, 44, broj kutije 83. Magnetofonske beleške sa Četrdeset prve sednice CK SKS, 30. jun 1972.

¹⁷⁶⁴ Isto

federacije“ i istrajavanje na doslednoj ravnopravnosti republika u njoj. Srpski nacionalizam će, prema njenoj oceni, „još dugo imati pravoslavne, folklorne i literarne forme“, koje su pretrajavale u svesti masa, čemu su komunisti trebali da ponude savremene i moderne poglede i koncepcije i na taj način se suprotstavljaju opštoj kulturnoj zaostalosti i reprodukciji konzervativnih pogleda.¹⁷⁶⁵

Najjuže povezano sa problemom nacionalizma, bio je i dalji razvoj u demokratizaciji društva, smatrala je L. Perović. Izlaz iz teškoća nije se mogao postići odustajanjem od razvoja socijalističke demokratije i povratkom unatrag u svim sferama. Srpski nacionalizam bi tada, prema njenim rečima najpre ugušio SKS i „svaku stvarnu levicu“, uništio šansu za modernom Srbijom, a nakon toga bi postao konzervativni činilac u razgradnji čitave jugoslovenske zajednice, tako što bi postavio pitanje održivosti ustavnih amandmana i uopšte politike SKJ u nacionalnom pitanju. Stalno unapređivanje u nacionalnim odnosima bio je, prema njenoj oceni, jedan od ključnih uslova „za izgradnju moderne, samoupravne i demokratske Srbije u okviru socijalističke Jugoslavije“. Razlažući ovaj stav, ona je podsetila da je srpski nacionalizam napadao politiku SKS što priznaje Makedoniju kao suverenu republiku i makedonski narod, kao ravnopravan; imao je neskrivene pretenzije prema BiH i negirao je postojanje crnogorske nacije i kulture; Slovenija je za srpski nacionalizam uvek bila eksploatorski nastrojena prema manje razvijenima; dok je sa Hrvatskom „bio spreman da se i gложи i sporazumeva“, zavisno od interesa, a u oba slučaja srpski nacionalizam je svodeći Jugoslaviju na srpsko-hrvatske odnose pokazivao da ne priznaje i ne prihvata ravnopravan položaj manje brojnih naroda i nacionalnih zajednica. Obezbeđivanje narodnostima pune ravnopravnosti je za srpske nacionaliste bilo samo privremeni rezultat „serije popuštanja anacionalnih srpskih komunista“.¹⁷⁶⁶ Polazna osnova svih nacionalistički težnji u Srbiji je bila pretenzija na „političko starateljstvo“ nad Srbima van ove republike, smatrala je ona. S druge strane, pozicija SKS je bila da je socijalističkoj Jugoslaviji kao „zajednici ravnopravnih naroda“, ostvarena puna nacionalna ravnopravnost i sloboda svih nacija i građana svih nacionalnosti. Tako se srpski narod, prema njenoj oceni, opredelio za zajednički život sa ostalim narodima Jugoslavije. Ona je podsetila i na poznati stav da samo „demokratska federacija jugoslovenskih naroda“ obezbeđuje ravnopravan položaj i slobodu svakog naroda. Podsetila je i na stav Marka Nikezića iz njegovog sarajevskog govora, da je za srpski narod koji ne živi samo u Srbiji, „jedina mogućnost da živi u jednoj zajednici, postojanje upravo ovakve demokratske socijalističke federacije u kojoj su svi građani slobodni u ispoljavanju svojih nacionalnih osećanja i kulture, slobodni da se kreću i da rade u svakoj od naših socijalističkih republika.“ Samo takva zajednica, predstavlja za srpski narod, smatrao je Nikezić, kao i za ostale narode u Jugoslaviji, „**ostvarenje težnje za slobodom i jedinstvom**“.¹⁷⁶⁷ (akcenat – aut.) Politika u nacionalnom pitanju nerazdvojna je, prema oceni Latinke Perović, od ukupne politike SK Srbije. Politika nacionalne ravnopravnosti mogla je biti sprovedena

¹⁷⁶⁵ Isto

¹⁷⁶⁶ Isto

¹⁷⁶⁷ AS, SKS – Centralni komitet, Sednice: 41, 42, 43, 44, broj kutije 83. Magnetofonske beleške sa Četrdeset prve sednice CK SKS, 30. jun 1972.

samo u uslovima razvoja samoupravljanja i stalne demokratizacije odnosa u društvu. Konzervativna Srbija u kojoj bi demokratski kurs bio potisnut, nije prema oceni Perovićeve, mogla imati drugu politiku sem „hegemonističke“. Zbog toga je, smatrala je, svako ko bi doveo u pitanje demokratsku orijentaciju SKS zakonomerno radio i protiv politike nacionalne ravnopravnosti. Žrtvovanje demokratskog kursa u Srbiji obnovilo bi težnju za posebnom ulogom Srbije u Jugoslaviji, što bi neminovno oslabilo demokratsku, socijalističku federaciju, upozorila je u vreme kada su podele unutar rukovodstva Srbije već postajale javne.¹⁷⁶⁸

Kulturni život u Srbiji, prema oceni L. Perović, bio je opterećen „tradicionalizmom, pravoslavljem i srbovanjem“, a manifestacija nacionalizma je bilo najviše u kulturi, gde se ispoljavao najvidljivije i najmanifestnije, što je sve bilo povezano sa nesposobnošću komunista da u toj oblasti ponude alternativne sadržaje. Zbog toga su problemi u kulturi u višenacionalnoj zajednici uvek imali i politički značaj, rekla je ona podsetivši na Kongres kulturne akcije, na kome je rečeno da „postojanje socijalističkih republika kao državnih zajednica ne dovodi u pitanje celovitost ni jedne nacije i njene kulture“. Ona je naglasila da SKS nije hteo da se pomiri sa tim da bude sveden na spoljno delovanje u kulturi, jer se kultura nije mogla izuzeti od celine društvenih odnosa. Konzervativno i državno-socijalističko shvatanje, prema njoj, je SK svodilo na „državnu silu“, koje je njen odnos prema kulturi svodilo i redukovalo na „materijalnu nadležnost i cenzuru“, odričući se idejnog delovanja u njoj samoj. „Jedino naša ideološka inferiornost“, rekla je ona, „i strah da se i ispod naše kože ne otkrije nacionalizam može da nas prisili na povlačenje u toj oblasti“. Zadatak rukovodstva SKS je, prema oceni L. Perović, bio da pokrene komuniste, ali i „sve misleće i progresivne ljude na borbu protiv nacionalizma u svakoj oblasti, pa i u kulturi; i to u ime jedne savremene orijentacije i socijalističke demokratije“. Ona je odbacivala metod borbe protiv nacionalizma birokratskim i konzervativnim sredstvima, jer SKS nije sebe smeo da svodi na nivo „političke policije“, jer je bio politička organizacija sa teorijskom osnovom marksizma, rekla je ona.¹⁷⁶⁹ Prema oceni L. Perović prava dilema nije bila – idejna akcija ili konkretna borba protiv nacionalizma; da li provoditi demokratski kurs ili administrativne mere. Bez ideološke jasnoće svih društvenih fenomena, pa i nacionalizma, nije bilo ni konkretne borbe. Bez demokratskog kursa nema ni podrške za neophodne „administrativne mere“ u odbrani upravo tog demokratskog kursa.

Marko Nikezić je smatrao da odnos prema nacionalizmu nije „bez ostatka usvojen“ ni u samom SK Srbije, podsetivši da je socijalistički pokret u Srbiji uvek bio internacionalistički i protivan nacionalističkim shvatanjima. Jugoslovenska revolucija je, prema njegovoj oceni, mogla biti izvedena samo borbom svih nacija, koje su iz nje izašle jednake, ali i „podjednako ograničene karakterom zajednice, njenim tada neophodnim, centralizmom i naglašenom državnošću“. Razvoj jugoslovenskog

¹⁷⁶⁸ Isto

¹⁷⁶⁹ AS, SKS – Centralni komitet, Sednice: 41, 42, 43, 44, broj kutije 83. Magnetofonske beleške sa Četrdeset prve sednice CK SKS, 30. jun 1972.

društva, samoupravljanje, demokratizacija i nezavisna spoljna politika omogućili su slobodan razvoj svih nacija u Jugoslaviji, rekao je on. Karakteristika savremenog političkog trenutka, prema Nikezićevoj oceni, 1972. je bilo sjedinjavanje i jačanje „jedinštenog konzervativnog pritiska“, koji je u Jugoslaviji morao biti birokratsko-centralistički, a u Srbiji velikosrpski. Navedena konzervativna plima stvarala se iz etatizma, koji je morao da se povuče pred reformom i ogledao se pre svega, smatrao je Nikezić u dvema manifestacijama – pokušaju ponovnog podržavljenja privrede i društva, ali i na reviziju ustavnih rešenja u federaciji i republici. U Srbiji je bila najpreča borba sa unitarizmom, smatrao je Nikezić, kao što je SK u svakoj sredini morao da se bori sa svojim specifičnim vidom nacionalističkih manifestacija, kako se on ne bi legalizovao. U tom kontekstu, teza da u Jugoslaviji treba samo dotući hrvatski separatizam je „loše prikriveni nastup srpskog nacionalizma“.¹⁷⁷⁰ Marko Nikezić je i ovoga puta upozorio na opasnost od republičkog etatizma, u situaciji povećane samostalnosti republika. Samostalnost republike bi stvorilo „jaču republičku državu“ i monolitni karakter SK u republici, a cilj bi bilo i kompletiranje privrede u okvirima republike – što bi sve skupa zatvorilo društvo u republičke okvire, a sudari među republikama tada bi bili i teži i otvorio bi se širok prostor i za prodor nacionalizma. Bila bi to najbolja platforma za povratak u državni socijalizam, ali u republičkim okvirima i vraćanje državnom monopolu u izmenjenom vidu. Republički etatizam je bila podloga, smatrao je, za ostvarenje nacionalističkih i tehnokratsko-birokratskih koncepcija, kao prirodna posledica koncentracija koncentracije ekonomske i političke vlasti, smatrao je. U ispoljavanju i potvrđivanju nacionalnih osobenosti postojala je demokratska, oslobodilačka i revolucionarna komponenta, vezana za nacionalnu emancipaciju i ravnopravnost, i druga konzervativna, isključiva komponenta – nacionalistička, rekao je M. Nikezić. On je rekao i da se „front“ borbe protiv nacionalizma mora održati, ali da se on marginalizovao i uspešnijim rešavanjem problema jugoslovenskog društva i njegovih društvenih i ekonomskih problema.¹⁷⁷¹ On je upozorio i da se ničim ne sme dovesti u pitanje uvažavanje nacionalnog činioca u Jugoslaviji, tim pre što će „prisustvo tog činioca u našoj politici stalno rasti i to nije u suprotnosti sa sve naglašenijim jedinstvom načina života“, pre svega putem kulturnih prožimanja, pri čemu se trebalo paziti da širenje tekovina kulture ne posluži asimilatorskim ciljevima, rekao je Nikezić. Naime, smatrao je, najveći domet jedne široke zajednice kakva je bila Jugoslavija moguć je samo „ako svaka etnička zajednica ima sve uslove za razvoj svoje individualnosti“. Stanje u zemlji on je okarakterisao kao „nacionalističku pometnju, koju smo u ovoj ili onoj meri, dopustili svuda u zemlji“, i koja je iskrivila politiku nacionalne ravnopravnosti, ali i mnoge vrednosti različitih nacionalnih kultura naroda Jugoslavije, rekao je. Međutim, funkcionalizacija kulture od strane nacionalizama, nije smela paralisati angažovanje na razvoju nacionalnih kultura, pa ni proučavanje prošlosti, jer je nacionalizam upravo parazitirao na zapostavljenosti u tim oblastima.

¹⁷⁷⁰ AS, SKS – Centralni komitet, Sednice: 41, 42, 43, 44, broj kutije 83. Magnetofonske beleške sa Četrdeset prve sednice CK SKS, 30. jun 1972.

¹⁷⁷¹ Isto

Komunisti, prema Nikeziću, nisu smeli da ignorišu ostvarenja prošlosti, jer ona „nikada nisu konzervativna po sebi, već po upotrebi koja se od njih čini danas“.¹⁷⁷² On je smatrao da se nacionalistima ne sme prepustiti istorija, pomenuvši period stvaranja srpske države u XIX veku, rekavši da je „naša zajednica rezultat borbi u prošlosti i pobede narodnih snaga u njima“. On je ukazao i na istorijski kontinuitet koji je komuniste u Srbiji vezivao „za borbu srpskog naroda za nacionalnu slobodu, za zemlju, za politička prava i socijalnu pravdu“. Marko Nikezić prokomentarisao je ovim povodom i pitanje istorijskih interpretacija, rekavši da je mnogo više izvora ostalo od vladajućih slojeva, kojima je pripadala država, dok je narod sebe ugrađivao u „zgradu prošlosti najčešće kao bezimena građa“, rekao je. Ako bi se pratila navedena vertikala, „mi bismo se našli bliže dinastijama nego onima koje su one ugnjetavale. Razumljivo je da dnevni listovi ne mogu biti tečaj istorije socijalizma. Ali ne treba da budu ni romani u nastavcima iz života monarhije. Mislim da je to čisti ustupak srpskom nacionalizmu. To je, razume se, ispoljavanje malograđanskog nacionalizma, ali i državno socijalističkih shvatanja u Savezu komunista Srbije. Ako se Savez komunista svodi pretežno na državni faktor, umesto na društveni, onda i sebe spontano, smatra pretežno naslednikom državne, a ne narodne tradicije.“¹⁷⁷³ Srpska nacionalistička koncepcija, imala je, prema Nikeziću, zaokružen program – „svoju pravnu teoriju i svoju poeziju, svoju mitologiju i iznad svega svoju autokratsku političku tradiciju“. Ali sa industrijalizacijom i modernizacijom Srbije, razbijali su se i ovi petrifikovani obrasci iz prošlosti, smatrao je, izrasla je savremena radnička klasa, inteligencija – povezane za samoupravni socijalizam, a ne za nametanje, pretenzije i isključivosti. Te snage su odigrale odlučujuću ulogu u društvu, u njegovom zaokretu ka reformama od Četvrtog plenuma do ustavnih promena 1971. i bile su glavna brana srpskom nacionalizmu. Na njih je SKS i dalje želeo da se dominantno oslanja, gradeći modernu političku koncepciju. U tom smislu je pre svega SK trebalo oslobađati od nacionalističkih shvatanja, jer je samo SK Srbije, oslonjen i ujedinjen na internacionalističkoj politici, koji se stalno oslobađao od otvorenih ili prikrivenih nacionalista, bio u stanju da bude nosilac „stvarnog obračuna sa velikosrpskim nacionalizmom u celom društvu“, ali i stabilni sastavni deo jedinstvenog SK Jugoslavije, smatrao je Nikezić. To je, prema njegovoj oceni, i bio odgovor zašto se CK Srbije uvek vraćao načelnim opredeljenjima – efikasno sprovođenje politike moguće je samo ako o njoj postoji saglasnost na temeljnim pitanjima, rekao prvi čovek CK SKS.¹⁷⁷⁴ U savremenom svetu, rekao je Nikezić, koji je globalizovan od kako je u njemu pobedio kapitalizam, socijalizam je morao da bude dalji korak ka jedinstvu, nasuprot partikularnosti nacionalizma, a ostvarivanje vodeće političke uloge SK, kao radničke partije morao se ostvarivati „bez svođenja društva na državu i klase na partiju“. Civilizacijski zastoj u razvoju društvenih odnosa, ponovo bi Jugoslaviju vratio u evropski provincijalizam, iz koga ju je 1941. izvukla revolucija, „rešavajući na

¹⁷⁷² Isto

¹⁷⁷³ Isto

¹⁷⁷⁴ AS, SKS – Centralni komitet, Sednice: 41, 42, 43, 44, broj kutije 83. Magnetofonske beleške sa Četrdeset prve sednice CK SKS, 30. jun 1972.

originalan način ono što su u datim periodima bila opšta pitanja savremenog sveta“. Jugoslovenski komunisti nisu gradili politiku, rekao je Nikezić, da bi ona stekla međunarodno priznanje, ali je stepen povezanosti i univerzalnost odgovora na izazove i probleme savremenog društva i rezonanca koju je to imalo u svetu – znak koliko se socijalizam u Jugoslaviji bavio suštinskim, a ne efemernim pitanjima.¹⁷⁷⁵

Kod srpskih nacionalista je ključni problem u tome što Srbi nisu glavni narod u Jugoslaviji, na način na koji su to Rusi u SSSR – to je „njihova neizlečiva rana“. Kada je reč o Kosovu, ključno je bilo stvoriti atmosferu da se Albanci u Jugoslaviji „osećaju kod kuće“, a da sa druge strane sami oni moraju da vode računa o tome da tamo gde su u većini Srbi i Crnogorci „ne mogu biti nacionalna manjina“. Zbog toga je bilo važno ne dopustiti da se nacionalisti ponašaju tako, „kao da misle da smo mi s njima“, jer se to onda nije moglo sakriti, iako će, smatrao je Nikezić, komunisti tako imati mnogo brojniju „vojsku“, ali će ostati pitanje ko će i koji akcenti u njoj dominirati. „Ako nam se lepi takav saveznik, a mi se pravimo ludi da bi nas bilo više“, to će legitimisati nacionalizam, jer će mu biti dopušteno da uđe u političku igru, a onda ga je vrlo teško eliminisati. M. Nikezić je smatrao da se varaju svi oni koji misle da mogu upotrebiti nacionalizam i onda ga odbaciti, jer kada ga neko jednom prihvati kao saveznika, stiće trajno opterećenje, koje vuče sa sobom i sve negativne konotacije te ideologije iz prošlosti. Time se „rehabilituje prošlost“, sa svim svojim bremenitostima, smatrao je Nikezić, a to bi dalje zakonomerno „pripremlilo gužvu“ za sledeću generaciju.¹⁷⁷⁶ I Marko Nikezić je govorio da kada je reč o nacionalizmu – suština nije bila u reagovanju na pojedinačne manifestacije ili ekscese, glavno je širenje „jednog drugog internacionalističkog shvatanja“. Trebalo se i osloboditi iluzije da se „biljka“ nacionalizma mogla iščupati; on će postojati, jer se tu naposljetku radilo i o „različitom pristupu društvenim odnosima“. Nacionalizam je „jedan vid isključivosti“, smatrao je M. Nikezić, „rasizam u najširem smislu reči“, bilo da je agresivan ili defanzivan on će neminovno postojati kao „jedan konzervativni pristup stvarima“, karakterističan za čitav svet u različitim oblicima. Alternativa njemu bila je potreba širenja jednog drugog gledišta, prosvetljenosti, kako je rekao u najširem smislu. Ksenofobija, kao još jedan od vidova nacionalizma se dvostruko manifestovala, a imala je isti cilj – „netrpeljivost prema svemu što je van sopstvene sredine“. Unutar Jugoslavije, Srbi su gledali sa isključivošću na druge narode, ali prema spolja, kada počnu da rezonuju kao Jugosloveni, „onda bez ikakvih stvarnih razloga, počnemo potcenjivački govoriti o Grcima, Bugarima, ili Mađarima... jedna uobraženost neopravdana jugoslovenska gde smo vrlo jedinstveni u podcenjivanju...“¹⁷⁷⁷ Zbog toga je video nacionalizam u Srbiji kao „sablasi koja nam se stalno vraća“ i

¹⁷⁷⁵ Isto

¹⁷⁷⁶ AS, CK SKS – godine 1968–1969. Sekretarijat CK SKS, br. kutije 99, Stenografske beleške sa sastanka Sekretarijata CK SKS i predstavnika TANJUG-a, 6. marta 1969.

¹⁷⁷⁷ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Magnetofonske beleške sa sastanka u CK SKS sa glavnim urednicima dnevnih listova, direktora radija i televizije, 4. marta 1971.

koja zakonito živi u društvu kakvo je bilo, posebno apostrofirajući njegovu vezu i kompatibilnost sa državnim socijalizmom i sve to povezano sa „ruskim faktorom“. Ovi elementi su prirodni partneri, oni se „zakonito povezuju“. Osnova toga je nerazvijenost i materijalni odnosi, a prva linija borbe protiv toga je, smatrao je Nikezić, reforma i forsiranje najmodernijih i naprogresivnijih tendencija u Srbiji, a sve će to dalje ubrzati privredno, pa i opšte društveno kretanje, a ako tu pobjedi u tim segmentima, pobjediće i moderna koncepcija u celini, čime će i prestati opasnost od konzervativnih, etatističkih i prosovjetskih tendencija. Uostalom, sam nacionalizam je bio, prema njegovoj oceni, „jedan konzervativan fenomen u društvu“, koji je skretao pažnju od stvarnih unutrašnjih borbi u jednom društvu. U tome je on video i pomoć medija i „guranje“ reformske orijentacije u javnost, jer trebalo je menjati stvari, „a ne da se dopadnemo“, jer trebalo se osloboditi „udvaračkog“ i „demagoškog“ pristupa u javnosti, koji je uzeo maha, smatrao je Nikezić.¹⁷⁷⁸

Kao najopasniji trend nacionalista M. Nikezić je smatrao poziv „Srbi na okup“, koji je „uvek živ“ i usmeren protiv srpskih komunista, ali nacionalisti ne bi imali ništa protiv ni da ga realizuju sa komunistima, jer je lakše, ali i zbog snažne „državotvorne tradicije kod srpskih nacionalista – biti uz državu i uz državnu partiju ipak je za njih najsigurniji način“. Ključnu razliku on je video u percepciji politike *čistih računa*, u kojima su komunisti videli, rekao je on, „ozdravljujuće“ raščišćavanje problema i odnosa, a nacionalisti dobar teren i priliku za izazivanje sukoba na kojima bi parazitirali. Zbog toga je ključno, prema njemu, bilo da „udarimo po repu naše sopstvene nacionaliste; ne zato što je to naš večiti refren, nego zato što je to sad posebno aktuelno“. Kao najveću opasnost on je video podršku koju bi vladajućim komunistima uputili sopstveni nacionalisti u svim sredinama, a kada bi zaposeli sve pore života, oni bi, smatrao je Marko Nikezić, „raspoređivali frontone“, što se na neki način desilo u Hrvatskoj. I u samoj Srbiji su nacionalisti, kako je rekao, „dosta živnuli“, od nacionalističkih izleta nije oslobođena ni beogradska štampa, poručio je njenim urednicima Nikezić, dodajući ipak da je po nivou i po načinu pristojnija od jugoslovenskog proseka. On je posebno kritikovao praksu u kojoj bi između komunista i nacionalista u svim republikama nastala „podela rada“, u kojoj bi komunisti ostajali čistih ruku i puštali nacionaliste da neometano rade „svoj posao“. To bi na primeru Srbije značilo da se CK verbalno bori protiv nacionalizma i širenja mržnje, a istovremeno da pusti crkvu da širi suprotnu ideološku agendu, radeći sa 60% ruralnog stanovništva u Srbiji. A sam nacionalizam je, smatrao je Nikezić, prodro u sve sfere društvenog života u Srbiji – „kad se proizvode nove kisele vode, sva ta imena se vade od Kosova Polja pa nadalje: Milan Toplica, Karađorđe, knez Lazar, carica Milica... Mi ih stvarno vadimo iz groba i počnemo da mašemo njima“, naveo je on, uz

¹⁷⁷⁸ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Stenografske beleške sa sastanka u CK SKS sa glavnim urednicima listova, radija i televizije, 15. septembra 1969.

ogradu da oni, naravno, nisu izbrisani iz istorije, ali i da nemaju nikakve veze sa socijalizmom.¹⁷⁷⁹ On je smatrao i da nije slučajno posvećivanje velike pažnje u štampi u Srbiji Dušanu Simoviću, Milanu Stojadinoviću, Petru i Đorđu Karađorđeviću, jer je to svedočilo o jednoj ideološkoj orijentaciji štampe koja je značila „nekakvu nostalgiju malograđansku i nacionalističku“. Štampa je, smatrao je Nikezić, uvek imala orijentaciju i opredeljenost, ali i „kulturnu, društvenu i političku“ misiju, zbog čega ni stvari vezane za kulturu sećanja nipošto nisu smele biti aptrahovane.

Jugoslovenska demokratska i socijalistička federacija kao formula sa kojom se izašlo iz antifašističkog rata i socijalističke revolucije i koju je srpski narod prihvatio kao „uslov svoje ravnopravnosti i slobode“, bila je optimalni okvir za sve jugoslovenske narode, pa i za srpski, smatrao je CK SK Srbije. Takva federacija zasnovana na demokratskim principima i uz ekonomsku, političku i kulturnu ravnopravnost svih naroda, nije bila održiva i bez „jednake odgovornosti republika i pokrajina za vlastiti razvoj i razvoj jugoslovenske zajednice u celini“. Kardinalne i suštinske promene koje su se dešavale u Srbiji i federaciji mogao je da iznese samo jasno programski, demokratski opredeljen SKS, razgraničen sa svakim nacionalizmom. I, naposletku, smisao ove politike je bilo u „aktiviranju industrijskih kapaciteta i svih materijalnih i ljudskih potencijala“ kojima je Srbija raspolagala u cilju vlastitog razvoja, modernizacije i demokratizacije.¹⁷⁸⁰ Nasuprot ovome, u obimnom materijalu radne grupe Sekretarijata CK SKS o aktivnosti u borbi protiv nacionalizma u Srbiji, sistematično su na kraju mandata svedeni računi u disputu sa opozicionim nacionalističkim konceptom. Naglašeno je da za SKS, nacionalizam, „prvenstveno velikosrpski, predstavlja glavnu opasnost za demokratski, samoupravni, socijalistički razvoj Srbije, a time i Jugoslavije.“ Osnovne uzroke takvog stava srpski komunisti su videli u ključnim programskim postulatima nacionalističke ideologije: Srbija sa Srbima kao dominantnim narodom, ukidanje pokrajinskih autonomija, relativizacija nacionalne ravnopravnosti, izgradnja Jugoslavije na centralističko–unitarističkim osnovama... Zbog toga je za Savez komunista Srbije u četvorogodišnjem mandatu Nikezićevog vođstva „glavni front bio prema velikosrpskom nacionalizmu, koji je uvek najopasniji, pošto se radi o najbrojnijoj naciji.“¹⁷⁸¹ Konstatujući nacionalizmu imanentnu mistifikaciju i mitologizaciju, izveštaj ih je posebno detektovao u parolama, koje su se implicite ili eksplicite mogle čuti krajem 60-ih i početkom 70-ih godina u Srbiji: „Srbi na okup, Srbija je ugrožena, opljačkana“, trebalo bi jačati centralizam u kome bi najveći bio dominantan, „zavravimo slavine pomoći pa će drugi pasti na kolena“, Srbija ima najvažniju ulogu u Jugoslaviji, zbog čega zaslužuje poseban položaj... Sledstveno tome, bilo kakva nacionalistička eskalacija u Srbiji bi bila

¹⁷⁷⁹ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96. Stenografske beleške razgovora sa direktorima i glavnim urednicima listova, radija i televizije, 23. novembra 1970.

¹⁷⁸⁰ AS, CK SKS – godine 1971. Centralni komitet SKS – sednice, br. kutije 77, Magnetofonske beleške sa 27. sednice CK SK Srbije

¹⁷⁸¹ „Materijal radne grupe Sekretarijata CK SKS o aktivnosti SKS u borbi protiv nacionalizma i šovinizma u SR Srbiji“, u: *Aktivnost Saveza komunista Srbije u borbi protiv nacionalizma i šovinizma u SR Srbiji*, Beograd, 1972. 163; NIN, broj 1121, Beograd, 2. jul 1972., str. 58–63.

samo „prvi čin tragedije“ praćen zaustavljanjem društvenog i ekonomskog razvoja, pisalo je u izveštaju radne grupe CK SKS.¹⁷⁸²

Kvintesencija, ideja vodilja sveukupnosti programskih usmerenja rukovodstva SK Srbije, s kraja 60-ih i početkom 70-ih godina XX veka, bila je moderna Srbija, kao svest o nephodnosti uklapanja Srbije, ali i čitave Jugoslavije u savremene tokove, oslobađanjem od istorijskih atavizama, tradicionalizma i provincijalizma, nespojivih sa idejom modernizacije, koja ne podrazumeva samo industrijalizaciju, već napuštanje perenijalne, tradicionalističke paradigme. Jer, kako Hobsbaum ispravno uočava, ako su u XIX veku nacionalizam i modernizacija i bili kompatibilni, u XX veku ova dva procesa su nakon razdvajanja išla divergentnim, čak suprotstavljenim putevima.¹⁷⁸³ U društvu u kome sem nacionalizma teško da je bilo druge tradicije, *conditio sine qua non* takve politike zakonomerno je bilo osporavanje i negacija vrednosti nacionalističke ideologije, kao najpre implicitnih, a potom sve transparentnijih pokušaja otvaranja tzv. srpskog nacionalnog pitanja, problematizovanjem mesta i uloge najveće jugoslovenske nacije u novonastalim, *postbrionskim* socijalnim i političkim okolnostima. Činjenica koja je Nikezićevo rukovodstvo razlikovala od ostalih struja u srpskom i jugoslovenskom komunističkom pokretu, bila je uverenost u superiornost idejne akcije, napuštanje administrativnih mera i možda najvažnije, nuđenje jasne i stvaralačke alternative izazovu srpskog nacionalističkog koncepta, koji u to vreme sve jasnije napušta unitarističku i centralističku poziciju, usmeravajući svoja stremljenja u pravcu (sve)srpske nacionalne integracije, nezavisno od, kako su govorili, „administrativnih“, republičkih granica. Republičko vođstvo Srbije sa Markom Nikezićem na čelu, smatrajući ustavno determinisane granice Srbije kao realni, trajni i konačni okvir, bilo je primarno zainteresovano za ekonomski, socijalni i kulturni razvoj društva, podsticanjem projekata decentralizacije i deetatizacije u procesu podruštvljavanja i slabljenja države, među nacionalistima deifikovanog i apsolutizovanog uslova za afirmaciju nacionalnih ciljeva.¹⁷⁸⁴ Nije to u Srbiji bila nova dilema, ali se ona jasnije nego do tada izrazila u okvirima, hegemone partije, ali i u društvu kao celini.

4.3. Tržište će otvoriti svaku bravu: Ekonomska politika srpskog rukovodstva

¹⁷⁸² Isto, str. 175–176.

¹⁷⁸³ Erik Hobsbaum, *Nacije i nacionalizam od 1780. Program, mit, stvarnost*, Beograd, 1996., str. 101.

¹⁷⁸⁴ Kako piše Eriksen, nacionalizam polazi od postojanja imaginarne zajednice zasnovane na zajedničkoj kulturi i smeštene u okvir jedne države u kojoj „lojalnost ljudi, njihov osećaj pripadnosti treba da bude usmeren prema državi i pravnom sistemu“ a ne prema pojedincima, makar bili i iste srodničke grupe. Nacionalizam teži da „sav emocionalni naboj prenese na državu... On je ideologija nacionalne države.“ Tomas Hilan Eriksen, *Etnicitet i nacionalizam*, Beograd, 2004., str. 181, 188.

Kada je u pitanju odnos prema ekonomskim reformama, tu za vođstvo SKS u periodu 1968. do 1972. nije bilo dileme. Kurs reforme u svim sferama i segmentima društvenog, političkog i ekonomskog života bio je „jedina perspektiva samoupravnog socijalizma“.¹⁷⁸⁵ Upravo je taj stav na najdirektniji način svedočio o permanentnim reformama i traženju regulatorne formule, kao *modus operandi* u izgradnji endemskog, jugoslovenskog puta u socijalizam, kao suštinskoj interpretaciji i dubinskom poimanju raskida sa Sovjetima 1948. Svoju fundamentalnu ulogu u ekonomskoj sferi SKS je video u „razvoju samoupravnih odnosa“, tj. participaciji neposrednih proizvođača u upravljanju preduzećima i osamostaljivanju ekonomske sfere od političkih stega, modernizacija privrede, integracija privrednih subjekata u veće sisteme i pitanje kadrovske problematike u navedenoj sferi.¹⁷⁸⁶ Nikezićev Centralni komitet je svoju reformsku ulogu iscrpljivao u tome da izgradi sistem gde bi o ključnim ekonomskim pitanjima odlučivali mnogobrojni društveni činiooci „od radnih organizacija do federacije“, naglašavajući da je „neophodna stalna borba za pomeranje od državnog ka samoupravnom odlučivanju“ u čemu je i pronalazena distinkcija između jugoslovenskog modela socijalizma i sovjetskog državno-socijalističkog modela. Takođe, CK SKS je pružao snažnu podršku „sposobnim realizatorima principa reforme, razvojnim jezgrima koja nose čitavo privređivanje, pokreću ga...“¹⁷⁸⁷ Takva politika je viđena u vrhu srpske partije kao jedina koja vodi privrednom razvoju, ekonomskom usponu i prevazilaženju zaostalosti. Marko Nikezić je jugoslovensko društvo s početka sedamdesetih video kao snažno polarizovano, „na pitanjima **hoćemo li da stvaramo demokratsko socijalističko društvo, samoupravu, tržišnu privredu, brži razvoj društva i više prostora za običnog čoveka, po cenu odstupanja od izvesnih dogmi** koje, razume se, nisu same sebi cilj, već je njihov smisao zaštita određenih stečenih pozicija.“¹⁷⁸⁸ (akcenat – aut.)

Kada je reč o nerentabilnim preduzećima koja su poslovala sa gubitkom ili uz državne subvencije, već po principima privredne reforme ona nisu mogla ostati u dotadašnjem položaju niti se smelo odlagati rešavanje njihovog problema, jer se time ulazilo u sferu demagogije. Takvi privredni subjekti su morali da rade na stvaranju novih proizvodnih programa, nove organizacione strukture, da idu u pravcu specijalizacije, integracije sa drugim uspešnim kolektivima, stručnog usavršavanja kadrova i osposobljavanja radnika za rad u novim uslovima. *Conditio sine qua non* koji je, prema interpretaciji CK Srbije, otvarao perspektivu i obezbeđivao stabilan ekonomski rast i porast životnog standarda bilo je uvođenje savremene tehnologije, stvaranje velikih privrednih sistema i organizacija privrede „na principima moderne proizvodnje“, čime bi se prevazilazila tehnološka zaostalost, kao jedan od ključnih „elemenata otpora prema modernizaciji“.¹⁷⁸⁹ Marko Nikezić je na Prvoj konferenciji

¹⁷⁸⁵ AS, f. CK SKS, god. 1969, Republička konferencija SKS, br. kutije 65, Izveštaj o radu CK SKS od VI kongresa do I konferencije SKS

¹⁷⁸⁶ Isto

¹⁷⁸⁷ Isto

¹⁷⁸⁸ Marko Nikezić, „Opasnost udruživanja nacionalizma i državnog socijalizma“, u: *Srpska krhka vertikala*, str. 128.

¹⁷⁸⁹ AS, f. CK SKS, god. 1969, Republička konferencija SKS, br. kutije 65, Izveštaj o radu CK SKS od VI kongresa do I konferencije SKS

SKS izneo podatak da je u prvih godinu dana njegovog mandata čak 70% investicija u Republici Srbiji utrošeno na modernizaciju i podizanje stepena konkurentnosti postojeće industrije.¹⁷⁹⁰ Saveznika u ovom modernizacijskom procesu reformisti su videli u Savezu sindikata, jer je u navedenom procesu trebalo izbegavati „tehnokratske tendencije“ i zapostavljanje radnika, kako bi se u okretanju jugoslovenskog socijalizma tržišnim principima zadržao i njegov humani karakter ili *dubčekovski* rečeno, „ljudski lik“. Takođe, „modernizacija privrede je nauči i obrazovanju postavila nove zahteve“ od čijeg su ostvarivanja zavisili i društveni odnosi u celini, ali i orijentacija ka intenzivnijem razvoju obrazovanja i profesionalizaciji u najširem smislu. Zbog toga su akteri reformskog socijalizma u Srbiji insisitirali, i već u prvih godinu dana svog mandata ostvarili, vidljive rezultate u procesu povezivanja privrede, nauke i obrazovanja najpre u niškoj, borskoj i kragujevačkoj industriji. Prateći Izveštaj o radu novog CK Srbije u prvih godinu dana, rađen za Prvu konferenciju SKS, proces integracije, označen kao „društveno-ekonomska potreba“ i prioritet je implementiran u slučaju čak oko 2.000 privrednih organizacija iz svih grana (elektroindustrija, obojena metalurgija, poljoprivreda, automobilska, metaloprerađivačka, prehrambena i duvanska industrija).¹⁷⁹¹ Integracija je u programskim osnovama rukovodstva SK Srbije poimana u mnogo širem kontekstu prevazilaženja zatvorenosti i autarhije, lokalne, regionalne, ali i samodovoljnosti vlastite republike, zbog toga što je „integracija u okviru republike samo prvi korak ka povezivanju jugoslovenske privrede, pa i dalje od toga. Akcija Saveza komunista je i usmerena ka omogućavanju nesmetanog ekonomskog povezivanja...“¹⁷⁹² A upravo su „modernizacija privrede i jedinstveno tržište“, po Nikezićevom sudu, bili ključni činoci jedinstva Jugoslavije, koje je moglo biti održivo, samo ako je bilo zasnovano na „slobodno i neposredno izraženom interesu svih njenih građana i svih nacija koje je čine“.¹⁷⁹³ Insistirajući na privrednim integracijama, Nikezić je govorio da politika njegovog rukovodstva nije značila presiju da svi radni kolektivi imaju obavezu da idu ka ujedinjavanju, jer se „čitav niz malih preduzeća sopstvenim naporima uspešno probio i rentabilno posluje“, a i privreda ne može biti sastavljena samo od velikih grupacija. Osnovni kriterijum za velike i male privredne sisteme, po njemu, je morala da bude „sposobnost da proizvode ono što tržište traži, po cenama koje ono može da plati“, sažeo je prvi čovek srpske partije logiku ekonomske politike svog rukovodstva. Rečju, integracija nije bila sama sebi cilj, već sredstvo za postizanje fundamentalnog cilja – podizanja produktivnosti.¹⁷⁹⁴ A jedan od rezultata tog

¹⁷⁹⁰ “Uvodno izlaganje Marka Nikezića”, u: *Preobražaj Saveza komunista Srbije*, Beograd, 1970, str. 8; AS, f. CK SKS, god. 1969, Republička konferencija SKS, br. kutije 66, Stenografske beleške sa Prve konferencije SKS 23. i 24. 12. 1969. (magnetofon). Od ukupne sume investicija, Federacija je učestvovala sa samo 11%.

¹⁷⁹¹ AS, f. CK SKS, god. 1969, Republička konferencija SKS, br. kutije 65, Izveštaj o radu CK SKS od VI kongresa do I konferencije SKS

¹⁷⁹² Isto

¹⁷⁹³ “Uvodno izlaganje Marka Nikezića”, u: *Preobražaj Saveza komunista Srbije*, Beograd, 1970, str. 18; AS, f. CK SKS, god. 1969, Republička konferencija SKS, br. kutije 66, Stenografske beleške sa Prve konferencije SKS 23. i 24. 12. 1969. (magnetofon)

¹⁷⁹⁴ AS, f. CK SKS, god. 1969, Republička konferencija SKS, br. kutije 67, Stenografske beleške sa Druge konferencije SKS 1. i 2. juna 1970. (magnetofon)

procesa je bio i podatak koji je Nikezić izneo u redakciji „Politike“, da je za privredu Srbije karakteristična „pregrejanost“, tačnije ubrzan rast proizvodnje, konkretno u julu 1971. ova Republika je imala rast od čak 16%, dok je stopa rasta zaposlenosti iznosila 5%, što je prema Nikeziću bilo previsoko i neodrživo.¹⁷⁹⁵ Predsednik CK Srbije je često upozoravao da Srbija i Jugoslavija troše znatno više nego što bi smele i značajno iznad svojih mogućnosti „u situaciji kada evropska privreda vrlo pedantno, sa olovkom u ruci, prilazi reviziji svih svojih troškova...“ Srbija bi to trebalo da radi, ali ne radi, smatrao je Nikezić, misleći ne prevashodno na zarade koje su rasle brže od stepena proizvodnje, nego na smanjenje proizvodnih troškova, troškova kapitala, ali i plasmana u svim oblastima.¹⁷⁹⁶

Kako bi privreda što efikasnije funkcionisala važna je bila i kadrovska politika, tj. personalna rešenja, radi „suzbijanja otpora prijemu i afirmaciji stručnih kadrova“, koji su bili neophodni segment orijentacije ka „modernoj proizvodnji“. U prvih godinu dana rada novog CK u privredi je zaposleno 65.000 pripravnika koji su značajno doprineli podmlađivanju i kvalifikovanosti ljudskih potencijala, ali su dali značajan impuls intenzivnijem naučno-tehnološkom napretku ekonomije. Nedovoljni rezultati su bili postignuti u procesu mobilnosti radnika, te je Nikezićev CK kao jedan od svojih prioriteta u privredi video i ubrzavanje ovog procesa u smislu „promena kvalifikacija prema zahtevima proizvodnje. Otklanjanje tih slabosti će olakšati uključivanje postojećih kadrova u nove proizvodne procese i suzbiti prostor za shvatanje da modernizacija izbacuje ljude na ulice...“¹⁷⁹⁷ Ovo je svakako bila manifestacija veoma jasne orijentacije Nikezićevog tima ka tržišnoj privredi, povećanju produktivnosti i konkurentnosti, uz čuvanje socijalističkih karakteristika u društvenim odnosima. U tom smislu je bilo i dosta otvoreno odustajanje od *uravnilovke* u zaradama, u cilju „valorizacije stručnog rada“ da bi se stručnjaci zadržali u zemlji. Srbija je, prema Marku Nikeziću, bila u velikom zakašnjenju posebno kada je reč o organizaciji rada brzini podizanja stupnja radne kvalifikovanosti, što je čitavu ekonomiju činilo mnogo manje efikasnom.¹⁷⁹⁸ Kao levičar, Nikezić je davao i „drugu stranu medalje“ trčanja za produktivnošću. Prema njemu, u privredi je trebalo voditi racionalnu i efikasnu ekonomsku politiku, a „štete koje to priredi na društvenom planu rešavati socijalnom politikom“. Ali ta socijalna politika je morala da bude odvojena od privrede. Problem Srbije Nikezić je video i u ogromnom rastu zaposlenih i sa njim povezanim, niskim primanjima. Privreda Srbije nije imala kapitala za brz rast zaposlenosti u industriji i enormno smanjivanje radne snage na selu. Sve što bi ličilo na to bilo je postizano neekonomskim sredstvima. Ako radna snaga mora da čeka, a to je realnost zbog

¹⁷⁹⁵ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Stenografske beleške razgovora novinara lista *Politika* sa Markom Nikezićem i Latinkom Perović 8.9.1971.“

¹⁷⁹⁶ Isto

¹⁷⁹⁷ AS, f. CK SKS, god. 1969, Republička konferencija SKS, br. kutije 65, Izveštaj o radu CK SKS od VI kongresa do I konferencije SKS

¹⁷⁹⁸ „Uvodno izlaganje Marka Nikezića“, u: *Preobražaj Saveza komunista Srbije*, Beograd, 1970, str. 8–9; AS, f. CK SKS, god. 1969, Republička konferencija SKS, br. kutije 66, Stenografske beleške sa Prve konferencije SKS 23. i 24. 12. 1969. (magnetofon)

manjka kapitala, bolje je da čeka na selu ili da ide u inostranstvo, jer prema Nikeziću „ako radna snaga pritiče masovno u industriju, recimo 10% ili 5% pritiče u industriju, a 7% porast proizvodnje, šta je ostalo za porast produktivnosti – 2%. Odakle viši dohoci. Prema tome, mi bi trebali da idemo 8% u industriji porast, recimo 2% porast radne snage, 6% ostaje porast produktivnosti. Tu je onda, i prostor za fondove, za investicije, za lične dohotke i sve ostalo.“¹⁷⁹⁹ Rečju, efikasna privreda nije trebalo da bude u funkciji socijalne zaštite, kako se ne bi socijalna politika uzimala kao osnovni kriterijum u privredi. Tom vrstom demagogije gubili su i ekonomija i socijala, smatrao je. Zbog toga je bilo bolje ljude ostavljati na selu, dok se ne steknu ekonomski uslovi, jer su troškovi njihove reprodukcije u ruralnim krajevima mnogo manji, nego kad dođu u gradove. Uz to, kada se neekonomskim kriterijumima zapošljavaju radnici, oni dolaze faktički kao višak radne snage, tvrdio je Nikezić. Veliki pritisak na privredu, niske nadnice, izazivali su rast nezadovoljstva radnika i logično generisali pobune. Dakle, višak radnika je snižavao produktivnost, razbijao industriju iznutra, stvarao i politički problem, jer je radništvo mnogo homoheniije od atomziranog seljaštva. Tek ako se bude držalo tih ekonomskih kriterijuma, da porastom industrije ne može da se dovodi isti procenat radnika, jer se onda anuliraju rezultati produktivnosti, a samo produktivna industrija je mogla, prema Nikezićevoj oceni, da modernizuje i selo i čitavo društvo.¹⁸⁰⁰

U cilju dalje deetatizacije ekonomske strukture, kako bi se jugoslovenska samoupravna paradigma distancirala i emancipovala od državno-socijalističkih karakteristika sovjetske, CK SKS se snažno protivio novim poreskim opterećivanjima privrede. U tom kontekstu je i investiciona politika morala dosledno da se zasniva na „principima reforme, na programima modernizacije i integracije privrede“ i potpunom raskidanju sa praksom državnog investicionog kapitala, odnosno državnog investiranja u privredi, što je percipirano kao recidiv prevaziđenih etatističkih koncepcija.¹⁸⁰¹ Svuda gde su uprave privrednih subjekata prilikom odlučivanja davale prednost stavovima političkih instanci pred argumentima tržišta i zarada, radilo se, prema Nikeziću, o etatističkom pritisku na privredu.¹⁸⁰² Ovde nesumnjivo nije reč o *nevidljivoj ruci tržišta* i apsolutnom nemešanju države u ekonomiju, ali je jasno distanciranje i od dotadašnje socijalističke prakse državne (i partijske) kontrole nad privredom i obrasca komandne ekonomije. Nikezićevi reformisti su u svojim dokumentima čak tendencije da se privredni problemi i postizanje stabilnosti mogu ostvariti samo državnim merama nazivali „demagoškim iluzijama“ sa kojima se moralo raskinuti.¹⁸⁰³ Državna uloga je trebalo da ostane u sprovođenju politike razvoja nedovoljno razvijenih delova Srbije, gde je „neosporna uloga Fonda za

¹⁷⁹⁹ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Stenografske beleške sa sastanka Političkog aktiva Srbije, 9.10.1970.“

¹⁸⁰⁰ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Stenografske beleške sa sastanka Političkog aktiva Srbije, 9.10.1970.“

¹⁸⁰¹ AS, f. CK SKS, god. 1969, Republička konferencija SKS, br. kutije 65, Izveštaj o radu CK SKS od VI kongresa do I konferencije SKS

¹⁸⁰² AS, f. CK SKS, god. 1969, Republička konferencija SKS, br. kutije 67, Stenografske beleške sa Druge konferencije SKS 1. i 2. juna 1970. (magnetofon)

¹⁸⁰³ Isto

razvoj nerazvijenih područja“. Ipak, rukovodstvo SK Srbije je u svojim programskim koncepcijama ovo rešenje tretiralo kao nepotpuno i nedovoljno održivo, pledirajući za „traženje drugih, savremenijih puteva za njihov ubrzani razvoj“ u cilju „orijentacije tih sredina na sopstvene snage“.¹⁸⁰⁴

Marko Nikezić je vrlo lapidarano determinisao kvintesenciju odnosa svog rukovodstva prema ekonomskom razvoju, tržištu, na Prvoj konferenciji SKS. „Od onih koji nisu u stanju ništa da učine za sebe ne može se očekivati da nešto urade za razvoj sistema. Oni, u stvari, čekaju da sistem nešto uradi za njih, tačnije da im se prilagodi. SKS je zauzeo veoma jasan stav da se sistem ne može graditi prema preduzećima koja zaostaju i posluju sa gubitkom. Takva preduzeća, koja, po pravilu imaju višak radne snage, uz istovremeni nedostatak stručnih kadrova, moraju biti pomognuta, ali se sem toga moraju i reorganizovati, kako bi mogla ubuduće da žive od svog rada. Mi se ne možemo vraćati na to da država ubira sredstva od produktivnijih kolektiva da bi se izražavali neproduktivni.“ Takva praksa nije mogla biti održiva, ne samo ekonomski, nego i politički.¹⁸⁰⁵ Protiveći se demagoškom egalitarizmu, Nikezić je upozoravao da se jednakost u pravima, ne može prosto preslikati kao jednakost u potrošnji. Tržišni odnosi do kojih je dovela privredna reforma, aktuelizovali su pitanje jednakosti, ali je Nikezić upozoravao da su to rešenja karakteristična za državni socijalizam. Delovi privrede koji su radili sa ispodprosečnom produktivnošću su morali da prihvate činjenicu da bi finansijsko opterećenje najprosperitetnijih kolektiva i grana oduzelo podsticaj za rad onima koji vrede, čime bi se usporila i čitava Republika. „Put ka socijalističkoj jednakosti“, smatrao je Nikezić, „u osnovi je samo onaj koji sve podstiče na veću produktivnost. Sve prečice su iluzorne i vode ili u jednakost u zaostalosti ili povećanju razlika.“¹⁸⁰⁶ U Zaključcima Prve konferencije SKS stoji da osiguranje ekonomske stabilnosti Srbije mora da „polazi od kriterijuma **tržišta** i potreba za **integracijom**“.¹⁸⁰⁷ (akcenat – aut.)

Latinka Perović je novinare „Politike“ 1970. podsetila na svoj stav izrečen sekretarima lokalnih ogranaka partije, da je Savez komunista Srbije vrlo opredeljeno stao iza produktivnih radnih organizacija i da na neki način „predstavlja njihovu političku stranku“. Posle puno uopštenih fraza o privrednoj reformi, Perovićeva je smatrala da je potrebna konkretizacija i delovanje, tj. energičan raskid sa ekstenzivnim privređivanjem, „dosta oštar rez“, kako je rekla i prelazak Srbije na „intenzivno privređivanje kao nešto što je već sazrelo“, a to se nije moglo „bez modernizacije, bez rekonstrukcije i bez radikalnog kursa na kadrovsku obnovu i primenu znanja i nauke“.¹⁸⁰⁸ Aktuelni trenutak u ekonomskom životu Srbije Latinka Perović je posmatrala kroz dva suprotstavljena pojma. Pozitivan je bio trend mladih radnika u fabrikama, ali je problem bio što su se na čelu preduzeća nalazili „crveni

¹⁸⁰⁴ Isto

¹⁸⁰⁵ „Uvodno izlaganje Marka Nikezića“, u: *Preobražaj Saveza komunista Srbije*, Beograd, 1970, str. 9–10; AS, f. CK SKS, god. 1969, Republička konferencija SKS, br. kutije 66, Stenografske beleške sa Prve konferencije SKS 23. i 24. 12. 1969. (magnetofon)

¹⁸⁰⁶ Isto

¹⁸⁰⁷ Zaključci Prve konferencije Saveza komunista Srbije, u: *Preobražaj Saveza komunista Srbije*, Beograd, 1970, str. 136.

¹⁸⁰⁸ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Razgovor urednika i saradnika *Politike* sa sekretarom IK CK SKS Latinkom Perović, 22. juli 1970.“

direktori“, kako je rekla. Direktori koji jesu stvorili te fabrike, podigli industriju iz blata, ali su tada, početkom sedamdesetih bili ljudi koji su „dostigli svoje limite“. Umesto ideološkog pečata tih direktora, trebalo je dovesti mlađe i obrazovanije ljude sa visokim stepenom stručnosti. „Mnogi nam kažu“, bila je otvorena Perovićeva sa novinarima „Politike“, „kakav je taj naš humanizam kada postavljamo pitanje odlaska takvih ljudi. Ali, ja mislim da se može biti manje ili više human, i pitanje je da li ćemo ostati humani prema jednom čoveku, koji je dao sve od sebe za 20 godina, da bismo bili nehumani prema stotinama radnika koje on više ne može da vodi i ne može da ih podigne na novi nivo produktivnosti.“¹⁸⁰⁹ Takva zaostala privreda, sa određenim limitima, bila je baza i za politički konzervativizam, pa i generator nacionalizma, zbog čega je „odvažan rez“ u toj oblasti bio neophodan, smatrala je Perovićeva. Živa ilustracija tog kursa, njegova provera u praksi su, prema njoj, bile „reforme u pogledu modernizacije, produktivnosti, u pogledu prodora na međunarodno tržište, u pogledu sposobnosti da koristimo znanja nauke i prednosti koje to daje, da se povezuje sa ostalom privredom i razume se na toj osnovi razvija nove društvene odnose“. Navodeći integracije u privredi i pravljenje velikih privrednih sistema, giganata, Latinka Perović je greškom smatrala što se to uvek u prošlosti ocenjivalo sa stanovišta tehnokratskih opasnosti, a nikada sa stanovišta produktivnosti i osnove za kreiranje i razvoj novih društvenih odnosa. Takođe, privredni giganti su, prema njenoj oceni, bili i rešenje za autarhičnu privredu u Srbiji, koja „ne vidi dalje od nosa“, koju karakteriše lokalna zatvorenost, gde je „svaka opština kraljevstvo za sebe“, i koja je sledstveno tome morala da reprodukuje „jednu partiju vlasti koja uglavnom zadržava to stanje i ne obezbeđuje progres i kretanje napred i ona je potpuno daleko od vizije, stopljena je sa drugim interesom...“¹⁸¹⁰ U tome je ona, u toj zaostalosti i nemodernim produkcionim odnosima, videla uzroke tzv. opštinskih slučajeva, koji su u stvari, „pravi počeci demokratizma“, u sredinama koje ne obiluju nekakvim demokratskim potencijalom. Kao primer potrebe povlačenja države i partije iz privrede ona je navela *Viskozu*, koju je „u jednu seljačku palanku spustila država, koja je u najkritičnijoj fazi, što zvuči neverovatno, otpuštala inženjere kao viškove radne snage, a primila 1.500 seljaka. I naravno, da su gubici narasli do astronomskih cifara“, navela je ona. Kao jedan od ključnih problema pritiska države i politike na privredu, ona je navela primere preduzeća koja su jedva poslovala solventno ili čak sa gubicima i gde su došli mladi, stručni i energični ljudi na rukovodeća mesta, oni su „znali šta hoće, mobilisali radni kolektiv i to je karakterisano kao tehnokratska tendencija. Međutim, tamo gde je privredno mrtvilo i pasivizacija, tu je samoupravljanje formalna stvar, tu nema nikakve aktivnosti, to je dugoročno iscrpljivanje te radničke klase, sve u njeno ime.“¹⁸¹¹ Takođe i Marko Nikezić je upozorava da „ima mnogo alarma oko tehnokratije u jednoj polupismenoj zemlji. Postoji jedna averzija i strah prema

¹⁸⁰⁹ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Razgovor urednika i saradnika *Politike* sa sekretarom IK CK SKS Latinkom Perović, 22. juli 1970.“

¹⁸¹⁰ Isto

¹⁸¹¹ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Razgovor urednika i saradnika *Politike* sa sekretarom IK CK SKS Latinkom Perović, 22. juli 1970.“

stručnjacima.“ U vezi sa tim, Nikezić je smatrao da je u jugoslovenskoj ekonomiji bila prisutna „velika intervencija politike i naročito političke propagande“. Kao primer on je naveo brojne sednice najvišeg partijskog organa, Izvršnog biroa koji je raspravljao o životnom standardu, a takve stvari se prema njegovoj oceni „ne rešavaju glasanjem ili pogađanjem među političarima“, a na kraju sve to plati „radnička klasa“ u čine ime se navodno i preduzimaju mere.¹⁸¹² Slično je tvrdila i Latinka Perović, rečima: „Mislim i mi smo već dodijali klasi (radničkoj klasi – prim. aut.) da stalno u njeno ime govorimo.“¹⁸¹³ Sve ovo skupa je bio program, vrlo konkretan, na kojem su vodeći ljudi Saveza komunista Srbije angažovani, što dovodi do „sasvim novog okupljanja ljudi, uglavnom mladih, uglavnom obrazovanih ljudi. Ne kažem da je to vladajuća tendencija, da je to sve stabilno, to je ono zašta smo mi opredeljeni i sumnjam da bismo mi za nešto drugo, bar ova ekipa, mogli preuzeti odgovornost, ne bismo hteli.“ Sumirala je Latinka Perović *sui generis* politički i ekonomski program rukovodećeg tima SKS sa Nikezićem i njom na čelu.¹⁸¹⁴

Predsednik Izvršnog veća Srbije, Milenko Bojanić, čija je Vlada bila zadužena za operativno sprovođenje ekonomske politike Srbije, isticao je u gotovo svim svojim istupima „reformski kurs“ i „tržišni kriterijum“ kao osnove politike Srbije, koja su bile sve šire prihvatane u dugoročnoj poslovnoj orijentaciji u Srbiji. Posle godinu dana rada novog državnog i partijskog rukovodstva Srbije, kao i četiri godine od pokretanja privredne reforme, premijer Srbije je mogao da se pohvali vrlo dinamičnim rastom proizvodnje u svim oblastima i svim granama privrede, porastom zaposlenosti u Republici Srbiji, rastom produktivnosti, podizanjem konkurentnosti itd. čime se izlazilo se na strana tržišta, porastom integrativnih procesa i modernizacije u privredi kao ključnim programskim odrednicama politike Nikezićevog rukovodstva.¹⁸¹⁵ Indikativno je da je Bojanić potrebu za naglašenim povlačenjem države iz ekonomskih tokova pravdao i objašnjavao opštom politikom deatizacije. Ekonomska integracija u republici, prema Bojaniću, je bila uslov ostvarivanja ključnog zadatka postizanja „svetskog nivoa produktivnosti i svetskog nivoa efikasnosti“, jer usitnjeni, izolovani i amoderni privredni subjekti nisu mogli da se nose sa konkurentnošću razvijenih zemalja i obezbede sebi tržišta u konkurenciji dinamične evropske privrede. „Cilj na nam je“, govorio je on, da „dođemo do velikoserijske proizvodnje za osvajanje stranog tržišta.“¹⁸¹⁶ U redovnim razgovorima sa Titom srpskog rukovodstva, Bojanić je naveo podatke da je (maj 1970.) izvoz Srbije za 12% veći od jugoslovenskog proseka, stopa rasta izvoza je bila 46%, a preorijentacija je išla na Zapad, jer je 64% ukupnog izvoza iz

¹⁸¹² AS, SKS – Centralni komitet, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95, „Stenografske beleške sa razgovora između delegacija SR Crne Gore i SR Srbije, 7. aprila 1971.“

¹⁸¹³ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 66, II-2/489, „Razgovor predsednika Tita sa predstavnicima SR Srbije, Beograd, 28. oktobra 1970.“

¹⁸¹⁴ Isto

¹⁸¹⁵ AS, f. CK SKS, god. 1969, Republička konferencija SKS, br. kutije 66, Stenografske beleške sa Prve konferencije SKS 23. i 24. 12. 1969. (magnetofon). Prema rečima samog Bojanića, iz trogodišnje stagnacije je krenulo da se izlazi krajem 1968. i u 1969.

¹⁸¹⁶ AS, f. CK SKS, god. 1969, Republička konferencija SKS, br. kutije 66, Stenografske beleške sa Prve konferencije SKS 23. i 24. 12. 1969. (magnetofon)

Srbije išlo u zapadne zemlje. Najveća republika nije stvarala nikakav platni deficit, nego suficit u Jugoslaviji, naveo je premijer. Što se tiče uvoza, od 133 prosečnih indeksna poena za savezni nivo, Srbija je bila iznad, na 146 indeksnih poena. Srbija je, rekao je, u poslednjih godinu dana za 10% smanjila uvoz, a za čak 46% povećala izvoz. Značajno dinamiziranje izvoza bila je samo jedna od prvih pozitivnih posledica tržišne i reformske orijentacije i u ekonomskoj politici.¹⁸¹⁷ Srbija se (kao i sve ostale republike) žalila na probleme sa Fondom federacije za razvoj nerazvijenih – onima koji su primali uvek je bilo premalo i nedovoljno, a onima koji su davali, previše. Osećaj nepravедnosti je opsedao i jedne i druge. Srbija je tu jedina bila u podeljenoj ulozi. Ona je u Fond za nerazvijene davala za 106 milijardi više nego što je Kosovo primalo po toj osnovi (za poslednjih pet godina), a sama Srbija je još uvek u globalu bila 95% od stepena razvijenosti Jugoslavije. Na sve, prema rečima Bojanića, Srbija je bila dužna da na bazi solidarnosti i dopunski finansijski interveniše na Kosovu, mimo ovog federalnog Fonda. Republika je kao veliki problem imala i relativno ekonomsko zaostajanje Vojvodine, koja je bila veliki potencijal, ali u ovom periodu još uvek u ekonomskoj stagnaciji.¹⁸¹⁸ Draža Marković je na ovom sastanku sa Titom izneo podatak privrednika da je Jugoslavija bila u nekoj fazi ranog liberalizma u spoljnotrgovinskoj sferi, i da to ni jedna razvijena država ne toleriše, da svako izvozi za sebe, bez dogovora i bez ikakve intervencije i prisustva države. Nikezić je dodao da su zapadne vlade podržavale, odnosno uslovljavale podršku tim grupacijama time da se prvo između sebe moraju sporazumeti. Marko Nikezić je, prenoseći svoje utiske iz Srbije, posle raznih konsultacija sa privrednicima i poljoprivrednicima kao najbolje naveo da on kao predsednik SKS i generalno država, „ne osećamo više jedan pritisak ka državnom socijalizmu“, sa ljudima je, prema njegovoj oceni, bilo moguće razgovarati na bazi tržišnih uslova. Svi napredniji proizvođači, rekao je Nikezić, bili su za „tržišnu privredu, na jednoj reformskoj liniji“, i sve je manje glasova i zahteva za nekom vrstom „podržavanja privrede, državne intervencije“. I Tito je tada podržavao ovakav stav svojim upozorenjima da se „politički faktori ne bi trebali suviše miješati u ekonomiku. Neka više privreda sama učestvuje u tome, jer će oni uvijek naći svoju računicu“, smatrao je on.¹⁸¹⁹ Tito je na sledećem sastanku sa srpskim rukovodstvom upozorio i da se komunisti moraju boriti „protiv te proklete uravnolovke“, jer je ona napravila ogromnu štetu. Nikezić ga je podržao, rekavši da je važno da se taj stav od njega čuje u javnosti, jer kvalifikovani i stručni radnici su bili nosioci proizvodnje u fabrici, a ne nekvalifikovani, koji su vršili pritisak da svi imaju jednak glas u preduzećima, a to nije bilo realno, smatrao je Nikezić.¹⁸²⁰ Porast zaposlenosti u Srbiji je bio 5%, ali rekao je Nikezić, trebalo je sa što manje radne snage povećati proizvodnju, jer ako bi došlo do opadanja, stepen zaposlenosti biće

¹⁸¹⁷ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 65, II-2/459, “Razgovor predsednika Tita sa rukovodiocima SR Srbije, Beograd, 20. maja 1970.”

¹⁸¹⁸ Isto

¹⁸¹⁹ Isto

¹⁸²⁰ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 66, II-2/489, “Razgovor predsednika Tita sa predstavnicima SR Srbije, Beograd, 28. oktobra 1970.”

preširok, i time bi bila ugrožena produktivnost, zbog čega je mnogo bolje da radnici budu rezerva na selu, a ne u gradu, izneo je poznati stav. Orijentacija na zapadna tržišta je, prema Nikeziću, bila jako pozitivna tendencija, jer je značila da je jugoslovenska privreda postala i po cenama i po kvalitetu konkurentnija na svetskom tržištu. Tome je značajno doprineo i proces integracije u privredi i pravljenje velikih sistema.¹⁸²¹

Miloš Sindić, član Sekretarijata CK SKS je bio još percizniji, podoseći referat na Drugoj konferenciji SKS. On je sumirajući gotovo petogodišnje rezultate privredne reforme, ali i posle više od godinu dana novog rukovodstva CK SKS, kao kvalitativnu transformaciju označio rast društvenog proizvoda za 10,4%, povećanje izvoza za 15,7%, a uvoza za 14,6%, porast broja zaposlenih za 4,8% i to u privredi 4,9%, a u vanprivredi za 4%. Industrijska proizvodnja je porasla za čak 10,7%, izvoz za 36,7%, dok se uvoz smanjio za 3,9%. Prema statističkim podacima u 1969. godini, manje od sto vrlo uspešnih preduzeća je ostvarilo više od 50% društvene proizvodnje, dok je 80% svih privrednih subjekata bilo u nekoj vrsti integracionih procesa, što je govorilo o ekspanziji privrede u Republici Srbiji, tokom 1970.¹⁸²² Na Drugoj konferenciji SKS, Nikezić se žestoko protivio svakom pokušaju da država ili partija budu arbitri u privrednim kretanjima, insistirajući na tome da u ekonomskim pitanjima ne sme biti bilo kakvih „političkih pritisaka i političke pogodbe“. Državni intervencionizam u privredi bi, po njemu, zakomplikovao odnose između federalnih jedinica u Jugoslaviji, ali bi i neizbežno obnovio „raniju ulogu i raniji karakter partije“ i zato ga je trebalo sprečiti svim sredstvima. Iz takve državne podele sredstava vratila bi se borba za pozicije u saveznom političkom vrhu i saveznoj administraciji, radi zahvatanja više sredstava za svoju političko-teritorijalnu jedinicu, što bi sve skupa neminovno reafirmisalo centralistički model, ali i dovelo do „povratka na državni socijalizam, pa i na državnu partiju“. Nikezić pri tome nije negirao da je u jugoslovenskoj praksi bilo i recidiva starih državno-socijalističkih mehanizama, ali je važna tendencija, odnosno, „u kom pravcu se stvari kreću“. Ekonomsko stanje u svojoj republici, predsednik CK je smatrao povoljnim i pre svega usmerenim na povećanje produktivnosti; porast investicija u Srbiji je bio ispod jugoslovenskog proseka, ali je pozitivno bilo to što je 70% investicija išlo na rekonstrukciju i modernizaciju privrede.¹⁸²³ S druge strane, Nikezić je uočavao problem u slaboj pokretljivosti i nedovoljnoj kvalifikovanosti radne snage u Srbiji, navodeći kao veoma ilustrativan primer da je iz duplo manje brojne Hrvatske na rad u inostranstvo otišlo oko 170.000 ljudi, dok ih je iz Srbije otišlo između 70.000 i 80.000, što je delom moglo biti, prema njegovoj oceni, i mentalitetsko pitanje, ali i mentalitet je pre svega pitanje ekonomske razvijenosti, kao što je i pokretljivost u nadirektnijoj srazmeri sa razvijenošću. Naposljetku i to iseljavanje radnika u inostranstvo on je posmatrao kao direktnu posledicu industrijalizacije i

¹⁸²¹ Isto

¹⁸²² AS, f. CK SKS, god. 1969, Republička konferencija SKS, br. kutije 66, Stenografske beleške sa Druge konferencije SKS 1. i 2. juna 1970. (magnetofon)

¹⁸²³ AS, f. CK SKS, god. 1969, Republička konferencija SKS, br. kutije 67, Stenografske beleške sa Druge konferencije SKS 1. i 2. juna 1970. (magnetofon)

modernizacije, koja je prirodno stvarala višak radne snage u Jugoslaviji, kao i drugde gde su se dešavali slični intenzivni procesi. „Sve oblasti koje se ubrzano razvijaju moraju biti rasterećene viška radne snage“, smatrao je Nikezić jednim od ključnih pitanja u razvoju nerazvijenih. Reč je bila o nedostatku kapitala za primanje ljudskih potencijala koji su bili odvojeni od poljoprivredne proizvodnje, a da bi se provodila ubrzana modernizacija bilo je potrebno „izvlačiti“ oko 200.000 ljudi godišnje sa zemlje.¹⁸²⁴ Suština modernizacijskih procesa, prema Nikeziću je bila u što većim investicijama kapitala u privredu, koja bi apsorbovala radnu snagu koja je odvojena od poljoprivrede, pristigla sa sela. Kao negativan primer navodio je SSSR koji sa 40% ljudi u ratarstvu postiže koliko SAD sa 5% stanovništva. Uprkos intenzivne sovjetske industrijalizacije, oni nisu mogli da apsorbuju masu pristiglu sa sela, jer nisu podigli ostale grane privrede koje bi prihvatile dojučerašnje seljačke mase, a tek je to „prava modernizacija“, smatrao je Nikezić, jer „modernizacija nije unošenje mašina, pa nastaviti raditi sa istim brojem ljudi. **Modernizacija je smanjenje broja radnih časova po jednoj toni proizvoda.**“ Zbog toga se i trebalo osloboditi iluzije o punoj zaposlenosti i zapošljavanju svih koji bi hteli da imaju posao.¹⁸²⁵ (akcenat – aut.)

Jedno od ključnih pitanja za Nikezića kada je u pitanju ekonomska klima i reforme privrede je bilo pitanje velikih gubitaka i nerentabilnih preduzeća. Politika srpskog partijskog vrha je bila da se ne smeju oporezovati uspešne privrede grane da bi se izražavale neuspešne. Početkom sedamdesetih godina, prema Nikeziću, broj nerentabilnih preduzeća se u Srbiji kretao između 10 i 11%. Oni su bili i najglasniji u kritikama ekonomske politike koja se sprovodila. Trebalo je izbeći, u tim merama, izbacivanje ljudi na ulicu, ali je bila iluzija očekivati da „ostatak privrede koji izdržava sebe, napreduje i daje ono što je potrebno za odbranu, za prosvetu, za zdravstvo i da u isto vreme izdržava preduzeća koja gube.“¹⁸²⁶

Kao bilans reformske politike u ekonomskom sektoru, u Zaključcima Druge konferencije SKS je situacija ocenjena kao sled vrlo povoljnih trendova. Rasla je industrijska proizvodnja i izvoz, povećavali su se produktivnost, zaposlenost i plate, intenzivirani su integracioni procesi i tehnološka modernizacija, tražena su efikasna rešenja za brži razvoj nerazvijenih delova republike, dok su kao osnovni negativni trendovi uočeni nelikvidnost i trošenje iznad mogućnosti.¹⁸²⁷ Osnovna karakteristika privrednog razvoja Srbije bila je obeležena intenzivnim procesima integracije i povezivanja u cilju stvaranja krupnih radnih organizacija i privrednih sistema, što je ocenjivano kao „nesumnjivi progres u razvoju“. Predsednik Skupštine Srbije, Dragoslav Marković je smatrao da je

¹⁸²⁴ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Izlaganje Marka Nikezića na Plenumu Opštinskog komiteta SK u Kosovskoj Mitrovici.“ (magnetofonski snimak)

¹⁸²⁵ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Izlaganje Marka Nikezića u Valjevu“

¹⁸²⁶ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Izlaganje Marka Nikezića u Valjevu“

¹⁸²⁷ AS, f. CK SKS, god. 1969, Republička konferencija SKS, br. kutije 67, Stenografske beleške sa Druge konferencije SKS 1. i 2. juna 1970. (magnetofon)

zadatak aktuelne politike rukovodstva Srbije da dovede do „savremene i moderne privrede kao uslova sveukupnog društvenog razvitka“ usmerenog ka „zahtevima tržišta i njegovim zakonitostima“. U tom cilju je bila neophodna dalja afirmacija stručnosti u radnim organizacijama i prevazilaženja svih oblika zaostalosti kao ograničenjima da se „tržišno posluje, moderno radi, drži korak sa onim što je najsavremenije u tom pogledu kod nas i u svetu“.¹⁸²⁸ Iako je dve godine kasnije ovakvu orijentaciju žigosao kao tehnokratizam, 1970. je smatrao da, veliki privredni sistemi, moderna organizacija privrede i najsavremenija naučno-tehnološka dostignuća, prema prvom čoveku državnog rukovodstva Srbije, ni u čemu nisu protivna samoupravnom modelu razvoja jugoslovenskog društva, jer „pune efekte od savremene tehnologije i moderne organizacije rada možemo imati samo ako društveno-ekonomska sadržina tih uslova rada bude samoupravljanje.“¹⁸²⁹

O ciljevima reformske politike u ekonomskoj sferi, pre svega, najbolje je svedočio dokument izrađen za Drugu konferenciju SKS, „Društveno-političke osnove i ciljevi srednjoročnog razvoja SR Srbije od 1971. do 1975.“ Moderna privreda, prema ovom planu, je uključena u svetsko tržište i tehnološku utakmicu te zbog toga mora svoj razvoj da posmatra u široj perspektivi. Reforme se nisu smele zadržati samo u privrednoj sferi, već su morale zahvatiti i društvo u celini, koje je trebalo pripremiti na usavršavanje i stalne promene. Planovi za dalji razvoj Srbije počeli su od činjenice da Srbija ostvaruje 600 dolara nacionalnog dohotka i time spada u srednjerazvijena društva. Razvijanjem brzim tempom Jugoslavija je značajno umanjila razliku u stepenu ekonomske razvijenosti u odnosu na zapadnoevropske države. Uzevši u obzir i porast životnog standarda, sticao se utisak da je Jugoslavija prevladavala nasledenu zaostalost, ali i što je mnogo važnije stvarala pretpostavke razvoja modernog društva i privrede.¹⁸³⁰ Zanimljivo je da se u ovom dokumentu period koji je bio u toku, od 1965. naziva **reformskim periodom**. Čak i u tom kontekstu posmatrano, Nikezićovo rukovodstvo je samo krajnji izraz orijentacije ka reformskoj politici Saveza komunista u celini. Osnovni ciljevi daljeg razvoja Srbije su bili: modernizacija privređivanja, snažna tržišna orijentacija, napuštanje administrativnih metoda u regulisanju tokova u privredi, specijalizacija proizvodnje, intenziviranje integracionih procesa, veće uključivanje u svetsko tržište, porast životnog standarda, širenje unutrašnjeg tržišta, podizanje kvaliteta i širenje asortimana proizvodnje.¹⁸³¹ Probleme u ovim procesima autori Plana su videli u akumuliranim problemima u privredi, nedovoljnoj efikasnosti i sporosti modernizacije, neravnomernom razvoju privrede u svim sektorima i svim delovima Republike, inflatornim tendencijama, trošenju iznad mogućnosti, itd. Projekcije razvoja dvadesetogodišnjeg razdoblja u Srbiji od privredne reforme 1966. do 1985. predviđale su da će se nacionalni dohodak povećati 3,5 puta, broj zaposlenih porasti za oko milion, priraštaj aktivnog stanovništva će iznositi oko 400.000, potrošnja bi trebalo da se poveća za oko

¹⁸²⁸ Isto

¹⁸²⁹ Isto

¹⁸³⁰ „Društveno-političke osnove i ciljevi srednjoročnog razvoja SR Srbije od 1971. do 1975.“, AS, f. CK SKS, god. 1969, Republička konferencija SKS, br. kutije 66.

¹⁸³¹ Isto

tri puta.¹⁸³² Prema ovim procenama, stopa rasta ukupne privrede u Srbiji može iznositi 7 do 8% godišnje, a uz takvu stopu rasta ukupni društveni proizvod bi se povećao za preko 40%. Nacionalni dohodak bi u takvim okolnostima bio povećan sa aktuelnih 600 dolara i iznosio bi 900 do 1000 dolara po stanovniku. Prosečne mesečne zarade u Srbiji bi se povećale sa 95.000 dinara na 130.000 do 140.000. Da bi se ostvarili projektovani ciljevi bilo je potrebno, pre svega, povećati produktivnost i efikasnost rada, modernizovati i sprecijalizovati privredu, uvažavajući tržišne kriterijume, kao i poboljšati kvalifikacionu strukturu zaposlenih, specijalizacijom i podizanjem opšteg obrazovnog nivoa. Sve je to bilo povezano sa reformom obrazovnog sektora, ali i promenama u politici plata, materijalnim stimulacijama stručnjaka, što je morala da bude i politička odluka da se „ne prihvataju i **razbijaju tendencije ka egalitarističkim shvatanjima**“ . (akcenat – aut.) Ekonomski princip razlika u zaradama, pa time i u nivou životnog standarda morao se poštovati kao antipod demagogiji, potrošačkom egalitarizmu i zahtevima za uravnilovkom. Poseban značaj trebalo je u naznačenom periodu dati integracionim procesima, koji su morali da budu provedeni zbog zakonitosti razvoja privrede, a ne kao političke parole SKS.¹⁸³³

Svođeci bilans povezivanja u privredi vrh CK SKS je tokom 1971. ukazivao da su ekonomski snažne i velike privredne grupacije nastale kao izraz potreba daljeg razvoja i modernizacije privrede, ali su, takođe, postale najbolji izraz „suzbijanja državnog monopola“ .¹⁸³⁴ U Planu se realno sagledavala aktuelna pozicija Republike Srbije i njene neravnomerne regionalne nerazvijenosti. Čitavo Kosovo je spadalo u nerazvijene delove zemlje, značajni delovi Srbije van pokrajina su, takođe, spadali u privedno nerazvijene regione, privreda Vojvodine je u dužem vremenskom periodu imala trend stagnacije, dok je Beograd sve teže apsorbovao značajnu koncentraciju stanovništva. Poseban akcenat Srbije, ali i federacije je morao da bude na razvoju Kosova, ne samo kao izraz ekonomskih potreba, već i kao rezultat ostvarivanja politike nacionalne ravnopravnosti.¹⁸³⁵ Položaj poljoprivrede je bio od posebnog značaja za Srbiju, jer je od te delatnosti u vreme pisanja Plana u ovoj republici živelo 51,5% ukupnog stanovništva, dok je učešće aktivnog poljoprivrednog stanovništva u ukupnom aktivnom stanovništvu iznosio čak 58,7%; takođe, poljoprivreda je u društvenom proizvodu Srbije učestvovala sa 26%, a u ukupnom izvozu Srbije sa 22%. U nacionalnom dohodku Srbije poljoprivreda sa prehrambenom industrijom je učestvovala sa 30,5%. Ovi podaci su svedočili o velikom udelu poljoprivedne proizvodnje u privredi Srbije, ali i o nepovoljnoj i zaostaloj socijalnoj strukturi

¹⁸³² Isto

¹⁸³³ „Društveno-političke osnove i ciljevi srednjoročnog razvoja SR Srbije od 1971. do 1975.“, AS, f. CK SKS, god. 1969, Republička konferencija SKS, br. kutije 66.

¹⁸³⁴ „Izveštaj o radu CK SKS i njegovih tela od Prve do Treće konferencije Saveza komunista Srbije“, AS, f. CK SKS, god. 1971, Republička konferencija SKS, br. kutije 68.

¹⁸³⁵ „Društveno-političke osnove i ciljevi srednjoročnog razvoja SR Srbije od 1971. do 1975.“, AS, f. CK SKS, god. 1969, Republička konferencija SKS, br. kutije 66.

republike. Zbog toga su poljoprivreda i njen dalji razvoj imali ne samo ekonomski, nego i društveni i politički značaj u Srbiji.¹⁸³⁶

Sam Plan srednjoročnog razvoja je bio „osnovni smisao angažovanja Saveza komunista“, jer je njime trebalo da se reše osnovna strategijska pitanja razvoja Srbije, kroz najširi socijalni konsenzus. Rečju, ovaj Plan je bila *sui generis* platforma srpskog reformskog rukovodstva u daljem razvoju svoje Republike, ali i šire zajednice – Jugoslavije.¹⁸³⁷ Sumirajući u Izveštaju o radu srpskog CK, između Prve i Treće konferencije, svoj dvogodišnji bilans rada, stajalo je da je politika Srbije u naznačenom periodu bila orijentisana na „moderno privređivanje i tržišne odnose“, „racionalizaciju rada i šire poslovno-tehničko povezivanje“, veću primenu rezultata tehnološkog napretka, ulaganje u naučnoistraživački rad i kadrove, specijalizaciju proizvodnje, izlazak na svetska tržišta, promenu kvalifikacione strukture zaposlenih, itd.¹⁸³⁸ Iako nije zavisio od bilo čije političke volje, pa ni volje monopolističke partije, stav SKS je bio da politika ekonomskog oporavka zemlje mora da se zasniva na daljem rastu privrede, i to po donjoj granici od 6% stope rasta društvenog proizvoda po glavi stanovnika. Prema procenama CK SKS samo je ta minimalna stopa omogućavala „držanje koraka sa industrijski razvijenim zemljama“, čime se postizao kontinuitet dotadašnjeg privrednog i društvenog razvoja Srbije.¹⁸³⁹ Ipak, ključna pitanja ekonomskog razvoja zemlje su zavisila od Saveznog izvršnog veća, pa je pitanje ekonomskih funkcija federacije moralo biti jedno od fundamentalnih u ovom segmentu reformske politike.

Ekonomski bilans izvođen tokom 1971. za, pre svega, prethodnu godinu, je govorio o sporijem tempu rasta koji je postignut u pokrajinama. Naime, iako je industrijska i poljoprivredna proizvodnja na Kosovu 1969. i 1970. rasla, kao i robni promet, broj zaposlenih i produktivnost, ostvareni rezultati su bili ispod planiranih. Uz to, južna pokrajina je i dalje imala vidno nižu stopu privrednog rasta od one u Republici i federaciji. I privreda Vojvodine je beležila rast u navedenom periodu, kao i uspon produktivnosti, plata i životnog standarda, međutim i severna pokrajina je beležila relativno zaostajanje u odnosu na republički i savezni prosek. Vojvodina je i dalje imala nepovoljnu privrednu strukturu, uz stalno zaostajanje poljoprivrede, ali je bila limitirana i niskim nivoom tehničke opremljenosti i nedovoljne povezanosti u privredi, kao i sporom izmenom kvalifikacione strukture zaposlenih.¹⁸⁴⁰

Pitanje nerazvijenih SKS je posmatrao u širem kontekstu kao deo ekonomske i razvojne politike u Srbiji, jer bi svaki drugi pristup bio paternalistički i palijativan, pa u tom smislu i neefikasan i udaljen od ciljeva samoodrživosti. Posebno jer je u centru pažnje o nerazvijenima bilo Kosovo, čime je

¹⁸³⁶ „Društveno-političke osnove i ciljevi srednjoročnog razvoja SR Srbije od 1971. do 1975.“, AS, f. CK SKS, god. 1969, Republička konferencija SKS, br. kutije 66; „Izveštaj o radu CK SKS i njegovih tela od Prve do Treće konferencije Saveza komunista Srbije“, AS, f. CK SKS, god. 1971, Republička konferencija SKS, br. kutije 68.

¹⁸³⁷ „Izveštaj o radu CK SKS i njegovih tela od Prve do Treće konferencije Saveza komunista Srbije“, AS, f. CK SKS, god. 1971, Republička konferencija SKS, br. kutije 68.

¹⁸³⁸ Isto

¹⁸³⁹ Isto

¹⁸⁴⁰ „Izveštaj o radu CK SKS i njegovih tela od Prve do Treće konferencije Saveza komunista Srbije“, AS, f. CK SKS, god. 1971, Republička konferencija SKS, br. kutije 68.

navedena tematika dobijala i karakter međunacionalnih odnosa i poprimala nacionalnu dimenziju. Tokom 1971. Republika Srbija je planirala da razvoju Kosova pomogne kompletnije i opsežnije nego u prethodnom periodu i to pre svega smanjenjem udela administrativnih mera i podsticanjem modernog privrednog razvitka.¹⁸⁴¹ Ekonomsku stabilnost i razvijenost Marko Nikezić je posmatrao i kao garanciju demokratskih odnosa u društvu, pa su modernizacija privrede i demokratizacija društva bili u osnovi kompatibilni procesi. Nezdravi odnosi u privredi rađali su inflaciju, a ona je „put prema zavisnosti privrede, a time i društva od tekuće politike centra, put ekstenzivnog poslovanja, niže produktivnosti i nekažnjenog rasipanja. U odnosu na spoljni svet, ona mora voditi zatvaranju i autarhiji. U unutrašnjem životu – u privredi rastućem stepenu državnog regulisanja odnosa, u politici – stvaranju najpogodnijih uslova za manipulaciju masama.“¹⁸⁴² Na Četvrtoj konferenciji SKS Nikezić je izneo jednu od ključnih teza svoje političke filozofije u ekonomiji, stavom da državni socijalizam „ne pretili da bude uveden ukazom, već serijom konkretnih i uglavnom tihih odstupanja od tržišne privrede i samoupravljanja“. Navedene tendencije su, prema njemu, postojale u više pojavnih oblika – od prevelikog administriranja u privredi, do srastanja državnih i partijskih struktura. Zbog toga je za njega bilo ključno „okretanje protivniku koji se manifestuje kroz konzervativizam“. Da bi se izbegle opasnosti reprodukovanja postojećeg stanja, ali i vraćanje na administrativne mere i državno upravljanje privredom, bilo je, prema njemu, neophodno sačiniti plan jedinstvenog ekonomskog razvoja, pre svega zbog bržeg razvoja nerazvijenih krajeva, dalje industrijalizacije svih regiona u Srbiji i učvršćenja samostalnog poslovanja radnih kolektiva, pa time i osmišljenijeg razvoja samoupravljanja.¹⁸⁴³

Početakom 70-ih ključna pitanja u sferi ekonomije su bila: integracija, proširena reprodukcija, politika dohotka, udruženi rad, ekonomske funkcije federacije, veliki sistemi i srednjoročni plan razvoja Srbije. Posebno se ovim pitanjima bavila Komisija za rad SK na razvoju društveno-ekonomskih odnosa i Komisija za privredni sistem Izvršnog veća Srbije.¹⁸⁴⁴ Predrag Ajtić je u referatu o „Idejno-političkoj ulozi CK Srbije u razvoju društveno-političkog sistema“, naglašavao da su u Srbiji sistematski obrazovane generacije kvalifikovanih i stručnih radnika koji je trebalo da budu „nosioci modernizacije“ i „demokratizacije društva“. Oni su posebno morali da nadvladaju „konzervativne i etatističke otpore i protivljenja“ reformskim procesima. Sa druge strane, prema njegovoj oceni, političke reforme su zaostajale za kompatibilnim procesima u privredi i društvu, a sve navedene

¹⁸⁴¹ Isto

¹⁸⁴² AS, f. CK SKS, god. 1969, Republička konferencija SKS, br. kutije 67, Stenografske beleške sa drugog dela Druge sednice Konferencije SKS 29. i 30. juna 1970. (magnetofon)

¹⁸⁴³ AS, f. CK SKS, god. 1972, Republička konferencija SKS, br. kutije 69, Magnetofonske beleške sa Četvrte konferencije SKS

¹⁸⁴⁴ „Izveštaj o radu CK SKS i njegovih tela od Prve do Treće konferencije Saveza komunista Srbije“, AS, f. CK SKS, god. 1971, Republička konferencija SKS, br. kutije 68. i Komisija za rad SK na razvoju društveno-ekonomskih odnosa

promene prema njemu, nisu bile ostvarive bez pune samostalnosti republika i pokrajina, kao i pune ravnopravnosti svih naroda i nacionalnih zajednica.¹⁸⁴⁵

Prema analizama radnih grupa CK Srbije, Srbija je od posleratnog perioda do početka sedamdesetih godina „izašla iz nasleđene zaostalosti i stupila na put srednje razvijenih zemalja“. U tom periodu ona je povećala svoju industrijsku proizvodnju za sedam puta, poljoprivrednu 2,5 puta, usluge preko četiri puta, zaposlenost i produktivnost rada tri puta. Za sve to vreme porast realnog životnog standarda rastao je u proseku po stopi od pet do šest procenata godišnje. Reč je o razdoblju ubrzane industrijalizacije i urbanizacije, prirodno praćenim dramatičnim promenama socijalne strukture stanovništva. Tako je udeo poljoprivrednog stanovništva opao sa 67,3% na 42,9%, a od tri zaposlena u industriji, dva su došla sa sela; dok o visokoj pokretljivosti i propustivosti društvene strukture govori i činjenica da je više od polovine inteligencije bilo poreklom iz seoskih i radničkih porodica.¹⁸⁴⁶ Znatno je uvećana i obrazovna struktura stanovništva, pa je udeo ljudi sa srednjom, višom i visokom školom porastao sa 7,3% u 1953. na 17,5% u 1971. Gradovi su uvećani tri puta, a društvene delatnosti (obrazovanje, zdravstvo, nauka i kultura) čak četiri puta.¹⁸⁴⁷ Premijer Srbije, Milenko Bojanić, je na IV Konferenciji SKS izneo i podatak da je neposredno nakon završetka rata Srbija imala oko 350.000 zaposlenih, dok je početkom sedamdesetih taj broj iznosio milion i petsto hiljada ljudi, pre svega kao rezultat brze obnove i izgradnje zemlje, ali i ubrzane industrijalizacije, koju je najbolje karakterisala činjenica da je prosečna godišnja stopa rasta investicija za dekadu 1950 – 1960. iznosila čak 10%. Ipak, ubrzana industrijalizacija je imala svoje naličje i u činjenici da je krajem 1971. prema statističkim podacima u Republici Srbiji bilo 57% nepoljoprivrednog stanovništva, dok je gradskog stanovništva bilo svega 36%. Plan daljeg ekonomskog razvoja i modernizacije Srbije, prema Bojaniću, je podrazumevao da nacionalni dohodak Republike 1985. dosegne 2.000 dolara, što je značilo da u narednoj dekadi Srbija mora da stvori uslove za zapošljavanje još 800.000 radnika, pre svega transferom iz agrarnog u neagrarni sektor i promenom kvalifikacione strukture zaposlenih. Ovakav plan je podrazumevao i značajno podizanje nivoa obrazovanja, nauke, kulture, zdravstvene zaštite, rečju opšteg životnog standarda.¹⁸⁴⁸ Deo ovog plana je podrazumevao prethodno ostvarenje etape razvoja do 1975. sa industrijalizacijom, tj. rastom stope industrijske proizvodnje od 9% godišnje, što bi omogućilo zapošljavanje 375.000 novih, pretežno kvalifikovanih radnika, dok bi kadrovi sa visokom i višom školskom spremom činili četvrtinu ukupno zaposlenih. Ovaj proces je podrazumevao zapošljavanje čitavog radno sposobnog, aktivnog stanovništva, dalji transfer iz poljoprivrede u industriju i zapošljavanje jednog broja *gastarbajtera*, povratnika iz inostranstva. Takođe, intenzivna

¹⁸⁴⁵ „Idejno-politička uloga CK Srbije u razvoju društveno-političkog sistema“, AS, f. CK SKS, god. 1971, Republička konferencija SKS, br. kutije 68.

¹⁸⁴⁶ AS, f. CK SKS, god. 1972, Republička konferencija SKS, br. kutije 69, „Društveni i ekonomski položaj radničke klase“

¹⁸⁴⁷ Isto

¹⁸⁴⁸ AS, f. CK SKS, god. 1972, Republička konferencija SKS, br. kutije 69, „Magnetofonske beleške sa Četvrte konferencije SKS“

industrijalizacija je podrazumevala dalje pražnjenje sela i dolazak radne snage u gradove, pa je zbog toga ovaj ambiciozan plan podrazumevao izgradnju 340.000 novih stanova.¹⁸⁴⁹

Početkom 1970. Marko Nikezić je mimo sukoba komunisti – nacionalistička opozicija video još jedan društveni front u Srbiji koji se otvarao. Bila je reč o zaoštavanju na relaciji razvijenih i nerazvijenih krajeva. Pritisci za brže izvlačenje iz zaostalosti postajali su u Srbiji posebno jaki, što je bilo i zakonomerno, jer su se oni uvek intenzivirali u periodima kada počinju da se javljaju pozitivni rezultati reformi. Bila je to, prema Nikeziću normalna i očekivana pojava, jer „svest o sopstvenom položaju raste brže nego mogućnosti njegovog menjanja“. Upravo zbog toga je bilo važno pokazati „čitavom našem jugu“ da nije zapostavljen, naročito kada je reč o Kosovu, koje nije bilo samo ekonomsko već i političko pitanje.¹⁸⁵⁰ Govoreći predstavnicima Političkog aktiva Kosova, Marko Nikezić je crtajući konture nove ekonomske politike isticao da su jugoslovenski komunisti čvrsto opredeljeni za socijalističku tržišnu privredu u kojoj je najveći problem bila izvesna tenzija između nerazvijenih i razvijenih, čak i u pojedinim pitanjima divergentne tendencije ove dve grupe teritorijalno-političkih jedinica. U tim okvirima nacionalne ekonomije svaki radni kolektiv je trebalo da pronađe svoj interes, baš kao što je i svaki pojedinac, radnik, nezavisno od kvalifikacija, u okviru kolektiva trebalo da pronađe svoj individualni interes, pre svega materijalni. Čak i u socijalizmu materijalna stimulacija je ta koja unapređuje i društveni, tj. javni interes. Kinezi su, rekao je Nikezić, formulisali suprotnu tezu, ali je pitanje da li takve postavke daju pozitivne rezultate, jer bez toga je svaka rasprava bespredmetna – pošto „nema dobrih sistema sa rđavim rezultatima“. ¹⁸⁵¹ Stimulisanje i kolektiva i pojedinca je, smatrao je, ubrzavalo jugoslovenski ekonomski razvoj, pre svega u poređenju sa periodom „administrativnog socijalizma“. U svemu ovome je trebalo praviti balans oko veoma osetljivog pitanja – odnosa i pariteta razvijenih i nerazvijenih, s naglaskom, da se razlike među njima nisu mogle ukinuti ili nestati, jer nije bilo moguće zaustaviti razvoj onih razvijenijih. Posebno bi čitavoj zajednici štetilo ako bi se pokušao zaustaviti, usporiti ili destimulisati razvoj industrijski razvijenijih oblasti. Govoreći o principu humanosti, koji je često išao s one strane ekonomske logike profita, Nikezić je Političkom aktivu Kosova naglasio da ulaganje i investiranje u zdravstvo, obrazovanje, prosvetu imaju sem svoje humanističke strane i ekonomski značaj i nikako nisu „van interesa i našeg privrednog razvitka“. Mimo činjenice da su prosveta, kultura, zdravstvo imali „svoj čovečanski aspekt koji je suštinski ustvari i koji je već zbog toga jedan imperativ“, već i zbog velikog privrednog značaja, pre svega posmatrano u kontekstu kreiranja buduće obrazovane radne snage, efikasnijeg tržišta, itd. Ulaganjem u ljude, rekao je Nikezić, imalo je pored humanističke komponente i svoju ekonomsku

¹⁸⁴⁹ Isto

¹⁸⁵⁰ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Izlaganje Marka Nikezića na proširenoj sednici Izvršnog biroa Predsedništva SKJ“

¹⁸⁵¹ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Izlaganje Marka Nikezića na Pokrajinskom političkom aktivu u Prištini.“ (magnetofonski snimak)

vrednost. Trebalo je pomiriti princip solidarnosti sa ekonomskim interesom, da bi te dve stvari živele jedna sa drugom, i toj formuli socijalizma sa ljudskim licem je težio SKS.¹⁸⁵²

Zajednički sastanak Sekretarijata CK i Konferencije SK u „Crvenoj zastavi“, Latinka Perović je obrazložila uvedenom praksom direktnih kontakata sa komunistima u radnim organizacijama, koja je prostešla iz intencije da se detaljnije i realnije sagleda stanje na terenu, u unutrašnjosti, materijalni i društveni odnosi, ali i položaj privrede i načini kako joj pomoći. Ona je za čitavo društvo kao ključno ocenila pitanje razvoja i perspektive ekonomije. U tom smislu se založila za stabilizaciju postojećih privrednih sistema i industrijskih kapaciteta, kako bi oni odgovorili izazovima „dalje privredne ekspanzije u našoj republici“, ali i bili u skladu sa promenama ekonomskog sistema, koje su se vršile. Ona je tom prilikom rekla i da izmenjeni politički i društveni odnosi, koji su podrazumevali odustajanje od administrativnog investiranja velikih koncentrisanih sredstava, jer to više nije bio put privrednog i društvenog razvoja Srbije. Takođe, konsolidacija industrijskih kapaciteta, kako bi vršili funkciju dalje „ekspanzije“, tražila je „ozbiljne korake u rasterećivanju privrede i ograničavanju potrošnje“.¹⁸⁵³ L. Perović je poručila i da je veoma izmenjen ekonomski sistem, modifikovanjem planiranja i njegovim prilagođavanjem „uslovima tržišne privrede“ i „samostalnosti radnih organizacija“. Ona je poručila i da postoji „veoma tesna zavisnost između razvijenosti demokratskih političkih odnosa unutar SK i samoupravljanja u radnim organizacijama“, zbog čega je veoma bitnim smatrala društvenu aktivizaciju radnika kao jedan od prioriteta. Ona je naglasila i da CK Srbije i svi rukovodeći organi republike, snažno podržavaju „velike sisteme integracije“ i oni su „apsolutno opredeljeni“ za jednu takvu politiku, ali to s druge strane nije isključivalo ni male radne organizacije. Politički vrh Srbije je podržavao velike integracione sisteme, jer su oni donosili velike tehnološke i kadrovske prednosti, rekla je Perovićeva, ali još više zbog ekonomskih prednosti koje su takvi sistemi postizali na međunarodnom tržištu, što je bilo veoma važno za privredu i stabilnost zemlje, ali pre svega izgradnju jednog „modernog društva“.¹⁸⁵⁴

Na planu ekonomije, Marko Nikezić je u razgovorima sa vojvođanskim rukovodstvom smatrao da postoji „opšta pregrejanost“, ubrzanje rasta privrede i u Jugoslaviji i Srbiji, a posebno u Vojvodini, za koju se ne zna kako može da se završi, tim pre što je došlo do velikog porasta zaposlenosti (za 5%), koja je, takođe, izazivala veliko opterećenje, jer je ostavljala mali prostor za porast produktivnosti. On je ukazao i na pogrešna shvatanja u ekonomiji, gde svi priželjkuju visoku stopu rasta proizvodnje i zaposlenosti, a smatraju da je moguće izbeći nelikvidnost i visoke budžetske izdatke, kao negativne pojave. Reč je o dve strane iste medalje, jedinstveni fenomen, rekao je Nikezić, „žalimo se na

¹⁸⁵² AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Izlaganje Marka Nikezića na Pokrajinskom političkom aktivu u Prištini.“ (magnetofonski snimak)

¹⁸⁵³ AS, CK SKS – godine 1971. Sekretarijat CK SKS, br. kutije 105, Zapisnik sa zajedničkog sastanka Sekretarijata CK SKS i Konferencije SK Zavoda „Crvena zastava“ – Kragujevac, 30. jun 1971.

¹⁸⁵⁴ AS, CK SKS – godine 1971. Sekretarijat CK SKS, br. kutije 105, Zapisnik sa zajedničkog sastanka Sekretarijata CK SKS i Konferencije SK Zavoda „Crvena zastava“ – Kragujevac, 30. jun 1971.

nelikvidnost ali ne i na činjenicu da trošimo, ne samo kod investicija... to znači da nismo stvorili prethodna sredstva kojima ćemo to platiti. Pa to je izraz nelikvidnosti. Stopa rasta od 15% se ne može imati sa stvorenim sredstvima, to još niko nije imao.¹⁸⁵⁵ On je izražavao razumevanje da je Vojvodina jako dugo stagnirala i propadala i da je bila „gladna“ privrednog rasta, slično je reagovano i u drugim delovima zemlje i to je bilo ljudsko objašnjenje, ali nije menjalo ekonomske konsekvence. On je kao negativne u ekonomskom sektoru, označio i teze i stavove koji su vukli ka autarhiji, „nastojanju da se ima sve svoje“, a vodilo je atomizaciji privrede i skupljoj proizvodnji. Samostalnost institucija opasno bi bilo prenositi na ekonomiju, smatrao je Nikezić, obrazlažući to rečima, „jedna stvar je imati vladu, a druga stvar je imati petrohemiju“. Svako je trebalo da ima „vladu, narodno pozorište, fakultet, ali ne mora svako imati svaku industriju, jer onda to mora biti bakalnica“, rekao je. U vreme kada je Vojvodina dobila daleko veće mogućnosti odlučivanja, nego ikada ranije, kada je prvi put imala finansijsku koncentraciju, na njenom rukovodstvu će biti daleko veća odgovornost. „Ako napravite pogrešan izbor“, poručio je Nikezić pokrajinskom rukovodstvu, „to će morati kasnije da se plati. Kada se kupi velika a pogrešna fabrika, onda se ne može pustiti niz Dunav, onda se ona mora nositi i onda drugi plaćaju za nju, mislim druga industrija. Samostalnost još ništa ne rešava, to samo daje mogućnost izbora. Prava politika tek dolazi.“ Kada je reč o poljoprivredi, smatrao je da je trebalo stvoriti velike centre za izvoz, koje ne bi trebalo da vode samo agronomi, već timovi ljudi, u kojima će biti i „poslovni ljudi koji znaju šta se u inostranstvu može prodati“, koji će umeti da anticipiraju zahteve svetskog tržišta i u tom smislu usmeravati domaću proizvodnju. Cilj je bio, kako je rekao, „osvojiti evropsko tržište“, a to su mogli stručni ljudi, a mogla je to da bude i jedna moćna monopolistička organizacija, koja će proizvodnju i izvoz efikasno da poveže i organizuje, a kasnije, „neka se oko tog monopola sekira ko hoće“, poručio je Marko Nikezić.¹⁸⁵⁶

Na samom kraju svog mandata predsednik CK SKS je smatrao da su najrazvijeniji i segmenti društva, koji najviše vuku ka modernizaciji, snažna industrijalizacija i obrazovanje, jer oni najviše utiču na promenu načina života, promenu mišljenja. Nadgradnja, a u prvom redu politika i partija su kasnile u svom razvoju i menjanju. Partijska politika je trebalo da podrži, pojača i podstakne ove promene, ali „političke snage mogu i da otežaju tu promenu, ako nastoje da konzerviraju političku koncepciju...“ Kao ključne procese u Jugoslaviji on je u septembru 1972. video: „Pomeranje od agrara ka industriji, zamena ručnog rada mašinskim, obrazovanje. U sferi organizacije društva – to su podružljavanje i federalizacija“. Otpore njegovoj politici modernizacije, on je video ne samo kao sudar sa konzervativizmom i provincijalizmom, već i kao „sukob između preindustrijske i industrijske Srbije“. Sukobe je doživljavao i oko koncepcije „koliko će se dati na razne opšte potrebe u društvu, pri čemu je industrija, iako daje glavna sredstva, još uvek politički slabiji partner u sporu“. Prvi čovek SK Srbije je

¹⁸⁵⁵ AS, CK SKS – godine 1971. Sekretarijat CK SKS, br. kutije 106, Stenografske beleške sa zajedničkog sastanka Sekretarijata CK SKS i PK SKV, 10. septembra 1971.

¹⁸⁵⁶ AS, CK SKS – godine 1971. Sekretarijat CK SKS, br. kutije 106, Stenografske beleške sa zajedničkog sastanka Sekretarijata CK SKS i PK SKV, 10. septembra 1971.

bio svestan da je sa stvaranjem velikih privrednih sistema, koncentracijom kvalifikovanih ljudi, modernih tehnologija i jakih rukovodećih timova, nastao nepovoljan odnos snaga između rukovodstva i kolektiva, pa je i upravljanje postajalo komplikovanije. Međutim, poručio je da ne smatra da „treba da idemo na dezavuisanje i razbijanje rukovodećih timova“, već je partija morala „svoju političku i sindikalnu akciju organizovati na nivou koji će i sam, po savremenosti i po kulturi, odgovarati prirodni rada u modernoj privredi“.¹⁸⁵⁷ Spreman da se suoči sa optužbama za tehokratizam, Nikezić je poručio: „Mogu neki politički faktori slomiti vrat na tome, da su tehokrati, da su stranka industrije... Smatra se da je rukovodstvo u Srbiji preterano na strani industrije. Ali neka samo industrija napreduje, neka jača ono što je moderno, neka budu pravilna opredeljenja, razumna, dalekovidna, tržišna, eksportna. A kakve će garniture da se smenjuju, mislim da uopšte nije važno ni za Srbiju, a pogotovo za Jugoslaviju... Tržište bi, na kraju, otvorilo svaku bravu.“¹⁸⁵⁸

Operacionalizacija navedene politike je u 1971. ostvarivala realan rast prosečnih plata u Srbiji koji je pratio kretanja u Jugoslaviji. Stopa realnog rasta prosečnih primanja u SFRJ je 1971. u odnosu na 1970. iznosila 5%, kao i u Srbiji, a u odnosu na 1964. je 55%, dok je u Srbiji porast 54%. U strukturi rashoda opšte i zajedničke potrošnje najbrži rast imali su rashodi socijalnog osiguranja, pre svega penzijsko i invalidsko. Sredstva fondova ovog osiguranja povećana su 1971. 33% nominalno, što je bilo više od nominalnog rasta društvenog proizvoda u republici.

U ovom periodu se i intenziviralo rasterećenje privrede poreskih obaveza. Raslo je učešće privrednih organizacija u raspodeli društvenog proizvoda. Učešće privrede je povećano sa 67% u 1969. na 71% u 1971. Srbija je u ovome pratila trendove na nivou federacije. Stopa poreza na promet u Srbiji bila je najniža u zemlji, 7,52%. Maloprodajnu cenu u Srbiji je najviše opterećivao savezni porez na promet, preko 10% bruto, dok je u drugim republikama zahvatao od 9,3% do 9,56%. Srbija je 1971. odložila predviđeno povećanje stope poreza na promet robe na malo za 1,5% zbog uticaja na cene i opterećenja dohotka privrede u uslovima zamrznutih cena.

U Srbiji je dosledno sprovodio kurs nepovećavanja opterećenja privrede „ni po kojem osnovu zahvatanja“ poreskim ili drugim vidovima. Nije dopušteno čak ni povećanje stope davanja za kreditiranje privredno nerazvijenih područja u Srbiji i Kosova i ona je maksimalno iznosila 4,1% i nije mogla biti veća. Čak je značajan broj privrednih grupacija bio oslobođen ovih davanja u skladu sa razvojnom politikom. Insistiralo se na uvođenju reda na lokalnu, da opštine uredno naplaćuju svoja

¹⁸⁵⁷ „Demokratičnost uslov jedinstva“, *NIN*, br. 1131, 10. septembar 1972., str. 34–37.

¹⁸⁵⁸ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Magnetofonske beleške sa sastanka u CK SKS sa glavnim urednicima listova, radija i televizije, 5. januara 1972. AS, CK SKS – godine 1972. Sekretarijat CK SKS, Stenografske beleške sa zajedničkog sastanka CK SKS i PK SKV, 3. marta 1972.

dugovanja od građana, kako bi se „proširio prostor za dalje rasterećenje privrede“. Nenaplaćena dugovanja po ovom osnovu iznosila su 600 miliona dinara.¹⁸⁵⁹

Investiciona politika u Srbiji je bila „odlučno orijentisana“ na strogo svođenje investicija u okvire samo raspoloživih sredstava. Nominalni rast investicija sporije je rastao u Srbiji, nego u drugim delovima SFRJ, u poslednje dve godine. U 1970. stopa rasta je bila 19%, a 1971. svega 6%, dok je na nivou federacije broj iznosio 32,4% i 8,5%. U Srbiji je 1971. realan rast investicija bio manji za 12%, nego u 1970. Privredne investicije su imale još sporiji rast od ukupnih investicija – 16% i 0,6%, prema 28,5% i 2,9% u Jugoslaviji. Neprivredne investicije su 1970. sporije rasle nego u ostatku SFRJ, 27%, prema 43%, ali je u 1971. bio ubrzaniji rast ovih investicija, pa je izjednačen sa jugoslovenskim prosekom – 19%, prema 20%. Smanjenje investicija u Srbiji i usporavanje te dinamike, uticalo je i na udeo njenog učešća u ukupnim investicijama – sa 40,1% u 1969. na 35,5% u 1971. Poslednje tri godine investiralo se u završavanje krupnih objekata i modernizaciju postojećih kapaciteta. Cilj je bio završavanje objekata koji su donosili novu proizvodnju, radi daljeg poboljšavanja strukture privrede i kako bi se što pre otklonile neusklađenosti sirovinskih i prerađivačkih kapaciteta, kao jednog od ključnih uzročnika nestabilnosti. Takođe je i prolongirana dinamika izgradnje na jednom broju krupnih objekata: završni radovi na pruzi Beograd – Bar pomereni su sa 1972. na 1974. a elektrifikacija na 1975; usporeno je finansiranje Železare Smederevo, a izgradnja tople valjaonice odložena; odložen je i deo investicija za Kanal DTD i obnavljanje pruge Tovarnik-Preševo. Od novih objekata odložen je početak izgradnje treće faze „Crvene zastave“, drugog kolovoza autoputa Beograd – Niš, izgradnja železničkog čvora u Beogradu, izgradnja metroa i zgrade opere u Beogradu, kliničkih centara u Beogradu i Nišu, kao i zgrade RTV Beograd. I na lokalnu su ograničene neke od predviđenih investicija, dok sama republika više nije mogla da bude investitor.¹⁸⁶⁰ Cilj je bio smanjiti količinu i iznos nepokrivenih investicija, radi izbegavanja „pregrevanja“ privrede, na šta je Nikezić često upozoravao. U Srbiji je bilo čak 8,3% nepokrivenih investicija, što je njen udeo u ukupnoj jugoslovenskoj masi takvih investicionih poduhvata činilo čak 47%, odnosno 54%, zavisno od toga koji je parametar uziman u obzir. Najveći deo ove sume je otpadao na krupne objekte koji su započeti ranijih godina, a koje je trebalo završiti. Jedna od najvećih investicija te vrste bila je hidroelektrana Đerdap, pruga Beograd-Bar, Kanal DTD, modernizacija pruge Tovarnik-Preševo – na njih je otpadalo preko 80% nepokrivenih investicija.¹⁸⁶¹

Prema analizama iz 1971., ukupni gubici u privredi Srbije iznosili su 570 miliona dinara, prema 835 miliona u 1970., dakle bili su manji za 31,7%. Najveći gubici ostvareni su u saobraćaju 16%, a najveći gubitaš bila je železnica. U preduzećima koja su poslovala sa gubitkom bilo je zaposleno 127.132 radnika ili 10% zaposlenih. Plate zaposlenih u gubitašima iznosile su u proseku 1.098 dinara,

¹⁸⁵⁹ AS, CK SKS – godine 1970–1971. Centralni komitet SKS – Komisija CK SKS za informisanje i propagandu, br. kutije 151. Informacije o političkoj i ekonomskoj situaciji u SR Srbiji

¹⁸⁶⁰ Isto

¹⁸⁶¹ Isto

prema 1.205 u celoj privredi. Od industrijskih grana najveći gubici bili su koncentrisani u hemijskoj industriji, proizvodnji uglja, obojenoj i prehrambenoj industriji i industriji nafte („Viskoza“, „Zorka“, „Trepča“, Valjaonica „S.P. Krcun“, „Servo Mihalj“, Ineks – Crvena zastava, RMHK Kosovo, itd.) i činili su 86% gubitaka u industriji. Najveći porast gubitaša registrovan je na Kosovu, oko 48%, centralnoj Srbiji 39,5%, dok su u Vojvodini gubici smanjeni za oko 14%. Osnovna orijentacija u saniranju gubitaka bila je da se pomogne onim organizacija za koje je utvrđeno da postoje uslovi za njihovo rentabilno poslovanje. Oni su usmeravani na izbor perspektivne proizvodne orijentacije, organizaciono sređivanje, kreditne olakšice. Najveći dužnici ipak su u Srbiji bili federacija, republika i autonomne pokrajine, sa udelom od čak 51,6% svih neizmirenih dugovanja u 1971. (ukupno 1.846 miliona dinara).¹⁸⁶²

Svoju fundamentalnu ulogu u ekonomskoj sferi SKS je video u osamostaljivanju privrede od političkih stega, njenoj modernizaciji, integraciji privrednih subjekata u velike sisteme koji bi svojom snagom i produktivnošću bili konkurentni na svetskom tržištu. Nikezićev tim je pružao snažnu podršku sposobnim i uspešnim privrednicima, koji su delovali na principima reforme, stvarajući razvojne, moderne sisteme koji su početkom sedamdesetih bili noseći stubovi ekonomskog rasta Srbije. Takva politika je viđena u vrhu srpske partije kao jedina koja vodi privrednom razvoju, ekonomskom usponu i prevazilaženju zaostalosti, a time i rešavanju najvažnijih političkih problema. Ovi principi i bezrezervna podrška uspešnim direktorima, pribavila je reformskom rukovodstvu Srbije etiketu *tehnokrata*. Ipak, svaki pokušaj modernizacije, prema interpretaciji CK Srbije, morao bi da otvara perspektivu i obezbeđuje stabilan ekonomski rast i porast životnog standarda, uvodi savremene tehnologije, stvara velike privredne sisteme i organizuje privredu na principima moderne proizvodnje, čime bi se prevazilazila tehnološka zaostalost, kao jedan od ključnih elemenata otpora procesu modernizacije. Zbog toga su upravo modernizacija privrede i jedinstveno tržište, za koje je verovao da će otvoriti svaku bravu, po Nikezićevom sudu, bili i ključni činoci jedinstva Jugoslavije, ali i agensi prevazilaženja zatvorenosti i autarhije, lokalne i regionalne, kao i samodovoljnosti republike.

4.4. Promene, modernizacija i liberalizacija privatnog života: Svakodnevice i statistika

Istorije nema bez ljudi, pisao je Andrej Mitrović, bez stvarnog čoveka u realnom vremenu, koji „svoje postojanje ostvaruje samo u svakodnevici i time postoji i u istoriji“, jer čovek, pojedinac ne živi

¹⁸⁶² AS, CK SKS – godine 1970–1971. Centralni komitet SKS – Komisija CK SKS za informisanje i propagandu, br. kutije 151. Informacije o političkoj i ekonomskoj situaciji u SR Srbiji

istoriju, nego je „živi konkretno“. Čovek je tek suživotom u vlastitoj svakodnevici pripadao istoriji, a svaka je svakodnevica sastavni deo istorijske stvarnosti. Tako se, smatra Mitrović, zatvara krug: istorije nema bez čoveka, čovek živi samo u svakodnevici, a svakodnevica nema bez istorije kao ni istorije bez svakodnevice. Kako je čovek temelj svega, ključno je, „kako čovek, živeći u svakodnevici živi istoriju“.¹⁸⁶³ Princip humanizma, smatrao je on, morao je da pretpostavlja da svaki veliki istorijski cilj, sam po sebi, mora da podrazumeva ne samo poštovanje ljudskog života, onog biološkog, nego i pravo čoveka i mogućnost da ga „nesmetano i sadržajno“ proživi. Ova postavka svedoči da život u svakodnevici ne može da bude uzet za vrednost izvan istorije.¹⁸⁶⁴

Druga polovina šezdesetih godina u Jugoslaviji predstavljala je vrhunac konzumerističke logike njenih građana i vere u pravolinijski progres.¹⁸⁶⁵ Po tome se ona nije razlikovala od opšteprihvaćenih svetskih trendova. „Zlatno doba“, kako ga naziva E. Hobsbaum, obeleženo nadom u nezadrživo napredovanje, bilo je obeležje bezmalo u čitavom svetu, do prve velike ekonomske kriza 1973.¹⁸⁶⁶ U Jugoslaviji se nakon otvaranja privredne i društvene reforme, u drugoj polovini šezdesetih, u vreme sve veće otvorenosti i okrenutosti prema Zapadu, intenziviraju aspiracije prema potrošačkoj kulturi, procvat doživljava kultura, muzika, modna scena, turizam, pojavljuje se koncept slobodnog vremena, a kada je reč o svakodnevnim potrošačkim navikama – nemoderni i neestetizovani proizvodi gube trku sa dobro upakovanim artiklima, po ugledu na zapadnu ekstravagantnu praksu. U to vreme se javlja i prvi moderni marketing i ekonomska propaganda.¹⁸⁶⁷ Nove tržišne zakonitosti ili bar jasnija namera da se one uvedu i u Jugoslaviji i potiskivanje intervencionizma države i partije u privredi, dovelo je do liberalizacije svakodnevnog života. Prva grana industrije koja se prilagodila tržištu, osluškujući želje potrošača za maštovitijom i privlačnijom robom, bila je tekstilna industrija, koja zahvajući tome i doživljava uspon. Iz istih motiva, kraj šezdesetih je i vreme početka masovne pojave šoping turizma i odlazaka jugoslovenskih građana u propagandno lepo „upakovani“ i „svetlucavi“ zapadni svet. Trst postaje od nekadašnjeg simbola sukoba sa Zapadom, priželjkivani „prozor“ u razvijeni svet, mnogih Jugoslovena. Masovni odlasci na Zapad radi nabavke modnih artikala, ekspanzija modnih časopisa pravljenih uglavnom po uzoru na američke, dovela je do masovnog oponašanja inostranih uzora, čime se do početka sedamdesetih liberalizacija političkog života, veoma vidljivo izrazila na promenu navika Jugoslovena u odevanju i masovno „pozapadnjačenje“ u tom segmentu svakodnevnog života.¹⁸⁶⁸

Uspom socijalističke srednje klase krajem šezdesetih godina, povećana potrošnja i estetizacija ukusa, bila je uslovljena i sve intenzivnijom feminizacijom mnogih zanimanja. U ovom periodu žene

¹⁸⁶³ Andrej Mitrović, *Kultura i istorija*, Beograd, 2008., str. 84–85.

¹⁸⁶⁴ Isto, str. 94.

¹⁸⁶⁵ Vid. Igor Duda, *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, Zagreb, 2005. Isti, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, Zagreb, 2009.

¹⁸⁶⁶ Erik Hobsbaum, *Doba ekstreme. Istorija kratkog XX veka 1914–1991.*, Beograd, 2004.

¹⁸⁶⁷ Dejan Kršić, „Grafički dizajn i vizualne komunikacije, 1950–1975“ str. 272–280.

¹⁸⁶⁸ Danijela Velimirović, „Moda i ideologija: Ka novoj politici stila“, u: *Privatni život kod Srba u XX veku*, prir. Milan Ristović, Beograd, 2007., str. 349–350.

po prvi put dobijaju realnu političku moć, utiču i kreiraju politiku. Najuticajniji i najpopularniji političar u Hrvatskoj je žena – S. Dabčević Kučar; dok je u Srbiji na najvažnijem operativnom, a hijerarhijski drugom mestu u partiji, takođe žena – L. Perović.¹⁸⁶⁹

Ove promene i orijentacija na potrošnju pomerale je i državnu politiku od planiranja opšteg ekonomskog razvoja, ka politici rasta lične potrošnje. Već je u Rezoluciji Savezne skupštine iz 1964. kojom je usvojen sedmogodišnji plan razvoja, porast lične potrošnje stavljen kao fundamentalan i prioritetan cilj. Druga polovina šezdesetih je i vreme povećavanja plata, iako ih je ograničavao kurs privredne reforme, da moraju da budu i zarađene, odnosno da je rast plata mogao da se ostvari samo ako bi preduzeće poslovalo solventno. Građani su u navedenom periodu počeli intenzivnije i da koriste kratkoročne i dugoročne kredite različitih finansijskih institucija, koje se tada pojavljuju, čime je još jedna norma iz kapitalističkog sveta ušla u svakodnevni život.¹⁸⁷⁰ Britanski ambasador Terens Harvi je 1971. živopisno opisivao brze promene koje su zahvatile svakodnevicu jugoslovenskog društva u jeku reformskih procesa: „Novopridošli stanovnik gradova uglavnom zadržava korene na selu, u koje se vraća kada može, ali njegova deca pod snažnim su uticajem televizije, fudbala i pop kulture. On nosi dobro konfekcijsko odelo, njegova ćerka prati nepredvidivosti zapadne mode, mini, maxi, midi, a on i njegova supruga zbunjeni su svojom dugokosom decom, odevenom u džins. Zapadni filmovi i produkcija zapadnih avangardnih dramaturga pune bioskope i pozorišta Beograda i Zagreba. *Kosa* igra u punim bioskopima već 18 meseci. Rečeno mi je da dolazi *Oh Calcutta!* Većina atributa slobodoumnog društva se ovde već infiltrirala, nasuprot slabom otporu Partije.“¹⁸⁷¹

Kako se domaća industrija, posebno tekstilna, sporo prilagođavala sve bržem pozapadnjačenju ukusa potrošača, pre svega ženskih, posebno pod uticajem sve većeg prisustva zapadnih artikala u jugoslovenskim izložima, neki od popularnih ženskih časopisa, poput „Bazara“ pokrenuli su krajem šezdesetih seriju „suđenja“ domaćoj robi široke potrošnje, cilju poboljšavanja kvaliteta i dizajna. Proizvođači su morali da idu u susret potrebama tržišta, na šta ih je obavezivala i politička orijentacija u društvu. Proizvođačima su časopisi u ime svojih čitalaca zamerali loš kvalitet, ružnu estetiku, staromodnost, inertnost, autarhičnost, rečju pomanjkanje sluha za potrebe tržišta. Estetizacija industrije za široku upotrebu, u kojoj se krenulo od modne, postala je imperativ u jugoslovenskom društvu s kraja šezdesetih. U to vreme u jugoslovensko društvo na velika vrata ulaze personalizovani modni kreatori, do tada nepoželjni u javnom prostoru i postaju veoma prepoznatljivi: Aleksandar Joksimović, Dobriša Vasiljević Smiljanić i Mirjana Marić – koji postaju „ključni subjekti modernizacije i estetizacije modne

¹⁸⁶⁹ Samo nekoliko decenija ranije u Kraljevini Jugoslaviji žena je, prema odredbama Gradanskog zakonika Kneževine Srbije iz 1844. bila tretirana kao maloletno biće, bez prava na obavljanje javnih poslova, bez prava na nasleđivanje, čak i bez prava da se stara sama o sebi.

¹⁸⁷⁰ Danijela Velimirović, „Moda i ideologija: Ka novoj politici stila“, str. 351–352.

¹⁸⁷¹ Ante Batović, „Titova Jugoslavija i Ujedinjeno Kraljevstvo za vrijeme Hrvatskog proljeća“, u: *Hrvatsko proljeće 40 godina poslije*, ur. Tvrтко Jakovina, Zagreb, 2012., str. 80.

proizvodnje“.¹⁸⁷² Oni su radikalno rekonceptualizovali modu u Jugoslaviji i preobrazili je u vid specifičnog „materijalnog uživanja jugoslovenskih potrošača“.¹⁸⁷³ Sve to je jugoslovensko društvo na najočiglediji način modernizacijski preoblikovalo, „pozapadnjačilo“ i još više udaljilo od sovjetskih i istočnoevropskih društava, što je bila vizuelna promena uočljiva na svakom koraku i samoočevidna za svakog posmatrača. Konzervativni i amoderni dizajn, loš kvalitet robe i hronične nestašice, uz onemogućavanje inostranog „šoping turizma“ kod drugih socijalističkih zemalja, stvarao je kod običnog čoveka u Jugoslaviji osećanje nadmoći i superiornosti, što je nesumnjivo uticalo na izgrađivanje (nad)nacionalnog, jugoslovenskog ponosa. U ovom periodu, za Jugoslaviju su bile već sasvim normalizovane „mini“ suknje kod žena, što je bio svetski nezadrživ trend, ali ova moda je u SSSR sporo prodirala, izazivajući stalne kontroverze i osude, gde je prevladavao nemoderan dizajn, pisao je „Bazar“. I reporteri drugih popularnih ženskih časopisa su delili svoja sažaljenja sa čitaocima, nakon šetnje sovjetskim ulicama, tokom 1970. godine. Toliko neukusno odevene žene retko bi se „mogle videti na ulicama naših gradova“, pisao je reporter „Praktične žene“ svoje utiske posle šetnje Moskvom.¹⁸⁷⁴ Ipak, kako je i Jugoslavija bila socijalistička zemlja i granice modne i vizuelne modernizacije morale su imati ograničenja i razlikovati se i od zapadnih društava. Preporučljivi model ponašanja je nalagao pristojnost, skromnost i neupadljive oznake socijalne nejednakosti, ako je već vizuelna egalitarnost bila sve manje verovatna. Tako su modni časopisi savetovali da garderoba za posao treba da se razlikuje od one večernje, „u bundi nikada ne idite na posao“, „nakit za posao ne treba da bude skupocen“, „nepotrebno je kupovati novu svečanu haljinu više od jedanput godišnje“, „dekolte ne bi trebalo da bude preterano izazovan“, itd. Kada je reč o muškarcima, moderan Jugosloven je prema novim pravilima trebalo da prihvati „ležeran stil“, džins, raznobojniju garderobu; novi muškarac je trebalo da bude i negovan, da koristi kreme i parfeme, koji tada ulaze u širu upotrebu i za muški rod. Ipak, granice modernizacije maskuliniteta u Jugoslaviji na samom početku sedamdesetih su isključivale na Zapadu već prisutne avanturističke oznake „naopake“ muškosti (nakit, ukrasi, šminka, farbanje kose i sl.), kako se pisalo.¹⁸⁷⁵ Moderan jugoslovenski muškarac je trebalo da bude negovan, ali socijalno uslovljena i kulturno derminisana rodna uloga nije smela da bude dovođena u pitanje.¹⁸⁷⁶ Socijalistički svetonazor je, za razliku od liberalnih društava Zapada, u odevnoj, vizuelnoj svakodnevicu (i u muškom i u ženskom slučaju) išao u susret ustaljenim postulatima tradicionalne kulture, odbacujući radikalnije manifestovanje društvene nejednakosti, dovođenje u pitanje rodnih

¹⁸⁷² Identitetska pitanja nisu zaobišla ni jedan segment kulture i umetnosti, a dokaz tome je čak i delo poznatog modnog kreatora Aleksandra Joksimovića, čija je kolekcija večernjih haljina iz 1967. nosila naziv Simonida, a bila je inspirisana „koloritom i ornamentima s freski manastira Gračanice“. Mada njegova kreacije u osnovi sledi aktuelne modne tokove Zapada, tematski su snažno obeležene „inkorporiranjem samoorijentalizirajućih motiva“. Od njihovih naziva (Simonida, Vitraž, Prokleta Jerina) i načina prezentacije, do ornamentike i dekorisanja, kolekcije se temelje na „stilizaciji motiva iz nacionalne povijesti i tradicionalnih nošnji“. Dejan Kršić, „Grafički dizajn i vizualne komunikacije, 1950–1975“ str. 265.

¹⁸⁷³ Danijela Velimirović, „Moda i ideologija: Ka novoj politici stila“, str. 354–355.

¹⁸⁷⁴ Danijela Velimirović, „Moda i ideologija: Ka novoj politici stila“, str. 356–357.

¹⁸⁷⁵ Isto, str. 357–359.

¹⁸⁷⁶ Folfgang Šmale, *Istorija muškosti u Evropi 1450–2000.*, Beograd, 2011.

uloga ili poigravanje sa seksualnošću. Kao i politička i ekonomska, i modernizacija svakodnevice tzv. običnog čoveka je imala svoje gornje granice systemske dopustivosti i društvene prihvatljivosti.

Ipak, šezdesete, kao i u celom svetu, a u Jugoslaviji naročito kraj ove dekade, izazvan i političkom liberalizacijom, doveo je do potpunog raskida sa tradicionalnim seksualnim moralom. Još krajem pedesetih milicija je u Jugoslaviji imala pravo da privodi parove koji su se ljubili na javnom mestu ili da kažnjava devojke u preslobodnim kupaćim kostitima, da bi krajem šezdesetih seksualno oslobađanje bilo obznanjeno i ulaskom erotike u javni prostor, sa početkom izlazaka dva erotska časopisa, zagrebačkog „Starta“ i beogradskog „Čika“ (kraj 1968), a vrhunac je dostignut prikazivanjem obnaženosti i seksualnog čina i na filmu („Rani radovi“, Ž. Žilnika, 1969. i „WR – Misterije organizma“, D. Makavejeva, 1971.), čime su definitivno oboreni seksualni tabui u javnosti. Takva atmosfera, posebno nakon dekriminalizacije i pravnog regulisanja prekida trudnoće, koje je usvojila Savezna skupština 1960., kojima je ova oblast potpuno liberalizovana, otvorila je prostor u kasnim šezdesetim za pojavu velikog broja seksualnih savetovališta, uvođenjem tema o kontracepciji u javni narativ, što je sve uslovalo i povećanje broj abortusa. Predrag Marković je značajnu liberalizaciju odnosa među rodovima i generalno, seksualnosti u Jugoslaviji, tumačio pre svega emancipatorskim težnjama jugoslovenskih komunista, zbog čega je i jugoslovensko društvo, u svojoj neprovincijalnosti preživelo epohu „seksualne revolucije“, kada i razvijena zapadna društva.¹⁸⁷⁷ U isto vreme, u proleće 1969. na kioscima širom Jugoslavije pojavili su se prvi primerci čuvenog američkog časopisa „za muškarce“, „Plejboja“, što je bio koliko dokaz liberalizacije, toliko i vesternizacije društva u navedenom periodu. Pojavu „Plejboja“, beogradska „Politika“ je dočekala veću na stranici posvećenoj kulturi. Iste godine, objavljena su u Jugoslaviji i integralna izdanja romana Henrija Milera, i u Americi cenzurisanog zbog eksplicitnih erotskih sadržaja.¹⁸⁷⁸

Jedan od centralnih manifestacionih oblika modernizacije i promena u sferi privatnosti i svakodnevice bilo je neraskidivo povezan sa ulaskom televizijskih prijemnika u živote ljudi. Za razliku od ranih pedesetih, kako piše Milena Dragičević Šešić, kada je prosečan dom u Srbiji i Beogradu karakterisala oskudica – u stanovima prozori prekriveni pakpapirom, umesto tepiha ćilimi, a kuhinja sa radioaparatom, osnovni prostor socijalizacije. Radio aparate je tada imalo svega 124.000 ljudi. Praćenje televizijskog programa, čije emitovanje je iz begradskog studija počelo 23. avgusta 1958. bilo je u početku privilegija malobrojnih, pa je gledanje tog programa bilo s one strane privatnosti, neka vrsta javnog čina, pre uporedivo sa bioskopskim konceptom. U drugoj polovini šezdesetih, rast kupovne moći stanovništva, orijentacija ka potrošnji i ubrzana modernizacija života doveli su do naglog povećanja broja tv aparata i kao posledica uvođenja kredita. Broj radijskih pretplatnika na samom kraju

¹⁸⁷⁷ Predrag J. Marković, Beograd između Istoka i Zapada, Beograd, 1996., str. 279–281. Predrag J. Marković, “Seksualnost između privatnog i javnog u XX veku”, u: *Privatni život kod Srba u XX veku*, str. 125–128. *Leksikon Yu mitologije*, ur. I. Adrić, V. Arsenijević, Đ. Matić, Beograd, 2005., str. 254.

¹⁸⁷⁸ Radina Vučetić, *Koka-kola socijalizam. Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*, Beograd, 2012., str. 327.

šezdesetih je u Srbiji iznosio čak dva miliona, a televizijskih preko 300.000, što znači da je preko milion ljudi imalo televizor u kući.¹⁸⁷⁹ Sa rapidnim povećanjem broja tv aparata, televizija je prestajala da ima mitski status u kući, nestalo je uzbuđenje, odnos prema njoj je normalizovan. Istovremeno, masovnijim ulaskom tv prijemnika u kuće i stanove krajem šezdesetih, televizija prestala da bude javna stvar, preselila se u prostor intime, mesto porodičnog okupljanja. Istovremeno, gledanje televizije, prema svim istraživanjima, bio je i primaran način provođenja slobodnog vremena.

Istovremeno se u tom periodu uvodi u čitavoj Jugoslaviji 42-časovna radna nedelja, subota postaje dan za odmor, posebno gradskog stanovništva, javlja se pojam vikenda i pitanje kvalitetnog popunjavanja tog vremena. Više novca i slobodnog vremena kreiralo je i koncept dokolice i promenilo poimanje zabave. Kao posledica privredne reforme, javlja se frekventnije i privatna inicijativa u sektoru usluga, tako da se krajem šezdesetih drastično uvećao broj privatnih kafana u Srbiji (sa 480 u 1965. na oko 2.000) uz koje je išlo i oko 3.500 lokala u društvenom vlasništvu. Tada se osnivaju i prvi klubovi i diskoteke (Euridika, Cepelin, Klub 202, Taš). Uz amerikanizaciju popularne kulture u tom periodu je u Jugoslaviju stigla i neizbežna Koka-kola, koja je počela da se proizvodi krajem 1968. u pogonima u Zemunu. Intenzivniju reklamnu kampanju, najpoznatiji američki brend i simbol kapitalizma, je proveo u Jugoslaviji tokom 1969. a moto je bio "Koka-kola je, dakle, stigla".¹⁸⁸⁰ Uz već veliki prodor rok muzike, počeo je u drugoj polovini šezdesetih da izlazi prvi časopis posvećen isključivo rokenrolu – „Džuboks“. Bio je ovo smeli i kulturni poduhvat, prvi te vrste u čitavom komunističkom svetu, štampan u boji, sa tekstovima o domaćoj rok sceni i prevodima zapadnih časopisa o tamošnjim rokenrol zbivanjima. Tematski, vizuelno, sa posterima, poklon pločama, časopis je ostavljao utisak visokog standarda i trebalo je da pokaže i Istoku i Zapadu specifičnu verziju „jugoslovenske modernosti, otvorenosti i liberalizma“. ¹⁸⁸¹ O popularnosti rok muzike svedočila je i činjenica da je ceo tiraž prvog broja iz 1966. od 100.000 primeraka planuo, a poređenja radi svi omladinski listovi u zemlji su imali tiraž od 85.000. Prozapadna uređivačka politika lista bila je očigledna na svim stranicama lista, u kome su od prvog broja objavljivane svetske muzičke top liste iz Amerike, Velike Britanije, Francuske, Italije, Holandije, Belgije, Norveške, čak i Brazila ili Singapura, ponekad, ali nikad nijedna top lista sa Istoka. U „Džuboksu“ su oglašavane i strane radio stanice, zapadnoevropske, sa satnicama muzičkih emisija. Posebno je reklamiran, u to vreme vrlo popularni Radio Luksemburg.¹⁸⁸²

U periodu druge polovine šezdesetih, došlo je i do masovnije izgradnje stanova za „činovničku“ srednju klasu, kao i radničkih naselja, uglavnom u prigradskim delovima gradova. Umesto kuhinje, koja se smanjivala, dnevna soba, sa uključenim televizorom, postala je centar kuće, mesto nekadašnjeg ognjišta. Ceo enterijer u stanu, čija je standardna veličina, sa početnih 50 m², sada, u drugoj polovini

¹⁸⁷⁹ Milena Dragičević Šešić, "Privatni život u vremenu televizije", u: *Privatni život kod Srba u XX veku*, str. 735–746.

¹⁸⁸⁰ Radina Vučetić, *Koka-kola socijalizam*, str. 334–335.

¹⁸⁸¹ Isto, str. 206.

¹⁸⁸² Isto, str. 207.

šezdesetih, u skladu sa rastom standarda, porasla na 64 m², je bio podešen tako da je tv prijemnik postavljen u centar ka kome se usmeravaju svi pogledi, pa su trosed i fotelje zauzimali najpogodnije položaje za gledanje televizije, a ne za međusobnu komunikaciju. To je vreme kada u stanove i kuće ulaze veliki regali, kao najekonomičniji oblik za smeštaj što većeg broja stvari, a sa praznim prostorom u sredini, namenjenom za smeštanje tv prijemnika.¹⁸⁸³

Kada je reč o unutrašnjem uređenju stana, enterijeru u navedenom periodu tzv. kombinovana soba postaje veoma popularna i obeležje većine stanova. Kombinovana soba se kupovala u celini i uvek je podrazumevala: trosed, dvosed, fotelju, stočić i regal, sa obaveznim praznim prostorom u sredini za tv aparat. Većina tv prijemnika je i početkom sedamdesetih bila crno-bela, ali su ljudi masovno kupovali tv filtere u više boja, koje su stavljali preko ekrana.¹⁸⁸⁴ TV Beograd je u navedenom periodu pod vođstvom Zdravka Vukovića, kao generalnog direktora i Dragoljuba Ere Ilića, kao direktora televizije, doživela veliki uspon, pa je 31. decembra 1971. počela da emituje i program u boji, kao i svoj drugi program. U tom periodu na TV Beograd najgledaniji programi osim Dnevnika, bile su serije Radivoja Lole Đukića i prvi moderni jugoslovenski „sitkom“, Pozorište u kući Novaka Novaka, koji je počeo da se emituje krajem istraživanog perioda (oktobar 1972). Paradigmatičan za istoriju privatnog života i televizije je i lik Kike Bibić, koja se emituje na RTB u ovom period sa ogromnim uspehom. Mira Stupica je putem emisije TV Bukvar na prijemčiv način promovisala potrebu opismenjavanja, ali i emancipaciju žena.¹⁸⁸⁵ Poseban primer modernizacije televizije u navedenom periodu, bila je 1970. novopokrenuta emisija „Maksimetar“, kao radikalno drugačija od svega do tada viđenog, sa „razbarušenim“ stilom vođenja Dragana Nikolića, koji je bio suprotnost najpoznatijem voditelju i uzoru starijih generacija, Mići Orloviću. „Maksimetar“ se obraćao mladima pre svega, sa publikom u studiju, koja je aplauzima, koji se merio, nagrađivala izvođače. U čistkama nakon smene Nikezićevog rukovodstva, smenjeno je kompletno uredništvo i menadžment televizije Beograd, pa je i ova emisija ubrzo skinuta sa programa.¹⁸⁸⁶

Modernizacijski procesi u sferi privatnog života najtemeljnije su se uočavali, iako su se u toj oblasti stvari kretale sporo, u politici stanovanja. Socijalistička modernizacija je u društvenom smislu pre svega podrazumevala porast srednje klase i radnika, na račun ruralnog stanovništva, dok je u tehnološkom smislu bila u znaku izgradnje novih stanova i proizvodnje automobila. Ipak, kako primećuju mnogi istraživači, ova modernizacija je u Jugoslaviji bila nedovršena i nedosledna, neka vrsta polumodernizacije, kako piše Sreten Vujović. Urbanizacija kao jedan od ključnih segmenata modernizacije, imala je u jugoslovenskom socijalizmu sledeće karakteristike: zakasnelu urbanizaciju, strogo planiranu i vođenu iz centra, preveliku ulogu industrijalizacije u urbanizaciji i zanemarivanje tercijarnog sektora i infrastrukture, kontinuiran značaj ruralnog sektora u procesu urbanizacije i visoko

¹⁸⁸³ Milena Dragičević Šešić, „Privatni život u vremenu televizije“, str. 747–750.

¹⁸⁸⁴ *Leksikon Yu mitologije*, ur. I.Adrić, V.Arsenijević, Đ.Matić, Beograd, 2005., str. 195, 404.

¹⁸⁸⁵ Milena Dragičević Šešić, „Privatni život u vremenu televizije“, str. 753–754.

¹⁸⁸⁶ Isto, str. 755–759.

učešće mešovitih domaćinstava među zaposlenima („polutani“). On smatra da je ipak sa društvenim i političkim promenama šezdesetih, sfera svakodnevnog života i potrošnje u Jugoslaviji bila znatno više pod zapadnim uticajem.¹⁸⁸⁷

Stambena statistika iz 1971., a reč je o oblasti u kojoj do promena nije moglo doći brzo i o segmentu društva koji je najtešnje bio povezan sa materijalnim osnovama, nije davala svetlu sliku. I dalje je bio prvelik broj osoba na jedan stan, postojao je i dalje nedovoljan, mali procenat društvenih stanova sa daleko manjom prosečnom površinom stanova u društvenoj svojini od realnih potreba. Preovlađivanje jednosobnih i dvosobnih stanova u ukupnoj masi stanova činilo je da je Srbija imala i dalje nepovoljnu stambenu strukturu, tačnije veličina stana je zaostajala za potrebana ljudi i veličina porodica koje su u njima živele. Mnoga sociološka istraživanja su pokazivala da je prenasitanost imalo negativne posledice na mentalno i fizičko zdravlje ljudi, kao i na intraporične odnose. Prema istraživanju iz 1971. u deset gradova Srbije (Beograd, Niš, Kragujevac, Čačak, Leskovac, Šabac, Novi Pazar, Svetozarevo, Vranje), čak 10% stanova je delilo dva, tri ili više porodica. Stambenu strukturu u Srbiji u tom periodu je karakterisala i velika neravnomernost u nastanjenosti. Tako je preko 35% dvočlanih porodica živelo na prostoru do 15 m², dok je 11% dvočlanih porodica živelo u, za tadašnje prilike, velikim stanovima od preko 60 m². Prema ovom istraživanju, u Beogradu je ispod patološkog praga, koji je iznosi 10 m² po osobi, živelo preko 250.000 stanovnika. U centralnoj Srbiji je čak 40% porodica stanovalo ispod patološkog praga nastanjenosti. Opremljenost stanova instalacijama (vodovod i kanalizacija), takođe, je bila nezadovoljavajuća.¹⁸⁸⁸

Slobodno vreme, nastankom četrdesetodnevne radne nedelje u ovom periodu, slobodnom subotom i pojavom vikenda, kao i plaćenim godišnjim odmorom sa povećanjem stambenog prostora, masovnije su u ovom periodu otvorili pitanja upotrebe slobodnog vremena i kvalitetnog ispunjavanja dokolice. Prema istraživanjima, izdvajalo se šest tipičnih aktivnosti u provođenju slobodnog vremena: gledanje televizije, čitanje štampe, druženje s ukućanima i decom, druženje sa rođacima, susedima i prijateljima, poslepodnevni odmor i šetnje i izleti. Tek nakon toga sledile su posete kulturnim ustanovama. Navedeni model ponašanja i ovaj redosled aktivnosti u slobodnom vremenu bio je opšteprihvaćen način ponašanja prosečnog stanovnika Beograda, pa uz određena odstupanja i Srbije u navedenom periodu.¹⁸⁸⁹

Jedna od karakteristika jugoslovenskog multinacionalnog društva su bili i mešoviti brakovi, kao najviši stepen prihvatanja *drugosti* i kao najbolji indikator integrisanosti društva. Oni su svedočili o relativno niskoj etničkoj distanci u društvu u kome nacionalizmi nisu bili normalizovani, a nacionalni identiteti smatrani važnim i poželjnim delom samoidentifikacije. U periodu 1970–1972. stopa mešovitih brakova je u padu i manja nego u dekadi pre (1962–1964) kada je bila na vrhuncu. Ovaj pad

¹⁸⁸⁷ Sreten Vujović, “Gradsko stanovanje i privatnost u Srbiji tokom XX veka”, u: *Privatni život kod Srba u XX veku*, str. 291–292, 294.

¹⁸⁸⁸ Sreten Vujović, “Gradsko stanovanje i privatnost u Srbiji tokom XX veka”, str. 296–297.

¹⁸⁸⁹ Sreten Vujović, *nav. delo*, str. 302.

može se tumačiti porastom nacionalizma u svim republikama, početkom sedamdesetih godina i konačnim prelomom u identitetskoj politici partije, definitivnom prevagom pojedinačnih nacionalnih identiteta na račun nadnacionalnog, kosmopolitskog jugoslovenskog državnog identiteta, u periodu druge polovine šezdesetih. Najviše mešoviti brakovi sklapano je u Vojvodini i to ne samo imajući u vidu Srbiju, nego i Jugoslaviju. Najmanje je, kada je reč o mešanim brakovima, bilo uključeno albansko stanovništvo, kako zbog njegove veće zatvorenosti i getoizacije, tako i zbog najveće etničke distance kojoj je bilo izloženo u odnosu na sve druge nacionalne zajednice u Srbiji s kraja šezdesetih. Kada je reč o međuetničkoj distanci, ona je, prema istraživanju iz druge polovine šezdesetih, bila relativno niska u odnosu na naredne decenije. Tako, svega 39% stanovnika Srbije ne bi prihvatilo osobu albanske narodnosti za bračnog partnera, dok 31% ne bi prihvatio Muslimana ili Mađara za životnog saputnika. Nakon sloma Jugoslavije, ovi procenti su višestruko uvećani, što je išlo nasuprot svetskih trendova.¹⁸⁹⁰

Važan segment privatnog života, nedovoljno istražen u nauci, je i pitanje jugoslovenske ekonomske emigracije, radnika na *privremenom* radu u inostranstvu, kako su nazivani. Krajem šezdesetih, već potpuno liberalizovana politika izdavanja putnih isprava, kombinovana sa masovnijim otpuštanjima radnika, kao rezultat povećanja produktivnosti i konkurentnosti jugoslovenske privrede na svetskom tržištu – važnim ciljevima privredne reforme, uslovio je upadljivo povećanje radničke emigracije u zapadnu Evropu, Nemačku i Austriju, pre svega. Od prosečnih 10.000 emigranata godišnje, koji su napuštali Jugoslaviju u prvoj polovini šezdesetih, ovaj broj se popeo na čak 240.000 ljudi u 1970. godini. I pre toga, 1969. u inostranstvu je bilo zaposleno oko 800.000 radnika, što je činilo 22% celokupne radne snage Jugoslavije. Od toga broja, procenjuje se da je iz Srbije bilo najmanje 300.000 ljudi. Samo u SR Nemačkoj taj broj je 1969. iznosio oko 200.000 ljudi. Reformska orijentacija je dvostruko uticala na ovaj proces: s jedne strane povećana je nezaposlenost, gašenjem neuspešnih preduzeća; a sa druge strane i državna preduzeća su podsticala trend kretanja radne snage, kada su počele da organizovano šalju radnike u inostranstvo, pre svega sektor građevinske industrije. Ovo je umanjilo broj nezaposlenih u zemlji i smanjilo pritisak na tržište rada u Jugoslaviji, ali istovremeno i povoljno uticalo na državni budžet, jer su finansijske doznake iz inostranstva početkom sedamdesetih iznosile čak blizu četvrtine ukupnog deviznog prihoda zemlje. Tako su jugoslovenski radnici, u zemlju poslali u 1966. doznake vredne 99,9 miliona dolara, a 1967., čak 120 miliona dolara. Bila je ovo zaista radikalno promenjena slika početkom sedamdesetih, u poređenju sa posleratnom zabranom legalne emigracije.¹⁸⁹¹

Za razliku od potonjih vremena, struktura iseljenika, krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina je svedočila da su obrazovani slojevi većinski ostajali u zemlji, a iseljavali se u

¹⁸⁹⁰ Predrag J. Marković, *Trajnost i promena*, str. 91–95.

¹⁸⁹¹ Predrag J. Marković, *Trajnost i promena. Društvena istorija socijalističke Jugoslavije i postsocijalističke svakodnevice u Jugoslaviji i Srbiji*, Beograd, 2007., str. 118–119. ¹⁸⁹¹ Slobodan Selinić, “Ekonomska emigracija iz Jugoslavije šezdesetih godina XX veka”, u: *1968 – četrdeset godina posle*, Beograd, 2008., str. 572.

dominantnom broju slabije obrazovani i nekvalifikovani radnici. Među emigrantima s početka sedamdesetih, njih 54,9% otišlih iz Srbije su bili ruralno, poljoprivredno stanovništvo, a ostalih 33,5% su bili rudari, građevinski i industrijski radnici. Procenat gastarbajtera bez završene osnovne škole je 1971. bio čak 54,6%, što svedoči da su iseljenici na *privremenom* radu u inostranstvu bili dominantno ruralni i niže obrazovani segment društva.¹⁸⁹² Prema podacima kojima je raspolagalo Predsedništvo SFRJ krajem 1972. procesi odlazaka jugoslovenskih radnika u inostranstvo su poprimile „kritične“ razmere i to sa privrednog, političkog i odbrambenog stanovišta. Ukupan broj jugoslovenskih radnika u inostranstvu na kraju te godine je iznosio oko 950.000, a na kraju 1971. je bio 873.000, što je bilo deset puta više nego u 1964. Većina tog broja (57%) su bili vojni obveznici, pa je bezbednosna služba procenjivala da je Jugoslavija u inostranstvu imala 40 do 50 divizija ili pet do šest armija. Čak 85% Jugoslovena je bilo skoncentrisano u SR Nemačkoj, Austriji i Francuskoj. Najveću emigraciju radnika imale su Hrvatska i Bosna i Hercegovina. Analiza Službe državne bezbednosti je govorila, uprkos nekim drugim podacima da je 36% iseljenika bilo stručno.¹⁸⁹³ S druge strane, prema rezultatima popisa od marta 1971. Jugoslavija je u tom trenutku imala 672.000 ekonomskih emigranata, od toga iz Srbije 200.000 (centralna Srbija 115.000, Vojvodina 61.000, Kosovo 24.000), ali se njihov broj i posle toga ubrzano povećavao. Prema izveštajima jugoslovenskih diplomatsko-konzularnih predstavništava, na kraju 1971. je u inostranstvu bilo 950.000 jugoslovenskih radnika; od toga 780.000 u evropskim i 170.000 u prekomorskim zemljama. Prosečna starost tih radnika je iznosila 30,8 godina i dve trećine su bili muškarci. Kada je reč o kvalifikacionoj strukturi – 45% su bivši poljoprivrednici, a 44% industrijski, građevinski, zanatski i drugi radnici; od ukupnog broja 57% su kvalifikovani i visokokvalifikovani radnici. Od ukupnog broja otišlih, njih 56% je u privatnoj režiji, mimo službi za zapošljavanje. Zanimljivo je da je samo u toku 1971. u inostranstvo otišlo oko 120.000 jugoslovenskih građana, najviše u SR Nemačku.¹⁸⁹⁴ Podaci DSIP-a iz 1970. su govorili o 120.000 jugoslovenskih iseljenika u Australiji.¹⁸⁹⁵

Da bi se pitanje ekonomske emigracije koliko-toliko regulisalo, ali i da bi pokušala da zaštiti svoje građane u inostranstvu, Jugoslavija je od 1965, do 1968. potpisala međudržavne sporazume sa Francuskom, Austrijom, Švedskom, SR Nemačkom, Holandijom, Belgijom. Jedan od najvećih problema je bio taj što Nemačka, Austrija i Francuska nisu uvek poštovale dogovoreno, u pokušaju da uvezu što stručniju radnu snagu, zbog čega su se koristili različitim metodama pridobijanja jugoslovenskih građana. Kako je krajem šezdesetih trend iseljavanja koji je već bio zahvatio Hrvatsku,

¹⁸⁹² Gordana Vuksanović, “Stanovništvo Srbije na radu u inostranstvu tokom XX veka”, u: *Godšnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, br. 24, 1996., str. 295–307

¹⁸⁹³ “Prilog dokumentu Bezbednosni aspekti zapošljavanja i boravka naših građana u inostranstvu”, u: Pero Simić, Zvonimir Despot, *Tito – strogo poverljivo*, str. 325–326.

¹⁸⁹⁴ “Bezbednosni aspekti zapošljavanja i boravka naših građana u inostranstvu”, u: Pero Simić, Zvonimir Despot, *Tito – strogo poverljivo*, str. 321–324.

¹⁸⁹⁵ Slobodan Selinić, “Ekonomska emigracija iz Jugoslavije šezdesetih godina XX veka”, u: *1968 – četrdeset godina posle*, Beograd, 2008., str. 556.

imao tendenciju stalnog rasta i u Srbiji, Radio Beograd je 1969. počeo da emituje i program namenjen radnicima u zapadnoj Evropi.¹⁸⁹⁶

Pitanje ekonomske emigracije, u najturbulentnijim trenucima, pominjali su sovjetski propagandisti, u napadima na Jugoslaviju, kako bi diskreditovali samoupravni model socijalizma, dok su partijski zvaničnici na saveznom nivou uglavnom usputno, u istraživanom periodu, pominjali pitanje idejne orijentacije jugoslovenskih građana koji su dugo vremena provodili na Zapadu, izloženi drugačijem vrednosnom sistemu, ali i uticajima posleratne političke emigracije, najčešće opisivane pridevima – neprijateljska i ekstremna. Sredinom šezdesetih Savez komunista je još uvek osuđivao odlazak na rad u inostranstvo, posebno što je tada, zbog nepotpisanih ugovora, čest kanal odlaska bila emigracija. Preporuka partije u tom periodu je da se ljudi koji bi otišli isključuju iz članstva SK i da se takvi odlasci negativno vrednuju. Jedan od argumenata je bio da je jugoslovensko društvo uložilo u školovanje tih ljudi, koje je Zapad dobijao besplatno. Međutim, sa dolaskom Nikezićevog rukovodstva, menja se i odnos prema ovoj pojavi. U oktobru 1969. Latinka Perović na sednici CK Srbije navodi trend odlaska sve stručnijih ljudi na Zapad, koji je razvijeniji i može da im pruži bolje uslove za život. Bez osuda i moralnih lekcija, karakterističnih za ranija vremena, ona je poručila da je Jugoslavija „otvoreno društvo i to ćemo i ostati, zato se odlasku naših stručnjaka u druge zemlje ne možemo suprotstaviti drugačije nego stvaranjem odgovarajućih uslova za rad i stvaralaštvo“ u samoj Jugoslaviji.¹⁸⁹⁷

Trgovinski razmena, tj. izvoz u zemlje EEZ bio je 1968. 4.116 miliona dolara (od toga Italija 2.207 mil. dolara, SR Nemačka 1.520 mil. dolara), u zemlje EFTA 1.998 mil. dolara (najviše Velika Britanija 758), dok je izvoz u istočnoevropske članice SEV bio 5.431 mil. dolara (od toga SSSR 2.587 mil. d.). S druge strane jugoslovenski uvoz je 1968. iz EEZ iznosio 8.745 mil. dolara (Italija 3.358, Nemačka 3.998), iz zemalja EFTA 3.173 mil. d. (najviše Velika Britanija i Austrija 1.092 i 1.044), dok je iz zemalja SEV bio 6.113 mil. dolara (od toga SSSR 2.351 miliona dolara). Ukupan jugoslovenski spoljnotrgovinski bilans je izgledao ovako: prve godine privredne reforme ukupan izvoz se kretao oko 1.200 miliona dolara (1966. 1.223, a 1967. 1.252), dok je uvoz u navedenom periodu bio 1.500 miliona dolara, uz deficit od 222 mil. dolara 1966. i 314. miliona dolara 1967. Na početku sedamdesetih, jugoslovenski izvoz je povećan 1971. na 1.821, a 1972. na čak 2.238 miliona dolara, ali je spoljnotrgovinski deficit i dalje rastao, zbog velikog povećanja uvoza, koji je u navedene dve godine bio 2.993 i 2.965 miliona dolara. Deficit je u navedene dve godine iznosio 1.171 i 727 miliona dolara, što je bilo vrlo povoljno u poređenju sa 1974. i 1975. kada je dostigao čak 3.117 i 2.984 miliona, a

¹⁸⁹⁶ Slobodan Selinić, “Ekonomska emigracija iz Jugoslavije šezdesetih godina XX veka”, str. 563–564.

¹⁸⁹⁷ AS, CK SKS – godine 1969. Centralni komitet SKS – sednice, br. kutije 72, Magnetofonske beleške sa 10. sednice CK SK Srbije, 3.10.1969.

vrhunac spoljotrgovinskog deficita Jugoslavija dostiže 1979. sa minusom od čak 6.069 miliona dolara u trgovinskoj razmeni sa inostranstvom.¹⁸⁹⁸

Jugoslavija je 1968. imala 20.154.000 stanovnika. SFRJ je imala površinu od 255.804 km², a dužina granice iznosila je 2.969 km, dok je granica morske obale iznosila 2.092 km; Jugoslavija je izlazila na Jadransko more, a na kopnu se graničila sa: Italijom, Autrijom, Mađarskom, Rumunijom, Bugarskom, Grčkom i Albanijom. Od 1967. niži nivoi vlasti od republika i pokrajina bile su opštine – u SFRJ je bilo 1968. 501 opština, u Srbiji 179, od toga u Vojvodini 44, na Kosovu 22. Osnovnih škola u Srbiji u tom periodu je bilo (3.293 potpune i 1.677 nepotpune), srednjih škola je bilo 633, ostalih škola 416, dok je viših i visokih bilo 98.¹⁸⁹⁹

Prema rezultatima popisa iz 1971. Jugoslavija je imala 20.522.972 stanovnika. Stanovništvo zemlje bilo je jedno od mladih u Evropi i ubedljivo najbrojnija starosna grupa je bila omladina od 15 do 27 godina, koja je imala i najveći udeo u ukupnom jugoslovenskom stanovništvu od čak 4 i po miliona ljudi. Prema rezultatima popisa iste godine, nepismenog stanovništva je bilo 15,1%, od toga muškaraca 7,5%, a žena 22,2%. U odnosu na vreme monarhističke Jugoslavije kada je preko 50% ljudi bilo nepismeno, bio je ovo veliki uspeh, ali je broj nepismenog odraslog stanovništva starijeg od 10 godina i dalje bio dvocifren.¹⁹⁰⁰

Srbija kao najveća republika sa površinom od 88.361 km², (centralna Srbija 55.968 km², Vojvodina 21.506 km², Kosovo 10.887 km²) imala je 8.446.591 stanovnika, od toga na centralnu Srbiju je išlo 5.250.365, Vojvodinu 2.034.772, a Kosovo 1.584.410 stanovnika. Prosečna gustina naseljenosti u Srbiji je iznosila 95,6 stanovnika po kilometru kvadratnom, u Vojvodini je to bio 91 stanovnik, a na Kosovu 114 ljudi po km². I dok je Jugoslavija imala prosečan prirodni priraštaj od 8,9 % na 1000 stanovnika, Srbija 8,2%, Kosovo je imalo najviši priraštaj od 27,6% a Vojvodina najniži u zemlji, svega 2,8%.¹⁹⁰¹

Kada je reč o nacionalnom sastavu u Jugoslaviji je 1971. od već pomenutih 20.522.972 bilo 8.143.246 Srba, 4.526.782 Hrvata, 508.843 Crnogoraca, 1.194.784 Makedonaca, 1.729.932 Muslimana, 1.678.032 Slovenaca, 1.309.523 Albanaca, 477.374 Mađara, 127.920 Turaka, 83.656 Slovaka, 78.485 Roma, 58.570 Rumuna, 58.627 Bugara, 24.640 Rusina, itd.¹⁹⁰² Od 8.446.591 stanovnika Srbije, kao Srbi su se izjasnili 6.016.811, Albanci 984.761, Mađari 430.314, Hrvati 184.913, Muslimani 154.330, Crnogorci 125.260, Slovaci 76.733, Rumuni 57.419, Bugari 53.800, Romi 49.894, itd.¹⁹⁰³ Na Kosovu, prema rezultatima popisa iz 1971. najbrojniji su bili Albanci sa

¹⁸⁹⁸ Lj. Adamović, Dž. Lempi, R. Priket, *Američko-jugoslovenski ekonomski odnosi posle Drugog svetskog rata*, Beograd, 1990., str. 88.

¹⁸⁹⁹ AJ, CK SKJ – 507, I/IX – k.1/1 – 15, Deveti kongres SKJ, Jugoslavija između VIII i IX Kongresa SKJ 1964-1968. Statistički podaci. *Jugoslavija 1918–1988*, statistički godišnjak, Beograd, 1989, str. 15–28.

¹⁹⁰⁰ *Jugoslavija 1918–1988*, statistički godišnjak, Beograd, 1989, str. 38–39.

¹⁹⁰¹ *Jugoslavija 1918–1988*, statistički godišnjak, Beograd, 1989, str. 39–43.

¹⁹⁰² *Jugoslavija 1918–1988*, statistički godišnjak, Beograd, 1989, str. 44.

¹⁹⁰³ *Jugoslavija 1918–1988*, statistički godišnjak, Beograd, 1989, str. 47.

916.168 stanovnika od 1.243.693 koliko je pokrajina brojala ukupno. Srba je bilo 228.264, Crnogoraca 31.555, Muslimana 26.357, Roma 14.593, Turaka 12.244, Hrvata 8.264, itd. Dok je Vojvodina, prema rezultatima istog popisa imala 1.952.533 stanovnika, a od toga najbrojniji su bili Srbi 1.893.132, sledili su Mađari 423.866, Hrvati 138.561, Rusini 72.795, Rumuni 52.987, Crnogorci 36.416, Rusini 20.109, Makedonci 16.527, itd.¹⁹⁰⁴

Kada je reč o socijalnoj strukturi, od ljudi sa zanimanjem, a njih je u Srbiji 1971. bilo 3.776.236, poljoprivredom se bavilo 1.375.403 ljudi, u industriji i rudarstvu je radilo 1.079.401, u trgovini je radilo 190.445, a u uslugama 189.250 ljudi, upravnih i administrativnih radnika je bilo 349.207, u organima bezbednosti 62.810, u rukovodeće osoblje je spadalo 60.163 ljudi, stručnjaka i umetnika je bilo 376.925, radnika bez zanimanja je bilo 89.073, itd. U Srbiji je 1968. bilo zaposleno 1.369.000 ljudi, dok je do 1973. taj broj porastao na 1.647.000.¹⁹⁰⁵ Kada se pogledaju rezultati na nivou Jugoslavije u dužem intervalu, uočava se stagnacija u broju zaposlenih od početka šezdesetih do 1968. kada je njihov broj minimalno oscilirao, držeći se na oko tri i po miliona. Tek od 1968. broj raste, da bi 1972. iznosio čak četiri miliona i trista hiljada, što je mogao biti očit pozitivan rezultat privredne reforme. Takođe, kao rezultat povećane produktivnosti privrede u Jugoslaviji je rastao i broj onih koji su dolazili sa sela i privreda ih nije mogla prihvatiti, pa je njihov broj porastao sa 229.000 u 1963. na 333.500 u 1972. godini.¹⁹⁰⁶ Kada je reč o Srbiji, nezaposlenost je u ovoj republici bila najveća i broj nezaposlenih lica u Srbiji je dostizao polovinu ukupnog jugoslovenskog broja za 1972. – 151.942, dok je navedena brojka u Srbiji 1968. iznosila 130.268 nezaposlenih, što se moglo tumačiti ostankom bez poslova jednog broja radnika sa fiktivnim radnim mestima, a kao rezultat privredne reforme.¹⁹⁰⁷ Jugoslovenskih radnika koji su odlazili na “privremeni” rad u inostranstvo bilo je, prema popisu iz 1971., jer ranije takva statistika nije postojala, 671.908. Više od polovine ovog broja bili su poljoprivredni, industrijski i rudarski radnici, odnosno nekvalifikovana radna snaga, između 20 i 35 godina starosti.¹⁹⁰⁸

Kada je reč o privrednim bilansima i nacionalnom dohotku, tzv. GDP je porastao od 13.066.000, 1968. na 37.247.000 miliona dinara 1973. godine. Društveni proizvod po stanovniku je u Srbiji iznosio 8.569 dinara po glavi, a 1973. je bio 11.535 dinara. Indikativno je da je Vojvodina koja je do pred kraj šezdesetih godina bila u proseku federacije, već 1971. imala GDP koji je sa 13.551 dinar, značajno prevazilazio društveni proizvod federacije sa 11.890 dinara.¹⁹⁰⁹ Pokazatelji indeksa industrijske proizvodnje u Srbiji pokazuju da je 1968. iznosio 379 da bi 1973. u Srbiji on iznosio 603 (referentna tačka je bio indeks industrijske proizvodnje od 100, kada je ona počela da se meri 1955.).

¹⁹⁰⁴ *Jugoslavija 1918–1988*, statistički godišnjak, Beograd, 1989, str.48–49.

¹⁹⁰⁵ *Jugoslavija 1918–1988*, statistički godišnjak, Beograd, 1989, str. 51–61.

¹⁹⁰⁶ *Jugoslavija 1918–1988*, statistički godišnjak, Beograd, 1989, str. 103.

¹⁹⁰⁷ *Jugoslavija 1918–1988*, statistički godišnjak, Beograd, 1989, str. 72.

¹⁹⁰⁸ *Statistički godišnjak Jugoslavije 1973*, Beograd, 1973, str. 97, 106.

¹⁹⁰⁹ *Jugoslavija 1918–1988*, statistički godišnjak, Beograd, 1989, str. 103–105.

Bio je ovo najviši privredni rast u Srbiji za interval od pet godina. Ali kada je reč o produktivnosti rada u industriji, što je bio jedan od ciljeva privredne reforme, bilansi nisu bili na visokom nivou. Indeks produktivnosti u Srbiji je 1968. iznosio 198 (referentna tačka je bila 100, iz 1955.), a 1973. je bio 258.¹⁹¹⁰ Veliki rast industrijske proizvodnje je nesumnjivo bio podstaknut i integracionim procesima u privredi na kojima je insistiralo partijsko vođstvo Srbije. Tako je na nivou federacije 1968. bilo 28 integracionih procesa u industriji, rudarstvu, trgovini, saobraćaju, građevinarstvu, poljoprivredi za godine 1970–1972. taj broj iznosio 789, 582 i 538.¹⁹¹¹

Kada je reč o životu prosečnog domaćinstva u Srbiji je 1968., 37,2% domaćinstava imalo električni šporet, a 1973. je taj postotak bio čak 62,2% ; frižider je 1968. imalo 23,8%, a 1973. 53% domaćinstava; tv prijemnik je 1968. posedovalo 27,8%, a 1973. čak 53,2% domaćinstava; mašinu za pranje rublja je 1968. imalo svega 5,5% kuća, a 1973. taj postotak je porastao na 27,4%; broj telefonskih aparata u Srbiji po domaćinstvu se u naznačenom periodu udvostručio, tako da je 1968. iznosio 201.547, a 1973. 392.008; broj putničkih automobila je porastao sa 6,1% domaćinstava na 15,1% onih koji su posedovali putnički automobil (169.764 putnička automobila 1968. u Srbiji u poređenju sa 425.224 u 1973). Uzevši sve navedene parametre, sve do kraja jugoslovenske države 1991. uočljivo je da je posmatrani period, vreme najintenzivnijeg razvoja i najvećeg modernizacijskog skoka jugoslovenskih domaćinstava. Primer toga je i promet avionskog saobraćaja, koji je u posmatranom periodu porastao za čak milion ljudi, jer je 1968. iznosio u Srbiji 473.000 ljudi, a 1973. milion i 453.000 putnika. Prosečna plata po radniku u Srbiji je 1968. iznosila 825 dinara, a 1973. je bila 1.828 dinara, što je bio najveći skok u mernom vremenskom intervalu od četiri godine.¹⁹¹² Nauka i naučni rad su, takođe, u navedenom periodu pokazali zavidan uspon, tako je broj zaposlenih u naučno-istraživačkom sektoru u sastavu privrednih organizacija 1968. iznosio 429 ljudi, a do 1973. se taj broj udvostručio, dostigavši brojku od 800 radnika u nauci pri privrednim preduzećima u Srbiji.¹⁹¹³

Neki od pokazatelja opšteg civilizacijskog napretka jugoslovenskog društva može da bude i stepen smrtnosti beba ispod 11 meseci. Od 1952. kada je taj broj iznosio 52.375 u 1967. je prepolovljen na 24.193, da bi do 1971. broj umrlih beba bio smanjen na 18.559.¹⁹¹⁴ Takođe, broj lekara opšte prakse se šezdesetih godina nije bitnije uvećao, jer je postignuta brojka zadovoljavala potrebe Srbije (1965. je iznosila 4.243 lekara opšte medicine), ali je zato u dekadi 1965–1975. broj lekara specijalista u Srbiji gotovo utrostručen sa 2.429 na 6.081. Istovremeno, broj punoletnih lica osuđenih za različita krivična dela (stopa kriminala) je bio ili u padu ili je stagnirao. Tako je 1967. u Srbiji bilo 43.152 osuđenika za krivična dela, da bi 1971. taj broj pao na 42.104, a 1973. na čak 39.008.¹⁹¹⁵

¹⁹¹⁰ *Jugoslavija 1918–1988*, statistički godišnjak, Beograd, 1989, str. 248–249.

¹⁹¹¹ *Statistički godišnjak Jugoslavije 1973*, Beograd, 1973, str. 127.

¹⁹¹² *Jugoslavija 1918–1988*, statistički godišnjak, Beograd, 1989, str. 77, 114, 295.

¹⁹¹³ *Jugoslavija 1918–1988*, statistički godišnjak, Beograd, 1989, str. 378–379.

¹⁹¹⁴ *Statistički godišnjak Jugoslavije 1973*, Beograd, 1973, str. 93.

¹⁹¹⁵ *Jugoslavija 1918–1988*, statistički godišnjak, Beograd, 1989, str. 404, 435.

4.5. Realni dometi pluralizacije i modernizacije u kulturi i javnom diskursu

Kultura je važan segment svakog društva, ali nezaobilazan u temi modernizacije i društvenog preobražaja. Modernizam kao prevashodno kulturni kontekst epohe industrijske modernizacije, bio je centralna kulturna forma jugoslovenskog socijalističkog društva. Među istraživačima je prihvaćena kovanica „socijalistički modernizam“, u kojoj je pridev trebalo da određuje političke i socijalne uslove u kojima se odvijao proces industrijske modernizacije. U tim uslovima kulturi, umetnosti i uopšte svim oblicima ljudskog stvaralaštva bilo je namenjeno važno simboličko, političko i edukativno značenje. Procesi ekonomske modernizacije i modernističke paradigme u umetnosti i razvitak samoupravljanja nisu u periodu pedesetih, šezdesetih, do polovine sedamdesetih godina bili samo hronološki podudarni, već i najtešnje logički i sadržajno povezani. Takođe, važno je naglasiti, u kulturi, više nego i u jednoj sferi života (politika, društvo, ekonomija, itd.) Srbija je bila deo šireg konteksta, jugoslovenske zajednice, jedinstvenog kulturnog i umetničkog prostora, pa je i stepen integrisanosti i isprepletenosti ovih uticaja bio veći nego u drugim oblastima. Koliko god različiti aspekti kulture u Srbiji bili vezani za specifičnosti svoje sredine, nezavisno od ideoloških orijentacija među kulturnim poslenicima – svi protagonisti kulturne scene su delovali i nastupali kao akteri šire jugoslovenske zajednice i nedeljivog „jugoslovenskog umetničkog prostora“, koji je bio rasprostranjen među kulturnim centrima: Beograda, Zagreba, Sarajeva, Ljubljane, Novog Sada, Titograda, Skoplja i Prištine. Ovaj jedinstveni kulturni prostor koji je podrazumevao geografsko područje i socijalistički samoupravni politički i društveni kontekst u kome se razvijao umetnički život, istovremeno je značio „u isti mah policentrični i decentralizirani, ali i objedinjeni i zajednički umetnički život“, smatra Ješa Denegri. „Odvijanje toga života“, smatra on, „bilo je povezano brojnim personalnim i institucionalnim sponama među mnogim akterima na tadašnjoj jugoslavenskoj umjetničkoj sceni“.¹⁹¹⁶ Pod akterima kulturne scene, podrazumeva se stvaralačka inteligencija – pojam koji bi u najširem smislu trebalo da obuhvati onaj sloj savremenog društva čija je društvena uloga stvaranje novih i održavanje (prenošenje) starih društvenih i kulturnih vrednosti na području najšire shvaćene kulture, nauke i razvoja, što bi prema M. Janićijeviću trebalo da bude zadatak umetnika, književnika, naučnika, kao i tvoraca i kritičara društvenih, privrednih i političkih ideologija.¹⁹¹⁷

Šezdesete godine su u kulturnom smislu bile vreme izrazite modernizacije i kreacije. U Beogradu se 1965. otvara Muzej savremene umetnosti, prva takva umetnička institucija u jednoj

¹⁹¹⁶ Dejan Kršić, „Grafički dizajn i vizualne komunikacije, 1950–1975“, u: *Socijalizam i modernost. Umjetnost, kultura, politika 1950–1974.*, Zagreb, 2012., str. 211–214.

¹⁹¹⁷ Milosav Janićijević, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*, Beograd, 1984., str. 11.

socijalističkoj zemlji.¹⁹¹⁸ U to vreme se stvaraju uslovi za Bitef, Bemus, Fest, gostovanja Ele Fiedžerald, Dmirija Šostakoviča, Žan Pol Sartra, Žilbera Bekoa, snimaju se mnoge koprodukcije, u unutrašnjosti Srbije se organizuju Vrnjačke letnje svečanosti, u Arandelovcu, Smotra jugoslovenske umetnosti „Mermer i zvuci“, likovne kolonije, itd. I sama jugoslovenska partija je u tom periodu snažno podržavala, makar deklarativno, proboje u kulturi i umetnosti, jer je kako se tvrdilo u jednom od dokumenata u sklopu priprema za Deveti kongres SKJ, Jugoslavija je „otvorena prema progresivnim kulturnim strujanima u svetu... to samo sobom predstavlja ogromno bogatstvo i za razvoj njene sopstvene kulture. To ujedno omogućuje da se i stvaralaštvo naroda Jugoslavije uliva u opštečovečanske, progresivne tokove svetske kulture“.¹⁹¹⁹

Crni talas u filmu doneo je Jugoslaviji internacionalnu slavu i proslavio domaću kinematografiju. Jezgo ovog pokreta u kulturi i umetnosti koji se javio krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina činili su: Živojin Pavlović, Dušan Makavejev, Aleksandar Petrović i Želimir Žilnik. Crni talas je kao reakcija na socrealizam u umetnosti ponudio radikalnu i često brutalnu kritiku jugoslovenskog socijalizma i stanja u društvu, u duhu ideja šezdesetosmaškog bunta. Zbog navedenih elemenata, filmska ostvarenja crnog talasa, iako su sva nastajala budžetskim sredstvima, neretko su završavala „u bunkeru“ nedostupna domaćoj publici, uprkos nagradama koja su ostvarivala na internacionalnim festivalima. Verovatno ključni utemeljitelj ovog kinematografskog pokreta Živojin Pavlović prvi je formulisao poetiku surovosti na domaćem filmu, najpre u ostvarenju „Zaseda“ (1969), u kojoj je dao sliku Drugog svetskog rata dosta različitu od široko prihvaćene interpretacije u Jugoslaviji, prateći beznađe i stradanje svog antijunaka. Njegovi raniji filmovi iz 1967. „Kad budem mrtav i beo“ i „Buđenje pacova“, smatraju se inauguracionim filmovima jugoslovenskog crnog talasa. Stvaraoci crnog talasa uklapali su u domaći kontekst iskustva italijanskog neorealizma, francuskog novog talasa sa evropskom modernom i avangradnom interpretacijom Sergeja Ejzenštajna. Sukob sa vlastima je kulminirao filmom „WR misterija organizma“ Dušana Makavejeva (1971), inspirisanim paralelom seksualne i političke revolucije i energije kod Vilhelma Rajha. Ovom pokretu pripadao je i Lazar Stojanović sa svojim ostvarenjem „Plastični Isus“ (1973) i delimično Aleksandar Saša Petrović sa kontroverznom adaptacijom „Majstora i Margarite“ Mihaila Bulgakova. Ovaj reditelj ipak svetsku slavu dostiže filmom „Skupljači perja“ (1967) koja mu donosi specijalnu nagradu žirija na Kanskom festivalu. Ovim filmom Petrović je postao rodonačelnik „romsko balkanske egzotike“ koja je postala zaštitni znak jugoslovenskog filma.¹⁹²⁰

U ovom period dešava se i ekspanzija partizanskog filma, kao spektakularnog sinkretizma akcionog filma, vesterna i melodrame. Ove filmove odlikuje obilje akcije i svemoćni junak,

¹⁹¹⁸ Dejan Kršić, „Grafički dizajn i vizualne komunikacije“, str. 248.

¹⁹¹⁹ AJ, CKJ – 507, Komisija CK SKJ za društvena i idejno-politička pitanja prosvete, nauke i kulture, VII-II/7-b, „Razvoj kulture na osnovi samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa i zadaci komunista“, 24. januar 1969.

¹⁹²⁰ „Umetnost XX veka u Srbiji“, ur. Miško Šuvaković, u: H.V. Janson, Entoni F. Janson, *Istorija umetnosti*, Varaždin-Novi Sad, 2005, str. 977.

mitologizovana prošlost na novim ideološkim osnovama i melodramski moralno polarizovani crno-beli likovi, sa jasnim porukama. Vrhunac ovog žanra, započetog filmom „Slavica“ (1947), je bio u istraživanom periodu, a reč je o filmovima „Bitka na Neretvi“ (Veljko Bulajić, 1969), „Sutjeska“ (Stipe Delić, 1973), „Užička republika“ (Živorad Mitrović, 1974).¹⁹²¹

Modernizacija u sferi umetnosti donela je prvi put na ovaj prostor i umetnost performansa. Akcije u urbanom ili javnom prostoru, pre svega u Beogradu i Novom Sadu izvodili su Vujica Rešin Tucić, Bogdanka Poznanović, grupa Kod; dok su se *body artom* bavili Marina Abramović, Zoran Popović, Raša Todosijević. Ipak, njihov uspeh i kasnije globalni uticaj su pripadali vremenu sredine sedamdesetih i kasnije, ali je inicijalni period bio tokom posmatrane epohe.¹⁹²² Neraskidivo sa performansom je bio i prodor konceptualne umetnosti u jugoslovensku sredinu u navedenom periodu. Nju su, prema M. Šuvakoviću, odlikovali: kritičko i analitičko provociranje autonomnog modernističkog izražavanja, zanimanje za teorijske analize i rasprave umetnosti, kulture i društva i najzad, otvaranje sveta umetnosti problemskom istraživanju novih medija (fotografija, film, video, performans, instalacija). Prve teorijske interpretacije konceptualne umetnosti izveli su Nena Baljković i Braco Dimitrijević, Biljana Tomić i Ješa Denegri, 1971. u Beogradu, kao i Mirko Radojičić u Novom Sadu, 1972. U konceptualnoj umetnosti su delovali: grupa Kod u Novom Sadu od 1970. (Mirko Radojičić, Slavko Bogdanović, Miroslav Mandić, Slobodan Tišma, Peđa Vranešević i dr.), Grupa (≡), takođe iz Novog Sada, nastala 1971. (Vladimir Kopicl, Miša Živanović, Ana Raković, Čeda Drča), grupa Bosch+Bosch iz Subotice, nastala 1969. (Balint Sombati, Slavko Matković, Laslo Salma, Laslo Kerekeš, Katalin Ladik i dr.), neformalna beogradska grupa šest umetnika, koja je počela da deluje 1971. (Marina Abramović, Era Milivojević, Zoran Popović, Neša Paripović, Raša Todosijević i Gergelj Urkom).¹⁹²³

Vrhunac uticaja u istraživanom periodu ostvaruje i umetnički pravac *neodada* i *fluksus*. Krajem šezdesetih Bora Ćosić kreće sa izdavanjem časopisa „Rok“ (1969) u kome su interdisciplinarnim tehnikama *mixed media* realizovana hibridna dela već proslavljenog Leonida Šejke, Vladana Radovanović, Vujice Rešina Tucića, grupe OHO. Bora Ćosić je objavio i knjigu „Mixed Media“ 1970. u kojoj je prezentovao postupke neodade i fluksusa. Tokom 1971. odigravaju se akcije novosadskih i zrenjaninskih neoavangardista „Januar“ i „Februar: Zakuska novih umetnosti“ – koje su bile najradikalniji primeri neodadaističkog političkog gesta i krajnje subverzije u umetnosti druge polovine XX veka. Novosadska neoavangardna scena tada je delovala uglavnom pod okriljem poznate „Tribine mladih“, koja u ovom periodu, uprkos osporavanjima, doživljava svoje zvezdane trenutke. Novosadska grupa „Kod“ izvela je akciju „Zglob“ 1971. U ovom umetničkom pravcu, najveći doprinos su dali:

¹⁹²¹ Isto, str. 970.

¹⁹²² „Umetnost XX veka u Srbiji“, str. 978–979.

¹⁹²³ Isto, str. 978.

Vladan Radovanović, Biljana Tomić, Miroljub Todorović, Karolj Ač, Vojislav Despotov, Judita Šalgo, Vujica Rešin Tucić, Žarko Rošulj, Ostoja Kisić, Slavko Matković, Balint Sombati, Atila Černik, itd.¹⁹²⁴

Iako nastao početkom šezdesetih, u istraživanom periodu svoje najviše domete ostvaruje i *nova figuracija* i *pop art* umetnost (Vladimir Veličković, Dado Đurić, Radomir Reljić, Leonid Šejka, Ljuba Popović, Mića Popović, Ivan Tabaković, Dušan Otašević, Bojan Bem, Predrag Nešković, itd.)¹⁹²⁵

U istraživanom periodu pojavljuje se i prva feministička umetnost (Bogdanka Poznanović, Katalin Ladik, Marina Abramović) i *queer* umetnost u Jugoslaviji.

U periodu s kraja šezdesetih i početka sedamdesetih godina XX veka, odigrava se i vrhunac liberalizacije jugoslovenskog, pre svega beogradskog pozorišta. Ovaj proces karakterističan za sve vreme šezdesetih, na kraju ove dekade je dostigao svoje krajnje tačke. U ovom periodu pozorište izlazi iz svojih tradicionalnih formi „scene kutije“ i postaje mesto „političkog angažmana i direktnog sudara sa stvarnošću“, smatra Anja Suša. Provokacijama teatar je istraživao i proširivao granice vlastitog delovanja i slobode. Najznačajniji teatarski uticaji u to vreme dolazili su u jugoslovensko društvo iz SAD.

Prelomna tačka u navedenim procesima, kada je Beograd „po prvi put postao ravnopravni deo svetskog pozorišnog sistema“, odigrao se 1967. U Beogradu je u Ateljeu 212, te godine osnovan BITEF (Beogradski internacionalni teatarski festival), jedan od paradigmi modernosti u kulturi, pokrenut upravo da bi podržavao nova pozorišna kretanja na svetskoj sceni i da bi domaćoj publici prezentirao ove „nove pozorišne tendencije“.¹⁹²⁶ Ipak, je pre svega bio festival koji je predstavljao najaktuelnije i najistaknutije svetske teatarske prakse jugoslovenskoj publici. Osnivači BITEF-a i njegovi direktori-selektori su bili Mira Trailović i Jovan Ćirilov. U vreme osnivanja, i u sedamdesetim godinama, zbog međunarodnog, hladnoratovskog konteksta, specifične pozicije Jugoslavije, ali i izuzetne otvorenosti selektorskog tima za nove i kreativne prakse, festival je bio mesto susreta inovativnih i ekperimentalnih teatarskih umetnika sa Istoka i Zapada, što mu je davalo ogroman međunarodni uticaj i ugled, koji se više nije ponovio. U domaćoj sredini BITEF se smatrao najznačajnijim, ali i najosporavanijim teatarskim festivalom, koji je deprovincijalizovao beogradsko i jugoslovensko društvo i kulturu, upoznavajući lokalnu sredinu sa novim tendencijama na međunarodnoj sceni, ali je ostao bez većeg uticaja na nju.¹⁹²⁷

Istraživači se slažu da je vlast snažno podržavala BITEF svesna velikog uticaja koji ima u svetskoj kulturnoj razmeni, a sa druge strane njegova subverzija nije imala dnevno-političku

¹⁹²⁴ Branka Ćurčić, „Novosadska neoavangardna scena, „Tribina mladih“ i uticaji 1968.“, u: *Društvo u pokretu. Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas*, ur. Đ. Tomić, P. Atanacković, Novi Sad, 2009., str. 74–79. „Umetnost XX veka u Srbiji“, str. 976.

¹⁹²⁵ Lidija Merenik, *Umetnost i vlast. Srpsko slikarstvo 1945–1968.*, Beograd, 2010., str.148–154.

¹⁹²⁶ Anja Suša, „1968. i liberalizacija jugoslovenskog pozorišta: Bitef i Kosa“, u: 1968 – četrdeset godina posle, Beograd, 2008., str. 613–621.

¹⁹²⁷ „Umetnost XX veka u Srbiji“, ur. Miško Šuvaković, u: H.V. Janson, Entoni F. Janson, *Istorija umetnosti*, Varaždin-Novi Sad, 2005., str. 976–977.

konotaciju, pa i zbog toga nije bio osporavan. Naposljetku ovaj festival je doprinio internacionalnoj kulturnoj razmeni, što je i SK smatrao ciljem svoje kulturne politike. U tom smislu, država je u ovom periodu „izdašno finansirala kulturnu razmenu Jugoslavije sa inostranstvom“, preko različitih programa, stipendija, projekata, gostovanja – što je sve skupa veoma doprinosilo deprovincijalizaciji kulture i čitavog društva učvršćivanjem veze domaće i svetske kulturne scene.¹⁹²⁸ Verovatno vrhunac ovih neprovincijalizujućih tendencija, ali i liberalizacije pozorišta, kulture, pa i čitavog društva je bilo postavljanje kultnog mjuzikla „Kosa“ u beogradskom Ateljeu 212, 19. maja 1969. samo godinu dana nakon njegove američke premijere. Kontroverzni komad je na pozorišne daske i u javni diskurs postavljen, kako navodi A. Suša, „uz blagoslov (verbalni i materijalni) 'nadležnih organa'“, ne precizirajući o kojim političkim strukturama je reč. Iako je reč o javnom etabliranju šezdesetosmaških etičkih i estetičkih postulata, jugoslovenskim vlastima je, poput američkih ili britanskih, gde je mjuzikl zaživeo, bilo manje opasno da prihvate „revolucionarnost“ u kulturološkoj nego u političkoj sferi. Predstavu su u Beograd iz Njujorka „preneli“ Jovan Ćirilov, koji je preveo sa engleskog i Mira Trailović, koja je skupa sa Zoranom Ratkovićem bila rediteljka. Iako je „Kosa“ bila žestoka kritika američkog društva i ratova koje vodi, represije koju primenjuje, beogradsku „čaršiju“ su mnogo više intrigirali lascivni momenti, kada glumci na sceni u jednom trenutku odbacuju svu svoju odeću i staju goli pred publiku. Bilo je to prvo potpuno obnaživanje na pozorišnim daskama u Jugoslaviji.¹⁹²⁹

I dok je kritika predstavu dočekala sa pomešanim reakcijama, mada, pretežno pozitivnim, vrh države je dočekao bez kontroverzi. Tito je primio umetnički ansambl beogradske „Kose“, koja je bila prvo izvođenje (na stranom jeziku) posle premijere na Brodveju i postavke na Vest Endu u Londonu. Predstava je čak dva puta izvedena pred Titom, ali bez svlačenja na sceni i cepanja vojnih knjižica.¹⁹³⁰ Ostalo je zabeleženo da je čak Tito na dočeku 1970. pevao numeru „Daj nam sunca“ iz ovog mjuzikla. Fotografija Tita sa „beogradskim plemenom“ iz ansambla „Kose“ je obišla svet. Poput Henrija Milera, koji je u Jugoslaviji imao svoja integralna izdanja, dok je u SAD bio cenzurisan i beogradska „Kosa“ je otkazala gostovanje u Trstu jer su Italijani tražili da se prethodno izvrši cenzura predstave. U časopisu „Njusvik“ 7. jula 1969. objavljeno je da su autori „Kose“, Džerom Ragni i Džejms Rado, izjavili da im je beogradska postavka najdraža od svih verzija njihovog mjuzikla. Kada su prisustvovali jugoslovenskoj „Kosi“ autori su se popeli na pozornicu. Kasnije su izjavljivali da „Beograd nema malograđanskih predrasuda“. Ipak, u vreme *stezanja* političkog kursa u zemlji, posebno intenziviranog nakon smenjivanja srpskog partijskog rukovodstva, 1972., „Kosa“ je nakon četiri godine i 250 izvođenja, skinuta s repertoara. Takva odluka je doneta nakon jednog popodnevnog izvođenja pred

¹⁹²⁸ Anja Suša, *nav. delo*, str. 619.

¹⁹²⁹ Isto, str. 622–629.

¹⁹³⁰ Radina Vučetić, *Koka-kola socijalizam. Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*, Beograd, 2012., str. 268–275.

vojnima i vojnim starešinama. Scena u kojoj akteri „Kose“ cepaju vojne knjižice okarakterisana je kao loš uticaj na mlade vojnike.¹⁹³¹

Beogradske muzičke svečanosti (BEMUS), osnovane su 1969. kao najznačajniji međunarodni festival klasične muzike koji se održava svake godine prvom polovinom oktobra u Beogradu. Festival je svoju reputaciju dugovao činjenici da je predstavljao domaćoj publici najpoznatija imena globalne klasične muzike.

U januaru 1971. filmski kritičar „Politike“, Milutin Čolić je uz pomoć filmofila iz političkih struktura zasnovao u Beogradu poznati Međunarodni filmski festival, FEST. Festival je krenuo pod sloganom, „Hrabri novi svet“, a ubrzo je postao najuspešniji i najpoznatiji filmski događaj u ovom delu Evrope, a njegovoj popularnosti i glamuru su posebno doprinosili vodeći svetski reditelji i glumci koji su ga posećivali.¹⁹³²

Poslednjeg dana oktobra 1971. Beograd je dobio još jednu kulturnu manifestaciju po kojoj će postati prepoznatljiv – Beogradski džez festival, u početku nazvan *Newport Jazz Festival*, kao neku vrstu reprize istoimenog najpoznatijeg svetskog džez festivala. Festival je nastao pre svega zalaganjem Aleksandra Živkovića, a prve godine ga je otvorio čuveni Djuk Elington. I ovaj festival, kao i popularnost džeza u Jugoslaviji, bio je samo indikator pozapadnjčenja ili, kako piše R. Vučetić, amerikanizacije jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka.¹⁹³³

4.5.1. Osmišljavanje modernističkog odgovora konzervativno-nacionalističkom usponu u kulturnoj sferi

Jedan od politički, intelektualno i ideološki najsloženijih problema i izazova sa kojim je bio suočen Savez komunista Srbije, u vreme kad su se na njegovom čelu nalazili Marko Nikezić i Latinka Perović bio je odnos prema kulturi i kulturnom stvaralaštvu.

Intelektualne elite, predstavnici kulture u najširem značenju tog pojma su bili ključni činilac konstituisanja nacionalnog identiteta i ideologije političkog nacionalizma u Evropi XIX veka. Postoji mnoštvo dokaza za prvorazrednu ulogu intelektualaca kako u generisanju tako i u diseminaciji

¹⁹³¹ <http://www.blic.rs/Kultura/Vesti/174584/Autorima-Kose-najvise-se-dopala---beogradska-verzija-iz-1969>

¹⁹³² *Leksikon Yu mitologije*, ur. I. Adrić, V. Arsenijević, Đ. Matić, Beograd, 2005., str. 133–134. Paralelno sa osnivanjem Festa, Milutin Čolić je došao na ideju da Tito odlikuje najvišim državnim ordenjem deset najistaknutijih (živih) filmskih stvaralaca iz različitih država. Sastavljen je spisak na kojem su bili: Čarli Čaplin, Džon Ford, Fric Lang, Mark Donskoj, Lukino Viskonti, Luis Bunjuel, Akiro Kurosava, Žan Renoar, Lorens Olivije i Ingmar Bergman. Čarli Čaplin je prihvatajući odlikovanje napisao: „Maršalu kome čin nije dodeljen ukazom, nego borbom protiv fašizma, ja kao redov te borbe, stajem mirno i salutiram“. Na sličan način su reagovali i ostali predloženi za odlikovanja, a o svemu su danima izveštavali svi veliki svetski mediji.

¹⁹³³ *Leksikon Yu mitologije*, str. 113–114. Radina Vučetić, *nav. delo*, više strana

nacionalističkih ideologija i doktrina mladih evropskih nacija. Zbog toga je rečeno da je u devetnaestovekovnoj Evropi ne giljotina, već *doktorat d'état* postao glavno oruđe i simbol moći novostvorene ideologije nacionalizma. Među intelektualcima su posebno važnu i zapaženu ulogu igrali književnici, pesnici, umetnici, istoričari, kojima je bio poveren uzvišeni zadatak da kreiraju, utemeljuju i učvršćuju imaginativno osećanje istorijskog zajedništva određene etničke skupine. Legitimacijska osnova na kojoj su oni vršili nacionalnu homogenizaciju bila je prošlost, koja je upotrebljavana, modifikovana u slavni, epski i herojski narativ o neprolaznosti i veličini vlastitog etnikuma. Način na koji je istorija (re)konstruisala nacionalnu prošlost imao je lako prepoznatljivu političko-ideološku funkciju u procesu stvaranja i snažnog samopotvrđivanja nacionalnih država. Prošlost koje se trebalo sećati je veličala, glorifikovala i smeštala u večnost vlastitu naciju, jer su književnost, umetnost, istorija zamišljeni i razvijani kao instrumenti evropskih nacionalizama, tj. kao objekti nacionalističkih ideologija.¹⁹³⁴

Obrazovni sistemi su u Evropi XIX veka transponovali i pothranjivali etničku ideologiju nacionalizma, a književnici, jezikoslovci, istoričari su mitologizovanim načinom govora o prošlosti služili afirmaciji kolektivnog identiteta, izabranih naslednika „slavne“ istorije. Gotovo bez izuzetka, u svim evropskim zemljama nacionalna kultura je veličala slavu i pobedu svojih nacija i nametala ideju pokornosti njima, u formi lojalnosti koja ukida sve ostale oblike identifikovanja ili pripadnosti. Entoni Smit smatra da su umetnici evocirajući sećanje na „zlatna doba“ nacije, oživljavajući idealizovane heroje i mudrace imali mogućnost isticanja drevnosti i kontinuiteta nacije, njenog plemenitog nasleđa, te njene negdašnje slave ili tragike, čime se najefikasnije reafirmisao i rasprostirao nacionalni ideal.¹⁹³⁵

Preobražaju žitelja jedne države u naciju, prethodi, prema Jirgenu Habermasu, mobilizacija podanika, koja iziskuje „kulturnu integraciju stanovništva koje se isprva tek igrom slučaja našlo na okupu.“ Tek tada ljudi, iznad nasleđenih lojalnosti porodici, selu, pokrajini, dinastiji, grade novi oblik kolektivnog identiteta – nacionalni. Simbolizam kulture u širem smislu, koji podrazumeva zajedničko poreklo, jezik i istoriju, tvori jedno „imaginarno jedinstvo“ kroz svest o zajedničkoj pripadnosti. Tako ova „simbolička konstrukcija“, po Habermasu, stvara „od moderne države nacionalnu državu.“ Slično razmišlja i Ernest Gelner, koji kaže da posmatranje nacije kao „prirodnog, bogomdanog, načina klasifikovanja ljudi“ predstavlja mit, jer nacionalizam, zapravo, samo preuzima kulture, koje su postojale i davno pre njega, pretvarajući ih u nacije, tačnije „nacionalizam koristi neke od preegzistentnih kultura, obično ih podvrgavajući procesu transformacije...“ Dugoročno, po njemu,

¹⁹³⁴ Antoni D. Smit, *Nacionalni identitet*, Beograd, 1998., str. 146–149; Ernest Gelner, *Nacije i nacionalizam*, Novi Sad, 1997., str. 54–55; Dominik Šnaper, *Zajednica građana – o modernoj ideji nacije*, Sremski Karlovci, Novi Sad, 1996., str. 180; Dominik Šnaper, „Demokratska nacija i etnički nacionalizam“, *Treći program*, br. 109, 110 – I/II – 1997., str. 220.

¹⁹³⁵ Patrick Geary, *Mit o nacijama*, Novi Sad, 2007., str. 27; Dominik Šnaper, *Zajednica građana*, str. 24. Erik Hobsbaum, *Nacije i nacionalizam od 1780. Program, mit, stvarnost*, Beograd, 1996., str. 212; Isti, „Uvod – Kako se tradicije izmišljaju“, u: Erik Hobsbaum, Terens Rejndžer (ur.), *Izmišljanje tradicije*, Beograd, 2002., str. 22; Antoni D. Smit, *Nacionalni identitet*, str. 146–147, 218–219; Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, New York, 1987., str. 191–200; Tomas Hilan Eriksen, *Etnicitet i nacionalizam*, Beograd, 2004., str. 270.

postoje samo dva pojma koja u prošlosti, uglavnom nisu konvergirala, dok se u savremenosti ta činjenica menja; reč je o nedovoljno jasno razgraničenim kulturama i političkim jedinicama različitih razmera. U tom kontekstu nacionalizam je savremen fenomen, svojevrsna kristalizacija novih jedinica, saobraznih modernom vremenu, koja uspešno apsorbuje i kombinuje svoje preteče: kulture i političke jedinice, težeći da ih učine podudarnim, jer „svaka visoka kultura sada želi državu, po mogućstvu svoju.“¹⁹³⁶

Ipak, u odnosu na XIX vek, dominantni tokovi evropskih kultura i humanističkih disciplina, uglavnom su se emancipovali od teškog bremena utilitarizacije nauke u ideološko-političke svrhe vlastitih nacionalizama. Ali u perifernim i manje razvijenim društvima, u kojima kritička svest nije nužno i podrazumevajuća karakteristika intelektualne delatnosti, kultura se, makar u svojim dominantnim pojavnim oblicima i u drugoj polovini XX veka javljala kao zarobljenik mitotvorne svesti¹⁹³⁷ u cilju izgrađivanja i homogenizacije nacionalnog identiteta.

Međutim, u XX veku, oslobađanje od istorijskih atavizama, parohijalnosti i partikularizma, postaje bitan preduslov ideje modernizacije, koja ne podrazumeva samo industrijalizaciju, već napuštanje perenijalne, tradicionalističke paradigme, pošto „nikakav tehnološki progres, moderne ideologije i knjiška obaveštenost, ne mogu trajno da znače progres ako se mitska svest odražava kao poželjno obeležje nacionalnog bića“, smatra Olivera Milosavljević, što predstavlja važnu pretpostavku nacionalističke ideologije. Jer, insistiranje na autentičnom, neponovljivom i stagnantnom nacionalnom duhu, čija je odbrana i nepromenljivost predstavljala imperativ opstanka specifičnosti identitetskog kolektiviteta, prirodno je vodilo do konzervativnih impulsa, koji su ponajpre bili kristalisani u odbacivanju same ideje modernizma, kao fundamentalnoj opasnosti za opstanak nacije. Zbog toga Vil Kimlika nacionalističke tvrdnje o zaštiti autentičnosti vlastite kulture naziva lažnim, jer „svi oblici nacionalizma podrazumevaju preoblikovanje i modernizaciju tradicionalnih kultura.“ Gelner, takođe, uočava da iako nacionalizam „propoveda i brani kontinuitet“, on suštinski sve duguje „jednom odlučujućem i neizrecivo dubokom slomu u ljudskoj istoriji.“ Najzad, kako Erik Hobsbaum ispravno uočava, ako su u XIX veku nacionalizam i modernizacija i bili kompatibilni, u XX veku ova dva procesa su nakon razdvajanja išla divergentnim, čak suprotstavljenim putevima.¹⁹³⁸ U slučaju srpskog nacionalizma, jasno je ne samo da on predstavlja izrazito antimodernu i konzervativnu ideologiju, već je upravo zbog nepostojanja klasičnog konzervativizma u zapadnoevropskom smislu te reči, nacionalizam bio zamena ne samo za konzervativne orijentacije, već i nadomeštanje tradicije, jer je kod

¹⁹³⁶ Jürgen Habermas, *Postnacionalna konstelacija*, Beograd, 2002., str. 69; Ernest Gelner, *Nacije i nacionalizam*, str. 73–74, 77, 83.

¹⁹³⁷ Đokica Jovanović, „O ideološkoj upotrebi nacionalnog mita“, u: *Politička upotreba prošlosti. O istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru*, ur. M. Samardžić, M. Bešlin, S. Milošević, Novi Sad, 2013., str. 61–71.

¹⁹³⁸ Olivera Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o „nama“ i „drugima“*, Beograd, 2002., str. 9; Will Kymlicka, „Etnički odnosi i zapadna politička teorija“, *Habitus*, br. 1, Novi Sad, mart 1999., str. 48; Ernest Gelner, *nav. delo*, str. 175; Erik Hobsbaum, *Nacije i nacionalizam od 1780*, str. 101

Srba, kako je pisao Slobodan Jovanović, nacionalizam „jedina tradicija“.¹⁹³⁹ Ako se tome doda i etnofiletizam crkve i njena neraskidiva veza sa nacionalističkom ideologijom, čiji su ključni protagonisti Nikolaj Velimirović i Justin Popović, onda je jasno da svaka vrsta modernizacije i reformi kao svoju polaznu osnovu mora da podrazumeva negiranje nacionalističke paradigme, šezdesetih godina, iznad svega ukorenjene u kulturnoj sferi.¹⁹⁴⁰

Latinka Perović je u svom programskom spisu, *Savremena uloga avangarde*, kada je reč o kulturi polazila od „ideja o slobodi umetničkog, naučnog i kulturnog stvaralaštva“, kao nespornih postulata, kako se navedene oblasti ljudskog stvaralaštva ne bi pretvorile u instrumente „političke prakse“. Ona je navedene principe uklapala u šire programske postavke jugoslovenskog komunističkog pokreta o slobodi kulturnog stvaralaštva, kao jednom od segmenata procesa „oslobađanja rada“ i samoupravljanju, jer nije bilo održivo u prizvodnim delatnostima se držati tih principa, a u „neproizvodnim“, gde je spadala kultura ih negirati i sprovoditi neki vid etatizma i državne kontrole nad kulturom. Zbog toga je, smatra ona, „oslobađanje kulture administrativne intervencije“ bio preduslov i demokratizacije društva uopšte. Kao posebno opasan način ograničavanja slobode u kulturi, ona je smatrala „materijalne ingerencije državne administracije“ u kulturnim institucijama, koji su se često pretvarali u konzervativne pritiske državnih struktura na kulturno stvaralaštvo, kako bi se na taj posredan način „vladalo kulturom“, smatra L. Perović. Međutim, ona je konzervativizmom smatrala i redukovanje uloge društva u kulturi na puko obezbeđivanje materijalnih sredstava za kulturne institucije, dok bi se sve ostalo prepustilo kulturnim radnicima, jer bi značila vraćanje natrag, u akademsku zatvorenost, kako je napisala, u petrifikovanu institucionalizaciju kulture, bez komunikacije sa ljudima, čime bi se negirali stvarni procesi demokratizacije u kulturi. S druge strane, proces demokratizacije kulture i njenog približavanja masama, rađa i negativne tendencije i kulturne „pseudopotrebe“, u koje je ubrojala „surogate i kič“. Ove pseudopotrebe nije proizvodila samo „kulturna industrija na Zapadu“, kako se često u Jugoslaviji navodilo, smatra Perovićeva, već su one obeležja i društava koje karakteriše „politička krutost i odsustvo demokratije“ na Istoku, gde je kulturno stvaralaštvo permanentno gušeno i sputavano, a kultura, takođe, obeležena kičerskim pseudopotrebama.¹⁹⁴¹

Kada je reč o odnosu Saveza komunista prema kulturi, on je u prošlosti bio okupiran pre svega ekonomskim i materijalnim pitanjima, a zanemarivo je bilo njegovo bavljenje problemima „formiranja humanističke i demokratske svesti“. Odnos prema kulturi, smatra L. Perović, partija je iscrpljivala u bavljenju dnevnim pitanjima finansiranja ili reagovanjima na „incidentne pojave u kulturi“, dakle, uloga SK je bila, kako se izrazila, vatrogasnog karaktera, dok su idejna pitanja bila potpuno

¹⁹³⁹ Slobodan Jovanović, *Kulturni obrazac*, Beograd, 2005.

¹⁹⁴⁰ Stjepan Gredelj, „Klerikalizam, etnofiletizam, antiekumenizam i (ne)tolerancija“, *Sociologija*, Vol. 41. br. 2., Beograd, 1999., str. 143–164.

¹⁹⁴¹ Latinka Perović, *Savremena uloga avangarde. Idejno-politička praksa Saveza komunista Srbije*, Beograd, 1969., str. 76–79.

zapoštljena. Reforme i reorganizacija Saveza komunista posle Brionskog plenuma, dala je podstrek dubljoj demokratizaciji partije razbijanju strogo birokratskog i administrativnog odnosa između kulturne sfere i SK. Takve tendencije postavile su pitanje sadržaja i modaliteta pojačane idejne akcije Saveza komunista u kulturi. To nije trebalo da znači ni „staljinistički recidiv“, ni „ždanovizam“, a ponajmanje „pritisak politike na stvaralaštvo“ ili podređivanje kulture dnevnoj politici. Aktivnost SK u kulturi, smatrala je, izraz je borbe „protiv monopola i tendencija grupa da predstavljaju kulturu i inteligenciju“. Razbijanjem kulturne hermetičnosti i njene zatvorenosti u akademizam, nestajale bi i oštre granice između „visoke“ i „masovne“ kulture – za prvu je bio karakterističan „banalni aristokratizam i elitistička zatvorenost“, a drugu je karakterisalo „duhovno siromaštvo i osrednjost“. Na taj način bi se smanjivale i razlike između urbane, prestoničke i tzv. provincijske kulture, smatrala je L. Perović. Međutim, margina za društveni uticaj na politiku koja se formira u vodećim kulturnim institucijama, bio je u to vreme već veoma „sužen i smanjen“. U njima su zavladaile „monopolističke tendencije“ određenih krugova, čime je ugrožavana i sloboda stvaralaštva i sama demokratizacija kulture. Neke od ovih institucija, posebno one sa nacionalnom razinom, raspolagale su ogromnim uticajem, determinišući sudbine pisaca, naučnika i drugih stvaralaca. Zbog toga Savez komunista, kao politički pokret, smatrala je ona, nije sebe trebalo da liši uticaja u sferi kulture, kako se umesto državnog monopola komunista, ne bi javili lični ili neki drugi politički monopoli. Zbog toga je SK Srbije insistirao na dijalogu, davao inicijativu za njegovo pokretanje sa kulturnim institucijama, a u njemu je trebalo i tražiti izlaz iz intelektualne inferiornosti u koju je partija upala služeći se administrativnim merama i rešavajući probleme sa pozicije vlasti i moći, po kratkom postupku. Delatnost partije nije smela da se iscrpljuje u „egzekutorskom odnosu“ prema drugačijoj ideološkoj poziciji, već je trebalo konstituisati stvaralačku alternativu, ići na konfrontaciju ideja, insistirati na „debatu, diskusiji“, pisala je Latinka Perović.¹⁹⁴²

U kulturi se pojavljivalo dosta nacionalističkih tendencija koje su pokušale partiju da optuže za anacionalno delovanje i ograničavanje slobode kulturnog i umetničkog stvaralaštva.¹⁹⁴³ Prema Marku Nikeziću, opšti reformski potencijal u društvu morao je biti prenet i na polje kulture, što bi prevashodno moralo da vodi izlasku iz „provincijalne zatvorenosti“. Kultura koja nema inferiorne reflekse da bi promovisala sopstvene vrednosti trebalo je da bude otvorena za kulture drugih naroda.¹⁹⁴⁴ Kongres kulturne akcije bio je zamišljen kao najšire okupljanje kulture u Srbiji, da i taj deo društva postane uticajniji i vidljiviji, smatrala je Latinka Perović. Namera organizatora bila je da se čuju svi ljudi, pa i oni sa kojima se SK nije slagao, a onda će se proceniti „šta je najcelishodnije za jedan

¹⁹⁴² Latinka Perović, *Savremena uloga avangarde*, str. 80–83.

¹⁹⁴³ AS, f. CK SKS, god. 1969, Republička konferencija SKS, br. kutije 65, Izveštaj o radu CK SKS od VI kongresa do I konferencije SKS

¹⁹⁴⁴ “Uvodno izlaganje Marka Nikezića”, u: *Preobražaj Saveza komunista Srbije*, Beograd, 1970, str. 15; AS, f. CK SKS, god. 1969, Republička konferencija SKS, br. kutije 66, Stenografske beleške sa Prve konferencije SKS 23. i 24. 12. 1969. (magnetofon)

program društvene akcije u kulturi u našoj republici“. Perovićeva je posebno naglasila novinarima *Politike* da se ne drži kongres srpske kulture i to nikako nije bio samo dug „komplikovanim političkim odnosima u Jugoslaviji“, pa je zbog toga trebalo izbegavati postavljanje pitanja položaja jezika i kulturnih institucija Srba van Srbije, već zbog toga što je duboko uverenje organizatora Kongresa bilo da se program akcije i delatnosti u kulturi nikako nije smeo svoditi samo na „nacionalne dimenzije“, iako ni one nisu mogle biti zaobiđene. Osnovne intencije organizatora Kongresa su bile da se istraži šta su realne promene „u ekonomskom i socijalnom biću Srbije i kako se to reflektuje na savremene kulturne tokove“. ¹⁹⁴⁵ Važno mesto je zauzimala i tema demokratizacije kulture u Srbiji, uslova za kulturno stvaralaštvo, položaj inteligencije i naravno i nacionalna dimenzija u kulturi, podrazumevajući tu kako srpsku kulturu van Srbije, tako i kulturu drugih nacionalnosti u samoj Srbiji. Prema Perovićevoj, to pitanje je bilo i teško i osetljivo, pre svega zbog „nacionalističke agresivnosti i pretenzije na području kulture“. Posebno je apostrofirala Hrvatsku, „mislim da tamo dominira ta nacionalna doza“, a da bi Srbija vrlo pogrešila, posebno na polju kulture, ako bi stvari svela na ti pitanje. Kongres kulturne akcije imao je i opoziciju, smatrala je Perović, „kod jednog dela kulturnih radnika“, ali je i to bolje, smatrala je ona nego da su „u savezu sa vlasti“, očito je ponovo apostrofirala na političke prilike u Hrvatskoj. ¹⁹⁴⁶

Kulturnu politiku Latinka Perović je smatrala najtanjim delom programske orijentacije Saveza komunista. Jasnoća oko stavova u nacionalnoj ili ekonomskoj politici nije bila praćena istim odnosom i u sferi kulture, posebno u novim uslovima demokratizacije sistema. Kulturu u partiji je, prema njoj, bilo najteže determinisati, jer se to pitanje provlači kroz čitav program SK i „kroz čitav niz drugih naših opredeljenja, prema Istoku, znanjima, privredi, politici, demokratskom razvoju, itd. Najveći deo inteligencije u Srbiji, prema njenoj oceni, je nastao u postrevolucionarnom vremenu i samim tim su te generacije nosile pečat prilika i atmosfere u društvu. U toj fazi kulturno stvaralaštvo je „više bilo instrument politike nego što je bilo cilj“. Ona je odbacila podele iz prošlosti da je politika bila progresivni segment društva, a inteligencija sumnjivi i nepouzdan ili da je inteligencija jedini agens progresa i sl. U starim odnosima, deo inteligencije je bio „veoma tesno povezan sa politikom i političkom strukturom i on je jako doprineo izvesnim političkim situacijama i odnosima u Srbiji.“ ¹⁹⁴⁷ Ona je smatrala da zatvorenost i samoreprodukcovanje elite koje je bilo karakteristično za političke procese su imali svoj identičan odraz i na polju kulture. SK, prema njoj, nije smeo da izgubi iz vida pitanje kulture, kao pitanja širih procesa emancipacijedruštva i same Republike. Za nju je to bilo pitanje obrazovanja, jednog civilizacijskog iskoraka u Srbiji, zbog čega je upravo Partija bila dužna da

¹⁹⁴⁵ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Stenografske beleške razgovora novinara lista *Politika* sa Markom Nikezićem i Latinkom Perović 8.9.1971.“

¹⁹⁴⁶ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Stenografske beleške razgovora novinara lista *Politika* sa Markom Nikezićem i Latinkom Perović 8.9.1971.“

¹⁹⁴⁷ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Razgovor urednika i saradnika *Politike* sa sekretarom IK CK SKS Latinkom Perović, 22. juli 1970.“

inspiriše inicijativu u tim oblastima, mislim da je to „naš prvorazredni zadatak“. Kao poseban problem u kulturi ona je videla incidente i tenzije, jer se kulturni radnici oslanjaju na dve dominantne postavke – prva je nacionalni interes, a druga, odbrana slobode stvaralaštva. Demokratizaciju kulturne politike bio je jedan od ciljeva politike rukovodeće tima CK Srbije. Povlačenje partije iz kulture, delatnosti, institucija bio je jedan od ciljeva, ali ako kultura postaje poligon za političku akciju, onda to prema rečima Latinke Perović „nije bitka sa kulturom i inteligencijom, nego sa nacionalizmom“. Ipak, za stvaranje „uslova za razvoj slobodne misli“ u svim sferama društvene delatnosti, ekonomiji, filozofiji, kulturi, Savez komunista je bio vrlo zainteresovan, jer bi se time stvorilo društvo „u kome može da se malo normalnije diše, da se vrše eksperimentisanja, a da Partija ne preuzima odgovornost za svaki članak i tekst.“¹⁹⁴⁸ Smatrala je da se komunisti previše bave „političkom zloupotrebom stvaralaštva“, što je pasivna pozicija i reagovanje na događaje. Bila je potrebna borba za pravac kretanja u ovoj važnoj oblasti kao i hvatanje u koštac sa kulturnom zaostalošću, ali i suzbijanje komercijalizacije, primitivizma, kao i „zakasnelog kulturnog misionarstva“. Zato je, prema njenim rečima, Kongres trebalo da bude ne samo kongres kulturnih radnika, već svih onih koji menjaju kulturni lik Srbije, privrede, univerziteta, obrazovnih i kulturnih institucija.¹⁹⁴⁹

Najkompletniji prikaz odnosa SK Srbije u istraživanom periodu prema kulturi donosi Kongres kulturne akcije (KKA), kao najšire okupljanje inteligencije i kulturnih radnika Srbije na jednom mestu. Kongres je održan 28., 29. i 30. oktobra 1971. u Kragujevcu, *spiritus movens* događaja je bila sekretar CK, Latinka Perović, a u organizacionom odboru predstavnici svih institucija kulture, osim Srpske književne zadruge, sa kojom je vođen dijalog, koja je dobila poziv, ali se njeni predstavnici u Kragujevcu, ipak, nisu pojavili. U odboru koji je pripremao Kongres, između ostali bili su: književnik Ivo Andrić¹⁹⁵⁰, književnik Oto Bihalji Merin, arhitekta Bogdan Bogdanović, slikar Janko Brašić, predsednik SANU Velibor Gligorić, književnik Oskar Davičo, predsednik Kulturno-prosvetne zajednice Srbije Milan Đoković, republički sekretar za obrazovanje, nauku i kulturu Živan Berisavljević, reditelj Puriša Đorđević, književnik Dobrica Erić, direktor Beogradske filharmonije Živojin Zdravković, direktor TV Beograd Dragoljub Era Ilić, upravnik Biblioteke Matice srpske Božidar Kovaček, književnik Radomir Konstantinović, istoričar književnosti Vojislav Đurić, upravnik Narodnog pozorišta Gojko Miletić, književnik Boško Petrović, glavni urednik „Politike“ Aleksandar Nenadović, slikar Miodrag B. Protić, dekan Muzičke akademije Dušan Skovran, dramska umetnica Mira Stupica, slikar Stojan Ćelić, operiski pevač Miroslav Čangalović, reditelj Aleksandar Saša

¹⁹⁴⁸ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Razgovor urednika i saradnika *Politike* sa sekretarom IK CK SKS Latinkom Perović, 22. juli 1970.“

¹⁹⁴⁹ AS, CK SKS – godine 1970. Centralni komitet SKS – sednice, br. kutije 74, Magnetofonske beleške sa XIV sednice CK SKS, 19. februara 1970.

¹⁹⁵⁰ Latinka Perović navodi da joj je Ivo Andrić, koji je podržavao namere organizatora Kongresa, prilikom jednog pripremnog sastanka izgovorio stih jedne pesme: „Visoko se vidi toranj katoličke crkve, još se više vidi toranj pravoslavne crkve“. Ona je dobro razumela poruku nobelovca, da Kongres kulturne akcije nije smeo da se pretvori u odgovor Srbije na nacionalizam u Hrvatskoj. Odgovorila mu je da ga ne bi zvali kad ne bi imali snage da održe skup o kulturi „oslobođen nacionalističkih predrasuda i strasti“. Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 307–308.

Petrović, predsednik Matice srpske Mladen Leskovac, dramski umetnik Ljuba Tadić, sekretar CK SKS Latinka Perović i mnogi drugi predstavnici kulture, umetnosti, predstavnici kulturnih institucija iz svih krajeva Srbije, Vojvodine i Kosova, ali i najuspešnji predstavnici privrednog života Srbije.¹⁹⁵¹

Prve ideje o potrebi organizovanja jednog kongresa, koji bi označavao najšire okupljanje predstavnika kulture u Srbiji, pojavile su se već 1969. na različitim sastancima kulturnih stvaralaca i javnih radnika, ali i kod predstavnika političkih struktura u Srbiji.¹⁹⁵² Latinka Perović je smatrala da je partija došla u sasvim inferioran položaj na polju kulture, da je izgubila vezu sa humanističkom inteligencijom, što je sve skupa rezultiralo pritiscima da administrativno interveniše, a to bi dalje povlačilo i neminovnu promenu političkog kursa, koji bi samo mogao da znači politički krah reformskog vrha SK Srbije. Zato je snažno podržana i deya o održavanju kongresa, sa ciljem da partija sebe objasni inteligenciji, ali i učvrsti kurs „sopstvene demokratizacije“.¹⁹⁵³ Ideja je širila krug pristalica, sazrevala je postepeno svest o potrebi organizovanja skupa na najvišem nivou na kome bi se razmotrilo stanje u kulturi, ali i odredili pravci daljeg razvoja kulture u republici. Socijalistički savez radnog naroda i njegova sekcija za kulturu su postali središte konsultovanja i priprema za skup, a u konsultacijama su učestvovala sve društveno-političke i kulturne institucije, kako one na nacionalnom nivou, tako i one lokalne. Posle konsultovanja u CK-u, SSRN-u, KPZ-u, republičkom Sekretarijatu za prosvetu, nauku i kulturu i dobijanja snažne političke podrške, formiran je Pripremni odbor od 123 člana, od predstavnika kulture, nauke, prosvete, umetnosti, ljudi iz politike, kulturnih institucija, umetničkih udruženja, saveza, itd. Prvi sastanak ovog odbora je održan 26. juna 1970. Kao glavni razlozi za održavanje Kongresa kulturne akcije su navedeni da Srbija ulazi u fazu „industrijski razvijenog društva“ i da zbog toga mora veća pažnja da se posvećuje kulturi, kako bi se jačala „humanističko-demokratska“ orijentacija društva; važan razlog za održavanje Kongresa je bila kulturna stagnacija većine krajeva u Srbiji, u situaciji kada se sve preselilo u Beograd, ali industrijalizacija je davala šansu za kulturni razvoj unutrašnjosti; Kongres je trebalo da udahne novu energiju već postojećim kulturnim institucijama u Srbiji, od kojih su mnoge već bile birokratizovane i izgubile na značaju; KKA je trebalo da otvori dijalog u kulturi, jer je u vreme demokratizacije društva dolazilo do povremenih konflikata kulturnih i političkih struktura.¹⁹⁵⁴

Kongres je trebalo da doprinese buđenju iz letargije svih delova Srbije, da doprinese povećanju kulturnog nivoa naširih slojeva stanovništva, da doprinese zasnivanju „širokog demokratskog koncepta kulturne politike“, stajalo je u pripremnim aktima, skupa, koji je prema zamislima organizatora trebalo

¹⁹⁵¹ *Kongres kulturne akcije u SR Srbiji* (stenografske beleške), Beograd, 1972., str. 5–11.

¹⁹⁵² Kao motiv za organizovanje jednog ovako širokog okupljanja inteligencije mogla bi biti i u to vreme više puta izgovarana primedba opozicionih intelektualaca i kulturnih stvaralaca da je SK izgubio uporište u ovim strukturama društva. Tako je na jednom od poznatijih skupova opozicione kritičke inteligencije, „Socijalizam i kultura“, Branko Vučićević rekao da su partija i njeni forumi „potpuno svesni“ da nemaju na svojoj strani „nijednog značajnog stvaraoca“. *Protiv zabrana. Razgovor "Socijalizam i kultura" Filozofskog društva Srbije 1969.* stenogram prir. Z. Kučinar, Beograd, 2011., str. 52.

¹⁹⁵³ Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 279.

¹⁹⁵⁴ *Kongres kulturne akcije u SR Srbiji* (stenografske beleške), str. 13–14.

da doprinese „opštem kulturnom preobražaju“ republike. Kongres kulturne akcije je, prema zamislima organizatora, trebalo da: izvrši mobilizaciju za aktivniji rad u kulturi, ubrza procese socijalizacije kulture, omogući efikasnije povezivanje kulture i privrede, poboljša materijalni položaj kulture, omogući intenzivnije stimulisanje stvaralaštva u kulturi, stvaranje povoljnijih uslova za kulturni život ruralnih područja, omogući veću dostupnost kulturnih sadržaja mlađoj generaciji, pokuša da izmeni ulogu škole i obrazovnog sistema, poveća ulogu štampe, radija i televizije u promovisanju kulturnih sadržaja, obezbedi slobodan i nesmetan razvitak kultura svih naroda i narodnosti, stvori nove kulturne centre u republici, omogući iskorenjivanje nepismenosti, pojača međunarodnu i međurepubličku kulturnu saradnju, stvori velike funkcionalne kulturne sisteme, itd.

Ideja Kongresa nije bila da propisuje delovanje, već da pozove i motiviše sve relevantne činioce u društvu da urade u domenu svojih nadležnosti što više na sprovođenju ciljeva oko kojih bi postojala saglasnost. Zamisao je bila da kulturne akcije traju do 1975. kada bi se na ponovo održanom sličnom skupu izvršio uvid u realizovano i postavili novi ciljevi u razvoju kulturne mape Srbije. Međutim, kako je Kongres kulturne akcije bio pominjan kao jedan od prestupa smenjenog Nikezićevog rukovodstva, povezan pre svega sa Latinkom Perović, održavanje novog nije nikada razmatrano, a ni vremena za realizaciju ovoga iz 1971. nije bilo. Tako da se dometi KKA više mogu meriti namerama organizatora i inspiratora okupljanja, nego onim što je realno postignuto. Rečju, osnovni i najopštiji cilj Kongresa je bio da se Srbija što brže „oslobodi kulturne zaostalosti“ i da se što pre svrsta u red „kulturno razvijenih društava“.¹⁹⁵⁵

Kako bi se Kongresu dala što šira društvena platforma, zvanični sazivači KKA su bili: SSRNS, SANU, Univerziteti u Beogradu, Novom Sadu, Nišu i Prištini, Kulturno-prosvetna zajednica Srbije, Republička zajednica kulture, Kulturno-prosvetno veće skupštine Srbije, Izvršno veće Srbije, CK SK Srbije, republički sindikat, Savez omladine, Privredna komora Srbije, RT Beograd i izdavačko preduzeće „Politika“. Konsultativni sastanci su održavani u svim kulturnim institucijama i u svim gradovima i opštinama u Srbiji, kako bi se ostvario što celovitiji uvid u stanje kulture u republici, a na osnovu toga napravljena je obimna studija, „Razvitak kulture u SR Srbiji 1971–1980“ i bila je osnovni materijal za rad učesnicima Kongresa. Kongresu je prisustvovalo 1.200 učesnika i gostiju, bile su prisutne delegacije svih jugoslovenskih republika, a rad Kongresa je pratilo 157 domaćih i stranih novinara. Kongres je radio u pet komisija: Društveni činioci i materijalna osnovasamoupravne kulturne politike, Humanističke osnove i ciljevi razvitka kulture u socijalističkom društvu, Mlada generacija, obrazovanje i kultura, Putevi i nosioci socijalizacije kulture i Organizovanost kulturnog života i kulturnih delatnosti u SR Srbiji. Komisijama su podneta 43 saopštenja, a Kongres je imao 176 govornika. Među govornicima na Kongresu su bili: Bogdan Bogdanović, Ljuba Tadić, Mirko Čanadanović, Velibor Gligorić, Mira Stupica, Oskar Davičo, Vojislav Đurić, Čamil Sijarić, Radomir

¹⁹⁵⁵ *Kongres kulturne akcije u SR Srbiji*, str. 14–15.

Konstantinović, Zdravko Vuković, Muharem Pervić, Vuko Pavićević, Pavle Ivić, Nikola Bertolino, Ratko Božović, Pero Zubac, Milovan Danojlić, Mira Alečković, Antonije Isaković, Petar Džadžić, Vojislav Kostić, Miroslav Čangalović, Miodrag B. Protić i dr. Svaka od pet komisija je donela zaključke na temelju rasprave, a KKA je u plenumu usvojio Poruke Kongresa kulturne akcije.¹⁹⁵⁶

Jedina institucija kulture koja je odbila učešće na skupu bila je Srpska književna zadruga, iako su pojedinci, istaknuti članovi ove ustanove, prisustvovali Kongresu (Vojislav Đurić, Pavle Ivić, Slobodan Selenić, itd). Kao institucija, SKZ je uslovila svoj dolazak na Kongres ukoliko na njemu budu učestvovali „pravi, delima izabrani i stvaralaštvom potvrđeni predstavnici celokupne inteligencije našeg društva“ i ako Kongres bude služio tome da se na njemu iskažu „egzistencijalni problemi kulture srpskog naroda“.¹⁹⁵⁷ Bila je to manifestacija suprotstavljenog koncepta i pristupa kulturi, a Zadrugino institucionalno odsustvo, i pored toga što su njeni predstavnici bili više puta pozivani, i pismeno i usmeno, odlaskom Latinke Perović kod njih – protumačeno je kao odbijanje dijaloga. Nije to bio jedini slučaj odbacivanja dijaloga od strane protagonista nacionalističke alternative u Srbiji.¹⁹⁵⁸ I još jedan segment vezan za okolnosti u kojima je održan Kongres, za koga su u vrhu SKS govorili da je bio od početka osporavan. Nikome od prisutnih, iako o tome nije javno govoreno, nije promakla scenografija u sali, veliki amblem skupa, osam knjiga u krugu i naziv napisan krupnim slovima – Kongres kulturne akcije u Srbiji. Organizatori su odlučili da u scenografiju skupa ne uvste Titovu sliku ili bistu, što je bilo podrazumevajuće obeležje na svim javnim skupovima, posebno kongresnim okupljanjima ovako visokog ranga. Nikada pre i posle ovog Kongresa kulture, za vreme Titovog života, ništa slično se nije desilo. Bio je to još jedan „dokaz“ u prilog optužbama protiv rukovodstva SK Srbije za „antititoizam“.¹⁹⁵⁹ Takođe, Kongres nije uputio „pozdravno pismo“ Titu, što je, takođe, bio uobičajen obrazac ponašanja u ovakvim prilikama.

U *Porukama Kongresa kulturne akcije* stoji da je u uvodnom referatu, izveštajima komisija i u diskusijama učesnika sadržana osnova za angažovanje društva na daljem „kulturnom preobražaju“ Srbije. Učesnici su izraživali nadu da će sam Kongres, njegove pripreme, materijali, ideje koje su se čule – uticati na stanje u kulturi i da će doprineti „razvijanju demokratske koncepcije kulture u svim

¹⁹⁵⁶ Isto, str. 15–974.

¹⁹⁵⁷ Ljubinka Trgovčević, *Istorija Srpske književne zadruge*, Beograd, 1992., str. 277.

¹⁹⁵⁸ Među drugim primerima eksplicitnog odbijanja dijaloga, trebalo bi pomenuti jedan koji je zbog personalizacije bio veoma paradigmatičan. Povod je bila ideja novoimenovanog glavnog urednika „Politike“ Aleksandra Nenadovića, da ovaj dnevni list u januaru 1970. zamoli uglednog književnika i nekadašnjeg visokog partijskog funkcionera, tada već vodećeg predstavnika opozicione inteligencije, Dobricu Ćosića i Latinke Perović, posle Nikezića, najvišeg partijskog funkcionera, da za ovaj dnevni list napišu priloge u istovetnom obimu, koji bi bili objavljeni. Tema je trebalo da bude – rastući sukobi u društvu i kako ih prevazilaziti tolerantnijim metodama, uz izgradnju kulture dijaloga. Bio bi to uvod u širu raspravu, u kojoj bi „Politika“ otvorila svoje stranice. Inače, krajem prethodne godine su opozicioni intelektualci održali i savetovanje „Socijalizam i kultura“ u kome su žestoko napadali aktuelnu vlast. Epilog Nenadovićeve inicijative je bio – Latinka Perović je pristala bez ikakvih uslovljavanja, a Dobrica Ćosić „nije hteo ni da čuje“ za takvu inicijativu, povišenim tonom izveštavajući glavnog urednika ovog lista, a pre svega rukovodstvo Marka Nikezića. Aleksandar Nenadović, *Glavni urednik. „Politika“ i pad srpskih liberala, 1969-72.*, Beograd, 2003., str. 101–103. *Protiv zabrana. Razgovor „Socijalizam i kultura“ Filozofskog društva Srbije 1969.* stenogram priir. Z. Kučinar, Beograd, 2011.

¹⁹⁵⁹ Milo Gligorijević, *Slučajna istorija*, Beograd, 1988., str. 268–269.

sredinama“. Kongres je u svojim porukama posebno ukazivao da je dalji kulturni razvoj Srbije najtešnje povezan sa njenim sveukupnim društvenim i ekonomskim razvojem; samoupravljanje je označeno kao temelj svih društvenih odnosa, pa i ekonomskog i kulturnog napretka Srbije; o kulturi se skup nije izjašnjavao kao o čisto materijalnoj ili isključivo duhovnoj aktivnosti, već ju je posmatrao kao integralni deo celokupnog društvenog razvoja Srbije; Kongres je ukazivao na veću potrebu učešća radnika u kulturi i većem uticaju na kulturnu politiku; učesnici su poručili da se zalažu za zamenjivanje uloge države u svim sferama kulture, društvom i njegovim akcijama; kulturna politika u Srbiji trebalo bi da bude „otvorena“ i da ide u korak sa savremenim svetom; kulturna politike Srbije trebalo bi da podstiče stvaralaštvo u „uslovima potpune otvorenosti“ i omogući najširim slojevima upoznavanje sa rezultatima rada kulturnih stvaralaca. Kongres kulturne akcije je kao osnovnu vrednost i svoju poruku utvrdio „slobodu stvaralaštva“ kao važan deo ljudske slobode, kao temeljne vrednosti. Poručeno je i da „demokratski koncept kulture“ podrazumeva i zajedništvo slobode i odgovornosti, ali i da slobode nema bez materijalnih osnova, pa se skup založio i za poboljšanje položaja kulturnih stvaralaca i obezbeđivanje materijalnih i društvenih uslova za njihov rad. Kongres je poručivao da kultura u Srbiji treba da postane „masovna“, da se i u tom smislu demokratizuje, ali to nije podrazumevao i pristajanje na „prosečnost“ ili na izjednačavanje kulture sa „lažnim vrednostima“. ¹⁹⁶⁰

Kongres je u svojim porukama polazio od toga da je kultura „sinonim progresa“, zbog toga su njena ostvarenja morala biti dostupna svim građanima, ali je trebalo težiti i da sami mogu da utiču kao subjekti na kulturnu politiku svoje sredine. Da bi to bilo ostvarivo trebalo je podizati elementarni kulturni standard, iskorenjivati nepismenost, širiti domete obrazovanja, razvijati civilizacijske standarde na selu, okretati se mladima. Posebno je trebalo unapređivati školstvo, osavremenjivati i modernizovati obrazovni sistem, ali i izgrađivati i usavršavati kulturne ustanove u svakoj sredini, koje će otvorenošću i demokračičnošću biti otvorene svakom čoveku.

Mediji i sredstva masovnih komunikacija su imala posebnu ulogu u navedenim ciljevima Kongresa. Štampa, elektronski mediji, film, muzičke produkcije, itd. je trebalo da promovišu kulturne vrednosti i da budu podržani i podstaknuti kao važni subjekti kulturne politike Srbije. Podizanje kulturnog nivoa stanovništva zavisi i od uspeha u borbi protiv „lažnih i prividnih vrednosti“, a to je podrazumevalo ne samo deklarativne već i „ekonomske i druge mere“.

Kongres je u svojim porukama isticao i da slobodu kulture nije moguće ostvarivati bez „dosledno ostvarivane slobode i ravnopravnosti“ svih naroda i nacionalnih zajednica u Srbiji. „Poricanje nacionalnih odrednica kulture vodi njenom gušenju“, navodi se, ali i kaže da sa druge strane „svođenje kulture samo na njenu nacionalnu dimenziju“ vodi kulturnom „ograničavanju i zatvaranju“. Kongres se izjašnjavao za „intenzivnu saradnju nacionalnih kultura i slobodnu cirkulaciju kulturnih vrednosti“, zbog čega je „neophodno u ime kulture sprečiti prodor građanskog nacionalizma,

¹⁹⁶⁰ Poruke Kongresa kulturne akcije u SR Srbiji, u: Isto, str. 21–23.

nacionalne netrpeljivosti i isključivosti u kulturi“, navodi se u porukama. Jedino je politika koja se „zasniva na ravnopravnosti i slobodi svih naroda i narodnosti u jugoslovenskoj zajednici“ mogla da obezbedi „celovitost kulture svake nacije“. Savremeno i kulturno društvo u Srbiji podrazumevalo je afirmaciju i razvoj kultura narodnosti, kao i prožimanje svih nacionalnih kultura naroda koji su živeli u republici. Delovi drugih nacija koji su živeli u Srbiji morali su imati uslove za svestrano razvijanje vlastitih kultura, kao deo kultura matičnih nacija, a time i kao deo kulturne vrednosti u Srbije i Jugoslavije. U skladu sa tim je i pitanje jezika i pisma, u koje je trebalo uključiti rezultate naučnih istraživanja, ali uvažavajući „neprikosnoveno pravo“ svakog naroda da svoj jezik razvija u onom vidu koji smatra autentičnim. Kongres se u tom smislu zalagao i za „demokratski dogovor“ odgovarajućih institucija svih republika u kojima se govori srpskohrvatski i hrvatskosrpski jezik.¹⁹⁶¹

Iako su goste Kongresa pozdravili predstavnici svih republika, kratki pozdravni govor održao je predsednik Skupštine Srbije Draža Marković¹⁹⁶², prisutnima se obratio i prvi čovek Republičke konferencije Socijalističko saveza Dragi Stamenković, dok Marko Nikezić bio u publici u prvo redu, ipak, se može tvrditi da je ključni govor i centralne poruke sa ovog važnog skupa uputila Latinka Perović u svom uvodnom referatu. Ne bez osnova Kongres kulturne akcije se smatra njenim dostignućem, ali i vrhuncem političkog uticaja.¹⁹⁶³

U uvodnom referatu na Kongresu, koji je, kako je kasnije napisala, poslala prethodno na više adresa, kako bi bio rezultat šireg dogovora, L. Perović je naglasila složenost zadataka skupa, koje takvima čine unutrašnja složenost Srbije, mnogostrukost njenih veza u jugoslovenskoj zajednici, ali i burno vreme održavanja KKA. Upravo zbog toga je skup bio zamišljen kao dijalog „o mogućnostima kulture“, između predstavnika privrede, nauke, kulture i politike. Srbija kao okvir za razgovore o kulturi, smatrala je Perovićeva, bila je pre svega složena zajednica – ekonomski vrlo neravnomerno razvijena, socijalno u stalnom i velikom pomeranju i dinamici, nacionalno heterogena, na putu demokratizacije, a istovremeno pred zadatkom oslobađanja od ekonomske i kulturne zaostalosti i sa potrebom „razvoja kulture modernog doba“. Ta njena složenost, stvarala je brojne protivrečnosti, a svest o njima je bila i uslov napretka i razvoja. Ona je naglasila da se izazovi tog vremena razlikuju od izazova u prošlosti, jer je u toku rata i revolucije bilo poistovećeno stvaralaštvo masa i kultura; u pedesetim je u procesu demokratizacije značilo i „nove slobode za stvaralaštvo“. Perovićeva je upozorila da skup nije trebalo da označi ni početak kulturnog, a još manje nacionalnog „preporoda“, kako su se neki pribojavali. S druge strane otpor onih koji na skup nisu došli nije trebalo razumeti kao

¹⁹⁶¹ *Poruke Kongresa kulturne akcije u SR Srbiji*, u: Isto, str. 23–25.

¹⁹⁶² U svojim dnevničkim beleškama Draža Marković je pisao da je Kongres „uspeo“, jer je njime stvorena „povoljnija atmosfera“ i otvoren neki prostor za dijalog. On je visoko ocenio referat Latinke Perović, a za opozicione grupe koje se nisu pojavile je napisao da su svojim odbijanjem samo pokazali „nemoć“ i doprineli „sopstvenoj izolaciji“. Dragoslav Draža Marković, *Život i politika*, str. 312–313.

¹⁹⁶³ U širokim konsultacijama koje je vršila mesecima u vezi sa programom i porukama skupa, Latinka Perović je razgovarala i sa pesnikom Dušanom Radovićem. Kako je jedna od ključnih tema Kongresa bilo pitanje stvaralačkih sloboda, Radović ju je upitao: „Šta Vi mislite, koliko je kod nas ljudi koji misle da je stvarno potrebna sloboda?“ Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 308.

ostajanje izvan napora za građenjem jedne koncepcije, da bi se sutra išlo protiv nje. Kongres nije trebalo razumeti ni kao sudiju, ni kao konačnu reč koja će da obavi sav posao za vreme u kome se odigrava. Njega se samo moralo razumeti kao korak u postizanju saglasnosti koja su to „temeljna pitanja kulture danas, da utvrdi orijentacije i okupi snage“, rekla je L. Perović.¹⁹⁶⁴

Najopštiji okviri za razvoj kulture u Srbiji su – republika kao „savremena državna zajednica“ i „socijalističko društvo“ u njoj i samo je na ovim pretpostvkaama bilo moguće graditi „realan i moderan“ program koji bi vodio daljem rasprostranjivanju civilizacijskih vrednosti. Na tom putu, smatra ona, Srbija ja kasnila i morala je da nadoknadi propušteno, a pokretačke snage tog procesa nisu mogle da budu ni svemoćna država, koja kontroliše, ni mesijanstvo predstavnika elite, već demokratski i stvaralački program sa „dobro shvaćenim interesom čoveka i zajednice“. Dalja industrijalizacija zasnovana na znanjima i stručnosti bila je pretpostavka i kulturnog napretka Srbije, čiji su univerzitetski centri i naučne institucije sadržale i ljudski potencijal za tu vrstu progresa. Obrazovanju i nauci, bez kojih nema ni ekonomskog razvoja, poručivala je, potrebna je i neophodna „samostalnost“ u radu, jer „nema, razume se, naučnog i umetničkog dela koje može ugoziti poredak“. Samoupravljenje u kulturi, nauci, obrazovanju moralo je iznad svega da znači „veću samostalnost i prava institucija i ljudi u njima“, poručila je ona. S druge strane, takvu vrstu sloboda stvaralaštva mogla je obezbediti samo ona zajednica zasnovana na „otvorenosti“ i na „slobodi nacije i čoveka“. Naravno, Srbija je na osnovama svojih materijalnih i političkih koordinata mogla ići i na drugačija opredeljenja – konzervativizam i „administrativnu centralizaciju“, koja bi značila i potiskivanje razlika, regionalnih i nacionalnih. To bi neminovno vodilo autoritarizmu, sračivanju države i partije i neminovno nacionalizmu na unutrašnjem planu i samoizolaciji i zatvaranju na spoljnom planu. To bi bilo nuđenje brzih rešenja i olakih odgovora na sve protivrečnosti i izazove modernog sveta, a vratilo bi Srbiju unazad i donelo „privid rešenja“.¹⁹⁶⁵

U Srbiji, kao društvu ekonomske nerazvijenosti, niskog stepena civilizacije, neprosvećenosti i kulturne zaostalosti, demokratizacija kulture će pre svega značiti, poručila je Latinka Perović u referatu koji bi se mogao smatrati manifestom reformske politike u kulturnoj sferi, „elementarno opismenjavanje, masovno obrazovanje, približavanje kulturnih dobara najširim društvenim slojevima, urbanizaciju sela i čistoću naših gradova... i bolje puteve, višu zdravstvenu kulturu naroda, manju smrtnost dece i čovečniji položaj žene“. Mađutim, društvo u Srbiji nije se moglo samo svesti na ova elementarna civilizacijska pitanja, ono je moralo da se zasniva na vlastitoj ulozi i odgovornosti čoveka kao „pojedince“, individue sa stvaralačkim integritetom. Tako shvaćena demokratizacija kulture je bila samo jedan segment i neodvojiva od ekonomske i političke demokratizacije. Upravo zbog toga i pitanje kulturnih, naučnih i obrazovnih institucija i njihove orijentacije nije moglo biti posmatrano izolovano, smatrala je. Konzervativizam nije u njima ni manje ni više zakonit, nego što je to u ostalim segmentima

¹⁹⁶⁴ Latinka Perović, „Uvodna reč“, u: *Kongres kulturne akcije u SR Srbiji*, str. 39–40.

¹⁹⁶⁵ Latinka Perović, „Uvodna reč“, str. 40–42.

društva. Zbog toga rešenje problema konzervativizma u kulturi i nije pitanje njegovog izгона, već stvaranja pretpostavki i otvaranja prostora za novo i moderno, jer „stare bogove nije dovoljno sahraniti, treba stvoriti svet u kome oni neće moći da žive“, poručila je L. Perović.¹⁹⁶⁶ Zbog toga je put reformi i modernizacije u kulturi podrazumevao stvaranje i razvijanje novih institucija, ne samo kao civilizacijsko nadoknađivanje izgubljenog, već odgovaranje na potrebe savremenog i razvijenog sveta, rekla je Perovićeva. Svaki drugačiji put „učvršćivao bi tradicionalizam“, gubio korak Srbije sa svetom i kao rezultat toga bio bi beg u razočarenje i samoizolaciju.

Odbacujući paternalizam države u kulturi, Latinka Perović je podsetila na ograničenja usled materijalnih okolnosti, koje bi mogle da proizvedu i široku komercijalizaciju kulture, snižavanje nivoa i reprodukovanje kulturne zaostalosti. Ipak, trebalo je biti realističan, „nemoguće je stvoriti klimu u kojoj bi samo najbolje raslo“, jer bi to podrazumevalo da postoje autoriteti koji bi bili ovlašćeni da procenjuju šta je „prava vrednost“, a to bi bilo „kobno“, poručila je ona, naglašavajući da bi bilo najopasnije da to bude država ili „partija koja bi se sa njom poistovetila“. To bi uništilo mogućnosti društva da bira, kako je rekla, ali i slobodu kulture u društvu da stvara.¹⁹⁶⁷ Ipak, odsustvo kriterijuma kao i nerazvijenost kulturnih potreba samo je indikator „opšte zaostalosti“, koju karakteriše i socijalna i ekonomska stagnatnost, politički konzervativizam i odsustvo demokratskih obrazaca. „Lažne vrednosti“ ne stvara samo masovna kulturna industrija na zapadu, kako se verovalo u Jugoslaviji, već i dogmatski socijalizam na istoku. Zbog toga je trebalo, razvojem škola, univerziteta, muzeja, pozorišta, biblioteka, medija – raditi na podizanju kulturnog nivoa i političke svesti svih građana, a posebno razvojem njihovih kulturnih potreba.¹⁹⁶⁸

Ekonomska nerazvijenost, posebno u unutrašnjosti Srbije, bila je okolnost koju je morala da uvažava svaka realna politika. A to siromaštvo se najpre očitovalo u nauci, obrazovanju, kulturi van Beograda, gde su materijalni nedostaci često zamenjivani entuzijazmom ljudi, pojedinaca. Zbog toga je Srbija moral da se meri u poređenju sa vlastitom prošlošću, već gde se nalazi i kakve su joj mogućnosti u poređenju sa najrazvijenijim društvima sveta, rekla je L. Perović. Modernizacija Jugoslavije, njena dalja industrijalizacija podstičaće i dalje kretanje ka „otvorenom društvu“, čime će i njena povezanost sa globalnim razvojem biti veća. „Mala zemlja u razvoju“, rekla je Perovićeva, „svoj odnos sa svetom može zasnivati, u prvom redu, na praćenju i osvajanju glavnih činilaca nepretka: na masovnom i stalnom obrazovanju, razvoju i primeni nauke.“ Odlučujući značaj u tome je uspeh „jugoslovenske

¹⁹⁶⁶ Isto, str. 42–43.

¹⁹⁶⁷ Iako je uvodni referat Latinke Perović, kao i čitav Kongres bio fokusiran na pitanja slobode stvaralaštva, ali i slobode u najširem smislu, ostaje pitanje koliko je to moglo imati rezonancu u društvu. Prema ispraživanjima sociologa, Zagorka Golubović je pisala da za razliku od egalitarizma koji se visoko vrednuje u društvu, sloboda, kao preduslov svake emancipatorske ideje, „ne zauzima tako visoko mesto u sklopu dominantnih vrednosti“. Ispitivanja studenata 1960-ih, piše ona, „potvrđuju da sloboda kao vrednost ne zauzima ono mesto koje bismo mogli pretpostaviti“. Zagorka Golubović, *Križa identiteta savremenog jugoslovenskog društva*, Beograd, 1988., str. 379–380.

¹⁹⁶⁸ Latinka Perović, „Uvodna reč“, u: *Kongres kulturne akcije u SR Srbiji*, str. 44–45.

ekonomije na svetskom tržištu“, a sa tim povezane i internacionalizacija i kosmopolitizacija svake od nacionalnih kultura u Jugoslaviji, smatrala je ona.

Tehnološki razvoj i ekspanzija znanja i nauke, uslovi su modernog društva, koje *per se* otvaraju mogućnosti za „rastuću ulogu inteligencije“. Kada je reč o ulozi ovog sloja u jugoslovenskom društvu, L. Perović je rekla da i on svojim idejnim strujanjima deli sudbinu društva u kome deluje i da podele među inteligencijom svedoče o velikim previranjima i podelama u jugoslovenskom društvu. Ona je poručila da je potrebno biti daleko od oba ekstremna shvatanja – prvog, karakterističnog za samu inтелеktualnu elitu, koja je gajila shvatanje o vlastitoj „posebnoj vodećoj ulozi“ i drugom shvatanju karakterističnom za neke vladajuće strukture, koje su u delovanju i ponašanju inteligencije tražile uzrok „svih teškoća“ jugoslovenskog društva, čime je jasno aludirala na jugoslovenskog predsednika.¹⁹⁶⁹ Ova pojednostavljena gledišta stvarala su odiozu i predrasude prema obrazovanim ljudima i širila svojevrsan antiintelektualizam u društvu, smatrala je. Jugoslovensko društvo je bilo pluralno i ona je smatrala da je „nepovratno“ ostavilo iza sebe vreme kada je „jedna i potpuna istina tražena isključivo u državi, partiji ili inteligenciji“. Monopol na „posedovanje istine“, kako je rekla Perovićeva, bilo je samo obično pokriće za monopol na „isključivo posedovanje vlasti“. Put od nečelnog i retoričkog, do stvarnog napuštanja tog monopola vodi kroz razvoj i podsticanje kritičke misli, sredstvima i metodama koje pripadaju pojedinim granama nauke i kulturnog stvaralaštva. „Kritika je“, smatrala je L. Perović, bila i ostala „preduslov svakog intelektualnog stvaranja i duhovne slobode“. Sloboda istraživanja, bez apriorizama, koji mogu biti saveznik samo u političkim upotrebama stvaralaštva, sumnje, provere postojećih i nalaženje novih vrednosti u oblasti kulture su ključni deo samoupravnog koncepta društva, poručila je ona.¹⁹⁷⁰

U svom govoru učesnicima Kongresa kulturne akcije, Latinka Perović je govoreći o nacionalnom u kulturi, poručila da je kultura „opšteljudska“ i da je mera vrednosti kulture jednog naroda „vrednost koju ona može imati za sve ljude“, jer najveći doprinos jednog naroda kulturnoj baštini je u onim vrednostima „koje mogu preći nacionalne granice i potrebe“. Ona je rekla i da je neostvariva sloboda kulture bez slobode naroda, te da bi odricanje „nacionalnog karaktera“ kulture vodilo njenom gušenju. Ali, nastavila je, „sama činjenica da je kultura nacionalna još uvek ne znači i da je slobodna“, a svođenje i redukcija kulture na njenu nacionalnu dimenziju je način za njeno ograničavanje i izolaciju. I u samom nacionalnom okviru, kad „nacionalno postane isključivo merilo, kultura mora postati puko sredstvo nacionalne, odnosno svake trenutno vladajuće politike“, poručila je L. Perović, uz upozorenje da je prva žrtva nacionalističke isključivosti uvek kultura, koja „ne može da živi u okviru jedne nacije“, jer tada i njene vrednosti moraju biti dovedene u pitanje.

Sovjetski državni socijalizam je nemoćan da ostvari nacionalnu ravnopravnost, a nepostojanje jednakosti nacija prikrivao je njihovom jednakom potčinjenošću i depriviranošću, nasuprot pravoj

¹⁹⁶⁹ Latinka Perović, „Uvodna reč“, str. 45–46.

¹⁹⁷⁰ Isto, str. 48.

socijalističkoj orijentaciji koja je morala da pod demokratskim konceptom podrazumeva pre svega nacionalnu ravnopravnost i „poštovanje razlika i posebnosti“ svih. Jedinstvo u ravnopravnosti, moguće je ostvariti samo uz „poštovanje razlika i posebnosti“, poručila je L. Perović. Smanjivanje socijalnih razlika u socijalizmu, tvrdila je Latinka Perović, nije smelo da podrazumeva i ukidanje razlika u kulturi, jer bi to vodilo negiranju i poništavanju njihovih nacionalnih osobenosti, a time i „samog identiteta“. S druge strane, uz uvažavanje nacionalnog, trebalo se odupreti prodoru nacionalizma i nacionalističke isključivosti, ali se u tom otporu nacionalističkoj ideologiji nije smeo negirati nacionalni identitet, što bi vodilo u „staljinizam“, kako je rekla.¹⁹⁷¹

Ulazeći najdirektnije u disput sa opozicionom nacionalističkom inteligencijom, ona je poručila da postojanje republika kao „državnih zajednica ne dovodi u pitanje celovitost nijedne nacije i njene kulture“, pa ni srpske. Zbog toga je samo ona koncepcija koja se zasnivala na ravnopravnom položaju i pravima svakog naroda u jugoslovenskoj zajednici mogla da negira tezu o određivanju i omeđavanju državnih granica za kulturu. A ravnopravnost je bila, *conditio sine qua non* zajedničkog života jugoslovenskih nacija, a samo tada je bilo moguće pozdraviti ekspanziju makedonske i crnogorske kulture, stvarno razumeti sve kompleksnosti i osobenosti kulturnog razvoja Bosne i Hercegovine, poznavati kulturu slovenačkog naroda. Naposletku, upravo je samo ta politika nacionalne ravnopravnosti mogla da očuva svaku razliku i sve osobenosti kulture hrvatskog i srpskog naroda, a da se pri tome ne podigne barijera među njima, da se ostvari njihovo istovremeno i prožimanje, sinkretizam i očuvanje svih razlika i osobenosti, rekla je L. Perović. I, upitala se, ako bi se barijera između ova dva naroda stvorila, da li bi bilo moguće da Hrvati u Srbiji i Srbi u Hrvatskoj očuvaju punu slobodu svog razvoja i očuvaju jedinstvo svojih nacionalnih kultura?¹⁹⁷²

Koncept nacionalne ravnopravnosti i kulturnih sloboda, smatrala je L. Perović, nije smeo da zaobiđe i neophodne uslove za slobodan razvoj „jezika i kultura narodnosti“, koje su često živеле u nepovoljnim uslovima zaostalosti i ne uvek dovoljnog razumevanja u Jugoslaviji. Njima je ovaj koncept morao da garantuje pravo na izražavanje njihove nacionalne kulture, ali i na saradnju sa matičnim državama. Ove, najčešće delove drugih kultura, susednih zemalja, trebalo je u kulturnom pogledu, izvući iz „folklornih rezervata“, koji su po pravilu služili za izolaciju manjina, ali ih nisu u dovoljnoj meri štitili od opasnosti asimilacije. Srbija je morala da stvori sve uslove da – Mađari, Rumuni, Albanci, Bugari, Česi, Slovaci i Turci – bez ometanja i ustezanja „razvijaju svoju kulturu kao deo kulture tih nacija“, jer su i sami deo tih nacija. Istovremeno, trebalo je stvoriti društvene i materijalne uslove da se kulture „narodnosti“ afirmišu, razvijaju i integrišu i kao deo kulture Srbije i Jugoslavije, poručila je Latinka Perović.

Svaki pokušaj osporavanja nacionalnih kultura, makar i kroz teze o prevaziđenosti nacionalnih karakteristika kulture, nužno bi u sebi nosio obeležja asimilacije i bio bi samo pokušaj nametanja

¹⁹⁷¹ Isto, str. 48–49.

¹⁹⁷² Isto, str. 49.

čitavom kulturnom životu nacionalnih osobnosti najbrojnije nacije, što bi u Srbiji nužno imalo karakteristike i bilo izraz srpskog nacionalizma.¹⁹⁷³

Nudeći alternativu konzervativnom desnom nacionalizmu u Srbiji, i njegovom pozivanju na istoriju, Latinka Perović je poručila da moderne socijalističke snage u ovoj republici duguju svoje postojanje borbama srpskog naroda i njegovog radničkog pokreta za „nacionalni identitet, kulturnu emancipaciju i političku demokratiju“. Ideje samoupravljanja i nacionalne ravnopravnosti imaju u Srbiji svoje korene, na koje se u borbi protiv nacionalističke orijentacije oslanjaju. Kontinuitet levičarske orijentacije, socijalistička misao je, prema njenoj oceni, dugovala onoj tradiciji u srpskom narodu koju su simbolizovali, pre svih, Svetozar Marković i Dimitrije Tucović. Trebalo je biti svestan i suprotnih tradicija – u stvari kontinuiteta istorijske koncepcije velikosrpskog nacionalizma i istorijskog iskustva koja su sa njim imali drugi, pa i sam srpski narod. Poricati to negativno iskustvo iz prošlosti značilo je samo jedno – „prikriivanje njenih izdanaka u sadašnjosti“, poručila je Perovićeva. U spremnosti institucija srpske kulture koje se bave izučavanjem prošlosti da kritički osvetle i te stranice istorije, da je oslobode mistifikacija, nije samo bio izraz razumevanja za druge, već i čin odgovornosti prema samom sebi. U tu odgovornost spadala je i spremnost da se kaže otvoreno da i „danas u našoj kulturi postoje struje koje raspiruju nacionalnu i drugu netrpeljivost“, upozorila je ona.¹⁹⁷⁴

Osvrćući se na tih godina vrlo aktuelno jezičko pitanje, L. Perović je iznoseći stav reformskog rukovodstva SK Srbije, poručila da i u tom pitanju važi opšti stav o nacionalnoj ravnopravnosti. Polazeći od činjenica koje je nauka utvrdila o „jedinstvu jezika Srba i Hrvata“, ali i od principa da je „neprikosnoveno pravo“ svakog naroda da svoj jezik zove imenom kojim želi i da ga razvija u onom vidu koji smatra da je najcelishodniji. Ali, svaki takav dogovor nije smeo da bude postignut bez učešća i saglasnosti legitimnih institucija svih republika u kojima se tim jezikom govori. I pri tome, u jezičkim raspravama oko srpskohrvatskog i hrvatskosrpskog, nikako se nije smela izgubiti iz vida potreba poznavanja i izučavanja slovenačkog i makedonskog, kao i jezika narodnosti, rekla je ona predstavnicima kulturnog života Srbije.¹⁹⁷⁵

Ona je i ovom prilikom pozvala na slobodno kretanje i veći dinamizaciju kulture, na njenu veću idejnu i duhovnu komunikaciju unutar Jugoslavije i sa svetom.

Svoje perspektive Srbija je videla u jugoslovenskoj zajednici, poručila je Perovićeva, a svoje mesto ona nije gradila na brojnosti, na državotvornoj tradiciji ili na nacionalnoj homogenizaciji, koja je zakonomerno usmerena na suprotstavljanje drugima. Srbija je svoju perspektivu zasnivala na „buđenju i organizovanju vlastitih ekonomskih i kulturnih – ukupnih ljudskih snaga, na demokratskom programu i otvorenosti prema drugim jugoslovenskim republikama i svetu“, poručila je sekretar CK SK Srbije.

¹⁹⁷³ Isto

¹⁹⁷⁴ Isto, str. 50.

¹⁹⁷⁵ Isto

Na kraju Latinka Perović je poručila da namera organizatora Kongresa kulturne akcije nije bila da vladajuća partija postigne *modus vivendi* i koristan sporazum, kako je rekla, sa predstavnicima kulture u republici. To nije mogao biti cilj, jer bi sam SKS držao u stagnantnom i inferiornom stanju, a ne bi ni uklanjao uzroke budućih kriza, jer se pojedinačnim rešenjima problemi ne rešavaju ni dugoročno ni sistemski. „Naš put“, poručila je ona, „je u demokratskom i racionalnom opredeljenju socijalističke politike prema kulturi kao pokretačkoj snazi i činiocu oslobođenja“, pa sledstveno tome SK Srbije, koji se izgrađuje, nije mogao pristati da se njegova uloga svede samo na pitiskivanje „konzervativnih struja“, već mora nuditi alternativu i biti kreator novih vrednosti i drugačijih odnosa u društvu, poručila je ona.¹⁹⁷⁶

Latinka Perović je kasnije pisala da je Kongres ubrzo počeo da bude osporavan, jer je stajao kao „kost u grlu konzervativnim snagama u Partiji, jer je bio živi dokaz da Partija sa inteligencijom i u kulturi može i drugačije, nego silom, zabranama, pretnjama, diskvalifikacijama“. Već u novembru 1971. Tito je u razgovoru sa Dražom Markovićem negativno ocenio Kongres. Kada je Marković o tome obavestio rukovodstvo Srbije, Latinka Perović je pripremila ključne materijale sa skupa, uključujući i svoj referat i uz prateće pismo ih poslala Titu.¹⁹⁷⁷ Odgovor nije dobila, ali je Kongres u jesen 1972. uziman kao jedan od ključnih razloga za napad na Nikezićovo rukovodstvo i na Perovićevu lično.¹⁹⁷⁸

U širokim pripremama za Kongres Latinka Perović je razgovarala sa predstavnicima svih najvažnijih kulturnih institucija u Srbiji, kako bi dobila njihovu podršku za oragnizaciju skupa, ali i da bi sami kulturni radnici učestvovali u kreiranju sadržaja skupa i kreiranju njegovih dokumenata i ciljeva. Bilans tih konsultacija je bio – samo je jedna grupa opoziciono nastrojenih intelektualaca i institucija u kojoj su se okupljali, Srpska književna zadruga, odbila da učestvuje, iako je bilo pojedinaca koji su aktivno učestvovali u radu Kongresa, ali u lično ime. Prethodno, Latinka Perović je uputila poziv predsedniku SKZ Dobrici Ćosiću u kome ga je zamolila da je prime na razgovor. Posle Ćosićevog pozitivnog odgovora, ona je sa Milanom Vukosom, Živanom Berisavljevićem i Aleksandrom Bakočevićem, koji su sve vreme sastanka ćutali, posetila Zadruhu. U razgovoru koji je trajao „do duboko u noć“, ispred SKZ je govorilo dosta ljudi, prema svedočenju Latinke Perović i: Mihailo Đurić, Zoran Gavrilović, Antonije Isaković, Kosta Mihailović, Milorad Pavić, Radovan Samardžić, Dobrica Ćosić, itd. Sadržaj i stavove i sa ovih razgovora, sekretar CK je uključila u centralni referat na Kongresu. Intelektualci u Zadruzi su, prema svedočenjima obe strane, Perovićevu

¹⁹⁷⁶ Latinka Perović, „Uvodna reč“, u: *Kongres kulturne akcije u SR Srbiji*, str. 51.

¹⁹⁷⁷ Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 315.

¹⁹⁷⁸ Jedan detalj sa margina skupa bio je često uziman da bi se diskreditovao Kongres kulturne akcije. Na platou ispred zdanja u kome se Kongres održavao, grupa kragujevačkih gimnazijalaca je pred novinarima spalila veći broj listova koji su ocenjeni kao šund (“Čik”, “Adam i Eva”, “Start”). Prema tvrdnjama novinara mnogi delegati Kongresa, kada su čuli za ovaj incident, pitali su se čija je ideja bila da spaljuje štampu, ocenjujući taj gest kao “nekulturan i vandalski”. Milo Gligorijević, *Slučajna istorija*, str. 271.

dočekali vrlo korektno, kao jedinog partijskog čelnika koji je ikada posetio ovu instituciju.¹⁹⁷⁹ Razgovor je bio vrlo otvoren i ona je čula puno kritičkih sudova o političkoj situaciji u zemlji i pre svega o Titu lično, kao i o događajima u Hrvatskoj. „Imala sam da primim“, napisala je kasnije ona, „mnogo toga što je bilo propušteno da se kaže drugima“.¹⁹⁸⁰ Na kraju su ipak odbili učešće na Kongresu, jer je viđen kao pokušaj manipulacije inteligencijom od strane vlasti, ali je njihovo odsustvo „dalo satisfakciju“ konzervativcima u partiji, koji su se protivili održavanju kongresa, a posebno odlasku na razgovore u SKZ, smatra L. Perović.¹⁹⁸¹

O razgovoru sa intelektualcima u Srpskoj književnoj zadruzi, moguće je i posredno saznati iz jednog drugog konsultativnog sastanka, povodom održavanja Kongresa. Naime, Latinka Perović je 30. septembra 1971. održala sastanak u Kulturno-prosvetnoj zajednici Vojvodine sa većim brojem kulturnih i javnih radnika, sa ciljem da se upozna sa problemima kulture narodnosti, s obzirom da je tada pripremala uvodni referat za Kongres kulturne akcije. Ona je prisutne najpre upoznala sa brojnim i opsežnim kontaktima koje je imala u procesu „provere osnovnih ideja“ koje je trebalo izložiti u uvodnom referatu. U tom smislu razgovor o problemima kulture manjinskih nacionalnih zajednica bio je nezaobilazan, jer nije reč o formalnom političkom gestu, već suštinskom, pošto su kulture narodnosti bile, prema njenoj oceni, „deo kulturnog bića naše kulture“. Njoj su bili važni uvidi u život tih kultura, položaj, mogućnosti razvoja i komuniciranja sa matičnim kulturama, itd. Ona je ukazala i na problem „verikalnog povezivanja“, odnosno pitanje političkog organizovanja koje dalje povlači i pitanje položaja naroda u bilo kojoj od društveno-političkih zajednica Jugoslavije. Tom pitanju se prema njenoj oceni moralo prići sa stanovišta otvaranja mogućnosti za „najšire kulturno otvaranje i komuniciranje unutar jedne nacionalne kulture...“ Sve drugo bilo bi, smatrala je, jedno „grubo zatvaranje“, koje bi neminovno u svom krajnjem ishodu vodilo „teškom provincijalizmu“ u kulturi i ograničavanju njenih stvaralačkih mogućnosti, a istovremeno bi i usporavao proces „demokratizacije kulture“, na čemu je insistirala, jer bi sve drugo išlo na ruku konzervativnim tendencijama.¹⁹⁸² Trebalo je u kulturnom povezivanju, posebno manjinskih kultura sa maticama, iskoračiti iz uobičajenih spoljno-političkih floskula, da su kulture narodnosti mostovi za zbližavanje, jer „mi bi se sa Mađarima zbližavali i da nije Mađara u Jugoslaviji“. Zbog toga je u tim pitanjima trebalo, prema oceni L. Perović, nastupati „manje dogmatski“ i otvorenije, jer ako Jugoslavija kao višenacionalna, socijalistička zajednica, čija je politika u nacionalnim odnosima, politika ravnopravnosti, „nije u stanju da omogući

¹⁹⁷⁹ Kasnije će je Edvard Kradelj optužiti da je „išla na noge“ srpskim nacionalistima.

¹⁹⁸⁰ Razgovor sekretara CK SKS sa čelnicima Srpske književne zadruge je bio stenografsan. Posrednim putem moguće je doći do manjeg dela tih beležaka, jer je arhiv SKZ, jedini u istraživanju za ovu tezu, ostao zatvoren, uprkos pokušaja da se i njegov sadržaj učini dostupan istraživačima.

¹⁹⁸¹ Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 306–308.

¹⁹⁸² AS, CK SKS – godine 1970–1971. Centralni komitet SKS – Komisija CK SKS za informisanje i propagandu, br. kutije 150.

maksimalno povezivanje i kulturnu komunikaciju unutar jedne nacije, onda se zaista postavlja pitanje koje je to društvo u stanju...¹⁹⁸³

Ona je rekla i da se kao „predominantan činilac“ pokazao nacionalni, i da ni narodnosti u Jugoslaviji nisu mogle ostati izvan toga, da je bilo logično da će postaviti pitanje svog položaja. Granice zemlje se „ne menjaju lako“, podsetila je, kao i da „nikakvo samoopredeljenje narodnosti ne dolazi u obzir“, ali činjenica da narodnosti nisu bile konstitutivni elemenar federacije, nije ih smela dovoditi u položaj „građana drugog reda“, što je bio slučaj u prošlosti. S druge strane „odbrana nacionalnog integriteta“ manjinskih naroda, bila je, prema njenoj oceni, očekivana reakcija na društveno i političko stanje u Jugoslaviji. Zbog toga je trebalo praviti distinkciju između političkog organizovanja, dakle političke akcije i onoga što je bila potreba kulturne komunikacije, smatrala je ona, ali je bila značajna i sa stanovišta ne samo razvoja tih kultura, već i „potiskivanja nacionalizma u njima“.¹⁹⁸⁴

Na navedenom sastanku ona je i postavila pitanje „srpske nacionalne kulture“ i problema njenog otvaranja, posebno prema susednim zemljama. A kada je reč pitanju jedinstva te kulture, ona je rekla da je „dobro sukobiti ideje“ na predstojećem Kongresu kulturne akcije, kao i da je dobro da dođe do polemika, „do nekog međusobnog trenja“. Dogmatizam i „čistunstvo“ je, prema njenoj oceni, bilo loše, jer „strašno steriliše“ i stvara nepovoljnu klimu antiintelektualizma, kako je rekla. Ona je ovom prilikom i podsetila na reči koje je rekla u Srpskoj književnoj zadruzi na razgovoru: „Ja se slažem u mnogim stvarima sa vama, ali naša razlika je u prilazu – **vi govorite o zamišljenoj, o pretpostavljenoj Srbiji, a ja o realnoj**. Negde se moramo sresti, između onoga, te daleke, dugoročne vizije i onoga što su naša realna stanja i dnevna bitka za kulturni preobražaj.“ (podvukao – M.B.) L. Perović je i ovom prilikom naglasila da je ljude u SKZ-u trebalo angažovati, sa njima voditi dijalog, da bi oni trebalo da se pojave na Kongresu kulturne akcije. Ona je rekla i da taj skup koji će koncentrisati mnogo ljudi i ideja, treba da se drži u Beogradu, a ne u Kragujevcu, jer on nema dovoljno tehničkih i drugih sredstava, kao i da je prestonica kulturno središte. Ali, rekla je, da će se ipak povinovati odluci organizacionog odbora protiv koje je bila. Ona je i rekla da to nije „jedan u nizu kongresa“, već prvi i jedini na temu kulture. Ona je ukazala i da konzervativne snage, od nacionalizma do birokratizma, nisu zainteresovane za njega, jer ga shavataju kao „zabavu i gubljenje vremena“ i komentarišu u stilu „zar u vreme tolikih krupnih tema mi smo se latili nekakve kulture“, rekla je L. Perović. Upravo je zbog svih tih opasnosti, u pripremama i realizaciji Kongresa je trebalo izbeći „paraderstvo“ i u javnosti ići sa što „skromnijom prezentacijom“ iskustva i ciljeva toga skupa.¹⁹⁸⁵

¹⁹⁸³ Nakon ovih njenih reči, sudeći prema beleški koja je napravljena posle smene, oktobra 1973. nastalo iznenađenje, pa su novinari u pauzi pitali da li se njen stav suprotstavlja stavu SK Vojvodine, koji je bio protiv vertikalnog povezivanja na nacionalnoj osnovi.

¹⁹⁸⁴ AS, CK SKS – godine 1970–1971. Centralni komitet SKS – Komisija CK SKS za informisanje i propagandu, br. kutije 150.

¹⁹⁸⁵ AS, CK SKS – godine 1970–1971. Centralni komitet SKS – Komisija CK SKS za informisanje i propagandu, br. kutije 150. Ljubinka Trgovčević, *Istorija Srpske književne zadruge*, str. 277.

Nekoliko meseci nakon Kongresa kulturne akcije Marko Nikezić ga je ocenio kao širu društvenu potrebu, a ne puku manifestaciju, jer su ljudi kojima je kultura poziv pokazali spremnost da se angažuju. S druge strane konzervativni elementi, kako je rekao, pokušaću u ime nacionalističkog ili unitarističkog stanovišta da ospore rezultate Kongresa. A tada, februara 1972. i jedni i drugi i konzervativci i nacionalisti su bili u ofanzivi, kao rezultat 21. sednice u Karađorđevu. On je strahovao da bi upravo nacionalsitičko ponašanje, koje dolazi neretko iz same kulture, kompromitovalo mnoge vrednosti nacionalnih kultura, ali je nacionalizam opasan pre svega za politiku nacionalne ravnopravnosti. Naposljetku, nacionalizam je kompromitovao i sam demokratski kurs, a „svi znamo“, rekao je Nikezić, „da je demokratiju dosta lako kompromitovati i protiv nje okrenuti relativno veliki broj ljudi“. Kultura sama je uz pomoć političkih struktura trebalo da potiskuje nacionalizam, bez straha, i to javno, jer, stav je srpskog partijskog vođstva, sve bi trebalo „da bude javno“. Materijalna sredstva, poručio je kulturnim radnicima Nikezić, nisu najbitnija, jer ona mogu biti upotrebljena i u antikulturne, antidemokratske svrhe, za neku vrstu autoritarizma i „dovođenja pod konac“. On je smatrao da bi delatnost i akcije u kulturi trebalo što više da se povezuju sa masama, koje bi trebalo da imaju pristup kulturi, čime bi se i ona sama demokratizovala i time uspešno povezala sa demokratskim kursom i politikom nacionalne ravnopravnosti.¹⁹⁸⁶

Marko Nikezić je smatrao da kulturni razvoj nije moguć bez ekonomskog, ali da u tome nema automatizma, jer ukupni kulturni nivo, uvek može da zaostaje za privredom, jer „kultura nije rezultat samo materijalne osnove, niti samo sistema. To je refleks ukupnog društvenog stanja.“ Evolucija kulture i umetnosti nije nikada direktno povezana samo sa kretanjima u privredi, ali ona jesu neophodan uslov, ali se ekonomski rast ne odslikava po automatizmu, jer su na polju kulture ključni ljudi i „ono što se u njima dešava“.

Nikezić je bio svestan snage i značaja nacionalizma u kulturi i ulogu kulture u diseminaciji ove ideologije, pa je poručio da „demokratsko ili nacionalističko ponašanje celih nacionalnih sredina velikim delom zavisi od kretanja u kulturi i od atmosfere među inteligencijom“. Ali i atmosfera u samoj kulturi je često bila, rekao je, samo refleks onoga što se dešavalo u politici. Jedinstvo Jugoslavije, smatrao je, referirajući se na sednicu u Karađorđevu, nije se moglo postići tim metodom, separatizam je mogao i tako biti suzbijen, ali to još nije značilo jedinstvo, jer su preduslovi suštinske integracije u ekonomiji i kulturi. Jedinstveno tržište samo uz jedinstvo kulturnog prostora – to su bile garancije za nastanak jedinstvenog društva, poručio je Nikezić, naglašavajući da „samo jedinstvo ekonomskog i kulturnog prostora predstavlja tu civilizaciju“. Svi ovi moderni pogledi, smatrao je, morali bi najpre da se reflektuju u Beogradu, koji samo nije smeo da se provincijalizuje, jer „Beograd ako se zatvori, postaje na svoj način parohijalan“. U tom smislu, ključnom stvari je držao dalju „promenu svesti u čitavom narodu“, a to je moglo biti postignuto upravo otvaranjem – otvaranjem

¹⁹⁸⁶ Marko Nikezić, „Zatvaranje Beograda vodi u parohijalnost“, u: *Srpska krhka vertikalna*, str. 273–274.

unutar Jugoslavije i otvaranjem Jugoslavije prema susedima. Zbog toga će „od mudrosti i umešnosti sa kojima bude vođena kulturna akcija, zavisiti i ono što zovemo politikom u užem smislu“, rekao je predstavnicima kulture Marko Nikezić.¹⁹⁸⁷

Govoreći posle smene hrvatskog rukovodstva, Latinka Perović je kao jedan od ključnih aspekata nacionalističkih manifestacija identifikovala kulturu. Kulturni život Srbije, prema njoj, je bio u svojim dominantnim tendencijama opterećen „prošlošću, srbovanjem, pravoslavljem“, a odgovor SK do Kongresa kulturne akcije bio je defanzivan i u osnovi inferioran, a upravo se na tom polju razotkrivaju mnogo šire slabosti idejnog siromaštva samog SK. Borba protiv nacionalizma u kulturi, gde je on bio najagresivniji i najvidljiviji, najdublje je bila povezana sa nesposobnošću partije da daje stvaralačke i originalne odgovore na tu vrstu izazova i da ponudi socijalističke sadržaje u kulturnoj sferi.¹⁹⁸⁸ Partija nije mogla pristati, poručila je u vreme kada se u Hrvatskoj već odvijao talas hapšenja i zabrana, da krene putem represije i da vrši ulogu „sudova, tužilaštva, inspekcije“. Demokratski odnosi u društvu su, prema njoj, podrazumevali funkcionisanje svih institucija, a jedino „orijentacija na demokratizaciju političkog života u Srbiji može da iskoreni svaku mogućnost autokratije...“¹⁹⁸⁹

4.5.2. Profesionalizacija i liberalizacija: Mediji kao *Ahilova peta* rukovodstva SK Srbije

Čelni ljudi CK Srbije i predstavnici Sekretarijata i Centralnog komiteta imali su redovne susrete sa novinarima i konferencije za štampu, koje su držane jednom ili dva puta mesečno, a na njima su novinari mogli vrlo otvoreno da razgovaraju sa njima, postavljaju pitanja... Ipak, česti razgovori sa novinarima, pre svega glavnim urednicima, višesatne otvorene debate i dijalozi – iako su bili potpuno novi kvalitativni iskorak u slobodama javne reči, mogli su se interpretirati i kao meki i zaobilazni pokušaji uticaja na uređivačku politiku. Na njima su čelni ljudi CK Srbije razlagali svoju politiku, stavove, ali i povremeno ukazivali urednicima, koje su granice do kojih se u medijskim slobodama moglo ići, u ime realističnosti i odgovornosti na koje su glavni urednici pozivani, pre svega zbog stalnih pritisaka Sovjetskog Saveza i domaćeg saveznog političkog centra u vezi sa pisanjem beogradske štampe. Razgovori su često završavani savetom da je „potrebno da budemo u kontaktu oko informacija do kojih vi dolazite i do kojih mi dolazimo“ i da je iznad svega potrebno, kako je jednom prilikom rekla L. Perović, „jedno naše odgovorno ponašanje“. U republici od partije do medija „moramo biti jasni“, jer je trebalo izbegavati sve što bi vodilo u konfrontaciju ili stvaranje

¹⁹⁸⁷ Marko Nikezić, „Zatvaranje Beograda vodi u parohijalnost“, str. 275–275.

¹⁹⁸⁸ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93.

¹⁹⁸⁹ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Magnetofonske beleške sa sastanka Političkog aktiva Srbije, 5.12.1971.“

argumentacije za optužbu da je Srbija „uvek centar otpora, leglo intriga političkih“, ciljala je na česte Titove optužbe.¹⁹⁹⁰ S druge strane sami predstavnici medija (F. Barbijeri, A. Nenadović, Lj. Veljković, Z. Vuković, itd.) nisu pokazivali ozbiljnije razilaženje sa stavovima Nikezića i Perovićeve, naprotiv, snažno su podržavali njihovu političku orijentaciju i jedino neslaganje se javljalo oko taktike, tj. koliko su mediji mogli otvoreno da govore i pišu, a koliko su se morali služiti i mimikrijom, kako bi srpski partijski vrh poštedeli pritisaka, zbog „razularenosti“ beogradske štampe, kako je Tito neretko govorio. Iz brojnih stenografskih i magnetofonskih zapisa o razgovorima sa čelnicima beogradskih redakcija, ne može se izvesti zaključak o pritisku na medije, već pre činjenica da su čelnici SK Srbije i vodeći mediji u republici bili na *zajedničkom poslu*, da je postojala jasna podela uloga (SKS sprovodi reforme, širi ideju modernizacije u svim oblastima, proširuju se granice medijskih sloboda, dok mediji to promovišu, popularizuju i podržavaju, ali se i trude da oko osetljivih stvari, pre svega odnosa prema Titu, Sovjetima, nacionalizmu u drugim republikama i sl. ne pišu provokativno i senzacionalistički, jer bi konsekvence takvog ponašanja povukli čelnici SK Srbije, koji su uživali snažnu podršku tih medija) i da su na kraju i jedni i drugi otišli zajedno sa javne scene.

Od medija i glavnih urednika sa kojima se vrh SK Srbije veoma često sastajao, očekivalo se da prihvate političku koncepciju Nikezićeovog tima, pre svega u odnosima prema nacionalizmu, okretanje Srbije sebi, prestanka identifikovanja sa Jugoslavijom, itd. kao odgovorne i racionalne i da u tom smislu orijentišu svoju uređivačku politiku, jer je samo to bila pomoć vrhu srpske partije, dok suprotno tome „nije služilo interesima Srbije“.¹⁹⁹¹ Sami razgovori bili su potpuno ravnopravni, glavni urednici su otvoreno govorili o svemu, postavljali pitanja, dok je partijski vrh pre svega informisao čelnike beogradskih redakcija o svim političkim kretanjima, tj. oni su bili u ulozi informanata. Ovakvi sastanci, najčešće po tri, četiri puta mesečno bili su organizovani povodom svakog važnijeg političkog sastanka. Kako su sve kritike pisanja beogradskih listova išle na teret Nikezićeovog rukovodstva, koje je i bez toga radilo pod višestrukim pritiscima, poseban senzibilitet je iskazivan prema medijima zbog toga što je vrh SKS najčešće i bio prozivan kako od saveznog vrha i Tita lično, pa do čelnika svih ostalih republičkih partija – zbog pisanja beogradske štampe. Navedena tema je bila nesumnjivo prva i najvažnija kritičke ocena SKS u razgovoru njegovih čelnih ljudi sa svima drugima. U tom kontekstu se ovi razgovori pojavljuju kao važan vid pacifikacije stanja u Srbiji, ali i pokušaja rasterećenja pritiska pod kojima su čelni ljudi srpske partije radili. Sličan *modus operandi* je primenjivan i sa institucijama kulture u kojima su prevladavali nacionalisti, poput SKZ. Metode ubeđivanja, objašnjavanja situacije u kojoj se SKS nalazio, pa i sama Srbija, pokušaj širenja svojih ideja i kreiranje alternative, bio je

¹⁹⁹⁰ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Magnetofonske beleške sa sastanka u CK SKS sa glavnim urednicima dnevnih listova, direktora radija i televizije, 30. marta 1971.

¹⁹⁹¹ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Magnetofonske beleške sa sastanka u CK SKS sa glavnim urednicima dnevnih listova, direktora radija i televizije, 4. marta 1971.

osnovni vid delovanja dvoje čelnih ljudi SKS, koji su pratili i ostali u partiji. Dugim i čestim razgovorima sa glavnim urednicima, u izvesnom smislu su usaglašavani neki stavovi i orijentacije, novinari su informisani o svim kretanjima u vrhu, a u tom ravnopravnom dvosmernom dijalogu, politički čelnici su slušali stavove urednika i njihova zapažanja, kritike, analize... Nekad je to bilo i traganje za „zajedničkim gledištima“ u nekim važnim pitanjima. A sam Nikezić je upozoravao urednike da ne pomisle da on očekuje podršku za sve što radi rukovodstvo SK Srbije, ali je zamolio da kada ih se „kritikuje i pritiskuje“ da to ne bude u konzervativnom pravcu dogmatizacije i koncentracije vlasti, gde bi se tražila jednostavna rešenja iz jednog centra za sve protivrečnosti u društvu. Naposljetku, mediji su, smatrao je on, trebali da podižu političku samosvest građana, jer „samo takav čovek može da bude slobodan“.¹⁹⁹² Uostalom, porast slobode štampe, rekao je, ide zajedno sa porastom njene odgovornosti, a najslobodniji su mediji koji su i „istinski angažovani“ i to bi trebalo da bude „naša formula“. Istovremeno, on je neretko upozoravao novinare da njegova izlaganja u tim razgovorima uzimaju samo kao lično mišljenje, a zaključke neka izvlači svako za sebe i po slobodnom uverenju. Kada je reč o uticajima politike na medije, on je rekao da urednici čelne ljude SK Srbije mogu uvek da pozovu, jer „bolje je da vi uzimate nego mi jer mi izbegavamo telefon i ostavljamo ga da se odmori, ali smo spremni uvek da ga podignemo kad vi okrenete“.¹⁹⁹³ Bio je to istinski dijalog ravnopravnih u kojem su urednici vrlo često polemicali sa čelnicima partije i suprotstavljali svoja gledišta, mada samo u taktičkim, vrlo retko u temeljnim, strateškim pitanjima. Naposljetku i sama demokratizacija je morala da bude temeljna pa time i evolutivna, smatrao je, Nikezić, navodeći primer Čehoslovačke gde nije bilo prave demokratizacije, nego staljinizam koji se raspao i „oni su se odjedanput osetili goluzdravi, bez koncepcije, bez prakse, bez postepenog privikavanja na jedan sveži vazduh demokratizacije i šta je moglo da se desi? Ovo što se desilo. To je moralo da se desi, upravo zato što taj organizam nije stigao da ojača...“¹⁹⁹⁴

Glavni urednik „Politike“ Aleksandar Nenadović je pisao da su prilikom poseta Marka Nikezića i Latinke Perović ovom listu, oni uvek odgovarali na sva pitanja, ali su želeli da čuju i šta urednici i novinari misle o prilikama u partiji, republici, Jugoslaviji i svetu. Želeli su time da stave na probu i sebe i svoje stavove, smatra on. Tokom tih razgovora nije bilo ni tabua ni zabranjenih tema i prilikom svake posete listu, ponašali su se pred čitavom redakcijom, jednako kao i prilikom redovnim nedeljnih susreta sa glavnim urednicima beogradskih listova. Želeli su, smatra Nenadović, da prema medijima i javnosti budu „suštinski, a ne samo formalno otvoreni“. I kada su stavljali primedbe, to je uvek bilo u

¹⁹⁹² AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Magnetofonske beleške sa konferencije za štampu u CK SKS, 5. novembra 1970.

¹⁹⁹³ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Stenografske beleške sa sastanka u CK SKS sa glavnim urednicima listova, radija i televizije, 15. septembra 1969.

¹⁹⁹⁴ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Stenografske beleške sa sastanka u CK SKS sa glavnim urednicima listova, radija i televizije, 15. septembra 1969.

formi lične opservacije, a ne političkog pritiska sa pozicije autoriteta, pa se činilo, kako piše, da „u medijima traže kvalifikovane sagovornike, a ne poslušne istomišljenike“, kao i da ih prilikom tako čestih razgovora sa medijima „ne opterećuju nikakve ideološke *svetinje*“. ¹⁹⁹⁵

Iako je „Politika“ od samog dolaska Nikezićevog rukovodstva pokazivala umerenu i opreznu naklonost prema „novim ljudima“ u Srbiji, tek će dolazak Aleksandra Nenadovića za glavnog urednika lista tu vezu utvrditi. Naime, dotadašnji direktor NIP „Politika“ i glavni urednik lista, Miloško Drulović je bio političar, što je bila uobičajena praksa. Naime, zbog spojenosti funkcija direktora najvećeg novinsko-izdavačkog preduzeća, koja je smatrana privredno-političkim položajem i glavnog urednika lista, većina čelnika „Politike“ u posleratnom periodu su bili političari i visoki partijski zvaničnici. Tako je i sam Drulović bio član najvišeg partijskog organa – Centralnog komiteta SKS. Problemi oko izbora novog čelnog čoveka „Politike“ trajali su dugo, nekoliko meseci, a započeli su najavom Drulovića da želi da se povuče sa tog mesta i više politički aktivira, nakon Šestog kongresa. U redakciji lista, potresanog unutrašnjim sukobima, uređivački tim je predložio doskorašnjeg dopisnika iz Njujorka i profesionalnog novinara, Aleksandra Nenadovića za novog čelnog čoveka kuće. Međutim, Nenadovića je, sem obrazovanja i novinarskog profesionalizma preporučivalo i neučestovanje u sukobima, ali on ponuđeno mesto odbijao. Ubeđivanja i pregovaranja za izbor Nenadovića kao „jedino rešenje“ su trajala od decembra 1968. do jeseni 1969., kada je on ponuđenu funkciju preuzeo, ali pod svojim uslovima. Tokom trajanja te krize, tražena je pomoć i od čelnog čoveka u SK, Marka Nikezića, da on ubedi Nenadovića da prihvati direktorsko i uredničko mesto. Nikezić je odgovorio da on lično vrlo ceni Nenadovića, ali „ni slučajno“ ne želi da ga „vrbuje“, jer „duboko veruje“ da je za „Politiku“ najbolje da sama bira svog glavnog urednika. ¹⁹⁹⁶ Ovaj princip Marko Nikezić nije menjao ni kada je reč o svim drugim medijima u Srbiji u tom periodu. Tako je prilikom krize u Radio-televiziji Beograd, u vreme odlaska Zdravka Vukovića, Nikezić odbio da interveniše, insistirajući da sami zaposleni među sobom odaberu novog direktora. Dok je Draža Marković krajem juna 1972. smatrao da mora biti imenovan Milan Vukos kao kandidat političkog vrha, radnicima televizije koji su bili protiv ove vrste nametanja je poručio da „se ne može prihvatiti pritisak kolektiva“. S druge strane, Marko Nikezić je upravo zbog toga smatrao da od predloženog rešenja treba odustati i podržati Dragoljuba Eru Ilića, koji je uživao snažnu podršku kolektiva, kao kandidat zaposlenih, jer je i na ovaj način trebalo demonstrirati autonomno delovanje same institucije. Nikezić je čak rekao da bi kandidat koji bi bio oktroisan iz politike najuticajnijoj medijskoj kući u Srbiji, mimo volje kolektiva, bio izolovan i „izgledao kao Rokosovski“. ¹⁹⁹⁷ Slično je Nikezić postupao i kada je reč o izboru čelnih ljudi drugih institucija, političkih ili kulturnih, čak i kada se sa njima nije slagao, kao što je bio slučaj sa drugim izborom D. Ćosića za čelnog čoveka Srpske književne zadruge 1972.

¹⁹⁹⁵ Aleksandar Nenadović, *Glavni urednik. „Politika“ i pad srpskih liberala, 1969-72.*, str. 161.

¹⁹⁹⁶ Aleksandar Nenadović, *Glavni urednik. „Politika“ i pad srpskih liberala, 1969-72.*, str. 86–87.

¹⁹⁹⁷ Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma*, str. 672.

Posle višemesečnih ubeđivanja i konsultovanja, Aleksandar Nenadović je prihvatio kandidaturu novinara i urednika „Politike“, ali uz dva uslova. Prvi je bio da se svi urednici i saradnici lista izjasne da li prihvataju njegov dolazak, nakon što im iznese svoj program rada i koncept lista i drugi uslov, da se razdvoje funkcije generalnog direktora NIP „Politika“ i glavnog urednika matičnog lista, čime bi se pozicija glavnog urednika trajnije depolitizovala i profesionalizovala, jer bi na nju dolazili novinari, što je trebalo da doprinese uređivačkoj autonomiji lista. Uz još jedan uslov, da „Politiku“ mogu uređivati samo njeni urednici i novinari i ispunjene svih prethodnih, Aleksandar Nenadović je postao glavni i odgovorni urednik lista. Tako su prvi put od obnavljanja izlaženja lista novinari i urednici izabrali glasanjem između više kandidata (protivkandidati Nenadoviću su bili doajeni lista, Miroslav Radojčić i Jurij Gustinčić) svog glavnog urednika i uređivačku platformu koja će biti osnov promena i modernizacije ovih dnevnih novina. Predsedništvo SSRN Srbije je kao formalni osnivač lista na samom kraju 1969. potvrdilo ovaj izbor. Čelni ljudi SK Srbije, prateći vlastite programske postulate, izuzeli su sebe od bilo kakvog uticaja u ovom slučaju.¹⁹⁹⁸ Bila je ovo revolucionarna promena u odnosu na dotadašnju praksu, kada su na čelo obe navedene, tada objedinjene funkcije, dolazili ljudi iz vrha državno-partijskih struktura i kada je bilo uobičajeno, a poslednji takav slučaj je zabeležen 1964., da je partijsko rukovodstvo ne samo presuđivalo o čelnom čoveku i glavnom uredniku „Politike“, već i o personalnom sastavu uređivačkog kolegijuma lista i razmeštaju novinara po određenim rubrikama unutar redakcije.¹⁹⁹⁹

Slično je bilo i prilikom veoma čestih intervencija i protesta rukovodstava svih drugih republika na pisanje beogradskih dnevnih listova, najčešće „Politike“. Marko Nikezić i Latinka Perović su po pravilu odbijali bilo kakvu intervenciju, upućujući svoje sagovornike da se obrate direktno nadležnim redakcijama i u dijalogu sa njima razreše nesporazume. Jedino dokle su išli je ponuda da budu posrednici u zakazivanju termina tih razgovora. Uočavajući drugačiji odnos prema medijima, predstavnici tih republika su prihvatili da dođu i da se razjašnjavaju na licu mesta sa urednicima listova.²⁰⁰⁰

¹⁹⁹⁸ Svoju uređivačku platformu Nenadović je dan pre glasanja u listu poslao Predsedništvu SSRN kao osnivaču i u CK. Više od dve nedelje nakon izvršenog izbora, Latinka Perović je Nenadoviću vratila tekst uređivačke platforme, sa informacijom da su je Nikezić i ona pažljivo pročitali i bez i jednog komentara više. Na papiru, kako svedoči Nenadović, je bilo rečenica obeleženih znakovima uzvika, za koje nikada nije pitao šta je trebalo da znače. Ovime je srpski partijski vrh demonstrirao svoju želju da se ne meša u uređivačku politiku lista. Aleksandar Nenadović, *Glavni urednik. „Politika“ i pad srpskih liberala, 1969-72.*, str. 88–91.

¹⁹⁹⁹ Miodrag Marović, *„Politika“ i politika*, Beograd, 2002., str. 92–93.

²⁰⁰⁰ Možda jedan od najžešćih pritisaka na Nikezića je bio da obustavi štampanje feljtona u “Politici” sa ratnim memoarima S. Vukmanovića Tempa, koje je tražilo rukovodstvo BiH. Ogorčeni narod je navodno u ovoj republici bio spreman da javno spaljuje „Politiku“ na trgovima, obavestili su čelnici BiH Nikezića, koji im je ironično odgovorio: „Ako je narod toliko gnevan, zašto vi da spasavate „Politikin“ tiraž?“ Tako je ta tema bila skinuta s dnevnog reda u međurepubličkim odnosima. Aleksandar Nenadović, *Glavni urednik. „Politika“ i pad srpskih liberala, 1969-72.*, str. 117.

U junu je moskovska Izvestija kritikovala „Politiku“ zbog pisanja o sovjetskim prilikama. Bilo je to doživljeno kao pritisak na čitavo rukovodstvo Srbije, a novine su odgovorile da ih čudi „pretenzija“ sovjetskog lista da uređuje beogradske medije.²⁰⁰¹

Jedini *pritisak* koji je Marko Nikezić izvršio na „Politiku“, nije se ticao ni njegove vlasti, ni političkih prilika, već je bio izazvan njegovom velikom i konstantnom zabrinutošću zbog raspaljivanja nacionalizma u čitavoj zemlji i strahovanja da taj talas, najintenzivniji u Hrvatskoj, ne bude prenesen na Srbiju. Naime, on je pozvao glavnog urednika Aleksandra Nenadovića, povodom veoma opširno prenetog govora Savke Dabčević Kučar, predsednice CK Hrvatske, koji je bio nacionalistički intoniran. Ogroman publicitet koji je „Politika“ tome dala, mogao je, smatrao je Nikezić delovati izazivački u Srbiji – upitao je „šta će Politici toliko dizanje temperature...“ Smatrao je da se „ponekad mora povući crta preko koje nema prelaza ni u ime vašeg profesionalizma“, rekao je u razgovoru u četiri oka Marko Nikezić Aleksandru Nenadoviću.²⁰⁰² Svakako nije to bio ni samo strah od nacionalizma, već i borba za orijentaciju, koja bi bila ugrožena od konzervativaca, ako bi se u Srbiji javila nestabilnost uzrokovana nacionalizmom.

Odnos prema drugima u Jugoslaviji kao i sa njim najuže povezano pitanje nacionalizma, bilo je ključno strahovanje prvog čoveka CK Srbije, kada je reč o beogradskim medijima. Neretko je o tome vođen dijalog na redovnim sastancima koje su čelnici SKS imali sa predstavnicima sredstava informisanja. Tako je u januaru, dok se u Hrvatskoj zahuktavala čistka posle sloma masovnog pokreta, Nikezićev savet, kada je reč o drugim republikama, bio da je trebalo više da nađu odjeka u beogradskoj štampi „demokratski glasovi“ iz tih sredina, iz politike, privrede, a ne da centralne teme budu incidenti i ekscesi. Štampa uglavnom pažnju poklanja svim najprimitivnijim glasovima iz drugih republika, koji probleme žele da rešavaju putem linča, kako je rekao, dok se glasovi razuma uglavnom ignorišu, smatrao je on. On je upozorio i da bi svaka centralistička pretenzija beogradskih medija bila „opasna zamka“, trebalo je da ovi mediji budu spremni i otvoreni za razgovor, dijalog kao i za sve inicijative koje bi dolazile iz drugih jugoslovenskih medija i centara, smatrao je čelnik SK Srbije.²⁰⁰³

U to vreme je početkom 1971., u januaru bio i pokušaj „Politike“ da protokolarne vesti o Titu, prvi put u Jugoslaviji, premesti sa naslovne strane u unutrašnjost lista. Naravno, za sve političke aktivnosti jugoslovenskog lidera je i dalje bio rezervisan vrh prve strane. Tako je 27. januara 1971. vest o prijemu vijetnamskog ambasadora u Titovom kabinetu objavljena u novoj rubrici, čije je mesto bilo pri dnu druge strane.²⁰⁰⁴ Posle žestoke reakcije iz Titovog kabineta i samog jugoslovenskog predsednika, da se takvim gestom informacije o njegovoj aktivnosti „skrivaju od javnosti“, dan kasnije

²⁰⁰¹ Aleksandar Nenadović, *Glavni urednik. „Politika“ i pad srpskih liberala, 1969-72.*, str. 175.

²⁰⁰² Aleksandar Nenadović, *Glavni urednik. „Politika“ i pad srpskih liberala, 1969-72.*, str. 139–140.

²⁰⁰³ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Magnetofonske beleške sa sastanka u CK SKS sa glavnim urednicima listova, radija i televizije, 5. januara 1972.

²⁰⁰⁴ *Politika*, 27. januar 1971.

je preko Tanjuga svim informativnim kućama u Jugoslaviji dostavljeno obavezujuće uputstvo da se „sve informacije o aktivnosti predsednika“ moraju objavljivati „na istaknutim mestima“.²⁰⁰⁵

U navedenom periodu, kao jedno od medijskih uporišta reformskog rukovodstva Srbije, viđen je i nedeljnik NIN. Profesionalna ekspanzija i modernizacija nedeljnika vezana je za dolazak na njegovo čelo, dotadašnjeg novinara „Politike“ sa velikim ugledom i van granica Jugoslavije, Frane Barbijerija (1923–1987), krajem marta 1970. Ideja je bila da NIN preraste u prvi jugoslovenski njuzmagazin u zapadnom smislu reči.²⁰⁰⁶ Dotadašnji glavni urednik, Đorđe Radenković, podneo je ostavku posle afere, vezane za anketu, „Jugosloven – ko je to?“ Dolazak jake ličnosti, ne samo novinara nego i intelektualca i erudite, sa velikim ambicijama, pri tome Splitsanina u Beogradu, nije naišao na konsenzualnu podršku u beogradskoj sredini.²⁰⁰⁷ Za nepune tri godine on je izvršio korenite promene u kadrovskom, koncepcijskom, sadržinskom i vizuelnom smislu, pa se postavljeni temelji, na kojima se ovaj nedeljnik nalazi do savremenosti, smatraju najrevolucionarnijom promenom u dugoj istoriji lista. Barbijerijevu brzu i temeljnu reformu, mnogi konzervativniji članovi redakcije i čitaoci nisu dočekali sa odobravanjem, ali je očito imao i podršku političkih struktura, iako nema dokumentarne potvrde ni u ovom slučaju da se vrh SK Srbije na bilo koji način mešao u rad i promene u nedeljniku. Barbijerijeva zamisao je bila da se NIN temeljito reformiše i pretvori u moderan njuzmagazin zapadnog tipa, prema ugledu na američke „Tajm“ i „Njuzvik“ ili zapadnoevropske informativne nedeljnike. Na insistiranje nekih članova redakcije, odbačena su najradikalnija rešenja, pa je u sudaru tradicionalnijeg i modernijeg shvatanja novinarstva, NIN zadržao i nešto od svojih starih karakteristika. Nova formula NIN-a, pojavila se na kioscima 5. aprila 1970., kada je list obnovljen i osvežen ne samo sadržinski i vizuelno, već i personalno, dolaskom nekih novih imena.²⁰⁰⁸ Novi NIN je ubrzo postigao neverovatan uspeh, dosegovši tiraž od 150.000 primeraka i neponovljivim uticajem u javnom mnjenju SFRJ. Bili su to nesumnjivo zvezdani trenuci u istoriji lista. Sem svega navedenog pečat listu je davao i sam F. Barbijeri, svojim uvodnim komentarima, koji se smatraju vrhuncima političke analize u jugoslovenskom žurnalizmu. U njima je intelektualnom širinom i dubinom analize, predstavljao nesumnjivu podršku i reformskom političkom konceptu Marka Nikezića, promovišući najširu skalu različitih društveno-političkih, kulturnih, nacionalnih i regionalnih gledišta, Barbijeri je promovisao i novo poimanje i shvatanja jugoslovenske zajednice, kao celovitog mozaika različitosti, koju je nazvao u jednom uvodniku „trećom Jugoslavijom“. Nova formula NIN-a, kao najmodernijeg informativnog magazina u zemlji, bila je doživljena i kao politički izazov upućen drugima iz Srbije,

²⁰⁰⁵ Aleksandar Nenadović, *Glavni urednik. „Politika“ i pad srpskih liberala, 1969-72.*, str.156–157.

²⁰⁰⁶ *Politika*, 27. mart 1970.

²⁰⁰⁷ Napad na NIN zbog navedene ankete vodio je Gradski komitet SK Beograda i njegov predsednik Bora Pavlović. Kako je Frane Barbijeri sa pozicije novinara „Politike“ bio kritičan prema ovoj anketi, ocenjenoj kao promovisanje unitarizma, redakcija NIN-a, nije sa nepodeljnom podrškom dočekala predlog direktora NIP „Politika“, Milojka Drulovića, da za novog glavnog urednika NIN-a postavi Barbijerija. Miloš Mišović, *Naslednici bez testamenta. Razgovori sa glavnim urednicima NIN-a*, Beograd, 1999., str. 67–70.

²⁰⁰⁸ *Dva veka srpskog novinarstva*, Beograd, 1992., str. 276.

čak i kao neka vrsta „metropolske ambicije Beograda“, čije je rukovodstvo, s pravom ili ne, smatrano najprogressivnijim i avangardnim.²⁰⁰⁹ Zbog svega toga NIN je smatran „bedemom liberalizma“, a ni sama redakcija i njen prvi čovek nisu bežali od takve identifikacije. U situaciji kad je Srbija pod Markom Nikezićem usmerena prema „modernim transformacijama“, kako kaže Barbijeri, centralna tema i NIN-ovih tekstova je bila „moderna Srbija“. U tome se, kako je govorio, „može naći i neko moje zblizavanje, neka lična konvergencija sa tadašnjim srpskim rukovodstvom, jer sam smatrao da je taj kurs modernizacije Srbije u njenom shvaćanju međujugoslavenkih odnosa, ali i njene budućnosti ekonomski, društveno i kulturno presudan za Jugoslaviju kakva je nastajala“. S druge strane, smatrao je Barbijeri, NIN je u cilju demokratizacije i pluralizacije društva, obazrivo počeo da objavljuje i gledišta i stavove, koje nije smatrao svojim i sebi bliskim, jer su smatrali da „ukoliko imamo vrijedne argumente za stav koji zastupamo, da je najefikasnije, objavljujući različita gledišta, njega tući snagom svojih argumenata. A ako te argumente nemamo, da počnemo da razmišljamo da li smo u pravu.“ Ova pluralizacija je NIN-u bila veoma zamerena od strane Nikezićevih protivnika, jer se dozvoljavao prodor „tuđih“ ideologija u javnost.²⁰¹⁰ Svest o zajedničkim ciljevima, neće poznatog novinara i utemeljitelja novog NIN-a, Barbijerija ostaviti u iluzijama.²⁰¹¹ Ne čekajući čistku i partijsku represiju, računajući sa ukalkulisanim rizikom poziva, kako je govorio, otišao je sam iz nedeljnika koji je zauvek promenio, podnevši ostavku 25. oktobra 1972. preuzevši na sebe svu odgovornost za orijentaciju NIN-a, prethodne tri godine.²⁰¹²

Iako sa manjim uticajem od „Politike“ i NIN-a, kao treće medijsko i idejno uporište Nikezićevih reformista, važio je magazin „Ekonomska politika“. Za razliku od prethodna dva medija, gde je dolazak dvojice vrsnih novinara za glavne urednike istovremeno doveo do izuzetne profesionalizacije i modernizacije uređivačke politike, ali i idejne konvergencije sa politikom srpskog partijskog rukovodstva, kada je reč o „Ekonomske politici“, ona je na navedenim pozicijama bila od ranije i predstavljala je tvrdavu odbrane privredne reforme i ključnog zagovornika izgradnje tržišnog socijalizma u Jugoslaviji. Stručna, izrazito avangardna, intelektualna i modernog dizajna „Ekonomska politika“ je predstavljala nezamenjiv izvor informacija i analiza iz Jugoslavije i sveta privrednicima, bankarima, ekonomistima i političarima reformskog usmerenja. Zanimljivo je da je u vreme studentskih demonstracija u Beogradu 1968. idejama o kojima je bilo reči, „Ekonomska

²⁰⁰⁹ Miloš Mišović, *Naslednici bez testamenta. Razgovori sa glavnim urednicima NIN-a*, Beograd, 1999., str. 77–80.

²⁰¹⁰ Miloš Mišović, *Naslednici bez testamenta. Razgovori sa glavnim urednicima NIN-a*, str. 80–83.

²⁰¹¹ Tri uvodnika koja je u NIN-u napisao između razgovora političkog aktiva Srbije i objavljivanja na tom sastanku podnete ostavke M. Nikezića i L. Perović, pokušala su da afirmišu i Titovo pismo i novi kurs. Reč je o uvodnicima, „Akcija“ (22. oktobar 1972.), „Učvršćenje“ (15. oktobar 1972.) i „Pismo“ (8. oktobar 1972.).

²⁰¹² Odlazak Frane Barbijerija iz NIN-a, posebno posle otvorenog suprotstavljanja Titu u uvodniku „Čvorovi i raspleti“, bio je moguć jedino u penziju. Ali to neće biti kraj njegove novinarske karijere. Otišao je u Italiju, gde je ubrzo saradujući u tamošnjim vodećim listovima, pre svega „La Stampi“, stekao nacionalnu, ali i evropsku slavu, dobivši i najugledniju tamošnju nagradu za novinarstvo „Maks David“. Kada je umro u Torinu, 1987., italijanski mediji i javnost su mu odali počast kakvu imaju samo velikani italijanske kulture i politike. Miloš Mišović, *Naslednici bez testamenta. Razgovori sa glavnim urednicima NIN-a*, str. 72, 91. Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala*, str. 234.

politika“ parirala objavljivanjem prevoda čuvenog teksta „Uloga monetarne politike“, vodećeg liberalnog teoretičara, čikaškog profesora, Milтона Fridmana. Pored Fridmanovog u istom broju je objavljen i tekst „Markuze i nova levica“.²⁰¹³ Ovaj nedeljnik je bio jedinstven i po tome što je krajem 1967. kao snažan propagator privredne reforme odlučio da živi u skladu sa svojim principima, prvi u Jugoslaviji, i da se odrekne državnih dotacija, pokušavajući da preživi na tržištu, putem pretplate i prodaje oglasnog prostora. Rezultat je bio taj, da je već 14. januara 1969., godinu dana pre NIN-a, „Ekonomika politika“ postala prvi nedeljnik u Srbiji koji je prešao na kolor štampu i magazinski format. Bio je ovo i način da se postigne veća uređivačka sloboda, jer se skidanjem sa državnog budžeta, gubio i mehanizam za partijsku kontrolu. „EP“ je snažno podržavala pojedinačne primere udruženih akcionarskih firmi, koje su osnivane kao rezultat delovanja privredne reforme, braneći ih od napada i partijskih konzervativaca i od „demonstrantskih centrala na Filozofskom fakultetu u Beogradu“, jer „valja pustiti životu da kaže svoju reč o tome u kojim se sve formama može samoupravljati“. List je upozoravao da je u antireformskoj atmosferi koja se stvarala krajem šezdesetih, „najsvrsishodnije postalo neprekidno podgrejavati ideje kako su slobodni tržišni odnosi i robna proizvodnja uzrok svih nevolja i teškoća ovog društva i kako centralno postavljena planska raspodela sigurno obezbeđuje pravdu i socijalnu jednakost.“²⁰¹⁴ Zbog ovakvih stavova i bliskosti rukovodstvu Srbije, optuženom zbog tehnokratije, E. Kardelj je ovaj list 1972. prezrivo okarakterisao kao „Bibliju savremenog tehnokratizma“.²⁰¹⁵

„Ekonomika politika“ je u navedenom periodu zastupala ideje sveobuhvatnih reformi pravosuđa, advokature, reforme obrazovnog sistema, brže uvođenje informatičke pismenosti u škole i što „brže školovanje kadrova za računare“, reformu zdravstvenog sistema u Srbiji, postavljala pitanje finansiranja književnog izdavaštva i komercijalizaciju kinematografije, isplativost bioskopa, istraživala ekonomsku dimenziju fudbala, oporezovanja crkava, itd. Iako je list u studentskim protestima 1968. video ključni udar na tržišnu orijentaciju privredne reforme, sami studenti i njihova pobuna nisu bili izloženi napadima, već idejna osnova na kojoj se *šezdesetosmaški* pokret konstituisao, jer se upravo jugoslovenski studenti, kako je pisao list, „već desetak godina neometano kljukaju teorijama i ideologijom etatističkog socijalizma“.²⁰¹⁶ U tom smislu bi se „Ekonomika politika“ mogla nazvati, uslovno rečeno, i *antipraksis* časopisom. Kao list koji je predstavljao kvintesenciju reformskih i tržišnih principa i važio za idejno uporište Nikezićevog rukovodstva i „Ekonomika politika“ je podnela konsekvence nakon političkih promena u Srbiji 1972. Ljubomir Veljković, glavni i odgovorni urednik lista, *spiritus movens* uređivačke politike i orijentacije, za čije vreme časopis doživljava najvišu profesionalnu afirmaciju, ali i dostiže vrhunac čitanosti i uticaja, sa tiražom koji je išao do 15.000

²⁰¹³ Mijat Lakićević, *Ispred vremena*, Beograd, 2011., str. 10, 34.

²⁰¹⁴ Mijat Lakićević, *Ispred vremena*, str. 24–25, 37–38.

²⁰¹⁵ Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 406.

²⁰¹⁶ Isto, str. 29, 48.

primeraka, bio je prinuđen da podnese ostavku i ode u penziju; dok je glavnom uvodničaru, komentatoru lista, Dragiši Boškoviću, zabranjeno da piše.²⁰¹⁷

Sem navedenih listova, u Beogradu je u navedenom periodu izlazila štampa i periodika koja je imala opozicioni politički predznak i uređivačku politiku koja je bila kritički orijentisana u odnosu na vladajuće strukture. U najpoznatije, opoziciono orijentisane listove, koji su povremeno bili na udaru pravosudne grane vlasti, spadali su pre svega: omladinski listovi „Student“, „Vidici“ i „Gledišta“ koje su izdavale studentske organizacije, ali sa tiražom od više stotina hiljada primeraka, znato su prevazilazili društvenu grupu kojoj su bili namenjeni; satiričnik „Jež“, koji je imao profilisanu uređivačku politiku nacionalističkog usmerenja i oštar opozicioni stav; na sličnim je pozicijama bio i satirični studentski list „Stradija“; „Književne novine“, list koji je osnovalo Udruženje književnika i koji je imao najdužu tradiciju protivljenja vlastima i oštre kritike zvaničnih stavova; na sličnim pozicijama i sa sličnim profilom bio je u istraživanom periodu i list „Književna kritika“, kao i mesečnik „Savremenik“; oštar opozicioni diskurs imao je i časopis „Filosofija“, koju je izdavalo Filozofsko društvo Srbije, a činili su ga uglavnom opoziciono orijentisani filozofi, *praksisovci*; „Anali Pravnog fakulteta“, koje su izdavali nastavnici ove visokoškolske ustanove, takođe, su bili kritički orijentisani prema vlatima i njihovoj politici; vodeće opoziciono uporište Srpska književna zadruga izdavala je svoj „Glasnik SKZ“, čija je uređivačka politika pratila beskompromisan kritički ton ove instiucije; u Srbiji se u to vreme među obrazovanijim slojem čitao i „Praksis“, koji je nominalno izdavalo Filozofsko društvo Hrvatske, ali je ipak list smatran opštejugoslovenskim, sa brojnim saradnicima iz Srbije, a bio je kao što je rečeno, vrlo kritički intoniran; časopis „Umetnost“ je pripadao kritičkom krugu, posebno angažovan početkom sedamdesetih i nameri da spreči izgradnju Njegoševog mauzoleja na Lovćenu; u oštre nacionalističke kritičare postojećeg poretka ubraja se nesumnjivo i list „Pravoslavlje“, koji počinje od 1967. da izdaje patrijaršija Srpske pravoslavne crkve i koji je imao jasnu nacionalističku u opozicionu misiju; u opozicione i politički proaktivne listove spadao je i erotski magazin „Čik“, koji je imao veliki tiraž, od kada je počeo da izlazi, krajem 1968. Ovaj list je liberalizovao beogradski medijski prostor, uvodio erotiku u javni diskurs, o čemu je već bilo reči, ali je pokazivao i kritički stav prema politici čelnih ljudi u Srbiji, objavljujući redovne kolumne nacionalistički opredeljenih pisaca, pre svih i najredovnije, Branislava Crnčevića i Matije Bečkovića. Sem navedenih opozicionih listova, savezna „Borba“ je pokazivala ambivalentnost prema politici srpskog rukovodstva, a drugi savezni list, konzervativni, vojni „Front“ je kako se situacija u Srbiji zaoštravala, postajao sve kritičniji prema reformskom rukovodstvu Srbije; slične tvrdnje bi mogle da važe i za još jedan list pod kontrolom saveznog političkog vrha, „Komunist“, koji se prema Nikezićevom timu odnosio sa visokom dozom ignorancije. Za najšire čitalačke slojeve u Beogradu su izlazila i dva lista velikog tiraža iz kategorije „žute štampe“ – „Večernje novosti“ i „Politika ekspres“ –

²⁰¹⁷ Mijat Lakićević, *Ispred vremena*, str. 54. Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala*, str. 234.

prvi je izdavala savezna „Borbina“ kuća, a drugi „Politikina“. Njihov odnos prema Nikezićevom timu je bio benevolentan, iako ne previše blizak, jer je i samo to rukovodstvo pokazivalo blagi prezir prema uređivačkoj politici ovog žurnalističkog žanra, o čemu je je Nikezić eksplicite govorio, smatrajući da ovakvi listovi depolitizuju ljude i drže ih u „političkom dremežu“, što je bio osnov za neku vrstu autokratije. I druga tačka neslaganja je, što su ovi listovi pišući senzacionalistički, posebno iz drugih republika, klizili u, ređe direktni, a češće indirektni nacionalizam, što je izazivalo proteste tih republike čelnim ljudima u Srbiji.²⁰¹⁸

U januaru 1972. na redovnom razgovoru sa glavnim urednicima beogradskih medija, Marko Nikezić se osvrnuo i na porast tabloidizacije štampe u Srbiji, naglašavajući da o tome ne želi da govori javno, da se ne bi stekao utisak da vrši uticaj na njih. Ali je u zatvorenom razgovoru sa glavnim urednicima rekao da RTV Beograd, „Politika“ i „Borba“ pokazuju dosta odgovornosti u svom poslu, dok su bulevarski listovi „Večernje novosti“ i „Politika ekspres“ uglavnom kupili „sa ulice“ sve što stignu. Život jednog društva nije bila slika kreirana u dva navedena tabloida sastavljena „samo od ubistva, krađe, zloupotreba, plus melodrame. Ne može se kretati između života kriminalaca i života glumaca i ne može se sačiniti od toga neka društvena slika i ravnoteža.“²⁰¹⁹ On je smatrao da ova vrsta štampe *vaspitava* određene slojeve ljudi, ova tabloidizacija je vodila u apolitičnost, u bežanje ljudi od bilo kakve društvene svesti i odgovornosti, dok se u jednom humanom i demokratskom društvu svest o njemu samom i mestu svakog čoveka u društvenoj zajednici morala provlačiti svuda. Ali, privredna kretanja posmatrati samo kroz pljačku, a umetnost isključivo kroz prostituciju, bilo je ne samo vrlo štetno, nego nije davalo ni realnu sliku društva u Srbiji. Marko Nikezić je podsetio da takvi mediji imaju milionske tiraže i u zapadnim zemljama, ali, naglasio je, „znamo i da to čitaju oni milioni na čijem političkom dremežu se održava i manipuliše buržoazija. I u našem društvu može neko uzeti na sebe da igra tu ulogu, uspavlivanja, depolitizacije masa ako hoćemo da stvaramo takvog prividno informisanog čoveka, koji samo ima utisak da je obavešten a kojim će se onda lakše manipulirati.“ Smatrao je ovu vrstu depolitizacije i svesnog zaglupljivanja građana, kao postavljanje osnova za autokratiju i nedemokratski poredak. On je savetovao medijima da što više dubinski i kritički analiziraju, da pri tome ne pišu preopširne analize koje ljudi nisu mogli da isprate, jer je cilj bio uticati i razvijati kritičko i politično mišljenje što većeg broja ljudi. Samo tako građani su mogli da participiraju i budu subjekti političkog života, smatrao je Nikezić.²⁰²⁰

Mediji do tada sa dosta niskim nivoom autonomnosti u radu i nedovoljno razvijenom profesionalnom samosvešću doživeli su emancipaciju izazvanu koliko liberalizacijom javnog diskursa,

²⁰¹⁸ Informacije o medijima, privatna arhiva autora.

²⁰¹⁹ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Magnetofonske beleške sa sastanka u CK SKS sa glavnim urednicima listova, radija i televizije, 5. januara 1972.

²⁰²⁰ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Magnetofonske beleške sa sastanka u CK SKS sa glavnim urednicima listova, radija i televizije, 5. januara 1972.

vlastitom profesionalizacijom, toliko i činjenicom da su ovi procesi doveli na ključne uređivačke pozicije obrazovane novinare i profesionalce koji su iz vlastitih uverenja podupirali Nikezićevo rukovodstvo, a kada je ono došlo u pitanje, suočeni sa nedovoljno čvrstim otporom, novinari po prvi put ne samo da su iskoračili iz svoje uloge „transmitera“ političke volje u promotere vlastite profesije, kada sve manje bivaju društveno-politički radnici, nego su poslednjih mesec dana preuzeli na sebe i svojevrsnu ulogu političkih aktera. Četiri najviđenija slučaja su komenatar Frane Barbijerija u NIN-u, polemika Veroslave Tadić sa Dolancom (u pozadini i Titom) u TV Dnevniku i uređivačka koncepcija „Politike“ i objavljivanje Nikezićeve fotografije na naslovnici u danu kada je objavljena vest o njegovoj ostavci. Ipak, prvu veliku aferu, koja je direktno uticala na dalji razvoj političkih prilika u Srbiji, otvorila je „Politika ekspres“ kompromitacijom predsednika skupštine Draže Markovića.

Ovaj dnevni list sa svojstvima *žute štampe*, započeo je 28. februara 1972. serijal tekstova o najvećem divljem gradilištu u zemlji – Grockoj, kraj Beograda. Osnova za tekstove je bio materijal Direkcije za urbanizam skupštine grada, koji je trebalo da se nađe na sednici skupštine Beograda. Vikendice, u najvećem broju slučajeva vile, bile su izgrađene jasnim mahinacijama, u čijoj osnovi se nalazila politička moć i uticaj, a bile su podignute na uzurpiranom gradskom zemljištu.²⁰²¹ Ipak, afera sa ozbiljnim političkim konsekvencama je doživela vrhunac 3. marta, kada je u petom nastavku pod naslovom „Tajanstveni spisak“, dirnuto u osinje gnezdo – spisak sa imenima vlasnika spornih vikendica. Taj spisak, pisao je list, „kao da je zaključan iza vrata sa sedam brava“, pa nikako da se pojavi popis imena vlasnika „raskošnih vikendica, od kojih neke vrede i 150 miliona starih dinara“. Na pitanje o spisku, svi su, kako se kaže, slegali ramenima, od čelnika opštine Grocka, do skupštine Beograda i Zavoda za urbanizam, „jednostavno to je za sve tabu tema“. Mnogi novinari su pokušavali da pronađu „ključ za ova zlatna vrata. Ali to nikome nije pošlo za rukom. Ipak, tajanstvenost nije mogla da zaustavi priče koje ponekad dobijaju fantastične razmere. Tako je za jednog vlasnika vikendice izgrađen put. Asfaltna traka ide od drumu i zaustavlja se pred vlasnikovom kapijom.“²⁰²² Upravo je ta opisana vikendica bila u vlasništvu Draže Markovića, koji to nije krio, naprotiv. On se hvalio svojom vikendicom, često boravio u Grockoj, neretko tamo primao na razgovor prijatelje i političare, o čemu svedoči i njegov *Dnevnik*, iz koga se vidi velika frekventnost njegovih boravaka tamo.²⁰²³ Upravo zbog toga, iako mu nije pomenuto ime, mnogi su prepoznali da je reč o vili ili vikendici predsednika skupštine. Kada je afera postala prvorazredni politički događaj, novinar je tvrdio da nije znao o čijoj vikendici je reč, ali, kako tvrdi glavni urednik lista, „bilo je jasno da su to znali izvori koji su mu materijal dostavili“, a to su bili Zavod za urbanizam i funkcioneri skupštine Beograda, na čijem se čelu nalazio, Markovićev prijatelj, Branko Pešić.²⁰²⁴ Nije jasno kako je D. Marković navedenu aferu i zvanični materijal Zavoda za urbanizam, koji je pripremljen za sednicu

²⁰²¹ „Grocka – najveće divlje gradilište u zemlji“, *Politika ekspres*, 28. februar 1972.

²⁰²² „Tajanstveni spisak“, *Politika ekspres*, 3. mart 1972.

²⁰²³ Dragoslav Marković, *Život i politika*.

²⁰²⁴ Miodrag Marović, „*Politika*“ i *politika*, str. 96.

gradske skupštine, povezao sa partijskim vrhom republike, ali to je bio prvi jasan znak i početak rascepa u političkom rukovodstvu Srbije i najava Titove arbitraže u sporu. Ostaje nerazjašnjana uloga ministra policije Srbije, Slavka Zečevića, vrlo nesklonog partijskom vrhu Srbije, koga je sam Marković vrlo često primao i sa njim razgovarao upravo u spornoj vikendici.²⁰²⁵ Zečević je ceo slučaj u svojim memoarima okarakterisao „pakošću“ čelnika CK Srbije u želji da se njihovi protivnici kompromituju. U svojim sećanjima on navodi da je i tada aferu za utvrđivanje porekla svoje imovine kao i pitanje Markovićeve vile u Grockoj povezivao sa navodnim intrigama sekretarke CK, Latinke Perović, kako bi se obračunala sa svojim političkim protivnicima.²⁰²⁶

Iskoristivši navedenu aferu u „Ekspresu“ više kao povod za napad na štampu, kojom je već u dužem vremenu bio nezadovoljan, Marković je oštricu svog napada uperio prema „glavnom krivcu“, listu „Politika“. „Napravio sam“, zapisao je u dnevniku, „dosta gužve i buke oko *Politike* i *Politike ekspres*. Svesno. To je bila i prilika da se oko mnogih načelnih i principijelnih stvari kaže mnogo toga. I da otvoreno govorimo i o odnosima kod nas. Otvoreno i direktno. U svakom slučaju, od monopolskog položaja Nikezića u štampi nema više ni govora. Nijedan slučaj neću propustiti.“²⁰²⁷ U telefonskom razgovoru Marković je obavestio Latinke Perović da piše pismo Titu i javnom tužiocu zbog napisao u „Politici ekspres“, ali i „Politici“, kako bi se „zaštutio“, od „štampe koju vi iz Centralnog komiteta **podržavate**“.²⁰²⁸ (akcenat – aut.) Shvatajući da bi to moglo da znači sukob unutar Srbije, od koga su u CK najviše strahovali, znajući da iza njega sledi uplitanje Tita i izbor strane, ona je odmah otišla na razgovor kod Markovića. On joj je veoma povišenim tonom rekao da je u pitanju kampanja protiv njega lično, sa namerom da ga se diskredituje i kompromituje, kao i da je rešio, pošto ga niko iz CK ne uzima u zaštitu, da je potraži kod predsednika SKJ i javnog tužioca, koje je molio da „zaštite njegov ugled“. L. Perović je rekla da je tek stigla sa puta i da tekst nije čitala, upozorivši ga pri tome „šta bi značilo da se u sadašnjoj situaciji obraća Predsedniku Republike i šta bi u svemu tome značila eventualna arbitraža Predsednika Republike u odnosima u najužem političkom rukovodstvu“. U vremenu kada se stezao obruč oko rukovodstva Srbije i povećavao pritisak na njih, nakon talasa smena u Hrvatskoj, ona je naslućivala da bi to bio početak političkog sloma rukovodstva SK Srbije.²⁰²⁹ Na

²⁰²⁵ Dok Marko Nikezić i Latinke Perović nisu imali gotovo nikakav kontakt sa Zečevićem, Draža Marković ga je veoma često primao na razgovor, uglavnom u poluprivatnoj formi, u svojoj kući ili u ugostiteljskim objektima, o čemu piše u Dnevniku. Zanimljivo je da, za razliku, od svih ostalih razgovora, koje vrlo iscrpno opisuje, Marković po pravilu razgovore sa Zečevićem prećutkuje i samo ih registruje u svom Dnevniku jednom rečenicom, „bio Slavko“, „razgovarao sa Zečevićem“ i sl., prelazeći odmah na drugu temu. Dragoslav Marković, *Život i politika*.

²⁰²⁶ Slavko Zečević, *Sećanja i kazivanja*, Beograd, 2004, str. 264–269.

²⁰²⁷ Dragoslav Marković, *Život i politika*, str. 344.

²⁰²⁸ Indikativno je da u brojnim napadima na Nikezića i Perovićevu zbog pisanja beogradske štampe, nikada nije korišćena optužba da oni kontrolišu štampu, već samo da je **podržavaju** u takvom pisanju ili u Titovom slučaju da je **ne kontrolišu**, pa je to izazivalo probleme, jer se štampa u Beogradu „razularila“ i „divlja“, kako je govorio u razgovorima sa rukovodstvom Srbije.

²⁰²⁹ Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma*, str. 648–649. Dragoslav Marković, *Život i politika*, str. 343–344. Latinke Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 364.

kraju su se saglasili da se formira specijalna komisija koja će ispitati sve okolnosti ove afere. Perovićeva je Markovićev istup okarakterisala kao vrlo nervozan, a on njen kao „usplahiren“.²⁰³⁰

Sutradan je održan redovni konsultativni sastanak rukovodstva Srbije u skupštini, Petar Stambolić je indirektno kritikovao stanje u Srbiji, upozorivši na opasnosti od tehnokratizma, a Draža Marković je u oštroj formi postavio „svoj slučaj“ i lični problem sa štampom, pred prisutne predstavike političkog vrha Srbije. Napao je štampu, pre svih „Politiku“ i njenog glavnog urednika sa kojim je tada bio u sukobu, oko imenovanja novog ministra kulture i na stari sukob nadovezao i novi u vezi sa pisanjem „Ekspresa“. On je zapretio i ako se ne smeni glavni urednik „Politike ekspres“, Miodrag Marović, da će on podneti ostavku na mesto predsednika Skupštine.²⁰³¹ Kao i predstavnicima stranih zemalja i drugih jugoslovenskih republika, u situaciji kada bi bili nezadovoljni pisanjem beogradske štampe, čelni ljudi SK Srbije su i Markoviću savetovali da povede direktan razgovor da predstavnicima medija, a Nikezić je apelovao da se ne priziva Titova arbitraža, dok se Latinka Perović na marginama ovog sastanka pitala otkuda kod Markovića „tolika opsednutost sobom, otkuda tolika osetljivost da se može pomisliti na traženje zaštite od Predsednika Republike“.²⁰³² Na ovoj sednici je na Markovićev zahtev formirana komisija CK, koja je trebalo da ispita ceo slučaj. Da bi dokazalo da nema ništa sa navedenom aferom, partijsko rukovodstvo je prihvatilo i podržalo rad komisije. Na njenom čelu je bio predsednik Gradskog komiteta SK, Bora Pavlović, a među članovima republički ministri i funkcioneri CK SK Srbije (A. Bakočević, V. Bulatović, B. Simić, B. Vezmar). Komisija je na kraju utvrdila da je tekst delo samih novinara i redakcije, pa su glavni urednik i novinari „Ekspresa“ opomenuti, kako sledeći put ne bi naseli na „podmetnute materijale“. U međuvremenu je sekretar za informisanje u Izvršnom veću i član komisije, Vukoje Bulatović razgovarao sa Miodragom Marovićem, glavnim urednikom „Ekspresa“, koji mu je rekao da je korišćen samo zvaničan materijal koji je trebalo da se nađe na sednici skupštine Beograda i da ni od koga nije tražio, niti će tražiti dozvolu za objavljivanje tekstova u novinama koje uređuje.²⁰³³ Epilog je bio takav, da je „Ilustrovana politika“ dobila zadatak da objavi fotografiju vile Draže Markovića u Grockoj, kako bi se javnost uverila u „skromnost“ objekta, kao i da se objasni preklono imovine. Ipak, tekst je u javnosti izazvao podsmeh i negativne komentare i dodatno proizveo negativni efekat po samog Markovića.²⁰³⁴ Latinka Perović je, prema beleškama sa sednice komisije, rekla da je Marković „čitavu stvar podigao na rang političkog obračuna CK sa njime. Tako se jedna sitna epizoda iz komunalnog života pretvorila u veliko političko pitanje. Ne znam dokle će, i zbog čega, Draža sve to naduvavati i koristiti za napad na Marka (Nikezića – prim. aut.) i mene, odnosno na našu politiku i CK“, upitala se Perovićeva pred članovima komisije, rekavši da čini sve da

²⁰³⁰ Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma*, str. 649–650.

²⁰³¹ Isto, str. 648.

²⁰³² Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma*, str. 649–650. Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 364–365.

²⁰³³ Iako je najčešće lično zvao i pritiskao, Draža Marković je često koristio i Vukoja Bulatovića za uticaj na novinare, urednike i medije. Miodrag Marović, „*Politika*“ i *politika*, str. 102.

²⁰³⁴ Miodrag Marović, „*Politika*“ i *politika*, str. 97.

smiri strasti.²⁰³⁵ Marković je u tom periodu već vrlo otvoreno govorio o Nikeziću negativne stvari: da ne odlazi na teren, da previše drži do sebe, da mu je najviše stalo kako će šta javno formulisati, pa predugo rediguje svoje govore, jer želi da njegova reč bude poslednja. Draža Marković je kritikovao Nikezića i jer je previše uopšten, bez smisla za „praktične poslove“ i da nema „Latinke Perović kao sekretara CK Nikezić ne bi mogao biti ni 15 dana predsednik CK“. Marković je rekao i da se s Nikezićev vrlo teško dogovarati, jer „od svakog pitanja pravi teoriju“, pa jedino ima smisla razgovarati sa Perovićevom. Zdravko Vuković je smatrao da ova vrsta odijuma i jednostranosti u oceni Markovića prema Nikeziću ranije nije postojala. Marković je bio nezadovoljan i zbog glasine koju je čuo, a onda „proverio i ustanovio“ kao tačno, da kod Nikezića veoma često dolaze strani novinari i da on s njima veoma često razgovara, što je smatrao štetnim.²⁰³⁶

Iako se ova „afera“ može smatrati zvaničnim početkom rascepa u Srbiji, koji će dovesti do Titove arbitraže i smene Nikezićevog rukovodstva, ostaje apsurd da je kao jedan od razloga smene sam jugoslovenski predsednik navodio borbu protiv socijalne nejednakosti i porast tehnokratije, a kao manifestaciju tih pojava navodio i privatne vile i vikendice, iako ih čelni ljudi CK Srbije nisu imali, dok je centralna ličnost tog kursa, Draža Marković bio vlasnik jednog od tih objekata, koje je jugoslovenski predsednik označio kao simbol socijalnog raslojavanja u društvu.

Opisana afera je korespondirala sa dubljim sukobom Draže Markovića sa listom „Politika“ i njegovim čelnim čovekom, Aleksandrom Nenadovićem. Pritisak Markovića, zbog nezadovoljstva svojim mestom u „Politici“, na urednika ovog lista bio je konstantan, ali je u proleće 1972. taj sukob eskalirao. Povod je bilo zalaganje lista da novi ministar kulture koji se tada birao ne bude političar, nego čovek iz struke, iz kulture. Već u februaru, Marković u svom dnevniku zapisuje karakterističnu rečenicu: „Moraću, opet, da se objašnjavam sa *Politikom*“, ovoga puta nezadovoljan što su redukovane vesti o njegovim razgovorima sa stranim ambasadorima u Beogradu. Odgovor Nenadovića na proteste Sekretarijata za informisanje veoma je razljutio Markovića, jer je glavni urednik „Plitike“ to ocenio kao „vršenje pritiska na štampu“. Draža Marković je takav stav Nenadovića ocenio kao da glavni urednik najuticajnijeg dnevnika sebe stavlja u poziciju „jedinog zatočnika“ demokratije, što mu je, kako smatra, obezbeđeno činjenicom da je osigurao „direktnu liniju sa duetom Nikezić – Perović“.²⁰³⁷ Takvo stanje u medijima on je ocenio kao „nedrživo“. Jedinu odgovornost za štetno delovanje štampe u društvu, nosili su, prema njegovoj oceni, pored glavnih urednika i Marko Nikezić i Latinka Perović, koji se, kako je napisao, „zadovoljavaju sopstvenim uticajem i svojim direktnim vezama“. Nakon toga, Marković je iskoristio sednicu CK Srbije i Predsedništva SSRN od 7. marta 1972. da opet napadne „Politiku“, „ne samo oštro“, nego i „vrlo grubo“, kako je sam napisao, a u svom dnevniku još je zapisao: „Neću više praviti nikakve ustupke nigde. Saši (Aleksandru Nenadoviću – pri. aut.) i

²⁰³⁵ Miodrag Marović, „*Politika*“ i *politika*, str. 99.

²⁰³⁶ Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma*, str. 651. Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 365.

²⁰³⁷ Dragoslav Marković, *Život i politika*, str. 342.

„Politici“, pre svega²⁰³⁸ Dok je prethodnog dana, 6. marta na koktelu povodom prijema za strane novinare, predsednik skupštine i lično napao glavnog urednika „Politike“. On je direktoru RTB Zdravku Vukoviću rekao da je veoma ljut zbog pisanja tog lista, zbog „sistematske kampanje“ koju vodi protiv njega, a kritike oko izbora sekretara za kulturu i afera oko kuće u Grockoj su samo pojačale taj njegov utisak. Tom prilikom on je naglašeno zapretio Nenadoviću da će „upotrebiti sva sredstva“ kako bi se odbranio od napada da je „lopov“, jer se „radi o smišljenoj kampanji protiv njega“. Iznenadeni glavni urednik „Politike“ je pokušao da se brani, ali je Marković dalje napadao, kako je skupština Srbije skrajnuta u listu, jer štampu „drži Centralni komitet SKS“, pa su zbog toga Nikezić i Perovićeva dobijali „veći publicitet“, kako je rekao.²⁰³⁹ Marković je pitao glavnog urednika „Politike“ i zbog čega „jedino“ Nikezić ima tu privilegiju da se „njegova izlaganja u celini objavljuju“. Draža Marković je rekao da mu se čini kao da je napravljena podela, da CK odgovara za medije, a on i skupština za policiju. U grdnji urednika „Politike“ on je pomenuo i da se priča kako on treba da smeni Marka Nikezića i Latinku Perović, „sve policijske informacije govore o tome“, pa je pretpostavio da Aleksandar Nenadović želi „ugrožene“ da „uzme u odbranu“, zbog čega je „Politika“ namerno želela moralno da ga diskredituje i kompromituje, kako bi ga sprečila u nameri da smeni pomenuti dvojac.²⁰⁴⁰ I ovom prilikom, Marković je ponavljao pitanje, koje je iz meseca u mesec postavljao Nenadoviću: „Ko je ovlastio novinare „Politike“ da skraćuju govore predsednika skupštine“? U navedenom periodu, pretnje glavnom uredniku „Politike“, zbog nezadovoljstva uređivačkom politikom lista ili svojim statusom u njemu direktno su sem svih navedenih upućivali i Petar Stambolić (preko posrednika) i Dušan Petrović Šane (direktno).²⁰⁴¹

Povodom tako čestih Markovićevih napada na novinare, 25. maja 1972. je organizovano savetovanje o štampi, koje su upriličili CK Srbije i SSRN Srbije. Glavni „tužilac“, kako su ga determinisali prisutni novinari, bio je Draža Maraković, koji je optužio štampu zbog liberalizma i tehnokratizma, najčešće apostrofirajući „Politiku“, a kao stalnu temu je nametao pitanje – ko zapravo kontroliše štampu u Srbiji. Ovo savetovanje je do kraja otkrilo rasep i dvojstvo, podvojenost vlasti u Srbiji – CK sa jedne strane, sa Nikezićem na čelu i skupština sa Markovićem, na drugoj strani.²⁰⁴² Tu su bila uočljiva i dva koncepta, dva pristupa medijima, a sam Marković je nezadovoljan tokom skupa, Nikezićevim govorom i karakterom otvorene debate, napustio salu i skup. U svom dnevniku je zapisao da je njegovo izlaganje vrlo loše primeljeno među novinarima, ali i „kod jednog dela političkih

²⁰³⁸ Dragoslav Marković, *Život i politika*, str. 342–343, 344.

²⁰³⁹ Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma*, str. 648.

²⁰⁴⁰ Aleksandar Nenadović, *Glavni urednik*, str. 300–301. Dragoslav Marković, *Život i politika*, str. 344. Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma*, str.648.

²⁰⁴¹ Predsednik sindikata Srbije, Dušan Petrović Šane bio je nezadovoljan svojim statusom na stranicama lista, pa je prilikom jednog od poziva Nenadoviću, otvoreno pitao, da mu ovaj odgovori, “ko, u stvari, stoji iza Politike”. Neprijatno iznenadeni glavni urednik lista je oštro prekinuo svaki dalji razgovor sa Petrovićem, ne želeći da trpi uvrede, spustio je slušalicu, što je bio još jedan od „dokaza“ za „liberalističko ponašanje“ medija, kako je P. Stambolić rekao u završnim razgovorima sa Titom, prilikom Nikezićeve smene. Aleksandar Nenadović, *Glavni urednik*, str. 295–297, 299.

²⁰⁴² Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala*, str. 118.

aktivista“. „Znao sam unapred“, pisao je, „i ne smeta mi. Naprotiv. To sam i želeo. Proces diferencijacije teče i odvija se brže nego što se moglo očekivati. Dobro je.“²⁰⁴³ Iz ovoga je već bilo jasno da je od početka marta do kraja maja Marković medije funkcionalizovao ne u cilju popravljivanja svoj položaja u njima, već kao platformu za izazivanje rascepa u političkom vrhu Srbije, koji će dovesti do Titove arbitraže i smene legitimnog partijskog rukovodstva. Tako da od kraja maja, mediji više ne igraju primarno mesto u obračunima, sukob je prenet na čisto politički teren. Treba pomenuti da je u ovom periodu, formirana još jedna partijska komisija, druga po redu u nekoliko meseci, povodom zahteva Markovića. Ovog puta je uzrok njegovog napada na „Politiku“ bilo izveštavanje njenih novinara sa Komisije za ustavna pitanja, kada su, smatrao je, pogrešno interpretirali njegove reči. Komisija koju je formirao Gardski komitet Beograda je mesec dana ispitivala novinare, da bi naposljetku utvrdila da nema elemenata štete koji su predsedniku skupštine Srbije naneti izveštavanjem lista.²⁰⁴⁴ U julu, kada je sukob u Srbiji već postao javan, u vreme razgovora u skupštini Srbije, kada obe tendencije nastupaju aktivno, o čemu će biti reči, Marković je smatrao da su u zajedničkom frontu sa Nikezićevim Centralnim komitetom, a protiv njega i novinari, koji su bili najagilniji u zahuktavanju „demokratske ofanzive“, kako se ironično izrazio. Ponovo je apostrofirao nekoliko komentatora „Politike“, Barbijerijev NIN, a kao glavnog inspiratora čitave te „grupe“ je ponovo akcentovao prvog čoveka „Politike“, Aleksandra Nenadovića. Ta medijska grupacija je, smatrao je, nametala lažnu dilemu da se sa jedne strane nalaze zagovornici demokratije i samoupravljanja, a sa druge strane protagonisti administrativnih mera, staljinisti, centralisti i ljudi koji će provesti čistku. Posebno je smatrao da se vešto eksploatiše teza Nikezića i Perovićeve da „sve zlo ne dolazi samo od neprijateljske delatnosti i da se sve ne može rešiti samo progonom neprijatelja“. Preko medija Marko Nikezić i Latinka Perović su išli na kompromitaciju i kvalifikaciju ljudi kao „konzervativaca i centralista“, kako bi za sebe „prisvojili atribute demokratizma i progresivnosti“, pa bi samim tim napad na njih bio i napad na „progres i demokratiju“, smatrao je Dragoslav Marković.²⁰⁴⁵

Poslednja politička „afera“ „Politike“ u istraživanom periodu, vezana je za informaciju o ostavkama Marka Nikezića i Latinke Perović, koje su objavljene u štampi 26. oktobra 1972. Tekst ostavke, oslobođen „samokritike“, koji je naglašavao i Titovu ulogu u političkoj krizi u Srbiji, nije mogao biti objavljen, zbog zabrane, pa je samo emitovana kratka protokolarna informacija Tanjuga. Uobičajeno je bilo da se takve vesti objavljuju neupadljivo, pri dnu unutrašnjih strana, sa sitnim naslovom, da bi se i time pokazala beznačajnost tog čina ili navedene ličnosti. Međutim, Aleksandar Nenadović je u slučaju objavljivanja ove ostavke, postupio potpuno drugačije. Smatrao je da bi puko prenošenje već tako svedenog i birokratskog saopštenja Tanjuga u jednoj rečenici bilo neprofesionalno, a ništa više od toga se i nije moglo objaviti, ni uzroci ostavke, ni motivi. Zbog toga se, znajući da je

²⁰⁴³ Dragoslav Marković, *Život i politika*, str. 362.

²⁰⁴⁴ Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala*, str. 118–119.

²⁰⁴⁵ Dragoslav Marković, *Život i politika*, str. 371.

završena i njegova urednička karijera, odlučio na jedinstveni čin u istoriji socijalističke Jugoslavije. Kratku vest o ostavci čelnika SK Srbije stavio je na naslovnu stranu, pojačao je većim i debljim, upadljivijim naslovom, i prelomio na dva stubca, i, što mu je najviše zamereno, uz nju objavio i fotografiju Marka Nikezića. Bila je to poslednja Nikezićeva fotografija na naslovnici, u danima, kada već nije bio prvi čovek partije, što je bio jedinstven slučaj.²⁰⁴⁶ Ovu vrstu lične i profesionalne hrabrosti, Nenadović je platio višegodišnjim progonom i gubitkom prava da tekstove koje je pisao potpisuje vlastitim imenom, već su više od decenije korišćeni izmišljeni inicijali.²⁰⁴⁷

Veroslava Tadić je u navedenom periodu bila glavni urednik Informativnog programa Televizije Beograd i imala je redovne komentare aktuelne situacije u subotnjoj centralnoj informativnoj emisiji – Dnevnik. U situaciji već vrlo uzavrelog političkog sukoba u Srbiji, u kome je jedan od ključnih protagonista napada na rukovodstvo SK Srbije, bio sekretar Izvršnog biroa SKJ, Stane Dolanc, V. Tadić se u svom komentaru, 24. septembra 1972. upustila u polemiku s njim. Naime, S. Dolanc, kao jedan od najbližih Titovih saradnika je 21. septembra održao govor u Splitu, na koji je urednica informativnog programa, u blagoj formi, ali vrlo jasno odgovorila.²⁰⁴⁸ Kako je Dolanc iznosio teze iz zaključaka Izvršnog biroa Predsedništva SKJ, polemika sa njim i osporavanje njegovog govora, je doživljena kao direktno suprotstavljanje najvišem partijskom organu i samom Titu i to u najgledanijem terminu. U komentaru je V. Tadić podsetila da onaj ko ima najveću vlast, mora da snosi i odgovornost za stanje u zemlji, i „pre neki dan drug Stane Dolanc najavio je, ako smo dobro shvatili, novu ulogu Izvršnog biroa“, a često se čuju i pozivi za novi način rada partijskih foruma i institucija. Ne sporeći da bi u praksi SK trebalo da menja način rada, ona je rekla da stvari mogu da se menjaju „jedino na način na koji smo došli do sadašnje uloge“ Saveza komunista, a to je značilo „demokratski, kroz razgovor i izjašnjavanja“. Direktno pominjanje Dolanca, neuobičajeno u praksi, posebno polemičkih komentara, i iznošenje teza koje su bile u suprotnosti sa njegovim, jer je on tražio prekid i diskontinuitet sa dotadašnjom praksom, bio je znak za uzbunu.²⁰⁴⁹ Kada je generalni direktor RT Beograd, Zdravko Vuković sutradan pročitao tekst komentara, konstatujući da je nesumnjivo reč o polemici sa najvišim vrhom partije, kako o tome nije konsultovan, tražio je objašnjenje od direktora televizije, Dragoljuba Ilića. Ilić, izabran od strane kolektiva za to mesto, mu je odgovorio da je lično odobrio komentar, smatrajući da je urednica postupila profesionalno – „objavili smo ceo Dolančev govor možemo malo i da polemishemo“. Politički rascep u Srbiji, time dobija na ubrzanju, a Marko Nikezić, svestan političkih konsekvenci ovakvog postupka novinara, komentar ocenjuje kao „provokaciju“, koja će samo otežati inače teško održiv položaj vođstva CK Srbije. Iako je komentar narednih dana i nedelja bio uziman mnogo puta kao argument o antititoizmu rukovodstva Srbije, još aktuelni programski kolegijum je 27. septembra 1972. odbio da ga oceni kao grešku i profesionalni propust, smatrajući da je u obavezi da

²⁰⁴⁶ *Politika*, 26. oktobar 1972.

²⁰⁴⁷ Aleksandar Nenadović, *Glavni urednik. „Politika“ i pad srpskih liberala, 1969-72.*, str. 244–258.

²⁰⁴⁸ *Dva veka srpskog novinarstva*, Beograd, 1992., str. 254.

²⁰⁴⁹ Miodrag Marović, *„Politika“ i politika*, Beograd, 2002., str. 122.

brani integritet profesije. Petar Stambolić je narednog dana ocenio da je komentar Veorslave Tadić i polemika sa Dolancom, „dokaz liberalističkog ponašanja u sredstvima informisanja“.²⁰⁵⁰ Posle brojnih pritisaka i pokrenute kampanje protiv nje, Veroslava Tadić je podnela ostavku na položaj urednice informativnog programa, partijski je kažnjena, premeštena, zbog svog obrazovanja, u naučni program, ali godinama nije mogla da se pojavljuje na ekranu i njeno ime nije smelo da se navodi na odjavnim špicama emisija koje je radila.²⁰⁵¹

Važna politička razdelnica i još jedan argument u potrebi što bržeg raspleta u Srbiji je bio i komentar glavnog urednika uticajnog NIN-a, Frane Barbijerija, na samom početku oktobra 1972. U komentaru, pod nazivom „Čvorovi i raspleti“ on je navodio da se u Srbiji stvorila neprijatna „atmosfera iščekivanja“, kao da „neka presudna odluka može preko noći da donese rasplet“. Čitava jugoslovenska društvena i politička situacija zaplela se, smatrao je, u Gordijev čvor, za koji se verovalo da „jednim udarcem može da se preseče“. Čvor je nesumnjivo postojao, ali se Barbijeri pitao da li je „formula Aleksandra Velikog ona koja može najuspešnije da ga razveže“. Za kompleksne probleme društva „nisu uvek i po pravilu najprikladnija ona rešenja koja izgledaju najlakša“, jer problemi koji se tako olako „preseku“, počinju odmah iznova da se produkuju. Bila je ova naizgled istorijska alegorija svima jasna, kao i poruka koju je glavni urednik najuticajnijih novina u zemlji poslao jugoslovenskom predsedniku, pred rasplet krize u Srbiji.²⁰⁵² Kada se jave ekonomski problemi, kada tržište „ne sluša“, najlakše i najbrže ga je ukinuti i sve izgleda na prvi pogled rešeno, dok se ne pokažu konsekvence „nepriznavanja i gušenja“ ekonomskih „zakonitosti“. Slično je i u politici, nastavljaio je on, kada politički problemi rađaju težnju da se politika negira i „zameni administriranjem“, što je bilo drugo ime za autokratiju. Ubrzo se otkrije, da je i administriranje neka politika, ali „najnesposobnija od svih“. Ne negirajući da u SK Srbije postoje podele, Barbijeri je podsetio, da su one samo reflektovale podeljenost društva i ne samo to, nego su podele unutar partije i bile veće, jer je u društvu bilo više spremnosti da se sprovodi reforma, nego u SK, pošto su njegovi delovi u sprovođenju reforme strahovali za gubitak svojih položaja, pisao je. Zavođenje „reda“, kojim se pretilo tih dana iz vrha partije, trebalo je da uvede „red u društvo“, ali nije smelo da se desi, pisao je Frane Barbijeri, da se pretvori u „državno-partijski ... red nad društvom“, jer je takav red, „bremenit novim neredima“. Zbog toga se red „ne može nametnuti nad onima koji treba da ga poštuju“, on se morao izboriti među „onima koji treba da ga ostvaruju“, a presecaju, vratio se na kraju na čvor, „oni koji ne znaju da razmrse“.²⁰⁵³

U broju 1131 od 10. septembra, nedeljnik NIN je učinio još jedan zapažen politički gest. Mesec dana pre odlaska reformista, situacija u Srbiji je bila neizvesna i većina medija je čekala ishod sukoba u vrhu partije. Marko Nikezić je gotovo iščežao sa stranica beogradske štampe. Početkom septembra on je dao intervju ljubljanskom „Delu“, koje je beogradski NIN u navedenom broju objavio u celini, istog

²⁰⁵⁰ Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma*, str. 693–697.

²⁰⁵¹ *Dva veka srpskog novinarstva*, str. 254–255. Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala*, str. 235.

²⁰⁵² NIN, 1. oktobar 1972., str. 7.

²⁰⁵³ Isto.

dana kada je izašao i u Sloveniji. Pod nazivom „Demokracija uslov jedinstva“, čime se nesumnjivo odgovaralo predstavnicima konzervativnog kursa, koji su tražili smenu srpskog partijskog rukovodstva u ime jedinstva SKJ. Intervju sa Nikezićem je objavljen na pune četiri strane i ilustriran sa pet njegovih fotografija. Bilo je to poslednje javno istupanje Marka Nikezića.²⁰⁵⁴ Isti intervju prenela je u celini, uz preteste Draže Markovića, i beogradska „Politika“.²⁰⁵⁵

Komentar glavnog urednika NIN-a, pred razgovore s Titom, koji je trebalo da reše krizu u Srbiji, pisanje tog nedeljnika i komentar Veroslave Tadić, izazvali su žestoke reakcije među konzervativnim delovima SKS, jer se prvi put dešavalo da mediji, nezavisno od političkih subjekata, na sebe preuzimaju ulogu aktera i to u najdirektnijem suprotstavljanju političkom kursu monopolističke partije. U navedenom periodu je bilo još nekoliko manje zapaženih medijskih pokušaja da se pruži otpor ofanzivnom saveznom političkom centru. Tako je beogradska „Politika“ 17. oktobra, kada je u političkim i medijskim krugovima već bio poznat ishod političke krize u Srbiji, u komentaru „Jaka partija“ isticala da su za ostvarivanje jedinstva u SK moguća dva puta, „ali je prihvatljiv samo jedan“, jer bi pokušaj da se ide putem „birokratskog monopolizma“ bio „društveno reakcionaran“.²⁰⁵⁶ Draža Marković je povišenim tonom rekao direktoru RTB, Zdravku Vukoviću: „Zar ste, zaista, mislili da možete komentarima V. Tadić, i člancima F. Barbijerija i Ž. Đorđevića (zamenik glavnog urednika NIN-a – prim. aut.) oboriti Tita i SKJ?“²⁰⁵⁷

Mutatis mutandis, u navedenom periodu u Srbiji su sve političke orijentacije, intelektualne, političke, vladajuće ili opozicione, leve ili desne imale svoje listove, časopise, publikacije – svojevrstne tribine preko kojih su mogli da izraze i diseminiraju vlastite stavove i ideološka ili politička uverenja, doprinoseći time u velikoj meri pluralizaciji društva, demokratizaciji političke kulture, shvatanjima i atmosferi neuporedivoj u čitavom posleratnom periodu.²⁰⁵⁸ Neretki administrativni problemi, ograničenja i zabrane koje su pojedini brojevi i izdanja opozicionih listova u Srbiji imali, o čemu će biti reči u posebnom poglavlju, nisu negirali navedenu tvrdnju, naprotiv. Upravo je plima medijskog i političkog pluralizma otvorena *liberalnom* politikom rukovodećeg tima SK Srbije, podsticala opoziciono delovanje, prvi put dopušteno za manifestovanje na ovakav način od dolaska komunista na vlast, pa je samim tim i provocirala različite nivoe vlasti na reakcije koje su se razlikovale, zavisno od

²⁰⁵⁴ „Demokracija uslov jedinstva“, NIN, 10. septembar 1972., str. 34–37.

²⁰⁵⁵ „Bez ikakve potrebe, bez ikakvog razloga; ništa značajno u njemu nema“, komentarisao je Marković integralno prenošenje ovog intervjuja i u „Politici“. Dragoslav Marković, *Život i politika*, str. 386.

²⁰⁵⁶ *Politika*, 17. oktobar 1972.

²⁰⁵⁷ Dragoslav Marković, *Život i politika*, str. 393. Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma*, str. 733.

²⁰⁵⁸ Iz ovoga su bile isključene najekstremnije desničarske, profašističke i ultraleve staljinističke opcije, čiji su protagonisti bili u inostranstvu, na Zapadu ili Istoku, gde su se nesmetano oglašavali u emigrantskoj štampi. Među retkim umerenjačkim i liberalnim emigrantskim glasilima u ovom periodu najuticajnija je bila londonska „Naša reč“, projugoslovenski list čiji je glavni urednik bio Desimir Tošić. *Nesentimentalni idealisti. Desimir Tošić, Božidar Vlajić i uvodnici časopisa „Naša reč“*, (Pariz-London, 1948-1990), prir. Dejan Đokić, Beograd, 2013.

toga kojoj idejnoj orijentaciji su određeni akteri inklinirali. Neretko su ovi nevladini i kritički mediji bili upravo korišćeni od strane konzervativnog krila SKS ili saveznog političkog centra kao sredstvo najdirektnijeg pritiska na partijsko rukovodstvo Srbije, da bi se dokazao njegov „oportunistički“ i „liberalistički“ odnos prema javnoj reči. Time su ovi mediji postali nezavisno od svoje namere, dvostruko sredstvo pritiska na reformsko rukovodstvo Srbije. Najpre su ga sami ti mediji napadali zbog, smatrali su, neadekvatnog tretiranja „srpskog pitanja“, „slobode izražavanja“ i drugih tema u kojima nisu delili stav partijskog vrha; dok su svojom pojavom i načinom pisanja, ovi mediji davali argumentaciju partijskim konzervativcima i samom Titu da se mora što pre obračunati sa rukovodstvom SK u Srbiji i „zavesti red“ u njoj. U tom smislu, mediji, štampa, su bili stalna i primarna tema na svim razgovorima rukovodstva Srbije i Tita. Tako je opoziciona, pretežno nacionalistička štampa, postala važan adut u obračunu sa rukovodstvom Srbije.

S druge strane, samo rukovodstvo SK Srbije, prateći vlastita politička uverenja i usvojene principe, oslobodilo je do tada ustaljenih partijskih stega najuticajnije i najuglednije *mainstream* medije, dozvoljavajući, tj. prepuštajući samim redakcijama da izaberu svoje čelne ljude. Veza između medija i političkih struktura, prisutna u svim društvima i sistemima, nije ovime prekinuta ni u Srbiji u naznačenom periodu, ali je ona bila neuporedivo sofisticiranija i umerenija nego u prethodnom periodu. Kontakti sa medijima bili su dnevni, a konferencije za štampu i sastanci čelnih ljudi reformskog rukovodstva Srbije česti, održavani uglavnom na sedmičnom nivou. Na tim sastancima, koji su prolazili u atmosferi ravnopravnog dijaloga, nemoguće je naći trag o pritiscima na medije, ali se svakako može uočiti visok stepen identifikacije čelnika navedenih redakcija sa politikom koju je vodilo političko rukovodstvo Srbije. Profesionalizacija, porast autonomije samih redakcija i učvršćenje samosvesti o ulozi novinarskog poziva, nisu bili u suprotnosti sa reformskom opredeljenošću tih medija, što je posebno došlo do izražaja, kada su krajem istraživanog perioda, najuticajniji mediji iz ove grupe sebi prisvojili i važnu ulogu u političkom sukobu koji je u Srbiji tekao. Svojim komentarima, polemikama sa najvišim partijskim vrhom SKJ, otporom politici konzervativnog dela rukovodstva republike, teško se može reći da su pomogli reformskoj orijentaciji koju su podupirali. Pre bi se moglo reći da su, ne svojom voljom, ubrzali politički rasplet u Srbiji, jer su svojim otporom, nesvakidašnjim za jugoslovenske prilike, doveli konzervativce do svesti o neophodnosti obračuna sa čelnicima SKS, čijom politikom su i mediji dovedeni u autonoman položaj. U tom smislu bi se moglo tvrditi da su kako kritički opozicioni, tako i *mainstream* mediji koji su podržavali politiku M. Nikezića i L. Perović, bili *Ahilova peta*, slaba tačka i meta za napad upravo na ovo rukovodstvo. Nezadovoljnika navedenom politikom prema medijima i sadržajem medijske scene koja je kreirana u navedenom periodu je bilo mnogo. Sovjetski Savez permanentno od početka treće krize u međudržavnim odnosima, od avgusta 1968., pa sve do kraja istraživanog perioda, pisanje jugoslovenske, a to je pre svega značilo beogradske štampe, stavlja u centar svojih pritisaka na Jugoslaviju. Za savezni politički centar i predsednika Tita je pisanje i ponašanje štampe u Beogradu bila stalna tema, na svim razgovorima sa rukovodstvom Srbije.

Napadi jugoslovenskog predsednika su bili motivisani kako pisanjem opozicione kritičke i nacionalističke štampe, toliko i one bliske reformistima. Na kraju, prilikom smene rukovodstva SK Srbije, Tito je i stanje u medijima ubrojao kao temeljne greške „liberalističkih skretanja“. Napadima na reformsko rukovodstvo Srbije zbog uređivačke politike beogradskih medija, Draža Marković i konzervativni deo SK Srbije je ispunjavao značajan deo vremena u političkom radu u navedenom periodu. Njegovi pritisci na urednike i novinare, pritisci njemu bliskih ljudi i saradnika, bili su česti, da bi na kraju upravo stanje u medijima iniciralo ili predstavljalo tek povod za konačan rascep u političkom rukovodstvu Srbije, koji će direktno odvesti u slom Nikezićevog tima i njihovu političku eliminaciju. Pritiscima zbog uređivačke politike i orijentacije *mainstream* medija („Politika“, NIN, „Ekonomska politika“, RTV Beograd, itd.) rukovodstvo SK Srbije je bilo izloženo i od predstavnika opozicione kritičke inteligencije. Nezadovoljni antinacionalističkom uređivačkom politikom tih medija i njihovim „mlakim“ odgovorima na dešavanja u Hrvatskoj i drugim delovima zemlje, napadali su partijski vrh, smatrajući ga odgovornim zbog takvog stanja, ali i zbog povremenih administrativnih ograničavanja njihovih (kritičkih) medija. I na kraju, konstantnom pritisku zbog pisanja beogradske štampe, rukovodstvo SK Srbije je bilo izlagano od strane predstavnika i čelnika skoro svih ostalih jugoslovenskih republika. Gotovo da nije bilo sastanka sa predstavnicima ostalih jugoslovenskih republika i bilateralnih razgovora u kojima se kao problem nije postavilo pisanje beogradske štampe. Jedini koji u istraživanom periodu nemaju primedbe i kritike na medijsku scenu u Srbiji i uređivačku politiku beogradskih medija su diplomatski predstavnici i mediji zapadnih zemalja. Za njih ovo nije bio samo iskorak u željenom pravcu – većih medijskih sloboda i popuštanja partijske kontrole, već je štampa koja je javno debatovala o gotovo svim jugoslovenskim problemima, u kojoj su se reflektovali i najosetljiviji politički sukobi, bila za zapadne zemlje važan izvor informacija o realnom stanju u Jugoslaviji. Ovaj stav je bio vidljiv i iz reakcija zapadnih medija na političke promene u Srbiji i smenu svih ključnih urednika beogradskih medija, nakon oktobra 1972.

Čelnici SK Srbije su na sve kritike i napade zbog medijske konstelacije u Srbiji odgovarali da mediji ne mogu da budu produžena ruka politike, odbijajući da intervenišu direktno u uređivačku politiku. Redovno su sve nezadovoljnike upućivali na direktan razgovor sa predstavnicima redakcija medija na čije su napise postojale primedbe ili se javljalo nezadovoljstvo, nudeći samo svoju tehničku pomoć i posredovanje da do tog dijaloga dođe. Osetljivost su pokazivali samo u slučajevima kada bi procenili da se u medijima ugrožava krhka stabilnost u Srbiji, da bi mediji mogli da doprinesu raspaljivanju nacionalizma, koji su smatrali najopasnijim po jugoslovensku zajednicu. U osnovi mediji su u Srbiji u istraživanom periodu igrali važniju ulogu, posebno u poređenju sa prethodnim periodima; bili su ključni adut za većinu napada na rukovodstvo SK Srbije; bili su uzrok ili makar povod za konačan rascep u Srbiji 1972., da bi poslednjih mesec dana postali uzrok ubrzanja i neminovnosti odlaska rukovodstva SKS. Uprkos represiji nad medijima nakon smene Marka Nikezića i Latinke Perović, koja je ocenjena kao jedna od najtemeljnijih čistiki u beogradskom žurnalizmu (u kratkom

periodu smenjeni su čelnici svih najuticajnijih medija), dostignuti profesionalni standardi i liberalizacija medija ostvarena u ovom periodu, predstavljali su važan iskorak u modernizaciji i pluralizaciji društva u Srbiji.

4.5.3. U duhu verske tolerancije i političke konfrontacije: Pokušaj dijaloga sa crkvom

Kada je reč o odnosu vrha SKS prema crkvama i verskim zajednicama, tu je došlo do određenog diskontinuiteta u odnosu na vreme do smene A. Rankovića. Do tada su odnosi države i crkve bili bliži, ali je smer određivala država, odnosno Ranković i njemu bliski ljudi koji su u velikoj meri uticali na rad, pre svega Srpske pravoslavne crkve. Nakon Brionskog plenuma, a posebno nakon dolaska Marka Nikezića za ključnog čoveka u Srbiji, vlast i crkva predstavljaju suprotstavljene polove ideološko-političkog života u zemlji. Vlast koja insistira na modernističkoj agendi i crkva kao ključni zagovornik tradicionalizma i konzervativizma, u stvari ideologije srpskog nacionalizma. Junska sednica Sekretarijata CK SK Srbije iz 1969. najpotpunije je izrazila odnos novih vlasti u Srbiji prema crkvenoj upotrebi politike.

Najpre se polazilo od toga da je u Srbiji kao i u čitavoj Jugoslaviji obezbeđena i garantovana „potpuna sloboda verskog života i ravnopravno tretiranje svih verskih zajednica“. Takođe, insistirano je na poštovanju verske tolerancije i omogućen je njen visok stepen, ukoliko se izuzme diskriminatorski i vrlo nepovoljan odnos SPC prema Makedonskoj pravoslavnoj crkvi, u čijim temeljima su mnogo više bili zastupljeni nacionalistički politički motivi, nego religijska problematika. Prema ovim analizama, najbolje organizovana verska zajednica u Srbiji, krajem šezdesetih godina bila je Katolička crkva. U Srbiji je registrovan i veliki broj malih verskih zajednica (u gotovo svim analizama one se nazivaju sektama), a njihov broj je premašivao trideset pet.²⁰⁵⁹

Na navedenoj sednici Sekretarijata prespitan je i stav da religijsku egzistenciju uzrokuju uslovi materijalne i duhovne zaostalosti, jer se vreme s kraja šezdesetih nije moglo okarakterisati niti kao doba zaostalosti, niti nedostatka obrazovanja ljudi. S druge strane, delatnost crkve je bila u porastu, uz istovremeno povećanje sekularizma i konstantno opadanje religioznosti građana. Ipak, razlozi za religijsku intenzifikaciju su bili mnogobrojni – od povoljnih društveno-političkih okolnosti, povećanog stepene demokratizacije društva, postizanja značajno većih sloboda u iskazivanju verskog identiteta i sl. Ipak, ključni uzrok znatno većeg upliva crkava među građane bilo je mnogo izrazitije i vidljivije političko delovanje crkava, pre svega SPC. Uz to, značajno povećavanje standarda i materijalnog života ljudi, krajem šezdesetih godina, nije bilo praćeno i daljom sekularizacijom, već naprotiv većom

²⁰⁵⁹ AS, SKS – Centralni komitet, Godine: 1969. Sekretarijat CK SKS, sednice 24 – 45, br. kutije 100. Stenografske beleške sa proširene sednice Sekretarijata CK SKS Srbije, 30. jun 1969.

religioznošću, upravo jer materijalni progres nije bio praćen moderijim kulturnim sadržajima u društvu. U tom kontekstu je posebno aktivna bila SPC, koja je okupljala oko sebe brojne intelektualce, pre svega na nacionalističkoj ideološkoj platformi. Tako je i crkva pokazivala otvorenost ka savremenim tendencijama, okretala se mladima, intelektualcima, urbanim slojevima stanovništva, čineći uz to i znatnu kadrovsku obnovu, ali je prema procenama, kadrovska politika SPC i dalje značajno zaostajala za Katoličkom crkvom. Najveći broj sveštenika SPC imao je završenu samo srednju školu (bogoslaviju), dok su kadrovi ostalih verskih zajednica, jevrejske, rimokatoličke i islamske u većini imali fakultetsko obrazovanje.²⁰⁶⁰ Procena je bila da je trend uticaja SPC na intelektualne krugove u Srbiji i Beogradu veliki i da će biti u porastu, te da će crkva biti centar nacionalističkog okupljanja i homogenizacije u Srbiji. S druge strane, Katolička crkva je u Srbiji delovala pretežno u Vojvodini i na Kosovu i to pre svega pristupajući mladima različitim alternativnim metodama, otvaranjem klubova, organizovanjem koncerata, priredbi, edukacija i sl.

Kada je reč o odnosima unutar SPC bilo je primetno zatvaranje vrha i svojevrsna oligarhizacija i autokratizacija crkve. Ideološki najdogmatičniji deo činio je sam crkveni kler, dok su vernici i sveštenici bili tolerantniji u svojim stavovima i pristupu. Vrh SPC se od 1966. kada je izgubio svog u izvesnom smislu pokrovitelja, Aleksandra Rankovića, kako su ga ocenjivali u CK Srbije, zatvorio i hermetizovao, što je potvrđeno promenama Ustava SPC. Prema ovim izmenama, u izboru poglavara crkve nisu više imali pravo da učestvuju niži slojevi i šire izborna telo kao do tada, već je to bio zabran najužeg crkvenog vrha – mitropolita i episkopa. Takođe, prema navedenim izmenama, sastav crkvenih opština više nije biran odozdo, već je oktroisan od strane viših crkvenih instanci. Time se vrh SPC obezbeđivao od uticaja vernika i sveštenstva i strogo kontrolisao vlast u svojim rukama, pokazujući visok stepen nepoverenja u niže slojeve svoje organizacije, pokazujući i izrazite antidemokratske karakteristike.²⁰⁶¹

Šezdesetih godina crkva je posvećivala posebnu pažnju vaspitnoj i obrazovnoj delatnosti, organizujući časove veronauke, pružanja stručne pomoći učenicima sa lošijim uspehom u školi. Takođe, crkva je insistirala i na „deideologizaciji“ obrazovanja, uklanjanjem marksizma i ateizma iz nastave. Katolička crkva u Srbiji je bila znatno agilnija na obrazovnom planu od SPC, čiji su sveštenici pokazali nezainteresovanost za ovu vrstu aktivnosti. Fokus SPC je umesto na obrazovanju, znatno više bio na političkoj aktivnosti. U navedenom periodu bio je intenziviran rad crkava i na humanitarnom planu, gde je KC, takođe, prednjačila zbog materijalnog uticaja iz inostranstva. Počev od 1967. znatno je porastao tiraž publikacija i časopisa SPC, a takođe je i intenzivirana delatnost crkve među

²⁰⁶⁰ AS, SKS – Centralni komitet, Godine: 1969. Sekretarijat CK SKS, sednice 24 – 45, br. kutije 100. Informacija sa proširenog sastanka Sekretarijata CK SKS, 30. jun 1969.

²⁰⁶¹ Isto

jugoslovenskim iseljenicima u Austriji i SR Nemačkoj (kulturne manifestacije, sportski susreti, pružanje socijalne pomoći, otvaranje novih parohija, itd.).²⁰⁶²

Kada je reč o brojim vidovima nacionalističkog delovanja crkve, najizrazitiji primer je bila SPC. Najmarkantnija pojava u navedenom kontekstu bila je kampanja protiv autokefalnosti Makedonske pravoslavne crkve, koja se iz medija i intelektualnih krugova SPC intenzivirala posle 1967. Uzrok takvog stava je bio političke prirode, a ne verske, jer srpska crkva odbijajući da prizna i vodeći aktivnu negativnu kampanju protiv makedonske crkve, je u stvari pokazivala krajnje negativan stav prema pitanju priznavanja makedonske nacionalnosti. Sličan stav je imala i kada je reč o crnogorskoj i muslimanskoj naciji u Jugoslaviji, koje su bile ustavne kategorije. S druge strane, vladajući komunisti su u takvom stavu videli negiranje temeljnog principa na kome je nastala jugoslovenska federacija – nacionalne ravnopravnosti. Makedonska nacija, koja je prvi put u moderno doba mogla slobodno da se afirmiše i emancipuje, težila je afirmaciji svoje državnosti i nacionalnosti na kulturnom, ali i na religijskom planu, zbog čega je želela da MPC izvuče iz hijerarhijski inferiornog položaja u koji ju je SPC stavila, da bi i na taj način osporavala makedonsku nacionalnu posebnost. Crkveno pitanje između Beograda i Skoplja je eskaliralo kada je MPC proglasila 19. jula 1967. autekefalnost, posle decenijskog neuspešnog dijaloga sa predstavnicima srpske crkve i državnih vlasti Srbije. Mitropolit MPC je u poruci obavestio srpskog patrijarha Germana o tome, uz obaveštenje i o postojanju makedonske nacije.²⁰⁶³ Takođe, nakon eskalacije sovjetsko-jugoslovenskih antagonizama 1968., počela je žestoka kampanja bugarskih vlasti protiv Makedonije i makedonske nacije, pa je navedeni segment delovanja SPC protiv ustavnog poretka SFRJ dobio i svoju međunarodnu dimenziju.

Kao jedan od vidova protesta SPC protiv pritiska koje su na njih vršile vlasti da priznaju makedonsku crkvenu autokefalnost, organizovano je seljenje zemnih ostataka srpskog srednjovekovnog cara Dušana, čije su teritorijalne aspiracije bile usmerene ka jugu. Slavljenjem i prigodnim isticanjem Dušanovih osvajačkih pretenzija na jugu, SPC je slala jasnu poruku vlastima i vršila nacionalističku propagandu u javnom mnjenju Srbije. SPC je nesumnjivo sebe videla kao zastupnika „Srba na jugu“, kako se govorilo, dok je Makedonija nazivana „južnom Srbijom“. Istovremeno SPC se u vreme ustavnih amandmana i dalje decentralizacije zemlje, predstavljala i kao „zaštitnik interesa srpstva“, jer su Srbi „u velikoj nevolji“, kako je neretko isticano na predavanjima na Narodnom pravoslavnom univerzitetu. U tim predavanjima se moglo čuti i da će Srbi iz nevolja izaći kada bude sazrela njihova svest o „potrebi jedinstva“ srpstva koje je „uniženo“. ²⁰⁶⁴ Takođe, u više predavanja na navedenom univerzitetu, intelektualna elita u Srbiji je predstavljena kao centralna ciljna grupa za delovanje i propagandu SPC, a intelektualci viđeni kao ključni saveznici u širenju nacionalizma i ciljeva same srpske crkve.

²⁰⁶² Isto

²⁰⁶³ Radmila Radić, *Država i verske zajednice 1945–1970.*, tom 2, Beograd, 2002., str. 267–291.

²⁰⁶⁴ AS, SKS – Centralni komitet, Godine: 1969. Sekretarijat CK SKS, sednice 24 – 45, br. kutije 100. Informacija sa proširenog sastanka Sekretarijata CK SKS, 30. jun 1969.

Ideološki sistem *svetosavlja* u navedenom periodu, SPC je sve intenzivnije pokušavala da poveže sa ideologijom srpskog nacionalizma i da u perspektivi ovim sinkretizmom prožme celokupnu srpsku kulturu, čime bi nametnula ne samo novu ideološku paradigmu, već i ostvarila hegemoniju vlastitog ideološkog koncepta u kulturnom i javnom prostoru.²⁰⁶⁵ Crkvena ideološka nastojanja bila su istraživačima vidljiva već krajem šezdesetih godina ne samo u književnosti, već i u arhitekturi, slikarstvu, širenju srednjovekovne vizantijske estetike na prostorima gde nije imala svoje korene, itd. Posebno atraktivne teme za nacionalističku ideološku propagandu crkvenih krugova bilo je navodno „proganjanje Srba“ sa Kosova; žestoko protivljenje podizanju Njegoševog mauzoleja na Lovćenu; pokušaji negiranja makedonskog i crnogorskog identiteta; osporavanje autonomije pokrajina i reformi federacije, itd. Značajan deo nacionalističke inteligencije, u nešto manje radikalnoj formi pratio je i reprodukovao stavove SPC po navedenim pitanjima, insitirajući da Makedonci „nisu nacija“, dok su „Crnogorci u stvari Srbi“. Insistiralo se u crkvenim izdanjima da je Njegoš isključivo srpski pisac, „egzistencijalno povezan“ sa SPC, uz negiranje univerzalnosti, transnacionalnosti i opštejužnoslovenskog karaktera njegovog dela.²⁰⁶⁶

Kada je reč o odgovoru partije na intenziviranu ideološko-političku aktivnost crkve, prevladao je stav da se nisu mogle negirati osnovne slobode verskog izražavanja, kao i da nije trebalo voditi kampanju protiv uticaja crkve. U vrhu SKS je smatrano da je bilo potrebno dati stvaralački i intelektualni odgovor na izazove crkvene propagande, pre svega u sferi kulture, kao i da je potrebno što više ograničiti prostor SPC-u kada je reč o političkom delovanju, što će ih naterati, smatrali su u CK „ili da napuste političko dejstvo, ili da se, u najgorem mogućem slučaju, sudare sa zakonskim propisima“. ²⁰⁶⁷ SK Srbije je smatrao da je potrebno i dalje „negovati dobre odnose države i crkve“, da je neophodno „razvijati nove oblike saradnje“, pre svega sa sveštenicima i nižim strukturama u SPC, ali ne odustajući od politike nacionalne ravnopravnosti i temeljnih principa u nacionalnim odnosima na kojima je i bila zasnovana socijalistička Jugoslavija. Posebno je trebalo pomagati sveštenstvo „i moralno i materijalno“ zbog njegovog niskog životnog standarda, nasuprot daleko pristojnijem životu crkvenog klera. Takođe, vrh SK Srbije se zalagao za početak ozbiljnog dijaloga između marksističkih i crkvenih teoretičara, kojima bi se afirmisala demokratska atmosfera debate u društvu. Kada je reč o socijalnoj delatnosti crkve u društvu, smatrano je da ona samo popunjava praznine koje je država zanemarila, te je neophodno da komunisti razviju doslednije u društvu principe solidarnosti, kako bi se ostavljalo što manje prostora za crkvu. Odnos SKS prema SPC je trebalo da bude „osmišljen“ i da se pri tome izbegavaju „nepromišljene intervencije“. S druge strane, od crkve se očekivalo u obostranom

²⁰⁶⁵ Organskoj vezi srpskog nacionalizma i *svetosavlja* osnove je postavio vladika Nikolaj Velimirović u svom predavanju, kasnije štampanom kao knjiga, koja je u crkvenim i nacionalističkim krugovima ostvarila kulturni status. Nikolaj D. Velimirović, *Nacionalizam Svetog Save*, Beograd, 1994, str. 46.

²⁰⁶⁶ AS, SKS – Centralni komitet, Godine: 1969. Sekretarijat CK SKS, sednice 24 – 45, br. kutije 100. Informacija sa proširenog sastanka Sekretarijata CK SKS, 30. jun 1969.

²⁰⁶⁷ AS, SKS – Centralni komitet, Godine: 1969. Sekretarijat CK SKS, sednice 24 – 45, br. kutije 100. Stenografske beleške sa proširene sednice Sekretarijata CK SKS Srbije, 30. jun 1969.

interesu saradnje da: izbegava delovanje na nacionalističkoj i šovinističkoj osnovi; da izbegava delovanje koje će biti štetno za Republiku Srbiju i njene odnose sa drugima; i da manifestacije crkvenog delovanja ne budu otvoreno antisocijalističke.²⁰⁶⁸ CK SK Srbije se zalagao za složeniji i diferenciraniji odnos prema crkvi, jer je i karakter društva koje se menjalo i reformisalo, bio manje državni, sa tendencijama podružtvljavanja. Posebno se insistiralo na tome da Nikezićevo rukovodstvo nije želeo da odnos u Srbiji prema crkvi bude sličan odnosima u drugim socijalističkim zemljama, odnosno da se zalagalo za radikalno drugačiji i civilizovaniji odnos, a *crvena linija* je bila direktan upliv crkve u politiku. Problem je bio na koji način kvantifikovati kada je jedan akt SPC na polju kulture ili socijale postajao politička akcija, smatrali su u CK Srbije. Ipak, trebalo je očekivati da će sa daljom demokratizacijom, uticaj i uloga crkve u društvu nemonovno rasti. Posebno je bilo važno, raskidati sa konzervativnim i dogmatskim mišljenjem u partiji, jer je ono objektivno išlo na ruku crkvenoj formi dogmatizma i konzervativizma. Ubedljiv stvaralački odgovor crkvenoj akciji, mogao je da ide samo sa suprotnih polaznih osnova, modernizma i progresiva, a ne tako što će jedan dogmatizam (crkveni) biti zamenjen drugim (partijskim). Trebalo se odreći i represivnog pristupa „državnog ateizma“, ali i „apatičnog“ i ignorantskog stava prema ulozi crkve u društvu i koncentrisati se na „humanističko-marksistički“ pristup, koji je trebalo da sužava društvene temelje za religioznost i u centar zbivanja i istorijskih procesa stavlja čoveka, smatrali su u CK SKS.²⁰⁶⁹ Posebno je važno bilo otvarati javne dijaloge i debate sa predstavnicima crkvenog diskurzivnog razmišljanja, i to svih verskih zajednica u Srbiji. Porazno je bilo, smatralo se u Sekretarijatu CK Srbije da su sveštenici i marksisti ulazili u dijaloge samo na inostranim seminarima, a ne i u zemlji, pa je tu praksu trebalo preneti i u Jugoslaviju. „**Mi poštujemo**“, smatrali su u CK Srbije, „**versko opredeljenje, ali ćemo morati da ulazimo u dijalog, moramo da konfrontiramo gledište.**“ (akcenat – aut.) Svaka delatnost SK Srbije trebalo je da počne od pretpostavke da su „religiozna osećanja trajan fenomen“ i da ona ne nestaju sa poboljšavanjem materijalnih osnova života ili povećanjem stepena prosvete. Zbog toga je smer delovanja komunista u Srbiji krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina bio pre svega pojačana politička aktivnost, a uz to „**moramo negovati tolerantniji, principijelan odnos prema ispoljavanju religioznih osećanja. Najgore od svega jeste da vernike tretiramo kao građane drugog reda**“, stajalo je u preporukama Sekretarijata CK SKS iz 1969. godine.²⁰⁷⁰ (akcenat – aut.)

Uz sve navedeno, trebalo je afirmisati pozitivne strane delovanja crkava i verskih zajednica, a kao primer navedeno je da je SPC „dosta pomogla afirmaciji SFRJ u inostranstvu. Svet je danas upoznat da odnos države i crkve u SFRJ nije kao u drugim socijalističkim državama. U inostranstvu je poznato da crkva u Jugoslaviji nema ulogu izvršitelja državne politike.“ Tradicionalizam SPC nije bio sporan Savezu komunista Srbije, sve dok nije prelazio u direktnu političku akciju, u širenje

²⁰⁶⁸ Isto

²⁰⁶⁹ AS, SKS – Centralni komitet, Godine: 1969. Sekretarijat CK SKS, sednice 24 – 45, br. kutije 100. Stenografske beleške sa proširene sednice Sekretarijata CK SKS Srbije, 30. jun 1969.

²⁰⁷⁰ Isto

nacionalizma. U vezi sa sve intenzivnijim tendencijama u SPC, koja je nesumnjivo pokušala da se predstavi kao ključni „pobornik i reprezent nacionalističkih interesa“, trebalo je odgovarati racionalnim i naučnim argumentima, kao i ulaskom u dijalog sa protagonistima navedenih gledišta, smatrali su u CK SKS.²⁰⁷¹ Rukovodstvo partije je predlagalo i afirmaciju racionalno-kritičkog pristupa kulturi i istorijskim procesima, kako bi istorijska interpretacija bila izuzeta iz religijskih i verskih okvira. U školske programe trebalo je uneti pojmove i procese iz istorije religije, kako se mladi ljudi ne bi sa tim pojmovima upoznavali isključivo iz ugla crkvene dogme, prilikom učeničkih ekskurzija po manastirima. U školskim programima trebalo je, prema ovim preporukama, izbegavati dogmatski ateizam. Naročito je nastavu starije istorije trebalo situirati u onovremeni kontekst i racionalno i naučno joj pristupiti, jer „ako svet nije počeo od nas, onda moramo uvažavati neki nužni kontituitet sa prošlim“, jer ako to ne budu činili komunisti, vadeći „progresivne“ pojave iz prošlosti, preuzeće je nacionalistička inteligencija i crkva, smatrali su u Sekretarijatu CK Srbije.²⁰⁷² Proslava 750-ogodišnjice autekefalnosti srpske crkve trebalo je da bude i pitanje države, a ne samo crkve, jer je navedeni događaj imao istorijsku i kulturnu dimenziju za istoriju srpskog naroda, pa ga zbog toga nije trebalo ni medijski ni politički ignorisati. Pri naučnim ustanovama i fakultetima trebalo je, smatrali su u CK Srbije, uz primenu naučne i kritičke metodologije izučavati procese iz domena crkve i religije, crkvene istorije, kao i odnosa crkve i države. Pogrešno je bilo prepuštanje istorije crkve isključivo Teološkom fakultetu, jer to nije bilo samo crkvena stvar, uzevši u obzir ulogu crkve u istoriji srpskog naroda. Navedene institucije čije osnivanje je trebalo SK Srbije da podrži, bavile bi se izučavanjem religije i verskih zajednica, merenjem uticaja crkve, sistematskim izučavanjem istorije i religije. Naučno-istraživački i kritički pristup tih institucija nije trebalo da isključuje saradnju sa samim verskim zajednicama, a posebno je kao poželjna i „prirodna“ navedena saradnja sa Teološkim fakultetom, navodilo se u stavovima CK SK Srbije.²⁰⁷³

Kada je reč o odnosu crkve i države, misleći pre svega na SPC, koja je izražavala vidno neslaganje sa politikom države oko Makedonske crkve ili Njegoševog mauzoleja, Marko Nikezić je smatrao da je odnos dijaloga i konsultacija morao da postoji. Pri tome je trebalo imati u vidu da taj dijalog bude u formi i pod uslovima koji je prihvatljiv i za „našeg partnera“, kako je nazvao crkvu. Pri tome je trebalo naglasiti da cilj toga dijaloga nikako nije bio da se SPC ili neka druga crkva pretvori u izvršioca odluka vlade ili politike SKJ, već jedno razumevanje koje će obezbediti da crkveno delovanje ne bude svedeno na jednu čisto nacionalističku i šovinističku liniju, čime bi se štetilo čitavoj državi, zasnovanoj na principima nacionalne ravnopravnosti. Crkvu nije ni trebalo, niti se moglo svesti na nivo totalne kontrole, dovesti je u jedan „agenturni položaj“, kao što je bio slučaj u Sovjetskom Savezu, gde je sledstveno ruskoj istoriji postignuta neka simbioza „državne crkve“ i jedne „dogmatične partije“,

²⁰⁷¹ Isto

²⁰⁷² Isto

²⁰⁷³ AS, SKS – Centralni komitet, Godine: 1969. Sekretarijat CK SKS, sednice 24 – 45, br. kutije 100. Informacija sa proširenog sastanka Sekretarijata CK SKS, 30. jun 1969.

rekao je M. Nikezić. Čak je naveo primer da je ruska crkva odobrila okupaciju Čehoslovačke, kao ilustraciju tog odnosa i međuizavisnosti, ali i „upotrebljavanja crkve“, koji u jugoslovenskom društvu „ne dolazi u obzir“, smatrao je prvi čovek CK SKS.²⁰⁷⁴

Linija u delatnosti crkve se povlačila kada je reč o direktnom uplitanju SPC u politiku. Ipak, nekada je teško bilo odrediti gde počinju i gde se završavaju faktičke granice političke akcije. On je ukazao i na visoku adaptivnu moć crkve, koja je i sama veoma spremna da se menja kako bi opstala, podsetivši da je nekada bila glavni zagovornik feudalnog društva i posednik. Suština, ipak, nije bila, smatrao je da se suzbiju crkve, već kako promeniti i poboljšati društvo, da crkvena delatnost u društvenoj i intelektualnoj sferi postanu izlišne. M. Nikezić se i založio da se ne suzbija versko raspoloženje nekom aktivnom ateističkom kampanjom, jer bi to moglo samo da ga podstakne. Pravi ateistički rad, prema njegovoj oceni, bio bi u „**širenju granica ljudskog znanja, u potiskivanju neznanja, u razaranju predrasuda i u svakom kretanju ka oslobođenju čoveka...**“ Pri tome, trebalo je imati u vidu da „jedan dogmatizam ne može da se potisne drugim“, smatrao je Nikezić, jer „**ako mi širimo sopstveni dogmatizam, koji moram reći da je mnogo manje suptilan nego crkveni, onda ćemo biti slabo ubedljivi**“.²⁰⁷⁵ (akcenat – aut.) Zbog toga je u Rusiji, smatrao je, bilo više vernika, nego u nekim drugim društvima kojima ne vladaju deklarirani ateisti. Država koja je stvarala neslobodnog čoveka u crkvi je morala tražiti prirodnog saveznika, smatrao je Marko Nikezić. Borba za moderno i napredno društvo, za oslobođenje i emancipaciju čoveka, bila je prema njemu i najbolji odgovor na izazov širenja verskog raspoloženja. On je smatrao i da se trebalo uhvatiti u koštac sa jednom vrstom nacionalnog kontinuiteta – kulturnog i državnog i ne polaziti od toga da sve počinje od nastanka komunista. Jer, smatrao je, ako bi se iz dogmatizma ignorisale i preskakale pojave i procesi iz istorije, onda se „crkvi i drugim konzervativcima“ ostavlja da neguju i prisvajaju, pa i preinačuju taj kontinuitet samo za sebe. Zbog toga je trebalo praviti distinkciju između onoga što je trajno, što je društveno, od onoga što je monarhistička ili crkvena tradicija kao „ljuštura koja pripada vremenu“, zbog toga je trebalo insistirati na modernom i emancipatorskom kursu, jer ukoliko su ljudi manje prosvetljeni, utoliko više kod njih, u njihovoj svesti, prevladava „**mitski elemenat koji je konzervativan uvek...**“²⁰⁷⁶ (akcenat – aut.)

Latinka Perović je smatrala da je potrebno da se izradi jedna dugoročnija akcija u odnosu prema srpskoj crkvi, koja se sve više javljala kao „reprezent nacionalističkih interesa“, zbog čega je važno osloboditi se u tom delovanju refleksa birokratske svesti i pojednostavljenih pogleda. Druga tenedencija koju je uočila je bila da se SPC sve više orijentisala na inteligenciju i teme od njenog interesovanja, postizujući vidan intelektualni i kadrovski napredak. I najzad, crkva je bila ta koja se borila za svest mladih ljudi u Srbiji, za „njihove glave“. Ona je smatrala da partija i organizovane političke

²⁰⁷⁴ AS, CK SKS – godine 1969. Centralni komitet SKS – Sekretarijat CK, br. kutije 100, Stengrafske beleške sa proširene sednice Sekretarijata CK SKS, 30. juni 1969.

²⁰⁷⁵ Isto

²⁰⁷⁶ Isto

snage nisu mogle da se „drastično i grubo“ suprotstavljaju toj delatnosti crkve, jer ona samo ispunjava onaj prazan prostor, nastao zbog pooštrenih socijalnih problema u društvu, smatrala je Perovićeva. Crkva je preuzimala onu ulogu društvenih organizacija, posebno na lokalnom nivou, koje su prestale da se bave konkretnim problemima ljudi, posebno mladih i preorjentisali se isključivo na politički teren. Ona se posebno usprotivila ranijoj praksi da se SK bavi crkvenim pitanjima, čak i kada sama SPC prelazi granicu tolerancije i ide na direktno politički teren. I u tim slučajevima, državni organi i institucije sistema je trebalo da deluju, a ne da partija „uskače“ i preuzima odgovornost koja nije njena.²⁰⁷⁷

Politika poštovanja religioznosti ljudi, insistiranje na potrebi samostalnog delovanja crkve kao dela društva, ali i dubinsko razumevanje pretrajavanja mitske i religiozne, pa time i konzervativne svesti, nije bila samo socijalistička koncepcija, nego i više odnos crkve i države u duhu evropskog prosvetiteljstva i modernog sekularizma koji je pokušavao da otvori dijalog sa drugačijim vrednosnim sistemom.

4.5.4. Sloboda stvaralaštva i(li) nacionalizam: Preispitivanje granice mogućeg i potraga za ravnotežom između slobode i odgovornosti

Kada je reč o kulturnoj politici Nikezićevog rukovodstva i pitanja slobode stvaralaštva, ostaje kao nezaobilazno pitanje jedinog skidanja već postavljene predstave sa repertoara jednog beogradskog pozorišta u istraživanom periodu. Reč je o predstavi nekadašnjeg iberovca i književnika Dragoslava Mihailovića, koja je uzburkala strasti u Beogradu i predstavljala *par excellence* političko pitanje prvog reda, jer se o njemu izjašnjavao i sam Tito. Predstava „Kad su cvetale tikve“, Dragoslava Mihailovića, izvedena je 6. oktobra 1969. u Jugoslovenskom dramskom pozorištu. Mihailović je pre toga na sebe skrenuo pažnju zbirkom novela „Frede, laku noć“, knjigom za koju je dobio „Oktobarsku nagradu“ grada Beograda, 1967. Istoimeni roman je objavljen 1968. u izdanju „Maticе srpske“ iz Novog Sada. Književa kritika je i „Tikve“ najpre pozitivno ocenila, prikazima u NIN-u, „Književnosti“, itd. I predstavu je pozorišna kritika u početku pozitivno vrednovala, da bi ubrzo krenuli napadi u „Borbi“, da bi niz nastavili i drugi dnevni listovi. Političke ocene SK Beograda, koji se bavio ovim „problemom“, su bile da je sudbinu jedne porodice i jednog junaka, autor uzeo kao povod da plasira „neprihvatljive političke stavove“ koji su dovodili u sumnju politiku otpora Jugoslavije prema SSSR-u. Posebno je mračno, prema ovoj oceni, predstavljena sudbina čoveka u jugoslovenskom političkom sistemu. Politička poruka predstave je bila da otpor IB-u nije imao „nikakvog stvarnog smisla“, stajalo je u

²⁰⁷⁷ AS, CK SKS – godine 1969. Centralni komitet SKS – Sekretarijat CK, br. kutije 100, Stengrafske beleške sa proširene sednice Sekretarijata CK SKS, 30. juni 1969.

analizi SK Beograda, uz navođenje citata glavnog junaka: „Ista ste vi govna, Stari. Pomirićete se vi. (Jugosloveni i Sovjeti – prim. aut.) Opet ćete vi jedni drugima da ližete dupe. A ako neko usput odapne, nema veze, ševac vas za to boli. Posle možete spomenik da mu dignete. U to se bar razumete.“²⁰⁷⁸ U analizi je stajalo i da je u celini gledano navedena drama „nedvosmislena“ kritika odnosa Jugoslavije i KPJ prema Sovjetskom Savezu. „Otpor IB“, stajalo je u analizi, „stvarao je teške porodične drame, uništavao ljude fizički i moralno, a nije jasno zbog čega je to rađeno. Otac bokserov dolazi iz zatvora slomljen, moralno uništen. Bokseru kaže da se čuva jer 'svašta oni mogu. Gori su od Nemaca'.“²⁰⁷⁹ Gradski komitet partije, na čelu sa Borom Pavlovićem je tim povodom zatražio od organizacije SK u JDP-u da raspravlja o ideološkim i političkim konsekvencama predstave, a od Skupštine Beograda da „preduzme odgovarajuće mere“.²⁰⁸⁰ Republički partijski vrh je odbio da arbitrira u ovom slučaju, ne želeći da bude doveden u ulogu cenzora, iako je i sam jugoslovenski predsednik to od njih tražio u svom poznatom zrenjaninskom govoru.²⁰⁸¹ Nakon Titovog napada na predstavu u Zrenjaninu, ona je skinuta sa repertoara 25. oktobra iste godine, odlukom Umetničkog saveta Jugoslovenskog dramskog pozorišta.²⁰⁸²

Da je od početka ovog slučaja bila reč o nesumnjivo političkom pitanju, a nikako samo o „slobodi stvaralaštva“ svedočio je i žestok sovjetski pritisak na jugoslovenske vlasti zbog skidanja predstave sa repertoara i kampanje u medijima. Nakon nekoliko, uslovno rečeno, posrednih i kolateralnih pritisaka, Sovjeti su se jugoslovenskim vlastima obratili direktno, stajući u zaštitu pisca i predstave. Naime, savetnik sovjetske ambasade u Beogradu, Smirnov, razgovarao je tim povodom sa saradnikom u Odeljenju za međunarodne odnose i veze Predsedništva SKJ, B. Miloševićem, 7.11.1969. Smirnov je želeo da priča eksplicitno o drami „Kad su cvetale tikve“ i njenom skidanju sa repertoara, čime je sovjetski režim bio nezadovoljan. Jugosloveni bi morali, prema sovjetskom predstavniku da priznaju, da je i sa njihove strane bilo grešaka, o čemu je Mihailović pisao u knjizi, „da su neki ljudi stradali ne zato što su bili politički neprijatelj, već samo zato što su voleli Ruse“. SSSR-u smeta, iritira ih, prema rečima Smirnova, oštra kampanja u štampi i po medijima protiv predstave, jer se politički

²⁰⁷⁸ AS, CK SKS – godine 1970–1971. Centralni komitet SKS – Komisija CK SKS za informisanje i propagandu, br. kutije 149. Informacija o predstavi JDP, „Kad su cvetale tikve“

²⁰⁷⁹ Kao što je pokazano u poglavlju 4.2.3. predstavnici opozicione kritičke inteligencije su sve češće javno u svojim istupima i knjigama poredili jugoslovensku vlast sa nemačkim nacistima, ređe sa austrougarskom politikom. U zemlji utemeljenoj na antifašističkom vrednosnom konsenzusu i tradicijama Narodnooslobodilačke borbe, to je bila najteža moguća optužba, koja se pre istraživanog perioda nije mogla čuti u javnosti.

²⁰⁸⁰ AS, CK SKS – godine 1970–1971. Centralni komitet SKS – Komisija CK SKS za informisanje i propagandu, br. kutije 149. Informacija o predstavi JDP, „Kad su cvetale tikve“

²⁰⁸¹ Radina Vučetić se u svojoj knjizi o amerikanizaciji popularne kulture u Jugoslaviji bavila i ovim „slučajem“, iako nije povezan sa SAD, već isključivo sa Sovjetima. Ne ulazeći ni jednom rečenicom u veoma složenu međunarodnu konstelaciju u kojoj se Jugoslavija tada nalazila, posebno imajući u vidu sukob sa Sovjetima iz 1968., ne analizirajući sadržaj same drame i oslanjajući se na sećanja nekoliko ljudi, koji ni na jedan način nisu bili uključeni u navedeni slučaj, iako su Arhiv Srbije i Arhiv Beograda sačuvali obilje građe o ovoj temi, R. Vučetić donosi zaključke koji su ne samo oslobođeni dokumentarnih osnova, već i elementarnih principa istoriografskog metoda. Radina Vučetić, *Koka-kola socijalizam*, str. 295–297.

²⁰⁸² Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala*, str. 135–136.

značaj tih kritika „prenosi i na sadašnje vreme“. Smetao im je i navodni balans koji se pravio – Gluščeviću je suđeno, jer je vređao SSSR, a „Tikve“ su napadnute kao protivteža, nepravedno napadnute, smatrao je predstavnik sovjetske ambasade. On je dalje naglašavao da mu je neshvatljivo da jedna socijalistička zemlja vodi nesvrstanu politiku, „šta znači to nesvrstanost“, jer jedna socijalistička zemlja mora da bude uz ostale, poručeno je jugoslovenskim vlastima.²⁰⁸³

U novembru 1969. Savet Ateljea 212 je doneo odluku da se prekine priprema drame „Druga vrata levo“ Aleksandra Popovića, koja se bavila studentskim demonstracijama iz juna prethodne godine. Spoljni članovi Saveta pozorišta su počeli da se interesuju za komad u pripremi, organizovana je „kontolna proba“, na kojoj je raspravljano o predstavi i preglasavanjem odlučeno da se ona ne postavi na scenu. Od političkih imena koja su učestvovala u ovom slučaju, bili su marginalni i anonimni ljudi, a kao i u većini slučajeva do tada, pozorišni ljudi, iz kuće su prelomili to pitanje. Predstava je ipak bila postavljena na scenu jednog zagrebačkog pozorišta, doživela je veliki uspeh i igrana i u Novom Sadu na Sterijinom pozorju. Kada je reč o obema spornim predstavama, u tiražnom listu „Student“ povelala se vrlo oštra i po vlast razorno kritička debata o navedenim pozorišnim slučajevima, što svedoči da je ipak postojao prostor za javno sučeljavanje stavova i kritiku vlasti i njene prakse.²⁰⁸⁴

Kada je reč o sudskom gonjenju pisca Zorana Gluščevića, pokazala se sva složenost ne samo jugoslovenskih unutrašnjih, već i spoljnopoličkih pozicija, ali i unutrašnje kontradikcije i protivrečnosti samog sistema. U tekstu „Pet varijacija na temu vrelo Praško proleće 68.“, objavljenom u „Književnim novinama“ od 30. avgusta 1969., na godišnjicu sovjetske agresije na Čehoslovačku, on se sovjetskim vojnicima u Pragu obratio pitanjem, zašto nisu mogli da izbegnu „sramnu ulogu“ koju im je vlast dodelila, pomenuvši sličnu ulogu sovjetske vojske i u Mađarskoj 1956. „Neki su dezertirali, neki su pucali u vazduh, najmanji broj se ubio ili otkazao poslušnost“, pisao je Gluščević, a ostalima, koji su „nesposobni za otkazivanje poslušnosti“, poručio je da nipošto ne bi trebalo da se slikaju, da iza sebe ne bi ostavljali nikakav dokumenat o sramoti, zbog koje će ih se „deca stideti i ekskomunicirati“. On je sovjetskim okupacionim trupama, koje je nazivao „soldateskom koja je otela Pražanima slobodu“, poručivao da „od trenutka kad ste stupili nogom na tuđe tle, svaki sačuvani podatak o vašem boravku u okupiranoj zemlji može jednog dana biti iskorišćen protivu vas... od strane suda istorije“, pisao je.²⁰⁸⁵ Iako se ovaj tekst, sem po oštrini i stilu, suštinski nije razilazio sa političkim pogledima na upad trupa Varšavskog pakta u Čehoslovačku i onome što su o tome rekli najviši jugoslovenski zvaničnici, od tog čina je prošlo godinu dana, a između Jugoslavije i SSSR-a je tekao proces normalizacije odnosa. Takođe, iz samog teksta proizlazi, kako je stojalo u optužnici protiv Gluščevića,

²⁰⁸³ AJ, 838 – KPR, I-3-a/101–113, „Izjave o Jugoslaviji rukovodilaca, vojnih lica i funkcionera SSSR. 1. septembar – 20. novembar 1969.“

²⁰⁸⁴ Radina Vučetić, *nav. delo*, str. 299–300.

²⁰⁸⁵ Zoran Gluščević, „Pet varijacija na temu vrelo Praško proleće 68. Iz starog vojničkog albuma“, *Književne novine*, br. 361, Beograd, 30.8.1969.

da su sovjetski vojnici u Pragu „krvnicí“ koji „stoje na grlu svoje žrtve“ i koji su upoređeni sa nacistima i četnicima. Uz to, navedeni tekst je bio objavljen pred posetu sovjetskog šefa diplomatije A. Gromika Beogradu, prvoj visokoj poseti jednog sovjetskog zvaničnika od početka treće krize u odnosima dve zemlje.

Inače, jugoslovenske vlasti, zainteresovane za što bržu normalizaciju odnosa sa Sovjetima i odagnavanje opasnosti od mogućeg napada, na godišnjicu invazije na Čehoslovačku preduzele su odgovarajuće mere. Član Izvršnog biroa Predsedništva SKJ Nijaz Dizdarević je 12. avgusta na konferenciji za štampu izneo instrukcije kako bi se trebalo ponašati povodom predstojeće godišnjice, a kasnije su ovi stavovi poslani i partijskim centralama po republikama i pokrajinama. Nakon što je dao analizu aktuelnog trenutka u Čehoslovačkoj i očekivanje ponašanja Istoka i Zapada povodom prve godišnjice napada, Dizdarević je rekao da bi trebalo da ona „na određeni način“ bude prisutna u jugoslovenskim medijima, ali tako da ne šteti normalizaciji odnosa sa SSSR i kvarenju odnosa sa ovom zemljom. Medijima je poručeno da bi trebalo da obeleže tu godišnjicu, uz pisanje o aktuelnom trenutku u Čehoslovačkoj, ali na „objektivan način“, uz prenošenje stavova pre svega komunističkih partija koje su joj se protivile (italijanska, rumunska, španska, britanska). U ovom izveštavanju je „posebnu pažnju trebalo posvetiti selekciji informacija i napisati, izbegavajući senzacionalizam“. Takođe, trebalo je izbegavati „posebne komentare“ u vezi sa godišnjicom, ali „obavezno naći načina, bez ulaženja u detalje da se jasno kaže da smo mi zauzeli stav o intervenciji i da kod njega ostajemo“, rekao je u svojim uputstvima novinarima, u ime partijskog vrha N. Dizdarević. Medijima je preporučeno i da ovim povodom ne šalju specijalne izveštaje u Čehoslovačku, već da se koriste tekstovi i dopisi Tanjuga, od koga se očekivalo da svoj posao „obavi kako treba“. Na eventualne napade medija sa Istoka, jugoslovenski mediji je trebalo da odgovore, ali kao i do tada na „miran i principijelan način“.²⁰⁸⁶

Ipak, nakon pomenutog teksta Zorana Gluščevića, usledio je snažan sovjetski pritisak i pretnje otkazivanjem Gromikove posete, pa su „Književne novine“ sudski zabranjene, Gluščević smenjen sa mesta glavnog urednika i pokrenut krivični postupak protiv njega. Iako o tome ne postoje materijalni dokazi u raspoloživoj arhivskoj građi, prema svedočenjima ljudi uključenih u navedeni slučaj, ali i tvrdnjama njegovih istraživača, Gluščevića je trebalo sudski goniti, kazniti uslovno, Sovjeti bi time bili zadovoljeni i čitav problem zaboravljen. Koliko je bio snažan sovjetski pritisak u ovom slučaju, svedoči i činjenica da se Gromikova poseta i potreba dobrih odnosa sa Sovjetima eksplicite pominje i zvanično figuriraju kao argumenti i tokom dokaznog postupka, ali i u tekstu sudske presude, kao i žalbe okrivljenog. Međutim, mimo plana i očekivanja političkih struktura, sudija Dragoslav Lukić je 28.10.1969. pisca prvostepeno osudio na šestomesečnu безусловnu zatvorsku kaznu, zbog „povrede ugleda strane države“. Presuda je, prema tvrdnjama istraživača, izazvala nezadovoljstvo i

²⁰⁸⁶ AV, fond 334 – Pokrajinski komitet Saveza komunista Vojvodine, Poverljiva i strogo poverljiva građa, 1969., 35/69.

jugoslovenskih vlasti, a posebno čelnih ljudi Srbije. Nakon ove presude i rečenice sudije da je Gluščević „oklevetao najslavniju armiju sveta“, vlast je saznala da je proces nenamerno dat u nadležnost sudiji, koji je 1948. isključen iz partije kao *ibeovac*. Prema tvrdnjama samog Z. Gluščevića i istraživača, na ublažavanju presude se najviše angažovao Marko Nikezić, pa je ona oborena na Vrhovnom sudu Srbije i 30.1.1970. preinačena u jednogodišnju uslovnu kaznu, „blagu i simboličnu“, kako je napisao jedan od pravnika.²⁰⁸⁷

Zbog mnoštva protivrečnosti, ovaj slučaj je dobar primer kako je funkcionisao mehanizam ispitivanja granica mogućeg. Bez do kraja jasnih i definisanih pravila, sistem je bio da nije bilo sistema, kako kaže Latinka Perović.²⁰⁸⁸ Slučaj krivičnog progona Zorana Gluščevića i njegova osuda je dobar primer toga. Iako se vlast, posebno ona u Srbiji, slagala sa sadržajem teksta, zbog osetljivosti jugoslovensko-sovjetskih odnosa i pritiska koji su oni sami trpeli iz saveznog centra, smatrali su da su metod i žestina koje je pisac upotrebio, krajnje kontraproduktivni. Upravo je zbog toga Centralni komitet SK Srbije jedini put raspravljao o nekoj konkretnoj restriktivnoj meri – zabrani „Književnih novina“. Na sednici Sekretarijata CK od 4. septembra 1969. je rečeno da stavovi u članku „nisu nikada bile pozicija Jugoslavije“, ni u jednoj fazi odnosa sa Rusima i da se člankom Z. Gluščevića izgubila mera. Prema oceni članova najužeg partijskog rukovodstva Srbije, u tekstu je „izražen šovinizam prema čoveku – vojniku“, a sem šovinizma, to jeste i antisovjetizam. Okolnost da je tekst objavljen u trenutku Gromikove posete je ocenjeno kao „diverzija“, tim pre što su tekst prenele i široko citirale i sve svetske novinske agencije. Članak je već, ocenjeno je, naneo velike štete politici Jugoslavije i veoma joj je otežao položaj, pred razgovore sa Sovjetima. Na sednici su razmatrane i mere za kontrolu štete, pomenute su osude teksta u „Politici“ i „Komunistu“, a pomenuta je i zabrana lista. Rukovodstvo se podelilo oko zabrane – kao argument u prilog tom rešenju je govorio Bora Pavlović, koji je pomenuto da bi to bila najjasnija „ograda“ od članka, dok su oni koji su bili protiv takvog rešenja, Latinka Perović, pre svih, navodili da bi to moglo da se tumači kao „ustupak Rusima“, što ne bi bilo dobro. Na kraju se glasalo, rukovodstvo se podelilo, pa su zabranu „Književnih novina“ podržali: Bora Pavlović i Simeon Zatezalo iz Gradskog komiteta partije u Beogradu i Marko Nikezić i Draža Marković; dok su protiv bili: Latinka Perović, Milenko Marković iz omladine i Dragi Stamenković iz SSRN Srbije.²⁰⁸⁹

Broj optuženja za krivična dela „protiv naroda i države“ (politička suđenja) je u 1968. bio 100 na teritoriji Srbije, u 1969. je bio 90, u 1970-oj 88, dok je 1971. taj broj bio samo 47. Razlog tome je liberalizujuća politička klima u čitavoj zemlji pre 21. sednice Predsedništva SKJ. Nakon toga, za samo

²⁰⁸⁷ “Dosije o Zoranu Gluščeviću”, *Hereticus: časopis za preispitivanje prošlosti*, Beograd, 1/2004; Rajko Danilović, *Upotreba neprijatelja. Politička suđenja u Jugoslaviji 1945–1991.*, Beograd, 2002., str. 309–311; Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala*, str. 134–135; Radina Vučetić, *Koka-kola socijalizam*, str. 297–298.

²⁰⁸⁸ Radina Vučetić, *Koka-kola socijalizam*, str. 293.

²⁰⁸⁹ Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma*, str. 307., Dragoslav Draža Marković, *Život i politika*, str. 141. AS, CK SKS, Sekretarijat CK, kutija 101.

prva tri meseca 1972., nakon Karadorđeva, optužena su 53 lica, više nego za celu 1971. godinu. Najviše je bilo prestupa za krivično delo povrede ugleda države, njenih organa i predstavnika, zatim, za širenje lažnih vesti, za izazivanje nacionalne mržnje ili razdora, za raspirivanje nacionalne, verske ili rasne mržnje putem propagande, za neprijateljsku propagandu, za udruživanje protiv naroda i države, za učešće u neprijateljskoj delatnosti protiv Jugoslavije, za uništenje važnih privrednih objekata, za zloupotrebu vere ili crkve u političke svrhe.²⁰⁹⁰ Najviše je bilo odbačenih prijavi za krivična dela povrede ugleda naroda i države. Reč je psovkama i uvredama upućenim Jugoslaviji i njenim najvišim predstavnicima. Međutim, kako su počinioci bili od ranije poznati kao uživaoci alkohola, a prestup izrečen u kafani, oni nisu krivično gonjeni.

Veću pažnju javnosti izazvalo je suđenje tročlanoj grupi studenata trockista. Za krivično delo „udruživanja protiv naroda i države“ (član 117. KZ) počinjeno od strane troje studenata (Jelka Kljajić, Pavluško Imširović i Milan Nikolić). Oni su u Beogradu, kako je stajalo u presudi, stvorili grupu „Inicijativna grupa za revolucionarnu radničku partiju“, koja je imala za cilj „protivustavnu izmenu postojećeg uređenja“. U tom cilju uspostavili su vezu sa „Međunarodnim komitetom za obnovu IV internacionale“ (trockističke) i organizovali su štampanje i rasturanje letaka sa „neprijateljskom sadržinom“.²⁰⁹¹ Prema presudi oni su nameravali da silom obore postojeću vlast, jer je, kako svedoče učesnici ovog političkog poduhvata, vlast u Jugoslaviji stvorila državno-kapitalističko, a ne socijalističko uređenje. Obaranje poretka je planirano da se izvede revolucionarnim, nasilnim putem. Nakon hapšenja Nikolića i Imširovića, Jelka Kljajić, koja je predavala u Centru za stručno usavršavanje radnika „PK Beograd“, je na času pročitala svojim đacima letak „Zahtevamo“, primerke dala nekima od učenika i time, kako stoji u optužnici izvršila „postavljeni plan grupe za delovanje među radnicima koristeći položaj predavača“. M. Nikolić i P. Imširović osuđeni su na po dve godine zatvora, a J. Kljajić na godinu i šest meseci.²⁰⁹²

Zbog krivičnog dela „neprijateljske propagande koja podstiče na razbijanje bratstva i jedinstva“ (član 118. KZ) vođen je postupak protiv profesora Pravnog fakulteta u Beogradu, Mihaila Đurića. On je tokom 1971. govoreći u javnoj raspravi o amandmanima na Ustav SFRJ, koju je organizovala Sekcija univerzitetskih nastavnika Pravnog fakulteta, pred većim skupom nastavnika, studenata i gostiju rekao da ne želi da govori o predloženim amandmanima, jer to nije vredno, i u svom izlaganju „vršio propagandu protiv društvenog i državnog uređenja u našoj zemlji i podsticao na razbijanje bratstva i jedinstva“. Svoj govor je objavio u listovima „Student“ i „Anali Pravnog fakulteta“ pod naslovom „Smišljene smutnje“.²⁰⁹³ Takođe, on je u časopisu „Umetnost“ (juli – decembar 1971.)

²⁰⁹⁰ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 70, II-2/570, „Informacija o krivičnom progonu za dela protiv naroda i države, januar-juni 1972.“

²⁰⁹¹ Isto

²⁰⁹² *Filosofija*, br. 4, Beograd, 1972., str. 149–191. Rajko Danilović, Upotreba neprijatelja, str. 316–317. Razgovor autora sa Dragomircom Olujićem Olujom, članom najuže grupe za osnivanje trockističke partije, 21.1.2014.

²⁰⁹³ Mihailo Đurić pre ovog političkog govora nije uživao visok profesionalni ugled među vrlo jakim ekipom jugoslovenskih filozofa, pre svega okupljenih oko časopisa „Praksis“. Međutim, ovaj istup, kao i krivični progon koji će

objavio članak pod nazivom „Kamen razdora“ koji je „po svojoj sadržini na liniji razbijanja brtstva i jedinstva, a tempiran je protiv odluke nadležnih organa Crne Gore u vezi izgradnje spomenika Petru Petroviću Njegošu“. Nadležni organi, obavestavali su Tita da je Đurić je osuđen na dve godine „strogo zatvora“.²⁰⁹⁴

Indikativan je kontekst ovog slučaja kao njegov tajming. Sporni govor i njegovo javno publikovanje više puta, pri tome sadržinski nikako ne mogu biti irelevantni, ali o njima je bilo reči u delu o nacionalizmu. Dakle, iako je govor održan u martu 1971. u vreme burnih događaja u čitavoj Jugoslaviji njegov sadržaj niko nije posebno dovodio u pitanje. Međutim, posle smene hrvatskog rukovodstva, rastao je pritisak na vođstvo SK Srbije i taj pritisak kulminira raskolom unutar rukovodstva republike u leto 1972. Teško je reći da li je vremenska podudarnost slučajna ili ne, ali Okružno javno tužilaštvo 7.6.1972. podiže optužnicu protiv Đurića za dva navedena članka, jedan iz „Anala Pravnog fakulteta“ i drugi iz časopisa „Umetnost“ o Njegoševoj kapeli na Lovćenu. Okružni sud u Beogradu 17.7.1972. donosi presudu koja je identična optužnici i izriče se dvogodišnja zatvorska kazna, za krivično delo iz člana 118. KZ – neprijateljska propaganda. Sud je pronašao da je M. Đurić „zlonamerno i neistinito“ prikazivao društveno-političke prilike u Jugoslaviji, a samo njegovo izlaganje je moglo dovesti do „teških posledica“. Vrhovni sud Srbije je 24.11.1972. na žalbu Mihaila Đurića preinačio prvobitnu presudu niže instance i kaznu zatvora smanjio na devet meseci, koju je 1973. i odslužio.²⁰⁹⁵ Nije utvrđeno da li je i ko politički podsticao suđenje Đuriću, tim pre što su narednih godina mnogi naučnici i intelektualci bili izloženi represiji, jer su se javno usprotivili ovom kažnjavanju. Sam Mihailo Đurić je kasnije ispričao da je posle presude na dve godine zatvora u njegovu korist u Vrhovnom sudu intervenisao Marko Nikezić, kako bi se kazna zatvora ublažila i zamenila novčanom. Slično kao u slučaju Gluščevića, ali ovoga puta sud nije izašao u susret odlazećem Nikeziću i kaznu zatvora je, iako umanjenu, zadržao.²⁰⁹⁶

Politički angažovana knjiga Dobrice Ćosića, „Moć i strepnje“, koja je 1971. izašla u izdanju Narodnog univerziteta „Braća Stamenković“, povučena je iz prodaje i zabranjeno njeno dalje rasturanje, nakon što je prodato, prema procenama, oko 2.000 primeraka, od 6.000 koliki joj je bio tiraž. Dobrica Ćosić u svojim sećanjima navodi saznanja da su po preporuci Gradskog komiteta partije i

uslediti, načinili su od njega jednu od nezaobilaznih figura srpske kritičke inteligencije. Možda i zbog činjenice da je bio jedan od retkih među srpskim nacionalistima koji je izdržavao zatvorsku kaznu. Jedan od najugledijih jugoslovenskih filozofa, Andrija Krešić smatrao je da se Mihajlo Đurić služi visokoparnim, teatralnim stilom iza koga se nisu nalazile i „značajne misli“. *Humanizam i kritičko mišljenje. Tako je govorio Andrija Krešić*, prir. Božidar Jakšić, Beograd, 2010., str. 96–97.

²⁰⁹⁴ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 70, II-2/570, „Informacija o krivičnom progonu za dela protiv naroda i države, januar-juni 1972.“

²⁰⁹⁵ Jovica Trkulja, „Osuda i izgon Mihajla Đurića“, u: *Hereticus – časopis za preispitivanje prošlosti*, Beograd, 2002; Rajko Danilović, *Upotreba neprijatelja*, Beograd, 2002., str. 305–309; *NIN*, broj 1112, 30. april 1972., str. 18. *NIN*, broj 1124, 23. jun 1972., str. 21–22. Latinka Perović, *Ljudi, događaji i knjige*, Beograd, 2000., str. 94; Slavoljub Đukić tvrdi da je „ostalo zabeleženo da je šef policije Srbije, Slavko Zečević, tražio da se neko od filozofa uhapsi. Tome su se suprotstavili Marko Nikezić i Latinka Perović.“ Slavoljub Đukić, *Čovek u svom vremenu*, Beograd, 1989., str. 216.

²⁰⁹⁶ Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala*, str. 144–145.

Opštinskog komiteta Palilula, komunisti Narodnog univerziteta „Braća Stamenković“ raspravljali o knjizi i negativno je ocenili, donevši navedenu odluku o povlačenju. Konsekvence su podneli i pomoćnik direktora i urednik edicije u kojoj je knjiga izašla, Jovan Marković i Ivan Čolović. Ćosić navodi, iako bez i jednog dokaza, koji bi potkrepio tvrdnje, i da je kasnije saznao da je nalog za zabranu knjige stigao direktno iz Kabineta predsednika Jugoslavije; Milojko Drulović je, navodno, imao zadatak da sa komisijom prouči knjigu i on ju je ocenio kao problematičnu.²⁰⁹⁷ Dubravka Stojanović ocenjuje da je u knjizi „sadržana suština Ćosićeve ideologije i svetonazora: glorifikacija srpske žrtve i nesreće, animozitet prema susednim narodima, opsesija zaverom moćnih sila i zahtev za rešenje srpskog nacionalnog pitanja u okviru preuređenja odnosa u Jugoslaviji”. O protivrečnostima tadašnjeg jugoslovenskog društva i složenosti sistema svedoči i činjenica da su o njoj objavljivani prikazi i mišljenja koja su išla od polemičkih do glorifikatorskih i to u najuglednijim listovima, poput „Politike“ i NIN-a. I sami sastanci ogranka Saveza komunista u N.U. „Braća Stamenković“ u januaru i februaru 1972. su bili veoma polemični i pluralni, jer su, prema istraživanjima D. Stojanović, neki članovi tog tela branili, a drugi kritikovali knjigu. Otvorena je javna debata o knjizi u medijima, a predsednik Opštinskog odbora SK Palilula, Momir Nikić se javno branio da se oni ne bave „administrativnim zabranama i bacanjem ‘prokazanih’ knjiga na lomaču. Slobodna rasprava o idejnoj orijentaciji knjige je naše pravo, ali i samo to”. Knjiga je u trenutku kada se otvorio ovaj slučaj, već imala i svoje drugo izdanje, postigla zavidan uspeh u javnosti, a na Sajmu knjiga u Beogradu zabeležila dobru prodaju.²⁰⁹⁸ Ipak, posle smene hrvatskog rukovodstva u Karađorđevu, talas represije koji je zahvatio ovu republiku, nije mogao ostati bez makar naznaka simetrije, pa je odluka izdavača o povlačenju iz prodaje Ćosićeve knjige objavljena istog dana kada i vest o hapšenju velike grupe hrvatskih inтелеktualaca. U Beogradu je tog dana ista izdavačka kuća koja je štampala knjigu D. Ćosića objavila i da obustavlja pripreme za izdavanje knjige Nikole Miloševića „Ideologija, psihologija i stvaralaštvo“. Partijsko rukovodstvo Srbije, koje Ćosićevu knjigu nikada nije pominjalo kao problematičnu, smatralo je ove pojave pritiskom na svoju republiku i pokušajima konzervativnih snaga da „gvozdena metlu“ iz Hrvatske prebace i u Srbiju, zbog čega su jedini i bili protiv načina na koji je u Karađorđevu rešen problem unutar SKH.²⁰⁹⁹

O kontroverzama u vezi sa ograničavanjem slobode javne reči svedoče i dva primera, dva ostavrenja koje je tužilac privremeno zabranio, a sud oslobodio. Reč je o „Analima Pravnog fakulteta u Beogradu“ i filmu Želimira Žilnika. Naime, Okružni javni tužilac u Beogradu, Spasoje Milošev, koji je operacionalizovao većinu zabrana, je 17. maja 1971. doneo privremenu meru zabrane rasturanja *Analisa Pravnog fakulteta* u kojima su objavljena izlaganja sa rasprave o ustavnim promenama, održane na Pravnom fakultetu. Kao razlog je navedeno „iznošenje alarmantnih tvrdjenja, kojima se izaziva

²⁰⁹⁷ Dobrica Ćosić, *Piščevi zapisi 1969–1980.*, Beograd, 2001., str. 73–74.

²⁰⁹⁸ Dubravka Stojanović, *Noga u vratima. Prilozi za političku istoriju Biblioteke XX vek*, Beograd, 2011., str.13–60.

²⁰⁹⁹ Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 355.

uznemirenje građana“. U prilog tvrdnji, javni tužilac je naveo govore Koste Čavoškog, Mihaila Đurića i Stevana Đorđevića. Međutim, Okružni sud u Beogradu kao prvostepeni organ, odbio je predlog Okružnog tužilaštva, svojim rešenjem od 26. maja 1971. jer „izražena mišljenja koja su objavljena u ovom broju *Anala* ne izražavaju stav fakulteta...“ Sud je uzeo u obzir i činjenicu da su najspornija izlaganja već objavljena u studentskom listu „Student“ u tiražu neuporedivo većem od *Anala Pravnog fakulteta*. Međutim, rešenjem Vrhovnog suda Srbije, a po žalbi Okružnog tužioca u Beogradu, 11.6.1971. je ipak zabranjeno dalje rasturanje časopisa *Anali*, čime je poništena presuda prvostepene sudske instance, a sporni broj časopisa uništen.²¹⁰⁰

Iako smatra da je krajem šezdesetih „pluralizam u kinematografiji promovisan u pravilo“, film Želimira Žilnika „Rani radovi“ je ipak podvrgnut nekoj vrsti cenzure, u kojoj je autor pristao na izbacivanje reči „ideologija“ iz podnaslova filma, kao i nekih scena koje su ocenjene kao pornografske. Kao osnovu oslobađanja filma on je smatrao formiranje filmskih radnih zajednica na samoupravnom principu, kao nekog vida „privatno-javnog poduzetništva“ u kulturi. Ipak, njegov film je rešenjem od strane Okružnog javnog tužilaštva u Beogradu privremeno zabranjen, 19. juna 1969. Ova akcija tužilaštva se dešava nakon što je film „prikazan po bioskopima širom zemlje, sa priličnim uspehom i podeljenim medijskim reakcijama“, tvrdi reditelj. Međutim, i u ovom slučaju se desio obrt, sud je 24. i 25. juna 1969. održao glavni pretres, „saslušao tužioca i moju odbranu, pogledao film, ispitao svedoke i doneo Rešenje da se odbija predlog Okružnog javnog tužioca, o zabrani filma“, navodi jedan od najpoznatijih predstavnika „crnog talasa“ u domaćoj kinematografiji. Nakon toga „Rani radovi“ trijumfovali su na filmskom festivalu u Berlinu, donevši svom autoru prestižnu nagradu, „Zlatnog medveda“.

O reprezentaciji jugoslovenskih filmova u inostranstvu, raspravljalo je i Kulturno-prosvetno veće Savezne skupštine, iste godine, ali je ishod bio kao i u sudu, jer je smatra Žilnik, prolaz bio moguć kroz „protivrečnosti hibridnog sistema“ u Jugoslaviji.²¹⁰¹ U toku 1969. od očiju javnosti različitim metodama sklonjen je i film Aleksandra Petrovića „Biće skoro propast sveta“, koji je zabranjen za prikazivanje, jer je govorio o situaciji u Čehoslovačkoj, pa bi mogao da „iritira sovjetsku delegaciju“ na čelu sa šefom diplomatije A. Gromikom koja je dolazila u Beograd. Iste godine je u „bunker“ odlukom producenata stavljen i film „Zaseda“ Živojina Pavlovića, kao „najdrastičniji primer crnog talasa“.²¹⁰² U godini 1970. zabranjen je i studentski časopis „Vidici“ (br. 142–143), zbog „tekstova o studentskom nezadovoljstvu“; novosadski studentski list „Indeks“ (br. 201), zbog nacionalističkih uvreda u jednom tekstu, uperenom protiv Crne Gore i crnogorskog identiteta; roman Slobodana Selenića „Pismo-glava“ zaustavljen je u štampariji; emisija Kosare Balabanović „Za razgovor i razmišljanje“ skinuta je sa

²¹⁰⁰ *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, br. 3. maj-juni 1971., str. 471–485.

²¹⁰¹ Boris Buden, Želimir Žilnik, *Uvod u prošlost*, Novi Sad, 2013., str. 72–81.

²¹⁰² Marko Lopušina, *Crna knjiga. Cenzura u Jugoslaviji 1945–1991.*, Beograd, 1991., str 54.

programa RT Beograd, odlukom direktora Zdravka Vukovića, jer je govoreći o nezaposlenosti u Jugoslaviji „ometala privrednu reformu“.²¹⁰³

Tokom 1971. izrečeno je 12 zabrana – jedna gramofonska ploča na makedonskom jeziku, list „Student“ (vanredni broj od 30. aprila), časopis „Fleš-magazin“, časopis „Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, list „Čik“ (maj), list „Stradija“, list „Student“ (vanredni broj od 24. avgusta), list „Čik“ (oktobar), list „Vidici“, list „Student“ (19. novembar), časopis „Uj simposion“ (dva puta, brojevi 76 i 77). U istom periodu sud nije prihvatio zabranu dvobroja lista „Vidici“ (april-maj 1971.) i tematski broj časopisa „Kultura“ (avgust 1971.) Tokom prvih devet meseci 1972. inicirano je ukupno tri zabrane, koje je sud i prihvatio. Izrečena je trajna zabrana listu „Stradija“, glasilu Saveza studenata Beograda; knjige „Kuda i dokle“ i časopisa „Filosofija“ – glasilu Filozofskog društva Srbije.²¹⁰⁴

Zapadni mediji su u svojim izveštajima iz Jugoslavije, posebno tokom 1972., posvećivali veliku pažnju *političkim procesima*. Prema informacijama AFP od 6. aprila 1972. beogradski advokat Slobodan Subotić, nekadašnji predsednik Saveza advokatskih komora Jugoslavije, kao i još 4 lica, među njima i jedan pravoslavni sveštenik, optuženi su da su rasturali letke u kojima pozivaju građane na pobunu i razbijanje jedinstva Jugoslavije. Početkom godine protiv njih je poveljen postupak zbog pobunjeničkih aktivnosti i srpskog nacionalizma. Kada je u decembru 1971. uhapšen advokat Slobodan Subotić, u njegovom stanu su pronađene na stotine letaka u kojima se Srbi pozivaju na oružje u oblastima u kojima su manjina, „kada se Jugoslavija bude raspala“.²¹⁰⁵ Slobodan Subotić osuđen je na 14 meseci zatvora, Jovan Zubović, profesor beogradskog Univerziteta u penziji na dve i po godine uslovno i sveštenik Živojin Todorović na šest meseci uslovno. Optuženima su kazne znatno ublažene zbog zdravstvenog stanja, porodičnih prilika i dobrog držanja, iako je u lecima koji su pronađeni kod Subotića srpski narod nedvosmisleno pozivan „na oružje“ protiv Jugoslavije.²¹⁰⁶

Prema informacijama zapadnih novinskih agencija, pisac i filozof Mihailo Mihailov bio je krajem aprila 1972. osuđen na 30 dana zatvora od strane pokrajinskog suda u Vojvodini, zbog objavljivanja teksta „Umetnost kao neprijatelj“ u New York Times-u. U tekstu Mihailov je pozitivno pisao o sovjetskom disidentskom piscu Aleksandru Solženjicinu.²¹⁰⁷

Sedamnaestog jula 1972. sve zapadne agencije (AP, AFP, Rojters, UPI) prenele su vesti o osudi Mihaila Đurića na dvogodišnju robiju zbog nacionalističkog govora na Pravnom fakultetu o ustavnim amandmanima. „Jugoslovenske vlasti bore se protiv nacionalizma širom zemlje, posle velike političke krize koja je izbila zbog nacionalizma i separatizma u Republici Hrvatskoj krajem prošle godine“,

²¹⁰³ Marko Lopušina, *Crna knjiga*, str. 56–57.

²¹⁰⁴ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 70, II-2/570, „Informacija o krivičnom progonu za dela protiv naroda i države, januar-juni 1972.“

²¹⁰⁵ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 6.april 1972.

²¹⁰⁶ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 28. jun 1972.

²¹⁰⁷ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 28.april 1972.

ocenjavao je Rojters.²¹⁰⁸ U to vreme nemački Di cajt se u tekstu “Pritezanje šrafova” pitao “da li jugoslovenski politički časovnici ponovo počinju da idu unatrag”, dok je Franfurter algemajne cajtung pisao o navodnim pritiscima partije na sudove u političkim procesima.²¹⁰⁹ AFP je 21. jula 1972. preneo vest o osudi troje studenata iz Beograda, zbog osnivanja terorističke grupe i želje da osnuju trockističku internacionalu. AFP je komentarisao ovu presudu informacijom da se dela Trockog mogu kupiti u prevodu na srpskohrvatski, u svim beogradskim knjižarama.²¹¹⁰ Krajem jula sve zapadne agencije opširno su izveštavale i o sudskoj zabrani rasturanja časopisa Praksis u Hrvatskoj, zbog osude procesa Mihailu Đuriću. AFP je citirao Praksis, koji je u svom uvodniku Đurićev nacionalistički govor stavio u kontekst “represivnih mera protiv stvaralačkog marksizma”. Praksis je ocenjavao da su se među najbučnijim kritičarima nacionalizma nalazili “staljinisti”.²¹¹¹

Dobar primer kako je zapadna štampa sve društvene i političke procese u Jugoslaviji svodila na povremena politička suđenja, svedoči i napis pariskog Monda od 6. septembra 1972. gde je trećina teksta posvećena Titovim stavovima izrečenim u govoru u Rijeci, a dve trećine teksta Mond je poklanjao zabrani revije “Filozofija 72”.²¹¹² Analičtičko odeljenje CK SK Srbije načinilo je informaciju o časopisu „Filozofija 72“, broj 1, 1972. (analiza datirana na 15. septembar 1972.).²¹¹³ Tema broja je bila „Nacionalizam i osnovna ljudska prava“. To je bila tema zimskih filozofskih susreta koju su organizovali: Institut za filozofiju Filozofskog fakulteta, Filozofsko društvo Srbije i časopis Filozofija, 5–7. februara 1972. Zaključci se svode na to da je: jugoslovensko društvo birokratsko i autoritarno; da su ugrožena osnovna ljudska prava; društvene procese vodi i usmerava birokratija; na delu je opšti sukob između progresivne inteligencije i političkih faktora; u zemlji se progoni progresivna misao u okviru leveice, a jačaju desne konzervativne snage; nacionalni odnosi se rešavaju na birokratski način i zato nema efikasne borbe protiv nacionalizma; jugoslovenska revolucija je u dubokoj krizi.²¹¹⁴ Skup je otvorio Mihailo Marković koji je rekao da je nacionalni problem bio centralni, sudbonosni, teorijski i praktični problem jugoslovenskog društva. Uzroke nacionalizma on je pronalazio u „politokratskim strukturama“ koje „kopaju po starim nacionalnim grehovima i bude stare napetosti da bi povratili izgubljenu podršku masa“. Jedan od ključnih uzroka nacionalizma on je video u „federativnom birokratizmu“ koji je „samovoljno“, „prozvoljno“ i „nasilnički“ vršio „prelivanje viška rada“ iz jednih delova Jugoslavije u druge, dok je, kako je rekao tzv. decentralizacija uvek bila samo „republički

²¹⁰⁸ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 18. jul 1972.

²¹⁰⁹ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 20. jul 1972.

²¹¹⁰ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 23. jul 1972.

²¹¹¹ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 26. i 27. jul 1972.

²¹¹² AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 6. septembar 1972.

²¹¹³ Tokom čitave 1972. časopis “Filosofija” je mnogo više delovao kao politički list, bilten krivično gonjenih za različite političke prestupe u Srbiji, nego kao naučni časopis. Desetine strana su donosile integralne optužnice, sudska rešenja, odbrane i žalbe optuženih i sl. Za odbranu slobode javne reči u Hrvatskoj, gde je bilo neuporedivo veći broj procesuiranih, “Filosofija” se nije interesovala. “Filosofija”, br. 1, 2, 3, 4, Beograd, 1972.

²¹¹⁴ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 70, II-2/570, „Informacija o časopisu *Filosofija* '72, broj 1, 1972.

etatizam i birokratizam“, jer je sprečavala „prirodne“ oblike integracije i vodila zatvaranju u republičke, partikularne okvire. Ovim procesima, Srbija je bila eksploatisana, a srpski narod pocepan, smatrao je M. Marković. Interesovanje za nacionalno pitanje u Jugoslaviji, Marković je tumačio kao izraz lične i intelektualne slobode, jer „bismo gubljenjem interesa za nacionalni problem sami sebi ograničili slobodu“.²¹¹⁵ Iznoseći dosta očito kritiku hrvatskog nacionalizma, Marković je napisao da se nacija u tim koncepcijama vidi kao jedinstvena i harmonična celina, da pojedinac teži da se što potpunije identifikuje sa autoritetom koji se nalazi na čelu „nacionalnog pokreta“, te da je svest o pravu na slobodu svoje nacije praćena tendencijom za dominacijom nad drugim nacijama, ciljajući na Srbe u Hrvatskoj. Ova tendencija dominacije dobijala je, prema njegovoj oceni, prećutnu podršku. On je osuđivao kritiku federacije sa stanovišta nacije, pri tome apstrahujući da su se u Jugoslaviju udružile nacije i njihove istorijske jedinice. Osuđivao je i težnje vlasti za što pravednijom distribucijom društvenih dobara po republikama, zalažući se za ukidanje vlasti i kapitala. Otvoreno izražavajući brigu za Srbe van Srbije, što je bila centralna tačka nacionalističkog programa, napisao je, zanemarujući autonomne pokrajine u Srbiji: „Umesto da se vodi borba protiv svih oblika nacionalne neravnopravnosti, primenjuju se dvostruki kriterijumi – potpuna autonomija i suverenitet nacionalne države u odnosu na federaciju, a nepriznavanje bilo kakve autonomije za nacionalne manjine u okviru republike; zalaganje za princip pariteta u federaciji, ali za majorizaciju u republici.“²¹¹⁶ Rast nacionalizma među mladima filozof Božidar Jakšić je objašnjavao time što im je 1968. „oduzeta komunistička alternativa“. Nacionalizmom se, prema njegovom mišljenju, služe centri političke moći radi održanja stanja manipulacije i represije.

Otvaranje prostora za slobodnije javno delovanje u drugoj polovini šezdesetih godina, početak javnih debata i polemika u medijima o daljem preoblikovanju jugoslovenskog društva, što je do tada uglavnom bilo kontrolisano i rezervisano za zatvorene partijske forume – dalo je prvi put prostor za sistematsku kritiku političkog i društvenog uređenja Jugoslavije. Plima koja je nadolazila sa rastućom potrebom da se izrazi javna kritika poretka i to u svim sferama stvaralaštva i javnog diskursa, postavljala je vlast u poziciju da represivno reaguje, primenjujući administrativne mere. U pokušaju sistematizacije, jasno je da je vlast reagovala represivno iz najmanje dva važna motiva – prvi, spoljnopolitički ticao se straha od Sovjetskog Saveza i njihove reakcije na previše kritičku javnu reč prema SSSR-u i tamošnjem modelu socijalizma. Ključni unutrašnji pokretač represivnih mehanizama bio je nacionalizam – nelagoda i strah od nacionalističkih homogenizacija i raspirivanja mržnje u multinacionalnoj zemlji sa tragičnim iskustvom interetničkih obračuna. Iako je katalog zabrana i javnih ograničenja obuhvatao i zaštitu javnog morala, očuvanje kulture baštine i borbu protiv kiča, apsolutno primarni motiv ograničenja slobode javne reči je bio nacionalizam. Samo bi se još jedna

²¹¹⁵ Isto

²¹¹⁶ Isto

unutrašnjepolitička tema mogla smatrati osetljivom i po vlast spornom – podsećanje na studentske demonstracije u Beogradu 1968. Kada je reč o ograničenjima u kulturi Predrag Marković smatra da je vlast umetnicima i intelektualcima, koje je povrgavala nekoj vrsti represije, u stvari, omogućavala „međunarodnu promociju i blistave karijere u zapadnom svetu“²¹¹⁷, dok su im u zemlji knjige i filmovi ipak finansirani, iako su posle toga u nekim slučajevima držani van očiju šire javnosti (povlačenje iz prodaje knjiga, bunkerisanje filmova i sl.) Politika vlasti prema intelektualcima šezdesetih je pre bila kompromis, dijalog, nekada potkupljivanje i pokušaji sitnog korumpiranja, nego direktna zastrašivanja i represija. Jugoslovenska vlast se generalno trudila da zadrži imidž po kome je postala prepoznatljiva u svetu, „socijalizma sa ljudskim licem“. Tim pre što je Tito svoj moralni kapital zastupnika „miroljubive koegzistencije“ u tom periodu pokušao da kapitalizuje i dobijanjem Nobelove nagrade za mir, a otvorenija represija u zemlji bi narušila mogućnost dobijanja ovog laskavog priznanja.²¹¹⁸ U suštini, „neobično mali broj umetnika i naučnika je bio stvarno progonjen, pogotovo u Beogradu“, smatra P. Marković.²¹¹⁹ S druge strane problematika konformizma i konvertitstva same intelektualne i kulturne elite, posebna je tema, koja izlazi iz okvira ovog istraživanja i čeka svoje istraživače.²¹²⁰

4.5.4.1. Progonioci ili progonjeni: Istorija u *slepoj mrlji* kulture sećanja i dominantnog ideološkog obrasca savremenosti

Kada je reč o temi ograničavanja javne reči, redukovanja slobode stvaralaštva u kulturi ili umetnosti u Jugoslaviji je zbog složenog političkog sistema nemoguće rekonstruisati sve tokove ovih procesa. Iako L. Perović navodi da je „nedostatak sistema bio neka neka vrsta sistema“, zbog čega je mahanizam cenzure bio „neuhvatljiv“, kako piše, R. Vučetić, to je samo delimično tačno. I Predrag Marković smatra da je „birokratski aparat“ u jugoslovenskom socijalizmu, koji se služio ograničenjima bio mnogo „haotičniji“ i manje „promišljen“ nego što se veruje.²¹²¹

Ipak, moguće je sistematizovati postojanje četiri vrste zabrana: **političke**, koja su sezale do samih vrhova vlasti i partije, nezavisno od toga da li je reč o gradskom, pokrajinskom, republičkom ili saveznom nivou; **policijske** zabrane je sprovodilo Ministarstvo unutrašnjih poslova i one su se odnosile na najdrastičnije primere kršenja jugoslovenskih i republičkih zakona, tu je pre svega bila reč o pornografiji i emigrantskoj štampi i literaturi, koja je imala desno ekstremistički sadržaj; postojale su i

²¹¹⁷ Predrag J. Marković, *Trajnost i promena. Društvena istorija socijalističke Jugoslavije i postsocijalističke svakodnevice u Jugoslaviji i Srbiji*, Beograd, 2007., str. 48.

²¹¹⁸ Pero Simić, Zvonimir Despot, *Tito – strogo poverljivo*, Zagreb, 2010., str. 284–285, 286–289, 307–309, 313–314, 317–320. Ranko Đukić, *“Topli zec” u Oslu. Neuspeli pohod J. B. Tita na Nobelovu nagradu za mir za 1973.*, Beograd-Zrenjanin, 2004.

²¹¹⁹ Predrag J. Marković, *Trajnost i promena*, str. 48.

²¹²⁰ O konvertitstvu domaće intelektualne elite, vid. Mira Bogdanović, *Konstante konvertitstva*, Beograd, 2013.

²¹²¹ Radina Vučetić, *Koka-kola socijalizam*, str. 293. Predrag J. Marković, *Trajnost i promena*, str. 47.

sudske zabrane, koje su donosili uglavnom okružni sudovi na zahtev tužilaštava; jedan od vidova provođenja administrativnih mera, kako su nazivane, su bile i tzv. **samoupravne** zabrane, kada bi se pokrenuo mehanizam unutar samih institucija (pozorišta, izdavačkih kuća, redakcija i sl.) da bi se zaustavila neka od ostvarenja, iako su često upravo ove unutrašnje opstrukcije bile podstaknute iz sfere političkog uticaja. S druge strane u naznačenom periodu politički uticaj je bio vrlo difuzan, postojalo je više centara moći koji su uticali na društvene procese: najpre savezni politički centar i Titovi zahtevi za ograničavanjem političke opozicije, a operativni organ je u ovom slučaju bio Izvršni biro i njegov sekretar Stane Dolanc; CK Srbije je bio sledeći centar uticaja sa Nikezićem i Perovićevom; skupština Srbije sa Dražom Markovićem kao predsednikom; gradski komitet SK sa Borom Pavlovićem je često operacionalizovao borbu protiv opozicije, dok je u Vojvodini to bio Pokrajinski komitet SKV sa Mirkom Čanadanovićem; uticajan je bio i Univerzitetski komitet SK u Beogradu; republički MUP sa svojim radikalnim šefom Slavkom Zečevićem na čelu; potom, Državna bezbednost, koja je gubila uticaj i vojna obeveštajna služba, KOS, na koju se posle Brionskog plenuma Tito veoma oslanjao. Uz sve to, zbog široke decentralizacije zemlje, vrlo često se događalo, kao u slučaju pozorišne predstave, „Druga vrata levo“, da u jednoj sredini knjiga, autor, film, predstava, itd. ima opstrukcije, dok se u drugim delovima Jugoslavije bez prepreka nađe u javnom diskursu. Uzimajući u obzir ovako razgranatu hijerarhiju i difuznost političkog uticaja, kao i najrazličitije institucionalne metode u najvećem broju slučajeva je teško utvrditi ko je tačno stojao iza određenih administrativnih mera i čija se politička volja i sa kojim motivima sprovodi. Srpski partijski vrh je sve vreme bio pod pritiskom da ograničava naraslu intelektualnu opoziciju, što su oni smatrali ciljanom metodom da ih se istovremeno kompromituje u moralnom smislu, a ako to ne bi činili, da ih se politički oslabi i stigmatizuje kao krivce, stalnim držanjem pod pritiskom. S druge strane, Draža Marković, koji je podržavao Tita u pritisku na partijsko rukovodstvo Srbije da ograničava slobodu javne reči, sam nije imao dovoljno mehanizama na raspolaganju da bi operacionalizivao ove namere u praksi.

Drugo pitanje koje se neminovno nameće, može li se istraživati obrazac i metod ograničavanja javne reči, a da se ne posmatraju uzroci i motivi takvog ponašanja, pre svega sadržaj napisanog, izgovorenog. Suštinsko pitanje koje savremeni istraživači iz svojih isključivih antikomunističkih pozicija i konteksta normalizovane nacionalističke ideološke paradigme ne postavljaju – jeste pitanje da li je i u kojoj meri nacionalizam bio otvaranje polja slobode, imajući u vidu da su se ograničenja u jugoslovenskom društvu odnosila prevashodno, iako ne isključivo, na nacionalističke istupe. I s tim u vezi, ostaje pitanje za istraživače tog perioda, da li je nacionalizam, tražeći slobodu samo zasebe, kada je krajem osamdesetih i u devedesetim godinama XX veka, postao dominantna društvena vrednost i vladajući politički poredak, samoostvarivši se, proširio granice slobode ili ih je strogim nacionalnim omeđavanjem dodatno suzio? Imajući u vidu tragičan istorijski bilans nacionalističkih ideologija u Jugoslaviji tokom Drugog svetskog rata, svih potonulih u kolaboraciju sa fašizmom i masovne ratne

zločine²¹²², jugoslovenski komunisti su nesumnjivo bili ograničeni i determinisani tim iskustvom, koje je i njih same obeležilo, kao što su, nema sumnje, bili ograničeni i doktrinarnim postavakama svoje ideologije, formatirane u sovjetskim autoritarnim uslovima. Takođe, imajući u vidu, nakon svih ponovljenih ratova na postjugoslovenskom prostoru i njihovog tragičnog bilansa²¹²³, nije li mičigenski balkanolog Džon Fajn bio najbliže realnosti kada je zaključio, misleći na nacionaliste u Jugoslaviji, da „u ranjivim državama nije neophodno dozvoliti prostor da se destruktivni ljudi razmašu“. On je kritikovao i američke medije koji su po pravilu podržavali osuđene nacionaliste u Jugoslaviji, pitajući se da li sva društva sveta mogu univerzalno primenjivati iste standarde ljudskih prava?²¹²⁴ Već iz navedenih primera pisanja zapadne štampe, jasno je da je obrazac savremnog kreiranja slike o Jugoslaviji od strane domaćih autora preuzet iz, uglavnom, desničarske štampe na Zapadu u vreme Hladnog rata. Istorija i složeni procesi ekonomske i društvene modernizacije, razvoja, protivrečnosti, različitih tendencija unutar iste, monopolističke partije, su simplifikovani ili najčešće potpuno apstrahovani, da bi se sve redukovalo i svelo na isključivi istorijat zabrana i cenzura.

Istorijski kontekst, takođe, je nezaobilazan u analizi ograničavanja javne reči i slobode stvaralaštva. Koji su to osnovi od kojih polazi demokratizacija jugoslovenskog društva, najdirektnije i najtešnje povezana sa destaljinizacijom i distanciranjem od ključnih karakteristika sovjetskog modela, kao do tada jedinog uzora? Jugoslovensko društvo i Srbija unutar njega, svakako nisu imali ni tradicije stvarne političke pluralnosti, ni praktikovanja slobode javne reči u zapadnoevropskom smislu njenog poimanja. Mit o „zlatnom dobu“ demokratije u Srbiji u predjugoslovenskoj epohi, kritička historiografija je koristeći svoje naučne metode, svela na realnu meru, a politički protivnik je u visoko violentnom društvu bio posmatran samo kao neprijatelj koji se mora uništiti.²¹²⁵ Bez „socio-ekonomskih pretpostavki za demokratiju“, Srbija je snažno zarobljena u „dubokim slojevima tradicionalističke i patrijarhalne političke i društvene svesti“, bila u fazi predmoderne političke kulture.²¹²⁶ Stepem represije i razmere zabrana u Kraljevini Jugoslaviji već blizu tri decenije nisu u fokusu srpske historiografije, a same te bilanse i tamo gde su načinjeni pokušaji njihove sistematizacije je teško izvesti, jer su, posebno tridesetih godina XX veka, zabrane, cenzura, nasilje i represija u gotovo čitavoj Evropi, pa i u Jugoslaviji, bili pravilo, a kritička reč izuzetak, i to pre svega u ilegalnoj i surovo progonjenoj

²¹²² Vid. Milivoj Bešlin, „Četnički pokret Draže Mihailovića – najfrekventniji objekat istorijskog revizionizma u Srbiji“, u: *Politička upotreba prošlosti. O istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru*, ur. M.Samardžić, M.Bešlin, S.Milošević, Novi Sad, 2013., str. 83–141.

²¹²³ *Bosanska knjiga mrtvih. Ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991–1995.*, I–IV, prir. Mirsad Tokača, Sarajevo, 2012., *Zločini nad djecom Sarajeva u opsadi*, Sarajevo, 2010.

²¹²⁴ Todor Kuljić, *Sećanje na titoizam. Između diktata i otpora*, Beograd, 2011., str. 107.

²¹²⁵ Olga Popović Obradović, *Parlamentarizam u Srbiji 1903–1914.*, Beograd, 1998., Ista, „Zablude o zlatnom dobu“, u: *Kakva ili kolika država*, prir. L. Perović, Beograd, 2008, str. 224–229; Vladimir Jovanović, *Tajna policija Kneževine Srbije*, Beograd, 2012.

²¹²⁶ Dubravka Stojanović, *Srbija i demokratija 1903–1914. Istorijska studija o „zlatnom dobu srpske demokratije“*, Beograd, 2003., str. 417–419.

levičarskoj štampi i publicistici.²¹²⁷ Nakon sloma rojalističke Jugoslavije, štampa u Nedićevoj Srbiji je kao svoj jedini zadatak sebe postavljala „doprinosa sređivanju prilika kod nas, kako bi naš narod što pre zauzeo odgovarajuće mesto pod okriljem Velikog Nemaškog Rajha“. Dok je dozvola za bavljenje novinarstvom mogla da se izda samo „ako dotični nije Jevrejin ili Ciganin ili ako nije oženjen Jevrejkom ili Cigankom“. Ipak, stotine beogradskih novinara i urednika je participiralo u fašističkoj propagandnoj mašineriji, prethodno davši dokaz o svom „čistom“, „arijevskom“ poreklu. Takođe, „Jevreji, Cigani, ili koje oženjen Jevrejkom ili Cigankom, načelno ne smeju ni sačinjavati propagandne spise i knjige ma koje vrste, niti ih davati i štampati“, bilo je pravilo u Nedićevoj Srbiji do 1944. za čije kršenje je bila propisana najteža kazna. Uz navedene, kvislinška uprava M. Nedića uvodila je i cenzuru starih i ranije objavljenih knjiga, koje su, proceni li se, nepodobne, morale otići „priredivačima stare hartije“ na uništenje.²¹²⁸ Važno je naglasiti da je bezmalo celina represivnog kvislinškog aparata Nedićeve Srbije idejno i personalno „nasleđena“ i preuzeta iz sistema vlasti Kraljevine Jugoslavije.²¹²⁹ To su osnovi *tradicije slobode javne reči i stvaralaštva*, sa kojih kreće nova komunistička vlast 1945., najpre kao saveznik Staljinovog režima, a potom čineći, prvo spoljnom, pa evolutivnom unutrašnjom emancipacijom, sve otvorenije, iako ne i pravolinijske, korake u demokratizaciji jugoslovenskog društva.

U analizi navedene teme nazaobilazan je i međunarodni, hladnoratovski kontekst, o kome je bilo više reči. Sovjetski pritisak, snažan, konstantan i sistematičan – ticao se iznad svega unutrašnjeg uređenja, društvenih i ekonomskih reformi i dometa slobode javne reči, postupanja i karaktera štampe u Jugoslaviji, u Beogradu pre svega. Prioritete imperijalne pretenzije sovjetskog režima je moguće istorijski staviti na proveru, već odnosom prema dve različite paradigme koje su težile emancipaciji iz njihove dotadašnje orbite uticaja u navedenom periodu. Rumunija sa unutrašnjepolitičkim dogmatskim sistemom, bila je snažan kritičar spoljne politike SSSR-a, sa bliskim spoljnopolitičkim i trgovinskim vezama sa hegemonom zapadnog sveta, Sjedinjenim Državama, nikada se nije našla na udaru vojnih snaga Varšavskog pakta; dok je Čehoslovačka, vojno, strateški i geopolitički najtešnje vezana za istočni blok, bila žrtva njegovih vojnih efektivna upravo da bi se slomila njena unutrašnja demokratizacija, koja je uzela maha i sprečilo dalje širenje slobode javne reči, u periodu kada je bila jedina zemlja istočnog bloka, koja je ukinula cenzuru u javnom diskursu.

Naposletku, pitanje slobode umetničkog i kulturnog stvaralaštva, slobode javne reči, nezavisnosti medija – ne može se na početku XXI veka tumačiti savremenim društvenim kriterijima. Komparirajući je ne samo sa istočnim zemljama, već i zapadnim, i Jugoslavija se u drugoj polovini

²¹²⁷ Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935.*, Beograd, 2006., Milivoj Bešlin, „Kraljevina Jugoslavija u borbi protiv antifašizma. Istorijski izazov Španskog građanskog rata kao kristalizaciona tačka političke aktivnosti u Jugoslaviji“, u: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam*, prir. Milo Petrović, Beograd, 2014., str. 199–222.

²¹²⁸ Olivera Milosavljević, *Potisnuta istina. Kolaboracija u Srbiji 1941–1944.*, Beograd, 2006., str. 135–136, 138, 155, 48.

²¹²⁹ Milivoj Bešlin, „Kraljevina Jugoslavija u borbi protiv anti-fašizma“, str. 221.

šezdesetih mora nužno posmatrati onovremenim merilima, jer bi sve drugo bio aistorični anahronizam. Dok u to vreme Amerika vodi mukotrpnu bitku za građansku ravnopravnost i protiv duboko ukorenjenog rasizma, za poštovanje najelementarnijih prava čitavih slojeva stanovništva, tek izašla iz makartističke represije, ali sa razvijenim sistemima i mehanizmima cenzure i zabrana, čak i u Holivudu²¹³⁰, režim francuskog predsednika De Gola se nikako nije mogao nazivati demokratskim u savremenom smislu te reči; SR Nemačka je vodila tešku politiku suočavanja sa zločinačkom prošlošću, prvi put otvorenu vlastitim unutrašnjim snagama u tom periodu, dok u Italiji nije smelo da dođe do suštinske promene vlasti, jer je dominantna levica bila na strani komunista; Frankovu represivnu diktaturu u Španiji, Salazarov konzervativni autoritarizam u Portugaliji ili Grčku pod vlašću pukovničke hunte izlišno je i pominjati u kontekstu slobode govora i javne reči.²¹³¹

Zaključak koji bi izvan sumnje i na dokumentarnoj osnovi mogao da istrpi istoriografsku kritiku bi se oslonio na princip da je u Jugoslaviji i Srbiji, krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina, sloboda govora i javnog istupa i kulturnog stvaralaštva bila u granicama tadašnjeg evropskog standarda, opšta kategorija, a zabrane, represija i incidentne pojave – uprkos brojnosti, pojedinačne.²¹³² Suštinska distinkcija Jugoslavije u drugoj polovini šezdesetih u odnosu i na tadašnji Istok i Zapad je bila izvesna konfuzija, nepredvidivost i nedoslednost, koje većina istraživača tumači, kao nedostatak sistema u merama ograničavanja javne reči i umetničkog stvaralaštva. Dok su istočne zemlje na čelu sa SSSR-om²¹³³, politiku ograničavanja sprovodile javno i često krajnje brutalnim metodama, što je bio i jedan od faktora odvracanja i podsticanja autocenzure, zapadne, kapitalističke zemlje su pod nominalnom retorikom o „slobodnom svetu“, cenzuru i ograničavanja sprovodile manje uočljivo, jasnim pravnim okvirom i snažnim institucijama liberalne, što nikako nije značilo i vrednosno neopredeljene države. Jugoslavija je pokušavajući da gradi vlastiti, treći put, posebno samoupravnim metodama, s kraja šezdesetih, kreirala sistem, koji je imao veliki stepen voluntarizma i nepredvidivosti, često oslonjen na personalnu arbitrarnost samoupravnih subjekata, što je jedan od otežavajućih segmenata u istraživanju navedenih fenomena. Ipak, postojali su i tabui koji se uglavnom nisu dovodili u pitanje, kao što je bila neprikosnovena ličnost jugoslovenskog predsednika Tita, ali i tu je u posmatranom periodu bilo promena, od njegovog „degradiranja“ sa prve na unutrašnje strane „Politike“, do tišine kojom ga je 1971. u Beogradu, prvi put od rata, dočekala puna sala u Narodnom

²¹³⁰ Postoji brojna literatura o cenzuri i zabranama u Americi toga doba, npr. Murray Schumach, *The Face On the Cutting Room Floor. The Story of Movie and Television Censorship*, New York, 1974.² Radina Vučetić navodi da su romani Henrija Milera, koji su u SAD bili cenzurisani, u Jugoslaviji šezdesetih štampani integralno, čime se slala poruka o „modernosti i otvorenosti“ jugoslovenskog društva, piše ona. Radina Vučetić, *Koka-kola socijalizam*, str. 328, 410.

²¹³¹ Tony Judt, *Postwar. A History of Europe Since 1945.*, New York, 2005; Pol Džonson, *Istorija američkog naroda*, Beograd, 2003.

²¹³² Poznati američki fizičar Džeri Holton je 1964. učestvovao na zasedanju Korčulanske letnje škole. Interesovao se o čemu će Mihailo Marković govoriti i kada mu je jugoslovenski filozof dao da pročita referat, Holton ga je upitao: „Vi ni u jednoj zemlji ne biste mogli ovako oštro da govorite. Jeste li sigurni da Vas neće uhapsiti?“ Mihailo Marković, *Juriš na nebo. Sećanja.*, 1, Beograd, 2008., str. 141.

²¹³³ Političke prilike u Kini i surovosti tzv. Kulturne revolucije, koju je Mao Cedung pokrenuo 1966., ovde nisu uzimane u razmatranje. <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/146249/Cultural-Revolution#toc283836>

pozorištu, na svečanoj akademiji povodom obeležavanja tridesetogodišnjice ustanka²¹³⁴; indikativan je i primer profesora Pravnog fakulteta u Beogradu, Stevana Đorđevića, koji je na trodnevnoj raspravi o ustavnim amandmanima 1971. oštro napao ideju da Tito nema ograničenje mandata, čak i da bude dalje biran za predsednika Jugoslavije. I njegovo izlaganje je publikovano sa ostalima, ali se za razliku od Đurićevog za ovaj javni napad na Tita lično tužilac nikada nije zainteresovao.²¹³⁵ Kao dovođenje u pitanje tabua bilo je tumačeno i pomenuto izostavljanje obeležja Titovog autoriteta iz sale u kojoj se održavao Kongres kulturne akcije 1971.²¹³⁶

Kada je reč o slobodi govora, otvorenosti u radu, tretiranju štampe, komunikaciji sa javnošću, rukovodstvo Saveza komunista Srbije na čelu sa Markom Nikezićem, otvorilo je svojim delovanjem i poimanjem političke kulture, do tada nezabeležen i neuporediv prostor za javnu debatu, dijalog, kako unutar Srbije, tako i Srbije sa drugim republikama. Kako je pisala Olga Popović Obradović, Nikezićevi reformisti ostaće upamćeni „po nesumnjivo najliberalnijem razdoblju sa stanovišta slobode javne, pa čak i organizovane kritike postojećeg poretka“.²¹³⁷ U vreme uspona nacionalističkih ideologija u svim sredinama, Marko Nikezić je smatrao da je bilo opasno u Jugoslaviji raspravljati ko će više da „drma čamac“, jer će svi biti gubitnici, a nacionalisti su pod vidom borbe za slobodu reči najdalje odlazili u tome. On je smatrao da je bio potreban i jedan civilizacijski stepen da bi se jedno društvo ponašalo kao demokratsko, da je potrebno razumevanje stvari, kako bi se one mogle slobodno raspravljati. U protivnom, čitava „zgrada“ će se srušiti, što će neminovno „unazaditi taj čitav naš način rešavanja, doći ćemo na mnogo direktnije i primitivnije puteve“. Istorijsko regresiranje i propadanje je uvek moguće kao opcija i ona postoji u svakom društvu, pa i „u našem koje je prilično primitivno“. On je i podsetio da se u Srbiji vlast „neće kotrljati na ulici“ i da se varaju oni koji to očekuju, rasprava je dobrodošla, ali ne tako što će da se „ruši zgrada“, jer su se neke temeljne „konvencije“ na koji način su se otvaranje i demokratizacija odvijali, trebalo da poštuje.²¹³⁸

Naposletku, ključ za istorijsko razumevanje njihovog pada je i bio u činjenici da su odbili da primenjuju administrativne i represivne mere, koje je Tito od njih prilikom svakog susreta tražio. I sama stigma, kojom je bio od strane onih koji su ih smenjivali, praćen njihov izgon iz javnog i političkog života – liberali – nije se odnosio na njihovu nominalnu pripadnost zapadnoevropskoj liberalnoj ideologiji, već je tom etiketom bio objašnjen ključni uzrok neminovnosti njihovog odlaska –

²¹³⁴ Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 282.

²¹³⁵ Stevan Đorđević, “O izboru predsednika Republike po amandmanu XXXVI”, u: *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, br. 3. maj-juni 1971., str. 340–343.

²¹³⁶ Latinka Perović tvrdi da navedena činjenica nije bila unapred planirana, ni smišljena, već je rezultat spontanosti. Ona tvrdi da je sama bila isključivo koncentrisana na referat i njegov sadržaj, a da o dekoraciji sale niti je odlučivala, niti ju je bilo ko pitao o tome. Ipak, atmosfera u društvu je već bila takva, da odsustvo Titovih obeležja njoj nije bilo uočljivo na prvi pogled, kako tvrdi. Razgovor autora sa dr Latinkom Perović, 14. 8. 2014.

²¹³⁷ Olga Popović Obradović, “Srpska i(li) srbijanska politika”, u: *Prelomna 72. Uzroci i posledice pada srpskih (komunističkih) liberala, oktobra 1972.*, Beograd, 2003., str. 44.

²¹³⁸ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Stenografske beleške sa razgovora Marka Nikezića s novinarima, 8. avgust 1969.

prevelika zaštita slobode mišljenja, stvaralaštva, otvorenosti medija, javne kritike društvenih odnosa i političkog sistema, faktičko dovođenje u pitanje Titovog autoriteta. Ostaje pitanje zbog čega su u kulturi sećanja nezanemarljivog dela intelektualne elite u Srbiji ostali stigmatizovani kao „staljinisti“, „titoisti“, „cenzori“, koji su zabranjivali, progonili i bili nosioci *mračne komunističke represije*.²¹³⁹ Tim pre što je način njihove političke eliminacije i period koji je nastao njihovim odlaskom neretko determinisan i kao „staljinizam“.²¹⁴⁰ Ostaje za istraživanje i pitanje apsurdna, da su ovako označavani najčešće od onih predstavnika intelektualne elite koji su učestvovali u adoraciji i glorifikaciji Rankovića ili Krcuna u „novom srpskom poretku sećanja“, kako kaže Todor Kuljić. Olga Popović Obradović je navedenu pojavu tumačila odnosom *liberala* prema srpskom nacionalizmu, promenama ustava i generalno konceptom koji je u svim svojim segmentima ne samo bio protivan nacionalističkoj ideologiji, već je bio *per se*, najdirektniji diskontinuitet sa svim srpskim političkim elitama u Jugoslaviji do tada. Raskidajući sa svim vidovima unitarizma, ali odbacujući i svesrpsku koncepciju, osuđujući centralizam, ali i nacionalnu homogenizaciju kao metod političkog delovanja, odbijajući da odgovore recipročno na nacionalističke izazove u drugim republikama i uz to provodeći novu programsku koncepciju, identiteta Republike Srbije, Nikezićevi reformisti su se suštinski razgraničili sa protagonistima srpskog nacionalizma, jednako ohrabrenim liberalizacijom javnog diskursa, koliko i isprovocirani politikom srpskog rukovodstva. Međutim, upravo činjenica da srpski nacionalizam i Nikezićevo rukovodstvo nisu imali ni jednu dodirnu tačku, konačno i presudno je determinisalo njihovu interpretaciju u kulturi sećanja značajnog dela humanističke inteligencije, pa i javnog diskursa. U pervertiranom srpskom poretku sećanja, konstituisanom pod presudnim uticajem nacionalističke ideologije, reformisti su proglašeni „titoistima“, „staljinistima“, „egzekutorima titoizma“ i to od strane onih koji su teško prikrivali ili čak i otvoreno priznavali svoje prisne odnose sa najkonzervativnijim i najrepresivnijim delovima sistema, a neretko su mu i sami pripadali.²¹⁴¹ Kosta Nikolić smatra da je represija nastala 1973. padom Marka Nikezića i Latinke Perović bila „dosledna, temeljna i brutalna“ i procenjuje da je politički uklonjeno oko 4.000 ljudi. Bila je to, smatra on, „svojevrсна varijanta srpske kulturne revolucije“.²¹⁴² Vrlo slično tvrdi i Predrag J. Marković, koji piše da se „uglavnom dosta tolerantan“ odnos vlasti u Srbiji prema intelektualcima, za sve vreme socijalističke Jugoslavije, ozbiljnije remeti jedino „početkom sedamdesetih godina, kada je došlo do velikog obračuna sa tzv. anarho-liberalima, reformistima unutar Partije“.²¹⁴³

²¹³⁹ Kosta Nikolić smatra da se „srpskim liberalima često neopravdano pripisuje veliki broj represivnih mera u kulturi. Represija je znatno pojačana posle njihovog pada i doživela je surove oblike“, piše on. Kosta Nikolić, *Srpska književnost i politika 1945–1991. glavni tokovi*, Beograd, 2012., str. 51.

²¹⁴⁰ Darko Suvin, *Samo jednom se ljubi. Radiografija SFR Jugoslavije 1945–72.*, Beograd, 2014., str. 195.

²¹⁴¹ U svojim sećanjima Dobrica Ćosić je Marka Nikezića i Latinke Perović nazvao „Titovim mašicama“, koji su se „na jugoslovenskom moru branili od krokodila bacajući mu robove u razjapljene čeljusti“, pisao je aposteriori, uz komentar da poređenje jeste drastično, ali je i njihov „liberalizam“ bio „drastičan“, poredeći ga sa inkvizicijom. Dobrica Ćosić, *Piščevi zapisi 1969–1980.*, Beograd, 2001., str. 121–122.

²¹⁴² Kosta Nikolić, *Srpska književnost i politika 1945–1991.*, str. 51.

²¹⁴³ Predrag J. Marković, *Trajnost i promena*, str. 48.

Treba podsetiti da je jedan od ključnih Titovih zahteva srpskom rukovodstvu bilo odstranjivanje profesora inicijatora studentske pobune 1968. i da su oni odbijali i da razgovaraju o tome, potpuno i do kraja ignorišući taj eksplicitan zahtev jugoslovenskog predsednika. Drugi Titov zahtev ticao se predstavnika desne nacionalističke opozicije, pre svega grupe oko D. Ćosića i Srpske književne zadruge. Sem pokretanja dijaloga o kome su obe strane u to vreme imale samo reči hvale, kada je L. Perović odlazila u *Zadrugu*, ništa se drugo nije desilo, iako je ona tim odlaskom dopunila „optužnicu“ protiv čitave orijentacije i sebe lično, podnevši nekoliko Kardeljevih uvreda („išla si na noge Ćosiću“ i „tresu im se gaće pred inteligencijom“).²¹⁴⁴ Centralni komitet SK Srbije je jednom raspravljao o nekoj zabrani, i to na direktan sovjetski i Titov pritisak i tada se podelio oko pitanja zabrane „Književnih novina“, L. Perović se oštro tome protivila; a na kraju je zalaganjem Marka Nikezića izdejsnovano preinačenje kazne, pa književnik Gluščević nije podneo represivne konsekvence.²¹⁴⁵ U svim unutrašnjim trvenjima i napetostima u partiji na pitanju slobode javne reči i prava na kritiku, Latinka Perović je bila, iako su bili istomišljenici, direktnija u odbrani intelektualnih sloboda od Nikezića. Ne samo raspoloživa arhivska građa, nego i optužbe na njen račun Draže Markovića i posebno napadi ministra policije Slavka Zečevića i šefa saveznog SDB-a Borče Samonikova, svedoče o tome.²¹⁴⁶ U svojim dostavama Titu, Zečević je upravo nju apostrofirao kao glavnu prepreku politici *čvrste ruke*, navodeći jugoslovenskom predsedniku tim povodom i konkretne dokaze, o čemu je bilo reči. Šef savezne Udbe, Samonikov je, takođe, partijsko rukovodstvo Srbije i posebno sekretara CK SKS, optužio kao ključne u opstrukciji rada organa bezbednosti, jer je stvaralo uslove pod kojima je tajna služba, kako je rekao bila u konstantnom u „nokdaunu“, zbog čega nije mogla da radi, kako se požalio Titu.²¹⁴⁷ Jedan od primera u prilog navedenoj tvrdnji je i zapis u dnevniku Draže Markovića od 28. januara 1972., „a juče opet objašnjenje sa Latinkom koja se protivila oduzimanju pasoša Z. Pešić, N. Popovu i V. Miliću (profesorima Filozofskog fakulteta), iako je to bio odlučan zahtev nadležnih državnih organa“.²¹⁴⁸ Više puta u svom dnevniku Marković ironizira i stalnu „zabrinutost“, kako kaže, Latinke Perović, za „demokratiju i progres“.²¹⁴⁹ Početkom 1972., kada je posle Karađorđeva rastao

²¹⁴⁴ L. Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 406., Dragoslav Draža Marković, *Život i politika 1*, str. 352.

²¹⁴⁵ Pitanje zabrane *Književnih novina* i različito glasanje tim povodom je jedini slučaj razlaza čelnih ljudi srpske partije, Marka Nikezića i Latinke Perović. Latinka Perović kaže da joj je u pauzi sednice CK na kojoj se o tome debatovalo, Nikezić rekao: „Nećemo valjda ti i ja da se razilazimo, ovo moramo da uradimo, to je pritisak Rusa.“ Razgovor autora sa dr Latinkom Perović, 23. maj 2014.

²¹⁴⁶ Poseban animozitet, kao i u vreme dok je bio ministar unutrašnjih poslova Srbije, Slavko Zečević i u memoarima ispoljava prema ličnosti i političkim koncepcijama Latinke Perović. Zečević u memoarima kaže da je ona čim je izabrana u Izvršni komitet „počela da radi na dezintegraciji političkog života i društvenog organizovanja“, kao i da je radila na stvaranju „drukčijih odnosa“ u SK Srbije i SKJ. Suštinu njenog političkog rada on je video u „dezintegraciji socijalističkog samoupravnog društva“. Aktivnosti Latinke Perović, prema Zečevićevoj oceni, bile su u mnogim aspektima suprotne „zvaničnoj politici Partije“. Slavko Zečević, *Sećanja i kazivanja*, Beograd, 2004, str. 249–250. i AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 67, II-2/519, „Razgovor predsednika Tita sa delegacijom Službe državne bezbednosti“

²¹⁴⁷ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 67, II-2/519, „Razgovor predsednika Tita sa delegacijom Službe državne bezbednosti“

²¹⁴⁸ Dragoslav Draža Marković, *Život i politika*, str. 333; O sukobu povodom pasoša i L. Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 363.

²¹⁴⁹ Isto, str. 374.

pritisak na srpsko rukovodstvo, radikalni šef policije Slavko Zečević tražio je da se uhapsi neko od profesora, da se „zaplaše“. On je na taj sastanak došao sa policijskim dosijeima profesora, što je konsterniralo partijsko rukovodstvo, pa je Predrag Ajtić, prema više izvora, zavapio, „pa zar je to taj naš socijalizam“, a L. Perović je uz jednoglasno odbacivanje takvog zahteva od svih prisutnih i zapretila Zečeviću da će ako samo „pipne“ filozofa Mihaila Markovića „univerzitet biti u plamenu“, što je on odmah u strogo poverljivoj belešci dojavio Titu.²¹⁵⁰ U navedenoj dojavi on se Titu i požalio kako ga je 3. februara 1972. srpsko rukovodstvo sprečilo („za to se posebno zauzimala Latinka“) da pokrene postupak protiv Mihaila Đurića.²¹⁵¹ U svom dnevniku navedeno potvrđuje i Draža Marković, koji piše u jesen 1972. da su njegovi odnosi sa Latinkom Perović „najhladiji“, smatrajući to očekivanim, jer je „ona i najviše napadana od moje strane“, pisao je predvodnik „novog kursa“ u Srbiji, objašnjavajući da je uzrok tome činjenica da je upravo ona bila „nosilac“ čitave akcije i „stvaranja atmosfere“ suprotstavljanja politici koju je Marković promovisao i simbolizovao. „Dosad (kraj septembra 1972. – prim. aut.) joj je to polazilo savršeno za rukom“, navodi D. Marković.²¹⁵² Ministar unutrašnjih poslova, S. Zečević je kasnije otvoreno priznao da je prisluškivao Marka Nikezića dok je bio na čelu CK, navodeći i da je kao ministar odbijao da postupa po Nikezićevim uputstvima, jer mu nije verovao zbog toga što je „bio pod snažnim uticajem Latinke“, kako je napisao. Zečević je optuživao L. Perović i da „nije bila energična oko raščišćavanja situacije na Univerzitetu u Beogradu. Ona je objektivno podržala ekstremiste na Univerzitetu, imala je određenog uticaja na ponašanje jednog dela profesora, tako da su oni u njoj videli potporu svojih nastupanja i nastojanja.“ On je i optužio vrh CK Srbije da nije želeo da iskoristi demonstracije na Kosovu kako bi se reafirmisao represivni poredak u pokrajini.²¹⁵³ Iz dnevnika Draže Markovića, kao iz sećanja Slavka Zečevića, što potvrđuje i očita politička sinhronizacija, jasno je da su kontakti predsednika skupštine u ministra unutrašnjih poslova Srbije bili gotovo dnevni, dok su kontakti Zečevića sa čelnim ljudima CK bili veoma retki i pre svega protokolarni. Sam Zečević navodi da je Nikezićevom partijskom vrhu presekao bilo kakvu mogućnost uticaja na republičke organe bezbednosti, ali i njihovu kontrolu, dok je sam Nikezić u javnim

²¹⁵⁰ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, II-4-b, Neki elementi procene situacije u Beogradu i SR Srbiji, izneti od S. Zečevića, 24.6.1972. Nešto drugačiju rečenicu navodi Slavoljub Đukić, koji citira da je Perovićeva tim povodom rekla: „Ko je taj ko može da uhapsi, na primer, jednog Mihaila Markovića? Znamo li šta bi to značilo?“ Dok se Nikezić upitao: „Na osnovu čega hapsiti? Postoji, valjda, zakon u ovoj zemlji?“ Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala*, str. 142; I Perovićeva navodi taj sastanak i Zečevićev zahtev za hapšenjem. L. Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 363.

²¹⁵¹ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, II-4-b, Neki elementi procene situacije u Beogradu i SR Srbiji, izneti od S. Zečevića, 24.6.1972.

²¹⁵² „Uvek zabrinuta, uvek nespokojna, uvek uposlena i uvek ugrožena (i ona i oni)... svuda vidi zavere, neprijatelje ne zemlje, ne socijalizma nego „njih“ „progresivaca“ i „demokrata“. Divim joj se na neki način: kako može da izdrži sve to, otkud joj snaga da stalno živi pod pritiscima i tolikim teretom briga (kao da sama ona nosi društvo na leđima)! A ima energije beskrajno. U stanju je da radi neprekidno – valjda i svih 20 časova (u 24 časa).“ Dragoslav Draža Marković, *Život i politika*, str. 390.

²¹⁵³ Slavko Zečević, *Sećanja i kazivanja*, Beograd, 2004, str.262–263.

nastupima, ne jednom, upozoravao da bi bilo krajnje opasno da se pokaže „da je SUP politička snaga za sebe“ i van bilo kakve kontrole.²¹⁵⁴

Ostaje i pitanje za istraživače, ako i nisu pristajali da progone, da li su Nikezići reformisti mogli neke od onih koji su bili izloženi represiji – da liše pritisaka? Ključ za razumevanje i davanje odgovora na ovo pitanje je u teljenim postavkama njihove političke agende i orijentacije. Insitiranje na doslednom samoupravljanju, značilo je i što šire davanje autonomije svim samoupravnim subjektima, što je značilo i konsekventno zalanje za nezavisnost institucija, kao deo šireg programa slabljenja i doziranog povlačenja partije, kao kontrolora svih društvenih procesa. U tom kontekstu je i bilo moguće „ohrabrivati“ pravosuđe da odbacuje zahteve tužilaštava za zabranama, što se ranije nije događalo. Ova proklamovana politika potvrđivana je neretko i u praksi. Uprkos javnih negodovanja i oštre kampanje koju je gradski komitet SK Beograda pokrenuo, ne bi li sprečio da pesnik Matija Bećković dobije 1971. najvišu nagradu grada Beograda, Oktobarsku, ona je dodeljena protivno volji najveće partijske organizacije u zemlji. Nikezić i Latinka Perović su odbili da arbitriraju u ovom slučaju, smatrajući da to nije nadležnost vrha partije, ali su se u sukobu između dve institucije koje su imale različit stav o ovom pitanju – gradskog komiteta partije, koji se žestoko protivio toj odluci i žiriju koji je nagradu dodelio – opredelili za onu instancu koja je, kako su smatrali, jedina bila nadležna da nagradu dodeli – žiriju. Nagrada je te godine dodeljena Bećkoviću, u javnosti već afirmisanom i po svojim nacionalističkim stavovima, u kojima je negirao postojanje crnogorskog naroda, nazivajući ga „nepostojećim“²¹⁵⁵

Međutim, omogućavanje prostora institucijama i organizacijama da prema samoupravnom konceptu što je moguće u većoj meri samostalno odlučuju, bez pritisaka i naredbodavne prakse partijskog vrha, ostavilo je širok manevarski prostor predsednicima dve najjače partijske organizacije unutar SK Srbije, da provode restriktivniju politiku od one koju su Nikezić i Perovićeva proklamovali, zastupali i sprovodili. Reč je o predsednicima SK Vojvodine Mirku Čanadanoviću i predsedniku gradskog komiteta partije u Beogradu Bori Pavloviću, čiji je tvrdi kurs neretko nailazio na neslaganja i u republičkom vrhu partije (poput onoga u slučaju Oktobarske nagrade, pitanja zabrane „Književnih novina“ i sl.). Ipak, ostaje pitanje koliko je Nikezićovo rukovodstvo tolerisalo delatnost partijskih šefova Vojvodine i Beograda zbog toga što se time deakumulirao pritisak Tita, saveznog centra i domaćih konzervativaca sa republičkog partijskog vrha, a koliko jer su ostavljali odgovornost autonomnim institucijama, dveju partijskih organizacija, kao jedan od esencijalnih principa svoje programske agende.²¹⁵⁶ Ovaj princip su sem u slučaju Oktobarske nagrade primenili i kada je reč o

²¹⁵⁴ Slavko Zečević, *Sećanja i kazivanja*, str. 264–265. Marko Nikezić, *Srpska krhka vertikala*, str. 317.

²¹⁵⁵ Milo Gligorijević, *Slučajna istorija*, Beograd, 1988., str. 242–246. Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 307.

²¹⁵⁶ Brojni su primeri koncepcijskih razlika unutar rukovodstva Srbije upravo u ovom pitanju, poštovanja samostalnosti i odgovornosti institucija. Jedan od paradigmatičnih sukoba tim povodom je bio izbor direktora najmoćnije medijske kuće u republici – RTV Beograd, na mesto odlazećeg Zdravka Vukovića, 1972. Dok je Draža Marković smatrao da iz političkog vrha nametnuti kandidat, Milan Vukos mora biti imenovan, „jer se ne može prihvatiti pritisak kolektiva“ koji je bio protivan, Marku Nikeziću je upravo to bio signal da od predloženog rešenja treba odustati i podržati Dragoljuba Eru Ilića, koji je uživao snažnu podršku kolektiva, jer je i na ovaj način trebalo demonstrirati autonomno delovanje same institucije.

odstranjivanju profesora *šezdesetosmaša* sa Filozofskog fakulteta u Beogradu, ostavljajući toj instituciji da se izbori sa svojim *rebelijanskim* nasleđem.

Identičan princip je primenjen i prilikom ponovnog izbora D. Ćosića za predsednika Srpske književne zadruge (1972), kada je republički partijski vrh opet došao u nesaglasje sa svojom beogradskom organizacijom, čiji je šef, B. Pavlović, više puta insistirao da bi taj izbor trebalo sprečiti.²¹⁵⁷ Od vrha SK Srbije se očekivalo da spreči izbor Ćosića, gradski komitet partije i B. Pavlović su smatrali da „po svaku cenu treba onemogućiti izbor Ćosića za predsednika“. „Sporili smo se žestoko, ali je Sekretarijat CK SK Srbije ostao čvrsto na stanovištu da Srpska književna zadruga treba da sama preuzme odgovornost o izboru predsednika i da ništa ne treba da joj naturamo“, napisala je L. Perović o sednici najužeg partijskog vođstva od 20. maja 1972., na kojoj je ključna tačka bila SKZ.²¹⁵⁸ Prevladao je stav republičkog vrha, nasuprot gradskom i to uz uvažavanje ne principa subordinacije, već principa podele nadležnosti – SKZ je institucija republičkog ranga i stav vrha SK Srbije je bio primaran u odnosu na gradski. Podsećajući na svoje pokušaje dijaloga sa *Zadrugom*, L. Perović je smatrala da je situacija tamo kompleksna, da nema elemenata da se ona upoređuje sa Maticom hrvatskom, da od nacionalista nije trebalo stvarati mučenike, već je samim ljudim u toj instituciji trebalo predočiti „štetnost izbora Ćosića“, smatrala je ona. Njegov izbor će pojačati pritisak na Srbiju, jer će sve podsećati na stvaranje nacionalsitičkog pokreta, ali naposljetku, odgovornost za svoj izbor „oni sami snose“, smatrala je. Na ovom sastanku Sekretarijata CK SKS je i odbačen predlog B. Pavlovića da se „Ćosić mora zvati u upozoriti da ide iz SKZ“. I Nikezić i Perovićeva su bili protiv takvog metoda. Stav Marka Nikezića je bio i da CK Srbije „ne treba da verifikuje sve korake Gradskog komiteta“, ali u onome što je imalo „republički značaj, a to je SKZ, CK Srbije mora da učestvuje“, smatrao je on. Izbor Ćosića je, smatrali su i Nikezić i Perovićeva, „politički gest“ i SK Srbije je morao da bude određen u tom pitanju, ali sama odluka i njene konsekvence pripadali su instituciji koja ga je birala i njenim „samoupravnim“ nadležnostima. Prevladao je stav, kao i u mnogim prethodnim slučajevima, da bi partijska direktiva „smanjila njihovu odgovornost“, da se mora izneti jasan politički stav, ali odluke i izbore ostaviti onima koji ih vrše.²¹⁵⁹

U periodu kulminacije političkog pritiska na reformsko rukovodstvo CK SK Srbije, kada i sam SKS počinje da se sve otvorenije cepa i deli, izbor D. Ćosića, koji je ipak obavljen, mimo političke volje partijskog vrha Srbije, 22. maja 1972., otežao je i dodatno oslabio inače kompleksnu poziciju Nikezićeve koncepcije, dodatno joj smanjujući manevarski prostor i šanse za opstanak na političkoj sceni. Apsurd čitave situacije u kojoj su se našli se ogledao i u prethodnom povlačenju Ćosićeve knjige,

Nikezić je čak rekao da bi kandidat koji bi bio oktroisan najuticajnijoj medijskoj kući u Srbiji, mimo volje kolektiva, „izgledao kao Rokosovski“. Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma*, str. 672.

²¹⁵⁷ Ljubinka Trgovčević, *Istorija Srpske književne zadruge*, Beograd, 1992., str. 278–279.

²¹⁵⁸ Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 385.

²¹⁵⁹ Dragoljub Todorović, *Knjiga o Ćosiću. Dobrica Ćosić – Prilozi za političku biografiju*, Beograd, 2005., str. 158–161. AS, CK SKS – godine 1972. Centralni komitet SKS – Sekretarijat CK, br. kutije 107, Stengrafske beleške sa sednice Sekretarijata CK SKS

o čemu je bilo reći, što je u srpskom rukovodstvu doživljeno kao pokušaj pravljenja „simetrije“ i prenošenje „gvozdene metle“ iz Hrvatske i na Srbiju, tokom 1972. Talas zabrana i hapšenja je zahvatio celu Jugoslaviju, sve republike, „mašina je stavljena u pogon“, kako je napisala Perovićeva, represija je snažila kao rezultat zaoštavanja u politici partije nakon sastanka partijskog vrha u Karađorđevu. Imajući to u vidu „samo je zburadi srpski nacionalist mogao verovati da je, u tim uslovima, moguća demokratija u Srbiji“²¹⁶⁰, pisala je L. Perović, jer su upravo srpski nacionalisti najgorljivije podržali seču legitimnog hrvatskog rukovodstva i čistku koja se provodila u ovoj republici.²¹⁶¹ Svesni da jačanje principa demokratskog centralizma i snaženje saveznog političkog centra, kao i talas represije koji je tim povodom pokrenut neće moći da ostane izolovan i fokusiran samo na Hrvatsku, M. Nikezić i L. Perović se u Karađorđevu jedini nisu pridružili jednodušnoj osudi hrvatskog rukovodstva, našavši se nasuprot ne samo jugoslovenskom predsedniku, već i predstavnicima ostalih republika, ali i većinskom raspoloženju u samoj Srbiji, rizikujući da budu identifikovani sa već kompromitovanim političkim vođstvom SK Hrvatske, sa čijom se politikom u mnogo segmenata nisu saglašavali.

Za razumevanje konteksta odluke rukovodstva SK Srbije da izbore u SKZ-u prepusti, i pored neslaganja sa izborom D. Čosića, članovima te institucije, s pravom videne kao centar opozicionog i nacionalističkog okupljanja i centralnu organizaciju otpora vlastima, trebalo bi i naglasiti da je samo deset dana ranije, prvi čovek državnog rukovodstva Srbije, tada već suprotstavljenog partijskom, Draža Marković održao zdravicu Titu, na Zlatiboru, povodom njegove posete zapadnoj Srbiji. Uporediva sa poznatom zdravicom Savke Dabčević Kučar iz hotela „Esplanada“, ovo obraćanje Titu je sem tona, ostalo zabeleženo i po važnim političkim porukama koje je predsednik skupštine Srbije poslao. On je rekao da samoupravni socijalistički sistem nikada nije značio „nikakvo formalističko demokratsko opredeljenje“ i parafrazirajući Kardeljevu misao, rekao da „nijedan društveni sistem nije propao zbog toga što je u njemu bilo malo demokratije, ali su mnoge demokratije propale zbog toga što su ljudi koji su stajali na čelu jednog demokratskog kursa, jednog progresivnog razvoja bili nerealni, pravili korake koji nisu bili mogućni i sistem su doveli u pitanje“, poručio je on, jasno ciljajući na Nikezića.²¹⁶²

²¹⁶⁰ L. Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 354–355.

²¹⁶¹ Nacionalisti u Srbiji podržavali su kurs XXI sednice SKJ u Karađorđevu, pozdravljajući njegove konsekvence i smatrajući ih pravednim obuzdavanjem hrvatskog nacionalizma. Ne dovodeći u vezu zaoštavanje politike i u Srbiji sa prvobitnim „stezanjem“ kursa u Hrvatskoj, predstavnici i nacionalističke i *praksisovske* opozicije nisu se tokom 1972. u vreme stotina hapšenja i sudskih postupaka u Hrvatskoj angažovali na odbrani slobode javne reči i slobode intelektualnog stvaralaštva, na čemu su insistirali u Srbiji, tražeći je za sebe. I ovog puta je kao i ranije u istoriji sloboda na Balkanu bila nacionalno omeđena kategorija. Primer toga je i tekst Dobrice Čosića „Procesi, presude i naivna pitanja“ iz drugog broja opozicionog časopisa „Filosofija“ za 1972. U njemu predsednik SKZ-a staje u odbranu trockističkih studenata, Vlade Mijanovića, Đordija Vukovića, Mihaila Đurića, ali nikoga od stotina uhapšenih u Hrvatskoj ne pominje. Na kraju teksta on ipak opravdava represiju u Hrvatskoj, zagovarajući na primeru osuda hrvatskih intelektualaca, pravo države da se brani posle gušenja *maspoka*. Samo *Hrvatsko proljeće* on je tom prilikom interpretirao sa više optužujućih elemenata i od najkonzervativnijih predstavnika partije, posmatrajući ga kao zločinački pokret, „inspirisan“ i „hranjen“ ustaškom ideologijom. Intelektualce, ako i nisu bili proustaški orijentisani, Čosić je u svom tekstu nazvao „obmanutim jurišnicima“. Njemu je krajem osamdesetih, nakon izdržane šestogodišnje zatvorske kazne, javno odgovorio Vlado Gotovac. Dobrica Čosić, „Procesi, presude i naivna pitanja“, *Filosofija*, br. 2, Beograd, 1972., str. 129–141. Vlado Gotovac, *Moj slučaj*, Ljubljana-Zagreb, 1989. Dragoljub Todorović, *Knjiga o Čosiću*, str. 279–282.

²¹⁶² *Politika*, Beograd, 10. maj 1972.

Istom prilikom, tokom ove posete, Tito je saopštio Draži Markoviću da je nezadovoljan stanjem u Srbiji, da ne želi da priča sa Nikezićem, Kočom Popovićem, Latinkom Perović, Tepavcem, jer „ne radi se o razlikama; to je drugi koncept, to je druga pozicija“, rekao je jugoslovenski predsednik.²¹⁶³ Prethodno, 11. aprila 1972. Tito je na poslednjim razgovorima, koje je pre rascepa u Srbiji imao sa rukovodstvom ove republike, i nešto više od mesec dana pre izbora u SKZ-u, oštro kritikovao Nikezićevo rukovodstvo zbog tolerantnog i neodlučnog pristupa prema ovoj instituciji. Ova organizacija sa Ćosićem na čelu, koji „nama nanosi velike štete“, upozorio je Tito, uvodila je u svoje članstvo „ljude koji nemaju nikakve kulture, čak i nepismene“, jer su u svojoj delatnosti bili vođeni isključivo političkim motivima.²¹⁶⁴ U tom periodu je i iz drugih republika rastao pritisak na rukovodstvo Srbije, a Zadruga je bila važna poluga u tom stezanju obruča oko Nikezićevog rukovodstva. Tako je visoki bosanskohercegovački partijski funkcioner Branko Mikulić početkom 1972. SKZ izjednačio sa Maticom hrvatskom, čime su faktički i za rukovodstvo Srbije zatražene identične mere kao i prema vođstvu SKH, a ubrzo je i drugi čovek CK Hrvatske Dušan Dragosavac žestoko napao delovanje SKZ, zbog objavljivanja knjige Pavla Ivića, „Srpski narod i njegov jezik“.²¹⁶⁵

Kako je reformsko rukovodstvo Marka Nikezića od politički prognanih transformisano u progonitelje i „staljinističke liberalne“, baviće se istoričari postkomunističke epohe, vremena ratova, zločina i istorijskog revizionizma – violentnih devedesetih godina XX veka i tranzicionih dvehiljaditih.²¹⁶⁶ Ovaj proces preinačenja i prevrednovanja nema nikakvih dodirnih tačaka sa stvarnom istorijom jugoslovenskog društva s kraja šezdesetih godina prošlog veka. Kultura sećanja izgrađena o *srpskim liberalima*, u krilu njihove i desne (Srpska književna zadruga) i leve (beogradski *praksisovci*) opozicije – a obe navedene struje su imale presudnu ulogu u pripremi i intelektualnom i ideološkom oblikovanju srpskog i jugoslovenskog postkomunizma – pripada samo vremenu u kome je takva interpretacija kreirana. Protagonisti ove vrste istorijskog revizionizma i revanšizma svojim tumačenjima „napisali“ su istoriju, ali vlastitu, ostavljajući budućim istoričarima svedočanstva o svom vremenu, radu, svojoj ideologiji i svom intelektualnom i profesionalnom *modus operandi*, ali i duhovnoj klimi u društvu. Saznanje o prošlosti se menja, ali ne i ona sama, međutim, i to saznanje se može menjati samo uz uvažavanje metodoloških okvira zanata istoričara, držeći se činjenica i izvora. Sledstveno navedenim principima, proizlazi da je sloboda stvaralaštva tražena ne u svrhu umetničke kreativnosti, jer da je taj prostor bio zatvoren – filmovi, sinopsisi, rukopisi knjiga, romani, kompozicije, itd. bi bili publikovani u inostranstvu, postojao bi *samizdat* u Jugoslaviji ili bi se otvorili porodični arhivi i objavila zabranjena dela, nakon pada Berlinskog zida, kao i u svim istočnoevropskim zemljama

²¹⁶³ Dragoslav Draža Marković, *Život i politika*, 1, str. 356.

²¹⁶⁴ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 69, II-2/551, “Prijem predstavnika SR Srbije, Brioni, 11.4.1972.”

²¹⁶⁵ Ljubinka Trgovčević, *Istorija Srpske književne zadruge*, str. 278.

²¹⁶⁶ Olivera Milosavljević, “Jugoslavija je bila naša prva Evropa”, u: *Snaga lične odgovornosti*, Beograd, 2008., str. 14.

i SSSR-u.²¹⁶⁷ Kako to u Srbiji nije bio slučaj, izuzimajući delatnost Milovana Đilasa, jedini zaključak koji bi mogao da se izvede sa dokumentarnom osnovom, ali i imajući u vidu potonji razvoj događaja – sloboda stavralaštva je tražena samo za nacionalizam, ne kao cilj, već prevashodno kao sredstvo (u smislu političke aktivnosti) za otvaranje tzv. srpskog pitanja u Jugoslaviji. Nakon osvajanja te *slobode*, devedesetih godina XX veka, ostaje pitanje da li je stvarne slobode za društvo i bilo, o *imaginarnim drugima*, suvišno je i govoriti; kao što ne može izvan analitičkog okvira da ostane ni pitanje istorijskih konsekvenci otvaranja i problematizovanja „srpskog pitanja“, u koje iznad svega spada tragičan bilans ratova 1991–1999. Ipak, sve to izlazi iz tematskih krugova navedenog istraživanja, kao što ne pripada ni istraživačkoj problematici istorije socijalističke Jugoslavije, već je integralni i neodvojivi deo istorije nacionalnih država nastalih njenim raspadom u postkomunističkoj epohi.

4.6. Prozapadne formule – svetske formule: Spoljnopolitička orijentacija u Srbiji 1968–1972.

Spoljna politika Jugoslavije je bila ustavno definisana kao jedna od retkih grana u isključivoj nadležnosti savezne države i faktički, uz odbranu jedan od segmenata nad kojim je predsednik Tito imao gotovo potpuni monopol. Međutim, Marko Nikezić kao nekadašnji šef diplomatije često je tokom svojih istupa govorio i o toj temu, ukazujući kao i Latinka Perović na veoma konzistentnu vezu između spoljne politike zemlje i karaktera sistema i unutrašnjih tendencija u njoj, jer nema spoljne politike koja nije povezana sa unutrašnjim razvojem i obrnuto, kako je govorio.²¹⁶⁸ Od ranije, zbog svojih reformskih opredeljenja, dvoje čelnih ljudi su bili ocenjeni kao „sovjetofobi“, bliži svojim pogledima Zapadu, a uz to i sam Nikezić, i reformistima veoma bliski Koča Popović, u jugoslovenskom vrhu su još u prvoj polovini šezdesetih optuživani zbog svoje distance i rezervi prema Sovjetskom Savezu. Poznata Četrnaesta sednica CK SKS iako je prevashodno govorila o unutrašnjim opasnostima po sistem, u centru je imala spoljnopolitičke poglede rukovodstva Srbije i bolje od drugih je manifestovala i odnos prema međunarodnim strukturama toga vremena. Održana je 19. i 20. februara 1970. kao jedina „strogo poverljiva“ sednica najvišeg partijskog vrha Srbije i jedina (uz 29-tu, koja je samo potvrdila 14-tu sednicu) održana iza zatvorenih vrata, zbog osetljivosti teme i uvek prisutnih sovjetskih pritisaka. Ključna tačka je bila: Zadaci SK Srbije u vezi sa međunarodnom situacijom i nekim problemima našeg unutrašnjeg razvoja.

²¹⁶⁷ Mira Bogdanović u prilog ovoj tvrdnji navodi i podatak da u Jugoslaviji, za razliku od ostalih socijalističkih zemalja, ozbiljnog *samizdata*, faktički nije bilo. Mira Bogdanović, *Konstante konvertitstva*, str. 44.

²¹⁶⁸ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Izlaganje Marka Nikezića na Pokrajinskom političkom aktivu u Prištini.“ (magnetofonski snimak)

U uvodnom referatu Bore Pavlovića, „O zadacima SKS u vezi sa međunarodnom situacijom i nekim problemima unutrašnjeg razvoja“ stajalo je da su „snage u zemlji koje su, u pojedinim etapama, gubile pozicije, prirodno opirale kursu promena, uvek pomagane – posredno ili neposredno – i od spoljnih sila, čijim hegemonističkim pretenzijama nezavisni, samoupravni razvoj Jugoslavije i politika Saveza komunista predstavljaju prepreku“. Već iz ovoga je bilo jasno da se pre svega ciljalo na Sovjetski Savez i opasnost sa Istoka. Nakon opsežne analize hladnoratovske konstelacije i imperijalne podele interesnih sfera između velikih sila, u referatu se konstatovalo da je Jugoslavija i dalje prostor za koji se „živo interesuju velike sile“. Nezavisna pozicija Jugoslavije kao i „njeno odbijanje da bude objekat politike velikih sila i blokova, otpor sovjetskom hegemonizmu i pritiscima sa Zapada“, razvoj njene nesrvstane politike, predstavljali su uslov njene egzistencije, ali i razloge za snaženje pritisaka da se ovakva orijentacija Jugoslavije promeni, stajalo je u referatu B. Pavlovića. U tom kontekstu posebno je apostrofirao SSSR, koji je zadržavao „puni kontinuitet u nastojanjima da nas podčini svojim velikodržavnim interesima“. ²¹⁶⁹ Pokušaji da se Jugoslavija „ograniči i onemogući kao nezavisni faktor“ u međunarodnim odnosima, bili su konstanta; zbog čega je politika dobrih odnosa pre svega sa susednim zemljama osnova jugoslovenske spoljnopolitičke orijentacije, nespojive sa „podčinjavanjem“ i „mešanjem u naše poslove“. Takva politika Jugoslavije smetnja je političkim i strateškim ciljevima velikih sila, a „posebno sovjetskim“. U želji da što šire pritiska Jugoslaviju, Sovjetski Savez je držao otvorenim „sve alternative i pravce pritisaka na Jugoslaviju – od nada u prosovjetske promene u Jugoslaviji i neuspeh u izgradnji samoupravnog socijalizma, preko generalne kritike društvenih odnosa, do panslavizma, podržavanja bugarskih teritorijalnih pretenzija i ograničenog suvereniteta“, stajalo je u referatu. Jugoslavija je želela da bude nezavisna socijalistička zemlja, alternativa i konceptu zapadnog kapitalizma i istočnog državnog socijalizma i birokratije. Zastupnici obe ove struje postojali su i u pojedinim delovima jugoslovenskog društva, kao i unutar Saveza komunista. Obe ove ideologije želele su restauraciju, jedna „birokratskog socijalizma“, druga „privatnog kapitala i buržoaskog političkog sistema“. Referat je pozivao i na razlikovanje etatizma koji izrasta iz materijalnih i društvenih osnova od kominformizma, koji je ocenjen kao „politika izdaje“. ²¹⁷⁰ „Etatisti“ i „staljinisti“ nudili su svoju koncepciju razvoja, koja nije samo teorija, već i preživljeno iskustvo same socijalističke Jugoslavije, ali i iskustva socijalističkih zemalja, kojima je to „vladajući odnos“, navedeno je u referatu. Teorijska i praktična borba sa ovim tendencijama prisutnim ne samo u društvu, već i u vladajućem Savezu komunista, vodila se od 1948., ali su uprkos tome, ove negativne pojave ostavljale svoje recidive do početka sedamdesetih, kako se kaže, jer su želele da se nametnu kao alternativa samoupravnom socijalizmu, tražeći podršku u zemljama gde su bile dominantne, pre svega u SSSR i drugim istočnoevropskim zemljama. Ta podudarnost pogleda na kraju se pretvara u „podređivanje interesima

²¹⁶⁹ AS, CK SKS – godine 1970. Centralni komitet SKS – sednice, br. kutije 74, O zadacima SKS u vezi sa međunarodnom situacijom i nekim problemima unutrašnjeg razvoja

²¹⁷⁰ Isto

druge države i partije“, spremnost da se prihvati propaganda iz tih zemalja, pre svega „socijalna demagogija, socijalna pravda kroz uravnilovku, odbacivanje robno-novčanih odnosa“, itd. Aktivne i opredeljene pristalice ovog prosovjetskog koncepta razvoja bile su, prema referatu, faktor nestabilnosti u unutrašnjim odnosima i prepreka daljem razvoju jugoslovenskog modela socijalizma. Ova državno-socijalistička i prosovjetska pozicija se od Brionskog plenuma sve tešnje spajala sa svim frakcijama srpskog nacionalizma i delovima nacionalističkog sveštenstva, jer je „velikodržavni položaj Srbije, kao uostalom i Rusije u SSSR-u, ostvariv samo u državnom socijalizmu“, ali se povezivala i sa „ultraradikalizmom maoističkog tipa“, jer su delili demagoške parole o jednakosti u kritici samoupravnog socijalizma.²¹⁷¹

U referatu je navedena i kritika „anarholiberalizma“, kao suprotna liniji SKJ iako je sa njom deljena prvobitna borba protiv staljinizma. Ova orijentacija, kako stoji u izveštaju, a očito se ciljalo na *praksisovce*, borila se protiv „jasnog ideološkog opredeljenja i organizovane političke akcije“ u ime „slobode za sve“ i „apsolutne demokratije“, a prisutna je u pojedinim intelektualnim kugovima, među nekim kulturnim radnicima i kod dela studenata. Ova levo radikalistička pozicija, koja je demagoški eksploatisala temu o socijalnim razlikama, povezivala se sa kominformizmom i ostalim konzervativnim snagama, kojima je svojom delatnošću „objektivno otvarala put“. Obe ove „naizgled suprotstavljene“ pozicije imale su uporišnu tačku i u negiranju i pokušaju obezvređivanja odluke Četvrtog plenuma SKJ, kao i svih dostignuća dotadašnjeg socijalističkog razvoja u formi „bezobzirne kritike svega postojećeg“. Uz sve navedene pozicije, išle su i snage poraženog četništva, koje su nastupale u ime „srpstva i velike Srbije“ i potpunog odbacivanja nacionalne ravnopravnosti u Jugoslaviji, uz istovremeno crtanje granica po kojima će se pocepiti Jugoslavija. Kao patron svim ovim snagama pojavljivao se Sovjetski Savez sa popularisanjem svoje teorije *ograničenog suvereniteta*, sa podsećanjem da je prema dogovoru iz Jalte podela Jugoslavije „fifti-fifti“²¹⁷², da je Jugoslavija „siva zona“, a povrh svega toga je išlo isticanje velike ljubavi koju „Srbi, Crnogorci, Makedonci gaje prema Rusiji, slovenstvu i pravoslavlju“, dok su se s druge strane odbacivali „prozapadno orijentisani“ Hrvati i Slovenci.²¹⁷³ Direktna agresija radi ostvarenja ove zamisli, pisalo je u referatu, bila je teško zamisliva u tom trenutku, ali su Sovjeti sa njom dugoročno računali, posebno jer je to podrazumevalo podsticanje unutrašnjeg razdora i razbijanja zemlje iznutra, čak i navođenje linija podele nakon razbijanja Jugoslavije. Uz sve ovo je išlo i negiranje Narodnooslobodilačke borbe jugoslovenskih naroda i isticanje da je gotovo čitavu Jugoslaviju oslobodila Crvena armija. Sovjetska destabilizacija Jugoslavije podrazumevala je i širenje priča o „periodu posle Tita“, kada će prema tim ocenama biti ugrožene osnove socijalizma, zbog čega će biti neophodna spoljna zaštita iz Moskve. Imajući sve to u vidu,

²¹⁷¹ Isto

²¹⁷² Reč je o dogovoru Staljina i Čerčila u Moskvi; na Krimskoj konferenciji na Jalti, na kojoj je učestvovao i američki predsednik Ruzvelt, nije bilo reči o podeli interesnih sfera

²¹⁷³ AS, CK SKS – godine 1970. Centralni komitet SKS – sednice, br. kutije 74, O zadacima SKS u vezi sa međunarodnom situacijom i nekim problemima unutrašnjeg razvoja

dolsedna borba za nacionalnu ravnopravnost, a protiv konzervativizma i nacionalizma je bila uslov opstanka socijalističke i samoupravne Jugoslavije i demokratske orijentacije u njoj.²¹⁷⁴

U referatu je apostrofirana intenzivna delatnost informbirovaca, njihovo nekontrolisano uključivanje u pojedine institucije, posebno imajući u vidu njihovo ohrabrenje okupacijom Čehoslovačke, kao početkom promene međunarodnih okolnosti. Prvi put od 1948. njihova aktivnost je postajala javna, pre svega u vidu nekih kulturnih radnika koji su ovu orijentaciju normalizovali sa idejom da je pretvore u još jednu od „političkih struja u okviru svetskog socijalističkog pokreta“. Cilj je bio da se kominformovci prikažu kao ljudi koji su „trpeli progone i robijali“ zbog svojih političkih ideja, a ne zbog izdaje zemlje. Trebalo je imati u vidu i povezivanje informbirovaca sa nationalsitima i *rankovićevcima*, koje je dobijalo formu poptunog političkog sinkretizma, pisalo je u uvodnom referatu XIV sednice. Zbog svega toga, svaki pokušaj direktne ili indirektno rehabilitacije ibeovaca je bio direktno usmeren protiv interesa Jugoslavije i trebalo je da bude presečen „bez kolebanja i u samom začetku svim raspoloživim sredstvima“, jer su predstavnici kominforma, kao i novi ideološki eksponenti prosovjetskog konzervativizma zbog svoje „zagriženosti“ bili najopasnija grupacija u zemlji.²¹⁷⁵

Za konzervativne „neprijateljske grupe“ karakteristično je da pokušavaju da zauzmu pozicije u institucijama, štampi, izdavačkoj delatnosti, privredi, spoljnotrgovinskim preduzećima, kulturnim ustanovama, itd. Naročiti cilj im je inteligencija, koja se pokušava pridobiti na razne načine od obećanja, obezbeđivanja privilegija, konsultovanja i sl. Kao posebno oruđe protiv Jugoslavije koriste se ekstremni delovi emigracije. Aktuelizovan je značaj Vlade Dapčevića, pisani su apeli o teškom stanju u Jugoslaviji, nekadašnji ibeovci, sada zaposleni u SSSR-u, u velikom broju dolazili su u Jugoslaviju, ne prikrivajući neprijateljsko raspoloženje prema njoj, a u Sovjetskom Savezu su imali poseban, vidno privilegovan status, pisalo je u referatu. U samoj Jugoslaviji, s druge strane, nije bilo prave i adekvatne reakcije na ove provokacije, smatrao je CK Srbije. U ovom kontekstu, pomenuta su i ekstremistička i teroristička udruženja emigranata koji su delovali sa Zapada, koji su se okupljala na nacionalističkoj osnovi.

I štampa istočnoevropskih zemalja pisala je o Jugoaslaviji negativno i tendenciozno, isključivo o ekonomskim teškoćama, porastu nezaposlenosti, inflaciji, platnom deficitu, ekonomskom emigriranju na Zapad, investiranju stranog kapitala i sl. Permanentno je sugerisana neodrživost jugoslovenskog „eksperimenta“, jer se zemlja navodno nalazila u kritičnom stanju, a često su i dovođene u sumnju socijalističke karakteristike jugoslovenskog sistema.²¹⁷⁶ Posebno razorna je bila propaganda iz samog centra, iz SSSR-a, čija štampa je predviđala skoru propast i Jugoslavije i socijalizma u njoj. Sovjetska

²¹⁷⁴ Isto

²¹⁷⁵ AS, CK SKS – godine 1970. Centralni komitet SKS – sednice, br. kutije 74, O zadacima SKS u vezi sa međunarodnom situacijom i nekim problemima unutrašnjeg razvoja

²¹⁷⁶ AS, CK SKS – godine 1970. Centralni komitet SKS – sednice, br. kutije 74, O zadacima SKS u vezi sa međunarodnom situacijom i nekim problemima unutrašnjeg razvoja

štampa je napadala jugoslovenski „tržišni socijalizam“ ili „socijalizam na prodaju“, a karakteristike jugoslovenske reformske orijentacije su označavane kao „ružno čudovište“. Posebno uvredljivim kvalifikacijama bila je izložena nesvrstana spoljna politika SFRJ, uz stalna podsećanja da SSSR ne sme dozvoliti da Jugoslavija postane „plen Amerikanaca“. Sovjetskoj propagandi je bila zanimljiva i „podvojenost“ unutar Saveza komunista. S druge strane, u referatu je zapadnoj propagandi posvećen vidno manji prostor, uz podsećanje da ona ne dovodi u pitanje nezavisnost i integritet Jugoslavije, već se u svom antikomunizmu koncentriše na glorifikovanje privatne svojine i višepartijskog sistema. Efikasna borba protiv ovih napada nije mogla biti „povratak na zatvoreno društvo i rigoroznu kontrolu“, jer je zatvaranje uvek povlačenje u konzervativizam. Odgovor koji je predlagao CK SKS je bilo ofanzivno ideološko delovanje i „javno opredeljivanje“, a kao posebno negativno je ocenjena sputanost jugoslovenske štampe da piše otvoreno o socijalističkim zemljama. Intervencije bilo koje vrste iz Moskve o pisanju jugoslovenske štampe dovodile su Jugoslaviju u podređeni položaj i na njih se moralo reagovati odlučnim odbijanjem. Naprotiv, domaća štampa, smatrali su u CK Srbije, pisala je nerealno i idealizovano o događajima i procesima u Sovjetskom Savezu, sa čim je trebalo prekinuti, jer kao što „naša štampa nema razloga da prikriva probleme našeg društvenog razvoja, tako isto nema razloga da prikriva probleme u drugim društvima“, pisalo je u referatu. Posebno je i u štampi i u naučnim i publicističkim ostvarenjima trebalo insistirati na dubinskim razlikama između karaktera jugoslovenskog i sovjetskog socijalizma. Navedene razlike i tačke razlaza je trebalo uneti i u sadržaje školskih udžbenika i sadržaja, jer se kod mladih javljalo opasno shvatanje da i „nema krupnijih razlika između društvenog uređenja i politike SFRJ i društvenog uređenja i politike istočno-evropskih zemalja“. ²¹⁷⁷ Trebalo je, takođe, insistirati na pitanjima reciprociteta u odnosima sa Sovjetima, jer su oni u Jugoslaviji imali „izvanrednu poziciju“, a „mi u Sovjetskom Savezu nemamo ništa“. Samo je delatnost sovjetskog Doma kulture u Beogradu okupljala godišnje oko pola miliona građana Jugoslavije, što je ocenjeno u CK SKS kao „neodrživa“ neravnopravnost. Zbog svega toga, trebalo je dalje razvijati koncepciju „opštenarodne odbrane“, ograničavati konzervativne etatiističke snage kako bi se očuvala nezavisnost i samosvojni put razvoja Jugoslavije i reformi u njoj. ²¹⁷⁸

U radnim materijalima koji su temeljno pripremani za ovu sednicu, radna grupa u saradnji sa službama bezbednosti je procenjivala da se na teritoriji Srbije nalazilo oko 30.000 ljudi, pristalica politike IB, odnosno, prosovjetski orijentisanih, od toga blizu 5.000 nekadašnjih visokih vojnih i civilnih funkcionera. Prema ovim informacijama, dve trećine ovih lica je radilo u privrednim organizacijama, dok su ostali u kulturnim, prosvetnim i sl. organizacijama. Takođe, u Srbiji se nalazilo i oko 3.000 povratnika iz IB emigracije iz istočnoevropskih zemalja. Još uvek se u emigraciji nalazilo 2.360 emigranata, od kojih je 563 vojnih lica. Zanimljivo je bilo da su jugoslovenski prosovjetski

²¹⁷⁷ Isto

²¹⁷⁸ AS, CK SKS – godine 1970. Centralni komitet SKS – sednice, br. kutije 74, O zadacima SKS u vezi sa međunarodnom situacijom i nekim problemima unutrašnjeg razvoja

emigranti bili jedini stranci u aktivnoj službi u Armiji SSSR-a i to čak na položajima komandanata raketnih baza.²¹⁷⁹

Prema ovim podacima, ibeovska orijentacija u Srbiji, imala je vrlo rasprostranjene kontakte i sa ljudima smenjenim nakon Brionskog plenuma, ali i sa nosiocima srpskog nacionalizma (Srpsko filozofsko društvo, Matica srpska, Srpska književna zadruga, „Jež“, itd.) i Srpske pravoslavne crkve. Kada je reč o institucionalnom prodoru sovjetskog uticaja u Beogradu, oni su pre svega imali uticaja, prema ovim informacijama, u: Institutu za međunarodnu politiku i privredu, Institutu za savremenu istoriju, Ekonomskom institutu, Istorijskom institutu SANU itd. Rusi su u Beogradu ostvarivali uticaj i preko pojedinih profesora Filozofskog fakulteta, kao i Ekonomskog i Medicinskog. Dom sovjetske kulture je bio jedno od uporišta prosovjetske propagande. Poseban značaj Sovjeti su pridavali ostvarivanju uticaja na spoljnotrgovinska preduzeća u Beogradu: „Intertehna“, „Jugomontaža“, Jugoslovenska investiciona banka, „Jugoslavija-komerc“, „Progres“, itd.²¹⁸⁰

Sovjetska vlast i prosovjetska opozicija u Jugoslaviji sem samoupravljanja i nesvrstavanja, posebnu pažnju je posvećivala kritici i negiranju nacionalne politike, uz konstantno prizivanje raspada jugoslovenske zajednice. Nasuprot jugoslovenskom slučaju, nudio se sovjetski model gde su svi nacionalni problemi bili „rešeni na klasnoj osnovi“, a za Srbiju se preporučivao položaj koji je u SSSR-u imala Rusija – dominacija. Zbog toga se sovjetska pozicija povezivala sa srpskim nacionalizmom, nudeći mu „u budućoj zajednici isti položaj čuvara i osnovne snage federacije kakav Rusija ima u SSSR-u“. Ibeovska emigracija je zastupala i tezu da je Jugoslavija „neprirodna tvorevina“, jer je u sebi sadržala i Istok i Zapad, te da su neki narodi po verskoj tradiciji upućeni na Zapad, u „katoličku Evropu“, a drugi na Istok prema „pravoslavnoj Rusiji“. Time se aktuelizovao nekadašnji dogovor o podeli interesnih sfera u Jugoslaviji i aktivno radilo na razbijanju zemlje, i njenoj podeli među velikim silama. Prema sovjetskim stratezima Slovenci i Hrvati su „pristalice političkog i ekonomskog liberalizma i demokratije buržoaskog tipa“, dok su Srbi pristalice „državne, birokratske organizacije društva, privrede i vlasti“.²¹⁸¹ Upravo zbog toga su kominformovci i ljudi bliski Sovjetima nakon Brionskog plenuma insistirali na „ugroženosti srpstva“, izražavali vrlo često brigu zbog navodne ugroženosti srpskog jezika i ćirilice u Srbiji. Cilj je bio da se raspiri nacionalizam u Srbiji i stvori osećaj nesigurnosti i neizvesnosti u međunacionalnim odnosima. Na ovo se nadovezivala i sovjetska teorija o nacijama kao „buržoaskim kategorijama“ i da proleteru imaju svoj klasni interes. Logična posledica ovakvih teorija je i „internacionalistički dug“ radničke klase prema interesima „svetskog socijalizma“, tj. hegemoniji SSSR-a. Bila je to osnova za konstituisanje teorije o ograničenom suverenitetu socijalističkih zemalja. Poseban značaj Sovjeti su, prema ovoj analizi, ostvarivali u

²¹⁷⁹ AS, CK SKS – godine 1970. Centralni komitet SKS – sednice, br. kutije 74, Izveštaj o mogućim žarištima i nosiocima antisocijalističkih aktivnosti na užoj teritoriji Srbije

²¹⁸⁰ Isto

²¹⁸¹ AS, CK SKS – godine 1970. Centralni komitet SKS – sednice, br. kutije 74, Glavni pravci napada antisamoupravnih i neprijateljskih snaga

Vojvodini, gde su podsticali međunacionalne antagonizme podgrevali manjinske nacionalizame, narativima o „pokoljima“ Mađara 1944. u romanu N. Buranjija, L. Vegela o mađarskoj nacionalnoj eliti u Jugoslaviji, itd.²¹⁸² Politički vrh Srbije je bio stalno izložen napadima prosovjetske opozicije, čija kampanja je počela posle smene Rankovića, a intenzivirana dolaskom Nikezića na čelo SKS. U SKJ posle smene A. Rankovića je, prema sovjetskoj oceni, prevladala „klerikalno-prozapadna struja“. U materijalima za XIV sednicu kritikovana je beogradska štampa, jer je kada je reč o SSSR-u nedostajalo kritičkih i analitičkih tekstova, a prevladavala je i tendencija da se ova zemlja prikazuje kao „velika sila koja u suštini vodi progresivnu, miroljubivu politiku na liniji koegzistencije“, a prećutkuje se njena hegemonistička i imperijalna orijentacija. Takođe, u štampi u Srbiji vidljivo je potpuno odsustvo „negativnih aspekata razvoja SSSR, što je stvaralo ulepšanu sliku stanja“. Tek posle intervencije u Čehoslovačkoj, prema oceni, štampa u Srbiji je o Sovjetskom Savezu počela da piše „znatno objektivnije“. „Naša štampa mora objektivno pisati o politici SSSR i njegovim unutrašnjim kretanjima i problemima, vodeći računa da ne stvara dodatne teškoće međudržavnim odnosima. Jer, pisanje štampe, objektivno je postalo jedno od glavnih pitanja političkih odnosa između dve zemlje. Posebno nemamo interesa da se naša štampa konfrontira sa sovjetskom štampom o pitanjima u kojima nisu involvirana naša nezavisnost i naši principi.“²¹⁸³ S druge strane, pisanje beogradske štampe o SAD je „jednostrano“, pretežno negativno i „crno-belo“, a nije bilo u „našem interesu jednostrano prikazivanje politike SAD“, posebno kad se to upoređi sa pisanjem o „ostalim super silama“, smatrali su u CK SK Srbije.²¹⁸⁴

Marko Nikezić je na XIV sednici CK rekao da međunarodni položaj Jugoslavije zavisi u prvom redu od njenih unutrašnjih kretanja i da je zbog toga karakter toga razvoja morao biti u središtu pažnje i kada je reč o učvršćenju nezavisnosti zajednice. Evolucija odnosa u federaciji u pravcu „dalje afirmacije identiteta i ravnopravnosti svih jugoslovenskih nacija“, kao i daljim učvršćenjem samoupravljanja – proširili su bazu za podršku i razumevanje spoljne politike kod svih naroda Jugoslavije, smatrao je Nikezić. Srbija je sa svoje strane pružala „bezrezervnu podršku“ spoljnoj politici Jugoslavije, jer bi sve drugo bio ili nacionalizam ili provincijalizam. On se složio sa tezama da je informbirovska pozicija oslonjena i kompatibilna sa sveukupnim konzervativnim shvatanjima, pre svega na ideologiju državnog socijalizma i ideologiju nacionalizma. Ali, državnosocijalističke tendencije nije trebalo samo izjednačavati sa diktatom SSSR-a, težnje ka ovoj vrsti uređenja proizlazile su i iz zahteva za većom ingerencijom države koji su se javljali u delu masa pod pritiskom problema, koje sistem nije uspeo da reši. Zbog toga je trebalo dalje graditi nove društvene odnose na principima reforme, zasnovane na „ekonomskim merilima“, smatrao je.²¹⁸⁵

²¹⁸² Isto

²¹⁸³ AS, CK SKS – godine 1970. Centralni komitet SKS – sednice, br. kutije 74, Pisanje strane štampe o Jugoslaviji

²¹⁸⁴ Isto

²¹⁸⁵ AS, CK SKS – godine 1970. Centralni komitet SKS – sednice, br. kutije 74, Reč Marka Nikezića na XIV sednici CK SKS

Velike sile su, prema Nikezićevoj oceni, izbegavale međusobni sukob, ali su pokazivale snažnu težnju da zadrže kontrolu nad svojim saveznicima, dok Sovjetski Savez nikada nije odustao od namere da „vrati Jugoslaviju u sferu koju kontroliše. On tome teži kao hegemon socijalističkog sveta, a i kao dominantna sila istočne Evrope, koja, nastavljajući vekovnu politiku Rusije, nastoji da izađe na Sredozemno more.“ S druge strane, zapadne zemlje su bile svesne da Jugoslavija koja je sama izvela socijalističku revoluciju ne može nikada biti deo njihove vojne i društvene formacije, već ili nesvrstana socijalistička zemlja ili deo sovjetskog bloka. Zbog toga je Zapad prihvatao jugoslovensku nezavisnost, smatrao je M. Nikezić. Veći pritisak je u tom trenutku bio na Jugoslaviju sa Istoka. A Jugoslavija je samo želela nezavisnost i mir sa svima, a posebno sa Sovjetskim Savezom, koji je „praktično govoreći, naš sused“, smatrao je Nikezić. Trebalo se u odnosima sa Sovjetima osloboditi iluzija da je u svakoj od kriza u sovjetsko-jugoslovenskim odnosima reč o „nesporazumima“ i da bi se njihovim rešavanjem krize okončale. Jedini uzrok krize su „tradicionalne težnje ruske države da dominira Istočnom Evropom, Dalekim Istokom, da se spusti na topla mora istočnog Sredozemlja i Srednjeg Istoka, očuvane u politici Sovjetskog Saveza“, rekao je on. U tom pravcu su išli svi međunarodni sporazumi SSSR-a, kao i usmeravanja za rad evropskih komunističkih partija, „ideološki nastup se izmenio, ali strateški pravci nisu“. Sovjeti se ne bi usuđivali da direktno napadnu Jugoslaviju, smatrao je, jer bi im to otvorilo bokove na drugoj strani, i jedino na šta su mogli da računaju je – **razbijanje i potčinjavanje Jugoslavije iznutra**, rekao je Nikezić. Paradoks savremenog sveta i ideoloških konstelacija u njemu je činjenica da se najveća socijalistička država **nije oslanjala niti na moć ekonomske ekspanzije, još manje na način života u njoj – već prevashodno na vojnu silu.**²¹⁸⁶

Govoreći o teškoj situaciji u samom Sovjetskom Savezu, M. Nikezić je rekao da „proklinjanje jugoslovenskih revizionista i samoupravljanja“, neće popraviti stanje u SSSR-u, niti podići efikasnost sistema državnog socijalizma, povećati prinose u poljoprivredi i snabdevenost građana; kao što kontrola granica i kretanja ljudi i cenzura pisane reči nisu mogle da spreče da se ove istine o njima saznaju u inostranstvu, smatrao je on. Zbog svega toga sovjetski model socijalizma je bio u defanzivi, a staljinizam ga je duboko kompromitovao. Zbog toga se, smatrao je Nikezić, socijalizam vratio „čovečnijim izvorima, inspirisan idejama osnivača, a u prvom redu i što je najvažnije, inspirisan potrebama savremenog čoveka“. Početkom sedamdesetih, smatrao je Nikezić, Sovjeti su obnavljali „basne iz 1948. pokopane smrću Staljina“, a obnavljali su ih oni, koji su angažovani u novom talasu „hegemonizma i intervencije“, u nastojanju da svet ubede kako internacionalizam znači „eliminisanje nacionalnog u korist klasnog“ i kako se nacionalno pitanje u socijalizmu više ne postavlja kao tema. „To bi“, smatrao je Nikezić, „bilo sasvim dobro kad bi uopšte moglo biti stvarno.“ Za Jugoslaviju, prema njegovim rečima, internacionalizam je značio „solidarnost slobodnih“. Kada je reč o odnosu Jugoslavije prema Sovjetskom Savezu i istočnom bloku, on je smatrao da mnoge stvari o karakteru

²¹⁸⁶ AS, CK SKS – godine 1970. Centralni komitet SKS – sednice, br. kutije 74, Reč Marka Nikezića na XIV sednici CK SKS

njihovog sistema nisu rečene objektivno i jasno, čime su navikavani na privilegovan tretman od strane Jugoslavije. Kao prirodna konsekvenca toga bilo je to – da „**dezinformišemo svoju sopstvenu javnost**, koja onda samo u krizama saznaje istinu“.²¹⁸⁷ (akcenat – aut.)

Uprkos pritiscima sa obe strane, iako različitih metoda i intenziteta (sovjetski je bio snažniji), Jugoslavija se, prema oceni M. Nikezića, nije smela zatvoriti – jer bi je izolacija osudila na stagnaciju u svim sferama, najpre ekonomskoj i kulturnoj, a onda i društvenoj i političkoj. Podsetio je da je Jugoslavija bila jedina socijalistička zemlja koja je otvorila svoje granice za promet ne samo roba, nego i ljudi i ideja sa svima – uverena da je dinamizam njenog društva takav da se bez straha može suočiti sa kulturno i ekonomski razvijenijim društvima.²¹⁸⁸

Na svojoj XIV sednici, CK SK Srbije je razmatrao pitanja u vezi sa međunarodnim položajem Jugoslavije i „zaštitom samoupravnih socijalističkih odnosa“, a polazeći od Šestog kongresa SKS i Devetog kongresa SKJ. Ključni zaključak je govorio da je razvijanje „samoupravnog socijalizma“ najtešnje povezano sa očuvanjem nezavisnosti Jugoslavije, ali i sa ostvarivanjem programa SKJ. Razvoj samoupravljanja, ostvarivanje ciljeva privredne i društvene reforme, dosledno razvijanje politike nacionalne ravnopravnosti – jačali su i međunarodni položaj Jugoslavije kao „zajednice ravnopravnih i slobodnih naroda“. Demokratizacijom i reformom SK i jačanjem njegove idejne uloge, stvarali su se osnovi za izgradnju samoupravnog socijalizma i učvršćenje nezavisnosti zemlje. Na ovim osnovama, prema Zaključcima, građeno je i jedinstvo u SK Srbije, ali je i vršena „najšira demokratska mobilizacija“ ljudi u ovoj republici. Kao glavne karakteristike orijentacije samoupravnog socijalizma, navedeni su čovek, koji je predstavljao „najveću snagu i vrednost“, i pravo Jugoslavije na samostalno i suvereno odlučivanje o sopstvenom razvoju.²¹⁸⁹ U Zaključcima se kao fundamentalno obeležje u međunarodnim odnosima navodila podela sveta na blokove i sporazumevanje velikih sila oko interesnih sfera. One su izbegavale direktne vojne sukobe, ali i podsticale „lokalne ratove“ i vidove nesimetričnih agresija. Ova vrsta upotrebe sile od strane velikih, njihov hegemonizam i podsticanje sukoba u različitim delovima sveta – predstavljali su konstantnu opasnost za „mir, nezavisnost i slobodu malih i srednjih zemalja“, stajalo je u dokumentu XIV sednice CK SKS. S obzirom na svoj geopolitički položaj, samoupravni socijalizam, nezavisnost, politiku nesvrstanosti – Jugoslavija je bila izložena stalnim pritiscima velikih sila, sa namerom da je stave pod kontrolu i nametnu svoje „političke stavove i ideološke koncepcije“, sa ciljem da se ona ograniči kao nezavisni činilac u međunarodnim odnosima, oteža njen razvoj i izazove unutrašnja nestabilnost i dezintegracioni procesi. Pritisak na Jugoslaviju se sve frekventnije manifestovao izražavanjem retoričke zabrinutosti za njenu sudbinu, širene su glasine o krizi političkog sistema i društvenog uređenja, o povećavanju nacionalne

²¹⁸⁷ AS, CK SKS – godine 1970. Centralni komitet SKS – sednice, br. kutije 74, Reč Marka Nikezića na XIV sednici CK SKS

²¹⁸⁸ Isto

²¹⁸⁹ AS, CK SKS – godine 1970. Centralni komitet SKS – sednice, br. kutije 74, Zaključci XIV sednice CK SK Srbije o zadacima SK u vezi sa međunarodnim položajem Jugoslavije i zaštitom samoupravnih socijalističkih odnosa

netrpeljivosti, neodrživosti nesvrstane spoljne politike, itd. nabrajane su manifestacije za koje nije bilo teško zaključiti da su sve dolazile iz centra istočnog bloka, za koji je u ovom dokumentu implicite rečeno da predstavlja prepoznatljivog „**protagonistu sile**“.²¹⁹⁰ (akcenat – aut.)

Savez komunista i socijalističke snage, prema ovim Zaključcima, suočavale su se sa dve vrste izazova: sa idejom i politikom „državnog socijalizma i birokratizma“ sa istoka i buržoasko-kapitalističkom ideologijom i antikomunizmom sa zapada. Oba ova pristupa želela su da „restauriraju prevaziđene društvene i ekonomske odnose“. Zaostalost društva i sve protivrečnosti razvoja stvarale su snage koje su se protivile smeru u kome je išlo jugoslovensko društvo, a zbog slabosti protivnika samoupravnog socijalizma u zemlji, saveznici su traženi u osloncu na inostrane faktore. Svaki napredak u sprovođenju privredne i društvene reforme, činio je ove snage glasnijim i prisutnijim u različitim oblastima političkog, ekonomskog i kulturnog života, jer je zemlju udaljivao od državno-socijalističkih tendencija. Ti nosioci „birokratsko-etastičkih koncepcija“, umesto samoupravnog socijalizma i nezavisnosti Jugoslavije, nudili su „državni socijalizam, ideologiju staljinizma i **vraćanje na politiku čvrste ruke**“.²¹⁹¹ (akcenat –aut.) Reč je bila o pristalicama kominforma, koji su pod parolom internacionalizma i teorije ograničenog suvereniteta prizivali podređivanje Jugoslavije sovjetskim „velikodržavnim interesima“, pisalo je u dokumentu CK SKS. Ova orijentacija negirala je socijalistički karakter jugoslovenske revolucije, kao i socijalistička svojstva jugoslovenske koncepcije samoupravnog razvoja, za koje se kaže da su „anarhija koja vodi u propast i društvene krize“. Negirala se i politika nacionalne ravnopravnosti kao put koji je vodio „raspadu Jugoslavije“. Reforma i reorganizacija partije u Jugoslaviji u interpretacijama prosovjetske orijentacije nazivano je raspadom Saveza komunista i likvidacijom njegove vodeće uloge u izgradnji socijalizma; dok je nezavisna nesvrstana spoljna politika Jugoslavije tumačena napuštanje „svetskog socijalističkog sistema“; osporavala se potreba za postojanjem opštenarodne odbrane u Jugoslaviji i opravdavala sovjetska vojna intervencija u Čehoslovačkoj i okupacija ove zemlje. Članovi SK upozoreni su da moraju računati na ove unutrašnje i spoljne protagoniste konzervativnog prosovjetskog pogleda na svet, kao na „trajnu pojavu“ i dugoročni pritisak na Jugoslaviju i njen razvoj.²¹⁹¹

U Zaključcima CK Srbije se upozoravalo da je oživljavala kominformovska delatnost i posebno težnja za njenom rehabilitacijom, što je bio izraz šire politike sovjetskih pritisaka na Jugoslaviju. Politička kvalifikacija kominformizma u politici CK Srbije je bila – izdaja i u tom smislu nije moglo biti promena prema delovanju sa ibleovskih pozicija, kojima se se pridružile i ostale konzervativne orijentacije: nacionalisti, rankovićevci, i leva (radikalna) opozicija. U dokumentu je ukazano i na

²¹⁹⁰ AS, CK SKS – godine 1970. Centralni komitet SKS – sednice, br. kutije 74, Zaključci XIV sednice CK SK Srbije o zadacima SK u vezi sa međunarodnim položajem Jugoslavije i zaštitom samoupravnih socijalističkih odnosa

²¹⁹¹ AS, CK SKS – godine 1970. Centralni komitet SKS – sednice, br. kutije 74, Zaključci XIV sednice CK SK Srbije o zadacima SK u vezi sa međunarodnim položajem Jugoslavije i zaštitom samoupravnih socijalističkih odnosa

opasnost od rehabilitacije antikomunističkih snaga kolaboracije, poraženih u NOB-u, čiji su protagonisti uživali gostoprimstvo na Zapadu.²¹⁹²

Iako održana iza zatvorenih vrata, ova sednica je sve do pada Nikezićevog rukovodstva, izazivala različite, često i oprečne komentare u državno-parisjskom vrhu, ali se od njene orijentacije nije odustalo, pa je 14. maja 1971. održana 29. sednica CK SK Srbije, sa samo jednom tačkom dnevnog reda – sprovođenje i potvrđivanje zaključaka 14. sednice CK SKS. Ovo su bile jedine dve sednice najvišeg partijskog tela, u periodu Nikezićevog predsedavanja, zatvorene za javnost. Naravno, ne računajući 43. sednicu CK, na kojoj su M. Nikezić i L. Perović podneli ostavke na svoje dužnosti.

Član Sekretarijata CK SKS, Bora Simić je u uvodnom referatu 29. sednice podsetio da je i na 14. sednici rečeno da SK Srbije u procesu izgradnje i utvrđivanja političke orijentacije ima pre svega obavezu da napravi jasnu „demarkacionu liniju“ u borbi protiv različitih „neprijateljskih“ snaga, čiji je najmanji zajednički sadržalac – konzervativni pristup; a reč je pre svega o informbirovcima, grupi smenjenoj na Brionskom plenumu, birokratama, etatistima, unitaristima i nacionalistima, kako je rekao. Takođe, kao opozicione, njima bliske medije, pomenuo je „Jež“, „Student“, „Indeks“, „Književne novine“. On je kao suprotstavljenu ideologiju pomenuo nacionalizam, kao ključnu antikomunističku orijentaciju i glavnog zagovornika negiranja politike nacionalne ravnopravnosti. Srpski nacionalizam je te godine, stajalo je u izveštaju, posebno radio protiv ustavnih promena, videći u njima „ugrožavanje vitalnih interesa srpskog naroda“, ističući da one znače „raspad Srbije i potpunu dezintegraciju srpstva“, pozivajući na poznatu parolu „Srbi na okup“. Nesumnjivi nacionalistički cilj, prema ovom referatu, bio je na tragu četničke ideologije iz Drugog svetskog rata – „formiranje jedne čisto srpske države u etničkim granicama“. Tradicionalno-konzervativnim nacionalističkim snagama sa desnice, pridružili su se i „ultralevičari“, stajalo je u izveštaju, kao zagovornici „konzervativnih etatističkih snaga“. Predstavnici *nove leve*, suprotstavljali su se ustavnim promenama sa pozicija „ortodoksne antitržišne varijante socijalizma“, a njihova kritika je „tržišna orijentacija sadržana u predloženim amandmanima“, prikrivala svoj birokratizam i etatizam u dekor humanističke retorike. Predstavnici ove orijentacije, tzv. leve opozicije, su kritikom tržišnih principa privređivanja, govorili o „restauraciji kapitalizma“, „prodaji radničke klase kapitalizmu“, a protivili su se i daljoj emancipaciji nacija i jačanju samostalnosti republika i pokrajina, približavajući se kominformovskoj poziciji da su nacije „relikt buržoaskog društva“.²¹⁹³

U referatu je pomenuto i da je nakon 14. sednice povedena odlučna akcija uklanjanja prosovjetskih snaga sa delikatnih poslova u Srbiji, pre svega u vojnoj industriji i poslovima odbrane, a ipak su se mnogi zadržali na važnim pozicijama i time omogućeni da vrše negativan uticaj na dalji razvoj republike. Pritisak ovih snaga je zbog nestabilnih unutrašnjih prilika u čitavoj zemlji bio sve

²¹⁹² Isto

²¹⁹³ AS, CK SKS – godine 1971. Centralni komitet SKS – sednice, br. kutije 78, Magnetofonske beleške sa 29. sednice CK SKS Srbije, 14. maj 1971.

veći, a posebno u Srbiji, gde se prosovjetska pozicija nalazila sa srpskim nacionalizmom nudeći mu da Srbi u Jugoslaviji preuzmu onu ulogu koju su Rusi imali u SSSR-u. Ibeovska pozicija, stajalo je u izveštaju, bila je „politička i nacionalna izdaja“, jer je najozbiljniji udarac samoupravnom socijalizmu i politici nacionalne ravnopravnosti – bez čega nema ni nezavisne Jugoslavije i Srbije kao ravnopravnog konstituensa federacije. Zbog toga je svaka konzervativna i prosovjetska pozicija bila uperena i protiv Jugoslavije ravnopravnih i protiv reformske i modernizacijske politike SK Srbije, a upravo su srpski nacionalizam ove snage videle kao najmoćniju platformu za penetraciju, oslonjenu na ojačani ruski uticaj. Sovjeti su vršili uticaj na prilike u Jugoslaviji, pisalo je u izveštaju, preko negativne propagande putem diskreditovanja jugoslovenskog modela socijalizma, napade na sistem tržišne privrede i reforme, kroz favorizovanje nekih naroda kao bližih Rusima i onih koji su bliži Zapadu, preko **odvajanja rukovodstva SK Srbije od srpskog naroda, napade na demokratski i reformski kurs u Srbiji**, osporavanja reformi i uloge SK u društvu i generalno reformskog kursa kao vida antisovjetizma, uz istovremenu podršku staljinističkim snagama, pisalo je u izveštaju CK SK Srbije.²¹⁹⁴

U svom govoru Latinka Perović je najpre podsetila da je posle održavanja 14. sednice CK SKS bilo puno pitanja zbog čega je rukovodstvu CK Srbije bila potrebna ta sednica i šta se njome želeo postići. Protok vremena od 14. do 29. sednice, prema njenoj oceni, bio je provera koliko je takva sednica bila potrebna. Borba protiv brojnih antireformskih i konzervativnih snaga bila je, prema njenoj oceni, potrebna kao idejna i politička akcija SK. Naime, prema njenoj oceni, izvorišta problema nisu se smela tražiti u „naraslim neprijateljskim snagama“, već u slabostima političkog i društvenog rada i života u SKS. Državnim organima trebalo je prepustiti sprovođenje zakona, a partijski aparat je morao da ima samo idejnu i političku funkciju, što bi bio ne samo doprinos borbi protiv protivničkih snaga, već i doprinos daljoj demokratizaciji javnog i političkog života. SK nije smeo da bude u ulozi „političkih egzekutora“, jer bi se tada tužilaštva i sudovi pojavljivali kao nosioci idejne i političke akcije – čime su se stvari postavljale na glavu, smatrala je ona. Umesto toga, smatrala je Perovićeva, „naša jasna, idejna, politička akcija“ trebalo je da bude dovoljna da navedene institucije „primenjuju zakon tamo gde je to potrebno“. Naposletku, bilo je jasno da je SK Srbije, ako je želeo da očuva demokratski kurs, morao sam izaći na kraj sa svim pojavama koje su ga kompromitovale, za šta je bila potrebna široka idejna i politička akcija, smatrala je.²¹⁹⁵

Ključna tačka razlaza i linija razgraničenja bila je, i prema njenoj oceni, pitanje odnosa prema nacionalizmu kao tački na kojoj je građena platforma za otpor prema politici SK Srbije, platformi u kojoj su se prelamale i spoljne i unutrašnje neprijateljske snage. Otpor ustavnim promenama od strane srpskog nacionalizma polazio je, smatrala je, od teze o „ugroženosti srpstva“ i odbacivanje Srbije kao „jednake među ravnopravnima“ u Jugoslaviji. Ova teza je vodila razbijanju jedinstva ekonomskog,

²¹⁹⁴ AS, CK SKS – godine 1971. Centralni komitet SKS – sednice, br. kutije 78, Magnetofonske beleške sa 29. sednice CK SKS Srbije, 14. maj 1971.

²¹⁹⁵ Isto

društvenog i političkog sistema u Jugoslaviji zasnovanog na samoupravljanju, jer je isključivala mogućnost da se položaj Srba u svim republikama i pokrajinama rešava na ravnopravan način, ili ako to nije slučaj – da pitanje svog položaja postave u institucionalnom okviru, demokratskim putem, a ne preko „paternalističke brige iz centra“. Srpski nacionalizam je svoju platformu, prema oceni L. Perović, gradio i na antihrvatskim raspoloženjima, nalazeći u hrvatskom nacionalizmu svoj odraz i priželjkujući sukob sa njim. Dalje, srpski nacionalizam osporavao je postojanje pokrajina, jer ih nije mogao shvatiti kao pitanje „novih društvenih odnosa“ u Srbiji i federaciji, smatrajući ga uvek isključivo pitanjem državnih granica. I poslednje pitanje na kome je srpski nacionalizam gradio svoju platformu, prema oceni Perovićeve, bio je položaj narodnosti u Srbiji, pre svega mađarske i albanske. U tom smislu su srpski komunisti morali da pokažu najveći širinu u poštovanju njihovih prava, kako bi mađarskim i albanskim komunistima olakšali borbu protiv nacionalizma u vlastitim sredinama. Prvi put u istoriji, rekla je, Albanci koju su bili diskriminirani, smatrani za „narod nosača, čistača“, u socijalističkoj Jugoslaviji su stekli puno pravo da odlučuju o svom „ekonomskom, društvenom i političkom položaju“, ali i da utiču na celokupnu politiku ne samo AP Kosova, već i Republike Srbije i federacije. Taj narod, imao je kao i svi drugi narodi u Jugoslaviji pravo na „svoje dostojanstvo“, poručila je L. Perović. To je bilo jako bitno, jer, podsetila je na Nikezićeve reči, upravo je odnos prema Albancima predstavljao „**najprljaviji deo naše istorije**“, zbog čega u borbi za nacionalnu ravnopravnost ne bi škodilo da „i presolimo“.²¹⁹⁶ (akcenat – aut.)

Srpski nacionalizam, rekla je L. Perović, ispoljen i u svojim benignijim formama, „folklornim“ ili „kafanskim“, koji se vrlo često zbog svoje banalnosti apstrahovao, bio je opasan jer je bio „u najširem smislu reči i **osnova za ruski uticaj** i osnova na kojoj se seju iluzije o mogućnosti povlašćenog položaja srpske nacije kao najveće nacije u Jugoslaviji“. (akcenat – aut.) Četrnaesta sednica, prema njenoj oceni presekla je mnoge kanale za sovjetsku penetraciju prema sredstvima informisanja, privrednim kolektivima, radnim organizacijama i sl. Posebno je u Srbiji bilo važno uočavati ovu vrstu opasnosti, rekla je Perovićeva. Ona je upozorila da je bilo vidljivo sovjetsko agresivno delovanje upravo u Srbiji, ne samo prema političkim institucijama u njoj, već i prema ljudima koji su se ideološki i politički razišli sa SK. Sovjeti su se, prema njenim rečima, obraćali njima, nudeći im da u „datom momentu“ mogu povesti srpski narod i da će u tome imati „široku podršku“ SSSR-a. U svemu tome Sovjeti su, ipak, zanemarivali da su ti ljudi uz sve nesporazume koje su imali sa Savezom komunističke partije, ipak, i patriotski orijentisani i da će SK Srbije „uvek za takvu akciju predstavnika sovjetske ambasade vrlo lako doznati“, rekla je sekretar CK SKS. SSSR je računao da bi upravo u konzervativnim snagama u Srbiji mogao naći uporište i oslonac za moguću „sovjetsku intervenciju“ u Jugoslaviji, smatrala je, uz to naglašavajući da ne bi trebalo gubiti iz vida da upravo Srbija „na svim svojim spoljnim granicama ima lager“, te da je **njena demokratska orijentacija u**

²¹⁹⁶ Isto

uslovima pojačanog sovjetskog pritiska jedan od uslova nezavisnosti i stabilnosti Jugoslavije, poručila je Latinka Perović.²¹⁹⁷

Marko Nikezić se u svom govoru na 29. sednici najpre pozvao na uvodni referat, posebno podržavši izlaganje Latinke Perović. On je podsetio da je upravo nacionalizam, posebno u višenacionalnim zajednicama „zastava i ideologija svih konzervativnih struja“. Nasuprot agresivnoj nacionalističkoj koncepciji, kako je rekao, stajala je koncepcija rešenja nacionalnog pitanja u formi „demokratske socijalističke federacije“. Bilo je to jedino realno i jedino prihvatljivo rešenje na politiku nacionalne ravnopravnosti, i zbog toga su se za njega prvi opredelili balkanski socijalisti. Samo je ta složena i diferencirana formula davala „iste mogućnosti svim narodima“, samo je u toj konstelaciji svako ostajao ono što jeste, a svi su mogli da žive zajedno, smatrao je M. Nikezić. Alternativa tome su bile „ideje hegemonije ili razlaza“, a one su ne samo loše i idejno neprihvatljive, nego i neprimenjive, smatrao je Nikezić. SK Srbije je zbog toga eksplicite odbio da mu nacionalizam bude „savetodavac“ u procesima zaštite „nacionalnih interesa“.²¹⁹⁸

M. Nikezić je rekao da „demokratizacija i samoupravljanje ne znače da smo se odrekli stabilnosti socijalističke vlasti“, jer se polazilo od pretpostavke da socijalizam ima jak koren u masama, a s druge strane, nije se mogla, zbog očuvanja sistema, dovesti u pitanje „naša demokratska i samoupravna koncepcija socijalizma“, nije se smelo vraćati na stare obrasce, jer je potrebno ugrađivati u život društva, kako je rekao, nove demokratske i socijalističke elemente i služiti se „demokratskim metodima“. Svaki pokušaj da se „stvarnost vraća na našu meru, da se način života i mišljenja ljudi vrte na oblike koji su ranije preovlađivali ... bio bi konzervativan, a ne bi mogao ni realno biti uspešan“, smatrao je Nikezić. Komunisti su morali biti osposobljeni da u novim uslovima imaju inicijativu, da rešavaju probleme, a ne da sebe svedu na „čuvare poretka“. Zbog toga nije trebalo da komunisti beže od reformi i promena i držanja koraka sa svetom, jer staro stanje stvari je upravo odgovaralo „nacionalizmu i konzervativizmu svake vrste“. Ovi ključni politički protivnici Nikezićevog SK Srbije, upravo su, prema njegovim rečima, svoju šansu nalazili u nerazvijenosti, zaostalosti, slaboj društvenoj pokretljivosti i generalno jednoj stagnantnosti „seoskog i palanačkog života“.²¹⁹⁹

Mimo ovih oficijelnih sednica, dvoje čelnika SK Srbije, neretko su u svojim istupima i čestim razgovorima sa novinarima govorili i o spoljnopoličkim temama. Sadržaj tih stavova je podudaran sa orijentacijom 14. 29. sednice, ključni protivnik, i faktički jedini je viđen na Istoku, a što je razgovor bio manje formalan, M. Nikezić i L. Perović su bili direktniji i oštriji u oceni sovjetske opasnosti i negativnih uticaja u Jugoslaviji. Tako je Nikezić, govoreći o spoljnoj politici, maja 1971. beogradskim

²¹⁹⁷ AS, CK SKS – godine 1971. Centralni komitet SKS – sednice, br. kutije 78, Magnetofonske beleške sa 29. sednice CK SKS Srbije, 14. maj 1971.

²¹⁹⁸ Isto

²¹⁹⁹ AS, CK SKS – godine 1971. Centralni komitet SKS – sednice, br. kutije 78, Magnetofonske beleške sa 29. sednice CK SKS Srbije, 14. maj 1971.

novinarima rekao da, „Rusija ne odustaje od svojih pretenzija“ na Jugoslaviju i da je posebno opasna veza proruskih snaga, ibeovaca i srpskih nacionalista. U nestabilnim unutrašnjim prilikama, Rusi će, smatrao je Nikezić, želeti da se pokažu kao „prijatelj“ i „saveznik“ svih, a posebno Srba koji su navodno, „potisnuti, zapostavljeni, neshvaćeni“ – kako oni, rekao je, izvesno razgovaraju sa srpskim nacionalistima. Rusi su, prema prvom čoveku Srbije, videli „jednu prosovjetsku Jugoslaviju u kojoj bi se u prvom redu oslanjali na Srbe i Crnogorce“. Na tim pozicijama se objektivno, smatrao je, nalaze i srpski nacionalisti, od kojih mnogi i nisu komunisti, ali se sa Rusima poklapaju u tim temeljnim ciljevima, kao što se na tome nalaze i kominformovci, koji nisu nacionalisti, već internacionalisti i levi unitaristi, ali dele na srpskim nacionalistima ovu vrstu ciljeva i argumentaciju, kao i moskovske patrone. Ove struje, svodive na konzervativizam, su ključni protivnici i sa njima će SK Srbije „imati najviše posla“, rekao je tom prilikom M. Nikezić.²²⁰⁰

Jedna od retkih direktnih kritika štampe koju je Latinka Perović uputila urednicima begradskih listova bio je prevelik prostor koji daju Sovjetima i istočnoevropskim zemljama. Nije se sve moglo, prema njenoj oceni, tumačiti demokratizacijom, jer je ona tako očitu nesrazmeru u odnosima sa SSSR-om ocenila kao odsustvo bilo kakvog pariteta. U Sovjetskom Savezu Jugoslavija je bila konstantno marginalizovana i diskriminisana, a „ovde se to kod nas radi maltene kao u nekakvoj svojoj zemlji“, rekla je ona, upozorivši da štampa samo reflektuje u tim odnosima ponašanje državnog vrha u Jugoslaviji, pa se od štampe i nije moglo tražiti ono što jugoslovenski državni organi nisu smeli da učine u političkim odnosima sa Sovjetima.²²⁰¹ Ona je pri tome upozorila da se u Jugoslaviji vrlo malo zna o tom „umrtvljenom kolosu“, SSSR-u, kada se u beogradskoj štampi piše da se personalnim promenama u Moskvi stvari tamo mogu pokrenuti i popraviti. Ona je upozorila i da kada je reč o pisanju beogradske štampe o Sovjetskom Savezu, zbog burnih reakcija iz vrha te zemlje, ta tema ne može biti do kraja i u potpunosti prepuštena samo autonomiji redakcija, već je „potrebno da se o tim stvarima češće dogovaramo“, da se čitava politika rukovodstva Srbije ne bi samo iscrpljivala u odbrani beogradskih medija od napada sa svih strana, smatrala je ona.²²⁰² Ona je kao važan politički podatak navela i da Sovjeti mnogo češće pozivaju novinare iz Srbije i Makedonije, dok zaobilaze medije iz zapadnih delova Jugoslavije, što nije moglo biti slučajno. Tim povodom navela je i konkretne podatke. Još kao šef diplomatije, Nikezić je kritikovao jugoslovensku štampu i sredstva informisanja što u procesu emancipacije i slobodnijeg tretiranja svih tema, problematici socijalističkih zemalja prilaze sa previše „stidljivosti“. Ni pisani, ni elektronski mediji, prema njemu, u raspravljanju spoljnopolitičkih tema „ne treba da idu ni korak natrag“, naprotiv, on je od njih očekivao bolje poznavanje problematike,

²²⁰⁰ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Stenografske beleške sa sastanka u CK SKS sa glavnim urednicima dnevnih listova, direktora radija i televizije, 19. maj 1971.

²²⁰¹ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Magnetofonske beleške sa sastanka u CK SKS sa glavnim urednicima dnevnih listova, 5. maja 1970.

²²⁰² Isto

ozbiljniji i hrabriji pristup spoljnopolitičkim temama i više obzira prema opštem interesu jugoslovenskog društva. To je podrazumevalo da bi mediji trebalo da prestanu da se drže „utabanih staza“ i „starih kalupa“, zbog čega je od njih očekivao slobodnije istraživanje spoljnopolitičkih tema.²²⁰³

Marko Nikezić se istim povodom (pisanje beogradskih medija o Sovjetskom Savezu) slagao sa stavom L. Perović, da je potrebno imati dijalog unutar Srbije na tu vrlo osetljivu temu, pre svega oko „doziranja“, a ne orijentacije. On je pojasnio da ne bi smelo da bude „osetljivo“ pisanje o Sovjetima, već je mislio na osetljivost položaja Jugoslavije u odnosu na kremaljski vrh. On je poručio glavnim urednicima beogradskih medija da je važno o SSSR-u pisati onako kako jeste, „da ih osvetlimo jednim stvarnim svetlom, a da u isto vreme ne idemo toliko daleko u iznošenju istine kako je mi vidimo da bismo posle morali doterivati.“ I pisanje štampe u Srbiji o Sovjetima je, smatrao je Nikezić, bilo čista politika i deo političkog ponašanja. Bitno je bilo ne ići predaleko u kritici Sovjeta, jer bi se onda morali povlačiti pod njihovim pritiskom; dakle, moralo se ići onoliko daleko, koliki se njihov pritisak mogao podneti – sve preko toga bi se načinila velika šteta, smatrao je Nikezić. Naime, antisovjetski kurs medija u Srbiji nije nužno bio slabost, „ako si jak, ali jeste minus ako si slab... ne možeš da izdržiš pod pritiskom, a svako povlačenje pod pritiskom stimulira pritisak“, poručio je Nikezić.²²⁰⁴ On je kao osnovni cilj naveo da je potrebno publici u Jugoslaviji i Srbiji na dovoljno jasan i konstantno uporan način saopštavati istine o Sovjetskom Savezu i karakteru režima u njemu. Prema Nikezićevim rečima, to i nije bilo samo pitanje spoljnih odnosa prema SSSR-u, već problem što **u samoj Jugoslaviji egzistiraju „dva socijalizma“**, a da u mnogim glavama postoji „u čistom vidu onaj stari, iz koga smo mi pošli“, pa je to iznad svega pitanje daljeg unutrašnjeg društvenog i ekonomskog kretanja. Upravo zbog toga je „borbu za ljude“ Nikezić ocenio kao glavni i ključni posao svog tima u Srbiji. U atmosferi „opšte demokratizacije“, kako je rekao, trebalo je postepeno potiskivati stara shvatanja kod ljudi, konzervativna i dogmatska ponašanja i uverenja, ukorenjena kod mnogih, ali strpljvo i na jedan „ljudski način“. Ipak, smatrao je da u javnim poslovima, kao i u medijima, nije trebalo praviti kompromise sa „antireformskim i državnosocijalističkim raspoloženjima“, jer se samo jasnom i čistom politikom mogla realizovati neka nova koncepcija i „misija“.²²⁰⁵

Određujući se spoljnopolitički, prilikom razgovora sa novinarima u maju 1970., Nikezić je smatrao da su Sjedinjene Države najjača sila, pa sledstveno tome, zbog svog imperijalizma i najistaknutije za globalne procese, ali s druge strane, „**Sovjetski Savez** je nama najbliži, prema tome, on je **naš glavni problem**“, a takava stav CK Srbije, bio je neobavezujuć za novinare i medije u ovoj republici, naglasio je predsednik SKS. (akcenat – aut.) On je smatrao da mediji u Beogradu nisu mogli

²²⁰³ AJ, fond 507 – CK SKJ, Zajedničke sednice Predsedništva i Izvršnog komiteta, III/124, Prilog 2. „Autorizovane stenografske beleške sa Druge zajedničke sednice Predsedništva i IK CK SKJ, 16. mart 1967.

²²⁰⁴ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Magnetofonske beleške sa sastanka u CK SKS sa glavnim urednicima dnevnih listova, 5. maja 1970.

²²⁰⁵ Isto

do kraja otvoreno da pišu o SSSR-u, jer bi za samu Jugoslaviju to bilo „neodrživo“, ali da nije trebalo ni priželjkivati pristup svakodnevnog „raskrinkavanja“ sovjetskog sistema i prakse, jer bi se stvorio problem unutar samog jugoslovenskog društva. Objektivna, mirna i dobronamerna pristup toj tematici, smatrao je, nije imao alternativu imajući u vidu simpatije i sećanja na zajedničko ratovanje koje su postojale kod ljudi u Jugoslaviji. Rečju, nije samo strah od sovjetskog agresivnog odgovora, već je i izvesna rusofilija u samoj Srbiji bila prepreka da se mediji u Beogradu direktnije otvore za sasvim otvorene kritike Sovjetskog Saveza. S druge strane, kritičnost bez cinizma je trebalo da karakteriše pristup hegemonu socijalsitičkog bloka, jer je reč o sistemu koji se „drži na sili, na neekonomičnosti, na prelivanju dohotka, na jednoj teškoj eksploataciji, jedna jaka državna mašina koja je izgrađena na jednom društvu koje je zakasnilo“.²²⁰⁶ Marko Nikezić je i upozorio da ne bi trebalo imati iluzije da je razlaz sa Sovjetima 1948. bio pitanje karaktera sistema, već „pitanje nacionalne nezavisnosti“. Traženje uzroka razlaza u sistemskim pitanjima je stvar projektovanja unazad, smatrao je, jer se Jugoslavija „posvađala s Rusima oko sopstvene kože“. Nakon razlaza 1948. ona je dve godine nastojala da pokaže „da smo veći boljševici od njih. Brza kolektivizacija, likvidacija sitne trgovine... Izgradnja jednog veoma kompletnog veoma tvrdog državnog socijalizma, ogroman porast uloge policije... Podržavljenje partije... Sem toga, mi smo, ne znam koliko, ali ja mislim jedno 15 hiljada ljudi uhapsili u toku tih godina po liniji Informbira. Prema tome, **to su bila ista ta sredstva**. Jer je bilo pitanje ko će ostati.“ (akcent –aut.) Takođe, rusko bežanje od reformi, činjenicu da su tamo posle 1968. prevladali konzervativci, o svemu tome se moglo pisati bez skandala, likovanja i zloradosti, a sve je to bilo i poučno za jugoslovensko iskustvo. On je podsetio i da je podizanje Kine za Jugoslaviju bila srećna okolnost, jer je odvlačilo Ruse na istok i debalansiralo pritisak u Evropi. Na kraju M. Nikezić je poručio glavnim urednicima da vrh SK Srbije stoji čvrsto na stanovištu pre svega „borbe protiv jačanja pozicija istočnih zemalja“ ili bilo koje druge zemlje, a da je okvir i nepromenjena politika koju je difinirala 14. sednica CK SKS.²²⁰⁷

Sumirajući konsekvence uticaja spoljne politike na unutrašnji razvoj evropskih društava, Marko Nikezić je početkom 1970. isticao da je tada bilo mnogo jasnije nego u posleratnom periodu da su granice, pa i sfere uticaja u Evropi nepromenjive za jedan duži period i da je hladoratomska podela jedan dugoročniji realitet. Kao ilustraciju toga uzeo je 1968. kada su pokušaji Francuske, Rumunije i Čehoslovačke, odnosno težnje naroda ove tri zemlje, pokazali da su granice sfera i uticaja za duži period nepromenjivi, uz različitu cenu koja je plaćena za to saznanje.²²⁰⁸ Težnje i interesi Zapada su, prema Nikeziću išli u prilog održanja Jugoslavije, jer bi u slučaju sloma oni izvukli „kraći kraj“, ali Jugoslavija koja je Zapadu bila potrebna je bila samo nezavisna od Rusa, dok je u unutrašnjoj politici

²²⁰⁶ AS, CK SKS – godine 1968–1974. Centralni komitet SKS – Sastanci sa predstavnicima RTV i štampe, konferencije za štampu, br. kutije 96, Magnetofonske beleške sa sastanka u CK SKS sa glavnim urednicima dnevnih listova, 5. maja 1970.

²²⁰⁷ Isto

²²⁰⁸ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Izlaganje Marka Nikezića na proširenoj sednici Izvršnog biroa Predsedništva SKJ“

trebalo da se što više vezuje za zapadni, kapitalistički svet, pre svega ekonomski i kulturno; dok bi politički SFRJ, prema očekivanjima Zapada, trebalo da evoluiru ka nekoj vrsti socijaldemokratije. Cilj Zapada, prema njemu, je da „rastoči Ruse“, smatrao je Nikezić, misleći na „lager“ generalno i tom cilju su najlakše doprinosile evropske socijaldemokratije, zbog čega su uživale podršku čak i američkih republikanaca. Zbog svih ovih interesa zapadne zemlje su bile spremne, prema Nikeziću, da pomognu jugoslovensku reformsku orijentaciju i demokratsku evoluciju, čak i „bez naše volje“. Zapad, po Nikezićevoj oceni, najverovatnije ne bi branio Jugoslaviju u slučaju sovjetske intervencije. „Siguran sam da nas Zapad ne bi branio ... nisam verovao, moram reći, ni 1968. Mi smo tada gledali da ih maksimalno alarmiramo...“ Najverovatnije bi se Zapad brzo pomirio sa eventualnim slomom Jugoslavije i agresijom na nju, dok je manje zamisliva varijanta bila da bi išao na neku vrstu podele na interesne sfere.²²⁰⁹ Ugled koji je imala u svetu, smatrala je L. Perović, Jugoslavija je postigla svojom borbom za nezavisnost, miroljubivom politikom, kao i velikim naporima da se izađe iz ekonomske zaostalosti i demokratizuje društvo. Međutim, od kraja šezdesetih godina, „porasle su rezerve prema njoj na ekonomskom planu“, usled nedovoljnog razumevanja svih njenih unutrašnjih previranja, upozorila je Perovićeva, uz naglasak da ne misli na one „koji bi hteli da nas vide razbijene, već o onima kojima ne bi odgovaralo da se tako što dogodi“. Nije bilo teško među prvima prepoznati Sovjete, a među drugima Zapadnjake.²²¹⁰

Govoreći građanima Valjeva 1969. Marko Nikezić je sumirajući odnose sa Sovjetima, rekao da su Rusi uvek tvrdili da su pretnje Jugoslaviji neutemeljene, „da oni nemaju nikakvih namera i da čak misle da bi trebali da demantujemo. Mi smo im onda rekli – mnogo bolje bi za nas, za naš narod i za javnost svetsku bilo kada bi vi demantovali da imate ikakvih namera prema Jugoslaviji. Međutim, oni nisu bili spremni tada da to čine. Mi smo mogli shvatiti samo kao pritisak.“ Jugoslavija je zbog toga morala svima reći da je spremna da se brani, smatrao je predsednik CK Srbije, a u vreme čeholsovačke krize, jedan od ključnih kreatora jugoslovenske spoljne politike.²²¹¹ „Za nas taj čehoslovački slučaj više nije ono što je bio zato što su se promenile prilike tamo. Mi nikad Čehoslovacima nismo davali nikakvih saveta niti smo ih ma na šta nagovarali, a u situaciji kad su oni sami sada evoluirali tako da su promenili kurs, ako ne i sve ljude, mi smo im rekli ono isto što oni nama kažu – da želimo da imamo normalne i korisne bilateralne odnose. Naši ekonomski odnosi se nastavljaju. Mi nismo promenili mišljenje o političkim pitanjima, oni su promenili. Moram reći da smo u situaciji da nam isti ljudi koji su nam jedno govorili sad govore drugo. Molim, to je njihova zemlja, njihove politike, ako oni sad daju

²²⁰⁹ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Izlaganje Marka Nikezića na proširenoj sednici Izvršnog biroa Predsedništva SKJ“

²²¹⁰ AS, CK SKS – godine 1971. Centralni komitet SKS – sednice, br. kutije 77, Magnetofonske beleške sa 27. sednice CK SK Srbije

²²¹¹ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Izlaganje Marka Nikezića u Valjevu“

nova tumačenja mi ta tumačenja primamo poto pošto nam ih prodaju.“²²¹² S druge strane, kada je reč o odnosu sa SSSR-om, Nikezić je smatrao suštinski važnim, pominjanje Beogradske deklaracije iz 1955. u kominikeima, jer su tada bili najpovoljniji odnosi u vreme Hruščova, kada su Sovjeti pristali, nikada jasnije i po Jugoslaviju prihvatljivije, da „svako ide svojim putem, da je svako suveren u svojim poslovima, u svojoj politici i da se odnosi prijateljstva mogu razvijati samo na bazi ravnopravnosti“. Međutim, ova sovjetska fleksibilnost, prema Nikeziću, nije mogla da poništi ni jedan jugoslovenski stav o nezavisnosti, kao ni jednu činjenicu iz prošlosti, ali ostavlja prostor za saradnju.²²¹³ Latinka Perović je novinarima „Politike“ saopštila da je posle sovjetske invazije na Čehoslovačku Jugoslavijom kružila „jedna teza o tome da **Srbija predstavlja dosta masovnu bazu mogućem ruskom uticaju i da neravnomernosti u njenom ekonomskom razvoju, nacionalna struktura u njoj, čemu su kasnije u razgovorima sami Sovjeti dodali i njeno pravoslavlje, predstavlja dosta dobar oslonac za uticaj**“ (akcenat – aut.) Takođe, u godinama pre okupacije Čehoslovačke, postojali su, prema njoj, vidljivi znaci oživljavanja *kominforma*, kako u starom vidu, tako i u novom obliku, zagovornika etatističkih i birokratskih pogleda na društvene odnose i ulogu partije u društvu.²²¹⁴ Bilo je očito da misli na Brionski plenum i grupu oko Rankovića, na jedan ideološki pogled i koncept, koji zagovara tip društva koji nije sovjetski, ali im je bliži od onog koji su zagovarali reformisti u Jugoslaviji. Govoreći dalje o opasnostima od sovjetskog uticaja, Perovićeva je apostrofirala „neograničenu slobodu kretanja“ predstavnika stranih ambasada, misleći na sovjetsku, koji održavaju komunikaciju sa predstavnicima privrednog života Srbije, medijima i sl. a što je bilo korišćenje prilika zbog sve veće otvorenosti i procesa popuštanja unutar Jugoslavije. Pitanje koje je ona uputila kolegijumu „Politike“ je bilo, koja je to granica, crvena linija, „preko koje te stvari postaju ne samo faktori uznemiravanja nego postaju opasnost za unutrašnju stabilnost i za unutrašnji razvitak naše zemlje“.²²¹⁵ Ključno pitanje, kada je reč o opasnostima spoljnopolitičkog položaja Jugoslavije je bilo, u stvari, prema njoj, nacionalno, jer u svim kalkulacijama i mogućim ugrožavanjima Jugoslavije, od „nacionalnih odnosa počinje kao od centralne tačke“, posle koje idu narativi o podeli interesnih sfera u njoj itd. Rukovodstvo Srbije je smatralo da je neophodno povući granicu između disputa sa SSSR-om oko pitanja ideološkog razvoja, sudara različitih koncepcija, što je smatrano legitimnim i njihovog „vršljanja po zemlji i po Republici“, što je, prema oceni Latinke Perović, izlazilo iz dopustivih okvira. Sve je to bilo evazivno istaknuto na 14. sednici CK, a srpsko rukovodstvo nije pridavalo nikakvu pažnju difamacijama i nezadovoljstvima iz Moskve o „**poznatom antisovjetizmu izvesnih ljudi ili čitavog rukovodstva**“ Srbije, smatrajući ih

²²¹² AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Izlaganje Marka Nikezića u Valjevu“

²²¹³ Isto

²²¹⁴ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Razgovor urednika i saradnika *Politike* sa sekretarom IK CK SKS Latinkom Perović, 22. juli 1970.“

²²¹⁵ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Razgovor urednika i saradnika *Politike* sa sekretarom IK CK SKS Latinkom Perović, 22. juli 1970.“

marginalnim pitanjima, kako je rekla Perovićeva.²²¹⁶ (akcentat – aut.) U svemu tome, CK Srbije se suprotstavio lovu na veštice i označavanju svih etatistički ili konzervativno nastrojenih ljudi kao etatista, kao i da ne mogu svi oni koji su se 1948. izjasnili za IB biti i danas označeni kao sovjetofili, ali ipak, jedna je stvar indikativna, naime, prema Latinki Perović, ako su u Srbiji na „**svim energetskeim objektima uglavnom ljudi koji su se izjasnili za IB, onda to baš nije tako velika slučajnost i nije stvar koja se sme prevideti**“.²²¹⁷ (akcentat – aut.) Naposljetku, kada je reč o nelegalnim sovjetskim uplivima, Perović je smatrala da partija ne sme da igra ulogu ni tužilaštva ni policije, ona se bavi „političkim suštinama“ a Ustavom definisane institucije ne bi smele da budu pasivne, pa je apelovala na njihovu efikasnost. U tom kontekstu, ona je vrlo oštrim rečima okarakterisala posetu predsednika SIV-a Sovjetskom Savezu, jer „očevidno nije vođena u uslovima ravnopravnosti i punog razumevanja suvereniteta Jugoslavije“. Sve to je, prema njoj, bilo razumljivije ako se uzme u obzir negativni trend unutrašnjeg razvoja u SSSR-u, koji je Perovićeva posmatrala krajnje negativno, nazivajući prilike tamo „dosta teškim“, „vrlo sumornim i sivim“, a svakako neodvojivim od odnosa prema Jugoslaviji, koja je za Sovjete sve manje bila ravnopravna socijalistička zemlja, a sve više geopolitička i strateška tačka u njihovom imperijalnom pohodu. Nazivajući tu vrstu otvorenosti kada je u pitanju sovjetski pritisak, „suviše oporim“ pristupom, smatrala je za neophodno da se o tome javno raspravlja u Savezu komunista, bilo bi „suludo prevideti te stvari“, a neke od neravnopravnih aranžmana sa SSSR-om, posebno ako su iznuđeni pod pritiskom „**mi ćemo morati i da presečemo**“, jer ako nema ravnopravnosti i reciprociteta, ne bi smelo da bude ni saradnje.²²¹⁸ (akcentat – aut.) „Za nas u Srbiji“, rekla je Latinka Perović u „Politici“, „baš taj trend koji imamo u privrednom životu i političkim odnosima je veoma tesno povezan sa ovime, jer ono što je tu zaostalo, konzervativno, što je čedo velike državne kase, svaka fabrika ili uopšte pogon, koja nije bila napravljena svojim rukama, to je uvek objektivno baza za pritisak ove vrste i jeste potencijalno savezništvo za jedan takav mnogoautoritativni sistem i političke odnose.“²²¹⁹ I Marko Nikezić je smatrao da su srpski nacionalisti „prirodno upućeni na Ruse, ne zbog slovenstva. Ne radi se, možda ni o tome da bi svaki od njih hteo da vidi Ruse u ovoj zemlji. Ali bi hteo da **ovom zemljom upravlja na ruski način...** jer to su **domaći autokrati!**“ (akcentat – aut.) S druge strane i on je tvrdio da je „Rusija“ imala minoran progres i da zbog toga mora ostati zatvorena, jer „ne krije se zato što ne želi da pokaže svoje čari nego zato što je svesna svoga lica“, rekao je Nikezić. On je smatrao da su krajem šezdesetih u vreme krize u SSSR-u i delegitimizacije njihovog socijalizma, rasli različiti modaliteti pritiska na Jugoslaviju i da se dešavalo „najveće sovjetsko angažovanje da nas izbuše iznutra“, kako je rekao. Oni će se pre svega oslanjati, smatrao je Nikezić na srpske nacionaliste, kojima će reći: „Vaša pozicija bi bila sasvim drugačija da se Jugoslavija

²²¹⁶ Isto

²²¹⁷ Isto

²²¹⁸ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Razgovor urednika i saradnika *Politike* sa sekretarom IK CK SKS Latinkom Perović, 22. juli 1970.“

²²¹⁹ Isto

oslanja na Sovjetski Savez, vi biste bili *glavni narod*, kao što su Rusi *glavni narod* u SSSR“, rekao je Marko Nikezić. „Srpski nacionalisti“, poručio je prvi čovek SK Srbije, „mogu imati ili nemati simpatije za Ruse, no njima **ruski model organizacije države mora biti blizak**. Ne moraju želiti da vide Ruse u Beogradu, ali takvu konstelaciju, međunarodnu i unutarjugoslovensku, koja bi omogućila jedan **veći ruski uticaj, to im mora biti u pameti**. Tako da tu vidim Ruse kao mnogo prisutnije ubuduće i to treba imati u vidu kod svih naših gužvi. Moramo stalno imati u vidu šta je glavno. A **glavno su nam Rusi napolju**, ne zato što su Amerikanci dobri, nego zato što su ovi blizu. A **unutra**, sigurno je **glavni nacionalizam** u čitavoj zemlji, a to u kom vidu – da li će se boriti da isparcelišu jugoslovensko tržište ili za to da se u ovu ili onu književnost prebacuju pisci umrli pre sto godina, to nije važno. Važna je suština, činjenica da kod nas još uvek ima osnova za državni socijalizam.“²²²⁰

Prema analizi Marka Nikezića s početka 1970. SSSR je i kao „hegemon evropskog dela socijalističkog sveta i kao hegemon Istočne Evrope“ pretendovao na to da kontroliše Jugoslaviju.²²²¹ Realnije opasnosti po fizički pritisak na Jugoslaviju u tom trenutku nije bilo, sem ukoliko se Jugoslavija ne bi sama otvorila za tu vrstu pritiska lošim vođenjem svoje unutrašnje politike, čime bi najdirektnije prizivala vlastitu nesreću. Ipak razloga za pesimizam je bilo, jer su Sovjeti dugoročno težili kontroli nad Sredozemnim morem, Zapad nije hteo da ratuje zbog Jugoslavije, pa je zbog takve konstelacije, a imajući u vidu ozbiljno narušene odnose sa Sovjetima od 1968. možda najbolje „na vreme se sporazumeti sa Rusima o uslovima saradnje, koji bi pružili Sovjetskom Savezu ono što zahteva, uz očuvanje najvećeg mogućeg stepena samostalnosti?“²²²² Zbog realnog ekonomskog slabljenja Sovjetskog Saveza, jačanja SR Nemačke i Japana, nestabilnosti i delegitimizacije sovjetskog sistema u zemljama istočne Evrope, čitav model socijalizma kakav su konstruisali Sovjeti je, prema Nikeziću, bio u defanzivi. Sve više komunista je u Zapadnoj Evropi podvlačilo razliku između svog i sovjetskog koncepta socijalizma, čemu je svojom samokompromitacijom najviše doprinio sam Sovjetski Savez, ali i plima *nove levice*, posebno od *šezdesetosmaških* pobuna. U tim okolnostima, ako jugoslovenski razvoj bude stabilan i uspešan, mogućnosti socijalističke Jugoslavije su bile veoma velike, smatrao je Nikezić. Prema Sovjetima je nedopustiva bilo politika slabosti, bilo potčinjavanja, a najbolje bi bilo jačati Jugoslaviju daljim razvojem reformi i preobražajem, koji će, ako bi dao željene rezultate, ostvariti i realističnu politiku dobrih odnosa sa SSSR-om.²²²³ U tom smislu je istupao i Mirko

²²²⁰ Marko Nikezić, „Opasnost udruživanja nacionalizma i državnog socijalizma“, u: *Srpska krhka vertikala*, str. 127–129.

²²²¹ Kao ilustraciju dokle su išle sovjetske intencije da kontroliše Jugoslaviju, Nikezić je naveo primer da je čehoslovački ambasador tražio prijem kod predsednika Skupštine Srbije, Draže Markovića i, očito, u ime SSSR-a izrazio nezadovoljstvo zbog toga što je Marko Nikezić u jednom govoru izjednačio četnike i ibeoce. „Rusi morau da se ljute kada čuju tako nešto“, preneo je ambasador Čehoslovačke. AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Izlaganje Marka Nikezića na proširenoj sednici Izvršnog biroa Predsedništva SKJ“

²²²² AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Izlaganje Marka Nikezića na proširenoj sednici Izvršnog biroa Predsedništva SKJ“

²²²³ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Izlaganje Marka Nikezića na proširenoj sednici Izvršnog biroa Predsedništva SKJ“

Tepavac, koji je naglašavao da ne bi trebalo zaboravljati da je Brežnjevljeva doktrina uvedena prevashodno zbog Jugoslavije i da je trebalo da služi njenom „privođenju“ u istočni blok ili bar da se spreči dalje osipanje tog bloka, po uzoru na SFRJ. Pretenziju i pritisak na Jugoslaviju SSSR je posebno pojačao na XXIV kongresu KPSS, gde je rečeno da je Moskva zainteresovana za jačanje socijalizma u Jugoslaviji, što implicira da je on tamo slab, ali i ne odriče da to jeste socijalizam, pa samim tim Sovjeti i dalje zadržavaju kompetenciju nad jugoslovenskom federacijom, da ako zatreba upute „bratsku pomoć“, smatrao je Tepavac.²²²⁴

²²²⁴ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Stenografske beleške sa sastanka Političkog aktiva Srbije, 8.7.1971.“

5. Zaokret ka dogmatizmu i petrifikacija sistema: Odustajanje od reformske orijentacije 1972.

5.1. Konzervativci protiv reformista: Disolucija u Srbiji i potiskivanje alternative 1971–1972.

Jedna od temeljnih pretpostavki za funkcionisanje rukovodstva SK Srbije je bila što veća autonomnost u radu i odbacivanje brojnih pritisaka iz saveznog vrha u, kako su mnogo puta govorili, pokušajima stavljanja Srbije „pod prinudnu upravu“, kao i izbegavanje arbitraže saveznog političkog centra, odnosno samog Tita. Ključna opasnost za to je bilo izazivanje nejedinstva u samom rukovodstvu Srbije, kada bi pukotina otvorila prostor jugoslovenskom predsedniku da se umeša i na taj način podrži jednu struju, makar i manjinsku, protiv rukovodstva SKS. Sve vreme rada u vrhu SK Srbije i Marko Nikezić i Latinka Perović imaju ovu vrstu bojazni kao primarnu, a to je posebno postalo aktuelno nakon Karađorđeva, kada je identičan obrazac Tito primenio i prilikom smenjivanja Savke Dabčević Kučar i Mike Tripala u Hrvatskoj, uprkos njihovom velikom uticaju u SK Hrvatske. Prethodno, tokom proleća 1971. kada je eskaliralo Titovo nezadovoljstvo radom Nikezićevog rukovodstva, o čemu je bilo reči, njegovu direktniju intervenciju je pacifikovao apsolutno jedinstveni stav svih činilaca rukovodstva Srbije, iskazan i pred njim na razgovorima. Zbog toga se rukovodstvo SR Srbije uvek upadljivo trudilo da deluje vrlo jedinstveno u nastupu, pred Titom, na sastancima i konsultacijama sa njim od 1969., sve dok razlike u Srbiji tokom prve polovine 1972. nisu postale javne. Tako je u maju 1970. Latinka Perović na kraju iscrpnog izveštaja Titu o političkim kretanjima u Republici, rekla da uspesi koji su, prema njenoj oceni postignuti, ne bi mogli da budu rezultat rada i angažovanja samo CK i da je za uspeh svih akcija „bilo presudno kad su se uključili republička skupština i Socijalistički savez... reč je o jedinstvenom političkom nastupu iz republičkog centra, o jednoj podeli poslova i o podeli odgovornosti...“²²²⁵ Jedinstvo u Savezu komunista ona je posmatrala kao kapitalno pitanje za dalji razvoj društva. Ovakvim stavovima su pacifikovane konzervativne snage unutar SKS, ali i slata poruka Titu da je srpsko rukovodstvo jedinstveno, čime su zatvoreni svi putevi vaninstitucionalne arbitraže. Interpretirajući stav rukovodstva SKS, Latinka Perović je to posmatrala kao pitanje odgovornosti za sprovođenje jedne politike i „gledaš ko se svrstava uz tebe i uz tu politiku, i mogu da kažem da mi uopšte nismo nesrećni što pod kapom sadašnje svoje politike ne mogu da se nađu mesto sve struje, jer kada bi sve struje mogle da nađu svoje mesto kod nas onda bismo mi bili

²²²⁵ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 65, II-2/459, “Razgovor predsednika Tita sa rukovodiocima SR Srbije, Beograd, 20. maja 1970.”

koktel koji ne zna šta hoće u datoj situaciji.²²²⁶ Bila je to i implicitna kritika postupanja hrvatskog rukovodstva koje je prihvatilo neku vrstu savezništva sa nacionalističkim konzervativizmom. Septembra 1969. posle višesatnog razgovora sa Titom, Marko Nikezić je zaključujući dijalog uputio poruku predsedniku SKJ, da svi članovi rukovodstva Srbije veoma skladno saraduju i da nema „nikakvih problema u ovoj našoj ekipi“, da se ljudi redovno nalaze, koordiniraju, razgovaraju, usaglašavaju mišljenja. Naglasio je i da su sve institucije u Srbiji autonomne, ali u realizaciji jedinstvene linije SK.²²²⁷

I što je saglasnosti unutar rukovodstva Srbije o karakteru zajedničke politike i načinima sprovođenja bilo manje, javno se sve frekventnije pozivalo na neophodnost „jedinstva“. Latinka Perović je u razgovoru sa redakcijom „Politike“ početkom 1971. smatrala da su u Savezu komunista „već vrlo evidentna različita idejna strujanja“, nezavisno od toga da li se kristališu oko nacionalnog pitanja ili nekih drugih problema u društvu. Prema njoj, ni Brionski plenum koji je otvorio procese demokratizacije i reformi, nisu svi interpretirali na istovrsan način. Shvatanje Četvrtog plenuma SKJ kao isključivo srpskog pitanja, Srbija je prihvatila i napravila krupne rezove, i time učinila „ozbiljna pomeranja u odnosu snaga i u demokratizaciji političkog života“. Ali svakako ga nije trebalo doživljavati samo kao „srpsko pitanje“, jer je to, prema Latinki Perović bio i „sudar sa celom jednom koncepcijom državnog socijalizma, pozicije partije u njemu i politike nacionalnih odnosa“. Ali upravo je Srbija preuzimajući najveću odgovornost na sebe, izvukla i najviše pozitivnih konsekvenci iz takve situacije.²²²⁸ Ipak, ona je smatrala da je SK veoma diferenciran generacijski, socijalno, nacionalno i da se već tada teško moglo govoriti o jednoj organizaciji, koja bi pronalazila najmanje zajedničkih sadržalaca za neku jedinstvenu politiku. U težnji da se do te zajedničke politike dođe, a bez nje nije moglo biti političke organizacije, SK je, prema oceni Perovićeve ispoljavao „strahoviti dogmatizam“, vraćajući stvari na „stari princip svemoćne Partije“, sa vrlo malo odgovornih pokušaja da iz te situacije izađe. Zbog toga je, prema njoj, bilo neophodno vršiti korenite promene u Savezu komunista u pravcu demokratizacije političkog života, što bi dalje dovelo i do uspostavljanja stvarnog idejnog jedinstva unutar partije. Diferencijacije i podele na progresivne i konzervativne, samoupravne i etatičke su bile i dobrodošle radi postizanja idejnog jedinstva u SK, jer samo tada, uz uspostavljanje nekakve programske orijentacije je moguće delovati kao politička organizacija.²²²⁹ Marko Nikezić je pominjući učesnike NOB-a i revolucionarnu generaciju, „ljude koji su pravili ovu državu“, koji imaju zasluge, ipak, ubrojao u one koji odlaze i koji „verovatno nisu mogli da prate ovu evoluciju“ unutar SKJ i

²²²⁶ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Razgovor urednika i saradnika *Politike* sa sekretarom IK CK SKS Latinkom Perović, 22. juli 1970.“

²²²⁷ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 63, II-2/424, „Razgovor predsednika Tita sa predstavnicima SR Srbije, Beograd, 24. septembra 1969.“

²²²⁸ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Stenografske beleške razgovora Marka Nikezića i Latinke Perović sa urednicima i novinarima *Politike* 22.2.1971.“

²²²⁹ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93. „Stenografske beleške razgovora Marka Nikezića i Latinke Perović sa urednicima i novinarima *Politike* 22.2.1971.“

Jugoslavije. Među protivnike svoje politike, one koji su se potencijalno najviše suprotstavljali reformama, promenama, decentralizaciji u Beogradu, on je apostrofirao i „mnogo Srba van Srbije“. Ti ljudi su sebe previše identifikovali sa Jugoslavijom, zagovarajući centralistička rešenja, zaboravljajući da srpski narod, toliko dispresovan, izmešan sa drugim narodima, ima samo jedno rešenje svog pitanja, da živi slobodan u jednoj državi – demokratska federacija, smatrao je Nikezić, što je bio poznati stav srpskog partijskog rukovodstva. Druga formula je mogla biti samo velikosrpska – koju je „istorija eliminisala“. Treće formule nije bilo, smatrao je Nikezić. Uz zaključak, nadovezujući se na izlaganje Latinke Perović, rekao je „još kako ćemo se cepati u Savezu komunista“, sa demokratizacijom te stvari će se intenzivirati.²²³⁰

U prkos još uvek nominalno iskazanom jedinstvu političkog rukovodstva Srbije, uz sve otvorenije koncepcijske razlike, tokom 1971. su se javile i prve organizovane kritike politike koju je Nikezićev tim vodio. Naime, u jeku političke krize u Jugoslaviji, kada se na saveznom vrhu otvara afera o tzv. zaveri protiv hrvatskog rukovodstva, vrh CK Srbije se odlučuje da održi 12. aprila 1971. informativni sastanak sa predstavnicima Srbije u Savetu federacije.²²³¹ Sastanak, uobičajen i jedan od mnogih koje je srpsko reformsko rukovodstvo držalo sa predstavnicima društvenog i političkog života, prvi je tako otvoreno pokazao neslaganje dela starijih i konzervativnijih članova SKS sa politikom koju su Marko Nikezić i Latinka Perović vodili. Posle uvodne reči Latinke Perović, prvi se javio partizanski borac i predratni komunista, Moma Marković, koji je napao Nikezićovo rukovodstvo da nastupa zakulisno i da se „šira javnost i jedan deo političkog kadra ne informiše dovoljno o onom što se događa i dešava“. Optužio je one koji proklamuju „neke nove odnose“, da mnoge sastanke i dogovore održavaju u „vrlo zatvorenom krugu“. Ova vrsta optužbe na račun rukovodstva CK SKS bila je kasnije vrlo eksploatisana od strane Markovićevog brata i predsednika skupštine Srbije, Draže Markovića. Koliko je već tada Draža Marković instrumentalizovao svog brata u međupartijskom obračunu, teško je reći, ali nije bilo nepoznato da su njih dvojica bili u vrlo bliskim odnosima, a takođe, ovu argumentaciju zarad diskreditacije Nikezića, Draža Marković je veoma često i zapisivao u svom dnevniku.²²³² Moma Marković je u svome izlaganju tražio i jasne odgovore o motivima „vladajuće prakse u Srbiji“ da se mnogi dogovori vrše u vrlo uskom krugu i na „vrlo zatvorenim i tajnim sastancima“.²²³³ Bila je ovo najdirektnija optužba na račun vođstva Nikezić – Perović. Odgovor Perovićeve je bio da ne postoji pet politika Srbije, već samo jedna, koja je formulisana na Centralnom komitetu i na Konferenciji SKS, a od internih razgovora navela je samo one kod Tita, a i o njima je

²²³⁰ Isto

²²³¹ Savet federacije osnovan je kao institucija bez nadležnosti, sa isključivo savetodavnim značajem, u koju su dospeli penzionisani kadrovi, koji su zaslužni za ratnu i revolucionarnu prošlost, ali su u podmlađivanju i raznim kadrovskim kombinacijama ostali bez operativnih funkcija. Ovo je bila više počasna funkcija, neka vrsta „političkog groblja“ ili partijskog penzionisanja među jugoslovenskim komunistima.

²²³² Draža Marković, *Život i politika...*

²²³³ AS, CK SKS, god. 1969-1974, Centralni komitet SKS; sastanci u CK, br. kutije 94. „Stenografske beleške sa sastanka članova Saveta federacije iz Srbije, 12. aprila 1971.“

redovno obaveštavan Centralni komitet. O dešavanjima u drugim republikama i vrh SKS je doznavao iz štampe. Nezadovoljan odgovorom, Marković je tvrdio da se vodi zatvorena politika za uzan krug, a da se neki ljudi u nedostatku informacija oslanjaju na čaršiju i podzemlje. Srpskom vrhu blizak, savezni funkcioner, Mijalko Todorović je polemisa sa Markovićem uz argumentaciju da se nije moglo u javnost izlaziti sa „polupolicijskom istragom“, koja čak u normalnim uslovima i nije spadala u nadležnost političkih institucija.²²³⁴ Reč je o navedenoj tzv. zaveri protiv hrvatskog rukovodstva.

Petar Stambolić je kritikovao uvodnu informaciju Latinke Perović, ocenivši je kao previše uopštenu. On je uzroke političke krize pronalazio u lošim konsekvencama privredne reforme i stabilizacije, koje nisu dale „nikakve rezultate“. U centru njegovih napada bilo je rukovodstvo CK Hrvatske, koje je izvelo „nedozvoljiv postupak“, da objavi informaciju Biroa CK SKJ, kao i Savka Dabčević Kučar zbog činjenice da je, navodno, povezala ustašku emigraciju, ibeovce, ali i centralističko-unitarističke snage u Srbiji, misleći na Dražu Markovića. On je žestoko osudio delovanje hrvatskog rukovodstva, koje koristi „prepade na srpsko rukovodstvo“. Stambolić je akcentovao i veliku zabrinutost kako kod običnih ljudi, tako i u drugim republikama, te bi zbog svega toga trebalo preduzeti „**svaki akt koji bi vodio razrešenju**“.²²³⁵ (akcenat – aut.) Ovde se takođe jasno reflektuju konceptijske razlike unutar rukovodstva Srbije, jer su Nikezić i Perovićeva smatrali da samo demokratskim kursom može biti razrešena politička kriza u Jugoslaviji, a ne korišćenjem autokratskih metoda koje su bile uzrok krize. A upravo je Stambolić kao ključni uzrok nestabilnosti, u ovim razgovorima, naveo činjenicu da već „par godina stvari ne idu u centru kako su išle“. Bio je to nesumnjivi zahtev za vraćanje starim metodama i poziv Titu na arbitražu. Još oštrij stav i poziv na uspostavljanje jedinstva, kao osnovne vrednosti, je izrekla nekadašnja vojvođanska funkcionerka Ida Sabo, koja se zapitala „čemu i kuda“ vodi aktuelni kurs u zemlji, pre svega u Hrvatskoj, kao i „šta znače ova prepucavanja preko republičkih granica“. Napadajući direktno javnost rada i otvorenost u CK Hrvatske, Sabo je pozvala na zavođenje črvstorukaškog kursa, jer savezni politički centar „mora biti mnogo efikasniji u raščišćavanju...“²²³⁶ Kosta Nađ je, takođe, izrazio ogromnu zabrinutost aktuelnom situacijom u zemlji, jer nije video nikakvu perspektivu, nikakav izlaz, a uzrok tome je pronalazio u tome što ljudi ne vide „ni jedan autoritet u Jugoslaviji koji može da reši ovo pitanje“. I on je, posredno, republička rukovodstva optužio da im ljudi ne veruju, tražeći da se imenuju krivci i „da se počne sa raščišćavanjem“. Bio je ovo još jedan poziv na „zavođenje reda“, brza i jednostavna rešenja kao spas, a suštinski je izražavao duboko nerazumevanje vremena i procesa koji su se u federaciji odvijali. Već tada je moralo biti jasno da Srbiji sledi sudar ovih suprotstavljenih koncepcija daljeg razvoja društva. Ne slučajno, Nađ je naveo i da mu se, navodno, mnogo ljudi obraća sa stavom „**dajte vi drugovi iz Armije, još jedino u vas imamo poverenje, još ste jedino vi ostali Jugosloveni**“, ali da im je on

²²³⁴ Isto

²²³⁵ Isto

²²³⁶ Isto

govorio da to nije rešenje, uz istovremenu poruku partijskom vrhu Srbije da iskoriste autoritete ratne generacije u svrhu „raščišćavanja“, a „ja ću se vrlo rado angažovati da pomognem... dvanaesti je čas da se nešto energično preduzme.“²²³⁷ (akcenat – aut.) Moma Marković je najdirektnije pozvao rukovodstvo Srbije da se „isteraju stvari na čistinu“, da se ide na „energično rešenje“, da se krene u „raščišćavanje“, posebno pozvavši u borbu protiv „kompromisa“, kao i protiv „najbrutalnijeg republičkog etatizma“. Najzad on je pozvao rukovodstvo Srbije i da se „oštrije distancira“ i jasnije ogradi od onih koji mu „apludiraju“, a ubrzo će tražiti „ravnopravnu podelu vlasti“. Faktički optužujući i srpsko partijsko vođstvo sa savez sa nacionalistima, on je to ocenio kao jedan od ključnih aktuelnih problema. Kako tog saveza nije bilo, a rukovodstvo CK u svakoj prilici isticalo upravo nacionalističku ideologiju kao najopasniju i kao svog najvećeg neprijatelja, ostaje nejasno odakle je stigla ova optužba na račun Nikezićevog rukovodstva. Tim pre što će se u nešto radikalizovanoj formi ona pojaviti i kao važna tačka političke optužnice prilikom zahteva za smenom Nikezića i Perovićeve. Kao jedini dokaz tog, navodnog, saveza SKS sa nacionalistima, Marković je naveo činjenicu da „dozvoljavamo da se daje publicitet“ protagonistima srpskog nacionalizma.²²³⁸ Odsustvo autoriteta u saveznom političkom centru i Jovan Veselinov je naveo kao osnovno pitanje od koga potiču „sva zla“, a ključni faktor koji i, prema njegovoj oceni nedostaje je jedinstvo. Vidno uznemiren otvorenošću u javnosti, koju su iznedrili reformski kurs i demokratizacija, Veselinov je, za sada posredno, optužio republička rukovodstva kao „kvazimarksističke mediokritete“, koji se smatraju „vođama partije, nacije“, zatraživši unifikaciju i prestanak „tog šarenila“. Nekadašnjeg bliskog Rankovićevog saradnika, Veselinova, su posebno pogađale česte osude u javnosti posleratnog jugoslovenskog razvoja kao centralističkog i nepravednog, kritikujući isticanje nacionalne ravnopravnosti, koja, prema njemu, vodi u nacionalizam. I Veselinov se nadovezao na Markovićevu tezu o savezu SKS i nacionalista tvrdnjom da se „**srpski šovinisti okupljaju oko srpskog rukovodstva**“. (akcenat – aut.) Nasuprot njima, takođe član Saveta federacije, Koča Popović, istakao je u prvi plan da shvata složenu političku situaciju i da se slaže sa ocenama koje je ispred srpskog rukovodstva iznela Latinka Perović, ali i da se slaže sa predloženim merama i akcijama srpskog vođstva. Nasuprot većini ostalih članova Saveta federacije iz Srbije, on je shvatajući sve opasnosti i moguće političke konsekvence zabrinjavajuće situacije, izrazio bojazan za sudbinu postojećeg kursa reformi i demokratizacije, nasuprot konzervativnom delu učesnika ovog savetovanja. Koča Popović se usprotivio i posebnom okrivljavanju i izdvajanju jedne republike, misleći na Hrvatsku, na koju se obrušavao deo govornika, jer Jugoslavija može biti zajednička država samo sa svim republikama, bez izuzetaka.²²³⁹ Nasuprot konzervativcima, jedan od arhitekata jugoslovenskog reformskog socijalizma, Mijalko Todorović je kao i Koča Popović, u aktuelnim kriznim situacijama najveću opasnost video u „ugroženosti kursa i politike Srbije“, te da su napadima

²²³⁷ AS, CK SKS, god. 1969-1974, Centralni komitet SKS; sastanci u CK, br. kutije 94. „Stenografske beleške sa sastanka članova Saveta federacije iz Srbije, 12. aprila 1971.“

²²³⁸ Isto

²²³⁹ Isto

izložene one snage u Srbiji koje taj kurs i tu politiku vode. (Mislio je na napade rukovodstva SKH, da Srbija organizuje medijsko podzemlje, koje njih povezuje sa ustaškom emigracijom.) Politiku srpskog vođstva prema problemima u Hrvatskoj on je ocenio kao „strpljivu“ i „racionalnu“, čak i po cenu da u samoj Srbiji ne bude uvek sasvim dobro shvaćeno.²²⁴⁰

Odgovarajući sutradan na sastanku sa predstavnicima društveno-političkih organizacija iz Srbije, na česte apele na uspostavljanje jedinstva, Latinka Perović je kao ključno pitanje navela na kojoj osnovi se to jedinstvo uspostavlja, zbog toga je trebalo biti vrlo precizan, „na kojoj platformi želimo obnoviti jedinstvo u SKJ“. S druge strane ako rukovodeće strukture nisu bile u stanju da pronađu minimum zajedničkih interesa na nivou federacije, postojaće diktat, čime će se kroz metode, takođe, formulirati jedna politika, rekla je Perovićeva, očito ciljajući na savezni centar i odmah pominjući Nikezića dodala, „ja ne kažem da ćemo mi kao pojedinci hteti tu politiku da nosimo“, ali je izrazila bojazan da logika političkog razvoja ide u tom negativnom smeru. Takođe i Mijalko Todorović je smatrao da se rešenja sporova u federaciji sigurno ne mogu rešavati niti „starim sredstvima i putevima“, niti ogoljenim autoritetom.²²⁴¹

Ipak, podela iskazana već tokom kriza 1971., nakon Karađorđeva se produbljivala, dosegaši u martu i aprilu sasvim nove intenzitete i obrise, zbog medijske slike u Srbiji kojom je predsednik skupštine bio nezadovoljan. U maju tokom Titove posete zapadnoj Srbiji, Draža Marković je svojom zdravicom, o kojoj je bilo reči, faktički obznanio različite koncepcije koje su postojale u rukovodstvu Srbije. Konačni razlaz unutar rukovodstva Srbije označiće sastanak u skupštini Srbije 5. jula 1972. Sazvan da bi se na njemu pokušala da reše sporna pitanja, ovaj skup je bio samo uvod u konačan obračun koji će u Srbiji uslediti na jesen.

Na samom početku, Nikezić, koji je predsedavao, je upozorio da to nije sastav u kome se odlučuje, jer u Srbiji odluke donose institucije, a ovo je bio vaninstitucionalni skup, dakle, samo konsultativnog karaktera. Povod za sastanak, prema njegovim rečima, su bila različita gledanja u izgradnji i ostvarivanju zajedničke politike. Bilo je potrebno detektovati razlike i doći do zajedničkog stava. Draža Marković je najpre rekao da je sednica CK Srbije o neprijateljskoj delatnosti i sledeća sednica CK, pokazale svu dubinu postojećih razlika.²²⁴² Međutim, te razlike su i pre nego što su počele da budu predmetom razgovora unutar SKS bile već javno izražene u vidu „javne konfrontacije“, apostrofirajući izjave člana CK, Rajka Danilovića da je politika CK Srbije „pravilna“, ali da ima otpora toj politici, a kao tačke otpora naveo Ustavnu komisiju, skupštinu Srbije i druga tela, koja su potpadala

²²⁴⁰ AS, CK SKS, god. 1969-1974, Centralni komitet SKS; sastanci u CK, br. kutije 94. „Stenografske beleške sa sastanka članova Saveta federacije iz Srbije, 12. aprila 1971.“

²²⁴¹ AS, CK SKS, god. 1969-1974, Centralni komitet SKS; sastanci u CK, br. kutije 94. „Stenografske beleške sa sastanka sa predstavnicima društveno-političkih organizacija u Srbiji, 13. aprila 1971.“

²²⁴² Marković u svojim dnevnicima najavljuje da će biti „oko toga rasprave na zahtev mnogih. I to javne.“ Dragoslav Marković, *Život i politika*, str. 368.

pod nadležnost Draže Markovića.²²⁴³ Neki su, prema Markoviću, čak optužili kompletno državno rukovodstvo Srbije, organe unutrašnjih poslova, da su stajali nasuprot politici partijskog vođstva Srbije.²²⁴⁴ Nakon toga je izašao komentar „Ekonomске politike“ u kome se kritikuju sporazum o raspodeli ličnih dohodaka i Nacrt zakona o oprezivanju dohotka koji je, prema Markoviću, najdirektnije konfrontirao ispravnu politiku CK i SSRN, koji su na liniji reforme i tržišne privrede i odluke državnih organa koje se tome protive. To je značilo da su sukob i različita gledišta izašli u javnost, čime je manifestovano nejedinstvo, koje je u Srbiji bilo vidljivo već od 21. sednice Predsedništva i smene hrvatskog rukovodstva – „neke nijanse, neke razlike, koje su verovatno uvek postojale, počele su se izražavati“, rekao je Marković. Razlike su, prema njemu, normalna pojava, kroz konfrontaciju se pronalaze najbolja rešenja, kroz raspravu se dolazilo do pravih odgovora na različite dileme, ali njegovi oponenti u partiji su, smatra on, polemicali sa nepostojećom tezom, koja bi trebalo da se identifikuje sa njim. Pa su u tim polemikama počinjali od toga da je „nemoguće i da nije prihvatljivo da su sve teškoće ekonomske, političke i društvene, u kojima se nalazimo, prouzrokovane neprijateljskom akcijom; dakle izlazi iz svih teškoća ne mogu se tražiti samo u administrativnim merama i razračunom sa neprijateljem.“ A kao zagovornik te linije identifikovan je sam Marković. U Srbiji, poručio je Marković, postoje Ustav i zakoni, postoji program SKJ, i niko nije rekao da samo administrativne mere treba da rešavaju sve teškoće. On je rekao da ne zna ni jednog člana rukovodstva koji je istupio sa tom tezom, a šta se želelo sa njenim iznošenjem i polemisanjem sa njom, upitao se Marković. Oni koji su pokrenuli „polemiku“, a naveo je Rajka Danilovića, člana CK SKS, Mirka Stamenkovića iz „Ekonomске politike“, Boru Simića, su želeli da kažu „mi smo, koji polemishemo sa nepostojećom tezom demokracije, a neki konzervativni, staljinistički, birokratski elementi hoće da nas vrata nazad, natrag u rankovićevštinu, na stanje pre IV plenuma.“²²⁴⁵ On je, ipak, nakon toga rekao da se radi o razlikama, za koje veruje da nisu u pristupu, nego pre u taktici, u odmeravanju snaga na tom pitanju, primene administrativnih mera i problematici demokratizacije. On se pri tome pozvao na nedavni Kardeljev govor, o tome da se ne bi smeo svaki „ofanzivni nastup svesnih socijalističkih snaga... samoupravnih mera prisile, okvalifikovati kao rankovićevština i kao staljinizam“, jer se time otvara prostor za delovanje „antisocijalističkih“ i „neprijateljskih“ snaga. Marković je posebno bio ogorčen, u tom kontekstu, na Boru Simića, koji je kao član Sekretarijata CK SKS rekao da „neprijatelj nema instituciju“. „Šta je Filozofski fakultet, šta su drugi filozofski fakulteti? Ja bih čak rekao da neprijatelj u oblasti kulture ima više legalnih institucija nego mi. Šta je časopis „Filozofija“, šta je

²²⁴³ Rajko Danilović je na sednici CK SKS posvećenju borbi protiv neprijateljske delatnosti 22. juna 1972. naveo da se pored svih pomenutih, neprijateljskom delatnošću bave i pojedinci „koji imaju odgovorne funkcije u Ustavnoj komisiji u drugoj fazi rada, a bili su nosioci otpora ustavnim promenama u prvoj fazi“. Ciljao je na Dražu Markovića, koji je bio brzo obavešten o ovom napadu. Dragoslav Marković, *Život i politika*, str. 368.

²²⁴⁴ AS, CK SKS, god. 1969-1974, Centralni komitet SKS; sastanci u CK, br. kutije 94. „Stenografske beleške sa sastanka održanog u Skupštini Srbije 5. jula 1972.“

²²⁴⁵ AS, CK SKS, god. 1969-1974, Centralni komitet SKS; sastanci u CK, br. kutije 94. „Stenografske beleške sa sastanka održanog u Skupštini Srbije 5. jula 1972.“

Srpska književna zadruga, šta su monopoli , o kojima sami govorimo, u žirijima, u kulturnoj, izdavačkoj politici itd“, upitao se Marković.

Dragoslav Marković je izrazio i žestoko neslaganje oko toga da su vredni politički rezultati, koji su postignuti isključivo rezultat delatnosti Centralnog komiteta SKS, kao što bi se dalo zaključiti na osnovu dva poslednja sastanka CK. Predsednik skupštine Srbije je u tom kontekstu podsetio da „ako smo lomili otpore, lomili smo ih zajedno; ako nismo uspevali da ih slomimo, nismo ih slomili zajedno“, te upozorio Nikezićev tim, „smatram da imam pravo da učestvujem i u svim rezultatima koji su ostvareni i postignuti“. ²²⁴⁶ A ti rezultati su, prema njegovoj oceni, veoma veliki, pre svega u ekonomskoj sferi, velikog rasta, stabilnih osnova na kojima se on zasniva, procesima integracije, specijalizacije, racionalizacije, novih tehnologija, mladih stručnih kadrova, itd. To su rezultati rada više rukovodećih timova, ali je zasluga aktuelnog vođstva CK „jedna jasna orijentacija i čista linija u tom pogledu za reformu, za tržište... čista u celom rukovodstvu“, upozorio je predsednik Skupštine. Posebno je želeo da pohvali „jednu čistu i jasnu liniju u borbi protiv nacionalizma, u borbi protiv kominformizma i neostaljinizma, koja je u svakom trenutku bila prisutna.“ To je sve doprinelo relaksiraniju odnosa u Jugoslaviji, ali i povoljno uticalo na položaj Srbije u federaciji, kao i impulsi koji su time dati za demokratizaciju. U proteklom periodu urađene su, prema Markoviću, krupne promene i u političkom sistemu: novi odnosi u federaciji, novi položaj republika, promenjena pozicija autonomnih pokrajina, decentralizacija, deetatizacija. ²²⁴⁷ Prema Markovićevoj analizi, oko ocene pozitivnih tokova nije bilo sporova, kao ni oko činjenice da su oni rezultat rada i partijskog, ali i državnog rukovodstva Srbije. Razlike su nastale u proceni negativnih tendencija i krivaca za njihovo pojavljivanje, ali i procene njihovog značaja, kao i mogućih posledica, jer su se u „naše demokratske tokove ubacile i razne antisocijalističke snage“. Zamerao je Nikezićevom timu da su prigovarali njemu bliskim ljudima u Ustavnoj komisiji, da je CK od početka imao ispravniji i progresivniji stav, ali je baš zbog toga politika CK bila previše direktna, pa su se u njoj činili i suvišni koraci, požurivale stvari, ne vodeći računa o realnim mogućnostima; politika Nikezića i Perovićeve je „suviše otvorila“ u mnogim stvarima, prema oceni Markovića. A to je značilo da je u javnom diskursu prevladao „demokratski manir antirežimskog, ustvari antisocijalističkog ponašanja. To je manir u štampi, to je manir na Univerzitetu, to je manir jednog dela humanističke inteligencije“ i on je davao pečat delovanju i ponašanju u čitavom društvu, čime su idejna shvatanja i politika Saveza komunista izgubile primat u javnosti Srbije i posebno istakao nacionalizam koji je sve vreme u porastu. ²²⁴⁸ I najzad, najubojitija tačka Markovićeve *optužnice* protiv reformskog vrha SK Srbije bio je odnos prema Titu – „mislim da nismo dovoljno uvažavali faktor koji se mora uvažavati, izvesne ocene , mišljenja Predsednika Republike“, a u svakom sistemu to je faktor koji bi svaka realna politika morala da uvažava. Nije

²²⁴⁶ Isto

²²⁴⁷ AS, CK SKS, god. 1969-1974, Centralni komitet SKS; sastanci u CK, br. kutije 94. „Stenografske beleške sa sastanka održanog u Skupštini Srbije 5. jula 1972.“

²²⁴⁸ Isto

smatrao da je reč o „antitovskoj orijentaciji“, kako se moglo čuti u javnosti, a što je i sam Tito pominjao kada je opisivao odnos rukovodstva Srbije prema sebi; ali nedovoljnog uvažavanja Titovog stava je bilo, što je samo intenziviralo „izvesne rezerve“. Da su Titove rezerve postojale bilo je jasno i sam jugoslovenski predsednik ih nije krio, zato je srpsko rukovodstvo, prema njemu, bilo dužno da eliminiše svaki elemenat koji bi podsticao njegovu rezervisanost.²²⁴⁹ Zbog toga je Marković insisitirao da se „proceni i oceni“ incident povodom Titovog osamdesetog rođendana, čiji su protagonisti bili Koča Popović i list *Front*.²²⁵⁰ Taj incident naneo je velike štete Srbiji i mogao bi da je konfrontira ne samo sa Titom, već i sa drugim republikama, ali i raspoloženjem masa u samoj Srbiji, upozoravao je Marković. Koča Popović bio je predstavnik Srbije u Predsedništvu SFRJ, a osim incidenta sa *Frontom*, odbio je da prisustvuje i nekim važnim manifestacijama – Rudo, Sutjeska, vojni manevri, itd.²²⁵¹ Naveo je i pisanje beogradskih medija, koje je Srbiju bespotrebno konfrontiralo sa JNA, a to je „faktor sa kojim se mora računati“. U stvari, vlast u Srbiji se, prema Markoviću, „generalnom orijentacijom nepotrebno konfrontirala sa celom posleratnom i prvim posleratnim generacijama“, iako se principa smene generacija i rotacije trebalo držati kao pravila, ali to je u Srbiji rađeno na takav način da se išlo u generacijski sukob, što je „nepotrebno teralo u opoziciju jedan deo uticajnih kadrova“. A reč je bila o „revolucionarnim kadrovima“, koj isu izneli rat, revoluciju, kominform, borbu protiv Rankovića, itd. Ipak, kao ključno pitanje, oko koga se trebalo razjasniti, za njega je bilo pitanje odnosa prema „jugoslovenskom centru“.²²⁵² Markoviću je posebno smetalo često isticanje opasnosti od centralizma, jer se nije uvažavao fakat krupnih i temeljnih izmena koje su se desile u političkom sistemu i u razvoju društva. Jugoslovenska tela, trebalo je prema njemu, da budu kreatori zajedničke politike, a ne organi koji samo traže izlaz iz krize ili rešavaju samo afere. Postojale su razlike, prema njegovoj oceni, u

²²⁴⁹ Početko jula 1971. Tito je tražio razgovor sa D. Markovićem, kao predsednikom skupštine Srbije, u kome je postavio pitanje “zašto je za Predsedništvo SFRJ predložen Koča Popović kad se zna da se on sa njim (Titom) nije slagao u nekim situacijama i zašto on (Tito) o tome nije konsultovan”. Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma*, str. 553.

²²⁵⁰ Vojni nedeljnik “Front” je u maju 1972. u više brojeva obeležavao Titov 80. rođendan. U moru prigodnih tekstova u ovom časopisu, u kojima je Tito bio predmet adoracije i glorifikacije, nije bilo tekstova nikoga iz partijskog rukovodstva Srbije. A kada je svečanost prošla, “Front” je u broju od 26. maja 1972. objavio članak o tome na koji način je Koča Popović odbio da piše ili govori u povodu Titovog jubileja, čime je otvorena ova afera. Sa namerom da se Koča Popović, pa preko njega i vođstvo SKS diskredituje, list blizak vojnoj obaveštajnoj službi je dao negativnu sliku ciničnog osobenjaka, koji ponižava dobronamerne novinare i ne voli Tita. Do tančina su opisane “muke” novinara sa legendarnim komandantom Prve proleterske, koji ih je ironizirao i ismevao zbog poltronstva prema jugoslovenskom lideru. Koča je novinare u kući dočekao obraćanjem supruzi: “...što mi nisi rekla da će doći vojska, da sam znao, pobegao bih...” Nudeći ih kafom, rekao je, “kako se više nećemo videti, mogli biste popiti kafu...” Odbijajući da bilo šta napiše ili izgovori o Titu, rekao je novinarima, “...zašto toliko mašete rukama... ne, drugovi, zaista ne mogu... ja ne pišem...” Član Predsedništva SFRJ, koji je bio poznat po svome pisanju je na molbu da makar nešto usmeno kaže, odbio, “...opet mašete rukama... shvatite da imam svoju filozofiju... uzeli ste mi dvadeset minuta od tenisa...” K. Popović je ovom prilikom poslao i posrednu poruku Titu, da je njihova generacija uradila dosta, “pa bi se trebalo i povlačiti”. I način završetka razgovora i napuštanje Popovićeve kuće novinari su predstavili u tekstu kao posebno neprijatan i ponižavajuć. *Front*, br. 720, 26.5.1972., str. 7.

²²⁵¹ Koča Popović je odbio da ide u Rudo na proslavu jubilarne tridesete godišnjice osnivanja Prve proleterske brigade, 1. decembra 1971. Na insistiranje vojnih zvaničnika, da on kao komandant te brigade mora tamo da se pojavi, odgovorio im je: “Ja sam bio tamo kad je trebalo”. Bio je to njegov protest protiv sistema i Titovog načina vladanja, kao i zbog stalnih pritisaka na rukovodstvo Srbije, koje je snažno podupirao. Cit. Popovića prema, Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 408.

²²⁵² AS, CK SKS, god. 1969-1974, Centralni komitet SKS; sastanci u CK, br. kutije 94. „Stenografske beleške sa sastanka održanog u Skupštini Srbije 5. jula 1972.“

gledanju na jugoslovenski politički centar, unutar srpskog rukovodstva, a to se može osetiti u tome što su njegovi neistomišljenici u Srbiji „isuviše naglašavali opasnost od tutorstva, od centralizma...“ Takođe je zamerio i da se srpski partijski vrh premalo zalagao da poveća efikasnost funkcionisanja saveznog centra. „Mislim da taj prečesto i prejako izražavan strah prema tutorstvu, prema neravnopravnosti, prema centralizmu, prema starim metodama“, poručio je Marković, „stvara određene rezerve i kod drugih povod raznim pogrešnim tumačenjima i zaključcima.“ Draža Marković je izrazio i svoje neslaganje sa stavom srpskog rukovodstva kada je reč o značaju idejnog opredeljenja u politici, odnosno do slabljenja ideološkog faktora u političkom i društvenom životu Srbije.²²⁵³

Petar Stambolić je u osnovi podržao stav da bi trebalo da se raspravlja o razlikama, čak i ako one znače nejedinstvo u Srbiji i SKS, jer jedinstvo na osnovama koje je bilo do tada, očito, nije bilo moguće, jer takvo jedinstvo ne bi dalo rezultate, te da je važno razjasniti se o onim stvarima u kojima su postojale razlike. Razlike u SKJ, prema njegovoj oceni, počele su da bivaju vidljivije posle 17. i 21. sednice Predsedništva SKJ. Stambolićeva je ocena da je previše otvaranja i demokratizacije doprinelo unutrašnjoj nestabilnosti koja se veoma videla u inostranstvu, zbog čega su procenili da bi trebalo ubacivati oružane grupe u Jugoslaviju. Tri su osnovna pitanja u kojima je on video krivicu čelnih ljudi CK Srbije, koji će ih dovesti u izolaciju od federacije, drugih republika i komunista u samoj Srbiji ili dela komunista – reč je o položaju radničke klase, pitanjima idejne orijentacije i problemu štampe. Kada je reč o problemu tehnokratizma, srpsko rukovodstvo je u želji za efikasnošću i produktivnošću privrede zanemarilo pitanje samoupravnih odnosa; ali je izneo u vezi sa ovim i „preokupiranost inteligencijom“, zbog čega je zanemarena radnička klasa. Kada je reč o idejnim pitanjima, Stambolić je upozorio na potrebu „intenzivnije ideološke borbe i jačanja diferenciranja sa antisocijalističkim snagama“, čime je jasno rečeno da će se u obračunu u Srbiji ići do kraja.²²⁵⁴ Srpski reformski vrh je optužio i za „oportunistički prilaz“ i izbegavanje da se javno uđe u sukob sa snagama koje su na Univerzitetu bile inspiratori nemira i pobune, što je bila osetljiva tačka za samog Tita. U tom smislu on je pohvalio Čanadanovićevo rukovodstvo u Vojvodini zbog raščišćavanja koje je sprovelo na Univerzitetu. U uskoj vezi sa studentskom pobunom i odnosom reformista prema protagonistima junskih događanja, bio je i odnos prema „ekstremnoj levici“, kako je rekao, a čije je mesto oglašavanja pre svega bio časopis *Praksis*. Petar Stambolić je naglasio svoje direktno neslaganje u vezi sa demokratijom u društvu u odnosu prema stavovima Latinke Perović. „Ja sam za onu demokratiju koja jača poziciju radničke klase, rekao je on, „ali stav Latinkin: ili ima demokratije, ili je nema... ja se tu jako razlikujem.“²²⁵⁵ Takođe, Stambolić je veoma zamerio Marku Nikeziću na izjavi (iz septembra

²²⁵³ AS, CK SKS, god. 1969-1974, Centralni komitet SKS; sastanci u CK, br. kutije 94. „Stenografske beleške sa sastanka održanog u Skupštini Srbije 5. jula 1972.“

²²⁵⁴ Isto

²²⁵⁵ U svom poznatom govoru na tribini Doma omladine u Beogradu, početkom marta 1972. Latinka Perović se oštro suprotstavila tezi da je pojam “radničke partije” suprotan demokratiji i da je sama demokratija “nekakva malograđanska kategorija”. Frakcionaštvo, zatvorenost, odsustvo debate i kritike i potcenjivanje političke borbe, na račun administrativnih mera – sve se to moglo eliminisati demokratskim strujanjima i demokratskim životom u samoj partiji. Bez prava na izbor,

1971.) da ima mnogo zabrana, dok je svoj stav po tom pitanju sam Stambolić ocenio kao „dosta tvrd i konzervativan“. U tom smislu je i zamerio rukovodstvu CK što je nedavno održana sednica sa temom borbe protiv neprijatelja odražavala krajnje jednostran stav, jer su neprijatelji viđeni samo u konzervativcima, rankovićevcima i informbirovcima, dok je „**zanemarena borba protiv zapadnih ideologija i uticaja**“.²²⁵⁶ (akcenat – aut.) Uz to, niko čak ni od pomenutih struja nije „pribijen uza zid“, što mu je sve svedočilo u prilog tome da je u vrh SKS „prodro jedan liberalizam“, koji je ignorisao realnost da postoje one snage koje su delovale „malograđanski, zapadnjački, sa zapadnjačkom ideologijom...“ Ovom optužbom je definitivno povučena granica i utvrđena jasna konceptijska razlika između dve struje unutar, do tada, jedinstvenog SK Srbije, ali je ovo i prva direktna etiketa, koja će se posle mnogo puta ponoviti, da je rukovodeći tim M. Nikezića i L. Perović, „liberalistički“. On je smatrao da je pogrešan metod, gde se pojavi neki film koji obezvređuje jugoslovensku revoluciju ili neki nacionalista objavi knjigu, a na sve to se komunisti ograde – trebalo je tako raditi „da se takve stvari ne pojavljuju, da se takvi filmovi ne prave, da takve knjige ne izlaze“.²²⁵⁷ Posebno štetnim naveo je još jedan javno izrečen stav L. Perović, u razgovoru sa hrvatskom i bosanskom delegacijom, gde je rekla, prema Stambolićevoj interpretaciji – „šta se tu može, mi smo najnapredniji, treba da uvek znamo da će se na nas vršiti pritisak“. I Stambolić je kao veliki problem apostrofirao ponašanje Koče Popovića, i to ne samo u slučaju lista „Front“, nego ukupno njegovo držanje, njegovu navodnu privilegovanost u srpskom vrhu, rekavši eksplicite da Koča Popović „predstavlja **hipoteku za SK Srbije**“.²²⁵⁸ (akcenat – aut.) Jedinstvo na dosadašnjim osnovama unutar SK Srbije i po svaku cenu, prema Stamboliću, više „ne dolazi u obzir“, naglašavajući da on nema pretenzije da se vraća u vrh vlasti Srbije, gde je bio pola godine.²²⁵⁸ Gotovo identične stavove Petar Stambolić je izrekao u razgovoru u četiri oka sa direktorom RTV Beograd, Zdravkom Vukovićem, koje je dijalog stenografisao. Tom prilikom on se posebno osvrnuo na ponašanje Koče Popovića. Ne sporeći da su novinari „Fronta“ postupili nekorektno, jer su objavili „časkanje sa Kočom“, ipak, njegovo ponašanje nije mogla biti „privatna stvar“, jer dok je član Predsedništva SFRJ, nije mogao izbeći „određene odgovornosti i obaveze“, smatrao je Stambolić. Svojim nepojavljivanjem na Sutjesci, i u Rudom, odbijanjem „na takav način“ da govori povodom predsednikovog rođendana, Koča Popović je, smatra P. Stambolić, manifestovao svoj odnos prema Titu. Podsetio je Vukovića da je bilo „određenih nesporazuma“ i prilikom njegovog izbora za potpredsednika SFRJ. On je naglasio i da je u domenu spoljne politike orijentacija Koče Popovića „prilično jednostrana i sadrži elemente rusofobstva, dakle i u tome protivna

nije moglo biti ni “efikasne organizacije”, poručila je L. Perović. U radničkoj partiji nije moglo biti formalne demokratije, u njoj “prosto postoji ili ne postoji demokratija”, a da je bilo i ranije, SK je mogao izbeći mnoga iskušenja, poput nacionalizma, samo da je bilo više otvorenosti i uslova za debatu, poručila je Latinka Perović. NIN, 5. mart 1972., str. 4.

²²⁵⁶ AS, CK SKS, god. 1969-1974, Centralni komitet SKS; sastanci u CK, br. kutije 94. „Stenografske beleške sa sastanka održanog u Skupštini Srbije 5. jula 1972.“

²²⁵⁷ Isto

²²⁵⁸ AS, CK SKS, god. 1969-1974, Centralni komitet SKS; sastanci u CK, br. kutije 94. „Stenografske beleške sa sastanka održanog u Skupštini Srbije 5. jula 1972.“ Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma*, str. 669.

Titu“.²²⁵⁹ U opširnom napadu na celinu politike srpskog partijskog rukovodstva, Stambolić je Vukoviću kao vrlo loše naveo i odnos prema štampi, koji je ocenio kao „dosta liberalan“. Marko Nikezić i Latinka Perović se „suviše često pojavljuju sa svojim govorima koji se skoro u celini objavljuju“. Vrh CK Srbije nije se, smatra P. Stambolić, sa „dovoljno obazrivosti i uvažavanja odnosio prema Kardelju“, a posebno je zamerio Latinki Perović što je „svojom izjavom o Armiji izazvala opšte okretanje armijske strukture protiv Srbije“. Zamerio je i političku eliminaciju Miloša Minića i Mome Markovića. Naposljetku, optužio je srpsko partijsko rukovodstvo zbog faktičkog kosmopolitizma, jer ne pravi „jasniju identifikaciju nacionalnog i nacionalističkog“ i jer napada nacionalnu politiku partije pre Brionskog plenuma. „I ranije smo“, rekao je Stambolić, „imali ispravnu nacionalnu politiku i može se govoriti o odstupanju i nedoslednosti u sprovođenju...“²²⁶⁰

U ime Centralnog komiteta SK Srbije i uopšte u ime čelnih ljudi partije, do tada vladajuću politiku je branila sekretar CK, Latinka Perović, kao i uvek u dramatičnim i kriznim trenucima, ona je, prema internim dogovorima, preuzimala na sebe odgovornost, kako bi se Nikeziću ostavio širi manevarski prostor. Perovićeva se složila da su postojale razlike unutar rukovodstva, da je korisno da se o njima vodi dijalog, ali je rekla i da postoji jedan strah među ljudima, da su te razlike, u stvari početak „borbe za vlast u Republici“. Ona se upitala dve stvari, koje je smatrala krucijalnim – „šta je to što je zrelo za razjašnjavanje među nama, dakle šta je stvarna potreba unutrašnjeg političkog života u Srbiji“ i drugo pitanje – „šta je to što se želi nametnuti, šta se želi veštački isforsirati i šta se time faktički želi postići u Srbiji i u federaciji?“ Ona je podsetila i na pitanja Stipe Šuvara nekim članovima CK Srbije, da li „5. jula počinju razgovori u vašoj vili *Vajs*?“²²⁶¹ Ona je smatrala suštinskim da se razdvoje stvarna potreba za debatom i usaglašavanjem i veštačko nametanje i forsiranje sukoba pod uticajem „spoljnih okolnosti“, pod kojima je podrazumevala Titov pritisak.²²⁶² Ona je smatrala da su i rezultati, kao i greške i promašaji, bilans rada svih institucija u Srbiji, a nikako samo Centralnog komiteta, jer to tvrditi, značilo bi prihvatiti stav da je partija ima izuzetan položaj u sistemu, da je uzela sve u svoje ruke, a to je „duboko odudaralo od kursa koji je upravo ova ekipa gradila“, podsetila je L. Perović. Takođe, ona je u vezi sa tim podsetila na činjenicu da je linija koja je sprovedena u Srbiji bila politika SKS, prisutna u Skupštini, Izvršnom veću, SSRN, sindikatu, omladini i da nikako nije reč samo o liniji Centralnog komiteta, kojoj svi treba da se pokoravaju. Na bilo koje pitanje o razlikama ona je uvek odgovarala: „postoji jedna linija, ne znam gde je druga napravljena i da li je uopšte napravljena“. Ona je podsetila da se o smeni CK Srbije već dugo intrigari, ali da oni neće po svaku cenu raditi, samo da bi ostali na svojim pozicijama. Ključno pitanje za nju, posebno posle 21. sednice je bio odnos i jasan ideološki front prema nacionalizmu, posebno se usprotivila ravnotežama sa

²²⁵⁹ Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma*, str. 669.

²²⁶⁰ Isto

²²⁶¹ Rezidencija u kojoj je označen početak sukoba u CK SKH, koji je završen smenama posle Karađorđeva.

²²⁶² AS, CK SKS, god. 1969-1974, Centralni komitet SKS; sastanci u CK, br. kutije 94. „Stenografske beleške sa sastanka održanog u Skupštini Srbije 5. jula 1972.“

Hrvatskom, u tom smislu, jer je „srpski nacionalizam bolje zasnovan, jači, stabilniji“, i da je zato bio neuporediv po konsekvencama sa drugim u Jugoslaviji.²²⁶³ Načelno izražavajući slaganje sa onim što je Draža Marković rekao u vezi sa saveznim političkim centrom, ona je smatrala da se problem centralizma mora stalno isticati kao opasnost, ali pokušavajući da relativizuje konzervativnu optužbu, da je kritika saveznog centra i kritika Tita, ona je naglasila da „nema jednog jugoslovenskog centra, postoje centri – u Partiji, u Izvršnom veću, itd. Mi svi sedimo u tim centrima i nisu ti centri nešto nadrepubličko i nadnacionalno.“ U defanzivnom izlaganju, L. Perović je pokušala da odgovori na Markovićeve optužbe i oko problema položaja radničke klase, pitanja marksizma, ali i demokratizacije društva. U vezi sa poslednjim pitanjem, ona je podsetila na „bitke“ koje je SK vodio poslednjih godina oko „Književnih novina“, „Ježa“, Univerziteta 1968., Srpskog filozofskog društva, itd. rekavši da je za nju „potpuno lažno pitanje da li smo za demokratiju ili administrativnu intervenciju i tvrdim da je to pitanje nametnuto, da je izmišljeno da bi se nešto drugo dokazalo“.²²⁶⁴ SK Srbije, prema njenim rečima, uvek govorio da je za jasnu političku akciju, a unutar toga neka svaka institucija radi svoj posao. Negirajući da je ikada rekla da demokratije ima ili nema u društvu, Latinka Perović se vratila klasnoj suštini toga pojma rečima da, „demokratije ima ili nema u radničkoj Partiji“, afirmišući ovom prilikom princip demokratskog centralizma, uz naglašavanje da „nema nikakve apstraktne slobode ili demokratije“. Problem socijalističke demokratije, prema njenoj oceni, je bio taj što je ona počela da se doživljava kao „slabost prema neprijatelju“, a ne kao sredstvo koje pokreće idejnu akciju socijalističkih snaga. Takođe, ona je podsetila svoje oponente u partiji da od 1968. traje sa manjom ili većom odlučnošću „permanentan sukob“ sa „anarholiberalima“ na Univerzitetu. Intenzitet obračuna sa navedenim snagama, prema njenoj oceni, nije zavisio od manjeg ili većeg oportunitizma političkog rukovodstva, već od sposobnosti partije na samom Univerzitetu, pošto je tamo postojala omladina „koja je svakog časa mogla da se digne na noge“, a CK Srbije je želeo da izbegne situaciju u kojoj bi Beograd ponovo bio povod za „vanredna stanja i vanredne mere“. Ipak, taj front, prema njoj, „niti je sužen, niti eliminisan, niti umrtvljen“.²²⁶⁵ Možda je u ovom svom izlaganju, L. Perović najkonkretnije odbacila optužbu za preneglašavanje borbe protiv konzervativnih „rankovićevskih“ snaga, rečima da se imajući u vidu celinu političkog života u Srbiji, po opštinama, njoj činilo da se Republika vraća u situaciju koja je karakterisala njen politički život pre IV plenuma. „Rankovićevske“ snage u Srbiji su, prema njenoj oceni narasle u čitav masovni pokret. Govoreći o situaciji unutar rukovodstva Srbije, ona je konstatovala da dobija informacije sa lokala da se „vodi žestoka kampanja“ protiv CK Srbije, da se ide na rasep i rekla da se aktuelni Centralni komitet neće braniti verbalno, braniće se rezultatima svoga rada. Sekretarka CK Srbije je i podsetila da je provodena politika u Srbiji rezultat rada ne samo Centralnog komiteta, nego i skupštine Srbije, prozivajući na taj način i samog Dražu Markovića da je

²²⁶³ Isto

²²⁶⁴ AS, CK SKS, god. 1969-1974, Centralni komitet SKS; sastanci u CK, br. kutije 94. „Stenografske beleške sa sastanka održanog u Skupštini Srbije 5. jula 1972.“

²²⁶⁵ Isto

bio deo „ukupne snage i političke orijentacije“ u Srbiji.²²⁶⁶ Latinka Perović je i odbacila optužbu da je marginalizovana revolucionarna generacija, podsećajući da je politika usvojena na Šestom kongresu SKS, ali i Devetom kongresu SKJ bila – podmlađivanje. Možda se u svom govoru, kojim je branila politiku SKS od oštih kritika Draže Markovića, L. Perović najotvorenije držala kada je reč o odnosu prema Armiji. Podsetivši na svoje reči da „nema jake Partije ako će se uspostaviti bilo kakav faktor kontrole nad njom, svejedno kakvog karaktera bio taj faktor – ekonomske, finansijske, bezbednosne ili vojne.“ Ostajući pri rečenom, ona je ustvrdila da se u Srbiji moralo više nego drugde raspravljati o svemu tome, pre svega zbog 60% oficirskog sastava i sastava same vojske, „ako hoćemo ravnopravnu Jugoslaviju, u kojoj će svako biti siguran“, navela je Perovićeva, navodeći taj stav kao doprinos politici nacionalne ravnopravnosti. Kada je videla žestoke reakcije na ovakav stav njen prvi utisak je bio, „**znači još uvek postoje neprikosnovene teme, čak i u Partiji**“, naglašavajući da je to sve bilo rečeno potpuno svesno, „nije mi se ništa omaklo“, u trenutku kada su Beogradom kružile priče da Jugoslaviji sledi vojna diktatura, kao vid pacifikacije političke situacije.²²⁶⁷ (akcenat –aut.) Na kraju svog izlaganja, L. Perović se osvrnula i na optužbu Draže Markovića u vezi sa odnosom Nikezićevog rukovodstva prema Titu, rekavši da se tu radi o „najgnusnijoj intrigi“. Kada se ostajalo bez argumenata, a da bi se jedna politička linija dovela u pitanje, udaralo se na odnos prema Titu, svejedno da li su predmet intriga u prošlosti bili skupština Srbije, tj. sam Draža Marković ili je sad Centralni komitet. Titov istorijski autoritet, realno raspoloženje masa u Srbiji i u partiji, sve to je obavezivalo SKS, pa sledstveno tome dovoditi u pitanje taj politički faktor je mogao da izmisli „samo neko ko je bezuman“. Na ponovno pitanje D. Markovića o istupima Rajka Danilovića, Bore Simića, Mirka Stamenkovića, da postoji konzervativna linija oko skupštine i progresivna oko CK, L. Perović je odgovorila da je reč o sitničarenju („možemo i o tim sitnim stvarima“) i da je bolje ići na načelnu političku diskusiju.²²⁶⁸

Iako se ovom prilikom nije izjašnjavala oko optužbi vezano za ponašanje Koče Popovića, njen stav je bio izrečen, kada ju je posle izlaska spornog broja „Fronta“ pozvao Stane Dolanc sa vrlo nepovoljnom reakcijom, ona mu je uzvratila: „Pa, nećemo valjda cenzurisati jednog Koču Popovića.“²²⁶⁹ Čitavom aferom je Nikezićevo rukovodstvo dvostruko pritiskano, s jedne strane da se distancira od Koče Popovića i prekine odnose sa njim, čime bi bilo moralno diskreditovano, ali i politički oslabljeno, a sa druge strane, ako to ne bi učinilo – bio bi to „dokaz“ nepobitnog *antititovskog* stava čitavog rukovodstva SK Srbije. U tom smislu je od Popovića pravljen neka vrsta omče ili hipoteke za čitav Nikezićev tim, ne bi li se lakše kompromitovao i oborio.²²⁷⁰

²²⁶⁶ Isto

²²⁶⁷ Isto

²²⁶⁸ AS, CK SKS, god. 1969-1974, Centralni komitet SKS; sastanci u CK, br. kutije 94. „Stenografske beleške sa sastanka održanog u Skupštini Srbije 5. jula 1972.“

²²⁶⁹ Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 393.

²²⁷⁰ Kao manifestacija Titovog stava prema rukovodstvu Srbije, posebno kao reakcija na aferu sa Kočom Popovićem, prilikom ručka u povodu proslave Titovog 80. rođendana, niko iz SK Srbije nije bio pozvan. Iz ove republike svečanosti su prisustvovali Draža Marković i Petar Stambolić. Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 393.

Dragi Stamenković je u svom izlaganju, braneći stavove srpskog rukovodstva, rekao da je prvi put postignuto jedinstvo u Srbiji, republike sa „saveznim Srbima“ i republike sa pokrajinama, te da se ovakvim istupima to jedinstvo ozbiljno narušava, kao i da je politika Centralnog komiteta i njegova osnovna linija – dobra. Osnovna namera ovih razgovora i kompromitacije SKS je želja raznih krugova, da se smeni aktuelni Centralni komitet – „znači ostaje da se brani onaj ko je napadnut, Marko i Latinka i sam Centralni komitet“, poručio je Stamenković. A odbrana je išla od toga da nisu potiskivali ratnu i revolucionarnu generaciju, do toga da nisu minimizirali Titovu ulogu i da naposljetku nisu bili sovjetofobi, već su realno sagledavali ulogu Rusa, smatrao je Stamenković, posebno naglašavajući da „nas i Rusi dele na neke sovjetofile i antisovjete“.²²⁷¹

Milenko Bojanić kao predsednik Izvršnog veća Srbije, pozvao je na jedinstvo, koje je uz dobru volju moguće postići, kao što je, prema njemu realno prevazići razlike, ako bi svako prihvatio svoj deo odgovornosti i samokritike, naglašavajući da je Koča Popović svojim gestovima otežao situaciju rukovodstvu Srbije. S druge strane, član CK Srbije, Miroslav Pečujlić je ključne razlike među srpskim komunistima, ali i šire video u dilemi između dve politike – državnog socijalizma i tržišnog socijalizma, dok se iz samog društva javljaju dve tendencije – ka demokratskoj i ka autoritarnoj liniji. Sve ovo su, prema Pečujliću bile duboke socijalne tendencije i te razlike nisu išle na liniji podele, Centralni komitet – skupština Srbije. Međutim, i male razlike, prema njegovoj oceni, mogle su da stvore ogromne političke konsekvence, tim pre što se politička elita nalazila u „jednoj jakoj krizi i dezintegraciji“, jer se čitavo jugoslovensko društvo nalazilo u velikom prelazu „od državnog socijalizma na nove puteve“. Ukoliko bi se u Srbiji desio politički rascep, „ja se bojim da nam u širokom javnom mnjenju, u narodu Srbije to ne bi oprostili“, jer su se osetili veliki rezultati činjenice da je Srbija imala jedinstveno rukovodstvo, sa „velikom motornom snagom“.²²⁷²

Prvi čovek SSRN Srbije, Predrag Ajtić je smatrao da razlike unutar rukovodstva Srbije nisu duboke, ali da je on i ranije uočavao iz razgovora sa Dražom Markovićem, kao i iz njegovih govora da izvesne razlike postoje. Politika rukovodstva Srbije je postojala, usvojena na „kompetentnim organima i institucijama“ i samo tamo je i mogla biti menjana. Osvrćući se na optužbe o liberalizmu i odnosu prema neprijatelju, redosled poteza, prema Ajtiću, je bio sledeći – prvo se morala pozitivno izlagati, razvijati, rasprostrirati i primenjivati svoja politika, tek nakon toga i „samo u funkciji borbe za realizaciju tako usvojene politike voditi borbu protiv neprijatelja i protivnika“. On je podsetio i da su sva ključna opredeljenja SKS bila pre samo nekoliko godina, pre pada Rankovića, dovedena u pitanje i da je trebalo vremena da se izgradi i definiše jedna jasna politika i oko nje okupi jezgro koje će se boriti za njenu realizaciju.²²⁷³ Savez komunista i Socijalistički savez, prema Ajtiću, su mogli samo da vode

²²⁷¹ AS, CK SKS, god. 1969-1974, Centralni komitet SKS; sastanci u CK, br. kutije 94. „Stenografske beleške sa sastanka održanog u Skupštini Srbije 5. jula 1972.“

²²⁷² Isto

²²⁷³ AS, CK SKS, god. 1969-1974, Centralni komitet SKS; sastanci u CK, br. kutije 94. „Stenografske beleške sa sastanka održanog u Skupštini Srbije 5. jula 1972.“

idejnu akciju, ali „ako treba nekoga hapsiti, ako treba nekog suditi, to mogu činiti samo policija i sudovi, to ne može činiti Savez komunista“. Ajtić je naglasio i da se liberalizam iz 1968. u stvari pokazao kao konzervativizam, te je čitav kasniji politički razvoj pokazao da konzervativizam predstavlja „glavnog protivnika, pogotovo u ovom trenutku“. U verovatno najboljoj odbrani srpskog rukovodstva od napada, Ajtić je rekao da nečije lociranje otpora promenama u skupštini, nije napad na celu skupštinu, već na određena strujanja u njoj, ona kao ni Centralni komite nije monolit. Na Markovićev prigovor da je deo ratnih kadrova marginalizovan, on je rekao da se kursu srpskog rukovodstva u tom pitanju „nema šta prigovoriti“. „Taj stav je u funkciji ukupne politike, polazi od političkog i ideološkog opredeljenja, sposobnosti za odgovarajuće poslove i osiguranja podmlađivanja i kontinuiteta“, rekao je Ajtić. Kao odgovor predsedniku Skupštine u vezi sa pisanjem štampe, on je rekao da se ona u tom trenutku „daleko bolje i ispravnije opredeljuje prema stvarnosti, društvu i tekovinama naše revolucije nego pre tri – četiri godine“.²²⁷⁴ Milija Radovanović je podsetio da priče o nejedinstvu srpskog rukovodstva kruže već nekoliko meseci i da ga ljudi pitaju „šta je to između Draže i Marka“. On je obavestio prisutne i o nezadovoljstvu određenih krugova u Armiji odnosom srpskog rukovodstva prema njima kao prema „anonimusima“, naglašavajući posebno mišljenje Nikole Ljubičića da rukovodstvo Srbije ima rezervisan stav prema njemu. Gradonačelnik Beograda, Branko Pešić je na navedenim razgovorima predstavljao „srednju liniju“, rečima da je „veoma privržen politici Saveza komunista Srbije“, ali je istovremeno „izuzetno privržen i politici Skupštine SR Srbije“, čime je implicite i priznao da su dve ključne institucije u Republici imale „svoju“ politiku. On je poremećene odnose u republičkom rukovodstvu do kraja personalizovao rečima da je sa „Markom Nikezićem u kontaktu, sa prekidima, preko 30 godina, a nešto manje i sa Dražom... ja se ne opredeljujem za ovu ili onu stranu. Moje su obe, i drugovi u Skupštini i drugovi u Centralnom komitetu.“²²⁷⁵

Jedan od ključnih „saveznih Srba“, Mijalko Todorović je smatrao da je politički vrh Srbije postigao „zaista krupne uspehe“ i da je Srbija od Brionskog plenuma doživela uspon u svom kretanju, ne samo kada je u pitanju konsolidacija, nego kada je reč o političkom, idejnom, ekonomskom razvoju. On je pohvalio srpsko rukovodstvo, koje je bilo na jednoj „progresivnoj platformi“. Prema oceni Mijalka Todorovića, nisu toliko bile zabrinjavajuće razlike, koliko se u javnosti pričalo o njima, a da unutar samog rukovodstva one nisu jasno definisane. Drugo pitanje su bile konsekvence tih političkih kretanja, jer **„izgleda kao da se po Srbiji seje neki vetar, a bojim se svi ćemo da žanjemo buru, cela Jugoslavija i to jednu buru tešku i razornu po jugoslovensko socijalističko društvo i samoupravljanje – konzervativnu, velikosrpsku...“**²²⁷⁶ (akcenat –aut.) Jedan od ključnih uzroka nesporazuma i razlika, po njemu, je što „smo ušli sad u ovo dosta duboko reformisanje u gotovo svim sferama društva...“ koje prirodno izazivaju različita mišljenja, dok se ne nađu prava rešenja. Na kritike

²²⁷⁴ Isto

²²⁷⁵ Isto

²²⁷⁶ Isto

o previše liberalizma u štampi, Todorović je smatrao da se bilo kojim zakonom ne sme ukidati slobodno informisanje, kao što ni jedan zakon nije mogao da nadomesti nedostatak idejne i političke akcije SK. U uspehe rukovodstva SKS on je naveo i borbu protiv nacionalizma, napor rukovodstva Srbije na demokratizaciji odnosa u društvu, razvijanju inicijative kod ljudi, itd. Mijalko Todorović je svoje izlaganje na ovom konsultativnom sastanku, na kome su razlike u Srbiji postale javne, završio rečima da svaki pokušaj razbijanja jedinstva u SKS neizbežno i zakonomerno dovodi do jačanja „konzervativno-dogmatskih i reakcionarnih snaga u Srbiji“, a pre svega velikosrpskog nacionalizma.²²⁷⁷

Uzimajući reč na kraju ovog sastanka, predsednik CK Srbije, Marko Nikezić je rekao da je čitavo društvo suočeno sa zahtevima za višim standardom, za punijim samoupravljanjem, za većom participacijom u odlučivanju. SK je bio u obavezi da odgovori na ključna pitanja demokratizacije. Nasuprot tendencijama, pa i pritiscima da se stvari menjaju, postojale su i težnje da se što manje toga menja, uzimajući kao ključni cilj – da odnosi u društvu budu što više postojani. Politika bi, prema Nikezićevom shvatanju, trebalo da deluje u „pravcu otvaranja vrata za promene“. Međutim, u društvu kakvo je jugoslovensko, stvarnost nije u svim slučajevima odmah moguće identifikovati, i u klici prepoznati šta čemu vodi i koja tendencija će imati kakve posledice. „Nekima ljudi nadevaju pogrešna imena, zato što je vrlo teško videti sa sigurnošću šta čemu vodi“, anticipirao je Nikezić da i njegovom rukovodstvu sledi politička osuda, ali i sa sigurnošću neka ideološka „karakteristika“.²²⁷⁸ Unutar jedinstvenog SK nije bilo rasprave oko ciljeva, ali se „raspravljalo oko identifikacije pojava i puteva, koji cilju vode“. Zbog toga, smatrao je Nikezić, sukobi izbijaju na naizgled marginalnim pitanjima, dok ne dođe do neke vrste eksplozije ili političkog zemljotresa, kakvih je u Jugoslaviji bilo i tek tada se pokaže težina svih nerešenih pitanja. Kao primer je naveo da se „konzervativna politika“ do kraja razotkrila na pitanjima bezbednosti, na Brionskom plenumu, a „već tada je mnogima, a posle je sve više u društvu postalo jasno, da to nije ni jedini ni glavni problem, već da je problem širi“. U suštini, bila je ovo kritika nedemokratičnosti i niskog stepena otvorenosti jugoslovenskog društva, u kome se pojave maskiraju i koristi mimikrija u političkom životu. Rascep koji je nastajao u Srbiji, tokom 1972. Nikezić nije mogao do kraja da oceni u trenutku događanja. Smatrajući da je suštinski važno ići u korak sa vremenom, on je program svog rukovodstva smatrao zadatim u trenutku kada je ono ponelo odgovornost za stanje u najvećoj republici. **Rekavši da oni nisu „izmišljali politiku“, naglasio je da im je ona bila zadata Četvrtim plenumom SKJ, Šestom sednicom SKS, a obema je Srbija konačno sa sebe skinula tešku hipoteku u Jugoslaviji, ali i unutar nje same. I ta je situacija, taj istorijski trenutak izneo na istorijsku pozornicu njegov rukovodeći tim.**²²⁷⁹ U ekonomiji to je značilo okretanje tržišnim principima, u društvu demokratizaciju i aktivizaciju partije – bio je to sve,

²²⁷⁷ Isto

²²⁷⁸ AS, CK SKS, god. 1969-1974, Centralni komitet SKS; sastanci u CK, br. kutije 94. „Stenografske beleške sa sastanka održanog u Skupštini Srbije 5. jula 1972.“

²²⁷⁹ Isto

prema njegovoj oceni jedinstveni „ciklus transformacija“, a „ovaj tim je nastojao da to ostvaruje, da oko toga ljude okupi“. **Već 1968. postojali su određeni „generalni stavovi“, pre svega koordinatama Četvrtog plenuma i reformskog kursa, tj. „reforme u najširem smislu reči“ i na tim pitanjima se „ovaj tim sreo“, tačnije njegovo rukovodstvo je najbolje izrazilo i do kraja ozbiljno shvatilo i bilo rešeno da sprovede reformski kurs koji je jugoslovenska partija usvojila.** Polazišne osnove, prema njegovoj oceni, bile su Četvrta i Šesta sednica SKJ i SKS, kao i Deveti kongres SKJ i Šesti kongres SKS, kao što je postojao reformski kurs, borba protiv nacionalizma, itd. Bilo je potrebno nešto „zdrave pameti“, kako je rekao, postojala je jasna orijentacija i „nastojali smo da je ostvarujemo“. Koliko toga je od zacrtanog i dogovorenog i realizovano, „oni posle nas će proceniti“, bilo je jasno Nikeziću da je došlo vreme odlaska. U privredi su, nastavio je, proklamovani novi odnosi, a ekonomske odnose „ne odvajam od problema vlasti i tipa Partije“, rekao je, podsećajući, „tu smo proklamovali novi kurs, opredelili se“. Ali ni to nije bilo lako – reformom je trebalo prevladati u čitavoj sredini, u svakome od pojedinaca, stare metode, **„transformacija u društvu pod vođstvom partije pretpostavlja transformaciju u Partiji“**.²²⁸⁰ (akcenat – aut.) Trebalo je postati „druga partija“, toliko se promeniti, da bi sam sistem postao drugačiji, a to je podrazumevalo „traume“ u svakom čoveku, ako se žele ljudi koji će iz ubeđenja da se bore za novi kurs. U tom smislu, demokratizacija je pala na koncentraciji vlasti u opštinama, fabrikama, institucijama, gde se moć grupisala u uskim krugovima, a to je trebalo atomizovati, da bi se aktivirale sposobnosti, talenti, inicijative što šireg kruga ljudi, jer je samo takav pristup donosio rezultat.

Vraćajući se na razlike unutar rukovodstva Srbije, Nikezić je smatrao da su klice i naznake razlika postojale i ranije, da na njih nije obraćana dovoljna pažnja, dok se nisu manifestovale u svom zreлом obliku. Bilansirajući svoj predsednički mandat, koji je bio na izmaku, Marko Nikezić je istakao sklonost ka pomirenju i kompromisu, ali da u svemu tome nikada nije, tokom tri i po godine, delovao „protivno svojim osnovnim uverenjima“. Situacije koje se, prema vlastitom priznanju uvek klonio, bio je osećaj da zbog prirode svog položaja nameće svoje stavove. Sumirajući, naglasio je da su ukupni odnosi u jugoslovenskoj federaciji postali znatno komplikovaniji, teret je značajno porastao, sa demokratizacijom i decentralizacijom, a tendencija je bila konstantno rastuća, posebno jer su izgrađivani mehanizmi da se problemi društva raspravljaju, da se sukobi odigravaju, kako bi se izrazila sva složenost društva. Tu činjenicu, koja je bila i osnova demokratizacije, Nikezić je smatrao velikom tekovinom prethodnog perioda.²²⁸¹

Odnos prema nacionalizmu i ovom prilikom smatrao je ključnim, kada je reč o životu u jednoj mnogonacionalnoj zajednici. Zbog toga su rasprave, dijalozi, utvrđivanje pravila ponašanja fundamentalni za funkcionisanje te zajednice. Posebno je naglasio da se nije do kraja stiglo u dekonstrukciji ekonomskih formi nacionalizma, jer je onaj kulturni, istorijski vid bio svima jasan i

²²⁸⁰ Isto

²²⁸¹ Isto

vidljiv. Pravna jednakost republika je jedno, ali suštinka ravnopravnost je bila na probi u ekonomskim odnosima i zato je jedinstveno jugoslovensko tržište bilo preduslov razvoja i ravnopravnosti, prema Nikeziću. Posle Karađorđeva i osude hrvatskog rukovodstva, kada se činilo da sledi promena kursa, veoma su se osmelile snage osuđene na Brionskom plenumu, smatrao je. Sudbina borbe protiv nacionalizma, tačnije odnos prema nacionalizmu neodvojiv je, prema Nikeziću, od „ukupnih naših uspeha i neuspeha“, jer se preko tog pitanja odnosa prema nacionalizmu prelama „celina društvenih odnosa i politike“ i zato je pozicioniranje prema srpskom nacionalizmu i borba sa njim za rukovodstvo CK SKS bilo ključno. Ne želeći da Jugoslaviju svodi na zajednicu nacija, jer je to pre svega „jedno društvo“, Marko Nikezić je insistirao na tome da se upravo na nacionalnom pitanju sve vreme očitovalo koliko je Jugoslavija socijalistička zajednica i koliko je spremna da ide putem socijalističke demokratije, ali i u temeljnu promenu društvenih odnosa, jer bez „dalje opšte demokratizacije, ne može da bude daljeg napretka ni u odnosima među nacijama“. To je, takođe, prema Nikeziću i put za prevazilaženje tradicionalne birokratije, koja je ispunila svoju svrhu i zadatke kao sredstvo u revolucionarnoj borbi, ali „tenedencija je svakog sredstva da se institucionalizira i da preovlada, da postane cilj po sebi“.²²⁸² Pritisci etatističke svesti su veliki, privredni sistemi koji jure za kreditima, žele da im se oprostimo staro, uzimaju nove, a to je trebalo neko da plati, upozoravao je Nikezić. Čitava frazeologija SK nije etatistička, ali, često praksa pobeđuje. Kada je reč o armiji i Nikezić je, slično kao i L. Perović, imao bojazan, zbog „sadašnjeg konkretnog stanja i brojnosti Srba u oficirskom kadru“, ostali u Jugoslaviji „ne smeju doživeti Srbiju tako kao nekoga ko računa na armiju kao na neku svoju posebnu republičku ili nacionalnu poziciju“. Za tu vrstu poverenja – da Srbija nema, zbog tih okolnosti, jaču poziciju od drugih, je trebalo da se bori, poručio je Nikezić.

Kada je reč o generacijskim kritikama, predsednik CK Srbije je smatrao da se „brzo kruni ratna generacija“, jer mnogi njeni pripadnici „u modernim uslovima nisu u stanju da vrše mnoge poslove“. Ne bi tu trebalo biti surov, prema njegovoj oceni i ne bi je trebalo silom potiskivati, staru generaciju potiskuje i vreme i zahtevi koji se pred nju postavljaju, ali trebalo je izbeći i svaki nesporazum sa mladom generacijom koja dolazi, da se ne bi stekao utisak da je stala istorija, „vi koji stižete izlišni ste, jer mi smo se tako rasporedili i stvar vrlo lepo teče.“²²⁸³ Odgovarajući o odnosu svog rukovodstva prema Titu, Nikezić je podsetio da od Šestog kongresa, od kako je njegov tim preuzeo odgovornost u Srbiji, postoji samo jedan „refren“, kako je srpsko rukovodstvo svojeglavo, kako uvek ima neke svoje formulacije, kako ne sluša Tita i sl. Sve te priče su bile uvek opovrgavane nakon susreta sa Titom i vrh SKS je svaki put posle toga nastavljao da radi i sprovodi dogovorenu politiku. Ako je politika predsednika Tita, politika SKJ, kako je sam isticao, a CK Srbije je provodio politiku SKJ – samim tim ni problema sa predsednikom nije moglo da bude, ali će priča o tome biti, kao deo ukupnog bagaža

²²⁸² AS, CK SKS, god. 1969-1974, Centralni komitet SKS; sastanci u CK, br. kutije 94. „Stenografske beleške sa sastanka održanog u Skupštini Srbije 5. jula 1972.“

²²⁸³ AS, CK SKS, god. 1969-1974, Centralni komitet SKS; sastanci u CK, br. kutije 94. „Stenografske beleške sa sastanka održanog u Skupštini Srbije 5. jula 1972.“

rukovodstva SKS, smatrao je Nikezić. Kada je reč o pojedinim ljudima, Marko Nikezić je podsetio da su prethodne godine neki drugi ljudi bili na dnevnom redu, misleći na Markovića, iako je sada bila Perovićeva i CK, ali njegov je stav bio principijelan da niko ne bi trebalo iz te ekipe da se menja, „kao neka cena ostajanja ostalih“, kao što je bilo nedopustivo da se dozvoli provođenje kampanje protiv bilo koga iz rukovodećeg tima. „Znate“, poručio je Nikezić ključnim ljudim srpskog rukovodstva, „ja bih više voleo da budem predmet egzekucije nego da ja budem egzekutor.“²²⁸⁴

Na kraju svog izlaganja, on je poručio Draži Markoviću da „ako hoćemo da se razbije brod, on može da se probuši na mnogo raznih strana...“ Važno je bilo da se stvari ne posmatraju crno – belo, da se ljudi unutar rukovodstva ne identifikuju sa tim razvrstavanjima kojima su izloženi od samog početka, smatrao je Nikezić, pitajući se „da li čovek treba uopšte da istupa sa svojim pravim mišljenjem, jer je već unapred razvrstan... Govorio sam ono što sam mislio i neka nas posle toga razvrstava kako ko hoće.“ Genaralno, nije se smelo, prema njemu, odustati od „organizovane socijalističke efikasnosti“, jer stvari postaju neodržive, ali ako bi se sve svelo na vlast i zanemarila demokratska koncepcija, dovele bi se u pitanje i unutrašnja vitalnost Jugoslavije i njen međunarodni ugled.²²⁸⁵

Zaključujući sastanak, Petar Stambolić, koji se istakao u prvi plan napadima na srpsko rukovodstvo, obratio se Latinki Perović sa stavom, da „razlike postoje i da nisu male i da tih razlika između mene i Latinke ima u pogledu ocene političke situacije, i u pogledu mesta i uloge Saveza komunista, i idejnih pitanja, i pitanja demokratizma“. Bio je to, prema Stamboliću, koncentrisan izraz različitog prilaza problemima o kojima se na ovom sastanku raspravljalo. Draža Marković je smatrao da sastanak nije rešio ključne dileme, tim pre što su poslednje sednice CK Srbije držane sa idejom diferencijacije, gde je Centralni komitet smatran nosiocem progressa, a skupštinske strukture punktovi konzervativizma, u takvim okolnostima „teško se može govoriti da zajednički snosimo odgovornost i da zajednički radimo“. On je smatrao da treba reći da je SK za idejnu akciju, za demokratiju, ali da onda iza toga mora da se kaže da postoje i Ustav i zakon i da to ne može samo da kaže Predsedništvo skupštine i Vlade, pa onda oni budu jedini zastupnici administrativnih mera – „to mora da kaže i političko telo“, poručio je Marković.²²⁸⁶ Štampu i odnose u njoj, Draža Marković je smatrao ključnim i odgovor na pitanje „čije su novine?“ On je naglasio da je zbog insistiranja na tom pitanju pokušalo da ga se napravi „smešnim, primitivnim i konzervativnim“ od strane predsednice Saveza novinara Jovanke Brkić. Između jednog dela rukovodstva Srbije i štampe već dugo je, prema Markovićevoj oceni, postojao je sukob i razilaženja i nije tačno da su samo hrvatski novinari bliski Savki Dabčević i Miki Tripalu davali otpor sprovođenju odluka Predsedništva SKJ, davali su otpor i novinari beogradskih redakcija. Ovime je napravljena paralela između smenjenog hrvatskog i srpskog

²²⁸⁴ Isto

²²⁸⁵ Isto

²²⁸⁶ AS, CK SKS, god. 1969-1974, Centralni komitet SKS; sastanci u CK, br. kutije 94. „Stenografske beleške sa sastanka održanog u Skupštini Srbije 5. jula 1972.“

rukovodstva. I odnos prema tržištu je Marković smatrao kao tačku diferencijacije između sebe i Nikezića. On je smatrao štetnim i relativizatorskim Nikezićev stav da je lažna dilema tržišna privreda ili samoupravljanje – „ili ima pravo Marko (Nikezić – prim. aut.) ili imam pravo ja“, personalizovao je Marković do kraja sukob, koji je u osnovi bio idejni i suštinski, održivosti na tržištu. „To je predmet spora već tri godine. Ja ispadam ne konzervativan, ja ispadam primitivan...“²²⁸⁷ Ne sporeći da već dugo u Srbiji kolaju priče o raznim smenama, on je podsetio i da su se mogle čuti i najave, „smeniće se i Draža (Marković – prim. aut.), koji je birokrata, rankovićevac, nacionalista...“ Jedinstvo se ne može, prema njemu, zasnivati na tim osnovama, brojnim diskreditacijama na njegov račun, dok on, prema vlastitim rečima nikoga nikada nije kvalifikovao. Javno ispoljenih razlika bilo je veoma mnogo, različitih ocena i jedinstvo je bilo sve teže ostvariti, a da uključuje sve protagoniste, smatrao je on. Razlike unutar rukovodstva Srbije, prema njegovoj oceni, postajale su sve veće, kao i nepoverenje, „nismo razgovarali i što smo malo ohladili i nešto se desilo među nama. Ima neka zakonitost u tome“. Marković je na kraju upitao svoje dojučerašnje saradnike iz vrha SKS, može li se tvrditi da su samo oni progresivni, a verovatno nisu, kako je rekao ili ponegde i greše? Naglašavajući da je u većini stvari podržavao politiku vrha SKS, ipak je smatrao nedopustivim da zbog toga što je pokazao različit stav u nekim pitanjima ili ako se pokaže da misli različito od vrha CK Srbije, „budem predmet javne kampanje kao staljinist i rankovićevac – ja na to ne pristajem“, rekao je Marković, ponovo se vraćajući na diskusije pojedinih članova CK i uvrede nekih beogradskih novinara. Nakon toga Bora Simić, član Sekretarijata CK, „kaže da postoje rankovićevci, snage svrgnute na Brionskom plenumu, koje misle da sve dolazi od neprijatelja i da se svi problemi mogu rešiti administrativnim merama“, naveo je Marković kao ilustracije javne diferencijacije u vrhu SKS.²²⁸⁸ Kada je reč odnosu srpskog partijskog vođstva prema Titu, Draža Marković je podsetio da je mnogo puta pominjano u CK da „neko hoće da muti i da neko hoće da se ubacuje. Znamo ko to hoće“, ciljalo se na Tita.

Marko Nikezić je polemišući sa Markovićem o odnosu prema drugim republikama i njihovom odnosu prema Srbiji, rekao da on ima osećaj „jednog nepoverenja“ i to nepoverenja koje traje veoma dugo, što ne može da se odvoji od međuratnog vremena kada komunisti nisu nosili nikakvu odgovornost za odnos Srba prema drugima, ali se centralistički odnos produžio i na vremena socijalističke Jugoslavije, a svaki centralizam je na kraju bivao shvaćen kao odgovornost Srbije – zbog toga, rekao je „svaki postupak koji liči na nekakvu pretenziju, reaktivira sve to što je faktičko nasleđe“. Latinka Perović je posle rasprave utvrdila da su razgovori mnogo toga razjasnili, i da „nema smisla sada tvrditi da smo svi slični kao jaje – jajetu. Nismo...“ Ona je podsetila i da će sa ovim nesuglasticama, oni koji su ih pokrenuli, poneti „strahovito veliko breme odgovornosti za narušavanje stabilnosti u Srbiji“, naglašavajući da nju „nikakvi pritisci i intrige ne mogu uznemiriti“ i da je

²²⁸⁷ Isto

²²⁸⁸ Isto

najvažnije izvršavati svoje obaveze koje proističu iz preuzete odgovornosti, kao i „ostati dosledan politici Saveza komunista i svojim uverenjima“.²²⁸⁹

Dve nedelje kasnije, kada su najviše institucije u Srbiji bile upoznate sa stenogramom razgovora u republičkoj Skupštini, sazvana je sednica CK. Latinka Perović je i tada podsetila koji su okviri u kojima se kretalo srpsko partijsko rukovodstvo i koje su koordinate u kojima su delovali, navevši promene koje je donela privredna reforma, reorganizacija Saveza komunista, čiji su temeljni pravci potvrđeni na Devetom kongresu SKJ. „Mi smo zaključili“, rekla je ona „da bi Savez komunista Srbije i Centralni komitet do narednog kongresa svoju političku aktivnost morao da gradi na rezultatima koji su ostvareni u toku privredne reforme i u toku preobražaja Saveza komunista“. Sledeće bitna tačka su bile ustavne promene, koje su dubinski deblokirale sve one društvene procese pokrenute privrednom reformom, u oblasti političkog sistema i društveno-ekonomskih odnosa. Sudari sa kojima se rukovodstvo CK Srbije suočavalo, ona je svela na sukob „samoupravnih i etatističko-birokratskih tendencija“. Za sve promene u operativnom smislu nosila su odgovornost predstavnička tela, Skupština i Izvršno veće, ali „za kurs, za idejnu i političku osnovu tih promena, SK snosi punu odgovornost“. Pod već jasnom stigmom, među partijskim konzervativcima, zbog navodnog liberalizma, L. Perović je podsetila CK da se demokratizacija i politička i idejna borba ne smeju poistovećivati „samo sa nekom načelnom demokratskom i liberalističkom orijentacijom. U takvoj podeli bile bi sadržane klice višepartijskog organizovanja i smatramo da bi to za jedinstvo sistema i za jedinstvo Saveza komunista bilo veoma štetno.“²²⁹⁰ Takođe, ona je podsetila na mnogo puta izgovoren stav da će se na pitanju odnosa prema statusu i položaju pokrajina i ravnopravnosti svih naroda još dugo ogledati priroda društvenih odnosa u Srbiji i socijalistička i internacionalistička orijentacija. Ona je podsetila i na principe javnosti u radu i poštovanja nadležnosti institucija Republike, jer „mi u tom pogledu nemamo baš ni dugu, ni stabilnu, ni mnogo demokratsku tradiciju“. Slično njoj i Mirko Čanadanović, predsednik PK Vojvodine je naglasio da „ni jedna tema nije nastala u mandatnom periodu ovog Centralnog komiteta niti je politička linija započela sa našim sastavom“, čime je isticao kontinuitet sa usvojenom i od ranije prihvaćenom politikom SKJ. Slično Perovićevoj, i on je insistirao da se ovako krupna i prelomna pitanja ne mogu rešavati izvan legitimnih institucija, a to su kada je reč o SKS – kongres, republička konferencija i CK.²²⁹¹ To ne znači, prema njemu da i drugi forumi ne mogu raspravljati o tome, ali mimo navedenih političkih institucija „ni jedno pitanje ne može biti raspravljano sa

²²⁸⁹ AS, CK SKS, god. 1969-1974, Centralni komitet SKS; sastanci u CK, br. kutije 94. „Stenografske beleške sa sastanka održanog u Skupštini Srbije 5. jula 1972.“

²²⁹⁰ AS, CK SKS, god. 1969-1974, Centralni komitet SKS; sastanci u CK, br. kutije 94. „Stenografske beleške sa razgovora članova CK SK Srbije 19. jula 1972., posle čitanja stenograma sa sastanka održanog u Skupštini Srbije 5. jula 1972.“

²²⁹¹ Prema Čanadanovićevom svedočenju, on je predlagao i u jesen 1972. na privatnom sastanku kod Nikezića, da se ne ide na politički aktiv i tako razgovara sa Titom (u oktobru 1972.), već da se zakaže sednica CK, gde bi se dobila većina i onda je tako osnaženo rukovodstvo trebalo da razgovara sa jugoslovenskim predsednikom. Razgovor autora sa Mirkom Čanadanovićem, 23. aprila 2011.

konsekvencama koje bi bile obavezujuće o političku liniju.²²⁹² Računica je bila da se u zakonitoj i legitimnoj proceduri mogućnosti arbitriranja sa saveznog vrha mogu izbeći, kao i da se u tim okolnostima aktuelni vrh CK može sačuvati, dobijanjem jasne većine u SK Srbije. Prenoseći stav najvišeg vojvođanskog rukovodstva, Čanadanović je poručio da je PK SK Vojvodine „aktivno učestvovao u izgradnji političke linije Saveza komunista Srbije i da se u celosti smatramo odgovorni za tu liniju... Mi smo zato direktno i bez ostatka zainteresovani šta će biti sa tom političkom linijom ubuduće“, čime se jasno svrstao uz Nikezića.²²⁹³

Na sednicama CK Srbije, glasnogovornik Draže Markovića je bio Mirko Popović, koji je optužio na ovom zasedanju Latinku Perović zbog odlaska u Srpsku književni zadrugu, smatrajući to suvišnim i nepotrebnim gestom, jer je rukovodstvo ove organizacije trebalo pozvati na „sastanak Aktiva SK i na tom sastanku sa njima povesti otvorenu, javnu raspravu o politici koju vodi Srpska književna zadruga, i o ljudima koji je vode, kakve stavove zauzimaju“. Zamerio je i što „sem šture novinske vesti“ rukovodstvo SKS nije bilo obavješeno o sadržaju tog razgovora. Popović je pokrenuo i pitanje Filozofskog fakulteta u Beogradu, delovanju nacionalista i levičara *šezdesetosmaša* na njemu, navodeći primer Filozofskog fakulteta u Novom Sadu kao pozitivan. On se zapitao sme li se dozvoliti ljudima sa takvom orijentacijom da vaspitavaju mlade ljude, navodeći kao rešenje navedenog problema, „**da ih prosto uklonimo sa tog fakulteta, da se zna da ne mogu takvi vaspitači da ostanu u njemu**“.²²⁹⁴ (akcenat – aut.)

Orhan Nevzati je zamerio kritičarima Nikezićevog rukovodstva to što imputiraju vrhu SKS da vodi politiku protiv predsednika Tita. Prema njegovim rečima, to je pokušaj da se na „lak način dođe do određenih pozicija i do određenih funkcija“ i direktno je usmereno protiv politike SK Srbije. Momčilo Dugalić je replicirao Latinki Perović da su posle 21. sednice ojačale konzervativno-birokratske snage, smatrajući da to nije tačno i da bi to značilo da je ta sednica zasnovana na neistinitim pretpostavkama. Perovićeva je upoznala prisutne sa time da se u partijskim organizacijama u Srbiji čuje teza, zbog čega CK opet govori o Rankoviću, i da je to najkraći put da se u Srbiji stvore uslovi za restauraciju predbriorskog stanja. Marko Nikezić je u svom govoru insistirao da je ova vrsta debate u partiji potrebna, jer je to jedini način da se postigne jedinstvo, pošto „smo izašli iz jednog transmisionog položaja“, kada su stvari diktirane s vrha. On je u samoj diskusiji o razlikama pozvao na konstruktivnost i strpljenje i želju za razumevanjem različitih uglova gledanja, ali i da se bude određen i precizan kada je reč o sadržini politike.²²⁹⁵ Kada je reč o „generalnoj liniji“, Nikezić je upozorio da je sadržaj te linije – problemi samoupravljanja, internacionalistička politika u nacionalnom pitanju i

²²⁹² AS, CK SKS, god. 1969-1974, Centralni komitet SKS; sastanci u CK, br. kutije 94. „Stenografske beleške sa razgovora članova CK SK Srbije 19. jula 1972., posle čitanja stenograma sa sastanka održanog u Skupštini Srbije 5. jula 1972.“

²²⁹³ AS, CK SKS, god. 1969-1974, Centralni komitet SKS; sastanci u CK, br. kutije 94. „Stenografske beleške sa razgovora članova CK SK Srbije 19. jula 1972., posle čitanja stenograma sa sastanka održanog u Skupštini Srbije 5. jula 1972.“

²²⁹⁴ Isto

²²⁹⁵ AS, CK SKS, god. 1969-1974, Centralni komitet SKS; sastanci u CK, br. kutije 94. „Stenografske beleške sa razgovora članova CK SK Srbije 19. jula 1972., posle čitanja stenograma sa sastanka održanog u Skupštini Srbije 5. jula 1972.“

dugoročna ekonomska politika kao pitanje razvoja društva. Vraćajući se na nacionalno pitanje u Srbiji, on je naglasio da je za SKS „životno pitanje – sprečiti obnovu i nastup srpskog nacionalizma“, ali i odupreti se pretenzijama na posebnu ulogu Srbije u Jugoslaviju, što bi faktički poništilo rezultate celokupne borbe od Brionskog plenuma. Uzalud je bilo dogovarati se oko nekih formalnih pitanja partijskog i političkog rada, ako ne bi postojala saglasnost oko suštinskih stvari – da li se preglasavati u Jugoslaviji ili ne, da li bi pokrajine trebalo da budu elemenat federalizma ili ne, da li je Srbija samo država srpskog naroda, itd. Tu nije reč samo o nacionalnom pitanju, jer čitava navedena problematika ima i svoju društvenu sadržinu. Naposljetku, te stvari su prelomljene na Brionskom plenumu, SKJ je prošao kroz neku vrstu „čistilšta“, a SK Srbije je nesumnjivo uložio najveći napor nakon smene Rankovića, ali je „zato imao i najveće rezultate od toga“, rekao je Nikezić.²²⁹⁶

U leto 1972. Latinka Perović je upozoravala predstavnike medija da je celina orijentacije Saveza komunista Srbije pod šestokim udarom, pre svega zbog politike nacionalne ravnopravnosti. Rukovodeći tim SKS je posebno posle 21. sednice SKJ uočio da se u Srbiji javlja jedna „izrazito konzervativna nacionalistička orijentacija, unitaristička, koja je 21. sednicu koristila za rehabilitaciju i za obnovu srpskog nacionalizma“. Ova tendencija je bila prisutna i u samoj partiji i stvorila „određene teškoće u političkom životu Srbije“. Druga tačka napada na politiku SKS je pitanje stepena autonomije pokrajina, jer se partijski vrh u Srbiji suočavao, prema rečima Perovićeve, sa optužbama da je bio previše „darežljiv“ prema pokrajinama, te da je time razbio jedinstvo Republike Srbije i otežao njeno mesto i položaj u okviru federacije. Sledeća tačka napada na rukovodstvo SK Srbije ticala se pokazane širine prema hrvatskom pitanju i posebno činjenica da je posle 21. sednice previše naglašavana opasnost od obnove velikosrpskog nacionalizma, koji je dati trenutak želeo da pretvori u svoju veliku pobedu. Zbog toga je ona najispravnijim pristupom posle smena u Hrvatskoj smatrala borbu protiv nacionalističke orijentacije u Srbiji i borbu protiv konzervativnih „rankovićevskih“ tendencija unutar SK Srbije, ali i čitavog društva.²²⁹⁷ Ubrzo, od septembra krenula je sistematska ofanziva saveznog političkog centra u cilju rušenja rukovodstva SK Srbije, koja će kulminirati na oktobarskom razgovoru Tita sa političkim aktivom Srbije.

5.2. *Revolucionarni kurs: Titova arbitraža, ostavke i čistka*

Osim Pisma Izvršnog biroa, oznaka za početak obračuna u Srbiji je bio Titov intervju dat novinarki Dari Janeković za „Vjesnik“, koji su u nedelju 8. oktobra 1972. preneli svi jugoslovenski listovi na prvim stranama. Završni razgovori jugoslovenskog predsednika Josipa Broza Tita sa

²²⁹⁶ AS, CK SKS, god. 1969-1974, Centralni komitet SKS; sastanci u CK, br. kutije 94. „Stenografske beleške sa razgovora članova CK SK Srbije 19. jula 1972., posle čitanja stenograma sa sastanka održanog u Skupštini Srbije 5. jula 1972.“

²²⁹⁷ AS, CK SKS, god. 1968-1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br. kutije 93.

državnim i partijskim rukovodstvom Srbije, kao i sa predstavnicima Srbije u saveznim institucijama, trajali su faktički pet dana, 9., 10., 11., 12., i 16. oktobra 1972. i bili su održani u zgradi SIV-a (Palata federacije) na Novom Beogradu. Osim Tita razgovorima je prisustvovalo više od 80 najviših funkcionera iz Srbije: članovi Predsedništva SKJ (Marko Nikezić, Latinka Perović, Mahmut Bakali, Mirko Čanadanović, Petar Stambolić, Mijalko Todorović, Bora Pavlović, Fadilj Hodža, Stevan Doronjski, itd.); članovi Predsedništva SFRJ (Koča Popović, Dragoslav Marković, Veli Deva, Maćaš Keleman, Dragi Stamenković, itd.); članovi Saveta federacije iz Srbije i pokrajina (Spasenija Babović, Moma Marković, Miloš Minić, Dušan Petrović, Dobrivoje Radosavljević, Kosta Nađ, Ida Sabo, Pal Šoti, Jovan Veselinov, itd.); državno rukovodstvo Srbije (Milenko Bojanić, premijer, Dušan Bogdanov, predsednik Saveza sindikata Srbije, Predrag Ajtić, predsednik SSRN Srbije, Milija Radovanović, predsednik SUBNOR-a, Petar Simić, predsednik Saveza omladine Srbije, Branko Pešić, predsednik Skupštine Beograda); članovi Sekretarijata CK SK Srbije (Orhan Nevzati, Miloš Sinđić, Nikola Petronić, Blagoje Bjelogrić, itd.); članovi Sekretarijata PK Vojvodine i Kosova; članovi gradskog komiteta SK Beograda (Rajko Danilović, Simeon Zatezalo, itd.); savezni sekretar za odbranu, Nikola Ljubičić²²⁹⁸; dva predstavnika Izvršnog biroa Predsedništva SKJ, Stane Dolanc i Kiro Gligorov; šef Titovog kabineta, Marko Vrhunec i Titov savetnik, Blažo Mandić. Oskar Davičo se iz zdravstvenih razloga nije pojavio, dok je Marko Ristić bio na putu.²²⁹⁹ Sa razgovora je bio izostavljen Mirko Tepavac, iako je tada bio u Beogradu. Bio je ovo krajnje neformalan i neinstitucionalan skup, koji se nikada nije zakazivao u ovom sastavu, ali je bilo jasno da je pripremljen i sazvan *ad hoc*, da rešava prelomne stvari u Srbiji, mimo njenih legalnih institucija. Sam Tito je na početku svoga izlaganja rekao da nije reč o „sastanku nekog određenog foruma“, već skup „kolektiva rukovodećih drugova iz Republike Srbije“, na kome je trebalo da „dobro prodiskutiramo izvjesne stvari“, o kojima „među vama ima različitih gledanja“. Time je jugoslovenski predsednik ne samo sebe postavio u ulogu arbitra između dve zavađene stane unutar srpskog rukovodstva, nego je jasno odredio koordinate svog delovanja, koje je moralo da podrazumeva unutrašnji sukob.²³⁰⁰ Kao motive sazivanja ovog u osnovi neformalnog sastanka on je naveo utvrđivanje gde je napravljen „raskorak sa linijom našeg Saveza komunista“ i „gdje se zapravo griješilo“. Iz ovoga je već bilo jasno da su navedene kvalifikacije podrazumevale i ozbiljne konsekvence za prekršiće, dok je kao glavni cilj sastanka Tito odredio „jedinstvo Saveza komunista Jugoslavije“, koga je on gledao kao garanta očuvanja zemlje. Praveći aluziju na republički vrh SKS, koristeći sintagmu „beogradska sredina“, a ne Srbija, Tito je M. Nikezića i L. Perović izdvajao kako iz konteksta jugoslovenske partije, tako i iz Srbije kao republike, u

²²⁹⁸ Indikativno je da je Tito na belešci koju mu je dostavio šef kabineta, Marko Vrhunec sa konstatacijom da na spisku za razgovore nema Dušana Petrovića Šaneta, Miloša Minića i Nikole Ljubičića, rukom napisao: „Moraju biti i ovi, jer inače ne primam“. Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 70, II-2/570, „Beleška“.

²²⁹⁹ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 70–71, II-2/570, „Neautorizovane magnetofonske beleške sa sastanka rukovodilaca SR Srbije kod Predsednika Republike, 9. oktobra 1972.“

²³⁰⁰ Tito i Draža Marković su se koordinirali pre ovog skupa. U drugoj polovini septembra su imali najmanje četiri razgovora, kako piše Marković. Dragoslav Marković, *Život i politika*, str. 387.

pokušaju da ih se izoluje kao strano tkivo i iz partije i iz najveće republike. Upravo ti kadrovi su doveli da se partijska organizacija u Srbiji ne razvija „onako kako bi trebalo“, da se radi protivno principima SKJ, da se u medijima često javljaju pojave koje su suprotne proklamovanoj politici partije. Sve te devijacije Tito je nazvao „elementima koji ne spadaju u pravilan tok našeg razvitka u SR Srbiji...“²³⁰¹ Kao prvu tačku u konkretizaciji svoje optužbe on je naveo da „nisu bili pravilni odnosi između CK Srbije i Predsjedništva SKJ“. On je kao ključnu grešku vodećih ljudi SKS naveo stav da nakon decentralizacije države, sličnu politiku treba primeniti i u SKJ, što je, prema Titovoj oceni bilo „pogubno“ i čime je unesena konfuzija u redove jugoslovenskih komunista. Amandmani su bili u funkciji rešavanja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, ali prenošenje takvog modela na partiju „**ne dolazi u obzir**“, naprotiv, „reorganizacija u Savezu komunista mora da ima drukčiji karakter“, naglasio je Tito. (akcentat – aut.) Upravo je decentralizacija države, prema Titovom shvatanju, „zahtijeva još čvršće jedinstvo Saveza komunista“. U Jugoslaviji je mogao postojati samo jedan i jedinstven Savez komunista „bez obzira na republičke saveze i njihove centralne komitete“. Srpskom partijskom vrhu Tito je teško zamario „nepravilan odnos“ prema saveznom političkom centru i posebnu njemu lično, kao predsedniku SKJ. On je tu apostrofirao samo javnu delatnost pojedinaca iz partijskog vrha SKS koji su konstantno „išli u raskorak“ sa politikom SKJ koju je on personifikovao. I dok je „u bazi“, „kod radnika“, „kod seljaka“ uživao veliku podršku, jugoslovenski predsednik je osećao da u Srbiji, tj. njenom partijskom vrhu nije „nailazio na baš tako dobru podršku“. Njegove stavove srpsko rukovodstvo je iskrivljavalo i tendenciozno interpretiralo ili ih prosto ignorisalo, jer im se u osnovi protivilo, procenjivao je Tito. Nakon toga on je direktno rekao da „među nama postoje ideološke razlike“ i kao konkretan primer naveo da on godinama govori da postoji „klasni neprijatelj“, dok je iz vrha SKS poručivano da se „radi o ljudima koji imaju pravo da govore... i koji malo drukčije gledaju na probleme“.²³⁰² Kao najilustrativniji primer on je naveo beogradski Univerzitet i profesore koji indoktriniraju omladinu u duhu koji je suprotstavljen vrednostima jugoslovenskog socijalističkog društva i sa kojima Nikezićev vrh nije želeo da se uhvati u koštac kao problemom čije je rešavanje neophodno. Nejedinstveno gledanje na pitanje „klasnog neprijatelja“ veoma je „iritiralo“ jugoslovenskog predsednika, kako je rekao. Prema nacionalizmu se morao u Srbiji zauzimati mnogo nepomirljiviji odnos, kao prema neprijateljskoj ideologiji koja je, prema Titovoj oceni, zastupala pozicije „buržoaske demokratije“. Njih je trebalo „onemogućiti da rade“, smatrao je Tito i tu oko ciljeva nije smelo biti nejedinstva u SK, mogao se praviti kompromis samo oko metoda, nikako sa suštinom i to je za njega bilo prvorazredno ideološko pitanje. Srpsko rukovodstvo se u tom pitanju,

²³⁰¹ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 70–71, II-2/570, “Neautorizovane magnetofonske beleške sa sastanka rukovodilaca SR Srbije kod Predsednika Republike, 9. oktobra 1972.”

²³⁰² AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 70–71, II-2/570, “Neautorizovane magnetofonske beleške sa sastanka rukovodilaca SR Srbije kod Predsednika Republike, 9. oktobra 1972.”

prema Titovoj oceni, ponašalo „oportunistički“. ²³⁰³ Prema njegovoj oceni pojedini intelektualni krugovi čiji su stavovi strani politici Saveza komunista „prave nevjerovatno snažan pritisak... na rukovodeće ljude“, a u pojedinim republikama rukovodstva SK „jako gledaju“ šta misle ti krugovi, ciljao je Tito na Nikezićev vrh, optužujući ih da „zapluskivani od raznih takvih elemenata“. Savez komunista je posle Karađorđeva „stvari uzeo malo čvršće u ruke“, kako se izrazio jugoslovenski predsednik, ali u Srbiji je takva aktivnost kasnila, zbog čega je on pozivao vrh SKS da pristupi bržem i energičnijem sređivanju situacije u svojoj republici. Posebno je apostrofirao sredstva informisanja u Srbiji, štampu, radio, televiziju, koji bi trebalo da „budu u našim rukama, a ne u rukama onih koji rade protiv našeg jedinstva, protiv interesa socijalističke Jugoslavije“, a u Beogradu je situaciju suprotna, rekao je prvi čovek SKJ. Sve strane su u beogradskim medijima imale podjednak pristup (i oni koji učvršćuju jedinstvo zemlje i oni koji je ruše), što je, prema njegovoj oceni, bilo nedopustivo, a kao posledica toga je bilo odsustvo bilo kakvog klasnog pristupa, a prevelika „opčinjenost sa demokratijom“, poručio je Tito srpskom rukovodstvu. ²³⁰⁴ Takođe, on je zamerio partijskom rukovodstvu Srbije i zbog stanja u sudstvu, koje „rasteže paragrafe“ da bi išli u korist opozicionom i „neprijateljskom“ delovanju. On je pozvao na jedinstvo u partiji, za koje mu se činilo da ga nema, ali je i pozvao one koji u samoj partiji nisu spremni da se priklone stavu većine da napuste Savez komunista, jer „mi ne možemo imati dva kursa u jednoj Partiji. Imamo samo jedan kurs.“ U tom kontekstu, jugoslovenski predsednik se zapitao zbog čega „veći dio neprijateljske štampe u inostranstvu piše o tome da je na jednoj strani Tito, a na drugoj Nikezić, kad se radi o Srbiji, da Nikezić vodi progresivne struje, a ja sam konzervativac, malte ne staljinista, i vodim drugu struju...“ Izvore, tih napisa iz nemačke, italijanske i štampe drugih zapadnih zemalja, Tito je pripisao, takođe, srpskom rukovodstvu. Prvi čovek SFRJ i SKJ je rukovodstvu Srbije zamerio i nedovoljno poštovanja njegovih godina i iskustva, izvrtanje njegovih reči, navodna kuloarska ismevanja njegovih govora, itd. Ipak, ključnu stvar on je rekao na samom kraju svog uvodnog izlaganja, da unutar SKS mora da se raščisti situacija i da to moraju da urade sami srpski komunisti. Osnovna kontroverza, prema njegovoj oceni, bila je da li srpski komunisti zastupaju politiku SKJ ili imaju neku svoju politiku koja se „ne podudara potpuno ili uopće sa stavovima Saveza komunista“, rekao je Tito na kraju, uz podsećanje da je osnovne smernice i svoje stavove već rekao u intervjuu *Vjesniku*. ²³⁰⁵

²³⁰³ Dragoslav Marković u dnevničkim beleškama svedoči da se na ručku kod Kardelja (23. aprila 1972.) Titov najbliži saradnik žestoko obrušio na „oportunizam“ u politici srpskog rukovodstva, njegovo „kompromiserstvo“, odlaske „na noge“ nacionalistima, Srpskoj književnoj zadruzi i Ćosiću, te da im se generalno „tresu gaće pred inteligencijom“, prenosi Marković Kardeljeve reči, sa kojima se u najvećoj meri saglašavao. Dragoslav Marković, *Život i politika 1967–1978*, 1, Beograd, 1987., str. 352. Sam Ćosić je priznajući „izvanredno ponašanje“ Latinke Perović prilikom razgovora u SKZ-u, tvrdio da ona ceneći Zadrugine intelektualne potencijale „nije pristajala na našu likvidaciju“. Slavoljub Đukić, *Čovek u svom vremenu*, Beograd, 1989., str. 214.

²³⁰⁴ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 70–71, II-2/570, “Neautorizovane magnetofonske beleške sa sastanka rukovodilaca SR Srbije kod Predsednika Republike, 9. oktobra 1972.”

²³⁰⁵ Isto

Predsednik Skupštine Srbije, Dragoslav Marković, prvi se javio za reč, podsećanjem da su sukobi i neslaganja u rukovodstvu Srbije došla do izražaja i nekoliko meseci ranije u razgovorima u republičkoj skupštini, kada nije do kraja bila jasna dubina sukoba i činjenica da je reč o pitanjima koja zasecaju u „bitne osnove naše linije i koncepcije našeg daljeg razvoja“. Sa razlikama se moralo živeti, iz staljinističke monolitnosti se izašlo, ali razlike unutar rukovodstva je, prema Markoviću, trebalo prevazilaziti, a ne podsticati dihotomiju u kojoj je nekima zauvek dato apriorističko pravo monopola na „progresivnost“ i „demokratičnost“, rekao je ciljajući na Nikezića. On je insistirao na dubinskim koncepcijskim razlikama, odbijajući ideju da je reč o borbi za vlast ili ličnoj netrpeljivosti. Marković je optužio Sekretarijat CK Srbije za netoleranciju i manipulisanje informacijama policijskim metodama u cilju diskreditacije njega lično i članova partijskog rukovodstva koji su bili nezadovoljni politikom koja je vođena. Na bilo kakvo ukazivanje na problem iz Sekretarijata CK je odgovarano da nema smisla da se partija bavi sama sobom, a protagonisti diskusije su, prema njegovoj oceni, optuživani za frakcionaštvo, grupaštvo, kao i za slabljenje SKS unošenjem nejedinstva. Jedinstvo samo po sebi nije cilj, i nije se moglo u ime jedinstva tražiti ukidanje rasprave o spornim pitanjima. On se zapitao i koje to neimenovane snage, iz stavova srpskog partijskog rukovodstva, žele da vide oslabljenu Srbiju, implicate ih optužujući da su Tita identifikovali kao centar slabljenja i razjedinjavanja Srbije.²³⁰⁶

Navodeći nacionalizam kao platformu na kojoj se okupljaju svi „neprijatelji socijalizma“, on se upitao kako je moguće da uprkos svim načelnim stavovima i proklamacijama, nacionalizam u Srbiji, ne samo da nije bio u povlačenju, već je i rastao. Jedino merilo u politici su njihovi rezultati, a ne dobre želje; efekti rada se računaju i teško je bilo reći da politika SKS bila dobra, ključni ljudi ispravno opredeljni, kurs pravilan, a rezultati svega toga su na kraju bili nezadovoljavajući. On je u svom izlaganju osporio i tvrdnje Latinke Perović izrečene na sednici Izvršnog biroa, o tome da su i pokrajine i njihova autonomija bile predmet sporenja u Srbiji, rekavši da su uvojena rešenja rezultat i uspeh svih u Srbiji i SKS, dok je Nikezićev vrh samo za sebe zadržavao „poziciju borca za demokratiju i samoupravljanje“ i zastupnika „demokratije i slobode“, deleći partiju u Srbiji na njihovo „progresivno jezgro“ i drugi „konzervativan deo“ u koji je svrstavan i sam Marković.²³⁰⁷ Uslovi u kojim se odvija izgradnja jugoslovenskog socijalizma toliko su složeni, da niko nije imao pravo da za sebe zadržava monopol na progresivnost i nepogrešivost jednom za uvek, smatrao je Marković. On se, takođe, zapitao od koga je to vrh SKS branio, navodno, ugroženu demokratiju u Srbiji, od čijih se to pritisaka branilo? On je optužio Nikezićevo rukovodstvo da je vodeći borbu protiv konzervativnih snaga, ibovaca i rankovićevaca, zapostavilo borbu na drugom frontu, zbog čega su jačale „anarholiberalističke“ i „sitnoburžoaske“ snage. Kao posebno problematičan segment on je naveo metode borbe – svođen isključivo na verbalizam i „verbalni demokratizam“, koji je, prema njegovoj oceni, bio ne samo krajnje sterilan, nego i „reakcionaran“. Prema njegovom mišljenju, iza konstantne zabrinutosti za odbranu

²³⁰⁶ Isto

²³⁰⁷ Isto

„uvek ugrožene demokratije“, nije se krilo demokratsko samoupravno opredeljenje, već „neverovanje u demokratske procese kod nas i dosadašnje tokove našeg samoupravnog razvoja“, rekao je Draža Marković, uz podsećanje da karakter jugoslovenske demokratije nije formalne, već klasne prirode, bez koje bi se jugoslovenski socijalizam našao na pozicijama „buržoasko-liberalističkih“ shvatanja demokratije.²³⁰⁸ Reč je o shvatanjima koja su označavala, prema Markovićevoj oceni, „neki apstraktni nadklasni demokratizam, pseudoliberalizam“, koji je akcenat stavljao na građanske slobode, prava građanina, apstrahujući pri tome socijalistički kontekst i klasnu sadržinu. Kao ilustracije on je naveo grubo ugrožavanje Jugoslavije od strane „antisocijalističkih“ i „antikomunističkih“ snaga, koje je zahtevalo i „odgovarajuću akciju države uz primenu svake mere revolucionarne prinude“. Oštrina tih mera je, prema Markovićevom mišljenju, morala da bude u skladu sa „realnom snagom neprijatelja“. Podela, koja je, prema njegovoj oceni, nastala među komunistima u Srbiji je išla linijom, „oni koji su više demokratski orijentisani, i zalažu se protiv administrativnih mera, i oni koji su tvrdi, koji su navodno za čvrstu ruku, samo zato što se zalažu za poštovanje ustava i zakona...“²³⁰⁹ On je smatrao neophodnim da se u jugoslovenski socijalizam ugrade mehanizmi u cilju efikasne i uspešne odbrane od „neprijateljskih aktivnosti“. On je i polemisao sa stavom Latinke Perović, koji je izrečen na sednicama CK Srbije u kome se ona usprotivila svođenju svih problema razvoja društva na neprijateljsko delovanje. On je upozorio da će bez borbe protiv neprijatelja SKJ slabiti i skliznuti u oportunistički i „malograđanski liberalizam“.

Kao najvažnije pitanje u sukobu unutar Saveza komunista Srbije, Marković je smatrao – pitanje idejnog stanja u partiji i problem njene spremnosti i sposobnosti da se uspešno bori za realizaciju usvojenog programa i ciljeva SK. Politika samo proklamovanja načelnih opredeljenja, bez konkretne akcije, slabila je, prema Markovićevoj oceni, demokratiju i odgovornost. Kao važan idejni propust u politici rukovodstva SKS bili su i mediji, sredstva informisanja. Svaki pokušaj idejnog uticaja u pravcu medija bio je od srpskog partijskog vrha ocenjivan kao „pritisak i ugrožavanje demokratije“, zbog čega se prema oceni D. Markovića došlo u situaciju da su svi sem komunista imali pravo da utiču na medije. Uzrok ovome on je nalazio u liberalizmu i oportunizmu koji su uhvatili „duboke korene“ u SK Srbije, a produženje takve situacije, koju je definisao kao „ideološku koegzistenciju“, bilo je „nemoguće dalje tolerisati“.²³¹⁰ S tim u vezi je bila i široko rasprostranjena pojava negiranja celokupnog posleratnog razvoja i „jednostrano isticanje demokratskih, političkih, ekonomskih i drugih rezultata društva samo u poslednjem periodu“. Takav trend on je okarakterisao kao totalnu negaciju čitavog prehodnog perioda, upozoravajući da je i taj stepenik u razvitku bio neophodan usled nerazvijenosti društva, teških posledica ratnih razaranja, potrebi energične borbe sa snagama koje su težile restauraciji starog poretka. U navedenim postupcima on je video „svesnu orijentaciju na borbu protiv Saveza komunista“, navodio

²³⁰⁸ Isto

²³⁰⁹ Isto

²³¹⁰ Isto

je Marković u svom govoru protiv Nikezićevog rukovodstva. Važna tačka u govoru pripala je optužbi i za tehnokratizam i svesno zapostavljanje marksističkog obrazovanja. Kao centre antisocijalističke propagande koji su vršili uticaj na mlade on je naveo Filozofski i Filološki fakultet, Srpsku književnu zadruhu, akademije, časopis „Filozofija“ i druge, pre svega studentske časopise, intelektualne krugove, istovrsne članove žirija za dodeljivanje nagrada, itd. Bujanje ovakvih nacionalističkih pojava rezultat je „liberalističke orijentacije i oportunitizma“ u Srbiji.²³¹¹ On se posebno kritički osvrnuo na svojevrsni intelektualizam srpskog rukovodstva, smatrajući da nema razloga da se tetoši inteligencija u situaciji kada je sve više obrazovanih, a posebno je kao negativnu pojavu naveo uzdizanje humanističke inteligencije u čuvare svesti i savesti društva. U tom kontekstu on je naveo i suđenje Mihailu Đuriću, koje je uzburkalo javnost i zbog čega se pojavila teza da vlast kažnjava i progoni zbog javno izgovorene reči u ustavnoj raspravi. Marković tvrdi da je Đurić protivustavno pozivao na raspad zemlje i da gotovo niko u medijima nije to naveo kao problem. On se pitao kako se stvorila atmosfera u društvu da čak ni komunisti u sredstvima informisanja ne vide opasnost u istupanjima poput Đurićevog i da se time ugrožava ne samo sistem već i stabilnost Jugoslavije.

Dragoslav Marković je kao važnu tačku svojih optužbi protiv vrha SKS naveo i da demokratizacija jugoslovenskog društva, koja je, prema njegovoj oceni, rezultat čitave političke orijentacije u Jugoslaviji, nije praćena demokratizacijom SK u Srbiji. Vrh SKS je bio, prema njegovoj oceni, zatvoren za uticaje, zatrpavao je članstvo tezama, govorima i rezolucijama, kao i ponavljanjem „stalnih večitih istina“, a istovremeno su članovi partije „u većoj meri nego ikada“ bili isključeni iz procesa formulisanja i donošenja odluka. Sve se to nadovezivalo na kritike Nikezićevog vrha za elitizam i intelektualizam u vođenju partije. S druge strane, delovanje Centralnog komiteta je podvrgao kritici zbog toga što su bila legitimizovana sva mišljenja i svi stavovi, pa su sednice izgldale, kako je rekao, kao „slobodna revija različitih mišljenja“ i kao „neka vrsta diskusionog kluba“.²³¹² Marković je Nikezićevom rukovodstvu zamerao i bezrazložan strah od jačanja jugoslovenskog političkog centra, što je bila implicitna optužba za antititovsku poziciju. Sledeća optužba je teretila vrh SK Srbije da je pod izgovorom rotacije i deakumulacije „skoro potpuno“ uklonio sa političke scene pripadnike zaslužne ratne generacije, koja je izvela jugoslovensku revoluciju. Prema borcima i revolucionarima se, prema Markovićevoj interpretaciji, od strane vođstva SKS odnosilo sa potcenjivanjem, što je sve bilo deo „negatorskog“ odnosa prema ranijem periodu, a revolucionarna generacija je bila stigmatizovana i identifikovana sa „osuđenom nedemokratskom prošlošću“. Zaboravljano je da su upravo te ratne generacije i iznele borbu sa staljinizmom i otvorile put demokratizaciji zemlje, smatrao je D. Marković. Pri tome su svi „stari“ svrstavani po pravilu u konzervativece, a „mladi“ u progresivne, a sama granica starosti je varijabilno povlačena, već prema potrebama, smatrao je.²³¹³

²³¹¹ Isto

²³¹² Isto

²³¹³ Isto

Predsednik skupštine Srbije osudio je i još jednu postavku reformskog programa Nikezićevo rukovodstva – prednost stručnosti u odnosu na političku lojalnost. On je takvu politiku ocenio kao „metanisanje pred diplomom magistraturom“. Pored stručnosti i kvalifikacija, posebno u javnim poslovima, bila je presudna „privrženost socijalističkoj orijentaciji“, „samoupravljачka svest“, „marksističko obrazovanje“, „razumevanje problema i interesa radničke klase“, itd. Umesto ovih kvaliteta vrh SKS je prednost davao, prema Markovićevoj oceni, „profesorsko-intelektualističkim“ kadrovima. U prilog tim tvrdnjama on je naveo da u Sekretarijatu CK SKS, i to jedino u Srbiji, nije bilo ni jednog borca iz 1941., iako je sam prvi čovek SKS, Marko Nikezić bio borac iz rata i revolucije. Stopa zastupljenosti boraca je u Srbiji u svim političkim forumima bila najniža u odnosu na sve druge republike, navodio je dalje Marković, uz eksplicitnu tvrdnju da Srbija ima „najmanji procenat revolucionarnih kadrova u rukovodstvima“. Optužujući na kraju svoga izlaganja rukovodstvo SKS na čelu sa Markom Nikezićem za avangardizam, on je apostrofirao stavove ključnih ljudi reformskog vođstva o potrebi da Srbija bude „moderna“ i „razvijena“, da prestane da bude „seljačka“, da se oslobodi pritiska i recidiva „stare balkanske nerazvijene seljačke Srbije i snaga koje u njoj žive“, kao suštinsko nerazumevanje Srbije i osnovnih tokova njenog razvoja. Oštro je kritikovao i navodnu podelu u Srbiji „na neke evropejske koncepte“ sa jedne strane i njima suprotstavljene, koji govore u ime „nekakve zaostale, nemoderne Srbije“. ²³¹⁴ Upozoravajući na kraju čitanja svoje „optužnice“ protiv partijskog rukovodstva Srbije, na dubinu razlike dva poimanja, dve koncepcije razvoja Srbije, Marković im je poručio da čovek nije ono što sam o sebi misli, citirajući deo iz Programa SKJ, u kome se kaže da „društvena uloga komunista Jugoslavije nije uloga superiorne od naroda odvojene elite, već ravnopravnog dela radnih masa“. Citatom je poentirao svoje oštro i vrlo efektno izlaganje, osporavajući, navedenim citatom, i sam komunistički karakter rukovodstva SK u Republici Srbiji. ²³¹⁵ Marković je govorio dugo, sat i četrdeset minuta, a delovalo mu je da je ostavio ubedljiv utisak na slušaoce. Na Tita je svakako ostavio veoma povoljan utisak, jer mu je u dva navrata nakon govora rekao da je bilo „jako dobro“, da se „dobro spremio“. ²³¹⁶

Prvi odgovor Markoviću stigao je odmah nakon njegovog izlaganja od sekretara CK SKS, Latinke Perović, koja je najpre poručila da Sekretarijat Centralnog komiteta SKS niti može, niti hoće da pobjegne od vlastite odgovornosti, koju je nosio u prethodnom periodu. Kao prvu nepovoljnu pojavu u republici, ona je apostrofirala nacionalizam, jer bi „tvrda, nacionalistički ujedinjena Srbija, bila faktor nestabilnosti i razdora“ ne samo čitave jugoslovenske zajednice, već bi takva Srbija i SKS koji bi napravio *modus vivendi* sa nacionalizmom bio „izvor nejedinstva i razbijanja Saveza komunista Jugoslavije“. Prema njenoj oceni, prethodni CK, koji je delovao pre VI Kongresa SKS (1968) započeo je politiku, utvrđenu na Brionskom plenumu, a aktuelni saziv Centralnog komiteta, samo je nastavio

²³¹⁴ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 70–71, II-2/570, “Neautorizovane magnetofonske beleške sa sastanka rukovodilaca SR Srbije kod Predsednika Republike, 9. oktobra 1972.”

²³¹⁵ Isto

²³¹⁶ Dragoslav Marković, *Život i politika*, str. 392.

kontinuitet takve političke orijentacije. Sve to vreme SKS je bio pod udarom kritike nacionalističkih snaga, koje su bile u usponu, zbog čega je „sa njima vođena teška i konkretna borba“. Uz probleme „opštinskih slučajeva“, kao ključne tačke otpora politici SK, ali i njegove delatnosti, Perovićeva je navela saniranje političkih posledica juna 1968., i albanskih demonstracija na Kosovu, iste godine. Nakon toga je krenula plima nacionalizma u Hrvatskoj, a glavni zadatak u Srbiji je bilo „zauzdavanje“ srpskog nacionalizma, koji je hteo da „odgovori“ albanskom i hrvatskom nacionalizmu. SKS je u vreme usvajanja ustavnih amandmana morao, prema rečima L. Perović da se bori za shvatanje, da „jedino politika nacionalne ravnopravnosti vodi trajnom učvršćenju Jugoslavije“. Posle 21. sednice Predsedništva SKJ, trebalo se u Srbiji boriti za shvatanje da „to nije pobeda velikosrpskog nacionalizma, da ustavni amandmani nisu bili ustupak hrvatskom nacionalizmu, već odgovor Saveza komunista Jugoslavije na nacionalno pitanje u uslovima samoupravljanja“. ²³¹⁷ Svodeći račune i praveći bilans četvorogodišnjeg mandata svog rukovodstva L. Perović je podsetila Tita da je u čitavom navedenom periodu „nacionalno pitanje bilo centralno pitanje u jugoslovenskoj zajednici i društvu“, što je nužno i zakonomerno determinisalo i koordinate rada Saveza komunista Srbije i svih njegovih tela. Nije to bio izbor ili želja CK SKS, on je samo morao da prihvati izazov pred kojim se našao, a koji je diktirala „ova faza života jugoslovenskih naroda i narodnosti“. Osnovni cilj svoje delatnosti, prema rečima L. Perović, bilo je „ubeđivanje“ one „poštene većine“ u Srbiji, ali i u SKS, oko toga da nacionalizam ne može biti platforma za rešavanje problema u Jugoslaviji. Vraćajući se na usvojene ustavne promene, ona je podsetila na Titove reči da je potreban snažan i jedinstven Savez komunista Jugoslavije, jer samostalnost republika i pokrajina niko nije dovodio u pitanje, a upravo je jedinstvena partija bila garant održivosti usvojenih rešenja. Zbog toga je, oponirajući Draži Markoviću, smatrala da se linija podele u Srbiji ne prelama preko institucija, još manje se ispoljavala generacijski. Ključna i eliminaciona podela u Srbiji je bila na nacionaliste i nenacionaliste, smatrala je sekretar CK SKS, jer bi u slučaju pobede prvih Savez komunista Srbije postao nacionalna državna partija, a Srbija bila suprotstavljena svima ostalima u Jugoslaviji. ²³¹⁸ Zbog toga je to bilo centralno političko i ideološko pitanje u radu Saveza komunista Srbije u periodu 1968–1972., smatrala je L. Perović. Ipak, nakon splašnjavanja nacionalističkog talasa krajem 1971., SKS je orijentisao svoj rad na društveni i ekonomski položaj radničke klase, pomerajući fokus sa nacionalnog na klasno pitanje. Ona je podsetila da se SKS zalagao da su i u SKJ potrebne određene zajedničke funkcije, da bi se izgrađivala „jedinstvena, društvena, jugoslovenska svest koja podrazumeva nacionalnu ravnopravnost i individualnost“.

Kada je reč o efikasnom rešavanju problema nacionalizma i nacionalne ravnopravnosti, ona je podsetila da što više posla imaju tužioc i sudije, to će biti manje posla za Savez komunista, što će

²³¹⁷ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 70–71, II-2/570, “Neautorizovane magnetofonske beleške sa sastanka rukovodilaca SR Srbije kod Predsednika Republike, 9. oktobra 1972.”

²³¹⁸ Isto

neminovno dovesti do njegovog umrtvljavanja. „Nema kolebanja“, rekla je L. Perović, „u Savezu komunista Srbije u pogledu potrebe za administrativnim merama“, ali osnovni cilj je ipak morao da bude idejni rad sa većinom, široka politička akcija, sa mladima, na „koje se mora uticati“. Naposljetku, ako bi se unutar SKS odustalo od borbe za svest ljudi, od ubeđivanja, time bi se i prekinula veza partije sa masama, što bi vrlo brzo odvelo u krajnji birokratizam.²³¹⁹ Ona je prihvatila kritiku da se sa borbom protiv nacionalizma u Srbiji u velikoj meri zakasnilo i da su Titove primedbe u tom smislu opravdane. Nacionalistički savez je, prema njenoj oceni, bio veoma širok i uključivao Srpsku pravoslavnu crkvu, proruskog ibeovca, rankovićevca, četnike i ako bi se toj širokoj koaliciji dopustilo da se učvrsti u Srbiji, malo bi ko mogao kasnije da zaustavi negativni trend događaja, i nastala bi situacija mnogo gora od one u Hrvatskoj tokom 1971., smatrala je Latinka Perović. CK Srbije borio se protiv navedenih koncepcija i njihovih protagonista i načelno i konkretno, ali je efikasnost te borbe zavisila od jasnoće idejne pozicije komunista, kao i od funkcionisanja svih institucija. Umesto toga, u Srbiji se stvara „dimna zavesa ... ko je za, a ko protiv Tita“, kako bi se zaobišli pravi društveni i politički problemi. A poruka koja se želi poslati, prema njenoj oceni je da u Srbiji postoje dve politike, dve orijentacije i da će se posle Tita videti, koja od njih je jača i koja je u pravu i tada će biti poražena politika koju je u prethodnom mandatu vodio SK Srbije, smatrala je ona.²³²⁰ Ključno pitanje i za nju je bilo već tada aktuelno – ko će govoriti u ime Srbije – srpski nacionalisti ili komunisti? U tom smislu ona je navela najčešću optužbu, da su SKS i posebno aktuelni Centralni komitet „razbili Srbiju“ autonomijama koje su date pokrajinama. Ona je kao posebnu zaslugu svog rukovodstva navela činjenicu da Srbija na nacionalizam u drugim sredinama nije odgovorila istom merom i da su takve pojave u najvećoj republici – energično suzbijene. Ona je svoj odgovor na Markovićevu napadu i kao centralnu tačku odbrane politike CK, čiji je bila sekretar, navela da je politika SKS politika SKJ, a „to znači i Titova politika“; da oni njegovu kritiku prihvataju i da su sposobni da je „bez kolebanja“ realizuju pod uslovom da „bude jasno šta je politika Saveza komunista Srbije“.²³²¹

Predsednik SK Vojvodine, Mirko Čanadanović je izrazio negodovanje što se rukovodstvo Srbije istovremeno optužuje s jedne strane za „čvrstu ruku“, a s druge strane za „anarholiberalizam“. Kao ilustraciju toga on je naveo stav D. Čosića da „treba da padnu Nikezić i Latinka. Još ga jedino brine da li će onaj mali tiranin iz Novog Sada, tj. ja, uspjeti u celoj stvari da se prošuška. Dakle, ovo dvoje zbog liberalizma, ja zbog tiranstva.“ On je naveo i kuloarske priče, da Draža Marković ostaje, zato što je „Titov čovek“. Kao potvrdu svoje odlučnosti, on je naveo da je **vojvodanskom rukovodstvu velike probleme oko stanja na univerzitetu, u štampi, pitanjima nacionalizma – pravila činjenica da ti problemi u Beogradu nisu raščišćavani na brži i odlučniji način**. On je kao problematičan metod naveo i sazivanje neformalnih skupova (mislio je pre svega na savetovanje

²³¹⁹ Isto

²³²⁰ Isto

²³²¹ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 70–71, II-2/570, “Neautorizovane magnetofonske beleške sa sastanka rukovodilaca SR Srbije kod Predsednika Republike, 9. oktobra 1972.”

srpskog rukovodstva u skupštini Srbije), a odsustvo sazivanja Centralnog komiteta – u čemu je video uzrok neslaganja članova najužeg rukovodstva Srbije. Tokom njegovog govora, dok je pokušao da odgovori Draži Markoviću, Tito ga je prekinuo i rekao da polemika sa Markovićem, znači i polemiku sa njim, Titom, koji se slagao sa D. Markovićem. Ovu Titovu upadicu prenose svi učesnici razgovora, ali je nema u stenogramu, jer je na Titov zahtev izbrisana, pošto mu je Nikezić prigovorio da se time jasno svrstao.²³²²

Predsednik SK Kosova, Mahmut Bakali je podržao sve ključne tačke u politici Nikezićevog Centralnog komiteta – od ekonomske politike do demokratizacije političkog života i oslobađanja Srbije od misije glavnog čuvara Jugoslavije. Posebno je pohvalio stav srpskog rukovodstva o nacionalnoj ravnopravnosti i međunacionalnim odnosima kao i borbu protiv srpskog nacionalizma. Ali, on je naglasio i da su u Srbiji postojale i druge snage i njihove teze, a da nije bilo dovoljno energičnosti da se sa njima raščisti. On je takvu praksu nazvao „oportunizmom“ i „liberalizmom“, koji se osećao u Savezu komunista, a kao posledici toga i u „svim institucijama u Srbiji“. Zbog takvog stanja u Srbiji, prema njegovoj oceni, nije se u „liberalističkoj“ praksi više moglo raspoznati šta je bila dogovorena saglasnost institucija i čelnika Srbije, a šta popuštanje i „nezameranje“ jednih drugima. Tako je, prema njegovoj oceni, opadala konkretnost u borbi sa negativnim pojavama u društvu i prelazilo u oportunizam i deklarativnost, naposljetku i nesposobnost za praktičnu akciju, u kojoj se ta vrsta „liberalizma“ proglašava za vrlinu, za demokratizam, smatrao je Bakali.²³²³ U sličnom tonu govorio je i Stevan Doronjski. On nije dovodio u pitanje utvrđenu političku liniju SKS i SKJ na Šestom i Devetom kongresu. Ali je postavio pitanje u kojoj meri je politička praksa u Srbiji veran izraz proklamovane političke orijentacije. Bez apstrakcija, on je optužio srpsko rukovodstvo, onaj deo koji se odnosio na Nikezića i Perovićevu, da su u razradi usvojene politike, „praktično izgradili novu liniju, paralelnu“, čime je „napušten duh politike koja je važeća“. U razradi usvojene politike SKJ i SKS, Nikezićevo rukovodstvo je, prema Doronjskom, pokazivalo nedoslednost, kolebanje, sporost, oklevanje, oportunističnost, neefikasnost, posebno u borbi protiv „tehnokratizma, nacionalizma i malograđanskog liberalizma“. Optužbe su dalje išle u smeru „sejanja sumnji u Tita“, intrige, spletke, etiketiranje ljudi – što je prema njegovoj oceni bio metod rada srpskog rukovodstva. U takvoj atmosferi demokratska rasprava unutar SKS je bila sprečena, a umesto nje pobeđivao je „odnos snaga“. A one su, prema njegovoj oceni ostvarivane širenjem mitologije o progresivnosti i naprednosti jednih i konzervativnosti drugih. Optužio je vrh SKS da je favorizovao inteligenciju na račun radnika, partijske forume na račun baze, anarhiju na račun reda, mlade i „neproverene“ kadrove na račun starih, revolucionarnih generacija, itd.²³²⁴

²³²² Dragoslav Marković, *Život i politika*, str. 392. Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 452.

²³²³ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 70–71, II-2/570, “Neautorizovane magnetofonske beleške sa sastanka rukovodilaca SR Srbije kod Predsednika Republike, 9. oktobra 1972.”

²³²⁴ Isto

Opsežno izlaganje, nezadovoljan politikom Nikezićevog vrha, imao je i Petar Stambolić, koji je najpre rekao da se evidentne razlike u SKS ne mogu ublažavati, zataškavati, kao i da se ne smeju dalje odlagati „politička rešenja“. On je radikalizovao debatu stavom da ne misli da je „generalna linija“ bila ispravna, a da je samo reč o nedoslednom sprovođenju ispravne politike. On je ocenio da ako praksa u dužem periodu pokazuje orijentaciju koja je protivna politici Saveza komunista, onda se tu, prema njegovoj oceni ne radi o ispravnoj politici, a rdavom sprovođenju već o – „**jednoj drugoj politici**“.

(akcenat – aut.) Već na početku svog govora, Stambolić je uspostavio paralelu između stanja u Hrvatskoj pre Karađorđeva i Srbije, podsetivši da je moguće da „uz nedovoljno organizovanu i usmerenu akciju komunista neprijatelj ugrozi i osnovne tekovine naše revolucije“. Potom je konstatovao da se nacionalizam u Srbiji ni posle 21. sednice Predsedništva SKJ ne smanjuje, a da je pozitivna atmosfera, stvorena posle Karađorđeva, za obračun sa njim – samo propuštena šansa. Kao centralnu tačku neslaganja unutar rukovodstva srpskih komunista on je naveo postojanje „jednog liberalističkog odnosa prema onim snagama koje se suprotstavljaju našem samoupravnom razvoju. Ne daje se otpor sitnoburžoaskoj stihiji i tehnokratizmu, anarholiberalizmu i intelektualističkom individualizmu, a time ni nacionalizmu i drugim neprijateljskim snagama.“²³²⁵ Iz navedenih slabosti, prema Stambolićevoj oceni, proisticali su i verbalizam, uopštenost, ostajanje na načelno proklamovanim stavovima, pragmatizam, relativizacija, što je sve skupa ocenio kao „lažno liberalistički“, „pseudodemokratski“ i „malograđanski“ pritisak na partiju. Stanje u vrhu SKS on je uporedio sa „**češkom inteligentskom strujom u vreme Dubčeka**“, ali i Đilasom i *šezdesetosmašima*.

(akcenat – aut.) Ocenjujući stanje i politiku koju vodi SKS kao „liberalizam“ on je smatrao da nije u pitanju forma: nedostatak borbenosti, mnogo verbalizma, prazni aktivizam – reč je o suštinskim problemima.²³²⁶ Liberalna orijentacija u Savezu komunista se ispoljavala najpre u medijima, kao „opterećenost slobodom štampe u buržoaskom smislu“, a sloboda štampe je, prema njegovim rečima, fikcija, jer su sredstva informisanja uvek „u nečijim rukama“. Sledeća njegova primedba je bila da je srpsko rukovodstvo štitilo i pronalazilo opravdanja za delovanje „ekstremne levice“. Oni koji su odbijali da se sukobe sa njima, u vrhu SKS, su kao izgovor, prema Stambolićevoj oceni navodili da kod *praksisovaca* ima i dobrih stvari, da nisu nacionalisti i sl.²³²⁷ On je optužio rukovodstvo SKS i da je namerno širilo permanentan strah za ugroženost demokratije, od državne represije, upotrebe administrativnih mera, opasnosti od vraćanja i zaustavljanja demokratskog razvoja. I on je ovakav pristup opcenio kao nadklasni i kao „opsednutost demokratijom“, ali ne socijalističkom, već „buržoasko-liberalističkom“, koja u Jugoslaviji može imati samo „reakcionarni rezultat“. Zbog toga

²³²⁵ Isto

²³²⁶ Na pitanje Zdravka Vukovića, u čemu je taj liberalizam srpskog rukovodstva, Petar Stambolić je 28. septembra 1972. rekao: „Na desetom spratu (kancelarije Marka Nikezića i Latinke Perović – prim. aut.) je naučni institut, a ne operativno političko rukovodstvo“. Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma*, str. 697.

²³²⁷ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 70–71, II-2/570, “Neautorizovane magnetofonske beleške sa sastanka rukovodilaca SR Srbije kod Predsednika Republike, 9. oktobra 1972.”

nije smatrao slučajnim što su se upravo listovi na Zapadu veoma zabrinuli za sudbinu demokratskog kursa u Jugoslaviji i što su to, navodno, isti oni listovi koji su sa velikim negodovanjem primili i 21. sednicu i smenu vođstva SK Hrvatske. Uvodničari i komentatori nekih beogradskih listova našli su se na istim pozicijama za zapadnim, buržoaskim listovima. U Srbiji se, prema njegovoj oceni, stvarao „jedan mit o progresivnosti srpskog rukovodstva“, a da ta progresivnost nije merena samoupravnim i klasnim kriterijima. Na toj osnovi on je napao i u srpskom vrhu mnogo ekspoatisanu tezu o „modernoj Srbiji“, ocenivši je kao „najfatalniju“ tehnokratsku sadržinu. On je u tom smislu posebno apostrofirao Nikezićev poslednji intervju ljubljanskom „Delu“²³²⁸ u kome je prvi čovek SKS rekao da će promenu načina života i progres doneti industrijalizacija i obrazovanje. Prema Stambolićevoj oceni, ova teza je lišena bilo kakve socijalističke i ideološke sadržine i bila bi primenjiva i u Japanu. Takođe, oštro je zamerio srpskom partijskom rukovodstvu i porast nacionalizma u društvu, napomenuvši da u Srbiji, pa ni među komunistima nije više bilo one hrabrosti da se osudi velikosrpski nacionalizam ili da se u diskurzivnoj praksi priča o Prvom svetskom ratu na onaj način kako je to činio Dimitrije Tucović. Uostalom, „ja nisam išao u Srpsku književnu zadrugu“ kod D. Čosića, aludirao je Petar Stambolić na L. Perović na kraju svog oštrog izlaganja, u kome nije propustio da negativno apostrofira i komentar urednice RT Beograd, Veroslave Tadić.²³²⁹ Ocenjujući rad i prilaz problemima L. Perović negativnim, on je upozorio da nema stabilizacije u političkom životu republike i u SK Srbije ukoliko se ostane na politici rukovodstva koje je tako ozbiljno kritikovano.²³³⁰

U ime rukovodstva SK Beograda govorio je njegov čelnik, Bora Pavlović, koji je negirao da srpski komunisti izlaze iz okvira idejnog i političkog delovanja SKJ, navodeći pri tome i konkretne podatke o idejnom radu sa članovima partije. U ime beogradskog rukovodstva partije on je negirao liberalan i oportunistički odnos prema opoziciji, posebnoj levoj, navodeći da je uticaj „ekstremne levice“ na Beogradskom univerzitetu manji neko ikada, kao i da je Mihailo Đurić sa Pravnog fakulteta bio osuđen. Kao bilans gradskog komiteta partije on je naveo u prethodnih pet godina u prestonici 59 politički motivisanih procesa i zabranu 23 lista i časopisa.²³³¹ On je naveo i javne osude Srpske književne zadruge i D. Čosića koje je vršio beogradski komitet Saveza komunista. U tom kontekstu on je posredno optužio republički vrh partije da nisu pomagali i podržavali gradski komitet u tome, da čelni ljudi SKS uprkos svom autoritetu nisu pokušali čak ni da upute javne osude delatnosti SKZ-a. Ovime se B. Pavlović faktički svrstao protiv Nikezića i Perovićeve, očito procenjujući da ima prostora da pređe na pobedničku stranu unutar SK Srbije. On je i pozvao sve ljude koji se nalaze na „odgovornim mestima“ ako nisu spremni da slede politiku partije da se povuku, ali je na kraju ipak pozvao na pokušaj kompromisa unutar partije. Orhan Nevzati, član Sekretarijata CK SKS, bio je jedini

²³²⁸ „Demokratski uslov jedinstva“, NIN, 10. septembar 1972., str. 34–37.

²³²⁹ *Dva veka srpskog novinarstva*, str. 254–256.

²³³⁰ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 70–71, II-2/570, „Neautorizovane magnetofonske beleške sa sastanka rukovodilaca SR Srbije kod Predsednika Republike, 9. oktobra 1972.“

²³³¹ Isto

predstavnik sa Kosova koji je bezrezervno podržao politiku rukovodstva Srbije. On je kao argument naveo da bi se prevaga konzervativnih struktura u Srbiji neminovno odrazila i na osporavanje autonomije pokrajina, ali i u pogoršavanju međunacionalnih odnosa u republici.²³³² Žestok u svom napadu na rukovodstvo Srbije bio je Miloš Minić, koji se od pre Šestog kongresa protivio usvojenim kadrovskim rešenjima. On je naveo da je sazrelo vreme da se „raščišćava nastala politička i društvena atmosfera“, jer je bio u toku „proces razbijanja Saveza komunista“. Kao posebno odgovorne i one koji bi morali da povuku konsekvence on je naveo rukovodstvo partije u Srbiji. Angažovanje Tita u trenutku prekretnice u SKS, kako je rekao, moralo je biti od odlučujućeg značaja. On se založio i za „presecanje“ nepovoljnog političkog toka, ali i za što veći potres, kako bi se ostvarila „konsolidacija“ na osnovama koje je dao Tito u Pismu Izvršnog biroa i u intervjuu *Vjesniku*. Posredno ocenivši partijsko rukovodstvo Srbije kao jednog od „najoštrijih protivnika i neprijatelja“ optužio ih je za tehnokratizam i „malograđanstvo“, što je bio sinonim za liberalizam. U prilog tome je naveo da sam tok sednice nema, prema starom komunističkom običaju, tok kritike i samokritike, već sve ide u smeru kritike i odbrane, tj. odbacivanja kritike, što je sveo na neuvažavanje i ignorisanje Titovog stava.²³³³

U istom tonu je govorio i Moma Marković, koji se žestoko obrušio na vrh SKS zbog neprihvatanja kritike Tita i brojnih „uglednih revolucionara“. Posle svega što se čulo njemu nije bilo jasno kako se „može biti bezbrižan, uveren da je sve u redu, da samo neko smeta realizaciji koncepcije u izgradnji neke nebulozno moderne demokratske, kulturne Srbije, koju ne mogu da razumeju samo primitivci, seljački političari i konzervativci.“ Optužio je vrh SK Srbije za „odbranaštvo“ i vešto manipulativno odbacivanje kritike, iako je jasno, prema njegovoj oceni da su otupili njenu „avangardnu revolucionarnu ulogu“, forsiranjem „apstraktne ideologije“ umesto „konkretne političke akcije“. On je posebno zamerio zbog toga što je svako protivljenje svojoj politici Nikezićev vrh kvalifikovao kao „vraćanje na staro“, „čvrstu ruku“, „staljinizam“, „konzervativizam“, itd. On je optužio Nikezićovo rukovodstvo i da je marginalizovalo radnike u partiji, podstaklo „talas intelektualizma“, kojim su devalvirani manje obrazovani, a kao posebno sporno naveo je ocrnjivanje „prethodnih etapa revolucije“.²³³⁴ Revolucionarno vreme i kadrovi su bili difamirani ismevani, dok su u medijima, umetnosti i javnom prostoru pažnju i priznanja dobijali predstavnici građanstva „potučenog u revoluciji“, smatrao je Moma Marković. Oštro je kritikovao i odnos srpskog partijskog rukovodstva prema borcima, koji su korišćeni kao dekor na proslavama, a sve se činilo da ih se spreči da iznose političke stavove, pomenuvši čak da je, navodno, data direktiva o sprečavanju političke aktivnosti jednom broju starih komunista. Na kraju je izneo stav da mediji u Srbiji nikada nisu bili „neslobodniji,

²³³² AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 70–71, II-2/570, “Neautorizovane magnetofonske beleške sa sastanka rukovodilaca SR Srbije kod Predsednika Republike, 9. oktobra 1972.”

²³³³ Isto

²³³⁴ Isto

zavisniji i zarobljeniji nego sada“, poručivši da o dubokim koncepcijskim razlikama unutar Saveza komunista Srbije svedoči i rasprava koja se „vodi sa dve obale“. ²³³⁵

U sličnom tonu kao Marković, govorio je i prvi čovek kosovskih komunista, Fadilj Hodža. On je optužio partijsko rukovodstvo Srbije zbog nesamokritičnosti. On je direktno imenom prozvao Marka Nikezića i Latinku Perović kao najodgovornije za tešku situaciju u Srbiji, ali je pozvao i sve druge koji su učestvovali u kreiranju i sprovođenju te politike, da se preispitaju. Njega je posebno zabrinjavalo nekomunističko držanje L. Perović, njen „nekritički odnos“ i „odbranaško držanje“, dok je u potpunosti podržao argumentaciju Draže Markovića i Petra Stambolića. Kao način prevazilaženja aktuelne situacije i nastalih podela, on je predložio da „oteramo iz Saveza komunista one ljude koji nam iznutra pucaju u leđa ili pucaju u našu politiku“. Srpski partijski vrh vrlo je vešto, prema oceni Hodže, polemisao sa SKJ – nisu smeli da udare na Tita, pa su napadali Dolanca, nisu smeli direktno da napadaju kurs, ali su kritikovali navodnu uzurpaciju prava Predsedništva SKJ, itd. ²³³⁶

U odbranu srpskog rukovodstva odlučno je stao Dragi Stamenković koji se zapitao ima li opravdanih i krupnih razloga za još jedan politički potres i nestabilnost u Jugoslaviji i kako će se uzroci toga objasniti narodu. On nije prihvatao argumentaciju onih koji su napadali politiku vrha SKS, rekavši da stanje u srpskoj partiji nije toliko loše da bi se kreirala takva drama i da se „bez velikih razloga“ otvara kriza u Srbiji i Jugoslaviji takvih razmera, „da će nam pasti teže od svega do sada“. U Hrvatskoj situacija nije bila stabilizovana, a već se otvarala kriza u Srbiji, što je sve skupa moglo da izazove samo krizu i slabljenje Jugoslavije, smatrao je Stamenković. Podela u SK Srbije nije rezultat realnog stanja u partiji ili političkoj atmosferi u Srbiji, već je bilo veštački i sistematski izazvano od nekoliko ljudi u rukovodstvu, označivši kao krivce Petra Stambolića i Dražu Markovića. „Mi smo na najboljem putu da pocepamo Srbiju“, smatrao je Dragi Stamenković, podsećajući da ni prilikom smene A. Rankovića Srbija nije bila podeljena, ali da ovaj put jeste. Podsetio je da je u Srbiji nacionalizam i tokom burne 1971. držan pod kontrolom, da nacionalisti nisu uzeli ni jednu instituciju u Srbiji, da je ekonomska situacija u Srbiji dobra, da nema štrajkova i da nema realnih razloga za izazivanje ovakve krize i dramatike u najvećoj republici. Kao zasluge CK Srbije i njegovog rukovodstva naveo je i držanje tokom demonstracija na Kosovu, ali i tokom bujanja nacionalizma u Hrvatskoj. On je upitao Dražu Markovića šta se to radikalno promenilo od jula do oktobra, jer je tada rekao da ne dozvoljava da CK politiku Srbije prisvaja samo kao svoju. On je pozvao prisutne da se kriza u SK Srbije najpre reši u legalnim institucijama partije u Srbiji i nakon toga da se ide na savezni vrh. ²³³⁷

Obračun sa rukovodstvom Srbije odlučno su podržali i podstakli u svojim govorima i Spasenija Babović, Ida Sabo, Dušan Petrović Šane, Stevan Doronjski, Mahmut Bakali, itd.

²³³⁵ Isto

²³³⁶ Isto

²³³⁷ Isto

Marko Nikezić, predsednik CK SK Srbije govorio je drugog dana sastanka. On je najpre rekao da u ime Sekretarijata CK SKS „potpuno“ prihvata ocene jugoslovenskog predsednika o stanju u Savezu komunista i da nedostataka u radu „ima mnogo i znatnih“. Kao centralnu temu razgovora on je naveo dilemu – da li je reč o nedoslednom sprovođenju politike SKJ ili o odstupanju od utvrđene politike partije. Navodeći svoj stav, rekao je da CK SKS nije izlazio iz okvira linije SKJ, utvrđene programom i drugim aktima i da je zadatak partije u Srbiji bio da razrađuje usvojenu politiku. Kao što je Srbija bila deo jugoslovenske federacije, tako je i SKS sebe video kao integralni deo SKJ. Kao dve najveće opasnosti u radu CK, tokom trajanja svog mandata, Nikezić je naveo – nedostatak organizovanosti, koji je blokirao sprovođenje ciljeva i pokušaj da se izlaz iz teškoća reformi traži u vraćanju na predreformsko stanje. Kao veliku pogrešku svoje politike naveo je ostajanje predugo u fazi rasprave, što je izazivalo nedovoljnu efikasnost. Time je smanjena sposobnost za sprovođenje odluka, a tome je doprinosilo i osamostaljenje pojedinih institucija i organizacija, što ih je realno udaljilo i od politike Saveza komunista.²³³⁸ Ta distanca i odvojenost od politike partije pretvarala se u neku vrstu neobaveznosti i samostalnosti u odnosu na SK, što je, namerno ili ne, uticalo na stvaranje jedne posebne političke linije. Kao realne probleme naveo je i to što se faktički učvrstila nadmoć rukovodećih struktura u fabrikama na račun samoupravnih institucija. Takođe, intencijom da se ustavnim reformom konstituiše republika stvorio se etatizam na republičkom nivou. U svemu navedenom Savez komunista Srbije je prema Nikezićevoj oceni reagovao sporije nego što je trebalo. Međutim, u savladavanju svih navedenih teškoća društvenog razvoja nije moglo biti prečica, smatrao je predsednik CK SKS. „Za četiri godine rada sadašnjeg CK glavno političko pitanje, glavno pitanje političkog života ono na koje smo najviše i neizostavno nailazili u Srbiji i u SKS je bilo pitanje borbe sa velikosrpskim nacionalizmom“, poručio je Nikezić. To pitanje će, smatrao je, ostati centralno i u budućnosti. Tu i nije reč o jednom problemu, već se preko nacionalnog pitanja u Jugoslaviji „prelamaju, lome sva pitanja srpskog društva... rešava se, rekao bih, ko će koga u Srbiji.“²³³⁹ Srpsko društvo je podeljeno po mnogim linijama, jedne podele nestaju, druge se stvaraju, ali pitanje odnosa prema nacionalizmu u Srbiji će kao trajna politička podela ostati najdublja upravo jer u sebe uključuje sve druge probleme i kontradikcije. Ta dihotomija nije mimoilazila, prema Nikezićevoj oceni, ni Savez komunista, jer su nacionalisti smatrali da se moraju boriti i za partiju da bi je menjali iznutra. „U svemu što činimo“, rekao je Nikezić, „mislim da moramo imati i to u vidu i za njega se borba vodi sa srpskim nacionalistima“, čiju širinu fronta nije trebalo potcenjivati, jer je u sebe sem građanskih slojeva uključivala i ljude koji su se vremenom odvojili od revolucije – od ideovaca do rankovićevaca. Taj heterogeni skup se u jednom slagao – trebalo je ponovo postaviti pitanje posebne uloge Srbije u Jugoslaviji. SKJ je jedan, kao što je jedna radnička klasa u Jugoslaviji, odgovorio je Nikezić, na kraju obraćanja, kritičarima koji su dovodili u sumnju da li je politika SKS u saglasnosti ili čak da li je deo jedinstvenog SKJ. On je rekao

²³³⁸ Isto

²³³⁹ Isto

da od kraja 1969. CK Srbije neprekidno radi pod stigmom da se njegova politika razlikuje od Titove i od politike jugoslovenskog centra. Optužbe da je rad SKS u celini pogrešan i da Tito u celini tu politiku odbacuje – nisu prestajale ni za trenutak, rekao je Nikezić. Sve to ne treba da čudi, jer je bilo mnogo onih koji su tvrdili da srpsko rukovodstvo ne bi ni trebalo da se trudi, jer je unapred ocenjeno kao krivo. Sve to skupa je, prema Nikezićevoj oceni, izazivalo kolebanja i zastoj u radu partije u Srbiji. Na samom kraju svog obraćanja Marko Nikezić je najavio svoje povlačenje, smatrajući da će ovaj sastanak imati konsekvence u tome da se moraju „izvršiti određene promene koje će isključiti svaku nedoumicu“. Za te promene nije trebalo čekati Kongres 1973., „smatram da promenu treba izvršiti ranije, tj. odmah“, presekao je nedoumice prvi čovek SK Srbije, smatrajući da će samo promena čelnih ljudi osposobiti partiju za izvršenje zadataka koji su predstojali.²³⁴⁰

U odbranu Nikezićevog rukovodstva stao je jedan od retkih narodnih heroja iz reda mađarskog naroda – Pal Šoti. U polemičnom reagovanju on je Dražu Markovića i Petra Stambolića optužio da lažnom brigom za radnike pokušavaju da prikriju svoje prave namere u borbi za vlast i položaje u Srbiji. Posebno je žučno demantovao navodno nekorektan odnos koji je srpsko rukovodstvo imalo prema borcima iz NOR-a. Bili su delimično potisnuti samo oni borci koji se nisu slagali sa politikom CK Srbije o dolasku mlađih i obrazovanijih kadrova, smatrao je Šoti. Reč je bila samo o proceni da je sada trenutak da se vrate izgubljene pozicije. Nikezić je uneo harmoniju u odnose republike i Vojvodine posle dugo vremena, ali je uneo i novinu u odnosima u partiji – nešto „njemu prirodno, ljudsko“, smatrao je Šoti.²³⁴¹ U sličnom tonu je govorio i Dobrivoje Radosavljević, naglašavajući da je od Šestog kongresa do 1972. izvršena „ozbiljna i krupna obnova partije“. Kao posebno značajno ocenio je doslednu borbu protiv nacionalizma koja je vođena, a to „ni malo nije lako u Srbiji“. Nikezić i Perovićeva su sa svojim Centralnim komitetom u Srbiji, smatrao je Radosavljević, izneli i tešku borbu sa otporom ustavnim amandmanima, otporom autonomiji pokrajina, protivljenju nacionalističkih snaga da Srbija nije čuvar Jugoslavije, itd. Na često pominjanu tezu Nikezićevih kritičara da se nije obraćalo dovoljno pažnje na borce, on je podsetio da su i Miloje Milojević, Radivoje Jovanović Bradonja, Dobrica Ćosić, Antonije Isaković – takođe bili borci. Borci ne mogu, prema njegovoj oceni, imati veća prava od drugih. Svodeći stvari na suštinu, on je u vrlo otvorenoj formi upitao zbog čega se kritičati Nikezića ne bave argumentima, već diskvalifikacijama i ljudi i politike. Tema sastanka Političkog aktiva Srbije, prema njegovoj oceni, je „diskvalifikacija cele politike od Četvrtog plenuma“, a to nije bila parcijalna politika Srbije, već čitavog SKJ i samog Tita.²³⁴²

Jedan od ključnih ljudi Kosova, Veli Deva je, takođe, u otvorenosti išao korak dalje ali u iznošenju privatnih informacija i svojevrsnoj denuncijaciji. Tako je „obavestio“ jugoslovenskog predsednika da je Nikezić u toku jednog govora na zatvorenom sastanku izneo podatak da je Savka

²³⁴⁰ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 70–71, II-2/570, “Neautorizovane magnetofonske beleške sa sastanka rukovodilaca SR Srbije kod Predsednika Republike, 9. oktobra 1972.”

²³⁴¹ Isto

²³⁴² Isto

Dabčević Kučar tri puta u vreme X sednice CK SKH i smene M. Žanka izlazila da se konsultuje s Titom. Potom se setio da su tokom konsultacija rukovodstva Srbije u Botičevoj o Titovoj inicijativi da se konstituiše Predsedništvo iznošene ocene da je to nedemokratska ideja. Često su, prema Devinim sećanjima, na sastancima koji nisu stenografisani, iznošene ocene o tome kako Tito gubi ugled, kako mu ugled opada, itd. Konstatujući i sam da srozava nivo sastanka, Deva je izneo i sećanje na privatni ručak sa Nikezićem i Perovićevom na kome je sve vreme ogovaran jugoslovenski predsednik – od njegove potpune identifikacije sa rukovodstvom CK SK Hrvatske u vreme maspoka i njegovih boravaka po zagrebačkim kafanama, do ocena da je Tito svojom autokratijom „likvidirao“ savezne institucije, sećao se Deva.²³⁴³

U odbranu Nikezićevog rukovodstva, član Sekretarijata, Miroslav Marković je odgovarajući na napade vezane za Dobricu Ćosića rekao da taj čovek već deset godina govori iste stvari, a pozicija mu se nije menjala, čak je bio i na višoj i da je srpsko partijsko vođstvo tu bilo nemoćno. Kao učesnik razgovora sa čelnicima SKZ, aprila 1972. on je kao ciljeve višesatnog sastanka naveo razgovor sa tamošnjim komunistima u cilju borbe za njihova uverenja. On je naveo da se moglo, ali se nije reklo, niti da je reč o opozicionoj partiji u nastajanju (odbori, besede, itd.), niti da su čelnici SKZ-a nacionalisti, već je rečeno da je pripadnika te ideologije tamo koncentrisano u velikom broju. Prvi čovek SSRN Srbije Predrag Ajtić je smatrao da je u Srbiji istorijski bila aktuelna jedna vrsta podele na – velikosrpsstvo, velikodržavlje, pijemontizam, a nasuprot tome je stajala „ova druga Srbija“, za koju su se borili komunisti, „samoupravna, radnička Srbija koja, ipak, hoće drugče ravnopravne odnose sa drugim južnoslovenskim i balkanskim narodina“. Aktuelizacija podele u rukovodstvu Srbije – na Centralni komitet i Predsedništvo skupštine je dalo znak, prema Ajtiću, za neku vrstu svrstavanja. Razlaz Skupštine, tj. Draže Markovića sa politikom CK bio je, smatrao je Ajtić, narušavanje principa demokratskog centralizma.²³⁴⁴

U završnoj reči, koja je objavljena 16. oktobra 1972., jugoslovenski predsednik je rekao da ne želi da se postavlja u ulogu arbitra, već da samo želi da kaže svoje mišljenje o problemima koje su na dnevni red postavili sami srpski komunisti. Vraćajući se na ključno pitanje četvorodnevni razgovora, o tome da li je politika SKS bila istovremeno i politika SKJ, Tito je ocenio da je u osnovnim pitanjima (samoupravljanje, borba protiv nacionalizma, ustavni amandmani...) reč bila o istoj politici. Ali, zvanično usvojena politika je zahtevala i „odlučnu borbu“ za njeno izvršenje i provođenje u praksi. To je, prema Titovoj oceni, značilo istovremenu i jednako intenzivnu borbu „na svim frontovima“, tj. jednak intenzitet borbe protiv dogmatskih, birokratskih i konzervativnih snaga, ali istovremeno i protiv anarholiberalizma, nacionalizma i malograđanštine. „Omalovažavanje borbe protiv anarholiberalizma i klasnog neprijatelja znači u suštini oportunističko... takvih pojava je bilo kod vas...“, presuđivao je Tito u

²³⁴³ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 70–71, II-2/570, “Neautorizovane magnetofonske beleške sa sastanka rukovodilaca SR Srbije kod Predsednika Republike, 9. oktobra 1972.”

²³⁴⁴ Isto

sporu unutar rukovodstva Srbije.²³⁴⁵ Kao drugu grešku srpskog rukovodstva on je navodio iskrivljeno, tendenciozno i selektivno tumačenje ustavnih amandmana iz 1971. Srpsko partijsko rukovodstvo je, poput hrvatskog, u većoj meri, prema Titovoj oceni, naglašavalo one segmente koji govore o samostalnosti i suverenitetu republika unutar federacije, dok su „radnički amandmani više deklarativno popularisani“, a izostalo je i njihovo sprovođenje u život, pre svega „u korjenitoj promjeni fizionomije banaka, reeksportera, spoljne trgovine i trgovine na veliko“. Reč je pre svega bila o koncentraciji kapitala u Beogradu, što nije bilo disperzovano, a radilo se o veoma sličnoj kritici koja je dolazila iz ostalih republika na račun Srbije, što je narušavalo ne samo ekonomske, nego i političke odnose u zemlji i pothranjivalo nacionalizam. Nikezićevo rukovodstvo je išlo linijom manjeg otpora, verbalne kritike nacionalizma i hegemonizma, a da pri tome nije bilo spremno da se uhvati u koštac da menja izvorište ovih negativnih pojava.²³⁴⁶ Sledeći segment Titove osude vrha SKS ticao se različitog kriterija u borbi protiv „klasnog neprijatelja“. U Srbiji je, prema Titovoj oceni, taj odnos bio „liberalniji“, kako u pogledu idejno-političke konfrontacije, tako i u segmentu sprovođenja politike krivičnog gonjenja, izricanja presuda i difamacija putem informativnih sredstava. „To se kod vas opravdavalo time da se borba vodi protiv ideja, a ne protiv ljudi i upotrebom drugih 'demokratskih' metoda“, poručio im je Tito, „kao da ljudi nisu nosioci ideja“. Sve to je davalo prostor za rast i afirmaciju opozicionih grupacija i s leva i s desna, od nacionalista do ultralevičara, smatrao je jugoslovenski predsednik. Nacionalisti su dobili širok prostor u medijima i kulturi, dok su levi radikali tolerisani pod izgovorom da se radi o ljudima koji su za „idealno samoupravljanje“, jer su nerealni i idealisti. Time je do kraja opala revolucionarnost u idejnoj borbi, čime je u Srbiji pojam socijalističke demokratije počeo da poprima svojstva građanske demokratije, rekao je prvi čovek SKJ.²³⁴⁷ Dalje je on izrazio veliko nezadovoljstvo pisanjem beogradske štampe i posebno njenog tretiranja drugih republika, jer se namerno stvarao utisak da su druge republike konzervativno orijentisane, dok je Srbija stajala na braniku progresivnog kursa. Inostrana štampa je kao nikada ranije preuzimala beogradsku i prihvatila njene ocene. On je odbacio i zaklinjanja na vernost njemu lično, upozoravajući da je to nepotrebno, jer se vernost njemu dokazivala sprovođenjem jedinstvene politike SKJ. Da se predstojeća smena ne bi posmatrala kao udar na Srbiju, u javno objavljenoj verziji završne reči Tito je podsetio koliko je svog revolucionarnog rada proveo u Srbiji, uz naglašavanje da je i ustanak započeo na teritoriji Srbije. Međutim, podsetio je da je u prethodnom periodu upravo iz Srbije bilo „nepovoljnog i nedozvoljenog“ govorenja o njemu, što ga nije, kako je rekao, pogađalo kao čoveka, ali je moglo imati nepovoljne konsekvence jer je on bio i predsednik SKJ. Prema vlastitom priznanju teško su mu padale priče o tome kako je on želeo vraćanje na staro, revidirao politiku partije u konzervativnom smeru i to bez

²³⁴⁵ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 70–71, II-2/570, “Neautorizovane magnetofonske beleške sa sastanka rukovodilaca SR Srbije kod Predsednika Republike, 9. oktobra 1972.”

²³⁴⁶ Isto

²³⁴⁷ Isto

demokratske rasprave, itd.²³⁴⁸ Rukovodstvo SKS je u tom smislu „zaboravilo“ na princip demokratskog centralizma, koji nije sproveden u život, što je bio jedan od osnovnih uzroka aktuelne krize u vrhu partije, smatrao je Tito. Insistiranjem na idejnoj akciji, uz najopštiju ulogu Saveza komunista, partiju je pretvaralo u diskusioni klub, smatrao je Tito. Ali čak ni ta idejna uloga nije dosledno sprovedena, jer je marksizam iščezao iz obrazovnog sistema. Ali su umesto komunista i marksista kulturnu hegemoniju u medijima i istoriografiji preuzimale druge ideologije, a pokušaj ograničavanja tog uticaja je u Srbiji tumačen kao „vraćanje na staro“, rekao je Tito. Zaboravilo se, prema Titovoj oceni, da je SKJ jedinstvena partija, kao što je jedinstvena i radnička klasa koju je reprezentovala i da je samo jedinstvena i monolitna partija garant jedinstva zemlje, ali i ona ključna integraciona i kohezionna snaga koja izravnavala sve društvene, političke i ekonomske protivrečnosti u Jugoslaviji.²³⁴⁹ Titove primedbe ticale su se i loše kadrovske strukture partije u Srbiji, jer je bilo premalo radnika, tj. SKS nije pratio veliki porast radničke klase u svojoj republici. Ova činjenica kao i veliki intenzitet rada visokih partijskih struktura uz pasiviziranje osnovnih organizacija bile su dokazi odustajanja od revolucionarnih svojstava Saveza komunista. Idejni i organizacioni rad na univerzitetima u Srbiji je slabio, što je za posledicu imalo slabljenje veze partije sa budućom inteligencijom, čime se propuštala prilika da se stvaraju „dobri komunisti“ i istovremeno izbegavala bitka sa „protivničkim tendencijama“ na univerzitetu, smatrao je prvi čovek SKJ.

Reagujući na nezanemarljiv broj diskutanata na sastanku koji je jasno i odlučno podržao politiku rukovodstva SK Srbije, Tito je rekao da „broj diskutanata za ili protiv jedne određene teze ili ocjene stanja nije presudni faktor za revolucionarno opredeljenje i ocjenu kuda treba ići i šta treba činiti“. On je derogirajući značaj institucija upozorio da život teče mimo foruma i da će o uspešnosti srpskog partijskog rukovodstva i opravdanosti njegove kritike odlučivati opredeljenje čitave radničke klase, a tumač njenih stavova je, proizlazi iz navedenog, bio sam jugoslovenski predsednik, jer situacija u Srbiji, „ja smatram, kao i većina... nije dobra“, poručio je Tito.²³⁵⁰ Situacija u Savezu komunista Srbije je „nezdrava“ i rezultat je mnogih „slabosti“, „grešaka“, „oportunizma“, „taktiziranja“ i „oklevanja“, rekao je prvi čovek države i partije, pozivajući da se „što prije“ uklone svi faktori koji smetaju jedinstvu i efikasnosti Saveza komunista. On je moguća „personalna pomeranja“ prepustio nadležnim partijskim institucijama, ali je i upozorio da „glavni kriterij za buduće pomjeranje mora biti ponašanje u sprovođenju zadataka koji sada stoje pred SKJ i SKS“. ²³⁵¹ Ovime je Tito faktički prihvatio ostavku srpskog partijskog rukovodstva, podnetu nakon četvorodnevnih razgovora i njegove oštre kritike njihovog rada.

²³⁴⁸ Isto

²³⁴⁹ Isto

²³⁵⁰ Isto.

²³⁵¹ Isto.

U arhivskoj građi, među papirima i pripremnim materijalima za završne razgovore, sačuvane su i Titove beleške pisane tokom četvorodnevne diskusije. Gotovo čitav manji blok je ispunjen konceptima njegovih govora i priprema za repliku na diskusije nekih od prisutnih. U tezama za Titovo obraćanje je stajalo: „zbog čega se mi danas ovdje sastajemo? šta se to sakupilo o čemu moramo razgovarati? o odnosima u SKJ; o **ideološko-političkim razlikama**; o klasnoj borbi; o jačanju SKJ; šta mora da da ovaj današnji sastanak? moja je želja da se stvari čim prije raščiste, bez svađe i dramatisacije; nenormalna situacija u SK Srbije; **postoje ideološke razlike**; nema klasnog pristupa u mnogim pitanjima; forumski rad; tolerancije prema protivnicima samoupravljanja i socijalizma; zatvaranje u republičke granice; odnos prema višem forumu – CK SKJ i Jugoslaviji; slučaj na Univerzitetu; progon kadrova koji kritikuju; pisanje njemačkog časopisa o tome da je SK Srbije liberalan; ima dosta znakova koji dokazuju da se ignoriraju stavovi SKJ; ja lično imam dosta primjera; advokati klasnog neprijatelja, neprijatelji socijalizma; ko sve stvara nepovjerenje u SKJ; neodgovorno pričanje o razlikama van partije i želji da partija drži vlast; zahtjev za kadrovskom partija je „staljinistička partija“? izrođavanje naše revolucije; borba za vlast i zbog kakvih se tendencija sve ona vodi? zašto se meni prebacuje da se ja konfrontiram sa Srbijom? protiv kakve sam ja inteligencije? šta npr. radi Barbijeri²³⁵²? socijalistička ljevica i trockizam; učvrstiti zakonitost na **revolucionarnoj** osnovi; o diskusiji koja se danas ovdje vodi i o rezultatima te diskusije treba da se prenese i na diskusiju i **rješavanje** u CK SKS; rešenja na CK Srbije uzdam se, **bitiće u skladu sa stavovima CK SKJ**; razumije se, ako ovdje ne možemo postići saglasnost, onda će se morati time pozabaviti Predsjedništvo SKJ i Kongres, ako će trebati. **Gnjilih kompromisa više se neće praviti**; mi moramo da 10. Kongres pripreмимо bez većih trzavica i potresa, sa najvećim mogućim učešćem; u borbi protiv nacionalizma mi moramo vidjeti njegovu klasnu suštinu; ja sam već u svojoj dugogodišnjoj praksi imao više slučajeva da su pojedinci ili grupice uspjevali **frakcionaškim** radom okrenuti čitavu partijsku organizaciju protiv višeg rukovodstva, ali je uvijek, a to je normalno, loše završilo za frakcionaše (akcenat – aut.).²³⁵³

Posle koncepta uvodnog izlaganja, sledio je koncept Titove završne reči. „1. Nije lako posle četiri dnevne diskusije, sa tolikim brojem diskutanta, () sumirati sve utiske i dati jednu objektivnu ocjenu... 2. Slušao sam pažljivo sve diskutante i želim da iskreno iznesem svoje mišljenje... 3. Prvo moram odmah da kažem da je diskusija odmah ispočetka uzela, uglavnom drugi pravac no što sam ja mislio i želio da bude odgovor na moje kritike prije sastanka i u uvodnoj riječi... 4. Taj promašaj je bio zbog toga što se jasno pokazalo da ima ne mali broj drugova, rukovodećih, u našoj partiji koji su imuni od takvih vrlina kao što je samokritika. 5. O tome želim malo više da kažem. 6. Kritika i samokritika imaju odlučujući značaj za jedinstvo SKJ a sada i posebno za SKS. Kritika pomaže da dublje sagledavamo razne slabosti, promašaje, propuste itd. Samokritika nam pomaže da sve to čim lakše

²³⁵² Frane Barbijeri, glavni i odgovorni urednik nedeljnika NIN.

²³⁵³ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 70, II-2/570, Titova privatna beležnica

uklonimo. **Samokritika djeluje vaspitno i učvršćuje lik komunista, lik revolucionara.** Bojati se samokritike, kao i kritike malograđanska je osobina i komunisti moraju kod sebe savladati tu manu. 7. Zašto je sastanak sazvan? Da li je situacija SKS dobra ili nije. **Ja mislim isto, kao i većina, da nije dobra.** Znači moramo je popraviti. Zbog toga smo se i sastali. Ja se ne slažem sa mišljenjem jednoga druga koji je u diskusiji kazao da nije trebao sastanak jer vodi rascjepu, a u isto vrijeme kaže da se slaže sa mojom kritikom u uvodnoj riječi (takvih kontradikcija nije bilo malo u ovoj diskusiji). 8. Naprotiv, ovaj sastanak će biti od velikog značaja za aktivizaciju i jedinstvo ne samo za SKS već i za SKJ. 9. Sada da vidimo neke referate, odnosno izlaganja za **obe strane.** Ja mislim da za mnoge postavke u njegovoj riječi mogu odnositi ne samo na SKS nego i u cjelini na SKJ. One su u skladu sa pismom CK SKJ i raznim mojim govorima i govorima drugih drugova, Dolanca, Kardelja, Bakarića itd. Kiro Gligorov. Prema tome mene (nečitko – prim. aut.) zašto nije u diskusiji to našlo svoje mesta? 10. Koliko se ja sjećam u tome izlaganja nije bilo ličnog napadanja i direktnog apostrofiranja. Ja ne branim ovdje druga Dražu već ono što smatram što je pravilno. tj. da sagledamo sve ono što je negativno i da se ne libimo da to **hirurškim nožem izrežemo** dok još nije uhvatilo široke razmjere u našem **organizmu partije.** 11. Ja mislim, drugovi da moramo imati smelosti i priznati da **nezdrava situacija u SKS, i u Srbiji uopće, uglavnom je rezultat raznih slabosti, grešaka, odstupanja od generalne linije SKJ i SKS** itd. O tome je ovdje govorio priličan broj drugova. 12. Ja sam ovdje donio dosta materijala iz štampe, govora itd. nekih rukovodećih drugova iz SKS u kojima se jasno vidi da ima stvari ili formulacije koji nisu u skladu sa linijom SKJ. Da ima direktnih i indirektnih polemisanja sa mojim, i ne samo sa mojim gledanjima na razne probleme itd. 13. Kada sam došao na ovaj sastanak ja sam riješio da ne izlazim sa tim (nečitko – prim. aut.), jer sam smatrao da će biti bolji da drugovi, kojih se to tiče, sami samokritički to iznesu ali to se nije dogodilo i meni je to jako žao. 14. Ovdje je bilo dosta diskusije o tome, da li postoje ili ne postoje dve partijske linije? Da li je linija SKS suprotna liniji SKJ? Ja smatram da postoji samo jedna linija u odlukama SKJ i SKS. **Ali generalna linija se ne sastoji samo u odlukama ona se mora realizovati i sprovoditi u praksi, inače je ona krnja, samo verbalna, bez efekta.** Ima tomu raznih uzroka zašto se ona ne sprovodi, ali to još ne znači da postoji druga linija, već postoji pogrešno tumačenje kod sprovođenja generalne linije. Postoji taktiziranje, oklevanje, oportunistički itd. što se sve svodi na ne slaganje u sprovođenju generalne linije u praksi. 15. Ja mislim da smo o tome morali ovdje govoriti. 16. Ovih sam dana pročitao mnoge materijale sa raznih sjednica i sastanaka rukovodstva SKS i moram da kažem da nisam vidio razlike sa odlukama SKJ. Ali, kao što sam već napred rekao, to nije dosta? Dokumenti, pisane odluke pa i govori nisu dosta da se uklone neke idejne razlike, a one kao takve i postaju kada se odluke ne sprovedu u život. Ja znam da to često ometaju kuloarske, malograđanske i druge snage otpora, odnosno pritiska. Ali u tome i jeste stvar da budemo nepopustljivi i odlučni protiv takvih elemenata, odnosno, **protivnika.** 17. Prema tome krajnji je momenat i zadatak svih članova SKJ da se **povede odlučna borba protiv svih onih koji se upinju da potkopaju i oslabe vodeću, i ne samo idejnu vodeću ulogu SKJ.** 18. Ja se potpuno slažem

da je rukovodstvo SKS u svome radu imalo rezultata, naročito, u pitanju nacionalnih prava, u prihvatanju ustavnih amandmana, u borbi protiv nacionalizma i na nizu drugih sektora rada itd. U tome ja nisam vidio usporavanja. 19. Ali, da postoje mnoge greške i slabosti u radu i ponašanju, ne baš malog broja članova rukovodstva SKS, to ja dobro znam i tim sam **očekivao ovdje samokritiku, ali je nisam dočekao**. 20. Umjesto toga, ja sam ovdje dobio utisak, ne da uklonimo sve što smeta idejnom i akcionom jedinstvu u sprovođenju generalne linije u SKS, a naprotiv dobio sam utisak o tome **ko će koga**. 21. Ako se već prije, no što smo završili rad, govori po Beogradu: da su pobjedili oni koji su bili kritikovani, a ne oni koji su kritikovali i da će se sa takvima obračunati. Ovo se odnosi u prvom redu na neke članove Gradskog komiteta, čije ponašanje nije u skladu sa ponašanjem pravog komunista. Umjesto da se ozbiljno prihvatimo borbe protiv klasnog neprijatelja, protiv svih negativnosti u SKJ koje kočće efikasnost sprovođenja generalne linije u praksi, tu se neodgovorno preta sa obračunavanjem. Budite uvjereni da ću ja, a tako sigurno misli i većina članstva SKS i SKJ, biti odlučno protiv svakog obračunavanja unutar SKJ i SKS takvoga karaktera koje nosi žig frakcionaštva. 22. Ovdje moram da spomenem informaciju koju sam jučer dobio, a to je da je Gradski komitet izdao direktivu svim part. org. da moraju pročitati Pismo CK SKJ i moje do 16–17. o. mj. Šta to znači? ... 23. Govoriti o prebrojavanju o većini sa ovog sastanka za mene nije odlučujuće (prvobitno je bilo napisano, „ništa ne znači“, ali je precrtano – prim. aut.), za mene je odlučujuće šta misli čitavo članstvo SKJ i SKS kao i radnička klasa Srbije i čitave Jugoslavije. Oni očekuju da će odgovorni forumi SK Srbije odmah pristupiti konkretnoj borbi na realizaciji Pisma CK SKJ i moga o čemu smo ja i moji drugovi u posljednje vrijeme govorili. 24. Ovdje su neki drugovi govorili o opasnosti cjepanja u SKS, ja se sa time ne slažem. Da postoji ne slaganje to je tačno, ali u sredini odgovornih drugova, a ne u članstvu, svako cjepanje se stvara putem frakcionaškog rada, a mi to dozvoliti nećemo. Zato ja apeliram na sve vas, prevaziđite neslaganje, **ujedinite se na platformi Pisma CK SKJ** i na odlučnom sprovođenju generalne linije SKJ na djelu i radnička klasa Jugoslaviji i naši narodi će nam biti zahvalni. 25. Ja mislim i drugovi da se vi slažete da ovakvom, vanforumskom sastanku ne može biti riječi o nekom personalnom pomeranju u rukovodećim ljudima, jer su za to kompetentni samo viši forumi. To je stvar vaša – CK SKS. To govorim zbog toga što se govorilo o tome da se ovdje namjerava skidati neke drugove sa funkcija. Mi imamo Statut i po njemu se mora postupati. **Ja mislim da glavni kriterijum u buduće za pomeranje mora biti ponašanje u sprovođenju zadataka** koji sada stoje pred našom partijom SKJ. Na kraju smatram da je ovaj sastanak otkrio mnoge slabosti koje moramo čim prije savladati, a ja vjerujem da vi to možete.²³⁵⁴ (Nakon ovoga je pisalo i „hoćete“, ali je to precrtano. Prim. aut.) (akcenti – aut.).

²³⁵⁴ Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 70, II-2/570, Titova privatna beležnica

Sedamnaestog oktobra 1972. predsednik CK SKS Marko Nikezić je sa rukovodećim ljudima svoje republike razgovarao o tranzicionom periodu koji je posle njegove najavljene ostavke trebalo da sledi. On je apostrofirao Titovu završnu reč, koja je s pravom u srpskom partijskom vrhu interpretirana kao povod za detronizaciju rukovodećeg tima SK Srbije. On je vodećim ljudima u Srbiji poručio da su posle Titove završne reči i faktičke osude SKS, jedini razgovori koje su dotadašnji predsednik i sekretar srpske partije mogli da vode sa jugoslovenskim predsednikom – „rešenja za te dužnosti predsednika i sekretara CK“. Draža Marković je postavio pitanje gde je rečeno da se biraju novi čelni ljudi srpske partije i da li je Nikezićev odlazak „svršena činjenica“.²³⁵⁵ Svoj i odlazak L. Perović, Nikezić je smatrao „neizbežnim“ posle Titove arbitraže i završne reči. Govoreći o Pismu Izvršnog biroa Predsedništva SKJ, Latinka Perović je smatrala da njegovo „sprovođenje“ moraju da obave ljudi koji uživaju „poverenje“. Ona je rekla i da je „partijno“ i „odgovorno“ ne dopustiti bilo kakvu raspravu u vrhu o njihovim ostavkama, jer bi to generisalo „raspadanje u Centralnom komitetu“.²³⁵⁶ Trebalo je prema njenoj oceni pronaći ljude koji „imaju poverenje“ i koji bi „puna srca i zasukanih rukava“ krenuli u sprovođenje partijskog kursa postuliranog Pismom Izvršnog biroa, a „mi bismo to pomogli“, naglasila je Perovićeva, ali samo kao „članovi partije“. Ona je ponovila da je stvorena dosta teška situacija i da postoji opasnost od „raspadanja“ i „cepanja“ Saveza komunista u Srbiji, ali da su promene u vrhu Centralnog komiteta neophodne. Mirko Čanadanović je tražio da bude sazvana sednica CK Srbije kako bi njegovi članovi bili upoznati sa razgovorom Političkog aktiva Srbije sa Titom.²³⁵⁷ Očito je Čanadanović smatrao da će odlazak na sednicu CK preokrenuti konačni ishod sukoba u Srbiji, jer je rekao da bi posle te sednice trebalo da „produžimo posao“. Nije se, prema njegovoj oceni, smelo bilo šta odlučivati bez znanja Centralnog komiteta SK Srbije, koji je ključno mesto odlučivanja u partiji. Sa sazivom sednice CK bi moralo „izuzetno da se požuri“. Na predlog L. Perović da će članovi CK dobiti stenogram razgovora sa Titom, on je insistirao da je neophodna sednica o tome.²³⁵⁸ Petar Stambolić je bio najofanzivniji. Smatrao je da ostavke čelnih ljudi CK Srbije ne bi trebalo isključiti, a da bi sa stenogramom sastanka republičkog rukovodstva sa Titom trebalo upoznati što širi krug ljudi, čak do opštinskih komiteta, najavljujući da bi on mogao svoje izlaganje, koje je uključivalo i oštru osudu Nikezićevog vrha, da objavi u štampi. Predsednik PK Kosova, Mahmut Bakali se izjasnio protiv hitnog

²³⁵⁵ „To je najobičnije mangupsko društvo“, „obična banda mangupa“, govorio je tada Draža Marković Zdravku Vukoviću. Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma*, str. 733.

²³⁵⁶ AS, SKS – Centralni komitet 1969 – 1972., Razgovori predsednika SFRJ i SKJ sa predstavnicima SR Srbije, br. kutije 97, „Magnetofonske beleške razgovora M. Nikezića, predsednika CK SKS, sa rukovodećim ljudima SR Srbije, održanog 17.10.1972.“

²³⁵⁷ Mirko Čanadanović je u razgovoru sa autorom tvrdio da se on zalagao za sednicu CK Srbije čim je kriza u republici otvorena, jer je očekivao da će na glasanju u ovoj instituciji partijsko vodstvo dobiti širu podršku, čime bi se onemogućila namera dela rukovodstva Srbije i samog Tita da izvrše smenu čelnih ljudi CK SKS. On se i na privatnim sastancima kod M. Nikezića u stanu zalagao za ovo rešenje. L. Perović je tada odlučno bila protiv toga, jer je smatrala, kako danas tvrdi, da bi se pravljenjem „lomke“ i rascepa u Srbiji stvari samo dramtizovale i veliki broj ljudi bi bio bespotrebno uključen u sukob, pa time i izložen progonu. Razgovor autora sa dr Latinkom Perović, 15. septembra 2012.

²³⁵⁸ AS, SKS – Centralni komitet 1969 – 1972., Razgovori predsednika SFRJ i SKJ sa predstavnicima SR Srbije, br. kutije 97, „Magnetofonske beleške razgovora M. Nikezića, predsednika CK SKS, sa rukovodećim ljudima SR Srbije, održanog 17.10.1972.“

podnošenja ostavki, jer bi one „produbile krizu“ u SKS i SKJ, smatrajući kao osnovni zadatak, intenziviranje akcije na sprovođenju Titovog pisma. U sličnom tonu je govorio i Draža Marković, koji je rekao da izlaz iz krize nije video u personalnim promenama, već u dogovoru oko ostvarivanja zadataka iz Pisma Izvršnog biroa SKJ. On je oštro kritikovao „odbranaški stav“ umesto „samokritike“ koju su neki članovi Sekretarijata CK, pre svega L. Perović, imali na završnim razgovorima sa Titom. On je za početak predložio uvođenje novih ljudi u Sekretarijat CK, jer u dosadašnjem sastavu on, prema njegovoj oceni ne bi mogao da iznese „sada jednu drugojačiju orijentaciju“. Za razliku od Nikezića i Perovićeve koji su implicite slali poruku da je Titov govor otežao stvari i njihov položaj učinio neodrživim, Draža Marković je rekao suprotno, da je Titov oštar istup prema stanju u Srbiji olakšao situaciju i otvorio „jednu diferencijaciju“ u SK Srbije. Na kraju je poručio da ne bi trebalo biti ličan, politička su pitanja na dnevnom redu i svako se bori za „svoje shvatanje“. ²³⁵⁹ Latinka Perović je oštro replicirala Markoviću navodeći Titove reči da je impresioniran Sekretarijatom CK Srbije i da bi voleo da ima takve ljude uz sebe. Smatajući da je važno zbog tih ljudi braniti jednu politiku, otišlo se i na razgovore s Titom sa idejom da se dokaže da su politika SKS i SKJ „jedno te isto“, a da je kritički osvrt na situaciju, koji je pokazan u ta četiri dana bio dovoljan. Predrag Ajtić je smatrao da je kritika bila toliko oštra i ticala se suštinskih stvari, te u tom kontekstu, aktuelno rukovodstvo više nije bilo u stanju da politički dela. Nasuprot njemu, Čanadanović je izneo stav da „ovaj Centralni komitet ima snage i ima naše puno poverenje“ da nastavi da sprovodi stavove iz Pisma Izvršnog biroa i Tita, a da „diferencijacija treba da se vrši na bazi rada“. Latinka Perović je, ipak, podsetila da rad na sprovođenju Pisma traži veliko jedinstvo i poverenje, jer „vući ovaj brod dalje a svaki dan dobijati udarce nogom ili nožem ako hoćete u stomak i leđa to će biti jako teško ovom Centralnom komitetu“. ²³⁶⁰

Zatvorenu 43. sednicu CK SKS, održanu 21. oktobra 1972. otvorio je Marko Nikezić kao predsedavajući, poslednji put. Izgovorio je, ranije usaglašen tekst ostavke, u kome je stajalo da je ovo bila prva sednica CK, posle sastanka Političkog aktiva Srbije sa Titom, o čijem toku su se prisutni upoznali putem stenografskih beležaka. U svojoj završnoj reči, Tito je izložio svoje ocene stanja u SKS i SR Srbiji, a partija u ovoj republici je počela rad ne samo više na osnovama Pisma predsednika SKJ, već i na temeljima njegovih ocena i uputstava sadržanih u završnom govoru na Političkom aktivu, rekao je M. Nikezić. Čitava dalja politička akcija mora biti „potčinjena tim zaključcima“, rekao je on, uz konstataciju da je potrebno ukloniti svaku sumnju i svaku nedoumicu da stvari u Savezu komunista nisu „do kraja jasne“. „Radi punog osposobljavanja Centralnog komiteta da do kraja izvrši svoj zadatak“, rekao je Nikezić, „i da očuva jedinstvo Saveza komunista Srbije kao sastavnog dela Saveza komunista Jugoslavije, potrebno je smatramo izvršiti promene na mestu predsednika i sekretara

²³⁵⁹ Isto

²³⁶⁰ AS, SKS – Centralni komitet 1969 – 1972., Razgovori predsednika SFRJ i SKJ sa predstavnicima SR Srbije, br. kutije 97, „Magnetofonske beleške razgovora M. Nikezića, predsednika CK SKS, sa rukovodećim ljudima SR Srbije, održanog 17.10.1972.“

Centralnog komiteta“, rekao je on.²³⁶¹ Prema njegovim rečima, oni su te personalne promene smatrali „neophodnim“ i „neodložnim“ da bi SK SKS mogao „bez opterećenja ići na dalje zadatke“. On je prisutne obavestio i da su tim povodom razgovarali sa Titom 3. oktobra, zatim, 10. i 16. oktobra, da bi Latinka Perović i on u jednočasovnom razgovoru sa Titom, 18. oktobra 1972., kome su prisustvovali Stane Dolanc i Kiro Gligorov, obavestili predsednika SKJ da žele da se povuku sa mesta predsednika i sekretara CK SK Srbije. Titov odgovor je bio, obavestio je prisutne M. Nikezić, da „on ne zahteva ostavke“ čelnih ljudi SKS, ali je i rekao da „smatra da je naša odluka politički pravilna i da postupamo na odgovoran način“. Odluku o svojim ostavkama, rekao je Nikezić, njih dvoje su doneli jer su smatrali da nose obavezu prema političkim i društvenim ciljevima, čiji je nosilac SKJ, ali se smatraju odgovornim i prema izvršenju zadataka koji su čekali SK Srbije. Time je faktički poručeno da reformski partijski vrh nije želeo da provodi novi „revolucionarni“ kurs partije, inaugurisan Titovim Pismom. „Drugarica Perović i ja“, rekao je na kraju Nikezić, „molimo Centralni komitet da uvaži naše ostavke na funkcije u Centralnom komitetu“, pročitao je ranije napisani tekst ostavke.²³⁶²

Kada je preuzeo predsedavanje Centralnim komitetom od Nikezića, Nikola Petronić je rekao da su ostavke čelnih ljudi „dogovorene sa drugom Titom“, koji ih je ocenio „duboko partijskim i politički odgovornim gestom“. Mišljenje Tita, kao i stav Sekretarijata CK je bio, rekao je Petronić, da ne bi trebalo otvarati diskusiju i raspravu na CK Srbije o četvorodnevnom razgovorima kod Tita, koji su rezultirali ostavkama. Ključni zadatak je bio da se SK Srbije reorganizuje i da „postigne jedinstvo na bazi Pisma i završne reči druga Tita Političkom aktivu Srbije“. Pre nego što se prešlo na glasanje o ostavkama, bilo je primedaba jer je izostala diskusija. Prvi se javio Đorđe Radosavljević Grne, koji je želeo da se raspravlja o Titovoj kritici politike CK Srbije. Niko neće oponirati Titu, rekao je, „dosta smo oponirali“, smatrao je. On je smatrao da posle toliko razgovora, problema, dođu ostavke, to se samo saopšti, „kao što se u poslednje vreme često saopštavalo i izglasavalo“ u Srbiji. On je rekao da SKS neće biti u stanju dalje da radi, ako se ne otvori suština problema u Srbiji. On se, takođe, upitao i da li je moguće da je rasprava izostala, jer se „sumnja da mi nećemo uvažiti ostavku“ i da Titova pozicija nije bila ispravna. Nasuprot njemu, govorila je članica CK, Gordana Milanović, koja je rekla da se „ne vezuje“ za Latinku Perović ili Marka Nikezića, ali je svakako odana jednoj politici koju su i oni reprezentovali. Sve nedoumice oko njihovih ostavki i moguće rasprave, presekao je sam Nikezić, koji je podsetio da Tito „nije slučajno“ izrazio saglasnost sa njihovim ostavkama i odmah odlučio da o novonastaloj situaciji u Srbiji razgovara sa članovima Sekretarijata CK, ali bez dotadašnjeg predsednika i sekretara, kako je rekao u svom poslednjem obraćanju u dotadašnjoj ulozi.²³⁶³ Nakon obraćanja još nekih članova CK, koji nisu želeli da se pomire sa odlaskom čelnih ljudi u Srbiji, Latinka

²³⁶¹ AS, SKS – Centralni komitet, Sednice: 41, 42, 43, 44, broj kutije 83. Magnetofonske beleške sa Četrdeset treće sednice CK SKS, 21. oktobar 1972.

²³⁶² AS, SKS – Centralni komitet, Sednice: 41, 42, 43, 44, broj kutije 83. Magnetofonske beleške sa Četrdeset treće sednice CK SKS, 21. oktobar 1972.

²³⁶³ Isto

Perović je uzevši poslednji put reč, podsetila, „radili smo kako smo znali i umeli po svojoj savesti“, i da je u tom radu bilo i grešaka i nedostataka. Ona je rekla da su o ostavkama dobro promislili, da ih je i Tito ocenio kao odgovoran politički čin, ali da ih je potrebno usvojiti da bi se izbeglo raspadanje u partiji i svrstavanje iza ljudi, kako je rekla. Ona je u svom govoru više puta zamolila članove CK da usvoje njihove ostavke, kako bi Sekretarijat i predsednici pokrajinskih komiteta „bez ikakve hipoteke“, ali i oslobođeni „lične lojalnosti prema dosadašnjem predsedniku i sekretaru“ mogli da sednu sa Titom i odrede dalje poteze u Srbiji. Naglašavajući da je potrebno da dođu novi ljudi, ona je još jednom zamolila da se prihvate njihove ostavke, „da budemo na nivou te odgovornosti, da skinemo tu hipoteku, da imamo u vidu saglasnost koju je drug Tito dao za ovaj potez...“ Očito je otpor prihvatanju ostavki bio veliki, da je ona u svakoj drugoj rečenici morala da pominje da moli da se ostavke uvažavaju i da se i tim povodom poziva na jedinstvo partije i Titovu volju. Čak i nakon toga je bilo članova koji su se javljali za reč, smatrajući da se navedeni ciljevi neće rešiti odlaskom čelnih ljudi, već naprotiv. Indikativno je bilo da su svi koji su se javljali da se usprotive ostavkama insistirali da je reč o politici koju su svi zajedno kreirali i da je odgovornost kolektivna. U više emotivnih nastupa, članova CK, bilo je očito da je većina njih osuđenu politiku koju su M. Nikezić i L. Perović reprezentovali u personalnom smislu, osećali kao svoju. Iz diskusija i protivljenja članova CK ostavkama, provejavao je osećaj nasilja i nepravde nad partijom u Srbiji, koji je izvršen od saveznog političkog centra i samog Tita, kao i neuvažavanje ogromnog napretka koji je ova republika napravila od Brionskog plenuma i *opštinskih slučajeve*, do jeseni 1972. U završnici članovi Centralnog komiteta SK Srbije su se dizanejm ruku, uz jedan glas protiv izjasnili da prihvataju ostavke Marka Nikezića i Latinke Perović.²³⁶⁴

Dva dana kasnije, bez prisustva smenjenih čelnih ljudi, CK SKS je nastavio zatvorenu 43. sednicu na kojoj je Miloš Sindić upoznao prisutne o razgovoru kod Tita, koji je rekao da su ostavke „politički pravilne“, da on „neće dozvoliti da se tim ljudima prišivaju repovi, da on dobro zna sposobnosti tih ljudi, pomenuo je posebno Marka Nikezića“. Tito je pomenuo i da su to „pošteni ljudi“, koji bi trebalo da ostanu u CK, da on „računa sa njima“, da ih vidi na nekim visokim funkcijama. Tito je više puta u razgovoru insistirao da je situaciju u Srbiji značajno drugačija nego u Hrvatskoj godinu dana ranije i da nema mesta paralelama te vrste. Inače, na tom sastanku, članovi Sekretarijata CK su za novog predsednika predložili Mirka Čanadanovića, a za sekretara Nikolu Petronića, na šta je Tito odgovorio da su „sve to malo ubrzali“ i da je potrebno obaviti šire konsultacije i dati i još neke alternative u personalnom smislu.²³⁶⁵

Nakon završetka 43. sednice CK SKS, 24. oktobra 1972. Titu je iz Sekretarijata CK SKS poslata „hitna“, „strogo poverljiva“ i šifrovana poruka u kojoj je pisalo: „Molimo za hitnu saglasnost da se večeras objavi vest da je Centralni komitet SK Srbije usvojio na svojoj sednici 21. oktobra 1972.

²³⁶⁴ AS, SKS – Centralni komitet, Sednice: 41, 42, 43, 44, broj kutije 83. Magnetofonske beleške sa Četrdeset treće sednice CK SKS, 21. oktobar 1972.

²³⁶⁵ AS, SKS – Centralni komitet, Sednice: 41, 42, 43, 44, broj kutije 83. Magnetofonske beleške sa Četrdeset treće sednice CK SKS, 23. oktobar 1972. – nastavak –

godine ostavke druga Marka Nikezića i Latinke Perović na dužnosti predsednika i sekretara Centralnog komiteta SK Srbije. U javnosti je ta vest prisutna i izvor je raznih špekulacija, do toga da su uhapšeni.“ Hitnom i šifrovanom depešom Tito je dozvolio objavljivanje ostavki, istovremeno pozivajući Sekretarijat CK Srbije na razgovore o novim personalnim rešenjima, ali je naglasio da uz članove navedenog organa dođu i Fadilj Hodža, Stevan Doronjski i Krsto Avramović.²³⁶⁶

Opširna rasprava o politici i greškama smenjenih funkcionera CK Srbije, desila se tek na 45. sednici CK SK Srbije. Kao i u ranijim periodima, žestoka kritika i faktički početak kampanje protiv Nikezića i Perovićeve odredio je i suštinski karakter nove politike koja se kroz kritiku smenjenih, izgrađivala. Nakon faktičke smene Nikezićevog rukovodstva u čitavoj zemlji je zaoštrena „revolucionarna“ retorika, koju je Tito i sam podsticao i naposljetku i započeo svojim intervjuom „Vjesniku“, kojim su dati obrisi i postreformskog perioda, koga neki nazivaju i epohom „jugoslovenskog brežnjevizma“.²³⁶⁷ CK SKS na svojoj 46. sednici, 11. novembra 1972. usvojio je ostavke na članstvo u CK Latinke Perović, Marka Nikezića, Orhana Nevzatija i Kadri Reufija. L. Perović je podnela ostavku i na članstvo u Predsedništvu SKJ, a Koča Popović na članstvo u Stalnom delu Konferencije SKJ.²³⁶⁸

Procene o broju smenjenih narednih meseci se kreću između 6.000 i 12.000 ljudi. Među njima se izdvajala čistka najuspešnijih direktora najvećih privrednih kolektiva. U naredne dve godine kao posledica političkih promena u Srbiji, pod političkim pritiskom predsednika Skupštine, Draže Markovića sa svojih položaja su se povukli: Miodrag Čeperković, direktor „Jugometal kombinata“, Vlada Višnjić, direktor „Geneksa“, Prvoslav Raković, direktor „Crvene zastave“, Vladimir Jasić, direktor „EI Niš“, Čedomir Jelenić, direktor Robnih kuća „Beograd“, Vlajko Brković, direktor „Valjaonice Sevojno“, Marko Šaranović, direktor „Utve“ iz Pančeva i Lazar Lotvin, direktor „AMSJ“.²³⁶⁹

O odlasku Mirka Tepavca sa dužnosti ministra spoljnih poslova Jugoslavije ostala je službena beleška njegovog poslednjeg razgovora sa Titom, održanog na Brionima 20. oktobra 1972. Tepavac je prijem kod Tita tražio povodom pisma koje mu je uputio 16. septembra 1972. Tepavac je od predsednika Jugoslavije tražio razrešenje sa dužnosti šefa diplomatije, konstatujući da su mu „sužene mogućnosti delovanja na dužnosti na kojoj se nalazi“. Tepavac je predložio odlazak sa dužnosti odmah posle posete bangladeškog šefa diplomatije Jugoslaviji 27–30. oktobra 1972. Tito se u razgovoru nije složio, iznoseći stav da bi bilo bolje da se „promena obavi na proleće“, kada Tepavcu ističe četvorogodišnji mandat, jer bi u suprotnom izgledalo da je ostavka „povezana sa promenama u Srbiji“,

²³⁶⁶ AS, SKS – Centralni komitet, Sednice: 41, 42, 43, 44, broj kutije 83. Materijali sa 43. zatvorene sednice CK SKS

²³⁶⁷ Darko Suvinić, *Samo jednom se ljubi. Radiografija SFR Jugoslavije 1945-72.*, Beograd, 2014., str. 132.

²³⁶⁸ *Politika*, 12. novembar 1972, str. 9

²³⁶⁹ Rade Grujić, *Kako smo smenjeni. Obračun sa direktorima velikih kolektiva u Srbiji*, 1989.

što je šef jugoslovenske države želeo da izbegne.²³⁷⁰ Činjenica da su u faktički istovremeno sa političke scene odlazila čak tri ministra inostranih poslova Jugoslavije, sa ogromnim međunarodnim ugledom, nije mogla delovati prijatno za Tita. Međutim, Tepavac je insistirao na brzom odlasku sa funkcije, upravo da bi se stekao utisak koji je Tito želeo da izbegne. Na kraju razgovora, o kome svedoči samo škrta beleška, a nakon Tepavčeve argumentacije, Tito se „složio da se promena izvrši u roku od narednih mesec dana“, kako bi se i njemu ostavio prostor za „neophodne konsultacije“ u određivanju personalnog rešenja za narednog šefa diplomatije. Tito je, takođe, predložio da Tepavac posle posete šefa diplomatije Bangladeša ode na odmor, koji „inače ne bi bio neobičan za diplomatski kor i javnost“. Tito je prihvatio i Tepavčev predlog da se otkaže njegova poseta Francuskoj, predviđena za početak novembra, kao i „drugi aranžmani koji su planirani“. Na kraju beleške je stajalo da je predsednik Republike „odlučio da forma napuštanja dužnosti bude *ostavka po sopstvenom zahtevu*... jer bi ona isključila potrebu obrazloženja koje bi moglo izazvati nekorisne komentare u zemlji i inostranstvu“.²³⁷¹ Neposredno po Tepavčevom odlasku, vršilac dužnosti šefa jugoslovenske diplomatije, Jakša Petrić je poslao depešu svim jugoslovenskim konzularno-diplomatskim predstavništvima u svetu, radi „jedinstvenog objašnjenja ostavke druga Tepavca“. Trebalo je posebno insistirati na delu saopštenja SIV-a da je „Tepavac podneo zahtev da se oslobodi sadašnje dužnosti i da je ovoj njegovoj već ranije izraženoj želji udovoljeno prihvatanjem ostavke“. U objašnjenjima je trebalo naglašavati „ranije izraženu želju“ Tepavca da se povuče, da bi se stekao utisak da „ostavka nije povezana sa događajima u Srbiji“. Drugi ključni deo se ticao kategoričnog odbacivanja da Tepavčeva ostavka, a time i promena političkog vrha Srbije, može imati bilo kakve konsekvence u smislu „tobožnjih promena u jugoslovenskoj spoljnoj politici“.²³⁷²

5.3. Svetska rezonanca političke krize u Srbiji 1972: *Titova Pirova pobeda i poraz zapadnjaka*

Svetski mediji posvećivali su veliku pažnju političkim previranjima u Jugoslaviji tokom 1971., a posebno u vreme dramatične 21. sednice Predsedništva SKJ u Karađorđevu i konsekvencama koje su iz nje proizašle. U to vreme Srbija nije bila u fokusu svetske štampe, ali kako su od leta razlike unutar rukovodstva u Srbiji postajale javne, a represivni kurs zauzdavanja dotadašnjeg pokušaja demokratizacije u čitavoj zemlji jačao, najuticajniji svetski mediji se sve više okreću situaciji u najvećoj jugoslovenskoj republici. Veća pažnja je posvećena zapadnim medijima, jer su oni mnogo

²³⁷⁰ AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 71, II-2/571, „Prijem Mirka Tepavca, Brioni, 20.10.1972.“

²³⁷¹ Isto

²³⁷² AJ, Kabinet Predsednika Republike (KPR) – 837, br. kutije 71, II-2/571, „Strogo poverljiva beleška, 6.11.1972.“

više pisali o političkim procesima u Srbiji, a njihov ugao izveštavanja i interpretacije razlikovao se zavisno od ideološke orijentacije lista u politički pluralnim društvima.

Stezanje političkog kursa u zemlji nakon Karađorđeva, kao i najavljena Titova poseta Moskvi 1972. izazivali su komentare u zapadnoj štampi koji su išli za tim da se Jugoslavija čuvajući svoju nezavisnost ipak u izvesnom smislu okretala SSSR-u. Spoljnotrgovinska politika Jugoslavije široko je otvarala vrata Sovjetskom Savezu, “jugoslovenska partija sasvim je smirila ideološka suprotstavljanja sovjetskom komunizmu, do kojih je ranije mnogo držala”, pisala je krajem maja 1972. zapadnonemačka štampa. U navedeni kontekst stavljana je i poseta sovjetskog ministra odbrane, maršala Grečka Jugoslaviji, za koju su zapadni listovi pisali da nije imala samo spoljnopoličku pozadinu. “Reformistički usmereno hrvatsko rukovodstvo je srušeno; stotinama pristalica prete politički procesi. Iz aparata beogradske spoljne politike odstanjeni su neki važni ljudi, koji su težili distanciranju od Moskve. Jugoslavija ostaje nezavisna, ali se za korak približila Sovjetskom Savezu”, pisao je Frankfurter *algemajne cajtung*.²³⁷³ I italijanski listovi su pisali da je posle Karađorđeva “linija predsednika Tita naglašena prosovjetskom orijentacijom”, smatrala je Korijere dela sera u članku pod naslovom “Jugoslavija naglašava približavanje Rusima”.²³⁷⁴ Londonski *Obzerver* je 5. juna 1972. u povodu Titove posete Moskvi pisao Jugoslavija “u izvesnom stepenu” ponovo ulazi u sovjetsku orbitu, pre svega nakon događaja u Hrvatskoj, koje list ocenjuje kao “uznemirujuće”, a koje bi Rusi mogli da “eksploatišu”.²³⁷⁵ Pariski *Mond*, takođe, nije propustio da naglasi sovjetsku podršku Titu jer se izborio “protiv nacionalističkih i antisocijalističkih elemenata i protiv onih koji se rukovode trulim liberalizmom”. Dok je Krišćen *sajens monitor* pisao da je Tito “jedan od velikih reformatora komunističkog pokreta”, da su se njegove reforme uvek držale “srednjeg puta”, dok je on sam iako je s vremena na vreme stezao kurs i pretio da će pooštriti orijentaciju bio za tolerantniju politiku socijalističkog razvoja.²³⁷⁶ Vašington *post* je pisao nakon Titove posete Moskvi da se Sovjeti udvaraju jugoslovenskom predsedniku, koji “koji završava svoju karijeru uz neviđena uvažavanja i poštovanja sa svih strana, uključujući i stare protivnike u ortodoksnom komunističkom svetu”.²³⁷⁷

AFP je 1. jula 1972. prenoseći glavne akcente sa sednice CK Srbije istakao reči Marka Nikezića o “pritisku konzervativaca” koji se osećao u Jugoslaviji. Nikezić je, prema AFP-u tvrdio da “birokratski i centralistički elementi u Jugoslaviji, a posebno u Srbiji ponovo žele SK da pretvore u državni umesto u društveni faktor” i da mu vrata funkciju direktnog komandovanja. CK SKS držao je plenum, prema oceni AFP-a, u “atmosfera nelagodnosti i krize koja bi mogla nagovestiti značajne političke promene u Srbiji”. Vodeća francuska novinska agencija citira reči Latinke Perović da je u Srbiji, nakon događaja u Hrvatskoj, potrebno razbiti nade u revanš, jer bi prema oceni AFP-a, vraćanje konzervativaca na vlast u

²³⁷³ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 19. maj 1972.

²³⁷⁴ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 22. maj 1972.

²³⁷⁵ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 5. jun 1972.

²³⁷⁶ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 6. jun 1972.

²³⁷⁷ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 15. jun 1972.

Srbiji “povlačilo oživljavanje srpskog hegemonizma u Jugoslaviji, a samim tim i nacionalizma”. “Prema nekim poluzvaničnim informacijama, izgleda da ova osuda konzervativaca povezanih sa neostaljinistima, predstavlja kontranapad uperen protiv protivnika sadašnjeg predsednika SKS Marka Nikezića”, ocenjuje AFP. Agencija ističe i reči L. Perović o “uzdrmanom poverenju u srpskoj partiji” i citira nedeljnik NIN, koji tvrdi da “podzemne snage teže da na svoj način izmene srpsko rukovodstvo”.²³⁷⁸

Rimski Popolo od 11. septembra 1972. je pisao da se na osnovu Titovog govora u Zagrebu činilo da je Savezu komunista ponovo neophodna konsolidacija i da će i ovoga puta biti biti “predmet intervencije” samog Tita. Izvor teškoća Tito je pronalazio u Šestom kongresu KPJ, koji je ocenjen kao “Đilasov kongres”. List posebno citira Tita da je netačno da SK ima jedino zadatak da ukazuje na ideološki razvoj socijalizma i da nema pravo da se meša. “Mi smo izvršili revoluciju i odgovorni smo za realizaciju zadataka same revolucije”. Ovom prilikom, podseća list, Tito se i obrušio na one sredine koje podržavaju tehnokratizam. Za ovakve Titove stavove britanski Ekonomist je rekao da imaju “neliberalno obeležje”.²³⁷⁹ Takođe, AFP je 20. septembra 1972. prenosio govor sekretara Izvršnog biroa SKJ, S. Dolanca da će se preduzeti energičnija akcija protiv svih onih koji ne sprovode partijsku liniju, “jednostavno ćemo ih izbaciti iz svojih redova, bez obzira na njihov rang”, citirala je agencija Dolanca. Istovremeno, on je demantovao sve učestalije tvrdnje da se time Jugoslavija približavala sovjetskom bloku. Sutradan je Dolanc za nemački DPA još jednom odbacio tvrdnje stranih izveštača da se “Jugoslavija vraća istočnom bloku i da konzervativne snage dobijaju prevagu”. I svi ostali zapadni listovi preneli su informacije iz Beograda o Dolancovom govoru, uz konstataciju da se priprema “čišćenje u SKJ”, ali i njegovu tvrdnju da to ne znači približavanje Jugoslavije sovjetskom bloku. Nasuprot njima, mediji u istočnoj Evropi su sa naglašeno pozitivnim konotacijama pisali da su jugoslovenski komunisti “objavili rat oportunistima”, koji je ugrožavao “revolucionarnost partije”. Jugoslovenskoj partiji, prema oceni Radio Košuta sledilo je “čišćenje od članova čije mesto nije u njoj, kao i od onih koji nisu voljni da preuzimaju pojačanu odgovornost”.²³⁸⁰

Prema oceni AFP-a od 25. septembra, Jugoslavija se u jesen 1972. nalazila na “kapitalnoj prekretnici svoje političke evolucije”, uporedivo sa prekretnicom 1948., jer su Savez komunista kao jedinu partiju Tito i S. Dolanc stavili pred zadatak unutrašnjeg “čišćenja” i “zaoštavanja”, za šta, prema proceni AFP-a, “ne postoji ekvivalent ni u kojoj protekloj godini”. Agencija je citirala Dolancove izjave da je došlo vreme da se “jednom zauvek jasno kaže da je Komunistička partija na vlasti i da se radi o jedinstvenoj, disciplinovanoj i efikasnoj partiji”. Dolančev govor u Splitu od 19. septembra 1972. AFP je sveo na to da bi SKJ trebalo da napusti praksu “pseudodemokratizma” i povrati pozicije u državnim i privrednim strukturama. Partija je kao glavna kohezijska snaga šest

²³⁷⁸ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 2. jul 1972.

²³⁷⁹ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 13. i 18. septembar 1972.

²³⁸⁰ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 21. 22. septembar 1972.

republika i dve pokrajine morala da se vrati disciplini i efikasnosti, a pre svega principu demokratskog centralizma. Takođe, S. Dolanc je tražio i pooštavanje krivičnog zakona, u smislu “povećane strogosti i energičnije akcije državne bezbednosti i pravosuđa”. Na uveravanja jugoslovenskih zvaničnika da nije reč o povećanom sovjetskom uticaju niti uvođenju državnog socijalizma, AFP u svojoj analizi, koju su narednih dana preneli brojni zapadni mediji, konstatuje da ta uveravanja nisu “umirila sva strahovanja kod mnogih Jugoslovena, koji se pitaju dokle će ići jednom otpočeto unutrašnje zaoštavanje” koje su nedvosmisleno najavili govori Tita i Dolanca.²³⁸¹ Pariski Figaro je koristeći AFP, objavio tekst pod nazivom “Kapitalan zaokret u Jugoslaviji”, dok je uticajni francuski Mond zaključivao da partija želi da “izmeni mesto u unutrašnjoj politici”, ali da će kada je reč o spoljnoj politici ona “u milimetar ostati identična”.²³⁸²

S druge strane, najava zaoštavanja kursa i zaokreta ka dogmatizmu u Jugoslaviji, naišli su na odobravanje u medijima istočnog bloka. Vodeće glasilo KP SSSR-a, Pravda je 27. septembra 1972. objavila opširan članak pod nazivom “Važni zadaci SKJ”. List je vrlo opširno citirao Dolančev govor, akcentujući stavove da je SKJ jedinstvena politička organizacija, koja je bila u obavezi da primenjuje principe demokratskog centralizma i izvršenja usvojenih principa. Pravda je posebno apostrofirala stav sekretara Izvršnog biroa o tome da su ključne greške napravljene šest godina ranije (nakon Brionskog plenuma) kada su komunisti “ispustili kadrovsko pitanje iz svojih ruku”. Najopširnije je, ipak, citiran stav Dolanca o postojanju oportunistima u rukovodećim strukturama partije. Moskovska Pravda je na kraju naglasila reči Staneta Dolanca o potrebi jedinstva i demokratskog centralizma u partiji, kako bi se ona oslobodila “oportunistima”, “lažnog demokratizma”, “liberalizma” i da se SK mora vratiti svojoj revolucionarnoj suštini.²³⁸³

Zapadnonemački Di velt je pisao početkom oktobra da je malo verovatno da će “poslednji Mohikanci jugoslovenske reforme – Nikezić, Crvenkovski i Kavčić – preživeti ovu zimu”, što će značiti “jačanje političkog uticaja Moskve u Jugoslaviji”. Britanski Dejli telegraf je pišući 2. oktobra o situaciji u Jugoslaviji tvrdio da raste broj onih u Srbiji “koji se protive vraćanju vremena unazad”. “Vođ sa liberalnim pogledima Marko Nikezić, koji je svojevremeno zauzimao položaj ministra inostranih poslova, takođe je bio pod teškim pritiskom da siđe sa političke scene – ali je on to odbacio”, tvrdio je britanski dnevnik. AFP je 1. oktobra iz Jugoslavije upozoravao da ideje o “čišćenju” partijskih redova nailaze na podršku, ali sa različitim nijansama koje se “naročito zapažaju u slučaju Saveza komunista Srbije”. Agencija je posebno istakla govor bosanskog predstavnika u Izvršnom birou, Toda Kurtovića, koji je osudio “frakcionaštvo” jedne “aristokratske elite” unutar partije i protivljenje koordiniranju politike SKJ iz “saveznog centra”.²³⁸⁴ Švedski listovi su početkom oktobra pisali da je u Jugoslaviji reč o “vraćanju nazad” za koje je odgovoran Tito koji je “ranije nastojao da ublaži ulogu

²³⁸¹ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 25. septembar 1972.

²³⁸² AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 28. septembar 1972.

²³⁸³ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 27. septembar 1972.

²³⁸⁴ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 2. oktobar 1972.

parije”, da bi “poslednjih meseci zahtevao veću disciplinu”. Kao čoveka sa rastućim uticajem i saodgovornim za pooštavanje kursa, švedski mediji su videli i Dolanca. Mnoštvo zapadnih listova je u izmenjenim političkim okolnostima u Jugoslaviji, indikativnim smatralo i anketu objavljenu u NIN-u, u kojoj su jugoslovenski građani za najvećeg prijatelja proglasili Sovjetski Savez sa čak 67 %.²³⁸⁵

Nemalu pažnju u zapadnim medijima dobio je i novi jugoslovenski zakon o odbrani, koji je ministar vojni Nikola Ljubičić obrazložio “imperijalističkom politikom” Zapada, koji je podržavao brojne antijugoslovenske emigrantske i terorističke grupe, sa ciljem “obaranja postojećeg poretka u zemlji”. Američki listovi, pre svih Njujork tajms su početak akcije za naglašavanje vodeće uloge partije u društvu povezivali sa opsežnom kampanjom protiv bogaćenja pojedinaca. Titov intervju Vjesniku naišao je na ogroman publicitet u svetskoj štampi. Zapadni listovi citirali su njegovu ocenu da među rukovodiocima koji su se borili u ratu i revoluciji nema nejedinstva, ali da je u partiji bilo remetilačkih elemenata koji su potekli iz “nezdravih intelektualnih sredina” i da oni pružaju otpor politici SKJ.²³⁸⁶ Zidojče cajtung je pisao da je Titov intervju Vjesniku “uperen protiv Marka Nikezića kao protivnika centralističkog rukovođenja”. Čehoslovački listovi, radio i televizija su čitave svoje spoljnopoličke rubrike posvetili isključivo Titovom intervjuu Vjesniku.²³⁸⁷ Fajnenšel tajms je 13. oktobra u tekstu posebno isticao stalna previranja između “liberala” i “konzervativaca” u Jugoslaviji, dok su albanski i bugarski mediji opširno i afirmativno citirali Titov intervju Vjesniku, ocenjujući ga kao krupan korak u jačanju jedinstva i snažnije uloge partije u društvu. Uticajni britanski Ekonomist je pisao da oktobarska poseta kraljice Elizabete II predsedniku Titu nikako nije slučajnost u trenucima kada je on imao ozbiljnih unutrašnjopolitičkih problema. List je navodio da je ona podržavala Tita tokom rata, kao u i sukobu sa Staljinom; ovoga puta britanska Vlada je želela da pošalje poruku kako je zainteresovana za “razvitak Jugoslavije kao nezavisne komunističke zemlje”. Međutim, predstojećim čistkama, ocenjuvao je Ekonomist, Tito je išao u susret Rusima, a republike će izgubiti “veliki deo svoje davno stečene autonomije”. “Sve ovo”, zaključivao je Ekonomist, “zabrinjava mnoge Jugoslovane jer znači korak unazad... liberalna strujanja sve su slabija, a Jugoslavija sve više pada pod uticaj onih kojih najviše treba da se plaše – Brežnjevljeve Rusije”.²³⁸⁸ AFP je polovinom oktobra analizirao unutrašnje prilike u Jugoslaviji, ocenjujući ih kao “najmasovniju političku akciju koju je ova zemlja videla poslednjih dvadesetak godina”. “Ove akcije”, pisao je AFP, “treba da se sprovedu pod znakom jačanja unutrašnjeg jedinstva partije, pre svega čišćenjem njenih redova, zatim u znaku revalorizacije uloge radničke klase i borbe protiv korupcije.” Agencija UPI je procenjivala da je autor Titovog pisma čiji je krajnji cilj jačanje partijskog jedinstva i discipline, u stvari Stane Dolanc, “druga partijska ličnost u zemlji”. Zapadne agencije su procenjivale da partijsko rukovodstvo neće više moći da bude “nekakva mutna koalicija”, a nasuprot tome biće istaknut princip jedinstva i “demokratskog centralizma”. Zapadni

²³⁸⁵ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 5. oktobar 1972.

²³⁸⁶ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 8. oktobar 1972.

²³⁸⁷ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 9. oktobar 1972.

²³⁸⁸ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 13. oktobar 1972.

mediji su svodili ciljeve novog akcionog jedinstva partije na: ukidanje socijalnih razlika, uvođenje oštrije poreske politike, konfiskacija nezakonito stečene imovine, povećanje direktne partijske kontrole nad državnim preduzećima, čišćenje partijskih redova i stvaranje manje ali efikasnije partije, uvođenje obaveznog marksističkog obrazovanja u školama i među radnicima. Najuticajniji američki dnevnik Njujork tajms je sredinom oktobra pisao da je Titova namera da ojača i učvrsti “reformom oslabljenu komunističku organizaciju”, a predstojalo je izbacivanje partijskih funkcionera iz nekih od republika pod optužbom da se suprotstavljaju rukovodstvu ili da ga ne poštuju.²³⁸⁹

Tek šesnaestog oktobra 1972. Zapad je imao prve informacije o prelomnim razgovorima srpskog rukovodstva s Titom koji su trajali od 9. do 12. oktobra. AFP navodi svoja saznanja da je Tito “žestoko kritikovao rukovodstvo Saveza komunista Srbije koristeći se izrazima kao što su frakcionaštvo i opozicionari. Agencija je nagađala da su se na četvorodnevnom zasjedanju “izgleda direktno međusobno suprotstavili maršal Tito i srpsko rukovodstvo. Izgleda da se ovo poslednje ne slaže sa političkim zaoštavanjem kursa Saveza komunista Jugoslavije za koje se zalaže maršal Tito i koje je u čitavoj zemlji već u toku.” Prema oceni AFP-a, Tito je okupio čitavo političko rukovodstvo Srbije, zbog razgovora o “nezdravoj situaciji”, koja je prema njegovoj oceni vladala u najvećoj jugoslovenskoj republici. Francuska agencija je pravila paralelu sa identičnim “frontalnim udarcem” koji je jugoslovenski predsednik primenio i u Karađorđevu, prema hrvatskom rukovodstvu.²³⁹⁰ Prema oceni AFP-a, Tito je želeo da “razbije otpor srpskog rukovodstva čvrstoj liniji” koja se u čitavoj zemlji već primenjivala. “Tendencija te čvrste linije”, prema AFP-u, “jeste čišćenje partije, rehabilitovanje *demokratskog centralizma* u partiji i ponovno potvrđivanje prevashodnog uticaja radničke klase nasuprot *tehnokratama*.” Prema saznanjima agencije, Tito je srpskom rukovodstvu zamerio da se izolovalo od ostalih jugoslovenskih republika, da je “potpalo pod sitnoburžoaski uticaj i da štiti krupne komercijalne interese od samoupravljanja”. Agencija Rojters je ocenila da se Titove oštre kritike na račun partijskog rukovodstva Srbije pre svega odnose na Marka Nikezića i Latinku Perović. Agencija Asošijeted pres (AP) je javila da je predsednik Tito “otkrio da postoje ozbiljne nesuglasice između Komunističke partije Srbije, najveće u zemlji i njega lično”. Tito nije poimence naveo krivce, ali je Rojters nagađao da se Tito sukobio sa Markom Nikezićem i “njegovom grupom”. Ova agencija je iz Titovog govora zaključivala da je “glavna njegova primedba rukovodiocima srpske partije njihov liberalizam”. Kao drugi razlog, Rojters je navodio, odbijanje vrha srpske partije da preduzmu akcije protiv velikih banaka, izvoznih i reeksportnih preduzeća koncentrisanih u Srbiji. Jedinstvo partije je Titu bilo veoma važno, jer je Jugoslavija “prošle godine praktično postala konfederacija nakon usvajanja ustavnih amandmana.²³⁹¹ Levičarski italijanski list Unita pisala je 17. oktobra 1972. o “razmimoilaženju Tita i srpskih rukovodilaca”. Prema oceni italijanskog lista, Tito je zamerao srpskom

²³⁸⁹ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 15. oktobar 1972.

²³⁹⁰ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 16. oktobar 1972.

²³⁹¹ Isto

partijskom vođstvu “tvrdoglavi otpor prema primenjivanju nove političke linije sadržane u pismu Izvršnog biroa, kao i to da su se *izolovali* od ostalih republika, da su postali plen malograđanskih uticaja, da štite interese velikih trgovaca protiv interesa samoupravljanja i da odbijaju da priznaju svoje greške”. Najuticajniji britanski list Tajms je pišući o otvorenim razlikama između Tita i dela partijskog rukovodstva u Srbiji, konstatovao da su “glasovi o tim razlikama mogli da se čuju mnogo ranije”. Radio Pariz je u uredničkom komentaru naveo da se u Jugoslaviju “vraća stroga disciplina”. Predsednik Tito se zalagao za decentralizaciju, ali su se, prema oceni francuskog državnog radija, “republička komunistička rukovodstva osilila”.²³⁹² Ipak, tih nekoliko dana svi svetski mediji su više pažnje posvetili pompeznom dočeku britanske kraljice u Jugoslaviju, što je bio njen prvi poset ne samo ovoj, nego bilo kojoj socijalističkoj zemlji na svetu.

Pariski Mond je pisao u redakcijskom uvodniku posvećenom događajima u Jugoslaviji da se Marko Nikezić zalagao za “politiku demokratizacije”, dok je Tito tražio “strogo čišćenje”. Mond se pozivao na “značajan” sastanak održan između Tita i rukovodstva Srbije, navodeći da je trajao čak pet dana, što je ukazivalo na ozbiljnost problema u Srbiji. Mond je citirao Tita da su neki srpski rukovodioci bili protiv te vrste sastanka, da su odbijali da izvrše samokritiku i polemisali su sa njim, da su se suprotstavljali generalnoj liniji SKJ, itd. Francuski list je procenjivao da će do konačnog raspleta doći vrlo brzo. Američki Vašington star je navodio da su glasine o ozbiljnim razlikama između Tita i rukovodstva Srbije “odavno kolale Beogradom”, i da ih je jugoslovenski predsednik potvrdio u svom govoru. Američki list je ocenjivao da je konflikt izazvan “protivljenjem nekih srpskih partijskih lidera jačanju opštepartijske kontrole u zemlji”. List je među najvažnije grehe srpskog rukovodstva navodio “liberalan stav prema ideološko-političkim konfrontacijama”, a kao drugi najveći problem – odbijanje srpskog partijskog rukovodstva da “dejstvuje protiv velikih banaka, eksportnih i reeksportnih kompanija i trgovinskih preduzeća na veliko koji su koncentrisani u Srbiji”.²³⁹³ Belgijski katolički La libr beržik je centralni tekst o Jugoslaviji od 17. oktobra donosio pod naslovom “Jugoslavija živi u eri čišćenja”. List posebno navodi stav da SKJ mora da insistira na principu demokratskog centralizma, kako ne bi postao “labava koalicija”. Centralni partijski list u Pragu, “Rude pravo” je opsežan izveštaj o zbivanjima u Jugoslaviji uz opširno citiranje Titovog završnog govora političkom aktivu Srbije, objavio pod naslovom “Odstraniti sve što ometa jedinstvo”. Najuticajniji poljski list “Tribuna ludu” je vesti iz Srbije nasloвила sa “Neophodnost klasne borbe na svim frontovima”. Najuticajniji zapadnonemački listovi donosili su vesti iz Srbije na centralnim mestima uz prilično unisone komentare da je reč o “sukobu eksponenata jedne centralistički tvrde linije i liberalno-demokratskog kursa srpskih rukovodilaca”. Nemački listovi su iznosili i očekivanja da će se ključni ljudi partijskog rukovodstva u Srbiji povući sa položaja.²³⁹⁴ Mnogi zapadni listovi su prenosili analizu britanske agencije Rojters, koja

²³⁹² AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 17. oktobar 1972.

²³⁹³ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 18. oktobar 1972.

²³⁹⁴ Isto

je bila naslovljena – “Titu je srpska KP isuviše liberalna”. I austrijski listovi su vesti o političkom sukobu u Srbiji donosili na prvim stranama, akcentujući Titovu oštru kritiku partijskom rukovodstvu Srbije. Bečki Di prese je pod naslovom “Gde je u Beogradu levo?” pisao da nema nikakve sumnje da je Marko Nikezić na redu da ode. Procena jugoslovenskog predsednika je bila da je vlastiti put Jugoslavije bio u tom trenutku više ugrožen sa “zapadno-demokratske strane, nego sa ortodokсно-sovjetske”, a srpsko rukovodstvo se, prema oceni ovog lista, mnogo više plašilo “povratka Jugoslavije na autoritativne, semistaljinističke metode”. Bečki Kurir je dilemu u kojoj se nalazila Jugoslavija svodio na – “kurs reformi ili partijska diktatura, demokratski centralizam ili dalekosežna autonomija”. I britanska štampa je na centralnim mestima donosila vesti o Srbiji, apostrofirajući oštrinu Titove kritike i postavljajući pitanje da li su političke karijare Marka Nikezića i Latinke Perović sasečene. Pariski Figaro je procenjivao da je neophodna smena ključnih ljudi u Srbiji, svodeći neslaganja na koncepcijske razlike između Tita i srpskih komunista na čelu sa Markom Nikezićem (koji su unutar sebe podeljeni), na fundamentalno pitanje – funkcionisanje partije u samoupravnom društvu. Nikezićevo rukovodstvo je, prema Figarou, insistiralo na “transformaciji partije u organizaciju koja bi imala prevashodno ideološki karakter, ne mešajući se u društveni život koji treba da bude upravlján prema principima samoupravljanja”. Dok je “nova linija koju je lansirao Tito” insistirala na povratku Saveza komunista na konkretne akcije u svim sferama društva.²³⁹⁵

Najugledniji italijanski dnevnik, milanski Korijere dela sera pisao je 18. oktobra 1972. da je “politička kriza u Jugoslaviji ušla u eksplozivnu fazu” u tekstu pod naslovom “Titov napad na srpske rukovodioce” i podnaslovom – “Jugoslovenska kriza se pogoršava”. List navodi svoja saznanja da je srpsko rukovodstvo pokušalo da spreči održavanje sednice političkog aktiva, kao i da je pokazalo “neočekivan i kompaktan otpor prema usvajanju novih kriterijuma”, koje je inaugurisao Tito u svom pismu. Samo pismo je prema ocenama milanskog lista bilo “klasična varnica koja je učinila da eksplodira već latentna kriza između srpskog komunističkog rukovodstva i centralnog rukovodstva Saveza komunista”. Titova koncepcija se svodila, prema oceni lista, na “nužnost prisustva komunista u svim porama života”. Korijere dela sera je ocenjivao i da sve podseća na “Karađorđevo”, kao i da je ceo proces izazvao “uzbuđenje u Jugoslaviji” jer je već bilo jasno da je “proces demokratizacije blokiran i zamenjen uznemirujućom politikom restauracije”. Naposletku, najuticajniji italijanski list je ocenjivao da je savezni politički centar faktički “objavio rat autonomiji republika i decentralizaciji partijskog ustrojstva”.²³⁹⁶ Britanski BBC je u analizama situacije u Srbiji u jesen 1972. navodio da je reč o Titovoj sumnji da “srpska partija zapravo ne želi da se pridržava njegove ideje kako da se prodrmaju partija i vlada u Jugoslaviji”. U razgovoru sa urednicima britanskog javnog servisa, predstavljen kao stručnjak istočnoevropska pitanja, Kris Cvijić je procenjivao da se “sprema ozbiljna čistka” u Beogradu i Srbiji, pre svega u intelektualnim krugovima, koji su se do tada osećali zaštićenim

²³⁹⁵ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 18. oktobar 1972.

²³⁹⁶ Isto

“liberalnim trendom u partiji u Srbiji”. Istočnoevropski i sovjetski mediji su bez puno komentara opširno prenosili Titove stavove i osude rukovodstva SK Srbije, izrečene u završnoj reči, nakon četvorodnevnih razgovora u Beogradu. S druge strane, AFP je u svom komentaru Pismo Izvršnog biroa ocenilo kao “energično potvrđivanje odlučujuće uloge političke inicijative i koordinacije koju će od sada u svim jugoslovenskim saveznim republikama imati najviša instanca SKJ – Izvršni biro”.²³⁹⁷

Meksička štampa je opširno pisala o događajima u Srbiji, a najčešći naslov je “Tito kritikuje političke lidere Srbije”. Meksička štampa je isticala da je glavni razlog razmimoilaženja jugoslovenskog predsednika sa delom političkog rukovodstva Srbije “liberalizam pojedinih rukovodilaca” iz ove republike. Beogradski izveštač Njujork tajmsa je pisao da je Tito konačno “nadvladao” rukovodstvo srpske partije, prethodno ih optuživši da su vodili “separatističku, autohtonu politiku koja je bila u sukobu sa drugim republikama”. List je donosio i glasine da je Tito već dugo bio nezadovoljan postupcima srpskog rukovodstva, pre svega Marka Nikezića. Milanski Korijere dela sera je 19. oktobra 1972. donosio veliki tekst pod nazivom, “Srpski rukovodioci bojkotuju prijem priređen u čast Elizabete”. Svečani prijem koji je Tito priredio u čast posete britanske kraljice Beogradu prošao je bez čelnih ljudi srpske partije, što je bio “događaj bez presedana, koji s pravom treba tumačiti kao polemički gest – a možda i nešto više – protiv Tita. On otkriva stepen zategnutosti koji je dostigla kriza”.²³⁹⁸ U drugom tekstu, isti list kaže da je reč o direktnom sukobu između grupe Nikezićevih progresista i Tita”. Italijanski državni radio je u centar disputa u Srbiji stavljao “nerešeno pitanje demokratije u jednoj socijalističkoj zemlji”. Radio je u svojoj analizi navodio da srpski rukovodioci smatraju da se mnoge negativne pojave u zemlji mogu rešiti “pravom kritikom odozdo u kojoj bi mogla da učestvuje čitava zemlja”. Titov odgovor na to je bio da su takvi stavovi anarhični i liberalni i preopasni u jednoj tako osetljivoj zemlji kao što je bila Jugoslavija. Zbog toga se Tito, prema radio Rimu, zalagao za vraćanje partije na “prvobitni položaj”, kao “borbene organizacije”. Posebno opširno Titov završni govor je citirala u više navrata Radio Tirana, ističući značaj “frakcionaške” delatnosti rukovodećih ljudi u SK Srbije. Švajcarski radio je u opširnom komentaru navodio da je u Jugoslaviji reč o ozbiljnoj političkoj krizi koja je odavno tinjala, u čijoj osnovi se nalazi Titova želja za obnovom “totalne partijske diktature”, da bi time ojačao centralnu vlast na štetu federalnih republika. Tito je, prema oceni Viktora Majera, “specijaliste za balkanska pitanja”, čije stavove je prenosio švajcarski radio, jasno stavio do znanja da želi smenjivanje Marka Nikezića i Latinke Perović. Jugoslovenski predsednik je smatrao da je srpsko rukovodstvo “vrlo liberalno prema studentima i univerzitetskim profesorima – *gošistima*, kao i prema srpskim nacionalistima”. On je prebacivao srpskom rukovodstvu i tolerisanje “jake koncentracije kapitala u Beogradu”. Vlast u Srbiji je odbijala, prema oceni švajcarskog radija, obnovu birokratije u zemlji, a posebno je odbacivalo “ponovno zbližavanje sa Sovjetskim Savezom, o čemu izgleda sanja predsednik Tito”. Srpski rukovodioci, koji su se, navodno,

²³⁹⁷ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 18. oktobar 1972.

²³⁹⁸ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 19. oktobar 1972.

protivili njegovim namerama i planovima, predstavljali su prepreke koje “on želi da odstrani”. Radio je postavljao pitanje da li će Tito uspeti u svojoj nameri, jer je Nikezićeva “liberalna politika doprinela da je Srbija danas dinamična zemlja, koja raspolaže modernom industrijom”. S druge strane, Titova “socijalna demagogija” nije jedina opasnost po vlast u Srbiji, jer je Tito, prema ovom mediju, “gajio i ličnu mržnju prema Nikeziću” sa kojim se sukobio još 1967. u vezi sa ratom na Bliskom istoku. Radio je ocenjivao da je Tito ovim svojim potezom “udario na čitavo svoje životno delo”. “Otvoreni sukob sa srpskim rukovodiocima može imati teške posledice po Jugoslaviju i samog Tita”, ocenjivao je švajcarski radio.²³⁹⁹ S druge strane britanski Rojters je procenjivao da bilo kakvi disonantni tonovi nemaju nikakvu šansu na uspeh, jer je Tito uživao „besprimeran lični prestiž kao oslobodilac Jugoslavije iz vremena rata i kao jedini istočnoevropski komunist koji je prkosio Staljinu i izveo svoju zemlju iz sovjetskog bloka“. Vašington post je pisao da je Tito u svojim namerama o daljem razvoju jugoslovenskog društva naišao na opoziciju „jakih elemenata“ u SK Srbije. List je zaključivao da je do sukoba došlo zbog „neslaganja sa ponovnom centralizacijom partijske vlasti“ koju je zahtevao jugoslovenski lider. Američki list je smatrao i indikativnim to što su Marka Nikezića direktno napali sindikalni lideri zbog „zapostavljanja interesa radnika“. ²⁴⁰⁰ I dok je italijanska štampa očekivala ostavku vođe „progresista“, Marka Nikezića, Radio Prag je javljao da su u Jugoslaviji na delu naponi partijskih i državnih organa da se prevaziđu „nezdrave tendencije koje su se pojavile u radu SKJ, naročito u Savezu komunista Srbije“. Zanimljivo je da je hamburški, desničarski list Velt u Nikezićev tim uvrstio i njegovog ključnog protivnika, Dragoslava Markovića, što je govorilo o nedovoljnoj obaveštenosti nekih zapadnih novinara. Mnogi nemački listovi su podsećali da Marko Nikezić nije nesamostalan čovek i da je to pokazivao i kao šef jugoslovenske diplomatije. Atinski list Vradini je pisao da će političku eliminaciju „naprednjaka“, kako je list nazivao Nikezićovo rukovodstvo, „morati da plati jugoslovensko društvo“. Londonski Ekonomist je pod naslovom „Nazadovanje u Jugoslaviji“ pisao o „antidemokratskom zaokretu u unutrašnjoj politici“ Tita. ²⁴⁰¹

Bečki Di prese pisao je 23. oktobra da se Marko Nikezić zalagao za „dugoročnu demokratizaciju“ i da je zbog toga bio žrtva partijskih tvrdolinijaša, uz osvrt na polemiku urednice RTB, Veroslave Tadić sa Stanetom Dolancem. Londonski Sandej telegraf je pisao da se svakog dana može očekivati ostavka Marka Nikezića, „čoveka značajnog ugleda koji nije nacionalista“. Tito, koji je bio dominantna ličnost jugoslovenske političke scene, imao je sve manje saradnika, pisao je list, jer je većina umrla, penzionisana ili odbačena. Kao ključnu opasnost engleski list je navodio moguće rasparčavanje Jugoslavije i njeno padanje pod sovjetski uticaj. Britanski liberalni Obzerver pisao je da se politička kriza u Jugoslaviji bližila vrhuncu, ističući da je Tito oštro istupio „protiv liberalizma i tolerancije koje su srpski partijski lideri pokazali prema beogradskoj štampi“. Ovaj nedeljni je

²³⁹⁹ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 19. oktobar 1972.

²⁴⁰⁰ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 20. oktobar 1972.

²⁴⁰¹ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 22. oktobar 1972.

očekivao brze ostavke Marka Nikezića i Latinke Perović, navodeći kao Titov cilj i uspostavljanje tešnjih odnosa sa Sovjetskim Savezom.²⁴⁰² U redakcijskom komentaru Radio Beča autor je navodio da je krajem oktobra 1972. centrala srpske partije u Beogradu podsećala „na opsednutu tvrđavu uoči predaje“. Autrijski državni radio je zaključivao da kampanja protiv vrha SKS ide teško i sporo, što je upućivalo na to da je „rukovodstvo intelektualaca i umerenjaka“ koje su reprezentovali Marko Nikezić i Latinka Perović, uživalo dosta široku podršku i u unutrašnjosti kao i u Vojvodini. Ipak, oni neće zadugo odolevati „udarima talasa čišćenja koji ih zapljuskuju“, procenjivao je radio. Radio Beču nije promaklo i to da se na udaru novosadske partijske organizacije našao i „mladi i veoma daroviti šef partije AP Vojvodine, Čanadanović“. Radio je procenjivao da i u najuglednijim beogradskim medijima vlada nesigurnost i neizvesnost, jer se u redakcijama RT Beograd, „Politike“, NIN-a očekivala čistka. Sem glavnog urednika NIN-a, Frane Barbijerija, koji odlazi sa svog položaja u Rim, Radio Beč je očekivao i odlazak glavne urednice RTB-a, Veroslave Tadić, koja se usudila da iako obazrivo, kritikuje moćnog Dolanca. Nasuprot njemu, čehoslovačke Zemljedelske novine iz pera nekadašnjeg beogradskog dopisnika Rude prava iz Beograda, pišu da se SKJ „posle dugih godina opet obraća svojim članovima“ kako bi rešila najozbiljnije probleme. List piše da će predstojeći period pokazati da li je „moguće računati s principijelnim preokretom u partijskom radu“.²⁴⁰³ Korijere dela sera je pod naslovom „Demokratski centralizam predsednika Tita“ piše 24. oktobra, da u Beogradu raste politička zategnutost, da se očekuje smenjivanje M. Nikezića i L. Perović, da „listovi prave samokritike, a televizija samooptužbe“, što je sve signaliziralo početak „široke čistke na svim nivoima“. Krajem oktobra i libanski listovi pisali su o neslaganjima jugoslovenskog predsednika i srpskih komunista.

Prema oceni uglednog britanskog Gardijana u Srbiji se „vodi jedna bitka bez presedana“, koja je u središtu jugoslovenske političke krize. Reč je o sukobu „dve različite partijske koncepcije“ i činjenici da se Tito prvi put suočava sa prkosom partijskih lidera koje je podvrgao kritici. Slično ovoj oceni i agencija Rojters piše o „dubokom ideološkom rascepu“ u čijem središtu su se nalazili različiti stavovi o „granicama partijskog autoriteta“ u društvu i privredi. Agencija je Marka Nikezića predstavljala kao predstavnika onih koji su se plašili Titovog plana o vraćanju na „administrativne mere“, u kojima bi partija igrala ulogu „žandarma“. Prema oceni Rojtersa, Jugoslavija je bila jedina komunistička zemlja „čije unutrašnje partijske sporove štampa objavljuje“, a funkcioneri koji se „ne slažu sa partijskom dogmom mirno se povlače, idu u penziju“.²⁴⁰⁴

Rojters je 25. oktobra 1972. emitovao vest da su „predsednik srpske partije Marko Nikezić i gđa Latinka Perović, sekretar SK Srbije podneli ostavku pošto je predsednik Tito izjavio da su srpski rukovodioci suviše liberalni i da direktno osporavaju njegovu politiku“. Agencija je procenjivala da su brze ostavke sprečile „štetno javno merenje snaga predsednika Tita i partijskog rukovodstva u Srbiji“.

²⁴⁰² AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 23. oktobar 1972.

²⁴⁰³ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 24. oktobar 1972.

²⁴⁰⁴ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 25. oktobar 1972.

Marko Niekzić je, prema oceni Rojtersa, „identifikovan kao vođa grupe koja se plaši da bi politika predsednika Tita mogla voditi ponovnom uspostavljanju čvrste partijske kontrole nad svim vidovima nacionalnog života, tj. onoj kontroli koje se Jugoslavija poslednje decenije bila uglavnom odrekla. Slične ocene davao je uz informaciju o ostavkama i AFP, navodeći kao posebnu Nikezićevu zaslugu što je „za vreme čitave hrvatske krize bio pristalica umerenosti“. Agencija UPI je uz analizu ostavki opisivala Nikezića kao „visokog sedokosog čoveka koji govori kao pravi diplomata“. On je, prema ocenama agencije, bio „omiljen u redovima srpske inteligencije – pisaca, profesora i marksističkih ideologa“. UPI je posebno apostrofirala i njegovu prozapadnu orijentaciju, zbog čega je samim tim označen kao „protivnik Sovjeta“. Agencija je navodila i da su ostavke u Srbiji loš znak za šefa diplomatije, Mirka Tepavca, koji je smatran „štićenikom Nikezića“. ²⁴⁰⁵ AP je nagađao da će čistkom izazvanom ostavkama „liberalno nastrojenih komunista“ biti obuhvaćeno oko 10% ukupnog članstva SKJ. Prema ocenama Rojtersa, ove ostavke su otvorile put za novu akciju „jačanja komunističkog uticaja u zemlji“. Ostavke Nikezića i Perovićeve agencija je tumačila pokušajem da se izbegne javni obračun. Prema jugoslovenskim običajima, procenjivala je britanska agencija, čelnici srpske partije će dobiti novi, „ali manje uticajan posao“. Marko Nikezić, koga je britanska agencija opisivala kao 51-ogodišnjeg intelektualca, čija je majka Francuskinja, okrenuo je „srpsku partiju protiv nove doktrine o disciplini, smatrajući da bi ta doktrina mogla oslabiti jugoslovenski sistem radničke demokratije vraćajući vlast komunističkoj vladajućoj grupi koja joj je oduzeta pre mnogo godina“. AP je ocenjivao da je „rukovodstvo u Srbiji pošlo naročito liberalnom linijom zbog toga što je... često bilo optuživano da teži hegemoniji nad drugim područjima i zbog ličnog ubeđenja Marka Nikezića u bazičnu demokratiju“. Agencija je među motive sukoba navela i Titovo i Nikezićevo neslaganje oko rata na Srednjem istoku 1967. i Nikezićevo protivljenje preletu sovjetskih aviona preko Jugoslavije. Zapadne agencije beležile su na vidnim mestima i vest da je rukovodstvo Srpske književne zadruge podnelo ostavke, jer nisu u stanju da obavljaju svoje funkcije u „postojećim okolnostima“. ²⁴⁰⁶

Istočnoevropska i sovjetska štampa uglavnom je kratko i bez puno komentara izveštavala o ostavkama u Srbiji. Jedan od izuzetaka bilo je praško Rude pravo koje je konstatovalo da su ostavke rezultat i logična posledica „oštre kritike nedostataka u praktičnoj delatnosti SKS“. Odgovorni u Srbiji, prema češkom listu, „nisu priznavali svoje nedostatke“, a poslednjih dana njihov „nesamokritički pristup greškama osudili su komunisti i aktivni funkcioneri u nizu organizacija SKS“, piše Rude pravo.

Svi zapadnonemački dnevni listovi dali su ogroman publicitet ostavkama Nikezića i Perovićeve. Mnogi nemački listovi posvećivali su i više tekstova situaciji u Srbiji i Jugoslaviji, a zajednički imenitelj svih tekstova je da ostavke znače „poraz reformista i progresivnih snaga u SKJ“. Provladin Frankfurter rundšau naglašavao je u tekstu pod naslovom „Trajna kriza“, da se u osnovi sukoba nalazi konflikt između „dogmatičara i progresivnih snaga ili između konzervativaca i liberala“. Promena na

²⁴⁰⁵ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 25. oktobar 1972.

²⁴⁰⁶ Isto

vrhu Srbije značila je, prema ovom listu, jačanje principa demokratskog centralizma. Nemački dnevnik je u dugačkom tekstu navodio da su Nikezić i Perovićeva bili „simboli jedne progresivne politike“ i da su njihove ostavke usledile „posle širokog otpora u ovoj republici“. Zidojče cajtung je u tekstu pod naslovom „Partijsko rukovodstvo u Srbiji se povuklo“ navodio da je sledilo čišćenje na nižim nivoima u partijskim organizacijama Srbije. List je navodio da su ostavkama prethodili sastanci između Tita i Nikezića na kojima je došlo do „oštrih govorničkih duela“, a Nikezić se branio argumentacijom da vodi borbu ne protiv ličnosti nego protiv pogrešnih koncepcija. Franfurter algemajne cajtung je u dužem tekstu pod naslovom, „Posle žestokih napada Tita – oboren šef partije u Srbiji Nikezić“, nazivao Marka Nikezića „poslednjim pobornikom kursa reformi“. On je i pored činjenice da je bio mlađi od Tita 30 godina bio nesumnjivo „jedna od najznačajnijih ličnosti političkog života Jugoslavije“.²⁴⁰⁷

Za razliku od zapadnonemačke, britanska štampa je ostavkama u Srbiji posvetila manju pažnju, iako je uredno beležila događanja u najvećoj jugoslovenskoj republici. Uticajni Fajnenšel tajms je pisao da je Nikezić bio ličnost koja se plašila da će Titova politika „dovesti do restauracije tvrde partijske kontrole u svim aspektima društvenog i političkog života Jugoslavije“. Londonski Gardijan je kao glavni uzrok sukoba između Tita i srpskog partijskog rukovodstva navodio pitanje politike centralizma, jer jugoslovenski predsednik nije želeo da dopusti „jačanje razlika u SKJ po republikama“. Tabloidni Dejli telegraf je u svojim izdanjima nagađao da će doći do isključenja oko 100.000 članova iz SKJ. Francuska štampa je davala veliki publicitet ostavkama u Srbiji. Provladin pariski Nasion je pod naslovom „Politička kriza u Jugoslaviji – razmirice Tita i umerenih srpskih rukovodilaca“, pisao da su ostavke Nikezića i Perovićeve posledica kritike koje im je Tito uputio. Ovaj list je ocenjivao da je reč o „političkom pritezanju u SKJ“, koje je bilo praćeno „ideološkom ofanzivom“ koja se sastojala iz afirmacije principa demokratskog centralizma, učvršćivanja discipline u partiji, akcije protiv korupcije, itd. O ostavkama u Srbiji pisali su i Imanite i Figaro, podsećajući na istorijat koncepcijskih neslaganja između srpskog rukovodstva i jugoslovenskog predsednika. List Eko je pisao: „Čistka u Jugoslaviji“. Dve glavne političke ličnosti u Srbiji – Marko Nikezić i Latinka Perović – podnele su juče ostavke posle oštrih kritika koje je nedavno maršal Tito uputio srpskom rukovodstvu, ocenjujući ga suviše liberalnim. Ovaj list je navodio i sve elemente „optužnice“ protiv Nikezića i Perovićeve. List Komba je tekst o ostavkama naslovio – „Dovođenje Srbije u red“.²⁴⁰⁸

Italijanska štampa je, takođe, ogromnu pažnju posvećivala događajima u Srbiji. Najuticajniji Korijere dela sera je pod naslovom „Tito porazio srpske rukovodioce“ pisao da se sednica na kojoj su prihvaćene ostavke održala u tajnosti 21. oktobra 1971. Razlog ovome list je video u činjenici da je Nikezić „posedovao u Srbiji jednu čvrstu političku platformu koja se možda nije mogla srušiti a da se ne pribegne lukavštini i dokazivanju velike propagandne i manevarske sposobnosti“. U dugačkoj analizi se navodi da Nikezićeva „laka ostavka sada bez sumnje olakšava politiku restauracije u

²⁴⁰⁷ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 26. oktobar 1972.

²⁴⁰⁸ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 26. oktobar 1972.

autonomnim republikama koje su još uvek zaražene klicom progresizma i poletnog samoupravljanja“. Najuticajniji italijanski list je zaključivao da su Tito i njegovi konzervativni saradnici ostavkama Nikezića i Perovićeve „eliminirali najveću prepreku obnovi demokratskog centralizma kada je reč o unutrašnjim odnosima u SKJ i prepreku blokiranja decentralizacije i demokratizacije jugoslovenskog političkog života“. Nikezićeva ostavka je u listu povezivana sa njegovim prozapadnim kursom u spoljnoj politici i 1967. a definitivni odlazak je nametao potrebu novih „ortodoksnih rukovodilaca čak i u Srbiji“. Tiražni rimski *Espresso* je pod naslovom „Titov ultimatum“, pišući o ostavkama naveo da su Marko Nikezić i Latinka Perović „tražili veću slobodu i autonomiju“, a da se Tito boji raspada jugoslovenske federacije i da je zbog toga reafirmisao stroga pravila demokratskog centralizma. Opširne tekstove o političkim promenama u Srbiji donosili su i *Tempo*, *Popolo*, *Đorno* i *Unita*. Između ostalog oni su zaključivali da je većina u Centralnom komitetu SK Srbije bila protiv novog Titovog kursa i svakako sklonija Nikezićevoj koncepciji koja se protivila jačanju partije u svim sferama života. Ostavkama je, procenjivala je *Unita*, konačno okončan sukob koji je trajao godinu dana. Levičarski *Avanti* je upozoravao da se treba čuvati od dramatizacije događaja u Jugoslaviji, navodeći da zapadni interesi neće biti ugroženi, jer se jugoslovenska spoljnopolička orijentacija, kao i započeti proces integracije jugoslovenske privrede sa Zapadom, neće menjati. Rimski *Mesadero* je navodio da ostavke Nikezića i Perovićeve znače „pobedu Titove linije“ i da izvori iz Beograda govore o „čistkama na svim nivoima“.²⁴⁰⁹ I sva grčka štampa je pisala o krizi u Srbiji, sa ocenom da se „nastavljaju čišćenja u Jugoslaviji. Provladin *Elefteros kosmos* je tekst o tome naslovio sa „Ostavka liberalističkih prvaka srpske Komunističke partije“.

Najuticajniji američki listovi, *Vašington post*, *Njujork tajms* i *Krišćen sajens monitor* opširno su pisali iz pera svojih izveštača o ostavkama M. Nikezića i L. Perović i situaciji u Srbiji. *Vašington post* je svoj tekst o tome naslovio sa „Najviši srpski funkcioneri prisiljeni da odstupe u sukobu sa Titom“, dok je *Krišćen sajens monitor* tekst na prvoj strani naslovio – „Titova grmljavina izbacila vrhunske Srbe“.²⁴¹⁰

Radio Beč je u udarnim terminima izveštavao o događajima u Srbiji uz podsećanje na motive neslaganja i raniju Nikezićevu biografiju. Za smenjenog čelnog čoveka Srbije ovaj medij je tvrdio da je uživao popularnost, posebno u intelektualnim krugovima, ali je i kritikovan „zbog svog prozapadnog stava“. S druge strane, mađarski *Radio Košut* je odstupanje čelnih ljudi srpske partije tumačio time da se „politička linija CK SKS“ razilazila sa „osnovnim smernicama SKJ“. Radio je navodio i da su sem Tita i drugih partijskih funkcionera, Nikezića i Perovićevu kritikovali i studenti Beogradskog univerziteta, „optužujući ih da su počinili propuste u sprovođenju političke linije Partije, da su

²⁴⁰⁹ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 26. oktobar 1972.

²⁴¹⁰ Isto

zapoštovali rukovodeću ulogu Partije i negirali principe samoupravljanja, kao i da se nisu dovoljno zalagali za izgradnju socijalističkih društvenih odnosa na bazi samoupravljanja“.²⁴¹¹

Britanski BBC je ostavke Nikezića i Perovićeve komentarisao motivima predsednika Tita da „u Jugoslaviji ponovo uvede čvrstu ruku posle dvadeset godina širenja liberalizma“. Stručnjak Gardijana za istočnoevropska pitanja Džonatan Stil je za BBC komentarisao jugoslovenska zbivanja na sledeći način: „Mnogim Jugoslovenima se čini da se njihov predsednik u poslednje vreme ponaša kao nestrpljiv i nezadovoljan dizajner, koji uleće u laboratoriju prevrćući modele i razočaran svojim poslednjim delom naređuje svima da se vrte za crtači sto“. U razgovoru na radiju BBC voditelj programa je u uvodu rekao da je „uprkos Titove politike postepene decentralizacije proteklih godina, sada postalo jasno da on nije spreman da pojedinim partijskim rukovodiocima odobri neograničenu vlast“. Gost programa Toni Bjus je rekao na pitanje da li su ostavke Marka Nikezića i Latinke Perović iznenađenje, da nije iznenađen, ali da jeste razočaran, jer su stvari otišle „tako daleko“. On je smatrao da su oni trpeli „vrlo veliki pritisak“ od strane predsednika Tita. Na pitanje urednika, da li su time završene karijere Nikezića i Perovićeve, Bjus je rekao da sumnja. „To su mladi ljudi, relativno mladi, veoma sposobni, efikasni i veoma popularni, ne samo u Srbiji već širom Jugoslavije i pretpostavljam da će se oni, kada vreme dođe, ponovo vratiti... Ja se bar nadam.“ Komentator BBC-ja je u kontekstu smene srpskog rukovodstva smatrao da su i promene u Hrvatskoj godinu ranije, bile „uzgredne“. To je sve bio deo jednog šireg procesa „da se partija dovede na kormilo, da se centar stavi na pravo mesto i da se svima stavi do znanja da partijska disciplina u potpunosti funkcioniše“. Na kraju razgovora i urednik britanskog radija i gost komentator su se saglasili da je Tito čistkom u Hrvatskoj i Srbiji dobio veoma malo, a i to kratkoročno i da je reč o „prkošenju realnosti“, a realnost će se uprkos svemu „ponovo potvrditi“.²⁴¹²

Britanski Radio Suis je istog dana javljao da Marko Nikezić, predstavljen kao „veoma omiljeni predsednik“ partije u Srbiji više nije na svom položaju, jer je sa svojom najbližom saradnicom podneo ostavku, čime su sišli sa položaja „jugoslovenski liberalni komunisti“. Srpski vladajući dvojac je, prema proceni ovog radija, morao da snosi posledice Titove kritike, zbog čega su i odstupili. U analizi vesti da je srpski CK prihvatio kritiku „starog maršala“, ali su istovremeno odbačene tendencije da se kritika zameni ličnim obračunom, radio je zaključivao da ostavke „nisu prošle lako i bez otpora partijskih prijatelja oba ova visoka rukovodioca“. Radio Suis je u Beogradu saznao nezvanično da je Nikezić bio primoran da napusti položaj, jer se „prethodno opirao da podrži Titovu novu kampanju oko zavođenja partijske discipline i oštrijeg kursa“. Marko Nikezić i Latinka Perović bili su „veoma omiljeni među srpskim intelektualcima, a njihovi protivnici su im zamerili ne samo da su liberali već i da su prozapadnjački orijentisani“.²⁴¹³

²⁴¹¹ Isto

²⁴¹² AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 26. oktobar 1972.

²⁴¹³ Isto

Radio Beč je javljao istog dana da su čelni ljudi srpske partije primorani da napuste svoje dosadašnje funkcije, jer su „odbijali da podrže Titovu novu liniju partijske discipline“. „Pala je tvrđava umerenog reformatorskog federalizma u Jugoslaviji“, javljao je austrijski centralni radio. „Popularno partijsko rukovodstvo intelektualaca u KP Srbiji je poslednjih godina u ovoj republici omogućilo dosad nedostižan ekonomski i demokratski uspon“, javljalo je radio, uz konstataciju da se vođstvo povuklo mirno i bez dramatizacije, „iako je do poslednjeg trenutka imalo podršku srpske KP“. Vladajući dvojac u Srbiji se povukao bez dramatike, ali odbivši i samokritiku, koju je Tito od njih tražio. Jugoslovenski predsednik je time, konstatovao je radio Beč, „zatvorio centralističke gvozdene partijske ograde oko jugoslovenskih republika i nacija“, čime je svojoj zemlji „definitivno presekao dah na sopstvenom putu u socijalizam“. Radio Beč je smatrao u svojoj analizi da je Titovo istupanje protiv „nacionalnog hrvatskog rukovodstva“ bilo potrebno zbog daljeg opstanka Jugoslavije, ali da je njegov obračun sa „racionalnim srpskim rukovodstvom“ – Pirova pobeda. Smenjeni srpski komunistički lideri, prema Radio Beču, „nisu ništa drugo skrivili sem što su podvlačili potrebu razumnog federalizma, kao rešenje nacionalnog pitanja, nemaju nemirnu savest koja je opterećivala hrvatske nacionaliste“.²⁴¹⁴ Radio je podsećao da je i „veoma ugledni“ bivši šef diplomatije Koča Popović, takođe, bio na Nikezićevoj strani i da je Tito imao veliki problem da pronade nove ljude koji bi prihvatili da stanu na čelo partije u Srbiji. Jedno od rešenja bio je Draža Marković, za koga je radio podsećao da je „stvorio front prema Nikeziću“, ali je bio nepodesan, jer je „uprkos svog centralističkog stava u korist Tita, ipak bio suviše orijentisan u pravcu srpskog nacionalizma“. Za Marka Nikezića Radio Beč je navodio da je bio „intelektualac jevrejskog porekla“, koji je kao šef partije bio potpuna suprotnost klasičnom partijskom funkcioneru. „On je i kod malog čoveka i kod većeg dela vatrenog srpskog stanovništva uživao veliki ugled, jer nije dolazio u crnoj službenoj limuzini pred stepenište Skupštine, o čemu se u Beogradu rado priča, već pešice, sasvim jednostavno. Nedeljom Nikezić nije imao običaj da ide u lov, kao što to priliči mnogim partijskim visokim funkcionerima, već je radije jednostavno obučen, diskutovao na selu s mesnim partijskim drugovima. Srbi su u Nikeziću, i pored njegovih intelektualnih ambicija i ciljeva, gledali svog čoveka, koji je ranije kao ministar spoljnih poslova visoko uzdigao međunarodni ugled Jugoslavije. Očekivalo se jednom da će preuzeti visoko rukovodeće mesto u državi. On je za to imao najviše uslova, više nego ma ko u ovoj zemlji“, zaključivao je Radio Beč.²⁴¹⁵ Zbog svega toga, smatrao je radio, Tito će imati velikih problema da pronade adekvatnu zamenu, jer će se neminovno suočiti sa mnogo većim pasivnim otporom u SK Srbije, nego u Hrvatskoj godinu ranije. Kao ilustraciju navedenih stavova i procena, austrijski državni radio je navodio informaciju da sastanak Komisije za demokratizaciju društveno-političkog sistema SKS nije mogao da se održi jer se pojavilo samo 10 od 40 članova. Samo u jednom delu Beograda bilo je 67 zakazanih, a zbog malog odaziva neodržanih sastanaka partijskih organizacija na kojima je trebalo da se pruži podrška Titovom pismu i kritici vrha

²⁴¹⁴ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 26. oktobar 1972.

²⁴¹⁵ Isto

srpske partije.²⁴¹⁶ Slično je analizirala i AFP, navodeći da su Nikezić i Perovićeva morali da odu, jer su se protivili opštem političkom zaoštavanju, koje je Tito pokrenuo, smatrajući ga neophodnim za opstanak Jugoslavije i socijalizma u njoj. Titovo zaoštavanje kursa, prema oceni francuske agencije, srpsko rukovodstvo je podržalo, ali samo verbalno, što je i sam jugoslovenski predsednik naglašavao. Titovo završno izlaganje i osuda vrha SKS podsećalo je na „poziv masama iznad glava rukovodilaca Srbije“, ocenjivao je AFP. Za razliku od Hrvatske, čije je rukovodstvo u vreme „Karadžorđeva“ bilo podeljeno, prema saznanjima AFP-a, na završnim razgovorima u Srbiji većina je implicite ili eksplicite podržavala Marka Nikezića. Tridesetak govornika je otvoreno ili evazivno stalo uz Nikezića, a samo desetak uz Tita, prenosio je svoja saznanja AFP. Upravo strahujući od toga Tito je tako često naglašavao da „lokalna većina ne sme uticati da se zaborave opšti interesi Jugoslavije“. Kao najveći problem u Srbiji AFP je, kao i ostali zapadni mediji, detektovao u dilemi i nemogućnosti da se pronađe naslednik Marka Nikezića. AFP je prenosio i informaciju o političkom sukobu u Vojvodini, gde je Mirko Čanadanović dokazivao svoju lojalnost novom, tvrdolinijaškom kursu, navodeći podatke koji govore da je ova pokrajina prednajčila u političkoj represiji. I meksički štampani i elektronski mediji prenosili su informacije o političkim previranjima u Srbiji, uglavnom pod naslovima – „Predsednik Tito zavodi red u svojoj partiji“, „Ostavke političkih lidera Srbije“, „Ideološko čišćenje u SK Jugoslavije“.²⁴¹⁷

I narednog dana, vodeći američki listovi su na udarnim mestima pratili razvoj političke krize u Srbiji. Tri najuticajnije američke dnevnika – Njujork tajms, Vašington post i Kriščen sajens monitor isticali su u svojim naslovima da su Marko Nikezić i Latinka Perović bili prisiljeni da napuste svoje funkcije zbog „sukoba sa Titom“. Njujorški dnevnik je isticao da je komunistička partije u Jugoslaviji bila oslabljena zbog demokratizacije i decentralizacije, kao i da su neki Jugosloveni „počeli da gledaju na partiju kao na nerelevantan faktor u odnosu na zadatak izgradnje samoupravnog društva“. Zbog toga je Tito pokrenuo kampanju sa ciljem izgradnje „disciplinovane i odane partije“. List je uz biografije Nikezića i Perovićeve navodio i da su „tiho“ podneli ostavke, zbog protivljenja novom kursu unutar same partije u Srbiji, o čemu govori i nedostatak kvoruma na jednom od sastanaka Centralnog komiteta. Specijalni izveštač Kriščen sajens monitora podsećao je da su Marko Nikezić i Latinka Perović „više nego iko drugi učinili da se spreči da srpski nacionalizam eksploatiše hrvatske događaje od pre godinu dana“. Međutim, ovaj dvojac je došao pod udar Titove kritike za „prekomerni liberalizam i odsustvo jače partijske discipline“.²⁴¹⁸

Francuski konzervativni La kroa političku krizu u Srbiji dovodio je u direktnu vezu sa ranijim turbulencijama u Hrvatskoj. List je smatrao da kritike smenjenog hrvatskog rukovodstva nisu bile neopravdane, posebno kada je reč o „poslovnom egoizmu“ ekonomskih i finansijskih krugova u

²⁴¹⁶ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 26. oktobar 1972.

²⁴¹⁷ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 26. i 27. oktobar 1972.

²⁴¹⁸ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 27. oktobar 1972.

Beogradu. Ti krugovi su uživali diskretnu podršku srpskih rukovodilaca, koji su predstavljali njegov „*liberalni* deo, suviše zabrinut povratkom autoritativnog i dirižističkog centralizma“. „Tvrđi“ elementi u partiji, prema oceni lista, želeće posle ovih promena da vrate „ortodoksni komunizam“ u zemlju. Iako će se ostavka Nikezića pokazati kao „poraz liberalnog krila“, posmatrači ukazuju da je ova struja „nezadrživa“ i da joj „pripada budućnost“, smatrao je francuski list. Pariski Mond je povodom ostavki u Srbiji pisao da dok se u Srbiji vrše promene rukovodstva, u čitavoj zemlji se nastavlja čišćenje. List je davao biografije dvoje najviših funkcionera SK Srbije, navodeći Nikezićevu ratnu i diplomatsku aktivnost. Za Latinku Perović Mond je pisao da je pripadala generaciji mlađih kadrova u SK i da je „smatrana ličnošću kojoj predstoji blistava budućnost, izvrstan govornik, ona se brzo penjala po stepenicama partijske hijerarhije...“ Odnosi Nikezića i Perovićeve bili su uvek „izvršni“, ali su počeli da se pogoršavaju njihove veze sa Titom. Bile su uočljive osetne razlike između javnih istupa srpskog vođstva i jugoslovenskog predsednika, naročito kada je reč o „neophodnosti da se održi jasna razlika između partije i vlade o rešenju mnogih političkih i ekonomskih problema“.²⁴¹⁹

Austrijska štampa je opširno pisala o situaciji u Srbiji. Tako je Kertner tagescajtung navodio da „pad napredne rukovodeće dvojke Nikezić-Perović ukazuje na žestinu nove krize u Srbiji“. Nemački Algemajne cajtung je objavio tekst pod naslovom – „Jugoslavija i njena čišćenja. Partija se vraća aparatu koji će naređivati“, dok je desničarski Velt tekst naslovio sa – „Tito se odriče titoizma“. Londonski Tajms je pisao da je Tito želeo da vrati sat nazad na „period čvrste političke i ideološke kontrole. To je rizičan posao za čoveka koji se približava kraju svog političkog života, što znači da se Jugoslavija nalazi u jednom periodu teškoća i zategnutosti“. Najstariji britanski dnevnik je i podsećao da se Rusi konstantno „nalaze za vratom“ Titu u želji da Jugoslaviju vrate na put „ortodoksnog socijalizma“. Na kraju list piše da se problemi „neće rešiti vraćanjem na stare i nepopularne metode“.²⁴²⁰

Milanski Korijere dela sera pišući o situaciji posle ostavki Nikezića i Perovićeve govorio je o „čvrstoj Titovoj ruci nad celom Jugoslavijom“. List je pisao i o ostavkama glavnih urednika najuglednijih beogradskih listova – NIN-a i Politike, F. Barbijerija i A. Nenadovića. Refleksije „novog kursa“ u Jugoslaviji, italijanski list je nalazio i u nacrtu novog zakona o trgovini, kojim se predviđa prekid trgovinskih veza jugoslovenskih preduzeća sa zapadnim firmama kojima upravljaju „antikomunistički jugoslovenski emigranti“. Rimski Mesadero upozoravao je da bi bila velika greška smene u Srbiji posmatrati kao posledicu političke krize u Hrvatskoj godinu dana ranije. List je ukazivao i na Kardeljev govor kojim je kritikovao pobornike proširenja odnosa sa Zapadom, „među kojima se nalazi i Nikezić“, podseća list, jer bi to dovelo, prema rečima E. Kardelja do „opasnih reagovanja

²⁴¹⁹ Isto

²⁴²⁰ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 27. oktobar 1972.

istočnog bloka“. Zbog toga se italijanski Mesadero pitao, da li je i ovde reč o „drugoj Čehoslovačkoj“.²⁴²¹

Za razliku od zapadnih medija, sredstva informisanja istočnih zemalja su sa mnogo više uzdržanosti i opsežnosti javljala o događajima u Jugoslaviji i Srbiji, ograničavajući se u svojim šturim izveštajima na službenu retoriku jugoslovenskog partijskog vrha. Ipak, časopis CK KPSS, Agitator posvetio je opširan članak Jugoslaviji 27. oktobra 1972. Indikativan je već sam naslov teksta – „Saradnja koja jača“. U tekstu se kaže da „sovjetski ljudi iskreno žele jugoslovenskom narodu uspešno rešenje zadataka koji pred njim stoje... Sovjetski ljudi žele da jača socijalizam u Jugoslaviji, da postanu čvršće njene veze sa socijalističkom zajednicom“, a da su napori KPSS upravo usmereni na „zbijanje socijalističke zajednice, na razvijanje svestrane saradnje među socijalističkim zemljama...“ List je pored uspeha navodio i neke od problema jugoslovenske zajednice, akcentujući puteve rešavanja problema – nužnost jačanja discipline i odgovornosti komunista, strogo poštovanje demokratskog centralizma, povećanje uloge partije u životu jugoslovenskog društva kao njegove osnovne idejno-političke i ujedinjujuće snage.²⁴²²

Bečki Kurir je na samom kraju oktobra pisao u uredničkom komentaru pod znakovitim naslovom, „Titov put natrag“, da su u Beogradu vidljivi znaci koji nagoveštavaju da „Titov kurs u Srbiji neće proći bez otpora“. List je pre svega imao u vidu ostavke koje su se u prestonici Srbije i federacije ređale. List Arbajter cajtung je donosio tekst pod naslovom „Tito vraća točak natrag“, u kojoj se pravi poređenje sa Čehoslovačkom, rečima da jugoslovenski predsednik „sprovodi *normalizaciju* u vlastitoj zemlji da bi sprečio *normalizaciju* spolja“. Komentarišući novo rukovodstvo Srbije, i izbor Tihomira Vlaškalića i Nikole Petronića, Radio Beč je navodio da je Tito, kako se i očekivalo, doveo „jednu garnituru bez profila... koja treba da posluži kao transmisija pri prelasku na oštrije centralističko partijsko rukovođenje“. „Veliki eksperiment koji je Jugoslaviju odvojio od ostalih socijalističkih zemalja, naime pokušaj simbioze između marksističke ideologije i autonomije nacija i republika, za sada je stavljen ad akta“, navodio je u komentaru Radio. Praveći razliku između situacije posle smena u Hrvatskoj i Srbiji, austrijski državni radio je javljao da su prilikom promena u Hrvatskoj bili očuvani „spoljni izgled i forma“, a CK „preko noći bio pridobijen protiv nacionalizma njegovog rukovodstva“, u srpskom rukovodstvu, očito je bilo vrlo teško pronaći „poslušnike“. „Nedvosmislen rezultat glasanja“, javljao je Radio Beč, „u srpskom partijskom arhivu, posle četvorodnevnog sukoba, o Nikezićevoj politici, a protiv Titove kritike jasno pruža sliku stvari. To pokazuje, takođe, zašto je ostavka Marka Nikezića i Latinke Perović prošle subote u Centralnom komitetu, na izričit zahtev Titov, bila u punoj tajnosti, a ne javno kao što je to bio slučaj u Hrvatskoj.“ Metode kojim je uklonjeno srpsko

²⁴²¹ Isto

²⁴²² Isto

partijsko rukovodstvo, smatrali su urednici austrijskog radija, predstavljale su jedno od najmračnijih poglavlja partijske istorije u Jugoslaviji.²⁴²³

Na kraju oktobra strani mediji su javljali i o ostavci šefa jugoslovenske diplomatije, Mirka Tepavca, za koju je procenjeno da predstavlja samo jednu u nizu ostavki u procesu čistki, nakon Nikezićeve smene, kada su uklonjeni ključni zagovornici „liberalnih i prozapadnih gledišta“. Agencija AP je iz obaveštenih izvora u Beogradu saznavala da je Tito od Tepavca tražio da ostane još neko vreme na položaju, ali je on to odbio.²⁴²⁴ Nakon ostavki i M. Tepavca i S. Kavčiča, kao i smene S. Milosavljevskog, milanski Korijere dela sera je pisao da tim smenama i čistkama Tito ide „protiv samog sebe, tj. protiv svoje ranije politike“. Reč je, prema oceni, uglednog italijanskog dnevnika o involuciji i krizi političkog sistema u Jugoslaviji, koju je karakterisao povratak na centralističko ustrojstvo. I ovaj list je navodio mišljenje da se Tito „koristio metodama Rusa u Pragu“, i da je u „poslednjim godinama života oduzimao nešto od predstave o sebi koju je sam stvorio.“ Drugi članak Korijere dela sera, naslovljen sa „Akcioni program staljinističkog tipa“, govorio je o kriterijumima koje će partija primenjivati tokom čistke i ovoj, kako ju je nazivao, „antireformističkoj ofanzivi“. Tokom ove „ofanzive“ žrtvovani su, prema oceni lista, principi samoupravljanja i decentralizacije. List je zaključivao da je sukob srpskog rukovodstva i Tita, kao centralni za Jugoslaviju, u stvari „sukob dva mentaliteta ili dve generacije jugoslovenske rukovodeće klase“. Tekst se završava mišljenjem „progresista“ o velikoj opasnosti od „Titovog zaokreta“ po čitavu Jugoslaviju i kaže se da „pritisak na kulturne časopise, sve oštrija samocenzura nametnuta listovima, podređivanje sudova Partiji i revalorizacija demokratskog centralizma indiciraju put kojim Jugoslavija može krenuti ukoliko partijske birokrate u praksi sprovedu teze iz pisma starog državnika“.²⁴²⁵ Rimski Tempo je dalje bilansirao „žrtve“ „čišćenja“ u Jugoslaviji, navodeći šefa diplomatije, Tepavca, „tvorca slovenačkog ekonomskog čuda“, Staneta Kavčiča, glavnog urednika NIN-a, Frane Barbijerija, prvog čoveka Politike, Aleksandra Nenadovića, itd. U uredničkom komentaru italijanskog Đorna se kaže da je Beograd dao krizi koja se širila, „oštar represivni odgovor“. „Represivna logika“, pisao je komentator, „se širi na celu zemlju sa obnovom marksističke ortodoksije i primata partije u koji više niko ne veruje“. Italijanski komunistički dnevnik Unita je pisao da se „čišćenje“ u Jugoslaviji sprovodi da bi se „Savez komunista preobrazio u akcionu revolucionarnu partiju sposobnu da efikasnije sprovodi svoje ideološke stavove i svoju politiku“.²⁴²⁶

Poslednjeg dana oktobra rimski Mesadero je bilansirajući talas ostavki u Jugoslaviji, kao „zemlji na granici dve Evrope“, konstatovao da je reč o zabrinjavajućem simptomu krize, najveće još od „dramatičnog poraza staljinista 1948.“ List je pisao da je posle hrvatske partije „autoritarnom osekom zahvaćena i srpska partija“, dok su se uz Titov bok nalazili „tvrdočinijaši“, pristalice partijskog

²⁴²³ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 29. oktobar 1972.

²⁴²⁴ Isto

²⁴²⁵ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 30. oktobar 1972.

²⁴²⁶ Isto

centralizma. Principi samoupravljanja i republičke autonomije bili su lomljeni prema obrascima „odbačenih staljinističkih tradicija“, pisao je list. Tito je, prema oceni Mesadžera, negirao i vlastitu politiku iz prethodne decenije, „vraćajući se na metode oštre vladavine koje su u Jugoslaviji, izgledalo je, bile zauvek odbačene“. Rimski dnevnik je zaključivao da je Sovjetski Savez „ćutljivo ali sa sigurnim zadovoljstvom prisustvovao ovoj žestokoj ofanzivi protiv *jeretika* jugoslovenskog liberal-socijalizma“. Iako se nije očekivala bilo kakva radikalnija promena spoljnopolitičke pozicije Jugoslavije, prema načinu na koji su ukolnjeni „ljudi trećeg puta“, u ovoj zemlji se u stvari ocrtavao „jedan režim koji bi polako mogao odjedriti prema ortodoksnim pozicijama Moskve“, smatrao je komentator Mesadžera.²⁴²⁷

I dok je moskovska Pravda pisala o širokoj podršci iz svih republika, koju je imao kurs određen pismom predsednika Tita, milanski Đorno je na naslovnoj strani donosio tekst – „Tito na zaokretu – Ruska vlada počinje da posmatra“. U njemu autor podseća da je Jugoslavija posle raskida sa Sovjetima odbacila „centralizam u korist stvarne autonomije pojedinih republika i nacionalnih partija“, dok je istovremeno uvedeno samoupravljanje u privrednim kolektivima. „Danas ovaj istorijski izbor, koji je Jugoslaviju s vremenom vodio ka otvaranju svojih granica, pre svega prema Zapadu i tržišnoj privredi, izgleda da je ozbiljno doveden u pitanje“, pisao je Mesadžero. Političke čistke koje su se u Jugoslaviji odigravale, prema oceni lista, izgledale su kao jasni znaci zaokreta koji bi mogao biti „zaokret ne samo unutrašnjeg karaktera“. Ipak, milanski dnevnik je zaključivao da nema mesta „rizičnim pretpostavkama o satelizaciji“ Jugoslavije, jer „federacija rođena u junačkoj partizanskoj borbi i učvršćena u nezavisnosti kroz dramatično otcepljenje od Kominforma nije spremna na abdikaciju“. Naposletku teksta, vraćajući se smenama u zemlji, od kojih je fundamentalna ona u Srbiji, gde su uklonjeni „zapadnjaci“ (Nikezić, Perović, Tepavac, Nenadović, Barbijeri) koji su se zalagali za širu saradnju sa Zapadom, Mesadžero ocenjuje da to „zvuči kao osuda međunarodne politike koju je Jugoslavija vodila poslednjih godina“. ²⁴²⁸

Italijanski Korijere dela sera je prvog dana novembra pisao da je samoupravljanje u Jugoslaviji potisnuto u „slavu dogme demokratskog centralizma“, u tekstu koji Dolanca smatra jednim od najodgovornijih za dogmatski kurs, nazivajući ga „malim Bilakom“. Poljska štampa je u izveštajima iz Jugoslavije navodila opširno Titove reči o verbalnim deklaracijama i odsustvu akcije u republičkim rukovodstvima. „Članovi partije i radnička klasa počeli su da gube veru da će Savez komunista zaista uspeti sa savlada sve te probleme. Zato je trebalo preći na jasnije i oštrije formulacije, kao što se dogodilo u razgovoru sa rukovodstvom Srbije“, prenosili su vodeći poljski listovi. Nasuprot njima, grčki listovi su isticali u prvi plan, pozivajući se na britanske izvore, da će „jedna od posledica čišćenja

²⁴²⁷ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 30. oktobar 1972.

²⁴²⁸ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 1. novembar 1972.

biti poboljšanje odnosa sa Rusima“, a u prilog tome išao je očekivani sporazum o većem zajmu koji bi Moskva odobrila Jugoslaviji.²⁴²⁹

Na samom početku novembra svi zapadni mediji su javljali o ostavci šefa jugoslovenske diplomatije, Mirka Tepavca, za koga je rečeno da je bio „štićenik“ smenjenog Marka Nikezića i da se kao šef diplomatije zalagao za „pozitivniju“ jugoslovensku spoljnu politiku u Evropi. Agencija je UPI je prenoseći izvore iz Jugoslavije navodila da je Tepavac ostavku podneo zbog unutarpartijskih razloga, a ne zbog promena u spoljnoj politici zemlje. Svi zapadni mediji su njegovu ostavku dovodili u vezu isključivo sa smenama i čistkama koje su se provodile u zemlji, naročito posle smene Nikezićevog rukovodstva, a isticano je i da je Tepavac ostavku podnosio više puta, ali je sada njegov odlazak bio konačan. UPI je navodila reči neimenovanog visokog partijskog funkcionera: „Tepavac je bio Nikezićev štićenik. Obojica su spadala u intelektualnu elitu u Srbiji, koja je želela liberalnu politiku i suprotstavljala se predsedniku Titu u njegovoj kampanji da zaoštri kontrolu“, navodila je agencija. Tepavac, koga je agencija opisivala kao „Srbina niskog rasta, svetle kose i mladalačkog izgleda“, bio je zajedno sa Nikezićem „optužen“ za „prozapadnu orijentaciju“.²⁴³⁰

Nasuprot zapadnim medijima, organ KPSS-a, Pravda objavila je 1. novembra opširan tekst pod naslovom, „Komunisti rešavaju važna pitanja“, u kome se hvali „aktivizacija društveno-političkog života u Jugoslaviji“. U članku su opširno citirani stavovi iz pisma Izvršnog biroa SKJ i Titovog intervjua Vjesniku, kao i pisanje jugoslovenskog lista Komunist. Uz pozivanje na Titovu oštru osudu srpskog partijskog vrha, moskovska Pravda je pohvalno pisala o ovom Titovom istupu „protiv pokušaja da se ograniči uloga Saveza komunista na zadatke opšteg idejnog vaspitanja svojih članova“, što je sovjetski partijski organ karakterisao kao pokušaj pretvaranja SK u „debatni klub“. Pravda je opširno pisala i o tome kako jugoslovenski mediji „osvetljavaju tok razmatranja pisma i govora J. B. Tita na partijskim sastancima, aktivima i plenumima...“ Na ovim sastancima vladala je atmosfera, kako je pisao list, „kritike i samokritike, da su trudbenici spremni na akcije“. Komunisti širom zemlje, prema oceni Pravde, govorili su „o neophodnosti povećanja uticaja radničke klase i borbe protiv odstupanja od demokratskog centralizma, temeljnog principa aktivnosti partije, nemirenju prema pojavama liberalizma, grupašenju i frakcionaškoj aktivnosti“.²⁴³¹

Prvih dana novembra 1972. zapadnonemačka štampa je objavila niz tekstova o političkim prilikama u Jugoslaviji, a svi listovi koristili su retoriku poput: „čišćenja“, „centralizma“, čak i da je reč o „maloj kulturnoj revoluciji“. Tako je Frankfurter algemajne cajtung u vrlo opširnom članku pod nazivom „Titova čišćenja odnela Jugoslaviji njene najbolje političare“, isticao dugotrajnija neslaganja Tita i Nikezića još iz vremena egipatsko-izraelskog rata. Ovaj dnevnik je donosio i informaciju o ostavci Mirka Tepavca, u kome je stajalo i to da se u Beogradu sve češće čuju glasovi o protivljenjima

²⁴²⁹ Isto

²⁴³⁰ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 1. novembar 1972.

²⁴³¹ Isto

Titu, zbog čega su i učestale ostavke. Nemački nedeljnik *Di cajt* je duži članak o događajima u Jugoslaviji objavio pod naslovom, „Titu potrebni slabi ljudi“, a osnovna teza je da je u Jugoslaviji demokratizacija na „silaznoj putanji“. Dnevnik *Di velt* je navodio da su najugledniji protagonisti „sopstvenog jugoslovenskog puta“ postali „žrtve novog talasa čišćenja“; naslov ovog teksta je bio – „Da li se Tito vraća na moskovske metode rukovođenja“.²⁴³² Za razliku od većine zapadnoevropskih medija, koji su motive ostavke M. Tepavca nalazili u unutrašnjoj političkoj dijalektici, italijanska štampa je u svojim analizama smatrala da je bila reč i o različitim koncepcijama spoljnopolitičke orijentacije Jugoslavije između Tita i Nikezića. Milanski *Korijere dela sera* je donosio tekst pod nazivom „Tito na putu autoritarizma“ u kome se kaže da je i Tepavčeva ostavka potvrda ozbiljnosti jugoslovenske krize. Ovaj list je praveći bilans smena u zemlji pisao o „troškovima kulturne revolucije koju je Tito lansirao svojim pismom jugoslovenskim komunistima“. Ugledni milanski dnevnik je u opsežnoj analizi pisao o velikom broju „blistavih ličnosti“ koje su odstranjene iz političkog života, navodeći M. Nikezića, L. Perović, S. Kavčiča, Koču Popovića, M. Tepavca, dok je list sličnu sudbinu predviđao i Mijalku Todoroviću i Veljku Mićunoviću. U analizi se navodi da je akciju ovako širokog zahaha Tito ostvario, pre svega zbog podrške armije, a da je početak svega bio obračun sa hrvatskim vrhom. Tito je, ocenjuje *Korijere dela sera*, napravio prazninu oko sebe, eliminišući „ekspozite najmlađe komunističke generacije koji su izrasli u doba popuštanja zategnutosti i intenzivnih odnosa sa zapadnim svetom“. Italijanski *Đorno* navodi da atmosfera u Jugoslaviji nije dramatična, jer je Tito prethodno obezbedio spoljnu podršku, „stavljajući se uz bok Sovjetskom Savezu“, a da „Sovjeti ovih dana ne skrivaju zadovoljstvo onim što se dešava u Beogradu“. *Atinska Vima* navodi da je Tita posle svih promena, „okruživalo jezgro krutih“, prema oceni grčkog lista, reč je o najozbiljnijoj krizi u Jugoslaviji posle 1948. List navodi i da se Jugoslavija vraćala na čvrstorukaške metode vršenja vlasti, što je Sovjetski Savez pratio „ćutljivo, ali sa jasnim zadovoljstvom“. Belgijski *Libr belžik* je pisao da je „sasvim neverovatno da je maršal Tito u suton svoje bogate karijere bio spreman da potpiše konstataciju poraza. Pošto se odupro Staljinu... šef jugoslovenske države je... postao pobornik žalosnog neostaljinizma“.²⁴³³

Vodeći zapadnonemački elektronski mediji sa zabrinutošću i pažnjom su pratili dešavanja i politička previranja u Jugoslaviji. Posebnu zabrinutost izazivao je odlazak onih protagonista koji su smatrani „zapadnjacima“. U vreme popuštanja napetosti između dva bloka i delimičnog smanjenja trupa u Evropi unutar oba bloka, Jugoslavija je kako zbog svog geografskog i političkog položaja, ali i kao lider nesvrstanih igrala veliku ulogu. Pri tome je bilo jasno da je Jugoslavija komunistička zemlja, ali sa „umerenim komunističkim poretom, unutra politički učvršćena, spremna na lojalnu saradnju sa Zapadom. Takva Jugoslavija predstavljala je u svakoj evropskoj računici čvrst faktor“. Sve to je nametalo zapadnim posmatračima pitanje da li će značajne unutrašnje promene uticati na spoljnu politiku zemlje: „u kojoj će meri stav Jugoslavije između blokova moći da ostane delotvoran, jer je ona

²⁴³² AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 1. novembar 1972.

²⁴³³ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 1. novembar 1972.

važan kamen u mozaiku evropske i međunarodne politike“, zaključivali su zapadnonemački mediji. U tom kontekstu, ovi mediji su opovrgavali pisanje beogradskog Komuniste, da je Zapad imao pretenziju da aktivno utiče na događaje u Jugoslaviji – „o tome ne može biti ni reči. Pre bi se moglo reći da mera uznemirenosti odgovara meri značaja koji se u evropskoj međunarodnoj politici svuda pridaje Jugoslaviji“.²⁴³⁴

AFP je 2. novembra javio da je član Predsedništva SFRJ, Koča Popović, „koji uživa najveći prestiž među političarima Srbije“, podneo ostavku, što je bilo, smatra se, njegovo reagovanje na optužbe za „liberalizam“, koje je Tito izneo protiv rukovodstva Srbije. Popović se u komentarima francuske agencije navodi kao „jedna od najbriljantnijih savremenih srpskih ličnosti“. Agencija je podsećala na impresivnu karijeru Koče Popovića, koga je predstavila kao vojnika, diplomatu, državnika, književnika, načelnika generalštaba, šefa diplomatije i potpredsednika Republike. Sve zapadne novinske agencije opširno su prenosile informaciju o ostavci Koče Popovića, podsećajući na njegovu impresivnu biografiju.²⁴³⁵

Uticajna američka agencija UPI je svoj opširni osvrt na događaje o Jugoslaviji započela: „Urednici gube posao. Poslovni ljudi beže iz zemlje. Vlasnici izbacuju podstanare, a članovi komunističke partije isključuju se na tuče“. Partija je „povećavala stisak“ na Jugoslaviju. Predsednik Tito lično je poveo kampanju za „centralizaciju partije, isključivanje disidenata i uvođenje direktne komunističke kontrole u jugoslovenskim preduzećima, koja su do sada uživala relativnu slobodu u okviru jedinstvenog sistema samoupravljanja“. UPI je ovaj proces u Jugoslaviji okarakterisala kao „Titovu kampanju mučnog preokreta“, kako bi se „zamrzao otpor njegovoj ličnoj vlasti“. Agencija je na kraju teksta navodila i vic koji je tih dana kružio Beogradom, da je uhapšen direktor pošte, jer mu je bilo potrebno 20 godina da isporuči Titovo pismo.²⁴³⁶ I sve druge vodeće evropske radio stanice, agencije i dnevници su prenosili vest o odlasku Koče Popovića sa političke scene u Jugoslaviji, nazivajući ga neretko „najdragocenijom“ ličnošću koja je napuštala jugoslovensku politiku, ali i „najbriljantnijom srpskom ličnošću našeg vremena“. Radio Rim je smatrao u svojoj analizi da je upravo ostavka Koče Popovića na najbolji način negirala Titove tvrdnje da su „svi ispravni revolucionari uz njega“. AFP je javljao da „ostavka najuglednije političke ličnosti Srbije Koče Popovića daje novi smisao političkim događajima koji se odvijaju ubrzanim ritmom u najvećoj jugoslovenskoj republici otkako je maršal Tito optužio njene rukovodioce za liberalizam“. Ostavku Koče Popovića, agencija je dala značaj snažnog „simbola“. Pojedini zapadni mediji su spekulisali i o tome da je Tito upravo Koči Popoviću nudio položaj prvog čoveka srpske partije nakon ostavke Marka Nikezića. I ovu poslednju ostavku, jednu od mnogih u nizu u Srbiji, agencija je tumačila kao protest protiv Titovog gesta, zbog smene rukovodstva Srbije, na završnim razgovorima, gde je „prema

²⁴³⁴ Isto

²⁴³⁵ Isto

²⁴³⁶ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 1. novembar 1972.

upornim glasovima – nedvosmislena većina govornika koji su istupali na tom sastanku manje ili više otvoreno podržavala srpsko rukovodstvo“, navodila je najuticajnija francuska novinska agencija.²⁴³⁷ Istovremeno, istočnoevropski mediji su opširno javljali o zasedanju Međuvladinog jugoslovensko-svojetskog komiteta za privrednu saradnju i o ekonomskoj pomoći koju je Kremlj bio spreman da da Jugoslaviji. Korijere dela sera je pišući o potpisivanju ekonomsko-trgovinskog sporazuma između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza, tekst naslovila sa – „Moskva pomaže Titu da izađe iz krize“. List je navodio da je sovjetska pomoć imala „politički značaj posle maršalovog povratka na centralizam“, a da je politička kriza i čistka u Srbiji imala refleksije i u čitavoj Jugoslaviji, postavljajući niz „uznemirujućih pitanja“. Milanski list je izražavao bojazan da nije moguće ponovo afirmisati ulogu radničke klase u upravljanju državom, a da se istovremeno „kazaljke na satu ne vrata unazad u svim oblastima, podrazumevajući tu i jugoslovensku spoljnu politiku“. Italijanski Mesadero je pisao o političkim reprekusijama odlaska Koče Popovića, naglašavajući da je on „uvek bio pobornik politike proširenja veza prema zapadu, a to je politika koja je sada osuđena“. I svi drugi italijanski listovi su opširno pisali o odlasku Koče Popovića, naglašavajući podudarnost njegove političke orijentacije sa smenjenim srpskim partijskim vrhom, Nikezićem, Perovićevom, Tepavcem, itd. Kroz svu italijansku štampu se provlačila teza o jugoslovenskom približavanju Sovjetskom Savezu i centralizaciji zemlje, kao i autoritarnom načinu vladavine u Jugoslaviji.²⁴³⁸

Uticao britanski Gardijan je iznosio ocenu da se unutrašnji potresi u Jugoslaviji neće odraziti na spoljnu politiku zemlje. List je pisao da su Nikezić i Tepavac „išli na ruku politici liberalizma, zbog toga su obojica bili optuženi kao prozapadni intelektualci“. Tajms i Fajnenšel tajms su pišući o Jugoslaviji navodili da je cilj „predsednika Tita da intelektualce iz rukovodstva zameni ličnostima koje će biti više prihvatljive radničkoj klasi“. Austrijska štampa je uz brojne napise o događajima u Jugoslavija donosila i naslove – „Beograd. Promena kursa spoljne politike“, „Titova kriza“, „Potvrđen Titov centralistički kurs“, „Posledice Tepavčeve ostavke“, „Protestna ostavka protiv Tita“, itd. Jedan od najuticajnijih zapadnonemačkih listova, Frankfurter rundschau je u tekstu pod naslovom „Titov opasan kurs“ pisao da se krupni politički problemi u Jugoslaviji ne mogu rešavati učvršćivanjem partijske discipline. „Novi kurs“, navodio je list, „pre će otežati nego olakšati donošenje novih rešenja“. List je smatrao da će nova politika pre svega negativno da se odrazi na privredna kretanja, što će u budućnosti biti veća šteta za jugoslovensko društvo od ostavki „nekolicine liberalnih političara“. I svi nemački elektronski mediji su posvetili ogromnu pažnju događajima u Jugoslaviji. Tako je drugi kanal zapadnonemačke televizije objavio 3. novembra čak tri specijalna priloga o Jugoslaviji. U prilogima su prevladavali komentari poput: „Tito ruši titoizam“, „Jugoslovenski put više ne postoji“, „Otvaranje vrata prema Sovjetskom Savezu“, „Sposobni političari odlaze“, itd. Zapadnonemačke radio stanice

²⁴³⁷ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 3. novembar 1972.

²⁴³⁸ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 4. novembar 1972.

posvetile su najveći deo svog prostora događajima u Jugoslaviji, a u njima su prevladavali stavovi da su ostavke dali „liberalni političari“ i da nastupa epoha „čvrste partijske discipline“.²⁴³⁹

Belgijska štampa je kao najvažnije plasirala vesti o nastavku krize u Jugoslaviji. Elektronski mediji u ovoj zemlji su više puta tokom dana javljali o ostavci Koče Popovića, dok je najtiražniji briselski dnevnik *Soar* ovu informaciju objavio na prvoj strani sa krupnim naslovom – „Ostavka jednog od najvažnijih jugoslovenskih rukovodilaca“. Uz ovu vest, list je davao i informaciju o sovjetskom kreditu Jugoslaviji od pola milijarde dolara. *Libr belžik* je vest o ostavci Popovića objavio pod naslovom, „Produžetak krize u Srbiji“. Najuticajniji i najtiražniji *Soar* je i urednički komentar posvetio zbivanjima u Jugoslaviji, pod naslovom – „Titova kulturna revolucija“. Komentator je uočavajući razlike u svojstvima smenjenih rukovodećih struktura (u Zagrebu nacionalistički separatizam, u Srbiji liberalizam, u Sloveniji tehnokratizam bez ideologije), tvrdio da se radi o istom problemu, da je „titoistički komunizam“ koji se trideset godina „klackao“ na kraju prelomio i to pre svega zbog činjenice da je „Tito postao zarobljenik svojih sopstvenih ideja“. Jedna nova generacija ljudi u Jugoslaviji, oslobođena starih komunističkih predrasuda želela je sprovođenje ideja, koje joj je sam Tito dao, smatrao je *Soar*. Ali, ipak, Jugoslavija je već „dostigla tačku sa koje nema povratka“ i ponovno uspostavljanje birokratskog centralizma, cenzure i straha od policije, više nije moguće. Tito je, prema oceni lista, zazvonio na uzbunu da je integritet zemlje u opasnosti, a da je stav mnogih građana istovetan smenjenom Nikeziću, da „zemlju ne ugrožavaju pokušaji humanizacije socijalizma, već tvrdoglavost Tita i njegovih pomagača da silom uguše te pokušaje“, pisao je najuticajniji belgijski list.²⁴⁴⁰

Četvrtog novembra 1972. milanski *Đorno* je izveštavao da „Tito ne namerava da ponovo otkrivenom velikom prijatelju sa Istoka, ustupi vazduhoplovne ili pomorske baze ili pak da stupi u bilo kakvu vrstu vojne saradnje“, uprkos zaokretu koji je napravio na unutrašnjem planu. Istog dana list KP Italije, *Unita* je donosila kritiku Nikezića, nazivajući smenjene funkcionere u Srbiji tumačima lažnog samoupravljanja. U članku koji snažno podržava Titovu politiku se kaže da je Marko Nikezić bio „teoretičar slobodne konkurencije, koja samoupravljanju nije donela veću afirmaciju već mu je samo donela probleme“. S druge strane, zapadnonemački *Zidojče cajtung* objavio je istog dana preko cele strane članak pod naslovom, „Titova mala kulturna revolucija“ u kome se govorilo o „nesigurnosti u jugoslovenskim preduzećima, državnoj upravi i partijskim organizacijama“. *Frankfurter algemajne cajtung* je pisao da se smena Nikezića desila „protiv volje većine“ u partiji. *Frankfurter rundšau* je uz tekst i sliku Koče Popovića, podsećao da su Tita u isto vreme, nezadovoljni njegovom „novom politikom“, napustila tri veoma uspešna šefa diplomatije. Nasuprot zapadnim listovima, istočnoevropska štampa je pisala u duhu teksta u čehoslovačkom partijskom *Rude pravu*, koji je svoj članak naslovio – „Uspon saradnje s Jugoslavijom“. Baveći se tom ekonomskom saradnjom na relaciji

²⁴³⁹ Isto

²⁴⁴⁰ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 3. novembar 1972.

Beograd – Moskva, Fajnenšel tajms objavljuje bilans jugoslovensko-sovjetskih pregovora, koji su završeni investicionim kreditom od razočaravajućih 540 miliona dolara, umesto obećanih milijardu i trista miliona. Niži kredit je, prema procenama, Fajnenšel tajmsa značio i „manje nade za Ruse da prošire svoj uticaj na Jugoslaviju“. I londonski Tajms je pisao o sovjetskom kreditu Jugoslaviji, navodeći da je reč o najvećem kreditu koji je Jugoslavija dobila, a da je sporazum potpisan u trenutku kada se Tito „ponovo vraća tešnjim odnosima sa SSSR i kada jača kontrolu SKJ što nailazi na razumevanje Sovjeta“, navodio je najstariji britanski dnevni list.²⁴⁴¹

Nasuprot američkom Njujork tajmsu koji je na vidnom mestu doneo vest o ostavci Koče Popovića, sa podsećanjem da je reč o solidarnosti sa srpskim liderima koje je Tito optužio „da su bili liberalni“, mađarska štampa je naglašeno pozitivno reagovala na događaje u Jugoslaviji. Tako je Nepsabadšag u tekstu pod naslovom, „Odlučno i dosledno“ podsećao na tok događaja koji je počeo sa 21. sednicom Predsedništva SKJ kada je Tito u odlučnoj akciji pročistio partiju, što je izazvalo ostavke u Srbiji onih koji kada je „u čašu nasuta čista voda“ nisu više mogli da taktiziraju. Italijanski Đorno je istoga dana objavio tekst, „Tito odgovara Brežnjev: nećemo ruske baze na Jadranskom moru“, u kome se kaže da jugoslovenski predsednik nije imao nameru da SSSR-u da pomorske ili vazdušne baze ili da pristane na bilo koji vid vojne saradnje. Iako su jugoslovenski čelnici pokazali dobru volju za intenziviranjem privredne saradnje kao i uspostavljanje tešnjeg savezništva između dve partije, ipak, su negativno odgovorili na sovjetski zahtev da im ustupe vojne baze.²⁴⁴²

U emisiji mađarskog Radio Košuta posvećenoj događajima u Jugoslaviji, naglašen je značaj Titovog pisma, koje je kao preduslov za rešavanje problema u zemlji isticalo „potrebu jačanja rukovodeće uloge radničke klase, odnosno Partije, kao i dosledniju borbu protiv neprijatelja socijalizma. Sa ovom osnovnom koncepcijom nisu se složili pojedini partijski rukovodioci“. Optužujući smenjene partijske funkcionere u Srbiji i ostalim republikama da su „svoje lične interese stavili iznad opštih interesa, iznad interesa države“, kao i da su na rečima prihvatili stavove iz Pisma, ali su ga u praksi sabotirali, Radio Košut je navodio da je podrška koju je Tito dobio za takve stavove najbolji pokazatelj da je trebalo „ukloniti svakog koji bi se suprotstavio osnovnim političkim smernicama Partije“. Istovremeno, Radio Beč je analizirajući događaje u Jugoslaviji, pažnju posvetio sovjetskom kreditu za koji je rečeno da „vremenska podudarnost davanja kredita sa oštrom korekturom Titovog kursa u unutrašnjoj politici njegove zemlje, ne dopušta da se veruje u slučajnost“. Radio je podsećao i da su nakon raskida Tita sa Staljinom 1948., SAD Jugoslaviji odobile 3 milijarde dolara, kako bi se olakšao nezavisni put Jugoslavije, da je sada reč o sličnom potezu, „samo u obrnutom smeru“.²⁴⁴³

²⁴⁴¹ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 5. novembar 1972.

²⁴⁴² Isto

²⁴⁴³ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 6. novembar 1972.

Zapadnonemački nedeljnik Špigl, takođe je pisao o sovjetskom kreditu i smenama u Jugoslaviji, stavljajući to u kontekst žestoke antizapadne retorike koja je pokrenuta u Jugoslaviji. Desno orijentisani Velt je objavio karikaturu s natpisom – „razaranje sopstvenog spomenika“, na kojoj se vidi postament spomenika na kome piše „titoizam“ i pored njega čovek u maršalskoj uniformi koji teškim čekićem ruši postolje. Svi francuski i nedeljni listovi su naširoko pisali o zbivanjima u Jugoslaviji. Tako je Nuvel obzervater najveću pažnju posvetio ostavci „najpopularnije jugoslovenske ličnosti posle Tita“, Koče Popovića, za koga se i kaže da je imao „ogroman prestiž“. Smene u Jugoslaviji francuski list objašnjava kao „pobedu proruskog tendencije“ i kao pobedu birokratskih srednjih partijskih ešalona, protiv „intelektualaca i tehnokrata“. To je, prema oceni, Nuvel obzervatera pobeda onih koji su skrenuli sa linije „tržišnog socijalizma“ da bi spasili „revolucionarne tekovine“, istodobno tražeći i sovjetsku ekonomsku pomoć, ali i pokazujući spremnost da se „pristupi taboru Varšavskog pakta“. Nasuprot ovom viđenju, francuski komunistički Imanite je podržavajući Titov kurs istaknut u Pismu Izvršnog biroa, demantovao da je reč o autoritarnim metodama i da je uprkos nekim „spektakularnim“ ostavkama, „veoma malo moguće da one mogu da utiču na nov kurs koji su utvrdili Tito i rukovodstvo partije“. Tim novim kursom radnička klasa je „pozvana da zauzme svoje mesto, svoje puno mesto i u državi i na svim nivoima partije“. A sam SKJ, smatrao je Imanite, trebalo je da postane svestan „svoje prvorazredne uloge koja mu je često osporavana zbog strahovanja od povratka u prošlost koju Jugosloveni ne žele“. Slično ovom listu, i organ KP Italije Unita uz podršku Titu, iznosi i kritiku Marka Nikezića, nazivajući ga čovekom „van realnosti“ koji nije imao u vidu potrebu sklada samoupravljanja i raspolaganja ekonomskom dobiti preduzeća.²⁴⁴⁴

I poslednjeg dana prve sedmice novembra, uticajni američki Njujork tajms je posvetio političkim prilikama u Srbiji i Jugoslaviji, ističući sve veću „zapadnu zabrinutost povodom nedavnih tendencija u Jugoslaviji“ produbljenih veću o ostavkama „srpskih komunističkih lidera Marka Nikezića i g-đe Latinke Perović“. Dobro poznat na Zapadu kao šef diplomatije i ambasador u Vašingtonu, Nikezića američki list opisuje kao čoveka „velikog ugleda, koji je bio „pristalica demokratskog odlučivanja i tržišne privrede“. Ono što list naziva „političkim negodovanjem u Srbiji“ bilo je još više pojačano ostavkom Koče Popovića. Posle odlaska Nikezića, Tito je neprekidno demantovao da Jugoslaviju vodi u pravcu staljinizma, a američki list se pitao „da li Tito ovo suviše ne naglašava“. Njegovo „virtuozno demonstriranje vlasti jednog čoveka nije doprinelo da Jugoslavija dobije izgled demokratske zemlje“, navodio je Njujork tajms.²⁴⁴⁵

U opširnoj analizi od 8. novembra 1972. Korijere dela sera se posvetio problemima ekonomskog razvoja Jugoslavije, stavljajući to u kontekst sukoba „komunista liberala“ i „komunista centralista“, čija se prevaga u korist potonjih objašnjavala i time da Jugoslavija „nije našla otvorena vrata Evrope, da je strani kapital ostao gluv na pozive koji su mu upućivali Jugosloveni“. List je

²⁴⁴⁴ Isto

²⁴⁴⁵ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 7. novembar 1972.

zaključivao da samo „liberalna i razumevajuća politika Evrope može sprečiti ofanzivni povratak *neliberalnih* koji se danas preteći postavlja“. Časopis francuske KP *Frans* nuvel objavio je Titovo pismo uz prateći komentar da „reakcionarna štampa obilno i na zlonameran način komantariše i zlonamerno deformiše“ događaje u Jugoslaviji, a da je ključno pitanje u ovoj zemlji – „da li će radnička klasa postati gospodar celokupne reprodukcije“.²⁴⁴⁶

Desetog novembra 1972. uticajni londonski *Tajms* je u tekstu o Jugoslaviji upotrebio tezu da je Tito u jesenjim čistkama te godine pokazao da može da bude „nemilosrdan“ i da je provodio „jednu vrstu kulturne revolucije u zemlji“. Navodeći Titovo poznato ekonomisanje moći, *Tajms* je pisao da jugoslovenski predsednik ima dovoljno snage „da bez grubosti i sa svojim velikim iskustvom sačuva političku ravnotežu“. Italijanski *Đorno* u tekstu „Da li je Titov zaokret zaista definitivan“ posle „brzog povratka na centralizam“ govori o trijumviratu Tito – Kardelj – Bakarić koji je upravljao Jugoslavijom i vodio je „u pravcu suprotnom od onog koji je idealizovan skoro četvrt veka“. Ključno pitanje, prema oceni milanskog dnevnika, odnosilo se i ovoga puta na „princip slobode jednog socijalističkog sistema“.²⁴⁴⁷ Nemački *Frankfurter algemajne cajtung* objavio je 11. novembra 1972. pod naslovom „Da li Tito razara svoje životno delo“, neuobičajeno dugu studiju o Jugoslaviji na deset strana u kojoj se tvrdi da je iza unutrašnjepolitičkih pitanja u zemlji u stvari stajala duga senka Sovjetskog Saveza, koji je želeo da ojača svoj uticaj u Jugoslaviji. Uz članak je objavljena i fotografija Tita i Brežnjeva nasmejanih tokom razgovora. Istog dana pariski *Komba* objavio je izjavu koju je u vreme Devetog kongresa SKJ, navodno, dao Koča Popović. U izjavi stavljenom u navodnike stoji: „Smatram da sam završio svoju misiju, pošto sam bio general, običan borac, Titov prijatelj, inicijator spoljne politike pomalo orijentisane prema Zapadu i pošto sam dosta doprineo eliminaciji Aleksandra Rankovića. Treba dati mesto novim generacijama. One su bolje naoružane i sposobnije od nas ostalih da bi izgradili Jugoslaviju u budućnosti“. Francuski list je ove reči Koče Popovića protumačio kao njegov poziv Titu da je vreme za prepuštanje ključnih položaja u zemlji mladima.²⁴⁴⁸

Jedan od dva najuticajnija američka nedeljnika, *Njuzvik*, je pisao o političkoj krizi u Jugoslaviji, navodeći da je upravo Tito težnjom za decentralizacijom i političkom i ekonomskom postavio osnove za „eroziju autoriteta Partije“ i „oslobodio napeta rivalstva među uzajamno antagonističkim etničkim grupama“. Međutim, kad se javila opasnost da ta rivalstva dovedu i do „cepanja zemlje“, Tito je preduzeo mere da se „zavede čvršća disciplina u partiji i pojača partijska kontrola nad svakodnevnim životom“. S druge strane, „liberalno krilo partije“, prema oceni *Njuzvika*, iako se slagalo sa Titovom željom da priguši nacionalizam, „usprotivilo se ideji da se odstupi od i jedne od reformi koje su Jugoslaviju učinile najslobodnijom zemljom komunističkog sveta“. „Kada se“, pisao je najtiražniji američki nedeljnik, „jedan broj liberala usprotivio ideji da se partija vrati na više autokratsku ulogu,

²⁴⁴⁶ Isto

²⁴⁴⁷ Isto

²⁴⁴⁸ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 12. novembar 1972.

Tito ih je gvozdenom voljom optužio za prekomerni liberalizam i težinom svog ogromnog prestiža prisilio na 'ostavke'. Na kraju teksta, list je iznosio očekivanje da se Jugoslavija teško mogla vratiti na „obnovu dogmatskog komunizma“, jer su promene u ekonomiji i političkom životu učinjene pod „liberalnim sistemom“ tako dalekosežne da se sat „ne može vratiti unazad“. ²⁴⁴⁹ S druge strane, uticajni sovjetski nedeljnik, *Novoje vremja* objavio je, takođe, opširan članak o Jugoslaviji, koji je hvalio visok proizvodni i tehnički nivo jugoslovenskih privrednih preduzeća. Iz neposrednih kontakata sa radnicima i rukovodiocima uspešnih jugoslovenskih preduzeća, koja su saradivala sa „kapitalističkim zemljama“, sa zemljama „trećeg sveta“, izražavano je žaljenje, prema napisu novinara, što mogućnosti saradnje sa Sovjetskim Savezom i zemljama SEV-a „ni iz daleka“ nisu iskorišćene. Jugoslovenski privrednici su sovjetskom novinaru rekli, da su „mogućnosti za saradnju sa Sovjetskim Savezom, najveće... 'U buduće treba više raditi zajedno', govorili su nam i s tim je nemoguće ne saglasiti se“, pisalo je *Novoje vremja*. „Bilo gde da sam bio u Jugoslaviji“, pisao je sovjetski novinar posle deset dana provedenih u ovoj zemlji, „bilo s kim da sam razgovarao, svuda sam osećao težnju ljudi ka saradnji i sa Sovjetskim Savezom“. Autor je u članku afirmativno govorio o unutrašnjepolitičkim kretanjima u Jugoslaviji, opširno citirajući Titovo pismo, dok u spoljnopolitičkom delu članka *Novoje vremja* govori o „realističnom karakteru spoljne politike Jugoslavije“, ne pominjući ni jednom rečju nesvstanost. Članak se završava poentom, da je „glavno što je autor poneo iz Jugoslavije – jačanje veza Sovjetskog Saveza i Jugoslavije“. ²⁴⁵⁰ Sredinom i u drugoj polovini novembra 1972. istočnoevropski i sovjetski mediji mnogo su iscrpnije izveštavali o događajima i političkim procesima u Jugoslaviji, za razliku od ili napada ili ignorancije prethodnih godina. Sada su široko citirani partijski stavovi, pa je tako čehoslovački partijski list *Rude pravo* pod naslovom, „Borba protiv opozicije u Jugoslaviji“ pisao da je glavni smisao jugoslovenskih previranja „odbrana i učvršćenje položaja radničke klase u društvu“. Zapadna štampa gubila je interesovanje za jugoslovenska unutrašnjepolitička kretanja, a Zidojče *cajtung* je sredinom novembra, komentarišući ostavke u vrhu Srbije napisao da one „ne znače samo običnu zamenu ličnosti“. I rumunski mediji su opširno pisali o događajima u Jugoslaviji, a list *Lumea* je pisao da je „veći broj funkcionera u Srbiji zbog ispoljenih slabosti i grešaka u radu oslobođen funkcija“. ²⁴⁵¹

Sredinom novembra, *Kriščen sajens monitor* se u tekstu „Čistke u Jugoslaviji“ pitao da li Tito „vraća časovnik nazad“ i da li namerava da „eliminiše liberalizaciju koju je uveo posle partijskog kongresa 1952.“ Svaka čistka je opasnost od vraćanja konzervativizmu, upozoravao je list, uz nadu da Tito „neće pasti u iskušenje da ograničava reforme koje su Jugoslaviji obezbedile jedinstvenu poziciju među komunističkim zemljama“, navodio je *Kriščen sajens monitor*. U istom broju, ovaj list je i donosio tekst o Koči Popoviću, pod naslovom „Odlazak Popovića udarac titoizmu“, u kome se kaže da

²⁴⁴⁹ Isto

²⁴⁵⁰ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 12. novembar 1972.

²⁴⁵¹ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 12. i 13. novembar 1972.

je on bio trideset godina jedan od najbližih saradnika i prijatelja jugoslovenskog predsednika i da je njegov odlazak najveći udarac Titovoj kampanji za ojačavanje autoriteta partije. Vašington post je iznosio jednu od prisutnih interpretacija u zapadnom svetu, kada je reč o smeni srpskog partijskog rukovodstva. Prema Postu, Tito je verovao da bi „liberalno, prozapadno rukovodstvo u Srbiji moglo da bude slaba tačka u posletitovskoj eri zbog mogućeg izazivanja nevolja sa SSSR“.²⁴⁵²

U drugoj polovini novembra 1972. pariski Ekspres je objavio analitičko-reportažni članak o Jugoslaviji pod nazivom – „Jugoslovenski model“ i podnaslovom „Ustaše, milijarderi i saobraćajna gužva – to je pop socijalizam. Tito je konačno video opasnost“, sa osnovnom idejom teksta da ukaže na to kako „Jugoslavija nije kao drugi“.²⁴⁵³

Pri kraju 1972. većina napisa u zapadnoj štampi je bila umirujuća i anestetizirajuća u odnosu na one koji su nastajali neposredno nakon smene partijskog rukovodstva u Srbiji. Shvativši da Tito, iako je vidno popravio odnose sa Sovjetima, nema nameru da napušta politiku trećeg puta i nesvrstavanja i da promena u međunarodnom poretku neće biti, Zapad je, u izvesnom smislu izgubivši interesovanje za Jugoslaviju, prećutno, retkim i neatraktivnim tekstovima slao poruku da se u poziciji Jugoslavije za sada ništa bitnije ne menja i da *status quo* odgovara obema blokovima. Naposletku, i Zapad je prihvatio kao svoj primarni interes, ne pozapadnjačenje Jugoslavije – već brigu za njen opstanak i celovitost posle Titove smrti, čemu je trebalo da služi i petrifikacija sistema i centralizacija partije, kao ključni garanti celovitosti zemlje posle odlaska njenog prvog čoveka. U tom smislu je paradigmatičan komentar pariskog lista Eko da Tito smenama tokom te godine, „brani svoje životno delo hrabro, lucidno i uz samoodricanje koje izaziva divljenje. On zna da mu je ostalo malo vremena. A ako ne uspe i ako se stvari u Jugoslaviji pogoršaju, da li će SAD dozvoliti da se Rusija učvrsti na obalama Jadrana? To je problem zbog koga Zapad ne može da bude ravnodušan...“²⁴⁵⁴ A zbog toga su zapadne zemlje relativno brzo prešle preko Nikezićevog odlaska, znajući da im ipak samo Tito i stabilnost Jugoslavije garantuju dugoročno interese u Evropi. U tom kontekstu, retki su bili primeri poput onoga iz pariskog Temoanjaž kretijen, u kome je pod naslovom „Jugoslovenska kriza. Tito treba da pruži dokaze blagosti“, jedan od poznatih prijatelja Jugoslavije, hrišćanski socijalista, Klod Burde, pisao da je „represija“ u ovoj zemlji „suviše brutalna“. „Za onoga ko poznaje i voli socijalističku Jugoslaviju, njenu hrabrost, njen inventivni politički duh, njen duh nezavisnosti, ništa nije tužnije od krize koja se razvija u toj zemlji već više od godinu dana“, pisao je Burde. Nazivajući Jugoslaviju „laboratorijom budućnosti“, Burde je apelovao na Tita da u ime budućnosti svoje zemlje smanji represivne mere, jer „težina represije samo priprema još teže krize u budućnosti“.²⁴⁵⁵

²⁴⁵² AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 14. novembar 1972.

²⁴⁵³ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 21. novembar 1972.

²⁴⁵⁴ Isto

²⁴⁵⁵ AJ, TANJUG, *Dnevni informativni bilten*, Beograd, 1. decembar 1972.

5.4. Apendix: Svedočanstvo o jednom poimanju politike i etike – M. Nikezić i L. Perović pred partijskom komisijom 1974.

O suštini i karakteru reformske politike rukovodstva CK SK Srbije u periodu od kraja 1968. do oktobra 1972. nisu rekli samo čelni ljudi toga vođstva, puno o njima rekli su i njihovi protivnici. Optužujući „liberalistička skretanja“ u SKS, oni su predstavljali i realne Nikezićeve namere, ali i konzervativni kurs koji ga je nasledio. Zbog toga je „optužnica“ koja je čitana i M. Nikeziću i L. Perović 1974. bila kvintesencija i medijsko-političke propagande protiv smenjenog vođstva, ali i samoidentifikaciju ključnih svojstava novog rukovodstva.

Marko Nikezić i Latinka Perović pozvani su istog dana, 10. aprila 1974. pred Komisiju Centralnog komiteta SKS, da bi se izjasnili o optužbama protiv njih.²⁴⁵⁶ Razgovor sa L. Perović je počeo u 9 sati, a vodili su ga Momčilo Dugalić i Milutin Milošević. Dugalić je najpre rekao o motivima ovog razgovora, da je vrh partije odlučio da se raspravi pitanje političke odgovornosti za „liberalistička skretanja“ u SK Srbije, dok su Nikezić i Perovićeva bili na njegovom čelu, jer je ocenjeno da su ta skretanja dovela do „negativnih pojava i socijalnih deformacija“ koja su „ozbiljno ugrozila suštinu socijalističkih odnosa“ i samoupravljanja u Srbiji. Bila je ovo vrlo ozbiljna optužba za dvoje bivših čelnika partije. Razlažući optužnicu, on je Perovićevoj saopštio da je u navedenom periodu doprinela „skretanju Saveza komunista Srbije sa klasnih pozicija koje se ogledalo u zapostavljanju uloge i materijalnog položaja radničke klase“ koja je nosilac samoupravnih odnosa i temelj materijalnog bogatstva jugoslovenskog društva. Kao posledica takvog „skretanja“ došlo je i do „prihvatanja ideologija koje su bile suprotne marksizmu, interesima radničke klase i socijalističkog samoupravljanja“, rekao je Dugalić.

Druga tačka optužnice bila je – devalviranje uloge Saveza komunista kao „jedinstvene revolucionarne organizacije“ u izgradnji socijalističkog samoupravnog društva, što se ogledalo u tezi da SK ne bi trebalo da se meša u društvene odnose, što je dovelo do dominacije „spontanosti“ u samoupravnom razvoju. To je, glasila je dalje optužnica, značilo ostavljanje slobodnog prostora za prodor „antisamoupravnih“ i „antisocijalističkih“ snaga, koje su i „došle snažno do izražaja“.²⁴⁵⁷ Ovo je bio vokabular vrlo sličan sovjetskom prilikom okupacije Čehoslovačke.

Treća tačka optužbe ticala se zapostavljanja „klasno-samoupravne suštine socijalističke demokratije“, što je kao posledicu imalo pretvaranje duštvenih odnosa u Srbiji u pravcu „demokratije građanskog tipa u kojoj su mogla ravnopravno da egzistiraju različita politička opredeljenja“, rekao je

²⁴⁵⁶ Latinka Perović je u razgovoru sa autorom tvrdila da je po Marka Nikezića došao službeni automobil, dok je ona u prostorije CK u kojima se odvijao razgovor došla gradskim prevozom. Različit tretman koji su imali i Nikezić i ona su, prema njenim rečima, tumačili željom novih partijskih rukovodilaca da ih, izazivanjem surevnjivosti, posvađaju. Razgovor autora sa dr Latinkom Perović 17. oktobra 2012.

²⁴⁵⁷ AS, SKS – Centralni komitet, god. 1969–1974., sastanci u CK, br. kutije 94, Magnetofonske beleške sa razgovora sa Latinkom Perović, 10. aprila 1974.

Dugalić. Tako su bile stvorene različite frakcije, koje su vodile bitku za što bolju poziciju u društvu, što je naposljetku rezultiralo slabljenjem „demokratskog centralizma“ u Savezu komunista, krnjenju njegovog jedinstva, kao i dezorijentacije čitavog društva u Srbiji. Verbalno Nikezić i Perovićeva su, čitao je M. Dugalić, govorili o ideološkim protivnicima, ali nije bilo „ni približno dovoljno konkretne borbe protiv neprijateljskog delovanja“; dok je istovremeno svaki zahtev za suzbijanje „kontrarevolucionarne aktivnosti“ u Srbiji proglašavan „skretanjem sa demokratskog kursa i vraćanjem natrag na konzervativne metode, praksu“. S tim u vezi je praksa smenjenog vrha CK Srbije, da se „ne treba baviti ekscenim slučajevima“, već ići sa pozitivnim programom, tako da je takvi slučajevi postali vrlo ozbilje pojave u društvu, rekao je Dugalić.²⁴⁵⁸

Četrvrta tačka odnosila se na „privatističku“ kadrovsku politiku Nikezićevog rukovodstva u kojoj se „primat davao školskoj spremi, mladosti“, a zapostavljala se „moralno-politička strana i kvaliteti koje moraju kadrovi na odgovornim mestima da imaju“, čitao je Momčilo Dugalić. Bilans takve politike, prema optužnici, bilo je dovođenje na važna mesta ljudi koji su uvodili „tehnomenadžerske i liberalističke“ odnose u društvu. Vezano uz to je bilo i ubrzano uklanjanje kadrova iz revolucije, koje je imalo takve razmere da se može govoriti o izazivanju sukoba generacija, što je teško narušilo kontinuitet socijalističkog usmerenja u Jugoslaviji.

Peta stavka teretila je smenjeno rukovodstvo SK Srbije za napuštanje „demokratskog centralizma“ kao „osnovni princip delovanja“ partije. Čak mu je i ime tendenciozno izmenjeno da bi zvučalo negativno – birokratski centralizam. Kada je vrh SKJ pokušavao da vrati principe demokratskog centralizma u život, SKS se tome opirao, a njegovo odstupanje od toga imalo je sve razmere izgradnje „posebne generalne linije“ u SK Srbije. Kao posebne prestupe SKS i odstupanje od generalne politike SKJ, Dugalić je naveo „neprihvatanje“ i „suprotstavljanje“ osnovnim stavovima 21. sednice Predsedništva SKJ, na kome je smenjeno rukovodstvo SK Hrvatske, kao i suprotstavljanje stavovima Titovog Pisma iz oktobra 1972. Osnovni principi iz Pisma su čak ocenjeni u rukovodstvu srpske partije kao konzervativizam. „Taj otpor tim stavovima“, stajalo je u optužbi, „Saveza komunista Jugoslavije i sporove koje je izazvao u našoj Republici morao je da dovede do neposrednog angažovanja druga Tita“, kako bi se narušeni odnosi rešili, a SK Srbije, tj. njegovo rukovodstvo, doveli u stanje da „sprovode stavove Saveza komunista Jugoslavije“.²⁴⁵⁹ Dakle, SKS je trebalo da bude tek puka transmisija, bez prava na kreiranje bilo kakve politike, što je bilo suprotno stavovima partije i namerama nakon Brionskog plenuma.

Šesta tačka odnosila se na „apsolutizaciju uloge tržišta“ i ozbiljno suprotstavljanje „socijalističkom planskom usmeravanju ekonomskog i društvenog razvitka“. Zagovarala se „slobodna igra i nadmetanje“ različitih interesa kao načinu prevazilaženja protivrečnosti u razvoju društva, što

²⁴⁵⁸ AS, SKS – Centralni komitet, god. 1969–1974., sastanci u CK, br. kutije 94, Magnetofonske beleške sa razgovora sa Latinkom Perović, 10. aprila 1974.

²⁴⁵⁹ AS, SKS – Centralni komitet, god. 1969–1974., sastanci u CK, br. kutije 94, Magnetofonske beleške sa razgovora sa Latinkom Perović, 10. aprila 1974.

nikako nije vodilo jačanju „socijalističkih odnosa“, rekao je Dugalić. Sve je to dovelo do jačanja i širenja „privatne inicijative“, koja je uzimala maha i prerastala u „sitnosopstveničku stihiju“.

Sedma tačka govorila je o odnosu sa drugim jugoslovenskim republikama i savezima organima, u kojima je vrh SK Srbije ispoljavao „avangardizam“ i „lidersko ponašanje kao predstavnika najveće nacije i najveće republike“. Istican je stav o samostalnoj i nezavisnoj poziciji republika u Jugoslaviji, čime se u prvi plan stavljalo da to najviše odgovara Srbiji, što je, prema oceni izrečenoj u optužbi, štetilo međunacionalnim i međurepubličkim odnosima.

I poslednja tačka je teretila lično Marka Nikezića i Latinku Perović da su monopolisali vodeće položaje u SKS i da su Centralni komitet partije tretirali kao svoju tribinu na kojoj bi trebalo samo da se „verifikuju politika i stavovi“ koji su kreirani u uskom krugu dvoje čelnih ljudi i njima najbližih saradnika.²⁴⁶⁰

Latinka Perović je, prema vlastitim rečima, bila iznenađena temom i ciljem razgovora na koji je pozvana, ali se odazvala pozivu, da bi bila „dosledna načelima“ dijaloga koje je i sama promovisala u Savezu komunista. Ona je podsetila da je to prvi razgovor posle ostavke koju je podnela godinu i po dana ranije i da je prvi put da se želi da čuje njeno mišljenje posle brojnih ocena i diskvalifikacija koje su izrečene u javnosti, a u kojim je ona, kako je rekla, „bila više objekt“. Podsetivši da je vodila jednu politiku i za nju „primila sve konsekvence“, ona se upitala zbog čega neka od tih pitanja nisu bila postavljena i tokom trajanja mandata CK na čijem čelu je bio Marko Nikezić. Partija je politička, klasna organizacija, ali je i ljudska organizacija, rekla je ona dodavši, „i mislim da svaka politika treba da ima neko etičko jezgro“, koje ne bi trebalo da bude suprotno karakteru samog SK. Takođe, podsetila je dvojicu prisutnih partijskih funkcionera, da bi trebalo da se sete da ona nije želela da bude sekretar CK, da je najpre odbijala tu ponudu, a kad je izabrana nije želela da ostaje po svaku cenu. Međutim, dok je bila na mestu sekretara, smatrala je da je radila odgovorno i savesno, u skladu sa svojim uverenjima, ali je radila pre svega javno. Podsetila je i da su sednice Sekretarijata držane jednom nedeljno, sednice Centralnog komiteta jednom mesečno i svake godine je držana republička partijska konferencija i da ona kao sekretar CK nikome nije oduzela pravo koje je i sama koristila, da otvoreno kaže šta misli. Svako je, prema njenoj oceni, imao priliku da kaže šta misli, jer su svi obavljali javne poslove, a ona je zaključivala iz odsustva protivljenja da svi članovi rukovodstva teže „istim ciljevima i da smo rukovođeni istim načelima“.²⁴⁶¹

Vraćajući se na teške kvalifikacije u tekstu koji je M. Dugalić pročitao, a koji je bio kvintesencija brojnih optužbi koje su se javljale u javnosti, L. Perović se zapitala, zbog čega ljudi o njima nisu govorili u vreme ostavki ili čak i pre njih. Ona je podsetila da je sa političke scene otišla „sa drugim kvalifikacijama“, a ove o kojima je Dugalić čitao nisu pominjane u vreme rascepa u SKS i smene Nikezićevog rukovodstva. Sve optužbe koje su joj pročitane, smatrala je, nisu činjenice, već

²⁴⁶⁰ Isto

²⁴⁶¹ Isto

konstatacije, podsetivši da se za sve vreme svog delovanja u partiji zalagala „i za samoupravljanje i za socijalističku demokratiju i posebno za nacionalnu ravnopravnost“, a da su u optužbi protiv nje, sve te stvari predstavljene u iskrivljenoj interpretaciji. Uostalom, rekla je, ako je grešaka i bilo, one se nisu mogle staviti u krivicu samo jednom broju ljudi. Ona je podsetila da su godine koje je provela na mestu sekretara CK bile krizne godine, da je bilo pitanje izlaza iz krize, metoda i izbora sredstava, ali da je neshvatljivo reći da je vrh CK Srbije negirao samoupravljanje. Latinka Perović je rekla i da je branila princip demokratskog centralizma, ali da je bila svesna da je „u pojedinim periodima znao da se pretvori u omče vlasti nad celom partijom“ i da su konsekvence toga poznate.²⁴⁶²

Odgovarajući na optužbe o kadrovskoj politici, rekla je da je smatrala da jedno moderno vreme „traži više znanja, više sposobnosti“; da kao nikada su istoriji i Jugoslavija i Srbija imaju masovno školovane generacije i da je vreme da se ti mladi ljudi „moraju uključivati, angažovati, više vući“ i da to jeste generacijski sukob. Ali je negirala da su potiskivani i nipodaštavani kadrovi iz revolucije, jer joj je to izgledalo kao „građanski rat u partiji“, zbog čega se trudila, kako je rekla da te intergeneracijske tenzije što je moguće više umiri. Na konstatacije da je izneverila orijentaciju Devetog kongresa SKJ (1969), ona je podsetila da je sama učestvovala u formulisanju stavova tog kongresa i većine njegovih dokumenata, upitavši, „što bih ja to formulisala pa se posle rešila da to izdajem. To nije u mojoj, ako hoćete i ljudskoj prirodi, niti je u skladu sa mojim političkim uverenjima.“ Ona je rekla da je u radu polazila od uverenja da nije ratno stanje, da je potrebno imati strpljenja za ljude, „mislila sam – ne može se uzeti kriterij koji nije s nama taj je protiv nas“, podsetila je Perovićeva.²⁴⁶³

Kada je reč o nacionalnom pitanju, ona je odbila da bilo koga uverava, podsećajući da je upravo na toj temi često ostajala „potpuno sama“ i, kako je rekla, „ako mi je iko pretio dok sam bila na položaju sekretara Centralnog komiteta, to nije bio niko drugi nego baš taj četnički nacionalistički mrak u Srbiji“, rekla je L. Perović. Takva njena postupanja bila su, kako je rekla, samo u skladu sa načelima i uverenjima kojih se držala, najoštrije odbijajući kritiku o tome da je bila uzrok teškoća u međurepubličkim odnosima. Ona je podsetila na stav, koji nije samo politički, već je proizlazio i iz njenih naučnih istraživanja – da je rešenje nacionalnog pitanja moguće samo „u okviru jedne demokratske Jugoslavije“, podsećajući da nikada nije tvrdila ništa drugo, niti se zalagala za bilo koje drugo rešenje. Na teze da se u borbi protiv nacionalizma nije odmaklo od načelnih i verbalnih izjašnjavanja i da su nedostajale „konkretne mere“, ona je rekla da će borba protiv nacionalističkih tendencija u Srbiji da traje veoma dugo, da je to pitanje „vaspitanja masa“, da je srpski narod vodio ratove, upravljao državom, navikao da se identifikuje sa njom, da je deo tog naroda duboko konzervativan i da je zbog toga trebalo raditi dugoročno i na idejnom planu, nuđenjem alternative, smatrala je ona.²⁴⁶⁴

²⁴⁶² Isto

²⁴⁶³ Isto

²⁴⁶⁴ Isto

Najzad, polazeći od toga da je direktna i otvorena, te da je uvek govorila šta misli, ona je još jednom odbacila optužbe koje je pročitao Dugalić, posebno se osvrnuvši na tezu o „svesnoj izdaji“ programa SKJ, podsetivši da je bila najdublje involvirana u pisanje programskih dokumenata i Osmog i Devetog kongresa SKJ, što je bilo poznato i dvojici članova komisije, sa kojima je radila i koje dobro poznaje. Podsetila je i na svoje strahove za birokratsku i staljinističku restauraciju, podsetivši da je govorila da se ona mogla izbeći samo jednom vrlo širokom akcijom. Na kraju se pozvala na vreme, koje će, kako je rekla, da izmeri „i svačije greške da oceni“, jer su svi istupi i sve sednice stenografisane, pa je moguće uveriti se u drugačije od onoga što je Dugalić tvrdio, rekla je L. Perović.²⁴⁶⁵

Milutin Milošević je u svom polemičkom odgovoru Perovićevoj rekao da ocene članova komisije nisu samo utisci i konstatacije, da su oni pregledali dokumente i optužio vrh SKS da je posle 21. sednice u Karađorđevu faktički opstruirao politiku SKJ, odbivši da preduzme „odgovarajuće mere“ u skladu sa stavovima koji su na toj sednici zauzeti. Nakon Karađorđeva posebno je preneglašavana opasnost od „birokratskih, centralističkih, unitarističkih opasnosti“ i da se čitava aktivnost svede samo na Hrvatsku, koja je morala da se uhvati u koštac sa svojim nacionalizmom, dok je zaboravljeno da su slične pojave u manjem obimu bile prisutne u svim republikama, rekao je Milošević. Umesto toga preneglašavana je opasnost od saveznog centralizma, da otuda dolazi najveća opasnost. U vezi sa nacionalizmom, on je rekao da to nije samo stvar verbalnog određenja, već je trebalo i konkretno raditi, na razbijanju njegove materijalne osnove, podsetivši na probleme sa bankama i reeksportnim sistemima. Pomenuo je i različite pojedinačne slučajeve od skraćivanja Titovog govora na mestima gde on govori o problemima u Srbiji, itd. što je, prema njegovoj oceni, sve skupa uticalo na to da je politika SK Srbije dosledno odstupala od generalne linije SKJ i da je šireno uverenje da je SK postao federacija partija. Posebno je naglasio isticanje u prvi plan „progresivne politike koju vodi srpsko rukovodstvo“ i očekivanje da će čitava progresivna javnost u Jugoslaviji pratiti to rukovodstvo.²⁴⁶⁶ Kao „grehove“ Nikezićevog rukovodstva naveo je i oslanjanje na industrijski deo Srbije, umesto na „radničku klasu“, ali i diskriminatorni položaj prema određenim članovima CK. M. Milošević je kao član nekadašnjeg Sekretarijata naveo da je bilo potčinjenih i favorizovanih članova CK. On je negirao i tvrdnje Latinke Perović da je u SK Srbije moglo slobodno da se raspravlja, rekavši da ako bi se neko usprotivio osnovnoj orijentaciji, bio bi izložen raznim kvalifikacijama poput „dogmatičar, konzervativac“, iako je ipak bila reč o Miloševićevoj pretpostavci, pošto se takav slučaj nije dogodio u navedenom periodu. Na tvrdnju L. Perović da čitav spektar diskvalifikacija nije bio u opticaju u vreme podnošenja ostavki, 1972. on je odgovorio da nije ni bilo prilike, jer su ona i Nikezić zaustavili raspravu o ostavkama na sednici CK. On se još jednom vratio na stanje u Srbiji posle 21. sednice, kada je SKS odbio da napravi „zaokret“ koji se od njega očekivao u skladu sa odlukama u Karađorđevu. Momčilo Dugalić se

²⁴⁶⁵ Isto

²⁴⁶⁶ Isto

nadovezao na Miloševića, rekavši da su smenjeni rukovodiocu upravo odbili da učestvuju u debati, odbivši da se raspravlja o njihovim ostavkama, čime su, kako je rekao sami sebe isključili iz rasprave i oredelili se za ćutanje. On je Perovićevoj kao rezultat debate na CK, posle njihovog odlaska rekao, da se „nije radilo samo o greškama“, već da je tu bila reč o „drugoj liniji“, čak i o frakcionaškom delovanju.²⁴⁶⁷ I on je pomenuo da je svako mišljenje u CK, koje bi osporavalo politiku koju su vodili ona i Nikezić ocenjivano kao „konzervativno“. Odbijajući kolektivnu odgovornost za delovanje SK Srbije u periodu Nikezićeve vlasti, Dugalić je podsetio Perovićevu, da je svima u CK tada bilo jasno čija je uloga bila glavna i čija su se mišljenja i stavovi usvajali, ko je dobijao nepodeljen publicitet u medijima. On je ukazao i na opstrukciju Titovog pisma u Srbiji, komentare i u vrhu SKS i u beogradskim medijima da se time skreće partija sa demokratskog kursa, da je to korak unatrag, prevaziđen metod, birokratizam, centralizam i sl.

Suprotno očekivanom i primenjivanom metodu *samokritike*, Latinka Perović ga je kao i na završnim razgovorima sa Titom, odbacila i bila spremna da brani politiku koju su Nikezić i ona vodili, a posebno je branila stav i politiku koja je vođena posle 21. sednice, citiravši svoj govor sa te sednice. Posebno je navela kao zaslugu svog rukovodstva konsolidaciju partije u Srbiji posle Brionskog plenuma i tzv. opštinskih slučajeva. Ona je, takođe, podsetila da nikada ni jedna sednica CK Srbije nije sazvana a da o tome, kao i njenim rezultatima nije obavešten i Izvršni biro SKJ, da su postojali kontakti i razgovori sa drugim republikama, naglašavajući da „nikakve ignorancije saveznog centra nije bilo“. Ona se vratila da „skraćivanje“ Titovog govora iz 1972. koji su učinile „Večernje novosti“, potvrdivši da je to tačno, ali da su te novine to uradile na svoju ruku i je njena reakcija na takav gest bila „žestoka“, najpre zbog toga što sve što Tito ima da kaže o Srbiji „srpska javnost treba da zna“.²⁴⁶⁸

Kada je reč o odnosu prema drugim republikama, ona je podsetila da je pred 17. sednicu Predsedništva SKJ u SKS bilo komentara da njen referat ne zaoštrava dovoljno pitanje Hrvatske, što je ona odbacila, jer je smatrala da je opasno savezne institucije pretvoriti u „sudište za jednu partiju“. Ona je podsetila i na svoj stav da je „vrlo opasno u Jugoslaviji isforsirati kao centralno pitanje odnose između Srba i Hrvata“ i da bi svaki odgovor iz Srbije na događaje u Hrvatskoj bilo prihvatanje predratnih teza o srpsko-hrvatskoj vertikali kao centralnom pitanju u zemlji.

Odgovarajući na tezu o favorizovanju pojedinih ljudi u CK i pitanju slobode rasprave u pratiji, ona je podsetila dvojicu sagovornika, da je debata u CK Srbije u navedenom periodu bila do kraja otvorena, da su se sudarala mišljenja, ali da nikada zbog izrečenog mišljenja „nisu preduzimate mere“ ni prema kome. Na kritike oko ostavki je odgovorila da je rasprava o njima izostala da bi se izbeglo cepanje SKS, jer je njihova politika bila javna, mnogi ljudi su je osećali kao svoju i lom koji bi se napravio u Srbiji ako bi krenula rasprava o njihovim ostavkama u takvim okolnostima, naneo bi štetu. Na primedbe o frakcijskom delovanju, Latinka Perović je podsetila da je bila sekretar CK, da je o svemu

²⁴⁶⁷ Isto

²⁴⁶⁸ Isto

mogla javno da govori, te da joj zbog toga nije ni bio potreban frakcijski rad, a time pogotovo nije htela da se bavi kad je otišla sa funkcije.²⁴⁶⁹

Govoreći o svojoj aktivnosti posle ostavke, Latinka Perović je pred partijskom komisijom rekla da je „sedela u četiri zida sa knjigama“, baveći se naukom, „što nije lak posao“, posebno u situaciji kada se vodi javna kampanja i kada se čak i postavljalo pitanje njenih elementarnih prava, jer je nastao spor da li će joj se dozvoliti ili ne da prijavi tezu. Upoznala je sagovornike, da su njeni prijatelji i članovi porodice imali problema zbog kontakata sa njom, „mislila sam, u redu i to je moguće, to ima svoje ime u partiji“, rekla je nazivajući takve pojave otvoreno „birokratskim isključivostima“ i „staljinizmom“. Da se njene reči ne bi pogrešno razumele, ona je naglasila da ništa ne traži, „i dok sam radila nisam ništa tražila; nisam uzimala čak ni ono našta sam imala prava“, rekla je. Granice u koje je stavljena, kako je rekla, su vrlo uske, ali unutar njih, „sedim i radim jedan sasvim školski rad“, rekla je, naglasivši da i u takvim okolnostima nastoji da ostane dosledna načelima kojima je služila čitav život i da sačuva lično dostojanstvo i integritet. Iznad svega, ne želeći da izaziva sažaljenje i da ne daje povoda ljudima da seire odlučila je da „radije ostajem sa svojim knjigama i probam da uradim ono što se u tim granicama može uraditi“, rekla je L. Perović.²⁴⁷⁰ Posebno je insistirala na tome da nema nikakvu gorčinu zbog svega, da samo pokušava da razume stvari i procese, da nikada nije bila slepa i za vlastite greške, te da je baš zbog toga otvoreno saopštavala uvek šta misli. A kada je otišla trudila se da ne pravi smetnje onima koji su došli na njeno mesto, ali ipak ono što nikako nije mogla da prihvati kao optužbu – da je rukovodstvo na čijem se čelu nalazila gradilo neku posebnu liniju suprotnu stavovima i programu SKJ.

S druge strane, Dugalić je insistirao da su Nikezić i Perovićeva zatvorili mogućnost dijaloga, jer su otišli sa položaja, a da nisu hteli da otvore debatu u partiji povodom svojih ostavki. On je insistirao na odbijanju samokritike od strane Perovićeve, pa i to odsustvo debate je protumačio komentarima u partiji, „znači, oni ostaju pri svome čim nema šta da kažu ili neće da kažu“, upozorio je on, rekavši da mu je jasno njihovo ćutanje kao način da odbace kritiku partije. Na kraju je direktno tražio izjašnjenje, da li ona prihvata personalne i idejne promene nastale u partiji posle njihove smene, kao dobre ili loše? Direktno joj je postavio pitanje da li je nova politika partije „vraćanje uloge Savezu komunista koju on mora da igra u našem društvenom razvitku ili je to vraćanje nečeg drugog, o čemu se izražavala velika bojazan ranije da do toga ne dođe, da ne dođe do recidiva birokratsko-centralističkih, staljinističkih...“²⁴⁷¹

Latinka Perović je odbila da se izjasni o navedenim pitanjima, smatrajući da je dovoljno o navedenim pojavama govorila dok je bila na položaju sekretara CK i da je zbog takvih stavova podnela konsekvence. Ona ih je podsetila da se zalagala za razvoj samoupravljanja i jačanja društva u

²⁴⁶⁹ Isto

²⁴⁷⁰ AS, SKS – Centralni komitet, god. 1969–1974., sastanci u CK, br. kutije 94, Magnetofonske beleške sa razgovora sa Latinkom Perović, 10. aprila 1974.

²⁴⁷¹ Isto

Jugoslaviji, da je potrebno suprotstaviti se prodoru nacionalizma, posebno u partiji, da je potrebno da SK živi demokratski uz poštovanje slobode mišljenja i ličnog dostojanstva svakog člana. Ona je smatrala da nije korak u rešavanju nagomilanih problema u društvu, metod prema kome će se „deo Partije prikovati za sramni stub i prikazati krivcem glavnim i kontrarevolucijom“. Ona je poručila i da je zauzeta pisanjem i da nema pravo da sudi o aktuelnoj politici novog partijskog vođstva. Na Dugalićevu upadicu da svako ima pravo da se izjasni o politici SK, a naročito ona koja je zauzimala čelnu poziciju „za vreme stvaranja jedne politike koja je doživela jednu takvu kritiku“, ona ga je prekinula da je to bila politika SKJ, određena pre svega na Devetom kongresu, a ne njena lična orijentacija, dodavši da „SKJ ima prava da napravi zaokret“.²⁴⁷² U jugoslovenskom komunističkom pokretu, ovo je bio jedinstven slučaj da smenjeni kadrovi, neposredno nakon smene, odbace samokritiku i čak optuže partiju da je odustala od široko prihvaćene i zvanično usvojene orijentacije, kojoj su oni ostali dosledni, što je L. Perović faktički učinila.

Razgovor komisije CK SK Srbije u istom sastavu (Momčilo Dugalić i Milutin Milošević) sa bivšim prvim čovekom SKS, Markom Nikezićem, obavljen je nakon razgovora sa L. Perović, 10. aprila 1974. od 13 časova. Dugalić je najpre Nikeziću objasnio da je na razgovor pozvan jer će na nekoj od narednih sednica CK SKS biti raspravljano „pitanje vaše političke odgovornosti za to liberalističko skretanje“ koje se desilo u partiji u Srbiji, dok je on bio na njenom čelu. Navedena skretanja dovela su do brojnih, kako je rekao, „negativnih pojava“ i „socijalnih deformacija“, koje su ozbiljno ugrozile i sam socijalistički poredak i dotadašnje društvene odnose u ovoj republici, rekao je M. Dugalić. Nikeziću su takođe pročitane optužbe, identične onima, koje je pre njega čula i njegova najbliža saradnica, Latinka Perović.²⁴⁷³

Marko Nikezić je izrazio zadovoljstvo što je pozvan da se izjasni o optužbama na svoj račun i na račun politike koju je CK SK Srbije vodio dok je on bio na njegovom čelu. Kada je reč o odgovornosti, on je ponovio ono što je rekao i na svom poslednjem javnom istupu, da se uvek oseća odgovornim, te da je spreman uvek da prihvati „političku odgovornost svake vrste za sve što sam radio, rekao. Sve što sam rekao to je rad, jer ništa, nikakvim drugim sredstvima nisam raspolagao nisam upotrebljavao nego reč...“²⁴⁷⁴ U skladu sa etičkim principima, on je rekao i da ne nosi samo odgovornost za ono što je sam radio i izgovarao, već i za rad sekretara, pa i samog Centralnog komiteta, jer „raspored funkcija u svakom telu govori o tome čiji je najveći uticaj“. Smatrajući da moralan čovek ima obavezu da prihvati odgovornost, zbog položaja koji je zauzimao, Marko Nikezić je podsetio i da je bio iznenađen kada mu je ponuđeno da preuzme funkciju prvog čoveka SKS, te da nije

²⁴⁷² AS, SKS – Centralni komitet, god. 1969–1974., sastanci u CK, br. kutije 94, Magnetofonske beleške sa razgovora sa Latinkom Perović, 10. aprila 1974.

²⁴⁷³ Ne shvatajući razgovor pred Komisijom CK kao sud, niti svoje izlaganje kao neku odbranu, M. Nikezić je rekao da se koliko je video iz medija na njega nanelo „svakojako lišće“, pošto je jedan od „tih smenjenih“, a razne kvalifikacije koje su išle u javnosti – „možete da zamislite kako je to“, rekao je Nikezić.

²⁴⁷⁴ AS, SKS – Centralni komitet, god. 1969–1974., sastanci u CK, br. kutije 94, Magnetofonske beleške sa razgovora u CK SKS sa Markom Nikezićem, 10. aprila 1974.

imao želju da tu dužnost prihvati. On je rekao da je uložio sav svoj trud u realizaciju politike onako kako ju je razumeo, kao stalnog reformskog procesa, koji je trajao decenijama, a što je najpreciznije određeno na Devetom kongresu SKJ (1969), koji, kako je smatrao, nije bio nikakav prelomni trenutak, ni bitna promena, već jedan kontinuitet reformske orijentacije. „Ja sam ga video“, rekao je Nikezić, „kao jedan nastavak, a u isto vreme jednu intenzifikaciju, neka nova otvaranja na onoj liniji na kojoj je bio i program 1958. i pre toga 1952. i 1950. da ne spominjem to što izlazi jedno iz drugog, što se jedno bez drugog ne može zamisliti i što se jedno bez drugog ne može ni poricati, ne može se iščupati jedna stvar“, poručio je bivši prvi čovek srpskih reformskih komunista.²⁴⁷⁵ Istovetnu stvar, kontinuitet reformske orijentacije u partiji, na koji su se oni jasno i nedvosmisleno nadovezali, navela je istog dana, pred komisijom CK i Latinka Perović. Nikezić je smatrao da je realizovao politiku Devetog kongresa SKJ, koji je supstituisao i sva ranija reformska i razvojna iskustva partije. Ukazao je i da je bio svestan oscilacija i protivrečnih kretanja i tendencija unutar SK, što je tumačio okolnostima u društvu. Unutar temeljnih okvira – socijalističkog samoupravljanja i politike nesvrstavanja, bilo je moguće činiti različite akcente, prema njegovoj oceni, i da je bilo teško uvek pronaći pravu meru u izgradnji političke orijentacije. Rečju, Nikezić je na sebe preuzeo svu odgovornost za politiku koju je SKS vodio, ali je i ukazivao na to da ne vidi svoju ulogu posebno separatnom od čitavog CK, njegovog Sekretarijata i uopšte rukovodećeg tima.²⁴⁷⁶

Marko Nikezić je podsetio i na to kako je u vreme dok je bio na vlasti video metod rukovođenja koji se u Jugoslaviji primenjivao. Smatrao je da „partija mora da snosi odgovornost i da daje generalnu liniju i da u to nema nikakve sumnje čim je to jedina Partija u zemlji“, zbog čega nije ni mogla da izbegne odgovornost, čak i kada bi htela. Takođe, nikakvog uporišta nisu imale ideje o tome da Socijalistički savez ili neke druge organizacije imaju sličan ili čak uporediv značaj, jer je njihova funkcija bila potpuno drugačija. S druge strane, on je podsetio i da je svim silama insistirao na jednom principu – da bi opasno bilo da partija na sebe preuzme sve poluge vlasti, posebno one koje bi po svojoj prirodi trebalo da se realizuju kroz institucije ili organizacije koje reprezentuju širinu društvenih kretanja, ali i to uz podrazumevajuću činjenicu da bi SK obezbeđivala „rukovodeću liniju“ u svim tim organizacijama i institucijama. Ipak, način ostvarivanja jedinstvene linije moguće je bilo ostvariti naredbama, ali je njih Nikezić, prema vlastitom priznanju, odbacivao kao metod; smatrao je da „treba biti beskrajno strpljiv i raspravljati o svim tim stvarima“ kako bi se postiglo jedinstvo, jer ljudi tada izvršavaju naređenja, ali gube sposobnost da se „stvaralački angažuju“. Smatrao je da je taj metod profunkcionisao u Jugoslaviji, za razliku od svih drugih socijalističkih zemalja, gde u teoriji postoji, ali faktički nigde ne funkcioniše. Ipak, takav sistem je smatrao takvim iskorakom, koji je bio vredan „beskrajnog napora“.²⁴⁷⁷

²⁴⁷⁵ Isto

²⁴⁷⁶ Isto

²⁴⁷⁷ Isto

Kada je reč o optužbama koje su se ticale zanemarivanja položaja radničke klase, M. Nikezić je podsetio da se zalagao za što intenzivniji ekonomski razvoj Jugoslavije, jer ključno pitanje u njoj i nije bilo kako stvoriti socijalističke odnose, nego pre toga napraviti radničku klasu u jednom siromašnom agrarnom društvu. Za četiri godine na čelu CK, smatrao je da se politički vrh uglavnom ne bavi suštinskim pitanjima, a to je direktno govorio i Titu. Tito je uvek govorio otvoreno kritike srpskog partijskog rukovodstva, rekao je Nikezić, ali je uvek dopuštao i da mu se otvoreno odgovori. A jedna od tačaka sporenja je bila i ta što je on za razliku od Tita smatrao da je pre svega potrebno naći „jednu privrednu politiku u generalnim stvarima: čelik, šito, energija, poljoprivreda uopšte, jer šta nam vredi uskladiti politiku oko kinematografije i izdavanja časopisa da to bude baš pod konac svuda isto kad su i tu kulturne razlike velike“, rekao je M. Nikezić. (Nikezićeva definicija radničke klase: Sigurno da svako ko ne eksploatiše tuđi rad na nekoj svojini, nego prodaje svoj rad on jeste to radnička klasa.) Pitanje ekonomije i životnog standarda, stambeno pitanje, zdravstvo, to su po njemu, bila bazična pitanja. Ideologija je trebalo da bude u drugom planu. Podsetio je i na kritike da Srbija dok je on nosio odgovornost za njenu političku orijentaciju nije bila dovoljno kategorična i tvrda u odbrani svojih interesa i stavova, da je prečesto pristajala na kompromise, rekavši da duboko veruje da „strašno mnogo kompromisa mora da bude u tako raznovrsnoj zemlji... tu mora strašno da se izlazi u susret...“²⁴⁷⁸ Pomenuo je i da je njegovo zadovoljstvo bilo što se Srbija tako ubrzano razvijala, ali je senka na to padala zbog nerazvijenosti Kosova. Puno se radilo i na tome, rekao je, ali „praksa na kraju govori, ona nam je sudija“. Uostalom, rekao je da on nikada i ne bi za sebe rekao da je posao obavljao dobro, jer to treba da cene i mere drugi na osnovu nekih objektivnih kriterija, jer moralan čovek ne može da bude sam sebi „ocenjivač“, kako je rekao. On je jedino bio spreman da tvrdi da je politika koju je vodio bila determinisana odlukama partijskih kongresa.²⁴⁷⁹

Kada je reč o ideologiji, Marko Nikezić je rekao da je u Jugoslaviji u glavama ljudi postojalo više slika socijalizma, iako je socijalizam kao takav mali broj ljudi *an block* odbacivalo. Neki su socijalizam zamišljali sa kolektivizacijom, drugi su u staljinizmu videli onaj pravi socijalizam i za sve njih rešenje nije bio „prut“, kako je rekao, već je trebalo razumeti da te različite vizije socijalizma proizlaze iz složene socijalne strukture društva i njihovog materijalnog položaja. Zbog toga se trebalo koncentrisati na te strukturne i materijalne probleme, smatrao je Nikezić, a ne na površinske manifestacije, koje su se onda sprečavale zabranama. Trebalo je postepeno menjati položaj ljudi, pa će i oni podizati svest i menjati mišljenje, kako je rekao, ali to je bilo pitanje onih koji su tada usmeravali rad partije, a njima je tu i „koža jednog pojedinca koja nema nikakav poseban značaj“.²⁴⁸⁰

Govoreći o međurepublički, tačnije međunacionalnim odnosima, rekao je da su „republike tu zbog nacija, mislim da ima više republika u Jugoslaviji zato što postoje nacije, to nije neka

²⁴⁷⁸ AS, SKS – Centralni komitet, god. 1969–1974., sastanci u CK, br. kutije 94, Magnetofonske beleške sa razgovora u CK SKS sa Markom Nikezićem, 10. aprila 1974.

²⁴⁷⁹ Isto

²⁴⁸⁰ Isto

administrativna podela“, kao vid srezova da bi se lakše upravljalo zemljom. I to je, smatrao je, bilo ključno pitanje od početka funkcionisanja i prve jugoslovenske države i zbog toga je KPJ tada „davljena i gušena“ da bi se uništilo alternativno mišljenje u nacionalnom pitanju. Ljudi nisu ni znali kakvo je mišljenje komunista u tome, trebalo je da izbije rat, smatrao je, pa da se to pokaže kao „jedino rešenje, ta ravnopravnost, i iz njega onda izlazi federalizam“. Zbog preživljenog iskustva, smatrao je da je unitarizam u Jugoslaviji, glavna opasnost, koja će izazivati separatizam i nestabilnost. Namere unitarizma on je video u tome da se „od jedne nacije u jednom otvorenijem vidu ili prikrivenijem od više nacija pravi jedna“. Smatrao je i da Jugoslavija nije mogla biti ugrožena separatizmom ukoliko se u njoj ne bi vodila jedna unitaristička politika. Upravo zbog brojnosti, razuđenosti i disperzovanosti srpskog naroda, na njemu je najveći teret u borbi protiv unitarističkih tendencija – a to je „glavno pitanje jedinstva Jugoslavije“, rekao je Nikezić uz upozorenje da je to i najveća opasnost, ako bi se u srpskim masama pojavile takve „najpogrešnije“ ideje. Zbog toga je bilo teško za srpske komuniste da se bore za jedinstvo Jugoslavije, a da pri tome od drugih ne budu shvaćeni kao unitaristi koji teže jedinstvenoj zemlji „u kojoj bi Srbi polako prekuvali sve ostale“.²⁴⁸¹ Marko Nikezić je objasnio i poziciju svog rukovodstva posle 21. sednice, koja je bila da se u Srbiji obuzdaju oni koji su želeli ili tako shvatili poruku – da samo jak centralizam može spasiti i Jugoslaviju i socijalizam. On je odbacio i etiketu da je pokret u Hrvatskoj većinski bio separatistički, nazivajući to etiketiranjem, kao da je reč o dijalogu „lupeža“, gde jedni druge sumnjiče za hegemonizam ili pokušaje razbijanja Jugoslavije, a kada do toga dođe – onda je kraj svakom dijalogu i razgovoru. Podsetio je i da je odbacivao ideje za ustavni referendum, što bi u jednonacionalnoj državi bio vrlo demokratski princip, ali „glas za glas“ u Jugoslaviji je moglo da znači želju da Srbi preglasaju druge. Zbog tih zalaganja, rekao je Nikezić, „neko je možda mislio ne samo da nisam dobar Srbin, nego da nisam dobar ni Jugosloven“.²⁴⁸²

Odgovarajući na optužbe o politici nemešanja i povlačenja partije iz društvenog života, nekadašnji prvi čovek CK SKS, rekao je da uloga SK ne bi smela da se sastoji u „donošenju odluka koje onda drugi samo parafiraju“, jer se mora otvoriti stvaralačka uloga za mnogo širi krug ljudi, što je i poruka jugoslovenske „autentične revolucije“, koja nije uvezena, već izvedena uz masovno učešće. On sam se nije previše, kako je rekao, mešao u rad samog CK, ljudi u njemu, ali „radili smo zajedno i ja odgovaram za sve što su oni radili ili nisu radili, za sve njih“, kazao je M. Nikezić. On se u ovom razgovoru i složio sa kritičarima da nije „sekao“ i da je, ako je grešio, grešio u tom segmentu, ostavljajući ljudima da sami rešavaju stvari koje su im date u nadležnost, jer je prevashodno trebalo „osposobiti organizacije“ da rešavaju stvari, ljude ostaviti da razmišljaju, rekao je on, uz podsećanje da nikada nije ni pokušao da prelama stvari u pokrajinskoj ili nekoj gradskoj partijskoj organizaciji.²⁴⁸³

²⁴⁸¹ Isto

²⁴⁸² Isto

²⁴⁸³ Isto

Kada je reč o optužbi za nepoštovanje demokratskog centralizma, Nikezić je negirao da je pravljena neka posebna „linija“ u CK Srbije, jer je samo poštovana jedna jugoslovenska linija, koja je imala i „cik-cak kretanja“, ali je ipak reč o jednoj liniji od revolucije, koja je dobila na intenzitetu od „sukoba sa Rusima“ 1948. Koren je u tome, smatrao je, a dalje produbljivanje je išlo s decenijama, dok je kada je reč o Srbiji, za vreme kada je on nosio odgovornost, reč bila samo o „razradi“ jedne politike. Sam princip demokratskog centralizma je bio, prema Nikeziću, veoma složen u jednoj višenacionalnoj zajednici, gde je postojala jedinstvena partija, jedna linija, određena koncepcija samostalnosti republika u realizaciji toga – pri čemu „one nisu samo administrativne jedinice... nego one učestvuju ravnopravno u stvaranju toga, to su te nacije“.²⁴⁸⁴

Marko Nikezić komisiji CK saopštio i da nikada nije davao dve vrste izjava – javne i interne, jedne za Jugoslaviju, a druge za srpsku sredinu, jedan stav u SK Srbiji, a sasvim drugi pred Titom. „Uvek sam“, podsetio je Nikezić, „rekao iste stvari i moram reći najdirektnije i o najosetljivijim stvarima sam uvek rekao što je više to mesto bilo.“ Tako je, prema vlastitom priznanju, postupao i u slučaju 21. sednice Predsedništva SKJ, posle koje se plašio „jednog srpskog talasa“, centralističkog, koji će na antihrvatskom raspoloženju vršiti homogenizaciju u Srbiji, a SKS optužiti da je sve vreme postupao „u rukavicama“, a trebalo je da udari čvrstom rukom. On je i 1974. smatrao da je takvo, kako je rekao, „hvatanje bika za rogove“ u Karađorđevu, izazvalo brojne nesporazume i probleme, ali to je bila stvar saveznog vrha i Hrvatske, dok je najveća opasnost u Srbiji, za koju je nosio odgovornost bila reakcija da bi trebalo vratiti centralizam, skinuti sa dnevnog reda nacionalno pitanje i „razbiti nos“ svakome ko bi progovorio... Čitava 1971. je bila nestabilan teren, smatrao je on, i talas reagovanja u Srbiji na događaje u Hrvatskoj mogao je da izazove veliki lom, smatrao je on, „pri čemu nije posle ni važno ko je prvi počeo“... jer, kako je rekao, „moramo da delimo odgovornost do kraja ako dođe do javnih varnica“.²⁴⁸⁵

Na optužbe da su Marko Nikezić i Latinka Perović onemogućili svojim stavom raspravu u CK, povodom njihovih ostavki, nekadašnji prvi čovek srpskih komunista je podsetio da je nastala velika podeljenost u partiji, čak bi brojučano većina u Centralnom komitetu bila za njihov ostanak, procenjivao je, ali se on sam veoma plašio „da dođe do takvog razgovora gde bi se reklo da ili ne“, kada bi se ljudi podelili trajnije, antagonizovali... Uostalom, podsetio je da je i sam Tito bio protiv takvog rešenja, jer u ishod tog glasanja niko nije bio siguran. On je rekao da nikako nije hteo da dopusti tu vrstu izjašnjavanja i preglasavanja „za mene ili protiv mene... i recimo većina se izjasni za mene“, rekao je Nikezić, jer nije želeo da dođe do takve situacije u kome bi zbog nečijih sujeta u vrhu partije bio napravljen rov, „u tom CK koji sutra treba jedinstveno“ da radi. Njegova logika je bila da će svakako otići, a „ti ljudi koji će učestvovati u debati oni će među sobom ostati razjedinjeni“, teško će se vraćati poverenje, tako da bi svaki njegov potez u tom smeru, smatrao je, bio neodgovoran i sebičan i

²⁴⁸⁴ Isto

²⁴⁸⁵ Isto

motivisan jedino željom da se vidi da ima i dalje podršku CK Srbije. Na kraju razgovora M. Nikezić je rekao: „Tako da sam mislio da je bolje da to bude bez ikakve prašine oko mene, neka ljudi idu dalje, partija ide svojim putem. Ja sam radio koliko sam mogao. Radio sam u uverenju da ne radim za sebe ništa nego da radim ono što se traži i očekuje, koliko umem... Ali druga je stvar što nisam postigao one rezultate koje je trebalo postići... Nadam se samo jedno da nemate osećaj da ja imam neku posebno svetlu sliku o tome šta sam ja tamo radio, a u isto vreme stojim na tome čak i da mi se ne veruje da sam radio sasvim po savesti...“²⁴⁸⁶

²⁴⁸⁶ AS, SKS – Centralni komitet, god. 1969–1974., sastanci u CK, br. kutije 94, Magnetofonske beleške sa razgovora u CK SKS sa Markom Nikezićem, 10. aprila 1974.

6. Epilog: *Post factum* interpretacije

6.1. Funkcionalizacija prošlosti: *Srpski liberali* kao objekat istorijskog relativizma u percepcijama intelektualne javnosti

Predstavnici domaće intelektualne elite često su javno govorili i pisali o periodu jugoslovenske istorije s kraja šezdesetih i početka sedamdesetih godina. Prelomni istorijski procesi, reforme i promene u najrazličitijim segmentima života, intenzivirana intelektualna i medijska aktivnost, učinili su preživljenu epohu interesantnom za različita ocenjivanja, sećanja i interpretacije. Među njima je malo onih koja su se bazirala na nekakvoj dokumentarnoj osnovi, pa otuda i kreativna sloboda u davanju najrazličitijih, često sasvim opozitnih ocena.

Posle dvotomnika Dragana Markovića i Sava Kržavca, „Liberalizam od Đilasa do danas“, (1978) pred jugoslovenskom javnošću prvi izlazak teme o smenjenom rukovodstvu srpskih komunista na čijem čelu je bio Marko Nikezić bila je knjiga Slavoljuba Đukića, „Slom srpskih liberala“. Tim povodom poslednji jugoslovenski dnevni list je u osvit raspada zemlje i ratova otvorio dijalog podstaknut izlaskom navedene knjige. Teme razgovora bile su znatno šire, iako su u centru pažnje bili Nikezićevi *liberali*. Okrugli sto je nosio naziv „Liberalizam i komunizam u Srbiji“, a organizatori su bili debatni klub UJDI-ja (Udruženje za jugoslovensku demokratsku inicijativu) i dnevni list „Borba“. Ovaj dnevni list je poslednje nedelje juna 1990. počeo u nastavcima da prenosi diskusije sa okruglog stola. Ideološki sastav okupljenih iscrpljivao se u opozicionim krugovima beogradske opozicione inteligencije liberalnog i nacionalističkog usmerenja. U dijalogu nije bilo predstavnika pobedničke struje među srpskim i jugoslovenskim komunistima iz 1972., a od pozvanih predstavnika *liberala* (M. Nikezić, L. Perović, M. Tepavac, S. Milosavljević) niko se nije odazvao na razgovor.

Moderator razgovora, filozof i sociolog Nebojša Popov je krenuo od početnih pitanja-hipoteza: koliko je pojava liberalizma u Srbiji, u vidu kojim se bavi knjiga S. Đukića, odgovarala teorijskom pojmu liberalizma; kakvi su koreni liberalizma u Srbiji i kakve je razmere imala pojava liberalizma krajem šezdesetih u privredi, kulturi, politici; koje su sličnosti i razlike liberalizma i komunizma u Srbiji i drugim delovima Jugoslavije; koje su unutrašnje granice (kulture, socijalne, privredne i personalne) liberalizma u Srbiji, a koja su njegova spoljna ograničenja i otpori; koji su izvori moći komunizma i kako se njegovi protagonisti obračunavaju sa svojim protivnicima i šta je osobeno u tehnologiji obračuna u „titoizmu“; koji su i kakvi ishodi sukoba u Srbiji od 1972. i šta je preživelo od tadašnjih stanovišta u sukobu? Naposljetku, Popov se zapitao i o uzrocima pojave Marka Nikezića koji

se izdvajao svojim „državničkim i intelektualnim formatom“ u društvu u kojem dominira jedan drugi tip političara tako različit od „autonomne političke i intelektualne ličnosti“ kakav je bio Nikezić.²⁴⁸⁷

Prvi učesnik okruglog stola, disident i pisac Milovan Đilas smatrao je Đukićevu knjigu važnim saznavnim pomakom, a pozitivnu interpretaciju ključnog dvojca u Srbiji Nikezić – Perović, istinitim i veoma pozitivnim. Njihova politika je, prema Đilasovoj oceni „vukla korene“ iz srpske tradicije, iako nije bila reč o „klasičnom liberalizmu“. Ipak, prema Đilasovoj oceni, tok događaja, sukob i njegova dinamika su ih gurali „ka nekim vidovima klasičnog liberalizma, ali smatram da klasičnim liberalizmom oni nisu bili inspirisani“. Dva ključna pitanja klasičnog liberalizma – pitanje svojine i parlamentarizma za njih nisu bila sporna na način koji su rešena u jugoslovenskom modelu socijalizma (monopolistička partija i društvena svojina). S druge strane to nije značilo da nisu otvorili „liberalni proces“, da nisu dali podstreka demokratskim strujanjima u Srbiji kao „vesnici novog doba“. Doprinos smenjenih *liberala* u politici i kulturi, Đilas je ocenio kao značajan, jer su otvorili nove mogućnosti, nova polja u kulturi, mada su oni „kao što znamo zabranjivali mnoge knjige, sprečavali nove pojave, jer su se kretali između nekakvih svojih liberalnih gledanja i jedne tvrde diktature“.²⁴⁸⁸ Ipak, oni su, prema Đilasovoj oceni, uneli „jedan nov stil, nov odnos“, koji je pre svega karakterisao dijalog, diskusija, mogućnost da se postavljaju pitanja; a kao posebno značajno – sa njima je počelo jedno profesionalnije i modernije novinarstvo. Dok u politici, „iako nisu stvorili ništa bitno“, otvorili su krizna pitanja, naterali su na razmišljanje i znače „kritički period u razvitku partije“, smatrao je Milovan Đilas. Kada je reč o ekonomiji, „oni su govorili o modernoj Srbiji, o modernim preduzećima, o velikim sistemima... ali suštinu problema nisu videli“, rekao je Đilas, podvodeći pod suštinu pitanje vlasništva i svojine nad sredstvima za proizvodnju. Zbog toga su, prema njegovoj oceni, liberali, kada su govorili o modernoj Srbiji u stvari živeli u „utopiji“, jer su verovali da je moguća moderna ekonomija „sa takvom političkom strukturom i sa takvim svojinskim odnosima“, smatrao je Đilas iz svoje tadašnje doktrinarno liberalne perspektive.²⁴⁸⁹

Kada je reč o odnosu prema nacionalizmu, *liberalizam* u Srbiji, prema njegovoj oceni, ne samo da nije bio nacionalistički, već „nije ni dovoljno nacionalan“, kao slični pokreti u Sloveniji i Hrvatskoj, smatrao je Đilas. Ocenjujući ih kao „autentične demokrate“, M. Đilas je ocenio da su Nikezićevi *liberali* bili „bez mrlje“, a ako su ih negde i imali to su „slabosti koje su ispoljavali u praktičnom manevrisanju sa Josipom Brozom Titom i sa ostalim okorelim partijskim birokratama“. Ipak, on je smatrao da su se Marko Nikezić i Latinka Perović pojavili sa svojim koncepcijama u posleratnom periodu, „oni bi teško i fizički preživeli“. Đilas je, takođe, iz ličnih uvida korigovao autora knjige, S. Đukića, ustvrdivši da Tito nije imao jasan i razrađen plan razvoja obračuna, već samo generalno usmerenje, želja da ih se ukloni. I kroz tu najopštiju orijentaciju on je manjeo stavove, ublažavao,

²⁴⁸⁷ *Borba*, 23. i 24. jun 1990, str. 8.

²⁴⁸⁸ Milovan Đilas, „Plodovi neshvaćene utopije“, *Borba*, 23. i 24. jun 1990, str. 8.

²⁴⁸⁹ Milovan Đilas, „Plodovi neshvaćene utopije“, str. 8.

pooštravao, prilagođavao formu i sl. Upravo zbog toga se, prema Đilasovoj oceni, jugoslovenski predsednik i opredelio za nestatutarnu formu – politički aktiv Srbije, jer nije bio siguran kako će proći na sednici Centralnog komiteta SKS.²⁴⁹⁰

Kao uzroke zbog kojih Nikezićev vrh nije uradio više u datim okolnostima, najpoznatiji jugoslovenski disident je smatrao da su im smetali „dogmati, koji su bili u samoj partiji“, a ponajviše im je smetao Tito, „koji je imao drugu orijentaciju“, smatrao je Đilas. Kao moćne faktore ograničavanja *liberala* on je video i armiju i policiju koje nisu bile sklone Nikezićevim koncepcijama. Kao jednu od najmarkantnijih konsekvenci pada *liberala*, Đilas je video, gubitak nade da se bilo kakve reforme moguće, što je produbilo krizu u partiji. Pre svega liberalna inteligencija je tada „pala u depresiju“ i iz toga se polako počelo javljati ogorčenje. Ipak, kao najveću grešku Tita i onih kojih su smenili *liberale* i kao najteža konsekvencija njihovog pada je bilo „otvaranje kapija nacionalizmu“. Međutim, i ovu pojavu on je posmatrao univerzalnije, jer su, prema njegovoj oceni, komunisti „gušeći svaku novu pojavu, pogotovo demokratsku, nabijali sve u podzemlje, a u podzemlju je onda rastao izbezumljni nacionalizam“. Takav nacionalizam, prema Đilasu, „postoji u selima, u krčmama, na ulici, na igralištima, u svima nama ukoliko se se na neki način ne odbranimo racionalnijim idejama i opštim vrednostima“. A upravo su „ekstremni nacionalizmi“ i „nacionalni totalitarizmi“ dobili krila posle sloma srpskog partijskog vođstva 1972., smatrao je Đilas. Nazivajući ih „moralnim ličnostima“, Đilas je povlačenje u privatne živote, čelnih ljudi *liberala* objasnio „gađenjem na svaku politiku u okviru datog sistema“, i zaključio da je „slom srpskih liberala politički i socijalno natragičniji trenutak u našoj posleratnoj istoriji.“²⁴⁹¹

Odbacujući kao istoričar lično iskustvo u interpretaciji, Ivan Đurić je fenomen Nikezićevih *liberala* vezao za Milovana Đilasa, koji je prema njegovoj oceni pokušao da „popravi“ vlast svojim idejama i učini je „boljom, demokratskom i manje autokratskom“. Kod liberala, on je uočavao težnju za „supstitucijom jednoga modela drugim modelom“. Za razliku od dve navedene paradigme, popravke i supstitucije, on je naveo i treću pojavu – pokret 1968. „poslednji put u ovom stoleću, pokušaj **rehabilitacije** izvorne ideje“. (akcenat njegov) U tom kontekstu, Đilasov pokušaj bio je najraniji i nahnabrij, dok je šezdesetosmaški pokret bio „poslednji pokušaj davanja jednoj misli iz prošloga stoleća, koja je u međuvremenu u praksi pokazala svoju neupotrebljivost“. Mereno onovremenim aršinima, Đurić je smatrao da su se *liberali* oslanjali i na neke tradicije koje su u Srbiji postojale, čak iako toga do kraja nisu bili svesni tada. Nazivajući Srbiju zemljom koja je pre spoznala „demokratiju, pa tek onda deodorans, sapun“, Đurić je smatrao da ta tradicija demokratizma u Srbiji postoji, da ona nikada nije bila većinska ali je „uvek postojala i bila je ono što je Srbiju vuklo u krilo *Evrope*“.²⁴⁹²

²⁴⁹⁰ Isto.

²⁴⁹¹ Isto.

²⁴⁹² Ivan Đurić, „Sudar pameti i *koza nostre*“, *Borba*, 25. jun 1990, str. 7.

Osvrćući se posebno na nacionalni program *liberala*, I. Đurić je rekao da su oni Srbima izvan Srbije, ali i čitavoj Jugoslaviji nudili „najbolji model evropskog srbijanstva“, zbog čega taj koncept nije bio prihvaćen među Srbima u drugim republikama. Praveći poređenje srpskih *liberala* sa bilo kojom drugom opcijom ili pokretom koji je od 1945. delovao u Jugoslaviji, Đurić je van svake sumnje tvrdio da su oni bili „najopasnija alternativa postojećem režimu koja se javila posle rata u Jugoslaviji“. Uzrok toj tvrdnji on je pre svega nalazio u tome što nisu koristili „omiljeno sredstvo“ svakog komunističkog režima, kada se oseti ugroženim – naciju i nacionalizam. Nasuprot tome oni su udarali u same temelje te ideologije, zbog čega su bili opasni, smatrao je Ivan Đurić, navodeći kao argumentaciju navedene tvrdnje činjenicu da su odbijali u više navrata ponuđeni „besplatni obračun“ sa hrvatskim nacionalizmom. Ivan Đurić se osvrnuo i na deo intelektualaca u Srbiji s početka sedamdesetih koji nisu razumevali u čemu je „osnova spora između liberala i postojeće vlasti – mislim na ličnu vlast Josipa Broza Tita“, jer su i *liberali* bili vlast u svojoj republici.²⁴⁹³

I Đurić je kao važan ograničavajući faktor za smenjene rukovodioce Srbije naveo vojsku, koja je „bila prvenstveno prožeta lojalnošću Srba koji su se identifikovali sa Titom“. Takođe, Ivan Đurić je istakao i odnos *liberala* prema Sovjetskom Savezu, koji nije bio samo prožet „ideološkom oprežnošću“ karakterističnom za sve jugoslovenske komuniste, već je bila determinisana i „neideološkim argumentima“ koji su proizlazili iz iskustva 1968. i ruskog imperijalizma, jer doktrina ograničenog suvereniteta nije bila izmišljotina boljševika, već „trećeg Rima“, smatrao je Đurić. I način odlaska liberala je, prema Ivanu Đuriću, bio raskid sa iluzijom da je moguća popravka toga sistema. On se složio sa Milovanom Đilasom, da je pravi nacionalizma u stvari nastao posle pada *liberala*. Nikezićevi *liberali* bili su, prema Ivanu Đuriću, „briljantni intelektualci, kakve Komunistička partija nikada na gomili nije imala, pogotovo ne u Srbiji“. Prema njegovoj oceni, mnogi su se i tada na počecima partijskog pluralizma pozivali na *liberale* iz sedamdesetih, što je tumačio potrebom da „Srbija bude evropska“, naglasivši da svi koji se pozivaju na „evropsku Srbiju, ne mogu mimoći fenomen liberala“.²⁴⁹⁴

Pravnik Vojislav Koštunica je odlučno osporio bilo kakvu vezu „klasičnog liberalizma“ sa „komunističkim liberalizmom“, negirajući time i liberalizam Marka Nikezića i njegovih saradnika. „Za liberalnu političku tradiciju“, rekao je Koštunica, „ljudska prava, a pre svega prava pojedinaca, imaju centralno mesto i ona predstavljaju merilo svega ostalog“. Navedena prava stojala su uvek „iznad bilo kakvog oblika kolektivnih prava“, bilo da je reč o društvu ili državi, smatrao je V. Koštunica, negiravši time posredno da je u modernoj istoriji Srbiji bilo kad postojala, u doktrinarnom smislu, bilo kakva liberalna orijentacija ili tzv. čisti liberalizam. Nikezićevu struju u SKJ, on je nazvao „emancipovanim ili prosvećenim komunizmom“, koji je prerano stupio na političku scenu, kada je pitanje ljudskih prava bilo na jako niskom nivou. Bilo koja komunistička ideologija, manje ili više liberalna, uvek je u svojoj

²⁴⁹³ Ivan Đurić, „Sudar pameti i *koza nostre*“, str. 7.

²⁴⁹⁴ Isto.

osnovi odbacivala „ceo taj korpus ljudskih prava“, a nije ga ni mogla usvojiti a da time ne dovede u pitanje svoj osnovni politički identitet, smatrao je Koštunica. Ocenjujući karakter vlasti jugoslovenskog predsednika kao autoritarni, jer je dominantno obeležje političkom sistemu davala ličnost Josipa Broza Tita, sa ogromnom moći koju je imao na raspolaganju, Koštunica ga je označio kao glavni ograničavajući činilac demokratizacije društva i liberalizacije sistema. Tako je i pokušaj liberalizacije sistema od strane „jedne grupe prosvetljenih komunista“, predvođenih Markom Nikezićem i Latinkom Perović, bio osujećen prevashodno zbog delovanja „jedne takve ličnosti kao što je bio Josip Broz“, smatrao je V. Koštunica.²⁴⁹⁵ Minorizirajući ulogu *srpskih liberala*, Koštunica smatra da oni i njihovo političko delovanje ne daju pečat sistemu, već je to upravo Tito. Na temelju pročitane knjige S. Đukića, Vojislav Koštunica procenjuje da razlike između *liberala* i njihovih protivnika postaju potpuno netransparentne i da među njima nema nikakve razlike, kada se suoče sa moćnom figurom Tita. Drugi njihov ograničavajući faktor je Koštunica identifikovao u povećavanju stepena represivnosti političkog sistema, koji je građanina, navodno, lišavao svake mogućnosti izbora između više kandidata, čak i unutar jedne partije. Iako je uzroke toga video u ishodu izbora 1967. i 1969. koji su predstavljali „najliberalnije izbore“ u socijalističkoj Jugoslaviji. I njegova najteža zamerka rukovodstvu SK Srbije, koje naziva „liberalnom grupom srpskih komunista-reformista“, je učestvovanje u izgradnji „konfederalnog sistema, koji se tada stvara i za čije stvaranje i oni sami snose odgovornost... svesni ili nesvesni posledica takvog rešenja“, rekao je Koštunica. Otpor koji oni nisu pružali ustavnim promenama, smatrao je Koštunica, takođe, se mora imati u vidu kada se govori „o njihovom mestu u istoriji“. Ipak, u ljudskom i moralnom smislu, ti ljudi su, prema njegovoj oceni, doživeli „transformaciju“, čime on objašnjava „njihov politički poraz“. Oni su „vredeli više“, što su pokazali odlaskom sa političke scene i potonjim držanjem, pa upravo zbog toga nisu mogli da opstanu i funkcionišu po „ortodoksnim pravilima igre“, smatrao je V. Koštunica.²⁴⁹⁶

I filozof Ljubomir Tadić se slično Koštunici koncentrisao na Titovu tehnologiju političkim obaračuna, ne baveći se suštinom problema i delovanja Nikezićevog rukovodstva. Banalizujući dijalog o *srpskim liberalima*, narativom o Titovom hedonizmu i privatnom životu, Tadić je rekao da Nikezić „genetski nije mogao biti“ nacionalista, jer mu je majka bila Francuskinja, a otac „svetski putnik“. Zbog toga Tito nije mogao uzeti kao optužbu protiv Nikezića – nacionalizam, već se opredelio u nedostatku bilo čega drugog, za termin „liberalizam“. On im ne spori da je u njihovoj politici bilo i izvesnog liberalizma, pominjući „tehnički progres“ i „neku modernizaciju“, ali navodeći i represivno delovanje Mirka Čanadanovića u Vojvodini i Bore Pavlovića u Beogradu. Tadić je *liberale* optužio i za „veliki broj zabrana u to vreme“, ne navodeći konkretne paradigme, ali navodeći da razume motive, jer su živeli u jednom „okrutnom“ i „skućenom“ vremenu. Lj. Tadić je smatrao da najtežu kritiku *liberalima* treba uputiti zbog „oduševljenja i poletnog prihvatanja odluka Brionskog plenuma“,

²⁴⁹⁵ Vojislav Koštunica, „Oživljena represija režima“, *Borba*, 5. jul 1990, str. 6.

²⁴⁹⁶ Vojislav Koštunica, „Oživljena represija režima“, str. 6

apostrofirajući u tome posebno Latinku Perović. On je smatrao da je smena Rankovića bila „sudbonosno pitanje“ za zemlju, jer je detronizacija potpredsednika države i demontaža savezne tajne službe izazvala krizu Jugoslavije. On je rekao da bi podržavaocima odluka Brionskog plenuma trebalo oprostiti i razumeti ih, jer „domašaj njihovog prodiranja u suštinu stvari nije bio dovoljan“. Brionski plenum i početak reformi u Jugoslaviji, Tadić je ocenio kao „uvod u rastvaranje Jugoslavije“. Samog Nikezića, Tadić je ocenio kao „mudrog“ političara, ali mu je veoma smetalo što je bio, smatrao je, „anacionalan“, uprkos tome što je „nacija alfa i omega svega“ i što se „samo u nacionalnom oslobođenju može videti perspektiva slobode“. Ljubomir Tadić je uočio i da je Nikezić imao drugačiji vokabular od drugih, „njegova rečenica je izazovna, provokativna“ i već zbog toga on je, smatrao je Tadić, kod drugih „nepismenih i poluobrazovanih tipova“, poput Draže Markovića morao da izazove „jednu paklenu zavist“.²⁴⁹⁷

Filozof Svetozar Stojanović je smatrao da nije bila reč ni o kakvim liberalima, već o ljudima koji su hteli „dalju liberalizaciju komunizma“, ali za njega je Tito mnogo značajnija tema od bilo koga drugog u tom sistemu. Šanse „liberalnijih komunista“ pred „harizmatiskim diktatorom, on je ocenio kao nikakve, jer su pokušali da budu, „polunezavisni titoisti“, kako je rekao. On je smatrao da je ta struja u partiji bila značajnija po potencijalima, nego po rezultatima, jer je njihov „intelektualno-politički potencijal bio ogroman“, rekao je Stojanović, poredeći Nikezića sa jednim od utemeljitelja evrokomunizma, Berlinguerom. Smatrajući da oni i nisu mogli da učine više, Stojanović im je zamario što nisu ostavili za buduće generacije „eksplicitnu, jasnu i sažetu poruku iza sebe“, što u ostavkama nisu rezimirali svoja politička razmimoilaženja sa Titom, nazivajući to njihovim političkim promašajem. Kao svoju ključnu hipotezu oko uzroka smene *liberala* u Srbiji, Svetozar Stojanović je naveo nacionalno pitanje, jer se Tito spremao na korenite ustavne promene, pa nije mogao sebi da dopusti „jako i polunezavisno srpsko rukovodstvo“, a nije bio spreman da sa Srbima ulazi ponovo, šest godina posle smene Rankovića, u sukob oko uređenja Jugoslavije. Položaj Srbije u federaciji i položaj pokrajina bili su po Stojanoviću glavni uzroci sukoba sa Titom, a da je autor u potpunosti apstrahovao doprinos Nikezićevog rukovodstva usvajanju i implementaciji ustavnih amandmana iz 1971. Nazivajući Nikezićev tim „jugo liberalima“, on je smatrao da je ključni Titov cilj bio da ih prisili da izvrše čistke u Srbiji i to dve vrste opozicije – najpre grupe oko D. Čosića i Srpske književne zadruge i drugo, filozofa-praksisovaca, te da onda i samo rukovodstvo Srbije odstrani iz političkog života.²⁴⁹⁸

Sociološkinja Vesna Pešić smatra da iz tzv. komunističke prošlosti široj javnosti mogu biti zanimljivi još samo *srpski liberali*, dok će sve ostale tendencije biti samo predmet istraživanja istoričara. Ona se najpre upitala, jesu li Marko Nikezić i Latinka Perović zaista bili naivni, jesu li i oni tek „naivne žrtve“ i nije li na sličan način i Đilas bio politički naivan na Šestom kongresu, verujući da će da uspe, naivni su bili i šezdesetosmaši i tzv. beogradska opozicija i Dubček u Čehoslovačkoj, itd.

²⁴⁹⁷ Ljubomir Tadić, „Mediokriteti uvežbavaju apsurd“, *Borba*, 2. jul 1990, str. 7.

²⁴⁹⁸ Svetozar Stojanović, „Harizmarh ne deli vlast“, *Borba*, 29. jun 1990, str. 6.

Dugoročno gledano, pokazalo se da koncepcije „naivnih“ pobeđuju i zato ima smisla analizirati šta su *srpski liberali* hteli i koje su probleme otvorili. Pešićeva je iz knjige Slavoljuba Đukića zaključivala da su oni insistirali na „ličnom dostojanstvu“ u odnosu na Tita, „kao da im je dostojanstvo bilo najvažnija stvar i kao da su i svoju političku energiju crpili iz svog moralnog stava“, smatrala je ona. Ključni kontekst za razumevanje navedene pojave jesu šezdesete godine, kao vreme duhovnog, kulturnog, ekonomskog, pa i političkog procvata u Srbiji. Tada se javljaju novi trendovi u filozofiji, sociologiji, književnosti, filmu i posebno u novinarstvu, koje dostiže zavidan profesionalni nivo i politika *liberala* je predstavljala celinu i bila sasvim kompatibilna sa ovim procesima. Nikezićev „modernizam“, kako je rekla, bio je determinisan i dugogodišnjim radom u diplomatiji, a nije nevažan ni pokret „nove levice“ u Evropi i stvaranje slike o „demokratskom socijalizmu“, koji se emancipuje od SSSR-a. Uz to u Jugoslaviji je vladalo optimističko raspoloženje još od Šestog kongresa, da se socijalsitički sistemi mogu reformisati, jer nije još bilo iskustava propalih i slomljenih reformi u koje je spadala i Nikezićeva politika, smatrala je V. Pešić.²⁴⁹⁹ Tezu da je reč o jednoj celini, ona je obrazložila i stavom, da nisu pali samo *liberali*, „svi i sve je palo“ – profesori s Pravnog i Filozofskog, vođe studentskog protesta, hajka na *crni talas* u filmu, najbolji reditelji odlaze van zemlje, smenjeni su brojni sposobni direktori, ljudi na terenu, urednici listova, itd. I ona je složila sa tim da su *liberali* uneli jedan novi jezik u politiku, ali je i odgovorila na česte kritike da je Nikezić bio suviše uopšten i filozof, da nije imao smisla za konkretizacije. On je, prema njenoj oceni, odbacio fikciju konkretnosti, karakterističnu za sva socijalistička društva u kojima je sam život bio nestvaran. On je očito odudarao od uobičajene retorike i zbog toga je od momenta kad je došao za predsednika srpske partije, već počeo da odlazi, smatrala je Pešićeva. Marko Nikezić i Latinka Perović, prema oceni V. Pešić, najbolje se mogu razumeti iz najšireg kulturno-istorijskog konteksta, jer su svoj modernizacijski program za Srbiju formulisali „izvan ideološkog polja i nadovezali se na probleme s kojima se suočila srpska država od samog njenog formiranja“. Kao posebno važno, ona je navela da se kod njih modernizacija nije svodila samo na industrijalizaciju, već je podrazumevala napuštanje tradicionalističkih vrednosti na račun univerzalnih kriterijuma vrednovanja.²⁵⁰⁰ Ona je replicirala Lj. Tadiću koji je govorio o Nikezićevoj anacionalnosti, jer, prema rečima Vesne Pešić, „njegova koncepcija otvoreno odbacuje primitivni, tradicionalistički i militarizovani srpski nacionalizam; ona odbacuje nacionalističku galamu usmerenu prema drugim narodima u Jugoslaviji. *Liberali* nacionalni interes definišu u okretanju Srbije ka sebi, te odbacivanju apriorističkog jugoslovenstva i nastojanju da se iznutra promene one njene vrednosti koje su joj preprečavale put ka modernom svetu“, rekla je ona. Njihov program modernizacije, prema analizi Vesne Pešić, najviše se izražavao u insistiranju na „funkcionalnom pluralizmu“ – izraženom kroz podelu sfera rada i mogućnosti da svaka od njih zadrži i ispolji svoju samostalnu logiku delovanja, što je i osnova modernosti i suštinskog pluralizma, ali i razbijanja okvira totalitarizma i autoritarizma, koji

²⁴⁹⁹ Vesna Pešić, „Ne samo naivne žrtve“, *Borba*, 27. jun 1990, str. 7.

²⁵⁰⁰ Vesna Pešić, „Ne samo naivne žrtve“, *Borba*, 27. jun 1990, str. 7.

su želeli da sve oblasti drže pod svojom kontrolom. Nikezićeva politika je, prema rečima V. Pešić, prvi put posle rata otvorila istorijski problem modernizacije i demokratizacije Srbije i podsetila na izazove nedovršene modernosti. U tom kontekstu, M. Nikezić i L. Perović, su „još početkom sedamdesetih godina osnovali stranku za evropsku Srbiju“. Ako je i tačna zamerka da su na odlasku mogli jače „zalupiti vratima“, tačno je i to da su ta vrata „ka modernom svetu i oni održali odškrinutim“, rekla je Pešićeva.²⁵⁰¹

Pisac Slobodan Selenić smatrao je *srpske liberale* „najemancipovanijim, najprosvećenijim političkim rukovodstvom koje je Srbija imala posle rata“. Kao jednu od najvećih novina na političkoj sceni, koju su doneli, on navodi „novi jezik“ koji se etablirao u javnoj upotrebi, jer je u političkim govorima počelo da se govori „sa željom da se nešto odista kaže“. Iz javne upotrebe nestaju, kako je rekao, konstrukcije „ptičijeg jezika“ kojim su se do tada političari sporazumevali, partijski žargon se iz osnova menja i političari počinju misaono da govore, što je bila, kako je rekao Selenić, za njegovu generaciju epohalna novina. Jezik kojim su govorili Nikezić i Perovićeva trudio se da otkrije, a ne da prikrije ono o čemu govori, prelio se na medije i to je bila „revolucionarna promena“ u novinarskom stilu i pristupu. I Selenić je smatrao da je „slom srpskih liberala jedan od najtragičnijih događaja u našem posleratnom političkom životu“, iscrpljujući sve uzroke za njihovu smenu i isključivo je objašnjavajući, kao i ostali učesnici navedenog okruglog stola, Titovom ličnošću.²⁵⁰² Prvi uzrok njihove smene, prema S. Seleniću, je Titovo nepristajanje na tržišnu privredu, na kojoj su *liberali* insistirali. Dovodeći „sposobne, mlade ljude na rukovodeća mesta u privredi i osamostaljujući preduzeća“, oni su ih oslobađali partijsko-političke kontrole i činili ih zavisnim od poslovnog uspeha, „Nikezić, možda čak više Latinka, su zapravo otimali zemlju iz ruku političara titivskog kova“, što su, prema njegovoj oceni konzervativci dobro osećali i u tom smislu delovali i u tom smislu delovali. Prema njegovoj oceni, važan segment *liberalske* politike, koji je ubrzao njihov pad bilo je „osamostaljivanje srpske politike oslobađanjem od balasta srpskog jugoslovenstva“, pominjući koliko takta i opreznosti je pokazano da bi se po svaku cenu izbegli nacionalni konflikti i konfrontacije, vodeći politiku nacionalne tolerancije i ustupaka, kao i okretanja Srbije sebi. Smenjivanje Nikezićevog vođstva, Slobodan Selenić je okarakterisao „zločinom sa tragičnim, nesagledivim posledicama po Srbiju“, ali je kao najznačajnije nasleđe i tekovinu „liberalističke civilizovanosti“ naveo činjenicu da se jednom osvojeni prostor slobode i jedan novi jezik i stil društvenog ophođenja, uprkos njihove smene, nije mogao vratiti unazad.²⁵⁰³

Sociolog i filozof Nebojša Popov smatrao je da karakter sistema „partijske države“ nameće i reducira analizu strukturnih procesa, pre svega preko delovanja „partijskog vrha“. On je smatrao da je i period vlasti *liberala* bio obeležen represijom režima, apostrofirajući Gradski komitet partije u

²⁵⁰¹ Vesna Pešić, „Ne samo naivne žrtve“, str. 7

²⁵⁰² Slobodan Selenić, „Novi jezik, politički stil“, *Borba*, 26. jun 1990, str. 5.

²⁵⁰³ Slobodan Selenić, „Novi jezik, politički stil“, str. 5.

Beogradu, kao i Univerzitetski komitet SK. Ipak, uz sva ograničenja, smatrao je da se ne mogu prevideti „osobnosti projekta modernizacije Srbije“, koji je zastupalo Nikezićevo rukovodstvo, kao i specifičan način javnog delovanja pojedinih protagonista te politike. Ideje i „elitni pristup“, koji je iritirao političke protivnike, sem Nikezića iskazivali su i Koča Popović, Latinka Perović, Mirko Tepavac, smatrao je Popov, poentirajući da oni iako nisu bili u stanju da dovedu u pitanje „temelj i okvir partijske države“, ipak su se dovoljno razlikovali od njenih glavnih protagonista da su morali biti sklonjeni. Kao posebno važan pomena on je smatrao stav Marka Nikezića o nacionalizmu, koga je smatrao „najgorom komponentom srpskog ponašanja“, kako je rekao N. Popov. On je podsećao i na Nikezićeve reči da je bio srećan što nije bio isprovociran da bude smenjen kao nacionalista i što sa svojim saradnicima nije dozvolio da postanu simetrija procesima koji su zahvatili Hrvatsku. Negirajući tezu o anacionalnosti *srpskih liberala*, Popov ju je smatrao netačnom, determinišući politiku Nikezićevog tima kao osobenu, „nenacionalističku interpretaciju srpskog identiteta i nacionalnog interesa“, ukazujući da je kroz istoriju postojala pluralnost u shvatanju i interpretiranju i nacionalnog identiteta i nacionalnog interesa.²⁵⁰⁴

Novinar i publicista Miloš Mišović smatra da su *srpski liberali* pokušali da u „krutom boljševičkom sistemu izgrađuju modernu Srbiju“ i da su poraženi u otporu toj ideji. On navodi da je nakon smene bilo dosta neutemeljenih kritika na račun Nikezićevih *liberala* i da im je pripisivano mnogo toga što nije njihov ili isključivo njihov greh. Mišović smatra da su se oni dok su bili na vlasti više branili od napada i sumnjičenja sa raznih strana nego što su uspevali da izgrađuju svoj koncept političkog sistema. Ipak, uprkos tome ostali su „vidni tragovi njihove politike, možda više izraženi u onome čemu su liberali težili nego u samoj realizaciji njihove koncepcije“. Njihova ideja moderne Srbije i njenom mestu u jugoslovenskoj federaciji, smatra Mišović, bila je prethodnica svih kasnijih reformskih intencija u zemlji. Kao novinar koji je pratio protagoniste *liberalske* politike, Miloš Mišović je napisao da se divio „smelosti i moralnoj čvrstini tih ljudi koji su svesno ulazili u političke sukobe, iako su gotovo uvek znali šta će im se dogoditi...“²⁵⁰⁵ On je procenjivao da su *liberali* u datim okolnostima učinili „koliko su mogli“ i povukli se „pod pritiskom dogmatskih snaga i autokratske moći“. Neki od njih imali su „smelosti i moralne snage“ da samom Titu „kažu u lice istine koje mu niko nije rekao“, smatrao je M. Mišović.²⁵⁰⁶

Deceniju kasnije, 2002. u Beogradu je na tridesetu godišnjicu smene rukovodstva CK SKS sa Nikezićem na čelu održan u magazinu „Economist“ drugi okrugli sto na temu, „Uzroci i posledice pada srpskih (komunističkih) liberala, oktobra 1972.“. Okupljena je ideološki manje heterogena grupa učesnika, nego na okruglom stolu na sličnu temu 1990. u „Borbi“, a urednik zbornika, Mijat Lakićević je kao povod za razgovor naveo „tajanstveno, nerazumljivo ali upadljivo ćutanje“ o unutarpartijskom

²⁵⁰⁴ Nebojša Popov, „Ni preko Briona, ni preko Ravne gore“, *Borba*, 9. jul 1990, str. 5.

²⁵⁰⁵ Miloš Mišović, „Poraz ranih petlova“, *Borba*, 23. jul 1990, str. 5.

²⁵⁰⁶ Miloš Mišović, „Strahovanja Josipa Broza“, *Borba*, 24. jul 1990, str. 5.

obračunu, posle koga su na hiljade ljudi udaljene sa svojih položaja i poslova. Zatim, navodi Lakićević, u Sloveniji i Hrvatskoj je sličnim istorijskim procesima posvećena daleko veća pažnja, a i u tim istraživanjima, pad reformističkog vođstva u Srbiji ocenjen je kao „događaj od izuzetne istorijske važnosti, šta više preloman za dalja zbivanja...“ Posle svih rehabilitaciji, pisao je on, koje su se u Srbiji odigrale, od informbirovaca i udbaša, do saradnika okupatora, jedino su „komunistički liberali ostali zaboravljeni“, smatrao je Lakićević. Taj *damnatio memoriae* je posebno naglašen nakon političkih promena 2000. kada je napravljen politički konsenzus da se čitavu epohu 1945–2000. „udari pečat *mračna prošlost* i gurne u fioku zaborava“.²⁵⁰⁷

Političar i nekadašnji *praksisovac*, Dragoljub Mićunović se u svojoj memoarskoj hronici kritički osvrnuo na uticaj Latinke Perović u tzv. opštinskim slučajevima, zamerivši joj na ulozi kritičara starih partijskih kadrova. Mićunović je bio kritičan i prema optužbama koje je Perovićeva, prema njegovim sećanjim, izricala u vreme studentskih nemira u Beogradu 1968. da zahtevi za socijalnom jednakošću destimulišu privrednu inicijativu. U svojim memoarima on je reformsko rukovodstvo Srbije optuživao za brojne zabrane, koje su „pljuštale na sve strane“, jer su se „siroti 'liberali' trudili koliko god su mogli da dokažu Titu da nisu liberali“, pisao je D. Mićunović. On je dokazivao i da reformski komunisti, koji su odbijali da politički stigmatizovane profesore odstrane sa Filozofskog fakulteta, nisu bili liberali, jer su bili „za jednopartijski sistem, za monopol vlasti bez političke opozicije, za društvenu, odnosno državnu svojinu, protiv privatne svojine...“²⁵⁰⁸

Istoričar i politički funkcioner Saveza komunista i kasnije SPS-a, akademik Čedomir Popov je kvintesenciju politike rukovodstva Marka Nikezića sveo na „ponižavajuće trčanje s plenuma na plenum radi pravdanja zbog tobožnjeg nedovoljno oštrog obračunavanja s nacionalizmom“. U svojoj propagandnoj studiji, pisanoj za potrebe odbrane S. Miloševića pred sudom za ratne zločine, Popov je smenu A. Rankovića tumačio udarom na Srbiju, Jugoslaviju posle ustavnih amandmana označio nepostojećim pravnim terminom „labava konfederacija“, a uklanjanje čelnih ljudi najuspešnijih privrednih kolektiva u Srbiji, koje se desilo nakon pada M. Nikezića i L. Perović, on je situirao u drugu polovinu šezdesetih godina, vezavši ih za odlazak Rankovića. Ipak, za Nikezićevo rukovodstvo je napisao da je ostvarilo „određenu meru kapaciteta i reputacije da Srbiju vodi putem 'modernizacije'...“²⁵⁰⁹

Publicista, pisac i novinar Boro Krivokapić je smenu Nikezićevog rukovodstva označio kao „Titovu kobnu grešku“, jer su ostavke Marka Nikezića i Latinke Perović, kako je romansirano napisao, Srbiji i Jugoslaviji bile „teške kao olovo (i topovsko!)“. Nikezićevim *liberalima*, napisao je on, „može

²⁵⁰⁷ *Prelomna 72. Uzroci i posledice pada srpskih (komunističkih) liberala, oktobra 1972.*, Beograd, 2003.

²⁵⁰⁸ Dragoljub Mićunović, *Život u nevremenu* 1, Beograd, 2013. str. 192–273.

²⁵⁰⁹ Čedomir Popov, *Velika Srbija. Stvarnost i mit*, Novi Sad – Sremski Karlovc, 2007., str. 301–303.

se prigovoriti malo ili mnogo, samo ne jedno: *nacionalizam*. Samo ne *vinovništvo*... sveuništenja Jugoslavije (ali i Srbije).²⁵¹⁰

Istoričar Milorad Ekmečić smatrao je da je dolazak Marka Nikezića za prvog čoveka CK Srbije, za kratko vreme „unelo svežinu novih ideja o potrebi stvaranja velikih privrednih i finansijskih sistema, kao nosioca razvoja“.²⁵¹¹ Iako pogrešno navodi da su ustavnim amandmanima iz decembra 1968. pokrajine Vojvodina i Kosovo ojačale svoj status i „postale konstitutivni element jugoslovenskog federalizma“, Ekmečić za tvrdnju da je tim povodom došlo do „podele među vodećim političarima same Srbije“ ne navodi izvor ili dokaz u prilog navedenoj tvrdnji.²⁵¹²

Filozof, jedan od najuticajnijih predstavnika „Praksis“ grupe i potonji predsednik vladajuće stranke u Srbiji, SPS-a, Mihailo Marković je reformsko rukovodstvo u Srbiji označavao kao „Nikezićeve liberale“, koji nisu želeli da odstranjuju profesore, među kojima i njega, sa Beogradskog univerziteta, a „još manje da nas hapse (iako je Tito stalno tražio 'administrativne mere' prema filozofima)“. Ipak, uklanjanje Aleksandra Rankovića iz vrha vlasti u Jugoslaviji, Marković je smatrao tragičnim događajem i „velikom preprekom“ u pokušajima održanja *status quo* na Kosovu.²⁵¹³ Prema njegovoj oceni, Ranković se dosledno opirao težnjama za decentralizacijom Jugoslavije a „obaveštajne službe i policija su bile centralizovane institucije pod njegovom gvozdenom rukom i trudile su se da zatru u korenu“ svaku vrstu emancipatorskih težnji u Sloveniji, Hrvatskoj i na Kosovu, smatrao je vodeći filozof-praksisovac. Privrednu reformu iz 1965. i smenjivanje Aleksandra Rankovića, označio je kao „prethodnice razbijanja Jugoslavije“. On je kao ključnu konsekvencu Brionskog plenuma naveo gubljenje „svake srpske vlasti i uticaja na ovom najstarijem i najznačajnijem delu srpske zemlje“ (reč je o Kosovu – prim. aut.). Postbrionska srpska politička elita prepustila je Albancima Kosovo, smatrao je Marković, zbog straha od Tita. Za razliku od većine njenih pripadnika, Marko Nikezić i „neki od njegovih saboraca nisu se plašili sukoba sa Titom“, ali su, smatrao je Mihailo Marković, „bili gotovo potpuno lišeni srpskog nacionalnog osećanja“.²⁵¹⁴ Uprkos tome, smena Marka Nikezića i „njegovih liberala“, pisao je Marković, „označava preokret u dotadašnjem razvoju. Sledila je nezapamćena čistka

²⁵¹⁰ Boro Krikočević, *Beskonačni Tito*, Beograd, 2006., str. 451, 459, 463.

²⁵¹¹ Milorad Ekmečić, *Dugo kretanje između klanja i oranja. Istorija Srba u novom veku (1492–1992)*, Beograd, 2011., str. 537.

²⁵¹² Slično Čedomiru Popovu i Milorad Ekmečić navodi pogrešno da su pokrajine krajem šezdesetih postale konstituenski jugoslovenskog federalizma, što je bilo netačno, jer je druga Jugoslavija konstituisana na nacionalnom principu – pet nacija i šest republika. Suštinu ove formule i temelje jugoslovenskog federalizma nisu izmenile ni ustavne promene u navedenom periodu. Više o tome u poglavlju o autonomnim pokrajinama.

²⁵¹³ M. Marković povodom demonstracija na Kosovu 1968. kao i većina ostalih praksisovaca u svojim memoarima slavi upotrebu sile protiv demonstranata u pokrajini, dok istovremeno žestoko optužuje vlast zbog korišćenja nezrazumno blažih mera represije prema junskim protestantima u Beogradu, iste godine. Takođe, Marković iznosi u memoarima tvrdnju da je Tito „zabranio“ da se o kosovskim demonstracijama „bilo šta javlja ili da se on analizira. To je dugo bila jedna od najbolje čuvanih tajni u Jugoslaviji.“ Mihailo Marković, *Juriš na nebo. Sećanja*, 1, Beograd, 2008., str. 83.

Arhivska građa je puna informacija i analiza različitih partijskih foruma i državnih instucija o navedenom događaju. Vodeći ljudi u Srbiji oglasili su se tim povodom, dok su mediji prenosili informacije o demonstracijama na Kosovu i nekim mestima u Makedoniji.

²⁵¹⁴ Mihailo Marković, *Juriš na nebo. Sećanja*, 1, Beograd, 2008., str. 68, 82–84, 101.

svega što je bilo najsposobnije i najkreativnije u politici, privredi i kulturi tadašnje Srbije. Počelo je dugo propadanje...“ Liberale, kako ih naziva, predvodio je Marko Nikezić, „čestit i vrlo obrazovan“ čovek, koji se „bez mnogo reči, strpljivo i uporno odupirao Titovom zahtevu“ o uklanjanju sa univerziteta profesora koje je šef SKJ ocenio kao pokretače pobune 1968. Nikezić je, prema oceni Mihaila Markovića, bio u teškoj situaciji jer je protiv sebe imao ne samo Tita, već i „vrhove savezne vojske i policije“, rukovodstva drugih republika, ali i „konzervativne elemente u samoj Srbiji“, koje je mogao izbaciti iz partije da sam „nije zazirao od grubih metoda u političkoj borbi“, smatra ovaj filozof. Nikezićovo „liberalističko rukovodstvo“ je, smatra on, pre svega želelo da modernizuje Srbiju i ojača njen položaj u federaciji, a bilo je spremno „da se angažuje protiv tzv. nacionalista, ali ne i protiv demokratskih levičara“, pod kojima Marković podrazumeva filozofe *praksisovce*, čiji je bio jedan od najuticajnijih predstavnika.²⁵¹⁵

Ekonomista Ljubomir Madžar smatra da je smena Nikezićevog rukovodstva bila veoma štetna, jer je posle nje nastala „seča knezova“, čistka uspešnih direktora privrednih kolektiva. Srbija, smatra on, nikada nije imala veliki broj kvalifikovanih ljudi za upravljanje većim preduzećima, to je bio „redak resurs“. Zbog toga je teško zamisliti „veću štetu“ koju jedno društvo i država naprave sebi, od toga da posmenjuju uspešne direktore i na njihovo mesto dovedu „one koji imaju manje iskustva, manje znanja, lošije veze sa okruženjem, sa tržištem“. Šteta koja je tada napravljena je, procenjuje on „ogromna i nenadoknativa“, a njene prave domete je nemoguće precizno izmeriti.²⁵¹⁶

Pisac Aleksandar Tišma smenjivanje reformskog rukovodstva Srbije nazvao je Titovom „malom kulturnom revolucijom“, izvedenom zbog „nemogućnosti da drukčije vlada“. Kao prve manifestacije nove politike on je naveo u svom dnevniku ponovno uvođenje „partijske kadrovske politike“, kako je napisao. Ipak, on je pisao tokom 1971. da je „srpstvo“ doživelo „poraz istorijske misije“, jer ga je volja za samostalnošću ostalih naroda naterala da se povuče u svoje granice, „koje nisu granice srpstva nego Srbije, gde živi samo 60% nacije“. On je tu situaciju ocenio kao „repliku okupacijske situacije, nedićevske situacije, kada preostaje jedino da se misli na svoj uži interes, na opstanak, da se obrađuje svoj vrt...“ Sve u cilju da se izbegnu optužbe za unitarizam, a ovako se ponašala i „zvanična politika“ u Srbiji, ali, kako je napisao, samo ona, jer su svuda okolo bujala sasvim druga uverenja „od jeda, uvređenosti, razočarenja zbog raspada države, ideje, do brige i zabrinutosti za srpstvo van republičkih granica“, pisao je Tišma.²⁵¹⁷

Jugoslovenski i italijanski novinar i publicista Frane Barbijeri smatra da je Srbija u vreme Marka Nikezića bila usmerena prema „modernim transformacijama“, a upravo je takva Srbija vođena „kursom modernizacije“ imala presudan ekonomski, društveni i kulturni značaj za Jugoslaviju koja je nastajala u to vreme na novim ustavnim koncepcijama. Upravo je ova „avangardna uloga“ Srbije u

²⁵¹⁵ Mihailo Marković, *Juriš na nebo. Sećanja.*, 1, str. 7, 11, 58.

²⁵¹⁶ Ljubomir Madžar, „Praksis“ je bio na krivom putu”, u: *Ispred vremena*, prir. Mijat Lakićević, Beograd, 2011., str. 188.

²⁵¹⁷ Aleksandar Tišma, *Dnevnik 1942–2001.*, Sremski Karlovci – Novi Sad, 2001., str. 534, 565.

modernizacijskim konceptima, stvorila utisak o ponovnoj dominaciji najveće republike, pa ja novi, moderni avangardizam bio tumačen kao osavremenjeni oblik starog „hegemonizma“, što je bio uzrok „nesporazuma“ sa političkim elitama u nekim drugim sredinama i republikama, smatrao je Barbijeri. On ne misli da su Nikezić i njegovi saradnici imali te intencije, naprotiv, ali ovaj utisak je postojao kod drugih. Činilo se, govorio je Frane Barbijeri, kao da Srbija pod Nikezićem želi da „nadoknadi“ izgubljeno vreme tokom Rankovićevog razdoblja i da u „novom jugoslavenskom kontekstu, kroz vrata te modernizacije, kroz shvaćanje društva i budućnosti, na novi način, koji je u to doba često bio kavalificiran i kao zapadni, preuzme opet lidersku ulogu u odnosu na ostale republike“.²⁵¹⁸ Tvorcu tog pokreta, Marku Nikeziću sa njegovim konceptom širokih „kosmopolitiskih shvaćanja“ i Evropa je bila „preuska“ za celinu ideja budućeg ekonomskog razvoja, a kamoli Jugoslavija, smatrao je Barbijeri. On je identifikovao dvostruke uzroke poraza Nikezićevih reformista. Prvi je bio odnos snaga u samoj Srbiji, koja je bila „puna konflikata“, kontroverzi o tome ko bi trebalo da je predstavlja i ko će iz Srbije biti u stanju da uspostavi konstruktivniji dijalog sa ostatkom Jugoslavije. S druge strane, samo Nikezićovo rukovodstvo, smatra Barbijeri, nije uspelo da „uspostavi dijalog sa drugim centrima u Jugoslaviji“, pre svega zbog njihove „konceptije moderne Srbije i Jugoslavije“, koju su drugi tumačili kao vid „novog liderstva srpskog rukovodstva u jugoslavenskom kontekstu“. Frane Barbijeri konstatuje da je „taj avangardizam i težnja da se ide u korak sa svijetom nekima smetao“, tim pre što je Srbija kao najveća u to vreme bila i u ekonomskoj ekspanziji, što je podsticalo strah, kao i sama moderna terminologija i vokabular, koji su koristili, a koji je bio „stran drugim sredinama“. Zbog svega toga *liberali* su „osjećali izvjesnu izolovanost, na koju su se dosta često žalili“, a ta izolovanost je bila pojačana i nemogućnošću dobre komunikacije sa federalnim vrhom. Oni su, tvrdi Barbijeri, verovali da je i za Srbiju i za Jugoslaviju od presudne važnosti „baš takav kurs modernizacije kakav su oni zastupali“, očekujući da će partija moći da iznese tu politiku, ako sebe „izoštri“ kroz debatu i unutrašnje konflikte“, koji su u Beogradu bili i „vrlo dramatični“. Svojom politikom oni su, kaže Barbijeri, otvorili i front sa nacionalizmom, ali ne „administrativno-političkog konfrontiranja sa pozicija sile“, nego „podsjećanjem osnova onog što je predstavljalo staru, tradicionalnu formu nacionalizma“. Smatrali su da je to jedini efikasan i dugoročan način borbe protiv nacionalizma, ali je takva politika „u Srbiji bila osporavana, a nigde nije bila shvaćena“, smatrao je Frane Barbijeri.²⁵¹⁹

Publicista i političar Desimir Tošić pisao je 1973. u emigrantskoj „Našoj reči“, analizirajući Nikezićeve javne istupa, da je smenjeni prvi čovek srpske partije bio protiv „uobičajenog Titovog boljševičkog postupanja u privredi i politici“, kao što je prvi put, smatra on, uočljivo da se insistiralo na „jačanju sindikalnog pokreta“. Tošić je posebno ukazivao na jednu novu pojavu, kako kaže, u „mlađoj“ generaciji Saveza komunista, a Marko Nikezić je više od drugih bio reprezent toga „odvajanja od starije generacije“ koju je školovala Komenterna, a to je bilo vidljivo u njegovoj „ličnosti i psihologiji“.

²⁵¹⁸ Miloš Mišović, *Naslednici bez testamenta. Razgovori sa glavnim urednicima NIN-a*, Beograd, 1999., str. 81–82.

²⁵¹⁹ Miloš Mišović, *Naslednici bez testamenta. Razgovori sa glavnim urednicima NIN-a*, Beograd, 1999., str. 83–86.

„Iako u jednopartijskom sistemu”, pisao je ovaj politički emigrant, „iako na čelu jedne Partije koja stvarno upravlja skoro svakim kutom društvenog i privrednog života zemlje, ipak kod njega i u izrazu i u posmatranju ima sklonosti da se stvari gledaju u istorijskoj perspektivi, da im se pristupa oprezno, nesamouvereno, na jedan tzv. liberalni način”. D. Tošić posebno analizira jezik Marka Nikezića i njegovu upotrebu potencijala, potpuno stranog revolucionarnim komunistima i posleratnim aparatčicima, kako kaže. Vokabular pun izraza poput: „ne mislim“, „teško mogu da procenim“, „treba“, „nisam siguran”, itd. pokazuju, prema uredniku londonske “Naše reči”, čoveka koji sumnja i koji se preispituje. Period vlasti Marka Nikezića u Srbiji, bio je, smatra, „značajan korak napred, možda značajniji nego i pravi liberalizam”. Nikezić je bio pokušaj da se čitavo društvo, ne samo vladajuće strukture, oslobode “apsolutizma u misli i u postupanju”, jer je to bio “čovek koji je mnogo mislio, a takvom nije mesto u Savezu komunista”, zaključivao je D. Tošić.²⁵²⁰

Sociološkinja i filozofkinja Zagorka Golubović na osnovu vlastitih empirijskih istraživanja tvrdila je da je Nikezić bio “prosvećeni liberal evropskog duha koji je mislio na evropski način”. Ona ovu pojavu naziva “intimnim liberalizmom i evropskim duhom” za koji nije sigurna koliko je uspevao da kanališe kroz svoju politiku delatnost i u kojoj je meri “liberalna orijentacija došla do izražaja u vreme kada je Nikezić bio na celu srpske partije”. Ona se i pitala koliko je Marko Nikezić realno mogao, imajući u vidu period u kojem je bio prvi čovek SKS, “da učini nešto više od onoga što je učinio s obzirom da se radi o novom kursu kada Titov staljinizam naročito dolazi do izražaja, kada Tito izjavljuje: 'Sovjetski Savez je ipak socijalizam' i kada pokušava da obnovi totalitarne komunističke pretenzije iz prvog perioda”, smatra Golubovićeva.²⁵²¹

Filozof Svetozar Stojanović je krajem devedesetih godina XX veka tvrdio da je “dan kada je pao Nikezić bio jedan od najnesrećnijih” u njegovom životu, ne zbog toga što su opozicioni filozofi, kojima je pripadao, već bili na udaru, nego zato što je u “njemu i liberalima video ljude koji predstavljaju neku nadu”. Smatrao je da je njihovim padom za dugo vremena nestala nada, da se spustio mrak, kako je rekao. O Nikeziću je Stojanović imao “izuzetno visoko mišljenje”, ali je pomenuo i da neki ljudi o tom periodu sude različito od njega, posebno kada su u pitanju zabrane. Ipak, prema S. Stojanoviću, to nisu ključne stvari, jer je to bilo delovanje u jednom okviru, a “ko ne razume okvir, ništa ne razume, jer okvir je važan, i sve što se događalo – govori o tom okviru”, smatra on.²⁵²²

Novinar i publicista Slavoljub Đukić je pre svega Marka Nikezića ekstrahovao iz socijalnog i političkog konteksta kome je pripadao, pišući o njemu da je bio „svestrano obrazovan, slojevit, živog izražavanja, nevlastoljubiv, uljudan a na razdaljini, kao da je s neba pao među svoje partijske drugove. Svojim ponašanjem rušio je i komunistički protokol.“ Đukić se i posle niza susreta sa Nikezićem pitao, prema vlastitom priznanju, „kako se ovaj, *par excellence* gospodin, našao u krugu ljudi i ideja koje

²⁵²⁰ Desimir Tošić, “Čovek koji je mnogo mislio”, *Naša reč*, London, oktobar 1973.

²⁵²¹ “Osporavanja i otpori partijske države”, *Republika*, br. 188, Beograd, maj 1998.

²⁵²² “Osporavanja i otpori partijske države”, *Republika*, br. 188, Beograd, maj 1998.

svetovi razdvajaju“. S. Đukić je pisao da su Marko Nikezić i Latinka Perović, iako različiti funkcionisali kao savršen tandem do kraja, on „politički kreator i strateg“, a ona „stvaralački operativac“.²⁵²³

Novinar i publicista Milo Gligorijević pisao je da su „otmeni Marko Nikezić, koji misli na francuskom i elokventna Latinka Perović čija svaka rečenica ima sve potrebne sastojke“, iskoračili „iz šeme, napustili prosek, odustali od konferencijskog jezika i pokazali ne samo da su drukčiji nego da im je stalo do razlikovanja“.²⁵²⁴

Istoričar umetnosti Dejan Medaković smatrao je da se M. Nikezić, L. Perović i D. Marković, „povijaju pred neumoljivim diktatom Josipa Broza i njegovog najužeg dvorskog kruga koji je tada vladao Jugoslavijom“. Medaković, tada dekan Filozofskog fakulteta, je smatrao i da je rukovodstvo Srbije „žrtvovalo“ Mihaila Đurića da bi smanjilo pritisak zbog Titovog zahteva za uklanjanjem osmoro profesora sa Beogradskog univerziteta.²⁵²⁵

Novinar i publicista Dimitrije Boarov je smatrao da iako su se vodeće političke ideje narednih decenija posle pada „srpskih liberala“ kretale u suprotnom smeru od njihovih težnji, oni su ostali u lepom kolektivnom pamćenju, uprkos brojnim diskvalifikacijama sa kojima su bili suočeni. On je pisao da je u njihovom programu i zalanjima bilo puno esencijalnih karakteristika liberalizma, pre svega kada je reč o zaštiti pojedinca i njegovom motivisanju na političku participaciju, ali i lično usavršavanje. U važan segment njihovog liberalnog koncepta Boarov je ubrajao i načelo „slobode privređivanja“, zbog čega su i osuđeni za tehnokratizam. Njegov zaključak je da su Nikezićevi reformisti uz sve ograde „ipak gurali stvari u pravcu spomenutih liberalnih ciljeva, osećajući da samo privredni i civilizacijski napredak može spasti Srbiju...“ Prema analizi D. Boarova „srpski liberali“ su mnogo manje robovali starim „komunističkim dogmama“ od drugih vođstava po republikama, naročito istakavši njihov otpor kontroli „podržavljene partije“ i insistiranje na snaženju i autonomiji institucionalnog okvira, i da bi se izbegla Titova nadinstitucionalna arbitraža. Boarov je zaključivao da su ideje „srpskih liberala“ preživjele i da vremenom samo dobijaju na aktuelnosti.²⁵²⁶

Diplomata Ivan Vejvoda tvrdi da su Nikezićevi reformisti bili vesnici jedne važne poruke, o tome „da nema mogućnosti za demokratsko društvo, za demokratsko političko sporazumevanje bez demokratskih ustanova“. Ovaj pokušaj reformi unutar sistema je propao, doživeo politički poraz, ali je ostao „duh tog pokušaja širenja granica slobode i uvođenja obrisa demokratskog unutar socijalističkog sistema“, rekao je Vejvoda. Ta generacija, pisao je, bila je kompatibilna sa procesima u zapadnoj Evropi, „ugradila je jedan značajan kamen u građevinu moderne, demokratske Srbije“. Takođe, Vejvoda je povukao paralelu između reformi u Čehoslovačkoj 1968. i u Jugoslaviji, iznoseći tvrdnju da

²⁵²³ Slavoljub Đukić, *Političko groblje*, Beograd, 2009., str. 107, 132–133.

²⁵²⁴ Milo Gligorijević, *Slučajna istorija*, str. 269.

²⁵²⁵ Dejan Medaković, *Efemeris. Hronika jedne porodice*, 4, Novi Sad, 2007., str. 1298.

²⁵²⁶ Dimitrije Boarov, „Hoće li liberalizam na kraju pobediti“, *Prelomna 72. Uzroci i posledice pada srpskih (komunističkih) liberala, oktobra 1972.*, Beograd, 2003., str. 51–59.

je u nekom smislu uporedivo (iako ne sa istim stepenom nasilja) gušenje čehoslovačkih reformi nakon sovjetske okupacije te zemlje i onoga što se dogodilo reformskom rukovodstvu CK SK Srbije sa Titom i saveznim vrhom partije 1972. On smatra da su „po obuhvatnosti i radikalnosti osujećenja procesa otvaranja sistema“ ova dva događaja istoijski uporediva.²⁵²⁷

Pisac Predrag Matvejević je Nikezića i Perovićevu smatrao demokratama svesnih svih opasnosti populizma i zbog toga nespornih „da se za njima vuče trag žestokog srpskog nacionalizma.“²⁵²⁸

Pravnik Kosta Čavoški ne smatra „anacionalni“ politički program modernizacije nikakvom posebnom mudročcu, već iznuđenim i jedino mogućim rešenjem da bi se srpski liberali kao Titovi „ljudi od voska“, održali na vlasti.²⁵²⁹

Ekonomista Vladimir Gligorov smatra da reformsko vođstvo u Srbiji s početka sedamdesetih godina i nije moglo da uspe, jer je bilo suočeno sa ograničenjima tadašnjeg sistema. Ipak, njihov pad 1972. on smatra prekretnicom, jer se istorija socijalsitičke Jugoslavije delila na dva perioda – jedan do te godine i drugi, nakon nje. Prvi period je vreme pokušaja da se daju odgovori na tri ključna pitanja, smatrao je – šta sa demokratijom, kuda sa tržišnom privredom i šta da se radi sa ogromnim autoritetom Tita. Ograničenja u odgovorima na ova tri pitanja su bila u socijalizmu, jednopartijskom sistemu i autokratskom vođi. Iako Nikezićevi reformisti nisu zadovoljavali većinu kriterija da se nazovu liberalima, Gligorov smatra da su po dva osnova to bili: po otporu autokratiji i po nesklonosti kolektivizmu. Oni su, prema V. Gligorovu, istovremeno došli u sukob sa protagonistima „socijalističke robne proizvodnje“, kojima nije odgovarala preorijentacija na tržišnu privredu, a takođe su se i konceptijski sukobili i sa nacionalistima, jer su „liberalima“ bile važne privredne i individualne slobode, a ne nacionalne. Gligorov zaključuje da je poraz „srpskih liberala“ 1972. imao dalekosežne negativne posledice po liberalnu misao i politiku, a označavao je i trajniju prevagu moći komunističkih i nacionalističkih snaga.²⁵³⁰

Sociolog Todor Kuljić je u kontekstu šireg istraživanja o celini Titove epohe, zaključivao da „srpski liberali nisu robovali mitološki shvaćenom srpskom nacionalnom interesu, već su prihvatili izazov politike čistih računa.“ „Reformistički komunisti“, kako ih je determinisao, više su strahovali od Titove arbitraže i režima čvrste ruke sa osloncem na JNA, nego od hrvatskog separatizma, smatra Kuljić. On je piše da rukovodstvo Srbije nije uklonjeno zbog nacionalizma, ali je njihova smena, nakon

²⁵²⁷ Ivan Vejvoda, „Politika nemogućeg“, *Prelomna 72. Uzroci i posledice pada srpskih (komunističkih) liberala, oktobra 1972.*, Beograd, 2003., str. 60–65.

²⁵²⁸ <https://www.mail-archive.com/sim@antic.org/msg11014.html>

²⁵²⁹ Kosta Čavoški, *Badingova protiv Badingove*, Beograd, 2006., str. 56–61.

²⁵³⁰ Vladimir Gligorov, „Liberalizam, komunizam i nacionalizam“, *Prelomna 72. Uzroci i posledice pada srpskih (komunističkih) liberala, oktobra 1972.*, Beograd, 2003., str. 15–21.

prethodno izvedene čistke u Hrvatskoj, „trebalo da zadovolji načelo nacionalne simetrije u održavanju ravnoteže partijskog vrha i spreči eventualni srpski trijumfalizam“.²⁵³¹

Teoretičar književnosti i političar Vladeta Janković smatrao je da su Nikezić i njegovi saradnici činili sve da „sebe obezbede od prigovora za bilo kakvu popustljivost prema 'neprijateljskim pojavama'. Oni su svoju vladavinu označili pojačanim političkim obračunima ne samo sa diskusijama u Filozofskom društvu Srbije ili u Francuskoj 7, već su vršili i zabrane knjiga, časopisa, pozorišnih predstava – da bi, pred svoj kraj, pribegli i zatvorskim progonima.“ Janković im posebno zamera protivljenje srpskom nacionalizmu, motivisano, smatrao je, time „da bi svoje bezuslovno jugoslovenstvo dokazivali u svakoj prilici“.²⁵³²

Među predstavnicima domaće intelektualne elite, književnik, angažovani intelektualac i predsednik Srbije i Crne Gore, Dobrica Ćosić je najdirektnije govorio i sudio o Nikezićevom rukovodstvu, posebno njihovoj nacionalnoj politici. Ćosićevu valorizaciju je nesumnjivo opterećivala činjenica da su ga od reformskih srpskih komunista, još od druge polovine 60-ih godina, delile duboke i suštinske koncepcijske razlike, pre svega u nacionalnom pitanju i odnosu prema nacionalizmu, čije su konsekvence videli sa suprotstavljenih, čak, divergentnih pozicija.

Tako u razgovoru sa Slavoljubom Đukićem, krajem 80-ih godina, Ćosić, politički krah *liberala* smatra „fatalnim za Srbiju“, dok je o Marku Nikeziću rekao, da „taj razuman covek, vreme je potvrdilo, nije razumeo egzistencijalni interes srpskog naroda na čijem se čelu našao šezdesetih godina.“ Govoreći o poseti Latinke Perović Srpskoj književnoj zadruzi, na čijem se čelu nalazio, Ćosić je naveo da se „izvanredno ponašala“ i da je kao „sposobna i elokventna žena ubedljivo branila politiku Saveza komunista“ u tom dijalogu, koga je ocenio kao „ravnopravan“, „retko korektan“ i kao „jedini politički razgovor koji je neko iz partijskog vođstva vodio sa kritičkom inteligencijom, da ne kažem opozicijom“. Determinišući ulogu Latinke Perović kao „sasvim osobitu“, Ćosić je tvrdio da ceneći intelektualne potencijale ljudi u SKZ, ona „nije pristajala na našu likvidaciju“, već je došla da „s nama razgovara ravnopravno... da nas deradikalizuje“. Taj gest on je ocenio kao „ozbiljan“, „demokratski“, „politički i moralno legitiman“. Ocenjujući „liberale“ krajem osamdesetih godina, Dobrica Ćosić ih označava kao „najdemokratskiju struju u srpskoj KP“, kao njen „najprosvećeniji deo“ i kao „obrazovane, civilizovane ljude, koji su predstavljali vrednost i neophodnost demokratije u našem društvu“. Kao važan doprinos Nikezićevog rukovodstva unapređenju Srbije, D. Ćosić je smatrao i činjenicu da su prekinuli, kako je rekao, kobnu kadrovsku politiku vođenu u Srbiji, politiku koja je forsirala mediokritetstvo i političko poltronstvo, zbog čega je njihov poraz „fatalan za Srbiju“, koja je tada „obogaljena“, jer su sa *liberalima* otišlo hiljade najsposobniji ljudi iz privrede, kulture, društvenog života. Smatrao ih je „najprogresivnijim ljudima koje smo imali u politici posle Drugog svetskog rata“ i kao posebno značajnu okarakterisao njihovu parolu o modernoj Srbiji, koja je sadržavala i „novi

²⁵³¹ Todor Kuljić, *Tito, sociološko-istorijska studija*, Zrenjanin, 2004.², str. 281–282.

²⁵³² Vladeta Janković, Predgovor knjige Živorada Stojkovića, *Otisci 1951–1996.*, Beograd, 1996., str. 5.

politički program“, za koji nisu imali ni vremena ni dovoljno podrške u Jugoslaviji, smatrao je Ćosić. Negirajući mogućnost bilo kakve demokratske evolucije socijalizma, D. Ćosić je smatrao da ni „liberali“ nisu mogli da učine više i zato su oni značajniji po onome „što su želeli da urade, nego po onome šta su uradili“. Dve krupne stvari koje im je Ćosić zamerao krajem osamdesetih godina, bile su participacija u smeni A. Rankovića na Četvrtom plenumu i prihvatanje ustavnih amandmana.²⁵³³

Međutim, svoju recepciju odnosa *liberala* prema srpskom nacionalizmu, D. Ćosić će značajno radikalizovati, gotovo do demonizacije, deceniju kasnije, ocenom da je to „antinacionalističko i nenacionalno rukovodstvo... vodilo borbu protiv svakog srpskog stava i mišljenja“, te da je na delu bila „prava ždanovistička haranga“, „rigidan ideološki kurs“ i „ideološka inkvizicija.“ Predmet Ćosićevih najradikalnijih interpretativnih oscilacija bila je i najbliža saradnica Marka Nikezića, Latinka Perović, za koju u svojim poslednjim dnevnicima piše da je bila „preambicizna političarka i egzekutor titoizma“, pri tome nedovoljno obrazovana, gimnazijalka.²⁵³⁴ I dok 2001. Nikezića naziva „diplomatomom marksistom“ i „Titovim samoupravljačem“, optužujući *liberale* za „inferiornost pred Kardeljem“ i za „vazalstvo prema Titu“. D. Ćosić u svojim sećanjima beleži i da su Nikezić i Perovićeva štitili profesore Filozofskog fakulteta i da ih je „pragmatična i racionalna skrupuloznost prema intelektualnoj opoziciji... skupo koštala“. Naglašavajući da nije pristalica Marka Nikezića i da njegove saradnike ne smatra liberalima, ni ljudima koji predstavljaju „velike reformističke ideje“, Ćosić je, ipak, smatrao da se oni po obrazovanju i jeziku razlikuju „od dogmatičara i starih konzervativaca“. „Krah 'liberala' pretvoriće se brzo u krah celokupne opozicije“, pisao je on, jer će „probuđeni duh demokratije u srpskoj inteligenciji“ biti „surovo ugušen“. Lamentirajući što je Nikezić otišao sa 50 godina u penziju, D. Ćosić ga, uz napomenu da svakako nisu bili istomišljenici, naziva „najracionalnijim čovekom u srpskoj politici“. Marko Nikezić je, prema Ćosićevoj oceni, pao kao „žrtva Titove hrvatsko-srpske simetrije“, a bio je „tih, strpljivi i oprezni reformator“. Negirajući bilo kakav demokratski iskorak tokom Nikezićevog predsednikovanja SK Srbije, Ćosić je smatrao da su sam njegov govor o demokratiji, o neophodnosti dijaloga o partijskoj politici, naposljetku Nikezićeva „intelektualnost i kultura nastupa“ i posebno *liberalska* sintagma „moderna Srbija“ bili dovoljni da Tito, Kardelj, Dolanc i Bakarić u njima vide politički greh koji se ne prašta. Kao značajan motiv za Nikezićevu smenu, Ćosić je navodio i to što su *liberali* samoupravljanju davali jednu „širu i moderniju društvenu osnovu, uz uvažavanje stručnih kompetencija u odlučivanju“.²⁵³⁵

²⁵³³ Slavoljub Đukić, *Čovek u svom vremenu*, Beograd, 1989., str. 214, 215, 222–227; Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala*, Beograd, 1990., str. 159.

²⁵³⁴ U periodu o kome piše Ćosić (početak 1969.), Perovićeva je posle završenog fakulteta, imala odbranjene dve magistarske teze, jednu iz filologije o jeziku Ive Andrića, a drugu iz istorije, o kulturnoj politici KPJ posle Drugog svetskog rata.

²⁵³⁵ Dobrica Ćosić, *Piščevi zapisi (1969–1980)*, Beograd, 2001., str. 9, 28–29, 75, 88–91; 115, 117–122.

6.2. Alternativa pred sudom historiografije: Interpretacije oslobođene heuristike

Kritička historiografija na postjugoslovenskom prostoru, kao i u svetu, smatrala je istraživani period važnim i nezaobilaznim u interpretacijama istorije jugoslovenske države i društva. Interpretativni okviri historiografije bili su manje suprotstavljeni i kontradiktorni nego kada je reč o predstavnicima intelektualne elite, iako nisu unisoni. Međutim, u istraživačkom pogledu, uprkos misaonosti jednog broja napisa, nije se otišlo dalje od utemeljenosti u istim objavljenim izvorima, pre svega sećanjima, memoarima i dnevnicima aktera zbivanja.

Posle višegodišnje ignorancije u Beogradu je 1978. objavljen dvotomnik *Liberalizam od Dilasa do danas* autora Dragana Markovića i Sava Kržavca, a čitav drugi tom posvećen je rukovodstvu uklonjenom šest godina ranije. Posle difamacije i diskvalifikacije, neposredno nakon smenjivanja, pa višegodišnjeg prećutkivanja, bio je ovo prvi osvrt na epohu reformske vlasti u Srbiji. Faktografski precizna, studija opisuje suprotstavljene struje u partiji i stavove koje su zastupale, ali je slabljenje vodeće uloge i ugrožavanje monopola Saveza komunista predstavljeno kao neoprostiv greh tadašnjih rukovodećih struktura Srbije, koje su imale cilj da Jugoslaviju „vrate na put restauracije buržoaskih društvenih odnosa i podriju jedinstvo zemlje“.²⁵³⁶ Ovime je određen smer interpretacije u historiografiji socijalističke Jugoslavije. Na istom tragu je bila i kolektivna *Istorija saveza komunista Jugoslavije*, iz 1985. Period posle Devetog kongresa SKJ obeležen je osporavanjem „vodeće klasne idejno-političke uloge“ partije i prodorom „birokratsko-tehnokratskih“ i „nacionalističkih i pseudo-liberalističkih tendencija“ u njoj, što je sve vodilo idejnoj i političkoj dezintegraciji Saveza komunista. Prema oceni autora, slabile su veze SK sa „njegovom klasnom osnovom, a pre svega sa „osnovnim slojevima radničke klase“, dok je marksizam „proglašavan zastarelom teorijom“ i počeo se, navodno, izjednačavati sa dogmatizmom i staljinizmom. U tom periodu, posebno u Srbiji, prevladavali su „verbalizam, oportunistički i kompromiserstvo“ koji su podrivali „socijalističku svest“ i „ideološku čvrstinu“ članstva partije, pišu autori. Posebno je negativno ocenjeno jačanje tendencije ka „federalizaciji Partije“, što je dovelo i do ozbiljnog slabljenja njenog jedinstva. Nakon smena u Hrvatskoj, u Srbiji je došlo do „otpora kursu XXI sednice“, pa su se predsednik SKJ i Izvršni biro obratili Pismom partijskom članstvu, tražeći da Savez komunista postane „organizacija revolucionarne akcije“ i da se suprotstavi pokušajima njegove dezintegracije i pretvaranju u „liberalnu koaliciju“ republičkih i pokrajinskih partija. Na toj osnovi je došlo do „idejnog obačuna sa nosiocima tehnokratskih i pseudoliberalističkih shvatanja“ u SK Srbije, pre svega, smatraju autori Istorije SKJ. Nabrajaju se njihova odstupanja od politike SKJ, uz konstataciju da nisu uzimani u obzir otpori na koje je takva politika nailazila u Skupštini Srbije i među ratnim kadrovima. Posle kritike „liberalizma“ i

²⁵³⁶ Dragan Marković i Savo Kržavac, *Liberalizam od Dilasa do danas*, 2, str. 173.

„tehnokratizma“, kao i zbog „osporavanja političke linije SKJ“, čelni ljudi SKS su podneli ostavke. Nakon toga, partija je, kako ocenjuju autori knjige, nastavila da funkcioniše „u znaku obnove idejno-političkoj jedinstva“.²⁵³⁷

Jugoslavija 1918—1988. tematska zbirka dokumenata, Branka Petranovića i Momčila Zečevića donosi nekoliko važnih izvora: pismo predsednika SKJ iz septembra 1972, izvode iz Titovog intervjuja *Vjesniku*, te njegovu završnu reč na sastanku političkog aktivom Srbije iz oktobra 1972. godine.

Kraći eskursi o „obračunu sa liberalizmom“ mogu se naći u sintetičkim delima Branka Petranovića, *Istorija socijalističke Jugoslavije* i *Istorija Jugoslavije 1918—1988*, III, gde je izneta tvrdnja da se u Srbiji početkom sedamdesetih godina, pod rukovodstvom Nikezića formirala opozicija, manje bučna od one u Hrvatskoj, ali, takođe, „direktno suprotstavljena postojećem razvitku“. Petranović piše da je M. Nikezić smatrao da razvojni put Srbije mora da podstiče modernu privredu, da ide u smeru demokratizacije društva, da se oslobađa tutorstva jugoslovenskog političkog vrha i da je stare i konzervativne kadrove trebalo menjati. On, takođe, piše da saamoupravljanje „nije otvoreno napadano, ali je svođeno na formu“. „Rukovodeća grupa“, kako je naziva, glavnu opasnost je videla u zaustavljanju kursa demokratskog razvitka, smatra B. Petranović. „Ekonomski i politički liberalizam je davao šansu da se Srbija emancipuje, oslobodi arbitraža, okrene razvoju tržišne privrede i izvoza i da neutrališe hrvatski nacionalizam“, ocenjivao je ovaj istoričar. Petranović još i navodi da su „srpski komunisti, politički krugovi i najšire javno mnjenje doživljavali prodor nacionalizma u Hrvatskoj kao direktno ugrožavanje srpskog naroda u Hrvatskoj, labavljenje temelja Jugoslavije“, pisao je on 1988. uz naglašavanje da je to sve slabilo poziciju Srbije u Jugoslaviji i slabilo samu Srbiju podsticanjem „autonomaških tendencija“ na Kosovu i u Vojvodini. Politička kriza u Srbiji, završena je u oktobru 1972. na političkom aktivu, na kome se „Tito našao u manjini“, piše Petranović.²⁵³⁸ Posle promenjene političke klime u zemlji, sledeći Petranovićev pregled jugoslovenske istorije, pisan u koautorstvu sa Momčilom Zečevićem, daje vidno veći značaj delovanju srpskih liberala, kako ih ovde naziva, ali nudi i revidiranje ranije izrečenih sudova, kroz reafirmaciju njihovih vrednosti: „Čini nam se da je ova politika srpskih liberala u svom ekonomskom delu bila izraz svežih ideja o čemu govori i činjenica da one nisu presahnule ni do danas. Dostojanstveno je nastupala u vrhunskoj politici i sišla sa scene kao moralni pobednik.“ I ovde je ponovljena tvrdnja da je Tito na političkom aktivu, oktobra 1972. „po prvi put na javnoj sceni našao u manjini“. Petranović i Zečević, zameraju Nikezićevom rukovodstvu na shvatanju Kosova kao jugoslovenskog pitanja, jer takav pristup nije razumeo kosovski problem „u njegovom dalekosežnom značaju“, kako pišu. Rukovodstvo SK Srbije je, smatraju ovi istoričari, „bilo podložno prevelikoj veri u demokratsku transformaciju Srbije i Jugoslavije koju život nije opravdao... Srpska politika je vođena oprezno i defanzivno, pod uticajem pritiska jugoslovenskog vrha, osiljene albanske vrhuške posle Brionskog plenuma, zabluda o samoupravnoj demokratiji i gubljenja iz vida do

²⁵³⁷ *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, 1985., str. 448–456.

²⁵³⁸ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije (1918-1988)*, III, Beograd, 1988., str. 408–409.

kojeg stepena srpski identitet postaje više nego okrnjen gubitkom Kosova“, sudili su istoričari.²⁵³⁹ U svojoj poslednjoj sintezi jugoslovenske istorije Petranović je rukovodstvo Marka Nikezića i Latinke Perović, kako ih naziva, ocenio kao „najmoderniju anticipaciju izlaska iz jednog etatističko-primitivnog socijalizma stare garde“. Nikezić je, prema Petranoviću, kasnio sa svojim idejama u odnosu na zapadni svet, ali je „preurao sa stanovišta odnosa snaga u Jugoslaviji, pa i ravnoteže bipolarizma u svetskim razmerama“.²⁵⁴⁰ Petranović je ostao upitan koliko je rukovodstvo „Nikezić-Perović“ razumelo da „demokratizacija društva u Jugoslaviji i Srbiji treba da obuhvati otvaranje i rešavanje srpskog nacionalnog pitanja“, posebno pitanje „zapadnog srpstva“, kako je pisao.²⁵⁴¹

Istoričar Ljubodrag Dimić period Nikezićevo predseđavanja SK Srbije vidi kao vreme okretanja sebi i vlastitom ubrzanom ekonomskom i društvenom razvoju, koji je dao „vidne rezultate“. U taj pozitivan bilan Dimić ubraja: tajno glasanje i za najviše funkcionere, postojanje više kandidata, odsustvo isključivosti, negovanje veće tolerancije, spremnost na dijalog i o najosetljivijim temama, ukazivanje poverenja mlađim i obrazovanijim ljudima, novi stil rada i osmišljavanje novog političkog kursa koji je „oslobađao kreativnu i demokratsku energiju“. Prednost je data, smatra Dimić, prosvetljenim i kompetentnim ljudima, koji su predstavljali „jednu novu Srbiju – okrenutu privredi, reformi, industrijalizaciji, demokratiji“. Birajući između razvoja i očuvanja vlasti, savezni partijski vrh se opredelio, piše Lj. Dimić, za očuvanje stečenih pozicija, a kao posledica tog izbora nastala je „opšta društvena stagnacija“. On smatra i da je CK SK Srbije u tom periodu svuda video „balk nacionalizma“, pre svega srpskog, prema kome je iskazivao „strogost“, piše Dimić. Ipak, on dodaje da je Marko Nikezić na „srpsko pitanje“, kako kaže, gledao kao na „demokratsko pitanje“, izbegavajući da se upušta u razmatranje unutrašnjih pitanja drugih republika, pa i Hrvatske. Naglašeno se nastojalo, smatra Dimić, da Srbija „bude okrenuta sebi svojim problemima i razvoju“, da ne želi da se identifikuje sa jugoslovenskom federacijom i konfrontira sa drugim republikama. Osnovnom smetnjom za reforme, Nikezićevo rukovodstvo je videlo „instituciju lične vlasti i Brozovu arbitražu“, zaključivao je Lj. Dimić. Savezni politički centar je u otporu toj politici vršio pritiske, pružao podršku konzervativcima, sputavao inicijative, širio lažne informacije, glasine i klevete, pravio intrige, radio na razbijanju jedinstva SK Srbije, omalovažavao postignute rezultate, smatra Dimić. On je zaključivao da je proces demokratizacije sprečavao mogućnost da konzervativni elementi zadobiju prevagu, „sem ukoliko ne budu oslonjeni na arbitrarnu ulogu saveznog centra i materijalnu silu“. Dimić naglašava i da dok su ostale republike nastojale da u svojim rukama skoncentrišu što više elemenata državnosti, rukovodstvo Srbije „nije težilo“ da i ova republika postane „klasična nacionalna država“. Prihvatajući tezu da to i nije moguće zbog postojanja pokrajina, on je smatrao da je takva ustavno-pravna pozicija Srbiji

²⁵³⁹ Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, Beograd, 1991., str. 313–315.

²⁵⁴⁰ U studiji „Istoričar i savremena epoha“, nabrajajući pozitivne osobenosti *liberalske* politike B. Petranović je naveo da je nacionalne sukobe nameravala da rešava „univerzalnim demokratskim putem.“ Branko Petranović, *Istoričar i savremena epoha*, Beograd, 1997., str. 291.

²⁵⁴¹ Branko Petranović, *Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije*, Beograd, 1993., str. 117–118.

„nametnuta“ i da je postajala „neodrživa“. Demokratskim sadržajem ispunjen državni okvir, onako kako su ga videli, kako kaže „srpski liberali“, „sažimao je u sebi brigu za Srbe van Srbije“, tumačio je Dimić, ali je to bio i preduslov, kako smatra, za „kulturno i duhovno jedinstvo srpskog naroda“. Lj. Dimić smatra da Tito u obračunu sa partijskim rukovodstvom Srbije, koje nije bilo spremno da „napusti demokratsku orijentaciju“, da je odustao od smera koji vodi demokratizaciji društva, ali je i poništavao „sopstvene tekovine u destalinizaciji“. Dimić navodi i da su rukovodstva Slovenije i Hrvatske učestvovala u Titovom političkom „udaru“ na Srbiju, da bi se usporio i zauzdao, kako kaže, proces modernizacije Srbije. On je identifikovao suprotstavljene frakcije u partiji, kao i suštinu njihove konfrontacije, zaključujući da je u pitanju bio „obračun sa ‘reformskim pokretom’, koji je ugrožavao opstajanje i trajanje sistema koji nije imao budućnost“. Odbacivanje „demokratske transformacije“ i modernizacije društva“, kako kaže, rezultiralo je opštom stagnacijom i dubokom strukturnom krizom. Politički i društveno Srbija nije ni brzo ni lako prihvatila ideje modernizacije društva, zaključuje Ljubodrag Dimić.²⁵⁴²

Američki istoričar Džon R. Lempi piše da je „liberalna Srbija povezana s drugim koalicionim liberalima iz Hrvatske, Slovenije i Makedonije mogla je da refokusira reformu iz 1965. na tržišni mehanizam, a neposredne izbore s više kandidata iz 1969. učini osnovom za politiku koja bi bila više pluralistička, mada i dalje jednopartijska. Godine 1970–71. ponudile su Jugoslaviji poslednju šansu da napravi zaokret... Srpska partija imala je najbolju priliku da predvodi taj zaokret.“ Lempi, koji Nikezića opisuje kao diplomatu i intelektualca evropskog formata, a Perovićevu kao „mladog liberala sa akademskim akreditivima“, navodi pet ključnih ciljeva njihovog rukovodstva: tržišna ekonomija, moderna Srbija, oslobođenje od balasta srpskog jugoslovenstva, podrška „tehnokratama“ i saradnja umesto konfrontacije sa ostalim republikama. Umesto smenjenih liberala, kako kaže Dž. Lempi, Tito je doveo na vlast u Srbiji „konzervativce, koji su, ironijom, bili bliski Rankoviću“, a na mesto čelnih ljudi Srbije dolaze „slabe i nepoznate ličnosti“.²⁵⁴³

Istoričar Božo Repe smatra da je za Jugoslaviju u celini najpogubniji bio obračun sa “srpskim liberalizmom”, jer je taj “obračun bio najteži i u njemu se Tito najviše angažovao”, a politički ih je eliminisao neformalnim putem, smatra on. Repe je značajnim držao i zalaganja “liberala” za osnaživanje institucije skupštine, u kojoj bi poslanici bili odgovorni pred svojim biračima, a ne pred Savezom komunista. Ovaj istoričar procenjuje da je slovenački reformski pokret u ovom periodu mnogo sličniji srpskoj, nego hrvatskoj paradigmi “liberalizma”. Takođe, Repe piše da su u Srbiji, slično kao i u Sloveniji, reformatori bili “najliberalnija struja unutar SK, zalagali su se za dijalog, za pluralizam...”²⁵⁴⁴

²⁵⁴² Ljubodrag Dimić, *Istorija srpske državnosti – Srbija u Jugoslaviji*, 3, Novi Sad, 2001., str. 412–433.

²⁵⁴³ Džon R. Lempi, *Jugoslavija kao istorija – bila dvaput jedna zemlja*, Beograd, 2004., str. 274–275.

²⁵⁴⁴ Božo Repe, “Slovenija između istoka i zapada”, u: *Prelomna 72. Uzroci i posledice pada srpskih (komunističkih) liberala, oktobra 1972.*, Beograd, 2003., str. 130–138; Božo Repe, „*Liberalizem*“ v Sloveniji, Ljubljana, 1991., str. 301–310. (doktorska disertacija u rukopisu)

Istoričarka Olivera Milosavljević događaje u Srbiji s početka sedamdesetih godina XX veka smešta u kontekst trajnijih tendencija sukoba „konzervativnih i liberalnih ideja“, koja se na ovim prostorima „po pravilu završavaju pobedom prvih“. Ona je najpre osporila teze o monolitnosti unutar komunističke ideologije, koje su pre svega išle za tim da negiraju modernizacijsku i liberalizacijsku tendenciju u jugoslovenskom socijalizmu i da se procesi u socijalističkoj Jugoslaviji posmatraju bez unutrašnjih razlika. Nakon analize onoga što su *liberali* govorili, ona je zaključivala da je reč pre svega o negaciji dve tendencije – „negiranje mogućnosti reformisanja komunističkog sistema bez odbacivanja konzervativnih tendencija centralizacije i birokratizacije partije i države“ i drugo, ukazivanje na opasnost od nacionalističke orijentacije u Srbiji, koja je značila opasnost po Jugoslaviju i sve njene narode, ali i posebnu opasnost po samu Srbiju, smatrala je O. Milosavljević. Ona je osnovne programske teze *srpskih liberala* svodila na sledeće: centralizam se uvek u Jugoslaviji održavao osloncem na Srbiju, pa je za njegovo slabljenje od posebne važnosti bilo da proces demokratizacije počne u Srbiji; pretpostavka demokratizacije Srbije bila je da se ona okrene sebi; Srbija nije smela sebe da identifikuje sa jugoslovenskom državom, ali ni da izbegne zatvaranje u republičke okvire i tu vrstu unifikacije; verovali su da nema jedinstvene Jugoslavije bez učvršćenja republika i pokrajina i pune nacionalne afirmacije; zalagali su se za zajedničke funkcije federacije, za razvoj samoupravljanja i demokratije „kao alternative nacionalizmu i partijskom monopolizmu“; u međunacionalnim odnosima tražili su razumevanje za probleme drugih naroda u Jugoslaviji; verovali su da je srpski nacionalizam u suprotnosti sa stvarnim nacionalnim interesima, „da vodi Srbiju unazad, i na kraju da guši šanse za stvaranje moderne Srbije“, interpretirala je Olivera Milosavljević.²⁵⁴⁵ Ona je ključnim smatrala odnos Nikezićevih *liberala* prema nacionalizmu, njegovo suzbijanje i njihovo „suštinsko predviđanje opasnosti od jednog retrogradnog procesa i svih elemenata propasti koje će doneti“, za koje je rekla da nije vizionarstvo već razum – a „takav razum imali su evidentno srpski liberali kada su opisivali šta će nacionalizam doneti Jugoslaviji i Srbiji“. U odnosu na svoje vreme, najznačajniji segment *liberalskog* programa, prema rečima O. Milosavljević, kao i glavni uzrok smene, bila je činjenica da su doživljavani „kao protivnici koji teže promeni i reviziji iznutra ideološkog sistema i osporavanju lične vlasti“. U odnosu na decenije koje su sledile, najznačajniji je bio segment njihovog programa koji se odnosio na međunacionalne odnose i okretanje Srbije sebi kao nacionalnom cilju. Teza *srpskih liberala* da je jaka Jugoslavija moguća samo uz jake republike i pokrajine, pri čemu se Srbija nije smela identifikovati sa Jugoslavijom, u potpunoj je suprotnosti sa stavom „da je jaka Jugoslavija identična jakoj Srbiji što će deceniju kasnije postati dominantan stav u Srbiji“, smatrala je Olivera Milosavljević. U odnosu na savremenost, prema njenoj oceni, najznačajniji je stav *liberala* o srpskom nacionalizmu kao najvećoj opasnosti po Jugoslaviju i po poziciju samog srpskog naroda u odnosu na druge jugoslovenske narode. Za savremene tokove, smatra ona, najvažniji je stav Nikezićevih *liberala* o

²⁵⁴⁵ Olivera Milosavljević, „Sukob modernizma i konzervativizma“, *Prelomna 72. Uzroci i posledice pada srpskih (komunističkih) liberala, oktobra 1972.*, Beograd, 2003., str. 9–12.

„odsustvu šanse za modernizaciju i demokratizaciju Srbije dogod je nacionalizam smisao egzistencije društva“. Prema njenoj interpretaciji, *liberali* su pre više decenija prepoznavali i danas aktuelne teze srpskog nacionalizma o ugroženosti Srbije i srpstva, i ukazivali na nacionalističke pokušaje paternalizma nad Srbima van Srbije. Kao najaktuelniji njihov stav ona je navela da „nacionalizam ne može pitanje pokrajina da shvati kao pitanje novih društvenih odnosa, nego ga uvek shvata samo kao pitanje državnih granica“, navela je Milosavljević. Ključna istorijska pouka delovanja Nikezićevih *liberala*, prema njenoj oceni, da je srpsko društvo, tokom čitave svoje moderne istorije, „imalo svoje, u skladu sa svojim vremenom liberalno, modernizatorsko, nenacionalističko krilo, pri tom uvek marginalizovano i potisnuto“, zaključivala je Olivera Milosavljević, uz tvrdnju da je sudbina *liberala* 1972. događaj koji je „reprezent jednog dugotrajnog procesa“, u kome je vertikalna istorija sukob između „konzervativizma svog vremena i modernizma svog vremena“. ²⁵⁴⁶

Istoričarka Olga Popović Obradović smatra da je po dolasku srpskih liberala, kako ih determiniše, na ključne položaje u Srbiji, redefinisana nacionalna politika, prevashodno, „kao izraz njenog odnosa prema susedima“, posebno onima unutar čijih granica se našao znatniji broj Srba u vreme kada su jugoslovenske republike dobijale veći stepen samostalnosti, postajući, makar po formi, nacionalne države. Uz dva tradicionalna pojavna oblika nacionalne politike u Srbiji: sve slabijeg jugoslovenskog unitarizma i sve snažnijeg (sve)srpstva, Nikezićevi reformisti su, prema, Olgi Popović, inaugurisali i treću nacionalnu platformu, kao alternativu postojećim. Reč je o programskoj novini u čijem fundamentu se nalazio projekat decentralizacije, koju su oni usvojili i „razumeli kao šansu za izgradnju Srbije kao moderne države.“ Bila je to politika okrenutosti Srbije sebi – „srbijanska umesto srpske politike“, u kontekstu Jugoslavije kao sporazumne zajednice, kao racionalnog okvira i institucionalizovanog sporazuma o zajedničkim interesima. Ovu koncepciju, *liberali* su razumeli kao šansu za razvoj Srbije i njenu izgradnju kao modernog društva, a „izgradnja moderne Srbije“ bila je, prema oceni O. Popović, Obradović, „sama suština programa srpskih liberala“. Vreme vladavine Marka Nikezića u Srbiji, ona interpretira kao „nesumnjivo najliberalnije razdoblje sa stanovišta slobode javne, pa čak i organizovane kritike postojećeg poretka“. Ona je smatrala da srpsko rukovodstvo 1969. do 1972. „uprkos komunističkoj ideološkoj provenijenciji, opravdano može poneti liberalni predznak“, jer doktrinarnog liberalizma u istoriji Srbije nije ni bilo. Prema njenoj oceni, sva fundamentalna pitanja u istoriji Srbije XIX i XX veka svodiva su na dva osnovna pitanja: prvo je odnos prema vrednostima modernog doba ili prema modernizaciji, što se može okarakterisati i odnosom prema Zapadu; a drugo je nacionalni program Srbije, kao izraz njenog odnosa prema susedima, odnosno prema vlastitim velikodržavnim pretenzijama. U krajnjoj liniji, smatrala je Olga Popović Obradović, sva ova pitanja se mogu svesti na samo jedno – modernizacijsko, neraskidivo povezano sa odgovarajućim programom nacionalne politike. Kada je o njoj reč, „srpski liberali“ su, pisala je, stajali su u izrazitom raskoraku sa

²⁵⁴⁶ Olivera Milosavljević, „Sukob modernizma i konzervativizma“, *Prelomna 72. Uzroci i posledice pada srpskih (komunističkih) liberala, oktobra 1972.*, Beograd, 2003., str. 13–14.

srpskim nacionalizmom i bili su njegovi „neumoljivi protivnici“. Naime, programske koncepcije Nikezićevih „liberala“ i srpski nacionalizam „nisu imali nikakvih dodirnih tačaka“ i ta je činjenica, prema njenoj oceni, trajno odredilo recepciju i interpretaciju ove orijentacije u samoj Srbiji.²⁵⁴⁷

Britanski historičar Ričard Krempton je napisao da je posle Karađorđeva Tito odlučio da „uvede autoritarnu vlast“, najavljujući delovanje ponovno ujedinjene, centralizovane i disciplinovane partije. „Liberale“, kako ih naziva, u Srbiji Tito je okrivio za porast hegemonističkog nacionalizma, kao i da su tehno-menadžerskoj eliti prepustili da vodi privredu i dobar deo političkog sistema u republici. Nikezić i Perović su se, kako piše Krempton, „zajedno sa svojim saveznicima hrabro borili“, ali su u oktobru 1972. smenjeni. On posebno izdvaja smene u beogradskim medijskim kućama, ali i potiskivanje malih privatnih preduzeća, na račun „nerentabilnih, gubitaških industrijskih kombinata koje obožavaju socijalisti u celom svetu“. Kremptonova procena je bila da je Tito i dalje više strahovao od unitarizma, nego od partikularizma, jer se „partikularizam može tolerisati sve dok se republičke vlade nalaze u konzervativnim, a ne liberalnim rukama“. Tito je zadržao mnoge segmente i privredne reforme, on jedino nije mogao da trpi politički program „liberala“, smatrao je Krempton.²⁵⁴⁸

Sima Ćirković je u svojoj sintezi o istoriji srpskog naroda pisao da su događaji s kraja šezdesetih, od studentskih demonstracija do nezadovoljstva „nacionalnom politikom“ partije, istovremeno ojačali opoziciju, a smenjivanje M. Nikezića i L. Perović, značajno oslabilo partiju. Njihove smene, prema Ćirkoviću, sproveo je „lično Tito ne obazirući se na ishod glasanja u Centralnom komitetu“. Pad ovog dvojca povukao je sa sobom i smenjivanje „velikog broja njihovih saradnika“, koje Ćirković determiniše kao „liberalno nastrojene zagovornike odlučnije demokratizacije“. Kada je reč o generalnoj oceni procesa u socijalističkoj Jugoslaviji, Sima Ćirković je drugu polovinu XX veka označio kao „doba najveće dinamike“ u razvoju srpskog naroda, a te promene su bile „nagle, simultane, umnogome nepotpune i nedovršene“.²⁵⁴⁹

Kosta Nikolić je u svojoj sintezi istorije Srbije u Titovoj Jugoslaviji interpretirajući Nikezićev tim naveo da oni „nisu bili demokrate u pravom smislu te reči, oni jednostavno nisu mogli da prevaziđu model partijske države jer su iz tog modela i potekli“. On je smatrao da „liberali“ nisu imali razvijenu „demoratsku platformu političkih i privrednih reformi, niti su govorili o političkom pluralizmu i obnovi privatnog vlasništva nad kapitalom“. Međutim, smatra Nikolić, oni su svojim „tehnokratizmom i pragmatizmom u privrednim, a liberalizmom u političkim pitanjima predstavljali vrlo jasnu reformsku alternativu boljševičkom vrhu KPJ“. Nikolić, ipak, naglašava da to nije i značilo, kako se izrazio, „delegitimizaciju jugoslovenske revolucije“. On navodi i da je period 1967. do 1972. predstavljao jedan

²⁵⁴⁷ Olga Popović Obradović, „Rasprava o liberalizmu. Jedan koncept Srbije u Jugoslaviji“ i „Poraz moderne Srbije“, u: *Kakva ili kolika država. Oglеди o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX–XXI veka*, prir. Latinka Perović, Beograd, 2008., str. 441–452. i Olga Popović Obradović, „Srpska i(li) srbijanska politika“, u: *Prelomna 72. Uzroci i posledice pada srpskih (komunističkih) liberala, oktobra 1972.*, Beograd, 2003., str. 44–50.

²⁵⁴⁸ Ričard Dž. Krempton, *Balkan posle Drugog svetskog rata*, Beograd, 2003., str. 192–193.

²⁵⁴⁹ Sima Ćirković, *Srbi među evropskim narodima*, Beograd, 2004., str. 290–295.

od najuspešnijih perioda u privrednom smislu u Srbiji. Izlaz iz krize i zaostalosti, „liberali“ su, prema Nikoliću, videli u „još većoj modernizaciji Srbije, u kojoj su već bili probuđeni mnogi ekonomski i ljudski potencijali. To je bilo vreme dobrog poslovanja velikih sistema...“ Njihov ideal, prema njegovoj interpretaciji postalo je „društvo moderne privrede i istinske demokratske strukture, naravno u zadatim okvirima samoupravnog socijalizma“. „Srpski liberali“ su, prema njegovoj oceni, posebnu naklonost iskazivali prema zapadnoj Evropi, „ne samo zbog želje da se Srbija poveže sa njenom privredom, već i zbog shvatanja da se Tito ponovo isuviše približio Sovjetskom Savezu“. Zbog toga je Kosta Nikolić kao paradoks istorije video činjenicu što je upravo posle pada Rankovića, Tito „u novom srpskom rukovodstvu dobio pravog i realnog protivnika, jer je ono diskretno, ali sasvim jasno osporavalo temelje njegove politike“. Kao dokaz Titovog nepoverenja prema srpskom rukovodstvu, on je naveo i da je jugoslovenski predsednik u to vreme imao „svog specijalnog poverenika u Srbiji“, republičkog ministra unutrašnjih poslova, Slavka Zečevića, sa kojim se tajno sastajao, uz navodno posredništvo generala Ivana Miškovića, bivšeg načelnika KOS-a. Progon, kako ga determiniše Nikolić, posle pada Nikezića bio je „dosledan, temeljan i brutalan“, navodi on, uz brojku o 4.000 smenjenih ljudi na raznim nivoima. Kosta Nikolić to vreme označava kao „svojevrnsnu varijantu srpske kulturne revolucije“, a situacija u Srbiji nakon sloma „liberala“ i narednih godina, prema njegovoj oceni, otvorila je širom vrata „srpskom nacionalnom pokretu“, kako on naziva ideologiju srpskog nacionalizma. Paradoks vezan uz Nikezićevo rukovodstvo, Kosta Nikolić je video u tome što je u vreme „raspada SFRJ o srpskim 'liberalima' govoreno kao i u vreme njihovog sloma“, a istovremeno je politički rehabilitovan Aleksandar Ranković.²⁵⁵⁰

Nemačka istoričarka Žanin Mari Čalić kao ključno vidi zalaganje Nikezićevog rukovodstva za „liberalnu privredu“, a uzroke njihove smene vidi u njihovoj kritici „dominantne uloge SKJ“ i zagovaranje šire federalizacije Jugoslavije, od koje su očekivali „ekonomske prednosti za Srbiju“. Njihov slogan – moderna Srbija, prema njenoj oceni je bio „jaka država oslobođena jugoslovenskog balasta“.²⁵⁵¹

Prema britanskom istoričaru Stevanu Pavloviću rukovodstvo CK SK Srbije se zalagalo za „profesionalizam, modernizaciju, tržišnu ekonomiju i za međurepubličku saradnju na osnovi razumno određenih zajedničkih interesa“. Marka Nikezića i Latinku Perović on karakteriše „obrazovane i tolerantne“ ljude, koji „nisu bili dovoljno liberalni za intelektualne nekonformiste, a ipak previše liberalni za konzervativce i, konačno, za samog Tita“. „Liberali“ su, prema Pavloviću, u padu Rankovića videli „jedinственu priliku za rađanje moderne Srbije oslobođene stalne sumnje da je čuvar jugoslovenske države“. Iako su se, piše on, opirali smenama u Hrvatskoj, smenjani su i zbog potrebe očuvanja ravnoteže između Srbije i Hrvatske.²⁵⁵²

²⁵⁵⁰ Kosta Nikolić, *Srbija u Titovoj Jugoslaviji 1941–1980.*, Beograd, 2011., str. 288, 298–299, 308, 311–312, 320–322.

²⁵⁵¹ Mari-Žanin Čalić, *Istorija Jugoslavije u XX veku*, Beograd, 2013., str. 312.

²⁵⁵² Stevan K. Pavlović, *Srbija: istorija iza imena*, Beograd, 2004., str. 210, 216.

Nemački istoričar Holm Zunhausen je ciljeve SK Srbije pod predsednišvom „reformski nastrojenih komunista“ Marka Nikezića, okarakterisao kao zalaganje za „nacionalni dijalog u Jugoslaviji, za otvorenost prema svetu, za razvoj civilnog društva i modernizaciju“. ²⁵⁵³

Američki istoričar Piter Kalvokorezi smatra da je u Jugoslaviji sedamdesetih godina izrasla nova generacija političara, s više „nacionalističkih i separatističkih osjećaja“, delimično zbog toga što su ratne veze slabile, a delom zbog toga što je mirnodopska konkurencija za robu i investicije podsticala „nipošto zaboravljene obračune“. Tito je 1971., smatra Kalvokorezi, odlučio „zgaziti svoje mlade, zabludjele kolege“. Nakon intervencije u Hrvatskoj, Tito je izveo smene i u Srbiji u kojoj „mlađi političari nisu bili ništa manji nacionalisti“ od onih odstranjenih u Hrvatskoj, smatra Kalvokorezi. ²⁵⁵⁴

Francuski istoričar Žil Trud smatra da su smene čelnih ljudi u Srbiji 1972. nastupile kao vid ravnoteže posle čistke u Hrvatskoj, nakon Karađorđeva. „Liberalna struja“ u SK Srbije, kako je determiniše, predstavljala je „nadu u otvaranje“ unutar srpske partije. Marko Nikezić posmatran je u francuskim diplomatskim krugovima kao „briljantan tehnokrata“, a njegova poseta Parizu, 1967. ostavila je vrlo povoljan utisak na domaćine. U Francuskoj su ga, smatrao je Trud, videli kao novog političara, sposobnog da „pokuša s liberalizovanjem teškog socijalističkog sistema“. Odbijanje da se konfrontiraju s hrvatskim predstavnicima i posebno zahtevom za „slobodnom debatom u okviru Partije“, savezni vrh je protumačio kao otpor centralnoj vlasti i oni su uklonjeni. Čistka koje je usledila nakon njihove smene u Srbiji, bila je „vrlo stroga“, kako ocenjuje. ²⁵⁵⁵

Ruski istoričar Sergej Romanjenko smatra da se u većini jugoslovenskih republika krajem šezdesetih godina odigrala smena generacija, koja je narasle ekonomske, socijalne i nacionalne probleme htela da reši putem „demokratizacije i produžetkom procesa nacionalnog samoopredeljenja“. Sa novim strukturama pre svega u Srbiji i Hrvatskoj, navedena pitanja su poprimila nove forme, a političko-ideološka i naučna terminologija je doživela značajne promene. Navodeći primere iz Nikezićevih govora o Sovjetskom Savezu i jugoslovensko-sovjetskim odnosima, Romanjenko navodi da sasvim sigurno „ni Tito ni Brežnjev, pripremajući odluke 1971. nisu propuštali ovaj, s političke tačke, važan faktor iz vida“. Nikezićeve stavove on tumači i kao raskid „srpskih reformista“ sa bilo kakvom identifikacijom Jugoslavije sa Sovjetskim Savezom, ali i diskontinuitet sa politikom pretenzije Srba na ulogu vladajuće nacije u Jugoslaviji. Takvi stavovi „prozapadno orijentisanih“ Nikezića i Perovićeve, smatra Romanjenko, nisu mogli da ne isprovociraju Kremlj, koji „nije mogao da dopusti pobedu reformista u Jugoslaviji“. Zbog toga je baš na slučaju čistke reformista, brzo postalo jasno koliko su se bliskim pokazali, bez obzira na sve, „staljinistički državni i titoistički samoupravljajući socijalizam“, smatra S. Romanjenko. Takođe, Brežnjevu i glavnom ideologu KPSS, M. Suslovu, Tito

²⁵⁵³ Holm Zundhausen, *Istorija Srbije od XIX do XXI veka*, Beograd, 2009., str. 410–411.

²⁵⁵⁴ Peter Calvocoressi, *Svjetska politika nakon 1945.*, Zagreb, 2003., str. 330–331.

²⁵⁵⁵ Žil Trud, *Etnički sukobi u Titovoj Jugoslaviji 1960–1980.*, Novi Sad – Sremski Karlovci, 2010., str. 324–327.

je u poređenju s L. Perović, M. Nikezićem i S. Dabčević Kučar, delovao ne samo kao „manje zlo“, nego i politički blizak. Ipak, „srpski liberalizam“ za razliku od događaja u Hrvatskoj mnogo je manje uznemiravao sovjetsko rukovodstvo, procenjuje Sergej Romanjenko. Nakon gušenja Hrvatskog proleća, a posle smene „reformatora“ Marka Nikezića i Latinke Perović, nastupila je „Srpska jesen“, kako ovaj period naziva Romanjenko.²⁵⁵⁶

Britanski istoričar Erik Hobsbaum pisao je da je šezdesetih godina bilo sve teže odoleti pritiscima za reformu privrede u istočnoevropskim zemljama, u koje, iako je naziva „pomalo ekscentričnim članom“ ubraja i Jugoslaviju. Ipak, ekonomska decentralizacija, koja sama po sebi nije bila politički eksplozivna, „postala je takva kada se kombinovala sa zahtevom za intelektualnom, i još više, za političkom liberalizacijom“.²⁵⁵⁷

Istoričar Tvrtko Jakovina piše da se rukovodstvo Nikezić – Perović protivilo političkoj tradiciji Srbije, ali da je ova „slučajna liberalističko-kosmopolitska“ grupa bila „kratkog daha“. Smenama u Hrvatskoj i Srbiji, smatra on, odstranjena je „najobrazovanija komunistička elita“ i oni na koje se „društvo moglo osloniti u modernizaciji“. Presecanje reformskog pokreta u Jugoslaviji, Jakovina je stavljao u sovjetski kontekst, jer je Tito Sovjetskom Savezu „bio voljan popuštati više no što su njegovi suradnici to željeli“. Istovremeno, sovjetski je pritisak, prema pisanju T. Jakovine bio „jasan, otvoren, neugodan“.²⁵⁵⁸

Istoričarka Olga Manojlović Pintar analizirala je specifičnosti političke kulture koja je uspostavila manir, da se u označavanju „drugosti“ izjednačuju različite političke koncepcije, što je smatrala je više refleksija označitelja, nego svedočanstvo o označenom. Mислеći na potonje pokušaje nivelisanja razlike među suprotstavljenim koncepcijama u Srbiji s početka sedamdesetih, ona je pisala da je sistem koji je brisao razlike među onima koje je prepoznavao kao „druge“ ili „drugačije“, u stvari pokušavao da negira i poništi „sopstvenu pluralnost“. S druge strane, nakon pada rukovodstva Marka Nikezića, sinonimi za liberalizam u konvencionalnom govoru postajali su „atributi slabosti i ispoljavanja nedovoljne ideološke principijelnosti“. Postojanje liberalizma unutar socijalističkog društva, smatra Manojlović Pintar, priznato je tek nakon što je „završen proseg uklanjanja liberala sa političke scene, a njihova kritika iskorišćena kao osnov na kome je kreirano novo zajedništvo“ u jugoslovenskoj državi i partiji. I na nivou semantike, piše ona, ali i političke teorije liberalizmom je označeno „prenaglašavanje značenja spontanosti za demokratski razvoj društva, povlađivanje stihijnim kretanjima u društvu i uzdržavanje od intervencije“.²⁵⁵⁹ Sam termin je tako izgubio svoj samo istorijski sadržaj, dobivši i niz značenja koje je trebalo da kvalifikuju i objasne aktere i procese i u savremenom

²⁵⁵⁶ Сергей Романенко, *Между „пролетарским интернационализмом“ и „славянским братством“*. *Российско-югославские отношения в контексте этнополитических конфликтов в Средней Европе*, Москва, 2011., str. 654, 680–681, 683, 695, 700–701, 776.

²⁵⁵⁷ Erik Hobsbaum, *Doba ekstrema. Istorija kratkog XX veka 1914–1991.*, Beograd, 2004., str. 301.

²⁵⁵⁸ Tvrtko Jakovina, „Mozaik hrvatskoga reformskog pokreta 1971.“, u: *Hrvatsko proljeće 40 godina poslije*, ur. T. Jakovina, Zagreb, 2012., str. 418, 420.

²⁵⁵⁹ Olga Manojlović Pintar, „Liberal, liberalno, liberalizam“, u: *Snaga lične odgovornosti*, Beograd, 2008., str. 177–180.

političkom kontekstu, smatra ona. Tako su zamenjene teze, a kao „krivci za društvenu krizu optuženi su oni koji su na uzroke krize prvi ukazivali“, što je svedočilo o vremenu i sistemu u kome je pravo na drugačije mišljenje percipirano kao „direktna pretnja za egzistenciju“. Šezdesetih godina XX veka, smatra ona, nastala je promena „tradicionalne političke kulture“, sinhrono sa procesima industrijalizacije i modernizacije, što je omogućilo otvaranje društva i povećanu socijalnu mobilnost, sintagma liberali za nosioce tog kursa postaje, „sinonim za delatnost reformski orijentisanih partijskih kadrova“. Tako su vrlo brzo stigmatizovani u Srbiji oni „koji su težili menjanju dogmatskog shvatanja socijalizma“, jer su protivnici promena u njima prepoznali znake ugrožavanja kolektivnog identiteta, smatra Olga Manojlović Pintar. Unutar komunističkog pokreta liberali nisu označeni kao popravljajući sistema, već kao direktni oponenti „temeljnih ciljeva socijalizma“, dok su za nacionalsitičku intelektualnu elitu „ostali direktni ideološki protivnici“, piše ona. Činjenicu da se *liberali* jednom kada su uklonjeni više nisu vraćali na političku scenu, čak ni nakon pada Berlinskog zida, ona tumači nepostojanjem distance prema ovim događajima iz prošlosti. „Završetak rasvetljava početak“, smatra ona, „i definiše tok događaja“, a činjenicu da je pitanje pada komunističkih liberala poptuno u Srbiji ignorisano, objasnila je time da kraj kontekstualizuje priču. Naime, proces započet obračunom sa njima, u Srbiji „još uvek nije završen“. „Politički diskurs koji je uslovio pad liberala 1972., određivao značenje pojma liberalizam i vrednovao njihovu delatnost svih ovih decenija, ostao je snažno prisutan u javnosti“, kreirajući i tragični postjugoslovenski period, piše Manojlović Pintar. U političkom životu i intelektualnim strujanjima, prevladalo je „dogmatsko shvatanje socijalizma i Jugoslavije“, koje je uslovilo i „rigidnu političku političku kulturu“ koja je isključivala mogućnost dijaloga sa drugačijim mišljenjem. Tako se pad *liberala* pokazao kao višestruko poguban po društvo u kome su delovali, smatra ona.²⁵⁶⁰

Norveška istoričarka Sabrina Petra Ramet smatra da su gotovo sve jugoslovenske republičke partije imale svoja dva krila – liberalno i konzervativno. M. Nikezić i L. Perović, smatra Rametova, predvodili su u Srbiji „liberalno krilo“ partije, čiji je cilj bio da pronađu *modus vivendi* sa hrvatskim rukovodstvom, kako bi postavili osnove sistema koji bi „prevazišao interetničke antagonizme“ i postigao unutrašnju političku stabilnost i međurepubličku saradnju. Nikezić i Perović, dotadašnji ugledni šef diplomatije i „mlada i urbana intelektualka“ su posebno naglašavali potrebu industrijskog razvoja Srbije, a 1971. su „hrabro branili hrvatsko liberalno rukovodstvo od Titovih kritika“, smatra ona. Držali su se strogih principa nemešanja Srbije u pitanja drugih republika, ograničavajući svoju pažnju na kritike srpskog nacionalizma i hegemonizma, piše S. P. Ramet. „Tim Nikezić-Perović“ je, smatra ova istoričarka, branio ustavni položaj pokrajinskih autonomija od zahteva Draže Markovića za ograničavanjem istih. Srpske liberale, kako ih naziva, Tito je u oktobru optužio za „neposlušnost“ i „nesocijalističku ekonomiju“, nakon čega su oni podneli ostavke. Celokupan period vladavine

²⁵⁶⁰ Isto, str. 180–186.

„liberala“, Rametova vidi u kontekstu testiranja i prevazilaženja granica legitimacijskog okvira u kojima je funkcionisalo jugoslovensko društvo i politika.²⁵⁶¹

Američki historičar Denison Rusinov tvrdi da je situacija u Jugoslaviji posle Devetog kongresa SKJ krenula u suprotnom smeru u odnosu na leto 1962. kada je zaustavljena reforma. Ovoga puta, krajem šezdesetih reformisti su bili na vlasti u republičkim partijama, a konzervativci u opoziciji. On je „trenutnu relativnu dominaciju“ reformskih elemenata u partiji, krajem šezdesetih, tumačio kao srećan preokret nastao usled korišćenja skupštinske „mašinerije“ koja je trebalo da obezbedi većinu Rankoviću i tradicionalistima. On smatra da su M. Nikezić i L. Perović dospeli na Titovu „crnu listu“, jer su se javno usprotivili osudi hrvatskih lidera u Karađorđevu 1971., zbog čega su ubrzo i sami naterani na ostavke, u oktobru 1972., što on interpretira kao „drugo poglavlje raspleta u Hrvatskoj“. Neke od ključnih karakteristika reformskog rukovodstva u Srbiji Rusinov vidi u njihovom „konzistentnom antinacionalizmu“ i „efektivnoj demonstraciji moderne partijske taktike“.²⁵⁶²

Istoričar i političar Dušan Bilandžić smatrao je da je reformska ekipa u Srbiji „racionalno procenila“ da je svaki jugoslovenski centralizam istorijski promašen i da Srbija „zato mora svoj nacionalni program ostvarivati ekonomskom snagom, koristeći koncentraciju saveznog kapitala i monopol vanjske trgovine u Beogradu“. Cilj je, prema oceni Bilandžića, bio da ekonomski moćna Srbija dominira u Jugoslaviji. Ovu orijentaciju srpskog rukovodstva ka snažnom privrednom razvoju on je okarakterisao kao „liberalnu politiku“, a išla je u susret i „prema višestranačju“ – te je zbog svega toga vodila oštom sukobu sa Titom. Nikezićovo rukovodstvo, prema Bilandžićevoj interpretaciji, vodilo je višegodišnju kampanju za modernizaciju Srbije, kojom će prevladati „konzervativnu, patrijahalnu, svetosavsku, kosovsko-mitsku Srbiju, Srbiju Kajmakčalana i Soluna, izgradnjom moćnih vanjskotrgovinskih tvrtki i proizvodnih sustava“, čime bi Srbiji osigurali dominantnu poziciju u Jugoslaviji. Srpsko rukovodstvo je, pisao je D. Bilandžić, Tita smatralo glavnom preprekom svojoj politici, te je nastojalo „na vješt način ograničiti njegovu moć i blokirati njegove namjere...“ Ograničavanje autokratije, koje je prema njemu, vodilo srpsko rukovodstvo, išlo je u pravcu ograničavanja Titove moći u partiji, vojsci i policiji. Uzroke pada srpskog rukovodstva, Bilandžić je pronalazio u njegovom: antikomunizmu, antisovjetizmu, antititoizmu i „grijehu dominacije na osnovi kapitala“. Njihov cilj je, prema Dušanu Bilandžiću bio razvojem „jake privrede i modernoga demokratskog društva“ Srbija postane predvodnica u stvaranju „demokratske Jugoslavije“, a temeljna pretpostavka nove koncepcije bilo je „blokiranje Titove moći“. Nakon smene Rankovića, Tito je upravo u novom srpskom rukovodstvu dobio „pravu opoziciju“, piše D. Bilandžić. Nasuprot Nikeziću kao političaru sa „najširim demokratskim pogledima“, prema Bilandžiću, stojao je Draža Marković kao reprezent „seljačke, zaostale, autoritarne Srbije“, političar „pašičko-radikalske tradicije“. Ključnu

²⁵⁶¹ Sabrina P. Ramet, *The Three Yugoslavias. State-Building and Legitimation 1918–2005.*, Washington, 2006., str. 243–244, 260–261.

²⁵⁶² Denison Rusinow, *The Yugoslav Experiment 1948–1974.*, London – Los Angeles, 1978., str. 260, 262, 312, 318,

Bilanžićevu zamerku Nikeziću u vezi sa nepristankom na decentralizaciju finansijskog kapitala, ovaj historičar je objašnjavao već prevelikim ustupcima srpskog rukovodstva oko reforme federacije, pa bi prihvatanje od odricanja i finansijskog kapitala bilo previše, tim pre što mu je on bio i sredstvo „ekonomske ekspanzije i modernizacije Srbije“. Zanimljiva je ocena Dušana Bilandžića da politička filozofija Marka Nikezić „u srpskoj tradiciji nije imala korjena“, te da su on i Perovićeva bili „slučajne pojave“ sa liberalno-kosmopolitiskim shvatanjima, a nikako reprezentanti srpske nacije. Bilandžić događaje u Srbiji kvalifikuje kao „partijsko-državni udar“, nakon koga je, kako kaže, završeno „dvadesetogodišnje razdoblje demokratizacije revolucionarne diktature“, posle koga „nastupa desetogodišnje razdoblje partijske diktature... politički će život biti potpuno umrtvljen“.²⁵⁶³

Američka historičarka Odri Helfant Badin smatra „srpske liberale“ osobenim na političkoj sceni u Srbiji, jer su prihvatili „intelektualni kao i politički izazov konstruisanja srpskog programa zasnovanog na jugoslovenskoj decentralizaciji“. Politički program *liberala* ona sumira u sloganu „moderna Srbija“, za koji kaže da odražava dva suštinska verovanja: da bi modernizacija, zasnovana na ekonomskom razvoju, ali ne samo na njemu, trebalo da reši većinu problema, uključujući i nacionalne; da je njihova misija ograničena na Srbiju, ne srpstvo ili Jugoslaviju. Da bi dali podsticaj ekonomskom razvoju, *liberali* su, smatra Badingova, insistirali na raskidanju sa praksom direktne partijske kontrole nad preduzećima i protežiranju obrazovanih, mlađih kadrova, umesto nedovoljno obrazovanih „komunista iz partizanske generacije“. Insistiranje *liberala* na stručnim i „kvalifikovanim kadrovima“ izložila ih je optužbama za tehokratizam i sumnjičeni su da je njihova vizija modernizacije bila previše bliska kapitalističkoj, piše Badingova. Ona tvrdi da je Nikezić, iako su liberali javno izražavali svoju privrženost samoupravljanju, „bio rezervisan prema tom sistemu“, smatra ona, navodeći da je dok je bio u vladi, obazrivo upozoravao na njegova ograničenja, a kasnije ga je označavao kao „antimoderno“ – „najpogrdnijom rečju“ u njihovom vokabularu. Pod pojmom moderne Srbije oni su, smatra Badingova, podrazumevali kulturu u najširem smislu, od književnosti do higijene, a posebnu pažnju su posvećivali urbanizaciji, pogotovo problemima tranzicije iz sela u gradsku kulturu. Izgradnja „moderne Srbije“ bila je, smatra O. Badin, pokušaj kreiranja „nenacionalnog republičkog identiteta“, a u filozofskom smislu podrazumevala je pokušaj potiskivanja prošlosti, koju su „liberali često opisivali kao prepreku“. Pokušaj dvojca Nikezić-Perović da stvore program zasnovan na Srbiji kao republici nije bio samo pragmatičan odgovor na političku realnost u to doba, već i „konceptualno opasan poduhvat zasnovan na njihovom priznanju da su oba kraja tradicionalnog od srpskog do jugoslovenskog spektra bila ideološki van dozvoljenih granica“. Ipak, *liberali* su ostali predstavnici vladajuće paradigme, jer njihova tolerantnost „nije poprimila razmere pravog političkog pluralizma“, pošto su i oni osuđivali svaku „opozicijsku aktivnost i optuživali kritički nastrojene intelektualce da žele da budu 'partneri'

²⁵⁶³ Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb, 1999., str. 515, 529, 561–562, 595, 656–657, 656–667.

političarima”. Ipak, Tito nije uspio da pridobije većinu protiv *liberala* unutar srpske partije. Kad ih je srušio u oktobru 1972., uradio je to “stavljajući svoj lični autoritet na stranu manjine”, piše ona.²⁵⁶⁴

Američki istoričar Stiven Berg Titovo nezadovoljstvo srpskim rukovodstvo pronalazi u njihovom neuspehu da uspostave “čvršću partijsku kontrolu” nad socijalnim, ekonomskim i političkim kretanjima u svojoj republici i posebno njihovim odbijanjem da, nakon Karađorđeva, uspostave “autoritarniji odnos između partije i društva”. On pravi distinkciju između Titovih motiva za smenu političkih struktura u Hrvatskoj – gde rukovodstvo nije bilo sposobno da se izbori sa fenomenom koji je “jasno suprotstavljen” zvaničnoj ideologiji, nacionaizmu; dok su “prisilne ostavke” srpskih rukovodilaca izazvane suviše velikim insistiranjem na autonomnim funkcijama samoupravnih institucija sistema. Kao ključnu političku konsekvencu smene Nikezićevog rukovodstva u Srbiji, Berg je video “odlučujuću reafirmaciju autoritativne uloge” saveznog partijsko-političkog centra. Kao konačnu posledicu smena u republikama tokom 1971–1972. on je video ponovno uspostavljanje Tita kao “vrhovnog arbitra” u političkim konfliktima i određivanju granica diskusija i debata.²⁵⁶⁵

Italijanski i slovenački istoričar Jože Pirjevec Nikezićovo vodstvo naziva “mladom gardom” i “srpskim liberalima”, koji su samo hteli “više demokratije”. Pirjevec citira i reči britanskog ambasadora, D. L. Stewarta, s početka 1972. da je Marko Nikezić bio verovatno “najinteligentniji i najpametniji čovek koji je ikada obavljao neku visoku dužnost u Srbiji”, a njegov tim okarakterisao je kao kvalitativno “prvorazrednu ekipu”. Uzroke njihove smene Pirjevec vidi u njihovoj kritici autokratije i otpor vraćanju “čvrstorukaškim” tendencijama, protivljenje osudi hrvatskog rukovodstva u Karađorđevu, kao i napade na demokratski centralizam, insistiranjem da prisilno jedinstvo SKJ vodi “oblikovanju partije staljinističkog tipa”, piše on. J. Pirjevec smatra da ih je trebalo smeniti pre nego što oslabe dodatno položaj Srbije, kako su smatrali konzervativci, dogovorom sa ostalim jugoslovenskim republikama i mogućim sporazumom sa kosovskim Albancima. Pirjevec navodi i procenu, da je Tito, iako loš govornik, koji je sa puno digresija često bivao nelogičan, u svom govoru protiv “srpskih liberala” pokazao model “unutrašnje usklađenosti i spretnosti u argumentaciji”. Njihovom smenom, smatra Pirjevec, citirajući britanski “Economist” – “jugoslovenski liberalizam je izbačen kroz prozor”, a to je otvorilo vrata povratku “levantskoj stranci, ksenofobnoj i zatvorenoj u svoje mitove”.²⁵⁶⁶

²⁵⁶⁴ Audrey Helfant Budding, *Serb Intellectuals and the National Question, 1961–1991.*, Harvard University, 1998., str. 90–104. (doktorska disertacija u rukopisu)

²⁵⁶⁵ Steven L. Burg, *Conflict and Cohesion in Socialist Yugoslavia. Political Decision Making Since 1966.*, New Jersey, 1983., str. 167, 168, 177, 187.

²⁵⁶⁶ Jože Pirjevec, *Tito i drugovi*, Zagreb, 2012., str. 593–595, 597–598.

6.3. Aposteriorna samopercepcija aktera

Nakon ostavki ključnih ljudi SK Srbije, oktobra 1972. svi smenjeni politički čelnici izgubili su i pravo javnog govora, time i pravo na objašnjavanje svojih pozicija i stavova iz vremena kada su nosili odgovornost za kreiranje politike Srbije i Jugoslavije. Osuđeni na ćutnju, neki od njih napisali su dnevnike i memoare, drugi su se izražavali kroz umetnost ili filozofiju. Pobednička struja je u oblikovanju nove politike, koja je trebalo da bude suprotnost svemu onome što su Marko Nikezić i Latinka Perović simbolizovali, često govorila o svojim smenjenim oponentima, učitavajući u svoje javne istupe i nove interpretacije motiva političkog razlaza i smene. Kao i u slučaju predstavnika intelektualne elite, ni neposredni učesnici nisu bili lišeni potrebe dobijanja bitke za interpretaciju prošlosti, vođene u skladu sa vlastitom istorijskom ulogom i intelektualnim kapacitetima.

Marko Nikezić se posle svoje ostavke i kratkog obaveštenja ljudima sa kojima je radio, na 43. sednici CK SK Srbije, više nije javno oglašavao. Vreme je provodio u svom stanu, gde je postojao improvizovani, zastakljeni atelje, u kome se posvetio svojoj velikoj ljubavi – vajarstvu. Odbijao je organizaciju bilo kakve izložbe njegovih skulptorskih radova, smatrajući da bi i time mogao da izazove sumnju u svoju pretenziju. Tek nakon njegove smrti (6. januara 1991.) i nakon neuspešnih pokušaja dr Latinke Perović da sa akademikom Dragoslavom Srejićem dogovori izložbu Nikezićevih radova u Galeriji SANU²⁵⁶⁷, u Muzeju grada Beograda je 1993. organizovana izložba skulptura nekadašnjeg prvog čoveka Srbije. Stručnjaci su Nikezićev umetnički opus visoko ocenili. I da nisu objavljeni fragmentarni razgovori Marka Nikezića sa novinarom Slavoljubom Đukićem, isklesane skulpture u kamenu i drvetu bi bio jedini aposteriorni “izraz” nekadašnjeg šefa jugoslovenske diplomatije i predvodnika reformskog pokreta u Srbiji i Jugoslaviji s početka sedamdesetih godina.²⁵⁶⁸

Razgovore sa Markom Nikezićem, Đukić je vodio tokom 1988. i u prvoj polovini 1989. Ubrzo se Nikezić razboleo i na samom početku 1991. preminuo. Sem ovih razgovora, koji su fragmentarni, jer beogradski novinar, iz nepoznatih razloga i prema vlastitim rečima, nikada nije objavio integralnu verziju, ne postoji bilo koji drugi Nikezićev javni istup. Takođe, objavljeni tekst razgovora, Marko Nikezić nije autorizovao, ali je pred smrt knjigu pročitao i nije negirao izgovoreno. Važno je napomenuti, knjigu Latinke Perović “Zatvaranje kruga”, koja ima memoarsko-dokumentarni karakter, Nikezić je pročitao, redigovao i učestvovao u pripremi teksta, prema rečima same autorke, insistirao da se objavi, te se u jednom posredovanom smislu – jedino ova knjiga može smatrati i Nikezićevom interpretativnom zaostavštinom na period kada je bio na čelu reformskog pokreta u zemlji.²⁵⁶⁹

²⁵⁶⁷ Vid. prilog u knjizi Marko Nikezić, *Srpska krhka vertikama*, str. 338–341.

²⁵⁶⁸ O umetničkim dometima dela Marka Nikezića, vid. Slavica Stamenković, *Skulptura Marka Nikezića*, Beograd, 1993.

²⁵⁶⁹ Latinka Perović kaže da joj je Nikezić, kada se razboleo, tražio rukopis knjige i molio je da ga objavi. Govorio je, prema njenim rečima, „mnogi će nas interpretirati, ali ovo je autentično... Moraš to da objaviš.“ Razgovor autora sa dr Latinkom Perović, 28. jula 2014. Latinka Perović, „Post scriptum predgovoru“, *Zatvaranje kruga*, str. 19.

Dve decenije od izbora za predsednika Saveza komunista Srbije, Marko Nikezić nije sebe u trenutku dolaska na ključnu funkciju u partiji video kao “nekog reformatora”, koji će saopštavati neprijatne stvari. “Nisam imao nameru da reformišem ni svoje selo, a kamoli zemlju”, rekao je, uz ogradu, da je tada i partija imala zvaničan kurs reformi i demokratizacije. Ipak, uprkos tom stavu, smatrao je da ako se već našao na tako odgovornom mestu, “stvar je etike da čini šta može i da otvara malo prozore”, iako mu je već tada bilo jasno da je *šezdesetosmaška* pobuna bila opomena, da reformski poduhvat treba što pre privesti kraju, svesti ga “ni na šta”. Zbog toga je smatrao da je potrebno pristupati “oprezno, vrlo načelno, obavezno uz saglasnost vodećih ljudi u Srbiji”, naravno i uz Titovu saglasnost, jer bi rad protiv njega bio “samoubistvo”, ne za vodeće ljude u republici lično, nego za “stvar za koju se zalažemo”. Nikezić priznaje da je verovao da Tito može da ode “znatno dalje” u demokratskom otvaranju zemlje, upravo jer je bio “neprikosnoven” – njega niko nije osporavao, za njega je bila vezana i prošlost i budućnost Jugoslavije, smatrao je on krajem osamdesetih. “Želeo sam da ga vidim”, rekao je Marko Nikezić, “kao čoveka koji patronira nad našom evolucijom. Verovao sam da pod njegovim pokroviteljstvom možemo da pređemo još jednu etapu i da stanemo na noge u jednom modernom vremenu”. On je aposteriori tvrdio da su reformisti sve vreme znali da “naša i Titova koncepcija nisu iste”, ali su verovali da je moguće pronaći rešenje u praksi, ali je Tito ipak mislio da “suviše sipamo vodu u njegovo vino”, rekao je Nikezić. On je smatrao i da se čitav rad njega i njegovih saradnika odvijao kontra struje, jer se zemlja nalazila na antidemokratskoj liniji, pošto je “konzervativno jezgro” počelo da se učvršćuje posle studentske pobune. Razilaženje sa Titom je postajalo sve očitije, smatra Nikezić, jer su oni branili program ljubljanskog kongresa, onda kada ga se i tvorac, Kardelj, odrekao. I ovaj stav je bio dokaz da reformsiti u Srbiji, nisu bili ni diskontituitet, niti orijentacija koja nije imala uporište u samom Savezu komunista. A kada se desila podela u Srbiji – “bilo mi je jasno da treba da odem”, rekao je on Đukiću.²⁵⁷⁰

Titov otpor reformama sistema Marko Nikezić je objašnjavao vaspitanjem i ruskim uticajem, zbog čega je rano “prestaio da bude sposoban za promene”, ali i da prvi čovek jugoslovenskih komunista nije politički monopol partije smatrao problematičnim. On tvrdi da je Tito smelo ušao u sukob sa Rusima, ali i da je bio srećan kada je došlo do pomirenja, navodeći da ga je jugoslovenski predsednik često prekorevao zbog zapadnjaštva, rečima da je Amerika “imperijalizam”, u SSSR-u je “socijalizam, makar sa nedostacima”. Nikezić kaže da je njegova ocena kao prozapadnog čoveka, bila logična od strane onih koji su se zalagali za sovjetski državni socijalizam, da on sebe nije tako video, ali je uvek mislio da su “prozapadne formule – svetske formule”. On je pogrešnim smatrao jugoslovensko traženje novca sa Zapada, a ne znanja, iskustva, nauke, nazivajući to “psihologijom siromaha”, koji nikada ne priželjkuje “pamet gazde, nego misli da je gazda glup, samo ima pare. Ne vidi da je njegovo siromaštvo posledica digovne nerazvijenosti”. Jedno društvo nije dolazilo u krizu

²⁵⁷⁰ Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala*, str. 23–24, 314–315.

zbog organizovanih akcija neprijatlja, već zbog vlastite nesposobnosti da rešava ekonomske i društvene probleme, smatao je Marko Nikezić.²⁵⁷¹

Iako to nikada nije formulisano kao stav, Nikezić navodi tadašnje uverenje, pre svega u Ministarstvu spoljnih poslova, da je Tito pod velikim uticajem Sovjeta. Kao prvi čovek partije u Srbiji, znao je da dok postoji “veliki ledeni breg, kakav je Rusija, nema pravog kravljenja nigde, pa ni kod nas”, svedočio je on o postojanju svesti o ograničenjima refomskog potencijala u Jugoslaviji. Marko Nikezić je čak ustvrdio i da je uvek verovao da je sovjetski režim bio sve vreme “garant režima u Jugoslaviji”, a sam Tito je, bio je uveren on, posle pomirenja s Rusima imao i “neku formalnu garanciju”. S druge strane, za sebe je odlučno tvrdio da “antirus” sigurno nije bio, ali je smatrao da jugoslovensko društvo krene iz “verbalnog antistalinizma ka stvarnoj evropeizaciji”. Ipak, smatrao je da je nakon Drugog svetskog rata Rusija bila “glavna opasnost za male narode u njenoj okolini”, posebno je smatrao opasnim ruske pretenzije na Balkanu, pa je ova sila, kako je rekao, “prva opasnost”. Napade na Ministarstvo spoljnih poslova i sebe lično zbog navodne “sovjetofobije” tumačio je kao najbolji dokaz jugoslovenske zavisnosti od Rusa, “u čiju smo brazdu ponovo bili ušli”.²⁵⁷²

Reforme u socijalističkoj Jugoslaviji, krajem njenog istorijskog postojanja, Marko Nikezić je ocenio kao “trčanje u mestu”, kao mnogo retorike, dok se “kočnice drže tvrdo”, a kada neko želi zaista da krene, biva slomljen. On smatra da je bilo iskrenih pokušaja promena, ali kada se uoči da to podrazumeva promenu sistema, karaktera vlasti – proces bi se zaustavljao. On smatra da socijalizam nije bio sposoban za promene, jer je bio “završen sistem”, sa svojom logikom, sistem koji nije bio otvoren i to je ključni uzrok njegovog sloma. Dokaz tome je i slom reformi u Jugoslaviji 1972. i Titovo Pismo, koje je, mislio je Nikezić, bilo samo repriza njegovog govora iz Splita iz 1962. Nikezić je verovao da će Tito, iak oga je smatrao konzervativcem, na kraju otvoriti put ka demokratizaciji i napraviti zaokret, jer je jedini on to mogao da uradi. Konzervativci ne bi njega osporavali, uostalom, smatrao je Nikezić, njega niko ne bi doveo u pitanje, jer on nije bio predsednik kome se moglo dogoditi da bude “neizglasan” i zbog toga – “od svih oko njega koji su mislili na karijeru, on je mogao da misli na istoriju”, smatrao je M. Nikezić.²⁵⁷³

Marko Nikezić je i deceniju i po posle pada verovao da u Srbiji nisu moguća nagla pomeranja i brze reforme. Njegovo rukovodstvo je nametalo reformski kurs, ali je to radilo, smatrao je, na jedan “strpljiv, pristojan način”. Odbijao je ideje da se trebalo obračunati sa konzervativcima, jer nije trebalo isključivati ni ta shvatanja, a naročito te ličnosti, zbog toga što su i oni bili realnost u društvu. Naime, kada ne postoji višestranački sistem ljudi na vlasti su morali da uvažavaju da se na neki način izrazi i “druga strana”. I njegovo rukovodstvo je u tom kontekstu nastojalo, kako je rekao da pronade meru, a ipak je i to za Tita bilo previše liberalno, smatrao je Nikezić. Uprkos pojedinim kompromisima, on je

²⁵⁷¹ Isto, str. 28, 310–311.

²⁵⁷² Isto, str. 311, 316.

²⁵⁷³ Isto, str. 318.

smatrao da je politika koju je vidio maksimum koji može da bude prihvatljiv, ali ipak nije bio. Ipak, Tita kao lidera, smatrao je i *post factum*, reformsko rukovodstvo u Srbiji, nije dovodilo u pitanje, smatrajući ga, kako je rekao “zakonitim liderom”. Ali, Nikezić je tvrdio da je “u sebi” ipak dovodio u pitanje ideološku osnovu po kojoj je Tito postao zakoniti lider. Karakter režima u Jugoslaviji bio je autokratski, smatrao je nekadašnji prvi čovek Srbije, jer Tito “nije podnosio neistomišljenike”. Svoj duži ostanak na vlasti, tumačio je samo Titovom trenutnom tolerancijom, iako je znao da i osećao sve vreme, da će jugoslovenski lider u nekom trenutku zaključiti “da nas je dosta trpeo”.²⁵⁷⁴

Zanimljivo je da Marko Nikezić, aposteriori, sebe nije video kao političara, smatrajući da su to mogu biti samo ljudi koji su bili u izbornoj proceduri, a njega, smatrao je “niko nikada nije birao”, a i kada jeste “nisu imali drugi izbor”. Zbog toga je sebe, kao i sve druge političare u Jugoslaviji, on ocenjivao kao “državne i partijske birokrate”, kao činovnike, ljude koji su imenovani, poput generala ili ambasadora. U obračunu sa njima, Tito nije bio ličan, niti se služio uvredama, pošao je od političkih razmimoilaženja, različitih koncepata i u tom smislu doveo stvari do kraja. Nikeziću je već tada, kako tvrdi, postalo jasno da se diktatura proletarijata ne može pretvoriti u “jedan moderan ljudski sistem”. Posmatrajući u istorijskoj perspektivi, on je smatrao satisfakcijom, ako neko pronade u nekadašnjoj njegovoj politici uverenja koja zaslužuju pažnju, a ne kada ga neko blagonaklono pomene. Probelemi srpskog i jugoslovenskog društva su bili trajniji, pa i njegova politika nije bila orijentacija grupe ljudi, već jedna šira koncepcija razvoja, koja je postojala i ranije, a postojaće i u budućnosti, smatrao je. Marko Nikezić, blizu dve decenije od pada, u osvit sloma socijalizma i početka razbijanja Jugoslavije, nije smatrao da je dobio naknadnu satisfakciju, jer nije, kako je rekao, od onih ljudi “koji se raduju kad protivnik ispadne idiot”. Od toga niko nije imao koristi, a od neuspeha se može imati koristi, samo ako se izvuku zaključci, kako da društvo krene napred, smatrao je krajem osamdesetih godina XX veka.²⁵⁷⁵

Kao i tokom trakanja svog političkog mandata u SK Srbije, Marko Nikezić je i pred kraj života imao nepromenjen odnos prema nacionalizmu, smatrajući ga “najgorom varijantom srpskog ponašanja”, naglašavajući da mu je suštinski važno bilo da ne bude isprovociran, da sa političke scene bude eliminisan kao nacionalista. Naglašavajući da nikada nije razmišljao kao Srbin, nego kao čovek, on je rekao da u vremenima kada je svuda u Jugoslaviji otvarano nacionalno pitanje, najgore što Srbija može da uradi, da se i sama izjednači sa ostalima. Jer, kako je rekao, kada se suzi videokrug, sve se svede na užu sredinu, na provincijalizam, da bi se u sledećem koraku pokazali zubi “drugima”, zauzdala štampa, načinila homogenizacija, “u svakom oboru – svoj zatvor, svoja štampa, svoj bič, svoja ideologija”, sve je to bilo, po njemu, vrlo primitivno. “Smatrao sam”, rekao je Nikezić, “da Srbija treba da se bori za suštinske reforme i modernizaciju, jer se time rešava i njeno nacionalno pitanje”, pošto je vitalni interes srpskog naroda video kao šansu da živi “u jednoj civilizacijskoj, demokratskoj sredini, sa razvijenim tržištem, gde se neće postavljati pitanje ko je kakve nacije”. Ako je jedan narod u

²⁵⁷⁴ Isto, str. 319–322.

²⁵⁷⁵ Isto, str. 323–325.

nekom kraju manjina, a srpski je bio u mnogim delovima Jugoslavije, šta bi mu mogao doneti nacionalizam, upitao se Nikezić, uz odgovore – “izolaciju, geto, sukobe”. Trebalo je baviti se vitalnim problemima, a ne braniti se od “priviđenja”, jer dok se “braniš od koječega, za to vreme isprazniše ti džepove”, upozoravao je on krajem osamdesetih godina XX veka.²⁵⁷⁶

Memoarsko-dokumentarna knjiga Latinke Perović, pisana neposredno nakon pada reformskog srpskog rukovodstva, 1973–1974. *Zatvaranje kruga – ishod političkog rascepa u SKJ 1971/1972.*, objavljena je gotovo dve decenije kasnije, nakon Nikezićevih iscrpnih iščitavanja i sugestija. Akcenat je stavljen na poslednje dve godine provedene u vrhu vlasti, kada dolazi do kristalisanja dva puta kojima se može ići i Titov izbor konzervativne opcije, koji Perovićeva smatra presudnim, jer su “po ko zna koji put u istoriji, autokrati shvatili da je svaka reforma fatalna za autokratiju, a reformisti – da se autokratija ne reformiše.“ Događaje u Srbiji, u oktobru 1972. ona smatra “radikalnim obračunom”, a rukovodstvo na čijem su se čelu nalazili Nikezić i ona – određuje kao “srpske liberale”. Navodeći i u sedamdesetim više puta izgovorenu tezu, da niko od njih nije želeo da se nađe na vodećim mestima u SK Srbije, ona dodaje i da nisu došli na te pozicije sa gotovim programom. Ipak, njihov dolazak nije ni slučajna, niti neočekivan, smatra ona, jer je “izrazio potrebu trenutka: nužnost temeljnih promena društva”. Kao pojedince, sebe i svoje saradnike Perovićeva je smatrala “slučajnim”, ali ipak “zakomitim” – kao izraz i reprezentaciju jednog od dva moguća izbora između kojih su morale da se odluče političke snage u Jugoslaviji. A ta dva puta su bila, prema njoj, kristalisanja u potrebi za reformom i nasuprot njoj, refleksom za “očuvanjem monopola vlasti”. Ishod sukoba 1972., smatrala je ona, označio je konačan povratak “tradicionalističkim načelima” na kojima se zasnovana komunistička ideologija i jačanje onoga što su pobednici nazivali “revolucionarnim kursom”, a što se, prema oceni Perovićeva svodilo na “učvršćenje vlasti partije nad državom i društvom, i aparata nad partijom”. Smenu svog rukovodećeg tima, koje naziva “poraženima”, ona je interpretirala kao “starački refleks samoodbrane” i “panični beg unazad”, a taj čin odredio je, kako smatra, ne samo prirodu Titove vladavine poslednje decenije, već i suštinske karakteristike postitovskog perioda.²⁵⁷⁷

Latinka Perović navodi da se oslobodilačka i revolucionarna paradigma iscrpla, i da su šezdesete bile krajnji čas za strukturne promene društva odbijajući raspravu koja bi išla u pravcu: liberalizaciju društva, slobodnije štampe, autonomije univerziteta, nezavisnosti sudstva, povlačenja partije iz rada institucija sistema. Ishod sukoba u Srbiji u jesen 1972. Latinka Perović tumači kao pobedu “lokalne varijante staljinizma, a do istinske nezavisnosti od sovjetske paradigme moglo se stići samo putem “ideološkog udaljavanja”, kretanjem u pravcu demokratizacije, smatrala je on u knjizi objavljenom 1991. Deleći tendencije unutar SKJ, Perovićeva ih je definisala kao “dogmate” i “reformiste”, upravo zbog postojanja snažne “naše varijante staljinizma”, reformska tendencija je “neprestano osporavana”, a povremeno je dobijala i “snažne udarce” u koje ubraja: obračun sa Đilasom

²⁵⁷⁶ Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala*, str. 28–29.

²⁵⁷⁷ Latinka Perović, *Zatvaranje kruga – ishod političkog rascepa u SKJ 1971/1972*, str. 7–8.

1954., Titov govor u Splitu 1962., i Pismo Izvršnog biroa 1972. Prema njenoj oceni, Jugoslavija je ideološki pripadala Istoku i zato je bila osuđena na iste probleme. Bilo je suštinski važno izazvati pucanje sovjetskog monolita – ali i njegovi delovi su sačuvali “suštinske karakteristike celine” – državnu svojinu i monopol KP. Slično je tvrdio i Marko Nikezić, “mi nismo u bloku, ali smo objektivno parče tog bloka. Kao kada od lednika odlomite jedan komad leda: on nije više deo lednika, ali je led”.²⁵⁷⁸

Kada je reč o kvalifikaciji smenejnih reformskih komunista u Srbiji kao liberala, Perovićeva najpre podseća da je poražena struja u SKS optužena za: sovjetofobiju, antititoizam, oportunistički oportunizam, tehnomenadžerstvo, elitizam – da bi sve ove optužbe sažela i prekrila jedna kvalifikacija, “liberali”. Ona smatra da to nije slučajno, jer je liberalizam “poznata jeres u međunarodnom komunističkom pokretu” – njome su označavane one tendencije koje su išle ne samo u smeru kritike i reforme sistema, već i ka postupnoj reviziji ciljeva. Iz navedenog stava se može zaključiti da je nekadašnja optužba bila bliska čelnim ljudima, smenjenim 1972., kao nova samoidentifikacija. Sem dogmatizma i autokratije, “srpski liberali” su se posebno razgraničavali sa nacionalizmom, jer su u njemu videli “najveću opasnost za stvarne nacionalne interese”, onako kako su ih oni definisali, smatra L. Perović.²⁵⁷⁹

Deceniju kasnije Latinka Perović je o “pojmu liberalizma” rekla da to nije bilo “samoodređenje”, već etiketa koju je koristila pobednička strana u sukobu u vrhu partije, početkom sedamdesetih godina. Prema njenim rečima, dolaskom Marka Nikezića na čelo srpske partije, potkraj 1968. došlo je do prevage u korist jedne “modernije orijentacije”. Sukob koji je u Srbiji “tinjao” između te dve tendencije, otvoren je, smatrala je, posle obračuna sa hrvatskim rukovodstvom u Karadorđevu i završio se uklaňanjem srpskog partijskog vođstva. I ovom prilikom, Latinka Perović je, kada je reč o samopercepciji, citirala Nikezića: “Mi nismo nikakvi liberali, mi smo revolucionarne demokrate”, naglašavajući kao teorijski pismen čovek i politički realista, da njihova koncepcija nije podrazumevala ni promenu svojinskih odnosa, ni ukidanje partijskih monopola, kao suštinskih karakteristika vladajuće ideologije. Ipak, smatrala je da ni liberalizam kao etiketa, nije u njihovom slučaju uzet bezrazložno. “Kao i sve reformatorske struje u komunističkim partijama”, smatrala je L. Perović, “i srpski liberali javili su se u okviru mogućeg, tj. u okviru SK koji je imao politički monopol.” U tom smislu, njihova politička agenda nije podrazumevala neposrednu promenu ključnih karakteristika sistema, ali je “ortodoksna većina” u partiji, tvrdila je Perovićeva, u njima “nepogrešivo prepoznala one koji vode upravo toj promeni”.²⁵⁸⁰

Situirajući procese u njihov istorijski kontekst, L. Perović je uz pomene mađarske 1956., čehoslovačke 1968., naglasila da je malo toga zavisilo od volje ljudi, a izostali “juriš” liberala na Tita,

²⁵⁷⁸ Latinka Perović, *Zatvaranje kruga – ishod političkog rasepa u SKJ 1971/1972*, str. 8–9; Slavoljub Đukić, *Političko groblje*, str. 126.

²⁵⁷⁹ Isto, str. 14–15.

²⁵⁸⁰ Latinka Perović, “Ni tabu, ni mit”, u: *Prelomna 72. Uzroci i posledice pada srpskih (komunističkih) liberala, oktobra 1972.*, Beograd, 2003., str. 66–67.

vojsku, policiju, sovjetsko zaleđe, nije mogao da se tumači nedostatkom njihove hrabrosti, već navedenim ograničenjima hladnoratovske konstelacije. Njihova strategija, kako ju je opisala je bila – “postepeno pomeranje, stvaranje alternative i pridobijanje podrške”, a protivnici te orijentacije razumeli su ovu strategiju i reagovali. Imajući sve ti u vidu, kao i neke od ključnih programskih odrednica (tržišna privreda, autonomija institucija kao protivteža autokratskoj vlasti, dosledni federalizam, široki angažman ljudi umesto umesto direktne vlasti partije), Latinka Perović smatra da je bilo “dovoljno elemenata” da se njihova politička orijentacija označi kao “liberalna, prozapadna, moderna”, kao “ideološki kontrarevolucionarna i politički subverzivna”. Navodeći da su oni bili marginalizovani u potonjim rehabilitacijama svih otpadnika socijalizma, ona se upitala, ako im ne pripada više od margine, zbog čega su Titu “za pripremu obračuna sa njima bila potrebna puna četiri dana” razgovora sa svim politički relevantnim ljudima u Srbiji toga vremena, a da toliko nije potrošio ni za jedan prethodni obračun (Đilas, Ranković, maspok). Naposljetku, upitala se ona, ako su “liberali” samo hapsili i zabranjivali, zbog čega su morali da odu, upravo pod optužbom da su to odbijali da rade.²⁵⁸¹

Latinka Perović je u ovoj analizi krenula od interpretacije Brionskog plenuma kao pokušaj utiranja puta demokratskoj orijentaciji i ograničavanju autoritarizma na svim nivoima, što je sve trebalo da bude kristalisano u Tezama za reorganizaciju, koje je Tito dezavuisao. Druga vrsta interpretacije je smenu A. Rankovića doživela kao razbijanje države i pozivala je Srbe na okup. Okupacija Čehoslovačke, prema njenoj oceni, “butalno je povukla granice reformi u istočnoevropskim zemljama” i zbog toga su reformski komunisti u Jugoslaviji smatrali da će zemlja “očuvati nezavisnost u onoj meri u kojoj se bude razlikovala od zemalja istočnog bloka”, rekla je ona dvehiljaditih identično onome što je govorila početkom sedamdesetih. Kada se na tu reformsku orijentaciju, koja je bila u zamahu, nadovezao i Deveti kongres, smatra ona, Marko Nikezić je došao na čelo srpske partije i izgledalo je reformski opredeljeni deo komunističke elite, bar privremeno, stiče nesimnjivu prednost. Kao jednog od ključnih protivnika, ona je uzimala srpski nacionalizam, jer je “orijentacija srpskog partijskog rukovodstva udarala na sve” njegove elemente: stalnu proizvodnju neprijatelja, delegitimizaciju centralizma i sile kao uslova jedinstva, pokušaj dogovora sa drugim republikama, odbijanje da se Srbija identifikuje sa Jugoslavijom i da zatraži čiste račune, okrene sebi i svom razvoju. Sve ovo je, smatrala je ona, podrivalo sistem lične vlasti u korist jačanja institucija, relativizovalo ideologiju u korist univerzalnih principa, konačno pomerilo Srbiju od borbe za centralizam ka “borbi za dosledni federalizam”, kao jedino moguću formulu opstanka Jugoslavije, govorila je početkom dvehiljaditih Latinka Perović.²⁵⁸²

U isto vreme, 2003. Latinka Perović je priredila i objavila deo javnih nastupa Marka Nikezića. Ona je i napisala opširnu i istraživačku uvodnu studiju pod vrlo paradigmatičnim naslovom – “Na tragu

²⁵⁸¹ Latinka Perović, “Ni tabu, ni mit”, str. 68–70.

²⁵⁸² Latinka Perović, “Ni tabu, ni mit”, str. 70–73.

srpske liberalne tradicije. Ko su i šta su bili srpski liberali sedamdesetih godina XX veka”. Osnovu svih reformskih pokreta u Jugoslavija onaje pronalazila u raskidu sa Sovjetskim Savezom 1948. Njegova intepretacija, smatrala je bila je od samog početka dihotomna: “sačuvati nezavisnost zemlje ne napuštajući suštinske karakteristike sovjetske formule kao jedino realne socijalističke formule i postepeno napuštati te karakteristike da bi se dugoročno sačuvala nezavisnost zemlje”. Nesklad između ove dve interpretacije postajao je sve vidljiviji, smatrala je ona. Napuštanje ove dihotomije, koja se u SKJ održavala od 1948. postalo je početkom sedamdesetih neizbežno, pisala je L. Perović. Ali za razliku od ranijih kriza, kada je bilo privremeno, ovoga puta je “moralo biti definitivno”. Bio je ovo, kako je navela, ključ za razumevanje dolaska Marka Nikezića na čelnu poziciju u SK Srbije. On sam, prema njenoj aposteriornoj oceni, bio je na tragu one “manjinske i implicitne interpretacije sukoba sa Staljinom koja je trebalo da znači postepeno udaljavanje od sovjetske formule države i društva s ciljem da se ona u perspektivi napusti.”²⁵⁸³ Ipak, smatrala je da linija podele, četvrt veka posle sukoba sa Staljinom nije bila promenjena, jer je bila dubinska, istorijska, a išla je osovinom Istok – Zapad, kako je napisala. Ta vododelnica nije bila geografska ili nacionalna, već ideološka i konceptijska, smatra dr Latinka Prerović u savremenosti. Obe tendencije morale su da računaju sa Titom, a na kraju ga je dobila ona “kojoj je on prirodno pripadao – ideologijom i vlašću, sa kojom je bio identifikovan.” Nikezić je, smatra ona, bio na drugoj strani. Okarakterisan kao zapadnjak, kako kaže, na vodećem mestu u Srbiji, sa svim poznatim karakteristikama rusko-srpskih veza i snažnim interesima Rusije na Balkanu, bio je to – rizik, kako piše L. Perović. Marko Nikezić se u komunističkom pokretu nije našao slučajno, piše ona, ali ni njegov dolazak na čelo Srbije nije bio slučajnost, jer je upravo on bio izdanak one “vazda manjinske tendencije u modernoj istoriji Srbije, koja je kontinuirano osuđivana, prećutkivana i krivotvorena”. Citirajući Milovana Đilasa, Perovićeva navodi da su se srpski liberali sedamdesetih godina, “više nego što su toga bili i svesni – nadovezali na nacionalnu, srpsku liberalnu tradiciju”.²⁵⁸⁴

Latinka Perović je početkom XXI veka u studiji gde je na neki način pokušala da se nadraste vlastitu istorijsku ulogu na navedenom periodu, i zauzme stav subjekta-istraživača, umesto objekta koji se istražuje, izvela okvire i istorijsku interpretaciju reformskog rukovodstva Srbije kome je pripadala. U tom smislu su suštinski bitne dve tendencije – prva je antistaljinizam i kako kaže, manjnska interpretacija sukoba sa Sovjetima unutar SKJ, koja je podrazumevala postepeno napuštanje sovjetskog modela putem reformi i drugi okvir – liberalna tradicija Srbije, takođe, manjnska, individualistička i zapadnjačka. U koordinatnom sistemu, između dve navedene ose, trebalo je tražiti specifično mesto “srpskih liberala” u istoriji jugoslovenske države i društva i balkanskog prostora u širem smislu. Svi drugi akteri, nisu uložili ni približno toliki napor, sistematičnost i vreme da bi svoj pokret ili poziciju situirali u “istoriji”, pa im se zbog toga mora posvetiti i manje prostora. Latinka Perović je navedeni

²⁵⁸³ Latinka Perović, “Na tragu srpske liberalne tradicije. Ko su i šta su bili srpski liberali sedamdesetih godina XX veka”, *Srpska krhka vertikala*, str. 8–12.

²⁵⁸⁴ Latinka Perović, “Na tragu srpske liberalne tradicije”, str. 12–16.

proces radila dugotrajno i studiozno, sa svojim znanjima profesionalnog historičara. Marko Nikezić, a time i rukovodstvo Srbije na čijem se čelu nalazio, pisala je Perovićeva, bio je “tačka na onoj krhkoj vertikali u političkoj i društvenoj istoriji koja je sistematski zanemarivana”. Ljude sa različitim uverenjima i sudbinama, prema oceni L. Perović, ipak je karakterisala jedna činjenica, da su u određenom istorijskom trenutku svi sledili Marka Nikezića, koji, kako kaže, nije težio moći, “bio je prirodni autoritet”, ali, bio je i “svetski čovek: razmišljao je o Jugoslaviji sa svim njenim razlikama, a identitet Srbije otkrivao s one strane siromaštva nasilja i straha”, pisala je njegova najbliža saradnica.²⁵⁸⁵

Deceniju kasnije u knjizi razgovora sa Oliverom Milosavljević, L. Perović se još jednom vratila na period kada je Srbijom vladalo reformsko rukovodstvo Marka Nikezića – ovoga puta uz mnogo manje pojedinosti i bez novih interpretativnih pojedinosti.²⁵⁸⁶ Takođe, bez interpretativnih ili sazajnih inovacija, ona će se navedenom istorijskom procesu i vlastitoj ulozi u njemu vratiti u još dva priloga u zbornicima radova: “Hrvatsko proljeće – 40 godina poslije” i “Ispred vremena”.²⁵⁸⁷

Koča Popović je dva puta nakon odlaska sa javne i političke scene govorio o periodu, posle koga je odlučio da se povuče.²⁵⁸⁸ Komentarišući Brionski plenum, Popović je smatrao da su velike nade izneverene i da se sve svelo na rušenje “jednog od najmoćnijih ljudi u vrhu strogo centralizovane vlasti umesto da se i sama takva vlast promeni u korist demokratskog otvaranja”. Umesto moćne UDB-e koja je razvašćena, instalirana je vojna obaveštajna služba, KOS, kako bi se učrstio stari dogmatski poredak i autokratski kurs, smatrao je Koča Popović. Umesto razvlašćivanja “monopolističke oligarhije”, Ranković je proglašen za glavnog, gotovo jedinog krivca i zastupnika otpora reformama. Rečju, sačuvana je “ona ista poluga jednopartijskog, autoritarnog monopola koja će, početkom sledeće decenije, biti iskorišćena za presecanje demokratskih stremljenja u Srbiji”, smatrao je on. O Rankoviću je rekao da je bio više “požrtvovani praktičar a ne mislilac ili vizionar”. Imao je, smatra Koča Popović, “više moći nego znanja”, samu tu moć je kao i mnogi drugi u tom poretku koristio ne uvek sasvim suzdržano. Bio je “više sprovednik i saučesnik nego kreator politike koja nije izbegavala ni surovost”, koja se na Brionima obila o glavu i samom Rankoviću.²⁵⁸⁹

Kao osnovni uzrok za vlastiti odlazak, Koča Popović je naveo gubitak iluzija promenljivost sistema u Jugoslaviji, posebno nakon napada na rukovodstvo Srbije 1972. Smatrao je da nakon toga više nije bilo manevarskog prostora da se učini bilo šta korisno. Zbog toga je Titu uputio kratak tekst

²⁵⁸⁵ Isto, str. 52, 90–91.

²⁵⁸⁶ Olivera Milosavljević, *Činjenice i tumačenja. Dva razgovora sa Latinkom Perović*, Beograd, 2010.

²⁵⁸⁷ Latinka Perović, „Prilog proučavanju Hrvatskog proljeća“, u: *Hrvatsko proljeće – 40 godina poslije*, ur. Tvrtko Jakovina, Zagreb, 2012., str. 181–203; Latinka Perović, „Sudar u Srbiji“, u: *Ispred vremena*, prir. Mijat Lakićević, Beograd, 2011., str. 83–98.

²⁵⁸⁸ Ovde ćemo se ograničiti samo na dva istupa, prvi u razgovorima sa Aleksandrom Nenadovićem i drugi, *Zapise iz pokojne prošlosti* koje je priredio sa Gojkom Tešićem. Sva ostala izjašnjenja Koče Popovića, poput njegovih razgovora sa Borom Krivokapićem i nekim drugim novinarima, objavljena su posle njegove smrti, pa se, ne sumnjajući u istinitost prenesenih reči, ipak, ne mogu smatrati do kraja pouzdanim svedočanstvom.

²⁵⁸⁹ Aleksandar Nenadović, *Razgovori s Kočom*, Zagreb, 1989., str. 139–147.

ostavke, kada je bilo jasno da sa političke scene odlaze Marko Nikezić i Latinka Perović, da “u izmenjenim okolnostima”, koje “ne odobravam, više ne mogu da ostanem”. Koča Popović je pored snažne podrške koju je pružao vođstvu SK Srbije, pomenuo i da se nisu slagali u pitanju reakcije na politiku rukovodstva SK Hrvatske. On je smatrao da “duh pomirljivosti i nemešanja” u odnosu na događaje u Hrvatskoj, koji je pokazivao Nikezić, “ne vodi nikud”. On je pomenuo i da su intenzivni kontakti sa vrhom SK Srbije postojali na početku njihovog mandata i kada je počeo sukob u Srbiji, a da je između toga njihova komunikacija bila “istanjena”, kako je rekao. Koča Popović je Titu, prema vlastitim rečima rekao posle onoga što je učinjeno Nikezićevom rukovodstvu – “postalo mi je jasnije šta se događa i kuda idemo jer je to bila jedna vrsta dvorskog (državnog) udara”, rekao je. Njihovu smenu okarakterisao je kao “zaverenički obračun s legitimnim zastupnicima demokratske orijentacije u SK u Srbiji”, rekao je on Titu. Koča Popović je smatrao da se “hrabrim” otporom Staljinu, u Jugoslaviji otvorio prostor za “demokratsko sazrevanje i evoluciju”, i da se zemlja istrgne iz “autokratsko-birokratskih čeljusti”, savezni politički vrh se uplašio, kako je rekao, od oslobođenja ekonomije, partije, društva od staljinističkog nasleđa. “Konzervativna formacija” se u strahu od demokratizacije i potiskivanja “jednopartijskog monopola” odlučila da izvrši napad na rukovodstvo Srbije na čelu sa Nikezićem. Izvršeno je nasilje, smatrao je, nad “antinacionalističkim demokratskim aspiracijama”, koje je u Srbiji simbolisalo njeno partijsko vođstvo, smatrao je Koča Popović.²⁵⁹⁰

U svojim “Zapisima iz pokojne prošlosti”, Koča Popović je žestoko u dnevničkim beleškama kritikovao Tita, pre svega zbog njegovog odnosa prema Sovjetskom Savezu. On je uočavao 1968. da Tito popušta pred “snažnim i sistematskim ruskim pritiskom” i činiće političke zaokrete, pod njihovim pritiskom, koje je Popović okarakterisao rečju – kapitulacija. Pozicije koje su “Rusi” imali u Jugoslaviji, a koje “smo im svesrdno pomogli da steknu”, otvaraju širok prostor za snažan pritisak na zemlju, pribojavao se Popović.²⁵⁹¹ U vreme dolaska Nikezića i Perovićeve na čelo SK Srbije, Koča Popović je pisao da su za “nove probleme mlađi sposobniji i kvalifikovaniji od nas” i da je starija generacija svoj zadatak obavila, kako je rekao, “vrlo mizerno”, dok za nove zadatke više nije sposobna, a da to ne želi da shvati. Sve to nije bilo moguće, jer se na čelu Jugoslavije, pisao je krajem 1968. Popović, nalazio “smeteni i nezajažljivi starac... autokrata”, kako je karakterisao Tita, koji je “uzurpirao moć”, služio se demagogijom, koja uspeva, jer se “oslanja na nedostatak demokratskih tradicija”, pisao je. Kao vrlo čest motiv, *crvena nit* koja se provlači kroz ove zapise, stoji i Titovo oslanjanje na “spoljni faktor”, tj. Sovjetski Savez u mnogim i unutrašnjepolitičkim potezima, ali i potpomognut jednim “konzervativnim frontom” u samoj Jugoslaviji. U osnovi problema u zemlji, Koča Popović je video Tita, koji vrebao kao “otrovni pauk, star ali opak, blagoglagoljiv, ali surov, tobože čio a proždrljiv, korozivan i truo, tobože blag i sebičan i bezdušan, od vlasti i od starosti”, pisao je on. Videći Tita kao “isceđenog i prevaziđenog starca”, koji hoće da bude “glavni glumac u svemu”, K. Popović je

²⁵⁹⁰ Isto, 151–159,

²⁵⁹¹ *Vreme*, 6. januar 1992., str. 34–37.

smatrao da upravo on nameće “pogubnu” spoljnopolitičku neravnotežu u korist socijalističkih zemalja, sa svim karakteristikama koje ta orijentacija u sebe uključuje. Jugoslovenska nezavisnost bila je u osnovi više prosovjetska, jer je u osnovi svega bio, smatra Popović, Tito, kao “kombinacija skleroze – svemoći – kapitulantstva prema SS. Da, intimno, neizlečivo kapitulantstvo na bazi potpuno zastarelih predstava o socijalizmu a posebno o prvoj zemlji soc. i nejnoj politici. Jezivost te evolucije – petenovske od vođe osl. borbe do vođe kapitulacije!”²⁵⁹²

Tokom 1971. Koča Popović je pisao da Tito redovno traži oslonac u “konzervativnim snagama” i to onim zainteresovanim za “maksimalno konzerviranje”. Ipak, priroda sistema je takva da je, prema njegovoj oceni, tendencije za konzerviranjem, neophodno prikazati kao “nastavljanje napredovanja”. Upravo zbog toga je u jugoslovenskoj politici bilo toliko demagogije – sastavnog dela konzervativnih manipulacija, pisao je K. Popović. On je konzervativce na koje se Tito oslanjao nazivao i “bajatim arsenalom”, dok su građani koji su podnosili monopolističku vlast, prema njegovoj oceni, tek – podanici. U njegovim zapisima se vidi veliko lično poštovanje i politička saglasnost sa Markom Nikezićem i Latinkom Perović, na čiji će poziv i prihvatiti da uđe u novoformirano Predsedništvo SFRJ – poslednju političku funkciju koju je obavljao.²⁵⁹³

Kada je počeo napad na Nikezićevo rukovodstvo, Koča Popović je smatrao da je ozbiljna i argumentovana diskusija isključena, jer se sve rešava na temelju odnosa snaga. Srpsko rukovodstvo je *a priori* stavljeno u položaj da mora da se brani i pravda, a ostavljeno je bez mogućnosti da se preispita i odgovornost onih koji su u položaju da “presuđuju i arbitriraju”, jer je ta strana “neprikosnovena”, aludirao je na Tita. U jeku obračuna sa Nikezićem i njegovim timom, Koča Popović se pitao ima li razlike između “lagerskih partija” i SKJ, kada je reč o unutrašnjoj politici. Ključne ljude partijskog vrha Srbije on je okarakterisao kao “odane, predane, pametne, preduzimljive, čestite”, lamentirajući nad činjenicom da “upravo oni ne mogu da opstanu”, jer nisu bili spremni na “golo pokoravanje”. Nazivajući u svojim zapisima iz oktobra 1972. Titovu vlast “nakaznim monopolom”, čijem prvom čoveku je nemoguće uputiti bilo kakvu reč kritike, dok je on mogao “svakom po svom nahodanju i u ‘izboru ličnosti’, i po vrsti krivice, i po ošttrini!” Sve to je pokazivalo koliki je stepen uzurpacije u Jugoslaviji bio na delu, smatrao je on. Komentarišući završne razgovore Tita sa Političkim aktivom Srbije, na kojima je prisustvovao, ali bez aktivnog učešća, on se pitao, kako je moguće sa “par izandalih i proizvoljnih etiketa” dovesti u pitanje “celi jedan intenzivan i složen rad, aktivnost”. Ishod razgovora, pisao je on, zavisiće od toga kako će “samozvani, svemoćni arbitar, izvoleti sumirati smisao i značaj onog što se dogodilo... Jer on, koji je, i dugoročno, i u ovom konkretnom slučaju, saučesnik, će na osnovu gornjih stvarnosti i prerogativa, suvereno i prirodno samovoljno, i neopozivo, odlučiti smisao i težinu dešavanja, ponoviti jedne, dodati još neke nove etikete, i to će biti besprizivna ocena i za sve obavezna direktiva, za koju će mu se, takođe obavezno, morati izraziti, pored pune saglasnosti, i

²⁵⁹² *Vreme*, 20. januar 1992., str. 34–36. i 27. januar 1992., str. 40–42.

²⁵⁹³ *Vreme*, 3. februar 1992., str. 48. i 10. februar 1992., str. 32.

bezmerna zahvalnost!!” “Gospodine”, obraćao se u svojim *Zapisima* Titu, “vi sada činite jednu kardinalnu pogrešku”, jer se bez prethodno iznete njegove volje čitava stvar ne bi mogla ni pokrenuti. Koča Popović se upitai snosi li Tito neku odgovornost za stanje u zemlji s obzirom na “nakazni opseg” svoje vlasti. On se upitao je li kod Tita bilo “oportunizma, liberalizma, i, još gore, neznanja, fatalne nesamokritičnosti, neosećanja odgovornosti, pored lutanja, opijenosti vlašću, monopolisanja svake vrste, gole deklarativnosti, demagogije, neodlučnosti, improvizacija, zakašnjavanja i brzopletosti, samozadovoljstva, uzurpacije, itd. itd?” Smatrajući da se vlast oslanja samo na “golu silu”, Popović je konstatovao sama “konstituirana priroda” “režima” ne dozvoljava da prevagne “uticaj i delovanje onih snaga i sredstava koji bi jedini bili u stanju da ga izvuku iz permanentne krize”.²⁵⁹⁴

Ocenjujući scenario razgovora Tita sa ključnim ljudima Srbije kao vrlo ružan, on je uočio kod jugoslovenskog predsednika “nemir i nesigurnost”, jer se ovom prilikom desilo “možda po prvi put: da je bilo, tokom rasprave, neslaganja, koje nije bilo prevaziđeno, sa njegovim tezama i primedbama”. U osnovi Titova završna kritika srpskog partijskog rukovodstva, “nije bila fer”, smatrao je on. Pogrešna je bila i tema i mesto i vreme kritike, koja nije bila ni razborita, ni promišljena, ni odmerena, ni objektivna, ni zasnovana, ni obrazložena, ni konstruktivna, pisao je on. Prema svedočenjima iz ovih Zapisa, Koča Popović je osudu, smenu i “hajku” protiv Marka Nikezića i Latinke Perović doživljavao vrlo dramatično, ne samo politički, nego i lično. Njihovim odlaskom, smatrao je, “košmar zaista počinje”. Krivica Nikezića i Perovićeve, pisao je, nije ničim dokazana, “ničim drugim do slobodnim = proizvoljnim i samovoljnim, uverenjem samozvanih sudija”, za koje je napisao da su sudile “u mraku”. Iz svega toga, smatrao je nastaće “teške posledice” u budućnosti, a sam Tito se, smatra Koča Popović, “sad već nepopravivo kompromitovao: sam i celo svoje delo”. Nakon ove “sudbonosne greške”, Popović je doveo u pitanje i Titove državničke osobine i sposobnosti u tom periodu.²⁵⁹⁵

Mirko Tepavac je u razgovorima sa Aleksandrom Nenadovićem sredinom devedesetih godina XX veka, govorio da se Nikezić izdvajao “nepokolebljivom otpornošću na doktrinerstvo, improvizaciju i birokratsku samovolju”. Tepavac pamti da je svaki posao radio sa ogromnom ozbiljnošću, da je bio pravi promoter “sistematičnosti, metodičnosti, uljudnosti”; a od vremena rata se uočavalo, smatra Tepavac, da je Marko Nikezić bio “natprosečno obrazovan i intelektualno superioran... Ne znam ni jednog našeg političara koji je tako poznavao, razumevao i voleo istoriju...” M. Tepavac je smatrao da je Nikezić po temperamentu i svetonazoru bio “oprezni reformista”, i da se nije osećao i sebe definisao kao revolucionara. Smatrao je Nikezića kao socijaldemokratu u jednoj proboljševičkoj partiji, kako je rekao. Govoreći o vremenu vlasti Nikezićevog tima, Tepavac je smatrao da “liberali”, kako ih naziva i koji sebe nikada nisu tako deklarirali, kako kaže, nikada nisu iscrpno formulirali “program promena koje su praktično preduzimali, što ne znači da nisu imali programske zamisli i ideje”. Svoj napor, oni nisu smatrali niti zamišljali kao pokret, ni kao preokret, kaže Tepavac, a posebno sebe nisu videli kao

²⁵⁹⁴ *Vreme*, 24 februar 1992., str. 38–40. i 2. mart 1992., str. 32–33.

²⁵⁹⁵ *Vreme*, 2. mart 1992., str. 33. i 9. mart 1992., str. 36–38.

“organizovanu opoziciju vladajućem kursu, iako su, na neki način, to faktički bili”. On u uspehe “liberala” ubraja: reformu federacije u pravcu ravnopravnosti, tržišnu orijentaciju privrede, toleranciju prema različitosti, afirmaciju emancipatorskih vrednosti u kulturi, gde posebno apostrofira kao važan Kongres kulturne akcije, kao “znak raspoznavanja za jedan novi pristup partije u tom domenu”. “Simptomi neophodnih promena i Nikezićeve lične osobine srećno su se sreli u liberalizmu krajem 60-ih i početkom 70-ih godina”, govorio je Tepavac tri decenije kasnije, smatrajući da ih je porazio poredak “jedinopartijskog monopola”.²⁵⁹⁶

Mirko Tepavac misli i da je Nikezić bio “istinski nesretan” što je hrvatsko rukovodstvo uz demokratsku orijentaciju, počelo i da traži saveznika za svoju politiku u rastućem nacionalizmu. Bio je svestan, kaže Tepavac, da će kompromitacija demokratskih težnji u Hrvatskoj, dovesti u pitanje i demokratski kurs i u Srbiji. Nikezićev reformski poduhvat, misli Mirko Tepavac, bio je poslednji reformski pokušaj u Jugoslaviji do njenog raspada 1991. Ipak, “liberalni pokušaj u Srbiji nije mogao da promeni samu prirodu jugoslovenskog prosovjetskog socijalizma”, tvrdio je on. Povlačenjem partije iz privrede, tržišnom logikom, demokratizacijom i decentralizacijom, Nikezićev pokret je anticipirao tranzicione imperativne dve decenije kasnije, a sam pokret proizlazio je iz njegove “civilizovanosti” i “političke kulture”. Tepavac je Nikezića uz Koču Popovića i Milentija Popovića ubraja u nevelik broj “istinskih evropejaca i svetskih ljudi u vrhovima jugoslovenske države i partije”. Tepavac, takođe, smatra da “Nikezićevi reformisti”, kak oih još naziva, nikada nisu ni pokušali da prerastu u pokret, kao što je bio slučaj u Hrvatskoj. Oni su pokušavali da deluju iznutra i na taj način potiskuju jednopartijski monopol, a strepeli su i od neželjenih nacionalističkih tzv. saveznika, kako je rekao. Oni nisu imali, tumači Tepavac, ni organizovani programski cilj izvan SKS, mada su učinili maksimum napora da njega preusmere u pravcu privredne i društvene reforme. Sam termin “liberalizam”, nastao je, smatra on, kao etiketa i osuda, iako suštinski nije bio daleko od “političke dijagnoze”.²⁵⁹⁷

Nikada pre toga, procenjuje Tepavac, Centralni komitet nije bio u tolikoj meri “izvorište ideja i promišljenih inicijativa”, kao u vreme Marka Nikezića. U Latinki Perović, misli Tepavac, Nikezić je pronašao “izuzetnog saradnika i efikasnog realizatora”, i te dve ličnosti su toliko bile kompatibilne da se čini da se nikako nisu ni mogle mimoći, govorio je on. Ona je bila, smatra Tepavac, na visini Nikezićevih koncepcija, njegovog poimanja politike i moralnih svetonazora. Ali je imala više smisla za organizaciju i aktivnost, pa ga je često “štitila” od poslova za koje se znalo da mu ne leže, pre svega predugih sastanaka, mučnih usklađivanja stavova, što je mogao samo neko sa tako “neograničenom energijom”, kao ona, misli Tepavac. Bio je to pravi tandem za vreme kada se Srbija našla na istorijskoj raskrsnici između “demokratske modernizacije i duboko ukorenjene konzervative”, smatra M. Tepavac. Na jednu od čestih primedaba da Nikezić nije umeo da uspostavi dobru komunikaciju sa Titom, Tepavac je odgovarao, da ovaj to nije ni želeo, jer bi česti lični kontakti sa Titom, mimo

²⁵⁹⁶ Aleksandar Nenadović, *Mirko Tepavac – Sećanja i komentari*, Beograd, 1998., str. 65–67.

²⁵⁹⁷ Isto, str. 68–69.

institucionalne komunikacije, otvaralo prostor za jačanje Titove arbitrarne uloge i širenje vaninstitucionalnog upliva, koji je prvi čovek CK Srbije želeo da izbegne. Kao najveću zaslugu srpskog reformskog rukovodstva, Tepavac je video pokretanje Srbije “ka modernizaciji i većem stepenu političke kulture, emancipaciji ka evropskim demokratskim uzorima”.²⁵⁹⁸

Dragoslav Draža Marković se kasnije oglašavao nekoliko puta u povodu svoje uloge u političkom obračunu u Srbiji, ali je to uvek činio da traženje novinara. On nikada nije osporavao da je “u sukobu sa liberalima, odnosno sa takozvanim liberalima”, kako ih je nazivao, imao ključnu ulogu. Prema njegovoj izjavi iz 2008. njegov sukob sa reformskim rukovodstvom u partiji “nije bio prouzrokovan nekim suštinskim razlikama, ni kad se radilo o nacionalnim problemima, pa na kraju-krajeva, ni drukčijoj organizaciji ekonomije i političkog sistema”, tvrdio je on uz naglašavanje da su razlike bile samo u metodama delovanja unutar zadatih okvira. Marković priznaje da je reformsko vođstvo često govorilo o modernoj Srbiji, ali njemu je to zvučalo kao “prazna fraza”, tvrdio je kasnije, jer kako kaže, “nikakvih konkretnih predloga u tom smislu nije bilo”. On kaže i da je u vreme velikih ekonomskih problema, kojima se bavilo državno rukovodstvo koje je on reprezentovao, kao predsednik Skupštine Srbije, Nikezićev Centralni komitet je bio samo “okupiran propagandom svojih ideja”, naglašavao je, sve političke aktivnosti imaju vrednost samo ako su “na pravi način situirane u postojeće društveno-ekonomske i političke odnose”. On je mislio da ideja moderne Srbije “nije bila situirana u odgovarajuće društvene okolnosti i samim tim je bila osuđena na propast”, kojoj je i sam pomogao, kako kaže. Ipak, govoreći pri kraju prve decenije XXI veka, on je da mu se “te ideje u ovim novim okolnostima čine i dosta bliske”, ali je i dodao da se nije on sam menjao, već je bila reč o drugačijem međunarodnom okruženju, o izmenjenim društveno-ekonomskim odnosima. “U to vreme, 1972. godine”, objašnjavao je Marković svoj udar na Nikezića, “postojala je blokovska podeljenost, borba za uticaj u našoj zemlji i od strane Istoka i od strane Zapada. To je vreme kada je ubačena velika diverzantska, ustaška grupacija koja je vršila diverzije po zemlji 30 – 40 dana, dok nije bila likvidirana. U skladu sa tim uslovima je bilo i moje tadašnje opredeljenje.”²⁵⁹⁹

Gotovo identične *post factum* interpretacije Dragoslav Marković je rekao i dve decenije ranije u razgovoru sa Mirkom Đekićem. I prema njegovoj oceni, do sukoba unutar rukovodstva Srbije došlo je znatno, već u junu 1972., dok je na Političkom aktivu, u jesen te godine samo odigran završni čin drame u Srbiji. Kao tačke razlaza on je video mesto i ulogu partije u društvenom razvoju, teze o potrebi “spontanog razvoja”, međugeneracijskog sukoba, biološke smene, odnos prema primedbama koje rukovodstvo SKJ upućuje Srbiji i “oglušavanje na te kritike”. Ipak, on je i ovom prilikom minimizirao razlike među njima, jer su i jedni i drugi bili “daleko od pomisli da se ne poštuje vodeća uloga Partije; a da ne govorim o nekoj novoj varijanti pluralističkih interesa ili, ne daj bože, o višepartijskom sistemu”. Obe sukobljene struje su bile, kako je rekao, daleko od pomisli da predlažu neke radikalne promene, iz

²⁵⁹⁸ Isto, str. 70–82.

²⁵⁹⁹ Intervju Radiju Slobodna Evropa, 27.2.2008. <http://www.slobodnaevropa.org/content/article/1045349.html>

čega je izvlačio zaključak da velikih i suštinskih razlika među njima i nije bilo. Nikezićevo rukovodstvo je imalo, smatra on, frazu, o modernoj Srbiji, koja je njemu uvek delovala “prazno”. Njihove fraze o modernoj Srbiji, govorio je Marković, nisu bile praćene predlozima o drugačijoj organizaciji ekonomije, niti je bilo “novih reformatorskih ideja o privredi, tržištu, ekonomskim zakonitostima”. Nikezićev tim nije imao ozbiljniji program kako doći do razvijene i industrijalizovane Srbije, smatrao je Marković. Razlike među njima, smatra Draža Marković, nisu bile ni strukturne, ni duboke, ni systemske, već je razmimoilaženje bilo pre svega u ponašanju “prema institucijama tog političkog sistema i Josipu Brozu”.²⁶⁰⁰ Nakon svih promena u društenu i političkom kontekstu, “tadašnja stanovišta liberalizma mogu izgledati bliža – i jesu bliža”, ali se sva stanovišta, smatrao je, ne mogu procenjivati izolovano izvan čitavog konteksta. On je takođe, posle dve decenije od ključne uloge koju je odigrao u izazivanju političkog rascepa u Srbiji, čija će posledica biti pad reformskog vođstva, optužio svoje takmace da su zloupotrebljavali položaje, vodili kampanju protiv njega, pretvarali “opštinske komitete u organe UDB-e”, kako bi prikupljali negativne informacije – što je bilo na tragu sličnih optužbi koje je iznosio i Slavko Zečević. Marković je smatrao da je Nikezić bio u daleko povoljnijoj poziciji, dok se on kao predsednik Skupštine bavio konkretnim suočavanjem sa krizom, s radnicima bez plata, itd. prvi čovek CK je, prema Markovićevoj oceni, meditirao baveći se vizijama “sutrašnje moderne Srbije”, verujući da će se problemi rešiti odlaskom ljudi “starog kova”. Zbog toga je svaki Nikezićev govor, kako ironično primećuje, očekivan kao “dogadjaj od istorijskog značaja”. On se bežeći od konkretnih tema, bavio “večnim temama, večnim istinama, tražeći ih između Marksa i Markuzea, Sartra i Froma”. Draža Marković je odlučno negirao i talas smena i represije u Srbiji posle odlaska rukovodstva u partiji 1972. nazivajući to “lažima” i “falsifikatima”, navodeći kao argumente da je tu bila u pitanju borba protiv zloupotreba i da je talas smena u Srbiji posle VIII sednice CK SK Srbije 1987. bio mnogo intenzivniji. Ipak, insistirao je da podela u Srbiji 1972. nije išla linijom “idejnih opredeljenja”, nego usled “različitih procena mogućnosti realizacije”, jer su predstavnici Nikezićeve struje vodili politiku “maksimalističkih” i “nerealnih” zahteva, zbog čega su nailazili na otpor. On je u svoje zasluge pripisao i to što u Srbiji razmera čistki i smena nije bila veća, tvrdeći da je sačuvao mnoge ljude i obuzdavao one koji su bili “naklonjeni masovnijoj seči glava”, navodeći i da bi da nije bio prvi “uvodničar” protiv *liberala* “vojevodaški dogmati” i njega stavili na spisak “liberala”.²⁶⁰¹ Posle svega Draža Marković se “čudio” brzini sa kojom je Marko Nikezić pristupio povlačenju i ostavci, tvrdeći da mu je to bilo neočekivano i da mu takav ishod političkog sukoba u Srbiji nije bio “ni na kraj pameti”. “I danas mislim”, rekao je, “da su oni otišli zato što su oni to hteli. To je bila pogrešna procena”, rekao je, tvrdeći eksplicitno da nisu morali da odu. Pretvarajući svoje političke žrtve u ljude sklone naivnom i bespotrebnom političkom suicidu, on je naveo i da su Nikezić i Perovićeva mogli da ostanu aktivni u političkom životu Srbije, uz samo jedan uslov – prihvatanje

²⁶⁰⁰ Mirko Đekić, *Upotreba Srbije. Otuzbe i priznanja Draže Markovića*, Beograd, 1990., str. 231–232.

²⁶⁰¹ Isto, str. 232–240.

Titove i njegove političke ocene o vlastitoj krivici. Da Marko Nikezić i Latinka Perović nisu imali, kako tvrdi, “pogrešnu” procenu da će svojim ostavkama izvršiti pritisak i preokrenuti ishod političkog sukoba, da se nisu “za taj cilj žrtvovali”, mogli su da ostanu i tada bi svima bilo “lakše i bolje”. Ovako, drži Marković, svojim neracionalnim i nepotrebnim odlukama, naneli su štetu javnom interesu.²⁶⁰²

Petar Stambolić, drugi ključni akter promene političkog kursa u Srbiji s početka sedamdesetih godina, nije se vraćao na ovo pitanje. Pred kraj dugog života, u razgovoru sa istoričarem Venceslavom Glišićem on je rekao da je Draža Marković više o tome rekao, jer on o tome i “više zna”. Ipak, smatra Stambolić, te događaje je trebalo posmatrati kompleksno u “svoj njihovoj ukupnosti i u tom vremenu”. On smatra da nije bilo ničeg ličnog u sukobu sa Markom Nikezićem, kao i da nije bila u pitanju borba za vlast. Slično Markoviću u Stambolić aposteriorno nije uviđao veliku razliku među sukobljenim stranama u Srbiji, početkom sedamdesetih, jer “Marko i Latinka u svojim razmišljanjima i pogledima nisu izašli iz okvira vladajućih shvatanja društvenopolitičkih odnosa”. Nikezić nije doveo nikada u pitanje društvenu svojinu i monopolistički položaj SKJ, smatrao je P. Stambolić, zbog čega velike razlike među njima i nije bilo, pa on smatra opravdanim njihovu odrednicu kao “pseudoliberali”. Nikezić, prema Stambolićevoj oceni, nije vodio računa o stepenu razvitka jugoslovenskog društva, pa je zato imao, tvrdi, pogrešne procene, a posebno je ignorisao i “nije se bavio pitanjem sela” i problemima u toj oblasti. Smatrao je da nije bilo razmišljanja o novim odnosima, već se sve svodilo na negiranje postojećeg, smatra on.²⁶⁰³

P. Stambolić je relativizovao i podršku koju je u reformskom rukovodstvu Srbije imala inteligencija, tvrdeći da se ona jeste favorizovala, da je insistirano na snažnoj finansijskoj podršci mašinskom i tehničkom fakultetu, da je stvaran utisak da stručnjaci imaju prvorazrednu ulogu i značaj u razvoju industrije, ali je to počelo da se pretvara u “tehnokratizam”, u jedan, kako kaže, možda nesvestan otpor samoupravljanju. Stambolić je prema sećanju naveo i da je Nikezić u svim svojim govorima “zaobilazio” samoupravljanje, o tome kod njega “nema ništa”, tvrdio je. Marko Nikezić, prema oceni P. Stambolića, nije imao “svoj koncept razvoja socijalizma”, ali je bio blizak stavovima “beogradskih praksisovaca”, dok su njegove ocene o demokratiji bile površne, smatra on. Nikezićevi stavovi su bili i štetni, smatra Stambolić, jer je “svako njegovo istrčavanje” jačalo dogmatske, birokratske i policijske snage. A kada je reč o demokratizaciji koju je sprovodio Nikezićev tim, P. Stambolić ju je negirao, jer je “Latinka držala sve konce u svojim rukama, odnosno sva rukovodstva”, a u njihovim dokumentima “nema pomena” demokratizacije u Srbiji, sećao se on. Čak naprotiv, postojale su negativne tendencije, jer se počeo “negovati kult Nikezića”, dok je, kako tvrdi, Perovićeva preuzela sve ingerencije u svoje ruke. Kao posebno negativan primer pompeznosti novih vođa, Stambolić navodi organizaciju Kongresa kulturne akcije.²⁶⁰⁴

²⁶⁰² Isto, str. 241–245.

²⁶⁰³ Venceslav Glišić, *Susreti i razgovori. Prilozi za biografiju Petra Stambolića*, Beograd, 2010., str. 112–114.

²⁶⁰⁴ Isto, str. 114.

Petar Stambolić je u sećanjim V. Glišiću naveo i da je u Srbiji za vreme Marka Nikezića bilo puno manifestacija nacionalizma, a da je ključna ona, koja je poticala od vrha partije – “da je Srbija najprogresivnija republika i njeno rukovodstvo”. Takođe, smatra Stambolić, M. Nikezić je išao na konfrontaciju sa Titom i to na sporednim pitanjima. Slično Draži Markoviću i P. Stambolić je zamerao reformskom rukovodstvu Srbije da se nije osvrtao na odnos snaga i na Titov neprikosnoveni autoritet, o on je “imao moć sve da nas promeni”. Ni posle više od četiri decenije od pada “srpskih liberala” u kojima je igrao jednu od ključnih uloga, Petar Stambolić nijemislio ni da je pogrešio u proceni, još manje da su bili u pravu oni koji su ga svrstali u “konzervativne snage”. Sećajući se u Srbiji prelomne 1972. on je rekao da je često razgovarao sa Dražom Markovićem o načinu “Markovog i Latinkinog rada”. Njih dvojica su, kako tvrdi, uočili da je u rukovodstvu Srbije “stvorena uža grupa”, koja je o svemu odlučivala, a u kojoj su bili: M. Nikezić, L. Perović, M. Todorović, M. Tepavac, a uz “grupu” je bio i B. Pavlović, predsednik Gradskog komiteta SK Beograda; istomišljenik i podrška “grupe”, iako nije učestvovao u konkretnim pitanjima, bio je Koča Popović, procenjuje Stambolić. Mesto Draže Markovića je bilo van grupe, ali je on smatran “partnerom”, jer je bio nosilac državne linije u rukovodstvu. Za sebe Stambolić kaže da su ga formalno držali u toku, ali da nije mogao da utiče na donošenje odluka, dok su sve ostale institucije – CK, vlada, skupština, Socijalistički savez – bile samo “transmisija”, dok je, kako kaže, L. Perović “čvrsto držala” gradske i opštinske komitete u čitavoj republici u svojim rukama. Ne želeći da detaljnije govori o koaliciji koja je stvarana protiv reformskog rukovodstva Marka Nikezića, Petar Stambolić je samo rekao da su “duge sate” Draža Marković i on proveli pitajući se šta da rade, “ili ostavke ili da se ogradimo od njihove aktivnosti”, navodi on.²⁶⁰⁵

Mijalko Todorović je u studiji nastaloj deceniju i po od odlaska Nikezićevih reformista sa vlasti, konstatujući da je Jugoslavija u dubokoj strukturnoj krizi, kao ključni problem identifikovao „dogmatizam“, kao odbranu svega postojećeg, a put izlaska iz krize video u oslobađanju od njega i demokratizaciji sveukupnih odnosa u društvu. Todorović je promene izvršene na Brionskom plenumu, čiji je bio jedan od najvažnijih aktera, okarakterisao samo kao personalne i „nisu značile i načelni obračun sa dogmatsko-konzervativnim snagama i svešću“. On smatra da smena Rankovića nije ni pokrenuta iz tih dubinskih motiva, već su „demokratske snage“ ceo proces vezan za Četvrtu sednicu pokušale da iskoriste za širi obračun sa „konzervativno-dogmatskim kursom“ i izbore se za temeljne reforme društva, privrede i partije. Taj proces je nakon Brionskog plenuma tek počinjao i posle višegodišnjih oscilacija zbog otpora, „konzervativno-dogmatske“ snage su 1972. odnele konačnu pobjedu, čime je nastao „zaokret kojim je zakočen proces demokratskog preobražaja“, vraćeno „partijsko dirigovanje“ i uspostavljena čvrsta kontrola u svim oblastima privrednog i društvenog života, pisao je Todorović. Stanje u partiji krajem šezdesetih godina, nazvao „kolebljivom ravnotežom samoupravno-demokratskih i dogmatsko-birokratskih snaga“, što je dovelo proces demokratizacije i

²⁶⁰⁵ Isto, str. 114–115.

reformi u pat poziciju. Konzervativne snage su zbog toga nastojale da svu odgovornost za nastalo stanje prebace na proces demokratizacije i odstupanje od starih metoda delovanja partije, te on zaključuje da je u suštini nepromenjen politički sistem omogućio odstanjivanje reformske orijentacije iz vrha Saveza komunista 1972.²⁶⁰⁶ Ipak, započete promene, smatrao je tek su „nagovestile ugrožavanje monopolske pozicije“ nosilaca dogmatskog kursa u partiji, smatrao je, da bi upravo zbog toga bile zaustavljene konzervativnim „kontraudarom“. Time se, pisao je Mijalko Todorović, „činilac koji je izazvao krizu“, pojavio u ulozi „spasioca društva iz krize“. Problem je nastao, prema Todoroviću, i zbog toga što decentralizacija federacije nije bila praćena sinhronom demokratizacijom, pa je u stvari došlo do „decentralizovanog birokratizma kao birokratskog nacionalizma“, jer je vlast umesto na građane i radnike prešla u ruke republičkih i lokalnih državnih i partijskih centara. Time su jačali parcijalni interesi – nacionalizmi i lokalizmi, smatrao je. Decentralizacija je tek jedan od uslova demokratizacije društva, ali bez istovremene deetatizacije, ona nužno, pisao je M. Todorović, završava u „birokratsko-etatističkom policentrizmu“. Vraćajući se na trogodišnji rad Komisije za reorganizaciju partije (1966–1969) na čijem se čelu nalazio, on je pisao da su zbog nepovoljnog odnosa snaga između dve struje u SKJ „najsmelij predlozi i ideje o transformaciji Partije“ ostali vrlo ograničenog dometa, jer su izazvali otpor nosilaca „dogmatsko-konzervativnog“ kursa.²⁶⁰⁷ Dolazak novih ljudi i „osvežavanje SK“ u drugoj polovini šezdesetih, nagoveštavalo je, smatra Todorović, „ugrožavanje dogmatskog monopola“ i osnova „autoritarizma“; težilo se odlučnijem razvoju samoupravljanja i bržoj demokratizaciji društva i partije. Međutim, nasuprot tome, „liberalizam“ je proglašen za glavnu opasnost i osnovni uzrok svih do tada negativnih pojava i teškoća“, smatrao je M. Todorović. Time je osuđena svaka demoratska orijentacija u SK, a pojave koje su bile „glavni uzrok“ krize, upotrebljene su kao „lek“. Oslonac i zamajac takvom političkom razrešenju dale su „birokratske i dogmatsko-konzervativne snage i najzaostali delovi društva“, koji su prizivali stare metode „čvrste ruke“ i staljinističkog pogleda na partiju i društvene odnose, tumačio je Mijalko Todorović.²⁶⁰⁸

Mirko Čanadanović nije ostavio memoarsku publikaciju o svom političkom delovanju i padu, ali se neretko oglašavao u štampi iznoseći političke prilike koje su dovele do smene pokrajinskog rukovodstva, a nakon toga represije u cilju obračuna sa poraženim „anarholiberalizmom“ u Vojvodini. U obe svoje knjige, prvoj u kojoj su sakupljeni novinski članci, reakcije i polemike i drugoj koja analizira kampanju protiv njegovog smenjenog rukovodstva u pokrajini, akcentuju se metode i tehnike obračuna sa „liberalizmom“ i „tehnokratizmom“ i njihovim nosiocima u Vojvodini, čime su dobro objašnjeni njegovi politički protivnici, ali ne i intencije i delatnost samog vojvođanskog rukovodstva, dok mu se on nalazio na čelu. U svim ovim tekstovima za nekadašnjeg prvog čoveka vojvođanskog SK

²⁶⁰⁶ Mijalko Todorović, *Političko biće društvene krize*, Zagreb, 1986., str. 182–185.

²⁶⁰⁷ *Teze za reorganizaciju*, proistekle kao kvintesencija trogodišnjeg rada navedene Komisije, tvrdi Latinka Perović, lično je Tito zaustavio, ocenivši ih kao „diringovštinu“. Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 46.

²⁶⁰⁸ Mijalko Todorović, *Političko biće društvene krize*, str. 185–191.

nema dileme – promena kursa u pokrajini došla je kao deo šireg procesa amputacije reformskog rukovodstva SK Srbije, a „svilen gajtan“ stigao je i u Novi Sad „sa Briona“, tj. od Tita.²⁶⁰⁹

²⁶⁰⁹ Mirko Čanadanović, *Odgovori. Političke sukobice*, Beograd, 2011; Isti, *Bauk liberalizma nad Vojvodinom*, Beograd, 2012.

Zaključak

Fenomen moderne Srbije kao i sama ideja reformi i modernizacije nije bila nova, ali je krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina XX veka u socijalističkoj Jugoslaviji dosegla svoje vrhunce. Poznata kontroverza – reforma ili revolucija, dobila je u jugoslovenskom društvu šezdesetih, kao odgovor na sveobuhvatnu strukturnu krizu, sasvim specifične odgovore. Reformsko rukovodstvo Marka Nikezića, koje je u kulturi sećanja sa različitim predznacima ostalo upamćeno kao *srpski liberali* bilo je neretko tema intelektualnih rasprava, sa puno različitih i suprotstavljenih ocena i interpretacija, ali malo koja od njih je pokazala svu dubinu i višeslojnost istorijskih procesa i potresa u kojima su se Srbija i njeno društvo tada nalazili, a takođe, gotovo sva prisutna tumačenja su bila lišena svoje dokumentarne i istraživačke osnove u duhu historiografskog kritičkog metoda. Modernizacija kao pojam pripadala je arsenalu zapadne političke misli i kao i veći deo korpusa naučnih znanja, kulturnog i umetničkog stvaralaštva i uopšte društvenih kapaciteta od vojnih do medijskih – bila je deo globalnog hladnoratovskog konteksta borbe dva sveta, dva poretka, dve ekonomske formacije, naposljetku dveju kultura, ali iza njih i dveju imperijalnih tendencija.

Nakon Drugog svetskog rata Jugoslavija je pripadala sovjetskoj, komunističkoj hemisferi kao, činilo se, najverniji saveznik hegemonu istočnog bloka, SSSR-a, koji su istoričari sa dobrim razlogom determinisali i kao *logorsku imperiju*. Brza i uspešna državna emancipacija Jugoslavije, pa iz nje proistekla i ideološka distanca prema Sovjetskom Savezu, uvećala je globalni ugled zemlje gotovo koliko i u svetu priznati doprinos pobedi Antihitlerovske koalicije. Prvi hladnoratovski Staljinov poraz odigrao se u Jugoslaviji, pribavivši joj uz sva fluktuiranja doslednu i trajnu podršku Zapada, pre svega SAD – simboličku, moralnu ali i materijalno-finansijsku sve do okončanja Hladnog rata. U istraživanom periodu reforme i modernizacija, viđeni i kao liberalizacija i vesternizacija, bile su *differentia specifica* dva hladnoratovska bloka. Dok su Sovjeti sa brigom i nezadovoljstvom dočekali jugoslovensku privrednu reformu (1965), ocenjenu kao prodor kapitalističkih elemenata u socijalističku zemlju, smena A. Rankovića (1966) i širenje reformske platforme na političke strukture, društvo, kulturu, medije, partiju, organe bezbednosti, etc. uverilo je istočni blok u ono što su i reformisti unutar zemlje dobro znali – da se trajna i ireverzibilna nezavisnost Jugoslavije i distanca u odnosu na SSSR, ostvaruje jedino reformama, postupnom demokratizacijom i promenom ključnih modela i parametara funkcionisanja društva. I prva polovina šezdesetih je pokazala da samo distanca u odnosu na sovjetski režim garantuje reformsku orijentaciju Jugoslavije, a opasnost od sovjetskih pritisaka od vojnih i obaveštajnih, do ideoloških i onih u ekonomskoj sferi postojaće sve dok se u unutrašnjim karakteristikama jugoslovenskog društva nalaze *reliquiae reliquiarum* državno-socijalističkih i konzervativnih struktura, u samoj Moskvi označenih kao „zdrave snage“. S druge strane Zapad i predvodnik kapitalističkog sveta – Sjedinjene Države otvoreno su podržavale svaki vid liberalizacije,

demokratizacije i reformi u jugoslovenskom društvu, prateći vlastite interese. One su podsticale svoje saveznike na poboljšavanje odnosa sa Jugoslavijom, odobravale relativno stalni priliv kredita, posebno kada je trebalo podržavati reformska nastojanja jugoslovenskog establišmenta u privredi i naposljetku, vršile pritisak na međunarodne finansijske organizacije da i one priguše svoje stroge kriterije kada je reč o odobravanju finansijskih sredstava Jugoslaviji. Evropske zemlje, posebno SR Nemačka i Italija, bile su pragmatičnije i svoje odnose sa Jugoslavijom posmatrale manje politički, a više ekonomski utilitarno, zbog čega su jugoslovenski odnosi sa zapadnoevropskim zemljama tada bili na najvišoj tački, koja je rezultirala i potpisivanjem Sporazuma sa EEZ, što je sve skupa pozitivno uticalo na modernizacijske poduhvate koji su u zemlji sprovedeni.

Ako je jugoslovenski otpor Staljinovom hegemonizmu bio katalizator za konstituisanje alternative koja kreira alternativni, reformski put u socijalizam, rane pedesete, uvođenje samoupravljanja i početak demokratizacije revolucionarne diktature bili su formativni, ali i otrežnjujući period za reformske strukture nikada monolitnog Saveza komunista. Autentični jugoslovenski put razvoja, samoupravni model socijalizma, pokušaj alternative i zapadnom kapitalizmu i staljinističkom totalitarizmu ugrađen je u godinama otpora Sovjetima u same temelje i poretka i identitetskog koda socijalističke Jugoslavije. Pomirenje sa Sovjetskim Savezom postavilo je snažno ograničenje daljih reformi jugoslovenskog društva, utvrđeno energičnim obračunom sa M. Đilasom. Ali reformska orijentacija, kao potreba ne samo jugoslovenskog društva, nego i prirodna težnja pripadnika pokreta izraslog i na otporu staljinizmu i na stalnim promenama i reformama kao putu suštinskog udaljavanja od tog modela države i društva, nije navedenim konzervativnim impulsima nestala. Mukotržno se borila za svaku priliku, iznedrila reformistički Program partije (1958), koristila kako Titova laviranja i ambivalenciju, tako i uporišta koja je imala na raspolaganju poput konstantno napadanog i osporavanog Državnog sekretarijata za inostrane poslove. Karakter dihotomnog bića SKJ prisutan i pre toga, kulminirao je u vreme suočavanja sa ekonomskom krizom početkom šezdesetih. Kriza koja je imala svoje političke, društvene, ustavne, spoljnopolitičke i dr. aspekte bivala je sve očitija usled pat-pozicije u kojoj se partija našla. Manjinski reformisti, okarakterisani već tada kao *zapadnjaci* i *sovjetofobi* imali su za saveznika realnost koja je partijski vrh prisiljavala na dalje promene i odlučnije reforme, kako bi sistem, koji je reformu ugradio u vlastite samoupravne temelje, opstao. Posle dugo odbijanja i neuspelih pokušaja, jedan od najozbiljnijih reformskih i modernizacijskih iskoraka u jugoslovenskoj istoriji označen je 1965. početkom privredne reforme, kao do tada u socijalističkom svetu nezabeleženom pokušaju sinkretizma socijalističkih principa i tržišnih mehanizama u privredi. Potreba za postizanjem veće produktivnosti u cilju konkurentnosti na svetskom tržištu zahtevala je novi odnos prema ekonomiji, otvaranje tržišnih mehanizama, postuliranje ekonomske i finansijske autonomije preduzeća, čime se davao mnogo dublji smisao i samoupravljanju jer država prestaje da igra ulogu investitora i profit zadržavaju i njime raspoložu sami kolektivi. Uz liberalizaciju stranih ulaganja i evolutivni prestanak budžetskih dotacija neuspešnim privrednim granama, Istoku se činilo da

Jugoslavija klizi u kapitalizam, ali su socijalističke karakteristike sistema čuvala dva ugaona kamena – društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju i samoupravni mehanizmi u privredi. Prvi rezultati reforme razotkrili su i sve negativne konsekvence dotadašnjeg razvoja, ali skupa sa rastom ekonomije i raslojavanjem otvorili su staru dilemu u novim okolnostima, menjati društvo sve temeljnijim reformama ili se „vratiti“ revolucionarnim načelima. Antireformski i retorički revolucionarni pokret beogradskih studenata i profesora 1968., koji je u uzrocima krize video put za njeno rešavanje, nudio je jednostavna rešenja i promovisao radikalno egalitarne zahteve, jačajući, svojim faktičkim savezništvom sa jugoslovenskim predsednikom, paternalističke i autoritarne tendencije u društvu. Sa veoma velikim stepenom kongruencije Tito će u jesen 1972. prilikom konačnog gušenja reformskog pokreta u Jugoslaviji, ponoviti ključne socijalne parole *šezdesetosmaškog* pokreta.

Ipak, reformska tendencija započeta privrednom reformom 1965. uprkos otporima, dobila je snažnu političku osnovu i zamajac, u leto 1966. smenom konzervativnog jugoslovenskog potpredsednika Aleksandra Rankovića. Samo slabosti reformskih struktura i Titovom višegodišnjem odbijanju da se uhvati u koštac sa tim probemom, kako je sam kasnije priznao, kao i realnoj snazi i uticaju organizacionog sekretara partije i kontrolora Udbe, trebalo bi pripisati način na koji je na Brionima i u javnosti otvorena afera Rankovićevog uklanjanja. Iako su političke okolnosti odavno sazrele, što je svedočila i rasprava na samoj Četvrtoj sednici, ali i potonji politički razvoj, nesporna su jasna idejna i koncepcijska razilaženja, koja svedoče o dihotomnim svojstvima partije, koja su se otkrivala na svim važnim tačkama u prvoj polovini šezdesetih i eskalirale u martu 1962. Uprkos tome, pravi motivi Rankovićeve smene se dekonstruišu tek nekoliko meseci nakon smene, najpre u Srbiji. Problemi nacionalno motivisane represije na Kosovu, nacionalna diskriminacija, centralistički refleksi, protivljenje dubljim reformama i države i partije, pokušaji ukidanja vojvođanske autonomije, upotreba tajne policije u političkim obračunima – sve su to bili ne samo motivi za smenu, već i uzroci ogorčenih reakcija na Istoku i probuđenih velikih nada na Zapadu u dalji tok razvoja jugoslovenskog društva. Tek će ova smena doneti konačnu prevagu reformskim strukturama u Savezu komunista, o čemu svedoči i višegodišnji rad veoma kompetentne Komisije za reorganizaciju, koja je u svojim Tezama i pripremama Devetog kongresa SKJ (1969) pokušala da od monopolističke partije načini ključnog subjekta reformi i modernizacije, koji je prevashodno i sam morao da se menja. Kao konsekvencija navedenih procesa išlo se na dalju demokratizaciju i partije i države, pre svega kroz pokušaj trajnijeg i demokratskijim uslovima saobraznijeg rešenja nacionalnog pitanja. Dalja demokratizacija podrazumevala je i suštinsku federalizaciju u duhu širenja samostalnosti svih subjekata u zemlji kao jedan od aspekata samoupravng koncepata razvoja. U tom kontekstu, federalizacija Saveza komunista i značajno povećavanje samostalnosti republičkih partijskih organizacija dovele su na ključne položaje novu generaciju reformski orijentisanih političara, koji su svojom kompetentnošću i svežinom novih ideja, značajno drugačijim pristupom, kompenzovali ratni i revolucionarni autoritet kao centralnu legitimacijsku tačku stare generacije, koja je bila u istraživanom periodu značajno potisnuta. Učinjeni

su ozbiljni pokušaji da se savezni vrh i državni i partijski svede na institucionalnu sintezu republičkih rukovodstava. Nesumnjivo je premoći reformskih struktura u partiji, odlučnih da pokrenu najopsežniju liberalizaciju društva, doprinela i treća kriza u jugoslovensko-sovjetskim odnosima, izazvana agresijom Varšavskog pakta na Čehoslovačku i gušenjem tamošnjeg reformskog pokreta poznatog kao „Praško proleće“ – najozbiljniji pokušaj, kako su ga označili, izgradnje „socijalizma sa ljudskim likom“ u istočnom bloku. Jugoslovenska osuda tog čina i žestoka reakcija javnosti zemlje koja se solidarizovala i podržavala reformske napore Aleksandra Dubčeka, izazvale su pretnje i neprijateljstvo Sovjetskog Saveza, koji je pokrenuo oštru kampanju osude Jugoslavije, a pre svega kompromitaciju njenih reformskih stremljenja.

U takvim okolnostima dolazak Marka Nikezića i njegovog tima na čelo SK Srbije, ne može se posmatrati kao diskontinuitet u politici SK, već samo kao najviši izraz reformskih tendencija, konstantno prisutnih u partijskoj politici, koje u navedenom periodu postaju dominantne u Jugoslaviji i SKJ. Oba ključna faktora novog partijskog rukovodstva Srbije (Marko Nikezić i Latinka Perović) bili su odranije prepoznati i profilisani – novi predsednik CK po svom radu u Ministarstvu spoljnih poslova, a sekretarka u izvršnim organima partije. Iako je njihov dolazak delovao kao radikalna promena u odnosu na dotadašnja partijska rukovodstva u Srbiji, ova republika do jula 1966. pod najsnažnijim uticajem autoriteta Aleksandra Rankovića, bila je u godinama interregnuma do pred kraj 1968. sa privremenim rukovodstvima, kao društvo dezorjentisana, a kao politička zajednica u velikoj meri dekonponovana. Politički život u partiji bio je umrtvljen i podložan provođenju odluka donesenih u okruženju Rankovićevih najbližih saradnika, konzervativni i centralistički kurs se očitovao i kao centralizam u svom velikom nepoverenju i borbi protiv pokrajinskih autonomija, privreda je bila pod snažnim pritiskom i kontrolom partijskih komiteta, a u celoj Jugoslaviji moćna tajna policija (SDB) je vrhunila u Srbiji svoj društveni i politički uticaj. Nakon brzometnog nestanka Rankovićevog autoriteta i detronizacije njegovih najbližih saradnika u Srbiji, pre svega, nastaje vakuum autoriteta, privremeno partijsko rukovodstvo sa Dobrivojem Radosavljevićem podržavalo je kurs demokratizacije, ali dobra volja bez svežih ideja, sa prvim čovekom ozbiljno narušenog zdravlja i još uvek prisutnim Rankovićevim ljudima u aparatu vlasti, dovelo je društvo najveće jugoslovenske republike u stanje dezintegracije. Manifestacije toga su bile višestruke i Srbija proživljava brojne krize, počev od katarzičnog i dramatičnog suočavanja sa Rankovićevim nasleđem na Kosovu, nasiljem, čije se posledice bar delom iznose u javnost; gušenje pokrajinskih autonomija u prethodnom periodu izazvalo je snažnije emancipatorske težnje i na jugu i severu; stotine nezadovoljnih ljudi sa jakim političkim i obaveštajnim vezama koji su činili savezni aparat Službe, nastanjenih u Beogradu, bivaju penzionisani u rasformiranju („reorganizaciji“) savezne Udbe itd. činilo je stanje u ovoj republici nestabilnim. Kao posledice toga, kao i popuštanja političkih stega, u Srbiji narastaju nacionalističke težnje i konzervativni kontraudar dolazi do izražaja u brojnim lokalnim krizama tokom prvih izbora sa više kandidata 1967. za koji SK Srbije nije bio idejno pripremljen. Konzervativni i nacionalistički lokalni

moćnici i demagozi dobijaju brojna gradonačelnička mesta, bivaju izabrani za poslanike, a partija koja je želela da pokaže novi način rada, s one strane komandnih i podzemnih (policijskih) represivnih metoda, sa idejno i politički još nedoraslim vođstvom, činila se nemoćnom da zaustavi ovu plimu. Na sve to se nadovezuje istup Rankoviću bliskog člana CK Srbije, D. Ćosića, u maju 1968. na sednici partijskog vrha, koji je svedočio o snažnom konzervativno-nacionalističkom prodoru i u same vrhove vlasti. I dok se efektna rezonanca Ćosićevog pokušaja otvaranja tzv. srpskog pitanja i izazivanja nacionalističke plime nije još stišala u javnosti, planule su studentske demonstracije, sa centrom na Beogradskom univerzitetu, kao najsnažnija pobuna protiv vlasti tokom istorijskog trajanja socijalističke Jugoslavije. SK Srbije, koji je prethodno apstrahovao politički rad na univerzitetu, prepustivši ih strujanjima levo radikalnih i uglavnom unitaristički nastrojenih beogradskih filozofa, s mukom se nosio sa pobunom koja će odjeknuti u čitavom svetu. Nakon samo nekoliko meseci republiku su potresle i masovne i delom nasilne albanske demonstracije na Kosovu sa nacionalističkom pozadinom i zahtevima za pretvaranjem Kosova od pokrajine Srbije u jugoslovensku republiku. Uz sve navedeno, ekonomski parametri tokom 1968. su u Srbiji bili negativni, a diskrepancija između razvijenih i nerazvijenih delova republike uvećavana, dok je nacionalizam i otpor sve više delegitimizovanoj partiji rastao i zbog sve glasnijih hrvatskih težnji za emancipacijom, u prvom redu ekonomskom (pitanje platnog bilansa) i jezičkom (Deklaracija o hrvatskom jeziku). SK Srbije je gubio podršku i među konzervativnim slojevima društva nezadovoljnim odgovorima koje je partija davala na sve navedene izazove, i među mladima, a istovremeno partija je odbijala i prinudne i policijske metode u rešavanju političkih pitanja, kao posledicu žestoke osude takvog ponašanja u *predbrionskom* periodu. Privremenog šefa partije i faktički prvog čoveka republike, D. Radosavljevića, zamenio je, takođe, privremeno i nevoljno, Petar Stambolić. Osim delova društva, i „levih“ i „desnih“ intelektualaca, nekadašnjih uticajnih funkcionera SUP-a i SDB-a, uglavnom stacioniranih u Beogradu, studenata, ibeovaca itd. krug nezadovoljnika se u Srbiji širio. Najavljene ustavne promene i radikalnija decentralizacija su u tim uslovima, uz crnogorsku državnu i makedonsku nacionalnu i crkvenu emancipaciju, generisale nacionalističke i unitarističke reflekse srpskog društva. U tim uslovima, svojevrsne dezintegracije, pa čak i haosa u kome se *postbrionska* Srbija nalazila, dolazak novih ljudi je bio neminovan. Kriza je tražila radikalna rešenja. Iako nije prošao bez otpora u vrhovima partije, dolazak četrdesetsedmogodišnjeg diplomate i zaljubljenika u vajarstvo, od ranije optuživanog za snažniju inklinaciju Zapadu, koji uz to od početka pedesetih godina nije radio u srpskoj partiji i tridesetpetogodišnje žene, reformistički orijentisane intelektualke na čelo CK SK Srbije, neminovno je doneo i novi pristup problemima i novi stil rada. Paralelno sa tim u Pokrajinskom komitetu Vojvodine, već je trajala (od 1967.) „borba“ novog čelnika, Mirka Tepavca sa snažnim konzervativnim jezgrom u ovoj instituciji. Uverljivu podršku i dubinsku „vezu“ sa pokretom, novom partijskom rukovodstvu Marka Nikezića i Latinke Perović na simboličkoj ravni omogućavala je bezrezervna podrška najprepoznatljivijih reformista, tzv. saveznih kadrova, koji su zaobilazili Srbiju, zbog temeljnog

neslaganja sa Rankovićem, pre svega reč je o Koči Popoviću, Mijalku Todoroviću, Milentiju Popoviću, Predragu Ajtiću, u početku i Petru Stamboliću.

Demokratizaciju kao okosnicu njihovog programa moderne Srbije i reformi posmatrali su u prvom redu kao jačanje svih segmenata društva na račun države i povlačenje partije iz uloge sveprožimajućeg kontrolora svih kretanja, jačanjem samoupravnog koncepta i insistiranjem na autonomiji svih socijalnih subjekata od privrede do medija, pokrajina, lokalnih samouprava i državnih institucija. Mlad, malobrojan i operativan Centralni komitet sa efikasnim, kompetentnim i dinamičnim Sekretarijatom CK sa manje od deset ljudi, kojim je rukovala Latinka Perović, započeo je novu praksu izlazaka van Beograda, kao svojevrsno napuštanje „kule od slonovače“, manifestovano kroz redovne sednice i savetovanja sa sekretarima opštinskih i gradskih komiteta i međuopštinskih konferencija SKS po unutrašnjosti, konstantne razgovore sa privrednicima i direktorima privrednih kolektiva, sekretarima univerzitetskih komiteta SKS i predstavnicima univerziteta, sa književnicima, kulturnim radnicima, predstavnicima vojske, sa urednicima dnevnih listova, radija i televizije, urednicima lokalnih listova, sve do uvođenja prakse veoma čestih konferencija za štampu i razgovora sa novinarima, kako bi se i na taj način istakla nova praksa javnosti u radu i ali i efikasnije i modernije promovisanje vlastite politike. Iz političke negacije i kritike prethodnog perioda, tokom nestabilne *postbrionske* tranzicije, sa dolaskom novog rukovodstva menja se pristup, pa je negativno karakterisanje dotadašnjeg jugoslovenskog razvoja, posebno u godinama pred Brionski plenum, sada bilo samo u funkciji promovisanja nove politike i novog pristupa, koji je u svemu trebalo da pokaže progres i modernost, jednu vrstu opozitnosti onome što je Srbija predstavljala u periodu pre jula 1966. Socijalistička demokratizacija, koju je trebalo razlikovati od predstavničke demokratije kapitalističkog sveta, podrazumevala je i horizontalno i vertikalno oslobađanje od partijske kontrole i osamostaljivanje i osposobljavanje svih segmenata društva za autonomno funkcionisanje u interesu radnog čoveka. Bio je to vid neposredne demokratije osmišljen kao jedan od aspekata samoupravnog koncepta na kome je počivala socijalna integracija jugoslovenske zajednice. Dve vste složenosti su kroz ovaj koncept morale da dođu do izražaja – jačanje društva je moralo da iskaže svu njegovu složenost kroz pluralnost interesa najrazličitijih socijalnih grupa, dok je druga vrsta složenosti trebalo da se manifestuje kroz uvažavanje nacionalne, razvojne, istorijske i svake druge neujednačenosti u Srbiji, kao u tom smislu najheterogenijoj jugoslovenskoj republici. Srbija je imala najveći broj narodnosti, odnosno manjinskih zajednica na svojoj teritoriji, ova republika je imala najneuravnoteženiju socijalnu kartu, tj. raskorak između svojih razvijenih i nerazvijenih delova, nju je karakterisala najveća antropološko-etnološka, istorijska, čak i mentalitetska neujednačenost, uz sve ostale intrarepubličke protivrečnosti i razlike. Svojom političkom kulturom, razlikama modernog i konzervativnog, pretpolitičkog pristupa, dotada *glajhšaltovanog* uglavnom administrativnim i represivnim metodama; gradom Beogradom, koji je razvojno i kulturno i kao jugoslovenski centar bio celina za sebe; postojanjem dve autonomne pokrajine koje su bile faktički *novum* u političkoj praksi ovih prostora – sve je to zahtevalo uvažavanje i

razumevanje najrazličitijih interesa u vremenima kada razlike postaju javne, slabe autoritarni temelji društva, jača materijalna osnova za jedan moderniji pristup i širu demokratizaciju društva. Uvek po stepenu razvijenosti u jugoslovenskom proseku, svim navedenim protivrečnostima i složenostima – Srbija je, a ne neke druge republike, kako se često površno navodi, bila svojevrsna Jugoslavija u malom. Od razvojne neujednačenosti, socijalne strukture do nacionalne heterogenosti i svog složenog ustavnog karaktera, Srbija je verovatno najviše podsećala na složenu federaciju, pa je razumevanje svih kompleksnosti svoje republike, koje je reformsko rukovodstvo Marka Nikezića bilo svesno, prenošeno na jedno do tada teško uporedivo suštinsko razumevanje Jugoslavije kao složene države. Srbija se ubrzano oslobađala stigme centra otpora promenama, reformama i decentralizaciji, a kao uporište konzervativnih, centralističkih i amodernih snaga.

Poseban senzibilitet je u istraživanom periodu iskazivan prema medijima čija društvena i politička uloga kao i uticaj veoma narastaju značajnom profesionalizacijom i liberalizacijom, prestankom prakse jednodimenzionalne transmisije političke volje, uglavnom samostalnim biranjem čelnika medijskih kuća. Beogradski mediji iako na meti mnogih, od Sovjeta do Tita i rukovodstava svih ostalih jugoslovenskih republika, iako idejno bliski Nikezićevom vrhu, postaju tumači i branioci javnog interesa. Istovremeno u istraživanom periodu pojavljuje se zbog naglašene liberalizacije društva i čitav niz opozicionih i kritičkih štampanih medija, koji su izražavali i podsticali pluralnost u društvu, ali uz širenje prostora za politički dijalog uglavnom promovisali nacionalističke interese različitih intelektualnih i interesnih grupa. U tom kontekstu se neuobičajeno česti dnevni i nedeljni razgovori sa predstavnicima medija i press konferencije političkog vrha Srbije, bile i jasna podrška medijskoj ekspanziji i modernizaciji u republici, ali i podsticanje promene političkog obrasca, njegove demokratizacije, impuls razvoju kulture dijaloga kao i nesumnjiv pokušaj rasterećenja pritiska pod kojima su čelni ljudi srpske partije konstantno radili. Sličan *modus operandi* je primenjivan i na kulturne i naučne institucije, uglavnom uporišta opozicione inteligencije. Novim metodama, izvan administrativno-represivnih obrazaca pritisaka i korišćenja političke moći da bi se nametalo, sistematski je generisana promena atmosfere u Srbiji i inovirala modernija rešenja za brojne probleme republike, koji nisu bili novi, širenjem reformskih ideja i kreiranjem kulturne alternative. Bio je to osnovni vid delovanja dvoje čelnih ljudi SKS, koji su pratili i ostali u partiji, specifičan pokušaj mirenja i rešavanja protivrečnosti, u kojima se Srbija nalazila, izvan autoritarnih obrazaca političke kulture i prevaziđenih dogmatskih rešenja, koja su išla uvek u smeru koncentracije vlasti, gde bi se tražile jednostavne i simplifikovane formule iz jednog centra za sve kontradikcije društva.

U svojoj modernizacijskoj agendi reformisti Marka Nikezića su posebnu pažnju iskazivali prema jačanju i strogo poštovanju institucionalnog okvira, prema institucijama koje su se bez arbitrarnosti morale poštovati, da bi se metodom jasne podele nadležnosti politički život odvijao u predvidivim okvirima pravne države. Bila je to ideja kompatibilna sa odbacivanjem direktnog vršenja vlasti od strane partije, jer su operativne poslove morale da obavljaju institucije sistema, predviđene za

to ustavom i zakonima. Demokratizacija je, kako su konstantno isticali, kao temeljni preduslov svake modernizacije, podrazumevala uvažavanje institucionalne strukture društva, a jedino je ova orijentacija u političkom životu Srbije iskorenjivala svaku vrstu autoritarnosti i demagoškog *radikalskog* mentaliteta i opresivne političke kulture, kako su verovali. Uslov svega toga je bila javnost u radu i javno izgrađivanje političke orijentacije u Srbiji koja bi se kreirala u skladu sa mestom i ulogom različitih institucija u političkom sistemu – Skupštine, Izvršnog veća, Socijalističkog saveza, Sindikata i Saveza omladine, dok bi Savez komunista bio idejna i politička osnova sistema, kako su smatrali. Odbacujući ideje vaninstitucionalnih dogovaranja, zatvarajući time prostor za razne vrste volunarizma i arbitrarnosti, pa i za vaninstitucionalni upliv jugoslovenskog predsednika, prema kome se odnosilo sa uvažavanjem njegove istorijske i međunarodne uloge i legislativnog položaja, ali i odbacivanjem paternalističkog odnosa sa njim i insistiranjem i na njegovoj ustavom ograničenoj funkciji u političkom poretku i pravnoj nomenklaturi Jugoslavije. SK Srbije je posebno energično zastupao neophodnost efikasnog i legalnog funkcionisanja ustavno definisanih i paritetno zasnovanih jugoslovenskih institucija, kao osnove za održivi opstanak federacije i u postautoritarnom dobu, smatrajući ih jedinim prihvatljivim i mogućim okvirom ravnopravnog odlučivanja i afirmisanja i reprezentovanja svih različitosti i složenosti Jugoslavije. U unutrašnjosti Srbije, kojoj je zbog nerazvijenosti i političkih kriza, posvećivana velika pažnja, višedecenijski ukorenjeni „profesionalni“ političari su postepeno potiskivani i na njihova mesta dovođeni mladi, stručni i kompetentni kadrovi, reformski orijentisani, kojima je savetovano da se ne mogu pretvarati u lokalne moćnike, a posebno je insistirano na njihovom distanciranju od upravljanja privredom i cilju depolitizacije ekonomskih subjekata. Princip izmenjivosti i kompetentnosti u unutrašnjosti je trebalo da rezultira time da na funkcije dođu sposobni ljudi, a društvo i Savez komunista je bio dužan da im osigura radnu i političku perspektivu, kako su tvrdili vodeći partijski reformisti.

Novi politički model reformskog rukovodstva Srbije uz javnost u radu i česte razgovore sa novinarima, uz održavanje važnih sastanaka van Beograda u unutrašnjosti itd. bila je i praksa zvaničnih bilateralnih razgovora sa predstavnicima drugih jugoslovenskih republika. Na njima je manifestovana politika SKS da se Jugoslavija može samo razumeti kao složena država, nesvodiva na srpsko-hrvatske dogovore i sučeljavanja, već kao zajednica ravnopravnih, čije se odluke donose uz učešće i u interesu svih njenih činilaca u legitimnim i za to predviđenim saveznim institucijama. Dijalozi sa predstavnicima drugih jugoslovenskih republika bili su i prilika da Srbija skine sa sebe dugogodišnju hipoteku dominacije nad drugima, da manifestuje novi politički identitet, kao ravnopravan činilac jednak sa drugima, koji za sebe ne traži dodatna prava, ali ne prihvata ni posebne obaveze. Ovi dijalozi su bili prilika i da čelni ljudi Srbije saslušaju probleme i potrebe drugih, koji su od njih vrlo često tražili kooperativnost u stabilizaciji vlastitih društava, jer bez Srbije koja je razgraničena sa autoritarizmom, konzervativizmom i nacionalizmom u vlastitoj sredini, nije moglo biti ni stabilnosti u ostalim jugoslovenskim republikama, ni u Jugoslaviji samoj. Na ovim razgovorima vlasti u Srbiji su

promovisale svoja poznata opredeljenja, uveravajući predstavnike drugih republika u predanost Srbije stvarnoj nacionalnoj ravnopravnosti i jednakosti svih jugoslovenskih naroda i nacionalnih zajednica. Posebno osetljivi bili su odnosi sa Hrvatskom u vreme *masovnog pokreta* u ovoj republici. Iako su vodeće ljude dve najveće republike spajali fundamentalni ciljevi daljeg razvoja i izgradnje jugoslovenske zajednice, te socijalnog i političkog okvira njene integracije, ipak, simboličke koliko i suštinske tačke neslaganja, disputi i disonantni tonovi u komunikaciji dva rukovodstva nisu bili ni retki ni zanemarljivi. Razdvajala su ih pre svega dva metodološka koliko i suštinska pitanja. Dok su predstavnici Nikezićevog rukovodstva čvrsto verovali da su po sudbinu Jugoslavije, pa i reforme u njoj najopasniji bili nacionalizmi i Titove autokratske ili kako su eufemistički govorili, arbitrarne intencije, hrvatsko rukovodstvo sa Savkom Dabčević Kučar je u svojoj političkoj taktici pokušalo da koristi oba navedena subjekta. Prihvatiti savezništvo nacionalista i koristiti ih kao prethodnicu u cilju ostvarenja vlastite političke agende i bliskim ličnim odnosima pridobiti Tita za svoje ideje i koncepte, bilo je rukovodstvu SK Srbije i strano i neprihvatljivo. Hrvatsko vođstvo platilo je za navedeni pristup veoma visoku cenu, jer su ga skupo stajala oba navedena savezništva, ali „Karađorđevo“ (1971) nije samo prelomilo sudbinu Hrvatske. Ne prvi put u jugoslovenskoj istoriji, kako je Nikezić primećivao, na istom, *hrvatskom pitanju*, odustajalo se od demokratskog kursa. U ime očuvanja države žrtvovana je demokratizacija i modernizacija.

Sveobuhvatne reforme podrazumevale su prvenstveno one u domenu federacije, pa su izmene ustavnog okvira zemlje i decentralizacija jugoslovenskog federalističkog ustrojstva bili najuže povezani i sa demokratskim i reformskim kursom u SK Srbije. Bila je to politika radikalnog diskontinuiteta sa centralističkim modelom, vezivanim decenijama uz Srbiju i njene političke strukture. Suštinsko razumevanje Jugoslavije kao složene države, koja jednako pripada svima i u interesu je svih, podrazumevala je apsolutnu ravnopravnost konstitutivnih elemenata federalizam, napuštanje ideje o tome da je zajednička država Srbima potrebija nego drugima, pa je sledstveno tome oni moraju „braniti“ pre nego drugi i od svih drugih naroda. Time se odustalo od uloge ključnog „čuvara“ Jugoslavije, i što je još važnije načinjen je diskontinuitet sa identifikacijom Srbije sa Jugoslavijom, zastupanjem ideje o okretanju Srbije sebi, koncentracije na sebe, fokusiranjem na vlastiti ekonomski, kulturni i politički razvoj, jer se jedinstvo složene zajednice moglo realizovati samo ravnopravnim i identičnim položajem svih naroda, te sledstveno tome, ni za Srbe kao najbrojniji narod nije moglo biti ni posebnih prava ni posebnih obaveza. Kao retko kad u prošlosti, teritorijalna ekspanzija i posezanje za imaginativnim granicama, nisu bili supstrat za odustajanje od razvoja i modernizacije realne države i bavljenje stvarnim pitanjima društva i ekonomije, koji bi Srbiju držali u koraku sa razvijenim svetom. Zbog toga je Srbiju trebalo lišiti atavističkih i nacionalističkih težnji o svojoj posebnoj misiji u ulozi glavnog čuvara Jugoslavije, da bi se okrenula razvoju i pokrenula svoje modernizacijske potencijale. Razumevanjem složene države i odbacivanjem svih pojava oblika centralizma kao šanse za izgradnju Srbije kao moderne države, zagovaranjem dosledne i suštinske federalizacije, energično zastupajući

politiku *čistih računa* između federalnih jedinica, raskidajući sa unitarnim i centralističkim idejama, ali i odbacujući svesrpsku koncepciju i nacionalnu homogenizaciju kao metode političkog delovanja, zalažući se za široku i suštinsku autonomiju pokrajina, koje su viđene kao pitanje demokratskog i društvenog uređenja Srbije, a ne kao pitanje državnih granica, raskidajući sa tezom da je Jugoslavija Srbima potrebija nego drugima, pa je sledstveno tome oni moraju braniti pre nego ostali, od svih ostalih, najzad, odbacujući patronat nad Srbima van Srbije, reformsko rukovodstvo Marka Nikezića je konstituisalo program, ne samo izvan, nego i nasuprot decenijama ukorenjenoj konzervativnoj tradiciji Srbije u Jugoslavijom. Polazeći od činjenice da je u Srbiji nacionalizam jedini oblik konzervativizma, ali i jedina tradicija, reformisti Marka Nikezića su navedenim pristupom načinili i suštinski diskontinuitet sa gotovo svim ključnim ideološkim postavkama srpskih elita u XX veku, ponudivši novu programsku koncepciju identiteta Republike Srbije, u svojim realnim i ustavno definisanim granicama, dajući time i jednu šire posmatrano novu filozofiju politike, kompatibilnu sa demokratizovanim konceptom jugoslovenskog federalizma i poimanjem Jugoslavije, u uslovima liberalizacije, jedino održive, kao složene zajednice ravnopravnih. Zagovarajući demokratsku, socijalističku jugoslovensku federaciju kao minimalni, ali na ustavu i zakonu zasnovani optimalni okvir za sve njene narode, rešavajući na taj način i pitanje Srba van Srbije, ali i afirmaciju pokrajina kao elemenata i republike i jugoslovenskog federalizma – nudili su moderan pristup nasuprot anahronim pretenzijama nacionalističke opozicione inteligencije za teritorijama drugih, u čijim konceptima je teritorijalna pretenzija trebalo da zameni razvoj i modernizaciju, a Jugoslaviju razlika i ravnopravnosti da zameni, na etničkim kriterijima zasnovani, velikodržavni entitet u duhu rešenja snaga poraženog i osuđenog kvislištvu iz Drugog svetskog rata. Najzad, s tim u vezi, upravo činjenica da srpski nacionalizam i Nikezićevo rukovodstvo nisu imali ni jednu dodirnu tačku, konačno i presudno je determinisalo njihovu interpretaciju u *kulturi sećanja* dela intelektualne elite i javnog diskursa, čiji su protagonisti pod vidom slobode stvaralaštva vršili diseminaciju nacionalističke ideologije kao sredstva za otvaranje tzv. srpskog pitanja, potkopavajući temelje Jugoslavije ravnopravnih, koju su kao rešenje u istraživanom periodu faktički odbacili. Kako je nacionalizam bio najdirektnije suprotstavljen ne samo nacionalnoj ravnopravnosti u državi bez hegemonog („državotvornog“) naroda, već i nespojiv sa demokratskom orijentacijom krhkog višenacionalnog društva i složene zajednice, njegovo suzbijanje kao što se nije moglo interpretirati u kontekstu ograničavanja slobode stvaralaštva, još manje je moglo biti tumačeno kao izraz nedemokratskih tendencija. Ostaje pitanje za istraživače postkomunističke epohe, kada je nacionalizam postao vladajući poredak, koliko je realno ostalo slobode i za društvo i za bilo koju vrstu *drugosti*, ako je nacionalizam i u teoriji definisan kao bezalternativni vid lojalnosti koji teži ukidanju i isključivanju svih drugih vidova identifikacije.

Politika modernizacije i reformske orijentacije u svim segmentima društva, bila je posebno istaknuta u ekonomskim aspektima. Svoju fundamentalnu ulogu u ekonomskoj sferi SKS je video u razvoju samoupravnih odnosa i stvarnoj participaciji radnika u upravljanju preduzećima i posebno

osamostaljivanju privede od političkih stega, njenoj modernizaciji, integraciji privrednih subjekata u velike sisteme koji bi svojom snagom i produktivnošću bili konkurentni na svetskom tržištu. Nikezićev tim je svoju reformsku ulogu iscrpljivao u tome da izgradi sistem u kome bi o ključnim ekonomskim pitanjima odlučivali mnogobrojni društveni činioci od radnih organizacija do federacije, jer su kao svoj primarni cilj videli pomeranje centra odlučivanja od države i partije ka samim privrednim subjektima, u čemu je i pronalazena ključna distinkcija između reformskog jugoslovenskog modela socijalizma i sovjetskog državno-socijalističkog. Takođe, CK SKS je pružao snažnu podršku sposobnim i uspešnim privrednicima, koji su delovali na principima reforme, stvarajući razvojne, moderne sisteme koji su početkom sedamdesetih bili noseći stubovi ekonomskog rasta Srbije. Takva politika je viđena u vrhu srpske partije kao jedina koja vodi privrednom razvoju, ekonomskom usponu i prevazilaženju zaostalosti, a time i rešavanju najvažnijih političkih problema. Kada je reč o nerentabilnim privrednim kolektivima koji su poslovali sa gubitkom ili uz državne subvencije, već i po principima privredne reforme, oni nisu mogli ostati u dotadašnjem položaju niti se smelo odlagati rešavanje njihovog problema, u ime demagoški „branjenog“ interesa radničke klase. Takvi privredni subjekti su morali da rade na stvaranju novih proizvodnih programa, nove organizacione strukture, da idu u pravcu specijalizacije, integracije sa drugim uspešnim kolektivima, stručnog usavršavanja kadrova i osposobljavanja radnika za rad u novim uslovima. Ovi principi i bezrezervna podrška uspešnim direktorima, pribavila je reformskom rukovodstvu Srbije, svesnom da je demagogija neminovna iako neželjena pratilja svake demokratizacije, epitet *tehnokrata*, koji apstrahuju interese radništva. Ipak, *Conditio sine qua non* svakog pokušaja modernizacije, prema interpretaciji CK Srbije, morao bi da otvara perspektivu i obezbeđuje stabilan ekonomski rast i porast životnog standarda, uvodi savremene tehnologije, stvara velike privredne sisteme i organizuje privredu na principima moderne proizvodnje, čime bi se prevazilazila tehnološka zaostalost, kao jedan od ključnih elemenata otpora procesu modernizaciji. Integracija u ekonomiji i stvaranje velikih privrednih sistema kao centralna u programskim osnovama SK Srbije, shvatana je u mnogo širem kontekstu prevazilaženja zatvorenosti i autarhije, lokalne, regionalne, ali i samodovoljnosti republike, jer je integracija u okviru republike samo prvi korak ka povezivanju jugoslovenske privrede i njeno uključivanje u svetsko tržište. Zbog toga su upravo modernizacija privrede i jedinstveno tržište, za koje je verovao da će otvoriti svaku bravu, po Nikezićevom sudu, bili i ključni činioci jedinstva Jugoslavije, održive samo kao sinteze slobodno i neposredno izraženih interesa svih njenih građana i svih nacija koje je čine.

Polazeći kao dugogodišnji diplomata od maksime da nema spoljne politike koja nije povezana sa unutrašnjim razvojem i obrnuto, Marko Nikezić je verovao da je Sovjetski Savez izvorište i idejno uporište svakog jugoslovenskog, a pre svega konzervativizma u Srbiji. Pri tome je neretko isticao da i srpski nacionalizam i komunistički dogmatizam i unitarizam i centralizam i konzervativizam i politika nacionalne neravnopravnosti, naposletku i po jugoslovensku nezavisnost najopasniji – imperijalizam, imaju svoje uporište i izvorište u Moskvi. Navodio je da dok se taj „glečer“ ne istopi ni u Jugoslaviji

nema potpunog popuštanja, znajući maksimu koju je reformski čehoslovački političar, Zdenjek Mlinarž napisao – da za istočnu, srednju i jugoistočnu Evropu, mraz uvek dolazi iz Kremlja. I drugi deo vladajućeg dvojca u Srbiji, Latinka Perović je ne bez rizika upozoravala da su „Rusi“ kao sonda prodrli u srpsko društvo, vršili uticaj, pokušavajući da zauzmu pozicije za postitovski period i onemogućće modernizaciju i emancipaciju Jugoslavije. Upozoravala je i na prisutne teze o tome da je Srbija predstavljala masovnu bazu za sovjetski uticaj, zbog neravnomernosti njenog ekonomskog razvoja, nacionalne strukture, ali i slovenstva i pravoslavlja na koje su Sovjeti bili spremni da igraju. Zabrinuti sovjetskim uticajima na procese u Jugoslaviji, reformski vrh u Srbiji je upozoravao i da su na čelnim pozicijama u gotovo svim energetske objektima u ovoj republici, SSSR-u bliski ljudi, uglavnom oni koji su se izjasnili za IB. Smatrajući da „Rusija“ neće odustati od svojih pretenzija na Jugoslaviju, Nikezić je upozoravao i da je posebno opasna veza proruskih snaga, ibeovaca i srpskih nacionalista. Posmatrajući konzervativizam i srpski nacionalizam kao osnovu za sve sovjetske pritiske i uplive, Marko Nikezić je upozoravao da će u nestabilnim unutrašnjim prilikama Sovjeti neizostavno pokušati da se pokažu kao „prijatelj“ i „saveznik“ svih, a posebno Srba, koji su, navodno, „potisnuti, zapostavljeni, neshvaćeni“. Rusi su, prema prvom čoveku SK Srbije, videli nesumnjivo „prosovjetsku“ Jugoslaviju u kojoj bi se u prvom redu oslanjali na Srbe i Crnogorce.

Činjenica je da su se Tito i savezni politički centar u svojim pokušajima da očuvaju monopol i nedeljivost vlasti krajem prelomne 1971. i tokom 1972. između decentralizacije i demokratizacije opredelili samo za prvu. Polazeći od pretpostavke da je formula sinhrona decentralizacije i demokratizacije generisala previše nestabilnosti, ali i nespreman na suštinsku liberalizaciju društva koja bi relativizovala i oslabila položaj monopolističke partije i uz to uveren da bi mešavina decentralizatorskog konstitutivnog koncepta sa jakim reformskim rukovodstvima po republikama svela na formu i savezni politički centar, ali i umanjila njegovu ulogu neprikosnovenog autoriteta i arbitra, jugoslovenski predsednik je uz podršku konzervativnih delova partije, afirmišući princip demokratskog centralizma, kojim su dezavuisane autonomije republičkih partijskih organizacija, počev od decembra 1971. pa tokom čitave sledeće godine, vršio snažan pritisak izazivajući disolucije u republičkim partijama Hrvatske, Srbije, Slovenije i Makedonije, u cilju smene legitimnih, reformski orijentisanih rukovodećih struktura. U Srbiji se njena sudbina nije ni ovoga puta prelomila bez nje same. Uz pomoć potisnutih „revolucionarnih“ kadrova i dogmatskih delova partije, obaveštajnih i bezbednosnih struktura i sa neskrivenom podrškom samog Tita – Draža Marković, predsednik skupštine Srbije, podstakao je i zaoštrio suštinska konceptijska politička razilaženja, koja su se ticala: slabljenja mesta i uloge partije u društvu, potiskivanja ratnih generacija, liberalnog odnosa prema štampi i političkoj opoziciji, prevelike samostalnosti privrednih subjekata, nepoštovanja Titovog autoriteta, intelektualizma i avangradizma, itd. Suočeni sa žestokim Titovim pritiskom i oštrim napadima u svojoj republici, čelni ljudi SK Srbije u oktobru 1972. ostavkama su napustili političku i javnu scenu.

Jugoslovenski socijalizam imao je snažna emancipativna, prosvetiteljska i modernizacijska obeležja u gotovo svim segmentima društvenog života, u svojoj prvoj i drugoj posleratnoj deceniji. Reformski pokreti u republikama, pre svega u Srbiji, s kraja šezdesetih godina bili su samo logičan iskorak u progresivizmu čitavog sistema, ali i najviši njegov izraz. Reformsko rukovodstvo SK Srbije pre svega je doprinelo proširenju granice sloboda u Srbiji – individualnih i institucionalnih, zalažući se za modernizacijska rešenja koja su bila s one strane svakog konzervativizma i nasilja, zagovarajući dijalog, promenu svesti i političke kulture, afirmisanje mnogostrukosti i pluralnosti različitih društvenih interesa, znajući da ekonomski napredak, moderne ideologije i intelektualna erudicija, ne mogu trajno da znače progres, ako se mitska i parohijalna svest održava kao poželjno obeležje identiteta društva, iz tih razloga je poručivano da se moderna Srbija nije mogla izgraditi i na privrednom razvoju i na kosovskom mitu, kako je govorio Marko Nikezić. Zbog toga je smena reformskog rukovodstva u Srbiji, višegodišnja kampanja (nakon oktobra 1972.) protiv ideja i ljudi koji su kao svoje geslo imali modernu Srbiju, difamacije i masovne političke eliminacije ljudi u partiji, državnom aparatu, medijima, kulturi i, možda najvažnije, u privredi, destruiralo za duži period potencijal Srbije za promenama i vodilo ka zatvaranju njene istorijske perspektive, gubitkom koraka sa razvijenim delovima Jugoslavije, ali i modernim svetom, naposljetku gubitkom i same mogućnosti komunikacije sa njima. Praveći sve vreme jasnu distinkciju između nacionalnog identiteta i destruktivnih svojstava nacionalističke ideologije, kao najveću opasnost za svoje društvo i čitavu Jugoslaviju Marko Nikezić i Latinka Perović, videli su autokratsku Srbiju u kojoj bi se izvršio sinkretizam konzervativnog srpskog nacionalizma i dogmatskog socijalizma sa osloncem na Moskvu. Savremenost je prevazišla i njihove najpesimističnije anticipacije. Poruke koje su srpski reformski komunisti slali bile su univerzalne i humanističke, a njihova potonja ignorancija ili difamacija, pokušaj je da se put kojim je Srbija narednih decenija krenula, a koji je bio nepogrešiva negacija i suprotnost celokupne njihove politike – pokaže kao jedini moguć i neizbežan.

Izvori i literatura

Neobjavljeni izvori:

Arhiv Jugoslavije – fondovi:

- CK SKJ – Izvršni komitet, Predsedništvo, Komisija za reorganizaciju
- Savezna Skupština
- Savezno izvršno veće
- Kabinet Predsednika Republike
- Lični fond Josipa Broza Tita

Arhiv Srbije – fondovi:

- Savez komunista Srbije – Centralni komitet, Komisije CK
- Skupština SR Srbije
- Ustavna komisija

Arhiv Vojvodine – fond:

- Pokrajinski komitet

Objavljeni izvori:

Aktivnost Saveza komunista Srbije posle Četvrte sednice CK SK Jugoslavije – Šesta sednica CK SK Srbije (stenografske beleške, septembar, 1966), Beograd, 1966.

Aktivnost Saveza komunista Srbije u borbi protiv nacionalizma i šovinizma u SR Srbiji, Beograd, 1972.

Mirko Arsić, Dragan R. Marković, '68. *Studentski bunt i društvo*, Beograd, 1984.

Autonomija Vojvodine, Novi Sad, 1976.

Danilo Basta, „Nekoliko metaustavnih razmišljanja“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, Beograd, broj 3, maj–jun 1971.

Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji, Beograd 1951.

Beogradski univerzitet i 68. Zbornik dokumenata o studentskim demonstracijama, Beograd, 1989.

Dušan Bilandžić, *Povijest izbliza. Memoarski zapisi 1945–2005.*, Zagreb, 2006.

Bosanska knjiga mrtvih. Ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991–1995., I–IV, prir. Mirsad Tokača, Sarajevo, 2012.

Dimitrije Boarov, „Hoće li liberalizam na kraju pobediti“, *Prelomna 72. Uzroci i posledice pada srpskih (komunističkih) liberala, oktobra 1972.*, Beograd, 2003.

Josip Broz Tito, „Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti Narodno-oslobodilačke borbe“ u: *Borba za oslobođenje Jugoslavije*, Beograd, 1944.

Josip Broz Tito, *Nacionalno pitanje i revolucija*, Beograd, 1977.

Boris Buden, Želimir Žilnik, *Uvod u prošlost*, Novi Sad, 2013.

Radisav S. Celić, *Branio sam vladiku žičkog dr Vasilija – dokumenti jednog vremena*, Kraljevo, 1995.

COMMISSION OF THE EUROPEAN COMMUNITIES, P-14, Non-Preferential Trade Agreement with Yugoslavia.

Kosta Čavoški, „Ustavnost i pravo veta“, u: *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, Beograd, broj 3, maj–jun 1971.

Kosta Čavoški, *Badingova protiv Badingove*, Beograd, 2006.

- Čehoslovačke perspektive, Beograd 1968.
- Četvrta sednica CK SKJ – Brionski plenum, priredio: Jovan P. Popović, Beograd, 1999.
- Četrnaesta konferencija Saveza komunista Autonomne pokrajine Vojvodine, Novi Sad, 1968.
- Vinston S. Čerčil, *Drugi svetski rat, tom VI Trijumf i tragedija*, Beograd, bez godine izdanja.
- Dušan Čkrebić, *Između pamćenja i zaborava*, Novi Sad, 2007.
- Dušan Čkrebić, *Koča Popović – duboka ljudska tajna*, Beograd, 2011.
- Dobrica Ćosić, *Moć i strepnje*, Beograd, 1971.
- Dobrica Ćosić, *Vreme smrti, I-II*, Rijeka, 1977.
- Dobrica Ćosić, *Stvarno i moguće*, Rijeka, 1982.
- Dobrica Ćosić, „Sedam dana u Budimpešti“ u: *Nada i akcija*, Beograd 2000.
- Dobrica Ćosić, *Piščevi zapisi (1951–1968)*, Beograd, 2001.
- Dobrica Ćosić, *Prijatelji*, Beograd, 2005.
- Slavko Ćuruvija, *Vlado Dapčević – ja i beovac*, Beograd, 1990.
- Savka Dabčević Kučar, *'71. Hrvatski snovi i stvarnost*, Zagreb, 1997.
- Rajko Danilović, *Upotreba neprijatelja – politička suđenja u Jugoslaviji 1945-1991*. (drugo dopunjeno i izmenjeno izdanje), Beograd, 2002.
- Vladimir Dedijer, *Izgubljena bitka J. V. Staljina*, Sarajevo, 1969.
- „Deklaracija Vlada FNRJ i SSSR o daljim merama za svestrano unapređenje saradnje“, u: Radoica Luburić, *Pomirenje Jugoslavije i SSSR 1953–1955, tematska zbirka dokumenata*, Podgorica 1999.
- Dragaš Denković, „Potreba jasnih koncepcija o organizovanju države“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, Beograd, broj 3, maj–jun 1971.
- Deseta sednica CK SKJ*, Beograd, 1968.
- Deveti Kongres Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, 11–13. marta 1969, stenografske beleške, I*, Beograd, 1970.
- Dokumenta CIA o Jugoslaviji 1948–1983*. prir. M. Pavlović, Beograd, 2009.
- Gavrilo Dožić, *Memoari*, Cetinje, 2000.
- Ivan Dragović, *Brionski plenum*, Beograd, 2002.
- Mirko Đekić, *Upotreba Srbije. Otuzbe i priznanja Draže Markovića*, Beograd, 1990.
- Milovan Đilas, *Savremene teme*, Beograd, 1950.
- Milovan Đilas, „Plodovi neshvaćene utopije“, *Borba*, 23. i 24. jun 1990.
- Milovan Đilas, *Razgovori sa Staljinom*, Beograd, 1990.
- Jovan Đorđević, „Uvodna reč o nekim osnovnim političkim i ustavnopravnim pitanjima ustavnih promena“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, Beograd, broj 3, maj–jun 1971.
- Živomir S. Đorđević, „Osnovna pitanja preobražaja našeg društveno–političkog sistema“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, Beograd, broj 3, maj–jun 1971.
- Slavoljub Đukić, *Dobrica Ćosić: Čovek u svom vremenu*, Beograd, 1989.
- Slavoljub Đukić, *Lovljenje vetra, politička ispovest Dobrice Ćosića*, Beograd, 2001.
- Slavoljub Đukić, *Političko groblje*, Beograd, 2009.
- Ivan Đurić, „Sudar pameti i koza nostre“, *Borba*, 25. jun 1990.
- Mihajlo Đurić, *Izazov nihilizma – iskustvo razlike*, Beograd, 1997., str. 199–200; Isti, „Smišljene smutnje“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, Beograd, broj 3, maj–jun 1971.
- Milorad Ekmečić, *Dugo kretanje između klanja i oranja. Istorija Srba u novom veku (1492–1992)*, Beograd, 2011.
- Andrija Gams, „Koncepcije amandmana: istorijski promašaj, naučna zbrka“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, Beograd, broj 3, maj–jun 1971.
- Milo Gligorijević, *Slučajna istorija*, Beograd, 1988.
- Vladimir Gligorov, „Liberalizam, komunizam i nacionalizam“, *Prelomna 72. Uzroci i posledice pada srpskih (komunističkih) liberala, oktobra 1972.*, Beograd, 2003.
- Venceslav Glišić, *Susreti i razgovori. Prilozi za biografiju Petra Stambolića*, Beograd, 2010.

- “Govor J. B. Tita na mitingu u Splitu”, u: Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988.*, tematska zbirka dokumenata, Beograd, 1988.
- Rade Grujić, *Kako smo smenjeni. Obračun sa direktorima velikih kolektiva u Srbiji*, Beograd, 1989.
- Informativni bilten CK SKS*, broj 9, Beograd, 1971.
- Pavle Ivić, *Srpski narod i njegov jezik*, Beograd, 1971.
- Vladeta Janković, Predgovor knjige Živorada Stojkovića, *Otisci 1951–1996.*, Beograd, 1996.
- Radovoje Jovanović Bradonja, *Uvod u kritičku analizu strategije NOR-a Jugoslavije 1941-1945.*, Beograd, 1998.
- Dragoljub Jovanović, *Ljudi, ljudi...*, I, Beograd, 1973.
- Slobodan Jovanović, *Kulturni obrazac*, Beograd, 2005.
- Miodrag Jovičić, „*Jako srpstvo – jaka Jugoslavija*“. Izbor članaka iz „*Srpskog glasa*“, organa Srpskog kulturnog kluba, objavljenih 1939–1940, Beograd, 1991.
- Jugoslavija 1918–1988*, statistički godišnjak, Beograd, 1989.
- Fahrija Kapetanović Jovanović, *Vjera i strah*, Beograd, 1986.
- Edvard Kardelj, *Raskršća u razvitku našeg socijalističkog društva*, Beograd, 1969.
- Edvard Kardelj, *Osnovni uzroci i pravci ustavnih promena*, Beograd, 1973.
- Edvard Kardelj, *Sećanja – borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944–1957*, Beograd–Ljubljana, 1980.
- Jovan Kesar, Đuro Bilbija, Nenad Stefanović, *Geneza maspoka u Hrvatskoj*, Beograd, 1990.
- Jovan Kesar i Pero Simić, *Leka – Aleksandar Ranković*, Beograd, 1990.
- Boris Kidrič, *Sabrana dela*, 6, Beograd–Novi Sad, 1985.
- Ranko Končar, „Izbor iz dokumenata o razvitku političke koncepcije autonomije Vojvodine i o procesu njenog konstituisanja u Autonomnu Pokrajinu u revolucionarnoj praksi KPJ od 1935. do 1945.“, *Savremenost*, Novi Sad, 1974.
- Kongres kulturne akcije u SR Srbiji* (stenografske beleške), Beograd, 1972.
- Mihailo Konstantinović, *Politika sporazuma*, Novi Sad, 1998.
- Vojislav Koštunica, „Oživljena represija režima“, *Borba*, 5. jul 1990.
- Budimir Košutić, „Ustavni amandmani i suverenost naroda“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, Beograd, broj 3, maj–jun 1971.
- Branislav Kovačević, *Dilas, heroj – antiheroj*, Podgorica, 2006.
- Boro Krikokapić, *Beskonačni Tito*, Beograd, 2006.
- Todor Kuljić, *Tito, sociološko–istorijska studija*, Zrenjanin, 2004.
- Radoica Luburić, *Pomirenje Jugoslavije i SSSR 1953–1955, tematska zbirka dokumenata*, Podgorica, 1999.
- Vojin Lukić, *Brionski plenum, Obračun sa Aleksandrom Rankovićem – sećanja i saznanja*, Beograd, 1990.
- Ljubomir Madžar, „Praksis“ je bio na krivom putu”, u: *Ispred vremena*, prir. Mijat Lakićević, Beograd, 2011.
- Miodrag Marović, „*Politika*“ i politika, Beograd, 2002.
- Dragan Marković, Savo Kržavac, *Liberalizam od Dilasa do danas*, 1-2, Beograd, 1978.
- Dragoslav Draža Marković, *Život i politika 1967–1978*, 1, Beograd, 1987.
- Mihailo Marković, *Juriš na nebo. Sećanja*, 1, Beograd, 2008.
- Sima Marković, *Nacionalno pitanje u svetlu marksizma*, Beograd, 1923.
- Dejan Medaković, *Efemeris. Hronika jedne porodice*, 4, Novi Sad, 2007.
- „Memorandum SANU“, *Naše teme*, 33 (1–2), Zagreb, 1989.
- Dragoljub Mićunović, *Život u nevremenu* 1, Beograd, 2013.
- Veljko Mićunović, *Moskovske godine 1956/1958*, Beograd 1984.
- Veljko Mićunović, *Moskovske godine 1969/1971.*, Beograd, 1984.
- Živko Milić, „Za pravu meru“, *Borba*, 31. decembar 1968. i 1–2. januar 1969.
- Olivera Milosavljević, *Činjenice i tumačenja. Dva razgovora sa Latinkom Perović*, Beograd, 2010.

- Miloš Mišović, „Poraz ranih petlova“, *Borba*, 23. jul 1990.
- Miloš Mišović, „Strahovanja Josipa Broza“, *Borba*, 24. jul 1990.
- Miloš Mišović, *Tamna strana brionske istine*, Beograd, 1997.
- Miloš Mišović, *Naslednici bez testamenta. Razgovori sa glavnim urednicima NIN-a*, Beograd, 1999.
- Zdeněk Mlynář, *Mraz dolazi iz Kremlja*, Zagreb, 1985.
- Miloš Moskovljević, *Rečnik savremenog srpskohrvatskog književnog jezika s jezičkim savetnikom*, Beograd, 1990.
- Olga Moskovljević, *Knjiga na lomači: kako je uništeno delo dr Miloša Moskovljevića*, Beograd, 1998.
- Aleksandar Nenadović, *Razgovori s Kočom*, Zagreb, 1989.
- Aleksandar Nenadović, *Mirko Tepavac. Sećanja i komentari*, Beograd, 1998.
- Aleksandar Nenadović, *Glavni urednik. „Politika“ i pad srpskih liberala, 1969-72.*, Beograd, 2003.
- Nesentimentalni idealisti. Desimir Tošić, Božidar Vlajić i uvodnici časopisa „Naša reč“*, (Pariz-London, 1948-1990), prir. Dejan Đokić, Beograd, 2013.
- Marko Nikezić, „Neophodno održati jasan kurs dalje demokratizacije društva“, u: *Politika*, 23. oktobar 1970.
- Marko Nikezić, „Uz svu ravnopravnost republika neophodna je i zajednička perspektiva“, u: *Dnevnik*, 26. februar 1971.
- Marko Nikezić, „Politička istupanja vrede u onoj meri u kojoj pridobijaju ljude za određeni cilj i pomažu njihovom organizovanju“, *Dnevnik*, 8. maj 1971.
- Marko Nikezić, *Srpska krhka vertikala*, Beograd, 2003.
- Pavle Nikolić, „Predsedništvo SFRJ, autonomne pokrajine, SIV“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, Beograd, broj 3, maj–jun 1971.
- Selim Numić, *Dobra zemljo, lažu – Do istine u Brionskoj aferi prisluškivanja*, Beograd, 1990.
- O neistinitim i nepravednim optužbama protiv KPJ*, izabrani materijali, Beograd, 1948.
- “Osporavanja i otpori partijske države”, *Republika*, br. 188, Beograd, maj 1998.
- Jiří Pelikan, *Praško proljeće*, Zagreb 1982.
- Latinka Perović, *Kultura u socijalizmu*, Beograd, 1965.
- Latinka Perović, *Savez komunista u novim uslovima*, Beograd, 1967.
- Latinka Perović, „Međunacionalni odnosi u Srbiji i idejnopolitička uloga Saveza komunista“, u *Politička situacija, međunacionalni odnosi u savremenoj fazi socijalističkog razvitka i zadaci Saveza komunista Srbije* (stenografske beleške sa Diskusionog politikološkog seminara Instituta za političke studije FPN, održanog 11–13. januara 1969.), Beograd, 1969.
- Latinka Perović, *Savremena uloga avangarde. Idejno-politička praksa Saveza komunista Srbije*, Beograd, 1969.
- Latinka Perović, *Zatvaranje kruga – ishod političkog rascepa u SKJ 1971/1972*, Sarajevo, 1991.
- Latinka Perović, *Ljudi, događaji i knjige*, Beograd, 2000.
- Latinka Perović, “Na tragu srpske liberalne tradicije. Ko su i šta su bili srpski liberali sedamdesetih godina XX veka”, *Srpska krhka vertikala*, Beograd, 2003.
- Latinka Perović, “Ni tabu, ni mit”, u: *Prelomna 72. Uzroci i posledice pada srpskih (komunističkih) liberala, oktobra 1972.*, Beograd, 2003.
- Latinka Perović, „Sudar u Srbiji“, u: *Ispred vremena*, prir. Mijat Lakićević, Beograd, 2011.
- Latinka Perović, „Prilog proučavanju Hrvatskog proljeća“, u: *Hrvatsko proljeće – 40 godina poslije*, ur. Tvrtko Jakovina, Zagreb, 2012.
- Vesna Pešić, „Ne samo naivne žrtve“, *Borba*, 27. jun 1990.
- Ranko Petković, *Subjektivna istorija jugoslovenske diplomatije*, Beograd, 1995.
- Branko Petranović, Slobodan Nešović, *AVNOJ i revolucija. Tematska zbirka dokumenata 1941–1945*, Beograd, 1983.
- Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost*, tematska zbirka dokumenata, 2, Beograd, 1987.

- Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988.*, tematska zbirka dokumenata, Beograd, 1988.
- Moša Pijade, *Ravnopravnost Srba i Hrvata u Hrvatskoj*, (bez mesta izdanja), 1944.
- Policijski glasnik. Službeni policijski organ šefa Srpske državne bezbednosti*, br. 868, 31. mart 1943.
- Čedomir Popov, *Velika Srbija. Stvarnost i mit*, Novi Sad – Sremski Karlovci, 2007.
- Nebojša Popov, *Slučaj grupe profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu*, Beograd, 1989.
- Nebojša Popov, „Ni preko Briona, ni preko Ravne gore“, *Borba*, 9. jul 1990.
- Nebojša Popov, *Društveni sukobi – izazov sociologiji*. “Beogradski jun” 1968., Beograd, 2008.
- Koča Popović, *Nacrt za jednu fenomenologiju iracionalnog*, Beograd, 1985.
- Koča Popović, *Beleške uz ratovanje*, Beograd, 1988.
- Koča Popović, “Zapisi iz pokojne prošlosti”, 8, *Vreme*, 20.1.1992.
- Prelomna 72. Uzroci i posledice pada srpskih (komunističkih) liberala, oktobra 1972.*, Beograd, 2003.
- Preobražaj saveza komunista Srbije*, Beograd, 1970.
- “Program Saveza komunista Jugoslavije”, u: *VII Kongres Saveza komunista Jugoslavije*, stenografske beleške, Beograd, 1958.
- Protiv zabrana. Razgovor “Socijalizam i kultura” Filozofskog društva Srbije 1969.* stenogram prir. Z. Kučinar, Beograd, 2011.
- Aleksandar Ranković, *Dnevničke zabeleške*, Beograd, 2001.
- Slavka Ranković, *Život uz Leku – sećanja*, Beograd, 1998.
- „Rezolucija o savremenoj političkoj situaciji“, *Čehoslovačke perspektive*, Beograd 1968.
- “Rezolucija studentskih demonstracija”, u: Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988.*, tematska zbirka dokumenata, Beograd, 1988.
- “Rezolucija Šestog kongresa KPJ o zadacima i ulozi Saveza komunista Jugoslavije“, u: *Šesti kongres KPJ*, Beograd, 1952.
- Pavle Ristić, „Neka pitanja u vezi sa nacrtom amandmana XX“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, Beograd, broj 3, maj–jun 1971.
- Savez komunista Srbije u razvoju društveno–političkog sistema* (Treća konferencija SKS), Beograd, 1971.
- Savez komunista u borbi za nacionalnu ravnopravnost*, Beograd, 1968. (stenografske beleške 14. sednice CK SKS, održane 29. i 30. maja 1968.).
- Zoran Sekulić, *Pad i ćutnja Aleksandra Rankovića*, Beograd, 1989.
- Slobodan Selenić, „Novi jezik, politički stil“, *Borba*, 26. jun 1990.
- Pero Simić, Zvonimir Despot, *Tito – strogo poverljivo*, Zagreb, 2010.
- Dragi Stamenković, *Između ideala i politike. Lično kazivanje i svedočenje*, Beograd, 2002.
- Statistički godišnjak Jugoslavije 1973*, Beograd, 1973.
- „Stenogram proširene sednice IK CK SKJ“, u: *Početak kraja SFRJ – Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane 14–16. marta 1962. godine*, prir. M. Zečević, Beograd, 1998.
- Radoslav Stojanović, „Državnost Jugoslavije po ustavnim amandmanima“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, Beograd, broj 3, maj–jun 1971.
- Svetozar Stojanović, „Harizmarh ne deli vlast“, *Borba*, 29. jun 1990.
- Živorad Stojković, *Otisci 1951–1996*, Beograd, 1996.
- Šesti kongres Saveza komunista Srbije*, Beograd, 1968.
- Ljubomir Tadić, „Mediokriteti uvežbavaju apsurd“, *Borba*, 2. jul 1990.
- Tajni referat N.S. Hruščova*, Zagreb, 1970.
- Mirko Tepavac, *Moj drugi svetski rat i mir*, Zagreb, 2012.
- Aleksandar Tišma, *Dnevnik 1942–2001.*, Sremski Karlovci – Novi Sad, 2001.
- Mijalko Todorović, *Preobražaj Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, 1968.
- Mijalko Todorović, *Političko biće društvene krize*, Zagreb, 1986.
- Desimir Tošić, “Čovek koji je mnogo mislio”, *Naša reč*, London, oktobar 1973.

- Miko Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, Zagreb, 1990.
- Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, Beograd, 1956.
- Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije; Ustavni amandmani od I do XLII (iz 1967, 1968. i 1971. godine)*, Beograd, 1971.
- Ustavne promene*, Beograd, 1971.
- Ivan Vejvoda, „Politika nemogućeg“, *Prelomna 72. Uzroci i posledice pada srpskih (komunističkih) liberala, oktobra 1972.*, Beograd, 2003.
- Nikolaj D. Velimirović, *Nacionalizam Svetog Save*, Beograd, 1994.
- Stevan Vračar, „Tzv. Ustavni amandmani su izraz društvene krize, ali nisu i izlaz iz ove krize“, *Analitičkog fakulteta u Beogradu*, Beograd, broj 3, maj–jun 1971.
- Marko Vrhunec, *Šest godina s Titom (1967–1973). Pogled s vrha i izbliza*, Zagreb, 2001.
- Svetozar Vukmanović Tempo, *Memoari 1966–1969*, knjiga 2, Beograd, 1985.
- Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma – moji stenografski zapisi 1966–1972*, Beograd, 1989.
- Slavko Zečević, *Sećanja i kazivanja*, Beograd, 2004.
- Zločini nad djecom Sarajeva u opsadi*, Sarajevo, 2010.
- VIII Kongres Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, 7–13. decembra 1964, stenografske beleške, I*, Beograd, 1965.

Studije i monografije:

- Lj. Adamović, Dž. Lempi, R. Priket, *Američko-jugoslovenski ekonomski odnosi posle Drugog svetskog rata*, Beograd, 1990.
- Samir Amin, *Akumulacija kapitala u svjetskim razmjerima*, Beograd, 1978.
- Antifašizam – AVNOJ – Autonomija*, Novi Sad, 2013.
- Hana Arent, *Izvori totalitarizma*, Beograd, 1998.
- Robert E. Baldwin, Tain-Jy Chen; Douglas R. Nelson, *Political economy of U.S. – Taiwan trade*, Michigan, 1995.
- Alain Badiou, *Mračni raspad: o kraju državne istine*, Zagreb, 2009.
- Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, Zagreb, 1990.
- Ciril Baškovič, *ČSSR 1968*, Ljubljana, 1983.
- Darko Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, Zagreb, 1988.
- Žilijen Benda, *Izdaja intelektualaca*, Beograd, 1996.
- I. Berend, Gy. Ranky, *Evropska periferija i industrijalizacija 1780–1914.*, Zagreb, 1996.
- Milivoj Bešlin, *Nacionalno pitanje u Srbiji krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina XX veka* (magistarski rad u rukopisu).
- Dušan Bilandžić, *Historija SFRJ – glavni procesi 1918–1985*, Zagreb, 1985.
- Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb, 1999.
- Giuseppe Boffa, *Povijest Sovjetskog Saveza, I*, Opatija, 1985.
- Giuseppe Boffa, *Povijest Sovjetskog Saveza, II*, Opatija 1985.
- Mira Bogdanović, *Konstante konvertitstva*, Beograd, 2013.
- Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971.*, Beograd, 2012.
- Большая советская энциклопедия*, t. 29, Moskva 1978.
- Nikita Bondarev, *Misterija Tito. Moskovske godine 1935–1937.*, Beograd, 2013.
- Michael Brie, Christoph Spehr, *Šta je socijalizam?*, Beograd, 2012.
- Audrey Helfant Budding, *Serb Intellectuals and the National Question, 1961–1991*, Harvard, 1998. (doktorska disertacija u rukopisu).
- Steven L. Burg, *Conflict and Cohesion in Socialist Yugoslavia. Political Decision Making Since 1966.*, New Jersey, 1983.
- Peter Calvocoressi, *Svjetska politika nakon 1945*, Zagreb, 2003.

- Fernando Cardoso i Enzo Faletto, *Dependency and Development in Latin America*, Berkli, 1979.
- Robert Conquest, *The Great Terror: A Reassessment*, Oxford, 1991.
- Richard J. Crampton, *Eastern Europe in the twentieth century – and after*, London – New York, 2006.
- Mari-Žanin Čalić, *Socijalna istorija Srbije 1815–1945*, Beograd, 2004.
- Mari-Žanin Čalić, *Istorija Jugoslavije u XX veku*, Beograd, 2013.
- Mirko Čanadanović, *Odgovori. Političke sukobice*, Beograd, 2011.
- Mirko Čanadanović, *Bauk liberalizma nad Vojvodinom*, Beograd, 2012.
- Sima Ćirković, *Srbi među evropskim narodima*, Beograd, 2004.
- Ljubodrag Dimić, *Istorija srpske državnosti 3 – Srbija u Jugoslaviji*, Novi Sad, 2001.
- Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935.*, Beograd, 2006.
- Jasna Dragović Soso, *Spasioci nacije – Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Beograd, 2004.
- Društvo u pokretu. Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas*, ur. Đ. Tomić, P. Atanacković, Novi Sad, 2009.
- Igor Duda, *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, Zagreb, 2005.
- Igor Duda, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, Zagreb, 2009.
- Dva veka srpskog novinarstva*, Beograd, 1992.
- Pol Džonson, *Istorija američkog naroda*, Beograd, 2003.
- Milovan Đilas, *Vlast*, London, 1983.
- Jovan Đorđević, *Ustavno pravo*, Beograd, 1977.
- Ranko Đukić, “*Topli zec*” u Oslu. *Neuspeli pohod J. B. Tita na Nobelovu nagradu za mir za 1973.*, Beograd-Zrenjanin, 2004.
- Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala – tehnologija političkih obračuna Josipa Broza*, Beograd, 1990.
- Jean Elleinstein, *Historija staljinskog fenomena*, Zagreb, 1980.
- Tomas Hilan Eriksen, *Etnicitet i nacionalizam*, Beograd, 2004.
- Lisjen Fevr, *Borba za istoriju*, priredila Dubravka Stojanović, Beograd, 2004.
- Fransoa Fire, *Prošlost jedne iluzije. Komunizam u XX veku*, Beograd, 1996.
- Foto monografija, Beograd-Užice, 1991.
- Mišel Fuko, *Nadzirati i kažnjavati*, Novi Sad, 1997.
- Frensis Fukujama, *Kraj istorije i poslednji čovek*, Podgorica, 2002.
- Patrick Geary, *Mit o nacijama*, Novi Sad, 2007.
- Džon Luis Gedis, *Hladni rat*, Beograd, 2003.
- Ernest Gelner, *Nacije i nacionalizam*, Novi Sad, 1997.
- Mihail Geler, Aleksandar Nekrić, *Utopija na vlasti. Istorija Sovjetskog Saveza*, Podgorica, 2000.
- Anthony Giddens, *The Consequences of Modernity*, Stanford, 1990.
- Branislav Gligorijević, *Kominternu – jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd, 1992.
- Zagorka Golubović, *Kriza identiteta savremenog jugoslovenskog društva*, Beograd, 1988.
- Vlado Gotovac, *Moj slučaj*, Ljubljana-Zagreb, 1989.
- Robert D. Greenberg, *Jezik i identitet na Balkanu*, Zagreb, 2005.
- Jurij Gustinčić, *Češkoslovaška 1968*, Ljubljana, 1969.
- Jirgen Habermas, *Postnacionalna konstelacija*, Beograd, 2002.
- Historija SFRJ – glavni procesi 1918–1985*, Zagreb, 1985.
- Erik Hobsbaum, *Nacije i nacionalizam od 1780. Program, mit, stvarnost*, Beograd, 1996.
- Erih Hobsbaum, *Doba ekstrema - istorija kratkog dvadesetog veka 1914-1991*, Beograd, 2004.
- Erik Hobsbaum, Terens Rejndžer (urednici), *Izmišljanje tradicije*, Beograd, 2002.
- Džeffri Hosking, *Istorija Sovetskog Saveza (1917–1991)*, Smolensk, 2001.
- Hrvatsko proljeće – 40 godina poslije, ur. Tvrtko Jakovina, Zagreb, 2012.
- Humanizam i kritičko mišljenje. Tako je govorio Andrija Krešić*, prir. Božidar Jakšić, Beograd, 2010.

- Džef Ili, *Kovanje demokratije: Istorija levice u Evropi, 1850 – 2000. Istorija i sećanje. Studije istorijske svesti*, (urednica Olga Manojlović Pintar), Beograd, 2006.
- Istorija Saveza komunista Jugoslavje*, Beograd, 1985.
- Ivan Ivanji, *Mađarska revolucija 1956.*, Beograd, 2007.
- Tvrtko Jakovina, *Američki komunistički saveznik . Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države 1945–1955.*, Zagreb, 2003.
- Tvrtko Jakovina, *Treća strana Hladnog rata*, Zagreb, 2011.
- Milosav Janićijević, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*, Beograd, 1984.
- Vladimir Jovanović, *Tajna policija Kneževine Srbije. Političko nasilje i upravljačke strategije u Srbiji 19. veka*, Beograd, 2012.
- Tony Judt, *Postwar. A History of Europe Since 1945.*, New York, 2005.
- Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine* (zbornik radova sa naučnog skupa), Beograd, 1999.
- Eli Keduri, *Nacionalizam*, Podgorica, 2000.
- Hrvoje Klasić, *Hrvatsko proljeće u Sisku*, Zagreb, 2006.
- Hrvoje Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968*, Zagreb, 2012.
- Jirgen Koka, *O istorijskoj nauci*, Beograd, 1994.
- Lešek Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma III*, Beograd, 1985.
- Ranko Končar, Dimitrije Boarov, *Stevan Doronjski – odbrana autonomije Vojvodine*, Novi Sad, 2011.
- Ričard Dž. Krempton, *Balkan posle Drugog svetskog rata*, Beograd, 2003.
- Boro Krivokapić, *Beskonačni Tito*, Beograd, 2006.
- Todor Kuljić, *Sećanje na titoizam. Između diktata i otpora*, Beograd, 2011.
- Volter Laker, *Istorija Evrope 1945–1992.*, Beograd, 1999.
- Mijat Lakićević, *Ispred vremena*, Beograd, 2011.
- Anri Lefevr, *Urbana revolucija*, Beograd, 1974.
- Džon Lempi, *Jugoslavija kao istorija. Bila dvaput jedna zemlja*, Beograd, 2004.
- Daniel Lerner, *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East*, New York, 1968.
- Lorejn M. Lis, *Održavanje Tita na površini. Sjedinjene države, Jugoslavija i hladni rat*, Beograd, 2003.
- Marko Lopušina, *Crna knjiga – cenzura u Jugoslaviji 1945–1991*, Beograd, 1991.
- Herbert Marcuze, *Čovjek jedne dimenzije*, Sarajevo, 1989.
- Predrag Marković, *Beograd između Istoka i Zapada*, Beograd, 1996.
- Predrag J. Marković, *Trajnost i promena. Društvena istorija socijalističke Jugoslavije i postsocijalističke svakodnevice u Jugoslaviji i Srbiji*, Beograd, 2007.
- Herbert Markuze, *Kontrarevolucija i revolt*, Beograd, 1982.
- Alberto Martineli, *Modernizam. Proces modernizacije*, Podgorica, 2010.
- Leo Mates, *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*, Beograd, 1976.
- Roj Medvedev, *Za sud istorije o Staljinu i staljinizmu*, Beograd, 2012.
- Lidija Merenik, *Umetnost i vlast. Srpsko slikarstvo 1945–1968.*, Beograd, 2010.
- Olivera Milosavljević, *Radnički saveti u Beogradu 1949–1953.*, Beograd, 1983.
- Olivera Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o „nama“ i „drugima“*, Beograd, 2002.
- Olivera Milosavljević, *Potisnuta istina. Kolaboracija u Srbiji 1941–1944.*, Beograd, 2006.
- Živorad Žika Minović, *Politička palanka. Oblici političkog grupašenja u Srbiji 1965–1971.*, Čačak, 2008.
- Andrej Mitrović, *Raspravljanja s Klio, o istoriji, istorijskoj svesti i historiografiji*, Sarajevo, 1991.
- Andrej Mitrović, *Kultura i istorija*, Beograd, 2008.
- Fuad Muhić, *Staljinizam. Teorijski pogled ma jedan fenomen*, Sarajevo, 1981.
- Janko Nicović, *Ustavni razvoj Srbije 1804–2006*, Beograd, 2007.
- Kosta Nikolić, *Srbija u Titovoj Jugoslaviji 1941–1980.*, Beograd, 2011.
- Kosta Nikolić, *Srpska književnost i politika 1945–1991. glavni tokovi*, Beograd, 2012.
- Marija Obradović, *“Narodna demokratija” u Jugoslaviji 1945–1952*, Beograd, 1995.

- Vincent Ostrom, *Politička teorija složene republike*, Zagreb, 1989.
- Talcott Parsons, *The Structure of Social Action. A study in social theory with special references to a group of recent european writers*, New Delhi, 1974.
- Branko Pavlica, *Nemačka kao privredni partner Srbije i Jugoslavije 1882-1992.*, Smederevo, 2003.
- Stevan K. Pavlović, *Srbija: istorija iza imena*, Beograd, 2004.
- Роберт Пейн, *Ленин. Жизнь и смерть*, Москва, 2003.
- Jiři Pelikan, *Praško proljeće*, Zagreb, 1982.
- Marvin Peri, *Intelektualna istorija Evrope*, Beograd, 2000.
- Jože Pirjevec, *Tito i drugovi*, Zagreb, 2012.
- Latinka Perović, *Od centralizma do federalizma*, Ljubljana, 1984.
- Latinka Perović, *Između anarhije i autokratije. Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX–XXI)*, Beograd, 2006.
- Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988.*, 3, Beograd, 1988.
- Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992.
- Branko Petranović, *Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije*, Beograd, 1993.
- Branko Petranović, *Istoričar i savremena epoha*, Beograd, 1997.
- Branko Petranović, Sava Dautović, *Velika šizma – četrdesetosma*, Podgorica 1999.
- Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, Beograd, 1991.
- Dragoljub Petrović, *Konstituisanje federalne Srbije*, Beograd, 1988.
- Vladimir Petrović, *Jugoslavija stupa na Bliski istok. Stvaranje jugoslovenske bliskoistočne politike 1946–1956.*, Beograd, 2007.
- Desanka Pešić, *Jugoslovenski komunisti i nacionalno pitanje (1919–1935)*, Beograd, 1983.
- Janko Pleterski, *Nacije, Jugoslavija, revolucija*, Beograd.
- Karl Polanji, *Velika transformacija. Politička i ekonomska ishodišta našeg vremena*, Beograd, 2013.
- Jelena Popov, *Drama na vojvođanskom selu (1945–1952)*, Novi Sad, 2002.
- Olga Popović Obradović, *Parlamentarizam u Srbiji 1903–1914.*, Beograd, 1998.
- Olga Popović Obradović, *Kakva ili kolika država*, Beograd, prir. Latinka Perović, Beograd, 2008.
- Praxis. Društvena kritika i humanistički socijalizam*, ur. D. Olujić, K. Stojaković, Beograd, 2012.
- Privatni život kod Srba u XX veku*, prir. Milan Ristović, Beograd, 2007.
- Radmila Radić, *Država i verske zajednice 1945–1970.*, tom 2, Beograd, 2002.
- Radovan Radonjić, *Sukob KPJ s Kominformom*, Zagreb, 1979.
- Biserka Rajčić, *Češko pitanje*, Beograd, 1990.
- Sabrina P. Ramet, *The Three Yugoslavias. State-Building and Legitimation 1918–2005.*, Washington, 2006.
- Božo Repe, *“Liberalizem v Sloveniji”*, Ljubljana, 1991.
- George Ritzer, *Modern Sociological Theory*, New York, 2008.
- Peter Rokai, Zoltan Đere, Tibor Pal, Aleksandar Kasaš, *Istorija Mađara*, Beograd, 2002.
- Сергей Романенко, *Между „пролетарским интернационализмом“ и „славянским братством“ . Российско-югославские отношения в контексте этнополитических конфликтов в Средней Европе*, Москва, 2011.
- Denison Rusinow, *The Yugoslav Experiment 1948–1974.*, London – Los Angeles, 1978.
- Murray Schumach, *The Face On the Cutting Room Floor. The Story of Movie and Television Censorship*, New York, 1974.
- Laslo Sekelj, *Jugoslavija – struktura raspadanja*, Beograd, 1990.
- Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, New York, 1987.
- Antoni D. Smit, *Nacionalni identitet*, Beograd, 1998.
- Snaga lične odgovornosti*, Beograd, 2008.
- Slavica Stamenković, *Skulptura Marka Nikezića*, Beograd, 1993.
- Dubravka Stojanović, *Srbija i demokratija 1903–1914. Istorijaska studija o „zlatnom dobu srpske demokratije“*, Beograd, 2003.

- Dubravka Stojanović, *Noga u vratima. Prilozi za političku istoriju Biblioteke XX vek*, Beograd, 2011.
- Stanislav Stojanović, *Doktrina ograničenog suvereniteta i „autonomni socijalizam“*, Beograd, (bez godine izdanja), 3, 5.
- Žorž Anri Sutu, *Neizvestan Savez. Istorija Evropske zajednice*, Beograd, 2001.
- Darko Suvin, *Samo jednom se ljubi. Radiografija SFR Jugoslavije 1945-72.*, Beograd, 2014.
- Piotr Sztompka, *The sociology of social change*, Oxford, 1993.
- Berislav Šefer, *Ekonomski razvoj Jugoslavije i privredna reforma*, Beograd, 1969.
- Folfgang Šmale, *Istorija muškosti u Evropi 1450–2000.*, Beograd, 2011.
- Dominik Šnaper, *Zajednica građana – o modernoj ideji nacije*, Sremski Karlovci, Novi Sad, 1996.
- Zvonko Štaubringer, *Ne staljinizmu*, Zagreb, 1980.
- Dragoljub Todorović, *Knjiga o Ćosiću. Dobrica Ćosić – Prilozi za političku biografiju*, Beograd, 2005.
- Džon Toš, *U traganju za istorijom. Ciljevi, metodi i novi pravci u proučavanju savremene istorije*, Beograd, 2008.
- Ljubinka Trgovčević, *Istorija Srpske književne zadruge*, Beograd, 1992.
- Žil Trud, *Etnički sukobi u Titovoj Jugoslaviji 1960–1980.*, Novi Sad – Sremski Karlovci, 2010.
- Jiri Valenta, *Soviet Intervention in Czechoslovakia, 1968: Anatomy of a Decision*, Baltimore, London 1991.
- Od Arne Vestad, *Globalni Hladni rat. Intervencije u Trećem svetu i oblikovanje našeg doba*, Beograd, 2008.
- Gordana Vlačić, *Jugoslovenska revolucija i nacionalno pitanje 1919–1927*, Zagreb, 1987.
- Vladimir Volkov, *Staljin je hteo drugačiju Evropu*, Beograd, 2007.
- Radina Vučetić, *Koka-kola socijalizam. Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*, Beograd, 2012.
- Immanuel Wallerstein, *Suvremeni svjetski sistem*, Zagreb, 1986.
- Holm Zundhausen, *Istorija Srbije od XIX do XXI veka*, Beograd, 2009.
- Petar Žarković, *Marko Nikezić kao ambasador u SAD (1958–1962)*, Beograd, 2012., str. 65. (master teza u rukopisu).
- Sava Živanov, *Staljinizam i destaljinizacija*, Novi Sad, 1969.

Rasprave i članci:

- Jurij Aksjutin, „Hruščov protiv Staljina“ u: *Hruščov: život i sudbina*, (ur. Aleksej Serov), Moskva, 1989.
- Ante Batović, “Od ekonomske reforme do Brijunskog plenuma: Američki i britanski izvještaji o Hrvatskoj (1964–1966)”, *Historijski zbornik*, God. LXIII (2010), br. 2.
- Ante Batović, “Titova Jugoslavija i Ujedinjeno Kraljevstvo za vrijeme Hrvatskog proljeća”, u: *Hrvatsko proljeće 40 godina poslije*, ur. Tvrtko Jakovina, Zagreb, 2012.
- Milivoj Bešlin, *Nacionalno pitanje u Srbiji krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina XX veka*, Novi Sad, 2008. (magistarska teza u rukopisu)
- Milivoj Bešlin, „Prilog istoriji jugoslovensko-sovjetskih odnosa“, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 77–78, Novi Sad, 2008.
- Milivoj Bešlin, “Josip Broz Tito i jugoslovenski federalizam (1963–1974)”, u: *Tito – viđenja i tumačenja*, zbornik radova (ur. Olga Manojlović Pintar), Beograd, 2011.
- Milivoj Bešlin, „Četnički pokret Draže Mihailovića – najfrekventniji objekat istorijskog revizionizma u Srbiji“, u: *Politička upotreba prošlosti. O istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru*, ur. M. Samardžić, M. Bešlin, S. Milošević, Novi Sad, 2013.
- Milivoj Bešlin, „Kraljevina Jugoslavija u borbi protiv antifašizma. Istorijski izazov Španskog građanskog rata kao kristalizaciona tačka političke aktivnosti u Jugoslaviji“, u: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam*, prir. Milo Petrović, Beograd, 2014.

- Mile Bjelajac, "JNA na iskušenjima 60-ih godina prošlog veka", u: *1968 – četrdeset godina posle*, Beograd, 2008.
- Slobodan Bjelica, "Razgovor Josipa Broza Tita i rukovodstva AP Vojvodine 1969. godine" (rad u rukopisu).
- Susanne Bodenheimer, "The Ideology of Developmentalism. American Political Sciences Paradigm-Surrogate for Latin American Studies", *Berkeley Journal of Sociology*, 15, 1970.
- Ljubodrag Dimić, "Pogled iz Beograda na Čehoslovačku 1968. godine", *Tokovi istorije*, 3–4/2005, Beograd 2005.
- Dragan Bogetić, "Drugi jugoslovensko-sovjetski sukob 1958. i koncept aktivne miroljubive koegzistencije", u: *Istorija 20. veka*, br. 2, Beograd, 2004.
- Dragan Bogetić, "Pogoršavanje jugoslovensko-američkih odnosa posle Prvog samita nesvrstanih zemalja u Beogradu", u: *Istorija 20. veka*, br. 2, Beograd, 2006.
- Dragomir Bondžić, "Materijalni položaj beogradskih studenata i studentske demonstracije 1968.", u: *1968 – četrdeset godina posle*, ur. R. Radić, Beograd, 2008.
- Jovan Đorđević, "Savremene teorije o federalizmu", u: *Federacija i federalizam*, Niš, 1987.
- Fred H. Eidlin, "Capitulation, Resistance and the Framework of Normalization: The August 1968. Invasion of Czechoslovakia and the Czechoslovak Response", *Journal of Peace Research*, Vol. 18, No. 4, (1981).
- Leonid Gibianskii, "Sovjetsko-jugoslovenski sukob 1948. Istorioografske verzije i novi arhivski izvori", u: *Jugoslavija v Hladni vojni*, Ljubljana, 2004., str. 27–47.
- Zoran Gluščević, "Pet varijacija na temu vrelo Praško proleće 68. Iz starog vojničkog albuma", *Književne novine*, br. 361, Beograd, 30.8.1969.
- Zagorka Golubović, "Kritička filozofija u periodu postsocijalsitičke tranzicije", u: *Praxis. Društvena kritika i humanistički socijalizam*, ur. D. Olujić, K. Stojaković, Beograd, 2012.
- A. A. Гордин, "Чехословацкие события 1968 года: Советская пропаганда и настроения Российской провинции", *Отечественная история*, No. 6, XI–XII 2008.
- Stjepan Gredelj, "Klerikalizam, etnofiletizam, antiekumenizam i (ne)tolerancija", *Sociologija*, Vol. 41. br. 2., Beograd, 1999.
- Bogumil Hrabak, "Radikalna nasilja u Vojvodini u vezi s izborima 8. februara 1925.", *Zbornik za istoriju*, br. 24., Novi Sad, 1981.
- Vladimir Ivanović, "Brantova istočna politika i jugoslovenska emigracija u SR Nemačkoj", u: *1968. četrdeset godina posle*, Beograd, 2008., str. 283–291.
- Tvrtko Jakovina, "Mozaik hrvatskoga reformskog pokreta 1971.", u: *Hrvatsko proljeće 40 godina poslije*, ur. T. Jakovina, Zagreb, 2012.
- Tvrtko Jakovina, "Povijesni uspjeh šizofrene države. Modernizacija u Jugoslaviji 1945–1974.", u: *Socijalizam i modernost. Umjetnost, kultura, politika 1950–1974.*, Zagreb, 2012.
- Zoran Janjetović, "Poluslužbeno partnerstvo – Jugoslavija i Savezna Republika Nemačka šezdesetih godina XX veka", u: *1968. četrdeset godina posle*, Beograd, 2008.
- Đokica Jovanović, "O ideološkoj upotrebi nacionalnog mita", u: *Politička upotreba prošlosti. O istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru*, ur. M. Samardžić, M. Bešlin, S. Milošević, Novi Sad, 2013.
- Miroslav Jovanović, "Preslikana ili samobitna društvena izgradnja: komparativna analiza Ustava FNRJ (1946) i „staljinskog“ Ustava SSSR-a (1936)", *Tokovi istorije*, 1-2/2008, Beograd.
- Husnija Kamberović, "Sedamnaesta i Dvadeseta sjednica CKSKBiH i diskusije o nacionalnom pitanju", u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, zbornik radova, Sarajevo, 2009.
- Husnija Kamberović, "Stav političke elite o nacionalnom identitetu Muslimana u Bosni i Hercegovini sredinom 1960-ih godina", u: *Prilozi*, br. 38, Sarajevo, 2009.
- Husnija Kamberović, "Izbor Džemala Bijedića za predsjednika SIV-a 1971. godine", u: *Zbornik radova sa naučnog skupa 60 godina Muzeja hercegovine u Mostaru*, Mostar, 2010.

- Husnija Kamberović, „Politička elita u Bosni i Hercegovini i afirmacija bošnjačkog nacionalnog identiteta sredinom 1960-ih i početkom 1970-ih godina“, u: *Zbornik Nikše Stančića*, Zagreb, 2011.
- Boris Kanclajter, Krunoslav Stojaković, „1968. u Jugoslaviji – studentski protesti između Istoka i Zapada“, *1968 – četrdeset godina posle*, ur. Radmila Radić, Beograd, 2008.
- Boris Kanzleiter, „1968. u Jugoslaviji – tema koja čeka istraživanje“, u: *Društvo u pokretu. Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas*, ur. Đ. Tomić, P. Atanacković, Novi Sad, 2009.
- Mark Kesselman, „Order or Movement? The literature of Political Development as Ideology“, *World Politics* 26, br. 1, 1973.
- Michael Koltan, „Filozofija *Praksisa* i studentski prosvjedi 1968.“, u: *Praxis. Društvena kritika i humanistički socijalizam*, ur. D. Olujić, K. Stojaković, Beograd, 2012.
- Dejan Kršić, „Grafički dizajn i vizualne komunikacije, 1950–1975.“, u: *Socijalizam i modernost. Umjetnost, kultura, politika 1950–1974.*, Zagreb, 2012.
- Todor Kuljić, „O shvatanju neprijatelja u ideologijama liberalizma, konzervativizma i socijalizma“, *Zbornik Filozofskog fakulteta*, XIII-2, Beograd, 1983.
- Todor Kuljić, „Od Marksa do Krunskog saveta“, *Politika*, 7. maj 2009.
- Todor Kuljić, „Klasno društvo bez klasne borbe: bezalternativnost kapitalizma kao kontekst istorijskog revizionizma“, u: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam*, prir. Milo Petrović, Beograd, 2014.
- Will Kymlicka, „Etnički odnosi i zapadna politička teorija“, *Habitus*, br. 1, Novi Sad, mart 1999.
- Aleksandar Lebl, „Prekid odnosa SFRJ-Izrael 1967.“, *Tokovi istorije*, br. 1–4, 2001.
- Žak Legof, „Nova istorija“, u: *Istorijska sociologija*, prir. Pavle Milenković, Novi Sad, 2009.
- Ljubomir Madžar, „Ko koga eksploatiše“, *Srpska strana rata* (priredio Nebojša Popov), Beograd, 2002.
- Olga Manojlović Pintar, „Liberal, liberalno, liberalizam“, u: *Snaga lične odgovornosti*, Beograd, 2008.
- Predrag J. Marković, „Najava bure: studentski nemiri u svetu i Jugoslaviji od Drugog svetskog rata do početka šezdesetih godina“, *Tokovi istorije*, br. 3–4, Beograd, 2000.
- Predrag J. Marković, „Studentski pokret u Jugoslaviji 60-tih godina XX veka: Između nacionalizma i internacionalizma, između reformizma i dogmatizma“, *Dijalog povjesničara/istoričara* 7, Zagreb, 2003.
- Predrag J. Marković, „Seksualnost između privatnog i javnog u XX veku“, u: *Privatni život kod Srba u XX veku*, prir. Milan Ristović, Beograd, 2007.
- Olivera Milosavljević, „Centralizam i republikanizam – nacionalizam u Jugoslaviji 1945–1955“, *Sociologija*, Vol. XXXIV, br. 3, Beograd, jul–septembar 1992.
- Olivera Milosavljević, „Upotreba autoriteta nauke – Javna politička delatnost Srpske akademije nauka i umetnosti (1986–1992)“, *Republika*, 1–31.07.1995.
- Olivera Milosavljević, „Jugoslovenstvo, velikodržavlje i demokratija“, *Tokovi istorije*, 1–2/1996, Beograd, 1996.
- Olivera Milosavljević, „Titov Jugosloven – nacionalni ili državni identitet?“, u: *Dijalog povjesničara/istoričara*, 7, Beograd, 2002.
- Olivera Milosavljević, „Sukob modernizma i konzervativizma“, *Prelomna 72. Uzroci i posledice pada srpskih (komunističkih) liberala, oktobra 1972.*, Beograd, 2003.
- Olivera Milosavljević, „Jugoslavija je bila naša prva Evropa“, u: *Snaga lične odgovornosti*, Beograd, 2008.
- Srđan Milošević, „O antikomunizmu kao izvoru legitimacije i ideološkom sadržaju tranzicionih društava“, u: *Antifašizam pred izazovima savremenosti*, ur. M. Bešlin, P. Atanacković, Novi Sad, 2012.
- Saša Mišić, „Jugoslovensko-italijanski odnosi i čehoslovačka kriza 1968. godine“, u: *1968. četrdeset godina posle*, Beograd, 2008.
- Saša Mišić, „Poseta Josipa Broza Tita Italiji 1971.“, u: *Tito – viđenja i tumačenja*, ur. Olga Manojlović Pintar, Beograd, 2011.
- Andrej Mitrović, „Sedam teza o mestu i ulozi istorijske nauke u istorijskoj svesti“, u: *Marksistička misao*, br. 4, Beograd, 1983.

- Zdeněk Mlynář, „Bilanca politike „praškog proljeća“ dvadeset godina kasnije“, *Naše teme*, 33 (1–2), Zagreb 1989.
- Julius Oswald, „Evrokomunizam i ljudska prava“, *Obnovljeni život*, Vol. 38. No. 3–4, Zagreb, avgust 1983.
- Jan Pelikan, „Pokušaj stvaranja jezgra čehoslovačke emigracije u Jugoslaviji nakon sovjetske okupacije Čehoslovačke u avgustu 1968. godine“, *Tokovi istorije*, 1–2/2007, Beograd 2007.
- Jan Pelikan, „Jugoslavija i Praško proleće posle pojačanja sovjetskog pritiska na Čehoslovačku (jul 1968)“, u: *1968 – četrdeset godina posle*, Beograd 2008.
- Polemika između Dobrice Ćosića i Dušana Pirjevca 1961/1962. godine“, u: *Dijalog povjesničara/istoričara*, 9, Vršac, 2004.
- Olga Popović Obradović, „Srpska i(li) srbijanska politika“, *Prelomna '72. Uzroci i posledice pada srpskih (komunističkih) liberala, oktobra 1972.*, Beograd, 2003.
- Olga Popović Obradović, „Poraz moderne Srbije“, u: *Kakva ili kolika država. Oglеди o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX–XXI veka*, prir. Latinka Perović, Beograd, 2008.
- Olga Popović Obradović, „Rasprava o liberalizmu. Jedan koncept Srbije u Jugoslaviji“, u: *Kakva ili kolika država. Oglеди o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX–XXI veka*, prir. Latinka Perović, Beograd, 2008.
- Olga Popović Obradović, „Zablude o zlatnom dobu“, u: *Kakva ili kolika država*, prir. L. Perović, Beograd, 2008.
- Правда*, 21. avgusta 1968. *Хрестоматия по истории России с древнейших времен до наших дней*, (сост. А. С. Орлов и др.), Москва 2000.
- „Пражская весна“ и позиция западноевропейских компартий“, *Вопросы истории*, 12/2008.
- Vesna Prga, „Čehoslovačka 1968. – praško proljeće“, *Naše teme*, 33 (1–2), Zagreb 1989.
- Aleksandar Radić, „Vežba Avala – jugoslovenska odbrana od Varšavskog pakta 1968. godine“, *Istorija 20. veka*, br. 2/2006, Beograd, 2006.
- Milan Rakita, „Prilog kritici teorija modernizacije i tranzitologije u društvenim naukama“, u: *Izgubljeno u tranziciji. Kritička analiza procesa društvene transformacije*, ur. A. Veselinović, P. Atanacković, Ž. Klarić, Novi Sad, 2011.
- Božo Repe, „Slovenija između istoka i zapada“, u: *Prelomna 72. Uzroci i posledice pada srpskih (komunističkih) liberala, oktobra 1972.*, Beograd, 2003.
- Jern Rizen, „Teorija istorije“, u: *Istorija – leksikon pojmova*, priredio Rihard van Dilmen, Beograd, 2010.
- Slobodan Selinić, „Ekonomska emigracija iz Jugoslavije šezdesetih godina XX veka“, u: *1968 – četrdeset godina posle*, Beograd, 2008.
- Vaclav Slavik, „Čehoslovačka 1968–1988“, *Naše teme*, 33 (1–2), Zagreb 1989.
- Veljko Stanić, „Magični krug Milovana Đilasa“, *Politika*, 4.7. 2010.
- Dubravka Stojanović, „Traumatični krug srpske opozicije“, u: *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, ur. Nebojša Popov, Beograd, 2002.
- Anja Suša, „1968. i liberalizacija jugoslovenskog pozorišta: Bitef i Kosa“, u: *1968 – četrdeset godina posle*, Beograd, 2008.
- Milena Dragičević Šešić, „Privatni život u vremenu televizije“, u: *Privatni život kod Srba u XX veku*, prir. Milan Ristović, Beograd, 2007.
- Dominik Šnaper, „Demokratska nacija i etnički nacionalizam“, *Treći program*, br. 109, 110 – I/II – 1997.
- Jovica Trkulja, „Osuda i izgon Mihajla Đurića“, u: *Hereticus – časopis za preispitivanje prošlosti*, Beograd, 2002.
- „Umetnost XX veka u Srbiji“, ur. Miško Šuvaković, u: H.V. Janson, Entoni F. Janson, *Istorija umetnosti*, Varaždin–Novi Sad, 2005.
- Jiří Valenta, „The Bureaucratic Politics Paradigm and the Soviet Invasion of Czechoslovakia“, *Political Science Quarterly*, Vol. 94, No. 1, Spring, 1979.

- Jiří Valenta, „Revolutionary Change, Soviet Intervention, and *Normalization* in East-Central Europe“, *Comparative Politics*, Vol. 16, No. 2, New York, Jan. 1984.
- Danijela Velimirović, „Moda i ideologija: Ka novoj politici stila“, u: *Privatni život kod Srba u XX veku*, prir. Milan Ristović, Beograd, 2007.
- Paolo Vittorelli, „Istočnoevropske zemlje od Brežnjevljeve doktrine do Gorbačovljevog novog kursa. Prethodnice, razrada i posljedice *Brežnjevljeve doktrine*“, *Naše teme*, 33 (1–2), Zagreb, 1989.
- Sreten Vujović, „Gradsko stanovanje i privatnost u Srbiji tokom XX veka“, u: *Privatni život kod Srba u XX veku*, prir. Milan Ristović, Beograd, 2007.
- Gordana Vuksanović, „Stanovništvo Srbije na radu u inostranstvu tokom XX veka“, u: *Godšnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, br. 24, 1996.
- Marko Zubak, „Pripremanje terena: Odjek globalnog studentskog bunta 1968. u jugoslavenskom omladinskom i studentskom tisku“, *1968 – četrdeset godina posle*, ur. Radmila Radić, Beograd, 2008.
- Aleksandar Životić, „Jugoslavija i kriza na Bliskom istoku 1967–1968. godine“, u: *1968. četrdeset godina posle*, Beograd, 2008.

Leksikoni i enciklopedije:

- Ko je ko u Jugoslaviji: Jugoslovenski savremenici*, Beograd, 1970.
- Leksikon Yu mitologije*, ur. I. Adrić, V. Arsenijević, Đ. Matić, Beograd, 2005.

Štampa i periodika:

- Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, Beograd, 1971.
- Borba*, Beograd, 1966–1972.
- Dnevnik*, Novi Sad, 1966–1972.
- Ekonomska politika*, Beograd, 1968–1972.
- Filosofija*, Beograd, 1971–1972.
- Front*, Beograd, 1972.
- Glasnik SKZ*, Beograd, 1970–1972.
- Gledišta: Časopis mladih za društvena pitanja*, Beograd
- Godšnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, Novi Sad
- Habitus*, Novi Sad
- Hereticus – časopis za preispitivanje prošlosti*, Beograd
- Indeks*, Novi Sad
- Informativni bilten CK SKS*, Beograd, 1968–1972.
- Jež*, Beograd
- Književne novine*, Beograd 1967–1972.
- Komunist*, Beograd
- Marksistička misao*, Beograd
- Naše teme*, Zagreb, 1989.
- NIN*, Beograd, 1968–1972.
- Politika*, Beograd, 1966–1972.
- Politika ekspres*, Beograd, 1972.
- Praksis*
- Pravoslavlje*, Beograd, 1967–1972.
- Republika*, Beograd
- Student*, Beograd, 1968.
- TANJUG, Dnevni informativni bilten*, Beograd, 1971–1972.
- Teorija in praksa*, Ljubljana, 1970.

Umetnost, Beograd, 1972.
Večernje novosti, Beograd
Vjesnik, Zagreb, 1972.
Vreme, Beograd 1991–1992.

Internet stranice:

<http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta96/ERES1096.htm>
<http://www.blic.rs/Kultura/Vesti/174584/Autorima-Kose-najvise-se-dopala---beogradska-verzija-iz-1969>
<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/146249/Cultural-Revolution#toc283836>
<https://www.mail-archive.com/sim@antic.org/msg11014.html>
http://www.svetosavlje.org/biblioteka/vlNikolaj/KosovoiVidovdan/Lat_KosovoiVidovdan07.htm.
Intervju Radiju Slobodna Evropa, 27.2.2008.
<http://www.slobodnaevropa.org/content/article/1045349.html>
Umberto Eko, „Večni fašizam“, www.peščanik.net/eko-vecnifasizam